प्रकाशक : [illegible]

चन्दुलाल जमनादास शाह
संचालक, श्रीलब्धिसूरीश्वरजैनग्रन्थमाला
छाणी (बरोडा स्टेट)

मुद्रक :

रामचंद्र येसू शेडगे,
निर्णयसागर प्रेस,
२६–२८ कोलभाट स्ट्रीट,
मुंबई नं. २

Shri Labdhisurishwar Jain Granthamala No 26

THE

DVADASHARANAYACHAKRAM

OF

SRI MALLAVADI KSHAMASRAMANA

WITH

THE NYAYAGAMANUSARINI COMMENTARY

BY

SRI SIMHASURAGANI VADI KSHAMASRAMANA

PART II

Edited with

Critical Introduction, Index & Vishamapadavivechana

BY

ACHARYA VIJAYA LABDHI SURI

PUBLISHED BY

CHANDULAL JAMNADAS SHAH

SECRETARY SHRI LABDHI SURISWAR JAIN GRANTHAMALA

CHHANI (BARODA DIST.)

FIRST EDITION 750 COPIES

A. D 1951] PRICE 6 RUPEES [*V S. 2007*

धन्यवाद अने आभार

●

जैनतर्कशास्त्रना अतिमहत्त्वना आ ग्रन्थरत्न श्री द्वादशारनयचक्रनो प्रथमभाग प्रकाशित कर्या पछी लगभग बे वर्षे आ द्वितीय भाग वाचकोना करकमलोमां सादर समर्पित थाय छे. प्रथम भागनी जेम आ द्वितीय भागने पण ऊंचा क्रेमर पेपरमां सुघड स्वच्छ अने शुद्ध मुद्रणपूर्वक तैयार करवामां आव्यो छे. मोंघवारीए हो माझा मूकी छे. ग्रन्थमुद्रणमां वपराता कागळो विगेरे साधनोना भावो, कल्पनामां पण न आवे तेवी ऊंची सपाटीए रोज-ब-रोज, वधता जाय छे. प्रथमभाग करतां पण आ भागना मुद्रणमां, आ कारणे घणोज व्यय करवो पड्यो छे. आ भागना मुद्रण कार्य माटे जे उदारचित्त श्रुतभक्त सज्जनोए, श्रुतभक्तिना अमारा आ महान अने पुनीत कार्यमां साहाय्य करी छे, तेमनां शुभनामो अहीं नीचे आपीने अमे तेमने आभारपूर्वक धन्यवाद आपीए छीए. साहाय्य आपवा माटे प्रेरणा आपनार पू. गुरुभक्त श्रुतप्रेमी उपाध्यायजी श्रीमद् अमृत विजयजी महाराजनो पण अनेकश: उपकार अमे मानीए छीए.

साहाय्यक सज्जनोनां शुभनामो आ प्रमाणे छे

२१०० पूना लश्कर जैन श्रीसंघवतरफथी
वासुपूज्यस्वामी टेम्पल्ट्रस्टना ट्रस्टीओ — पूना केम्प
(ज्ञानद्रव्यनी उपजमांथी)

२००० कराड जैनसंघ — कराड
(ज्ञानद्रव्यनी उपजमांथी)

५०० शा. कान्तीलाल अमृतलाल हा: रत्नीबहेन — मुरबाड
(पू. साध्वीजीश्रीमनुप्रभाश्रीजी नी प्रेरणाथी दीक्षाप्रसंगनिमित्ते)

२०० चंपाबाई प्र. अंबालाल नानचंद — करमाळा
(पू. सा. श्रीमनुप्रभाश्रीजी नी प्रेरणाथी)

वाचको यथायोग्य लाभ लई सौनो परिश्रम सफळ करे.

—प्रकाशक

प्राक्कथनम्

अयि मान्यमुनिवरा विचक्षणमतयो विपश्चिज्जनाश्च ।

भवतां पुरत इतः पूर्वमेव आर्हतमतप्रभाकरैर्ज्ञाननिधिभिराचार्यश्रीमल्लवादिक्षमाश्रमणपूज्यपादैर्वादिकेसरिभिर्विरचितस्य सिंहसूरगणिभिर्विरचितव्याख्यासमलङ्कृतस्य द्वादशारविधिविध्यादिभङ्गात्मकस्य नयचक्रशास्त्रमिति प्रसिद्धस्य ग्रन्थस्य विधिभङ्गविधिविधिविधिभङ्गात्मकं प्रथमं सम्पुटं समुपस्थापितमेव, सम्प्रति भङ्गचतुष्टयात्मकमपरं सम्पुटं समुपस्थाप्यते, एवं सम्पुटद्वयेन षड्भङ्गा द्रव्यार्थिका सान्तराः संस्कृत्य प्रकाशिताश्च ।

एतस्यापि सम्पुटस्य संशोधनाय मया सुचारुनयचक्रप्रतिलिप्यन्तरलाभाकाङ्क्षया नेतस्ततो भाण्डागारानुद्दिश्य ग्रामेऽत्र समुपलभ्यमानकारिकास्थानविशोधनार्थं नानाभाषामिद उद्दिश्य च प्रयतितम्, मत्समीपवर्तिप्रतिलिप्यपेक्षयाऽन्यस्याः परिशुद्धायाः प्रतिलिपेः न कुत्रचिदुपलम्भिरिति निश्चयात्, पूर्वसम्पुटापेक्षया चास्मिन् सम्पुटे मयापरिशोधिते मूले पूर्ववत् पृथक् स्थूलाक्षरैर्विन्यस्तम्, क्वचिन्मूलानुपलम्भे तु तत्स्थानं रिक्तं कृतम्, ततश्च सन्दर्भिता व्याख्या मध्यमाक्षरैर्मूलस्याधः प्रसङ्गानुसारेण यथायथं विन्यस्ता, तत्र कोष्ठमध्ये मया योजितान्यक्षराणि प्रदर्शितानि, उदाहृतानां वचनानां स्थानानि पादटिप्पण्यां प्रदर्शितानि, अन्यथा कोष्ठमध्ये स्थानं रिक्तं कृतम्, ततश्च मत्कृता विषमपदविवेचनीव्याख्या सूक्ष्माक्षरैष्टीकाधो विन्यस्ता, ततश्च टीकायां मत्संशोधितस्थाने प्रतिपूरकसम्मतपाठभेदः सर्वोऽपि प्रदर्शितः, तत्र 'क' शब्देन श्रीमद्विजयकमलसूरीश्वरभाण्डागारस्था प्रतिः 'सि' शब्देन श्रीमद्विजयसिद्धिसूरीश्वराणां कृपया समधिगता प्रतिः 'क्षा' पदेन क्षमाभद्रसूरिभाण्डागारगता प्रतिर्विज्ञेया, यस्यां प्रतौ यावान् पाठो नास्ति तावान् पाठः '××' इति चिह्नाभ्यां निदर्शितः ।

अधुनापि च पर्यायार्थिकाः सान्तराः षडराः यथावसरमस्मिन् प्रकाश्यतामुपयास्यन्ति, ततश्च नयचक्रतत्त्वव्याख्यानपरिपूर्णं सम्यक्शोधनात्मकः परिशिष्टो भाग इति सम्पुटचतुष्टयात्मकं नयचक्रशास्त्रसंस्करणं मदीयं पूर्णतामधिगमिष्यतीति साम्प्रतमेव निवेदयितुमुत्सहे यतो वाचका मदीयकार्यगत्या परिचिता भवन्तीति । अत्र विध्युभयभङ्गेन पुरुषादितत्त्वमवस्थानामनवस्थास्ततत्त्वे पुरुषादेर्न सम्भवतीति महता विचारेण पुरुषप्रविवादं प्रशमस्य ऐश्वरसांख्यमतं व्यवस्थाप्यते, तथापरिणतिरूपं सामान्यमत्र मते शब्दार्थो, पृथक् सर्वं पदं वाक्यम्, स्वाङ्गदेशो द्रव्यार्थनयो द्रव्यमपि गुणसन्द्रावमात्रमित्यपि निरूपितम्, विधिनियमभङ्गेन प्रकृतिपुरुषयोः परस्परात्मकताऽनापत्तौ कर्मफलसम्बन्धो न स्यात्, ईश्वरत्वमपि प्रवर्त्यपुरुषकर्मानुसारेणैव सर्वप्राणिनाम्, एवमात्मनैवात्मनः कर्मफलसम्भवात् सर्वमेकमेकत्र सर्वमिति कर्मवादो द्रव्यक्रिययोश्च क्रमेणैव द्रव्यं क्रिया इत्येवं प्रधानोपसर्जनभावः, द्रव्यमेव शब्दार्थः, पृथक् सर्वं पदं वाक्यार्थः, स्वाङ्गैकदेशो द्रव्यार्थः, भवतीति कर्तृसाधनो द्रव्यशब्दः इति व्यवस्थापितम्, उभयनयभङ्गेन द्रव्यक्रिययोः प्रधानोपसर्जनभावेऽक्रियात्वस्य भावापत्तेरिति द्रव्यभावौ प्रधानमेव तत्त्वमिति वैयाकरणमतं व्यवस्थापितम्, तथा शब्दार्थोऽपि द्रव्यक्रिये, आख्यातशब्दो वाक्यं, नैगमदेशो द्रव्यार्थः, कर्तृसाधनाभिनामभिर्भावसाधनो द्रव्यशब्दो द्रव्यक्रियात्मकार्थ इति प्रतिपादितम्, विधिनियमविधिभङ्गेन च द्रव्यक्रिययोः परस्परमपेक्षत्वात्तस्मिन् उत्पत्तिस्थितिविनाशानामनुपपत्त्येतत्स्याद्वियुक्तस्य अपुण्यकर्मापत्तेः अतः

परत्वञ्च जातिव्यक्त्युभयात्मकं तत्त्वमिति वैशेषिकमतं व्यवस्थाप्यते, जातिः शब्दार्थः, अन्यत्र पदं वाक्यार्थः, नैगमिक-देशे द्रव्यार्थः, द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाभावमिति निरूपितम् । तत्र तृतीयमते मूलकत्वा परिगृहीतानि परेषां वचनानि—

'अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति गम्यतेऽर्थसामर्थ्यात्, यथा वृक्ष इति, अस्तीति गम्यते' (महाभा० अ० २ पा० ३ सू० १)

'अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः । अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः ॥' (श्वेता० अ० ४ श्लो० ५)

'पुरुषश्च दुःखानुशयाच्च पारेणार्यं सेवते तत्र तत्र । विशन्ति योनिं व्यतिरेकितफलः यथास्तु पापा-यति समग्रतः ॥' (बुद्धिचरिते पूर्वमीमांसासम्प्रदायो दृश्यते ।)

'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभि-चाकशीति ॥' (मुण्डको० ३ १-१)

'भिक्खवो सब्बञ्ञु' (   )

'अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः । ईश्वरप्रेरितो गच्छेत् स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा' (म० भा० वन० अ० ३० श्लो० २८)

'एको वशी निष्क्रियाणां बहूनामेकं बीजं बहुधा यः करोति । तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥' (श्वे० ६-१२)

'दुविहा पण्णवणा पण्णत्ता, जीवपण्णवणा अजीवपण्णवणा य' (पण्णव० सू० १)

'किमिदं लोएत्ति पवुच्चई गोयमा ! जीवा चेव अजीवा चेव, एवं रयणप्पभा जाव ईसीपब्भारा सम-याओलियाति' (ठा० २ उ० ४)

चतुर्थारे

'पुढविकाइतो किं सच्चं ! विकल्पः, विकल्पे किं सच्चं ! ज्ञान, ज्ञाने किं सच्चं ! ओम्, तदेतत्सत्य'
(   )

'जे एगणामे से बहुणामे' (आ० १ श्रु० ३ अ० ४ उ०, सू० १२४)

पञ्चमारे

'न हीह कश्चिदपि सन्निधानमपि सूर्यमभ्युपगम्य कर्तते वा धावनेन कर्तितम्यमपायेन वा कुम्भते' (महाभा० अ० ४ पा० १ सू० २)

'प्रकृतिपर एव प्रत्ययः प्रयोक्तव्यः, प्रत्ययपरैव प्रकृतिः' (महाभा० अ० १ पा० १ सू० २)

'अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति' (महाभा० अ० २ पा० ३ सू० १)

'च वर्णिष च०' (पा० अ० ३ पा० ४ सू० ९६)

'अस्थिरे अस्थिरे परिणमति' (भग० श० १ उ० ३ सू० ३३)

पद्धारे

'इमाणं भन्ते ?' इत्यादि पाठवत् 'संठाणसमभेदो' (जीवा० ३-१-७८) इति ।

न्यायागमानुसारिणीव्याख्यायामन्यासु व्याख्यास्वपि प्रमाणवचनानि बहून्युपन्यस्तानि, तानि चैतद्ग्रन्थपर्यवेक्षणाय प्रवृत्तास्तत्त्वविदो निभालयन्त्वेवेति नात्र पृथक् तान्युद्धृतानि ।

दर्शनान्तर्गर्भितत्वप्रचुरार्थरत्नाकरो नयचक्रशास्त्रमहोदधि विकटप्रतिमाप्रवहणशालिनां कोविदमतल्लिकानामपि दुरवगाहः क्व ! क्व च पोतकल्पा मे मनीषा !, तथापि जैनजगद्दिनमणीनामाचार्यश्रीमद्विजयकमलसूरीश्वराणामस्मद्गुरुचरणानां परमकृपारसमयसम्पत्त्यैवैतावदेतच्छास्त्रपरिशोधनकर्मानुष्ठितं मया, अत एव बहुलप्रयत्नसाध्येऽस्मिन् संशोधनकर्मणि समुचिताऽऽदर्शप्रत्यभावेन आवश्यककार्यान्तरव्यासङ्गेन सुप्राचीनदर्शनान्तरीयग्रन्थाभावेन चासन्मतिमान्द्येन सीसकाक्षरसंयोजकदोषेण संशोधिताक्षरविलोकने दृष्टिदोषेण चावशिष्टा अशुद्धीः गुणैकपक्षपातिनो विद्वद्वरेण्याः परिमार्ज्य सारतरासादनेन मुदिता मनस्विसमाजसमये येन भाण्डागारेषु ग्रन्थपञ्जरस्थस्य नयचक्रग्रन्थस्य बहिः प्रकाशनश्रमो मदीय सफलो भवेदिति निवेदये—

विजयलब्धिसूरिणा
पूना केम्प १०-१-१९५१

न्यायागमानुसारिणीसमलङ्कृतस्य

द्वादशारनयचक्रस्य विस्तरतो विषयक्रमः

[द्वितीयो विभाग]

विषयानुक्रमः [illegible]पत्रकम्

इति द्वितीयविभागानुक्रमणिका

तृतीयो विध्युमयार

कमलदलविपुलनयना कमलमुखी कमलगर्भसमगौरी ।
कमले स्थिता भगवती ददातु श्रुतदेवता सिद्धिम् ॥ १ ॥

इदानीं विध्युमयारावसरः, यदत्र विधिविधिनयारोक्तो भावो निर्दोषः स्यादन्यथारम्भोऽनर्थकः स्यात्, स तु सदोष एवेति प्रस्तावसरं सदोषमुक्त्वोत्तरत्र विध्युमयारं निर्दिदिक्षुः प्राच्यदोषाभिमानार्थ- 5
मेव तावदाह–

अथ किं भवता प्रतिस्थमात्मनो प्राहे तथा तथा या एता श्रीमदङ्कुरादिपटपद्मादिवस्तु व्यापितृतयोऽवस्था तत्कास्तासु पुरुषादितत्त्वमवस्थालक्षणं ? उत पुरुषादिलक्षणास्ताः ?

अथ किं भवतेत्यादि अथेत्यधिकारोपन्यासे, अनन्तरोक्तपुरुषादितादरूप्याधिकारोपन्या- सार्थोऽवसम्या, किंशब्दः प्रश्ने, सामान्येन पुम्यनियतिप्रकृतसमावभावेष्वनन्तरोक्तेषु प्रतिसमात्मनो 10
प्राहे तथा तथा–तेन तेन प्रकारेण पुरुष [एव] सुखादिचतुरवस्थः, नियतिरेव पूर्वपरादिक्रियाऽक्रियादि- नियतावस्थारूपा, काल एव क्रमयोगपद्यभूतभवद्भाव्यवस्थातत्त्वः, स्वभाव एवात्मप्रविभागमात्रप्रतिपत्ति- विकल्पनमेवतत्त्वः, भाव एव सर्वासत्त्वापविद्यादिकल्पविनिर्मुक्तसत्तामात्रव्याप्यव्यापनसम्पादि- प्रमाणप्रसादिविशेषगततत्त्व इति, या एताः प्रतिस्थ न[।]घेपाः, श्रीमदङ्कुरादिपटपद्मादिवस्तु- व्यापितृतयोऽवस्थास्तस्य तस्य पुरुषादिदर्शनस्य व्यापित्वप्रदर्शनार्थमुक्तास्तासु किं पुरुषादितत्त्वमवस्था 15

अथ भाष्यकारः प्राच्यकारिकया मङ्गलमाचरति–कमलेति । अथ वक्ष्यमाणविवेकपूर्वकं प्रतिजानीते–इदानीमिति । एतदेव स्पष्टीकरोति–यदत्रेति पूर्वव्याख्यानेऽप्यपि विधिविवेकस्याऽवस्थाप्रवृत्तोपादानस्यावर्तमानात् परमप्रमाणं- प्रायश्चित्तात् प्रमाणाप्रतिबिम्बात्प्रतिमप्रत्यादिकोपस्य मेवात प्रथमप्रतिपत्तिसिद्धात्मनो मतत्वात् ज्ञानमोक्षयोः प्रभिन्ना- भावमोक्षादीयमोक्षपुरुषोपभोगार्थप्रवृत्तेरिति विधिर्विधीयते नियम्यते च न सर्वमेवमस्तु किं तर्हि सर्वं सर्वात्मकमिति विधिविधिनियमप्रदर्शनमथ वा विकल्पान्तरविध्युपयोगदर्शनस्य प्रकृतिपुरुषयोर्गुणत्वसम्बन्धावस्थानुपपत्तेः स्थितमुपपत्तिश्च प्रमाणपरतत्त्वस्य भावोऽयं भाष्यमपि तु मेयात् प्रतिबिम्बिततत्त्वकल्पनाभिप्रायविशेषावाक्यार्थविध्युपादानम- 20
तिमत्र प्रतिपाद्यमिति पूर्वपक्षस्य प्रयोजनान्तरोपक्षेपाभ्युपगमोऽधुना प्राप्त इति भाव आह–पुरुषादिः तत्समर्थ- ताभिप्रायविशेषो वा । अथ पूर्वपक्षोपपादनं विषय विप्रतिपत्तिप्रदर्शनं तेषां वादिनां तत्पक्षपरिग्रहव्यति- रेकेण पक्षमात्रप्रदर्शनार्थं दोषप्रदर्शनस्वीकारार्थं पक्षद्वयेन विप्रतिपत्तिमुद्भावयति–अथेति । कोऽयमधिकार इत्यत्र– अनन्तरेति अधिकारः प्रतिपादनम् । किं तमिति प्रतिस्थं तत्र आपत्तिमभिप्रेत्याह–सामान्येनेति । पुरुषादि- पदार्थं तत्त्वाभिप्रायमुदाहरति–पुरुष एवेति । सुखदुःखादिरूपः पुरुष एव तत्त्वं भवत्य अविशिष्टाभिप्रायः आत्मप्रति- 25
भासेति भिन्नभिन्नभवनविशेषतया प्रतीयमानानि अभावस्यैव प्रतिभासमानानि च तत्त्वान्तराणि नानीति भावः । सत्ता- सत्त्वादीति भावे सर्वविकल्पवर्जितसत्ता चैतन्यादिविकल्पविनिर्मुक्तः सत्तामात्ररूपो व्यापकोऽव्यापक निर्विकार एव सन् सम्पूर्णसत्तापदस्याव्यवहितप्रमाणभावमनुभावयति इत्यर्थः । षड्विधतत्त्वस्वरूपस्य पुरुषादेर्नियतिपुरुषः– प्रतिस्थं नानेया इति । अन्यथा तत्त्वमात्राणामव्यापित्वात् अव्यापित्वविरोधात् अथवा प्रमेयत्वादि भावः । तासु किमिति ।

¹ सि क. तेन प्रका । ² सि तस्याप । ³ सि व्यापेत्य । ⁴ सि क. व्यापि ।

लक्षणम् ? तस्मा न सोऽस्ति व्यतिरिक्तः, यथा रूपादय एव घट इति । एवं पुरुषादिशब्दवाच्याः ? पुरुषादेव सर्वं न तः कश्चिदवस्थाः, यथा घट एव रूपादयः, न रूपादयो नाम केचिद्घटव्यतिरेकेणेति, द्वयोर्विकल्पयोरन्यतरोऽभ्युपगमः ।

किञ्चातः—

5 यथावस्थास्वस्थासु न पुरुषावस्थास्ताः, ततः पुरुषो नाम न कश्चिदिति रूपादिसमुदयमात्रत्वाद् यथायमन्यो युगपज्ज्ञातरूपादिगुणसमुदयवद्वस्त्यो युगपदयस्यचतुरवस्थासमुदयवान् ।

यथावस्थास्वस्थास्वित्यादि यावत् समुदयमात्रत्वाद् यथायमन्यः, यदि पुरुषादि न किञ्चिदस्ति, अथवस्थास्वस्थासु वा एव तस्मा न पुरुषावस्थास्ताः—पुरुषादिस्वरूपाख्या अवस्था न भव

10 न्तीत्यभ्युपगतं भवति, ततः पुरुषो नाम न कश्चिदवस्थाव्यतिरिक्त इत्येतदापन्नम्, पुरुषादीति सामान्येनोपक्रम्य पुरुषो नामेति पुरुषस्यैवाभाववचनं विधिविधिनियमविकल्पानां पुरुषस्य प्रथमत्वात् ग्रन्थेनाभिधेयस्यमात्रत्वात् । पुरुषवादे प्रस्तुते कथं पुरुष एवाभिधीयते ? इति चेदुच्यते अवस्था-मुदयमात्रसमुदयमभ्युपगमात्, रूपादिसमुदयमात्रत्वाद् यथायमन्यः, स यथायं योऽयमपरिकल्पितरूपभेदमाविर्भावसंस्कारसंस्कारसमुदायः पुरुषः, अङ्गुलीमुष्टिवत्, बलाकापङ्क्तिवत्, अवस्थितक-

15 ल्पनाऽपीयोऽनर्थयुगपत्समिश्रमिदयमिति समुदयवान्, ईदृशमपीप्रश्नितकुटवत् पुरुषमतान्यापन-

इति पुरुषादीनामवस्थास्वरूपं—पुरुषावस्था एवास्माकं रूपादिसमुदयमात्रमवस्थात्, नावस्थाव्यतिरेकेण पुरुषः कश्चिदस्ति अथवा अवस्थाव्यतिरिक्त पुरुषादिना एवावस्था अवस्थानां पुरुष एवास्मा न पुरुषव्यतिरेकेणावस्था नाम किञ्चन इति विकल्पद्वयाभिप्रायः । अवस्थास्वावस्थानं पुरुषस्येति प्रथमपक्षे परिहारेण दोषमभिधातुमाह—यथावस्थेति । पुरुषादेरवस्था-समस्तस्यैवाऽवस्थानेन पुरुषो निर्दिष्टः न पुरुषस्य किञ्चित् स्वरूपमस्ति किन्तु अवस्थासमुदयेन एवास्माकं नावस्थापरेण तस्यैव

20 पुरुषादेरवस्थास्वरूपपदे पुरुषवस्थासमस्तस्यावस्थानात्मको न पुरुषः कश्चिदवस्थाव्यतिरिक्तोऽवतीत्यवसायमिन्दीति—यद्विक्षा विधा । ननु प्रथमं पुरुषादिरवस्थासमुदायात्मैव विकल्पमारभ्याभ्यवसायमारभ्य इत्वा अधुना तु केवलं पुरुषवादात्मनैव न पुरुषो नाम कश्चिदिति विशेषणं इव यदं दोष अन्यत इत्याशङ्क्याह—पुरुषादीति । विधिविधिनियमेषु प्रथमं पुरुष-स्यैव प्रथमत्वात्प्रतिपक्षेऽपि एवैतस्यावस्थाव्यतिरेकस्याप्रतिपत्तेस्तथोक्तमिति भावः । ननु पुरुषवादे प्रस्तुते तदात्मैव दोषो वाच्यः न

25 पुरुषादेरवस्था प्रतिपदयोः प्रथमसंख्यस्थेरत यथैवमुच्यत इत्याह—पुरुषवादे इति । कि इयमिति तथाभ्युपगम एव तदात्मा अयोगाविवादसमुदयमात्रत्वात्, अथमभ्युपगमः पुरुषं नित्यपोषेवेत्युपदधाति यथावदिति । तथा वाक्यं पुरुषावो नामैकदेशस्यावस्थासमुदयतोऽनर्थान्तरत्वात् इत्याह—रूपादीति । येनवादे हि त्रिधा वादिभेदात्, केचित् सर्वास्तित्ववादिनः वैभाषिकाः सौत्रान्तिकाः केचिद्विज्ञानवादिनो योगाचाराः केचिच्च सर्वशून्यवादिनो माध्यमिकाः तत्र सर्वा-स्तित्ववादिनः पञ्चस्कन्धात्मकं द्विविधं वस्तु भूतं भौतिकं चित्तं चैतसं तत्र द्वयमपि परमाणु-

30 सञ्चयमात्रेण एकत्वात् तत्र रूपादिसमुदायात् स्कन्धोपस्थापनावधारणे इत्याह—रूपेति । चक्षुरादीन्द्रियाणि रूपस्कन्धः विषयविषयिसन्निकर्षसमुत्पन्ना सुखदुःखादिविशेषाः वेदनास्कन्धः वाच्यते च वेदनास्कन्धः तदभिधानार्थ उपादीयते इन्द्रियादिभ्यो वा रूपादयस्ते विज्ञानस्कन्धः संस्कारस्कन्धो रागादयः क्लेशाः उपक्लेशाश्च मदमानादयो धर्माधर्मौ च संज्ञास्कन्धः यद्वा संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतीतिहेतुः संज्ञास्कन्धः तथा चित्तः इत्यादि यैर्विशेषैः प्राप्यते गवादिविशेषणमयीयतः, तदेतेषां समुदाय पुरुषो न कश्चिदतिरिक्त इति भावः । विशेषसमुदायमात्रे निदर्शनमाह—अङ्गुलीति । ईदृशमिति योऽन्यस्तेनैव

१ वि. क. °पर ।

पक्षोऽन्यथवा नास्ति, सुप्तप्रबुद्धजाग्रत्तुरीयावस्थासंभवभेदात्, युगपद्रूपादिगुणसमुदयवादतुल्यो युगपदवस्थाचतुरवस्थासमुदयवाद इति, एष देशभिन्नरूपादिसमुदयवादतुल्यः[1] ।

नायं देशभिन्नरूपादिसमुदयवादतुल्य एव, किं तर्हि ? कालभेदभिन्ना(युगपद्भाविसदवस्थसंभव-जननियमनानारूपवादतुल्यक्षणिकवादोऽपि यस्मात्—

तुरीयत्वप्रतिपादनार्थाभ्युपगतभुक्तिक्रमवद्युगपदवस्थावृत्तेः क्षणिकवादः, धात्रीवत् । 5

तुरीयत्वप्रतिपादनार्थाभ्युपगतभुक्तिक्रमवद्युगपदवस्थावृत्ते क्षणिकवाद इति, सुप्तप्रबुद्धजाग्रत्परमविनिद्रावस्थाविशुद्धिक्रमाभ्युपगमवत्त्वभ्युपगमादवस्थाक्रमोऽन्यथास्वम्, अन्ते क्षय दर्शनादादौ क्षयोऽनुमेयोऽवस्थानामिति क्षणिकवादः, को दृष्टान्तः ? धात्रीवत्, यथा यस्य क्षणे क्षणे जीर्यजीर्यन्त्ये विशीर्यते तथाऽवस्था अपि ।

न केवलं समुदयक्षणिकवादावेव किं तर्हि— 10

शून्यवादोऽपि, तद्यथा चतसृणां न ज्ञानव्यतिरिक्तत्वं, तथा तथा स्वयैव ज्ञानात्मना रूपरसादिघटादिसृष्टेः प्रतिपादनात् सा च कल्पनाज्ञानं तन्मात्रमेव सत्यं, न रूपादि किञ्चित्, स्वप्नवदिति विज्ञानव्यतिरिक्तार्थशून्यवादः, न वा विज्ञानमात्रमिति विकल्पस्याभयस्य शून्यत्वापत्तेः ।

(शून्येति) शून्यवादोऽपि, तद्यथा चतसृणां नमास्ति, यथा पुरुषवादिना चतस्रोऽवस्थाः पृथक् परिगृह्य तास्वपि ज्ञानमेव सुप्तत्वात् सुप्तपुरुषवत्, सुषुप्तत्वाग्रत्वविरामत्वनित्यत्वादिना प्रतिपादितम्, 15 तथा तथा रूपाद्यमूर्तमूर्तात्मना स्वयैव रूपणात्प्रमितिश्च ज्ञानात्मना चैतन्यस्वरूपादनपेता रूपरसादिघटादिसन्निधानेऽपि नोपपादिता सा च कल्पनाज्ञानं तन्मात्रमेव सत्यं, न रूपादि किञ्चिदन्यत्वा-माख्यानबहिर्भूतं स्वप्नवत् यथा स्वप्ने सिंहाद्याभासज्ञानमात्रं न सिंहादिः कश्चिद्बहिर्भूतस्तथा जाग्रदवस्थाज्ञानमपि ज्ञानमात्रमेव, मायागन्धर्वपुरादिरूपाद्याकारज्ञानमात्रम्, तद्व्यतिरिक्तार्थशून्यत्वप्र-

यथा कुसुमेऽन्यो न भवति तथा देशान्तरवर्तिन पुष्पवादो न समुदयवादादन्यो भवति [illegible] भावः । 20
[illegible] देशभेदेन सह वृत्तिमभ्युपगमेऽयं वादो देशभिन्नरूपादिसमुदयवादतुल्य इत्याह–युगपदिति । [illegible]-मात्रस्थानियत[illegible] दर्शयति–कालभेदेति । अथ क्षणिकवाद[illegible] प्रथममवस्थाविना-शमादर्शयति–तुरीयेति सुप्तादीनामवस्थानां विशुद्धिविशेषेण विभिन्नप्रकारेण वृत्तेरभ्युपगम[illegible]-कत्वा नैकावस्था भिन्ना दर्शयति [illegible] पूर्वावस्थाविनाशात्, तथाऽन्त्ये क्षयदर्शनेन ततः पूर्वपूर्वमपि धात्रीवत् क्षणे क्षणे विनाशोऽवसेयः [illegible] क्षणिकवाद एवेति भावः शून्यवादोऽपीति विज्ञानव्यतिरिक्त[illegible] 25 [illegible] । पुरुषस्य चतस्रोऽप्यवस्था ज्ञानात्मका एवेति दर्शयति–तथेति पुरुषस्य रूपादि[illegible]-[illegible] च [illegible] चैतन्य[illegible] [illegible] स्वप्नवत्[illegible] [illegible] इति भावः । दृष्टान्तमाह–स्वप्नवदिति [illegible] [illegible] एवं [illegible] इति 30 भावः । [illegible] विज्ञानमात्रत्वमपि न [illegible] निर्विकल्पकत्व[illegible]

१ सि. क्ष. °भिन्न । २ सि. क्ष. °कमयस्य । ३ सि. क्ष. चतुर्णां ।

विज्ञानचैतन्यैकरूपत्वम्, अतः कृत्स्नमाज्ञानमात्रं सत्यमिति विज्ञानव्यतिरिक्तार्थशून्यत्वात्, [न] विज्ञानमात्रं वा, तस्यापि ग्राह्यग्राहकविकल्पातीतनिर्विकल्पस्वात्मकस्य शून्यत्वापत्तेः ।

पुरुषवाद्याह—

अचिन्त्यमेवेदं चिन्त्यते यथा हि पुरुष एवेदमित्यवधार्योक्तं नोक्तमिदमेव पुरुष इति, ऊर्ध्वमधस्तिर्यक् कथितस्त्वेकः पुरुषः, अनतिरिक्तपरापराणीयोज्यायोरूपात्मकत्वात्, वृक्षवदिति ।

अचिन्त्यमेवेदं चिन्त्यत इत्यादि, यदुक्तमानापरिज्ञानात्सम्यग् दूषणम्, यथा हि पुरुष एवेदमित्यवधार्योक्तम्, नोक्तमिदमेव पुरुष इति, अतएव सुज्ञापकत्वा उदितमेवेति । तत्र प्रयोगः ऊर्ध्वमधस्तिर्यक् कथितस्त्वेकः—एक एव व्यवस्थितः पुरुष इति प्रतिज्ञा, अनतिरिक्तपरापराणीयोज्यायोरूपात्मकत्वात् वृक्षवत् यथोक्तम् 'यस्मात् परं नापरमस्ति किञ्चिद्यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति किञ्चित् । वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् ॥ (श्वेता० उ० अ० ३ श्लो० ९) इति, यस्मादन्यत् परं नाप्यनन्यत्, अद्वैतमेवेत्यर्थः अथवा यस्मात् परं प्रधानं महत्तममपरं महत्तममन्यद्वा नास्ति, ऊर्ध्वमधस्तिर्यक्परापरविभागाभावाद्विभागास्तस्य तस्यैव व्यवस्थानात्, नाणीयो न ज्यायोऽस्ति किञ्चिदिति सूक्ष्मस्थूलविभागाभावात् तद्व्यवस्थावैरूप्यस्यापि तस्यैवावस्थानादिति शेषं गतार्थम् ।

अत्रोच्यते—

नन्वयमनेकावस्थामात्रसतत्त्व एव व्यवस्थापितः, चैतन्यानतिवृत्तिवर्तनात् तत्र विनिद्रावस्थातोऽन्यत्वमिति विनिद्रावस्थालक्षण एव पुरुषः, आत्यन्तिकनिद्राविगमरूपनिरूप्यत्वात् विनिद्रावस्थास्वात्मवत् ।

नन्वयमित्यादि, ननु त्वयाऽयं पुरुषोऽनवस्थात्मकत्वमनतिक्रम्यानेकावस्थामात्रसतत्त्व एव व्यवस्थापितः—भदुरूपावस्थास्वरूपोपवर्णनद्वारेणैव तदभिरूपपादवस्थात्मक यथाद्यादिति तथापि च

न्यतया कल्पनया एतावन्मिवाह—न विज्ञानमात्रं चेति । ननु तथा सम्मते वै दोषा प्रदर्शितास्ते सर्वे माध्यमिकानभिमन्त्रित एव, न हि यथाऽवस्था एव पुरुष इत्युच्यते येनेमे दोषाः प्रसज्येरन्, किन्तु पुरुष एवेदं सर्वमित्यवधार्यत इत्याह—अचिन्त्यमेवेदमिति । पुरुषोऽपि येन हि यथा सर्वत्र स्थितिं न तु अवस्थामात्रमवस्थाद्वारेणैव पुरुषाभिधेय निरूप्य इत्याह यथा हीति । तुल्यत्व सर्वत्र व्याप्ताविनामनुमानप्रयोगं वक्ति—तत्र प्रयोग इति । पुरुषं पक्षीकृत्य नहि इत्यननिमायाविभक्तत्वात्स्वरूप उच्यते तत्रैव तत्स्वभावैव तत्रैव अभिव्यक्तत्वात्स्वरूप इत्यर्थः ऊर्ध्वमधस्तिर्यक् च सर्वत्राभिव्यक्तता व्यवस्थितः पुरुष इति साध्यः । साधनमाह—अनतिरिक्तेति अनाऽवेनाप्यते यस्य तस्य दृष्टान्तो वृक्षः एवैकाऽतिरिक्तानि परापराणीयोज्यायोरूपाणि तदात्मकः पुरुष एवैकात्म्यं व्याप्तये वा स च एवैति व्याप्ते । अस्यार्थे उपनिषदं व्याख्यानप्रयोजनस्याभिप्रायम्—यदुक्तमिति । अत पुरुष एव सर्वमित्यवधारणे नोपपद्यते अवस्थाद्वारेणैव तत्स्वरूपोपवर्णनेन पुरुषस्य निरूप्यमाणस्यैव तत्र तात्पर्यं तु परमार्थ—नन्वयमिति । सुप्तावस्थास्वात्मकत्वमपि निरूप्यमाणे जागृतः पुरुषे निरूप्यमाणस्वरूपेण पुरुषस्यावस्थान्तरं वाऽभिधीयमानत्वेन एतावन्मिवाह—तथापि चेति । सर्वज्ञत्वात् प्रभव्यापि-

विक्षेपेणैकावस्थामात्रसत्तत्त्वः—तुरीयावस्थातत्त्व इत्यर्थः । तदुक्त इति चेत् चैतन्यानतिवृत्तिवचनात्, सर्वत्र ज्ञानमयोऽसौ पुरुष इति प्रतिज्ञाय तद्व्याप्तिप्रदर्शनार्थ चैतन्यमेव पुंसः[पुणप्रकृत्यकृतस्य]पुष्पादि सुप्तत्वात् सुषुप्तत्वाज्जागरितत्वात् सुप्तादिपुष्पवदिति वर्णित चैतन्यमेव, तच्च विनिद्रावस्थातोऽनन्यत्—तच्च चैतन्यं विनिद्रावस्थातोऽनन्यत्—तच्चैतन्यं विनिद्रावस्थैव । यथोक्तम् 'पुरुषस्य न केवलोदयः पाक्षप्राप्यनिवृत्तकेवलः । न च सत्यपि केवले प्रमुत्प्रभव चिन्त्यपमचिन्त्यवृत्तिः ॥' (सिद्धसे० द्वा० ४ श्लो० २२) इति इतिशब्दो हेत्वर्थे, अस्माद्धेतोर्विनिद्रावस्थालक्षण एव पुरुषः, एवमेवास्य लक्षण 'उपयोगो लक्षणम्' (तत्त्वार्थ० २–८) इति वचनात्, एतत् प्रतिज्ञामात्रम् । अत्र हेतुरुच्यते—आत्यन्तिकनिद्राविगमरूपनिरूप्यत्वात्—सर्वत्र सर्वदा चाऽन्यमतीतोऽस्मत्वः, तत्र भव आत्यन्तिकः निद्राविगमः स एव रूप—यस्य तेन तत्त्वेन निरूप्यत्वात्, यथा निरूपित पुरुषवादिनैव सर्व सर्वत्र सदा सर्वथा चेतनात्मकमेवेति सिद्धो हेतुः, को दृष्टान्तः ? विनिद्रावस्थात्मवत् यथा विनिद्रावस्था चतुर्थी शुद्धचैतन्यात्मानं नातिवर्तते मोक्षरूपेण निरूप्यत्वात् पुरुषः, तथा शेषावस्थास्वपि तद्धर्मतामनतिवृत्तत्वेति, एवमेषा विनिद्रावस्थैव सर्वत्रापादिता ।

न ह्यसावितरात्मिका, स्वपृषित्यागापत्तेः सा तन्मात्रैव, तन्मात्रत्वे तु पुरुषस्यापि तदवस्थामात्रत्वम्, तस्माज्जाग्रदाद्यवस्थानात्मकत्वादसर्वगतत्वमिति ।

(न हीति) न ह्यसावितरात्मिका यथा सुप्ताद्यवस्था तुरीयावस्थैव न तथा सा तदात्मिका, कस्मात् ? स्वपृषित्यागापत्तेः—यदि सा विनिद्रावस्था सुप्ताद्यवस्थापि स्यात्तदा तथा विशुद्धा स्वपृषित्यक्ता

चतुरवस्थाविनिद्रावस्थालक्षणं चैतन्यमेव प्रधानं तदुपपादयितुमाहेत्याह—चैतन्येति । तदनुकूलयुक्तिमाह सर्वमेव सुप्तत्वात् सुप्तपुरुषवत् पुष्पादिकमस्येव सुषुप्तत्वात् सुषुप्तपुरुषवत् पुष्पचैतन्यमेव जागरितत्वाविशेषादनुमानमात्रसर्वगति—पुष्पादयेति । तदपि चैतन्यं विनिद्रावस्थातस्त्वेव किमिति विभजमिस्याह—तच्चेति । सर्वत्र विनिद्रावस्थापरपर्यायकेवलज्ञानसत्त्वे प्रमाणमाह यथोक्तमिति । हे प्रभो ! केवलज्ञानस्य उदयः जीवस्य प्रसादात्स्वैव तव तत्प्राप्तिरविनिश्चयत्व किमेतेति निवर्त्तनपरा स्तुतिरियम् । उपयोग इति उपयोगो लक्षणं जीवस्य उपयोगो ज्ञानदर्शनयोः साकारानाकारभेदेन व्यापारम्, अथवा ज्ञानदर्शनयोः निरावरणयोरभिमुखता योगः समीपवर्ती योग उपयोगः तेन हि लक्ष्यते जीवः सामान्यविशेषात्मकोपलब्धिमाविद निर्वाध्यतेऽनात्मा-ऽजीवेति न जातु कश्चित् तादृशो जीवो यस्य ज्ञानदर्शनोपयोगौ न भवतोऽजीवोऽनुपयोगी अतएवं लक्ष्योऽसिति वचनाभिप्राय । एतदिति विनिद्रावस्थालक्षण एव पुरुष एवमेवास्य लक्षणमिति व्याख्यार्थः लक्षणं हि द्विविधं तात्त्विकं तदात्वलक्षणेति तत्त्वमेव लक्षणं तात्त्विकम् तत्र तद्विपरिणामेऽपि तस्यैव तात्त्विकता धर्मधर्मिभावकल्पना लक्षणत्वसम्भवात्, तथा-विधं लक्षणं पुरुषस्य विनिद्रावस्थारूपं सत्यम् तदात्वलक्षणं तु यथासम्भवलक्षणमवस्थितत्वे सति व्यावर्तकम्, यथा जन्य-त्वं पृथिवीलक्षणमुत्पत्तिक्षणे व्यभिचारित्वाभावात् पुरुषस्य तथाविधं लक्षणत्वमेव भवते इति बोध्यम् । तस्य तात्त्विकलक्षणत्वे हेतुमाह—आत्यन्तिकेति सर्वविषयमनन्तकेन नाशरहितेन निद्राविगमेन निरूप्यत्वादित्यर्थः । निर्दिश्यनिरूपणया सर्व-वस्तुतः सदाऽनुपलम्भाविशेषात्वं हेतोरित्याह—यथेति । दृष्टान्तं दर्शयति—यथा विनिद्रावस्थेति यथा विनिद्रावस्था नातिवर्तते चात्मानं मोक्षहेतोस्तथैव पुरुषोऽपि विनिद्रावस्थात्मात्मानं नातिवर्तते शेषावस्थास्वपीत्यर्थः । ननु यदि तादृश्य-नतिवर्तेत तर्हि तस्याः सुप्ताद्यवस्थात्मकत्वेन विशुद्धता न भवेदित्याह—न ह्यसाविति । अत्रैव परिहारो दोषमाह—

---

१ सि क. तृणपप्रकृत्य ।

स्यात्, न त्वस्ति स्वपुरुषिताणोऽवस्थासहुरत्वरूपनिर्णयाभावादिदोषात्, अतः सा तन्मात्रैव, तस्याश्च तन्मात्रत्वे तु पुरुषस्यापि तदवस्थामात्रत्वम्, अतो विनिद्रावस्थामात्रत्वाज्जाग्रदाद्यवस्थानारम्भकत्वम्, तस्याञ्जाग्रदाद्यवस्थनारम्भकत्वाद्विनिद्रावस्थामात्रत्वात् सुनारि[दृश]तस्थाम्पुरुषेरसर्वगतत्वमिति वा स्यादित्यदोषः पुरुषवार[ण] मादस्य ।

5 अथ विनिद्रावस्थालक्षणोऽपि पुरुषः सर्वत्वात् न विनिद्रावस्थामात्र एव ततो विनिद्रावस्थापि न विनिद्रावस्थामात्रैव स्यात्, विनिद्रावस्थालक्षणत्वात् पुरुषस्यात्मवत् ।

अथ विनिद्रेत्यादि, मा भूत् पुरुषासर्वगतत्वदोष इति विनिद्रावस्थालक्षणोऽपि सन् पुरुषः सर्वत्वान्न विनिद्रावस्थामात्र एव किं तर्हि ? सुप्तादिरूपविपरीतोऽप्यते ततो विनिद्रायस्यापि विनिद्रावस्था रिमक्षा सती सर्वत्वादेव न विनिद्रावस्थामात्रैव स्यात्–सुप्ताद्यपरापि स्यादित्यर्थः, हेतुर्विनिद्रावस्थालक्षण-

10 त्वात्, पुरुषस्यात्मवत् यथा पुरुषोऽपि विनिद्रावस्थालक्षणत्वात् सर्वगत इतीष्यते तथा विनिद्रावस्थाऽऽत्मत्वेन सर्वगता स्यात् विनिद्रावस्थालक्षणा हि सापीति ।

ततश्च प्रत्ययस्य विनिद्रावस्थावृत्तिः तस्या एवाविशेषेण सर्वगतत्वात् सुप्तावस्थापि तृणादि सर्वगतमिति किं पुरुषैकत्वप्रकल्पनया ?

ततश्चेत्यादि, एवञ्च सत्यन्योऽपि दोषः अवस्थामवस्थां प्रति प्रत्ययस्य विनिद्रावस्थावृत्तिः सुप्त-

15 सुषुप्तजाग्रदवस्थास्वपि तस्या एव–विनिद्रावस्थाया एवाविशेषेण सर्वगतत्वात् सुषुप्तावस्थापि तृणादि सर्वगतं स्यात् सर्वात्मकत्वाद्विनिद्रावस्थावत् सर्वात्मकत्वं विनिद्रावस्थालक्षणत्वात् पुरुषवदित्युक्तम्, तस्मात्तृणाद्यपि सर्वगतमिति किं पुरुषैकत्वप्रकल्पनया ? कः पुरुषवादविशेषाभिमानः ? तृणमेवेदं सर्वम् यद्भूतं यच्च भाव्यम्, यस्मात् परं नापरमस्ति किञ्चिदित्यादि, तेनेदं पूर्णं तृणेन सर्वमिति च कस्मान्न पठ्यते ? इति ।

20 किञ्चान्यत्—

अलक्षणत्वाच्च विनिद्रावस्थाया अभावः स्यात्, स्वात्मन्यस्थितत्वात् खपुष्पवत्, ततश्च तत्सत्त्वप्रसुरवस्य सर्वात्मकपुरुषाभावः तदभावे किमवशिष्यते, ?

अवस्थेति यदि विनिद्रावस्था शेषावस्थास्वपि भवति तर्हि शेषावस्था इति कस्य लक्षणं स्यात् अत एव न विनिद्रावस्थाया स्वरूपनिर्णयोऽपि न भवेत् विनिद्रत्वस्य अभावादिति भावः । एवं विनिद्रावस्थायाः [illegible]

25 पुरुषोऽपि विनिद्रावस्थामात्र एव तस्य [illegible]–अत इति । एतेन [illegible]–अत इति पुरुषः सर्वगतो न स्यात् विनिद्रावस्थामात्रत्वात् [illegible] न पुरुषो [illegible] पीति भावः । यदि पुरुषस्य विनिद्रावस्थालक्षणत्वे [illegible] तर्हि [illegible] विनिद्राव-स्थामात्र एव न भवेत् किन्तु सर्वगतो भवेदित्याह–अथेति । हेतुरिति । विनिद्रावस्था न विनिद्रावस्थामात्रैव, विनिद्रावस्थालक्षणत्वात् पुरुषवदिति प्रयोग इति भावः । दोषान्तरमित्याह–ततश्चेति विनिद्रावस्था [illegible]

30 [illegible] एवं सुषुप्तावस्थापि तृणादिरूपा विनिद्रावस्थात्मकत्वात् सर्वात्मकतया सर्वगता भवेत्, ततश्च तृणमेवेदं सर्वमिति [illegible] स्यात्, तच्च न पुरुषस्यैव [illegible] इति भावः । सुषुप्तावस्थापीति । [illegible] परिहारः इत' ।

१ सि० क० °दवस्था ।

अलक्षणत्वाच्चेत्यादि, लक्षणं विशेष्यस्यासाधारणमविच्छिन्नं स्वरूपेऽवस्थापकं नीलोत्पलवत्, वस्तुनः स्वात्मन्यवस्थितस्यास्ति लक्षणम्, मत्यवस्य सर्वात्मसु वृत्तत्वात्, ततोऽलक्षणत्वाच्च विनिद्राव-स्थाया अभावः स्यात् स्वात्मन्यस्थितत्वात् खपुष्पवत्, ततश्च तदत्यर्थं तासां तत्त्व जाग्रत्स्वप्नावस्थाना-मेव तत्तत्र चतुरवस्थाभावः, ता एव च सर्व तदभावात् सर्वाभावः, सर्वाभावाच्चतुरात्मकस्य—चैत-न्यकस्य पुरुषस्याप्यभाव इत्यत आह—ततश्च तत्तत्त्वचतुरवस्थसर्वात्मकपुरुषाभावः, चैतन्यमेव हि 5 पुरुषस्यावस्थानाम् लक्षणं तदभावे—पुरुषस्यावस्थानामभावे किमवशिष्यते ?

अथ विनिद्रावस्थालक्षणविपरीतोऽपि पुरुषस्तु पुरुष एव, अवधारणभेदात्, विनिद्राव-स्थायाः स्वात्मन्यवधार्यमाणविनिद्रावस्थैव लक्षणम्, पुरुषस्य तु लक्षणमेवेति, पुरुषो लक्ष्य स्वेनानियतोऽन्यासामप्यत्यागात्, स ह्यनेकरूपो मेचकवदिति ।

अथ विनिद्रालक्षणेत्यादि, अथ मत मपतो विनिद्रावस्थापुरुषाभावदोषयोः परिहारे 10 सर्वदोषपरिहारः स चावधारणवैपरीत्येनेति यथा—पुरुषस्तु पुरुष एव ('विनिद्रावस्थालक्षणविपरीतोऽपि, किं कारणं ? अवधारणभेदात्, कथमवधारणभेदः ? उच्यते, विनिद्रावस्था[याः]—स्वात्मन्यवधार्यमाण) विनिद्रावस्थैव लक्षणम्, नान्या काचिदवस्थेति, सा मनो लक्षणत्वमवस्थाया नियतम्, सा त्वन्यथा-वधारमनोऽपि लक्षणस्यामानियतेति न विनिद्रावस्थायास्तावदभावोऽस्ति, पुरुषस्याप्यभावो नास्ति, पुरुषस्य तु लक्षणमेवेत्यवधारणात्—विनिद्रावस्था लक्षणमेव पुरुषस्य, नालक्षणमिति, पुरुषो लक्ष्यस्वेनानि 15 यतोऽन्याभिरप्यवस्थाभिर्लक्ष्यत्वादन्यासामप्यत्यागाल्लक्षणस्वेन, पुरुषस्येति भेदेनावधारणं यस्मात्, स ह्यनेकरूपो मेचकवत् पुरुषः, वर्णसङ्करो हि मेचकः, स नीलोऽपि पीतोऽपि श्वेतवर्णोऽपि तथा पुरुषो विनिद्रावस्थालक्षणोऽपि सुप्ताद्यन्यतमावस्थालक्षणोऽपीति ।

लक्षणमिति लक्षणं हि एकैकस्मादितरस्मादवस्थापयत्समर्थं भवति तस च स्वात्मन्यवस्थितस्य वर्णसंकरत्वात् पक्ष-मित्यं भवेत्, विनिद्रावस्था तु विनिद्रावस्थात्मको न लक्षणं स्वात्मन्येवावस्थितत्वात्, सर्वावस्थासु वृत्तेः अतो लक्षणाभावाच्च 20 ततो विनिद्रावस्था नैवेति खपुष्पमिति भाव ततश्चेति विनिद्रावस्था हि चैतन्य तदभावाच्चतुरवस्थाभावः तथा च जाग्रत्स्वप्न-स्वापावस्थानामभावः प्राप्तः, चतुरवस्थाभावाच्चतुरवस्थात्मकसर्वाभावः, तदभावात् सर्वात्मकपुरुषाभावप्रसङ्ग इति भावः । अथ विनिद्रावस्थायाः लक्षणत्वमभिप्रेत्याशङ्कते—अथेति तथा हि तदलक्षणं यथा तत्र स्वरूपलक्षणेनाभिमतं न स्यात्, विनिद्रावस्था च तल्लक्षणम्, यथा वायवे चन्द्र इति लक्षणं विलक्षणतयावस्थितत्वादवधिस्य एव व्यावर्तकं न तु सर्वाभ्यविरेकपत-यावस्थैवावधारणस्य एवं पुरुषो विनिद्रावस्थाविपरीतोऽपि च पुरुष एव नापुरुष इति भावः । एतदवधारणभेदाद- 25 स्वात इत्याह—अवधारणभेदादिति अवस्थायां चतुर्विधत्वाद्विनिद्रावस्थालक्षणेव विनिद्रावस्था न सुप्तावस्थात्मना एवम् विनिद्रावस्थात्म न विनिद्रावस्थात्मस्वभिरपितत्वाभावात्पराभिभवाभावप्रतिपत्ति यदि विनिद्रावस्थात्मस्वभिरपितत्वाभाव-कल्पावस्थासु भवेदपि विनिद्रावस्थाया विनिद्रावस्थात्मनाभिभवाभावविरोधिप्रतिबन्धमत्वा लक्षणत्वाभावादेव विनिद्रावस्था अभावः स्यात् नैवम्, पुरुषस्तु चतुरवस्थात्मकः अत एव विनिद्रावस्था न तस्य लक्षणत्वं नैव तदभावे पुरुषाभावः स्यात् किन्तु तदवस्थं लक्षणम्, पुरुषस्यान्यावस्थाभावप्रतिबोधित्वरूपम्, अन्याभिस्तु तदवस्थाभिरन्यापि तत्त्वनियतलक्ष्यत्वमपि धारणान्यथात्व 30 अत एव पुरुषो न विनिद्रावस्थाविरपितत्वमात्रत्वात्याप्यः सुप्तावस्थाभिरपितत्वस्वभावत्वादिति भाव । पुरुषस्य विनिद्रावस्था कथं लक्षणं स्यादित्याह—पुरुषस्येतीति । तदेव दृष्टान्तेन समर्थयति—स हीति । यतु विनिद्रावस्थात्मको विनिद्रावस्थैव लक्षणं नान्या काचिदवस्था लक्षणं भवति पुरुषस्य तु सा लक्षणमेव नालक्षणमिति विनिद्रावस्थापुरुषाभावदोषपरिहारावेवधारणभेदा-

1 सि—क—अलक्षणत्वाच्च । 2 सि. मात्रीर्थ पदम् । 3 सि क. ( ) मध्यगतपाठः नास्ति च दृश्यते ।

[illegible]—

न, [illegible]

[illegible]

[illegible]

५ [illegible]

[illegible]

न, [illegible]

[illegible]

[illegible]

१० [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

१५ [illegible]

[illegible]

[illegible] इति [illegible]

[illegible]

[illegible]

२० [illegible]

[illegible]

२५ [illegible]

[illegible]

३० [illegible]

[illegible]

यम्, पुरुषामावेऽवस्थानामेव भिन्नानामितरावस्थामिःपुरुषार्थमिव्यवस्थावधारणम्, तन्नु न युज्यते चैतन्यासमर्थैकपुरुषमयत्वप्रतिज्ञाभ्याघातादिति ।

किञ्चान्यत्—

यदा च तासामेव तत्त्वं पुरुषे तु सा लक्षणमेव, तथा तथा तासामितरेतरात्मस्वभावादव-धारणभेदादत्यन्तभिन्नार्थत्वात् सामान्याभावः, ततो विविक्तानेकभेदावस्थामात्रत्वात् सर्वम् 5 सर्वगतमिति ननु तदेव दर्शनमेतदप्यापन्नं लोकवदेव तत्त्वापत्तिरिति ।

यदा च तासामेव तत्त्वमित्यादि, यावल्लोकवदेव तत्त्वापत्तिरिति, यदा च तासां भाव एव तत्त्व—भाव एव ता, तामिरेव मूर्तेः [ऽ]भेदेनावधार्यमाणत्वात्, विनिद्रावस्थैव विनिद्रावस्था-त्मात्मेति लक्षणं पुरुषे तु सा लक्षणमेव, न तु सैव लक्षणं पुरुषस्य, अन्यासामप्यवस्थानां तल्लक्षणत्वा-त्यागात्, तथा तथा तासामितरेतरात्मभावः, अवधारणभेदात्, यथा तमेति वचनादुत्तरोत्तरभेदानाः 10 मपीतरेतरात्मत्नु नास्ति भावः तद्यथा—रूपावस्थायास्तत्मनि रूपावस्थैव लक्षणम्, घटस्यात्मनि तु रूपा-वस्था लक्षणमेव, रसाद्यवस्थानामपि तल्लक्षणत्वात्यागात्, तथा पृथिवीलोष्टादीनामितरेतरात्म-स्वभावात्लोष्टपरमात्मावधारणे लोष्टावस्थैव लोष्टावस्थात्मा, पृथिवीस्वात्मावधारणे तु सा लक्षण-मेव, न तु सैव च ज्ञानादीनामप्यत्यागादिति सवत्रात्मवधारणभेदः, ततोऽवधारणभेदात्स्वतुल्यदेव तथातथेतरेतरात्मस्वभावावधारणभेदादित्यत्यन्तभिन्नार्थत्वम्, अतो भिन्नभिन्नार्थत्वात् सामान्याभावः, 15 सामान्याभावाद्विविक्तानेकभेदावस्थामात्रत्वात् सर्वमसर्वगतं घटो घट एव, रूपं रूपमेव, रसो रस

[illegible] रूपमेव न रस इत्यवधार्यते तथाऽवस्था एव पुरुष इत्युच्यवस्थानामेव वस्तुत्वात् पुरुषस्य भावस्तत्ता-देतावस्थानामेकोऽपरावस्थापतिवारणामवधारणाभवनं युज्येतेति भावः । युज्येतेति तन्मात्रभेदोऽस्य फलितमाह—तन्नु नेति तदेवावधारणं न युज्यते अवस्थाना यतस्तस्य परस्परं भिन्नत्वात् [illegible] कस्याप्यभावात् पुरुष एवेदं सर्वमिति सर्वत्रैकपुरुषमयत्वप्रतिज्ञाभङ्गप्रसङ्ग इति भावः । अवधारणभेदाद्भिन्नार्थे दोषान्तरमाह यदा चेति विनिद्रावस्थायास्तत्मनो विनि- 10 द्रावस्थैवाभिन्नं तत्स्वलक्षणं तत्त्वं तथा विनिद्रावस्थारूपेणैव भवनात् पुरुषस्य तु सा लक्षणमेव न तु तत्त्वं पुरुषस्येति भेदस्यावध-धारणात्स्वरूपेण तस्यानभवात् न तु तस्य विनिद्रावस्थालक्षणमन्यावस्थानामपि तल्लक्षणत्वात् एवं विनिद्रावस्थात्मनि च [illegible] भावः तथा विनिद्रावस्थात्मनि [illegible] न वा [illegible] विनिद्रावस्थाया भावोऽस्त्येवेति विनिद्रावस्थायां पृथक् पृथक् [illegible] न तावत्तु वर्तमानः पुरुषादि कथन वर्तते [illegible] पुरुषादि तथा चानुवर्तमानस्य सामान्यस्याभावेन परस्परमत्यन्तभिन्नभेदात्मकावस्थानामेव सद्भावात् सर्वमतः कथिदपि किन्तु यथा लोके दृश्यते घटो घट एव 15 रूपं रूपमेव रसो रस एवेति यथा लोकव्यवहारः [illegible] न तु तयो [illegible] किञ्चित्, [illegible] भवेत् तस्मात् [illegible] मितिरस्मात् [illegible] भावः । [illegible] तदेव तस्य तत्त्वं तत्र तयोरभेद एव भवति विनिद्रावस्थात्मनो विनिद्रावस्थावधारणं तत्त्वं सर्वदा तस्य तद्रूपेणैव भवनात् पुरुषस्य तु विनिद्रावस्था न तात्त्वी भिन्नत्वादित्यत्र—भाव एवेति । तथा तथेति यथा [illegible] रूपस्थावस्थानामपीतरात्मनु नास्ति भावोऽवधारणभेदादेवेति भावः । ज्ञानादीनामपीति पृथिव्यात्मभेदवाच्यं [illegible]- 20 [illegible] पुरुषत्वात् ज्ञानादीनामपि पृथिवीलक्षणत्वमेव इति प्रतिभाति । [illegible] भेदावस्थानामवस्थाभेदेनावस्थानमवस्थाभिः [illegible] सामान्यलक्षणं न पुरुषादेरिति सामान्याभावः [illegible]—अत्यन्तभिन्नार्थत्वमिति परस्परमन्यान्याभावात्यन्तभिन्नार्थत्वमित्यर्थः । सर्वमसर्वगत मिति [illegible] हि [illegible] वस्तु [illegible] सर्वत्र [illegible] तत्र [illegible] सर्वत्वम्,

एव, यतः पट एवेत्यादि मानम्, ततो ननु तदेव दर्शनमेतद्व्यापन्नम्—यदुक्त यथा लोकग्राह्यमेव वस्तु सामान्यसर्वको विवेकवत् इत्यादि, स्वपरविषयसामान्यविशेषनिराकरणेन लौकिकमेव, यथा द्रव्य क्षेत्रकालभावमयमेव च वस्त्विति तदेव तत्त्वमिति लोकवदेव तत्स्थापयितिरिति ।

अथ विकल्पशब्दार्थत्वादसत्यम् एव, तस्याज्ञाततत्त्वत्वात् कुतो वा लक्षणम्? कुतोऽ-
5 वस्था? इति, तदयुक्तम्, तर्हि चतुरवस्थावर्णनं कथमुपपद्यते? अनेकात्मकसर्वगतत्वभावनात्।

(अथेति) अथ विकल्पशब्दार्थत्वादसत्यम् एव, तस्याज्ञाततत्त्वत्वात्—यस्य निर्विकल्पस्या-विभागस्य संसर्गभेदपरिणामशून्यस्य मेचकनिवृत्तिविकल्पशब्दगोचरातीतस्य मयूराण्डवत् सर्वेयाक्ष-वयवाद्युपायतिमिर्या [illegible] गोर्बिम्बावित् [illegible]
ननु लौकिक[illegible]सामान्यविशेषप्रत्यक्षाविचाररूपस्य तत्त्वस्य कुतो वा लक्षणम्? कुतोऽवस्था?
10 इत्येवमायुक्तम् चतुरवस्थावर्णनात् यदि तावत्सोऽप्यवस्था असत्या एव तद्वर्णनं खपुष्पसौरभव-र्णनवत् कथमुपपद्यते? इति । किन्त्वन्यत्—सर्वगतत्वभावनायामप्रसङ्गात् तद्दर्शयन्नाह—अनेकात्मक-सर्वगतत्वभावनात्, कथमिति वर्तते, सर्वं गत सर्वगत 'ष्टु गतौ' सर्वगतं, अयमेव सर्वशब्दो गम

[illegible]
15 [illegible]
[illegible]
20 [illegible]
25 [illegible]
30 [illegible]

१ सि० क्ष° । २ सि. [illegible] ।

मार्गविशाम्यत्प्रासिध्यस्यां क्रियां भिन्नविकल्पार्थविषयत्वात्—यदन्यथान्यथ तदशेषं सर्वमिति, ततश्च तदशेषं गतं सर्वगतं तद्भावः सर्वगतत्वं, अथानेकात्मकत्वाविनाभावि, अनेकात्मकं हि सर्वं भिन्नाने कविकल्पकत्वात्सर्वगतं सर्वगतमित्येषा भावना निर्विकल्पैकात्मकत्वे न युज्यत इति ।

किञ्चान्यत् निर्विकल्पकत्वाभावप्रसङ्गात्—

यथस्यैकैका प्रत्यकं सुखाद्यवस्था न भवति ततश्च तासामसत्त्वात् कुतोऽस्य भिन्नाना 5 मेकत्वापत्त्यात्मिकाऽविकल्पता ? पृथक् पृथगभूतसितासितादिवर्णैक्यापत्त्यात्मकमेचकवर्णा भाववत्, न हि पृथग्भूते रूपे द्वे अपि मेचकात्मके भवत, असत्त्वेन त्वत्त्वावेयम्, अनवस्था स्यात्, वन्ध्यापुत्रवत् ।

यथस्यैकैकेत्यादि यावन्मेचकाभावे भवतः, यथस्य—पुरुषस्य एकैका—पृथक् पृथक्, एका मेवं प्रति प्रत्येकं समाप्ता सुखाद्यवस्था न भवति, ततश्चैकैकस्या अभावात्ता न सन्त्येवेति कृत्वा तासाम 10 सत्त्वात् कुतोऽस्य पुरुषतत्त्वस्य तासामेव भिन्नानामेकत्वापत्त्यात्मिका—तत्पुरुषतत्त्वमेकमविकल्पमित्येव-मविकल्पता स्यात् ? भिन्नविकल्पैक्यात्मकत्वादविकल्परूपतायाः, सा चाविकल्परूपता कुतः ? नास्त्येवे-त्यर्थः को दृष्टान्तः ? पृथक् पृथगभूतसितासितादिवर्णैक्यापत्त्यात्मकमेचकवर्णाभाववत् पृथक् सिद्धवर्णा भावे मेचकवर्णाभावात्,—तद्दर्शयति न हि पृथग्भूते रूपे द्वे अपि सितासिते स्वेन रूपेण मेचके भवतः, मेदात्मकत्वभाविनाभाव्यैक्यापत्त्यभावात्, एवमवस्था अपि पृथक् स्वरूपेणासिद्धा निर्विकल्पैकरूपा न 15 भवितुमर्हन्तीति । एवं तावदवस्थानामभावे चातुरवस्थावर्णनानेकात्मकसर्वगतत्वभावननिर्विकल्परूपत्वा-भावदोषाः । किञ्च पार्श्वान्तरप्रक्षेपेण भवत्पक्षानुवृत्त्या, तमेव पुरुषं निराकुर्महे तथाऽसत्त्वेन त्वत्त्वावेन-अवस्थानामसत्त्वे कुतः ? अनवस्थास्वात्-अवस्थावोऽन्यत्वादनवस्थात्मकत्वादवस्थात्वाभावात् पुरुषो वन्ध्यापुत्रवत् ।

अनेकेष्यमसेषता सर्वता इदमेतत्परमन्यविशेषानपेक्षासि सर्वमुच्यते एवम् भिन्नविकल्पाभावे सर्वैव कल्पमिति 20 सर्वतत्त्वमा पुरुषस्य न स्यादिति भावः । भिन्नानामेकेति भिन्ना भेदेनैव भिन्नत्वा भेदाशेषं क्रमाद्योऽवीचार्यते का तमेवकस्य इत्यर्थः । पुरुषस्य स्वपन्तुरपत्य निर्विकल्पताऽपि न सम्भवतीत्याह—किञ्चान्यदिति । ननु यदि तत्सुखादयस्ताः प्रत्येकं सतः पृथक् सिद्धाः सुखदुःखपीतादिस्वरूपा विश्वस्वरूपस्यैकात्म्यमिच्छ निर्विकल्पत्वं [illegible] भवेत् न सैवमपि पृथक् सिद्धत्वस्यस्याभावमिति निर्विकल्पकत्वाभाव इत्याह—यथस्येति । पृथक् पृथगिति यदि सितासितादिवर्णाः प्रत्येकं परस्परपरिहारेण सिद्धस्वरूपा न स्युर्न स्यादेव तेषामेकत्वापत्त्यात्मकमेचकरूपता मेचके 25 हि वर्णे न सिते वस्तु सम्भवेऽसितत्वमपि वर्णनात् न चाऽसित इति सितत्वमपि वर्णनात्, तस्माद्विकल्पविनिर्मुक्तत्वादसौ निर्विकल्प उच्यते सितादीनां पृथक् भावसिद्धौ वर्णमेचके वर्णो मेचकत्वं प्रत्युपपद्यते, मेचकत्वमाः सितादीनां इत्यन्यत्वभावमभिन्नाभावस्यैक्यरूपत्वात्, तथैव चातुरवस्थ्यसम्बन्धं पुरुषस्यस्वभावे सति चातुरवस्थात्मकपुरुषस्य तदैक्यभावना सिध्य निर्विकल्पकता भवेत्, न चैवमपि अवस्थाभावेन वस्तुत्वाभिरेकैति भावः । ननु पुरुषस्यैवमवस्थाभावस्य अवस्थाभावे पार्श्वे दोषवत्पक्षान्तरप्रक्षेपेण पुनः पुनरभिप्रायात्पक्षान्तरमनुसृत्य किं भवेत्, पुरुषस्य एव दोषप्रसङ्गेऽर्थं इमं 30 दृष्टान्तमेतदाह—किञ्चेति पुरुषोऽपरः अनवस्थात्वाद्वन्ध्यापुत्रवत्, अभावत्वास्यात्त्वेनास्यादिभावानवस्थात्मकत्वात्मको वा विभिन्नोऽन्ये तथैव व्याख्येकत्वात् अनवस्थात्मकत्वाभिरेकत्वैव व्याप्यैक्यवस्थात्वमभावादिति दोषत्वाभिन्नोऽपरत्वाय-

शाखेव रूपाद्यवस्थानात्मकस्य पटस्यावस्थातोऽस्थिरत्ववत् सुखाद्यवस्थानात्मकस्य सुखादिचतुरवस्थातः पुरुषस्यास्थिरत्वमित्येवाप्युक्तम्—

अनवस्थात्वेऽप्यचतुरात्मकत्वात् खपुष्पवत्, अथवा किमनेन प्रयासेन, ननु खपुष्पेणेव च न स क्षम्यः अलक्षणत्वात्, अलक्ष्यत्वमिष्टत्वादसाध्यमिति चेत्? अलक्ष्यत्वनिराकृतेरर्थ-
5 निराकरणार्थत्वाभावात्, निर्विकल्पत्वादेवार्थोऽपि नैवेति चेन्निर्विकल्पज्ञानविषयस्येव स्वसिद्धं तत्त्वम्।

(अनवस्थात्वे इति) अनवस्थात्वे सत्यचतुरात्मकत्वात्–अवस्थाचतुष्टयाभावादेवानवस्था-त्मनश्चाचतुरात्मताभावः सिद्धः, तस्मादनेनान्वितमप्रामाणिकत्वमाह अनवस्थात्वेऽप्यचतुरात्मकत्वादिति खपुष्पमिति दृष्टान्तो गतार्थः। अथवा किमनेन प्रयासेन उपपत्त्यन्तरैस्तदसत्त्वप्रतिपादनेन?
10 ननु खपुष्पेणेव च न स क्षम्यः –स्वपरिकल्पितः पुरुषो नासौ क्षम्यः, अलक्षणत्वात्, अलक्ष्यत्वमिष्टत्वादसाध्यमिति चेत्? अलक्ष्यत्वनिराकृतेरर्थनिराकरणार्थत्वाभावात् इति ब्रूमः। अर्थोऽप्यर्थ्येव इत्यलक्ष्यत्वात्क्षम्यामित्येषो [illegible] वा [नेति] [illegible] वा स्यात् न स पुरुषस्य [illegible]। निर्विकल्पत्वादेवार्थोऽपि नैवेति चेत् निर्विकल्पज्ञानवस्तुत्वमपि न भवतीत्ये तत्प्रतिपादनार्थत्वादिदमेव [illegible] स्वसिद्धं तत्त्वमलक्ष्यत्वात्, खपुष्पवत्।
15 अपात इतरान्यतरोपादानपरित्यागायुक्तत्वादस्य तल्लक्षणतत्त्वास्यामवाप्यतैवेत्यतद्

[illegible]

20 [illegible]

25 [illegible]

30 [illegible]

1 [illegible] —अपात इति।

युक्तम्, स त्वसन्नेव हि स्यात्, विनिद्रावस्थया सहैकत्वान्यत्वे प्रत्यवचनीयत्वात् खपुष्पवत्, न तदेक नान्यद्वा वाच्यम्, निरुपाख्यत्वात्, यत्तु सत् तद्विनिद्रावस्थया सहैकत्वान्यत्वे प्रतिवचनीयम् यथा विनिद्रावस्थाया स्वात्मनो जाग्रदवस्थास्वात्मनश्चान्यानन्यत्वे प्रत्यवचनीयत्वात्।

अथात इत्यादि, यावदस्यावाच्यत्वेनेति, अथावस्थाः अत इति पुरुषतः, इतश्चैतदवस्थातः, 5 अन्यतरस्य—पुरुषस्यावस्थानां वा परित्यागेऽप्यन्यो न युक्तः, अवस्थात्यागे लक्षणाभावात् पुरुषाभावप्रसङ्गात्, अवस्थावतः पुरुषस्य वा त्यागेऽवस्थानामभावप्रसङ्गात्। न चैकतरस्योपादानं युक्तम्, उपादीयमानस्येतर-भावेऽभावप्रसङ्गादेवावस्थावद्ग्रहणनिर्विकल्पत्वसर्वगतत्वाभावप्रसङ्गात् प्रतिमाम्याभावाच्च तस्मादन्यतरो-पादानपरित्यागायुक्तत्वादस्य पुरुषस्यावस्थालक्षणत्वमवस्थात्वं वा न शक्यं वक्तुम्, किं तर्हि? तदुभयावस्था-स्वामवाच्यः स पुरुष इत्येतदयुक्तम्, यस्मात् स त्वसन्नेव स्यात्—एवमपि कल्प्यमानो स पुरुषोऽस 10 न्नेव कस्मात्? विनिद्रावस्थया सहैकत्वान्यत्वे प्रत्यवचनीयत्वात् खपुष्पवत्—विनिद्रालक्षणः पुरुषो न विनिद्रालक्षणो चेत्येते द्वे अन्यत्वानन्यत्वे प्रत्यवचनीयत्वादसन् पुरुषः। न तदेक नान्यद्वा वाच्यं खपुष्पं विनिद्रावस्थया सह, किं कारणमेकमिति तावदवाच्यम्? असत्त्वात्, अन्यदित्यप्यवाच्यम्? अनि-द्रावस्थात्वे सत्यप्यसत्त्वे निरुपाख्यत्वात्—वाग्बुद्धिगोचरातिक्रान्तत्वादिति खपुष्पे दृष्टान्ते हेतोः साध्येनाविनाभावित्वप्रदर्शनम्। यत्तु सत् तद्विनिद्रावस्थयेत्यादि वैधर्म्यदृष्टान्तः साध्याभावे हेत्व 15 भावप्रदर्शनम्। मा मंस्था असदित्यसद्भूतस्यावस्थास्वात्मनि सत्यवचनीयतया दर्शनादनैकान्तिकत्वेति विनिद्रावस्थास्वात्मनो जाग्रदवस्थास्वात्मनश्च निदर्शयति—अन्यानन्यत्वे प्रतिवचनीयत्वात्, यथा विनिद्रावस्थास्वात्मनो विनिद्रावस्थाऽनन्या जाग्रदवस्थाविस्वात्मनोऽन्या, तथा वा अपि तस्या अन्याः, स्वात्मनोऽनन्याः सत्याश्च, न तथा पुरुषः, तस्मादसन्निति।

पुरुषस्यानोपादाने प्रोक्तदोषमेव दर्शयति—अवस्थात्यागे इति। अवस्थानामनोपादाने दोषं कारयति—अवस्थावत इति। 20 [illegible] स्वात्मनोऽस्पामिति अवस्थावत्त्वेनावस्थात्वेन वा [illegible]। ननु [illegible] हि [illegible] वाच्यानभिधेयत्वे च वस्तुनोऽविशिष्टे तथा च पुरुषोऽसन् विनिद्रावस्थया सहैकत्वान्यत्वे प्रत्यव-चनीयत्वात् खपुष्पवदित्यत्र—यस्मादिति। हेत्वर्थं व्याचष्टे—विनिद्रालक्षण इति [illegible]। दृष्टान्ते खपुष्पे व्याप्तिं व्याचष्टे—न तदेकमिति खपुष्पं हि विनिद्रावस्थया सहै-कमिति न वक्तुं शक्यमसत्त्वात् न वाऽन्यदिति निरुपाख्यत्वादिति भावः। व्यतिरेकदृष्टान्ते विनिद्रावस्थात्मनि विनिद्रावस्थया 25 सहैकमिति वाच्ये व्यतिरेकव्याप्तिं प्रदर्शयति—यत्तु सदिति यत्तु सत् तद्विनिद्रावस्थया सहैकत्वान्यत्वे प्रतिवचनीयम्, यथा विनि-द्रावस्थात्मा विनिद्रावस्थया सहैकमिति ननु विनिद्रावस्थात्मनो विनिद्रावस्थया सहैकत्वेऽपि यथा [illegible] तथा सहै-कत्वान्यत्वे प्रत्यवचनीयत्वोऽयं सत्त्वेन साध्यस्याभावेन व्यभिचार इत्याशङ्कते—मा मंस्था इति। विनिद्रावस्थात्मनो विनिद्रावस्थया सहैकत्वेन जाग्रदवस्थात्मनोऽन्यत्वेन च वचनीयत्वमेवेति तत्र हेतोरभावान्न व्यभिचार इति भावः। पुरुषस्तु विनिद्रावस्थात्मनोऽन्यत्वानन्यत्वे प्रत्यवचनीय एवेत्यसत्त्वसिद्धिमुपनयनिगमने दर्शयति—न तथेति। [illegible]— 30

---

१ सि क इत्यत्र। २ सि क अवस्थात्वं। ३ सि क स्वात्मन।

किञ्चान्यत्—

अत एव च तदुभययुक्तस्वभाव्यत्वाभ्युपगम एव, पितृपुत्रवत्, तदन्यतरस्यागोपादानायुक्तस्य तदविनाभावात्, अवस्थानामसमावेऽनेकदोषप्रसङ्गात्।

अत एव चेति अत एव—स्वरमिहितात् कारणा[दन्यतर]स्यागोपादानेऽयुक्तत्वादपि
5 च तदुभययुक्तस्वभाव्यत्वाभ्युपगम एव, पितृपुत्रवत्, यथैकः पिता पुत्रभावश्चासौ स्वपितुः पुत्रत्वमन्यतरेण [न] स्वपुत्र प्रति पितृत्वमनुभवतीति न पुत्रत्वं त्यजति नापि पुत्रत्वमेवोपादत्ते नापि पितृत्वमेव, तयोरसौ पिता पुत्रश्चेति वक्तव्यः, तदुभयधर्मयुक्तश्च दृष्टः, तथा स पुरुषो विभिन्न[illegible]न्यतरत्यागोपादानायुक्तत्वादेव तदुभय[illegible]भवितुमर्हति, तदन्यतरत्यागोपादानायुक्तत्वस्य तदविनाभावात्, एवं तावत् पुरुष एवावस्था इत्येतदुक्तम्, अवस्थाना-
10 मसमावेऽनेकदोषप्रसङ्गात्।

अभ्युपेत्यापि पुरुषस्यात्मत्वमवस्थानां चतसृणां पुरुषासत्त्वदोषं ब्रूमः—

यद्यपि च पुरुषस्यास्यैव चतस्रोऽप्यवस्थास्तथापि न तर्हि नामेदानीं पुरुषोऽस्ति, अनवस्थत्वात् खपुष्पवत्, अनवस्थस्य तस्याभ्युपगमेऽपि तु पुरुषस्यावस्थानां चतसृणामप्यैक्यं स्यात् पुरुषस्यात्मत्वात् पुरुषवत्, ततश्च सर्वत्वेन सर्वत्र सम्भाव्याभावात् सर्वाव्यापिता पुरुषस्य।

15 यद्यपि चेत्यादि, यद्यपि च पुरुषस्यास्यैव चतस्रोऽप्यवस्थास्तथापि न तर्हि नामेदानीं पुरुषोऽस्ति अनवस्थत्वात्—[illegible] पुरुषोऽवस्था च भवति, योऽवस्था न भवति स नास्ति यथा खपुष्पम्, अवस्थानां च [illegible]

[illegible] पुरुषस्य [illegible]
20 [illegible]
[illegible]—अत एव चेति [illegible]
[illegible]—पितृपुत्रवदिति तथा च पुरुषः [illegible]
[illegible] । एवं पुरुषस्यैवावस्था-
[illegible]—एवं तावदिति [illegible]
25 [illegible] । ननु [illegible] पुरुषस्य [illegible]
[illegible]
[illegible]—यद्यपि चेति । अनवस्थत्वादिति [illegible]
[illegible]
[illegible] पुरुष इति [illegible]
30 [illegible]—यद्यपि चेति । [illegible]
(वा० प० १। २६। १४) [illegible]
[illegible]

१ सि० क० [illegible] । २ सि० क० [illegible] ।

सकलसर्वगतस्वभावानेकैकावस्थाभेदाभेदापत्त्यविकल्परूपाभ्युपगमात् ततोऽन्यस्य खपुष्पस्थानीयत्वात्, भावावस्थानामेव सत्त्वमभ्युपगम्यानवस्थात्वेऽवस्थातुरात्मकत्वादित्युक्तम्, अधुना तु पुरुषमेवाभ्युपगम्यानवस्थात्मकं परपरिकल्पितमेव दोष उक्त इति व्याख्ययोर्भेद इति । असत् पुरुषोऽनवस्थत्वात् खपुष्पवत् अनवस्थस्य तस्याभ्युपगमेऽपि तु पुरुषस्यावस्थानां चावस्थातृणामन्यैकत्वं स्यात् कुत ? पुरुषस्वात्मत्वात् पुरुषवत्, यथा हि पुरुषस्वात्मत्वात् पुरुष एक एव तथा ता अप्यवस्थास्तत्स्वात्मत्वादेकमिति चतुष्प्रमाणावस्थोऽवस्था इति बहुवचनानुपपत्तिस्तत्प्रकत्वात् सर्वत्वेन सर्वत्र सम्भाव्यो न भवति पुरुषः, स गत्वावित्ति सर्वस्यस्वानेकात्मकत्वात् पुरुष एव सर्वमिति यदात्मयाबुच्यते तत्सर्वं किमात्मक ? चतुष्का सर्वं पुरुषस्य सर्वव्यापिता धर्म्यते, तत आह—सर्वत्र सम्भाव्याभावात् सर्वव्यापिता पुरुषस्य *भासा व्याप्तिस्माभासितसर्वव्यापित्वविरोधिनी ।*

तत: पुनरेकस्य विनिद्रावस्थास्वात्मत्वात्तासाम्, पुरुषस्वात्मत्वात् परस्परात्मकत्वञ्च सिद्धम्, विनिद्रावस्थैव हि जाग्रदवस्था विनिद्रावस्थास्वात्मत्वाद्विनिद्रावस्थावत्, एवमितरे अपि तथा जाग्रदवस्थैव विनिद्रावस्था जाग्रदवस्थास्वात्मत्वात् जाग्रदवस्थावत् तथा सुप्तावस्थैव विनिद्रावस्था सुप्तावस्थास्वात्मत्वात्सुप्तावस्थावत् तथा सुषुप्तावस्थैव विनिद्रावस्था सुषुप्तावस्थास्वात्मत्वात् सुषुप्तावस्थावत् यैवान्यावस्था सैवान्यापि, एकस्वात्मत्वात्, सैवेति पुरुष एवेद सर्वमित्यतिदेशाभावो भेदाभावात् ।

(तत इति) ततः पुनरेकत्वं विनिद्रावस्थास्वात्मत्वात्तासाम्, पुरुषस्वात्मत्वात् परस्परात्मकत्वञ्च सिद्धम्, तदिदानीं भाव्यते विनिद्रावस्थैव हि जाग्रदवस्था, विनिद्रावस्थास्वात्मत्वात्, विनिद्रावस्थावत्, यथा विनिद्रावस्था विनिद्रावस्थास्वात्मत्वाद्विनिद्रावस्थैव तथा जाग्रदवस्थापि विनिद्रावस्थास्वात्मत्वा द्विनिद्रावस्थैवेतीत्थं विनिद्रावस्थया सहैक्यं जाग्रदवस्थायाः विनिद्रावस्थास्वात्मत्वञ्च सर्वावस्थानां पुरुषस्वात्मत्वात्तथैवाभ्युपगतम्, एवमितरे अपीति, विनिद्रावस्थैव सुप्तावस्था विनिद्रावस्थास्वात्मत्वाद्वि

---

[1]व्युपगतेऽपीति भावः । अनवस्थत्वादित्यत्र हेत्वोः पुनरुक्ततापरिहाराभिप्रायेणाह—भावावस्थानामेवेति अस्माभिरवस्थानामभ्युपगम्यते तासामभ्युपगम्यापि पुरुषात्मत्वेन चेदभ्युपगम्यते तर्हि पुरुषोऽनवस्थात्वदवस्थैकैवापद्येत—असदिति । तदवस्थापि तदाधीनत्वे पुरुषस्वात्मत्वात् पुरुषस्यैकत्वादवस्थानामपि तत एकैकत्वप्रसङ्गेन तासां भवति इति विशेषणमवस्थाव्याप्त्युपगमेऽपि तत्र विष्कम्भमिति—अनवस्थस्येति । अवस्थैकत्वाभ्युपगमेऽपि न वै दोषत्वमित्याह—तदवस्थैकत्वादिति पुरुषव्यतिरिक्तस्य कस्याप्यभावेन किं वस्तु सर्वपदेनोदितं पुरुषमेवः पुरुष एवेदं सर्वमित्यनेन विधीयते भावाभावयोरैव सर्वधर्मामेदेन सम्भाव्य अत एवात्मा न सर्वव्यापीति भावः । अवस्थानां पुरुषस्वात्मत्वे एकत्वमेव स्फुटं भाव्यते—तत्र पुनरिति । एकत्वप्रकारमेवाह विनिद्रावस्था विनिद्रावस्थास्वात्मत्वाद्यथा विनिद्रावस्थेत्युच्यते तथा सुप्तावस्था सुषुप्तावस्था जाग्रदवस्थापि विनिद्रावस्थास्वात्मत्वाद्विनिद्रावस्थैव भवेत् न तु तत्त्वे विकल्पना स्यात्, ननु सुप्तावस्थायाः विनिद्रावस्थास्वात्मत्वं कथमिति चेदुच्यते अवस्थात्मत्वं पुरुषस्य समेत्यते तथा सति पुरुषविनिद्रावस्थयोरेकत्वात् सुप्तावस्थानामपि पुरुषात्मकत्वात् विनिद्रावस्थास्वात्मत्वं सिद्धं तथैव विनिद्रावस्थानामपि सुप्तावस्थास्वात्मत्वं सुषुप्तावस्थास्वात्मत्व जाग्रदवस्थास्वात्मत्वञ्च सिद्धं विनिद्रावस्थास्वात्मभूतपुरुषस्वात्मत्वात्सुप्तावस्थायाः विनिद्रावस्थात्मकत्वम्, तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वनियमादिति भावः । एवं सुप्तसुषुप्तावस्थयोर्विनिद्रावस्थात्मत्वमतिदिशति—एवमितरे अपीति, सुप्तावस्थासुषुप्तावस्थे अपि विनिद्रावस्थाभिन्ने भाव्ये इत्यर्थः

---

१ सि० क० एवमितरेपि ।

निम्बरसावत्, विमिश्रकस्यैव सुपुष्पकस्य विमिश्रकस्यास्वादरसत्वाद्विमिश्रकस्यावत्, तथा आम्रकस्यैव विमिश्रकस्य आम्रकस्यास्वादरसत्वात् आम्रकस्यावत्, अस्यापि पूर्ववद्व्याख्या, एवं आम्रकस्यापि सर्वेषां विमिश्रकस्यापि व्याख्येयम्, एवमितरे अपीतरविशेषाः, आम्रकस्यैव सुपुष्पकस्य आम्रकस्यास्वादरसत्वा-दाम्रकस्यावत्, आम्रकस्यैव सुपुष्पकस्य आम्रकस्यास्वादरसत्वादाम्रकस्यावत् । तथा सुपुष्पकस्यैव

5 विमिश्रकस्य सुपुष्पकस्यास्वादरसत्वात्सुपुष्पकस्यावत्, एवमितरे अपीतरविशेषाः, सुपुष्पकस्यैव आम्रसुपु-ष्पके सुपुष्पकस्यास्वादरसत्वात्, सुपुष्पकस्यावत् । एवमेषामपि प्रत्येकं विशेष्य परस्परत ऐक्य-माख्यम्, सामान्येनापि सर्वोपसंहारेणोच्यते—सैवान्यापि सैवान्यापि, एकरसत्वात् सैवेति । अथवाऽन्यानामपि प्रत्येकभेदेषु परस्परात्मतापादनेन मनुष्यतिर्यगमरादिषु घटपटरूपादिषु ऐक्य-मुक्तम्—इतरात्मकमितरवत् इतरात्मत्वात्, तत्स्वात्मवदिति, इति पुरुष एवेदमपि भावभेदाभावादिति,

10 इति—अस्मात् कारणादेकत्वापत्त्या मोक्षे सर्वत्र सम्यक्त्वाभावात् सर्वोऽप्यपि पुरुषमेवेति तदुपनयति पुरुष एवेदं सर्वमिति विशेषाभावो भेदाभावादिति, अविशेषोऽपि सर्वम्—पुरुषात्मकत्वव्याख्या तद्भाव-स्सर्वः, पुरुषेण वाऽन्यात्मत्वेनैवैकत्वभावाद्यप्रत्यक्षाविशेषः, अनेन वा तदात्मतयाऽविशेषः सर्वमेव तन्मयमिति ।

किञ्चान्यत्—

15 उपवर्णनमिश्रत्वात्मनां व्यतिकरः सङ्करश्च प्राप्तः, व्यतिकरो विमिश्रकस्यास्वादरसत्वं आम्रकस्यास्वादरसनः, आम्रकस्यास्वादरसत्वं विमिश्रकस्यास्वादरसनः, एवमितरयोरप्यनयोरपीत-रेतरस्वादरसत्वप्राप्तिः । सङ्करस्तु क्षीरोदकसंयोगवदविवेचनीयविमिश्रकस्यास्वादरसत्वमिति साम्याभावात्मत्वं तत्तरस्वादरसत्वात् तरसात्मवत्, अस्य भावात्मत्वमेव तरस्वादरसत्वात् तरस्वा-रसवदिति पुरुषावस्थान्यवस्थाऽभाव एव ।

20 उपवर्णनेत्यादि, भावप्रपञ्चाभाव एवेति उप सामीप्ये, सामीप्येन वर्णनमुपवर्णनं विशेष-धर्मेण न सामान्यधर्मेण सामान्यधर्मस्य दूरत्वात् यथा पुरुषोऽयं समुत्थायोपविष्टत्वात् पाण्डित्य

विमिश्रकस्यान्यां आम्रकस्यास्वाद—तथा आम्रेति । विमिश्रकस्यान्यां सुपुष्पकस्यास्वाद—तथा सुपुष्पेति । अन्यां सुपुष्पकस्य-स्वाद—सुपुष्पेति । एवं नरतिर्यगमराणां परस्परोपमयोपमेयं परस्परं तदात्मान्तरमेवाभाव तदवस्थासत्वं ऐक्यं एवं व्यभिचार—अथवेति । एकत्वमेव विशेषयन्नाह—इतरेति । अविशेषकत्व एतावतोऽन्योन्यसर्वमाह पुरुषा-

25 त्मकत्वेति उपवर्णनेति उपवर्णनं हि वस्तुन परिच्छेदकत्वाद् बोधनम्, तच्च विशेषधर्मेणैव भवेत्, वस्तुनः विशेषेण हि परिज्ञात-स्य इतरस्य व्यवच्छेदकविशेषधर्मत्वात्, तेन रूपेण तस्य वस्तुनः व्यावर्त्तकत्वात् तथा परिच्छेदको भवति न तु सामा-न्यधर्मेण वस्तुनः [illegible] परिच्छेदकत्वे [illegible] इत्यर्थतामा [illegible] विमर्शं यथा न [illegible] विशेषपरिच्छेदबोधकेन [illegible] सामान्यधर्मो विशिष्टबोधे प्रति दूरस्थे विशेषधर्मेषु [illegible] [illegible] एवमस्या [illegible]

30 [illegible] परस्परमेकत्वात् [illegible] इति भावः । सामान्यविशेषधर्मबोधे [illegible] [illegible]—यथेति समुत्थायोपविष्टत्वात् विशेषधर्मं पुरुषत्वपरिच्छेदाय [illegible]

१ सि क विमिश्रकस्य [illegible] पाठः । २–२ सि क एवमितरेऽपी ।

प्रकम्पनम्, शिरःकण्डूयनादेरिति, नोद्भूतत्वादिति, उपवर्णनेन भिन्नानि रूपाण्यासां विनिद्रावामस्थसुप्तसुप्-तत्वादिविशेषवर्णनेन भेदवत्तूरूपैर्भिन्नैर्व्यतिकरः सङ्करश्च तासां प्राप्तः, इत्ययुक्तैकत्वात् । व्यतिकरो विनि-द्रावस्थात्मत्वं वामदृष्टवस्थात्मनः, वामदृष्टवस्थात्मत्वं विनिद्रावस्थात्मनः, एवमितरयोरवस्थ-योरपीतरेतरात्मत्वप्राप्तिः, एतयोश्च तदात्म[त्व]प्राप्तिरपरयोरेतदात्म[त्व]प्राप्तिः । तथा च दानशील-तपोविशेषैरनेकधाप्तिर्हिंसादिभिः स्वर्गाप्तिः, स्वर्गे दुःखानुभवनं नरके सुखानुभवनं पुरुषतत्त्वाभासा-न्मुक्तिरिति, सङ्करस्तु क्षीरोदकसंयोगवदविवेचनीयविनिद्रावस्थात्मत्वमित्येतौ व्यतिकरसङ्करौ प्राप्तौ, ताभ्यां च—व्यतिकरसङ्कराभ्यां हेतुभ्यामतथात्वं—विनिद्रावस्थाया अविनिद्रावस्थात्वम्, एवं शेषाणा-मप्यवस्थानां तद्रूपत्वमासामवस्थानां तदात्मत्वात्, पुरुषस्यात्मत्वात्, पुरुषस्यात्माभिन्नविनिद्राद्यव-स्थात्मत्वादिति यावत्, तदेवैकत्वम्, कारणमाह—यतस्ता भवा[न्त तदात्मत्व]मिति, तासामतथात्व-मित्यनुवृत्तम्, अत एवेति, पुरुषस्याप्यतथात्वमेव—अपुरुषत्वमेव, तदात्मत्वात्तस्या भवतीति, एवमर्थ-मुपसंहरति—इति पुरुषावस्थाव्यवस्था[ऽभावः]—इत्थं पुरुषस्यावस्थानाञ्च व्यवस्था—विशेष्यासाधारण्येन लक्षणेन च वृत्त्यात्मा व्यवस्था तस्या अभावः स्वरूपसिद्धेरभावात् ।

मा भूदेष दोषः पुरुषस्यावस्थानाञ्च व्यवस्थाया अभाव इति यदि पूर्वोक्तवत्त्वयैतां पृथक् पृथक् मन्यसे पुरुषस्यापि सर्वावस्थाव्यापिनोऽवस्थानाञ्च चैतन्यसमवस्थानाविर्भावतिरोभावोत्कर्षा-पकर्षभेदभिन्नानां प्राग्व्याख्यावत्स्थितम्, तत्र च—

उक्तवद्वा व्यवस्थानुमतौ सत्यां पुरुषातिदेशस्त्वाम्य॰, तत्त्यागे यदर्थमयमतिदेशोऽद्वैतैकान्तवार्यस्तस्यैवासिद्धिः, एकपुरुषाभ्युपगमो ह्ययमेकपुरुषासिद्धिमेव ते करोति, योऽसावेक एव सम्भाव्यते पुरुषस्तस्याप्यनेकत्वैवमापद्यते ।

(उक्तवद्वेति) उक्तवद्वा व्यवस्थानुमतौ सत्यां पुरुषातिदेशस्त्वाम्यः पुरुष एवेदं सर्वमिति, एकपुरुषमयत्वातिसर्गस्यानभ्युपो जायते पृथक् पृथक् पुरुषस्यावस्थानाञ्च स्वरूपव्यवस्थाभ्युपगमे पुरुषै-ककारणमयत्वविरोधादिति । एष दोषो मा भूदिति तत्त्यागे यदर्थमयमतिदेशः—अतिसर्गः प्राग्व्या

ख्यातीविकल्पबोधे प्रत्येकं समर्थत्वादिति भावः । एकस्यापरात्मत्वप्राप्तिलक्षणं व्यतिकरमाचष्टे—व्यतिकर इति । तत्र दोषमाह—तदाविति । अविवेचनीयत्वलक्षणमपरं सङ्करं निर्वक्ति—सङ्करस्त्विति । सापत्तु यथा भिद्यते तथा च प्राप् दोषप्रसक्तिरपरेत्याह—ताभ्यां चेति । वामस्थावस्थाया विनिद्रावस्थात्मत्वं यावावामिवत्थत्वमाह—पुरुषस्यात्मत्वादिति । वामदृष्टवस्थाया पुरुषात्मत्वे पुरुषत्वमेव स्यात् न तु विनिद्रावस्थात्मत्वमिति तत्र व्यतिकरसङ्करविरह-मत्र—पुरुषस्यात्मेति । इत्थमेव पुरुषस्याप्युरुषत्वं विनिद्रावस्थात्मत्वेन विनिद्रावस्थात्वमेवाह—पुरुषस्या-पीति । यथा च पुरुषत्वयोः व्यतिकरादिभ्यां तत्स्वैवासिद्धा तत्र तदेवैकत्वं भवेदित्याह—इत्यमितीति । पृथक् पृथगिति यतश्चोऽवस्था परस्परं भिन्नाः सर्वानुवर्तनशीलः पुरुषोऽवस्थाभ्योऽन्य इति व्यवस्था मन्यस इत्यर्थः । तदभिन्न-व्यवस्थाभ्युपगमे सर्वं पुरुषमयमिति वचनविरोधोऽनेके हि ते सम्भवति चाभ्येवाह—उक्तवद्वेति । तथापि तदतिदेशा-[illegible] पुरुषके-चाह—यदर्थमयमिति । विनिद्रावस्थायां [illegible] परस्परं भिन्नतया [illegible] पुरुषमत्वे

स्मात्? पुरुष एवेदं सर्वमिति, किमर्थमसावविशेषः? अद्वैतप्रत्यर्थः-अद्वैतमेकपुरुषमयमित्येतत्प्रति पादनार्थत्वस्यैवासिद्धिः-अद्वैतप्रत्ययस्य, किं कारणं? यस्मादेकपुरुषाभ्युपगमोऽयमेकपुरुषासिद्धिमेव ते करोति, तत्कथमिति चेत्? योऽसावेक एव त्वया पुरुषः सम्भाव्यते तस्याप्यनेकत्वमेवमापद्यते एवमिति त्वदभिप्रेतेनैव पुरुषस्यात्माविशेषाद्वैतेन ।

5 क्व पुनर्भावना? उच्यते—

यत्स्वरूपाव्यतिरिक्तलक्षणा अवस्थास्तया विना भेदेनोत्पद्यन्ते पुरुष एवावस्था इति, नावस्था एव पुरुष इति अत एव तस्य ताभ्यो नानात्वं तासां च स्वरूपेणावेव सिद्ध्यति, यथोर्ध्वग्रीवादिलक्षणो घटो घट एवोर्ध्वग्रीवादय इति, न त्वमेवेऽव्यधारणभेदोऽस्ति, यथा घट स्वात्मन्य घटो घट एव घटस्वात्मेति, स पुरुषोऽप्येवञ्च सति पुरुषान्तरेणाभिव्याप्तः, ततश्चान
10 वस्थितैकत्वतत्स्वप्रतिज्ञः पुरुषान्तराविवेकप्रसङ्गश्च, पुरुषस्वात्मत्वादवस्थायाः ।

यत्स्वरूपेत्यादि यावदवस्थायामिति, यस्य स्वरूपं यत्स्वरूपं तस्य स्वरूपं पुरुषस्य, किं स्वरूपं? नित्यसर्वगतसर्वात्मकसर्वकारणत्वादीनि, तदव्यतिरिक्त लक्षणमासां ता अवस्थास्तदव्यतिरि क्तलक्षणाः तत्स्वरूपपुरुषाव्यतिरिक्तलक्षणास्तया विना भेदेनोत्पद्यन्ते-तस्मात् पुरुषादभिन्ना एवोत्पद्यन्त इत्यर्थः तथा पुरुष एवावस्था [इति] नावस्था एव पुरुष इत्यवधारणभेदादेव भेदोपदर्शनेन च भेदोऽ-
15 भ्युपगम्यते अत एव तस्य ताभ्यो नानात्वं तासां च स्वरूपमात्रेण सिद्ध्यति यथोर्ध्वग्रीवादिलक्षणो घटो घट एवोर्ध्वग्रीवादयः न घटो न घटावयवा इति तस्य तासु तासां च तस्मिन्नवधारणानवधार-णाभ्यां भेद एव सिद्ध्यति न त्वमेवेऽव्यधारणभेदोऽस्ति यथा घटस्वात्मैव घटो न [घट एव] घटस्वात्मेति तस्मादवस्थानां विनिवृत्तीनामवस्थानाम् पुरुषस्य भेदस्वरूपमात्रेणेति । किञ्च स पुरुषोऽपीत्यादि, एवञ्च सति-एकपुरुषमयत्वाविशेषात्यागे सोऽपि पुरुषः पुरुषान्तरेणाभिव्याप्तः

---

20 तथा च पुरुषाः सर्वे तु तदविशेषात्मकत्वेऽभिन्ना इति भावः। एतदेव स्पष्टीकर्तुमाह-यत्स्वरूपेति पुरुष एवावस्था इति अवधारणभेदेनाह पुरुषस्यावस्थाव्यतिरिक्तत्वमवस्थायाः प्रदर्शितम्। तथा नावस्था एव पुरुष इति सामान्यविशेषव्यभिचारेण प्रतीयमानानामेतस्य तस्य विशेषावस्थाभ्यः पुरुषस्य भेदो गम्यते तथाऽवस्थानामपि परस्परं भेदस्तथा सिद्ध एवेति भावः। अत्र दृष्टान्तं दर्शयति-यथेति ऊर्ध्वग्रीवादिलक्षणो घटो न घटः घट एवोर्ध्वग्रीवादयो न घटावयवा इति अन्येन प्रथमेन ऊर्ध्वग्रीवादि प्रतीयत इति भावः। ततश्चानवस्थितेति एतस्यैव तत्त्वेन च पक्षान्ते तत्त्वे व्यवस्थित्य प्रतिज्ञा
25 यस्य पुरुषस्येति विग्रहः पुरुषस्यानेकत्वादात्मस्वरूपस्यासिद्धत्वप्रतिज्ञत्वम् पुरुषान्तरव्याप्तस्यात्मस्वरूपस्याविशेषात् अवस्थितत्वप्रतिज्ञत्वं बोध्यम्। पुरुष एवावस्था इति निर्देशेऽवधारणविपर्ययेऽपि अवस्था एव पुरुष इत्यनुक्त्वा अवस्था एव पुरुष इत्यवधारणभेदात्पुरुषस्यावस्थायोर्भेद एव स्यात्, न हि यथैवाऽविशेषेऽवधारणभेदः क्वापि तद् दृष्टम्-अवधारणानवधारणाभ्यामिति। तत्र-पुरुषस्य तासु-अवस्थासु अवधारणेन तासां-अवस्थानां तस्मिन्-पुरुषेऽनवधारणा
रणेन। अवधारणभेदाभावे निदर्शनम्-यथेति। अर्थं पुरुषः पुरुषान्तरेणाभिव्याप्तः पुरुषस्वात्मत्वात्, यो यत्स्वात्मा
30 स तेनाभिव्याप्तो यथा विनिवृत्तरूपा या हि पुरुषस्वात्मा स पुरुष एव, अन्यः पश्चिमस्वात्मत्वात्. तस्मादेव तदेकेनाभिव्याप्तः न तु व्याहतः एवमेव पुरुषोऽपि पुरुषान्तरेणैव वैन कैवल्यमनेन पुरुषेणाभिव्याप्तः स्यात्, न तु येनैव पुरुषेण व्याप्तस्य पुरुष-स्यापि अभिव्याप्तिरिति तस्य सैवाऽभिव्याप्तत्वमभ्युपगमात् पुरुषान्तराभिव्याप्तत्वं सिद्धं तदपि पुरुषान्तरं पुरुषान्तरेणा-देवान्तरपुरुषान्तराभिव्याप्तं अनेकैरेव पुरुषैरेकपुरुषान्तराभिव्याप्तत्वं पूर्वपूर्वपुरुषैरनन्तम्, तथा च अनेके पुरुषा अद्वैतपुरुषवादिनोऽप्य-एकपुरुषमयत्वेति एवं पुरुष इत्येतदेव वा न व्यवतिष्ठते तथा स्वात्मन्यपि स्वात्मन्तरेण वैसा-

पुरुषस्यात्मत्वादवस्थावदिति प्राप्तः, यथा विनिद्राद्यवस्थाः पुरुषस्यात्मान एव नावस्थान्तरात्मिका इति कृत्वा पुरुषेणाभिव्याप्तास्तथा पुरुषोऽपि पुरुषस्यात्मत्वात्तदविनाभावात् पुरुषान्तरेणाभिव्याप्तः स्यात्तथा तदपि पुरुषान्तरं पुरुषस्यात्मत्वात्तद्वदेवेति पुरुषानेकत्वं स्यात्तस्यापि तथैवेत्यनवस्था च, ततश्च पुरुषेणाभिव्याप्त त्वादनवस्थितैकत्वप्रतिष्ठः पुरुष इति प्राप्तम्—अनवस्थिता एकत्वेन एकत्वे वा प्रतिष्ठाऽस्य सोऽयमन वस्थितैकत्वप्रतिष्ठः पुरुषः स्यात् पुरुषस्यात्मत्वात्, अवस्थावत्, यथाऽवस्थाः पुरुषस्यात्मत्वादनवस्थितैकत्व- 5 प्रतिष्ठास्तथा पुरुषोऽपि स्यादिति । तथाऽनवस्थिततत्त्वप्रतिष्ठः— तस्य भावस्तत्त्वमात्मस्वरूपम्, अनवस्थिता तत्त्वेन तत्त्वे वा प्रतिष्ठाऽस्य सोऽयमनवस्थिततत्त्वप्रतिष्ठः न स्वरूपे प्रतिष्ठितः स्यात् पुरुषः पुरुषस्यात्मत्वादवस्थावत्, यथाऽवस्थाः पुरुषस्यात्मानोऽनवस्थितात्मस्वरूपव्यवस्थाप्रतिष्ठाः पुरुष स्वरूपव्यवस्था एवेष्यन्ते तत्रैव तासां प्रतिष्ठा, न स्वात्मसु, तथा पुरुषोऽपि स्यात् । पुरुषान्तरा विशेषश्च पुरुषः स्यात् पुरुषस्यात्मत्वादवस्थावत्, यथेमाः सुप्ताद्यवस्थाः पुरुषस्यात्मत्वात् पुरुष एवेद 10 सर्वमित्यविशिष्यन्ते तथा पुरुषः पुरुषस्यात्मत्वात् पुरुषान्तरमेवायमित्यविशेष्यः स्यात् ।

स्वाभ्युपगतमेवदोषभयादिपक्षमप्यप्रत्यक्षादर्थान्तरं पुरुषमनभ्युपगम्यैता एवावस्था पुरुष इति प्रत्यक्षार्थैकविषयतया पुरुष एवेदं सर्वमिति ईदृगेवाऽऽत्मव्यपदेशः स्यात्, यथाऽयं देवदत्त एवेदं सर्व- प्रत्यक्षो हि देवदत्तः प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वयोः स एव तथा पुरुष एवेदमिति, एतच्चायुक्तम् यस्मात्—

अस्यां प्रत्यक्षार्थैकविषयतायां याऽचेतनत्वैकमूर्त्तानित्यादिरूपार्थपुरुषपरमार्थता प्राप्नोति । 15

(अस्यामिति) अस्यां प्रत्यक्षार्थैकविषयतायां सत्यामचेतनत्वैकमूर्त्तानित्यादिरूपार्थपुरुषपर मार्थता प्राप्नोति । आदिग्रहणादसर्वात्मक[सर्वगत]कायानेकत्वादिरूपार्थपुरुषपरमार्थतापि, न चेत नात्वैकामूर्त्तनित्यसर्वात्मकसर्वगतत्वकारणैकरूपार्थपुरुषपरमार्थता स्यादिति प्रसङ्गोऽयं दोष आपा दितः, एवं तावदन्य[था]निरूप्यः पुरुष इति पुरुषस्यात्मापरित्यागेनावस्थाभेदद्वारेणोक्तो दोषः ।

तदेवेति यस्य स्वात्मानमस्वभावमपरित्यागेन यो व्याप्तः स तदभिव्याप्त इति तस्मात् व्याप्तस्यापि पुरुषान्तराभिव्याप्तस्यानव- 20 स्थितेयमिति पुरुषोऽनवस्थितैकत्वतत्त्वप्रतिष्ठः पुरुषस्यात्मत्वादवस्थावदिति भावः । अनवस्थितैकत्वतत्त्वप्रतिष्ठ इति पदं व्याख्यो व्याकरोति—अनवस्थितेति । यथेति अवस्थानां चतुर्विधत्वेनैकत्वे एकत्वेन चाऽनवस्थितत्वं योज्यम् । अवस्थानां पुरुषात्म- त्वाद् पुरुषस्वरूप एव व्यवस्थितत्वं नात्मस्वरूपेऽतोऽनवस्थितत्वतत्त्वप्रतिष्ठास्तथा पुरुषोऽपीत्याह—तथेति । एवमवस्थाः यथा पुरुष- मात्रत्वेनाविशिष्यन्ते तथा पुरुषोऽपि पुरुषान्तरमात्रत्वेन पुरुषान्तरमेवायमित्यविशेष्यः स्यादित्याह—पुरुषान्तरेति । यदिदं सर्वं पुरुष एवेति पुरुषप्राधान्येन न पुरुषमात्राविशेषः क्रियते येनोक्तदोषाः स्युः अतोऽस्मिन्पक्षे पुरुषमात्रत्वादिदोषेण [illegible]- 25 मेविच पृथिव्यादिभेदैरेतत्सर्वमतिरिच्य पुरुषोऽपि पुरुषमात्रत्वात् किन्तु एता अवस्था एव पुरुष इति प्रत्यक्षार्थैकविषयतया एवे- दिदं पुरुषमात्रं विशेषतः स्यात् पुरुषमात्रस्य प्रत्यक्षत्वात् न पुरुषः पुरुषान्तराविशेषः इति चेदत्र—स्वाभ्युपगतमिति । एवं यदि पुरुषमात्रावस्थात्वयो [illegible] प्रत्यक्षाप्रत्यक्षत्वयोरभेदेन पुरुषस्यापि प्रत्यक्षार्थैकविषय- तायां सत्यां प्रत्यक्षार्थस्याचेतनत्वैकत्वमूर्त्तत्वानित्यत्वासर्वात्मकत्वादिधर्मवत्त्वम् पुरुषोऽपि तथैव अचेत तु चेत नत्वैकत्वामूर्त्तत्वनित्यत्वादिधर्मवान् स्यादित्युपपत्ति—अस्यामिति । अयं दोषः पुरुषस्यावस्थात्मकत्व एव प्रसज्यते न 30 तु पुरुषमात्रत्व इति पुरुषमात्रत्वमनुपपद्यमानमपि [illegible] मनुचितमिति [illegible] अभेदेनाऽऽसमद्धीऽ- मपि दोषः प्रसज्यत इति प्रदर्शित इत्याह—प्रसङ्गोऽयमिति । एवं पुरुषं प्रधानतया परित्यज्य अवस्थाभेदद्वारेण पुरुष-

---

१ सि. क. एवमवस्थापरिमितिरिस्याद् । २ सि. क. °त्ताणि । ३ सि. क. °भेदं तद्द्वा° ।

इदानीमवस्थान्य[त्व]द्वारेणैव पुरुषानेकत्वं त्वदुक्तमाह—

अवस्थास्वन्यत्वानेकत्व एव पुरुषः, अवस्थास्वात्मत्वात् पुरुषस्य, तत्तत्सामान्यत्वेनानेकः, त्वदुक्तेरेवावस्थान्यासाः पुरुषात्मान्यश्च सोऽन्यस्तद्रूपापत्त्यनिष्टत्वात् अवस्थान्तरवत् ।

(अवस्थास्विति) अवस्थास्वन्यत्वानेकत्व एव पुरुष इत्येवमसमेदोपन्यासवाक्यम् तद्रूपसमारम्भेण विचारार्थोपन्यासा[थ] इत्यर्थः अवस्थासु पुरुषोऽन्यत्वानेकत्वे सत्येव, यतोऽवस्थात्मत्वं पुरुषस्येष्यते तत्तत्सामान्यत्वेनानेकः अन्योऽनेकश्चेति वा, तत्कथमिति चेत् त्वदुक्तेरेवावस्थान्यासाः पुरुषात्मतानिरा[प]काः तान्यश्च सोऽन्य इति परस्परापेक्षमन्यत्वं साध्यते तद्रूपापत्त्यनिष्टत्वादिति हेतुः, यथोऽवस्थावस्थावतोस्तद्रूपापत्त्यनिष्टत्वं सिद्धम्, अन्यथाऽवस्थानां विशेषितान्यमन्यत्वे साम्ये पुरुषद्रव्यत्वेन तदसिद्धेरात्मत्वासिद्धिः, तद्रूपापत्त्यनिष्टत्वं चाऽसिद्धमासज्येत । अथवा

10 पुरुषोऽवस्था इति चाविशेष्य परामिमतवस्तुमयमपि परस्परतोऽन्यमिति सामान्येन साध्यते, इतरेतररूपापत्त्याऽनिष्टत्वादित्यर्थः । अवधारणमेतावेवतररूपापत्त्यनिष्टत्वमापादितम्, किमिव ? अवस्थान्तरवत्, यथा विभिन्नावस्था सुखावस्थारूपापत्त्या नेष्टा तथा सर्वोऽन्यत्वमेति ।

तद्रूपापत्त्यनिष्टत्वासिद्धिरिति मा मस्था इत्यत आह—

यतोऽवस्थास्वात्मत्वमस्य नेष्यते, पुरुषाविशेषात्तु पुनरन्यत्वं न सम्भवत्येव, स्वपरयोरपि

15 प्रकृतभेदद्वारान्यत्वासम्भवात्, कस्यचित्कथञ्चित्तोऽन्यस्यानुपपत्तावपि यतसोऽवस्थाः त्वदुक्त्यैव येन केनचिदुपपत्तिप्रकारेण सम्भावनापादितान्यत्वाः पृथक् पृथक् स्युः पुरुषाः ।

(यत इति) यतोऽवस्थास्वात्मत्वमस्य नेष्यते पुरुषस्य, यतश्चावस्थारूपापत्त्या पुरुषाभिन्नत्वावस्थाद्वारेण पुरुषस्यावस्थानान्यत्वानेकत्वं त्वदुक्त्यैवमुपपादितम् । पुरुषाविशेषात्तु पुनरिमानि,

---

वस्तुत्वात् पुरुषस्यान्यत्वानेकत्वमनुक्तमित्याह—एवं तावदिति । अथान्यत्वं प्रदर्शनीयम् तद्द्वारेणैव पुरुषस्यान्यत्वमे

20 त्याह—अवस्था इति । पुरुषोऽवस्थाऽभिन्नत्वात् [illegible] सोऽन्यत्वलक्षणोऽन्यत्वं [illegible] वा [illegible]

इदं वाक्यं [illegible] इति पूर्वपक्षं [illegible] [illegible] पुरुषस्य भेदे

[illegible] —प्रत्ययभेदोपन्यासवाक्यमिति । पुरुषभेदप्रतिपादक-

[illegible] —त्वदुक्तेरेवेति अवस्था एव पुरुष इत्युक्तेरेव इत्थं पुरुषोऽन्यत्व-

भेदोऽवस्थाद्वा पुरुषभेदो वा तद्रूपापत्त्यनिष्टत्वादिति हेतुना [illegible] —परस्परेति [illegible] परस्परं भिन्नमिति

25 प्रतिज्ञार्थं पुरुषावस्थयोरभिन्नत्वस्य [illegible] हेतोः पुरुषोऽवस्थाभिन्नत्वाद्रूपापत्त्यनिष्टत्वादित्युक्ते तु [illegible]

दोषः अवस्था पुरुषभिन्ना तद्रूपापत्त्यनिष्टत्वादित्युक्ते [illegible] पुरुषभिन्नावस्थाऽभिन्नेत्याह—अन्यथेति । पुरुषोऽवस्था

इति [illegible] परस्परतोऽभिन्नं [illegible] [illegible]—अथ

वेति । यथा [illegible] [illegible] परस्परतोऽभिन्नत्वम्, न

चाभिन्नत्व हेतोः [illegible] सिद्धत्वादिति भावः । [illegible]

30 मवस्थान्तरवदिति । इत्येवाह—यत इति अवस्था एव पुरुष [illegible] पुरुषस्यावस्थान्यत्वानापत्ती

[illegible] । पुरुष एवेत्यादि [illegible] पुरुष एवैकत्वात्[illegible]

---

1 सि त्वदुक्त्यै वेत्यपि पाठः ।

पुरुष एवेदं सर्वमिति पुरुषत्वेनावस्थानात्मभिरविशेषेऽन्यस्य न सम्भवत्येव कथं ? स्वपरविषयकृत्वभेदद्वारा-
न्यत्वासम्भवात्—स्वविषयकृतो घटस्य रूपादीनां प्रधानस्य सत्त्वादीनामेकवस्तुगतानामेव धर्माणां भेदः
परविषयकृतस्तु तयोरेव वस्त्वन्तरात् घटादेः पुरुषाच्च भेदः, तदुभयभेदद्वाराऽन्यत्वं सम्भाव्येत,
तच्चानभ्युपगतमन्यस्य तद्द्वारकं भेदद्वयासम्भवात्, ततोऽन्यत्वानुपपत्तिः कस्यचिदिति वस्तुनः, कथञ्चिदिति
रूपादिसत्त्वादिप्रकारेण तद्द्वारानभ्युपगमादेव, ततः— पुरुषादन्यत्वानुपपत्तौ सर्वा ता अपि भवतोऽ- 5
वस्थाः [अन्यत्वोपपत्तिवत्] पृथक् पृथक् पुरुष [अ]—चत्वारः प्रभेदाः स्युः पुरुषाः, इदमपि त्वदु
क्तिवदेव, तत्कथमिति तदुच्यते यथा केनचिदुपपत्तिप्रकारेणासम्भाव्यमप्यन्यत्वमुच्यते तथा ता अव्य
क्ताः सम्भाव्यतापादितान्यत्वा पृथक् पृथक् स्युः ततश्च ताः पुरुषस्वात्मत्वात् परस्परतोऽन्यत्वाच्च
पुरुषाः पृथक् पृथक्, विनिद्रावस्था प्रत्येकं पुरुषः, एवं शेषा अपि प्रत्येकं पुरुषाः, केन पुनरुपपत्तिप्र
कारेणान्यत्व ? अवधारणभेदादेव, एवं पुरुषाविशेषात् पुरुषबहुत्वं विनिद्राद्यवस्थानां पुरुषस्वात्मत्वा- 10
दिति ।

अथ पुरुषलक्षणापि विनिद्रावस्था न पुरुषः पुरुषोऽपि न तर्हि पुरुषोऽस्तु, पुरुषलक्षण-
त्वाद्विनिद्रावस्थावदेवं शेषा अपीति पुरुषाभाव एव, कुतोऽस्य सर्वगतता ?

अथेत्यादि, अथ पुरुषलक्षणापि विनिद्रावस्था न पुरुषः—यदि प्रत्येकं पुरुषत्वं तद्बहुत्वञ्च
दोषो दृष्टा पुरुषलक्षणापि विनिद्रावस्था पुरुषो नेष्यते ततः पुरुषोऽपि न तर्हि पुरुषोऽस्तु पुरुषलक्षण- 15
त्वाद्विनिद्रावस्थावत्, एवं शेषा अपीति—यथा विनिद्रावस्था पृथक् पुरुष इत्यापाद्य तत्परिहारार्थं पुरुषलक्ष
णत्वे सत्यप्यपुरुषत्वमाश्रितम् पुरुषस्याप्यपुरुषत्वं तद्वदेवापादितं तथा प्रत्येकं सुप्ताद्यवस्था अपि [पृथक्]
पुरुष इत्यापाद्य तत्परिहारार्थं पुरुषलक्षणत्वे सत्यप्यपुरुषत्वमाश्रितम् सुप्ताद्यवस्थानां तद्वत् पुरुषस्यापि

च तयोर्भेदमन्यत्वं सम्भवतीत्याह—पुरुषेति । अन्यत्वप्रयोजकमाचष्टे—स्वपरेति । वस्तुनोऽन्यत्वे हि स्वविषयकृतभेदः
परविषयकृतभेदश्च प्रयोजकः यथा घटनिष्ठानां रूपादीनां प्रधाननिष्ठानां सत्त्वरजःप्रभृतीनां परस्परं भेदात्, यथा वा तस्य 20
घटस्य परविषयात् पटादेः प्रधानस्य च पुरुषाद्भेदादन्यत्वम्, एवंविधान्यत्वप्रयोजकं प्रकृते नास्ति सर्वस्य पुरुषात्मकत्वेन
स्वपरभेदाभावात् कस्यचित् कथञ्चिदिति भावः । त्वदुक्त्या तु तासामेकत्वं सम्भवतीत्याह—तत इति विनिद्राद्यवस्थाऽवस्थाः
परस्परमन्याः पुरुषाविशेषात् पुरुषस्वात्मत्वात् इति पुरुषस्यापि चतुर्विधत्वं प्रसक्तं पुरुषबहुत्वमपीति भावः । अवस्थानां
पुरुषात्मकत्वे पुरुषवदनन्यत्वमेव स्यान्न तु भिन्नाभिन्नत्वम् तदभिन्नत्वस्याभावात्, अन्यत्वमु तासामसम्भाव्यमेव परन्तु
त्वयाऽवधारणभेदमात्रोपपत्तितश्चातुर्विध्यमुक्तमेवं पुरुषबहुत्वमित्याह—यथेति । तत हेतुमाह—ततश्चेति । प्रसक्तं 25
पुरुषत्वपर्यायमपि दर्शयति—विनिद्रावस्थेति । विनिद्रावस्था पुरुषः पुरुषस्वात्मत्वात् पुरुषवदित्यनुमानं फलितम् । अथ पुरुष-
लक्षणत्वेऽपि विनिद्रावस्थाया न पुरुषत्वमितीष्यते तर्हि पुरुषलक्षणत्वाविशेषात् पुरुषस्यापि पुरुषत्वमात्रप्रयोगेन कस्य
सर्वगतता भवेत् पुरुषाभावात् निरुपात्मत्वेन हि सर्वगतत्वं नास्तित्वाभावमेवाह—अथेति । शेषावस्थास्वपि विनिद्रावस्था-
तिदेशमपाद्यमानं निरूपाति—एवमिति । पुरुषाविशेषात्तदेव पुरुषस्वात्मत्वाद्विनिद्रावस्थाया पुरुषत्वेऽपादिते बाधिते च तत्परि
हारार्थं पुरुषस्वात्मत्वेऽपि बाधो पुरुष इत्युक्ते प्रतिपादिता पुरुषस्वात्मत्वाद्विनिद्रावस्थावत् पुरुष इति यथोपवर्णितं तथैव 30
सुप्ताद्यवस्था अपि पुरुषस्वात्मत्वात् प्रत्येकं पुरुष इति प्रतिपादितेऽपि बाधिते च पुरुषस्वात्मत्वेऽपि पुरुषत्वानभ्युपगमे

---

१ सि. क्ष. ०वस्थान्यत्वोपपत्तिवत् ।

पुरुषात्मनोऽपुरुषत्वमित्यापादनीयमिति पुरुषाभाव एव—इत्थं पुरुषस्याभाव एव प्रसक्तः कुतोऽस्य सर्वगतता ? विद्यमानस्य हि सर्वस्यासर्वस्य सर्वगतस्यासर्वगतस्य वेति विचार्यं स्यात् ।

अथवा त्वदभिप्रेतमेवैतदेवम्, तदात्मत्वाभिमतनिरसनात्, यथोष्णो न भवत्यग्निरिति ध्रुवमौष्ण्यात्मानमग्निमेव निरस्येत् तथेहापि ।

5 (अथवेति) अथवा त्वदभिमतमेवैतत्—अभावप्रतिपादनं नाऽस्मदभिप्रायः, एवमिति, एतेन विधिना, कुतः ? तदात्मत्वाभिमतनिरसनात्, यो यदात्मत्वेनाभिमतोऽर्थस्तं निरस्यन् तदात्मानमेवार्थं निरस्येत् यथा, यथोष्णो न भवत्यग्निरिति ध्रुवमौष्ण्येनाविनाभाविनमौष्ण्यात्मानमग्निमेवार्थं निरस्येत्, तथेहापि विधिग्राहकवाक्यस्थं पुरुषमुक्त्वा पुरुष [आत्मान एव ता] पुरुषात् भिन्नाः सन्तीति वा निराकुर्वंस्तदात्मानं पुरुषमेव त्वं निराकरोषीति त्वदभिप्राय एवायं पुरुषाभावः । एवं तावत् मदुक्त्योपक्षि-
10 प्तस्त्वदीयोऽभिप्रायो व्याख्यातः ।

नाभिप्रायमात्रादेवाभावः किं तर्हि ? स्फुटमेव त्वयोक्तं नास्ति पुरुष इति तद्यथा—

यत्तु यत्तेन [भवत्याऽलक्षणः पुरुषः पुरुषलक्षणा भवत्या इत्यतिदिश्यते तेनैकत्वान्यत्वादि विकल्पप्रसङ्गेनाविकल्पपरमार्थतयेष्टस्य तस्यासत्त्वमेवोक्तमतो न पूर्ववत्]

यत्तु यत्तेनेत्यादि, सामान्येनायं न्यायोऽवतार्यते भावना त्वस्य विशेष्य वक्ष्यमाणा, भवत्याऽल-
15 क्षणः पुरुषः पुरुषलक्षणा भवत्या इति यद्यतिदिश्यमानानां परस्परमेकत्वमन्यत्वमवक्तव्यत्वमसत्त्वं वेति विकल्पाः स्युः, अविकल्पत्वेन पुनरेते सन्ति वस्तुनाविषयत्वात् विकल्पातीतनिर्विकल्पपरमार्थ-

---

[illegible] पुरुषोऽपि न पुरुष इत्यात्मनीन इति भावः । एवं सति यो दोष इत्याह—इत्यमिति । योऽयं पुरुषस्याभावो मया प्रतिपादितः स नास्मदभिप्रायेण किन्तु त्वदभिप्रायानुसारेणैव [illegible] भवतीति तदात्मत्वेनाभिमतीन्निरस्यतेऽर्थनिरसनमपि मन्यते यथा पुरुषो विधिग्राहकवाक्यस्थ [illegible] पुरुषभिन्ना
20 न सन्तीति विधिवादीनां निरसनात्तदात्मा पुरुषोऽपि निराकृत एव [illegible] वेति । तदात्मत्वेति स आत्मा यस्य तदात्मनो भाव तदात्मत्वेनाभिमतं तस्य निरसनात् औष्ण्यस्य वह्नेरात्मा [illegible] निरस्त एव [illegible] पुरुष [illegible] पुरुषात् भिन्ना [illegible] सन्तीति [illegible] निरसनात् पुरुषोऽपि निरस्त एवेति भावः । एवं तावदिति [illegible] पुरुषाभावप्रतिपादनं [illegible] । [illegible] पुरुषाभाव [illegible] अभिप्रायेणेति । यत्त्वितित्ति अत्र मूले टीकायां [illegible] ।
25 [illegible] पुरुष [illegible] पुरुष इत्येवं [illegible] पुरुष [illegible], पुरुष एवैतं [illegible] पुरुष [illegible] परस्परं तयोरेकत्वं वाऽन्यत्वं वा [illegible] वा [illegible] वा [illegible] पुरुषमात्र [illegible] एव, [illegible] सामान्येनाभि-मतः [illegible] भावना [illegible] । [illegible] परमार्थतो विकल्पैर्निर्दुष्टस्यैव पुरुषस्य [illegible] पुरुष [illegible] न [illegible]
30 [illegible] । पुरुषाभावादेव [illegible]

1 सि. क. पुरुषात्मैवाः ।

त्वाच्चाक्षमत्वं स्वयोक्तं प्राक्, अतो न युक्तम् स्वयैव स्फुटीकृत्यमसत्त्वं प्रतिपादयितुमिष्टं स्ववचनेनैव सर्वस्यापि, न केवलं पुरुषस्यैव, अवस्थानामवस्थावतः पुरुषस्य चेति ।

वयमपि ब्रूमोऽसदेव सर्वं त्वदिष्टमिति, त्वन्मते सर्वस्याभावात्, भवनं हि द्विविधं सन्नि-धिभवनमापत्तिभवनञ्च, सन्निधिभवनमापत्तिभवनाभावे न भवितुमर्हति, इदमपि कुतोऽस्य? भेदत्वेन परिणामित्वेन वाऽभूतत्वात्, वन्ध्यापुत्रवत् ।　5

(वयमपीति) वयमपि ब्रूम — न केवलं त्वद्वचनादेवासत्त्वं पुरुषस्य, त्वद्वचनसमर्थनाय वयमप्यसदेव सर्वं त्वदिष्टमिति ब्रूमः कुतः? त्वन्मते सर्वस्याभावात्, भवनं हि द्विविधं मया वक्ष्यमाण-मितरेतरापेक्षद्वैतवृत्ति सन्निधिभवनमापत्तिभवनञ्च सन्निधिभवनमापत्तिभवनाभावे न भवितुमर्हति, तिष्ठतु सन्निधिभवनम्, इदमपि कुतोऽस्य? आपत्तिभवनं पुरुषस्य, कथं नास्ति? भेदत्वेनाभूतत्वात् परिणामित्वेनाभूतत्वात्, वन्ध्यापुत्रवत्, यथा वन्ध्यापुत्रो भेदत्वेन परिणामित्वेन वाऽभूतत्वाभावात्　10 तथा त्वदिष्टं सर्वमापत्तिं नानुभवतीत्यसत्, किमथ विशेष्यते भेदत्वेन परिणामित्वेन वाऽभूतत्वादिति? न पुनरभेदत्वादपरिणामित्वादित्युच्यते? उच्यते भेदो न भवति [अभेदो] भेदादन्यो वा स्यात् एव-मपरिणामीति, अभेदत्वादपरिणामित्वादिति नास्य भेदोऽस्तीत्यभेदो नास्य परिणामित्वमस्त्यपरिणामि-[त्वमपरिणामि] त्वादभेदत्वादिति बहुव्रीहिसमासो वा स्यात्, बहुव्रीहिस्तावन्न घटत एव, अन्यपदार्थ-स्यान्यस्यार्थस्याभावात्　अतः समन्वयाभावः समन्वयाभावात्तदभावः, तत्पुरुषोऽपि प्रसज्य　15

स्यान्युक्तमासम्यगमितावपेक्षाह–सर्वस्यापीति । केवलं त्वद्वचनादेवासत्त्वं पुरुषस्य नास्मद्वचनादिति मा वादीः वयमप्यसत्त्वं समर्थयाम इत्याह–वयमपीति त्वदिष्टं सर्वमसत् त्वन्मते सर्वस्याभावात् सर्वत्वासम्भवात् असम्भवमेव चाह कुत्तुपपद्यते–भवनं हीति पुरुषस्य सन्निधिभवनापत्तिभवनान्यतरानात्मकत्वात् द्युभयस्मिन्निरिच्यभवनाप्रसिद्धेश्च न भव-नधर्मित्वमतो वन्ध्यापुत्रवदसत्त्वं इति भावः । सन्निधिभवनापत्तिभवनयो परस्परापेक्षत्वात्प्रसूतकत्वाद एव तयो वन्ध्यैकान्तेन पुरुषत्वे तयोरसम्भव एवेत्याशयेनाह–इतरेतरापेक्षेति । तत्राद्यापत्तिभवनमभिप्रेत्याह–तिष्ठत्विति । 20 भोग्य पुरुष सन्निधिभवनम् अथवा भोक्तुः पुरुषस्य व्यापकत्वेन देशादीत्यत्वादेकक्षणत्वं सन्निधिभवनम्, यथा प्रत्य-क्षमिति प्रत्यक्षे इन्द्रियेषयोरेकत्वेन वा सन्निकर्षस्यभिव्यक्तेः सन्निधिभवनम्, आपत्तिभवनन्तु महदादेः पुरुषोपभोगार्थं महदादि-स्वापत्तिः तदुभयविधं भवनं परस्परापेक्षत्वात् योर्भोग्यभोक्त्रोरभावे च सम्भवति तत्रापत्तिभवनं भवेदेवापद्यते परिणामं वा तत्तत्वेन भवेत्, अविकारित्वमि अर्थः सत्त्वादयो गुणाः धर्मीभूता भवन्ति परिणामऽविशुम्बे अन्यत्वमवस्थान्तरपरम्परया भेदं तमुपगते न च निर्गुणस्य पुरुषस्य भवोऽपत्तिभवनं परिणामात्मको भवन्तीति भावितमस्त्वं पुरुषस्येत्याशयेनाह–भेदत्वे 25 नेति । अभेदत्वापरिणामित्वाभिप्रायेण भेदत्वेनेत्यादुक्तेः कारणमाह–उच्यत इति अभेदत्वादपरिणामित्वादित्यत्र तत्पुरुषो वा बहुव्रीहिर्वा समासः स्यात्, तत्पुरुषपक्षे च नञः प्रसज्यप्रतिषेधे पर्युदासो वाऽर्थो भवेत्, विधाय निषेधकरणं प्रसज्यप्रतिषेध प्रसज्य क्रियागुणौ ततः पश्चात् निवृत्तिं नञ् करोति एष पूर्वपदार्थप्रधानः उक्तञ्च 'प्रतिषेध च विशेषो यत्र पूर्वपदेन नञ्' इति । यथाऽनुपलब्धिरभावात् इत्यादि । परे तु प्रतिषेधः च विशेष क्रियया सह यत्र नञ्' इति वचनात् यत्र नञ् क्रियया वाक्यार्थेनान्वेति तत्र च प्रतिषेधं बोधयति तत्र सामर्थ्याभावात् समास इति वदन्ति । अनयेव 30 पक्षोऽत्रारतः भेदो न भवतीति न भेदोऽभेद इत्यत्र 'नञ्' इति सूत्रेण समासोऽप्युत्तरपदार्थप्रधानः तथाऽत्राप्यनन्तर्भावारोपे-पितो ब्राह्मण इति बोधोऽर्थोऽप्यस्थानिव इत्यर्थ पर्यवस्यति तथाऽभेद इत्यत्राऽऽरोपितो भेद इति बोधोऽर्थोऽपितमिव इत्यर्थः पर्यव-स्यति एतस्वाभावेन भेदादन्यो वेत्युक्तम् । अयं पर्युदासः उक्तञ्च प्राधान्यन्तु विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता । पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ्' इति । अन्यपदार्थप्रधानो यथा–नास्य भेदोऽस्तीत्यभेद इति अभेदोऽस्यार्थो वाच्यो वा बोधोत्तरपदस्येप'

प्रतिषेधपक्षे न घटते नञः क्रियापदसम्बन्धिनोऽसमर्थत्वात्, तस्मादेतदन्य इति पर्युदासः स्यात्, स च बहुव्रीहिगुणस्य तथापि एव इति भेदत्वेनाभूतत्वात् परिणामित्वेनाभूतत्वादिति सुखग्रहणार्थं प्रद्योतनार्थमेतदुक्तम् ।

भिन्नानां हि भावानामव्यभिचरितैकत्वापत्तीनां सर्वत्वं भवति न त्वविशिष्टस्यैकस्याभिन्नस्येति
5 तद्दर्शयति—

अव्यभिचरितानेकत्वापत्तिरनेकेन विना न भवति यथा शुक्रशोणितादेरनेकस्यैकत्वापन्नस्याध्यात्मिकस्य, स हि भेदभावः सर्वत्वं तस्मादभिन्नस्यैकस्य सर्वत्वमिति सर्वत्वाभावात् पुरुष एवेदं सर्वमित्ययुक्तमुच्यते ।

अव्यभिचरितेत्यादि, यावद्भेदभावः सर्वत्वम्, अव्यभिचरितमनेकत्वं यस्य तदिदमव्य-
10 भिचरितानेकत्वमेकं तस्य गतिपरिणामलक्षणापत्तिः, सैकत्वापत्तिरनेकेन विना न भवतीति, यथा शुक्र-
शोणितादेरनेकस्यैकत्वापन्नस्याध्यात्मिकस्य । यथोक्तम् 'माउ ओयं पिउ सुक्कं तदुभयसंसिट्ठं कलुसं
किब्बिसं तप्पढमयाए आहारमाहरेत्ता जीवो गब्भत्ताए वक्कमति (१ सू०) । (२ सू०) सत्ताहं कललं
होति सत्ताहं होइ अब्बुदं । अब्बुया जायए पेसी पेसीओ जायते घणं' (त०वे०गा०१७) इत्यादि,
भिन्नानां वैधर्म्येण परिणतानां शुक्रशोणितसंसृष्टाहारादीनामैक्यापत्त्या हि सर्वस्य शरीरेन्द्रियादेः, तथा
15 बाह्यानामपि सर्वत्वं मृत्स्नाम्भस्तेजोवाय्वाकाशादिभिन्नभावानां वैधर्म्येण विपरिणाममापन्नानामैक्यापत्त्या
सर्वस्य दृश्यते नान्यथेति । किमस्मात् भवत्यर्थे, यस्मादित्थं भिन्नानामव्यभिचरितैकत्वापत्तिः सर्वत्वम्, स
हि भेदभावः सर्वत्वम् तस्मादभिन्नस्यैकस्य सर्वत्वं कस्यचित्, तस्मात् सर्वत्वाभावादयुक्तमुच्यते पुरुष
एवेदं सर्वमिति ।

किञ्चान्यत्—

20 त्वदुक्तैकसर्वतायान्तु प्रत्यक्षत एव भिन्नानेकैकसर्वताया दर्शनात् प्रत्यक्षविरोधो ग्रहण-

---

[illegible]

भेदादनुमानविरोधः, स्वपुत्रकासत्पुत्रकैकार्थ्याभावे भेदाभ्युपगमात् स्ववचनाभ्युपगमविरोधो लोके घटपटादिभेदप्रतीतेर्लोकविरोधः, अविकल्पशब्दार्थाद्विकल्पव्यवहाराङ्गीकरणादभ्युपगमविरोधः, असिद्धादिहेतुता च, न घटादयस्याऽभेदाद् वृक्षादिदृष्टान्तः ।

स्वपुत्रैकसर्वतायां स्थितस्यादि, एकमेव सर्वमित्येवमात्मैकसर्वतायाम्, सर्वैकतायामिति वा पाठात् सर्वैकपुरुषमयतायां प्रत्यक्षत एव भिन्नानेकैकसर्वताया दर्शनात् प्रत्यक्षविरोधः, महदणुभेदा- 5
दनुमानविरोधः, महदणुभेदे हि व्याप्यो भावभेद इति, भेदस्वपरिणामित्वादिभावाभावे सर्वत्वापत्ति-वचनाभावादनुमानविरोधः स्वपुत्रकासत्पुत्रकैकार्थ्याभावे भेदाभ्युपगमात् स्ववचनाभ्युपगमविरोधः, लोके घटपटादिभेदप्रतीतेर्लोकविरोधः । अविकल्पशब्दार्थत्वादित्यादि, अविकल्पः शब्दार्थ इत्यभ्युपगम्य विकल्पव्यवहाराङ्गीकरणादभ्युपगमविरोधः, सर्वमेकमिति विकल्पधर्मत्वेन धर्मित्वेन च सदुभयविशेष-सामान्यात्मकस्य तेनैवाभ्युपगमेन निराकरणादविकल्पशब्दार्थस्य, अभ्युपगतधर्मधर्मिस्वरूपविशेषोभयवि- 10
रोधः असिद्धादिहेतुता च, हेतोरनतिरिक्तपरापरार्णीयोज्यायोरूपात्मकत्वादित्यादेः प्रतिज्ञार्थैकपुरुषाभेदात्, तथाऽस्माभिर्योक्तेन न्यायेन पुरुषाभावाद्धर्म्यसिद्धेरुभयासिद्धिः, स्वमतेनार्थान्वयाभावेऽसाधारणता, अस्मन्मतेन विपक्ष एव भावाद्विरुद्धता साधारणानैकान्तिकता वा, सपक्षमभ्युपगच्छतो वा । न घटा-

---

पुरुष एवेदं सर्वमिति वाक्यस्य पुरुषे एतत्सर्वाभेदपरत्वे बोध्यम् । अत्र भिन्नानामनेकेषामेकत्वापत्ति[illegible] प्रत्यक्षतो दर्शनात् प्रत्यक्षविरोधः । यदा स्थितस्सर्वैकतायामिति पुरुषस्य बोधनं तदा[illegible]—सर्वैकतायामितीति । 15
सर्वेण पुरुषोऽयमिति सम्बन्धाभावात् पुरुष एव पुरुषत्वमात्रम्, पृथिव्यादौ च पृथिव्यादित्वेन महदणुभेदः, यथा पुरुषस्यापि [illegible] महदणुभेदः न हि सर्वत्वस्य महदणुभेदः सम्भवति अन्यथा [illegible] घटो वा पटो वा एक एव [illegible] पुरुषमयत्वादिहेतोरनुमानविरुद्ध इत्याह—महदणुभेदादिति ।
सर्वस्य पुरुषमयत्वादित्युक्त्या सर्वस्य पुरुषत्वमहत्त्व[illegible] महदणुभेदे वस्तुतो भावभेद इति [illegible] अनुमानविरोध इत्याशयेनाह—भेदस्वेति [illegible] सर्वत्वापत्तिः वस्तुनि 20
पुरुषमयत्वं विधीयेत विधीयते च तथा तस्मात् [illegible] एकैकपुरुषमयत्वमेवानुमानविरुद्ध-मिति भावः । स्वपुत्रकेति सर्वमेकमिति स्वपुत्रकस्य सर्वं नैकमिति [illegible] अन्यथा [illegible] भिन्नार्थोऽभ्युपगमात्, एकार्थत्वं तु न युक्तं परस्परविरुद्धत्वादिति भावः । लोकवि-रोधमाह—लोक इति । [illegible]
[illegible] 25
[illegible] सर्वमेकमिति [illegible] प्रतिज्ञापदमाह—सर्वमिति [illegible] प्रतिज्ञापदोषा एवोक्ता प्रत्यक्षादिविरोधा अपि । अथ हेतुदोषानाह—असि-द्धादीति । [illegible] हेतोरिति [illegible] इति भावः । [illegible]
[illegible] इति भावः । [illegible] 30
[illegible]—स्वमतेनेति । अस्मन्मतेन [illegible] एव हेतोः [illegible]—अस्मन्मतेनेति । [illegible] साधारणेति । [illegible]
[illegible]

यवस्थाऽभेदात् इत्यादि दृष्टान्ताः, एष इति पुरुषव्यतिरिक्तस्वभावप्रभेदाभावे साध्यसाधनोभयधर्म-धर्मिसिद्धा दृष्टान्तदोषाः, आदिग्रहणात् यथासम्भवं कल्पनां कृत्वा वैधर्म्यदृष्टान्तदोषा योज्याः, एवं तावत् पुरुषमतस्य सर्वमायुक्तमित्युक्तम् ।

अधुनाऽविशेषेण नियत्यादिष्वपि दोषातिदेशमाह—

5 यथा च पुरुषे तथेतरद्रव्यार्थेष्वपि प्रतिस्वं योज्यम्, तद्यथा—विभिन्नावस्थास्थाने पुरुषस्य सामान्यलक्षणं विशेषलक्षणञ्च यथा व्याख्यातं तथा नियत्याद्यभेदैकत्व सामान्यलक्षणमतीतानागतवर्तमानबाल्यकौमारयौवनक्रमयौगपद्यादयो भिन्नाविषयविशेषलक्षणमिति व्याख्याय विकल्पद्वयप्रतिषेधस्तथैव कर्तव्यः ।

यथा च पुरुषे तथेतरद्रव्यार्थेष्वपीति, नियतिकालस्वभावभावेष्वपि, एवं स प्रति प्रति

10 एवं प्रत्येकं योज्यम्, तदतिदेशोपपत्त्यर्थम्—तद्यथा विभिन्नावस्थास्थानेऽभेदैकत्वं विभिन्नावस्थासामान्यलक्षणं पुरुषस्य पुरुषवादे सुखादयस्तद्व्याप्तित्वात् सुखादयस्तु अपि विशेषाः, तत्र तदात्मत्वादिति यथा व्याख्यातं तथा नियत्याद्यभेदैकत्व नियत्यादेः सामान्यलक्षणम्, अतीतानागतवर्तमानबाल्यकौमारयौवनक्रमयौगपद्यादयो भिन्नाविषयविशेषलक्षणमिति व्याख्याय विकल्पद्वयप्रतिषेधस्तथैव कर्तव्यः—अथ किं या एता अवस्थाः एव नियत्यादिः, उत नियत्यादिरेवावस्थाः ? यदि ता एव नियत्यादिः

15 समुदयवादः क्षणिकवादो विज्ञानमात्रवादः शून्यवाद इत्यादि, अथ नियत्यादय एवावस्थास्ताऽभेदे कल्पनावस्थाभ्युपगमादिः स एव प्रपञ्चो योज्य इति ।

भवतस्त्वेवं तावत्सर्वत्र सति यदयं भवति सोऽस्य भाव इति सर्वगतत्वनित्यत्वदेशकालाभेदात् । इदं पुनर्न तावदित्थमसौ यस्तु भवति स कर्तेति, सम्भवार्थत्वात्, भवतेरकर्तृत्वाभावे रपि भवनात्, भवनव्यापृतिमात्रसत्तार्थत्वाद्भवनस्य, करणपर्यायत्वात् करोतेरकरण-

20 मपि भवत्येव, भवतेः स क्रियापत्तिभवनद्वयार्थत्वात्, अस्तिभवतिविद्यतिपद्यतिवर्ततीनां सन्निपातषष्ठानां सत्तार्थत्वात् ।

दृष्टान्त—एष इतीति । एवं पुरुषवादे दोषानुक्त्वैवं नियत्यादिवादेष्वपि तानेव दोषानतिदिशति—यथा चेति । अविशेषो-क्तस्यातिदेशस्य—तद्यथेति । नियत्यादेः सामान्यलक्षणं विशेषलक्षणञ्च दर्शयति—तथा नियत्याद्यादिति । अनयोर्द्विकल्पं प्रदर्शयति—अथ किमिति । उभयपक्षे विकल्पद्वये दोषं दर्शयति—यदि ता इति । अथ पुरुषादिवादिभिः कल्पितस्य

20 सर्वगतस्य सामर्थ्यकृतं प्रत्यर्थं निश्चायकत्वं प्रदर्शयति—भवत इति । पुरुषादेरनभिमते सर्वगतत्वं नित्यत्वं देशकालाभेदात् कर्तृत्व भवतीति यथा येन भूयते यो भवति स एव भाव इत्यर्थो व्यक्त्यर्थं निरस्य इति भावः । कर्तृत्वं कर्ता न एवेति प्रदर्शयन् पुरुषादिवादिभिरिष्टं निराकर्तुमिच्छति—इदं पुनरिति एवं हि पुरुषादावपि न भवतीति भावः यो भवति स कर्ता न कर्ता वा कर्तृत्वं च अकर्ता यो न इति योजनीयार्थमिति भावः । भवतेरर्थभिन्नत्वे कर्तृत्वे विप्रकर्षेण यद्यु भावविकारेषु द्वितीयो विपरिणमतीति योऽयं भवति विवर्ते सन्निपातषष्ठानामित्यत्र

0 विशेषो भावः स वर्तमानत्वं भवती विपरिणामवादी अर्थैन्तरम्, न तं प्रतिशेषति तदभिधानत्वम्, किन्तु भवनमात्रावि-भावकस्तत्सम्बन्धित्वमात्रं भवनस्य । देवदत्त भवनक्रियायोऽपि यदि यो भवति स कर्तैवेत्युक्ते तर्हि करणत्वेनाभिहिते भिन्ने भवने न स्वातन्त्र्यमेवाह—भवतेरपीति । भवतेः द्विविधः व्यापारमात्रमपि भवति यत्नविशिष्टभवनमात्रविषयमनुमवन इति दर्शयति—भवतेरिति । भवनं हि न विशेष एवं न सर्वेति देवदत्तादिस्थानात् कर्मपदार्थमिदम्, तथैवार्थमेव

(अत इति) अतोऽस्मात्तत्त्वे तावत् संवदति शेष न संवदति तच त्वदुक्तम्, कथमत् तेन ब्रवीति चेत् ? यदय भवति सोऽस्य भाव इत्येतत् संवदति तस्य भावस्तत्त्वम्, येन भूयते यो भवति स एव भावः, कर्तृलक्षणां षष्ठीं कृत्वा तस्य भावः स भाव इतीदमस्य दर्शनेन सह संवदति, किं कारणं ? सर्वगतत्वनित्यत्वदेशकालाभेदात्—सर्वगतत्वेन नित्यत्वेन यथासंख्यं देशकालाभ्यामभेदात्, तद्धि भवन देशतः क्वचिन्न भवतीति सर्वगतत्वादभिन्नम्, कालतः सततं भवति न कदाचिन्न भवतीति नित्यत्वादभिन्नं 5 तस्मादभेदाभिव्यक्त एतत्, इह पुनर्न तावदिच्छामः सम्प्रत्यर्थत्वात्, यस्तु भवति स कर्तेवेति सम्प्रत्ययेम्, न हि कर्तरि विहितक्तिप्प्रत्ययान्तभवतिशब्दभवनादेव कर्तृत्वम्, अकर्तुराकाशादेरपि भवनात्, भवनस्याद्युत्पित्सात्रसत्यार्थत्वाद्भवनस्य, कारणपर्यायत्वात् कर्तेरकारणकार्यमपि भवत्येव, भवतेः सन्निध्यापत्तिभवनद्व्यार्थत्वात्, अस्तिभवतिविद्यतिपद्यतिवर्ततीनां सन्निपातपक्षानां सत्तार्थत्वाविशेषदसर्वत्रसाम्यात्तस्यापि भवने कारणमाह, भवतेः सन्निध्यापत्तिभवनार्थत्व अस्तिविद्यतिसन्निपातानां 10 सन्निधिमात्रभवनार्थत्वम्, पद्यतिवर्ततोरापत्तिभवनार्थत्वमिति भागः सव्यापारत्वाभिव्यापारत्वाच त्रयाणां [द्वयोः], भवतेः सामान्यभवनवाचित्वादिति, अपरिणामित्वादकर्तृत्वात् [परिणामित्वात्] कर्तृत्वाच विशेषः ।

असतो भवनाभावादस्त्यादिभवनं सन्निधिमात्रवृत्त्यैव तदापत्तिभवनपृथग्भूतम् ।

(असत इति) असतो भवनाभावादस्त्यादिभवनं सन्निधिमात्रवृत्त्यैव सन्निधिमात्रा वृत्तिर 15 स्येति सन्निधिमात्रवृत्ति तदस्तिभवनमापत्तिभवनपृथग्भूतं ततोऽन्यदीपरिणमनव्यापृतमित्यर्थः ।

स्यान्मतम्—

सर्वत्रप्रसिद्धान्तेन विरुद्धमस्त्यसर्वभवनम्, भवतेः कर्तृविहितक्तिप्प्रत्ययान्तत्वादित्येतद्यायुक्तम्, तत्रैवानुज्ञातत्वात्, यदुपादायैतदभिधीयते—यत्राप्यन्यत् क्रियापदं न श्रूयते तत्रापि 'अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषेऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति गम्यतेऽर्थसद्भावात्, यथा वृक्ष इति, 20 अस्तीति गम्यते,' (महाभाष्य० अ २ पा ३ सू १) अस्ति भवति सन्निहितमित्यर्थः ।

भान्येवेति तत्कर्तरीत्येनाभावादिरस्तायाभिन्नमित्याह—सर्वगतत्वेनेति । ननु 'भः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः' इति सूत्रेण क्तिपः कर्तरि विधानाद्भवतीत्यस्य भवनकर्तृत्वार्थं तदर्थं सम्प्रत्ययार्थमित्यत आह—न हीति । भवनस्य द्विविधे व्यापाराव्यापारवति— भक्तिमभवतीति । सन्निधिभवनमपरस्य व्यापार एव भवेदित्यत आह [illegible]—असतोऽन्य इति । सन्निधिभवनमव्यापारमपरिणामकर्तृ च अपरिणामकं व्यापारं परिणामि कर्तृ चेत्याह—सव्यापारत्वादिति । ननु- 25 सिद्धस्यापि सन्निधिभवनाभावे वस्तुनोऽसत्त्वात् [illegible]—असत इति । सन्निधिभवनं [illegible] [illegible]—सर्वत्रेति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। व्याकरणे कर्तेः कर्तृत्वमुक्तम्, भवतीत्यत्र तिपः कर्ता कर्तरि विहितत्वात् तेन सर्वत्रभवनमेव तत्सिद्धान्तेन [illegible] [illegible]—भवतेरिति । सन्निधिभवनमपि तत्र [illegible] [illegible] प्रथमपुरुष[illegible] 30

---

१ क. देवे । २ सि. कर्तृत्वादेवेति नास्ति ।

(सर्वत्रेति) सर्वत्रसन्निधान्येन व्याकरणेन विकल्पमसर्वत्रभवनम्, भवतेः कदाचिद्भवतिप्रस-
पान्तत्वमित्यवधारणम्, तत्रैवानुगतत्वात्, यदुपादायैवदभिधीयते इत्यादि इदन्तु सन्निधिमात्र-
त्रिभवनमेवोपादायाभिहितम्। यत्रान्यत् क्रियापदं न श्रूयते तत्रापि अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयु-
ज्यमानोऽप्यस्तीति गम्यते भवती वर्तमाना विभक्तिः पूर्वापार्यसंज्ञयोक्ता छेदितार्थः तत्परोऽस्ति-
5 अस्तिः—अस भुवीति धातुः 'इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे' (वार्तिक पा ३।३।१०८ सूत्रे) प्रथमपुरुषे
न मध्यमोत्तमयोः अप्रयुज्यमानोऽपि गम्यते अर्थसद्भावात्-अविनाभावार्थेन, तदुदाहरति—वृक्ष इति,
अस्तीति गम्यते, किमुक्तं भवति अस्ति भवति सन्निहितमित्यर्थः निर्दिष्टं सन्निधिभवनमुभयोः
समान[illegible]त्वादादौ ।

आपत्तिभवनम्—

10 अस्तिभवनमेवेदं सन्निहिततयावृत्ति आपत्तिभवनम्, कारणे कार्यस्य सत्त्वात्, यथा
घटो भवतीति पूर्वमघटत्वेन दृष्टं सन्निहितमेव मृदि घटभवनं व्यक्तं निर्वर्तते आपद्यत इति।

अस्तिभवनमित्यादि, आपद्यापद्यत इति, इदमपि चेयमिह सन्निधिभवनमेव, यथा वृत्ति
सन्निहितस्य तथावृत्तेरापत्तिभवनम्, अथवा तथावृत्तिरस्य तथावृत्ति सन्निहितं च तथावृत्ति च तदिति
सन्निहिततथावृत्ति किं तत्? आपत्तिभवनम्, कुतः सन्निहितमेव तथावर्तत इत्युच्यते? उच्यते कारणे
15 कार्यस्य सत्त्वात्, यथ अङ्कुरादि बीजादौ सन्निहितमेव तथा तथा देशकालाकारनिमित्तसाम्यप-
व्यक्तिरूपेण वर्तत इति, तन्निदर्शयति—यथा घटो भवतीति, पूर्वमघटत्वेन मृत्त्वेन दृष्टं सन्निहितमेव

भावस्यार्थसद्भावादेवाविनाभावादित्याह—तत्रैवेति। यत्र हि क्रियान्तरं अस्तिर्भवन्तीपर प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति
इति गम्यते [illegible] अस्तीति गम्यते' इति [illegible] 'अस्तिर्भवन्तीपरः' इति [illegible]
इत्यादौ द्वितीयादिविभक्ति [illegible] न चात्र द्वितीयादिविभक्तौ प्रथमा निरवकाशा स्यादिति वाच्यम्, यत्र क्रियापदं न श्रूयते तत्र
20 [illegible] इत्यादौ प्रथमाया अवकाशात्, तत्र क्रियापदाभावेऽपि अस्तीति पदस्य गम्यमानतया कर्तरि तृतीयापत्तौ प्रथमाया अन-
वकाशतया तत्समाधानम् तथा च न तृतीया कर्तुरविवक्षितत्वात् किन्तु प्रथमैवेति। भवन्तीति वर्तमाना विभक्ति
पूर्वाचार्यसंज्ञा, तथा च भवन्तीपर इत्यस्य [illegible] इत्याह भवन्तीति। इक्श्तिपाविति धातोर्निर्देशे वर्तमाने तत्
इक्श्तिपौ [illegible] इत्, तेन धातुमात्रस्य [illegible] भवन्ति [illegible] अस्तीति निर्दिष्टम्
प्रथमपुरुषस्यानेकत्वेऽपि [illegible] मध्यमोत्तमयोरप्रयुज्यमानत्वे [illegible] इत्याह—नेति। प्रयुज्यमाने [illegible]
25 एव अस्तीति [illegible] इति प्रथमाऽपि क्रियाऽविनाभाविनीति [illegible] इत्याशयेनाह—अर्थसद्भावादिति।
[illegible] भवति [illegible] भवति भवनस्य च [illegible]
[illegible] सन्निहितमिति सन्निधिभवनमुच्यत इत्याशयेन तदर्थं व्याचष्टे—
सन्निहितमित्यर्थं इति। सन्निधिभवनापत्तिभवनयोर्भवनसामान्येन सन्निधिभवनस्य प्रागुक्तयोर्द्वयोः समान-
त्वादादौ सन्निधिभवनमुक्तमित्याह—निर्दिष्टमिति। पूर्वोक्तौ सन्निधिभवने निरूपिता [illegible] भवनादिभावात् ये
30 [illegible] इत्याह—अस्तिभवनमिति। सन्निहितस्य [illegible] तदेव तस्य वर्तनम्, [illegible]
[illegible] कार्यं [illegible] सन्निहित
[illegible] —यथा घटोति। [illegible] सन्निधिभवनस्य [illegible]

---

१ मि क. भवतीतिपरः। २ मि. क. भवती। ३ मि क. तद्विवर्णः।

तदेव घटभवनं व्यक्तमित्यर्थः, तत्पर्यायकथन निर्वर्त्यते आपद्यते इत्यर्थः, सन्निधिभवनमेवापचीभवति, उपमानचिभवनमपि ।

अनयोरेव न्यूनाधिकरूपतया सिद्धिरुच्यते—

सा च सन्निधिसिद्धिः भोग्यद्वैतभूततया, नाद्वैतत्रैतादितायां व्यतिरेकाभावात् ।

सा चेत्यादि, सामान्यत्वात् सन्निधिभवनसिद्धिरुक्ता—सा च भोग्याद्वैतभूततायां सन्निधि 5 सिद्धिः— सन्निधिभवनसिद्धिः तद्धि सन्निधिभवनं द्वैतभूततायां सिद्ध्यति नाद्वैततायाम्, द्वयोर्विवेकभोक्तृ- भोग्यत्वापुरुषत्वाविरोधात्, न ततो न्यूनतायां सिद्धिरधिकतायां वा द्वैतात्तृतीयस्याभावात् न्यूनाधिकभा- वानुपपत्तौ कारणमाह—व्यतिरेकाभावादिति, व्यतिरेकः—पृथक्त्वेनैकस्यैव वृत्तिं विनापि भावः, तदभावा न्यूनतायामसिद्धिः, यथा स्वामिना विना भृत्यस्य, भृत्येन विना वा स्वामिनः । अधिकेऽपि व्यतिरेको यथा भावव्यतिरिक्त भातीति, तथेह भोक्तृभोग्यव्यतिरेकाभावात्, अतो न्यूनाधिकाभावात् द्वैते 10 सन्निधिभवन सिद्ध्यति नाद्वैतत्रैतादितायामिति ।

तदुपपादनार्थमुपपत्तिरुच्यते—

न ज्ञेयमन्तरेण ज्ञातृत्वं ज्ञेयासत्त्वात्, अथवाऽनुपपन्नं ज्ञातृत्वमसंज्ञेयत्वात् खपुष्प- ज्ञत्ववत्, वैधर्म्येणेतरकुसुमज्ञत्ववत्, अथवा ज्ञातृत्वमुपपद्यते संज्ञेयत्वादितरकुसुमज्ञत्ववत्, वैधर्म्येण खपुष्पज्ञत्ववत्, एवं हि ज्ञातुर्ज्ञातृत्वम्, यो हि संज्ञेयं जानीते स तु मुख्यो ज्ञाता, 15 यथा सलिलं सलिलमिति विद्वान्, यः पुनरसज्ज्ञेयं विजानीते स तु न ज्ञाता, यथा मृगतृष्णिकां सलिलमिति विद्वानिति ।

(नेति) न ज्ञेयमन्तरेण ज्ञातृत्वम्, भोग्यस्य ज्ञेयत्वात्, रूपादिगुणपुरुषोपलब्धिमद्गुणपुरुषोप-

---

लभ्याऽऽप्रतिभवनात् सन्निधिभवनमेवैषमिद्धं सदुपपत्तिभवन भवतीत्याह—सन्निधिभवनमिति । अत्र प्रकृतिमहदादयो भोग्यतया पुरुषस्तु भोक्ता भोक्तृभोग्यभावेन सन्निधिभवनोपचिभवने उच्येते तयोर्द्वैतभावोऽपरस्परापेक्षभाव एव परस्परा- 20 पेक्षत्वादिति प्रथमं सन्निधिभवनव्याख्यानं भोक्तृ साधयितुमाह—सा चेति द्वे इते न च हीनः न च एव द्वैतो भूतः भोग्यत्वे द्वैतभूतत्व भोग्याद्वैतभूतः तस्य भावस्तया तस्यां भोग्यद्वितीयतायामित्यर्थः भोग्येन हि भोक्ताऽनुमीयते न च केवलस्य भोग्यस्य भोक्तारमन्तरेण भोग्यतोपपद्यते न च मुक्तादीनामेव भोक्तृत्वसम्भवः तथा सति तेषां भोग्यस्याप्युत्पत्तिः स्यादिति इतिविरोधेन तस्य तेन भोग्यत्वासम्भवात् न क्षयित्वानं छिनत्ति तथा च मुक्तावस्थायां मुक्तादिर्व्यतिरेकेण वैल- क्षण्येनाप्युपपन्नमिति, भोग्यतादोषप्रसङ्गादिति भावम् । न्यूनतया दोषमाह—नाद्वैततायामिति—एकस्य तु स्वभावे तस्य 25 एकत्वमिति भावः । अधिकं दूषयति—त्रैतादिति सर्वेषां भोक्तृभोग्ययोरधिकत्वेन तदन्तर्भावित्वे वस्तुना [illegible] भावादिति भावः । पृथक्त्वेनेति भोक्तृभोग्यभिन्नत्वेनैकस्यैव पुरुषस्य परस्परव्यतिरेकमन्तरेण [illegible] भावः । अधिकस्याभावमाह—अधिकेऽपीति यथा भावव्यतिरिक्तं किञ्चिदपि नास्ति सर्वस्य भावान्तर्भावित्वात् तथा भोक्तृ- भोग्यव्यतिरिक्तं किञ्चिदपि नास्ति भिन्नभोग्यत्वात् [illegible] तयोरेवान्तर्भावादिति भावः । भोक्तृभोग्ययोः परस्परा- पेक्षत्वात् [illegible]—न ज्ञेयमिति पुरुषस्य भोग्यत्वार्थं हि प्रकृत्यैव [illegible] अत्र भोग्यस्य [illegible] 30 रेवभावे पुरुषार्थभावात् कथं पुरुषस्य [illegible] ? [illegible] तस्य ज्ञातृत्वं भोक्तृत्वं चेति भावः । भोग्यस्य ज्ञेयत्वं कथमित्यत आह—शब्दादीति भोगापवर्गार्थं हि पुरुषस्य तज्ज्ञेयं न तु केवलं प्रयोजनम् अत्र भोग [illegible]

---

१ सि क. तद्भेव ।

भोगार्थत्वात् तद्भोग्यमायामिभवने तदन्तरेण न ज्ञातुर्ज्ञातृत्वम्, कुतः ? ज्ञेयासत्त्वात् ज्ञेयत्वासत्त्वादिति । वैधर्म्यदृष्टान्ताभावादसाधर्म्यत्वादसिद्धो हेतुरिति चेन्न ज्ञातृज्ञेययोः सम्भिन्नत्वेन साध्यधर्मोऽसदसत्त्वस्य धर्मत्वात् अथवाऽनुपपन्नं ज्ञातृत्वमसंज्ञेयत्वादिति प्रयोगान्तरेऽर्थव्याख्या, तत्र ज्ञेयत्वासत्त्वात् अगृहीतज्ञेयत्वादिति दृष्टान्तः खपुष्पज्ञत्ववत्, यथा खपुष्पविषयं ज्ञातृत्वमसंज्ञेयत्वादनुपपन्नमेवमसंज्ञेयं ज्ञातृत्वम्, वैधर्म्येण इतरकुसुमज्ञत्ववत्, यथा चूतादिपुष्पेतरकुसुमज्ञत्वं संज्ञेयत्वादुपपद्यते तथा त्वदभिमतात्मज्ञत्वं ह्येते सत्युपपद्येत न चैतस्य ज्ञातृज्ञेयव्यतिरेकभावाद्यनन्तःपातित्वादसत्त्वमिति । अथवा पृथक् साधनं ज्ञातृत्वमुपपद्यते संज्ञेयत्वादितरकुसुमज्ञत्ववत्, वैधर्म्येणानुपपन्नमसंज्ञेयत्वात् खपुष्पज्ञत्ववदिति एवं हि ज्ञातुर्ज्ञातृत्वं यो हि संज्ञेयं जानीते स तु मुख्यो ज्ञाता यथा सलिलं सलिलमिति विज्ञान्, यः पुनरसंज्ञेयं विजानीते स तु न ज्ञाता यथा मृगतृष्णिकां सलिलमिति विज्ञान्, एवं तावत् ज्ञातैव न ज्ञेयमित्येतद्दर्शनं निरस्तम् ।

अथेदमधुना ज्ञेयमेव न ज्ञातेत्येतन्निरस्यते—

न ज्ञातारमुपग्रहारमन्तरेण ज्ञेयत्वं ज्ञातुरसत्त्वात्, एवमेव हि ज्ञेयस्य ज्ञेयता भवितुमर्हति यदि केनचिदनुपहतेन्द्रियज्ञानेन ज्ञायते, अनुपहतेन्द्रियबुद्धिपुरुषज्ञेयघटवत्, यथा न भोक्तारमन्तरेण भोक्तृत्वमसम्भोग्यत्वात्, खपुष्पमकरन्दभ्रमरवत्, वैधर्म्येणेतरकुसुममकरन्दभ्रमरवत् सम्भोग्यत्वाद्भोक्तृत्वमिति तत्साधर्म्येण वैधर्म्येण वा खपुष्पभ्रमरवत्, एवमेव हि भोक्तुर्भोक्तृत्वं भवितुमर्हति, यदि सम्भोग्यं भुनक्ति तथा न भोक्तारमन्तरेण भोग्यमसम्भोक्तृत्वात् वन्ध्यासुतयौवनपार्थक्यवत् सम्भोक्तृकं भोग्यत्वादितरसुतयौवनपार्थक्यवत्, एवमेव हि भोग्यस्य भोग्यत्वं भवितुमर्हति यदि सम्भोक्त्रा भुज्यत इति ।

न ज्ञातारमित्यादि, ज्ञातारमन्तरेण तत्पर्यायं दर्शयति उपग्रहारमिति, ज्ञाता विना न ज्ञेयत्वं

तयोर्भोगो [illegible] ... भोग्यम् । [illegible] ... ज्ञातृज्ञेययोरिति । [illegible] ... उपग्रहारमिति । [illegible]

---

१ सि. क. तं सम्भेव ।

ऽक्षातुरसत्त्वात्, अत्रापि पूर्ववदसञ्जातत्वादिति वा हेतुः, साधर्म्यदृष्टान्तो वन्ध्यासुतक्षेयपटत्वम्, वैधर्म्येणेतरसुतक्षेयपटत्वम्, विपर्ययेण वा पूर्ववत् साधनद्वयम्, परस्परापेक्षत्वाज्ज्ञेयत्वसाम्यतया वा वैयधिकरण्यपरिहारेण हेतुर्वाच्यः, एवमेव हि ज्ञेयस्य ज्ञेयता भवितुमर्हति यदि केनचिदनुपहतेन्द्रियज्ञानेन ज्ञायते, यथाऽनुपहतेन्द्रियबुद्धिपुरुषज्ञेयपटवत् मध्यस्थेन तर्कागमकुशलेन विपश्चिता प्रमात्रा वा ज्ञेयसाधनम्, यथेति, यथा न भोग्यमन्तरेण, भोक्तृत्वम्, असद्भोग्यत्वात् खपुष्पमकरन्द- 5
भ्रमरवत् वैधर्म्येणेतरकुसुममकरन्दभ्रमरवत्, सद्भोग्यत्वाद्भोक्तृत्वमिति तत्साधर्म्येण वैधर्म्येण वा खपुष्प-भ्रमरवत्, परस्परापेक्षिकं वा पूर्ववद्भोक्तृभोग्यत्वसाधनम्, अत्रापि चैवमेव हि भोक्तुर्भोग्यत्वमिति भव्यो दृष्टान्तः, तथा न भोक्तारमन्तरेण भोग्यमसद्भोक्तृत्वाद्वन्ध्यासुतयौवनवत्, सद्भोक्तृक भोग्यत्वा-दितरसुतयौवनौपभोग्यवत्, पूर्ववदेवात्रापि व्याख्या यावदेवमेव हि भोग्यस्य भोग्यत्वमिति ।

युगपद्वा परस्परसम्बन्धिसत्ताकौ भोक्तृभोग्यौ, तत्सम्बन्धित्वात्, यथा सम्बन्धी भ्राता 10
सम्बन्धिनेतरेण भ्रात्रा विना न भवति तथा भोक्तृभोग्याविति ।

(युगपद्वेति) युगपद्वा परस्परसम्बन्धिसत्ताकौ भोक्तृभोग्यौ तत्सम्बन्धित्वात् तयोः सम्ब-न्धित्वादित्यपसर्गप्रदर्शनहेतुः, प्रयोगहेतुस्तु सम्बन्धित्वादित्येव, यथा सम्बन्धी भ्राता सम्बन्धिनेतरेण भ्रात्रा विना न भवति कनीयान् ज्यायसा ज्यायान् वा कनीयसा तथा भोक्तृभोग्यौ, यथा [च] दम्पत्यौ दम्पतीत्येवमादिदृष्टान्तैर्भोक्तृभोग्यसम्बन्धित्वसिद्धिरन्योन्याविनाभाविनीति प्रागुक्तं सन्निधिनिबन्धन हेतो 15
सति सिद्धमितीति ।

दृष्टान्ताभिप्रायेणाह–अत्रापीति । असंज्ञातत्वस्य बोधयज्ञातसत्त्वम् बोधकस्य ज्ञातुरभावे हि वस्तु न ज्ञातमिति वर्ण्यं हेतं स्यात् यथा वन्ध्यासुतविषया क्वचो ज्ञेयो न भवति वन्ध्यासुतेन च ज्ञेके भवतीति भावः । युगपद्वेति प्रकृतिपुरुषसंयोगो हि दर्शनार्थं कैवल्यार्थं च प्रधानेन सुखादात्मकसकलजगत्संसारानुभवरूपभोगार्थं पुरुषोऽपेक्ष्यते न च प्रकृतिः स्वयमनुभवितुमलम् स्वात्मनि क्रियाविरोधात् पुरुषेण च भोगकारणविवेकख्यातिरूपप्रकृतिपरिणामार्थं प्रधानमपेक्ष्यते पुरुषो हि अनादितः प्रधा- 20
नाद्ध्यस्तके विविक्तत्वमनुपलभमानः भोगस्य संयुक्तोऽपि कैवल्यार्थं संयुज्यतेऽतोऽत्र भोक्तृभोग्यौ परस्परापेक्षसत्ताकौ विवेके सत्यन्येव भोक्तृत्वे भोक्ता भोग्यविषयो भोग्यः भोक्तुरभावे भोग्याभावाद्भोगविषयतायाः असम्भवेन न भोग्यता सम्भव-तीति भोग्यं सकलमविभागेन भोक्तृपेक्षसत्ताकम्, विषयाभावे विषयिणो भोगस्याप्यसम्भवात् भोक्तृता पुरुषस्य निर्वर्तयतीति सकलसम्पत्त्ये भोक्त्रपि भोग्यापेक्षसत्ताकः भोग्यस्य भोक्तृतयोः परस्परापेक्षसत्ताकत्वादिति भावः । तत्सम्बन्धित्वाच्च पौरुषेयं सम्बन्धित्वम् तत्र यदि भोक्तृनिरूपितसम्बन्धित्वमुच्यते तर्हि तस्य भोग्य एव सत्त्वादेकदेशासिद्धिः यदि च भोग्य- 25
निरूपितसम्बन्धित्वमुच्यते तर्हि तस्य भोक्त्र्यभावात् स एव दोष इत्यत आह–तयोरिति उभयनिरूपितसम्बन्धित्वमनु न यदि भोक्तृभोग्यव्यतिरिक्तमाश्रयतः सम्बन्धित्वमात्रं प्रयोगहेतुस्तत्र प्रतियोग्यनुयोगिताख्यतत्सम्बन्धेनेममभिप्रायतः दोष इति भावः । भोक्तुः भोगस्वरूपप्रयोजकत्वमेव दृश्यस्य तत्सम्भवे भोक्तृत्वमेव प्रतिबन्धकताकम् यदि परप्रयोजनक वस्तु परप्रयोजनं विना कदापि स्थातुं क्षमते जडचेतनाद्वीप सत्ता दृश्यस्य न स्यात् द्वयोऽपि द्रष्टृ बुद्धिस्थं भोग्यमर्थं दृष्टानित्य-स्वरूपमतीति प्रतिबिम्बनाद्वाऽऽरोपितविम्बा दर्शनकर्तृत्वमस्य द्रष्टृत्वमिति तयोः स्त्रीपुंसयोरिव परस्परं सम्बन्धित्वं विशेषमिति 30
भावार्थमाह–यथा दम्पत्यादिरिति प्रकृतिस्त्वात्मनो वा महदादिस्वरूपपरिणामभावेन पुरुषभोग्या भोक्ता च पुरुष इति तयोः परस्परसम्बन्धित्वस्वरूपं बोध्यम्, तदेवं भोग्याद्यैतन्मूलकत्वमेव सन्निधिनिबन्धनहेतोरपि विवेकख्यातिः–प्रागुक्त-

---

१–२ सि क. °नार्थितक० ।

अधुनेदम्—

यदि च तथा तथा वर्तनं भवनं रूपादौ पृथिव्यादौ गवादौ घटादौ च सकलजगद्विवर्तरूपं तदपि नैकैकस्मान्नयति, अपरिणामिनो वा, किन्त्वनेकैकस्मात् परिणामिन एव, आपतितत्वात्, व्रीहिवत् ।

५ (यदि चेति) यदि च तथा तथा वर्तनं भवनं रूपादौ तेन तेन प्रकारेणान्यथाऽन्यथा वाऽऽपतितभवनं रूपे रसे गन्धे स्पर्शे पृथिव्यादौ गवादौ घटादौ च सकलजगद्विवर्तरूपं तदपि नैकैकस्मात्—एकमेवैकमेकैकं पुरुषादि तस्मादेकैकस्मान्न भवति, किन्तर्हि ? यदनेकमेकं तस्मादनेकैकस्माद्भवति, अपरिणामिनो वा—चिन्मात्रभवनात् नेति भवति किं तर्हि ? परिणामिन एवापतितभवनयोग्याद्भवति कुतः ? आपतितत्वात् आपतितभवनत्वात् व्रीहिवत् यथा व्रीहेरनेकैकस्मात्परस्परमणु-

१० त्वगुणविसंघातादङ्कुरोत्पत्तिः अङ्कुरादेर्वा भूम्यम्बुमारुतादिसंघाताद्व्रीह्युत्पत्तिः तथैवानेकात्मकैकस्मादापतितभवनं भाव्यद्वैते । इत्थं तावत् सविषयाद्वैते सत्यापतितभवनम् ।

परविषयाद्वैते सत्येवापतितभवनमित्युच्यते—

नाप्यद्वैते भवत्यापतितभवनमेकैकस्य कस्यचिदर्थमकुर्वतः किन्तु संघातात्मकत्वात् संहत्यकारिणां हि पारार्थ्यं नानर्थक्यं न स्वार्थत्वं नाप्योऽन्यार्थत्वात् केवलम्, गृहघटपृथिव्या

१५ दिवत्, क्षीरक्षामनार्याङ्कुरवत्, तथा वा चक्षुरादयोऽप्याध्यात्मिकाः ।

(नाप्यद्वैत इति) नाप्यद्वैते परविषयाद्वैतामावे भवत्यापतितभवनमानर्थक्यमपरस्यभावादेकै-

---

मिति । [illegible]—अधुनेदमिति इदम्—आपतितभवनम् [illegible] तेन तेन [illegible] [illegible] तदापतितभवनं नैकैकस्मात् अपरिणामिनो वा किन्त्वनेकैकस्मात् परिणामिन, यद्यपि प्रकृतेः [illegible] 'अनेकमाश्रितं लिङ्गम् [illegible] विपरीतमव्यक्तमि'त्युक्तेः (सां का १)

२० तथापि [illegible] । (कपिलसूत्रे अ. १ सू. १४) इति [illegible] [illegible] [illegible] सकलजगदिति । अपरिणामिनो वेति [illegible]

२५ [illegible] । [illegible] परिणामिन इति । [illegible] व्रीहि वदिति । [illegible]

३० [illegible]—नाप्यद्वैत इति [illegible] [illegible] [illegible] ।

कस्माद्वितीयस्य कर्मणो विधर्ममकुर्वतः, किन्तु संघातात्मकत्वात् पारार्थ्यमिति सम्बन्धः संघातात्मकभवनात् पारार्थ्यम्, संहत्यकारिणो हि पारार्थ्यं नानर्थक्यं न स्वार्थस्य नान्योऽन्यार्थत्वञ्च केवलम्, दृष्टान्तो गृहपटपृथिव्यादिवत्, यथा गृहपटपृथिव्यादय संघातात्मका अतः पृथग्भूतपुरुषार्था नानर्थका न स्वार्था नान्योऽन्यार्थाः पुरुषार्था एव चान्योन्यार्थाः, क्षीरोमनाथाङ्कुरवत् तथा चा चक्षुरादयोऽप्याध्यात्मिका इति दृष्टान्ताद्धस्मात् परार्थव्याप्तिं दर्शयति । चा चक्षुरादयोऽपीति, चक्षुरादयोऽपि सूक्ष्मा 5 आध्यात्मिका येऽन्या यावत् परार्थां यावत् रूपादिरूपणुकादयः किमङ्ग ? पुनर्गृहपटपृथिव्यादयः स्थूला मामारामादयश्चेति ।

यत्पुनरिष्यते एकं कारणं पुरुषादीति तत्र वयमभ्युपेमः, स्वन्मतेनाप्येकञ्चेत् किञ्चित् पारार्थ्यं कारणमिष्यते तदभ्युपगम्य भेदात्मकेन भावेन भवितव्यमिति प्रतिजानीमहे परार्थार्थेन च, कारणत्वात् तन्त्वादिवत्, शब्दाद्युपलब्ध्यर्थत्वात् किं हि कारणं रूपादि दृष्टमेकं 10 स्वार्थञ्चेति ?

(यदिति) यत्पुनरिष्यते एकं कारणं पुरुषादीति तत्र वयमभ्युपेमः, स्वन्मतेनाप्येकञ्चेत् किञ्चित् पारार्थ्यं कारणमिष्यते तदभ्युपगम्य भेदात्मकेन भावेन भवितव्यमिति प्रतिजानीमहे, परार्थार्थेन च, कारणत्वात् तन्त्वादिवत्, तन्तुकपालादयो हि कारणत्वात् पटघटादीनां कार्याणां रूपादिगुणसमावेशभावरूपा अनेकात्मका एव कारणभाव विभ्रतो दृष्टाः, नान्यथा, यथा तेनापि स्वविदेन 15

नैवेश इति भाव । संघातात्मकत्वादिति संहन्यन्ते मिथीभवन्त्यनेके विशेषा यस्मिन् संघातस्तदात्मकत्वादिति चक्षुरादीनामपि महाभूतः संघातः भवन्ति गुणगुणात्मकत्वात् पारार्थ्यं—स्वामितस्य भोग्यत्वम्भवत्वम् । परविपक्षे तपसाद्युपमेयम्—संघातात्मकत्वभवनादिति संहतिरूपेण भवनादित्यर्थं तथा च चा चक्षुरादयोऽप्याध्यात्मिकाः परार्थाः संघातात्मकत्वात् संहत्यकारित्वात् गृहपटपृथिव्यादिवत् क्षीरोमनाथाङ्कुरवदिति प्रयोगः यथा बहून्यङ्गानि यावन्ति एकभवनेन मिलित्वा सर्वोपकारं कार्यं कुर्वन्ति तथा चक्षुरादिरिव्वातभोक्तृत्वसत्त्वे भोक्ता अविवेकेन स्यात् यदर्थमेतानि यावन्ति 20 भवन्त्य इति भावः । चक्षुरादयः संहत्यापि अवस्थन्ति स्वार्थमपि ये विषमचासकत्वात्के इत्यत्राह—संहत्यकारिणामिति एकत्वाभ्येवार्थक्रियाकारिणामित्यर्थः अनर्थकत्वं व्यर्थप्रारम्भार्थत्वात् न स्वार्थत्वं संहननैयर्थ्यात् नान्योऽन्यार्थत्व चक्रकत्वादिति भावः । दृष्टान्तमाह—गृहपटेति यद्वा गृहकाष्ठादय संहताः परशरीरार्थे दृष्टा इति संहतपरार्थत्वव्याप्तत्वं संघातत्वमनुमानं प्रतीतमिति तेन हेतुना संघातान्तरार्थत्वमेव सिद्ध्येत् न पुरुषार्थत्व येन स्वविविभवनाभावे व्यक्तिभवत् न सर्वेति येन व्याससाधारणात् संघातान्तरस्यापि संघातात्मकत्वेनापरसंघातार्थत्वात् तस्यापि तदन्यार्थत्वात्तदवस्थेति तस्मादीश्वरेण संहतस्य 25 पारार्थ्यमात्रेणान्वय इति बोध्यम् । क्षीरोमनाथेति यथाऽङ्कुराः क्षितिः क्षोभकाले एव न स्वार्थो नान्योन्यार्थो न व्यर्थक इतीति भावः । अन्वयमारम्भापरार्थं स्थूलसूक्ष्माणां सर्वेषामेव परार्थत्वं व्यनक्ति—चा चक्षुरादय इति । अथ पुरुषनित्यतादिसाधने एकत्वेन पुरुषार्थमिष्यमाणस्यैकत्वं बाधयन् तदिदमाह—यत्पुनरिष्यत इति । तेषां मते पुरुषादिव्यतिरिक्तस्य वस्तुनः कस्यचित्स्वभावेन यदि पारार्थ्यमेकं कारणं किञ्चिदभ्युपगम्यते तर्हि तदपि नैकं भवितुमर्हतीति निगमयते—स्वन्मतेनापीति पुरुषस्तु न कार्यं प्रतिनिमित्तमात्रत्वात्, अनेकत्वमेकस्य तत्त्वाभावात् एवं नित्यस्यादिरपि 30 तदतिरिक्तेन कस्यचित्स्वभावेन परार्थत्वमनुमाने तेनापि तन्मूलकारिणा भवितव्यम्, नहि किञ्चिदेकं परार्थं कार्यं यदि तु तन्मूल एव केनचित् प्रकारेण न कस्यचिदप्येकत्वात् तन्मयोऽपि किन्त्वनेकस्वभावेति भावः । तत्र हेतुमाह—कारणत्वादिति, भवदभ्युपगतं परार्थमिदं वस्तु अनेकात्मकमेव कारणत्वात् स्यात्, तन्त्वादिवदिति भावः । दृष्टान्ते व्याप्तिं भावयति—तन्तुक

1 सि क. परार्थेन ।

कारणेन भवितव्यमनेकात्मकेन, परार्थार्थेन च, भवितव्यमिति मन्यते, परस्मै अर्थः परार्थः परार्थोऽर्थः प्रय यस्य कारणस्य तेन कारणेन परार्थार्थेन कार्येण भवितव्यं कारणत्वात् तन्त्वादिवदेव, यथा देवद त्तशरीरत्राणार्थं पटकार्योत्पन्नस्तथा तेन कारणेन स्वाङ्गेन भवितव्यम्। स कथमोऽर्थ इति चेदु च्यते—शब्दाद्युपलब्ध्यपवर्गत्वात् आत्मिमहत्त्वाच्छब्दाद्युपलब्धिपरार्थैः गुणपुरुषान्तरोपलब्धिरन्त्या इत्यध्-

5 यात्मोपभोगद्वयं पुरुषस्यार्थं, सोऽस्याप्रतिमवनस्य परार्थार्थः, तस्माच्छब्दाद्युपलब्ध्यपवर्गार्थत्वात् परार्थार्थेन तेन कारणेन भवितव्यम् किं हि कारण रूपादि तदनेकं स्वार्थमेवेति कारणस्यानेकैकत्वाविभागाभाव पारार्थ्योचि- नाभावं स्वार्थमात्राभावं दर्शयति, विपक्ष एव नास्तीत्यविनाभावः, रूपादिभेदस्य तु पक्षत्वात्।

रूपादीनां संघातपारार्थ्यपरिणामित्वैः सन्निविभवनभेदलक्षण्य दर्शयति—

तदिदं सूत्रे तु प्रकृतेरनेकात्मिकाया आत्मभिः सुखदुःखमोहैः स्वपरयोः प्रतिपत्तिवच-

10 नघटनकरणैः प्रागभिहिताऽऽचार्यपवनपाषाणवत् महदादिना परिणामानुक्रमेणारब्धाः शब्दा- दयोऽपि तदात्मका एव तदात्मत्वाभिव्यक्तकार्यत्वात्, मृत्कार्यपिण्डशिवकादिमृत्त्ववत्, सुखाद्युपलब्धेः।

तदिदं सूत्रे त्रिविधादि त्रिविधपुरुषोपभोगार्थमनेकात्मिकायाः प्रकृतेरित्यादिना ग्रन्थेन तदाप्रतिसवनलक्षणवर्णनम्, प्रक्रियन्ते विकारास्तत इति प्रकृतिः, प्रधीयन्तेऽस्मिन् महदादय इति

15 प्रधानम्, बहूनां वार्त बहुधानकमसत्त्वादविनाशात्प्रसूतमित्याद्यव्यक्तात्मिकायाः प्रकृतेरनेकात्मिकया

पाषाणय इति तेनैव हेतुना पक्षार्थकमपि साधयति—परार्थार्थेन चेति। अत्र पुरुषार्थं दर्शयति—शब्दादीति इन्द्रियाद विषयविज्ञानवता शब्दादयो विषयविषयिस्वभावेऽपरावन्ति आकारतया परिणमयन्ति तदपेक्षया बुद्धित्वं विषयाकारं भवति विषयदर्शी पुरुषप्रतिबिम्बसंक्रान्तिर्भवति तदा शब्दाद्युपलब्धिमनुभवामीति शब्दाद्युपलब्धिर्भवति अन्यच पूर्वमज्ञातोऽपि कथञ्चिदात्मा प्रकाशात्मिकत्वादेव बुद्धिः परिणामिनीत्युच्यते गुणात्मको हि इन्द्रियस्य पुरुषस्य सर्वस्यार्-

20 थस्यास्य तस्याः दर्शयेव हि दर्शं तस्मात् पुरुषः स्वामी दर्शं गुणात्मिके स्वम्, स्वामी च तत्कार्यं सेव संयुक्तः दर्शयोऽस्य प्रधानादिरवस्थेयपि च भोग या तु कारणीयस्येव सोऽस्वार्थं एवम् पाकस्योपलब्धिसौम्यः प्रथमः तत्स्योपलब्धि- वान्तः भोग इति पठितम् तस्येव च भोगास्वर्थस्य दर्शयमानमिथ्यस्य गुणादि एवं तस्मात्तेन कारणेन भेदात्मकेन परार्थार्थेन च भवितव्यमिति मत। एवं च एषां विकाराणामनेकरूपत्वात्सर्वेऽप्यात्मवत् परार्थत्वात् च किञ्चिदेकं कार्येव कारणमवोचत्—किं हीति। तथा च कारणस्यानेकैकत्वाभाव परार्थत्वात्सम्यम् च तु कार्यमेवैकस्येव च

25 स्वात्मविकरणे तेन व्यभिचारः स्वांशेनार—कारणस्येति। अत एषां विकाराणामपि सुखदुःखमोहात्मकत्वं वयुत्पत्त्या तदित्ययमिति प्रकृतिरूपं सूत्रयति—प्रक्रियन्त इति अन्यथा व्युत्पत्त्या प्रकृतिसम्या कारणवाचको योग्यो सम- न्वितो यथा चन्द्रमूर्ति विकारभिन्नत्वे व्यवहारः एवम् व्युत्पत्तिः प्रधानेऽव्यक्तेऽव्यक्तत्वेन अव वा प्रकृतयः प्रत- नामक भा एव इति नायोऽवयवक पुत्रिपक्वने परिणामतो प्रथम स—प्रकृता सुखा दुःखे—मोही वा चेति व्यपि परस्परवृद्धिव्यस्तेन दुःखस्येन सन्निवेशो च त्व प्रकृतिभिन्नर्थं तथा प्रधाना तत्रैव प्रकाशो दर्शयति विकारत्वमपि पुरुषे

30 भोगः तेन पुरुषमन्निभेदार्थं तथा सत्त्विमुखरजस्तमसामप्यसमवत्त्वमपि कल्पते एवम् अन्यानन्यत्वाभाव् अन्यानन्यो- न्यमिति पुरुषप्रकारवचनं प्रदर्शितम् तत्रैव पर्यवसानमाह—प्रधीयन्त इति प्रधीयन्ते यस्मिन् महदादिविकारा कार्येषि प्रधानमिति व्युत्पत्त्या विकारजालस्येव पर्यन्तं प्रकृतिकल्पते सर्वेषां प्रधानभूतं भवति प्रधीयन्तेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या गुणत्रयात्मकस्वरूपमितो सर्वेषां प्रधानभूत भवति तत्र यदि प्रधान एव वसार्थं विकारजातं वर्तमानत्वात्

१ नि क. भेदं वदन्ति। २ नि क स्वार्थमेवेति।

आत्मभिः सुखदुःखमोहैः प्रकाशप्रवृत्तिनियमात्मकैः प्रागभिहितापायपवनपापाणवत् स्वपरेषां—नर्तिका-
पर्णनाशामात्मनश्च प्रतिपत्तिचलनधरणकरणैरिवेति, ते हि वैकारिकतैजसभूतादिविकाररूपाः, सुखदुःख
मोहाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमात्मकाः सत्त्वरजस्तमोलक्षणा गुणाः साम्यावस्थायां प्रकृतिरित्युच्यन्ते वैषम्येण
तु परिणामानुक्रममापन्ना परस्पराविनिर्भागवृत्तयोऽङ्गाङ्गिभावेन परिणामाधिकारीभवन्तः शब्दादीनार
भन्ते, तैर्महदादिना परिणामानुक्रमेणारब्धाः शब्दादयोऽपि तदात्मका एव (शब्दादिपरिणामानुक्रमः 5
सोऽनुपदमेव वक्ष्यति, अधुना तदात्मकत्वं तावत्साध्यते तदात्मका एव) सुखाद्यात्मका एव
शब्दादयः तदात्मत्वाभिव्यक्तकार्यत्वात्—ते सुखादय आत्मा तदात्मा तद्भावस्तदात्मत्वं सुखाद्यात्मत्व
तदात्मत्वेनाभिव्यक्तं कार्यं येषां ते तदात्मत्वाभिव्यक्तकार्याः शब्दादयस्तद्भावात्तदात्मत्वाभिव्यक्तकार्य
त्वात्, मृत्कार्यपिण्डशिवकादिमृत्स्वभाववत्, यद्यदात्मनाऽभिव्यक्तकार्यं वस्तु तत्तदात्मकमेव दृष्टम्, यथा
मृदः कार्यं पिण्डः तस्य कार्यं शिवकः एवं क्रमेण स्थासकुशूलकादि यावद् घटः कपालानि वा मृदात्म 10
कान्येव कार्याणि मौलस्य कारणस्यात्मना विनोत्तरोत्तराणां कार्याणामभावात्, आदौ मध्येऽवसाने च
मृदात्मकत्वं दृष्टमेव शब्दादयः सुखा[दी]नां कार्यं शब्दादिकार्यान्त्याकाशादि तत्कार्यं च गवादि घटादि
सर्वं सुखाद्यात्मकत्वेनाभिव्यक्तं तदात्मकमिति ग्राह्यम्, कथं सुखाद्यात्मकत्वेन शब्दादिकार्यमभिव्यक्त-
मिति चेत्, सुखाद्युपलब्धेः ।

त्वात् विचारविमर्शेन तत्प्रधानमेव स्यात् यदि च निश्चयेन वर्तमानं तदात्मकत्वेनाभ्युपगमस्याविरोधकत्वेन तद्- 15
प्रधानमेव स्यात्, तथा च गुणत्रयाणां स्थितत्वं यथा च प्रकृतिमत्त्वमेव प्रधानत्वम्, न तु गुणसाम्यावस्थत्वमात्रम्, इति-
पक्षे प्रधानमप्रधानमिति बोध्यम् । प्रकृते चाहमाह—आत्मभिरिति सत्त्वरजस्तमोरूपात्मा प्रकृतेः सुखदुःखमोहा
आत्मान इति भावः । प्रयोजनमाह—प्रकाशेति प्रकाशः सुखात्मकः सत्त्वस्य प्रवृत्तिर्दुःखात्मको रजसः नियमो मोहात्मकस्त-
मसः प्रयोजनमिति भावः । प्रागभिहितेति अत्रापायं स्वव्योकेभ्यानिता प्रकाशात्मनाऽऽत्मनो नर्तिकानाम प्रकाशि-
तत्वे, पवनः पर्णनाशादिना स्वपरप्रवर्तनेन प्रवर्तिते पाषाणश्च स्वपरविषमने व्यवस्थित इति विभिन्नाभिहिते 20
कार्यः । ते हीति वक्ष्यमाणाः सुखदुःखमोहा वैकारिकतैजसभूतादिविकाररूपाः तत्र वैकारिक एकादशेन्द्रियगणः तत्र
सात्त्विकाहंकारात् प्रकृतेः तन्मात्रो गणः भूतादेश्च तमसोऽहंकारात् प्रोक्तं चान्यत्र तैजसमपि—राजसाहंकारप्रसूतमपि [illegible]
[illegible] विकाररूपाः सुखादय गणो वर्तमानं प्रधानमुच्यते त एव सुखादयो यदा स्थितौ वर्तमानस्तदा साम्यावस्थात्मकं
प्रधानमुच्यत इति भावः । वैषम्येण त्विति त एव सत्त्वादयो गुणा यदा कार्योन्मुखा भवन्ति तदा परस्पराङ्गाङ्गिभावमाप-
द्यन्ते यदा कदाचित् सत्त्वप्रधानो भाव अन्याभ्यां रजस्तमोभ्यामुपरक्तो भवति कदाचिद्रजः एव अन्याभ्यां सत्त्व 25
तमोभ्यां कदाचित्तमः तथा अन्याभ्यां सत्त्वरजोभ्यामिति एवम्भूताः तन्त्वः सूक्ष्मस्थूलैः भूतभावैरिन्द्रियभावैश्च परिण-
मन्ते न स्थितानपेक्षाः सत्त्वादयः परिणमन्ते परस्पराविनिर्भागवृत्तित्वादिति भावः । सत्त्वरजस्तमोगुणैः साम्येन न प्रत्या-
रम्भकत्वं किन्तु महदादिक्रमेणैवेत्यपेक्षया—तैर्महदादिनेति । प्रधानमहदादीनां सर्वेषां त्रिगुणत्वोक्तेः सुखदुःखमोहस्व-
रूपत्वमित्यपेक्षयाह तदात्मका एवेति तदात्मत्वाभिव्यक्तकार्यत्वादिति प्रधानादारभ्य महदहंकारतन्मात्रपञ्चकै-
कादशेन्द्रियपञ्चमहाभूतादिसर्वो विकारः सुखाद्यात्मकत्वात्तेषु तदात्मकत्वाभिव्यक्तेषु सुखाद्युपलब्धेश्च सुखाद्यात्मका 30
एव यथा मृदारब्धाः सर्वे विकारा मृदात्मका एव तदात्मकत्वाभिव्यक्तकार्यं तदात्मकमिति भाव । अत्रादौ हेतुमुक्त्वा [illegible]
[illegible]—कथमिति यथैव एव भेदसमूहो [illegible] सुखाद्युपलब्धेरिति यत् यदि तत्र सुखादयः [illegible], यत्तथा सुखा-

---

१ ( ) एतच्चिह्नान्तर्गतपाठः सि. क. प्रत्योर्न दृश्यते ।

सुखाद्यात्मकानां च महदादिना क्रमेणारब्धानां सुखाद्यात्मत्वेनाभिव्यक्तकार्यभेदानां शब्दादीनाम्, यानि तैरारब्धानि शरीरादीन्याध्यात्मिकानि भूतादीनि बाह्यानि घटादीनि पृथिव्यादीनि च सर्वे सुखादिमया एव, तन्मयकारणारब्धत्वात्, यद् यन्मयैरारब्धं तन्मयं तत् कार्पासिकपटवत् ।

5 (सुखाद्यात्मकानामिति) सुखा[द्या]त्मकानां महदादिना क्रमेण सुखाद्यात्मत्वेनाभिव्यक्तकार्यभेदानां शब्दादीनामिति, गतार्थम्, एवं तावन्महदादिनाऽहङ्कारेणारब्धाः शब्दादयः, यानि तैरारब्धानीत्यादि यावत् सुखादिमया एव परिणामानुक्रमेण भूतान्याकाशादीनां शब्दादिभिः सुखादिमयैरारब्ध इत्यवति—तत्र शरीरादीन्याध्यात्मिकानीति शरीरादीनि भूता[नी]ति गर्भाद्यारब्धानि भूतानि भूतादिमयानि त्रिगुणानि वैकारिकारब्धानि श्रोत्रादीन्येकादशेन्द्रियाणि मयाण्येव प्रधानं सुखदुःख-10 मोहानां सन्निवेशविशेषाः तदात्मकत्वात् बाह्यानि घटादीनि रूपादिसमुदायात्तेषां च सुखाद्यात्मत्वात्तन्मयानि तदात्मकान्येव, तथा पृथिव्यादयः तन्मयकारणारब्धत्वात्, महदादेः सकलस्य विकारस्य प्रधान[वि]कारत्वादस्य जगतः सुखादिमयकारणारब्धत्वात् यद्यन्मयैरित्युपनयः, तन्मयं तदिति निगमनम्, दृष्टान्तः कार्पासिकपटवदिति कार्पासिकविकारैस्तन्तुभिरारब्धः पटोऽपि कार्पासिक इति यथोच्यते तथा भूतानि सुखाद्यारब्धशब्दाद्यारब्धानि सुखाद्यात्मकानि, भूतैरारब्धानि पुनः शरीरादीनि घटादीनि, 15 नालिमत्त्वात् पटकुविन्दवत् परम्परारब्धत्वात् यथा कार्पासिकतन्त्वारब्धपटमयी कुटिरपि कार्पासिकीत्युच्यते तथा सुखाद्यारब्धशब्दाद्यारब्धभूताद्यारब्धपृथिव्यादिगवादिघटादिसरित्समुद्रपर्वतादीन्यपि तदात्मकानि ।

अनेकारम्भैकपूर्वकं शरीरमन्वितविकारस्याद्यन्वनवाक्ययत्, नैकैकपूर्वकं नापूर्वकं नासत्पूर्वकं वैनाशिकाद्यभिमतवत्, अन्वितत्वात् ।

---

20 करोति तान् प्रति तस्य दुःखात्मकत्वात्, विरहिणो मोहयति तान् प्रति तस्य मोहात्मकत्वात्। तथा [illegible] एका स्त्री [illegible] सुखदुःखमोहात्मकत्वात् [illegible] इति भाष्यम्। अर्थं हेतवे व्याचष्टे—सुखाद्यात्मकानामिति महदादिक्रमेणारब्धकार्यभेदानां [illegible] शब्दादीनां कार्यं सुखादेरात्मत्वेनाभिव्यक्तता सुखाद्यात्मत्वसिद्धौ। हेतुमुपन्यस्यति—यानि तैरिति सुखदुःखमोहात्मकैः [illegible] सूक्ष्मसमवायिकारणभूतः शब्दादिपञ्चतन्मात्रारब्धानि पञ्च भूतानि भूतविकाराणि शरीरादीनि 25 भूतमयानि त्रिगुणानि च वैकारिकारब्धानि [illegible] श्रोत्रादीन्येकादशेन्द्रियाणि [illegible] सुखादिसन्निवेशविशेषा एव सुखदुःखमोहात्मकान्येव वा, अत एव सुखदुःखमोहमयानि यथा बाह्यानि घटादीनि [illegible] तन्मयं यथा बाह्यानि घटादीनि तन्मयानि अत एव च तदात्मकानि तथा च महदादिरूपाः [illegible] सुखाद्यात्मकाः। सुखादिमयकारणारब्धत्वात्, पृथिव्यादीनीति प्रयोगः [illegible] सुखाद्यारब्धत्वात्, [illegible] सुखादिमयत्वं शब्दादीनां प्रधानं [illegible] शब्दाद्यारब्धानां भूतानां तन्मय-30 परम्परारब्धत्वात् तन्मयत्वं प्रसाधितं भूतारब्धानाम् शरीरादीनां तन्मयारब्धतन्मयारब्धत्वात्, तन्मयत्वं प्रसाधितं विधेयम्। परम्परेति सुखाद्यारब्धारब्धारब्धत्वसिद्धौ । दृष्टान्तेऽपि भाष्यम् । अथ [illegible] वाक्यमेव—अपि

---

१ क. शि शरीरीभूतानि ।

(अनेकेति) अनेकात्मकैकपूर्वकं शरीरमिति प्रतिज्ञा, किं पुनः कारणमेव प्रतिज्ञायते ? प्रोक्तपुरुषाद्येककारणपूर्वकत्वनिराकरणाय वक्ष्यमाणपरादिकारणपूर्वकत्वनिराकरणार्थञ्च, को हेतुः ? अन्वितविकारत्वात् अन्विता विकारा यस्य तदन्वितविकारम् हस्ताकुञ्चनप्रसारणाकुञ्चनोत्क्षेपणापक्षेपण-पादप्रक्षेपाङ्गनिवर्तनादिविकाराः शरीरावयवानां सुखादिभिः कृष्णादिभिश्चान्वितास्तस्मादन्वितविकार-त्वात्, चन्दनशकलवत्, यथा मृदुसुरभिशीतहरितरक्तश्वेतादिभेदरसस्पर्शरूपगन्धादिविकाराणि चन्द-नशकलानि सुखाद्यन्वितानि परमाण्वणुत्र्यणुकाद्यनेकात्मकैकचन्दनतरुपूर्वकाणि तथेदं शरीरमपि सुखाद्य-नेकात्मकैककारणपूर्वकमिति नैकैकपूर्वकं यथा पुरुष एवेत्यादि, भावपूर्वकं न निर्हेतुकम्, नासत्पूर्वकं वैनयिकाद्यभिमतवदिति, एतच्च साधनस्य व्याप्त्योर्वैशेषिकाद्यभिमतत्वादिति सामान्येनास्यैवोक्तस्य निगमनार्थम्, अथवैकैकपूर्वकत्वादिनिराकरणसाधनं वा प्रयोगः ।

अन्याह च—'अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः । अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः ॥ (श्वेता० अ० ४ श्लो० ५) सुखञ्च दुःखञ्चानुशयञ्च धारेणार्थं सेवते तत्र तत्र । विशन्ति योनिं व्यतिरिक्तगत्यः अजस्तु ध्यायामविसत्यशुद्धः ॥' इति, 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीतीति' इति, (मुण्डको० ३-१-१)

अन्याह चेति, पूर्वम् अजामिति न जायत इत्यजा नित्या, अथवा पुनः अज गतिक्षेपण-योरिति क्षिप्रगमनादजा, ईश्वरप्रकृतिः, क्षिप्रपरिणतिगतिसाधर्म्यात् बहुप्रसवसाधर्म्याद्वा अजेवाजा [तां]

अनेकात्मकेति । प्रतिज्ञा व्याचष्टे अनयाह—प्रोक्तेति । हेतुमाह—अन्वितेति अन्वितत्वञ्च केन केनचित् सामान्येन विकार-स्य शरीरस्यावयवानां [illegible] हस्ताकुञ्चनेति एते हि विकाराः सुखदुःखमोहसमन्विताः [illegible] सन्ति शरीरस्य [illegible] एवं सुखादिना [illegible] अनेकात्मकैकोपा-दानमेव [illegible] ... भावः । दृष्टान्तमाह—चन्दनशकलवदिति चन्दनशकलानां मृदु [illegible] ... भावः । नैकैकपूर्वकमिति [illegible] ... एकैकपूर्वकत्वाभावाद् इति भावः । भावपूर्वकमिति पूर्वसम्बन्ध [illegible] न निर्हेतुकमिति [illegible] भाव । नासत्पूर्वकमिति, [illegible] भावः पूर्ववदिति [illegible] ... भावः । [illegible] ... —क्षिप्रमिति । अन्याहेति [illegible] ... यथा हि लोके [illegible] लोहितशुक्लकृष्णवर्णा [illegible] ... अजो [illegible] भुक्तभोगां जहाति [illegible] ... प्रकृतिः [illegible] ... क्षेत्रज्ञोऽनुशेते [illegible]

१ सि क °विकारैः । २ सि क °कत्वेन ।

एकामद्वितीयां सर्वगताम्, ना भवेकैकेति–अनेकामप्येकाम्, लोहितशुक्लकृष्णां दुःखसुखमोहात्मरजःस-
त्त्वतमोमयीम्, बह्वीः प्रजाः अनन्ताः प्रजायन्त इति प्रजाः, [ताः] महदहङ्कारतन्मात्रादिक्रमेण महाभिव्य-
क्त्या सृजमानां उत्पादयन्तीं सरूपाः सुखाद्यात्मिका आत्मरूपा आत्मसरूपाः, प्रजासमवा-
नुवर्तिकाऽऽत्म[illegible]प्रयासवर्जिनी प्रधानेति गम्यते ताम्, अजो ह्येको जुषमाणः सेवमानः प्रीयमाणः,
स हि न आत्मत्वं त्यजति नित्यत्वात्, एकः समितिमप्यनन्तामिमस्येकरूपत्वात् सर्वगतत्वात् तामेव
जुषमाणोऽनुशेते अनुशयमनुबन्धञ्च तस्या न मुञ्चति अनुभावयतीत्यर्थः, यथा वत्सोऽजामनुधावति
तथा तां प्रकृतिं पुरुषः, जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः असावपि पुरुषोऽन्य एव तस्या अपरतः
संवृत्तो भुक्तभोगां त्यजत्येतां निवृत्तसमानात्मविक्षेपः प्रकृतिपुरुषान्तो नर्तकया इव विकारान् भावान्
भूतेन्द्रियकरणमहदादीननुसरोत्तन्तःकरणशरीरादिसम्भूतानात्ममूर्तत्वमुपलभ्य निवृत्तेव समाधान-
निम्यनादिरजोऽप्रमत्तया दृष्टा हेयतो बहिरन्तरमुत्प्रेक्षेति विरमति सापि दर्शितविकारा दृष्टाहमनेनेति
व्रीडितेव विनिवर्तत इति । तथैतदर्थसम्वादिनी व्याख्यातैव द्वितीया गाथा–'सुखञ्च दुःखञ्चानुभवञ्च
कारणाय सेवते तत्र तत्र । निवर्तयति योनिं व्यतिरेकिणीमसमः अजस्तु आजानमिवसमक्षः ॥' इति ।
द्वा–द्वौ सुपि डादेशात् सखाया–अन्योऽन्यसहितत्वेन विगुणत्वनित्यत्वाभ्याम्, सयुजा–पूर्ववत् डादेशात्
समानयुजौ समानस्य सकारादेशात्, सह पर्णाभ्यां सपर्णौ–सपक्षौ सुखदुःखविपक्षौ सुयुजौ सुपर्णा-
विति वा पाठः–सुष्ठु अतीव युक्तौ सर्वगतत्वादविभागेन सदा युक्तौ शोभनपर्णौ च परस्परसम्पर्केण्या-

च परिष्वज्यत इति भावः । अद्वितीयामिति एकामद्वितीयामित्यर्थः सामान्य [illegible] तत्त्वा-
त्मरोपादानत्वम्, तेन पुरुषसामि[illegible] महदादेः त्रिगुणत्वेन सजातीयमस्तीति न [illegible] । [illegible]
त्वस्य सर्वैकस्मादसम्भवः, एकस्मात्कस्मादपि कार्येणैकस्यैव [illegible]–ना भुविति । अनेकामप्यनेन सर्वेषां
लोहितेति लोहिता नाम्नी [illegible] न [illegible] या नाम्नी कृष्णा न [illegible] पूर्वाः पुनराग-
[illegible] रजो रक्तं [illegible] सत्त्वं प्रकाश[illegible] कृष्णं नीलं तमः आवरक[illegible] तथाऽप्यविरत-
[illegible] एव [illegible] प्रधानमेवेति [illegible] सम्यक्सत्त्वे [illegible]
[illegible] । प्रधाने [illegible]–बह्वीः प्रजा इति [illegible]
[illegible] इति प्रजा महदादयः [illegible] सुखदुःखमोहात्मिकाः [illegible]
[illegible] तेन प्रधानं [illegible] तथा हि महदादयः सर्वे भावाः सुखाद्यन्विताः [illegible]
[illegible] तथा [illegible]
[illegible] । [illegible] इति [illegible] आह–अजो
ह्येक इति [illegible] हि त्रिगुण [illegible] तेन [illegible] त्रिगुणं [illegible]
[illegible] पुरुषस्तु [illegible] सुखी [illegible] सुखितत्वेन [illegible]
[illegible] सुखी दुःखी मूढो [illegible] भवति, [illegible]
[illegible] महत्, [illegible] इति भावः । सुखञ्च दुःखञ्चेति [illegible]
[illegible] सुखम् दुःखम् हि [illegible] इत्यर्थः [illegible]
[illegible] । द्वा सुपर्णेति [illegible]–द्वेति '[illegible]' इति [illegible]
[illegible] इति [illegible], [illegible] अपि [illegible] परस्परेति ।

१ सि. क. [illegible] । २ सि. क. युजा ।

पत्रिप्रनितविचित्रवर्णसुखासुखफलौ [समान]एकं वृक्षं लोकात्माख्यं तस्यत्वादकत्वाद्वृक्षोऽश्वत्थ साधर्म्यात्, परिषस्वजाते–परिष्वक्तवन्तौ, तयोरेकः तयोः–शकुन्योरेकवृक्षपरिष्वङ्गिणोरेक एव शकुनि-र्भोगसमर्थस्तस्य पिप्पलस्य पिप्पलं–फलं स्वादु–भोग्यविकारविशेषविचित्ररसं अत्ति–खादति शुद्धे पुरुष एव, भोक्तृत्वात् ज्ञत्वात्, अनश्नन्नन्यः प्रकृतिसंज्ञः शकुनिरशुद्धान, अभिचाकशीति–आभिमुख्येन पश्यत्ययं काशते, शकुनिप्रस्तुतेः पुल्लिङ्गत्वम् । 5

एवमधुना परीक्ष्यते—

अथ कथं शब्दैकगुणप्रवृत्तिविपदभ्युपगम्यते ? त्वन्मतविरोधात्, प्रयोगमात्रं न प्रवर्त्तेतैव शब्दैकगुणाकाशम्, असत्त्वे पुरुषवद्वन्ध्यापुत्रवद्वेति ।

अथ कथमित्यादि, यावद्विपदभ्युपगम्यत इति, यथैवैकैकात्मककारणत्वमिष्यते एवमेकका-रणत्वप्रतिषेधानन्तरं पुरुषाद्येककारणत्वप्रतिषेधाद्धि सर्वस्य कालविरोधानकाल्यमप्यप्रतीत्य त्वया कथं 10 शब्दैकगुणप्रवृत्तिविपदभ्युपगम्यते ? अभ्युपगम्यतां तावत्प्रतिसृष्टौ व्यवहारानुपातिनामेषां लोके भूतानां ह्यव्याद्यनेकस्पर्शरसगन्धगुणानामनेकैकत्वात्पवनस्पर्शाव्यादिसृष्टिरस्तु नाम त्वन्मतेन सह घट माला, इदं तु न युज्यते शब्दैकगुणा प्रवृत्ति, इत्यमूर्तेन्द्रस्य शब्दैकगुणप्रवृत्तिर्विपत् 'रस गुण संख्याने' शब्दैकसंख्यानप्रवृत्तिरेकत्वात् कारणात्[न]भवेत्, त्वन्मतविरोधात्, [किन्तु]अनेकात्म-कैकत्वाच्छब्दस्पर्शादिद्वित्रिचतुःपञ्चगुणा भवेत् वाय्वादिवत्, त्वन्मतविरोधात्, प्रयोगमात्रं न 15 प्रवर्त्तेत एव शब्दैकगुणमाकाशम्–तन्न भवेदित्यर्थः, असत्त्वे 'गुणसन्द्रावो द्रव्यमि'ति [महाभा० ५–१–२–११९ सूत्रे]लक्षणाभावात्, बहूनां हि गुणानामेकीभवनमैक्यगमनं सम्भूतिः तदभावोऽस-म्भूतिस्तत्वोऽसत्त्वेन प्रवर्त्तेत पुरुषवद्वन्ध्यापुत्रवद्वेति अत्र तदभिप्रायान्तरमिति ।

समाने–अविशेषमुखकल्पविरामतया एकमिति यावदित्याननमेवाह–एकं वृक्षमिति । अयं वृक्षोऽश्वत्थ एव विवक्षितः अश्वत्थकमालपत्रपिप्पलभक्षणात् 'ऊर्ध्वमूलमधःशाखं एषोऽश्वत्थः सनातनः' इत्युक्तेः तत्त्वतादवस्थ्यमस्तीत्युक्तम्। पिप्पल- 20 भक्षमोक्तृत्वस्य शकुन्यादौ प्रसिद्धेः पुल्लिङ्गमिति यथोपस्थितेन पक्षिणोश्चाह–तयोः शकुन्योरिति । भोगसमर्थ इति पुरुषस्यैव भोक्तृत्वात् प्रकृतेस्तु भोग्यत्वमिति भाव । प्रकृतेर्भिन्नस्य [illegible] इति कथं पुल्लिङ्गत्वेन निर्देश इत्यत्राह–शकुनिप्रस्तुतेरिति । [illegible] कारणेन [illegible] शब्द-गुणं शब्दतन्मात्रसहितात्स्पर्शतन्मात्रात् [illegible] शब्दस्पर्शतन्मात्रसहिताद्रूपतन्मात्रात्तेज शब्दस्पर्शरूपगुणं तथा स्पर्शतन्मात्रसहितरसतन्मात्रादाप शब्दस्पर्शरूपरसगुणा शब्दस्पर्शरूपरसतन्मात्रसहिताद्गन्धतन्मात्रात् पृथिवी शब्द 25 स्पर्शरूपरसगन्धगुणा जायत इति [illegible] शब्दतन्मात्रादिपञ्चकस्य [illegible] कारणत्वमस्त्येवेति [illegible] शब्दगुणप्रवृत्ति–अथ कथमिति [illegible] एकस्य गुणो यस्य तच्छब्दैकगुणं शब्दतन्मात्रं [illegible] तस्य [illegible] वा प्रवृत्तिः [illegible] अनेकात्मककारणत्वाभावात् [illegible] अभ्युपगम्यते अनेकात्मैककारणत्वाभ्युपगमविरोधादिति भावः । [illegible] पुरुषाद्येककारणत्वप्रतिषेध [illegible] [illegible] 30 [illegible] न [illegible]–अभ्युपगम्यतामिति । शब्दतन्मात्राच्छब्दैकगुणस्याकाशस्याभ्युपगमे [illegible] प्रयोगमात्रेति । [illegible]

---

१ सि क. तस्मात्तत् । २ सि क. सर्वेक ।

अत्राह—

शब्दे त्रैगुण्यमसम्भवीति चेत् साधूक्तमेतदेवाऽस्माभिरपि त्वमवोचम्, शब्दैकगुणत्वप्रसङ्ग इति तथापि त्रिगुणं सुखादि, एकसुखत्वात्मकत्वादव्यतिरिक्तत्वे प्रकाशात्मना मा प्रवर्तिष्ट निर्गुणत्वादेकत्वाद्वैषम्यानुपपत्तेरपरिणामित्वादनापन्नत्वात्मकत्वात् पुरुषवत्, तथा

5 तद्धर्मवत्त्वात् पुरुषोऽपि प्रवर्ततामेव एव, सुखादिवत्, शब्दादि वाऽनेकात्मकत्वादेव प्रधानावस्थायामप्रवर्तमानत्वात् सुखादिवत्, अनेकात्मकं वा सुखादि, तत एव शब्दवत् ।

(शब्द इति) शब्दे त्रैगुण्यमसम्भवीति चेत्—सर्वस्योत्कृष्टसुखदुःखमोहमयत्वात्कस्योऽपि तदात्मा त्रिगुण एवेति, चेदित्याशङ्कामात्रमेवाभ्युपगम्यते साधूक्तमेतदेव त्वयाऽस्माभिरपि त्वमवोचं शब्दैकगुण विषयत्वप्रसङ्ग इति, तथा यत्पुनर्[त्रि]गुणं सुखादि—सुखमेव पृथक् प्रधानावस्थायां सत्त्वं

10 तदत्रिगुणमेकसुखात्मत्वात्, अव्यतिरिक्तं तस्य भावत्वत्व यथा तत्सुखमेक[सुख]ात्मत्वादव्यतिरिक्तत्वं प्रकाशाभिन्न तस्य तत्त्वात्मना सर्वथाभेदभावात् तेन प्रकाशात्मना मा प्रवर्तिष्ट—मा व्यापत्तिमवलम्बनमनुभूत्, निर्गुणत्वात्—गुणसंज्ञानानात्मकत्वात् एकत्वात्—अननेकात्मकैकत्वात् वैषम्यानुपपत्तेरपरिणामित्वात् वैषम्यापत्तितो हि परिणामित्वं स्यात् साम्यावस्थायां तु गुणानां तदभावाद्वैषम्यानुपपत्तिरतोऽपरिणामित्वमनापन्नत्वात्मकत्वात्—रूपान्तरमात्मनानात्मकत्वात्, तस्यां च

15 स्थायामेवं स्वरूपं सत्त्वम् दृष्टान्तः पुरुषवत् यथा पुरुषो निर्गुणत्वा[दिधर्मवत्त्वा]न्न प्रवर्तते तथा सुखाद्यपि मा प्रवर्तिष्ट, निर्गुणत्वादिधर्मवत्त्वे सत्यपि सुखादि प्रवर्तत एव चेत् तथा तद्धर्मवत्त्वात्

तत्सुखैः तथात्मैव गुणधर्मैस्तथैव प्रवर्तकत्वात्प्रतिपन्नं तथाप्युक्ते पुरुषस्य सम्भवतीति भावः । अथ सम्भव सुखदुःखमोहसमन्वितत्वात् सर्वेषामिति तत्सुखात्मकमिति व्याख्या त्रिगुणसमूहं त्रिगुणात्मकत्वेति शब्दैकगुणत्वाभिर्गुणेनाऽऽहते— शब्द इति । शब्दस्यापि त्रिगुणत्वे विवक्षं तस्य प्रतिर्न सम्भवीतीत्येव तथाऽऽस्माभिर्हि भवताऽभ्युपगतमेवं न त्रिगुणत्वम्—

20 स एवं भवतीति यदि मन्यसे तर्हि तत्र दोषमाहेऽपि सत्त्वमत्रिगुणं कथं प्रकाशात्मना प्रवर्तेतेत्युत्तरयति—साधूक्तमिति । शब्दे त्रैगुण्यमिति यतो गुणाः सुखदुःखमोहाः सन्तीति त्रिगुणं तस्य भावस्त्रैगुण्यम्, सदर्थेन गुणस्य सम्भवः, शब्दस्य तत्स्वभावं प्रसक्तम्, यदपि तत्रापत्त एव गुणेष्वसम्भवात् गुणसमन्वयत्रिगुणत्वप्रकारसाधर्म्याभिप्रायेण गुणप्रधानमेवा-स्त्यपि सुखादीनां सत्त्वादिधर्मवत्त्वा धर्मधर्मिणोरभेदात् गुणपदेन सुखादयोऽभिहिताः सुखदुःखमोहत्वसामान्येन शब्दादि-सम्बन्धानां स्वरूपसुखादिधर्मस्वात्मकेऽपि तथैकात्मास्यैकत्वमेवैतदनन्तरमनेकैवेति एवमभिप्रायः । व्याचष्टे—यत्पुन-

25 रत्रिगुणमिति अत्र सुखादिपदेन सत्त्वादि ग्राह्यम्, तत्र प्रकाशात्म सत्त्वं प्रवर्तनं रजः नियमार्थं तमोऽभ्युपेयम्, सत्त्व वैषम्यगुणत्वापन्नमत्रिगुणं कथं प्रकाशात्मना प्रवर्तेतेति भावः । तत्र हेतुमाह—निर्गुणत्वादिति । ननु सत्त्वादिष्वपि सुखादिगुणवत्त्वात् कथं निर्गुणत्वमित्यत्र तद्धर्ममाह—गुणसंज्ञानानात्मकत्वादिति । सत्त्वस्य कारणत्वमपि न सम्भवतीत्याह—एकत्वादिति अनेकता यदि भवेत् कारणत्वात्सत्त्वे न कारणत्वमेकत्वमित्याशयेन तद्धर्ममाह—अननेकात्मकेति कार्यमेव कारणात्मकत्वात् समानत्वेऽप्यनेकस्य परस्परम्, तत्त्वस्य कार्यकारणभावसम्भवाभावादिति भावः । महदादीनामनुत्पत्तौ पुनर्वै-

30 षम्यं हेतुत्वेन तत्त्वसंस्कारेण कार्यत्वाभावप्रसङ्गात्तदेव न कारणत्वमित्याशयेनाह—वैषम्यानुपपत्तेरिति उपरिस्थ-कार्याभिनिवेशतयापरिणामस्याभावस्य गुणानां गुणप्रधानभावस्य हि वैषम्ये नियमार्थं तदनुपपत्तेः सत्त्वादि न प्रधानावस्थायां निष्पन्नस्तत्त्व इति भावः । तदेव स्फुटीकरोति वैषम्यापत्तित इति । व्याप्तिमाहेर्क दृष्टान्तमाह—पुरुषवदिति । सत्त्वे निर्गुणत्वादिधर्मवत्त्वं प्रतिपन्नमनुभूतमिति चेदाह तद्धर्मवत्त्वादिति । वैषम्यप्रसक्तिमात्रेऽपि सत्त्वे न

पुरुषोऽपि प्रवर्त्तितव्य एव, सुखादिवत्, गुणस्यान्यतमस्यैव वा प्रधानपुरुषत्वात् इव तत्समः ? किन्नाम्यत् प्रवृत्ति चाप्येकमेव, निर्गुणमेकमपरिणामि चैवमापाद्यमानत्वात् प्रधानावस्थाया अप्रवर्त्तमानत्वात् सुखादिवत्, अनेकात्मकमित्यादि विपर्ययधर्मोपादानं गताय तदेव एवेति ।

आह—

नैव प्रवर्त्तते सुखादि, अप्रवृत्तिलक्षणत्वात्, रज एव प्रवृत्तिलक्षणम्, प्रत्येकं न हि[1] सत्त्वादयः प्रकाशप्रवृत्तिनियमलक्षणास्ततोऽप्रवृत्तिलक्षणत्वान्न प्रवर्त्तन्ते पुरुषवत्, वैषम्यावस्थायान्तु रजः प्रवर्त्तते प्रवर्त्तयति च सुखं मोहञ्चेति ।

नैवेत्यादि, सिद्धसाधनमिदं मा प्रसाङ्क्षीदिति, न प्रवर्त्तत एव सुखादि, अप्रवृत्तिलक्षणत्वात्, न हि सुखं मोहो वा प्रवृत्तिलक्षणम्, किं तर्हि ? रज एव प्रवृत्तिलक्षणम्, प्रत्येकं [न]हि सत्त्वादयः प्रकाशप्रवृत्तिनियमलक्षणास्त्रयोऽपि, ततोऽप्रवृत्तिलक्षणत्वान्न प्रवर्त्तते सुखम्, पुरुषवत्, वैषम्यावस्थायान्तु रजः प्रवर्त्तते प्रवर्त्तयति च सुखं मोहञ्चाप्रवृत्तिलक्षणत्वात्तयोरिति ।

अत्रोच्यते—

अयमपि न न प्रवर्त्तते, अविभक्तस्वतत्त्वस्य तथा प्रविभक्तत्वेन व्यवस्थानात्, यथा मयूराण्डकरसगतग्रीवादिभावाः यत्र प्रवर्त्तन्ते तदविभक्तस्वतत्त्वं सत् कदाचित् प्रविभक्तत्वेन न व्यवतिष्ठते यथा पुरुषः, यथा वा मयूराण्डकरसे हंसग्रीवादयः, द्रव्यार्थनयविकल्पानां सत्कारणवादिनामसदापत्तिप्रवृत्तेः, यत इह भाव एव यतः ।

(अयमपीति) अयमपि न न प्रवर्त्तते—प्रवर्त्तत एव, अविभक्तस्वतत्त्वस्य तथा प्रविभक्तत्वेन व्यवस्थानात्, यदप्रविभक्तस्वतत्त्वं तेन तेन प्रकारेण प्रविभक्तत्वेन व्यवतिष्ठते तत् प्रवर्त्तत एव, यथा

पुरुषस्य कुतो वा प्रधानं गुणस्यावृत्तस्य अन्यतमस्यैव इव तत्सम इत्याह—गुणस्येति । अन्यथापि निर्गुणत्वादिधर्मवत् कुतो न प्रधानावस्थायामप्रवर्त्तमानत्वादित्याह किन्नाम्यदिति । विपक्षे दृष्टान्तमाह—यथैवेति । पुरुषस्य सत्त्वगुणः प्रकाशक एव न प्रवर्त्तकः प्रवृत्ते रजःकार्यत्वात् तस्मान्न प्रवर्त्तितव्यस्तथापि नापि तेनैवेत्याशङ्कते—नैवेति । अप्रवृत्तिलक्षणत्वात्, प्रवृत्तिलक्षणे-नाप्रवृत्त्यात्मकत्वात् सत्त्वादीनां हि प्रकाशादय प्रयोजनम्, 'प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः' इत्युक्तेरिति भाव । प्रवृत्ति रजःकार्यमेव प्रकाशप्रवृत्तिनियमानामेकैककार्यत्वात् प्रत्येकमेव हि सत्त्वं प्रकाशः रजो नियमः तमो नियमः इत्याह—प्रत्येक-मिति प्रधाने गुणित्रयात्मिके प्रत्येकं प्रवृत्तिर्लक्षणमस्य न नियमः प्रकाशनियमाभ्यां प्रवृत्तं तयोः प्रतिपन्न इति यावत्, त्रैगुण्ये सत्त्वादयो नात्र प्रत्येकं विलक्षणं सत्त्वादय इति भावः । रजः सत्त्वतमसोः कार्यभूतौ प्रकाशनियमाव-भिन्न कार्यमेव प्रवृत्त्या सत्त्वतमसी प्रवर्त्तयतीत्याह—वैषम्यावस्थायान्त्विति । अत्रोऽपि गुणाः प्रतिविभक्त एव रजसा सत्त्वतमसोः प्रकाशनियमौ यदि मतौ तथा च साम्यावस्थायामपि तत्परत्वात्तेषां प्रतिविभक्तत्वेन तत्कार्यतयो-त्पन्नत्वात्, न हि तत्र तयोर्वृत्तिरस्ति तदपेक्षत्वेऽपि तत्र प्रवृत्तत्वादमुक्तमित्याह—अयमपीति यथैवेति प्रधानादिकारणस्य प्रवर्त्तत एवेति । अविभक्तेति यस्य तत्त्वं स्वतत्त्वं, अविभक्तं स्वतत्त्वं यस्य तदेवैति तथाहि कारणकालम् कार्यमविभक्तस्वतत्त्वं तत् तथाहीन प्रविभक्तत्वेन व्यवतिष्ठमानं तत् प्रवर्त्तत एव व्यवहारयोग्यत्वरूपेण कार्ये स्थित्यैव कार्यस्य व्यवहारयोग्यत्वरूपेण भवनात् कारणकालकालात् कार्याणां प्रधानादीनां सूक्ष्मरूपेण तदानीमपि

1 सि. क. नैकं समन्तात् । 2 सि क. तदेवेति ।

मयूराण्डकरसगतग्रीवादिभावाः, मयूराण्डकरसावस्थायां ग्रीवाद्यर्थोऽविविक्तस्तत्तया ग्रीवादित्वेन प्रविभक्तरूपा व्यवतिष्ठमानाः प्रवर्तमाना एव, नाप्रवर्तमानाः । यस्य प्रवर्तते तदविभक्तस्वरूप सत् कदाचित् प्रविभक्तत्वेन न व्यवतिष्ठते यथा पुरुषो यथा वा मयूराण्डकरसे रसादिग्रीवादय इति, किं कारणं ? द्रव्यार्थनयविकल्पानां सत्कार्यवादिनामसदापत्तिप्रवृत्तः, यथा—यस्मात् इह—घटेषु घटेषु
5 भाव एव यतः—नियतो निष्पत्त्यलोपात् तस्मादप्रवृत्तिलक्षण चेत् न स्यात् मृत्पादिरिति ।

आह—

नतु विभक्तरसग्रीवाद्यापत्तिवत् प्रधानस्यैव च सापत्तिः सिद्ध्यतीत्यध्रोष्यते कस्य वा न मनोरथः ? कथं भवान् अनेकात्मकमेकमेव कारणमनेककार्यतया विपरिवर्तमानमिच्छेत दर्शनं प्रतिपद्येतेति तस्य च कारणस्य प्रधानं पुरुषो नियतिः शब्दब्रह्मेत्यादिसंज्ञा त्वयेष्टा
10 याऽस्तु साऽस्तु, किं नो विवादेन तदर्थ एव मे प्रयासः, अनेकात्मकैककारणमयत्वं त्वं प्रतिपादयितव्य इति, एष प्रतिपादितोऽसि एवन्तु न वेत्य अविभक्तप्रविभागापत्तिः कल्पनेति ।

(नन्विति) नतु विभक्तरसग्रीवाद्यापत्तिवत् प्रधानस्यैव च सापत्तिः, त्वदुक्तमयूराण्डकरसगतविभक्तग्रीवादिप्रविभागापत्तिभावदष्टान्तसामर्थ्यादेव त्रिगुणसाम्यावस्थैकप्रधानापत्तिरेव सिद्ध्यति,
15 न तु सुखाद्यापत्तिरित्यध्रोष्यते, कस्य वा न मनोरथः ? कथं भवान् [अनेकात्मक]मेकमेव कारणमनेककार्यतया विपरिवर्तमानमिच्छेत्तद्दर्शनं प्रतिपद्येतेति, तस्य च कारणस्य प्रधानं पुरुषो नियतिः शब्दब्रह्मेत्यादिसंज्ञा त्वयेष्टा याऽस्तु साऽस्तु, किं नो विवादेन ? तदर्थ एव मे प्रयासः, [अनेकात्मक]मेककारणमयत्वं त्वं प्रतिपादयितव्य इति, एष प्रतिपादितोऽसि त्वम्, एवन्तु न वेत्सीति गतार्थ यावत् कल्पनेति ।

तदुपपाद्यते—

20 अविभक्तानेककार्यकारणमेवेदं विभक्तवृत्ति पृथिव्यादि न विभक्तसुखाद्यनेककार्यैककारण पूर्वकम्, घटवत् यथा मयूरग्रीवादिवृत्तिः पृथ्व्यादिवृत्तिः तदात्माविभक्तपूर्वा, वक्ष्यमाणवत् ।

तद्रूपेण प्रवृत्तिर्भवतीति भावः । यदि प्रविभक्तानि तानि न भवेयुस्तर्हि ततः प्रवृत्तिर्न कदापि भवेत्, मयूराण्डकरसावस्थ [illegible] न प्रवर्तन्त इत्यत्र—यतेऽति । कारणभावाच्च यद्यपि कार्यं सर्वस्य विभाजने [illegible]—द्रव्यार्थनयेति
[illegible] मयूराण्डकरसवत् [illegible] भेदाभेद [illegible]
25 सर्वेणाविभक्तमपि विभक्ततामसवे [illegible] एकोऽविशिष्ट [illegible], [illegible]
[illegible] इति [illegible]
यदि—पठ इति । यद् अविभक्तग्रीवाद्यापत्तिमयूराण्डकरसस्यैव यथा विभक्तरसग्रीवादित्वेन भवनं तथैव त्रिगुणसाम्यावस्थैक-
प्रधानस्येव तथा तदाऽऽपद्यते न तु पुनः सुखाद्यापत्ते—यन्विति [illegible]
तदविभक्तकारणात्मा [illegible] अत एव हि [illegible] न भवेत् तस्य तु कारणस्य [illegible]
30 [illegible] तु [illegible] एव, तथा च त्वं तदविभक्तकारणमयत्वं प्रतिपादितोऽस्यते यस्य प्रयासः [illegible]
[illegible]—कस्य वेति । [illegible] न [illegible]—एव-
न्त्विति । [illegible] अविभक्तेति । सर्वं हि कार्यजातं [illegible] इति [illegible]

1 सि० क० तदुपपाद्यते

(अविभक्तेति) अविभक्तानेकार्थकारणमेवेदं पृथिव्यादि—अविभक्तोऽनेकार्थो यस्मिंस्तदवि-भक्तानेकार्थम्, किम्वत्? कारणं यस्य पृथिव्यादेस्तदविभक्तानेकार्थकारणं पृथिव्यादि, न विभक्तगुणा-द्यनेकार्थैककारणपूर्वकम्, विभक्ता वृत्तिरस्य पृथिव्यादेस्तद् विभक्तवृत्ति पृथिव्यादि सा वृत्तिः— पृथिव्युदकघटादित्वापत्तिः, [यथा] मयूरग्रीवादीति, ग्रीवाबर्हशिखण्डादिवृत्तिर्विभक्ता तदात्माऽनेका-र्थोऽविभक्ताण्डकरसगतकारणैव, दध्यादिवृत्तिः क्षीरपूर्वा आविर्भवनात् पुरा शुक्लरसरूपादिगन्धोपादानादि, 5
ग्रीवादिपूर्वा वस्त्वविभक्ताकारावपनसमातुलिङ्गादिपत्रपुष्पफलादिवृत्तिः, तदात्माऽविभक्तपूर्वा, दृष्टान्त-बाहुल्यं व्याप्तिप्रदर्शनार्थम्, तद्[वत्] वक्ष्यमाणेवत्, तत्कारणं प्रत्येकमभिसम्बध्यते, उक्तवत् वक्ष्यमाणेवत्, पुरुषनियत्यादिभिरेककारणवादिस्युक्तवत्, घट एव सर्वमिति विधिनियम एव वक्ष्यमा-णवत्, एवं तावत् कार्यभावो यथाऽस्माभिरिष्टस्तथा घटते न यथा त्वयेष्ट इत्युक्तम्।

इदानीं त्वत्पक्षे दोषा कथ्यन्ते— 10

प्रकाशाप्रवृत्तिनियमानान्तु भिन्नात्मकतायां सत्त्वं न प्रकाशेत, अप्रवृत्तत्वात् पुरुष-वत्, तथैव हि प्रधानावस्थायामप्रवृत्तसमा गुणा इतीष्यन्ते, पूर्ववदुत्तरकालमपि, अनभिप्रकाशप्रसङ्गः।

(प्रकाशेति) प्रकाशप्रवृत्तिनियमानान्तु भिन्नात्मकतायां सत्त्वं न प्रकाशेतेति प्रतिज्ञा, विज्ञा-नत्वेन अप्रवृत्तत्वात् पुरुषवत्, तथैव हि प्रधानावस्थायामप्रवृत्तसमा इतीष्यन्ते गुणाः—सत्त्वादयः, 15
तस्मात् सिद्धमप्रवृत्तत्वम्, पूर्ववदेति प्रधानावस्थायामिवेत्यर्थः, यथा प्रधानावस्थायामप्रवृत्तत्वान्न प्रकाशते सत्त्वमेवमुत्तरकालमपि। तथा रजस्तमसोः प्रवृत्तिनियमनियेमः कार्यः। अनभिप्रकाशप्रसङ्ग,

---

यथा मयूराण्डकरसः तत्र ग्रीवाबर्हशिखण्डादीनामविभक्ततयाऽवस्थानात्, क्षीरं तत्र दध्यादीनां तथावस्थानात् ग्रीवादिः पत्रपुष्पादीनां तथाऽवस्थानात्, तथाविधाच्च कारणात् सर्वं पृथिव्यादि ग्रीवादि दध्यादिरूपाणि विभक्ततया प्रवर्तते तस्मात् पृथिव्यादीनामविभक्तानेककार्यपूर्वकत्वं समानं। एतद्व्यतिरेकेणाह—न विभक्तेति गुणानु तन्मात्राऽहङ्कारैरेव 20
पृथिव्यादीनां प्रवर्तन्त इति न युक्तमिति भावः। तत्र दृष्टान्तमाह—उक्तवदिति। अविभक्तानेककार्यकारणत्वे दृष्टान्तमाह— वक्ष्यमाणवदिति। उपसंहरति एवं तावदिति। कारणं यदि विभक्तगुणात्मकं भवेत्तर्हि को दोष इत्याशङ्कायां तत्र दोषं वक्तुमाह—प्रकाशेति। गुणानामविभक्तत्वे विभक्तगुणाद्यनेकार्थैककारणत्वे प्रकाशादीनां भिन्नात्मकतया गुणस्य प्रधान-भावप्रकाशादिना पूर्ववत्तत्तं गुणविरुद्धस्वतया सर्वं प्रकाशार्थं प्रवर्तेतकालस्तदा सत्त्वं न प्रकाशेतेति। प्रकृतौ हेतुरे-कस्मिन्नपि विरुद्धानेक हेतुमाह—अप्रवृत्तत्वादिति। अन्यतरासिद्धिं भवत्यभिमानिनः तस्य प्रवृत्तत्वमिति आह—तथैव 25
हीति, प्रधानावस्थायां अव्यक्तावस्थायामित्यर्थः तेन महदादेः प्रधानाभिव्यक्तेऽपि न क्षतिः, साम्यावस्थाविषयिणां तत्त्वानामिति भावः, तदानीं सत्त्वादिव्यक्तीनां सर्वावस्थासु समत्वतुल्यादिव्यक्तेन सत्त्वनामप्रकाशप्रवृत्तत्वं नियमेति भावः। ननु सत्त्वस्य प्रकाशस्वभावत्वात्प्रकाशाभावोऽसिद्धस्तेन विशेषणवत्त्वमैवाह—पूर्ववदेति साम्यावस्थायामपि हि सत्त्वस्याप्रकाशनमप्रवृत्तमिदं न तु वैषम्यावस्थायाम् तदा च विषमावस्थायामपि न प्रकाशेतेत्युक्तमत इति भावः। अत्र प्रसङ्गे दुःखित्वादिरूप आलोकस्य मैत्रीकारुण्यादि प्रवृत्तिस्वभावत्वं वा प्राप्तमहत्तिभ्यां एतत्सर्वं विरुद्धं तयोः प्रतिबन्ध इति भावनीति वाच्या। अप्रकाशित- 30
त्वमेवेदं रजस्तमसोरपि प्रवृत्तिनियमनियेमः कार्यं इत्याह—तथेति। ये हि स्वकार्ये न प्रवर्तन्ते न भावस्य यथाप्रवि-प्रभवतोऽप्रवृत्तेरपि प्रसरत एव नार्थो प्रवृत्ते एवं सत्त्वमपीत्याह—अनभीति। ननु सत्त्वस्य प्रकाशकत्वस्वभावत्वात्

1 सि क. भवत्वात्। २-३ सि. क. भवत्वात्। ४ क. प्रधानभावो। ५ सि क. भवन्ते ६ सि. क. केवला।

यथाऽग्निरप्रवृत्तोऽप्रवृत्तिकस्थास्नाऽनग्निः, अनग्निश्च [न]प्रकाशते तथा सत्त्वमप्यप्रवृत्तत्वान्न प्रकाशेत ।

आह—

ननु प्रकाशात्मकत्वादेवाप्रवृत्तत्वमसिद्धं सत्त्वस्य, रजसा प्रवर्त्यत्वात्, अग्नेरिव सन्धु-
5 क्षणेन, अत्रोच्यते यथाप्रवृत्तोऽग्निस्तदाऽस्त्येवाप्रकाशत्वमेव गमयति, प्रकाशात्मप्रवृत्त्य-
भावात्, एवं हि कारणे कार्यस्य सत्त्वं स्यात् यदि सत् प्रकाशात्मना वर्तते प्रवर्तते, अनारम्भात्।

ननु प्रकाशात्मकत्वादेवेत्यादि, अप्रवृत्तत्वमसिद्धं सत्त्वस्य रजसा प्रवर्त्यत्वात्, अग्नेरिव
सन्धुक्षणेन, यथाऽग्निर्भस्मच्छन्नः सन्नपि न प्रकाशते फूत्कारव्यजनादिभिस्तु सन्धुक्षितः प्रकाशते,
न चाऽप्रकाशमानोऽग्निः [न] भवतीति, अत्रोच्यते—यथाप्रवृत्तोऽग्निस्तस्यामवस्थायामसत्त्वेनासावतोऽस्त्वि-
10 त्यप्रकाशत्वमेव गमयति, अग्नेर्ह्येषा काचित् प्रकाशनस्य मात्रा सैवाऽऽत्मा प्रकाशनात्मप्रवृत्त्यभावात्
ह्यसौ तद्ध्वंसन्, वन्ध्यापुत्रवत्, तथा सत्त्वमप्यप्रवृत्तत्वादिति । एवं हीत्यादि, कारणे कार्यस्य सत्त्व-
मेवं हि स्याद्यदि यत्—सत्त्वं प्रकाशात्मना वर्तते प्रवर्ततेऽनारम्भात्, इतरथा[ऽर्था]न्तरसम्बन्धारम्भ-
त्वादसत्कार्यवाद एवायमपि स्यात् । यथाहुरसत्कार्यवादिनः 'क्रियागुणव्यपदेशाभावादसत्कार्यम्'
(वै० अ० ९ आ० १ सू० १) समवाय्यसमवायिकारणसम्बन्धे सति द्रव्याणि द्रव्यान्तरमार-
15 भन्ते' (वै० अ० १ आ० १ सू० १०) येषामाधिक्यमारम्भसामर्थ्यं तैरारब्धे कार्यद्रव्ये
तत्समवेतानितमत एव 'गुणाश्च गुणान्तरमारभन्ते' (वै० अ० १ आ० १ सू० १०) इत्यार

प्रज्वलते च ज्वाला [illegible] सत्त्वं हि रजस्तमःकार्यभूतौ प्रवृत्तिनियमौ [illegible] प्रकाशत [illegible]
[illegible] सत्त्वस्य प्रकाशात्मकत्वं कार्यकारणयोस्तादात्म्यादिति [illegible] । तथा च [illegible] सत्त्वस्य प्रकाशात्मकत्वेऽपि
[illegible] भावः । यत्र हि यदात्मना कार्यं न भिद्यते तस्य तदात्मत्वात् [illegible]
20 [illegible]—अत्रोच्यत इति । यथेति [illegible] न [illegible] । अग्नेर्ह्येषेति प्रका-
[illegible] प्रकाशनात्मक [illegible]
[illegible] प्रकाशनात्मप्रवृत्त्यभावात् वन्ध्यापुत्रवदित्य-
सत्त्वमपि [illegible] । अथवा [illegible] तत्र सत्त्वं यदि प्रकाशस्य न [illegible]
[illegible] सत्त्वं प्रकाशत्व-
25 [illegible]—कारणे कार्यस्येति । [illegible] सत्त्वस्य प्रकाशात्मना [illegible]—इतरथेति । तत्र
वैशेषिकसम्मतिं [illegible] यथाहुरिति । क्रियागुणेति क्रियागुणव्यपदेशाभावात् [illegible]
[illegible] कार्यस्य [illegible] क्रियागुणव्यपदे-
शाभावात्, [illegible]
[illegible] । द्रव्याणीति
30 [illegible] द्रव्याणि [illegible] द्रव्यान्तरमारभन्ते—[illegible]
[illegible] । [illegible]—येषाञ्चेति । [illegible]
[illegible] गुणाश्च गुणान्तरमारभन्ते इत्यस्मात् । [illegible]

ग्मकत्वात् प्रसज्यते, स चानिष्टस्तस्मादनारम्भाद्वर्तते सत्त्वं प्रकाशनात्मना । यस्मादेव हि कार्ये कारणे सत्यपि सत्त्वं वर्तते प्रवर्तते, किं कारणम्? अनारम्भात्–आरम्भकत्वपरित्यागात् । कुतो वर्तते प्रवर्तेत इति पर्यायकथनम्? उच्यते वर्ततेरस्त्यर्थत्वाद्वर्ततेऽस्ति भवति प्रवर्तेत इति पर्यायाः ।

इतर आह—

न, प्रकर्षेणाप्रवृत्तत्वात् प्रकृष्टवृत्तेर्विवक्षितत्वात्, सा च रजोऽनुग्रहाद्रूपव्यक्तिः 5 बीजस्येवाबाद्यनुगृहीतस्योच्छूनाङ्कुरत्वादिवृत्तिरिति न, रजसोऽपि सत्त्ववदपरिसमाप्तरूपत्वात्, रजःप्रवृत्तिलभ्यप्रकाशात्मरूपव्यक्तिसत्त्ववत्, रजसोऽपि स्वरूपव्यक्तिरसमाप्तरूपेण सत्त्वात् प्रतिलभ्यत्वात्, तथाकथने हि प्रवर्तकत्वेनाभिव्यक्तिरिति प्रकाशात्मकसत्त्वानुग्रहात्तर्हि, अप्रकाशात्मकत्वात् कथमन्यप्रकाशने प्रवर्तेत? ।

(नेति) न प्रकर्षेणाप्रवृत्तत्वात्, नहि वर्ततेः प्रवर्ततिः पर्यायः, प्रकर्षार्थेन प्रशब्देन विशि- 10 ष्टाया वृत्तेरन्यार्थत्वात्, वर्तमानमात्रस्याविवक्षितत्वात्, प्रकृष्टवृत्तेर्विवक्षितत्वात्, सा च रजोऽनुग्रहात् रूपव्यक्तिः, प्रकर्षेण वृत्तिः रजसाऽनुगृहीतस्य सत्त्वस्य, बीजस्येवा[बा]द्यनुगृहीतस्योच्छूनाङ्कुरत्वादि वृत्तिः सुखाभिमुखी वृत्तिरेव वा साऽत्र विवक्षितेति अत्रोच्यते, न, रजसोऽपि सत्त्ववदपरिसमाप्तरूपत्वात्, तस्यां दशायां रजःप्रवृत्तिलभ्यप्रकाशात्मरूपव्यक्तिसत्त्ववत्, रजसोऽपि हि स्वरूपव्यक्तिरसमाप्तरूपेण, सत्त्वात् प्रतिलभ्यत्वात्, लब्धात्मवृत्ति हि तस्य तद्रजः सत्त्वे प्रकाशनप्रवर्तनाय 15 समर्थं स्यात्, अप्रकाशितस्य सत्त्वेन तस्य स्वरूपव्यक्तिरेव नास्ति कुतः सत्त्वप्रकाशनप्रवर्तना रजसः? तथाकथनं प्रवर्तकत्वेनाभिव्यक्तिः, कार्यानामेव हि स्वरूपव्यक्तिरिति प्रकाशात्मकेनापि यावत् प्रवर्त्यतेति गवार्थम्, अप्रतिलब्धात्मनाऽननुग्रहात् ।

पयस्तु नानयोरितरेतरानुग्राहिता, उत्पात्यसहायकशक्तित्वात्, वाताहतनौप्लववत्,

रम्भकत्वमिष्टत्वात् सत्त्वं प्रकाशात्मनैव वर्तेत रजस्तुल्येऽभिप्राय–तस्मादितिति । इति... वर्ततेरिति ननु सत्त्वरजसोः प्रकाशप्रवृत्तिनियमा इत्यभिप्राय एव तथापि... प्रवर्तितृ- 20 पर्येण विवक्षित । स च प्रकर्षो रजोऽनुग्रहाद्भवति रजो हि चपलस्वभावम्, तदि... प्रकाशादिलक्षण- कार्ये प्रवर्तनाय... प्रवर्तनेन विवक्षितत्वात् पर्यायत्वेनाभावात्– प्रकर्षेणेति । वर्तमानेति '...' ... इति, ... वीजवत्, यथा वैश्यादि... । प्रकर्षेण वृत्तिरिति ... 25 ... । यथा हि सत्त्वं ... तत् रजसा... तथैव रजोऽपि सत्त्वस्य... प्रवृत्तिरेव ... सत्त्वं प्रकाश- नाय प्रवर्तेतेति समाधत्ते–रजसोऽपीति । तस्यां दशायामिति ... तदानीं हि गुणानां... परस्पराभिभवाभिभावकत्वावस्थाया... एव विद्यते तत एव सत्त्वादि... ऽपरिसमाप्त- रूपम्, तस्मात् सत्त्वं वा रजो वा तमो वा ... गुणानां गुणप्रधानभावापेक्षं ... 30 ... । लब्धात्मवृत्तीति रजो हि सत्त्वेन प्रतिलब्धात्मकं यदा भवेत् तदैव रजःप्रकाश- नाय सत्त्वं प्रवर्तयेत्, नान्यथेति भावः । अप्रतिलब्धेति नहि ... भवतीति भावः । परस्पराग्राह्यकत्वमपि सत्त्वादीनां ... रजोऽनुग्राहकत्वमपि ...

स्नानशिबिकावाहकवत्, असम्पूर्णशक्तित्वा वाऽप्रकर्ष इति कारणतैव न स्यात्तस्य, उपहतबीजवत् ।

(एवमित्यादि) मानयोः सत्त्वरजसोरितरेतरानुमाहित्वा, तत्साम्यसाहायकशक्तित्वात्, सहायभावः साहायकं तन्निमित्तेन तदेव वा शक्तिः सा तत्साम्या ययोस्तथाभूतावेव, ते वस्तुनी तत्साम्य-
5 साहायकशक्तिनी तत्साम्यादुत्थाप्यसाहायकशक्तित्वात्, वाताहतनौकावत्, यथा जलेऽन्योन्यवशे नावौ नेतरेतरमाप्नुतः तथा सत्त्वरजसी, शिबिकावाहकवदितरेतरानुमाहित्वा किं न भवेदिति चेत्, तत्साम्यविशेषणात् अयमेव हि दृष्टान्तो स्नानशिबिकावाहकवत्, यथा गमनोऽनुत्थापितो न शक्नोति वोढुमुत्थाप्यसाहायकशक्तित्वात् तथाऽनुत्थापिते सत्त्वरजसी न शक्नुतः परस्परं प्रवर्तयितुं तत्प्रक-र्षात्मके इति प्रकर्षवृत्तेरभावः प्रकर्षवृत्त्यभावादसम्पूर्णशक्तित्वेऽस्य आह असम्पूर्णशक्तित्वा वाऽप्रकर्ष
10 इति—इत्थं कारणतैव न स्यात् तस्य सत्त्वस्यासम्पूर्णशक्तित्वात्, उपहतबीजवत्, यथोपहतं बीजम-सम्पूर्णाङ्कुरोत्पादनशक्तित्वान्न कारणमेवं सत्त्वमपि स्यात् ।

अभ्युपेत्यापि कारणत्वं साम्यावस्थायां सत्त्वस्य—

असदकरणादित्यादिभ्यो न तत्स्वरूपव्यक्तिः किन्तु सत एव, यदा च सुदूरमपि गत्वा प्रागवृत्तेरसत्कार्यवादपरिहारेण प्रकर्षो न परिणामभावादृते तदा परिणामावस्थायामन्यैव
15 वर्तते युगपत्‌वत् अन्यत्र वृत्तस्य परिणामस्यान्यथापरिणामकत्वात् ।

(असदिति) असदकरणादित्यादिभ्यो न तत्स्वरूपव्यक्तिः—तस्य सत्त्वस्य प्रकाशनस्वरूपप्र-कर्षोऽन्ययो—रजस्तमसोः पुरुषतोऽन्यतोऽन्यतो वा कुतश्चिन्न भवति असदकरणादिभ्यो हेतुभ्यः, तथा असदकरणाद्यथा भूमि सदेव कार्यं यदपि क्रियते न खपुष्पादि, स च भावः स्वात्मनिकतो परास्मत्स्वरूपव्यक्तिप्रकर्षो नान्यतः पुरुषादेरन्यादेर्वाऽऽपत्तिकारणात्मकता, किं तर्हि ? सत एव भवति

---

20 न दूषिता तदवस्था अनुमाहकं सत्त्वम्, तथा सत्त्वस्याप्यनुमाहकत्वादिः रजस्तेनाप्या न दूषिता तदवस्था सत्त्वमपि [illegible] तदनुमहेन एव समर्थं स्यात् [illegible] सत्त्वं तदनुमहेन समर्थं स्यादिति [illegible] परस्परानुमहेऽपि [illegible] न कदापि प्रवर्तेरिति [illegible] परस्परानुमाहकत्वमिति भावः । परस्परानुमाहित्वमाह [illegible]—वाताहतेति एकस्यं नापि परस्य नावो अन्याः प्रतिरोधार्थं क्रियते [illegible] हि [illegible] प्रतिरोधा [illegible] प्रतिरोधत्वापरिपरया प्रतिरुद्धा प्रतिरोधे [illegible] भवति [illegible] प्रतिरोध [illegible]
25 प्रतिरोधे [illegible] परस्परानुमहेऽप्यनवस्थया नापि प्रतिरोधविशेषा नेतरेतरानुमाहित्वं यथा तादृशीति भावः । [illegible] विशेषस्य [illegible]—शिबिकेति [illegible] परस्परानुमाहकत्वादिः [illegible] प्राह—तत्साम्येति । [illegible]—अयमेवेति । शिबिकावाहकस्थाने एव [illegible] वोढुमर्हतीति तत्र साम्येऽप्युत्थानं करोति—यथेति । [illegible] शिबिकावाहकस्यामिव [illegible] कारणत्वे न भवेत् [illegible]—अभ्युपेत्यापीति । [illegible] तत्स्वरूपव्यक्त्यभाव [illegible] इति हेतुरिति [illegible]
30 [illegible]—असदिति [illegible] नान्यतो भवितुमर्हति, असदकरणादिहेतुभ्य [illegible] केनापि कर्तुं शक्यम्, [illegible] सत एव भवतीति भावः । स चेति [illegible]—[illegible] [illegible]

तथा सत्त्वस्वरूपव्यतिप्रकर्षो नान्यतो भवति, किं तर्हि ? स्वत एव, एव'मुपादानग्रहणात् सर्वसम्भवाभावात् । शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत्कार्यमि'(सां० का० ९)त्येतेभ्यो हेतुभ्यः सत्त्वगुणोऽन्यनिरपेक्षस्वरूपव्यतिप्रकर्ष इति भावम्, एवं सत्त्वस्य प्रकाशनं तमसा सह योग्यं रजसश्च प्रवर्तनमिति, किञ्चान्यत्—यदा च सुदूरमपीति यावत्परिणामकत्वात् सुदूरमपि विकारात्मना गत्वा न प्रागवस्थेरसत्कार्यपरिहारेण प्रकर्षः परिणामवादात्स्वे, [ते]न परिणामः प्रकर्षेण वृत्तेः कारणमेवेतिव्यम्, 5 यदा चैवं तदा परिणामाभ्युपगमेन पुनरप्येतदेवापन्नं परिणामात्मन्येव वर्तते युवत्ववत्, अन्यत्र वृत्तस्य परिणामस्यान्यथापरिणामकत्वात्, जिनदत्ते वृत्तः परिणामो न साधुदत्ते कौमारयौवनादि प्रवर्तयति कौमारं यौवनं वा, किं तर्हि ? जिनदत्त एव करोति नान्यदन्यथा करोति यथा तथा [न] सत्त्वे प्रवृत्तिं कश्चिदन्यः कुर्यात् स्वत एव प्रवर्ततेति ।

एवं तावदप्रवृत्तप्रवृत्तिप्रतिषेधादनभिप्रकाशस्वात्मप्रसङ्गागतवादमवधार्य पूर्ववदुदाहरणेन प्रस- 10 ङ्गमुत्थापयिष्यन्नाह—

एवं तर्हि पूर्ववदुदाहरणादेव पाश्चात्त्यावस्था विशिष्टा, स विशेषो रजःप्रवर्तनादेव क्षीरदधिपरिणामकालस्थवत् पूर्वं न प्रवृत्तं पश्चाच्च प्रवृत्तमिति, एतच्च, परिणामस्य तथैवोक्तत्वात्, प्रकाशात्मैव हि प्रवृत्तिः कल्पः, इतरथा स प्रकाशो न स एव तथाऽप्रवृत्तत्वात्, तथाऽभूतत्वादित्यर्थः, घटपटवत् । यैव च प्रवृत्तिः स एव प्रकाशः, तथावृत्तत्वात्, घटपट 15 स्वात्मवत् ।

[एवं तर्हि]पूर्ववदुदाहरणादेवेत्यादि, यावत् प्रवृत्तमिति, नन्वेवं त्वयाऽभ्युपगतं पूर्वोक्तयोरुदाहरणादेव पाश्चात्त्यावस्था विशिष्टेति, अन्यथा हि को विशेषः पूर्वापरावस्थयोः रजःप्रवर्तना-

---

पयतिवदपसामेवप्रतिपादनार्थम्, तेनापत्तेऽप्यभिव्यक्तेर्नाभिव्यक्तिः किन्तु व्यापकत्वात् सर्वेषामिर्भवतीति वपास्यामेति । 20 रुप्यर्दं गोरसमुपादत्ते किन्तु क्षीरमेव क्षीरादेव एव दध्यादिरेव भवति न तु सर्वस्मात् तृणपांसुबालुकादेः सर्वं रजस्तमोधर्मभिमुखप्रवृत्तकादिः तथा कुलालादिः घटस्यादेव मृत्पिण्डात् कपालादीनारभते न तु तृणपांस्वादिभ्यः पोषकेभ्यः तन्तवीनाः पोषणा एव भवन्ति न तु घटस्यादय इति हेतुभ्यः कार्ये धर्मस्य नियतत्वात्परिकारणीरपेक्षा स्वत एव सत्त्वस्वरूपव्यतिप्रकर्षो भवतीति भावः । कल्पार्थमन्यथाप्यतिविशति—एवमिति । कौकृत्या विचार्यमाणे प्रागवस्थेः प्रकर्षो धात्वधर्मस्यादे सम्भवति किन्तु परिणामवाद एव अवस्थितस्य द्रव्यस्य हि पूर्वधर्मनिवृत्तौ धर्मान्तरोत्पत्तिः परिणामः सुवर्णं च निष्कादरस्वर्णनिमर्मान्तरमुपसम्पद्यमानो धर्मतः परिणमते कटकादर इति तथा च सत्त्वस्य प्रकर्षेण वृत्तेः कारणं परिणाम एव 25 स च परिणामभूतः प्रकर्षः सत्त्वस्यात्मभूत एव न धर्मिसत्त्वमतिक्रमति तत्सत्त्वस्यापि स्वमेव नान्यत्वाद्विशेषतोऽप्यन्य इत्यादि-त्वयोऽन्यत्र स्वरूपस्यान्य परिणामकत्वस्याः इत्याशयेनाह—सुदूरमपीति । यत्रं न्यायात्मना न तु केवल इत्याद—विकारात्मनेति । एवं यथा प्रकाशोऽप्रकाशोऽभिरभिव्यक्तः प्रकाशते तथा यदि सत्त्वमप्यन्यप्रवृत्ति स्यात् प्रकाशेतेति पूर्वोक्तं स्मरयति—एवमिति । ननु सत्त्वं पूर्वमहोत्तरकालमपि न प्रकाशेतेति पूर्वान्यथा स्वान्यथापेक्षोत्तरावस्थानुपपत्तिप्रसर्वेऽपि च तथापि पूर्वावस्थातोऽपरावस्था विशिष्टेति वक्तव्यमेव अन्यथाऽनुपपत्त्युदाहरणात्मकम्, सा चोत्तरावस्था सत्त्वस्य 30 रजःप्रवर्तनादेव स्यात्, न स्वतः तदा प्रतिषेधेन पूर्वोत्तरावस्थयोर्विशिष्टत्वासम्भवात् तस्मादरजस्तत्त्वादिति नान्यतः

---

१ सि क्ष. पावक ।

ऽते ? तस्मात् स विशेषो रजःप्रवर्तनादेव, को दृष्टान्तः ? क्षीरदधिपरिणामवत्, यथा क्षीराव-स्थातो दधित्वपरिणामात्मता विशिष्टा पूर्वं क्षीरकाले न दृश्यासीत् पश्चाद्भूतमिति दृष्टं प्रकर्षवृत्त्या च भिन्न न भवत्वयं विशेषः, तथा सोऽपीत्येतत्, परिणामस्य तत्त्वैवोक्तत्वात् नाम विशेषः परतः सिद्ध्यति, कुतः ? परिणामस्य तत्रैव मुखेऽभ्युपगम्यास्माभिरुक्तत्वात्, यस्मात् प्रकाशात्मैव [प्र]वृत्तिः, प्रकाशस्य

5 चः आत्मा स एव [प्र]वृत्तिः प्रकाशस्यैव च [प्र]वृत्तिः प्रभवः स च तयोऽनन्यः, क्षीरदधिपरिणा-मावस्थयोः कालभेदवत्त्वात् क्षीरदधित्वापत्तिः कालभेदात् स च परिणामः सुखस्यात्मैवेति नान्यत् कारण-मृग्यम्, स्वात्मन एव परिणामात्, इतरथा स प्रकाशो न स प्रकाश एव यदि प्रवृत्तिविशेषो न स्यात् अन्यात्मा स्यात् स एव प्रकाशात्मा न स्यात् यथाऽप्रवृत्तत्वात् – तेन प्रकाशात्मप्रकारेणाप्रवृत्तत्वात्, पर्यायेण तमर्थं स्फुटीकुर्वन्नाह–यथाऽभूतत्वादित्यर्थः, दृष्टान्तो घटपटवत्, यथा घटः पटो न भवति

10 तेन प्रकारेणाभूतत्वात् पटोऽपि घटो न भवति तथा स प्रकाशोऽप्रकाश एव स्यादिति विपर्ययेण तत्स्वरूपसाधनमुच्यते येन च प्रवृत्तिः स एव प्रकाशो नान्यः कश्चिदर्थः इति प्रतिज्ञा, तथा भूतत्वात् तथा प्रवृत्तत्वादित्यर्थः, यथा घटेपटस्यात्मवत्, यथा घटप्रकारेण घटात्मनैव भूतत्वाद् घट एव घटस्यात्मा नान्यः कश्चित्तथा प्रवृत्तिरेव प्रकाश इति ।

प्रवर्त्यप्रवर्तकत्वात् पक्षाभ्यन्तरपक्षेति चेन्न, तदात्मन एव प्रवृत्तत्वात्, रजसा सन्निधि-

15 मात्रात् पूर्ववदप्रवर्तनात्, य एवासौ सत्त्वस्यात्मा प्रकाशः तथा प्रवर्त्यव्यक्तिस्वरूपः नर्तकस्वभावे इव नर्तक्याः प्रवर्तकः तथा व्यापारणादिति त्वदभिमतप्रवर्तकत्वविपर्ययापत्तिरेव । रजः प्रवृत्त्यात्मरूपापादनात् सत्त्वं प्रवर्तकमितरथास्वरूपापादनाद्प्रयोयत् । रजोऽपि हि त्वन्मतेन प्रवर्तमानमितरयोस्तथास्वरूपापादनादृते किमन्यत् करोति ? एवञ्च पक्षवाद्य एवापद्यते सत्त्वमेव च प्रवर्तकम् तथाप्रकाशेन प्रवर्त्यत्वात् ।

---

20 तत्स्वरूपव्यवस्थितेश्चिरस्थेनाऽऽहे–एव तर्हीति । पूर्वमविद्यमानस्य विशेषस्य [illegible] क्षीरेति । [illegible] परिणाम [illegible] प्रकाशात्मैव [illegible] परिणामविशेषः न तु [illegible] इति [illegible] न स्यात् [illegible] न स्यात्, एवम् [illegible] परिणाम

25 [illegible] एकमेव सत्त्वं [illegible] परिणामपरम्परा [illegible] एव [illegible] इति क्षीरदध्यादेः [illegible] एवं प्रकाशात्मैव सत्त्वं [illegible] भवति [illegible] न [illegible] इति । [illegible] प्रकाशात्मैव च स्यात् [illegible] इतरथेति । [illegible]

30 सत्त्वेन [illegible] यावदिति–यैवेति । प्रवर्त्यप्रवर्तक[illegible] प्रवर्त्येति प्रवर्त्यं सत्त्वं [illegible] एव न तु [illegible] प्रवर्त्यं प्रवर्तकम् [illegible] इति [illegible] तदात्मन इति

१ लि० क० [illegible] ।

(प्रवर्त्येति) प्रवर्त्यप्रवर्तकत्वात् पङ्गुपवनवदेवेति चेत्—स्यान्मतं नैव प्रवृत्तिः स एव प्रकाश इत्ययुक्तं प्रवर्त्यप्रवर्तकयोर्भेदात्, प्रवर्त्यं हि सत्त्वं प्रवर्तकं रजस्तस्मात् प्रवर्त्यप्रवर्तकत्वात्तयोर्भेदः पङ्गुपवनवत्, यथा पङ्गुपवनौ प्रवर्त्यप्रवर्तकौ परस्परतो भिन्नौ तथा सत्त्वरजसी इत्येतच्च न तदात्मन एव प्रवृत्तत्वात् तस्यात्मा तदात्मा तदात्मन एव प्रकाशात्मनः प्रवृत्तत्वात् सत्त्वरजसोर्भेदासिद्धेः पङ्गुपवनवद्भेदसाधर्म्याभावादयुक्तोऽयं दृष्टान्त इति वक्ष्यते, तद्व्याख्यानार्थमाह सन्निधिमात्रात् 5
पूर्ववदप्रवर्तनात्—इह रजः सन्निहितमपि प्राक् सन्निधिमात्रादेवाप्रवर्तकं [यतः] स्वयमप्रवृत्तं सत्त्वाधीनप्रवृत्तित्वात्, किन्तु प्रवर्त्यमप्रवर्तनात्, कस्तर्हि प्रवर्तकः ? उच्यते स एवासौ सत्त्वस्यात्मा प्रकाशः, कथमिति चेदुच्यते— तथा प्रवर्त्यव्यक्तिस्वरूपः—तेन तेन प्रकारेण ग्राह्यादिनिर्वर्त्यप्रकारेण प्रवर्त्यव्यक्तिस्वरूपः प्रकाशः नर्तकाचार्य इव भ्रूक्षेपणादिप्रवर्तनाभिव्यञ्जनात्मना नर्तक्याः प्रवर्तमानः प्रवर्तकः, किं कारणम् ? तथा व्यापारणात्—तेन व्यक्तिरूपेण प्रवर्तमानस्य रजसो व्यापारणात्, सत्त्वेनैव हि 10
प्रकाशनरूपेण प्रवर्तमानेन रजः प्रवर्त्यते, तस्मात् स तस्यात्मा प्रकाशः, तथा व्यापारणाद्रजसः प्रवर्तक इति त्वदभिमतप्रवर्तकत्वविपर्ययापत्तिरेव,—रजसः प्रवर्त्यत्वात्सत्त्वेन, सत्त्वाधीनप्रवृत्तित्वात् सत्त्वस्यैव प्रवर्तकत्वात् यथाधर्मविपरीतता चेति, तच्च सत्त्वस्य प्रवर्तकत्वं रजःप्रवृत्त्यात्मरूपापादनात्, रजसो हि प्रवृत्तिरात्मा तदेव रूपं—रजःप्रवृत्त्यात्मरूपं तदेवापाद्यते सत्त्वेन, सत्त्वाप्रकाशिते प्रवृत्त्यभावात्, सत्त्वापादितप्रवृत्त्यात्मरूपं रजः, तस्माद्रजःप्रवृत्त्यात्मरूपापादनात् सत्त्वं प्रवर्तकमि- 15
तरत्तेषामात्मरूपापादनाद्योगात्, रजोऽपि हीनादि, रजसोऽपि हि प्रवर्तक[त्व]मित्यमेव युज्यते, रजोऽपि हि यथास्वमतेन प्रवर्तमानमितरयोः—सत्त्वतमसोस्तथात्मरूपापादनादते किमन्यत् करोति ?

एव प्रकाशस्यात्मा स्वरूपं सत्त्वम्, तथा च प्रकाशात्मन एव प्रवृत्तेः प्रकाशात्मप्रवृत्त्यात्मनोर्भेदोऽसिद्ध येन सत्त्वरजसोर्भेदः स्यात्, यदि तु प्रकाशात्मसत्त्वं प्रवृत्त्यात्म च भवेत् प्रकाशप्रवृत्त्यात्मकमेव सत्त्वं न भवेत् प्रकाशप्रवृत्त्यात्मप्रवर्तनात् पङ्गुपवनयोर्भेदस्तस्मात् भिन्नः तस्मात्पङ्गुपवनदृष्टान्तोऽनुपपन्न इत्याह—सत्त्वरजसोरिति तयोः प्रकाशप्रवृत्त्योरात्मैकत्वादेकस्यैव वस्तुनः प्रवृत्त्या- 20
त्मतायां तयोः सत्त्वरजसोर्भेदोऽसिद्ध एवेति भावः । सत्त्वरजसोर्भेदे प्रवृत्त्यात्मनो रजसः सन्निधानेऽपि सत्त्वस्य क्रियाभावे [illegible] सत्त्वस्य विशेषः स्यात्, पूर्ववदप्रवर्तनादित्याह—सन्निधिमात्रादिति रजसोऽप्रवर्तकत्वं [illegible]—यतः स्वयमिति एवम् रजो न प्रवर्तकं किन्तु प्रवर्त्यमेवेत्याह—किन्त्विति । सत्त्वमेव रजसः प्रवर्तक-मित्याह—स एवेति । यथा नर्तकाचार्यं भ्रूक्षेपणादिव्यापारेण नर्तकी तस्मै प्रवर्तते नर्तकी प्रवर्त्या प्रवर्तकश्च नर्तकाचार्य एवं सत्त्वं सन्धारी रजः प्रवर्तयतीति रजः प्रवर्त्यं सत्त्वम् प्रवर्तकमित्याह—नर्तकाचार्य इवेति । सत्त्वमिव रजः 25
प्रवर्त्यप्रवर्तकत्वात् पङ्गुपवनवदिति मतेन च सिद्धमित्याह रजसः सत्त्वमेव न तु रजसः प्रवर्तकत्वमित्यत्र [illegible] सत्त्वस्यैव प्रवर्तकत्वमित्याह—सत्त्वेनैव हीति । सत्त्वस्य रजस्तमसोः प्रवृत्त्यात्मरूपापादनेन प्रवर्तकत्वमित्याह—तच्चेति इतरयोः प्रवृत्तिस्थित्यात्मरूपापादनेन हि रजोऽपि प्रवर्तकं भवति नान्यथा तथा सत्त्वमपि रजःप्रवृत्त्यात्मरूपापादयतीति च च तद् यथा प्रवृत्तिलक्षणेन साम्यावस्थायामपि सत्त्वतमसोः प्रवर्तकत्वमस्तीत्याह—इतरयोरिति । पूर्वं सत्त्वतमसोः साम्या-
वस्थायामपि प्रकाशनियमात्मता वर्तत एव इदानीं तयोः प्रकाशस्य नियमनाय च प्रवृत्त्यात्मरूपापादयतीति वर्णितम्, 30
अन्यथा तयोः प्रवृत्त्यात्मकत्वं रजो नापादयति यतो रजस एव कार्यत्वात्, किन्तु प्रकाशनियमात्मस्वात्मानमभिव्यनक्ति [illegible]

---

१ सि. क. सर्व । २ सि. क. तदात्मनस्य ।

प्रवृत्तिरूपमेवापादयत् प्रवर्तकमितीष्यते नान्यथा । यद्वा यथा रजः पूर्वं प्रकाशनियमात्मप्रवृत्त्यात्म-प्रवृत्त्योरुभयोः प्रवर्तनादेव प्रवर्तकमेव सत्त्वम्, इतर[व]था तद्रूपापादनात् प्रवर्तकमस्तु को दोषः ? एतच्च पवनवदुच्च यथापपते—एतच्च इत्योक्तविधिना पवनस्थानीयं प्रवर्त्यं रज एव न प्रवर्तकम्, सत्त्वमेव च प्रवर्तकम्—पवनस्थानीय न प्रवर्त्यमित्यापन्नम्, किं कारणं ? तथा प्रकाशेन प्रवर्त्यत्वात्
⁵यस्मादेन प्रकारेण प्रवर्त्यत्व रजसः प्रकाशेन, तस्माद्रजसः प्रकाशेन प्रवर्त्यत्वाविरुद्धः । उक्त हि 'रजसः प्रवृत्तिरात्मरूपं तदापादयति प्रकाशः प्रकाशात्मप्रत्यस्थिते रजसोऽप्रवृत्तेरि'ति । तस्मात् प्रकाशेन तथाप्रवर्त्यत्वाद्रजसः साधूक्तं तदात्मन एव प्रवृत्तत्वादिति । एवं तावत् सत्त्वरजसोर्भेदमभ्युपगम्य हेतोरसिद्धिर्विपर्ययश्च उक्तः ।

नैव वा सत्त्वव्यतिरिक्तं रजोऽभ्युपेम इमत आह—

10 तथात्मप्रकाशानतिरिक्तस्वरूपत्वाद्वा प्रवृत्तेः कुतोऽयं पवनभेदसाधर्म्यम् ? यथेहाप-स्पन्दलक्षणः पवनो लोके भिन्न इति इतोऽपवनलक्षणश्च पवनः । न तद्रूपत्वम्, अतद्वृत्तित्वा-दिति चेन्न रजस्तत्प्रवृत्तितत्तदात्मन एव प्रवृत्तत्वात् ।

(तथेति) तथात्मप्रकाशानतिरिक्तस्वरूपत्वाद्वा प्रवृत्तेः—प्रकाशात्मप्रकारस्य प्रकाशस्य तत्त्वमति-रिक्तं नास्ति प्रवृत्तेः स्वरूप तत एव हेतोः कुतोऽयं पवनपवनभेदसाधर्म्यं ? सत्त्वरजसोरभिन्नत्वात् पवनपव-
15 नयोर्भिन्नत्वादिति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैधर्म्यं दर्शयति यथेहापवनलक्षणः पवनो लोके भिन्न इति एवं, अपवनलक्षणश्च पवनः, दृश्यते हि पवनव्यतिरिक्तस्वरूपः पवनः पवनमात्मनः प्रवर्तयति पवनम्, पवनश्च तेनाहतः प्रवर्तते तद्व्यतिरिक्तभेदवत्त्व इति, न तु तथा प्रकाशानतिरिक्तस्वरूपा प्रवृत्तिरपि, तयोः समवायाविर्भावमात्रकत्वात्, अतो वैधर्म्यमिति । न तद्रूपत्वं अतद्वृत्तित्वादिति चेत्—स्यान्मतं

तत्त्वतमसोस्तथाविभ्यविभक्तत्वात्मारायस्मी एव दृष्टान्तेनाह—यथेहेति । एवं पवनमपि तत्प्रकाशेन रजःप्रतिबद्धतयात्मनि
20 प्रवर्तयतीति भावः । तदेव पूर्वोक्तिरूपं व्याचष्टे—इत्थं हीति । विपर्ययश्च इति प्रवर्तकप्रवर्त्यत्वयोर्वैपरीत्यमासादित्येवार्थः । ननु भवतां सत्त्वं ननु प्रकाशकत्वेऽपि तत्र प्रकाशाप्रतिनियमपक्षमनेकधा यदि सत्त्वरजसयो भेदवर्ति कथाविकल्पमेवापि सत्त्वस्य प्रवर्तनं प्राप्नोति, यदि तु वस्तुस्वरूपतस्तयोरभेदे भेदेऽपि वा सत्त्वस्यामेदवर्ति प्रकाशप्रतिनियमा अपि तदैव तु किं रजस्तमसोर्व्यतिरिक्तत्वं भेदोऽनभिमतमेनाह—तथात्मप्रकाशेति । यतः प्रकाशात्मैव प्रवृत्त्यात्मा तत एव सत्त्व-रजोर्भेदाभावात्र भिन्नलक्षणस्य प्रकृतिकारणपवनभेदसाधर्म्यं सत्त्वरजसोः सम्भवतीत्याह—तत एव हेतोरिति । पवन-
25 पवनयोर्भिन्नलक्षणत्वमुपदर्शयति—यथेहेति । भीमासर्वाक्यमेवमनयोर्वैधर्म्यभिप्रायमेनाह—तमयोरिति । ननु सत्त्वं न प्रतिपन्नं प्रवर्तते सत्त्वभागे सत्त्वं हि प्रकाशक एव यदि प्रवर्तकस्तु रज एवैति न सत्त्वं प्रवर्तकमित्याशङ्के-नेति । अत तन्मात्रत्वात्मनि तथाप्य रजसः प्रवृत्तिः रजोमात्रत्व एव भवति रजोऽभावे प्रवृत्त्यभावाद्योऽभिधानान्-माने रजोऽभिनत्वमयोन्यैव तथा प्रवृत्तिः रजस प्रवृत्त्यात्मन एव प्रवृत्तत्वात्, तदेव सत्त्वस्य प्रकाशकत्वात् वा प्रवृत्ति नैव रजस प्रवृत्तिः प्रकाशात्मैव हि प्रवृत्तिः अन्यथा तु प्रकाश एव न स्यात् तथाऽप्रवृत्तत्वात् तथा च प्रकाशप्रतिनियमात्मप्रवृत्ते-
30 र्नेन भिन्ना तथा अभावात् तदैव प्रवर्तिते रजसः प्रवृत्तेः प्रकाशप्रतिनियमात्मने प्रकाशात्मैव प्रवृत्तिरित्यभिप्रायेणोपदर्शयति-

---

१ लि॰ क॰ तथात्मन् । २ लि॰ क॰ प्रकाशस्य ।

प्रकाशनमात्रं सत्त्वस्य प्रवृत्तिः प्रवर्तनन्तु रजसः, तस्मात् सत्त्वस्याप्रवर्तकत्वात्तत्प्रवृत्तित्वात् प्रवृत्तिरूपत्वमित्येतच्च न, रजःप्रवृत्तिवत्त्वात्सत्त्व एव प्रवृत्तत्वात्-यथा रजसः सा प्रवृत्तिः प्रागुक्ता यथात्मत एव-रजःस्वात्मनः प्रवर्तमाना रजसाऽविनाभूतत्वात्तत्त्यागेन वृत्तेस्तदधीनत्वात्तद्रूपैव, तदात्मन एव प्रवृत्तत्वात्, तथा सत्त्वप्रकाशप्रवृत्त्यनतिरिक्तस्वरूपा रजःप्रवृत्तिः, नान्या, प्रकाशा-धीनत्वात्तदविनाभावात्तत्परित्यागेन वृत्तेस्तदात्मन एव प्रवृत्तत्वादिति । 5

किञ्चान्यत्-

अन्यथा हि न प्रकाशेतेत्युक्तत्वात्, एव तथैवान्यथा तु प्रवृत्त्यभावात् प्रकाश एव प्रवृत्तिः, एवमेकैकविनिद्रावस्थापुरुषत्ववत् प्रवृत्तिः प्रधानमिति तन्मात्रमेव तत्, प्रवृत्त्याप-त्तिरूपनिरूप्यत्वात्, प्रवृत्तिस्यात्मवदित्यादि भगवत्प्रवर्तनम् ।

(अन्यथेति) अन्यथा हि न प्रकाशेतेत्युक्तत्वात्-यत् प्राक् सत्त्वं न प्रकाशेत, अप्रवृत्त- 10 त्वात्, पूर्ववत्, पुरुषवत्[न]मिप्रकाशवदप्रवृत्तत्वात्स्यात्त्वाद्यन्यैववत्, तथैवान्यथा तु प्रवृत्त्यभावात्, प्रकाशप्रवृत्तिरिते रजसोऽप्रवृत्तेः, तस्माद्रजसोऽप्यन्यथा प्रवृत्त्यभावात् प्रकाश एव प्रवृत्तिरिति । व्याख्यातं प्रकर्षेण काशनं प्रकाशनमित्यादि तदेव यावत् प्रवृत्तिवदिति प्रासङ्गिकम्, तत्रापि च सत्त्वस्यापि रजोवत्परिसमाप्त[रूप]त्वादित्यादयक्षरपरिवर्तनेन यथायोगं यावदुत्पाद्यसादृश्यकृत्स्नाद्याद्वयमौ-ढ्यवत् स्थानशिविकावाहकवत्, यावदोपहतबीजवदिति वाक्यम् तस्मादिदं व्याख्यातार्थम्, प्रवर्तक- 15 मात्रस्य चैव पर्याप्तत्वेनोक्तत्वादिति, एवमेकैकविनिद्रावस्थापुरुषत्ववत् प्रवृत्ति[ः]प्रधानमिति तन्मात्रमेव तत्-एवम् कृत्वा विनिद्रावस्थायाः पुरुषत्ववत् प्रवृत्तेरेव प्रधानत्वमिति तन्मात्रमेव तत्-प्रधानं प्रवृत्तिमात्रमेव, किं कारणं ? प्रवृत्त्यापत्तिरूपनिरूप्यत्वात्, प्रवृत्तिस्यात्मवदित्यादि भगवत्प्रवर्तनमिति विनिद्रावस्थापुरुषत्वापादनमन्यमर्षसादृश्याद्दर्शयति तद्यथा-यथा विनिद्रावस्थैकस्वरूप एव पुरुषः, आत्मन्यैकनिद्राविगमनरूपनिरूप्यत्वात्, विनिद्रावस्थात्मवदिति तथा प्रवृत्त्येकस्वरूपमेव प्रधानं 20

एव इति । प्रकाशप्रवृत्तिनियमानां नियामकत्वे पूर्वोदितमेवानुपपत्तिमन्यं स्मारयति अन्यथेति प्रकाशादीनां नियामकत्वा-भावेऽपि पूर्ववदिति अन्यापत्त्यामविशेषाः तदसौ पुनरात्मनाः पुरुषोऽपि न प्रकाशतेऽप्रवृत्तत्वात्, अनित्य-प्रवृत्तत्वादित्यनभि- एव यथा न प्रकाशते तदपि पूर्वोदितं सर्वमत्र भाव्यम् । सत्त्वस्याप्रवृत्ते-रेवाप्रकाशकत्वे तेनाप्रकाशिते-न रजसोऽपि प्रवृत्त्यात्मा आपत्तिर्न स्यादिति विपरीतोऽपि अयमुक्तमिति प्रकाशात्मैव प्रवृत्तिरभ्युपेयेत्याह-तथैवेति ननु प्रवृत्तं प्रकाशादि यथायुक्तमिति न भवत्यनुपेयोऽप्रवृत्तकार्यत्वप्रसङ्गात् किन्तु प्रकाशकत्वस्यैव तत्त्वादि एव जातिमद्रूपं 25 तत्तत्पर्यायमुखं भवतीत्येवं पूर्वोक्तमर्थं स्मारयति-व्याख्यातमिति । पर्याप्तत्वेनेति, प्रवर्तकं रजो न अन्यदपीति प्रतिपत्तृं व्यापार्यत्वादिति भावः । प्रकाशस्यैव प्रवृत्तिः प्रवृत्तस्यैव प्रकाशः प्रवृत्तस्यैव च नियमः इत्येवं साधितत्वात् प्रवृत्त्यधीनत्वात् सर्वेषां प्रवृत्तिरेव मूलमिति तदेव प्रधानं न तु त्रिगुणात्मकमित्याह-एवमेकेति यथा विनिद्रावस्था पूर्व चैतन्यस्वरूपं यतिवर्तते पुरुषोऽपि तथैव विनिद्रावस्थात्वान्नानं नातिवर्तते तथैव प्रकाशकत्वेन नानाकृतिः नियामकत्वेन नियन्तृत्वात् तथैव प्रवृत्तिरपि सत्त्वादात्मकत्वे प्रकाशादीनां प्रवर्तयति निर्दिष्टेति नियामकत्वात् पुरुषत्ववत् प्रवृत्तेरेव 30 प्रधानत्वमापद्यत इति भावः । अत्र पुरुषदृष्टान्तमस्फुटमेव प्रदर्शयति-तद्यथेति । एवम् प्रवृत्ति स्वात्मना सती प्रकाशा-दिरूपमपि नियमादिरूपमपि एवं महदाद्यभिव्यक्तीति सर्वपदार्थरूपतयाऽपि प्रवृत्त्यात्मकत्वात् प्रधानत्वम्। यतो भवत

१ सि क. निर्वर्तनम् । २ सि क. इत्यादि । ३ सि. क. तदुम्यानेन । ४ सि क. चा ।

महदाद्यापत्तिरूपनिरूप्यत्वात्, मृत्पिण्डात्मवत्, ततश्च प्रतिगुणं तस्याः सर्वात्मकत्वाद् गुणानामपि सर्व-
गतमिति किं प्रधानैकत्वमिति कल्पनया ? अलक्षणत्वात् प्रकृति[लक्षण]गुणाभावतश्च तदत्वत्रिगुण-
सर्वात्मकप्रधानाभावः । अथ प्रकृतिलक्षणविपरीतमपि प्रधानं प्रधानमेव, अवधारणमेवात् गुण-
त्वात्मनि गुण एव लक्षणमित्यवधारणम्, प्रधाने तु प्रकृतिर्लक्षणमेव, इतरयोरप्यत्यागात्, तदनेकत्व-
5 मेकत्ववत् न, तदवधारणमेवस्मान्नात्मत्वात् प्रतिज्ञावदव्यापारात्, घटरूपादित्ववत्, प्रधानत्वं
यद्युक्तं गुणानाम्, [illegible], इयन्ती पृथक् त्वात्मनश्च कल्प्यन्ते इति तत्त्वं
प्रधानस्य न प्रधानत्वं तेषां रूपादिघटत्वपक्षवत्, यथा च तेषामेव तत्त्व ततस्तेषां तथैवेतरेतरात्मक-
भावादवधारणमित्यभिप्रायत्वात् तथैव सर्वात्सर्वगतत्वमिति लोकवदेव तत्त्वापत्तिः, अथ सर्वात्सर्वात्म-
कत्वादित्यस्याभ्युपगमार्थत्वादलक्षणमेव कथं तर्हि त्रिगुणवर्णनम् ? अनेकात्मकसर्वगतत्वमायातम्, यथा स-
10 त्वैकं प्रत्येकं गुणो न भवति ततोऽस्य कुतोऽसत्त्वात्तत्त्वापत्त्यात्मिकाऽविकल्परूपता ? नहि पृथग-
भूते रूपे नैकात्मके भवतः । असत्येव तु तदेवम्, अगुणत्वेऽप्यात्मकत्वात्, खपुष्पवत् [illegible]
च[न]यत्वं नार्थो न च लक्षणत्वात् खपुष्पवत्, अथात इतश्चान्यतरोपादानपरित्यागादुक्तयाच-

---

एव प्रधानमवस्थात् प्रधानमेकमिति कल्पयतश्चित्याह–ततश्चेति । सर्वगतत्वेन आत्मनोऽभिव्यक्तत्वात् [illegible]
[illegible] खपुष्पवत् [illegible] इत्याह–अलक्षणत्वादिति ।
15 ननु प्रकृतिः प्रकृतिकारणेन न प्रधानविकारात्मा प्रधानं तु प्रधानविकारात्मापि अत एव न प्रकृतिः तस्य लक्षणम्,
[illegible] प्रधानाभाव स्यात् किन्तु [illegible] तत् तथा च प्रकृतिकारणतः
प्रकृतिरेव लक्षणं प्रधानस्य तु प्रकृतिर्लक्षणमेव, [illegible] प्रधानस्य [illegible]
मथेति । प्रकृतिप्रधानयोर्भेदात्मकैकावधारणा [illegible] इत्याह–तदवधारणेति । न एव
[illegible] न यथा [illegible], [illegible]
20 [illegible] एव [illegible] । अवधारणमेवस्मान्नात्मत्वं [illegible] प्रधानत्वमिति । इति तत्त्वमिति
[illegible] प्रधानस्यैव गुणत्वमिति [illegible] न तु गुणानां प्रधानत्वम्, [illegible] भावः । अवधारणमेव[illegible]
[illegible] यथा चेति । प्रकृतिकारणम् प्रकृतिरेव [illegible] प्रकृतिकारणमेव तथा [illegible] प्रधानस्य तु
[illegible] न तु तत्त्वं प्रधानस्य [illegible], [illegible], तथा च प्रकृतिकारणमपि, न
[illegible] न वा [illegible] प्रकृतिकारणमो भावः अत एवैति महत्वा-
25 दीनां पृथक् [illegible] न [illegible] प्रधानादिरपि [illegible] तथा [illegible]
[illegible] किन्तु यथा [illegible] एव
[illegible] न सामान्यं वा विशेषो वा [illegible] भावः ।
अथ सर्वात्सर्वात्मकत्वादेव [illegible] त्रिगुणत्वादिवर्णनमनुपपन्नमेव
मथेति । अनेकेति प्रधानस्य सर्वगतत्वेन [illegible] न गुणानामिति भाव ननु गुणानामेव [illegible]
30 सर्वात्मकत्वात् प्रधानस्य [illegible]–यथास्येति । प्रधानस्याभावमेव [illegible]
असत्येवेति एवं [illegible] । नार्थ इति [illegible] तत्र [illegible] भाव । ननु गुणस्य
प्रधानस्य [illegible]
[illegible] अथात इति [illegible] प्रधानस्यैवेति तथा च प्रधानमत्र [illegible]

---

१ सि क्ष. "[illegible]" ।

प्रधानाभावात्सत्वाभाव्यतैव, तथा[सति]त्वमेव स्यात्, प्रकृत्या सदेकत्वान्यत्वे प्रति अवचनीयत्वात् खपुष्प-वत्, अथ न तदेकं नान्यद्वा वाच्यं निरुपाख्यत्वात्, यत्तु सत् तत् प्रकृत्या सदेकत्वान्यत्वे प्रति वचनीयं यथा प्रवृत्त्यात्मा, प्रकाशनियमात्मनो वाऽन्यतरोपग्राहपरित्यागायुक्तत्वादपि च तदुभययुक्तत्वाच्च त्वाभ्युपगम एव पितृपुत्रत्ववत्, प्रधानस्यात्मैव वा त्रीणीति पुरुषात्मत्ववदिति, यथैव हि यदि पुरुष स्यात्मा[नोऽ]न्यत्वा न तर्हि सः, अनन्यत्वात्, खपुष्पवदिति, तथैव यदि प्रधानस्यात्म[नो]गुणा न 5 तर्हि प्रधानम् [अ]गुणत्वात्, खपुष्पवत्, अभ्युपगमेऽपि तु प्रधानस्य गुणानां त्रयाणामप्यैक्यं प्रधानस्यात्मत्वात् प्रधानवदिति सर्वत्र सत्त्वाद्यभावादेव सर्वाव्यापिता, प्रवृत्तिगुण एव हि प्रकाशगुणः प्रवृत्त्यात्मत्वात् प्रवृत्तिवदेवमितरोऽपि, प्रकाश एव प्रवृत्तिः प्रकाशस्यात्मत्वात् प्रकाशवदेवमितरोऽपि, नियम एव च प्रवृत्तिर्नियमस्यात्मत्वान्नियमवदेवमितरोऽपि, य एव चान्यो गुणः स एवेतरोऽपि, एकात्मत्वात्, स इव, प्रकृतिरेवेदं सर्वमित्यविशेषाभावो भेदाभावात्, उपवर्णनमिमत्यप्यविकर 10 सङ्करान्यां त्वेकमयमात्मैकपालस्य च तस्यात्मत्वादिति प्रधानगुणव्यवस्थाभाव एव, यत्स्वरूपव्यवस्था-नुमतो प्रधानाविशेषः स्याच्च, तत्त्यागे पर्यायमयमविशेषोऽद्वैतैकान्तार्थत्वमेवापसिद्धिः, यत्रेकत्वेष सम्भाव्यते प्रधानं तस्याप्यनेकत्वेनैवमापद्यते, यत्स्वरूपाव्यतिरिक्तप्रभृता गुणा विना भेदेनोच्यन्ते तत्प्रधानमपि प्रधानेनाभिन्नात्मत्वादनवस्थितैकत्वतत्त्वमतिद्वं प्रधानमित्यविशेषश्च स्यात् प्रधानस्यात्म-त्वाद्गुणवत्, प्रत्यक्षार्थेन्द्रियविषयतायां वा व्यक्तमूर्तानित्यादिरूपार्थप्रधानपरमार्थता, गुण[ा]त्वव्यत्वानेकत्व 15

प्रति अवचनीयत्वात् खपुष्पवत्, खपुष्पं हि प्रकृत्या तदेकमिति अन्यमिति वा न शक्यं वक्तुं निरुपाख्यत्वादिति भावः। व्यतिरेकव्याप्तिं दर्शयति—यत्तु सदिति। ननु प्रवृत्तिप्रकाशप्रवृत्तिनियमयोरन्यतरपरित्यागेनोपादानायुक्तत्वाद्विरुद्धत्वेनाभिमतेन वाऽवचनीयत्वमस्तु प्रधानस्य, सर्वथाऽवाच्यत्वन्तु नैव तदेकत्वान्यत्वोभययुक्ततया वाच्यत्वसम्भवात्, तदन्यतरोपादानायुक्त-त्वस्य तदुभययुक्तत्ववाच्यत्वाभ्युपगमव्याप्यत्वादित्याह—प्रकाशेति। ननु प्रधानं सर्वव्यापीष्टम्, सत्त्वादयस्तु गुणानां प्रधान-स्यात्मत्वेऽभ्युपगमात् खपुष्पस्येव प्रधानस्यैवाभावस्तथा तत्कथं सर्वव्यापि। अभ्युपगमेऽपि तदनभ्युपगमे प्रधानगुणानामेकत्वेन 20 सर्वाभावात् कथं तत्सर्वव्यापि स्यादित्याह—प्रधानस्यात्मैवेति। दृष्टान्तं दर्शयति—यथैवेति। सर्वस्यत्वाभावमनुपगमयति— अभ्युपगमेऽपि त्विति। गुणानां प्रधानस्य प्रकृत्या गुणानामपि परस्परासङ्करमाह—प्रवृत्तिगुण इति एवं प्रधानस्यैकत्व विशेषविरहाभावात् सर्वस्य प्रधानत्वाविशेषो निर्विशेष एवेति भावः उपवर्णनेति विशेषणैव कल्पिता- [illegible] 25 सम्भवतीति भावः। भेदकल्पेन व्यवस्थाभ्युपगमे च सर्वं प्रधानमयमिति वचनमतिविरुद्धमेवेदमैव हि न सम्भवति नान्यथैवाह— तत्स्वरूपेति। यदीष्टे भवतामाभ्यां तर्हि प्रधानमनपायिविशेषैकान्तेन चाप्रीतपरिविशेषोऽभिमता या न चैतन्यवि-भिन्नत्वेऽपि प्रधानानि प्राप्नुवन्ते प्रकृत्यादिभिन्नत्वात् प्रधानस्येवाह—तत्त्याग इति। एतदेव प्रव्यक्तिमाह—यत्स्वरूपेति प्रधानस्यैव गुणा इत्यनेन निर्देशात् प्रधानस्यात्मनानेकत्वमेव गुणानामभिन्नता गुणानान्तु प्रधानेनाभिन्नत्वे एवेति प्रधानस्याप्यनेकत्वात् प्रधानान्तरैरभिन्नत्वात् स्यात् तथा च प्रधानमिदं प्रधानेनाभिन्नत्वम्, प्रधानस्यात्मत्वम्, यो 30 यत्स्वरूपो स तेनाभिन्नात्मा यथा महदादयः ते हि प्रधानस्यात्मत्वात् प्रधानेनाभिन्नात्मानः तद्वत् प्रधानमपि प्रधानस्यात्मैवेति प्रधानान्तरैरभिन्नात्मा अविशेषपरस्य तदनेकत्वेन तत्त्वेन च यदेकत्वे तत्त्वे चानवस्थित्या प्रतिज्ञा यत्र

---

१ डि. क. मधु खपुष्पवत्।

एव प्रधानम्, अथान्यस्मै तेऽस्मात् [तिस्मन्नेवमन्यत्] कल्पनास्यासिद्धत्वादुपात्तत्वात् यतो गुणत्वस्य स्वमस्य नेष्यते प्रधानासिद्धेरात् पुनः स्वपरमिषमकृत्स्नमेवप्रधानमभ्युपगमे कस्यचित् कथञ्चिदप्यप्रधानत्वानुपपत्तौ तेऽप्यन्यत्वापत्तिवत् पृथक् पृथक् प्रधानम्, अथ प्रधानत्वमपि प्रवृत्तिर्वे [प्रधानम्] प्रधान-मपि तर्हि न प्रधानं प्रधानत्वमप्यत्वात् प्रवृत्तिवदेव सेयावपीति प्रधानाभाव एव कुतोऽस्य सर्वगतता ?
5 तदभिप्राय एवैवम् तथात्मस्वामिमतनिरसनात्, अन्यत्वनिरसनेनात्मभावमतिपादनवत् [इति] इत्य मङ्गलमवर्णनम् ।

आपादितमेवैकपूर्वकमिदं नानेकैकपूर्वकमित्येतदापन्नमित्याह—

एवमेवैकपूर्वकत्वावापत्तेरेव किमनेकात्मकैककल्पनया ?

एवमेवैकपूर्वकत्वावापत्तेरेवेति, अथपारम्पार्यत्वादेवकारस्य तत्र त्रिगुणप्रधानकारण-
10 कल्पनानर्थकमित्यत आह–किमनेकात्मकैककल्पनया यदि प्रवृत्तिलक्षणप्रधानस्यैकैके प्रकाशनियमप्रवृत्ति-रूपेण प्रवर्तते प्रवृत्तिरेवैका त्रिगुणरूपा तत्तमोमयप्राप्येकैककारणत्वात् एवेति पृथगात्मकत्रिगुणकारण-कल्पनाप्याख्याननमापासमात्रम्, तथाप्येकात्मकैकमेव व्यवस्थास्वरसाहकारेणानेकाकारं भवति यथा प्रागु-पवर्णितपुरुषादिकारणपूर्वकानन्तप्रभेदजगत्सृष्टिसमर्थं यतो वास्त्वनेकाकारं किं त्रिगुणमित्येवाववेति ।

किञ्चान्यत्—

15 तथापि च सङ्घातपारार्थ्याविशिष्टेतनाभ्यस्ते स्थिताचैतन्यैकत्वपरिणामित्ववृत्ति कारणं सुखमिति वा दुःखमिति वा मोह इति वा परमाणव इति वा कारणमित्येव वा तत्कारणस्यापि-तात्मस्वतत्त्वप्रवृत्तित्वादसः किमिति न गम्यते त्वया यस्मात्प्रमाणसाधनकदनन्ये सुखदुःखे इति ।

(तथापि चेति) यद्यपि त्वदुपैर्देवमि। संघातपारार्थ्यादिभिः प्रकृतेरन्यः पुरुषः सिद्धाति '[1]सङ्घातपरार्थत्वात् त्रिगुणादिविपर्ययादधिष्ठानात् । पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात् कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्चे'ति

20 तदिदं प्रधानमनेकत्वापारमार्थ्यस्यापारमार्थ्यानन्यविवेकत्वतत्पर्यवसितमिति यथाक्रमीति भाव । ननु तत्रे पुरुषपूर्वकत्वमात्रं न दुष्टं कल्पनरस्यत् प्रधानात् संघातपारार्थ्यादिभिरन्यस्य पुरुषस्य सिद्धेरित्याशयेनाह–यद्यपीति । पुरुषसाधकहेतुमाह-संघातेति । इह संघाताः परार्थाः स्वा शय्यासनादयः न हीत किमपि कार्यं साधयन्ति न च परस्परार्थाः, किन्तु यतो देवदत्तादेरुपभोग्याः यथैते स्वे स्वेन पञ्चमी सते मिलन्तीति एवमेते महदादयस्संघातत्वो न स्वार्थं न च परस्परार्थं किन्तु परार्थाः यथासौ परः स पुरुषः न चैतन्यविपरीतम्, तथापि संघातत्वेनान्यार्थत्वात् ।
25 त्रिगुणादिविपर्ययात्–व्यक्ताव्यक्तधर्मविपर्ययादित्यर्थः यदि हि पुरुषे न स्यात् त्रिगुणत्वविकलत्वादिधर्मा तर्हि त्रिगुणत्वे विवेकित्वरूपमनुपपत्त्यभावप्रसङ्गात् । अधिष्ठानात्, न ह्यचेतनमधिष्ठातारं विना प्रवर्तते यथा रथः सारथिना तथा सत्त्वादयः अविवेक-निवेशिनो न स्युः तथा भोक्तृभावात्मना चेतनानुपपत्तिर्हि दृष्टानेकत्वेऽप्यनुपपत्तिरेवान्यत्र वा तस्मादिह तस्मादि-देव यदधिष्ठाता गुणानां त्रिगुणत्वादिविपरीतः चेतनः स पुरुषोऽधिष्ठितं प्रधानं प्रवर्तते इति, अधिष्ठानलक्षणस्यान्यार्थत्वात् । भोक्तृभावात्–भक्ष्यं भोज्यं दृष्ट्वा भोक्ता गम्यते, अस्ति भोक्ता यस्येदं भोज्यमिति एवमिदं व्यक्ताव्यक्त-
30 मप्य दृष्ट्वा तदन्योऽन्यकर्तो परं आत्मा यस्येदं भोक्तृभोग्यमिति कैवल्यार्थं प्रवृत्तेः प्रधानस्य विविक्तमन्तरेण हि विनिवर्तते, प्रधानमपि च प्रवृत्तिमत् भाव्यत्वान्नात् तस्माद्यस्य कैवल्यं प्रधानप्रवृत्तिहेतुः स पुरुष इति एवं हेतुभिः पुरुषसिद्धि-रसिद्धम् । ननु तन्त्रान्तरम् चाहं चैतन्यमिति तथापि परार्थत्वमात्रमेव सम्यगपि तदेव चैतन्यं परार्थत्वप्रयोजनम्

[1] सि. का. तद्धत्वात् इत्य पद्यां प्राग् पूर्वं प्रतिपाद्यते ।

(सां० का० १७) तथापि च तस्य कारणस्य चेतनाद्यन्यत्वे सत्येवैतानि सद्रूपाणि स्थितानि, चेत नस्य परस्यार्थे प्रवृत्तेः चेतनस्य मोक्तृत्वात् रूपादिपरिणामिनोऽचेतनत्वाच्च तेनैवाचेतनत्वेनैकत्वं स्थितम्, न ह्यचेतनस्य भेदोऽस्ति, परिणामित्वञ्चास्य तत एव स्थितम्, आपस्तिमवनस्य रूपादिरूपस्य परिणामा-न्यत्वात्तस्य च सन्निधिमवनाङ्गित्वात्, यथोक्तम्—'जेचेव पोग्गला सुब्भिगंधत्ताए परिणमंति ते चेव पोग्गला दुब्भिगंधत्ताए परिणमंति' (एतत्समानार्थकपाठः ज्ञाताधर्मे सू० ९२) इति, तदत्रास्य सद्भावपा- 5 राम्यौंऽस्तिमिश्चेतनान्यत्वे स्थिता[न्य]चेतन्यैकत्वपरिणामित्वानि वृत्तयोऽस्य तदिद कारणं स्थिताचेतन्यैक-त्वपरिणामित्ववृत्ति तच्च सुखमिति वा दुःखमिति वा मोह इति वा परमाणव इति वा कारणमित्येव वा वक्तव्यम्—तकेन तुल्यमुक्तवत्, यथोक्त मिथ्यात्वकषायाद्यु सत्त्व न प्रकाशेतामप्रवृत्तिस्वाभित्वतः प्रभृति यावदेयोऽनभिव्यक्तसुखवदेव, स्थापितात्मसत्त्वस्वप्रवृत्तित्वात्—आत्मसत्त्वस्वेन स्थापिताऽस्य प्रवृत्ति-रित्यतः किमिति न गम्यते त्वया वक्ष्यमाणसाधनबलमन्ये सुखदुःखे इति ? किं स्वपक्षरागान्मोहाद्वा 10 मायाया वा, किमिति मोच्यते तस्य कथायां प्रस्तुतायां ? किमनुवृत्त्या मतिक्षोभापत्तोभयादितो चेति ।

किं पुनस्तत्साधनमिति चेत् सुखादनन्यदेव दुःखम् अनात्मत्वेऽप्यरणाद्यात्मकत्वात्, सुखस्वात्मवत्, अवधारणेन च वक्ष्यमाणसाधनान्तरापक्षितान्यत्वो विपक्षाभावः सूच्यते । सुखादनन्यत्वेन दुःखे साध्येऽनात्मत्वविशेषणेनात्मनि निरस्ते साधनान्तरनिरस्ते तमसोऽन्यत्वे न किञ्चित्सुखादन्यदस्ति तस्मादन्यः कश्चिद्विपक्ष एव नास्ति, मोहेऽन्यत्वमिति चेत्तमिवर्ध- 15 यिष्यते ।

(किं पुनरिति) किं पुनस्तत्साधनमिति चेत् सुखादनन्यदेव दुःखम्, अनात्मत्वेऽप्यरणाद्या त्मकत्वात्, वरणधनापर्यन्तसमवेतस्वादेन्यगौरवाणि वरणादीन्यस्यात्मा कार्यं तद्वरणाद्यात्मकं तमः, न वरणाद्यात्मकमवरणाद्यात्मकं किं तत् ? दुःखं तदनात्मत्वे सत्यवरणाद्यात्मकत्वात् सुखादनन्यत्वमेव किमर्थं पुनरनन्यदेवेत्यवधार्यते ? उच्यते—अवधारणेन च—सुखादनन्यदेवेत्यनेन वक्ष्यमाणसाधनान्त 20 रापक्षितान्यत्वो विपक्षाभावः सूच्यते, वक्ष्यमाणं साधनं सुखादनन्य एव मोह इति, तेनापक्षितं अन्यत्वं तमसोऽपीति विपक्षाभावः सोऽनेनावधारणेन सूच्यते, पुरुषस्तु स्यात् सुखादन्यत्वाद्विपक्षः ततो व्यावर्तनार्थमनात्मत्वे सतीति विशेषणम्, सुखस्वात्मवदिति दृष्टान्तः यथाऽवरणाद्यात्मकत्वात् सुखस्यात्मा सुखादनन्य एव दुःखमवरणाद्यात्मकत्वात् सुखादनन्यदिति, अस्मै हेतोरव्यभिचारव्या ख्यानम्—सुखादनन्यत्वेन दुःखे साध्येऽनात्मत्वविशेषणेनात्मनि निरस्ते साधनान्तरनिरस्ते तमसोऽन्यत्वे 25

चस्यान्यत्वेन न भवेतु तस्मात् प्रधानमचेतनमेव अचेतनत्व कारणमेकमेव प्रधानात्मैव परिणमते इत्येककारणवाद एव स्यात् न तु त्रिगुणकारणवाद इत्याशङ्केनाह—तथापि चेति । तच कारणं सुखं वा दुःखं वा मोहो वा परमाणवो कारणमात्रमेव वा भवतु किं तेन वरन्तु तत् प्रतिपत्तव्यमेव चैव च प्रवृत्ति तु एव प्रत्यक्षे नामकः कश्चिदर्थं तथा प्रवृत्तत्वादिति पुनः सुख-दुःखयोरनन्यत्वं नाङ्गीक्रियते इत्याह तथेति वक्ष्यमाणसाधनबलमन्ये सुखदुःखे इत्युक्तमनुवर्तय तदेव साधनं व्याचष्टे—किं पुनरिति वरणधनादरणस्येनान्यमोहप्रवर्तकमिति सर्वत्वरणोपादानव्यावरणात्मकं तमो मोहश्च तद्भिन्नं दुःखमिदं सुखा 30 दन्यत् किञ्चिदनात्मत्वे सत्यवरणाद्यात्मकं नास्तीति दर्शयन्नेवमाह इत्याह—अवधारणेन चेति अपक्षितं निरस्तम् । ननु

---

१ सि क. प्रवृत्तेर २ सि क. अन्यत्वमिति ।

न किञ्चित् सुखाद्यनुभवति, तस्मादन्यः कश्चिद्विपक्ष एव नास्तीति विपक्षाभावादेवावृत्तिरसपक्षेऽस्य हेतो-
रित्यव्यभिचारी हेतुः मोहोऽन्यत्वमिति चेतसिनिवर्तयिष्यते, व्याख्यातार्थस्तुल्यक्रिया चाद्यौ चोद्योत्तर
पक्षौ गतार्थौ न विव्रियेते ।

अवरणाद्यात्मकत्वात् कुतोऽन्यत्वनिवृत्तिरिति चेत्, अवरणाद्यात्मकत्वादिति विधिप्र
5 धानपर्युदासात्मकत्वात्, अनपुंसकवचनादप्रतिषेधेऽनपुंसकसुटः सर्वनामस्थानत्ववत् ।

(अवरणादीति) अवरणाद्यात्मकत्वात् कुतोऽन्यत्वनिवृत्तिरिति चेत्—सामर्थ्यं वरणाद्यात्मक-
मोहप्रतिषेधादेवावरणाद्यात्मकाभ्यां सत्त्वरजोभ्यां मोहस्य प्रतिषेध्यसामर्थ्यं सिद्धम्, तस्मात् तदन्य-
त्वनिवृत्तिरित्येतच्च न, अवरणाद्यात्मकत्वादिति—अवरणाद्यात्मकत्वमस्य विधिप्रधानपर्युदासस्वरूपत्वात्
नञो हि द्वयी गतिः प्रसज्यप्रतिषेधः पर्युदासश्च, यथा ब्राह्मणो न भवत्यब्राह्मण इति ब्राह्मणस्य निवृ-
10 त्तिप्रधानः प्रसज्यप्रतिषेधः, ब्राह्मणादन्योऽब्राह्मणः क्षत्रियादिरिति क्षत्रियादिविधिप्रधानः पर्युदासः,
तयोरिहाप्यवरणाद्यात्मकत्वादिति वरणाद्यात्मकाभ्योऽन्यदवरणात्मकमोपाधिप्रसाद्याद्यात्मक[त्वं] विधी-
यते वरणाद्यात्मकत्वस्य तु नैव विधिर्न प्रतिषेधः पर्युदासात्मकत्वात्, न तु प्रसज्यप्रतिषेध इति,
तदर्थसमर्पणार्थं दृष्टान्तमाह—अनपुंसकवचनादप्रतिषेधेऽनपुंसकसुटः सर्वनामस्थानत्ववत्, यथा नपुंस-
कादन्यत्र सुट् सर्वनामस्थानसंज्ञं भवतीति स्त्रीपुंसयोः सुटः सर्वनामस्थानसंज्ञा विधीयते, नपुंसके तु
15 'शि सर्वनामस्थानम्' (पा० १ अ १ पा ४२ सू) इति विभक्त्यन्तरविहिता, सुटः सर्वनाम-
स्थानता न विहिता न निषिद्धा तथेहापि वरणाद्यात्मकत्वस्य नैव विधिर्न प्रतिषेधः, लोपप्रसादाद्यात्मकत्व-
विधानादिति ।

विपक्ष एव नास्तीत्युक्तं चेदस्य सुखाद्यनुभवाभावात् [illegible] मोह इति। ननु वरणाद्यात्मकं
न भवतीति वरणाद्यात्मकप्रतिषेधादेव [illegible] कुतोऽन्यत्वं निवर्तितमित्याशङ्कते—अवरणाद्यात्मकत्वादिति।
20 वरणाद्यात्मकं न भवतीति प्रसज्यप्रतिषेधपक्षे [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible]—यथा ब्राह्मण इति । [illegible]
[illegible] ब्राह्मणादन्य इति । [illegible]—अनपुंसकेति [illegible]
25 (पा. १-१-४२) [illegible] सु औ जस् अम् औट् [illegible] सर्वनामस्थानसंज्ञा विधीयते [illegible]
[illegible]
[illegible] 'शि सर्वनामस्थानं' इति [illegible]
[illegible]
[illegible]
30 [illegible] इति भावः । [illegible]
[illegible]

१ सि. क. [illegible] । २ सि क. [illegible] । ३ सि क. [illegible] ।

साम्प्रतम्—

वैषम्याददृष्टान्तोऽयम्, सम्बन्धिनः सुटः सर्वनामस्थानसंज्ञाविधाने नपुंसकानपुंसकविषयत्वाविरोधात्, विरोधाद्धरणाधारात्मकत्वानुपपत्तिरित्येतदपि न, वैषम्यस्यात्रापि तुल्यत्वात्, तटस्तटं तटीति स्त्रीपुंनपुंसकत्ववदेतत्स्यात्, एकस्मिन्नेव लिङ्गत्रयदर्शनात् ।

(वैषम्यादिति) वैषम्याददृष्टान्तोऽयम्, सम्बन्धिनः सुटः सर्वनामस्थानसंज्ञाविधाने 5 नपुंसकानपुंसकविषयत्वाविरोधात्तुल्यमेव सर्वनामस्थानसंज्ञाविषयस्य नपुंसकानपुंसकत्वम्, विरोधा[त्] धरणाधारात्मकत्वानुपपत्तिरित्येतदपि च न, वैषम्यस्यात्रापि तुल्यत्वात्, तटस्तटं तटीति स्त्रीपुंनपुंसकत्ववदेतत् स्यात्, एकस्मिन्नेव लिङ्गत्रयदर्शनात्—दृष्टं हि तटे लिङ्गत्रयम्, तटस्तटी तटमित्येकस्मिन्नेव, यदा च नपुंसकलिङ्गं तदा न स्त्रैणं न पौंस्नम्, पुंस्त्वे न स्त्रीता न नपुंसकता, स्त्रीत्वे नेतरद्वयमिति स्त्रीपुंनपुंसकत्ववत् तथा धरणाधारात्मकत्वमस्तु को दोषः ? सरूपैकशेषाकरणमसुकरत्वाल्लिङ्गत्रयस्यैकपर्य- 10 मित्यदोषः ।

एवं तर्हि सुखदुःखयोरपि धरणाधारात्मकत्वादधरणाधारात्मकत्वासिद्धिरेव, धरणाधारात्मकत्वासिद्धौ चाऽनन्यत्वासिद्धिरिति चेन्न, अधरणाधारात्मकत्वेऽप्यनन्यत्वाद्धरणाधारात्मकत्वस्य, धरणसदनमोहात्मकत्ववत् ।

(एवं तर्हीति) एवं तर्हि सुखदुःखयोरपि धरणाधारात्मकत्वादधरणाधारात्मकत्वासिद्धिरेव, 15 धरणाधारात्मकत्वासिद्धौ चाऽनन्यत्वासिद्धिरिति चेदेतदुच्यते, अधरणाधारात्मकत्वेऽप्यनन्यत्वाद्धरणाधारात्मकत्वस्य—अधरणाधारात्मके अपि सुखदुःखे धरणाधारात्मकत्वतो न स्तः, तस्मादभिन्ने धरणाधारात्मके एव प्रसादशोषादिकार्यभेदेऽपि कारणत्वात्मत्वपरिणामित्वादिभ्यः, [१]किमिव ? धरणसदनमोहात्मकत्ववत् यथा मोहात्मकानि धरणाद्यानि सदनादीनि धरणाधारात्मकमोहात्मकानि अधरणात्मकानि[च] यथा वा

धरणात्मकत्वं न सम्भवति विरोधादिति न दृष्टान्तस्य समत्वेनाभावमाह—वैषम्यादिति नपुंसकत्वमनपुंसकत्वं चैकस्य न 20 सम्भवति [illegible] दृष्टान्तं वैषम्यमित्युक्तवति—वैषम्यस्यात्रापीति विरोधाभावेऽप्यस्य सर्वनामस्थानसंज्ञाविषयेऽपि तुल्यत्वादित्यर्थः । तटस्तटी तटमित्यत्र 'पुमान् स्त्रिया' [illegible] (पा० १-२-६४) इति सूत्रेण [illegible] लिङ्गत्रयं [illegible] इत्याह—सरूपेति । अधरणाधारात्मकत्वादिति हेतोरसिद्धत्वमाशङ्कते—एवं तर्हीति यदि एकस्य न लिङ्गत्रयं विरोधादिति दृष्टान्तमाश्रित्योच्यते तर्हि [illegible] धरणस्य 25 [illegible] भावः । अधरणाधारात्मकस्य धरणाधारात्मकस्य चाभेदं [illegible] दर्शयति—अधरणाधारात्मकत्व इति सुखदुःखयोः प्रसादशोषादिकार्यभेदेऽपि अभेद एव कारणत्वात्, आत्मत्वात्, तत्परिणामित्वादिहेतुभ्यः अत एव तयोरधरणाधारात्मकत्वं धरणाधारात्मकत्वमेवेति भावः । तत्र दृष्टान्तमाह—धरणसदनेति धरणसदनमोहात्मकत्ववत् [illegible] तथा धरणात्मकमोहात्मकत्वाद्धरणस्य [illegible] एवं मोहो [illegible] तथा 30 धरणात्मकमेवेति भावः । ननु सदनादीनां मोहात्मकत्वे धरणात्मकत्वमेव स्यात् [illegible] अधरणात्मकत्वं वा धरणात्मकत्वं

१ सि० क० त्मकत्वयोः । २ सि० क० दुःखयो । ३ सि० क० किमिति वा । ४ सि० क० नयधरणात्मकानि ।

मोहो वरणविभ्रमसदनापध्वंसनदैन्यवैमनस्यगौरवधर्मोऽपि वरणात्मक एव [कार्य]कारणयोरभेदादेतत्, अन्यथा पौनरुक्त्यानर्थक्ये प्रसक्ते स्याताम् अपरेऽप्यपरेऽप्यभावदोषश्च स्युः नेष्यन्ते च तथा, तस्मात् रणायात्मकत्वं मोहस्य सत्त्वादीनां चैष्टव्यम्, यथा चैवमेवं सुखदुःखप्रसादशोषादयश्च वरणाद्यात्मकाः स्युः, तस्मात् सुखदुःखयोरनन्यत्वहेतुव्यभिचारप्रदर्शनाय नोत्सर्पणोऽस्तीति ।

5 किञ्चान्यत्—

वक्ष्यमाणत्वाच्च वरणाद्यात्मकत्वेऽप्यनन्यत्वादवरणाद्यात्मकत्वस्य प्रापितत्वात् ।

(वक्ष्यमाणत्वेति) वक्ष्यमाणत्वाच्च वरणाद्यात्मकत्वेऽपि अनन्यत्वादवरणाद्यात्मकत्वस्य प्रापितत्वात्, वक्ष्यति हि सुखादनन्यत्वात् प्रकाशादनन्यो नियम इति च, तत्र तमसो वरणाद्यात्मकत्वे प्रसादशोषादिकार्यैकत्वादेव सुखाद्यनन्यत्वं साधयिष्यते तमसोऽप्यवरणाद्यात्मकत्वाद्वरणाद्यात्मक-

10 मप्यवरणात्मकं तमः सत्त्वरजोवत् । (किञ्चान्यत् अवरणाद्यात्मकत्वस्य वरणात्मके सत्येवानन्यत्वं प्रापितत्वात् तथा वक्ष्यमाणत्वादिति ।)

इतर आह—

असाधनमिदं सर्वतुल्यत्वात् प्रसिद्धिविरुद्धसिद्ध्यतिप्रसङ्गात्, शक्यते हि वक्तुं पटः घटादनन्यः, तन्त्वनात्मकत्वात् यथा घटस्यात्मा वैधर्म्येण पटवदिति ।

15 (असाधनमिति) असाधनमिदं सर्वतुल्यत्वात् प्रसिद्धिविरुद्धसिद्ध्यतिप्रसङ्गात्, प्रसिद्धिविरुद्धानामप्यर्थानां सिद्धिरेवमतिप्रसज्यते, सर्वोऽप्यर्थैर्धर्मनिवृत्त्या तदात्मत्वापादनात्, यथथा शक्यते हि वक्तुं पटः घटादनन्यः, तन्त्वनात्मकत्वात्, यस्तन्त्वनात्मकः स अघटादनन्यः यथा घटस्यात्मा, यः घटादन्यः स तन्त्वनात्मको न भवति यथा पट इति वैधर्म्येण पटवदित्युक्तम् ।

आचार्य आह—

20 अथ सर्वतुल्यता कथं दोषः? स्वमतेन परमतेन वा, यदि स्वसिद्धान्ते मते तत्तत्र प्रसिद्धिविरोधदोषासक्तिर्मामिमतैव, भाष्यपक्षवत् ।

(अथेति) अथ सर्वतुल्यता कथं दोषः? स्वमतेन परमतेन [वा]इति प्रश्नः, उभयथाप्यदोष इति मन्यमानस्य । यदि ते स्वसिद्धान्ते मते दोषस्तत्रैव प्रसिद्धिविरोधदोषासक्तिर्मामिमतैव

न स्यात्, ततः कस्मान्न समाधत्ते अत्र हेतुमाह—कार्यकारणयोरिति कार्यकारणयोरभेदात्तत्कारणत्वं कार्यात्मना च भेद-

25 स्तत्कारणत्वमिति भावः । भेदाभ्युपगमे दूषणमाह—अन्यथेति । इत्थं च सति वरणाद्यात्मकत्वं मोहस्य तथैव मोहस्यापि प्रसादादिवत् मिलितमाह—वक्ष्यमाणत्वेति । सर्वेऽपि सुखदुःखमोहाः प्रत्यनन्यत्वादवरणाद्यात्मकत्वेन सर्वेषामेकत्वेन सुखदुःखा प्रसिद्धानां विरुद्धानामनन्यत्वसाधनपरिचोदितमाह—असाधनमिदमिति अन्यत्रान्यत्वसिद्धिप्रसङ्गनिरासे हेतुमाह—सर्वा- त्मकेति अस्यार्थोऽत्र सर्वेषां धर्माणामन्यत्वमनन्यत्वं तद्विपरीतपक्षेऽपि व्यवस्थितमात्मानिकार्थः । तथैव प्रयोगमाह—शक्यतेति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामपि प्रदर्शयति—यस्तन्त्वनात्मक इति । दुःखमपि अनिष्टविषयावभासकत्वेन यथा सर्वानन्यत्वमिदं तथैव

30 मतान्तरेऽपि सर्वानन्यत्वाक्षेपप्रसिद्धिविरोधदोषो सम्भवो नास्ति स्वैकात्-यदि त इति । न स्वाभिमतावेव

1 सि. क. रणत्वम् । २ क. तस्मोऽ । ३ सि क. धर्मनिवृत्त्या । ४ सि क. वक्ता क्वा° पृष्ठमेकमपि । () सि क. नास्ति ।

तथाविधाविभो मम तु सर्वोनेन्त्वस्यापादनमभिमतमेव, भावपक्षवत्, यथा भावविधिविधिनियमतेऽनन्त-रातीते सर्वानन्यत्वमिष्टम्, एतस्योदाहरणमात्रत्वादुत्क्रमेण स्वभावकालनियतिपुरुषपक्षवत् वक्ष्यमाण-विधिनियमवच्च यथास्वम्, अत एव, एष तावत् परवाद्यभिप्रायवशात्स्वमते दोषासक्तिरिष्टा।

न केवलं पराभिमते एव किं तर्हि ?—

अपि च स्वमतेऽपि सर्वानन्यत्वं सुखाद्यन्वयमात्रत्वात् सर्वस्य, मृदि घटः कट इव त्रिगुणोऽपि नास्तीति चेत्ततश्च सत्कार्यवादत्यागो वा तत्राभावात्, समुदयक्षणिकशून्यवादा पत्तेश्च ।

(अपि चेति) अपि च स्वमतेऽपि सर्वानन्यत्वं सुखाद्यन्वयमात्रत्वात् सर्वस्य, न तु कटो घटादन्यः, सुखदुःखमोहान्वितमेवाध्यात्मिकभेदरूपं जगद्विष्वक्तसे त्रैगुण्यजालानुच्छेदेन सर्वं सर्वात्मकमेव, त्रैगुण्यान्वयानतिरेकात् को हि सत्त्वाद्यतिरिक्तः ? यदि सत्त्वरजस्तमोऽतिरिक्तं किञ्चित् स्यात् सर्वसर्वात्मकत्ववादेऽलोपः स्यात्, न त्वस्ति, तस्मात्तथैव दोषः, स्यान्मतं[मृदि]घटः कट इव त्रिगुणोऽपि नास्तीति, ततश्च सत्कार्यवादत्यागो वा तत्राभावात्, यदि सत्त्वादित्रिगुणे मृदादौ कटादिर्न स्यात् त्रिगुणोऽपि तथा घटोऽपि मा भूत्, यतोऽसन् घटः पश्चादुत्पद्यते प्रागभूत इत्यसत्कार्यवादः सत्कार्यवादत्यागश्च प्राप्तः । किञ्चान्यत् प्रकाशादिविविक्तस्वरूपगुणसमुदयाभ्युपगमात्पातिरिक्तस्य समुदयवाद एवायमपि देशभिन्नयुगपद्ग्राह्यानिर्देश्यगुणसमुदयमात्रत्वात् क्षणिकवादश्चायुगपद्ग्राह्यविधि-ण्वविषयकायनिर्देश्यनिर्विकल्पार्थमात्रत्वात्, अत एव च शून्यवादापत्तिः अनिर्देश्यत्वभावत्वात् खपुष्पवत् ।

सर्वेषामनन्यत्वमपि तु स्व मतेऽपि सर्वानन्यत्वमभिप्रेतमित्याह—अपि चेति सर्वं हि सुखदुःखमोहान्वितत्वात्तदतिरिक्तस्य वस्तुनोऽभावात् सर्वात्मकमतो न कटघटयोरन्यतेति भावः एतमेवोपपादयति—सुखदुःखेति । त्रैगुण्यजालानुच्छेदेनेति, यथाश्मनोः पार्थिवत्वे [illegible] तथा [illegible] सर्वेषु वस्तुषु सर्वविकारजालस्यविच्छिन्नता सुखदुःखमोहात्मकत्वानुच्छेदेन सर्वं सर्वात्मकमिति तेऽस्मीत्यमेवेति भावः । सर्वत्र [illegible] न कोऽपि सत्त्वाद्यतिरिक्तोऽस्तीत्याह—त्रैगुण्येति । सत्त्वाद्यतिरिक्तस्य तु कस्यचित् वस्तुनः [illegible] भिन्नत्वेन सर्वानन्यत्वविधौ प्रतिनियतोपपत्तिर्न स्यात् तत्र [illegible]—यदीति । सर्वत्र सर्वात्मकत्वानभ्युपगमे दोषमाशङ्कते स्यान्मतमिति । समुदयक्षणिकशून्यवादापत्तेश्चेत्यनेन [illegible] यथा [illegible] व्याख्यातुमनाः प्रथमं समुदयवादं [illegible] प्रकाशादीति [illegible] गुणात्मकत्वाभ्युपगमाद-परस्परं परमार्थतो गुणसमान त्रैगुण्यान्वयानतिरेकात् ते च परस्परभिन्नाश्च गुणा युगपद्ग्राह्योऽनिर्देश्य इति [illegible] तद्गुणसमुदयवाद इति भाव । अथवा सुखदुःखमोहानां सत्त्वरजस्तमसां [illegible] निर्विकल्पत्वेन च [illegible] एवमभिप्राय—क्षणिकवादश्चेति । ननु [illegible] सर्व एव भावा भिन्नभिन्ना एव परमार्थतो [illegible] परस्परसापेक्षतामात्रेण [illegible], सोऽयं परमार्थः भावोऽनभिलाप्योऽपरिच्छेद्यो-ऽनिर्देश्यो न कालो नाकालो न सुखं न दुःखं न मध्ये नान्यत्र न सर्वं नास्तीति शून्यमेवेति [illegible] इत्याह—अत एव चेति अनिर्देश्यनिर्विकल्पार्थमात्रत्वादित्यर्थः । तदेव सुखादन्यत्वेन दुःखम्, [illegible]-

१ सि. क. °न्यथा° । २ सि. क. न तु घटः कटादन्यः । ३ सि तथायेत्ता । ४ सि क. कटे घि ।

रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यासंस्थानादीनां घटादिषु रूपादीनामर्थत्वादिपक्षोऽप्यतीतासङ्केतात्रापि—

रूपादीनामानेन न्यायेनान्यत्वेऽपदिष्टे प्रत्युदाहरणाभाव एव ।

रूपादीनामानेनेत्यादि यावत् प्रत्युदाहरणाभाव एव, न रूपं रसादन्यत्, अनन्यघटात्मकत्वात् रूपवत्स्वपरिमाणं प्रसिद्धिविरुद्धसिद्धान्तप्रसङ्गोऽपि ते तत्प्रतिवादिनो दोषापत्तिरिति

5 तैवेति तथैव यावद्घटपटवदिति, पुनश्च समवेऽपि सुखाद्यन्वयमात्रत्वादिमानि यावत् सत्त्वरजस्तमः-

शून्यवादापत्तेरिति, समानत्वार्थो, एवं सुखादनन्यदुःखमित्येतदुपदिष्टम् ।

तमोऽनन्यदिति भाष्यं तदपि—

यथा च प्रकाशादभिन्ना प्रवृत्तिस्तथा नियमोऽप्यभिन्नः प्रकाशात्, प्रकाशस्यात्मत्वप्र-

तिलम्भ एव हि तन्नियमः प्रकाशानन्यत्वात् एतन्नियमलक्षणेन निरुच्यतेऽन्यः प्रकाशा-

10 न्नियम इति, तत्र दोषदर्शनात् ।

(यथा चेति) यथा च प्रकाशादभिन्ना प्रवृत्तिस्तथा नियमोऽप्यभिन्नः प्रकाशात्, प्रकाशानति-रिक्तत्वप्रदर्शनार्थं नियमलक्षणमाह—प्रकाशस्यात्म[त्व]प्रतिलम्भ एव हि तन्नियमः, प्रकाशस्यात्मा—प्रकाशत्वमेव स्वरूपः प्रकाशस्यात्मत्वं तत्प्रतिलम्भ एव हि—तदात्मलाभ एव हि तन्नियमः रूपस्य रसस्य वा प्रकाश्यस्य स्वरूपव्यक्तिर्नियमः, नहि क्रियाप्रवृत्तमसतीव नियामकः कश्चिन्नियमोऽस्ति

15 तत्स्वरूपः। कथं नियमः ? प्रकाशानन्यत्वात्—प्रकाशस्वरूपमात्रम्, एतन्नियमलक्षणेन निरुच्यते योऽन्यः—प्रकाशाद्भिन्नो नियम इति, तत्र दोषदर्शनात् ।

को दोष इति चेदुच्यते—

भिन्नात्मकतायां प्रकाशात्तन्नियमस्य सत्त्वं न स्यात् प्रकाशो वा, तथाऽनियतत्वात् गुणान्तररूपापत्तिरहितस्य सत्त्वस्य प्रकाशस्य चान्यथाप्रकाशनाभावात् रजोवत्, प्रवृत्तिवत्

20 मूलत एव सत्त्वमेवं प्रकाश इति न स्यादनियतत्वाद्वन्ध्यापुत्रवत्, न च तत्प्रकाशात्मकं पुरुषवत् पूर्ववद्वाऽनभिप्रकाशकत्वाद्वा ।

(भिन्नात्मकतायामिति) भिन्नात्मकतायां प्रकाशात्तन्नियमस्य सत्त्वापगमस्य सत्त्वं सत्त्वमेव न स्यात्, प्रकाशो वा—प्रकाश एव न स्यादिति वर्तते, तथाऽनियतत्वात् गुणान्तररूपापत्ति-

---

रिति मते नियमाभावे सत्त्वेऽपि पुनर्नियमाद्युपगमात्तत्र पर्यवस्य—रूपादीनामानेति अनेन न्यायेन—अनन्यत्वमेतत्त्वा

25 तदात्मरूपापत्त्यध्यासमैवेति । तमेव न्यायं दर्शयति—न रूपमिति प्रकाश एव प्राप्ति प्रवृत्तिवत्तेन प्रकाश रसवत्वोऽनन्यत्वं प्रतिपादयता प्रकाशनियमयोरनन्यत्वं पूर्वोपदर्शितमेव प्रख्यापयति—यथा चेति प्रकाशस्यात्मत्वेति प्रतिनियम्य त्यागेन प्रकाश आत्मधर्मं लभते, यावच्च तथाविधस्य प्रकाशरूपत्वात् सर्वकारणेभ्योऽन्य नियमः प्रकाशस्य गुणानां परस्परात्मकेन एतेनैव प्रकाशव्यतिरेकेण नियमस्य दर्शितमिति नियमलक्षणेन प्रकाशात्मत्वं भिन्नात्वमिति भावः । प्रकाशनियमयोर्भेदे दोषमाह भिन्नात्मकतायामिति तत्त्वतयोः प्रकाशनियमयोश्च परस्परमन्यत्वे सत्प्रकाशयोर्नियमेनान्यत्वे

30 मान्यत्वस्यानियतपरिणामात्मकेन गुणान्तरापत्तिरहितत्वात् सत्त्वं सत्त्वमेव न स्यात् प्रकाशः प्रकाश एव न स्यादिति भावः । इदमत्र—तथाऽनियतत्वात्, गुणान्तरापत्तिरूपेण नियतत्वाभावादित्यर्थः सामान्यत्वात् हि सत्त्वं प्रकाश

---

१ सि. क. मध्यता नि० । २ सि क. °मन्यत्व । ३ सि. क. यत्ना । ४ सि सामिन ।

रहितस्य सत्त्वस्य प्रकाशस्य च, गुणान्तरात्मनो गुणान्तरात्मापत्तिरहितत्वादित्यर्थः, शब्दो हि सत्त्वतया प्रकाशमानो रूपाद्यात्मव्यावृत्तस्वरूपेण नियत एव प्रकाश्यते, अन्यथा प्रकाशनाभावात्, व्यक्त्यभावा दित्यर्थः, दृष्टान्तौ यथासंख्यं रजोवत् प्रवृत्तिवत्, यथा प्रकाशात्मनाऽनियतत्वाद्रजः सत्त्वं न भवति प्रवृत्तिश्च प्रकाशो न भवति तथा सत्त्वं सत्त्वं न स्यात् प्रकाशः प्रकाशो न स्यादिति, न केवलं गुणान्तररूपापत्तिरहितस्य स्वात्मसामर्थ्यमात्र एव, किं तर्हि ? मूलत एव सत्त्वमेव—तथा प्रकाश इति न 5 स्यादित्यस्तित्वमेव निराक्रियते, अनियतत्वात्, यदि तस्यैव एव नियतं ततो नास्ति तत्सत्त्वं बन्ध्यापुत्रवत्, न च तत्प्रकाशात्मकं पुरुषवदिति पूर्ववद्यथासंख्यं दृष्टान्तौ ।

इतर आह—

ननु प्रकाशात्मकत्वादेव प्रदीपवत् सत्त्वस्य सर्वतो नियतानियतप्रकाशस्य पूर्वोत्तरभ्य त्त्यभिमुखतायां सति नियामके कुड्यादावभ्रेरिव तमसा नियम्यत्वं तथानन्यथाप्रवृत्ततेति 10 दृष्टत्वादनपह्नवनीयो भेदो नियम्यनियामकयोरित्यभोच्यते, यद्यनियतोऽस्यवसंस्तर्हि, अनियतत्वाद्वन्ध्यापुत्रवत् ।

नन्वित्यादि यावदन्यथाप्रवृत्तता, नन्वित्यनुज्ञापने, प्रकाशात्मकत्वादेव प्रदीपवत् सत्त्वस्य सर्वतो नियतानियतप्रकाशस्य महद्वद्वाराद्यतिसर्परूपादिपिण्डदीपकपूर्वोत्तरभ्यत्यभिमुखतायां सत्यां प्रकाशस्य सति नियामके कुड्यादौ अभ्रेरिव—कुड्यादिनाऽऽवरणेन नियम्यस्य भाव इव वा सर्वनि 15 माभनरोधिना घनपाषाणेन गुरुणा च द्विधापि मोक्षान्तरप्रासिरोधिना तमसा प्रकाशस्य दृष्टिविषयस्वविषयत्वम्, तथानन्यथाप्रवृत्तता,—एवमेते प्रवर्तितव्ये भावोऽप्ययेति दृष्टत्वादनपह्नव

गुणान्तरापत्तिरहित एव तत्र तयोर्निर्भासमाने कस्यापि परिणामस्यानन्यत्वाद्यथारूपेण व्यक्तिरेव भवतीति तत् सत्त्वमेव न स्यात् प्रकाशः प्रकाश एव न स्यादिति भावः । कथं प्रकाशने व्यक्तिरित्याह—शब्दो हीति कथं नियत एव प्रकाशत इत्याह—अन्यथेति । तदर्थे दृष्टा प्रकाशते प्रतिनिर्भासन्त इत्याह—दृष्टान्ताविति । भेदान्तरमत्र सर्वे 20 यदि—न केवलमिति । यथा प्रकाशात्मकत्वाभावानियतत्वात् सत्त्वं न प्रकाशते तथेतरस्यानन्यमपि एवं यथाऽभिनियामकस्यात्म अनभिरतमिव न प्रकाशते एवं सत्त्वमपि अवश्यनियमोऽभिमतत्वात् प्रकाशकेभ्यासभेदात् पूर्ववदिति । ननु सत्त्वं प्रकाशकं प्रकाशत एव न तदात्मेव प्रतिबन्धः तथा च तत् सर्वत्रैव सर्वदा प्रकाशकं भवेत् यदि नियामकेन केनचित् नियम्येत तत्प्रतिनियमात्मकत्वे नियम इति न तत्सामर्थ्यो न वाऽप्रकाशकत्वमित्यापद्यते नन्विति । ननु नियतानियतवस्तु प्रकाशात्मकं सत्त्वं भवेदात्म अनन्यनियतया सर्वतो प्रकाशते व्यभिप्रतिनियतायामपि कथं सर्वं प्रकाशयेदित्याह— 25 महद्वद्वारादीति एतत् अवश्यंभवत्यत्र प्रवर्तितं हि तत्, अत एव महद्वद्वारादि पूर्वोत्तरवस्तुप्रकाशेऽभिमुखत्वे तथा च सर्वं प्रकृत्य प्रकाशवैशिष्ट्यमपीत्येऽभ्यसामर्थ्ये इति भावः । कुड्येन्धनं प्रकाशो वा अनुपपन्नत्वमित्येतः भावः तिर्यग्भवनमात्मनुत्पन्नत्वं सर्वत्रिदमनन्तमपि अनुपपन्नत्वमित्येतम्, तत्र अनन्तं यत्नमपि मोक्षान्तरप्राप्तिरूपं आवरणमात्रेण इत्यादिना गुरुसमानेन घनपाषाणेन यथा प्रतिरुध्यते तथा गुरुतरत्वमात्रेण तमसा तत्त्वस्य नियतानियतविषयप्रकाशनोन्मुखः प्रकाशो नियम्यत इत्याह—कुड्यादिनेति । तत्त्वतस्तोऽत्यन्त नियम्यत्वम् सार्वत्रिकत्वार्थविशेषप्रतिपत्ति- 30 कत्वेन नियतविषये प्रवृत्तत्वमित्याह—तथेति । पूर्वेऽप्यतरवर्ती । तथा च तत्तत्त्वतोऽभिमानोऽपि नियम्यत्वं तमसः कुड्यादिघन-पाषाणेऽपि नियामकत्वमत एव च नियम्यनियामकयोर्भेदो नियतत्वमस्तीति भावः । एवं प्रकाशनियमयोर्भेदे सत्यमपि

1 क. °यावृत्तता । 2 सि क. °नियम्यत्वं । 3 सि क. गुरुत्वेन ।

गीतो भेदो नियम्यनियामकयोः, तस्मादन्यो नियमः प्रकाशनिरोधोच्यते—यदनियतोऽसावर्थस्तर्हि-यदि सत्त्वमेवानियतः प्रकाशोऽर्थस्तर्हि सावनियतत्वादन्येवत् ।

एवं हि कार्यं कारणेऽस्तीति घटते यदि तत्त्वं नियतमनन्यथावृत्तिकार्यमिति, तत्र सन्निधिवर्त्ततेः सधार्यत्वात् सन्नियतो वर्त्तत इति ।

5 एवं हीत्यादि, यतस्तेन व्याख्यानमनिष्टपादनद्वारेण कार्यं कारणेऽस्तीति एतद्दर्शनमेवमेव घटते यदि तत्र नियतमिति, किमुक्तं भवति ? अनन्यथावृत्तीत्युक्तं भवति यथा वर्त्तितव्यं तथैव वर्त्तते, नान्यत्प्रकारमनेन च वर्त्तते नान्येन केनचिद्वर्त्तते तथानन्यथावृत्तिरस्य तदिदमनन्यथावृत्ति कार्यं कारणे सदिति प्रत्ययमभ्युपगन्तुम्, किं कारणं ? तत्र सन्निधिवर्त्ततेः सधार्यत्वात्—तत्र कारणे सन्निध्यर्थो वर्त्ततिः सधार्यः सन्नियतो वर्त्तत इति, अविशेषवद्विपर्ययविपर्ययवर्त्तवया सन्निपातपक्षः सधार्या इत्यत्र 10 वर्त्ततेः सन्निधिमवनार्थवाचित्वात्, वर्त्तते नियतः सन्निहितोऽस्तीत्यर्थः ।

इतर आह—

न आधिक्येन यतस्त्वाधिको यमो नियमः, तमोऽनुग्रहाच्च स चानन्यथावृत्तिरूपता, तस्मात् सत्त्वं तमोऽनुगृहीतं तथाप्रकाशात् न स्वतः एवेत्यतस्तथासत्, तमसोऽपि सत्त्ववत् पृथगपरिसमाप्तरूपत्वात् तमोनियमनाप्यप्रकाशात्मकसत्त्ववत् तमसोऽपि हि स्वरूपव्यक्ति-15 रसमाप्तरूपैव तस्य तथाव्यक्तेः सत्त्वप्रकाशनप्रतिलम्भत्वादिति तथाप्रकाशनं व्यक्तिः प्रकाशात्मकसत्त्वानुग्रहाद्भवति, अनियतश्च कथमन्यनियमने प्रवर्त्तेतेत्यादिः यावच्च परिणामस्य तत्रैवोक्तत्वादिति ।

(नेति) न आधिक्येन यतस्त्वात्, नियम्यस्याधिक्यार्थत्वादधिको यमो नियमः सोऽत्र विवक्षितो न सन्निधिमात्रवृत्तिः, कोऽसावधिको यमः ? तमोऽनुग्रहात्, स चानन्यथावृत्तिरूपता,

20 तत्सान्निध्यानुमतम् प्रकाशोऽन्येन स्यात् अपरिणामित्वादित्युपपत्तिः—यदीति [illegible] तदा [illegible] नियतत्वाद्गम्यतः प्रमाणानपेक्षत्वादिति भावः । ननु प्रकाशे यदि [illegible] नियतो भवति तत्र तदर्थत्व [illegible] [illegible] स्यात् [illegible] तत्र [illegible] इत्याह—एवं हीति । कारणे कार्यस्य नियतत्व-[illegible] कोऽभिप्राय इत्याह—किमुक्तं भवतीति कारणे कार्येण येन प्रकारेण वर्त्तितव्यं तेनैव प्रकारेण तत्र तस्य [illegible] नन्यथावृत्तित्वं तत्र नियतत्वमिति भावः । केन प्रकारेण वर्त्तितव्यमित्यत आह—नान्येति [illegible] वर्त्तितव्यं [illegible]-25 त्मना येनैव वर्त्तते कार्यं नान्येन केनचिदित्यर्थः । यदि नियमोऽन्यथा [illegible] वर्त्तते तर्हि न [illegible] [illegible] भावः । तथा च प्रकाशत्वसमानार्थक एव नियम इति [illegible]—तत्रेति । [illegible]—वर्त्तत इति । [illegible] इतिनियमे [illegible] [illegible] सन्निधिमात्रेण इत्यपि तमो न नियामकं, तथा च न प्रकाशः [illegible] न [illegible] इतिमात्रेण कारणे कार्यस्य सत्त्वात् [illegible] आधिक्येन भवति एव तादृशे नियम तमोऽनुग्रहादेवेति तत्र प्रकाशस्यापि तमोऽनुग्रहादिना [illegible] [illegible]—आधिक्येनेति तमसोऽनुग्रहादि एव 30 तत्त्वं [illegible] [illegible] प्रवर्त्तते [illegible] [illegible] तत्र [illegible], अत एव [illegible] [illegible], एवमेव वर्त्तितव्ये नान्योऽन्यथेति तमसोऽनन्यथावृत्तिरूपता नियम एवमेवानुग्रह इति भावः ।

१ टि. क. 'ब्दादि ।

तमसाऽनुगृहीतस्य सत्त्वस्य प्रत्यासन्नरूपेण रूपान्तरमिवृत्त्याऽनन्यथात्विरूपता, शब्दोऽयं न रसो न रूपं नाकाशादि चेति, तस्मात् सत्त्वं तमोऽनुगृहीतं यथाप्रकाशते न स्वत एव, तस्मादन्यः प्रकाश-नियम इत्येवमासत्, तमसोऽपि सत्त्ववत् युगपदपरिसमाप्तरूपत्वात्, सत्त्वप्रकाशनियमने स्वत सत्त्व-प्रकाशनाकाङ्क्षित्वात् तमस्त्वम्यवेनापरिसमाप्तमेव, तमोनियमनापेक्षप्रकाशात्मकसत्त्ववत्, तद्व्याख्यानं तमसोऽपि हीत्यादि, तमो हि सत्त्वप्रकाशरूपव्यक्ति सत्त्वप्रकाशनप्रतिबन्धकत्वादिति कुर्यादप्रकाशित यथानियतिव्यक्तिं, किं कारणं? तस्य तथाव्यक्तेः सत्त्वप्रकाशनप्रतिबन्धकत्वात्, यस्मात्तथाप्रकाशनं व्यक्तिरिति, इतिशब्दस्य हेत्वर्थत्वात्, नियमनयोग्यतया हि तमसः प्रकाशन सत्त्वस्य व्यक्तिः, सा च प्रकाशात्मकसत्त्वानुग्रहाद्भवति, सत्त्वाप्रकाशिततमोनियमनापरिसमाप्तरूपस्य प्रकाशनानुग्रहे सत्य-नियतत्वात्, न च स्वयमनियत नियमयितुमन्यं समर्थं वन्ध्यापुत्रवदिति आह—अनियतश्च कथमन्य-नियमने प्रवर्तेतेत्यादिरत्र उत्तरः प्रागतीतमन्याख्यातिवेदम् एवमस्तु नान्योरित्यादिपूर्वोत्तरपक्षप्रपञ्चात्मको वाचक परिणामस्य तत्रैवोक्तत्वादिति, तद्यथा—एवमस्तु मानयोरितरेतरानुग्राहिता, तत्राप्यसाधारण-प्रवृत्त्यभावात्तनोदयवद् ज्ञानशिबिकवाहकवत्सम्पूर्णशक्तिता चाऽप्रकर्षः—अनियत इत्यर्थः, इति कार-णमेव न स्यात्सम्पूर्णशक्तित्वादुपहतवीजवत्, असत्करणादिभ्योऽन्यतो न तत्स्वरूपप्रकर्षः, यदा च सुदूरमपि गत्वा प्रागपूर्वेरसत्कार्यत्वं मा भूदिति प्रकर्षः परिणामादेव तदा परिणामस्यान्यत्र वृत्त्यसा-परिणामकत्वात् पुरुषमात्रवृत्तित्वमेव नान्यत्र वृत्तोऽन्यथान्यथा करोति परिणामित्वात्, एवं तर्हि पूर्वमनुग्राहकत्वादेवात्मप्रवृत्त्यात्मकत्वं गुणस्य, अनियतरूपेणात्मप्रवृत्त्यात्मकत्वमित्यर्थः, को हि विशेषस्त-मोनियमनात्वे, क्षीरदधिपरिणामकालवत् पूर्वं न प्रवृत्तं पश्चाच्च प्रवृत्तमिति, न, परिणामस्य तत्रैवोक्त

एतस्मिन्नेव प्रवर्तितव्ये नातोऽन्यत्रेति पूर्वोक्तिसमस्तग्रन्थवासितत्वमर्थं निदर्शयति—शब्दोऽयमिति । तमः नियमनेऽपरिसमाप्तरूपम् तत्र यदर्थं सत्त्वप्रकाशनापेक्षित्वात्, तमोनियमनापेक्षप्रकाशात्मकसत्त्वपरिग्रहानुमानेन यतो नियामकत्वं तमसो न सम्भवति तस्मात्तत्स्वाभिप्रेतमुपरचयति—तमसोऽपीति पृथक्त्वमपेक्षते अत इति यावत् सत्त्वप्रकाशनियमने—सत्त्वस्य प्रकाशं नियमयितुमित्यर्थः । अप्रकाशमेव यदि तमसः कार्यं तर्हि तत् सत्त्वस्य प्रकाशं रुणद्धि मा प्रापि [illegible] नैवम्, तत्सामर्थ्येन नियमनारम्भेण प्रकाशनेन दृष्टान्तमिति तत्र सत्त्वप्रकाशनापेक्षत्वादनियममिति अपरिसमाप्तरूपमेवेति व्याचष्टे—तमो हीति । नियति—नियम । सत्त्वेति सत्त्वेनाप्रकाशितस्य तमसोऽन्यनियमनेऽपरिसमाप्तरूपत्वेनैवार्थः । प्रकाशनप्रवर्तननियमनादौ कालस्व-भावादीनां परानुग्राहकत्वेऽपि प्रधानत्वासामर्थ्यं भावयति—एवमित्यादि । व्याख्यातपूर्वं एतदर्थं ग्रन्थः प्रवर्तनात्र नियम-कत्वो [illegible] इत्यर्थं दर्शयति—अनियत इत्यर्थं इति । अनियतरूपेणेति न च तत्सम्बन्धात्म-कत्वात् पूर्वकम् अनभिव्यक्तोऽपि प्रत्येव पूर्वमिति [illegible] तदात्मैव च सत्त्वस्य पूर्वोत्तरावस्थाऽनुगमता भवति सत्त्वस्य पूर्वत्वात् प्रागसत्त्वावस्थायां [illegible] तमोनियमनादेव भवति तत्रापि तत्त्वं न यतो नियतत्वाभिमतमपि तदनियतरूपेणात्मप्रवृत्त्यात्मकमिति व्याचष्टे । यदि तत्त्वं तदैव प्रवृत्त्यात्मकं वर्तते अपरिणामित्वेन वस्तुस्वरूपमात्रत्वात्, परिणामात्मता हि गुणा [illegible] इति तस्याप्यनुपपन्नत्वात् तस्मात् प्रकाशात्मैव प्रतिनियतत्वा नियामकत्वं वा [illegible] इति पूर्वमेवोक्तत्वात् न तत्र [illegible]—परिणामस्येति । प्रकाशकस्तयोर [illegible] इति

---

१ सि॰ क॰ तमसो । २ सि॰ क॰ नियति । ३ सि॰ क॰ व्यक्ति । ४ सि॰ क॰ प्रवर्तेत इ । ५ सि॰ क॰ तमस्त्व-वर्तेता । ६ सि॰ क॰ वैशिष्ट्ये वाच्ये ।

स्यादित्येव ग्रन्थः समानोऽत्रापि, अत एतस्तु ग्रन्थोऽर्थतः समानगमनिकोऽपि विविच्य लिख्यते भावनार्थं विशेषेणाग्रुप्यत्वात्।

तथा—

प्रकाशात्मैव तु नियमः, इतरथा स प्रकाशो न स्यात्, तथाऽनियतत्वात्तथाऽभूतत्वात्

5 घटपुरुषवत्, य एव नियमः स एव प्रकाशः, तथानियतत्वात्तथाभूतत्वात् घटघटस्वात्मवत्, नियम्यनियामकत्वाभावोऽध्यनपायाणवभेति चेन्न, तदात्मन एव तथानियतत्वात्, सन्निधिमा त्रात् पूर्ववन्नियमनात्।

(प्रकाशात्मैवेति) प्रकाशात्मैव तु नियम इतरथा सः प्रकाशो न सः, तथाऽनियतत्वात् तथाऽभूतत्वादिति असैवार्थकथनं प्राक्तनप्रयोगस्थानवत्, रूपादिस्वरूपमिपदार्थप्रकाशनाम् प्रकाशः स्वात्म-

10 न्येवेति स्वमतेन घटपुरुषवत्, यस्तथाऽनियतं तत्र प्रकाशो यथा घटः पुरुषे न नियतो घटे च पुरुषः, यो वा प्रकाशः स तथानियत एव यथा रूपरसादि श्रोत्रप्रतीतोदाहरणमेव घटघटवदिति, य एव नियमः प्रकाशस्य रूपान्तरनिवृत्तिरूपं नियममन्तरेण प्रकाशमात्रमावृत्यर्थमाम्नायस्वरूपमुक्तम्, इदानीं च एव नियमः स एव प्रकाश इति तयोरनन्यत्वप्रापणम्, तथानियतत्वात्—तेन प्रकारेण नियतत्वात्, रूपेण रूपान्तरेण रसाद्यात्मनिवृत्त्या प्रकाशस्य नियतत्वात्, तथाभूतत्वादिति अस्यैवार्थकथनम्, वृत्ति-

15 नियतिम्यतीयामेकार्थत्वं, घटघटस्वात्मवत्, यत्तथानियतं यत्तथाभूतं यत्तथाप्रकाशं तदेव तत्, यथा घट एव घटस्वात्मा वस्तुमन्तरेण न भवति न तत्तथानियतं तथाभूतं तथाप्रकाशं वा यथा पुरुषः, नियम्यनियामकत्वाभावोऽध्यनपोपायणवत्—यथा गौः प्रवर्तमाना नियम्यते अध्यनपायामेन नियामकेन, तयोरन्यत्वमेवं सत्यनयोरित्येवत्र न, तदात्मन एव तथानियतत्वात्—तथैवात्मा स एव वाऽऽत्मा तदात्मा तथैव प्रकाशात्मनो नियतत्वात्, तस्मादेव तेनैव वाऽऽत्मना प्रकाशात्मन एव

20 नियतत्वा[त् सत्त्व]तमसोर्भेदाभावाद्गोऽध्यनपायाणवद्भेदसाधर्म्याभावादयुक्तं दृष्टान्त इति वक्ष्ये,

तथापि प्रकाशनियमयोरनन्यत्वऽभावस्तेऽपीत्यर्थ । प्रकाशात्मकत्वं नियमस्य साधयति—प्रकाशात्मैवेति यदि प्रकाशः प्रकाशात्मना नियतो न स्यात् अन्यात्मनापि स्यादिति स प्रकाश एव न स्यात् न चैवम्, तस्मात् प्रकाशात्मना नियतत्वम् प्रकाशात्मैव नियमः प्रकाशो हि तदात्मने नियतमर्थं प्रकाशयन् प्रकाशः स्यादन्यथेति भावः दृष्टान्ते व्याप्ति प्रदर्शयति। व्यतिरेकव्याप्तिमाह—यो न इति। व्याप्तिरेव नियमः यस्तु नावश्यिम्याप्तिरनपते नियमात्मकः प्रकाश

25 इत्यत्र—एवमन्वयव्यतिरिति। प्रकाशस्य नियमो भवतु नियमात्मा तु न प्रकाश इत्याशङ्क्याह—इदानीमिति प्रकाशो हि रूपं रूपात्मनैव रसादिव्यावृत्तिरूपेण नियतं प्रकाशयतीति नियम एव प्रकाश इत्यत्र रूपेति। व्याप्तिनियतप्रकाशार्थं पर्याय- त्वमाह—वृत्तीति वृत्तिः—व्याप्ति नियतिः—नियमः व्याप्तिः—प्रकाशः। दृष्टान्ते हेतुं व्यवस्थापयति—यत्तथेति। नियम्यनियाम कयोर्भेदव्याप्यत्वमित्यभिमानेन परः शङ्कते—नियम्येति। दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यमभिप्रेत्य परिहरति—तदात्मन एवेति प्रकाशात्मना सत्त्वस्यैव प्रकाशस्यैव वा तेन प्रकारेण नियतत्वादित्यर्थः प्रकाशस्यैव नियमरूपत्वं परिस्फुरणात् तयोर्भेद इति,

30 गोऽध्यनपायणवत्त्वं नास्ति तयोर्भेदस्य प्रकाशान्तरेण नियतत्वात् प्रकाशनियमयोस्तु नान्यता भेदसिद्धेरिति वैषम्यम्, तत्र- एतच्चैव पैरे प्रकाशात्मत्वमनुसन्धित्वाभिधानमपि तयोः यथा न नियामकं तयोरपीति नियामकं न भवेत्, किन्तु नि

1 सि. क. इत्यादपाठः। 2 सि. क. तथात्मत्व्।

तद्व्याख्यातार्थमाह—सन्निधिमात्रात् पूर्ववदनियमनात्—इह तमःसन्निहितमपि प्राह्य सन्निधिमात्रादेव नियामकं स्वयमनियतत्वात् सत्त्वाधीननियतित्वात् किन्तु नियम्यमनियमनात् ।

कस्तर्हि नियामकः ? उच्यते—

य एवासौ सत्त्वस्यात्मा तथानियम्यव्यक्तिस्वरूपः प्रकाशः स एव नियामकः, तथानियमविधेः, इतरकर्तृकुम्भकारादिवत्, तमोनियमात्मरूपापादनात् ततस्तदभिमतनियामकत्वविपर्ययापत्तिः, तमसो नियम्यत्वात्, सत्त्वस्यैव नियामकत्वात् इतरतयात्मरूपापादनात्तमोवत्, तमोऽपि हि स्वमतेनेतरयोस्तथात्वरूपापादनादृते किमन्यत् करोति ? एवञ्च नीचतम एवाऽऽपद्यते सत्त्वमेव नियामकम्, तथाप्रकाशेन नियम्यत्वात् ।

(य एवेति) य एवासौ सत्त्वस्यात्मा प्रकाशः स नियामकः, कथमिति चेदुच्यते यस्मात्तथा नियम्यव्यक्तिस्वरूपत्वेन प्रकारेण शब्दादिनियतत्वेन नियम्यव्यञ्जनस्वरूपः स एव—प्रकाश एव, कुतः ? तथानियमविधेः—येन हि प्रकारेण नियमस्य विधिः शब्दस्वरूपेण प्रकाशमानस्य शब्दस्य रूपायमात्मना नियता प्रकाशमानता नियमविधिः, तस्मात्तेनोः प्रकाश एव नियमः, दृष्टान्त इतरकर्तृकुम्भकारादिवत्—यथा घटस्य पिण्डशिवकादिभावेनाभिव्यज्यमानं तथा तथा प्रकाशयता कर्त्रा कुम्भकारेण नियमकारिणा निर्वर्त्यते नियम्यते नियते रूपेऽवस्थाप्यते नाप्रकाशमानमप्रवर्तमानञ्च, सत्कार्यवादाभ्युपगमात्तदेककरणादिहेतुसामर्थ्याच्च, तस्मात् स कर्ता प्रकाशस्थानीयो नियामकः पिण्डशिवकादेर्नियमस्य, तथा प्रकाशस्तमसः, कुतः ? तमोनियमात्मरूपापादनात् सत्त्वेनैव हि तथा तथा प्रकाशमानेन तमसो नियमरूपमापाद्यते मृद्व्यवत् तथाप्रकाशयता कर्त्रा कुम्भकारेण तदात्मलाभहेतुत्वात्, ततस्तदभिमतनियामकत्वविपर्ययापत्तिः तमसो नियम्यत्वात् सत्त्वाधीननियतित्वात् सत्त्वस्यैव नियामकत्वात् पक्षधर्मविपरीतता, सत्त्वापाद्यनियमात्मरूपता प्रसक्ता, सत्त्वाप्रकाशिते नियमाभावात्, सत्त्वापादितं हि तमसो नियमात्मरूपं तस्मात्तमोनियमात्मरूपापादनात् सत्त्वं नियामकमितरतयात्मरू-

---

न्यमेव स्यात्, सत्त्वेनोद्भूतस्यैव तमस प्रतिनियमनियतित्वात् तस्मात् प्रकाशात्मन एव नियतत्वमित्याह—यद्वेति । यथा सत्त्वस्यात्मा प्रकाशः शब्दादिनिर्वर्त्यप्रकारेण प्रवर्तमानव्यक्तिस्वरूपः प्रवर्तकस्तथा स एव प्रकाशः शब्दादिनियतत्वेन नियम्यव्यक्तिस्वरूपो नियामक इत्याह—य एवासाविति । प्रकारेण प्रकाशमानस्यैव शब्दस्य शब्दस्वरूपेणैव प्रकाशमानता न तु रूपादिरूपेणेति तमसा नियम्यते प्रकाशाप्रकाशिते तमसाऽनियमनादित्यभिप्रायेणाह—तथा नियमविधेरिति । दृष्टान्तं करोति—यथेति पिण्डशिवकादिप्रकारवशीकं घटरूपं तत्तद्रूपेण प्रकाशयन् कुम्भकारो यथा प्रतिनियतरूपेण नियमयति न त्वप्रकाशमानं न चाऽप्रवर्तमानं नियमयति तथैति भावः इतरत्-मृद्व्यादि कर्तृ प्रकाशयितृ प्रवर्तयितृ यस्य पिण्डादेः तस्य कुम्भकार इवेत्यर्थः । सत्प्रकाशमानप्रवर्तमानस्यैवेतरनियम्यत्वे हेतुमाह—सत्कार्येति । तन्मते हि असदसत्प्रवर्तमानस्याऽप्रवर्तकत्वात् न तत्त्वकर्म प्रकाशं रजोकर्म प्रवृत्तिमात्रिक नियमं करोतीति तस्य नियमकर्तृता तत्त्वतोऽभिप्रेताह—तमोनियमेति एवञ्च तमस एव नियम्यत्वं नियामकत्वञ्च सत्त्वस्य इति त्वदभिमतविपरीतत्वप्रसक्त्या तम सत्त्वाधीनियमम्, नियम्यनियामकत्वात् नौकर्मकर्तृपाक्षधर्मपीति नेदपाकर्मोदीरितकर्मतेति भाव । सत्त्वस्य नियामकत्वमेव दर्शयति—सत्त्वं नियामकमिति इतरत् तमसः तथात्मरूपापादनात्—नियमात्मरूपापादनात् तमोगुणेऽपि सत्त्वरजःकर्मभूते प्रकाशमाने तदतत्स्वरूपेणोपादाय कार्ययैव नियमेन

1 सि. नियमविधिनियमः ।

पापादनात्तमोवत्, तमोऽपि हीनावि तमसोऽपि हि नियामकत्वमेवमेव युज्यते, [तमोऽपि] नैयत्ये-
न हीतरयोः सत्त्वरजसोरात्मस्वरूपापादनं कुर्यादन्यथा इतरस्वरूपापादनाद्वे तमः किमन्यत् करोति ?
तयोर्हि सत्त्वरजसोरात्मस्वरूपतापादनमेव कुर्वन्नियामकमित्युच्यते यथा तमः पूर्वं प्रकाशप्रवृत्त्या-
रम्भायामनियतयोः सत्त्वरजसोस्तथानियमनान्नियामकमेव सत्त्वमपि इतरयोः नियमात्मस्वरूपापादनाभि-
5 प्रायकमस्तु को दोषः ? एवञ्च नौवत्तम एवापद्यते—एवञ्च सत्त्वस्यैवोक्तविधिना नियामकत्वान्नौस्थानीयं
नियम्य तम एव स्यात्, न नियामकं, लम्बनपाषाणस्थानीय सत्त्वमेव नियामकं न नियम्यं स्यात्, किं
कारणं ? तथाप्रकाशेन नियम्यत्वात्, यथा येनोक्तप्रकारेण प्रकाशेन नियम्यत्वं मोहस्य, तस्मात्तमसः
सत्त्वेन नियम्यत्वानिर्णयः, तस्मात् प्रथमप्रकाशिते तमसो नियतत्वाभावात्तमसः प्रकाशेन तथानियम्य-
त्वात्तदात्मन एव तथानियतत्वादिति साधूक्तम् एवं तावत्सत्त्वतमसोर्भेदमभ्युपेत्य विपर्ययापत्त्या
10 नियम्यनियामकत्वानिरासस्य हेतोरसिद्धिरुक्ता ।

भेद वा सत्त्वव्यतिरिक्तं तमोऽभ्युपेत्य इत्यत आह—

तथाप्रकाशानतिरिक्तस्वरूपत्वाद्वा नियमस्य कुतोऽनौलम्बनपाषाणभेदसाधर्म्यम् ?
भेदे सति लम्बनपाषाणो नौविलक्षणो नावं प्रवर्तमानां निरुणद्धीति युज्यते, न तद्रूपत्वमत-
द्वृत्तित्वादिति चेन्न तमसः स्वनियमयत्तदात्मन एव नियतत्वात् अन्यथा सत्त्वं न स्यात्
15 प्रकाशो वेत्युक्तत्वात्, तथाऽन्यथा तु नियत्यभावात् प्रकाश एव नियमः ।

(तथेति) तथाप्रकाशानतिरिक्तस्वरूपत्वाद्वा नियमस्य—उक्तप्रकारेण रूपादिप्रकारेण च या
प्रकाशस्वरूपानतिरिक्तस्वरूपत्वान्नियमस्याभिव्यक्तेः कुतोऽनौलम्बनपाषाणभेदसाधर्म्यम् ?—न नौरपि
कः ? लम्बनपाषाणस्य भावो भेदस्तत्साधर्म्यमनौलम्बनपाषाणभेदसाधर्म्यं तत्कुतः सत्त्वतमसोर्भेद-
साधर्म्ये ? भेदाभावान्निर्णयः, ततो दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः साधर्म्याभावादयुक्तमिति नैयत्यं दर्शयति—
20 भेदे सति लम्बनपाषाणो नौविलक्षणो नावं प्रवर्तमानां निरुणद्धीति युज्यते, न तु तथाप्रकाशातिरिक्त-
तत्त्वरूपो मोहो नियामकोऽस्त्येतयोः, लम्बनपाषाणनिर्भावमात्रफलत्वात्तो न युज्यते न तद्रूपत्वमतद्वृत्तित्वा-
दिति चेत्—आत्मत्वं प्रकाशनमात्रं सत्त्वस्य वृत्तिर्नियमयन्तु तमसस्तथात्वस्य नियमात्तद्वृत्तित्वात्

सत्त्वरजसोः तथात्वमवगतीति सत्त्वरजसोरात्मस्वरूपापादनमेव करोति अन्यत् [illegible] तत्त्वमपि [illegible] प्रकाशेन तमसो नियामकत्वमापादयतीति तदेव नियामकमित्याह—तमोऽपीति । एवमेतदिति—तस्मादिति । ननु [illegible]
25 भेदात् [illegible] नियतस्य [illegible] प्रकाशरूपं प्रवृत्तिरूपं नियमरूपं [illegible]
[illegible] नियम इति नियमं प्रकाशानतिरिक्तत्वात् [illegible]
[illegible] नियमरूपत्वाच्च तथाच सत्त्वतमसोर्नौलम्बनपाषाणभेदसाधर्म्यमिति अभि-
प्रायेणाह—तथेति । भेदे सतीति नौलम्बनपाषाणयोर्भेदे सतीत्यर्थः । [illegible]
[illegible] नियामको भेदाभावान्नौलम्बनपाषाणभेदसाधर्म्यं युज्यत इत्याह—न त्विति । तत्त्वं न नियमरूपम्
30 [illegible] तमसो नियम एव [illegible] लम्बनपाषाणवदभ्युपगम्यते—अत्रात्मतमिति ।

1 नि क. [illegible] । 2 नि क. [illegible] । 3 नि क. [illegible] ।

त्तिभेदाच्च न नियमेन सत्त्वस्य तमसश्च न प्रकाशनमित्यस्ति भेद इत्येतच्च न, तमसः स्वनियमवत्त्वात्मन एव नियतत्वात्—यथा तमसः स्वो नियमः प्रागुक्तः पश्चात् स्वत एव तमःस्वात्मना नियतस्तमसा विनाऽभूतत्वात्तत्त्यागेन वृत्तेस्तदधीनत्वात्तद्रूप एव तदात्मन एव नियतत्वात्तथा सत्त्वप्रकाशवृत्त्यनतिरिक्तस्वरूपस्तमोनियमः सत्त्वान्यतिरिक्तः प्रकाशाधीनत्वात्तदविनाभावात्तदपरित्यागेन प्रवृत्तेस्तदात्मन एव नियतत्वादिति । किञ्चान्यत्—अन्यथा सत्त्वमित्यादि—यदि स्वत एव नियमो न स्यात् तयोऽ 5 न्यथा सत्त्वं सत्त्वमेव प्रकाशो वा प्रकाश एव न स्यात्तथाऽनियतत्वात्पुरुषवत् प्रवृत्तिवत्, मूलत एव तथा प्रकाश इति न स्यादनियतत्वादन्यापुत्रवत् पुरुषवदित्युक्तत्वादिति, तथाऽन्यथा तु नियमाभावात्—प्रकाशाप्रकाशिते तमसो नियमाभावादनियतस्य चाऽभावात् प्रकाश एव नियम इति । साम्प्रत मर्थेन कारन प्रकाशनमित्यादि यावत् प्रवृत्तिरिति प्रासङ्गिकं तदेव प्राय तत्रोत्तरमपि । तत्रापि सत्त्वस्यापि तमोवदपरिसमाप्तरूपत्वादित्याद्यपरविपर्यासेन यथायोगाश्रयोपन्यासं यावदुत्ताप्यसाहाय 10 कश्चित्साधावाहवनीयवद् ध्यानशिबिकावाहकवत् यावद्बोपहतबीजवदिति वाच्यम्, तस्मादिदं व्याख्यानार्थं नियामकाभावस्य च पर्याप्तत्वेनोक्तत्वात् ।

एवमेकैकविनिवृत्तस्यापुरुषत्ववदित्यादि यावन्नञ्वृत्त्यपवर्तनं प्रवृत्तिस्थाने नियमतश्च, पुनश्च नियमस्यात्मैव वा त्रीण्यपीति पुरुषवस्थायवन्नञ्वृत्त्यपवर्तनं यावत्सुखादनन्यदुक्तमिती

यथा पुरुषः तमोनियमदर्पे तथैव प्रकाश एव नियमस्य इत्याह—तमस इति तमसो हि स्वार्थे नियमः स तु पर्वत्वादेव 15 पूर्वेभ्यः प्रकाशावस्थायां हि व्यवहृततया इष्यते वैयग्र्यावस्थायां तमः स्वात्मनैव न तत्त्वेन भवन् तमोव्यतिरिक्तेनाभवन् तमसोऽन्यप्रकाशेऽभावोऽप्रतिबद्धात्मैव एव नियम इष्यते तथैव सत्त्वधर्मप्रकाशात्मैव नियमः तमसः सत्त्वप्रकाशरूपतया सत्त्वधर्मे प्रकाशमानस्य तेन नियमनात् प्रकाशाधीनत्वात् प्रकाशं विनाऽभावात् प्रकाशपरित्यागेनाप्रवृत्तेः प्रकाशात्मन एव नियतत्वादिति भावः । प्रकाशनियमयोर्भेदे तु सत्त्वस्य सत्त्वतया प्रकाशस्य प्रकाशतया प्रवृत्त्यपेक्षी न स्याताम्, तयोर न्यथाऽसत्तया नियतत्वाभावात्, सत्त्वात्मना प्रकाशात्मना चानियतत्वादेव हि एवं प्रवृत्तौ सत्त्वं प्रकाशो वा न भवति सत्त्व- 20 प्रकाशयोश्च तयोरनियतत्वेऽन्येनापि नियतत्वाभ्युपगमेन गुणान्तरापत्तिप्रसङ्गपरिणामाभ्युपगमात् [illegible] एव न स्यात्तथा च कथं सत्त्वं सत्त्वं भवेत् प्रकाशकार्यं हि सत्त्वम्, तदभावे च न तत्कार्यं सत्त्वं स्यात् प्रकाशश्च कथं प्रकाशः [illegible] सामान्यादिसाम्येनाह—अन्यथेति । [illegible] । न केवलं सत्त्वं सत्त्वमेव प्रकाशः प्रकाश एव न स्यादिति [illegible] एव दोषोऽपि तु तयोरसत्त्वमेव सत्त्वादे [illegible] मूलत एवेति । सत्त्वस्य प्रकाशत्वस्याऽनियतत्वे च सत्त्वेन तमसोऽप्रकाशकत्वाद्विनियमकत्वं तमो न भवेत् गुणानामन्योन्याश्रयतया सत्त्व 25 [illegible] नियमपरित्यागस्य तदभाव एव स्यात्, तस्मात् प्रकाशात्मैव नियमोऽभ्युपेयः इत्याह—तथाऽन्यथेति । अथ साम्प्रत सत्त्वादी [illegible] माधुपसर्वथोऽस्तमयथा एव [illegible] [illegible] इत्याद्य [illegible] [illegible] सत्त्वात्—साम्प्रतमित्यादिना एवं नियामकत्वं तमसो न सम्भवतीति सांख्यम् । अथ यथा पुरुषः [illegible] [illegible] एव तथापि [illegible] सः 30 तथा [illegible] प्रधानम्, तथापि [illegible] एव प्रधानमिति [illegible]—एवञ्चेति । तदेवं [illegible] प्रधान [illegible] गुण [illegible] भावे वा [illegible] पूर्व एव मन्त्रोऽप्यपि मान्य इत्याह

---

१ सि. क. प्रवर्तमान । २ सि. क. प्रवृत्त । ३ क. तत्त्वस्य । ४ सि. क. प्रवृत्त° । ५ सि. क. विरत ।

यदूरम्, अत्र तु विशेषः सुखादनन्य एव मोहः, अनारम्भत्वेऽप्युपादानत्वात् सुखस्यासत्य-त्वित्यादिप्रक्षेपपरिहारं पूर्ववत् ।

(एकत्रेति) एकत्रैकैकविनिग्राहकत्वादुपलब्धत्वविशेषादि वाचनाप्रत्यावर्तनमिति प्रागुक्त भङ्गन क्रममात्रत्वं स्यादन्येनमिति तथैवाशिष्यमिति समानत्वात्, अत्र तु प्रवृत्तिरेव प्रधानं प्रवृत्त्यापत्तिसम्भ-
5 वप्रसत्वात् प्रवृत्तिप्रकरणमिति प्रवृत्तिमात्रत्वे प्रधानमप्युपलभ्यमानार्थितम्, इह तु प्रवृत्तिकाले नियमं कृत्वा प्रधानस्थाने प्रधानमेव च कृत्वा भङ्गप्रत्यावर्तनं तथैव कार्यम्, पुनश्च नियमस्थानमेव वा त्रीण्यपीति पुरुषप्रत्यायनक्रमप्रत्यावर्तनं द्वितीयं त्रिविधं यथा तथाऽत्र प्रवृत्तिवैगुण्यपरिनियमवैगुण्यं त्रिविधं द्रष्टव्य-मिति, मतमन्यपरिशुद्धिपरिमाणमप्याह—यावत् सुखादनन्यदुःखमितीयदूरम्, अत्र तु विशेषः सुखा-दनन्यो मोह इति प्रतिज्ञा, हेतुरनारम्भत्वेऽप्युपादानत्वादिति, दृष्टान्तः सुखस्वात्मवदिति, इत्यादि
10 साक्षेपपरिहारं पूर्ववदिति अवधारणेन चोक्तसाधनान्तरापत्तिप्रसङ्गस्यो विपर्ययाभावः सूच्यते इत्यादि सर्वोतीतव्याख्यातप्रकाशविशेषः, तत्त्वाख्यातोपायविरुद्धाभावसमन्वेतत् प्रवृत्तिस्थाने नियमतमेति ।

न चापीदमेकत एव तत्त्वं सुखदुःखमोहानां सामान्यविशेषभावात्, किन्तूभयतः, अन-न्यत्वात्, अभिन्नत्वात्, एकत्वात् पूर्ववत् सन्निहितापत्तिभवनसंचार्यत्वमन्यथार्थं स्यात्, आपत्तिभवनं सन्निधिभवनाविनाभावे युज्यते, यदि तद्रूपादिवीजे न तु सन्निहितं तयो-
15 ऽङ्कुरस्यासत्त्वापत्तिः स्यात् ।

न चापीदमेकत एव तत्त्वमित्यादीत्युत्तरस्य विकल्पोत्थापनप्रत्ययस्य सम्बन्धः सुखदुःख-मोहानामनन्यत्वं तत्त्वमुक्तम् तत्त्वमेकतः सामान्यविशेषभावात्—सामान्यविशेषभेदभावात् यथा वृक्ष इति सामान्यं कदम्ब इति विशेषः, यथाऽत्र कदम्बो नियमाद् वृक्षो वृक्षस्तु स्यात् कदम्बोऽन्यस्मिन्नेकत्वतत्त्वं तथा यदि सामान्यविशेषभावः स्यात् स्यादेकत एव तत्त्वम्, न तु तथेह सुखदुःखमोहानां सामा-
20 न्यविशेषभावोऽस्तीति, किन्तूभयतोऽनन्यत्वादभिन्नत्वादेकत्वादित्यादिना सत्त्वरजस्तमसामेकत्वात् तदर्थं पूर्ववत् सर्व एव प्रक्रमभेदः स एव तथैव ग्रन्थः प्रवृत्त्या प्रकाशविशेषितया मोहविशेषितय

पुनश्चेति । यद्यपीति चोपलक्षणं हि एवं तमस्तु विभ्याऽऽवरणस्वभावत्वादनभीक्षणीयत्वादेकत्वं बोध्यम् । यत्र यस्य सत्त्वस्य प्रकाशस्य वा प्रकाशादिविनिर्माणत्वं यत्र विभक्तिविभागाभावात् तथान्योऽन्यत्वमेकत्वमारम्भपूर्वकत्वमेवास्तीति अथात्र तादात्म्यम्, न चैकत्वमेकत्वकारणपूर्वकत्वं भवतीत्युपपत्तिविप्रतिपत्तौ—न चापीदमिति सुखदुःखमोहानामेकता—एकत्वेन
25 प्रतिपन्नानां व्याप्यव्यापकत्वमनन्यत्वं न सम्भवति सुखदुःखमोहानां परस्परं सामान्यविशेषभावाभावादिति भावः । पूर्वमन्येन सामान्येति—सुखदुःखमोहानामिति तयोरेकत्वेऽनन्यत्वं भवति तयोः सामान्यविशेषभावो वा यथा वृक्षकदम्बयोः सामान्यविशेषभावे सति, एकार्थत्वमनन्यत्वमपि कदम्बो हि नियमाद् वृक्षस्वरूपः वृक्षस्तु नियमात् कदम्बात्मको न भवति एवं तयोरेकत्वमेकतः स्यादत्र वैरूप्येणानन्यत्वं सुखादीनाम्, सामान्यविशेषभावाभावप्रतिपादनाय—तथा भवतीति । यदि विशिनष्टि—किन्तूभयत इति सुखमेव दुःखम्, दुःखमेव सुखम्, सुखमेव मोहः मोह एव सुखमित्येकत्व-
30 मनन्यत्वं प्रत्येतीति भावः । तत सर्वं विचार्य प्रक्रमभेदे योगक्रमत्वेन दीक्षणमिति भाष्य एव प्रतिपत्तिविशेषतया विविक्त एतदुक्तम्, तथा प्रकाशार्थमाचरेदित्यभिप्रायमानेऽपीति नैव सम्बन्धं दृश्यते, इतो यत्सन्निधानप्रत्यक्षार्थमेकत्वम्

१ सि. क. सर्वमेव ।

नेयः तथा च भाष्य एव शुक्तिरजतवाम विप्रियते, सन्निहितापत्तिभवनसत्कार्यत्वमयथाय स्याविलत्र तु विशेषः आपत्तिभवन सन्निधिभवनाविनाभावे युज्यते, नान्यथा, यदि तदपाक्रियेते न तु सन्निहित ततोऽङ्कुरस्यासत्त्वापापत्तिः स्यात्, सत् कार्यं कारणं चेति द्वैविध्यञ्च भवनस्यैवमेव युज्यते, आपत्त्य नापेक्षिभेदादिति, शेष पूर्ववत्, सत्त्वेन तमसा च सह भावनायां कृतायां पुनश्च तथैव तमसोऽपि सत्त्वेन रजसा तद्वदेव भावनामन्यो निरवशेषो लिखित आचार्येणैवेति न विघ्नमहे स एवानुसर्तव्यः, ५ सर्वत्र भेदयोगेषु प्रवर्त्यप्रवर्तकत्वात् पचनपवनपदमेति चेन, तदात्मन एवेत्यादि तदेव सत्त्वरजः-संयोगेपि, प्रकाश्यार्थप्रकाशभेदासमर्थयनिवर्तकार्यत्वमेति चेन तदात्मन एवेत्यादि सत्त्वरजःसंयोग [नियम्यनियामकत्वालौकम्भनपाषाणवमेति चेन तदात्मन एवेत्यादि] रजस्तमःसंयोगे च तत्र तत्र प्रकाशप्रवर्तननियमवचनानि च यथोपपत्ति योज्यानि । कुतोऽपक्वपचनभेदसाधर्म्यं कुतोऽनर्थ निवर्तकार्यभेदसाधर्म्यं कुतोऽनौकम्भनपाषाणभेदसाधर्म्यमिति चोपनयेषु इयं इय द्वयोर्द्वयोर्गुणयोः 10 सैन्याय्य चोदयित्वा परिहार्यमिति ।

एवञ्च तावत् सुखदुःखमोहानां प्रकाशप्रवृत्तिनियमात्मकानामनन्यत्वादेकात्मकैक-कारणपूर्वकत्वमिति सम्यगभ्यधाम् । एवन्त्वनभ्युपगमे इदं निरूप्य यत्त्रिगुणात्मकत्वं परिगृह्य प्रयुक्ते कार्यकारणयोस्तेऽभिहित सत्त्वरजस्तमांसि त्रीणि शब्दाद्यात्मभिर्व्यवतिष्ठमानानि पर स्परार्थं कुर्वन्तीति, एतत्कथं निरूप्यते ? वक्ष्यमाणेषु विचारविकल्पेषु यथा यथोच्यते तथा 15 तथाऽनुपपत्तिरेवेति ।

(एवञ्च तावदिति) एवञ्च तावत् सुखदुःखमोहानां प्रकाशप्रवृत्तिनियमात्मकानामनन्यत्वादे कात्मकैककारणपूर्वकत्वमिति सम्यगभ्यधामिति । एवन्त्वनभ्युपगमे इदं निरूप्यमित्यादि, एवमेकैकात्मकै-ककारणानभ्युपगमे सांख्यैरिदं निरूप्य कथमत ? यत्त्रिगुणात्मकत्व परिगृह्य प्रयुक्ते कार्यकारणयोस्तेऽभि-हितम्—अपि प्रधाने भेदानां कार्यकारणभावात्–आध्यात्मिकानां बाह्यानाञ्च भेदानां कार्यकारणभावो 20 दृष्टः, आध्यात्मिकानां कार्यात्मकानां वक्ष्यामः । सत्त्वरजस्तमांसि त्रीणि शब्दाद्यात्मभिर्व्यवतिष्ठमानानि परस्परार्थं कुर्वन्तीत्येवमादि, एतत् कथं निरूप्यते ? वक्ष्यमाणेषु विचारविकल्पेषु यथा यथोच्यते तथा तथाऽनुपपत्तिरेवेति इतिशब्द[स्य] हेत्वर्थत्वात् निरूपणाभाव एवेत्यभिप्रायः ।

निमेषनयनादिविशेषा मूल्येऽपि पूर्व नोपलभ्यते सन्निधिभवनमापत्तिभवनस्य अविनाभावित्वप्रतिपत्तिनिर्देशेन प्रतिपादयन्ति एतस्मिन् इति वचनात्, अविनिर्भागविभागप्रत्ययानां सन्निधिमात्रसत्कार्यत्वात् पर्यायवर्तकोत्पत्तिभवनमर्थकत्वात् भवतेश्च सामान्येन सत्ता- 25 भिधानात् तत्र कारणभूतं सत् सन्निधिभवनस्य कार्यभवनत्वेनभवनम् सत्, असतो भवनाभावात् कारणमापत्तिभवनत इत्यभिप्रायः सन्निधिभवनस्यैव सन्निहितमेव कार्यं यीजादौ वैलक्षण्यमात्रनिमित्तपदार्थोपलभ्यमानं व्यपदीयमानादि भवतीत्यभिप्रायमेवैव च्च इत्यादिनाऽऽह–आपत्तिभवनमिति । तदन्यता अन्येन परिनिष्पन्नमुपवर्ण्यते–एवञ्चेति । अत निरन्तरमुत्पत्ति-वशेः–एवमिस्थादि । त्रिगुणात्मकत्वमिति सुखदुःखमोहानां परस्परं भेदमभ्युपगम्य अनेकात्मकैककारणत्वाभ्युपगमा-भाव तत्त्वापत्तिरिति भावः । कार्यकारणयोरिति इति प्रधानप्राधान्यात् सांख्यैः एव हेतव उपन्यस्ताः ते चैतावन्तः त्रिगुण 30

१ सि. क. यथोक्त । २ क. त्रिभेदाभेदादि । ३ सि तत्त्वेन । ४ सि पश्चादेव पदम् । ५ सि. क. सम्यगभिधा । ६ सि. क. सम्यगभ्यधामेति । ७ सि क. कार्यं कारणयोस्ते ।

तद्विचारोद्देशाय वाक्यमाह—

अनेकात्मकत्वकारणकल्पनाऽसद्भाव एव, सम्भाव्यविकल्पानुपपन्नार्थत्वात्, तदुक्तसत्त्वानुपपन्नार्थसर्वोक्तानृतत्ववत् ।

(अनेकेति) अनेकात्मकत्वकारणकल्पनाऽसद्भाव एव, सम्भाव्यविकल्पानुपपन्नार्थत्वात्—
5 अनुपपन्नसम्भाव्यविकल्पार्थत्वादित्यर्थः, येऽत्र सम्भाव्यन्ते विकल्पास्तेऽनुपपन्नार्था इति वक्ष्यते, तस्मा
दयमसद्भाव एव, दृष्टान्तः तदुक्तसत्त्वानुपपन्नार्थसर्वोक्तानृतत्ववत् तेनैवोक्तमनुक्तः सर्वमनृतमिति
स यदोक्तवदुक्ते वा असौ सत्यमेव तर्हि सर्वमुक्तमनृतमस्य सत्यत्वात्—सर्वान्तःपातित्वाच्च,
अथासत्यमिव न तर्हि सर्वस्योक्तस्यानृतत्वमनेनासत्येन प्रतिपाद्यते, अस्यानृतत्वस्याप्रमाणत्वादित्यु
भयथापि असद्भावः विकल्पाभावाच्च तथेयमपि त्रिगुणमेकं कारणमित्यनेकात्मकैककारणकल्पना-
10 ऽसद्भाव इति । वस्तुनः कथमसद्भावनमिति तत्प्रदर्शयन्नाह—

यदुच्यते सत्त्वरजस्तमांसि त्रीणि शब्दाद्यात्मभिर्व्यवतिष्ठमानानि परस्परार्थं कुर्वन्तीति, सत्त्वं शब्दकार्यं प्रख्याय तदात्मना व्यवतिष्ठमानं रजस्तमसोः शब्दात्मभावाय प्रवृत्तिं प्रख्यापयतीति अत्र च किं प्रकाशात्मकेन सत्त्वेन शब्दात्मना व्यवस्थानेन प्रकाशात्मकयोरेव रजस्तमसोः शब्दात्मभावाय प्रवृत्तिर्व्यक्तिः प्रख्याप्यते ? उताप्रकाशात्मकयोः ? ।

15 (यदुच्यत इति) यदुच्यते सत्त्वरजस्तमांसीत्युद्देशवाक्यं यावत् परस्परार्थं कुर्वन्तीति
निर्देशवाक्यम् सत्त्वं शब्दादिकार्यमित्यादि यावत् प्रवृत्तिं प्रख्यापयतीति, एतदसद्भावप्रदर्शनं पक्षीकृत
वाक्यम्, अत्र च इदं सम्भाव्यते तृतीयाभावात्, तद्दर्शयति—प्रकाशात्मकेनेत्यादि यावत् प्रख्याप्यत
इत्ययमेको विकल्पः सत्त्वेन प्रकाशात्मकेन सता तदात्मकयोरेव रजस्तमसोः शब्दात्मना व्यवस्थानेनेति
सत्त्वं शब्दात्मना व्यवतिष्ठमानेन तेनात्मनोपकुर्वता तयोः शब्दात्मभावाय प्रवृत्तिः प्रख्याप्यते अत्र सा
20 [illegible] इत्याद, [illegible] 'अत्र हेतु [illegible] प्रयुज्यते । स [illegible]'
इत्युक्तम् यत्र हेतुश्च 'भेदानां परिमाणात् समन्वयात्' [illegible] प्रयोग । [illegible]
(सां० का० १५) बोध्या । अनेकात्मकेति सत्त्वरजस्तमोलक्षणानां त्रिगुणात्मकस्य कारणस्यानुपपन्नस्य
एव [illegible] इत्यर्थः । [illegible]
[illegible] इति [illegible] । अत्र सत्त्वरजस्तमसां [illegible] प्रति-
25 [illegible] वाक्यमाह—यदुच्यत इति सत्त्वं [illegible] रजस्तमसोः [illegible]
[illegible] उपकरोति [illegible] परस्परार्थं [illegible] उपकरोति [illegible]
[illegible] वाक्यमाह—सत्त्वं शब्दकार्यमिति । [illegible] इति [illegible]
[illegible] निर्देशवाक्यमिति ।
[illegible] त्रिगुणात्मकत्वात् [illegible] सत्त्वं [illegible] रजस्तमसोरपि [illegible]
30 [illegible] । अत्र विकल्पद्वयमाह—अत्र चेति [illegible] सम्भाव्यते
[illegible], न तु तृतीय प्रकार [illegible] । [illegible]
[illegible]—सत्त्वेनेति । [illegible]

१ सि० क० [illegible] । २ सि० क० [illegible] । ३ सि० क० [illegible] । ४ सि० क० [illegible]
। ५ सि० क० [illegible] ।

प्रवृत्तिः ? व्यक्तिरित्यर्थकथनम्, प्रवृत्तिं प्रख्यापयतीत्येतदेव स्फुटीकुर्वन्नाह प्रवृत्तिः प्रख्याप्यत इति विभक्तिविपर्यासेन निर्दिशति, आख्यातेनाभिहितकर्मकत्वात् प्रथमया, एषः प्रथमः प्रश्नविकल्पः, द्वितीयस्तु तयोरप्रकाशात्मकयोरिति—रजस्तमसोरप्रकाशात्मकयोर्वा तत्सत्त्वं शब्दकार्यं प्रख्याय शब्दा-त्मना व्यवतिष्ठमानं शब्दात्मभावाय प्रवृत्तिं ख्यापयतीति प्रश्नः ।

प्रकाशात्मकयोरित्येष विकल्पो न घटत एव, सत्त्वरजस्तमसां आत्मन्तरत्वाभ्युपगमात् 5 यद्यप्रकाशात्मके रजस्तमसी शब्दात्मभावाय प्रख्याप्येते सत्त्वं पुरुषमपि तर्हि शब्दात्मभावाय प्रख्यापयिष्यति-शब्दत्वायैनं प्रवर्त्तयिष्यति, सत्त्वेन शब्दकार्यप्रख्यापिना शब्दात्मना व्यवतिष्ठमानेन पुरुषः शब्दात्मभावाय प्रवर्त्यतेऽभिव्यज्यते व्यवस्थाप्यते च, अप्रकाशात्मक-त्वात्, यद्यदप्रकाशात्मकं तत्तत् सत्त्वेन शब्दकार्यप्रख्यापिना शब्दात्मना व्यवतिष्ठमानेन शब्दात्मभावाय प्रवर्त्त्यं व्यङ्ग्यं व्यवस्थाप्यञ्च दृष्टं रजस्तमसी इव, अप्रकाशात्मकेन तेनापि 10 शब्दभावाय प्रवर्त्तितव्यं प्रकाशितव्यं व्यवस्थातव्यम्, प्रकाशकारकत्वोपपत्तेः, रजस्तमोव्या-मिश्र, रजस्तमश्च यथा प्रवर्त्तते प्रकाशते व्यवतिष्ठते तथा स प्रवर्तते प्रकाशते व्यवतिष्ठते ।

प्रकाशात्मकयोरिति, एष विकल्पो न घटत एव, सत्त्वरजस्तमसां आत्मन्तरत्वाभ्युपगमात् प्रकाशप्रवृत्तिनियमकार्यभेदात्, सुखदुःखमोहात्मभेदाच्च, रजस्तमसी न प्रकाशात्मके इत्युच्यते यद्यप्रका-शेनापि यावद्रजस्तमसी इवेति यद्यप्रकाशात्मके रजस्तमसी शब्दात्मभावाय प्रख्याप्येते तदुच्यते 15 सत्त्वं पुरुषमपि तर्हि शब्दात्मभावाय प्रख्यापयिष्यति, तदर्थविवरणं शब्दत्वायैनं प्रवर्तयिष्यति, शब्द-त्वपरिणामेनैनं परिणमयिष्यतीत्यर्थः, सत्त्वेन शब्दकार्यप्रख्यापिना शब्दात्मना व्यवतिष्ठमानेन पुरुषः शब्दात्मभावाय प्रवर्त्यतेऽभिव्यज्यते व्यवस्थाप्यते च, अप्रकाशात्मकत्वात्, यद्यदप्रकाशात्मकं तत्तत् सत्त्वेन शब्दकार्यप्रख्यापिना शब्दात्मना व्यवतिष्ठमानेन शब्दात्मभावाय प्रवर्त्यं व्यङ्ग्यं व्यवस्थाप्यञ्च दृष्टम्, यथा रजस्तमश्च, विपक्षाभावात्साधुर्वृत्तिर्व्याप्त्या तत्साधनव्याख्यानद्वारेण साधनान्तरोपन्यास 20 द्वारेण वा प्रश्नः—अप्रकाशात्मकेनेत्यादि यावद्रजस्तमोव्यामिश्रेति अविशब्दाद्रजस्तमोव्यामपीति, तेनापि

प्रकाशे रजस्तमसे वा तत्र पुरुषचैतन्यप्रतिबिम्बावभासात् शब्दकार्यं प्रकाशयेत्तेन सत्त्वस्य प्रकाश [illegible] शब्दात्मना व्यवतिष्ठमानमित्यनेन प्रवृत्तिनियमयोर्भेदो पूर्वोक्तप्रकारेण प्रकाशप्रवृत्तिनियमभावाभेदसमत्वात् अत एवात्रोऽपि रजस्तमसो पुरुषस्य प्रकाशप्रवृत्तिनियमा भावाभाव्य इति बोध्यं तथैव परिणामस्योपपत्तेः । सत्त्वरजस्तमसामिति तदनभेदात् धर्म-भेदाच्च सत्त्वादीनां परस्परं भेदत्वमभ्युपगम्यते तत्र सुखादयः सत्त्वादीनां स्वरूपम्, प्रकाशादयश्च धर्मम् तत्र यदि 25 रजस्तमसोरपि प्रकाशात्मकत्वं तर्हि धर्माभेदात् सत्त्वाभिन्नत्वं तयोर्न स्यात् तथा च प्रकाशात्मकयोः रजस्तमसोरिति प्रथमवि-कल्पो न युक्त इति भावः । द्वितीयं विकल्पमुत्थाप्य दूषयति-रजस्तमसी इति प्रकाशात्मकं सत्त्वमप्रकाशात्मके रजस्तमसी शब्दात्मना परिणते यथा प्रेरयति तथा पुरुषमपि प्रेरयेत्, अप्रकाशात्मकत्वाविशेषादिति एषाभिप्रायः । प्रख्याप्येते इति परत्वेनेति शेषः । यदप्रकाशात्मकं तत्सत्त्वेन शब्दात्मना व्यज्यते प्रवर्त्यते व्यवस्थाप्यते च यथा रजस्तमश्च तथा पुरुषोऽपी-त्याह—सत्त्वेनेति । [illegible] न किञ्चिद्बाधकमिति विपक्षाभावप्रदर्शनार्थं हेतुर्व्याप्ति[illegible] 30 [illegible]—विपक्षाभावादिति । [illegible] तत्साध-नेति । प्रवर्तितव्यमिति भावे तव्यप्रत्ययः पुरुषः प्रवर्तते प्रकाशते व्यवतिष्ठते इति कर्तरि प्रयोग तथैव भावे प्रयोगः

च पुरुषेणाप्रकाशात्मकेन प्रयत्नमात्राय प्रवर्तितव्यं प्रकाशितव्यं व्यवस्थापयितव्यमित्येते प्रवृत्तिप्रकाशनियमाः पुरुषकार्याः स्युः स प्रवर्तते प्रकाशते व्यवतिष्ठते परिणमतीत्यर्थः, कुतः ? प्रकाशकारकत्वोपपत्तेः, तस्माप्रकाशकत्वे सत्युपपन्नप्रकाशकारकत्वादित्यर्थः यद्यप्रकाशकत्वे सत्युपपन्नप्रकाशकारक तेन तेन प्रयत्नमात्राय प्रकाशितव्यं प्रवर्तितव्यं व्यवस्थापयितव्यं यथा रजसा तमसा च, अथवा रजस्तम
5 यथा प्रवर्तेत इत्यादि यथाभिप्रायोऽनुरूपं व्याख्यातमिति ।

एतस्य साधनस्यानैकान्तिकत्वोद्भावनार्थं साधनान्तरेण परमतमाशङ्कते—

अथोच्यतेऽप्रकाशात्मत्वादैकान्तः शक्यते कर्तुम्, शक्यते हीदं वक्तुमपि पुरुषः स्वात्म प्रकाशयते, अप्रकाशकत्वे सन्निहितप्रकाशकारकत्वात् प्रदीपेनेव वियत्, रजस्तमसी च प्रकाशेते, अप्रकाशकत्वात् प्रदीपेनेव पृथिवी, यथा च वियत्पृथिव्योरप्रकाशकत्वसामान्ये सत्येव
10 कारकसान्निध्येऽपि प्रकाशाप्रकाशौ दृष्टौ, एवं पुरुषस्याप्रकाशात्मकत्वेऽप्यप्रकाशतैव रजस्तमसोः प्रकाशतैवेति ।

अथोच्यतेऽप्रकाशात्मत्वादैकान्त इत्यादि सोपसंहारहेतुकप्रकाशनाप्रकाशनसाधने यावत् प्रकाशतैवेति, अप्रकाशात्मत्वादैकान्तः शक्यते कर्तुम् यस्माच्छक्यते वक्तुमिदमपि पुरुषः स्वात्म प्रकाशयते न व्यज्यते इति कस्मात् ? अप्रकाशकत्वे सन्निहितप्रकाशकारकत्वात्, अप्रकाशकत्वे
15 सन्निहितप्रकाशकारक तदप्रकाशत्मार्थं दृष्टं यथा प्रदीपेनेव वियत्, रजस्तमसी प्रकाशेते अप्रकाशकत्वात् प्रदीपेनेव पृथिवीत्येतत् पूर्वेण साधनेन व्याख्यातार्थं सत् सन्निहितप्रकाशकारकत्वादिति च विशेष्यते, यथा च वियत्पृथिव्योरप्रकाशकत्वसामान्ये सत्येव कारकसान्निध्येऽपि प्रकाशाप्रकाशौ दृष्टौ, एवं पुरुषस्याप्रकाशात्मत्वेऽपि रजस्तमसोः प्रकाशतैवेति विशेषोऽस्त्विति ।

अत्रोच्यते—

20 एवं तावद्विकल्पसमत्वादित्याद्युत्तरमेव प्रयत्नानन्तरीयकत्वे सत्येव मूर्तामूर्तत्वादिविशेषवद्घटशब्दयोरनित्यो नित्यश्चेति विशेषः स्यादिति वचनवत् । एतदपि च नैवं विपरीतोऽप-

पुरुषेण प्रवर्तितव्यं प्रकाशितव्यं व्यवस्थापयितव्यमिति एवम् [illegible] पुरुषस्य रजस्तमसोरेव स्यादिति [illegible] हेतुमाह-प्रकाशकेति [illegible] पुरुषः प्रकाशयति [illegible] बन्ध [illegible] प्रकाश [illegible] भावा । [illegible]
25 [illegible] । ननु पुरुषो [illegible] तेन प्रकाश [illegible] अपि न [illegible] प्रकाशनं [illegible] प्रकाशकत्व [illegible] प्रकाशकत्वानुपपत्ते [illegible] प्रकाशनं [illegible] अथोच्यत इति । [illegible] प्रकाश [illegible] प्रकाश [illegible], अप्रकाशत्वे अपि रजस्तमसी प्रकाश [illegible] प्रकाश [illegible] पृथिवी प्रकाश [illegible] तथा पुरुषोऽप्रकाशकत्वे [illegible] सन्निहित [illegible] किं प्रकाश
30 प्रकाशमानः किं वा पृथिवीवत् अप्रकाशमानो [illegible] साधनमैकान्तिकमित्याशङ्कते [illegible] शक्यते वक्तुमिति । सन्निहितेति सन्निहिता [illegible] प्रकाश [illegible] तदुपायादेरपि [illegible] पुरुषादयोऽपि [illegible] । एवं तावदिति [illegible]

1 [illegible]

काशकत्वम्, तन्मतेनैव शब्दात्मना प्रकाशमानत्वात्, रूपविषयाप्रकाशनमपि च पृथिव्यादिषु न घटते, यस्माद्रूपादिपृथग्भूतपृथग्विपरिणतेषु पृथिव्यादिषु तेजोरहितेषु विद्यमानः प्रकाशकत्वप्रकाशः स्वगतोऽसौ विपरिणतः, किन्तु प्रकाश्यत्वप्रकाशोऽस्याविर्भूतत्वादतस्तथा प्रकाशतैव कश्चित्, अत्यन्तमतिरोभूतत्वात् ज्ञादिषु प्रकाश्यप्रकाशकत्ववत् ज्ञानस्वभाव एव हि मनुष्यः प्रकाशात्मा प्रकाश्यो दृष्टः तस्मान्नाप्रकाशकत्वे प्रकाशनम्। 5

(एवं तावदिति) एवं तावद्विकल्पसमजातित्वादनुपरमेव, प्रयत्नानन्तरीयकत्वे सत्यपि मूर्तामूर्तत्वादिविशेषवद्दृष्टान्तयोरनित्यो नित्यश्चेति विशेषः स्यादिति वचनवत्, किञ्चान्यत्— एवमपि च नैव विषतोऽप्रकाशकत्वम्, तन्मतेनैव शब्दात्मना प्रकाशमानत्वात्, यदपि च रूपविषयाप्रकाशनं पृथिव्यादिष्वेतदपि च नैवाप्रकाशनं घटते, यस्माद्रूपादीत्यादि यावन्नाप्रकाशकत्वे प्रकाशनमिति, यस्मादिति हेतुर्वक्ष्यमाणार्थो नाप्रकाशनं घटत इति साध्यम्, रूपादीति, रूपरसगन्धालोकाऽम्भोभूमिषु 10 तेभ्यः पृथग्भूताभ्यामाकाशानिलाभ्यां शब्दस्पर्शात्मकौ रूपादिपृथग्भूताभ्यामेव वा ताभ्यां पृथग्भूता विपरिणतिर्येषां तेषु रूपादिपृथग्भूतपृथग्विपरिणतेषु पृथिव्यादिषु तेजोरहितेषु विद्यमानः प्रकाशकत्वप्रकाशः स्वगतोऽसौ विपरिणततिरोभूतः किन्तु प्रकाश्यत्वप्रकाशोऽस्ति, आविर्भूतत्वात्, अतस्तेषां प्रकाशतैव कश्चित्, अत्यन्तमतिरोभूतत्वात्, ज्ञादिषु प्रकाश्यप्रकाशकत्ववत् ज्ञानस्वभाव एव हि मनुष्यः प्रकाशात्मा प्रकाश्यो—बोध्यो बोधकश्च दृष्टः न कुड्यादिरचेतनः तथा पृथिव्यादयः, ननु 15 [illegible] रथ्यापुरुषस्य [illegible], स्यान्मतं बोधकबोध्ययोर्हेतुहेतुमद्भावाभावमयोरुभयधर्मत्वेति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकवैषम्यमित्येतदयुक्तम्, यस्माद्धेतु[हेतु]मत्त्वेऽपि तयोः सूरिशिष्ययोरुभयोरपि प्रत्येकं

प्रयत्नतो विकल्पसमा जातिर्भवति यथा शब्दोऽनित्यः प्रयत्नानन्तरीयकत्वात् [illegible] यदि भूयात् प्रयत्नानन्तरीयकं किञ्चिन्मूर्तं दृष्टं यथा घटः किञ्चिदमूर्तं यथा रूपादि, एवं प्रयत्नानन्तरीयकं किञ्चिदनित्यं स्यात् यथा घटः, किञ्चिन्नित्यं स्यात् यथा शब्द इति अन्यथा विशेषो वा वाच्य इति उत्तरमिदमनुपरमेव विकल्पसमजातित्वात्, एवं प्रकृतेऽपि पुरुषस्याप्रकाशात्म- 20 [illegible] ।ननु तथापि गगनस्याप्रकाशकत्वम् प्रकाशमानता- भावादैकान्तिकत्वं [illegible]—एवमपि चेति [illegible] हेतोर्गगने [illegible] [illegible] शब्दात्मना गगनस्य प्रकाशमानत्वात् [illegible] इति भावः। एवं पृथिव्यादीनामप्रकाशकत्वं नास्तीत्याह— यदपि चेति। [illegible] रूपादीति 25 पृथिव्यादिष्विति [illegible] पृथिव्यादौ [illegible] पृथिव्यादेराविर्भूतत्वात् तथा च तत्र [illegible] [illegible] पृथिव्यादेः [illegible] अत्यन्तमतिरोभूतत्वात् ज्ञादिषु [illegible], तेजसस्तु [illegible] [illegible] तेजोरहितेष्वित्युक्तम् [illegible] पृथिव्यादीनामेव [illegible] [illegible]। बोधको हेतुः बोध्यश्च [illegible] न सम्भवति [illegible]—स्यान्मतमिति, 30 [illegible] पृथिव्यादेः [illegible] न सम्भवतीत्यत्र पृथिव्यादेः [illegible] [illegible] दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यमिति भावः। [illegible] वैषम्यमित्युत्तरयति—यस्मादिति [illegible] न दृष्टान्तस्य [illegible] न च रथ्यापुरुषस्य च विशेषोऽस्ति

1 सि० क० [illegible] ।

मात्रकाशत्वे प्रकाशनमिति तस्मान्न वियत्पृथिव्योरपि प्रकाशकत्वसाम्याद् दृष्टान्तभावः पुरुषस्य रजस्तमसोश्च [1]विशेषापादनसिद्धिः ।

अथापि रजस्तुल्यत्वात् वियत्पृथिवीविशेषोपपत्तिमभ्युपेमः पुरुषस्याप्रकाशकत्वे सत्त्ववर्जनाभिः रजस्तमसोश्च प्रपद्यनाभिः तथापि ते—

5 वियत्पृथिवीविशेषोपपत्तिवच्च ते एव प्रवर्तेते न पुरुष इत्यस्तु नाम, किन्त्वयमन्यस्ते दोष आपद्यते, प्रकाशात्मके तर्हि रजस्तमसी, शब्दात्मभावाय प्रवृत्तेः सत्त्ववत्, वैधर्म्येण पुरुषवत्, असत्कार्यवादिता चात्यन्तानिष्टा प्रसक्ता, सा च विस्फुटैव, सत्त्वे प्रवृत्तिनियमयोर भूतयोः शब्दात्मव्यवस्थायचनादभ्युपगमात् ।

(वियदिति) वियत्पृथिवीविशेषोपपत्तिवच्च ते एव प्रवर्तेते रजस्तमसी न पुरुष इत्यस्तु
10 नाम—नैषालीत्यभिप्रायः, किन्त्वयमन्यस्ते दोषोऽनिष्ट आपद्यते प्रकाशात्मके तर्हि रजस्तमसी, सत्त्वमिव लक्षणं न भवत इत्यर्थः कुतः ? शब्दा[त्म]भावाय प्रवृत्तेः सत्त्ववत्; यच्छब्दा[त्म]भावाय प्रवर्तते तत्प्रकाशात्मकं दृष्टम् यथा सत्त्वम्, वैधर्म्येण पुरुषमिति—यत् प्रकाशात्मकं न भवति न तच्छब्दा-त्मभावाय वर्तते यथा तत्र पुरुष इति, किञ्चान्यत् —असत्कार्यवादिताऽत्यन्तानिष्टा प्रसक्ता, एव मनभ्युपगम इति चेत्, सा चासत्कार्यवादिता विस्फुटैव, कथं ? सत्त्वे प्रवृत्तिनियमयोरभूतयोः
15 शब्दात्मव्यवस्थायचनादभ्युपगमात्,—सत्त्वस्य च्याय प्रथम एवैतौ न प्रवृत्तिनियमौ, आत्मान्तरभूत रजस्तमःप्रधानात् तौ तत्रासन्तौ पुनस्तस्य कायाभ्युपगतौ, कुतः ? व्यवस्थापनात्, सत्त्व इत्यर्थ काय प्रत्याय शब्दात्मना व्यवतिष्ठमानमिति तुल्यताऽभ्युपगमादिति ।

तथा—

यदि सतस्त्यमपृथगनियत या पूर्वपदप्रवृत्त्यादनियतस्वाच्च तयोस्तथारूपा प्रवृत्ति न
20 प्रस्थापयत् नयम् यत्प्याप्त्रयदिरयुक्तत्वात्, व्यवस्थानस्य च प्रागसतः सत्त्वविषयस्याऽऽ-रम्भायस्थायामभ्युपगतत्वात् ।

तस्मात् रजस्तमसी पुरुष प्रकाशात्मकत्वमप्यनन्तै नियमवती तस्मादिति । मिश्रवादीत्यपि दोषं यतुक्तम् अयमर्थोऽपि । अभ्युपगमात्प्रयुक्तौ रजस्तमसी पुरुषस्य च वियत्पृथिव्योरिव विशेषे नालीत्यभिप्राय इत्यर्थ-वियत्पृथिवीति । शब्दात्मभावाय प्रवृत्ते रजस्तमसोरपि सत्त्ववत् प्रकाशात्मकत्वमापद्यतेऽपि—प्रकाशात्मक इति । तत्पुनः
25 रजस्तमसो प्रकाशात्मकत्वमभ्युपगमे वैसर्गं प्रकाशात्मके सति प्रथमतो प्रवृत्तिनियमयोः पदार्थाभ्युपगमस्यात्मपर्वणादिर्य प्रागभाव इत्याह किञ्चान्यदिति । अनभ्युपगम इति इत्यादी सत्त्व इति तदर्थं प्रस्तावेनानेन प्रथम तत् सम्प्रयत्न व्यर्थ तिमानमित्यनेन प्रतिनियमप्रयुक्तौ कुतस्तत्प्रत्यय तत्प्रत्ययता सिद्धे. विषयवादित्यत्रापि आह । तत्र तत्प्रत्यया प्राग् इव नित्य इव कार्य तथा प्रवृत्ति नियमविकल्प अन्यथा वेत्यायुक्तोऽपि प्रत्येकं विवक्षयेका योगात्—यदि सतस्त्वमिति । प्रथमप्रवृत्तिनियतत्वा व्यवस्थान शब्दात्मना प्रवर्तेऽभवात् वैयर्थ्यमापत्तिः

---

[1] लि क दत्यत्र । [2] लि क विशेषापादना । [3] लि क पुरुषादि वत् । [4] लि त्व प्रवर्तने क. एव वर्तते ।

(यदीति) यदि तस्य स्वमप्रवृत्तमनियतं वा पूर्ववदप्रवृत्तत्वादनियतत्वाच्च तयोस्तथात्मा-
लम्बात्मिकां प्रवृत्तिं न प्रख्यापयेत्, नैवम्, कस्मात्? वन्ध्यापुत्रप्रतिरसुप्तत्वात्, व्यवस्थानस्य च प्रका-
शप्रवृत्तिनियमात्मकस्य प्रागसतः सत्त्वविपर्ययस्याऽऽरम्भावस्थायां साम्यावस्थाविलक्षणायामभ्युपगतत्वा-
त्तयोः प्रवृत्तिनियमयोः सत्त्वाभ्युपगमादतिरिक्ता ।

किञ्चान्यत्—　　　5

रजस्तमसोः शब्दमात्राय प्रवृत्तिं प्रख्यापयतीति वचनात्तयोः प्रागसतः प्रकाशनस्या-
भ्युपगमादसतोऽभिव्यक्तिरूपस्थितिर्वाऽभ्युपगता, यदि ते तथाप्रतिपद्येते ततः सत्त्वेन प्रकाशिते,
आचार्येणैव नर्तकी ।

रजस्तमसोरित्यादि यावत् प्रकाशनस्याभ्युपगमादिति, असत्कार्यवादिता विस्फुटैवेति
वक्ष्यते, तस्मिन्नेव सत्त्वप्रकाशनासम्भवस्थानोपस्करणात्मके रजस्तमसोः शब्दमात्राय प्रवृत्तिं प्रख्यापयतीति 10
वचनात्तयोः—रजसि तमसि च प्रागसतः प्रकाशस्य आत्मान्तरकार्यभूतस्य तथानी प्रख्यापनात्
असतोऽभिव्यक्तिरूपस्थितिर्वाऽभ्युपगता, यदि ते रजस्तमसी तथाप्रतिपद्येते—व्यवतिष्ठेते प्रवर्तेते वा ततः
सत्त्वेन प्रकाशिते[1], तस्मादाचार्येणैव नर्तक्याः प्रागप्रतिपन्नायाः प्रवृत्ताया अंगविन्नमानामाः, तस्मात्
प्रकाशोऽपि तयोः प्रागसन् पश्चाज्जात इत्यसत्कार्यवादिता ।

सेदानीं वैशेषिकासत्कार्यवादितया तुल्येति भाव्यते—　　　15

पृथग्भूतसत्त्वाश्रयकारणे गुणेऽसतां प्रकाशप्रवृत्तिनियमानामुत्पत्तिः वैशेषिकाभिमतस
स्याश्रयकन्थवत् ।

पृथग्भूततत्त्वेत्यादि पृथग्भूत तत्त्वमात्मा काय सद्भावो यस्य स पृथग्भूततत्त्वो गुणः,

---

भ्युपगमात् प्रतिनियमापेक्षया तत्त्वेऽसत्कार्यवादप्रसङ्ग इत्याह—व्यवस्थानस्य चेति विशेषतोऽसत्त्वात् स्थिति नियमः
तत्र विशेषेण प्रकाशप्रवृत्तिरूपात्मनाम्, अथवा असत्त्वं तद्भाव त च साम्यावस्थायामपि वर्तते प्रवृत्ती सर्वविकारार्थं 20
तत्त्वान्तरता सद्भावाभावात् तत्र च विशेष प्रकाशप्रवृत्तिनियमस्यैवेति व्यवस्थाना प्रकाशप्रवृत्तिनियमात्मकस्य गुणस्य
आरम्भावस्थायामिति स्थिता यथा च प्रकाशस्य प्रवृत्ति प्रकाशव्यवहारं लभते यदा स्थिता प्रतिस्थिता साम्यावस्थेऽनु-
भवते यथा तु यस्य प्रतिरूपाऽऽरम्भावस्था वैषम्यावस्थेऽनुभवते अत उभयोर्वैलक्षण्यं बोध्यम् । एवमेव रजस्तमसो
प्रकाशः प्रकाशस्यारम्भावस्थायामभ्युपगमादसत्कार्यवादप्रसङ्ग इत्याह—रजस्तमसोरिति यदि रजस्तमसी प्रतिनियमौ
प्रतिपद्येते तर्हि तयोर्वौ सत्त्वप्रकाशप्रतिबन्धसत्कार्यत्वैवेति यथा नर्तकी नर्तकाचार्यप्रेरिता स्वरूपं प्रतिपद्यते प्रकटते 25
व्यवस्थिते च तथा ते अपीति तयोः प्रकाश प्रागसन् जात इत्याह—यदि ते इति । परमतमाश्रित्य वादिना विप्रतिपत्तौ
सं वदति तद्यथा विनाशादीनामङ्कुर उत्पद्यते तथा कुम्भादयोऽपि समानमतेभ्यो बीजादिभ्योऽङ्कुराद्युत्पत्तिदर्शनात् सर्वं कार्यं-
भाव असमवायिकारणता इत्यसत् यद्यभाव इति बौद्धतापूर्तम्, एकं गुणादयेन अभिव्यक्तिनानावधिपत्यभावेनैव विनाशमस्य
उपादानता निवर्तते तथापि सर्वोत्पत्ता गुणेष्वेव च अभिव्यक्तिप्रकर्षादिभेदानेकानेकप्रतिनियमावस्था तथा वैशेष्य यतो
विपर्ये कार्यं न सत्कारणेति एकगुणाश्रितत्वेन सत एव परमाण्वादिकारणत्वात् पूर्वमविद्यमानं द्व्यणुकादिकार्यं जायत इति 30
वैशेषिकासत्कार्यवाद एतदादयोऽन्यो मतभेदे यत इदानीं तेन इत्याह—पृथग्भूतेति कारणभूतद्रव्यस्य हि कार्यं तत्रैव
सर्वसाम्य पर्यायकार्यं साम्ये समवायिकारणे तन्त्वाद्यवयवसमवेतं असमवायिकारणतन्तुसंयोगापेक्षं यथोत्पत्ति भवते
तथैव सत्त्वे पूर्वमसर्वमानौ प्रवृत्तिनियमौ रजस्तमोऽपेक्षावुत्पद्येते रजसि च प्रकाशनियमौ सत्त्वतमोऽपेक्षौ तमसि च प्रकाश-

1 सि क. प्रकाशिते । 2 सि क. कन्थव ।

न तथाभवः कारणं च, तस्मिन् गुण शब्दे रजसि तमसि च चैतन्यस्य रागादिविषयस्य च तन्मा-
त्रेषु परस्परसंयोगात्कोऽप्यसता भवनाय प्रकाशप्रवृत्तिनियमानां कार्याणां—शब्दे प्रवृत्तिनियमयोरभावः
प्रकाशनियमयोश्च रजसि [प्रवृत्ति]प्रकाशयोश्च तमसि, अतस्तौ परस्परापेक्षप्रवृत्तिषु तत्त्वादिसूत्रोक्त-
मवगमयन्ति भवति—शास्त्रान्तः प्रकाशप्रवृत्तिनियमाः स्वरूपात्मकत्वेन न यथा इति प्रतिपन्नं, त्रैगु-
5 ण्यस्य तत्त्वोभयकारणाभिव्यक्तचैतन्यविशिष्टाभिमतमप्यप्रयोजकम् ।

किञ्चान्यत्—

सर्वथास्यमप्रकरणसञ्चितारब्ध यस्माच्च त्रिगुण शब्दादि सदपि भ्रान्ति विमानम्, त्रिगुण
सुखमप्यन्य, स्वप्नादि हि यच्च यन्मपरार्थं तदसमर्थं सादेति, तस्मात्स्वप्नादावसमर्थं
तत्संपरार्थत्वात् यथापि च तन्त्वारब्धपटस्याप्यपि च तद्वत् तत्समन्वया भूमादि नादि
10 नादि घटादि च रूपादिगुणादिमयत्वनवत् ।

सर्वथास्यमित्यादि कदाचित्त्वाभिमतकार्यारब्धत्वम् पार्थिवा भासिमात्रत्वात् तस्यायन
वे तत्त्वादिषु प्रकाशादयः कारणत्वगतो यथास्य योग्याः, यथार्थ—प्रकाशः शब्दे भाति इत्यादेव
रजसा प्रवृत्तिरादर्शीति तत्कारणमन्ति—प्रकाशप्रकाशादि[नि]यतत्वं—परस्परापेक्ष तथा प्रवृत्त
नियतत्व तथाच त्रिगुण तत्त्वादि तत्त्वमात्रकारणाद्यभावं न परमार्थतोऽस्तीत्यायातम्, त्रिगुणेषु
15 सामान्यादेव तत्त्वकार्यत्वाद्भावात्मकमेव हि तत् स्वप्नवोऽस्ति हि यच्च तत्त्वमेवारब्ध असमर्थं सतिति

मत्वादीनां गुणानां तथा चतुर्णां तत्कार्यारब्धानां भूतानां भूतारब्धानाञ्च नद्यादिघटादीनाम् । तस्मादय
मपि यथैव भूमः—शब्दादि असमर्थत्व तत्त्वमेवारब्धत्वात् कापासिकतन्त्वारब्धपटकापासिकत्वमिति,
यथा कापासिकैस्तन्तुभिरारब्धः पटः कापासिक इत्युच्यते तथा शब्दादयस्तत्त्वतत्त्वकार्यारब्ध
त्वादिति तत्त्वमयत्वमिति भवति च भूमादि नद्यादि घटादि सत्त्वमसत्त्वमर्थं तत्त्वमयत्वमयारब्ध-
20 त्वात् कापासिकपटवदुक्तेऽपि कापासिकत्वमिति । तत्राप्यसिद्धमेवोदाहरणं रूपादिगुणादिमयत्वमिति

मतो तत्त्वतोऽभेदे इत्याद—परोपितमिति । इत्येव स्वरूपतः प्रकाशन्ते प्रागिति । एवमुक्ते चासत्त्वं चार भासन
इत्याह—चैतिति प्रकाशप्रवृत्तिनियमैरित्यर्थः तत्त्वारब्धे हि तत्त्वमप्रकाशनया तत्त्वादिष्वपेक्षमित्यर्थे प्रकाशादि-
नियमैरारब्धा प्रकाशात्मकत्वमपि कठिनम् तत्त्वादिषु प्रकाशादयो न सन्ति परस्परापेक्ष प्रकाशादिभावतदनुपपत्त्य
नन्वाह एवोऽन्यत्वोऽपि इत्यादी सावित्रवत्तत्त्विप इव अत प्रवात्तत्त्वसात्त्वमनन्वय तत्त्वमयारब्धं
25 तत्त्वमयमिति प्रकाशैर्वत्मेव पाठिती भाव तदेव स्यादि सर्वथा—सर्वथायोगे हीति तत्त्वैरनेन तत्त्वमर्थक
रूपन्तस्मात्तमपि प्रकाश तत्त्व त्व गुणानामारब्धा एते च शब्द प्रकाशप्रवृत्तत्वायारब्धा प्रकाशमिवाय
यथैव प्रकाशादन्यतत्त्वमारब्ध चार् तत्त्वारब्धोऽत्यन्त इव भाव हि मत्वादयो स्वी सर्वप्रकाशा एव । एवं
तत्त्वायारब्धभूतत्वारब्धघटादिवत्कार्यप्रपञ्चस्य समस्तप्रत्यारब्धत्वादिना भास्यमित्याह—तत्त्वमयत्व-
मयोपैति । रूपादीति गुणात्मकस्य तत्त्वायारब्धभूतारब्धस्यादित्व गुणाता भावपरिणामः । तथा च तत्त्वात्मकत्वं
30 तत्त्वमयारब्धत्वात् रूपादिगुणमयत्वनवत्, इत्यादि अत्यन्तमात्मयारब्धारब्धनादिति युक्तं प्रतिभाति । ननु सर्व
प्रकाशादात्मकत्वस्यापायात्मिर्यार्थ यदि तत्त्वविभेदाभावात्वे एवासमतो निमित्तमात्रे इति न भूमो येन तत्त्वतो मन्तव्यतायोग

1 सि. क. अनुमतम् । 2 सि. क. तत्त्वकारणाभावा । 3 सि. क. तत्त्वत्व । 4 सि. क. इदं पदं नास्ति ।
5 सि. क. गुणेरपि ।

शब्दस्यासम्भवत्वे साम्ये रूपादिसुखादिमयत्वमुदाहरणम्, रूपादीनामपि तथैवासम्भवत्व शब्दादिसुखा-दिमयत्वदृष्टान्तेनापाद्यमिति ।

अथोच्येत एवमेव तत्कारणस्य युज्यते तत्र च तेषु कार्यसत्त्वमेव, शुक्लरक्तकृष्णसत्त्वा-दिमकाया रज्जोः कार्याया रज्ज्वनुकारणत्ववदिति, नन्वेवमेवमेवेति वचनस्य इयी गतिः यथा चाऽस्मदुक्तवदेकात्मकं कारणमनेकाकारविपरिवृत्ति पुरुषवदिति रजस्तमसी सत्त्वमेव प्रकाश- 5 कारकत्वादित्येतस्यां गतौ दोषः स एव पुरुषाद्यन्यतमैककारणवादाभ्युपगमः, अथ स्वन्मतेन आत्मान्तरसुखादित्रयकारणतदात्मककार्याभ्युपगमेनैवमेवेति ।

(अथोच्येतेति) अथोच्येत एवमेव तत्कारणस्य-तेषां सत्त्वादीनां कारणत्वमेवमेव युज्यते, तत्र च तेषु सत्त्वादिषु कारणेषु शब्दादिकार्यसत्त्वमेव युज्यते प्रसिद्धं प्रकाशादिकार्याणां, शुक्लरक्तकृष्ण तन्त्वात्मिकाया रज्जोः कार्याया रज्ज्वनुकारणत्ववत्, यथा प्रत्येकं शुक्लादिगुणास्तन्तवस्समुदायोऽपि त्रिगुणामेका 10 रज्जुमारभमाणाः कारणत्वं नातिवर्तन्ते तत्त्वेषु सत एव त्रैगुण्यस्याविर्भावात्तथा सत्कार्यस्य तथा सत्त्वादिकारणस्य शब्दादिसत्कार्यता चेत्तत्रोच्यते-नन्वेवमित्यादि यावत् सत्त्वमेवेति, एवमेवेति यदेतद्वचन तस्य इयी गतिः, यथा वाऽस्मदुक्तवदेकात्मकं कारणमनेकाकारविपरिवृत्ति पुरुषवदित्यभ्युपगमादिति, तदेवापतितं सत्कार्यं, यथाऽस्मदुक्तवत् एकत्वं रजस्तमसी अपि सत्त्वमेव, प्रकाशकारकत्वात् तयोरपीष्टा साम्यावस्थाया सिद्धमत एव तस्यां गतौ दोषः स एव पुरुषाद्यन्यतमैककारणवादाभ्यु- 15 पगम इति । अथ स्वन्मतेन आत्मान्तरसुखादित्रयकारणतदात्मककार्याभ्युपगमेनैवमेवेत्येषा गतिरिति ।

इतर आह—

एषा गतिरस्तु को दोष ? इति चेद्ब्रूमः सर्वव्यक्तव्यापि चासत्कार्यत्वम्, प्रतिगुण प्रकाशाद्यैर्ध्वयोः कार्यात्मनो प्रागभूतत्वात्, अन्यगुणकारणकार्यात्मनामन्यत्रासतामुत्पत्तेर्व्य क्त्यानयनात् प्रत्याख्यानवचनाभ्युपगतत्वात् । 20

(एषेति) एषा गतिरस्तु को दोषः ? इति अत्र दोषमुत्पश्यन्तो ब्रूमः—सर्वव्यक्तव्यापि चेत्यादि,

प्रकाशप्रवृत्त्याद्यात्मकस्य स्वपरिणामैर्नैकस्वरूपत्वात् प्रकाश्येत किन्तु शुक्लकृष्णरक्तत्वमनुपादाय स्वरूपाविर्भाववत् प्रकाशप्रवृत्ति-नियमात्मककारणत्वमनुपादाय शब्दादिपरिणाम गुणत्रयसंयोगसामर्थ्यतया नियोगात्मक्याविर्भावमेवाऽऽपद्यते-अथोच्येतेति । शुक्लरक्तेति यथा चेतरक्तकृष्णमत्मकतन्तुभिरनेकैरारब्धा रज्जुस्त्रिगुणात्मकतन्तुपरिणामाऽपेक्षा यावदेतेषु तन्तुषु नियमाना रज्जुत्वेऽपि चेतनादीनि शुक्लाद्यवश्यंभावेनोपलभ्यन्ते तथैव प्रकाशाद्यात्मकत्रिगुणारब्धं शब्दादि प्राक् 25 त्रिगुणेषु सत्त्वादिभिर्मूर्तयश्शब्दादिरूपापादकत्वैकस्य यदा तु सुखमेवेति सुखात्मकत्वानुभवात्, तत्सुखकारणं प्रधानादिकारणत्वं तत्कार्यत्वमेवेति नाम । अथैवमेव तत्कारणं युज्यत इति वाक्यस्य कोऽभिप्रायः किं पृथक् प्रत्यककार्यात्मका एकैकपरिणामानामेकत्वसंयोजन कारणत्वमिति किंवा परस्परसंयोगप्रधानभावेनैकत्वेषां कारणत्वमिति वा मतद्वय राशयस्याद्, यथा पूर्वमापादितमेकात्मककारणत्वाभ्युपगमे दोषमापद्यते-एवमेवेतीति । अन्यैकात्मकारणपक्षे दोषं प्रदर्शयति-एषेति यद्यपि त्रैगुण्यविसमव्यापि तथैव साधितं किम् । तावदेव परतन्त्रं प्रकृत्य विपरीतमव्यक्तमितीयं पर 30 कस्मादेकस्यैकस्य कारणत्वमुक्तम् तथापत्र सत्कार्यत्वमिति त्रीणि शब्दादयस्त्रिरूपाः तस्मिन्नत्र विचारस्तुवे- तरेण तत्कारणत्वमुक्तं दोषम् । सर्वव्यक्तेति महदादिव्यक्तं त्रयोविंशतिप्रकारं व्यक्तं तत्र तत्रानुपलभ्यमानोऽपि

१ सि. क. सत्त्वव्यक्तसमवतिष्ठिति । २ सि. क. यदा । ३ सि. क. ०मरव ।

तदेव प्रमत्कार्यत्व स्वभावान्तरेणापद्यते, मध्य व्यक्त शब्दादि तदुपादानि वा व्यापितुं शीलमस्य तदसत्कार्यस्य सर्वस्य कस्यापि, कस्माद्धेतोः ? प्रतिगुणं प्रकाशादयोर्द्वयोः कार्ययोरसमोः भागभूतत्वात्–गुण गुण प्रति प्रतिगुण, सत्त्वे द्वयोः भागभूतत्वादेव छायातमसोः, यथा रजसि प्रकाशनियमयोः, तमसि प्रकाशप्रवृत्त्यो कार्ययोरसतोरभूतत्वात्, अन्यगुणप्रधानकार्यासत्त्वाभ्युपगमेऽत्र व्यक्तिप्रवृत्तिनियामिका-
5 र्थानामसत्तामुत्पत्तिधर्मकत्वादवधनात् अवस्थापनवचनाद्वाभ्युपगतत्वात्तस्माद्वैशेषिकन्यायवदसत्कार्यत्वम् ।

न केवलं वैशेषिकस्यैव, किन्तर्हि ?—

बौद्धपक्षेऽप्यसत्कार्यत्वम्, तथाभूतवस्तुनिर्मूलोत्पत्तित्वात्, द्वितीयक्षणघटवत्, पुरुषवत् ।

(बौद्धपक्षेऽपीति) बौद्धपक्षेऽप्यसत्कार्यत्वम्, यत् हि वैशेषिकासत्कार्यतुल्यत्वं तदसत्कार्यत्वस्य, कार्यैः सह कश्चित् कार्यं तिष्ठतीति वैरिकत्वात्, इत्र बौद्धासत्कार्यत्वतुल्यमेव ते मतम्, कुतः ? तथा-
10 भूतवस्तुनिर्मूलोत्पत्तित्वात्—तेन प्रकारेण भूत वस्तु यस्मो रूपमित्यादि, तथाभूतवस्तुना निर्मूलोत्पत्ति-त्वात् तथाभूतवस्तुनिर्मूलोत्पत्तित्वात्, किमर्थं पुनर्निर्मूलोत्पत्तित्वादिति सिद्धे तथाभूतवस्तुग्रहण ? दृष्टान्तद्वयेनार्थद्वयसमर्थनार्थम्, तद्यथा—द्वितीयक्षणघटवत्—यथा क्षणः क्षणान्तरे उत्तर पूर्वोत्तरस्मिन् पूर्वो निरुध्यते उत्तरस्य तदनन्तरमुत्पद्यते निर्मूलः 'नामोन्नामौ तुलान्तयोरिव' [ ] इत्युक्त-त्वात्, तत्सदृशरितत्र घटादिवस्तु पूर्वस्मिन्निरुद्धे पश्चादसतोत्पादाभ्युपगमान्निर्मूलोत्पत्तिरेव,
15 पुरुषदृष्टान्तसाम्यप्रयोगदर्शनादपि सत्त्वादिप्रकाशादिकार्यं सत्त्वादि सांख्यमतमिति योज्यम् ।
तस्मान्निर्मूलोत्पत्तिसाधर्म्याद् बौद्धासत्कार्यवादतुल्यतेति ।

भूतनिमित्तत्वात् व्याख्या एव एवं सर्वोऽप्यसत्कार्यत्वमा नु सत्त्वे प्रतिनियमतो रजसि प्रकाशनियमयोरसति प्रकाश-प्रवृत्त्योरसत्त्वेन प्रतिनियतानां प्रकाशप्रतिनियमप्रवृत्तीनां कार्ये दृश्यमानत्वेनासत्त्वेऽपि भाव । यथा हि [illegible] तथा एककार्यनिमित्तत्व निरपेक्षसावत्त्वं तत्र प्रकाशस्यापि सत्त्वे प्रतिनियमात्मनः छायादेः प्रवृत्त्यात्मनि रजसि
20 प्रकाशनियमात्मप्रवृत्त्यादेर्नियमात्मनि तमसि प्रकाशप्रवृत्त्यात्मकच्छायादेरसत्त्वात्, प्रकाशप्रतिनियमात्मकस्य छायादेरसत्कार्य-त्वम्, छायादेः प्रकाशप्रतिनियमात्मकत्वं तथा बौद्धमतेऽपि मन्यगुणेति । [illegible] बौद्धपक्षेऽप्यसत्कार्य-वादतुल्य इत्याह–बौद्धपक्षेऽपीति । वैशेषिकासत्कार्यवादे हि कार्योत्पत्त्यनन्तरं कारणे कार्यस्य [illegible], [illegible] च [illegible] [illegible] निर्मूलोत्पत्तिम् [illegible] न कारणे कार्यसत्त्वमिति बौद्धासत्कार्य-तुल्यत्वम् [illegible] [illegible] निरुध्यते [illegible] [illegible]
25 [illegible] निरुद्धाय [illegible] [illegible] पूर्वक्षणनिरोधः [illegible] [illegible] [illegible] हेतुफलसम्बन्धमुपदर्शयन्ते निर्मूल एवोत्पद्यते [illegible] बीजादेः कार्योत्पत्तिप्रसङ्गः [illegible] [illegible] निर्मूलोत्पत्तिः [illegible]–दृष्टान्तद्वयेनेति [illegible] [illegible] निरुद्धः [illegible] [illegible] । [illegible] एवेति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] पूर्वक्षणनिरोधानन्तरमुत्तरक्षणोत्पत्तौ [illegible]
30 [illegible] एवेति मतम्, [illegible] [illegible] निर्मूलोत्पत्तिरेवास-त्कार्यत्वमिति [illegible] [illegible] [illegible] भावः [illegible] [illegible] [illegible]-त्वात्सत्कार्यत्वं [illegible]। पुरुषवादे पुरुषस्य निर्मूल पुरुषेऽनियमात्मकत्वादुत्पत्तिः [illegible] [illegible] [illegible] द्वितीयोऽयं दृष्टान्तमाह–पुरुषदृष्टान्तेति सांख्यमतमिति [illegible] । [illegible]

---

१ सि. क. तत्त्वादि । २ सि. क. तिष्ठत इति । ३ सि° निरुध्यते ।

एवं प्रकाशाद्यसत्कार्यत्वे सिद्धे सर्वस्यैवासत्कार्यत्वसाधनम्—

असत्कार्याः शब्दादयः कारणत्वात्, अन्यगुणात्मकसुखप्रवृत्त्यादिवत्, सुखं सत्त्वगुण प्रागसत् प्रवृत्तिनियमकार्यं पश्चात्तत् कार्यं दृष्टं कारणं च तद्वच्छब्दादयोऽसत्कार्याः कारण तां च बिभ्रति, इतरानुपकृताविद्यमानप्रकाशादित्रयसुखादिकारणवत्, प्रत्येकमितरानुपकृतावि द्यमानप्रकाशादित्रयसत्कार्या वा सुखादयः कारणत्वाच्छब्दादिवद्घटादिवद्वेति पुरुषाद्विवाद 5 एवैषः ।

(असत्कार्या इति) असत्कार्याः शब्दादयः कारणत्वात्, यद्यत् कारणं तत्तदसत्कार्यं दृष्टम्, अन्यगुणात्मकसुखप्रवृत्त्यादिवत्—अन्यो गुणः सत्त्वाख्यः, तदात्मा सुखं तच्च स्वयं सात्म्यात्म कार्यं एकप्रकाशात्मकार्यमपि सत् आत्मान्तररजःकार्यं प्रवृत्त्यात्मकमारम्भात्मस्वायामिष्टम्, प्यात्मक- सन्धायारम्भस्थानवचनात्, तथा नियमानियमात्मकमप्यादिग्रहणात्, अतः सुखं सत्त्वगुणं प्रागसत् 10 प्रवृत्तिनियमकार्यं पश्चात्तत्कार्यं दृष्टं कारणं च तद्वच्छब्दादयोऽसत्कार्याः कारणतां च बिभ्रतीति, एवमन्यगुणदुःखप्रकाशननियमवदन्यगुणमोहप्रकाशप्रवृत्तिनियमैकैकमेव दृष्टान्तं कृत्वा योज्यम् । एतदर्थस्य स्फुटीकरणार्थमाह—इतरानुपकृताविद्यमानप्रकाशादित्रयसुखादिकारणवदिति, इतरेण—रजसा तमसा चानुपकृतौ—प्रागसन्तौ पश्चादनुपकारकौ तथा [1]मोहेनापीति । यद्येवं नेष्यते ततः प्रत्येकमितरा- नुपकृताविद्यमानप्रकाशादित्रयसत्कार्या वा सुखादयः कारणत्वाच्छब्दादिवद्घटादिवद्वेति, सुखस्यापेक- 15 स्यैव सत्त्वगुणस्य त्रयोऽपि प्रकाशादय आत्मीया एव कार्यास्तथेतरयोरपीति पुरुषाद्विवाद एवैषः संज्ञा- मात्रविप्रतिपत्तेरिति । एवं तावदप्रकाशात्मकयो रजस्तमसोः अन्यात्मना व्यवस्थितमानेन तदप्रकाशिना सत्त्वेन तदात्मप्रख्यापने दोषा उक्ताः ।

यदि चैवं सत्कार्यवादस्योक्तत्वात् अमूर्त्तत्वप्रसङ्गभयादसत्कार्यवादस्य प्रतिष्ठितमूर्त्तत्वप्रसङ्गभयाच्च नेष्यतेऽत्र विकल्पोऽप्रकाशात्मकयोरिति ततः प्रकाशात्मकयोरित्यस्तु, तत्रापि च दोष चतुष्टय इत्याह— 20

अप्रकाशात्मकयोरसत्त्वोत्पत्ति सर्वस्यैवेदानीं तद्विदर्शनेन त्रिरूपमनुमानमुपन्यस्यति—असत्कार्या इति तथा सुखं शब्दादयो [illegible] वैषम्यावस्थायां महदादयः कार्यम्, सुखदुःखमोहात्मकशब्दादेः प्रकाशप्रवृत्तिनियमकार्यत्वस्य व्यवस्थापनात् [illegible] इति प्रतिपादनात्, तथापि असत्कार्यं महदादेः कार्यत्वे तथा सुखादयोऽपि सुखदुःखमोहात्मकत्वात् प्रकाशप्रवृत्तिनियमात्मकत्वाच्च कार्यं सुखाद्यात्मकत्वात् कारणं महदाद्यात्मकत्वादिति समर्थयति—अन्यो गुण इति । एवमेवान्यगुणात्मकदुःखनियमवदिति दृष्टान्तं तथैव प्रदर्शनीय इत्या- 25 शयेनाह तथेति । एवं तु वार्त्तिकया मोहापेक्षया चान्यगुणदुःखप्रकाशनियमवदन्यगुणमोहप्रकाशप्रवृत्त्यन्यगुणमोह प्रवृत्तिनियमेति दृष्टान्ता वाच्या इत्याह—एवमिति । उक्तदृष्टान्ता मूलकृतैव दर्शिता इत्याह—एतदर्थेति । यदि रजस्तमो- व्यवस्थानाभावेन सत्त्वमपि विद्यमानमेव प्रकाशादयः सर्वे स्वकीयोत्पत्तौ तर्हि एकस्यैव सत्त्वगुणस्य [illegible] सुखादयः एवार्थे नाममात्रमेवेति इत्याह—यद्येवमिति तत्रापि त्रयोऽपि प्रकाशादय आत्मीया कार्या तथा रजसो तथा, तमसोऽपि ते तथैव—इत्याह तथेति प्रकाशादित्रयकार्या इत्यत्र संज्ञामात्रविवादः । अप्रकाशात्मकयोरिति 30 द्वितीयविकल्पस्याप्रकाशात्मकयोरनुपपत्तिः—एवं तावदिति । अप्रकाशात्मकयोरिति विकल्पपक्षे सत्कार्यवादो निर्मूलः स्यात्, असत्कार्यवादः समूल स्यादिति भयात्तत्राप्याह—यदि चैवमिति । अत्र सत्कार्यवादे कारणे कार्यस्य सत्त्वात्

---

१ सि. क. तपच्छरता । २ सि. क. मोहेऽपीति ।

अथ प्रकाशात्मकयो रजस्तमसोः शब्दात्मना व्यवतिष्ठमानेन तत्प्रख्यातिना सत्त्वेन तदात्मभावाय प्रवृत्तिः प्रख्याप्यते इति विकल्प इष्यते, अप्रकाशात्मकयोरिति च नेष्यते ततो यथैव कारणे कार्यस्य सत्त्वाद् घटेनैव घटः क्रियते तदात्मव्यक्तिप्रतिनियतस्वसाधनक्रमसमावेशाच्च कारणघटेन कार्यघटस्तथाभूतव्यक्तिशिविकस्थूलतापत्त्याऽभिव्यज्यते, निर्मलदर्पणस्थ
5 रूपोपलब्धिवत् कर्मैव सद्रसु कर्तृ भवति मृद् एव घटत्वात् कुलालदण्डादीनामत एव तत्साधनत्वात्, क्षीरपादितोऽकरणात् तथैव सत्त्वेन शब्दादिप्रकाशेनापृथग्भूतप्रकाशादि सत्त्वमाकाशादि प्रकाश्यते प्रवर्त्यते नियम्यते च शब्दादिप्रवृत्त्या शब्दादिनियमेन च ।

अथ प्रकाशात्मकयोरित्यादि यावदेष्यत इति, गतार्थम् -यतो यथैवेत्यादि दृष्टान्तमेव तावत् प्रक्रियाप्रसिद्धमुपवर्णयति—कारणे कार्यस्य सत्त्वाद् घटेनैव घटः क्रियत इति—मृत्पिण्डघटयोर्मध्ये शिवकस्तूप-
10 पृथुबुध्नकुशूलादिघटः क्रियते—प्रकाश्यते करोतेः प्रकाशार्थत्वात्, यथा पृष्ठं कुरु पादौ कुरु [महा भा १ १ १ सूत्र] इत्यत्र करणं विमलीकरणं प्रकाशनमित्यर्थः। कारणे कार्यस्य सत एव प्रकाशनात्, सर्पस्फटाटोपकुण्डलवत् दीर्घकुण्डलीभावत्व, तत्र यथा सर्पेणैव सर्पः क्रियते तथेहापि घटेनैव मृदा पृथुबुध्नाद्याकारः क्रियन्ते अप्रत्यभिन्नेनान्यनाम्यस्याकरणात् । किञ्चान्यत् तदात्मव्यक्तिप्रतिनियतस्वसाधनक्रमसमावेशाच्च—घटात्मनो व्यक्तिः—प्रागनुपलब्धस्य पश्चादुपलब्धिः सा प्रतिनियतानामासीनामां कुलालदण्डादीनां
15 तत्क्रमस्य च कालान्तरस्य साधनत्वात्, पिण्डशिवकादिभावेषु यथाप्रत्यक्षं व्याप्रियमाणानां क्रमेण व्यापारादित्यर्थः तद्दर्शयति—कारणघटेन कार्यघटोऽभिव्यज्यत इति, कथं व्यज्यत इति चेत्—तथाभूत

कारणकार्ययोरभेदात् मृदात्मना घटेनैव घटः क्रियते मृदात्मना विद्यमान एव घटो व्यापारान्तरात् तत्तदपेक्षनिर्भासते गाम्भ्यनिर्भाससमुत्पन्न इत्याह—कारण इति । यथा भावो भवन्तीति निरपवादतरे दर्शनान्तरप्रसिद्धमहाभाष्ये प्रोक्तं करोतिरभूतप्रादुर्भावे पठ निर्मलीकरणे चापि वर्तते पृष्ठं कुरु पादौ कुरु उन्मृदानेति गम्यते तद्वदत्र क्रियत इत्यस्य प्रकाश्यत इत्यर्थ इत्याह क्रियत इति । सर्पशरीरे यथा एकात्मकत्वेन विकृतत्व स्वभावेऽपेक्षयाऽऽविर्भावः निर्भासमानस्यैव कुण्डलतया
20 तिरोभावस्फटाटोपभावः कुण्डलीभावश्च तत्राप्यतः फणनिष्पत्तिः किन्तु स्वरूपाविर्भावतिरोभावमात्रम् सर्प एव कुण्डलरूपेणाभिव्यक्तो भवति एवं घटात्मा घट एव पृथुबुध्नाद्याकारो भवतीत्याह—सर्पेति । यदि कारणकार्ययोरत्यन्तमसम्बन्धः तर्हि कार्यस्याप्यसम्बन्धात् सर्वं कार्यमात्रं स्यात् प्रत्येकम्पाद्यविशेषात्, तस्मात् कार्येण सम्बद्धं कारणं कार्यस्य जनकम् । असम्बन्धस्य कार्यस्याप्यसतो न सम्भवति तस्मात् सदेव तथा भवतीत्याह—अप्रत्यभिन्नेति । घटेनैव घटः क्रियते इत्यनेनोक्तत्वादि
25 क्रियाकर्तृत्वा कार्यस्य प्राक् सत्त्वं सूच्यते अन्यथा हि सत्यपि क्रियायां तस्या एककर्तृत्वाभावात् कर्तुरभावे क्रियाया अभावादितरेतराश्रयात् घट घटयत इत्यादिव्यपदेशोऽनुपपन्न एव स्यादिति । ननु यद्यपि घटोऽस्ति सत्ये कुलालदण्डचक्रादीनि साधनानि किं कुर्वन्तीत्याशङ्कायामाह—तदात्मेति क्रमेण प्रवर्तमानानां साधनानां व्यापारो न व्यक्तिस्वरूपनिर्वृत्ते तत्स्वरूपस्य सदा सत्त्वात्, न हि घटः सर्वत्र सर्वदा घट एव न व्यज्यते तस्मात् क्रियापि कारकेषु न घटेषु किन्तु व्यक्तिमात्रे एव व्यापारः कार्यस्याविर्भावो यस्य तत्तत्प्रमाणाभ्यन्तरव्याप्ति केऽप्यपि यथाविशेषु अन्यथाऽभिव्यक्तावपि तदुपलम्भकाले कार्यस्याऽऽकार
30 अभिव्यक्तिरूपेण विज्ञानविषयत्वं प्रयुज्यते यावत्कार्यं न व्यक्तिरवति तथात्रापि इत्यभिनिवेशप्रकाशविषयतत्त्वं तत्सूक्ष्मत्वमपि दर्शयति स्थूलतापत्त्या—दृश्यमानतयेति । ननु कार्यकारणयोरभेदे सम्भवत् कार्योत्पत्तेरसम्भव इत्याशङ्कायामाह—कारणघटेनेति तदेव सत्यतोपपत्त्या सर्वावस्था एव तथाऽऽविर्भवन्ति तिरोभवन्ति च तदैवाभिव्यक्तिविशिष्टाः कार्यमुच्यते कारणमस्याभिव्यक्तस्य तु न कारणमुच्यते तदेव भावस्य इति भावः । एतदेवाह—तथाभूतेति सर्वं हि व्यक्तिविशिष्टं सर्व

१ सि क. तदात्मव्यक्ति ।

व्यक्तिशक्तिरूपतापत्त्या–पृथुबुध्नादिप्रकारेण व्यक्तिशक्तिरूपम्, मृदि शक्तिमत्यां सूक्ष्मावस्थायामानुप-
लभ्यत्वं देशकालाद्यवच्छिन्नाभ्युपगमात् स्थूलतापत्त्या–इन्द्रियग्राह्यतया, [1]निर्मलदर्पणस्वरूपोपलब्धिवत् कर्मैव
सदसत् कर्तृ भवति, मृद एव घटत्वात्–मृदेव हि घटो भवति, घटमात्मानमात्मनाऽवस्थान्तरमात्रवि-
शिष्टमवस्थान्तरमात्रविशिष्टेन करोति, कर्मण एव कर्तृत्वाभ्युपगमात्, कुलालदण्डादीनां तर्हि साधन-
त्वाभावः, स्वयमेव मृदः कर्तृकर्मत्वाभ्युपगमाद् घटस्येवेति चेन्न, अत एव तत्साधनत्वात्, वीरणादितोऽ- 5
करणात्, असत्करणादिहेतुभ्यो मृदेव सन्तं घटं कुलालचक्रदण्डादयोऽभिव्यञ्जयन्तः कर्तृकरणसम्प्रदा-
नापादानाधिकरणादिभावं प्रतिलभन्ते तद्विषयमेव, न वीरणादिविषयम्, न तन्त्वादिविषयम्, तदात्मगत-
व्यक्तिशक्तिप्रतिनियतस्वसाधनक्रमसमावेशादेव तानि च कारणानि परस्परोपजनितकार्यसाधनशक्तीनि-
मेकभवनेन प्रवर्तमानानि कारणानीत्युच्यन्ते नान्यविषयाणि, तस्मात् कुलालादीनामपि तथैव कर्तृत्वा-
दिभावोपपत्तेः घटेनैव घटः क्रियते इति साधूक्तम्, एवं द्रव्यमात्मानमात्मनैवात्मानं प्रकाशयति करोतीति 10
प्रतिपाद्य दार्ष्टान्तिकं प्रतिपादयति–तथैव सत्त्वेनेत्यादि, यथा कारणे कार्यस्य सत्त्वाद् घटेनैव घटः
क्रियते इत्युक्तं तथा कारणे कार्यस्य सत्त्वात् सत्त्वेन गुणप्रकाशादिकारणात्मना तदात्मकं सत्त्वमेव
प्रकाश्यते मृद्घटावस्थावत्, तद्दर्शयति–शब्दादिप्रकाशेनापृथग्भूतप्रकाशादितत्त्वं किं तत्? आकाशादि,
रूपाद्यपृथग्भूततत्त्वाया मृदो घटाद्यपृथग्भूत[त]त्त्वघटादिप्रकाशवत् प्रकाशापृथग्भूतेन प्रकाशा-
पृथग्भूतं तत्त्वं प्रकाश्यत इत्यर्थः । प्रकाशापृथग्भूतत्वमेव प्रवृत्तिनियमावपीति तद्दर्शयति–शब्दादिप्रवृत्त्या 15
शब्दादिनियमेन, तदप्याकाशादि यथा प्रकाशापृथग्भावात् प्रकाश्यते तथा प्रवर्त्यते नियम्यते चेति ।

तद्विस्तरेण पर्यायशब्दव्याख्यानेन भावयति—

अपृथग्भूततत्त्वेनैव सत्त्वेन प्रकाशेन प्रवृत्तितत्त्वेनानपेक्ष्यया स्वप्रसूत्या स्वव्यक्तिशक्ति-

परिणामिनि सर्वविकारजननप्रक्रियात्वात् तथा च मृद सर्वविकारजननसमर्थोऽपि देशकालाकारनिमित्तप्रतीक्ष्या विवि-
क्षमाणानामभिव्यक्तिः यथा कुङ्कुमस्य काश्मीरेऽभिव्यक्तिः न पाञ्चालादिषु, शिशिरे काले न ग्रीष्मेऽभिव्यक्तिः न मृगी 20
मनुष्यं प्रसूते तस्यां मनुष्याकारसमवायिनिमित्ताभावात्, नापुष्पवान् पुष्पं मुञ्चे, तत्र पुष्पनिमित्ताभावात्, एवंभावकस्यानाम
यन्मे यथा सिद्धे सर्वे [illegible] यथाभिव्यक्तसामर्थ्यभवनात् सूक्ष्मतमसूक्ष्मतरसूक्ष्मस्थूलस्थूलतरस्थूलतमादिक-
मेव च एव [illegible] कार्याऽभिव्यक्तिविपर्ययात्मकार्थं कर्मानुरूपेतीति भाव । घटेन पूर्वपिण्डकपालकपालिकाकारपरिणतिपरम्परां
प्रकाश्याभ्युदयेऽनात्–मृद एवेति । येनाभ्यस्ता एव आविर्भावतिरोभावधर्मेभ्य धर्मी तु मृत्स्वभाव इत्यस्याभ्यासमाह–
अवस्थान्तरमात्रेति तथा [illegible] परिणामशक्तितया न चैतत्स्वमिति भावः । कार्येण तन्मतमेव 25
कारणं तावत् भवतीति कार्यसत्त्वे एव कारणानां कारकत्वमित्याह–अत एवेति । एवं प्रकाशकत्वमपि प्रकाशते धर्म्या
विशेषेणाह–कारणे कार्यस्य सत्त्वादिति । शब्दादीति [illegible] कारकत्वमुक्तो
भवति, गुणाद्यव्यक्तेन स्थूलभावत्वं भवति तन्मात्रपरेणोऽपि [illegible] व्यवस्थितो न तु गुणान्तरत्वं-
पर्व सर्वत्र त्रिगुणात्मकत्वात्, तन्मात्राद्याराध्यमानात्मकावेर्भवन्ति तत्र तत्तत्कार्यमतामपृथग्भूततत्त्वत्वात् प्रागुपपादित-
त्वात् प्रकाश एव प्रवृत्तिनियमधेयपदेनाह–प्रकाशापृथग्भूतत्वेवेति । प्रकाशप्रवृत्तिनियमाः रजस्तमसोरिति नियमाभ्युपगमात् 30
प्रवृत्तिप्रकाशयोर्नियमप्रकाशयोश्चापृथग्भूतत्वम् तथा च प्रकाशात्मकाभ्युपगमेन प्रकाशात्मकस्वरूपस्य [illegible] क्रियते इति
भावः । सत्त्वं रजस्तमोभ्यामपृथग्भूतत्वमत एव प्रकाशप्रवृत्तिनियम प्रवृत्त्यात्मकं सत्त्वं तेन [illegible] अन्यानपेक्षेण
स्वव्यक्तिः क्रियत इत्याह–अपृथग्भूततत्त्वेनैवेति । तस्मात् पृथग्भूतो गुणः कश्चिदस्तीत्येतत् पृथक्कृत्वा इत्याह–एव

1 मि पृथक् । 2 मि क. निर्मलद । 3 मि क कर्तृत्वकर्तृत्वा । 4 सि क निरवद्य सा ।
5 मि. क. चरे ।

र्भावः, आविर्भावेन प्रवृत्त्या प्रवृत्तिसत्त्वेनानपेक्षा स्वव्यक्तिराविर्भावः प्रवृत्तिः, स्वप्रत्ययाऽऽविर्भावेन स्वनियत्या नियमसत्त्वेनानपेक्षा स्वव्यक्तिः स्वप्रवृत्तिः स्वनियम इति प्रकाश एव प्रवृत्तिर्नियमश्च, एवं प्रवृत्तिरेव चेतरद्वयम्, नियम एवेतरद्वयम् ।

अपृथग्भूततत्त्वेनेत्यादि, अपृथग्भूततत्त्वतात्त्वेन तेन तत्त्वेन प्रकाशेन प्रवृत्तिसत्त्वेनेति
5 प्रकाशप्रवृत्त्योरैक्यं दर्शयति, एवकारेणावधारणार्थेन ततः पृथग्भूतानामभावञ्च दर्शयति, अत एवाह—अनपेक्ष्यया स्वसत्त्या, यदुक्तं भवति प्रकाशेनापृथग्भूततत्त्वेन तत्त्वेनेत्यादिपदानां तदुक्तं भवति प्रवृत्तिसत्त्वेन प्रवृत्त्या स्वसत्त्व [स्व] व्यक्तिराविर्भावः 'प्रनी प्रादुर्भावे' प्रादुः प्राकाश्ये [जन्मनि च] प्रकाशो जन्माभिव्यक्तिरित्यनर्थान्तरम् । प्रकाशात्मत्वोरेव प्रकाश इति दर्शयति आविर्भावेन प्रवृत्त्या प्रवृत्तिसत्त्वेन प्रवृत्तिसत्त्वमेवानपेक्षा स्वव्यक्तिः—सतः पृथग्भूतप्रकाशनियमानपेक्षा स्वात्माभिव्यक्तिरित्यर्थः,
10 तत्पर्यायकथनमाविर्भावः प्रवृत्तिरिति, तथा नियमसत्त्वेनानपेक्षेत्यादिना ग्रन्थेन प्रकाशप्रवृत्त्यनर्थान्तरभूतो नियम एव सत्त्वं दर्शयन्नाह—स्वप्रत्ययाऽऽविर्भावेन स्वनियत्या, का च सा ? नियमेनानपेक्षा स्वव्यक्तिः पूर्ववत् स्वप्रवृत्तिः स्वनियम इत्येकार्थं इति प्रागुपपादितत्वात् प्रकाश एव प्रवृत्तिर्नियमश्च, यस्मात् प्रकाशमानः प्रवर्तते नियतश्चार्थ इति, एवं प्रवृत्तिरेव चेतरद्वयं यस्मात् प्रवर्तमानं प्रकाशते नियतञ्च, नियम एवेतरद्वय नियतो ह्यर्थः प्रकाशते प्रवर्तते, तस्मादिहापि तथैव भावितमैक्यम् ।

15 कथं तर्ह्येकमेव प्रकाशप्रवृत्तिनियमभेदमनपेक्ष्यमागमयतीति ? अत्रोच्यते—

मत पद्मासेकपुरुषप्रवृत्तस्यामायताप्रलम्बबाहुत्ववत्तथैकवस्तुस्वतत्त्वभूताभिधानप्रयोजनकार्याणामव्यतिरेकैकवृत्तितेति ।

(मत इति) मत पद्मासेकपुरुषप्रवृत्तश्यामायताप्रलम्बबाहुत्ववत्—यथैकस्मिन् पुरुषे प्रवृत्तानि तदव्यतिरिक्तानि श्यामत्वमायतत्वं प्रलम्बबाहुत्वमित्येतानि भिन्नानीव तत्रैकमनपेक्ष्य भान्ति
20 भवन्ति तथैकवस्त्वात्मिनोपसंहरति—तथैकस्य वस्तुनः स्वतत्त्वभूतानां तदभिधानप्रयोजनानां तत्तत्र

कारेणेति । पृथग्भूतस्याभावादेव सत्त्वं तत्पर्यन्ततो नान्यापेक्षमित्याह—अनपेक्ष्ययेति । यथा प्रकाशमपृथग्भूतं प्रकाशकं सत्त्वं तत्स्वैकात्म्यानपेक्षं प्रकाशते तथैव प्रकाशापृथग्भूतं प्रवर्तकत्वं एव तत्स्वैकात्म्यानपेक्षमभिप्रेत्याह यदुक्तं भवतीति । आविर्भावः प्रकाशः प्रवृत्तिर्नियम इत्यनर्थान्तरमित्याह—तत्पर्यायकथनमिति । तथैव एकत्र च तमप ऐकमत्यं दर्शयन्नाह—तथा नियमसत्त्वेनेति । प्रकाशमानस्यैव प्रवर्तमानत्वान्नियतत्वाच्च प्रकाश एव प्रवृत्तिर्नियमो
25 प्रवर्तमानस्यैव प्रकाशमानत्वान्नियतत्वाच्च प्रवृत्तिरेव प्रकाशनियमौ नियतस्यैव प्रकाशमानत्वात् प्रवर्तमानत्वाच्च नियम एव प्रकाशः प्रवृत्तिः तत्र तस्यैव तथाभावमभाविनाह प्रकाश एवेति । प्रकाशप्रवृत्तिनियमानामेकत्वं प्रकाशतेऽर्थः प्रवर्तते नियम्यत इति कथं ज्ञायते तत्र स्वरूपतिनियतत्वानां भेद एव प्रकाशमान एव प्रवर्तते नियतश्च प्रवर्तमान एव प्रकाशते नियतश्च नियत एव प्रकाशते प्रवर्तते चेति द्रव्येणतत्त्वानपेक्षाणां भेद एव कथमेकता तदुपपत्त्या दृष्टान्तमाह—मत पद्मासेति यथा श्यामत्वायतत्वप्रलम्बबाहुत्वानां भिन्नानां पुरुषात्मनोऽपि भेदाभावाद्
30 तेन प्रकाशप्रवृत्तिनियमाः तत्तत्स्वतत्त्वेऽपि वैकात्म्यभूतान्यपि भेदमनपेक्ष्य भवन्तीत्याह—तथैकस्येति तत्तथैव एकत्र एव तमत एव वैकत्र वस्तुन इत्यर्थः । तत्तत्स्वतत्त्वात् परस्परं भेदमनुभवन्त्य तत्त्वमेकत्र विकल्पप्रमाणत्वेनमप्राप

१ सि क °पेक्षत्वमवति । २ सि क. °स्वपेक्षये ।

तमस्तमसो तत्कर्मणाञ्च प्रकाशप्रवृत्तिनियमानामव्यतिरेकैकवृत्तिता, इतिः परिसमाप्त्यर्थः, एवन्तावत् तया भावनयाऽऽपादितैक्यानां सत्त्वादीनां सत्त्वसात्मनैव कर्तृकर्मत्वाद्यविरुद्धा परस्परतत्स्वरूपापादनेन भेदमभ्युपगम्य ।

इदानीं तत्त्वमेवात्मैव भेद इति प्रतिपादयिष्यन्नाह—

सत्त्वसत्त्वेनैव सत्त्वसत्त्वं प्रकाश्यते त्रयाणामपि सत्त्वरूपस्यव्यापादितत्वात्, यत्तत्सत्त्वं सत्त्वमेव भवति नान्यद्भवति रजस्तमो वा तत्सत्त्वसत्त्वं तेन सत्त्वसत्त्वेनैव प्रकाश्यते व्यज्यते, परिणामेन मृत्सत्त्वे यद्वियमानं सत्त्वसत्त्वं तेनैव तद्व्यज्यते, स्वपरिणामेन सदेव हि सत्त्वेन परिणमति नासत्, यदुक्तम्भवति व्यक्तीभवतीति तदुक्तम्भवति प्रवृत्तिनियमानपेक्षेण सत्त्वसत्त्वेन सत्त्वसत्त्वं प्रकाश्यत इति, सत्त्वसत्त्वमिति च विशेषणं रजःसत्त्वतमःसत्त्वाभ्याम्, तयोरपि स्वमतप्रसिद्ध्या भेदेऽप्यनुक्तवदभेद एव, सतो हि भावः सत्त्वं यस्मात्तदेव सद्भवति तस्मात्तदेव सत्त्वं तत्त्वं तद्भावः परिणाम इत्यनर्थान्तरम् ।

(सत्त्वसत्त्वेनैवेति) सत्त्वसत्त्वेनैव [सत्त्व] सत्त्वं प्रकाश्यते त्रयाणामपि सत्त्वरूपत्वव्यापादितत्वात्, सत्त्वसत्त्वं रजःसत्त्वं तमःसत्त्वमिति भिद्यते तस्माभेदः कथमेवावापद्यतेऽमुमा यत्तत्सत्त्वं सत्त्वमेव भवति नान्यद्भवति रजस्तमो वा, तत्सत्त्वसत्त्वं तेन सत्त्वसत्त्वेनैव प्रकाश्यते व्यज्यते तदेव, सत्त्वस्य सत्त्वस्यैव भवनं व्यज्यते स्फुटीक्रियते पूर्ववत् कर्तृकर्मभावोऽप्यविरोधात् तद्दर्शयति—परिणामेन मृत्सत्त्वे यद्वियमानं सत्त्वसत्त्वं—घटप्रकाशसत्त्वं तेनैव तद्व्यज्यते, स्वपरिणामेन सदेव हि सत्त्वेन परिणमति नासत्, यथोक्तम् 'अत्थित्तं अत्थित्ते परिणमति' (भग श १ उ ३ सू ३३) इति यदुक्तं भवति व्यक्तीभवतीति तदुक्तं भवति सत्त्वसत्त्वेन सत्त्वसत्त्वं प्रकाश्यत इति, सत्त्वसत्त्वमिति च विशेषणं रजःसत्त्वतमःसत्त्वाभ्याम्, तयोरपि स्वमतप्रसिद्ध्या सत्यपि भेदेऽप्यनुक्तवदभेद एवेत्यभिप्रायस्यार्थैक्यमापादयम्, किं कारणं ? यस्मात् सतो हि भावः सत्त्वम् यस्मात्तदेव सद्भवति तस्मात्तदेव सत्त्वं तत्त्वं तद्भावः परिणाम इत्यनर्थान्तरम्, 'तद्भावः परिणामः'

यथा कर्ता कर्तैव कर्म कर्म क्रिया क्रियते तत्त्वतात्मनैव तत्त्वभावस्य भवतीत्युपमिसुपसंहरति—एवं तावदिति । सत्त्वादीनां भेदाभ्युपगमेऽप्यतत्त्वेनाख्यानमुत्तरस्य कस्मिंश्चिदविशेषयन्नमापादेक्यमतस्तं यथेष्टमेवमेवाभ्युपगन्तुं युक्तमिति तदुपनयते—सत्त्वसत्त्वेनैवेति सत्त्वादीनां परस्परैक्यत्वापादितत्वात् कर्तुरेव कर्मत्वात् सत्त्वाद्यात्मत्वेन न विभक्ता भवन्ति, तत्र प्रथमो विकल्पोऽयम्, सत्त्वसत्त्वेन सत्त्वेन सत्त्वसत्त्वं सत्त्वं प्रकाश्यत इत्यर्थः । एतमर्थमेव व्याख्यायमाह—यत्तत्सत्त्वमिति तदेव तत्सत्त्वमेव गुणत्रयपरिणामात्मना सर्वेण कर्तृभूतेन तदात्मकस्य सत्त्वस्यैव कर्मभूतस्याविर्भाव इत्याह—सत्त्वस्येति । परिणामेनेति वस्तुनः आत्मीयो भाव एव परिणामः तदा स एव सत्त्वसत्त्वं यो भावस्वभावेनैव तदुज्यते इति भावः । तदेव स्फुटयति—स्वपरिणामेनेति । तत्रार्थे मानमाह—यथोक्तमिति । व्यक्तीभवतीत्युच्यमाने प्रकाशात्मकत्वस्यैव काम इत्याशयेनाह—यदुक्तं भवतीति । तत्सत्त्वं सत्त्वमिति विशिष्योक्तेः प्रयोजनमाह—सत्त्वसत्त्वमिति चेति । सत्त्वरजस्तमसामन्यतमेनात्र सत्त्वस्य सत्त्वस्यैव ग्रहणं न तु रजसस्तमसो वा सत्त्वमिति भावः । तद्भावलक्षणमपि प्रमाणयति—तद्भाव इति । तत्र भावतद्भाव धर्मि धर्मयोरभेदात् यदेव सत्त्वं तेन तेनात्मनैव भवति न द्रव्यमभ्युपगम्यते

---

१ सि क °स्त्वा ।

(तत्त्वा अ ५ सू ४१) इति वचनात्, तद्धि भवसंमार्गं न किञ्चिदपेक्षते इति प्रवृत्तिनियमा-मपेक्षेप्येति सत्त्वसत्त्वेनेति ।

एवं रजःसत्त्वेन सत्त्वसत्त्वम्, किमुक्तम्भवति व्यक्तिप्रवृत्तिपरिणत्या तयैव प्रवृत्त्यारम्भिकया व्यक्त्येवेत्युक्तम्भवति, एवं तमःसत्त्वेन सत्त्वसत्त्वम् किमुक्तम्भवति व्यक्तिनियमपरिणामेन तयैव नियमारम्भिकया व्यक्त्येवेत्युक्तम्भवति, एवमेव रजःसत्त्वेन सत्त्वसत्त्वं प्रकाश्यते व्यक्तिप्रवृत्तिपरिणत्या प्रवृत्त्यैवेत्युक्तम्भवति रजःसत्त्वेन रजःसत्त्वं प्रकाश्यते व्यक्तिप्रवृत्तिपरिणत्या प्रवृत्त्यैवेत्युक्तम्भवति रजःसत्त्वेन तमःसत्त्वं प्रकाश्यते व्यक्तिप्रवृत्तिपरिणत्या प्रवृत्त्यैवेत्युक्तम्भवति, तथा तमःसत्त्वेन सत्त्वसत्त्वं प्रकाश्यते व्यक्तिनियतिपरिणत्या नियमेनैवेत्युक्तम्भवति, तमःसत्त्वेन रजःसत्त्वं प्रकाश्यते व्यक्तिनियतिपरिणत्या नियमेनैवेत्युक्तम्भवति, तमःसत्त्वेन तमःसत्त्वं प्रकाश्यते व्यक्तिनियतिपरिणत्या नियमेनैवेत्युक्तम्भवतीति ।

(एवमिति) एवं रजःसत्त्वेन सत्त्वसत्त्वं प्रकाश्यत एवेति वर्तते पूर्ववत्प्रकृतिरिति प्रकाशैकार्थ्यम् किमुक्तं भवति व्यक्तिप्रवृत्तिपरिणत्या—प्रकाशनप्रवर्तनपरिणामेन तयैव प्रवृत्त्यारम्भिकया व्यक्त्येवेत्युक्तं भवति इत्येवं दर्शयति । एवं तमःसत्त्वेनेत्यादि । व्यक्तिनियमपरिणामेनेत्यत्र[illegible]विपर्यासमासेन भेदावध्यैक्यापादनं गतार्थम् व्यक्त्यैवेत्युक्तं भवतीति । सत्त्वेनैव व्यक्त्यात्मना प्रवृत्तेन नियतेन चावश्यं भवितव्यमन्यथा तत्त्वसत्त्वाभावप्रसङ्गादित्युक्तत्वात् । एवमेव रजःसत्त्वेन सत्त्वसत्त्वं प्रकाश्यते व्यक्तिप्रवृत्तिपरिणत्या प्रवृत्त्यैवेत्युक्तं भवति सतो हि भावः सत्त्वम् । रजःसत्त्वेन रजःसत्त्वं प्रकाश्यते व्यक्तिप्रवृत्तिपरिणत्या प्रवृत्त्यैवेत्युक्तं भवतीति तथैव गमनीयम् तथा रजःसत्त्वेन तमःसत्त्वं प्रकाश्यते व्यक्तिप्रवृत्तिपरिणत्या प्रवृत्त्यैवेत्युक्तं भवतीति । तथा तमःसत्त्वेन [सत्त्व]-

न सर्वोऽपेक्षते न्यापि सर्वोऽपेक्ष्यते [illegible] परिणामः, अनुग्रहिकत्वात् [illegible] कारणम् [illegible]नेन प्रथमं प्रवर्तते ततो प्रारम्भ [illegible] समानं भवति तथा न [illegible] भाव [illegible] तत्त्व [illegible] सत्त्वं परिणाम इति सूत्रार्थः । अत एव सत्त्वं तत्त्व [illegible] परिणाम इति दर्शितम् । तत्त्वतत्त्व एव [illegible] सत्त्वं प्रकाशनाव [illegible] प्रकृतिनियमो अपेक्षत इत्याह-तद्वीति । अथ रजोऽन्य [illegible] तत्त्वसत्त्वं प्रकाश्यत इति द्वितीयं विकल्पमाह-एवमिति । [illegible] प्रकाशनसत्त्वं प्रकाश्यत सत्त्वं [illegible] किमुक्तं भवतीति । एवं तयोरपि [illegible] तत्त्वसत्त्वं प्रकाश्यत इति तृतीयं विकल्पं दर्शयति-एवं तमःसत्त्वेनेति । नियमात्मप्रकाशकसत्त्वेन नियमात्मकं प्रकाशसत्त्वं प्रकाश्यत इति नियम[illegible]माह-व्यक्तीति । अथ रजःसत्त्वेन सत्त्वेन तत्त्वसत्त्वं प्रकाश्यत इति चतुर्थमाह-एवमेवेति । प्रवृत्तिप्रकाशकत्वं विकल्पः प्रकाशात्मकप्रवृत्तिसत्त्वेन प्रकाशात्मकप्रवृत्तिसत्त्वं प्रकाश्यते इति प्रकाशप्रकाशयोरैक्यमाह-व्यक्तीति । रजःसत्त्वेन सत्त्वेन रजःसत्त्वं प्रकाश्यत इति पञ्चममाह-रजःसत्त्वेनेति । एवं प्रवृत्तिप्रकाशयोः विकल्पः प्रकाशप्रकाशयोरैक्यविकल्पः । एवं रजःसत्त्वेन सत्त्वेन तमःसत्त्वं प्रकाश्यत इति षष्ठमाह-तथा रज इति अत्रापि प्रवृत्तिनियमयोः प्रकाशप्रकाशयोरैक्य विकल्पो विकल्पः । अथ तमःसत्त्वेन सत्त्वेन सत्त्वसत्त्वं प्रकाश्यत इति सप्तममाह-तमःसत्त्वेनेति नियमात्मक प्रकाश[illegible]-

१ सि. क. [illegible]मा° ।

सत्त्व प्रकाश्यते व्यक्तिनियतिपरिणत्या नियमेनैवेति, नियतो हि भावो व्यज्यते प्रवर्त्तते, तथा तमः सत्त्वेन रजःसत्त्व प्रकाश्यते व्यक्तिनियतिपरिणत्या नियमेनैवेत्युक्तं भवतीति, [तमःसत्त्वेन तमःसत्त्वं प्रकाश्यते व्यक्तिनियतिपरिणत्या नियमेनैवेत्युक्तं भवतीति]

तदेव भावितम्—

एवमेव च सत्त्वप्रकाशेन सत्त्वप्रकाशो रजःप्रकाशस्तमःप्रकाशश्च प्रकाश्यते, रजःप्रकाशेन सत्त्वप्रकाशो रजःप्रकाशस्तमःप्रकाशश्च प्रवर्त्यते, तमःप्रकाशेन सत्त्वप्रकाशो रजःप्रकाशस्तमःप्रकाशश्च नियम्यत इति त्रयोऽप्यर्था ऐक्यमापादनीयाः । 5

एवमेव चेत्यादि, यथा सत्त्वरजस्तमसां तथापि विकल्पा उक्तास्तथा सत्त्वप्रकाशेन सत्त्व प्रकाशः प्रकाश्यत इति, सत्त्वप्रकाशेन रजःप्रकाशः तमःप्रकाशश्चेति त्रयः, रजःप्रकाशेन सत्त्वप्रकाशो रजःप्रकाशस्तमःप्रकाशश्चेति त्रयः, तमःप्रकाशेन सत्त्वप्रकाशो रजःप्रकाशस्तमःप्रकाशश्चेति त्रयो 10 विकल्पाः प्रकाश्यते प्रवर्त्यते नियम्यत इत्यनेनैव क्रमेण त्रयोऽप्यर्था ऐक्यमापादनीयाः प्रत्येकं नवसापि योज्या इत्यर्थः । एष वार्त्तोग्विकोऽप्यर्थो व्याख्यातः ।

स इदानीं दृष्टान्तेन साधर्म्येणोपसंह्रियते—

सर्वाप्येषा मृद्घटव्यक्तिशक्तिस्थूलतैव, तथा सत्त्वप्रकाशादिप्रपञ्चा व्यक्तिरेकैव सत्त्वमिति वा रज इति वा तम इति वा प्रधान इति वा यथेच्छसि तथाऽस्तु सर्वथाऽप्ये- 15 कस्य कारणाख्यस्य वस्तुनः सूक्ष्मस्य स्थूलतैव व्यक्तिरिति । यदुच्यते रजः शब्दकार्यं प्रख्याय तदात्मना व्यवतिष्ठमानं सत्त्वतमसोः शब्दात्मभावाय प्रवृत्तिं प्रख्यापयतीति तदपि पूर्ववत् प्रभवत्वं कृत्वा प्रकाशस्थाने प्रवृत्तिं कृत्वा सर्वमनुगन्तव्यं यावद्ग्रावृत्तिमिति, तथा तमः शब्द कार्यमित्यादि तथैवानुगन्तव्यं प्रकाशस्थाने नियमं कृत्वा यावद्गम्यनपाषाणमिति ।

(सर्वापीति) सर्वाप्येषा मृद्घटव्यक्तिशक्तिस्थूलतैव यथा प्रागुपवर्णिता कारणे कार्यस्य 20 सत्त्वाभ्युपगमनिम्नत्वया घटव्यक्तिशक्तेः स्थूलता—रूपरसीत्यादिव्यक्तेरिन्द्रियमात्रता सैवैव तथा सत्त्व

भवयोरैक्यमिति विकल्पः । तमोरूपेण सत्त्वेन रजोरूपं सत्त्वं प्रकाश्यत इत्यत्रमाह—तथा तम इति नियमप्रधानः प्रकाशनियमावेकत्रिकलो विकल्पोऽयम् । एवं तमोरूपेण सत्त्वेन तमोरूपं सत्त्वं प्रकाश्यत इति भवने नियमप्रधानं प्रकाशनियमादिकं विकल्पमाह—तमः सत्त्वेनेति तदेवं सत्त्वरजस्तमसां प्रकाशमेदादैक्यमापादितम् । प्रकाशस्यापैक्यमाह—एवमेव चेति पूर्वोक्तनवविकल्पक्रमेणैव सत्त्वरजस्तमसां प्रकाशेन सहैक्यनिरूपणा नवापि विकल्पा नियोज्या इत्याह—एवमेति मूले 25 व्याख्या च स्फुटार्थैव । यथा कारणे कार्यस्य सत्त्वादृष्टेनैव घटः क्रियत इति प्रवेशोक्तदृष्टान्तसामर्थ्येन वार्त्तोग्विका प्रकाशेऽर्थो वर्णित इत्याह—एष इति । यथा पूर्वं रूपरसोपाधिकप्रकाशरूपान्तरगोऽप्यस्या घटव्यक्तेरेकस्येन घटस्तमनात्मैव तथा एव क्रमोपनिपतितलक्षणधर्मसमवायकमेण च तासां पूर्वम् कार्यं तथातथाव्यपदेशैरिन्द्रियाह्यान्यतमावस्थाभाग् भवति तथा सत्त्वरजस्तमसामेकस्येन प्रकाशप्रवृत्तिनियमकार्यं वस्तु तथातथा प्रकाश्यते ततो गुणत्रयात्मकमेकं नित्यं स्यात् एकस्यैवकारणस्यैव सत्त्वादिरूपत्वेनाह सर्वाप्येषेति यथैव यथा रूपादीनां इन्द्रियावस्थापन्नतायां व्यक्तिरूपत्वं प्रति 30 प्रतिनियतानां परस्परोपकारित्वार्थसाधनत्वनीमां तत्तद्धर्मान्तराणां क्रमेण समावेशात् व्यवधानया प्रवृत्ति तथैवैकस्यैव विविक्ता भिन्नाधिकारैव सूक्ष्मं कारणमेव व्याख्यातं भवतीत्येकस्वरूपत्वमेवेति व्यक्तिरूपत्वेनाह—यथेति । तत्र नामभेदे नाम्न

१ सि. क. नियतिप्रवृत्तिपरिणत्या ।

प्रकाशादिमयत्वा व्यतिरेकेण–एकार्थविषया, 'सत्त्वमिति वा रज इति वा तम इति वा प्रधान इति वा यथेच्छसि तथास्तु सर्वथाऽप्येकस्य कारणात्मकस्य वस्तुनः सूक्ष्मस्य स्थूलत्वेन व्यक्तिरिति तद्विषया व्याख्यैव इति, इतिः विचारपरिसमाप्त्यर्था, यत् प्रतिज्ञातं सत्त्व प्रकाशात्मकयोः रजस्तमसोः अभावाय व्यवतिष्ठते तत् प्रकाशमेककारणमिति तत् साधयन्नपायमेति, त्वया पठ्यते रजःसत्त्वकार्यमित्यादि ग्रन्थ-
5 स्यापि समानदोषापादनार्थोऽविशेषः भाष्य एव मुक्तिरित्यादिविशेषोपायत्वान्न विधिवते विशेषणविन्या-सोपायश्च मुक्तिरिति एव प्रकाशस्थाने प्रवृत्तिं कुरुतेत्यादि सर्वमनुगन्तव्यं यावन्मुक्तिरिति । तथा तमः सत्त्वकार्यमित्यादि तथैवानुगन्तव्यं यावदन्यनपायमिति ।

एवमवसायितप्रसङ्ग इदानीं साधनमाह—

अतस्त्रीण्यप्येकम्, अपृथग्भूतसमयस्थानस्वरूपभेदात्मकत्वात्, वरणादितमस्त्ववत् ।

10 अतस्त्रीण्यप्येकमित्यादि यमस्त्वनिति, सत्त्वरजस्तमांसि त्रीण्यपि प्रकाशप्रवृत्तिनियमा-त्मकानि आत्मवत्तमित्यत्राप्येकम् वस्तुनः त्रित्वस्यातत्त्वात्कित्वमप्यभिन्नमिति पक्षार्थः, परमतापेक्षया त्रयाणामैक्यासिद्धेः साध्यं त्रीण्यपि च परस्परसिद्धानि धर्मित्वेनाश्रयाणां वस्तुप्रवृत्तिस्वभेदैमेतीत्यं साध्यते, अन्यथा त्रीणि चैकमेति विरुद्धं स्यात् अपृथग्भूतसमयस्थानस्वरूपभेदात्मकत्वात्–भूतं भवनं भावो भूतिरिति [भावे] निष्ठाविधानात्, अपृथग्भूतम सत्त्वमेभिर्भावैरात्मीयेन तदिदमपृथग्भूत-
15 समयस्थान तदेव स्वरूपं भेदात्मता येषां तानि सत्त्वादीनि अपृथग्भूतसमयस्थानस्वरूपभेदात्मकानि तद्भावात् श्रीरोदकवदेकपात्रभेदेन सहभवनेऽपि सत्त्वमेवैकस्वात्मस्वरूपस्वविशेषणात् कथित् कदाचित्

इत्याह–सत्त्वमिति चेति । [illegible] प्रधानं [illegible]–इतिरिति । [illegible] त्वया पठ्यत इति । [illegible] न मन्यते । [illegible]
20 इति [illegible] इति [illegible] । अत [illegible] इत इति । [illegible] इति [illegible] । तथैवं [illegible] परमतापेक्षयेति [illegible]
25 [illegible]–त्रीण्यपि चेति । [illegible] अपृथगिति । अत [illegible] मूर्तमिति । निष्ठाविधानादिति [illegible] अपृथग्भवनमिति [illegible]
30 [illegible]

१ नि° [illegible] । २ नि° [illegible] । ३ नि° [illegible] ।

पृथग्भवनामावादित्युक्तं भवति, तत्स्वरूपभेदात्मकत्वाच्च वादिप्रतिवादिप्रसिद्धम्, दृष्टान्तो घटपटादिवत् स्वभावत्, यथा घटपटसदनापवर्जसननेमर्स्यदेम्यगोरथानां परस्परतो भिन्नानां छादनस्तम्भनविसरणारोह मविपादापोगमनधर्माणां भेदात्मकत्वे सत्यपि मोहात्मकत्वमासारूप्यानतिक्रमेणैक्यमपृथग्भवनमभय स्थानस्वरूपभेदात्मकत्वात् तथाऽस्मादेव हेतोः सत्त्वादीन्येकमिति ।

अत्राह— 5

अपृथग्भवनसमवस्थानस्वरूपभेदात्मकत्वमसिद्धं सुखदुःखमोहानां आत्यन्तरत्वात्, कथं पुनरेतदुपलभ्यते सुखदुःखमोहा आत्यन्तराणीत्यत्रोच्यते सुखं लघ्वप्रवृत्तिशीलं प्रकाशकं दृष्टम्, सुखाश्च करणप्रकाशाः, तस्मात् प्रवृत्तिनियमाभ्यामन्ये, तथा दुःखं चलमप्रकाशकं प्रवृत्तिशीलं दृष्टम्, दुःखाश्च करणप्रवृत्तयः, तस्मात् प्रकाशनियमाभ्यामन्या तथा मोहो गुरुरप्रकाशको दृष्टः मूढाश्च करणनियमाः तस्मात् प्रकाशप्रवृत्तिभ्यामन्य इति, एवं आध्या 10 त्मिकानां कार्यकरणात्मकानां सुखदुःखमोहमयत्वं योज्यम् । सत्त्वरजस्तमांसि आत्यन्तराणि, लक्षणभेदात् चेतनशरीरवत्, लक्षणभेदश्च सत्त्वं लघ्वप्रवृत्तिशीलं प्रकाशकं दृष्टमित्युभाभ्या मन्यत्, रजश्चलमप्रकाशकं प्रवृत्तिशीलमित्युभाभ्यामन्यत्, मोहो गुरुरित्युभाभ्यामन्य इति ।

अपृथग्भवनसमवस्थानेत्यादि आत्यन्तरत्वसाधनानि यावद्गुरुरित्युभाभ्यामन्य इति, मनूक्तमन्वयो वीत यथाह—कथं पुनरेतदुपलभ्यते सुखदुःखमोहा आत्यन्तराणीति, अत्रोच्यते सुखं 15 लघ्वप्रवृत्तिशीलं प्रकाशकं दृष्टम् सुखाश्च करणप्रकाशास्तस्मात् प्रवृत्तिनियमाभ्यामन्ये, तथा दुःखं चल-

---

[illegible]मसिद्धत्वमप्यभेदात्मकत्वे न तानि आत्यन्तराणीति । अभिन्नामामवर्तित्वं सत्त्वादीनां अन्योऽन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च गुणाः' इति भवतां वादिनामपि सम्मतमेव अत एवोच्यते—तत्स्वरूपभेदात्मकत्वाद्वेति । घटादीनां कार्यं दर्शयति—छादनेति घटादयो भिन्नस्वभावा अपि तमसोऽभिन्नत्वादेकरूपा एव सत्त्वैकैकमात्रैकामासिता अत एव न तेषां कश्चित् कदाचित् पृथग्भवनं नास्ति एवं सत्त्वादयोऽप्यपृथग्भूतत्वात्तदात्मभिन्नामानवर्तिनः सत्त्वैकैकमात्रैकामासिता लक्षण- 20 भेदेऽप्येकरूपा एवेति भाव । ननु सत्त्वरजस्तमसामेकैकमात्रैकामासत्वासाधिकत्वात्तदुच्यते हेतुरसिद्धं लक्षणभेदेन तेषां आत्यन्तरत्वाभिधानादत आह—अपृथग्भवनेति । ननु पूर्वमितिकर्तव्यतापूर्वकसमर्थनसमये वीतानुमानप्रसिद्धसाध्यविचारे सत्त्वादीनामप्यन्वयव्यतिरेकानुगमपाठो न आत्यन्तरत्वमिष्यतेऽनुमायुच्यते—मनूक्तमिति । सत्त्वादीनां लक्षणभेदादेव दृष्टान्तेन दर्शयन्नाह—सुखमिति सत्त्वमिति लघूपमनिर्विरुद्धमानहेतुधर्मो लघुत्वं एतदाभिन्नास्ति सत्त्वान्तरादिति प्रायो रजोधर्मस्य चलत्वमप्रतिपक्षम्, रजश्च चलस्वरूपम्, न तु लघुत्वम् तमसोऽप्यप्रतिपक्षत्वात् एवमन्येऽपि प्रकाशो सुखादिप्रति- 25 पादकः मौलिकत्वेन तत्स्वरूपं सत्त्वं लघुत्वादेव तत्त्वातिप्रवृत्तं दर्शयति—सुखाश्चेति आहरणधारणप्रकाशनामां प्रयोजनप्रकारमभिनिःसाध्य करणानां प्रभवाः सत्त्वरजस्तमसामनुरूपाणां वृत्तीनां सत्त्वानुगममपोह्य सुखवत्वेनैवोक्ते हेतुर्व्यर्थं भवति, यतोऽस्तोऽभिधानि बुद्धिरहङ्कारश्चेति प्रयोजनविधं करणम् बुद्ध्यहङ्कारमनःकरणैराहृतं पञ्च ज्ञानकरणैः प्रकाशितं पञ्चकर्मकरणानि धारयन्ति, तस्मात् करणानामाहरणधारणप्रकाशा लघुत्वचलत्वगुरुत्वधर्माः सुखरूपा अत एवोक्तं 'प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः' इति । एवञ्च सुखत्वं सत्त्वं प्रवृत्तिनियमाभ्यां रजस्तमोभ्यामन्यत् लघुत्वादित्य इति भाव । 30 दुःखमिति रज इत्यर्थः, तच्च तु चलत्वात्, चलं सक्रियत्वेन प्रवृत्तिशीलं न प्रकाशकमपि न करणमिदं चाऽन्यत् स्वकार्ये प्रवर्तते, एकदा न द्विविधा परिणामप्रत्ययभेदात् धर्मिणस्तु सर्वेषां गुणानां वाचो भवति प्रत्यक्षव रजस एव लक्षणम् योऽयं प्रत्यक्ष आत्मनां कर्मेन्द्रियवृत्तीनां वचनादीनां यातायातं प्रकाशमनुपलब्धिप्रसङ्गं [illegible] तत्र करणात्मना [illegible]-

1 लि. क 'त्वादिपीर ।

हितः—समवायिकारणत्वनिवृत्तिरिति चेदित्याशंक्य न अन्यत्रासमवायादिति व्याख्यान—यदि तस्यैवापि सुसिद्धत्वान्न विधीयते सोऽप्यपरिहारः, इच्छामात्रत्वात् कार्यस्य निष्ठितस्य कारणैः सम्बन्धोक्तिरन्यत्र समवायस्याविनी नान्यत्रासमवायादित्युक्तवाक्यं विरुध्यते, वचनविरोधि, तर्हि उपपत्तेर्विरुद्धार्थत्वात् इच्छामात्रं ते वचो न परिहार इत्यत आह—लोकोपपत्तिविरुद्धार्थत्वात्, विरुद्धार्थ[त्व]मसम्बद्धत्वात्तैः कारणैः
5 कार्यस्य तदसम्बद्धत्वमन्यत्र परिनिष्ठितत्वात् किमिव ? तन्तुष्विव पटस्य—यथा तन्तुषु पटस्यानिष्ठितत्वात् अन्यत्र कपालेषु निष्ठितत्वात्तन्तुभिरसम्बद्धत्वमेव, द्रव्यादिकार्यस्य तदसिद्धमिति चेत्, तदारम्भकत्वात् तन्तुष्विव पटस्येति वर्तते तदारम्भकत्वसमन्वयेन प्रवृत्तत्वात् तदनारम्भात् तत्रैवारम्भत्वात्त तदसम्बद्धोपपत्तित्वात्—तैः कारणैरसम्बद्धस्य खपुष्पस्येवोत्पत्तिरसत्त्वात् तत्रैवारम्भप्रवृत्तिनिष्ठाः तन्तुषु पटस्य न सन्ति पटेनैव असम्बद्धेन खपुष्पेणेव वा सामान्येनैक एव हेतुरसम्बद्धोत्पत्तित्वादिति, अनिष्ठापादनमात्र कार्यस्य चेत्यपि
10 खपुष्पमुत्पद्यताम् कारणैरसम्बद्धत्वात्, त्वदभिमतकार्यवत् ।

अन्यत्रासमवायादिति तन्तुषु यथा न समवायः पटस्य तथान्यत्रापि समवायाभावात् कारणेभ्योऽन्यत्र परिनिष्ठितत्वात् समवायिकारणत्वनिवृत्तिरित्यभिप्रायमसङ्गतमिति भावः । अन्यत्र समवायं प्रदर्श्य विरुध्यतेति—सोऽप्यपरिहार इति अन्यत्रासमवायादिति परिहारः [illegible] परिहार इति भावः । निष्ठितस्य कारणैः सम्बन्धस्यान्यत्र निष्ठितत्वात् [illegible] तदसम्बद्धत्वात्, [illegible] सम्बन्धो [illegible] प्रतिपद्यते, यदि च तदन्यत्र न समवायस्तर्हि [illegible]
15 [illegible] सतिसम्बन्धासमवाये निष्ठितत्वं विरुध्यतेऽन्यत्रासमवायादिति वचनमिच्छामात्रत्वमेव न परिहारो [illegible] इति निरूपयति—कार्यस्येति । इच्छामात्रत्वे हेतुमाह—लोकेति येन येन येषु [illegible] —परिनिष्ठितमात्रस्य कार्यस्य कारणैः तन्तुभिः समवायसम्बन्धस्तथा विरुद्धोऽर्थोऽस्य—अन्यत्रासमवायादित्यस्य वचनस्य तत्त्वाद्विरुद्धं । कुतोऽसम्बन्धो विरुद्ध इत्यत आह असम्बद्धत्वादिति [illegible] कारणैः कार्यस्यासम्बद्धत्वमुपपद्यते [illegible] परिनिष्ठितं तत्र [illegible] यथा तन्तुषु पटस्य [illegible] कपालेषु परिनिष्ठितं [illegible] समवायो वा स्यादिति यदि तु तदन्यत्र परिनिष्ठितं तर्हि यथा तन्तुषु पटस्य न [illegible]
20 समवायस्तथा पटस्यापि तन्तुभिरसम्बद्धत्वमेव स्यादिति भावः । द्रव्यादिकार्यस्यान्यत्र परिनिष्ठितत्वमसिद्धम्, गुणादौ द्रव्यादेः परिनिष्ठानासम्भवादित्याशङ्कते—द्रव्यादीति । तदारम्भकत्वादिति द्रव्यादौ [illegible] न हि द्रव्यादौ तस्य परिनिष्ठितत्वं प्रतिपत्तव्यमिति भावः । यथा तन्तुषु पटस्य [illegible] परिनिष्ठितमिति [illegible] तन्तुष्विवेति । कुतो न तत्र [illegible] नैवतन्त्वारम्भे [illegible] —तदारम्भकत्वमिति । अनारम्भोऽपि तत्र कुत इति चेदाह—तत्रेति कारणैरसम्बद्धस्यैव कार्यस्योत्पत्तेः, परिनिष्ठितत्वात् हि कारणैः तत् [illegible] सम्बन्धोऽनुपपन्नः [illegible]
25 भावः । एवं यत्रैवारम्भस्तत्रैव प्रवृत्तिः तत्रैव च परिनिष्ठानं युक्तम्, तन्तुषु च न पटस्यारम्भ इति न तत्र प्रवृत्तिः परिनिष्ठानं न हि [illegible] तन्तुषु वा तन्त्वारम्भप्रवृत्तिनिष्ठा भवन्ति [illegible] —तत्रैवेति । [illegible] विशेषेऽपि यदि तन्त्वारम्भप्रवृत्तिनिष्ठा [illegible] तर्हि खपुष्पमप्युत्पद्यताम्, कारणैरसम्बद्धत्वात् [illegible] विरुद्धोऽनिष्ठापादनमात्र—कार्यस्य चेति । यदि कारणैरसम्बद्धस्योत्पत्तिस्तर्हि खपुष्पमप्युत्पद्यतां कार्यवदित्यनिष्टापादनं च

---

१ सि. क. डे. [illegible] । २ सि. क. डे. °न्येन न । ३ सि. क. डे. तदारम्भत्वात् । ४ सि. क. डे. °त्वनीरस्य । ५ सि. क. डे. कारणैरसम्बद्धेन ।

अकारणत्वादिति चेत्, पटाद्यपि कार्यं मोत्पादि, अकारणत्वात्, खपुष्पवत्, तद्वोत्पद्यताम्, अकारणत्वात्, कार्यस्योत्पत्तिवत्, यथा तन्त्वादीनि कार्येणासम्बन्धादसतः सतोऽप्यकारणानीति सर्वत्र कारणमकारणञ्च यथायोगं स्वस्यैव कार्यस्य नासतो नान्यकार्यस्य वा, असम्बन्धात्, कार्यकारणभावश्च सम्बद्धत्वे सति भवति, तस्मात् सम्बन्धः प्रागपि कार्योत्पत्तेः।

(अकारणत्वादिति) अकारणत्वादिति चेत्–निष्कारणञ्च खपुष्पं पटादि सकारणम्, तस्मात् 5 दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैधर्म्यात् युक्तमिदमनिष्टापादनमिति चेदुच्यते–पटाद्यपीत्यादि, पटाद्यपि कार्यं मोत्पादि, अकारणत्वात् खपुष्पवत्, अकारणत्वञ्चास्य कारणासम्बद्धत्वात्, आकाशवत्, तद्वोत्पद्यतामिति, कारणासम्बद्धस्य कार्यस्योत्पत्तिवत्, खपुष्पस्याप्युपपद्यमानकारणत्वादित्युक्तमेव, यथा तन्त्वादीनीति, तन्त्वादीनां कारणानां कार्येण सम्बन्धो यतो नास्ति तस्मात्तेभ्यसतः सतोऽप्यकारणानि कार्यस्यासत्त्वादसतः खपुष्पस्येव पटस्येव वा कारणान्तरसाम्यमेतेत्युक्तमुपनयति–सर्वत्र कारणमित्यादि, करोतीति कारणं कर्तृसाधनम्, 10 खपुष्पादि पटादि वा तन्तुभिर्न क्रियते ततस्तान्यकारणानि पटस्तु क्रियते तस्मात्तस्य कारणानि, यो[यो] योऽत्र यथायोगं स्वस्यैव कार्यस्य–तन्तवः पटस्य कपालादीनि घटस्य, नासतो नान्यकार्यस्य वा, कस्मात्? असम्बन्धात्, कार्यकारणभावश्च सम्बद्धत्वे सति भवति तस्मात् सम्बन्धः प्रागपि कार्योत्पत्तेः–तत्कारणैः सम्बन्धोऽस्ति, कथं तत्कार्यं निर्दिश्यति कारणैरसम्बद्धम्? तस्मात् कार्यमभवत्सदपूर्वसद्भवति, सम्बद्धञ्च सदा सत्कारणैरित्यनुमीयते। 15

सम्बन्धसमवायव्याख्यानमेवमेव घटेते नान्यथात्वतः–

योऽयमेकीभावेन बन्धः स सम्बन्धः, अनेकस्यैकात्मकत्वात्, एकीभावेनापगमनेन गतिः, द्रव्यपर्यायाभ्यां तन्तुत्वापरित्यागेन पटत्वपरिणामः समवायः कारणस्य कार्यैकत्व लक्षणः, तदापत्तिकृतान्ययात्वयेदममार्गमपदनमस्थाने क्रियते यदिदमभ्यपदेश्याधारकार्यं सम्बन्धकल्पनम्, कार्यस्यासत्त्वात्। 20

पुष्पम्, खपुष्पवत् कारणस्यैवाभावेऽकारणत्वं तदेतदकारणत्वादिति चेदिति। व्याचष्टे–निष्कारणमिति। नास्ति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैधर्म्यमकारणत्वस्योभयत्र समानत्वादित्यत आह–पटाद्यपीति। तन्त्वादिभिः पटस्यासम्बन्धादकारणत्वं विवक्षितमाह–अकारणत्वञ्चेति। यथापुष्पाणामनुत्पत्ते खपुष्पस्याप्युत्पत्तावापि कारणस्योपपत्तेरनुपपत्तिर्विवक्षितेत्याह–तद्वेति खपुष्पं चेत्यर्थः। किमत्र कारणमित्याह–खपुष्पञ्चेति पूर्वोक्तिरेषोक्तेः। कर्तृसाधनकारणसम्बन्धमनुगमयेन तमेतमर्थमाह–यथेति तन्त्वादीनां तेषु कार्येण सम्बन्धाभावादेतस्मादसतः खपुष्पादेः कारणान्तरसाम्यात् सदसतो–वा कार्येण कारणानि 25 तन्तुभिः पटादि क्रियमाणत्वात् कारणानि च तस्मात् सर्वमकारणमपि भवति कारणमपि च तन्त्वादीनां खपुष्पपटादीनिष्पत्तिकर्तृत्वाभावात् पटादिनिष्पत्तिकर्तृत्वात्तेषां ते सम्बन्धभावेन कार्यकारणभावाभावात्तेषां तेः सम्बन्धात् तदभावादिति भावः। कारणकारणत्वे कस्मादित्याह–खपुष्पादीति। असम्बन्धे हेतुमाह–असम्बन्धादिति। अत एव कार्यकारणभावो न भवतीत्याह–कार्यकारणभावश्चेति, असत्त्वे पूर्वं कार्यस्यासत्त्वे सतोऽप्यसम्बन्धकारणस्य व्यापारो न स्यात्, असम्बन्धकार्यमनुत्पत्तिकर्म-निष्ठे हि कारकाणां व्यापारः स चासति कार्येऽसम्बद्धे वा नास्ति असम्बद्धं कार्यं तस्यैवास्तिं प्राक् कालसम्बन्धात् कारकैः 30 सह सम्बन्धो नास्तीति न कारकाणां व्यापारः। असत्त्वं वा कारणैरसम्बद्धं कथं निर्दिश्येतेति भावः। तस्मात्तत्र सम्बन्ध एव कारणैरसम्बद्धमभवति–तस्मादिति। सम्बन्धसमवायव्याख्यानमन्यथाऽसम्भवत्येतदनुपपत्तिरिदमर्थं घटेतेत्याह–योऽयमिति।

1 सि क योऽयमत । 2 सि. क. कार्यं । 3 सि क. सम्बन्धादत नास्ति । 4 सि क. ड. दे. तर्वेष ।

योऽयमित्यादि, आह—सन्निवेशिभावप्राप्त्यमनुपसर्गः एकीभावेन बन्धः सम्बन्धः, अनेक कार णस्य वस्तु सदेकमेव कार्यात्मत्वं भवति परस्परेण बध्यते, तमर्थमाह—अनेककर्तैककारमकत्वात्—अनेकस्य कारकस्य प्रतिस्वमात्मानमपरित्यज्य सर्वैकसंघातमपनेन पटादिकार्यात्मनैव परिणतेः एकीभावेन गतिः—गमनपरिणतिरेव अथ अपगमनेन—प्राक्संज्ञामात्रविपर्यासे त्यागेन द्रव्यपर्यायात्मत्वे तन्तुत्वापरित्यागेनैव पटत्व-
5 परिणामः, संबन्धः समवाय इत्यपरार्थानुसारणोक्त्या वस्तुनि स्फुटीकर्तुमाह—कारणसत्कार्येक बलक्षण—कार गेषु विप्रकीर्णेषु सत्कार्यमेकत्वमापन्नेषु कर्मीभवत्यपि पारीकेऽपि परमार्थः, तदापत्तिस्त्वावितानि, पेव द्रव्यपर्यायात्मकत्वात्स्वपरमार्थत्वात् मा प्रसंस्मेऽभिनिवेशमात्रत्वात् स्वपक्षरागसमुत्थात् परपक्षद्वेषात् स्वयंसमार्गप्रपंचनमस्थाने प्रक्रियायोगैवं क्रियते, कैवमपमार्गप्रपन्नमिति चेदुच्यते—अविदमव्यपदेश्याधारत्वं मागव्यास्यात तत्पुनः किमर्थमारभ्यते ? इहेति यतः कार्यकारणयोः समवाय इति इहबुद्ध्यभिधानाभ्यां कारण-
10 गतान्त्यां समवायोऽनुमीयते सोऽपि च न सम्भवति कार्यस्यासत्त्वात्, तस्मादव्यपदेश्याधारकार्यसम्बन्धस्तत्र क्रियतेऽप्युपगमनहेतुर्निरर्थकम् ।

सोऽपि च मिथ्याभिमान एव मन्यतान्तु तथैवास्तीति, परिनिष्ठितत्वात्, विभुपरिमण्डलविषयादिवत् ।

(सोऽपि चेति) सोऽपि च मिथ्याभिमान एव—अव्यपदेश्याधारं द्रव्यादिकार्यसमवेतम
15 कारणैः प्रागुत्पत्तेरिति मा मंस्थाः, मन्यतान्तु तथैवास्तीति—तथा च मन्यस्व व्यपदेश्याधारं द्रव्यादिकार्यं समवेतञ्च स्वकारणैः प्रागपि निर्वृत्तेः स्वमतेनैव परिनिष्ठितत्वात्—वस्तुभावमापन्नत्वात्, विभुपरिमण्डलविषयादिवत्—यथा विभुत्वपरिमाणाभ्याकाशादिपरमाणुद्रव्याणि परिनिष्ठितत्वात् विभुत्वगुणसमवेतानि व्यपदेश्याधाराणि च तथा द्रव्यादिकार्यम् परिमण्डलपरिमाणाः परमाणवः परिमण्डलत्वेन समवेताः

[illegible] सन्निवेशिनीति [illegible] परस्परमेकीभावेन [illegible] इति भावः । [illegible]
20 [illegible] न [illegible] किन्तु [illegible]
[illegible] सम्बन्ध इति भावः । [illegible]
[illegible]
[illegible] समवाय [illegible] । कारणानि पूर्वं विप्रकीर्णेषु [illegible]
[illegible] ।
25 [illegible]
[illegible] हेतु । [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] सोऽपि चेति । [illegible]
30 [illegible] । [illegible] तथा चेति । [illegible]

१ सि. क. दे. [illegible] । × × क । २ सि. क. [illegible] । ३ सि. क. [illegible] । ४ सि. क. [illegible] । ५ सि. क. [illegible] । × × सि

व्यपदेश्याधारस्य अणुभवितकार्ये विभुत्वपरिमण्डलत्वगुणयोर्वाऽऽत्ममूर्तयोर्वाऽऽकाशपरमाण्वोर्वाणुत्वेऽपि व्यपदेश्याधारत्वं समवेतत्वञ्च सिद्धम्, तथा द्रव्यादिकार्यस्येति एवं तावत् परिनिष्ठितसम्बन्धं युक्तो द्रव्यस्य समवायिकारणत्वनिवृत्तिप्रसङ्गपरिहारोऽसमर्थः ।

योऽपि च कार्यकारणयुतसिद्धिदोषस्य परिहारः—तस्यासंयोगात्—न हि कारणसम्बन्धिभिः कार्यस्य संयोगोऽस्ति, द्वयोरङ्गुल्योराकाशे युज्यमानयोः संयोगस्य सम्बन्धिनोः पृथक् सिद्धयोरिवेति सोऽपि न परिहारः, उक्तवदसंयोगासिद्धत्वात्, यदि तत्रोत्पन्नतायासिद्धिः सम्बन्धासिद्धिश्च स्यात् स्यादसंयोगः ततः परिहारश्च युतसिद्धिदोषस्य स्यादिति । 5

योऽपि चेत्यादि, अनन्तरोक्तस्य कार्यकारणयुतसिद्धिदोषस्य परिहारो योऽभिहितः—तस्यासंयोगादिति, तद्व्याचष्टे—न हि कारणसम्बन्धिभिः कार्यस्य संयोगोऽस्ति यथा द्वयोरङ्गुल्योराकाशे युज्यमानयोः संयोगस्य अङ्गुल्याकाशसंयोगकारणस्य सम्बन्धिनोः युतसिद्धयोः संयोगो न तथा कारणसम्बन्धिभिः 10 कार्यस्य द्रव्यादेः कश्चित् संयोगोऽस्ति, यतो युतसिद्धिदोष आपाद्येत पृथक् सिद्धयोरिव, तस्मादसंयोगात् संयोगवैधर्म्यात् पृथक् सिद्ध्यभाव इत्यभिप्रेयते—सोऽपि न परिहारः, उक्तवदसंयोगासिद्धत्वात्, यदि तत्र परिनिष्ठितं प्रवृत्त्यारम्भं कथं तेनासम्बद्धमित्यादिना प्रपञ्चेन सम्बद्धत्वमेवेत्युक्तम् सम्बन्धसमवायसद्व्याख्यानेन च, तस्मादुक्तवदसंयोगस्यासिद्धत्वादपरिहारः, यदि तत्रोत्पन्नतायासिद्धिः सम्बन्धासिद्धिश्च स्यात् स्यादसंयोगः ततः परिहारश्च युतसिद्धिदोषस्य स्यात् एवं तावद्व्याख्यानान्तरमप्ययुक्तम् । 15

समवेतत्वं भवति यथा विभुपरिमण्डलत्वादीनि विभूनि च परिमण्डलानि च विभुपरिमण्डलानि विभुपरिमण्डलानि च तानि [illegible] चेति विग्रहः विभुपरिमण्डल [illegible] परमाणवश्च [illegible] तत्र [illegible] चत्वारि द्रव्याणि [illegible] [illegible] तेषु च विभुत्वं समवेतमिति विभुत्वगुणसमवेतानि, यथा वा परिमण्डल[illegible] परमाण्वो [illegible] परिनिष्ठिताः परिमण्डलत्वेन समवेता [illegible] तथा द्रव्यादिकार्यमपि [illegible] निर्वृत्ते प्राप्यपि [illegible] समवेतमिति मन्यस्वेति भावः । एवञ्च परिनिष्ठितत्वेन कार्यस्य कारणे सह सम्बन्धेऽभिमते कार्यस्यान्यत्र परिनिष्ठितत्वा- 20 [illegible] समवायिकारणं न [illegible] तत्प्रयुक्तस्याभिप्रायमेनाह—एवं तावदिति असम्बन्धादिसमीक्षेपि समवायसम्बन्ध- [illegible] सिद्धो सम्बन्धपरिनिष्ठितस्य कारणेन सम्बन्धमनुसृत्य [illegible] समवायिकारणत्वनिवृत्ति- प्रसङ्गस्य या परिहारोऽन्यथासमवायादिति [illegible] सोऽसमर्थ एवेति भावः । अथ परिनिष्ठितस्य कार्यस्य कारणे सम्बन्धे युतसिद्धि- दोषं प्रदर्शितं परिहर्तुं वैशेषिकैर्वक्ष्यमाणं [illegible]—योऽपि चेति । व्याचष्टे—अनन्तरोक्तस्येति । कार्यकारणभावापन्नयो पृथक् पृथक् सिद्धयोर्हि सम्बन्धः संयोग उच्यते यथा अङ्गुल्याकाशे संयोगकारणयोराकाशे पृथक् पृथक् सिद्धयोः परस्परं 25 सम्बन्धः संयोगो भवति न तथा कार्यकारणयोः पृथक् पृथक् सिद्धिरस्ति तस्मान्न तयोः सम्बन्धः संयोग इत्याशयेनाह—तस्या- संयोगादिति, तत्र कार्यस्य संयोगाभावादित्यर्थं [illegible] न हीति [illegible] संयोगस्य हेतुत- या कारणस्य [illegible] सम्बन्धिनोरङ्गुल्योः संयोगो यथा भवति तथा कारणीभूतावयवसम्बन्धिभिः कैश्चिच्च कार्यस्याव- यविनो द्रव्यादेः संयोगोऽस्तीति न युतसिद्धौ तन्तुपटौ येन संयोगवत्तौ स्यातामिति भावः । दृष्टान्तमाह—पृथगिवेति पृथक् पृथक् सिद्धयोर्यथा [illegible] संयोगो भवति तद्वदित्यर्थः । एवञ्च पृथक् सिद्धौ [illegible] तन्तुपटौ तु न पृथक् सिद्धाविति वैधर्म्यात् [illegible] 30 युतसिद्धिपरिहारमाह—तस्मादिति । [illegible] हेतुमसिद्धमाह—सोऽपीति । यदि तन्तुषु पटः परिनिष्ठितः प्राप्त आरम्भश्च तत्र [illegible] न तन्तुभिः सम्बध्यते [illegible] तु न तत्र परिनिष्ठित [illegible] आरम्भश्च स्यात्, न वा सम्बन्धः समवायो वा स्यात् [illegible] कार्यस्य, तस्मात् सम्बन्धोऽस्त्येव स च सम्बन्धो युतसिद्धत्वात् संयोग एव न समवाय इत्याशयेनाह—यदि तत्रेति । आरम्भस्य परिनिष्ठा यदि तत्र न भवन्ति तदा स्यादसम्बन्ध इत्याह—यदि तत्रेति । अत्र [illegible]

१ सि क्ष. [illegible] । २ सि क्ष. सम्बन्धो ।

इदानीं सूत्रकारमत समर्थयन्तो वाक्य–भाष्य–टीकाकारार्थं भवानि समाहत्य प्रधानानुगामित्वी-ष्टोपायं सूत्रमरमतमवेत्यं दूषयितुमाह—

तस्यापनिरुपणात् सदाद्यभिधानार्थं कारणसमवेतस्य वस्तुन उत्तरकाले सत्तासम्बन्ध इति बहूनां मतम्, वस्तूत्पत्तिकाल एवेति तु वाक्यकाराभिप्रायोऽनुसृतो भाष्यकारैः, सिद्धस्य

5 वस्तुनः स्वकारणैः स्वसत्तया च सम्बन्ध इति प्रसस्तमतेरभिप्रायः अस्मदभिप्रायस्तेषां प्रमाणा-मप्यमतत्वेति, परस्परविरुद्धार्थत्वात्, कुमारब्रह्मचारिपितृत्ववत्, इदमेवोदाहरणमन्यत्र, एवं-महत्यपि सर्वेषां शास्त्रकारमतानुवर्तित्वात् स एवानाशः स्यात्।

(तस्येति) तस्योत्पत्तिरूपणात् सदाद्यभिधानाय कारणसमवेतस्य वस्तुन उत्तरकाले सत्ता-सम्बन्ध इति बहूनां मतम् वस्तूत्पत्तिकाल एवेति तु वाक्यकाराभिप्रायोऽनुसृतो भाष्यकारैः, सिद्धस्य

10 वस्तुनः स्वकारणैः स्वसत्तया च सम्बन्ध इति प्रशस्तमतेरभिप्रायः, अस्मदभिप्रायस्तेषां प्रमाणामप्यस-त्यमिति कस्मात्? परस्परविरुद्धार्थत्वात्–दर्शिता विरुद्धार्थता किमिव? कुमारब्रह्मचारिपितृत्ववत्–यदि पिता कथं कुमारब्रह्मचारी, ? अथ कुमारब्रह्मचारी कथं पितेति ? इदमेवोदाहरणमन्यत्रेति–अन्योन्यपरस्पर-विरुद्धार्थत्वान्नित्यमनयोरुदाहरणं वाच्यमिति एवमहत्यपि सर्वेषां–वाक्यभाष्यटीकाकाराणां शास्त्रकारमतानुवर्तित्वात् स एवानाशः असत्यवादी चान्यतरपि स्यादिति सापमुत्तरया साधयितव्यमिति

15 मा भूदर्थापत्त्यादिभिरनिष्टप्रसङ्गमित्यतः एवेति निपुणतरयुक्तिभिः सह तत्त्वैः वक्तव्य इति।

किञ्चान्यत्—

सदादिविकल्पानुपपत्तिश्च तदवस्थत्, वस्तुनो द्रव्यादीनां स्वत एवाभिधानप्रत्ययविषयत्वं प्रस्यात् सत्तादिवत् यथा च सत्तायां स्वत एवाभिधानप्रत्ययौ एवं द्रव्यादेः, न सत्तायोगा-दित्युपगम्यत परिहारः प्रमाणादर्शनात्, अतादात्म्याद्दण्डनिमित्ताद्दण्डदण्डिवत्, यथाऽद-

20 ण्डाद्दण्डिना दण्डित्वं दण्डनिमित्तमन्यं द्रव्यादेरसदात्मनः सत्तानिमित्त सदभिधानादीति।

(सदादीति) सदादिविकल्पानुपपत्तिश्च तदवस्थ–स्वयमभिधानसम्बन्धयोरेकत्वात्सत्तायाः इति सुख-

[illegible] –नस्यापनिरुपणादिति तत्पाठो [illegible]
[illegible]
[illegible]

25 [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

30 [illegible]
[illegible]

१ सि० क० ख० दे० [illegible] । २ सि० क० ख० [illegible] ।

तापि किं कार्यस्य सत्तया सम्बन्धः सतोऽसतः सदसतो वा ? इत्युपालम्भाय मोचित एवाऽऽत्मा, तद्यथा कार्यस्य किं सत्तया सम्बन्धो निष्ठितस्यानिष्ठितस्य निष्ठितानिष्ठितस्येति समानप्रकर्षत्वाच्च शब्दान्तरमात्रोच्चारणात् दोषपरिहारः, वस्तुनो द्रव्यादीनामित्यादि, द्रव्यादीनां स्वत एवाभिधानप्रत्ययविषयत्वं सत्त्वात्—स्वतःसत्त्वात्, समानसत्त्वादित्यर्थः, किमिव ? सत्तावदिति व्याख्यानमभिप्रायोपपादनसाधनं वैशेषिक प्रति गतार्थं भावस्य सत्तायोगादित्युक्तेः, उच्यते परिहारः किञ्च कथ्यते—नैवम्, सत्तादात्म्यात्—स आत्मा यस्य तत्तदात्म सत्तापि, तद्भावस्तादात्म्यं तद्धर्म्योपपत्तादात्म्याद् द्रव्यादीनाम् तद्व्याख्या—भावदभिधानादीति गतार्थम्, दण्डनिमित्तदण्डदण्डित्ववदिति दृष्टान्तः—यथा दण्डोऽस्यास्तीति दण्डीति दण्डित्वमदण्डा दण्डिनो दण्डनिमित्तमेवं द्रव्यादेरसदात्मनः सत्तानिमित्तं सदभिधानोऽपीति ।

अत्र वयं सम्प्रधारयामस्त्वया सह कथमिदं तादात्म्यं किं सतो भावात् ? उत सत्करत्वादिति, तद्यदि तावत् सतो भवनं ततः सर्वेणापि सता भूयते, स्वत एव भाव सत्करत्वात्तादात्म्य तत् प्राक् प्रत्युक्तम्, यथा च सत्तायां स्वत एव सदभिधानप्रत्ययौ तदात्मत्वादेवं द्रव्यादौ द्रव्यत्वादौ नित्यैकसर्वगतेषु सामान्यसामान्यविशेषशून्येष्वपि, दण्डेऽपि च तादात्म्यादेव दण्डाभिधानप्रत्ययसिद्धौ स्वत एव दण्डिनि तौ तादात्म्यात्, इतरथा दण्डिकुण्डल्यविशेषः स्यादिति, तथा च दण्डस्वसामान्यविशेषनिरपेक्षः स्वत एव भवति दण्डस्तादात्म्यात् सत्तावदिति सिद्धम् ।

(अत्र वयमिति) अत्र वयं सम्प्रधारयामस्त्वया सह कथमिदं तादात्म्यं ? किं सतो भावात्—य[त्] सद्भवति तत्तस्य सत्तादात्म्यं—आत्मलाभः स्वरूपानुभवनम्, उत सत्करत्वादिति तद्यदि तावत् सतो भवनं ततः सर्वेणापि सता भूयते—सत्ताविना द्रव्यादिना वा स्वत एवेत्युक्तम्, अथ सत्करत्वात्तादात्म्यं सद्भवतीति तस्माद् प्रत्युक्तम्—स्वतःप्रसिद्धस्य द्रव्यादेः सत्ता सत्करी न भवति, वैयर्थ्यादसतोऽस-

त्त्वादेवमसत्त्वात एव केवलं शब्दमात्रभेदो न त्वर्थभेदः स्वत एव प्रदर्शितः [illegible]—तद्यथेति । ननु सत्तायां तत्र स्वत एव सदभिधानप्रत्ययौ न तु सत्तासम्बन्धाभावेन द्रव्यादावपि स्वत एव सदभिधानं प्रत्ययश्च भवेताम्, किं सत्तासम्बन्धेनेति वैशेषिकं [illegible] वस्तुभिरिति । ननु भावकत्वैकत्वादीनेन [illegible] वा प्रतिनियता- [illegible] प्रतिनियत [illegible] न भवेतामिति [illegible] धर्मान्तरसम्बन्धात्, न च भावा एव स्वतो विशिष्टाः [illegible] स्वत एव प्रतिनियत [illegible] धर्मो विशेषकत्वया [illegible] न प्रतिपत्तिः प्रसिद्धा [illegible] परस्परं वैलक्षण्यात्तादात्म्य [illegible] द्रव्यादीनां सदभिधानं न स्वतः [illegible] आह—सत्तादात्म्यादिति [illegible] सामान्या- [illegible] सदभिधानप्रत्ययनियमो भवति [illegible] भवति [illegible] सदभिधानप्रत्ययनियम इति न द्रव्यतादात्म्यं सत्तायाः इति [illegible] सदभिधानप्रत्ययनियमः द्रव्यादिष्वपि—दण्डनिमित्तेति । सत्तादात्म्यादित्यस्य तादात्म्यकल्पनाविचारं पूर्वोक्तमतमिदं निराकरोति-अत्र वयमिति । सत्तादात्म्यप्रसिद्धौ [illegible] तादात्म्यमुच्यते तत् किं सत् सद्भवति तस्य सतो भावात् तादा- त्म्यम्, किं वा सत्करत्वात् तद्भवत् इति विकल्पयति—कथमिदमिति । प्रथमं दूषयति—यदि तावदिति तथा चातादात्म्यात् सत्ता- विनिर्मितं सदभिधानमिति न युज्यत इति भावः । द्वितीयं दूषयति—अथेति । तत्र प्रत्युक्तम् दूषयति—स्वतःप्रसिद्धस्येति सतो न सत्करी

१–२ सि० क० ख० डे० °भिधानमिति ।

स्यात् खपुष्पवत्, सदसतः सम्बन्धाभावादित्युक्तम्, यथा च सत्तायामिष्यते भावनार्थं द्रव्यादेरन्यता-
देव स्वत एवाभिधानप्रत्ययौ, तदात्मत्वात् सत्तावदिति सद्द्रव्यादेस्तदात्मत्वं—सदात्मत्वं द्रव्यादेरेवं द्रव्यत्व-
गुणत्व[कर्मत्व]सामान्यादिनिर्देशसर्वभेदेषु सामान्यसामान्यविशेषसूच्येष्वपि सदभिधानप्रत्ययौ सर्वत्र च
इति सर्वव्यापित्वं न्यायस्यास्य दर्शयति किञ्चान्यत्—दण्डेऽपि चेष्यते—योऽपि दण्डित्ववदिति दण्डस्य
5 सोऽपि तादात्म्यादेव दण्डस्य भवनात्मत्वादेव दण्डाभिधानप्रत्ययसिद्धौ सत्यां स्वत एव दण्डिनि देवदत्ते
दण्डीत्यभिधानं प्रत्ययश्च क्रियेते तावभिधानप्रत्ययौ तादात्म्यविशेषेणार्थेन विना न भवतः अतोऽस्मदिष्टमर्थं
साधयति इतरथा दण्डिकुण्डल्यविशेषः स्यात् साधनमात्र दण्डोऽपि स्वरूपाभिधानप्रत्ययकारी स्वत एव
तादात्म्यात् सत्तावत्, तथा दण्ड्यपि, स्व एव तद्वत्, तथा चेष्यते, एवञ्च सति दण्डत्वसामान्यविशेष-
निरपेक्षः स्वत एव भवति दण्डः तादात्म्यात् सत्तावदिति सिद्धम् ।

10 अथोऽप्येत दण्डोऽपि दण्डत्वाद्दण्डाभिधानप्रत्ययभागिति, अनुदाहरणं तर्हि दण्डी
दण्डाद्दण्ड्यभावात्, दण्डस्य स्वतोऽसिद्धत्वात्, दण्डत्वोपपादितदण्डाद्दण्डीति चेत्, इतरेत-
राश्रयत्वात् दण्डस्वतत्त्वाद्दण्डसिद्धिः दण्डविशेषणसाधितदण्डत्वसिद्धेर्दण्डस्वतत्त्वसिद्धिरिति,
दण्डीति च दण्डाद्दण्डी, न तु दण्डत्वात् स्वत एव भवद्दण्डी, आत्मान्तरसंक्रान्तिदोषम्, दण्ड
स्यात्मान्तरं दण्डः स्वत एवाभवन् दण्डत्वाद्भवन् तदात्मा भवति, एवं दण्ड्यपीति, वयन्तु
15 ब्रूमो यत्तद्दण्डेन भूयते तस्यैव दण्डत्वात् यद्दण्डी दण्डी भवति स देवदत्तो भवत्यात्मानं लभते,
तदभावेऽसामान्यात्मकत्वमेव सर्वस्य स्यात्, यदि सा स्वत एव न भवति सत्तासामान्यादित
स्याभवति नास्त्येव सा खपुष्पवत्, सत्तासामान्यमेव सत्तादिः स्यात्, स्वत एव भवतः
समानस्याभावात्, तस्मात् स्वत एव दण्डो भवति स्वत एव सदभिधानप्रत्ययौ, न सत्तायोगात्
एवं दण्ड्यपि ।

20 अथोप्येतेत्यादि, वैशेषिको दण्डमपि दण्डत्वाद्दण्डव्यतिरिक्तान्मन्यते दण्डाभिधानप्रत्ययभाजम्,

---

तथा वैयर्थ्यात् भावत खपुष्पादेरिवासत्त्वादेव नापि सदसत सम्भवे सदसदात्मकस्य वस्तुनोऽसम्भवाद्विशेषे भावः स्यादेव
त्वादिति भाव । उक्ते सत्तावद्भवनं तादात्म्यं सत्तायामिव द्रव्ये द्रव्यत्वगुणत्वादौ चाभिधानप्रत्ययौ इति सर्वत्र स्वत एवाभिधानप्रत्ययौ
भवत इत्याह—यथा चेति । दण्डमित्याद्यत्र दण्डित्ववदिति ग्रन्थं विवृणोति—योऽपि दण्डित्ववदिति दण्डस्य स्वत एव दण्ड-
त्वभवनात् दण्डाभिधानप्रत्ययावपि स्वत एव न तु दण्डत्वात् एवं दण्डिनोऽपि स्वत एव स्वरूपानुभवनात् स्वत एव दण्ड्यभि-
25 धानप्रत्ययौ भवतो न दण्डनिमित्तात् न हि तादात्म्यमन्तरेण तदभिधानप्रत्ययौ भवत इति भाव । तादात्म्यं विनाप्यन्येन
यदि तौ भवेतां तर्हि स एव दण्डी पुरुषः स एव कुण्डल्यपि स्यात्, कुण्डलाविशेषात्, [illegible] वा दण्डेन दण्डवत् अन्य
[illegible]त्वात्, तस्मात् वा सर्वाविशेषात् कुण्डल्यपि दण्डसम्बन्धवत्त्वात् सोऽपि दण्डी स्यादित्याह—इतर-
थेति । [illegible] साधनमात्रेति, स्वत एव न दण्डत्वसम्बन्धात्, स्व एव—तादात्म्यात् सत्व-सत्ता-
वत् । यथा सामान्यविशेषाभिधानप्रत्ययौ भवत [illegible] सामान्यविशेषनिरपेक्षौ, एवं दण्डो न स्वत दण्डाभिधानप्रत्यय-
30 भाक् किन्तु [illegible] अथोप्येतेति । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

1 सि. क. डे [illegible] । २ सि. सर्व[illegible], क. डे. [illegible] । ३ सि. क. [illegible] । ४ सि. क. [illegible] ।

आचार्यो ब्रवीति अनुदाहरणं तर्हि दण्डी, दण्ड[त]दण्डयभावात्, दण्डस्य स्वतोऽसिद्धत्वात्, दण्डी न सिध्यति, परतः सत्त्वसिद्ध्यर्थमोदाहियते दण्डी, दण्डासिद्धेः कुतस्तत्सिद्धिरिति, दण्डत्वोपपादितदण्डा दण्डीति चेत्–दण्डत्वसामान्यविशेषाद्दण्डः सिध्यति, दण्डाद्दण्डीति, तत उदाहरणसिद्धिः विशेषणादेव विशेष्यसिद्धेः, एवमप्यमन्यसे–द्व्यमापतितं दण्डत्ववत्त्वाद्दण्डः सिध्यति, दण्डत्ववत्त्व पुनर्दण्डविशेषणस्या- पितदण्डत्वसिद्धेः सिध्यति तदिदमितरेतराश्रयं प्राप्यते 'इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते तद्यथा नौर्नावि ५ बद्धा नेतरत्राणाय' (महाभा १ अ० १ पा० १ सू०) इति तत्प्रतिपादनार्थो ग्रन्थः–इतरेतरेत्यादिः गतार्थो यावत्तत्सिद्धिरिति, दण्डीति च देवदत्तः स दण्डाद्दण्डत्वाद्वा कथमिति निर्धार्यं ? दण्डोऽस्या- स्तीति दण्डी देवदत्तः स यदि दण्डादेव स्वतःप्रसिद्धात् सिद्ध इत्युच्यते अथ दण्डत्वात् दण्डत्वम स्यास्तीति दण्डत्वीत्यस्तु मा भूद्दण्डी, पुरुष यावद्दण्डाद्दण्डी न तु दण्डत्वात् सर्व एव भवद्दण्डी, किञ्चा स्यात्–आत्मान्तरसंक्रान्तिर्प्येवम्–दण्डत्वावात्मान्तरं दण्डो दण्डी च, दण्डात् दण्डत्ववद्दण्डिनो, दण्डिनो 10 दण्डत्वदण्डत्वे, दण्डः स्वत एवाभवन् दण्डत्वात्मकम् तदात्मा भवति च दण्डयपीति, यथा तु भूमो यच्च येन भूयते तस्यैव दण्डत्वात् पैदण्डी दण्डी भवति स देवदत्तो भवत्यात्मानं लभते भावान्तरविविक्तम् पचेनं भूयते तदेव भवन दण्डत्वं मे तद्व्यतिरिक्तदण्डत्ववत्त्वात्, एवं देवदत्तस्य दण्डिनोऽप्यात्मानुभवन

तदुपमति–मनुदाहरणमिति दण्डस्यापि दण्डत्वाधीनात्मलाभत्वेन परापेक्षत्वात् नान्यत्र स्वातन्त्र्यस्वाभिधानाभावादित्यमिति परेण प्रश्नस्याभिधानविवक्षायां दण्डयनुदाहरणं तर्हि तद् दण्डसिद्ध्यभावादसिद्धमेवेति भावः । ननु प्राक् प्रसिद्धदण्डत्वत्वाद्दण्डत् 15 पुरुषे दण्डीति प्रत्ययो भवति न तु प्राक्सिद्धदण्डत्वम्, केन तदानीं दण्डत्वापेक्षणात् दण्डः स्वप्रत्ययेऽसौ न भवेदिति शङ्कते–दण्डत्वोपपादितेति दण्डत्वेन जनितः प्राक् यो दण्डः तत्सम्बन्धित्वं । ननु विशेषणात् विशेष्यस्य सिद्धावभिमतायां दण्डस्य दण्डत्वात्, दण्डत्वस्य च दण्डात् सिद्धि–र्दण्डोऽयमिति दुष्करमतो दण्डत्वं सैरसानि तस्मादितरेतराश्रयो दोषः स्यात् तेन च न कस्यचित् सिद्धिरित्याशयेन समाधत्ते–द्व्यमापतितमिति । इतरेतराश्रयस्य सिद्धिप्रतिबन्धकत्वे दृष्टान्तप्रसिद्धमुदाहरणमाह– इतरेतरेति । ननु दण्डीति प्रत्ययः किं दण्डसम्बन्धात्, उत दण्डत्वसम्बन्धादुत उभयसम्बन्धेन निराकरोति–दण्डीति चेति प्रश्नं 20 पर्यायमाह–दण्ड इति दण्डसम्बन्धात् भवार्थे 'अत इनि ठनौ' इति इन्प्रत्यये दण्डीति भवति तत्सम्बन्धात् दण्डसम्बन्धादेव दण्डी न तु दण्डत्वसम्बन्धादिति अनुच्यते तर्हि सर्वेषां वस्तूनां भेदतदभेदेन भावाभावात्मकत्वात् स्वत एव सिद्धत्वात् किं दण्डापेक्षया ? न हि वस्तु सर्वं स्वरूपमन्तरसंक्रामति अन्येन वा स्वयं संक्रान्तं भवतीति भावः । दण्डीति च देवदत्तो यदि दण्डत्वयुक्तो न तर्हि दण्डीति व्यपदेश्यः किन्तु दण्डत्वीति स्यात्, इत्याशयेन तत्र प्रसङ्गमाह–अथेति । यथा तु दण्डादेव दण्डी भवति न दण्डत्वात्तथा स्वत एव सिद्धो दण्डी नान्येन अन्यथा आत्मान्तरसंक्रान्तिदोषः स्यादित्याह–पुरुष यावदिति । स्यादेतत्–दण्ड- 25 त्वादिति दण्डत्वादस्य आत्मा दण्डो दण्डी च दण्डत्वस्य आत्मा दण्डत्वं दण्डी च दण्डिनो आत्मा आत्मा दण्डो दण्डत्वं तस्य संक्रान्ति–दण्डः स्वतो न भवति दण्डत्वात् भवन् तदात्मा भवति एवं दण्डी स्वतो न भवति दण्डात् भवन् तदात्मा भवतीति प्रसङ्गस्य इति भावः । तथा तत्र वस्तुना भवनमेव तत्त्वं नान्यत् कश्चित्प्रतिबन्धकत्वं तद्भवनं सर्वत्राविशिष्टमिति समा- धानमुच्यते स्वरूपमेव हि तद्भवनमिति भवनस्य वस्तुस्वरूपान्तर्भावात् कथञ्चिदनुच्यते आत्मान्तरसंक्रान्तिप्रसिद्धिरित्याशयेनाह– यथा तु भूम इति दण्डस्य स्वरूपानुभवनमेव दण्डत्वम्, दण्डिनः पुरुषस्य दण्डित्वस्वरूपानुभवनमेव दण्डित्वम्, न तु दण्डा- 30 दिसम्बन्धमात्रमिति न भावान्तरस्य संक्रान्तिरिति भावः । भाव्यमनु भवति–पचेन भूयत इति, तदेव स्वरूपानुभवनमात्म

---

१ सि क. दण्डत्वाद्दण्डत्वात् क । २ क स्वत एव भवनवद्दण्डी । ३ सि क. दण्डो दण्डो । ४ सि पचेत्र यू, इति नास्ति । ५ सि न तद्व्यतिरिक्तादिति नास्ति ।

तस्य तदभावेऽसामान्यात्मकत्वमेव सर्वस्य स्यात्, यदि सा द्रव्यद्रव्यत्वादिव्यक्तिः स्वत एव न भवति सत्तासामान्ययोगात्सदभिधानप्रत्ययविषयत्वादिति? स्वत एवाभवन्ती नास्त्येव सा खपुष्पवत्, सत्तासामान्यमेव सत्तादिः स्यात् तथानिष्टम्, स्वत एव[अ]भवतः समानस्याभावात् सामान्यमेव सामान्यं न स्यात् तस्मात् स्वत एव द्रव्यो भवति स्वत एव सदभिधानप्रत्ययौ, न सत्तायोगात् यथा द्रव्य इव सत्त्वसिद्ध्यादि

5 गमनार्थं साधनम्, एवं तावत्तादात्म्यात् सत्तादिषु सदभिधानादिरभियुक्तम्।

यदप्युक्तमतदात्मत्वात् द्रव्यादीनां सदभिधानप्रत्ययौ सत्तायोगात् न स्वत इति तदपि न, अतदात्मत्वादित्यस्यानैकान्तिकत्वात्, द्रव्यत्वादीनामतादात्म्ये स्वतः सदभिधानप्रत्ययौ न सत्तातः, एकैकत्वात्, आत्मवत्, एवं द्रव्यादीनामपि स्वत एव द्रव्यत्वादिवत्।

यदप्युक्तमतदात्मत्वादित्यादि, अतदात्मकत्वाद् द्रव्यगुणकर्मणां सदभिधानप्रत्ययौ सत्ताया-

10 गात् स्वत इति तदपि न अतदात्मकत्वादित्यस्यानैकान्तिकत्वात् अनैकान्तिकत्वप्रतिपादनार्थो ग्रन्थो यावद् द्रव्यत्वादिवदिति, तस्य भावना द्रव्यत्वादीनामतादात्म्य—द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वघटत्वपटत्वरूपत्वोत्क्षेपणत्वादीनां सामान्यविशेषाणामसत्तात्मकत्वे स्वतःसदभिधानप्रत्ययौ न सत्तातः कस्मात्? एकैकत्वात् एकमेव द्रव्यत्वं सर्वद्रव्येषु द्रव्य[त्वा]भिधाननिमित्तः तत्र सत्तायोगो नेष्यते अनवस्थाप्रसङ्गात्, तथापि च सदित्यभिधीयते प्रतीयते च एवं गुणत्वादीन्यपि तस्मादेकैकत्वात् स्वतः सन्ति आत्मवत्—सत्तावदित्यर्थः,

15 स च दृष्टान्तः अतो द्रव्यत्वादिवचने तस्य वर्जनात्, द्रव्यत्वादिषु भिन्नेषु स्वतो भवत्सु सत्ताया एकस्याः सदभिधानं दृष्टमेव द्रव्यादीनामपि स्वत एवेति साधनेनोपपादितोऽर्थः।

अत्र सामान्यरूपस्य तदभावे तु सर्वं सत्त्वमेवासामान्यात्मकं स्यादिति भावः। तदेव दोषमुद्भावयति—यदि सेति यदन्यद् भवतोऽभवद् वस्त्वेव भवेत् तर्हि तदन्यद् भवेत्, [illegible] तद्वैव तेन [illegible] भिन्नेऽपि सत्तु भवेत् भवतोऽभवत्त्वापत्तेः माय। [illegible] सत्ताभावे सत्तादिभिरभिधीयमाने [illegible]

20 [illegible] एवं सत्तादेरपि सामान्यं न स्यात् तथापि [illegible] सामान्यस्याभावात् [illegible] स्वत एव भवन्ति [illegible]—तदन्येति। दार्ष्टान्तिके योजयति—यथा द्रव्ये इति। एवं सत्तादिषु तादात्म्यात् स्वत एव सदभिधानप्रत्ययौ अतादात्म्यात् द्रव्यादौ न स्वत इति [illegible]—एवं तावदिति। [illegible] यदप्युक्तमिति। [illegible]-अत-दात्मकत्वादिति। दोषमाविष्करोति—अनैकान्तिकत्वादिति द्रव्यत्वादौ अतादात्म्यं वर्तते स्वत सदभिधानप्रत्ययौ [illegible]

25 [illegible] भाव। अनैकान्तिकत्वं भावयति—द्रव्यत्वादीनामिति द्रव्यत्वादीनां [illegible] [illegible] भाव। [illegible] एकैकत्वादिति [illegible] [illegible] द्रव्यत्वं हि एकमेव न तु [illegible] द्रव्यादौ न [illegible] हि सामान्यम्—[illegible] तथापि द्रव्यत्वं [illegible] सदभिधानप्रत्ययविषय-

30 [illegible] इति भाव। एवं च द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वादीनामनेकत्वाविरतत्वात् [illegible] एव सत्त्वं [illegible]—सत्तावदिति। यथा सत्ता एकत्वात् स्वतः सत्त्वं तथा द्रव्यत्वादीनाम्, द्रव्यत्वादीनामिव च द्रव्यादेरपि स्वतः सत्त्वं अभिधानप्रत्ययौ [illegible]—स च दृष्टान्त इति। ननु द्रव्यत्वादौ [illegible] न दृष्टो, [illegible]

---

१ सि० क्ष० दे० के ब्रता०। २ सि० क्ष० क्षो०।

आह—

सत्तासम्बन्धरहितेषु द्रव्यत्वादिष्वौपचारिकौ तौ स्याताम्, असंसक्तयोर्गुणत्वकर्मत्वयोरेकाभिधानप्रत्ययवदिति चेत्तर्हि द्रव्यादिष्वपि द्रव्यत्वादिरहितेषु तावौपचारिकौ स्याताम्, मनुष्यसिंहत्वादिवत्तथाऽञ्जसाऽनुपपत्तेर्नेति चेत् ततस्ते स्वपक्ष एव दोषाभिधानम्, यदि तु सत्तासम्बन्धापेक्षौ सदभिधानप्रत्ययौ तर्हि कथं सत्तादिषु तावौपचारिकाविति, त्वमेवासि प्रष्टव्यः 5 यत् पुनरिदमुच्यते सत्तायां सिद्ध इति चेत्, यदा च आत्मानमात्मना न युक्तमभिधातुम् तद्योगनिमित्तम्, तदयुक्तं न द्रव्यादिष्वञ्जसा सिद्धिः, अतदात्मनिमित्तस्य सत्प्रत्ययस्यानुपपत्तेः, मनोरथवत्।

सत्तासम्बन्धेत्यादि, गुणत्वमेकं कर्मत्वमेकमित्येकाभिधानप्रत्ययावसंसक्तयोरपि गुणत्वकर्मत्वयोरौपचारिकौ दृष्टौ तथा सदभिधानप्रत्ययौ द्रव्यत्वादिष्वौपचारिकौ स्यातामिति को दोषः? अत्रोच्य 10 ते—द्रव्यादिष्वपीत्यादि तुल्यन्यायापादनमौपचारिकत्वेन गतार्थम्, आह—मनुष्यसिंहत्वादिवत्तथाऽञ्जसाऽनुपपत्तेर्नेति चेत्—यथा शौर्यक्रौर्यादिधर्माः सिंहे मुख्याः सिद्धाः सन्तो मनुष्ये भक्त्या उपचरितुम्, नासिद्धास्तथा द्रव्यादिषूपचरितौ स्यातां यद्यन्यत्राञ्जसा सिद्धौ सदभिधानप्रत्ययौ, न तु तौ क्वचित् सिद्धौ, भाक्तव्यवहारस्याञ्जसा क्वचे नास्ति, तस्माद्द्रव्यादिष्वेव मुख्याविति, एवमुच्यमाने ततस्ते स्वपक्ष एव दोषाभिधानं तदुपपत्ति—यदि त्वित्यादि, सत्तादिष्वप्यञ्जसयोरसिद्धत्वादिति भावार्थः, यत्पुनः स एव 15 प्रष्टव्य इति समवायसत्तापेक्षौ सदभिधानप्रत्ययावित्यध्वा किं मः सत्तासम्बन्धकल्पनया, तव पुनः सत्तासम्बन्धमिच्छतः तुल्यविपर्य[य]भावसत्ताव्यतिरिक्तवादात्म्यवादिनः तस्मात्त्वमेवासि प्रष्टव्य इति, यत्पुनरिदमुच्यते सत्तायां सिद्ध इति चेदिति समाप्य गतार्थम्, इय पुनराशङ्का क अति मुख्य? द्रव्यादिव्यतिरिक्तं सत्तां सत एव सिद्धां तदात्मिकामिच्छन्त्यम्, स पुनर्नान्यो वैशेषिकात् तस्मादात्मानमात्मना

पचरिते एवमाशङ्कते—सत्तासम्बन्धेति ननु यथा द्रव्याश्रिता गुणकर्माश्रिता [illegible] एके द्वौ बहव इत्यादिव्यवहारप्रयोजिका न तु 20 [illegible] एवमर्थं सदादिकस्य [illegible] नातु गुणकर्मसामान्यादौ व्यवहारप्रयोजिका सा गुणादाश्रयत्वेन [illegible] व्यवहारं प्रवर्तयति [illegible] बहवः इति त्रीणि [illegible] नहि [illegible] सत्त्वे [illegible] सामान्यसत्त्वे [illegible] प्रधानतया [illegible] सामान्ये सत्ताद्रव्यत्वादौ व्यवहारः सदभावात् [illegible] [illegible]—गुणत्वमेकमिति द्रव्यत्वादिव द्रव्यादावन्यस्य द्रव्यत्वादेरभावादुपचारेण तौ युक्तौ न भवत इति तदीय-मुक्तम एव चेदं प्रसञ्जितुमनुद्भाव्यते द्रव्यादिष्वपीति। [illegible] मुख्यमूलत्वात् सर्वोपचाराणां [illegible] द्रव्या 25 दिषु तौ मुख्यौ [illegible] यथा सिंहे मुख्य सिद्धस्य शौर्यं मनुष्ये, अन्यथा सिंहेऽपि सिद्धस्य मुख्यता न [illegible] वैशेषिक आह—मनुष्यसिंहत्वादिवदिति द्रव्यगुणकर्मसु सामान्यादिषु सत्तासम्बन्ध-[illegible] सदभिधानप्रत्यययोर्मुख्यत्वे [illegible] सत्तासम्बन्धस्य [illegible] सामान्यादिषु तयोर्मुख्यौपचारिकत्वम्, सर्वं न चौपचारिकत्वस्य मुख्यत्वाद्यभावानुपपत्तिरिति भावः। यथा द्रव्यादौ क्वचित् सदभिधानप्रत्यययोः [illegible] तथा सत्तायां क्वचित् [illegible] सत्तायां [illegible] [illegible]—यदि त्वित्यादि। [illegible]— 30 सत्तादिष्विति। [illegible] द्रव्यादिष्वपि [illegible] गुणा न तु सत्ताद्व्यादेर्व्यति-रिक्ताद् [illegible] यत्पुनरिति। ननु यदि द्रव्यादौ अभिधानप्रत्यययोर्मौख्यत्वं निवर्तते तर्हि तौ तत्र सत्ता-सम्बन्धाभावे मुख्यौ भवेताम्, एवं सति न तत्र सत्तासम्बन्धः कारणम्, अतस्त्वमेव हि सत्तासम्बन्धाभावात् द्रव्यत्वादौ तयो-

न पुनरमिमोक्तमित्युपाक्तो मन्त्रो गतार्थो यावत्पोगमनिमित्तमिति, यदा चैतादिरारभ्य यावत्पोगमनिमित्त-मित्येव प्रकार स्याद्वतो मन्त्रः पूर्वभाष्ये न सूत्रसम्बन्धे, तद्युक्त न द्रव्यादिव्यतिरिक्ता सिद्धिरित्यादिवक्ष्यमाण-मसम्बद्धम् तदात्मनिमित्तस्य सत्त्वस्यासामुपपत्तेः—असत्ता मता द्रव्यादीनां द्रव्यो सदभिधानप्रत्ययौ कथं गुणमिति एतदाचार्यवचनमन्तरे पठित परस्याक्षेपकस्याऽऽशयापनार्थम्, मतोरयमिति, वैशेषिकस्य
5 मनोरथ एव द्रव्यादिव्यतिरिक्ता सत्तेति, यदि भवेत् स्यात्, द्वयमपि तु पूर्वोत्तरपक्षौ व्याख्यातावेव ।

द्रव्यादिमात्रत्वनिवृत्तिः स्वतः सत्त्वं सत्तादियबैतस्य वचनस्य व्याघात इत्येतद्दोषद्वय वर्णमावितिति नैवैव च दोषः दण्डिस्वदण्डत्वयोर्यथायथं स्वत एव सतोः तत्सम्बन्धत्वात्, सत्त्वतः सत्त्ववत् सदेव सं सत्त्वतः–सत्त्वात्, सदेव सत्, न सत्तातोऽन्यत् सत्, तस्मात् सर्वस्य सतो मास्त्यताद्तात्म्यं सदात्मैव सर्वमिति भावत्वनिवृत्त्याद्यभावा, सदाविवच स्वतः सत्त्वम् ।

10 (द्रव्यादीति) द्रव्यादिमात्रत्वनिवृत्तिः स्वतः सत्त्व सत्त्वादिवचैतस्य वचनस्य व्याघातः, इत्येतद्दोषद्वयवर्णनमिति वैशेषिकेणोक्ते आचार्य आह–नैव चमादि, दण्डित्वं दण्डत्वञ्च यथायथं स्वत एव सतोः तत्सम्बन्धत्वात्–सत्तासम्बन्धत्वादित्यर्थः, सत्त्वतः–सत्त्वात् सत्त्ववत्, सदेव सत् सत्त्वतः सत्ता सत्त्वात् आत्मत्वात् स्वतः सत्त्वादित्यर्थः एवं तावद्भावो भवत सदेव सत् सत्त्वमेव सत्, न ह्यत्र व्यतिरिक्ता सत्ता न सत्तातोऽन्यत् सत्, तस्मात् सर्वस्य सतो नास्त्यताद्तात्म्यम्–असदात्मत्वं तदभावात्
15 सदात्मैव सर्वमिति भावत्वनिवृत्त्याद्यभावः नायं दोष इत्यर्थः, सत्ताविवच स्वतः सत्त्वमिति, आदिमत्वात् द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्ववत् ।

यतश्चैवं ततः सतो भावः सत्तेति द्रव्याद्यव्यतिरिक्तसत्तार्थैव ज्ञायते, कर्तरि षष्ठीयुक्तेः

यच्चत् सभि[illegible] सदित्यभिधानप्रत्ययकारणं सत्तैव, एवमपि

यदुक्तं स्वतः सत्त्वमिति, एतदयुक्तं अत्र हि सत्तायदिति सर्वमिदं त्वदनुवृत्त्या,
20 न मम सत्ता द्रव्यादिव्यतिरिक्ता काचिदस्ति कर्तरि षष्ठीयुक्तत्वात्, ततोऽनुपपन्नं द्रव्यादीनामनेकत्वम् ।

यथार्थं च निर्णीत सत्ता च द्रव्यादिमात्रत्वनिवृत्तौ स्वतः सत्त्वं विरुद्धम्, स्वतः सत्त्वे च द्रव्यादिमात्रत्वनिवृत्तिर्विरुद्धेति विरुद्धवचनत्वाद्व्यभिचारं वचनं परस्परव्याघातश्चेति वैशेषिकः शङ्कते–द्रव्यादीति । तत्परिहरति स्वत एव सत्त्वं प्राक् प्रदर्शितम्, स्वात्मन्येव सत्ता सम्बन्ध स्वात्मन्येवोपपन्नौ–दण्डित्वमिति तत्र दृष्टान्तः । स्वतः सत्. सत्तासम्बन्धो यस्मिन्
25 एतत् भव–स्वतः सत्त्वादित्यर्थः इति सदेव सदेवोच्यते न त्वन्य कश्चित् सत्ता सत्ता च सत्ता स्वतः सती तथा व्यतिरेकि सत् स्वत सत्त्वमिति भावः । एवम् वस्तुमात्रस्य स्वत सत्त्वात् न चापि सत्तासम्बन्धात् सदभिधानप्रत्ययौ किं तु सत्ता सत्त्वादेव सर्वत्र सदभिधानप्रत्ययौ युक्तावेवेति भावः सत्त्वस्य मात्रत्वनिवृत्त्या न विरोध इति सर्वमिदं सदेव सतोऽपि सर्वं सदात्मकत्वेन, न चाव्यापकत्वात्मत्वं स्वरूपतात्पर्यात् द्रव्यादौ सदभिधानप्रत्ययौ युक्तौ न स्वत इति यदुच्यते तथा तदनुपपन्नमित्याशयेनाह–एवं तावदिति । ननु सद् द्रव्योरेकत्वे सतो भाव सत्तेति भेदनिर्देशात् षष्ठी व्यधिकरणाभावात्–यतश्चैवमिति । सतो भाव
30 सत्त्वमित्यं मतं षष्ठिरर्थे सूत्रते तथा च षष्ठी कर्तृव्यापारमर्थे नैव हि सत्ता सत्त्वमित्यनभिहितत्वात् सदभिधानप्रत्ययौ

---

1 सि. क. यथा यथा । २ सि क. [illegible] । ३ इत.सर्व [illegible] प्रतिपत्तिः ।

यत्तमेवमित्यादि, यस्मात् सत एव सत्ताद्रव्यादीनां युक्ता, तस्मात् सतो भावः सत्तेति या त्वयाभ्युपगतिर्भेदपक्षमुपाददानानां मा द्रव्याद्यव्यतिरिक्तसत्तार्थैव प्राप्यते सतो भावः सत्तेति, किं कारणं ? कर्तरि षष्ठीयुक्तेः, तत्रास्मान् प्रत्यम् सन्निधिरित्यादि गतार्थं यावत् सदभिधानप्रत्ययकारणं सत्तेति, अथ एवमपीत्यादि पूर्वोत्तरपक्षौ सम्भावयतो गतार्थौ वैशेषिकस्यैव यावदुपनयसूत्रम्, यदुक्तं त्वया सत्त्वमिति एतदयुक्तमिति आचार्यो यदेतदप्रत्ययोद्भाव भवति तथाऽऽह—अत्र हि सत्तायतिति सर्वमिव स्वमनुवृत्त्या 5 तां प्रतिपादयितुमुच्यते, न मम सत्ता द्रव्यादिव्यतिरिक्ता काचिदस्ति, कर्तरि षष्ठीयुक्तत्वात्, द्रव्यादीनामकारणत्वादिदोषाः प्रसक्ताः ततोऽनुपपन्नमिति, एषां त्वत्पक्षत्वात्, कुतोऽनुपपन्नता ? ममात्र नियतिताऽभ्यागता त्वन्मतेन तु सत्तामभ्युपगम्य मया सत्ताविषद्रव्यादीनामनिष्टापादनं कृतम्, मम तु द्रव्यगुणकर्मणां सामान्यविशेषसमवायानां चानेकत्वमनुपपन्नमिति ।

तदुपाचष्टे— 10

कर्तृणाऽकर्तृणा च यो भवति स एव भावः सामान्यं देशकालादिभेदेऽपि भवनतुल्यत्वात्, स एव विशेषोऽन्यभवननिरपेक्षः कर्ता उक्तवत्, भवदेव भवति तदेव द्रव्यं भव्यं कर्तृ गुणः युगपदयुगपत्पर्यायत्वेन भवनात्, स एव भावः क्रिया, स एव विशेषः भावान्तराद्विशिष्यमाणत्वात् अन्यनिरपेक्षत्वात् सदसदात्मकत्वात् वक्ष्यमाणवत्, स एव समवायः, एवमेव भवतः कर्तृत्वेन सत्यैव कारणत्व तदेकीभावगत्या कार्यत्वापत्तेः, सदसत्त्वेन कर्तृत्वात् 15 नासंयोगः, कार्यकारणप्रतिपादनात् नासमवायः, ताभ्यां सम्बद्धत्वादित्यसत्त्वे न सः ।

कर्तृणाऽकर्तृणा चेत्यादि, भवतीति भाव इति कर्तरि, भवनं भाव इति भावे, इत्यादि कारकविवक्षायां यो भवति स एव भावः सामान्यम्, देशकालादिभेदेऽपि भवनतुल्यत्वात्, स एव विशेषोऽन्यभवननिरपेक्षः कर्ता, उक्तवत् कर्तरि षष्ठीति, भवतो भवनात् भवदेव भवति तदेव द्रव्यं भव्यम् भवद्भवनादेव कर्तृ गुणनं गुणः युगपदयुगपत्पर्यायत्वेन भवनात्, स एव भावः क्रिया 20

करोतीति भावं त्वयुक्तमिति—सा द्रव्यादीति द्रव्यादेः सतो भवनलक्षणाव्यतिरिक्तसत्तार्थं गुणादिभिरुक्ता सत् भवति—सदस्तु [illegible] इति सत् कर्तृत्वम्, [illegible] यतः सदा भूयते तदेव सत्ता सामान्यं [illegible] सत्तेति भाव । हेतुमाह—कर्तरीति सतो भाव इति कर्तरि षष्ठी सा सतो भवनक्रियाकर्तृत्वं योतयति [illegible] द्रव्यगुणकर्मणां सामान्यविशेषसमवायानामनेकत्वमनुपपन्नमिति—कर्तृणेति [illegible] । तमेव भुवपति [illegible] भवतीति भाव इति येन तेन रूपेण भवति येन हि [illegible] भवति [illegible] 25 [illegible] देशकालभेदेऽपि भवनसामान्यात् भाव एव सामान्यमुच्यते न सतो भिन्नं [illegible] मतः । पूर्वोत्तरभावानपेक्षं वर्तमानभावमात्रत्वं द्रव्यमेव विशेषः न हि विशेषः सामान्यादिरूपनिरपेक्षो वा सामान्यमपि [illegible]—स एवेति सामान्यरूपो भाव एवेत्यर्थः । ननु कर्तृभेदतिर्द्रव्यं विध्यादि स हि विशेषे न [illegible]—उक्तवदिति [illegible] भेदाभावात् स एव कर्तेति मतः । तदेव स्पष्टयति भवतो भवनादिति [illegible] तस्यैव भवनम् तेनैव तथा तथा भूयते [illegible], अपि तु भवदेव भवति पूर्वोत्तरावस्था [illegible] तदेव द्रव्यगुणादि तदेव च भवतो भवनात् भवत्व भवतीति 30 द्रव्यमुच्यते स एव च गुणः [illegible] युगपदयुगपत्पर्यायत्वेन च भवनात्, तेन क्रियाऽपि भवनात् स एव भावान्तरेभ्यो विशिष्यमाणत्वात् भावान्तरनिरपेक्षत्वात् विशेषः अन्यापेक्षत्वे हि सामान्यमेव स्यात्, स एव सत्त्वेनासत्त्वेन च विशिष्यत इति

---

१ सि० क्ष० °पक्षमिवैषा त्वम् । २ सि० क्ष० पादने कृते भवतुम । ३ सि० क्ष० °भावाभावैकभावुप । ×× सि० ।

भवन भाव इति, स एव विशेषः सामान्यादिविशिष्यमाणत्वात्, अन्यनिरपेक्षत्वात्, सदसदात्मकत्वात्– सत्त्वेनासत्त्वेन च तस्यैव विशिष्यमाणत्वात् वक्ष्यमाणवचेति कारणाकारणायैक्यमनन्तरं वक्ष्यते, स एव समवायः एवमेवेति, भवतः कर्तृत्वेन तस्यैव कारणत्वं तदेकीभावगत्या कार्यत्वापत्तेः, प्रतिपादितेन विधिना सम्बन्धाभावः सम्बन्धाभावः, समवायव्याख्यानात्, सहासत्त्वेनेति, अनेनैवासत्त्वमपि प्रत्याख्या-

5 तम् सदसदात्मकत्वात् कर्तृत्वात् संयुक्त्येव कार्येणेति नोसंयोगः कार्यकारणप्रतिपादनप्रभासमवायोऽस्ति, ताभ्यामेति संयोगसमवायाभ्यां सम्बद्धत्वात् भिन्नत्वासत्त्वे न स्तः, अजातिमत्त्वि त्विति प्रतिपादय एव द्रव्यव्यतिरिक्तयोः भेदसिद्धेर्विधिवत्त्वात्, एवं तावत् कारण्यमिति द्रव्यादेः ।

अथ वा अकारणनित्यासम्बन्धाजातीनि द्रव्यादीनि स्वतः सत्त्वात् सामान्यादिवत्, कारणादि वा सामान्यादीनि स्वतः सत्त्वात् द्रव्यादिवत् तदात्मत्वात्, उभयं वा, इतरेतर

10 रूपैकभवनाविशेषात् ।

अथ वेत्यादि, अकारणनित्यासम्बन्धाजातीनि द्रव्यादीनि स्वतः सत्त्वादुभयत् सामान्यादिवत्, कारणादि वेति कारणनित्यसम्बन्धजातिमत्त्वानि सामान्यविशेषसमवायानां स्वतः सत्त्वाद्द्रव्यादिवत्, असत्सत्त्वादिधर्मः तदात्मत्वात् यद् यदात्म तत् स्वतः सत् सत्तादिवदिरयुक्तम्, उभयमिति, कारण-

विशेष अनुपत्त्येव कारणकारणयोरैक्यमुच्यते तस्मात्तयोरेकत्वात् स एव समवाय इति द्रव्यमेव सर्वं न द्रव्यात् गुणकर्माद्- 15 यान्यत्वेति भाव । ननु सर्वमेव द्रव्यं यदि वैनिकत्वात् समवाय सर्वं सम्भवति इत्याह–एवमेवेति तत्प्रकारेण भवतो भवतात् कर्तुं भवतः कार्यस्य कारणस्य चैकीभावगत्यैव समवाय इति भाव । एवं समवायव्याख्यानेनाह् कार्यकारणयोः सम्बन्धो न सम्भवतीति पर परायेत्याह–प्रतिपादितेनेति । तथैव कारणं कार्येण संयुक्त्येव तस्मात् कार्यमसत्त्वेनैव कारणं निराक- तम्, भवत सदसदात्मकत्वेन कर्तृत्वात्तरेण कार्येण सह संयुक्त्येव, एकत्वा कर्मेण संयुक्तत्वेन सम्बद्धो नासंयोग कार्य- कारणभावात तयोर्वा समवाय एव–सहासत्त्वेनेति एवं समवायोऽभेदतस्य सम्बन्ध संयोगश्च भेदस्य भेदाभेदा- 20 वसदसत्त्वेनेति भाव । कारणं सत् कार्येणैकीभावं गच्छतो न भिन्नं भवत कार्यं संयुक्तस्ते नासंयोगः–संयोगेति । ननु सामान्यादीन्य द्रव्यादिव्यतिरिक्तानामस्माकं सर्वं द्रव्यादीनि सामान्यवन्ति भवन्तीत्याह–अजातिमन्तीति द्रव्यस्यैव सामान्यरूपत्वात् सामान्यापेक्षा नास्तीति भाव । एवं द्रव्यस्यैव गुणकर्मसामान्यविशेषसमवायात्मकत्वात् एकत्वात् सदसदात्मकत्वात् कार्यकारणविभागो नानुपपन्न अनेकत्वे तु कारणे कार्यसत्त्वात् कारणत्वाद्युपपत्तिरेव प्रत्युत्पत्तिविशेष- त्वेनाह–एवं तावदिति । प्रकारान्तरेण द्रव्यादे कारणकारणत्व नित्यत्वानित्यत्व सम्बन्धासम्बन्धं च जातिमत्त्वा- 25 जातिमत्त्वयोः दर्शयति–अथ वेति । तत्रादि–अकारणेति यथा सामान्यविशेषसमवाया न कारणात्मकाः न समानि- कारणस्य भिन्ना अन्यत्वा –समवायरहिता अजात्य –जातिरहिता स्वतः सद्रूपत्वात् तथैव द्रव्यादीन्यपि स्वतः सन्ति एकत्वात्, तस्मात् अकारणनित्यासम्बन्धाजातीनीति भाव । स्वतः सत्त्वादेव च सामान्यादीनां द्रव्यादिवत् कारणकारणनित्यत्व सम्बद्धत्वं जातिमत्त्वं भवन्तीत्याह–कारणेति । यदेव सत् तत् कारणत्वात्–स्वतः सत्त्वात् तस्यैव सत्ता न तु तद्व्यति- रेका तदात्मत्वात्, यद् यदात्म तद् स्वतः सत् यथा सत्ता सत्तान्तरस्य स्वतः सतीति न स्वतः सत्त्वं द्रव्यादावसिद्धमिता- 30 त्येनाह–स्वसत् सत्त्वादिरत्यर्थ इति । द्रव्यादि सामान्यात्मकत्वं सामान्यादि च द्रव्यात्मकम्, इतीतरेतरैक्यभावात्मकं वस्तु तत्कारणैतरेतरधर्मात्मकमपि तस्मात् एवं वस्तु अकारणत्वेन कारणकारणत्व, नित्यानित्य सम्बद्धासम्बद्ध जातिमज्जा- तिमत्त्वात्वेनाह–उभयमिति । ननु वैशेषिकेण समवायस्यैकत्वं अकारणत्वमुक्तं षड्पदार्थमात्रत्वं भवतस्य परिहारे विशेषे च

1 सि क कार्य योगा । २ सि क. प्रतिविधिविशिष्टत्वात् । ३ सि क द्रव्यत्वादेः ।

कारणनित्यानित्यसम्बन्धासम्बन्धजातिमज्जातिमत्त्वानि द्रव्यादीनां सामान्यादीनाञ्च सर्वस्य वस्तुत्वात् द्व्यात्मकत्वं भवत्येव द्रव्येतररूपैकभवनाविशेषात् ।

यदपि च समवायस्यैकत्वे सङ्करप्रसङ्ग इति दोष उक्तः स तदवस्थ एव, बहूनां सम्बन्धिनामेकसम्बन्धभावात्, वागादिगवाद्यभिधानवत्, तस्माद्द्रव्यत्वसम्बन्धाद्यथा द्रव्ये द्रव्यत्वबुद्धिं तथा गुणे कर्मणि च द्रव्यत्वबुद्धिं कुर्यादिति सर्वस्य सर्वाभिधानप्रत्ययौ स्याताम्, 5 पदार्थलक्षणव्यवस्थानस्याभावात् षडपि पदार्था निवर्तन्ते कथम्? समवायस्यैकत्वात् द्रव्यत्वेन गुणकर्मणोः सम्बन्धाद्द्रव्यत्वात्तयोश्च स्वरूपस्य हानिः, तत्त्वविशेषणभेदाद्धि तद्भेदः स्यात्, छत्रिदण्डिवत् ।

यदपि चेत्यादि, निष्ठायाः सम्बन्धस्य च सर्वत्रैककालत्वप्रतिपादनार्थं समवायस्यैकत्वादेकः काल इत्युक्त्वा पुनरत्र यो दोषश्चोदितः सङ्करप्रसङ्ग इति स तदवस्थ एव दुष्परिहारः, बहूनां सम्बन्धिना- 10 मेकसम्बन्धभावादिति हेतुः बहवो हि सम्बन्धिनेकसम्बन्धीभूताः सन्तः तेषां सङ्करः, वागादिगवाद्यभिधानवत् यथा गौरित्युक्ते वाग्दिग्भूरश्म्यादिभिरेकस्य गोशब्दस्य वागादिशब्दपर्यायत्वात्तदर्थाऽस्तौ, तदर्थप्रतिपादनात् तदर्थसम्बन्धात्तथाप्येवेद सम्बन्धीति निर्णीय व्यवस्थापयितुमशक्यत्वात् सर्वेषां दृष्टानामिष्टः कारणकार्याधारः समवायोऽपि तथा ज्ञेयः, द्रव्यत्वेनैव गुणत्वकर्मत्वादिभिश्च सम्बन्धः इह लिङ्गविशेषाद्विशेषलिङ्गाभावादेकः समवायः तस्माद्द्रव्यत्वसम्बन्धाद्यथा द्रव्ये द्रव्यत्वबुद्धिं तथा गुणे 15 कर्मणि च द्रव्यत्वबुद्धिं कुर्यादिति सर्वस्य सर्वाभिधानप्रत्ययौ स्यातामिति सामान्येन सङ्करदोष उक्तः, पदार्थेष्वपि द्वितीयः सङ्करप्रकारः पदार्थानां षण्णां द्रव्यादीनां लक्षणव्यवस्थानस्याभावात् षडपि पदार्था

पुन० स० दोषान्तरमप्याशङ्क्याह–यदपि चेति । व्याचष्टे–निष्ठाया इति वैशेषिकेण यदैव कार्यस्य निष्ठा तदैव सत्तासम्बन्ध इत्येककालत्वप्रतिपादनार्थं समवायो ह्येकः तस्मात् यदैव समवायः समवायतः तदैव सर्वो तत्सम्बन्धिनोऽपि समवायन्त इतरथा समवायस्य नानात्वं स्यात्, यो हि तदा न सम्बद्धस्तत्समवायोऽपि तदानीं नास्ति पश्चात् तत्सम्बन्धकाले भवतीति तत्र नैवम् 20 तस्मात् समवायस्यैकत्वाविरोधात् सदादा सम्बन्धस्य नैकः काल इति समवायस्यैकत्वं व्यवस्थाप्य ननु समवायस्यैकत्वे समवाय- सम्बन्धिनां सर्वेषामेकत्र प्रसङ्गात् सङ्करः स्यादिति सङ्करप्रसङ्गाभावाभ्यां तस्यैकत्वेऽपि तथा प्रतीति व्यवस्थेति निराकृतः तत्सङ्कर प्रसङ्ग परिहृतमतश्च एवेति भावः । तत्र हेतुमाह–बहूनामिति [illegible] द्रव्यादीनां बहूनां सम्बन्धिनां समवायस्यैकत्वे सति सम्बन्धत्वाविशेषं । बहवो हीति अनेकेऽप्यस्य एकेन समवायस्य- भावेनैकत्वेन सम्बन्धिनः सन्तः न तु पृथक् पृथक् सम्बन्धिनः अत एव सङ्कर इति भावः । दृष्टान्तमाह–वागादीति 25 'वाग्दिग्भूरश्मिवज्रेषु पशुभूमिषु' इति कोशात् वागादिष्वर्थेषु गोशब्दो वर्तते तत्र गौरित्युक्ते विशिष्टव्यवच्छेदाभावात् वागादिसर्वोपस्थिता वागादिशब्दपर्यायत्वेनैतस्य गोशब्दस्य तत्र तत्र तस्य वर्तनात्, अयमेवास्य गोशब्दस्यार्थो नान्य इति निर्णीय व्यवस्था विधातुं न शक्यत इति सर्वार्थाभिधानित्वात् गोशब्दस्य सङ्कीर्णता, एवमेव समवाय- सम्बन्धिनामसम्बन्धिनः समवायस्यापि सर्वोपस्थापकत्वात् सङ्करप्रसङ्गः सम्बन्धिनां दुष्परिहार एवेति भावः । समवायस्यैकत्वे 30 [illegible]–द्रव्यत्वेनैवेति [illegible] समवायस्य [illegible], द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वादिषु तत्र गुणकर्मविशिष्टम् मेकत्वात्तल्लिङ्गाभावात् तस्मादेक समवाय इति भावः । तथा तस्यैकत्वे सङ्करं दुष्परिहारमाह–तस्मादिति अनेकेष्वेक समवायः तदा यथा द्रव्ये द्रव्यत्वबुद्धिं समवायात् तथैव गुणकर्मस्वपि द्रव्यत्वसम्बन्धस्य समवायस्य सत्त्वात् द्रव्यत्वबुद्धिरपि स्यात् समवायस्य सम्बन्धित्वसाम्यादित्यर्थादिति भावः । एवं द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वादिसामान्यानां परस्परसङ्करप्रसङ्गमुक्त्वा पदार्थेषु षट्सु सङ्करं दर्शयति–पदार्थेति । अथ सङ्करं दर्शयति–लक्षणेति यस्य यल्लक्षणं तस्य तत्र व्यवस्था कर्तुं न

निवर्तेत इति । कथमित्यादि व्याख्या—समवायस्यैकत्वात् द्रव्यत्वेन गुणकर्मणोः सम्बन्धाद्द्रव्यत्वात् तयोश्च स्वरूपस्य गुणत्वस्य कर्मत्वस्य च हानिरिति दोषो वस्तुविशेषणमेवास्ति यद्भेदः स्यात्, छत्रि-दण्डिवदिति वैधर्म्यदृष्टान्तः—छत्रविशिष्टः छत्री, दण्डविशिष्टो दण्डी, न तथेह द्रव्यत्वस्य कश्चिद्भेदोऽस्ति ।

कार्यकारणाधाराधेयसमवायाच्चौ गुणकर्मभावौ भविष्यत इति चेत्, न, तयोर्गुणकर्मणो-
5 र्गुणकर्मभावनिवृत्त्या प्रथमद्रव्यभावनिवृत्तिः, तद्यथा य एकः कार्यकारणाधाराधेयसमवाया-स्तस्यैकत्वात् स द्रव्यभावेन सम्बन्धात्से द्रव्यमेवैकं करोति, ततश्च द्रव्यलक्षणं नास्ति, क्रिया-वद्गुणवत् समवायिकारणमिति, तदभावाच्च द्रव्यम्, न गुणकर्माणि तथा लक्षणानीति द्रव्य-स्यापि द्रव्यभावनिवृत्तिः, एवं गुणकर्मणोरपि ।

कार्यकारणेत्यादि, कारणमाधारश्च द्रव्यम् आधेयं कार्यं च गुणकर्मणी, तयोर्भिन्नयोः
10 कार्यकारणयोराधाराधेययोश्च समवायाच्चौ गुणकर्मभावौ भविष्यत इति चेत्— एवञ्चेत् मन्यसे मा शंस्थाः, यतोऽत्तरं तयोर्गुणकर्मणोरित्यादि यावत् प्रथमद्रव्यभावनिवृत्तिरिति वाक्यमुपदेशवचनम्, उपरितनो ग्रन्थ-व्याख्या—गुणकर्मणोर्गुणकर्मभावनिवृत्तिद्वारेण द्रव्यस्य द्रव्यभावनिवृत्तिरापद्यते तद्यथा—य एकः कार्य-कारणाधाराधेयसमवायः तस्यैकत्वात् वा द्रव्यभावेन गुणकर्मणोः समवायः स एकः, तेन द्रव्येण सम्बन्धाद् गुणकर्मणी द्रव्यमेवैकं करोति ततो गुणकर्मणी निवर्तेते तन्निवृत्तौ द्रव्यस्याप्यद्रव्यभावापत्तिर्यो
15 न च कारणम् समवायिनां गुणकर्मणामभावात् ततो द्रव्यस्य द्रव्यलक्षणं नास्ति क्रियावद्गुणवत् समवा-यिकारणमिति —क्रियागुणाभावाच्च द्रव्यं तद्वच्च गुणकर्माण्यपि तथा लक्षणानीति, इतिशब्दो हेत्वर्थे, यस्माद

लक्षणत इति पदार्थानां लक्षणेन व्यवस्था दृश्यत इति भाव । व्यवस्थाऽसम्भवमेव दर्शयति—समवायस्यैकत्वादिति गुण-कर्मणोर्हि गुणत्वं कर्मत्वं कारणम्, स च समवाय एकस्तर्हि गुणत्वकर्मत्वयोः समवायस्यैव द्रव्यत्वसमवायत्वात् तत्र गुणत्वादिसम्-बन्धात् गुणत्वादिसम्बन्धस्य द्रव्यत्वसम्बन्धत्वाद् द्रव्यसम्बन्धीति गुणस्य गुणत्वमेव कर्मणश्च कर्मत्वमेव स्वरूपमिति न स्यात्, तथा च
20 द्रव्यगुणकर्मणां परस्परं भेदो न स्यात्, धर्मभेदप्रयुक्तो हि धर्मिभेदः धर्मश्च द्रव्यत्वादिः सर्वत्रैकावतीति कथं भेदः स्यादिति भाव । विशेषणभेदाद्विशेष्यभेदे दृष्टान्तमाह—छत्रीति छत्रविशिष्टो न दण्डविशिष्टः दण्डविशिष्टश्च न छत्रविशिष्ट इति विशेषणविशेष-भेदात् विशेष्यस्य पुरुषस्यैकस्य भेदो न तथा द्रव्यत्वस्य सर्वत्र सत्त्वेन भेदोऽस्तीति भाव । अथ नास्ति गुणत्वकर्मत्वयोरपि द्रव्यविशेषे. गुणकर्मणो भिन्नाभिन्नत्वाश्रयाश्रयत्वात्—कार्यकारणेति । ननु समवायस्यैकत्वेऽपि तत्सम्बन्धिनामेकत्वं न सम्भवति, इतरथा द्रव्यत्वं सामान्यमेव न स्यात् अनेकवृत्तित्वाभावात्, तस्मात् धर्मिभेदाभावेऽपि कारणान्तरेण धर्मिभेदसिद्धिर्न च एक-
25 त्वैकत्वप्रयुक्तं सम्बन्धित्वम्, तत्र हि द्रव्यं हि गुणकर्मणो समवायिकारणमत एवाधारश्च गुणकर्मणी च द्रव्याश्रितत्वेन प्रतीय-मानतया तथाविधकारणत्वया चाधेये कार्ये च तस्मात् गुणत्वात् क्रियात्वात् समवायिकारणत्वाच्च असम्भावनास्वतन्त्रगतिभेदो भावत्वं द्रव्यमिति द्रव्यगुणकर्मणोर्भिन्नत्वात् समवायस्यैकत्वेऽपि गुणकर्मणोरभावात् गुणत्व कर्मत्वञ्च भवत एव तत्समवायैकत्व-सम्बन्धेनैकत्वाद्भेदाभावाद्विलक्षणेन भावते कारणमाधारश्च द्रव्यमिति । तदेतन्मतं निराकर्तुं प्रतिज्ञावाक्यमाह-तयोर्गुणकर्मणोरिति अथवा गुणकर्मणोर्गुणकर्मभावो निवर्तते ततश्च द्रव्यभावनिवृत्तिरित्यर्थः । तदेव स्पष्टयति-य एक
30 इति द्रव्यभावेन—द्रव्यस्य स्वभावेन गुणकर्मणो समवाय एकः स द्रव्येण सम्बद्धे गुणकर्मणी द्रव्यमेवैकं करोति, ते निवर्तेते द्रव्यरूपत्वात्, एवञ्च गुणकर्मणोरभावाद्भेदाभावात् इत्यस्य कारणं द्रव्यं भवेत्, तस्मात् क्रियावद्गुणवत् समवायिकार-णमिति द्रव्यलक्षणमसम्भवदोषग्रस्तम्, तदेवं द्रव्याभावात् गुणकर्मणी स्यातामेव तथापि भवतामिति ते अपि न च इति भाव । एतदेवाह—अतो गुणानां कर्मणाश्चाभावात् द्रव्याश्रितत्वस्याभावात् द्रव्यस्य निवृत्तिरिति प्रसाधयतीति । क्रियाव-

१ सि क्ष डे °द्रव्याविशेषेण । २ सि क्ष. °भावाभावा ।

सम्बन्धेऽपरलक्षणानि गुणकर्माणि, तेषामाश्रयिणां समवायिनामभावाभावनिवृत्तौ द्रव्यस्यापि द्रव्यभावनि-
वृत्तिः,-गुणपरसमवायिकारणं क्रियावद्द्रव्यमनेकद्रव्यं वा द्रव्यं स्यात्, तदेतत्र नाद्रव्यं नानेकद्रव्यं
सम्भवति, तस्माद्गुणकर्मणां गुणकर्मभावनिवृत्तौ द्रव्यभावसम्बन्धेऽसति गुणकर्मण्यनाश्रयत्वाद्द्रव्यस्य
द्रव्यभावनिवृत्तिरिति द्रव्यपदार्थनिवृत्तिरुक्ता, अथवा स्वविशिष्टेन द्रव्यत्वेन सर्वगतेन सम्बन्धे सति गुणस्य
कर्मणो वा द्रव्यं द्रव्यत्वेनासम्बद्धमिति द्रव्याभावः, तदभावाद्गुणकर्मणी न द्रव्याश्रिते, ततो द्रव्यलक्षणा- 5
युक्तेर्द्रव्यभावनिवृत्तिः, किं द्रव्यलक्षणमिति चेदुच्यते क्रियागुणवत्समवायिकारणमिति, तत्तु कार्यकारण-
भावाधेयसमवायस्यैकत्वात् गुणकर्मणोर्द्रव्यभूतत्वात् क्रियावत्त्वञ्च नास्ति तस्मान्न तु गुणकर्माणि तथा
लक्षणानीति-गुणस्य द्रव्याश्रयादिलक्षणत्वात् एकद्रव्यादिलक्षणत्वात्कर्मणः एवं स्वलक्षणाभावापेक्षा
द्रव्यस्य द्रव्यभावनिवृत्ति, गुणकर्मलक्षणयुक्तरिति ततश्च द्रव्यस्यापीत्याह आश्रयाभावाद्गुणकर्माभावमा-
पाद्य आश्रय्यभावेऽपि द्रव्यस्याश्रयस्याभाव इति गद्यार्थम्, एवं गुणकर्मणोरपि गुणकर्मलक्षणाभ्यवस्थानात 10
गुणकर्मभावनिवृत्तिरुक्ता वेदितव्या एवं तावद्द्रव्यगुणकर्मणां व्यवस्थितलक्षणाभावात् निवृत्तिः ।

तथा—

द्रव्यगुणकर्मणां द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वादीनामाश्रयाभावादनुपपत्तिः, परस्परव्यापत्त्या
परस्परभावनिवृत्तौ द्रव्यादिषट्पदार्थनिवृत्तिः, यथाधाराधेयभावभेदे संयोगवद्द्विवृत्तिः स्यात्
समवायस्यानित्यत्वं स्यादिति पूर्वपक्षं कृत्वा परिहारमाह वैशेषिकः, न बहूनामेकत्वात्, न तु 15
द्वयोर्द्वयोः सम्बन्धत्वं संयोगवत् समवायस्येति एतेनापि सङ्करप्रसङ्गः, पदार्थलक्षणव्यव-
स्थानासम्भवात् षट्पदार्थनिवृत्तिर्या, यत्तु प्रत्युक्तं नाधाराधेयनियमात्—यद्यप्येक एव
समवायः तथाप्याधाराधेयनियमोऽस्ति द्रव्य एव द्रव्यत्वं गुण एव गुणत्वं कर्मण्येव कर्मत्वं
सर्वत्र चैकः समवाय इति एतदपि प्रत्युक्तं सर्वत्र सर्वाधेयवृत्तौ सर्वाभिधानप्रत्ययसांकर्यात्
कथं द्रव्यादीनि प्रतिनियतानीति । 20

द्रव्यगुणेत्यादि, द्रव्यत्व[गुणत्व]कर्मत्वादीनामाश्रयाभावादनुपपत्तिः सामान्यविशेषाणाम्,
आदिग्रहणात् सत्तायाः, तदभावे—परस्परेत्यादि भावितार्थं यावत् षट्पदार्थनिवृत्तिरिति, यथेत्यादि,

---

त्वादिलक्षणमिति द्रव्यलक्षणं वा भावलक्षणं वा उभयमपि नास्तीति प्रश्न-गुणवदिति । निगमयति द्रव्यपदार्थनिवृत्तिरु-
पसंहरन्-तस्मादिति । प्रकारान्तरेण व्याचिख्यासुराह अथवेति, सर्वगतस्य द्रव्यत्वस्य सम्बन्धाद्गुणकर्मणी
द्रव्यम्, न तु द्रव्यं द्रव्यत्वेनासम्बन्धात्, अत एव ते न द्रव्याश्रिते इति द्रव्यलक्षणाभावम् द्रव्यं नास्ति क्रियावत्त्वं गुणवत्त्वं 25
हि द्रव्यलक्षणम्, परन्तु क्रियागुणकर्मोर्द्रव्यत्वाच्च लक्षणमिति भाव । तथा गुणकर्मणोरपि नास्ति लक्षणं तयोरप्याश्रय-
भावादित्याह-एवमेव चेति द्रव्याश्रयी अगुणवान् संयोगविभागेष्वकारणमनपेक्ष इति गुणलक्षणम्, एकद्रव्यमगुणं संयोगवि-
भागेष्वनपेक्षकारणमिति कर्मलक्षणम्, गुणकर्मणोः द्रव्यत्वाभावात् [illegible] एवं लक्षणाभावाद्द्रव्यभावनिवृत्तिरिति भावः ।
उपपत्तिः [illegible] द्रव्यस्याभावे गुणकर्मणोरभावः स्यात् आश्रयाभावादिति । द्रव्यभावनिवृत्तिनिर्वर्तितदर्शितवद्
गुणकर्मभावनिवृत्तिरपि [illegible] द्रव्यगुणकर्मणामपि [illegible] एवं गुणकर्मणोरपीति । द्रव्यादीनामभावमाह द्रव्य 30
गुणेति । तत्सम्बन्धाद्-परस्परेति द्रव्यादीनां परस्परेण गुणकर्मत्वादिपरस्परकर्मसम्बन्धापत्त्या द्रव्यादिनिवृत्तौ द्रव्या-

---

१ सि. क्ष. क्रियावद्द्रव्यं ।

आधाराधेयभावेन भेदे सति संयोगवद् द्विवृत्तित्वात् समवायस्य तदभिन्नत्वं स्यादिति पूर्वपक्षं कृत्वा परिहारमाह वैशेषिकः—न बहूनामेकत्वात्—बहूनां द्रव्यादीनामेकः समवाय इति स्वरूपवर्णनं द्विवृत्ति-प्रतिषेधार्थम्, न तु द्वयोर्द्वयोरङ्गुल्यादिसंयोगेन वैधर्म्यं गतार्थं यावत् समवायस्येति आचार्य आह—एतेनापी-त्यादि एतेन अभिन्नत्वपरिहारवचनेनापि सङ्करप्रसङ्गः, सामान्येन व्यवस्थाभावात् सर्वत्र सर्वापेक्षत्वे

5 सर्वाभिधानप्रत्ययसङ्करः, विशेषस्य च पदार्थान्तरव्यवस्थानासम्भवात् षट् पदार्थनिवृत्तिर्वैयर्थ्यादिरूपदोषस्य एव दर्शितः बहूनामेकसमवायाभ्युपगमात् तदा सङ्करयुक्तत्वात् षडपि पदार्था निरर्थकाः, तन्निवृत्तौ समवाय्यभावात् समवायनिवृत्तेस्तस्यासतः खपुष्पस्येव कुतो नित्यत्वमनित्यत्वं वा ? यत्तु प्रयुक्तमित्यादि सङ्करदोषस्य यदुत्तरमुक्तं न आधाराधेयानियमादिति यद्यप्येक इत्यादि तद्व्याख्या यावत् कर्मण्येव कर्मत्व मिति, सर्वत्र चैकः समवाय इत्यनेन द्विवृत्तित्वपरिहारेणाभिन्नत्वमपि परिहृतमिति वैशेषिकः, आचार्य

10 आह—एवमपि प्रयुक्तमित्यादि गतार्थं यावत् प्रतिनियतानीति द्विवृत्तित्वमेवास्येति च वक्ष्यति ।

यदुच्यतेऽभ्युपगम्यतां तावत् यथा कुण्डदधिसंयोगे दध्येवाधेयं कुण्डमेवाधार इति नियमस्तथा द्रव्यादीनां समवायैकत्वेऽप्याधाराधेयनियमः स्यादिति इदमपि स्ववादेनैवोत्तर मार्गविधानं कृतं त्वया, न तु तथा सङ्कराभावो घटते, यदि दधिमधुघृतादिभिर्बहुभिराधेयैः कुण्डाधारः संयुक्तो भवति ततः किमिति सङ्करो नास्ति ? यदि सर्वात्मकः समवाय एक एव

15 भवति तदा किमिति संकरो न स्यात् ? नापि च द्विवृत्तित्वनिवृत्तिः समवायस्य, यतः संयो-

गमाधाराधेयाभावात् सामान्यादिवत् समवायस्यापि षट्पदार्थनिवृत्तिरिति भाव । बहूनामेकः समवायः न तु संयोगवद् द्वयोर्द्वयोः तथा सति संयोगस्येवानेकत्वं स्यादिति वैशेषिकस्याभिप्रायः आधाराधेयेति आधाराधेयभेदेन समवायस्य भेदे द्विवृत्तित्वात् संयोगे यथाऽनित्यत्वमपि स्यादिति पूर्वपक्षं विधाय प्रथमपरिहारं चैवं भेद समवायस्य, बहूनामेकत्वाभ्युपगमेन संयोगवैधर्म्येण नानित्यत्वमिति भाव । अनेकाभ्युपगमेन सङ्करप्रसङ्गो दुर्वार इत्याशयं आह आचार्य इति । सामान्येनेति

20 सम्बन्धविशेषेण सामान्यस्य प्रतिनियतपदार्थानां प्रतिनियतधर्मेषु प्रसिद्धो यथा विभिन्न पदार्थेषु व्यवस्थाप्रभावो भवेत्, न च प्रतिनियतोऽपि तत्र यतः बहूनां समवायाधीनाधारेयत्वेनाल्प सर्वेषां निखिलेषु व्यतिकरेषु सर्वेषामेवान्यान्यानुप्रवेशमिश्रणात् द्रव्यगुणकर्मादीनां सर्वाभिधानाभिधेयप्रसङ्गात् सामान्यं, कथं प्रतिनियतानि अवगम्येरन् ? यतो व्यवस्थाभावात् षट् पदार्था इति व्यवस्था न स्यादिति भाव । न च समवायोऽप्येकोऽपि कथं षट्पदार्थनिरूपितिसिद्धस्य तदभिवृत्त्यादिति, द्रव्यादिषट् पदार्थनिरासे समवायाभावात् समवायोऽपि नास्ति समवायिभिन्नत्वादिसत्त्वापि निरासादिति भाव । अभिन्नत्वमित्यादौ हि

25 समवायः स्वरूपेण प्रतिनियतः एवं तदनुपपत्त्या कथ्यमानो हि समवाय एको वा स्यादनेको वा तदभिरोधेनैव कल्पनीय, यदि प्रमाणं वा स्वयं तद्विदं नाम तदनुविद्ध द्रव्यं गुणकर्मसामान्यादावत्वेन विरोधिरोधी न तु गुणत्वाद्यैवाधाराधेयता द्रव्यात्मनाधारत्वा वा गुणकर्मसामान्यानि च द्रव्याधेयत्वेन नियमेनाधाराधेयनियमात् समवायस्य बहूनां सम्बन्धेऽपि न सङ्कर इति वैशेषिकस्य वचनम्—यदुत्तरमुक्तमिति । तदेवमाधाराधेयनियमात् सङ्करानुपपत्तौ च समवायस्य द्विवृत्तित्वपरिहाराय संयोगवन्नियमाभावेऽपि तु एक एवेति चाभिप्रायं वैशेषिकस्य सूचयति—सर्वत्र चैक इति । अत्र वैशेषिके

30 ननु समवायो यदि एकः तदा द्रव्यादीनां सङ्करप्रसङ्गः गुणकर्मादिसमवायस्य द्रव्ये सम्बन्धाविशेषादाधाराधेयनियमाभावप्रसङ्गः, यद्यपि द्रव्यगुणकर्मसमवाय एकः तथापि तथा न द्रव्याधार तत्र तेषामाधेयत्वे द्रव्येणैव हि द्रव्यस्य आधेयत्वं गुणेषु गुणत्वं कर्मसु कर्मत्वं सामान्यं तत्सम्बन्धिनि तत्रैवेति नियम यथा कुण्डबदरे संयोगाविशेषेऽपि कुण्डमेवाधारो न दधिवाधारमिति भावनियमः इति सामान्यसामर्थ्यविशेषरूपेणापि नियम उपपद्यत इत्याह संदिग्धत्वमेवान्यसंयोगो भिन्न इति—यदुच्यत इति । नियमोऽनियमात्मताभ्युपगमान्नैवात्मानम्, अन्यत्र एकस्य एकान्तविशेषः सर्वैः समवायविधिः,

१ दे० न तु इत्यादि ।

गाद्वैधर्म्यमुच्यते सर्वत्रैव च द्रव्यद्रव्यत्वादिसमवाये द्विवृत्तित्वं त्वयैवोपवर्ण्यते, द्वयविशिष्टा-
भिधानप्रत्ययत्वात् कुण्डदध्यादिसंयोगवत्, यथा कुण्डदध्नोः संयोगे दध्ना कुण्डेन वा विशिष्टे
तन्निमित्तमभिधानं प्रत्ययश्च दृश्यते तद्द्विवृत्तित्वञ्च तथा समवायेऽपि द्रव्यगुणयोः विशिष्टे
तन्निमित्तमभिधान प्रत्ययश्च स्यात् तद्द्विवृत्तित्वञ्च, तथा च समवायस्य संयोगवत् द्विवृत्ति-
त्वादनित्यतैव । 5

यत्तूच्यतेऽभ्युपगम्यतां तावदित्यादि, इद तस्य दोषपरिहारप्राप्तसर्वसम्बन्धव्यतिरेकार्थां
नियमादिप्रसङ्ग[ा]भावगतं गतार्थं यावत् समवायैकत्वेऽप्याधाराधेयनियमः स्यादिति आचार्य आह–
इदमपीत्यादि, स्वभावेनैवोत्तरमार्गो विहितोऽस्य त्वया–इहेदमित्यादिना समवायलक्षणप्रमाणेनाधारा-
धेयसम्बन्धज्ञानलक्षणत्वात् कार्यकारणयोराधाराधेयभावसम्बन्धिनोः कुण्डबदरदृष्टान्तेन च सुभावितोऽ-
पवर्गः तेनैव वयं ब्रूमः–न तु तथेत्यादि, न तु तथा सङ्करभावो घटते त्वत्प्रकारेण, कुण्डबदरसंयोगदृ- 10
ष्टान्ते यदि दधिमधु[ध]कादिभिः बहुभिराधेयैः कुण्डाधारः संयुक्तो भवति ततः किमिति सङ्करो नास्ति ?
तथा यदि सर्वात्मकः समवायो द्रव्यगुणकर्मद्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वसत्ताद्याधार एक एव भवति तदा किमिति
सङ्करो न स्यात् ? नापि च द्विवृत्तित्वनिवृत्तिः समवायस्य, यतः संयोगाद्वैधर्म्यमुच्यते त्वया द्वयोर्द्वयोरि-
त्यादिना, तत्र साधनं सर्वत्रैव च द्रव्यद्रव्यत्वादिसमवाये द्विवृत्तित्वं त्वयैवोपवर्ण्यते, साधयामश्चैतद्द्वि-
वृत्तित्वं समवाये द्वयविशिष्टाभिधानप्रत्ययत्वात्, कुण्डदध्यादिसंयोगवत्, यथा कुण्डदध्नोः संयोगे विशिष्टे 15
तन्निमित्तमभिधानं प्रत्ययश्च दृश्यते दधिकुण्डं कुण्डदधि चेति तद्द्विवृत्तित्वञ्च तथा समवायेऽपि द्रव्यगुण-
योरित्यादिद्विवृत्तित्ववर्णनम् तस्मात्त्वत्पूर्वपक्षितदोषासङ्गतस्वस्थः समवायस्तेनैव आह–तथा चेत्यादि
यावदनित्यतैवेति गतार्थम् ।

व्यतिरेक–द्रव्यत्वादिनिमित्तानां गुणत्वाद्यभाव । इत्यादेर्दोषपरिहारप्राप्तसर्वत्र तत पूर्वपक्ष इति वर्तमानं–इदं तस्येति ।
उत्तरयति–इदमपीति । इहेदमित्यादिनेति इहेदमिति यतः कार्यकारणयो स समवाय इति सूत्रम्, कार्यकारणयोरित्य- 20
नेनाकार्यकारणयोरपि ग्रहणम्, अयुतसिद्धयोरित्यध्याहारमनुसन्धेयम् तत्र इह कुण्डे दधि इह कुण्डे बदराणीत्यादि इह तन्तुषु
पट इह वीरणेषु कटः इह द्रव्ये गुण कर्म वा इह [illegible] गोत्वमित्यादीनुविदितत्वात् सर्वं तन्त्वादिपटादेरिव सम्बन्धान्तरेण नोत्प-
द्यमानेति तस्मात् प्रतिनियताधिकरणत्वेन समवायोऽनुमीयत इति त्वयैव व्याख्यानेनैवोत्तरं विवादे मार्गो विहित इति भावः ।
कुण्डबदरदृष्टान्तेनाधाराधेयनियम एकसमवायत्वे न व्याहते तथोक्तप्रकारेण यतः तेन न सङ्करो दुर्वार एव न द्वयेकनिरूपितत्वे
समवायस्य व्यवस्थासङ्करोद्भवाधाराधेयभावनियमं साधयितुं [illegible] संयोगदृष्टान्तो भवते [illegible] सङ्कर 25
दोषमित्युक्तं यदि दृष्टान्त- स्यात्, आधाराधेयनियमत सङ्करदोषाभाव तथा तु नास्तीत्याहेवाह–न तु तथेति
अनेकनिरूपितसंयोगभावस्य सङ्करभाव–यदीति । न वा समवायस्य द्विवृत्तित्वनिवृत्तिः यतः संयोगवैधर्म्येण द्वयोर्द्वयोरेव
विशिष्टाभिधानप्रत्ययवर्णनात् तथा त्वयाऽपि तत्र तत्र द्वयोरेव समवायप्रदर्शनात् [illegible] नापि चेति । द्विवृत्तित्वं समवायस्य
साधयाम इत्याह साधयामश्चेति अनन्तरसमवायस्य द्विवृत्तित्वमुपवर्ण्यते तथैव वयं समवाये साधयाम इत्यर्थः । दृष्टान्त
दार्ष्टान्तिकयोर्योजनमाह यथेति । एवं द्विवृत्तित्वसिद्धौ संयोगदृष्टान्तेन तस्यानित्यत्वमित्याह–तथा चेति । अथ 30
समवायसर्वगतत्वेऽपि द्रव्यत्वगुणत्वादीनां विशेषणानामपेक्षाणां [illegible] द्रव्यादीनां नियमो भवति इत्यपदे हि [illegible]

---

१ सि क्ष °व्यासमि । २ सि डे. °विद्यात्वेनायता । ३ सि क्ष °भावा स । ४ सि क्ष वद्दस्वा ।
५ सि क्ष सर्वेकवत्प्रस्य ।

यस्त्विदं स्वतत्त्वानुरूपप्रत्ययोत्पत्तेः परस्परव्यतिरिक्तैराधेयैर्द्रव्यत्वादिभिराधाराणां द्रव्यादीनां नियमेन द्रव्येष्वेव द्रव्यमिति ज्ञानमित्यादि, अनेन स्वपक्षे प्रत्यक्षविरोध उद्भाव्यते त्वया, न हि समवायस्यैकत्वे व्यतिरेको नियमश्चास्ति, अविशिष्टत्वात्ततो न स्यात् द्रव्येष्वेव द्रव्यमिति ज्ञानम्—एवं ते द्रव्येष्वपि गुणज्ञानं स्यात्, गुणज्ञानकारणत्वात् समवायस्य, गुण-
५ वत्, एकत्वे योऽयं द्रव्यस्य द्रव्यभावेन सम्बन्धः स एव गुणस्यापीति प्राप्तं द्रव्यस्यापि गुणत्वम् तस्य गुणभावेन सम्बद्धत्वाद्गुणवत् द्रव्यभावनिवृत्तिरिति । तत्त्व द्रव्यस्य गुण-भावेन सम्बद्धत्वाद्गुणभूतस्य गुणानामाश्रयस्याभावः, असति द्रव्ये कस्य गुण इति गुण-भावनिवृत्तिः लक्षणानुपपत्तेः क्रियावद्गुणवत्समवायिकारणमिति द्रव्यलक्षणम्, द्रव्याश्रय्य-गुणवान् संयोगविभागेष्वकारणमनपेक्ष इति गुणलक्षणमिति, ततश्च गुणेष्वपि द्रव्यज्ञानं
१० स्यात् किं कारणम्? द्रव्यज्ञानकारणत्वात् समवायस्य, द्रव्यवत्, एकत्वे योऽयं गुणस्य गुणभावेन सम्बन्धः स एव द्रव्यस्यापीति प्राप्ते गुणस्यापि द्रव्यत्वम्, द्रव्यत्वाभिसम्बन्धाच्च तस्य द्रव्यस्यापत्तेर्गुणत्वस्याभावश्च द्वे अनवस्थाने ।

यस्त्विदमित्यादि यदुक्तमेव मत्वमतिविनाशि यावज्ज्ञानमित्यादि, द्रव्यादीनामाधाराणां द्रव्य-त्वादिभिराधेयैः परस्परव्यतिरिक्तैर्विविक्तैर्नियमो भवति स्वतत्त्वानुरूपप्रत्ययोत्पत्तेरिति, अत्रोच्यते—
१५ अनेन स्वपक्षे प्रत्यक्षविरोधः उद्भाव्यते त्वया कथम्? न ह्यनेन भावयति, हि यस्मात् हेत्वर्थे यस्मात् समवायः एकः तस्मादेकत्वाद् द्रव्यत्वादिभिरविशिष्टत्वात् व्यतिरेको नियमश्च नास्ति, अतो द्रव्येष्वेव द्रव्यमिति ज्ञानं न स्यात् तस्य व्याख्या एवमित्यादि—एवं ते समवायैकत्वे द्रव्येष्वपि गुणज्ञानं स्यादविशिष्टत्वात्, गुणेष्विव अविशिष्टत्वात् कर्मस्वपि किं कारणम्? गुणज्ञानकारणत्वात् समवायस्य, किमिव? गुणवदिति गुणेष्विव गुणवदिति साधनं तदेव व्याचष्टे—एकत्वे योऽयमित्यादि यावत् द्रव्यस्यापि
२० गुणत्वम् यदि दृष्टिमभूतकर्मादीनां द्रव्यगुणकर्मणामविवेके नियमाभावस्यैव त्वमाह इत्यत्रायमभ्यासरिदं

द्रव्य एव प्रसज्येत द्रव्यमिदं न गुणो न कर्म वा गुणोऽयं न द्रव्यं न कर्म [illegible] ग्रहणे—यस्त्विदमिति । तदेव व्याचष्टे—यदुक्तमित्यादि वैशेषिकेणोक्तम् [illegible] पदार्थविशेषेऽपि [illegible] [illegible] भूतस्य इति यं विशेषमपश्यन् पदार्थे इदं द्रव्यं कर्म गुणः इदं [illegible] भवन्ति ताः विशेषा [illegible] इति [illegible] विशेषं द्रव्यत्वादयो [illegible] धर्मो द्रव्यमिदं गुणोऽयं कर्मेदमिति [illegible]
२५ भावार्थः । तदेतं [illegible] न हि [illegible] न सर्वत्र सत्ये [illegible] सम्भवति, तथा च द्रव्यत्वस्यापि सर्वत्र सत्त्वात् [illegible] [illegible] नियमोऽत्, [illegible] [illegible], तथा तु नास्ति [illegible] द्रव्यमिति [illegible] ज्ञानं [illegible] [illegible] इति [illegible] सर्वत्र द्रव्यबुद्धिः स्यात्, न तु द्रव्य—एवेति भाव । [illegible] एवं त इति द्रव्येऽपि गुणज्ञानं स्यात् यथा गुणेषु गुणज्ञानं भवति, [illegible] हि गुणत्वं [illegible]
३० [illegible] [illegible] भाव । [illegible]—गुणज्ञानकारणत्वादिति [illegible] गुणेष्विव द्रव्येष्वपि [illegible] भाव । गुणज्ञानकारणत्वं समवाये भवतु नाम तेन द्रव्यस्य [illegible] एकत्व इति,

---

१ भि० क० यैविद०। २ सि० क० के० °व्यावीय। ३ सि० क० के० द्रव्येष्विव।

संयोगे दधिकुण्डमेव मधुकुण्डमेवेति, एकत्वात् संयोगस्य सर्वेष्वपि सम्बन्धात् तथात्रापि यो द्रव्यभावेन सम्बन्धः स एव गुणस्यापीत्येतस्मात् कारणात् प्राप्तं गुणत्वं-द्रव्यस्यापि गुणभावः, द्रव्यं गुणो भवतीत्यर्थः गुणत्वाभिसम्बन्धाच्च तस्य द्रव्यभावहानिः, एवं गुणभावापत्तौ द्रव्यभावो हीयत इति पररूपतामापाद्य स्वरूपत्यागमापादयति, तत्रैव(?) व्याख्यानसाधनं यावन्निवृत्तिः, द्रव्यं गुणभावेन सम्बद्धत्वात् त्यक्तद्रव्यभावं गुणवदिति एवं तावद्द्रव्यस्य गुणत्वापत्तिर्द्रव्य[त्व]त्यागश्च[द्वे अ]-नवस्थाने, तस्य द्रव्यस्येत्यादि, तद्द्रव्यं गुणभावेन सम्बद्धमतो गुणभूतं नाश्रयो गुणान्तरस्येति द्रव्यानाश्रित-त्वस्य च गुणस्याभावस्ततो गुणनाश्रयस्य द्रव्यस्याप्यभावः, तदभावादसति द्रव्ये कस्य गुण इति गुणभावनिवृत्तिर्गुणस्य तल्लक्षणानुपपत्तेः क्रियावदित्यादिसूत्रद्वयेन लक्षणं दर्शयति, तत्रैवाभ्युपदिष्टार्थो पनयः किं कारणमित्यादि कारणप्रश्नपूर्वकं पूर्ववदत्रापि द्रव्यत्वापत्तिगुणत्वत्यागौ द्वे अ[न]वस्थाने।

तथा—

योऽयं गुणस्य कर्मत्वेन सम्बन्धः स एव द्रव्यस्यापीति प्राप्तं गुणस्य कर्मणश्च द्रव्य त्वम्, द्रव्यत्वाभिसम्बन्धाच्च तयोर्द्रव्यत्वापत्तिः गुणकर्मभावत्यागश्च, तस्य द्रव्यस्य गुणभावेन कर्मभावेन च सम्बद्धत्वात् गुणभूतस्य कर्मभूतस्य च गुणक्रियानाश्रयत्वाभावः, असति द्रव्ये कस्य गुणः कर्म चेति न गुणकर्मणी तथा लक्षणे, तयोरलक्षणत्वादसत्त्वात् आश्रयोपलक्ष्यद्रव्याभावः, तस्मिंश्चासति निराश्रययोर्गुणकर्मणोरभावाद्द्रव्यस्य चाभावादाश्रयिणां द्रव्यत्वादीनामप्यभावः, तथा कार्यकारणयोः गुणस्येत्यादिः।

योऽयं गुणस्य कर्मत्वेनेत्यादि कर्मणा सह पररूपापत्तिः स्वरूपत्यागश्च द्वे अनवस्थाने लक्षण[ा]योगद्वारेण तेऽव्याख्याने गतार्थे यावत् गुणकर्मणी तथा लक्षणे इति लक्षणाभावापादनम्, तयो[र]लक्षणत्वादसत्त्वात्-तयोर्गुणकर्मणोरलक्षणत्वात् असत्त्वं खपुष्पवत्, तदसत्त्वादाश्रयोपलक्ष्य-

गुणवत्त्वाद्यां दधिमधुप्रभृतीनां संयोगस्यैकत्वे यथाऽन्येषामपि संयोग इति नियममिदं न लभ्यते दधिमध्वादीन् भिन्नीभावापत्त्यैव विशेषमिदं गुणत्वकथनात्, तदन्यथा दधिकुण्डमेवेदं मधुकुण्डमेवेदमिति न नियमः तथैवार्थे समवायो द्रव्यत्वेन न गुणत्वेनेति नियमसम्भवात् द्रव्यसमवाय एव गुणसमवाय इति कृत्वा तत्सम्बन्धाद्द्रव्यस्य गुणत्वात् द्रव्यत्वं निवर्तत एवेति परस्परापत्तिरिति भावः। एवं पररूपापत्तौ स्वरूपस्य त्याग इत्याह गुणत्वाभिसम्बन्धाच्चेति। एवं तावत् द्रव्यस्य गुणत्वापत्तिरेकम-नवस्थानम्, द्रव्यत्वत्यागः(?)...(?)-एव तावदिति। ओकमितरेव(?) गुणस्यापि द्वे अनवस्थाने दर्शयति-तस्य द्रव्यस्येति। व्याचष्टे-तद्द्रव्यमिति समवायस्यैकत्वात् द्रव्यं गुणत्वेन सम्बद्धं सत् गुणात्मकमतो गुणान्तरा-श्रयाभावाच्च ततश्च तत्सम्बन्धी गुणोऽनाश्रितः ततश्च द्रव्याश्रयगुणत्वात् लक्षणानुपपत्तौ गुणाभावः एवञ्च गुणेषु गुणत्वं न स्यात्, द्रव्यनिवेशेन तु ज्ञानं स्यात् द्रव्यत्वापत्तेर्वा समवायस्य द्रव्य एव गुणैर्वृत्तिनियतत्वात्, एकत्वे हि समवायस्य य एव गुणसमवायः गुणेऽपि स एव द्रव्यत्वस्यापि समवाय इति गुणेषु द्रव्यत्वसमवायसत्त्वात् द्रव्यत्वं प्राप्तम्, तथा च समवायमतत्वाद्द्रव्यत्वापत्तिर्गुणत्वत्यागश्चेति गुणान्यत्वे द्वे अनवस्थाने भवत इति भावः। एवं द्रव्यस्य कर्मत्वापत्तिर्द्रव्य-त्वत्यागश्च कर्मणश्च द्रव्यत्वापत्तिः कर्मत्वत्याग इत्येवमन्तरेण भाव्यः तदेवमेकसमवायापत्त्यादिना...(?) कर्मद्रव्यसंयोगेना-प्यवस्थानासम्भवादि-योऽयमिति। व्याचष्टे-कर्मणा सहेति कर्मणा सह गुणस्य द्रव्यत्वापत्तिः गुणकर्मभावत्याग इत्येवम् कर्मकत्वाभावस्य द्रव्यत्वं गुणेऽपि तत्त्वात् योऽयं गुणस्य कर्मत्वेन सम्बन्धः स एव द्रव्यस्यापीत्यादिकमत्र योज्यम्, शिष्टं सर्वं पूर्ववदिदमिम्, ततोऽनवस्थान-लक्षणायोगद्वारेणेति। आश्रयेति आश्रयो द्रव्यम्, आश्रयिणी गुणकर्मणी तयोर्लक्ष्ये

1 सि क्ष द्रव्यसदा। 2 सि. क्ष. संख्याने।

द्रव्याभावः—गुणकर्मणोरसमवाय्ययोरुभयियोरभावाद्योऽभावो द्रव्यं नास्ति, औपम्याभावेऽप्यभावत्, ग्यसमवायभावात् रूपुण्यवद्, तस्मिन्नासति द्रव्यं निरवयवयोर्गुणकर्मणोरभावाद्द्रव्यस्य चाभावादाभिप्र्यं द्रव्यत्वादीनामप्यभावः उक्तं हि 'द्रव्यगुणकर्मणामभावस्याभावियित्' (वैशे०) इति एवमेतानि त्रिकसं-योगेन द्रव्य[स्य]गुणेन सह, कर्मणा च द्वे, गुणस्य द्रव्येण कर्मणा च सह द्वे कर्मणो द्रव्येण गुणेन च सह
5 द्वे इति षट् चत्वारि, द्रव्यत्वेन गुणस्य कर्मणश्च द्वे गुणत्वेन द्रव्यस्य कर्मणश्च द्वे कर्मत्वेन द्रव्यस्य गुणस्य द्वे इति षट् एव द्वादश चत्वारि एव द्रव्यत्वस्य कर्मणा गुणेन च, गुणत्वस्य द्रव्येण कर्मणा च कर्मत्वस्य द्रव्येण गुणेन च षट् चत्वारि द्रव्यस्य गुणत्वेन कर्मत्वेन च गुणस्य द्रव्यत्वेन कर्मत्वेन च, कर्मणो द्रव्यत्वेन गुणत्वेन च षट् तान्यपि द्वादश, एवं त्रिकसंयोगेन चतुर्विंशतिरनवस्थाचत्वारि भवन्ति। कस्मात्? तथा कार्यकारणयोरिमानि चाव्युण्यत्वेसातिरिति हेतु व्याख्यातमेवोपनयति ।
10 आह—

ननु सर्वगतत्वात् समवायस्य स्वतत्त्वेनापि सम्बन्धात् द्रव्यभावः गुणभावः कर्मभावो वा सिद्धसतीत्यभोप्यते, नन्वत एव सङ्कर उच्यते, परतत्त्वेनापि सम्बन्धादतत्त्वमपीति सङ्करदो-षाभिमोक्षः एवञ्च स्वविषयसर्वगतानि हि तत्त्वानि समवायस्य सर्वगतत्वे तान्यधुना सर्वगतानि प्राप्तानीत्यभ्युपगमविरोधः अतो द्रव्यगुणकर्मणां व्यवस्थितानामभावात् कथं द्रव्येषु द्रव्य-
15 ज्ञानं? गुणेषु गुणज्ञानं? कर्मसु कर्मज्ञानमिति ।

ननु सर्वगतत्वादित्यादि, समवायस्य सर्वगतत्वात् स्वतत्त्वेनापि सम्बन्धोऽस्ति द्रव्यस्य द्रव्यत्व स्वतत्त्वम् एव क्षेपयोरपि क्षेपद्वयम् सर्वेण सह समवायसद्भावात् स्वेनापि तत्त्वेन सम्बन्धात्, तयोरप्यत्र सत्त्वम् [?] द्रव्यभावो गुणभावः कर्मभावो वा सिद्धसतीत्यभोप्यते—नन्वत एव सङ्कर उच्यते, परतत्त्वेनापि सम्बन्धात् अतत्त्वमपीति, इति[सम्बन्धो]हेत्वर्थे यस्मात् परतत्त्वेनापि सम्बन्धः तस्मात्त-
20 थोऽप्यतत्त्वोऽपीति सङ्करदोषाभिमोक्षः अभिप्रायेण त्वदुक्तेनैव समर्थितत्वात् किञ्चान्यत् दोषोपच-यम—एवञ्च स्वविषयेत्यादि स्वविषयसर्वगतानि हि तत्त्वानीष्यन्ते ततस्समवायस्य सर्वगतत्वात्तान्यं

द्रव्यं तपस्वको गुणकर्मणोरिति तयोरभावे द्रव्यमपि नास्तीति भावः । आमन्यमानेन पर्यन्तं व्यभ्यामात्मनः प्राप्तमिपो-रभावादेति । रूपस्य भावावधुण्यस्य सामान्याद्—रूपवत्त्वप्यभावादिति । एवं त्रिकसंयोगेन सम्बन्धोऽनवस्थानानि सर्वाणि-एवमेतानीति धर्मिणि धर्मिद्वयेन धर्मिद्वये एकेन धर्मेण एकस्मिन् धर्मे धर्मिद्वयेन एकस्मिन् धर्मिणि धर्मद्वयेनानवस्थानानि
25 भवन्ति । ननु द्रव्यादौ गुणत्वादिसम्बन्धस्य द्रव्यत्वादिसम्बन्धोऽप्यस्ति, समवायस्य सामान्यस्यादिसर्वगतत्वात्, एवञ्च द्रव्यभावादिनिराकृतिरिति व्याचष्टे—समवायस्येति सामान्यस्य सर्वगतत्वात् समवायस्यैकत्वे क्षेपयोरपि—गुणकर्मणोरपि गुणत्वं कर्मत्वं सततमिवार्थं । समाधत्ते—नन्वत एवेति सामान्यस्य सर्वगतत्वेन समवायसम्बन्धात् क्षेत्रयोरपि सम्बन्धात्, द्रव्यादेः द्रव्यत्वादिसम्बन्धत्वापि प्रसज्यत इति सङ्करे इत्यर्थः । एवं परतत्त्वसम्बन्धात्तत्त्वेनापि सम्बन्धादिसत्त्वापि तत्त्वेन प्रतीयमानत्वात्—अभिप्रायेणेति । दोषान्तरमाह किञ्चान्यदिति उच्यते सामान्यं सर्वगतं
30 गतमितम्, न तु सर्वसर्वगतम्, यत्सामान्यं यत्र वर्तते तत् तद्विषयं तत्रैव सर्वस्मिन् गतं स्वविषयसर्वगतम्, सर्वसर्वगतत्वात् तत्रयतः सर्वगतत्वं न, समवाये सर्वसर्वगतत्वं तदा तत्त्वानामपि सर्वगतत्वं प्रसक्तमिति तदभ्युपगमविरोधदोष इति भावः ।

१ सि. क्ष. °त्यभ्रमिसादि । २ सि. क्ष. डे. तत्त्वाभ्युपं । ३ सि. क्ष. डे. सर्वगतत्वान्तान्यं ।

तान्यधुना सर्वगतानि प्राप्तानि, ततोऽभ्युपगमविरोधो जायत इति, क्षेपपदार्थाभाव उच्यते— अतो द्रव्यगुणकर्मणामित्यादि प्राक्तन एव ग्रन्थो यावत् कर्मसु कर्मज्ञानमिति, तत्र व्यवस्थितलक्षणानामसमावादिति लक्षणाभावद्वारेण निराकरणम्, इह तु व्यवस्थितानामसमावादिति सह तल्लक्षणैश्च तेषां निराकृतत्वादिति विशेषः, आधेयज्ञानभेदनिमित्तनियमनिराकरणद्वारेण चेति ।

यदपि कुण्डदधिसंयोगवद्द्रव्यादीनामाधाराधेयनियम इत्युक्तं तदपि नैव, कुण्डदध्या- 5 धाराधेयभावसमवायानामप्येकत्वात् तदवस्थः सङ्करदोषः, यद्यसङ्करेण नियमेन चार्थो वयमेव स्पष्टतरं ब्रूमः, समवायनिमित्तस्य तत्त्वस्य स्वत एवात्मप्रतिलम्भः, तयोश्च लोकसिद्धिश्च भेदः स्ववृत्तिप्रतिलम्भादेव, दधिकुण्डयोर्लोकसिद्धिवभेदाभावात् कारकशक्तित एव तु प्रतिपद्यते भेदसिद्धिः, तयोः संयोगैकत्वेऽप्याधारशक्तिः कुण्डस्य, आधेयशक्तिर्दध्न इत्यसङ्कीर्ण आधाराधेयनियम इति, अवश्यञ्चैतदेवं त्वयाऽपि प्रतिपत्तव्यं यथा त्वमेवात्र न समानत्वाद् 10 इत्युत्तरमात्थ, समवायस्यैकत्वेऽपि कारकशक्तेरेव नियममेव इत्युत्तरमात्थ द्रव्यत्वादिसमवायो न सर्वत्र किन्तु क्वचित्क्वचिदेवेति ।

यदपीत्यादि, यदपि परेणोक्तं यथा कुण्डदधिसंयोगे दध्येवाधेयं कुण्डमेवाधार इति नियमस्तथा द्रव्यमेवाधारो गुणकर्मण्येवाधेयम् द्रव्यगुणकर्माण्येवाधारो द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वान्येवाधेयानीति तदपि नैव कुण्डदध्याधाराधेयभावसमवायानामप्येकत्वात्—तत्रापि स्वस्वभावेनाधारयोः कुण्डदध्नोराधेययोश्च 15 कुण्डत्वदधित्वयोस्तयोः, द्रव्यत्वादीनाञ्च तत्त्वानां ये समवायास्तेषामप्येकत्वात् समयमेवोपचरितमेवाभ्यामास्तेनैकत्वात् पूर्वोक्तविधिना तदवस्थः सङ्करदोषः, यद्यसङ्करेण नियमेन चार्थः वयमेव स्पष्टतरं ब्रूमः तद्यथा—समवायनिमित्तस्येत्यादि—समवायस्य निमित्तं तत्त्वं कुण्डदध्नोः कुण्डत्वं दधित्वञ्च तस्य स्वत

समवायस्यैकत्वे परार्थेना द्रव्यादीनां व्यवस्थाभावे तत्त्वेन न सम्बन्धसमभावात् एवं द्रव्येषु द्रव्यत्वं गुणेषु गुणत्वं कर्मसु कर्मत्वं स्यादित्यत अतो द्रव्यगुणकर्मणामिति द्रव्यादीनां समवैकत्वेन व्यवस्थानामभावादित्यर्थं । द्रव्यादीनां पूर्वं निरा- 20 कृतानां पुनरत्र कथं निराकरणमित्यत्राह—तत्रेति पूर्वत्रेत्यर्थः—तयोर्गुणकर्मणोरित्यादिग्रन्थेन व्यवस्थितलक्षणाभावाद्व्यावर्तन उक्तः इह तु अनेन वाक्येन व्यवस्थितानां तल्लक्षणैः सह असमावेशान्न तत्त्वात्मकत्वाद्येन [illegible] व्यवस्थानुपपत्तिरिति द्रव्यादयो निराकृता एवमाधेयज्ञानभेदेन कोऽपि नियम तस्यापि निराकरणात् त निराकृता इत्यर्थः । अथ कुण्डदध्नो संयोगाविशेषेऽपि कुण्डमेवाधारो न दधीत्याधाराधेयनियमस्तथा [illegible]द्रव्यत्वादीनामाधाराधेयभावनियमः यद्वि द्रव्येषु द्रव्यत्वम् गुणत्वकर्मत्वादयनियम्यन्ते तथा [illegible] प्रति पूर्वपक्ष इत्याह—यदपीति । व्याख्याति—यदेति स्पष्टा 25 व्याख्या । एवं हेतुमाह—कुण्डदध्याधारेति समवाय एक तथा च कुण्डत्वदधित्वद्रव्यत्वादीनां समवायस्यैकत्वात् सर्वं कुण्डदधिव्यादिकं वस्तुत एकमेव भेदस्तु [illegible] औपचारिक इति [illegible] तदवस्थमेवेति [illegible] दृष्टान्तेन दार्ष्टान्तिकस्य व्यवस्था कृत इति भावः । यद्यसङ्करेण नियमेन चार्थः तर्हि वयं ब्रूमः न [illegible] किन्तु तद्विधं विज्ञानमित्याह—यद्यसङ्करेणेति । अधुना स्पष्टयति समवायस्येति यदि समवायस्य तत्त्वं सामान्यं दधित्वकुण्डत्वादिकं स्वत एवात्मानं प्रतिलभते—आत्मानं दधिकुण्डादिकं प्रति प्राप्नोति न तु 30 समवायात्, त च कुण्डदध्नोर्भेदः [illegible] भिन्ने तयोः प्रतिलम्भादिति भावः । दधिकुण्डयोस्तु लोकेन यथा भेदो गृह्यते तथा एव न तु तत्त्वभेदः [illegible] तत एव भेदस्य भेदो भवतु, तादृशस्तु भेदो नास्ति दधिकुण्डयोः संयोगस्यैकत्वात् भेदस्तु [illegible] औपचारिक कारकशक्तिभेदात्, एतत्र [illegible] वा नास्ति

एवास्मप्रतिबन्धः, तयोश्च लोकसिद्धिवदेव प्रवृत्तिप्रतिबन्धादेव स्वमतेऽप्याकाशक्षणयोरिव दधिकुण्डयो-र्लोकेन प्रसिद्धो भेदो नार्थान्तरात् तस्मात् ततो वयमपि लोकनिर्देशं मा बोधामेति लोकसिद्धिवद् भेदाभावात् कारकशक्तिः एव तु प्रतिपद्यते भेदसिद्धि[१]संयोगपरिणामकृत सम्बन्धैकत्वमनादृत्य, तयोः संयोगैकत्वेऽप्याधारशक्तिः कुण्डस्याधेयशक्तिर्दध्न इति नियममसङ्कीर्णमाचक्ष्महे, अस्यार्थस्य भावनार्थो

5 गत्यार्थो यावदाधाराधेयनियम इति अथवं चैवदेव त्वया समवायमपि कल्पयित्वा एतदेव प्रतिपत्तव्यं त्वद्वचनप्रामाण्यादेव यथा त्वमेवात्रेति, संयोगैकत्वेऽपि कारकशक्तिरेव कुण्डदध्नोराधाराधेयनियमो भिन्न इत्युत्तरमात्थ किं तदुत्तरमिति चेदुच्यते न समानत्वादिति, तथेहापि समानमुत्तरं समवायैकत्वेऽपि कारकशक्तेरेव नियमभेदः, तस्मात्त्वा गत्यार्थो यावत् कर्मभिरेवेति ।

यदुच्यते व्यंग्यव्यञ्जकत्वभेदाद्द्रव्यद्रव्यत्वादीनां भेदो घटप्रदीपवत् तस्य चैकत्वेऽपीति

10 न सङ्करप्रसङ्ग इति, एतच्च व्यङ्ग्यव्यञ्जकत्वं द्रव्यद्रव्यत्वादेस्तदा स्याद्यदि प्रदीपघटदृष्टान्तवत् पृथक् सिद्धं स्यात् न तु तदात्मभेदनियमः, सिद्धे हि तदाधाराधेयभेदनियमोऽपि स्यात्, ततो न दृष्टान्तसाधर्म्यं भवत एतदिति नासङ्करः स्यादेवम् समवायस्यैकत्वेन व्यतिरेकनिय-मयोरभावात् तथा यदि य एव गुणकर्मभावाभ्यां सम्बन्धः स एव द्रव्यस्यापीति प्राप्त गुण-कर्मणोरपि द्रव्यत्वम् द्रव्यत्वाभिसम्बन्धाच्च तयोर्गुणकर्मभावविनिवृत्तिरिति सर्वं प्रपञ्चनीयं

15 यथास्वार्थमिति ।

यदुच्यते व्यङ्ग्यव्यञ्जकेत्यादि, व्यङ्ग्यव्यञ्जकत्वभेदाद् द्रव्यद्रव्यत्वादीनां भेदो घटप्र-दीपवदिति परिहारान्तरं तस्य च सङ्करप्रसङ्ग इति वैशेषिकस्य, आचार्येण पुनः एतच्च व्यङ्ग्यव्यञ्ज-केत्यादि स्यादेतदेव यदि दार्ष्टान्तिकस्य [द्रव्य]द्रव्यत्वादर्थान्तरसम्बन्धकत्वाभावः प्रदीपघटदृष्टान्तवत् पृथक् सिद्धः स्यात् न तु तदात्मभेदनियमः सिद्धे हि तदाधाराधेयभेदनियमोऽपि स्यात्, तदर्थोऽयमयं

---

20 एवात्मप्रतिबन्धात् [illegible] कर्मान्तरसम्बन्धात् [illegible] आधाराधेययोरदृष्ट्या नियम उपपद्यते इत्यत्रोच्यते- दधिकुण्डयोरिति दधिकुण्डयोरपि [illegible] लोकनिर्देशं मा बोधामेति [illegible] [illegible] लोकसिद्धिवदेव इत्युक्तमिति यदि ततो वयमपीति । कारकशक्तिरेव भवद्भिरपि [illegible] संयोगाविशिष्टत्वाधाराधेयभावनियमोऽभ्युपेयः तथा च समवायस्यापि [illegible] कारकशक्तिरेवाधाराधेयनियामिका किं [illegible] अभ्युपगन्तव्यमिति । यदेवमुक्तं [illegible] कर्ममिति-यथा त्वमेवात्रेति, एवं कारकशक्तिरेव

25 निर्दिष्टे [illegible] निर्दिशेति भावार्थः । [illegible] सङ्करप्रसङ्गे [illegible] वैशेषिकेण [illegible] आधाराधेयनियमा-भाव [illegible], कारकशक्तिराधाराधेयनियामिका [illegible] वैशेषिकेऽपि [illegible] नियममुपपादयितव्याद्-न समानत्वादिति। [illegible] [illegible] द्रव्यत्वाभिमानापि [illegible] तथा समवायस्यैकत्वेऽपि द्रव्यत्वादीनां [illegible] नियमो [illegible], [illegible] इति [illegible] यदुच्यत इति । [illegible] नियमात् सङ्कर इति [illegible], द्रव्यत्वादभिन्ना [illegible] च [illegible] नियम [illegible]

30 [illegible] एव [illegible] इति [illegible] न सङ्कर इति भावः । [illegible]-आचार्यस्तु [illegible] [illegible] [illegible] सत्, द्रव्यं द्रव्यत्वं न पृथक् सिद्धम् तदात्मत्वात्

---

१ डि. च 'नियमभावोपपत्तिरिति ।

यावद्यङ्गः स्यादेवमिति, तस्य हेतोरसिद्धिप्रतिपादनार्थमाह—समवायस्येत्यादि, यथोक्तमेवैतदाधाराधे-
यभेदनियमाभावस्य तुल्यत्वात् दृष्टान्तसाम्यं न भवत एवेति प्राग्विस्तरेण व्याख्यातार्थत्वात्, तदेवं
स्मारयति—तथा यदि च यथेत्यादि यावद्गुणकर्मभावविनिवृत्तिरिति यत्र—सर्वविकल्प प्रपञ्चनीयमिति
पूर्वोक्तार्थातिदेशः क्व—कुतः ? इति चेदुच्यते—अस्माद् ग्रन्थात् यथास्वार्थमिति—यो यः स्वार्थो यथा
स्वार्थं द्रव्यगुणकर्मद्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वसंयोगाद्यवस्थानचक्राण्यत्र व्याख्येयानि पूर्ववदिति । 5

यत्पुनरिदमाशङ्कितं समवायैकत्वं यत्नत्वव्यवहारेण विरुध्यत इति तदेवमेव ममापि प्रतिभाति यत्पुनरिदं प्रत्युच्यते, न आश्रयविशेषात्, भाववत्, अलक्तद्रव्यं तथा समवायस्यैकत्वेऽप्याश्रयाणां नानात्वादुपचारेण नानात्वव्यवहारो भविष्यतीति, इदं निर्मूलमेव, व्यङ्ग्यस्याऽऽधेयनियमादाश्रय एवासिद्धेः कुतस्तद्व्यङ्ग्यो व्यञ्जको वाऽऽधेयोऽर्थः ? कुतो वाऽऽश्रयाणां वैचित्र्यम् ? समवायैकत्वे षट्पदार्थनिवृत्तेः सुभावितत्वात्, अलक्तद्रव्यवदेकत्वात्,[1] समवायस्य भावस्य च अलक्तद्रव्येण साधर्म्याभावात्कुतो नानात्वोपचारः ? छायामात्रत्वाच्च अलक्तद्रव्यस्य, भावो वा कुत इत्यलमतिविकासिन्या सङ्कथया । 10

यत्पुनरिदमाशङ्कितमित्यादि, समवायैकत्वं यत्नत्वव्यवहारेण विरुध्यत इति यदाशङ्कितं त्वया तदेवमेव ममापि प्रतिभाति विरुध्यत एवेति यत्पुनरिदं प्रत्युच्यते—तदाशङ्कितस्योत्तरं वैशेषिकेण, न, आश्रयविशेषात्, भाववदित्यादि द्रव्यादिसद्भावस्य दृष्टान्तः, मणिदृष्टान्तश्च अलक्तद्रव्यं, तथा 15
समवायस्यैकत्वेऽपीत्यादिदार्ष्टान्तिकं गतार्थं यावद् भविष्यतीति, अस्योत्तरमाहाचार्यः—इदं निर्मूलमेव
व्यङ्ग्यस्याऽऽधेयनियमात् पूर्वोक्तन्यायेन एवासिद्धो व्यञ्जको व्यङ्ग्यो वा त्वदिष्टः कुतस्तद्व्यङ्ग्यो व्यञ्जको वा

तस्य कथं प्रतिपत्तव्यम् व्याप्यव्यापकव्यवस्थितिर्यतो भेद, ततो तुल्यत्वात्, तस्माच्च दृष्टान्तस्तुल्य इति सङ्करो दुर्वार एवेति भाव । व्याप्यव्यापकभेदमसिद्धं वर्णयन्नाह—तस्य हेतोरिति समवाये हि एक एवः तथा सति द्रव्यत्वसमवायो द्रव्यस्यैव न तु गुणादेरिति नियमो व्यतिरेकेण न भवत एव तदभावे चाधाराधेयभावनियमाभावः तदेवं व्याप्यव्यापकत्वाच्च न 20
दृष्टान्तसाधर्म्यमिति भाव । पूर्वोक्तमेव समवायैकत्वप्रयुक्तमार्गदूषणं स्मारयति तथा यदि च यथेत्यादि । अतिदेशमपनयन्नाह-
विभाग—क्व कुत इति व्याख्यातार्थप्रकारेणैव यावद्गुणकर्मभावनिवृत्तिरिति द्रव्यगुणकर्मसमवायचक्राणि पूर्ववदेव व्याख्येया-
नीत्यर्थः । ननु समवाये यद्येकत्वं तर्हि द्रव्यसमवायविशेषणाच्चोऽयं गुणसमवायोऽयं कर्मसमवायोऽयं द्रव्यत्वादिसमवाय इति विशेष-
व्यवहार इवेदं समवाये यत्नत्वव्यवहारः, एकत्वयत्नत्वयोर्विरोधादिति वैशेषिकेणाऽऽशङ्क्य आश्रयाश्रयभेदप्रयुक्तो यत्न-
त्वादेव समवाये यत्नत्वव्यवहार औपचारिको न तु वास्तविक एकत्वात्तस्य, यथा सत्तायाः एकत्वेऽपि द्रव्यस्येयं सत्ता 25
गुणस्येयं सत्ता कर्मण एषा सतीति वैशिष्ट्योपचारः यत्र तु नानात्वाभ्यन्तरो यथा अलक्ताभावस्य, न तत्र अलक्तद्रव्या-
भेदस्योपचार भिन्नत्वेनस्योपचार एवेति समाश्रितम्, तत्रायमर्थ आह तदभिमतत्वो विरोधस्य. न युक्त एकत्वात् समवाय—यत्पुनरि-
दमिति । व्याचष्टे—समवायैकत्वमिति समानाभिमतत्वात् समवायस्यैकत्वात् यदि समानाभिमत एव तर्हि सम्बन्ध
समवाय एको न स्वरूपे वा समानाभिमत एवं न स्यात् विरोधादिति यदाशङ्कितं तदुच्यतेऽपि भावः । वैशेषिकेणोक्तमुत्तरं
निराकुर्वन्नाह—यत् पुनरिदमिति आश्रयनिमित्ताभेदेऽपि समवाय एकत्वाद् नानात्वोपचार यथा सत्ताया आश्रयो द्रव्यादयः 30
व्यापकत्वात् एवं व्यापका द्रव्यादीन भेदात् द्रव्यविशिष्टा सत्ता गुणविशिष्टा सत्ता कर्मविशिष्टा सतीति त्रिधा व्यपदेश
औपचारिकः यथा चाऽऽश्रयभेदाभावेन अलक्तद्रव्यानेकत्वप्रतिभासेऽपि एकत्वेनोपचर्यते तथा समवायेऽपि यत्नत्वोपचार
औपचारिक एवेति भावः । एतदुक्तं निराचष्टे—इदं निर्मूलमेवेति व्याख्यानं निमित्त आश्रय एवासिद्धः द्रव्यद्रव्यत्वादेराधारादेः

1 इदं वाक्यं मि प्रती नास्ति । २ ख क्ष. व्याप्यव्यापकाधाराधेयनियमात् ।

भावेषोऽर्थः ? कुतो वाऽऽश्रयाणां नैमित्तम् ? समवायैकत्वे यद्यपदार्थमितृवेः सुमपश्चितत्वात् अजकप-मूबत्-व्योमचन्द्रपरैकत्वात् समवायस्य भावस्य च सत्ताख्यस्य वकपर्मेण सह साधर्म्याभावात् कुतो नान्यत्वोपचारः ? सामासामत्वाच वकपमूस्य यहुत्वाद्य भावो वा कुतः ? भावोऽपि द्रव्यादिव्यतिरिक्तो नास्त्येवैकः तन्मूलत्वात्रेत्सेतत्कमतिविरुद्धसिम्या सङ्गमय ।

5 एव समावसरसम्बन्धसद्भावमेव नानिवैशेषिकमतनिराकरणमपदो नैश्यायातमिति दर्शयति—

एवमेतदुभयमुभयभागिस्यस्य नयस्य स्वरूपम्, यत्तत्सामान्यं तदपि विधीयते नियम्यते च, योऽपि विशेषः सोऽपि विधीयते नियम्यते च, सामान्यं भावः प्रकृत्यर्थः यत्तयेन भूयते सा सत्ता भू सत्तायामिति पाठात् सामान्यम्, विशेषोऽपि प्रत्ययार्थः सः, तस्यैव भवितृत्वयाभिप्रत्ययार्थत्वात्, योऽसौ भवति स विशेषः सामान्यमपि भवनात्मकत्वात् भवन 10 सामान्यमन्तरेण तस्याकर्तृत्वात् स एव प्रकृत्यर्थानतिक्रमेण वृत्तः ।

एवमेतदित्यादि, उभयमुभयभागिनस्य नयस्य स्वरूपम् यत्तत्सामान्यं तदपि विधीयते नियम्यते च योऽपि विशेषः सोऽपि विधीयते नियम्यते चेति, तद्व्याचष्टेऽक्षरार्थं प्रदर्शयन् प्रकृतिप्रत्ययार्थौ सामान्य भावः प्रकृत्यर्थः, तद्दर्शयति—यत्तयेन भूयते सा सत्ता, भू सत्तायामिति(धातुपाठे १) पाठात् सामान्यम् तत् किं प्रकृत्यर्थमात्रमेव ? नेत्युच्यते—विशेषोऽपि प्रत्ययार्थः सः, तस्यैव भवितृत्वेनाभिप्रत्ययार्थत्वात्, 15 स एव प्रकृत्यर्थः प्रत्ययार्थोऽपीत्युक्तः योऽसौ भवति कर्तृत्वाभिप्रत्ययार्थः स विशेषः सामान्यमपि भवति सत्ता भावः भवनात्मकत्वात् भवनसामान्यमन्तरेण तस्याकर्तृत्वादभवितृत्वात् स एव प्रत्ययार्थः प्रकृत्यर्थानतिक्रमेण वृत्त इति ।

भावस्य पूर्वं निषिद्धत्वात् [illegible] समवायैकत्वे हि पदार्थकदम्बस्य भावस्येव समवायस्य [illegible] । एवं समवायस्य [illegible] निरस्ते [illegible] दर्शयति—एवमेतदिति सामान्य 20 विशेषयोः सामान्यविशेषात्मकस्य [illegible] दर्शयति । तत्कथं व्याचष्टे—यत्तत्सामान्यमिति सामान्यं प्रवर्तते निवर्तते च विशेषोऽपि प्रवर्तते निवर्तते चेत्यर्थः । तत् [illegible] दर्शयति—सामान्यं भाव इति भवनं प्रकृत्यर्थः [illegible] प्रत्ययार्थः [illegible] सामान्यमनुप्रवृत्तिधर्मत्वात्, तदेव स्पष्टयते [illegible] [illegible] भवनं सामान्यं सत्ता [illegible] इति [illegible] सामान्यं [illegible] । सा किं केवलं प्रकृत्यर्थः [illegible] तस्या [illegible]—विशेषोऽपीति 25 प्रत्ययार्थः [illegible] सामान्यस्य प्रत्ययार्थोऽपीति भावः । हेतुमाह तस्यैवेति [illegible] । भवति भावः [illegible] [illegible] च भावे [illegible] इति [illegible] विभागात् [illegible] विशेषोऽपि [illegible] सामान्यं प्रकृत्यर्थो भवतीति निरूपयति—योऽसाविति [illegible] योऽसौ कर्तृत्वाभिप्रत्ययार्थः [illegible] । एवं च सामान्यस्यैव [illegible] [illegible] कर्ता [illegible] भवति [illegible] विशेषोऽपि सामान्यं सत्ता भाव [illegible] प्रकृत्यर्थोऽपि सामान्यं विशेषोऽपि प्रत्ययार्थोऽपि विशेषः सामान्यमपीत्युभयमुभयात्मकमिति भावः । ननु विधिविधिनयवादिनः सामान्यविशेषयोरेकत्वात्-30 [illegible], [illegible] प्रत्ययानेऽपि [illegible], तस्मात् पौनरुक्त्यप्रसङ्गः स्यात्, तस्मात् [illegible] सामान्यविशेषयोर्विशेषणम् [illegible]

---

१ सि ×× । २ डा. प्रकृत्य(च)र्थं । ३ डा. भवितृत्वा ।

सामान्यत विधिविधिभिर्नियमवदेकत्वापत्तिः सामान्यविशेषयोरिष्टा सैषा खपुष्पन्यायेनैव लोक-स्यापत्तिरपीति, सा मा भूदिति सर्वविकल्पभावैकत्वमुद्धासेन विशेषलक्षणमनयोः पर्यायाविभिरुक्त-मनुकाम आह—

सामान्य प्रवृत्तिः द्रव्यमन्वयो धर्मी विधिर्भाव इति, विशेषोऽपि निवृत्तिः पर्यायोऽन्यत्वं धर्मो नियमोऽभाव इति, द्वावेतौ भावौ पूर्ववदेकमेवेदमित्येवविध भावमनापद्यमानौ सामान्यमपि 5 सामान्यं विशेषश्च भवतः, विशेषोऽपि विशेषः सामान्यञ्च भवतः, प्रवृत्तिः निवृत्तिरित्याद्युभ-यमन्योऽन्याविनाभाविभावः तस्य सतो भावः सत्ता, येन हि सता यथा भूयते सततनियमेनेति तमयोर्नियमो विधिश्च । यदि स्यात् खपुष्पवत् ।

सामान्य प्रवृत्तिरित्यादि यावद्विधिर्भाव इति तथा विशेषोऽपीत्यादि यावन्नियमोऽभाव इति द्वावेतौ भावौ—पर्यायमेवादेवद्रुमस्य पूर्ववत् विधिविध्यरविकल्पपुरुषादिवादवदेकमेवेदमित्येवविध भाव 10 मनापद्यमान सामान्यमपि सामान्य विशेषश्च भवतः, विशेषोऽपि विशेषः सामान्यञ्च भवत इति तद् दर्शयति—प्रवृत्तिर्निवृत्तिरित्याद्युभयमन्योऽन्याविनाभाविभावो वस्त्वित्यर्थः, भावाभावस्य भवन तद्वस्तु, तस्य सतो भावः सत्ता येन सता भूयते सततनियमेनेति प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरुभयोर्नियमो विधिश्च, तावेव दर्शयति—येनेति प्रत्ययार्थं यथेति प्रकृत्यर्थञ्च, येन हीत्यादि कर्त्रा क्रियायां नियतेन नियतायां भवनमाह, यदि स्यादित्यादि अन्यथाऽनिष्टापादन यावत् खपुष्पवदिति भवननियमेनास्मदभावो भवत उक्तः, तदभाव- 15 रणेन[?]भवितृनियमेन भवनास्मदभाव इत्येतदुभयमुभयत्र विधिर्नियमश्चेति सामान्येनोक्तम् ।

विशेष्यापि वक्ष्यति—

एव द्रव्यक्षेत्रकालभावैः घटपटघटान्तरगृहवहिःस्वपरक्षेत्रान्तरवर्तमानातीतानागतश्च

वर्णन्यारेण विधिविधिमतोर्द सर्वविकल्पात्मकं भावैकत्वमुदस्यन्नाह स्वाम्मतमिति सामान्यादेः पर्यायमाह—सामान्यं प्रवृत्तिरिति । विशेषस्य पर्यायमाह विशेषोऽपीति । द्वावेव पर्यायभेदतो द्विविधौ भावौ सामान्यविशेषरूपौ प्रत्येकमुभय- 20 रूपौ अत एव च विधिविधिमत्पुरुषनियत्यादिवादवदेकविधौ भवत इत्याह द्वावेतावित्ति । प्रवृत्तिरिति प्रवृत्तिर्निवृत्त्य-विनाभाविनी, निवृत्तिश्च प्रवृत्त्यविनाभाविनी एवञ्च प्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मको भाव एवं द्रव्यं पर्यायाविनाभावि पर्यायश्च द्रव्याविना-भावी द्रव्यपर्यायात्मको भावः अन्वयः—एकत्वं तदन्यत्वाविनाभावि अन्यत्वमप्येकत्वाविनाभावि एकान्यत्वात्मको भावः धर्मी धर्माविनाभावी धर्मश्च धर्म्यविनाभावी धर्मिधर्मात्मको भाव विधिर्नियमाविनाभावी नियमो विध्यविनाभावी विधिनियमात्मको भाव भावोऽभावाविनाभावी अभावो भावाविनाभावी भावाभावात्मको भाव इति भाव । एवमुभयात्मकत्वेन वस्तु सद्रूपं 25 भवनात्मकत्वात् तथा च सत् येन रूपेण भवति तद्रूपं प्रकृत्यर्थः यो भवति स कर्ता प्रत्ययार्थः सततनियमेन भवति वस्त्विति नियमाविधिसमवायेनार्थम्—तस्य सत इति । भावार्थमाह—कर्त्रेति नियतो हि कर्ता नियतक्रियायां भवति नानियतक्रियायां भवति एवञ्च भवतो वस्तुन आत्मलाभो न यथा तथा किन्तु भवननियमेनेति सामान्यमपि सामान्यं विशेषश्च भवतः सविता-ऽपि भवितृनियमेन आत्मलाभं लभत इति विशेषोऽपि विशेषः सामान्यञ्च भवत इति भाव । इत्येवाह—भवननियमेनेति । अथ तदभावेन एव भावाभावात्मकमिति निदर्शनप्रदर्शनेन व्याचष्टे—एवमिति द्रव्यक्षेत्रकालभावरूपेण भवत 30

१ सि क्ष डा विधिनियमत । २ सि क्ष डा. पर्यायादिभिर्निर्दिश्य । ३ सि क्ष पूर्व च द्विविधविकल्प । ४ सि क्ष डा भवत्य । ५ सि. क्ष कर्ता । ६ सि क्ष यदि केनचित् ।

न्तरैः घटशिवकस्तूपकादिकपालादिपूर्वोत्तरभावैः वर्तमानयुगपदयुगपद्भाविभावभावान्त-
रैर्वा भावाभावाभ्यां भवतीति घटस्य सदसत्त्वम्, प्रतिवृत्तिवस्तुप्रवृत्तः घटादि मृदादिकारण-
मपेक्षते निर्विशेषत्वे भावाभावत्वेनाविशेषः कण्ठकपालादिभावाभावात्मना परस्परतश्चास्तु
भेदं प्रति वृत्तत्वादिति स्वावयवभेदेषु सदसत्त्वेन वृत्तिः, तद्भावाभावात्मको घटस्तदभावे न
5 भवति, तद्भावभावे च भवतीति, तथा घटपटादिद्रव्यक्षेत्रकालभावसत्ताया घटसामर्थ्येऽपि
न कश्चिद्विशेषः वस्तुत्वात्, असामान्यवत्, यथैव गुणाद्
न्यनावृत्तिभेदेषु विवक्षया चैव विशेष उभयोरपि तत्त्वात् ।

एष द्रव्यक्षेत्रेत्यादि, यावत् स[द]सत्त्वमिति, द्रव्यतो घटो भवभावात्मानुवृत्त्या पटादिव्यावृत्त्या
घटान्तरव्यावृत्त्या च भावाभावात्मको भवति, क्षेत्रतो गृहे घटो न बहिर्नान्यत्रेति स्वक्षेत्रे भवन् परक्षेत्रे
10 क्षेत्रान्तरे चाभवन् भवति, कालतो वर्तमाने काले भवन्नतीतानागतयोः कालान्तरयोरभवन्[भावतो घटा
वस्थायां घटत्वेन भवन्] शिवकस्तूपकादिभिः पूर्वैरुत्तरैश्च कपालादिभिरभवन्, शिवकावस्थायामेव वा
पिण्डस्तूपकाभ्यां पूर्वोत्तराभ्यामभवन् शिवकत्वेन भवन् भवतीत्युच्यते अथ वा भावतः शिवकादिभि-
राकारैर्भैमैः वर्तमानै[र]युगपद्भाविभिः युगपद्भाविभिश्च रूपरसादिभिर्भवन् भावान्तरैरयोगपद्भिश्चाभवन्
भवतीति सदसत्त्वमेव सर्वभावानां भावाभावात्मकत्वम्, अथवा प्रतिवृत्तिवस्तुप्रवृत्तेः—वस्तुनि वस्तुनि
15 वृत्तिः प्रतिवृत्ति घटादि मृदादिकारणमपेक्षते, आदिग्रहणात् पटादि तन्त्वाद्यपेक्षते, निर्विशेषत्व इति,
कारणान्तरानपेक्षत्वात् स्वकारणमपेक्षत्वाच्च भावाभावत्वेनाविशेषः कण्ठः स्वेनात्मना भवति, कपालाद्या-
त्मना न भवति कपालानि स्वात्मना भवन्ति न कण्ठाद्यात्मनेति भावाभावात्मना परस्परतश्च

भवति घटोत्पत्त्यादिरूपत्वेन न भवति इत्थं मृदो भावाभावरूपाभ्यां भवनं विज्ञेयम् इति सामान्यमपि तथात्वं
विशेष विशेषोऽपि तथैव विशेष सामान्यमेवेति दर्शयति द्रव्यत इति घटस्य यत् स्वरूपं तदेव द्रव्यं तद् दर्शयन्नाह,
20 तेन घटो भवति, पटादिस्वरूपं घटस्य परत्वं तेन च घटादि घटादिना भावान्तरेण व्यावृत्तोऽसौ न भवति, घटान्तरेणापि
विशेषेषु भेदेषु मध्ये यावतो घटो विवक्षितस्तत्त्वेन तावत्त्वादिना भवन् स घटान्तररूपत्वान्तरेण चाभवन् विशेषो भवति
भावाभावात्मकमिति दर्शयन् घटान्तरव्यावृत्त्या चेत्युक्तम् । क्षेत्रत इति आधार क्षेत्रम्, यथा गृहादि, तदाधारस्य घटो
क्षेत्रं यत्र एव वा प्रदेशान्तरं परक्षेत्रम्, स्वक्षेत्रे भवन् परक्षेत्रे चाभवन् भवतीति क्षेत्रतो भावाभावात्मकं वस्तु भवतीति
भावः । कालत इति व्यापत्तितदभिव्यक्तिः काल कालतः तदतिरिक्तः तदनन्तरम् परक्षणोत्पत्त्यादिः प्रतिनियतकाला-
25 त्मकतां वर्तमाने भवन् परकाले चाभवन् भवतीति भावः । भावत इति पर्यायो भावः क्रमभाविपर्यायापेक्षया वर्तमानविवक्षि-
तादिपर्यायापेक्षया घटो भवति पूर्वोत्तरभाविपर्यायापेक्षया च न भवतीति भावाभावात्मकं वस्तु इति भावः । सहक्रमभावि-
पर्यायभेदसर्वं भावभेदेन दर्शयन्नाह—अथ वेति शिवकादिपर्यायभावभवनभाविपर्यायेण रूपरसादिसहभाविपर्यायेण भवन्
च पिण्डाद्यतीतभाविना रूपरसादिपर्यायेण चाभवन् क्रमाक्रमभाविभिश्चाभवन् घटो भावाभावात्मकः तदेवं वस्तुमात्रं
विवक्षितमतीतमनागतं प्रतीत्योत्पन्नमेवरूपम्, अत एवासौ पदार्थो भेदं प्राप्नोति तथा सुवर्णात् सजातीयमन्यत्वान्तरात्, तथा
30 कालान्तरात् क्रमभाविभावात् तथा सहभाविभावान्तरात् भेदं प्राप्नोति. सहभाविभावान्तरेण भेदं दर्शयन्नाह —यदा घटस्तु
पार्थिवः तदा न जलादिसंभूतस्वात्मना भवन् रसाद्यात्मना च न भवति सोऽपि घटः क्वाथाद्युपयोगात्मना भवन् अनुपयो-
गात्मना च न भवतीति सर्वभावानां सहभाविपर्यायैर्भावत्वम् । इत्थं भावभावानपेक्षतया सर्वाणि वस्तूनि भावाभावात्मकत्वं
पुष्यन्ति तत्समर्थनायाह—अथ वेति वस्तुनि वस्तुनि वृत्तिः प्रतिवृत्ति, प्रतिवस्तुनियतं कार्येण हि भवेत्

---

१ सि. क वैसे भव इति । २ सि क प्र प्रतिपत्तिवत्तु । ३ सि भावाभावात्मना ।

[सत्त्व]सत्सु च भेद प्रति द्रव्यत्वादिति न्यायवद्भेदेषु सद[स]त्त्वेन वृत्तिः, तस्यार्थस्य भावना–तद्यथा-
भावात्मको घट इति–तदभाव न भवति–भावाभावाभावे न भवति भावाभावभाव एव च भवति–तद्भाव
एव भवतीत्यर्थः, एतस्यैवार्थस्य भावनार्थं साधनमाह–तथा घटपटादिद्रव्यक्षेत्रकालभावभावाभावसत्त्वासा-
त्त्वसामस्त्येऽपि न कश्चिद्विशेष इति प्रतिज्ञा घटपटघटान्तरेत्यादि द्रव्यक्षेत्रकालचातुर्विध्यस्य सदसत्त्वम-
सामस्त्येन भाविन सामस्त्येऽपि तथेति साध्यार्थः, वस्तुत्वादिति हेतुः, असामान्यवदिति दृष्टान्तः, यथैवेत्यादि 5
चातुर्विध्येन दृष्टान्तवर्णना गवाश्वौ यावद् गुणावृत्त्यनावृत्तिभेदाभ्यामिति, द्विगुणत्रिगुणकृष्णशुक्लत्वादिरावृत्तिः,
शुक्ल[ः]कृष्ण इत्यनावृत्तिः तत्रैकगुणसत्त्वं द्विगुणासत्त्व द्विगुणसत्त्वमेकगुणासत्त्वं शुक्लसत्त्व कृष्णासत्त्वं
कृष्णसत्त्वं शुक्लासत्त्वमित्यादिभावाभावात्मकत्वाविशेषे सामस्त्यासामस्त्यविशेष क इति चेदुच्यते–विषमया
चैव विशेष उभयोरपि सामस्त्यासामस्त्ययोः कस्मात्? तस्मात्–तद्भावस्यैव भावाभावत्व तथाभवत्वात्–
भावभावत्वात् विषमाविशेषादेवैव विशेषः, समस्तो घटोऽसमस्तः कण्ठकपालादिरित्यादिप्रागुक्त चातु 10
र्वर्ण्य सकलादेशवशाद्विकलादेशवशाच्च प्रतिपादनोपायत्वात् ।

एवं भावाभावात्मकत्वं सर्वस्य सकलादेशेन भावितम्, विकलादेशेन प्रत्येकं भावयिष्यामः, तत्र भावात्मकस्य तावत्—

तथा घटस्तावदस्त्येव, क्रियागुणव्यपदेशवत्त्वात्, पटरथवत् खपुष्पवैलक्षण्येन सर्वस-
र्वसमवायासत्त्वात्, योग्यस्यैव योग्येषु समवायात्, यथा रूपे घटोऽस्त्येव रूप वा तदाधारो 15

भेऽभयथा घटेऽस्त्येऽव प्रकृत्यर्थं घटादिसत्ता भवेद्भावाभावात्माऽपि घटादेः स्वविशेषः तथा च घटस्य योऽभयोऽप्रतिबद्धे
नित्य कस्य. तेनात्मना भवतीति यथात्मनो नान्यित्वे नित्य कथमन्यात्मना न भवतीति तेष्वभवत्सु परस्परत सत्त्वसत्त्व
चाभावविधे घटादेः भावाभावात्मकत्वस्य कथविद्भेदेन द्रव्येतरत्वधर्मेणापि सदसत्त्वेन तस्य सदसत्त्वम्, तथैव घटपटघटान्तरघटक-
मारैरेव घटादेः भावाभावात्मकत्वं केवलं न साध्यम् प्रकृतत्वं घटादिरूपेक्षत्वे भावाभावात्मकत्वपक्षेऽविशेषः स्यादिति
तात्पर्यं मत्वेति प्रतिभाति । एवं भावयति–तद्यथेति तस्मात् भावाभावात्मको घट इत्यर्थः तत्र प्रकारेण भावाभावात्मके 20
घट इति वा तत्प्रत्यायकेन भावाभावात्मके घट सामस्त्येन भावाभावात्मकत्वाभावे न भवति तेन भावाभावात्मकत्व एव
भवतीत्यर्थं । अस्यैवार्थस्यानुमानेन दर्शयति–तथा घटपटादीति यथा स्वद्रव्यक्षेत्रकालभावैः घटपटघटान्तर
पूर्वोत्तरपिण्डतद्भावादिरूपतद्विशिष्टव्यादिभिर्गुणादिभिर्भावाभावात्मकत्वं भावितं तथा सामस्त्येन घटोऽपि भावा
भावात्मकत्वेऽविशेषः वस्तुत्वात्, असामान्यवत्–विशेषवदित्यर्थः । रूपात्मना घटोऽस्ति रसाद्यात्मना नास्ति रूपादीनपि
घट शुक्लरूपेणास्ति कृष्णरूपेण नास्ति कृष्णरूपेण वाऽस्ति शुक्लरूपेण नास्ति, एकगुणोऽपि घट एकगुणत्वेनैवास्ति द्विगुण- 25
त्वादिना नास्ति, द्विगुणत्वेन नास्ति एकगुणत्वेन नास्तीत्येवं घटो भावाभावात्मा यथा तथा गवाश्वावपीति दृष्टान्तं धर्मानि-
चातुर्विध्येनेति द्रव्यक्षेत्रकालभावैरित्यर्थः । ननु गवाश्वादिष्वत्र च भावाभावात्मकत्वे यदि न कश्चिद्विशेषस्तर्हि सामस्त्यासा-
मस्त्ययोः कथमित्याह–विषमयेति यद्यपि सामान्यं विशेषोऽपि विशेष सामान्यमपीति न प्रतिनियतत्वं सामस्त्यासामस्त्ययो
एकगुणद्विगुणत्वात् तथापि विषमैव सामस्त्यासामस्त्यविशेष अयं घटः समस्तोऽयं कपालकण्ठादिरसमस्त इत्यादि परस्परा-
पेक्षया विषमायामेव तयो सामस्त्यासामस्त्यकल्पनात्, न देशान्तरे घट समस्त एव कपालादिरसमस्त एव अन्यापरापेक्षाया 30
तयोरपि समत्वाभ्युपगमात् सर्वस्यापि वस्तुनोऽनेकात्मात्मकत्वेन तत्स्वीकारस्य विषमायामवस्थायामेवाद सकलादेश विकला-
देशयो च वस्तुन प्रतिपादन एव तदुपयोगात्, तत्र प्रमाणप्रतिपाद्यानन्तधर्मात्मकवस्तुन एकधर्मावगमद्वारेण द्रव्यार्थिकाद्यन्यतमनय-
वशात् कालादिभिरभेदवृत्त्या पर्यायार्थिकाद्यन्यतमवशात् अभेदोपचारेण वा यौगपद्येन प्रतिपादकं वच सकलादेश भेदप्राधान्याद् भेदोपचाराद्वा
तथा प्रतिपादकं वचनं विकलादेश इति । अत्र विकलादेशेन प्रत्येकं घटादेर्भावाभावात्मकत्वं भावयत–तथा घट इति । घटस्तावदे-

वा एकैकस्मिन् वृत्तत्वात्, अथैव न स्यात्ततोऽत्यन्तसत्त्वेनैवापद्यते सिकतास्विवाविद्यमानं तैलम्, अनिष्टमेतच्चैवम् रूपादीनां प्रत्येकं सत्त्वात्, परस्परं व्यावृत्तात्मत्वाच्च रूपादयः सन्ति न च तथास्थितो घटो न भवति, तयोरितरेतराभूतयोराधारभूतस्य वा घटभावात् असामस्त्येन वा भावाभावात्मको घट इति ।

5 (तथेति) तथा भवत्यापन्नत्वेन, क्रियागुणव्यपदेशाभावात्–उदकाद्याहरणं क्रिया गुणो रूपादि व्यपदेशो लिङ्गं हेतुरपदेशो लिङ्गमित्यादि शब्दो वा घटत्वमविति भावात्मकत्वे दृष्टान्तः, वस्तुत्ववैलक्षण्येन–वैधर्म्येण सर्वसर्वसमवायासत्त्वादिति भावनाहेतुः, न हि सर्वं सर्वत्र समवैति तन्तुषु घटः कपालेषु वा पटः, तस्मात् सर्वसर्वसमवायासत्त्वात् योग्यस्यैव योग्येषु समवायात् अस्त्येवेति वर्तते, यथा रूपे घटः–गुणसमुदायभावदर्शनेन, रूपं चेति गुणमात्रभावे तदभावे चैकवचनविचारे, यथा
10 रूपे घटोऽस्त्येवेत्यादि तथा रसादिष्वपि भावनीयम्, एकैकस्मिन् वृत्तत्वात् अथ पुनरेव न स्यात्–घटत्वादिसाधर्म्येण वस्तुत्ववैलक्षण्येन एकैकस्मिन् सिकतास्विव तैलं ततोऽत्यन्तसत्त्वेनैवापद्यते किमिव ! सिकतास्विवाविद्यमानम्–यथा सिकतासु प्रत्येकं समुदायेऽपि तैलं नास्त्येव तथा घटो रूपादावेकैकस्मिन्नसत्त्वात् समस्तेऽपि अनिष्टमेतत् एवं सामस्त्येन घटापत्तित्वं रूपादीनां प्रत्येकं सत्त्वात्, इतरथा रूपघटोऽपि रूप स्यात् रूपादिसत्त्वात् न च रूपघटोऽपि रूपं भवति रूपं वा रसघटो भवति इष्यमित्थं
15 त्वात् यस्माद्रूपमेव रूपं रस एव रसो भवति नेतरभावमापद्यते तस्माद्रूपादयः सन्ति, एवं तर्हि रूपादिमात्रलाभ घट इति स्यादाशङ्का सा मा भूत्–न च तथास्थितो घटो न भवति–यथा परस्परव्यावृ

उदकाद्याहरणमिति उदकं क्रियागुणव्यपदेशानां सद्भावात् भावात्मकत्वम्, यदि वस्तुत्वं [illegible] क्रियागुणव्यपदेशाः सन्ति तस्मात् भावात्मकं तत्, कारणं क्रियावत्, तस्मात् ते सन्तीति भावः । ननु [illegible] भावात्मकता [illegible] सर्वैरात्मकत्वेन भावनामाह–सर्वसर्वेति [illegible] एव सर्वं सर्वत्र न समवैति, अत च [illegible] तथा एव योग्यं
20 योग्य एव समवैतीत्यत्र भावात्मकमिति भावः । एतमर्थेन निदर्शनमाह–यथा रूप इति, गुणसमुदायो द्रव्यमिति [illegible] द्रव्यलक्षणम् [illegible] एव [illegible] समुदायात्मा घटः [illegible] प्रत्येकं रूपादौ वर्तते तथा रसेऽपि रूपं न [illegible] [illegible] प्रत्येकं रूपादिषु [illegible] एवं [illegible] प्रत्येकं घट एव वर्तते एवं [illegible] [illegible] भावात्मकत्वं घटस्येति भावः । यदि प्रत्येकं [illegible] न वर्तते तदा [illegible] यथा सिकतासु तैलं प्रत्येकमसत्त्वात् [illegible] [illegible] [illegible] वस्तुत्ववैलक्षण्येन [illegible] प्रत्येकं तैलस्य [illegible] न विद्यते घटोऽपि तर्हि नासौ [illegible]
25 अथ पुनरिति यथा तैलं प्रत्येकं सिकतासु समुदाये च नास्ति तथा घटः प्रत्येकं रूपाद्यभावे समुदायेऽप्यसत्त्वान्नैव [illegible] प्रत्येकमिव [illegible], तस्मात् प्रत्येकमसत्त्वे एवं सामस्त्येन [illegible] भावः । एतमर्थमनन्यसामस्त्येन भावयति–एवमिति पुनः एवं सामस्त्येन घटापत्तित्वमनिष्टमित्याह रूपादीनामिति [illegible] रूपादयः प्रत्येकं [illegible] यदि हि ते प्रत्येकं [illegible] न भवेयुः तर्हि तथा [illegible] न स्यात् [illegible] न रूपस्य रूपत्वं कुतो रसस्यापि न [illegible] रूपस्य वा [illegible] । यथा च यथा रूपमेव रूपं भवति न रसः रस एव च रसो भवति न रूपमिति परस्पर
30 व्यावृत्तात्मनां [illegible] रूपादीनां [illegible] सत्त्वं भवति, रूपरसादीनां [illegible] भावात्, प्रत्येकं रूपादीनामेव वा [illegible] रूपादीनामाधारस्य वा घटत्वात्, तस्मात् रूपादिष्वपि प्रत्येकं घट एव [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] भावः । प्रत्येकमसत्त्वे दोषमाह–इतरथेति । एवं रूपस्य परस्परव्यावृत्तात्मत्वं प्रत्येकं [illegible] तथा [illegible]–न च तथास्थितावित्ति । तस्मात् असामस्त्येनापि घटो भावात्मक

घात्मत्वे सत्यपि रूपादयो भवन्तीति स्थितिः, तथा स्थितिः, एव स्थितौ तथा घटोऽपि भवति, न न भवति रूप-रसयोर्भेदाभावात् तयोरितरेतराभूतयोरेव घटत्वात् तयोराधारभूतयोर्वा घटत्वात्, तदुपनयति—प्रसामस्त्येन वा भावाभावात्मक एव घट इति ।

ननु घटरूपादिवत् पृथिव्यपि मृदादिर्विशेषः, यथा स्वाधारेषु घटो भवति रूपादय एव वा, न निर्मूलः तथा पृथिव्यपि मृदादिषु तदात्मिका वा तस्या एव ते विशेषाः, नाभावः, 5 इतरथा निर्मूलत्वाद्घटस्य रूपादीनाञ्चासत्त्वं खपुष्पवत्, न चैतदिष्टम्, तथा च रूपादयो मृदादयश्च भावविशेषा एव, एकभवनात्मकत्वात्, घटपटत्वात्मवत्, न चैवमविशेषः, तद्विशेष एव विशेषः पृथिवीसामान्ये तस्येयोर्द्ध्वविस्तृततरत्वादिः घटोऽपि मृदेकभवनात्मकाकारविशेषो भाव एव, न पटाद्यभाव इति ।

ननु घटेत्यादि, वैशेषिको विशेषं भावात्मकमेव वाञ्छन् न्यायस्था मक विशेष मिराकुर्वन्नाह—यथेत्यादि 10 त्यादि, स्वाधारेषु घटो भवति, रूपादय एव वा, सिद्धान्ताम्बरदर्शनेन, घटो न निर्मूलः तथा पृथिव्यपि मृदादिषु—मृदश्मसिकताशोषभस्मपुष्पगुल्मलतावनस्पतिवीरुधादिषु तदात्मिका[वा], तस्या एव ते विशेषाः रूपादय इव घटस्य, नाभावो विशेषः इतरथा निर्मूलत्वादभावविशेषत्वे घटस्य रूपादीनाञ्चासत्त्वमापन्नम्, खपुष्पवत्, न च तदिष्टम् एव न्यायात् रूपादयो मृदादयश्च घटस्य पृथिव्याश्च विशेषो भाव इत्युक्तम्, तथा चेमानि भावविशेषत्वमावनाम यो यावद् विस्तृततरत्वादिः, एकभवनात्मकत्वादिति हेतुः—एकमेव 15 भवनमेकस्यैव वा भवनमात्माऽस्येति विग्रहः, घटेकभवनात्मकं तथाभावविशेषः दृष्टान्तो घटपटत्वात्म वत्—यथा घट एव घटत्वात्मा नान्यत् खपुष्पादिवत् स्यान्मतमविशेषस्तर्हि प्राप्तः एकभवनात्मकत्वात् मृदादिरूपादीनाम् घटपटत्वात्मवत् अनिष्टञ्चैवमिति—अत्रोच्यते—न चैवमविशेषः घटत्वात्मन एव

एवं सर्वमपि—प्रसामस्त्येनैति । अत्र द्रव्यात्म एव पदार्थः, पृथिव्यादिभेदेन द्रव्याणि नव रूपादिभेदेन चतुर्विंशतिर्गुणा-स्तेषामन्यतीति एव द्रव्यादीनां वदन् वैशेषिको द्रव्यादीनामभ्यन्तरमेवान् भावरूपान् विशेषान् वाञ्छति न तु विशेषं व्यावृत्ति- 20 रूपम्, खपुष्पमिति यद्वा तन्मतमाशयमर्पयति—नन्विति । न्यायस्येति—वैशेषिक इति द्रव्यादयो न निराधारा भवन्ति खपुष्पादिवत्, किन्तु घटो यथा स्वाधारेषु भवति घटस्य स्व आधारः कुम्भकारकपालादी रूपादि गुणस्तद्द्रव्याद्योऽपि तथा समवायेन तु घटस्तो रूपादिरम्यो वा स्वाधारः तत्र भवति एवं द्रव्यस्याधारः पृथिव्यादिरेव पृथिव्याद्याधारो मृदादयः त एव तद्विशेषा न तु भावाभावो द्रव्यादेरभावो विशेषो भवितुमर्हति निर्मूलत्वप्रसङ्गात् द्रव्यादीनामप्यसत्त्वमापद्येत द्रव्यस्य मृदा-दिभावस्य भावत्व एव विशेषो नाभावरूप इति भाव । यथा घटस्य रूपादयो विशेषाः तथा पृथिव्या मृदादयो विशेषा 25 इत्याह—तस्या एवेति । यदि घटाभावो विशेष स्यात्तदा निर्मूलत्वाद्घटो न स्यात् खपुष्पादिवत्—इतरथेति । घटादीनां रूपादि भावरूपविशेषे हेतुमाह—एकभवनात्मकत्वादिति । एकमेकरूपत्वादभिन्नभवनात्मकत्वं द्वितीयस्तत्पुरुषस्तथा एकमनभिन्नभवनात्मकत्वं हेत्वर्थं घटत्वात्मवत्र भवन्ये हेतोर्विशेष्यान्तरत्र घटेत इति विशेषः । घटेति घटघटत्वात्मयोर्हि भवनं नान्यत् किं त्वेकमेवेति भावविशेष एव घटात्मा न तु खपुष्पादिवत्, एवं मृदादिरूपादीनामपि भाव । ननु एकभव-नात्मकौ घटघटत्वात्मानौ न परस्परं भिन्नौ किन्त्वेकौ तत्र एव च तयोर्न सामान्यविशेषतापि मृदादिरूपादीनामपि पृथिव्यादिव- 30 त्वाविशेषः प्रसज्यत इत्याशङ्कते—स्यान्मतमिति । समाधत्ते—न चैवमिति घटघटत्वात्मवदेकभवनात्मकत्वाविशेष्य-

1 सि क्ष. डे छा. यथा स्वाधिष्ठानेषु । २ सि. क्ष छा यथा निरधिष्ठानपिण्डादिः भव । ३ सि क्ष "रूपा-दतश्मीवरादिषु छा "रूपमत् तर्हि" । ४ सि क्ष एवम ।

वेषकालस्वरूपादिविशेषवशात्सम्येव भावविशेषदर्शनात्, अत आह–तद्विशेष एव विशेषो नाभावः, कोऽसौ पृथिव्यादिविशेष इति चेदुच्यते पृथिवीसामान्ये सत्येवाङ्कुरादिविशेषो नाभावः तथा घटोऽपि मृदेकभवनात्मकाकारविशेषो भाव एव न घटाभाव इति ।

अत्राचार्य आह तदभिमत भेदभवनात्मकस्य पृथिवीमूलेऽपि कुतो घटपटस्वात्मभावः ? कस्मात् ? तस्या अपि पृथिवीमूर्तेः–भूमिभवनस्य भावाभावात्मकत्वात्, तदभिदर्शयति–

ननु पृथिवीभवनमुदकाद्यभावभवनम्, एतदेवास्य मूलम्, तन्मूलत्वात् किमित्यस्या-सत्त्वापत्तिः ? ।

ननित्यादि पृथिवीभवनमुदकाद्यभावभवनं एतदेवास्य मूलं–अभावविशेषभवनम् तन्मूलत्वात् किमित्यस्यासत्त्वापत्तिः ? एवमभावविशेषरहितभावविशेषसिद्धौ मां प्रति न [1]विधिविधिदर्शनमतीत्यभिप्रायः ।

10 पर आह—

न तत्कोपन्यासवद्द्रव्यमिति भवनात् पृथिव्यादिद्रव्यभवनाविनाभावेनैव भवति, ननु द्रव्यमपि गुण इति न भवति, न सदिति भवनात्, सत्त्वभवनस्यास्याभावस्यैव विशेष इति पूर्ववत् यदि सविशेष भवति तर्हि सत्त्वाविशेषात् द्रव्यगुणकर्मणामव्यतिरेकात् कन विशेषहेतुना सदेव सर्वमिति भवति ? न द्रव्यमेव गुणकर्मणोरपि सद्भावात्, गुणकर्माभाव-15 द्रव्यं सदिति भवति गुणकर्मणी च तदभावात् भवतस्तु पटः ।

(भाति) न तत्कोपन्यासवत् द्रव्यमिति भवनात् पृथिवी द्रव्यभवनाविनाभावेनैव भवति, पृथिव्यु सर्वास्वपि पृथिव्युदकादिषु वा द्रव्यम् इतरथा निर्मूलत्वादित्यादिः स एव ग्रन्थो यथायोगं वाच्यः ।

एवमत विशेषस्य भावस्यैव सामान्यस्वात्मकत्वात् न हि तत्त्वो भिन्नम्, घटत्वस्यैव हि भावविशेषे पर्यायार्थत्वस्य लोकतस्तद्विशेषस्य स्वभावमात्रादेव घटत्वस्वभावस्यैव विशेषत्वाद्भावविशेष एव विशेषो भवति न त्वभावः पृथिव्यादिविशेषवि-20 त्वादिविशेषाभावेन भावविशेषत्वमिति भावः । घटोऽपि च भेदरूपत्वेन सामान्यस्योऽपि तु विशेषोऽभ्युपगत–तथा घटोऽपीति मृत्पृथिव्यादिसामान्यापेक्षया सामान्यमपि घटो घटो भावविशेष स्वस्वभावनियतभावस्वरूपत्वात्, न तु घटाभाव एव विशेष इति भावः । तदभिमतं मृद्भवनैकान्तरूपं तत् यतः पृथिवीभवनमेव न भवति कथं तर्हि घटपटस्वात्मभावः पृथिवीभवनं पृथिव्युदकाद्यभावभवनरूपमिति न पृथिव्याद्यभावभवनमन्तरेणेदं पृथिवीभवनमेवेति वाचितुं शक्यम्, तस्मात् पृथिवीभवनं उदकाद्यभावभवनं मूलं यस्य मूलं तस्य विशेषभवनमतो भाव एव विशेष इति कथं वक्तुं युक्तमित्यत्रैव आचार्योक्तं वैशेषिकमत-25 दूषणं दर्शयति तदभिमतमिति । व्याचष्टेऽपि प्रदर्शयति–नन्विति । अभावभवनस्यैव मूलत्वान्मूलस्याभावस्य विशेषे निर्मूलत्वादसत्त्वापत्तिरसत्त्वापत्तेः इति चेदुच्यते तथा तत्र युक्तम् अभावविशेषरहितभावस्य विशेषत्वासिद्धेः तदभिमतभावविशेषस्याभावविशेषात्मकत्वादिति भावः तद्दर्शयति–एतदेवेति । ननु विशेषस्य सामान्यभवनाविनाभावित्वेन एकभवनात्मकत्वात् विशेषाणां समुदायः तदात्मा तदाधारो वा द्रव्यं भवति यदि विशेषोऽभावः स्यात् तर्हि कथं द्रव्यं भाव न अभावसमुदायो-भावात्मा अभावाधारो वा द्रव्यं भवति तस्मान्निर्मूलत्वाभावो विशेष इति चाह–नेत्येतेति । एतदेव विवृणोति–नोत्कोपन्या-30 सवदिति । विशेषसामान्यरूपमेवाह–द्रव्यमिति अभावविशेषस्य द्रव्यस्य निर्मूलत्वं तु स्वात्मभावात्मकत्वान्न इति भावः । ननु द्रव्यमपि गुणो न भवतीत्यभवनरूपम्, अन्यथा गुण इति द्रव्यं न भवेत्, द्रव्यभवनम् तस्माद्द्रव्यभवनं गुणाभवनाविना-

---

1 मि ब. विधिविधिदर्शनमति ।

मनोऽपरं—ननु द्रव्यमपि गुण इति न भवतीत्यभावाविनाभावित्ववचनं, न, सदिति भवनादिति, सत्त्वभवनव्याप्त्या भावस्यैव विशेष इति पूर्ववत्, अभावबाधात्—यदि सदित्यादि, अनिष्टापादनमुखेनास्यार्थस्य समर्थनमिदम्, यदि सदित्येव भवति सत्त्वाविशेषाद् द्रव्यगुणकर्मणामव्यतिरेकात् पर्यायमात्रत्वे केन विशेषहेतुना सदेव सर्वमिति भवति, न द्रव्यमेव इति, दृष्टेष्टयोर्द्रव्यमेव न भवति, गुणकर्मणोरपि सद्भावात्, गुणकर्माभावाद् द्रव्य सदिति भवति, गुणकर्मणी च तदभावात् सती भवतः, न च द्रव्यादिव्यतिरेकेण 5 सन्नाम किञ्चिदस्तीत्युक्तत्वात् दृष्टविरुद्धमुच्यते त्वयेत्यत्र वयं ब्रूमः—यतस्त्वित्यादि घटकर्मोत्क्षेपणादिक्रियाऽभावाविनाभाविभावप्रतिपादनं यथा तन्तुषु पट इति गतार्थम्, एवं तावदभावैकान्तपक्षव्यावर्णनद्वारेणाभावसहितो भाव उक्तः।

अतः परमभावैकान्तपक्षव्यावर्णनद्वारेणाभावसहित एव भाव इत्येतत्प्रतिपादयिष्यते—

यथेयं घटो भवतीत्युक्तेऽप्यभाव एवोक्तो भवति घटो न भवतीति तर्हि भवतीत्युक्तेऽपि 10 न भवतीत्येवोक्तं भवति, परितो भवनाभावात्, खपुष्पवत्, ननु परितो वचनेन स्वात्मन्यप्यभवनमुक्तं भवति तथा　　　　　　असत्त्वात् पक्षधर्मोऽनर्थत्वे कल्प्यते कण्ठः कपाले नास्ति　　　　　　घटः कटादिर्न भवति नापि रूपादिरिति।

यथेयमित्यादि, अभावैकान्तवादिन भावैकान्तवादी उपालभते—यदि घटो भवतीत्युक्तेऽपि

भाविनत्वात् पृथिवीभवनमप्युक्तमन्यापभवनमेवैति समाधत्ते—ननु द्रव्यमपीति। पर आह—न सदितीति द्रव्यादिसमुदा- 15 यस्यैव सत्त्वात् द्रव्यादिभावस्यैव तत् इत्यभावाभावविशेषस्याविर्भूतत्वात्सत्त्वापत्तिरिति भावः। द्रव्यगुणकर्मणां सदिति भवनात् सत्त्वभवनाविनाभावेन द्रव्यभवनमित्यत्र सत्त्वमवमेति। अथाचार्यो वैशेषिकमतमित्यभावाभावादिना निराकरोति—अभावबाधादिति—यदि द्रव्यादिभवनं गुणाद्यभवनरूपं न स्यात् तदा द्रव्यगुणकर्मणां भेदो न स्यात्, स्याच्च तेषां सर्वा पर्यायता, अविशेषेण सदिति भवनात्, तथा च सति यथा द्रव्यगुणकर्माणि सन्तीति प्रतीयन्ते तथा तानि द्रव्याणि गुणाः कर्माणीति च प्रतीयेरन्निति भावः। सर्वं द्रव्यमेवेति न शक्यते वक्तुं गुणकर्मणोरपि सद्भावादित्याह दृष्टेष्टविरुद्धमिति एवं गुणकर्माभिमतस्यैव 20 द्रव्यस्य सत्त्वात् द्रव्यकर्माभिमतस्यैव गुणस्य सत्त्वाद् द्रव्यगुणाभिमतस्य कर्मणः सत्त्वाच्च न द्रव्यमेव सर्वमिति युज्यते एवं द्रव्यादिभवनानां भावाभावत्वस्वीकारे कस्माद्विशेषाद् द्रव्यमेव सर्वमिति न भवति सदेव सर्वमिति भवतीति भावः। तदेवमितरव्यतिरिक्तस्यैव सद्भावात् न द्रव्यादिव्यतिरिक्तं सदिति किमपि वस्त्वस्तीति सत्त्वभवनाविनाभावित्वमित्यभिधानमिति यदुच्यते तद् दृष्टविरुद्धमित्याह—न चेति। तदुक्तेति त्वदुक्तैर्धर्मैरपि गुणकर्माभावाद् द्रव्यं सदिति भवति गुणकर्मणी च तदभावात् सती भवत इत्यादिना गुणभवनसहितत्वेन द्रव्यभवने द्रव्यभवनसहितत्वेन च गुणादिभवनमुक्तं भवतीत्यतोऽभावसहित एव भाव इत्येव 25 मतमस्माकं स्यादिति प्रतिभाति मूलं तु नोपलभ्यते। अत्र भवनं कस्यापि नास्त्येव किन्तु तत्तद्रूपत्वाऽभिमतं तत्तदितराभवनमेव इत्यभावैकान्तपक्षितनिरसनादाह—यथेयमिति। भावार्थ—अभावैकान्तवादिनमिति भावे भाववादी नासौ सम्यगित्याह—यथाऽऽह कश्चित् घटो भवति घटो भवतीत्यनुक्त्वा अभिमतं पदार्थं अपि तदन्यत्रानिषेधस्यैव भवतात् घटो न भवति घटो न भवतीति यथा घटो एवाकारनिराकरणेन रजतमिति प्रतीतिः तथा भवनमभवनमेव भवतीत्युक्तेऽपि न भवतीत्येवोक्तत्वात्, यदि भवनं वस्तु वस्तुधर्मो वा घटो भवति घटो भवतीत्येवं वस्तुधर्मत्वेन प्रतीतेर्वस्तुत्वासम्भवात्, वस्तुधर्मत्वमपि न सम्भवति 30 परितो भवनाभावात्, परितो भवनं हि भवनमेकं सर्वत्र वर्तिष्यति तदभावे खपुष्पवत्, एकदेशेन भवने देशस्यैव भवनात् वस्तु भवनाभावेन तथा देशोऽपि न सर्वात्मना भवति तस्याप्यवयवत्वात् एकदेशेन देशदेशस्य भवनात् परमाणुरूपे देशविशेषेऽप्यभवन-

१ छा. इदं पदद्वयं नास्ति। २ सि क्ष °पुष्पवत्।

भवाय पयोक्तो भवति पटो न भवतीति तर्हि भवतीसुखेऽपि न भवति—भार्य इत्येतोऽर्थं भवतीति मातम्, साधनमप्यत्र परितो भवनाभावात्, स्वपुष्पवदिति, स्यान्मतं ननु परितः पटाद्यभवनेन कः सिद्धाति तस्मादनैकान्तिक इति चेन्न विपक्षाभावात्, ननु परितो भवनेनेत्यादि—परितो भवन सर्वत्रार्थम् येन स्वात्मन्यप्यभवनमुक्तं भवति तस्माभानैकान्तिकता तथेत्यादिरस्य न्यायस्य व्याप्तिप्रदर्शनार्थो दृष्टान्ते
5 भावयसत्वा[त्] पक्षधर्मोऽनर्थत्वेऽप्यस्य इति मागम्याप्यभावोऽर्थः, कण्ठः कपाल नालीत्यादि तस्य निर्दोषम्, पटः पटादिर्न भवति नापि खपादिरिति, अनिष्टप्रसङ्गत् ।

अत्र भावाभावबाधुत्तरमाह—

ननु परितोऽप्यभवनमेव त्वदुक्तं साधयत्यम्मविष्टं भावमपि घटोऽपि घट इति भवत्येव पटपटौ न भवतीति, भवन् गुण इत्यभवनात्, ननु गुणोऽपि भवत्येव घट इति न भवति
10 विशेषेण, न, द्रव्यमित्यभवनात्, अत्रोच्यते यदि न भवत्येव ततो पटस्यापि पट इति भवतीति

(नन्विति) ननु परितोऽप्यभवनमेव त्वदुक्तं साधयत्यभविष्ट भावमपि, तद्यथा घटोऽपि घट इति भवत्येव पटपटौ न भवति पटत्वपटत्वाद्यभावः घटस्य घटात्मभवनाविनाभावीति भावभवनभाव-मुच्यते इतर आह—भवन् गुण इत्यभवनात्, अत्रापि गुणाभावानुविद्ध एव घटभावो गुणत्वेनाभवनात्,
15 ननु गुणोऽपीत्यादि गुण इति विधिना भवत्येव घट इति न भवति विशेषेण नियमेन व्यावृत्त्येति, इतर

भीति नास्ति भवनं [illegible] सामिति नास्ति । भवतीसुखेऽपीति भवतीसुखौ यथा न भवतीसुखं भवति तथैव तथापि पुनर्भवतीत्यस्य न भवतीत्यर्थे [illegible] तथेति न [illegible] यथापि [illegible] परितो भवनाभावात्, स्वपुष्पवदिति भाव । [illegible] पटो भवतीत्वेन पटो न भवतीसुखं [illegible] भवतीसुखौ [illegible] पटो न भवतीति भवता किं परभवनप्रतिषेधः क्रियते । तथा यदि पटो भवतीत्यमुखेऽस्य, यदि तथापि भवतीत्यस्य न भवतीत्यर्थं
20 [illegible] तर्हि तथापि तथैव [illegible] परितः सर्वत्रार्थेन भवनत्वाभावात् [illegible] सर्वं स्यादिति भाव । ननु पटादौ घटोऽभवनापि भवतीति परितो भवनाभावे व्यभिचरतीत्यत आह—स्यान्मतमिति । [illegible] सर्वत्र भवनं नास्तीति [illegible] न कोऽपि [illegible] भवेदेवात् विपक्षाभावादिति । यथा पटादौ [illegible] पटो न भवति तथा [illegible] न भवति तस्मात् न पटः [illegible] परितः इति [illegible]—परितो भवनमिति । अत्र तथेत्यादिमूलं [illegible] तथा द्रव्यत्वे [illegible] प्रतिवस्तु
25 परस्परतो भेदं प्रतिवस्त्वात्मसत्त्वात् [illegible] मूलपाठः स्यादिति प्रतिभाति । परितो भवनाभावादिति [illegible] हेतुना घटो भवनं [illegible] घटोऽप्यस्मिन् [illegible] भवनाभावादिति न तु परितो भवनाभावादिति, विशेषत्वेऽप्योर, परितो भवनं नास्तीति [illegible] भवनविधायक पट पटपटौ न भवतीसुखौ [illegible] पटस्य [illegible] एतेन [illegible] प्रतिपादितं स्यात् । [illegible] तस्मात् घटः [illegible] भवत्येव [illegible] [illegible] घटपटौ न भवतीति [illegible]
30 भवनमुक्त्वा [illegible] भावाभावयोः समावेशं—मन्विति । [illegible]—तद्यथेति परितो भवनाभावो भवनभावात्, घटे परितो भवनाभावस्य सत्त्वे न घटो भवनमप्यसत्त्वेति भाव । [illegible] भवन् गुण इत्यभवनात्, अत्र [illegible] गुणाभावेनानुविद्धस्यैव भवति घटो भवन् गुण इति भवतीति [illegible] तस्य [illegible] गुण इति न भवति [illegible]—इतर आहेति । गुणो न भवतीत्यत्र गुणोऽपि [illegible] । [illegible] गुणोऽपि घटो भव-
30 नेन परितो न भवतीति समाधत्ते—ननु गुणोऽपीति । ननु गुणस्य घटो भवनं द्रव्यमित्यसत्त्वेति न भवनं [illegible]

1 सि क्ष डा. न तर्हि । २ सि क्ष. डा [illegible] । ३ सि क्ष डा [illegible] । ४ सि क्ष [illegible] ।

आह–न द्रव्यमित्यभवनात्, अत्रापि द्रव्याभावानुविद्धत्वमभिमतो गुणभाव इति, अत्रोच्यते यदि न भवत्येवेत्यादि, घटकर्कटिकया द्रव्यगुणयोर्भावाभावत्वमापाद्य रूपादेर्द्रव्यविशेषस्यापादयति गतप्रत्यागत-न्यायेन ततो घटस्यापि यावद्घट इति भवतीति, एवमेकान्तभावाभाववादिनो[ः] परस्परकृतदोषद्वयपरिहारः एवमेव भावाभाववादिन्यप्यपि तद्विपर्ययेण वैशब्दनया एकान्तवादिनो विध्यादिनयानां मतेषु परिहारः कार्यः अथ वा तद्दोषप्रसङ्गावकाश एव नास्ति येनाप्युभयोभयनयेन सर्वैकान्तवादिनां सुनिर्धर्षितत्वात् 5 सकलविकलादेशाभ्यां भावाभावत्वसिद्धेरिति ।

नन्वेव विकलादेशपक्षे भावाभावयोः परस्परापेक्षत्वमाऽव्यवस्थितत्वं परस्परावबद्धनीडत्व-वदित्यत्रोच्यते तन्न व्यवस्थितोपकारिस्वरूपत्वात् घृतादिवृत्तअगदवस्त्वावत्, यथा नित्यत्वे पृथिव्यादीनां व्यवस्थितत्वं परस्परोपकारित्वञ्च धृतिसङ्ग्रहपक्तिव्यूहावकाशदानक्रियाभिः सिद्ध-मेव, अनित्यत्वेऽप्यर्थभवनाविच्छेदात् सत्यपरत्वाभ्यां परस्परायत्तव्यवस्थितोपकारिस्वरूप 10 त्वादनवस्था तथा भावाभावयोरिति

नन्वेवमित्यादि, इदमप्यन्यदोषं विकलादेशपक्षे उभयोभयवादिन प्रत्यनिष्टापादनसाधनं यथार्थ-वाचक परस्परावबद्धनीडत्ववदिति पूर्वपक्षः अत्रोच्यते तन्न व्यवस्थितोपकारिस्वरूपत्वात् घृतादिवृत्तअगदव-स्त्वादिति साधनेना[न]वस्थादोषपरिहारः, नित्यत्वे पृथिव्यादीनां व्यवस्थितत्वं परस्परोपकारित्वञ्च धृति-सङ्ग्रहपक्तिव्यूहावकाशदानक्रियाभिः *सिद्ध ततोऽनवस्था नैवास्तीत्यत्र का चिन्ता ? किं त्वनित्यत्वेऽप्यर्थ* 15 भवनाविच्छेदात्–सततभवनस्याविच्छेदात् भावो, व्यवस्थितोपकारित्वञ्च, यथा भूमिरितरेषामाधारत्वेनो-पकरोति, जलं सङ्ग्रहेण, अग्निः पक्त्या, वायुर्व्यूहेन सर्वेषामवकाशदानाच्चाकाशमित्यव्यवस्थितोपकारिस्वरूपत्वं सिद्धमनवस्थानाभावश्च अत्रापरौ भाव्ये गमितौ, सत्य[प]रत्वाभ्यामिति स्वरूपसिद्धौ परस्परसिद्धौ च

न द्रव्यमितीति तदभिमतो गुणभावो द्रव्याभाव एवेत्यर्थः । गुणाभिमतं द्रव्याभावमवलम्ब्येव भवता भवता भावविशेषस्यैव एवाभ्युपगमेन च द्रव्याभावानुविद्धो गुणभाव गुणाभावानुविद्धश्च घटभावः, द्रव्याभावानुविद्धश्च घटभाव इत्यादिना 20 समाधत्ते–यदि न भवत्येवेति । ननूभयोभयनये सामान्यस्य विशेषस्यापि विशेषस्यापि सामान्यत्ववत् परस्परापेक्षसिद्धित्वेन भावाभावयोः परस्परसापेक्षत्वम परस्परावबद्धनीडत्ववत् अविशिष्टरूपेणानवस्थितत्वमित्याशङ्क्य समाधत्ते–नन्वेवमिति विकलादेशपक्ष इति पर्यायार्थापेक्षात् भेदप्रधानपक्षे वस्तुपादपक्षे वा भेदानां व्यवस्थितत्वस्यापा-त्यानवस्थैव तदानिष्टापादनं युक्तमित्यत्र भाति । सामान्यं हि सकलं विशेष न विशेषे भवति, विशेषो वा तत्र केनाव्यवस्थितत्वमनयो स्यात् किन्तु सकलत्वे विशेषस्यैव तथेति भाव्यव्यवस्थितस्वरूपत्वमित्याशङ्क्यो परिहृति–तन्नेति अनवस्थो- 25 भयाभ्युपगमेऽप्युपकारित्वे स्वरूपेण व्यवस्थितत्वाऽभावाभावापेक्षयाभावस्य पूर्वोत्तरकारणोपादान-त्वेन ... व्यवस्थितो भावोऽनुवृत्तिभ्रान्तपेक्षकं ... व्यवस्थाभावो व्यवस्थितविशेषापेक्षया करोतीति मत्वा । तत्र निदर्शनमाह घृतादीति निदर्शनितत्वस्य पृथिव्यादेः नित्यत्वे भेदव्यवस्थं दर्शयति नित्यत्व इति ... स्वरूपेण ... अनि-त्यत्वेऽपि सामान्यस्वरूपतया भवनमाह–अनित्यत्वेऽपीति, भवनस्यार्थं सामान्यमस्त्येवेति भावः । एवं भावोऽपि ... 30

1 सि. क्ष. डे. डा. द्रव्यगुणयोर्भा । 2 सि. क्ष. डा. तदभावभवा । 3 सि. क्ष. डा. इत्यादि । 4 सि. क्ष. डा. भावे ।

तेषां परस्परावबद्धत्वे सम्बन्धमन्तरा नास्ति तथा भावाभावयोरिति योऽसौ भवति घटः स पटो न भवति योऽसौ पटो[1] भवति स घटो न भवति घटो भवन्नेव घटो न भवति पटो भवन्नेव पटो न भवति तथा भवति न भवति चेत्यपि होवं परस्परावबद्धत्वव्यवस्थितोपकारित्वकृतस्वात्मानवस्थेति ।

यदि तु नैवं तर्हि घटस्याभावे भाव एव स्यादिष्टविघातश्चापद्यते, अभावतुल्यत्वात्, 5 पटवत्, यदि च घटस्य भावः पटस्यापि भावः, भावतुल्यत्वात्, एवमन्तरितद्रव्यत्वसत्त्वा-विगुणत्वादिसामान्यविशेषाभ्यां भावाभावात्मकता ननु तस्य साक्षादेव भवनमभवनमुभयतः, तथा तद्विपर्ययेण, नन्वत एवैवं घटो गुणत्वेन पटद्रव्यादित्वेन च साक्षान्न भवति घटद्रव्य-त्वेन भवति, पटः पटद्रव्यत्वेन साक्षाद्भवति, न भवति गुणत्वेन घटद्रव्यादित्वेन च ।

यदि स्थित्यादि, परस्परावबद्धभावाभावत्वाभावे द्वयोरप्येकान्तपक्षयोर्दोषाभिधानम्—घटस्याभावे 10 घटस्य भावाभावत्वविहतविघातश्चापद्यते कोऽसौ ? भाव एव कस्मात् ? अभावतुल्यत्वात् पटवदित्यभावैकान्ते दोषः भावैकान्तपक्षेऽपि यदि चेत्यादि घटपटादिसङ्कीर्णतादोषः, एवमन्तरितद्रव्यत्वसत्त्वादिगुणत्वादिसामान्य-विशेषाभ्यां भावाभावात्मकता भान्तरिताभ्यामेव किं तर्हि ? ने ननु तस्य साक्षादेव भवनमभवनमुभयतः—सामान्यतो द्रव्यत्वेन तेषां [भवनात्] विशेषतोऽन्यद्रव्यत्वेन पटगतेन गुणत्वेन च घटस्याभवनात्, तथा तद्विपर्ययेण घटस्य घटपटयोश्च द्रव्यत्वयोर्भेदापत्तेरभवनात्, तद्व्यतिरिक्तद्रव्यत्वस्याभावात्, नन्वत एवैव-

15 रूपे व्यवस्थित एव तद्रूपेण भवति, अभवनोऽपि तत्समन्वयेन समान्यतो भवतीति दर्शयति—तयोरिति तथा च तद्रूपेण परतद्रूपेण च सामान्यविशेषयोः व्यवस्थितत्वादेव परस्परापेक्षत्वे सत्यपि नान्यसम्बन्धत्वं तथा भावाभावयोरपीत्यर्थः । एतेन निदर्शयति योऽसाविति यदि भवन्नेव तद्रूपं भिन्नाभावरूपं भवेत् तर्हि घटस्य घटाभावत्वात् घटाभवनमपि स्यात् नैवम् किन्तु योऽसौ घटो भवति स पटो न भवति योऽसौ पटो भवति स घटो न भवति, तदनेन साक्षात्त्वेन घटेन भवन् घटः पटत्वेन साक्षात्त्वेन पटस्याभावेन न भवतीति भावाभावात्मकत्वेऽपि घटस्य भावविशेषस्य साक्षात् तत्स्वभावेन 20 व्यवस्थितत्वेन परस्परोपकारित्वात् नान्यत्वं तथा भावाभावा—भवति न भवति चेति भावः । भावैकान्तपक्षेऽभावैक-कान्तपक्षे च दोषमभिधित्सुराह—यदि त्विति । न्यायो परस्परेति भवनमभवनाभिमानाभावे, अभवनमपि भवनाभि-मानीति परस्परावबद्धत्वानभ्युपगमे भावैकान्तपक्षेऽभावैकान्तपक्षे च दोष प्रसज्यत इति भावः । यदि घटस्याभावैकान्तत्वं तर्हि घटाभिमानस्य घटाभावमात्रत्वात् घटाभावस्यमपि स्यात्, अभावाविशेषात् यथा भावविशेषः घटो घटाभाव-वत्त्वं एवं भावोऽभावात्मा सर्वत्वसर्वैकान्तपक्षे सर्वसङ्कीर्णतापत्तिमाह घटस्याभाव इति यः पटो न भवतीत्यभावैका-25 न्तपक्षे तर्हि घटस्य घटाभावं निरूप्यते अभावैकान्तपक्षे घटाभावघटाभावयोरविशेषात् [illegible] भावः । यदि च घटो भवतीति घटस्य [illegible] घटस्य घटत्वात् घटाभावस्यैव तथा च सर्वस्य घटत्वं स्यात्—यदि चेति । एवं [illegible] भावाभावात्मकत्वमनुदर्शितं [illegible] [illegible] यत्प्रतिपाद्य—एवमन्तरितेति, द्रव्यत्वसत्त्वगुणत्वादिरूपाभ्यां—व्यवहिताभ्यां सामान्यविशेषाभ्यां [illegible] । द्रव्यत्वाद्यन्तरधर्मापेक्षयैव भावाभावात्मकत्वमिति न नियमोऽपि तु द्रव्यत्वादिनापि साक्षादेव भावाभावात्मकत्व-30 मव्यवधानात्—नान्तरिताभ्यामेवेति । तदेवाह—सामान्यत इति घटः सत्त्वेन द्रव्यत्वसामान्येन भवति घटद्रव्य-त्वेन तदन्यद्रव्यविशेषेण गुणत्वेन च न भवति पटस्य घटेतरद्रव्यत्वसामान्येन गुणत्वेन च न भवति पटत्वेन द्रव्यत्वेन तु भवति तद्द्रव्यत्वविशेषात् [illegible] द्रव्यत्वसामान्यस्वभावेन घटपटद्रव्याभ्यां भावाभावौ द्वाभ्यां तथा च [illegible] भवनं चैव भावत्वं तद्विपर्ययेण घटस्य भवनमभवनमिति भावः । एतदेव स्पष्टयति—नन्वत एवैवमिति । किन्तु भावस्वरूप-

1 सि. क्ष यदसौ घटो न भवति तथाटो च । 2 सि. क्ष तत्तु तत्र । 3 दे 'वा भवनमभवनमुभयत क्ष 'ता भवतु' ।

स्त्वादिना भावयति पावद्रव्यादित्वेन चेति, घटो गुणत्वेन पटद्रव्यादित्वेन च साक्षान्न भवति, घटद्रव्यत्वेन भवति, पटः पटद्रव्यत्वेन साक्षाद्भवति गुणत्वेन घटद्रव्यत्वेन च साक्षान्न भवतीति भावाभावात्मकत्वमेवानयोः,

यदि त्वसौ पटत्वद्रव्यत्वाभ्यां न भवेत् न पटो भवेत्, पटत्वद्रव्यत्वाभ्यामभवनात्, घटवद्गुणवद्वा, यतस्तु पटः इतराभ्यां न भवति तत एवेतरो न भवति यतश्च पटः भवति तत एवेतराभ्यां भवति, अथवाप्यथैतदेवम्, अन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थस्यावधारणे प्रयोगस्य 5 साफल्यात्, नीलोत्पलादिवत्, अतस्तथान्यथा सतोऽप्यभाव एव स्यात् खपुष्पवत् ।

यदि त्वसावित्यादि, अनिष्टापादनसाधनमभ्युपगमे यदि पटः पटत्वद्रव्यत्वाभ्यां न भवेत् न पटो भवेत्, पटत्वद्रव्यत्वाभ्यामभवनात्, घटवद्गुणवद्वा—घटो गुणो वा नैव भवेत् तत एव, सद्वत्, एव पटगुणयोरपि साधनाभ्यामनिष्टमापाद्यम्, एतत्सार्थस्य भावना—यतस्त्वित्यादि यावत्तत एवेतराभ्यां 10 भवतीति, अथवाप्यथैतदेवम्, अन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थस्यावधारणे प्रयोगस्य साफल्यात्, तद्यथा नीलोत्पला दिवत् 'सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः ( ) यथा रक्तनीलत्वयोः सिद्धयोरन्यतराभावेना न्यतरभावेन चोत्पलं नियम्यते रक्तमेव नीलमेव चेति तथा पटः पट इति चेति तदर्थभावना भाव्येऽन्यतराभावाभावेऽन्यतरस्वभावभावे च सतोऽप्यभावप्रसङ्गापादनद्वारेण लोकप्रसिद्ध्यनुपातेन कृत्वा । एतस्य न्यायस्यानभ्युपगमे द्वयोरप्यभावः, तद्दर्शयति—अतस्तथान्यथेत्यादि अनिष्टापादनसाधन गतार्थं यावत् 15 खपुष्पवदिति, एवं द्रव्यतो भावाभावात्मकता व्याख्याता ।

कालतोऽपि चैकमेव भूतमभूतञ्च, कालभेदात्, अतीतानागताभ्यामसंभूतत्वात् भूत शिवकादिना वर्तमानैककालता न तथा यथा लोके वदति पलालमग्निर्दहतीति, यदि तद्दह्यत एव तर्हि भिन्नावस्थस्य पलालस्य पूर्ववद् भस्मीकरणानुपपत्तेः, अन्तर्देशः पलालस्य दह्यते तच्च पलालमेवेति चेत् तथापि आकाशाद्यमूर्तद्रव्यस्य देशस्यापि भस्मीकरणानुपपत्तेः, अथा 20 काशव्यतिरेकेण पलालमेव दह्यत इति तदपि न, च्विप्रत्ययान्तेन भस्मीकरणेनान्यो दाहो वर्ततेऽन्यच्च पलालमिति भिन्नार्थत्वयोगात्, अथाप्येकस्य पलालस्येष्यते ततस्तस्य दाह्यता नास्ति भस्मत्वाभूतेः, तथा घटो भिद्यत इति न घटते कालभेदात् यदि तद्भिद्यत एव तर्हि भिन्नावस्थस्य घटस्य भिदानुपपत्तिः पूर्ववत् ।

भिन्नादि–यदि त्वसाविति । तस्य निरूपयति अनिष्टापादनमिति अन्वयेन व्यतिरेकेण द्रव्यत्वेन सामान्य- 25 विशेषेण यदि पटो न भवति तर्हि स पटत्वरूपेण न स्यात् घटवद् गुणवद्वा घटो हि पटत्वद्रव्यत्वाभ्यां न भवतीति पटत्वरूपमपि न भवति तद्वदिति भावः । एवं पटो यदि पटत्वद्रव्यत्वाभ्यां न भवेत् तर्हि घट एव न भवेत् गुणोऽपि यदि गुणत्वसत्त्वाभ्यां न भवेत् गुणो नैव भवेत् घटादिवदिति भाष्यमिदम्–घटो गुणो वेति । घटभवनं हि द्विविधं घटत्वरूपेण द्रव्यत्वरूपेण च तत्र यद्युभयरूपेणापि घटस्य भवनं न स्यात् तर्हि तस्य भवनमेव न स्यात्, भिन्नाभावद्वयस्य तादृग्भावाभावरूपत्वात्, यतस्तु पटो भवति तत एव पटत्वद्रव्यत्वाभ्यां भवतीत्याह–यतस्त्विति । अन्यतरस्य रक्तत्वादेरभावे यदि नीलत्वस्याभावः अन्यतरस्य नीलत्वस्य वा भावे रक्तत्वादेरपि अविभागस्वभावतामथापि नैवोत्पलं 30 तयोस्तदन्यतमेन तत्रैव दर्शयति–अन्यतराभावेति । अथ द्रव्यतो भावाभावात्मकतां दर्शयति–कालतोऽपि चेति । अत्र

कालतोऽपि चेत्यादि, विनाशोत्पादयोरेककालत्वात् पिण्डशिवकादीनां पिण्डो न मृत् शिवको मृत् इत्येवमेव मृत्त्वममृत्त्वं च, काल[ा]भेदात्, अतीतानागताभ्यां वृत्तिभ्यामसंस्पृष्टत्वात् [मृत्]शिवकादिना वर्तमानकालो म[यथा] यथा लोको प्रतीतिविशिष्टार्थवत्त्वो लोको मिथ्या मृत् इति वैधर्म्योदाहरण पक्षधर्मनिर्देशवीति, प्रत्यक्षवचनानुमानप्रमाणविरुद्धं वचनमिति तदाचष्टे–
5 यदि सदसत् एवेत्यादि यावन्न स्वीकरणानुपपत्तेः पूर्ववत्—पक्षाभावात्, कालस्य भिन्नत्वाभ्युपगमात्, परः परिहरमानः—अन्यत्वेन पक्षस्य दृश्यते स च पक्षस्यैवेति, तयोश्चत्वं यथापीत्यादि गत्वार्थं यावदेकस्यापि सत्त्वीकरणानुपपत्तेरिति, यथाश्रयाश्रयिव्यतिरेकेणत्या[दि] सांख्यमतं द्रव्यार्थिकनयमतेऽभेदात् पक्षादि मूर्तद्रव्येष्वेव सम्भवादाकाशादमूर्तद्रव्यव्यतिरेकेण पक्षस्यैव दृश्यते नाकाशादीति, तदपि नेष्टमिति, अमूर्तत्वादर्थे भिन्नत्वः तदन्येन सत्त्वीकरणेनान्यो दाहो वर्तते अन्यथ पक्षमिति भिन्नार्थत्वात्
10 परिहारः, यथाप्येतत् न पक्षस्यैकत्वे द्रव्यार्थाभेदात् तवत्वस्य बाधता नास्ति, अमूर्तत्वामूर्तेरिति, तथा च

पक्षस्य वस्तुत्वविशेषणात् तेन च वर्तमानत्वस्याभावत्वाभ्युपगमेन भावस्यातीतानागतत्वाभावाभावत्वात्तया विशिष्टादिविनाशोत्पादानभिधानेनाप्यस्त्वाभावात् प्रत्यक्षेण विनाशाभिधानमनुगमनात् प्रत्यक्षेणैव विनाशोत्पादयोरिति, प्रत्यक्षानन्तरेण विनाशादभावत्वादिति भावः। तथा च भिन्नकालत्वेन पिण्डविनाशस्य चरमक्षणमिति वर्तमानैककालत्वेऽपि वस्तु मात्रामनन्तरमस्तीति दर्शयति–पिण्डेति पिण्डशिवकत्वादयः परिणामास्ते मध्ये दृश्याः। हेतुमाह–कालाभेदादिति।
15 वर्तमानैककालस्यैव प्रत्युत्पन्नमेव वस्तु न विभिन्नकालविनाशोत्पत्त्यात्मकमनुगमनमित्याह–अतीतेति। पक्षधर्मनिर्देशवीति कालो वर्तते च लोकोऽपि वस्तुत्वविनाशाभिधानानुपपत्तेरिति दर्शयितुं वैधर्म्यदृष्टान्तं निदर्शयन्नाह–यथा लोक इति। एवं मिथ्येत्याह–प्रत्यक्षेति प्रत्यक्षनिर्देशवीति वचनमिति यदि सदसत् एवेति सदसत्पक्षात्मकार्थमूर्तत्वापारतन्त्र्याभाव इत्यर्थं तादृशकालमीमूर्त पक्षस्य तादृशस्यानभिज्ञा चानुपपत्ते पक्षस्यत्वात् तदभिन्नकालत्वस्यापत्तिरिति कालत्वात्, प्रत्यक्षानन्तराभावयोरेककालत्वात् पक्षे प्रत्यक्षविधानत्वप्रमाणत्वात्, पक्षे प्रत्यक्षमिति परिहारो भिन्न एवेति भावः।
20 निदर्शयन्नाह–पूर्ववदिति पक्षान्तरेऽपि यथा सत्त्वीकरणे नोपपत्तं पक्षान्तरस्य सत्त्वीकरणकालापेक्षया भिन्नकालत्वात् तत्र प्रत्यक्षानन्तराभावयोरेककालत्वे प्रत्यक्षस्यापि भिन्नकालत्वेन यो न पक्षो नाशो दृश्यते तत्र सत्त्वाभावमनुमाति नाशो पक्षस्य एव दाहस्य च पक्षस्वकालत्वेन पक्षस्य सत्त्वीकरणानुपपत्तिरिति भावः। यद्यपि पक्षस्य सत्त्वीकरणेऽनुपपत्त एव तथापि पक्षत्वप्रयोजकं अन्यत्वेनापि आधारो वा दृश्यते विशेषविशेष्यभेदात् स देशः पक्ष एवेति तथापि सत्त्वीकरणमिति प्रत्ये-अन्यत्वेन इति प्रयुक्तमित्यादिना तत्त्वानां अवश्य प्रतिनिर्देशादिति भावः। समाधत्ते–यथापीति अन्यत्वेन पक्ष-
25 स्तेऽपि तदुपभावात् प्रत्यक्षानन्तराभिन्नत्वेन तत्र धर्म दाहादिविनाशसम्बन्धस्यानुपपत्तिरिति भावः, यथा देवदत्तादेर द्रव्यमूर्तद्रव्यस्य मूर्तद्रव्येष्वेव सम्भविनो दाहस्याकाशेऽसम्भवादिति भावः। यद्यप्याकाशस्याप्येकत्वाद्विभावनेनैकत्वं भवतु वर्तमानमित्यस्य भवेन भेदत्व पक्षादिमूर्तद्रव्येष्वेव दाहस्य सम्भव आकाशादेरमूर्तत्वेनैव पक्षत्वं दाहत्व इत्युच्यत इति भवे यथाकालादि। एवम् यदि हि च सत्त्वीकरणं इति वस्तुनिरूपणं कथम्, सत्त्वीकरणस्याभावाद्वे सत्त्वकरणमिति भिन्नत्वेन निरूपम्, तथा चाप्यत्र पक्षस्य अवयवाविभावेन पक्षस्वरूपं अवयवानिति सम्भवे तत्रात् वर्ण पक्षत्व एवम्
30 यत्र सन्निवेशादि दाहस्वभावस्यापि न एवास्येव दाहो किन्तु सर्व दाहत्व इति एवेति समाधत्ते–अमूर्तेति। अत्र द्रव्यार्थिकमतात् पक्षान्तरास्मेव दृश्यते यदि दाहस्य पक्षस्वरूपस्याभेदेन पूर्वतरत्वेन तत्र भवेदित्याह–यथाप्येतत्वमिति। हेतुमाह अमूर्तत्वामूर्तेरिति अमूर्तत्वाभावत्वात् विनाशस्य नास्तीति भावः। यथा लोके मृत् घटो भिन्न इति तत्र घटत्व पक्षत्वमस्तित्वस्याभावात् भेदाभावो हि पक्षादयः च च न च इति विनिश्चयत्वं पक्षभेदोऽभिमतः तथा घट

1 सि क्ष अन्यथा। 2 सि क्ष दे यथाभावात् इत्य। 3 सि. क्ष °भावात्वाद्।

इत्यादि, अत्र च एवं[भावा]भावात्मकत्वविपर्ययेऽप्युदाहरणं पूर्ववद्गतार्थं[स]प्रसङ्ग, भिदेः कपालविषयत्वात्, घटस्योत्कृष्टापाकारत्वात् कालभेदादनुपपत्तिः, प्रस्तुतघटोदाहरणं भावयितुं उपादानमस्येति, अथवा पूर्वं घटपटाद्युदाहृतौ, इह दर्शनविपर्ययेऽप्युदाहरणद्वयम्, तथा च क्षेत्रतो भावतश्च द्वे द्वे पश्यति, भावनाद्वंद्वीकरणार्थत्वात् क्रियान्तरगतत्वभावनातो न्यायस्याप्तिप्रदर्शनात् ।

क्षेत्रतः शून्य तिष्ठति गच्छति भावतोऽसंयतः प्रम- 5
त्तति कथं घटते ? एवमेव भव्यः सिद्ध्यतीति, कुम्भं करोतीत्याद्यप्याह निर्वृत्त्युत्तरकाले च कृतः कुम्भ इति न तथा घटते, यदि स कुम्भ एवानिर्वृत्तोऽपि न क्रियते, भूतत्वात्, अन्त्यमृद्वत्, अथाभूतः, न क्रियते सः, अभूतत्वात्, खपुष्पवत्, कथमसत् कुम्भ उच्यते वा, अथोच्येत तस्य प्रागभूत इदानीं क्रियते, क्रियमाणश्च भवतीति, न, भूताभूतविकल्प-व्यपानतिवृत्तेः क्रियाऽभावः, न कस्याञ्चिदप्यवस्थायां कुम्भो जायत इति का क्रिया ? 10
क्रियमाणमेव हि क्रियते मृदाहरणादि ।

क्षेत्रतः शून्यमित्यादि प्रवेशगमनस्थानाद्युपपत्तिः गतायां तिष्ठति गच्छति विपर्ययेण प्राप्त इत्युदाहरणम्, भावतोऽसंयत इत्यादि, अनादिकालसम्यग्दर्शनचारित्रमोहनीयोदयजाया अविरतेः पृथग् भावः भव्यस्य—प्रकर्षप्राप्तं विरतिः, सा कथमसंयते घटते ? एवमेवैकस्य भावाभावात्मकत्वाधिकारा दुरस्य भावतः सिद्धस्याप्यकालमेवायुक्तमित्युदाहरति, अथ चैकस्मिन्नेवोदाहरणे कुम्भादिचतुर्विधस्य 15
योजयतीत्याह—कुम्भं करोतीत्याद्यप्याह—कुम्भारम्भकालेऽप्याह, कुम्भं करोतीति कुम्भकारः अविशेषात् करणकाले निर्वृत्त्युत्तरकाले च कृतः कुम्भ इति, न तथा घटते, यथा लोको वदतीति घटते, यदि स कुम्भ एवानिर्वृत्तोऽपि मृदवस्थायां न क्रियते भूतत्वात्, यद्भूतं तन्न क्रियते यथाऽन्त्या[मृ]त्, अथाभूतः

इति । एवं कुम्भस्यैककालमावीरित्यादिकमन्येन भावाभावात्मकत्वस्याभावाय पर्यायान्तरमुपन्यस्यति तत्र कालतो भावाभावात्मकत्वाभावः तद्विपर्ययेऽपि इत्युदाहरणमनुपपन्नमिति दर्शयति—प्रस्तुतघटोदाहरणं इति । प्रकारान्तरेण द्वितीयोदाहरण- 20
मन्यत्रारम्भमाह—अथवेति पूर्वं 'तथा तद्विपर्ययेऽपि' इत्येव भवन्ती निर्दिष्टौ तदनुरूपेण कालतोऽपि भिन्नौ द्वे द्वे प्रदर्शिते इति भावः । तथा प्रदर्शनमुपक्रमाह भावतेति । भावतो भावाभावात्मकत्वमाह भावतोऽसंयत इति असंयतः प्रमत्तश्च भव्यजीवः सिद्धतीत्युदाहरणं न घटते एकस्यानेकपर्यायस्वभावत्वात्, असंयतपर्यायस्य भव्यजीवपर्यायस्य च प्रमत्त-पर्यायात् सिद्धत्वपर्यायस्यात्यन्तभिन्नत्वात्, असंयतो जीवः भावी प्रमत्तोऽपि यदि तु प्रमत्तो न सर्वभावसंयतः इत्येकान्तः प्रमत्तोऽपि भव्यजीवः सिद्धत्वस्याप्रवेशो न घटत इति भावः । उदाहरणान्तरमाह एवमेवेति असंयतस्याप्रमत्तस्य कुम्भोदाहरणे- 25
ऽप्युपपत्तिरुक्ता, उदाहरणान्तरमाह एकस्यति । कुम्भोदाहरणे एकस्मिन्नेव भावाभावात्मकत्वाभावं कुम्भस्योत्पत्त्यादिभिर्दर्शयितुमाह—अथ चेति आदौ कुम्भारम्भकाले करणकाले च कुम्भं करोतीत्याह—लोकः उपरमोत्तरकाले च कृतः कुम्भ इत्याह तदपि तथा न घटते न कश्चित् कुम्भकारः क्रियापरिसमाप्तेः कुम्भं करोतीति कुम्भकारः अविशेषेण न कुम्भकृत् कुम्भपर्याय-प्राप्ते च तावत्येव एव निर्वृत्ते इति कुम्भकारो भावत्वेन निरुपरतस्य तु कुम्भ कृत इति न तदानीमपि तत्सापेक्षेति । भावाभावयोः भावो कुम्भ इति दर्शयति—यदि स इति । अनिर्वृत्तावस्थायामपि यदि कुम्भो भूतः तर्हि न क्रियमाणः स्यात् 30
यदि निष्पन्नं तत् क्रियते तदाऽन्त्या कुम्भपर्यायप्राप्ता मृत्, अन्यथा करणव्यापारानुपरम स्यात्, अभूतपक्षे दोषमाह—अथाभूत

१ सि क °भाविय । २ सि क एकमेवोदाहरणे । ३ सि क °तद्वे ।

क्रियत इति मन्यसे न क्रियते सः, अमूर्तत्वात् खपुष्पवत्, कथमसन् कुम्भ उच्यते वा, अथोच्येत पक्षद्वयानाश्रयेण परिहारसमर्थं मत्वा पक्षान्तरं संश्रित्य, सत्स भागभूत इदानीं क्रियते क्रियमाणश्च मन्यसि, अत्रापि मूर्तामूर्तविकल्पद्वयानतिवृत्तेः यद्यमूर्तो न तर्हि कुम्भः स पटादिवत्, कुम्भत्वेनामूर्तत्वात्, न क्रियते नापि कुम्भ इति वक्तव्यः मूर्तत्वेऽपि घटादिवत् सान्निध्ये कृते करणैरपर्याप्त क्रियते, अथामूर्तोऽपि

5 पिण्डादिः स्वपक्षे रागात् लोकानुवृत्त्या वा कुम्भ उच्यते पृथिव्यपि ते कुम्भ इति भाता, कुम्भत्वेनामूर्तत्वात् त्वदिष्टक्रियमाणकुम्भवत्, ततश्च क्रियाभावः, पृथिव्यर्थक्रियाभेदवत् कुम्भार्थक्रियाया अभावः, तद्यानवति–न कस्याञ्चिदप्यवस्थायामित्यपि यावत् क्रियेति, द्रव्यतः सर्वप्रदेशात्मकस्य परमाणुमात्रेऽप्यवस्थानात् क्रिया[याः]द्रव्यान्तरे त्वभावादभावः, क्षेत्रतो गुणमण्योरूर्ध्वविभागाभावप्रसङ्गेऽव्याप्तित्वात् कतमो घटः क्रियते कालतः प्रतिक्षणमन्योन्यप्रदेशान्तरसञ्चारेभावात्, भावतः सर्वसंस्थानरूपादिसमाहारात्मकत्वे घटस्य

10 भावं भावं प्रति पृथक्त्वात् का क्रिया? यस्मात् क्रियमाणमेव तु क्रियते मृदाद्यपीति चतुर्थोऽप्येव-मुदाहरणम् ।

अपर आह—

कथं तर्हि सोऽक्रियमाणः कुम्भो जातः? को वा ब्रवीति जात इति, अहन्तु लोकमेवा-नुकथयन् मन्ये द्रव्यादितो जन्मविनाशसमत्वात् भावाभावमात्र एव वस्तु, स भावाभावात्म-

15 कोऽर्थो न जायत इति किं शक्यो वक्तुम्? भोभिरुच्यते, विनश्यत्त्वात् पूर्ववत् न विन-श्यतीत्यपि शक्यं वक्तुम्, जायमानत्वात्, उत्तरवत्, निर्वर्त्यविकार्यकर्मिकासु सर्वासु क्रिया-स्वेवैष वार्ता ।

इति [illegible] क्रियमाणत्र न सन् यदि सर्वथाऽमूर्त तत्र क्रियमाणं तस्य, यथा खपुष्पादि, यथा वा पिण्डादिपर्यायकाले यथोऽमूर्त तथा [illegible] सर्वथाऽमूर्तत्वान्न क्रियेतापीति वचनसत् कः एतुमेतेति भावः ।
20 [illegible] पक्षान्तरं ज्ञानमूर्तमपीतानी क्रियते एवमेव एवं [illegible]–अथोच्येतेति । [illegible] अथापीति । अमूर्तत्वे दोषमाह–यद्यमूर्त इति [illegible] न स कुम्भ क्रियते कुम्भ इति वा वक्तव्यः कुम्भत्वेनामूर्तत्वात्, कुम्भत्वेन मूर्त एव कुम्भः क्रियते तथा वक्तव्य भवति नान्य-थाऽपीति भावः । पिण्डादेरपि कुम्भत्वेन [illegible] न क्रियते [illegible] मूर्तत्वेऽपीति । अमूर्तोऽपि पिण्डादिरपि कुम्भ उच्यते सर्वामूर्तत्वाविशेषात् पृथिव्यपि कुम्भः [illegible]–यद्यमूर्तोऽ-
25 पीति । भवतु नाम को दोष इत्याह ततश्चेति । कुम्भादेः क्रियाया अभावमाह–द्रव्यत इति [illegible] [illegible] सम्भाव्येत [illegible] न क्रिया नास्ति [illegible] क्रियाभावात् कतमो घट क्रियत इति भावः । [illegible] क्रिया तु [illegible] भावः । कालतस्तमाह–प्रतिक्षणेति [illegible] कतमो घट क्रियत इति
30 भावः । एवं भावतोऽपि [illegible] इति [illegible] न क्वापि क्रिया दुष्टत इति क्रियाया अभाव इत्याह भावत इति । ननु [illegible] क्रियाया अभावस्तर्हि अक्रियमाणः कथं कुम्भो जातः न ह्यक्रियमाणं कुम्भादि जातम्, अन्यथा खपुष्पादेरपि जातत्वापत्तिप्रसङ्गेत्–कथं तर्हीति । अपरो–

(कथमिति) कथं तर्हि सोऽक्रियमाणः कुम्भो जातः, क्रियाया अभावात्, अक्रियमाणत्वात् [न] कुम्भो जायते खपुष्पवदिति प्राप्तम्, अनिष्टञ्चैतत्, लोकप्रसिद्ध्युपरोधित्वादिति, अत्रोच्यते, को वा ब्रवीति जात इति, अहमपि लोकमेवानुवर्त्तमानः मन्ये, द्रव्यादित्वो जन्मविनाशसमत्वात्–य एव जातः स एव विनष्टो यत्रैव च तत्रैव यदैव तदैव येनैव तेनैवेति भावाभावयोर्भावो–भवनं स एव भावाभावभावो वस्तु, सद् सदात्मकमपन वस्तुत्वात्, पूर्वाभाव एव भावोऽस्य पिण्डादेः–पूर्वभावस्याभावो विनाशः, स एवोत्तरो भावो 5 जन्मेति जन्मविनाश[यो]र्लक्षणम्, तयो[र्व]स्तुत्वात्, इतर आह–स भावाभावात्मकोऽर्थो न जायत इति किं शक्यो वक्तुमिति, ओमित्युच्यते स न जायत इति शक्यो वक्तुमिति, कस्मात्? विनश्यत्त्वात्, घटावस्था हि जन्म, सा विनश्यदवस्थैव, तत्कल्पायात्, पूर्ववदिति[1], विनष्टानन्तरघटावस्था[व]त् (?) न विनश्यतीत्यपि अकर्म वक्तुम्, जायमानत्वात्, उत्तरवत्–घटावस्थावदिति, एतदुदाहरणं निर्वर्त्यघटादिकर्मविषयासु करणक धनादिक्रियासु विकार्यपत्त्राद्यादिविषयासु च वदनादिक्रियासु सर्वास्वपि तास्वेषैव वार्त्ता नास्ति क्वचित् क्रियेति, 10

ग्राम गच्छतीत्यादिप्राप्यक्रियासु कथमिति चेत्—

प्राप्यकर्मक्रियास्वपि च कासुचित्, कासुचित्तु हिमवदादित्यभयणदर्शनादिषु नैषा वार्त्ता, कृतवद्गगतादिशब्दैर्योक्तानां क्रियाणां कृतत्वानुपपत्तेः सुतरां प्रयोगाभावः, एवं तावदुत्पन्नशब्दानां क्रियावाचिनां नाम्ना शुक्लादिगुणशब्दानाञ्च निर्विषयता, द्रव्यशब्देऽप्यपि तत्कल्पायेन तदसंस्पर्शात् कुतः शब्दोपनिपातिवचनम्? 15

प्राप्यकर्मक्रियास्वपि च कासुचिदिति, गच्छतिप्रभृतिषु भावितम् कासुचित्

क्रियाया अभावादिति क्रियाया अभावात् क्रियमाणः अक्रियमाणत्वात्सो न कुम्भो जायते खपुष्पवदिति प्राप्त । लोकप्रसि-द्धिविरोधप्रसङ्गेन न जायते [illegible] अनिष्टञ्चैतदिति । नानिष्टमेतत्, [illegible] लोकप्रसिद्धिरप्यनुवर्त्त्यैव-को वा ब्रवीतीति । द्रव्यादेर्जन्मविनाशयोरेकत्वात्समत्वादिति हेतुमाह द्रव्यादित्व इति न एवैति द्रव्यतः यत्रैव देशतो यदैव कालतो येनैवेति भावत एकत्वेन जन्मविनाशाभ्यां समानात्मकमेव वस्तु इति दर्शयति– 20 भावाभावयोरिति । पूर्वभावस्य पिण्डस्याभाव विनाशः स एव विनाश उच्यते उत्तरो भाव घटकादि जन्म उच्यत इति विनाशजन्मनोर्लक्षणमाह दर्शयति–पूर्वभावस्येति । एवम् वस्तुनः जन्मविनाशात्मकत्वमुक्तं भवति, भावेऽस्य उत्पादस्तथा च भावो न जायत इति प्रश्नं तस्य वक्तुमिति पृच्छति–स भावाभावात्मक इति । तत्रैवाप्रतिवाद–ओमिति हेतुमाह विनश्यत्वादिति विनश्यदवस्थत्वात्, यदि विनश्यदवस्थं तत्र जायते [illegible] । एवं विनश्यतीत्यपि वक्तुं न शक्यते जायमान-त्वात् यदि जायमानं न तद्विनश्यतीति [illegible], [illegible] न विनश्यतीति । तदेवमुत्पादविनाशक्रिययोर 25 [illegible] निर्वर्त्यविकार्यप्राप्यकर्मपरिनिष्पन्नक्रियासु दर्शयति–एतदुदाहरणमिति यत्र कर्म करोतीति यत्र निर्वर्त्यं कर्म प्रकृत मेवेत्प्राप्यमाणात् [illegible] [illegible] क्रियाकृतो [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] निवर्त्यं कर्म [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तथापि [illegible] [illegible] क्रियाया अभाव एव, भावाभावभावत्वादस्य इति भावः । कर्तुः क्रियाविषयभावमात्रेणेप्सिततमं प्राप्यं कर्मोच्यते तत्र केषुचित् कर्मसु क्रियाकृतो विशेषोऽस्ति केषुचित्तु नास्ति ग्रामं गच्छति [illegible] क्रियाकृतविशेषस्याभावेऽपि क्रियाया अभावः 30 तत्र तु [illegible] विशेषे [illegible] तत्र तु [illegible] दर्शयति–प्राप्यकर्मेति गच्छतीति ग्रामं गच्छतीत्यत्र [illegible] [illegible] [illegible] न क्रियाकृत [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च नैषा वार्त्ता [illegible] [illegible] [illegible] नास्ति [illegible] [illegible] [illegible] तु [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । तदेवं क्रियाया [illegible] भावाभावभावस्वरूपं वस्तु न [illegible] [illegible] [illegible] 35

1 ड भावादि क्रियमाणे क्रियमाणत्वात् । 2 सि. क्ष. °त्वाद्भवतीव जात । 3 डे °मिति[illegible]

हिमवदादिसंभवणसमादिषु यद्यपि नैषा वार्ता शब्दघटभवनाभिधेयैव वार्ता, किन्तु-उपलक्षणतादिसम्बन्धेन कमलसमानैर्वा: क्रिया वन्यन्ते वासां निश्चितत्वात् मूलकालविहितत्वाच कस्य कियत्किंचिदिति किंचिदनिश्चित मूलमकारणिकमेति इत्याकृतत्वानुपपत्तेः सुतरां मनोगामाव इति सूच्यते यथा लोके भवति न तथा घटत इति । एवं तावत्मुख्यशब्दानां क्रियाभाविनामाख्यातानां, नाम्नां-पाचकादीनां

5 कृदादिगुणशब्दानाञ्च निर्विषयता-निरर्थकत्वेऽर्थः शून्यशब्देष्वपीत्यादि वाक्यकथनमिति, सर्वभावा भावाभावात्मका इत्युक्त विस्तरतः तदाद्यमभिमतानां शब्दानामुपन्यासेन तदसंस्पर्शात् कुतः तत्त्वं-भावाभावात्मकं वस्तु वचनविषयस्तु वचनस्य सीदं धर्मः साधुकारिता वा कथमितिचेदिति ।

एव तर्हि शब्दार्थव्यवहाराभाव इति चेत्तेसुच्यते, अस्ति शब्दार्थव्यवहारः संज्ञासंज्ञिसम्बन्धसन्निवेशात्मकः—

10 भ्रूक्षेपादिवत्त्वभिधेयाभिमतार्थपर्यायमात्रपरमार्थत्वात्तदर्थप्रतिपत्त्युपायः शब्दः ।

(भ्रूक्षेपादिवत्त्विति) भ्रूक्षेपादिवत्तु-अक्षिनिकोचैः पाणिविहारैर्भ्रूक्षेपादिभिश्चाङ्गविकारैः स्वाभिमायसूचन इत्यसङ्केतानां क्रियते अभिमेतार्थपर्यायमात्रत्वात्तासां क्रियाणां तथा शब्दस्याप्यभिधेयाभिमतार्थपर्यायमात्रपरमार्थत्वात् तदर्थप्रतिपत्त्युपायः शब्दो[1] भ्रूक्षेपादिवत् संज्ञा संज्ञैव संज्ञापनामात्रार्थैव शब्दः पुरुषार्थे कृतसङ्केतानां प्रतिपत्त्युपायः कृतसङ्केतानामेव शब्दगतमात्रसंप्रत्ययनिमित्तत्वात्, यथोक्त

15 मर्थनिमित्तप्रत्ययस्यापि वस्तु न वाच्यमिति समर्थनमिति-कृतस्येति मूले व्याख्या इत्यादिना तदभिमायं विवृत्य कथयति, तथा च सूत् घट इति वक्ष्ये इत्य माघे तत्र इत्यादौ मृत् व्यवस्थया कियत्किंचिदिति कियदनिश्चितत्वाच्च सर्वा कलकालसन्ततया निश्चितमेतावदिति मृत्सामान्यविषया न प्रवर्तेत, एतत्र यदि यदादि इदं तर्हि तन्न्यायेन कथम् ? कथं च तर्हि उक्तं भवतीति न तथाविधा प्रयोगः घटस्य इति योऽस्मत्प्रत्ययाभिधा मिथ्यावस्तु एवेति भाव । एवं क्रियाशब्दादिविधिपक्ष सर्वा भावाभावात्मकवस्तु अभिमतं वस्तु न तदस्तीति निर्विषया एवेत्याह-एवमिति । [illegible]

20 तथैवाह-शून्यशब्देष्वपीति भावाभावात्मकवस्तुन निर्विकल्पातीतसमाकल्पात् तद्वस्तु न शून्यादि[illegible] शिरस्त्वाभावात् [illegible] न वाच्यता तस्येति भाव । [illegible] निर्विकल्पक[illegible] शब्दे न तद् वाचयितुं क्षम वस्तुन स्वरूपविनाभावात्, तथा च शब्देन यद्यकाधारा [illegible] प्रोच्यते सोऽस्मत्पे न [illegible] इति यदि न सम्बन्धः सोऽस्मत्स्वपि न तत्तथा सर्वेषामसमभावसिद्धत्वेनाह-तदुपन्यासेन तदसंस्पर्शादिति [illegible] मतोऽस्मत्तो न यतः घटश्च न तस्मात् स्वरूपविनाभावमात्राविति न्यायेन शब्दसंस्पर्शः वस्तुनो नास्तीति भाव । [illegible]

25 शब्देन वस्तुसंस्पर्शे बोद्धे बोधे व्यवहार प्रवर्तते तद्विरम्यत मूलेन शब्दार्थव्यवहाराभाव इत्याशङ्कते-एवं तर्हीति शब्देनो वै पदार्थव्यवहारः भावाभावात्मकवस्तु सम्बन्धस्पर्शित्वे ते न स्यात् इति शङ्कार्थः । समाधत्ते-नेति [illegible] सम्बन्धसन्निवेशात्मकः शब्दार्थव्यवहारोऽस्तीति बोध्यत इति योजना, [illegible] शब्दार्थव्यवहारोऽस्तीति न लौकिक इति भाव । तर्हि कथं व्यवहार इत्यत्राह-भ्रूक्षेपादिवत्त्विति दृष्टान्तेन संज्ञासंज्ञिसम्बन्धसन्निवेश[illegible] विविनक्ति एवं भ्रूक्षेपादिनिर्देशे यथा विवक्षा तथा तस्यैव विज्ञानेऽपि सङ्केतानन्तरं तथा क्रियमाणे तत्र तस्य बोद्धव्ये विज्ञप्ते

30 तथैवैतं यथा [illegible] तथा [illegible] विशेष इति सङ्केतानन्तरं तथोपात्ते तत्र तस्यैव विज्ञानतः व्यवहियते येनैव [illegible] व्यवहार प्रवृत्त इति वस्तु तदभिधेयं सङ्केतं न वेत्ति तस्य तु तदभिनयप्रभवत् केवलं शब्दपरिणामस्यैवास्तीति भाव । एवं मायस्य [illegible] अक्षिनिकोचेऽपीति । अभिमेतार्थेति यथा [illegible] वक्तुरर्थस्य पर्यायमात्रत्वेन शब्दोऽपि अभिधेयत्वेनाभिमतार्थपर्यायमेव भाव शब्दो न वस्तुस्वरूपं स्पृशतीति भाव । [illegible] शब्दा संज्ञामात्रं इति [illegible] शब्दास्तु सङ्केतानुसारतः न तत्त्वं स्पृशति इत्यादिना [illegible] भाव । [illegible]

35 विषयोऽस्तीति, भावाभावात्मकवस्तुस्वाभिमते वस्तु [illegible] तस्य सङ्केतव्यवहारस्य[illegible] न शब्दा

1 सि. क्ष डे [illegible] । 2 सि क्ष डे [illegible] । ×× डे । 3 सि क्ष डे. [illegible] 4 सि क्ष डे [illegible] ।

'विकल्पयोनयः शब्दाः विकल्पाः शब्दयोनयः । तेषामन्योन्यसम्बन्धो नार्थान् शब्दाः स्पृशन्त्यमी ॥'
(त्रिलक्षणकारिका) इति एव वस्तुनो भावाभावात्मकत्वस्याभिधेयत्वात् परमार्थस्यावाचकाः, संवृतिसतस्तु व्यवहारे वाचक इवोपलक्षणमूत[ा]श्शब्दः ।

अत्र च अपोहः शब्दार्थः, यस्मादाह–'शब्दान्तरार्थापोहं हि स्वार्थे कुर्वती श्रुतिरभिधत्ते' (   ) इति, प्रतिभा च वाक्यार्थः, । 5

अत्र चेत्यादि, नयमतेन वस्तुस्वरूप शब्दार्थसम्बन्ध भावयार्थं शब्दार्थः प्रम[ा]णयार्थंते अत्र च–विधिनियमविधिनियमसमो चेति अपोहः शब्दार्थः, यस्मादाह–शब्दान्तरार्थेत्यादि शब्दारम्भे शब्दाः शब्दान्तराणि तेषामभावनोऽर्थे घटादयः पटादिशब्दानां स्वतोऽन्येषां व्यवहार[न]नुपातात्, स्वार्थे कुर्वती श्रुतिरिति वचनेन भावाभावात्मकमर्थं दर्शयति अभिधत्त इत्युच्यत इति, न परमार्थतोऽभिधत्ते वा, वाच्यत्वेनाऽनभिलाप्यत्वात्, संवृतिपरमार्थत्वात् अभिधत्त इवाभाति उपचयम् सद्भूतवाच्यार्थमित्येष पदार्थः, 10 वाक्यार्थस्तर्हि कः ? उच्यते–प्रतिभा च वाक्यार्थः शब्दाभ्यासवासनाजनिताऽर्थेषु प्रतिभा वाक्येभ्यो जायते तिरश्चां मनुष्याणां च यथाभ्यासं स्वजातिनियता स्वभव्यतानुकारेण शूरकातरादीनामिव व्याघ्रादि शब्दश्रवणात् भयपलायनादिनिमित्तेत्यादि यथावदनुगन्तव्यम् वाक्यार्थप्रतिपत्त्युपायः पदार्थासत्त्वात् वाक्यार्थापोहस्य वक्ष्यमाणया व्याख्यायते ।

व्यम्, न च सामान्यपुरस्कारेण निर्विशेषु भेदेषु सङ्केतसम्भव सामान्यस्यैवाभावात्, भावेऽप्यनन्तेषु [illegible] 15 [illegible] न समकं सम्भवत्यनिष्प्रमात् विकल्पबुद्ध्या व्यावृत्त समयं क्रियत इति चेत्तर्हि विकल्पसमारोपितार्थविषय एव शब्दा न परमार्थविषया इति प्राप्तम् [illegible] निर्विषयैवापि नामी शब्दा अर्थं स्पृशन्ति नहि [illegible] प्रतीति जनयन्ति [illegible] विकल्पमात्रोपजनितः [illegible] विकल्पमनेकोत्पा- दयन्ति [illegible] इति तथा च विकल्पजन्मान शब्दा शब्दजन्मानो विकल्पा इति सत्यविकल्पयोरेवान्योन्य- सम्बन्धो [illegible] इति कारिकाभिप्रायः । परमार्थस्य भावाभावात्मकस्य वस्तुन शब्दाद्यगोचरविषयत्वात् शब्दो 10 न तस्य वाचकः [illegible] तु वस्तुनोऽभिधानं [illegible] भवति तत्र [illegible] विकल्पो भवति स च विकल्पः [illegible] [illegible] इति [illegible] विकल्पं [illegible]–एवं वस्तुन इति संवृतिसतो [illegible] व्यवहारे वाचकत्वं [illegible] शब्दो वस्तुनो [illegible] भाव । [illegible] भावाभावात्मकं वस्तिवति वस्तुस्वरूप- मयथार्थं [illegible] इति [illegible] न इतरथार्थं [illegible]–नयमतेनेति । शब्दार्थमाह अपोह इति, [illegible] विकल्पस्य विषयः यस्य विकल्पस्य 15 विषयः स एव शब्दस्येति [illegible] अन्यापोहमित्यर्थं शब्दस्यार्थ इति भाव । [illegible]–शब्दा न्तरेति [illegible] [illegible] परादिशब्दानां [illegible] [illegible] विकल्पयोरभेदं [illegible] नहि तथा । अभिधत्ते इति परस्य वस्तुनो [illegible] इति दर्शयति– अभिधत्त इतीति [illegible] स्वार्थे कुर्वती श्रुतिरित्यनेन भावात्मकत्वं पूर्ववचनेन भावाभावात्म 20 [illegible] इति दर्शितं भवतीत्याह–स्वार्थे कुर्वतीति । वाक्यार्थमाह–प्रतिभा चेति । प्रतिभां परिचाययति–शब्दाभ्यासेति [illegible] पुरुषस्यापि [illegible] प्रतिभा सा प्रत्ये- [illegible] प्रतिभा [illegible] तिरश्चां च भवति यथा [illegible] [illegible] प्रतिभा जायते [illegible] भवति यथा हि [illegible] [illegible] भवन्ति तथा [illegible] प्रतिभाप्रत्यये [illegible] 25 भवन्तीति भावार्थ । [illegible] वाक्यार्थप्रतिपत्त्युपाय इति [illegible]–

१ सि ङ दे सम्प्रार्थो[illegible] । २ सि डा [illegible] [illegible] । सि. ङ डा. दे. [illegible]

अयं पुनर्नयः कतमः शास्त्रविहितानामिति चेत् —

अयं पुनर्नयः ऋजुसूत्रदेशत्वात् पर्यायास्तिकः, ऋजु प्रगुणं सूत्रयति तन्त्रयत इति ऋजुसूत्रः सूत्रपातवदृजुसूत्र इति वा परि समन्तात् अयति गच्छतीति पर्यायः, स एवास्तीति मतिर्यस्य स पर्यायास्तिकः ।

5 (अयमिति) ऋजुसूत्रदेशत्वात् पर्यायास्तिकः, एकैकस्य नयस्य शतधा भेदाभ्युपगमात्, ऋजुसूत्रदेशोऽप्यृजुसूत्रमेव 'एक्केक्को य सयविहो पंचनयसया हवंति एव तु [illegible] आदेसो सत्तनयसया हवंतेवं ( ) इति वचनात्, ऋजु प्रगुणं सूत्रयति तन्त्रयत इति ऋजुसूत्रः, सूत्रपातवदृजुसूत्र इति वा परि समन्तादित्यादि पर्यायास्तिकशब्दार्थं सम्प्रत्यपि सकलमेव व्याचष्टे ।

किमेतत् स्वमनीषिकया उच्यते ? आहोस्वित् तस्य नयस्य निबन्धनमस्त्यार्षमिति अत्रोच्यते —

10 उपनिबन्धनमप्यस्य 'आता भंते ! परमाणु पोग्गले णो आता ? गोयमा ! सिया आता परमाणुपोग्गले सिया णो आता, से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ–सिया आता सिया णो आता ? गोयमा ! अप्पणो आदिट्ठे आता, परस्स आदिट्ठे णो आता' (श० १२-उ० १०-सू० १९-२४) इति ।

(उपनिबन्धनमिति) उपनिबन्धनमप्यस्य नयस्य निर्गमस्थानमार्षम्–यथा आता भंते [परमाणु] 15 पोग्गले इत्यादि पृच्छनानामात्मा–स्वरूपमिति नो आत्मा–पररूपमिति भावाभावौ विधिनियमाविति प्रश्नो गौतमस्वामिनः [illegible], व्याकरणं भगवानाह–गोयमा ! सिया आता परमाणुपोग्गले सिया णो आता अयमपि 'से केणट्ठेणं' इत्यादि [illegible] एवमिति [illegible] केनार्थेन स्यादात्मा परमाणुपुद्गलः ? स्यान्नो आत्मेति [illegible] को विशेष इति प्रश्नः भगवानाह–'गोयमा ! अप्पणो आदिट्ठे आता –आत्मनः स्वरूपेणादिष्टेऽर्पिते विवक्षिते आत्मा भावो विधिः स्वरूपम् 'परस्स आदिट्ठे णो 20 आता –परस्यादिष्टे नो आत्मा [illegible] नियम इति, तथा [illegible] पटपटादयः यथा विवक्षितो व्याख्येय इति ॥

-इति नयचक्रटीकायां सप्तमोऽरः उभयोभयभङ्गः समाप्तः-

[illegible] ... अयं पुनर्नय 25 इति । [illegible] ... ऋजु प्रगुणमिति [illegible] ... परि समन्तादिति । [illegible] ... पृच्छनानामिति [illegible] ... भगवानाहेति । [illegible] से केणट्ठेणं इति । [illegible] 30 [illegible] भगवानाहेति । [illegible] ।

इत्याचार्यश्रीविजयलब्धिसूरीश्वर [illegible] द्वादशारनयचक्रस्य विषमपदविवेचने सप्तम उभयोभयारः ॥

१ सि. क्ष छा [illegible] । २ सि क्ष डे. [illegible] । ३ सि क्ष छा [illegible] ।

अयोभयनियमार ।

विधिनियमभङ्गसमवस्थितिसत्यत्वप्रतिपादनाधिकारे पूर्वनयद्वयपरिशुद्धपरनयसमारम्भः तद्यथा—

भावाभावभावनाया भावो विधिरभावो विशेषः, स च पराभाव इष्टो न स्वरूपस्यैव विशेष इति तद्भावे स्वत्वं परत्वं चाव्यवस्थितं परस्याभावविशेषतुल्यत्वात्, सति च स्वपरविशेषस्याभावे भावाभावयोर्भेदेनोपनिपातो न स्यात्, स्वतोऽप्यसत्त्वं स्यात् । 5

भावाभावभावनायामित्यादि, यदि भावाभावात्मकं वस्त्विति भावो—विधिरभावो—विशेषः, स च पराभाव इष्टो न स्वरूपस्यैव—भावस्य विशेषो—नियम इति तदसद्भावे—स्वगतविशेषाभावे परस्यापि स्वगतविशेषाभावे स्वत्वं परत्वं चाव्यवस्थितं, परस्याभावविशेषतुल्यत्वात्—स्व एव न भवति, पराभावविशेषत्वात् परवत् पराभावविशेषत्वं वस्तुत्वात् स्ववत्, स्वाभावविशेषशून्यत्वात् परमपि परं न भवति—स्वाभावविशेषशून्यत्वात्, स्ववत् स्वोऽभावविशेष[स्व वस्तु]त्वात् परवत् पक्षे धर्मसिद्धिः सतश्च 10 द्वयोरपि—स्वपरयोरितरेतरत्वसमापत्तेः स्वस्य स्वत्वं परस्य च परत्वमित्येष विशेषो नास्ति, सति च स्वपरविशेषस्या[भावे]भावाभावयोः—सामान्यविशेषयोर्भेदेनोपनिपातो न स्यात्, न स्यादिति सम्भावनया, मा भूदनिष्टं दोषमिति, एवमेकस्यापरस्य चानयोः, नैकस्यापरस्यैव, किं तर्हि ? सङ्करोऽपीत्यत आह—स्वतोऽप्यसत्त्वं, भावितार्थमेव, अपिशब्दात् परतोऽप्यसत्त्वं स्वयमभ्युपगतमेव परतश्च सत्त्वं स्यात् अनिष्टमेतत् ।

अत्र विध्यादिनयमतात्मकोभयातिमप्यक्षर्केनाधिकारे प्रतिपादयति प्रोक्तमातिमित्यार्थं तदन्तरेण तदभावात्प्रापादयता सूत्र- 15 कृता भावविशेषमितरेतराभावव्यवस्थानुगतमात्मकं वस्त्विति तथावस्थैकान्तनयमभ्युपगतं स्वयति तन्नियमनयोपक्रमार्थमन्तरमारम्भ इति दर्शयति—विधिनियमभङ्गेति विरुपितोऽस्मिन्नपि तत्रैव पराभावस्य विशेषस्य तत्समविशेषाश्रयभावेऽभ्यस्ता द्वयोरप्यभावस्यैतरस्माद्विशेषतत्त्वासम्भवात्कर्मविशुद्धमानं भवनोभयर्मं वस्तिनत्त्वममभ्युपगमाय । तन्मयमतकृतमानात्मकं वस्त्वित्वमेव भावाभावात्मकं वस्तिविज्ञानं भवति तत्र भावाभावौ व्याख्यातः तदात्मकवस्त्वसम्भवदशुद्धाववियुतमय आह—भावाभावभावनायामिति । एतदेव व्याचष्टे—यदीति । अभावपदेन चाभिप्रेतं दर्शयति—स चेति परगतस्य विशेषस्यैवाभावो—नियमो न 20 तु स्वगतविशेषस्य नियम इष्ट इति भावः । तदापत्तिं भे दोष इत्याह—तदसद्भाव इति यदि स्वगतविशेषस्य नियमो न स्यात् तदा परवैयतिमितोऽपि विशेषः परस्य स्वत्वं न स्यात्, तथा च स्वं तस्य परत्वम्, परस्यैवाभावविशेषनियमगतविशेषोऽयं परोऽन्यत्व इति विशेषस्य नियमव्यभावात्मकस्थिते स्वत्वपरत्वे इति भावः । अव्यवस्थितत्वे हेतुमाह—परस्येति, परैकदेशित्वमने परत्वेऽव्यवस्थितत्वं साध्यत्वेन हेतुकत्वमभाव परगतविशेष परस्यैव स्वगतविशेषः स्वस्यैवेति नियमाभावेन परत्वेः प्रमाणत्वमिति भावः । अत्रैव व्याचष्टे—स्वं स्वमिति यथा परस्मिन् विशेषोऽनियततया तस्मिन्नपि विशेषोऽनियत 25 इति पराभावविशेषत्वं तस्मिन्नपीति तत्स्वमेव न भवतीति भावः परत्वं हि तदभावेऽनियतं तत्स्वस्य नियमात्, एवं परत्वं पर एव व्यवस्थितमपि मनेत्ये न तत् त्वमिति वाच्यम् । एवं न स्वस्याभिमतत्वेन स्वत्वमपि न व्यवस्थितमतः परमिवापि स्वत्वाभावात् परं न परमित्यभिसन्धायाह—स्वाभावविशेषेति । पक्षिणार्थमाह—ततश्चेति एवं स्वस्यैव स्वत्वं परस्यैव परत्वमिति नियमो नास्ति स्वातिरिक्ते स्वत्वस्य परातिरिक्ते परत्वस्य भावात् अतः भाव एव नाभाव अभावत्वमाव एव न भाव इति विवेचुमशक्यत्वम् भावस्याभावतात्मकस्यापि भावाभावत्वाभावात्मकं वस्त्विति भावाभावयोर्भिन्नत्वाभिधान न युक्तमिति भावः । स्वतोऽ- 30 प्यसत्त्वमित्युक्त्वा परतोऽसत्त्वं गमयते स्वतोऽसत्त्वमित्यपिशब्दसूचितमनिष्टापादनं दर्शयति अपिशब्दादिति परत सत्त्व-

---

१ सि क्ष क्ष भावाभाव । २ सि क्ष क्ष. पराभावविशेषत्वात्स्वत्वम् ।

किञ्चान्यत्—किमेतौ भावाभावौ द्वावपि प्रधानौ ? भावः प्रधान विशेष उपसर्जनम् ? विशेषः प्रधानं भाव उपसर्जनम् ? उभयमुपसर्जनं ? वेति ।

(किञ्चान्यदिति) किञ्चान्यत्—इदमिह सम्प्रधार्यम्—किमेतौ भावाभावौ द्वावपि प्रधानौ विजिगीषू इवान्योऽन्यनिरपेक्षौ ? भावः प्रधान विशेष उपसर्जनम् ? विशेषः प्रधान भाव उपसर्जनम् ? उभयमुपसर्जनमिति चतुर्षु विकल्पेषु त्रीन् विकल्पान् व्युदस्य भावोपसर्जन विशेषप्रधान मयस्तात्र मतं साधयिष्यामः ।

तत्र तावद्यदि द्वावपि प्रधान ततोऽङ्गाङ्गिभावो न स्यात्, परस्परानपेक्षत्वात् तयोः, परस्परानपेक्षत्वं अपरार्थत्वात्, अपरार्थत्वं प्रधानत्वात्, विजिगीषुवत्, ततो विरोधादेकत्र प्रवृत्त्यभावाद्वस्तु भावाभावात्मकं न भवति, कथं तर्हि भवतीति चेत् ? घटः स्वेनैव भवति, न पटादिभावेन नाभावेन वा उक्तसङ्करविशेषासत्त्वदोषभयात्, पटोऽप्येवमेव ।

तत्र तावद्यदि द्वावपीत्यादि, उभयप्राधान्येऽनिष्टापादन भावादिविजिगीषुवदिति इतरस्य प्रधानस्यार्थं साधयितुमशं प्रवर्तमानमङ्गिनमपेक्ष्यते अङ्गस्याङ्गमित्यङ्गाङ्गिभावः स न स्यात् परस्परानपेक्षत्वात्तयोः, परस्परानपेक्षत्वमपरार्थत्वात् अपरार्थत्वं प्रधानत्वात् यथा विजिगीष्वोः, ततो विरोधादेकत्र प्रवृत्त्यभावात् वस्तु भावाभावात्मकं न भवतीति कथं तर्हि भवतीति चेत् ? घटो घटभावेन स्वेनैव भवति—स्वभावप्राधान्येन, न पटादिभावेन उक्तसङ्करविशेषासत्त्वदोषभयात्, नाभावेन वा—पटादेरात्मना तदभावेन, पटोऽप्येवमेव—स्वेनैव पटभावेन भवति न घटभावेन अभावेनैव वा ।

शिबिकावाहकपुरुषत्वादीनामप्यर्थानामङ्गाङ्गिभावदर्शनादिति चेत्, शिबिकावाहकवत् सामान्यविशेषयोः प्रधानभूतस्यान्यस्य प्रयोजयितुरभावात्, उत्तरभावः प्रयोजयितेति चेत्, तदाऽभूतत्वात् ।

शिबिकावाहकेत्यादि यावत् चेदिति, स्यान्मत परस्परनिरपेक्षत्वादित्यादि हेत्वसिद्धिः, पुरुष-

मपि प्रधान, [illegible] तावत् परत्वमपि परत्वं तावत्वमपीति चात उक्तं परत्वमप्यपि परत्वमपि तावत्त्वमपीति तावत्त्वमिति भाव । द्वैधान्तरमाह—किञ्चान्यदिति । भवतामनभ्युपगम्य वस्तुनोऽभ्युपगम्यतद्वे भावाभावानुपपत्ति प्रधानतया विवक्षितौ उपसर्जनत्वम् [illegible] प्रधानतया द्वैधे तेषु त्रयः तथा चाद्य दूषणं दूषयितुमशक्यत्वं चतुर्थमुपसर्जनं भवत्यर्थपक्षे—किमेताविति । उभयप्राधान्यपक्षे दोषमपश्यन्ति—तत्र तावदिति । भावाभावयोः प्रधानत्वे हि परस्परं विजिगीषू मल्लाविवान्योन्यं तावदाभिभूतौ न स्याताम्, अङ्गाङ्गिभावो तु परस्परसापेक्षौ, तथा परस्परोपकार्योपकारकभावेन, न हि तयोर्द्वयं प्रधानं भवेदित्याह—इतरस्येति । अपरार्थत्वमिति परप्रयोजनाय प्रवृत्तिमत्त्वमिति भाव । तथा च भावाभावयोरुभयोः प्रधानत्वे एकार्थोऽभिनिवेशयोर्विरोधात् प्रवृत्त्यसम्भवात् कथं भावाभावात्मकं वस्तु भविष्यतीत्याह—तत इति । उभयोः प्राधान्ये वस्तु भावात्मकमेव भवति न तु भावाभावात्मकं परस्परानपेक्षत्वात् सर्वथैव घाटात्वेन च परस्परानपेक्षमभिप्रायोपेतस्य कथं तर्हीति । घटो हि स्वरूपेणैव भवति न पटादिरूपेण अभावरूपेण वा भवति न भवतीति वा न ब्रूम तथा च भावात्मकमेव वस्तु न भावाभावात्मकमित्याशयेनाह घट इति । अङ्गाङ्गिप्राधान्येऽङ्गाङ्गिभावो न स्यात्, परस्परानपेक्षत्वात् विजिगीषुवदिति परस्परानपेक्षत्वाद्यङ्गाङ्गिभावाभावमसिद्धं मन्यमानः [illegible] तथापि प्रधानानामपि परस्परापेक्षत्वमस्ति प्रधानानां शिबिकावाहकपुरुषाणामप्यङ्गाङ्गिभावदर्शनात् परस्परापेक्षत्वादिस्वाभाव्ये शिबिकेति । आशङ्के—स्यान्मतमिति पुरुषपदेनाभिमतेन प्राधान्यं सूचितम् । [illegible]

सखीनामप्यधानामङ्गाङ्गिभावदर्शनात्, यथा शिबिकावाहकानामिवेति, एतच्च [न] शिबिकावाहकवदित्यादि यावत्प्रयोजयितुरभावादिति, न हेत्वसिद्धिः, शिबिकावाहकानामिव प्रधानभूत ईश्वरो यथा प्रयोजयिता संहत्यपरिग्रमङ्गाङ्गिभावहेतुरस्ति वहनक्रियाया न तथा कश्चित् सामान्यविशेषयोः घटादे पिण्डादिष्व कार्येऽस्य प्रधानभूतोऽन्यः कश्चित् प्रयोजयिताऽस्ति, तस्मादैकाग्र्योपयुक्तदृष्टान्तमिदमुत्तरमिति, उत्तरभावः प्रयोजयितेति चेत्–पिण्डस्योत्तरो भावः शिवकादिः स प्रयोजयिता प्रधानभूत तस्यापि स्थासकोशकुशूलादिरुत्तरो यावत् पश्चिमो घटः पुनरप्यस्येति एवञ्चेदभ्यसे तदपि न, तदाऽभूतत्वात्–उत्तरस्य भावस्य तस्मिन् कालेऽनुत्पन्नत्वादसतः प्रयोजकत्वाभावात् कुतः प्रधानत्वं अपुष्पस्येव ? ।

किञ्चान्यत्–

अभ्युपेत्यापि तदुत्पत्तिमुत्पन्नस्यापि तदारम्भकत्वात् पूर्वमेवोत्तरः कथमात्मानमेव प्रयोजयितुमर्हति ? भेदमभ्युपगम्यापि शिबिकावाहकवदस्वतन्त्रत्वादप्रवर्त्तकत्वम् ।

(अभ्युपेत्यापीति) अभ्युपेत्यापि तदुत्पत्तिमुत्पन्नस्यापि तदारम्भकत्वात्–मृत्पिण्डघटारम्भकत्वात् उत्तरोत्तरभावस्य मृदीभावाभिन्नत्वात् पूर्वं एवोत्तरः स कथमात्मानमेव प्रयोजयितुमर्हति ? भेदमभ्युपगम्यापि शिबिकावाहकवदस्वतन्त्रत्वात्–परवशवर्तित्वादप्रवर्तकत्वं, पूर्वोत्तरयोर्भिन्नः कालयो वा भिन्नयोरपि भावाभावयोरप्रधानत्वादीश्वरप्रेरितशिबिकावाहकवत्, एव तावत् प्रधानयोरप्रवृत्तिः सामान्यविशेषयोः ।

अथ सन्मित्रवदन्यतरोपसर्जनप्रधानभावेन सामान्यविशेषयोरविशिष्टतेति चेन्न, यस्य-
माणैतद्द्वयमतादन्यतरोपसर्जनप्रधानभावाभावात्, यथोपसर्जनावेव भावाभावौ ततस्तयोः प्रधानेनान्येनावश्य भवितव्यम्, तदभावे प्रवृत्त्यभावात्, दृष्टा हि प्रवृत्तिरवत्योर्वत्सवामया,

---

अस्यैतदर्थं प्रश्नयति शिबिकावाहकवदिति पुरुषकर्मणामपि येनाङ्गाङ्गिभावेन मिलित्वा वहनक्रियायां प्रवृत्तौ कश्चित् प्रयोजयितास्ति तद्वत् सामान्यविशेषयोर्भावाभावयोस्तु प्रधानयोरप्रवृत्तौ न कश्चित् प्रयोजको विद्यत इति परस्परमपेक्षत्वं भिन्नमेवेति भाव । पूर्वपूर्वभावस्य प्रवृत्त्युत्तरोत्तरभाव एवास्ति प्रयोजकोऽस्येति वदेत्याशङ्क्याह-
उच्यते-उत्तरभाव इति । भावयते पूर्वस्य-पिण्डस्येति । घटस्यापि कपालादिरूपस्यापि कपालिकादिरित्येवं भाव्यमिति दर्शयति पुनरप्यस्येति । विभागाभावेन प्रयोजकस्याप्युत्तरभावस्य भिन्नकालीनो पूर्वभावप्रवृत्तिकालेऽविद्यमानत्वात् न तथा प्रयोजकत्वं सम्भवतीति समाधत्ते-तदाऽभूतत्वादिति पूर्वभावप्रवृत्तिकाले उत्तरभावानामनुत्पन्नत्वादित्यर्थः । ननु तदुत्पत्ति- पक्षेऽपि भावकत्वं तथा इत्याशङ्क्य ते भेदाभेदेति दूषयन्नाह-अभ्युपेत्यापीति । प्रयोजकत्वेनाभिमतस्योत्तरस्य पूर्वभावाभिन्नत्वे भिन्नत्वे चोभयथापि न प्रवर्तकत्वमस्य स्यात्-तदारम्भकत्वादिति । पूर्वभावारम्भकत्वादुत्तरभावस्य स्वस्यैव
प्रयोजक- स्वस्यैव च प्रयोजकत्वं कथं सम्भवतीति भाव । भिन्नत्वपक्षे दोषमाह-भेदमभ्युपगम्यापीति स्वतन्त्र एव प्रवर्तको भवति यथा शिबिकावाहकानां राजादि न तु परतन्त्र यथा शिबिकावाहका पृथगुक्ते भाव स्वोत्तरभावप्रेरिता प्रयोजको भवेत् तथा च स्वतन्त्री परभूतस्योत्तरभावस्य तत्प्रेरितैर्भावैरस्वतन्त्रत्वादप्रयोजक एव भवतीति भाव । भेदपक्षेऽप्याह- पूर्वोत्तरयोरिति । इत्थमुभय- प्रधानत्वे प्रवृत्तिर्न स्यादिति प्रथमविकल्पदोषमुपसंहरति-एवं तावदिति । अन्यतरोपसर्ज- नप्रधानविकल्पमुत्थापयति-अथेति । भावयति-यस्येति भावाभावयोरन्यतर उपसर्जनात्मक इतरस्तु प्रधानभावो नेति,

---

1 सि क. ख. सखीनामिविवत्वात् । 2 ख. ईश्वरप्रेरित ।

एतावती च प्रवृत्तिः सामान्यविशेषयोर्भवन्ती भवेत्, सर्वथा साऽनुपपन्ना, भावाभावयोरेव पर्यायमात्रत्वात्, गुणगुण्यादिकल्पनास्वपि भावाभावव्यतिरिक्तार्थाभावाद् द्विधैव स्यात्, तथा वस्तु परीक्ष्यमाणं चतुर्धाऽपि न घटते ।

अथ सन्निधानवदित्यादि, अन्यतरोपसर्जनप्रधानभावेन सामान्यविशेषयोरविशिष्टत्वेऽपि पूर्व-
5 पक्षयति, यथा संहतसमरिण्योः सन्निधत्रयोः परस्परमवानुवर्तिनोरर्थवशादेकस्योपसर्जनता, इतरस्य प्राधा-
न्यमिति चेत्-एवमप्यन्यसे तदपि न, वक्ष्यमाणत्वात् यावद्भावाभावाविति, भवितुर्विशेषस्यैव प्राधान्यं साम-
न्यस्य भवनस्येवोपसर्जनत्वमिति उभयमेवार्थस्य भावस्वरूपस्य प्राधान्यमेति वक्ष्यतेऽस्य नयस्य मतम् तथा-
मान्यतरोपसर्जनप्रधानभावः अथोपसर्जनाप्येव भावाभावौ तत्त्वयोः प्रधानेनान्येभावश्य भवितव्यम्,
समस्ताऽऽश्रयभूतेन द्वयोरिव राजपुरुषयोर्नृपतिना प्रवर्तयित्रा, तदभावे प्रवृत्त्यभावात्, एवं हि प्रवृत्ति-
10 रन्यतरोपसर्जनतामया एतावती च प्रवृत्तिः सामान्यविशेषयोर्भवन्ती भवेत्, सर्वथा साऽनुपपन्ना
भावाभावयोरेव पर्यायमात्रत्वात् तत्त्वान्यत्वादिधर्माणां वस्त्वन्तराभावात्, भावः सामान्यं प्रवृत्तिर्भवन
विधिरन्वयो धर्मीति पर्यायाः अभावो विशेषोऽन्यत्वं निवृत्तिः पर्यायो नियमो धर्म इति पर्यायाः, गुणगु-
ण्यादिकल्पनास्वपि भावाभावव्यतिरिक्तार्थासद्भावात् द्विधैव स्यात् तथा द्रव्यं वस्तु परीक्ष्यमाणं
चतुर्धापि न घटते तस्माद्भावाभावव्यतिरिक्तार्थासद्भावादुपसर्जनयोरप्रवृत्तिरिति ।

15 स्यान्मत प्रधानेन विनापि उपसर्जनयोः प्रवृत्तिर्भविष्यतीति एतदपि—

न च प्रधानेन विनोपसर्जनम्, भृत्यकादिरिव स्वामिना न च प्रधानोपसर्जनभावेन विना दृश्यते भोक्तृचेतनाधिष्ठितशरीराद्यर्थोऽन्यतरादिवस्तुप्रवृत्तिरिति तयोरेव प्रधानोपसर्ज-

न्यतरस्य च प्रधानत्वं भवितुर्भावस्य भवितुर्द्रव्यस्य वा प्रयोजकत्वादिति पूर्वपक्षाशयः । तं निराकरोति-भवितुरिति विधिविध-
मयो विधिः विधीयते नियम्यते च नियमोऽपि विधीयते नियम्यते च भाव भवनोभयसामर्थ्येऽपि अभावो भावोऽप्यभावोऽपीति
20 पूर्वनयमतस्य कीर्तितत्वे सार्थकत्वात् अपि तु सर्वं नियम्यते-विधिनियमौ सामान्यमुपसर्जनमेव विशेष एव प्रधानमिति तदपि
विशेष वस्तु [illegible] न प्रधानमत्र ध एव प्रधानभूतो भाव [illegible] भाव एव [illegible]
भावरूपं वस्तु न भावाभावात्मकमिति नयस्यास्य मतम्, [illegible] भाव । अथ [illegible]
त्वमित्यं घटते-अथेति यदि भावाभावयोरुपसर्जनता तर्हि उपसर्जनत्वस्य प्रधानत्वापेक्षत्वात् प्रधानेन केनचिद्भाव्य-
[illegible] द्वयोरप्युपसर्जनत्वेऽपि तयोः परस्परनिरपेक्षत्वात् प्रवृत्तिर्न स्यात्, यथा च प्रवृत्तिः, तथा [illegible]
25 भावयोः प्रधानेन प्रवर्तयित्रा केनचिद्भाव्यम्, नास्ति च प्रवर्तयिता कश्चित् भावाभावाभ्याम् इति भाव । तमेव [illegible]
भावाभावयोरेवेति । ननु भावाभावव्यतिरिक्तस्य तत्त्वं न युज्यते वस्तुम्, भावाभावाभिधाना तत्त्वैकत्वं भावाभाव-
योरुत्पत्तात्, न हि धर्मिणा धर्मो भिन्नः [illegible] तत्त्वान्यत्वादीति तत्त्वं भावस्य, [illegible]
[illegible] न्यत्वेनावस्थानमिति भाव । धर्मो भावाभावयोः [illegible]
युक्तिमाह-भाव इति । [illegible] भावाभावव्यतिरेकाद्-गुणगुण्यादीति । तथा च
30 [illegible] भावाभावव्यतिरिक्तत्वाभावेन तयोरुपसर्जनत्वं तदन्यस्य प्रधानस्य [illegible]
इत्यमिति । प्रधानेन विनोपसर्जनस्य प्रवृत्तिरभावत्वं न सम्भवतीति [illegible]-न चेति । [illegible] स्वामिना प्रधानेन

1 डा. [illegible] ।

नवेति भवत् प्रधानं कर्तृसाधनं प्रत्ययार्थः, भाव उपसर्जनं भावसाधनं प्रकृत्यर्थः, प्रकृत्यर्थविवक्षायामपि कर्त्रर्थप्राधान्यात् भावसाधनत्वेऽपि कर्त्रर्थ एवोच्यते, यथेन भूयते पयसौ भवति भवनमापद्यते भवनक्रियामनुभवति स्वरूपप्रतिलम्भे गुणभूत क्रियात्व प्रतिपद्यमानोऽर्थो विपरिवर्तत इत्युक्तं भवति नटपरमार्थनृपत्यवत् ।

(न चेति) न च प्रधानेन विनोपसर्जनम्, अस्तीति वर्तते, भृत्यादिरिव स्वामिना, तस्मात्तद्- 8 भ्यनेयमपीति, स्वाम्यनुपकार्योपकारिभावेन विनापि भवति वस्त्विति, एतदपि न च प्रधानोपसर्जनभावे- नेत्यादि यावद्वस्तुप्रवृत्तिरिति, भोक्ता प्रधानं तदर्थं भोग्यमुपसर्जनम्, ओदनवर्द्धितकशरीरादिवत् आत्मनः शरीरमेव भोक्तृचेतनाधिष्ठितं तदर्थमुपसर्जनमाहारादि, आदिग्रहणात् वस्त्रशय्यासनगृहादि, आहारार्थं शस्यादि शस्यार्थं सलिलादि, यथैतद्भोक्तृभोग्यादि गुणप्रधानभावेनैव प्रवर्तते न विना तेनेति, दृश्यते च वस्तुनः प्रवृत्तिरिमप्रत्यक्षीकृतमिति तयोरेव–भावाभावयोः प्रधानोपसर्जनता–गुणप्रधानभावः, तृतीयस्य 10 त्वभावात्, इतिशब्दस्य हेत्वर्थत्वात्–एतस्मात् कारणादेवमवस्थिते कतरत् कर्म नियतमित्युभयनियम उच्यते तद्यथा–भवत् प्रधानं कर्तृसाधनं प्रत्ययार्थः, भाव उपसर्जनं भावसाधनं प्रकृत्यर्थः, को भवतीति चेदुच्यते– कर्ता–प्रकृत्यर्थविवक्षायामपि कर्त्रर्थप्राधान्यात् भावसाधनत्वेऽपि कर्त्रर्थ एवोच्यते, अतस्तत्प्रदर्शनार्थमाह– यथेन भूयते, किमुक्तं भवति ? विशेषः, स एव भवतीति भावः, प्रत्ययप्राधान्येन कर्तृवाचिना प्रत्ययेनोच्यते, पूर्वाप- पर्यायावस्थाभ्युत्पत्तिवत्, भवतीति चेदुच्यते–पयसौ भवति भवनमापद्यते भवनक्रियामनुभवति स्वरूपप्रतिलम्भे 15 गुणभूतं क्रियात्वं प्रतिपद्यमानोऽर्थो विपरिवर्तत इत्युक्तं भवति, किमिव ? नटपरमार्थनृपत्यवत्, यथा नटः परमार्थतो नट एव सन् राजवेषधारी राजक्रियाज्ञापनादिषु च वर्तमानो नटत्वप्रधानस्तद्विशेषपरमार्थः, एष घटाख्यो विशेषः जलधारणादिभवनेषु वर्तमानो घटत्वप्रधानः तद्विशेषपरमार्थो भवतीति ।

विना न पुरस्कर्तव्यस्योपसर्जनस्य प्रवृत्तिर्भवत्यतो, न चोपसर्जनत्वमिति वर्तमानी–न च प्रधानेनेति । उपकार्योपकारित्वमनुपकृतमनो- पसर्जनमन्ये न वस्तुत्वमापन्न एवमपक्ष समाचष्टे–स्वाम्यतमिति । उपकार्योपकारिभावमनुपकृतप्रधानोपसर्जनभावमन्तरेण वस्तु- 20 त्वमिति दर्शयन्तुं व्याख्यानपरम्परां दर्शयति–भोक्तेति भोक्ताऽऽत्मा प्रधानं शरीरमुपसर्जनं शरीरं प्रधानमाहारवस्त्रशय्यादिरुप- र्जनमाहारे प्रधाने धान्यादुपसर्जनं धान्यादि प्रधाने सलिलमुपसर्जनमित्येवं भावाभावयोर्गुणप्रधानभावेनैव प्रवृत्तिरर्थेनानुपकृता- मनुपकारत्वं वस्तुत्वं तच भावाभावरूपत्वाद् तद्व्यतिरिक्तवस्त्वभावादिति भावः । एवं प्रधानोपसर्जनभावत्वे सिद्धे प्रकृतिप्रत्ययार्थयो- रर्थवत्त्वं न तु पूर्वमवस्तुत्वमसाविति निरूपयति–कतरदिति । भवनक्रियया अनुभविता यो भावः स एव प्रधानभूतः प्रत्ययार्थः भविष्यद्रूपत्वं स भाव उपसर्जनं प्रकृत्यर्थ इति निरूपयति–भवदिति भवनक्रियाकर्ता भवतीति भाव इति व्युत्पत्तिविषयो भाव 25 इत्यत्र भूवात्वन्तरप्रत्ययार्थभूतो भावः प्रधानमिति भावः । भाव इति भवनक्रियाकर्तृत्वैकरूपं भूयत इति भवनमिति व्युत्पत्ति- विषयः भवनत्वं प्रतिपद्यमान एव सन् भवतीति भवति विशेषरूपतया भवतीति भवतीत्यस्मात् भूयत्वरूपो भाव उपसर्जनमिति भावः । एतमर्थमेव स्फुटीकरोति–को भवतीति । भावसाधनत्वेऽपि कर्तृत्वे व्याख्यानाह–नटेति । भवितैव भूयते न तु भवनेन

1 डा. सि. क डे वर्तितव्यत् घटिरामि । सि × × ।
द्वा न १० (१४)

भावना–

घटः कर्ता तेन कर्त्रा भवित्रा भूयते, स एव भवतीति भवति, न भवनेन कर्त्रा भूयते, उपसर्जनत्वात्, तेन भवनेन भूयते चेत् खपुष्पमपि भवेत्, यद्यभवन्नभवेत् खपुष्पमपि भवेत्, भवनस्य द्रव्यस्यापत्तेः।

5 (घट इति) घटः कर्ता तेन कर्त्रा भवित्रा भूयते, स एव भवतीति भवति, न भवनेन कर्त्रा भूयते–न भवनं घटो भवति उपसर्जनत्वात्–कर्तृ भवितुं न शक्नोति, तेन भवनेन भूयते चेत् खपुष्पमपि भवेत् यद्यभवन्नभवेत्–अभवित्रा भवनमनुभूयेत खपुष्पेणाप्यनुभूयेत, न ह्यभवितृत्वात् खपुष्पं भवनमनुभवति तथा भवनमभवितृत्वान्नानुभवतीत्यर्थः, कस्मान्नानुभवति भवनमिति चेदुच्यते–भवनस्य द्रव्यस्यापत्तेः द्रव्यशब्दस्य कर्तृप्रत्ययान्तत्वात्, द्रवतीति द्रव्य भव्यं 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (पा० ३-३-११३)
10 कर्तरीति यत्प्रत्ययात् यदि भवति द्रव्यं स्यात्, अनिष्टं चैतदिति।

एवं तर्हि भवित्राऽप्यभवनात् खपुष्पवत् स्यादिति तुल्यमनिष्टापादनम्, यथा भवित्रा विना भवनं नास्ति तद्विशिष्टं दृष्टं तथा भवित्रापि भवनेन विना नास्ति तद्विशिष्टो दृष्टः, इत्येतच्च–

ननु भवनमविशेषं सामान्यमात्रं क्वचिदपि भवद् दृष्टम्, विशेषेण तु भवित्रा वशीकृत्य दृष्टम् सत्यमेतत्, वयमपि न ब्रूमो भवनं नास्त्येवेति, विशेषप्रधानं स्वोपसर्जनं तु दृष्टमिति।

15 (नन्विति) ननु भवनमविशेषं सामान्यमात्रं क्वचिदपि भवद् दृष्टम्, विशेषेण तु भवित्रा वशीकृतं दृष्टम् सत्यमेतत् वयमपि न ब्रूमो भवनं नास्त्येवेति, किं तर्हि? विशेषप्रधानं स्वोपसर्जनं तु दृष्टमिति न तुल्यत्वमनयोः।

क तद् दृश्यत इति चेदुच्यते–

क्रियापदवाचीह्विदेवदत्तादौ भ्रमरकम्पादिभूभ्रमविपाकादिभेदं भवनसामान्यं भेदप्रधानं
20 दृश्यते लोके विशेषेणेत्युभय नियम्यते सामान्यमुपसर्जनमेव विशेष एव प्रधानमिति, न यथा पूर्वम् इह स्वरूपं घटो विशेषो न पटादिभावः, स एव प्रधानं भावः, सामान्यं

भूयत इति भावना–घट इति। भाष्योक्ति–घटः कर्तेति भवितैव भवनमनुभवति प्रधानत्वात्, न तु भवनं भवितृ भवतु- पसर्जनत्वादिति भावः। भवितृभवनयोरित्यपि यदि भवनमनुभवेत् तर्हि खपुष्पमपि भवनमनुभवेदित्याह–तेन भवनेनेति। एतदेव व्याचष्टे–यदीति यदि भवनमपि भवनमनुभवेत् तर्हि तत्स्वमेव भवेत् द्रवतीति द्रव्यमिति कर्तृप्रत्ययान्तत्वात्।
25 भवितृत्वेऽपि सति–कस्मादिति। द्रव्यशब्दस्य कर्तृप्रत्ययान्तत्वे व्याकरणं प्रमाणयति–कृत्यल्युट इति। यथा भवनं भवतीति तद्वत् एवमभवनस्यापि भवितुर्भवनं न स्यादिति शङ्कते–एवं तर्हीति। व्याचष्टे यथा भवित्रेति, एवं भावाभावयोरुभयोरपि भावाभावाभ्यामिति पूर्वप्रस्तुतम् भवनं हि निर्विशेषं सामान्यमात्रं भवत् क्वचिदपि तु भवित्रा वशीकृतमेवेति न खपुष्पसमवायी भावः। व्याचष्टे–सत्यमेतदिति। सामान्यविशेषयोरुभयोः सामान्यविशेषतया निर्विशेषं विशिष्यते नियम्यते न तदा विशेषः विशेषो यदा विशिष्यते नियम्यते न तदा विशेषस्य प्राधान्यं स्यात्, न
30 चेदृशं सामान्यस्य प्राधान्यमित्याह–किं तर्हीति। विशेषस्यैव प्रधानत्वे दृष्टान्तमाह–क्रियापदेति। व्याची

क्रियाभवनं प्रकृत्यर्थ उपसर्जनमप्रधानम्, शिबिकावाहकयानेश्वरयानवदिति विशेषभवनमेव भावभवनमिति पर्यायनयभेदोऽयं सर्वद्रव्यार्थभवनप्रतिपक्षभूतः ।

क्रियाघटेत्यादि, क्रियायां कारक—कर्ता, घटे रूपादिः, मीढो मूषादिः, देवदत्तादौ पाण्यादिः, एते भेदा यस्य तद्भवनसामान्यं भेदप्रधान दृश्यते लोके विशेषेण—उपसर्जनीकृतमप्रधानेनेत्युभयम्, अस्मात् कारणात् विधिर्नियमश्च नियम्येते—सामान्यमुपसर्जनमेव विशेष एव प्रधानमिति विधिनियमौ नियतौ, न ५ यथा पूर्वत्र—उभयमेते व्यभिचारो वा, विधिर्विधीयते नियम्यते च, नियमो विधीयते नियम्यते चेति तुल्यकक्षौ, अनन्तरातीतनयमतवत् उभयथाऽभयं—भावोऽपि भावो भवत्यभावश्च, अभावोऽपि[अभावो]भावश्चेति, संकरदोषात्, इहेति, अस्मिन्नये तस्य घटो विशेषो न पटाद्यभावः, स एव—विशेषः प्रधानं भावः, सामान्यं क्रियाभवनं प्रकृत्यर्थं उपसर्जनमप्रधानम्, किमिव ? शिबिकावाहकयानेश्वरयानवत्—यथा शिबिकावाहकानां यानमीश्वरयानार्थत्वादप्रधानमतः शिबिकावाहका यान्तीति नोच्यन्ते तैरुह्यमान ईश्वर एव १० प्रधानत्वाद्यातीत्युच्यते तथा सामान्येन भवतापि अप्रधानेन भविता घट एव भवतीति प्राधान्यादुच्यते, तस्मान्निरूपितवस्तुस्वरूपमुपनयति—विशेषभवनमेव भावभवनमिति दार्ष्टान्तिकसर्वमित्यम्, पर्यायनयभेदोऽयम्, अस्य नयस्य पर्यायनयभेदत्वात् सर्वद्रव्यार्थभवनं प्रतिपक्षः तत्र विध्यादयो द्रव्यार्थभवनभेदा व्याख्याता दूषिताश्च 'समनन्तरानुलोमाः पूर्वविरुद्धाः निवृत्तिनिरनुशयाः' (　　) इति न्यायक्रमेण ते च द्रव्यार्थभेदाः । १५

नामस्थापनाद्रव्य[ार्थ]भवनयोरन्यान्याव्यपोर्व्याख्यानं कृत्वा दूषयिष्यति—

तत्र नामद्रव्यार्थभवनं तावत्—स्वरूपतो नमयति प्रह्वीकरोति सर्वमात्मस्वभावेनेति नाम कारणं द्रव्यं तदेव कार्यं नान्यत्, भवनात्मकत्वात्, स हि शब्दो भवनात्मकः, भवनान्यवस्थाविशेषाः, समादिवत् पुरुषस्य बालादिवत्ता, पिण्डादिरूपादिवत्ता घटस्य ।

क्रियायामिति क्रियाकारकाणां कारकस्य परिस्पन्दितेऽप्यपि विशिष्टत्वात् [illegible] कारकमेव एव प्रधानं क्रियासामान्यं २० उपसर्जनमेवेति भावः । अत एव सामान्यमुपसर्जनमेव विशेष एव तु प्रधानमिति नियम्यते न तु उभयमप्रधानं प्रधानमिति विधिनियमौ [illegible] निरूपयति—अस्मात्कारणादिति । अस्मिन्नय इति [illegible] घटो विशेषत्वेन रूपेण तथा [illegible] न विशेषत्वेन रूपेण [illegible] तत्रापि [illegible] एव प्रधानं तत्र सामान्यस्य [illegible] अत एव सामान्यमप्रधानं भविता विशेषेण [illegible] भावः । अत्र दृष्टान्तमाह शिबिकेति, [illegible] शिबिकावाहकानां [illegible] शिबिकावाहकानां [illegible] ते यान्तीति नोच्यन्ते [illegible] २५ ईश्वर एव यातीत्युच्यते तथा सामान्यं भवदपि अप्रधानत्वात् भवतीति नोच्यते किन्तु तेन भविता विशेष एव भवतीत्युच्यते प्राधान्यादिति भावः । निरूपितवस्तुस्वरूपं दार्ष्टान्तिकमर्थमित्युपनयतीत्याह—तस्मादिति । [illegible] प्राधान्येन प्रतिपत्तव्यः पर्यायनय[illegible] एव—पर्यायनयेति । एतस्य प्रतिपक्षभूतो द्रव्यार्थनयः । विध्यादयः, ते निरूपिता दूषिताश्चेत्याह—सर्वद्रव्यार्थेति । एतदभिधानं [illegible] चैतम् । नामस्थापनाद्रव्यभावरूपचतुर्विधभवनमध्ये नामस्थापनाद्रव्याणि द्रव्यार्थनयभेदरूपाणि तानि च न निरूपितानि निरूपितानि [illegible] अतस्तानि निरूपयति—तत्र ३०

१ सि क्ष. क्रियां घटेत्यादि । २ सि क्ष मना । ३ सि. क्ष [illegible] । ४ सि क्ष. °भवनं प्रतिपक्षभूतमिदा ।

(तयेति) तत्र नामद्रव्यार्थभवन तावत्—स्वरूपतो नमयति प्रह्वीकरोति सर्वमात्मतत्त्वभावेनेति नाम कारणं—करोतीति द्रव्यं—प्राग्व्याख्यातार्थं भवत एव भावव्यवनं तद्द्रव्यं कारणनामेत्युच्यते—भवनेन भवतव्यस्तिव विषयस्य कारणं प्रागुक्तपुरुषादिकारणवदेकमेव नाम–द्रव्यं, आह—करोतीति कारणमुक्तं कार्याभावात् किं क्रियते ? यत् कुर्वत् तत् कारणं स्यात्, तस्मात् कार्याभावात् कारणत्वाभावः, कारणत्वा-
5 भावात् तल्लक्षणाभावात् खपुष्पवदसदिति, उच्यते—तदेव कार्यं कारणमेव नाम कार्यं नासत्, कुतः ? भवनात्मकत्वात् स हि द्रव्यो भवनात्मकः, भवनात्मकत्वाविशेषाः, तत्प्रवितत् पुरुषस्य, वाह्यादिवाद, पिण्डादिरूपादिवाद घटस्य, तस्मात् स एव कारणं स्वात्मत्वाविशेषात्कार्यमिति ।

अनयोरिहस्य कार्यकारणभावस्य निदर्शनार्थमुदाहरणं घट घटस्य हीत्यारभ्यते—

घटस्य हि कुम्भकारचेतना कारणं, नामूर्तात्मा, ततः किं कुम्भकारशरीरं कर्तृत्वात्
10 मूर्तत्वात् मृदाधारमनस्त्वाद्घटस्य मूर्तस्य कारणं सम्भाव्येत ? यदस्तु तदस्तु कार्यं कारणं सर्वथा चैतन्यरहितस्य मूर्तद्रव्यस्य मूर्तिरहितस्यापि वा चेतनस्य कारणत्वासम्भवान्मूर्तचैतन्यात्मकः कुम्भकारः, सर्वमपि चैतन्यमेव ।

(घटस्य हीति) घटस्य हि कार्यस्य यस्मात् कुम्भकारचेतना कारणम्—कुम्भकारसमर्थशरीरसहिता, चेतनारहितस्याकारणत्वात्, आत्मा तर्हि कारणमस्तु चेतनत्वादिति चेत् तन्नामूर्तात्मा, अका-
15 रणत्वात्, ततः किं कुम्भकारशरीरं कर्तृत्वात् मूर्तत्वात् मृदाधारत्वात् घटस्य मूर्तस्य कारणं सम्भाव्येत ?—मूर्तत्वक्रियाधारमनस्त्वाद्घटस्य मूर्तत्वक्रियाधारकमेव कारणं सम्भाव्येत ?, यदस्तु तदस्तु कार्यं कारणं,

नामेति । व्याख्ये—स्वरूपत इति [illegible] नमयति तत् [illegible] कारणं द्रव्यं भवति [illegible] इत्यर्थः । [illegible] प्रागुक्तमिति [illegible] भवत एव [illegible] —प्राग्व्याख्यातार्थमिति । तत् कारणमेकमेव पुरुषादिवत् [illegible] —भवतस्येति । यदि [illegible]
20 नमयति तदा सर्वं नाम भवति, नाम चेदुच्यते तर्हि तत्कार्यं न भवेत् [illegible] कार्यनिरूपणाभावात्, तथा च किं कारणं तत् कारणं भवेत् तस्मात् कारणस्वरूपं नाम नास्ति खपुष्पवदित्याशङ्क्य—करोतीति । [illegible] तदेव सर्वं कार्यमूर्तं नाम भवति [illegible] तदेव भवनात् तत्कार्यमपीत्याह—तदेव कार्यमिति कारणमेव कार्यं भवनात्मकत्वादिति भावः । [illegible] स हीति एक एव द्रव्यो [illegible]
25 [illegible] भवति [illegible] । [illegible] वा सर्वं [illegible] —घटस्य हीति । व्याख्ये घटस्य हि कार्यस्येति [illegible] केवलं चेतना कारणं [illegible] न [illegible], चेतना विना कार्याभावात्, किन्तु कुम्भकारसमर्थशरीरसहिता चेतना कारणं [illegible] यथा च [illegible] कारणं परमाण्वादेरपि [illegible] भवति तदेव [illegible] कारणस्यापि [illegible] सर्वं [illegible] चेतनाचेतनं वा [illegible]
30 [illegible], तदेव [illegible] भावः । कारणमिति [illegible] कारणता प्रतिषिद्धा । [illegible] —अनेनामूर्तस्य मूर्ते प्रति कारणता प्रतिषिद्धा । मूर्तस्य मूर्तमेव कारणममूर्तस्य [illegible] सम्भाव्यते—कुम्भकारशरीरमिति । तदेवाह—यदस्तु तदस्त्विति ।

1 डा॰ [illegible] ।

सर्वथा चैतन्यरहितस्य मूर्तद्रव्यस्य घटसजातीयस्यापि मूर्तिरहितस्यापि वा चेतनस्यासजातीय[स्य]घटकारणत्वासम्भवात् मूर्तचैतन्यात्मकः कुम्भकारः—पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशात्मानः संहत्य कुम्भकारात्मा भवन्ति; तच्च सर्वमपि चैतन्यमेव—शब्द एव, शब्दमयत्वं चैकस्य विपरिवर्तस्वरूपं पृथिव्यादिमूर्तामूर्तभेदप्रभेदं जगत्।

अपर आह—शब्दस्वतत्त्वमाकाशगुणो वा शब्दः श्रोत्रमात्रग्राह्यस्यार्थस्य शब्दसंज्ञत्वादिति केचि- 5
दविपश्चितः, तत्रोपपत्त्यसम्भवमुच्यते शब्द एव सर्वमित्यत्रोच्यते—

कुम्भकारो ह्यात्मा तत्सन्निविष्टशब्दानुविद्धचैतन्यस्वरूपत्वाच्छब्दात्मकः, तदनुरूपास्ता शब्दानुविद्धचैतन्यप्रेरितपिण्डशिवकाद्यनुक्रमप्रवृत्तयोऽपि तदात्मिकाः, तत्प्रवृत्तित्वात्, मृत्प्रवृत्त्यात्मकघटवत्, तद्भावे तद्भावात्, तदभावे न प्रवर्तते, तन्तुवायवत्।

कुम्भकारो हीत्यादि, हिशब्दो हेत्वर्थे, कुम्भकारस्तावदात्मा, तत्सन्निविष्टशब्दानुविद्धचैत- 10
न्यस्वरूपत्वाच्छब्दात्मकः, तदनुरूपास्ताःशब्दानुविद्धचैतन्यप्रेरितपिण्डशिवकाद्यनुक्रमप्रवृत्तयः—क्रिया अपि तदात्मिकाः, तत्प्रवृत्तित्वात्, मृत्प्रवृत्त्यात्मकघटवत्, तद्भावे भावात्, वैधर्म्येण तदभावे—तदनुरूपास्ताः सन्निविष्ट[शब्दानुविद्ध]चैतन्याभावे न प्रवर्तन्ते, तन्तुवायवत्।

साम्प्रतं तदनुरूपचैतन्यात्मकत्वमस्तु, प्रवृत्तेश्चैतन्याविनाभावात् शब्दात्मकत्वं तु साध्यमित्यत्रो-
च्यते, किमत्र साध्यम्? सिद्धमेवैतत्— 15

भावार्थमाह—सर्वथेति मूर्तत्वेन घटसजातीयस्यापि कुम्भकारशरीरमात्रस्य सजातीयस्य चेतनमात्रस्य घटकारणत्वासम्भवात् मूर्तचैतन्यात्मकः कुम्भकारः कारणम्, स च पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशात्मक इति भावः। पृथिवीति अनेन वस्तुमात्रं प्रदर्शितं [illegible]। तच्च सर्वमपीति, पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशस्वरूपं सर्वमपीत्यर्थः। [illegible] [illegible] इति भावः। भावार्थमाह—शब्देति। ननु सर्वं जगत् शब्दात्मकमित्ययुक्तम्, श्रोत्रे-
न्द्रियस्य [illegible] श्रोत्रेन्द्रियेण गृह्यते स एव शब्दः कथ्यते न सर्वं 20
[illegible] —कुम्भकारो हीति। [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
कुम्भकारस्तावदिति [illegible] 25
[illegible] एव कुम्भकार इति भावः। [illegible]
[illegible]
[illegible]—तदनुरूपेति। [illegible] इति। [illegible]
[illegible]—साध्यमिति। [illegible]
[illegible] 30

---

१ सि क. डे का. [illegible] । २ सि. ×× । ३ सि. ×× ।

न हि काचिदपि चेतना अशब्दाऽस्ति, अनादिकालप्रवृत्तशब्दव्यवहाराभ्यासवासित- त्वाद्विज्ञानस्य, चैतन्यमेव हि पश्यन्त्यपरस्या मध्यमावैखर्योरवस्थयोरुत्थाने कारणं नामे- त्युच्यते, कारणात्मकत्वात् कार्याणाम्, यथोक्तं 'वैखर्या मध्यमायाश्च पश्यन्त्याश्चैतद- द्भुतम्' (वाक्य० का० १ श्लो० १४२) इत्यादि।

5 (न हीति) न हि काचिदपि चेतना अशब्दाऽस्ति, अनादिकालप्रवृत्तशब्दव्यवहाराभ्यासवासि- तत्वात् विज्ञानस्य, चैतन्यमेव हि पश्यन्त्यपरस्यान मध्यमावैखर्योरवस्थयोरुत्थाने कारणं नामेत्युच्यते, कारणात्मकत्वात् कार्याणाम् यथोक्तं 'वैखर्या मध्यमायाश्च पश्यन्त्याश्चैतदद्भुतम्' ।' (वाक्य० का० १ श्लो० १४१) इत्यादि।

अत्र च शब्दव्यवहारानभिज्ञेष्वव्यक्तचेतनेषु विज्ञानोत्थापितप्रवृत्तिसम्भवे व्यभिचारशङ्कायां 10 चेदमुच्यते—

येऽप्यव्यक्तचेतना जङ्गमाः स्थावराश्च तेऽपि शब्दाभ्यासवासनाजनितान्तर्निविष्टशब्दा- नुरूपचैतन्याः, हिताहितप्रवृत्तिव्यावृत्तिवृत्तत्वात्, कुम्भकारवत्।

येऽप्यव्यक्तचेतना इत्यादि, कृमिपिपीलिकादीनां जङ्गमानां वनस्पतित्रपुसीकर्णिकारादीनां स्थावराणां च शब्दाभ्यासवासनाजनितान्तर्निविष्टशब्दानुरूपचैतन्यास्तित्वं प्रतिज्ञायते, हिताहितप्रवृत्तिव्या- 15 वृत्तिवृत्तत्वात्, कुम्भकारवत्—हिताहितयोः प्रवृत्तिव्यावृत्ती निमित्तसप्तमी सम्बन्धषष्ठी वा, हिताहितप्र-

---

नादित चैतन्यस्य शब्दात्मकत्वादिशब्दमयेनोपदर्शयति—न हीति। व्याचष्टे—न हीति अत्रैव शब्दानुगमं विना ज्ञानं नास्ति [illegible] ज्ञानस्य सर्वं शब्दाकारानुविद्धम्, ज्ञानस्य च [illegible] तन्मयत्वे [illegible] न हि [illegible] चेतना [illegible] 20 [illegible] मध्यमावैखर्योः कार्यं [illegible] कार्याणां कारणात्मकत्वात् [illegible]—चैतन्यमेव हीति [illegible] [illegible] वैखर्या [illegible] 25 [illegible] ननु [illegible] व्यभिचारमाशङ्कते—व्याभ्यस्तमिति। व्याचष्टे—येऽपीति। व्याचष्टे—कृमीति। [illegible] एवं हि [illegible] 30 [illegible] हेतुं दर्शयति—हिताहितेति। हिताहितेति [illegible] हेत्वर्थमाह—निमित्तेति। [illegible]

१ सि क्ष. डे. [illegible]। २ सि. क्ष. ज. [illegible]।

चिन्त्याद्युत्पत्त्योर्युक्तत्वात्, इत्यमूर्त्तात्मना तृतीया वा हिताहितप्राप्तिपरिहारचिन्त्याद्यवस्था युक्तत्वात् तत्सम्भवात् नामो- पसर्गेण हितप्राप्तिप्रयुक्तत्वे गर्भोत्पत्तिमयादूर्ध्वं गमनमहितस्याप्राप्तिरुक्तत्वादेवेति सिद्धो हेतुर्वर्तनसत्त्वेऽपि, कुम्भादीनामुपादानसम्भवान्वितपलायितगत्यागतादिक्रिया मयापविनाभाविन्यः सिद्धा एवातो हिताहितप्राप्ति- चिन्त्याद्यविद्धत्वात् विद्यते शब्दानुविद्धचैतन्याविनाभाविनी यथा कुम्भकारे, तथा चेष्टमयेषु साध्यते, कुम्भ- कारादिषु तु बाह्यमेषु व्यक्तमेव पाणिप्रस्फोटनादिक्रियालिङ्गम्, तेन विज्ञानमविनाभावित्वात् सिद्धमेव, 5 शब्दानुविद्धत्वं तु साध्यम् इति ।

नैतत् स्वामिमतोपपत्तिमात्रमेव, किं तर्हि ?–

भगवदर्हद्वाक्यादपि तथोपश्रूयते–'सव्वजीवाण पि य णं अक्खरस्स अणंतभागो निच्चुग्घा- डिओ' (नंदी० सू० ५१) इत्यादि,

(भगवदिति) भगवद्वाक्यादपि तथोपश्रूयते–'सव्वजीवाणं पि' (नंदी० सू० ५१) इत्यादि, अक्ष- 10 रापक्षरश्रुतादिभेदेन श्रुतज्ञानप्ररूपणायामेकेन्द्रियादिस्वामिकमुक्तं सूत्रे तथा भाष्येऽपि 'त पि जति आवरिज्जेज्ज, तेण जीवो अजीवत्तं पावे, सुट्ठु वि मेहसमुदये होइ पहा चंदसूराणं' (   )

अतो यथैव कुम्भकारकरणशब्दचेतनादेश्चिन्त्याद्युपचारतत्त्वाभ्यासनसमुपहितरूपा घटता मात्मनः साक्षाद्भवति तथा तथा तत्प्रभवमेव कुम्भकारमनुष्यशरीरं मृदादि च, शब्दो- पयोगसम्बन्धात् योगचक्रादिसंवादनादेः, रूपादिमदर्थविरचनात्मकत्वात् कुम्भकारकार्य- 15 वत्, यथा हि घटपिठरादिकुण्डादिकार्यं तेन तेन मृन्मर्दनादिप्रकारेणान्तःसन्निविष्टशब्दा- नुविद्धकुम्भकारप्रवृत्त्या निर्वर्तितत्वात् तत्प्रभवं तदात्मकं रूपादिमदर्थविरचनात्मकत्वात् तथा कुम्भकारशरीरमृदाद्यपि ।

(अतो यथैवेत्यादि) उपचारोपसर्जनरूपेण तत्सम्बन्धे यावत्साक्षाद्भवति तथा तथेति, कुम्भ- कारः शब्दानुविद्धचैतन्यात्मकः तत्क्रियापि तदात्मिका विचित्रा पिण्डशिवकाद्यर्थपरिस्पन्दभेदा शब्दचेतनैव, 20 तथा वैचित्र्येण प्रवृत्तेस्तारतम्येनोत्तरोत्तरोत्कर्षपरम्परयाऽभ्यासनं, तेन समुपहितं रूपमस्या घटतायाः सा

चार–इत्यमूर्तेति   [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। पक्षे हेतुरिति दर्शयति–तत्सम्भवादीति । तत्सम्भ- [illegible] [illegible] [illegible] शब्दानुविद्धचैतन्याविनाभाविन्यः [illegible] [illegible] शब्दानुविद्धचैतन्य- [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] साध्यं स्पष्टयति–श्रुतेति । न केवलं [illegible] साध्यते किन्तु [illegible] साध्यं स्पष्टयति–भगवदिति । भाष्येऽपि–अक्खरेति । प्रोक्तमुपमाने [illegible] कुम्भकारवदिति 25 [illegible] [illegible] दर्शयति–अतो यथैवेति । तदेव व्याचष्टे–कुम्भकार इति शब्दानुविद्धचैतन्यात्मकस्य कुम्भकारस्य क्रियापि [illegible] [illegible] कुम्भकारप्रवृत्तिसमासाद [illegible] [illegible] [illegible] विचित्रकम्, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । वैचित्र्येण प्रवृत्तेरिति [illegible] [illegible]

1 डा. भगवदर्हद्वा । 2 सि अवेतो ।

कुम्भकारकरणस्वरूपेणानन्यैव पिण्डशिवकादिस्वरूपापन्ना[त]नुरुदितरूपा घटता सा मायाकारो भवति यथा तथा—तेन तेन प्रकारेण पिण्डशिवकादि[ना]रूपादिगुणभाविना भवति दृष्टान्तः, दार्ष्टान्तिकार्थोऽधुना—तथा तत्त्वमसेय—शरदग्धननामभवमेव कुम्भकारमनुष्यशरीरं मृदादि—मृदिव मातापितृसम्बन्धशुक्रशोणितादि-बीजाद्यतिपक्वशरीरं आदिमदप्यन्तःसंयोगानुबन्धात्तिर्यग्शरीरं देवशरीरं नारकशरीरं, तद्भवति-¹कर्मोपयोगत्वादि,—अत्रात्मकः कायोगः कुम्भकारं व्यवस्थापयत् तदनन्यत्वात्, 'कायवाङ्मनःकर्म योगः [तत्त्वा० अ० ६ सू० १] शुभोऽशुभो वा, स आस्रवः [तत्त्वा० अ० ६ सू० २] 'पुण्यपापयोः पञ्चेन्द्रियादिजाति नाम्नः तिर्यग्भेदस्य [मनुष्यस्य] योगवक्रताविसंवादनम्, [तत्त्वा० अ० ६ सू० २१] तद्विपरीत योगावक्रत्वमविसंवादनं शुभस्य मनुष्यदेवपञ्चेन्द्रियजातिनाम्नः, आदिमदपि [योगवक्रत्व]विसंवादनमदृष्टात् आदेरिति पञ्चमीनिर्देशाद्धेतोरित्यर्थः, कुम्भकारशरीरमृदादि तथा तथा तत्त्वमसेयेति वर्तते, तदिदं भक्तिपयुक्त्या न पुनर्वेधुना तत्त्वानुविद्धचैतन्यात्मकत्वमिति चेत्तर्हि ब्रूमः—रूपादिमदर्थविरचनात्मकत्वात् रूपरसगन्धस्पर्शशब्दसंस्थानादयो रूपादयः, ते यस्य सन्ति सोऽर्थः रूपादिमदर्थः, तस्य विरचना—परस्परसम्बन्धानुकूल्येन घटना [मा]त्रात्मा यस्य स्वरूपं मनुष्यतिर्यग्योगाद्यात्मकस्य कुम्भकारशरीरस्याकारेणेति पार्थिवेन सम्पाद्यते कुम्भकारकार्यमिति दृष्टान्तः यथाहि घटपिठरादि कुम्भकर्म तेन तेन सम्यग्वर्णनादिप्रकारेणान्तःसमभिविष्टत्वानुविद्धकुम्भकारप्रवृत्त्या निर्वर्तितत्वात् तत्त्वमयं घटादि—कुम्भकारप्रवृत्त्यात्मकं रूपादिमदर्थविरचनात्मकत्वात् तथा कुम्भकारशरीरमृदाद्यप्यन्तःसमभिविष्टत्वानुविद्धचैतन्यप्रवृत्त्यात्मकमिति ।

रसस्य आरोपितत्वमेवाभिप्रेतमिति वाक्यस्य तात्पर्यमित्यभिप्रायेण इत्थमाह तथा च विशिष्टवाक्यस्य भावप्रदर्शनमिति घटितमित्यभिप्रायोऽत्र इति भावः । एवं दृष्टान्तार्थं व्याख्याय दार्ष्टान्तिकार्थमाह—तथा तत्त्वमसेयेति सम्बन्धः कुम्भकारमनुष्यशरीरं पृथिव्यादिनिर्मितशरीरं देवशरीरं नारकशरीरमेव भावः । किं दर्शयति कर्मोपयोगेति मनुष्यतिर्यग्-नारकाणां कर्मणां भवभवप्रवृत्तानन्तकर्मप्रायित्वात् । कायवागिति वीर्यान्तरायक्षयोपशमजन्यपर्यायविशेषः स्यात् तत्कायो योगः, कायादयोगो रुधिरादि पञ्चविधशरीरनिवृत्तिनामा च, काय शरीरं पुद्गलस्कन्धरचित आत्मना उपादत्तः तद्योगः जीवस्य वीर्यपरिणामः काययोगः भाषाभिनिर्वृत्तिसमर्थभाषापर्याप्तिकर्मोदयजनितः वाग्योगः एवमन्यत्रापि मनोयोगः शरीरनिर्वृत्तिसमर्था पर्याप्तिः मनोयोग्यपुद्गलसमर्थः मनस्ता यान्ति, तस्य मनःपर्याप्तियुक्तस्य मनोयोगः एते योगाः शुभाशुभभेदेन द्विविधाः एष त्रिविधोऽपि योगः पुण्यपापास्रवकारणं भवति तदेवेविधा-निमित्तस्य विपरीतत्वेऽशुभस्य पुण्यस्य शुभो योग आस्रवः पापस्य अशुभो योग आस्रव इति भावः । पुण्यपापास्रवे निर्वादिप्रतिपत्तिमाह—योगवक्रतेति अथवा योगवक्रतेति कौटिल्यमविसंवादनं विसंवादनमन्यथाप्रवर्तनं निन्दापरममशुभस्य नाम्नः इत्यर्थः । शुभनाम्नः आस्रवमाह—तद्विपरीतमिति । दार्ष्टान्तिकमाह—तत्त्वानुविद्धचैतन्यात्मकत्वं कुम्भकारशरीरादेरभिप्रायानुभावेन तदाह—रूपादिमदिति । किं व्याचष्टे—रूपरसेति । दार्ष्टान्तं भवति—यथा हीति स्पष्टम् । घटः घटाकारो भवतीत्युक्तं तदुक्तं भवत्येवमेवेति ज्ञानावरण-

---

१ लि ××। २ लि ॰ ॰ ॰ त्मकं ।

अत्राह—भवतु एव घटादिवद् बहिर्निमित्तादस्ते घटादिभिर्निर्वृत्तैः कथमिदमवधार्यते नाम्ना साक्षाद्भवति न घटादिभ्य इत्यत्रोच्यते—

नाम्न एव च प्रभावात् तदीरितप्रयत्नपरिस्पन्दजनितनिष्पत्तिवस्तुनो वस्तुत्वं लभ्यते न बहिर्निमित्तापेक्षम्, तत्प्रवृत्तीनामपि स्थाने स्थाने शब्दचेतननियोजितानामात्मलाभाच्च तदात्मत्वम्, इतरथा स्वरूपप्रवृत्तिरेव दुर्लभा, कुतो वस्तुत्वम्? तस्मात् सर्वकारकसान्निध्येऽपि कर्तुरौदासीन्ये तदभावे वा क्रियायाः कार्यस्य चाभावाच्छब्दप्रभावप्रभवं सकलं जगत्, तथा हि स्कन्दरुद्रेन्द्राः स्कन्दनरोदनेन्दननिमित्तानुपपत्तावपि जीवस्याजीवस्य वा निमित्तनिरपेक्षाः संज्ञाः क्रियन्ते।

नाम्न एव चेत्यादि, दण्डादीनां सतामप्यभिमतकरत्वाच्छब्दचेतन्यस्यैव प्रभावात् तदीरितप्रयत्नपरिस्पन्दजनितनिष्पत्तिपटाख्यस्य वस्तुनः तद्वस्तुत्वं पटत्वं नाम्न एव महिम्ना लभ्यते, न बहिर्निमित्तापेक्षम्, तत्प्रवृत्तीनामपि स्थाने स्थाने शब्दचेतननियोजितानामात्मलाभाच्च तदात्मत्वम्, इतरथा—तदात्मत्वाभावे स्वरूपप्रवृत्तिरेव दुर्लभा, कुतो पटस्य पटत्वं वस्तुत्वम्? तस्मात् सर्वकारकसान्निध्येऽपि कर्तुरौदासीन्ये तदभावे वा क्रियायाः कार्यस्य चाभावः पटोत्पत्त्यभावादेः अतः शब्दप्रभावप्रभवं सकलं जगदिति, तथा हीत्यादिना निरूपयति, दिक्षूक्तो निदर्शने—एतच्च कृत्वा स्कन्दरुद्रेन्द्राः—स्कन्दिर् शोषणे, रुदिर् अश्रुविमोचने, इदि परमैश्वर्ये इति स्कन्दनेन निमित्तेन स्कन्दः, रोदनेन रुद्रः, इन्दनेनेन्द्र इत्येतेषां निमित्ताना मनुपपत्तावपि गोपालपशुपालकादेर्जीवस्याजीवस्य वा काष्ठकुड्यपाषाणादेर्निमित्तनिरपेक्षा[ः]संज्ञा[ः]क्रियन्ते[1] स्कन्दो रुद्र इन्द्र इति, गोपालादीनामेव तैस्तैः धर्मैः धर्मोत्पत्त्याऽऽरोपवशाच्चोच्यते।

स्कन्दत भवतीति यदो रोदितीति रुद्रः इन्दतीति इन्द्र इति दैवतविशेषात्तन्निमित्तभूतार्थमात्रः सम्बन्धवशात् समयान्तरप्रसिद्धाः तत्सु[illegible]तरोपचारो भविष्यतीत्येवमाशुक्तम्—

सर्वमभिव्यक्ते—अत्राहेति। शब्दचैतन्यव्यतिरिक्तमात्मदर्शनेऽपि [illegible] एव [illegible] [illegible] मात्र एव चेति। [illegible]—दण्डादीनामिति [illegible] तदात्मत्वात्, यदि तेषां [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]—तत्प्रवृत्तीनामपीति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]—तेषामतदात्मत्व इति। अथ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]—तथा हीति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]—एतच्च कृत्वेति। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]—स्कन्दतमिति। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

1 सि. ध. का. भवापिर्मि । 2 सि. तज्जार्थे । 3 सि. ध. पे। 4 सि. ध. तत्सम्बन्धाद्रूपचारात्। का. सम्बन्धारोपणात्।

प्रत्यक्षत्वात् गोपालादय एव तद्भूता मुख्यया वृत्त्योच्यन्ते, ते तु भवत्कल्पितैकार्थाः समयान्तरप्रसिद्धसम्बन्धपरिकल्पनागम्या न सर्वलोकप्रसिद्धशब्दाभिधेयाः, तस्मात् एव तेषु प्रत्यक्षाः, येऽपि च ते स्कन्दादयस्तेष्वेकस्मिन्नितरयोरपि संज्ञयोः प्रवृत्तिनिमित्तसद्भावात् त्रयोऽपि परस्परसंज्ञानिर्देश्याः सङ्कीर्णाः स्युः, अन्यतमनिमित्तमात्रतत्त्वयाऽप्रभूतया संज्ञया 5 विवक्षितैकार्थव्यवहरणात्तु अन्तर्निविष्टशब्दानुविद्धचैतन्यनिमित्तः संज्ञाव्यवहारोऽभ्युपगतो न बहिर्निमित्तप्रत्यक्षम् ।

प्रत्यक्षत्वादित्यादि यावत् एव तेषु प्रत्यक्षाः, ते भवत्कल्पितैकार्थाः समयान्तरप्रसिद्धसम्बन्धपरिकल्पनागम्या न सर्वलोकप्रसिद्धशब्दाभिधेयाः यथा गोपालादयः प्रत्यक्षाः सर्वलोकप्रसिद्धशब्दाभिधेया इति, तेषां सत्त्वं तत्सम्बन्धाख्यकल्पनाप्रत्यक्षम् अन्यथारम्भकेभ्यः कारणेभ्यः तद्भूताः—स्कन्दादिशब्दभूताः, 10 प्रत्यक्षाश्च गोपालादयो मुख्यया च वृत्त्योच्यन्ते तस्मात् एव—ते गोपालादय एव स्कन्दादयो न समयान्तरपरिकल्पिताः सन्तीति, तस्मात्सम्बन्धाभिधानमात्रेण शब्दस्याभिधेयत्वं न निमित्तान्तरात्, अभ्युपेत्यापि समयान्तरपरिकल्पितानां स्कन्दादीनामस्तित्वं निमित्तमिदमभिधानमात्रेणोच्यते—येऽपि च ते इत्यादि स्कन्दोऽपि येनैनेन्धने [ततः] स रुद्र इन्द्रो वा किं न भवति ? तथा रुद्रेऽपि स्कन्दनेन्धने, ततः स इतर इतरश्च किं न भवति ? एकस्मिन्नितरयोरपि संज्ञयोः प्रवृत्तेर्निमित्तसत्त्वेन तस्मात् त्रयोऽपि परस्परसंज्ञानिर्देश्याः 15 सङ्कीर्णाः स्युः अथ मा भूदेष दोष इत्यन्यतमदेव निमित्तमेकं तत्त्वमिष्यतेऽसङ्कीर्णसंज्ञाव्यवहारार्थं स्कन्द एव न रुद्रो नेन्द्र इतीष्टार्थविवक्षया, एवं तर्ह्यन्यतमनिमित्तमात्रतत्त्वयाऽप्रभूतया संज्ञया विवक्षितैका-

---

समयान्तरप्रसिद्धसम्बन्धपरिकल्पनागम्या[illegible] ... स्कन्दादिशब्दभूता [illegible] प्रत्यक्षत्वादिति । व्याख्या—न हि शास्त्रान्तरेषु स्कन्दादिशब्दाभिधेया परिकल्प्यन्ते सन्ति [illegible] इति, न तु सर्वलोकप्रसि- द्धशब्दाभिधेया गोपालादिवत् सर्वलोकप्रसिद्धशब्दाभिधेयत्वं भवत्परिकल्पितानाम्, तस्मात् सर्वलोकप्रसिद्धशब्दाभिधे- 20 यत्वाभावात् प्रत्यक्षानुपपत्तेः गोपालादय एव स्कन्दादिशब्दभूता मुख्यया वृत्त्योच्यन्ते ते तैः शब्दैरिति भावः । स्कन्दादीनां सत्त्वं [illegible]—तेषां सत्त्वमिति, एतत् तु भवत्परिकल्पितः न सर्वलोक- प्रसिद्धशब्दाभिधेया [illegible] कारणेभ्यो न तद्भूता न वा स्कन्दादिशब्दैर्मुख्यया वृत्त्योच्यन्ते न सम्भवति सम्भवति—न सम्भवेति । [illegible] निमित्तान्तराभावे [illegible] अभ्युपेत्यापीति । 25 [illegible]—स्कन्दोऽपीति येन[illegible] स्कन्देऽपि सद्भावात् त [illegible] भाव । हेतुमाह—एकस्मिन्निति । व्याचष्टे—त्रयोऽपीति स्कन्दशब्दवाच्योऽपि [illegible] निर्देश्या [illegible] भाव । अथ स्कन्दादौ [illegible] सङ्कीर्णोऽपि स्कन्दस्यैव [illegible] [illegible] सङ्कीर्णसंज्ञाव्यवहारार्थमभ्युपगम्यत [illegible] तदाह—अथ मा भूदिति । एवं तर्हीति, [illegible] 30 [illegible] स्कन्दसंज्ञाव्यवहारे [illegible] भाव । [illegible]

1 सि क. येनैनं च क्रोध । 2 सि क डा. ते इतरश्च । 3 डा. संकमत्स्युः ।

र्वव्यवहरणादन्यनिर्विशिष्टशब्दानुविद्धचैतन्यनिमित्तः संज्ञाव्यवहारोऽभ्युपगतो [न] बहिर्निमित्त प्रत्ययमिति दोषः, मुख्यादिमिव्यसंपरिमाणेऽसागेव विशेषमपि ।

किञ्चान्यत्–

निमित्तप्रत्ययेन संज्ञाप्रवृत्तेश्च यावत् सम्भवं संज्ञासन्निवेशे सर्वव्यपदेशभाक्त्वात् भाव-कार्ययोऽपि ते प्राप्ताः, तथा च यावत् किञ्चित् भवननिमित्तमस्ति तस्य सर्वस्येन्द्रस्कन्दादिरर्थो, [5] वाचिनश्च पर्यायशब्दा एव, घटकुटशब्दवत्, एवं तावत्सर्वसर्वत्वमविशेषात् ।

निमित्तप्रत्ययेनेत्यादि, यदि स्पन्दनादिनिमित्तप्रत्ययेन संज्ञाप्रवृत्तिस्ततो यावत्सम्भव भाव-निमित्तानि भवनकरणशयनभाषणचङ्क्रमणवर्तनपरिणमनादीनि सम्भवन्ति तावद्भिर्निमित्तैः संज्ञासन्निवेशो ऽस्ति येनाद्युद्रो भवभाग्यो भावकः करणात् कारक इत्यादि सर्वव्यपदेशभाक्त्वात् भावकार्ययोऽपि ते प्राप्ताः तत्र–तथा च यावदित्यादि, यत्परिमाणमस्य–यावत्, यावदेव किञ्चिद्भवननिमित्तमस्ति सर्वमित्यर्थः, तस्य [10] सर्वस्य घटपटादेरिन्द्रस्कन्दादिरर्थः, सर्वभावैर्योनामन्वर्थत्वात् पर्यायः, तद्वाचिनश्च पर्यायशब्दा एव किमिव ? घटकुटशब्दवत्–सर्व एव सर्वः–घटः स्कन्दः, पटः स्कन्दः, वेदोऽपि स्कन्दः, एवं इन्द्रादयश्च, स्कन्दोऽपि घटः पट इत्यादि प्राप्तम्, एवं तावत् सर्वभावैर्नामन्वर्थत्वात् सर्वसर्वत्वमविशेषात् ।

किञ्चान्यत्–

विशेषतोऽपि सम्भवघटनादिस्कन्दनादित्वाच्च सर्वसर्वत्वम्, कतमद्द्रव्यं कतमेन निमि- [15] त्तेन नाभिधीयते ?,

(विशेषतोऽपीति) विशेषतोऽपि सम्भवघटनादिस्कन्दनादित्वाच्च सर्वसर्वत्वम्, चेष्टाचेटि त्वादभिसम्बन्धनमिसम्भिपूर्वकपरिसमाप्यर्थत्वात्–परिणामार्थत्वात् सर्वेषां ज्ञानगत्यर्थानां स्कन्दनशोषणविसर णोपनेभ्यगत्यम्बनापर्थानां यावतां यस्मिन्नर्थे सम्भवः तत्र तत्र तदर्थत्वे सर्वसर्वत्वं, यस्मात्स्तु

मुख्यादित्विति । यदि संज्ञाव्यवहारे बहिर्निमित्तापेक्षः स्यात्तर्हि निमित्तानां बहूनां सम्भवात् प्रतिनिमित्तं संज्ञासन्निवेशे भवितव्यम् [20] सर्वसंज्ञाव्यवसेयत्वं स्यादिति दोषान्तरमाह–निमित्तप्रत्ययेनेति । व्याचष्टे–यदीति यावन्निमित्तं नामविशब्दाः तैरर्थ-सम्बन्धोऽभिधेयस्य व्यवहारे यदि स्यादित्यर्थः । एकस्मिन् वस्तुनि नानानिमित्तानि दर्शयति भवनेति भावकत्वनिमित्तं भवनं करणत्वनिमित्तं करणं शयनत्वनिमित्तं शयनं भाषकत्वनिमित्तं भाषणं चङ्क्रमणत्वनिमित्तं चङ्क्रमणं वर्तनत्वनिमित्तं वर्तनं परिणामकत्वनिमित्तं परिणमनमित्येतानि निमित्तानि भवनवर्तिव्यादौ प्रत्येकं सम्भवन्तीति तत्तच्छब्दैरपि ते व्यपदिश्येरन्निति भावः । ततश्च को दोष इत्यत्राह–तथा चेति यत्किञ्चिद्भवनपदार्थस्येन्द्रस्कन्दादिरर्थः पर्यायः इन्द्रादिवाचकस्य संज्ञात्, [20] तद्वाचकशब्दानां पर्यायशब्दा भवेयुः एवञ्च घटः इन्द्रस्कन्दादिनिमित्तविशब्दवाच्यविषय स्यादेवं पदार्थमेऽपीति सर्वं सर्ववाच्यत्वमिति सर्वसर्वत्वं प्रसज्यत इति भावः । भवननिमित्तमस्तीति यावन्निमित्तं सम्भवति । सर्वभावनामां भवितव्यं अनुगतार्थत्वात् पर्यायमित्याह–सर्वेति । इन्द्रस्कन्दनभवनादेर्भावानामिन्द्रस्कन्दभवनादिशब्दा पर्यायाः एवेत्याह–तद्वाचिनश्चेति । व्याचष्टे–सर्व एवेति । एवमविशेषत्वेनोपचयं प्रदर्श्य विशेषतोऽपि तदापादयति–विशेषतोऽपीति ।

१ क्ष सर्वभावैर्योनामन्वर्थत्वात् । २ सि क्ष डे. सर्वभावानुगतार्थत्वात् । ३ सि क्ष डे. सम्भवन्ति च ।

मेव्यन्तां प्रथमस्याभासमात्रेणार्थत्वाच गतिनिवृत्तिपर्यायत्वं क्षेपधातुमात्रं वस्त्वर्थोनिवृत्तेः कथमन्य-कर्मेन निमित्तेन नाभिधीयते ? ततः सर्वसर्वत्वम् ।

आत्ममतमेवं तर्हि मुख्यप्रतिमत्सम्पादनद्वारेण त्वयैव सर्वस्य बहिर्निमित्तापेक्षस्य समर्थितम्, त्वत्पक्षेऽपि च सर्वसर्वाभिधानप्रसङ्गो दुर्निवार इत्येतदाशङ्क्याह एव–

एवमपि तु स्थिते सर्वसर्वाभिधानलक्षणाव्यवस्थाव्यावर्तनार्थं बहिर्निमित्तनिरपेक्ष-संज्ञामात्रसन्निवेशिनियतार्थाभिधायित्वम्यादित्वमभ्युपगन्तव्यम्, एवं हि सङ्केतमात्रतोऽन्य-व्यार्थसम्बन्धस्य मुख्यार्थाः सर्वविषमाणा इत्येतदप्रसिद्धम्, नियतनिरपेक्षत्वात् सङ्केतस्य, स्वोपयोगप्रतिपादनसमर्थत्वाच शब्दानाम्, डित्थादिवत्, अत एवेदमप्यभियुक्तानां स्मरण-मुपपन्नं 'अनेकार्था धातवः' इति इत्यवतामिति ।

एवमपि तु स्थित इत्यादि यावत् त्वम्यादित्वमभ्युपगन्तव्यमिति, अप्रतिविपादयिषितार्थ-प्रतिपादनार्थत्वाच्छब्दप्रयोगस्य प्रयत्नेऽपि सर्वसर्वत्वे सर्वसर्वाभिधानलक्षणाव्यवस्था प्राप्तैव स्य मा भूदिति तद्व्यावर्तनार्थं त्वम्यादिशब्दाः कस्मिंश्चिदर्थे बहिर्निमित्तनिरपेक्षाः संज्ञामात्रत्वेन सन्निवेशिताः सन्तो नियमेन तमेवार्थमभिदधतीति प्राप्तम्, इतरथा सर्वसर्वाभिधानाव्यवस्थाऽवश्यम्भाविनी, तस्मात् संज्ञा-सन्निवेशात् न मे कश्चिद्दोष इति तथापि पामात्मनेवत् समानत्वोपपत्ताविति, एवं हीत्यादि, अस्य व्याख्या व्याप्तिप्रदर्शनम्, एवम् कृत्वा सङ्केतमात्रतोऽन्यार्थसम्बन्धस्य मुख्यार्थाः सर्वविषमाणा इत्येतदप्र-सिद्धम्–घटः कुटः कुम्भः, क्षीरं पयः पाथि दुग्धम्, अभिनवपुरः किन्तु मङ्गल इत्यादीनाञ्च सङ्केतवशात् मिथिस्तिथैकार्थवाचित्वं सिद्धम् नियतनिरपेक्षत्वात् सङ्केतस्य, स्वोपयोगप्रतिपादनसमर्थत्वाच तेषां तेषां

ननु मां प्रति दोषं प्रतिसर्वनिपुणा भवतापि सर्वाभिधेयानां बहिर्निमित्तापेक्षत्वं समर्थितमेव एवं समर्थिते भवतोऽपि सर्वसर्वाभि-धानप्रसङ्गो दुर्वार इत्याशङ्क्य व्याप्तमतमिति । यद्यपि बहिर्निमित्ताभावेऽभिधानप्रवृत्तिरिष्टा मुख्यस्यैव, न शैवमनुपपन्नं व्यवस्थापेन किन्तु शब्दप्रमाणप्रमाणाभिधानपरिहार्यते इत्याशङ्क्योत्तरमाह–एवमपीति । यत्र हि परस्य सामर्थ्यविशेष-प्रतिपादनिर्नु व्याप्त्या नोऽनुपपन्नभिधानादि च न सम्प्रत्ययो यदि बहिर्निमित्तसापेक्षोऽर्थं प्रतिपादयेत् तर्हि सर्वसर्वत्वप्रस-ङ्गेऽवधीयता सर्वसर्वाभिधानलक्षणाऽव्यवस्था स्यादिति तद्व्यावर्तनाय नियतार्थाभिधायित्वं त्वम्यादीनामनुमेयम्, तत्र बहिर्निमित्तापेक्ष-व्यवहारमात्रेण शब्दैकप्रवृत्त्येन व्याप्ते सतीति । सम्प्रत्यये नियतार्थप्रतिपादनसामर्थ्यमनुसन्धेय दोषमाशङ्क्याह–इतरथेति । अन्यथा बहिर्निमित्तमपेक्ष्यैवाभिधाने संज्ञामात्रतया समनुपपन्नो मे न कश्चिद्दोष इत्याशङ्क्याह–तथापीति । यद्येवं सङ्केतमात्रेण शब्दानामर्थेषु प्रवृत्तिः निमित्तविशेषमनपेक्ष्यापि सङ्केतेन प्रवर्तनात् मुख्यार्थाभावप्रसङ्गेनेति अतोऽनुपपन्नमिदं व्यापकमाह–अस्य व्याप्यस्येति । नानात्वेऽप्येकस्यैव पदार्थस्याभिधानमभिधायकं घटः कुट इति । अन्यो-अर्थान्तरमाह–क्षीरं पय इति । अभिधानान्तरमाह–अभिनवपुर इति । अन्ये हि यथाऽभिधानमिदं तत्तु सङ्केतादेव प्रतिपादयन्ति, सङ्केतस्तु बहिर्निमित्तनिरपेक्षः नियत इति नियतनिरपेक्षत्वात् सङ्केतमात्रत एव तदर्थप्रतिपादकत्वमेषां प्रतिपाद-यितुं यत्न इत्याह नियतनिरपेक्षत्वादिति तत्सम्बन्धप्रतिपादने सङ्केतादिरूपार्थावबोधकत्वं नियतत्वादित्यर्थः । सङ्केतस्य

१ छ डे डा. यत्नुनी । २ डा. सर्वसर्वत्वे सर्वा ।

ख्यानाम्, हिंस्यादिवत्, इदमप्यभिमुखनामैव पद करणमुपपन्नम्—नान्यथा, यथा 'अनेकार्था धातवः' इति, गतार्थं यावद् दृश्यतामिति ।

चेतनाचेतनभेदस्यास्य जगतो भावकं नाम, तस्मादेव घटो भवति, घटस्य द्रव्यं कारणम्, घटं भावयति नाम, घटस्य ततो भवनात्, यद्यतो भवति तत्तस्य कारणं दृष्टम्, यथा मृत्, अनया यथा घटस्तथा नाम्ना, घटक्रियात्मकत्वं वा भावकत्वम्, तस्माद् घटं भावयति नाम, रूपाद्युपयोगभवनं वाऽन्तर्निविष्टशब्दानुषक्तम्, रूपणाद्रूपम्, रस्यत इति रसः घ्रायत इति गन्धः श्रोत्रग्रहणः शब्द इति लक्षणात् रूपादिरपि शब्दो भवति, तस्मान्नामद्रव्यस्यानुपसर्जनतैव ।

चेतनाचेतनेत्यादि, अनेन प्रकारेण यदुक्तं नाम तच्चेतनाचेतनभेदस्य कुम्भकारघटादेः पृथिव्यादिसमुत्पन्ननारकतिर्यक्सिद्धपरमाणुद्व्यणुकाकाशादेः समस्तस्यास्य जगतो भावकं नाम—समस्तं जगन्नाम्नो भवतीति भावितम्, तस्मादेव घटो भवति घटस्य द्रव्यं कारणं घटं भावयति नाम, ततो भवनात्, ततो भवतीति प्रतिपादितत्वात् सिद्धो हेतुः । यद्यतो भवति तत्तस्य कारणं दृष्टम्, यथा मृत्—मृदो भूतो घटस्य कारणं, तथा नाम घटस्य कारणमित्येतमर्थमुपनयति अनयेत्यादि, यथा घटस्य मृद्द्रव्यं भवति तथा नामेत्यर्थः, घटक्रियात्मकत्वं वा भावकत्वम्, नाम इति वर्तते, शब्दो द्रव्यं तावत् घटकरणात्मकत्वात् पूर्वोक्तात् प्रतिपद्यते, तस्माद् घटं भावयति नाम, नाम्नो घटो भवतीत्यर्थः, रूपाद्युपयोगेत्यादि, अथवा रूपाद्युपयोगो—रूपादिज्ञानं तस्य भवनमन्तर्निविष्टशब्दानुषक्तं शब्दव्यापारकं रूपणाद्रूपं रस्यत इति रसः, घ्राय

यथा मतेऽस्य च सर्वेष्वेषु शब्दार्थेष्वभिधायकत्वं [illegible]–इदमपीति । गतार्थमिति, अत्र मूलं मृग्यम् । अत्र कुम्भकारघटादिरस्तित्वेन जगत् [illegible] रूपादिसमस्तविकल्पात्मकत्वात् कुम्भकारघटादिरिति कर्तृत्वमुक्तं तदिदं नामेति दर्शयति—चेतनाचेतनेति । प्रकारे—अनेनेति । विशिष्टं वस्तु दर्शयति—कुम्भकारेति । नाम कुम्भकारादीन् भावयति जनयति परिणमयतीति भावकमिति दर्शयन्नाह—समस्तमिति । भावकत्वमेव स्फुटीकरोति—तस्मादेवेति, नाम एवेत्यर्थः । [illegible]–ततो भवतीति । अनुमेय व्याप्तिं दर्शयति—यद्यत इति । दृष्टान्तमाह—यथेति । नाम्न इति भावकस्य भावो भावकत्वमि[illegible]–घटक्रियात्मकत्वं वेति [illegible], [illegible] द्रव्यम्, न हि [illegible] प्रति [illegible] तस्माद् घटं भावयति नामेति भावः । किंच विज्ञानमात्रम् [illegible] तदनुविद्धं [illegible]–अथवेति रूपादिषु ज्ञानं [illegible] भासते निर्विकल्पकं सविकल्पकं वा, [illegible] भावः । रूपादिविषयं ज्ञानं यदा रूपमिति रूप्यते तदा तद्रूपमुच्यते यदा रस इति रस्यते तदा रस इति गन्ध इति [illegible] तदा [illegible] विज्ञानमात्रम्, [illegible] ज्ञानं शब्दानुविद्धा-[illegible] रूपादयोऽपि [illegible] श्रोत्रग्रहणत्वात् [illegible]–रूपणादिति ।

---

१ सि० क्ष० डे० भाव्यतेति नास्ति । २ सि० क्ष० भवो ।

इति गम्यः श्रोत्रग्राह्य शब्द इति श्रवणात् तस्योपयोगस्य शब्दात्मकत्वात् रूपादीनाम् तदात्मकत्वात् शब्दो रूपादिरपि भवति, तस्मान्नामद्रव्यस्यानुपसर्जनतैव—प्राधान्यमेवेत्यर्थः, एष नामद्रव्यार्थनयपूर्वपक्षः।

अथोत्तरमुभयनियमभङ्गः शब्दनयो वक्ष्यमाणः—

अस्यापि नियमः, प्राधान्येन तु विशेषो नियत इत्युक्तः, अर्थार्थत्वाच्छब्दप्रयोगस्यार्थः प्रधानं न शब्दः अर्थस्यापि ज्ञानोत्पत्तिनिमित्तत्वात् ज्ञानमेव प्रधानम्, न च ज्ञानशब्दयो- रैक्यम्, प्रत्यक्षप्रतीतिविरोधाभ्याम्, प्रत्यक्षमेव हि न नाम्नो घटादिर्भवति, ततस्तु श्रोत्राभि- घात एवोत्पद्यते।

अस्यापि नियम इत्यादि, एषोऽपि नामद्रव्यार्थभावो नियतः उपसर्जनत्वेनेष्यते, न प्राधा- न्येन, प्राधान्येन तु विशेषो नियत इत्युक्तः, न भूमः शब्दो निमित्तमात्रव्यापृतो ज्ञानोपकारी नार्थोऽपि ज्ञानमेव प्रधानस्योपकारकत्वेन वर्तते, ज्ञानेनैव चोपचर्यते, अर्थप्रज्ञापनार्थत्वाच्छब्दप्रयोगस्य, तस्मात् अर्थार्थत्वाच्छब्दप्रयोगस्यार्थः प्रधानं न शब्दः, तस्माच्छब्दार्थत्वात् अर्थस्यापि ज्ञानोत्पत्तिनिमित्तत्वात् ज्ञानमेव प्रधानम् न च ज्ञानशब्दयोरैक्यम्, प्रत्यक्षप्रतीतिविरोधाभ्याम्, यस्मात् प्रत्यक्षमेव न नाम्ना- ख्यात् श्रोत्राभिघातकत्वात् घटादिर्भवति—न शब्दः कारणं घटस्य ततोऽनुत्पत्तेः, ततस्तु—शब्दात् श्रोत्राभिघात एवोत्पद्यते, तस्माच्छब्दः श्रोत्राभिघाते हेतुर्न घटे न ज्ञाने।

15 तथा च यदि शब्दस्य घटोत्पत्तौ द्रव्यत्वं स्यात्ततो घटार्थिनो भवतु घट इति प्रब्रवीरन्, अरिविनाशार्थिनश्च राजानः परबलमेरितं मा भूदिति वा ब्रूयुः, तस्मात् प्रवृत्तिनिवृत्तिकारणम- र्थार्थिनाम् क्षायोपशमिको भावः, सोऽपि द्रव्यार्थतां हित्वा भवति, क्षणिकत्वात्, तेनापि

तदात्मकत्वादिति, तस्योपयोगस्य [illegible]। एवं शब्दप्राधान्यात् [illegible]—एष इति। [illegible] [illegible]—अस्यापीति। [illegible] न प्रधानम्, विशेषस्य
20 प्राधान्यात् [illegible]—एषोऽपीति। [illegible] नियत—न भूम इति। तर्हि [illegible] ज्ञानस्यैवेति। [illegible] [illegible] ज्ञानेनैवेति। [illegible] [illegible] [illegible]—तस्मादर्थार्थत्वादिति। [illegible]
25 [illegible]—न च ज्ञानशब्दयोरिति। [illegible]—यस्मादिति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]—तथा चेति। [illegible]

१ सि. क्ष. डे. नार्थोपि।

विशेषेणैव भूयते, उक्ता शब्दार्थव्युत्पत्तिर्वस्त्वर्थश्च, स हि भावागमः, ततः तस्याप्यते शब्दः, तस्मात्तच्छब्दो द्रव्यागमः, तथा चाहुः 'आगमतो आणए अणुवउत्ते दव्वसुयं' (अनु० १२ सू०) इति ।

तथाचेत्यादि यावत् प्रब्रवीरन्निष्टसिद्धापादनम्, यदि घटस्य घटोत्पत्तौ द्रव्यं न स्यात् ततो घटार्थिनो भवतु घट इति प्रब्रवीरन्, अरिविनाशार्थिनश्च राजानो विजिगीषवो न इत्यर्थं विभ्रमुः, 5 परचक्रमेति मा भूदिति वा भूयुः, न च तद् दृष्टमिष्टं वा, तस्मात् प्रवृत्तिनिवृत्तिकारणमर्थार्थिनाश्च क्षायोपशमिको भावः—ज्ञानावरणक्षयोपशमनिमित्तं ज्ञानमित्यर्थः, तत एव प्रवृत्तिनिवृत्तिदर्शनात्, सोऽपि द्रव्यपर्यायौ हित्वा—क्षायोपशमिको भावः क्षणे क्षणेऽन्यत्वात् द्रव्यपर्यायौ त्यक्त्वा भवति, क्षणिकत्वात्, तेनापि विशेषेणैव भूयते [सोऽपि] विशेष एव भवति, उक्त[ा]शब्दार्थव्युत्पत्तिः, भवति भवत् प्रधानं भाव इत्युपक्रम्य यावद्गामविशेषं इत्यत्र एवेत्यस्यार्थो गतः वस्त्वर्थश्च भावितः—सामान्यमुपसर्जनं विशेषः प्रधानं भावः, 10 शिबिकावाहकयानेश्वरयानवदिति स हि भावागमः—यस्मात् क्षायोपशमिको भावो ज्ञानं भावागमः उच्यते तस्मात् प्रधानं भवति, [आ]मर्यादया अभिविधिना [वा] गमोऽवबोधः ततः शब्दस्यागमत्वं तत एवाप्यते शब्दो ज्ञानात्, तस्मात्तच्छब्दो द्रव्यागमः, तथा चाहुरिति—शब्दद्रव्यागमत्वे ज्ञापकमार्षम् 'आगमतो जाणए अणुवउत्ते दव्वसुयं' (अनु० १२ सू०) इति ।

इतश्च ज्ञानमेव प्रधानम् 15

तत एव हि चास्योत्पत्तिः, प्रवृत्तोऽपि शब्दः परतन्त्रः, ज्ञानार्थत्वाच्छ्रोतरि प्रवृत्तेश्च, तादर्थ्येन ज्ञानं प्रधानं शिबिकावाहकयानेश्वरयानवत्, असत्स्वपुत्रिकवत् उपयोगविशेषभवनं प्रधानम्, तत्कार्यत्वाच्छब्दस्य ।

यदि शब्दश्चेति, यदि शब्दो ज्ञानार्थं स्यात् तर्हि प्रत्ययमात्रे घटो भवतीति शब्दप्रयोगादेव घट उत्पद्येत तदुत्पादककारणव्यवहारात्, परसैन्यविनाशश्च राजानः प्रभूतव्ययसाध्यचेष्टानपेक्षिततद्व्यतिरेकेण परचक्रं मा भूदिति शब्देनैव तद्विनाशं कुर्युः शब्दस्यैव 20 तत्कार्यकरणक्षमत्वादिति भावः । किं तर्हि कारणं प्रवृत्तौ निवृत्तौ चार्थक्रियाप्रवृत्त्यभिलाषात्—तस्मादिति शब्दस्य कारणत्वे विसंवादप्रसङ्गात् ज्ञानावरणक्षयोपशमजन्यज्ञानादेव प्रवृत्तिनिवृत्ती तत एव तयोर्दर्शनादिति भावः । तदपि हि ज्ञानं प्रवृत्तिनिवृत्ती च करोतीति द्रव्यं स्यात् तत्राप्रधानमेवेत्याशङ्कायामाह—सोऽपीति ज्ञानावरणक्षयोपशमजन्यो भावोऽपीत्यर्थः पर्यायत्वेन क्षणे क्षणेऽन्यत्वादुत्पत्तिमत्त्वाद् द्रव्यत्वं प्राप्नोति किन्तु विशेष एव भवतीति प्रधानमेवेति भावः । भवत् प्रधानं वर्तमानत्वं प्रधानं भाव इत्यर्थेन भावत्वं प्रधानं विशेष एव भवतीति भाव इत्यादि पूर्वग्रन्थेनैतद्वचनेनाविना शब्दार्थव्युत्पत्तिप्रधान- 25 त्वेन विशेषस्यैव प्राधान्यं प्रतिपादितमिति सूचयति—उक्तेति । एवेत्यस्य व्याख्यानं—भवतीति । भावार्थोऽपि 'इह बाह्ये घटो विशेषो न पदार्थः' स एव प्रधानं भावः सामान्यं विना भवनं प्रधानमुपसर्जनमप्रधानम् शिबिकावाहकयानेश्वरयान- वदिति भावित एवेत्यत्र—वस्त्वर्थश्चेति । सोऽयं क्षायोपशमिको भावो भावागम उच्यते तत्र ज्ञानं प्रधानम् सर्वेषामपराधानामपेक्षत्वात्, तस्मात् शब्दस्य परस्परोपकारेऽव्यवहारः शब्दो द्रव्यागमो भवति, ज्ञानस्य कारणत्वात्, तत्कार्यं श्रुत्वा हि परस्परबोधो भवति, तदकारणत्वं शब्द इति वा अप्रधानत्वमित्यर्थम्, एतदागमत्वेऽपि शब्दस्योपाधिरूपत्वेनाह स हीति । 30 व्याचष्टे—यस्मादिति । आ मर्यादयेति आकाराद्यक्षरसमुदायात्मकमर्यादयैव । अनुपयुक्तो ज्ञायको द्रव्यश्रुतमित्युपयुक्त उच्यते अन्यार्थे यथा प्रमाणतया शब्दस्याप्रधान्ये—तथा चाहुरिति । ततो ज्ञानेन परस्परितत्वं शब्दस्याप्यते इति शब्दो ज्ञान- केनाप्रधानः, श्रोतर्यपि शब्दो ज्ञानार्थं एवेत्यप्रधानम्, तस्मात् च ज्ञानमेव प्रधानमित्याह—तत एव हीति अस्यानमेवज्ञाना-

(तत एवेति) तस्मादेव एव आत्मोत्पत्तिः–शब्दस्य ज्ञानादेवोत्पत्तिः, बुद्ध्यानेनोत्पादितत्वात् ज्ञानमेव शब्दस्य कारणम्, प्रवृत्तोऽपि शब्दः परतन्त्रो ज्ञानार्थत्वात्–परतन्त्रो ज्ञानोपादानार्थत्वात् कोऽभिप्राय आह–मेघुतेम शाब्द्येन–तन्मूलोत्पत्तितदर्थत्वाभ्यां ज्ञानं प्रधानमित्येवमभिप्रायेण दृष्टान्तः–लिपिवत् ध्यानेश्वरवानवदिति वैशेषिकाणां पान घटामेरितैर्मेरेण प्रवृत्तं ईश्वरज्ञानार्थमतोऽपि लिप्यादि ईश्वर[ज्ञान]मात्र भवत् ज्ञानमाधान्यमिति, अतस्त्वयुक्तिपरित्यादि [उप] सामीप्येन सर्वात्मना योग उपयोगः–उपावर्ध समीपे सर्वात्मप्रदेशानां व्यवस्था, उभयो[प]योगात्मयोगनव्ययोः तिर्यङ्मनुष्यनामनिर्वर्तित भवति कुम्भप्रभृति च यथार्थस्य भवति रूपादिमवर्तिपरिणामसम्बन्धात् कुम्भकारादिकार्यवत् नान्यो भवति, 'आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान् मनो युङ्क्ते विवक्षया' (पाणिनिशिक्षा का ६) इत्यादि सर्वं तदुपयोगपरि णामभुपयोगविशेषभवनप्राधान्यं साधयति, तत्कार्यत्वाच्छब्दस्य–उपयोगस्य शब्दः कार्यं स एव कारणमु- पयोगस्य कुम्भकारशरीरादेरिति तत्कारणं तथिति तथैव भाव्यभावितं विस्तरेणैवम् ।

अथोच्येत सामान्यमविशेषः तद्भवनमात्रम्, उभयोः परस्परकारणत्वाविशेषत्वादित्य- त्रोत्तरम्, अथ कस्मात् उपयोग एव नामत्वमापद्यते ? उपयोगत्वमात्रेणोक्तः सर्वत्र विशेष- प्रधानत्वम्, तस्यापि वा नामशब्दस्य तत्प्रभृति द्रव्यमिति नामद्रव्यार्थं हित्वा द्रव्यद्रव्या- र्थोऽङ्गीकृतः ततो मूर्तद्रव्यकारणत्वाभ्युपगमः ते विरोधाय आपद्यते, मूर्तममूर्तस्य हि द्रव्यं न भवति नामशब्दो मूर्तः कुड्यादि प्रतिहतगतित्वात्, यथा लोष्टादि, तन्नाम नोपयोगस्य द्रव्यम्, मूर्तत्वात्, मृद्वत्, वैधर्म्येणाकाशवत्, उक्तं हि 'न हि मूर्तममूर्तत्वं नामूर्तं याति मूर्तताम् । द्रव्ये भिन्नावपि कालेषु नात्मभावं जहाति हि' ॥

अथोच्यतेत्यादि पूर्वपक्षो गतार्थो यावदविशेषत्वादिति, सामान्यमविशेषः तद्भवनमात्रं न विशेष

[illegible] । न्याय्येति–पदार्थादिति शब्दस्य तत्प्रवृत्तिनिमित्तत्वं ज्ञानविशेषात् उपयोगात्मकमिति भावः । शाब्द्येनेति, शब्दमूलं हि शब्दस्योत्पत्तिज्ञानार्थत्वं चैति ज्ञानं प्रधानमिति भावः । शब्दस्य प्रधानत्वे ज्ञानस्य च प्रधान्ये [illegible] दृष्टान्तं दर्शयति लिपिवदिति [illegible] ईश्वर [illegible] [illegible] ईश्वरज्ञानं प्रधानं [illegible] ज्ञानं [illegible] भाव । कुम्भकारप्रयुक्तशरीरचेष्टादि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भावयति–अतस्त्वयुक्तिपरिति। आत्मा हि [illegible] [illegible] तदा [illegible] [illegible] च ज्ञानमेव [illegible] भवतीति [illegible] [illegible] ज्ञानस्य [illegible] दर्शयति–आत्मेति । [illegible] दर्शयति–आत्मेति आत्मा बुद्ध्यादि [illegible] [illegible] विवक्षया मनो युङ्क्ते [illegible] [illegible] साधयतीत्याह–तत्कार्यत्वादिति । [illegible] [illegible] [illegible]

१ सि क्ष. डे. छा. [illegible] । २ सि क्ष. डे. छा. [illegible] । ३ सि क्ष. छा. [illegible] ।

इत्येतदापन्नमिति भावितार्थः, उभयोः परस्परकारणत्वाविशेषत्वादिति, अत्रोत्तरम्—अथ कस्मादित्यादि यावत् सर्वत्र विशेषप्रधानत्वमिति, उपयोग एव नामत्वमापद्यत इति [1] विशेषस्योपयोगस्य प्राधान्यम्, उपयोगस्य प्राप्तेर्नामः, तस्यापि वा नामशब्दस्येत्यादि, नामशब्द इति वीणावेणुमृदङ्गध्वनिभ्यो विशिष्यते, प्रकृतस्या वोपयोगित्वाच, तस्य उरःप्रभृतीत्यादि, नामद्रव्यार्थं हित्वा स्वया द्रव्यद्रव्यार्थोऽङ्गीकृतः तथोक्तम् 'आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान् मनो युङ्क्ते विवक्षया । मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ॥ मारुत- 5
स्तूरसि चरन् मन्द्रं जनयति स्वरम्' (पाणिनिशिक्षा श्लो० ६–७) इत्यादिना मूर्तद्रव्याभ्युपगमात् आर्षमपि ज्ञापकं 'नो आगमतो दव्व सरीरं मुक्क तयाणं—जस्स णं इमे ण सरीरसमुस्सयेण आयरियाए ति पद आघवियं पण्णवियं' (अनुयो० सू० १६) इत्यादि, तस्माच्छब्दकारणत्वत्यागेन मूर्तद्रव्यकारणत्वाभ्यु-पगमस्ते विरोधापादने, अत आह—मूर्तममूर्तस्य द्रव्यं न भवति—परिणामिकारणमित्यर्थः, यथा मूर्तम-मूर्तस्य कारणं न भवतीत्ययमभ्युपगमः तथा नामशब्दस्य मूर्तत्वादमूर्तोपयोगकारित्वं न युज्यते स्यान्मतं 10
कथं मूर्तः शब्दो यतोऽस्यामूर्तविज्ञानकारित्वं न भवेदित्यत्र ब्रूमः, नामशब्दो मूर्त इति प्रतिपद्यताम्, कुड्यादिप्रतिहतगतित्वात्—यस्य गतिः कुड्यादिभिः प्रतिहन्यते तन्मूर्तं दृष्टं यथा लोष्टादीति, तन्नाम नोप योगस्येत्यादि कार्यप्रदर्शनसाधन—उपयोगो न मूर्तद्रव्यहेतुकः, अमूर्तत्वादाकाशवत् न ह्याकाशं मृदादि पञ्चविमूर्तद्रव्यस्य कार्यमिति साधर्म्यदृष्टान्तः घटादिरिति वैधर्म्येण, अमूर्तद्रव्यहेतुकं न तन्मूर्तं यथा

[illegible] —आपोपयेते इति। [illegible] उभयोरिति शब्दोपयोगयोः परस्परमविशिष्टं कारणत्वम्, कार्ये- 15
दीनि कारणं द्रव्यं तदविशिष्टं सामान्येन शब्दोपयोगयोश्च परस्परकारणत्वे कारणधर्मानुसृतत्वेनोपयोगस्य [illegible] स्यात् यथा च भवदुक्तं तत्तथास्त्विति [illegible] भावः । समाधत्ते—अथ कस्मादिति उभयोः परस्परकारणत्वे उपयोग एव शब्द त्वमापद्यते न तु शब्द उपयोगत्वमिति न चात्र विशेषहेतुः [illegible] विशेषस्य प्राधान्यात् [illegible] इति भावः । किञ्च त्वन्मतेन शब्दस्य न नामद्रव्यत्वं सम्भवति, उरःप्रभृतिभ्यो [illegible] तथा च द्रव्यद्रव्यत्वं प्रसक्तमित्या-शयेनाह—तस्यापि वेति नामशब्दस्यापि वेत्यर्थः । शब्दे नामत्वविशेषणस्यावश्यकत्वमाह—नामशब्द इतीति । शब्दस्योरआदिभ्य 20
उत्पत्तिप्रदर्शकं पाणिनिशिक्षाप्रमाणमाह—तथोक्तमिति । आत्मेति अन्तःकरणावच्छिन्न आत्मा संस्काररूपेण [illegible] बुद्ध्या—धारणया समेत्य—एकबुद्धिविषयान् कृत्वा [illegible] मनो युङ्क्ते करोति, [illegible] कायाग्निमाहन्ति स [illegible] [illegible] मारुतम्, स [illegible] मारुत [illegible] [illegible] [illegible] इति भावार्थः । उरःप्रभृतिस्थानकारणेन [illegible] मूर्तद्रव्यात्मककारणमभ्युपगतं भवतीति नामद्रव्यार्थत्यागो [illegible]—मूर्तद्रव्येति । 25
[illegible] प्रमाणमाह—आर्षमपीति । [illegible] मूर्तत्वादमूर्तोपयोगस्य कारणं न भवतीत्याह—मूर्तममूर्तस्येति । परिणामीति [illegible] न भवति निमित्तकारणत्वादिति भावः । शब्दस्य मूर्तत्वं [illegible]—स्या-न्मतमिति [illegible] मूर्तत्वात् [illegible] अपि तु मूर्तः शब्दो हि कुड्यादिप्रतिहतगति [illegible] इति, [illegible] कुड्यादिना प्रतिहता भवति तन्मूर्तं दृष्टं यथा लोष्टादि, तथा शब्द इति, [illegible] नाम परिणामिकारणं [illegible]—तन्नाम नेति । [illegible] भवेत् नैतत् 30
[illegible] नाम [illegible] न [illegible] मूर्तद्रव्यात्मकः, [illegible]—उपयोग इति [illegible] नामशब्दं [illegible] द्रव्यमिति [illegible] न मूर्तद्रव्यहेतुकः [illegible] भावार्थ

---

१ सि. क्ष. दृष्टेरवन्तर् । २ सि. क्ष. डा. [illegible] । ३ सि. क्ष. डे. डा. [illegible] ।

भूतमिति, अथवा नामूर्तस्य द्रव्यं नामस्वभ्यः मूर्तत्वाभ्यासात्, यदमूर्तस्याकाशादेर्द्रव्यं न तन्मूर्तं यथाऽऽत्म-समिति चक्र ईहातं ज्ञापकमाह—न हि मूर्तममूर्तत्वं—धर्मैरिमस्तुद्रव्यम्य मूर्तं सदचर्मोपात्तकत्वममूर्तत्वं न गच्छति न तथा परिणमति जीवाकाशधर्माधर्मत्वं न याति, नामूर्तमेति मूर्तत्वं—नाप्याकाशाद्यमूर्तं मूर्तत्वं प्रयाति, द्रव्यं त्रिष्वपि—अतीतानागतवर्तमानेषु कालेषु न कदाचिदित्यर्थः यस्मात् नात्मभावं—नात्मद्रव्य-
5 भावी यो धर्मः स आत्मभावः, तमात्मभावं न कदाचित् परित्यजति द्रव्यमिति ।

अत्राह—

नन्वन्योन्यानुगतस्वरूपत्वात् निर्वृत्युपकरणेन्द्रियज्ञानतन्त्वात्मद्रव्यवत् घटाकाशवच्च, द्रव्यं कारणं ज्ञानस्य—द्रव्येन्द्रियं मूर्तममूर्तस्य ज्ञानस्य द्रव्यं शरीरादि कारणं भवान्तरात्मनः, घटश्च घटाकाशस्य ।

10 नन्वन्योन्यानुगतेत्यादि यावद्घटाकाशस्येति, नात्मभावं त्यजति पररूपं माप्नोतीत्युक्तं, अन्योन्यानुगतस्वरूपत्वात् क्षीरोदकवत् अन्योन्यानुगतस्वरूपत्वनिदर्शनं निर्वृत्तीत्यादि यावद् घटवत्, यत्करण निर्वृत्युपकरणेन्द्रियज्ञानवत् तन्त्वात्मद्रव्यवच्चेति प्रत्येकं परिसमाप्यते, द्रव्यं कारणं मूर्तममूर्तस्य ज्ञानस्य द्विविधं द्रव्येन्द्रियं निर्वृत्त्युपकरणञ्च निर्वृत्तिः पक्ष्मपुटकृष्णतारादिद्रव्यनिष्पत्तिः, निर्वृत्तिमुप-करोतीत्युपकरणं मसूरकाकारत्वसुषिरमध्यप्रदेशः [illegible]उपकरणानि, एतद्विविधमपि ज्ञानस्य द्रव्यं
15 रूपम् तस्य व्याख्यान—द्रव्येन्द्रियं मूर्तममूर्तस्य ज्ञानस्य द्रव्यम्, तथा तन्त्वात्म[द्रव्य]वदित्यस्य व्याख्या-शरीरादि कारणं भवान्तरात्मनः, घटश्च घटाकाशस्येति—मूर्तो घटोऽवगाहानुमेयस्याकाशस्याकाशात्मन इति ।

मूर्तमित्युक्ते तथोक्तं मूर्तममूर्तेनसाधनमिति । [illegible]—अथ चेति एतेन व्याख्यानेनैतेन मूर्तस्य अमूर्तस्य कारणं, अमूर्तस्य न मूर्तमन्योन्यमिति [illegible] आत्मा शरीरे मूर्तमिति—उक्तं हीति [illegible]
20 [illegible] सम्मतिटीकायां प्रथमकाण्डे ५१ गाथाव्याख्याने [illegible] 'नामूर्तं मूर्ततामेति मूर्तं नायात्यमूर्तताम्। द्रव्यं कालत्रयेऽपीत्थं [illegible] ॥' इति । अन्यथा [illegible]—धर्मादीति मूर्तममूर्तत्वेन न परिणमतीति भावः । अमूर्तमपि न मूर्ततया परिणमतीत्याह—नामूर्तमिति । कदाचिदपि द्रव्यं न स्वात्मभावमात्मीयं धर्मं त्यजतीत्याह—द्रव्यं त्रिष्व-पीति । ननु क्षीरे नीरमिव नीरे च क्षीरमिव परस्परं मूर्तामूर्तयोरन्योन्यानुगतस्वरूपत्वात् मूर्तममूर्तस्य कारणं [illegible]—मन्यमन्यस्येति । व्याख्ये—आत्मभावमिति । निर्वृत्त्युपकरणेन्द्रियज्ञान[illegible] इति निर्वृत्त्युपकरणेन्द्रियज्ञान-
25 तन्त्वात्मद्रव्यवदिति [illegible]—घटाकाशमिति । [illegible]—द्रव्यं कारणमिति । द्रव्येन्द्रियमुक्त्वा द्रव्येन्द्रियं तु निर्वृत्त्युपकरणरूपं [illegible] [illegible] निर्वृत्तिरुपकरणञ्च [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] यथा [illegible], एतदुभयमपि द्रव्येन्द्रियं ज्ञानस्य द्रव्यं मूर्तममूर्तस्य मूर्तं कारणं [illegible] द्विविधमिति । द्वितीयं दृष्टान्तं व्याचष्टे—तन्त्वात्मद्रव्यवदिति शरीरादि [illegible] द्रव्यं [illegible]
30 [illegible] भवान्तरात्मनः—[illegible] आत्मा भवान्तरात्मा [illegible] इति भावः भवान्तरं [illegible] तस्य भवान्तरात्मन इति पाठे [illegible]। [illegible] घटश्चेति [illegible] द्रव्यं [illegible] भावः।

---

१ सि. क. डा. [illegible] । २ सि. क [illegible] ।

अत्रोच्यते—

आगतं सर्वेतयोऽर्थो द्रव्यं विशेषो वा योऽस्तु सोऽस्तु सर्वथाऽऽसावस्वतन्त्रो विशेषेण ज्ञानेन तथा तथा भाव्यते सर्वात्मनेति प्रधान विशेष एव भवतीति, तत्र यदि सेन्द्रियाणि ज्ञानानि तानीन्द्रियकृतत्वादज्ञानानि स्युः, केवलमेवैकं ज्ञानं स्यात्, आत्मानश्च चेतनत्वात् स्वतन्त्राः यदि तच्छरीरं स्वतंत्रश्च कर्ता, ततश्चाशरीरेण शुद्धेन सिद्धकेवलिना कृतं कर्मान्वेष्यं स्यात्, अनिष्टं च न रागिकृतम्, इष्टमपि स्यात्, आत्मनोऽनन्यत्वात्, तथाऽऽकाशघटयोरनाद्य-स्यानुत्पत्यात्मकयोरानुत्पत्त्यनाद्युत्पत्त्यात्मकघटाकाशभवने घटाकाशमिति स्यात् तत्तु त्वन्मतेनाका-शमेवामूर्तं तद्विपरीतो घट इति कुतो घटाकाशमुदाहरणं घटते? एवं द्रव्यस्य भवने दृष्टा-न्तस्य विपर्ययसाधनत्वात् कुतः साऽन्योऽन्यानुगमरूपता? द्रव्यस्य सदा रूपापरित्यागात्।

आगतं सर्वेतदित्यादि यावद्विशेष एव भवतीति, योऽर्थो द्रव्यं सामान्यं विशेषो वा—मकत्वर्थः प्रत्ययार्थो वा भवनं भाव इति योऽस्तु सोऽस्तु सर्वथाऽसौ अस्वतन्त्रो विशेषेण ज्ञानेन तथा तथा भाव्यते द्रव्येन्द्रियाणि तत्सर्वात्मना ज्ञानमात्मा, च विशेषः, स भावयति यद्यपि भवत्सामान्यं मायर्थतोऽप्युपसर्जनम्, विशेषः प्रधानमित्युक्तं भवति, तत्र यदीत्याद्यनिष्टापादनं परस्य, यावदेकं ज्ञानं स्यादिति, हेतुहेतुमद्भावेन गतार्थम्, सेन्द्रियाणि मतिश्रुतावधिमनःपर्यायज्ञानानि तानीन्द्रियकृतत्वादज्ञानानि स्युः, केवलज्ञानमेवैकं ज्ञानं स्यादिति, किञ्चान्यत्—आत्मानश्चेतानि, आत्मैव स्वतन्त्रश्चेतनत्वात्, यदि तच्छरीरम्, स्वतन्त्रश्च कर्ता ततश्चाशरीरेण शुद्धेन सिद्धकेवलिना कृतं कर्मान्वेष्यं स्यात्, तथाऽस्त्वदुष्टमम्, मुक्तसंसारप्रसङ्गात्, अनिष्टं चे न रागिभ्यागिकृतम् इष्टमपि स्यात् कर्म, तस्यैव संसारित्वेष्टेः पूर्ववद्धेतुहेतुमद्भावेनापादनं याव-दात्मनोऽ[न]न्यत्वात्, एवं भाव्योदाहरणार्थं व्यभिचारितम् तृतीयमपि—तथाऽऽकाशघटयोर्यथासंख्य-मनाद्युत्पत्त्यात्मकत्वादाकाशमाद्युत्पत्त्यात्मकघटीभवति, घटश्चानाद्युत्पत्त्यात्मकाऽऽकाशीभवत्याद्युत्पत्त्यात्मकः सन्,

अथ चेतनमिति द्विधे मूर्तस्यामूर्तस्य वा सामान्यस्य प्रकृत्यर्थस्य विशेषस्य प्रत्ययार्थस्य वा भावोऽभावमात्रस्य कर्तृत्वं किन्तु ज्ञानं चेतनस्य कर्तृ, तेनैव सर्वे भाव्यन्ते तस्मात् स एव विशेष प्रधानभूतैतदपि मूर्तस्याप्यमूर्तास्यापि स्वरूपं वस्तुत्वमपि अन्य-थाविनिश्चयादनित्यचैतन्यादेव सर्वस्य भवनात्मनुपपत्तेस्ततः प्रमाणोपपत्ति—आगतं सर्वेति। व्याचष्टे—योऽर्थ इति भवनं सामान्यं प्रकृत्यर्थः भावो विशेषः प्रत्ययार्थः योऽस्तु सोऽस्तु मूर्तोऽमूर्तो वा भवतु तस्यैवाचेतनत्वकर्तृ, न भावकं अचेतनत्वात् कर्ता हि कर्ता तच्च ज्ञानमात्मा वा, तस्यैव सर्वभावकत्वमिति भावः। निरङ्कुशस्वतन्त्रेन्द्रियाणामपीति परोक्षज्ञानत्वेऽनिष्टापा-दयति—तत्र यदीति व्याघातमज्ञानत्वं ज्ञानस्य, आपादनं तैन्द्रियत्वं यदि ज्ञानं ऐन्द्रियं स्यात् तदज्ञानं स्यात्, ऐन्द्रियत्वस्य तत्कृतत्वमुपलक्षणम्, तथा च ज्ञानस्य मूर्तत्वमापद्यते यत मूर्तं तदज्ञानं स्यादिति तदिन्द्रियजन्यज्ञानमात्रस्य मतिश्रुतावधि-मनःपर्यायस्याप्येवमिति व्याप्त्याऽज्ञानत्वं प्रसक्तं केवलज्ञानमेवैकमनिन्द्रियजन्यज्ञानं स्यादिति भावः। तस्मादात्माऽप्यनिष्टः परोक्षेऽनिष्ट-मापादयति—किञ्चान्यदिति आत्मैव स्वतन्त्रः चेतनत्वात्, सर्वज्ञत्व कर्तृत्वमनुपपन्नमापाद्यावस्थाभावे चान्य स्वात्मत्वेनाह—आत्मैवेति यदात्मा स्वातन्त्र्यात्तत्वात्मनावर्त्ति चेतनो भवेत् तथा स्वातन्त्र्ये तत्तु अशरीरी सिद्धकेवल्येव स्यात्, तस्य स्वातन्त्र्यचेतनत्वात्, कर्तृत्वपरता तत्कृतं किञ्चित्कर्मसमनुपेयम् तथाऽनिष्टम्, तथापि यदि किञ्चित् कार्यमनुपपन्नते तर्हि मुक्तस्यापि तथात्वमागमः सम्पद्यते तथा रागितापत्तौ स एव संसारी च एव च मुक्त इति मुक्तत्वाभावं भवेदं भवति तथा तत्पुरस्कारत्वमपि कर्म अनिष्टं च भवेदिदमपि नैवेति भावः। तृतीयं व्याघातमनन्यत्वविरोधमाह—तृतीयमपीति व्याभिचारयति यतो व्याघ्रा-

१ सि. प दे आ. तथा। २ प. क्ष अनिष्टं च। ३ सि °आमाद्युत्पत्त्यात्मकयोरानुत्पत्त्यात्मकवदी। ४ तमाद्युत्पत्त्याद्युत्पत्त्यात्मकवदी। क्ष °तमाद्युत्पत्त्याद्युत्पत्त्यात्मकं वदी।

ततो घटात्मकमिति स्यात्, ततु त्वन्मतेनात्मकमेवामूर्त तद्विपरीतो घटो-मूर्त एवेति कुतो घटात्मकमुपादानं मन्यते ? घटारम्भानापत्तेराकाशस्य, आकाशवत्परमापत्तेर्घटस्य आकाशं घटो वा तद्विपरीतगुणः[न]श्वर-धर्ममिति । एवमित्यादि अनेन प्रकारेण द्रव्यस्य भवने परिगृहीते दृष्टान्तस्य विपर्ययसाधनत्वात् क्व साऽन्योऽन्यानुगमरूपता ? या त्वया प्रतिज्ञाता, एवं मदुक्तन्यायात् त्वन्मतेन च द्रव्यस्य स्वात्मक स्वा-
5 [त्म]रूपापरित्यागानियुक्त परस्परानिष्टापादनम् ।

अत एव स्वत एव समस्तविशेषप्रधानभवनसामान्योपसर्जनभवनप्रतिपादनार्थमाह—

अन्यरूपानुगमात् चेतनाचेतनयोरात्मभावस्यागाद् द्रव्यस्य सामान्यभवनमुपसर्जनीकृत्य भवदेव च भवति तस्मात् केनचिद्विशेषः, तदसत्त्वात् सामान्यासत्त्वमापन्नम्, यथा च विशिष्टे स्वविषयेऽप्येकत्वादिभवने द्विवचनादिविशेषान्तरनिरपेक्षेणैव तेन भवितव्यम्, न
10 पुनस्तथा भवति सः, नक्षत्रपुनर्वस्वादिसमानाधिकरणवचनलिङ्गादिभेददर्शनात् ।

अन्यरूपानुगमादित्यादि, द्रव्यः परमतन्यायेऽपि ममाप्रसिद्धिश्च विशेषयति, चेतनाचेतन-योरात्मभावत्यागात् त्वदुक्तात् द्रव्यस्य सामान्यभवनं च[सर्जनीकृत्य] भवदेव च भवति, तस्माद्धर्मान्तरभावात् भवत एव भवमानः केनचिद्विशेषो न बाध्यते, यथोक्तं त्वया प्राक् 'द्रव्यो द्रव्यसामान्यमुपसर्जनीकृत्यैव भवति न क्वचिदपि विशेषपक्षपातित्वात् ममा' इत्यादि, तस्मादिदमनिष्टं विशेषासत्त्वं प्रसक्तम्, तदसत्त्वात्
15 सामान्यासत्त्व दृष्टविरुद्धमापन्नमिति, किञ्चान्यत्—यथा च विशिष्ट इत्यादि, यथा च सामान्येन प्रतिपक्षेण विना विशेषः तन्निरपेक्षो भवति भवतैव विशिष्टः, तथा स्वविषयेऽप्येकत्वादिभवने द्विवचनादिविशेषा-न्तरनिरपेक्षेणैव तेनाभिमतलिङ्गवचनादिना भवितव्य त्वन्मते न पुनस्तथा भवति स विशेषः, नक्षत्रपुनर्व-स्वादिसमानाधिकरणवचनलिङ्गादिभेददर्शनात् ।

तदात्मकत्वात् [illegible] घटात्मकं स्यात्, ततु न सम्भवति त्वन्मते आकाशस्यामूर्तस्वभावत्वात् घटस्य मूर्तस्वभावत्वा-
20 न्नुगमाभावादिति भावः । अथ वा आकाशं घटो भवति, [illegible], [illegible] भवति, [illegible] मिति [illegible] आकाशं घटात्मकमिति स्यात्, यथा च घटो मूर्त एव आकाशस्त्वमूर्त एवेति तत्त्वमनुगमः [illegible] घटात्मकमिति [illegible] तद्रूपत्वे [illegible] भावः । तदन्यतरस्वभावत्वं [illegible]—घटात्मेति । एवमन्योन्यानुगमरूपत्वमपि न सम्भवति मूर्तत्वामूर्तत्व-योर्मूर्तस्य अमूर्तस्य मूर्तत्वमूर्तत्वस्य च [illegible]—अनेन प्रकारेणेति । अथ सामान्यमुपसर्जनीकृत्य भवनं विशेषस्य प्रधानभूतं भवनमिति प्रतिपादयन्नाह—अन्यरूपानुगमादिति । चेतनाचेतनयोः परस्परस्वभावे परस्पर-
25 परित्यागस्य त्वदुक्तस्य [illegible] सामान्यस्य [illegible] भवति [illegible] एव भवतीति [illegible] सामान्यस्य [illegible], सामान्य-रूपत्वात् [illegible] घट एवादि, तथा च स एव विशेषः, यदि सर्वान्तरभूत सामान्ये च विशेषः स्यात्, तत्र सर्वि-[illegible] सोऽप्यस्य एव तथा च यदि [illegible] सामान्यं [illegible] सामान्यभाव-भाव [illegible] स च तदपि [illegible]—चेतनादि । [illegible] विशेषस्य विशिष्टो न विशेषो [illegible] निरपेक्षैव [illegible] स्यात्, तथा च [illegible] स्यात् एव विशिष्टः स्यात्
30 [illegible], तथा च [illegible]—तथा चेति, [illegible] द्वौ [illegible] गुणे [illegible], [illegible] भेद [illegible] इति भेदाभेद [illegible] विशेषः [illegible] एव विशिष्टः तर्हि किं [illegible] भावः । नक्षत्रेति नक्षत्रमेकवचनान्तं [illegible] समानाधिकरणम्, पुनर्वसू च द्विवचनान्तं [illegible] समानाधिकरणम्, नक्षत्रं सामान्यं पुनर्वसू च विशेषौ तौ [illegible] विशिष्टौ स्यातां किं द्विवचनाद्युपादानम्,

यच्चाप्यपदि–

यद्येकं न तर्हि द्व्यादि, यदि द्व्यादि नैकम्, विरोधित्वादेकत्वद्वित्वयोरित्यादि सर्वं यथा-विषय प्रतिविधातव्यम्, घटपटादिवदन्योऽन्यस्वरूपापत्तिर्नास्ति विशेषाणां सामान्यात्, दृष्टा च नक्षत्रपुनर्वस्वादिषु, प्रतीतेस्तादर्थ्यमेवेति चेन्न, प्रत्ययवचप्रतीतेरेव वयमपि ब्रूमः 'द्व्येकयो-र्द्विवचनैकवचने, बहुषु बहुवचनम्' (पा० १ ४ २१-२२) इति, यथेकवचनान्तः शब्दः 5 अभिधानार्थेनाप्येकेन भवितव्यम्, न द्व्यादिना, अथ द्व्यादिः नैकवचनेन शब्देन भवितव्यमुक्त-त्, इदन्त्वभिधानाभिधेयप्रत्यययोर्विसंवादात् प्रतीतिविरुद्धम्, कुमारब्रह्मचारिपितृत्ववत्।

यद्येकमित्यादि साधनद्वयमनिष्टापादनं विरोधित्वादेक[त्व]द्वित्वयोरित्यादि सर्वं यथाविषयं प्रति विधातव्यमित्यतिदेशात्सिद्धं [illegible]निष्टापादनसाधनानि द्रष्टव्यानि, यदि पुनर्वसू पुमांसौ न नक्षत्रं पुंस्त्वम्, पुंस्त्वाद्घटवत्, अथ [नक्षत्रं न पुमांसौ] नपुंसकत्वात् कुण्डवदित्यादि, तथा तारा स्त्रीत्वादित्यादि 10 [illegible]म्, घटपटादिवदिति, विशिष्टयोर्घटपटयोरिवान्योन्यस्वरूपापत्तिर्नास्ति विशेषाणां, सामान्यात्, दृष्टो च नक्षत्रपुनर्वस्वादिषु, तस्मादयुक्तमुक्तं सामान्यनिरपेक्षो विशेष एव शब्दार्थो विवक्षितत्वादिति, प्रतीतेस्तादर्थ्यमेवेति चेत्–स्यान्मतं लोकप्रतीतत्वान्नक्षत्रार्थ एव पुनर्वस्वर्थः, पुनर्वस्वर्थ एव च नक्षत्रार्थ इति लोके प्रसिद्धमागोपालादि, तस्मात् सामान्यस्य विशेषत्वात्[illegible]ः, इतरथा नैरर्थक्यमेव स्यादिति, अत्रोच्यते–न प्रत्ययवचप्रतीतेरेवेत्यादि, वयमपि लोकप्रतीतेरेव ब्रूमः 'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने, बहुषु 15 बहुवचनम्' (पा १ ४-२१-२२) इति अर्थानामवयवमवयवं प्रति विवक्षितानामेकत्वाद्यपेक्षयैक-वचनादिशब्दप्रयोगप्रसिद्धेः, यथेकवचनान्तः शब्दोऽभिधानार्थेनाप्येकेन भवितव्यं न द्व्यादिना, अथ

[illegible] न चैवं दृश्यत इति भावः। अत एव [illegible] भवितव्यमित्यर्थं [illegible]-यद्येकमिति स विशेषः अत एव [illegible] एकार्थे न तु [illegible] द्विबहुवचनादिसमानाधिकरणे भवेत्, यदि [illegible] तर्हि [illegible] स्यादिति भावः। तदाह–साधनद्वयमिति यद्येकं न तर्हि द्व्यादि, विरोधित्वात् 20 यदि द्व्यादि न तर्ह्येकम्, विरोधित्वादिति साधनद्वयमित्यर्थः। [illegible] दर्शयति–यदीति। तथा तारेति यदि तारा स्त्री न नक्षत्रं स्त्रीत्वात्, एवमेव यदि नक्षत्रं न स्त्री नपुंसकत्वात्, कुण्डवदिति भाव। तदेवमेकत्वद्वित्वयो[illegible] [illegible]स्यात्, [illegible] न हि [illegible] [illegible] नक्षत्रं पुनर्वस्वादिस्थं पुनर्वस्वादि च नक्षत्रस्थम्, तस्मात् सामान्यनिरपेक्ष एव विशेष [illegible]–घटपटादिवदिति। प्रतीते प्रतीतेरिति समानाधिकरण्योरभिन्ना प्रतीतिर्दृष्टेति एतस्ते नक्षत्रपुन- 25 [illegible] नक्षत्रं पुनर्वसू [illegible] इति विशेष-सामान्ययोरैक्यमिति भावः। तदेव व्याचष्टे–स्यान्मतमिति। सामान्यस्य विशेषात्मकत्वे [illegible] विरोधं दर्शयति–अत्रोच्यत इति एतदपि [illegible] लोकप्रतीतेरेव ब्रूमः [illegible] बहुषु बहुवचनमिति एतत् इति दर्शयति–न प्रत्ययवचेति [illegible] भवतीति भाव। एवम् [illegible] भवितव्यम्, न तु द्व्यादिना [illegible] भवितव्यम्, न [illegible]- 30 [illegible] इति दर्शयति–यथेकवचनान्त इति। [illegible]

१ सि [illegible]। २ सि [illegible]।

इत्यादिर्नैकवचनेन क्रमेण भवितव्यमुक्तवत्, इदन्त्वभिधानाभिधेयप्रत्यययोर्विसंवादात् प्रतीतिविरुद्धम्
पुनर्वसुशब्दो द्व्यर्थो द्विवचनान्तत्वादिति प्रत्ययो नानाभिधेयविषयप्रत्ययेन विसंवदति, स चानेन, किमिव ?
कुमारब्रह्मचारिपितृवत्—यदि कुमारब्रह्मचारी कथं पिता ? अथ पिता कथं कुमारब्रह्मचारीति, तद्विरोधीति।

तद्बाधयति—

5 लक्षणं हि नाम प्रकृतिप्रत्ययादिविभागान्वाख्यानम्, तद्धि लक्ष्यान् शब्दान् व्यवस्था-
पयामीति, तेषाञ्चाव्यवस्था, प्रकृत्याद्यर्थपर्यायार्थत्वात्, कुतस्तदन्यलक्षणत्वे प्रतिपत्तिः शब्द-
व्यवस्था च ? अविभक्तभावितस्वलक्षणविषयत्वात्, अविभक्तभावितस्वलक्षणविषयस्थाणुपुरु-
षप्रतिपत्तिव्यवस्थावत्, तथा लक्ष्याप्रतिपत्त्यव्यवस्थाभ्यामभिधानाभिधेयविषयप्रत्ययद्वयवि-
संवादः।

10 लक्षणं हि नामेत्यादि, लक्ष्याणां शब्दानां प्रकृतिप्रत्ययादिविभागान्वाख्यानं तद्धि लक्ष्यान्
शब्दान् व्यवस्थापयामीति, तेषाञ्च—प्रकृत्यादिविभागानामव्यवस्था प्रकृत्याद्यर्थपर्यायार्थत्वात् तयो च
शब्दविषयप्रकृत्याद्यर्थाव्यवस्थायां तदाश्रितलक्षणाव्यवस्था लक्षणाव्यवस्थानात् कुतस्तदन्यलक्षणत्वे प्रति-
पत्तिः ? शब्दव्यवस्था च ? न ताः कस्मात् ? अविभक्तभावितस्वलक्षणविषयत्वात् दृष्टान्तः—अविभक्तभावि-
तेत्यादि—यथाऽविभक्तौ भावितौ स्वलक्षणाभ्यां स्थाणुपुरुषौ, तत्र या स्थाणौ पुरुषप्रतिपत्तिर्व्यवस्था च मिथ्या
15 प्रतिपत्तिव्यवस्थे ते कस्मात् ? अविभक्तभावितस्वलक्षणविषयत्वात् तथा लक्ष्याणां लक्षणानां [अ]प्रति-
पत्त्यव्यवस्थे, लक्ष्याप्रतिपत्त्यव्यवस्थाभ्यां चाभिधानाभिधेयविषयप्रत्ययद्वयविसंवादात्, कुमारब्रह्मचारी

पितृवत्—इदमित्यादि। विसंवादमेव दर्शयति—पुनर्वसुशब्द इति पुनर्वसुशब्दस्य द्व्यर्थेन द्विवचनान्तत्वात्प्रत्ययस्य [illegible]
[illegible] पुनर्वसू [illegible] पुनर्वसव एव [illegible]
पुनर्वसवः इति [illegible] कुमारब्रह्मचारिपितृवदिति भावः। तथापि [illegible] पुनर्व-
20 [illegible] एव पुनर्वसवः [illegible]
[illegible] लक्षणं हि नामेति। [illegible] शब्दानामिति [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
25 [illegible]
[illegible]
[illegible] तेषाञ्चेति। [illegible]
अविभक्तेति [illegible]
[illegible] शब्दानामिति। [illegible]
30 [illegible]

---

१ सि. क्ष. डा. [illegible] । २ सि. क्ष. डे. छा. [illegible] ३ डा.
[illegible] ४ डा. [illegible] । ५ × × सि. डा. । ६ सि. डे. [illegible] ।

सिद्धेति प्रत्ययवत् नक्षत्रपुनर्वस्वपेक्ष[स्व]द्वित्वादिविरोध इति सम्बन्धः, एवं तावत् संख्याविषयप्रकृतिप्रत्यय-प्रतिपत्तिविरोध उक्तः ।

अतःपरं पुरुषविषय उच्यते—तद्यथा—

स वृक्ष आस्त इति पुरुषविषयप्रकृतिप्रत्ययसंवादेन स्वयं प्रतिपद्य पुनरेहि मन्य इति तद्विपरीतप्रतिपत्त्या प्रकृत्यादिविलक्षणालक्षणीकरणं प्रतिपद्येश्च तद्वदेवाप्रतिपत्तित्वम्, यदृच्छा- 5 प्रतिपत्तित्वात्, अत्र प्रयोग—एहि मन्ये रथेन यास्यसि न हि यास्यसि यातस्ते पितेत्यादि वाक्यमयथार्थमगमकमसाधु प्रस्तुतक्रियासामानाधिकरण्यविसंवादात् त्वं यामि, अहं यासीति प्रयोगवत्, प्रस्तुतप्रत्ययविसंवादाद्वा, देवदत्तो भूयस इति यथा, अङ्गीकृतपुरुषार्थवैयधिकरण्य इत्वात्, त्वं पचतीति यथा ।

स वृक्ष आस्त इत्यादि यावदप्रतिपत्तित्वम्, स इति शेषोपपदे आस्त इति पुरुषविषयप्रकृति- 10 प्रत्ययसंवादेन स्वयं प्रतिपद्य पुनरेहि मन्य इति तद्विपरीतप्रतिपत्त्या प्रकृत्यादिलक्षणमलक्षणीकृतम्, प्रति-पत्तिमात्रमविरोधीकृत्वा तद्वदेवेति—अन्यतस्त्व[।]प्रतिपत्त्यन्यपरत्वाद्द्वारेणेति, कस्मात्[1] यदृच्छाप्रतिपत्तित्वात् असमीक्षितपौर्वापर्यप्रत्ययत्वात् प्रकृत्यादिविपर्ययविरोध सम्बन्धः, अत्र प्रयोगः—एहि मन्य इत्यादि वाक्यमयथार्थमगमकमसाध्विति प्रतिज्ञाः त्रिधः प्रस्तुता क्रिया—मन्यतिः तया सामानाधिकरण्यं विसंवदति प्रथमपरोत्तमपुरुषाभ्यस्य परिहाप्य प्रयुक्तमध्यमपुरुष[वि]संवादादिति हेत्वर्थः, त्वं यामि अहं यासीति प्रयो- 15

विति सम्प्रत्ययविषयप्रत्ययोऽन्य पुनर्वसू इति सम्प्रत्ययविषयप्रत्ययोऽन्य इति यथा कुमारा ब्रह्मचारीति सम्प्रत्ययस्य. पितेति सम्प्रत्यय-प्रत्ययत्वा परस्परविरुद्ध तथा नक्षत्रं पुनर्वसू इत्यादिरपीति भावः । संख्याविषयविरोधनिगमनमुपसंहरति—एवं तावदिति । अथ पुरुषविषयप्रकृतिप्रत्ययविसंवादं दर्शयति—स वृक्ष इति । व्याख्येति—स इतीति अस्मद्युष्मदन्यपुरुष-शब्दविपर्यये उपपदे मध्यमः पुरुषः तथाविधास्मदर्थप्रतिपादकशब्दे उपपदे उत्तमः पुरुषः युष्मदस्मदन्यार्थप्रतिपादके शेषोऽपि प्रथमपुरुषो भवति तत्र स इति युष्मदस्मदर्थव्यतिरिक्तार्थवाचकपदे तस्मिन्नुपपदे आस्त इति प्रथमपुरुषप्रयोग इत्थं पुरुष 20 विषयप्रकृतिप्रत्ययसंवादोऽस्तीति भावः । एहि मन्य इतीति एहि मन्ये रथेन यास्यसि नहि यास्यसि यातस्ते पितेति प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च' (१-४-१०६) इति सूत्रस्योदाहरणम्, मन्यधातुरुपपदं यस्य धातोस्तस्मिन् प्रकृतिभूते सति मध्यम स्यात् परिहासे गम्यमाने मन्यतेरुत्तम स्यात् स चैकार्थस्य वाचकः स्यादिति सूत्रार्थः, यद्यपि रथे परिहासवीक्ष- वाक्यमिदं प्रयुक्तम्, मुक्ति वाक्यमिदम्—एहि मन्ये मन्यसे इत्यर्थः अत्र युष्मदर्थप्रतिपादकमस्मत्सामानाधिकरण्येऽपि उत्तमपुरुषः क्रियत इति पुरुषविषयप्रकृतिप्रत्ययविसंवाद इति भावः । विपरीतप्रतिपत्त्येति मन्य इति पदेन मध्यमपुरुषस्थानापन्नस्योत्तमपुरुषत्वा 25 विपरीता प्रतिपत्तिर्भवते एवं च मध्यमपुरुषस्यस्य मन्यसीत्यस्य उत्तमपुरुषस्य मन्य इत्यस्य प्रतिपत्तिरिति भावः । यस्मात् त्वं मध्य-मपुरुष तस्य प्रतिपत्तेरन्यथाभावात् मन्य इति प्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिरेवेत्याह प्रतिपत्तिश्चेति । हेतुमाह—यदृच्छेति, नियमाभा-वेन प्रतिपत्तिरनियतैव । स्वाभिप्रायमनिरूप्याप्रतिपत्तित्वं सूचयति—असमीक्षितेति, पूर्वस्मिन् परस्मिन् वा स्वोच्चरितस्य प्रत्ययस्य संवादाभावादित्यर्थः । उक्तमेव प्रयोगैः दर्शयति—अत्र प्रयोग इति । प्रस्तुतक्रियेति । मन्य इति मन धातौ इति धातु-रुत्तमपुरुषः भूयते तस्याद्वाराख्येनान्यपि क्रिया । कर्ता वाच्यः तत्र कर्तृत्वं मन्यधातुवाच्यक्रियासामानाधिकरण्यं न 30 मन्यस्य तत्क्रियया मध्यमपुरुषस्यात्मप्रत्ययविषयस्येत्यस्मत्त्वेनैवत्वप्रतिपत्तिदर्शनेन समानाधिकरणस्याविसंवादेनाह प्रस्तुता

[1] ×× ति । [2] सि. यदृच्छादि ।

गमत्, तदर्थनिदर्शनं हेत्वर्थानुरूपेण अन्यार्थस्वार्थयोर्मध्यमोत्तमविशिष्टयोर्भेदे सति विसंवादात्तदर्थाभावे प्रधानुत्वमिति प्रस्तुतप्रत्ययविसंवादादिति द्वितीयो हेतुः देवदत्तो भूयत इति पचेति दृष्टान्तः, देवदत्त इति प्रथमानिर्दिष्टः कर्तेयं मध्यमपर्यायभावमिना भावसाधनेन भूयतेऽनेन सामानाधिकरण्यं यद्यपि, पचतीत्यनेन तु स्यात् तथैवैष्यते प्रस्तुतमध्यमपुरुषान्ते मध्य इत्युत्तमान्तेनान्यार्थागमकासाधुत्वानुपपत्तेरपि, प्रस्तुतप्रत्ययविसंवादस्फुटीकरणार्थमाह—अङ्गीकृतपुरुषार्थवैयधिकरण्ययुक्तत्वादिति तत्र निदर्शनं त्वं पचतीति पचेति, त्वमिति युष्मदुपपदे पचतीति शेषोपपदप्रथमपुरुषप्रयोगो विसंवदति यथा एति मन्ये यास्यसीति ।

अत्र प्रत्ययपरप्रकृतिनियमात् प्रयोगकाले केवलयोः प्रकृतिप्रत्यययोरसम्भवः, तथाऽनर्थकत्वम् भूततिप्सपादीनाम्, काकवासितवत्, शिक्षणार्थं तु विभक्तिविस्पष्टत्वाय प्रकृतिप्रत्ययार्थोपदर्शनं पृथक् क्रियते, अपृथक्सिद्धसमुदायार्थप्रतिपत्त्युपायत्वात्, एवमत्र कृत्वोक्तम्—'प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः तयोः प्रत्ययार्थः प्रधानम्' (महाभा० ३ १-६७ सूत्रे) इति, अत एव च 'प्रकृतिपर एव प्रत्ययः प्रयोक्तव्यः, प्रत्ययपरैव प्रकृतिः' (महाभा० ३ १ २ सूत्रे) इति एवमत्र प्रत्ययार्थं नापैति प्रकृतिः, तत्परत्वात्, अत एव च मध्यमः [illegible] प्रयोगप्रस्तुतसामानाधिकरण्यत्यागेनासमस्तसामानाधिकरण्योत्तमैकवचनप्रत्ययो-ऽन्यार्थाभिधानम् ।

अथ प्रत्ययेत्यादि, वाक्यार्थविवेकेऽर्थे पदार्थविवेके वा प्रतिपाद्ये वाक्यं पदं वा प्रतियोगिसम्बन्धापेक्षमेव गमयति केवलस्याप्रयोगात् पदार्थविवेके तावदयं नियमः 'प्रत्ययपरा [एव] प्रकृतिः प्रयोक्तव्या प्रकृतेः परा[एव]प्रत्ययः (महाभा ३ १-२) इति व्यवस्थापितत्वात्, प्रयोगकाले केवलयोः प्रकृति-

[illegible]

1 [illegible] 2 [illegible] 3 [illegible]

प्रत्यययोरसम्भवात्, असम्भवश्च तथाऽनर्थकत्वात् मूलविभुज्मादीनाम्, किमिव ? काकवाशितवत्-यथा वायसवाशितादीनां न कश्चिदभिधेयोऽर्थोऽस्ति तथा मू[ल]विभुजादीनां केवलानाम्, किमर्थं तर्हि मू सत्याणाम्, 'कर्तरि कृत्' (पा ३ ४ ६७) 'क्त कर्मणि च' (पा ३ ४ ६९) इत्यादिषु प्रकृतिप्रत्ययार्थपाठः ? इति चेदुच्यते-शिशून्प्रत्यर्थं तु चित्रभक्तिबिन्दुविन्याससवत्-पृथगन्वयेन शिष्याणां प्रादुर्भावितीति विभज्य प्रकृति-प्रत्ययार्थौ दर्श्येते, यथैकामेव कायादिभक्तिं लेखयिष्यन् चित्रकराचार्यः शिष्यान् पूर्वं बिन्दुविन्यासान् ५ कारयति पश्चात् संयोजयति तत सा दर्शनीया मधूरमणीया पुष्पवल्लीगृहमनुष्यस्त्र्यादिसंस्थाना सम्पद्यते तथा भक्तिभेदतेवं प्रकृतिप्रत्ययार्थोपदर्शनं पृथक् क्रियते, अपृथक्सिद्धसमुदायार्थप्रतिपत्त्युपाय-त्वात्, एवमेव कृत्वोक्तमिति ज्ञापकमाह-'प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः' (महाभा० १ १ ६७ सूत्रे) इति प्राधान्येन प्रत्ययार्थो विवक्षितो गुणत्वेन प्रकृत्यर्थः, अत एव चेति यदुक्तं भाष्ये 'प्रकृतिपर[एव] प्रत्ययः प्रयोक्तव्य, प्रत्ययपरा[एव]प्रकृति, (महाभा १ १ २ सूत्रे) इति प्रत्यय परो-विशेष प्रधान १० यस्याः सा प्रत्ययपरा प्रकृति[१] परशब्दस्य प्रधानार्थता वर्ण्यते यतश्च-अनेन न्यायेन प्रत्ययार्थं नापैति प्रकृतिः, तत्परत्वात्, अत एव च-प्रत्ययार्थानपायित्वात् मन्येतेरित्यादिना मायविरोधोपसंहरति पाचकस्य धौमिधानमिति, पचिसम्प्रयोगमस्तुवसामानाधिकरण्ययोगेनाऽस्त्समानाधिकरण्योक्तमेकवचनमतसंयोऽन्य-धर्मः, अहीकृतपुरुषार्थविधिकरण्यश्रुतत्वात्, त्वं पचतीति प्रयोगधर्मीति साधूक्तम्, एव तावत् प्रकृत्य-र्थार्थत्व प्रत्ययार्थप्राधान्यद्वारेणानपायित्वादुक्तम् । १५

यत् तदेवार्थान्तरत्वात् केवलयोः प्रकृतिप्रत्ययोरनर्थकयोरसम्भव इति भावः । अनर्थकत्वमेवाह-असम्भवश्चेति । यथा 'वायसा-दीनां निःसृतानां कोऽप्यर्थो न विद्यते । इत्यादितामर्थेन केवलानामनर्थकीत्' ॥ इति । मूलेति मूलस्य प्रकृतिमत्यर्थः कारक प्रत्ययोक्तः एवैष केवलानां कोऽप्यर्थो न विद्यत इति भावः । दृष्टान्तमाह-काकवाशितवदिति विरवो वाशितं रुतम् । केवलयोर्यदि तर्हि किमर्थं मू सत्यार्थमित्यर्थे भावोक्तमर्थः कर्तृकर्मणोः कर्त्रादीनामित्यादिसूत्राणामाह किमर्थं तर्हीति यद्यपि यवादि मत्वर्थीयपत्यये विभिन्नार्थंदृश्य संपाता परमार्थेन निरंशा तथापि परिकल्पितपूर्वोत्तरावयवाभिमानेन अनुपपन्नत इति मन्त्र- २० तत्रोपदिश्यमानात् उपायोपेयभेदेनैव समयस्त्यन्ति न हि महामतिना केवलः पचति, यौगिकशब्दाद्यर्थस्याव्यवहितस्यापि बोध-सिद्धिः केवल प्रत्ययः कालत्वात् अतः प्रकृतिप्रत्ययविभागस्तदर्थकल्पनाऽनुक्ते मधुपूर्व उपाय समाधीयते व्यवस्थितिरेवान्या-यिति भावः । अत्र दृष्टान्तमाह शिशून्प्रत्यर्थमित्यादि । अपृथक्सिद्धेति निरवयवभूतवाक्यार्थबोधे प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरपृथ-क्सिद्धत्वं । प्रकृतिप्रत्ययाविति एतौ प्रत्ययमानमर्थं सहैवोपस्थितिविषयीकृत्य परस्परं विशेषणविशेष्यभावेन वाक्यं ब्रूत इत्यर्थः एवम् प्रधान इत्यादौ प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यमिति भावः । प्रकृतिप्रत्ययार्थयो प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यं दर्शयति-यदुक्तं भाष्ये २५ इति पाचकस्य महाभाष्य इत्यर्थः प्रत्ययार्थस्य प्रधानत्वात् प्रत्यय प्रधानमुक्तम् इति भाव । अनेन न्यायेनेति प्रकृतिपर एव प्रत्ययः प्रत्ययपरैव प्रकृतिः न केवला प्रकृति प्रयोक्तव्या नापि प्रत्यय प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूत इत्यादिन्यायेनानपे-क्षर्थः प्रकृति प्राधान्यात् प्रत्ययार्थं न त्यजति अतोऽन्त एव एतिसम्प्रयोगसामानाधिकरण्येन सम्भवतो मध्यमपुरुषस्याप्यधि-करणेन तत्संनिधानात्पुरुषप्रत्ययं भावतो च यस्मादेव मध्य इत्यादिवचनमनुसार्थविशेषार्थमेवाह-अत एव चेति अत- प्रत्ययार्थ नापैति प्रकृतिरत एकेनार्थे निगमयति-पचिसम्बन्धेति । मध्यमादीनां पुरुषस्य प्राधान्यतात्पर्ये युष्मदुपपदपुरुष- ३० प्रत्ययोक्तमर्थं सामानाधिकरण्येऽपि मध्यमसमाप्, अत एव तत्रेदमपि मध्यमादुरवधार्य सामानाधिकरण्यवशिष्टविधेयान्यतमाविति प्रत्ययार्थद्वारेण प्रत्ययार्थस्यानपायित्वम्-एवं तावदिति । प्रत्ययार्थमेवकृत् प्रत्ययपुरुषयोरन्यार्थत्वं मानसिद्धमिति-

[१] सि कु. का 'पौनापे । [२] सि कु. का के प्रत्ययार्थप्राधान्यमपीष्ट ।

गमात्, तदर्थनिदर्शने हेत्वर्थानुरूपेण अन्यार्थस्वार्थयोर्मध्यमोत्तमविशिष्टयोर्भेदे सति विसंवादादयथार्थत्वं असाधुत्वमिति प्रस्तुतप्रत्ययविसंवादादेति द्वितीयो हेतुः, देवदत्ता भूयत इति यथेति दृष्टान्तः, देवदत्त इति प्रथमानिर्दिष्टः कर्त्रर्थः प्रकृत्यर्थसामर्थ्याद्विना भावसाधनेन भूयतेऽनेन सामानाधिकरण्यं याति, भवतीत्यनेन तु [illegible] प्रस्तुतमध्यमपुरुषान्ते मध्य इत्युत्तमान्तेनाप्ययथार्थागमकत्वासाधुत्वासुप्रत्ययमिति,
5 प्रस्तुतप्रत्ययविसंवादस्फुटीकरणार्थमाह–भवतीत्यपुरुषार्थविसंवादिकरण्यमयुक्तत्वादिति, तत्र निदर्शनं त्वं पचतीति यथेति, त्वमिति युष्मद्युपपदे पचतीति प्रयोगपदप्रथमपुरुषप्रयोगो विसंवदति यथा पति मन्ये यास्यसीति ।

अथ प्रत्ययप्रकृतिनियमात् प्रयोगकाले केवलयोः प्रकृतिप्रत्यययोरसम्भवः, तथाऽनर्थकत्वम्, भूसतिप्सपादीनाम्, काकवासितवत्, शिक्षणार्थं तु विभक्तिबिन्दुबिम्बकल्पवत्
10 प्रकृतिप्रत्ययार्थोपदर्शने पृथक् क्रियते अपृथक्सिद्धसमुदायार्थप्रतिपत्त्युपायत्वात्, एवमेवं कृत्वोक्तम्–'प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः तयोः प्रत्ययार्थः प्रधानम्' (महाभा० १ १-५७ सूत्रे) इति अत एव च 'प्रकृतिपर एव प्रत्ययः प्रयोक्तव्यः, प्रत्ययपरैव प्रकृतिः' (महाभा० १ १ २ सूत्रे) इति, एवञ्च प्रत्ययार्थं नापैति प्रकृतिः, तत्परत्वात्, अत एव च मध्यमः पदिशब्दप्रयोगप्रस्तुतसमानाधिकरण्यत्यागेनासमस्तसमानाधिकरणाद्यमेकवचनप्रत्ययो-
15 ऽयथार्थाभिधानम् ।

अथ प्रत्ययेत्यादि, वाक्यावधिकेऽर्थे पदावधिके वा प्रतिपाद्ये वाक्यं पदं वा प्रतियोगिप्रत्यायैपेक्षमेव गमयति, केवलस्याप्रयोगात् पदावधिके तावदय नियमः 'प्रत्ययपरा [एव] प्रकृतिः प्रयोक्तव्या प्रकृतेः पर[एव]प्रत्ययः (महाभा० १ १-२) इति व्यवस्थापितत्वात्, प्रयोगकाले केवलयोः प्रकृ-

त्यमिति । [illegible] मध्यमपुरुषेण भाव्य [illegible]-प्रत्ययेति । अन्यार्थस्वार्थयोरिति
20 [illegible] मध्यमपुरुष [illegible] । [illegible] प्रथमपुरुष एव प्रयुज्यते तत्र कर्ता [illegible] प्रस्तुतेति । भवतीत्यनेनेति [illegible] । यदि [illegible] प्रत्ययेति । [illegible] वाक्यावधिक इति [illegible]
25 [illegible] तथापि [illegible] प्रयुज्यते [illegible] प्रकृतिप्रत्ययमात्र [illegible] । पदे नियमं दर्शयति प्रत्ययपरेति [illegible] इति नियमात् [illegible] प्रयोक्तव्य
30 न च [illegible] इति [illegible] । [illegible] प्रयोगकाल इति [illegible]

१ सि क छा भवोभयथयोः । २ सि °ध्यसाधुत्वमिति, क. छा. °ध्यसाधुत्वमिति । ३ सि. क छा. [illegible] [illegible] ।

प्रत्ययोरसम्भवात्, असम्भवश्च तथाऽनर्थकत्वात् भूलतिप्रभृतीनाम्, किमिव ? काकयाशितवत्–यथा वायसवाशितादीनां न कश्चिदभिधेयोऽर्थोऽस्ति तथा भू[ल]तिवादीनां केवलानाम्, किमर्थं तर्हि भू सत्तायाम्, 'कर्तरि कृत्' (पा ३ ४ ६७) 'तः कर्मणि च' (पा ३ ४ ६९) त्यादिप्रकृतिप्रत्ययार्थपाठः ? इति चेदुच्यते–शिष्यार्थम्तु चित्रभक्तिबिन्दुविन्यसनवत्–पृथगभ्यसन शिष्याम् माद्यामीति विभज्य प्रकृतिप्रत्ययार्थौ प्रदर्श्येते, सर्वक्रमेण चक्षुरादिभक्तिं लेकयिष्यन् चित्रकराचार्यः शिष्याय पूर्व बिन्दुविन्यासान् ५ कारयति पश्चात् संयोजयति ततः सा दर्शनीया चक्षूरमणीया पुष्पवल्लीगृहमनुष्यस्त्रीहस्त्यादिसंस्थाना सम्पद्यतेऽतो भक्तिभेदलेप प्रकृतिप्रत्ययार्थोपवर्णन पृथक् क्रियते, अपृथक्सिद्धसमुदायार्थप्रतिपत्त्युपायत्वात्, एवमेव कृत्वोक्तमिति ज्ञापकमाह–'प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूत', (महाभा० ३ १ ६७ सूत्रे) इति भाष्यग्रन्थेन प्रत्ययार्थो विवक्षितो गुणत्वेन प्रकृत्यर्थ अत एव चेति, यदुक्तं भाष्ये 'प्रकृतिपर[एव] प्रत्ययः प्रयोक्तव्यः प्रत्ययपर[एव]प्रकृतिः, (महाभा ३ १-२ सूत्रे) इति प्रत्ययः परो–विशेषः प्रधान 10 यस्याः सा प्रत्ययपरा प्रकृति[:] परशब्दस्य प्रधानार्थता वर्ण्यते एवञ्च–अनेन न्यायेन प्रत्ययार्थं नापैति प्रकृतिः, तत्परत्वात्, अत एव च–प्रत्ययार्थानपायित्वात् सम्पत्स्येरित्यादिना भाषयितोपसंहरति यावद्यथा सोमपानमिति, पङ्क्तिशब्दप्रयोगप्रस्तुतसामानाधिकरण्यत्यागेनासत्समानाधिकरणोपमेकवचनप्रत्ययोऽपार्थः, प्रकृतिकृतपुरुषार्थवैयधिकरण्यप्रसक्तत्वात्, त्वं पचतीति प्रयोगश्चेति साधूक्तम्, एवं तावत् प्रकृत्यर्थस्य प्रत्ययार्थद्वारेणानपायित्वादुक्तम् । 15

[illegible]

¹ सि ब का 'योगानी' । ² सि ब का दे. प्रत्ययार्थोपसंपीडन ।

गमत्, तदर्थनिदर्शनं हेत्वर्थानुरूपेण अस्मदर्थस्वार्थधर्मत्वमात्रमभिसंबन्धोऽभेदे सति विसंवादादयथार्थकं कालमपुरुषमिति प्रस्तुतप्रत्ययविसंवादाद्वेति द्वितीयो हेतुः देवदत्तो भूयते इति पचेति उदाहरणम्, देवदत्त इति प्रथमानिर्दिष्टः कर्त्रर्थः प्रकृत्यर्थमात्रवाचिना भावसाधनेन भूयतेशब्देन सामानाधिकरण्यं यात्येव, भवतीत्यनेन तु कर्तृत्वात् तथैवेति चेदस्ति प्रस्तुतमध्यमपुरुषत्वे मध्य इत्युत्तमात्वेनायथार्थागमकत्वसाधुत्वाभ्युपगमेऽपि,

5 प्रस्तुतप्रत्ययविसंवादस्तु नीकरणार्थमाह—अप्रतिबद्धपुरुषार्थत्वमधिकरण्यमुक्तत्वादिति, तस्य निदर्शनं त्वं पचतीति भवति, त्वमिति युष्मदुपपदे पचतीति शेषोपपदप्रथमपुरुषप्रयोगो विसंवदति यथा पचि त्वं पचसीति ।

अथ प्रत्ययपरप्रकृतिनियमात् प्रयोगकाले केवलयोः प्रकृतिप्रत्यययोरसम्भवात्, तथाऽन्यार्थकत्वम्, मूलतिप्तसपादीनाम्, काकवासितवत्, शिक्षणार्थं तु विभक्तिविस्तृतिविन्यसनवत्

10 प्रकृतिप्रत्ययार्थोपदर्शनं पृथक् क्रियते, अपृथक्सिद्धसमुदायार्थप्रतिपत्त्युपायत्वात्, एवमेव कृत्वोक्तम्—'प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थे सह ब्रूतः तयोः प्रत्ययार्थः प्रधानम्' (महाभा० १ १-१७ सूत्रे) इति, अत एव च 'प्रकृतिपर एव प्रत्ययः प्रयोक्तव्यः, प्रत्ययपरैव प्रकृतिः' (महाभा १ १ २ सूत्रे) इति, एवञ्च प्रत्ययार्थं नापैति प्रकृतिः, तत्परत्वात्, अत एव च मध्यमतेः पचिशब्दप्रयोगप्रस्तुतसामानाधिकरण्यत्यागेनासमसमानाधिकरणोक्तमेकवचनप्रत्यया-

15 न्यथार्थाभिधानम् ।

अथ प्रत्ययेत्यादि, वाक्यार्थविवेकेऽर्थे पदार्थविवेके वा प्रविभागे वाक्यं पदं वा प्रतियोगिव्यवच्छेदमेव गमयति, केवलस्याप्रयोगात् पदार्थविवेके तावदयं नियमः 'प्रत्ययपरा [एव] प्रकृतिः प्रयोक्तव्या प्रकृतेः पर[एव]प्रत्ययः' (महाभा० २ १ २) इति व्यवस्थापितत्वात्, प्रयोगकाले केवलयोः प्रकृति-

विसंवदतीति । [illegible] मध्यमपुरुषेण नास्ति संवादः [illegible]—प्रत्ययपरेति । अस्मदर्थस्वार्थयोरिति,

20 [illegible] युष्मदर्थाभिधान[illegible] । [illegible]

[illegible] प्रस्तुतेति । [illegible]

[illegible] इति [illegible] । [illegible]

[illegible] इति [illegible]

25 [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] प्रत्ययपरेति [illegible]

[illegible] प्रकृतिपर एव प्रयोक्तव्यः [illegible]

30 [illegible] इति [illegible]

१ सि क्ष छा [illegible]। २ सि. [illegible], क्ष. छा. [illegible]। ३ सि क्ष छा. [illegible] ।

प्रत्ययोरसम्भवात्, असम्भवश्च तयाऽनर्थकत्वात् मूलविप्रुषादीनाम्, किमिव ? काककाशितवत्–यथा वायसवाशितादीनां न कश्चिदभिधेयोऽर्थोऽस्ति तथा मू[ल]विप्रादीनां केवलानाम्, किमर्थं तर्हि मू लशाणाम्, 'कर्तरि कृत्' (पा ३ ४ ६७) 'क्त कर्मणि चे' (पा २ ४ ६९) त्यादिप्रकृतिप्रत्ययार्थपाठः ? इति चेदुच्यते–शिक्षणार्थम्तु चित्रभक्तिबिन्दुविन्यसनवत्–यथाभ्युपगम्य शिष्यान् ग्राहयामीति विभज्य प्रकृति-प्रत्ययार्थौ दर्श्येते, यथैकामेव कान्तारिभक्तिं लेखयिष्यन् चित्रकराचार्यः शिष्यान् पूर्व बिन्दुविन्यासान् 5 कारयति पश्चात् संयोजयति ततः सा दर्शनीया पश्चाद्रमणीया पुष्पवल्लीगृहमनुष्यस्त्रीहस्त्यादिसंस्थाना सम्पद्यते तथा भक्तिभेदस्थानीयं प्रकृतिप्रत्ययार्थोपदर्शनं पृथक् क्रियते, अपृथक्सिद्धसमुदायार्थप्रतिपत्त्युपाय-त्वात्, एवमेव कृत्वोक्तमिति ज्ञापकमाह– प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः (महाभा० ३ १ ६७ सूत्रे) इति प्राधान्येन प्रत्ययार्थो विवक्षितो गुणत्वेन प्रकृत्यर्थः, अत एव चेति, यदुक्तं भाष्ये 'प्रकृतिपर[एव] प्रत्ययः प्रयोक्तव्य, प्रत्ययपरा[एव]प्रकृतिः (महाभा ३ १ २ सूत्रे) इति प्रत्ययः परो–विशेषः प्रधानं 10 यस्याः सा प्रत्ययपरा प्रकृति[:] परशब्दस्य प्रधानार्थता यस्मिंश्च पयस्य–अनेन न्यायेन प्रत्ययार्थं नापैति प्रकृतिः, तत्परत्वात्, अत एव च–प्रत्ययार्थानपायित्वात् सम्पत्तेरित्यादिना भावयित्वोपसंहरति यावद्यथा चौमिधानमिति, पचिरिमप्रयोगप्रस्तुतसामानाधिकरण्यत्यागतोऽसमानाधिकरणोत्तमैकवचनप्रत्ययोऽन्य-थार्थः, अङ्गीकृतयुष्मदर्थेयधिकरण्यत्वात्, त्वं पचतीति प्रयोगश्चेति साधूक्तम्, एवं तावत् प्रकृत्य-र्थार्थस्य प्रत्ययार्थद्वारेणानपायित्वादुक्तम् । 10

यत् तदर्थवत्त्वात् केवलयोः प्रकृतिप्रत्यययोरनर्थकत्वेनासम्भव इति भावः । अनर्थकत्वमेवाह असम्भवश्चेति । उक्तं 'वायस-वाशितादीनां वैदिकोऽर्थो न विद्यते । कृतविनाशान्वर्थश्च केवलानामर्थाभाव' इति । मूलेति मूलम् प्रकृतिप्रत्यय- प्रत्ययोः एतयां केवलानां लौकिकोऽर्थो न विद्यत इति भाव । दृष्टान्तमाह काककाशितवदिति निरर्थं वाशितं यथा । केयमनर्थता यदि तर्हि किमर्थं मू लशाणमिति विशेष्यत्यादीनामर्थः पृथक् कश्चयत्र आचीनामित्यशङ्कामाह किमर्थं तर्हीति यद्यपि वस्तुतः प्रकृतिप्रत्ययौ विभिन्नार्थावेव चेपता परमार्थतो निरर्थौ तथापि परिकल्पितपूर्वोत्तरावयवविभागेन ज्ञाप्यन्त इति मन्यम- 20 मानोऽभिप्रायमाह शाब्दिकैरेवासमपयसन्ति न हि प्राभाकरैर्वा देवदत्तः पचति गौरित्यादिषु तत्परत्र समस्ताद्येवापि बोध-यितुं येषां न्यायाः आनन्त्यात् अतः प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पनाक्रमो व्युत्पत्तिमुपायः समासादन्यवयवादिरेवान्या-विति भावः । अत्र दृष्टान्तमाह शिक्षणार्थमित्यादि । अपृथक्सिद्धेति निरवयवभूतवाक्यार्थबोधे प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरपाय-त्वमित्यर्थः । प्रकृतिप्रत्ययाविति एतौ प्रतीयमानमर्थं सहैवोपस्थापयितुमिच्छत परस्परं विशेषणविशेष्यभावेन वाक्यार्थं ब्रूत इत्यर्थः तत्र पदमात्र इत्यादौ प्रत्ययार्थप्राधान्यमिति भावः । प्रकृतिप्रत्ययार्थयो प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यं दर्शयति–यदुक्तं भाष्य 25 इति, प्रत्यये महाभाष्य इत्यत्र प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यात् प्रत्यय प्रधानमुच्यत इति भावः । अनेन न्यायेनेति प्रकृतिरपि एव प्रत्ययपरैव प्रकृति न केवला प्रकृति प्रयोक्तव्या नापि प्रत्यय प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूत इत्यादिन्यायानपेक्षते प्रकृतिः प्रधानत्वात् प्रत्ययार्थं न त्यजति अतोऽन एव पचिमिन्प्रयोगसामानाधिकरण्येन मन्यमानो मध्यमपुरुषस्यैवाभि-धानं तत्पचितस्य उत्तमपुरुषप्रत्ययं नापेक्षते च तत्त्वादि मन्य इत्यादिवन्नमस्याभिनैवारम्भेत्याह–अत एव चेति अत प्रत्ययार्थ नापैति प्रकृतिरत एवोक्तं निगमयति–पचिरिमप्रयोगेति । मन्यपाठेऽर्थमध्यमपुरुषस्याभिहितत्वात्तत्र उत्तमपुरुष- 30 प्रत्ययोऽन्यार्थः सामानाधिकरण्याभावेनोपपद्यते, अत एव तदपहरतिपि मध्यमपुरुषार्थः सामानाधिकरण्येनैकवचनमिति प्रत्ययार्थद्वारेण प्रकृत्यर्थस्यानपायित्वमुपसंहरति–एवं तावदिति । प्रकृत्यर्थस्य प्रत्ययपुरुषयोर्व्यपदेश्यं भावार्थमित्याह–

---

1 सि क्ष. डे॰ °पोक्तार्थे । 2 सि क्ष. डे॰ डे प्रत्ययार्थपरंपरीत्य ।

प्रत्ययपुरुषायथार्थत्वेऽप्येषैव भावना इत्यर्थत्रयविषयमयथार्थत्वम्, इदञ्च प्रत्यक्षम्, तथा घटपटादिशेषोपपदविषया भिन्नव्यवहारो निराक्रियते ।

(प्रत्ययेति) प्रत्ययपुरुषायथार्थत्वेऽप्येषैव भावना प्रकृत्यविनाभावित्वात् प्रत्ययस्य प्रत्ययत्वात् यदि मन्ये रथेन यास्यसि इत्यस्यात्यद्विपरीतादपि तदेव प्रतिपत्त्या प्रत्ययाभिव्यक्तलक्षणीकरण प्रतिपत्ते- 5 रप्रतिपत्तित्वं घटपटाद्यप्रवृत्तत्वादित्यादि यावदवधिः समानभावत. प्रत्ययपुरुषानुरूपेण योज्यत इति, इत्यर्थत्रयविषयमयथार्थत्वमिति भिन्नमम्, इतिशब्द[स]म्बिन्धनार्थत्वात्, अनया भावनया भावितमेव भवति—अगमकमसाध्वित्यपि ग्रहस्य बुद्धिमद्गुणा इत्यत्र इत्यतोऽयथार्थत्वम्—यथार्थत्वमभिन्नमपुष्पात् व्यविपर्ययेण्वयथार्थत्वमेतत्, यथा चैतत् तथा घटपटादिशेषोपपदविषयो भिन्नव्यवहारो निराक्रियते एवं पञ्चम्यादि कर्माक्षेपुरुषादिप्रयुक्तमिमन्तिङादिविपर्ययार्थस्य प्रयोगवदिति ।

10 प्रहासादिदमसत्यमेवेति चेत्, सदैव तर्हि लक्षणालक्षणीकरण लक्ष्यार्थलक्षणीकरणं प्रतिपत्तेरप्रतिपत्तित्वम् सर्वस्यासत्यत्वात्, तदसत्यत्वं प्रत्याय्यार्थविपर्ययवृत्तत्वात् प्रहासोक्तिवत् पर्वताधिकरणकर्मवचनासत्यमसिद्ध इह पर्वते वसतीत्येतस्मिन्नधिकरणार्थे पर्वतमधिवसति अध्यास्य इत्यादिकर्मत्वायुक्तेः 'आधारोऽधिकरणम्' (पा० १ ४ ४५) अभ्यस्यानाधारत्वात् एतच्च क्षेत्रशः कालतश्च अग्निष्टोमयाजी पुत्रोऽस्य जनितेति भूतम् 15 नागतमिति च विस्तरार्थम् शतभिषजो नक्षत्रं गोदौ ग्रामः पुनर्वसू पञ्चतारकाः, देवमनुष्या वर्मी राशी इत्यादिषु भावतोऽप्ययथार्थता एवञ्च न वाचकता शब्दस्य न वाच्यताऽर्थस्य, शब्दक्षेत्रकालभावविषयविसंवादवृत्तत्वात्, स्वोत्कर्षनिराकरणार्थत्वात् उन्मत्तप्रलापवत् ।

(प्रहासादिति) प्रहासादिदमसत्यमेवेति चेत्—यथाप्रहसने मन्ये रथेन यास्यसि न हि यास्यसि यातस्ते पितेत्येतदसत्यमेव प्रहासविषयत्वात् अत एव सूत्रमुक्तं 'प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम 20 एकवच्च (पा १ ४ १ ६) इति तथा द्वि[बहु]वचनविषयावप्युदाहृतौ यास्यथो यास्यथेति, अत्रोच्यते-सदैव

प्रत्ययपुरुषेति । भावनामेव दर्शयति—प्रकृत्यविनाभावित्वात् प्रत्ययस्य प्रत्ययत्वात् न केवलं प्रकृतौ प्रत्योत्पत्तौ नापि प्रत्यये इति न्यायेन प्रत्ययस्य प्रकृत्यविना- भावित्वात् प्रकृतिरपि एव प्रत्ययः इति न्यायेन च प्रकृतिरपि एव प्रत्ययत्वात् यदि मन्ये इत्यादौ युष्मदस्मदोरभावादित्यस्य मन्य इत्युत्तमपुरुषेऽभावात्, ... प्रकृतिरपि नास्तीति ... 25 लाद् ... यदि मन्ये इत्यादिपालनमिति भाव । तदेवं प्रत्ययवत्त्वात् प्रत्ययवत्त्वात् पुरुषानुपात्तत्वाद् ... इत्यर्थत्रयेति । ... प्रयुक्तमपि भावितमेवेत्याह भवति—अगमकेति । ... प्रत्ययपुरुषादि ... इत्यत्रेति । यदि मन्ये इत्यादि ... प्रहासादिदमिति । व्याख्याने—व्याख्यातमिति । यदि मन्ये इत्यादौ ... 30 माह—प्रहासे चेति । एवं एव वा मन्ये रथेन यास्यसि न हि यास्यसि यातस्ते पिता ... इत्येवं द्विबहुवचनयोरप्युदाहरणमित्याह—तथेति । व्याख्याने—अत्रोच्यत इति ...

१ सि क्ष दे डा. ... । २ सि क्ष दे डा. ... ।

तर्हीत्यादि, बहूनां तर्हि लक्षणानां 'धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः' (पा० ३।४।१) 'व्यत्ययो बहुलम्' (पा० ३ १-८५) इत्येवमादीनामनङ्गीकरणे तदव्याप्यानाम् अग्निष्टोमयाजी अस्य पुत्रो जनिता इत्येवमादीनामनङ्गीकरणे प्रतिपत्तेरप्रतिपत्तिश्च मयथार्थत्वात्, तदनन्तरं प्रत्याय्यार्थविषयत्व भूतत्वात्, प्रहासोक्तिवदिति गतार्थम्, न च तेषु लक्षणेषु अन्येषु चान्यत्वमतिर्भवति, क्रियान्यत्-पर्व ताधिकरणकर्मवचनात्सम्मति, नद् पर्वते वसतीत्येतस्मिन्नधिकरणार्थे पर्वतमधिवसति अभ्यास इत्यादि 5 कर्मत्वायुक्तेः अत्र प्रयोगः—पर्वतम[धि]वसतीत्यादयस्त्वमिद सकारकत्वाभिकरणमभूतत्वात् देवदत्तो भूमौ इति, पर्येति, पर्वतस्य भावनाच 'आधारोऽधिकरणम्' (पा० १ ४ ४५) इत्यादिभावत्स्यस्यानाधारत्वादेवेति गतार्थो ग्रन्थः, एवञ्च क्षेत्रविषयमयथार्थत्वमुक्तम् तथा कालविषयमयथार्थत्वसाधनं भूतमनागतमिति च विरुद्धार्थमिति, अत उत्तरं भूतमपि च इत्यादिभावायथार्थप्रतिपादनं गतार्थं यावत् इत्यादिषु भावतोऽयथा-र्थेति, यथा न वाचकता शब्दस्य न वाच्यताऽर्थस्य अयथार्थत्वात्, उन्मत्तकप्रलापवत् 'यथार्थाभिधानञ्च 10 शब्दः' (तत्त्वार्थ अ १ सू ३५ भाष्ये) इत्युक्तम्, तत्सर्वमुपसंहृत्य साधनमाह—द्रव्यक्षेत्रकालभावविषयवि-संवादभूतत्वादिति हेतुः व्याख्यातार्थः, लोकार्थनिराकरणार्थत्वादिति भावितार्थोपसंहारार्थो हेतुः पृथगन्य थार्थप्रतिपादनार्थो वा उन्मत्तप्रलापवदिति दृष्टान्तः इदञ्च साधनमतीतमप्यनेन भावितार्थमिति न विभिद्यते।

ननु पुष्यस्य देवविशेषविषयनक्षत्रतारासामान्यार्थत्वात् घटविशेषविषयमृत्सामान्या

यत्ने बहूनां लक्षणानां तत्प्रतिपादकव्याकरणशास्त्रादिलक्षणानाम् [illegible] प्रत्याचष्टे इत्याह—बहूनां तर्हीति धातुसम्बन्धे 15 प्रत्यया इति धातुप्रत्यया सम्बन्धे यत्र यस्मै प्रकृता तत्कालात्प्रत्ययाऽपि स्यु व्यत्यये बहुलम्, विकरणादीनां बहुलं व्यत्ययः स्यादित्यर्थः एवमादीनां लक्षणानामनङ्गीकरणं भवतीति भावः। उदाहरत्याह—अग्निष्टोमयाजीति अग्निष्टोमेन इष्टवान् अग्निष्टोमयाजी भूते णिनि प्रत्ययः, जनितेति भविष्यत्कालत्वेन [illegible] भूतकालविषयत्वस्य विरोधात् सम्बन्धो न स्यादिति [illegible] तदव्याप्यानामनङ्गीकरणं तदन्यप्रतिपत्तेरप्रतिपत्तिरिति यथेति, [illegible] मन्त्र इत्यादिवदयथार्थत्वमिति भावः। इत्यादिना 20 कर्तुं तथा दर्शयन्नाह—न च तेष्विति अग्निष्टोमयाजीति भूतकालाभिधायिनोऽर्थो विरुद्धे भविष्यत्कालविशिष्टेऽर्थेऽप्यसत्व [illegible] न तत्प्रत्ययस्य लक्षणं [illegible] तेषु [illegible] भाव। प्रहासोक्तिवदिति [illegible] क्रियान्यदिति पर्वते वसतीत्यर्थे पर्वतमधिवसतीति प्रयोगे भवति 'उपान्वध्याङ्वसः' (१-४-४८) इति सूत्रेण [illegible] कर्मत्ववचनात् पर्वतमध्यास्ते इत्यत्र च 'अधिशीङ्स्थासां कर्म' (१-४-४६) इत्याधारस्य कर्मत्वम्। [illegible] अत्र प्रयोग इति देवदत्तो भूमौ इत्यत्र इदम- 25 [illegible] तृतीयान्तेन भवितव्यम्, भूमौ इति [illegible] कर्तरि तृतीयाप्रसक्ते तत्र यदि देवदत्त इति प्रयुज्यते तर्हि [illegible] यथा भवति तथा पर्वतमधिवसतीत्यादावपि [illegible] भाव। एतत्स्येति [illegible]। तदर्थं [illegible] [illegible]—एवञ्चेति। [illegible]—तथा कालेति अग्निष्टोमयाजी पुत्रोऽस्य भवितेत्यादौ भूतस्यैव भविष्यत्त्वे [illegible] न हि भूतं तदनागतम्, [illegible] भाव। भाव- 30 [illegible]—भूतमपि च इति। पुष्यो नक्षत्रं तारा [illegible] पुष्यसंज्ञः स च देवः सामान्यविशेषे [illegible] पुष्यनक्षत्रादिशब्दयोः सामानाधिकरण्यं दृश्यते, यथा विशेषे [illegible] सामान्यभूतेनार्थेनाभिधीयमान-[illegible] इति, [illegible]—ननु पुष्यस्येति। व्याचष्टे—पुष्यः पुमानिति पुंसि देवतो

१ सि क्ष डे छा. कर्मवचनात् ।

र्थत्वसमानाधिकरण्यमुपपन्नम्, उक्तं हि 'यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे शब्दान् यथावद् व्यवहार-
काले। सोऽनन्तमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविद् दुष्यति चापशब्दैः' ॥ (महाभा० १ १-पस्पशाह्निके)
इति विवक्षापूर्वकत्वाच्छब्दप्रवृत्तेर्विषयविशेषपरिग्रहणे साधुताऽसाधुता च शब्दानाम्, गावी
गोणी गोता गोपोतलिका इत्यादयो गमका अगमकाश्च, यद्येवं तर्हि कथं विशेषविवक्षया आप
५ इति दारा गृहा सिकताः ? इति ।

ननु पुष्यस्येत्यादि पूर्वपक्षो विवक्षाविशेषार्थशब्दप्रयोगन्यायाश्रयेण दोषपरिहारार्थो यथाप्र-
[illegible] पुष्यः पुमान् इत्यविशेषः तद्विपर्ययो-द्वयोर्नक्षत्रतारासामान्यार्थो तद्विशेषविवक्षा-
[illegible]सामान्यार्थत्वसमानाधिकरण्यं तस्याप्युपपन्नम् अस्मिंश्च ज्ञापकमाह-उक्तं हीत्यादि-भाष्यकारेणोक्तम्
'यस्तु प्रयुङ्क्ते' (महाभाष्ये १ १ पस्पशाह्निके) इति श्लोकः विशेषे विवक्षिते प्रमाणे गुणभूतान् प्रमाणं प्रयुङ्क्ते
10 यः कुशलः अर्थगमकत्वाच्छब्दप्रयोगस्य तदनुपमाह-विवक्षापूर्वकत्वाच्छब्दप्रवृत्तेरिति यथावद्व्यवहार
काले यो यः शब्दो व्यवहारकाले यस्य विवक्षितार्थस्य विशिष्टस्य विशिष्ट एव गमक इत्यभिमतः स एव
स एव तत्र प्रयुज्यते नान्योऽन्यत्र वा, गौणमुख्यादिन्यायेन स्वाभिप्रायप्रत्यायनसमर्थत्वात् सर्वशब्दानाम्,
सोऽनन्तमाप्नोति जयं परत्र, कः ? वाग्योगवित्-य एवमुक्तविशेषविषयशब्दार्थसम्बन्धज्ञः, दुष्यति
चापशब्दैर्वाग्योगवित्-विशेषविषयप्रयोगानभिज्ञः तस्माद्विवक्षापूर्वकत्वाच्छब्दप्रवृत्तेर्विषयविशेषपरिग्रहणे
15 साधुताऽसाधुता च शब्दानाम्-असाधुत्वाभिमतानामपि ग[ा]व्यादीनां साधुत्वं विशेषविषयत्वात्, साधुत्वे-
नाभिमतानामपि गवादीनामसाधुत्वमिति तद्दर्शयति-गावी गोणीत्यादि गवार्थो [illegible] [illegible],
[illegible] आह-यद्येवं तर्हीत्यादि यावत् सिकता इति, यदोऽपि न्यायो व्यभिचाराच्च प्रभवति, [illegible]
व्यभिचारविषयमविद्यमानमिव पृच्छति तमेव-कथं विशेषविवक्षयेति आप इति बहुवचनमेकस्मिन्नपि [illegible]
दृष्टम्, नात्र सामान्यविवक्षयाऽनोऽस्ति तथैकत्वेऽपि दारा गृहा इति बहुवचनं, कथं [विशेष]विवक्षयेति

20 [illegible] पुष्यसञ्ज्ञो [illegible] [illegible] तु [illegible]सामान्यार्थो तस्मात् सामान्यविशेषवत्त्वात् समानाधिकरणं युज्यते
[illegible] [illegible] [illegible] तयोः समानाधिकरण्यम्, विवक्षाविशेषेण [illegible] [illegible] विवक्षया [illegible] प्रयुज्यते तत्र एव
स साधुर्भवति अन्यार्थे त्वसाधुरिति भावः । [illegible] भाष्ये [illegible] [illegible] [illegible]-
भाष्यकारेणोक्तमिति । तं व्याचष्टे-विशेषे विवक्षिते इति । [illegible] [illegible] [illegible]-गौण
मुख्यादिन्यायेनेति तर्वं [illegible] [illegible] [illegible] गौणमुख्यस्य [illegible] तेन [illegible] [illegible]
25 मिति भाव । [illegible] तस्माद्विवक्षेति [illegible] [illegible] व्यवहारकाले यं विशेषार्थं [illegible] तत्र
प्रयुङ्क्ते तत्रैव न त्वन्य साधुत्वार्थे चासाधुरिति भाव । असाधुत्वेनाभिमतोऽपि साधुर्भवति साधुत्वेनाभिमतोऽप्यसाधुर्भवतीति
दर्शयति-असाधुत्वाभिमतानामपीति । [illegible] [illegible] यदि साधुत्वासाधुत्वे तर्हि न विवक्षा आप दारा
गृहा इत्यादौ [illegible] कथं [illegible] बहुवचनान्तेन [illegible] प्रयुज्यन्त इत्यत्राशङ्क्य पृच्छति-यद्येवं तर्हीति ।
[illegible] प्रयुज्यत इति व्यभिचारं दर्शयति-आप इतीति । [illegible] [illegible]

१ दृष्टा भि प्रा. तद्विशेषो । २ भि भ दे डा. °साधुत्वो ।

वर्त्तते, एकस्मिंश्च सूक्ष्मशर्कराकणे सिकता इति, विपर्ययस्य क्षेपार्थत्वात् कया विवक्षया—किं तया विवक्षया विपरीतार्थयेति ।

नित्यमपि बहुवचनं बह्ववयववृत्तत्वादिति चेत्, एकपटेऽप्यत एव नित्यं बहुवचनं प्राप्तम् बिन्द्वादावियापः, अप्सु चैकवचनं स्यात् नित्यमपि, बह्ववयववृत्तत्वाद्घटवत्, अतिशय्यैकात्म्य निरासेन त्वया विशेषविषयप्रयोगो गवादिवत्साधुरिष्टः सोऽपि तत एव न्यायाद्व्यभिचरति, ५ सोऽप्शब्द एकवचनान्त एव स्यात्, बह्ववयवात्मकत्वेऽप्येकमिति गृहीतत्वात्, तन्तुपटवत् ।

(नित्यमपीति) नित्यमपि [बहुवचनं] बह्ववयववृत्तत्वादिति चेत्—स्यान्मतं बहवोऽवयवाः परमाणु-द्व्यणुकादयो बिन्द्वादावपि तदपेक्षया बहुवचनमाप इति अत्रोच्यते—एकपटेऽपीत्यादि अत एव—त्वदुक्तबह्ववयव-वृत्तत्वादिति हेतोरेकस्मिन् पटेऽपि नित्यं बहुवचनं प्राप्तम्, बिन्द्वादाविवाप इत्यनिष्टापादनद्वारेण परोक्तहेतो-र्व्यभिचारः अप्सु चेत्यादि—अप्शब्दादप्येकवचनं स्यात् नित्यमपि, बह्ववयववृत्तत्वाद्घटवत्, अतिशय्यैकात्म्य, १० अतिशय्यैकात्म्यनिरासेनेत्यादि—यथाऽस्माभिरुक्तोऽतिशय्यैक एवात्मा भवति यस्य किञ्चिदिति तस्य निरासेन त्वया विशेषविषयप्रयोगो गवादिवत् साधुरितीष्टस्तत्रैव तेऽनिष्टमापाद्यते, कस्मात्? तत एव न्यायात्—बिन्दौ वर्तमानोऽप्शब्द एकवचनान्तो न प्रयुज्यते, विशेषविषयत्वात्, गवादिवत्सोऽयमपि न्यायो व्यभिचरतीति, किञ्चान्यत्—सोऽप्शब्द एकवचनान्त एव स्यात्, बह्ववयवात्मकत्वेऽप्येकमिति गृहीतत्वात् तन्तुपटवदिति गतार्थत्वान्न व्याख्यायते, एवं तावदयं संख्याविषयो विचारो न घटते । १५

लिङ्गविषयोऽपि विशेषप्रयोगसाधुत्वन्यायो न घटते, अथैकत्वसंख्यामेवानुपपत्तिमल्लिङ्गमेवानुपप त्तिरपीत्यत आह—

तस्य विपरीतार्थत्वादस्माभिरुक्तमेकात्म्येनाह—किं शास्त्रस्येति । ननु बिन्द्वादावप्यर्थं बहुत्वं विशेषमुपादाय प्रयुक्तमप्शब्दाभिधे-यमवयवे बहुबिन्दुरूप इति बहुवचनान्तेनोच्यत इति चेदत्र—नित्यमपीति । एतस्य व्याख्या—व्याख्यातमिति । एवं तर्हि सर्वभावानामवयवसंघातरूपत्वादेकस्मिन्नपि घटादौ बहुवचनान्तो व्यभिचारः प्रयुज्यतां बह्ववयवाव्याख्या हेतोस्तत्रापि सत्त्वादित्युत- २० रयति—अत्रोच्यत इति । यदि अवारौ समुदायगतैकत्वसंख्यापेक्षया न एकवचनान्तेन प्रयुज्यते तर्हि अप्शब्दादपि तथैकवचनं प्राप्तमित्याह—अप्शब्दादपीति तथा बह्ववयवात्मकेऽप्येकत्वस्य विवक्षितत्वाद्व्याख्यानेन हेतुमाह—बह्विति । ननु मतोऽयं शब्देन प्रधानं सम्बन्धं च ज्ञानोपकारितत्वम्, ज्ञानेनैव हि शब्द सत्यापयते सर्वमज्ञानमात्रत्वात् शब्दप्रयोगस्य तस्मादर्थः प्रधानं न शब्द अर्थोऽपि ज्ञानार्थत्वात् प्रधानम्, ज्ञानमेव प्रधानम्, न च शब्दज्ञानयोरैक्यम्, मतमप्रतीतिविरोधा-न्याय्यमिति एतद्विरोधेनान्योन्यसमानोऽतिमननुप्रत्यक्षान् सामान्यनिरपेक्षो विशेष एव शब्दार्थ इति विशेषविषयविवक्षया विशेष एव २५ शब्दप्रयोगं साधुं मन्यसे तथा च सति बिन्दौ वर्तमानस्याप्शब्दस्य विशेषविषयत्वाद्बहुवचनान्तत्वमिष्यते तदपि घटादौ व्यभि-चाराद् दुष्टमत इति तदमेव मूलकारो व्यापयति—अतिशय्येति । तत एव न्यायादित्युक्तं व्याख्याति बिन्दाविति । व्यभिचारं प्रदर्शयति—सोऽप्शब्द इति तन्तुसामान्यात्मकत्वेऽपि पट इत्येकत्वेन गृहीतत्वात्पट एकवचनान्त एव भवति तथाऽप्शब्दोऽपि बह्ववयवत्वे समस्तैकमिति गृहीतत्वात् एकवचनान्त एव स्यात्तथा घटोऽपि बहुवचनान्त एव भवेदिति भाव । लिङ्गविषयेऽपि ते विशेषप्रयोगास्ते साधवो न भवन्तीत्येतमर्थं दर्शयति निरूपयति—लिङ्गविषयोऽपीति । लिङ्गविषयविशेषप्रयोगेष्वप्यस्मदुक्तेन ३०

---

१ सि. क्ष. पदार्थनिर्वृत्ति एकेनिरासेनत्वया । २ सि. डे. क्ष. प्रयोगात्साधिवत् ।

तथा तटस्तटी तटमित्यत्र कतम वा विशेषमुपादाय लिङ्गभेदः? कतमद्वा सामान्यमति-
दिश्यते विशेषप्रतिपादनार्थम्? ननु स्थितिप्रसवसंस्त्यानविशेषविषयो लिङ्गभेदः, न, तटतटी
तटानां विषयविशेषो नास्त्यभिन्नस्वरूपत्वात्, घटघटत्वात्मवत् गोचरविशेषोपपत्तौ वा सोऽपि
विशेषो नास्ति, प्रसवस्य संस्त्यानात्मकत्वात्, स्त्रीवत् संस्त्यानस्य प्रसवात्मकत्वात् पुंवत्
5 संस्त्यानप्रसवयोः स्थित्यात्मकत्वात्, स्त्रीपुंसवत्, न तटी संस्त्यानम्, प्रसवात्मकत्वात्,
तटवत् न तटः प्रसवः संस्त्यानात्मकत्वात् तटीवत्, न तटं नपुंसकम्, स्थित्यनात्मकत्वात्
तटीवत् तथा च तटीवत्, एवं लिङ्गभाव एव तटस्यादीनां प्रसवादि
धर्माभावे गोचरविशेषाभावात्।

तथा तटस्तटीत्यादि, कतमं वाऽत्र विशेषमुपादाय लिङ्गभेदः? कतमद्वा सामान्यमतिदिश्यते
10 विशेषप्रतिपादनाय? न सम्यगवगतोऽर्थः, आह–ननु स्थितिप्रसवसंस्त्यानविशेषविषयो लिङ्गभेदः, 'संस्त्याने
स्त्यायतेर्ड्रट् स्त्री सूतेः सप्प्रसवे पुमान्'। 'उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकम्' ॥ (महाभाष्ये० ४-१ १
सूत्र) स्थितिर्नपुंसकं स्त्री[सं]स्त्यानं प्रसवः पुमानेवार्थाः सर्वमूर्तिषु सम्भवन्त्यत्र यो विशेषो विवक्ष्यते
तद्विषयो लिङ्गभेद इत्यत्र न, तटतटीतटानां विषयस्य विशेषः तत्सत्तार्थस्य स एव विशेषो नास्ति
यद्विषयो लिङ्गभेदः स्यात्–न नास्ति अभिन्नस्वरूपत्वात्, घटघटत्वात्मवत्–यथा घट एव घटत्वात्मा
15 तथा तट एव तटी तटञ्च अभिन्नस्वरूपत्वान्नास्ति विशेषः, आह–गोचरविशेषोपपत्तेः–भित्त्यादिसंस्थाना-
न्तरी कन्याकादिसंस्थानलग्नः कुड्यादिसंस्थानं तटमिति, तस्माद्विषयविशेषोपपत्तेर्लिङ्गविशेषोपपत्तिरित्यत्रोच्यते–
गोचरविशेषोपपत्तौ वा सोऽपि विशेषो नास्ति यस्मात् तयोर्गोचरः प्रसवस्य संस्त्यानात्मकत्वात्, संस्त्या

[illegible]

[illegible]

१ सर्वमूर्तिषु इ[illegible]

नास्मत्कृत अस्यार्थस्य सिद्धं स्वयैवाभ्युपगतत्वात् व्याप्यकत्वस्य, स्त्रीवदिति—स्तनकेशवत्त्वात् प्रसवाभावव दिति, एवं क्षेपसाधने गतार्थे, यावत् स्त्रीपुंसवदिति, एष वाक्यक्यादिनिदर्शनवचनेन गोचरनियमः कृत, अधुना तस्यैवार्थस्य त्रित्वापेक्षया क्रियते—अथ घटादि साधनानि गतार्थानि यावत्स्त्रीवदिति, एवं लिङ्गाभाव एव तटत्वादीनां प्रसवादिधर्माभाव गोचरविशेषाभावादित्युपनयः ।

न लिङ्गाभाव एव दोषः, किं तर्हि?— 5

ततश्चासत्त्वमप्येषां मूलोद्वर्तनेनाक्रियाव्ययत्वे सत्यलिङ्गत्वात् खपुष्पवत्, अथोच्येत नन्वेवं प्रपञ्चेन सत्त्यानात्मकत्वादिना त्रिलिङ्गत्वं व्यवस्थापितमेवेत्येतच्च न, लिङ्गव्यवस्थापनहेत्वभावात्, एकार्थे सन्निधिभावे या स पुमानेव न स्यात् स्त्रीत्वाद्देवदत्तादिवत्, न स्त्री पुंस्त्वात्, ततोऽस्त्रीपुंसौ नपुंसकत्वात्, पर्वतनदीमयनविषयत्वात्त्रिलिङ्गत्वं विशिष्टविषयमित्येतच्च न, पुमादिमिश्रत्वाद्घटैकलिङ्गत्वात्, भर्त्रादिषु च विशेषादर्शनादपरिहारात् । 10

(ततश्चेति) ततश्चासत्त्वमप्येषां मूलोद्वर्तनेनाक्रियाव्ययत्वे सत्यलिङ्गत्वात्, खपुष्पवत्, मा भूत्पक्षस्यादिसर्वपारम्पर्याव्ययाभिधेयार्थवत् सत्त्वाऽऽशङ्क्यक्रियाव्ययविशेषणम्, अथोच्यतेत्यादि, परेणोच्येत परिहार—नन्वेवं प्रपञ्चेन—गोचरलिङ्गनिराकरणव्याख्यानेन संस्त्यानात्मकत्वादित्यादिना त्रिलिङ्गत्वं च लिङ्गव्यवस्थापनहेतु परिगृह्य व्यवस्थापितमेव त्वया, यथा न तटी संस्त्यान[म्] प्रसवात्मकत्वात्, पुरुषवदित्यादि तथा न स्त्रीलिङ्गम्, प्रसवात्मकत्वात् पुरुषवदिति, आविर्भावात् संस्त्यानानुभयत्वाभ्यामपि 15 प्रमाणं त्रिलिङ्गत्वहेतुत्वमित्येतच्च न, लिङ्गव्यवस्थापनहेत्वभावात्,—ननूक्त त एव हि प्रसवादयो लिङ्गव्यवस्थापनहेतवो न सन्तीति साधितमनन्तरमेव, तस्माच्च किञ्चिदेतत् अभ्युपगम्यापि प्रसवादीनां एकार्थे सन्निधिभावे या स पुमानेव न स्यात् स्त्रीत्वाद्देवदत्तादिवत्, तस्य स्त्रीत्वं त्वयाऽभ्युपगतम्

[illegible] यदा च त एव परस्परमसम्बद्धा त कथं व्यवस्थापका भवेयुः अव्यापकत्वादिति तात्पर्यम् । प्रसवादीनां परस्पर- सम्बन्धं प्राप्य तटादौ लिङ्गाभाव साधयति भवतु नाम [illegible]—ततश्चेति । व्याचष्टे—ततश्चासत्त्वमिति तस्य- 20 [illegible] सत्यलिङ्गत्वात् खपुष्पवदिति [illegible] [illegible] । [illegible] मा भूत् पक्षस्यादीति [illegible] सत्त्वं [illegible] मात्रा । ननु गोचरलिङ्गस्य [illegible] त्रिलि- ङ्गत्वं व्यवस्थापितमेव [illegible]—नन्वेवं प्रपञ्चेनेति । दर्शयति—यथा न तटीति [illegible] प्रसवात्मकत्वं व्यवस्थापितम् । तथा तटी न स्त्रीलिङ्गं [illegible]—तथा नेति । एवं न [illegible] संस्त्याना 25 त्मकत्वात्, स्त्रीवत् न [illegible] पुंलिङ्गम्, संस्त्यानात्मकत्वात् स्त्रीवत् न तटं नपुंसकं, [illegible] स्त्रीपुंसमिश्रत्वे सति स्त्रीपुं सयो हि नपुंसके [illegible]—आविर्भावादिति । लिङ्गव्यवस्थापनहेत्वभावेन प्रसवादिरसमा- [illegible] नायं दोष इत्युत्तरयति—ननूक्तमिति । ननु तटादेः [illegible] प्रसवादीनामभ्युपगम्यापि [illegible]—अभ्युपगम्यापीति । देवदत्तो यथा न पुमान् स्त्रीत्वादिति [illegible]—देवदत्तादिवदिति । [illegible] त्रिलिङ्गत्वं [illegible] 30

१ सि [illegible] [illegible] । २ [illegible] । ३ सि [illegible] । ४ सि. [illegible] [illegible] ।

तथा तटस्तटी तटमित्यत्र कतमं वा विशेषमुपादाय लिङ्गभेदः? कतमद्वा सामान्यमति-
विशय्ये विशेषप्रतिपादनार्थम्? ननु स्थितिप्रसवसंस्त्यानविशेषविषयो लिङ्गभेदः, न, तटतटी
तटानां विषयविशेषो नास्त्यभिन्नस्वरूपत्वात्, घटघटस्वात्मवत् गोचरविशेषोपपत्तौ वा सोऽपि
विशेषो नास्ति प्रसवस्य संस्त्यानात्मकत्वात्, स्त्रीवत् संस्त्यानस्य प्रसवात्मकत्वात् पुंवत्
5 संस्त्यानप्रसवयोः स्थित्यात्मकत्वात्, स्त्रीपुंसवत्, न तटी संस्त्यानम्, प्रसवात्मकत्वात्,
तटवत् न तटः प्रसवः संस्त्यानात्मकत्वात् तटीवत्, न तटं नपुंसकम्, स्थित्यनात्मकत्वात्
तटीवत् अथ च तटीवत्, एवं लिङ्गाभाव एव तटत्वादीनां प्रसवादि
धर्माभावे गोचरविशेषाभावात्।

तथा तटस्तटीत्यादि, कतमं वाऽत्र विशेषमुपादाय लिङ्गभेदः? कतमद्वा सामान्यमतिविशय्ये
10 विशेषप्रतिपादनाय? न सम्भवतीत्यर्थः। आह—ननु स्थितिप्रसवसंस्त्यानविशेषविषयो लिङ्गभेदः, 'संस्त्याने
स्त्यायतेर्ड्रट् स्त्री सूतेः सप्प्रसवे पुमान्'। 'उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकम्॥' (महाभाष्ये ४-१-३
सूत्रे) स्थितिर्नपुंसकं स्त्री[सं]स्त्यानं प्रसवः पुमानित्यर्थः। सर्वमूर्तिषु[1] सम्भवन्नत्र यो विशेषो विवक्ष्यते
तद्विषयो लिङ्गभेद इत्यत्र न, तटतटीतटानां विषयस्य विशेषः पृथक्त्वादर्थस्य स एव विशेषो नास्ति
तद्विषयो लिङ्गभेदः स्यात्—स नास्ति अभिन्नस्वरूपत्वात् घटघटस्वात्मवत्—यथा घट एव घटस्वात्मा
15 तथा तट एव तटी तटञ्च अभिन्नस्वरूपत्वान्नास्ति विशेषः। आह—गोचरविशेषोपपत्तेः—भिन्नाकृतिसंस्थाना
तटी कटकाकृतिसंस्थानस्तटः कुड्याकृतिसंस्थानं तटमिति तस्माद्विषयविशेषोपपत्तेर्लिङ्गविशेषोपपत्तिरित्यत्रोच्यते—
गोचरविशेषोपपत्तौ वा सोऽपि विशेषो नास्ति, यस्मान्न तयोर्गोचरः प्रसवस्य संस्त्यानात्मकत्वात्, संस्त्या-

र्देशे प्रवृत्ति–यथा तट इति। व्याख्ये—कतममिति [illegible] तटस्त्री तटमिता-
[illegible] विशेष च नहि मम [illegible] वा हि सामान्यं करणम्, [illegible] विशेषे
20 [illegible]। पूर्वपक्षमाशङ्कते [illegible] माह—ननु स्थितीति सामान्यं पुंस्त्वं स्थितिः [illegible]
[illegible] सामान्यरूपता नपुंसकम्, प्रसव—[illegible]—आविर्भाव—[illegible] प्रवृत्ति
क्रिया [illegible] पुंस्त्वम्, संस्त्यानं तिरोभावो
[illegible] स्त्री [illegible]। तत्र [illegible]—संस्त्यान इति [illegible] भाष्ये '[illegible]
[illegible] नाम पुमान् वा इति [illegible] इति [illegible]। [illegible]—[illegible] इति स्त्री [illegible]
25 [illegible] सूते—[illegible] इति पुमान्—[illegible]
इति [illegible]। [illegible] भाष्ये [illegible] उभयोरन्तरमिति। यत्र [illegible]
स्त्रीपुंसव्यतिरेकेण लिङ्गान्तरं [illegible] भाष्ये—'[illegible]' इति।
[illegible] भाष्ये—स्थितिरिति। [illegible]
[illegible] संस्त्यानं [illegible] इति [illegible] इति भावः। तत्र [illegible]—
30 तटतटीतटानामिति [illegible] नास्तीति [illegible] इति भावः। अभिन्नस्व-
रूपत्वा—अभिन्नेति तटस्त्री [illegible] भेदाभावादिति भावः। तं भावं [illegible]—यथा घट एवेति।
विषयविशेषमुपपादयति आह—गोचरेति गोचरो विषयः। लिङ्गभेदप्रयोजकविषयाभावे संस्त्यानप्रसवस्थितीनां परस्परात्मक-
त्वमाह—यस्मादिति अत्र संस्त्यानप्रसवयोर्विषयो नास्ति परस्परात्मकत्वादिति भावः, [illegible]

१ सर्वमूर्तिषु, इदं पदं भि० क० ब० प्रतिषु नास्ति।

मात्मकत्व तस्यार्थस्य सिद्धं त्वयैवाभ्युपगतत्वात् व्यात्मकत्वस्य स्त्रीपदिति–एतदनेकधर्मत्वाः प्रसवामावत इति, एवं शेषसाधने गतार्थे, यावत् स्त्रीपुंसवदिति, एष बाधकधर्मानिमित्तदर्शनबलेन गोचरनियमः कृतः, अधुना तस्यैवार्थस्य त्रित्वापेक्षया क्रियते–अथ चत्वारि साधनानि गतार्थानि यावत्स्त्रीवदिति, एवं लिङ्गाभाव एव सत्त्वादीनां प्रसवादिधर्माभावे गोचरविशेषाभावादित्युपनयः ।

न लिङ्गाभाव एव दोष, किं तर्हि ?—　　　　5

सतश्चासत्त्वमप्येषां मूर्छोद्दर्शनेनाक्रियाव्ययत्व सत्यलिङ्गत्वात् खपुष्पवत्, अथोच्येत नन्वेव प्रपञ्चेन संस्थानात्मकत्वादिना त्रिलिङ्गत्वं व्यवस्थापितमेवेत्येतच्च न, लिङ्गव्यवस्थापनहेत्वभावात्, एकार्थे सन्निधिभावे वा स पुमानेव न स्यात् स्त्रीत्वादेवदत्तादिवत्, न स्त्री पुंस्त्वात्, ततोऽस्त्रीपुंसौ नपुंसकत्वात्, पर्वतनदीभवनविषयत्वात्त्रिलिङ्गत्वं विशिष्टविषयमित्येतच्च न, पुमादिनिमित्तबाह्याद्येकलिङ्गत्वात्, अर्थर्षादिषु च विशेषादर्शनादपरिहारात् ।　　　　10

(सतश्चेति) सतश्चासत्त्वमप्येषां मूर्छोद्दर्शनेनाक्रियाव्ययत्व सत्यलिङ्गत्वात्, खपुष्पवत्, मा भूत्सत्त्वादित्रयाणामव्यावाव्ययाभिधेयार्थत्वम् सत्त्वाऽऽऽह्लादक्रियाव्ययविशेषणम्, अथोच्येतेत्यादि, परेणोच्येत परिहारः–नन्वेव प्रपञ्चेन–गोचरलिङ्गनिराकरणव्याख्यानेन संस्थानात्मकत्वादित्यादिना त्रिलिङ्गत्वं स लिङ्गव्यवस्थापनहेतुं परिगृह्य व्यवस्थापितमेव त्वया, यथा न तटी सत्स्थान[म्] प्रसवात्मकत्वात्, पुरुषवदित्यात्म तथा न स्त्रीलिङ्गम्, प्रसवात्मकत्वात् पुरुषवदिति, आदिग्रहणात् संस्थानानुभवत्वाभ्यामपि 15 प्रपञ्चं त्रिलिङ्गत्वहेतुत्वमित्येतच्च न, लिङ्गव्यवस्थापनहेत्वभावात्,–ननूक्त त एव हि प्रसवादयो लिङ्गव्यवस्थापनहेतवो न सन्तीति साधितमनन्तरमेव, तस्मात् किञ्चिदेतत् अभ्युपगम्यापि प्रसवादीनां एकार्थे सन्निधिभावे वा स पुमानेव न स्यात् स्त्रीत्वादेवदत्तादिवत् तस्य स्त्रीत्वं त्वयाऽभ्युपगतम्

संस्थानात्मकः यथा च त एव परस्पराश्रयत्वात् त एवं व्यवस्थापकः भवेयुः अव्यावृत्तत्वादिति तात्पर्यम् । प्रसवादीनां परस्परात्मकत्वं प्रसाध्य तद्यदि लिङ्गाभाव साधयति अधुनेति येषामन्तरमभिदधाति–सतश्चेति । व्याकरोति–सतश्चासत्त्वमिति एव- 20 मवधारण- अक्रियाव्ययत्वे सत्यलिङ्गत्वात् खपुष्पवदिति मानमेवैषामसत्त्वमेव भवेत् क्रियाधर्मत्वस्य निरासस्य निराकृतत्वादिति भाव । सत्त्वतमविशेषणमसमासात् मा भूत् पञ्चत्वादीति पञ्चत्वरूपाद्विना सम्यक् स्यात् तदादीनामकिञ्चित्करत्वेऽपि पक्षे साधारणत्व प्रसक्तमिति भाव । ननु गोचरविशेषस्य लिङ्गस्य चाभावं साधयता भवतैव त्वयार्थलिङ्गव्यवस्थापकहेतूपन्यासद्वारा त्रिलिङ्गत्वं व्यवस्थापितमेवेत्याशङ्कते–नन्वेवं प्रपञ्चेनेति । तदर्थयति–यथा न तटीति अनेन तथाः संस्थानात्मकत्वाभावं साधयता प्रसवात्मकत्वं व्यवस्थापितम् । तथा तटी न स्त्रीलिङ्गं प्रसवात्मकत्वादित्यनेनापीत्याह–तथा नेति । एवं न तटः प्रसवः संस्थाना　25 त्मकत्वात्, स्त्रीवत् न तथा पुल्लिङ्गम्, संस्थानात्मकत्वात् स्त्रीवत् न तटं नपुंसकं अनुभयात्मकत्वात्, स्त्रीपुंसमित्यन्ये यदि स्त्रीपुंसाभ्यां हि नपुंसके मध्यस्थितं व्यापकत्वं व्यवस्थापितमित्याह–आदिग्रहणादिति । लिङ्गव्यवस्थापनहेतोरेव प्रसवादेरभावस्याभ्युपगमतया प्रसक्तत्वेन नायं दोष इत्युत्तरयति–ननूक्तमिति । ननु तथापि प्रसवादेरभ्युपगमे स्यादेवैकलिङ्गता प्रसवादीनामभ्युपगमेऽपि यथा तु तथापि यथा व्याप्यकमेव तथा तेन लिङ्गेन तेन साम्यमित्याशयेनाह–अभ्युपगम्यापीति । देवदत्ता यथा न पुमान् स्त्रीत्वादिति दृष्टान्तमाह–देवदत्तादिवदिति । तदसम्यक्त्व त्रिलिङ्गत्व विषयविशेषापेक्षम्, विषयविशेषाच 30

---

१ सि. क्ष. डा. दे °गतत्वादात्मकत्व । २ क्ष व्यपदे । ३ सि डा त्वराव्याकपाद । ४ सि क्ष दे डा. तथाय तुलिङ्ग ।

त्रिलिङ्गत्वात्, यथा न स्त्रीत्वं पुंस्त्वात्, ततोऽस्त्रीपुंसौ नपुंसकत्वात्, इत्यत्रोत् दृष्टान्तोऽत्र, पर्वतनदीभवनि-न्याम्यत्वं पर्वतः पुमान् तद्विपर्ययः, नदी स्त्री तद्विपर्यया नदी भवनं नपुंसकं तद्विपर्ययं दृष्टं यथा त्रिलिङ्गत्वं विशिष्टविषयमिति यथा न पुमानिति भिन्नवाच्यापेक्षलिङ्गत्वात्-पश्यन्निव दृष्टं वायुः पुमान् भिन्ना स्त्री अस्ति नपुंसकमिति नियतलिङ्गत्वाभेदतरपि पुंस्त्वम्, भिन्नान्यत्-अर्धर्चादिषु च विपर्ययेण परिहारात् तन्निवर्तते अर्धर्चः अर्धर्चं गोमयः गोमयमित्यादीनां स्त्रीलिङ्गाभावात् त्रिलिङ्गत्व नैकार्थम्।

आह-

नन्वेकस्य दृष्टं त्रिलिङ्गत्वं मूर्तिर्भवनं भाव इतीति चेन्न, यदि यथ इत्यत्रैव त्यागा इव प्रतिपद्यामहे तदा किं विचारेण तदेव दुर्दृष्टम्, अपि चेदं साध्यम्, यथार्थाभिधानश्रम नयमतेन भिन्नत्वात्, अपि च भावो भेल्येतदपि साध्यम्, प्रकृत्यर्थस्य न्यग्भूतत्वात् कर्त्रर्थस्य सद्भावात्, अपि चैकस्य त्रैलिङ्ग्यायुक्तिविचारे नानालिङ्गनानाशब्दोपन्यासोऽतिविसर्पते, एक-भवनासत्त्वार्थैकत्वमपि नैव सामान्यभवनस्यैकस्य न्यग्भूतत्वात् विशेषभवनस्य मूर्त्यादिविधि-ऐकरूपत्वात् तस्मादसद्दृष्टान्तः।

(नन्विति) नन्वेकस्य दृष्टं त्रिलिङ्गत्वं मूर्तिर्भवन भाव इत्यतोऽव्यभिचार इति चेदुच्यते यदि यथमित्यादि यदि लोके प्रयोगो दृष्ट इत्येतावता प्रतिपद्यामहे त्यागा इव परप्रत्ययाः तर्हि दृष्टत्वादेव प्रति-पद्यामहे ? किं विचारेण तस्मात्तदेव दुर्दृष्ट-प्रसिद्धिरेव दुःप्रसिद्धिरित्यर्थः, अपि चेत्यादि मूर्तिर्भवन भाव इत्यतेऽपि चैतेऽर्था यथार्थाभिधानशब्दनयमतेन भिन्नाः तस्मादेतत्साध्य [म]सावयवोऽनेक इति अपि च भावो भवेतदपि साध्यं भावः-क्रिया न कर्ता भूत्वादिसम्बन्धाभिधानः, स च समन्तस्य नाभि,

पर्वतः नदी भवनमिति [illegible] पर्वतनदी-पर्वतेति। न्यायो-न्याय्यमिति। [illegible] पुमानिति भिन्नेति। ननु [illegible] त्रिलिङ्गत्वमपि नास्ति अर्धर्चादिषु [illegible] 'अर्धर्चाः पुंसि च' (२ । ४ । ३१) इति [illegible] अर्धर्चादिषु चेति। [illegible] त्रिलिङ्गत्वं नैकार्थमिति, [illegible] परस्परं [illegible] पुन [illegible]-नन्वेकस्येति। [illegible]-नन्वेकस्य दृष्टमिति [illegible] मूर्तिर्भवन भाव इति [illegible] न व्यभिचारः [illegible] ननु [illegible] यदि [illegible] नेतरथोः-यदि लोके प्रयोग इति। मूर्तिर्भवनं भाव इति [illegible] त्रिलिङ्गत्व एव [illegible], न तु [illegible]-मूर्तिर्भवनमिति। [illegible] क्रिया न तु कर्ता सा चैव भाव [illegible] भाव इति [illegible] क्रियायाः भावत्वं [illegible]-भावो भेदेति। ननु [illegible]

१ सि. इत्यत्रोत । क भा. के इत्यत्रात । १ सि क के भा. भावाद्रौ । १ सि क भा. °भवनो।

प्रत्यर्थस्य न्यग्भूतत्वात् कत्रयस्येव सद्भावात् सम्मतेन, अपि चेत्यादि, तत्रत्यस्यैकायतस्यैकस्य त्रैलिङ्ग्यायुक्ति-
विचारे नानालिङ्गानां मूल्यादीनां नानाक्षराणामुपन्यासोऽतिविस्तर्यते, इतश्च न घटते वृक्षुपन्यासः, द्रव्या
र्थत्वात् सामान्यस्य भूतिभवनमात्रस्यैकत्वात् तद्विषयमुदाहरणं स्यात्, न पर्यायनयस्य विशेषविषयत्वाच्च,
भावसम्भृतस्यात्र कर्तैकको भवतीति भावो विशिष्टं एवैको घटादिन स्वेक एव मूल्यादिरूपो विशेषः कर्ता
तस्मादेकभवनासत्त्वार्थैकत्वमपि नेष, सामान्यभवनस्यैकस्य न्यग्भूतत्वात् विशेषभवनस्य मूल्यादिविशिष्टे 5
कर्तृत्वाभावस्यैकत्वमत्र नयेन द्रव्यार्थकृत मूल्यादिव्यैकस्य तस्मां प्रत्यसिद्धमित्यर्थः, तस्मादयुक्त इति ।

किञ्चान्यत् तथा–

यदप्युक्तं नक्षत्रतारार्थातिदेशविषयो नक्षत्रं भवति पुष्योऽयं देवदत्त इति, वृक्षोऽर्थो
भवतीति यथा वृक्षस्यार्थेनातिदेशस्तथा नक्षत्रादिना देवदत्तस्येति, अत्र देवदत्तस्यैवं नक्षत्रा
दिनाऽतिदेशो न भवति नक्षत्रादीनामतद्विषयत्वात्, अर्थेन च सता वृक्षोऽतिदिश्यते प्रत्यक्षः 10
सन् परोक्षेण धर्मेण असता वा, वृक्षस्यार्थविषयत्वात् ।

यदप्युक्तं नक्षत्रतारार्थातिदेशेत्यादि तदुक्तमनुवादेन सामान्यापातिदेशेन विशेषार्थातिसर्गे
निदर्शनम्, अयं देवदत्त इति, वृक्षोऽर्थो भवतीति द्वितीय[स]विशेष गत्वाय समाधान यावदेवदत्तस्येति पूर्वपक्षः,
उत्तरपक्षस्तु अत्र युक्तो देवदत्तस्येत्यादिना वैधर्म्य निदर्शनमतिदेशाभावभावनार्थं भावतद्विषयत्वादिति
प्रथमनिदर्शनस्य, अर्थेन चेत्यादिना द्वितीयनिदर्शनवैधर्म्यं दर्शयति–अर्थेन सता वृक्षोऽतिदिश्यते प्रत्यक्षः 15
सन् परोक्षेण धर्मेण–विशेषेण सामान्येन [वाऽ]सता वा–खपुष्पादिना वा, नक्षत्रादीनामतद्विषयत्वात्–
मत्सम्भिन्नेदस्य पिण्डस्य देवदत्तार्थस्य[ा]तद्विषयत्वात् वृक्षस्यार्थविषयत्वाच्च वैधर्म्यम् तस्मान्न दृष्टान्तः,
नक्षत्रातिदेशो न भवति पुष्यः अक्षविषयत्वात्, स्थाणुरेव पुरुषः, पुरुषेण वा स्थाणुरिति,
यदतद्विषयेऽप्यतिदिश्येत घटादावपि नक्षत्रं तारा घट इत्यतिदेशः प्रयुज्येत स्यात्, अतद्विषयत्वात्,
पुष्यवदित्यतिप्रसङ्गः । 20

त्रिलिङ्गता सम्भवति वा न वेति विचारे प्रस्तुत विभिन्नलिङ्गानामाधारोपन्यासो विरुद्ध भूतिभवनं भाव इति विभिन्नार्थकत्वपर्यैता-
भावादनुपपत्तिमाह–तदशक्यस्येति । किञ्च भूतिभवनमात्रस्यानेकत्वे ते कथा सामान्यत्वाच्यः सम्भवा तथा
चेदुदाहरणं सामान्यविषयम्, न विशेषविषयं पर्यायनयानामीदम्, पर्यायनये हि भावसम्भवस्य कर्तैको विशेष प्रधानरूपः न
तु सामान्यकर्तृभावाभावमूलादिरूपमनस्तः तस्माच्च तत्र दृष्टान्तत्वमित्याह–इतश्च न घटत इति । पर्यायनयमतेन तदुदाहरण-
मसम्बन्धं निरस्यति–न पर्यायनयस्येति । विशिष्ट एवेति विशेषण एकत्वं । भूतादिसम्भवानां तस्यकर्तृत्वमनेकत्वमत्र तस्या- 25
स्तत्र तस्यतत्त्व सामान्यभवनस्य न्यग्भूतत्वात् न्यग्भूतत्वस्य प्रकर्षेणकत्वाभावादित्याह–तस्मादिति । पर्यायनयमतमनार्थ-
माह–विशेषभवनस्येति प्रकर्षकेन प्रधानभूतं विशेषभवनं भूतादिसम्भवास्य सामान्यार्थविवक्षाकार्यत्वमतो मूल्यादिभाग-
न्यपदेशसामान्यस्यैवाभिप्रेता न दृष्टान्तत्वेति भावः । अत्र निदर्शनविशेषेण सम्प्रयुक्तः सामान्यार्थेनत्वविसर्गैरेकत्वविशेष-
विना पुष्योऽतिदिश्यत पुष्यो नक्षत्रमिति यथा वृक्षोऽर्थेन सामान्येनातिदिश्यत वृक्षोऽयमर्थ इति तदुक्तं पूर्वपक्षिणाऽनूद्य
निराकरोति–यदप्युक्तमिति । व्याचष्टे–तदुक्तमनुवादेनेति । दृष्टान्तद्वयाभिप्रायोस्तद्विषयत्वमविषयत्वाभ्यां 30
वैधर्म्यात् नक्षत्रतारार्थातिदेशविषयः पुष्य इति व्याख्याय–उत्तरपक्षस्त्विति । एतदेव भावयुक्त्याह–नक्षत्रातिदेश

१ सि क्ष डे °भवनमिर । २ सि क्ष डा. डे न सा । ३ सि. क्ष. डा °भावता ।

नन्ु पुरुषोऽपि गव्यादि गोण्येति, सत्यमुच्यते शब्दो हि तेन प्रकारेण वाच्यविशेषं संवादिनं ब्रवीति न तु सङ्गतानां विशेषाणां विरोधेन यथा स्त्रीपुंनपुंसकादीनां एकत्वद्वित्वादीनां वैकार्थत्वेन संवादव्युदसनवृत्तिरिति ।

ननु पुरुषोऽपीत्यादि, अत्वविषयत्वासिद्ध्युद्भावन मावत्वादि गोण्येति, तदुच्यते सत्यमुच्यते 5 इत्यादि शब्दो हि तेन प्रकारेण वाच्यविशेषं संवादिनं ब्रवीति तत्सम्परिग्रहगुणेन सत्यमुच्यते सोऽर्थविषय न तु तद्गतानां विशेषाणां विरोधेनोच्यते, यथा स्त्रीपुंनपुंसकादीनामेकत्वद्वित्वादीनामेकार्थत्वेनेति संवाद विसंवादवर्तिनो शब्दो यावत् संवादव्युदसनवृत्तिरिति गद्यार्थः, एष लिङ्गसंख्याविसंवादवृत्तिहेतुप्रसङ्गेन चोद्यपरिहारप्रपञ्च उक्तः एषः प्रकृत्यादिविसंवादव्यपदेश आक्षेपपरिहारप्रपञ्च आयोज्यः, समानमर्थं स्यात्, प्रकृतिप्रत्ययाद्यक्षरविशेषोच्चारणमात्रभेदः, प्रयासादिदमसत्त्वमेवेति चोद्योपक्रमप्रभृति यावदेवमपि 10 लिङ्गादिविशेषत्यागेन यथानुपूर्वोत्तरपक्षविरचनो नेय इति ।

नन्वेवमाख्यापुराख्यानकर्मणि प्रकृत्यर्थस्याख्येयार्थगतविशेषैरव्ययव्यभावादिभिर्विना तदा- ख्यानासम्भवाद्वाग्व्यतरीयकत्वसंख्यालिङ्गादिविशेषणोपादानम्, इतरथाऽर्थोपदेशाभाव इत्येतच्च न, क्रियाव्युत्पत्त्यादिभेदेन व्याख्यानोपपत्तेः, उक्तं हि– क्रियाकारकभेदेन ,
विग्रहीतादिविगीषा स एषः, इहापि क्रियाकारकभेदाभ्यां
15 पुष्यति तपुष्य, पपोदात मेवलक्षणाया इति व्याख्यायाः
अधिकरणयोगपदार्थं च कथं याऽनुपपत्तिर्लिङ्गाद्यभेदेऽपि इतश्च व्याख्यानात्
लिङ्गाद्यभिधार्थगतिरुपपद्यते यथाऽऽह–'वाग्दिग्भूरश्मि '( )
रुप्या वेति,

नन्वेवमित्यादि, नन्वाख्यापुराख्यानकर्मणि प्रकृत्य[र्थ]स्याख्येयार्थगतविशेषैरव्ययव्यभावादिभिर्विना
20 तदाख्यान[ा]सम्भवाद्वाग्व्यतरीयकं विशेषणोपादानम् तानि च विशेषणानि संख्यालिङ्गादिभेदा एव

वैरूप्य इति । [illegible] समाधत्ते–अथ पुरुषोऽपीति अन्योऽन्य चोद्यमाह । व्याचष्टे–अत्वविषय त्वेति । वाच्यत्वं संवादिनमर्थविशेषं प्रतिपादयन् वादुर्भवति, अर्थोऽपि तथाविधरूपप्रतिपाद्यविशेषो यथार्थं उच्यते न तु वाच्यविसंवादिविशेषप्रतिपादक शब्दः वादुर्भवति विसंवादिविशेषप्रतिपादी यथार्थ इत्यभिधेयोपपत्ति–शब्दो हीति । विधितोऽपि वस्तुतः पुंस्त्वादौ पुष्यो नक्षत्रं तारा इति विविधेऽपि वस्तुन एकत्वे तारा आप इत्येवं विसंवादितैस्तासामानाधिकरण्यं
25 च, एवं चोदितुं अमतं इदं हि सामानाधिकरण्यं संवादितं पुष्यत्वं पुंस्त्वं ताराबहुत्वभेदेन भुज्यते इति भावः । प्रकृतार्थ- संवादकत्वं लिङ्गसंख्यादिविसंवादिनः शब्दो प्रकृत्यर्थवत्तासामानाधिकरण्यं योजनीय इत्याह–एष प्रकृत्यादीति । अथ व्याकरणेन आचार्य प्रकृतिप्रत्ययव्यवस्था यथार्थ नामानि आख्यातान्यपि प्रकृत्या वस्तुन आख्यानं विशेषणान्तरेण न सम्भ- वति विशेषं [illegible] विशेषणान्तरं निमित्तमपि गमितं भवति यथा [illegible] किं [illegible] परीक्षा वस्तु प्रकाशकत्वं परिरक्ष्योऽपि ताराणां बाह्यं धर्मभेदाभिधानं तदुच्यते योजयति वार्थम्, ततोऽभिर इत्यादावन्यत्रापि
30 भेदे प्रत्याख्यानाद्व्यावृत्त एवं चेत्ताराणामपि तत्प्रमाणानुपपत्तिः भवतीति चाह–नन्वेवमिति । व्याचष्टे–नन्वाख्येति ।

1 सि. क. ड छा. प्रकृत्यर्था ।

इतरथाऽर्थोपदेशाभावः, अर्थप्रत्यायनार्थत्वाच्छब्दप्रयोगस्यार्थपरसम्बन्धानन्तरीयकत्वप्रतिज्ञाविभेदानन्तरीयकत्वमित्येतच्च न, क्रियाव्युत्पत्त्यादिभेदेन व्याख्यानोपपत्तेः, तद्दर्शयति- उक्तं हीत्यादिज्ञापकेन—'क्रियाकारकभेदेनेति, द्रव्यवत्सामानाधिकरण्यवृत्तिः स्वसाधनसाधना व्यभिचरित[ा]श्च हे शून्ये प्रयिणी केनाष्टौ भेदाः क्रियाभेदाः, कारकभेदाः कर्त्रादयः षडष्टौ वा कालोपायसहिताः त एव पर्यायवचने घटकुटकुम्भादीनां वाक्यान्तरे च, 'स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ' (पा १-१-५६) इत्यस्य 'स्थान्यादेशपृथक्त्वादादेशे स्थानिवदनुदेशः' 5
(महाभा० १-१-५६) 'गुरुवद्गुरुपुत्रे वर्तितव्यमन्यत्रोच्छिष्टभोजनात् पादोपसङ्ग्रहणाच्च' (महाभा० १-१-५६ सूत्रे) इत्यादि, अथवाऽऽचार्येणैव क्रियाभेदेन विभु श्रीडेत्यादि व्याख्यातमेव यावत् स एष इति गतार्थं, इदानीमिति सिद्ध व्याख्यान प्रदर्श्य प्रस्तुत योजयति क्रियाकारकभेदाभ्यां पुष्पवीत्यादि यावत् कपुष्पमिति गतार्था व्याख्या अथवाऽन्या व्याख्या- यथोदात्तेत्यादि यावत्तेदव्यपाया इति व्याख्यायाः का कथं वेदानुपपत्तिः लिङ्गादिभेदेऽपीति सम्बध्यते, अथायमपरो व्याख्याभागः-यथा-अधिकरणयोग- 10
पदार्थेत्यादि यावत् का कथं वाऽनुपपत्तिः लिङ्गादिभेदेऽपीति सोदाहरणं स्वस्य व्याख्यान तत्कार्यसङ्ग्रह- विध्योऽधिगन्तव्यम् इतश्च व्याख्या[ना]त् लिङ्गादिभिरर्थगतिरुपपद्यते अनेकार्थैकशब्दग्रहणेनापीत्यादि व्याख्यातमिदेकः शब्दोऽनेकार्थ इति सुबन्तव्याख्यानात् लिङ्गादिभेदेऽप्यर्थाभिगतिरभ्युपगतैवेति, तद्दर्शयति यथाह-'वाग्दिग्भूरश्मी ( ) ' इत्यादिश्लोकोऽप्यभावार्येणैव व्याख्यातो यावत् दृष्टा वेति सम्बन्धेनैव, एवं निरवशेषव्याख्येयविषयव्यापिता व्याख्यायाः प्रदर्शिता । 15

अत एव व्याकरणं लक्ष्याधिगतये लक्षणम्, तस्माद्व्याकरणाध्ययने यत्न आस्थेयः, उक्तं हि-'   ॥ अर्थप्रवृत्तितत्त्वानां शब्दा एव निबन्धनम् ।
तत्त्वावबोधः शब्दानां नास्ति व्याकरणादृते ॥' (वाक्यप० कां० १ श्लोक १३) इति ।

इतरथेति विशेषणानामनुपपत्ता इत्यर्थं अतिविशिष्टपुरस्सरत्वेनैव वाच्यं प्रकृते तदन्तरेणोपदेशासम्भव इति भाव । अर्थं प्रत्याययि- तुमीति यस्य सम्प्रयोगार्था शब्दोऽर्थसंसर्गी भावमन्तरेण शब्दः प्रवर्तेत तथैव लिङ्गादिविशेषमन्तरेणापि शब्दो न प्रवर्तेत इति 20
लिङ्गादिभेदानन्तरीयक- यस्य इत्याह-अर्थप्रत्यायनेति । प्रकारान्तरेणानुपपत्तिसम्भवेन तदीयोपदेशाभिधानमनुपपन्नेनोत्तरयति- क्रियाव्युत्पत्त्यादीति । कारकभेदा इति कर्मादिभेदेन षड्भेदा क्रियाकारकपूर्वसम्बन्धाभिधानपक्षमा कारकत्वात् उपनिपातं व्यतिरिक्तनु कालोपायसहिताश्च एव कर्त्रादय इति भाव । स्थानिवदादेश इति अतिदेशसूत्रमिदम्, स्थानिधर्म- वैभाष्येऽपीतिस्वस्य यद्यपि तत्स्थानापन्नत्वमर्थं अत्र इति स्थानिधर्माप्यापाद्य प्राप्नुवन्तीति सूत्रस्यार्थं भाति तथापि स्थान्या- देशयोः पृथक्त्वात् स्थानिधर्ममात्रे न प्राप्नोतीति अतिदेश आवश्यक- अतिदेशोऽन्यधर्मान्यधर्मसम्प्रापकम्, स द्विविधः शास्त्रातिदे- 25
शः विशेषातिदेशः अपि दृष्टान्तः यथा गुरुवद्गुरुपुत्र इति-गुरुवद्गुरुपुत्रे वर्तितव्यमिति गुरौ यत्कार्यं गुरुपुत्रेऽपीष्यते स्यादेवमुक्तेऽप्यपि स्थानिधर्मप्राप्तौ व्यापारमात्रमभिधानमिति प्रतिपत्ति स्यात् तथा च विशिष्टं स्थानिधर्ममात्रेऽप्यतिदिशति अतिदेशमात्रे उच्छिष्टभोजनं पादोपसङ्ग्रहणं वर्जयित्वा गुरुपुत्रे गुरुकार्यमतिदिश्यते इति विशेषातिदेश इति सूत्रभाष्याभिप्रायः । विभु श्रीडेति विभु श्रीडादिभिर्भिरितिसत्त्वप्रसृतिनिभृतिभोजनमप्रमन्तिगतिषु इति विभुधातवो ज्ञेयाः । कर्मेत्यपाख्यान व्याख्यातं । वाग्दिग्भूरिति 'वाग्दिग्भूरश्मिवज्रेषु पश्यत्स्वाभिमुखे । लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रिया पुंसि गौर्लिङ्गं नियुक्ते' इत्यस्य- 30
र्थोऽस्य योजयितव्यः । अत व्याकरणमिदं लक्षणलक्ष्यस्वाभावादि प्रवृत्तिस्वभावादिविभागाव्याख्याभाविकारेण तस्मादध्यवसे

---

१ सि क्ष 'पृथक्त्वात् स्थानिवदति देशः । २ सि क्ष. वर्तितव्यमित्युपदिश्य ।

ननु पुरुषोऽपि गवादि गोप्येति, सत्यमुच्यते प्रश्नो हि येन प्रकारेण वाच्यविशेषं संवादिनं प्रवीति न तु तद्गतानां विशेषणानां विरोधेन यथा स्त्रीपुंनपुंसकादीनां एकत्रिमहुत्वादीनामैककार्यत्वेन संवादमुपदसनतपिरिति ।

ननु पुरुषोऽपीत्यादि, अक्षविषयत्वासिद्धमुद्भावन यावद्गवादि गोप्येति, तदुत्तरं सत्यमुच्यत

5 इत्यादि, प्रश्नो हि येन प्रकारेण वाच्यविशेषं संवादिनं प्रवीति, तत्सम्परिग्रहणगुणेन सत्यमुच्यते सोऽर्थविशेष न तु तद्गतानां विशेषणानां विरोधेनोच्यते यथा स्त्रीपुंनपुंसकादीनामेकत्रिबहुत्वादीनामैककार्यत्वेनेति संवाद विसंवादवर्मनो प्रश्नो यावत् संवादमुपदसनतपिरिति गत्वार्थः एष लिङ्गसङ्ख्याविसंवादपरिहारोपपरिहारप्रपञ्च ततः एषः प्रकृत्यादिविसंवादेष्वप्याक्षेप आक्षेपपरिहारप्रपञ्च आयोज्या, समानसर्वत्वात्, प्रकृतिमन्यथायथाविशेषोपादानमात्रमेव, प्रहासादिसमस्तमयेति चोद्योपक्रमप्रभृति यावदेतदपि

10 क्रियाविशेषत्यागेन यथानुपूर्वोत्तरपक्षविरचनो नेय इति ।

नन्वेवमाख्यापुराख्यानकर्मणि प्रकृत्यर्थस्याख्येयार्थगतविशेषैरव्यभिचारिभिर्विना तदाख्यानासम्भवाभ्यान्तरीयकसंस्यालिङ्गादिविशेषणोपादानम्, इतरथाऽर्थोपदेशाभाव इत्येतच्च न, क्रियाभ्युपगत्याविभेदेन व्याख्यानोपपत्तेः, उक्तं हि–'क्रियाकारकभेदेन

विद्युत्क्रीडाविजिगीषा स वृक्षः इहापि क्रियाकारकभेदानां

15 पुष्पति सपुष्प, उपोद्घात भेदलक्षणाया इति व्याख्यायाम् अधिकरणयागपदार्थ का कथ वाऽनुपपत्तिर्लिङ्गाद्यभेदेऽपि, इतश्च व्याख्यानवत् लिङ्गाद्यभिप्रायमतिरूप्यते यथाऽऽह–'याम्दिग्मूरश्मि '( )

इष्या वेति

नन्वेवमित्यादि, नन्वाख्यापुराख्यानकर्मणि प्रकृत्य[र्थ]स्याख्येयार्थगतविशेषैरव्यभिचारिभिर्विना

20 तदाख्यान[ा]सम्भवाभ्यान्तरीयकं विशेषणोपादानम्, तानि च विशेषणानि संख्यालिङ्गादिभेदा एव,

---

वेद्य इति । [illegible] समाचष्टे–ननु पुरुषोऽपीति अन्योऽन्य [illegible] । व्याचष्टे–अक्षविषय त्येति । [illegible] पर्वतोऽपि [illegible] न तु [illegible] । [illegible] वस्तुन [illegible] पुरुषो [illegible]

25 [illegible] इति [illegible] । [illegible] एव प्रकृत्यादीति । [illegible] वस्तुन [illegible] न [illegible] यथा [illegible] वस्तु [illegible]

30 [illegible] नन्वेवमिति । व्याचष्टे–नन्वाख्येति ।

---

१ सि क्ष. छे छ. अनुमला ।

इतरथाऽर्थोपदेशाभावः, अर्थप्रत्यायनार्थत्वाच्छब्दप्रयोगस्यार्थपरत्वमस्यानन्तरीयकत्वस्य लिङ्गादिभेदाभ्यन्तरीय-
कत्वमित्येतच न, क्रियाभ्युत्पत्त्यादिभेदेन व्याख्यानोपपत्तेः, तद्दर्शयति-उक्त इत्यादिविज्ञापकेन-'क्रियाकारक-
भेदेनेति, द्रव्यवदाश्रयवृत्तिः व्यापारमात्रभावना व्यभिचरित[ा]भ्र इ सूत्रे अनिर्णी चेत्यत्रो भेदाः क्रियाभेदाः,
कारकभेदाः कर्त्रादयः षट्टी वा कर्मोपायमहिताः स एष पर्यायवचने घटकुटकुम्भादीनां वाक्यान्तरे च,
'स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ' (पा० १-१-५६) इत्यस्य 'स्थान्यादेशपृथक्त्वादादेशे स्थानिवदनुदेशः' 5
(महाभा० १-१-५६) 'गुरुवद्गुरुपुत्रे वर्तितव्यमन्यत्रोच्छिष्टभोजनात् पादोपसंग्रहणाच' (महाभा०
१-१-५६ सूत्रे) इत्यादि, अथवाऽऽचार्येणैव क्रियाभेदेन दिवु क्रीडत्यादि व्याख्यातमेव यावत् स एष
इति गतार्थः, इहापीति सिद्धं व्याख्यान प्रदश्य प्रस्तुतं योजयति क्रियाकारकभेदाभ्यां पुष्यतीत्यादि यावत्
सपुष्पमिति गताथा व्याख्या, अथवाऽन्या व्याख्या-उरोद्घातेत्यादि यावद्भेदाभावा इति व्याख्यायाः का
कथं वेदानुपपत्तिः लिङ्गादिभेदेऽपीति मन्यत्यते, अथायमपरो व्याख्यामार्गः-तथा-अधिकरणयोग- 10
पदार्थेत्यादि यावत् का कथं वाऽनुपपत्तिः लिङ्गादिभेदेऽपीति, मोदाहरण स्वस्य व्याख्यान तच्छार्यसङ्ग्रहा
दिभ्योऽधिगन्तव्यम् इत्थं व्याख्या[ना]त् लिङ्गादिभिरर्थगतिरुपपद्यते, अनकार्थैकशब्दप्रमाणेनापीत्यादि
व्याख्यातृभिरुक्तः शब्दोऽनकार्थ इति तत्कृतव्याख्यानात् लिङ्गादिभेदेऽप्यर्थाधिगतिरभ्युपगतैवेति, तदर्शयति
यथाह-'वाग्दिग्भूरश्मी ( ) त्यादिश्लोकोऽयमाचार्यैरेव व्याख्यातो यावद् दृष्टा यति मन्येनेव, एवं
निरवद्योपन्यासमयविषयव्यापिता व्याख्याया प्रदर्शिता । 15

अत एव व्याकरणं शब्दाधिगतये लक्षणम्, तस्माद्व्याकरणाध्ययन यत्न आस्थेयः,
उक्तं हि-'　　　　　　　　॥ अर्थप्रवृत्तितत्त्वानां शब्दा एव निबन्धनम् ।
तत्त्वावबोधः शब्दानां नास्ति व्याकरणादृते ॥' (वाक्यप० कां० १ श्लोक ११) इति ।

इतरथेति, निर्देशाभावानुपगमात्सूत्रं शब्दविशेषपुरस्कारेणैव शब्दं प्रवृत्तेः तदन्तरेणैवार्थावगमस्य न इति भावः । अर्थं प्रत्यायनि-
त्यार्थेति यथा शब्दप्रयोगाभावे शब्दोऽर्थगतो नार्थमन्तरेण शब्दः प्रयुज्यते तथैव लिङ्गादिभिरन्तरेणापि शब्दो न प्रवर्तत इति 20
लिङ्गादिभेदमनान्तरीयकः अत्र त्वाह-अर्थप्रत्यायनेति । प्रत्ययान्तरेणानुगमस्यासंभवात् तदीयोपयोगाभावमभ्युपगम्यैवोत्तरयति-
क्रियाभ्युत्पत्त्यादीति । कारकभेदा इति कर्त्रादिभेदेन षड्भेदाः क्रियाकारकभेदव्यवस्थाभिरावर्तकत्वात् कारकत्वात्
कर्त्रादिभेदं अर्थादिकमनु कर्मेतावमभिधानात्र एव कथ्यते इति भावः । स्थानिवदादेश इति अनिर्दिष्टमित्यम्, स्थानिव-
दभावोऽपदिष्टतिदिश्यते यद्यपि तत्स्थानापन्नत्वरूपं समान इति स्थानिवद्भावाभावे तथापि प्रयुज्यमानं तत्रार्थे भवति तथापि स्थान्या-
देशयो पृथक्त्वात् स्थानिकार्यमादेशे न प्राप्नोतीति अतिदेशः आवश्यकः अतिदेशोऽन्यधर्मस्यान्यत्रारोपणम्, स त्रिविधः सामान्याति- 25
देशः विशेषातिदेशः कार्यातिदेशः यथा गुरुवद्गुरुपुत्र इति-गुरुवद्गुरुपुत्रे वर्तितव्यमिति गुरौ कर्तव्यं गुरुपुत्रेऽतिदिश्यते
तस्मादन्यत्राप्यपि स्थानिवत्स्थानी गुरुवत्कार्यातिदेशः प्रतिषेध किमत यथा च निर्दिष्टं स्थानिवत्कार्यमादेशेऽतिदिश्यते
अतिदिश्यमानं वर्तितव्यमेवं पादोपसंग्रहणम् च वर्तितव्यं गुरुपुत्रे गुरुधर्मत्वादिति इति विशेषातिदेश इति सूत्रभाष्याभिप्रायः ।
दिवु क्रीडतीति दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु इति धातुपाठस्था एव । अर्थेऽप्यनेकार्थ
व्याख्यात । वाग्दिग्भूरिति 'वाग्दिग्भूरश्मिवज्रेषु पशुचक्षुर्घृणिभूजले' । पशुवाच्या स्त्रियां पुंसि गौर्लिङ्गं विशेष्यवत् इत्यम- 30
रकोशे नानार्थवर्गे । अत व्याकरणमिति अनेकार्थत्वादस्य शब्दस्य गोशब्दस्यानेकार्थव्याख्यानाधिकारेण तदाधारत्वादर्थे

---

१ सि० क्ष० पृथक्त्वात् स्थानिवदादि दृश्यः । २ सि० क्ष० वर्तितव्यमित्युपलक्षि ।

ननु पुरुषोऽपि गवादि गोण्येति, सत्यमुच्यते शब्दो हि येन प्रकारेण वाच्यविशेष सवादिनं प्रतीति न तु तद्गतानां विशेषणानां विरोधेन यथा स्त्रीपुंनपुंसकादीनां एकद्वित्रिबहुत्वादीनामैकार्थ्यस्मिन् संवादमुपदसन्नुपतितिति ।

ननु पुरुषोऽपीत्यादि, [illegible] गोण्येति तदुक्तं सत्यमुच्यते
5 इत्यादि, शब्दो हि येन प्रकारेण वाच्यविशेष संवादिन प्रतीति, तस्मिन्परिग्रहणगुणेन सत्यमुच्यते सोऽर्थविशेष न तु तद्गतानां विशेषणानां विरोधेनोच्यते यथा स्त्रीपुंनपुंसकादीनामेकद्वित्रिबहुत्वादीनामैकार्थ्यत्वेनेति संवार [illegible] शब्दो यावत् सवादमुपदसन्नुपतितिति गतार्थः, एष लिङ्गसंख्यादिसंवादविरोधप्रसङ्गेन वाच्यपरिहारप्रपञ्च उक्तः एषः प्रकृत्यादिविसंवादप्रत्ययस्य आक्षेपपरिहारप्रपञ्च आयोज्या, समानप्रवर्त्तनात्, प्रकृतिप्रत्ययाद्यवयवविशेषोपादानमात्रभेदाः, प्रत्यासत्तिसत्त्वमेवेति चोद्योपक्रमप्रभृति यावदेतदपि
10 लिङ्गादिविशेषत्यागेन यथानुपूर्वोत्तरपक्षविरचनो नेय इति ।

नन्वेवमाख्यापुरास्थानकर्मणि प्रकृत्यर्थस्यास्येवार्थगतविशेषैरव्यभिचारिभिर्विना तदास्थानासम्भवादान्तरीयकसंख्यालिङ्गादिविशेषणोपादानम्, इतरथाऽर्थोपदेशाभाव इत्येतन्न, क्रियाभ्युदयादिभेदेन व्याख्यानोपपत्तेः, उक्तं हि—'क्रियाकारकभेदेन
विदुषीदामिविगीषा स वृक्षः इहापि क्रियाकारकभेदाभ्यां
15 पुष्पति सपुष्प, उपोद्घात मेवलक्षणाया इति व्याख्यायाम्
अधिकरणयोगपदार्थं का कथ वाऽनुपपत्तिर्लिङ्गाद्यभेदेऽपि, इत्यत्र व्याख्यानम्
लिङ्गद्यभिधार्थमतिप्रपद्यते यथाऽऽह— वाग्दिग्भूरश्मि ' ( )
इत्या वेति,

नन्वेवमित्यादि, नन्वाख्यापुरास्थानकर्मणि प्रकृत्य[र्थ]स्यास्येवार्थगतविशेषैरव्यभिचारिभिर्विना
20 तदास्थान[ा]सम्भवादान्तरीयकं विशेषणोपादानम् तानि च विशेषणानि संख्यालिङ्गादिभेदा यथ,

---

वैरूप इति । [illegible] समाधत्ते—ननु पुरुषोऽपीति [illegible] । व्याख्या—[illegible] त्येति । [illegible] ... [illegible]
25 [illegible] ... [illegible] —एष प्रकृत्यादीति । [illegible] ...
30 भेदे [illegible] एवं [illegible] कार्यमिति [illegible]—नन्वेवमिति । व्याख्या—नन्वाख्येति ।

---

१ सि. क्ष. व डा. [illegible] ।

इत्यत्राऽर्थोपदेशाभावः, अर्थप्रत्यायनार्थत्वाच्छब्दप्रयोगस्यार्थपरत्वप्रत्यायनस्वरूपत्वस्य लिङ्गादिभेदानन्वयीस्व-रूपमित्येतच्च न, क्रियाभ्युपगमस्याविभेदेन व्याख्यानोपपत्तेः तद्दर्शयति-उक्तं इत्यादिज्ञापकेन-'क्रियाकारक-भेदेनेति, द्रव्यपदाश्रयवृत्तिः स्वस्थापरस्थापना व्यभिहित[ा]श्च द्वे शून्ये अयिण्यौ चेल्लष्टौ द्वे द्वाः क्रियाभेदाः, कारकभेदाः कर्त्रादयः षष्ठी च कालोपायसहिताः त एव पर्यायवचने घटकुटकुम्भादीनां वाक्यान्तरे च, 'स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ' (पा० १-१-५६) इत्यस्य 'साम्यादेशपृथक्त्वोपादेशे स्थानिवदनुदेशः' 5 (महाभा० १-१-५६) 'गुरुवद्गुरुपुत्रे वर्तितव्यमन्यत्रोच्छिष्टभोजनात् पादोपसङ्ग्रहणाच्च' (महाभा० १-१-५६ सूत्रे) इत्यादि, अथवाऽऽचार्येणैव क्रियाभेदेन तिष्ठु क्रीडेत्यादि व्याख्यातमेव यावत् स वृक्ष इति गतार्थं, इहापीति सिद्ध व्याख्यान प्रदर्श्य प्रस्तुत योजयति क्रियाकारकभेदाभ्यां पुष्पवतीत्यादि यावत् स्वपुष्पमिति गतार्था व्याख्या अथवाऽन्या व्याख्या-क्रोडादेत्यादि यावद्देवदत्ताया इति व्याख्यायाः का कथ वेदानुपपत्तिः लिङ्गादिभेदेऽपीति मन्यमस्याते अथायमपरो व्याख्याभागः-तद्यथा-अधिकरणयोग- 10 पदार्थेत्यादि यावत् का कथ वाऽनुपपत्तिः लिङ्गादिभेदेऽपीति, सोदाहरणं तस्य व्याख्यान तन्मात्रार्थसङ्ग्रहा दिभ्योऽधिगन्तव्यम् इत्थं व्याख्या[ना]त् लिङ्गादिभिन्नार्थगतिरुपपद्यते अनेकार्थैकशब्दग्रहणेनापीत्यादि व्याख्यानमिदमेकः शब्दोऽनेकार्थ इति श्रुतकिंव्याख्यानात् लिङ्गादिभेदेऽप्यर्थाधिगतिरभ्युपगतैवेति, तद्दर्शयति यथाह-'पाणिनिसूत्रमी ( ) स्वार्थश्रेणोऽप्ययमाचार्येणैव व्याख्यातो यावद् दृष्ट्या चेति ग्रन्थेनैव, एव निरवशेषव्याख्येयविषयव्यापिता व्याख्याया प्रदर्शिता । 15

अत एव व्याकरणं शब्दाधिगतये लक्षणम्, तस्माद्व्याकरणाध्ययने यत्न आस्थेयः,
उक्तं हि-' ॥ अर्थप्रवृत्तितत्त्वानां शब्दा एव निबन्धनम् ।
तत्त्वावबोधः शब्दानां नास्ति व्याकरणादृते ॥' (वाक्यप० कां० १ श्लोक १३) इति ।

इत्यत्रेति विशेषणानामनुपादाने इत्यर्थः प्रतिविशेषपुरस्कारेणैव वाच्यं प्रतीतेः तदन्तरेणोपदेशाभाव इति भावः । अर्थ प्रत्यायनि-त्वादीति यत्र शब्दस्योपादाने शब्दोऽर्थपरतन्त्रो नार्थमन्तरेण शब्दः प्रवर्तेत तत्रैव लिङ्गादिविशेषमन्तरेणापि शब्दो न प्रवर्तेत इति 20 लिङ्गादिभेदतानन्वयिनः शब्द इत्याह-अर्थप्रत्यायनेति । प्रकारान्तरेणाप्युक्तसम्बन्धेन तदभेदेऽभेदविधानमनुपपन्नमिदमुच्यते- क्रियाभ्युपगमस्याविशेषादिति । कारकभेदा इति कर्मादिभेदेन षड्भेदाः क्रियाकारकवृत्तिसम्बन्धाभिधानरूपाः कारकत्वात् स्वामित्वं व्यतिरिक्तत्वात् कर्मोपायमङ्गीकारत्वात् एव कर्त्रादय इति भावः । स्थानिवदादेश इति अतिदेशसूत्रमिदम्, स्थानिवत्-वैमात्र्येऽप्रतिविशेषः यद्यपि तत्त्वान्तरत्वकर्म अत्र इति स्थानिवद्भावाभावात् प्राप्नुवन्तीति सूत्रैकार्थ्य यदि तथापि साम्या-देशात् पृथक्त्वात् स्थानिधर्मप्राप्तेर्न प्राप्नोतीति अतिदेश आरभ्यते अतिदेशोऽन्यत्रान्यधर्मारोपणम् स द्विविधः सामान्यादि- 25 देशः विशेषातिदेशः अपि दृष्टान्त यथा गुरुवद्गुरुपुत्र इति-गुरुवद्गुरुपुत्रे वर्तितव्यमिति गुरौ यत्कार्यं तद्गुरुपुत्रेऽप्यतिदिश्यते सामान्येनमुक्तेऽप्यपि स्थानिधर्मप्राप्ती तत्कारणाभावादिवादिति प्रतिषेध क्रियते तथा च विधिर्ह स्थानिधर्माणामतिदेशः अतिदेशार्थं उच्छिष्टभोजनं पादोपसंग्रहणं वर्जयित्वा गुरुपुत्रे गुरुधर्मातिदेश इति विशेषातिदेश इति सूत्रभाष्याभिप्रायः । तिष्ठु क्रीडेति तिष्ठु क्रीडादिक्रियाणामरपूरितुनिर्योगस्य प्रत्यभिगतिषु इति तिष्ठुवत्क्रिया एव । कर्मोऽस्यादाय व्याक्रियते । वाणिग्नमूरिति 'व्यर्थोऽनुत्पन्नस्य अतिदेशस्य निर्वृत्ति । व्यवहारा क्रिया पुंसि योतिर्व्य विशेषेऽथ इत्यस्य 30 स्येति योगस्त्वर्था । अथ व्याकरणमिदं शब्दसंस्कारकार्य प्रतिपत्त्यर्थमभिधानाभावस्याभावादित्येव, तथाध्ययने

---

१ सि क्ष 'पृथक्त्वात् स्थानिवदति देशः । २ सि क्ष वर्त्तितव्यमित्युच्छिष्ट ।

अत एवेत्यादि, व्याकरणं हि शब्दाभिगमने समर्थम्, कथं नाम शब्दार्थे ज्ञानमविपरीतं स्यादिति तस्माद्व्याकरणाभ्यासे यत्न आस्थेय, तत्र इत्यादि श्लोकद्वयं व्याकरणलक्षणार्थं निदर्शयति यावदिषु गोशब्द एकोऽनेकार्थः, एकस्मिन् पृथुबुध्नादिमत्यर्थे घटकुटकुम्भादिशब्दाऽनेक[ः]प्रवृत्त इत्येवमादेः प्रकाशनसामर्थ्यं प्रभवस्य व्याकरणम् व्यवहारजन्तूमानामिव मध्यस्थानां सूर्यः तथा न व्याकरणमन्तरेण
5 वाच्यस्य सूक्ष्मस्य ज्ञानम् वाचकस्य च सूक्ष्मस्य च अथ्यः शब्दकर्मकत्वे वाचमेव ब्रूते इत्यविज्ञस्यत्वादिः तद्विषयं च ज्ञानं न सम्भवति तच सर्व व्याकरणाद्यो वेद तथा अर्थप्रवृत्तितत्त्वानामित्यादि, अर्थाः— अभिधेयाः प्रवृत्तय–क्रियाः पुरुषहितदेवतः अहितदेवतः, तेषामुभयेषां तत्त्वानि सत्यविपरीतानि रूपाणि शब्दैरेव ज्ञायन्ते शब्दानां पुनस्तत्त्वं[अ]व्याकरणाद्धेतोः ज्ञायते, अथवाऽर्थस्य प्रवृत्तितत्त्वानि—यथाक्रमं स्थित्युत्पत्तिविनाशपरिणामाः तानि शब्दैर्ज्ञायन्ते, शब्दा व्याकरणेनेति, अथवाऽर्थाः—धर्मार्थकाममोक्षाः
10 तदेतवः प्रवृत्तयः तासां तत्त्वानि—यथार्थं साध्यसाधनभावाः इत्यादिष्वाद्यमापिक्षेपेषु तद्विषयसम्यग्ज्ञा- नस्य सम्यक् भवन्ति सम्यग्ज्ञानस्य तु व्याकरणमिति ।

यदप्युच्येत स्त्रीपुंनपुंसकव्यक्तीनां विरुद्धानां पुष्यनक्षत्रतारार्थानामयुक्तमेकाधिकरण्य पुनर्वसू नक्षत्रमित्यादिसंख्याविरोधादयुक्तेः विज्ञानमपि तद्विषयमयुक्तम्, इत्यादिवचनस्ते दोऽयमकस्मात् क्रियते त्वया अभिन्नरूपो हि शब्दार्थः स च शब्द एव, न लिङ्गादिविचार
15 भेदेनार्थोऽसद्विषयत्वात् खपुष्पविषयविचारक्लेशवत्, सोऽयमित्यभिसम्बन्धात् रूपमेकी कृत यदा । शब्दस्यार्थेन त शब्दमभिप्रस्य प्रचक्षते ॥[1] (वाक्यप० का० २ श्लो ११०) तयोरपृथगात्मत्वे रूढरव्यभिचारिणि । किञ्चिदेव क्वचिद्रूपं प्राधान्येनावतिष्ठते ॥ लोकेऽर्थ- रूपतां शब्दः प्रतिपन्नः प्रवर्तते । शास्त्रे तूभयरूपत्वं प्रविभक्तं विवक्षया ॥ (वा० का० २ श्लो

[illegible] इत्यत्र भव एवेति । व्याख्ये–व्याकरणं हीति [illegible] न स्थितस्तथा [illegible]
20 [illegible] भाव । [illegible]–उक्तं हीति । [illegible]–[illegible]इति [illegible] [illegible] व्याकरणमिति । [illegible] स्यादिति । तथा [illegible]–तथा नेति [illegible] [illegible]
25 [illegible] भाव । शब्दकर्मक इति, [illegible] [illegible] । द्वितीय [illegible]–अर्थप्रवृत्तीति [illegible] [illegible] भाव । [illegible] व्याख्येति, [illegible] [illegible] भाव । ननु [illegible] [illegible]–शब्दानामिति [illegible]
30 [illegible] न [illegible] इति भाव । [illegible] अथवेति [illegible] भाव । [illegible] अथवेति [illegible] भाव । [illegible] [illegible] यदप्युच्यतेति । व्या० स्त्रीपुंनपुंसकेति, [illegible] ।

१३२) दर्शनोत्प्रेक्षाभ्यामर्थमभिधेयत्वेनोपगृह्य तत्र स्वग्भूतस्वशक्तिर्बुद्धौ परिप्लवमानोऽयमि-
त्यमनेन शब्देनोच्यत इत्यान्तरो विज्ञानलक्षणः शब्दात्मा श्रुत्यन्तरस्य बाह्यस्य ध्वन्यात्मकस्य
प्रवृत्तौ हेतुः, सोऽभिजल्पाभिधेयाकारपरिग्राही बाह्याच्छब्दादन्य इति भर्तृहर्यादिमतम् ।

यदप्युच्यतेत्यादि, स्त्रीपुंनपुंसकव्यक्तीनां विरुद्धानां पुष्यनक्षत्रतारकाणामयुक्तमेवाधिकरण्यम्
पुनर्वसू नक्षत्रमित्यादिसंख्याविरोधेऽप्युक्तैर्विधानमपि तद्विषयमयुक्तमित्यादिवचनखेदोऽयमकस्मात् क्रियते 5
त्वया किं कारणं ? अभिजल्पो हि शब्दार्थः, द्विशब्दो यस्मादर्थे, शब्दार्थस्याभिजल्पत्वाच्च लिङ्गादि
विचारखेदेनार्थः, असद्विषयत्वात्, खपुष्पविषयविचारखेदवत्, स्यान्मतं कोऽसावभिजल्प इत्यत्रोच्यते—
स च शब्द एव—स चाभिजल्पः शब्द एव, कथमितिचेदुच्यते—'सोऽयमित्यभिसम्बन्धात्' (वा० का० २
श्लो० १३०) इति श्लोकः, योऽर्थः सोऽयं शब्दो घट इत्यभेदोपचारसम्बन्धापत्त्या शब्दस्वरूपमर्थेनैकी
कृतं भवति तदा, यथेन्द्रचन्द्रमूर्ख इतीन्द्रचन्द्रायमत्यतार्थानभिज्ञोऽपि इन्द्रचन्द्रशब्दरूपापन्नगोपालाभिमर्शं 10
प्रत्याययन् दृश्यते सोऽर्थेनैकीभूतः शब्द एवाभिजल्प इत्युच्यते [तयोरपृथगात्मत्वे रूढेरव्यभिचारिणि ।
किञ्चिदेव क्वचिद्रूपं प्राधान्येनावतिष्ठते ॥ वा० का० २ श्लो० १३१] एव शब्दार्थयोः क्षीरोदकवत्
अपृथगात्मत्वम्, तयोरपृथगात्मत्वे सति अव्यभिचारिणि—अन्योऽन्याविनाभावित्वेऽपि रूढिवशादेव किञ्चि-
द्रूपं प्राधान्येनावतिष्ठते शब्दरूपमर्थरूपं वा, यथा लौकिका अर्थप्रधानाः, शास्त्राः शब्दप्रधाना इति, तमर्थं
प्रविभागेन दर्शयति—'लोकेऽर्थरूपतामिति श्लोको गतार्थः [लोकेऽर्थरूपतां शब्दः प्रतिपन्नः प्रवर्तते । शास्त्रे 16
तूभयरूपत्वं प्रविभक्तं विवक्षया ॥ वा० का० २ श्लो० १३२] अभिमानयेत्युक्ते लोके दृश्यमानविलक्षणेऽर्थे
सम्प्रत्ययो न शब्दे, शास्त्रे तु 'स्त्रीभ्यो ढक्' (पा० ४-१-१२०) इति स्त्रीवाचकेषु सार्थकेषु शब्देषु,
'मुखो भौटिन्ये' इत्येवमादिष्वर्थेष्वेव सम्प्रत्ययः, तद्व्याख्या—दर्शनोत्प्रेक्षाभ्यामित्यादि, प्रधानादिदर्शनेन

यथाङ्गस्वरूपमात्रः शब्द एव सर्वस्तत्त्व शब्दस्य वाच्यः न सर्वथा च संसारप्रपञ्चविकल्परूपविचारादेव सामान्यादि-
[illegible] भर्तृहरिमतमाह—अभिजल्पो हीति। शब्दस्याभिजल्प- 20
त्वमाह—स च शब्द एवेति। तत्र भर्तृहरिरप्युक्तमस्ति—सोऽयमितीति सोऽर्थोऽत्र शब्द एव सोऽयमर्थः ? गौरिति,
[illegible] इति
[illegible] गोपालाद्यभिज्ञचन्द्राद्या-
[illegible] यथा शब्दार्थयोरन्योन्यमव्यभिचारिणि
[illegible] 25
त इत्याह—एवं शब्दार्थयोरिति। [illegible]—अभिमानयेति लोके हि [illegible]
[illegible]। एवमेव स्त्रीभ्यो ढक्, मुखो भौटिन्ये इत्यादावपि
[illegible]
[illegible]
[illegible]। अभिजल्पस्वरूपम् [illegible] 30
[illegible]—दर्शनोत्प्रेक्षाभ्यामिति [illegible]

---

१ सि का दे वाच्युवैर्मि । २ सि च का [illegible]मिति ।

अत एवेत्यादि, व्याकरणं हि शब्दाधिगतये प्रणयम्, कर्थं नाम शब्दार्थे ज्ञानमविपरीतं स्यादिति तस्माद्व्याकरणाभ्यन्तरे एव आक्षेपः तत्र हीत्यादि श्लोकद्वय व्याकरणलक्षणार्थं निदर्शयति यावदिदं गोशब्द एकोऽनेकार्थः एकस्मिन् पृथुबुध्नादिलक्षणेऽर्थे घटकुटकुम्भादिशब्दोऽनेक[ः]प्रवृत्त इत्येवमादि प्रकारस्यार्थस्य प्रकाशकं व्याकरणम् आवरणप्रमानामिव प्रकाश्यानां सूर्यः, तथा न व्याकरणमन्तरेण

5 वाक्यस्य सूक्ष्मस्य ज्ञानम् वाचकस्य च शब्दस्य यः प्रयः शब्दकर्मको वाचमेव सूते इत्यभिप्रायस्तपवि तद्विषयं च ज्ञानं न सम्भवति तत्र सर्वं व्याकरणाद्वेद्यं, तथा अर्थप्रवृत्तितत्त्वानामित्यादि अर्थाः— अभिधेयाः, प्रवृत्तयः—क्रियाः पुरुषहितादयः अहितादयो वा, तेषामुभयेषां तत्त्वानि सम्यग्विपरीतानि रूपाणि शब्दैरेव ज्ञायन्ते शब्दानां पुनस्तत्त्वं[न]व्याकरणादृते ज्ञायते, अथवाऽर्थस्य प्रवृत्तितत्त्वानि—यथात्मनि नैकस्थानन्तधर्मात्मविपरिणामाः तानि शब्दैर्ज्ञायन्ते, शब्दा व्याकरणेनेति अथवाऽर्थाः—धर्मार्थकामप्रयो-

10 जकत्वेन प्रवृत्तयः तासां तत्त्वानि—यथार्थं साध्यसाधनभावाः, इत्यादिव्याख्याविशेषेषु तद्विषयसम्यग्ज्ञा- नस्य शब्दाः कारणानि शब्दज्ञानस्य तु व्याकरणमिति ।

यदप्युच्येत स्त्रीपुंनपुंसकव्यक्तीनां विरुद्धानां पुष्यनक्षत्रताराणामयुक्तमैकाधिकरण्यं पुनर्वसू नक्षत्रमित्यादिसंख्याविरोधादयुक्तेः विज्ञानमपि तद्विषयमयुक्तम्, इत्यादिवचनके दोऽयमकस्मात् क्रियते त्वया अभिजल्पो हि शब्दार्थः स च शब्द एव, न लिङ्गादिविचार

15 भेदेनार्थोऽस्तद्विषयत्वात् खपुष्पविषयविचारभेदवत्, 'सोऽयमित्यभिसम्बन्धात् रूपमेकी कृतं यदा । शब्दस्यार्थेन तं शब्दमभिजल्पं प्रचक्षते ॥' (वाक्यप० का० २ श्लो १२०) तयोरपृथगात्मत्वे रूढेरव्यभिचारिणि । किञ्चिदेव क्वचिद्रूपं प्राधान्येनावतिष्ठते ॥ लोकेऽर्थ- रूपतां शब्दः प्रतिपन्नः प्रवर्तते । शास्त्रे तूभयरूपत्वं प्रविभक्तं विवक्षया ॥ (वा का २ श्लो

अत्र [illegible] एतत्—अत एवेति । मावरे—व्याकरणं हीति [illegible] न [illegible]

20 व्याकरणमन्तरेणासम्भवमिति भावः । [illegible]—तत्र हीति । [illegible]—यावदित्यादि, एष शब्दोऽनेकार्थः [illegible] एकोऽर्थोऽनेके शब्दा यथा पृथुबुध्नोदराकारार्थे घटकुटकुम्भादिशब्दाः [illegible] व्याकरणं [illegible] । [illegible] स्यादवेति । तथा [illegible] व्याकरणादेव—तथा नेति, वाक्यार्थस्य पदार्थेन पदार्थस्य प्रकृतिप्रत्ययार्थाभ्यां [illegible] पदानि पदेभ्यश्च प्रकृतिप्रत्ययौ [illegible] प्रकृते [illegible] व्याकरणेन [illegible] ज्ञायते [illegible]

25 साधुत्वं [illegible] भाव । शब्दकर्मक इति, [illegible] [illegible] क्रियाभेदे [illegible] वर्तन्ते । द्वितीय [illegible]—अर्थप्रवृत्तीति [illegible] धर्मार्थ [illegible] भाव । [illegible]—तत्त्वेति, [illegible] व्याख्यानं [illegible] मूल [illegible] भाव । [illegible] व्याकरणस्य [illegible] मामाह [illegible]—शब्दानामिति [illegible] साधुत्वं [illegible] व्याकरणेन

30 भवति न [illegible] इति भाव । प्रकारान्तरेण [illegible]—अथवेति, [illegible] धर्मार्थकाम [illegible] भाव । व्याख्यान्तरमाह अथवेति धर्मादीनां [illegible] भाव । अत्र पुष्य [illegible] तारा [illegible] पुष्यस्य स्त्रीपुंनपुंसकसामानाधिकरण्यं पुनर्वसू नक्षत्रमित्यादौ द्विवचनान्तस्यैकवचनान्तेन च सामानाधिकरण्यं [illegible] यदप्युच्येतेति । व्याख्ये—स्त्रीपुंनपुंसकेति, स्पष्टम् ।

११२) दर्शनोत्प्रेक्षाभ्यामर्थमभिधेयत्वेनोपगृह्य तत्र ध्यग्भूतस्वशक्तिर्बुद्धौ परिप्लयमानोऽयमि-त्यमनेन शब्देनोच्यत इत्यान्तरो विज्ञानलक्षणः शब्दात्मा श्रुत्यन्तरस्य बाह्यस्य ध्वन्यात्मकस्य प्रवृत्तौ हेतुः, सोऽभिजल्पाभिधेयाकारपरिग्राही बाह्याच्छब्दादन्य इति भर्तृहर्यादिमतम्।

यदप्युच्यतेत्यादि, स्त्रीपुनपुंसकाख्यानां विरुद्धानां पुष्यनक्षत्रतारार्थानामयुक्तमेकमधिकरण्यम् पुनर्वसू नक्षत्रमित्यादिसंख्याविरोधादयुक्तेर्विधानमपि तदिपयमयुक्तमित्यादिवचनक्लेशोऽयमकस्मात् क्रियते ५ त्वया, किं कारणं? अभिजल्पो हि शब्दार्थः, हिशब्दो यस्मादर्थे, शब्दार्थस्याभिजल्पत्वाच्च लिङ्गादि विचारक्लेशेनार्थः, असद्विषयत्वात्, खपुष्पविषयविचारक्लेशवत्, सान्मत कोऽसावभिजल्प इत्यत्रोच्यते-स च शब्द एव-स चाभिजल्पः शब्द एव, कथमितिचेदुच्यते-'सोऽयमित्यभिसम्बन्धात्' (वा० का० २ श्लो० १२०) इति श्लोका, सोऽर्थः सोऽयं शब्दो घट इत्यभेदोपचारसम्बन्धाद्यदा शब्दस्वरूपमर्थेनैकी कृतं भवति तदा, यथेन्द्रशब्दमभ्रूक इतीन्द्रशब्दमत्राधमत्वसमार्थोनभिज्ञोऽपि इन्द्रशब्दस्वरूपापभ्रंशोपाधमिमर्थं 10 प्रत्याययन् दृश्यते सोऽर्थेनैकीभूतः शब्द एवाभिजल्प इत्युच्यते [तयोरपृथगात्मत्वे रूढेरव्यभिचारिणि। किञ्चिदेव क्वचिद्रूपं प्राधान्येनावतिष्ठते॥ वा० का० २ श्लो० १११] एव शब्दार्थयोः स्त्रीपुंवच्च वत् अपृथगात्मत्वम्, तयोरपृथगात्मत्वे सति अव्यभिचारिणि-अन्योऽन्याविनाभावित्वेऽपि रूढिवशादेव किञ्चि-द्रूप प्राधान्येनावतिष्ठते शब्दरूपमर्थरूपं वा, यथा लौकिका अर्थप्रधानाः, शास्त्राः शब्दप्रधाना इति, तमर्थ मविभागेन दर्शयति-'लोकेऽर्थरूपतामिति' श्लोको गतार्थः [लोकेऽर्थरूपतां शब्दः प्रतिपन्नः प्रवर्तते। शास्त्रे 15 तूभयरूपत्वं प्रविभक्तं विवक्षया॥ वा० का० २ श्लो० ११२] अभिमानयेत्युक्ते लोके हृत्मादिलक्षणेऽर्थे सम्प्रत्ययो न शब्दे, शास्त्रे तु 'स्त्रीभ्यो ढक्' (पा० ४-१-१२०) इति स्त्रीवाचकेषु सार्थकेषु शब्देषु, 'शुभ्रो कौटिल्ये' इत्येवमादिष्वर्थेष्वेव सम्प्रत्ययः, तद्व्याख्या-दर्शनोत्प्रेक्षाभ्यामित्यादि, प्रधानविवक्षेनेम

अध्यासस्वरूपमापन्नः शब्द एव तत्स्वरूपः शब्दस्य वाच्यः न तर्कस्य च संस्कारप्रत्ययादिविषयत्वपरिचयातिरेण सामानाधि-करण्योपपत्त्युपपत्तिप्रयासं केवलं मम एव तद्विचारसमत्वक्रियत्वादिति मर्तृहरिमतेनाह-अभिजल्पो हीति। तस्यस्वामिजल्प- 20 स्वरूपमाह-स च शब्द एवेति। तत्र हरिकारिकामुपन्यस्यति-सोऽयमितीति सोऽर्थोऽत्र शब्द एव कोऽयमर्थः? गौरिति, किमयमर्थः? यौरिति व्यवहारदर्शनादभ्यासेन पदार्थस्वरूपमाश्रयति सद् यौगिकत्वमिव प्रत्याय्यते तदाऽभिजल्पः शब्द उच्यत इति तत्त्वः। असद्विषयत्वस्य प्रपञ्चकत्वादाह-यथेन्द्रक इति इन्द्रशब्दादिरर्थस्य प्रत्ययत्वादाऽनभिज्ञोऽपि योपाध्यायादिन्द्रशब्दाध्या-हारेण शब्दस्वरूपेण सोपाधमर्थं जानातीति तद्विषयत्वं स्वयमेवेति भावः। यदा शब्दार्थयोरभ्यासेनैकत्वेऽप्यव्यभिचारिणि रूढिवशात् क्वचिदेवैकस्य प्राधान्यं लोकेऽर्थं प्रतिपन्नं यौगिकप्राधान्येन प्रवर्तते क्वचित् शास्त्रे शब्दप्रधानः क्वचिदर्थप्रधानः प्रवर्त- 25 त इत्याह-एवं शब्दार्थयोरिति। विवक्षाविभागस्य व्याख्यामाह-अभिमानयेति लोके हि वस्तुपेक्षया शब्दः प्रयुज्यते न शब्दः क्रियासु न व्यवहारं प्राप्नोति, अर्थप्रधानत्वादेव परार्थत्वादिति भावः। एवमेव स्त्रीभ्यो ढक्, शुभ्रो कौटिल्ये इत्यत्रापि स्त्रीसुपादिशब्दा अर्थपरा एव प्रत्ययास्तु विधेयाः स्त्रीत्वेन स्त्रीवाचकः शब्दा गृह्यन्ते इत्यादिष्वेऽर्थे तद्विधेयत्वासम्भवात्, शुभ्रादिशब्दस्य तु कौटिल्यार्थ एव वाच्यः स्त्रीत्वस्तु न तदर्थप्रधानमाप्, प्रातिपदिकत्वेन तद्भावात्, प्रातिपदिकत्व- स्वरूपस्याभिधानमात्रार्थत्वेन परार्थत्वादिशब्देनाह शास्त्रे स्थितिरिति व्याकरणशास्त्रे स्थितिः। अभिजल्पस्वरूपस्य प्रत्या- 30 ख्यानस्य तत्पक्षतदर्थसंपति हरिसम्मतम्-दर्शनोत्प्रेक्षाभ्यामिति वाक्येन तत्प्रयुक्तेन तर्केण वेत्ति, तदर्थमाना

१ मि का. ३ वाक्पुंसि । २ लि ख का सम्बन्धात्मकोऽर्थकमतामिति।

पुरुषस्येष्टस्य वाऽर्थमभिप्रेयमाणोपगृह्य—पूर्वोक्तचन्द्रादिवत् साकारं तत्र व्यापृतस्यापि—वाक्यार्थाभिधानसामर्थ्यं बुद्धौ परिगृह्यमाणोऽयमित्यमनेन शब्देनोच्यत इत्याश्रयते विज्ञानरूपस्य शब्दतत्त्वस्य वाक्यस्य व्यवहारस्य प्रवृत्तौ हेतुः—उत्पादकः सोऽभिप्रायाभिधानस्वरूपपरिणामी वाक्यार्थः इति भर्तृहर्यभिमतम् ।

५ वसुरातस्य भर्तृहर्युपाध्यायस्य मतन्तु स च स्वरूपानुगतार्थरूपमन्तरविभागेन सन्निवेशयति, 'अपार्थकैः सर्वथैकेव शब्दरेव प्रकल्पिता । एकस्यार्थस्य नियता क्रियादिपरिकल्पना ॥' (वाक्यप० कां० २ श्लो० १११) इत्येकमेवार्थवस्तु पचत्यौ पचनाख्यस्यामेकस्मिन् मुहूर्ते काले बहुभिर्वक्तृभिर्युगपत्क्रमेण वा पर्यायेण यक्तोऽप्यत विरुद्धधर्मः, तद्यथा—ओदनं पचति, कटमोदनस्य पाकं निर्वर्तयति, करोति निर्वृत्तिं पाकस्य तत्र यदि अर्थवस्तु शब्देनोच्येत तर्हि

10 विरोधात् कथमोदनस्यैकस्य युगपत् क्रमेण वा कर्मत्वं सम्बन्धित्वं पाकं निर्वर्तयति पाकस्य निर्वृत्तिं करोतीति कर्मस्य शेषत्वस्य च पाकस्य ? तस्मादविद्यमाना वा शब्दस्यैव शक्त्या बुद्ध्या बाह्यार्थनिरपेक्षं समध्यारोप्यन्ते सर्वशक्तियोगे बाह्यार्थत्वाच्छब्दप्रयोगस्य प्रत्यतिनियतमेवार्थं प्रकाशयति, तथाशक्तिपक्षे वस्तुगता शक्तिरप्रयोजिका शब्दप्रयोगस्य, तद्वस्तुत्वात् न ह्यस्यावस्तुविषयाभ्यां सन्निधानासन्निधानाभ्यां किञ्चिदपि प्रयोजनमस्ति प्रयो-

15 जने सति प्रयोगः स्यात् तस्मादसत्यामपि बाह्यार्थशक्तौ मत्पक्षे सम्भवत्येव शब्दप्रयोगः, योग्यशब्दनिबन्धना हि विवक्षा अनपेक्ष्यार्थगतशक्तिं बुद्धौ शक्तिमध्यारोपयति ।

(वसुरातस्येति) वसुरातस्य भर्तृहर्युपाध्यायस्य मतं तु—स च स्वरूपानुगतेत्यादि, स च—अभिप्रायस्वरूपानुगतमर्थरूपमन्तरविभागेन सन्निवेशयतीति तथापि बाह्येऽर्थे तन्निरपेक्षं शब्दार्थमभिप्रायस्य प्रदर्शयितुमाह—[अ]पार्थकैः सर्वथैकेव (वाक्यप० कां० २ श्लो० १११) तथापि या एताः गतिनिवृत्तिसन्नि-

20 धानादयो वस्तुधर्माः किम बाह्यार्थसत्त्वमिमताः तेषामसौ बाह्योऽर्थोऽस्तु तच्छक्तिरेव वा, इत्येतेषि शक्तिमदशक्तिप्रयोज्याः क्रियानिर्वर्तको नियता एव वस्तुमात्रं मनुष्यादीनामत्र सर्वव्यवहाराः सर्वशब्द-

[illegible]

25 [illegible]

[illegible]

१ सि क डे ओदनमेत्यादि । २ सि. क डा. डे दर्शनेन । ३ सि डा वर्षे वर्तेर्षे ×× क डा
४ सि डे [illegible] । ५ सि [illegible] ।

रीनामेवेति, सर्वा एव तु पक्तय—के[स]चित्र्थस्यानेकाः शब्दैरेव प्रकल्पिताः—शब्दशक्त्युत्थापिता इत्यर्थः, समवाय भाव्येण विवृणोति—इहैकमेवायवस्थित्यादि, वस्तुत एक ओदन एकस्यां पचनावस्थायामेकस्मिन् मुहूर्तादौ काले बहुभिः पक्तृभिर्युगपत्त्वेन वा पर्यायेण पक्त्रोत्पेत विरुद्धैर्धर्मैः, तद्यथेति निदर्शयति—ओदनमिति, देवदत्तादिकर्तृसमवायस्य क्रियं कर्म पाक ओदनस्येति षष्ठ्या सम्बन्धमात्रम्, पाककर्मेन निर्वृत्तिं पाकस्यति च पाकसम्बन्धित्वमिति, तत्र पर्यायेणाविना भावयति यावत् पाकस्यति वाक्येऽर्थे विरुद्धधर्मसम्ब 5 न्धाभावात् युगपदेककाले न चान्य एव नापि क्रमेण प्रयोगे वस्तुन एकत्वात् पाकसमवायिनः ओदना न्यस्य पाकावस्थायाः कालस्य च, तस्मादित्यादि, पारिशेष्यात् अविद्यमाना चेत्यविना प्रथमविकल्पे दर्शयति—शब्दस्यैव नैकत्वो यावत् समध्यारोप्यन्त इति, सर्वशक्तियोग बलादि द्वितीयविकल्पेऽपि शब्द शक्तिमेव दर्शयति—यावत् प्रकाशयतीति, तत्राशक्तिपक्षे वस्तुगता शक्तिर्नास्त्येवेत्यभ्युपगतत्वादप्रयोजिका शब्द प्रयोगस्य, खपुष्पवदसत्त्वात् नै हस्मा इत्यादिभावनागतार्था यावत् किञ्चिदपि प्रयोजनमस्ति प्रयोजने 10 सति प्रयोगः स्यात्, तस्यामसत्यामपि वाक्यार्थशक्तौ मत्पक्षे सम्भवत्येव शब्दप्रयोगो यस्मात् योग्यशब्द निबन्धनेत्यादि गतार्थं यावत् शक्तिमध्यारोपयति ।

सर्वशक्तिपक्षे तु मम विशेषणव्यवस्थितां कुतश्चिदनादेयां अव्यतिकीर्णामनन्यशब्द वाच्यां तां तां शक्तिमुपादाय स्वविषयनियता शब्दाः प्रयुज्यंते प्रयोगसाफल्यमस्तीति, तस्मादुभयोरपि पक्षयोः शब्दप्रयोगसाफल्यं सम्भवतीति ।　　15

पचिमर्द्दिश्योत्थापिता इत्याह—सर्वा एव त्विति । एकस्मिन्नेव इदं वस्तु एकदा बहुभिर्नैरपेक्ष्यधर्मैर्युगपदुच्यते ओदनं पचति ओदनस्य पाक इति इत्यर्थे युज्यते यद्योदनं कर्म न तर्हि कर्मत्वनिमित्तविरूपं सम्बन्धित्वं तस्य भवेत्, यदि सम्बन्धि ओदनं न तर्हि कर्म भवेत्, कर्मत्वसम्बन्धित्वयोर्विरोधात्स्येन्द्रासुखेसमितयेनाह—वस्तुत एक इति अत्र बहुभिर्बहुभिर्युगपत् एकत्र कदा पर्यायेण विरुद्धधर्मैस्त्येतति योजनीयम् । देवदत्तादीति कर्तृसमवेतव्यापारजन्यफलाश्रयत्वमोदनस्य कर्मत्वं । पाक ओदनस्येत्यत्रौदनस्यौतद्व्यं पाककर्मत्वनिवृत्तिस्तुर्ये सम्बन्धमात्रं षष्ठ्येव इत्याह—पाक ओदनस्येतीति । तस्माद्वस्तु 20 शक्तिः इत्यसति, न वा शब्दोऽर्थनिरपेक्ष किन्तु युक्ता वाक्यार्थनिरपेक्षे योऽसौ प्रथमविकल्पे सम्भवे शब्दस्य समध्यारोप्यन्ते इत्याह—पारिशेष्यादिति वाक्यार्थे कर्मत्वाविदितिसमस्ति सम्भवात्सम्बन्धेनेन सकृत् क्रमेण बहुभिर्वा युगपत्सैर्धर्मैरेतत्स वस्तु- वशेन सम्भवेनास्वभावस्थाया वाक्यार्थकसम्भवास्यासस्येव तदर्थीकरणीयत्वादिति भावः । प्रथमविकल्पे—सर्वेषु पक्षेषु इत्यपर्यायस्य विषय इत्यर्थं सर्वशक्तिपक्षेऽपि शब्दः प्रतिनियतस्यैवार्थस्य प्रकाशकः अर्थान्तरस्य शब्दप्रयोगसंभवात्— सर्वशक्तियोगे चेति । अर्थस्य शून्यत्वपक्षे शब्दप्रयोगस्य शब्दप्रयोगे निरर्थक एव तत्र शब्द प्रयोगो 25 प्रयोजनाभावात्, असत्त्वात् खपुष्पवत्, तस्या अर्थस्य शक्तिविषयत्वाभावे न हि भवति किञ्चित्करम्, यदि भवेत्तर्हि खपुष्प- शब्दप्रयोगे न वैफल्यमिति तस्ये न बहिरर्थापेक्षया शक्तिः शब्दप्रयोगप्रयोजिकेत्याह—तत्राशक्तिपक्ष इति । तर्हि कथं शब्द- प्रयोग इत्याह—तस्यामसत्यामपीति वाक्यार्थशक्तावभावेऽप्यभिमतोऽर्थं प्रकाशयितुमेवेति यथार्थबोधनाय प्रयुज्यते शब्दप्रयोगः एतदेवोपदर्शयन् मागन्त इत्यर्थः योऽर्थः स शब्दः योऽर्थो योऽर्थः स शब्दः इत्येवमध्यारोपेण शक्तिमर्थे समारोपयतो न शब्द सोऽर्थोऽस्मदं यमनवद्यमपि नास्ति बहिरर्थनिरपेक्षेति भावः । योग्येति योग्यशब्दनिबन्धना 30 निबन्धना—योऽर्थं योऽर्थः स एव यथार्थं योऽर्थं यथार्थं स एव योऽर्थः इति योग्यार्थोपचारात् शब्दशक्त्यादर्शनेन युक्ता विशेषणार्थव्याप्त्यारोपणशब्दयोजनेन शक्तेः तदेवं शब्दप्रयोगप्रयोजनमशक्तिपक्षे निर्दिष्टम् । सर्वशक्तिपक्षे प्रयोगसाफल्यं दर्शयति—सर्वशक्तिपक्षे त्विति अर्थस्य सर्वशक्तिमत्त्वेऽपि शक्तिविशेषव्यवस्थायाः शक्तिमात्रमेव शब्दाः स्वमहिम्नैव प्रति-

१ क॰ कर्मनिर्देश । २ सि क॰ शक्ति वाक्य । ३ सि क न हि योजनमि ।

पुरुषस्येच्छया वाऽर्थमभिधेयत्वेनोपादाय—पूर्वोक्तक्रमात् साकारं तत्र व्यग्भूतत्वमि—[illegible] वाभिधानसामर्थ्यः बुद्धौ परिभ्रममाणोऽयमित्यमनेन शब्देनोच्यत इत्यासते [illegible] मुक्तन्तरस्य पाकस्य व्याख्यानकस्य प्रवृत्तौ हेतुः—सम्पादकः, सोऽभिव्यक्तगाभिधेयाध्यारोपितो [illegible] व्याख्य इति भर्तृहरेर्मतम् ।

5 वसुरातस्य भर्तृहर्युपाध्यायस्य मतम्तु स च स्वरूपानुगतार्थरूपमन्तराभिभागेन [illegible] यति, 'मशक्तेः सर्वशक्तेर्वा शब्दरेव प्रकल्पिता । एकस्यार्थस्य नियता क्रियादिपरिकल्पना ॥' (वाक्यप० कां० २ श्लो० १११) इत्येकमेवार्थवस्तु पचत्यो पचमानस्यायामस्मिन् [illegible] काले बहुभिर्भूमिर्युगपदेकत्र वा पर्यायेण यत्रोप्येव विरुद्धधर्मैः, तद्यथा—ओदनं पचति, [illegible] ओदनस्य, पाकं निर्वर्तयति, करोति निर्वृत्तिं पाकस्य तत्र यदि अर्थवस्तु शब्देनोच्येत [illegible]

10 विरोधात् कथमेकस्यैकस्य युगपत् क्रमेण वा कर्मत्वं सम्बन्धित्वं पाकं निर्वर्तयति [illegible] निर्वृत्तिं करोतीति कर्मत्वं शेषत्वं च पाकस्य ? तस्मादविद्यमाना वा शब्दस्यैव [illegible] बुद्ध्या बाह्यार्थनिरपेक्ष समध्यारोप्यन्ते सर्वशक्तियोग वाच्यार्थत्वाच्छब्दप्रयोगस्य [illegible] प्रतिनियतमर्थं प्रकाशयति, तत्राशक्तिपक्षे वस्तुगता शक्तिप्रयोजिका शब्दप्रयोगस्य, [illegible] वपसत्त्वात् न ह्यसावस्तुविषयाभ्यां सन्निधानासन्निधानाभ्यां किञ्चिदपि प्रयोजनमस्ति [illegible]

15 जने सति प्रयोगः स्यात्, तस्मात्तस्यामपि बाह्यार्थशक्तौ मत्पक्षे सम्भवस्येव शब्दप्रयोग, योगपद्यशब्दनिबन्धना हि विवक्षा अनपेक्ष्यार्थगतसामर्थ्यं बुद्धौ शक्तिमध्यारोपयति ।

(वसुरातस्येति) वसुरातस्य भर्तृहर्युपाध्यायस्य मत तु—स च स्वरूपानुगतेनेति स च—[illegible] स्वरूपानुगतमर्थरूपमन्तराभिभागेन सन्निवेशयतीति सत्यपि बाह्येऽर्थे वनिरपेक्ष सार्वात्म्यमभिव्यक्त्य प्रदर्शयितुमाह—[अ]शक्तेः सर्वशक्तेर्वा (वाक्यप० का० २ श्लो० १११) सादि, या एवाः गतिस्थितिप्रस्तुति

20 व्यापारयो धातुवाच्याः क्रिया बाह्यार्थदर्शनमिथ्या तेषामसौ बाह्योऽर्थोऽस्तु अशक्तिरेव वा प्रकोऽपि [illegible] मत्कशक्तिपक्षयोस्तयाः क्रियादिरूपत्वो नियता एव वस्तुनापि मनुष्यादीनामेव सर्वप्रपञ्चनायाः सर्व[illegible]

[illegible] यथेष्ट वाच्यता किन्तु [illegible] इति [illegible] बाह्येऽर्थे [illegible] शब्दो वाचकः [illegible] लोके [illegible] प्रयोज्याभिधेया [illegible] प्रयत्न [illegible] एव [illegible]

25 [illegible] भर्तृहरिमतमिति भाव. । वसुरातस्य [illegible]—वसुरातस्येति । [illegible] इति [illegible] एव [illegible] इति [illegible] पर [illegible] । [illegible]

30 [illegible] इति [illegible] । [illegible]

1 सि क दे [illegible] । 2 सि. क डा दे [illegible] । 3 सि डा. [illegible] ×× क. डा 4 सि दे [illegible] । 5 सि [illegible] ।

शब्दो युज्यते, पृथुबुध्नाद्याकारेण घटशब्दः, तस्माद्घटाद्यर्थात् सिद्धात् पश्चाद्भवति शब्दः, अमुशब्दस्य पश्चाद्भावित्वात्, सिद्धेऽर्थे पश्चात् शब्दनार्थस्य [1]योगोऽनुरूपः, यथारूपमित्यादि अथवाऽनुरूपो—योग्यो यथार्थोऽनुरूपः यथारूप—यथारूप यथारूपम्—अनुरूप यथा युज्यते तथाऽर्थः, कथं च युज्यत इत्यत्राह—तथा हि स इत्यादि तेन हि प्रकारेणासौ योग्यमर्हति योग्यः शब्दः, तमर्थं प्रत्याययिष्यामीति प्रयोगवचनात् तस्यार्थस्य वाचकत्वोपेत इत्यर्थः, यो ह्यर्थस्यावाचकः स नानुरूपो न योग्य इत्युक्तं भवति तथैव 5 तस्यार्थनिबन्धना विवक्षा, हिशब्द[स्य]हेत्वर्थत्वात्, इतरथेति, अर्थप्रत्यायनार्थे वचनस्य प्रवृत्त्यसम्भवात्, न हि शब्द इत्यादि, शब्दो हि समीहित[प्रत्याय्य]प्रत्यायकसम्बन्धो वक्तुमिष्यते—न ह्यनाभूतप्रत्याय्यप्रत्यायकभावः, विवक्षायाश्चार्थमन्तरेणासम्भवात्—न च विवक्षामात्रेणेत्यादि, स च शब्दो विवक्षितेऽनुरूपेऽर्थे प्रयुक्तः श्रोतृबुद्धौ तां तां शक्तिमाधातुं शक्नोति, नान्यथा, शब्द[स्या]र्थस्य च शक्तिः शकनात् शक्नोति वक्तुं शब्दः, शक्यते वक्तुमर्थ इति । 10

एवञ्चानेन स्वदूषणेन पलायमानस्यापि ते वाच्यवस्तुसद्भावोऽनतिक्रमणीयः प्रतिपाद्यते बलात्, अतः स्त्रीपुंनपुंसकैकद्विबहुत्वकर्तृत्वादिविशेषलक्षणाः शक्तयः परिगृहीता एव त्वया, असम्भवत्येव च विशेषणस्वरूपप्रवृत्त्या विना न कश्चिच्छक्तिमानन्यः किन्तु विशेषा एव विशेषेणास्मदभीष्टाः शक्तय इति यदुच्यते त्वया उच्यतां को वारयति ? तासां स्वार्थसत्यः शक्तयो विशेषरूपेण विशेषा एव तासाञ्च तेषु तेषु प्रवृत्तिवस्तुषु स्त्र्यादिषु विवक्षैव 15 व्यञ्जिका ।

एवञ्चानेनेत्यादि, योऽयमित्थमित्थंसम्बन्धादित्यादि ग्रन्थप्रघट्टकः सर्वशक्त्येति विकल्प्य त्वदीयमेव व[च]नं पलायमानस्यापि ते वाच्यवस्तुसद्भावमनतिक्रमणीयं प्रतिपादयति बलात्—तन्निष्फलोऽपि

प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—सिद्धेऽर्थे इति अथ सिद्धार्थस्य शब्देन सम्बन्धोऽनुरूपो भवति, वाचिकस्यार्थस्यैवेति भावः । प्रकारान्तरेणाह—अथ चेति अत्र योऽनुरूपो यथारूपोक्त अनुरूपं—यथास्वमिति एवं यथा युज्यते तथारूपः शब्द 20 उक्तो भवति तत्र कथं युज्यत इत्यत्राह—तेन हीति तदर्थवाचकत्वप्रकारेणासौ शब्दः तेन सह वाच्यवाचकभावसम्बन्धं योग्यमर्हति, तदर्थवाचकत्वेन तत्रैव शब्दो न तेन वाच्यमर्हतीति भावः । तत्र प्रकारेण योग्यत्वे हेतुमाह—यस्मादर्थेति विवक्षार्थस्य शब्दप्रवृत्तिर्विवक्षा चार्थनिबन्धना न ह्यर्थप्रत्यायनव्यतिरेकेण शब्दप्रयोगस्यान्यत् किमपि प्रयोजनम्, तस्माच्छब्दोऽर्थस्य प्रत्यायकोऽर्थस्य प्रत्याय्य इत्येतत्सम्मनुपपन्नमेव, न हि शब्दार्थयोः प्रत्याय्यप्रत्यायकभावमन्तरेणान्यथा तथाऽत्र सम्बन्धोऽपि वा शक्यते कर्तुम्, तस्मात् विवक्षितार्थानुरूपेण प्रयुक्तः शब्दः श्रोतरि तथाविधां शक्तिं जनयति सा 25 न शक्तिः शब्देऽर्थे वाऽन्यत्र शब्दार्थं वक्तुमिच्छत शब्दे धर्मिणीति कल्पयितुं शक्यते वक्तुं शब्देनार्थोऽर्थेऽपि धर्मिणीति भाव । शक्नोति विविधत्वाच्छक्यभाव शब्दार्थं वक्तुमिच्छत इत्यर्थः । वाच्यवाचकभावसम्बन्धव्यतिरेकेण विवक्षामात्रप्रसूतौ न घटत इत्याह—न चेति । तस्यार्थस्य पश्चिमाह—स चेति । तदेवं योग्यत्वमभिसम्बन्धनिबन्धनेन वाच्यवस्तुसत्तां निरस्य तस्यैव प्रकारान्तरेण शब्दव्यतिरेकमुपगमात्पतिपुरस्करोति—एवञ्चानेनेति । किं तत्पुनरित्यत्राह—सोऽयमित्यादि । एवं च वाच्यवस्तुसद्भावमनतिक्रमणीयं प्रतिपादयतीति तु प्रागुक्तमेव तदीदं समन्वयानतिक्रमणीयमेव बोध्यम् । ... 30

---

१ सि. क्ष. डे. छ योनयुक्त्या यथार्थस्याभिमानि । २ सि क्ष डे. प्रकरणकपी ।

(सर्वेति) सर्वशक्तिपक्षे तु मम विशेषणभावस्थितौ कुतश्चिदनादेयाशक्यप्रतिकृतिर्यमनन्यशक्यं शब्दानामित्यादि यावत् प्रयुज्यते प्रयोगसाफल्यमस्तीति, तन्निगमयति–तस्मादुभयोरपीत्यादि यावत् सम्भवतीति पूर्वपक्षः ।

अत्र वयं ब्रूमः, इदमप्यस्मदभिप्रायसाधनफलम्, योग्यशब्दनिबन्धना हि विवक्षाऽन-
5 पेक्ष्यार्थगतिशब्दं बुद्धौ शक्तिमध्यारोपयतीति, तत्र अस्तु तावदनेन त्वद्वचनेनैव शब्दावस्थत्व सिद्धम्, तत्र तदिदंसम्बन्धात्मकशब्दार्थयोः शब्दशक्तिबुद्धिविवक्षात्मकस्यार्थस्याधारभूतम्, योग्यत्वाच्च बाह्यार्थसिद्धिः, योग्यानुरूपः शब्दः केनचिदर्थेन युज्यते, तस्मादर्थासिद्धत्वात् पश्चात्प्रयुज्यते शब्दः यथार्थं तथा हि स योग्यः अर्थनिबन्धना हि विवक्षा, इतरथा वचनस्य प्रवृत्त्यसम्भवात्, न हि शब्दोऽनाभृष्टप्रत्याय्यप्रत्यायकभावो वक्तुमिष्यते, न च विवक्षामात्रेण,
10 शब्दार्थस्य च शक्तिः शकनात्, शक्नोति वक्तुं शब्दः, शक्यते वक्तुमर्थ इति ।

(अत्रेति) अत्र वयं ब्रूमः–इदमप्यस्मदभिप्रायसाधनफलम्[म्]सामान्योपसर्जना विशेषा एव भवन्तीत्येतदेव साधयति, एतदेव स्पष्टं भविष्यति, तदाचष्टितुकामो योग्यशब्देत्यादि प्रत्युच्चारयति यावदध्यारोपयतीति सर्वशक्तिपक्षे सर्वशक्तिमद्वस्तूपसर्जनोऽयम् तस्यैवमस्माकमेवमभ्युपगमस्य तत्र अस्तु तावदित्यादि अनेनैव तावत्त्वद्वचनेन शब्दावस्था[अ]र्थस्यास्य शक्तिमत्ता सिद्धम् तत्पुनर्वस्तु कीदृशमिति चेत्,
15 दर्शयति–तदिदं सम्बन्धात्मकेत्यादि सोऽयमित्यभिसम्बन्धादित्येवमादेव वचनात् तत्सम्बन्धात्मं वस्तु इह शब्दवाच्यवाचकत्वादन्यत् अर्थाद्धि तत्सम्बन्धाद्विपर्ययवाच्य शब्दोऽन्यः आधाराधेययोर्भेदात्, तदिदंसम्बन्धात्मकशब्दार्थयोः योऽसौ प्रयुज्यते शब्दः वक्तुमिष्यते च,–यद्विषया बुद्धिस्तस्याधिपतिर्मिश्रतर्कः शक्तिश्च यथाध्यारोप्यते तद्वस्तु, अर्थस्यास्य–शब्दशक्तिबुद्धिविवक्षात्मकस्यार्थस्याधारभूत आधेयानामा-धारभावतः सिद्धेः योग्यत्वाच्च बाह्यार्थसिद्धिः योग्यानुरूपः शब्दः केनचिदर्थेन–कश्चित्तदनुरूप एव

20 नियतविषया भवन्तीति विवक्षितार्थसमर्पणा प्रत्याय्येति भावः । एवं पूर्वपक्षिते समाधिमभिधत्ते आह–अत्र वयं ब्रूम इति । भावो–इदमपीति सामान्योपसर्जना विशेषाः यथाभिमतविशेषसम्बन्धाभिधायकेन भवत्प्रयुक्तमाः साधयतीति भावः । तत्स्वरूपमाह–योग्यशब्देति [illegible] यथाभूता [illegible] इति तदभिप्रायार एव [illegible] पदोक्तोऽस्मत् सर्वशक्तिपक्ष इति । [illegible] तदेव नियतविषयत्वेन [illegible] इति निरपेक्षस्य अर्थेनेति । [illegible] सोऽयमित्यभिसम्बन्धस्य [illegible] तत्
25 न सम्भवति परोक्षवस्तुत्वात् [illegible] विशेषणाद्विशिष्टत्वात् [illegible] भवन इति [illegible] परोक्षत्वात्, इदम्प्रत्यये वा [illegible] स्यात् तथाह–सोऽयमितीति । आधाराधेययोरिति [illegible] भेदाभिधानात् । [illegible] तदिदमिति [illegible] सिद्धेराधाराधेयभूत । [illegible]
30 इदमेतद् आधेयानामिति । [illegible] योग्यत्वाच्चेति योग्यो हि शब्दोऽर्थं प्रत्याययति [illegible] नियतविषयत्वे भावः । [illegible] योग्यानुरूप इति ।

१ सि० क्ष० ३० [illegible]

शब्दो युज्यते, पृथुबुध्नाद्यर्थेन घटशब्द , तस्माद्घटाद्यर्थात् सिद्धात् पश्चाद्भवति शब्दः, अनुशब्दस्य पश्चादर्थत्वात्, सिद्धेऽर्थे पश्चात् शब्देनार्थस्य योगोऽनुरूपः, यथारूपमित्यादि अथवाऽनुरूपो—योग्यो यथार्थोऽनुरूपः यथारूप—यथारूप यथारूपम्—अनुरूप यथा युज्यते तथार्थम्, कथं च युज्यत इत्यत्राह—यथा हि स इत्यादि तेन हि प्रकारेणासौ योगमर्हति योग्य शब्दः, तमथं प्रत्याययिष्यामीति प्रयोगदर्शनात् तस्यार्थस्य वाचकस्योपत्त इत्यर्थः, यो ह्यर्थस्यावाचकः स नानुरूपो न योग्य इत्युक्तं भवति तथैव, 5 यस्मादर्थमिमम्प्रत्य विवक्षा, छिन्न त[स्य]इत्यर्थत्वात्, इतरथाहि अर्थप्रत्यायनार्थत्वे वचनस्य प्रवृत्त्यसम्भवात्, न हि शब्द इत्यादि, शब्दो हि समीक्षित[प्रत्याय्य]प्रत्यायकसम्बन्धो वक्तुमिष्यते—न ह्यनात्मप्रत्याय्यप्रत्यायकभावः, विवक्षायाश्चार्थमन्तरेणासम्भवात्—न च विवक्षामात्रेणेत्यादि स च शब्दो विवक्षितेऽनुरूपेऽर्थे प्रयुक्तः श्रोतृबुद्धौ तां तां शक्तिमाधातुं शक्नोति, नान्यथा शब्द[स्या]र्थस्य च शक्तिः शकनात् शक्नोति वक्तुं शब्दः, शक्यते वक्तुमर्थ इति । 10

एवमानेन त्वद्वचनेन प्रलायमानस्यापि ते वाच्यवस्तुसद्भावोऽनतिक्रमणीयः प्रतिपाद्यते बलात्, अतः स्त्रीपुनपुंसकैकद्विबहुत्वकर्त्रादिविशेषलक्षणाः शक्तयः परिगृहीता एव त्वया, असम्भववदेव च विशेषणस्वरूपप्रवृत्त्या विना न कश्चिच्छक्तिमानन्य: किन्तु विशेषा एव विशेषेणासद्भावाः शक्तय इति यदुच्यते त्वया उच्यतां को वारयति ? ताश्च स्वार्थसत्यः शक्त्यो विशेषरूपेण विशेषा एव, तासाञ्च तेषु तेषु प्रवृत्तिवस्तुषु स्त्रीत्वादिषु विवक्षैव 15 व्यञ्जिका ।

एवमानेनेत्यादि, सोऽयमित्यभिसम्बन्धादित्यादि ग्रन्थान्तरेण सर्वत्रैवेति विकल्प्य त्वदीयस्यैव व[च]न प्रलायमानस्यापि ते वाच्यवस्तुसद्भावमनतिक्रमणीयं प्रतिपादयति बलात्—तदनिच्छतोऽपि

ग्रन्थान्तरेण व्याचष्टे—सिद्धेऽर्थे इति पश्चात् सिद्धार्थस्य शब्देन सम्बन्धोऽनुरूपो भवति, नासिद्धस्यार्थस्येति भावः । ग्रन्थान्तरेणाह—अथ वेति अत्र योग्योऽनुरूपो यथार्थाभिः अनुरूपं—यथारूपमित्यर्थं एतत् यथा युज्यते तथार्थः शब्द 20 स्तुर्थं भवति तत्र कथं युज्यत इत्यत्राह—तेन हीति तदर्थावाचकप्रकारेणासौ शब्दः तेन सह वाच्यवाचकभावलक्षणं सामर्थ्यमर्हति, तदर्थावाचकस्य त्वसौ शब्दो न तेन योगमर्हतीति भावः । तेन प्रकारेण योग्यत्वे हेतुमाह—यस्मादर्थेति विवक्षापूर्विका शब्दप्रवृत्तिर्विवक्षा चार्थनिबन्धना न ह्यर्थज्ञानमन्तरेण शब्दप्रयोगस्यास्ति किमपि प्रयोजनम्, [illegible] न हि शब्दार्थयोः [illegible] 25 [illegible] । शब्दो हीति [illegible] । [illegible] न चेति । [illegible] स चेति । [illegible]—एवमानेनेति । [illegible] सोऽयमितीति । [illegible] 30

---

१ सि क्ष डे [illegible] । २ सि क्ष डे [illegible] ।

यदभिसन्निकृष्टाभिव्यञ्जकव्यञ्जनवत् अतः स्त्रीपुंनपुंसकैकद्विबहुत्वकर्त्रादिविशेषलक्षणाः शक्तयः परिगृहीता एव त्वयेति इत्यत्र—अस्मन्मतवदेव पक्षोऽपि स्वप्रत्ययकार्यस्याविधमानाः शक्तयोऽध्यारोप्यन्त इति विध-
स्त्रोत्पादनाद्यसम्भवं शक्तिमतोऽन्यस्य वयमपि ब्रूमः—या सा विशेष[ि]णां स्वरूपप्रवृत्ति तया विना न कश्चिच्छक्तिमानाभास्यः किन्तु विशेषा एव विशेषणत्वसमीक्षा शक्तय इति यदुच्यते त्वयोच्यतां को
5 वारयति ? ताश्च स्वार्थस्य—तेन रूपेण सन्ति शक्त्यो विशेषरूपेण स्त्रीपुंनपुंसकादिभावेन अन्यत्र व्यावृत्तरूपा विशेषा एव—वर्तमानाः सन्तीत्यर्थ, तासाञ्च—शक्तीनां तेषु तेषु प्रवृत्तिस्थलेषु स्त्रीत्वादिषु विवक्षेव व्यक्तिका—विवक्षया व्यज्यन्ते प्रकाश्यन्ते सत्य एव अव्यक्तप्रयोगम्, सैव हि विवक्षा तटतटी तट मित्यादीन् यतो विशेषानभिव्य[न]क्तीत्यर्थः का विवक्षा ? वक्तुमिच्छा ।

सैव तां तां शक्तिमर्थगतां शब्दमनपेक्ष्य सिद्धामध्यारोपयति प्रागात्मनि, पश्चात् प्रयोगात्
10 श्रोतृबुद्धौ, वक्त्रभिप्रायार्थग्रहणप्रयत्नात् अत्र प्रयोगः शब्दनिरपेक्षैव विवक्षाध्यारोप्या श क्तिरर्थः, प्रत्याय्यत्वात्, यः प्रत्याय्यः शब्दनिरपेक्ष एव सिद्धः, अभिज्ञस्यार्थावयववत् यथा सत्यपुरुषस्याभिज्ञस्य शब्दस्याभिधेयोऽर्थः समुदायः स च प्रत्याय्याऽवयवार्थाभ्यां समुदा यार्थप्रतिपत्तेरवयवार्थप्रतिपत्तिपूर्वकत्वात्, मा भूद्विवक्षाप्रयोगयोरानर्थक्यमिति तावदभ्युपग म्यध्यौ लघुपुष्पलक्षण्येन शब्दनिरपेक्षौ शक्त्याख्यौ त्वया, प्रत्याय्यत्वात् तथा शक्त्याख्योऽर्थः,
15 इतरथाऽभिज्ञस्य शब्दस्यैवानर्थक्यं स्यात् ।

(सैवेति) सैव तां तां शक्तिमर्थगतामप्यनपेक्ष्य सिद्धामध्यारोपयति प्रागात्मनि—वक्तरि, पश्चात् प्रयोगात्प्रत्यायितुर्बुद्धौ, नान्यत्र, वक्त्रभिप्रायग्रहणार्थप्रयत्नात्—पुमानयमनेन विवक्षितः स्त्रीयं, नेतरे इत्य

परिगृहीता येन वक्त्रकाल शक्तयः परिगृहीता एव, तत्र याभिव्यक्तो हि यस्यार्थं स च शब्द एव तस्मात् स्त्रीत्वादिरभिव्यक्ते स्त्यार्थं सर्वोऽपि व्यक्तिमत्त्वात्, यदुच्यते विवक्षाभिव्यक्तिः शक्तीनामनुपपन्नेति वदन्ति—अत इति । विशेषस्यापि यत्र
20 सोऽर्थमिति सर्वेषामप्यनन्त्यानुपपत्तिः तस्मिन्नास्तिक्ये तत्र त्वयाऽपि शक्तीनामनुपपन्नत्व तथाऽप्यारोप्य व्यक्तं तत्प्रयोगेनानन्तत्वात न चान्यानपि शक्तिमतोऽन्यस्यार्थमात्रस्य वयमपि ब्रूम इत्याह—स्वप्रत्ययकारेणेति । यदि तत्र शक्तिमत्त्व च इत्याह—या सा इति प्रवर्तमाना विशेषा एव शक्तिमन्तो न तत्रोऽन्य वक्तव्यं शक्तिमान्, इत्यत्र यदि तदनुपपत्त्यादि न विरुध्यत इति भावः । तत्र विशेषणत्वे शक्तय येन रूपेण स्त्रीत्वादिरूपेण तत्तदन्यव्यावृत्तरूपेण च विवक्षिता अपीत्याह—ताश्च स्वार्थस्य इति तत्र वक्तुः स्वार्थेन रूपेण—विशेषरूपेण तया—विवक्षया व्यज्यन्ते
25 व्यक्त्याभिव्यक्ता इत्यर्थः । स्त्रीपुंनपुंसकादिषु प्रवृत्तिस्थानेष्वेवमाह—तासाञ्च शक्तीनामिति । तत्रापि तटस्तटी तट मित्यादि नियमाभावादपि स्वार्थविवक्षया शक्तिविशेषतया व्यज्यमाना अपि विवक्षेति भावः । विवक्षया विवक्षाभिव्यक्ताभ्युपगमेन विशेषणं—सैव तां तामिति । सर्वो हि पदव्यवहारेण तत्र तत्र तदितरेभ्यश्च व्यावृत्तिविशेषत्वात्, सिद्धान्तितत्वादपि वस्तु सम्बन्धयोग्यैव सिद्धाः तत्र प्रयोक्ता तदर्थसंयोग्यत्वात् तस्य स्वयं प्रथमं स्त्रीपुंनपुंसकत्वप्रत्ययार्थं वस्तुगत शब्दानपेक्षैवाध्यारोपयति वक्तरि, नान्यत्र, तत्रैवात्मनि अध्यवसायैकत्वादपि सम्भवात् तथा ततः पुरुषविवक्षाभ्याम्
30 प्रयुक्ते श्रोतरि तत्रार्थं नियम्य स्वात्मनि तच्छक्तिमध्यारोपयति, अवगाहितार्थस्वामी तत्र इति प्रयोगे इत्यादिनि वक्त्रभिप्रायग्रहणप्रयत्नादिति व्याचष्टे—सैव तां तां शक्तिमिति । न्यायागमानुसारेण व्याख्या स्वयं तात्पर्यमस्य

१ लि० ब० प० तत्रार्थ । २ लि० ब० प० व्यावृत्तरूपा ।

पनन्यबुद्धिव्यपदेशानेन, अत्र प्रयोगः शब्दनिरपेक्षैव विवक्षाभ्यारोप्या शक्तिरियं इति प्रतिज्ञा, प्रत्याप्यत्वात् प्रत्यायकेन वक्त्रा श्रोतरि प्रत्ययाधान प्रत्याप्यत्व शक्त्यादिव्यपदेशार्थस्य सिद्धमेव, यः प्रत्याप्यः [स]शब्दनिरपेक्ष एव सिद्धोऽभिन्नस्यार्थामर्थावयवत्, यथा स्वप्रयुक्तस्याभिन्नस्यशब्दस्याभिधेयोऽर्थः समुदायः, आभिमुख्येन व्रजतोऽभिव्रजः तद्विधसम्बन्धारम्भक एकीभाव तथा शब्दार्थयोरभ्युपगमितः, स च प्रत्याप्योऽवयवार्थाभ्याम्—अभिशब्दार्थेन व्रजत्यर्थेन च, आभिमुख्येन व्रजतोऽभिव्रजस्य इति समुदायार्थप्रतिपत्तेरवयवार्थप्रतिपत्तिपूर्वकत्वात्, मा भूद्विषमाप्रयोगयोः त्वदीययोरनर्थक्यमिति तावदभ्युपगम्यौ तत्पुण्यैकलक्षण्येन शब्दनिरपेक्षौ शक्त्यादयो यथा प्रत्याप्यत्वात्, यथा शक्त्यादयोऽर्थः, इतरथाऽभिन्नस्यशब्दस्यैव स्यादिति ।

किञ्चान्यत्

प्रयोजकस्याभावात् अशक्तिपक्षोक्तमितोमुखं युक्तिजातं विपरिवर्तते, सर्वशक्तिपक्षेऽपि चाऽस्मन्मतमेवोच्यते त्वया, अर्थार्थत्वाच्छब्दप्रयोगस्य, व्यवस्थितां शब्देनानादेयामभ्यतिकीर्णामनन्यशब्दवाच्यां तां तां शक्तिं विशिष्टामेवोपादाय शब्दाः प्रयुज्यतेऽभिन्नलिङ्गसंख्यादिविशिष्टैकशक्तिविषयनियताः, लिङ्गादिभिन्नसामानाधिकरण्यक्रियायां व्यतिकरापत्तेः ।

प्रयोजकस्याभावात् इत्यादि, यदुक्तं त्वया तत्राशक्तिपक्षे वस्तुगता शक्तिप्रयोजिका न हि तस्या वस्तुविषयाभ्यां सन्निधानासन्निधानाभ्यां किञ्चिदपि प्रयोजनमस्तीति, तदिदमितोमुखं युक्तिजातं विपरिवर्तते शक्तेरेव विवक्षाधीनत्वात् प्रयोजकत्वाच, एवन्तावदशक्तिपक्षोऽस्मन्मतसिद्धेस्त्वदुपन्यास-

शब्दनिरपेक्षं विवक्षितशक्तिमनुरूपं शब्दनिरपेक्षप्रत्ययप्रत्याय्यमोपपत्त्यर्थं वचनमुपनीय इत्याह्वानेन प्रयोगं दर्शयति—अत्र प्रयोग इति शब्दापेक्षारहिता विवक्षामात्रमपि परत्र चाऽध्यारोपयितुं योग्या स्त्रीपुंनपुंसकशक्तिविशेषार्थं इति प्रतिज्ञार्थः । हेतुमाह—प्रत्याप्यत्वादिति प्रत्याययितुं योग्या प्रत्याप्या—श्रोतुर्बोधं विधातुमिति योग्येत्यर्थः वक्त्रा श्रोतरि प्रत्याप्यत्व इत्यर्थः प्रत्याप्येति वा तदर्थः । व्याप्तिं दर्शयति यः प्रत्याप्य इति । दृष्टान्तमाह—अभिव्रजस्येति अभिव्रजस्यसमासार्थोऽभिव्रजार्थं अर्थान्तरार्थौ अभिव्रजस्यार्थावयवावर्थौ अभिव्रजार्थावयवार्थौ स्तः, अभिव्रजसम्बन्धात्मकशब्दार्थैकीभावप्रतिपत्तिप्रकारस्यार्थविशेषः । अनुमेयार्थं निरूपयति—यथेति इदं तदिति सर्वेषामवयवसमुदायैकीभावः तत्तु शब्दार्थयोरैकीभाव अभिमुखेन व्रजस्य व्रजनात्, स चैकीभावः प्रत्याययितुं योग्यः समुदायशब्दार्थत्वात्, स चावयवार्थाभ्यां भवति न हि अभिशब्दार्थं व्रजशब्दार्थमभिव्रजाभिव्रजशब्दार्थं विभागमिति अवगमिति अभिशब्दार्थं स इति शब्दतदर्थं अवयवं स एव इति अर्थं तस्य सोऽर्थं इति वाऽवयवार्थं विना एकीभावस्यैकीभावस्यार्थः प्रतीयते तत्र यदि अवयवशब्दयो तदिच्छयैव वार्तायां समुदायवाच्यस्यैकाभिव्रजस्य विषयाऽप्रयोगौ न स्यातामू, आनर्थक्यात् तस्मात् भूतिरिति तयोः परिहरस्मृतेषा या च शब्दनिरपेक्षैवेति भाव स्यादिति प्रतिभाति । एवं तदिच्छयैवेत्यत्र च विवक्षाप्रयोगौ न भवेतामिति मिथ्यते—प्रयोजकस्याभावेति । एवमिदमात् प्राक् शब्दस्य नार्थेन सम्बन्धः अन्यत्रैवोपरमसात्वपत्तेः अर्थप्रत्यायकत्वान्तरमेवार्थानां भवानामारम्भ शब्दस्य हि समारोपकल्पना भवतीति एतदाक्यसमर्थनप्रापारोपे प्रयोजकत्वात्तत्रयोजकत्वात्सम्मनुपमिति व्याख्याति—यदुक्तं त्वयेति तदिदमितोमुखमिति त्वदीयमिदमर्थं समुपन्यस्ता शब्दनिरपेक्षशक्तिप्रत्ययानुपपत्तिः निर्वर्तयतीति भाव । हेतुमाह शक्तेरेवेति शब्दनिरपेक्षामा अर्थेनुपपत्तिः सर्व एव एतदशक्तिपक्षोऽस्य इति योग्यशब्दनिरपेक्षा विवक्षा तदिच्छयैव यथेष्टशक्तिविशिष्टशब्दप्रयोगस्य सम्भवतीति भाव । त्वदुपन्यास मत्पक्षसिद्धिनिमित्तत्वप्रतिपादने प्रतिपादितमितोमुखमिति—एवं तावदिति । सर्वशक्तिपक्षेऽपि तदिदमाह—सर्वशक्तिपक्षे चेति । अर्थोपसर्गो हि शब्द-

देव नास्ति सर्वशक्तित्वेऽपि चाऽसम्भवमेवाभ्यस्ते त्वया, कस्मात्? अर्थार्पत्ताच्छब्दप्रयोगस्य व्यवस्थि त[ा]मित्यादिना, व्यवस्थितो क्रमेणानादेयामव्यतिकीर्णमनन्यतन्त्रवाच्यौ तौ तौ स्त्रीपुंनपुंसकादिनि ततमन्तरप्याप्नुत्या विवक्षितौ विशिष्टमेवोप[ा]दाय स्वविषयनियतः शब्दः यथुयन्तेऽभिमतलिङ्गसंख्यादि विशिष्टशक्तिविषयनियताः, किं कारणम्? लिङ्गादिभिन्नसामानाधिकरण्यक्रियायां व्यतिकरप्रसङ्गेः, उक्तं माह-
5 'तटपुष्यनक्षत्राणां स्त्रीपुंनपुंसकानां व्यतिकरेण प्रयोगोऽप्रसङ्गम्' इति अथवा सर्वशक्तित्वमः ।

परमार्थस्तु वादपरमेश्वरवाद एवायम्, एकैकद्रव्यानन्तपर्यायत्वात्, अहं हि त्वयैव सह विरुध्ये, न वादपरमेश्वरेण, तेन च सह को विरोधः? यस्तु विपर्ययोदाहः इहैकमेवार्थव स्थित्यादि यावच्छेपरूपत्वाच्च पाकस्येत्युदाहृत्य तस्मादविद्यमाना वा सत्कर्य इत्यादिना भावयित्वा तदुपसंहारेऽभिहितं तस्मादुभयोरपि पक्षयोरित्यादि सम्भवतीति, एतन्नातिसम्यक् प्रत्यपेक्षित
10 स्वार्थम् सर्वस्यास्योदाहृतस्यार्थस्याविरुद्धैकार्थत्वात् ।

(परमार्थतस्त्विति) परमार्थस्तु वादपरमेश्वरवाद एवायम् कस्मात्? एकैकद्रव्यानन्तपर्या यत्वादसम्भवमेव अहं हि त्वयैव सह विरुध्ये न वादपरमेश्वरेण, तेन च सह को विरोधः? तत्र हि मतमेकैकं द्रव्यमनन्तपर्यायम्, सापेक्षनिरपेक्षाश्च परिणामाः पर्यायाः शब्दस्य इत्युच्यन्ते, द्रव्याणि चान्योऽ न्यानुगमशक्तित्वात् सर्वशक्तीनि यथाह-'अण्णोण्णानुगयाण इम च तं च त्ति विहयणमजुत्तं । जह दुद्ध
15 पाणियाणं जावंत विसेसपज्जाया' (संमति का० १ गाथा ४७) यस्तु विपर्ययोदाह इत्यादि, अथवा सर्वशक्तेर्यैवास्याः कारिकया विषयः सम्प्रत्यापिताः क्रियादिपरिकल्पना इत्येतस्यार्थस्य निदर्शनार्थमुद्धा न्ते-विरुद्धैर्धर्मैर्युक्तमिवाभिमीयत इत्यादिः स एव च पन्थाः प्रस्तुतार्थः, इहैकमेवार्थवस्त्वित्यादि यावच्छेप रूपत्वाच्च पाकस्येत्युदाहृत्य तस्मादविद्यमाना वा [सम्प्रत्येव]शक्तय इत्यादिना भावयित्वा तदुपसंहारेऽभिहितं

प्रयोग० अर्थेन सर्वशक्तित्वम् विवक्षया [illegible] वा सति प्रयाणमर्थ [illegible] ति[illegible]
20 [illegible] हेतुमाह अयार्थत्वादिति [illegible] [illegible] [illegible] तैव शक्ति प्रतिनियत [illegible] भाव । एतदित्यादि-व्यवस्थितामिति [illegible] [illegible] तत्वेन शक्तिः प्रतिनियतानि भाव । अव्यतिकीर्णामिति परस्पर[illegible] [illegible] [illegible] एतत् पक्षौ [illegible] न तत्र [illegible] प्रतिनियतमन्तव्यभावादिति भावः । [illegible] पक्षौ पक्षे नियत इत्याह-अभिमतलिङ्गेति । [illegible] तेन पूर्वोक्त पुष्पनक्षत्र तारा इत्यादिरूपं व्यतिरिक्तं हेतुमाह
25 लिङ्गादिभिन्नेति । [illegible] [illegible] [illegible]-परमार्थतस्त्विति । [illegible] परमार्थतस्त्विति । वादपरमेश्वरस्य [illegible] हेतुमाह-एकैकेति [illegible] [illegible] भाव । [illegible] वादपर मेश्वरत्वे [illegible] तव सह न विरुध्ये, न हि वादपरमेश्वरेण सह [illegible] विरोध [illegible] आह-अहं हीति [illegible] न [illegible] वादपरमेश्वरेण विरोध [illegible] [illegible] [illegible] भाव । वादपरमेश्वर[illegible] तस्य हि मतमिति प्रत्येकं [illegible] द्रव्यमनन्तपर्यायम्, [illegible] [illegible] निरपेक्ष [illegible]
30 [illegible] [illegible] इत्यादि [illegible] द्रव्यं सर्वशक्तिमत्, [illegible] [illegible] भाव । अत्र [illegible]-यथाहेति, [illegible] इति । अण्णोण्णाणुगयाणं इति अन्योऽन्यानुगतयोरिदं वा [illegible]

---

१ सि० क्ष० न्यात्मना । २ सि० दृष्टव्यत्वादिदं । ३ सि० क्ष० यस्तु विपर्ययोदाह । ४ सि० क्ष० 'इत्य शक्यादि ।

तस्मादुभयोरपि पक्षयोरित्यादि यावत् सम्भवतीति, इत्यत्र प्रस्तुतार्थोत्तरमाहाऽऽचार्यः–एवमादिसम्बद्ध-प्रत्ययेक्षितस्यार्थम्, कस्मात्? सर्वस्यास्योदाहृतस्यार्थस्याविरुद्धैकार्थत्वात्।

तद्यथेति–

ननु सर्व एव प्रयोगा ओदनं पचति ओदनस्य पाकः पाकं करोति विक्लित्तिनिर्वृत्तिं करोति विक्लेदयति पचति पाकं निर्वर्तयतीत्यादय एकार्थाः, यदथोदनं पचतीति पचिविषयं 5 कर्मौदनाख्यं तदेव पाक ओदनस्येत्यनया षष्ठ्योच्यते, पाकशब्देन च भावः पच्यर्थः कृता पचतीति तिङा कर्त्रर्थे उच्यते स एव पाकं निर्वर्तयतीति निदर्श्यते, कृदभिहितभावद्रव्यवत्त्वात्, पाकं करोतीति द्रव्यवत्कर्मणि द्वितीया, निर्वर्तयतीति च करोतीत्यर्थः, कर्तुः साध्यत्वात्, विक्लित्त्यनुष्ठानं पाकः तद्विषयः कर्ता साध्यते यदा चौदनः प्रतीतो भवति तद्विषयमुत्क्षेप-ण्यादिक्रियासन्देहे किं करोतीति प्रश्ने ओदनस्य प्रसिद्धस्यानूद्यमानस्याप्याख्येयत्वात्तस्यैव 10 पचेर्मुख्याविव्यतिरेकेण विधानं पचतीति, तस्यैव पचतेः पूर्वस्य व्याख्याने किं करोतीति पृष्टे पाकं करोतीति पचिना प्रतिवचनात् कर्मत्वमुक्तवत्, देवदत्तस्य व्यापारं विशिष्टं स्थाल्यादिव्यापारेभ्यः सम्भवनधारणादीनां प्रकरणात् तत्प्रयोजकत्वात् स्थाल्याद्यपि पचने वर्तत इत्येवमादिभिरन्योन्यव्याख्यानप्रयोगैरेक एवार्थो व्याख्यायते यथा 'वृद्धिरादैच्' (पा० १–१–१) इत्यस्य प्रतीतापेक्षव्याख्यानवत्। 15

ननु सर्व एवेत्यादि, यदथोदनं पचतीति पचिविषयं कर्म ओदनाख्यं तदेव पाक ओदनस्येत्यनया षष्ठ्योच्यते, 'अनभिहिते' 'कर्मणि द्वितीया' (पा २–३–१ २) एकत्र, एकत्र च 'कर्तृकर्मणोः कृति' (पा २–३–६५) इति षष्ठ्या तदेव कर्मोच्यते, पाकशब्देन च भावः पच्यर्थः कृता प्रयोक्ष्यते पचतीति तिङा कर्त्रर्थः स एव पाकं निर्वर्तयतीति निदर्श्यते,–वर्ण्यतेऽनेन तिङेति, किं कारणं? कृदभिहितभाव-द्रव्यवत्त्वात्, उक्तं हि 'कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवति' (महाभाष्ये अ ५ पा ४ सू १९) इति, पाकं 20

विभक्त्यन्तमुच्यम्। यथा कुवपामीनयोर्वाचन्तो विशेषणोऽभाः ॥ इति [illegible] परस्परानुमविशेषोऽयमव्यर्थाकारितं द्रव्यमर्थं पचति इति [illegible] [illegible]मानवम्, प्रमाणमात्रेण [illegible]त्वात्, यथा तथाविधयोर्[illegible] द्रव्यवर्णयोः किं परिमाणोऽयम- [illegible] [illegible]–[illegible] विशेषपर्यायाणामभिधाय [illegible] सर्वविधानां [illegible]त्वादिति व्याख्यानात्। ओदनं पचति [illegible] भवति–ननु सर्व एवेति। व्याचष्टे-यदथोदनमिति ओदनं पचतीत्यत्र [illegible] कर्मत्वात् पाक[illegible]व्यापारस्य [illegible]मभिहितकर्मत्वात् 25 कर्मणि द्वितीयैवेति द्वितीयाप्रयुक्तम्। ओदनस्य पाकः [illegible] पचनं पाक इति [illegible] भावे घञि विधानात् तत्र कर्ता-[illegible] द्वितीयया [illegible] 'कर्तृकर्मणोः कृति' षष्ठी कर्मणि [illegible]–[illegible] चेति, ओदनस्य पाक [illegible]। स एवेति कर्त्रर्थे [illegible] क्रियावस्थायाः पाकः क्रियान्तरा[illegible]त्वात्, [illegible] पाकानुष्ठानव्यापारकर्तृ-वाच्यस्य पचतीत्यस्यैव पाकं निर्वर्तयतीति निदर्शनात् पचत्यर्थस्य पाकशब्देन [illegible] निर्वर्तयतीति [illegible] व्याख्यानात् साध्यसाध्यमानस्य क्रियावस्थापन्नेन पाकेन न कश्चिद्विशेषः कृदभिहितभावत्वात् पाकस्य क्रियान्तरकर्मत्वं सर्वैकत्वादि 30 [illegible] भावः। भावस्य क्रियाया यथा [illegible]भिधानं तथा द्रव्यमेव च भासते इति दर्शयति–उक्तं हीति।

---

१ सि॰ क्ष॰ पचनं।

करोतीति द्रव्यवत्कर्मणि द्वितीया, निर्वर्तयतीति च करोतेरर्थः, कुतः ? कर्तुः साध्यत्वात्, विक्लित्तिवत्तु
स्वनो पाकः, तद्विषयः कर्ता साध्यते, विक्लित्तिनिर्वृत्तिं का करोति ? देवदत्तो विक्लेदयति पचति पाकं
निर्वर्तयतीत्येकार्थत्वात् पचिक्रियाव्यापारवशेन साध्यते देवदत्त इत्यर्थः यथा चौदन प्रतीक्षा भवति तदि
च्छमुपित्पादिक्रियासंदेहे किं करोतीति प्रश्न ओदनस्य प्रसिद्धत्वानुपमानत्वाव्यापारापेक्षत्वात् अत एव
5 पचेर्भुज्यादिव्यतिरेकेण विधान पचतीति, तस्यैव पचते पूर्वस्य व्याख्यानं किं करोतीति पृष्टे पाकं करोतीति
पचिना प्रतिवचनात् कर्मत्वं दर्शयति—'अनभिहिते' 'कर्मणि द्वितीया' कृदभिहितभावद्रव्यत्वादिति पाकस्य
निर्वृत्तिं करोतीति कर्तृप्रत्ययार्थं व्याचष्ट, देवदत्तस्य व्यापारं विशिष्ट स्थाल्यादिव्यापारेभ्यः सम्भवनधारण
दीनां प्रकर्षवत् तदयोगकत्वात्, स्थाल्यापि पचते वर्तते इत्यादिषु सामान्यकारकत्वं, इतरत्स्वाधीनस्य
विशिष्टस्य कारकान्तरप्रवर्तनात्मकस्य दर्शयति—इत्थमादिभिरन्योन्यव्याख्यानप्रयोगैरेक एवार्थो व्याख्यायते,
10 यथा 'वृद्धिरादैच्' (पा १-१-१) इत्यस्यार्थो वृद्धिरितीयं संज्ञा भवति आदैच्नाम्—आकारस्य
चैचश्चेत्यादिप्रतीत्यपेक्षव्याख्यानवत् ।

एवं सर्वत्र पाकः साध्यरूपतायामेव व्यवस्थितः साधनमाकाङ्क्षतीति तस्मिन्नेव कारक
कर्मत्वं शेषत्वाद्भजते शेषस्याकारकविवक्षणात् तस्मादविरुद्धा क्रियाविपरिकल्पना अर्थ
शक्तिविषयैव न शब्दोत्थापिता, अस्मादुदाहृतानुरूपोपसंहाराभावादसम्यक्प्रत्यपेक्षितस्यार्थ
15 वचस्त्वदीयमेवम् तस्माच्छब्दस्याप्रधानत्वात् कुतोऽस्य कल्पनाशक्तिः ? अत इत्थं कारिका

द्रव्यवत्समासान्तरेण पचनार्थस्य पाकस्य करोतिक्रियाकर्मत्वमभिप्रेत्य पाकमिति । पचतीत्यस्य पाकं निर्वर्तयतीति विवरणमात्रम-
नेन पाककर्मत्वाभिधानाभावमात्रमर्थस्य च निर्वर्तयतीति पचेन तस्यैव करोतीति दर्शयति निर्वर्तयतीति चेति । साध्यं
विवृणोति—कर्तुरिति [illegible] देवदत्त साध्यत निर्वृत्त इत्यर्थः पाकस्य विक्लेदनाभिनिर्वृत्तत्वं इति पच-
मनुष्य तद्विषयः कर्ता निर्वृत्त इति भावः । विक्लित्तिनिर्वृत्तिं का करोतीति पृष्टे देवदत्तो विक्लेदयति पचतीत्यादावर्थे कर्ता
20 प्रतिवचनात्मकत्वात् विक्लित्तिनिर्वृत्तिमिति पाकनिर्वृत्तिमित्यर्थः । यथा चौदन इति, ओदनस्य प्रसिद्धत्वेनाव्याख्ये-
यत्वादनुपात्तत्वेन, तथा च विक्लेदनं भुनक्ति पचति वेति ओदने विक्लेदनक्रियासन्देहे समुत्पन्ने न भुनक्ति, किन्तु पचतीति निर्णीयत
इति भावः । तथापि पचते पाकं करोतीति पूर्वव्याख्यानमित्याह—तस्यैवेति । पूर्वोक्तमेव दर्शयति—अनभिहित इति
अनेनैवार्थं पचतीत्यादिपूर्वोक्तविवृतिर्बोध्या । पाकस्य निर्वृत्तिं करोतीत्यत्र [illegible] कर्ता देवदत्तादि तद्विषय कर्तृत्वमभि-
[illegible] विशिष्टं तदुक्तं देवदत्त करोति दर्शयति—देवदत्तस्येति सम्भवनं—स्वरूप,
25 धारणं—स्थित्यादि क्रियापसमेत[illegible] [illegible] ज्वलनक्रियापेक्षत्वं
तद्वर्णित [illegible] इति भाव । स्थाल्यादीनां सामान्यकारकत्वं देवदत्तस्य विशिष्टव्यापारे न कारकान्तरानुकू-
[illegible] कर्ता [illegible] न तु प्रयोगे[illegible]—इत्यादिनेति । देवदत्त पचति
पाकं करोति निर्वर्तयति ओदनस्य पाकं करोति [illegible] पचति [illegible] प्रयोगे एक एव पाकरूपोऽर्थो व्याख्यायते
न हि तत्र [illegible] इति दर्शयति—इत्थमादिभिरिति । [illegible] व्याख्याने निदर्शनमाह—यथा
30 वृद्धिरादैजिति [illegible] आकारस्यैचश्चेति [illegible] वृद्धिसंज्ञा [illegible] इति भावः । एतस्यैव पचतेरेकस्य

---

१ सि क व्याख्यानेन ।

पठितव्या 'शक्तेर्वा सर्वशक्तेर्वा, स्वार्थेनैव प्रकल्पिता । नाप्रधानेन नियता क्रियाविपरि
कल्पना' ॥ इति ।

एवमित्यादि, इत्थं व्याख्यानप्रकारेण सर्वत्र पाकः साध्यरूपतामापन्न व्यवस्थितः साधनमाकांक्ष
तीति तस्मिन्नपि काले कर्मत्वं शेषत्वं च भजते, तस्मादुक्तमविरुद्ध[त्व]म्, तादर्थ्यात्–स एव साध्यरूपोऽर्थः
कर्मरूपापन्नः शेषरूपापन्नश्च साधनाधीननिर्वृत्तिक उच्यते, कस्मात् ? शेषस्याकारकविषयत्वात्–अकारकमेव
हि कारकाणामविवक्षा शेषः (महाभा० २–३–५ सूत्रे) उच्यते तस्मादविरुद्धा क्रियाविपरिकल्पना
अर्थगतिविपर्ययेण, न शब्दोत्थापिता, अस्मादुक्तादनुक्रमोपसंहाराभावात् सम्यक्प्रत्ययापेक्षितत्वात् कथमवकल्पनीय-
मतमित्युपसंहारः, तस्माच्छब्दस्याप्रधानत्वादव्यवस्थितमर्थमनुवर्तमानस्योपसर्जनत्वात् कुतोऽस्य कल्पना-
शक्तिः ? नास्तीत्यर्थः अत इति उक्तव्याख्यानादियं कारिका पठितव्या 'शक्तेर्वा सर्वशक्तेर्वा' इत्यादि ।

विशेषाः शक्तय एवोपसर्जनीभूतसामान्याः, तदर्थो हि शब्दप्रयोगः, यथायथाभिधानश्च
शब्द (त० भा० १०–३५) इत्यस्मन्मतम्, सर्वशक्तेर्वा उक्तवदेकस्यैवार्थस्याविरुद्धशक्ति-
विशेषस्यानेकशक्त्यात्मकस्य वा स्वार्थेनैव प्रकल्पिता न शब्देनाप्रधानेन नियताव्यवस्थिता
क्रियाकर्मशेषकर्त्रादिविपरिकल्पना, अभिन्नस्य शब्दार्थत्वमपि स्वदर्शनरागेणैवोक्तं नोपपद्यते,
अभिन्नस्यगत्यर्थाभावात् स च शब्दोऽभिन्नरूपत्वमागतो वाच्यतां यायात् सोऽयमित्यभि
सम्बन्धात् शब्दस्यार्थेन सहैकीकरणात्, न च तत्, शब्दस्यैवार्थत्वात्, न हि कश्चित् शब्दा
दर्थस्य पृथगसिद्धौ करोत्यैक्यमनयोरभेदोपचारसम्बन्धेन ।

(विशेषा इति) विशेषाः शक्तय एवोपसर्जनीभूतसामान्याः तदर्थो हि शब्दप्रयोगः–तस्य विवक्षित
त्वात् यथायथाभिधानश्च शब्दः (तत्त्वार्थ अ १ सू० भा ३५) इत्यस्मन्मतमित्युभयनिगमनपरत्वा,

---

कर्मैव शेषत्वे च न कश्चिद्विरोध इति निगमयति–एवं सत्यपीति । एतदेव व्याचष्टे–इत्थमिति व्याख्यानप्रकारेषु सर्वत्र पाकः साध्यरूपतामापन्न सन् साधनमाकांक्षति, कथं पाकः स्वोत्पत्तिं प्रति कर्मादिप्रयोगो न विरुद्ध इत्यत्र हि तस्य काले पाक-तीत्यर्थो भवतीति कर्मापेक्षया साध्यरूपता अपि परत्वाभिमाना स्वोत्पत्त्यपेक्षया कर्मत्वं विरुद्धमेवम्, अत एकस्यैव पाकस्य साध्यरूपापन्नस्य एव कर्मत्वं पाके निर्वर्त्यमतीति कृत्वा पाकस्य निर्वृत्तिं करोतीति सम्भवतीति भाव । तादर्थ्यादिति एतदर्थत्वात् तत्प्रयोगस्येत्यर्थः । एतदेव स्पष्टयति–स एवेति स एवार्थः कर्मरूपापन्नः शेषरूपापन्नश्च स एव साधनाधीननिर्वृत्तिकत्वात् साधनरूपापन्नश्चेत्यर्थः । हेत्वाह–शेषस्येति कारकविषयत्वाभाव एव शेषत्वादित्यर्थः । महाभाष्य-वचनमाह–कारकाणामिति अविवक्षा एव शेषस्तथा शेषत्वधर्मामपि कारकत्वमस्तीति तस्मात् एकदा कर्मत्वेऽपि शेषत्वे न विरोध इति भाव । अविरोधाच्च न च शब्दगतिमहिम्नैव क्रियाविपरिकल्पना अपि तु अर्थगतिविपर्ययेणैवेति तदाह तस्य नियमिति निगमयति–तस्मादविरुद्धेति । कथमविरुद्धत्वं तदुपसंहाराभावात्तदर्थं वचनमाह सम्यक्प्रत्यय प्रत्ययस्य प्रयुक्तं न सम्यग्भवेदित्याह–अस्मादिति । एवञ्च न शब्दस्य प्रधानता क्रियाविपरिकल्पनाशक्त्यैव तत सर्वत्रैव कल्पनाशक्तिः इत्यत एतदर्थप्रकाशिका परिवर्तितां पठनीयेत्याह–तस्माच्छब्दस्येति । कारिकां व्याचष्टे–विशेषा इति । एवमेव च सम्प्रतिपन्नमभ्युपगम्य प्रकटयति–विशेषाः शक्तय एवेति उपसर्जनीभूतसामान्याः पुरुषादिसम्बन्धोपसर्जनाः विशेषा एव वस्तुनि वर्तमानत्वात् शब्दप्रयोगाश्च प्रधानभूता इति भाव । सर्वशक्तेर्वेति पक्षो वाक्यस्यैकदेशस्याप्यनु-वादोऽयमपि–सर्वशक्तेर्वेतीति एकस्यानेकस्य चाविरुद्धशक्तिविशेषस्य क्रियाकर्मशेषकर्त्रादिविपरिकल्पना स्वार्थेनैव प्रकल्पिता

सर्वज्ञकेर्मेति वाक्यपरमेवमतेन [illegible] स्यात्मकस्य वा सार्वेनैव प्रक-
ल्पिता न शब्देनाप्रधानेन नियता—व्यवस्थिता क्रियाकर्मक्षेपकत्वोऽपि परिकल्पना, अभिजल्पस्य शब्दार्थत्वमित्यादि
यदपि च त्वया परिकल्पितमभिजल्पः शब्दार्थ इति तदपि स[र्वो]न्तरगेनैव—स्वदृष्टिपरिग्रहेणैवोक्त मोपपत्त्या
कस्मात् ? अभिजल्पगत्यर्थाभावात्—अर्थगतिरेव शब्दगतिरिति मन्यते स च शब्दोऽभिजल्पत्वमागतो
5 वाच्यतां यायात्—आत्मान्येवार्थस्यापन्न भूयात् सम्बन्ध्येतोमयोरुपपत्त्येति, अत आह—मोऽयमित्यभिसम्ब-
न्धात् शब्दार्थेन सौक्ष्मीकरणात्, अभेदेन स्थापनात् न च तत्—यदभिजल्पत्वमागतो वाच्यतां यातीति
कस्मात् ? शब्दस्यैवार्थत्वाच्चेव, तदसम्भवं दर्शयति—न हि कश्चिदिस्यादि यावत्सम्बन्धनेति, येन सौक्ष्मी-
क्रियतेऽर्थेन सम्बन्धरूपं स मुख्योऽर्थः, य एकीक्रियते सोऽप्रधान इति शब्दार्थयोः पृथक् सिद्धौ क्रिये
तैक्यमनयोः तत्तु नास्ति तत्स्वेनार्थाभावात्, सम्बन्धस्यापि च द्विष्ठत्वात् पृथगर्थसिद्धिः, इतरथा
10 सम्बन्धाभावात् ।

द्रव्यभवनोपसर्जनत्वादमूर्तस्य मूर्तलक्षणविशेषात्तस्य प्राधान्यमिति स्थिते पाठे येन
येन विशेषेण भूयते तदुपसर्जन तन्नाम बाह्यम् तद्धामवृत्तित्वात् मूर्तवत् नाम वचनादि
विशेषणम् यथार्थाभिधानशब्दत्वात्, तथाऽऽचार्यसिद्धसेन आह—'यत्र ह्यर्थो वाचं व्यभि-
चरति नाभिधानं तत्' ( ) इति, व्याख्यातारोऽपि मन्यन्ते नामस्थापनाद्रव्य
15 विभक्तिव्याख्येयाकरणाभावयुक्तार्थी शब्द इति ।

(द्रव्येति) [१][द्रव्यभवनं विशेषस्य] उपसर्जन तद्भावात्—द्रव्यभवनोपसर्जनत्वात् उपसर्जन-

---

न [illegible] मातार्थः । अभिजल्पोऽपि न शब्दार्थो भवितुमर्हति, [illegible]—यदपि चेति ।
[illegible] इति [illegible] न [illegible] चैव [illegible] न
ततः [illegible] वाच्यार्थ [illegible]
20 [illegible]—अभिजल्पगतीति । [illegible]
[illegible] शब्दोऽभिजल्प [illegible], यतो हि [illegible]
[illegible] चेति । [illegible]
[illegible] न च तदिति [illegible] न च [illegible] वाच्यतां न यातीति [illegible] ।
[illegible] । [illegible]
25 [illegible] इति भाव ।
[illegible] न हि कश्चिदिति [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]—सम्बन्धस्यापीति । [illegible]—द्रव्यभवनेति । [illegible]
30 द्रव्यभवनमिति [illegible] मूर्तस्य [illegible]

---

१ सि० क० [illegible] । २ सि० क० [illegible] । ३ [illegible] इत्यादि पाठत्वेन सर्वत्र [illegible] इत्या भावते ।

मत्वात्मत्वापूर्वस्य मूर्तस्यामूर्तलक्षणं भवन विशेषोऽमूर्तस्य मूर्तलक्षणम्, तस्मात्तस्य विशेषस्य प्राधान्यमिति स्थितमेतत्, इति स्थिते विशेषप्राधान्ये द्रव्यमात्रान्तरनाम्नां प्रयोगार्हे विशेषप्राधान्यं व्याख्यातम्, प्रयुज्यमाननाम्न्यपि वाक्ये येन येन विशेषेण भूयते–यो यो विशेषो भवति तदुपसर्जनम्–तस्यैव विशेषस्योपसर्जनम्, तन्नाम वाक्यम् अथवान्तर्वर्त[स्व]रूपशब्दप्रयोगस्य अर्थपरतन्त्रो हि शब्दः प्रयुज्यते, तदेव हेतुत्वेनाह–तदर्थप्रवृत्तित्वादिति, भृत्यवदिति दृष्टान्तः, भृत्यो हि स्वामिपरप्रवृत्तिः स्वामिपरत्वेन उपसर्जनं तथा शब्द उपसर्जनमर्थः प्रधानम्, यत्र प्रयुज्यते तदर्थवर्ती शब्दः, विशेषोऽर्थ एव प्रधानमिति, तदर्शयति–नाम वचनादिविशेषवशम्–वचनं संख्या आदिग्रहणात् लिङ्गकालकारकपुरुषोपग्रहा गृह्यन्ते विशेषाः, तद्वशं नाम, यथार्थ[ाभिधान]शब्दत्वादिति शब्दलक्षणस्य सर्वसमयसिद्धं हेतुमाह, यो योऽर्थो यथा च, शब्दस्तदभिधत्ते, यथा लिङ्गवचनकालकारकपुरुषोपग्रह यथाऽभिधत्ते तथाऽऽर्षसिद्धसेन आह–'यत्र ह्यर्थो वाचं व्यभिचरति नाभिधानं तत्' (तत्त्वार्थसूत्र १५ व्याख्यायामुद्धृतम्) इति, तथा व्याख्यातारोऽपि प्रस्थिताः–नाम स्थापनाद्रव्यभिन्नलिङ्गवाच्येष्वकरणस्थानप्रयुक्तवाची शब्द इति ।

अस्यार्थस्य प्रस्थापनमुदाहरणम्—

वृक्ष इत्यत्र पञ्चकः प्रातिपदिकार्थश्चतुर्थत्रिको वा, तथाऽऽख्यातस्यापि, एवमपि वस्त्वर्थवशापूर्वकत्वात् शब्दप्रवृत्तेः सामस्त्यावगमं परित्यज्य विशेषमेकमेव ब्रूते शब्दः,

उपसर्जनं विशेषस्य प्रधानमिति भावः प्रतिभासते। तत्र वैयाकरणानां वैकल्पिकः पर्यायवचनात् सकर्मकः शब्द उपसर्गत् [illegible] समासितं पुनरर्थोऽनेकधा सर्वत्र तत्र आनिर्मेयत् [illegible] अनिर्मेयति तत्र प्रयोक्ता [illegible] सर्वं वाक्यं प्रधानम् सकर्मं करोतीति बुद्धिस्थोऽयम् [illegible] निमित्तम्, श्रोता बुद्धेन सकर्मेण [illegible] यथाबुध्यते तत्र [illegible] मतम्, तत्र विशेषस्य प्राधान्ये साधिते [illegible] प्रयोगार्हेषु सकर्मं प्रति [illegible] विशेष योऽपि [illegible] सकर्मस्य विशेष [illegible]–इति स्थित इति [illegible]। [illegible] प्रयुज्यमाने [illegible]–प्रयुज्यमाननाम्न्यपीति। [illegible] हेतुमाह–तदर्थेति [illegible]। यथा [illegible] तथा नामभूते [illegible] शब्दे [illegible] [illegible]–नाम वचनादीति वचनं [illegible] एकः द्वौ बहव इति [illegible] हित्वा [illegible] प्रतिभासते [illegible] [illegible] क्रियाप्रवृत्ति वा [illegible] वर्तमानादिरूपा [illegible] पुरुष [illegible] क्रियाया साधनस्य वा विशेष [illegible] इति [illegible]। यथार्थाभिधानशब्दत्वादिति [illegible]। तमेवार्थमाह–यो योऽर्थ इति। यत्र ह्यर्थ इति [illegible], [illegible] एव विशेषो [illegible] प्रभुत्वात् [illegible] तथा च [illegible] [illegible] नाभिधानं [illegible] वा [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] भावः। [illegible] तथा व्याख्यातारोऽपीति [illegible] न [illegible] [illegible] भावः। [illegible]–वृक्ष इत्यत्रेति।

1 सि क्ष डे. °र्थितो ।

द्वा न २१ (१)

एकद्विबहुवचनेषु प्राप्तेषु विवक्षितसङ्ख्याभिधाय्येकवचनं विधीयते, एकस्य वचनमेकवचनम्, उच्यतेऽनेनार्थः, कर्मणि षष्ठी तथा च लोके वृक्षशब्दप्रयोगे सामान्यमुपसर्जनं विशेषः प्रधानमिति गम्यते एकार्थगतेर्द्व्यादिनिवृत्तेः इतरथा सामान्यप्राधान्यात् सर्वगतिः संदेहो वा स्यात्, वृक्षे प्रातिपदिक भवति ।

5 वृक्ष इत्यत्रेत्यादि समाधानम् स्वार्थद्रव्यलिङ्गसङ्ख्याकर्मादिविभक्त्यर्थाः पञ्चकः प्रातिपदिकार्थपक्षमनुवर्तितो वा संख्याद्रव्यान्तः तथाऽऽख्यातस्यापि, सर्वस्य नामत्वाविशेषात् नमस्त्वमर्थं गमकत्वादित्यभिसन्धेः, यद्यपि पञ्चकः सम्भवति तथापि तु प्रकृतिविवक्षितपूर्विका शब्दप्रवृत्तिरिति सामर्थ्यात् परित्यज्य प्रतिपिपादयिषितं विशेषमेकमेव सूते यथा, एकद्विबहुवचनेषु प्राप्तेषु विवक्षितसंख्याभिधाय्येकवचनं विधीयते, प्रधानमन्यमेव भेदते, वृक्षोऽन्तरानेकवचन व्यक्तिस्तत्र न सर्ववृक्षगतसामान्य[स्य]प्र-
10 तेनाप्रयोजनात् एव द्विबहुवचनयोरपि एकवचनमिति समासद्वयसम्भवात् सन्देहेऽपाकरणाय, किमेकस्य वचनमेकवचनम् ? एकस्य वचनं वा एकवचनम् ? इति वा, एकस्य वचनमेकवचनमुच्यतेऽनेनार्थः, कर्मणि षष्ठीति समासानुसारम[प्र], तथा चन्यादि एवञ्च इत्या लोके वृक्षशब्दप्रयोगे सामान्यमुपसर्जनं विशेषः प्रधानमिति गम्यते, कुतः ? एकार्थगतेः द्व्यादिनिवृत्तेः, इतरथा सामान्यप्राधान्यात् सर्वगतिः सन्देहो वा स्यात् युक्तं तु विशेषगति तदन्यार्थित्वाभावः, तद्भावना गताया वृक्षे प्रातिपदिकेऽन्यादि
15 यावत् भवतीति ।

अत्राह–

नन्‌ विशेषाणामप्यनन्तत्वादनवस्थानात् सामान्यमेवचनप्राधान्यमेव, दृश्यते हि

मान्यपदार्थे व्याख्ये–समाधानमिति । स्वार्थेत्यादि, स्वार्थः सामान्यं तस्य वा द्रव्यं व्यक्ति [illegible] लिङ्गं स्त्र्यादि, संख्या–एकत्वादि कारकं–कर्मादि इत्यौ एव [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
20 [illegible] तेषां सामान्यानां [illegible] [illegible] [illegible], 'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने' 'बहुषु बहुवचनम्' 'कर्मणि द्वितीया' [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] एकः प्रातिपदिकार्थ इति पक्षः । स्वार्थ-द्रव्यलिङ्ग[illegible] [illegible] वा प्रातिपदिकार्थ इति पक्षान्तरे तदेवाह–अनुवर्तितो वेति [illegible] [illegible] [illegible] । एवं [illegible] एव [illegible] [illegible] [illegible]–तथाऽऽख्यातस्यापीति । अर्थ [illegible]–नमस्त्वमर्थमिति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] बोधो न [illegible]–यद्यपीति [illegible]
25 [illegible] [illegible] एव एव [illegible] [illegible]–कुमार बोध्यते न तु [illegible] [illegible] भाव । [illegible] न [illegible] तत्र तत्र बोधे [illegible] किन्तु [illegible] वृक्षसंख्यत्यादिति तथा [illegible] [illegible] [illegible] तत्र एव [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भाव । तदेवाह–एकवचनमिति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
30 [illegible] [illegible] [illegible] तु [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] किन्तु [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । ननु [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] किन्तु [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]–ननु विशेषाणामपीति । व्याख्ये–

द्विवचनादिः यथैकवचनं द्विवचनार्थे नक्षत्रं पुनर्वसू पुष्यः तारा　　　　हेतुः कर्म, सर्वत्राप्येवमेव च विशेषानवस्थानाद्विशेषो विशेष एव न भवितुमर्हति, ततोऽसौ नैव स्यात्, अविशिष्टत्वात्, असत्कृतित्वात्, अस्ववशत्वात् खपुष्पवत् ।

ननु विशेषाणामर्थापत्त्यादि, तेऽपि हि विशेषा परवशा एव ततोऽस्ववशत्वानवस्थानात् सामान्यमपन[प्रा]धान्यमेव, न हि पुंस्त्ववदेकवचनमेव दृश्यते सर्वत्र, यदि स्यात् स्याद्विशेषप्राधान्यम्, तस्मा- 5
द्विशेषव्यभिचारात् सामान्य[प्रा]धान्यमेव स्यात्त्वम्, मा मंस्था विशेषप्राधान्याव्यभिचार इति, दृश्यते हि[द्वि]वचनादिः, तस्माद्विशेषानवस्थानाद्वचनलिङ्गकारकपुरुषोपग्रहादिविशेषाणां व्यभिचारिव्यति-क्रमव्यवसमानाधिकरण्यविशेषाणामनिर्देश्य दृश्यते, तदुदाहरणानि—यथैकवचन द्विवचनार्थे नक्षत्र पुनर्वसू इत्यादी पुष्यतारकाणि पाच[हेतुः] कर्मेति सर्वत्राप्येवमेव च—यथा[पाञ्चा]ल्यपूर्वाह्णवदभेदलिङ्गविशेषव्यभिचारे तथा भावनेष्वपि वचनादिविशेषव्यभिचारे तद्भावनात्तो विशेषानवस्थानात् विशेषो विशेष एव न भवितुमर्हति, 10
सामान्याभावरूपत्वात् विशेषास्यानवस्थानात्, ततः किं ? ततोऽसौ नैव स्यात्—भवनमेव नानुभवेत्, अविशिष्ट-त्वात् अनन्यापेक्ष्यविशिष्टत्वमनवस्थानात्प्रायिकम्, वचनानवस्थान असत्कृतित्वात् अस्ववशत्वात् भाविक मेव, खपुष्पवदिति सर्वत्र दृष्टान्तः, पृथक् पृथग्वा विशेषाभावे हेतुत्रयेऽपि खपुष्पदृष्टान्ता ।

ततश्च सामान्यमपि नैव, प्रवर्तकाभावात् किमर्थं न प्रवर्तयति विशेषः, स्वव शत्वात्, स्ववशो हि विशेषः विविक्तवृत्तित्वात् मुक्तवत्, असदेव वा प्रवर्तकाभावात् 15
तत् खपुष्पवत् अर्थान्तराभावात् भवद्भवनाभ्यां केनचिदवाच्यत्वात् अथ सोऽप्यस्ति

— — — — — —

नऽपि हीति अन्यादिद्रव्यविभिन्नता न्यस्यं । अस्ववशत्वेति विशेषा न स्ववशाः अत एव सर्वथास्वातन्त्र्यरहिता अत एव च परवेत्ता अनवस्थत्वेन सर्वत्राव्यवस्थितता इति भावः तथा तथा प्रसारात्मकवचनस्वानवस्थानं दृश्यते एवं द्विवचनादीनामपीति भाव । अनवस्थानमेव दर्शयति—न हि पुंस्त्ववदिति यथा न व्यभिचरति सर्वं वचनं तु न एकवचनादीनीति भावः । न विशेषो व्यभिचरतीत्याह—दृश्यत हीति यथैकवचनस्य व्यभिचार व्यक्तिविशेषविवक्षायाम् यथा नक्षत्रं पुनर्वसू इति, अत्र पुनर्वसू 20
द्वे नक्षत्रे तथापि नक्षत्रे पुनर्वसू इति स्यात् नैवं योगे प्रयुज्यते एकवचनस्य व्यभिचार[illegible] सामानाधिकरण्यं द्विवचनान्तपुनर्वस्वोः नास्तीति एकवचनव्यभिचार द्विवचनार्थैकवचनप्रयोगात् एवं पुष्यतारकादौ लिङ्गव्यभिचारः पचतमित्यादौ कारकव्यभिचार न्यायमतनिर्देशेऽपि बोध्य भाव । उदाहरणानि दर्शयति—यथैकवचनमिति । पूर्वोक्त-लिङ्गवचनादिव्यभिचारदर्शनेऽन्यत्रापि विशेषानवस्थानादिदर्शयति विशेष एव न भवेदित्याह—सर्वत्रापीति । सामान्येति सामान्याव्यभिचारिभिः भावनातीत विशेषे बोधित्वं इति सामान्याभावरूपता दर्शिता भाव । एवं विशेषो नैव भवेदिति 25
दर्शयति—ततोऽसाविति । अविशिष्टत्वं कथं विशेषस्येत्याह—अनन्यापेक्षेति । अनवस्थानत्वे हेतुमाह—असत्कृतित्वा दिति—अविशिष्टविशेषाभावः । अत्र हेतुः—अस्ववशत्वादिति द्विवचनार्थैकवचनप्रयोगदर्शनात् द्विवचनं न स्ववशं वर्तते इति भाव । अवशात्वविशिष्टत्वानवस्थानत्वानि सामान्ये विशेषे न भवेदित्येव साधयेदाह—पृथक् पृथग्वेति । ततश्च विशेषाभावे सिद्धे निर्विशेषस्य सामान्यस्याभावात् सामान्यमपि न भवेदित्याह—ततश्चेति । भावो—ततश्चेति भवनम

1 एतदग्रे　अत्रापि विशेषाभावादिति इति सम्भाव्यते, परन्तु सम्बन्धानुपलम्भो । 2 सि क डा. ल्यादेव- सुता । 3 डा. सामान्यस्यभावात् ।

भेदेनार्थः शब्दाद्यस्य तद्रूपमनेकं सदेकं क्रियते न तर्हि शब्द एव शब्दार्थोऽभिन्नस्तत्त्वमागतो वाच्यः, किं तर्हि ? विशिष्टा शक्तिः शब्दादन्या सर्वशक्तिर्वाऽर्थोऽन्यः ।

तत्रैवेत्यादि, तत्र च—विशेषाभावात् सामान्यमपि नैव, स्यादिति वर्तते कस्मात् ? प्रवर्तकाभावात्, सामान्यस्य हि प्रकृत्यर्थस्य भवनादेः क्रियात्मनः प्रवर्तकः प्रत्ययार्थः कर्त्ता स्याद्विशेषः तदभावात् 5 प्रवर्तते सामान्यम्, किमर्थं न प्रवर्तयति विशेषः सामान्यमिति चेत्—स्वभावत्वात्—स्वभावो हि विशेषे भासास्वभावः कस्मात् ? विविक्तवृत्तित्वात् किमिव ? मुक्तवत्—यथा मुक्तात्मानः कर्मपारतन्त्र्यापेतत्वात् विविक्तवृत्तयो न किञ्चित् प्रवर्तयन्ति, न केनचित् प्रवर्त्यन्ते, किन्तु स्वयमेव वर्तन्ते तस्मादप्रवर्तक[त्व]सामान्यात् दृष्टान्तः तद्विशेषोऽप्रवर्तकः असत्त्वेन वा प्रवर्तकाभावात् तत् सामान्यम्, खपुष्पमिति, तस्माच्च—अर्थान्तराभावात् भवद्भवनाभ्यां केवचिदनन्यत्वात्, अर्थान्तरञ्च नास्ति विशेषवत् सत्यभावे 10 मा भूदेष दोष इति—अथ सोऽप्यस्ति भेदेनार्थः शब्दाद्यस्य तद्रूपमनेकं सदेकं क्रियते, किं ततः ? इदं भवति न तर्हि शब्द एव शब्दार्थोऽभिन्नस्तत्त्वमागतो वाच्यः, किं तर्हि ? विशिष्टा शक्तिः शब्दादन्या सर्वशक्तिर्वाऽर्थोऽन्य इति भावः ।

तत एवेदमयुक्तं तं शब्दमभिन्नत्वं प्रपद्यते शब्दार्थ इति, स हि यथा शब्दस्तथाऽर्थोऽभिसम्बन्धमेकीक्रियमाणत्वात् पृथक् सिद्धः क्षीरोदकवत्, द्वयोरप्येकीकृतत्वे 15 तुल्यत्वात् अपि चार्थार्थभेदोक्तं प्राक् प्रत्याख्यत्वादभिन्नस्यार्थाश्रयवत् शब्दनिरपेक्षा विव-

हि भवितृ प्रवर्तको भवति यथा तु भवनमेव प्रधानतां [illegible] तत्र भविता न प्रवर्तकत्वस्य स्यात्, [illegible] इति प्रवर्तकाभावेन सामान्यस्य [illegible] चाचान्यं स्यादिति भावः । सामान्यमपि सामान्यं हि भवनं [illegible] क्रिया तत्र च प्रवर्तक कर्ता भविता प्रत्ययार्थः विशेष [illegible] क्रिया भाव्यत इति कर्त्रभि- धान [illegible] तथा च विशेषाभावे केन क्रिया भाव्येत तस्मादभाव एव स्यादिति भावः । विशेषो 20 हि परतन्त्रः स्वार्थं सामान्यं प्रवर्तयेत्, सोऽपि [illegible]—[illegible]दिति स्वाधीनो वर्तते विशेषः न तु परेच्छा- [illegible] तथा परेच्छया [illegible] सामान्यं प्रवर्तयेत्, तथा च मुक्तपुरुषवत् [illegible] विविक्तमपि प्रवर्तयतीति भावः । [illegible] इव [illegible] विविक्तवृत्तित्वादिति हेतुः [illegible] सामान्यस्याभिन्नत्वादिति भावः । [illegible] प्रयोगेति । [illegible] विशेषः [illegible]—अप्रवर्तकत्वेति । ननु पूर्व[illegible] [illegible] विशेषस्य [illegible]—असत्त्वेन वेति [illegible] विशेषो 25 नास्त्येव [illegible] प्रवर्तकाभावात् सामान्यस्याप्यभाव न हि भवद्भवनाभ्यां सामान्यविशेषाभ्यामन्यत् [illegible] वर्तते [illegible] सामान्यं प्रवर्तकमिति भाव । सामान्यं न [illegible] भवद्भवनरूपसामान्यविशेषयोरर्थान्तराभावात्, तस्मात् प्रवर्तकाभावात् सामान्यस्य [illegible]—अर्थान्तराभावेति । [illegible] सोऽप्यस्तीति [illegible] किंतत इति भाव । एवं तर्हि [illegible] शब्दात्मा भवेत्, न शब्द [illegible] तर्हीति विशिष्टा शक्ति शब्दादन्येति [illegible] किन्तु 30 [illegible] सर्वशक्तिर्वार्थ [illegible] इति । अस्तु तर्हि को दोष इत्यत्राह—तत एवेदमिति ।

1 सि० प० डे० असत्त्वेन । 2 सि० क्ष० डे० भा० अर्थान्तराभाव ।

श्चाऽध्यारोपा शक्तिरिति, यदा चैवं तदाऽस्मन्मत यथार्थाभिधानशब्दत्वमेव प्रतिपन्नमर्थस्य तत्त्वात्, योऽसौ शब्दः सोऽयं नार्थः, अर्थोऽर्थ एव, अस्मात् प्रत्यक्षनिर्देश्यादन्य एवासौ स इति परोक्षनिर्देश्यः, एवंविषय एव शब्दो न शब्दविषयः, किमुक्तं भवति तेनार्यते गम्यते शब्दस्य विषयः, विषयिणो विषयपरतन्त्रत्वात् याऽर्थस्य गतिः शब्दस्यापि सैव, नात्मनः पृथक्–स्वतन्त्रेति । 5

(तत एवेति) तत एवेत्याद्युक्तं त्वया यथोच्यते–न शब्दसमभिन्नस्य भवत्स्वे च शब्दार्थ इति, यस्मात् स यथा शब्दस्तथाऽर्थोऽभिसम्बन्धेनैकीक्रियमाणस्यात् पृथक् सिद्धः, किमिव ? क्षीरोदकवत्, द्वयोरप्येकीकृतत्वे तुल्यत्वादिति व्याप्यसाधनधर्मानुगमप्रदर्शनम् अपिवेत्यादि अर्थापत्तिबोधः प्राक् प्रत्याख्यातत्वात् अभिधानस्यार्थाभिधायकत्वमिति शब्दार्थस्वरूपं गतार्थं यावदर्थोऽर्थ एवेत्यवधारणम् यदा चैवमिति, तदभ्युपगम्यैव पृथक्सिद्धौ प्राधान्यं चार्थस्य तदाऽस्मन्मत यथार्थाभिधानशब्दत्वमेव प्रतिपन्नम्, अर्थस्य तत्त्वात्, 10 तद्व्याचष्टे–योऽसौ शब्दः सोऽयं नार्थः[अर्थो] न भवति शब्दः अर्थ एवार्थ इत्युक्तत्वादिति, अस्मादर्थ[त्]प्रत्यक्षनिर्देश्यादन्य एवासौ स इति परोक्षनिर्देश्यो भेदेन, एवंविषय एव–अर्थविषय एव शब्दो न शब्दविषयः, अर्थो नामधान इत्यर्थः अर्यतेऽनेन तेन शब्देनार्थः किमुक्तं भवतीति तेनार्यते–गम्यते स गवो तस्यार्थः शब्दस्य विषयः विषयिणो विषयपरतन्त्रत्वात् याऽर्थस्य गतिः शब्दस्यापि सैव, नात्मनः पृथक्–स्वतन्त्रा एव स्यात्स्यातमर्थप्राधान्य पार्थक्यञ्च । 15

एवञ्च कृत्वा योग्यशब्दनिबन्धना हि विवक्षाऽर्थमनपेक्ष्य सिद्धां तां तां शक्तिमध्यारोपयतीति स खलूक्तो ग्रन्थो युक्तोऽस्मिन् दर्शने योग्य एव शब्दोऽर्थस्य, न योग्यः, यः

[illegible] शब्द एव शब्दस्य भावत्वमनुपपन्नो न युज्यत इति व्याचष्टे–यथोच्यत इति । [illegible] भेदाभेदरूपत्वात् [illegible] क्षीरोदकवत् [illegible] पृथक् पृथक् सिद्धौ द्वयोरेकीकरणस्य तुल्यत्वादित्याह–यस्मात् स इति योऽसौ स शब्दः [illegible] योऽर्थं इति [illegible] पृथक् सिद्धमिति भावः । [illegible] 20 [illegible] एकीकृतत्वेऽपि पृथक् सिद्धौ [illegible] दृष्टान्त–द्वयोरपीति । [illegible] पूर्वमि-[illegible] अर्थापत्तिबोधकमिति । [illegible] पृथक् सिद्धिः प्राधान्यञ्च [illegible] 25 [illegible] भावः । [illegible]–योऽसौ शब्द इति [illegible] परोक्षनिर्देश्यत्वमिति [illegible] भाव । [illegible] विषय एवेति [illegible] भाव । [illegible]–अर्यत इति [illegible] 30 [illegible] भावः । [illegible] विषयविषयि इति [illegible] । [illegible] एवञ्च कृत्वेति ।

कश्चित् क्रीडितमेवाऽस्त्विति प्रयुज्यते काकवाशितादिवदबुद्धिपूर्वो वाऽर्थविसंवादादेकीकर्तुम-शक्यत्वात्, हिशब्दोऽपि च हेत्वर्थे यस्माद्योग्यशक्ति मर्यादया वा, यदपि च स्वलक्षणख्यातिप्रदर्शनार्थं लोकगतशब्दार्थसंव्यवहारव्यवस्थापनार्थञ्चोक्तं श्लोकद्वयं तयोरपृथगात्मत्वे ऽव्यभिचारिणि । किञ्चिदेव कस्यचिद्रूपं प्राधान्येनावतिष्ठते ॥ लोकेऽर्थ
5 रूपतां शब्दः प्रतिपन्नः प्रवर्त्तते । शास्त्रे तूभयरूपत्व प्रविभक्तं विवक्षया [वाक्य० का० २ श्लो० १११–११२] ॥ इति तदपि च अर्थस्यार्थरूपत्वं शब्दावापन्नमित्येतत्फल्गुमेव ।

एवञ्च कृत्वेत्यादि गुणोत्कर्षमसम्भवे दर्शयिष्यामः योग्यशब्दत्वमपि वाचकत्वापेक्षयेति स त्वदुक्तो ग्रन्थो युक्तोऽस्मिन् दर्शने तत्प्रदर्शयति–योग्य एव शब्दः–पृथुबुध्नादिलक्षणस्यार्थस्य घटशब्दो न योग्यः–पटादिशब्दः यः कश्चित् क्रीडितमेवास्त्विति प्रयुज्यते काकवाशितादिवत् अबुद्धिपूर्वो वा
10 कस्मात् ? अर्थविसंवादात्–अर्थेन विसंवादोऽस्य, वाच्यवाचकसम्बन्धाभावः स एकीकर्तुमशक्यत्वात् सम्बन्धयितुम् हिशब्दोऽपि यस्मादि योग्यशब्दमिच्छता हीत्यत्र हिशब्दो हेत्वर्थे यस्माद्योग्यशब्दमित्यादि तस्मादस्य गत्वार्थो यावत् मर्यादया वेति यदपि चेत्यादि सोऽयमित्यभिसम्बन्धादिति स्वलक्षणमभिप्रेत्य तदसम्भव समर्पयतीत्युक्तम् तदनन्तरं यत् स्वलक्षणख्यातिप्रदर्शनार्थं लोकगतशब्दार्थसंव्यवहारव्य-वस्थापनार्थञ्चोक्त तदपि चास्मन्मतमर्थस्यार्थरूपत्वं शब्दावापन्नमित्येतत्फल्गुमेव, कथमिदं श्लोकद्वय ?
15 तयोरपृथगात्मत्व इत्यादि ।

वयमत्र निश्चिनुमः तयोरपृथगात्मत्वं रूढेः लोकप्रतीतेः, अतस्य तदुपचारात् यथि-गमनवत्–यथा पन्थाः पाटलिपुत्रं गच्छतीति पथो गमनं पुरुषगत्यैवोपचारात्, सन्निनाऽभावा-द्यर्थत्वात्तयोच्यते तथा शब्दार्थयोरव्यभिचारादिति इतरेतरप्रधानोपसर्जनभावाच्च अर्थत्वं सम्भवत् सतु त्वद्वचनादेव सिद्धं यथोक्तं त्वया 'किञ्चिदेव कस्यचिद्रूपं प्राधान्येनावतिष्ठत'
20 इति, तथा लोकेऽर्थरूपता'मित्येषोऽपि गामभ्याज शुक्लामिति न शब्दे बुद्धिः, किं तर्हि ? अभिधेये लोकसिद्धा, व्याकरणशास्त्रे शब्दरूपतां प्रतिपन्न' प्रवर्त्तते बुद्धिशेषत्वे, शब्दाधिग-मार्थप्रवृत्तिविशेषात् भवतित्यत् तस्माद्भिन्नः रूपभेदात् अर्थस्य च गोः सास्नादिरूप भिन्नं

त्वदुक्तेत्यादि ... गुणोत्कर्षमिति । तदेव व्याख्ये-य त्वदुक्त इति ... न अपि तु ...
25 ... न हि ... इति भाव । ... अर्थविसंवादादिति ... तथा ... इति भाव । ... एकीकर्तुमिति ... । ... साऽयमित्यादि । ...
30 ... तदनन्तरमिति ।

1 नि॰ ... । 2 नि॰ °स्वार्थानुरूपत्वप्य ।

तदर्थं गकारादिवर्णानुपूर्वीमात्रोच्चारणम्, तद्धि न कदाचिदर्थो भवितुमर्हति कस्यचित् वा, त्वया योऽभिप्रेतः कल्प्यः कश्चित् एष सः न भवत्यर्थं अव्यवस्थितत्वात्, व्यतिकीर्णत्वात्, अनियतत्वाच्च, तस्माच्च शब्दोऽर्थरूपतां प्रतिपन्नः प्रवर्तते ।

(अयमत्रेति) अयमत्र निश्चितुमः—तयोरपृथगात्मत्व एव लोकप्रतीतेरतस्य तदुपचारात्—भिन्नयो[र]भेदोपचारात्, किमिव ? पथिगमनवत्—यथा पन्थाः पाटलिपुत्रं गच्छतीति पथो गमनं पुरुषगत्यभेदो 5 पचारात् तद्विनाऽभावात्पर्यन्तत्वाच्चयोच्यते तथा शब्दार्थयोरव्यभिचारात् अविनाभावादभेदोपचारात् लोकव्यवहारपृथगात्मत्वं पृथग्भूतयोरेवेति किञ्चान्यत्—इतरेतरप्रधानोपसर्जनभावात्—शब्दस्योपसर्जनत्वादर्थस्य प्राधान्या[द]नुपर्यन्तेव, किमिव ? सम्मिश्रवत्—यथा स्निग्धयोर्मित्रयोः पृथक्प्रसिद्धयोरेककार्यप्रवृत्तयोरितरेतरप्रधानोपसर्जनत्वनियमः तथा शब्दार्थ[यो], तत्तु त्वदुक्तनादेव सिद्धम् यथोक्तं त्वया किञ्चिद्वदति भावकं विद्यते यथा प्रथमव्योऽप्यसम्भव समर्थयति तथा लोकेऽर्थरूपतामित्यपोऽपि गामभ्याज शुक्लामिति न 10 शब्दे बुद्धिः किं तर्हि ? अभिधेये लोकसिद्धा व्याकरणमार्गे शब्दरूपतां प्रतिपन्नः प्रवर्तते, बुद्धिविषयेणे शब्दाधिगमार्थप्रवृत्तिविशेषात्, भवतिवदिति, भवतिक्रियामभिगम्यनिष्पन्न भूसत्तायां तदुक्तपरोत्यादि करोति, तस्मान्निर्मः, इतश्च भिन्नो रूपभेदात्, अर्थस्य चत्वारि गोः सास्नादिरूपं भिन्नं तदर्थत्वाच्छब्दस्य, गकारादि

तस्मादेव कारिकाभागमर्थमाख्ये—अयमत्रेति । व्याचष्टे—तयोरपृथगात्मत्वमिति वस्तुतः पृथग् भिन्नयोः शब्दार्थयोर्लोकप्रतीतेरुपचारात्तस्योपचारादव्यभिचाराभाव इति भावः । उपचारे निदर्शनमाह—यथा पन्था इति पुरुषगमने पन्थाः 15 अभेदात् पन्था गच्छतीति प्रयुज्यत इति भावः । अभेदोपचारामात्रेऽपृथगात्मता न व्यभिचार—तद्विनाऽभावादिति पुरुषस्यगमनभेदोपचारेण विना पथो गमनसम्भवाभावात् । पर्यन्तत्वादिति अभेदोपचारेण विना तदर्थस्योपलब्धौ नैव निर्व्यापकमेदोपचारेण न गम्यत इति भावः । पर्यन्तादिति पाठे उपचारस्य वस्तुस्वाभाविकत्वाभिप्रायः । अभेदोपचारे हेतुमाह—अव्यभिचारादिति । भेदसद्भावेऽप्यभेदं तादात्म्यं शब्दार्थयोरित्याह—लोकव्यवहारादिति । अनियतत्वमत्र दर्शितं न प्राधान्यम् प्रधानोपसर्जनभावे न नियत अत एव सर्वत्राभिप्रेतमाह—इतरेतरेति । दृष्टान्तमाह सम्मिश्रवदिति । 20 मित्रिद्वय कदाचित् प्राधान्येनावस्थित कदाचिच्च गुणभावेऽपि वा लोके शास्त्रे वा प्रधान्येनोपसर्जनत्वेनावस्थित इति तद्वदेव शब्दार्थयोः पर्यायेणेतरेतरप्रधानोपसर्जनभावश्च सिद्ध इत्याह—तत्तु त्वदुक्तनादेवेति । द्वितीयभेदोऽप्यसम्भवं समर्थयन्नाह लोकेऽर्थरूपतामिति । गामभ्याज शुक्लामित्युच्यमाने शब्दोऽर्थप्रकाशनार्थमेव उच्चार्यमाणोऽभ्यासे भवति क्रियाक्रिया-समर्थकत्वप्रतिपत्तिजनक एव व्यवहारे, अर्थे विशेषणीभूतस्य क्रियायां विशेषणत्वेनावस्थितत्वेनाह—गामभ्याजेति । शब्दपाठे तु शुक्लत्वानुपपत्तिः अर्थेऽभिप्रायात्सम्भवात् धर्मान्तरभावात्स्य नामेव शब्दस्योऽभिधेयो व्याकरणेन 25 व्युत्पादित इत्याह—व्याकरणमार्ग इति । हेतुमाह—शब्दाधिगमार्थेति शब्दाभिधानप्रवृत्तिविशेषात्संस्कारवशादनुसरण-प्रवृत्तिविशेषाच्चेति भावः । दृष्टान्तमाह—भवतिवदिति । अभिधानमभिधानमिति अभिधेये धर्मोऽभिधेयम् यथा भावं तत्सम्बन्धि तदोपदर्शापेक्षणात्, अभिधानव्यत्तेऽभिधेयविषयं उपपत्तेर्वा तेन निष्पन्नमिति । कथं निष्पन्नो भवतिक्रिया स्थानम्—भू सत्तायामिति धातूपदेशात् कर्मणि भावे चार्थेऽभिधेय इति कर्तरि वा लभ्यमान भवतिरूपो निष्पन्न इति भावः । एवं शब्दार्थयोर्भेदे एकं हेतुमुक्त्वा हेत्वन्तरमाह—इतश्च भिन्न इति तत्र स्वरूपं शब्दार्थयोर्भेदप्रतिपादकं, 30 गोशब्दस्य सास्नादिरूपमर्थान्तरं हि भिन्नम् गोशब्दस्य तु स्वरूपं गकारौकारविसर्जनीयात्मकं परस्य भवन्मते आकाशगुणत्वं च शब्दस्य लोके प्रसिद्धं अभिमुखताकारं नारमात्मम् तदर्थमिह हि वक्ता गकारादिवर्णानुपूर्वीमात्रोच्चारणं क्रियते न तु परस्य पुरुषस्य शब्दो वर्णानुपूर्वीरूपस्य शब्दस्यार्थो भवितुमर्हति न वा तथा कल्प्यमानं सूक्ष्माव्यक्तं प्रतीतिः तथा विभाज्य शब्दतोऽभिव्यक्तरूपा तस्य एतत्सार्थो भवितुमर्हतीति निरस्यति—गोः सास्नादिरूपमिति । कथमभि-

१ सि क डे डा यथोक्तं पश्यते । २ सि क डे डा. तयोरुच्यते । ३ सि क्ष भिन्नौ ।

वर्णानुपूर्वीशब्दमात्रा[मात्र]नादमात्र तदर्थं शब्दप्रयोगात् गकारादिवर्णानुपूर्वीमात्रोच्चारणम्, तदपि न स्वाभिधेयो भवितुमर्हति कस्यचित् वा, नेति वर्ण्यते तथा योऽभिमतः कल्प्यः कश्चिदेव सः, न भवत्यर्थः कस्मात्? [1] अव्यवस्थितत्वात् व्यभिचरितत्वात् अनियतत्वात्, वाच्यवस्तुव्यवस्थितः, देशभाषा विभिन्नशब्दशब्दसंकेतेऽपि घटशब्दस्योर्ध्वग्रीवादि[वाच्य]स्वाभिधेये प्रयोगात् [अ]व्यभिचरितैव, नियता
5 प्रतिपादनेनावश्यवाच्यत्वात् तेनैव शब्देन स पदेति तत्रैव च बुद्ध्युत्पत्तेः, तस्मादव्यवस्थिताव्यभिचरितत्वमित-त्वेभ्यो वाच्यार्थोऽन्यो रूपभेदात् शब्दान्तरात् कश्चित्त्वात् तस्माच्च शब्दोऽर्थरूपतां प्रतिपत्ता [प्र]वर्तते।

अभ्युपेत्यापि स्वदेशागमास्मत[म्]–

प्रतिपत्तिव्यभिचारावनयोरेकीभावगतिः पार्थक्ये सति, नान्यथोक्तवत्, 'शास्त्रे तूभयरूपत्वं प्रविभक्तं विवक्षया' इत्येतदप्यसम्मतमेवानुधावति, 'यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे'
10 (महाभा० १ १ १ सूत्रे पृ० १०) इत्यादिक्रमेण गोशब्दस्य सास्नादिमति साधुत्वं सिद्धेऽर्थे शब्दे सम्बन्धे च पृथक् गोण्यादस्यासाधुत्व ख्यापितः अर्थविशेषविवक्षायां गोण्याः साधुत्वमित्यादि, तस्य च प्रयोजनं धर्म इत्यादिरुक्तः सोऽपि पृथगर्थसिद्धिं सूचयति लोकेनाभिधेयेऽर्थे शब्दाः प्रयुक्ताः तथार्थस्य पृथक् सिद्धत्वे शब्दस्य च तद्विषयस्य धर्मार्थः प्रयोगनियमः शास्त्रेण क्रियते भक्ष्याभक्ष्यनियमवदिति ।

15 (प्रतिपत्तीति,) प्रतिपत्तिव्यभिचारावनयोः प्रतिपत्तिरपि स्वसम्बन्धावेव सम्बन्धस्य लिङ्गत्वात् शब्दार्थयोरेकीभावगतेः प्रतिनियतोऽभिधानाभिधेयसम्बन्धः पार्थक्यमन्तरेण न भवितुमर्हति घटशब्दार्थयोरित्युक्तम् एकीकरणस्यान्यथाऽसम्भवात् अत आह–नान्यथा उक्तवदिति, किञ्चान्यत्-'शास्त्रे तूभयरूपत्वं प्रविभक्तं विवक्षया' इत्येतदप्यसम्मतमेवानुधावति यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे इत्यादिक्रमेण गोशब्दस्य सास्नादिमति साधुत्वम्, 'सिद्धेऽर्थे शब्दे सम्बन्धे च' (महाभा १–१–१ सूत्रे पृ ५५)

20 [illegible] –अव्यवस्थितत्वादिति । [illegible] व्यभिचरितोऽव्यभिचरितो नियतोऽपि [illegible] वाच्यवस्तुनि [illegible] व्यवस्थित [illegible] देशभाषाविभेदेन [illegible] तेऽपि [illegible] स्वाभिधेये प्रयोगात्, तेन च प्रतिपादितेन [illegible] तदर्थे तच्छब्दे नियतैवेति भावः । एवम् [illegible], [illegible] भिन्न एव [illegible] च [illegible] प्रतिपत्तो च [illegible] इत्याह–तस्मादेवेति । [illegible] प्रतिपत्तीति ।
25 प्रतिपत्तौ हि व्यभिचारे [illegible] वाच्यवाचकभावसम्बन्धे सति हि प्रतिपत्तिः स्यात्, स तु न सम्भवति [illegible] [illegible] –प्रतिपत्तिव्यभिचाराविति । [illegible] [illegible] इति [illegible] किञ्चान्यदिति [illegible] [illegible] इति भावः । व्याकरणेन हि [illegible] [illegible] इति च [illegible] प्रयोजनमपि [illegible]
30 [illegible] –यस्तु प्रयुङ्क्ते इति [illegible] सूचितम्, स एव [illegible] [illegible] प्रयुक्तः साधुरिति [illegible] प्रयुक्तः साधु [illegible] [illegible] प्रयुङ्क्ते स एव [illegible] । [illegible] न [illegible] व्याकरणम्, [illegible], नापि [illegible], [illegible] एव [illegible] –सिद्धेऽर्थे इति [illegible]

1 सि प अनिरव्येदी । × × क ।

पृथक् गोण्यादावसाधुत्व ख्यापितः, अर्थविशेषविवक्षायां गोण्या आवपने साधुत्वमित्यादि च नान्यथा घटते, तस्य च साध्वसाधुज्ञानस्य प्रयोजनं धर्मः, 'सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे' (महाभा० १ १ १ सूत्रे पृ ५५) इत्यादिरुक्तः सोऽपि पृथगर्थसिद्धिं सूचयति, लोकेनाभिधेयेऽर्थे शब्दाः प्रयुज्यमाः प्रयोक्तनेन वा, तत्रार्थस्य पृथक् सिद्धत्वे शब्दस्य च तद्विषयस्य धर्मार्थः प्रयोगनियमः साधुत्वार्थः शास्त्रेण क्रियते भक्ष्याभक्ष्यनियमवदिति, तस्मान्नाभिजल्पोऽर्थः । 5

एवमेव च दर्शनोत्प्रेक्षाभ्यामित्यादिदर्शनानि शब्दाद्बहिरर्थसिद्धौ घटन्ते, इतरथा अभिजल्पार्थैक्ये तत्र किं दर्शनम्? का उत्प्रेक्षा? कुतोऽभिजल्पः? श्रुत्यन्तरप्रवृत्तिहेतुरित्येतदपि च त्वत्कल्पिताभिजल्पे नैवोपपद्यते, अस्मदिष्टे तूपपद्यते श्रुतेरन्या श्रुतिः श्रुत्यन्तरम्, अन्तरेकीभूतोऽभिजल्पपृथग्भूतो ध्वनिर्न्यर्थव्यवहारानुपाती स्यात्, स स्वविद्याभ्यामकर्तृभ्यामचेतनाभ्यां करणकर्मभ्यां न प्रवर्तते, चेतनात्मत्वात्तु कर्ता स प्रवृत्ति- 10 हेतुः श्रुत्यन्तरस्य भवितुमर्हति, शब्दार्थयोरेकीभूय वर्तमानयोः काऽन्या श्रुतिः श्रुत्यन्तरमित्युच्यते? केन च विशेषेण तत्प्रवृत्तिहेतुरुच्यते? ।

एवमेव चेत्यादि, एवमेव कारिकात्रयाभिहितस्यार्थस्य वर्णकान्तरकोऽपि दर्शनोत्प्रेक्षाभ्यामित्यादि, प्रधानपुरुषेश्वरादिमयमित्यादिदर्शनानि शब्दाद्बहिरर्थसिद्धौ घटन्ते, वस्तुनि भिन्ने घटादौ बाह्ये तु पुरुषा वाग्जोत्प्रेक्षा भिन्नाभिन्नत्वेन नियमेन स्यातां नान्यथा, इतरथेत्यादि, अभिजल्पार्थैक्ये–निरवकाशार्था- 15 भावे प्रधानादिदर्शनासम्भवः, तत्र किं दर्शनम्? नास्त्यर्थः, क उत्प्रेक्षा? इत्यादिग्रन्थानुसारेणासम्भवं

वादे शब्दार्थत्वे तु मतम्, शब्दोऽपि भिन्नः घटं वाचकमपि भिन्नम्, एतेनैव क्रमेण कल्पनाविरचितानां भवैस्थापनात् शब्दार्थयोः सम्बन्धोऽपि धर्मधर्मिभावलक्षणो योग्यतालक्षणो वाच्यवाचकभावलक्षणो वा भिन्नः लौकिकत्वलक्षणत्वे केनापि वैलक्षण्येनाऽसम्बन्धसम्बन्धत्वात्, एवमर्थे सर्वं सम्बन्धे च सिद्धे मयमेतदुपादाय लोके शब्दाः प्रयुज्यन्ते नैषां निर्वृत्तौ यत्नः क्रियमाणाः तार्किकः तस्मात्तत्परत्वेन साधुत्वे शब्दानां योज्यते [illegible] धर्मोत्पत्ती साधुना शब्देनैवार्थोऽभि- 20 धेयो वाचकत्वेन एवं क्रियमाणमभ्युदयकारि भवतीति भाव । शब्दसाधुत्वे शब्दात्मा पृथक् गोण्यादावेवेति पचादौ योजनम् साधु [illegible] गोण्यादेरसाधुत्वं तदर्थे क्वचित् [illegible] साधु [illegible] भाव । [illegible] तथापि पृथक् [illegible] सोऽपीति [illegible] भिन्ने [illegible] 25 [illegible] तस्मान्नाभिजल्प [illegible] भवतीति भाव । अथ दर्शनोत्प्रेक्षाभ्यामर्थमभिधेय [illegible] प्रधानपुरुषेश्वर [illegible] श्रुत्यन्तरस्य [illegible] हेतु सोऽभिजल्प [illegible] एवमेव चेति । [illegible] दर्शनोत्प्रेक्षाभ्याम् [illegible] इति [illegible] एवमेव 30 चारित्रेति । [illegible] प्रधानपुरुषेश्वरादिमयमिति प्रधानमयं पुरुषमयं ईश्वरमयं [illegible] सर्वं [illegible] दर्शनानीत्यर्थः । [illegible] वस्तुनि भिन्न इति [illegible] भिन्ने वा [illegible]

---

१ सि. क्ष. डे क्ष. पाचो [illegible] । २ सि क्ष. क्ष. डे. [illegible] ।

सोपपत्तिकं दर्शयति यावत् कुतोऽभिजल्पो ? हेय इति समाधानं गतार्थम्, अर्थाभावे न घटते[1], अर्थ-
सद्भावे युज्यत इति पिण्डार्थः, किञ्चान्यत्—श्रुत्यन्तरप्रवृत्तिहेतुरित्येतदपि स्वतन्त्रस्याभिजल्पे नैवोपपद्यते,
असत्यविशेषे तूपपद्यते, तद्यथा श्रुतेरन्या श्रुतिः श्रुत्यन्तरम्, अन्यतरेकीभूतोऽभिजल्पस्तदात्मभूतो ह्यनिर्मोक्षतदनु-
पाती स्यात् स तद्विधाभ्यां अन्यार्थाभ्यां न प्रवर्तते, अनर्थाभ्यामचेतनाभ्यां करणकर्मभ्याम्, यथासंख्य
5 करणकर्मत्वाच्छब्दार्थयोः, चेतनात्मत्वात्तु आत्मा स्वतन्त्रः, स्वातन्त्र्यात् कर्ता स प्रवृत्तिहेतुः श्रुत्यन्तरस्य
भवितुमर्हतीति यथोक्तम् 'आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान्' (पा शि श्लो ६) इत्यादि इदञ्चायुक्त श्रुत्यन्तर-
मिति विमृश्य वचनम् शब्दार्थयोरेकीभूय वर्तमानयोः अन्या श्रुतिः श्रुत्यन्तरमित्युच्यते ? तस्माद्विशे-
षाभावे कथमविभागैरविभक्तः सन् विभक्तः अन्यात्मा उच्यते ? केन च विशेषेण श्रुत्यन्तराभावेन
तत्प्रवृत्तिहेतुरुच्यते चैतन्यस्वातन्त्र्यकर्तृत्वविशेषमन्तरेण श्रुत्यन्तरासम्भवे कस्य प्रवृत्तिहेतुत्वम् ? ।

10 अत्राह—

अस्ति विशेषः घटार्थप्रत्यायनार्थं श्रुतेरनुरूपा श्रुतिरेव युक्ता कारणानुरूपत्वात् कार्या-
णाम् नार्थो वैरूप्यात् तस्माच्छ्रुतिः श्रुत्यन्तरस्य प्रवर्तिका, नार्थो नाप्यात्मेत्यथोच्यते ननु
तस्यापि श्रुत्यन्तरस्य प्रवर्तकोऽर्थ एव, अर्थाभावे प्रयोगानर्थक्यात् निरुक्त्यर्थोऽप्यभिजल्पस्य
तथा घटते नान्यथा, आभिमुख्येन जल्पत्यर्थं शब्दः तं प्रयुङ्क्तेऽर्थः अभिजल्पयति तद्विषय
15 एवाभिजल्प इत्युच्यते एतदुक्तं भवति अर्थविषयः शब्दः शब्दार्थकल्पनायां युक्ततरः स्यात्,
न तु स्वपरिकल्पिते शब्दप्रेरिते, एवं तावच्छ्रुत्यर्थविदर्शनमयुक्तम् ।

न स्वाभिलापेनाभिजल्पेन [illegible] एव स्यादिति भावः । [illegible] अभिजल्पेन [illegible]
[illegible] अपि [illegible] इति प्रथममपि न [illegible]
[illegible]—इत्यत्रेति । श्रुत्यन्तरस्य—नावस्य [illegible] इति युक्तं तदपि न युज्यते स्यात्—श्रुत्यन्तरेति ।
20 [illegible] सर्वमिति—असत्यविशेषे स्थिति श्रुतिः [illegible] श्रुतिः—[illegible] श्रुत्यन्तरं [illegible]
[illegible] स एव च [illegible] चेतनात्मकत्वेन [illegible]
इति भावः श्रुतेरन्या श्रुतिः श्रुत्यन्तरं [illegible]
स एव [illegible] प्रवृत्तिरनुपपत्तिरिति [illegible] । [illegible]
[illegible] न [illegible]—स तद्विधाभ्यामिति [illegible] । [illegible]
25 [illegible] करणकर्मत्वात्, [illegible] न प्रवर्तते इति भावः । [illegible]
हेतु [illegible]—चेतनात्मत्वादित्यादि । तत्र [illegible]—यथोक्तमिति । [illegible]
[illegible] श्रुतेरन्या श्रुत्यन्तरमपि न [illegible]—इदञ्चायुक्तमिति । [illegible]
विमृश्य श्रुतिरित्यत्र भवतीति [illegible]—तस्माद्विशेषाभाव इति । न हि [illegible]
[illegible] प्रवर्तकं भवेत् [illegible] न तस्यापि प्रवृत्तिहेतुः श्रुतिरित्यत्राह—केन च
30 विशेषेणेति । [illegible]
[illegible] श्रुतिः श्रुत्यन्तरस्य प्रवर्तिका भवतीति [illegible]
[illegible] नार्थो नात्मा वा [illegible]—अस्ति विशेष इति ।

1 सि क्ष. हे घटते, अर्थभावेन घटते, अर्थ । 2 सि क्ष. हे. डा. मविमपि । 3 सि क्ष हे. डा. [illegible]
[illegible] ।

(अस्तीति) अस्ति विशेषः, यथा घटार्थमत्यासन्नार्थमित्यादि, कारणानुरूपत्वात् कार्याणां घटात्मकशब्दोत्पत्तिकार्यदर्शनादन्तर्निविष्टोऽपि तदनुरूपः कारणभूतोऽनुमीयते शाल्यङ्कुरदर्शनाच्छालिबी-जवत्, घटशब्दो गोऽर्थमीषादिलक्षणार्थः तद्विरूपत्वात्, उपादानाच्च श्रुतेरनुरूपा श्रुतिरेव युक्ता, नार्थः–घटादिः, वैरूप्यात्, यस्माच्छ्रुतिः श्रुत्यन्तरस्य प्रवर्तिका, नार्थो नाप्यात्मेत्ययं विशेष इति, अत्रोच्यते ननु तस्यापि श्रुत्यन्तरस्यैतानि, एतदप्यनुमानं प्रतितर्कबाध्यम्, विज्ञानसन्निविष्टपदार्थपदस्था सा श्रुतिः, श्रुतित्वात्, ननु प्रागुक्तमर्थप्रत्यायनार्थं शब्दः प्रयुज्यते, न चायमस्मादिभिरनर्थकः क्रीडितमेवास्त्विति चेत्यादि, तस्माच्छ्रुतित्वात् पूर्वश्रुतिवदर्थप्रवर्तितः शब्दः, अर्थाभावे प्रयोगानर्थक्यादिति, निरुक्तमर्थोऽप्य-भिजल्पस्य तथा यत्ते मान्यथा, अथ अस्य क्वचारो यदि, आभिमुख्येन जल्पत्वं शब्दः, स प्रयुक्तोऽर्थः, अभिजल्पयति तद्विषय एवाभिजल्प इत्युच्यते, यथाभिमुख्यनामस्थितमथ जल्पति ततो[ऽभि]जल्प शब्दः, सोऽर्थो विषयोऽस्य, तद्विषय एवाभिजल्पः शब्दः एतदुक्तं भवति, अर्थविषयः शब्दः शब्दार्थकल्पनायां युक्ततरः स्यात्–अर्थोत्थापितशब्दाभिजल्पत्वपक्षेऽभिजल्पशब्दार्थपरिकल्पना युक्ततरा स्यात्, न त्वपरिक-ल्पिते शब्दप्रेरिते, एवं तावदर्थप्रवर्तितदर्शनमयुक्तम् ।

यत्तु वसुरातो भर्तृहरेरुपाध्यायः स च स्वरूपानुगतमर्थमविभागेन सन्निवेशयति, तेन तत्रापि शब्दोऽर्थश्चाभ्युपगताविति प्राच्यादस्यन्तादर्शनाचैमिरिकदर्शनमिदं तत्त्वदृष्टिं मत्वा-सीदति, अभिजल्पस्वरूपं तु पुनस्तेनापि निरस्तम्, ननु स तेन पृथक्शब्दार्थयोरिष्टावन्या-न्यस्मिन्नसतीति सन्निवेशयिष्यति तथापि शब्दनयाभिहितान् दोषान् परिहर्तुमशक्त एव, ननु शब्दानुगतार्थं अन्तरविभागेनेति श्रुयताऽर्थसंज्ञः शब्दोऽभिहितो न शब्दसंज्ञोऽर्थः,

भाष्ये–यथेति उपादानभूतो यावत् घट उत्साद्यर्थकत्वा निर्वर्तनात् तदेव कार्यकारणभावेन योऽर्थं घ [illegible] शब्दा सोऽर्थं इति तात्पर्यम्, न हि विजातीययोर्घटशब्दयोरुपादानोपादेयभाव सम्भवति तस्माद् [illegible] नामभिमुखस्य शब्दार्थस्यासम्भवादेव शब्दात्मक एव घटो उत्पन्नोऽपि घट एवेति [illegible] यथार्थमात्मनः प्रवर्तक इति भावः । कार्यकारणयोरनुरूपतायां निदर्शनमाह–शाल्यङ्कुरेति । अर्थमूर्तं वस्तु नानुरूपमित्याह घटशब्द इति । उपादानमपि [illegible] शब्द एव स्यादित्याह–उपादानाच्चेति । श्रुते प्रवर्तिका श्रुतिरेवानुरूप्यात् शाल्यङ्कुर-प्रवर्तकशालिबीजवदिति तदनुमानम्, सा श्रुतिः विज्ञानसन्निविष्टपदार्थपदस्था श्रुतित्वात्, पूर्वश्रुतिवदिति प्रतितर्केण बाधितमित्युक्तं भाष्ये–एतदप्यनुमानमिति । प्रतितर्कं भाष्ये–ननु प्रागुक्तमिति । प्रागुक्तमन्वयेन कारकेति–अर्थप्रत्याय-नार्थमिति परस्परं बोधयितुं हि शब्दप्रयोग कुर्वन्ति तज्ज्ञाः न तु निरर्थकं क्रीडार्थं वा तत्प्रयत्न एव प्रयासम्, शब्दो-त्थापकत्वात् [illegible] श्रुतिरन्तरशब्दस्य [illegible] प्रयोक्ता प्रयुज्य [illegible] तथैव श्रुतिरपि विज्ञानविपर्यासमूलार्थप्रवर्तैव न तु शब्दप्रवर्तिता भावः । अभिजल्पस्वरूपमनुपपन्नमपि तथा युक्तत इत्याह–निरुक्तमर्थोऽ-पीति । विवक्षितार्थं स्फुटयति–आभिमुख्येनेति [illegible] अभिजल्पत्वं प्रयुक्त [illegible] अभिजल्पयति अर्थप्रवर्तितोऽर्थविषयः शब्दोऽभिजल्प उच्यत इति भावः । यतोऽर्थमाभिमुख्येन जल्पति शब्दोऽतः एवमाभि-जल्प उच्यते तस्य च विषयोऽर्थ एव, अर्थविषय एवाभिजल्प इत्याह–यथाभिमुख्येनेति । अभिजल्पस्यार्थविषयत्वे अर्थो-त्थापितत्वे चैवाभिजल्पत्वमर्थो भवत इति अतोऽस्माह–एतदुक्तं भवतीति । तत्र भर्तृहरेरभिमतमिदानीमुपदर्शयति–यदर्थं तावदिति । तदाचार्यमतं निराकर्तुमाह–यत्तु वसुरात इति । [illegible] इत्थं न [illegible] तिरोभावी एवं शब्दार्थयोरप्यत्र एवं वसुरातः [illegible] [illegible]

यथार्थमनुगतः शब्दोऽन्तरविभागेन सन्निवेश्येत ततः शब्दप्रेरितत्वाच्छब्दावधारणार्थो व्युदस्तः स्यात्, किन्तु तद्विपरीतमर्थप्राधान्यावष्टम्भेन कृतं ततोऽर्थतन्त्रत्वात् शब्दप्रवृत्तेः तदवस्था दोषाः, अतो विक्षेप एव व्यवस्थितः ।

(यच्चेति) यच्च यदुक्तो भर्तृहरेरुपाध्यायः स च स्वरूपानुगतमित्याचष्ट तेन यद्यपि शब्दोऽ-
5 र्थयोरभ्युपगतो सम्बन्धस्य द्विष्ठत्वात् सम्बन्धिनोरभ्युपगतिः प्राप्त्यादयस्त्व[ा]वर्णमात्रैर्मिरिच्छर्णनमिदं तत्त्वदर्शि मतमासीदस्ति, न दूषणभावम् अभिव्रज्यस्वरूपस्तु पुनस्तेनापि निरस्तम् किञ्च—ननु स तेनैवाभि, एतस्मिन्नपि दर्शने यथा पुष्पशब्दार्थयोरन्तःसन्निवेशनमविभागेन सन्निहितवचनमकारमभिधेययोरेवमेव द्रव्यादिवाचिनोरन्यान्यसन्निहितानि अन्यशब्दार्थगतान्यपि सन्निवेशयिष्यति स इति सामान्योपसर्जनविशेष प्रधानवाचिना शब्दनयेनाभिहितान् तत्समानाधिकरण्याभावाविरोधान् परिहर्तुमशक्त एव तथापि कस्मात्[१]
10 ननु शब्दानुगतेनापि स्वरूपमनुगतोऽर्थः, तमर्थमन्तरविभागेनेति युवतोऽर्थतन्त्रः शब्दोऽभिहितः, [न]शब्द तन्त्रोऽर्थः यथार्थमनुगतः शब्दोऽन्तरविभागेन सन्निवेश्येत ततः शब्दप्रेरितत्वाच्छब्दावधारणार्थो व्युदस्तः स्यात् किन्तु तद्विपरीत शब्दावधारणव्युदसनार्थं अर्थप्राधान्यावष्टम्भेन कृतम् ततोऽर्थतन्त्रत्वात्—अर्थप्रधान तत्त्वाच्छब्दप्रवृत्तेः,—प्रवर्तको हि शब्दस्यार्थः तस्मात्तदवस्था दोषाः, शब्दप्राधान्यावधारणे तु परिहृताः स्युः तस्मात्तदवस्थैव विशेषप्राधान्यवाचिना अर्थान्तरनिरपेक्षाणां पुष्पतारादिशब्दविशेषाणां नास्ति
15 समानाधिकरण्यम्, अतो विक्षेप एव व्यवस्थितः, एषा तावद्वस्तुनोऽर्थपर्यायेषु भावना कृता ।

व्याख्ये—स च स्वरूपेति स्वरूपानुगतयोरन्तरार्थयोरर्थान्तरविभागेनाभ्युपगतिरिति यतः शब्दार्थयोः सम्बन्धस्य भावे वा भेदस्य वा तदभावे स च द्विष्ठत्वादित्यभ्युपगतिः सम्बन्धिनौ द्वावपीत्यर्थः । मतमिदमर्थस्य शब्दाभिहितेनाऽऽत्म-रूपानुगतमर्थमुरीकृत्यापेक्षणस्वसामान्यमेव दैशिकरूपमत्रापि यदि विवक्षितसामान्यपातादाह प्राप्त्यादयस्त्व दर्शनादिति । अन्यत्वादेवान्यतोऽभिहितः शब्दः शब्दार्थे इति तु नासौ नानुगतमन्यतोऽर्थसामान्यमतस्तदाह
20 अभिव्रज्यस्वरूपमित्यादि । एतस्मिन्नपि मते यदि द्विव्यवचनकारनामिभिधिराक्षरार्थयोरविभागेनान्तःसन्निवेशनं क्रियते तदा, अन्यथा प्रतिवचनविशेषविशेषे विभक्त्या सम्बन्धः इत्युक्ते गौरवं स्यात् पुष्पतारकाः पुष्पवत् नक्षत्रविशेषादिशब्दानामेवापि विशेषविवक्षया लौकिकस्य तर्हि तदर्थानभिधानेन भावान्तरविशिष्टविवक्षणसामानाधिकरण्याभावानिरोधः दुर्निवार एव मत्वे- त्याह—एतस्मिन्नपीति । एवं परिहाराक्षमत्वं दृष्टान्तमाह—ननु शब्दानुगतेनापीति शब्दोऽर्थमर्थश्च शब्दमनुगतोऽविभागे- नान्तः सन्निविष्टमिति स्वस्वरूपनिबन्धं यथा गौरित्युक्ते शब्दार्थौ एकीभूतौ प्रतीयेते न केवलं शब्दमात्रं प्रतीयते किन्तु शब्दार्थावपि
25 तदेकत्व इति स्वरूपानुगतशब्दोऽर्थ एव प्रतीयत इति अर्थतन्त्र एव शब्द इत्यर्थः । यदि शब्दस्वरूपानुगतमर्थमविभागेन शब्दः सन्निवेशयेत् तदाऽर्थस्य शब्दप्रेरितत्वात् शब्दस्यैवावधारणार्थो निरस्तो भवेत् न चैवमर्थस्य शब्दापेक्षावधारण- निराकरणमस्य लौकिकमिति भावः । अर्थप्राधान्ये तु तथैव अर्थस्य शब्दाननुगतत्वं तदवस्थम् अर्थस्य तदविशेषणत्वात्, अतो दोषाः तदवस्था तदभिप्रायविशिष्टशब्दसमानाधिकरण्यानुपपत्तिः विशेषविवक्षाया अन्यान्यशब्दाविषयत्वात् ततोऽर्थतन्त्रत्वा- दिति । विशेषस्यैव प्राधान्ये तदर्थान्तरनिरपेक्षत्वात् केनापि सामानाधिकरण्यमस्तीति न कथिदेव इत्याह—तदवस्थैवेति ।
30 एवमर्थस्य शब्दस्य वा सामानाधिकरण्यं न सम्भवतीति व्यवस्थितमाह—एषा तावदिति । द्विविधेऽपि व्याख्याप्रकारे न शब्द-

---

१ सि. क्ष. डे. °विषमेव । २ सि. क्ष. डा. विशेषणैकमात्राणां । ३ सि. क्ष. डे. डा. °शब्दार्थ मागमि ।××क्ष. । ४ क्ष. डे. विशेष एव एव ।

शब्दगोचरातिक्रान्तेषु व्यञ्जनपर्यायेष्वनेनाविरोधः क्रियते–

यथा च रूपादय एकैकभवनात्मका न पर्यायान्तरमपेक्षन्ते विशेषत्वात्तथा पुष्यतारानक्षत्रादिपुंलिङ्गादयः, परस्परविरोधित्वाद्विशेषाणामित्येकमेकमेव भवन भवतीति कुतः सामानाधिकरण्यम्, पुष्यः पुमान् स कथं स्त्री भवति तारेति नपुंसकं वा नक्षत्रमिति, एवञ्च यथार्थाभिधानमेव न्याय्यम्, लक्षणञ्च यथार्थाभिधानं शब्दः, नामस्थापनाद्रव्यभिन्नलिङ्गसंख्याव्यपेक्षाकरणाद्भावयुक्तवाची शब्द इति च, तथाऽऽचार्यसिद्धसेनोऽप्याह–'णाम ठवणा दविये त्ति एस दव्वट्ठियस्स णिक्खेवो । भावो उ पज्जवट्ठियस्स परूवणा एस परमत्थो ॥' (संमति० का० १–६) इति ।

यथा चेत्यादि, रूपादयो युगपद्भावाभिमता अप्येकैकभवनात्मका न पर्यायान्तरमपेक्षन्ते विशेषत्वादिति दृष्टान्तः, पुष्यतारानक्षत्रादिपुंलिङ्गादयः परस्परविरोधित्वाद्विशेषाणामिति दार्ष्टान्तिकं, एकमेकमेव भवनं भवति न द्वितीयमिति कुतः सामानाधिकरण्यम् ? पुष्यः पुमान् स कथं स्त्री भवति तारेति नपुंसकं वा नक्षत्रमिति ? एवं वचनकारकपुरुषोपग्रहादिभेदा न परस्परापेक्षा विशेषैकभवना इति भावनीयम्, एवञ्चैतत्पुष्यभर्मोपनयं, तत्र शब्दनयस्यैतद्दर्शनं यथार्थाभिधानमेव न्याय्यम्, लक्षणञ्च 'यथार्थाभिधानं शब्दः' (तत्त्वार्थ भा० अ० १ सू० ३५) यथा 'नामस्थापनाद्रव्यभिन्नलिङ्गसंख्याव्यपेक्षाकरणाद्भावयुक्तवाची शब्दः' (　　) इति च लक्षणान्तरम्, तत्र विभागेन द्रव्यं द्रव्यार्थवाच्यं पूर्वनयेषूक्तमिदं न करोतीति नैगमादिगोचरमनेनापि व्यापारितमेव, शब्दनयेन व्यवहारगोचरनामद्रव्यार्थवाच्यमर्पितं न करोति तद्गुणा व्यापारितम्, ऋजुसूत्रस्यार्थस्य गोचरञ्च भिन्नलिङ्गसंख्याव्यपेक्षं न करोतीति यथा[र्थ]वचनाभिधायित्विति मन्यमानः शब्दनयः प्रवर्तते युक्त्या च, यथा तस्य मत शब्दस्य तथा प्रकारान्तरं प्रदर्शितम्, तथाऽऽचार्यसिद्धसेनोऽप्याह–'णामं ठवणा दविये त्ति एस दव्वट्ठियस्स णिक्खेवो । भावो उ पज्जवट्ठियस्स परूवणा एस परमत्थो' (संमति० का० १–६) इति ।

भेदरूपत्वात् शब्दस्यार्थभिन्नत्वात्, ते लिङ्गादयोऽप्यर्थवत् परस्परानपेक्षा एकैकभवनात्मका इत्याशयेनाह–यथा चेति । पुष्यतारानक्षत्रादिपुंलिङ्गादयः एकैकभवनात्मकाः पर्यायान्तरानपेक्षाः विशेषत्वात् रूपादिवदित्यनुमानेन लिङ्गवचनादीनां परस्परानपेक्षैकभवनात्मकत्वसिद्धौ नावरोध सामानाधिकरण्यमित्याशयं दर्शयति–रूपादय इति स्वस्वभवनात्मकत्वेऽपि स्वस्वभवनावस्थितत्वेन परस्परं पुंस्त्रीपुंनपुंसकानां लिङ्गानां भिन्नत्वात् पुष्यतारा नक्षत्रमिति सामानाधिकरण्यम्, यथा गौरश्व इति, संस्थानरूपावस्थितविलक्षणा एते लिङ्गादयः स्त्रीत्वपुंस्त्वादिरूपाः परस्परविरुद्धाः तस्मात् पुष्यो न तारा भवन् वेति स्त्रीपुंनपुंसक सामानाधिकरण्ये न भवत एवेति भावः । एवञ्च भावस्यैवार्थमभिधत्ते शब्दनय इत्याह–तत्र शब्दनयस्येति । यथार्थाभिधानमित्यत्र यथार्थेति यथास्वरूपसभ्यग्भिधानं भावरूपेणार्थं शब्दोऽभिधत्ते, तस्यैवैकस्यैवाभिधायित्वविशेषादिति भावः । एतदेव लक्षणान्तरेणाह नामस्थापनेति । पूर्वनयेषु नैगमसङ्ग्रहव्यवहाराख्येषु द्रव्यार्थनयसत्त्वात् भावसामान्याभिधायित्वेन व्यवहारलक्षणोपकरणस्यापि शब्दनयेनानेन व्यापारितमेवेत्याह–तत्र विभागेनेति नकीभावस्वनयत्वे । ऋजुसूत्रनये वर्तमानमेकमपि वस्तु व्यञ्जनभेदाभिधेयमनुमेति तदपि न करोति भिन्नलिङ्गसंख्याकारकादिकमभिधानेन तस्य भावविशेषेण यथार्थाभिधानलक्षणेन व्यापारितमित्याह–ऋजुसूत्रस्येति । नामादिविशेषाणां द्रव्यार्थनयैकदेशविषयमपास्य भिन्नलिङ्गादिवचनभेदेऽप्यर्थ–तथेति नामस्थापनाद्रव्याणि द्रव्यार्थिकस्य भावः पर्यायार्थिकस्य प्ररूपणाविषय इति तदर्थः ।

1 सि क्ष. डे. सन्यमिति ।

अधुना सामान्यमेवं स्थापनाद्व्यार्थसम्बन्धादर्शितं व्यावर्तयितुकामः सम्बन्धयति—

व्यवहारान्तःपातिस्थापनाधात्वर्थाकरणप्रदर्शनार्थं तु स्थीयते यस्मिंस्तत्स्थानम्, भावः क्रिया केन स्थीयते? स्थानकर्मेति, क्व च स्थीयते? आकारे, आ मर्यादया करणमभिविधिना, प्रस्तुतस्य रूपस्याभिविधिः परिसमाप्तमभिव्याप्तिः, तेनाऽऽकरणमाभवनम्, तस्मिन् ⁵ स्थानम्, का मर्यादा? अन्यस्यापि लक्षणम्, तस्य स्वतन्त्रस्यानुसमवायिनः प्रयोजके हेतुकर्तरि विहितो णिः तस्य भावः स्थापना।

(व्यवहारेति) व्यवहारान्तःपातिस्थापनाधात्वर्थाकरणप्रदर्शनार्थं तु—व्यवहारान्तःपातिनी स्थापना सापीदं न करोतीत्येवं प्रदर्शयिष्यते स्थापनाद्व्यार्थस्वरूपे चाविदिते न शक्यं तत्प्रदर्शयितुमिति स्थापनाद्व्यार्थस्वरूपमेव तावदाख्यायते तत्र स्थानक्रियायाः कर्तुः स्थितवतः प्रयोजके समवेता ण्यन्तवाच्या ¹⁰ 'ण्यासश्रन्थो युच्' (पा ३ ३ १ ७) इति वचनात् क्रिया स्थापना, तां वक्तुकामः स्थानमेव तावदाचष्टे—स्थीयते यस्मिन् तत् स्थानं, भावकरणाधिकरणकर्मसाधनेषु अधिकरण तावदाह वक्ष्यमाणार्थसम्बन्धात् भावः क्रिया स्थानं कर्ता स्थितवान् स्थीयते ततः तन्निर्णयार्थं पृच्छति—केन स्थीयते इति तत्प्रतिवचनविशेषापचयमात् सर्वगतिरिति इतिशब्दो हेत्वर्थे, यस्मात् सचित्तस्य देवदत्तादेरचित्तस्य वा घटादेः स्थानमिति विशेष्यानुक्रमतः सामान्यतो येन केनचित् स्थातव्यम्, यस्मिंस्तदधिकरणस्योक्तस्य निर्णयार्थं ¹⁵ पृच्छति—क्व च स्थीयते इति, उच्यते—आकारे स्थीयते 'आङ् मर्यादाभिविध्योः' (पा २ १ १३) [आ] मर्यादया करणमभिविधिना ऽभिव्याप्त्या ऽऽकार इत्याङ्युक्तः सर्वधात्वर्थव्यापित्वादाकरणमाभवनमित्यर्थः, तथा भिविधिमाचष्टे—अभिविधिः परिसमाप्तमभिव्याप्तिः, कस्य? प्रस्तुतस्य रूपस्य—भावस्य वस्त्वात्मनः, तेनाभिविधिना प्रस्तुतरूपपरिसमाप्तेनाऽऽकरणमाभवनं तस्मिन् स्थानं, मर्यादया वेत्यर्थमाशयोऽवतरति—का

अथ स्थापनाद्व्यार्थं व्याचष्टे—व्यवहारान्तरिति। व्यवहारान्तःपातिस्थापनाभिधेयोऽयमित्यवतारिकार्थं न भवतीत्य- ²⁰ दर्शयितुं स्थापनामर्थमाख्येन व्याचष्टे—व्यवहारमयान्तःपातिनीति। स्थापनाद्व्यमभिधेयत्वादाह—स्थापनाद्व्यार्थेति। [illegible] 'ण्यासश्रन्थो युच्' [illegible] स्थापनेति रूपं भवति, तत्र [illegible] या क्रिया सा स्थानेऽनुगतत्वादाह—तत्र स्थानक्रियाया इति, स्थानक्रियायाः कर्ता [illegible] [illegible] स्थापना [illegible]। स्थानं [illegible]—स्थीयते यस्मिन्निति [illegible] भावे [illegible] ²⁵ [illegible] इति [illegible] भावेति। [illegible] स्थानक्रिया [illegible]—भावः क्रियेति। कर्तारं निर्दिश्य पृच्छति केन स्थीयते इति। [illegible] स्थानकर्तुः [illegible] स्थानकर्मेति [illegible] इत्याह—तत्प्रतिवचनेति। सर्वगतिरेव [illegible] [illegible]। स्थीयते यस्मिन्निति [illegible] स्थीयते इत्यत्रोत्तरमाह—आकार इति स्थानकर्त्राऽऽकारे स्थीयते [illegible] [illegible] मर्यादयाऽभिव्याप्त्या वा [illegible]—आ मर्यादयेति। अभिविधिः [illegible] प्रस्तुतरूप[illegible] ³⁰ [illegible] आकारे स्थीयत इत्यर्थमाह—अभिविधिमिति [illegible] [illegible] प्रस्तुतरूप[illegible]

१ सि [illegible] स्थानमात्रावस्थितं स। २ सि [illegible] स्थापनामिच्छ। ३ सि [illegible] 'भिमाचष्टे। ४ सि [illegible] [illegible]।

मर्यादा ? अन्यरूपविलक्षणम्—रूपान्तरव्यावृत्तिनिर्भिन्न इत्यर्थः, न ह्यनाकारं किञ्चिदस्ति सर्वमाकारपरिग्रहेण भवति तिष्ठतीति स्थानमाकारो मर्यादाऽभिविधिभ्याम्, अस्य स्थानस्य स्वतन्त्रव्यापृतसमवायिनः प्रयोजके हेतुकर्तरि विहितो णिः, तस्य भावः क्रियाप्रकर्षयोजनाप्रयोजकत्वं हेतुकर्तृत्वं स्थापनमिति ।

किमुक्तम्भवति ईपश्चितः स्थातुरेकाग्र्याधानं स्वयं तिष्ठतोऽसद्भावेन सर्वत्र विशेष्य स्थाप्यमानपरिसमाप्तं स्थानं स्वविशिष्ट आकारेऽभिव्याप्य तिष्ठति, इन्द्रोऽयं न स्कन्द इत्यादि 5 रूपान्तरव्यावृत्त्या मर्यादया नियतश्च, अनिश्चितैकक्रियप्रयोग्यस्थवत्, यथा पथिपठिगम्यादि क्रियाऽवधारणाभावेनानिश्चितक्रियं स्वतन्त्रकर्तारं हेतुकर्ता पच पचेति नियुङ्क्ते पचावेव स्थापयति क्रियान्तरव्यावृत्त्या तत्रैव स्थाने पच्याकारे नियमयति सा स्थापना, असद्भावेन वाऽतद्रूपेऽपि स्थूणेन्द्रवत्, तदेव हि वस्तु व्यक्ताव्यक्ताकारपरिणाम स्वयं तथा तथाऽऽकृति-विशेषेऽभीष्टे स्थाप्यते । 10

(किमिति) किमुक्तं भवति—ईपश्चितो विप्रकीर्णरूपस्थानस्य स्थातुरेकाग्र्येण स्थान—तदेकाग्र्याधानम्, तदाचष्टे—स्वयं तिष्ठतोऽसद्भावेन सर्वत्रेति अस[न्]घटकादिसमासाभिमताकारं स्वयमेव विप्रकृतसद्भा-वेन तिष्ठति, तत्तु विशेष्य स्थाप्यमानपरिसमाप्तं स्थानं स्वविशिष्ट आकारेऽभिव्याप्य तिष्ठति इन्द्रोऽयं [न] स्कन्द इत्यादिरूपान्तरव्यावृत्त्या मर्यादया नियतश्च, किमिवेत्यत आह—अनिश्चितैकक्रियप्रयोग्यस्थवत्, यथा पथिपठिगम्यादिक्रियावधारणाभावेनानिश्चितक्रियं स्वतन्त्रकर्तारं हेतुकर्ता पच पचेति नियुङ्क्ते पचावेव 15 स्थापयति, क्रियान्तरव्यावृत्त्या तत्रैव स्थाने पच्याकारे नियमयति सा स्थापना-नियमः, एवं सर्वत्र[ा]कारे सद्भावस्थापनया नियमः वस्तुस्वरूपस्य परिसमाप्त्या रूपान्तरविलक्षणतया मर्यादया चेति स्थानार्थः, एवं व्याख्याय स्थापनार्थो व्याख्यातः [illegible] एवं सर्वसद्भावस्थापनाया नियमयितुरभावाच्च व्यापिता [illegible] इत्येवमुच्यते [illegible] सद्भावस्थापनेत्थं प्रतिपादिता, तदसमान प्रतिपादनमितरस्या

प्येन भवतव इति भावः । अत्र मर्यादामाह—अन्यरूपविलक्षणमिति । विवक्षितार्थमाह—न हीति विवक्षितस्य [illegible] 20 [illegible] किञ्चिदपि वस्तु नानाकारे भवतीति मर्यादार्थः सर्वाकारपरिग्रहेण भवतीति अभिविध्यर्थः । स्वतन्त्रस्यापृतसमवायिन एवम्भूतस्थानस्य यः प्रयोजकः स्थापयिता तस्य भावविशेषः स्थापनेत्युच्यत इत्याह—अस्य स्थानस्येति । भावार्थमाह किमुक्तम्भवतीति । भावार्थं किमुक्तमिति [illegible] तस्य [illegible] । एतदेवाह—स्वयं तिष्ठत इति, वस्तु यत्र क्वापि [illegible] तिष्ठति न मर्यादया न वाऽभिव्याप्त्या तिष्ठति [illegible] 25 [illegible] मर्यादया विशेषेण प्रस्तुते [illegible] तिष्ठतीति भावः । तत्र निदर्शनमाह—अनिश्चितेति अनिश्चितक्रियं कर्तारं प्रयोजको [illegible] क्रियान्तरे [illegible] व्याप्य [illegible] भावः । वस्तुनोऽभिप्रायमाह—यथेति । [illegible] प्रयोज्यस्य अनिश्चितक्रियायां नियमनं स एव स्थापना-नियम इत्याह—सा स्थापना-नियम इति क्रियान्तरव्यावृत्तिपूर्वकं [illegible] स्थापयतीति भावः । [illegible] सद्भावस्थापनेत्याह—एवं सर्वत्रेति । [illegible]—एवं तर्हीति । [illegible]— 30

---

१ सि क्ष छा. ना समान्तर । २ छा. क्रियाप्रकर्षयोजनाप्रयोजकत्वं । ३ सि क्ष डे. छा. ईपश्चिते ।

मपीमव आह–असद्भावेन वाऽकृतेऽपि स्तूपेभ्युवत्, तदेव हि वस्तु व्यक्ताव्यक्ताकारपरिणाम स्व तथा यथा [ऽऽक्ष]विपिविसेपेऽपीति स्थाप्यते–यथा स्तूपो वा संस्कृतावस्थायामव्यक्ताकारावयवाकारार्थं विक्षिप्य-माणा चित्रावस्था व्यक्तावयवाकारामप्रमासीपती स्तूप इति स्थाप्यते तस्मात् सापि स्थाने नियम्यते अतो न्याय्यैव स्थापना ।

5 एतेनाव्यक्तत्वाऽवस्था व्यपदयावेनातिदिशति–

तथाऽक्षादिषु, तद्यथा याकादिपिण्डककुम्भपाचकादिनामक्रियाभावभेदा विविधा उपपन्नाः सत्यामेवं तदाकार एक एव देवदत्तः सर्वभेदोऽपि नान्योन्यस्य, भावकारपरमार्थत्वाभेदात्, एवं चित्रकेऽप्यपुस्ताविभेदोपपत्तावपि तथा तिष्ठतस्तस्य स्थानस्य प्रयोजनात् सा स्थापना, तत्कर्मणस्तत्त्वापत्तेरिति व्यापिता स्थापनाया इत्येव स्याद्वादी ब्रूते, स्थापना-

10 द्रव्यैकान्तवादिनस्तु न किञ्चिदाकारव्यतिरिक्तमस्त्यतो भ्रान्तिमात्रं भेदा इति ।

तथाऽक्षादिष्विति, गतार्थम्, तद्यथा याकादिष्वपि, एकोपपत्तिनिगमनं समापनमुदाहरण मावदेवदत्तः पाकस्य कारणद्रव्याणि पिण्डकादीनि, पुस्तादीन्याज्ञान्यामीति द्रव्यभेद उपपन्नः तथा पाचको याचकोऽध्यापक इत्यादिर्नामभेदः क्रियाः प्रायोपशमिकक्षायिकौदयिकभावभेदोपपन्ना, विविध व्यापादेवमादिभेदा गृहीताः सत्यामेवं द्रव्यनामभावभेदोपपत्तौ देवदत्ताकारत्वाभिन्नत्वात्तदाकारो देवदत्त

15 एकः सर्वभेदोऽपि नान्योऽन्यस्य भावकारपरमार्थत्वाभेदादिति भावयित्वा तेनोदाहरणेन दार्ष्टान्तिकेषु चित्रादिष्वपि भावयितुमाह–एवं चित्रकेऽप्यपुस्तादिभेदोपपत्तावपि तथा तिष्ठतस्तस्य स्थानस्य प्रयोजनात् सा स्थापना, किं कारणं ? तत्कर्मणस्तत्त्वापत्तेः–चित्रकरकर्मणस्तद्विम्बत्वापत्तेः, पिण्डककुम्भपाचकादिनामभाव-भेदकर्मणो देवदत्ताकारत्वापत्तिवदिति व्यापिता स्थापनायाः स्याद्वादी तु सद्भावासद्भावद्रव्यनामभावादिभेद-भेदस्तु चान्यत्वेन ब्रूते स्थापनाद्रव्यैकान्तवादिनस्तु[न] किञ्चिदाकारव्यतिरिक्तमस्ति, अतो भ्रान्तिमात्रं भेदाः ।

20 असद्भावेनेति स्तूपत्वमपि चित्रादिभिर्नाभेदेऽकारराकारसद्भावेऽपि [illegible] स्तूपेऽस्थापने न आकार सापि सद्भावेन न स्थान एव नियम्यते अतो नियमस्थितिःप्राप्ताव्यापीति भावः । पुस्ताऽऽदिष्वितरेष्वादिष्वपि व्यवस्थापयितुमाह–तथाऽक्षादिष्विति । स्थानाद द्रव्यतद्गुणकर्मणि तद्यथावेति नामभेदे द्रव्यभेदे भावभेदे व्यपि [illegible] एकाकार एव देवदत्त उच्यते तत्र पाकस्योपादानभूतानि द्रव्याणि पिण्डकादय इति द्रव्यभेद पाचकोऽध्यापक इत्यादिनामभेदः क्षायोपशमिकौदयिकादिक्रिया भावभेदः एवं सत्यपि द्रव्यादिभेदे देवदत्ता-

25 काराभेदादेव एव देवदत्तो भवति नान्योन्य इति भावः । एवं नामादिभेदेऽपि स्थितो देवदत्ताऽऽकारस्य यथा भवेत्तथा चित्रादावपीति दार्ष्टान्तिके भावयति–एवं चित्रकेऽप्येति चित्रकर्मादिभिर्विचित्रम्, इतिवृत्तस्थितिस्थानादिविरचितं पुस्तम् एते तदाकारत्वाद्यथा सद्भावोऽसद्भावस्थापनाद्या बोध्या । हेतुमाह–तत्कर्मणेति इत्यादि [illegible] चित्रकराणि [illegible] । पूर्वोक्तदेवदत्तदृष्टान्तमाह–पिण्डककुम्भेति यथा पिण्डकादिद्रव्यभेदा पाच-काध्यापकादिनामभेदाः क्षायोपशमिकौदयिकादिक्रियाभेदा देवदत्ताकारत्वमापद्यन्ते तथा चित्रकर्मादीन्यपि तदाकारत्वमापद्यन्त इति

30 भावः । अत्र मतभेदमाह–स्याद्वादी त्विति, नामस्थापनादिभेदविशिष्टं वस्तु स्याद्वादिनां मतं यथार्थं इति भावः । आकार मात्रेण यथार्थमिव यथार्थत्वात्, पदार्थमात्रमाकारमात्रमेवेति मुख्यं तत्त्वं स्याद्वादिनः नामादिभेदाः[illegible] भेदोपचारमात्रेणावस्तु स्थापनावादिनस्तु भाववस्तुमात्रमेव द्रव्यमुक्तम् इति एकान्तवादे मतम् स्थाना–स्थापना द्रव्येति ।

१ सि. क्ष छ. पवासत्सरोरे । २ सि क्ष छ °भेदसत्त्वात् ।

एषा च स्थापना निक्षेपानुयोगद्वारान्तर्गतार्थेन अभिहिता, तस्मात् स्थापनया निक्षेप इति तृतीयासमासे स्थापननिक्षेप इत्यस्य व्याख्यानार्थमाह—

स्थापना सद्भावासद्भावाभ्यां वस्तु निक्षिपति, अतद्भूतात्मकं वस्तु तद्भावमापादयत्या स्मानमात्मनेत्युक्तं भवति, पुरुषनामकर्मणो देवदत्तादितावत्, यथा पुरुषो नामकर्मप्रागमूर्तात्मा लक्षणतः सत्तात्मा कर्मत्वेन मूर्तात्मना परिवर्तते आभवति ततश्च नामकर्मणो देवदत्तादिता 5 तथा चित्रकरादिः, तथात्मवदतथाभूतस्य तथात्थापादनात्तदकृता चित्रकर्मादिदेवदत्तस्य ।

(स्थापनेति) स्थापना सद्भावासद्भावाभ्यां वस्तु निक्षिपति—सद्भावेनासद्भावेन च स्वात्मनि वस्तु स्थापयतीत्यर्थः, अतद्भूतात्मकं वस्तु तद्भाव—आकारात्मानमापादयत्यात्मानमात्मनेत्युक्तम्भवति, किमिव ? यथा पुरुषो नामकर्मप्रागमूर्तात्मा लक्षणतः सत्तात्मा कर्मत्वेन मूर्तात्मना परिवर्तते आभवति ततश्च नामकर्मणो देवदत्तादिता—तस्मात्पुराणा[त्]कर्मणो नारकतिर्यग्योनिदेवदत्तास्यमनुष्यस्थापयितरस दृष्टान्तः 10 दार्ष्टान्तिकः—तथा चित्रकरादिरित्यादि, तद्व्याख्या—तथा अतथाभूतस्य तथात्थापादनात्तदकृता चित्रकर्मादि देवदत्तस्येति—यथा जीवकर्मणोरन्योन्यात्मापत्त्या भिन्नाभिन्नयोरेकस्थापयितृतान्यता तथा चित्रगतवर्णकादि देवदत्तस्थापयितृत्वमित्यर्थः, अथवाऽभ्युपगच्छामो जीवकर्मणोरपि भेदम्, एक एव जीवाख्योऽर्थः पारिणामिक-जीवभव्याभव्यत्वादिभावापत्तिपरिणामः, क्षायोपशमिकौदयिकादिपरिणामश्चैकद्वित्रिचतुरिन्द्रियतिर्यङ्नारकादिः सर्व एव देवदत्तः कर्मात्मैकत्वादिति दृष्टान्तः, महाश्वेतत्वादिदेवदत्ताकारमेदभिन्नेऽपीति 15 दार्ष्टान्तिकोऽर्थः ।

कर्मणः स्थापनात्मकत्वेऽपि निक्षेपानुयोगद्वारमनुसृत्य तथा च स्थापनानिक्षेप इति परस्य स्थापनया निक्षेप इति तृतीयासमासार्थं दर्शयति—एषा चेति । तृतीयासमासार्थमाह—स्थापनेति । व्याचष्टे सद्भावेनेति, स्थाप्यमानवस्त्वाकारसिमद्भावेन तदसद्भावेन वा स्वात्मन्यभेदेन वस्तुनि इत्यादिवस्तु स्थापयतीत्यर्थः । ततोऽनन्तरमेव [illegible] —अतद्भूतात्मकमिति एतेन कर्मविषेद व्याचष्टे, [illegible] आकारात्मानमिति तथाविधोपे दर्शितः अन्यथा 20 [illegible] न स्यादिति भावः । तत्र निदर्शनमादर्शयति—यथा पुरुष इति अमूर्तात्मनामकर्मणः प्राक् अनात्मीयोऽमूर्तो पुरुषो नामकर्मणा देवदत्तादिर्भवति, एवं पुरुषो नामकर्मणः प्रभावात् नारकोऽयं तिर्यगयं देवदत्तोऽयमिमा मनुष्योऽयमिति तद्रूपतामापद्यते तस्मान्नामकर्मणा पुरुषस्य नारकतिर्यग्योनिदेवदत्तमनुष्यत्वस्थापनमिति स्थापनाऽतद्भूतात्मकं वस्तु तद्भावमापादयत्यात्मानमात्मनेत्यर्थे दृष्टान्त इति भावः । दार्ष्टान्तिकमर्थं व्याचष्टे—तथात्मवदिति, पुरुषस्येव वस्तुता देवदत्तनिर्भिन्नवदवस्थापयितृत्वमिति भावः । तमेव भावमाह—यथा जीवकर्मणोरिति, व्याचष्टे जीवकर्मणोर्भिन्नयोरेकस्थापयितृत्वम् 25 अनुपपन्नम्, एकस्थापयितृत्वमनुपपन्नमपि व्याचष्टे—अथवेति त्वमस्माकं भेदमभिप्रेत्य जीवत्वं जीवभाव सर्वो भावस्तथा [illegible] जीवत्वम्, भव्या सिद्धिर्येषामस्ति ते भव्याः, भव्य एव भव्यत्वम् अभव्या सिद्धि-[illegible] स एवाभव्यत्वम्, एते त्रयः पारिणामिका भावा नामादिना न कर्मकृता उच्यन्ते कर्मणः क्षयोपशमाभ्यां निर्वृत्तः क्षायोपशमिको भावः [illegible] औदयिकः [illegible]-निरस्य सर्वो एते जीवस्य एकोऽपि स एव च देवदत्तः [illegible] कर्मात्मकोऽपि दृष्टान्तार्थः । दार्ष्टान्तिकार्थमाह—महाश्वेत 30

---

१ सि. क्ष. डे. पुरुषात्मकर्म । २ सि. [illegible] इति नास्ति । ३ [illegible] सत्तात्मा । ३ सि. क्ष. डे. [illegible] । ४ सि. क्ष. डे. चरितकरादि । ५ क्ष. [illegible] । सि. [illegible] ।

तदेस्मयति–

यथा च जीवस्यापि तत्पूर्वरूप अन्यथाकारं सतत तिष्ठत् स्थाप्यते तथा पुद्गलनामपि वर्णादिपारिणामिका भावा भवतस्तयोरेकता, आकारतत्त्वकस्मात् ।

यथा च जीवस्यापि तत्पूर्वस्वरूपमित्यादि दृष्टान्तो गतार्थः, अथवा जीवस्य कर्मपुद्गलनामपि
5 नास्ति परस्परतो भेदो धर्मभेदाभिलाव आह–यथा च जीवस्य तत्पूर्व जीवपूर्वं पारिणामिकेन चैतन्येन सर्वपरिणामाभिमुखेनाव्यक्ताकारमसद्भावस्थापन सततं तिष्ठत् स्थाप्यते तथा पुद्गलनामपि वर्णादिपारिणामिका भावा असद्भावस्थापनेन मधायथा सिन्दूरादिवर्णकजातम्, भवतस्तयोरेकता कस्मात् ? आकारतत्त्वैकत्वात् युक्ता क्रियमाणत्वेनाभेदात् तत्परिणामात्मकत्वात् तथा तथा स्थाननियमादभेद इति ।

अत्र चोदयति–

10 यदि स्थापनया व्यतिरिक्तार्थस्वरूपं स्थाप्य यत्स्थाप्यते ततः कस्मात् स्थाप्यवस्तुस्वरूपं तद्देशस्योऽर्थो नापद्यते ? इन्द्रतामश्वादिरापद्यते माणवतामिन्द्र इत्यत्र को विशेषहेतुः ? अत्रोच्यते नन्वत्रापीन्द्रनामगोत्रकर्मस्थाप्यत्वात् स्थापनानिक्षेपात्मकतां नातिवर्तते तस्मात् स्थापनानिक्षेपत्वे सत्येव जीवकर्मणोर्योगबन्धादिपरिणामवैचित्र्य व्यक्ताव्यक्ताकारवैरूप्यं स न युज्यते ।

15 यदि स्थापनयेत्यादि, अयमभिप्रायः–यदि स्थाप्याकाराकारवस्तुनोऽतिरिक्तस्योद्देशस्य देव इत्यस्य स्वरूप चित्रादि स्थाप्यमत्वापद्यत तद्वदत् चित्रादि; स्थाप्यस्य स्वरूपं कस्मात् देवदत्तादि-प्रदेशस्थोऽर्थो नापद्यते युक्ते स्थापयितृवशात् व्यतिरिक्तार्थस्वरूपापत्तिर्युक्ता स्थापनायाः तथेन्द्रतामश्वादिरापद्यते, माणवतामिन्द्र इत्यत्र को विशेषहेतुः ? इति सद्भावासद्भावस्थापनयोर्भेदोपक्षेपेण अत्रोच्यते–नन्वत्रापीत्यादि यावत् स न युज्यते नैवदमिष्टम्, इत्यत्र यत्नैवततो न दोषः यथा चित्रलेप्यादिस्थाप्यमिन्द्रे देवेनेन्द्रो भवति तथान्योऽप्यश्वादिर्भवति, अपि च[1]त्रा[च]पीन्द्रनामगोत्रकर्मस्थाप्यत्वात् स्थापनानिक्षेपात्मकतां

स्थादीति आदिना क्रियाप्रवृत्तिग्रहणमात्मसात्, इत्येव भाष्ये यथा चेति । भाष्ये–यथा च जीवस्यापीति जीवस्य अव्यक्तादिपरिणामात्मिक एव जीव तदव्यक्तद्रव्यस्थापनया देवदत्तादि भावोऽपि तथ पुद्गलस्योपरिणामभूता महाभिषेकेन्द्रादिभावा असद्भावस्थापनया देवदत्तमाषयन्त युक्ता आकारत देवदत्तस च स्थाप्यस्थापकभावस्य क्रियमाणत्वेनाभेदाद् स्थाप्यस्य-स्योध परिणामस्वभावात्मिकत्वात् तत्स्वरूपभावाभिधाननियमाच्च तयोरभेद इति भाष्य प्रतिपत्ति । ननु देवदत्तादि आकारे
25 आकारे वा वस्तुनि चित्रादौ स्थाप्यत इति चित्रादि देवदत्तस्वरूपमापद्यते एवमपत [illegible] चित्रादिस्वरूपो नापद्यत इत्याशङ्कते–यदि स्थापनयेति । भाष्ये–अयमभिप्राय इति स्थाप्यो देवदत्तादि तदाकारभूतस्यापत्र भूताया चित्रादेर्व्यतिरिक्तस्य चित्रस्य स्थापनया परित्यक्तस्य देवदत्तादेः स्वरूपमितोऽर्थ अतिशयितमेव हेतुर्वेद–युक्ते इति स्थापना हेतु स्थापयिता परेच्छाधीनत्वात् चित्रादिव्यतिरिक्तवस्तुस्वरूपापत्तेः तथ व्यतिरिक्तार्थस्वरूपापत्तेः चित्रादिदेवदत्तस्वरूपापत्तिरेव युक्तमिति भावः । सद्भावस्थापनासद्भावस्थापनामात्रसापि तथा तथा सद्भूतामिति ।
40 परस्परस्थापनयापि चेष्टितं भवति–नैवदमिष्टमिति । एतयोरपि स्थापनानिक्षेपात्मकतां नातिवर्तते, प्रकृतमुपपादयति उपपद नामकर्मणो देवदत्तादिनामक गत्युदयादिस्वभाव–अत्रापीति । पुद्गलेष्वपि नामकर्मणो नामकर्मणोऽपि पुद्गलस्य स्थापना स्थापनेन,

---

1 ख. ××।

नातिवर्तते, पुरुषाप्रामकर्मणो देवदत्तादित्वेत्यादि मन्येन भावितत्वात्, तस्मात् स्थापनानिक्षेपस्ते सत्येव जीवकर्मणोः योगपद्यपरिणामवैचित्र्य [स्थापन]स्थापकाकारैकरूप्यमभिहितचित्रलेप्यादिदृष्टान्तसाधर्म्यं नातिवर्तते, अतो युज्यत एवैतत्, न न युज्यते, द्वि. प्रतिषेधस्य प्रकृत्यापत्तेः, एतावता स्थापनया निक्षेप इति तृतीयासमासे स्थापनानिक्षेपद्रव्यार्थनयस्थापिता दर्शिता ।

अथ च स्थापनाया निक्षेप इति कर्मणि षष्ठीं कृत्वा समासः, किं कर्म ? स्थापनैव, का 5
सा ? आकारः, कोऽसौ ? यस्त्वात्मा, स एव निक्षिप्यते, क्व ? स्वात्मनि, कः ? घटादिः, केन ?
कुम्भकारादिभिरिति, मुमुक्षुभिरात्मा कर्मोर्मिभिः स्वात्मनि, अविविक्तः सन् विविक्तरूपत्वेन
तथेन्द्रोऽपि प्रवर्त्यते, न हि तदाकारमन्तरेणेन्द्रः, घट इव पिण्डुक्षित्वादिविनाभूत इति ।

अथ चेत्यादि, षष्ठीसमासेऽपि दर्शयितुमाह–स्थापनाया निक्षेप इति समास कर्मणि षष्ठीं कृत्वा
किं कर्म ? स्थापनैव, का सा स्थापना ? आकारः कोऽसावाकारः ? यस्त्वात्मा, स एव निक्षिप्यते, क्व ? 10
स्वात्मनि, कः ? घटादिः केन ? कुम्भकारादि[भि]रिति स्पष्टार्थः षष्ठीसमासार्थोऽपि वस्तुतः प्रस्तुतः
तत्स्थापकत्वप्रदर्शनार्थमाह–मुमुक्षुभिरात्मा स्वात्मनि, निक्षिप्यत इति वर्तते कीदृश इति चेत्–कर्मोर्मिभिः
स्थाप्यते स्वाकारेऽविविक्तः सन् विविक्तरूपत्वेन, तथेन्द्रोऽपीत्यादि, अविविक्तविविक्तत्वात्स्थापनस्थापनानि
क्षेपात्मकत्वं जगत प्रतिपाद्यते, स्थापितस्थापनस्यात्म इन्द्रानिन्द्रयोर्विविक्तत्वामर्ता पुंसा स इन्द्रः स्वाकारात्
प्रवर्त्यते, कस्मात् ? यस्मात् तदाकारमित्यादि, तमसत्पक्षस्वर्गतदाकारमन्तरेणेन्द्राभावात् तदाकार 15
तस्य एवेन्द्र इत्युक्तत्वात्, किमिव ? घट इव पिण्डुक्षित्वादिविनाभूतः यथा घटो पिण्डुक्षित्वाद्याकारात्ते
नास्ति तदात्मक एवास्ति तथेन्द्रोऽपि स्वाकारविनाभूतो नास्ति तदात्मैवास्तीति ।

पुरुषनामकर्मणश्चाप्यात्मापत्तिमन्तरेण शुभाशुभफलमिति[illegible]परिणामसम्बन्धैकीभावित्यादि वैधर्म्यमात्मनो न स्पष्टमाह–
पुरुषादिति । अत्योन्यवत्पत्तिः पुरुषनामकर्मणोर्युज्यत एव न युज्यत इति विरुद्धोपन्यासोऽयमाह–अतो युज्यत इति
एवैतावन्मात्रमुपसंहरति–एवं तावदिति । स्थापना कुम्भकारादिभिर्निक्षिप्यत इत्यर्थे स्थापनाया निक्षेप इति कर्मणि षष्ठी 20
विधाय समासे स्थापनानिक्षेप इति भवतीति तत्प्रदर्शनाय तं निरूपयति–अथ चेति । स्पष्टं षष्ठीसमासेऽपीति ।
कर्मणि षष्ठीं कृत्वेति कर्मापेक्षत्वसमासादिति कर्मभूत एव षष्ठी कृतत्वात् । यस्त्वात्मस्थाकार एव निक्षेपकर्मीभूता
स्थाप्येत्याह किं कर्मेति । कुम्भकारादिकर्तृके घटादिस्वरूपाधिकरणे निक्षेपमभिप्रायाह–क्व ? स्वात्मनीति । कुम्भकारादि-
कर्तृकस्थापितस्वात्माधिकरणकनिक्षेपस्य षष्ठीसमासार्थसाम्यम् समासे सम्भवोऽस्तीत्याह–स्पष्टार्थ इति । कर्मषष्ठीसमासार्थक
स्थापकत्वप्रदर्शनाय दृष्टान्तान्तरमाह मुमुक्षुभिरिति मुमुक्षुभि कर्मोर्मिभूत आत्मा स्वात्मनि कर्मोर्मिभिरपि निक्षेपेण 25
स्थाप्यत इति [illegible] स्वात्मस्थापितत्वमिति भाव । सामान्यतत्त्वभेदेऽभेदात्मनि द्रव्ये विशेषाणां सर्वेषां तथाविधे
तदपेक्ष स्वस्वात्मना द्रव्यस्वीयात्मस्थापनास्वरूपेणैव प्रसक्तमित्यभिप्रायाह–अविविक्तेति । स्वतत्त्वस्वभावमेवार्थकृति–
इन्द्रानिन्द्रयोरिति । तत्र हेतुमाह–यस्मादिति, द्रव्यापेक्षयोस्तात्पर्य तत्र तद्रूपादिति भाव । न हाकारमन्तरेण
किमपि वस्तु भवितुमर्हतीति दर्शयितुं निदर्शनमाह घट इवेति । स्थापनाया निक्षेप इति षष्ठीतत्पुरुषसमासाभिप्रायमाह–

1 सि क्ष. डे ज्ञा वस्तुतो प्रस्तुत म । 2 सि क्ष डा तदाकारेणापि ।

अथ वा स्थापनायां निक्षेपो न नास्ति, यतो नामापि सहार्थेन तत्तत्क्रमेव, स्थानकरण-जन्मानो वर्णाः सङ्गत्योच्चरन्तः सुषिरकण्ठादिविशेषाकाराः, पुद्गलाश्च नामाख्यातवाच्यद्रव्य क्रियार्थाकाराः, सर्वं मूर्ताकारतत्त्वस्थापनाविपरिणामविजृम्भितमात्रम्, तदभावे शब्दार्थयोर भावात्, एवं तावन्नामनिक्षेप उक्तः ।

5 अथ वा स्थापनायामित्यादि, सप्तमीसमासो वा स्थापनायां निक्षेपः स्थापनानिक्षेप इति, पञ्चम्यर्थो द्रष्टव्यः तत्राचष्टे—न नास्ति—न क्वचे निक्षिप्यते, किं तर्हि ? स्थापनायामेव निक्षिप्यते, कस्मा दिति चेदत आह—यतो नामापि सहार्थेन तत्तत्क्रमेव—आकारतत्क्रमेव शेषोऽर्थश्च तद्व्याचष्टे—स्थानकरणे त्यादि अक्षरात्मको वर्णाः प्रतिनियतकण्ठादिस्थानकरणजन्मानः सङ्गत्य—नैरन्तर्येणोच्चरन्तः सुषिरकण्ठादि विशेषाकाराः पुद्गलाश्च नामाख्यातवाच्यद्रव्यक्रियार्थाकाराः, सर्वं सङ्मूर्ताकारतत्त्वस्थापनाविपरिणामवि-

10 जृम्भितमात्रम् किं कारणं ? तदभाव इत्यादि आकाराभावे शब्दार्थयोरभावात्—आकारग्रहणं चैतयोर ग्रहणात् एवं तावन्नामनिक्षेपः स्थापनानिक्षेपान्तर्भूत उक्तः ।

द्रव्यनिक्षेपोऽपि स्थापनान्तर्भूत इति ब्रूमः तद्यथा—

द्रव्यमपि स्थापनानिक्षेप एव आकारमयत्वात्, यथा श्रीपर्णीदारु द्रव्यं तस्य तत्स्थान्तर्लीनाकारम् भावोऽपि क्रियोपयोगरूपादिनीलादिशिवकादिरूपभेदैः साकार एव,

15 एष निक्षेपत्रय स्थापनानिक्षेप एव रूपान्तरव्यावर्तनेन रूपान्तरकरणात्मकस्थापनास्वरूपा-नतिक्रमात् ।

द्रव्यमपीत्यादि, द्रव्यनिक्षेपोऽपि स्थापनानिक्षेप एव आकारमयत्वाद्द्रव्यस्य यथा श्रीपर्णीदारु द्रव्यं-कारणमन्तर्लीनाकारं तस्य तथाऽऽकारविशेषस्य तद्व्यक्तसामान्यनिक्षेपः—तथाऽऽकारसम्परिग्रहमात्रमिति

मयचेति । सर्वं वाक्यं [illegible] न्यायेनेत्याद्यत्र [illegible] इत्याह—पञ्चम्यर्थे इति नामद्रव्ययोर्न निक्षेप इति

20 परम्परयोरपि कथ्यते तथानामद्रव्यनिक्षेपयोः स्थापनानिक्षेपान्तर्भावत्वमेव न तु पार्थक्यमिति भावः । तत्र क्वचे न नास्ति निक्षिप्यत इति दर्शयति—न नास्तीति । तत्र कारणमाह—यतो नामापीति [illegible] । [illegible] तथा सुगमाणि—स्थानकरणेति स्थानं कण्ठतालुादि, करणमन्तःकरणम्, तत्र प्राणे सुषिरत्वेन कण्ठरन्ध्र [illegible] तानस्थानं तु [illegible] मिलित्वा [illegible] तं च सर्वं [illegible] [illegible] [illegible] न परिणमन्ति तस्मात् [illegible]

25 [illegible] भाव । [illegible] नामाख्यातवाच्य [illegible] आकार सामान्याकारत्व व्यापमूर्ते [illegible] इत्याह—सुषिरकण्ठादीति । न हि निराकार [illegible] इत्याह आकाराभाव इति । नामनिक्षेपे स्थापनानिक्षेपे आकारत्वात्तदन्तर्भावनिर्णयं द्रव्यनिक्षेपोऽपि तदन्तर्गत इत्याह—द्रव्यमपीति । [illegible]—द्रव्यनिक्षेपोऽपीति । [illegible] तदर्थं स्थापना-निक्षेप एवेति हेतुमाह—आकारमयत्वादिति—आकारं [illegible] । [illegible] सर्वे परिणामिनि [illegible]

30 [illegible] द्रव्यं [illegible] निक्षेप [illegible]—यथा श्रीपर्णीति । भावनिक्षेपमप्यन्तर्भावयति—

---

१ सि क. डा तत्र ³तत्क्रमेव । २ तत्त्वार्थेन । ३ सि क. [illegible] । ४ सि. क सर्वेवतूल ।

स्थापनैव द्रव्यमपि, एवं नामद्रव्यनिक्षेपौ स्थापनानिक्षेप एव, भावोऽपीत्यादि, भावनिक्षेपोऽपि स्थापनैव, आगम[तो नोआगमत]श्च, आगमतस्तत्परिणतः उपयुक्त इत्युपयुक्तो भावः पारिणामिकः, क्षायोपशमिकश्चेत्य जीवस्य वीर्यान्तरायक्षयोपशमजो भावः, पुद्गलानान्तु रूपादिर्युगपद्भावी पारिणामिको भावः, नीलादिर्वा तद्विशेषः, शिवकाद्ययुगपद्भावी वेत्येवमादिरूपा भेदा यस्य सोऽयं क्रियोपयोगरूपादिनीलादिशिवकादि रूपभेदो भावः साकार एव—आगमवत्स्येव पूर्वोक्तविधिना, एवं निक्षेपत्रय स्थापनानिक्षेप एव संक्षेपतः, 5 रूपान्तरस्यावर्तनेन रूपान्तरकरणात्मकस्थापनास्वरूपानतिक्रमात् ।

एतल्लक्षणानुगृहीतस्याद्यसद्भावस्थापनाऽन्यत्वाभावस्यार्थी स्थापनेत्यायाहेत्युपक्रमः पराभ्युपगतनिदर्शनार्थ-माह—

अक्षाद्यसद्भावस्थापनायामपि रूपान्तरक्षेत्र्यावर्त्य रूपान्तरं न कुर्यादिन्द्रादेरक्षनिक्षेप प्रतिपाद्यस्यावरोधः स्यात् तस्मादविरुद्धाभिप्रेताकारे कृतो नाम्ना इन्द्र इति बुद्ध्या योऽध्यारोप- 10 स्तत्कर्मणः, द्रव्यार्थस्थापने प्रसूणावत्, एतत्तस्याध्यवसायादेव लिङ्गसमाधारदेवतामतिमान मस्करणादि लोके रूढत्वात् स्थापनैव सर्वमिति स्थापनाद्रव्यार्थनयमतमुक्तम् ।

अक्षाद्यसद्भावेत्यादि, अत्रापि रूपान्तरक्षेत्र्यावर्त्य रूपान्तरं न कुर्यात् रूपान्तरसेन्द्रादेरक्षनिक्षेपप्रतिपाद्यस्यावरोधः प्रतिपत्तिर्न स्यादित्यर्थः, तस्मादविरुद्धाभिप्रेताकारे कृतो नाम्ना—अयमिन्द्र इति बुद्ध्या योऽध्यारोपः तत्कर्मणः—अक्षनिक्षेपस्थापनाकर्मणः, किमिव ? द्रव्यार्थस्थापनेऽप्रसूणावत्—यथा रूपा- 15

भावनिक्षेपोऽपीति । चेतनाचेतनयोरपि भावस्य साकारत्वाभिधानाभिप्रायात् स्थापनान्तर्भावमेवेति दर्शयति—आगमत इति भावश्चात्र उपयुक्त जीवः क्षयोपशमः, भावश्च पूर्वोक्तार्थ यो जानाति स भावश्च, तदेवोपयुक्तः अनुपयुक्तस्य भावत्वानुपपत्तेः अनुपयुक्ते द्रव्यमिति वचनात्, क्षयोपशमा जीवस्य वीर्यस्य पारिणामिकत्वात् पारिणामिक उच्यते चेतश्च वीर्यान्तरायक्षयोपशमजस्तेन क्षायोपशमिको भावश्चेतनस्य, पुद्गलानान्तु भाव पारिणामिक एव तत्र युगभाविनो रूपा-रसादिविशेषाश्च नीलादयो भावाः अयुगभाविनश्च शिवकस्थासादयः सर्वे चैते भावाः साकारा एव सत एव चैते प्रत्युत्पन्नपर्याय 20 समाप्तेन रूपान्तरभावतया च भवन्ति अत एव स्थापनास्वरूपं नातिक्रामन्तीति भाव । नामद्रव्यभावनिक्षेपाणां स्थापनात्मत्वमेव दर्शयति—एवं निक्षेपत्रयमिति । ननु रूपान्तरभावतया प्रत्युत्पन्नपर्यायसमाप्तेन च भवनमेतेषां स्थापनात्वं कुतः ? न साका-रमात्रं स्थापनेत्याह—रूपान्तरेति स्वरूपो भावमिन्द्र इति स्थाप्यते स्वरूपतादिकश्चरूपान्तरस्यावर्तनेनेन्द्रतादिरूपान्तरस्थ-मापादयत इति च स्थापना इन्द्र उच्यते तथैवेतरेऽपीति भाव । अक्षाद्यसद्भावस्थापनायामप्येवमर्थं व्यवस्थितमिति प्रदर्शयितुं विचा-रयति—अक्षादीति रूपान्तरस्यावर्तितेऽपि रूपान्तरकरणात्मकस्थापनायां अक्षाद्यसद्भावेऽप्यभिप्रेतिना मा प्रतिपत्तिर्भवे- 25 नास्तुमूल्ये तस्य प्रतिपक्ष स्यादिति व्याचष्टे—अत्रापीति अक्षाद्यसद्भावस्थापनायामपीत्यर्थः तत्र साकार एव न स्थापना निक्षेपविषयत्वं किन्तु अभिप्रायाधारान्तरस्थान्तरत्वं तदिदानीम्, एतद्भावस्थापनायामाधारस्थान्तरत्वोऽसद्भावस्थापनायामपि प्रसक्तमन्यक् भवेच्च इति भावः । तस्मादविरुद्धेति अक्षाद्यसद्भावस्थापनायामपि अभिप्रेताकारे—तात्कालिकस्थि-त्यनन्तरसमयोद्धेयमभिप्रायमिन्द्रमूर्ते आकारे कृत इन्द्रादिरूपत्वेनेन्द्रादिबुद्ध्या योऽध्यारोप । एवमाऽऽत्मवोधितस्यान्द्रिया-मनुपन्यासस्थापनायामुपलभ्यमानत्वरसस्थापनेऽप्यभिप्रायाऽऽधारान्तरसम्बन्धत्वं स्थापना रूपान्तरस्यापादितत्वे- 30 रूपान्तरकरणस्वभावत्वान्न सत्येव मिति चैवम्, स्थापनानिक्षेपे नामनिक्षेपस्यान्तर्भावात् नामाऽऽरोपः भावनिक्षेपस्यान्तर्भावाद् भावाऽऽरोप इत्युक्तम्, द्रव्यनिक्षेपस्यापि तदन्तर्भावेन व्याख्यातमेवाभिप्रायम्, अत्र पक्षे प्रयोजनभेदाभावमपोहितव्यं न वेत्यम्, तत्र स्थापनाव्यतिरिक्तत्वेन विषयमित्याभासितमिति । दृष्टान्तं सूचयति—यथा रूपान्तरेति । एतन्नयमतेन लोकव्यवहारं दर्शयति-

अथ वा स्थापनायां निक्षेपो न नाम्नि, यतो नामापि सहार्थेन तदात्मकमेव, स्थानकरण-यत्नात्मानो वर्णाः सङ्घातोपरक्ताः सुषिरकण्ठादिविक्षेपाकाराः, पुद्गलाश्च नामाख्यातवाच्यद्रव्य-क्रियार्थाकाराः, सर्वं मूर्ताकारतत्त्वस्थापनात्मपरिणामविजृम्भितमात्रम्, तदभावे शब्दार्थयोर-भावात्, एवं तावन्नामनिक्षेप उक्तः ।

5 अथ वा स्थापनायामित्यादि, सप्तमीसमासो वा स्थापनायां निक्षेपः स्थापनानिक्षेप इति, एवकारार्थो द्रष्टव्यः तत्रापेक्षे—न नाम्नि—न नाम्नि निक्षिप्यते, किं तर्हि ? स्थापनायामेव निक्षिप्यते, कस्मा-दिति चेदत आह—यतो नामापि सहार्थेन तदात्मकमेव—आकारात्मकमेव शब्दोऽर्थश्च, तद्भावयति—स्थानकरणे-त्यादि प्रयत्नात्मानो वर्णाः प्रतिनियतकण्ठादिस्थानकरणप्रयत्नाः सङ्घाताः—नैरन्तर्येणोपरक्ताः सुषिरकण्ठादि-विक्षेपाकाराः पुद्गलाश्च नामाख्यातवाच्यद्रव्यक्रियार्थाकाराः सर्वं सद्भूताकारतत्त्वस्थापनात्मपरिणामवि-
10 जृम्भितमात्रम् किं कारणं ? तदभाव इत्यादि आकाराभावे शब्दार्थयोरभावात्—आकाराग्रहणे चैतयोर-ग्रहणात्, एवं तावन्नामनिक्षेपः स्थापनानिक्षेपान्तर्भूत उक्तः ।

द्रव्यनिक्षेपोऽपि स्थापनान्तर्भूत इति ब्रूमः तद्यथा—

द्रव्यमपि स्थापनानिक्षेप एव आकारमयत्वात्, यथा श्रीपर्णीदारु द्रव्यं तस्य तस्यान्तर्लीनाकारम्, भावोऽपि क्रियोपयोगरूपाविनीतविक्षिप्तकादिरूपभेदैः साकार एव,
15 एष निक्षेपत्रय स्थापनानिक्षेप एव रूपान्तरव्यावर्तनेन रूपान्तरकरणात्मकस्थापनास्वरूपा-नतिक्रमात् ।

द्रव्यमपीत्यादि, द्रव्यनिक्षेपोऽपि स्थापनानिक्षेप एव आकारमयत्वाद्द्रव्यस्य यथा श्रीपर्णीदारु द्रव्यं-[illegible]मन्तर्लीनाकारं तस्य तथाऽऽकारविशेषस्य तद्व्यक्तसामान्यनिक्षेपः—तथाऽऽकारसम्परिणाममात्रमिति

भण्यतेति । एवं तावत् [illegible] इति [illegible]
20 [illegible] स्थापनानिक्षेपान्तर्भूतत्वमेव, न तु [illegible] । [illegible]
[illegible] यतो नामापीति [illegible] ।
[illegible] स्थानकरणेति [illegible]
[illegible]
[illegible]
25 [illegible]
[illegible] सुषिरकण्ठादीति । न
[illegible] आकाराभाव इति । नामनिक्षेपं स्थापनानिक्षेपे [illegible]
द्रव्यनिक्षेपोऽपि [illegible]—द्रव्यमपीति । [illegible]—द्रव्यनिक्षेपोऽपीति । [illegible]
[illegible] आकारमयत्वादिति—[illegible] । [illegible]
30 [illegible]—यथा श्रीपर्णीति । [illegible]

१ सि क्ष डा. तत [illegible] । २ [illegible] । ३ सि क्ष. [illegible] । ४ सि क्ष [illegible] ।

स्थापनैव द्रव्यमपि, एवं नामद्रव्यनिक्षेपौ स्थापनानिक्षेप एव, भावोऽपीत्यादि, भावनिक्षेपोऽपि स्थापनैव, आगम[तो नोआगमत]श्च, आगमतस्तज्ज्ञस्तदुपयुक्त इत्युपयुक्तो भावः पारिणामिकः, क्षायोपशमिकश्चेद्या जीवस्य वीर्यान्तरायक्षयोपशमजो भावः, पुद्गलानान्तु रूपादिर्गुणसद्भावी पारिणामिको भावः, नीलादिर्वा तद्विशेषः, शिबिकाद्युपग्राही वेलेवमादिरूपा भेदा यस्य सोऽयं क्रियोपयोगरूपादिनीलादिविभिन्नमपि रूपभेदो भावः साकार एव—भावनमेव पूर्वोक्तविधिना, एवं निक्षेपत्रयं स्थापनानिक्षेप एव संक्षेपतः, 5 रूपान्तरव्यावर्तनेन रूपान्तरकरणात्मकस्थापनास्वरूपानतिक्रमात् ।

एतत्सम्यगनुगृहीतस्याव्यसद्भावस्थापनाऽन्यप्रकारस्थी स्थापनेत्यापादयितुकामः पराऽसद्भावनिरूपणार्थमाह—

असद्भावसद्भावस्थापनायामपि रूपान्तरस्येन्द्राद्यावर्त्य रूपान्तरं न कुर्यादिन्द्रादेरक्षनिक्षेप प्रतिपाद्यस्यावरोधः स्यात् तस्मादविरुद्धाभिमताकारे वृत्तो नाम्ना इन्द्र इति बुद्ध्या वाऽध्यारोप- 10 स्तत्कर्मणा, द्रव्यार्थस्थापनेन्द्रस्वरूपावत्, एतत्तस्याध्यवसायादेव छिन्नसमाधारदेवतामतिमान मस्करणादि लोके रूढत्वात् स्थापनैव सर्वमिति स्थापनाद्रव्यार्थनयमतमुक्तम् ।

असद्भावसद्भावेत्यादि, अत्रापि रूपान्तरस्येन्द्राद्यावर्त्य रूपान्तरं न कुर्यात् रूपान्तरस्येन्द्रादेरक्षनिक्षेपप्रतिपाद्यस्यावरोधः प्रतिपत्तिर्न स्यादित्यर्थम् तस्मादविरुद्धाभिमताकारे वृत्तो नाम्ना—स्वमेनेन्द्र इति बुद्ध्या वाऽध्यारोपः तत्कर्मणा—अक्षनिक्षेपस्थापनाकर्मणः किमिव ? द्रव्यार्थस्थापनेन्द्रस्वरूपावत्—यथा रूपा- 15

भावनिक्षेपोऽपीति । चेतनाचेतनयोरपि भावरूपाः साकारत्वाविशेषात् स्थापनान्तर्गतत्वमेवेति दर्शयति—आगमत इति भावभावत्व उपयुक्त जीवः उपयोगस्य भावत्वं पूर्वान्तर्गतं यो जानाति स भावतः उपयोगोपयुक्त अनुपयुक्तस्य भावस्याप्रत्यके अनुपयुक्ते द्रव्यमिति व्यवहारः, उपयोगस्य जीवस्य जीवत्वस्य पारिणामिकत्वात् पारिणामिक उच्यते येषा च वीर्यान्तरायक्षयोपशमजन्यत्वेन क्षायोपशमिको भावश्चेतनस्य, पुद्गलानान्तु भाव पारिणामिक एव तत्र सद्भाविनो रूपा- रसादिविशेषाश्च नीलादयो भावाः क्रममाविनश्च शिबिकाद्युपग्राहका सर्वे चैते भावाः साकारा एव अत एव चैते प्रस्तुतरूपपरि- 20 समाप्त्येव रूपान्तरव्यावृत्त्या च भवन्ति अत एव स्थापनास्वरूपं नातिक्रामन्तीति भाव । नामद्रव्यभावनिक्षेपाणां स्थापनात्मकत्व प्रदर्शयति—एवं निक्षेपत्रयमिति । ननु रूपान्तरव्यावृत्त्या प्रस्तुतरूपपरिसमाप्त्येव च भवनमेवैषां स्थापनात्वं कुतः ? न कारण- त्वमात्रं स्थापनेत्याह—रूपान्तरेति, स्वरूपतो यमिन्द्र इति स्थाप्यते स्वरूपात्परित्यज्यमानरूपान्तरव्यावर्तनेनात्मपरिसमाप्तिरूपान्तरत्व- मापादित इति च स्थाप्यमाना इन्द्र उच्यते तथैवैतेऽपीति भाव । असद्भावस्थापनायामपेक्ष्यरूपं व्यापकमिति मतमेतदेव निरा- करोति—असद्भावेति रूपान्तरव्यावृत्तिरूपान्तरकरणात्मकस्थापनायामसद्भावस्थापनायामाकारविरहाद्वा प्रतिपत्तिर्नेति- 25 गम्यमूलके तस्याः प्रतिपत्त्या स्यादिति व्याचष्टे—असद्भावेति असद्भावस्थापनाविषयीभूतासद्भावाभिमतो तत्र आकार एव न स्थापना- निक्षेपविषयस्य किन्तु अभिप्रायाकारान्तरसम्बन्धवत्त्वं तद्विषयत्वम्, सद्भावस्थापनायामाकारसम्बन्धोऽसद्भावस्थापनायामभि- प्रायसम्बन्धः प्रयोजक इति भाव । तस्मादविरुद्धेति स्वकर्माभिप्रायानुबन्धीस्थापनाकर्माकारे अभिप्रेताकारे—तदनुबन्धस्थापि- तत्संस्कारोद्बोधनाभिप्रायविषयीभूते आकारे प्रवृत्त इन्द्रादिसम्बन्धीन्द्रादिबुद्ध्या वाऽध्यारोपः । एवमाऽऽत्मनोऽभिमतकर्माभिप्रा- यानुबन्धीस्थापनाकाराऽऽत्मसम्बन्धस्थितकर्मसंस्कारोद्बोधकाभिप्रायाऽऽकारान्तरसम्बन्धवत्त्वं स्थापनया रूपान्तरव्यावृत्तिरूप- 30 रूपान्तरकरणस्वभावा प्रयोजकमिति चैवम्, स्थापनानिक्षेपे नामनिक्षेपस्यान्तर्भावत्वात् नामाऽऽरोपः भावनिक्षेपस्यान्तर्भावत्वात्तु भावाऽऽरोप इत्युक्तम्, द्रव्यनिक्षेपस्यापि तदन्तर्भावत्वेन रूपान्तरभेदोऽभिमतम्, अत एवे प्रयोजकभेदाभावप्रयोजकत्वं न वैषम्, यत्र स्थाप्यमानव्यतिरिक्तत्वेन येयामभिधानादिति । दृष्टान्तं सूचयति—यथा रूपान्तरेति । एतत्सम्मतेन लोकसम्मतं दर्शयति—

न्तरव्यावृत्त्या रूपान्तरकरणाद् द्रव्यार्थस्थापनेन्द्रार्था स्थूणा इन्द्रस्थापनाऽऽपादितेति, एवमवस्थान्तरस्वरूपेण लिङ्गसमाकारस्यैवाप्रतिमानमस्करणादि लोके, नैतदुपपन्ना प्रतिपाद्य स्थापनैव सर्वमिति, लोके स्वरूपात् तथापि पीपरडिन्ती लिङ्गमस्त्यपि येनाऽऽगममाकारविशेषप्रसिद्धेः तत्सहचारिणो नियमाः अर्हद्बुद्धेन्द्रबुद्ध्या-विशेषणप्रतिमास्थापनानि, नमस्कारप्रस्तुतिविस्तिमास्यादिभिरभ्यर्चनानि च प्रतिविशिष्टाकारनिरूपणानि 5 दृष्टानि न हि दृष्टादृष्टं प्रमाणमस्तीति, एष स्थापनाद्रव्यार्थनयमतमुक्तम् ।

अत्रापि विशेषाकारस्य परमार्थस्यैकभवनस्य स्थापनानिक्षेपे कार्ये सामान्याकार उपसर्जनं प्रधानस्य परमार्थस्य उपकारित्वात्, पाण्यङ्गुलिस्तनशिरःसंनिवेशरेखावयवपरमाण्वादिभेदेष्विव प्रत्येकं विशेषतत्त्वभवनस्य ईश्वरवदुपसर्जनम्, परमार्थतस्तु तदन्यविशेषतत्त्वमविकल्प्यमस्तीति न तानि पाण्यादीनि स्वरूपतः कुतस्तेषां स्थापना? क्षेत्रतो युगपद्भावविपर्ययेषु विशेष-10 व्यतिरेकेणार्थाभावात् कालतोऽपि बालाद्ययुगपद्भावविपर्ययेष्वेक परमार्थ इति कथं स्थापना क्रियतां कस्य वा? ।

अत्रापीत्यादि, अस्यापि गमनिकेयम्, आकारोऽपि द्विविधः—सामान्याकारो विशेषाकारश्च तत्र विशेषाकारः स्वरूपमेव परमार्थो न सामान्याकारः, तस्य परमार्थस्यैकभवनस्य स्थापनानिक्षेपे कार्ये सामान्याकारो[5]-द्रव्यार्थ उपसर्जनम् प्रधानस्य परमार्थस्य—सद्भावस्यासद्भावः, उपकारित्वात् पाण्यङ्गुलिस्त-15 नशिरःसंनिवेशरेखावयवपरमाणुरूपादिभेदेष्विव प्रत्येकं विशेषतत्त्वभव[न]स्य ईश्वरवदुपसर्जनम् परमार्थतस्तु तदन्यविशेषतत्त्वमविकल्प्यमस्ति न तानि पाण्यादीनि स्वरूपतः, कुतस्तेषां स्थापना द्रव्य[तः], तथा क्षेत्रतो युगपद्भावविपर्ययेषु विशेषव्यतिरेकेणार्थाभावाभावादस्ति स्थापनाऽऽकारः—आसननं आकार्ये आकर्तरि

एतदवस्थान्तरसाधारणेति स्वस्थानप्रतिरूपापन्नाकारेणैवं लिङ्गमपि [illegible], यथावदर्थं तदाकारविशेषस्य सद्भावात्, तथा भिन्नमपि च समाकारः येषामप्रतिमा—अर्हद्बुद्धरुद्रविशेषप्रतिमादि, तत्-20 नमस्कारस्तुतिप्रभृति सर्वं प्रतिनियताऽऽकारनिमित्तमेव दृश्यते तस्मात् प्रमाणसिद्धलोकव्यवहारख्याते स्थापनैव सर्वमिति [illegible] न प्रमाणान्तरमपेक्षणीयमिति भाव । प्रमाणान्तरानपेक्षत्वमेवाह नैतदुपपन्नेति [illegible] । लोके [illegible] इत्यत्र—लोके इति । प्रतिविशेषापेक्षया—तथा हीति । तस्मात् स्थापनैव सर्व-मित्युपसंहरति एवमिति । एवं स्थापनाद्रव्यार्थनयेन स्थापनाद्रव्यस्य प्राधान्ये प्रतिपादिते तन्नियमनस्य आकारस्यापि सामान्यविशेषरूपत्वात् सामान्याकार उपसर्जनं विशेषाकारः प्रधानमिति प्रतिपादयति अत्रापीति । आकारो अस्यापि 25 द्विधेति सामान्याकारोऽनुगताकारोऽन्यथाकारः उपसर्जनभूतः विशेषाकारः अनुगताकारो व्यावृत्ताकारः पारमार्थिकः प्रधान-भूत एव भावः । तस्य परमार्थस्येति विशेषाकारस्यैकभवनस्य पारमार्थिकस्य स्थापनानिक्षेपे कार्ये सामान्याकारो द्रव्यार्थभूत उपसर्जनं भवति, प्रधानभूतस्य विशेषाकारस्योपकारित्वादिति भाव । पाण्यादीनां विशेषभवनानामपि तदवयवानां च सामान्याकारपरमाणुरूपादिविशेषभवनमुपसर्जनमत एव परमाणु रूपादि [illegible] विशेषभवनं प्रधानमित्युपसर्जनमिति-पाण्यङ्गुलीति । [illegible] 30 [illegible] परमार्थतस्त्विति । एवं द्रव्यतः स्थापनाया अभावमभिधाय क्षेत्रतः-मार-तथा क्षेत्रत इति [illegible] विशेषणार्थं [illegible]

---

१ सि छ डा. पाठितो । २ सि छ [illegible] । ××छ डा. [illegible] । ३ सि डा. [illegible] ।

वाऽर्थे नास्ति, स्थापनाया आकारत्वात्, अक्षतोऽप्ययुगपद्भावित्पर्यायेषु वाक्यादिष्वेक-एकविशेषभवन परमार्थः, तद्भावयति—अक्षतोऽप्ययुगपद्भावीत्यादि, यावत् कस्य स्थापना क्रियताम् ? कस्य चेति गतार्थम् ।

किञ्चान्यत्—सद्भावस्थापनायाः पर्यायार्थत्वादसद्भावस्थापनाया द्रव्यार्थमात्रत्वात् यदि प्ररूपयता त्वया पर्यायार्थप्राधान्यावलम्बिना द्रव्यं निराकृतम् द्रव्यार्थप्राधान्ये वा पर्याया निराकृता असद्भावसद्भाव स्थापिना मन्येनति तद्दर्शयति— 5

असद्भावस्थापनायाश्च प्राधान्ये पर्यायनिराकरणं स्यात्, सद्भावस्थापनायाः प्राधान्ये त्वितरनिराकरणम्, योऽपि नाममुख्यारोप उक्तः सोऽपि नयान्तरयोर्नामद्रव्यपर्यायार्थयोर्विषयः स च विशेषभवनमेव, द्रव्यार्थस्त्वतिक्रान्तभङ्गेषु व्याख्यातो दूषितश्च, इतस्तु भाव एवैको भवतीति, द्रव्यं द्रव्यार्थवाच्यमिष्टं न करोतीति भावितमेव, अतः स्थितमेतत् विशेषभवनमेव परस्परानपेक्षं जगत्त्वमिति क्रियाफलाविसंवादोऽपि च, ऐहिकमामुष्मिकं वा ओदनादि 10 स्वर्गादि फलं पचिक्रियाविधानादेः, न तत्र काष्ठस्थाल्यादीनि नाममात्राणि न चित्रलिखितानि वा प्रवर्तन्ते, किन्तु तथाभूतानि तान्येव विशेषैकभवनानि, न चाग्निना शब्देन पच्यते न वा चित्रलिखितेन, न यथा मानप्रस्थकेन तथा सम्भाव्या ।

असद्भावस्थापनायाश्चेत्यादि, यावदितरनिराकरणम्, योऽपि नाममुख्यारोप उक्तोऽभिप्रेताकार इत्यादि सोऽपि नयान्तरयोर्नामद्रव्य[पर्याय]पर्याययोर्विषयः,—तत्र नामद्रव्यार्थविषयो नामाध्यारोपः, पर्यायार्थ- 15 विषयो मुख्याध्यारोपः 'आगमतो जाणए उवउत्ते भावसामाइए' (अनु० सू. १५०) इति, स च विशेषभवनमेव द्रव्यार्थस्त्वित्यादि अतिक्रान्तेषु विधिविध्यादिभङ्गेषु द्रव्यार्थो व्याख्यातो दूषितः पुनर्न वाच्य, इतस्तु भाव इत्यादि अस्मिंश्च उभयनये उभय[निय]मभङ्गलक्षणे विशेष एवैको भवतीति शब्दार्थव्याख्यानेन, द्रव्यं द्रव्यार्थवाच्यं—नामस्था[पना]द्रव्यार्थवाच्यं चेष्टं न करोतीति भावितमेव अतो नयस्वरूपमुपनय[ति—

दत्तेन स्थास्यामादौ च सम्भवति आकार्ये—आकारवर्णोभूते आकारे—आकारकर्तरि, आकारव्यतिरिक्तस्य पारमार्थिकत्वेन 20 आकारस्य स्थापना सम्भवतीति भावः । अक्षतोऽपि स्थापनाया असम्भवमाह—अक्षतोऽपीति पूर्वोत्तरपर्यायाणां वर्तमानपर्यायव्यतिरिक्तपर्यायेष्वभावेन कस्य कस्य वा स्थापना स्यादित्याह—वाक्यादीति भाविना धर्मान्तरयोगमात्रस्थापनयो भावः । ननु सद्भावासद्भावस्थापने द्वे अपि त्वया नाममुख्यत्वेन सद्भावस्थापनाङ्गीकारे तस्याः पर्यायार्थमात्रत्वेन द्रव्यस्य निराकृतिः स्यात्, असद्भावस्थापनाङ्गीकारे च तस्या द्रव्यार्थमात्रतया पर्यायोऽपहृतिः स्यात् अन्यथा द्रव्यान्तरव्याप्तिसूचकपाषाणादिस्थापनाया असम्भवः स्यात्, पर्यायपक्षे द्रव्यस्य द्रव्यपक्षे च पर्यायस्य स्यात्तत्त्वाभिति दोषान्तरमाह—असद्भावस्थापना 25 याश्चेति । व्याख्ये—असद्भावेति अक्षरयोजना व्याख्यानमेव मूलम् । एवमभिप्रायाभिप्रेताकारे इत्यादि भावः इति मुख्या याऽध्यारोपेऽन्यत्वमेव इति प्रश्नेन यो निर्दिष्ट उक्तः सोऽपि विशेषभवनमेव नाम मुख्य पर्यायार्थविषयत्वादित्याह—योऽपीति । द्रव्यार्थस्तु विधिविध्यादिभङ्गेषु निरूपितो दूषितश्चेत्याह—अतिक्रान्तेष्विति । अस्मिंस्तु उभयनियमभङ्गे उभयनये परस्परानपेक्षैक-भवनात्मकत्वं विशेषाणां सर्वेषाम्, यथार्थमित्याशयः तथा नामस्थापनाद्रव्यार्थवाच्यत्वं चेष्टं करोतीति, इतरेतरानपेक्षैक-भवनस्य विशेषत्वमेव जगत्, न तु द्रव्यादिरूपमिति निरूपितमेवेत्याह—अस्मिंश्चेति । एवमन्वयस्य एव क्रियाफलयो 30

१ सि० क० डे० विशेषाभ्यति । २ नि० नामद्रव्यार्थयोरिति पदं नास्ति । ३ सि० क० डे० °भावं । ४ ० क० द्रव्यद्रव्या ।

न्तरस्थानुरूपा रूपान्तरकरणाद्द्रव्यार्थस्थापनेष्टार्थो नूनं इत्यवधाऽस्यानिरिति, एवदतस्व्यवसायादेव लिङ्गसमाचारदेवताप्रतिमानमस्करणानि लोके, नैतदुपपत्त्या प्रतिपाद्य स्थापनैव सर्वमिति, लोके स्वरूपात्, तथाहि पौपरिणां लिङ्गग्रहणानि येषाऽऽगमसमाचारविशेषप्रसिद्धे, तत्सद्व्यचारिणो नियमाः अर्हद्बुद्धेश्वरबुद्धा-निदेवताप्रतिमास्थापनानि तत्समस्तकरणपस्तुतिविस्त्रिमास्यामिभिरभ्यर्चनानि च प्रतिविधिविधिप्रकारनिबन्धनानि
5 दृष्टानि, न हि दृष्टादृष्टि प्रमाणमस्तीति एव स्थापनाद्रव्यार्थनयमतमुक्तम् ।

अत्रापि विशेषाकारस्य परमार्थस्यैकमवनस्य स्थापनानिक्षेपे कार्ये सामान्याकार उपसर्जनं प्रधानस्य परमार्थस्य, उपकारित्वात्, पाण्यङ्गुलिस्तनशिरसंनिवर्णरेखावयवपरमाणुरूपादिभेदे ष्विव प्रत्येक विशेषतत्त्वमवनस्य, इतरदुपसर्जनम् परमार्थतस्तु तदन्त्यविशेषतत्त्वमविकल्प्य मस्तीति न तानि पाण्यादीनि स्वरूपतः, कुतस्तेषां स्थापना? क्षेत्रतो युगपद्भावविपर्ययेषु विशेष
10 व्यतिरेकेणार्थाभावात् कालतोऽपि कालायुगपद्भावविपर्ययेष्वेकं परमार्थ इति कथं स्थापना क्रियतां कस्य वा? ।

अत्रापीत्यादि, अस्यापि नयस्योत्तरमिदम् आकारोऽपि द्विविधः–सामान्याकारो विशेषाकारश्च तत्र विशेषाकारः स्वरूपमेव परमार्थो न सामान्याकारः तस्य परमार्थस्यैकभवनस्य स्थापनानिक्षेपे कार्ये सामान्याकारो-द्रव्यार्थ उपसर्जनम् प्रधानस्य परमार्थस्य–सद्भावस्वाभावः, उपकारित्वात्, पाण्यङ्गुलिस्त-
15 नशिरसंनिवर्णरेखावयवपरमाणुरूपादिभेदेष्विव प्रत्येक विशेषतत्त्वभव[न]स्य इतरदुपसर्जनम् परमार्थतस्तु तदन्त्यविशेषतत्त्वमविकल्प्यमस्ति न तानि पाण्यादीनि स्वरूपतः कुतस्तेषां स्थापना, इत्य[तः], तथा क्षेत्रतो युगपद्भावविपर्ययेषु विशेषव्यतिरेकेणार्थाभावान्नास्ति स्थापनाऽऽकारः–मासवन आवर्ते आकर्षति

एवदतस्व्यवसायादेवेति स्थापनाव्योक्तव्यापकव्यवसायदेवेत्यर्थः लिङ्गग्रहणं तत्समाचारविशेषसंस्कारकारणकारणं कथनार्थं तथाचाचार्यविशेषस्य ग्रहणात्, तथा नियमादि च समाचारः देवताप्रतिमा–अर्हद्बुद्धेश्वरादिदेवप्रतिबिम्बानि, तत्-
20 नमस्कारस्तुतिस्तवनम् सर्वं प्रतिबिम्बाऽऽधारमितिनिष्ठा एव इत्यन्तं तस्मात् प्रमाणासिद्धव्यापाराभ्यासे आसनैव सर्वमिति व्यवस्थापयितुं च प्रमाणान्तरमपेक्षणीयमिति भावः । प्रमाणान्तरमपेक्ष्य नैवाह–नैतदुपपत्त्येति नानुमानादिभिरित्यर्थः । लोके आचाराभ्यवसायादेव प्रसिद्धत्वादिति हेतुमाह–लोके इति । प्रसिद्धिमेवाह दर्शयति–तथा हीति । तस्मात् स्थापनैव सर्व-मित्युक्तमपि एवमिति । एवं स्थापनाद्रव्यार्थनयेन स्थापनाद्रव्यस्य प्राधान्ये प्रतिपादिते उभयनियमनयः आकारस्यापि सामान्यविशेषरूपत्वात् सामान्याकार उपसर्जनं विशेषाकारः प्रधानमिति प्रतिपादयति–अत्रापीति । अस्यापि
25 नयस्येति सामान्याकारोऽनुगताकारोऽन्वयाकारः उपसर्जनभूतः विशेषाकारः व्यावृत्ताकारो व्यत्याकारः पारमार्थिकः प्रधान-भूत इति भावः । तस्य परमार्थस्येति विशेषाकारस्यैकभवनस्य पारमार्थिकस्य स्थापनानिक्षेपे कर्तव्ये सामान्याकारो द्रव्यार्थभूत उपसर्जनं भवति, प्रधानभूतस्य विशेषाकारस्योपकारित्वादिति भावः । पाण्यादीनां विशेषभवनत्वेऽपि तदवयवापेक्षया सामान्यत्वाद् परमाणुरूपादिविशेषभवनमुपसर्जनमेव परमाणुः स्यादि वाऽविभाज्यं विशेषभवनं प्रधानमित्यर्थमुपसर्जनमित्याह पाण्यङ्गुलीति । नन्वेवं प्रधानोपसर्जनभावं सम्भावयतापि वस्तुतोऽन्त्यमूर्तपरमाणुरूपादिविशेषभवनस्यैकस्यैवाभिमतत्वात् परमा-
30 र्थिकत्वात् शेषाणामभावात् कुतः स्थापनेत्याह परमार्थतस्त्विति । एवं द्रव्यतः स्थापनाया असम्भवमभिधाय क्षेत्रत-आह–तथा क्षेत्रत इति इतरव्यावृत्तिपुरस्कारेण भावानां भिन्नत्वात् वस्तुतोऽन्त्यसामान्याकारार्थभावादृर्ध्वता-

---

१ सि० क्ष० डा० यतीनां । २ सि० क्ष० यथार्थमेकदातिशेन । ××क्ष डा० °मवनर्थसं । ३ सि० प्र० तदृतत्वविशेषेतस्य ।

काष्ठादिवनस्पतिपुष्पादिव्यक्त्याभिर्विचित्रैः स्फुरीरत्वादीनि ? अतो विशेषवचनमेव क्रियाफलाभिव्यवहारहेतुः, न नामसम इति सुष्ठूक्तम्, तथा चित्रकर्मेत्यत आह–न च चित्रलिखिताभिमतकाष्ठाभ्यां दहनमाने, तयोर्व्यवहारासमत्वात् । तथावृत्तिमात्रस्यैव व्यवहारक्षमत्वात् द्रव्यमपि च भव्य तथा तथेति, द्रव्यस्य भव्ये भवतीति भव्यं तेन तेन प्रकारेण लोकव्यवहारक्षमेण भवनात्मक एव घटते, स्वमते द्रव्यभवने तु न, अभिप्रस्फुटि सर्वमिकभाव एव भूतम्, द्रव्यार्थाभेदांशतो द्रव्यशब्देनासत्यविरुद्धार्थेन भेदवाचिना तथा तथा 5 भावनार्थेन [न] सम्बन्धः ।

अस्मिन्नर्थे निदर्शनमाह—

तथा प्रस्फुटमेव अग्निर्द्रव्यमिति पुनपुंसकयोर्भावभेदे सामानाधिकरण्यम्, नान्यथा दारुप्रस्फुटवत् सामानाधिकरण्ये घरण्यादावपि समानमवतिष्ठेत द्रव्यत्वादिति, यथाभूत दहनोऽग्निः, एष प्रतिपदार्थं भावनिक्षेपः शब्दनयस्योक्तो न 10 पर्यर्जुसूत्रस्य नामादिचतुर्विधनिक्षेपाभिलापिणः, अत्र च शब्दार्थोऽपि असत्योपाधिसत्यः, नानन्तरनयनिर्दिष्टोऽन्यापोहः, यथोक्तम्–'असत्योपाधि यत्सत्यं तद्वा शब्दनिबन्धनम्' (वाक्यप० कां० २ श्लो० १२९) इति, विशेषा उपाधयोऽसत्याः, तद्भ्यो हितं तस्य, कर्मणि चतुर्थी, प्रकृतिः सामान्यं प्रतिपाद्यम्, सामान्यवादिमते असत्यैर्विशेषैरेव विकारप्रकृतिस्थ सत्त्वमभिधीयते । 15

तथा प्रस्फुटमित्यादि अग्निर्द्रव्यमिति पुनपुंसकयोर्भावभेदे सामानाधिकरण्य दृष्ट नान्यथा तत्, स्वाग्मतं द्रव्यशब्दस्य दारुसमानाधिकरणत्वात्, नपुंसक प्रस्फुर[म्] इत्येवमायुक्तम् यस्मात् दारुप्रसक्त-

---

सेमवत्कृतादिप्रयुक्त यन्मैत्रिर्न न स्यादिति सम्प्रोयप्रयोगसम्भवात् कुतो नामकर्म कुतो वा तत्सम्पत्तीरादि भवेदिति भावः । तदेवं कात सर्वैकपदार्थपरिहाराय वैचित्र्यनिबन्धनं विशेषवचनमेव प्रधानमित्यत्रमभिप्रेत्यमिसुपसंहरति–अतो विशेषवचनमेवेति । तदेव नाममात्रतो व्यवहारो न सम्भवतीत्युक्त्वा स्थापनाद्वारेऽपि तदसम्भवमाह–न च चित्रलिखितेति चित्रितेनाग्निना न हि 20 दाहो दहनं च वा प्रत्यक्षेण गीयते असमर्थत्वात्, किन्तु तत्सम्बन्धिविशेषवचनात्मकत्वादिना दाह प्रत्यक्षं मानं व्यवहारक्षमत्वादिति न तत्र स्थापना प्रयोजिकेति भावः । द्रव्यद्रव्यार्थोऽप्यसमर्थ एव विशेषवचनव्यतिरेकेणेत्याह–द्रव्यमपि चेति तदपि तेन तेन प्रकारेण भवनस्योग व्यवहारसमर्थमिति भावस्यैव भव्यस्यैव द्रव्यत्ववत्त्वादिति भावः । तदभिन्नेत तु द्रव्यमर्थं सामान्यरूपस्य एव नामिकत्वादिनिर्दिष्टं द्रव्यशब्दे सत्वात्यविकारिणीनामिदमात्मकस्यैव तथा तथा भवनस्वभावमेवत्वात् तु भावरूपोऽप्यस्त्वविरुद्धेतं द्रव्यमपर्योरिति न तद्वाचकस्य सामानाधिकरण्यतत्त्वप्र सम्बन्धः सम्भवतीत्याह स्वमते 25 इति द्रव्यभवने तु न घटते द्रव्यार्थभेदात्, तथा चाग्निप्रस्फुटमित्यत्र एक एव भावः तस्माद्द्रव्यसम्बन्धात् एक एव भावः भाव-भव्यार्थौ भेदः तथा तथा भवनस्य तत उभयोरव्यतिरेकार्थोर्विरुद्धत्वादन्यमयवचनौ विरुद्धार्थाभिधायिनाविति न परस्परं सामानाधिकरण्यादिसम्बन्धमर्हत इति भावः । तत्र सामानाधिकरण्यं तच्च भावभेद एव स्यात्, न त्वभेद इति दृष्टान्तं दर्शयति–तथा प्रस्फुटमेवेति । व्याचष्टे–अग्निर्द्रव्यमिति अग्निद्रव्ययोर्व्यक्तेनाभेदाग्निद्रव्यतादिविभक्तित्वाभावेन कथं स्यात् सामानाधिकरण्यम् भवतु पुंनपुंसकाभिधायकत्वे तत्स्यादिति भावः । दारु द्रव्यं तच नपुंसकं तदेव दारु प्रस्फुटं मानविशेषे भवति तयो 30 नामभेदेऽपि द्रव्याभेदस्तुल्यमेव सामानाधिकरण्यं चानुपपन्नमित्याह–स्वाग्मतमिति । द्रव्याभेदाद्दारुप्रस्फुटयोः मान-

---

१ सि. क्ष. डे. छा. ०भेदप्रयोग० । २ सि. क्ष. डे. छा. भावना । ३ सि. क्ष. डे. छा. प्रस्फुटत्वाद्दा ।

त्वतः]सिद्धमेतदित्यादि भावप्रगतत्वमिति, एव तस्य दर्शनस्य लोकसंव्यवहारव्यापितां दर्शयति—क्रिया फलाविसंवादोऽपि चेत्यादि, ऐहिकमोदनादि पचिक्रियायाः स्थालीकाष्ठादिसाधनायाः फलम् आमुष्मिक स्वर्गादि दानादेरोदनादिसाधनायाः फलम्, न तत्र काष्ठस्थाल्यादीनि नाममात्राणि न चित्रलिखितानि वा किन्तु तथाभूतानि पचिक्रियादीनि तान्येव विशेषैकभवनानि तद्युक्त नामविधानप्रतादिव्यवहारम-
5 तीत्य भावमयमर्म—क्रिया प्रवर्तते, नामिना अन्येन पच्यते न चेत्यादि भावितार्थं यावत् यथा भावं प्रत्यक्षेण तथा तथाभेति ।

नामप्रत्ययनामकर्मतत्त्वात्वेनचेति चेत् चेतनाचेतनामेदमूर्तिभूयोग्यविशेषात्मभिमततत्त्वाभावे तिर्यग्गतिनिर्वर्तनीययोगत्वक्त्वादिपरिणामातिमवृत्तेः फलाभावात्तत्कर्माद्यनुपपत्तेः, न च चित्रलिखितादिप्रत्यक्षभ्यां वर्तमाने, तयोर्व्यवहारासमत्वात् तथावृत्तिमात्रस्यैव व्यवहार-
10 समत्वात्, द्रव्यमपि च भव्य तथा तथा भवनात् भाव एव घटते स्वन्मते द्रव्यभवने तु न तथा तथा भवनार्थेन भावशब्देन द्रव्यशब्दस्य सम्बन्धः, अभिन्नप्रत्यक्षादिसर्वमेकभाव एव भूत द्रव्यार्थाभेदात् ।

(नामेति) नामप्रत्ययनामकर्मतत्त्वात्वेनचेति चेत्—स्वागमतं प्रागुक्तचैतन्यनामप्रत्ययनाम-कर्म तत्तत्त्वानि कायादीनीत्यतः तेनैव नाम्ना लोके व्यवहार इत्येतच्च न, चेतनाचेतनेत्यादि भावनामकर्माद्यनु-
15 पपत्तेरिति, अत्रापि चेतनाचेतनेषु यानि पृथिव्यादितत्त्वानि नियतानि तथाभूतिभूयोग्ये विशेषात्मनि तेषा-मभावे तिर्यग्गतिनिर्वर्तनीययोगत्वक्त्वादिपरिणामातिमवृत्तेः फलाभावः, तदभावात् कुतो नामकर्म? कुतः

कर्मफलयोरविसंवादेऽभ्यासितरित्यर्थं [illegible]—क्रियाफलेति, यदि [illegible] तदेवाप्यभिन्नभावेऽपि [illegible], [illegible] न च कारणम्, [illegible] [illegible] पृथक् तथाभिधानो [illegible] [illegible] यत्र [illegible] [illegible] [illegible] तत्र [illegible]
20 [illegible], न तु नाम स्थापना द्रव्यं वा [illegible] हि पचिक्रियादेः फलम्, [illegible], पचिक्रिया-दैव स्थाल्यादिकारणम्, न [illegible] तथा [illegible] कारणम्, न [illegible], तत्तु [illegible] कारणम्, [illegible] [illegible], एवं [illegible] [illegible] वा न [illegible] [illegible]—ऐहिकमिति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] लोके [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]—न तथेति [illegible] [illegible] न [illegible] । पचिक्रियासामान्येन [illegible] [illegible] किन्तु तथाभूतानीति ।
25 [illegible] नामस्थापने [illegible] न तु [illegible], [illegible] [illegible] प्रवर्तते [illegible]—तद्युक्तमिति । [illegible] भावभूतत्वेन [illegible] न तथा [illegible] न वा चित्रादिलिखितेन [illegible] [illegible]—न पच्येति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] एवं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तथा च [illegible] लोके [illegible] न तु [illegible]—[illegible] । [illegible]—[illegible]मिति, [illegible]
30 [illegible] [illegible] वा [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] नामा-[illegible] लोके [illegible] प्रवर्तत इति भाव । [illegible]—[illegible]पीति पृथिव्यादितत्त्वं हि [illegible], [illegible] [illegible], एवं [illegible], [illegible] यदि पृथिव्यादितत्त्वं न [illegible] [illegible]

---

१ सि क डे का [illegible] ।

व्यवहारविषयत्वविधृभिव्यक्त्यादिविशेषशरीरत्वादीनि ? अतो विशेषभवनमेव क्रियाफलादिव्यवहारहेतुः, न नामसत्त्व इति सुष्ठूक्तम्, तथा चित्रकर्मेत्यत आह—न च चित्रलिखिताग्निप्रस्थकाभ्यां दहनमाने, तयोर्व्यवहाराक्षमत्वात् । तथाकृतिमात्रस्यैव व्यवहाराक्षमत्वात्, द्रव्यमपि च भव्य तथा तथेति, द्रव्यञ्च भव्ये भवतीति भव्यं तेन तेन प्रकारेण लोकव्यवहारक्षमेण भवनाद्भाव एव भवते, त्वन्मते द्रव्यभवने तु न, अग्निप्रस्थका दि सर्वमिकमात्र एव मृतम्, द्रव्यार्थाभेदोक्तो द्रव्यशब्देनास्मत्सविरुद्धार्थेन भेदवाचिना तथा तथा ५ भावनार्थेन [न] सम्बन्धः ।

अस्मिन्नर्थे निदर्शनमाह—

तथा प्रस्फुटमेव अग्निर्द्रव्यमिति पुनपुंसकयोर्भावभेदे सामानाधिकरण्यम्, नान्यथा दारुप्रस्थकवद्वा सामानाधिकरण्ये धरण्यादावपि समानमवतिष्ठेत द्रव्यत्वादिति, तथाभूत दहनोऽग्नि', एवं प्रतिपदार्थं भावनिक्षेपः शब्दनयस्योक्तो न १०
यथर्जुसूत्रस्य नामादिचतुर्विधनिक्षेपाभिलापिनः, अत्र च शब्दार्थोऽपि असत्योपाधिसत्यः, नानन्तरनयनिर्दिष्टोऽप्यपोहः, यथोक्तम्—'असत्योपाधि यत्सत्यं तद्वा शब्दनिबन्धनम्' (वाक्यप० का० २ श्लो० १२९) इति, विशेषा उपाधयोऽसत्याः, सत्यो हितं सत्य, कर्मणि चतुर्थी, प्रकृतिः सामान्य प्रतिपाद्यम्, सामान्यवादिमते असत्यैर्विशेषैरेव विकारप्रकृतिस्व रूपवदभिधीयते । १५

तथा प्रस्फुटमित्यादि अग्निर्द्रव्यमिति पुनपुंसकयोर्भावभेदे सामानाधिकरण्य दृष्ट नान्यथा तत्, त्वन्मत द्रव्यशब्दस्य दारुसमानाधिकरणत्वात नपुंसक प्रस्थक[म्] इत्येतदायुक्तम् यस्मात् दारुप्रस्थक-

---

लोकव्यवहारप्रयुक्त कर्मविशिष्ट न स्यादिति सर्वोपयोगसम्बन्धात् कुतो नामरूपे कुतो वा तदन्यशरीरादि भवेदिति भावः । तदेवं भवत सर्वेकरूपतापरिहाराय वैचित्र्यविभिन्नत्वं विशेषभवनमेव प्रमाणमित्यपरिभाषितुमर्हसीति—अतो विशेषभवनमेवेति । तदेवं भवन्मतवो व्यवहारो न सम्भवतीत्युक्त्वा स्थापनाभ्युपेतेऽपि तदसम्भवमाह—न च चित्रलिखितेति चित्रितेनाग्निना न हि २०
दाहो दृश्यते न वा प्रस्थकेन मीयते असमर्थत्वात्, किन्तु तत्सामर्थ्यविशेषभवनात्मकेनाग्निना दाहः प्रस्थकेन मानं व्यवहारक्षमत्वा दिति न तत्र स्थापना व्यवहारोपयोगिनीति भाव । द्रव्यद्रव्यार्थोऽप्यसमर्थ एव विशेषभवनमन्तरेणेत्याह—द्रव्यमपि चेति यद्यपि तेन तेन प्रकारेण भवनरूपेण व्यवहारसमर्थमिति भावरूपेण भव्यत्वमेव द्रव्यलक्षणमिति भाव । त्वन्मते तु द्रव्यभवने सामान्यरूपमेव एव चाग्निप्रस्थकादिनिर्दिष्टं द्रव्यरूपतो भवनात्मभिचारितेनाभिधमानरूपेणैव तथा तथा भवनलक्षणमेवास्ती तु भावकत्वोऽप्यप्रवृत्तिस्याद्येव द्रव्यस्वरूपोऽपीति न तदात्मकलक्षणे सामानाधिकरण्यस्वरूप. सम्बन्ध सम्भवतीत्याह त्वन्मत २५
इति द्रव्यभवने तु न घटते द्रव्यार्थाभेदात्, तथा चाग्निप्रस्थकादिरूपं एक एव भावः तस्मात्सर्वशब्दार्थ एक एव भावः भावत्वार्थो भेदः तथा तथा भवनरूपः तत तयोर्द्रव्यार्थयोर्विशेषणविशेष्यभावरूपो विरुद्धार्थवाचित्वादिति न परस्परं सामानाधिकरण्यादिसम्बन्धमर्हत इति भाव । अत्र सामानाधिकरण्यं तत्र भावभेद एव स्यात्, न त्वभेद इति दृष्टान्तं दर्शयति—तथा प्रस्फुटमेवेति । व्याचष्टे—अग्निर्द्रव्यमिति अग्निद्रव्ययोर्भेदेनाभेदाद्द्रव्यप्रतीतिर्मिलितानामावेन वर्त स्यात् सामानाधिकरण्यम् मन्मते तु पुंनपुंसकविभावभेदेन तत्सम्भवतीति भाव । तत्र द्रव्यं तत्र नपुंसकं तदेव दारु प्रस्थकं नामनिक्षेपे भवति तदेव ३०
भावभेदेऽपि द्रव्याभेदप्रयुक्तमेव सामानाधिकरण्यं नानुपपन्नमित्याह—त्वन्मतमिति । द्रव्याभेदप्राप्त्यभावे साम-

---

१ सि० क्ष० डे० छा० 'भेदरूपोऽपोह्य । २ सि क्ष० डे० छा० भावना । ३ सि० क्ष० डे० छा० प्रस्थकवद्वा ।

यद्वा सामानाधिकरण्ये घटस्यापि समानमवशिष्टत्वेऽतिप्रसङ्गदोषः, कथं ? यथा द्रव्यत्वादप्रत्य-क्षत्वमेकस्यां द्रव्यत्वात् पृथिव्युदकयोरेव इति दोष एव, समते तु दोषाभावो गुणोत्कर्षश्चैव भवत्-व यामूतेत्यादि गताथ यावद्बलोऽभिः तदर्थनिगमन–एवं प्रतिपदार्थ–सर्वपदार्थेषु भावनिक्षेपः सम्बन्ध-स्योक्तो न यथर्जुसूत्र[स्य] नामादिचतुर्विधनिक्षेपाभिप्रायिणः–यथा ऋजुसूत्रनयस्य वर्तमानपर्यायमात्रेऽभि-

5 मत न तथा भवतीति शाब्दस्य दर्शितम् । अत्र केचित् शब्दार्थोऽप्यसत्योपाधिरूपो नानन्तरत्वनिर्दिष्टो-ऽन्यापोहः यथोक्तमिति सिद्धान्तरमेव च दर्शयति–'असत्योपाधि यत्सत्यं तद्वा शब्दनिबन्धनम् ।।' (वाक्यप० ब्र ३ श्लो १२९) इति तद्व्याख्ये–विशेषा उपाधय इत्यादि दर्शित एव मन्यो भावत्वमिवीक्ष्य इति सुवर्णं स्वरूपसुवर्णे कुण्डलविभ्रमस्य विशेषस्यासत्यस्य सामान्यवाचित्वे सत्य प्रकृतिः सामान्यं प्रतिपाद्य तथा पुरुषादिसामान्यस्य प्रतिपादका विशेषा उपाधयः, तथा प्रकृतिपुरुषेश्वरादिव्यापारेषु [1]विशेषैरेव

10 सामान्यमिति प्रतिपादनसाधर्म्येण दृष्टान्तः, तत्र यथा रूपमिकक्षौ विकारप्रकृतित्वमिति तदर्थमुक्तम्ऽऽपार्थः सद्रूपो हित मत्वमिति प्रतिपाद्य व्युत्पाद्य विभक्तिमाह–कर्मणि चतुर्थीति षष्ठी च 'चतुर्थी चाशिष्यायुष्य-मद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः (पा २ ३-७३) इति विहितत्वात्, हितयोगे चतुर्थ्यौ भावोः कर्मणि द्वितीयस्यां प्राप्तायां षष्ठीचतुर्थ्यौ विभाष्येते ।

अधुना स्वयं तेन समीकुर्वन् भावयति–

15 भवद्धयापि पर्यायवृत्तित्वमविकल्पस्य सत्यमसत्याः पुनरुपाधयोऽस्य लिङ्गादि, यथा

भावनिक्षेपत्वापत्त्यभाव इति कुण्डलादेरपि द्रव्यामेवाद् सामानाधिकरण्यापत्तेरिति व्याचष्टे–घटस्यापादानपीति । केवल-[illegible] [illegible]–यथा द्रव्यत्वादिति । भावनिक्षेपत्वादी [illegible] [illegible] दर्शयति–समते तिष्ठति, घटत्वादिवे [illegible]-भुत्पत्त्यादि [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । निगमयति–एवमिति तत्प्रकारेण भावनिक्षेपोऽत्र सर्वत्र [illegible] न तु यथा चतुर्विधनिक्षेपाभिप्रायिणः ऋजुसूत्रस्य [illegible] इति भावः । एतस्य [illegible] मतेन [illegible] दर्शयति–शब्दार्थोऽपीति

20 सत्यासत्यपर्यायोर्हि [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] पूर्वमेवोक्त [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तत्र तु [illegible]-पाधिष्ठ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] रूपादिविकारो [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति भाव । [illegible] [illegible] मत [illegible] [illegible] यथा [illegible] [illegible] [illegible]-यथोक्तमिति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] सामान्यस्य [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति भाव । [illegible]

25 व्याचष्टे–सुवर्णेति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]-[illegible], सुवर्णमित्येव तु सर्व सामान्यवाचिना मते तथा [illegible] [illegible], तदेव [illegible]-[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति भाव । विकारप्रकृतित्वमिति [illegible] विकारे पुरुषादिसामान्य यथा पुरुषादिविशेषे [illegible]

30 [illegible] [illegible] रूपादिविकारादिषु [illegible] प्रतिपाद्य [illegible] [illegible] [illegible]–तथा प्रकृतिपुरुषेति । सद्रूपो हित [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] कर्मणि [illegible] [illegible] [illegible]–सद्रूपो हितमिति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]–भवद्धयापीति–

1 सि है समानाधिकरणापत्त्यापि समानार्थत्वात् । क्ष पा [illegible] [illegible] [illegible] निवर्तयति । २ सि. क्ष डा. उपाध्यत्वात् प्र । ३ सि क्ष डा. दे. [illegible] । ४ सि क्ष डा. दे. [illegible] ।

द्रव्यमृद्घटकुण्डकुण्डिकादिप्रत्ययस्तदाभाः, सद्वस्तु व्यापिवदाभासते, एवमेव चैतद्दर्शन सवादीव　　　　आनीयताम्, सत्यस्य　　　　सदास्यानमुपसर्जनम्, गृहोप लक्षणकाकवत् चरितस्यार्थमजातिशब्दो विशेषार्थ इति स्ववचनेनोक्तमपि विशेषवस्तु दकवत्, सन्नन्यत जातिगतलिङ्गसंख्यादिसमानाधिकरणगतिनिरूपित अनर्थिकाया एव तस्या अभ्युक्तवत् परार्थत्वादर्थवत्त्वमनर्थकस्य स्वार्थेन, वाग्विसर्गकालोपलक्षणनक्षत्रदर्शन 5 श्रुतिवत् ।

भवद्व्यापीत्यादि, रूपादिभिन्नकादिपर्यायपा वृत्तिरस्य तत्त्वस्य तद्विकल्प शिबिकावाहदर्शनने [वि]षयः, तत् पर्यायवृत्तितत्त्व[1] व्यापि सत् वर्तते, शक्तिभिन्न रूपादि कालभिन्न भिन्नानि सत्सम् असत्याः पुनरुपायोऽन्य लिङ्गादि उपायोपायेन निदर्शन द्रव्यमृद्घट इत्यादि प्रत्ययस्तदाभा —रूपादिभिन्नकादि पर्याय[वृत्ति]तत्त्वाभासाः, तद्वस्तु व्यापिवदाभासते सामान्य तद्विशेषः परमार्थः सत्, एवमेव चैतानि, 10 एतद्दर्शनसंवादीति [इ]दमिति ज्ञापकमतेन लक्षणेन सद्वृत्ति यावदानीयतामिति, तद्व्याख्या-सत्यस्येत्यादि यावत्सदास्यानमुपसर्जनमिति गतार्थम् दृष्टान्त —गृहोपलक्षणकाकवदिति क्वचिद्देवदत्तस्य गृहमिति प्रश्ने प्रतिवचन यत्रासौ काक इति काकशब्दो गृहार्थप्रतिपादनार्थत्वात् काकार्थ एव सन् गृहार्थ इत्युच्यते तथा चरितस्यार्थवत् जातिशब्दो विशेषार्थ इति स्ववचनन-तदर्थत्वप्रकारेण वचनेनोक्तमपि विशेषवस्तु एकेन

पर्यायस्तु यत्र सत्कमनादिपर्यायात्मना वर्तते तद्विकल्पं व्यापि सर्वं भवति तत्र योपायो विज्ञानयोऽसत्याः तदेव हि 15 वस्तु सत् कथ्यते न हि भावे रूपादिव्यतिरेकेणाऽन्यते सामान्यमिति द्रव्यमृद्घटादिभव्यतिरेकेणेति भावः । एतदेव व्याचष्टे—रूपादिभिन्नकादीति एव व्याख्या [illegible] तत्त्वस्य तद्विकल्पविकल्प—तद्रूपेण भिन्न [illegible] मात्रतैव भिन्नत्वात् तथा पर्यायात्मना [illegible] मद्वस्तु व्यापि सर्वं वर्तते इति भावः । तदेवाभिव्यक्तं मद्वस्तु सर्वव्यापि—वैतादिभिन्नमिति सत्कमनादिपर्यायानन्यरूपमित्यर्थः । [illegible] —असत्या पुनरिति । सामान्यमपि द्रव्यमृद्घटादि रूपादिभिन्नमपि पर्यायवृत्तितत्त्वाभासैरवस्थितमेवोच्यत इति दृष्टान्तमाह—उपायस्तु 20 पायेनेति [illegible] निरुपाधिको वस्तुतोऽन्यधर्मत्वात् [illegible] द्रव्यमृद्घटादिरूपो भिन्नमात्रोपचरितमर्थं सामान्यं [illegible] द्रव्यमृद्घटाख्य सामान्यभूतम् [illegible] रूपादिभिन्नघटादिभेदप्रमाणमात्रत्व-मात्रत्वं सामान्यस्य व्यापि द्रव्यमृद्घटस्य सामान्यतोऽपि परमार्थभूता उपायोऽन्यथा [illegible] इति भावः । एतद्दर्शनमिति परमार्थभूतं वस्तु [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] 25 [illegible] इति [illegible] इति, [illegible] । [illegible] गृहोपलक्षणादि [illegible] । [illegible] इति, [illegible] इति भावः । यथा च [illegible] न 30 [illegible] विशेषार्थ इति [illegible] परमार्थ [illegible]

1 सि प्र. का. वालोकनम् । 2 सि. ल का. है. [illegible] ।

मुख्यमुक्तम परमार्थत उच्यते वृत्त्यते [इ]त्यादि जातिगतानां सत्ताद्रव्यपृथिवीघटकुण्डकपालादि छिद्रसंस्थानादीनां संवादिनां विसंवादिनाञ्च या सामानाधिकरण्यगतिः तथा निरूपित पारम्पर्येणार्थवत्त्वम् अनर्थिकाया एव सत्ता। तस्या अपि चोक्तमिति—तस्या अपि जातेरमिदित्यायेन परार्थत्वादर्थवत्त्व मनर्थकत्व स्वार्थेन, किमिव ? जातिसर्गोऽभ्युपलक्षणनक्षत्रदर्शनमुक्तिवत्—यथा नक्षत्र दृष्ट्वा वाचो

5 विसृजन्तीति नक्षत्रदर्शनमत्रार्थतन्त्रम्, नक्षत्रदर्शनयोग्यः कालोऽत्र तदर्थेन पश्यतिना लक्षणयुक्ता, परमार्थेन तु पश्यतिः स्वार्थ एव वर्तते तथा जातिशब्दो विशेषार्थ इति।

अन्यथा मुख्यन्यायेन तच्छब्दार्थतायां पुनरुक्तदोषात् विशेषशब्दाप्रयोग एव स्यात्, अत एव सत्सूत्रया नोक्तो विशेषः, उपाधिसूत्रयोक्तोऽप्यनुक्त एव, नियमार्था पुनः श्रुतिः, तदर्थत्वात् पूर्वश्रुतेः, नियमः स्वार्थव्यवस्थापनम्, तथापि चैतत् विशेषपरम्परया, तत्र करण

10 द्रव्यनय युगपदेतस्य विशेषस्य प्रधानस्य प्रत्यायकत्वेन प्रत्ययस्य उपसर्जनमात्रप्रवृत्तिरसत्योपाधिरर्थः, साधन सर्वमनेन शब्दनयशब्दार्थेन व्याप्तम्।

अन्यथा मुख्यन्यायेन तच्छब्दार्थतायामित्यादि, पुनरुक्तदोषात् सामान्यशब्देनोक्तत्वात् विशेषशब्दाप्रयोग एव स्यात्, 'उक्तार्थानामप्रयोगः' (महाभा १–१–४४ सूत्रे, पृ २४४) इति न्यायात्,

15 अत एवेत्यादि सत्सूत्रया नोक्तो विशेषः, उपाधिसूत्रयोक्तोऽप्यनुक्त एव नियमार्था पुनः पुनः श्रुतिः—नियमार्था कस्मात् ? तदर्थत्वात्—विशेषार्थत्वात्—विशेषैकार्थत्वात् पूर्वश्रुतेः—सामान्यश्रुतेः गौरवादेः, तस्मादपृथग्भावलक्षणेन पुनः श्रुतिरिति विशेषस्य उच्यते, कोऽसौ नियमो नामेत्यत्रोच्यते—नियमः स्वार्थ-

---

तु मन्यते तस्मात् प्रतिनियत विशेषमात्रत्वात्स्वार्थेन स्वार्थेन तु नार्थवत् यथा कालकृते पश्यतिना साधन अना-दीनेन लक्षक इति तात्पर्यम्। दृष्टान्तमाह—जातिसर्गेति। व्याचष्टे—यथेति पश्यतिना चेति कश्मश्रविसृजन-

20 वागुत्सर्गं विधि स्थम्। व्यतिरेकेण विशेषार्थस्य परमार्थत एवोपचाराद्यधिकारे दोषं निरूपयति—अन्यथेति। व्याचष्टे—पुनरुक्तदोषादिति सामान्यशब्देन मुख्यतया विशेषाभिधाने विशेषशब्देनापि तदभिधानात् पुनरुक्तता भवेत्, तस्यां दशायां विशेषशब्दानां प्रयोग एव वा न स्यात्, परमार्थैकार्थप्रतिपादिते पुनरुक्तमित्याशय कदाचित्प्रयोगाभिधेतीति भावः। तन्नायुक्तोपाधिमिः सकल सत्तादीनामनुगमेनोपलब्धे विशेषा इत्यर्थः एतदभिप्रायेणाह—सत्सूत्रयेति उपाधिसूत्रयोक्त-विशेषमात्रपरत्वात् उपात्तो नोक्तपरमार्थतामात्रमेनोक्ता अपि अनुपलब्धा एवेति भावः। ननूपाधिरूपतयापि विशेषाणामुक्ते-

25 नोक्तार्थानामप्रयोग इति दूषणं एतस्यार्थस्यावाचार्याह—नियमार्थेति प्रत्युपस्थापनाय नियमार्था—विशेषार्था पुनःश्रुतिरेषा, यत-प्रत्ययस्य तदनर्थकत्वं प्रसक्ते संस्थानभोगुणादिसामान्यस्योपलब्धौ पुनर्विशेषश्रुतिर्नियमार्था व्यवच्छेदनिरूपणाय विधिनियमपरिसंख्यानियमार्थेति भाव व्यभिहितायां सामान्यरूपेण विशेषाणां नियमार्था पुनः श्रुतिरिति न्यायमिति तत्त्वार्थभाष्य-टीकायां [तत्त्वा भा टी पृ ४११] उच्यते। यद्यपि विविधस्य सामान्यस्याभावात् सामान्यरूपेणैव विशेषः उक्तास्तथापि सामान्यश्रुतेरन्याभावाद्विशेषरूपेण पुनरुक्तौ नियमार्थत्वात् एव, विशेषाभिमतेन सामान्याभिमतस्य तात्पर्य

30 नियमार्थत्वायाह—तदर्थत्वादिति। कस्याः नियमश्रुतिरित्याह—तस्मादिति सामान्यशब्दवाच्यत्वेन यत्र तत्र पुनः श्रुतिः स विशेषस्य इत्यर्थः। नियमं लक्षयति नियम इति, सामान्यश्रुतिर्हि प्रतिपत्तारं प्रति नियमितविशेषप्रतिपत्त्यभाव-रूपेण सामान्यश्रुत्या सामान्यं उपस्थापि पुनर्विशेषश्रुतिर्नियमितविशेषाभिधायिकासामान्यश्रुतिरन्यविशेषव्यावृत्त्याभिधानम्

---

१ नि. ड. डा. वे °ऽर्थवर्धं। २ ड इदं पदं नास्ति। ३ सि क भावत्यादेः।

व्यवस्थापनम्–विवक्षितेऽर्थेऽवधारणम्, सञ्चारि चैतदिति, न पुनस्तत्सामान्यशब्देनोक्तवदुक्त भवतु व्यव स्थितमेव, किं तर्हि ? सञ्चारिविक्षेपपरम्परया, तत्र कारणं सम्भवम्–उभ्यनभेद्यादि, एवं समयसस्तार्थस्य सत्यत्वात्, किं पुनः सत्यमिति चेत् युगपदेतस्य विशेषस्य प्रधानस्य प्रत्ययस्य प्रत्यायकत्वेनोपसर्जनमात्रप्र- वृत्तिरन्योपाधिरर्थः, तद्दर्शयति–यथचेत्यादि यावत् सर्वमनेन शब्दनयाभ्यार्थेन व्याप्तमिति ।

एवमेव चेदमपि 'न जातिशब्दो भेदानामानन्त्याद्व्यभिचारतः । वाचको नियमार्थोक्ते- 5 र्जातिमद्वदपोहवान् ॥' (प्रमाणसमुच्चये सामान्यपरीक्षायाम्) इति जातिशब्दो विशेषार्थमिय मोक्तेर्भेदानामवाचकः व्यभिचारादानन्त्याच्च, जातिमतो वाचकत्वे च ये दोषास्तेऽन्यापोहवदभि धानेऽपि, प्रतिज्ञा कथं ? भेदजातिजातिमदभिधानपक्षेषु दोषदृष्टेरर्थापत्त्यान्यापोहकृच्छ्रुतिरिति 'शब्दान्तरार्थापोहं हि स्वार्थे कुर्वती श्रुतिरभिधत्ते' (   ) इत्युच्यते, यथा च स्वसामान्यलक्षणावुक्तौ, नातोऽन्यत् प्रमेयमस्तीति स्वार्थ एव तावदवधार्यः, स्वार्थः स्वलक्षणो- 10 ऽन्यतोऽन्योऽनन्यः स प्रत्यक्षविषयः, स इह न सम्भवति, 'स्वलक्षणमनिर्देश्यं' (प्र० स० श्लो० ५) इत्युक्तत्वात् प्रत्यक्षविषयस्य ।

एवमेव चेत्यादि, एतन्न्याये व्याप्तिप्रदर्शनद्वारेण दर्शनान्तरं निराचिकीर्षुराह–विशेषप्रधानशब्दार्थ व्यवस्थापनार्थमिदमपीति तद्विचारयत्सूत्रम् 'न जातिशब्दो भेदानामानन्त्याद्व्यभिचारतः । वाचको नियमा- र्थोक्तेर्जातिमद्वदपोहवान् ॥ (प्रमा स) इति जातिशब्दो विशेषार्थमियमोक्तेर्भेदानामवाचको व्यभिचा- 15 रादानन्त्याच्च जातिमतो वाचकत्वे च ये दोषास्तेऽन्यापोह[पद]मिधानेऽपीति, प्रतिज्ञा कथमित्युपपत्तिमाह भेद[जाति]जातिमदभिधानपक्षेषु दोषदृष्टेरर्थापत्त्यान्यापोहकृच्छ्रुतिरिति अन्यापोहं वर्णयति–'शब्दान्तरा-

विषयितविशेषव्यभिचारकत्वादिति भावः । न हि वस्तु सामान्यलक्षणमभ्युपगतं तथैव व्यवस्थितम् तद्युक्ता वस्तुलक्षणस्य प्रतिपाद्य- तयाविवक्षिताभिधानविशेषविषयसमाप्तिरतः किन्तु विक्षेपपरम्परया सञ्चरति चक्रिवत्–न पुनस्तदिति । तत्र कारणं दर्शयति–उभ्यमयत्वादीति अत्र मूले नोपलभ्यतेऽतो न व्याख्यायते उभयत्वे हि व्यापेक्षया घट घटं स्वापेक्षया पृथिवी तद- 20 पेक्षया द्रव्यं तदपेक्षया च सत् परमार्थतः सकलवस्तुनस्तथैव व्यवस्थानात् तत्समयस्य सत्यता उभयमुभयम् इति स्वार्थमिप्रायः । एतत्तु न सकलम्, किन्तु सामान्येनापि सर्वेणान्यव्यतिरिक्तविशेषिता विविक्ताऽवगम्यस्य वस्तुन व्याख्या सर्वे भेदाः युगपत्प्र- तीयन्त एव तस्मात् सामान्यमुपसर्जनमात्रप्रवृत्तिरन्योपाधिरर्थ अतोऽर्थं सामान्यवृत्तिरिक्तमपि सम्भवत्यपि द्रव्यं पार्थिवो मार्तिको घट इति घट उच्यते इति तस्मात् सामान्यव्यतिरिक्तविशेषिता भेदाः सर्वे समाक्षिप्यन्त एवेति भावः प्रतिभाति । अत्र विशेषप्रधानशब्दार्थव्यवस्थापनार्थं दर्शनान्तरमपि निराकरणमाह–एवमेव चेति । व्याचष्टे–एतन्न्याय इति । विचारसूत्रे 25 दर्शनान्तरे कथं वर्तते न जातिशब्द इति सप्तविषयः जातिशब्दः उच्यन्ते ते भेदानां विशेषाणां न वाचकाः, भेदा- नामानन्त्यात् समयस्य कर्तुमशक्यत्वात् व्यभिचाराच्च विशेषार्थमियमात् तद्युक्तेरिति व्याचष्टे–जातिशब्द इति । जातिमद्- विशेषणमिति यावद् व्याचष्टे–जातिमत इति । नेदार्थविषये प्रतिज्ञा कथं क्रियत इति पृच्छति–प्रतिज्ञेति । हेतुनिर्देशार्थं सम्भवात्–भेदजातीति, अन्यानां भेदार्थत्वे जात्यर्थत्वे जातिमदर्थत्वे वा दोषदर्शनात् परिशेषानुमानेनान्यापोह एव शब्दार्थ इति सिध्यति तत्र चान्यापोहकृच्छ्रुतिरिति प्रतिज्ञा भेदजातिजातिमदभिधानपक्षेषु दोषदृष्टेरिति हेतुः । तत्र अन्यापोहकृच्छ्रुतिः 30 इति व्याख्यातव्यम्, तदित्याह व्याचष्टे–शब्दान्तरार्थेति, तत्कथमपि शब्दस्योपचारात् स्वार्थं तस्मिन् स्वलक्षणा- न्तरे स्वार्थेऽर्थान्तरव्यवच्छेदं शब्दान्तरसार्थस्यापोहं कुर्वन्ती श्रुतिरभिधत्त इत्युच्यत इति तदर्थः । अन्यतदर्थं सामान्येन दर्शयति–

१ क. सम्प्रत्व वप्तव्यर्थेन ।

धर्मोऽपि हि स्वार्थं कुर्वती श्रुतिरभिधत्ते(   ) इत्युच्यते त्वन्यापोहवादिनोक्तम्, अर्थो च स्वसाम
न्यलक्षणावृत्त्ये नातोऽन्यत् प्रमेयमस्तीति–ततोऽन्यतृतीयार्थासम्भवात्, स्वार्थ एव तावदयमर्थो–सामान्य-
स्य स्वार्थत्वादर्थान्तरस्याप्यवधारणमिष्यमाणत्वात् शब्दान्तरार्थापोहमात्रोक्तौ दोषोऽर्थस्याप्राप्तिः तस्मा-
त्तावताऽपरितोषात् स्वार्थं कुर्वतीत्युक्तम्, कः स्वार्थः ? उच्यते–स्वार्थः–स्वलक्षणोऽन्यतोऽन्यः–अनन्यः, स
5 यथेत्यर्थः प्रमाणयोरपि नियतविषयावृत्तेः प्रत्यक्षविषयः स स्वार्थ इति, स इदेमानि इदं–स्वार्थे
सविकल्पार्थे सामान्यतः सविकल्परूपेऽध्यारोपापवादात्मनि स न सम्भवति स्वार्थः प्रत्यक्षविषयः,
'स्वलक्षणमनिर्देश्यम्' (प्रमाणस० श्लो० –५) इत्युक्तत्वात् प्रत्यक्षविषयस्य ।

स्यान्मतं प्रत्यक्षानुमानयोरन्योऽस्ति स्वार्थ इति चेत्–

न च ततोऽन्यः स्वार्थः कश्चिदस्ति, लक्ष्यद्वित्वावधारणात् प्रमाणद्वित्वावधारणाच्च,
10 तिष्ठतु तावत् स्वार्थः, तथापि शब्दवाच्यविचारे प्रस्तुते जातिसम्बन्धजातिमदभिधानानामसम्भ
वादन्यापोहकृच्छ्रुतिरिति ।

(न चेति) न च ततोऽन्यः–प्रत्यक्षार्थात् स्वार्थः शब्दान्तरार्थमात्रापोहः स्वार्थो न भवति,
तद्व्यतिरिक्तस्तृतीयो न कश्चिदन्योऽस्ति लक्ष्यद्वित्वावधारणात् तस्य प्रमाणद्वित्वावधारणात्, तस्मा-
त्तृतीयोऽर्थोऽपि नास्ति कुतः स्वार्थः ? इत्यत आह–तिष्ठतु तावत् स्वार्थः–असत्त्वादविचार्यं इत्यर्थः,
15 यथा चेत्सारि, एवमपि कृत्वा शब्दवाच्यविचारे प्रस्तुते जातिसम्बन्धजातिमदभिधानानामसम्भवादन्यापोह-

---

अर्थो चेति स्वरूपेण सामान्यलक्षणयोरिति द्वावर्थौ एतद्व्यतिरिक्तप्रमेयासम्भवात् । तत्र चोऽर्थोऽत्र स्वार्थरूपेण ग्राह्य स्वरूप-
स्वार्थ एव तावदिति सामान्यस्याभावार्थं प्रथमोपन्यस्तत्वात्प्रमेये च सामान्यलक्षणार्थावधारणमिष्यमाणत्वात् स्वलक्षण एवेति
भाव । स्वार्थं कुर्वतीति परस्य इत्यस्याभावे शब्दान्तरार्थेति अनुवादमात्रमन्यत् शब्द शब्दान्तरं तस्यार्थः शब्दान्तरार्थस्तस्यापो-
हमात्रोक्तौ शब्दान्तरार्थापोहैकमात्रकाभेन तत्र नि ममाप्रसत्त्वा तुल्यत्वेन स्वलक्षणादिविषयत्वमापद्येत, तस्मात्स्वार्थं कुर्वतीति
20 श्रुतेरन्यवाच्यार्थस्वार्थमुक्त इति भावः । अत्र परिभाषयति–कः स्वार्थः इति स्वलक्षण एव स्वार्थः स्वलक्षणस्यान्योऽन्या
अनन्यमूलः स्वलक्षण एवैतदर्थः । स एवेतरेण स्वलक्षण एव कुतो विवक्षित ततोऽन्यः स्वार्थ प्रत्यक्षेत्याह–प्रमाण-
योरपीति द्वित्वेन प्रत्यक्षानुमानयोरवधारितयो प्रतिनियतविषयत्वेन प्रत्यक्षविषयस्वलक्षणस्योऽनुमानविषय एव ततो-
ऽन्यस्य प्रत्यक्षविषय स्वलक्षण एव भवतीति भावः । एतदेव स्पष्टयति स्वार्थविचारे स्वार्थो न भवितुमर्हतीत्याह–स
इदेत्यादीति अध्यारोपापवादात्मनि विकल्पे तद्व्यावृत्तस्वलक्षणासम्भवात् प्रत्यक्षम्, यत इदं प्रमाणविषये-
25 यथार्थाभिरूप्य सामान्यं नहित्य शब्दार्थं तन्निर्देश्यम्, तस्मात्तदिदं सम्भवतीति भावः । तत्र हेतुमाह
स्वलक्षणमिति । प्रत्यक्षविषयस्वार्थस्यानिर्देश्यत्वात्–न च ततोऽन्य इति । उभयविधो न स्वार्थ इत्याह शब्दा
न्तरेति प्रमेयद्वयस्य निश्चितत्वात् प्रमाणमपि द्वित्वेन तृतीयप्रमाणाभावात् एवेति नास्ति तृतीयोऽर्थः कश्चिदित्याह–तस्येति ।
तस्मा स्वार्थोऽपि न चैतथा विचारोऽप्रकृतत्वादित्यत्, अप्रस्तुत वाच्य च इति चिन्तामात्रमन्यार्थेऽपि एवेति मूलतस्त्वेन वाच्यार्थ-
रूपमवधारिष्यत तिष्ठतु तावदिति । चेद्यतस्येति चेत्स जातिसम्बन्ध तत्सम्बन्ध जातिमत्सम्बन्धविधिरनुपत्तिसम्बन्ध
30 जातिमदभिधानानामिव चेतो न घटेत इति भावः । अतस्स्वार्थो इतर एतावत्, प्रत्यक्षविषयस्वार्थो वा अनुमानविषय-
सामान्यं वेति विविच न स्वार्थविचारार्थेन तथोऽर्थप्रतिपादयुक्तम् तस्मात् तृतीयोऽर्थोऽपि न कोपि भवते विचारोऽत्र

---

१ सि. क्ष. डे. स्वलक्षण । २ सि. क्ष. डे. तत्र च ।

कल्पयतीति, भेदपक्षस्य जातिमत्त्वाविशिष्टेष्टेः, शब्दार्थोऽयमभ्युक्तः त्वया, न प्रत्यक्षविषयस्वार्थत्वेनेति स्ववचनमेव ज्ञापकम् ।

साम्प्रतमनुमानविषय स्वार्थ इति चेत्—

अनुमानविषयोऽपि नैवास्य स्वार्थः, अग्निरनग्निर्नेत्याद्यपोहार्थस्वरूपत्वात्तस्यापि च व्या-स्येयत्वात् भेदोपादाने चाऽस्वार्थत्वमपोहार्थादन्यत्वात्, परप्रत्यायनादित्यभिप्रायत्वाच्च, अथ कश्चित्प्रत्यक्षानुमानविषयत्वविचारोऽसम्बन्ध इति चेत्, तृतीयार्थासम्भवादित्यादेः प्रदर्शितत्वात्, यद्यपि प्रत्यक्षानुमानविषययोरदृष्टोऽप्यन्यापोह इत्यसादेव शब्दादवगन्तव्यः स्वार्थो न निरा-श्रयः, चक्रदोषात्, तस्माद्यस्मिन्नन्योऽपोह्यते स स्वार्थ इति घट इत्युक्तेऽघटो न भवतीति घटे पटाद्यपोहादयः स्वार्थ इति शब्दविषय एव स्वार्थो निश्चित इति मतं तथापि स्वार्थ इत्या धाराधेयादर्शनात् स्वरूपविधिविनाभूतस्याविधीयमानस्वार्थानवस्थानादन्यशब्दान्तरार्थयोर 10 स्थितरूपत्वात् कस्मिन् स्वार्थे कोऽसावन्यो यस्मादपोह्यते ? ।

(अनुमानेति) अनुमानविषयोऽपि नैवास्य—शब्दस्य स्वार्थः, अपोहार्थस्वरूपत्वात्, तदर्थयति—अग्निरनग्निर्नेत्यादि, तस्यापि चापोहार्थस्याऽऽख्येयत्वात्, न चास्मात्तोऽस्वार्थीदसः स्वार्थ इति विशेष्य, साम्प्रतमग्नित्वविशिष्टदेशादिः स्वार्थो भिन्नस्तत्सम्बन्धीति चेत्—एवं तर्हि भेदोपादाने चाऽस्वार्थत्वम्, अपोहार्थादन्यत्वात् अपोहार्थस्यैव त्वयाऽनुमानस्येष्टः, किञ्चान्यत्—परप्रत्यायनादित्यभिप्रायत्वाच्च—स चानु 15 मानविषयः स्वार्थः आत्मनः प्रत्यायने लिङ्गादिवस्तुरूपः, परप्रत्यायने शब्दवाच्यो ज्ञानरूपः, ज्ञानार्थस्य

एवमभ्युपेत्याह—शब्दार्थोऽयमिति । अथानुमानविषयसामान्यमपि न शब्दस्य स्वार्थ इत्याह—अनुमानविषयोऽपीति । व्याचष्टे—अनुमानेति । अयमनुमानविषयो च शब्दार्थ इत्यत्र अपोहार्थस्वरूपत्वादिति अर्थे भाव शब्दाना वाच्यं न किञ्चिदर्थं वस्तुस्वरूपमस्ति शब्दप्रसक्तस्य विशेषणेऽन्यनिवृत्तिरूपत्वेन प्रवृत्ता प्रमाणत्वात्, अन्ये नियममनुक्त्वाऽऽ ऽपेक्षितमभिमतमपि अन्यस्मात्तस्य व्यावृत्तमनुमानकार्यं तत्त्वान्यव्यावृत्त्यैव तस्य प्रतिभासनाच भ्रान्तत्वमुक्तस्य सद्भावेन 20 सौगतस्याऽन्यनिवृत्त्यन्यापोहस्यार्थोऽवगतिः प्रत्याय्यात्, उच्यते च एव शब्दार्थ इति । अनुमानविषयीभूतापोहार्थस्य स्वरूपमुपदर्शयति अग्निरनग्निरिति तदपोहस्वरूपमुपदर्शनीयं किं कथमित्याह तत्र नोपदर्शितं ततो न शब्दस्य स स्वार्थ इति भावः । ननु चापोहोऽनुमानस्य विषयो येन तत्स्वरूपपरिज्ञानव्यतिरेकेण शब्दार्थसम्भवो न भवेत् किन्तु अग्नि-मत्त्वविशेषः स च अपोहाद्भिन्नोऽनुमानस्य विषय इत्याशङ्कते—साम्प्रतमिति । एवं तर्हि नापोहभिन्नत्वेन स नानुमानस्य स्वार्थः अपोहस्यैवाऽनुमानविषयत्वेनेष्टत्वादित्याह—एवं तर्हीति । भेदस्यानुमानविषयत्वे दोषान्तरमाह—परप्रत्यायनादित्येवेति अभिप्रेते- 25 नात्मप्रत्यायनं प्रायम् ज्ञेयादि स्वपरसाधारणत्वात् परप्रत्यायनं ततोऽन्यत्व स्वप्रत्यायनं इति परप्रत्यायनस्वरूपार्थप्रत्याय-नस्वरूपविशेषाभावेनानुमानस्य स्वार्थपरार्थभेदो न स्यात्, तस्य भेदः कथम् साधारण्ये वैधर्म्यादिनानुमानस्य स्वार्थ इति भावः । अनुमानद्वैविध्यं दर्शयति—स चेति अथानुमितिरूपस्वपरानुमानमुपदर्शितम्, आत्मनो च प्रत्ययः यथा तत्स्वरूपसम्पत्-प्यादौ... [illegible] ज्ञानं तज्जन्यं लिङ्गादि स्वार्थानुमानम्, परस्य तथाविधज्ञानजनने हेतु-भूतं विषयलिङ्गवचनात्मकं ज्ञानं परार्थानुमानम्, तस्य भेदस्य वैधर्म्यादनुमानविषयत्वे इदं हैरूप्यं न स्यादिति भाव । प्रसङ्गतु 30

---

१ सि. क्ष. डा °विशिष्टतेष्टः । २ सि. क्ष. डे °मपोहावसान् नानार्थं । डा अपोहावगम्यमानार्थत्वा ।

शब्दप्रयोगस्यैतदुक्तस्य स्वार्थस्य द्वैरूप्यम्, एवं न प्रत्यक्षविषयो नानुमानविषयः स्वार्थो घटत्वे शब्दस्य लभ्यतामेव अथ कथंचिदित्यादि, शब्दार्थविचारे सति प्रत्यक्षानुमानविषयत्वविचारोऽसम्बद्ध इति चेत्, तृतीयार्थासम्भवादित्यादेः प्रदर्शितत्वात् तथापि त्वदनुवृत्त्या यद्यपि प्रत्यक्षानुमानविष[य]योरदृष्टोऽपि अन्यापोह इत्यस्मादेव शब्दादवगन्तव्यः स्वार्थः अन्यस्यापोहो न स्वस्यार्थस्य स्वार्थे नाऽन्यस्मा[द]पोहो न 5 निराश्रय उपयोगात्, तस्मादघटस्याप्यपोह्यते न स्वार्थ इति घट इत्युक्ते अघटो न भवति–घटादिरिति, घटे पटाद्यपोहात् घटः स्वार्थ इति शब्दविषय एव स्वार्थो निश्चित इति मत तथापि तदपि न, स्वार्थे इत्याधाराधेयादर्शनात्–स यथाधाराभिमतः स्वार्थः आधेयाभिमतश्च शब्दो न दृश्येते तौ स्वरूपविधि-विनाभूतत्वात् यस्मिन्नन्यस्य शब्दान्तरार्थस्यापोहं करोतीत्युच्यते स यथाधारार्थो न विधीयते शब्दश्चाधेयः तस्मात्तयोरदर्शनात् कस्मिन् स्वार्थे अपोहत इत्यभिसंबध्यते न चेद्विधीयतेऽन्यस्यार्थस्य सूत्रोक्तस्य 10 भाष्योक्तस्य शब्दान्तरार्थस्य स्वरूपानवस्थान विधीयमानस्वार्थानवस्थानात्, तस्मिंस्तु विधेयेऽवस्थानात् तस्मिंस्तु विधेयेऽप्रसिद्धे शब्दान्तरमन्यः शब्दः तदर्थमेति वक्तु युज्येत, अत आह–अन्यशब्दान्तरार्थयोरवि-दरयमानात् को व्यसायन्यो यस्य यस्माद्वाऽपोहः क्रियते स्वरूपविधिविनाभूतः ? इति–न सम्बध्यतेऽपोऽयं इत्यर्थः।

अन्योऽनन्यो न भवतीति चेत् ननु स एव विधिः स्वार्थः, तस्याग्रहणे नेत्यादिवृत्तेर भावात्, इतरथाऽन्यो न भवतीति व्यावृत्तिमात्रस्थितित्वादप्रतिष्ठितस्वार्थयोस्ततोऽप्यनन्यः, 15 अन्यश्चान्यः स इति तदेतयोर्ग्रहणाभावात् कुतः कोऽन्यः ? कुतोऽस्यापोहः ?, इतरेतराश्रय भावदोषश्च–तस्मादन्यः अन्यस्मात् स इति ।

(अन्य इति) अन्योऽनन्यो[न] भवतीति चेत्–साम्प्रत यथैव लोकेऽन्यो न भवतीत्यन्य-

मानमित्यस्यार्थस्य शब्दस्य न विषय इति प्रदर्शितमित्यत्र एवं नेति । अर्थान्तरविचारप्रसङ्गमाशङ्कते–शब्दार्थविचार इति । तृतीयस्यासम्भवस्योक्तत्वेन [illegible] इति समाधत्ते–तृतीयार्थेति । [illegible] 20 [illegible] स्वार्थो निराश्रयो न [illegible]–यद्यपीति स्वार्थोऽन्यापोह स्वार्थे नाऽन्यस्मा[illegible] न [illegible] इति भाव । [illegible] [illegible]–तस्मादघटस्येति [illegible] [illegible] इति भावः । स्वार्थे इति [illegible] [illegible] इतीति । 25 [illegible]–स यथेति । [illegible]–स्वरूपविधीति स्वार्थो हि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] 30 [illegible]–तस्मिंस्तु विधेये इति । [illegible] [illegible]–अन्य इति । [illegible]–साम्प्रतमिति [illegible]

१ सि० क्ष० डे० °[illegible] । २ सि० °[illegible] । ३ सि० क्ष० डे० °[illegible] । ४ सि० क्ष० डे० [illegible] । ५ सि० क्ष० डे० °[illegible] ।

स्वापोहेन प्रतीयते तथैवान्योऽप्यनन्यो [न] भवतीति तदपोहेन प्रतीयत इति चेन्मन्यसे अत्र ब्रूमो ननु स एव 'विधिरित्यादि येन विधेयेनोपलक्षितस्यानन्यस्य प्र[म]ाण्यवदन्यप्रतीतेरनन्यः स एव स्वार्थो विधेयः, तदग्रहणे नेत्याद्यविद्युतेरभावादनन्यः स्वार्थो विधेय इत्यापन्नम्, इतरथा अन्यो नेत्यादि वाक्यद्वयाभावात्—यथा घटादन्यः पट इत्युक्ते स न भवति, एवं पटादन्यो घटः सोऽपि न भवत्येव, द्वयोरपि व्यावृत्तिमात्रसिद्धित्वात्, तत्प्रमाणसिद्धिनिर्मुक्तयोः ततोऽप्यनन्यः, [अतस्मान्यः] स इति ५ तयोरुभयोर्ग्रहणाभावः, ततश्च कुतः कोऽन्यः ? कुतोऽन्यापोहः ? इत्यपोहशब्दार्थाभावः, किञ्चान्यत्—इतरेतराश्रयप्रसङ्गदोषः, कथमिति चेदुच्यते—तस्मादन्यः अन्यस्मात् सः, इति[ः] इत्यर्थे—यस्मादन्यस्तस्मात् सः प्रसिद्ध्यति तद्वदन्यः, इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्त इत्युक्तम्, एवं लौकिकान्यापोहशब्दार्थमात्रानुसारेण परीक्ष्यमाणोऽन्यापोहो न घटते तावत् ।

अथान्यापोहलक्षणवाक्यव्याख्यानुवृत्त्या व्यावृत्तिपरस्वार्थो गृह्यते, हिशब्दो यस्मादर्थे, १० यस्माद्वृक्षशब्दोऽवृक्षशब्दनिवृत्तिं स्वार्थे कुर्वन् स्वार्थे वृक्षलक्षण प्रत्याययति, एवं निवृत्तिविशिष्टं वस्तु प्रत्यायितसन् शब्दार्थो न निवृत्तिमात्र खपुष्पतुल्यम्, किन्तु तत् सदसत्, यथा कृतकत्व स्यानित्यत्वविशिष्टशब्दानुमापकत्वमेव शब्दोऽपि स्वमभिधेयमर्थान्तरव्यवच्छेदेन द्योतयति प्रमाणत्वात् ।

अथान्यापोहेत्यादि यावत् तत्सदसदिति, अन्यापोहलक्षणवाक्यानुसारेण परीक्षामाह—अन्या- १५ पोहलक्षणवाक्य येनान्यापोहकृच्छ्रुतिरिति तस्य व्याख्या—शब्दान्तरार्थापोह हि स्वार्थे कुर्वती श्रुतिरभिधत्त

तेरपि प्रागन्यापोहस्येव प्रत्यक्षिप्यमाण प्रतीयत इति भावः । अन्यनिवृत्त्यन्यप्रतियोगिनिषेधोऽपोहे प्रतियोगिप्रत्ययमन्तरा-परिज्ञाने तत्प्रतियोगिनिषेधेनान्यस्यापरिज्ञानमेव स्यात्सोऽनन्य एव विधेयः स एवानन्यः स्वार्थ इति, यथाऽन्यापोहश्चान्य स्यार्थोऽन्यापोहस्यार्थः स च विधिरेव विधेयत्वे विधिस्वरूपमिति समापन्ने—अत्र ब्रूम इति । अतोऽप्युक्तौ प्रतियोगिविद्युतेः प्रदर्शनाय—तदग्रहणे इति प्रतियोगिनोऽनन्यस्याग्रहणे इत्यर्थः । अभिधेयत्वे तु दोषमाह—इतरथेति अन्यो न २० भवत्यनन्यो न भवतीत्यत्र प्रतियोगिनोरन्यानन्ययोर्विधिरूपयोर्ग्रहणाभावे अन्यत्वं न भवतीति व्यावृत्तिमात्रस्यैव सिद्धिः स्यात्, ततश्च स्वार्थोऽप्यनन्यत्वप्रतिष्ठिताभिधिः ततोऽप्यनन्यः, अतदान्यः स इति न कश्चित् सम्भवति उभयोरग्रहणात्तयोः निषेधः स्यादिति भावः । घटादन्यः पट इति अनेन पटव्यावृत्तिः घटे प्रतीयते घटोऽपि पटव्यावृत्तिमात्रः, एवञ्च घटपटयोर्व्यावृत्तिमात्रत्वे स्वार्थता न घटपटादिरूपत्वे व्यावृत्तिरूपयोर्व्यावृत्तिमात्रस्यैवाभिधेयत्वे परस्परं विलक्षणत्वा ग्रहणाभावात् कुतः कोऽन्यः कुतोऽन्यापोह इति भावः । घटादन्यो पट इति प्राक् घटे विज्ञाते तद्व्यतिरिक्त प्रतियोगी २५ घटस्य घटादन्य इति घटे विज्ञाते तद्वत् पटः प्रसिद्ध्यतीति परस्परस्य सिद्धौ परस्परसापेक्षित्वेनान्योन्याश्रयोऽपि न कश्चिन्नाभिमतो अन्यतरत्रेणापि प्रतिष्ठितः एव विना स्वार्थविनाश प्रवर्तेताह—इतरेतराश्रयेति । तस्मादन्यो-ऽस्मादन्य इति तत्प्रसिद्धावन्यप्रसिद्धिः अन्यस्य प्रसिद्धौ च तत्प्रसिद्धिरिति भावः । तदेवमन्यापोहे लोकप्रसिद्धार्थानुसार निराकृत्य प्रस्तौति—एवमिति । अन्यापोहलक्षणवाक्यानुसारेण तन्निराकर्तुमाह अथान्यापोहवाक्यमिति । व्याचष्टे—अन्यापोहेति अन्यापोहमात्रस्य स्वाभिधेयत्वेऽसत्त्वापत्तिस्तदपि व्यावृत्तिमात्रस्वार्थत्वेति मन्यमाने अन्यापोहवाक्यस्यार्थपरतया ३० व्याचष्टे—शब्दान्तरेति एवं तत्त्वानुसारेण व्यावृत्तिमान् स्वार्थोऽन्यापोहेन प्रकाशत इति भावः । तत्रैव तत्त्वमिदोषमाख्यान-

---

१ सि. क्ष. डे. छे. विधेयिस्यादिस्येव विधिविधेयोपा । २ सि. क्ष. डे. छे. च इत्यपि इत्ये । ३ सि. अन्या स्वार्थो विधेयिता पृ० ४ अन्यस्य स्वार्थो विधेयिता । ४ सि. क्ष. डे. स्वार्थपोऽस्तयंत्र वाच्यः स इति तदपोहेन ।

इत्युच्यते तदनुवृत्त्या व्यावृत्तिर्भिन्नम् विधत्ते स्वार्थे स गृह्यते, न व्यावृत्तिमात्रम्, हिशब्दस्य हेत्वर्थत्वात्, तद्दर्शयति–हिशब्दो यस्मादर्थे, तमिदर्थयति स्वोक्तिरोदाहरणेन–यस्माद्व्यवच्छ इत्यादि यावत् प्रत्यायपतीति, एवं निवृत्तिविशिष्टं वस्तु शब्दार्थस्याश्रया, कस्मोऽसौ ? द्रव्यादित्वम्–द्रव्यपृथिवीमृद्घटत्वादि, न निवृत्तिमात्रं खपुष्पतुल्यमिति दृष्टान्तः, अथवाऽनुमानानुमेयसम्बन्ध एव शब्दवाच्यसम्बन्ध इति मन्य-

5 मानो–यथा कृतकत्वस्येत्यादि यत्स्वरूपव्याख्यानमुदाहृत्यानुमानमेव शब्दोऽपीत्यादि दार्ष्टान्तिकस्य तत्स्वरूपव्याख्यान निगमयति, प्रमाणत्वादिति हेतुधर्मश्च तयोस्तुल्य इदं गतार्थम्, उभयोरप्यन्यापोहविशिष्टार्थप्रत्या-यनतुल्यत्वादिति पिण्डार्थः यथा यत्पति निदर्शनम्–'न प्रमाणान्तरं शाब्दमनुमानात्' [प्रमाणस०] इति।

अत्र ब्रूमोऽत्रापि त्वयेयं ब्रुवतान्यापोहातिरिक्तः स्वार्थ उक्त इति विधिरेवाङ्गीकृतः अन्यव्यावृत्तस्वार्थार्पणत्वात्, देवदत्त ! गामभ्याज शुक्लामिति गवानयनवाक्यवत्, व्यावृत्ति-

10 पुरुषस्येत्यादि वाक्यप्रदर्शनादिति स्वयं वचनेन निवृत्तिविशिष्टं वस्तु शब्दार्थो द्रव्यादिसदित्यादिना ग्रन्थेन च स्वार्थविधानमेव प्रदर्शितम्, अन्यथा सर्वत्रैव व्यावृत्तिमात्रे न स्वार्थो नाम कश्चिद स्तीति स्वार्थे कुर्वती श्रुतिरित्यनर्थकं स्यात् ।

अत्र ब्रूमोऽत्रापीत्यादि, त्वयेयं ब्रुवताऽन्यापोहातिरिक्तः स्वार्थं उक्तोऽसौ विधिरेवाङ्गीकृतः, कस्मात् ? अ[न्य]व्यावृत्तस्वार्थार्पणत्वात्–अ[न्य]व्यावृत्तस्वार्थोऽर्थोऽस्येति, अन्यव्यावृत्तस्वा[र्था]र्थो गृह्यत

15 इत्यपि वाक्यम् यस्मा[न्य]व्यावृत्तस्वार्थोर्थस्य तद्वाक्यं विधिमङ्गीकुर्वद् दृष्टम्, यथा देवदत्त ! गामभ्याज शुक्लामिति गवानयनविधायकं वाक्यमगवादिदोषादिव्यावृत्तिमदेवदत्तकर्तृकशुक्लगोकर्मकानयनक्रियार्थं तथा भवतः पक्षे न भवतीत्यन्यापोहोपकल्पितस्वार्थवाक्यमिति त्वयैवोक्तम्, तद्यथा–व्यावृत्तिपुरुषस्येत्यादि

भव हिशब्द इति । एवं निवृत्तिविशिष्टं [illegible] द्रव्यादिशब्दार्थो न [illegible], तत्तु [illegible], तस्मात् तत्स्वरूपं वस्तु शब्दार्थं [illegible]–एवं निवृत्तीति । एवं [illegible]

20 [illegible] अन्यापोहविशिष्टं वस्तुमिव [illegible]–अथवेति । न प्रमाणान्तरमिति न प्रमाणान्तरं शाब्दम् [illegible] च (दृ०१)। [illegible] मान्यते [illegible] [illegible] तथा शब्दोऽपि निवृत्तिविशिष्टं वस्तु बोधयतीति न तत् प्रमाणान्तरम्, यथा च [illegible] विशिष्टं [illegible] तथा शब्दोऽपि [illegible] बोधयति [illegible], [illegible] प्रतिपादि । [illegible] विधिरेव [illegible]

25 [illegible]–अत्र ब्रूम इति । [illegible]–त्वयेयमिति [illegible] वस्तु [illegible] [illegible], न [illegible] कश्चित् स्वार्थो विधत्ते [illegible], [illegible] उच्यते नान्येव इति भाव । हेतुमाह–अन्यव्यावृत्तेति । अन्यव्यावृत्तस्वार्थो [illegible] इति [illegible], [illegible] [illegible], यथा देवदत्त ! गामभ्याज [illegible]–अन्यव्यावृत्तस्वार्थार्थ इति । अत्र [illegible] [illegible], तथा च

30 [illegible] इति । [illegible] [illegible] त्वयैवान्यापोहोप-कल्पितार्थं [illegible]–तथा भवत इति । [illegible] मूलेन [illegible]–व्यावृत्तिपुरुषस्येति । [illegible]

---

१ सि. क्ष डे. व्यावृत्तिरित्यर्थो । य. व्यावृत्तिमात्रविशिष्टो ।

परभाक्त्यमनुसारणम्, तद्विवरणम्—द्विशब्दो यस्मादर्थ इत्याद्युपक्रम्य हेत्वर्थभावनोदाहरणं वृक्षशब्दः सम्भाव्यो दृष्टः सोत्तरपूर्वपक्षमनुसारेण सम्भाव्यमान यावदर्थानावृत्ति स्वरूपनादेव स्वार्थस्य विधान स्वीकृतम्, किञ्चान्यत्—निवृत्तिविशिष्टमित्यादि—एव निवृत्तिविशिष्ट वस्तु शब्दार्थो द्रव्यादिसमित्यादिना अन्येन कृतकत्वसानित्यत्वविशिष्टशब्दानुमेयत्वदृष्टान्तेन संभावनेन एव शब्दोऽपि स्वमभिधेयमित्यादिना स्वार्थविधानमेव प्रदर्शितम्, अन्यथेत्यादि—एवमनिष्टतत्वे दोषो यथा वृक्षशब्दप्रयोगे पटाद्यपोहाच्छब्दार्थे 5 व्यावृत्तिरपि ज्ञाता, तत सर्वत्रैव व्यावृत्तिमात्र न स्वार्थो नाम कश्चिदस्त्यतः स्वार्थं कुर्वती श्रुतिरित्यनर्थकं स्यात्।

अत्राह—स्यादेतदेवं यदि [अ]वृक्षनिवृत्त्या गम्यते स्वार्थं कश्चिदिति, किं तर्हि? वृक्षः सन्निति असन्न भवतीति तस्यापि वृक्षसत्त्वस्यावृक्षासत्त्व[निवृत्ति]मात्रार्थत्वादन्यापोहमेव शब्दार्थमभ्युपगच्छामीत्यत्र ब्रूमः— 10

यदपि च सत्सदित्यसन्न भवतीति सच्छब्दार्थोऽसच्छब्दार्थं निवर्तयतीति तदपि परिश्रयम्, युगपद्युगपद्भाविनोऽर्थस्यासत्त्वाविनाभाविन एव सत्त्वात् युगपद्भूतपटाद्यभवनेनैव घटभवनं दृष्टम्, तस्माद्भवनाभवने न न भवत्यसन्निति, अन्यथाऽनुपपत्तेः स्वम्भवत् एकपक्षायुक्त सदित्यसन्न भवतीति।

(यदपि चेति) यदपि च सत्सदित्यसन्न भवतीति सच्छब्दार्थोऽसच्छब्दार्थं निवर्तयतीति, तत्र 15 सदित्युक्तेऽसन्न भवतीत्ययमर्थो गम्यते ततोऽन्यापोह एवेति भवतोक्त तदतिपरिश्रय—दुर्बद्धावस्मारकयति शीर्यत इत्यर्थः, कस्मात्? [युगपद]युगपद्भाविनोऽर्थस्यासत्त्वाविनाभाविन एव सत्त्वात्, तत्र तावत् ननु युगपद्भूतपटाद्यभवनेनैव घटभवनं दृष्टम्, युगपद्भूतरसाद्यभवनेनैव रूपभवन दृष्टम्, घटस्य सत्त्वं

निवेदनात्मकप्रत्यये स्वार्थे कुर्वती श्रुतिरिति वाक्यमन्यथेऽनर्थक एव स्यात् सर्वशब्दानां व्यावृत्तिमात्रार्थत्वप्रसङ्गादित्याह—एवमनिष्टतत इति। ननु घटशब्दात्पटाद्यभावनिवृत्तेरन्यो न कश्चित् स्वार्थो ज्ञायते यतो यमर्थं स्वार्थं कुर्वतीत्वम स्वार्थोऽपि यो द्रव्यादिरूपः सदित्युक्तः 20 सोऽपि असद्व्यावृत्तिमात्रम्, तथा च वृक्षः सन्निति अवृक्षासत्त्वनिवृत्तिमात्रार्थमित्याह—स्यादेतदेवमिति, एवम् सदित्यत्र सच्छब्देनासन्निवृत्तिः सच्छब्देनासदित्यनिवृत्तिमात्रमन्यापोहविशेषणापोहविशिष्टत्वं तस्मादपोह एव शब्दार्थं इति भावः। समाधत्ते—यदपि चेति। व्याचष्टे—यदपि च सदिति सच्छब्दार्थोऽसच्छब्दार्थं सदित्यर्थान्तरं च निवर्तयतीत्यन्यापोह एव शब्दार्थ इति यदुक्तं तदसमर्थं विचित्रमूर्तं वचनमेवेति भावः। अन्यथानिरपेक्षस्य व्यावृत्तेरसम्भवादनुपपन्नेयमिति तदपेक्षायामप्यन्यत्वातिरेकेऽन्यथा सर्वेषामर्थानामसमर्थत्वादिविधिमात्रस्य शब्दार्थत्वमनतिवृत्तेरिति निरस्यति—युगपद्युगपदिति 25 युगपद्भवत्स्वपेक्षत्वात्सत्त्वाविनाभावि असत्त्वमपि सत्त्वापेक्षत्वात् सत्त्वाविनाभावि, असत्त्वानपेक्षत्वे सत्त्वमसत्त्वात्मकत्वेन वस्तु भवेत्, विधिरूपाप्रतिपत्त्यात्, सत्त्वमसत्त्वानपेक्षं सर्वरूपतया वस्तु भवेत्, विशेषरूपाप्रतिपत्त्यात्, नहि वस्तु सर्वरूपेण सर्वात्मरूपेण वा भवति, अतः सत्त्वासत्त्वे परस्परसापेक्षे आत्मलाभमासादयत इति भावः। युगपद्भाविव्यतिरेकाविनाभावमाह सत्त्वं दर्शयति—तत्र तावदिति भवनाभवनापेक्षत्वम् घटे पटासत्त्वं घटभवनं विधीयते किन्तु प्रमाणेन पटाभवनमनु घटभवनं तदसत्त्वप्रकारमवनम्, एवं घटभवनं पटाद्यभवनाविनाभावितया दृष्टम्, रूपभवनं रसाद्यभवनाविनाभावितयैव अवि- 30 नाभावित्वादेव घटसत्त्वं तदैव पटाद्यसत्त्वं यदा असत्त्वं तदैव रसाद्यसत्त्वम्, एवं सतोऽसद्रूपत्वात् सत् असत् भवतीति न किन्तु भवत्येव यदि तु असत् पटादयः भवेत् पटरूपेण पटरूपेण च घटरूपेण न भवेत्, तदव्यपदेशाभावात्, एवं

1 सि. क्ष डे. छा. सद्भावेन।

तत्स्वरूपसत्त्वं रसस्य सत्त्वं रूपस्यासत्त्वम्, तस्मात् सदसत्त्वं न भवति–असद् भवत्येव, अन्यथा तद्भवने घटो न भवेत्–पटसत्त्वेन चेद्युक्ते घटाद्यभावात्, किमिव? खम्भवत्–तैव हि [illegible] [illegible] हि स्वार्थे कुर्वती श्रुतिरभिधत्त इति मतम्, इत्येतदभावास्पदत्वं तत्त्वमिति, [illegible]–[illegible] अनन्तरातीतनये भावाभावभावाभावाभिरुपक्रम्य [illegible] तस्मान्न युक्तं सदसत्त्वं भवतीति तथा रूप-
५ रसादियुगपद्भाविषु योज्यम्, एवं तावद्युगपद्भाविषूक्तम्।

अयुगपद्भाविष्वपि–

अयुगपद्भूतपूर्वोत्तरभावाभावे वर्तमानभावो दृष्टः यदि तु सदसत्त्वं भवेत् ततोऽन्यापोहो निर्विषय एव भवेत्, तद्यथा–घट इत्यघटो न भवतीति नैव स्यात्, अघटसत्त्वाभावाद्घट-सत्त्वाभावाच्च, घटस्याघटत्वेनात्मासद्रूपेणापि घटाद्विना भवनात्।

१० [अ]युगपद्भूतेष्वपि, पिण्डो यदि न भवेत् [illegible] यदि न भवेत् तदा शिवको भवेत् एवं कोशादिष्वपि पूर्वोत्तरभावाभावे वर्तमानभावो भवेत्, न भावे, तथा कपाल-[illegible] योज्यम् बालकुमारयुवमध्यमस्थविरेषु च तथैव प्रत्यनेकधा भावितमभवने-भवतीति, अपैवं नेच्छसि–यदि तु सदसत्त्वं भवेत् तत ततोऽन्यापोहो निर्विषय एव भवेत्, तद्यथा–घट इत्यघटो न भवतीति नैव स्यात् घट इत्युक्ते घट एव स्यात् घटश्च न भवेत् अघटसत्त्वाभावात्
१५ घटसत्त्वाभावाच्च, किं कारणं? सदसत्त्वं भवतीति घटस्याघटत्वेनात्मासद्रूपेणापि घटाद्विना भवनात्।

ततः को दोषः–

तत्रैव दोषमात्मापद्यते 'भेदो भेदान्तरार्थन्तु विरोधित्वादपोहते' (प्रमा० स०) इत्यादि यथार्थं तथा न भवति नापोहताऽप्येवम्, विरोध्यविरोधित्वात् अथ युगपदयुगपद्भाविसर्वं भावमेवभवनस्य भवननियमः सर्वेषामसत्त्वं भवतीत्युच्यते घटाद्यसद्भूयात्वेनेत्यदोषः, तदपि न,

२० [illegible] न घटासत्त्वमिति भाव। तद्भवने–घटभवने घटो न भवेत् [illegible]–[illegible] यदि च [illegible] भवति घटाद्विना सर्वेन स्यात् एव मते हि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भावः। ननु भावाभावात्मको यः [illegible] भावो [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तथा [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible]
२५ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]–[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भवतीत्युच्यते–अनन्तरातीतनय इति। [illegible] [illegible]–अयुगपद्भा-विष्वपीति [illegible] [illegible] [illegible] च तथा च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न किन्तु [illegible] भाव। ततो [illegible] [illegible] तदा दोषमात्मापद्यते–[illegible]
३० [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न भवतीति न स्यात् [illegible] [illegible] [illegible] यदि तर्हि दोषमात्–तत्रैवेदमिति। [illegible]–

१ [illegible] [illegible] [illegible] सि [illegible] [illegible]। २ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible]। ३ सि. [illegible] तथैव।

विचित्रभवनानुपातित्वादेर्यथादिनसे घटादिरूपाद्यसत्त्वासत्त्वप्रसिद्धौ घटो रूपादिर्वा भवति न भवति, अपोह्यते नापोह्यते वा, स्वार्थो न स्वार्थ इत्याद्यनुवादाद्युक्तेः, अनुवदता च त्वया घटादिरूपादेः सदित्यभ्युपगतम्, अतोऽसत्त्वाद्युक्तदोषाविमोक्षः ।

(ततश्चेदमिति) तदेवेदं दोषजातं—अनिष्टमापद्यते भेदो भेदान्तरेणेत्यादि यावदित्यादि, आदिग्रहणात् 'सामान्यान्तरभेदार्थः स्वसामान्यविरोधिनः' [प्रमाणस०] इति वा, यथार्थ—यथा त्वयाऽभिधाभ्युपगतं तथा न भवति—अभूत इत्यर्थः, अत्र प्रयोगः—नापोह्यताऽप्येवम् स्वगुणेन विधिना सद्वस्तु भवतीति विरोधित्वात्, असम्मतेन समस्तम् भवतीत्यविरोधित्वात् द्विधापि पक्षधर्मसिद्धेर्विरोध्यविरोधित्वादिति, यथा सति सदेव, अन्यापोहात्, विरोधित्वेऽपि स्वविरोधित्वात्, तथा वृक्षःशिंशपेत्यशिंशपादि नापोह्येतेत्यपोह्याभावः, अत्र युगपदयुगपदित्यादि यावद्युपात्तेनेति, स्यान्मत आह ब्रवीमि युगपद्भाविनां घटादिरूपादीनां भावानां शिवकादीनां वाऽयुगपद्भाविनां भेदभवनेऽन्यस्याभवन नास्तीति किं तर्हि ? संवृति-सत्त्वात् घट एवासन्, सन्तानपतिताश्च रूपादय एवासन्तः क्षणिकत्वात्, घटरूपादिसंवृतिसतो बुद्धिपरत्वादिभेदसत्त्वात् समस्तम् भवतीति तस्माद्युगपदयुगपद्भाविसर्वभावभेदभवनस्य भवननिमित्तः संभेदासत्त्वं भवतीत्युच्यते घटाद्यसद्युपात्तेनेति, इति[ः] हेत्वर्थे असाम्यापादनदोष इति, अत्रोच्यते तदपि न, विचित्रभवनानुपातित्वादेव वादिनस्ते घटादिरूपाद्यसत्त्वात् तदप्रसिद्धौ घटो रूपादिर्वा भवति न भवति,

अनिष्टमापद्यत इति भेदोऽन्यं भेदमपोहते विरोधित्वात्, सामान्यान्तरं तद्विधाय तस्य सामान्यस्य च विरोधिन एकैकं तदेकपादितं दर्शयति—भेदो भेदान्तरेणेति । स्वार्थानभिधानमाह—सामान्यान्तरेति । येनाभिप्रायेणैवे वचने उच्येते स तथा न भवत्यभावादेव, तस्मात्स्वार्थानभिधानेऽपक्ष एव अन्यापोहस्य निर्विषयत्वमित्याह—यथार्थमिति येनाभिप्रायेण योऽर्थः प्रतीयतेऽभीप्सित च स तथा न भवति, यथा भवति तथाऽप्रतीयतेऽनभीप्सितत्वात्स्वार्थानभिधानमापद्यत इति भावः । तदेव प्रयोगेण दर्शयति अत्र प्रयोग इति स्वगुणेन विधिना नापोह्यतेति प्रतिज्ञा सद्वस्तु भवतीति विरोधित्वादिति स्वमतेन हेतुः अन्यमतेन च सद् असद्भवतीत्यविरोधित्वादिति हेतुः तव मते सत् येनापि प्रकारेण नासद्भवति यदि तर्हि पक्षादिनाऽसत्त्व भवेत् तर्हि पक्षादिना सदेव भवेत् पक्षादिनाऽसत्त्वापोहस्य पक्षधर्मत्वात्, एवञ्च घटस्याघटापोहस्य च विरोध एवं मन्यते नासत्त्वसाम्युपपत्तेः सत्त्वासत्त्वयोर्भावित विरोधो नैव तदपेक्षतेति भावः । एवमेकमतेनापि विरोध्यविरोधित्वा-दिति हेतो पक्षधर्मसिद्धिमाह—द्विधापीति । तथा च सतोऽसत्त्वाद् यथा सत् नासदपोहस्य विषयत्वान्न द्विधापि पक्षधर्मसिद्धिमित्यनापोहेत तस्य केनापि रूपेणाऽसत्त्वाभावात् विरोधित्वे स्वविरोधित्वमित्याह—यथा सदितीति । अत्र युगपदयुगपद्भाविनां घटादिरूपादिशिवकादीनां भावानां भेदरूपेण भवनकालेऽन्यस्य अभावाभवने न भवतेरिति न वृक्षः शिंशपान्यापोहो न स्यात् किन्तु भावस्यो संवृतिसत्त्व एव तत्त्व भावविभवनं न अभावभवनं तस्मादभावभवनस्यापोह इष्यते स एवापोहः पक्षसिद्धरूपमपि उच्यते तथाविधत्वाभिप्रायविरोधस्वाभिमतस्य तस्याभावात् यथाऽङ्गुलिभ्यो व्यतिरिक्त मुष्टिरसती, यथा यष्टिभ्यो व्यतिरिक्ता पङ्क्तिरसती तथा रूपादिभ्यः घटोऽपि अभावान्यापोहस्य दृष्टान्तेनाह—अथ युग-पदिति । नन्वेवम् भवतामभिप्रायमवलम्ब्य दर्शयति—तस्मादिति भेदभवनेऽन्याभवनमात्रमित्येवं भेदाभवनस्यैव निषेधात् वर्णं घटोऽयं, अन्यत्र भवतीति भेदभवनमिन्नम इति भावः । ननु भवन्ने विचित्रेऽनुपातत्वा भवेत् न तदितरे भवता च पक्षादिर्भवति, स पक्षादिर्न भवति पक्षादिर्नापोह्यते पक्षादिरपोह्यते स्वार्थो न स्वार्थ इति पक्षादिभिर्भेदैर्न पक्षादिरनूद्यते तत्र सम्भवति पक्षादेरसिद्धत्वात्, पक्षादेरसिद्धत्वं संवृतिसत्त्वेनासत्त्वात्, ततश्च स्वपक्षस्य पक्षादसत्त्वादिपक्षस्य विचित्रभवना

१ सि. क्ष. डा. पे. संवृतिसती । २ सि. क्ष. डा. पे. तथैव तत्स्वभावती ।

अपोह्यते नापोह्यते वा, स्वार्थो न स्वार्थ इत्याद्यनुवादायुक्तिः, प्रसिद्धविशेषार्थविषयत्वात् तुल्यत्वम्, अनुवक्तृता च तस्य घटो रूपादि च सवितृत्वमभ्युपगतम् ततः सदभ्युपगमात् तुल्यमसत्त्वमावत्त्वम् अतोऽसत्सत्त्वात् तुल्योपाधिमोक्षः—वचनम एव ।

नैव चैवं रूपादिव्यतिरिक्तघटाद्यसत्त्वाभ्युपगमेऽनिर्देश्यपरमनिरुद्धक्षणिकसन्तानव्यतिरिक्तसन्तानरूपाद्यसत्त्वाभ्युपगमे च घटादिविशेषः स्वार्थ इति वचनम्, प्रतिपक्षापेक्षणक्षीणशक्तित्वात्, साध्यविशेषस्वार्थागतिवत् ।

नैव चैवमित्यादि, रूपादिव्यतिरिक्तघटाद्यसत्त्वाभ्युपगमेऽनिर्देश्यपरमनिरुद्धक्षणिकसन्तानव्यतिरिक्तसन्तानरूपाद्यसत्त्वाभ्युपगमे च घटादिविशेषः स्वार्थ इति वचनमगतिकमेव—घटोऽयमिति स्वार्थविशेषेऽगतिः स्यात्, घटो न भवतीत्यर्थगतेरभ्युपगमे, कस्मात्? प्रति[पक्षा]पक्षेपणक्षीणशक्तित्वात्—घटस्य भवतीति प्रतिपक्षस्यापक्षेपणे क्षीणा शक्तिरस्य घटशब्दस्य अत्र च शब्दे प्रतिपक्षापक्षेपणक्षीणशक्तित्वं तस्य स्वार्थविशेषवचनगतिर्नास्ति यथाऽक्षपादपक्षलक्षणे 'साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा' (गौ. सू. अ. १ आ. १ सू. ३३) इत्यस्मिन् वाक्ये साध्यस्य हेतुदृष्टान्ताभासयोरप्यसाध्यत्वनिवृत्तिविक्षिप्तयोः साध्यत्वात् साध्यविशेषस्यार्थागतिः तथा घटो न भवतीत्यपगमनिवृत्तौ चरितार्थत्वात् घटस्वार्थविशेषागतिः स्यात् ।

तुल्यपरत्वादिति । परस्परतुल्यत्वाभ्युपगमं दर्शयति—अनुवक्तृता चेति घटरूपाद्युपादेन सतोऽभ्युपगमादिति भावः । एवम् [illegible] स्यात्, [illegible] मात्रम्, न स्वार्थो नाम कश्चिदस्तीति [illegible] इति । [illegible]—नैव चैवमिति [illegible] इति भावः । तदेव प्रतिपादयति—रूपादीति [illegible] । अनिर्देश्येति [illegible] सन्तानो भावः [illegible] । रूपादिव्यतिरिक्तस्य [illegible] घटादिविशेष इति । [illegible]—प्रतिपक्षेति [illegible], तस्मात् [illegible] । [illegible] इति, [illegible] । प्रतिज्ञालक्षणमाह साध्यनिर्देश इति [illegible] । [illegible] भावः । ननु [illegible]

1 सि. क्ष. डा. डे. °विसवपनि । 2 सि. क्ष. डा. डे. साध्ये ।

साम्प्रतं साध्यसामान्यगतिवत् घटसामान्यगतिः स्यादिति चेत्—

घटादिसर्वसंवृत्त्यर्थासत्त्वादगतिरेव, अनन्तरातीतासद्वस्त्वाभानात्, अर्थविशेषश्च न वाच्य एव, यथोक्तं 'नार्थशब्दविशेषस्य वाच्यवाचकतेष्यते । तस्य पूर्वमदृष्टत्वात् सामान्यन्तूपदेक्ष्यते' ॥ (प्रमा० स०) इति सामान्यस्यासत्त्वाद्विशेषस्यावाच्यत्वात् कतमोऽन्यः स्वार्थः ? अस्मन्मतेन त्वभिधेयो विधिरेवावश्यम्, अस्य च वाक्यस्य यदा तदाऽनेनैव विषयेण 5 भवितव्यम्, अन्यस्यार्थस्याभावात्, उदकवत् तथा चान्यापोहोऽयुक्तः ।

(घटादीति) घटादिसर्वसंवृत्त्यर्थासत्त्वा[द]गतिरेव, सामान्यार्थस्याप्यसत्त्वेनाभ्युपगतत्वात् त्वयैव, अत एव चास्माभिरर्थमिति लिखितम्—अनन्तरातीतासद्वस्त्वाभानात् अनन्योपाधिमत्त्वादन्यार्थवादिनोऽस्य मतस्य मतेनापि सामान्यार्थाभावस्याभ्युपगमात् अन्यस्य स्वार्थः इत्यत्र नास्ति यस्मात्—अर्थविशेषश्च न वाच्य एव, यथोक्तं 'नार्थशब्दविशेषस्य वाच्यवाचकतेष्यते । तस्य पूर्वमदृष्टत्वात् सामान्यन्तूपदेक्ष्यते ॥' 10 (प्र स) इति सामान्यस्यासत्त्वात् विशेषस्यावाच्यत्वात् कतमोऽन्यः स्वार्थः ? इति नास्ति त्वन्मतेनैव, अस्मन्मतेन त्वभिधेयो विधिरेवावश्यम्, यस्मात्—अस्य च वाक्यस्य यदा तदाऽनेनैव विषयेण भवितव्यम्—स्वाभिधेयेनार्थेन चेत् अयं सुदूरमपि विचारात्मना गत्वा यस्मिन् क[स्मि]श्चित् काले विशेषस्यैव वस्तुत्वात्, अन्यस्यार्थस्याभावात्—अनेन विशेषणैव विषयेण भवितव्यं नान्येन, किमिव ? उदकवत्—ननु युगपद्भूतपटाघमवननैवेत्यपि यावत् भवनाभवने भें न भवति [अ]मिति अन्यथानुपपत्तेः यदि तु सत्सत्त्व 15

भाविः स्यात्, सामान्यविषयत्वाभ्युपगमात्कथमर्थविषयत्वमित्याशङ्कायामाह—घटादिसर्वेति । ननु सामान्यं त्वया न परमार्थमिष्यते अर्थविषयसामान्याभावविवक्षयैव स्वार्थ इत्याह—सामान्यार्थस्यापीति, अपोहवादिनामपि सर्वेषां सामान्याभिमतानां संवृतिसत्त्वेनाभ्युपगमात् तत्त्वेन नाभिमतमिति भावः । तथाभ्युपगमेन प्रदर्शयति अनन्तरेति उभयोरप्यनयोः सामान्यमसद्भूतं वस्त्विति प्रतिपादितम्, विकल्पयोरपि वाच्या विकल्पा अन्योन्येन । तथापि वस्तुत्वेनान्यो वाच्य इत्याह स्वलक्षणमिति यत्स्वलक्षणं तेन शब्दस्याप्रतीतेः सामान्यस्य स्वार्थत्वेऽप्यसत्त्वं तस्य निरर्थकमिति भावः । अनन्योपाधीति परस्परोपाधि 20 यतो न स्वार्थः एकैकस्यैकेऽप्यनर्थीभूतवाच्यस्य सामान्यस्य स्वार्थवाच्यवाचकनिर्देशेन भावः । वस्तु वाच्यं न भवतीत्यतोऽपरमन्तरमाह—इत्यत्र नास्तीति । अत्र परोक्ता कारिकामाह नार्थशब्दविति अर्थविशेषो न वाच्यः शब्दविशेषोऽपि न वाचकः अव्यापारात् ... तयोर्वस्त्वन्विशेषयोः ... पूर्वं सङ्केतकालेऽसत्त्वात् ... व्यवहारकालेऽनन्वयादर्शनादुपदेशेऽभावः ... वाच्यवाचकभावः कथं वा व्यवहारः ... तस्मात् ... सामान्ययोरेव वाच्य- 25 वाचकत्वे इति कारिकार्थः । एवञ्च सामान्यस्यासत्त्वात् विशेषस्यावाच्यत्वाच्च स्वार्थसामान्याभावात् स्वार्थे दुर्लभोपलम्भत्वमेवेत्याह—सामान्यस्येति । अस्मन्मतेन तु विधिरेवाभिधेय इत्याह अस्मन्मतेन त्विति । सामान्योपाधिविशेषस्यैव भावस्य ... भावः । तथापि ... विधिरेव तत्र ... अस्य वाक्यस्येति ... न भवतीति ... विषयेण भवितव्यम् ... 30 ... विधिरेव स्वार्थ इति भावः । ... —उदकवदिति । ...

1 सि क्ष. डे छा. °मिति लिखितं । 2 क्ष. छा. °सदृस्तु आत्माचानलभ्यो । 3 सि. क्ष छा डे विधिरेवा । 4 सि क्ष छा. डे न न भवति यदिति ।

मवेनित्यादिना यावत् साध्यविशेषागतिमितिखेदवधिना ग्रन्थेनासदपन्यापोहमित्युक्तत्वात्, तथा चान्यापोहो-पेक्षा यस्मादन्यापोहरूप एव भावः तस्मादन्यमपोहो नास्तीत्युपेक्ष्योऽन्यापोहः ।

आह—

ननु चात्राप्यपोहो देशकालभेदानां परस्परतः, अत्रोच्यते—अत एवोपेक्ष्यः, पारस्पर्येण 5 विशिष्टार्थविषयत्वाद्विधेरेव व्यावृत्तरूपत्वाच्च, भवतु वा तत्रापोहः तथापि सर्वविशेषयुक्तस्यैव स्वार्थस्य गमनमुपपत्स्यते, स्वरूपविधिविनाभूतस्यासम्भवात् न च पूर्वदृष्टः सः, नापि पूर्वं दृष्टेनार्थं अज्ञातज्ञानार्थस्याप्रोक्तेः, यच्च 'अर्थशब्दविशेषस्य वाच्यवाचकतेष्यते । तस्य पूर्वमदृष्टत्वात् सामान्यादुपसर्जनात् ॥' इत्ययं श्लोकः पठनीयः ।

(ननु चेति) ननु चात्राप्यपोहो देशकालभेदानां परस्परतः—देशतः घटो पटो न भवति पटोऽपि 10 घटो न भवतीति परस्परतोऽपोहः सिद्धः, तथा रूपं रसो न भवति रसोऽपि रूपं न भवतीति, कालतः पूर्वस्य उत्तरक्षणसामान्यं नास्ति उत्तरः पूर्वो न भवतीति परस्परापोहसिद्धिरेवेति, अत्रोच्यते—अत एवोपेक्ष्यः यस्मात् परस्परता विधिरूपैवेत्यनेकधा प्रपञ्चितम् तस्माद्विधिरेव विशेषविषयस्य सत्त्वात् ततोऽन्यस्य शब्दार्थस्याभावात् पारस्पर्येण विशिष्टार्थविषयत्वात् विधिरेव व्यावृत्तरूपत्वाच्चोपेक्ष्योऽन्यापोह इति सुपूज्यम् अभ्युपेत्यापि त्वदुक्तमन्यापोहमन्यापोहमस्मदिष्टविधिरूपमभिधानमेव ब्रूमः—भवतु वा तत्रापोहः 15 तथापि सर्वविशेषयुक्तस्यैव स्वार्थस्य गमनमुपपत्स्यते स्वरूपविधि[वि]नाभूतस्यासम्भवादपोहस्य, विशेषाप्य मेव सन्तापादिसुखादितार्थवत् विधिरूपैवेति, यदप्युक्तं पूर्वदृष्टसामान्यतः धूमेनाग्न्यनुमानवदभिधानं

एव भवे भावोऽन्यस्यातोऽभावस्य भवः । नान्यस्यान्यरीतिसाम्यस्याभावात्पोहो नास्तीति भावः । ननु कथमपोह उपेक्ष्य देशकालाभ्यां परस्परं भावाभावयोरदर्शनात् तथा हि देशतः घटो घटो न भवति घटो वा घटो न भवति कालतोऽपि पिण्डादि पिण्डादिः स्थासकोशौ न भवतः, पिण्डस्थासकादयो भिन्नकाले भवन्तीत्यन्यस्य व्यावृत्त्यपोहः सिद्ध इत्येतदाह ननु चेति । 20 व्याचष्टे—देशत इति घटपटाभिधानपदार्थयोरपरत्वम्, रूपं रसो न भवतीति घटपटाभिधानपदार्थयोरपरत्वम्, एवमेव एतयोः अनुपपत्तिर्मेरोपाधारत्वम् । परस्परतोऽभावस्य व्यावृत्तिरन्यस्य व्यावृत्तत्वादितिरिक्तत्वात् विधिरूपत्वादेवापोह उपेक्ष्य इत्युक्तं स्यात्—अत एवोपेक्ष्य इति । परस्परतेति अन्यथापि व्यावृत्तितत्त्वमभिधानं यत्सम्बन्धात् पुनरपाकृतोऽपि विधिः, यथा रूपरसादिविशेषाणां त्वन्यथा व्याविसामान्यत्वे अभिधानेन प्रतिपादितमिति भावः । स्वरूपस्य सत्त्वं तस्मात्सत्त्वम्, यत्सत्त्वं तत्तत्स्वरूपमित्यभिधानेन विधिरेव व्यावृत्तिरूपत्वेन प्रतिपादितत्वात् विधिरेवेति । अन्य- 25 पक्षान्यापोहोऽन्यस्तथापि विधिरूप एवेत्यभ्युपेत्याह—भवतु वेति सर्वविशेषोपाधिस्वरूपविधिरेव शब्दार्थ इति विशेषम्, अन्यथा विशेषस्वरूपत्वाभावात् स्वरूपविधिविनाभूतस्यापोहो न स्यादेव विशेषितस्वरूपं सर्वं विशेषरूपम् इति वस्तुस्वरूपत्वात् स्वरूप-व्यतिरेकाभावात् न व्यावृत्तिरूपतेति भावः । एवं विधिरूपैवार्थे व्यावृत्तिरूपं तस्माद्विशेषाणां सद्भावात् सर्व-विशेषयुक्तस्यैव स्वार्थस्य सर्वेण गमनमुपपत्स्यते तस्मात् विशेषाभावमेवेति । ननु एवं सामान्यतो धूमादग्निवत् सिद्धि- सामान्यतोऽभिधेयमन्यापोहस्य धूमसामान्यस्य यथा धूमेनाग्निसामान्यस्यानुमानं तथा भवति तथैव एवं शब्देन सामान्यस्य 30 सम्बन्धमभिधानं स्यात् न तु विशेषस्य तत्र अनैकान्त्येन पूर्वदृष्टसम्बन्धाभावात् स्वलक्षणस्य च पूर्वमदृष्टत्वादिति तत्र- त्वया निराकर्तुमाह—यदप्युक्तमिति । अर्थशब्दस्य सम्बन्धग्रहणकाले हि यस्मात् शब्दः प्रयुज्यते स च शब्दो यदि स्वलक्षणार्थं मभिदधीत तर्हि सर्वं एव शब्दप्रयोगः स्यात्, भेदा तदर्थस्य प्रयोगे विवादत्वात्, तस्मात् पूर्वदृष्टं सामान्यं न [illegible],

सामान्यस्य शब्देन न विशेषस्य, पूर्वमदृष्टत्वादिति, तत्र च पूर्वदृष्टस्य—नहि लोके पूर्वप्रतिपादनाय शब्दः प्रयुज्यते प्रकाशितप्रकाशनवैयर्थ्यप्रसङ्गात् क्षणिकत्वाच्च—पूर्वदृष्टस्याचिरविनष्टः असौ कथं वा शब्देनोच्यते? ननूक्त पूर्वदृष्टसामान्येनेति, तदयमिदमयुक्तमुक्तम्, सामान्यस्य संवृत्यात्मकस्यापोहात्मकस्य वाऽसत्त्वात्, अतो न पूर्वदृष्टस्य गतिः शब्दात्, अत आह—न च पूर्वदृष्टस्य—न हि स पूर्वदृष्टः, नापि पूर्वदृष्टेनार्थः, किं कारणम्? अज्ञातज्ञानार्थत्वात् श्रोतुः, श्रोता अज्ञातार्थार्थी, तस्य ज्ञानापानार्थं शब्दः प्रयुज्यते वक्त्रा, न ज्ञातज्ञानार्थम्, 5 तदर्थानामप्रयोगात्, एवञ्च 'अर्थशब्दविशेषस्य' इत्यादिः श्लोकः—एवञ्च कृत्वा अज्ञात[ज्ञान]ार्थत्वात् विशेषार्थस्यैव सत्त्वादित्ययमस्माभिः पठ्यते—'अर्थशब्दविशेषस्य वाच्यवाचकतेष्यते । तस्य पूर्वमदृष्टत्वात् सामान्यात्तूपसर्जनात् ॥ इति ।

यथासंख्यमर्थविशेषस्य वाच्यता शब्दविशेषस्यैव वाचकताऽस्माभिरिष्यते, अनयोरेव सत्त्वात्, तस्य विशेषस्य पूर्वमदृष्टत्वात् स यथाज्ञातत्वात् ज्ञाप्यते, सामान्यात्तूपसर्जनात्, 10 भवद्भेदत्वे सामानाधिकरण्याभावः, असदसच्छब्दाभिधेयवस्तुविशेषत्वे सतः साक्षादनुक्तेः, कथं साक्षान्न ब्रवीति सत्? अन्यापोहेऽपि हि साक्षात् प्रवर्त्तमानोऽन्यापोहसामान्यगतं नित्यत्वादिभेदं नाक्षिपति, अन्यापोहेऽपक्षीणशक्तित्वात्, किमङ्ग! पुनस्तद्गतान् भेदान् घटादीनाक्षेप्स्यति?

(यथासङ्ख्यमिति) यथासंख्यमर्थविशेषस्य वाच्यता शब्दविशेषस्यैव वाचकताऽस्माभिरिष्यते, 15 अनयोरेव सत्त्वात्, सामान्यार्थशब्दयोरसत्त्वात्, तस्य विशेषस्य पूर्वमदृष्टत्वात् स यथाज्ञातत्वात् ज्ञाप्यते, केनोपायेनेति चेदुच्यते—सामान्यात्तूपसर्जनात् भवद्भेदत्वे सामानाधिकरण्याभावः, असदसत इति किमुक्तं भवतीति तद्व्याचष्टे—असदसदित्यादि, सदित्युक्तेऽसदपोह्यते—असन्न भवतीति, तदसदसत्, तदेवा सदसच्छब्देनाभिधेयं वस्तु असद्व्यावृत्तिसामान्यं तस्य विशेषाः—भेदा न भवन्ति घटादयः सन्तः, अतः तेषामसदसच्छब्दाभिधेयवस्तुविशेषत्वे साक्षादनुक्तेः सतः सामानाधिकरण्याभाव इति वर्तते, यतश्च- 20

विशेषं सामान्यमपोहरूपं संवृतिरूपं वा उभयमप्यसदेवेति कथं तत्कथनं गम्यते? विशेषस्तु पूर्वदृष्टः क्षणिकत्वाद्विनष्टो न शब्दगम्यः इदानीन्तनस्तु न पूर्वदृष्ट इति समाधत्ते—न च चेति । पूर्वदृष्टविशेषेण न किमपि प्रयोजनम्, श्रोता जिज्ञासुत्वादित्याह—नापीति । एवञ्च नार्थशब्दविशेषस्यैवास्तित्वादिति पठनीयमिति निगमयति—एवञ्चेति शब्दप्रयोगस्य श्रोतुरज्ञातार्थज्ञापकत्वात् विशेषस्यैव वाच्यत्वादित्यर्थः । कारिकार्थं स्फुटयति—यथासंख्यमिति । अर्थश्च शब्दश्चार्थशब्दौ तयोर्विशेषौ तस्य वाच्यस्य वाचकस्य वाच्यवाचकतौ तयोर्भावो वाच्यवाचकता तथा चार्थविशेषो वाच्यः शब्दविशेषो वाचक इति 25 व्याचष्टे—यथासंख्यमिति । तयोरेव वाच्यवाचकत्वे हेतुमाह—अनयोरेवेति अर्थविशेषशब्दविशेषयोरेवेत्यर्थः । सामान्यस्यापोहात्मकस्य [illegible] मात्ररूपतया [illegible] वाऽसत्त्वादित्याह—सामान्येति । सोऽर्थविशेषः [illegible] पूर्वमदृष्टत्वात् [illegible]—तस्येति । ज्ञापनाप्रकारं दर्शयति—सामान्यादिति । एतदेव स्फुटीकरोति—भवद्भेदत्वस्य इति [illegible] सामानाधिकरण्यम्, [illegible] सामान्यमर्थवत् तत्सामान्यरूपतया [illegible] अपराधो नेष्यते [illegible] ततो विशेषाणामभावात् न [illegible] सामानाधिकरण्यं [illegible] । किमुक्तं भवतीत्येतन्निरूपयति—असदसदिति [illegible] भवतीति [illegible] न [illegible] 30

---

१ सि. क्ष. डे. च न पूर्वदृष्टत्वा । २ सि. क्ष. डे. [illegible] । ३ सि. क्ष. [illegible] ।

मिलुकामः प्रभवति—कथं साक्षान्न ब्रवीति सदिति ? तस्य ज्ञापनार्थं व्याकरणं जातिमत्पक्षमुपन्यस्योक्ता पादनाय च, यथान्यापोहेऽपीत्यादि यावत्तद्वत् भेदात् घटादीनामाक्षेप्स्यतीति, जातिमतीवापोहेऽपि तावत् सत्तामात्रे साक्षाद्वर्तमानोऽन्यापोहसामान्यगतं निमित्तभेदं नाक्षिपति, अन्यापोहेऽप्यतीन्द्रिय-त्वात्, किमङ्ग पुनः ? अन्यापोहेन व्यवहिते सदित्यस्य भवतीत्यस्य स्वरसेनावच्छिन्नमभिधेयमागच्छेद्यदि गताम् घटादिभेदानाक्षेप्स्यतीति, सम्भावना [ना]स्तीति पिण्डार्थः, अस्य चासमर्थस्य तदुक्तमेव समाधानं द्रष्टव्यम् ।

तच्छब्दस्याभिप्रायस्यैवोपवर्णनेनान्यापोहवादिन तावद्युक्तमिदमाह—

एतदर्थव्यक्तीकरणार्थं सदित्यस्य भवतीति वाक्यमवश्यमुपादेयम्, तच्छब्दमात्रादन-भिव्यक्तेः, तत्र चावश्यं भवतिशब्दः प्रयोक्तव्यः, क्रियापदमन्तरेण तच्छब्देन सह प्रयुक्त-योरर्थाभावात् सदर्थ एव मुख्यः प्रापणीयः, स चाध्याहृत एष्टव्यः, एव गमिष्यमाणघटादि-द्रव्यप्रभेदस्य तिरस्कृतघटाद्यपेक्षासत्त्वस्य प्राप्तिर्मनोरथैरपि न लभ्येत, असद्विविक्तसत्त्वप्राप्तावेव यतस्ते, कुत एव तदन्यापोहः ? भवत्यसम्भेदेऽपि विविक्तसत्त्वप्राप्तौ तथान्यापोहयत्नवैयर्थ्यमेव, घटस्य घटभावादित्यनुसृतेन ।

एतदर्थेत्यादि यावत् कुत एव तदन्यापोहः ?—एतस्यान्यापोहार्थस्य व्यक्तीकरणाय सदित्यस्य भवतीति वाक्यस्यावश्यमुपादेयम्, तच्छब्दमात्रादनभिव्यक्तेः, तत्र चावश्यं भवतिशब्दः प्रयोक्तव्यः क्रियापदम-न्तरेण तच्छब्देन सह प्रयुक्तयोरर्थाभावात् भवतिशब्दसन्निधौ साकाङ्क्षत्वात्, यथोक्तं 'यत्राप्यन्यत् क्रियापदं न श्रूयते तत्राप्यस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषेऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति गम्यते' (महाभा० अ २ पा ३ सू १) इति तस्मादस्त्यर्थः स एव मुख्यः प्रणेयः कोऽसौ ? सदर्थ एव, स चाध्याहृतः—कश्चिदध्याहृतो

[illegible] भाव० । तथाप्यत्र प्रभवतीत्यादिना भाष्योक्ति—कथं साक्षादिति । जातिमत्पक्षेति [illegible] जाति-मत्पक्षाभिधानत्वं न सम्भवति न हि [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] यादि, तथा [illegible] प्राधान्येन [illegible] [illegible] [illegible] वर्तमाने [illegible] न [illegible] [illegible] यथा [illegible], एवं [illegible] भेदानाक्षेपात् [illegible] भेदावगमकत्वेन न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तात्पर्यम् । अन्यापोह[illegible] [illegible]—यथान्यापोहे-ऽपीति [illegible] [illegible], न [illegible], [illegible] अन्यापोहे भवतीति तत्र [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible], [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] मेरात् घटादीनामित्यनुषङ्गेषु च वर्ष पार्वते पर्वतत्वात्, तथापि [illegible] [illegible] न [illegible] तेन [illegible] [illegible] । [illegible]—एतदर्थेति [illegible] [illegible] । [illegible] भवतीति [illegible] सदित्यस्य भवतीति [illegible] [illegible], [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] क्रियापदमन्तरेण [illegible] [illegible] भाष्यवृत्ति—एतस्येति । क्रियापदापेक्षत्वे [illegible] [illegible]—यत्राप्यन्यदिति । [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] तत्र भवति [illegible] [illegible] सदर्थ एव प्रणेयः [illegible] स एवेति । स च [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] यदि च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] भवतीति न [illegible]—स चाध्याहृत इति । [illegible] [illegible] भेदापोहे न [illegible]

१ लि. च डा. °र्थव्यक्त° ।

मेवापरैर्वैदृष्ट्यः, भेदे तु घटे वर्तमान सत्त्व पटादिषु न वर्तेते [इ]त्यसदपि स्यात्, एवञ्च भवत्यर्थसमे[द]न स्यात्, मा भूदेष दोष इति तद्भयात्सम्भेदाय भेदो नापेक्ष्यः, एव गमिष्यमाणपटादिद्रव्यप्रभेदस्य विरलत्वपटाद्यपेक्षासत्त्वस्य प्राप्तिर्मनोरथैरपि न लभ्येत, असद्विविक्तसत्त्वमात्रापेर्दे भवत्से कुतस्तेनान्यस्या पोहः ? असदसत्त्वस्य एवाभिधाने अत्यन्तभावः, दूरत एवान्यापोह इति न स्वार्थाभिधान मान्यापोह वा कुर्यात् सच्छब्दः, तस्मादप्रतिपत्तिरेव शब्दार्थ[स्य]स्यादिति, अथ मा भूद्भवत्यर्थस्य सम्भेदन पटाद्य 5 सत्त्वेनेति सर्वत्र भवदर्थ एव वेविष्यते ततः भवत्सम्भेदेऽविविक्तसत्त्वमात्रो तथाप्यपोहप्रत्ययस्यैव मात्रम्, किं कारणं ? घटस्य पटभावात्, अपि च यदि सम् घट इत्युक्ते पटादिरपि समेवेति सर्वस्य सत्त्वेनैवाघटत्वे च[I] सम भवतीति किंविषयोऽन्यापोहः स्यात्, असमानकार्यस्यात्मत्वमभावादित्यल-मसुद्धन्नेन ।

(प्रस्तुतमस्तु–)　　　　10

अयन्तु गुणधर्म एवैष स्वतोऽन्यान् व्यावर्तयन् द्रव्यमात्रमभिधत्ते पारतन्त्र्यात्, ततश्च घटादिभेदानाक्षेपादैः सह सामानाधिकरण्याभावः, स्यादेवं अनाक्षिप्तैरन्यासैरपि सामानाधिकरण्यं भविष्यति विवक्षावशात्, अत्र पर एवाह–न ह्यसत्यां व्याप्तौ

रूपं शुक्लं रूपं नीलमिति, तद्वति शुक्लगुणगतभेदाभेदत्वादनाक्षेपस्ततो जातेर पोहाद्वाऽन्यस्य तद्वतः यथा सत्त्वपक्षे शब्दस्वरूप गुण एव, जातिगुणौ गुणो द्रव्यञ्च, 15 द्रव्यन्तु द्रव्यमेव,

अयन्तु गुणधर्म एवेत्यादि, विशेषण गुणस्तस्य धर्म एषः, स्वतोऽन्यानित्यादि गतार्थं यावत् सामा

एतामाशङ्काह–मा भूदेष इति । एतदेवाह–एवं गमिष्यमाणेति गम्यमाने भवति भेदे पटाद्यन्तरस्य विरलत्वा प्रमाण- सत्त्वेनापि न लभ्येत व्यावृत्तत्वरसत्त्वमोऽभेदेन सो घटत्वसामान्येन घटसत्त्वस्यैव सत्त्वाभिसम्बन्धात् । तत्र च प्रमाणोऽसत्तीति- घटत्वमात्रे साधितेऽपीति सच्छब्दो नासत्त्वमर्थं प्रत्येतुमपि घटसत्त्वाद्यभिधान एव घटत्वमात्रात् कथं सच्छब्दोऽन्यापोहं 20 वार्थं प्रतिपादयेत् इति स्पष्टयति–असद्विविक्तेति । एतदेवोपपादयति घटस्य भवतीति परिहरन् घटत्वमात्रसमनुगम्यते तदा तथापरीत्य एव भवेदित्याह–भवत्सम्भेद इति भेदाभावादेवैकस्य भेदे पटादित्वस्यापरभेदोऽभावेनैकत्वम् भेदेऽपरभेदाघटत्वस्यैव विद्यमानत्वात्प्रत्ययः भवतीति भवत्संभेदे स्यादिति तत्सम्भेदे एवमात्रे विविक्तसत्त्वस्य भवतीत्यर्थं एतत्र भावेऽपि भवतोऽन्यापोहो भवे एव स्यादिति भावः । वैयर्थ्यं हेतुमाह–घटस्येति असदन्तर्भवत्यमाताप्रामात्यासत् सद् भवत्यपि भवतीत्यनुगमे भावविरहात् पदार्थसत्त्वप्राप्ता भवत्यपि घटत्वादन्यापोहो न भवत भवत्सत्त्वस्यापि प्रसङ्गेति भावः । एवञ्च 25 घटादेः सर्वस्य सामान्यविशिष्टार्थत्वात् घटो घटोऽन्यघटोऽस्तीति घटसत्त्वमात्रतः तत्र सामान्यापोहो निर्विषय एवेत्याह- अपि चेति सर्वस्य भावत्वादेतावत्त्वमप्रसिद्धमिति भावः । अयन्तु गुणधर्म इति अयन्तु गुणधर्मः स्वतोऽन्यान् व्यावर्त- यन्नभिधत्ते घटो द्रव्यस्य विशेषेणानभिधानात्, तेनाप्यभिधाने प्रयोजनाभावात्, अत एकार्थत्वाभावात्सामानाधिकरण्याभाव इति भावः । तत् च इत्थं सच्छब्दोऽवस्थाभिधानं गुणं भूते न यान्त्यम्, विशेषणत्वात्, नीलगुणवतिसारो नीलादि घटत्वं नीलत्वो हि विशेषणं प्रधानोपकारपरीतोऽनीलत्वापि सामान्यात् स्वस्मिन्नु स्वात्मन्यप्रसिद्धमपरोपकारि अनुगत- 30

---

१ सि भ डा. भावर्तैर्वैदृष्टो ।　२ सि डा. भेदाक्षेप, भ दे तैरपक्ष ।　३ सि. भ. डा "भेदासमवदे ।

नाधिकरण्याभावः, सत्त्वरूपो गुणः विशेषणात्, नीलमिदमिति निष्कर्षो, विशेषणमनुग्राहकम्, अनुग्राह्यं प्रधानम्, स्यादेतदित्यादि टीकायां चोदितमनाश्रितैरप्याश्रितैरपि सामानाधिकरण्यं भविष्यति विवक्षावशात्-इदं विशेष्यमिदं विशेषणमिति अत्र भाष्येण परपक्षोत्तरमाह-नायमस्त्यात्रादित्यादि साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां भावरूपं शुक्लं रूपं नीलमिति, अनाश्रितत्वादन्यावृत्तत्वादिति हेतवः, वक्ष्यमाणशुक्लपटव्यभावनार्थमाह-शुक्ल-

5 गुणगतभेदाभेदत्वादनाक्षेपः-शुक्लो गुणो विशेषणं शुक्लतरादि तद्गता भेदाः शुक्लतरादयो[द्रव्यादयो] वा तेषामभेदत्वं तादृशि-अनुवृत्तिपक्षेऽन्यापोहपक्षे वा जातिस्वरूपोपसर्जनमात्रत्वाद्गुणभूतत्वात् अन्यापोह मात्रोपसर्जनत्वाद्गुणभूतत्वाच्च तदभेदत्वादनाक्षेपः, कस्य? ततो जातेरन्यस्यापोहाद्योऽन्यस्य तस्य इति, तद्यथो यथेत्यादि, अनुवृत्त्यर्थभावनार्थमुदाहरणं पक्षद्वयसाम्यापादनम्, सत्त्वपक्षे द्रव्यस्वरूपं गुण एव, जातिगुणो गुणो द्रव्यस्य, द्रव्यन्तु द्रव्यस्यैवेति, उपकारी गुणः प्रधानं द्रव्यमित्यर्थः, विवक्षावशात् भवि-

10 पादार्थस्य अपोहपक्षे स्वस्वरूपं गुण एव, अपोहगुणो गुणो द्रव्यस्य द्रव्यस्य द्रव्यस्यैवेति पक्षद्वयेऽपि विशेषणविशेष्यत्वविभागक्रमेण गुणस्योपसर्जनत्वापादनेन च सामानाधिकरण्याभावोऽकीर्तितो ग्रन्थो यावत् सत्त्वमावपनीति प्रायो ग्रन्थार्थः विशेषस्तु लिख्यते, अत्र च स्वरूपजातिगुण[ः]गुणत्वेनोक्त[म]ति जाति-गुणद्रव्याणि च द्रव्यत्वेनेति परेणोक्तत्वात् नोच्यते ।

अत्र च-

15 स्वरूपापोहगुणा विशेषणान्यनुग्राहकत्वापेक्षयोच्यन्ते, अपोहगुणद्रव्याणि च प्रधाना न्यनुग्राह्यत्वापेक्षया, शुक्लशब्दो ह्यशुक्लत्वनिवृत्त्या शुक्लमाह शुक्लतरादयश्च तद्भेदास्तथा

निराकरणेनाह-सत्त्वरूपम् इति । सामानाधिकरण्याभावप्रकार नीलः कथितमित्याशङ्कामाह-स्यादेतदित्यादि [illegible] पेऽपि तद्विवक्षया सामानाधिकरण्यं भविष्यति विवक्षा च वस्तुस्वातन्त्र्यवर्तिनी, विशेष्यं हि द्रव्यमपि [illegible] नाधिकरणमिति तद्विवक्षया [illegible] विशेषणम्, तत्र [illegible] प्रवर्त्तमान

20 प्रधानं विशेष्यं भवतु [illegible] प्रधान गुणस्तु तदैव [illegible] विशेष्यमिदं विशेषणमिति तथा [illegible] सामानाधिकरण्यं [illegible] भावः । अनयोर्भाष्येण [illegible] मा [illegible] प्रतीयते स एव सामानाधिकरण्यविस्तारे निर्दिष्टं भवति, [illegible] शुक्लसामान्यम् [illegible] सत्त्वेऽमात्रे प्रतीयते शुक्लद्रव्यतभेदत्वात्, न विशेषः प्रतीयते [illegible] विशेष्य [illegible] सामान्य [illegible] साधर्म्येण वैधर्म्येण वा न [illegible] तत्र च तत्

25 सामानाधिकरण्यं रूपं [illegible] रूप नीलमिति [illegible] भावः प्रतिभाति । अनाश्रितत्वादिति [illegible] भावः । वक्ष्यमाण [illegible] भुक्तगुणेति [illegible] वा गुणेन विशेषणभूतेन शुक्लतरादिप्रकारेण तद्गता भेदा शुक्लतरादयो द्रव्यादयो वा जातिपक्षे तेषां भेदानां [illegible], अनुवृत्तिपक्षे हि जातिमात्रमुपसर्जनं विशेषणभूतं [illegible], अन्यापोहपक्षे [illegible] गुणभूतं [illegible], तत्र च [illegible]

30 [illegible] भावः । के गुणाः द्रव्याणि [illegible]-सत्त्वपक्ष इति जातिपक्षे [illegible] [illegible] गुणः जातिर्न द्रव्यम्, [illegible] गुण एव भवति [illegible] गुणो द्रव्यमपि भवति द्रव्यन्तु द्रव्यमेव न गुणः [illegible] इति च [illegible] । [illegible] स्वरूपापोहेति । [illegible]

तन्मेदत्वं शुक्लमेदत्वं तस्माच्छुक्लशब्दो मधुरादिकं नैवाक्षिपति, एवमिहापि सच्छब्दो पूर्वं मतस्य भवतीत्यसद्व्यावृत्तिमुक्त्वा तदन्तमाह सत्यद्रव्यममेदवदिति नयेन, तस्मात् सद्रव्य सन् गुणः सत्कर्मेत्यादौ सच्छब्द चदकादिना द्रव्यमेदेन रूपादिगुणमेदेन गमनादि कर्ममेदेन वा तद्वत विशेष तान् विशेषान् वा, सत्त्वमात्रवत्, इति सच्छब्दवाच्यार्थामेदत्व द्रव्यादीनां घटादीनाञ्च । 5

सरूपापोहेत्यादि यावदनुमानस्यापेक्षयेति तत्समानार्थोक्ते सोऽपि द्रष्टव्यः, एतस्यार्थस्य भावना शुक्लशब्दो हीत्यादि यावत्तत्त्वमात्रमेदत्व शुक्लमेदत्वमिति संख्याभिधानपक्षे दोषोपन्यासेनं निदर्शनत्वेन गतार्थम्, एवमिहापि सच्छब्दो हि पूर्वमसत्त्व भवतीत्यादि दार्ष्टान्तिकत्वेन सैव परिपाटी द्रष्टव्या यावत् सत्त्वद्रव्यममेदवदिति नयेनेत्यतःप्रभृति घटकादिना द्रव्यमेदेन सत्त्वगुणरूपादिगुणमेदेन कर्मगमनादि कर्ममेदेन वा सत्त्व[व]दिति त विशेषमिति—एक वाऽपोहवत् त द्रव्यादिमेदानामन्यतम तान् विशेषान् 10 वा—इति सर्वान् मेदान् वा नैवाक्षिपतीति वर्तते तत्तद्वदिति तिष्ठतु तावत्तद्विशेषाणामन्यतमः सर्वे वा, किं तर्हि ? विपक्षितमेकं घटादि वा गुणादिविरहितं वस्तु नैवाक्षिपति, नाप्याप्रतीयं यतो द्रव्यादि वा वस्तु वं विशेषं तद्विशेषान् वा—नापतीयानपि [1]विशेषानभिधत्ते, सत्त्वमात्रवदिति, यथा त्वया निराक्रियते सत्त्वमात्रपक्षे नाक्षेपः तथा त्वदिष्टेऽप्यपोहवत्पक्षेऽपि, इति सच्छब्दवाच्यार्थ[ा]मेदत्व द्रव्यादीनां घटादीनाञ्चेति भावितार्थानुसारेणोपसंहारः । 15

सच्छब्दो हि सदित्यसत्त्व भवतीत्यसत्त्वादवच्छिन्न धर्मिणोऽशमात्रमभिधत्ते, न तस्मान्य कंचिदपोहते, नित्यत्वाद्यशयत् तत्स्वरूपजातिविशिष्टद्रव्याभिधायित्वात्, तद्वत्, शुक्लश्रुतिवत् यथाऽशुक्लनिवृत्तिमात्र धर्मं शुक्लशब्दोऽभिधत्ते तथा सच्छब्दोऽसन्निवृत्ति-मात्रमुक्त्वा तदुपसर्जनं द्रव्यमाह, द्रव्यशब्दस्याद्रव्यं न भवतीत्येतावदभिधत्ते, न तद्विशेषम्, इत्य तयोरवच्छिन्नभागमात्रविषयत्वादमेदवत्त्वाभिर्विषयत्वम्, निर्विषयत्वात् कुत एकार्थता ? 20 असदसद्रूपेऽपि न सतो मेदा द्रव्यादयः, न द्रव्यस्य घटादयः, न वा सच्छब्दस्य द्रव्यादि शब्दाः, तस्मादतन्मेदत्वम् ।

सच्छब्दो हीत्यादि कारणभावना, सदित्यसत्त्व भवतीत्यसत्त्वादवच्छिन्नं धर्मिणोंऽशमात्र

सरूपापोहेत्यादीति पूर्वे हि विशेषानुपकारकं स्व धर्मस्वरूपमपोहो गुणत्व एवेऽनुमानस्यापेक्षया गुणा कल्पन्ते अर्थे-प्यप्यमापि चानुमानवत् भवानामीत्युक्तम् इति भावः । निदर्शनमाह-शुक्लशब्दो हीति शुक्लशब्दो वस्तुपसर्जनं गुणमाह 25 यद्यत्ता मेदाः शुक्लरसो न मधुरसः तेषाञ्च मेदाना शुक्लमेदत्वं तस्मात्तन्मेदाः तत्र शुक्लशब्दो यथा तन्मेदानेव नाक्षिपति तदेकमन्तमिधाय मधुरादीन् रूपमाद्विषेपविशेषावका । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावमभिधायपक्षे दोषं शुक्लशब्देन वातिविशिष्टद्रव्यगुणा-भिधानाभिप्राय-सत्त्वाभिधानेति । दार्ष्टान्तिकमाह-एवमिहापीति सच्छब्दोऽप्यसदपोहमुक्त्वा तावन्मात्रमाह न तन्मे दान् द्रव्यगुणमेदामेदत्वादिति भावात्, तत्सर्वं वा सर्वान्वा मेदान्नाक्षिपतीति भावः । तत्तद्वदिति तिष्ठतु तावत्तद्वि विशेषाणामन्यतम सर्वे वा किन्तु निर्विशिष्टविशेषमपि नाप्रतीयं नाक्षिपतीति भावः । यथा सत्त्वपक्षे त्वया दोष उच्यते तथा 30 त्वत्पक्षेऽपि दोष इत्याह सत्त्वमात्रवदिति । उक्तमेव भावयति-सच्छब्दो हीति । व्याचष्टे-सदिति असत्व्यावृत्ति-

---

1 सि. क्ष. डे. पावत्पतवात । 2 सि. क्ष. डे. सत्त्वाभिधान । 3 सि. क्ष. डे. नापतीयान्यपि विशेषानभिधत्तेति । 4 सि. क्ष. डे. नाक्षेपः ।

सम्बन्धोऽभिधत्ते, न तस्मान्यं कश्चिदपोह[ति] निमत्तार्थवत्, मा भूदा मैवं भवतीति, अत आह– तत्स्वरूपमात्रविशिष्टद्रव्याभिधायित्वात् व्याख्यात एवाव हेतुः दृष्टान्तस्तु पक्षद्वयप्रसिद्धतापादनार्थं तद्वदिति सामान्येनोक्तः, शुक्लश्रुतिवदिति आह्लादनिवृत्तिमात्र धर्मं शुक्लसम्बन्धोऽभिधत्ते तेनैवासावन्यत्वमभिधत्ते यथा तथा सम्बन्धोऽसन्निवृत्तिमात्रमुक्त्वा नान्यत् किञ्चिदिति तदुपसर्जनं द्रव्यमाहेति, अत्र द्रव्यकल्पना-

5 द्रव्यं न भवतीत्येतावद्द्रव्यापोहमात्रमभिधत्ते तेनैव न्यायेन, न तद्विशेषं–न द्रव्यविशेषं, तथा किमिति चेत्–

इत्थं तयोः–सद्द्रव्यशब्दयोरविच्छिन्नमागमात्रविषयत्वादभेदवत्त्वमभेदवत्त्वात् निर्विषयत्वं निर्विषयत्वाद् इव एकार्थता सम्बन्धद्रव्यशब्दयोरिति । अतोऽसत्स्वरूपेऽपि–असन्निवृत्तिरूपे सत्यपि न सतो भेदा द्रव्यादयः, न द्रव्यस्य घटादयः, न सम्बन्धस्य द्रव्याभिधानाः, तस्मादतद्भेदत्वमनाक्षिप्तत्वात्, अतोऽसामानाधिकरण्यम्, अतद्भेदत्वानाक्षिप्तत्वापादनाय परवृत्तिविपक्षसमानदोषापादनमन्योऽयम्, अथापि

10 सम्बन्धेनताविपर्ययविपर्यासेनान्यापोह[वत्]पक्षेऽपि तावदयमेवदत्वमिति समानः ।

इत्थमितश्च सामानाधिकरण्यं सत्त्व[म]भिधानेऽपोहवदभिधाने चेत्थं माभूदित्याह–

ननु च तत्र दृष्टं शुक्लत्वादिसामानाधिकरण्यम्, अथवा दृष्टविरुद्धं त्वयोच्यते शुक्लशब्दस्वरूपजातिगुणानां तद्द्रव्यस्य चाऽत्यन्तमभिधायित्वम्, पुनश्च तद्द्रव्यं मधुरमिति शुक्लतरः शुक्लतम इति शुक्ला चैतस्य जातिर्नित्येति च, इह वा किं न दृष्टं सद्द्रव्यं सद्गुणः सत्कर्मेति,

15 एतदेव तु दृष्टं सामानाधिकरण्यं गुणशब्दस्य विशेषणद्वारेण शब्दस्वरूपजात्युपसर्जने तद्वति वा न प्राप्नोतीत्युच्यते परं प्रति दोषः, यथा घटे जातिमत्पक्षेऽप्येकदेशपटाद्यनाक्षेपादिदोषाः शुक्लशब्दमधुरनाक्षेपादिदृष्टान्तास्तथाऽन्यापोहपक्षे सम्बन्धेऽपि, असाधारणत्वात् अवस्थापकत्वे

निर्दिष्टं द्रव्यं वर्तिनं तद्रूपं चाह, न विशिष्यन् निराह, घोऽन्यतः तदर्थं गतिमात्रोपरते यथा सम्बन्धोऽसन्निवृत्तिमात्रमेव भवतं निवर्तयेदं नापोहते तथ सोऽन्योऽपीति भावः । तत्र कारणमाह–तत्स्वरूपेति, तद्रूपः तद्रूपस्वरूपेण ज्ञाता च

20 तदेव निर्दिष्टं द्रव्यमभिधत्ते तदाश्रितगुणादीन् जातिमत् तादात्म्याची तदविशिष्टस्वरूपं जातिमन्यमित इति मतेन तद्रूपेसुत्वम् द्रव्यस्य स्वरूपमात्रमात्रम्, न तत्स्वविशेषाणपोहत इति भावः । जातिमत्पोहस्वरूपतादात्म्येन तदनुवर्तमानत्वादिति । निदर्शनं व्याचष्टे–शुक्लश्रुतिवदिति शुक्लशब्दोऽशुक्लनिवृत्तिमात्रविशिष्टमेवाभिधत्ते द्रव्यमभिधत्ते न तद्विशेषानपोहत इति भावः । दार्ष्टान्तिकमाह सम्बन्धः इति असन्निवृत्तिमात्रमात्रं न तदर्थं गतिविशेषं तथा तदुपसर्जनमेकदेशं द्रव्यमाह, तदपि द्रव्यमसन्निवृत्ति यदि न तु द्रव्यविशेषमपोहत इति भावः । सामानाधिकरण्याभावं प्रदर्शयितुमाह

25 इत्थं तयोरिति तदन्यानिवृत्ति तद्विषयमात्रत्वात्तयोरन्यापोहमात्रविषयत्वेऽपि भेदाभावादविशिष्टत्वमात्रत्वम्, न तत्स्वरूपेऽन्यापोहवत्योरपि भेदो येन भिन्नयोरेकार्थवृत्तित्वलक्षणं सामानाधिकरण्यं भवेदिति भावः । एतदेवाह उत्तरवाक्ये–अतोऽसत्स्वरूपेऽपीति तद्रूपेऽप्यसत्त्वरूपस्य तदर्थोऽन्यत्वाद्वत् एवं द्रव्यशब्दोऽद्रव्यनिवृत्तिरूपः तदर्थोऽन्यद्रव्यनिवृत्तिरूप सत्त्व-व्यावृत्तिरूपत्वात् सतो भेदो न द्रव्यादि, द्रव्यस्य भेदो न घटादि, सम्बन्धस्य वा भेदो न द्रव्यादयः द्रव्यशब्दस्य च भेदो न घटादिरूप इति भावः । एतच्च निगमयति–तस्मादिति द्रव्यादीनां तदादिभेदत्वस्यानवबोध तदादिना द्रव्यादीना-

30 मनाक्षेपात्, साम्यवत्पदार्थानामतद्रूपतो सामानाधिकरण्यं न स्यादिति भावः । अथ सामानाधिकरण्यं दृष्टमिति पूर्वपक्षी– ननु चेति । गुणगुण्यभेदाभावात्तत्र एकाधिकरण्यं वर्तते तथा तद्गुणगुण्यसामानाधिकरण्यस्य दर्शनात्

---

१ नि च प्र. दे. भैव च । २ नि च प्र. तत्रैव बोधरमाणि । ह. X X ।

च गुणपर्यायलक्षणं विशिष्टं भवदेव सत्त्वं वस्त्वभिधीयते प्राधान्येन, द्रव्यघटपटादिभेदजातं गुणकर्मसामान्यविशेषादि चाऽसत्, संवृतिसत्त्वात्, गुणपर्यायलक्षणो हि विशेष एव सन्, अङ्गुल्यव्यतिरिक्तमुष्टिवत् पलाशाद्यव्यतिरिक्तपत्त्र्यादिवच्चेति नास्त्यतत्रविशिष्टं भवद्वस्तु अस-दुपसर्जनं वाऽप्युपसर्जनं वा रूपनीलत्ववदिति।

ननु च तत्र दृष्टमित्यादि, अनाक्षिप्तत्वमव्यवहारत्वानैकान्तिकं शुक्लपटादिसामानाधिकर- 5
ण्यस्य दर्शनात्, अथवा दृष्टमिदं सर्वोऽप्यते शुक्लमधुरसुरभ्यादिगुणानां तद्द्रव्यस्य चाऽनन्यभिचार्य
स्यात् जातिमत्पक्षेऽपोहपक्षे चेति, पुनस्तत्र लवणं मधुरमिति रूपरसयोर्भेदात् द्रव्यस्य रूपरसाभ्याम-
भेदादसम्बद्धमेवेदम्, तथा शुक्लतरः शुक्लतम इति गुणजातिगतप्रकर्षभेदस्य द्रव्येणासम्बन्धः, तथा शुक्ला-
दंशस्य जातिर्नित्येति, संख्याद्रव्यशुक्लगुणजातिवदनित्यता[नित्यता]नामसम्बन्धं भेदादसम्बन्धः, स च दृष्टः,
अत्र [1]दोषवादवदाद्यादेवमुच्यते इह वा किं न दृष्टं सद्रव्यं सैव गुणः सत्कर्मेति, न हि दृष्टाद्गरिष्ठं 10
प्रमाणमस्ति, तस्मानतिक्रमणीयत्वात्, किं तर्हि? यदेव तु दृष्टं सामानाधिकरण्यं गुणकर्मत्वे विशेषण-
द्वारेण सम्बन्धस्यात्युपसर्जने तद्वति वा-अन्यापोहवति वा न प्राप्नोतीत्युच्यते परं प्रति दोषः, एतदुभय-
तुल्यदोषमित्यापादयति-यथा चैते जातिमदित्यादि, यथा परपक्षे सम्बन्धप्रयोगे घटाद्यनाक्षेपोऽव्यवहारत्वमसा-
मानाधिकरण्यञ्च दोषाः शुक्लमधुरादिनाक्षेपादिदृष्टान्ताः तथान्यापोहपक्षे सम्बन्धेऽपि जातिमत्सम्बन्ध-

---

व्यभिचरितम्, न हि शुक्लत्वेन शुक्लतोऽन्याक्षेपे तत्सामानाधिकरण्यं घटमुपपद्यते तस्माद्[illegible] तत्तत्साम[illegible]- 15
[illegible] व्याप्नोति-अनाक्षिप्तत्वमिति। न सामानाधिकरण्यमिति वदुच्यते तद् दृष्टमिदमित्याद-अथवेति।
[illegible] अत्र सामानाधिकरण्यं नोपपद्यते शुक्लत्वेन हि [illegible] शुक्लत्वं न [illegible]
[illegible]; [illegible] न द्रव्यतः [illegible] सामानाधिकरण्यमिति वदुच्यते तद्
दृष्टमिदमित्याह शुक्लपटादेरिति। प्रकारान्तरेण तत्त्वं सामानाधिकरण्याभावं दर्शयति-पुनस्तत्रेति [illegible] मधुरमिति
यत्र यदि [illegible] तर्हि [illegible] मधुरं यदि मधुरं तर्हि [illegible] रूपरसयोर्भेदात्, यदि तु [illegible] रूपरसाभ्यां 20
द्रव्यस्य भेदात् कथं सम्बन्ध इति वदुच्यते तदपि दृष्टमिदमित्यादिना। प्रकारान्तरेण तत्त्वं तं दर्शयति-तथा शुक्लतर इति,
[illegible] शुक्लत्वेन [illegible] [illegible]ऽपि [illegible] [illegible]
मम। पुनरपि प्रकारान्तरेण सामानाधिकरण्याभावं तत्त्वं दर्शयति-तथा शुक्लेति [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]। अत्र दोषाणामुक्तानां दुर्निवारत्वेन
[illegible] दृष्टमेवेत्याह-इह वा किमिति [illegible]। दृष्टोपत्तिस्वरूप एव सामर्थ्य सद् 25
गु॰ सत् कर्मेति सामानाधिकरण्यं दृश्यत एव, तत्र सामानाधिकरण्यं [illegible], परन्तिदं सामानाधिकरण्यं
[illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] न [illegible] गुणस्य साधर्म्येण वैधर्म्येण
वा [illegible] सम्भवति यत्र दृष्टं [illegible] न [illegible] परं प्रति दोष उच्यत इति भावः। एवं
जातिमत्पक्षे यथा शुक्लत्वेन [illegible] रूपरसयोर्भेदात् जातिमान् [illegible]
[illegible] सामानाधिकरण्याभाव [illegible] [illegible]ऽपि जातिमत्सम्बन्धेन [illegible] 30
[illegible]ऽपि [illegible] एव [illegible] जातिमतो [illegible] [illegible]
तस्य न [illegible]-यथा चैत इति [illegible]-जातिमतोऽभेदोपचारेण जातिद्रव्ययोर्[illegible]

---

1 सि॰ क्ष॰ दोषाच्चाद । डा॰ दोषाभ्याम । 2 सि॰ क्ष॰ डा॰ शङ्कये।

घटाद्यनाक्षेपादित्यग्रन्था उभयत्र मुख्यो हेतुः–असामानाधिकरण्यत्वादिति तदेतत्सर्वं दोषजातमस्त्वपोहादि-
सामान्यसोपानारोहेऽसत्यसमर्थविशेषसाक्षाद्वचनपक्षे नास्ति सामानाधिकरण्यमनोपपद्यत इति, तदपदर्श-
नार्थमाह–भवत्साक्षाद्वचन चेत्यादि यावत्रात्मन्युपसर्जन चेति, रूपनीलत्वमिति, रूपजातिसामान्यासम्भो-
पाध्युपगतिद्वारेण नीलविशेषस्य संसर्ग भवतः–तत्र एवार्थस्य गतिः[ः च]रूपनीलत्वनिवृत्त्याऽन्यापोह-
5 द्वारेण वा यथा भवति तयोरात्मनिर्गुणपर्यायस्वरूपेण विशिष्ट भवतीव तेन वस्तुमभिधीयते, प्राधान्येन–
मुख्यया वृत्त्या साक्षात्, यत्र द्रव्यघटपटादिभेदजातं गुणकर्मसामान्यविशेषादि वा परिकल्पितं तत्सत्
संवृतिसत्त्वात्, गुणपर्यायस्वरूपो हि विशेष एव तेन, शङ्खादिव्यतिरिक्तशुक्लवत् यथावस्तुव्यतिरिक्त-
पद्मनामिवचेति द्रव्याद्यपि तदेवेति–एतत्वात्मेवोमत्वं प्रविशिष्ट भवतस्तु तयोरभिधेया अपोह्या-
पेक्षमसदुपसर्जनं जातिमत्पक्षापेक्षं चात्मन्युपसर्जनं वा द्विधाऽपि न दोष इति ।

10 यथा चाहुः सच्छब्देन सह भेदशब्दा न समानाधिकरणाः तदभिधानेनानाक्षिप्तत्वात्
शुक्लाभिधानानाक्षिप्तमधुरादिवत् सच्छब्दो भेदैः सह न सामान्याभिधायी, भेदानाक्षेपात्,
यथा शुक्लशब्दो मधुरादिभिः सह न सामान्यवाची, द्रव्यादिशब्दो न साक्षात् विशेषस्य
एव द्वारेण विशेषार्थ एव वा, तद्विशेषासम्बन्धित्वात् मधुरशब्द इव शुक्लशब्दो न,

यथा चाऽऽहुरित्यादि, टीकाकारः यानि साधनान्युक्तानि जातिमत्पक्षदोषप्रदर्शनार्थानि तान्य
15 पोह्यपक्षेऽपि तद्दोषप्रदर्शनार्थानि तत्र सच्छब्देनेति प्रथमे साधने भेदशब्दानां सामान्यशब्देन सह
सामानाधिकरण्याभावः प्रतीयते द्वितीये भेदैः सह सामान्यस्य तदभिधानम्, गुणभूतेनात्मापोह्य-

जातिमत्पक्षे च गुणभूतमावेति । अपोहपक्षेऽप्यसत्यसमर्थविशेषानभिधाने तु नैते दोषाः उभयत्राप्याह–तदेतत्सर्वमिति
अपोहपक्षे च यथापि सामान्यं तदेव प्रोपानं तदारोहो विशेषः सामान्यस्यैव विशेषरूपेण गमनात्, अत एव तत्परता प्रधानभूत
स एव साक्षात्तत्त्वेऽपोह्यते न तु सामान्योपसर्जनद्वारा परार्थतया न चाऽऽक्षेपेण तस्मात्सामानाधिकरण्यमनुपपन्नत एवेति भावः ।
20 तमर्थं चेतस्यावं प्रदर्शयितुं प्रथमं रूपनीलत्वमिति दृष्टान्तं प्रदर्शयति–रूपजातिसामान्येति रूपं नीलविशेषस्य रूपत्वं जातिरूपं
रूपजातिस्वरूपं सामान्यमपोहोऽपि च तदनुगतं नीलगुणपर्यायविशेषमपि स च विशेषः अपोहमन्तरेण, एवं च जातिमत्पक्षा-
भिप्रायेणैषम्, अन्यापोहपक्षाभिप्रायेण तु–अरूपानीलत्वेति अनात्मापोहविषयेण रूपत्वेनारूपत्वनिवृत्तिरूपेण नीलेन
रूपत्वादिरूपेण द्वारेण तस्य भवतो नीलविशेषत्वाभिप्रायेति भावः । तदभिप्रेतं विवृणोति–तयोरात्मनिर्गुणेति । गुणस्य रूप-
रूपस्य पर्यायाः पिण्डविशेषाः एतद्वयं विशिष्टं भवतस्तत्त्वम्, अपोहोपाधिद्वारेण सत्तोऽभिधीयते मुख्यया वृत्त्येति भावः । गुण-
25 पर्यायस्वरूपो विशेष एव वस्तु, तदतिरिक्तं परपरिकल्पितं विशेषाधारतया सामान्यात्मकं द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषादि तदेतदपि च
संवृतिसत्त्वात् न सत्यमित्याह–यत्रेति । तदनुरूपं दृष्टान्तमाह–शङ्खादीति । अपोह्यानि असोपानि प्रदर्शयति–यथा चाहुरिति ।
जातिमत्पक्षे दोषप्रतिपादनार्थानि योगसर्वसाधनानि अन्यापोहपक्षेऽपि सम्यगन्तर्भावेनोपसर्जनाति टीकाकारैरिति, एवं
तदाविष्कृता दोषा अपोहपक्षसाधनानि तथापि प्रसज्यन्त एवेति प्रदर्शयितुं साधनवाक्यान्युच्चारित इति भावः । प्रथमप्रयोगे भेद-
शब्दाः सामान्यशब्देन न समानाधिकरणा इति प्रतिज्ञावाक्यार्थमुपसर्जनाति–प्रथमे साधन इति । द्वितीये प्रयोगे सामान्य-
30 शब्दः भेदैः सह न सामान्याभिधायिन इति प्रतिज्ञावाक्यार्थमुपसर्जनाति–द्वितीय इति । भेदैः सह सामान्याभिधायित्वं
सामान्यशब्दस्य यथा नास्तीत्युपदर्शयन्नाह–गुणभूतेनेति विशेषगुणभूतेन आत्मना अपोह्यापोहेन सामानाधिकरण्यं तत्सामान्यवतां-

१ सि क्ष छ डे. सचो । २ सि क्ष छ डे सपोष । ३ क्ष छ यथाहुरि । ४ सि छ,
अपोह्यापोहापेक्षात्मसदूर्ध्व प्रवर्तक ।

पोहगतत्वमभ्युपगतं शब्दवाच्ये, शब्दान्तरार्थापोहं हि स्वार्थे कुर्वती श्रुतिरभिधत्त इति वचनात्, भेदाना क्षेपश्चान्यापोहे चरितार्थत्वादिष्टः, अतः सिद्धो हेतुः, सदभिधाने[ना]नाक्षिप्तत्वात् भेदानाम्, तेषामेव च पक्षीकृतत्वात्, शुक्लाभिधानानाक्षिप्तमधुरादिवदिति दृष्टान्तोऽपि भावितार्थः, द्वितीयेऽपि साधने सच्छब्दे पक्षीकृते भेदानाक्षेपात् कस्य तत्सामान्यमपोहो वास्तु ? इति सामान्यानभिधायित्वं सिद्धम्, तस्य दृष्टान्तः शुक्लशब्दो मधुरादीनि· सद्[न]सामान्यवाचीति, पूर्वत्र शुक्लशब्दसद्योगाभिधायका भेदशब्दा एव साध्या दृष्टान्तयोः, इह तु भेदशब्दानभिधायकाः सामान्यशब्दा इति विशेषः, तृतीये द्रव्यादिशब्दो वेति,[न]साक्षादि क्षेपकत्वम् एव तद्द्वारेण विशेषार्थ एव वा, साक्षात्पक्षे असद्विशेषत्वमसत्त्वतः सामान्यस्य न विशेषा द्रव्यादयः, अनाक्षिप्तत्वादुपन्यासेन, न च सामान्यं तेषां सम्बन्धि, ते वा तस्येति सिद्धमसद्विशेषसम्बन्धित्वम्, तद्विशेषासम्बन्धित्वात्, असद्विशेषसम्बन्धित्वादिति वा पाठान्तरे मधुरशब्द एव शुक्लशब्दो नेति गतार्थो दृष्टान्तः ।

सच्छब्दो नाऽसद्व्यावृत्तिमन्तं नाभिधत्ते घटादिशब्दैः सहासमानाधिकरणत्वात्, अनित्यशब्दवत्, यथा चाह 'विद्यमानाः प्रधानेषु न सर्वे भेदहेतवः । विशेषशब्दैरुच्यन्ते व्यावृत्तार्थाभिधायिनः ॥' (वाक्य कां १ श्लो ४) इति, एतेनैव वचनेन त्वदीयेन च कृतप्रयोगसनत्वान्न पृथग् दूष्यते ।

येन हि स्वार्थे कुर्वती श्रुतिरभिधत्त इति श्रुत्वा स्वस्य सामान्यस्यान्यस्याभ्युपगम्यमेवेति भावः । प्रथमप्रयोगे सदभिधानेनानाक्षिप्तत्वा-दिति हेतोरसिद्धतां निराकरोति-भेदानामाक्षेपश्चेति [illegible] अन्यापोहाभिधानेन [illegible] [illegible] विशेषार्थाभि[illegible] सदभिधानेनानाक्षिप्तत्वं भेदानां नासिद्धमिति भाव । अन्यापोहपक्षे [illegible] हेतोरसिद्धतेत्याह-द्वितीयेऽपीति सामान्याभिधायी सच्छब्दोऽपि [illegible] द्रव्यसत्त्व[illegible] [illegible] सामान्यशब्दा न भेदे सद् सामान्याभिधायिन इति सामान्यशब्देन भेदानाक्षेपात् [illegible] भेदस्य तत् सामान्यं स्यात्, अपोहो वेति तेन सत् सामान्यानभिधायित्वं सिद्धमिति भाव । दृष्टान्तमाह-शुक्लशब्द इति । प्रयोगद्वये [illegible] पूर्वत्रेति प्रथमे प्रयोगे [illegible] सामान्यशब्दाः साध्याः भेदशब्दो [illegible] दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिके च [illegible] द्वितीये प्रयोगे च भेदशब्दाः साध्याः सामान्यशब्दाश्च [illegible] इति भेदो बोध्यः । [illegible] भेदा द्रव्यस्य न वा द्रव्यस्य [illegible] न [illegible] भेदा द्रव्यादिरूपाः न वा द्रव्यस्य [illegible] न अन्यापोहे साक्षात् [illegible] सामान्यशब्दाः [illegible] पुनश्चैव अन्या-पोहेन [illegible] द्रव्यादिभेदानामाक्षेप [illegible] सामान्यशब्दो विशेषक एव सामान्यद्वारेण विशेषार्थो वा, [illegible] तृतीय इति । न च सामान्यमिति [illegible] द्रव्यादि-भेदसम्बन्धिनी [illegible] इति भाव । यथा मधुरशब्द [illegible] विशेषार्थ एव वेति [illegible] मधुरशब्द इति । प्रयोगान्तर[illegible]-सच्छब्दो

---

१ सि. क्ष. डे. 'भेदोहगत[illegible] । २ सि. क्ष. डे. [illegible] पाठान्तरे । ३ सि. क्ष. डे. [illegible]नेति ।

(सच्छब्दो वेति) सच्छब्दो वाऽसद्व्यावृत्तिमन्वं नाभिधत्ते अपोहवत् स्वार्थाभिधानमभि-
धान निराकुर्मः, घटादिशब्दैः सहासमानाधिकरण्यत्वात् [सत्]शब्दस्य घटादिशब्दैः सहासमानाधिकर-
णस्य भेदानाक्षेपात् सिद्धम् अभिन्नशब्दवत् अभिन्नः शब्द इत्युक्ते भिन्नो न भवतीति भिन्नव्यावृत्ति-
मन्वं ब्रूते नासद्व्यावृत्तिमन्वम्, शब्दशब्देनैव च समानाधिकरणोऽभिन्नशब्दो न घटादिशब्दैरतः साध्य-
5 साधनधर्मद्वयं दृष्टान्ते वार्तान्विके च सिद्धमिति यथा चाहेति ज्ञापकम् सम्प्रतिपन्नवाचन्त्वरसवक्ष्यर्क-
तस्यार्थस्य दृढीकरणार्थम्, प्रधानेषु विशेषेषु विद्यमाना अपि भेदहेतवो धर्माः सर्वे नोच्यन्ते, कश्चिदेव
विशिष्टो विवक्षितः केनचिद्विशेषेण तद्वापिना विशेषणशब्देन उच्यतेऽर्थो[न]विशेषान्तरव्यापारेण, यथैव
चारितार्थत्वात् तस्य गुणभूतत्वात् अत एव च ते विशेषशब्दा इत्युच्यन्ते व्यावृत्त्यर्थाभिधायित्वादिति, एतेनै-
वेन तर्काणेन च—विधिप्रधानसत्त्वपराभिधानपक्षदोषोक्तिक्रमेण तत्प्रयोजनस्याप्र पृथग् बूयते ।

10 अत्राह–

ननु चासदसच्छ्रुतेः सामान्यश्रुतित्वादयमप्रसङ्गः, अत्र ब्रूमः केन तस्याः सामान्य-
श्रुतित्वम् ? यदा सा स्वरूपगुणमात्रविशिष्टं द्रव्यमाह तदा भेदानामनाक्षेपात् कस्य
तत्सामान्यमभिवदतीति सामान्यश्रुतिरित्युच्येत, अत्र प्रयोगः न सच्छ्रुतिः सामान्यश्रुतिः
भेदानाक्षेपादिति ।

15 (नन्तु चेति) नतु चासदसच्छ्रुतेः सामान्यश्रुतित्वादयमप्रसङ्गः[अ]सच्छब्दमभिहितवत्वा[र]
सदपोहः सर्वत्र एवः समानः तद्वापित्वाचासौ सामान्यशब्दः भेदाश्च घटादयोऽसद्व्यावृत्त्यो व्यापत्वा-
च्चाक्षिप्यन्तएव एव अतः सर्वोऽयं वाच्यावाचो विफलः—सामानाधिकरण्यं नास्ति भेदा न व्यापि-

वेति । प्रतिवाक्यमाह–अपोहवत् इति । पक्षे हेतुत्वं दर्शयति–सच्छब्दस्येति । दृष्टान्तं व्याचष्टे–अभिन्न इति ...
नान्यव्यावृत्तिमन्वमेवाभिधत्ते न त्वसद्व्यावृत्तिमन्वमिति दृष्टान्ते साध्यसत्त्वमुपदर्शितम् । हेतुत्वं दर्शयति शब्दशब्देनैव
20 चेति एतच्छब्देनाभिन्नशब्दस्य सामानाधिकरण्यं स्यात् न घटादिशब्दैरिति हेतुसद्भाव इति । वाक्यान्तरस्वलक्षण ज्ञाप-
कत्वेनाचष्टे–यथा चाहेति अर्थोक्तिरिति येन, प्रधानमित्यादि, प्रधानेषु द्रव्येषु वस्तुतन्तो वदन् तदातदेवाभिधानाम्नात
शक्तौ धर्मा सर्वे नैते न केनापि शब्देनैकोऽपरस्तेनाभिधानुम्, अनेकधात्रोत्पत्तिविशेषाभिधायकशब्दाभावात्, एके-
नाभिधित्सिता हि तत्र सम्पा वस्तूनि प्रवर्तन्त तथा चैतत्र विशेषशब्दा उच्यन्ते यदि सर्वविशेषविधिर्द्रव्येण पर्यवस्य-
त्तीति स्वरूपेण ततः तावत्तः न चैवम्, तस्मात् प्रतिनियतव्यावृत्तिविशिष्टार्थाभिधायिता शब्दाः तत्रैव तेषां चरितार्थ-
25 त्वात् न सर्वधर्मसंसर्गिण इति वाक्यार्थः । एवम् सच्छब्दो नासद्व्यावृत्तिमन्वं ब्रूते सर्वविशेषापीडितसत्त्वाभिधायकत्वात्
तत्पराभावात् भेदानाक्षेपात् भेदाभावात्सामानाधिकरण्याभावमनुपपन्नमेव मतः । तदर्थं तत्र ...
तत्प्रयोजने नियतत्वं एवाह–एतेनैव पक्षेणेति । नतु सच्छब्दोऽसौ सामान्यशब्दः ... सर्वोपादानत्वात् ...
भेदानाक्षेपप्रसङ्गामनवकाश इत्याशङ्क्य नतु चेति । व्याख्याति असच्छब्दमेति सच्छब्दोऽसच्छब्दनिवृत्ति ...
अवगमयति तद्गुणो सर्वत्र घटेऽर्थे च तत्समानता सच्छब्दसामान्यार्थेन चासन्नेन तर्हि भेदा व्याप्त ...
30 देह च ते तन्निदिपन्ते तच्छब्दरोधे निवृत्तोऽयं विफल इत्यभिप्रायः । विवक्षितैव विशिष्टि–सामानाधिकरण्यमिति
सर्वत्र सामान्येनाभ्युपगम यथा तं इष्टत्वे वर्ण तत्र सामान्यश्रुतित्वम् ? भेदभेदे हि इह भात्, न चासदच्छ्रुत भेदाश्रेण ...

१ सि.क्ष डा. अनवच्छिन्नाभामवत्वामिति । २ सि क्ष डा. °त्वात्प्रत्यात्ताधि ।

सामान्यं न भवत्यनाक्षेपादित्याशिरप्रसक्त एव विचार इति। अत्र ब्रूमः-स्वरूपनानुवृत्त्यैव स्वमिव प्रष्टव्योऽसि, केन तस्याः सामान्यश्रुतित्वं ?-केन हेतुना तस्या असङ्कीर्णाचार्यायाः सम्भूतेः सामान्यश्रुतित्वम् ? नास्त्येव हेतुरित्यभिप्रायः, त्वन्मतेनैव यदा सा स्व[रूप]गुणमात्रविशिष्टं द्रव्यमाह-स्वस्य गुणो विशेषणं तद्यमाय [म]स्य तत् स्वरूपगुणमात्रं तेनैव विशिष्टं नाधिकेन, तथाप्यन्यस्मिन्नप्यपि सम्भान्वयार्थापोहं हि स्वार्थे कुर्वतीति वचनात् द्रव्यमसत्याद्यपेत्रगुणप्रमाणविशेषणमित्यर्थः, गुणधर्मत्वञ्च तस्यापश्यत् भावितमेव तदा भेदानाम 5
नाक्षेपात्तस्य तत्सामान्यं यदेमिदभातीति सामान्यश्रुतिरित्युच्यतेऽति, अत्र प्रयोगः नासदेसङ्कीर्णतिरित्यादिः गतार्थः तस्मात्तथात्वः प्रयोगो भेदानानाक्षेपादित्यस्यानवतारेवेति ।

अथ वा 'तद्वतो नास्वतन्त्रत्वात् भेदाज्जातेरजातितः।' (प्रमा० स०) इति सच्छब्दो मुख्य या वृत्त्या प्रकाश्यमानः संवृतिसद्वस्तुस्वरूपव्यवहितमाह, न च स तत्र वृत्तः स्वरूपव्यव हितेऽर्थे सत्यसतो व्यावृत्तेरसंभवात्, न तु तथा किञ्चिदसत् तत्तुल्यमस्ति, सतोऽन्यस्यासत्त्वात्, 10
इत्य सच्छब्दोऽसद्व्यावृत्तिं न करोति भूतार्थेन किन्तूपचारादसद्व्यावृत्तीति, सोऽपोहेऽपि तावदद्रव्यस्यात्तद्वति वृत्त एवेत्यप्रधानत्वादस्वतन्त्रः, नहि यत्रोपचर्यते स समर्थं भूतार्थेनाहेति, यथा चोक्त 'मञ्चशब्दो यथाऽऽधेये मञ्चेष्वेव व्यवस्थितः । तस्येनाह तथाऽपोहशब्दो द्रव्येषु वर्तते' इति ।

अथ वेत्यादि, यावदपोहशब्दो द्रव्येषु वर्तते, व्याख्यानविकल्पान्तरम् 'तद्वतो नास्वतन्त्रत्वात्' 15
(प्रमा० स०) इत्यस्य, सच्छब्दो मुख्यया वृत्त्या-भूतार्थेन स्वरूपेण, प्रकाश्यमान इति-शब्दस्वरूप-मात्रेण श्रुत्वा गृह्यमाणः संवृतिसद्वस्तुस्वरूपव्यवहितमाह-[न च]स तत्र वृत्तः, स्वरूपव्यवहितेऽर्थे सति व्यावृत्तेः असतः सन् असन् भवतीति प्रसज्यप्रतिषेधासम्भवात्, प्रतिषेधसमाश्रयोऽर्थः सन्नेव स्यादसन्निति,

प्यनेन समाधत्ते अत्र ब्रूम इति हेतुमातमनेनाह-यदा सेति असदसङ्कीर्णत्यसदपोहमात्रं स्वरूपगुणविशिष्टं द्रव्यमाह तच्च द्रव्यं स्वरूपगुणमूलमेव श्रुत्यमभेदाभेदात्, अन्यापोहं स्वार्थे कुर्वतीत्युपादान्यापोहेन स्वार्थस्य गमीकरणयोग्यता। 20
तमेवाह-द्रव्यमिति असत्त्वात्तिरूपे यो गुणस्तन्मात्रमेव द्रव्यं विशेषणमित्यर्थः । गुणधर्मत्वमात्रविशुद्धता भावत् किञ्चिदभि-धत्ते इति तद्गुणमेवं द्रव्यमाह न तद्विशेषमिति द्रव्यभेदानामाक्षेपादिभेदामावेन हि विशेषं सच्छब्दस्य सामान्यश्रुतित्वमित्यत्र-गुणधर्मत्वञ्चेति आशिषि हि विशेषे तदिपरि सामान्यत्वं तत्र व्याप्तस्वभावस्य विशेषणत्वेन तदिपरीति सामान्यत्वमस्त सच्छब्दस्य भविष्यत्यभिप्रायः। भावार्थमनुमानेन दर्शयति--अत्र प्रयोग इति। नासदिति असदसङ्कीर्णं सामान्यश्रुतिर्भेदा-नाक्षेपात्, तत्राभेदे सति हि तदिपरि सिद्धसामान्यस्वभावत्वात् तस्य सामान्यश्रुतित्वं स्यात् चैवमिति भाव। तद्वतो नास्वतन्त्रत्वादित्यस्य 25
व्याख्यानविकल्पान्तरं दर्शयति अथवेति। व्याख्येयं तद्वत इति सच्छब्दः तद्वतो न वाचक अस्वतन्त्रत्वादिति तदर्थः। सच्छब्द इति मुख्यया वृत्त्या स्वकारीवतारापेक्षरत्वात्स्वरूपेण श्रुत्वा गृह्यमाणः वर्णानां प्रतिपत्त्येव तात्पर्यार्थानभेदात् प्रकाशसम्भवात् सच्छब्दोऽसदसङ्कीर्णत्वेन प्रकाशो वा संवृतिसद्वस्तुस्वरूपेण व्यवहितेऽर्थे वर्तते इत्यभिप्रायः । तत्र हेतुः यदा भवेत्तदा स्यात्-अन्यापोहवान् सन् स्यात् स च न सम्भवति सन् असत् भवतीत्यतो व्यावृत्तेरसम्भवात्, प्रसज्यप्रतिषेधापवादेन स्वरूपोपपन्नत्वादित्याशयेनाह-स्वरूपव्यवहित इति । पर्युदासप्रसज्यप्रतिषेधानुपपत्तेः तु सन् 30
नासदिति भवत्, यतु नान सम्भवति यतोऽन्यतुल्यत्वाभावादित्याशयेनाह-प्रतिषेधसमाश्रय इति। तत्रैवमित्याह-

1 सि. क्षा भेदानामसम्भवोऽभावात्। च भेदानामभावात्तेऽभावात्। २ सि क्ष. डा. व्याप्तिस्वरूपीनि। ३ सि क्ष क्षा चे च सच्छब्दिरित्यादि। ××क्ष। ४ सि क्ष. क्षा यतु एव।

'अभिधेयवल्लिङ्गवचनानि' १० (महा० १ १ १२) इति परिभाषितत्वात्, अभ्यासश्चेर्गोपयापीत्य इति प्रत्ययसदृशे पुरुष एव प्रत्ययो नान्ये न गवीति यथा, न तु तथा किञ्चित् सत् वस्तुत्वमस्ति, यतोऽन्यस्यासत्त्वात्, असत्त्वस्याभावात्तस्मात्पुरुषमेवैतत् सत्त्वेनसत्त्व मभवतीति । इत्थं सच्छब्दोऽसत्त्वमपि न करोति मूलार्थेन, किं तर्हि ? उपचारात्सदसत् भवति–अन्यस्यापोह गौण्या वृत्त्या भूते स सच्छब्दोऽ-
5 पोहेऽपि तावदुक्तत्वात्तथाऽपि–अपोहपत्ति वृत्त एव, अतादृक्त्वात्प्रधानः, अप्रधानत्वात्पराधीनः, न हि यो यत्रो-
पचर्यते स तमर्थं मूलार्थेनाहेति, सोऽप्येवं मुख्यानभिधानेन हेतोरुपचारप्रधानावस्थां [रूपता]मुपयं दर्शयति तथा चोक्त मञ्चाः क्रोशन्ति इत्यादि दर्शितम्, मञ्चशब्दो मञ्चस्थान् सैन्यसरूपापत्त्यैव भूते, न पुरुषत्वापत्त्यनिति, तथाऽपोहार्थः सच्छब्दोऽपोह एव व्यवस्थितोऽपोहवस्तु द्रव्येषु वर्तते इति तार्थान्त्यम्, पूर्वत्रविक्षेपप्रस्तावस्तात्पर्यम्, इह [न]भिधानत्वेरोपचारात्सात्वेऽप्यदोष इति विशेषः । इत्यमव्याप्ति
10 दशोषितो दोषविक्षेपः ।

त्वदुक्तस्वपक्षदूषणमनुस्मरेणाप्येष दोष उच्यते–

एतदनभ्युपगमेऽप्ययमन्योऽपोऽन्यापोहस्वपक्षदूषणः, स्वपक्षेऽन्यापोहे च मुख्यया वृत्त्या सत्त्वस्युपचारेण वर्तते शब्दः, नाभिधानेनाह उपचारात्, सच्छब्दो हि अपोहवस्तुपचर्यते न तु तमर्थमभिधानेनाह मञ्चशब्दवदिति, सोऽप्युपचारो न घटत इति ब्रूमः, द्वयी ह्युपचारस्य
15 गतिः स्वरूप्यात्, यथा राजामात्ययोरन्यतरस्मिन् स एवायमिति, प्रत्ययसंक्रमतो गुणोपचारश्च

नभिध युक्तमिति ननु इतेन च समभिव्याहृतं वर्त तद्विद्यते सति तस्यार्थं बोधयतीति व्याख्या परिभाषितत्वात् तथ [illegible] स्यात् ततो [illegible] सति सतीति भावः । तत्सम्प्रत्य-अभ्यासस्यैरिति [illegible] गौण्या [illegible] तदिति न [illegible] न च भवेत तेनैवमस्वपि तद्विद्यते [illegible] बोधयेत्, न च तथाविधं किञ्चिद्वस्तु [illegible]
20 वस्तुमात्रस्य तदर्थेन [illegible] भावः ।
तदेवं [illegible] न [illegible] मूल इति [illegible]-इत्थं सच्छब्द इति [illegible] न भूते केन [illegible] मुख्यमिति भाव । किं तर्हि [illegible] उपचारादिति । उपचारेण [illegible] अन्यस्यापोहमिति [illegible] गौण्या वृत्त्या भूते स तत्र मूलार्थेन [illegible] मूलार्थेन [illegible] तस्मादुपचारेण स
25 इत्युपचार [illegible] इति भाव । [illegible]-न हि यो यत्रेति, यत्र य उपचर्यते न हि स तमर्थं मुख्यया वृत्त्याऽभिधत्ते इति [illegible] मुख्यानभिधानात् [illegible] अभिधायक [illegible] भेदेऽपि [illegible] इति भाव । तत्र निदर्शनं मञ्चशब्द [illegible] तथा चोक्तमिति । [illegible] परिदर्शं [illegible] मञ्चाः क्रोशन्ति इत्यादीति, मञ्चाः [illegible] [illegible] इति [illegible] अपोहवस्तु द्रव्येषु वर्तते इति भाव ।
30 [illegible] विशेषमाह–पूर्वत्रेति [illegible] मुख्यया वृत्त्या [illegible] इत्यर्थः । तदेवं [illegible] [illegible] तथा [illegible] दोषा [illegible] मया [illegible] एतदाह–इत्यमव्याप्तिरिति । [illegible] दोष [illegible] त्वदुक्ते [illegible]–एतदनभ्युपगमेऽपीति [illegible]

1 भि छ डा [illegible]। 2 भि. छ डा. [illegible]। 3 भि छ. डा [illegible]।

उपधानानुरागादिव स्फटिके रक्तत्वादिबुद्धिः, तत्र न तावत् सारूप्यात् प्रत्ययसंक्रान्तेरुपचारो यमलादिवत् सारूप्यासम्भवे प्रत्ययसंक्रान्त्यसम्भवात्, स्वामिभृत्ययोर्भिन्नत्वात्, यदि सैव बुद्धिः संक्रान्ता स्यात् स्वामिनि भृत्ये च स्वाम्यनुज्ञातमुपचरति न तु भवति, किं तर्हि ? राजवदमात्य इति भिन्न एवाभेदोपचारो भवति, क्रमवृत्त्यभावाच्च, न हि क्रमेण सकृदुच्चरितः शब्दः क्षणिकत्वादसदपोहद्वयवर्तित्वात्तद्वति वर्तते राजभृत्यबुद्धिवत् । 5

(एतदिति) एतद्वचनाभ्युपगमेऽन्यपदार्थान्योऽन्यापोहवत्त्वदूषणम्, स्वरूपेऽन्यापोहे चेत्यादि, स्वरूप मन्यत्वनिवृत्त्यात्मकम् अर्थान्तरनिवृत्त्यात्मकं च सामर्थ्ये मुख्यया वृत्त्याऽभिधानशक्त्युपचारेण वर्तते, मामिधानेनाह शब्द इति सोऽन्योऽन्यम्, उपचारादिति हेतुः, सम्भवतो हीत्यादिरुपनयः, मञ्चाः क्रोशन्तीति दृष्टान्तः तद्वति न वर्तते मुख्यया वृत्त्येति साध्यः, एवमुपचारमभ्युपेत्य दूषणमुक्तम् सोऽप्युपचारो न भवत इति ब्रूमः,—त्रयी हि उपचारस्य गतिः—सारूप्यात्, यथा यमलयोरन्यतरस्मिन् स एवायमिति, 10 प्रत्ययसंक्रान्तेः—राज्ञो भृत्येऽमात्यादौ राजेति वा प्रत्ययः, गुणोपरागाद्वा—उपधानानु[रा]गादिव स्फटिके रक्तत्वादिबुद्धिः, तत्र न तावत् प्रत्ययसंक्रान्तितः सारूप्याद्वोपचारः सम्भवति सारूप्यासंभवे प्रत्ययसंक्रान्त्यसम्भवात् स्वामिभृत्ययोर्भिन्नत्वात् यदि सैव बुद्धिः संक्रान्ता स्यात्—अभिन्ना स्वामिनि, भृत्ये च स्वाम्यनुज्ञातमुपचरति[वत्तदुपचारः] स्यात्, न तु भवति, किं तर्हि ? राजवदमात्य इति भिन्नैवाभेदोपचारो भवति, तस्मान्न प्रत्ययसंक्रान्तिः, न च सारूप्यमपोहापोहवतोरतो नोपचारो निमित्ताभावात् किञ्च—क्रमवृत्त्यभावाच्च 15

प्रतीयते । एवमन्योऽन्यस्वरूपत्वे सत्यन्यापोहो मुख्यया वृत्त्यैवमभ्युपगमे उपचारादित्यभ्युपेत्य तत्र दोषं वक्तुं तन्मतं प्रदर्शयति—स्वरूपमिति स्वरूपमित्यस्य [illegible] अर्थान्तरापोह इत्यर्थः अन्यापोहार्थान्तरनिवृत्त्यात्मकं तं मुख्यया वृत्त्याऽभिधत्ते शब्दः तदन्तरेणोपचारेण न त्वभिधानतया तथा चान्यापोहे प्रधानतया वर्तमानः शब्दस्तद्वत्युपचारेण वर्तते न त्वभिधानतः उपचारात्, यथा मञ्च वर्तमानमञ्चेनोपचर्यते न तत् तथाभिधानकम्, मञ्चाः क्रोशन्तीति भावः। एतेन [illegible] त्वया मोक्षे दोषस्त्वा[illegible] एवमिति । उपचारोऽप्यत्र न संभवतीत्याह—त्रयी हीति प्रत्ययसंक्रान्तेः 20 गुणोपरागाद्वा त्रयी उपचारस्य गतिरित्यर्थः । प्रत्ययसंक्रान्तिश्च सारूप्ये सति स्यात् [illegible]—सारूप्यादिति । यथा यमलयोः [illegible] अन्यतरस्मिन् सारूप्ये स एवायमिति प्रत्ययस्य संक्रान्तिरुपचारो भवति । प्रत्ययान्तरमाह—राज्ञो भृत्य इति । द्वितीयामुपचारगतिमाह गुणोपरागाद्वेति [illegible] रक्तस्य [illegible] स्फटिके रक्त इति बुद्धिर्भवति । उपचारस्त्वत्र न सम्भवतीत्याह—तत्र न तावदिति सारूप्यप्रत्ययसंक्रान्तितस्त्वत्र न सम्भवति स्वामिभृत्ययोर्भिन्नत्वात्, न हि [illegible] प्रत्ययस्य संक्रान्तिः सम्भवति सारूप्याभावात्, यदि स्वामिनि वा 25 राजेति बुद्धिः सैव यदि अभिन्ना [illegible] भृत्येऽपि स्यात् तदुपचारः स्यात् न चैवं दृश्यते किन्तु [illegible] भिन्नैवाभेदोपचारः प्रवर्तते तस्मान्न प्रत्ययसंक्रान्तिरिति भावः । अपोहापोहवतोरुपचारोऽपि न सम्भवति सारूप्यादिनिमित्ताभावादित्याह—न च सारूप्यमिति । ननु [illegible] एव शब्दो [illegible] वर्तत इति न युक्तं वक्तुम्, तथा क्रमेण [illegible] सकृदुच्चरितः [illegible] क्रमवृत्त्यभावाच्चेति तथा च 30 न [illegible] वर्तितुमर्हतीति भावः । ननु [illegible] प्रत्ययसंक्रान्त्यभावेऽपि [illegible]

---

1 सि क्ष डे सामान्योऽर्थ । 2 सि. क्ष. परमकयोरन्य । 3 सि क्ष डे गुणोपकराद्वा । 4 सि क्ष डे स्वाम्यनुज्ञातमुपचरती वचनात् । 5 सि. क्ष. डे. न्या भिन्नैव ।

न हि क्रमेण सकृदुच्चरिताः शब्दाः क्षणिकत्वादसत्त्वोपपत्तेः प्रत्यक्षाः इति वर्तते, एकस्मृत्युद्धितत्, तथा यपि नास्ति प्रत्यक्षसंभवः सारूप्यासम्भवादुपचारस्य ।

स्यान्मत गुणोपरागादिति तत्-

नापि गुणोपरागात् स्फटिकवत्, विशेषणप्रकर्षमगृहीत्वा विशेष्ये प्रत्ययप्रसङ्गात्, अय-

5 थार्थज्ञानापत्तेः, युगपदसम्भवाच्च, यथा च बहवो ग्रहीतारो भवन्ति गुणवतः शुक्लादेः तदा गुणोपकारे विरुध्यते न हि शक्यं तदा द्रव्येणैकगुणरूपेण स्थातुम्, अनेकात्मकत्वाविशिष्ट त्वेऽप्येकदेशेन गुणरूपमनुभवितुं शक्यम्, कृत्स्नस्य घटादिरूपप्रतीतेः, अथ पुनः सर्वैर्घटत्वा- दिभिरुपकारो युगपत् कृत्स्नस्य क्रियते ततः सर्वेषां प्रत्येकं ग्रहीतॄणां घटादिरूपग्रहणाभावात् सर्वगुणसङ्करणमेवैकदर्शनं युगपत् सर्वरूपापत्तेः स्यात् स्फटिकवदेव, तस्मात्सार्वप्रवृत्ति ।

10 (नापीति) नापि गुणोपरागात् स्फटिकवत् विशेष[ण]प्रकर्षमगृहीत्वा विशेष्ये प्रत्ययप्रसङ्गात्- यथा स्फटिके रक्तत्वादिप्रत्यय उपमानप्रकर्षमगृहीत्वा भवति तथा विशेषणप्रकर्षमगृहीत्वा विशेष्ये प्रत्ययः स्यात् न तु भवति किञ्च-अयथार्थज्ञानापत्तेः यथा स्फटिके रक्तत्वादिप्रत्ययो मिथ्याप्रत्ययस्तथा विशेषण- सरूपप्रत्ययो विशेष्ये स्यात्, किञ्च-युगपदसम्भवाच्च, यथा च बहवो ग्रहीतारो भवन्ति गुणवतः शुक्लादेः, तद्यथा-घटः पार्थिवो द्रव्यं सन् शुक्लो मधुरः सुरभिरित्येवमादिविशेषैः तदा गुणोपरागे विरुध्यते, न हि शक्यं

15 तदा द्रव्येणैकगुणरूपेण स्थातुम्-अनेकात्मकत्वाविशिष्टत्वेऽप्येकदेशेन गुणरूपमनुभवितुं शक्यम्, कृत्स्नस्य घटादिरूपप्रतीतेः, अथ पुनः सर्वैर्घटत्वादिभिरुपरागो युगपत् कृत्स्नस्य क्रियते तदा सर्वेषां प्रत्येकं ग्रहीतॄणां घटादिरूपग्रहणाभावात् सर्वगुणसङ्करेणैवैकदर्शनं युगपत् सर्वरूपापत्तेः स्यात् स्फटिकस्येव, न तु भवति तस्माद्गुणसारूप्यात् प्रत्ययसंक्रान्तेरुपचारो यथाकथञ्चित् नापि गुणोपकारात् स्फटिकवदिति,

प्रत्ये सत्यात् यथा तत्र सामीप्यात् प्रवर्तते तथाऽत्रापि सामीप्यपक्षनिरासायाह-नापि गुणोपरागादिति । गुणोपरागादपि यदि

20 तु विशेष्ये ताद्रूप्यप्रत्ययः ..... उपकारी भवति गुणस्य योपकारो विशेष्ये ..... हि स्फटिके ताद्रूप्यं प्रत्यक्षं ..... स्फटिक इति चेन्नम् । यदि गुणोपरागाद्विशेष्ये प्रत्ययः स्यात् तर्हि स्फटिके यथा रक्तत्वादिप्रत्ययो भवति न तु रक्तत्वादि- पर्व जपाकुसुमसम्बन्धितयाप्रकर्षमुपादाय ..... तथाऽत्रापि ..... व्यतिरेकेण ..... प्रत्ययः स्यात् न चैवम्, ... विशिष्टभोरेखया प्रत्ययविशेषपेक्ष ..... स्फटिकवदिति गुणोपरागात्प्रत्ययः स्फटिके प्रत्ययस्योपचार ..... वर्तमानस्य ..... विषयीकरणात्, ... गुणोपरागात् प्रत्ययस्यानुरूप्ये ..... प्रत्ययः .....

25 ..... -अयथार्थज्ञानेति । विशेषणसरूपेति विशेषणानुसारी प्रत्ययः यथा ..... रक्तानुसारी रक्त इति प्रत्ययोऽयथार्थानुसारी विशेष्ये स्यादिति प्रत्ययः एवं प्रत्ययो यदि गुणोपरागात्तदा मिथ्याप्रत्ययः स्यादिति भावः । ..... येन रूपेण वर्तते तथैव ..... घटादिरूप ..... एतदेवाह ..... पार्थिवत्वेन द्रव्यत्वेन सत्त्वेन च शुक्लत्वेन मधुरत्वेन सुरभित्वादिभिरेव च ..... एवञ्च गुणोपरागे विरुध्यते न ..... एकेनोपरक्तत्वमपि तु ..... अनेकगुणविशिष्टस्य ..... प्रतीतिप्रसङ्गेनात् युगपदसम्भवादिति,

30 ..... । ..... अथ पुनः सर्वैरिति न हि सर्वैर्घटत्वादिगुणैरुपरागो युगपत् ..... यदि ..... तर्हि बहूनां प्रतिपत्तॄणामेकगुणोपरागेण वा ..... भवति तु न स्यात् किन्तु सर्वगुणोपरागेण .....

1 सि. क्ष. डे. नापि गुणोपकारात् । २ सि क्ष डा डे मधुर । ३ सि क्ष डा. डे गुणवशात् ।

सत्यसत्यार्थप्रवृत्तीत्यादि, अथवाऽयमन्योऽर्थोऽस्य विकल्पस्यैव भाष्यग्रन्थ इति श्लोकस्य, अस्यपादे पाठान्तरं 'तथा भावशब्दो द्रव्येषु वर्तते' इति तस्य व्याख्या—विशेष एव वस्तु परमार्थतोऽस्ति, न द्रव्यार्थः सामान्यं जातिः घटादिके कुम्भवत् किञ्चिदस्ति, तस्य सामान्यस्यासत्वात् विशेष एव सर्वत्रः कल्पितसामान्योपसर्जनो यथा प्राक् प्रपञ्चिता, किमिव ? भावशब्दवत्, सैव व्याख्या गतार्था, भावशब्दस्य गुणपर्यायपाभिधायित्वात् । 5

इतश्च स्वन्मतिवत् तद्वतो न वाचको भेदात्, भिन्ना हि व्यावृत्तिमन्तः सत्त्ववन्त इत्यर्था घटादयः, असदसन्तोऽर्था घटादयो भेदानानन्त्ये सम्बन्धाशक्यत्वात् व्यभिचारादवाचक इत्युक्तं प्राक् त्वयैव ।

इतश्च त्वन्मतिवदित्यादि, हेत्वन्तरमपि भेदादिति जातिमत्पक्षदूषणवत् अन्यत्मतपक्षदूषणं स्वपक्ष एव 'तद्वतो न वाचकः' इति, भिन्ना हि व्यावृत्तिमन्तः सत्त्व[व]न्तः इत्यर्था घटादय इति हेतु 10 व्याख्या, स्वमतवदेव, केऽत्र व्यावृत्तिमन्तः ? इति चेदुच्यते, असदसन्तोऽर्था घटादयः, भेदानानन्त्ये सम्बन्धा[शक्य]त्वात् व्यभिचारादवाचक इत्युक्तं प्राक्, केन ? त्वयैव ।

अत्राह—

ननु चार्थं घटादिषु सत्त्वसम्बन्धमात्रपक्ष इत्यासदसन्मात्रपक्षे भेदानभिधानेन दोषः परिहृत इत्यत्र ब्रूमः यस्याभिधानं शब्द इष्यते सोऽर्थोऽसदसम्बन्धमात्रात्मको भेदवत्सत्त्व वा स्यात्, भेद 15 निरपेक्षा सत्तैव वा, सत्तासम्बन्धो वा सत्त्वसम्बन्धमात्र वा, तत्र सम्बन्धविधिविधादिमतवदपोहादि मतेऽपि विकल्पचतुष्टये स्थिते समान एवात्रापि विचारो द्रष्टव्यः ।

ननु चार्थं घटादिष्विति, सत्त्वसम्बन्धमात्रपक्षे पूर्वमेव हि द्रव्यादिभेदानभिधानेनानन्त्यव्यभिचारदोषौ परिहृतौ तथाऽप्यसदसत्सम्बन्धमात्रपक्षे भेदानभिधानेन तद्दोषपरिहार इति तदर्थपदमिति अत्र ब्रूमः यस्याभिधानमित्यादि-यस्यार्थस्य शब्दो वाचक इष्यते सोऽर्थोऽसदसम्बन्धमात्रात्मको भेदवत्सत्त्व वा स्यात्-भेदवति स[त्त्व] 20

मपि तु तथा भवतीति भावः । असदसोपाधिसम्बन्धमात्रात्मकेनात्र—स्वाभ्युपगमार्थेति अत्र मूर्तं प्रश्नम्, अतो न व्याख्यायते अत्र तथा जातिमत्पक्षवत् तद्वतो न वाचकः शब्दः भेदादित्यादिना दूषितत्वात् तत्पक्षोऽपि तथैव दूष्यत इत्याह इतश्च त्वन्मतिवदिति । जातिमतो भवत्पक्षस्यार्थानां भेदवत्पोहवतामपि भवत्पक्षार्थानां भेदात् तद्वतो न वाचक इति तत्पक्षदूषणं तथैव इत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—हेत्वन्तरमपि भेदादिति अन्यतरपक्षदूषणाभिप्रायेणैव भेदादिति हेतुरित्यर्थः । हेतुं व्याचष्टे—भिन्ना हीति । न शब्दो व्यावृत्तिमतो वाचकः तद्वतो व्यावृत्तीनामानन्त्यात् न चैकस्य शब्दस्यानेकभेदप्रदर्शनेन सम्बन्धं शक्यत्वात् एकस्य न 25 वाचकत्वात् शब्दानभिधानं शब्दस्यार्थानभिधेयत्वम् । यदि वानन्त्यानन्त्यसम्बन्धेऽपि शब्दोऽर्थं बोधयेत् तर्हि येन शब्दो घटाभिधायकमपि बोधयेदिति व्यभिचार इत्याह—भेदानानन्त्येति । यथा जातिमत्पक्षे भवद्भिर्भेदानानन्त्यव्यभिचारौ परिहृतौ, तथाऽसदसम्बन्धमात्रपक्षेऽपि भेदानभिधानेन दोषः परिहृत इत्याशङ्कते—ननु चार्थमिति । तदेव व्याचष्टे—सत्त्वसम्बन्धमात्रपक्ष इति । यस्यार्थस्येति । यस्यैवाभिधायकः शब्दः सोऽर्थोऽसदसम्बन्धमात्ररूप धर्मभावात्मकः जातिरित्यर्थः । तत्र सम्बन्धपक्षे भेदानभि- 30

१ सि डा. भ व्यावृत्तिमन्तः सत्वेतः । २ डा. भा ननु चार्थं च । ३ सि भ डा सत्वमात्र । ४ सि भ डा °सदसम्बन्धमात्र । ५ सि भ डा. °भावेभावि । ६ सि भ डा. भेदवती ।

भेदोऽस्त्यर्थोऽभिधेयोऽर्थः, किं तत्सम्बन्धमुच्यते ? सत्तामात्रं वा ? भेदनिरपेक्षा सत्तैव वा ? सत्तासम्बन्धो वा ? सत्त्व[म्]मात्रं वा ? सदनुवृत्त्यभिधानप्रत्ययहेतुः चत्वारो विकल्पा असंख्याकृतिमत्यपि पक्षे सम्बन्धे-[षु] तत्स्वरूपमानात्, स्वाम्यभिसम्बन्धमिति त्वयाऽऽपन्नो पि सम्मतीति तत्र, अभावस्य प्रतिषिद्धत्वात्, अन्यापोहार्थबोधे हि स्वार्थे कुर्वती श्रुतिरभिधत्ते इति स्वयैव स्वार्थवचनेनोक्तत्वात्, अस्माभिः स्वार्थ एव

5 निषिद्ध इत्यादिना चाचरनन्त्यः सत्ताख्य इति सम्येन विचार[ि]ता[प]स्य प्रतिषिद्धत्वात् परिशेषादेव द्रव्यस्य एव विकल्पा सम्बन्धो भवेदुत्पत्त्यसत्त्वात्मकमिति अभावार्थस्य, तत्र सत्तामात्रविधिपादिमतवादपोहवादिमतेऽपि चतुर्णां स्थिते समान एवायमपि विचारो गम्यमेति ।

तथैवाह—

'नापोहशब्दो भेदानामानन्त्याद्व्यभिचारतः । वाचको नियमार्थोक्तिर्जातिमद्वदपोहवान् ॥

10 न जातिशब्दो भेदानामानन्त्याद्व्यभिचारतः । वाचको नियमार्थोक्तेः सत्तापर्योऽप्यतो न सः ॥

इति, एष सत्तामात्रसत्ताऽऽपादनवदिहापीति तुल्यदोषत्वविषयतया भवन्मतमन्यांश्च प्रति न जातिशब्द इत्यादिरारभ्यते जातिशब्दस्तावत् सदादिः, सच्छब्दो हि जातिसम्बन्धिनो जातिमुपादाय द्रव्यादीनभेदोपचारादाह, तस्मादपदिश्यते जातिशब्द इति, यथा सिंहो माणवक इति कस्माच्च वाचकः ? आनन्त्याद्भेदानाम्, आनन्त्ये भेदानामशक्यः शब्देन

15 सम्बन्धः कर्तुम्, आनन्त्याच्च द्रव्यादीनाम्, ते हि घटपटरथादिभेदेनानन्ताः, सम्बन्धान्तर विशिष्टाभिधायी शब्दः सम्बन्धान्तरविशिष्टद्रव्यवाच्यमसमर्थो वक्तुम्, गवाश्वादिवत्, न च कृतसम्बन्धः शब्दः ततो हि सम्बन्धाख्यता, सम्बन्धाव्युत्पत्तेरनभिधानं स्वरूपमात्रप्रतीतेः यत्र शब्दस्यार्थेन न सम्बन्धो व्युत्पत्तौ यथा म्लेच्छशब्दानाम् तत्र शब्दमात्रमेव प्रतीयते नार्थ इत्यादिः सह टीकया भाष्यग्रन्थो द्रष्टव्यो यावत्

20 अगुणत्वादिव्यभिचारादिति, एतावच्च स्वाचारो वा तवास्ति सम्भव इति ।

नापोहशब्दो भेदानामित्यादि श्लोकद्वयम् अन्यपाठे तूपसंहारे विशेषः सत्तापर्योऽप्यतो न स इति, मात्रसम्बन्धार्थे तावदेतच्छ्लोकद्वय व्याख्यानुक्रमः सम्बन्धयति—एव सत्तामात्रसत्ताऽऽपादनमपि

तत्सम्बन्धतत्सम्बन्धमनुविधत्त यथा भवन्ति व्याख्यातसत्तामात्रपक्षेऽपि क्रमेण तत्सत्ताभावचत्वारो विकल्पा स्ये इति दर्शयति-सत्तामात्रे वैभाषिका भेदान्तर्गतत्वात्सत्ताया वैशेषिकाः नियमस्य त्वनुयायिभिरविनाभावसम्बन्धाद्धेतुनुवृत्तस्याभिधानस्य त्व

25 मतेऽप्येतावन्त एव विकल्पा सम्भवन्तीति भावः । ननु भिन्नसम्बन्धपक्षे—स्याम्भसमिति, अथसत्तामात्रमभिमन्यस्व तथा तुल्यैव अन्यापोहार्थबोधे स्वार्थे कुर्वतीति भवन्मतप्रवर्तकाभिसम्बन्धोऽनभिधानप्रसरो प्रतिषिद्धोऽपीति भावः । अस्माभिरपि प्रतिषिद्ध एवाह—अस्माभिरिति । एवं विकल्पानां तत्रापि सम्भवात् सत्तापक्षप्रवर्तकसत्तामात्रपक्षेऽपि समान एव विचारो विशेष वेति भावः । एतदेव स्पष्टयति—नापोहशब्द इति । तमेवाभिप्रायं निर्दिशति दर्शयति—श्लोकद्वयमिति । अथवानन्त्यात् व्यभिचारात् श्लोकद्वयमेवमत्रान्यथावाचकत्वम् सत्तासम्बन्धमेवाचकत्वप्रतिपादकत्वम् ये येषां व्यपदिश्यन्तेऽभावसत्तामात्रपक्षेऽपि

30 समाना एवाह—मात्रशब्दसम्बन्धार्थे इति । भवतस्तिर्यक्सामान्यं भेदः तदात्मकाः तथा चेति अन्यापोहवादि-

---

१ सि॰ च डा॰ चाति । २ सि॰ च डा॰ तत्सत्तामात्र॰ । ३ सि॰ च डा॰ दे॰ अक्षरसत्त्वमिथ्याख्यातिर्भवति । ४ सि॰ च डा॰ एव । ५ सि॰ च॰ डा॰ दे॰ तथानुसत्ताख्य । ६ सि॰ च डा॰ दे॰ सम्बन्धार्थे तावत् ।

दापीति मुख्यरूपोपलब्धिवद्[य]ा भवत्यमन्यांश्च प्रतीति गवाम चापवारभ्यते, न जातिशब्द इत्यादि यावदारभ्य, पूर्वमपोहशब्देन सम्बन्धत्वात् विभज्य परवादोपुक्त्यैव न जातिशब्द इत्यादिपरमन्यमेवोपदिशत, [त]-मसमग्रविशिष्टसम्बन्धभेदमपासम्बन्धमस्वपरूपाणां तद्विशिष्टानां विधिरूपाणाञ्च परेष्टानामविशेषापादिति, यथा—न जातिशब्दो भेदानां वाचक इति वक्ष्यति, जातिशब्दस्तावत् सद्भाविरिति यस्मात् मध्यशब्दो जातिसम्बन्धिनो जातिमुपादायासमरूपेण द्रव्यादीनमभेदोपचारहेतुत्वात्, तस्मादभेदोपचारहेतुना व्यपदिश्यते जातिशब्द इति, यथा सिंहो माणवक इति सिंहशब्दो माणवकगुणानुपादायाभेदोपचारहेतुभक्तेरभेदोपचारहेतुना व्यपदिश्यते गुणशब्द इति, कस्माच्च वाचक इति हेतुपरिप्रश्नः, यस्माद्यद्वारेण[न]प्रतीयते, उच्यते—आनन्त्यादिति हेतुः, कस्माऽऽनन्त्यात्? भेदानाम्, यस्मात्ते पूर्वं मत्वा न वाच्याः भवन्ते, आनन्त्ये हि भेदानामशक्यः शब्देन सम्बन्धः कर्तुम्, न हि पाटलिपुत्रादिसा द्रव्यादय इत्येन सम्बन्धेन सहाक्याः वक्तुं, कस्मात्? आनन्त्यात्, कुतोऽनेकार्थत्वात्, आनन्त्याच्च द्रव्यादीनाम्, तथा हि ते घटपटादिभेदेनानन्ताः, एष तावत् सम्बन्धिभेदाद्भेदमभ्युपगम्यैवमुच्यते, न तु तस्य वस्तुतः स्वतो भेदोऽस्ति, तथैवमेव कार्ये यत् सम्बन्ध्यन्तरविशिष्टाभिधायी शब्दः सम्बन्ध्यन्तरविशिष्टस्य वाच्यमसमर्थो वक्तुम्, यथाऽभ्राविच्छिन्नाद्भेदानामवाचकः, न वै कृतसम्बन्ध इति—अनावस्थितसम्बन्धः शब्द इति, विशिष्टेऽपि सम्बन्धस्य शब्दस्यैवाविनाभावितात्पर्यमन्यायकत्वं दर्शयति, यत्र चानन्त्य पारम्पर्येणाभिधानहेतुः, ततो हि सम्बन्धानवस्था, सम्बन्धाभ्युपगमेऽनभिधानम्, स्वरूपमात्रप्रतीतेरिति, यत्र सम्बन्धार्थे न सम्बन्धः व्युत्पत्तौ

भवत्यर्थं परेषामा विधिरूपाणां चाविशेषापत्तिरिति जातिशब्द इत्यादिकारिकामवतारयति व्याख्यातुमिच्छन्—न जातिशब्द इत्यादीति । ननु किं जातिशब्दो व्यभिचारी ? कुतः भेदाभिचारी यत्र न तद्व्यावृत्तेनाभिधीयते तद्व्यतिरिति भेदाभिधायकशब्देन समानाधिकरण्यानुपपत्तेः न वा भेदेऽभिधीयते भेदानामानन्त्यात् सम्बन्धाख्यानासम्भवात्, न चाक्रमात् सम्बन्धे तेनार्थप्रतिपत्तिर्युक्तेति पक्षमाह—जातिशब्दस्तावदिति भाष्यमेतैः जात्यादेः सोऽयमित्यभेदोपचारात्भेदे जातिशब्दोऽभिधेयत्वमस्ति भवति तत्र जातिस्वरूपं द्रव्यं न तेन रूपेणाभिधीयते अपि तु निमित्तभूतजातिरूपेण तथा च उच्यते जातिशब्द उच्यते अभेदोपचारहेतुना भक्तेः यथा गुणाभेदोपचारहेतुना भक्तेः सिंहशब्दो गुणशब्द उच्यत इति भावः । भेदानामवाचकत्वे हेतुं पृच्छति—कस्माच्चेति कस्तरेण हेतुं वक्ष्यमाणेन प्रश्नपरिक्षेपादिति भाव । उत्तरमाह—आनन्त्यादिति, अपरिमितत्वादित्यर्थः । ननु भेदानामानन्त्ये हेतुः न हि घटादयो तथोक्तमित्याह—यस्मात्ते इति । ननु भेदानामानन्त्य-स्यावचत्वं कस्मादित्याह—आनन्त्य इति सम्बन्धस्यैकस्याप्येतानामनन्तानामशक्यत्वेन सम्बन्ध कर्तुं अशक्यत्वादिति भावः । निदर्शनमाह—न हीति । प्रकारान्तरेण वाचकभेदानामभेदमभ्युपगम्य व्याचष्टे—आनन्त्याद्वेति भेदानामवाचकत्वमानन्त्यात्, यदि भेदो सत्यभेदः सम्बन्धस्य स्वरूपो भेदानामेऽपि सम्बन्धिनो भेदस्य भेदाद्भेदोऽभ्युपगम्यते तथा च वाच्यभेदानां परिज्ञानमात्रेण तत्सम्बन्धानामपरिज्ञानात् विशेषरूपपरिज्ञानाभावे सामान्यमात्रपरिज्ञानमेवेति सामान्येन सम्बन्धस्य भेदवाचकत्वं न सिध्यतीति भावः । सम्बन्धिभेदाद्भेदं दर्शयति—तथैवमेवेति एकसम्बन्धिवाचकः शब्दोऽन्यं सम्बन्धिनं न ब्रूते यथा गोत्वार्थः घोषशब्दो वाच्यम् तस्माद्वैकः शब्दो भेदानां वाचको नापि सम्बन्धं भावयितुं शक्यते तस्मादनन्त्यात्सम्बन्धाभावः यद्यपि सम्बन्धं शब्दार्थे च वर्तते विशिष्टम् तथापि शब्दस्यैवार्थस्यासम्बन्धं तदविनाभावित्वमिति भाव । एतस्मिन् पक्षे परम्परयाऽऽनन्त्यं हेतुरित्याह—यत्र चानन्त्यमिति भेदानन्त्यात् सम्बन्धानवस्था ततश्च सम्बन्धाप्रतीतेरनभिधानम्, शब्दस्वरूपमात्रस्यैव प्रतीतेरित्यर्थः । यत्र सम्बन्धानवस्था तत्र स्वरूपमात्रमेव प्रतीयत इत्याह—यत्र सम्बन्धेति ।

---

१ सि. क्ष. डे. प्र. चाहत । २ सि. क्ष. प्र. सम्बन्धे च । ३ सि. क्ष. प्र. चातुर्थ । ४ सि. क्ष. डे. प्र. नास ।

यथा म्लेच्छशब्दानाम्, तत्र शब्दमात्रमेव प्रतीयते नार्थ इत्यादिः सह टीकया भाष्यग्रन्थो ग्रन्थो यावत् गुणत्वादिव्यभिचाराविसंवादिपरावार्येण यावत् भरितः सम्भवस्थानः सामान्यपरीक्षाप्रसङ्गेऽपि एव-मपीति न क्षिप्यते तदुपसंहारः—एतावदेतावति यावत् व्यापारो वा न वाऽस्ति सम्भव इति यथा विचा-रितमिति मात्रशब्दापादितसत्तायथोऽन्यो न स इत्युपसंहारः अथवातिप्रसङ्गेनेति—भेदादित्येतदस्या-5 नवसाक्षाद्विधिवादिमतदूषणमिदं प्रसङ्गमुक्तम् मात्रशब्दस्यैतद्विषयसम्भवानतिवर्तित्वात् ।

अधुना भवन्त इति मात्रशब्दात् तत्सम्भविनो विकल्पाश्च एतांश्च तान् दूषयिष्यामः, तद्यथा—

अथवा भेदात्, यस्माद्व्यावृत्तिमानसदसद्भावात्, अतो न तस्य भेदा घटादय इति स एव दोषः, तेन सहाभूतसामान्यत्वात्, यो येन सहाभूतसामान्यस्तस्य तेन सामानाधि-करण्यं न भवति, यथा सत्त्वसद्भावशब्दस्य घटादिभेदार्थत्वाभावात् तेन सहासामानाधि-10 करण्यं साक्षाद्विधिवादिमत इव तथापि शब्दोऽसत्सत्त्वसद्भावो न भवतीति ।

अथवा भेदादिति यस्माद्व्यावृत्तिमानित्यादि भेदादित्ययं हेतुः व्यावृत्तिमत्पक्षे दोषमापादयितुं इत्थं व्याख्यायते यस्माद्व्यावृत्तिमान्—असदसत्ता[पा]मिति पूर्वेभ्यः पक्षेभ्यो विशेषं दर्शयति, येन दुष्टं यावत् स एव—अवशेषत्वे सामानाधिकरण्याभाव एव दोषः प्रतिज्ञातस्त्वं प्रत्यापाद्यते, कस्मात्? [येन सहाभूतसामान्यत्वात् अनाक्षेपात्] तेन सहाभूतसामान्यत्वं सिद्धम् यो येन सहाभूतसामान्य-15 स्तस्य तेन सामानाधिकरण्यं न भवति यथा सत्त्व[व]द्वर्षेत्यादि निदर्शनदण्डकः, सत्त्व[व]दर्थः अस्य शब्दस्य सोऽयं शब्दस्य सत्त्व[व]दर्थः, तस्य घटादिभेदार्थेन नास्ति साम्यत्वेन, तदभावेन सहा-सामानाधिकरण्यं साक्षाद्विधिवादिमत इव तथापि शब्दोऽसत्[सत्त्ववद]र्थो—घटादिभेदार्थो न भवति, भवत्यतस्तदेव सामान्याधिकरण्याभाव इति ।

शब्दमात्रं हि तत्र प्रतीयते नार्थः, निमित्ताभावात्, छत्रिदण्डिवत्, यथा छत्रनिमि-20 त्तश्छत्री, दण्डनिमित्तो दण्डी भिन्ननिमित्तत्वात् परस्परासमानाधिकरणौ तथा व्यावृत्तिम त्त्वशब्दस्यपक्षेऽपि सन् घट इति भिन्नव्यावृत्तिविशिष्टसद्घटत्वसामान्ययोर्भेदादित्यत ऊर्ध्वं तुल्यगमनीयमेव विधिपक्षदूषणेन सर्वम् ।

शब्दमात्रं हीत्यादि तन्मतदोषोपक्षिप्त्युक्त्वा तथापि याथनिमित्ताभावाच्छत्रिदण्डिवदिति यथा

यावद्वक्तव्यमिति [illegible]—अथ वेति । व्यावृत्तिमत्पक्षदूषणं हेतुं व्याचष्टे—यस्मादिति [illegible]
25 [illegible] भेदादित्ययं व्यावृत्तिमत्पक्षे तथा भेदात्वे न [illegible] [illegible]
[illegible] यस्तु असदसत्त्वसामान्यं तस्य भेदा घटादयो न भवन्ति तथा साक्षाद्विधिवादिमत इव [illegible]
सामानाधिकरण्याभाव तेन सहाभूतसामान्यत्वादिति मतः । तमेव हेतुं स्पष्टयति—तेन सहाभूतेति । [illegible]
[illegible] भिन्नम्, [illegible] यथा [illegible] घटादयो न [illegible]
[illegible] सामानाधिकरण्याभाव इति दर्शयति—यो येन सहेति [illegible] । [illegible] एव तेनार्थं सामानाधिकरण्यं
30 [illegible] सामानाधिकरण्यं सम्भवति निमित्ताभावादित्यत्र—शब्दमात्रं हीति । व्याचष्टे—तन्मतदोषोपक्षिप्तिरिति,
[illegible] । सन् च [illegible] शब्दमात्रं [illegible] प्रतीयते न त्वर्थो [illegible],

1 सि [illegible] [illegible]

छत्रनिमित्त-छत्री, दण्डनिमित्तो दण्डी भिन्ननिमित्तत्वात् परस्पर[ा]समानाधिकरणौ तथा व्यावृत्तिमत्त्व-पक्षेऽपीति भेदाद्व्यावृत्तिसामान्यानामित्यादिविधिपक्षदूषणवदिहापि व्यावृत्तिसामान्यपक्षेऽप्यन्य-देशासद्व्यावृत्तिसामान्यात्[अ]घटनिवृत्तिसामान्यमतः सन् घट इति भिन्नव्यावृत्तिविशिष्टसद्घटत्वसामा-न्ययोर्भेदादित्यत उक्तं दुस्त्यगमनीयमेव विधिपक्षदूषणेन सर्वमिति ।

तद्व्याख्या एकस्मिन्नर्थे घटादौ घटत्वपृथिवीत्वद्रव्यत्वसत्त्वादिभिन्ने वक्तृषु कश्चिद्घट ⁵ इति ब्रूते कश्चित् पृथिवीत्यादि यावत्सदिति, तत्र सोऽर्थः घटरूपेण कृत्स्नो वाऽभिधीयेत ? एकदेशेन वा ? न तावत् कृत्स्नः तस्मिन्नेव काले वक्तुं शक्यः, तस्य पृथिवीत्वेनाभिधाना सम्भवप्रसङ्गात्, न ह्यघटव्यावृत्तिरूपसामान्यं गृहीत्वाऽतद्रूपाभिधायिशब्दप्रयोगो युक्तः, स चेतरवक्तृवशादपि कृत्स्नो घटरूपेण स्थित इत्यसम्भवो रूपान्तरस्य, कृत्स्नस्यैकव्यावृत्ति सामान्यरूपप्रतीतेः, अथास्यैकदेश घट इत्यघटनिवृत्त्या गृह्यतेऽस्यैकः, अपरोऽपार्थिवनिवृत्त्या देशो 10 पार्थिव इति मतं तदयुक्तम्, अप्रतीतेरतद्वस्त्वंशसामान्यविषयत्वाच्च, यथाऽऽचार्यो मातुल इति ।

(तद्व्याख्येति) तद्व्याख्यैवेत्थं लिख्यते—एकस्मिन्नर्थे घटादौ घटत्वपृथिवीत्वद्रव्यत्वसत्त्वादि भिन्ने वक्तृषु कश्चित् घट इति ब्रूते कश्चित् पृथिवीत्यादि यावत् सदिति, तत्र-घटाभिधाने सोऽर्थो घटरूपेण कृत्स्नो वाऽभिधीयेत ? एकदेशेन वा ?, न तावत् कृत्स्नस्तस्मिन्नेव काले वक्तुं[शक्यः],तस्य पार्थिवत्वे-नाभिधानासम्भवप्रसङ्गात्, न हि[अ]घटव्यावृत्तिरूपसामान्यं गृहीत्वाऽतद्रूपाभिधायिशब्दप्रयोगो युक्तः, 15 स चेतरवक्तृवशात्[अपि] कृत्स्नो घटरूपेण स्थित इत्यसम्भवो रूपान्तरस्य, कृत्स्नस्यैकव्यावृत्तिसामान्यरूप-प्रतीतेः तद्वस्तुत्वस्यास्त्येव युगपदनेकाभिधायभेदे न युक्तो भावः सन् घट इति प्रयोगः, अत्र साधनं—अत्र

भावस्य सन्तानौ कार्यादौ व्याप्तेन न विभिन्ननिमित्तमपि कथमस्तौ च व्याप्तिनिमित्तस्य सद्भावेऽपि व्यक्त्योऽन्यत्वात्तद्व-व्यत्वाभावादिति परस्पर सामानाधिकरण्यमेकार्थमानाधिकरण्यात्-निमित्ताभावादिति । तदभिप्रायेणाह-व्यावृत्तिमदिति पक्षव्यावृत्तौऽन्यत्वात् व्यक्त्यर्थेऽन्यभावात्तिमात् तथाभावस्वात्, भावाभिन्नतामस्वस्मानाभ्यावृत्तिमत्त्व भेदात्तेनैकत्वाभ 20 दुष्पदादिदुष्टसत्वात्तया सम्बन्धाभावत्वाभिधानेन न चान्यत्वमिति पूर्वोक्तदोषा भवन्तीति भाव । तमेवाह अत ऊर्ध्वमिति। व्यावृत्तिसामान्यानामेव तदर्थेकमपि-तद्व्याख्येति । एकस्य हि वस्तु वदतो बहुधा प्रतिवादो भवन्ति कश्चिद्घटत्वेन कश्चित् पृथिवीत्वेनापरो द्रव्यत्वेनान्यः सत्त्वेन च अनेकवक्तृत्वप्रयोगेऽपि तत्र यत्रैकत्र घट इत्यभिधीयते तदा स किं घटत्वेन रूपेण कृत्स्न एव घटोऽभिधीयते किं वैकदेशेनेति व्याख्याति-एकस्मिन्नर्थ इति । यदि तेन रूपेण कृत्स्न एव घटोऽभिधीयते तदुच्यते तत्राह-न तावत् कृत्स्न इति यतैव स घटत्वेन कृत्स्नोऽभिधीयते तदैव तस्य पृथिवीत्वाभिधानं न सम्भवति न हि 25 पृथिवीत्वेनाभि घटित घटत्वेन रूपेण तस्य कार्त्स्न्येन ग्रहणमेव रूपेण च तत्र वर्तते तत्र तद्रूपाभिव्यक्तिशब्दप्रयोगो न युक्त एवेति भाव । ननु तस्य वक्तृवशादभिधानासम्भवेऽपि वक्त्रन्तरेण स तथाभिधीयेत्याह-स चेतरेति न केवल घटोऽपरस्य न च केनचित् घटत्वेन कृत्स्नस्य घटस्वभावत्वेऽपरस्यापि तथैव बोधात् पृथिवीत्वेन रूपान्तरेणाभिधानासम्भव एवेति भावः । अत्रार्थे हेतुमाह-कृत्स्नस्येति एकव्यावृत्तिरूपत्वेन कृत्स्नस्य घटादेः प्रतीतेरनेकरूपाभिधानेऽपि न रूपान्तरा-भिधानोऽभ्यमात्मापत्तर भावो घट सन् घट इत्येवमिति भावः । एतदेवानुमानप्रकारेण दर्शयति-अत्र साधनमिति । 30 एकधर्मविशिष्टत्वेन कार्त्स्न्येन प्रतीयमाने घटेऽन्यतरधर्मविशिष्टत्वेनाभिधानस्य प्रयोगेऽनुपपत्त इति प्रतिज्ञार्थः कृत्स्नत्वाऽभिधेय-

---

१ सि. क्ष. डा. विवेदु । २ सि. क्ष. डा. दे °कीकत वृत्ति ।

अन्यतरसामान्यविशेषप्रयोगाभाव इति प्रतिज्ञा कृत्स्नाभिधेयस्वरूपोपादानसम्बन्धाभिहितत्वात्, यत्र कृत्स्ना-भिधेयस्वरूपं तदुपादानसम्बन्धेनाभिधीयते तत्रान्यस्य सामान्यविशेषप्रयोगस्याभावो दृष्टः, यथा पटं प्रति-त्वदुपाहृतपटपार्थिवत्वोक्तौ यदि पटत्वेन समस्तं वस्तु विशिष्टं ततः पार्थिवत्वस्यावकाशाभावान्न युज्यत इति दृष्टो दोषः तथा यद्यपटनिवृत्तिविशिष्टं वस्तु समस्तमुक्तं ततोऽपार्थिवनिवृत्तिविशिष्टं न युज्यत इति
5 समानः, यथास्यैकदेशो पट इत्यपटनिवृत्त्या गृहीतोऽन्यः अपरोऽपार्थिवनिवृत्त्या देशः पार्थिव इति गृहीतोऽस्ति तत्र तदयुक्तम् अप्रतीतेः न हि निमित्तान्तरैरुच्यमानस्यैकदेशप्रतीतिरिष्टा, यथाऽऽचार्यो मातुल इति, तथा न हि व्यावृत्तिसामान्यस्यैकत्वात् एकदेशो वक्तुं शक्यः, कस्मात्? यतोऽसत्त्वसामान्यविषय-त्वात्-अतत्साम्यस्य व्यावृत्तत्वादसत्त्वं तदस्ति सन् घट इत्यादिसामान्ये स विषयोऽस्य शब्दस्य सोऽप्य-वृसत्त्वसत्त्वसामान्यविषयः यथावदसत्त्व[व]सामान्यविषयत्वं शब्दे तस्यैकदेशो न शक्यो वक्तुम्, किमिव?
10 आचार्यो मातुल इत्यादिनिमित्तान्तरोक्तैकदेशानुपिपत्त् ।

अथापि स्याद्सद्व्यावृत्तिजातिमत्येकत्वासदसत् घटते साक्षात् सतो महत्यां सत्ता, तस्मात् सत्यां घटादिभेदपादिभिः शब्दैः सामानाधिकरण्यं भविष्यति, सत्सामान्यगुणत्वात्, तद्व्यावृत्तिशब्दस्यापि तद्व्यवच्छेदविषयत्वात् तद्यथा—अनन्यद्रव्यवर्तिनीलगुणसामान्येऽनील-निवृत्तिसामान्यस्य नीलत्वादिद्रव्यवृत्तित्वात् तैस्तद्वाचिभिः सह सामानाधिकरण्यं भवति,
15 यथा नीलस्वरः पटो नीलतम इति चेति ।

अथापि स्यादित्यादि, परमताशङ्का यथा विधिवादिमतमाशङ्क्यते तथापोहवादिमतमत्रत्रा

कल्प्यत प्रतिपादकाप्नेयाभिहितत्वादिति हेत्वर्थः । अभिधानार्थं प्रपञ्चयति—यत्रेति । यत्र यदभिमतयो गुणतत्सम्बन्धयोर्वि हेतुमभिरपता त्वयोपाहृतपटपार्थिवत्वोक्तौ यदत्रैव कृत्स्नं वस्त्वभिहितमिति पार्थिवत्वस्यावकाशाभावात् एयुक्तमिति दृष्टान्त स्पष्ट-यथा पटं प्रतीति । दार्ष्टान्तिकमाह—तथा यदीति । ननु यदन्यैरेव एकैकमायमनित्यता वाच्यते परेण यथाविवक्षि-
20 नित्यत्वाभावेन वाक्यमित्यत्रेति द्वितीयं विकल्पं दर्शयति—अथास्यैकदेशेऽपमिति । निमित्तान्तरैर्वस्तुनो देशो न प्रतीयत इति व्यायमे—अप्रतीतेरिति अप्रतीयमानाभिमितैकदेशत्वे कर इति तत्र एकदेशप्रतीतिं दर्शं समेति मानः । दृष्टान्तमाह—यथेति उपाध्याय एव मातुलः कस्योपाध्यायस्य शिष्यो मातुलस्य भागिनेयः यथाऽऽद्य—उपाध्यायं मातुलमिवापरत्वामिति, स कस्य मातुलमिवामतके तस्य मातुलस्य भागिनेय उपाध्यायस्य शिष्यं यथाऽऽद्य मातुलं मन्तव्यमिवास्यतामिति न एकोपाध्या-यमिवापरस्य इति न एकोपाध्यायमातुलस्यापि पुरुषस्य वस्तुनो देशप्रतीतिरिति भावः । व्यावृत्तिसामान्यवाचकत्वे
25 त्वसत्त्वं एकदेशो नोच्यत इत्यत्र हेतुमाह अतत्सत्त्वविषयत्वादिति सन् घट इत्यत्र सत्त्वसामान्ये सम्भवे व्यावृत्तत्वाभिधे-यकत्वं वर्तते तदेवास्य शब्दस्य विषय इति न एकदेशोऽभिधेयो नोच्यते अनन्यत्वेऽसत्त्वसत्त्वसामान्यस्य वाचकत्वेन न स्यात्, पर सर्वेऽसत्त्वसत्त्वसामान्यविषयत्वं वर्तते तेन शब्देन तस्य एकदेशो न शक्यते वक्तुम्, यथाऽऽचार्यो मातुल इत्यादौ निमित्ता-न्तरोपवर्णनमात्रतयैकदेशो नोच्यत इति भावः । सत्सामान्यस्य सामान्यतो व्यवच्छेदमपदर्शयति तत्सामान्यस्य सत्त्व-सत्त्वसामान्यं प्रतिपत्तव्यम्, तस्मात्सत्ता महत्यां सत्तया साधारण्यं वर्तमानं, एवम सत्तायां सा सत्ताऽसत्त्वसत्त्वसामान्यस्य
30 वर्तते तद्व्यतिरिक्तस्य सह शब्दस्य सामानाधिकरण्यं स्यादेवेत्याशङ्कय—अथापि स्यादिति । विधिवादिना एकैकमायमितरे-णैव जातिमत्सामान्यवत्त्वानेऽसत्त्वसत्त्वसामान्यत्वं प्रतिपादयेत्यपोह इत्यत्र स्यात्—यथा विधिवादीति । अथवा-

१ सि क डे क्ष. पृथक्त्वा । २ सि क डे क्ष °वत्त्व । ३ सि. क क्ष. डे अतद्व्यावृत्तिसामा
४ सि. परमतापत्त्व क. परमतापत्त्व ।

पृथिव्यादिमतीत्यादिकम् विशेषितमम्बरपर्यन्तमणुस्य यावन्नीलत्वम् इति चेति, अस्य व्याख्या—यथैव्यसत् सत् पटादिषु न वर्तते, तथाप्येकत्रासम्बाप्तस्याधारे वर्तते सामान्यतो यद्यपि शङ्कास्ति, तस्माच्च सत्त्वं घटादिभेदपादिभि शब्दैर्भेषु मा भवा वर्तते तैस्तद्विभिः सामानाधिकरण्यं भविष्यतीति प्रतिज्ञा, तत्सामान्यगुणत्वादिति हेतुः—सा सामान्यगुणो येषां ते बहवोऽर्थाः [सत्] सामान्यगुणाः तद्भावात् तत्सामान्यगुणत्वात् तद्विशिष्टस्यापि तदवच्छेदविषयत्वात्—तथा सत्तया व्यवच्छेद्याः सर्वे विषया यथाः, ते विषया –अर्थाः [यस्य] शब्दस्य स तदवच्छेद्यविषयः तद्भावात् तदवच्छेद्यविषयत्वात्, अत्र यत्रेत्याद्युपनयः कार्यः दृष्टान्तस्तद्यथा—अनैकद्रव्यवर्तिनी[मि]त्यादि, अनीलेतरे हि नीलगुणोऽनेकद्रव्य-वर्ती-द्रव्ये नीलगुण एव वर्तते नीलतरादिष्ववर्तमानेऽपि तस्मिन् नीलगुणसामान्येऽनीलनिवृत्तिसामान्यस्य नीलतरादिद्रव्यवृत्तित्वात् तैः सह सामानाधिकरण्यं भवति यथा नीलतरः घटो नीलतम इति चेति ।

सोदाहरणोपसंहारे वचनमत्र भूयः—

तच्च न, सामान्यविशेषमात्रस्य नीलत्वनीलगुणद्रव्यादेरनीलत्वानीलगुणद्रव्यनिवृत्ति-लक्षणस्य तच्छब्दार्थाभावात् सम्प्रधार्यत्वात्, नीलशब्दोऽपि हि न द्रव्यं नीलत्वेनाह यतस्तर-तमादिप्रकर्षभेदस्य सामान्यं स्यात् किं तर्हि ? अनीलवद्भावम्, तत्र च न नीलनीलतरनील-तमानां कस्यचिदपि सम्भवः, अनीलाभावभावत्वात्तेषामिति चेत्, एवं विधिशब्दार्थता तर्हि सैव, एवं हि सतोऽपि न सामानाधिकरण्यम्, अभूतसामान्यविशेषविषयत्वात् ।

(तच्च नेति) तच्च न सामान्यविशेषमात्रस्य नीलत्वनीलगुणद्रव्यादेरनीलत्वानीलगुणद्रव्यनिवृ-त्तिलक्षणस्य तच्छब्दार्थाभावात् सम्प्रधार्यत्वात्—नीलत्वजातिशब्दार्थस्यानीलव्यावृत्तिलक्षणस्य [नीलगुणद्रव्य-व्यावृत्तिलक्षणस्य] नीलगुणद्रव्यार्थस्य चाभावात् नीलेतरजातिगुणद्रव्याद्यन्याभावात् तत्सामान्यविशेषमा-

त्रस्यार्थोऽसत्त्वात्तत्सामान्यं तच्छब्दाः घटादिप्रत्ययादिषु वाचकतया न वर्तते अपि तत्तत्सामान्यं तदाधारे वर्तत एव तस्मादर्थं दर्शयति—यद्यपीति असत्सम्प्रत्ययार्थो यस्मिन्नाधारे वर्तते तदाश्रितत्वेन तद्वाचकशब्दस्य सामानाधिकरण्यं भविष्यतीति प्रतिज्ञामत्र दृष्टान्त—तस्माच्च सत्त्वामिति । हेतुं वक्ति—तत्सामान्यगुणत्वादिति असत्सत्त्वसामान्यस्य बहव-वृत्तिसामान्यगुणत्वादिति तदर्थः असत्सत्त्वाभ्यामप्यसत्सत्त्वसामान्येन व्यवच्छेद्यभूता ये बहवोऽर्थाः भिन्नास्तत्त्वादिसत्त्वं । यत्र यत्र तस्य बहवर्थसामान्यगुणत्वं तदाश्रितत्वस्य च तदवच्छेद्यविषयत्वं तत्र तत्र तदाश्रितैस्तदाश्रितस्य सामाना-धिकरण्यं दृष्टम्, यथा नीलतरः घटो नीलतम घट इति चेति दृष्टान्तं दर्शयति दृष्टान्तस्तद्यथेति अनीलेतरसामान्यगतो नीलगुणः सोऽनेकद्रव्यस्य सामान्यगुणः नीलद्रव्यमात्र एव वर्तते, न तु नीलतरनीलतमादिद्रव्यविशेषेषु साक्षाद्वर्तते नील-द्रव्यवृत्तित्वात्, यत्तु नीलतरादिद्रव्येषु घटादिषु स नीलगुणोऽनीलनिवृत्तिलक्षणोऽपि तदाश्रितैः सामानाधिकरण्यं भवतीति भाव । तमनभिमतमन्यत्पश्यन् तच्च नेति । नीलसामान्यनीलगुणद्रव्यादेः सामान्यविशेषमात्रस्य नीलत्वाद्यर्थं तच्छब्दार्थम् न तु विधिरूपम्, नीलगुणस्यानीलत्वनिवृत्तिमात्रत्वात् अनीलगुणस्यापि तन्मात्रत्वात् द्रव्यस्य च तदन्यनिवृत्तिमात्रत्वात्, तस्मात् तयोरभावार्थत्वेनोपपन्नं दृष्टान्तासम्भवः सामान्यविशेषमात्रस्यापि प्रमाणत्वादिति व्याचष्टे—सामान्यविशेष-मात्रस्येति नीलत्वं सामान्यं नीलगुणो विशेषः नीलगुणः सामान्यं द्रव्यं विशेष इत्येवं सामान्यविशेषमात्रस्येत्यर्थः । अनीलव्यावृत्तिलक्षणं नीलत्वमनीलगुणव्यावृत्तिलक्षणो नीलगुणः अद्रव्यनिवृत्तिलक्षणं द्रव्यमित्येवं लोकप्रसिद्धार्थतया न सम्भावनां

१ भा० यदभिर्द नास्ति । २ भा० का० तद्वत्पश्य । ३ भा० कृत्वा । ४ सि० क्ष० डे० न तत्त्वम ।

योऽपि सम्भवार्थः तद्भावनाहेतुर्यतश्च नीलशब्दोऽभीमानि–सोऽपि हि नीलशब्दो न द्रव्यं नीलत्वेनाह, यथोत्पलत्वमाविर्भूतविशेषस्य सामान्यं स्यात्, किं तर्हि ?[न]नीलत्वस्याभावं–अनीलत्वजातेरनीलगुणस्य वा निवृत्तिमाह, तत्र च–अभावे न नीलनीलतरनीलतमानां भेदानां कस्यचिदपि सम्भवः तस्मादभावमात्रा भिधानान्नास्ति सामान्यविशेषभावः, अनीलाभावभावत्वादेति चेत्–स्यान्मतमनीलत्वजातिगुणाभावो नील-
5 गुणद्रव्यभाव एव, स च सामान्यं नीलविशेषाणामिति चेन्मन्यसे अत्रोच्यते–एवं विधिसम्भवार्थता तर्हि सैव नीलत्वजातिगुणाधारद्रव्यस्य विधेः अस्तु को दोष इति चेदुच्यते–तथाप्येवं सतोऽपि न सामान्या-धिकरण्यं सदुक्तन्यायेन अभूतसामान्यविशेष[विषय]त्वात्, अनन्यद्रव्यवर्तिनि नीलगुणे नीलतरनीलतम-प्रकर्षभेदाभावात् सामान्यविशेषत्वाभावः तस्मादभूतसामान्यविशेषविषयत्वात् सदुक्तनीलानीलत्वादिवत् सामानाधिकरण्याभाव इति व्याख्यासिद्धेः सच्छब्दा[र्था]त्सद्व्यावृत्त्या भेदानामसद्व्यावृत्तिपक्षे विधिपक्षे
10 वा नास्ति सामानाधिकरण्यम् ।

उपेत्यापि तु व्यावृत्तिमदभिधानं सामान्यविशेषत्वाभावोऽसदघटादिव्यावृत्तिमताम्, जातेरजातितः न ह्यभिधानप्रत्ययहेतौ सत्त्वादौ घटत्वजातिरस्ति, यथा नीलगुणे द्रव्ये नील-प्रकर्षभेदः यतोऽसदसत्त्ववतो वस्तुनोऽघटभावघटत्वादीनुपादाय प्रवर्तेत, द्रव्याणि ताव-दपोहवादिनस्तेऽस्माकमिव न घटाद्यभिधानानां हेतवः, यानि तत्कारणान्यघटासत्त्वादीनि
15 तानि नासदसत्तायाम्, न चाविद्यमानः स्वात्मन्यर्थः शक्यते विशेष्यवस्तुन्यध्यारोपयितुम्, खपुष्पवत् तस्मादविद्यमानतद्रूपं नीलमिव मधुरं न सद्घटादीन् विशेषयिष्यतीति कथं सामानाधिकरण्यं स्यात् ? ।

(उपेत्यापीति) उपेत्यापि तु व्यावृत्तिमदभिधानं–सच्छब्देनासद्व्यावृत्तिमतः सतोऽभिधान-

---

निर्विशेषस्य सामान्यविशेषभाव उपपद्यतेति न ... इति भावः । व्याख्यानेन हेतुत्वेन ...–तद्भावना-
20 हेतुरिति नीलशब्दस्य नीलत्वेन द्रव्यस्यैवाभावे हि नीलतरादिप्रकर्षभेदस्य नीलत्वं सामान्यं भवेत्, न चैवम्, ... भेदस्यानीलत्वजातेरनीलगुणाभावस्य वा बोधकत्वादिति भावः । अभावगोचरत्वात्तदभावस्य प्रकर्षभेदो नास्तीत्याह–अभाव इति ... निर्विशेषत्वात् सामान्यविशेषभाव इति भावः । अनीलाभावो भावरूप एवेति शङ्कते–अनीलाभावभावत्वा-दिति अनीलत्वाभावो नीलगुणस्तद्रूप ... नीलगुणद्रव्यरूपः, तस्य प्रकर्षसम्भवात् सामान्यविशेषभावो भवत्विति भावः । नीलशब्दार्थस्यानीलव्यावृत्तेर्भावरूपत्वे विधिरेव शब्दार्थः सम्पन्नः ... स्यात्–एवं विधिसम्भवार्थ-
25 तेति । दूषयति दोषमाह–तथाप्येवं सतोऽपीति अनीलाभावस्य भावत्वे सत्यपि सामानाधिकरण्यं न सम्भवतीत्यर्थः । हेतुमाह अभूतसामान्येति नीलशब्दस्य सामान्यविशेषविषयत्वाभावादित्यर्थः । तदेवाह–अनन्यद्रव्यवर्तिनीति, अनन्यद्रव्यवर्तिनि नीलगुणसामान्ये न नीलतरनीलतमादिप्रकर्षभेदः ... नीलगुणस्य नीलतरादि न प्रकर्षभेदः तेन तदभूतसामान्यत्वादिति सामान्यविशेषत्वाभावेन ... विधिपक्षे वा भेदानां बोधनाभावात्, एवं च ... सामानाधिकरण्यमनुपपन्नमेव स्यादिति भावः । ... न ... स्यात्, ... हेत्वन्तरं
30 व्याख्यातुं ... इति ... –उपेत्यापीति । ... अभिधानेऽभ्यु-पगतेऽपि तत्, ... सामान्यविशेषभावो न ... –सच्छब्देनेति, ...

---

1 सि० ... ... ।

मभ्युपगम्यापि सामान्यविशेषस्याभावोऽसद्घटाभिन्यावृत्तिमताम् [सद्]घट[योर्नां,] कुतः ? जातेरजा तिता–नास्या जातिर्विद्यत इति [अ]जातिरिति विग्रहात् सामान्यानां सामान्यानाधारतां दर्शयति, न ह्यभिधानप्रत्ययहेतावित्यादि यावत् प्रवर्तेतेति सदभिधानप्रत्ययहेतुरसदभावात्मिका सत्ताति –तथा, तस्मात्स्वघटाभावात्मिका घटत्वजातिर्नास्ति, यथा नीलगुणं द्रव्ये नीलप्रत्ययमेव इति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिक- योर्वैधर्म्यं दर्शयति यतोऽसदसत्त्ववतो वस्तुनः सर्वथाभावघटत्वादिनुपादाय प्रवर्तेत इत्यसम्भवमप्योऽन्येषु 5 दर्शयति द्रव्याणि तावद्योऽनादिनत्वेऽस्माकमसन्योपाभिमतविशेषविधिधायिनामिव घटाद्यभिधानप्रत्ययानां न हेतवः, मान्यघटासत्त्वादीनि तत्कारणानि, तानि नासदसत्तायां सन्ति, तस्माज्जातिरजातिरिति सिद्धम्, ततः किं ? ततो–न चाविद्यमानः स्वात्मन्यर्थः–सत्तामीलत्वादिविशेषणे न शक्यते विशेष्यवस्तुनि–घटो- त्वासत्तामभ्यारोपयितुम्, किमिव ? स्वरूपवदिति वैधर्म्यदृष्टान्तः–यथा स्वरूप शब्दो विशेषेऽभ्यारोप- यति न तथेदेति, तस्मादित्यादि प्रस्तुतोपसंहारो यावत् सामानाधिकरण्य स्यादिति, गतार्थः प्रयोगश्चात्र न 10 सद्घटादि विशेषयिष्यति अविद्यमानत्वरूपत्वात्, अविद्यमानस्वरूपत्व प्रतिपादितत्वात् सिद्धम्, नीलमिव मधुरमिति दृष्टान्तो गतार्थः ।

अर्थाक्षिप्तस्तर्हि, असद्व्यावृत्तिमतोऽन्यतमघटत्वादिसामान्यविशेषानुपपन्नत्वात्, नैतदस्ति, अर्थाक्षेपेऽप्यनेकान्तात्, असद्व्यावृत्तिमता

[illegible]व्यावृत्तिमतो योऽन्योऽपि न सामान्यविशेषत्वमर्थः । दृष्टमाह–जातेरजातित्व इति जातेर्जातिमत्त्वाभावाभिप्रायः । जाती 15 [illegible] दर्शयति–न ह्यभिधानेति [illegible] न हेतुरसद्भावात्मिका [illegible] तस्माद्घटाभिधानप्रत्ययहेतु- [illegible]भावात्मिका घटत्वजातिर्नास्ति तस्मात् सामान्यविशेषत्वमभिप्रायः । अत्रार्थे वैधर्म्यं [illegible]–यथा नील- गुण इति तत्र परस्परसम्बन्धे परस्पराभिधानप्रत्ययहेतो सत्यामिति भाव । एवञ्च [illegible]ऽपराभिधानप्रत्ययहेतोरसत्त्व एव [illegible] प्रवर्तेत न चैवमस्तीति यदि–यतोऽसदसत्त्ववत इति [illegible] घटाभिधानप्रत्यय- हेतोरघटाभावलक्षणत्वस्य सत्वे तदुपादाय [illegible] प्रवर्तेतेत्यर्थः । [illegible]–द्रव्याणि तावदिति, [illegible]- 20 [illegible] सम्भार्य [illegible] मते द्रव्यान्यघटत्वमूलानि यथा न [illegible]मूलानि तथैव तव मतेऽपि, [illegible] घटाद्यभिधानेऽघटाभावस्यैव हेतुत्वात् स न सदभिधाने[illegible] नास्तीति जातेरजातित्वं सिद्धमिति भावः । एवञ्च तत् यथो नीलमधुरादिरसादौ [illegible] नीलत्वाद्यविद्यमानतस्मिन् नाविद्यमानत्व[illegible] [illegible] धर्मं विशेषे यो वस्तुनि न समभ्यारोपयेत्, न हि [illegible]मविद्यमानं स्वरूपं तद्विशेषेऽभ्यारोपयितुं [illegible]–न चाविद्यमान इति । दृष्टान्तमाह–स्वरूपवदिति सर्वे शब्दे प्रथमं [illegible] [illegible] 25 [illegible] [illegible] [illegible] क्रियते [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]मिति भावः । तथा [illegible]सामान्यविशेषाणां [illegible] सामानाधिकरण्यं नर्थ [illegible]–तस्मादित्यादीति । [illegible]मनुमानमर्थोऽप्याह–प्रयोगश्चात्रेति स्पष्टमन्यत् । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]–अर्थाक्षिप्तस्तर्हीति । [illegible]– 30

---

१ सि क्ष डे ं [illegible] । २ सि क्ष. सामान्यानां सामान्यानाधारतां य., क्ष डे सामान्यानां [illegible] य । ३ सि क्ष डे [illegible] । ४ सि क्ष. डे. [illegible] ।

विशेषाक्षेपो युज्यते चेत्भेदानां व्यभिचाराद् द्रव्यत्वमात्राक्षेपस्तर्हि भविष्यति, तदपि न गु
व्यभिचारात् एतावच ।

अर्थाक्षिप्तास्तर्हीत्यादि, यदि घटाद्यपन्त्रैव तावदनाक्षिप्ताः सामान्यान्यसामान्य
त्वार्थाक्षिप्ता भवितुमर्हन्ति, कुतः ? असत्यावृत्तिमतोऽन्यवस्त्वादिसामान्यविशेषानुपपत्तेः
5 वृत्तिमति वस्तु घटत्वादीनां सामान्यविशेषाणामन्यथैवानावश्यमनुपपन्नम्, असत्त्वं न भवत्यवश्यं
सत्त्वं घटत्वाद्यन्यथमिति परो मन्येत, अत्रोच्यते-नतदस्ति, अर्थाक्षेपऽप्यनेकान्तात् अस भाष्य सम्
गतार्थं यावत्सत्यावृत्तिमता विशेषाक्षेपो युज्यते चेत् घटादिभेदानां व्यभिचाराद् द्रव्यत्वमा
तर्हि भविष्यति मात्रमहणाद् द्रव्यत्वसामान्यविशेषमात्रं गृह्यते सद्विशेषणेनेति, अत्रोच्यते-ग
गुणादिव्यभिचारात्-गुणकर्मणोरपि भावात् किं द्रव्यं गुणः कर्म वा स स्यात् सत्त्वावृत्तिमदिति
10 एव एतावचेत्युपसंहारः पूर्वविधिवादिनूत्योपसंहारवदन्यापोहमात्रेऽप्युपसंहारस्य मास्ति सम्भवः

एतेषां विकल्पानां दोषवत्त्वात् तेन चापोहकश्रुतिरिति यथा विधिवादिनामपोहवादिनश्च दो
सामान्योपसर्जनविधिप्रधानवादिनोऽपीति—

मा मंस्था अन्यापोहवादिलक्षणवदतिप्रसक्तत्वादपवादोऽस्याप्यारभ्यमाणो लक्ष
विभज्यते न सामान्यमेदपर्यायवाची ? किं तु अन्यतोऽन्यत्वे सामान्यभेदपर्यायवा
15 मर्थं घटश्रुतिर्नापोहतेऽविरोधात् विरोधाच्च पटादीनपोहते अस्य हि विरुद्धाविरु
न्यत्वापोहानपोहप्रसङ्गे तुल्ये त्वयेव मयाऽपवादो नारभ्योऽनारभ्यविधित्वात् विधि
सामान्योपसर्जनं विशेषं शब्दोऽभिदधानो विरोधाभावात्तानपि गमयति, त्वया पुनरुत्सर्ग

यदि घटादय इति ... उपलभ्यत ... तथा ... इति भावः । अर्थाक्ष
र्तव्यं-अर्थतस्तर्हीति, ... येन केनचित् ... सत्त्वेन ... गुणत्वेन वा सामान्यविशेषात्मकेन घटे
10 भवितव्यं स्यात्, ... सत्त्वसामान्येन ... ... स
भावः । एतेषाह-असत्यावृत्तिमन्तीति । ... -असत्त्वं इति, असत्त्वे न भ
... । ... -सत्त्वेति । अर्थाक्षेपो एतदाह-अर्थाक्षेपेऽपीति
... व्यभिचारो ... ... कुतो न ...
... व्यभिचार इति भावः । द्रव्यमात्राक्षेपे न दोष ...
15 मात्राक्षेप इति । ... व्यभिचार इति समाधत्ते-गुण
व्यभिचारादिति ... द्रव्यं गुणः कर्म च ... किं द्रव्यं किं गुणः किं वा क
द्रव्याद्यन्यतममात्राक्षेपे व्यभिचारो दुर्वार एवेति भावः । विधिवादिपक्षवदत्रापि दोषोपसंहारमाह एतावच्चेति । ...
दोषः सामान्योपसर्जनविधिप्रधानवादिमत ... एतेषां विकल्पानामिति, ...
... । अन्यापोहकश्रुतिरिति ... सामान्योपसर्जनविशेष...
20 ... इति मा मंस्था इत्याह मा मंस्था इति । ... विशेषाभिधान

१ सि. क्ष. डे. ... । २ सि. क्ष. डे. ... । ३ सि. क्ष. डे.
... ।

महता क्लेशेन प्रतिपाद्यान्यापोहोऽपवादेन त्यक्तः, अनिर्वाहकत्वात्, सामान्यादिशब्दान्तरार्थापोहानिष्टेः, ततः सामान्यादिशब्दान्तरार्थत्यागात्तु नन्वयमेव परमविधिः विधानं विधिः लक्षणतस्तवनपश्चाद् प्रतिपत्त्याधानम्, स च शब्दार्थः सामान्यादिशब्दार्थेष्वप्याहृतत्वात् परमः।

(मा मंस्था इति) मा मंस्थाः—मा च मंस्था अन्यापोहमविलक्षणपदतिप्रसक्तत्वादपवादोऽस्याप्यारभ्यतो लक्षणस्येति, अत आह—किमन्यत्वे न सामान्यमेवपर्यायवाची ? अपवादविरोधादिति वाक्य- 5
शेषः—किमिति प्रश्ने, किं त्वं मन्यसेऽन्यत्वे सामान्यमेवपर्यायशब्दानामर्थं शुक्लध्वनिर्नापोहते ?—पृथिवीभिन्नपार्थिवादिशब्दानाम्, अविरोधात् विरोधाच्च पटादीनपोहते ? इति, यतोऽस्य विरुद्धाविरुद्धयोरारम्भत्वात् अपोहानपोहप्रसङ्गे तुल्ये त्वयैव मयापि [अपवादो नारभ्यते] यथा शब्दान्तरार्थापोहं हि स्वार्थे कुर्वती श्रुतिरभिधत्त इति लक्षणस्यातिप्रसङ्गभयादारब्धम्, अन्यत्वेऽपि न सामान्यमेवपर्यायवाची अपवादविरो- 10
धात्, किं कारणम् ? अनारभ्यविधिः, विधिना हि सामान्योपसर्जन विशेष शब्दोऽभिदधानो विरोधामावादानपि गमयति, तदङ्गमावादिप्येवंप्रसूतार्थत्वादिति कारण वक्ष्यति नन्विदमेव विधिना वाच्यत्वेऽनुमान शब्दस्य यदन्यत्वेऽपि सामान्यादीनां विशेषानुगुणानां गतिः समूहस्य प्रकृतिप्रत्ययादीनां तदर्थान्तरवाचक इति युक्त्या वक्ष्यामः त्वया पुनरुत्सर्गवाक्ये महता क्लेशेन प्रतिपाद्यापवादेन त्यक्तः, किं कारणं ? अनिर्वाहकत्वात् किमनेन प्रतिज्ञातमर्थमनिर्वहता ? शब्दान्तरार्थापोहं स्वार्थे कुर्वती तदर्थान्यापोहार्था स्यात्, तत्तु नेष्ट अतस्त सामान्यादिशब्दान्तरार्थापोहानिष्टेः तस्मात्त्यक्तोऽन्यापोहः, 15

सामान्यमेवपर्यायादिन् पृथिवीभिन्नपार्थिवादीन् नापोहते अविरोधात् अपटादीनपोहते विरोधादिति मिथः तुल्यमन्यापोहवादिनं अपटादीनामिव सामान्यमेवपर्यायादीनामन्यत्वे तुल्ये सामान्यमेवपर्यायवाची किं शुक्लादिशब्दो न वाचक इति मन्यसे इत्याह—किमन्यत्व इति अन्यापोहवादेऽन्यत्वे अपटादौ सामान्यादौ समाने शुक्लादिशब्दः किं सामान्यादीन् मूते अपटादीन शब्दान्तरार्थापोहमिवाविशेषेनापोहत्वानुकृतिरिति वाक्यापवादभूतेन विरोधात् पृथिवीभिन्नादयो हि शब्दान्तरार्था तदपोहं कृतवन्तः अपोहेति भावः अनुपातिविरोधादिति पाठस्तु पश्चादुक्तं शब्दान्तरेऽप्यविशेषस्य वचनं करोति भुक्तत्वादनुपाते- 20
ऽन्यापोहानुकृतिरिति वाक्यं तत्र सह विरोधाविरुद्धौ विशेष । प्रश्नार्थं स्फुटयति—किं त्वं मन्यस इति शुक्लशब्दोऽन्यत्वे सामान्यादीन् अपटादीनविरोधाद विरोधाच्च नापोहतेऽपोहते चेति भावः। यतोऽस्येति अपटादिसामान्यमेवादीनां विरुद्धाविरुद्धयोरारम्भस्य तुल्यत्वात् सर्वेषामपोहस्यानपोहस्य वा प्रसङ्गः सामान्यापोहानुकृतिरिति अपवादातिप्रसङ्गभयात्त्वयाऽपवाद आरब्ध मया तु नारभ्यत इति भावः। तथा कथमित्याह आरभ्य इत्याह—यथा शब्दान्तरेति। कुतो मया नारभ्यत इत्यत्र कारणमाह—अनारभ्यविधिरिति अपवादमनारभ्य विधिमाश्रित्येति भावः। अपवादमनारभ्यैव स्पष्टयति—विधिना हीति शुक्लशब्दः 25
सामान्योपसर्जनं विशेषं विधिनाऽभिदधानः पृथिवीभिन्नपार्थिवादीनपि अवश्यमाश्रयत्वाद्गमयत इति भाव । तदङ्गभावादिप्येवंप्रसूतार्थत्वात्तत्कारणमेव शब्दो विधिरूपेणार्थस्य वाचक इति वक्ष्यतीत्याह—नन्विदमेवेति। ननु भवतु विशेषो विधिरूपस्य सामान्यस्यापोहकत्वमित्याह—यदन्यत्वेऽपीति येऽन्यापोहे सामान्यमित्यपवादे सोऽपि यदि विशेषानुगुणो भवेत्तदेव तस्य धर्मेण घटिर्भवति नान्यथेति युक्त्यवेक्ष्य इति भावः । तथा उत्सर्गवाक्येऽन्यापोहोऽपवादेन त्यक्त इत्याह—त्वया पुनरिति । त्यागे कारणमाह—अनिर्वाहकत्वादिति । अनिर्वाहकत्वमेवार्थात्मनोऽर्थानिर्वाहकत्वं स्पष्टयति—शब्दान्तरेति 30

१ सि. छ. डा. के. वाच्यत्वानुमा विरो । २ सि छ डा के मन्यसे अपटे सा । ३ सि छ. डा. के. मयापि यथा। ४ सि छ डा. के अनुपात । ५ सि. वादेनैवमुक्त।

ततः किं ? ततः सामान्यविशेषाव्यतिरेकाभ्यामागात्तु स्वदृष्टिरो नानयमेष परमविधिः, कोऽसावर्थो विधेरित्यत आह–विधान विधिरिति सम्प्रयुक्तस्यानवधारणप्रविपरवाधानं विधि स च–विधिरेव शब्दार्थः सामान्यो गम्यशब्दार्थेनाम्याहतत्वात् परमः ।

तत्र तावत्सामान्याद्युक्तिः सामान्ये विशेषविध्यथा न व्याहन्यते, तथैव सामान्य नाप-
५ नुदर्तीत्युक्तत्वात्, असन्दिष्ट उपसर्जनीकृतसामान्यो विशेषो विधिनैवोक्तः, यथा न हि घटादि पाद्यवस्तु सामान्योपसर्जनमन्तरेण भवितुमर्हति वस्तुत्वात्, आत्मवत्, यथा नामरूपसन्ता नास्य आत्मा शरीरादिप्रतिक्षणदशभिन्नरूपादिसुखविज्ञानादिविशेषवत्त्वार्थो नरकमनुष्यादि विशेषतस्य आमुक्तः सन्तानास्यसामान्योपसर्जनमन्तरेण न भवितुमर्हति, एवं घटशब्देनाप्यागृहीता मृदाद्यस्तच्छब्दार्थान्तःपातित्वात्, आकारादिवत्, एवं तावत्तटे विशेषशब्दार्थे
१० पार्थिवद्रव्यसत्त्वादिसामान्यास्यागो युक्तो विधिप्रधानशब्दार्थत्वात् ।

(तत्रेति) तत्र तावत् सामान्यायुक्तः सामान्ये विशेषविध्यर्थो न व्याहन्यते, तथैव सामान्यं न [ग] नुदर्तीत्युक्तत्वात्, असन्दिष्टे उपसर्जनीकृतसामान्यो विशेषो विधिनैवोक्त इति, तस्य निदर्शनम् यथा न हि घटादीत्यादि साधनमिदं–सामान्योपसर्जनमेव–न सामान्यानुपसर्जनं भवितुमर्हति घटपटादिभावपत्त्विति प्रतिज्ञा वस्तुत्वादिति हेतुः, आत्मवदिति दृष्टान्तः, आत्मवदेऽयो नामरूपसन्तानस्य
१ आत्मा यथा न शरीरादिप्रतिक्षणदशभिन्नरूपादिसुखविज्ञानादिविशेषवत्त्वार्थः सन्तानाख्यसामान्योपसर्जनमन्तरेण भवितुमर्हति नरकमनुष्यादिविशेषतस्यः [आ] मुक्त – यावन्मोक्षस्तावद्विद्यया सामान्यानुविद्धा एव तथा घटादयोऽपि भावा इत्यत आह–एवं घटशब्देनाप्यागृहीता मृदादय इति शब्दे वाच

[illegible] । विधिरेवेति [illegible]
२० [illegible] । [illegible] तत्र तावदिति । [illegible] तत्र तावत्सामान्या-
द्युक्तिरिति [illegible]
२५ [illegible]

[illegible]

१ [illegible] । २ [illegible] । ३ [illegible] ।
४ [illegible] ।

सामान्यसद्भावोपसर्जनं घट[।वि]विशेषार्थं दर्शयति, तच्छब्दार्थान्तःपातित्वादिति आत्मघटाद्यविशेषा- विना सर्वनाम्ना वस्तुत्वसामान्यस्य साध्यत्वानुगमत्व विशेषाविनाभाविनो दर्शयति, आकारादिवदिति, प्रतिक्षणदेशादिभिन्नरूपादिविशेषपरमार्थस्योर्ध्वाधीनपूर्वापरीभूतत्वादिसामान्योपसर्जनस्य सद्भावात्, एवं तावद्घटे विशेषशब्दार्थे पार्थिवद्रव्यसत्त्वादिसामान्यात्मा गौणो मुख्यो विधिप्रधानशब्दार्थत्वात्।

एवं तर्हि वृक्षः शिंशपेति शिंशपाविशेषो विधिना कथमुच्यते वृक्षविधावनुपसर्जनः ? इत्यत्रोच्यते— 5

भेदास्तूच्यन्त एव, घटसामान्यस्य तदङ्गत्वात्, तद्घनात्मकत्वात्, रूपादिस्वरूप- शब्दार्थत्ववत् सामान्योपसर्जनद्वारेण प्रतिपादनार्थं सामान्यशब्दाः प्रयुज्यन्ते न तु परमार्थ- सता कल्पितेन वा विना तेन शब्दार्था भवितुमर्हन्तीति सामान्यशब्दप्रयोगो विशेषप्रति- पादनार्थः, विशेषास्तु विवक्षिता एव विशेषपरमार्थत्वादस्य नयस्य।

(भेदा इति) भेदास्तूच्यन्त एव वृक्षः शिंशपेत्यादिवत् घटस्य विशेषाः रूपादयो युगपदयुग- 10 पद्भाविनश्च एव मुख्यशब्दार्थत्वादुच्यन्ते, घटसामान्यस्य तदङ्गत्वात्, घटाद्युपसर्जनरूपादिविशेषपरमार्थत्वात् तद्घनात्मकत्वात्—स वि[शे]षो भवन भावः प्रत्येकं निर्विकल्परूपादिभवनमात्रलक्षणः, तद्घनमात्मा ऽस्य घटस्येति तद्घनात्मको घटः, शिबिकावाहकस्थानीयपरस्येव यानपतिरुक्त भावः, तमिरूपयति—रूपादिस्व- रूपशब्दार्थत्ववदिति यद्यपि युगपद्भाविनो रूपादिसमाजा एव स्कन्धो रूपरसगन्धस्पर्शशब्दा एव निर्विकल्पा वस्तुत्वाच्छब्दार्थः प्रतिक्षणपर्यायुगपद्भाविनो वा विशेषास्तथा[पि]सामान्योपसर्जनद्वारेण प्रति[पाद 15

साध्ये भाव इति। हेतुं दर्शयति—तच्छब्दार्थान्तःपातित्वादिति। यत्र यत्र तच्छब्दार्थान्तःपातित्वं तत्र तत्र सामान्यो- पसर्जनविशेषत्वं यथा॰ यथाऽऽत्मा, साध्ये तच्छब्देनाऽऽत्मा भावः सार्वनाम्निके च तच्छब्देन कारि भावम्, तच्छब्दस्याऽऽत्म- त्वादविशेषाभिधानात्, सर्वनाम्नां बुद्धयुपस्थितवस्तुमात्रविषयत्वात्, एवं घटपटादिवस्तुमात्रस्य तच्छब्दार्थान्तःपातित्वाद्वस्तु- सामान्यं हेतुः साध्याविनाभावीति सिद्धयतीति दर्शयति—आत्मघटादीति। आकारवदिति, घटस्याऽऽकारादय ऊर्ध्वग्रीवा- दयो यथा सोपसर्जनप्रतिक्षणभिन्नरूपादिविशेषात्मानः तच्छब्दार्थान्तःपातित्वादिति भावः। उपसंहरति—एवं तावदिति। 20 ननु एवं वस्तुत्वाद्युपसर्जनप्रतिपत्तिद्रव्यसत्त्वादिसामान्योपसर्जनो घटशब्दार्थविशेष उच्यते न तु घटसामान्योपसर्जनः शिंशपादिविशेष- त्वम्, तथा च वृक्षः शिंशपेति वृक्षविधौ वृक्षोपसर्जनः शिंशपादिः कथमुच्यते वृक्षादिसामान्यात् भेदास्त्वित्यादि, शिंशपादि- भ्योऽतिरिक्तस्य वृक्षसामान्याभावात् वृक्षस्य च शिंशपात्मत्वात् वृक्षोपसर्जनाः शिंशपादयोऽप्युच्यन्त एवेति भावः। रूपादिसर्वविशेषा युगपदयुगपद्भाविन एव यथा वृक्षशब्देन वृक्षाभिन्नशिंशपादिप्रतिपादको मुख्यतयोच्यन्ते वृक्षसामान्यानुपसर्जन- तया शब्दितत्वात्—वृक्षः शिंशपेत्यादिवदिति। के मुख्यतयोच्यमाना घटस्य विशेषा इत्यत्राह—घटस्य विशेषा इति। 25 युगपदयुगपद्भाविविशेषाणामुपादानतया घटसामान्यस्य सामान्योपसर्जनतयोच्यते तथा च घटाद्युपसर्जनयुगपदयुगपद्भाविरू- पादिविशेषा घटादिशब्दानां परमार्थाः इत्याह घटसामान्यस्येति। रूपादयो मुख्योऽर्थः घटस्य उपसर्जनभूतानां इति दर्शयति- त्वाह तद्घनेति घटो हि रूपादिप्रचयमात्रः तदतिरिक्तेन तदसम्भवात्पृथग्भवनमेव घटात्मा तथा च रूपादिघनात्मक- त्वादस्य घटाद्युपसर्जनरूपादिपरमार्थं घटशब्दार्थः। घटस्य विशेषात्मत्वे दृष्टान्तमाह—शिबिकेति शिबिकावाहकात्मा यानपतिर यानार्थमेव हेयत्वानभ्युपगमादिति भावः। सामान्यस्योपसर्जनत्वाऽभिधाने कारणमाह—रूपादिस्वरूपेति रूपादिस्वरूपशब्दार्थत्व- 30 वदित्यर्थः। भावार्थमाह—यद्यपीति घटप्रतिभासाः यथा निर्विकल्पा रूपादिविशेषप्रत्यक्षग्राह्याः परस्परभिन्ना नोच्यन्ते तथैव

१ भा. तच्छब्दार्थैव। ×× व　२ सि भ क्ष वै ब्रह्मापोषसमा । ×× सि ।

नार्थ]सामान्यशब्दाः प्रयुज्यन्ते, न तु कश्चित्तेन परमार्थसता वा विना तेन सामान्येन शब्दार्थो भवितुमर्हतीति तस्मात् सामान्यशब्दप्रयोगो विशेषप्रतिपादनार्थो विशेषास्तु विवक्षिता एव, [विशेष]परमार्थत्वात्स न-यस्येति ।

पर्यायशब्दा अपि तद्विधानाः, घटनविशेषस्य कुटनकुम्भाद्यपर्यायसमकत्वात्, कुटनस्य नाम्ना विना नास्ति कुम्भता नाम काचित्, तथा वा विना न घटनकुटने स्त इत्येवमवगम्यतां घट इत्युक्ते तत्प्रतिपक्षशब्दार्थवदप्रतिपक्षसामान्यविशेषपर्यायशब्दार्थो अन्ये तत्तत्तेषामन्यत्वे तुल्ये विधिप्राधान्यादेव नापोह्यते अतोऽस्माकमपवादलक्षणान्तरारम्भकेऽपि कृते व्याप्ति युक्तमासत्योपाधिसत्यविपर्ययलक्षणशब्दार्थकथनम्, भवतस्तु विप्रतिक्रमेण प्रस्तुतासत्य-शब्दार्थानापत्तिरन्यापोहायुक्तिश्च ।

पर्यायशब्दा अपीत्यादि, ये पुनः पर्यायशब्दास्ते तद्विधानाः—एवमेव विशेषं विवक्षि, घटनविशेषस्य कुटनकुम्भाद्यपर्यायसमकत्वात्, तत्र कुटिलता कुटनं घटनं चेष्टा कुम्भता इत्येतत् नाम्ना कुटन-घटनाभ्यां विना नास्ति कुम्भता नाम काचित् तथा वा विना न घटनकुटने स्त इति हि कुटनेनाविना-ऽन्योन्याविनाभावं दर्शयति, प्रकृतमुपसंहरति—इत्येवमवगम्यतामित्यादिना, इत्थं प्रतिपत्तव्यं यथा घट इत्युक्ते घट इति तत्प्रतिपक्षशब्दार्थोऽन्यः, तथैवाप्रतिपक्षसामान्यविशेषपर्यायशब्दार्थो अन्ये, तत्तत्तेषामन्यत्वे तुल्ये विधिप्राधान्यादेव नापोह्यते नान्यत्वमस्ति विधेः अतोऽस्माकमपवादलक्षणान्तरारम्भकेऽपि कृते व्याप्ति युक्तमासत्योपाधिसत्यविपर्ययलक्षणशब्दार्थकथनं [illegible] भवतस्तु विप्रतिक्रमेण प्रस्तुतासत्यशब्दार्थो[ना]पत्तिरन्यापोहायुक्तिश्च ।

तदेकपर्यायत्वात्, किन्तु [illegible] ... [illegible] एवं [illegible] अपि [illegible] ... सामान्यशब्दप्रयोगः [illegible] विशेषप्रतिपादनार्थत्वात् सामान्यार्थो [illegible] ... सामान्यं विना तु न शब्दार्थो भवितुमर्हतीति । [illegible] ... विशेषा एव न [illegible] ... पर्यायशब्दा अपि [illegible] ... पर्यायशब्दा अपीति । [illegible]—ये पुनरिति । [illegible] घटनविशेषस्येति [illegible] ... एतमर्थमाह—तत्र कुटिलतेति [illegible] ... —नाम्नामिति । [illegible] ... —इत्थं प्रतिपत्त-व्येति । [illegible] ... विधिप्राधान्यादेवाह—तत्तत्तेषामिति, [illegible] ... युक्तमेति [illegible] ... भवतस्त्विति [illegible]

1 सि. [illegible] । [illegible] । 2 सि [illegible] । 3 सि [illegible] । 4 सि [illegible] ।

यदि विधिर्नेष्यते ततो न केवलमविमृष्टविधेयांशदोष एव, किं तर्हि ?—

एषोऽप्यनिष्टोपचयः तदकृष्याहरणार्थिने घट इत्युक्तेऽप्रस्तुततयाऽऽवृत्तिशब्दार्थतापत्तिः, विधिपक्षे च साक्षादेव स्वार्थे भूत इत्येष च विशेषः, पर्यायशब्दस्य तावत् घटकुट्यादेर्विधेय एवार्थः, दर्शनात्, तदेव हि विधेयं घटनं कुट्टनमुभयं वा, द्विमातृवत्, यथा विशेषणद्वारेण विशेष्यप्रधाने निर्देशे राघवमाता पूर्णकमाता राघवपूर्णकमातेति द्वाभ्यामन्यतरेण वा विशिष्यते सैव, तथा विशेषणस्वरूपापन्नविशेष्यप्रतीतित्वात् युगपत्प्रयोगेऽपि स एव निमित्तोपकल्पितो भेदः प्रतीयते, न हि स्वार्थानुपातित्वाद्विधिः स्वरससमापतितः प्रतिक्षेप्तुं युक्तो निमित्तान्तरेणापि तस्यैव प्रतीतेः ।

(एषोऽपीति) एषोऽप्यनिष्टोपचयः तदकृष्याहरणार्थिने घट इत्युक्ते तत्राप्रस्तुतस्य घटादेरघटस्य व्यावृत्तिविवक्षितोऽस्वार्थ एव शब्दार्थ इत्येतदापन्नम्, अनिष्टश्चैतदिति, किञ्च विधिपक्षेऽभिमते साक्षादेवोभ्यवहितमेव स्वार्थे भूत इत्येष च विशेषः, तथाहि—पर्यायशब्दस्य तावदित्यादि यावत् प्रतिक्षेप्तुं युक्त इति, पर्यायशब्दस्य घटकुट्यादेर्विधेय एवार्थः, कस्मात् ? दर्शनात्—विधेयत्वदर्शनात्, तदेव हि विधेयं घटनं कुट्टनं उभयं वा, किमिव ? द्विमातृवत्—यथा विशेष[ण]द्वारेण विशेष्यप्रधाने निर्देशे राघवमाता पूर्णकमाता राघवपूर्णकमातेति द्वाभ्यामन्यतरेण वा विशेष्यते सैव, तथा विशेषणस्वरूपापन्नविशेष्यप्रतीतित्वात्—अन्य[था]विशिष्टरूपप्रतिपत्तेरिदमर्थः, युगपत्प्रयोगेऽपीति, निमित्तभेदस्याविकल्पात् युगपत्प्रयोगेऽपि स एव निमित्तोपकल्पितो भेदः प्रतीयते स्यान्मत निमित्तभेद निमित्तिभेदात् किमर्थं निमित्तान्तरापोहो न भवतीति, तथा न, न हि स्वार्थानुपातित्वाद्विधिः स्वर[स]समापतितः प्रतिक्षेप्तुं युक्तो निमित्तान्तरेणापि तस्यैव

भेदसाम्यप्रत्ययोमेदेति भाव । तत्र दोषान्तरमप्यतीयमानस्वरूपमाह—एषोऽपीति । किं दोषान्तरमित्यत आह—एषोऽपीति इत्यपि ते दोषाभिन्नमित्यर्थः । अर्थान्तरमीप्सितमप्रस्तुतवाच्यार्थतापत्तिरूपमाह—तदकृष्येति घटमाहरणार्थिने प्रति घटमानमेवमुक्ते तस्य घट प्रयोगाप्रसिद्धिरेव प्रतीयेत न घट इति प्रतीतिस्तस्य न स्यादिति भाव । विधिपक्षे च साक्षादेव स्वार्थस्वरूपप्रतीतेर्न दोष इत्याह—विधिपक्ष इति । एतदेव विवृणोति—पर्यायशब्दस्येति । हेतुमाह—दर्शनादिति तत्रैव दर्शनादित्यर्थः । दर्शनमेव प्रकटयति—तदेव हीति । घटं घटादिशब्दस्य वाच्यं घटनमुभयं वा विधेयमित्यत्र निदर्शनं निदर्शयति—द्विमातृवदिति विशेषणद्वारेण विशेष्यप्रधाने निर्देशे एकमेव वस्तु द्वाभ्यामन्यतरेण वा विशेष्यते मातुर्विशेष्यस्य राघवपूर्णकरूपविशेषणनिर्देशस्ते मातेव राघवमातृत्वेन पूर्णकमातृत्वेन राघवपूर्णकमातृत्वेन निर्दिश्यते एवं घटकुटादयः शब्दाः विशेषणात्मना विशेष्यमात्रे वर्तमाना धर्मेण कुट्टनेनोभयेन वा विशेष्यत इति भाव । हेतुमाह—विशेषणस्वरूपापन्नेति अत्रादिममप्यस्या अविशेषविशेषणत्वेन विशेष्यप्रसक्ता एवं यावतो विशेषणानि सम्भवन्त्यविशेषे तावत्त्वैर्विशिष्यते निमित्तभेदेऽपि वस्तुतो वस्तुन एकत्वात्, केवलं निमित्तमात्रभेदप्रयुक्त औपाधिको भेदो न वास्तव इति भाव । तदेवाह—युगपदिति । ननु निमित्तभेदे निमित्तिनो भेदस्यावश्यकत्वात् निमित्तभेदे निमित्ते निमित्तान्तरं नापेक्षेत एकमाश्रयेत—स्यान्मतमिति युगपत्प्रयोगेऽभिधानविवक्षितेष्यर्थे द्वयोर्निमित्तयोरप्रकृते वाक्यार्थ तत्रैव निमित्तमेव दर्शयति तस्माद्विनिमित्तान्तरापोहो भवत्येवेति भाव । तत्प्रतिक्षिपति—न हि स्वार्थानुपाति-

१ सि द्र केवलम् विध्यानभिमतविधेयांशदोषाभेद का. केवलमनभिमतविधेयांशदोषाभेद । २ सि द्र °देवाव्यवहितमेव, का. °देवाव्यवहितमेव ।

विशेषार्थस्य प्रतीतेः स एवार्थः स्वेनैव रसेन समापतितः प्रतिपादयितुमिष्टश्च किमिति प्रतिषिध्यते ? न हि स्वार्थप्रतिषेधो युक्तः ।

किं कारणम् ?—

सुदूरमपि गत्वा तेन विना तदगतेरक्लेशेनागतो विधिरेव शब्दार्थः पर्याय इति घट 5 एव तदविनाभावात् सामान्यशब्देनापि स एव विशेषार्थः साक्षाद्विधिना प्रतीयते सर्वथाऽव्यवहितविधिवृत्तिना विधिना स्वभेदाः समाक्षिप्तास्तद्रूपपरमार्थत्वेनाङ्गाङ्गिभावगत्या, प्रतिषेधव्यापारनिराकार्यं विधिरूपेण विवक्षितविध्यर्थस्य प्रतिपत्तौ तस्योपसर्जनत्वेनापोहबुद्धेरनुत्पत्तेरेव स्वात्मा विधिः प्रधानोऽन्योऽपोहोऽप्रधानः, शिंशपाद्युपहारिवृक्षशब्दार्थेऽघटाद्यवतारवत्, यथा वृक्ष इत्युक्ते शिंशपादिभेदानामन्यतमेन विनाऽर्थवाग् भवति वृक्षशब्द इति शिंशपाद्युपहरणसमर्थ- 10 वान् तस्मिन् मूलादिमति शिंशपाद्यन्यतमाविशेषसद्भावेऽर्थेऽघटानयतारः अघटो न भवतीत्यस्य तु दूरत एव ।

(सुदूरमपीति) [सु]दूरमपि गत्वा तेन विना तदगतेः—घट इत्युक्तेऽघटो न भवतीति प्रतिषेधार्थेनार्थान्तरं व्यावर्त्यापि घट एवावश्यं प्रतिपत्तव्यः स च कुट एवेति कुटत्वेन विना घटत्वाभावात् कुटत्वस्याविनाभाविनः स्वेनैव रसेन प्रतीयमानत्वादक्लेशेनाऽऽगतो विधिरेव शब्दार्थः पर्याय इति किञ्च 15 न्यत्-घट एवाविनाभावात् सामान्यशब्देनापि घटस्य पार्थिव[त्व]विना सामान्यसामान्यशब्देन वा द्रव्य-सत्त्वाविना विधीयमानः स एव विशेषार्थो घटाख्यः साक्षात्-अव्यवहितवृत्तिना विधिना प्रतीयते-यानि हि भेदरूपाण्यनेकात्मकस्य वस्तुनः सामान्याद्याकारेणापि गृह्यमाणानि कथं न विधीयन्ते ? सर्वाण्यपि तस्मादव्यवहितविधिवृत्तिना क्रमेण घटस्यैव स्वभेदाः समाक्षिप्ताः यथोक्तं-'सद्द्रव्यपृथिवीमृद्घट[त्व]ादि-सामान्यादविरुद्धं पार्थिवो मार्त्तिको घट इति घटे सम्प्रत्ययः।' (   ) इति, तद्रूपमिति चेदुच्यते 20 तद्रूपपरमार्थत्वेन-यानि भेदरूपाण्येव सामान्यादिवदाभासमानान्यविद्यमानान्येव वा सामान्यादिरूपाणि

स्यादिति विधिर्हि [illegible] स च तत्र एव वर्तते न निमित्तान्तरमपेक्षते, स्वार्थस्योपादानात्, निमित्तान्तरेऽपि तस्यैवार्थस्य प्रतिषेधेन प्रतिषेधो युक्त इति भावः । निमित्तान्तराभावे कारणमाह सुदूरमपीति । [illegible] घटो न भवतीति प्रतिषिध्यते [illegible] न भवतीति [illegible] न तत्र [illegible] प्रतीयते [illegible] इति [illegible] न हि [illegible] 25 [illegible] तेन विना [illegible] [illegible] प्रतीतेति विधिरेव [illegible] इत्युक्त इति । यथा घट इत्युक्ते [illegible] विना [illegible] प्रतीयते [illegible] सामान्यशब्देन पार्थिवत्वेन [illegible] विधीयमानो [illegible] भवति । एवं [illegible] अपि [illegible] 30 [illegible] इति [illegible] न किन्तु [illegible] भावः । सामान्याद्याकारेण [illegible] यथाक्रममिति । तन्मयत्वेऽपि-तद्रूपपरमार्थत्वेनेति [illegible] । तदेवाह-यानि भेदरूपा

भेदप्रतिपादनपरतया तस्यैव विक्षेपस्य परमार्थरूपत्वेनाङ्गाङ्गिभाव गतानि, असत्योपाधिसत्यशब्दार्थत्वात् तथा चाङ्गाङ्गिभावगत्या तत्स्वपरमार्थरूपया, अन्यपरित्यागरूपिना विधिना सर्वेऽन्य समाक्षिप्ता इति भवति, प्रतिषेधव्यापारनिरपेक्षमित्यादि यावत् [अ]घटार्थतार इति, योऽपि त्वयाऽन्यापोह इष्टः सोऽपि विधि-मन्तरेण न भवति, यस्मात् घटे न भवतीत्येवं विवक्षितं हि प्रतिषेधमनपेक्ष्यानपेक्ष्य विधिरूपेण विवक्षित विध्यर्थस्य घटस्य प्रतिपत्तौ सत्यामुत्तरकालं भवति नाप्रतिपत्तौ, तस्यैव चरितविध्यर्थस्य घटस्योपसर्जनत्वेना 5 पोहबुद्धेरघटाभावबुद्धेरनुत्पत्तेरेव स्वात्मविधिः प्रधानोऽप्रधानोऽपोह इति, किमिव[1]? शिंशपाद्युपहारित्वस्य-स्यार्थेऽर्थटानवतारवत्, यथा वृक्ष इत्युक्ते शिंशपादिभेदानामन्यतमेन विनाऽर्थत्वाम भवति वृक्षशब्द इति शिंशपाद्युपहारसमर्थनात्, तस्मिन् मूलादिमति शिंशपाद्यवयवाविशेषस्याभावेऽर्थेऽर्थटानवतारः, अघटो न भवतीत्यस्य तु दूरत एव—नैवासौ शब्दार्थो गुरुमाधुर्यगतिवद्रूपपत्तिरभ्यस्तत्वात्, घटानवतार इत्येव वा पाठः—घटस्य वृक्षार्थेऽवकाशाभाववदनुपात्तापोहस्य कोऽवकाश इति। 10

साम्प्रतमत्रापि वृक्ष इत्यत्र अवृक्षो न भवतीत्यपोह एवोच्यते, नहि शिंशपाद्युपहारः, तस्यैव विशेषाद् व्यानत्वाभ स्वार्थं इत्यत्रोच्यते—

यदि तु सोऽप्यपोहपर एव स्यात् ततः सोऽवृक्षव्यावृत्तिवृत्तत्वाद्वृक्षभेदशिंशपादीना क्षिपेत् नानुमन्येत न व्युदस्येत वा, अनर्थित्वाद्वृक्षाभवनवत्, अवृक्षो यद्यपि तदभवनस्य भेदानाक्षेपवद्वृक्षशब्दस्य व्यावृत्तिवृत्तत्वाद्भेदाक्षेपे व्यापार एव नास्ति, यदसौ वृक्षार्थं 15 घटादिभ्योऽन्यत्वेन शिंशपादिभेदात्मकं स्वार्थमनन्यत्वेनाक्षिपति तस्मात्तेन सह सामानाधिक-

व्येवेति। भेदरूपाणामपि समान्यस्य च तदात्मकत्वम्–अङ्गाङ्गिभावं गतानीति। तथा[illegible]प्रतीतविधि-रूपस्य घटस्य भेदा समाक्षिप्यन्त इत्याह–तथा चेति। भेदे पूर्ववत्–अन्यपरित्यागेति। सत्यस्य[illegible]निर्दिष्टो प्रतिषेधव्यापारेऽपेक्षा भवतीत्याशङ्क्याह–प्रतिषेधव्यापारेति इतरप्रतिषेधव्यापारमपेक्ष्य स्वार्थं विधिरूपेण प्रतिपाद यति, विधिविवक्षितस्य[illegible]न भवतीत्यपोहप्रतिपत्तिर्न तु [illegible] विध्यर्थस्योपसर्जनतया प्रतिषेधबुद्धे 20 विवक्षितविध्यर्थात्मान[illegible]प्रधानस्य सामान्योपसर्जनविधिप्रधानबोधनेन चरितार्थतया पश्चात्प्रतीयमानोऽन्या-पोह शब्दबुद्धौ नोपसर्जनं नापि प्रधानं किन्तु स्वात्मा विधिः प्रधानमप्रधानमन्यापोह इति भावः। [illegible]अन्यापोहस्य नावतार इत्यत्र निदर्शनमाह–शिंशपादीति [illegible]सामान्यार्थे [illegible]-त्वाभिधानं तदेव प्रतीयतेति–यथा वृक्ष इत्युक्त इति। यथा च [illegible]–पादिविभाऽन्यथेरेव [illegible] [illegible] नास्त्येवेत्याह तस्मिन् मूलादिमतीति। गुरुमाधुर्येति गुरुत्वमाधुर्य- 25 प्रतीतिरर्थपरत्वा [illegible] न तु [illegible] भावः। घटानवतार इत्यत्र [illegible] इत्यपि पाठ-[illegible] इत्याह–घटानवतार इति। [illegible] घटस्य यथा [illegible]–घटस्येति। अथ शिंशपाद्युपहारित्वार्थेऽघटानवतारवदिति [illegible] इति [illegible] तु वृक्ष इत्यत्रापि न भवतीत्येव [illegible] समाधत्ते–यदि त्विति। व्याचष्टे–यदि तु सोऽपीति। ततः [illegible]

1 सि. डी. भ [illegible]। 2 सि भ डा [illegible]। 3 सि. भ. डा दे [illegible]। 4 सि भ. डा मा भवति। 5 सि भ डा दे [illegible]। 6 सि. भ. [illegible]। 7 ? भ. डा. [illegible]।

इतर आह–

कुतोऽस्य भेदस्य भेदत्वम्? वृक्षसामान्यस्यावृक्षाभावत्वे सत्यसिद्धत्वात्, कथं सोऽपि तदभेदो न भवति शिंशपादिर्वृक्षः? अनिवृत्तेः, शिंशपा वृक्षाभावाव्यावृत्तो वृक्ष एव न भवति कुतोऽभेदः, अत्रोच्यते यद्यसावपि भेदो न भवति न तर्हि वृक्षो वृक्षो भवति, अभूतशिंशपादिभेदत्वात्, घटवत्, सोऽप्येवमेव, अभूतग्रीवादिभेदत्वात्, वृक्षवत्, एवं ग्रीवादिरभूतकपालादित्वा दित्यादि यावत् परमाणुर्न भवत्यभूतरूपादिभेदत्वात्, विज्ञानवत्, रूपादिरप्यरूपादि, अभूतरूपलक्षणभेदत्वात्, विज्ञानवदेव, सर्वत्र वा सामान्येन न भवन्त्यर्थाः स्वभेदशून्यत्वात् खपुष्पवत्, एवञ्च सर्वमिदं दृश्यादिवस्तु शून्यमापद्यते त्वन्मतेनैव कः किं केन कस्मादपोह्यते? 5

(कुत इति) कुतोऽस्य भेदस्य भेदत्वं?–शिंशपादेर्वृक्षभेदाभिमतस्य तद्भेदत्वं, वृक्षसामान्यस्या-शुद्धविलक्षणस्य[अ]वृक्षाभावत्वे सत्यसिद्धत्वात् कस्य भेदः शिंशपादिः?, तस्मात्केनास्य शिंशपादेर्भेदत्वं कुतः? भेदाभावोऽसिद्धः, कथं सोऽपि तदभेदो न भवति शिंशपादिर्वृक्षः,[न]अभेदो वृक्षादभिन्नत्वोऽन्यापोहः, 10 शिंशपा वृक्षाभावाव्यावृत्तो वृक्ष एव न भवति, कुतोऽभेदः शिंशपादिर्वृक्ष इति, अत्रोच्यते–यद्यसावपीत्यादि–अनिष्टापादनसाधनम्, यद्यसावपि भेदो न भवति शिंशपादि न तर्हि वृक्षो[वृक्षो]भवतीति वृक्षस्यैवावृक्षत्व-मवस्तुत्वं प्रतिज्ञायते, हेतुः–अभूतशिंशपादिभेदत्वात्, घटवदिति दृष्टान्तः, सोऽप्येवमेवेत्यादि–यदि तु सोऽपि घटो न भवति भेद इतीष्यते तस्याप्यघटत्वमभूतग्रीवादिभेदत्वात्, वृक्षवत्, एवं ग्रीवादिरभूतकपाल-भित्त्यादि यावत् परमाणुर्न भवत्यभूतरूपादिभेदत्वाद्विज्ञानवत्, रूपादिरप्यरूपादि, अभूतरूपलक्षण- 15 भेदत्वात् विज्ञानवदेव, सर्वत्र वा सामान्येन न भवन्त्यर्थाः स्वभेदशून्यत्वात् खपुष्पवदिति, एवञ्चे-त्यादि अपूर्व[म]स्तुवदोषापादनोपसंहारः एवमनेन विधिना सर्वमिदं दृश्यादि–मस्माभिमतमनुमेयमभि-

---

[illegible] वस्तु भेदाभावेऽपि न [illegible] । ननु भेदत्वाभावेऽपि [illegible] तत्र युक्तम्, [illegible] भेदा [illegible]–कुतो-ऽस्येति । [illegible]–शिंशपादेरिति । [illegible]–वृक्षसामान्यस्येति [illegible], कथं 20 एव न [illegible] भाव । अथ यदि शिंशपादेर्वृक्षस्य भेदो न भवति अस्तु तर्हि [illegible] शिंशपादिरभेदः, न [illegible]–कथं सोऽपीति । [illegible] शिंशपादेर्वृक्षाभावाव्यावृत्तत्वात् [illegible], यथा तु न [illegible] वृक्ष एव न भवति कुतोऽभेद इति [illegible]–अत्रोच्यते इति । [illegible] सामान्यं न भवतीति [illegible], तथा च यदि शिंशपादेर्वृक्षभेदो न [illegible] वृक्षो [illegible] वृक्षो [illegible] न [illegible]–यद्यसावपीति । वृक्षो न वृक्षो भवतु [illegible] अभूतेति । अभूतः शिंशपादिर्भेदो यस्य सः [illegible], [illegible] शिंशपादिर्भेदो न [illegible]- 25 [illegible], यथा [illegible] न [illegible] भेदो न [illegible] । [illegible]–यदि [illegible] । [illegible] सोऽपि न [illegible] भेदत्वादिति [illegible] । एवं [illegible] न [illegible] सर्वेषां [illegible]–एवं ग्रीवादिरिति । परमाणोरप्यभावमाह–परमाणुरिति, [illegible] भेदत्वाभावे परमाणुरपि न [illegible] । रूपादीनामप्यरूपादित्वमाह–रूपादिरपीति । एवं [illegible] सामान्यतोऽभावं [illegible]–सर्वत्र वा सामा- 30 न्येनेति । [illegible]–एवमनेन विधिनेति, [illegible] वस्तु [illegible]

द्वा० न० ११(१२)

चेय वा वस्तु शून्यमापद्यते, तन्मतेनैव कः किं केन कस्मादपोह्यते ? सर्वस्य शून्यत्वे कः क्रियाकारि कर्मकरणाधारभूतानां कर्त्रादीनामभावेऽपोह्याभाव एवमिदमयं ।

अथ कथञ्चित् भवत्यपि वृक्षोऽवृक्षो न भवति शिंशपा न भवति शिंशपाभवत्यपीतीष्यते ततो ब्रूमः स्वार्थे इत्युक्तेर्विधिर्विषयः संवृत्तोऽर्थः, तदुपसर्जनश्चापोहोऽसत्त्वादसत्यः, उक्त-
5 वदेवेत्येव शब्दस्य विशेषार्थविधिः, एतेन सामान्यशब्दार्थविशेषताप्युक्तैव ।

अथ कथञ्चिदित्यादि, मा भूदेव सर्वशून्यत्वदोष इति मत्वा भवतामभ्युपगमार्थमन्यापोह-वस्तुनो येनकेनचित्प्रकारेण भवत्यपि वृक्षोऽवृक्षो न भवति शिंशपा न भवति शिंशपा भवत्यपीतीष्यते शब्दार्थशून्यत्वदोषभयात्, ततो वयं ब्रूमः, स्वार्थे इत्युक्त-स्वार्थे कुर्वती श्रुतिरभिधत्त इत्यादिवचनेन एव विधिर्विषयः संवृत्तोऽर्थः, तदिदानीं प्रस्तुतनयमतेन शब्दार्थं योजयति—तदुपसर्जनश्चापोहोऽसत्त्वादसत्यः
10 विशेषार्थस्य विधेरुपसर्जनोऽपोहः, स चासत्त्वादसत्यः उक्तवदेव प्रागिवसदेवासत्त्वोपाधिसत्यः शब्दार्थः, स च विशेषमेव विदधाति नापोहम् इत्येव शब्दार्थविधिरिति, एतेन सामान्यशब्दार्थविशेषताप्युक्तैव ।

यथाऽन्यत्वे विशेषप्राधान्यात् सामान्यभेदपर्यायशब्दार्थास्तदङ्गत्वात्तदात्मकत्वाच्च नापोह्यन्ते तथा विवक्षितशब्दादन्यस्याविशेषशब्दस्य स्वार्थं विशेषशब्दोऽभिधत्तेऽङ्गत्वेनात्मानं विदधत् अभेदत्वात्स सत्यापत्तिपरित्यागेनैकान्तविविक्तम्, नाप्यवृक्षादसत्त्वापत्तिमेव, किन्तु
15 शिंशपादिशब्दः सत्सम्परिग्रहेण शिंशपादि, अत्यजन्नेवानुवृत्तिव्यावृत्ती तदुपसर्जनामशिंशपाऽभवनमीप्सतो यन् स्वार्थमभिधत्ते इतरथा किमित्यसावपोहेतामप्रतिपादयन् किञ्चित्? यदि सोऽप्यपोहपर एव स्यात् शिंशपाशब्दो न विदध्याद्वृक्षार्थम्, शिंशपाविशेषात्मापत्त्यन्या-पृथक्त्वात्, नानुमन्येत नाप्यपोहेत वाऽर्थापत्तितोऽन्यत्वाद्वृक्षार्थो मा भूत् तथा चोपात्तार्थ-विरोध इति, वृक्षोऽपिव्यनतनुमतस्युदासा इति चेदनर्थत्वात्, अनर्थो हि शिंशपाशब्दो
20 वृक्षादिना सामान्येन, अशिंशपाभवनवत्, अशिंशपा घटादि तदभवन एवापवीणव्यवक्तया वृक्षादिसामान्यात्मकशिंशपाविधाने व्यापार एव नास्ति, यदसौ शिंशपाशब्दो शिंशपार्थं घटादिभ्योऽन्यत्वेन वृक्षादिसामान्यात्मकं स्वार्थमनन्यत्वेन विदधाति ततस्तेन सह वृक्षः शिंशपेति सामानाधिकरण्यं प्रतिपद्यते । वृक्षः शिंशपेति तदभवनविध्येकार्थीभावात् तदभवन-

विनेति भावः । एवं [illegible] एव न स्यात् [illegible] [illegible] किमिति ।
25 [illegible] वृक्षो भवति शिंशपा [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] शिंशपा न भवति, [illegible] [illegible] अथ कथञ्चिदिति । मा भूदेव इति [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] न एव शिंशपा [illegible] [illegible] न [illegible], [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
30 [illegible] [illegible] [illegible] स्वार्थे इत्युक्तेरिति [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] मीमिति [illegible] । तदुपसर्जन इति [illegible]

१ सि. [illegible] । २ सि. [illegible] ।

विधिविनाभावे तु न युज्यते, भवनविधिविनाभूतं सामान्यानाक्षेपि न समानाधिकरणं, वृक्षः शिंशपेति स्वतन्त्रमिव वस्तु स्यात् भावत्वाद्वृक्षत्वाद्वन्ध्यापुत्रवत्, कुतोऽस्य सामान्यस्य सामान्यत्वम् ? शिंशपादिभेदस्याभावत्वे सत्यसिद्धत्वात्, कथं तर्हि सोऽपि भेदो न भवति वृक्षः शिंशपादिः, अन्यस्मादव्यावृत्तेः, वृक्षः शिंशपाभावाद् घटादेरव्यावृत्तेः शिंशपैव न भवति कुतो भेदः ? अत्रोच्यते यद्यसावप्यभेदो न भवति न तर्हि शिंशपा शिंशपा भवति, अभूत 5 वृक्षादिभेदत्वात् घटवत् सोऽप्येवमेव, अभूतभूताद्यभेदत्वात्, एवं सर्वत्र सामान्येन न भवन्त्यर्थाः स्वसामान्यशून्यत्वात्, खपुष्पवदेवञ्च सर्वमिदं द्रव्यादिवस्तु शून्यमापद्यते स्वमतेनैवेति कः केन कस्माद्वाऽपोह्यते, अथ कथञ्चित् भवत्यपि वृक्षो वृक्षो न भवतीति शिंशपा भवत्यपि शिंशपा न भवतीतीष्यते ततो विधिर्विषयः संवृत्तस्त्वुपसर्जनञ्चापोहोऽसत्त्वादसत्त्वः सत्कल्पदेवेत्येष शब्दस्य विशेषार्थविधिरिति । 10

(यथेति), यथाऽन्यत्वे विशेषप्राधान्यात् सामान्यमेवपर्यायशब्दार्थोऽवगतत्वाद्वारमकत्वाद्वा मपोह्यते तथा विवक्षितशब्दार्थावयवस्य विशेषशब्दार्थस्य[।]विशेषशब्दार्थस्य वा सामान्यस्य स्वार्थं विशेषशब्दोऽभिधत्ते, कथम् ? तत्त्वेनात्मान—सामान्येन सहैकीभावं बिभ्रत् आत्मना उपसर्जनभाव सहायीकारयन्, किं करोति ? स्वार्थं विधत्त इति वर्तते, अभेदत्वात्,[न]सत्त्वापत्तिपरित्यागेन—न च वृक्षपार्थिवद्रव्यसत्त्वसामान्यानि अनपेक्ष्य विशेष तैरेकत्वेन विविक्तं प्रतिपादयति, तथारूपार्थसम्भवात् 15 सामान्योपसर्जनत्वोपात्तप्रतिपाद्यविशेषार्थस्वभावत्वात् नाप्यवृक्षाशिंशपापि न भवतीत्यसत्त्वापत्तिमेव स्वार्थप्रतिपत्तिरहितां ब्रूते, अभिधेयाभावे शब्दार्थव्यवहारोच्छित्तिप्रसङ्गात्, कोऽसौ विशेषशब्दस्वार्थो

ऽपेक्षः संवृत्तिसत्त्वादसन् गुणभावमवाप्नुते हि विशेष एव सन्, [illegible] सत्कार्यो समन्वा तस्य च विविक्तविधिना सामान्योपसर्जनं विशेषमभिदधानः शब्दो न विविक्तोऽपोहते, अन्यस्वार्थप्रतिपत्तिक्रमरूपविधेरित्युक्तामिति भावः । सामान्यशब्दस्य सामान्ये विशेषाभिधायित्वात् न विविक्तसामान्यस्य [illegible]—यथेति । तस्मैव 20 समर्थयति—यथाऽन्यत्व इति । [illegible] विशेषमभिधत्ते [illegible] पृथिवीशिंशपादि[illegible] सामान्यमेव [illegible] न सामान्या[illegible] [illegible] आह—यथाऽन्यत्वे विशेषप्राधान्यादिति । तथा विवक्षित[illegible] सामान्यस्य स्वार्थं पृथिवीद्रव्यादिकं विशेषशब्दः सामान्येन सह सामर्थ्यकीभावं बिभ्रत् प्रतिपादयतीत्याह—तथा विवक्षितेति । सामान्येनात्मानमेकीभावं बिभ्रत् [illegible] इत्याह—आत्मना इति । न सामान्यं परित्यज्य केवलं विशेषं विशेषशब्दः प्रतिपादयितुं क्षम 25 इत्याह—न सत्त्वापत्तीति । सामान्यासम्भव[illegible] हेतुमाह तथा रूपार्थेति । सामान्योपसर्जनत्व[illegible] विशेषस्य परमार्थेन [illegible] न तत्परित्यागेन विशेषं विशेषशब्दोऽभिधत्ते इत्याह—सामान्योपसर्जनत्वेति । नापि केवलं विशेषं [illegible] शब्दो ब्रूते इत्याह—नाप्यवृक्षेति । [illegible] इत्याह—अभिधेयाभाव इति । [illegible] न शिंशपादि ब्रूते इत्याह 30 कोऽसाविति, [illegible] स्वार्थमाह इति

---

१ विवक्षितशब्दार्थावयवस्य विशेषशब्दस्य सामान्यशब्दस्य स्वार्थं विशेषशब्दोऽभिधत्ते इति पाठः [illegible] सामान्यशब्दार्थविशेषणाद प्रतिभाति । २ सि क्ष. डे. °न्यपद् भवतु । ३ सि क्ष. डे. विशेषपैरेक ।

येति चेदुच्यते शिंशपादिः, वस्तम्परिग्रहेण वृक्षादेः सत्त्वस्यानुवृत्तेः स्वसामान्यस्य तत्परिग्रहेण तदभावस्या-पसरणस्यापि स्वस्पोहपरिग्रहेण चात्मनेनानुवृत्तिव्यावृत्ती । किं कारणं न ते जानन्तीति चेदुच्यते-यस्मात् तदुपसर्जनार्थशिंशपाऽभवनवर्तिवर्ता यम् स्वार्थममिधत्ते, गच्छन-अवशिष्यर्थः, स्वार्थेऽनुवृत्ति-स्वसामान्योपसर्जनस्वस्यार्थशिंशपाया-भवनादेः तदभावनस्य च व्यावृत्तिसामान्यस्य स्वार्थः-

5 शिंशपाशब्दस्य शिंशपार्थः स बीजं तयोरनुवृत्तिव्यावृत्त्योः, इतरथा किंनिमित्तस्तदपोहेव अभवनवत्

किञ्चित् ? यदि तु सोऽपीत्यादि पूर्ववद्यत्र ईषद्विशिष्टः प्रसङ्गो यावद्विशेषार्थविधिरित्युपनय, तत्र विशेष उच्यते-यथा शिंशपेत्यत्र शिंशपाशब्दो न विरुध्यात् वृक्षार्थं शिंशपाविशेषास्यापसम्भवत्वात् इति पूर्ववद्यमोऽर्थापत्त्या नानुमन्येत वा अथवा न भवतीत्युक्तेऽर्थापत्त्या वृक्षो भवतीत्यनर्थो मा भूत्, इत्यते चासौ कुतः ? तथाचार्थाविरोधात्, तथाचार्थाविरोध इत्यत्र विवक्षितस्य हेत्वर्थत्वात्, अशिंशपाभवनवति

10 स्वविरत्वाभावनवत्त्वादिहेतुत्वः, सामान्यसामर्थ्येऽपि तदपेक्षाविशेषार्थो गमनिका नेया, अभावत्वादनुत्वादिसाविरोधकः, अभावभावाभ्युपगमाच हेतुसिद्धिः तदिपर्यये ऽसत्प्रसापत्तिः, शेषमत्र भावना पूर्ववत्पक्षनानुत्या, एष तावत् सामान्यमेवपर्यायसम्बन्धार्थमपोहवत् सामान्यसामान्यसम्बन्धार्थ-मोहोऽन्वर्थविधिविशेषाभिधायिसामान्यसम्बन्धार्थविधिमोक्ता, विधेरेव सम्बन्धार्थत्वात् ।

यत्त्वविरोधादित्युक्तं सोऽप्येवमेषाविरोधो घटते भवनविध्येकार्थीभूतस्वासामान्यापोहे,

---

15 [illegible] सत्त्वमनुवृत्ति सामान्यपर्यायी [illegible] इति चेन्न । [illegible] कारणमाह-यस्मादिति । शिंशपाशब्दो [illegible] कार्यं शिंशपा भूतेऽस्य एव विवक्षा [illegible] भावविसामान्यस्य च बीजमेवेति भावः यत्स्वत्र [illegible] यस्तार्थं । यदि शिंशपाशब्दः शिंशपा नाभिदधीत वृक्षादिः यस्य सामान्यं स्यात्, अपोहो वा [illegible] इत्यभिप्रायेणाह-इतरथेति तस्मात् विशेषस्य स्वार्थं स्वोपसर्जनं करोति भावः । यदि तु स तदपोह्य [illegible]

20 [illegible] करोति न तु स्वोपसर्जनविशेषमित्युच्यते तर्हि वृक्षादिसामान्य [illegible] न भवतीत्यपेक्षा [illegible] यदि तु सोऽप्यपोहस्य एव [illegible] प्रसज्यन्त इत्याह-यदि तु सोऽपीत्यादीति । [illegible] शिंशपेत्यत्र शिंशपाशब्द [illegible] न स्यात् शिंशपा [illegible], [illegible] न भवतीत्येव [illegible] वृक्षार्थं या नानुमन्येत शिंशपा [illegible] [illegible] पूर्वमुक्तोऽत्र विशेषमस्तीत्याह-तत्र विशेष इति । शिंशपाशब्दो वृक्षादि [illegible] च [illegible]

25 नानुमन्येत नाप्यपोहेत [illegible] विधिमाह-अशिंशपाभवनवदिति शिंशपाशब्दस्य [illegible] स्वोपसर्जन [illegible] व्यापार एव नास्तीति भावः । अतश्च वृक्षादिसामान्यात्मकं शिंशपादि न [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] न समानाधिकरणं तदभिमतं वस्तु स्यात् अभावत्वात् [illegible] पूर्वमुक्तं हेतुं दर्शयति-अभावत्वादनुत्वादिति । [illegible]-शेषेति [illegible]-एवं तावत्

30 दिति । अन्वर्थविधिरिति [illegible] सामान्यं [illegible] विधेरेव [illegible] भावः । [illegible] सामान्यमेवस्वार्थसम्बन्धार्थं [illegible], [illegible], विरोधात्तु [illegible] इति मनुष्यते [illegible] विविक्तार्थपक्ष एव घटते नान्यापोहपक्ष इत्याह-यत्त्वविरोधादित्युक्तमिति । व्याचष्टे-यद्यपि त्वयेति, [illegible]

---

1 सि व० ध० द० [illegible] ।

अन्यत्वाविशेषात्, अभावतुल्यत्वाच्च, समूहश्च प्रकृतिप्रत्ययादीनां तदर्थान्तरवाचकः, एवञ्च विधिप्रधानशब्दार्थत्वात् सामान्यविशेषशब्दयोः प्रकृतिप्रत्यययोर्भवनसामान्यापरित्यागिनो स्वविशेषकर्तृपदार्थवाचित्वं समूहेन भवतीति नीलोत्पलमिति वर्तिपदार्थभवनसामान्यवा- चिनोर्विशेषणविशेष्यत्वसम्बन्धलक्षणसामान्यविशेषभावविवृत्त्यर्थवाचित्वम्, वृत्त्यादिसमूहस्य वाक्यार्थवाचकत्वम्, यथातथार्थाविरोधिसामान्योपसर्जनप्रकृतविध्यर्थत्वात् सर्वशब्दानाम्। 5

यत्त्वविरोधादित्यादि, यद्यपि त्वया कारणमुक्तमन्यत्वेऽपि सामान्यविशेषशब्दार्थानपोहे तेषाम्- विरोधादिति सोऽप्येवमेवाविरोधो घटते, भवनविध्येकार्थीभूतत्वात्—सामान्यस्य विशेषास्यस्य यत्किञ्चि- द्भवतु तत्सर्वं भवनमेवान्योन्यात्मतापत्त्यैकीभूत स एव शब्दार्थो विवक्षितार्थोपकाराविनाभावित्वेनैकीभूतो विधीयमानत्वादेवाविरुद्ध इति युज्यते, नान्यापोहे, अन्यत्वाविशेषात् अभावतुल्यत्वाच्च को विरोधाविरोधा- विति, समूहश्च[प्रकृतिप्रत्ययादीनां]तथा तदर्थान्तरवाचकः, तद्व्याख्या—एवञ्चेत्यादि, एवञ्च कृत्वा विधि 10 प्रधानशब्दार्थत्वात् सामान्यविशेषशब्दयोरित्यादि यावत् वा[क्या]र्थवाचकत्वमिति, प्रकृतिप्रत्यययोर्भवन- सामान्यापरित्यागिनोः तद्विशेषकर्तृपदार्थवाचित्वं समूहेन भवतीति नीलोत्पलमिति वर्तिपदार्थभवनसामान्य-

---

सामान्यमेवमर्थं यदि शब्दार्थो वापोहेऽप्यन्यत्वे तुल्येऽपीत्यत्र त्वया अकारणमुक्तं तेषामविरोधादिति सोऽविरोधो नापोहपक्षे घटते किन्तु विधिशब्दार्थतापक्ष एवेति भावः। हेतुमाह—भवनेति सामान्यं विशेषश्च भवनमयत्वाद्भवनमेवानन्यार्थीभूत- मनन्यभूतत्वात्तेन सामान्यस्य विशेषस्य यत्किञ्चित्तु विवक्षितार्थोपकाराविनाभावित्वेन अन्येन विधीयमानत्वादविरुद्धं 15 भवति, न त्वन्यापोहे इत्याशङ्के घटादेरिव पृथिव्यादिभ्योऽर्थान्तरत्वात्सामान्यविशेषयोः अन्यापोहपक्षे घटादेरिव सामान्यादेर- विरुद्धत्वाद्यनुपपन्नं अन्यापोहस्याभावतुल्यत्वेन निर्विषयत्वात् विरुद्धत्वाविरुद्धत्वधर्मयोरनाश्रय एव भावात्वादिति भावः। एवं समूहश्च प्रकृतिप्रत्ययादीनां तदर्थान्तरवाचक इति युक्त्या तस्यापि तुल्यं तथैवेत्याह—समूहश्चेति, यथा घटः पटादिप्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्तद्विशिष्टं अर्थं बोधयति एवं घटादिप्रकृतिप्रत्ययसमुदायसमूहात्मकवाक्यपदं वाक्यार्थं बोधयति, अर्थस्य हि शब्दाऽव्यक्तत्वात् समितिर्येन च सोऽव्यक्तो पदोपरिस्थित्वेनैवासौ समाख्यायते यथा नीलोत्पलं 20 वैरं वीरस्या इदं वैरं वा भवति गच्छति पिबति पचति गुणति वा पौरित्यादि, तत्र वाक्यव्यतिरेकाभ्यां प्रकृतिप्रत्ययत्वविभागः क्रियते तत्र प्रत्ययार्थः सामान्यं भवनमेवेऽपि तदभेदात्, यथा घटः पटौ घटाः पचति पचतः पचन्तीत्यादि, प्रकृत्यर्थश्च विशेषः भवनम्, प्रकृतिप्रत्ययौ तदर्थं भूता तयोः प्रत्ययार्थः प्रधानमितियुक्तत्वात्, एवञ्च सामान्यविशेषशब्दयोः प्रकृतिप्रत्यययोः समुदायस्य भवनसामान्यापरित्यागितद्विशेषात्मकत्वं विधिरूपेणैव तावत्। वाक्यपदानां विधिप्रधानशब्दार्थत्वमुपदर्श्य समास- पदानां तदर्थयति—नीलोत्पलमितीति वर्तिपदार्थभवनसामान्यवाचिनोः—समासघटकनीलोत्पलयोर्भवनानुगतविशिष्टाभ्यो- 25 त्पलत्वविशिष्टयोरभिन्नयोरिदमर्थः विशेषणविशेष्यभावरूपसम्बन्धलक्षणः सामान्यविशेषभावरूपो यदर्थः समासार्थः तद्वाचित्वं नीलोत्पलशब्दस्य समासस्यार्थः यद्यपि नीलशब्दो नीलगुणविशिष्टं द्रव्यमाह, उत्पलशब्द उत्पलत्वविशिष्टं द्रव्यम्, तथापि द्रव्यशब्दो परस्परोपकारप्रधानार्थत्वाभिधानादिति कथं विशेषणविशेष्यभाव अन्योन्याद्धे नीलशब्दो द्रव्यमाह स च गुणविशिष्ट इति तत्र भिन्नजातीयत्वात् विशेष्ये जातिः कस्मिन्नपि भावात्तु द्रव्यजातिमात्रमाह तथा च भिन्नजातीयाभावेऽपि उत्पलशब्दोऽपि जातिविशिष्टमनिर्दिष्टगुणसम्बन्धि द्रव्यं वर्तत इति तस्य भिन्नगुणविशेष्याकाङ्क्षा तत्र नीलगुणविशिष्टगुणार्थ उपस्थाप्य, 30 उत्पलजातिविशिष्टं द्रव्यं नीलं स्यादनेनेति एवं स्यात्, तत्र नीलं भावनैव पदव्यवच्छेदकसमासे निराकरोति नीलशब्दो उत्पलशब्देनाविशेष्यत्वमात्र विशेषणत्व उत्पलशब्दश्च नीलशब्देनाविशेष्यमाणो विशेष्यत्वम् इति स च सम्बन्धः सामान्य- विशेषभावः विशेषविशेष्यभावोपेक्षितः इतीत्य यदेव च द्रव्यमुक्तं तदेव नीलमितरेतरयोर्विशेषणविशेष्यभाव एवेति भावः। एवं राजपुरुषादेरपि समासः राजादिसम्बन्धिपुरुषविशेषवचना सामान्योपसर्जनविशेषप्रधाना एवेत्याह—

---

१ सि. क्ष. डे. वाचित्वमर्थ्यमिति।

येति चेदुच्यते शिंशपादि, तत्सम्परिग्रहेण वृक्षादेः सत्त्वमनुवृत्तेः सामान्यस्य सम्परिग्रहेण तत्समानाधि-
करणस्यापृथक्त्वस्योपपरिग्रहेण वाक्यमेवानुवृत्तिव्यावृत्ती। किं कारणं न ते सम्भवतीति चेदुच्यते-
यस्मात् तदुपसर्जनाशिंशपाऽप्यवस्थीयतां वा स्वार्थमभिधत्ते, तच्छब्द-प्रत्ययविषयः, स्वार्थानुवृत्ति-
सामान्योपसर्जनत्वस्याशिंशपायाः-घटादेः तत्राप्यवस्थापनस्य च व्यावृत्तिसामान्यस्य स्वार्थ-
5 शिंशपात्वस्य शिंशपार्थः स नील तयोरनुवृत्तिव्यावृत्त्योः इतरथा किमित्यसावपोहेन व्यवस्थाप्येत
किंचित्? यदि तु सोऽपीष्यते पूर्ववत्तस्य इत्यादिरिष्टः प्रसङ्गो यावद्विशेषार्थविधिरित्युपनयः, तत्र विशेष
उच्यते-वृक्षः शिंशपेत्यत्र शिंशपाशब्दो न विदध्यात् वृक्षार्थं, शिंशपाविशेषासमानपदव्यापृतत्वात् इति
पूर्ववत्सोऽर्थापत्त्या प्राप्नुयादेव वा अयुक्तो न भवतीत्युक्तेऽर्थापत्त्यं वृक्षो भवतीत्यवमर्शो मा भूत्, इत्यते
चासौ कुतः? तथार्थाविरोधात्, तथाप्यर्थाविरोध इत्येतस्यैवस्य हेत्वर्थत्वात्, अशिंशपावृक्षस्य भवति-
10 नास्तिरूपाभावनविशेषादित्युक्त्या, सामान्यगमविपर्ययेण तद्विनाभाविविशेषार्थो गमयितुमेव,
अभावत्वाद्घटत्वादिवद्विशेषदुक्तौ, अभावमात्राभ्युपगमाच्च हेत्वसिद्धिः, तद्विपर्ययेऽसत्त्वप्रसक्तिः, शेषभव-
भावना पूर्ववद्भावनादुक्त्या, एवं तावत् सामान्यमेवपर्यायशब्दार्थानपोहवत् स्वसामान्यसामान्यवदर्थान-
पोहोऽन्यनिवृत्तिविशेषाभिधायिसामान्यशब्दार्थविधिमोक्षः, विशेषेण शब्दार्थत्वात्।

यस्त्वविरोधादित्युक्तं सोऽप्येवमेवाविरोधो घटते भवनविध्येकार्थीभूतसामान्यापोहे,

---

15 भावः तत्सम्प्रत्ययेन सामान्यपर्यायौ [illegible] इति चेत्। अनुवृत्तिव्यावृत्त्योः [illegible]
यस्मात्-यस्मादिति। शिंशपाशब्दो [illegible] स्वार्थं विदधत् वृक्षेण च
शिंशपा [illegible] अशिंशपाऽप्यवस्थस्य व्यावृत्तिसामान्यस्य च [illegible] भावः [illegible]
यस्मात्। यदि शिंशपाशब्दः शिंशपा [illegible] सामान्यं स्यात्, [illegible]
[illegible] इतरथेति तस्मात् [illegible] स्वार्थं [illegible] भवतीति भावः। यदि तु [illegible]
20 व्यावृत्तिमात्रं भवति न तु [illegible] इति [illegible]
यदि तु सोऽप्यपोहपर एव [illegible] दोषः प्रसज्येत इत्याह-यदि तु सोऽपीष्यत इति।
[illegible] न स्यात् शिंशपाशब्द [illegible]
[illegible] शिंशपाशब्दः अनुमन्यते तु, [illegible]
भवतीति पूर्ववत्सोऽत्र [illegible] तत्र विशेष इति। शिंशपाशब्दो [illegible] न विदध्यात्
25 वृक्षमेव [illegible] अशिंशपावृक्षत्वादिति शिंशपाशब्दस्य [illegible]
[illegible] नास्तीति भाव। [illegible] शिंशपादि न [illegible]
[illegible] न [illegible] तथा [illegible]
[illegible] न समानाधिकरणं [illegible] स्यात्, [illegible]
[illegible] अभावत्वाद्घटत्वादिति। [illegible] दोषेति [illegible] एवं ताव-
30 दिति। सामान्यविशेषेति [illegible] सामान्यं सामान्यशब्दो विधत्ते विशेषेण [illegible] भावः। [illegible]
[illegible] अविरोधात्, विरोधात्तु [illegible] इति [illegible]
[illegible] यस्त्वविरोधादित्युक्तमिति। [illegible]-यद्यपि त्वयेति, [illegible]

1 सि. क्ष. डे. पोहोऽन्यनिवृत्तिविशेषा।

तयोः ॥' इति तत् कुतः संशयः ? कुतो वा साम्यैकार्थत्वे, अनुपात्तत्वाद्विशेषाणाम्, उपात्त त्वात्त संशयः स्यादुभयवदिति चेत्र, उक्तत्वात् ।

आह चेति, उक्तार्थसङ्ग्रहकारिका, 'तन्मात्राकांक्षणात्' इत्यादि, आत्मार्पणमात्रमाकांक्षति सामान्य समेदेऽतत्तन्मात्राकांक्षणादेवः—शिंशपा वृक्षेण सामान्येन[विना]नास्ति ततोऽन्य[त्र]धेति, किं तर्हि ? उपात्त एव, कस्मात् ? तदनुबद्धत्वात्—तेन सह 'विशेषेण सामान्यस्यानुबद्धत्वे सति तत्त्वात्—एकत्वापत्तेः, 5 विशेषैर्व्यवस्थानात्, अन्यत्वे सत्यप्येकार्थत्वादेकार्थता सामान्यविशेषयोरन्योऽन्यापरित्यागे स्वात्मलाभात्, अन्यतरत्यागे स्वरूपाप्रसिद्धेरन्यस्मात् सामानाधिकरण्यम्, न हि वृक्षेण विना शिंशपा शिंश[प]या विना वा वृक्षोऽस्तीति, अत्र यदुक्तं 'नोपात्तः संशयोत्पत्तेः साम्ये चैकार्थता तयोः' ॥ इति तत्कुतः संशयः ? कुतो वा साम्यैकार्थत्वे—संशयस्तावत्—अन्यापोहमात्रोक्तेः अनुपात्तत्वाद्विशेषाणां सामान्यशब्देन नास्ति, यद्युपात्ताः स्युर्विशेषाः स्यात् संशय[ः]साम्यमपि च नास्ति, अनुपात्तत्वात् कुतः सामानाधि- 10 करण्यं ?, उपात्तत्वात्त संशयः स्यादुभयवदिति चेत्र, उक्तत्वात्—सामान्यानुपदर्शनात् विधिविशेषार्थाभिमते नियमदर्शनादिति ।

किञ्चान्यत्—

अनेकत्व सामान्यमिह वृक्षः शिंशपेत्युक्ते भेदशब्देनोपात्तम्, शिंशपाविशेषस्यार्थीभूतार्थत्वात्, अतस्तयोर्भिन्ना विशेषणविशेष्यता, विपक्षाभावात्, शिंशपा वृक्षः वृक्षः शिंशपेत्यनियमदर्शनात्, मामाप्यनेकं सामान्य, पूर्वोक्तविधिना सर्वस्य नामादित्वात्, शिंशपैव वा नामाप्य- 15

तन्मात्राकांक्षणादिति सामान्यं समेदे आत्मार्पणमात्रं—भेदेषु [illegible], तस्मात् सामान्येन विना भेदस्य [illegible] नास्ति, तस्मात् कथं सामान्येन अभेदा [illegible] ? अपेक्ष्यन्ते वा ? किन्तु [illegible] एव विशेषेण [illegible] सति एकत्वात्, [illegible] सामानाधिकरण्यं स्यादेव विशेषस्योपात्तत्वात् अनुपात्तत्वे हि संशय स्यादिति [illegible] । उपात्तत्वे हेतुमाह—तदनुबद्धत्वादिति विशेषेण विना सामान्यस्यासम्भवात् 20 तेनानुबद्धं सामान्यम्, तेन [illegible] स एव [illegible] । भेदे आत्मार्पण[illegible] [illegible] शिंशपादेः भेदानुबन्धात् विशेषाभिन्नामाधिकरण्यं सामान्यस्येति परस्पराभिन्नामाधिकरण्येन तयोरसम्भवः इत्याह—सामान्यविशेषयोरिति । परस्परं विना [illegible] न स्यादित्याह—अन्यतरत्यागे इति तयोः सामान्यविशेषयोरन्यतरस्यापि [illegible] सामानाधिकरण्यं स्यादेवेति भावः । परस्पराभिन्नामात्मनेन सर्वमपि—न [illegible] । [illegible] [illegible] विरोधो—यत्र यदुक्तमिति सामान्येन विशेषानुपात्ते [illegible] साम्ये चैकार्थता वा [illegible] तत्कुतः 25 [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] शिंशपादि वा [illegible] इति संशय- [illegible] एव, विशेषस्योपादानेऽन्यतरस्यान्येन सामान्येन आत्मार्पणात्, सामान्ये हि [illegible] आत्मार्पणात् भेदेऽन्यत्र एवेति [illegible] इति भावः । तदेवाह—संशयस्तावदिति न हि [illegible] इति भावः । [illegible] न साम्यमपि नास्ति [illegible]—साम्यमपि चेति एकत्वस्यापि [illegible] । ननु [illegible] अनुपात्तत्वात् [illegible] संशयादिप्रसङ्गः— उपात्तत्वाच्चेति । सामान्योपदर्शनं विशेषविधिप्रयोजन[illegible] तु [illegible] 30 संशयादि स्यात्, न वा सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरित्युक्तमिति समाधत्ते—उक्तत्वादिति । अत्र [illegible] विरोधेन सामान्योपदर्शनमेवाभावपक्षे संशयानुपपत्तिप्रसङ्ग—अभेदश्चेति । [illegible] शिंशपेत्यत्र विश-

p १ सि. [illegible] ड. [illegible] । २ सि ड. डा. विशेषेण । ३ सि. ड. डा. विशेषण । ४ सि ड डा. विशेषणतो । ५ सि ड डा. [illegible] ।

जातिमतोः विशेषणविशेष्यत्वसम्बन्धस्य सामान्यविशेषभावित्वदर्शनात् तथा राजपुरुषादीनां ग्रामाभिसम्बन्धविशेषणादीनां ज्ञेयम्, ग्रामसमूहस्येति देवदत्तस्थितिश्चेति देवदत्तो गृहे तिष्ठति देवदत्त ग्राममभ्याज शुक्लामित्यादि ब्रि[त्रि]चतुःपञ्चादिपदसमूहानां वाक्यार्थवाचकत्वमुपचारोऽविशेषिसामान्यो-[पसर्जन]प्रकृतिविषयत्वात् सर्वशब्दानामिति ।

5 अथवा ॥ अनेन पारतन्त्र्यात् सच्छब्दस्याक्षेपकत्वेन सन् घट इति सामानाधिकरण्यं न प्राप्नोतीति प्रयुक्तं प्रतिषेधसामानाधिकरण्यं वेदितव्यम् ।

अथवाक्षेप्यादि श्लोकः, यदुक्तं तथा घटादिभेदानाक्षेपित्वात् सच्छब्दस्य जातिशब्दस्योपसर्जनद्रव्यमात्राभिधानात् पारतन्त्र्यात् घटादिभेदाक्षेपत्वाच्चैः सह सामानाधिकरण्याभाव इति यथा परेषां दोषस्तथा तथाप्यसन्निधेयमात्राभिधानपारतन्त्र्यानाक्षिपत्वेन सत्त्वेऽपि घटादीनिति युक्त्योपलभ्यते किं 10 मुधा भाष्यते त्वया ? इति अनेनेत्यादि पराधना—पारतन्त्र्यात् सच्छब्दस्याक्षेपकत्वेन सन् घट इति सामानाधिकरण्यं न प्राप्नोतीति प्रयुक्तं प्रतिषेधसामानाधिकरण्यं वेदितव्यम् ।

आह च—'तन्मात्राकाङ्क्षणाद्भेदः स्वसामान्येन नोज्झितः । नोपात्तः संशयोत्पत्तेः साम्ये चैकार्थता तयोः ॥ (प्रमा० स०) इति, आत्मार्पणाद्यभावाकाङ्क्षति सामान्यं स्वभेदे, अतस्तन्मात्राकाङ्क्षणाद्भेदः शिंशपा वृक्षेण सामान्येन नास्ति त्यक्तोऽन्यथेति किं तर्ह्युपात्त एव तदनुबन्धत्वात्, 15 अन्यत्वे सत्यप्येकत्वार्थत्वादेकार्थता सामान्यविशेषयोरन्योऽन्यापरित्यागे सत्यसम्भवादन्यतरत्यागे स्वरूपाप्रतिलम्भात्, अत्र यदुक्तं 'नोपात्तः संशयोत्पत्तेः साम्ये चैकार्थता

तथा राजपुरुषादीनामिति । एवं व्याख्यानमुख्य सामान्योपसर्जन[illegible] [illegible]

20 [illegible]

25 [illegible]

30 [illegible]

तयोः ॥' इति तत् कुतः संशयः ? कुतो वा साम्यैकार्थ्ये, अनुपात्तत्वाद्विशेषाणाम्, उपात्त-
त्वाच्च संशयः स्यादुभयमपीति चेन्न, उक्तत्वात् ।

आह चेति, उक्तार्थसङ्ग्रहकारिका, 'तन्मात्राकाङ्क्षणात्' इत्यादि, तन्मात्रार्पणमात्रमाकाङ्क्षति सामा-
न्यं समेदेऽतस्तन्मात्राकाङ्क्षणाद्भेदः—शिंशपा वृक्षेण सामान्येन[विना]नास्ति ततोऽन्य[त्व]श्चेति, किं तर्हि ?
उपात्त एव, कस्मात् ? तदनुबद्धत्वात्—तेन सह विशेषेण सामान्यस्यानुबद्धत्वे सति तत्त्वात्—एकत्वापत्तेः, 5
विशेषैर्भवत्त्वात्, अन्यत्वे सत्यप्येककार्यत्वादेकार्थता सामान्यविशेषयोरन्योऽन्यापरित्यागे सत्यात्मलाभा-
त्, अन्यतरत्यागे स्वरूपानवस्थानात् सामानाधिकरण्यम्, न हि वृक्षेण विना शिंशपा शिंश[प]या विना
वा वृक्षोऽस्तीति अत्र यदुक्तं 'नोपात्ताः सत्यपोहत्वे साम्ये चैकार्थता तयोः' ॥ इति तत्कुतः
संशयः ? कुतो वा साम्यैकार्थ्ये—संशयाभावात्—अन्यापोहमात्रोक्तेः अनुपात्तत्वाद्विशेषाणां सामान्यशब्देन
नास्ति, अनुपात्ताः सुविशेषाः स्यात् संशय[ः] साम्यमपि च नास्ति, अनुपात्तत्वात् कुतः सामानाधि- 10
करण्यं ?, उपात्तत्वाच्च संशयः स्यादुभयमपीति चेन्न, उक्तत्वात्—सामान्यादुपसर्जनात् विधिविशेषार्थाभिव्यक्ते-
र्मिश्रपदर्शनादिति ।

किञ्चान्यत्—

अनेकत्वं सामान्यमिह वृक्षः शिंशपेत्युक्ते भेदशब्देनोपात्तम्, शिंशपाविषयैकार्थीभूतार्थ-
त्वात्, अतस्तयोर्भिन्ना विशेषणविशेष्यता, विवक्षावशात्, शिंशपा वृक्षः वृक्षः शिंशपेत्यनिय- 15
मदर्शनात्, नामाद्यनेकं सामान्यं, पूर्वोक्तविधिना सर्वस्य नामादित्वात्, शिंशपैव वा नामाद्य

तन्मात्राकाङ्क्षणादिति, सामान्यं समेदे तत्सामर्थ्यमतो—भेदस्तु [illegible], तस्य
सामान्येन विना भेदस्य तत्त्वमेव नास्ति, तस्मात् सर्वं सामान्येन समेदाः परिगम्यन्ते ? उपेक्ष्यन्ते वा ? किन्तु परिगम्यन्त
एव विशेषेण व्याप्तत्वे सति एकत्वमत्वात्, तत्त्व विशेषत्वव्यक्तत्वेन सामानाधिकरण्यं स्यादेव विशेषस्योपात्तत्वात् अनुपात्तत्वे
हि शेषाः समपीति व्यभिचारमानाद्यैः । उपात्तत्वे हेतुमाह—तदनुबद्धत्वादिति विशेषेण विना सामान्यस्याभावात् 20
तेनानुबद्धं सामान्यम्, तेन व्याप्तमपि स एव व्याप्तत्व [illegible] । भेदे तत्सामर्थ्य[illegible]
शिंशपादेः भेदानुबद्धत्वात् विशेषाभिन्नमात्रत्वं सामान्यस्येति परस्पराभिन्नाभावित्वेन तयोरन्यत्वम् इत्याह—सामान्य-
विशेषयोरिति । परस्परं विना स्वात्मनो तत्त्वसम्भवे न स्यादित्याह—अन्यतरत्यागे इति तयोः सामान्यविशेषयोरन्यत्वेऽपि
तन्मूलैककार्यत्वात् एकार्थता सामानाधिकरण्यं स्यादेवेति भावः । परस्पराभिन्नात्मत्वमेव दर्शयति—न हीति । अत्रार्थो
मतभेदं निराचष्टे—अत्र यदुक्तमिति सामान्येन विशेषानुपात्तौ संशयाद्यापत्तिः साम्ये चैकार्थता वा तयोः तत्कुतः 25
अन्यथापि [illegible] अपोहमात्रत्वोक्तत्वात् सामान्या च विशेषानुपात्त्या पुरोवर्तिनि शिंशपादि वा निम्बादि वेति संशय-
प्रसङ्ग एव विशेषस्योपात्तत्वेऽप्यसम्भवेन सामान्येन तत्सामर्थ्यात्, सामान्यं हि [illegible] तत्सामर्थ्याच्च
भेदेऽप्यभाव एवेति इत्थं संशयाभाव इति भावः । तदेवाह—संशयाभावादिति न हि विशेषोऽप्यभावः अप्युपात्त इति भावः,
अनुपात्तत्वादेव च साम्यमपि नास्ति नैकार्थता भवतीत्याह—साम्यमपि चेति, एकत्वमपि नेत्यर्थः । ननु सामान्येन वृक्षेण भेदा
अनुपात्ता यतः संशयादिरित्यत आह— उपात्तत्वाच्चेति । सामान्योपसर्जनविधिविशेषाभिव्यक्तिदर्शनात्तु विशेषोपसर्जने 30
संशयादि स्यात्, न वा सामानाधिकरण्याद्यनुपपत्तिरित्युक्तमपीति समाधत्ते—उक्तत्वादिति । अथ विशेषणविशेष्ययोर्विनिगमना-
विरहेण सामान्योपसर्जनमेवेत्यन्यथा [illegible]माह—अनेकत्वमिति । विशेषणविशेष्यभावपरीक्षां कुर्वन् विवक्षेत्यत्र विव-

1 सि. [illegible] । 2 सि. क्ष. डा. [illegible] । 3 सि. क्ष. डा. [illegible] ।
4 सि. क्ष. डा. [illegible] । 5 सि. क्ष. डा. [illegible] ।

पेक्षया सामान्यम्, तथेदं भेदेन वृक्षेण व्यभिचारिणा विम्बैकार्थीभूतत्वादुपात्तं ततः संशयः स्यात्, अवृक्षशिंशपाव्यावृत्त्यर्थं वृक्षशिंशपामानयेति भवत्येव विशेष्यविशेषणत्वानियमः, न तु ययोरुच्यते त्वया न तयोस्तुल्ये विशेषणविशेष्यते इति, दृष्टत्वान्नियमेन तुल्यत्वस्य ।

अनेकं चेत्यादि, इह विधिप्रधाने शब्दार्थे वृक्ष शिंशपेति चोक्ते भेदकत्वेन अनेकस्य सामान्य-
5 पृथिवीद्रव्यसत्त्वादिनामस्थापनाद्रव्यभावात्मकं सर्वमप्युपात्तम्–अव्यभिचारिणा भेदेन, शिंशपाविम्बैकार्थीभूतत्वात्, अतस्तयोर्भिन्ना–सामान्यविशेषभावयोर्विशेषणविशेष्यता विवक्षावशात् क्वचिद्वृक्षेण शिंशपा विशेष्यते क्वचिच्छिंशपया वृक्षः, शिंशपा वृक्षो वृक्ष[ः]शिंशपेत्यनियमदर्शनात्, तस्मान्नियमस्य द्वैधं दर्शयति–नामाद्येकमनेकानि नामशिंशपा स्थापनाशिंशपा द्रव्यशिंशपा भावशिंशपा, अन्यथा शिंशपेति नास्ति क्वचे नामशिंशपा तच्च सामान्यं पूर्वोक्तविधिना सर्वस्य नामत्वात्, शिंशपैव वा नामाद्यपेक्षया
10 सामान्यम्, तथेदं भेदेन वृक्षेण व्यभिचारिणा विम्बैकार्थीभूतत्वादुपात्तम् ततः संशयः स्यात्, अवृक्षशिंशपा अन्या नामशिंशपा तद्व्यावृत्त्यर्थं वृक्षशिंशपामौदयिकभावात्मिकां भावशिंशपा[मा]नयेति भवत्येव विशेषणत्वं वृक्षस्य शिंशपायाश्च विशेष्यत्वमनियमः, न तु ययोरुच्यते त्वया न तयोः तुल्ये विशेषणविशेष्यते[इति]दृष्टत्वान्नियमेन तुल्यत्वस्येति एवं तावदेवं यावत् सर्वमिति ।

यथेति–इह विधिप्रधान इति एवं शिंशपेत्यत्र सामान्यशब्दो विशेषशब्दयोगे सामान्यस्यैकस्यानेकसामान्यात्मकतापीति अत्र
15 विरोधे प्रसक्तिम् तत्र यदा भेदकत्वेन शिंशपात्वेन वृक्षपृथिवीद्रव्यसत्त्वादीनि नामस्थापनाद्रव्यभावनिक्षेपादीनि सर्वाण्युपात्तानि तेषां शिंशपाभेदाव्यभिचारात् शिंशपाविम्बैकीभूतत्वेन तदा सामान्यविशेषभावयोर्विशेषणविशेष्यभावे वैविध्यं भवतीति भावः । निश्चयार्थं हेतुमाह विवक्षावशादिति यतो विशेषणविशेष्यत्वे प्रयोक्तृप्राधान्यमुक्तं न तु प्रतिनियते [illegible] कथ्यते [illegible] विशेषणविशेष्यभावस्येति भावः । [illegible] मिथ्याद शिंशपापादपस्य इति । ननु नास्ति [illegible]
20 [illegible] इत्थं प्रतीयते [illegible], न हि भवति [illegible] किन्तु यो [illegible] [illegible] अपि [illegible] न [illegible] भाव्यम् । तत्र तथा भवतु नाम यत्र तु [illegible] वृक्षः शिंशपेति [illegible] विशेषणविशेष्ये भवतीति न चात्रापि [illegible] प्रथममुच्यमानो भेदसामान्येऽपि [illegible] न तु विशेष्यम्, प्रथमं
25 [illegible] तस्य सामान्यस्यापि [illegible] शिंशपा वृक्ष इति [illegible]। न हि भवति वृक्षः शिंशपेति वाच्यम् [illegible] अपि [illegible] विशेषणतोपदर्शनार्थो [illegible] भवतीति [illegible]–नामाद्येकमिति । ननु [illegible] सामान्यमेव [illegible] [illegible]–तच्च सामान्यमिति [illegible] । [illegible] शिंशपा [illegible] सामान्यमित्याह–शिंशपैव वेति । तथेदं [illegible]
30 [illegible]–तथेदमिति । [illegible] शिंशपात्वेन [illegible] इति । [illegible] विशेष्यविशेषणत्वे [illegible] न तु ययोरुच्यतेति । [illegible]
35 [illegible]–एवं तावदेवमिति । [illegible] इति [illegible]

यदप्युच्यते त्वया 'भेदो भेदान्तरार्थं तु विरोधित्वादपोहते । सामान्यान्तरभेदार्थाः स्वसामान्यविरोधिनः ॥" (प्रमा० स०) इति तत्रापि न तु विरोधित्वादपोहते विरोधाभावात् अङ्गाङ्गिभावेन सामान्यविशेषभावापत्तेः सर्वस्य, कस्मात्तर्हि अपोहते ? उच्यते–'स्वार्थोपनद्धशक्तिश्च भेदो भेदमपोहते । सामान्यार्थविशेषार्थविधिमनियमश्रुतेः ॥' इति स्वार्थोपनद्धशक्तित्वात् शिंशपाशब्दः खदिरादिमपोहते, सामान्यार्थविशेषार्थविधिमनियमश्रुतेर्भेदान्तरस्याविवक्षितत्वात्, न तु विरोधित्वात्, सामान्यविशेषयोरविनाभावित्वे सामान्याविनाभाविना विशेषान्तरेण स्वरूपेणैव कथं विरुध्यते विशेषः ? एतेन सामान्यान्तरभेदार्थाः स्वसामान्यविरोधिन इत्यादि सर्वमभिहितन्यायेन प्रत्युक्तार्थमित्यलमतिप्रसङ्गेन ।

(यदुच्यत इति) यदुच्यते त्वया 'भेदो भेदान्तरार्थं तु विरोधित्वादपोहते । सामान्यान्तरभेदार्थाः स्वसामान्यविरोधिनः ॥'(प्रमा० स)इति, तत्रापि न तु विरोधित्वादपोहते, विरोधाभावात्, अङ्गाङ्गिभावेन सामान्यविशेषभावापत्तेरुक्तन्यायेन सर्वस्य नामाद्यपेक्षस्य, कस्मात्तदपोहते ? उच्यते–यस्मादित्थं 'स्वार्थोपनद्धशक्तिश्च भेदो भेदमपोहते । सामान्यार्थविशेषार्थविधिमनियमश्रुतेः ॥ (ग्रन्थकारस्य)इति, स्वार्थेऽवबद्धशक्तिरस्य शिंशपाशब्दस्य वृक्षसामान्यसहायस्य शिंशपायामेवावबद्धा, तस्या एव विवक्षितत्वात्तु खदिरान्तरार्थप्रतिपादनव्यापाराभावात् इति; अतः स्वार्थोपनद्धशक्तित्वात् शिंशपाशब्दः खदिरादिमपोहते, किं कारणं ? सामान्यार्थविशेषार्थविधिमनियमश्रुतेः–येयमभिहितानां सामान्यशब्देनोपसर्जनसामान्यार्थेन विशेषाणां नियमार्था

विधिमित्याह यदप्युच्यते त्वयेति । व्याचष्टे–यदुच्यत इति भेदो–विशेषशब्दो भेदान्तरार्थं विशेषान्तरवाच्यमर्थं विरोधित्वादपोहति [illegible] विशेषार्थो हि [illegible] सामान्यस्य विरोधिनः [illegible] अत एव न [illegible] । अत्र भेदान्तरार्थापोहे विरोधित्वादिति यो हेतुरुक्तः सोऽहेतुरेव [illegible] विरोधाभावादिति विवक्षति–तत्रापि न त्विति [illegible] हि [illegible] सामान्येन [illegible] सर्वे [illegible] विशेषा अपि [illegible] एव अत एव नास्ति [illegible] विरोध [illegible] सर्वस्य [illegible] सामान्यविशेषभावापत्तेः [illegible] इति भावः । ननु यदि एवं [illegible] तर्हि [illegible] कुतो [illegible] कुतो वा [illegible] –कस्मात्तर्ह्यपोहत इति । [illegible] –स्वार्थोपनद्धेति [illegible] स भेदान्तरस्यार्थमपोहते सामान्य [illegible] नियमश्रुतिरित्याह तत्र [illegible] । सामान्य [illegible] विशेषस्य [illegible] सामान्य [illegible] अपि [illegible] वा स्यात्, तत्र शिंशपाशब्दः शिंशपा [illegible] खदिरादिमिति भावार्थमाह–स्वार्थेऽवबद्धेति । शिंशपादि [illegible] –तस्या एवेति शिंशपाया एव [illegible] शिंशपाशब्दो [illegible] न प्रतिपादयति इति भावः । [illegible] –अत इति अत [illegible] शिंशपाशब्दस्य खदिरादि [illegible] इति भावः । [illegible] सामान्यार्थेति [illegible] सामान्योपसर्जन [illegible] । तमेवार्थं स्फुटयति–येयमभिहितानामिति [illegible]

१ सि क्ष डे [illegible] । २ सि क्ष डे °श्रुति । ३ सि क्ष डे °र्थार्थ । ४ सि. क्ष डे. [illegible] ।

पेक्षया सामान्यम्, तथेदं भेदेन वृक्षेण व्यभिचारिणा विशेषणीभूतत्वादुपात्तं ततः संशयः स्यात्, अपृथक्शिंशपाव्यावृत्त्यर्थं वृक्षशिंशपामानयेति भवत्येव विशेष्यविशेषणत्वानियमः, न तु यथोच्यते त्वया न तयोस्तुल्ये विशेषणविशेष्यते इति, दृष्टत्वानियमेन तुल्यत्वस्य ।

अनेक चेत्यादि, इह विधिमयाने व्यवहारे वृक्षः शिंशपेति चोक्ते भेदरूपेण अनेकत्र सामान्यं 5 पृथिवीद्रव्यसत्त्वादिनामस्थापनाद्रव्यभावात्मत्वं सर्वमप्युपात्तम्–अव्यभिचारिणा भेदेन शिंशपाविशेष्यैक-र्थीभूतत्वात्, अतस्तयोर्मिथः–सामान्यविशेषरूपयोर्विशेषणविशेष्यता विवक्षावशात् कदाचिद्वृक्षेण शिंशपा विशेष्यते कदाचिच्छिंशपया वृक्षः शिंशपा वृक्षो वृक्ष[ः]शिंशपेत्यनियमदर्शनात्, तत्त्वानियमस्तं दर्शयति–नामाद्यनेकभिन्नानि नामशिंशपा स्थापनाशिंशपा द्रव्यशिंशपा भावशिंशपा, अन्यथाः शिंशपेति न्याभि कृते नामशिंशपा तत्र सामान्य पूर्वोक्तविधिना सर्वस्य नामत्वात् शिंशपैव वा नामाद्यपेक्षया 10 सामान्यम्, तथेदं भेदेन वृक्षेण व्यभिचारिणा विशेषणीभूतत्वादुपात्तम्, ततः संशयः स्यात्, अपृथक्शिं-शपा अन्या नामशिंशपा तद्व्यावृत्त्यर्थं वृक्षशिंशपामौदयिकभावात्मिकां भावशिंशपा[मा]नयेति भवत्येव विशेषणत्वं वृक्षस्य शिंशपायाश्च विशेष्यत्वमनियमः, न तु यथोच्येत त्वया न तयोः तुल्ये विशेषणविशे-ष्यते[इति]दृष्टत्वानियमेन तुल्यत्वस्येति एवं तावदेवं यावत् समिति ।

व्याख्या–इह विधिमयान इति अत्र शिंशपेत्यादौ सामान्यशब्दो विशेषशब्दयोमौ–सामान्यमेकत्वानेकत्वादिनानात्वमिति यत्र 15 विशेषेण प्रवर्तितम् तत्र यदा भेदरूपेण शिंशपारूपेण पृथिवीद्रव्यसत्त्वादीनि नामस्थापनाद्रव्यभावशिंशपादीनि सर्वाण्युच्यन्ते तेषां शिंशपाभेदाव्यभिचारात् शिंशपाविशेषणीभूतत्वेन तदा सामान्यविशेषरूपयोर्विशेषणविशेष्यभावे वैचित्र्यं भवतीति भावः । विवक्षावशादिति–विवक्षावशादिति क्वचित् विशेषणविशेष्यते ज्ञातृव्यापारत्वमुक्ते, न तु प्रतिनियते वस्तुनि तत्स्वरूपमेवं तथैव-व्यवस्था, अतो यथेच्छमनुविधायित्वं विशेषणविशेष्यभावस्येति भावः । विवक्षया नियमाभावे अनेकान्तदर्शनस्य प्रयोजन-मिदम्–शिंशपावृक्ष इति । ननु नास्ति सर्वत्राऽनियमः नीलोत्पलमितीह उत्पलमेव विशेष्यमिति च नियमदर्शनात्, न चोत्पलमेव 20 नानास्वभावेन दृश्यं प्रतीयते तत्रैव प्रत्यक्षसिद्धं पदार्थेऽपरिज्ञानात्, न हि भवति यावदेव नीलिमा किन्तु यो यावदेव उत्पलं नीलादिवन्नास्ति गुणवत्वात् गुणपक्षेऽपरिमाणवत्त्वात् उत्पलस्य नीलमिति द्रव्यप्रतीतिरपि यदि प्रतीयतेऽतो न द्रव्यस्य गुणात्मक-त्वमिति द्रव्यस्योत्पलत्वेन नाभिधानं प्रधानमेवेति नानिमयदर्शनमिति वाच्यम् । तत्र यथा भवतु नाम मा तु द्रव्योर्गतिनियमः वृक्षः शिंशपेति तयोरुभयोर्व्यभिचाराद्व्यभिचारात् प्रधानत्वादन्यतरस्य विशेषणत्वेनानियमे भवतीति न चायमपि नियमः प्रधानमुख्यमात्रे भेदमात्रत्वेऽपि सर्वत्र भेदात् प्रतिभासवतीति तदविशेषात् तत्प्रधाने विशेषणत्वेन भवति न तु विशेष्यत्वम्, अत्र 25 शिंशपेत्युक्ते तत्र सामान्यस्यापि नानात्वेन शिंशपा वृक्ष इति प्रतीते विशेषणत्वनियमानुपपत्तेः, न हि भवति वृक्षः शिंशपेति वाक्यम् शिंशपात्वेन नामस्थापनाद्रव्यभावशिंशपया अपि योगात् अन्यादेर्नामशिंशपाया विशेषणापेक्षितस्मात्तो तद्व्यावृत्त्यर्थत्वेन गमकेऽपि अनियतयोर्भेदत्वमतोऽपि नियमार्थं–नामाद्यनेकमिति । ननु नामादिभिरपि सामान्यभेदत्वं विशेषणत्वेन प्रधानात् शिंशपात्वेऽपि नामादिस्यात्–तत्र सामान्यमिति, अनेकं नामादिसामान्यमित्यर्थः । अथवा नामादिषु शिंशपा व्युत्पत्ते शिंशपैव तेषां सामान्यमित्याह–शिंशपैव वेति । तथेदं नामादिभेदेन–शिंशपादिभेदत्वेन नामशिंशपादिव्यभिचारि-30 चारित्वाद्वृक्षत्वेन शिंशपाविशेषणीभूतत्वात् प्रतीयतेऽतोऽयम्–तथेदमिति । तत्र अयं शिंशपेत्युक्ते किं शिंशपात्वेन शिंशपामिभाव्य अन्या नियमिता वा स्वरूपतया विविक्तेति अन्यो तद्विशेषणापेक्षितस्मात् इतो भवतेव विशेष्यं स्यादि-त्यभावयेति, तस्मादिदं विशेषणविशेष्यभावस्यानियम एवेत्याह–ततः संशय इति । तदनन्तरं विशेषणादौ विशेष्यविशेषणभावस्य अनियतस्थोक्ते पुनः, किन्तु विशेष्याभिमतेऽपि विशेषणाभिमतस्य भावाभावे नियमत्वापत्तेरपि तं प्रति विशेषणत्वमिति तथैवेति विशेषणविशेष्यते नियमेन तुल्यत्वं पादितमस्येत्याह–न तु यथोच्येतेति । तदन्वयः, द्रव्यं च द्रव्यतापि तत्रैव सामान्ये-35 वत्–एवं तावदेवमिति । व्याख्येयमेतदनुसारेण भेदरूपमवश्यमपाक्षिप्तमपार्थकं यथोक्त विशेषितमवसेयम् इति स्पष्टं तत्र विशिष्ट

दोषात्प्रमाणमनभिधानाद्वयः कथं [न] स्यादिति नतु शब्दस्यार्थान्तरापोहेनापि परपक्षदोषाभिधान-
मात्रेण स्वपक्षसिद्धिरतः पृच्छति, कथं चाऽर्थान्तरापोहेन स्वार्थाभिधानं, पक्षसिद्धिरिति चाक्षेपः,
पूर्वदोषप्रसङ्गश्च कथं अर्थान्तरापोहेन स्वार्थाभिधाने, अत्रोच्यते त्वया–'अदृष्टेरन्यशब्दार्थे स्वार्थस्यांशेऽपि
दर्शनात्। [श्रुतेः सम्बन्धसौकर्यं न चास्ति व्यभिचारिता]॥'[1] (प्र. समु.) अन्यापोहेनाभिधानसिद्धि
रिति चाक्षेपः अनुमानानुमेयसम्बन्धो ह्यभिधानाभिधेयसम्बन्धः, तत्र यथा धूमस्यैकदेशे दर्शना- 5
दग्ने, अनग्नावदर्शनादर्थान्तरव्यावृत्त्याऽनेनाग्निप्रतीतिः, तथा शब्दस्यान्वयव्यतिरेकावर्थाभिधाने द्वारम्,
तौ च तुल्यातुल्ययोर्वृत्त्यवृत्ती, तत्र तुल्ये नावश्यं सर्वत्र वृत्तिराख्येया, क्वचिदानन्त्येऽर्थस्याऽऽख्याना-
सम्भवात्, न हि सम्भवोऽस्ति वृक्षशब्दस्य सर्ववृक्षेषु दर्शने[न], नापि सर्वत्र लिङ्गिनि सर्वलिङ्गस्य
सम्भवः, अग्निधूमादिवत्तदपि च क्वचिदस्ति विषाणिषु सम्भवः, तथापि न तद्द्वारेणानुमानम्, सर्वात्मना
ऽप्रतीतेः गुणसमुदायो हि विषाणादयोऽर्थाः, न च सर्वे गवादयो विषाणाद्वा गम्यन्ते, एष 10
अन्वयद्वारेणानुमानाभावः।

व्यतिरेकस्याप्यसम्भवः, तत आह–

अतुल्ये तु सत्यप्यानन्त्येऽशक्यमदर्शनमात्रेणाख्यानम्, अदर्शनेऽप्रवृत्तेः, अत एव च स्वसम्बन्धिभ्योऽन्यत्रादर्शनात्तद्व्यवच्छेदानुमानम्, एवञ्च कृत्वा वृक्षशब्दात् द्रव्य

मान्या शब्दस्यार्थे इति पक्षमता न्यायेन। ये दोषा इत्यादि आनन्त्येति, आनन्त्यदोषेण स्वसामान्य सम्भवे भेदस्य विशेषस्य 15
तद्वत्तया वृत्तिस्तेन सहेतुकता [illegible] व्याप्यव्यापकत्वात्, न दर्शनमात्रमतस्तेषु भेदेषु स्वकः सम्बन्धसिद्धिप्रसङ्गात्
[illegible] भेदयोरभिन्नत्वात्तयोरेव सम्भवात्तत्रैव स्वसामान्य एव [illegible] स्वार्थेऽपि व्यभिचार इति भावः
तत्स्वार्थे [illegible] मात्रेण [illegible] प्रतीतेः [illegible]–ननु शब्दस्येति। अत्र बौद्धस्य [illegible]
[illegible]–अत्रोच्यते त्वयेति [illegible] अनुमानानुमेयसम्बन्धात्मक [illegible] स्वार्थे [illegible]
दर्शनाभावाभावेन स्वार्थाभिधानसिद्धिरिति भावः। अनुमानानुमेयभावसम्बन्धमेव [illegible]–तत्र यथेति धूमस्यैकदेशे 20
दर्शनात्, अनग्निसमदर्शनाभावे धूमादग्निप्रत्यायकता नहि [illegible]। तथा शब्दोऽप्यन्वयव्यतिरेकौ [illegible] स्वार्थमभि-
धत्ते [illegible] तथा शब्दस्येति। तौ चान्वयव्यतिरेकौ तुल्ये अतुल्ये [illegible] विभाग–तौ चेति। तत्र
तुल्ये [illegible] न [illegible] तत्र तुल्ये इति। [illegible]
क्वचिदानन्त्य इति [illegible] सर्वत्र [illegible] इति भावः। [illegible]
मेव [illegible]–न हीति [illegible] सर्वेषु वृक्षेषु [illegible] न [illegible] दर्शने सम्भवतीति भावः। ननु 25
[illegible] नापीति नापि सर्वेषु [illegible] सर्वेषां [illegible] सम्भवतीति
भावः। [illegible] विषाणित्वात् [illegible]–अग्निधूमादि
वदिति। तत्रापि [illegible] सम्भवतीत्याह–तथापीति। हेतुमाह–सर्वात्मनेति [illegible]
समुदायात्मकोऽर्थः [illegible] इति भावः। तदेवं तुल्ये [illegible] नार्थानुमानसम्भव इत्युक्तं
भवति–एवमिति। अतुल्येऽपि [illegible] न सम्भवतीत्याह–अतुल्ये इति। अतुल्ये–विशेषेऽन्य- 30

1 सि. क्ष. छा. च [illegible]। 2 सि. क्ष. छा. च अन्यापोहेन [illegible]।

विशेषश्रुतिः, वृक्षवाः शिंशपायाः प्रतिपादनस्य तद्द्वारत्वात्, यथाऽस्माभिः प्राग्विस्तरेण व्याख्याता सा सामा-
न्यार्थविशेषार्थगुणप्रधानयुक्ताभिधेयार्थवती यस्माद्धेतोः तस्मात् सामान्यार्थविशेषार्थविभिन्नाभिधानश्रुतेर्वृक्षान्य-
त्वाविवक्षितत्वात् प्रयोजनाभावात् स्वार्थाभ्युपगतत्वाच्च नेष्टः शिंशपादिः नेष्टं—अविरोधिसंयोगस्य न तु
विरोधित्वात्, सामान्यविशेषयोरन्योन्याविनाभावित्वे सामान्याविनाभाविना विशेषान्तरेण स्वरूपेणैव
5 कथं विरुध्यते विशेषाः—शिंशपादिः स्वनिरोधिनमपि एतेन सामान्यान्तरभेदयोः स्वसामान्यविशेषवि-
त्यादिसर्वमभिहितेन न्यायेन—सामान्यविशेषमननविरुद्धाभिभूतार्थत्वाभिना प्रत्युक्तार्थम्—प्रत्युक्त प्रतिषिद्ध
स्वार्थः स्वकीयस्य एवमादिनो वचनस्य इत्यन्यमतिप्रसङ्गेन—अन्यापोहशब्दार्थनिराकरणप्रसङ्गपरम्परागतः
किन्तु विचारः प्रकृतमस्त्वर्थः ।

यदुक्तं कथं पुनः शब्दस्यार्थान्तरापोहेन स्वार्थाभिधानम्? पूर्वदोषप्रसङ्गश्च कथम्?
10 इत्यत्र त्वया 'अदृष्टेरन्यशब्दार्थे स्वार्थस्यांशेऽपि दर्शनात्। श्रुतेः सम्बन्धसौकर्यं न चास्ति
व्यभिचारिता ॥ [प्रमा० समु०] अनुमानानुमेयसम्बन्धो हि अभिधानाभिधेयसम्बन्धः,
तत्र यथा धूमस्यैकदेशे दर्शनादग्नेरनग्नेर्वाऽदर्शनादनग्निव्युदासेनाग्निप्रतीतिः तथा शब्द-
स्यान्वयव्यतिरेकावर्थाभिधाने द्वारम्, तौ च तुल्यातुल्ययोर्वृत्त्यवृत्ती तत्र तुल्ये नावश्यं सर्वत्र
वृत्तिराख्येया क्वचिदानन्त्येऽर्थस्याख्यानासम्भवात्, न हि संभवोऽस्ति वृक्षशब्दस्य सर्ववृक्षेषु
15 दर्शनेन, नापि सर्वत्र लिङ्गिनि सर्वलिङ्गस्य सम्भवोऽग्निधूमादिवत्, यद्यपि च क्वचिदस्ति
शिंशपादिषु सम्भवस्तथापि न तद्द्वारेणानुमानम्, सर्वत्रैकत्राऽप्रतीतेः, गुणसमुदायो हि शिंशपा
रूपादयोऽर्थाः, न च सर्वे कणकुम्भादयो शिंशपाशब्दाद्गम्यन्ते एवमन्वयद्वारेणानुमानाभावः ।

यदुक्तमित्यादि, कथं पुनः शब्दस्यार्थान्तरापोहेन स्वार्थाभिधानम्, पराभिप्रायं गृहीत्वा समस्तनिर्दोषता-
प्रदर्शनार्थं समस्तं प्रत्युच्चारयता त्वयापि तावत् पूर्वदोष[ा]प्रसङ्ग इति, भेदजातिसम्बन्धतद्वत्पक्षगता

20 [illegible] विशेषाणां भिन्नार्था शिंशपादिविशेषश्रुतिः [illegible] सामान्यशब्दार्थ-
[illegible], यदि तत्सम्बन्धो नेष्टः शिंशपादेः नाभिधीयेत, तत [illegible] न स्यात्, [illegible]
[illegible], एवं शिंशपाशब्दः यदि [illegible] न भिद्येत ततः [illegible] न स्यात्, शिंश-
पाऽपि [illegible] न भवेत्, सामान्यविशेषयो[illegible] शब्दाभिधानम्, सामान्यविशेष[illegible]
विशेषान्तरापेक्षेण [illegible] शिंशपाश्रुतिः सामान्यार्थविशेषार्थ[illegible]श्रुतिरिति भावः । इत्येवाह—सा
25 सामान्यार्थेति । [illegible] विशेषश्रुतिः सामान्यार्थविशेषार्थे तत एव भेदान्तर[illegible] प्रयोजनाभावात्
[illegible] शिंशपादिविशेषस्य [illegible] न तु भेदान्तरेण विरोधाभावात्—यस्माद्धेतोरिति ।
[illegible] सामान्यविशेषयोरिति भेदस्य भेदान्तरेण नास्ति विरोधः स्वसामान्याविनाभावित्वेन [illegible]
भावः । सामान्यान्तरभेदयोः स्वसामान्यविरोधिन इत्यपि [illegible] तथापि [illegible], सामान्यान्तरं विशेषान्तरं च [illegible]
[illegible]
30 [illegible] इति । [illegible] यदि
[illegible]
[illegible]—यदुक्तमिति । अर्थान्तरापोहेन स्वार्थाभिधानं शब्दस्य कथं पुनः
[illegible]
[illegible]—कथं पुनरिति । [illegible] भेदो—विशेषो वा [illegible]

दोषात्तत्राप्यानन्त्यमव्यभिचारश्च कथं [न] स्युरिति ननु शब्दस्यार्थान्तरापोहेनेति परपक्षदोषाभिधान-
मात्रेण स्वपक्षासिद्धितः पृच्छति, कथं वाऽर्थान्तरापोहेन स्वार्थाभिधानं, पक्षसिद्धिरिति वाक्यशेषः,
पूर्वदोषप्रसङ्गश्च कथं अर्थान्तरापोहेन स्वार्थाभिधाने, अत्रोच्यते यथा—'अदृष्टेरन्यशब्दार्थे स्वार्थस्यांशेऽपि
दर्शनात्। [श्रुतेः सम्बन्धसौकर्यं न चास्ति व्यभिचारिता]॥'[1] (प्र. समु.) अन्यापोहेनाभिधानसिद्धि-
रिति वाक्यशेषः अनुमानानुमेयसम्बन्धो ह्यभिधानाभिधेयसम्बन्धः, तत्र यथा धूमस्यैकदेशे दर्शना 5
दग्ने, अनग्नावदर्शनादनग्निव्युदासेनाग्निप्रतीतिः, तथा शब्दस्यान्वयव्यतिरेकावर्थाभिधाने द्वारम्,
तौ च तुल्यातुल्ययोर्वृत्त्यवृत्ती तत्र तुल्ये नावश्यं सर्वत्र वृत्तिराख्येया क्वचिदानन्त्येऽर्थस्याऽऽख्याना-
सम्भवात्, न हि सम्भवोऽस्ति वृक्षशब्दस्य सर्ववृक्षेषु दर्शने[न], नापि सर्वत्र लिङ्गिनि सर्वलिङ्गस्य
सम्भवः, अग्निधूमादिष्वपि च क्वचिदस्ति शिलादिषु सम्भवः, तथापि न तद्द्वारेणानुमानम्, सर्वात्मना
ऽप्रतीतेः गुणसमुदायो हि शिलाख्योऽर्थः, न च सर्वे काष्ठकुण्ठादयो शिलाशब्दाद् गम्यन्ते, एव 10
मन्वयद्वारेणानुमानाभावः।

स्याद्व्यतिरेकस्याप्यसम्भवः, तत आह—

अतुल्ये तु सत्यप्यानन्त्येऽशक्यमदर्शनमात्रेणाख्यानम्, अदर्शनेऽप्रवृत्तेः, अत एव
च स्वसम्बन्धिभ्योऽन्यत्रादर्शनाद्व्यवच्छेदानुमानम्, एवञ्च कृत्वा वृक्षशब्दाद् द्रव्य

मात्रा सम्बन्धार्थे इति पाठस्य प्रसङ्गः । के दोषा इत्यत्राह आनन्त्येति आनन्त्यस्य सम्बन्धाभावः स्यादिति भेदस्य विशेषस्य 15
अन्वयस्य व्यभिचारेण शब्दस्य वाच्यार्थाप्रत्यायकत्वात्, न प्रतीतत्वाद्भेदविशेषाणां तेषु भेदेषु समयः सम्भवतीत्यत्रत्यम्
व्याप्तिग्रहणयोरसम्भवात्तदोषप्रसङ्गात्तत्सम्बन्धस्य सम्बन्धासम्भव एव अभिधानानामप्येषां सम्बन्धे व्यभिचार इति भावः
तत्पराणां परपक्षे दोषप्रदर्शनमात्रेण स्वपक्षासिद्धिमभिमन्यमानः प्रत्यवतिष्ठते—ननु शब्दस्येति । अत्र बौद्धस्योत्तरम्-
अत्रोच्यते यथेति वाच्यवाचकभावो ह्यनुमानानुमेयसम्बन्धात्मकः शब्दस्यान्यशब्दार्थेऽदर्शनात् स्वार्थैकदेशे
दर्शनाच्चान्यापोहेन स्वार्थाभिधानसिद्धिरिति भावः । अनुमानानुमेयभावसम्बन्धमेव दर्शयति—तत्र यथेति धूमस्याग्नेरेकदेशे 20
दर्शनात्, अनग्निप्रदेशे अदर्शनाच्च धूमोऽग्निव्यभिचारी सन् गमकोऽग्नेः । तथा शब्दोऽप्यन्वयव्यतिरेकौ द्वारीकृत्य स्वार्थमभि-
दधातीत्याह—तथा शब्दस्येति । तौ चान्वयव्यतिरेकौ तुल्ये अतुल्ये चानुवृत्तिनिवृत्तिरूपौ भवत इत्याह—तौ चेति । तत्र
तुल्ये सर्वत्रावश्यं शब्दस्य वृत्तेराख्यानं न सम्भवतीत्याशयेनाह तत्र तुल्य इति । आनन्त्येनेत्युक्तं कारणमाह—
क्वचिदानन्त्य इति सजातीयेऽर्थस्यानन्त्येन सर्वत्र शब्दस्य वृत्तेराख्यानासम्भवात्सम्बन्धासम्भव इति भावः । असम्भव-
मेव दर्शयति—न हीति वृक्षशब्दस्यानन्ता सर्वेषु वृक्षेषु भूतभविष्यद्वर्तमानेषु न वृक्षशब्दस्य दर्शनं सम्भवतीति भावः । ननु 25
लिङ्गलिङ्गिभावेन व्याप्तिग्रहणात् भवतीति नापि सर्वेषु वृक्षेषु लिङ्गेषु सर्वेषां वृक्षाणामानन्त्यात् लिङ्गानां दर्शनं सम्भवतीति
भावः । एकान्तेऽनुमानस्य लिङ्गलिङ्गिभावात् लिङ्गादेरव्यभिचारः स्यात् वाच्यवाचकयोरव्यभिचारित्वादत आह—अग्निधूमादि-
ष्वपीति । तथापि लिङ्गलिङ्गिभावे लिङ्गाद्यर्थानुमानं सम्भवतीत्याह तथापीति । हेतुमाह—सर्वात्मनेति शिलादेर्गुण
समुदायरूपत्वेनैक देशदर्शनेन न शिलाख्यार्थस्य प्रतीतिरिति भावः । एवं तुल्ये वृत्तेराख्यानासम्भवेन नान्वयानुमानसम्भव इत्युपसं
हरति—एवमिति । अतुल्येऽपि व्यतिरेकद्वारेणाप्यनुमानं न सम्भवतीत्याह—अतुल्य इति । अतुल्ये विपक्षेऽन्य 30

1 सि. क्ष. डे. वै °सम्बन्धस्यार्थेनाश्च । २ सि. क्ष. डे. वै अन्यापोहेन सर्वा ।

त्वानुमानमुपपन्नं भवति, अन्वयद्वारेण चानुमानेऽयं दोषः, यस्मादनुगतोऽस्ति वृक्षशब्दार्थाभि-
सहितस्य शिंशपादिषु तस्मात् केवलेनाप्यनुमानं प्राप्नोति।

(अतुल्ये स्थिति) अतुल्ये तु सम्बन्धानन्तरेऽशक्यसम्बन्धदर्शनमात्रेण अदर्शनेऽप्रवृत्तेरौपम्यम्,
अदर्शनमात्रत्वात् अदर्शनं हि दर्शनाभावमात्रम्, अत एव चेति यस्माद्दर्शनस्य सर्वत्रासम्भवः तस्मि-
5 न् दर्शने सर्वथाऽनुमानाभावोऽत एव स्वसम्बन्धिभ्य इति, यत्र दृष्टः सोऽत्र सम्बन्धभिमेतः, न त्वविना-
भावित्वसम्बन्धेन अन्यत्र[ा]दर्शनादिति—अभिधेयाभावे अदर्शनात्, अन्यथा हि वृक्षत्वस्य तस्मिन्
वस्तुनि पृथिवीद्रव्यत्वाभावेऽपि दर्शनं तदन्वयः स्यात्, तद्व्यवच्छेदानुमानमिति, यदैवादर्शनमुक्तं वृक्षाभावे-
ऽपि ततो व्यवच्छेदानुमानं—अप्रवृत्तो न भवतीति, एव[म]प्युक्त्वा वृक्षशब्दाद् द्रव्यत्वाद्यनुमानमुपपन्नं भवति,
अन्वयद्वारेण चानुमानेऽयं दोषः, यस्मादनुगतोऽस्ति वृक्षशब्दार्थाभिसहितस्य शिंशपादिषु तस्मात्
10 केवलेनाप्यनुमानं प्राप्नोति।

अथ बहुषु पलाशादिष्वपि दृष्ट इति संशयो भवतीति चेत्, एवं सति वृक्षार्थे
पार्थिवत्वद्रव्यत्वसत्तार्थाः सन्ति तेषु वृक्षशब्दस्य समानत्वात् संशयः स्यात्, निश्चयस्तु
दृष्टः शब्दाद् वृक्षनिवृत्त्यर्थाभिधानवदपार्थिवादिभ्यावृत्त्या वृक्षाभिधानात्, तथापि वृक्षपार्थि-
वद्रव्यसम्बन्धस्यानुलोम्येन निश्चयकार्यनिश्चयहेतुत्वः, न च सम्बन्धद्वारं मुक्त्वा शब्दस्य
15 लिङ्गस्य वा स्वार्थख्यापनशक्तिरस्ति, आह च 'बहुत्वेऽप्यभिधेयस्य न शब्दात् सर्वथा गतिः।
स्वसम्बन्धानुरूप्येण व्यवच्छेदार्थकार्यसौ ॥' अनेकधर्मा शब्दोऽपि० (प्रमा० स०)

व्यार्थव्यभिचारेऽपि व्यवच्छेदानुमानं न सम्भवतीति व्याचष्टे—अतुल्ये स्थिति। अदर्शनं हि दर्शनाभावमात्रम्, तस्मान्नासौ च सर्वं प्रतिपत्तव्यमस्य तस्मादर्शनेऽप्रवृत्तेरावश्यकत्वमेवैतस्य—अदर्शनेऽप्रवृत्तेरिति। तथैव हि दर्शनमात्रं यदि लिङ्गत्वे तथो हेतोर्दर्शनं स्यात्, एवं तदेवादर्शनमात्रं यदि विपक्षे साध्याभावेऽपि हेतोरदर्शनं स्यात् अत एव च विरोधे हेतोरदर्शनमात्र-
20 त्वात् सम्भवति विनाशी तथापि न दर्शने सर्वात्मना अप्रतीतेर्न स्वार्थेनानुमानम्, तथापि 'विशिष्टानुमानानामसम्भवे दर्शितम्। यद्विशेषणदर्शनेषु बहुष्वपि न भिद्यते ॥' इति अत एव स्वसम्बन्धिभ्योऽन्यत्रादर्शनात्स्वव्यवच्छेदानुमानं भवतीत्यर्थेन व्याख्यानमाह—यस्माद्दर्शनमस्तीति। अत्र व्याख्यानान्तरमाह यत्र दृष्ट इति यत्र स्वसम्बन्धिष्वेवाभिधानमविना-भावित्वेन तस्य सम्बन्धी यो न दृष्टि न विशिष्टि किन्तु यत्र स दृष्टः स स्वसम्बन्धीति भावः। वृक्षत्वस्वसम्बन्धिभ्योऽन्यत्र वृक्षत्वस्याभिधेये वृक्षत्वस्यादर्शनं वृक्षत्वेऽदर्शनं व्यवच्छेदानुमानं भवतीति दर्शयति—अन्यथेति। स्वसम्बन्धिभ्योऽन्यत्र विना-
25 भावे यस्माद्दर्शनं तेन व्यवच्छेदानुमानं भवति तर्हि हि स्वसम्बन्धिभ्योऽन्यत्र पृथिवीद्रव्यत्वाभावेऽपि वृक्षत्वस्यादर्शनम्, न हि पृथिवीद्रव्यत्वाभावे दर्शनं वृक्षत्वानुपपन्नत्वे स्यात् स्वसम्बन्धिभ्योऽन्यत्रादर्शनात् पृथिव्यादेरपि स्वसम्बन्धिभ्योऽन्यत्र दर्शनाभिसम्बन्धेनाह—अन्यथा हीति। पृथिव्यादेर्वृक्षत्वस्वसम्बन्धित्वदर्शनाभावे दर्शनं। तदेव निगमयति—तद्व्यवच्छेदानु-
मानमिति स्वसम्बन्धिभ्योऽन्यत्रादर्शनात् यथा तद्व्यवच्छेदानुमानं भवति तथा पृथिवीद्रव्यत्वा-
भावेऽपि तस्यादर्शनात्तद्व्यवच्छेदानुमानमपि स्यात् न वृक्षत्वस्य पृथिवीद्रव्यत्वेतरत् स्यादिति भावः। तदेव
30 दोषमाह—यदैवेति। अत्र यः दोषः सम्बन्धिभ्यो व्यवच्छेदानुमानमभिमतमेवं दोष इत्याह—अन्वयद्वारेणेति। तद-
व्यभिचारेण पृथिवीद्रव्यार्थत्वमाह—यस्मादनुगत इति। ननु व्यवच्छेदस्य निश्चयसम्भवात्संशयेन दोषोऽस्ति स्वसम्बन्धि कि विशेषो भवेत् कि वा सम्भवतीति अत एव व्यभिचारदर्शने—अथ बहुष्विति। समाधत्ते—एवं सतीति। एवं

1 डा. °सम्बन्धादर्थे ।

(अथेति) अथ बहुषु घटादिष्वपि दृष्ट इति संशयो भवति, एवं सति वृक्षार्थे पार्थिवत्वद्रव्यत्व-
सत्त्वादौ सत्सु तेषु वृक्षशब्दस्य समानत्वात् संशयः स्यात्, निश्चयस्तु दृष्टः कस्मात्, वृक्षशब्दोऽपि च
निवृत्त्यैव[स्वा]र्थकोऽपार्थिवव्यावृत्त्यापि स्वार्थे वर्तते तथापि वृक्षपार्थिवद्रव्यसत्त्वश[ब्दा]नुलोम्येन
विशेषार्थनिश्चयहेतवः, एवमर्थान्तरव्युदासेनार्थान्तराभिधानमुपपन्नम्, न च सम्बन्धद्वारं मुक्त्वा शब्द
सेति यथा भेदापनमिधानं पूर्वमुक्तं तद्दर्शयति—आह चेति, एवमेवार्थं श्लोकद्वयेनापि दर्शयति—'बहुत्वेऽप्य- 5
भिधेयस्ये'ति, शिंशपादिभेदा अत्राभिप्रेताः, न द्रव्यादयः तथा हि वृक्षशब्देषु सम्बन्धो दृष्टः,
अर्थवत्सु द्रव्यादिषु निश्चयः, 'स्वसम्बन्धानुरूप्यादि'ति यस्मादसौ तज्जातीये दृश्यमानोऽर्थान्तरनिवृत्ति
द्वारेणैव दृष्टोऽभिधायकः प्रागेवान्यत्रादृश्यमानः, तस्मात् सम्बन्धानुरूप्यात् तद्विशिष्टमेवार्थमाह, 'अनेक-
धर्मा शब्दोऽपि' सामान्यधर्मैरनुगतत्वादिति' वृक्षार्थे तस्मिन् वस्तुनि नाभिधत्ते, तथा हि ते विनापि वृक्षार्थेन
रसादिषु दृष्टा, न तु वृक्षशब्दोऽन्यत्र दृष्टः, तस्माद्वृक्षशब्देनैव प्रत्यायनमुपपन्नमित्युक्त्वा उपसंहरति 10
सर्वोपपत्तिः पूर्वदोषाभावश्च यस्माच्छ्रुतेः सम्बन्धसौकर्य[म्] बहुत्वेऽपि तुल्यातुल्ययोर्वृत्त्यवृत्ती सम्बन्धसौ
कर्यात् न चापि व्यभिचारिता भेदानभिधानात्, एवं तावद्भेदानभिधाने येऽपि दोषा उक्ताः ते परिहृता
इति अन्यापोहवादिपक्षः ।

आचार्योऽस्यापि दूषणं वक्तुकामः प्राक् तावत् तत्र यदिदं श्रुतिसम्बन्धसौकर्यमुच्यते इति परिहार
बीजमेव दूषयितुमाह— 15

एतदयुक्तं यतोऽन्वयव्यतिरेकावपीह न घटेते, 'अन्यापोहार्थनैर्मूल्यात् स्वार्थ
स्वांशोऽप्यदर्शनात् । श्रुतेः सम्बन्धसौकर्यात् तथापि व्यभिचारिता ॥' (अन्यकृतः)

[illegible] न स्यात्, [illegible]
[illegible] संशय एव स्यात् न तु तथो निश्चयो भवेदिति भावः । [illegible] वृक्ष-
[illegible] पार्थिवद्रव्यसत्त्वादि [illegible] पार्थिवत्वादि [illegible] 20
[illegible] वृक्षशब्द इति । अर्थान्तरव्युदासेनार्थान्तराभिधानमपि [illegible] सम्बन्ध-
द्वारं मुक्त्वा न [illegible] न च सम्बन्धद्वारमिति । [illegible] बहुषु घटादिषु [illegible]
[illegible] बहुत्वेऽपीति अभिधेयस्य [illegible] भाव । [illegible]
[illegible]—शिंशपादीति । [illegible] अर्थवत्स्विति [illegible]
[illegible] भावः । [illegible]—यस्मादसाविति । [illegible] 25
[illegible] दृष्ट [illegible] । [illegible]
[illegible]—तस्मादिति । [illegible] न तु [illegible]
[illegible] सम्बन्धानुरूप्य [illegible]—अनेकधर्मेति ।
ते-[illegible] पार्थिवादि [illegible]
[illegible] पूर्वदोषा भेदानभिधानेन परिहृता इति बोध्यम् । [illegible]—यस्माच्छ्रुतेरिति । 30
[illegible] श्रुतिसम्बन्धसौकर्य [illegible]—तत्र यदिदमिति । तत्र [illegible]—

१ [illegible] । २ [illegible] वृक्षार्थो । ३ [illegible] ।

इति, यदिद मुक्तमर्थान्तरापोहेन स्वार्थाभिधानमिति, अत्रार्थान्तरं नामाऽन्योऽर्थं इति यस्माद्भवति तस्मात्तदपोह्यार्थते, स किमन्योऽर्थः स एव भवति विधिना? उतान्यो न भवतीत्यपोहेन?

एतदप्युक्तं यत इत्यादि। यावन्न घटेते इति यस्मात्तावदन्वयव्यतिरेकावपीह न घटेते तूष्ण
5 एव वार्थाभिधानहेतू तुल्यातुल्यवृत्तिवृत्तिभ्यां नैवेत्यभिमतौ तस्मादयुक्तं सम्बन्धसौकर्यमिति प्रतिज्ञात
मुपपादयन्नाह—अन्यापोहार्थनैर्मूल्यात् इत्यादि श्लोकः, अपोहार्थ[ ]भावात् सम्बन्धाभावः स्वार्थगम्य
त्वाभावान्वयात् संबन्धित्वमपि नास्ति कुतो व्यभिचाराऽऽशङ्केत्युपन्यासः, ततो यदिदमुक्तं योऽयमेष एवार्था-
न्तरापोहेन स्वार्थाभिधानमित्यत्रार्थान्तरं नामान्योऽर्थ इति यस्माद्भवति तस्मात्तदपोह्यार्थते—स किमन्योऽर्थः
स एव भवति विधिना अन्याख्योऽर्थ उच्यते? उतान्यो न भवतीत्यपोहेन? इति द्वयी कल्पना स्यात्।

10 तत्र यदि तावन्मतमन्य इति स एव भवतीति ततः तदन्यस्योत्पादविज्ञानविषयत्वात् स इति शब्देन यद्विज्ञानं तस्य स्वार्थ एवान्याख्यार्थो विषयः संवृत्तः, ततश्च स्वार्थे तस्मिन्नन्यावृत्त्या विधिनैव प्रतिपन्ने किमपोहेन क्रियते? अर्थप्रतीतेर्वृत्तत्वात्, अथापि स्यादन्यापोहेन प्रयोजनमित्यं—तदा तस्मिन् विधिनाऽन्यविज्ञानकाले यदन्यो भवति तदा स न भवति, अथ स भवत्यन्यो न भवतीत्यर्थापत्त्या सदन्ययोरुभयोरपि तत्त्वतश्च स्वत एव
15 सिद्धम्, तस्मात् स्यादन्यनयोरन्यापोहप्रत्यया उपसर्जनो विधिर्न भवितुमर्हति, प्रसत्योपाधि-सत्यशब्दार्थत्वात्, इत्यनन्यप्रतिपत्तिर्विधिरेव न व्यावृत्तिः।

(तत्रेति) तत्र यदि तावन्मतमन्य इति स एवान्याख्यो भवतीति तदा स इति शब्देनोत्पद्यते यद्विज्ञानं तस्य विज्ञानस्य स्वार्थोऽभिधेय एवान्याख्यार्थो विषयः संवृत्तः स एव, ततश्च तस्मिन्नन्याख्याऽन्याख्येऽर्थे विधिनैव प्रतिपन्ने किमन्यापोहेन क्रियते? नार्थोऽपोहेनेत्यर्थः, कस्मात्? अर्थप्रतीतेर्वृत्तत्वात्
20 अर्थप्रतीत्यर्थो हि शब्दप्रयोगः, अन्यापोहकल्पना च तदभिधानसत्यपरिज्ञानार्था तदर्थप्रतीतौ व्यर्था सा, अथापि स्यादन्यापोहेन प्रयोजनमित्थं स्यात्, नान्यथा तद्यथा—तदा तस्मिन् विधिनाऽन्यविज्ञानकाले यदन्यो

यस्मात्तावदिति अन्वयार्थाभिधानेऽन्वयव्यतिरेकौ तावपीति वक्तुं शक्येते न घटत इति भावः। पूर्वं प्रतिज्ञातमन्यापोहार्थेति अन्यापोहस्यार्थस्य निर्मूलत्वाऽसम्भवात्, तस्यैव केनापि रूपेणासत्त्वाभिधानाभिधेयमूलत्वाभावे सम्बन्धाभावात् व्यभिचाराभावात् कुतोऽन्यव्यभिचाराशङ्केति भावः। तथान्यापोहार्थनैर्मूल्यं दर्शयितुमाह ततो यदिदमुक्त-
25 मिति अर्थान्तरापोहेन स्वार्थाभिधानं तत्रेदं तदन्योऽर्थोऽन्यात्मनोच्यते अन्यथाभावात् किं विधिरूपेण वा प्रतिषेधरूपेण प्रोच्यत इति भावः। तत्र प्रथमं पक्षं दूषयितुमाह—तत्र यदि तावदिति। व्याचष्टे—तत्र यदि तावन्मतमिति। अन्याख्यार्थ स एव स्वार्थः तदन्यतत्त्वविज्ञानविषयः अन्याख्योऽर्थः स एवार्थ इति भावः स च नान्याख्यार्थ विधिना न प्रतीयत इति तत्प्रतिपत्तौ अन्यापोहो निरर्थक इति भावः। अन्यापोहवैयर्थ्ये हेतुमाह—अर्थप्रतीतेरिति अर्थस्य प्रतिपत्तिप्रयोजनकत्वात् शब्दप्रयोगस्य अन्यापोहप्रतीतेरेवापि अर्थप्रतीतिस्वरूपत्वाद् वैयर्थ्यमिति भावः।
30 अन्यापोहकल्पना च तदभिधानसत्यपरिज्ञानार्था सैव तदर्थप्रतीतौ तु व्यर्था तत्कल्पना व्यर्थैव अन्यापोहेति। एवमपि अन्यापोहस्य प्रयोजनमिच्छसि तर्हि एवंप्रकारेणैव स्यादित्याह—अथापि स्यादिति। तस्यैवाभिधेये विधिना

१ ड. यत्र इ सि भावत् इ। २ सि ड. वैर्मूल्यात्। ३ सि. भेदवतः। म. यथा। सि ड. नान्याख्योऽर्थः।

भवति ततः स न भवति, अथ स भवति अन्यो न भवतीत्यवाद्यापत्त्य तदन्ययोरुभयोरपि तत्त्वं, तत्र स्वत एव सिद्धम्, तस्मात् स्यादन्यनयोः—तदन्ययोरन्यापोहमात्रः स चोपसर्जनो विधिर्न भवितुमर्हति, कस्मात्? उभयोरपि सत्त्वभावप्रसङ्गात् इत्यनन्यप्रतिपत्तिर्विधिरेव न व्यावृत्तिः।

अथान्यो न भवतीति तस्याप्यन्यस्य यदि व्यावृत्तिरेव स्वरूपम्, ततोऽपि प्रमाण्यवस्था, सर्वत्रास्याक्षेपस्य तुल्यत्वादुक्तवत्, अन्यत्वस्य चोभयविषयत्वात् तदग्रहणे कोऽसावन्यः? ६ यदपोहादन्यापोहः स्यात्, कुतो वाऽन्यो न भवतीत्युच्यते? यतोऽस्यान्यस्यान्यत्वं सिद्ध्येत् निर्धार्यमेतदन्यत्वम्।

(अथेति) अथान्यो न भवति—अथ मा भूदेष दोष इत्यन्यो न भवतीति तस्याप्यन्यस्यास्यार्थस्य व्यावृत्तिरेव अन्यो न भवतीति स्यात् स्वरूपम्, ततः किं? ततोऽपि प्रमाण्यवस्था—सोऽपि योऽन्यो न भवतीत्युच्यमानोऽर्थः किं स एव भवति, उतान्यो न भवतीति पृष्टपक्षे सम्, तत्र यदि स एव भवतीति ब्रूयास्त्वं 10 पूर्ववद्विधिरर्थः, अथान्यो न भवति सोऽप्यन्यः तथा प्रष्टव्यः योऽन्यो न भवतीत्युच्यते ततोऽप्यन्यः प्रष्टव्य इति प्रमाणवस्था। कस्मात्? सर्वत्रास्याक्षेपस्य तुल्यत्वादुक्तवत्, किञ्चान्यत्—अन्यत्वस्य चोभयविषयत्वात्—अन्य इति स उभयतोऽप्यापेक्षया, सोऽप्येतदपेक्षया अयमस्मादन्यो यमस्मादन्य इति, तयोर्द्वयोरपि स्वरूपतः सिद्धौ द्वित्वे तदन्यत्वं सिद्ध्यति ततस्तस्यान्यत्वस्योभयविषयत्वात् तदग्रहे कोऽसावन्यः? तयोरन्ययोर्विधि-रूपेणाग्रहणे कोऽसावन्यो नाम? यदपोहादन्यापोहः स्यात्, कुतो वाऽन्यो न भवतीत्युच्यते? यतोऽस्या- 15 न्यस्यान्यत्वं सिद्धम्—यतोऽन्यः योऽन्य इत्येतद् द्विकत्वादन्यत्वस्य निर्धार्यमेतदन्यत्वम्—नान्यथा निर्धारयितु शक्यमित्यभिप्रायः।

एवन्तु न स कश्चिदर्थो भविता, उभयतोऽप्यभावप्रसङ्गात् स्वार्थस्यांशोऽपि न तस्यत एव, अन्यो न भवतीत्युच्यमाने उभयतोऽपि न भवति न भवतीत्यन्यस्यान्यात्

न्यानभिधानपक्षे तदन्ययोरपि सिद्धौ परस्परमेकप्रसङ्गः पदार्थानां भवति सोऽन्यस्यापि भूतः अन्यास तस्यापि च एतस्योऽन्यस्या- 20 पोहस्य भवते स उपसर्जन एव अन्यस्योपाधिस्वभावत्वमात्रमिति तदन्यापोहमात्रविधिर्विधिरेव एव न व्यावृत्तिरूप इति भावः। एतमन्यापोहैकपक्षप्रसङ्गे तदाक्षेपस्य वादी आह—अथान्य इति। व्यावर्ते अथ मा भूदिति, द्वितीये विकल्प एव अन्यापोह इत्यन्यासङ्गोऽर्थो न विधिरपि तु सोऽन्यस्यापोहस्य एवेति न पूर्वोक्त इति भावः। अनागमस्याप्यामागमिदमाह—ततोऽपीति अन्यस्य यदन्यो न भवतीति स्वरूपमुच्यते तत्राप्यन्यस्यार्थः स एव, उतान्यापोह अथ विधित्वप्रसक्तिरन्यो सोऽप्यन्यः किं स एवेतदन्यो न भवतीत्येवं प्रमाण्यानिवर्तितिरिति भाव। हेतुमाह—सर्वत्रेति। अन्यत्वस्य प्रतियोग्यनुयोगिकत्वात्, प्रत्ययान्तु 25 मात्रेण विधित्वेनाग्रहणे तदन्यस्यापरिज्ञानात् तथा अन्यस्यान्यत्वमविज्ञानात्—अन्यत्वस्य चेति। योऽन्यत्वेनापेक्ष्य अन्य इत्युच्यते इति तद्विधान्यत्वविशिष्टस्य अन्योऽपि तदन्यत्वस्यार्थः प्रतियोगिकत्वानुयोगिकत्वाभ्यामिति प्रतियोगिनोऽन्यस्या-नुयोगिनश्च न विधित्वेन सिद्धौ तयोः प्रतियोग्यनुयोगिनिरूप्यमन्यत्वं कथमपि नान्यथा तयोर्हि तदन्यत्वारोपितौ च धर्माद्यन्यता स्यादिति नान्यापोह इति भावः। उपसंहरति—अन्य इत्यादि तन्निरूप्यत्वमन्यापोहस्येति भावः। साऽपीति अन्याभिरूपि तत्वमेतदपेक्षमिति भावः। तदन्यान्यतरयोः स्वरूपसिद्धौ अन्यस्यान्यत्व इत्युभयापेक्षमन्यत्वं सिद्ध्यति नान्य- 30 थेत्याह—तयोरन्ययोरपीति। अन्यथाया निर्धारणमाह—यतोऽस्येति। अन्यतया अविनीतस्यैवान्यापोहतया प्रतिपत्तावपि तदन्यस्वरूपत्वाभावत्वान्निर्धारणासिद्धेः, ततस्तस्यान्यस्य निर्धारणाभावात् व्यर्थता इत्याह—एवन्तु नेति। एवं व्यावृत्ते—

---

१ सि. क्ष. डा. डे. °चमानवस्था । २ सि. क्ष. डा. डे. निर्धारितु ।

त्तिरेव न कश्चिद्विधिगम्योऽपीत्यन्यथाव्यावृत्तेरभवनपरमार्थत्वादसामान्यस्याभावः, तदभावभूतसाम्यत्वाद् व्यावृत्त्यवदविषय एव, स च निबन्धनमन्यापोहस्य स्यात् तदभावप्रतिपत्तिरेव यन्ध्यापुत्रप्रतिपत्तिवत् ।

एवन्तिवत्यादि, इत्यमुक्तन्यायेन न स कश्चिदर्थो भविता—न कदाचिदप्येवंविधो भवति,
5 अन्याऽनन्यो न भवति सोऽपि स[न्]भवतीति उभयतोऽप्यभावप्रसङ्गात् सार्थत्वांशोऽपि—अन्योऽपि च इत्यस्य एव, एतस्यार्थस्य भावना—अन्यो न भवतीत्युच्यमाने किं सम्प्रवृत्त ? उभयतोऽपि न भवति न भवतीति अन्यसाम्याव्यावृत्तिरेव, न कश्चिद्विधिगम्योऽपीति, अतोऽन्यथाव्यावृत्तेरभवनमेव परमार्थः, तस्य भावत्वादसाम्यस्याभावः तदभावभूतस्यान्यत्वादन्ध्यापुत्रवदविषय एव, न हि वन्ध्यापुत्राविरभावः शब्दार्थो भवितुमर्हति स चाभावस्तेऽन्यापोहस्य निबन्धन मात्रः, तदभावप्रतिपत्तिरेव स्यात्, शब्दार्थस्यासत्त्वाभाव
10 निबन्धनत्वात्, वन्ध्यापुत्रप्रतिपत्तिवत् एव तावदपि स एव भवति अन्यो न भवतीति च विकल्पयोर्विधिवाक्यसङ्गोऽन्यापोहनैर्मूल्यप्रसङ्गोक्ती दोषौ ।

अथ तद्दोषद्वयपरिहारार्थः—

अथोच्येतान्योऽप्यनन्यो न भवति, अन्यापोहशब्दार्थरूपापित्वात् व्यावृत्त्यैव गमयतीति, अभाष्यते यथान्य इत्यनन्यो न भवति ततोऽन्यस्यैवानुवदनात् किमुक्तं भवति
15 याऽयमन्यः सोऽन्य एव स्वमन्य उच्यते, स एव स्वयमेव भवति ततो योऽसावनन्यो नाम सोऽन्य एव स्वमनन्य इत्युक्तं भवति तस्मात्तस्यैवानन्यशब्देनाप्यनुवदनात् कोऽसावन्यः पृथक् ? यद्यर्थान्तरं स्यादन्यान्यत्वतदनन्यत्वाद्वयः शब्दार्थः स्यात् यथा वैधर्म्येण घट इत्युक्तेऽघटा नान्यतदनन्यावुभयो दृश्यते न तथेह कश्चिदनन्यशब्देनाभिन्नोऽनन्योऽस्ति, यतोऽस्यान्यान्यत्वाभिन्नस्य घटवद्वृत्तिः स्यात्, अन्योऽन्यापेक्षत्वादन्यत्वस्य अन्यश
20 ब्दार्थस्य चानन्यशब्दार्थाभिन्नत्वेऽन्य इत्युक्तेऽनन्यो न भवतीत्यपोहार्थो विधिर्भिन्नः स्यात्, अतुल्यऽन्यत्वभिन्नवृत्तः घटपटवत् न त्वस्ति अन्यस्यैवान्यस्यानन्यत्वात् ।

(अथोच्येतेति) अथोच्येत, अन्याऽप्यनन्यो न भवति—अन्य इति न स एव भवति, माऽप्यन्यो

इत्यमुक्तन्यायेनेति व्याख्या च इत्युक्ते घटः घटो न भवति, एवं व्याख्यायते च इति कोऽपि घटो न भवतीति अथ घटोऽघटो न भवति न भवतीति व्याख्यानाऽसम्भवाऽ[illegible] तदयमित्येव तदेव तदन्यदोऽन्[illegible]
25 [illegible] सार्थत्वांशोऽपीति [illegible] सार्थत्वांशोऽपीति विधि[illegible] । तदेव भावना—अन्यो न भवतीति [illegible] न भवतीत्यर्थे [illegible] तदभावात्, एतावन्मात्रा [illegible] विधिरूपता न [illegible], यथा च तस्य [illegible] तदभावरूपमेव परमोऽर्थः तस्य [illegible] तस्यापि नास्ति [illegible] नास्ति [illegible] एव [illegible] स्यात्, न [illegible] शब्दार्थो भवितुमर्हति,
30 [illegible] सार्थत्वांशोऽपि [illegible] भावः । [illegible] स एव भवति, अन्यो वा न भवतीति विकल्पयोर्विधि-वाक्यसङ्गोऽन्यापोहनैर्मूल्यं वा प्राप्तिदुक्तदोष—[illegible] तावदिति । [illegible] अथोच्ये-तेति । भाष्ये—अन्योऽपीति [illegible] न [illegible] किन्तु [illegible]

न भवति, किं तर्हि ? ततो अन्यस्मादन्योऽनन्यो न भवति, अन्यापोहशब्दाव्यापितत्वात् स्वार्थस्यैव गमयति अतो न विधिप्रसङ्गोऽभावमात्र चेतस्तोऽप्युच्यते-यदाप्य इत्यनन्यो न भवति ततोऽन्यस्यैवानुवर्तनादित्यादि यावदतुल्येऽप्यभिन्नप्रवृत्तेरित्युत्तरपक्षः, किमुक्तं भवति योऽयमन्य सोऽन्य एव सन् अ[न]न्य उच्यते स एव-अनन्यएव-स्वस्यैव भवति परमनपेक्ष्येत्यर्थः, तत्र किं ? ततो योऽसावनन्यो नाम सोऽन्य एव स एवान्यस्योऽन्यः स्वमनन्य इत्युक्तं भवति तस्मात्तस्यैव-अन्यस्यस्यानन्यशब्देनाप्यनुवर्तनात् कोऽसावन्यः पृथक् ? ततोऽन्यस्मादनन्यो नाम नास्तीत्ययं, यदि स्यात् परापेक्षः स्यादिति निरूपयति-अन्यान्यत्ववद् नन्यत्वात्तुल्यः शब्दार्थ इति—अन्यस्मादन्योऽप्यान्या, तद्यथोऽप्यान्यत्व तस्माद्भिन्नेनानन्यत्वेनातुल्यः अन्या-ऽन्यत्वात्, कोऽसौ अन्यान्यत्ववदनन्यत्वात्तुल्य ? शब्दार्थ, यथा वैधर्म्येण घट इत्युक्तेऽघटो नान्यवद् अन्यात्तुल्यो दृश्यते—पटादिरपोह्यः घटत्वेन, न तथेह कश्चिदन्यशब्देन भिन्नोऽनन्योऽस्ति, यतोऽसौ-[इ]न्यस्य—अन्यान्यस्माद्भिन्नस्य पटवद्वृत्तिः स्यात्, अन्योन्यापेक्षत्वाद[न]न्यस्यस्य, स च नास्तीत्यम्, भिन्नान्यत्—अन्यशब्दार्थस्य चेत्यादि, अन्यापोहेनाय दर्शयति यथा चान्यशब्दार्थादनन्यशब्दार्थो भिन्नो भवति तथ्याचान्यशब्दार्थ तदाऽन्य इत्युक्तेऽनन्यो न भवतीत्यपोह्यार्थो विधिर्भिन्नः स्यात् किं कारणं ? अतुल्येऽप्यभिन्नप्रवृत्तेः, घटपटवत् न त्वन्यस्यैवान्यस्यानन्यत्वात्, तस्मात् स्वार्थापोह एव स्यात् ।

क्रियते अन्यस्मादन्यो ह्यनन्यस्तस्मादिति [illegible] इति भावः । यदाप्येति—यदाप्य इत्यनीति [illegible] भवति [illegible] इति भावः । किमुक्तं भवतीति [illegible] एव [illegible] इति भावः, [illegible] इति भावः । योऽयमन्य इति [illegible] । ततो योऽसाविति [illegible] इति भावः । [illegible]—यदि स्यादिति । [illegible] इति भावः । एतदेव-अन्यान्यत्ववदिति, [illegible] इति भावः । [illegible] यथा वैधर्म्येणेति [illegible] । न तथेहेति [illegible] इति भावः । [illegible]—यथा चान्येति [illegible]-

---

१ भि. [illegible] । २ सि [illegible] । ३ भि [illegible] । ४ भि. [illegible] ।

त्तिरेव न कश्चिद्विधिगम्योऽपीत्यन्यभावावृत्तेरभवनपरमार्थत्वात्तदात्मान्यत्वाभावः, तदभा-भूतस्याप्यस्याद्वन्ध्यापुत्रवदविषय एव, स च निबन्धनमन्यापोहस्य स्यात् ततश्चाप्रतिपत्तिरेव वन्ध्यापुत्राप्रतिपत्तिवत् ।

एवन्तिस्थत्यादि, इत्यमुष्मान्नयेन न स कश्चिदर्थो भविता—न कदाचिदग्निको भवति, अन्योऽप्यन्यो न भवति, सोऽपि स[न्]भवतीति, उभयतोऽप्यभावप्रसङ्गात् सार्थक्योऽपि—गम्योऽपि च इत्यत एव, एवमार्थस्य भावस्य—अन्यो न भवतीत्युच्यमाने किं सम्प्रयुक्तं ? उभयतोऽपि न भवति न भवतीति अन्यस्याप्यावृत्तिरेव न कश्चिद्विधिगम्योऽपीति अतोऽन्यभावावृत्तेरभवनमेव परमार्थः तस्य मार्थत्वात्तदात्मान्यत्वाभावः, तदभावभूतस्याप्यस्याद्वन्ध्यापुत्रवदविषय एव, न हि वन्ध्यापुत्राभिरमावः कश्चिदर्थो भवितुमर्हति स चाभावश्चेदन्यापोहस्य निबन्धनं प्राप्तः, ततश्चाप्रतिपत्तिरेव स्यात् अन्यार्थस्याप्यस्याभाव-निबन्धनत्वात्, वन्ध्यापुत्राप्रतिपत्तिवत् एव तावदपि स एव भवति अन्यो न भवतीति च विकल्पयो-र्विधिवादप्रसङ्गोऽन्यापोहनैर्मूल्यप्रसङ्गोक्तौ दोषौ ।

अथ तद्दोषद्वयपरिहारार्थः—

अपोह्यतामन्योऽप्यनन्यो न भवति, अन्यापोहशब्दार्थव्यापित्वात् व्यावृत्त्यैव गमयतीति अभाष्यते यदन्य इत्यनन्यो न भवति ततोऽन्यस्यैवानुवर्तनात् किमुक्तं भवति योऽयमन्यः सोऽन्य एव तथानन्य उच्यते स एव स्वयमेव भवति ततो योऽसावनन्यो नाम सोऽन्य एव तथानन्य इत्युक्तं भवति, तस्मात्तस्यैवानन्यशब्देनाप्यनुवदनात् कोऽसावन्यः पृथक् ? यद्यर्थान्तरं स्यादन्यथान्यत्वतदनन्यत्वावृत्त्यः शब्दार्थः स्यात् यथा वैधर्म्येण घट इत्युक्तेऽघटो नान्यतदनन्यावृत्त्यो दृश्यते न तथेह कश्चिदनन्यशब्देनाभिन्नोऽनन्योऽस्ति, यतोऽस्यान्यान्यस्माद्भिन्नस्य घटवद्वृत्तिः स्यात् अन्योऽन्यापेक्षत्वादन्यत्वस्य अन्याय त्वर्थस्य चानन्यशब्दार्थाभिन्नत्वेऽन्य इत्युक्तेऽनन्यो न भवतीत्यपोह्यार्थो विधिर्भिन्नः स्यात्, अतुल्येऽप्यस्मिन्प्रवृत्तेः घटपटवत्, न त्वस्ति अन्यस्यैवान्यस्यानन्यत्वात् ।

(अपोह्यतेति) अपोह्येत अन्योऽप्यनन्यो न भवति—अन्य इति न स एव भवति यान्यो

[illegible]

सोऽपि योऽन्योऽन्यस्मात्–अन्यस्तस्मात् स्वत एव सिद्धान्यत्वात्–अन्याभावादर्थात् अन्य एव भवन्–अन्य-स्य अनन्यो भवति स एव भवति, तस्मात्तस्य स्वात्मनि व्यवस्थितस्य तदनन्यत्वं तस्य–आत्मनस्तस्यापोह्यमानो-ऽन्यापोहः तदपोह एव भवति–स्वापोह एव, नान्यापोहस्त्वमिष्टः परापोह इत्यर्थः, इति–इत्य स्ववचनविरो-धोऽन्यापोह इति वचनात्, तथाभ्युपगमादभ्युपगमविरोधः, लोकविरोधमप्येत्य लोकेऽदृष्टत्वात् स्वार्थप्रतीतेः तथा प्रत्यक्षादर्शनात् प्रत्यक्षविरोधः, अनुमानविरोधश्चैवमनुमानादित्यादोषाः पञ्चदोषा आपन्नाः, विधिवादा 5 पत्तिश्चैवम्, इत्येव तावद्वस्तुनो लक्षणानुसारेण दूषणमुक्तम्, सामान्यमन्यापोहशब्दार्थानुसारछायामात्रेण परिहरामीति तद्यथा–अन्यापोह इति चानन्यापोहो न भवतीति अन्यविशेषणविशिष्टापोहस्यानन्यविशेषण-विशिष्टापोहः प्रतिपक्षः स न भवतीत्यर्थः, स चान्योऽन्यस्मात् अतोऽन्यापोह एवात्रापीति, अत्रोच्यते–इत्यपि न परिहार एव, कस्मात्? अन्यापोह इत्यनन्याभावापोहो न भवतीति यतोऽर्थादपोहेन स्वार्थे-ऽपोहे इत्यर्थेऽन्यविशिष्टोऽपोह इति किमुक्तं भवति–अनन्यस्याभावोऽन्यः अन्यस्य चाऽभावोऽनन्यः प्रतिपक्षः 10 तदपोहस्यानपोहः प्रतिपक्षः, अनपोहस्यापोह इति भवति।

त दृष्टान्तत्वेन न्याय दर्शयति—

यथाऽपोह इत्यनपोहो न भवति तथा अन्यापोह इत्युक्तेऽन्याभावार्थान्यशब्दतायां सत्यामनन्याभावस्य व्यावृत्तेरपोहो भवतीत्यन्यापोहार्थः संवृत्तः, तस्य चेदनन्याभावस्या न्यस्यापोहो न भवति न तर्ह्यनन्यस्यानपोहो न भवति तत्प्रतिपक्षत्वादनन्यानपोहस्येति, 15 तथेहानन्य इत्यन्यशब्दार्थे त्वदीयेऽन्यापोह इति नान्याभावस्यापोहो न भवति, किन्तु स्वाभावस्यापोहो न भवतीत्यन्यापोह एव न भवति, किन्तु अनन्यापोहः स्वापोह एवेत्यनिष्टः ते प्राप्तः, अन्यस्यैवापोहो नानन्यस्येत्यवधारणात्सेय दोष इति तत्र, तत्रापि कोऽन्यः?

यद्यपिस्तु तदपि–अनन्यदपि अन्यदपि तस्य तत्त्वमन्यत्वस्य स्वत एव तत्त्वन्तु नान्यत्वमन्यत्वमपि न तत्त्वम् तथा चानन्यत्वं तदपि स्वतः सिद्धान्यत्वादन्यत्वेन भवदनन्यमुच्यते तथा तथा चानन्यत्वमपि घटादिवस्तुनस्तत्त्वम्, अन्योऽनन्यो न 20 भवतीति यदा च तथा तदपोह एव इत्थं स्वापोह एव इत्थं न परापोह इति स्ववचनविरोध इति भावः। अभ्युपगमवि-रोधमुद्भावयति–तथाभ्युपगमादिति परापोहाभ्युपगमादित्यर्थः। स्वार्थप्रतीतेरिति अन्यापोह इत्याभ्युपगम्य स्वार्थ-प्रतीतेर्लोकेऽदृष्टत्वाल्लोकविरोध इति भावः। घटे घटे घटादेरन्यस्यैव भेदानुभवात् प्रत्यक्षविरोध इत्याह–तथा प्रत्यक्षेति। तथैवानुमानादनुमानविरोधमाह–अनुमानेति। तत्तान्यत्वयोः स्वतस्त्वे निरपेक्षत्वेन विधिरूपतापत्तिः न तु व्यावृत्तिरूपत्व तमपि विशेषमित्यनेन स्ववचनविरोध इत्याशयेनाह–विधिवादेति। अर्थान्तरापोहं स्वार्थे कुर्वती श्रुतिरित्याद्यभ्युपगमानुसारेण- 25 न्यापोहलक्षणमुक्त्वाह–इत्येवं तावदिति। ननु यथा घटादेरन्यादि प्रतिपक्षः तदपोहः क्रियते तथाऽन्यापोहस्य प्रति-पक्षोऽनन्यापोहः तदपोहः क्रियते अनन्यापोहो न भवतीति चान्यस्यान्य इत्यनन्यापोहोऽन्यापोह एवेति नोक्तदोषा इत्याशङ्कते–स्यादेतदिति। परिहरति इत्यपीति स्वतःसिद्धान्यत्वस्यानन्यत्वादनन्योऽन्यस्मादन्योऽभ्युपगम्यते तस्य प्रतिपक्षोऽनन्याभाव तदपोहो-ऽन्यापोहार्थो न भवतीत्यपोहस्यार्थं तथाचानन्याभावापोहो न भवतीत्यन्यापोहस्यार्थः। तदेव समर्थयति–किमुक्तं भवतीति अन्यस्य प्रतिपक्षोऽनन्याभावः अन्याभावार्थोऽन्यशब्दत्वात् अनन्यस्य चान्याभावः प्रतिपक्षः तथाऽनन्याभाव- 30 स्यान्यः अन्याभावस्यानन्यः प्रतिपक्षः अपोहस्यानपोह अनपोहस्यापोह प्रतिपक्षोऽर्थान्तरत्वादिति भावः। अन्यशब्दार्थोऽनन्यः तत्प्रतिपक्षोऽनन्याभावस्यापोहोऽर्थान्तरापोहं स्वार्थे कुर्वतीति न्यायेनान्यापोहार्थः तस्यापोहो न भवतीत्यनेन प्रतीयत इति अनन्याभावापोहो न भवतीत्यन्यापोहस्यार्थं इत्यत्र न्यायं दृष्टान्तेन दर्शयति–यथापोह इति। यथाऽपोहोऽनपोहस्याप्रति-

इतर आह—

स्यादेतदेव यदन्य एवान्यत्वे स्थितोऽनन्य उच्येत परापेक्षान्यत्वात् स एवान्य इति, किन्तर्हि स्वापेक्षान्यत्वादेव, योऽसौ तदतत्त्वातुल्यः स स्वतोऽन्यत्वादेवान्यत्वात् अन्यः यम् घटात् पटानन्यत्ववदनन्यः, न हि पटस्य इतरापेक्षान्यत्ववदन्यत्वम्, पटस्य वाऽनन्यत्वं
5 घटान्यत्ववत्, यथोक्तद्वित्वतुल्यतायामपि सत एवात्मनोऽनन्यत्व तत्त्वम् तस्मादन्यत्वमपि स्वत एव, अनन्यत्वमपि तथेति व्यवस्थिते भवत्यन्यापोह इति ।

(स्यादेतदेवमिति) स्यादेतदेवं यदन्य एवान्यत्वे स्थितोऽ[न]न्य उच्यते परापेक्षान्यत्वादन्यः स एवान्य इति किं तर्हि ? स्वापेक्षान्यत्व एवान्य इत्युच्यते, तद्भावयितुकाम आह—योऽसावित्यादि यावत् घटात् पटानन्यत्ववदनन्यत्वमिति योऽसौ तत्त्वान्यत्वाद्यपेक्षेण—अतत्त्वेनातुल्यः आत्मीयेन स स्वतो-
10 ऽन्यत्वादेव अन्यत्वात्—आत्मान्यत्वा[द]न्य सन् अ[न]न्य इत्युच्यते निदर्शनं अतुल्यं हि घटस्यान्यत्वं घ[ट]स्यानन्यत्वात् न हि घटस्येत्यादिना घटान्यत्वस्य पटानन्यत्वेनासंकरं दर्शयति घ[ट]स्येतरान्यत्ववदन्यत्वम्, पटस्य वेत्यादिना पटा[न]न्यत्वस्य घटान्यत्वासङ्करं यावद्घटान्यत्ववदिति भावितार्थमेव यथान्योऽन-
न्यो पतयः यथोक्तद्वित्वतुल्यतायामपीत्यादि—स्वतुल्या ये द्विरन्यत्वानन्यता—परस्परापेक्षता तयो तुल्यतायामपि
तदेतदपेक्षान्यत्वावपि तत एव—स्वत एवात्मनोऽनन्यत्व तत्त्व स एव यतोऽनन्य[ः]स्तेषु पूर्वेण तुल्योऽन्यत्वमा-
15 त्मानमन्येनासङ्करदर्शनमन्यः, तस्मादन्यत्वमपि स्वत एव अनन्यत्वमपि तथेति व्यवस्थिते भवत्यन्यापोह इति।

अत्रोच्यते तत्र दोषाः—

नन्वेवं सोऽपि अन्यत्वात् अन्य एव भवन् अनन्यो भवति, तस्यान्यत्व स्वात्मनि व्यवस्थितस्य तदनन्यत्व तत्त्वमपोहमानोऽन्यापोहस्तदपोह एव भवति नान्यापोह इति स्ववचनाद्यशेषपक्षविरोधापत्तिः विधिवादापत्तिश्चैवम्, अथान्यापोह इति चानन्योऽपोहो न
20 भवतीत्यपि न परिहार एव अन्यापोह इत्यनन्याभावापोहो न भवति, यतोऽर्थान्तरापोहेन स्वार्थेऽपोहे कृत्यर्थेऽप्यविशिष्टोऽपोह इति, ।

नन्वेवमित्यादि यावत् स्ववचनाद्यशेषपक्षविरोधापत्तिरिति, नन्वित्यनुज्ञापयति परम् नन्विदं

[illegible] इत्युक्तमन्यापोहोऽन्यापोहाभिधायोऽर्थः स्यात्, न चैवमपि [illegible] [illegible] इत्येतदपि [illegible]
न [illegible] [illegible] च [illegible] इति स्यादिति भावः । [illegible] इति [illegible]
25 [illegible] स्वार्थे—स्यादेतदेवमिति । यदन्य—यदन्य इति [illegible] [illegible] किन्तु स्वापेक्षान्यत्वात्
इति भावः । [illegible] योऽसाविति [illegible] न [illegible] [illegible]
[illegible] उच्यते किन्तु [illegible], [illegible] तुल्यत्वम्, [illegible]
न परस्परापेक्षत्वं किन्तु स्वत एवेति स्यात् । [illegible] परापेक्षत्वं दर्शयति—न हि घटस्येत्यादिनेति [illegible]
[illegible] इति [illegible] परस्परापेक्षतायां तुल्यतायामपि [illegible] स्वत एव न तु परापेक्षमित्याह—यथोक्त-
30 द्वित्वेति [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] स्यात्, [illegible] न [illegible]
[illegible] भावः । [illegible]—तस्मादन्यत्वमिति । एवं [illegible] समाधत्ते—नन्वेवमिति। व्याख्या—नन्वितीति

१ सि. क्ष. डा. [illegible] ।　२ सि क्ष. डा. [illegible] ।

सोऽपि योऽन्योऽन्यस्मात्–अन्यस्वरूपात् स्वत एव सिद्धोऽन्यस्मात्–अन्यान्यापर्यायात् अन्य एव भवम्–अन्यः सन् अनन्यो भवति स एव भवति तस्मान्यस्य स्वात्मनि व्यवस्थितस्य तदनन्यस्य सत्त्व–आत्मस्वरूपमपोहमानो ऽन्यापोहः स्वपोह एव भवति–स्वापोह एव, नान्यापोहस्त्वविशिष्टः परापोह इत्यर्थः इति–इत्थ स्ववचनविरो-धोऽन्यापोह इति वचनात्, तथाभ्युपगमादभ्युपगमविरोधः, लोकविरोधश्चैवस्य लोकेऽदृष्टत्वात् स्वापप्रतीतेः, तथा प्रत्यक्षदर्शनात् प्रत्यक्षविरोधः, अनुमानविरोधश्चैवमनुमानानित्यक्षेपाः पञ्चदोषा आपन्नाः, विधिवादा 5 पत्तिश्चैवम् इत्येन तावद्वस्तुनो व्यक्त्यनुसारेण दूषणमुक्तम्, साम्प्रतमन्यापोहशब्दार्थानुसारछायामात्रेण परिहरामीति तद्यथा–अन्यापोह इति चानन्यापोहो न भवतीति अन्यविशेषणविशिष्टापोहस्यानन्यविशेषण-विशिष्टापोहः प्रतिपक्षः स न भवतीत्यर्थः, स चान्योऽन्यस्मात्, अतोऽन्यापोह एवात्रापीति अत्रोच्यते–इत्यपि न परिहार एव, कस्मात्? अन्यापोह इत्यनन्याभावापोहो न भवतीति यतोऽर्थान्तरापोहेन स्वार्थे ऽपोहे इत्यर्थेऽन्यविशिष्टोऽपोह इति किमुक्तं भवति–अनन्यस्याभावोऽन्यः अन्यस्य वाऽभावोऽनन्य प्रतिपक्षः 10 तदपोहस्यानपोहः प्रतिपक्षः, अनपोहस्यापोह इति भवति।

त दृष्टान्तत्वेन न्याय दर्शयति—

यथाऽपोह इत्यनपोहो न भवति तथा अन्यापोह इत्युक्तेऽन्याभावार्थान्यशब्दतायां सत्यामनन्याभावस्य व्यावृत्तेरपोहो भवतीत्यन्यापोहार्थः संवृत्तः तस्य चेदनन्याभावस्या-न्यस्यापोहो न भवति न तर्ह्यनन्यस्यानपोहो न भवति तत्प्रतिपक्षत्वादनन्यानपोहस्येति, 15 तथेहानन्य इत्यन्यशब्दार्थे स्वदीयेऽन्यापोह इति नान्याभावस्यापोहो न भवति, किन्तु स्वाभावस्यापोहो न भवतीत्यन्यापोह एव न भवति, किन्तु अनन्यापोहः स्वापोह एवेत्यनिष्टः ते प्राप्तः, अन्यस्यैवापोहो नानन्यस्येत्यवधारणाभिप्राय दोष इति तस्य, तथापि कोऽन्यः?

व्यवस्थितस्य स्वापि–अनन्यस्यापि, अन्यस्यापि, तस्य तत्त्वमन्यत्वम् स्वत एव तत्त्वन्तु नान्यत्वमन्यत्वमपि न तत्त्वम् तथा चानन्यपूर्वं तदपि स्वतः सिद्धान्यत्वात्स्वभावेन भवत्यनन्यमुच्यते तथा तथा चानन्यत्वमपि व्यवस्थितस्वरूपत्वम्, अन्योऽनन्यो न 20 भवतीति यस्ता च तथा तदपोह एव इत्थ स्वापोह एव इत्थे न परापोह इति स्ववचनविरोध इति भावः। अभ्युपगमादि विरोधानुद्भावयति–तथाभ्युपगमादिति पराभ्युपगमापेक्षमिदं। स्वार्थप्रतीतेरिति अन्यापोह इत्यस्मान्नायमन्यः स्वार्थ-प्रतीतेर्लोकेऽप्रसिद्धत्वाल्लोकविरोध इति भावः। मन्ने एवे प्रत्यक्षेरन्यस्यैव नेदानुमानात् प्रत्यक्षविरोध इत्याह–तथा प्रत्यक्षेति। तथैवानुमानप्रयुक्तमनुमानविरोधमाह–अनुमानेति। तत्साम्यत्वे तत्त्वे निरपेक्षत्वेन विधिरूपतापत्ति न तु व्यावृत्तिरूपत्व सम्बन्धित्वेन तत्स्वविरोध इत्याशयेनाह–विधिवादेति। अर्थान्तरापोहे स्वार्थे दूषितं युक्तिस्वरूपविरुद्धमनुसारेण 25 व्यापोहरूपमनुपपन्नमाह–इत्येन तावदिति। ननु यथा व्यावृत्तेरन्यादि प्रतिपक्षः तदपोहः क्रियते तथाऽन्यापोहस्य प्रति-पक्षोऽनन्यापोहः, तदपोह क्रियते अनन्यापोहो न भवतीति चान्यस्यानन्य इत्यनन्यापोहोऽन्यापोह एवेति चोद्यपपाद्य इत्याशङ्कते–साम्प्रतमिति। परिहरति–इत्यपीति स्वतःसिद्धान्यस्मादन्यत्वादनन्योऽन्यस्यानन्योच्यते तस्य प्रतिपक्षोऽनन्याभाव तदपोहो-ऽन्यत्वार्थो न भवतीत्यपोहस्यार्थः तथा चानन्याभावापोहो न भवतीत्यन्यापोहस्यार्थः। तदेव स्पष्टयति किमुक्तं भवतीति अन्यस्य प्रतिपक्षोऽनन्याभाव अन्याभावार्थोऽन्यस्यत्वात्, अनन्यस्य चान्याभावः प्रतिपक्षः तथाऽनन्याभाव- 30 स्यान्यः अन्याभावस्यानन्यः प्रतिपक्ष अतोऽस्यानपोहः अनपोहस्यापोहः प्रतिपक्षोऽर्थान्तरत्वादिति भावः। अन्यस्यान्यार्थोऽनन्य-त्वप्रतिपक्षोऽनन्याभावस्यापोहोऽर्थान्तरापोहे स्वार्थे दूषितीति व्याख्येनान्यस्यार्थः तदपोहो न भवतीत्येन प्रतीयत इति अनन्याभावापोहो न भवतीत्यन्यापोहस्यार्थ इत्य न्यायं दृष्टान्तेन दर्शयति–यथापोह इति। यथाऽपोहस्यैवापोहप्रति-

कोऽनन्यः ? कोऽपोहः ? कोऽनपोहः ? इति विचारणायामनन्याभाव एव, तदुभयानवधारणात् विधिविधानापत्तेः सर्वथाऽन्यापोहनैर्मूल्यमिति स्थितमेतत्, अनन्याभावस्यापोहो न भवतीति ।

यथाऽपोह इत्ययमपोहो न भवतीति, तथाऽन्यविशेषणापोहप्रदर्शनार्थमित्यादि[illegible], किमुक्तं भवति यथाऽपोह इत्युक्तेऽनपोहो न भवतीति पदार्थे द्विःप्रतिषेधः प्रकृतापादनात् अपोह एवार्थो 5 भवति तथान्यविशेषणविशिष्टस्यापोहस्य प्रदर्शनार्थमन्यापोह इत्युक्तेऽन्यस्याभावः–अनन्यः सोऽर्थोऽस्येति अनन्याभावार्थोऽन्यशब्दः तदपोहोऽन्याभावार्थोऽन्यशब्दस्य तस्मात् तदर्था—अन्याभावार्थोऽन्यशब्दस्तमाश्रित्यापोह इत्यनन्याभावस्यानन्यापोहस्य तद्व्यावृत्तेरपोहो भवतीत्यन्यापोहार्थः संवृत्तः, तस्य चेदनन्याभावस्यान्यस्यापोहो न भवति न तर्ह्यनन्यस्यापोहः न भवति, तत्प्रतिपक्षत्वात्[म]न्यानपोहस्येति यथा विशेष्यविपक्षव्यावृत्तः तथैवेहापि अनन्यो भवतीत्यनन्यस्यार्थे त्वयीष्टेऽन्यापोह इत्यनन्याभावस्यापोहो न भवति [इति न भवति 10 किन्तु] तस्य अनन्यस्याभावो–अन्यः–अनन्याभावः तस्यापोहो न भवति इत्यन्यापोह एव न भवति अनन्यापोहः स्यापोह एवेत्यनन्याभावार्थः स चाभिमते ब्रह्माद्वैतेऽपि दोषः प्राप्तः, स्यान्मतम्—अन्यस्यैवापोहो नानन्यस्येत्यवधारणादेव दोष इति तच्च न, तथापि कोऽन्यः ? कोऽनन्यः ? कोऽपोहः ? कोऽनपोहः ? इति विचारणायामनन्याभाव एव तदुभयानवधारणात्—अन्यस्यैव नानन्यस्येति विधिविधानापत्तेः अनन्यस्यापोह एव, न्यनपोह इति तस्यापोहानपोहाभ्यामनवधारणाभ्यां विधिप्रतिषेधाभ्यामनन्यविचारे च विधिप्रसङ्गात्

---

15 पक्षस्यानपोहस्य स्यादिति किमर्थेऽनपोहो न भवतीति तथाऽन्यापोहशब्देनापि अन्याभावस्वरूपानन्यस्यान्यस्याभावेन [illegible] अनन्याभावस्य योऽपोहस्तदात्मेति प्रतीयतेऽनन्याभावापोहस्यानो[illegible] तस्य चेत् इति व्याचष्टे तथाऽन्यविशेषणेति, अन्यस्वरूपं यद्विशेषणं तद्विशिष्टापोहप्रदर्शनार्थमित्यर्थः । अनपोहो न भवतीत्यस्य तात्पर्योऽपोह एव भवतीति, ननु इतरेण [illegible]—अनपोह इति । अन्यापोह [illegible], अन्यस्यानन्यस्य[illegible] एवमपि तथाऽन्येति । [illegible] दर्शयति–अन्यस्याभाव इति अन्यापोह[illegible] इति [illegible] 20 [illegible] प्रतीयते स च भवतीत्यपोह[illegible] अन्याभाव[illegible] भवतीति भावः । एतस्यान्यापोह [illegible]र्थः । तत्र [illegible] न विद्यते [illegible] एव स्यात्, तथा [illegible]पोह एव न स्यात् अनन्यापोहस्य हि [illegible] स्यादिति तस्मात्तथा [illegible] तथैव अनन्यो न भवतीति [illegible] न भवतीति न प्रतीयेत किन्तु [illegible] न भवतीति प्रतीयेत, [illegible]ऽन्यापोह एव न त्वन्यापोह [illegible]–तदाह चेदिति । 25 अनन्यो भवतीति [illegible] भवतीति [illegible] अत्र [illegible] अनन्याभावापोहो न भवतीत्येव न [illegible] न भवतीति, [illegible] न [illegible] [illegible] इति भाव । [illegible] भवति तथापि अन्यापोह[illegible] विद्यते [illegible] स्यान्मतमिति । [illegible]–तच्च नेति [illegible] एव भवति विधिना, [illegible] न [illegible] [illegible] विचारस्य [illegible] कोऽन्यः कोऽनन्यः कोऽपोहः कोऽनपोह [illegible] 30 [illegible] विधिविधान[illegible]पोहनैर्मूल्याय तथावधारणासम्भव इति भावः । [illegible] अनन्यस्यापोह एवेति । एवम् [illegible] न भवतीति [illegible]—

---

१ सि क्ष डे क्ष °नानन्यानन्यता । २ डा. [illegible] । ३ डा. °स्यापोहविरोधः ।

सर्वथाऽन्यापोहनैमूल्यमित्ययमपि न निःसरणोपायः, स्थितमेवत्वन्याभावस्यापोहो न भवतीति यतोऽर्थान्त-
रापोहेन स्वार्थाभिधानेन स्यात्।

एवं प्रक्रमेऽपि च न स कश्चिदर्थो भविता, उभयतोऽन्यभावप्रसङ्गात्, स्वार्थस्यांशोऽपि
न दृश्यत एव, अनन्यो न भवतीत्युच्यमाने उभयतोऽपि न भवति न भवतीत्यनन्यस्याभ्या-
वृत्तिरेव, न कश्चिद्विधिगन्धोऽपीत्यन्यथावृत्तेरभवनपरमार्थत्वादभूतत्वानन्यत्वाद्भ्याप्युत्व- 5
दविषय एव, स च निवर्तनमन्यापोहस्य स्यात्, येषामपि चार्थान्तराणां मध्ये यत्तदर्थान्तरं
तत् किं भवदेव भवति? अभवद्वा? यदि तावत् स एव भवदर्थोऽर्थान्तरत्वेन स्थितः तदा
तच्छब्दोत्पाद्यविज्ञानविषयस्य सिद्धत्वात् तस्मिन्नभ्यावृत्त्या विधिवृत्त्यैकगतिगुरुतरप्रतिपत्त्या-
त्मके बहुतरविषये विधिवादे प्रतिपन्ने किमपोहेन पुनः क्रियते?

एवं प्रक्रमेऽपि चेत्यादि,—यथाभावितस्वार्थान्यापोहेऽपि च न स कश्चिदित्यादिनाऽपोहनैमूल्य- 10
भावापादनम् उपसंहरति पूर्वान्यविकल्पदूष[ण]वत् विपर्ययेणानन्यविकल्पदूषणं भावत्वभूतत्वानन्यत्वाद्भ्याप्युत्व-
वद्विषय एव, स च निवर्तनमन्यापोहस्य स्यादिति गतार्थम्, येषामपि चार्थान्तराणामित्यादि, यदप्युक्तम्
अर्थान्तरापोहेन स्वार्थाभिधानं इत्यत्रार्थान्तराणि—अर्थेभ्योऽन्यानि, तेषामर्थान्तराणां मध्ये यत्तदर्थान्तरं सोऽर्थो
यस्योऽर्थः तत् किमिति पूर्ववद्विकल्पद्वयम्, भवदेव अर्थान्तरमपोह्य? उत वा भवतीति प्रश्नः, यदि
तावदित्यादि प्रथमविकल्पे दूषणम्—स एव भवदर्थोऽर्थान्तरत्व[न] स्थितः स भवतीति चेदिह. तच्छब्दोत्पा 15
द्यविज्ञानविषयः तस्य विषयस्य सिद्धत्वात् तस्मिन्नभ्यावृत्त्या सिद्धेः, सा च प्रतिपत्तिरभिप्रेताया विधि-
वृत्त्यैकगतेर्गरीयसा एकार्थविषयाया गरीयसी तेषामर्थानां भूयसां प्रतिपत्तिः स च विधिवाद एव
भूयोऽर्थविषयो गरीयःप्रतिपत्त्यात्मकश्च तस्मिंश्च विधिवृत्त्यैकगतिगुरुतरप्रतिपत्त्यात्मके बहुतरविषये विधि

स्थितमेवेति निश्चितमेतदित्यर्थः। ननु सोऽर्थः को दोष इत्याह—एवं प्रक्रमेऽपि चेति। [illegible] यथाभावादिति
[illegible] न भवतीत्युच्यते तथापि [illegible] न [illegible] 20
न भवतीति [illegible] न भवतीत्युभयतोऽप्यभावप्रसङ्गात्, [illegible] परमार्थ
स्यात्, [illegible] एव च नास्ति [illegible]
[illegible] भावः।
[illegible] तत् किं [illegible]
[illegible] येषामपि चेति। अर्थान्तराणां मध्ये [illegible] 25
[illegible] यदि [illegible] तदा दोषमाह—यदि तावदित्यादीति [illegible]
स एवार्थान्तराणीति [illegible] तस्यैव [illegible]
[illegible] भावः।
[illegible] तच्छब्दोत्पाद्येति, स एवार्थान्तराणि [illegible]
[illegible] भावः। सा चेति स एवार्थान्तराणीति प्रतिपत्तिर्गुर्वी 30
बहुतरार्थान्तराभिधानात् [illegible] भावः। अर्थान्तराणां [illegible]
[illegible] स च विधिवाद एवेति। अत्र कारणमाह—सर्वथेति। तथापि [illegible]

१ सि क्ष इ. के तत्र भाव।

वादे प्रतिक्षणे किमपोहेन पुनः क्रियते ? स्वार्थविषयत्व स यदि विधिविषयो प्रागेव इष्टत्वात्, त्वमेव हि वस्तुतत्त्वविषयभावविधिवादी संवृत्तोऽनन्यार्थस्वरवादी चेत्ततः किमपोहकल्पनया क्रियते ?

तदा स्वार्थापत्त्या अनुगतसामान्यज्ञानं व्यावृत्तिसामान्यज्ञानञ्च भवति यदि स्वार्था-र्थान्तराणि चैतदुभयं स्वत एव सिद्धात्मस्वभावं विधिनैव भवतु, को वारयति ? 5 असत्योपाधिसत्यश्चार्थत्वात् पूर्ववत् ।

तदा स्वार्थापत्त्येत्यादि, स्वार्थश्च विवक्षितोऽर्थः ये चान्येऽर्था अर्थान्तराणि तदेतदुभयं स्वत एव सिद्धात्मस्वभावं विधिनैव वस्तुनस्तत्र सन् घट इत्युक्ते सदित्यनुगमसामान्यज्ञानं असत्त्वपटश्च न भवतीति व्यावृत्तिसामान्यज्ञानञ्च तदुभयं स्वार्थापत्त्या यदि भवति भवतु गुडभावुर्वस्तुनस्सर्वैकीभावात्मकरूपं को वारयति ? असत्योपाधिसत्यश्चार्थत्वात् पूर्ववत् एवं तावदर्थान्तरापोहेऽप्ययं तत उक्तो दोषः ।

10 अथार्थान्तरं न भवतीति मन्यसे ततोऽनवस्था प्रसङ्गः, पूर्वव्याख्यातान्यशब्दार्थप्रसा-मवस्थानवत्, अर्थान्तरस्य चोभयविषयत्वात्तद्ग्रहणे किं तदर्थान्तरम् ? कुतो वाऽर्थान्तरं न भवतीत्युच्यते ? इति द्विरुक्तत्वादर्थान्तरत्वं निर्धार्यम्, एवन्तु न स कश्चिदर्थो भविता, उभय-तोऽप्यभावप्रसङ्गात् स्वार्थस्यापोहोऽपि न दृश्यत एव अर्थान्तरं न भवतीत्युच्यमाने उभय-तोऽपि न भवति न भवतीत्यर्थान्तरस्याव्यावृत्तिरेव न कश्चिद्विधिगम्योऽपीति अन्यथा दृष्टेर 15 भवनपरमार्थत्वादस्यार्थान्तरस्याभावः, तत्त्वभूतस्यार्थान्तरस्याद्य व्यावृत्तवदविषय एव, स च निबन्धनमर्थान्तरापोहस्य स्यात् अथोच्यतेऽर्थान्तरमनर्थान्तरं न भवतीति अथोच्यत यदनर्थान्तरं न भवति ततोऽर्थान्तरस्यैवानुवदनात् किमुक्तं भवति यदर्थान्तरं तदर्थान्तरमेव यदनर्थान्तरमुच्यते तदेव स्वमेव भवति ततो यदिदमनर्थान्तरं नाम तदर्थान्तरमेव तद-नर्थान्तरमित्युक्तं भवति तस्मात्तस्यैवानर्थान्तरशब्देनाप्यनुवदनात् किं तदर्थान्तरं पृथक् ? 20 यद्यर्थान्तरं स्यादर्थान्तरार्थान्तरत्ववदनर्थान्तरत्वात्तुल्यः शब्दार्थः स्यात् यथा वैधर्म्येण घट इत्युक्तेऽघटो नार्थान्तरत्ववदनर्थान्तरतुल्यो दृश्यते न तथेह कश्चिदनर्थान्तरशब्देनाभिधेयमन-र्थान्तरमस्ति यतोऽस्यार्थान्तरस्य पटवद्व्यावृत्तिः स्यात् अर्थान्तरशब्दार्थस्य चानर्थान्तरशब्दार्था-भिन्नत्वेऽर्थान्तरमित्युक्तेऽनर्थान्तरं न भवतीत्यपोहार्थो विधिर्भिन्नः स्यात् अतुल्ये तस्मिन्न-र्थे, घटपटवत्, स्यादेतदेवं यद्यर्थान्तरमेवार्थान्तरत्वे स्थितमनर्थान्तरमुच्येत परापेक्षार्थान्त-25 रत्वात्तदेवार्थान्तरमिति, किन्तर्हि ? स्वापेक्षार्थान्तरत्वादेव, योऽसौ तदतत्त्वात्तुल्यः तस्य स्वतः

यथोक्तेषु चैतदि तत्र प्रतीतिर्यथा व्यभिचार–तदा इति । स्वार्थ-अर्थान्तरयोः उभयत्वे विधिना तत्परता अर्थ-[illegible] [illegible] अर्थान्तरं [illegible] [illegible] इति अर्थान्तरतामा[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] असत्योपाधि[illegible] [illegible] [illegible] इति । [illegible] [illegible] 30 [illegible] सन् घट इत्युक्त इति । [illegible]–अथार्थान्तरमिति । अर्थान्तरमर्थान्तरं न भवतीत्यत्र [illegible] अर्थान्तरं तदपि किं भवत् किं [illegible] प्रश्ने [illegible], [illegible]

तस्मादेव पटाद्घटानर्थान्तरस्यघटस्यार्थान्तरत्वम्, नन्वेव तदप्यर्थान्तरं अर्थान्तरादर्थान्तरमेव भवदनर्थान्तरं भवति, तस्यार्थान्तरस्य स्वात्मनि व्यवस्थितस्य तदनर्थान्तरत्वं तस्यापोह्य-मानोऽर्थान्तरापोहस्तदपोह एव भवति नान्यापोह इति स्ववचनाभ्युपगमविरोधापत्तिः, अथार्थान्तरापोह इत्यनर्थान्तरापोहो न भवतीत्यपि न परिहार एव, अर्थान्तरापोह इत्यन-र्थान्तराभावापोहो न भवति यत इत्यादिः स एव ग्रन्थोऽत्र द्रष्टव्यः, एवमुपक्रमेऽपि च न 5 स कश्चिदर्थो भविता, उभयतोऽप्यभावप्रसङ्गात्, स्वार्थस्यांशोऽपि न दृश्यत एव, अनर्थान्तरं न भवतीत्युच्यमाने उभयतोऽपि न भवति न भवतीत्यनर्थान्तरस्याप्यावृत्तिरेव, न कश्चित् विधिगम्योऽपीत्यन्यथावृत्तरभवनपरमार्थत्वादभूतस्यानर्थान्तरत्वाद्वन्ध्यापुत्रवदविषय एव स च निषेधनमर्थान्तरापोहस्य स्यादिति ।

(अथेति) अथार्थान्तरं न भवतीति मन्यसे ततोऽनवस्था प्रसङ्ग, पूर्वव्याख्यातान्यथाख्या- 10 र्थप्रमाणवत्वानवत्, अर्थान्तरस्य घोभयविषयत्वादित्यादिक्षेपमन्यत्वस्य घोभयविषयत्वादित्यादिना तुल्य-योगात् स च निवर्त्यनमन्यापोहस्य स्यादिति, [अथोच्यत इत्यादि] यावत् भवतीति पूर्ववदेव पूर्वपक्षः, उत्तरपक्षोऽपि घटानर्थान्तरमित्यादि तदेव यावदतुल्ये तस्मिन्नभूतेरिति, योऽसौ तदवस्थातुल्य इत्यादि पूर्ववदेव पूर्वपक्षः, यावत्तस्मादेव पटात् घटानर्थान्तरवदनर्थान्तरत्वमिति, तत्रोत्तरपक्षो नन्वेव तदप्य-र्थान्तरमित्यादि यावदभ्युपगमविरोधापत्तिरिति इत्यक्षरविपर्यासेन गतार्थः, अपरस्तु तुल्याक्षर एवेति, 15 अत्रार्थान्तरापोह इत्यनर्थान्तरापोहो न भवतीति पूर्ववत् परेण परिहारेऽभिहिते इत्यपि न परिहार एव, अन्यापोह इत्यनन्याभावापोहो न भवतीति यत इत्यादिः स एव ग्रन्थोऽत्रापि तुल्यार्थ इति न विलिख्य लिख्यते तथात्र ग्रन्थ इत्यतिदिश्यते एवमुपक्रमे न स इत्यादि स एव ग्रन्थः तुल्यार्थो यावदन्यापोहस्य स्यादिति विक्षेपस्त्वर्थान्तरस्यार्थस्यांशेऽपि दर्शनात्, युतेः सम्बन्धमोक्षमितित्वादत्र सूचितम् ।

चतुर्थपादेन यस्त्वयोक्त न चास्ति व्यभिचारितेति सा तावदास्तां स्वपक्षगतापोहवादिनः 20 तथाप्यभिचारिता विप्रकृष्टत्वात्, भेदपक्षे संशयदोषापादनार्थं यदुक्तं त्वया व्यभिचारत इति, तत्र विधिवादे सदसज्ज्ञानात्मकस्य संशयज्ञानस्य प्राप्तत्वात् किमिव न प्राप्तमभिधानम्! अथ तुल्यन्यायेन त्वत्पक्षे संशयाद्यनास्पदम्, सदसज्ज्ञानभावात्मकशब्दार्थत्वात् तद्व्यतिरेक स्वार्थत्वात् न भवति न भवतीत्युभयतोऽप्यभावविषयत्वात् ।

पुनरप्यर्थान्तरे पर्यनुयोगस्य चागतत्वात् तथापि पुनरिममवस्था प्रसङ्गमाह–अथार्थान्तरं न भवतीति । अर्थोऽन्योऽन्येन 25 परस्परापेक्षयाऽर्थान्तरं भवत् ततोऽनान्तरत्वमुभयविषयम्, उभयोरन्योन्यविविक्तस्वेनाप्यपि भिन्नत्वार्थान्तरं ! अत्र्येतरपो-तरापेक्ष स्यात्, यस्मादर्थान्तरं न भवतीत्युच्यते ! ततोऽस्यार्थान्तरत्वं निश्चेत्, अर्थस्यार्थान्तरस्य चाभावस्यैवाम्यान्तरस्य विधिमन्वसाप्यभावेनाम्यभावेनमनमेव परमार्थः स्यात्, तत्रभावार्थान्तरस्याभावाद्भूतार्थान्तरत्वासविरुद्ध एव वन्ध्यापुत्रवत् न तथापि अन्यार्थो भविष्यतीति तस्याप्यविपत्तिरेव स्यात् अथार्थान्तरमप्यनर्थान्तरं न भवतीत्युच्यते ततोऽर्थान्तरस्यैवानर्था-न्तरत्वमेवाप्यनुसरणात् किं तदनर्थान्तरम् ! इतीदं प्रत्युक्तमवस्थाविपर्ययेऽन्यार्थार्थं दर्शितपरिमर्शनेन दर्शित तुल्याक्षरत्वे- 30 नैवेति भावनीयमित्यत्र अर्थान्तरस्य चेति स्पष्टं सर्वं गृह्णीत । अथ चतुर्थे पादे न चास्ति व्यभिचारितेति दूषयितुमाह– चतुर्थपादेनेति । न चास्ति व्यभिचारितेत्यनेन यदव्यभिचारित्वमपोहवादिना त्वयोक्तं तत्तावदास्ताम्, तद्विचारस्य विप्र-

१ सि क्ष डे यावदभेति । २ सि क्ष डे. छा. ल्पतिकरत् ।

(चतुर्थेति) चतुर्थपादेन यदुक्तं न चास्ति व्यभिचारिता इति सा तावदास्तां स्वपक्षगतापोह-वादिनः तथाप्यभिचारिता, विमृश्यत्वात्, भेदपक्षे संशयदोषापादनार्थं यदुक्तं तथा व्यभिचार इति,-सम्भवो हि यथा वृक्षे वर्तते तथा घटादिष्वपीति व्यभिचारात् संशयः स्यात्, नाभिधाने इत्यत्र ब्रूमः, तत्र विधिवादे सत्यासत्ये विधेयव्यावर्त्यौ भावौ, तयोः सत्यासत्य च भावस्य सम्भवो यस्यात्मा

5 तद्भवति तदवधारणं संशयज्ञानं तस्य संशयज्ञानस्य भ्रान्तत्वात् किमिव न भ्रान्तमभिधानम् ? विभ्रमो विपर्ययो वाऽनध्यवसायो वा सर्वं भ्रान्तमित्यर्थः तत्सर्वं विधिवाद एव घटते, अत्र तुल्यन्यायेन-अन्यापोहार्थं, नैर्मूल्यात् स्वार्थांशस्याप्यदर्शनात् स्वपक्षे संशया [च] नासन्नम्, भ्रान्तिमत्त्वात् विपर्ययानध्यवसायनिर्णया अप्यनासन्नाः, निर्विषया इत्यर्थः, कस्मात् ? तदर्थस्याभावाभावात्मकत्वादर्थत्वात्-स चासत्य सदृशम् भावो नव-

नीतपुष्पसमानः तस्य भावः आत्मा तस्य तत्स्वार्थस्य स्वदभिमतस्य तस्य भावात्-तदर्थस्या-

10 भावाभावस्वार्थत्वात् तद्व्यतिरेकस्वार्थत्वात् न भवति न भवतीपुष्पवत्तोऽनभावविषयत्वात् तद्वृपतेरन्वय-व्यतिरेकविषयत्वासत्वाविति संशयविपर्ययावपि निर्विषयौ विषयाभावात् अनध्यवसायोऽपि स्वार्थस्य नामकस्याध्यवसायस्य पर्युदासेऽनध्यवसायोऽध्यवसायादन्य इति भवति उभयतोऽप्यभावे कुतोऽनध्य-वसायः ? निर्विषयत्वात् खपुष्पवदिति ।

अथवा स्वम्मतपदेषादर्शनादन्यशब्दार्थः स्वार्थस्य चांशोऽप्यदर्शनादिति, यथार्क एक-

15 शब्दस्य वृक्षेषु सर्वेषु नहि दर्शनेनास्ति सम्भवः, नापि सर्वत्र लिङ्गिनि सर्वलिङ्गस्य सम्भवोऽग्नि-धूमादिवत् यद्यपि च क्वचिदस्ति शिरस्यादिषु सम्भवः तथापि न तद्द्वारेणानुमानम्।

इत्यत्र, उभयी तु स्वपक्षविरोधाभासं दर्शयन् निषार्थमिताक्षरेणाह-सा तावदास्तामिति अपोहार्थाभावाद्भावस्य समवायमात्रेण स्वार्थस्याप्यदर्शनात् संशयाद्यवस्थैवाभावे कुतो व्यभिचाराव्यभिचारविचार इति विभाव्यं योज्यम् । भेदाभिधानपक्षे वृक्षस्य इव एव घटादिष्वपि दर्शनादेवाभिधानेऽपरत्र व्यभिचारात् निश्चितमविधेयमिति किं संशय

20 स्यात् तत्त्वार्थमिषेणाना यदुक्तेन उच्यते सर्वथा नाभिमतानि अपोहस्य शब्दार्थत्वे तु न संशयः सर्वोऽन्यत्रानुगतेनार्थान्तराणि भ्रान्तिरित्याह-भेदपक्ष इति । विधिरेव एव तत्त्वार्थानां सम्भवो नापोहस्य इत्याशयेनोत्तरमाह-तत्र विधिवाद इति । संशये हि निश्चेयमात्रसंभाविनं विज्ञानं विधिमात्रतयैव भावाभावप्रकारविधानपक्षेऽपि संशयादि भवत्येव न तेषामपोहस्वार्थानामं यत्र इत्यभिधातुं संशयानं दर्शयति-सत्यासत्येति । विपर्ययोऽपि विधिवाद एव घटते नान्यापोहवाद

निश्चय इति । अपोहवादे न घटत इति दर्शयति-अत्र स्थितेति । स्वार्थं दर्शयति अन्यापोहार्थेति । हेतुमाह-तदर्थस्या-

25 भेति तदभिमतः तदर्थस्य तस्याभावत्वात्, अन्यार्थनिरपेक्षसत्वाभिमानमिव एव तत्स्वरूपं, न एव तदभिमतः तदर्थं तत्र तदन्यविषयो योऽर्थः स न तस्य स्वार्थः अर्थोऽसत्त्वानुगमत्वात्, व्यावर्त्यः स स्वपुष्पे यत्र स न भवति एवं व्यावर्त्ये च स्वपुष्पे यद्योऽपि स न भवतीत्यपोहापोहनेऽपि व्यावृत्तिमात्रविषयित्वात्स्वार्थस्यासत्त्वाविषयत्वादिति तदेवाध्यव-सायरूपौ विपर्ययसंशयावेव संशयविपर्ययौ न सम्भवतः विधिरूपार्थासत्त्वादिति भावः । अनध्यवसायोऽपि निर्विषय इत्याह अनध्यवसायोऽपीति नार्थं भावं निश्चीयतेऽध्यवसायार्थानुपलब्धत्वादन्य यद्वारा योऽनध्यवसाय उच्यते तदा

30 उभयतोऽध्यवसाय एव स्वार्थस्वभावोऽपि नास्ति तदा निर्विषयत्वात् कुतोऽध्यवसायोऽनध्यवसायो वा स्यादिति भावः । अथवेत्या

---

१ नि क वव । २ नि. क नयन् । ३ नि क. प्र. °वेवावाभावा । ४ नि क. क तदावानकर्तृ वा भावाभाव च । क्ष. x x । ५ । ६ नि क तदर्थस्य । लि. क °वार्थेवाम्य ।

सर्वात्मनाऽप्रतीतेः गुणसमुदायो हि डित्थादयोऽर्थाः, न च सर्वे काणकुण्टादयो डित्थशब्दाद् गम्यन्ते एवमन्यप्रकारेणानुमानासम्भव इत्यनेनोत्तरवचनेन स्वदीयेन स्वार्थांशेऽप्यदर्शन मेवेत्युक्तं भवति, तत एव चानुमानासम्भव इत्युच्यतेऽस्माभिः क्वचिददर्शनात् ।

अथ चेत्यादि, पाठान्तर पूर्वार्थं तस्य, तस्य व्याख्या-तन्मतत्वेनादर्शनात्सम्भवात् इति प्रथमपाठार्थः सव्याख्यात एव, स्वार्थैकदेशेऽप्यदर्शनात्तन्मतत्वमिति द्वितीयपाठार्थः, त भावयति-यथोक्त-मित्यादि टीकामन्थ एव, वृक्षशब्दस्य वृक्षेत्यादि चादर्शनेन नास्ति सम्भवो नापि सर्वत्र लिङ्गिनीत्यादि, अत्रस्यानुमानत्वात् सर्वत्रानुमेये दर्शनसम्भवोऽयोगुडधूमादिव्यतिरिक्ते धूमाग्निदर्शनवदिति, अत्र परो ब्रूयात्-ननु डित्थादिशब्दाभिधेये सर्वत्र दर्शनमित्यत्र स्वयोक्तं यदुक्तं यद्यपि क्वचिदित्यादि स एव टीकामन्थो यावदनुमानासम्भव इति, अत्र तन्मतवादेन ब्रूमः-अननोत्तरवचनेन स्वदीयेन यदपि तदेकदेशे [दर्श] नमिष्टं स्वार्थांशे तदप्यदर्शनमेवेत्युक्तं भवति, काणकुण्टादयः सर्वे गुणास्तस्य गुणसमुदायात्मकस्य न गम्यन्त इति 10 वचनात्, सर्वात्मनाऽदर्शना [त्] शब्दस्य सर्वात्मनाऽप्रतीतेरुदाहरणेऽभिहितत्वात् [न] दर्शनं स्वार्थांशेऽपि समर्थितम् तत एव चानुमानासम्भव इत्युच्यतेऽस्माभिः क्वचिददर्शनादिति ।

अत्र ब्रूयास्त्वम्—

अन्वयानुपपत्त्युदाहृते व्यावृत्त्या डित्थोदाहरणमतदिति चेत्, तत्प्रतिपत्तिनिर्मूल-त्वात्, अनवगतपर्युदासकस्यार्थत्वात्, अविदिते देवदत्ते न भवत्यदेवदत्त इति वचनवत्, 15 एवञ्च शब्दस्यार्थाभावेन सम्बन्धाशक्यत्वदोषो य उक्तः स इहापीति श्रुतेः सम्बन्ध

यदोरन्यशब्दार्थे [illegible] प्रकारान्तरेण व्याख्यामाह-अथ चेति । व्याख्याति-पूर्वार्थमिति [illegible] स्वार्थांशेऽपि दर्शनादिति पूर्वार्थं [illegible] । तत्र प्रथमपाठार्थः [illegible] न [illegible] इति । द्वितीयं पाठार्थं भावयति-स्वार्थैकदेशेऽपीति । [illegible] लिङ्गाद्यभिव्यक्तौ सत्येव [illegible] स्वार्थाभिधानम्, किन्तु [illegible] न तुल्ये [illegible] सर्वत्र [illegible] 20 [illegible] न हि [illegible] सम्भवः नापि सर्वत्र [illegible] सम्भवः [illegible]-यथोक्तमित्यादीति । किमि [illegible] अत्रस्यानुमानत्वादिति, [illegible] मिति भावः । एवमनन्यासम्भवत्वार्थे परः [illegible] अत्र पर इति [illegible] टीकान्थ [illegible] – यदपि च क्वचिदिति सम्भवो डित्थादिषु, [illegible] 25 [illegible] गुणसमुदायो हि डित्थादयोऽर्थाः न च सर्वे काणकुण्टादयो डित्थशब्दाद्गम्यन्त एवमन्यप्रकारेणानुमानासम्भव इति । [illegible] तदप्यदर्शनमेव, डित्थादिशब्दार्थदर्शनमुक्तं तथा [illegible] तथापि गुणसमुदायाभ्युपगमविरोधात्, तथा च गुणसमुदायो हि डित्थादयोऽर्थाः न च सर्वे काणकुण्टादयो डित्थशब्दाद्गम्यन्त इति वचनेन स्वार्थांशेऽप्यदर्शनं तत्रैव समर्थितं भवति तत एव चानुमानासम्भव इति भावः । सर्वात्मनेति काणकुण्टादिषु 30 डित्थादिषु च [illegible] सर्वात्मना न प्रतीतिः [illegible] । ननु यदपि च क्वचिदिति सम्भवो डित्थादिष्वित्युक्तं डित्थाद्युदाहरणं [illegible] इत्याह-अन्वयानुपपत्त्यु

1 सि. क्ष. डा. [illegible] । 2 सि. ए. डा. 'सम्भवेऽन्यो ।

दोषकर्षम्, यः स वृक्षशब्दो यस्य स वृक्षोऽर्थस्तवितरो वा तस्य शब्दस्य तेनार्थेन न शक्यते सम्बन्धः कर्तुम्, तेन सहात्यन्तमदृष्टत्वात् श्रावणत्वनित्यानित्यत्ववत्।

अ[न]वयानुयुक्त्युदाहृतेरित्यादि, यावदेवमिति यदिति एतदुक्तं भवति किञ्च इत्यम्[।]चित्तो न भवतीति व्यावृत्त्या चित्तार्थगतेरन्वयाभावादव चित्तोदाहरणमिति एतच न तत्प्रतिपत्तिनिमूलत्वात्–नैतद् 5 चित्त[म्]दासमात्रमुपपद्यते प्रतिपत्तेरभावप्रसङ्गात् न भवति न भवतीत्युभयतोऽप्यभावमात्रत्वात् प्रतिप-त्तिनिमूलत्वम् कस्मात्? अनवगतपर्युदासकत्वार्थत्वात्–अनवगतः पर्युदासो यस्य स्वार्थस्य सोऽनवगतप-र्युदासकस्वार्थः, तद्भावादनवगतपर्युदासकस्वार्थत्वात् नास्ति प्रतिपत्तेर्बीजम् दृष्टान्तः–अभिहिते देवदत्ते न भवत्येवदत्त इति वचनमप्रतिपत्तेरेव कारणम्, निर्मूलत्वात् तथैव तदिति, तद्भावयति–एतच्च शब्दस्येमामि यावत् स इहापीति यथा पूर्वमुक्त आस्तां ते शब्दसम्बन्धोऽर्थाभावादिति सम्बन्धाभावपर्व दोषः, स एव 10 ततोऽन्यस्य चार्थस्याभावादन्यथानभ्युपगमेऽर्थद्वये शब्दस्य केन सहाविनाभावः सम्बन्धः स्यादिति तुल्ये सम्ब-न्धदोषकर्षम् तदुपसंहृत्य प्रतिज्ञायते यः स वृक्षशब्दो यस्य स वृक्षोऽर्थः तवितरो वेत्यवृक्षस्यान्यार्थयोः सम्बन्धो वृक्षशब्दार्थयोः प्रतिपत्त्यर्थः तस्य शब्दस्य तेनार्थेन लोकप्रसिद्धेन वा स्वाभिप्रायेण न शक्यते सम्बन्धः कर्तुमिति पक्षः तेन सहात्यन्तमदृष्टत्वात्, श्रावणत्वनित्यानित्यत्ववदिति गतार्थं साधनम्।

न च सम्बन्धद्वारं मुक्त्वा शब्दस्य लिङ्गस्य वा स्वार्थख्यापनशक्तिरस्तीति त्वयैवोक्तोऽयं न्याय इति 15 दर्शयति—

स च सम्बन्धो नास्ति उक्तवत्, अत एव यदुक्तं त्वया भेदाभिधानपक्षे दोषजात व्यापकत्वात् तच्चास्त्येव, असाधारणधर्मत्वात्, बाह्यसाधारणः पक्षधर्मा

हाहृतेरिति [illegible] । व्याख्या–एतदुक्तं भवतीति । एवं सति चित्तार्थ प्रतिपत्तेरेव न स्वादित्युपपत्ती-त्यप्रतिपत्तिरिति । [illegible] भवतीति । अनवगतेति [illegible] 20 चित्तो न [illegible] भाव । [illegible] अभिहित इति । एवं प्रतिपत्तेर्निर्मूलत्वेन [illegible] एतच्च शब्दस्येति । पूर्वोक्त स्मारयति यथा पूर्वमिति । [illegible] न च सम्बन्धोऽस्ति [illegible] 25 पक्षार्थः । तुल्य [illegible] यः स वृक्षशब्द इति [illegible] साधनम् । तत्र [illegible] अवृक्षेति [illegible] एवैष भावः । तेन सहेति तत्रैव [illegible] । दृष्टान्तमाह श्रावणत्वेति [illegible] 30 [illegible]

1 [illegible]

एकान्तव्यावृत्तेश्च, इदमपि चात्र यदन्वयव्यतिरेकौ शब्दस्यार्थाभिधाने द्वारमित्युक्त्वा पुनर न्वयस्य निराकरणं तत्प्रयत्नः केनाभिप्रायेणेति न विद्मः, किमज्ञानात्? असद्बुद्धिपरिभवात्? इहपरलोकाभ्यामपायाशङ्काभीरुत्वात्? इति ।

(स चेति) स च सम्बन्धो नास्ति, कस्मात् उक्त सम्बन्धदोषोत्कर्षम् अत एवत्यादि एतस्मादेव सम्बन्धदोषोत्कर्षात् यदुक्तं त्वया भेदाभिधानपक्षे दोषजातं व्यवहारार्थं नास्त्येव व्यभिचारितादोष इति पक्षः, 5 असाधारणधर्मत्वादिति हेतु, असाधारणधर्मस्य सपक्षासपक्षयोरदृष्टत्वात्, तद्व्यावृत्ते-असाधारणः पक्ष धर्मेत्यादि यावदेकान्तव्यावृत्तेश्चेति, तद्व्याख्यया गतार्थम्, किञ्चान्यत्-इदमपि चात्रेत्यादि, अन्वयस्य निम्- खनीयत्वात् यदन्वयव्यतिरेकौ शब्दस्यार्थाभिधाने द्वारमित्युक्त्वा पुनरन्वयस्य निराकरणं तत्प्रयत्नः केनाभिप्राये णेति न विद्मः किमज्ञानात्? असद्बुद्धिपरिभवात्? इहपरलोकाभ्यामपायाशङ्काभीरुत्वादिति । कथमन् वयनिराकरणमिति चेदुच्यते यदन्यदपविषयैकदेशात् निरूप्यते यथा वृक्ष इत्यादौ न भवतीत्यपभ्रंशमुदासेन । 10

कथं पुनरनेन त्वया निराक्रियत इति चेद् ब्रूमः —

नन्वयं सर्वसूक्ष्मार्थदर्शनासम्भवात् भेदानन्त्याच्च स्वार्थदेशव्याप्त्यन्वयाभावात् गुणसमु- दायमात्रत्वादभिधानाभिधेययोः कोऽसौ सम्बन्धो येनाभिधानाभिधेयाभाव उपपद्येत, लिङ्गैकदेशासम्भविलिङ्गस्य गमकत्वमपि न स्वार्थाद्यभावे सम्भवति ।

नन्वेवमित्यादि, यावत् कोऽसौ सम्बन्धो यनति इति भावना गतार्था तत्र कारणमाह-सर्वसूक्ष्मार्थ 15 दर्शनासम्भवात् भेदानन्त्याच्चासम्भव उक्तः, स्वार्थदेशव्याप्त्यन्वयो नास्तीति चोक्तो गुणसमुदायमात्रत्वात् गुणमूर्तेष्ववयवेष्वसत्त्व दर्शनस्योक्तत्वात् तस्मादन्वयाभावेऽनुमानानुमेयसम्बन्धाभावादनुमानानुपप त्तिवदभिधानाभिधेयभावस्याप्यनुपपत्तिरिति स्यान्मत लिङ्गैकदेशसम्भविलिङ्गवदभिधेयैकदेशसम्बन्धमभि- धानदर्शनाद्यस्सम्बन्धोऽभिधानाभिधेययोरुच्यते तदभ्युपेत्य-लिङ्गैकदेशेत्यादि लिङ्गिनामभीनामेकदेशेऽभा

विना धूमो किंवा कार्यं प्रत्यपरितु धूमोऽग्निं तस्यैवोपक्षेपमाह-स चेति । व्याख्ये-स च सम्बन्ध इति । भेदाभिधान 20 पक्षे सम्बन्धो यथा दृष्टो भवेत् तथा व्यभिचारितादोषो भवत्येव स नास्त्येव असाधारणधर्मत्वादिति-एत स्मादेवेति अत मूलं सम्यम् । अत अन्वयव्यतिरेकौ शब्दस्यार्थाभिधाने द्वारमिति प्रोक्त तत अन्वयस्य निराकरणं क्रियते तत्केन हेतुनेति पृच्छति-इदमपि चेति । अन्वयनिराकरणं दर्शयति-यदन्यदपेति अन्यापोहमिति सर्वैरभिमतस्योऽन्वय तदिदम एकदेशे निरूप्यते अर्थान्तरापोहेन स्वार्थमभिधत्ते श्रुतिरिति व्याख्यातमिति भावः । तन्निराकरणप्रकारमाह-नन्वेवमिति । स्वार्थव्याप्त्यन्वयाभावादन्वयस्य सर्वेषु देशेषु दर्शनं न सम्भवतीति दर्शयति-सर्वसूक्ष्मार्थेति । त्रिकालदेशव्याप्तेन तत्र 25 त्रिकालदेशव्याप्तं दर्शनसम्भवो भवत्यपि तथापि गुणसमुदायमात्रत्वात् त्रिकाले सर्वोऽप्यप्रतीतिरेव-स्वार्थदेशेति त्रिकाले स्वार्थस्य यो देशः सत्त्वसमुदायात्मकः नास्तीत्यर्थः । गुणमूर्तेष्ववयवेष्वपि गुणसमुदायमात्रत्वेन सर्वदाऽप्रतीतिरे वेत्याह-गुणमूर्तेष्वित्यादि । तदेवं मूले इति व्याख्यानम्यानुपपत्ती तस्मादन्वयाभावेऽनुमानानुमेयसम्बन्धस्याभावेऽनुमानाभावात् एवमर्थयोरभिधानाभिधेययोरपि सम्बन्धाभावादनुपपत्तिरित्याह तस्मादिति । ननु सर्वत्र लिङ्गिनि सर्वलिङ्गदर्शनासम्भवेऽपि लिङ्गै कदेशेऽभावेऽपि लिङ्गं धूमस्य दर्शनेन यथा वह्नेरेकदेशेऽनुमानं भवति तथाभिधेयैकदेशाभिधेयेऽभिधानस्य सम्बन्धः 30 सम्भवाभिधानत्वेऽप्यस्य इत्याशङ्कते स्यान्मतमिति । स्याद्वादेनैवाभिधेयप्रतिपत्तिर्न भवितुमर्हतीत्याह-लिङ्गिना

१ सि क्ष प्र. दे भा। २ सि क्ष. डा दे एकदेशो। ३ सि क्ष डा. दे व्यापाद्यन्यपदार्थेति।

चैकस्मिन् सम्भवतो वृक्षस्य शिंशपात्वेर्गमकत्वपद्म न स्वार्थांशमात्रे सम्भवतीति, अव्याप्तमिवेवप्रतिपत्तिर्न भवितुमर्हति ।

प्रत्यक्षवृक्षसम्बन्धासक्यत्वे प्रतिपत्त्यभाववदेकत्वेऽपि मूलकोटरादिभेदानां सम्बन्धा-शक्यत्वादप्रतिपत्तिः किमङ्ग ! पुनरत्यन्तपरोक्षस्वर्गादिशब्दस्वार्थांशमात्रे नो चेदनवस्थिराय-

5 नन्तभेदाभिधानं वृक्षशब्दस्य स्यात्, अदृष्टस्वार्थांशत्वात्, अव्यापिपक्षधर्मत्वात्, अनव-च्छिन्नस्यापि स्वार्थस्य नानुमानाय नाभिधानाय स्याद्वृक्षशब्दः, तदेकदेशवर्तित्वात्, अव-नस्पतिव्यवच्छिन्नचैतन्यसाधनार्थस्वापवत् ।

प्रत्यक्षवृक्षेत्यादि, अथ वृक्ष इति प्रत्यक्षस्यापि मूलादिमतः साक्षादुपलभ्यमानस्य संज्ञाव्युत्-पत्तिकाले सम्बन्धकरणं नास्ति शिंशपादिभेदानन्त्यात् जातिशब्दस्य भेदैरनन्तैः सम्बन्धाशक्यत्वे प्रतिपत्त्य-

10 भाववत् यदैकत्वेऽपि स्वार्थांशे मूलादिकोटरादिदृश्यादि[च]तुदिशाअभिभेदानां सम्बन्धाशक्यत्वं कथितदस्त्वात् किमङ्ग ! पुनरत्यन्तपरोक्षस्वर्गादिशब्दस्वार्थांशमात्रेऽपि तद्भेदाप्रतिपत्तेः, नो चेदनवस्थिराय

नन्तभेदाभिधानं वृक्षशब्दस्य स्यात्, अदृष्टस्वार्थांशत्वात्, अव्याप्तिपक्षधर्मसाधन-अनवच्छिन्नस्यापि

स्वार्थस्य नानुमानाय नाभिधानाय स्याद्वृक्षशब्दः, न प्रभवतीत्यर्थः, तदेकदेशवर्तित्वात्—स्वार्थस्य धर्मिणः पक्षस्यानुमेयस्याभिधेयस्यैकदेशे वर्तितु शीलमस्येति तदेकदेशवर्ती, किमुक्तं भवति' अव्यापिपक्षधर्मत्वात्—स-

15 मस्तानुमेयाव्याप्तित्वादित्यर्थः अवनस्पतिव्यवच्छिन्नचैतन्यसाधनार्थस्वापवत्—यथा सचेतना वनस्पतय इति प्रतिज्ञायां स्वापादिति हेतुर्धर्मिणो वनस्पतेरेकदेशे शिरीषादौ वर्तमानोऽपि तालादिष्ववर्तमानो न चैतन्यानुमानाय प्रभवति अव्यापित्वात् तथा वृक्षशब्दोऽपि अदृष्टव्यक्त्यन्तरत्वात् वृक्षस्वार्थांशवृत्तिर्नानुमा-नाय नाभिधानाय प्रभवति एतत् पुनः स्वार्थांशस्यान्युपगम्याभिधापादनम्, नैव वृत्तिरपीत्युक्तमेव, यस्याभ्यानुमानस्यापि स्वार्थाभावम् ।

---

20 मिति । तदेव स्पष्टयति—प्रत्यक्षवृक्षेति । व्याचष्टे—अथ वृक्ष इति व्युत्पत्तिकाले हि प्रत्यक्षस्याप्यमूलकोटरादिम-द्व्यमानस्य वृक्षशब्दस्य सम्बन्धकरणं न सम्भवति वृक्षभेदानां शिंशपादिप्रतिनियतव्यक्तीनामनन्तत्वात्, न हि सम्बन्ध-मन्तरेण शब्दोऽर्थमभिधातुं क्षम अन्यथा सर्वं सर्वेण प्रकाश्येत एवं सामान्यशब्दस्य भेदानन्त्येन सम्बन्धाशक्यत्वात् तदर्थप्रति-पत्त्यभाव एकोऽपि वृक्षो न तेन वक्तुं शक्यः पुनरनुपात्तस्य तस्य वृक्षस्य मूलकोटरादीनां बहूनां कैः वा कथितत्वात् सम्बन्धाशक्यत्वादिति भावः । तर्हि प्रत्यक्षे सम्बन्धाशक्यत्वे किं पुनरत्यन्तपरोक्षस्वर्गादिस्वार्थांशमात्रे इत्याह—किमङ्ग ! पुनरिति ।

25 यदि स्वार्थांशमात्रवर्त्यपि वृक्षशब्दः स्वार्थमभिधत्ते तर्हि अनवस्थिरानन्तभेदानभिधत्ते, अभिधेयानभिधत्ते नो चेदिति स्वार्थांशमात्रवर्तनात् स्वार्थं न प्रत्येति नो चेदिति भावः । एवमभिधेयैकदेशवर्तिशब्दो स्वार्थान्तरमनुपलभ्य स्वार्थं प्रत्यायति नानुमापयतीति । अदृष्टस्वार्थं स्वार्थमनुमातुमभिधातुं वा न प्रभवति वृक्षशब्दः अनुमेयस्याभिधेयस्य चैकदेशे प्रतिपन्नत्व-स्यान्वयस्य च देशेन शिंशपादिभेदमभिधत्ते अतो वृक्षशब्दः पक्षमनुमेयमभिधेयं वा स्वार्थं न व्याप्नोति निखिलेष्वनुमेयेष्वभिधेयेषु वा स्वार्थांशमात्रेऽप्यवर्तमान इति भावः । दृष्टान्तमाह—अवनस्पतीति । दृष्टान्तं स्पष्टयति—यथा सचेतना इति । एतस्मिन् पक्ष-

30 विशेषे शिरीषादौ वृक्षशब्दे वर्तत इत्यभ्युपगम्याभिधापादनं साधनमुक्तम्, शिंशपादावपि न वर्तत एव वृक्षशब्दः पुनरनुपात्त-मात्रस्यापि स्वार्थांशमात्रवृत्तित्वाभावात् बहुत्वात्, सर्वथाऽप्रतीतेः सम्बन्धाशक्यत्वादित्यत्र प्रत्युक्तमेवाह एतत्पुनरिति । स्वार्थांशः सम्ब-

१ भ प्रत्यक्षेत्यादि । २ सि क्ष. डे भिद्रादमावत्यादि । ३ सि क्ष डे. °कतोऽपि । ४ सि क्ष डे व्यस्येति वर्तते स्वानुमानाभिधेयेति । ५ सि. क्ष. डे. दे चवति । ६ सि क्ष. डे दे न वर्तते ।

स्यान्मतं साध्याक्षेपानित्यत्वाव्यापिप्रयत्नानन्तरीयकत्ववदनुमानं स्यात्, वनस्पत्यव्यापित्वापत्तेर-
नुमानाभासः स्यादिति सन्देह इत्यत्र च—

अशेषपक्षाव्यापी वृक्षशब्दो ह्यशेषवृक्षाव्यवच्छिन्न वृक्षार्थं नामवृक्ष स्थापनावृक्ष वा
सपक्ष ननु न व्याप्नोति, नाप्यनुमानेऽत्र दोषः तत्र कः सम्बन्धः साध्याशेषानित्यत्वाव्यापि
प्रयत्नानन्तरीयकत्वानुमानत्वप्राप्तेः ? स्वापोदाहरणनिरपेक्षादृष्टदेशवर्तित्वाभ्युपगमे त्वतुल्येऽपि 5
वृत्तिप्रसङ्गः ? अवृक्षे घटादौ वृक्षश्रुतेः अदृष्टदेशवर्तित्वात्, मृद्वादिमति पलाशादौ स्वार्थांशे
वा वृत्तिवत्, तस्मादेव चानन्त्यादकृतसम्बन्धजातिशब्दभेदवाचित्वेऽप्यदोषः, तथाऽर्थांशे
ऽदृष्टत्वात्, अपोहस्वार्थवत्, त्वन्मतस्वार्थेऽपि वा तद्दोष एव स्यादिति कुतः तुल्यातुल्ययो
र्वृत्त्यवृत्तिभ्यामन्वयव्यतिरेकौ ? कुतो वा शब्दस्याभिधेयस्य पक्षधर्मत्वम् ? लिङ्गलिङ्गिनः
कुतस्त्रैलक्षण्यम् ? कुतोऽनुमानत्वम् ? 10

अशेषपक्षाव्यापीत्यादि, प्रयत्नानन्तरीयक हि सपक्ष न व्याप्नोति व्यापत्तु पक्षमेव न व्याप्नो
तीति परिहारः वृक्षशब्दो ह्यशेषवृक्षाव्यवच्छिन्न वृक्षार्थं नामवृक्षं मनुष्यादि स्थापनावृक्ष—चित्रादि वाऽऽम्र-
त्वेन साध्यधर्मसामान्येन समान सपक्ष न तु न व्याप्नोति, नाप्यनुमानेऽत्र दोषः, स्वार्थांशवृत्तित्वात्—
अव्यापिपक्षधर्मत्वात् वनस्पतिचैतन्ये स्वापवदित्युदाहृतम्, तस्मान्नानुमानाय स्यात् वृक्षशब्द इति साधूक्तम्,
तत्र कः सम्बन्धः साध्या[शेष]नित्यत्वाव्यापिप्रयत्नानन्तरीयकत्वानुमानत्वप्राप्तेरिति स्यान्मतमुक्तस्याप- 15
वादमभ्युपेत्य वृक्षशब्दो यत्र न दृष्टः तानपि स्वार्थांशत्वात् गमयति, वृक्षस्वार्थानुमानसाधर्म्यात्, अतो
वृक्षश्रुतिस्वार्थैर्वक्तव्यमुक्तम्, अपोहे वृत्तिप्रसङ्गात्, अत आह—स्वापोदाहरणनिरपेक्षादृष्टदेशवर्तित्वाभ्यु-
पगमे त्वतुल्येऽपि वृत्तिप्रसङ्गः—अतुल्ये साध्यविपक्षे वृत्तिः स्यात् अवृक्षे घटादौ वृक्षश्रुतेः, अदृष्टदेशवर्तित्वात्

प्रयत्नानन्तरीयकत्वादनित्यत्वसिद्धिवत् हेतुर्येन व्याप्तिविरहे न तत्र सर्वत्र वर्तेत इति साध्याक्षेपानित्यत्वाव्यापी स्यात् किं वृक्षशब्दवदिति
हेतुः स्यात् ? किं वा पक्षैकदेश [illegible] स्यादिति चोदयता- 20
[illegible] अशेषपक्षाव्यापीति । व्याप्नोति—प्रयत्नानन्तरीयकं हीति [illegible]
न [illegible] किन्तु सपक्षमात्राव्यापि [illegible] व्याप्नोतीति हेत्वाभास [illegible]
[illegible] न [illegible] इति भाव । [illegible] सपक्षं व्याप्नोतीति दर्शयति—वृक्षशब्दो हीति,
[illegible] वृक्षशब्दो [illegible] सपक्षौ [illegible]
भावः । [illegible] अव्यापिपक्षधर्मत्वात् [illegible] 25
न वनस्पतिचैतन्ये [illegible] नाप्यनुमाने इति [illegible] प्रयत्नान-
न्तरीयक [illegible] एव नास्तीति भावः । ननु [illegible]
[illegible] गमयति [illegible] वा [illegible]
[illegible] स्यान्मतमिति । [illegible]
[illegible] इति [illegible] एव [illegible]—स्वापोदाहरणेति । 30
अतुल्येऽपीति साध्यधर्मसामान्येन [illegible] घटादौ [illegible]
[illegible] इति भावः । [illegible]
[illegible]

1 सि क्ष. दे [illegible] ।××क्ष ।

मूर्त्तामिमति पलाशादौ न्यग्रोधे वा वृक्षित्वे, तस्मादेव चानन्त्याव्यवसम्बन्धव्यभिचारमेवमापि वेत्स्येऽन्यदोषः तथार्थमेऽदृष्टत्वात्–अदृष्टस्वार्थत्वादित्यर्थः, अपोहस्वार्थवत्–अवृक्षो न भवतीत्यवृक्षापोहस्य स्वार्थो मूर्त्तामिमानमनन्तःकोटरादिभेदेन तद्व्यभिचारे चापोहो दृष्ट एव भेदवादिनोऽप्यानन्त्येऽपि भेदानामव्यसम्बन्धेऽपि दोषाभावः स्यात् दर्शनवत्स्वार्थेऽपि वा तद्दोष एव स्यादिति कृत्वा तुल्यानुत्पत्योर्भेदस्याविन्ध्या-
5 भव्यवनातिरको ? कृतो वा स्वस्वामिभेदस्य पक्षस्य धर्मत्वं ? लिङ्गलिङ्गिन उभयैकान्त्यम् ? कुतोऽनुमानत्वमिति ।

एवञ्च शब्दलिङ्गगतपक्षापक्षमिष्यते तदेव पक्षापतथार्थत्वादतत्प्रत्ययात्मकत्वादनुमानमप्रमाणम् अज्ञातपक्षे पक्षमिति प्रत्ययवत् तस्मात् साधूक्तं नाप्रमाणान्तरं शाब्दमनुमानात्ययादि वत् । कृतकत्वादपि स्वार्थमात्मापोहेन नाशयेत् ॥ (ग्रन्थकर्तुः) इति इदमपि वाऽत्र
10 एव पूर्ववदलक्षणं यस्त्वयोक्तं यथा लिङ्गं लिङ्गिनं नातिक्रमति येन रूपेण तेनैव रूपेण चान्यतो व्यावृत्त्यात्मकेन गमयति सत्यप्यनेकधर्मोऽपि सन् तैस्तान् व्यभिचाराच्च गमयति गम्यन्ते च लिङ्गमनुबन्धिनः सामान्यधर्माः तैरविनाभावात्, लिङ्गस्य विशेषा न गम्यन्ते तस्यैव व्यभिचारि स्वात् एवं लिङ्गस्याप्यव्यावृत्तं सामान्यं गमकं नाव्यावृत्तम् लिङ्गिनः सामान्य गम्यं निवृत्तम्, लिङ्गे स्वयं विशेषः 'लिङ्गानुबन्धिनः स्वार्थाः' (ग्रन्थकर्तुः)
15 (एवञ्चेति) एवञ्च शब्दलिङ्गगतपक्षापक्षमिष्यते तदेव पक्षापतथार्थत्वात् अतत्स्थितमिति प्रत्ययोऽनुमानमिति सुप्रतिपत्त्यर्थम् तस्मादतत्प्रत्ययात्मकत्वात् अनुमानमप्रमाणम् अज्ञातपक्षे भ्रमादेः पुरोऽपक्षे पक्षमिति प्रत्ययवदिति तस्मात् साधूक्तं 'नाप्रमाणान्तरं शाब्दमनुमानात्ययादि वत् । कृतकत्वादपि स्वार्थमात्मापोहेन नाशयेत् ॥' इति अप्रमाण्यदनुमानात् परपरिकल्पित शाब्दमपि नाप्रमाण्यान्तरं नार्थान्तरं–अप्रमाणमेवानुमानवदिति प्रकृतोपसंहारार्थः इदमपि चाऽत्र एव पूर्ववदलक्षणम्–'न प्रमा
20 ण्यान्तरं शाब्द'मिति श्लोको यथाऽलक्षणं तथेदमपि लिङ्गलिङ्गिनोर्गम्यगम्यनियमार्थकम् अलक्षणमिति चतुर्थ्यते–यस्त्वयोक्तं यथा[लि]ङ्गमित्यादि लिङ्गमत्र–धूमकृतकत्वादि लिङ्गिन–अग्न्यनित्यत्वादिविशिष्ट देश-

शब्दिनानेऽपि न कश्चिद्दोषः स्यात् । यदि तत्र पक्षे दोषो मन्यते तर्हि स्वार्थेऽप्यत्रापि दोषः स्यादित्याह–तस्मादेव चेति । एतमेव मतं दर्शयति–अवृक्षो नेति । यातिसमवायसम्बन्धेऽपि दोषस्य तुल्यत्वेन सम्बन्ध हेतोस्तुल्ये व्यतिरेकाद्युक्तेऽव्यभिचार व्यावृत्त्यव्यतिरेको तौ इत्यो भवेताम् ? कृतो वाऽभिधेयस्य पक्षस्य धर्मः धर्मः स्यात् कुतो वाऽभेदलिङ्गिनो लिङ्गस्य एकस्य त्रैरूप्यमिति
25 रूपस्य त्रैरूप्यम् ? कुतश्च वाऽनुमानत्वमित्याह कुत इति । एवमनुमानस्याप्रामाण्यमाह एवञ्चेति । तत्रानुमानस्य प्रामाण्यम् अनुमेयेन न कश्चिदर्थो नाम्नाभि न चाभ्यो लिङ्गी वा भवेत्, न भवति न भवतीत्यप्रमाणमपि अनुमानतोऽप्यप्रमाणमाजतात् तस्मिन्नाभाति यत्र पक्षः सत् पक्षमसौ सपक्षा वा तथापि पक्षापमनुमानेऽनभिमतमिति प्रत्यक्षस्यैव पक्षाभासत्वाद्धेत्वाद्य-तत्त्वात्मनुमानमप्रमाणं स्यात् प्रामाण्येऽस्य तत्र पक्षानुमितावपि भाव स्यादिति प्रसिमाति । इत्यमनुमानस्याप्रामाण्ये न प्रमाणान्तरं शाब्दमिति कश्चिदेव वा वैयाकरणाद्–तस्मात् साधूक्तमिति । एतेनैव तत्प्रकाराद्–अप्रमाण्यादिति ।
30 अत्र लिङ्गलिङ्गिनोर्गम्यगम्यनियमार्थकमपि त्वदुक्तं न प्रमाणान्तरं शाब्दमित्यादिश्लोकवदलक्षणमित्यर्थः इदमपीति । तत्र भेदार्थ यथा लिङ्गमित्यादीति लिङ्गं धूमादि तदग्न्यनित्यत्वानुमानम्, तथापि तद्धूमादि कृतकत्वधर्मे लिङ्ग तथा-

1 ड. तद्वर्त्तते प्रस्तावस्वभावादित्यनावलिङ्गं द्रष्टव्ये । २ सि. ड. छा. तापथा । ३ ड. छा. तथात्मतिरेकार्थं व्यत्यारिकर्मो । ४ ड. छा. तुल्यानुमेयतो । ५ सि. ड. छा. दे. अभिसेने । ६ ड. दे. छा. तत्रचार्थं तथा अमिलाद ।

ताद्यात्मिमर्थं नातिक्रम्य वर्तते येन रूपेण, केन च नातिवर्तते ? धूम इत्यधूमो न भवति इत्यत इत्यग्निको न भवतीत्यधूमात्मनाग्निद्रव्यात्मना नातिक्रमति तेनैव च रूपेणाग्नेर्व्याप्तृरूपात्मकेन गमयति, सत्त्वद्रव्य-[त्व]गुणत्वमपि सम् तत्राप्यव्यभिचाराद् गमयति–सत्त्वादिसामान्यधर्मैरिति एष गमकनियमः, गम्यनियमोऽपि–गम्यस्य इत्यादि लिङ्गिनोऽनुबन्धिनः सा[मा]न्यधर्माः सत्त्वद्रव्यत्वादयो गम्यन्ते, तेरचि-नाभावात्, लिङ्गस्य विशेषास्तूपकारी तादयो न गम्यन्ते तस्यैव व्यभिचारित्वात्–लिङ्गस्य विशेषैः सहादृष्ट- 5 त्वात्, एवं लिङ्गस्यान्यव्याप्तृत्व सामान्य गमक नान्यव्याप्तृत्वमन्यतः सत्त्वादिलिङ्गिनः सामान्यं गम्य नियत-त्व[न]न्यादिभ्यः, अग्निरेव सत्त्वादि चाग्निनाऽनुबन्धमव्यभिचारादिति, लिङ्गे स्वय पुनर्विशेषः 'लिङ्गानु बन्धिनः न्यायाः इत्यादि श्लोके पूर्वोदाहृताः सामान्यधर्माः सत्त्वादयो लिङ्गस्य धूमस्य न गमयत्युपकारणत्वात्, विशेषास्तु कथिर्लिङ्ग्यविनाभाविनः प्रतीता' प्रतिपादकाः पाण्डुत्वबाहुल्य-त्वादय इति । 10

एतत्तुन' कथ पूर्वपक्षत्वमभिलषत आह–

किमङ्ग   ।   ॥

                    ।   ॥

                    ।   ॥ यत्तूक्तं न सर्वत्र लिङ्गिनि लिङ्ग सम्भवत्यग्निधूमादिवदिति तदिदमपि यदि लिङ्ग्येव, कथं तस्य लिङ्गं नास्ति ? अथ 15 नास्ति लिङ्गं कथं तद्वानिति स्ववचनविरोधि ते वचनम् ।

लिङ्गविशेषविशेषं गमयति व्यभिचारात्, किन्तु धूमाग्न्योर्व्याप्तिस्तेनैव तं गमयति, एवं द्रव्यत्व विशेषमपि धूमत्वविशिष्टत्वमनग्नि-त्वविशिष्टं सर्वं गमयतीति गमकस्य नियम इति भावः । गम्यनियममाह–गम्यनियमोऽपीति, लिङ्गिनि धर्माणां यतः अनित्यसामान्यधर्मा सत्त्वद्रव्यत्वादयो गम्यन्ते तं व्याप्यव्यापकत्व चह लिङ्गस्याव्यभिचारात् केचित् तत्स्वभावेन विशेषास्तूप-कारीयत्वा न गम्यन्ते तथा लिङ्गिनि लिङ्गस्य व्यभिचारादिति भावः । तदर्थाह–एवमिति लिङ्गस्य परेस्य व्याप्तृत्वम सामान्यं 20 गमकं भवति लिङ्गिनि सत्त्वादिसामान्यधर्मव्याप्यत्वं धर्मं भवति । तत्र सामान्यमग्निं सत्त्वादि च अग्न्यनुबन्धित्वेनाव्यभिचारादिति भावः । अत्रत्य भाव कर्मं कारणानुरूपतेति कारणस्य धर्मः तहिं सर्वथा धर्मानुगमस्य प्रसङ्गात अतो सामान्यधर्मैर्विशे-षधर्मा अपि तार्णपार्णत्वादयो धर्मा तु' धूमस्यापि विशेषधर्मत्व उत्पद्यमानस्याभिन्नकारकत्वेऽपि सामान्यधर्मा धर्मस्य यथैव सर्वथा अन्वयगमकभावात्, यथा हि अग्निरग्नित्वद्रव्यत्वसत्त्वादिभिः सामान्यधर्मैर्गमकः तथा तार्णपार्णत्वादिभिरपि विशेषै । यथा च धूमे धूमत्वपाण्डुत्वबाहुल्यत्वादिभिः सविशेषैर्विशेषधर्मैर्युक्ते जन्यत्वया सामान्यधर्मैरपि सत्त्वद्रव्यत्वादिभिः तत्र यथा तयोः कार्यकारण- 25 भावानुरूपेण गम्यगमकभावः स्यादिति चेत न हि सर्वथा अन्वयगमकभावः तत्र सर्वं तत्र गम्यगमकभावः स्यात् तार्णपार्णत्वादि-विशेषधर्माणामभावे सत्यपि धूममात्रस्य तदुत्पत्तिविभावाभावात्, एवमन्यभावे सत्यपि द्रव्यत्वादिसामान्यधर्मसमवेतत्वनियमो नास्ति, एवम् तार्णपार्णाग्निधूमत्वादिभिः धूमोऽग्निपर्णत्वादिर्लिङ्गत्वव्यभिचारिभिर्विना न भवति तथा कारणगतसामान्यधर्मोणां धर्मं गमकम् । न हि तत् सामान्यधर्मात् कदाचिदपि धर्मं व्यभिचरति, एवं कारणगताः सामान्यधर्मा धर्मात् कार्यमपि तैरेव व्याप्तं कारणगतानां धर्माणां गमकम् येऽन्यान्तराग्नयविशेषा धूमस्य पाण्डुत्वबाहुल्यत्वादयो विशेषधर्माः एते हि कारणधर्मे सामान्य- 30 धर्मैर्विना न भवन्तीति । लिङ्गे विशेषे प्रागुक्तं एतदर्थं–लिङ्गानुबन्धिनम् इति लिङ्गगताः सत्त्वद्रव्यत्वादि सामान्यधर्मा न लिङ्गिनं गमयन्ति अधूमेऽपि तथा तेषां लिङ्गिव्याप्त्वाव्याप्यत्वात्, यस्तु लिङ्गिनियत विशेषाः पाण्डुत्वबाहुल्यत्वादिभिर्धूमत्वादिधर्मोऽग्नि-त्वविनाभाविनो लिङ्गिव्याप्यव्यापकत्वाल्लिङ्गिनं गमयन्तीति भावः । एवमभ्युपगमनियमोऽपि पूर्वपक्षत्वमेवाह–किमङ्गमिति ।

---

१ लि प्र डा. ब तुल्यताम्य ।   २ लि प्र डा. ब लिङ्गत्वात् ।

किमङ्गमित्यादि, श्लोकत्रयं सर्वमन्यापेनोपन्यस्त समस्तस्य लघुत्वस्यार्थत्वात्तस्य पूर्वोक्तम न भवति न भवतीत्यभवनपरमार्थत्वात् तत्पुष्पवदभावेन गम्यगमकनियमो नास्त्येवेति गतार्थम्, किञ्चान्यत्—धूमाद-मिन्त्रादि पूर्वपक्षमसुवारणं वाक्यमूलादि[वदि]ति, यत् सार्थस्याभेऽप्यनर्थेनात्मकस्य समर्थस्योक्त—न सर्वत्र लिङ्गिनि लिङ्गं सम्भवतीति तदिदमभ्यामेदम्यानितया न वा भिन्नो कोऽस्त्वमित्यभिप्रायः तदुपाबे—यदि
5 लिङ्गेऽप्येवमादि लिङ्गमस्त्यालीति लिङ्गि, यदि तत्सत्त्व लिङ्गि मस्मांगारायोगुडपाकाद्यग्न्यात्म वस्तु कथं तस्य लिङ्गं नास्ति? लिङ्गाभावे लिङ्गित्वस्यैव[ा]भावात्, मत्वर्थीयनिर्देशपत्तिलिङ्गत्वाभ्युपगमात्स्य लिङ्गाविरमिस-भिमायाः। अथ नास्ति लिङ्गं कथं तद्वान्? लिङ्गमस्यास्तीति लिङ्गवान्, लिङ्गीत्यर्थः मत्वर्थीयनिर्देशो न भवितुमर्हति सोऽर्थः, तमिमिच्याभावादिति स्ववचनविरोधि ते वचनमिति।

अग्निधूमोदाहरणे चेदमः प्रत्यक्षविषयस्य सम्बन्धस्य निर्देशोऽत्रेति प्रत्यक्षोपलभ्यधूमा-
10 धारप्रदेशाभिसम्बन्धो धूमवत्त्वाद्धूमादिति यथाऽग्निरत्रेति साध्याधारप्रदेशप्रत्यक्षनिर्देशादप्र-परोक्षस्य जिज्ञासितत्वात् तद्रूपेण देशस्य साध्यत्वम्, इतरथाऽत्रेत्यनर्थको निर्देशः स्यात् तस्मात् सर्वलोकप्रसिद्धिमत्यग्निमति प्रदेशो साध्य सर्वत्र धूमवत्त्व लिङ्गमस्त्येव, न च सर्वाग्निमत्प्रदेशसाध्यत्वम्, तत्र दृष्टान्ताभावादसाधारणतादिदोषप्रसङ्गात्।

अग्निधूमोदाहरणे चेत्यादि, इह तावत् प्रश्नोऽस्ति[?]अग्निरत्र धूमादिति इदमः प्रत्यक्षविषयस्य
15 भावितविकल्प प्रत्यक्षनिर्देशोऽत्रेति प्रत्यक्षोपलभ्यधूमाधारप्रदेशाभिसम्बन्धि धूमवत्त्वाद्धूमादिति, यथा-ऽग्निरत्रेति सौम्याधारप्रदेशप्रत्यक्षनिर्देशात्मे परोक्षस्य जिज्ञासितत्वात् तद्रूपेण देशस्य साध्यत्वात्, इतरथा-

---

भावे—श्लोकत्रयमिति [illegible] न भवत्यभवन [illegible]—लघुत्वे [illegible] [illegible] तस्यैवाभ्युपगमे [illegible] तत्पुष्पवदभावेन सोऽस्ति नियम इति भावः। [illegible]—धूमा-दमिति [illegible] तुल्ये [illegible] सर्वत्र [illegible]
20 [illegible], न हि [illegible] सर्वत्र लिङ्गिनि [illegible] तथा तदपि न युज्यत इति भावः। [illegible] यदि लिङ्गेऽपेति—[illegible] [illegible] न [illegible] लिङ्गमस्त्यालीति लिङ्गि [illegible] लिङ्गं एव न [illegible] लिङ्गि इति [illegible] [illegible] लिङ्गि [illegible] [illegible] लिङ्गि [illegible] इति भावः। अग्निधूमोदाहरणेऽपि सर्वत्र लिङ्गिनि लिङ्ग
25 [illegible] अग्निधूमोदाहरणे चेति। इह तावदिति [illegible]। सर्वत्र लिङ्गिनि लिङ्गाविरुद्ध-प्रतिपत्त्यर्थ अग्निरत्र धूमादिति [illegible] धूमवत्त्वेनाभिप्रेत न [illegible]—इदम इति, [illegible] [illegible] [illegible] धूमाधारे [illegible] धूमवत्प्रदेशाभिसम्बन्धात्, [illegible] धूमाधारप्रदेशाभिसम्बन्धि धूमवत्त्वादित्यर्थः [illegible] [illegible] धूमादित्येवेति भाव। तन्निदर्शनं दर्शयति—यथाऽग्निरत्रेति। [illegible]
30 [illegible] [illegible] परोक्षविषयत्वेन जिज्ञासितत्वात् [illegible] [illegible] साध्यं भवति [illegible]। [illegible] [illegible] साध्यत्व [illegible]—इतरथेति। [illegible] साध्याधार

---

१ सि क्ष प्र डे [illegible]। २ सि क्ष डे सम्बन्धो। ३ सि क्ष डा डे समाश्रय।

ऽत्रेत्यनर्थको निर्देशः स्यात्, तस्मात् सर्वलोकप्रसिद्धेऽग्निमति प्रदेशे साध्ये सर्वत्र धूम[स्य]स्य लिङ्गत्वस्यैव, न च सर्वाग्निमत्प्रदेशसाध्यत्वम्, तत्र दृष्टान्ताभावादसाधारणत्वादिदोषप्रसङ्गात् तस्मादस्ति सर्वत्र लिङ्गिनि लिङ्गमिति ।

अयोगुडाङ्गारादग्नौ धूमासम्भवादिति चेन्न, अग्निसत्त्वस्य सिद्धत्वात्, अयोगुडाङ्गारभस्मच्छन्नाग्निष्वपि धूममात्रायाः कस्याश्चिद्दर्शनात्तदविनाभावात् तद्विपयलिङ्गाल्लिङ्गत्वा 5 त्तदलिङ्गित्वात् प्रत्यक्षविषयवत् ।

(अयोगुडेति) अयोगुडाङ्गारादग्नौ धूमासम्भवादिति चेत् स्यान्मतं सर्वत्र लिङ्गिनि लिङ्गं नास्ति अयोऽग्नौ गुडाग्नौ अङ्गाराग्नौ च सत्यपि धूमस्य प्रत्यक्षत एवादर्शनान्निश्चयश्च न, अग्निसत्त्वस्य सिद्धत्वात्—न ह्यग्निरत्रेति प्रतिज्ञायामप्रतीतमग्निसामान्यं साध्यते, अग्निसत्तायाः प्रतीतत्वात्, लोके प्रत्यक्षोपलब्धधूमवतोऽन्यत्रेति देशविशिष्टस्याप्रत्यक्षस्य सिषाधयिषितत्वात् अयोगुडाङ्गारभस्मच्छन्नाग्निष्वपि धूम 10 मात्रायाः कस्याश्चिद्दर्शनात्तदविनाभावात् तद्विषयलिङ्गाल्लिङ्गत्वादिति—अयोगुडाङ्गारादिविषयस्य लिङ्गस्य धूमस्याल्लिङ्गत्वात्—अविवक्षितत्वादप्रत्यक्षस्येत्यर्थः, तदलिङ्गित्वात् प्रत्यक्षविषयवदिति—ते ह्ययोगुडाङ्गारादयोऽग्नयो न लिङ्गिनो लिङ्गाभावाच्चेषाम् तस्यामवस्थायां देशे च तदग्निसंनिधानात्, लिङ्गत्वे च लिङ्गदर्शनबलेन लिङ्गि वस्तु न हि ते लिङ्गत्वे लिङ्गदर्शनात्, लिङ्गनिरपेक्षप्रसिद्धेश्च, यथा प्रत्यक्षोपलब्धाग्नयस्ते तस्मात्तेषामलिङ्गित्वात् प्रत्यक्ष[विषय]वदिति, [न] लिङ्गं धूमस्तेषाम्, यत्र चासौ लिङ्गं तत्र लिङ्गिनि देशे 15 सिद्धत्वादेव लिङ्गम् तैर्नासिद्धेरग्नि[म]त्त्वेन देशो लिङ्गमेवेति ।

प्रदेशस्यैव लिङ्गित्वात् प्रदेशविशेषणीभूतस्याग्नेस्तेनैवोपात्तत्वेनाभेदात् सर्वलोकप्रसिद्धेऽग्निमति प्रदेशे साध्ये सर्वत्र धूमस्य लिङ्गत्वमेवेति सर्वत्र लिङ्गिनि लिङ्गसम्भवोऽस्तित्युक्तमिति भावः । ननु यावन्तोऽग्निमत्प्रदेशास्ते सर्वे साध्यन्ते न च तत्र सर्वत्र लिङ्गसम्भव इत्याशङ्कते—न चेति । तथा च निखिलसाध्यपक्ष एव पक्षस्याभावात् पक्षान्तर्भावे सपक्षविपक्षाभावेन व्यतिरेक-साध्यत्वाभावात् सर्वस्य पक्षत्वप्रसक्त्यासाधारणत्वादिदोषा प्रसज्यन्त इत्युत्तरयति—तत्र दृष्टान्ताभावादिति । ननु त्वयो- 10 ऽग्न्यादिलिङ्गिनो न लिङ्गसम्भवः तत्र धूमादेः प्रत्यक्षत एवादर्शनादिति शङ्कते—अयोगुडेति । स्यान्मतेति—स्यान्मतमिति । न ह्ययोऽग्न्यादौ लिङ्गि तथा प्रतीतत्वात्, न ह्यग्निरत्रेति प्रतिज्ञायामप्रतीतमग्निसामान्यं साध्यते अतोऽत्र प्रतीतत्वादेव न लिङ्गित्वम्, किन्तु देशविशिष्टोऽग्निरेव लिङ्गी देशविशिष्टत्वेनाग्नेरप्रत्यक्षत्वेन सिषाधयिषितत्वात्, सोऽपि सर्वो लिङ्गाधार एव यतः लोके प्रदेशविशेषे लिङ्गं दृष्ट्वैव लिङ्गिनोऽनुमानाद्विशिष्टत्वेन समाधत्ते—अग्निसत्त्वस्येति । वस्तुतस्तु अयोऽग्न्यादिष्वपि सूक्ष्मो धूमस्त्व एव, तथापि नासौ लिङ्गत्वेन निश्चितः अप्रत्यक्षत्वात्, अत एव प्रत्यक्षाप्रत्यक्षत्वेन लिङ्गित्वमयोऽग्न्यादीनामलिङ्गित्वमित्याह- 15 चेत्याह—अयोगुडाङ्गारेति । तत्सूक्ष्मलिङ्गत्वमाह—तद्विषयेति अयोगुडाङ्गारादग्न्यविनाभाविधूममात्राकस्याश्चिद्दर्शनविषयेत्यर्थः । अयोऽग्न्यादेरलिङ्गित्वमाह—तदलिङ्गित्वादिति । चर्चे लिङ्गाभाव इत्याह—तस्यामवस्थायामिति धूममात्राऽप्रत्यक्षत्वात् प्रत्यक्षत्वेन तस्मिन् संनिधानादिति भावः । लिङ्गदर्शनबलेन यदेव वस्तु लिङ्ग्यते तदेव लिङ्गिरनुमन्ते न ह्ययोऽग्न्यादयः अत एव लिङ्गनिरपेक्षेण लिङ्गत्वे यत्र लिङ्गदर्शनादित्याह—लिङ्गत्वे चेति । प्रत्यक्षसिद्धानि दृष्टान्तयति—यथेति । एवम प्रत्यक्षत्वादग्निरयोऽग्न्यादीनामलिङ्गित्वात्तेषां धूमो लिङ्गं न भवतीत्याह—तस्मात्तेषामिति । अग्निमति लिङ्गिनि धूमो लिङ्गं भवति 20 अग्निमत्त्वेनासिद्धे देशे लिङ्गी भवतीत्याह—यत्र चासाविति । स्यान्मतं न लिङ्गिनोऽयोऽग्न्यादयस्तथा, यत्तु न लिङ्गं अन्यत्र

---

१ सि क्ष. चक्षुषत्वादि । २ सि डा. नसच्चादिसविषयं इष्यते । ३ सि क्ष डा के °ग्निसत्त्वात् । ४ सि क्ष के क्ष तदग्निसंदे

तासामयसोऽग्न्यादीनामप्यसिद्धत्वात् पक्षान्तर्गतत्वे तत्तुल्यत्वे न सर्वत्र लिङ्गिन्यभिमती इत्यत्र धूम इत्येवमुच्यते—

तदसिद्धौ पक्षधर्मादिनिर्मूलत्वादनन्यापत्तिश्चैतन्ये व्यापकवत् स्यात्, देशविशेषानपेक्षाग्नि-सामान्यसाध्यत्वेऽसाधारणत्वमन्त्रेस्यभिधानवैयर्थ्यञ्च, तस्मा भूदित्यन्नशब्दवाच्यत्वाभिविशि-ष्टस्य धूमपक्षविसंवादे साधर्म्याभावाल्लिङ्गशब्दयोः कुतोऽनुमानत्वं शब्दस्य ? यदि लिङ्गवल्लक्ष्य-भिन्नलक्षणोऽन्यापोहेन स्वार्थं गमयतीति मन्यसे ततो वृक्षशब्दस्य व्यवच्छिन्नात् वृक्षादभिधे-यादन्यत्र तुल्ये सपक्षे वृत्तिः स्यात्, अनुमानत्वात्, अन्वयदर्शनार्थप्रयुक्तघटादिवत् ।

(तदसिद्धावित्ति) तदसिद्धौ पक्षधर्मादिनिर्मूलत्वात्–तेषामप्ययसोऽग्न्यादीनां साध्यत्वे धूमः सर्वत्र धर्मिण्यभावात् व्याप्तिपक्षधर्मासिद्धौ अनन्यापत्तिश्चैतन्ये व्यापकवत् स्यात्, देशविशेषानपेक्षाग्निसामान्यसाध्यत्वे सपक्षाभावादसाधारणत्वम्, अग्नेरभिधानवैयर्थ्यञ्च स्यात्, तस्मा भूदिति अन्नशब्दवाच्यत्वाभिविशिष्टस्य धूमपक्षविसंवादे साधर्म्याभावाल्लिङ्गशब्दयोः कुतोऽनुमानत्वं शब्दस्येति, तद्व्याख्या—यदि लिङ्गवल्लक्ष्य इत्यादि, यदि कृतकत्वादिलिङ्गवल्लक्ष्यभिन्नलक्षणोऽन्यापोहेन स्वार्थं गमयतीति मन्यसे ततो वृक्षशब्दस्य व्यवच्छिन्नाद् वृक्षादभिधेयात् स्वार्थांशव्यवच्छेदादन्यत्र तुल्ये सपक्षे वृत्तिः स्यात् —पक्षधर्मो वृक्षत्वादन्यस्य वृक्षशब्दाभिधाव्ये ततो व्यवच्छिन्ने कृतकत्वानित्यत्वाभावे घटे इव वृत्तिः स्यात् अनुमानत्वात्, अन्वयदर्शनार्थप्रयुक्तघटादिवदिति गतार्थम् ।

ननु वृक्ष एव वृत्तिः स्याद् व्यक्तत्वाद्वृक्षाणाम्, अनुमानत्वादेव त्वदभिमताद्वृक्षाभिवृत्ति-मात्रं वृक्षता, नान्यस्मिन्नपि साध्यधर्मसामान्येन समानार्थाभिमतितुल्यार्थान्तरे वृक्षशब्दस्य

यथा तु देशविशेषस्य तेऽपि पक्षधर्मत्वम्... [illegible] ... सर्वत्र लिङ्गिनि [illegible] एवोपन्यस्तमिति । व्याख्येय–तदसिद्धाविति । व्याचष्टे–तेषामपीति अयोऽग्न्यादीनामपक्षधर्मत्वेन साध्यत्वे धूमोऽव्याप्तिरपक्षो स्यात्, यथा [illegible] अनन्यापत्तिः व्याप्तिरहित अनन्यापत्तौ [illegible] साध्यो हेतुरिति भावः । [illegible] देशान्तरमाह–देशविशेषेति [illegible] साध्यान्तर्गतत्वेन [illegible] धूमोऽसाधारणः स्यात् [illegible] देशविशेषानपेक्षायाम् [illegible] नियम इति भावः । [illegible] [illegible] धूमः [illegible] स्यात् देशविशेषानपेक्षायाम्, एवम् [illegible] [illegible] लिङ्गं स्वार्थे [illegible] साधर्म्याभावात् कथं लिङ्गवच्छब्दोऽनुमानं स्यात्, [illegible] [illegible] –तस्मा भूदिति । [illegible] [illegible] स्वार्थं गमयति [illegible] [illegible] [illegible] वृत्तिः स्यात्, [illegible] [illegible] –यदि कृतकत्वादीति । [illegible] [illegible] अन्वयेति [illegible] [illegible] [illegible] पक्षधर्मी [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] –ननु वृक्ष एवेति ।

१ सि० क्ष० डा० डे० अन्यापोह[illegible] । २ सि० क्ष० डे० डा० [illegible] । ३ सि० क्ष० डा० डे० [illegible] ।

वृत्तिरस्ति, सपक्षधर्मार्थावच्छिन्नार्थत्वात्, कृतकत्वस्येवानित्येषु, तस्मात् सपक्षाभावात्तत्तुल्ये नास्ति वृत्तिः शब्दस्य, किं तर्हि ? तत्रैव वृत्तिः, तस्मान्नैरूप्याभावान्नानुमानं शब्दः, स्वमततत्रैव वृत्तावसपक्षवृत्तिगतदोषापत्तिश्च ।

(नन्विति) ननु वृक्षेषु वृत्तिः स्यात् किं कारणम् ? पक्षत्वाद् वृक्षाणाम्—पक्ष एव वृक्षशब्दस्यास्य धर्मस्य धर्मिणो वृक्षार्थाः सपक्षावच्छिन्नाः, तेष्वेव ननु वृत्तिः स्यात् अनुमानत्वादेव त्वदभिम[ा]यतोऽपि वृत्तिमात्र एवता, मान्यस्मिन्नपि—साध्यधर्मसामान्येन समा[ने]नार्थेन तदभिमत्या तुल्यत्वं येषु साध्यानुमा निमेषु अर्थान्तरेषु वृक्षशब्दस्य वृत्तिर्नास्ति पक्षधर्मासिमतस्य, कस्मात् ? सपक्षधर्मार्थावच्छिन्नार्थत्वात्, किमिव ? कृतक[त्व]स्येव[ा] नित्येष्विति, तस्मादिति वैधर्म्येण, तस्मात् सपक्षाभावात्तत्तुल्ये नास्ति वृत्तिः शब्दस्य, किं तर्हि ? तत्रैव वृत्तिः, तस्मान्नैरूप्याभावान्नानुमानं शब्दः, किञ्चान्यत्—स्वमततत्रैव वृत्तौ सपक्षवृत्तिगतदोषापत्तिः सपक्षादन्यो वा सपक्षाभावो वा स्यादसपक्षः, स च साध्यधर्मसामान्येन समानार्थ तर्थात्, सपक्षादन्यः[स]पक्षाभावः पक्ष एवासपक्षः, इह तत्रैव वृक्षार्थे वृत्तत्वात् वृक्षशब्दस्य धर्मोऽपि सन् विरुद्धोऽसाधारणोऽनैकान्तिको वा स्यात् ।

हेत्वपवादनियमितत्वादसद्वृत्तिगतदोषो नेति चेत्, पक्षसपक्षासपक्षाव्यवस्थायां तद्रूप स्याभावात्, आपत्त्यभ्युपगमे स्वव्यापोहान्यथात्वात् स्वार्थापोह एव स्यात्, सपक्षावच्छिन्नस्यापि सपक्षत्वात् ।

हेत्वपवादेत्यादि, यावन्नेति चेत्—स्वमत 'स हेतुर्विपरीतोऽस्माद्विरुद्धोऽन्यत्त्वनिश्चितः ॥' ( ) इति लक्षणात् त्रिलक्षणस्य हेतोरपवादो—हेत्वाभासो विरुद्धोऽसाधारणः साधारणोऽसिद्धो वेति नियमितत्वात् वैसपक्षवृत्तिगतदोषाभावोऽस्य वृक्षशब्दस्येति एतच्च न प[क्षसप]क्षासपक्ष[ा]व्यवस्थायां तद्रूपस्याभावात्—हेतुहेत्वाभासव्यवस्था[या:]पक्षसपक्षासपक्षव्यवस्थायां सिद्धायां सिद्धिरसिद्ध

व्यावर्त्येति ननु वृक्षेष्विति [illegible] अनुमानत्वात् [illegible] वृत्तिरप्यस्ति [illegible] साध्यधर्मसामान्येन तुल्ये कथं वृत्तिः स्यात्, [illegible] सपक्षधर्मावच्छिन्नत्वादिति भाव । कारणमाह सपक्षधर्मेति । सपक्षधर्मेरन्यो [illegible] वैधर्म्य-दृष्टान्तमाह—कृतकत्वस्येति [illegible] सपक्षाभावात् तुल्ये वर्तते किन्तु [illegible] पक्ष एव वर्तत इति [illegible] नैरूप्याभावादिति भावः । यदि तत्रैव वृत्तिरभ्युपगम्यते तदा दोषा न्तरमाह—स्वमततत्रैवेति । असपक्षवृत्तीति [illegible] साध्यधर्मसामान्येन समानार्थत्, सपक्षादन्यो विरुद्धो धर्मो तत्रैव हेतोर्वृत्तौ विरोधो दोषः [illegible] पक्ष एवासपक्षः तत्रैव वृत्तौ [illegible], तथाऽसपक्ष इति भावः । ननु [illegible] हेत्वाभास इति प्रतिनियमितत्वात् [illegible] हेतुत्वेन [illegible] दोषाभावादित्याशङ्कते—हेत्वपवादेति । व्याचष्टे—स्वमतमिति स हेतुः [illegible] अस्माद्विपरीतस्तु [illegible] [illegible] निश्चितः [illegible] साधारणासाधारणविरुद्धासिद्धाः [illegible], तदेवं हेतुहेत्वाभासनियमितत्वाद् वृक्षशब्दस्य हेतुत्वेनासपक्ष-वृत्तिगतदोषापत्तिर्नास्तीति भाव । समाधत्ते—एतच्च नेति, पक्षसपक्षासपक्षव्यवस्थायां हेतुहेत्वाभासव्यवस्था 'हेत्वाभासाश्चतोऽपरे'

१ सि. क्ष. डे. समानोऽर्थे सपक्षः । २ सि. क्ष. डे. असद्वृत्तिगत । ३ सि. क्ष. डा. सिद्धेरन् ।

प्रसिद्धिः, हेत्वाभासासम्भवप्रसक्तिनियमस्य पक्षादिव्यवस्थाश्रयत्वात्, पक्ष एव तावदव्यवस्थितः, उभयतोऽ-
प्यभवनपरमार्थत्वादिति युक्तत्वात्, सपक्षस्त्वनन्तरव्यापो नास्ति असपक्षस्तु स एव पक्षः स्वमताभ्युपगमात्
स्यात् सपक्षासपक्षमात्रत्वात्, इत्यतो नैव न्यायोक्तकरेण तस्मात्सपक्षादनियमात् सपक्षवृत्तिगतदोषापत्तिप्र-
सङ्गस्यैव आर्थस्याभ्युपगमे सिद्धानि यथोक्तमापत्तिदोषमभ्युपैत्यसपक्षवृत्तिगतः ततोऽन्यापोहाम्यथात्वं दोषः-
5 अन्यापोहोऽपि तदन्याभावापोहाभावाच्च स्वार्थापोह एव स्यात्, कस्मात्? सपक्षावच्छिन्नस्यापि
सपक्षत्वात्—पक्षादन्यः सपक्षः, ततोऽवच्छिन्नोऽसपक्षो वा स एव पक्षः, ततः [स]पक्षादन्यः पक्ष एव
पक्षादन्यः सपक्षादन्यत्वात्, ततोऽन्यापोहः पक्षापोहः स्वार्थापोह इत्यापन्नः।

किञ्चान्यत्—

सपक्षापक्षेपणक्षीणशक्तेश्च पक्षापक्षयोर्विशेषं गमयितुं नालम्, साध्यनिर्देशवत्, तद्विपक्ष-
10 पक्षधर्मत्वादेव तुल्ये वृत्तिरिति चेत्, अननुमानं तर्हि शब्दोऽद्विलक्षणत्वात्, असाधारणवत्
विरुद्धोऽपि तद्विपक्षमात्रार्थत्वादन्यापोहासम्भवार्थत्वस्य, व्यतिरेकस्य स्वार्थासम्भवादपि व्यर्थतैव
वा, पक्षमात्रस्याप्यलक्षणत्वात्, अन्यकश्रुतिवत्।

इति युक्तम्, तत्र तत्र स्वमतेन निश्चयत्वात् हेत्वोः प्रमाणत्वासम्भवादीनत्वं हेत्वाभासस्य अनुमेयेन तत्तुल्ये सद्भावो
नास्तित्वमसति। निश्चितमुपलम्भासम्भवाशंसा हेत्वन्तरः [1] [illegible]
15 तस्मात् पक्षादिव्यवस्थाश्रया हेत्वाभाससम्भवस्येति भावः। एवं तावत्स्वमते तत्र मतेन पक्ष एव न व्यवस्थितः [illegible]
भवति न भवतीत्यभवनप्रसक्तेरभवनपरमार्थत्वात्, उभयोरप्यनेन तथैव भावाभावस्यान्यापोहविविक्तत्वात् [illegible]
[illegible] पक्ष एव तावदिति। सपक्षोऽपि नास्ति [illegible] पक्षसपक्षत्वादित्यत आह सपक्षस्त्विति।
सपक्षाभावापोहस्यासत्त्वात् पक्ष एव स [illegible] असपक्षस्त्विति [illegible]
[illegible] नास्ति कश्चित्, पक्षादन्यः किन्तु पक्ष एवासपक्षः यदि स्यात् पक्षादन्यः सोऽप्यसपक्ष-
20 मात्रत्वात् [illegible] भावः। [illegible] तर्हि अन्यापोहासम्भवात्वं स्यात्, यथा [illegible]
इत्यतो [illegible] यथोक्तमिति [illegible] पक्षादन्यः सपक्षः सपक्षादन्यः [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
25 भावः। अन्यापोहः स्वार्थापोह स्यात्—सपक्षेति। [illegible] पक्षादन्य इति [illegible]
[illegible] भावः। [illegible] सपक्षादन्य इति, पक्ष एव पक्षादन्यः स्यात्, [illegible]
[illegible] पक्षापोह एवान्यापोहः [illegible] स्वार्थापोह एव [illegible] इति भावः।
किञ्च [illegible] न तु [illegible] गमयितुं समर्थः [illegible]—सपक्षापक्षे-
पणेति। [illegible]

---

[1] सि. क डा. [illegible]। [2] सि क. डा. डे [illegible]। [3] सि क. डे डा. [illegible] [illegible]।

(सपक्षेति) सामान्यपक्षेपणक्षीणशक्तेर्यथा—सपक्षादन्योऽसपक्षः पक्ष इत्युक्ते सपक्षव्यावृत्तिमात्रे चरितार्थत्वात् पक्षापक्षयोर्विशेषं गमयितुं नाल पक्ष एवायं नापक्ष इति, कस्मात्? उक्तकारणात्, किमिव? साध्यनिर्देशवत्—यथा 'साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा' (गौ १ १ ३३) इत्यक्षपादपक्षलक्षणं सिद्धिनिवृत्तौ चरितार्थत्वात् साध्यविशेषं पक्षमव्यसिद्धत्वात् दृष्टान्तेभ्यो व्यतिरिक्तं न गमयितुमशक्यम्, विपक्षापक्षेपण-क्षीणशक्तित्वात् तथा सपक्षादन्योऽसपक्ष इति सपक्षात् पक्षं विशेष्य न गमयितुमशक्यम्, सामान्यमात्रवृत्तेः, त्वया तु विशेषवृत्तेः पक्ष एव सपक्षाविच्छिन्नवृत्तिरिष्यते तत्तु न सिध्यतीत्य न्यायात् स्वाम(?) वैद्विषये स्वामि यावदिति, स एव शब्दार्थो विषयः पक्षः, तस्य पक्षस्य धर्मो वृत्तमय्य(?), तस्मात्तद्विषयपक्षधर्मत्वा देव तुल्ये वृत्तिर्यथार्थे, तत्र दृष्ट, पक्षस्य धर्मो हेतुरित्यनयैवोक्त्या गतत्वात् विशेषार्थगतिरपेक्षेत्यर्थः, अत्रो-च्यते—अननुमानं तर्हि शब्दः अनुमानाभास इत्यर्थः पक्ष एव वृत्तत्वात्, तत्र कारणत्वेनाह—अविशिष्ट-त्वादसाधारणत्वमित्यादि गतार्थं यावत् तद्विषयमात्रार्थत्वात् अन्यापोहमात्रार्थत्वस्येति, स एव विषयस्तद्वि षयो धूम', तन्मात्रमेव वाच्यमित्युक्तमन्यापोहलक्षणावाच्यत्वम्, अतोऽसाधारणमिष्यते, किञ्चान्यत्—व्यतिरेकस्य साधासम्भवादपि व्यर्थमेव वा—अन्यापोहो हि व्यतिरेकमात्रम्, न भवति न भवतीत्यभवनपरमार्थत्वात् भवतोऽभाव एव वन्यापुत्रवत् स्वार्थः कश्चिदित्युक्तम्, तस्मात्तच्छब्दस्य व्यर्थमेव, पक्ष[धर्म]मात्रसाध्य

योषमितुं शक्तिरस्तीति व्याचष्टे—सपक्षादन्य इति। किमस्माह—पक्ष एवायं नापक्ष इतीति पक्षं वाऽपक्षं वा विविच्याशक्य-गम्ये न गमयतीति भावः। हेतुमाह—उक्तकारणादिति उपक्षापक्षेपणक्षीणशक्तिकरूपादित्यर्थः। दृष्टान्तमाह—साध्यनि र्देशवदिति। व्याचष्टे—यथेति साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेत्यत्र साध्यपदं सिद्धिनिवृत्त्यैव चरितार्थमतो दृष्टान्तेभ्यो व्यतिरिक्तमसि-द्धत्वमात्रमस्मादस्य साध्यविशेषं पक्षमेव न गमयितुं क्षममिति पूर्वं व्याख्यातमेव साध्यविशेषस्य विशेषार्थतिमात्रेणोक्तमत्यन्तमपार्थम्, तथाऽसपक्षपदमपि सपक्षादितरं पक्षं प्रबोधयितुमशक्यम्, उपक्षव्यावृत्तिमात्रवृत्तित्वाद्वा सामान्यमात्रे वृत्तेरिति भावः। एतत्र त्वदभीष्टं उपक्षव्यावृत्तस्य पक्षस्य न वेत्सीत्याह—त्वया त्विति। इत्यर्थं न्यायादिति अपक्षस्य पक्षविशेषस्यार्थोपगम-विपक्षापक्षेपणक्षीणशक्तित्वात्, तत्र न शब्दे विपक्षापक्षेपणक्षीणशक्तित्वं तत्र विशेषसाधकत्वमशक्यम्, साध्यनिर्देशवदिति न्यायादित्यर्थः। हेतुरसपक्षपदमपि सपक्षव्यावृत्तिमात्रपरत्वेऽप्यसपक्षपदस्य तद्विषयपक्ष एव तद्वत्तेऽनुमानमिति विशेषार्थस्य पक्षस्यापि विशेषस्य ग्रहणे व्याख्यातमिति हेतुः पक्षस्य धर्मो भवति अत्र पक्षशब्दस्य उपक्षव्यावृत्तिपरत्वेऽपि व्यावृत्तेर पक्षस्य वा धर्मो हेतुर्न भवितुमर्हतीत्यर्थान् व्यावृत्तिमत पक्षविशेषस्यावगतिः स्यादेवेति भावः। एवमेवाह शब्दो नानुमानं स्यादि त्युक्तेरिति अननुमानमिति पक्षमात्रवृत्तित्वेनानैकान्तिकहेतुरित्यर्थः। कारणमाह अविशिष्टत्वादिति, उपक्षतत्त्व-विपक्षाश्च पक्षावृत्तिरूपाः शब्दार्थ एव तत्रानुगतस्य तत्सामान्येन सपक्षवृत्तित्वाभावात् एवमसाधारणानुमाना-भासत्वमसाधारणानैकान्तिकत्वादसाधारणानुमानाभास इति भावः। पक्षशब्दो हि पक्षान्यापोहवचनः तदन्यापोहशब्दस्य-व्यावृत्तिमात्रपरत्वे साध्यधर्मसामान्येन समानो यः पक्षान्वयसाधारणत्व तदेवान्यापोहशब्दस्य धीवृत्तिविषयत्वमितिरतो न योग्यम् असिद्धेरेवासाधारणत्वमुक्तम्, यदि चान्यापोहशब्दस्यान्यव्यावृत्तत्वविशिष्टसाधर्म्यं तदा साध्यधर्मसामान्येन समानात् पक्षस्याभावात्ते न साध्यवान् भवितुमर्हति किन्तु साध्यधर्म्येवेति तस्य विपक्षरूपत्वात्तद्विषयत्वान्यस्यापि पक्षे एव तद्धर्मस्य हेतोर्विषयता स्यादित्याशयेनाह—स एवेति। व्यावृत्तिमात्रविषयत्वेऽपि शब्दस्य तन्मात्रे वृत्तिः अतोऽन्यव्यावृत्तिरूपविषयस्य वस्तुतोऽन्यापोहसामान्यमात्रत्वात् न वाच्यं भवितुमर्हतीति भवनपरमा-र्थत्वेऽभवनपरमार्थस्य प्रतिपाद्यत्वेनाह—व्यतिरेकस्येति। व्यतिरेकेण भवतोऽपि न तच्छब्दार्थो येन पक्षधर्मता स्यादित्याह—

---

१ सि क्ष ड मासप। २ सि क्ष डा डे असिद्धत्। ३ सि क्ष डे डा. पक्षासव। ४ सि. क्ष डा डे. तद्विषय इत्यादि।

समुदायावयवानुवृत्तिवत्, यथा म्लेच्छप्रयुक्तशब्दार्थो व्यावृत्तिमात्रार्थत्वात् स्वार्थमात्राप्रत्यायकत्वात् न्यग्रो-
धस्तमिव[?]इत्यादि तथा वृक्षशब्दः स्यादिति ।

तदर्थाभावप्रदर्शनार्थमाह—

गुणसमुदायो हि वृक्षार्थः तत्कथम्, संवृतिसत्त्वात् सामान्यसमुदायात्मकस्यासत्त्वात् विशे-
5 षाणां मूलस्कन्धविटपकोटरादीनामवाच्यत्वात् तदेकलक्षणतापि नास्ति कुतः स्वार्थाभिन्नस्यामूर्तस्य
प्रतिपत्तिः ? अन्यस्य यतोऽपोहः सिध्येत् स तु नास्ति तदभावात्, यस्य वृक्षशब्दस्तस्य वृक्षार्था-
भावात् पक्षधर्मत्वाभावः तत्कथं वृक्षार्थो नास्ति ? गुणसमुदायसंवृत्त्यर्थत्वात् सेनाशब्दवत्
वृक्षशब्दस्य समुदायार्थवृत्तितैवेति चेन्न अभ्युपगतमूलादीनां तदात्मत्वेनैकत्वे तत्तुल्यत्वात्
वृक्षार्थस्य तुल्यातुल्यवृत्त्यवृत्त्यादिविकल्पवैयर्थ्यमेव ।

10 गुणसमुदायो हीत्यादि तथाप्यपरेणानुमानासम्भव[इति] तत्कथमिति प्राग्युक्तं समवतेष
व्याचष्टे-संवृतिसत्त्वात् सामान्यसमुदायात्मकस्यासत्त्वात् विशेषाणामपि मूलस्कन्धविटपकोटरादीनामवाच्यत्वादिति
तस्मात्तदेकलक्षणताऽपि नास्ति कुत एव स्वार्थाभिन्नस्यामूर्तस्य प्रतिपत्तिः ? अन्यस्य यतोऽपोहः सिध्येत्
स तु नास्त्यन्यः तदभावात्-तत्प्रतिपत्तिनिमित्तस्यान्यप्रतिपत्तिलक्षणो धर्मो नास्ति, तत्प्रतिपत्तिनिमित्तधर्मो
हि तुल्यातुल्ययोर्विवेकात्मेति यस्य वृक्षशब्द इत्यादि, वृक्षार्थस्य पक्षस्याभावात् पक्षधर्मत्वाभावो वृक्षशब्द
15 स्येति तत्प्रयोजनाभावः, तत्कथमित्यादि यावत् सेनाशब्दवदिति गतार्थः गुणसमुदायसंवृत्त्यर्थत्वादिति हेतुः,
वृक्षशब्दस्य समुदायार्थवृत्तितैवेति चेत्—साम्प्रतं वृक्षशब्दः समुदायेनार्थेनार्थवान् मूलादीनामत्र समुदायो
वृक्ष उच्यते तस्मात् समुदायार्थत्वात्तद्दोष इत्येतत्र न अभ्युपगतेनापि अभ्युपगतानां मूलादीनां तदात्म-

---

पक्षधर्माभावमाह-[illegible]पीति । [illegible]-अभ्युपगतमूलादीनामिति [illegible] । [illegible]
[illegible]-गुणसमुदायो हीति । [illegible]
20 दिति । [illegible] । [illegible] गुणसमुदाय[illegible] [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] प्रतिपत्ति[illegible]
25 संवृतिसत इति । अन्यस्तु नास्ति स्वार्थाभावात् [illegible] नास्ति [illegible]ऽपि नास्ति,
[illegible] –स तु नास्तीति । [illegible]
[illegible] –वृक्षार्थस्येति । गुणसमुदायेति [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
30 न [illegible] वृक्षशब्दस्येति । [illegible] । मूलादीनां [illegible]
[illegible]
[illegible]
न [illegible]–अभ्युपगतानामिति । [illegible]

क्त्वेनैकत्वे सपक्षत्वं सपक्षाद्व्यावृत्तस्य पक्षत्व, तेनातुल्यमन्यस्य सपक्षादुभयांशस्य तदतुल्यत्वात् तुल्यातुल्य वृत्त्यवृत्त्यादिवचनवैयर्थ्यमेव ।

किञ्चान्यत्—

संवृतिसत्त्वाच्च समुदायस्यापि वृक्षवदनर्थत्वात् सेनावनादेरपि व्यर्थत्वमेव, मूलादि स्वरूपसत्तामात्रत्वेनाप्यतुल्य एव वृत्तिः, रूपादिभेदसमुदायसंवृत्त्यर्थत्वात्, रूपादिसत्यस्य प्रतिपादनार्थेऽपि च दिग्यायुदाहरणे त्वयैव समुदायाभावोक्त्याऽन्यापोहमार्गे रूपादिपरस्परव्यावृत्त्याऽभवनपरमार्थत्वाच्च किञ्चित्सत्यम्, सजातीयासजातीयव्यावृत्तस्वरूपत्वात्, तस्यतस्यापि क्षणातिपातित्वादत्यन्तापूर्वत्वादनिर्देश्यस्वलक्षणत्वात् कतमद्रूपम्? एवं सर्वत्रा तुल्य एव वृत्तिः शब्दस्य, अप्रामाण्यं वा ।

(संवृतीति) संवृतिसत्त्वाच्च समुदायस्यापि वृक्षवदनर्थत्वात् सेनावनादेरपि व्यर्थत्वमेव । वृक्षो न भवति वृक्ष इत्यस्य मूलादिस्वरूपसत्तामात्रत्वेनाप्यतुल्य एव वृत्तिः, रूपादिभेदसमुदायसंवृत्त्यर्थत्वात्, रूपादिसत्त्वात्तर्हि नाम स्यादिति चेत्तदपि न, रूपादिसत्यस्य प्रतिपादनार्थेऽपि च दिग्यायुदाहरणे त्वयैव काण्डु-ष्ठादिगुणसमुदायाभावोक्त्याऽन्यापोहमार्गे क्रियमाणे रूपादिपरस्परव्यावृत्त्याऽन्वयाभावे व्यतिरेकमात्रभावा-त्र भवति न भवतीत्यभवनपरमार्थत्वाच्च किञ्चित् सत्यम् तत्कारणमाह—सजातीयासजातीयव्यावृत्तस्वरूपत्वा-दिति, तस्यतस्यापि पुनः क्षणातिपातित्वात् क्षणे क्षणेऽत्यन्तान्यत्वात् द्वितीयक्षणे तदभावात् कतमद्रूपम्? अत्यन्तापूर्वत्वात् निर्बीजत्वात्, अनिर्देश्यस्वलक्षणत्वात् 'स्वलक्षणमनिर्देश्यं रूपमिन्द्रियगोचरः' (प्रमा० स० प्रत्य०) इति सूक्तम्, तस्मादतुल्ये पक्षसपक्षव्यावृत्त्या तत्रैव वृत्तिः शब्दस्य, नात्मेव चार्थे वृत्तिः,

---

नन्विति चेत् प्रत्येकं मन्दुरपादर्थस्याविरोधर्थो भोजनादेः प्रतिपत्तिः किन्तु समुदायेन ते प्रतीयन्त इति सेनावनादिसंज्ञा समुदाये भावेनार्थवन्तो यथा इत्याशङ्कायामाह—संवृतिसत्त्वाच्चेति । तुल्यातुल्यत्वादिवचनमवैयर्थ्यमेव पौद्गलिकाः समुदायस्य स्व-रूपाद्यर्थसम्भवो यथा तथैव सेनावनादिशब्दानामपि नास्ति कश्चिदर्थः इत्याशयेन व्याचष्टेऽति—संवृतीति । ननु वृक्षशब्दार्थ-स्य वृक्षो न भवति वृक्ष इत्यस्य न मूलादिसमुदायोऽर्थः तस्यासत्त्वात् किन्तु स्वरूपमूलादिरेव तथा च तात्त्विक एव इतिरत्र तत्स्वरूपमाशङ्कायामाह वृक्षो न भवतीति मूलादिस्वरूपसत्तामात्रत्वेनार्थत्वेऽपि वृक्षशब्दोऽतुल्य एव वर्तते मूलादेरपि रूपरसादिगुणसमुदायात्मकत्वसंवृतिसत्त्वात् तदर्थत्वात्वृक्षस्यैति भावः । ननु न रूपादिसमुदायोऽर्थः तस्यासत्त्वात्, किन्तु स्वल-क्षणादिरेवेत्याशङ्कायामाह—तदपि नेति रूपादीनां गुणानामेव सत्त्वं प्रतिपादितं तत्रैव दिग्याद्युदाहरणमुपन्यस्य समुदाया-भावः प्रतिपादितः यदि सर्वे अन्यापोहवादिनो दिग्याद्युदाहरणे इति तदाभिधानाभिधेययो सम्बन्धनिर्णयाभावात् व्यावृत्तिस्वरूपत्वात् तदपि रूपादीनां रूपापेक्षया रस्यावर्तनाभावरसत्वात् रसत्वापि रूपापेक्षया व्यावृत्तत्वेनाभवनस्वभावत्वा-दभावपर्यायपरमार्थत्वेन सत्पदार्थमात्रस्य न किञ्चिदस्तु भिन्नमिति कथं रूपादयः सद्रूपाः स्युरिति भावः । स्वभावार्थे हेतुमाह—सजातीयेति तुल्यातुल्याच्च व्यावृत्तरूपत्वाद्रूपादीनां स्वलक्षणमात्रस्वरूपमिति भावः । ननु नीलो-त्पलमित्यादावनीलोत्पलाद् व्यावृत्तस्याभिधेयत्वात्तत्स्वरूपमस्ति कथं न तत्सत्ता इत्याशङ्कायामाह तस्यतस्यापीति तस्य रूपादीनामपि क्षणातिपातित्वेन क्षणमात्रस्थितित्वात्तदेव रूपमिति कथमुच्यते रूपादि-रसम्, यदि क्षणिकं न स्थिरं स्वरूपम्, अत्यन्तापूर्वत्वात्, एवं पूर्वापरत्वेन भवन्ति कारणकार्यत्वाभावात् तद्भावनापि-ष्वप्येवमादित्वं तच्च वस्तु, अनिर्देश्यं तथापि न तद्रूपम्, स्वलक्षणमात्रत्वेन शब्दानामविषयत्वात् समस्तप्रतिपत्तिनामाभावात् रूपमिति निर्देशाभावात् कथं तत्र शब्दार्थ व्यावृत्त्यतुल्य एव शब्दस्य वृत्तिर्वा पक्षे न वा भवति इति भावः । तदनुक्तो रूपानियतत्वे हेतुमाह—अत्यन्तापूर्वत्वादिति, पूर्वोत्पन्नकारणस्वभावविरहितत्वादिति भावः । उपसंहरति तस्मादतुल्य इति ।

अथवा शब्दस्याप्रामाण्यं प्रतिपन्नमेव त्वया, यस्माद्वेदस्यापि तदनुसारेण ज्ञापकं 'शब्देषु प्रतिभासेऽपि' (वाक्य० का० २, श्लो० २१५) इत्यादिश्लोको गतार्थः, एवं सर्वप्रामाण्य इत्यादि लिङ्गवच्छब्दोऽप्यनुमानं भवति प्रमाणमेव वा न भवतीत्युक्तार्थस्य यथाप्रतिज्ञं प्रतिपादितस्योपसंहारः ।

मोक्षधर्मकसंहारमुखेन लिङ्गमपि शब्दवत् भवतीत्युपपादयिष्यामीत्यत आह–

5 शाब्दमपि लिङ्गाद्वैलक्षण्यमेव स्यादनुमानत्वात्, अननुमानं वाऽविलक्षणत्वादसाधारणवत्, अन्वयव्यतिरेकाभावात् पक्षधर्मत्वमात्रे विरुद्धवत्, सपक्षवृत्त्यभावात् किमुक्तं भवति अन्यत्र वृत्त्यसम्भवात्, अत यथान्वयाभावाद्व्यतिरेकव्यापाराव्यकाशाभावस्तथा द्वैलक्षण्यं शब्दवदिति सन्निधानमप्यनुमानस्यार्थप्रतिपत्तावकारणम्, तावन्तरेणापि तदुपपत्तेः, साध्यधर्मसाधनव्याप्तिवत्, तयोस्तयोरकारणत्वात् पक्षधर्मत्वमात्रकारणत्वादेकलक्षणं शब्द10वल्लिङ्गमपि, अनुमानत्वात् एकलक्षणत्वाच्च विरुद्धमपि, उक्तवत् ।

शाब्दमपि लिङ्गाद्वैलक्षण्यमेव स्यादित्यादि, प्रथममेव तावदनुमानत्वाच्छब्द[स्य]लि[ङ्ग]वल्लिङ्गमिति साधयति, ततोऽविलक्षणत्वादसाधारण[वत्] इत्यादि यदुक्तमनन्तरं शब्दे दोषजातं तत्सर्वं लिङ्गस्य शब्दवदिशेषोक्तक्रमेण ज्ञेयमेकलक्षणत्वम्, अन्वयव्यतिरेकाभावात् पक्षधर्मत्वमात्रे विरुद्धवदिति शब्दे यदुक्तं तदिहापि अस्य व्याख्या–सपक्षवृत्त्यभावात् किमुक्तं भवति–अन्यत्र वृत्त्यसम्भवात्
15 यस्मादन्यत्राप्रवृत्तेरित्यर्थः अत यथान्वयाभावाद्व्यतिरेकव्यापाराव्यकाशाभावः, तस्माद्व्यतिरेकव्यापाराव्यकाशाभावात् एकलक्षणं शब्दवदिति लिङ्गमपि शब्दस्येवैकलक्षणं प्रागुक्तं विरुद्धवदन्वयव्यतिरेकाभावादिति, सन्निधानमप्यनुमानस्यार्थप्रतिपत्तावकारणम्, तावन्तरेणाप्यनुमानस्योपपत्तेः विनापि ताभ्यामर्थगतेस्तयोः

[illegible] लिङ्ग [illegible] न [illegible]
भावात्तयापीति [illegible]–मम [illegible] । [illegible]
20 [illegible] शाब्देऽपीति । एवं [illegible] प्रतिज्ञातस्य [illegible]
एव इति [illegible] अनुमानं तर्हि [illegible]–एवं सर्वेति ।
[illegible] प्रमाणं न भवतीति [illegible]
मोक्षार्थेति । [illegible] तथैव [illegible]
वसितेति [illegible] एव [illegible] भावः । [illegible] प्रथममेवेति । [illegible]
25 [illegible] अनुमानं वा तर्हि [illegible]–तत इति ।
तदेव [illegible] अन्वयव्यतिरेकाभावादिति [illegible]
[illegible] व्यतिरेकोऽपि [illegible]
[illegible] किमुक्तमिति । [illegible]–लिङ्गमपीति [illegible]
भावः । [illegible] तथापि [illegible] अन्यत्रापि [illegible]
30 [illegible]–सन्निधानमपीति [illegible] । [illegible]

१ [illegible] । २ [illegible] । ३ [illegible]
[illegible] ।

सन्निधानमप्यकारणम्। किमिव? साध्यधर्मसाधनव्याप्तिवत्—यथा यत्कृतकं तदनित्यमिति कृतकत्वानित्यत्वे नाविनाभावेन व्याप्तत्वादविनाभाविनोऽनित्यत्वस्य गतिः कृतकत्वान्निष्टा, न तु यदनित्यं तत्कृतकमित्यनित्यत्वस्य कृतकत्वेनाविनाभाविना व्याप्तौ सत्यामप्यगतेरन्यत्र तदभावे सत्यपि विवक्षितत्वात् प्रयत्नानन्तरीयकत्वादौ व्यभिचारेण यथा तयोरप्यन्वयव्यतिरेकौ सन्निहितावप्यकारणम्, स्वार्थे पक्षधर्मत्वमात्राद्धेतोः, तस्मादन्वयव्यतिरेकसन्निधानेऽप्यकारणत्वमाचार्यः स्वार्थगतौ वाच्याम्, यथाऽनुमानविचारेऽभिहितं 'प्रतिषेध्याप्रमाणेन यस्माद्व्याप्तिरपोह्यते। लिङ्गे लिङ्गिनि [च] व्याप्तिस्तस्मात् सत्यप्यकारणम् ॥' इत्यादिकारिकार्थोऽनुगमः कार्यः, ततः किम्? तत्तयोरकारणत्वात् पक्षधर्मत्वमात्रकारणस्यादेकलक्षणं सम्य[क्]लिङ्गमपि, अनुमानत्वात्, एकलक्षणत्वाच्च विरुद्धमपि तेऽनुमानमित्यापन्नम् एकलक्षणत्वाच्छब्दवत्, अभिमतत्रिलक्षणलिङ्गवैरूप्यमतेऽपि एकलक्षणत्वमसिद्धमित्याह व्यापारार्थमुच्यमानमसिद्धमेकलक्षणत्वस्य—शब्दवत्-शब्दवदिति।

शब्दोऽपि वा नानुमानं विरुद्धवदिति लिङ्गस्यापि प्राप्तम्, व्यर्थतैव वा, स्वार्थस्यासम्भवात्, पक्षधर्ममात्रस्याप्यभावोऽनध्यवसायात् म्लेच्छशब्दज्ञानवत्, विपर्ययाद्वा विरुद्धज्ञानवदपि च धूमादिष्वस्मिन्नपि स्वार्थानुमाने गुणसमुदाया हि धूमादयोऽर्थाः बहलकुटिलत्वादयोऽनन्ये च धूमस्याभावो ज्ञातसम्बन्धत्वाभावात्, संवृतिमात्रत्वाच्च समुदायस्य तदर्थागतेस्तद्द्वारेण नानुमानमित्येकलक्षणं लिङ्गं स्वार्थमात्रस्यापीति तदेकलक्षणतापि नैव, इत्थं कुत एव तस्याग्रहीतस्यानुभयप्रतिपत्तेरभावेऽप्यपोहः?

शब्दोऽपि वा [ना]नुमानं विरुद्धवदिति शब्दस्यानुमानत्वाभावे लिङ्गस्यापि प्राप्तमेव, अ[न]नुमान[त्व]मुभयोरपीत्यभिप्रायः, व्यर्थतैव वेत्यादि शब्दवल्लिङ्गस्य वैयर्थ्यं प्राप्यमाणमनेनाविधिना बोध्यम्, स्वार्थमिति पक्षधर्ममात्रस्याप्यभावोऽनध्यवसायात् म्लेच्छशब्दज्ञानवत्, विपर्ययाद्वेति विरुद्धज्ञानवत्,

साध्यमात्र—साध्यधर्मेति साध्यधर्मोऽनित्यत्वं वा साधनस्य कृतकस्य व्याप्तिः सा यथा न साध्यस्यापि तद्वदिति। साध्येन व्याप्तोऽपि—यथेति कृतकत्वमिदमनित्यत्वव्याप्तिर्धर्मान्तरेण निश्चिता अव्यभिचारात्, अनित्यत्वनिष्ठा तु कृतकव्याप्तिर्न धर्मान्तरेण निश्चिता व्यभिचारात्, अनित्यस्य सर्वस्य प्रयत्नानन्तरीयकत्वाभावेन कृतकत्वाभावात् नानित्यत्वेन कृतकत्वस्य गतिरिति भावः। दार्ष्टान्तिकमाह—तयोरपीति [illegible] सन्निहितावन्वयव्यतिरेकौ न कारणमिति भावः। एतमेवार्थमनुमानविचारे दर्शयन्नाह यथेति। प्रतिषेध्येति, यस्मात् प्रतिषेध्यस्यापोह्यते व्याप्तिर्न प्रत्यक्षेण अन्यतः, सा लिङ्गे लिङ्गिनि च यद्यपि वर्तते तथापि तस्यापि [illegible] सा सत्यपि न कारणमिति [illegible]। सन्निहितयोरप्यनयोरकारणत्वं भवतु तेन किमित्याह—तत्तयोरिति। तयोः प्रथममेवोक्तमनुमानत्वमित्यभ्युपगमाद्युपसंहार। अनुमानत्वं दर्शयन्नाह—एकलक्षणत्वादिति। ननु लिङ्गे त्रिलक्षणत्वमेवाभिमतमिति हेतुरसिद्ध इत्याह—अभिमतेति। शब्देऽप्यनुमानत्वं साधयति—शब्दोऽपि वेति। ननु लिङ्गे शब्दे [illegible] शब्दस्य [illegible]—शब्दवदिति एकलक्षणत्वादिति भावः। [illegible]—शब्दवदिति। [illegible] यथा [illegible]—पक्षधर्ममात्रस्येति [illegible] विरुद्धेत्यर्थः। अनुमानस्यास्य [illegible]—विपर्ययाद्वेति। [illegible]—

१ सि [illegible] । २ सि [illegible] विरुद्धोऽपि । ३ [illegible] । ४ सि [illegible] नानुमानं। ५ सि. [illegible] । ६ सि [illegible] ।

तद्व्याचष्टे–अग्निरत्र धूमादिमत्त्वमपि स्वार्थानुमाने गुणसमुदायो हि धूमाख्योऽयं इति, वृक्षस्य मूलनिषेक-
राद्यानन्त्ये शाखस्याभाववद्[illegible]ऽनन्त्ये च धूमस्याभावो ज्ञातसम्बन्धत्वाभावात्। संवृतिमात्रत्वात्
समुदायस्य तदर्थागतेः, तस्माद्द्वारेण[न]ानुमानमित्यनवद्यं सिद्धं स्वार्थमात्रस्यापीति, इति तदेकलक्षणत्वानि-
मैव इत्य–तत्स्वार्थमात्रस्यालक्षणत्वे कुत एव तस्यागृहीतत्वात् स भवति धूमो नाधूमः, अन्यो न भवतीति
5 विपक्षस्यानुभयप्रतिपत्तेरभावेऽन्याभावादन्यापोहः ? कुतोऽग्निरिदमनग्निर्न भवति धूम इत्यधूमो न भवतीति
च दूरत एवैतत् तत्र घटामिधर्त्ति ।

पक्षधर्मे च वाऽग्निः धूमस्याधारः प्राप्नोत्यनुमेयत्वादिति सपक्षस्य तुल्यादेरभावस्तदभ्युप-
गमे पक्षाभावः, प्रागुक्तशब्दानुमानविषयत्वादिति तस्मिन्नेव पक्षधर्ममात्रलक्षणा वृत्तिः स्याद
न्यत्र न, तस्मादन्वयव्यतिरेकौ न स्तः, अथ भवति ज्ञानं धूमोऽयमग्निरयं वृक्षोऽयमिति ततः
10 साध्वच्छिन्निके अपि ज्ञाने प्राप्ते प्रत्यक्षे अन्वयव्यतिरेकवियुतत्वप्रज्ञानत्वात् सन्निकृष्टार्थवत्।

पक्षधर्मे च वेत्यादि, यथैव वृक्ष एव न कश्चित् सपक्ष इति प्रसक्तिर्वा लक्ष[ण]र्मे वृत्तिः
तथाऽग्निरिति पक्षधर्म[स्य]धूमस्याधारः प्राप्नोति अनुमेयत्वादिति सपक्षस्य तुल्यादेरभावः तदभ्युपगमे पक्षा-
भावः प्रागुक्तशब्दानुमानविषयत्वादिति तस्मिन्नेव वृत्तिः स्यात् पक्षमात्रे सपक्षाभावात् सा कीदृशीति
चेदुच्यते–पक्षधर्ममात्रलक्षणा त्रिगुणं भवति न तुल्यान्यतरस्मिन्न अन्वयार्थाभावात् न स्याद्वृत्तिः, अन्यत्र
15 मत्वापि पक्षधर्मस्य चान्यत्र सपक्षे वृक्षे तुल्ये तदतुल्येऽपि वृत्तिः स्यात् इत्याशङ्क्याह व्यावृत्ते व्यतिरेक-

---

अग्निरत्रेति अग्नित्वेन [illegible] इति गम्यते तत्र यथा [illegible] गुणसमुदायस्य [illegible] तथा वृक्षोऽपि [illegible]
[illegible] समवायस्य [illegible] भावः । ननु [illegible]
नामान्यत् भवतु नाम तेषां समुदाया हि धूम उच्यते स च ज्ञातसम्बन्ध [illegible]–संवृतिमात्रत्वादेति [illegible]
20 समुदाये न पारमार्थिकः तस्मात् [illegible] धूमस्य ज्ञानमिति समुदायद्वारेणापि नानुमानसम्भव इति न [illegible]
भावः । [illegible] धूमो न त्वधूम इति अग्निरयं न त्वनग्निरिति [illegible]
[illegible]–तत्स्वार्थमात्रस्येति । पक्षधर्मं [illegible]–पक्षधर्मे च वेति।
ननु [illegible] तथा च सर्वे [illegible] न हि कश्चिदपि [illegible]
[illegible]
25 तत्र सर्वेष्वपि, न च त [illegible] अग्निरयमग्निरिति न सपक्षो भवेत्, तस्मात् स एव धूमस्य पक्षधर्मस्याधारः स्यात्,
[illegible]–यथैव वृक्ष एवेति । [illegible]
[illegible]–त्रिगुणमित्यतीति [illegible]
धूम इति भावः । [illegible]
[illegible]
30 [illegible] । तस्मादन्वयव्यतिरेकौ [illegible]
पक्षधर्मस्य चेति । ननु [illegible]

---

१ सि. क्ष. डा. दे डा °भावात्। २ सि क्ष. दे डा मात्रत्वालक्ष । ३ सि क्ष. डा. दे पक्षधर्मो[illegible]
लक्षण। ४ सि प दे सत्वात्पूर्वो

पेक्षा स्यात्, सा तु सपक्षस्यैवाभावान्नास्ति व्यतिरेकापेक्षा, तस्मादन्वयव्यतिरेकौ न स्तः। अथ भवति ज्ञानमिति—विनाप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां भवति ज्ञानं धूमोऽयमग्निरयं धूमोऽयमिति, ततः किं? तत्र ज्ञाने प्रमाणे, कतमे ते प्राप्ते? शाब्दलैङ्गिके अपि ज्ञाने प्रमाणे एव प्राप्नुतः, कस्मात्? अन्वयव्यतिरेकविमुक्तप्रत्यक्षज्ञानत्वात् अविकल्पकत्वात्, मणिप्रभायां मणिबुद्धिवदिति व्याख्यातोऽर्थसङ्क्षेपः साधनं स्वार्थपरार्थानुमानयोः शा[ब्द]लैङ्गिकयोः प्रमाणत्वासत्त्वेन गतार्थम्। 5

किञ्चान्यत्—

अत एव स्वप्रतिपाद्यवस्तुधर्मत्वे सत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तस्य गमकत्वादनुमानं शाब्द इति पूर्वापरासमीक्ष्यैवोक्तम्, अन्वयव्यतिरेकरहितत्वस्योक्तत्वात् प्रत्यक्षत्वस्योपपादितत्वात्, एष तु पाठो घटमान उपलभ्यते 'नाप्रमाणान्तरं शाब्दमनुमानात्तथा हि तत्। कृतकत्वाद्यपि स्वार्थमन्यापोहेन नाशयेत्॥' (ग्रन्थकृतः) इति, यदि न प्रमाणान्तरं शाब्दमनुमानात्तथा हि 10 तत्। कृतकत्वादिवदिति मन्यते ततोऽन्यापोहार्थकृता दोषाः, न शाब्द एवैकस्मिन् दोषाः, तद्धि यद्दोषजालोपनिपातसम्बन्धेष्वेव तदनुमानमपि, नन्वेवं कृतकत्वाद्यप्यनुमानं स्वार्थमन्यापोहेन नाशयेदेव, अन्यापोहेन स्वार्थप्रतिपत्त्यगमकत्वात्, अन्यापोहशब्दार्थवत्, धूम इत्यधूमो न भवतीति निरन्वया प्रतिपत्तिरेव, प्राग्रस्य दर्शनरहितत्वात्, अगृहीतब्राह्मणाब्राह्मणार्थप्रतिपत्तिवत् गुणसमुदायो हि धूमाख्योऽर्थः, पाण्डुमहत्त्वोत्सर्पणाद्यनन्यत्वे धूमाभावात्, संवृतिसाम्राज्याच्च 15 समुदायस्य तदयोगतः कुत एवान्यापोहः? एवं तावद्धूमार्थ एव न निश्चीयते, किं पुनर्यत्रासौ धूमः स, ताभ्यामन्यापोहो? तदभावात् कुतः तावपि? इति।

अत इदमित्यादि। स्वप्रतिपाद्यवस्तुधर्मत्वे सत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तस्य गमकत्वात् अनुमानं शाब्दो नानुमानादन्यत् प्रमाणमित्येतदप्यत एव पूर्वापरासमीक्ष्यैवोक्तम् अन्वयव्यतिरेकरहितत्वस्योक्तत्वात्

तथापि यदि मतमनुमाने तदा दोषमाह [illegible]—अथ भवतीति [illegible] शाब्दं लैङ्गिकं ज्ञानं 20 [illegible] स्यात्, अन्वयव्यतिरेक[illegible], [illegible] इति भावः। [illegible] हेतुं [illegible] अन्वयेति अन्वयव्यतिरेकाभ्यामसंस्पृष्ट [illegible] [illegible] ज्ञानं [illegible], [illegible] लैङ्गिकं शाब्दं [illegible] [illegible] भावः। [illegible] हेत्वन्तरं एतयोः अत इदमिति शाब्दलैङ्गिकयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यां [illegible] स्वप्रतिपाद्य [illegible] सति 25 अन्वयव्यतिरेक[illegible] अनुमानं [illegible] इति [illegible], [illegible] हि [illegible] अन्वयव्यति-रेकरहितेन [illegible], धूमादेरपि [illegible] अन्वयव्यतिरेक[illegible] [illegible] शाब्दं लैङ्गिकं च ज्ञानं [illegible] इति भावः। एतदेव [illegible] स्वप्रतिपाद्येति। [illegible] अत एवेति, अन्वयव्यतिरेक[illegible] हि अन्वयव्यतिरेकरहितत्वं [illegible] इति भावः। [illegible] प्रमाणान्तरं शाब्दमित्येव 30

---

१ मि [illegible] प्रमेयमात्र ।

प्रमाणलक्षणोपपादितत्वात्, एष तु पाठो घटमान उपलभ्यते, 'नप्रमाणा[न्तर]मित्यादि श्लोकः, यदि न प्रमाणान्तरमितिसेतरेव प्रत्युत्तारयति यावत् स्वलक्षणादिवदिति, ततोऽन्यापोहार्थेऽस्मादि दोषोपन्यासः, न तत्र एवैकस्मिन्निति यथा यथोक्तः शाब्दप्रत्यक्षप्रसङ्गाविरोधा अन्यापोहार्थत्वात् केवले, किं तर्हि ? तद्विपरीत-जात्योपनिपातसम्बन्ध्येव तेऽनुमानमपि, तत्कथमिति चेत्तर्हि तदेव प्रथमपक्षे—तथैव स्वलक्षणापन्नमनुमानं
5 स्वार्थं परार्थं वा त्रिलक्षणं लिङ्गं [illegible] स्वार्थमात्मापोहेन नाशयेदेव, न न भावयति, इयं प्रतिज्ञा हेतुरन्यापोहेनेत्यादि गतार्थः, दृष्टान्तश्च यावदन्यापोहस्तस्यार्थत्वमिति साधनम्, तत्र भावना—अयमधूम इति [अ]धूमो न भवतीति निरन्वयाऽप्रतिपत्तिरेव, प्रतिज्ञा, भावस्य दर्शनपरिहत्वादिति हेतुः स्वलक्षणवदप्रतिपत्तिवदिति दृष्टान्तः, यथा स्वाभ्यन्तराद्युविषयविज्ञानरहितस्य भावस्य [द]र्शनमयथावप्रतिपत्तिः निरन्वयत्वात् तथा धूम इत्यधूमो न भवतीति तत्साम्या गुणसमुदायो हीत्यादि पूर्ववदेव भावनीयं यावत्तस्मा-
10 दपरविशेषं यावत् कुत एवान्यापोहः ? अगृहीतमात्रतयाऽस्यार्थप्रतिपत्तिवदिति साधनेनैव भावितमप्रतिपत्तित्वम् एवं तावदनुमार्थ एव न निश्चीयते, किं पुनर्यत्रासौ धूमो गुणसमुदायेऽपरमार्थेऽसौ वर्तते सोऽपि न निश्चीयतेऽभिनिविष्टः तान्यत्रापि धूमान्यो ततोऽन्ययोः—अनात्मधूमयोरपोहो स्याताम् ? तदभावात् कुतः तावपि ? इति ।

यत्र धूम गुणसमुदायोऽसौ नाभिवेद्यो नाम कौचिदपि स्या, तज्ज्ञानान्यां
15 तु तदध्यारोपणेनस्यादि वा न स्थितस्येतस्मादन्यात् स एव प्रत्ययो यावदन्योपादानमात्मनश्च त्याग इति, एवं तावत् पक्षधर्मस्य चानुपपत्तिः किं भवदेव भवति ? उतासत् ? अन्यापोहश्च गुणसमुदायपरमार्थश्च स्वार्थं इत्यादि विकल्पैरात्मापोहात्, तैरेव विकल्पैर्विचार्यमाणयोः सम्यासपक्षयोरभावात्, एवमनुमानमप्रमाणमेव, अतत्त्वस्यपारमार्थ्यात्, अज्ञातपक्षधीवदिति ।

स्वार्थम्, न तु न प्रमाणान्तरं [illegible]—एष तु पाठ इति । यदि तु न प्रमाणान्तरं [illegible]
20 स्वलक्षणादिवत् अन्यापोहेन स्वार्थं [illegible] [illegible] अन्यापोहेऽर्थे [illegible] [illegible] दोषाः [illegible]—यदि न प्रमाणान्तरमितिसेतरेवेति । न केवलं तत्र एवैते दोषाः प्रसज्यन्ते, अपि तु ते अनुमानमपि [illegible] अन्यापोहेन स्वार्थ[illegible]—न शाब्द एवेति । अनुमाने [illegible] एव दोषाः प्रसज्यन्त इति [illegible] [illegible]—[illegible]मिति स्वलक्षणापन्नमनुमानं स्वार्थं वा परार्थं वा त्रिलक्षणं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
25 [illegible] भावार्थः । दृष्टान्तमाह अन्यापोहस्तस्यार्थवदिति, [illegible] यथा स्वार्थं भावयति [illegible] । [illegible] भावयति धूम इतीति इयं प्रतिज्ञा [illegible] [illegible] भाव । हेतुमाह—भावस्येति, [illegible] [illegible], धूमस्य च [illegible] [illegible] भाव । अत्र [illegible] माह स्वाभिवदिति । न्यायो—यथेति । निरन्वयत्वेन [illegible]—गुणसमुदायो हीति । [illegible]
30 [illegible]ति । [illegible] एवं तावदिति । एवं [illegible] [illegible] कथं [illegible] ? [illegible] कथं [illegible] प्रतिपत्तिः ? कथं वा [illegible] स्याताम् ? अन्यापोहार्थे न [illegible] प्रतिपत्तिः ? [illegible]—किं पुनरिति

1 ए. [illegible] । 2 सि क डा [illegible] ।

यच्च धूम इत्यादि, समासदण्डको यावद्धूमस्समुदायोऽसौ नाभिदेशो नाम कोऽपि स इति तमेव तदुक्तन्यायं दर्शयति, तस्मादानर्थ्यं स्थिति—अभिन्नप्रामाण्यम् तद्धर्माध्यारोपणेनेत्यादिना तमेवाक्षेपमतीव प्रव्यक्तविविक्ताति यावदन्योपादानमात्मनश्च त्याग इति मन्यमानभिन्न दर्शयति समानप्रवर्तत्यादिति, एवं तावत् पक्षधर्मस्य चानुपपत्तिर्व्याख्याता किं भवतेव भवति ? तथाभवत् अन्यापोहस्य गुणसमुदायपरमार्थस्य कार्यं इत्यादिविकल्पैरध्यारोपात् सपक्षासपक्षयोरप्येवमेवेत्यतिदिशति-तैरेव विकल्पै- 5
र्विचार्यमाणयोः सपक्षासपक्षयोरप्यभावात्—सपक्षासपक्षावपि भवेन्नावेव भवतः ? तथाभवन्तावन्यापोहौ गुणसमुदायस्वार्थौ वेत्यादिविकल्पैरध्यारोपात् इति समानत्वात्, यत्-कृत आरभ्य ग्रन्थ इति चेदुच्यते किम [न्य]त्वेन सामान्यमेवपर्यायमौक्ष्युत विधिः नन्वित्येतदाक्षेपारभ्य ततो ग्रन्थो योज्यः, किमनयोरिति चेदुच्यते इत्यद्धिमन्तरे यावदात्मनश्चेत्येतस्य ग्रन्थस्योपर्युपसंहारग्रन्थः प्रागुक्तन्यायप्रमाण एव, यथा कृत कृत्वादेः न पक्षोऽभिन्नः शब्दोऽभिन्नेति वा स्वार्थपरार्थयोस्तेनैव न्यायेन न पक्षोऽभिविशिष्टो देशोऽभिन्नस्य 10
विशिष्टः शब्दो वाऽन्यापोहवादिनः, न भवति न भवतीत्यभवनपरमार्थत्वादुभयतोऽप्यभावमात्रत्वात् तर्हि भावस्ति अशेषप्रत्यादिधर्मिणि पक्षे कृतकस्य पक्षधर्मः ? इति पक्षधर्मो न स्यात्, एवं भावस्य सपक्षो ऽसपक्ष इति तथा भावितार्थमिव द्रष्टव्या, एवमनुमानमप्रामाण्यमेव, अतद्व्यवच्छेदपरमार्थत्वात्, अत्रायमर्थ एव मिति, पक्षसपक्षासपक्षव्यवस्थानमपि त्रैरूप्यव्यवस्था तदभावादनुमानप्रामाण्यम् । [१]

स्तम्भयत । अथ पक्षधर्माद्यनुपपत्तिमाह—यच्चेति । समासदण्डक इति ग्रन्थोऽयमस्य इति न व्याख्यायते । 15 अभिन्नतामारोप्य च धूमवद्धूमस्समुदायस्याभावत्वात् पक्षधर्माद्यनुपपत्तिरिति भावः प्रतिभाति । नन्वभिन्नेऽप्यन्य- भेदाभिन्नेऽस्यानेकत्व प्रतिभेदे तस्यापत्त तावदन्यारोपेऽपि यथा सर्वं प्रमाणोऽर्थानामनु अध्यारोपस्यति अन्यथा यदिति चेत् अविषयमात्रत्वादस्यैवाध्यारोपाप्यभावात् अनभिन्नत्वादभिन्नोऽप्यध्यारोपमर्थाभिमतेऽपि न सम्भवति तथैवेति हि अभ्यभिचारो निवर्त्यतां तर्हि इत्यत्रापीनप्यारोपेण, अतोऽध्यारोपेऽपि नाप्यत्र न तदभिन्नात्तदर्थभेदेऽप्यभावत इत्यादिदोषप्रसङ्गो- मान्यापोहानुमितिरिति अवक्तव्यत्वात् आरभ्यते तथा ग्रन्थान्तरार्थापोहे हि यादृशे कृते श्रुतिरभिन्नत्व इति इदमपि भवन- 20 मभिन्नोऽप्येव, सामान्यादिसमानतदर्थापोहमिति तदन्तरस्येऽप्यभावेऽप्य अविशिष्टाभिसम्बन्धमप्रतिपत्तव्यस्वरूपस्य सामान्यविशेष- विधि—अभिन्नैकत्वप्रामाण्याभिति । तदेवमन्यापोहाभावप्रसङ्गो न भवतीत्येवं तथा पक्षार्थस्याभावेन पक्षधर्मोऽप्यनुपपन्न इत्याह—एवं तावदिति । धर्मान्तरतोऽपोहेन कार्यमित्यत इति भवत्यभेदानुपपत्तिमाह—किं भवतेव भवतीति तद- पक्षधर्मिणोऽर्थान्तरापोहात्मको गुणसमुदायपरमार्थत्वात् कार्यादिसम्बन्ध इत्यादिभिरुक्तविकल्पैः पक्षाभावादि इति भावः । तथैव न्यायेन सपक्षासपक्षावपि न स्त इत्याह—सपक्षासपक्षयोरिति । अतिदिशमानमस्यारम्भस्याभावात्—कृत 25 आरभ्येति, किं तं ग्रन्थं सम्भवे न सामान्यमेवपर्यायभावो इत्यत्र अविरोधात् विरोधस्य पदार्थान्तरेऽपि इत्याद्य- र्थाभिप्रायेण विधिना यावदर्थोऽनुमानाभिमतार्थ एवोत्तिष्ठन्त्यारम्भे ज्ञातः । पक्षेऽन्यत्राभिमत—कृतादिति । ननु कृतकत्वादनुमाने कार्यमात्रार्थेन तथात्वेन अन्यापोहेन कार्यप्रतीत्यनुभवस्य अन्यापोहस्यान्यथानिति कार्यानुमानेऽपि पक्ष इति न पक्षः अभिन्न भूतादिरिति पदार्थानुमानेऽभिन्नेऽपि च न पक्ष अभवनपरमार्थत्वात्, तथात्वस्य तयोरभावे इत्याद्य- भ्यासे एवं पक्षधर्मत्वमित्याह—यथा कृतकत्वादेरिति । एवं तथा पक्षासपक्षावपीत्याह एवं भावस्येति । एवं पक्षाद्य- 30 भावेनाप्यसिद्धिरिति प्रमाणस्वरूपानुमानस्याभावमेव अन्यापोहे पक्षादिरिति प्रसङ्गादिति दर्शयति—एवमिति । एवमसिद्धे हि पक्षादौ सिद्धे त्रैरूप्यमभावादनुमानं प्रमाणं स्यात्, न चैवं तस्मादप्रामाण्यमेवेति भावः । अतः परं विचारः ग्रन्थकृद्भिः इत

---

१ सि. श. का. दे. अंशस्य । २ सि. श. का. दे. भवतावेव भवत उताभवतावन्यापोहौ । ३ सि. श. का. दे. °न्वयात्पुनः विधि । ४ सि. श. का. दे. °रम्बरारम्भे म । ५ सि. श. का. दे. प्रामाण्यमविशिष्टस्यैव सामान्यमेवा ।

प्रत्यक्षाग्निसामान्यसाध्यत्वे सपक्षाभावादसाधारणत्वमत्रेत्यभिधानवैयर्थ्यं च स्यात्, तस्मान्मूर्तित्वलक्षणा-
न्यस्याग्निविशिष्टस्य धूमविशिष्टत्वेन स्वयमात्मनैवाऽऽत्मनः साध्यत्वात् साधनत्वाच्च लिङ्गिनि लिङ्गत्वेनैव
आह–

अग्नेरभिधेयस्य लिङ्गित्वाल्लिङ्गत्वाच्चाग्निमद्धूमवत्तयोश्च विभागविवक्षायां साध्यसाधन-
धर्मभावाल्लिङ्गिनि लिङ्गस्यासम्भवो न सम्भवति, तयोस्तत्रैव प्रधानोपसर्जनभावेन परस्परं नियत-
भावत्वात्, तौ देशस्यैकस्य भेदविवक्षायां साध्यसाधने भवतः ।

अग्नेरभिधेयस्य लिङ्गित्वात् [लिङ्गत्वाच्च] अग्निमद्धूमवत्तयोश्च विभागविवक्षायां साध्य-
साधनधर्मभावादिति स एव हि प्रदेशोऽग्निमत्त्वेन साध्योऽप्रत्यक्षाग्निकत्वात् धूमवत्त्वेन साधनं प्रत्यक्षधूम-
कत्वात् तस्माद्विशिष्टदेशसाध्यसाधनधर्मभावात्–लिङ्गिनि साध्ये लिङ्गस्य साधनस्यासम्भवो न सम्भवति
सम्भव एव सम्भवतीत्यर्थः कस्मात् ? तयोस्तत्रैव प्रधानोपसर्जनभावेन परस्परं नियतभावत्वात्–अग्निः
प्रधानं धूमनिर्वृत्तौ, धूमस्याग्निपरिणामत्वात् तन्निर्वर्त्यत्वात् धूम उपसर्जनं अग्निनिर्वृत्तौ तत्परिणाम-
त्वाभावात्–अतन्निर्वर्त्यत्वात् धूमः प्रधानम् अग्निगतौ तल्लिङ्गत्वात् तमन्तरेणाग्निर्गतेः–अनुपपत्तेः
अविनाभावात्, उपसर्जनमग्निः धूमगतावप्रधानत्वात्तत्कार्यत्वादग्नेः अन्यथा भवत्स्वेवेत्युक्तत्वात्, तेनान्योऽन्य-
प्रधानोपसर्जनभावेन नियमेन भवन्तौ तौ–अग्निधूमावपि देशस्यैकस्य भेदविवक्षायां साध्यसाधने भवतः ।

तद्व्याख्या–

अग्निमत्त्वोपरि विचिकित्सायां तत्सम्बन्धिमत्प्रतिपत्तिश्च, यदि च
तस्य देशस्य तयोरेकवस्तुधर्मत्वात्, न चेदिच्छसि ततो नासम्भव

भवति । प्रत्यक्षेति अग्निरत्र धूमादित्यत्र अग्निसामान्यं साध्यं प्रतीतत्वात् सपक्षाभावात्, असपक्षैकधर्मत्वेन, यदि
धूमे हेतौ अग्निमत्त्वेन व्याप्त्यविनाभावासम्भवादत्र प्रत्यक्षाग्निमद्धूमाधारप्रदेशात् परोक्षमुदेशस्याभावापेक्षा साध्यत्वे
तस्यान्तर्गतस्य देशस्य साध्यत्वं साधनत्वेति भावः । एतमेव साध्यसाधनभावमाह अग्नेरभिधेयस्येति एतदग्निमत्त-
मित्त्वेन विवक्षया तद्रूपेण तस्याप्रत्यक्षत्वात् साध्यत्वम्, धूमवत्त्वेन विवक्षायाञ्च तद्रूपेण तस्य प्रत्यक्षत्वात् साधनत्वम्, तस्मात्
एवं लिङ्गिनि लिङ्गस्य नासम्भव इति भावः । हेतुमाह–तयोरिति विभिन्नदेशस्य साध्यसाधनभावेन अग्निधूमयोः साध्यसाधन-
भाव इति भावः । हेतुं व्याचष्टे–अग्निः प्रधानमिति धूमोत्पत्तावग्निः प्रधानम्, धूमो हि वह्नेः परिणामः अग्निश्च धूमनिर्वृत्ति-
चेन्न इति भावः । धूम इति अग्निनिर्वृत्तौ धूमो गौणः नहि धूमपरिणामोऽग्निः अग्निनिर्वृत्तिस्तेनास्यात्वाभावादिति भावः । कार्यका-
रणभावाभावेन प्रधानोपसर्जनभावमुक्त्वा ज्ञाप्यज्ञापकभावेनाह धूमः प्रधानमिति अग्निज्ञानप्रधानत्वात्, अग्निना
विना धूमस्यानुपपत्तेः अनुपपन्नत्वादविनाभावादिति भावः । उपसर्जनमग्निरिति धूमे ज्ञातेऽपि तस्याप्रत्यक्षत्वात्
तद्विशिष्टदेशस्याप्रत्यक्षत्वमिति भावः । तदेवं प्रधानोपसर्जनभावनियमेन देशस्यैकस्य अग्निमद्धूमवत्त्वा भेदविवक्षायां
साध्यसाधनभावो भवत्येव–तेनान्योऽन्येति अग्नेर्हि धूमेन एवाग्निः प्रतिपत्तौ देशस्याग्निमत्त्वेनैव धर्मिधर्मिणा च यत्र
यदा धूम एव तदा अग्निः साध्यते न त्वग्नित्वेन भवताम् वा अन्यथा हेतुर्व्यभिचारी स्यात्, तस्मादेवाद्देशेन
धूमवत्ताऽग्निमत्त्वे एकस्यैव देशस्य साध्यता न विरुद्धा इति भावः । तदेव व्याचष्टे–अग्निमदिति । एवं मतोविशिष्टेन

1 सि० क्ष० डे० साध्ये प्रत्यक्षाग्निसामान्यसाध्यत्वे सपक्षाभावादसाधारणत्वमत्रेत्यभिधानवैयर्थ्यं च स्यात्तस्माद्दिति
[illegible] धूमविशिष्टत्वेन स्वयमात्मनैवाऽऽत्मना साध्यत्वात् साधनत्वाच्च लिङ्गिनि लिङ्गत्वे देशस्य आह अग्ने-
रभिधेयस्य लिङ्गित्वाल्लिङ्गत्वाच्चाग्निमद्धूमवत्तयोश्च विभागविवक्षायां साध्यसाधनधर्मभावादिति स एव हि प्रदेशोऽग्निमत्त्वेन साध्यो न ।

धूमो लिङ्गतां लभते, अपक्षधर्मत्वात्, यथा तस्मिन् प्रदेशे प्रभावेः धूमोऽन्योन्यादि काले वा, वनस्पतिविषैतन्ये स्थापयन् धूमः सन्देहहेतुः स्यात् पक्षाव्यापिसाधनधर्मत्वात् तत्प्रतिपत्त्या धानाधारधर्मभावात्मकप्रत्ययाव्यवस्थानकारणत्वात् स्थाणुपुरुषभावाभावप्रतिपत्तिवत् ।

अग्निमत्पक्षोपरि विचिकित्सायामित्यादि, पूर्वं गमकत्वेन लिङ्गस्य धूमस्य प्राधान्यं गम्यस्य लिङ्गिनोऽग्नेर्गुणभावं दर्शयति यावत्सम्बन्धिमत्प्रतिपत्तिरेवेति, ततः परं यदि च तस्य देशस्येत्यादिना निर्दृष्टा वह्नेः प्राधान्यं धूम[१]प्राधान्यञ्च यावल्लिङ्गतां लभत इति पक्षधर्मत्वसपक्षानुगतिविपक्षव्यावृत्तिरूपतां व्याख्याय धूमस्य पूर्वव्यापिसाध्यतां गमयति उपरेणाग्निविशिष्टदेशस्य व्यतां व्याख्याय तदुक्तमिर्वृत्तधूमप्रत्यक्षतायां त्रैरूप्येण गमकत्वं धूमस्य व्याचष्टे—तयोरेकवस्तुधर्मत्वादिति—एतदुक्तं भवति सम्भवतोरेव लिङ्गलिङ्गिनोः साध्यसाधनभावोऽन्वयप्राधान्यापेक्षप्राधान्येन, न चेदिच्छसि ततोऽग्निद्वापायनसाधन-नासम्भवात् धूमो लिङ्गतां लभते, अपक्षधर्मत्वात् तत्प्रकारेण सर्व[त्र]लिङ्गिन्यसम्भवात् लिङ्गमपक्षधर्मत्व यत्र यत्रापक्षधर्मत्वं तत्र तत्र तल्लिङ्गत्वाभावः यथा तस्मिन् प्रदेशेऽग्नेः प्रभावेर्धूमोऽन्योन्यादिकाले वा, किञ्चान्यत्—प्राक् प्रश्ने व्याख्यातमधुना लिङ्गेऽप्युच्यते—वनस्पतिचैतन्ये स्थापयन्नित्यादि, अग्निमानयं देशो धूमवत्त्वादित्यग्निम् साधनं स्यादग्निमत्त्वा धूमः सन्देहहेतुः स्यात् पक्षाव्यापिसाधनधर्मत्वात्, तद्व्याख्या—तत्प्रतिपत्त्याधानत्वादिर्दृष्टकहेतुः—तस्य प्रति पत्तिस्तत्प्रतिपत्तिः, तस्या आधानं तत्प्रतिपत्त्याधानं तस्याधारो धर्मः तस्य भाव आत्मा यस्य स भवति तत्प्रतिपत्त्याधानाधारधर्मभावात्मकः प्रत्ययः यथाग्नाभिर्व्याप्यता तस्य प्रत्ययस्याव्यवस्थाने कारणीभवति स धूम-

धर्मगमकत्वमस्य प्रधानोपसर्जनभावेन भवताममित्रात्मा सम्भविनो देशस्यैव भेदविवक्षा साध्यसाधनभावाप्रस्य सम्बन्धिमत्प्रतिपत्तेः प्रतिपत्तिः प्रथमं दर्शयति—पूर्वमिति साध्यसाधनभावेन प्रधानोपसर्जनभावोऽत्र विवेकः । यदि च देशस्येति प्रश्नेन यदुक्तमाह निर्दृष्टाविति धर्मधर्मभावेनात्र प्रधानोपसर्जनभावो बोद्धव्यः । साध्यसाधनभावव्यवस्थापकत्वे धूमेऽग्नेः साधनम् धर्मधर्मभावस्तेऽग्निमत्त्वेऽपि साध्यो नाग्निरित्याह धूमस्येति । अग्निसम्बन्धिधूमस्य निर्वृत्ति धर्मधर्मभावस्य तद्भावे भाव तदभावेऽभाव एवमन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव धूमे त्रैरूप्यं दुर्वारम्, अग्निरूपेण परिणत-स्यैव धूमरूपेण परिणतत्वादग्निधूमयोरेकवस्तुधर्मत्वमतो धूमो गमकोऽग्निर्गम्य इत्याह तदुक्तनिर्वृत्तेति । लिङ्गिनि साध्ये लिङ्गस्य सम्भव एव एतस्मिन् पक्षे प्रधानोपसर्जनभावेन परस्परं तयोर्निरूपणात् तौ च सम्भवल्लिङ्गलिङ्गिनौ अन्वयप्राधान्येन व्यतिरेकभावाभावेन च साध्यसाधनभावं भजत इति पक्षधर्मत्वसपक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्तिरूपत्रैरूप्यसम्पत्त्याभिमताभिप्रायं दर्शयति—एतदुक्तं भवतीति । अन्वयाद्यभिप्रायमाह—न चेदिच्छसीति सम्भवतोर्लिङ्गलिङ्गिनोः साध्यसाधनभावं यदि नेच्छसि तर्हि अनन्वयधूमे लिङ्गता न लभ्येत पक्षधर्मत्वाभावात्, न सर्वत्र लिङ्गिनि लिङ्गस्य सम्भव इति यतो नाभवति ततोऽपक्षधर्मत्वं धूमे लिङ्गेन तत्र च प्रभावो यथोक्तमविनि अपक्षधर्मत्वमस्ति अन्योन्यादिकाले वा धूमे न तत्र लिङ्गत्वमस्तीति धूमे लिङ्गं न भवतीति भावः । यथा वनस्पत्योऽप्यव्यापिपक्षधर्मत्वान्न तरादिषु चैतन्यसाधने स्थाप यतो हेतुः तथा धूमहेतुरपि विमतं धूमोऽग्नेरव्याप्त्या पक्षाव्यापिभावात्तदभिरूपानुमानं स्यात् । किं वा वनस्पत्यव्यापिसाधनानुमानाभावात् स्यादितीत्याह—प्राक् साध्य इति । सन्देहहेतुत्वमेव स्पष्टयति—तत्प्रतिपत्त्याधानेति । तस्येति । अर्थं भावोऽत्र प्रतिभाति अग्निरिति प्रतिपत्तिरुपाधारो धर्मः धूमे धूमत्वं वा तस्य भावोऽभाव्यं च एवात्मा यस्य प्रत्ययस्य निश्चये धूम इति ज्ञानस्य निश्चयधूमस्वरूपत्वस्य वा सा तत्प्रतिपत्त्याधानाधारधर्मभावात्मकप्रत्ययः प्रत्येकस्यैवैव लिङ्गलिङ्गिते अभिमत प्रधानोपसर्जनभावेन भेदविवक्षायां तस्यैव विवक्षाभावात् सम्भवतोरेवाग्निधूमयो साध्यसाधनभावस्य

१ सि छ. वे क्ष. अग्निमत्पक्षोपरिविचिकित्सायां ।

स्तम्भवेन, पक्षस्यापि साधनधर्मत्वात्—सर्वत्र लिङ्गिन्यभावात्-अनियतलिङ्गिसम्भवत्वात्, किमिव स्थाणु-पुरुषभावाभावप्रतिपत्तिवत्—यथा स्थाणावभवन् वयस्संयमनादिधर्मः पुरुषे च भवन् स्थाणुरिति प्रतिपत्त्या-भावेनाधार[धर्म]भावात्मकप्रसाध्यवस्थानकारकत्वात्[त]द्विपक्षविरहत्, एकत्रोभयत्राभावात् किं स्थाणुः स्यात् किं पुरुषः स्यात् तथा वयोनिलयनादिः पुरुषमभवन् स्थाणौ भवन् उभयविषयं संशयं करोति, अत्र दृष्टान्त मिथ्ययोः पुरुषेव, स्थाणौ वयोनिलयन पुरुषे च वयस्संयमनम्, तत्र भवनात्, तथाऽसम्यगसिद्ध धूमादिति संदेहेतुः स्यात् साध्ये भवनाभिप्रायात् ।

यत्तु तदन्यभावदर्शनं प्रत्यक्षतस्तत्पर्यते तत्र सपक्षे सर्वत्र दर्शनाभावेऽदोष एव, लिङ्गिन्य-दर्शने तु स्याद्दोषः, लिङ्गी नाम प्रदेशः प्रत्यक्षधूमसम्बन्धी तत्र सर्वत्र दृश्यत एव, तस्मात्तान्वयवचनमेतत् सर्वत्र लिङ्गिन्यदर्शनात्सविदृष्टवत् प्रतिपत्तिरिति, यदाह दर्शनबलादेव गमयतीत्युक्ते पक्षद्विपरीतः प्रकाश्यप्रकाशकत्वमेदपाठः 'सम्बन्धो यद्यपि द्विष्ठः सहभाव्यङ्गलिङ्गिनोः । आधाराधेयवद्वृत्तिः तस्य संयोगिवत्त तु ॥' (प्रमा. स.) इति "यथाहि सत्यपि द्विगतत्वे सम्बन्धस्य न कदाचिदाधार आधेयधर्मो भवति, नाप्याधेयः आधारधर्मो तथा न कदाचिल्लिङ्गं लिङ्गि भवति लिङ्गि च लिङ्गं, संयोगी तु यथैकस्तथा द्वितीय इति न तद्वदिहेति, तथा हि 'लिङ्गे लिङ्गि भवत्येव लिङ्गिन्येवेतरत् पुनः । नियमस्य विपर्यासेऽसम्बन्धो लिङ्गलिङ्गिनोः ॥' (प्रमा. स.) यस्माच्च लिङ्गे लिङ्गी भवत्येव तस्मादुक्तं यदग्निमद्धूमो द्रव्यत्वादीनामपि प्रकाशको न तैक्ष्ण्यादीनाम्, यस्माच्च लिङ्गिन्येव लिङ्गं भवति नान्यत्र तस्मादुक्तं यद्धूमो धूमत्वेनैव पाण्डुत्वादिभिरपि प्रकाशयति न द्रव्यत्वादिभिरिति ।

यत्तु तदित्यादि, यस्त्वयेव साध्याभ्यन्तरयोर्गुणभावाद्यभावदर्शनं प्रत्यक्षतस्तत्पर्यते धूमस्य तत्र सपक्षे लिङ्गस्य सर्वत्र दर्शनाभावे लिङ्गत्वाभ्याख्यानमदोष एव, लिङ्गिन्यदर्शने तु स्याद्दोषः, लिङ्गी नाम प्रदेशः प्रत्यक्षधूमसम्बन्धी, तत्र सर्वत्र दृश्यत एव तस्माद्धान्वयवचनमेतत् सर्वत्र लिङ्गिन्यदर्शनात्सविदृष्टवत्प्रतिपत्तिरिति

एवमनुपमेयैव च लिङ्गे वैलक्षण्येन धर्मधर्मत्वस्य मया प्रतिपादितत्वात्, स्वाभिमतव्याख्यानस्य व्यवस्थापने तन्मतेन धूमे च धर्मो भवति साध्याभिप्रायकधर्मत्वात् न सर्वत्र लिङ्गिनि लिङ्गस्य सम्भव इत्यनुपपत्तिः [illegible] लिङ्गस्य सम्भवाभ्युपगमोऽपि । स्थाण्वाद्–स्थाणुपुरुषेति स्थाणुत्वाभावाभिप्राय[illegible]संयमनादिधर्मं पुरुषत्वाभिप्रा-याभि[illegible]नादिधर्मं [illegible] पुरुषत्वाद्यभिप्रायाभावाधारधर्मौ [illegible], तौ च धर्मौ एकत्रोभयत्र न [illegible] तथा च पुरोभिप्रेति यदा वयस्संयमनादिधर्मं तदा पुरुषत्वस्य यदा च वयोनिलयनादिधर्म-ज्ञानं तदा स्थाणुत्वस्य [illegible] संशयो भवति नियतं स्थाणुर्वा पुरुषो वेति तयोर्भेदे पक्षस्यापि साधनधर्मत्वादिति । अन्येन तयोरभिप्रायं दर्शयति–यथ एव इति । यथायोगमादाय [illegible] धूमो न दृश्यत इत्युक्तं तदाह–यत्त्विति । स्याद्दोष–इत्यपेक्षमिति तथा हि [illegible] दर्शनं तत्रैव न तु लिङ्गिनि [illegible] । तत्र च [illegible]–तत्र सपक्ष इति लिङ्गिषु [illegible] लिङ्गेनात्यन्तता [illegible] तात्, न च [illegible] न लिङ्गं [illegible] लिङ्गिनि [illegible] लिङ्गं [illegible] लिङ्गी च [illegible] धूमेन [illegible] [illegible] एव तत्र सर्वत्र धूमे लिङ्गं दृश्यत एवेति भावः । एवं न हि सर्वत्र लिङ्गिनि लिङ्गं [illegible] लिङ्गं लिङ्गी [illegible] च [illegible] तस्मादिति । [illegible] नियमेन [illegible] लिङ्गलिङ्गिनो [illegible]

१ सि. क्ष डा. दे. °[illegible] ।

किञ्चान्यत्—यथोक्तान्यपि अनेनैव न्यायेन दर्शनबलादेव गमकत्वसिद्धेरुक्त यत्नाद्विपरीतः प्रकाश[क]ाभाव प्रकरणभेदपाठः सोऽप्यसम्यक्, कथमोऽस्याविति चेदुच्यते 'सम्बन्धो यद्यपि द्विष्ठः' इत्यादिकारिकाः सामान्याः तद्यथा—ननु द्विगतत्वात् सम्बन्धस्य संयोगिवल्लिङ्गधर्मेण लिङ्गिना भवितव्यमिति चोदिते नैतदस्ति सम्बन्धो यद्यपि द्विष्ठ इत्यादि, यथा हि सत्यपि द्विगतत्वे सम्बन्धस्य न कदाचिदाधार आधेयधर्मो भवति, नाप्याधेय आधारधर्मो तथा न कदाचिदिदं लिङ्गि भवति लिङ्गि च लिङ्गम्, संयोगी तु यथैकस्तथा द्वितीय 5 इति न चाङ्गति, तथाहि 'लिङ्गे लिङ्गि भवत्येव' इत्यादिश्लोकः, यस्माच्च लिङ्गे लिङ्गि भवत्येव तस्मादुक्तं यदग्निमद्धूमो द्रव्यत्वादीनामस्ति प्रकाशको न तेद्रव्यादीनाम्, यस्माच्च लिङ्गिन्येव लिङ्गं भवति नान्यत्र तस्मादुक्तं यद्धूमो धूमत्वेनेव पाण्डुत्वादिभिरपि प्रकाशयति न द्रव्यत्वादिभिरित्येवं द्वयधारणवैपरीत्ये न सम्बन्धो लिङ्गलिङ्गिनोः ।

ननु च लिङ्गमपि लिङ्गिनि भवत्येव, यथा कृतकत्वमनित्यत्वे, 'काम लिङ्गमपि व्यापि लिङ्गि- 10 व्यङ्गि न तत्त्वतः । व्यापित्वान्ननु तत्तस्य गमकं गोविषाणवत् ॥' (प्रमा स) यद्यपि किञ्चिल्लिङ्गं लिङ्गिनि भवत्येव, न तु तत्त्वेन लिङ्गिनं गमयति, तद्यथा-विषाणित्वेन गोर्व्यापित्वेऽपि न गोः प्रकाशकत्वम् व्यापित्वात् तदेव गोत्वेन प्रकाश्य भवति, 'प्रतिषेध्याप्रचारेण यस्माद्व्याप्तिरपाहृता । लिङ्गे लिङ्गिनि च व्याप्तिः तस्मात् सत्यप्यकारणम् ॥' (प्रमा स) कृतकत्वस्य ह्यनित्यार्थव्यापित्वेऽपि नित्यत्वप्रतिषेधेन गमकत्वम् तस्मादयदनित्यार्थेऽपि कृतकत्वव्यापित्वं तेनाकृ 15 तकत्वानवकाशादनित्यत्वस्य कृतकार्थव्यापित्वेऽप्यकृतकत्वप्रतिषेधेन गम्यतैव स्यात गमकत्वे तुल्यत्वमिति चेन्न, विषाणित्वे व्यभिचारात् ।

(ननु चेति) ननु च लिङ्गिमपि लिङ्गिनि भवत्येव, यथा कृतकत्वमनित्यत्वे 'काम लिङ्गमपि

नैकस्य मेरुभिप्रायो साध्यसाधने भवतः एवम् सत्यपि लिङ्गस्य दर्शनाभावेऽपि लिङ्गत्वाभावतः एवम् लिङ्गिनि प्रकाशधूम- सम्बन्धिनि प्रोक्ते धूमस्य दर्शनादेवान्वयव्यतिरेकयोः प्रतिपत्तिसम्भवात् विपरीतप्रकाशकप्रकरणस्य पाठभेदो भवत्वथा क्रियते 20 सोऽप्युक्त इत्याह अनेनैवेति । कस्मिंश्चित्कारिकाः न्यायसाधकाः पदकारिकाः प्रदर्शयति—सम्बन्ध इति सम्बन्धस्य द्विनिष्ठत्वात्प्रतिपक्षसम्बन्धसामान्यभेदाभिव्यक्त्यात् लिङ्गस्य लिङ्गिधर्मत्वाल्लिङ्गिनोऽपि लिङ्गधर्मत्वं स्यात् तथा च लिङ्ग एव गम्ये न लिङ्गीति नियमो न स्यादित्याशङ्कायामिमं कारिका विनेयेभ्योक्ता तद्यथाधारावेयभावसम्बन्धस्य द्विगतत्वेऽपि नाधारस्याधेयत्वमाधेयस्य वाऽऽधारत्वं तथा लिङ्गलिङ्गिनोर्व्याप्तावपि धूमादयस्तथा इत्यत्र व्यापको धूम एव व्याप्यत्वादि व्याप्यत्वमितीव लिङ्गी संयोगी तु न तथा स्वसंयोगि यथा स्वसंयोगी च इत्यतिहेतात् न तथैव प्रतीतिरिति भावः । 25 व्याख्यातव्यमाह—ननु द्विगतत्वादिति । कारिकां व्याचष्टे—यथाहीति । व्याप्तेरन्यत्र वैधर्म्यतत्त्वमाह—लिङ्ग इति तं व्याचष्टे—यस्माच्चेति साधने सति साध्यं भवत्येव सति हि धूमे नियतोऽग्निसम्बन्धेन तदग्निमत्त्वव्यञ्जकत्वादयोऽपि भवन्तीति तानपि प्रकाशयति धूमः न तु द्रव्यादीन्, ते भवन्त्येवाग्निनिरपेक्षतः, यस्माच्च साध्य एव साधनं भवति, धूमो हि अग्न्यन्तरसम्बन्धिभिः धूमत्वपाण्डुत्वादिधर्मैरपि प्रकाशयति कार्यकारणभावसम्बन्धधर्माणां कारणगतसामान्यधर्मापेक्षया कार्य- त्वनियमात् न तु द्रव्यत्वादिभिः प्रकाशकः तेषामर्थान्तरसम्बन्धित्वेनाविनाभावाभावात्, प्रोक्तभेदात्तोपायसंयोगसम्बन्धे 30 सम्बन्धेऽपि व्यापकतयैव लिङ्गलिङ्गिनोर्व्याप्तिरिति भावः । अथ साधनमपि साध्ये सति भवत्येवेत्याशङ्कते—ननु चेति ।

१ सि° ड° °त्युक्तेरथ । २ सि° कारिकाः सम्बन्धा डे° कारिकासामान्या । ३ सि° डे° °मित्यङ्गिति धर्मिस्ते किंचित सति ।

व्यापि' इत्यादि, यद्यपि किञ्चिच्छिन्नं छिद्रिमि भवत्येव न तु तत्त्वेन-व्यापित्वेन छिद्रि न गमयति तद्यथा— विषाणित्वेन गोर्व्यापित्वेऽपि न गोप्रकाशकत्वम्, व्यापित्वात्तु तत्रैव गोत्वेन प्रकाशस्य भवति, किं कारणम्? 'प्रतिषेध्याप्रचारेण' इत्यादिश्लोकः। कृतकत्वस्य ह्यनित्यार्थव्यापित्वेऽपि नित्यत्वप्रतिषेधेन गमकत्वम्, तस्माद्यद्यनित्यार्थेऽपि कृतकत्वव्यापित्वं तेनाकृतकत्वस्याप्रकाशनात् अनित्यत्वस्य कृतकार्थव्यापित्वेऽप्यकृतकत्व-
5 प्रतिषेधेन गम्यत्वेव स्यात् गम[क]त्वे तुल्य[त्व]मिति चेन्न विषाणित्वे व्यभिचारादिति।

आह च 'नाशिनः कृतकत्वेन' इति (प्रमाणस०) 'विषाणित्वेन गोव्याप्तिः' इति च (प्रमाणस०) निर्दिष्टं स्वार्थमनुमानं गम्यगमकनियमव्यवस्थोक्तेः।

आह चेत्यादि, एतस्यार्थस्य निदर्शनभावनार्थे कारिके 'नाशिनः कृतकत्वेने'त्यादि, 'विषाणित्वेन' इत्यादि च पूर्विकया कारिकया कृतकत्वेनानित्यत्वं व्याप्तं न साधनम् अविवक्षितत्वात्, यस्मादनित्यत्वाद्यो-
10 ऽनित्यत्वम् कृतकोऽर्थो न प्रदर्श्यते यदनित्यं तत्कृतकमिति किं तर्हि? नित्याभावेनाकृतकाभावस्य कृतकस्य व्याप्तविवक्षितत्वात् कृतकेऽर्थे अनित्यत्वं प्रदर्श्यते यत्कृतकं तदनित्यमिति द्वितीयया तस्यार्थस्य स्फुटीकरणार्थं विवक्षिताविवक्षितयोर्व्याप्त्योर्व्यभिचाराव्यभिचारनिदर्शनं क्रियते-विषाणित्वाद्गौरिति व्यभिचरति गोत्वाद्विषाणीति न व्यभिचरति अतो न गमयति[गमयति]चेति, प्रतिषेध्याप्रचाररूपा व्याप्तिर्गमयति न विधेयप्रचाररूपेति निर्दिष्टं स्वार्थमनुमानम् गम्यगमकनियमव्यवस्थोक्तेः यथैव न चार्[वि]चारविनि-
15 र्दिष्टादिहापूर्विकयोपसंहृतव्याप्त्योक्तिः।

व्यापि-यद्यपीति [illegible] समर्थीकरणात् अनित्यत्वे सति कृतकत्वं भवत्येव तथा कृतकत्वे सति [illegible] भवत्येव [illegible] निर्दिष्टं कृतकत्वादि छिद्रिमि सति-अनित्यत्वे सति भवत्येव तथापि [illegible] न गमयति व्यभिचारसम्भवात्, यथा गोर्व्यापकं विषाणित्वं न गोप्रकाशकं महिषादिभिर्व्यभिचारात् किन्तु व्याप्यत्वादेव विषाणित्वं गोत्वेन प्रकाशं भवतीति भाव। [illegible] गम्यगमकभावे [illegible] कारणमाह-प्रतिषेध्या-
20 प्रचारेणेति। [illegible] कारिके [illegible]-आह चेति। नाशित्वं कृतकत्वेन व्याप्तं हि विवक्षिता। [illegible] व्याप्तिः कृतकत्वे विवक्षिता [illegible] विषाणित्वेन [illegible] व्यापकत्वं। गोत्वव्याप्तिर्विषाणित्वे न [illegible] इति कारिके [illegible]। व्याचष्टे-एतस्यार्थस्येति। [illegible]-पूर्विकयेति [illegible] कृतकं तदनित्यं [illegible] तदेव कृतकमिति [illegible] तदेव कृतकत्वं [illegible] अनुमानस्य [illegible], [illegible], अनित्यत्वस्य [illegible]
25 साधनभाव अविवक्षितत्वादिति भाव। [illegible] यस्मादिति, नित्याभावो अनित्यत्वम् [illegible] कृतकेऽर्थो न प्रदर्श्यते कृतकत्वं नानित्यत्वं [illegible] अकृतकत्वस्य [illegible] विवक्षितत्वादिति [illegible] कृतकेऽर्थे प्रदर्श्यत इति भाव। तर्हि [illegible] प्रदर्श्यत इत्यत आह-नित्याभावेनेति अनित्यत्वं कृतकत्वं व्याप्तम्, विवक्षितत्वात्, अतः कृतकेऽर्थे [illegible] प्रदर्श्यत [illegible] इति भाव। विवक्षिताविवक्षितयोः [illegible] व्यभिचाराव्यभिचारौ निदर्शनं भवतीति निदर्शनार्थ
30 द्वितीयया कारिकया-द्वितीययेति [illegible] गोत्वं महिषादौ [illegible] गोत्वस्तु विषाणित्व-व्यापकं भावेन [illegible] विवक्षितत्वाद्भाव। [illegible] प्रतिषेध्यादि [illegible]

---

१ सि क दे छ. [illegible] कृतकत्वव्यापित्वेऽपि [illegible] इति [illegible]।
२ सि दे [illegible] गम्यत्वेव स्यात [illegible]।

अत्रास्माभिरुच्यते 'तद्भावदर्शनादेव साध्यसाधनधर्मयोः । विधेः संयोगिवद्वृत्तिर्नाधाराधेययोरिव ॥ (अन्यकर्तुः) इति, यत्तद्भावदर्शनं स एवाग्निर्धूमो भवति तेनैवाग्निना धूमेन भूयते तद्देशेन्धनादिसम्बन्धेन, नान्येन, न सोऽग्निर्धूमो न भवतीति तद्भावस्यास्तित्वनिवृत्तिहेतुना वा भूतस्य दर्शनादेव धूमो धूमो भवत्येवाग्निं गमयति न तु यत्र न दृष्टस्तद्व्यवच्छेदेन, तद्भावाग्रहणे दोषदर्शनात्, अतद्भावान्वयव्यावृत्त्यापत्तायामग्निधूमविपक्षव्यावृत्तिमात्रेष्टावनिष्टं स्यात्, अधूमस्य पटस्याभावो घटो वन्ध्यापुत्रो वा स्यात् एवं लिङ्गिन्यपि तथा तत्रैवम्भूतान्वयसाधनार्थातथार्थत्वात्, अतस्तद्भावदर्शनादेव तु साध्यसाधनधर्मयोस्तथाभूतान्वयदर्शनहेतोः लिङ्गिनि परस्परप्रत्ययाधाराधेयप्रधानोपसर्जनभावनाविनाभावात् संयोगिवद्वृत्तिर्न तु कुण्डबदरयोराधाराधेययोरिव, तुल्यकक्षत्वादुभयोः ।

(अत्रेति) अत्रास्माभिरुच्यते–'तद्भावदर्शनादेव व्याप्तिरसोऽत्र[illegible]', संयोगिवत्, नाधाराधेयवदिति, तद्भावदर्शन यत्तदित्यादि स एवाग्निधूमो भवति तेनैवाग्निना धूमेन भूयते तद्देशेन्धनादिसम्बन्धेन, नान्येन–अयोग्यादिनाऽभावितो वा धूमेन भूयते, न सोऽग्निर्धूमो न भवति भवत्यवति तद्भावस्यास्तित्वनिवृत्तिहेतुना वा भूतस्य दर्शनादेव धूमो धूमो भवत्येवाग्निं गमयति, न यत्र न दृष्टस्तद्व्यवच्छेदेन, तत्सम्भवनाधूमो न भवति यस्तत्स्यादग्निर्न भवतीति तद्भावाग्रहणे दोषदर्शनात्, को दोष इति चेदुच्यते–अतद्भावान्वयव्यावृत्त्यर्थतायां विधिरूपतद्भावान्वयव्यावृत्त्यर्थविपरीतकल्पनायामग्नित्र धूमादित्यस्मिन्ननुमानेऽग्निधूमविपक्षव्यावृत्तिमात्रेष्टौ अनिष्ट–अधूमस्य पटस्याभावो घटो वन्ध्यापुत्रो वा स्यात् अनिष्टत्वेनैव लिङ्ग दोषः, एवं लिङ्गिन्यपि तथाऽनग्नेरपनयनस्याभावः घटः खपुष्पं वा स्यादसम्बद्धम्, अनिष्टत्वेऽपि, किं कारणं ? तत्रैवम्भूतान्वयसाध

[illegible]

साधारणधर्मदर्शनात्-यत्र धूमस्याग्निरिणान्वयसहितः साधनार्थः तथार्थः सन्, तत्राभावात्-तथ्यदेशसम्बन्ध्यमि-धूमभावान्यथा सविद्यादयमाधारमकसाभूतान्यथासाधनार्थसाध्यार्थत्वादन्यत्रभिर्दिष्टनिर्देशाभिः, अत एतदर्थसमर्थिसन्ध्यादर्शनादेव तु साध्यसाधनधर्मयोरग्निधूमयोः-यथाभूतान्वयदर्शनहेतोः संयोगिनोरहुत्स्योरि व-न्वैवास्य तथापि द्वितीयस्यापि तत्राधाविशिष्टा वृत्तिरिष्टा सा चाधाराधेय[योरिव]प्रधानोपसर्जनभावेना

5 विनाभावात् प्राप्यप्रापकत्वनिर्दे[श]न्[याय]प्राप्यभावनैकवस्तुधर्मत्वात् इत्यक्षमनिसत्त्वम्, यथा हि प्रागमा वधर्म्यसामान्यलक्षण एक एव हि अभूत्वा भवन् भूत्वा चाभवन् इत्यक्षमानित्यस्य भावः साध्यसाधनाख्यौ समव तयोरग्निधूमयोरप्येक एव साध्यसाधनव्यपदेशं लभते यदेशभ्यनाभिभावः, तस्मात् साध्यसाधन-धर्मयोर्लिङ्गलिङ्गिभावे परस्परमव्यभिचाराधेयप्रधानोपसर्जनभावेनाविनाभावात् संयोगिवद्वृत्तिर्न तु कुण्डब दरयोराधाराधेययोरिव प्रवृत्तिरनुमाने तुल्यकक्षत्वादुभयोरिति ।

10 एवञ्च सपक्षे साध्यसाधनधर्मयोः सहभावदर्शनात् समन्वयवृत्त्या तथाप्रत्ययसम्ब-न्धिरवधियया साधर्म्यदृष्टान्त उच्यते तथा प्रसिद्धस्य धर्मस्य साधनत्वादप्रसिद्धस्य साध्यत्वात् कुतो लिङ्गलिङ्गिव्यतिकरदोषाशङ्का? धर्मिणि एवंकस्य लिङ्गत्वाल्लिङ्गित्वाच्च नाग्निर्लिङ्गी न धूमो लिङ्गम् प्रत्यक्षेतरसम्बन्धित्वविवक्षितत्वाच्च सङ्कीर्येयातां लिङ्गलिङ्गिनौ ।

एवञ्च सपक्ष इत्यादि, एवमेव चास्मदुक्तन्यायमुपोद्बलयति साधर्म्यदृष्टान्तप्रयोगे योऽप्रसिद्धो

15 न साध्यः अन तथ्य दोष इति भाव । [illegible] व्याख्ये-यत्र धूम इति [illegible] साधनार्थः [illegible] [illegible] साध्यभूताभावान्यथाभावासम [illegible] साधनार्थः न तथार्थ-[illegible] [illegible] भावः । [illegible] अत एतदर्थेति अत तत्राधारदर्शनादेव [illegible] भावी ये [illegible] [illegible] न एव धूमवत् भवति [illegible] तत्राधारमाग्निरपि तत्राधारमया [illegible] व धूमस्याग्निरिति [illegible] संयोगिवद्वृत्तिरहुत्योरिव, [illegible] वो वा संयोगि स प्रधानत्वाप्युभयोः वो साध्यसाधनधर्मयोर

20 लिङ्गिनि [illegible] व साध्यसाधनयो तुल्यकक्षयोरिवेति भाव । संयोगिवद्वृत्ती हेतुमाह प्रधानोपसर्जनभावेनेति [illegible] [illegible] प्रधानोपसर्जनभावेन तदेव प्रत्ये विनाभावात्, एवमेव [illegible] विभक्तविवक्षायां साध्यसाधन-[illegible] व एव च [illegible] व एव धूमवान् [illegible] व एव [illegible] [illegible] व [illegible] [illegible] इत्यक्षमनित्यत्वे [illegible] तदेवायमीति भाव । [illegible]-इत्यक्षमनित्यत्वमिति [illegible] हि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], भूत्वा च [illegible]

25 [illegible] अभूत्वा भवन् [illegible] व एव भाव। न एव [illegible] परस्पराधिन [illegible] [illegible] [illegible] इत्यक्षमनित्ये साधर्म्य [illegible] न तु [illegible] [illegible] भाव । [illegible]-तथेति [illegible] [illegible] एव च धूमवान् भवति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भाव । अनुमान इति अनुमाने हि साध्यं साधने च [illegible] [illegible]

30 न [illegible] [illegible] [illegible] इति भाव । [illegible] [illegible] [illegible] एवञ्च सपक्ष इति । व्याख्ये-एवमेव चेति [illegible] [illegible] [illegible] धूमवान् [illegible] [illegible]

१ मि ॥ डा ३ मिरिताभिरि । २ मि ॥ डा ३ तथाचा । ३ मि ॥ सपक्षेऽप्य ।

व्याप्यग्रहणे च, तद्यथा—यत्र धूमस्तत्राग्निः, यत्र कृतकत्वं तत्रानित्यत्वमिति सपक्षे साध्यसाधनधर्मयोरग्निधूमयोः कृतकत्वानित्यत्वयोश्च क्वचित् देशान्तरे वस्त्वन्तरे वा घटादौ सद्भावदर्शनात् समन्वयद्वारेण साधर्म्यदृष्टान्तेन गम्यते, कस्मात्? तथाप्रत्यक्षसम्बन्धित्वविवक्षया हेतोः प्रसिद्धस्य सा[धन]धर्मत्वेनाप्रसिद्धस्य च साध्यधर्मत्वेन विवक्षितत्वादित्यर्थः, यत्पुनरत्राशङ्क्यते त्वया लिङ्गस्य लिङ्गिनो वा लिङ्गित्व[लिङ्गत्व] प्रसक्तमिति, एतस्या आशङ्काया अनुपपत्तिरेव, प्रसिद्धस्य धर्मस्य साधनत्वात् अप्रसिद्धस्य साध्यत्वात् कुतो लिङ्गलिङ्गिव्यतिकरदोषाशङ्का, लिङ्गैकत्वोपाशङ्कानुपपत्तिरेवेत्यर्थः, धर्मिणि एवैकस्य प्रदेशग्रहणेनाप्यस्य लिङ्गत्वाल्लिङ्गित्वाच्च, लिङ्गैकदेशत्वाच्च लिङ्गिनो धर्मस्यैव लिङ्गं लिङ्गी चेति कृत्वा नाग्निर्लिङ्गी न धूमो लिङ्गम्, तथा कृतकानित्यत्वे, तस्मात् लिङ्गत्वा धूमस्यापि नालिङ्गित्वादेव, अन्यालिङ्गित्वाच्चाग्ने[रलिङ्गित्वा]नालिङ्गत्वादेव [अन्यालिङ्गत्वाच्च]तस्मात् प्रत्यक्षेतरसम्बन्धित्वविवक्षितत्वाच्च सङ्कीर्येयातां लिङ्गलिङ्गिनौ, अतः प्रसिद्धधर्मलिङ्गद्वारेणाप्रसिद्धधर्मलिङ्गिद्वारेण चैकस्यैव साधनत्वात् साध्यत्वाच्च व्यवस्थितमेव लिङ्गलिङ्गित्वमिति।

यत्पुनरिदं लिङ्गलिङ्ग्येकत्वापादनं सम्बन्धिना द्वितीयसम्बन्धिरूपेण भवितव्यमिति, एषोऽन्यायः, प्रत्यक्षाप्रत्यक्षत्वविशेषदर्शनात्, न हि चैत्राश्वादिसम्बन्धिनां प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां नियमोऽस्त्येकः प्रत्यक्ष इति द्वितीयेनापि प्रत्यक्षेण भवितव्यमेवेति, तथा संयोगित्वसाध्यसाधकस्य   यथैकः संयोगी तथा द्वितीय इति, अत एव चैवं यदुक्तमुक्तं यथा त्वया विमर्शमुच्यते—यथा हि सत्यपि द्विगतत्व इत्यादि यावत्तदिह न भवतीति तत्र घटत इति ब्रूमः—ननु तद्वदेवेह संयोगिनोरपि लिङ्गलिङ्गिनोः, संयोगित्वात्, स्थाण्वादिसंयोगिवत्, यथा हि स्थाणुश्येनयोः संयोगः सकर्माकर्मकत्वाभ्यामतुल्यः तथा मल्लमल्लकाद्यादिसंयोगसंयोगिनाम्।

(यत्पुनरिति) यत्पुनरिदं सम्बन्धवादिनं प्रतीत्यापि यत्तल्लिङ्गलिङ्ग्येकत्वापादनं, एषोऽन्यायः, कोऽयं? नियमः-[एक]सम्बन्धिना द्वितीयेन सम्बन्धिरूपेण भवितव्यमिति —नैष नियमोऽस्ति, प्रत्यक्षाप्रत्य-

यत्नमुपदर्श साधर्म्यमीदृशं प्रदर्श्यते प्रत्यक्षोपदर्शनमात्रेण संयोगित्वप्रत्यक्षाभिधानाभिप्रायेण चेति भावः। क्वचित् देशान्तरे महानसादौ इदं तत्र धूमः तत्राग्निरिति निदर्शनम्, वस्त्वन्तरे वा घटादाविति कृतकं तदनित्यमिति। कस्मात् साधर्म्यदृष्टान्त इत्याह—तथा प्रत्यक्षेति। लिङ्गलिङ्गिनो संयोगिवद्वौ संयोगस्य द्विनिष्ठत्वाल्लिङ्गधर्मेण लिङ्गिनापि भवितव्यमिति यदाशङ्कितं तत्प्रतिविधानेन लिङ्गत्वप्रतिविधानेन लिङ्गित्वाच्च न युक्तमित्याह यत्पुनरत्रेति। लिङ्गैकत्वोपाशङ्कापि न धर्मिण्येवैकस्य लिङ्गत्वाल्लिङ्गित्वाच्चेत्याह—लिङ्गैकेति। एतमेव स्पष्टयति। लिङ्गैकदेशत्वाच्चेति लिङ्गिनो देशस्य ये धर्माः एकदेशत्वात्तेषां अयमग्निः लिङ्गित्वं वा तथा लिङ्गधर्मयोर्धूमाग्न्योः लिङ्गलिङ्गिभावः एवं कृतकत्वानित्यत्वयोरपि तथा च धूमस्याग्निता अलिङ्गित्वादग्नेरलिङ्गित्वाच्च अनयोरन्योन्यलिङ्गिता अलिङ्गत्वादन्यालिङ्गत्वाच्चेति भावः। एकस्य धर्मिण एव लिङ्गत्वे लिङ्गित्वे च सङ्कर इत्याशङ्क्याह—प्रत्यक्षेतरेति प्रत्यक्षसम्बन्धित्वविवक्षया लिङ्गत्वमितरसम्बन्धित्वविवक्षया चैकस्यैव प्रतिपक्षलिङ्गित्वमिति च सङ्कर इति भावः। लिङ्गलिङ्गिभावाव्यवस्थां निरस्यति—अत इति। साध्यसाधनयोः साहचर्यादिसम्बन्धित्वान्मन्यते यदेकसम्बन्धिज्ञानमपरसम्बन्धिनं स्मारयतीति न्यायमवलम्ब्यैकसम्बन्धिना द्वितीयसम्बन्धिरूपेण भवितव्यमिति लिङ्गलिङ्गिनोरेकरूपत्वमापादयति तदपि न न्याय्यमित्याह—यत्पुनरिदमिति। न्यायो—यदिदिति। एतस्य सर्वत्राप्रत्यक्षदर्शनात् यत्र एकदर्शने तत्सम्बन्धिना परोक्षापरसम्बन्धिरूपेण भवितव्यमिति पूर्वपक्षाभिप्रायः। तन्मतं निराचष्टे—नैष नियमोऽस्तीति। हेतुमाह-

1 सि. ब तदाप्यन्यते। × × ब।

प्रत्यभिज्ञेयदर्शनात् भूमाप्यादिषु, तद्भावयति-न हि चैत्रमैत्रादि स्वस्वाम्यादि सन्निधिसम्बन्धेषु चैत्रमैत्रादि सम्बन्धिनां प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां सदि नियमोऽस्ति एकः प्रत्यक्ष इति द्वितीयेनापि प्रत्यक्षेण भवितव्यमस्ति तथा संयोगिसाध्यसाधकत्वमपि गवार्थे यथासंख्य निदर्शने पादपयोरेकः संयोगी तथा द्वितीय इति, न हीति वर्तते एकदेव न्यायावयुक्तमेवं भवितुम् अत एव चैव यदुक्तमयुक्त यथा त्वया यत एव किम

5 न्यमुच्यते गुणदोषविचारमनिरपेक्षेण निःशङ्केन, कथमयुक्तमिति चेदित्र तदर्थेऽस्माभिः यथा हि स्वस्यापि द्विगतस्य इत्यादि यावत् तद्वदिह न भवतीति, संयोगिनोस्तुल्य आधाराधेययोरिव न भवतीति तत्र पेटस्य इति तत्र यत्र तत्र यदस्य इति ब्रूमः तद्यथा ननु तद्वदेवेह-आधाराधेययोरेव संयोगिनोरपि छिद्रच्छिद्रिणोर्भूमाप्योः न यथैकस्य प्रत्यक्षस्य संयोगस्तथा द्वितीयस्याप्यप्रत्यक्षतेति पक्षः, संयोगित्वादिति हेतुः स्थाण्वादिसंयोगिवदिति दृष्टान्तः, यथा हि स्थाणुश्येनयोः संयोगिनोः स्थाणोरकर्मणः श्येनस्य सकर्मणश्च

10 संयोगः सकर्माकर्मकत्वाभ्यामतुल्यः तथा [illegible]संयोगसंयोगिनाम् तथा चैत्रादीनाम-[illegible]त्वे प्रत्यक्षाप्रत्यक्षादित्वेनैव विशेष इति ।

यत्तूक्तं स्वस्वामिसम्बन्धत्वात् द्वितीयस्य स्वस्य स्वामिनो वा तेन सहैवावगतत्वात् अन्यापेक्षत्वाच्च सम्बन्धस्य शेषसिद्ध्यर्थं स्मृत्यानर्थक्यमितितदयुक्तमुक्तम्, अथान्यथा मत्स्येष-स्याप्य तस्य प्रकारस्यानुक्तत्वात्, स्वस्वाम्यादिभावेन सम्बन्धादिति वचनादिति ।

15 यत्तूक्तमित्यादि सम्बन्धवादिनमेव प्रति अन्यापोहिकेन यदेवमुच्य अयुक्त दोषयुक्त यदि स्वस्य

प्रत्यक्षेति एकसम्बन्धिनो ग्रहणे [illegible] तन्नियमो नास्तीति भावः । सम्बन्धादिस्वात् प्रत्यक्षा-[illegible] साध्यसाधनमनुमानलक्षणम्, तत्र [illegible] एकस्मात् प्रत्यक्षात् [illegible] [illegible] [illegible] द्विविध इति तदर्थं यावो नियमो युक्तः इति दर्शयति स्वस्वाम्यादीति [illegible] सम्बन्धिनोर्न नियमोऽस्ति न [illegible] चैत्रादीनां [illegible] तदैकस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि प्रत्यक्षेण भवि-

10 तव्यमिति नियमः एवं स्वस्वामिभावसम्बन्धिषु सम्बन्धेष्वपि नियमव्यभिचारो भाव्यः । तदेवाह-तथा संयोगित्वेति । [illegible] हि [illegible] सम्बन्धस्य न [illegible] आधेयकर्मा भवति, नाप्याधेय आधारकर्मा तथा न [illegible] किं भवति किं न भिन्नम्, संयोगी तु यथैकस्तथा द्वितीय इति न [illegible] नियमः निःशङ्कमुक्तं तत्र युक्तम् इत्याह-अत एव चैवमिति । [illegible] दर्शयति-संयोगिनोरिति [illegible] सम्बन्धः संयोगिनोस्तुल्यो न भवति [illegible] आधाराधेययोरिव भवतीति भावः । तद्विवृणोति-तत्र कथमिति आधाराधेयभावलक्षणः सम्बन्धो [illegible] चैत्रस्य [illegible]

15 [illegible] न हि भवति [illegible] [illegible] [illegible] प्रत्यक्षः [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] भावः । आधाराधेयभाव[illegible] न [illegible] [illegible] । [illegible]-यथा हीति । स्थाणुश्येनयोः [illegible] कर्म [illegible] [illegible] [illegible] भवति [illegible] संयोगो नोभयत्र तुल्यः सकर्माकर्मकत्वात् [illegible] यमात् [illegible] संयोगमात् स्थाणुरिति नोभयत्रापि [illegible] [illegible]

20 [illegible] भावः । एवं चैत्रादावपि चैत्रः प्रत्यक्षः स्वामी [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तथेति प्रत्यक्षाप्रत्यक्षत्वादि[illegible] स्वस्वामि[illegible] भावः । सम्बन्धवादिनं प्रति [illegible] एतदिति तदुक्तमयुक्तमिति-यत्तूक्तमिति । तदुक्तं विवृणोति-सम्बन्धवादिन-

---

१ सि क्ष डा. यदर्थेऽपि । २ सि क्ष डे डा यत्तूक्तमित्यादि ।

मिभावेन प्रत्यक्षतः सम्बन्ध्येकः ततो द्वितीयस्य स्वस्य स्वामिनो वा तेन सह[वा]गतत्वात् अन्यापेक्षत्वाच्च सम्बन्धस्य शेषसिद्धयर्थं स्मृत्यानर्थक्यम्, तद्वचने च स्मृतिबलेन शेषसिद्धिः, तस्मात् स्वत्वादिप्रत्यक्षभाव[इति] अयुक्तमुक्तम्, अथान्यथा—अथ मा भूदेष दोष इति स्वस्वामित्वादिभ्योऽन्येन केनचित्प्रकारेण प्रत्यक्षः सम्बन्ध्येकः, तत्सम्बन्धस्मरणात् अनुमानमिति मन्येथाः, तच्च भवति, तस्य प्रकारस्यानुक्तत्वात् 'स्वस्वाम्यादि भावेन सम्बन्धात्' [ ] इति वचनात्, स्वस्वामिभावेन वा प्रकृतिविकारभावेन वा कार्यकारणभावेन वा 5
निमित्तनैमित्तिकभावेन वा मात्रामात्रिकभावेन वा बध्यघातकभावेन वा [सहचारिभावेन वा] कश्चिदर्थः कस्यचिदिन्द्रियस्य प्रत्यक्षो भवति, तेभ्योऽतिरिक्तस्यावचनात्तेषामेव वचनादिति ।

एतस्मिन् परोक्तदोषजाते परिहारं ब्रूमः—

अत्र ब्रूमः, न किञ्चिदत्र नोक्तम्, उक्तभेदात् सम्बन्धादनुमानम्, तच्च तत्सम्बन्धिप्रत्यक्षात् 'एकस्मात् प्रत्यक्षात्' ( ) इति वचनात् तेनैव प्रकारान्तरेणानुमानापत्त- 10
रणात्, द्वयोस्तु सम्बन्धिनोर्विशिष्टयोरुपलब्धसम्बन्धयोरन्यतरप्रत्यक्षोत्तरकालं यत्राप प्रत्यक्षोऽप्यर्थो वा तत्रेतरोऽप्यस्तीति या उपलब्धसहचरसम्बन्धानुसारिणी स्मृतिः किमित्यनर्थिका स्यात्? अन्यपेक्षभूमवत्, एवञ्च कृत्वोक्तं 'कश्चिदर्थः कस्यचिदिन्द्रियस्य प्रत्यक्ष अविशिष्टस्याग्नेरस्तित्वं प्रतिपद्यते' ( ) इति ।

(अत्रेति) न किञ्चिदत्र नोक्तम् अवक्तव्यमक्षेपमुक्तमित्यभिप्रायः यस्मादुक्तभेदात् सम्बन्धादनु- 15
मानम्, तच्च तत्सम्बन्धिप्रत्यक्षात्, 'एकस्मात् प्रत्यक्षादि ( ) इति वचनात् तेनैव प्रकारेणानुमानाप
वरणात्, तद्व्याचष्टे द्वयोस्तु सम्बन्धिनोरित्यादि यावदन्यपेक्षधूमवत्—यथा धूमः प्रत्यक्ष एवं तद्वत्तद्भो-

---

मेवेति सम्बन्धप्रसङ्गे वाक्यार्थप्रसङ्गस्य कारणमाह् स्वस्वामिभावादिसम्बन्धेन सम्बन्धिन एकस्य प्रत्यक्षे तत्सम्बन्धापि सम्बन्धिना प्रत्यक्षेण भवितव्यमित्येतन्न्यायवत्त्वेऽप्यतथ्यमेव एव अन्यथा धर्म-धर्मिभावप्रसङ्गात् एकतरस्य सिद्धौ तत्सम्बन्धिना सम्बन्ध त सा स्वतः साध्यधर्मिणि सत्त्व साधनधर्ममुपलभमानः तस्य साधनधर्मस्य साध्यधर्मेण समानप्रतिबन्धविषयकत्वात् पूर्वमवगत- 20
स्वामिनाभावस्य स्मृतौ सति साध्यमत्रेति प्रतीतिर्भवति, तस्मात् सम्बन्धावेक्षणात् प्रमाणान्तरेणैव सिद्धिरनुमानमित्ययुक्तमिति भावः । अन्यापेक्षत्वाच्चेति सम्बन्धस्य नित्यप्रसङ्गान्यापेक्षविषयत्वात् सम्बन्धस्य पुनस्तत्स्मृतिः शेषसिद्ध्यर्था स्यात् तेनस्य प्रत्यक्षा- नन्तर्यामिति भावः । स्मृत्या च शेषसिद्धिरनुक्तमाह—तद्वचने चेति । स्वस्वामिभावादिप्रकारेण नैयायिकप्रत्यक्षान्तरप्रसङ्गोऽपि प्रकारान्तरेण तस्य तु सति तत्र तत्सम्बन्धप्रमाणान्तरप्रतिपत्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्य अथान्यथेति । स्वस्वाम्यादिभावेन सम्ब न्धात् प्रत्यक्षात्तत्सम्बन्धेनाप्रसिद्धिरिति योग्यत्व तथा सम्बन्धान्तरमतिरिक्तप्रकारे नोपवर्णितत्वात्तयोरिन्द्रियव्यतिरेकेणापत्तेरुत्तरपत्ति- 25
तया भवतीति । कथितसम्बन्धानाह—स्वस्वामिभावेन वेति । मात्रामात्रिकसंयोगिविरोधिसमवायादिभिः । स्वस्वामिभाव- भावादि अस्मान्न समवायादि । न्यायेऽपि स्वस्वामिकार्यकारणसम्बन्धसमन्वया एवमेते मात्रामात्रिकभाव—परिशेषासम्भव भावः । तदेतत् तदा सांख्यमतेन निराकृत्य तत्स्वाभिप्रायेणार्थं प्रतिष्ठित इत्याचार्य आह अत्र ब्रूम इति । न किञ्चिदिति— न किञ्चिदिति तस्य प्रकारस्यानुक्तत्वादिति यदुक्तं तदा तच्च युक्तम्, सर्वस्य तयोरुक्तत्वादिति भावः । तदेवाह—उक्तभेदादिति । प्रोक्तप्रकारात् सम्बन्धादनुमानं भवति, तदनुमानमेकस्मात् सम्बन्धिनः प्रत्यक्षात्, अन्येन प्रकारेणानुमानोक्तत्वादिति भावः । 30
प्रकारेण विवृणोति—द्वयोरित्यादि । तादृ शपूर्वोपलब्धिनानाविधिर्भिर्वहलकर्तृकार्यनिर्णयैरपि प्रत्यक्षविषयः पुरोवर्तिनि सम्बन्धिनोऽपि

---

१ सि. छ का. ट प्रत्यक्षत्वात् । २ सि छ ट का मात्रमात्रिकभावेन । ३ सि. छ का टै कश्चित् ।

यथाग्न्युष्णत्वादिविशेषेणाप्यविनाभाविरूपेण विशिष्टः प्रमातस्य देशेऽग्निं गमयति, विशेषाणामविनाभाविनां गमकत्वात् अथवा अग्न्यसर्वगतत्वनियतत्वादिविशेषाणामेवाविनाभाविनः धर्मं सम्बन्धादेव गमयन्ति तथा चैत्रस्य वा विशेषा आरोहणोपक्रमणावरतरस्वादयस्तदविनाभाविनोऽश्वं गमयन्त्येवेत्युपलभ्यसम्बन्धपूर्वकत्व प्रमाणस्योत्तरकालं यत्राप्रमाणोऽप्यर्थो वा तदेकतरोऽपीति या उपलम्भ[सह]चरसम्बन्धानुसारिणी स्मृतिः
5 सा किमित्यनर्थिका स्यात्—नैवानर्थिकेत्यर्थः किमिव ? अग्न्यपेक्षधूमवत्—यथाऽग्निसम्बन्धात्मलाभो धूमः प्रोक्तविशेषयुक्तोऽग्नेः सम्बन्धस्मरणात् प्रमाणोऽप्रमाणस्य सम्बन्धिनोऽनुमानोत्थानम्, अग्निर्वा प्रमाणोऽप्रमाणस्य तत्परिणामानिभूतदेशस्याप्रमाणस्य सम्बन्धिनः एकैकस्य प्रमाणत्वात्, 'सम्बन्धादेकस्मात् प्रमाणाच्छेषसिद्धिरनुमानम्' ( ) इति वा पाठात् सम्बन्धिन एव प्रमाणस्य सामानाधिकरण्योक्तेः, एवञ्च प्रयोक्तमिति, अस्यैव स्मरणस्य भाष्य ज्ञापकमाह—अग्निरयं अस्यापिरिन्द्रियस्य प्रत्यक्ष इत्यादि
10 सामान्यवाचिना निर्देशे[न], भावदर्शनाभिन्न प्रतिपत्त इति, अविशिष्टस्याविशिष्टमेति वा पाठः अविशिष्टस्याप्रमाणस्य अविशिष्टस्य दर्शनमनुत्पन्नस्यातदेशवर्तिनो वेति शेषो गतार्थो मन्तव्यः ।

यत्तु तेन प्रत्युच्यते परमतमाशङ्क्य लिङ्गग्रहे तुल्यमिति चेदिति तथैव लिङ्गेऽपि, लिङ्गलिङ्गिनोरन्योऽन्यापेक्षत्वात् अथ तत्र नेष्यते स्वसाम्याद्विष्यपि मा भूदिति, अत्राहम् प्येव भुवे लिङ्गिसम्बन्धित्वात् लिङ्गस्य उत्तरकाले स्मृतेरानर्थक्यं लिङ्गग्रहे हि लिङ्गी गृहीत इति,
15 अथान्यथा ग्रहणं चेत्प्रोक्तमिति लिङ्गेऽपि तथा, यदुच्यते मा मंस्था लिङ्गग्रहणतुल्यमिति लिङ्गित्वेऽस्ति विशेषः, न हि लिङ्गं सम्बन्धित्वमात्रेण गृह्यते किं तर्हि ? अनुमेयदेशस्थं धूमादित्वेन पूर्वं गृह्यते, पश्चात्तस्याग्न्यादिभिरविनाभावित्वं स्मर्यते इति सर्वत्र व्यापीति, तदिहापि तुल्यम् अनुमेयस्थं अश्वत्वेन पूर्वं गृह्यते पश्चात्तस्य चैत्राविनाभावित्वं स्मर्यते न तदेव सम्बन्धीति देशादिस्थाऽग्निधूमवत् ।

20 यत्तु तेनेत्यादि, स्वामिसम्ब[न्धि]त्वात् स्वस्य स्वाम्यपेक्षमेव स्वत्वमित्युत्तरकालं स्वे-

गमयति तद्विशेषाणामविनाभावित्वेन गमकत्वात् एवं सम्बन्धिना चैत्राश्वयोरन्यतरप्रमाणस्य विशेषैः चैत्राविनाभाविभिर्अन्यतरस्य स्वत्वनियमादिभिर्वा अश्वत्वं स्वस्वामिभावसम्बन्धसूचकाविनाभावेन एवमेव चैत्रस्य विशेषा आरोहणादयोऽश्वसूचकास्तदविनाभाविनस्तत्त्वेन सम्बन्धार्थं गमयन्तीति संयोगस्वामिभावादिसम्बन्धसम्बन्धपूर्वकत्वप्रमाणप्रमाणोत्तरकालं तदुपलम्भसम्बन्धानुसारिणी या स्मृतिरेतावन्मात्रोऽन्यो वा प्रमाणस्य तदुपलम्भो नास्तीति सा निष्फला न भवतीति भावः ।
25 तदात्मलाभमेव—अग्न्यपेक्षधूमवदिति प्रोक्तेति । यदुक्तं धूमस्याग्न्युष्णत्वादिविशेषयुक्त इत्यर्थः सम्बन्धस्मरणात्—संयोगित्वस्य धर्मेतरप्रभावस्य वा सम्बन्धस्य स्मरणात्प्रमाणस्यानुमानम् प्रत्यक्षे धूम इत्यर्थः । तत्र वाग्निरेव प्रमाणतया तदप्रमाणस्य धूमस्य सम्बन्धिनोऽनुमानम् अग्निर्वेति तत्परिणामभूतस्य धूमस्य मलिनो वा तद्देशवर्तिनो धूमस्य सम्बन्धिनो यस्मात् एकस्य सम्बन्धिन एव प्रमाणत्वात्, सम्बन्धादेकस्मात् प्रमाणाच्छेषसिद्धेरनुमानत् प्रमाणादिति सामानाधिकरण्यात् प्रमाणसम्बन्धिन एवैतस्य प्रतीते न तु सम्बन्धस्यैवैकप्रमाणस्य अप्रमाणस्य वा सामानाधिकरण्यं प्रतीयत इति भावः । अस्यार्थे भाष्यादिस्मृत्यर्थमाह—
30 अग्निरयं इति अग्निरयं इति सामान्येनोक्तः तथ्यं वा साधनं वा सम्भवतु स्मर्यते अग्निधूमयोरेव अग्निरयं इत्यर्थः । दर्शनेनेति । धूमदर्शनादेवाग्न्यदेशवर्तिनोऽग्नेरस्तित्वं प्रतिपत्त इति भावः । परमतोपरि चोद्योपदर्शनादि निरस्तोऽपि यत्तु तेनेति । व्याख्योक्ति स्वामिसम्बन्धित्वादिति अर्थं स्वामिसम्बन्धेन नाम्यसम्बन्धि अतः स्वत्वप्रत्यवात् स्वामित्वम्-

१ सि क्ष डा. डे. अवगम्यमान । २ सि क्ष. डा. डे °मात्मन्यसाभिधिर्वा । ३ सि क्ष डा. डे अविच्छाभ्यादि ।

दानर्थक्यं प्राप्तमित्यत्र तेन अन्यापोहविषयेन मयुच्यते परमतमाशङ्क्य लिङ्गमाह तुल्यमिति चेत्—स्वान्यर्थ
स्मृतेरानर्थक्यं स्वसाम्यादिसम्बन्धिग्रहणप्रत्यादिसत्त्वलिङ्गलिङ्गिनोः सम्बन्धाविशेषात् समानदोषजातमिति,
तत्तथैव यथेष दोषः स्यात् स्वसाम्यादित्वे लिङ्गेऽपि स्यादेवायं लिङ्गलिङ्गिनोः अन्योन्यापेक्षत्वात्,
अथ तत्र नेष्यते स्वसाम्यादिष्वपि मा भूदिति बुद्ध्यते, ग्रहणमप्येव तुल्ये कस्मात्? लिङ्गिसम्बन्धित्वात्
लिङ्गस्येत्यादि तत्तुल्यत्वप्रदर्शनं गतार्थं यावत् लिङ्गी गृहीत इति, अथान्यथा तथोक्तमिति[1] अथान्यथास्व 5
ग्रहणमसि[स्व]साम्यादित्वेनाग्रहणेऽन्यथा ग्रहणमेव तथोक्तमिति, तथा वयमपि स्वसाम्यग्रहणमोऽन्यथा
लिङ्गे ग्रहणं स्वसाम्यादिष्वन्यपेक्षि चेन्मन्यसे तथोक्तमिति, अत्र यदुच्यते त्वया मा मंस्था लिङ्गग्रहणतुल्य-
मिति लिङ्गत्वेऽस्ति विशेषः, न तस्य सम्बन्धिना ग्रहणात्—नहि लिङ्गं सम्बन्धित्वमात्रेण गृह्यते, किं तर्हि?
अनुमेयैकदेशस्य धूमादित्वेन पूर्वं गृह्यते पश्चादग्न्यादिभिरविनाभावित्वं स्मर्यते, आदिग्रहणात् शब्दस्य कृत-
कत्वादित्वेन प्राग्ग्रहणं पश्चादनित्यत्वाविनाभावित्वं स्मर्यत इति सर्वत्र व्यापीति, अत्रोच्यते तद्विधापि तुल्य- 10
मित्यादि तत्तुल्यत्वमाव[न]मनुमेयस्याग्न्यादि यावत् तदेकसम्बन्धीति गतार्थम् देशादिस्थानेऽग्निधूमवदिति
दृष्टान्तः यथाग्निरदृष्टः धूमो देशादिस्थः प्राग् गृह्यते प्रत्यक्षे[णा]प्रत्यक्षासिन्नत्वात्, ततः पश्चादग्निरिहेत्यनु
स्मर्यते, तथायः स चैत्रस्यो गृह्यते ग्रामादिस्थः, ततः पश्चात्तत्रस्थः चैत्राविनाभावीति स्मर्यते ग्रामादिरिति
धूमसम्बन्ध्यग्निस्मरणवदिति तुल्यमिति ।

यदुक्तमभ्युपगमस्य तद्धेतेरविनाभावित्वेन गृहीतस्वरूपस्य लिङ्गादेः कारणत्वम्, ज्ञाप- 15

यथाग्नेरिति यथा स्वसाम्यादेरनेन प्रत्यक्षमिति स्वार्थेन तदर्थविशेषविशिष्टं विषयं परेणोक्तं पूर्वपक्षमनूद्यान्यापोहेऽपि उत्तरमाह—
लिङ्गमाह इति परमतमिदम् तदनूद्य—अग्रहणमिति यथा स्वसाम्भिनो सम्बन्धिनामवेक्षस्य प्रत्यक्षत्वेऽपरमपि प्रत्यक्ष
मेवेति पश्चात्स्मरणं व्यर्थमुच्यते तथैव लिङ्गलिङ्गिनो सम्बन्धित्वादेकस्य प्रत्यक्षत्वेऽपरमपि प्रत्यक्षमेवेति पश्चात्स्मरणं व्यर्थमेवेति
समानं दोषजातमिति भाव । दोषस्योत्तरमाह तत्तथैवेति। दृष्टान्ते यथेति स्वसाम्यादित्वम् लिङ्गलिङ्गिनोरप्यन्योन्यापेक्ष-
त्वेनैव दोष आपतति स्यात । लिङ्गलिङ्गिनोरेव दोषो यदि नेष्यते स्वसाम्यादिष्वपि दोषो न स्यादित्याह—अथ तत्रेति । 20
अत्राचार्य आह—ग्रहणमपीति। किं हि लिङ्गिसम्बन्धि यतो लिङ्गग्रहणे लिङ्गी गृहीत एवेति तत्स्मरणं लिङ्गिस्मरणं व्यर्थमेव-
त्यपि तुल्ये इत्यर्थः । यदि त्वं स्वसाम्यादिभिरन्योऽन्येन कथंचित्स्मरणेन तत्र स्मरणानुमानमिति परेणोक्तं
तथाविधग्रहणस्वसाम्यजनकत्वं तुल्यमिति निराकरोति तथापि लिङ्गेऽन्यथा ग्रहणं स्वसाम्यादिष्वन्यपेक्षीति तथोक्तमपि तथाविधग्रहण-
स्मरणजत्वेन तुल्यमिति प्रतिविधापयिषुः—अथान्यथेति । तदन्यापोहेऽपि विशेषं विशेषयन्नाह—अत्र यदुच्यत
इति। लिङ्गं स्वयमपि लिङ्गत्वेऽस्तीति, लिङ्गं सम्बन्धित्वमात्रेण न गृह्यते प्रथममनुमेयैकदेशस्य धूमादित्वेन गृह्यत इत्याह इति 25
सम्बन्धं स्मरति यावत् प्रतिपत्तं स्मरत एवं कृतकत्वादिरपि शब्दनित्यत्वस्येन प्रत्यक्षान्तरं तत्तदविनाभावित्वमाकलय्यन्तस्य
प्रागनुभूतस्य स्मरणम् एवं सर्वत्रेति लिङ्गत्वे विशेषात् न साम्यमिति भाव । विशेषोऽयं चैत्रादावपि समान इत्युत्तरमाह—
तद्विधापीति। अनुमेयैकदेशत्वेनैव प्रथमं धूमो गृह्यते पश्चादनुमेयेनाग्निनाऽनुस्मर्यते चैत्राविनाभावीति यथा पूर्वं ग्रामादिस्थो
धूमः प्रत्यक्षेण गृह्यते ततश्च धूमानुपलब्धेरग्निरिति स्मर्यत एवेति भाव । स्वसाम्यादिमात्रेण सम्बन्धात् प्रत्यक्षादेरनुमिति 30
नुमानमिति तदन्यस्य कल्पना दोष तदुक्तं धर्मं धूम इत्याह—यदुक्तमिति। तन्मतनिराकरणाय प्रथमं तन्मतं दर्शयति

---

1 सि. क्ष. डा. डे. तथ । ×× डा. डे । 2 सि. प. डा. तथान्यास्व । 3 भि. क्ष. डा. डे. चेत्तथा ।

कस्मात् नोत्पादकबीजादिवदिति, एतदप्ययुक्तम्, अविनाभावित्वस्य सहचारिभावसम्बन्ध-त्वात्, तस्मादपि यो निश्चयः सोऽपि स्वस्वाम्याद्यर्थव्युत्पन्नानामेव, तदादित्वात् सहचरित-भावस्य ।

यदुक्तमित्यादि, स्वस्वाम्यादिसम्बन्धेन सम्बन्ध्यन्तरप्रसिद्धिरनुमानमित्यस्य पक्षस्य दोषः
5 तेनोक्तः, अत्र ब्रूमः, अयुक्तमिदम् कस्मात् ? अव्युत्पन्नस्य तद्धेतोरिन्द्रियवत् तदभावप्रसङ्गात् यावत् ज्ञापकत्वादिति, स्वस्वाम्यादिसम्बन्धानभिज्ञा अपि धूमादग्निमविनाभावसम्बन्धाभिज्ञाः गच्छन्तो दृश्यन्ते, स च ना गृहीतसम्बन्धाभिज्ञः ज्ञानकारणत्वं हि ज्ञापकस्य हेतोर्लिङ्गादेर्गृहीतस्वरूपस्य, नोत्पादकबी-जादिवदिति एतदयुक्तम्, कस्मात् ? अविनाभावित्वस्य सहचारिभावसम्बन्धत्वात्–न विना भवति सह भवति सहचरतीत्यर्थः, तस्मादपि सहचरितभावसम्बन्धात् यो निश्चयः सोऽपि [स्व]स्वाम्याद्यर्थव्युत्पन्नानामेव
10 भवति, नाव्युत्पन्नानाम् कस्मात् ? तदादित्वात्–[स्व]स्वाम्यादित्वा[त्]सहचरितभावस्य सहजान्तं सम्ब-न्धानामन्यतमत्वात्तस्यापि तत्सहचारिभावोऽविनाभावो गृह्यमाण एवानुमानकारणं ज्ञानम् ज्ञानोत्पत्तिहेतु-त्वात् ज्ञापकस्य तस्मादविनाभावसम्बन्धग्रहणात् स्वस्वाम्याद्यर्थापादि व्युत्पन्नानामेव नाव्युत्पन्नानामिति ।

अथवा विनाप्यविनाभावित्वेन स्वस्वामित्वादिव्युत्पत्तेरनुमेयत्वं आह—

अविनाभावगम्यातिरिक्तार्थविषयत्वेन तु स्वस्वाम्यादिसम्बन्धव्युत्पन्नबुद्धेरेवानुमानं
15 दृश्यते यथा काकभक्षनव्यापित्वस्त्रीकृतत्वप्रसवकालतत्कृतनीडमध्योर्णमेवविवृद्धिपोषणसह-चरणप्लुतो गमनादीनि धर्मान्तराणि व्यापित्वाविनाभावित्वोपेततायामपि न कारणानि कोकिलत्वज्ञानस्य आ स्वस्वामिभावाप्रत्ययगमनाऽऽदरात् पश्चात् तत्प्रतिपत्तिः स्वस्वामि-भावादिसम्बन्धेन परित्यज्याविनाभाव्यमितवान् तत्तद्धर्मान्, लोके प्रतिपत्तारो यथारश्च भवन्ति कोकिलशावकोऽयं न काकशावकः, स्वभावासमन्वितत्वात् विशिष्टमाधुर्योपेतस्वर-
20 त्वादितरकोकिलवदिति स्वस्वाम्यादिसम्बन्धा अनुमापकाः, अनुमेयव्यक्तिकाले तयोपल-भ्यमानत्वात् तत्प्रसिद्धलिङ्गवत् ।

अव्युत्पन्नस्येति । स्वस्वाम्यादिसम्बन्धानभिज्ञस्य पुंसो लिङ्गलिङ्गिनोरविनाभावसम्बन्धग्रहणाभिज्ञस्य तत्र च लिङ्गि-प्रतिपत्तिप्रमाणनिबन्धनत्वेऽपि मा भूदिति तदविनाभावित्वेनैव कारणत्वं युक्तम् । प्रतिपत्तौ हि लिङ्गमनुमाने कारणं न तु स्वरूपमात्रम् । अव्युत्पन्नस्यापि, लिङ्गस्य च स्वरूपमात्रस्य एव तस्मात् स्वस्वाम्यादिसम्बन्धेन हेतोरिति
25 व्याप्त्यग्रहणादिति भावः । ज्ञानकारणं ज्ञानमेव ज्ञायमानं वा न स्वरूपमात्रमेव–ज्ञानकारणत्वं हीति लिङ्गज्ञान-कारणत्वं हेतुत्वं । अनुत्पत्तौ हेत्वाह अविनाभावित्वस्येति अव्युत्पन्नस्य तद्धेतोरित्यन्वयः । अविनाभावस्वरूपमाह विना तदभावात्, अविनाभावः सहचरितत्वं, नान्तरीयकत्वमिति स्वस्वाम्यादिसम्बन्धेन तत्र चाविनाभावत्वात् सम्बन्धान्तरम्, अविनाभावस्य च व्याप्तत्वे ज्ञानकारणत्वेन तज्ज्ञाने तज्ज्ञानस्य भावसम्भवात् स्वस्वाम्यादिव्युत्पन्नानामेव ख्याति न तदव्युत्पन्नानामिति भावः । सहचारिभावसम्बन्धात् निश्चयः सोऽपि स्वस्वाम्यादिसम्बन्धज्ञानपूर्वकमेव भवति सहचारिभावस्य स्वस्वा-
30 म्यादिसम्बन्धान्तर्भावात्–तस्मादपीति । सहचारिभावोऽपि ग्रहणमेव एव कारणं न स्वरूपम्, ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वाद्‌ ज्ञापकस्येति यद्–तत्सहचारिभाव इति । अविनाभावित्वमन्तरेणापि स्वस्वाम्यादिसम्बन्धादनुमानमिति दर्शयति–अविना-भावेति । अविनाभावेन यथा योऽर्थोऽन्यः धर्मान्तरं लोके प्रतिपत्तारो यथा दृश्यन्ते यथा कोकिलशावकोऽयं न काकशावकः

अविनाभावगम्यातिरिक्तार्थविषयत्वेन स्थित्यादि यावदितरकोकिलवदिति, भावने-
नोपसंहारोऽस्यार्थस्य, 'व्यापको यः स धर्मांशो भाव्यो व्याप्यस्तु सूचकः । अनेकधर्मणोर्नाम्यो भाव्यभावक-
धर्मणोः ॥ (   ) इत्यनल्लक्षणवैपरीत्येन सहचारिभावादस्तेऽपि स्वस्वाम्यादिसम्बन्धमुपलभ्य तैरेवा-
नुमानं दृश्यते, तद्यथा—काकभवनेत्यादि समासद्वन्द्वको व्यापकव्याप्यत्वाभ्यां सहचारिभावधर्मदर्शनो
याव[त्] व्यापित्वाविनाभावित्वोपेततायामपीति, काकजन्मव्यापीनि तत्स्त्रीकृतस्वलक्षणकालानन्तरजनीड 5
प्रसवोपणभरो विवृद्धि काकेन काक्या च पोषणं चारमस्येन तस्य द्वितीयेन काकशावकेन सहचरणं काक्याः
पृष्ठतो गमनमित्येतानि पूर्वपूर्वकाणि व्यापकानि साध्यानि उत्तरोत्तराणि व्याप्यानि साधकानिमितानि
अविनाभावसम्बन्धीनि धर्मान्तराणि सन्त्यपि न कारणानि तानि कोकिलत्वज्ञानस्य यावत् वा कुतः ?
स्वस्वामिभावाप्रत्ययगमनादरात्—यावत् स्वस्वामिभावसम्बन्धं नावैति तावत् कोकिलत्वाप्रतिपत्ते
पश्चात्प्रतिपत्तिः स्वस्वामि[भावादि]सम्बन्धेन भवति—तत उत्तरकालं कोकिलशावकोऽयं न काकशावक इति, 10
परित्यज्याविनाभाव्यभिमतांस्तांस्तान् धर्मान् व्यापकान् व्याप्यांश्च तथा लोके प्रतिपत्तारो बालाश्च भवन्ति
कोकिलशावकोऽयमभिमतो यतः स्वभाषासमन्वितः, भाषासमन्वितत्वात् विशिष्टमाधुर्योपेतस्वरत्वादितर
कोकिलवदिति आनिमद्ग्यात् प्रकृतिविकारविक्षेपसम्बन्धा अपि व्युत्पन्नानामेवानुमानकारणम् अतोऽत्र
साधन संक्षेपार्थमुच्यते—एवं स्वस्वाम्यादिसम्बन्धा अनुमापका इत्यभ्युपगम्यायेन कस्मात् ? अनुमेयव्यक्ति-
काले तयोपलभ्यमानत्वात्—अनुमेयस्वामिकोकिलानित्यत्वार्थस्य व्यक्तिकाले तेनैव स्वस्वाम्यादिप्रकारेणो- 15
पलभ्यमानत्वात्, किमिव ? तत्प्रसिद्धलिङ्गवत्—तेन प्रकारेण प्रसिद्धं धूमादिलिङ्गं तस्य सम्बन्धिनोऽनु
मापकमग्न्यादेः स्वस्वाम्यादिप्रकारेणैव सम्बन्धात्, तथा कोकिलशावकः तज्जातीयानुकारिस्वरणेनेति ।

भाषासमन्वितत्वात्, विशिष्टमाधुर्योपेतस्वरत्वात्, इतरकोकिलवदिति साधनेन प्रदर्शयति—इतरकोकिलवदितीति ।
अनेकधर्मणोर्धर्मिणोर्भाव्यभावकधर्मयोर्मध्ये य एकांशो व्यापकः स एव भाव्यः योऽन्यः व्याप्यः स भावक इति व्याख्या इत्यत्र
लक्षणवैपरीत्येन विनापि सहचारिभावेन स्वस्वाम्यादिसम्बन्धपरिज्ञानवतः पुरुषस्यानुमानं दृश्यत इत्याह—तद्यथा इति । कोकिल- 20
शावकविषये धर्मोक्ता व्याप्यव्यापकभावसमासद्वन्द्वकी—काकभवनेत्यादीति काकजन्मव्यापिनो धर्मा एत उत्तमोक्ता तज्जन्म-
व्यापकः तज्जन्मनीडप्रसवः कर्मभेदत्वात् निविडं काकपोषणं काकशावकान्तरसहचर्यं काक्यनुगमनमिति एष्वपि पूर्वपूर्वधर्मा
व्यापका साध्यभूताः उत्तरोत्तरधर्मा व्याप्याः साधनभूता इति । परस्पराविनाभाविन एते धर्मा काकशावकव्यापिनो न
कोकिलत्वज्ञानहेतवः बालके सत्स्वपि यावत् स्वस्वामिभावसम्बन्धस्य प्रतिपत्तिर्न भवति । धर्मान्तराणि—अविनाभावसम्बन्धी
नीति । यावत् न स्वस्वामिभावसम्बन्धो ज्ञायते तावत् कोकिलशावकोऽयं न काकशावक इत्यविनाभाविभूतान् पूर्वोक्तान् विहाय 25
धर्मान् प्रतिपद्यन्ते लोका इत्याह—पश्चादिति । प्रतिपत्तिस्वरूपमाह—कोकिलशावकोऽयमिति । हेतुमाह—यत इति
स्वस्य—कोकिलस्य या भाषा—माधुर्योपेतस्वरः तेन समन्वित इत्यर्थः । स्वस्वाम्यादिसम्बन्धेष्वादिशब्दं विवृणोति मतमाह—
आनिमद्ग्यादिति । कोकिलधर्मस्यानुमानेन दर्शयति—एवमिति । कोकिलशावकानुमितिरुत्पत्तिरविनाभावसम्बन्धाभावेऽपि
स्वस्वाम्यादिसम्बन्धप्रकारेणैव तदुपलम्भोऽस्तीति हेतुमाह—अनुमेयेति । दृष्टान्तमाह—तत्प्रसिद्धेति तेन स्वस्वाम्या
दिना प्रकारेण प्रसिद्धं यद्धि धूमादि लिङ्गं तर्हि तत्सम्बन्धिनोऽग्न्यादेर्यथा स्वस्वाम्यादिप्रकारेणैवानुमापकं तथा तज्जातीयस्वर 30
स्वरूपमपि तथैव कोकिलशावकस्यानुमापकमिति अन्तरेणाप्यविनाभावसम्बन्धमपेक्ष्येति भावः । सम्बन्धवैचित्र्यं प्रति व्याख्यातोऽभिमतोऽ

---

१ सि. क्ष. डे. च प्रदर्शन । २ सि. क्ष. च डे. काकजन्मव्यापीनीतत्स्त्री । ३ सि. क्ष. डे. च °गमनादरात् ।
४ सि. क्ष. डे. °विशिष्टत्वस्य तत्र ।

किञ्चान्यत्—

यदप्युक्तं न चावश्यं स्वस्वाम्यादिसम्बन्धादनुमानं भवति, तद्व्यभिचारार्थं विशेषणो- पक्षिप्तत्वात्, तथा च त एव हि विशेषा अनुमापकाः स्युः, न स्वस्वाम्यादिसम्बन्धः, सत्यपि तस्मिन्ननुमानाभावादित्येतदपि न, शेषसिद्धिवचनेनाव्यभिचारिविधिवृत्तेरुपात्तत्वात् ।

यदप्युक्तमित्यादि, सम्बन्धवादिनो दोषवचनम् न चावश्यमित्यादि प्रत्युच्चारणम् एतदुक्त भवति स्वस्वाम्यादिसम्बन्धादनुमानं भवति तद्व्यभिचारार्थं विशेषणोपक्षिप्तत्वात् तथाऽपि स्व स्वामिनि चाऽन्ये चैत्रे वा स्वतन्त्रजीवत्स्वत्वा विशेषा आर्याकृत्ये तेषामेवाव्यभिचारात् त एव अनु मापकाः स्युः न स्वस्वाम्यादिसम्बन्धः सत्यपि तस्मिन्ननुमानाभावात् व्यभिचारीति एवं प्रत्युच्चार्याचार्य उत्तरमाह एतदपि न शेषसिद्धिवचनेनाव्यभिचारिविधिवृत्तेरुपात्तत्वात्—'सम्बन्धादेकस्मात् प्रत्यक्षाच्छेष सिद्धिरनुमानम्' इत्यस्मिन् न्यायानुमानलक्षणे शेषसिद्धिवचनेन विधिवृत्तेरव्यभिचारिण उपात्तत्वात् तस्मादयमदोषः ।

तत्कथमिति मन्यस इति चेदुच्यते—

इदं हि सर्वाभासव्युदासेन सम्बन्धिनोऽभिव्यञ्जकम्, प्रत्यक्षादितरः शेषः सम्बन्धी अनुमेयानुमानाभासभेदैः प्रत्यक्षादिविरोधैरविरुद्धार्थः, पक्षो धर्मधर्मिसमुदायात्मा परार्थानुमाने साध्याभिधानमिति वक्ष्यमाणो निर्दोष एव शेषसिद्धिवचनेन गृहीतः, यथायोगं तेन तेन सम्बन्धेन सम्बद्धात् प्रत्यक्षात् प्रत्यक्षपक्षप्रसिद्धात् पक्षधर्मस्य सम्बन्धात् प्रागुपलब्धादनुस्मर्यमाणा अपेक्षेण शेषस्य सिद्धिरिति शेषसिद्धिवचनादेव विरुद्धासाधारणधर्मव्युदासः, शेषाय शेषे वा प्रत्यक्षादेकस्मात् सम्बन्धादित्येतावता सिद्धेः सिद्धिवचनं सिद्धिरेव नासिद्धिरित्यवधारणाद् सिद्धिर्व्यभिचारिधर्मता मा भूदिति, तद्यथा-स्वाम्यसम्भवात् मतिमिष्यसुखवत् ।

इदं हि सर्वाभासव्युदासेनेत्यादि, पक्षहेतुदृष्टान्ताभासाः सर्वे तेनैव सम्बन्धानुमानविधानेन व्युदस्यन्ते प्रत्यक्षादितरः शेषः सम्बन्धी स्वा[म्या]दिभिः विशिष्यमाणो येषामपि सम्बध्यते सोऽनुमेयानुमाना-

---

भेदैः प्रत्यक्षादि—यदप्युक्तमिति । व्याख्ये—सम्बन्धवादिन इति । तत्पक्षमाह—यदप्युक्तमिति समुच्चये स्वामित्वे च चैत्रे [illegible] अनुमानानुपेक्षमाणः सामर्थ्यं वर्तमान चैत्रादपि स्वाम्येवैष, न हि [illegible] तत्र कश्चिद्विशेषमाश्रयते यदि स एव विशेषोऽनुमापकः स्यात्, [illegible] स्वस्वामिभावसम्बन्धेनाव्यभिचारेण विशेषाणामेव [illegible] मानं । तदितरस्यो—एतदपि नेति सम्बन्धादेकस्मात् [illegible] सिद्धिरनुमानमिति [illegible] शेषसिद्धिवचनेनाव्यभिचारिण एव विधानाद् दोष इति भावः । तत्कथमित्याह इदं हीति । व्याख्ये—पक्षहेत्विति पक्षाभासा हेत्वाभासा दृष्टान्ताभासाश्च सर्वे सम्बन्धानुमानविधानेन निराक्रियन्ते इत्यर्थः । शेषोपादानमाह—प्रत्यक्षादितर इति [illegible] [illegible] सम्बन्धी [illegible] विशिष्यमाणो येषामपि धर्मधर्मिसमुदायात्मा पक्षः प्रत्यक्षादि- प्रत्यक्षादिविरोधैरविरुद्धार्थ [illegible] परार्थानुमाने [illegible]

---

१ सि. ध दे क्ष चैवोपलभ्यते । २ सि क्ष. भा. दे अनुमेयानु ।

मासभेदः प्रत्यक्षादिविरोधैरविरुद्धार्थः पक्षो धर्मधर्मिसमुदायात्मा, तत्तत्रावयवविभाने परार्थानुमाने [1]वीताख्ये साध्याभिधानमिति वक्ष्यमाणो निर्दोष एवानन शेषसिद्धिवचनेन गृहीतः, यथायोग स्वस्वामि निमित्तनिमित्तिकादिषु तेन तेन सम्बन्धेन सम्बद्धात् प्रत्यक्षादिति–प्रत्यक्षात् धर्मादुपलम्भात् प्रसिद्धादिति यावत्, तत्र च यः प्रत्यक्षः स पक्षधर्मः, शेषोऽनुमेयः, एकदेशत्वादप्रत्यक्षत्वादव्यापीति चेत् अत आह– प्रत्यक्षभङ्गा प्रत्यक्षवत् प्रत्यक्ष –प्रसिद्धः तस्मात् प्रसिद्धत्वात् सम्बन्धी, पक्षधर्मोऽन्यः स्वं तस्य पक्षधर्मस्य 5
सम्बन्धात् प्रागुपलम्भादप्रत्यक्षमाणात् शेषेण शेषस्य[वा] चैत्रस्य सिद्धिरिति शेषसिद्धिवचनादेव विरुद्धा साधारणधर्मव्युदासः, यत्र यथायः स तत्र तत्र देवदत्तः स्वामी[त्व]न्यस्वादिवियोगादिसम्बद्धाव्यवयुक्त्वात्, सपक्षे वृत्तिः विपक्ष एव व्यावृत्तिः कुतः ? शेषाय शेषे वा प्रत्यक्षादेकस्मात् सम्बन्धात् इत्यवधारणा सिद्धे सिद्धिवचनं सिद्धिरेव नासिद्धिरित्यवधारणात् प्रमेयत्वादिभिस्य इति साधारणे नैकान्तिकवत्सिद्धिर्मा भूदिति, का पुनरसिद्धिः ? *व्यभिचारिधर्मता तद्यथा–स्वाम्यसम्बन्धानेत्यादि पाचकस्त्रियमुतमिति*, 10
चैत्राभ्यपात मरण शेषं गतार्थम् ।

इत्थं हि व्यभिचारिविशेषव्यावर्तनेनापि स एव सम्बन्धी गमकः सम्बन्ध्यन्तरस्य, न ते विशेषा व्यावर्त्या विधेया वा गमकाः, तत्समर्थनार्थत्वात्, न हि वात्या प्रसङ्गव्यावर्तनेन धूमस्याव्यञ्जकत्वम्, अधूमता वा धूमत्वेव हि सती वह्निताया: सम्बन्धिनी सम्बन्धिन्या व्यञ्जिकेति शेषसिद्धिवचनाभिरस्तव्यभिचाराद्यं सम्बन्धानुमानमेव, त्वयापीष्यत एवैतत् 15

साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेत्येतद्रूपे साध्यप्रयोगाः प्रज्ञापनीयधर्मविशिष्टो धर्मी नियतस्यानुपपद्यमानस्य च साधनस्य नियतस्य स शेषमिति वचनेन गृहीत इति भावः । प्रत्यक्षादीति प्रत्यक्षविरोधः आगमविरोधः प्रसिद्धिविरोध इत्यादिविरोधैरविरुद्धः । स्वस्वाम्यादिसम्बन्ध तत्सम्बन्धेन सम्बद्धात् प्रत्यक्षधर्मविशिष्टतया स एव प्रत्यक्षभूतो धर्मः पक्षधर्मो भवति शेषस्त्वनुमेयो भवतीत्याह–यथायोग मिति । ननु धर्मोऽनित्यः कृतकत्वादित्यादौ पक्षधर्मस्य प्रत्यक्षत्वं कृतकत्वादि न प्रत्यक्षमिति तदेव च धर्मोऽनित्य इत्यनुमाने व्याव- वर्तिरव्याप्तमित्याह–एकदेशत्वादीति । सम्बन्धादेकस्मात् प्रत्यक्षादित्यत्र प्रत्यक्षपदेन प्रसिद्धत्वरूपोऽर्थो विवक्षितः प्रसिद्धधर्मस्य 20
प्रत्यक्षतुल्यत्वादित्युपदर्शयति–प्रत्यक्षवदेति । प्रत्यक्ष इव प्रत्यक्षवत् प्रत्यक्षसदृशः प्रसिद्ध इति यावत् तथा च कृतकत्वं प्रत्यक्षसदृशत्वेन प्रसिद्धत्वात् सम्बन्धि भवतीत्याह–तस्मादिति । एवञ्च तथाविधस्य पक्षधर्मस्य सम्बन्धस्य साधारणैर्व्य प्रागुपलम्भ इत्यनेन धर्मेणाद सम्बन्धादेकस्मात् शेषस्य सिद्धिरनुमानम् अत्र शेषस्य सिद्धिरित्युक्तत्वात् सम्बन्धोक्तेः शेष नाम्नो विवक्षणे तस्य सिद्धिरिति नियमव्युदासः प्रागुपलम्भादप्रसज्यमानस्य व्युदासः एवमादिताद्यप्रमाणात् तदप्रत्यक्षधर्मसाधारण- धर्म व्युदास इत्याशयेनाह–पक्षधर्म इति । हेतुमाह–यत्र यथेति चैत्रादयोरत्यन्तमवियोगादि इयो वा सम्बन्धस्त- 25
त्सम्बद्धे यदि अन्यतमेन युक्तत्वात् अन्यतमेन युक्तत्वं व्यभिचरितमेतदुक्तव्यवहारस्वस्वाम्यादिवियोगादिसम्बद्धेऽयुक्त तेन सम्बद्धाद्यविरुद्ध विपक्षव्यावृत्तिश्च अन्वयेऽव्य एव विपक्षसाधारणस्य च व्युदास इति भावः । सिद्धिरप्रयोजकमाह प्रत्यक्षादिति । नियता प्रमेयत्वादिति व्यभिचारिविशेषेर्वा न साध्यसिद्धिरव्यभिचारा न भवति किन्तु सिद्धिरेव भवतीति प्रदर्शनाय सिद्धिपदम्, तथा च व्यभिचारिधर्मव्युदास इति भावः । एवञ्च स्वस्वाम्यादिसम्बन्धो न गमकः तथापि तत्सिद्धानुमानाभावेन व्यभिचारित्वात्, तदव्यभिचारित्वाय च विशेषा व्यावर्त्या तदपेक्षा न एव विशेषा गमकाः अव्यभिचारात् न स्वस्वामिभावादय इति मनुते 30
तदभिदधाति–इत्थं हीति, व्यवधि–पर्वतादौ धूमाद्यनुमानेन सम्बन्धिसम्बन्धोपदर्शनमिति प्रदर्शितप्रकारेणैवार्थः । स्वस्वामिभावा- दिसम्बन्धव्यभिचारव्यावर्तकत्वेऽपि विशेषाणां सम्बन्धान्तरव्याप्तत्वात् हितीयस्य गमकः स एव सम्बन्धी प्रत्यक्ष एको भवति

1 सि. क्ष. छा. डे. वीताख्ये । 2 सि. क्ष. छा. डे. प्रत्यक्ष । 3 सि. क्ष. डे. छा. तथैवमध्या ।

प्रसिद्धसम्बन्ध्येवाप्रसिद्धसम्बन्धिनो गमकम् तदव्यभिचारस्वरूपावधारणार्थं व्यभिचारविशेषव्यावृत्तिरुच्यते यथा कृतकत्वस्यानित्यत्वाव्यभिचारप्रदर्शनार्थं यदनित्यं न भवति तत्कृतकमपि न भवतीति व्यतिरेक उच्यते ।

(इत्थं हीति) न त्व हि व्यभिचारिविशेषव्यावर्तनेनापि स एव सम्बन्धी-धूमादिरग्न्यादेर्वा गमकः 5 सम्बन्ध्यन्तरस्य-प्रत्यक्षोऽनुमेयस्य द्वितीयस्यैक सम्बन्ध्यन्तरस्य सम्बन्धित्वात् न ते विशेषा व्यावर्त्या विशेषा वा गमकाः, तत्समर्थनार्थत्वात् यथा-न हि बाष्पा प्रमहाव्यावर्तनेन धूमस्याग्निगमकत्वम् अधूमो बाष्पो न भवत्यय धूम इति बाष्पाद्यं निवर्तिता[वा]मधर्मिको भवति धूमः यत्राग्निस्तत्रैव धूम एव मात्रेण यस्माद्धूमेव बाष्पादयस्तावित् न हि तद्व्यपेरगमको धूमः न वा बाष्पादि व्यभिचारि गमकमधेर्मेमिन्दुर्भवति यदेतदाग्नि धूमतायामसत्यामेव किं तर्हि ? धूमतैव हि सती वह्निताया: सम्बन्धिनी सम्बन्धिभ्यां व्यञ्जकत्वेति 10 तस्मात्त्वेपसिद्धिवचनात् निरस्तव्यभिचाराशङ्कं सम्बन्धानुमानमेव प्रत्यक्षैकत्वविशेषणाभ्यां निरस्तसर्वाभावम् किंतावत्-स्वयापीष्यत एतत् प्रसिद्धसम्बन्ध्येवाप्रसिद्धसम्बन्धिनो गमकम् तदव्यभिचारस्वरूपावधारणार्थं व्यभिचारिविशेषव्यावृत्तिरुच्यत इति अतस्तत्प्रदर्शनार्थमाह-यथा कृतकत्वस्येत्यादिना अनित्यः शब्दः कृतकत्वात् यद्यत् कृतकं तत्तदनित्यमिति सम्बन्धं विधिना प्रदर्श्य कृतकत्वस्यैवानित्यत्वाव्यभिचारप्रदर्शनार्थं यदनित्यं न भवति तत्कृतकमपि न भवतीति व्यतिरेक उच्यते ।

15 यद्युक्तरूपसम्बन्धस्य पुनरव्यभिचारित्वापेक्षमनुमानं न स्यात् व्यतिरेकवचनं पक्षधर्मव्याप्त्यनुगतिसमर्थनार्थं न स्यात्, नापि च तस्यैवाभिव्यञ्जकत्वमापद्यते। तथा चास्मत्पक्षेण कृत

मान्य इति व्याप्तेति इत्थं हि व्यभिचारीति । विशेषास्तु व्यावर्त्याः कथं गमकस्य सम्बन्धिनः समर्थका एव न गमका स्युः न ते विशेषा इति । नहि केवलविशेषेण बाष्पादि-व्यवच्छेदमात्रेण व्यावर्तनमात्रेण धूमादि न व्यञ्जकत्वेन सम्बन्ध्यन्तरस्य, धूमस्य धूमता भवति किन्तु बाष्पता निवर्तिता न एव धूमोऽग्नेर्गमको [illegible] 20 न विशेषा तेषां बाष्पादिव्यावृत्तिरूपत्वे बहुत्वात्, न हि बाष्पाद्यव्यावृत्तिरेव धूमोऽग्नेर्गमकः नापि बाष्पाद्यव्यावृत्ति मात्रं गमकं [illegible] । धूमस्याग्निगमकत्वं निराकरोति-न हीति । धूम एव गमकः स्यात्-बाष्पतायामिति । [illegible] बहुत्वं [illegible] तस्मादिति । किं धूमताया एव सम्बन्धिन्या [illegible] नैवम् धूमतैव हीति । एवं [illegible] निराकृत[illegible] एव [illegible] अनुमानं [illegible] तस्मादिति । प्रसिद्धसम्बन्धस्य [illegible] तदपि [illegible] इति । [illegible] 25 [illegible] व्यभिचारविशेषस्य [illegible] तथा [illegible] इत्याह-तदव्यभिचारेति यदि प्रसिद्धसम्बन्धि [illegible] न स्यात् विशेषा एव गमकाः [illegible] व्यभिचारिविशेषस्य व्यावृत्तिरर्थं [illegible] भावः । तत्प्रदर्शनार्थं [illegible]-अनित्यः शब्द इति [illegible] यदन्यत्र [illegible] व्यभिचारप्रदर्शनार्थमुच्यते यदनित्यं न भवति तत्कृतकमपि न भवतीति व्यतिरेकः [illegible] भावः । [illegible] 30 [illegible]-यद्युक्तरूपेति । अनुमानं हि [illegible]

१ लि॰ प्र॰ डा॰ ८ [illegible] । २ लि॰ प्र॰ डा॰ ३ [illegible] । ३ लि॰ प्र॰ डा॰ ३ [illegible] । ४ लि॰ प्र॰ डा॰ ८ [illegible] । ५ लि॰ प्र॰ डा॰ ३ [illegible] ।

कृतकत्वस्यानित्यत्वोपलब्धसम्बन्धस्य व्यतिरेके पुनरव्यभिचारापेक्षानुमितिर्युक्ता, तस्यैवाभिव्यञ्जकत्वव्यक्तेः, तथेहापि, वैधर्म्योदाहरणमत्र स्वस्वामिसम्बन्धस्योपलक्षणार्थम्, अग्निधूमानित्यकृतकत्वादिषु तुल्यन्यायत्वात्, पक्षधर्मात् सोऽत्र तद्वत्त्वात् यत्र यत्र तद्वत्त्वं तत्र तत्र सोऽस्ति पूर्ववत् ।

(यदीति) यदुपलब्धसम्बन्धस्य पुनरव्यभिचारित्वापेक्षमनुमानं न स्यात् व्यतिरेकवचन पक्षधर्मसाम्यानुगतिसमयनार्थं न स्यात्, तत्तु दृष्टम् नापि च तस्यैव व्यतिरेकवचनस्याभिव्यञ्जकत्वमापद्यते तथापेक्षा इत्याऽभ्यायेन कृतकत्वस्यानित्यत्वोपलब्धसम्बन्धस्य व्यतिरेके पुनरव्यभिचारापेक्षानुमितिर्युक्ता न तु स्वमतेन, किं कारणं ? तस्यैवाभिव्यञ्जकत्वव्यक्तेः–योऽसौ पुनरव्यभिचारः स तस्यैव पक्षधर्मस्याभिव्यञ्जकत्वमभिव्यनक्ति न स्वयमेवानुमापकः तथेहापीति वरमार्थस्य योजयति वैधर्म्यस्यापि, वैधर्म्योदाहरणमत्रानुमानलक्षण[प्र]स्तावे तस्स्वस्वामिसम्बन्धस्योपलक्षणार्थं अग्निधूमानित्यकृतकत्वादिषु 10
तुल्यन्यायत्वात् सोऽत्रेत्यत्र स इत्यप्रत्यक्षोऽपि चैत्रानित्यत्वादिधर्मोऽत्रेति प्रदेशे प्रत्यक्षात् धूमाद्यकृतकत्वादेः पक्षधर्मात् साध्यार्थः पक्षोऽवगम्यताम्, तद्वत्त्वादिति हेतुः–सोऽस्मिन् सम्बन्धी वह्निचैत्रत्वानित्यत्वादिः तद्वान्–धूमाद्यकृतकत्वादिः स एव धर्मः तेन, तस्य भावात्–तद्वत्त्वात्, यत्र यत्र तद्वत्त्वं तत्र तत्र सोऽस्ति पूर्ववत् यथा पूर्वोक्तधूमादिरग्न्यादिना सम्बन्धात् तत्स्वामिक एव, तथेहापीत्यवमादीनामुपलक्षणाय वैधर्म्योदाहरणमिति । 15

अत्राह—

नन्वेषमविनाभावोपवर्णनमेवेदम्, उच्यते–एवमप्येतत्, आधाराधेयसंयोगिवृत्त्यभेदात्, अस्मदभिहितेस्तु पूर्वस्यावसम्मतोपजीवनमेव, यथास्वमविनाभावसम्बन्धं च व्युत्पादयसि

उपलब्धसम्बन्धस्य यदि तदव्यभिचारित्वापेक्षमनुमानं न स्यात् तर्हि व्यतिरेकवचनं पक्षधर्मसामान्ये वा साध्यानुगति–व्यभिचारित्वं तत्समर्थनार्थं न स्यात् चैवं दृष्टम्, तस्मात् तदवलम्बनमावश्यकम्, न चैवं तस्यैव साध्यव्यञ्जकत्वं युक्तम् 20
तस्याव्यभिचारित्वसमर्थनं एवोपकारीत्यभिव्यञ्जकत्वेन व्याख्यातेति यदुपलब्धसम्बन्धस्येति । इत्यासन्नमतम् सम्मतमिति वा साध्यधर्मोपलब्धसम्बन्धस्य साधनधर्मस्य व्यतिरेके पुनरव्यभिचारापेक्षानुमितिः, न तु स्वमतेन सम्भवति तस्यैवानुमापकत्वेनाभ्युपगम्यमानत्वात्–एवञ्च दूषयेति । अत्रो मन्यत एव सम्मतमिति हेतुमाह–तस्यैवेति पक्षधर्मस्य साधनधर्मस्यैव साध्यधर्माभिव्यञ्जकत्वमतिरेकवचनस्योपलब्धसम्बन्धाव्यभिचार प्रकाशयति न तु स्वयमेव तथाऽनुमापको भवति येन स्वस्वाम्यादिसम्बन्धस्य वैधर्म्यं स्यादिति भावः । साधनमात्रेऽनुमानलक्षणे वैधर्म्योदाहरणं स्वस्वामिसम्बन्धस्य सम्बन्धान्तरस्याप्युपलक्षणार्थमित्याह– 25
वैधर्म्येति । अत्राप्यन्यायस्य धर्मधर्म्युदाहरणेषु अग्निधूमानित्यकृतकत्वादिषु समानत्वमित्याह–अग्निधूमेति । तमेव न्यायं दर्शयति सोऽत्रेतीति । अग्निमत्प्रदेशेऽप्रत्यक्षः साध्यधर्मः पक्षधर्मभूतप्रत्यक्षात् साधनधर्मात् गम्यत इति साध्यार्थः पक्ष इति भावः । हेतुमाह–तद्वत्त्वादिति । दृष्टान्तमाह–पूर्ववदिति । पूर्वोक्त पर्वते पक्षे यथा धूमादिः सर्वोऽग्न्यादिना सम्बद्ध एव तथा चैत्रादिरपि चैत्रादिस्वामिक एव तथा वैधर्म्योदाहरणेऽपि समानमिति भावः । अव्यभिचारित्वापेक्षानुमानवर्णनमविनाभाववर्णनमेव व्यापकं इत्यभिप्रायेणाह–नन्वेषमिति । 30

१ सि. क्ष. डा. डे. °तुल्य° । २ सि. क्ष. डा. डे. सोऽत्र इत्यत्र । ३ सि. क्ष. डा. डे. स सोऽ । ४ सि. क्ष. डा. डे. तद्गुणमात्र° । ५ सि. क्ष. डे. डा. °मेव °।

तत् सम्बन्धानुमानैकदेशदर्शनैवैतल्लक्षणस्य भाष्यमात्रम्, एवञ्च द्रव्यार्थासत्योपाधिसत्यार्थव्या- ख्यानुज्ञा कृता त्वया तथा च लिङ्गिनो लिङ्गत्व प्रसक्तमित्यस्याभावः ।

(नन्वेवमिति) नन्वेवमविनाभावोपवर्णनमेवेदम्—नाग्नित्वमविनाभावसम्बन्धो भवेद्य एवाव्य- भिचारात्तदनुमानत्वादित्यत्रोच्यते यद्यपि ब्रूमः—एवमेवैतत् अविनाभावसम्बन्धात् सत्साम्यानिमि- 5 त्तस्यानुमानम्, कस्मात्? आधाराधेयसंयोगिवृत्त्यभेदात्—आधाराधेयवृत्तेः संयोगिवृत्तेश्चाभेदात्, यत्तयोरुक्तं आधाराधेयवृत्तिः तस्य संयोगित्वमेवेति तस्य व्यापित्वात् किञ्चान्यत्—प्रसक्तमिदिन्द्रियेषु पूर्वत्वात् विषयसुखदुःखादिभ्यो दुःखाच पूर्वकालत्वात् कापिलस्य तन्त्रस्यार्थैकदेशानन्यवदनुमानानुसारित्वात् तदनुमानस्य तथान्यत्वोपजीवनमेव तथा न ह्यात्मनुमानस्वरूप सत् यथाऽऽप्तवमिति तत्राक्षा- यथा त्वमित्यादि भाष्यमात्रमेवेदमिति यथा, सम्बन्धानुमानैकदेशस्यैवैतल्लक्षणस्य भाष्यमात्रम्, यथा 10 वृद्धिरितीव संज्ञा भवत्यादैग्वर्णानाम्, संज्ञाधिकारः संज्ञासम्प्रत्ययार्थः ( ) इत्यादि वृद्धिरादैच् (पा १–१–१) इत्यस्य तथेदं त्वदीयमविनाभावसम्बन्धप्रदर्शनमस्य सूत्रस्य सम्बन्धा- नुमानैकदेशस्य भाष्यमात्रम् तदपि सर्वं न विवक्षितमित्यभिप्रायः अविरुद्धमपि चास्मदुपगमेन द्रव्यार्थ- विषयैकदेशत्वादिति चाभिप्रायः अत आह—एवञ्च द्रव्यार्थासत्योपाधिसत्यार्थव्याख्यानुज्ञा कृता त्वया सामान्योपसर्जनो विशेषः पर्यायार्थ इति द्रव्यार्थस्यानुमानाभ्युपगमं भवति, द्रव्यार्थाभिमतानुमानं 15 प्रमाणानुमानात् तथाच—असत्योपाधिसत्यार्थव्याख्यानुज्ञायां लिङ्गिनो लिङ्गत्व प्रसक्तमित्यस्याभावः,—यदि लिङ्गिनोऽप्यस्य लिङ्गत्वं प्रसक्तं प्रसञ्जयितुं भवता कृत्रिमत्वहेतूपाधिसत्यादिभिरपि यथोक्तेऽ- स्माभिरभ्युपगम इति ।

व्याचष्टे–नन्वेवमिति । सत्यविभागार्थं आह–एवमेवैतदिति, अविनाभावसम्बन्धस्यैव यत सत्साम्यादिरूपा विभाग तस्मात्स्वव्यभिचारात्तदनुमानं भवतीति भावः । तत्र हेतुमाह्वेयमिति–आधाराधेयेति आधाराधेययोर्वृत्तिरिवाधारे परस्पर 20 प्रसक्ताधाराधेयभावस्यैव संयोगिनाविनाभावात् संयोगिवृत्तेराधाराधेयवृत्तेरभिन्ना संयोगिवृत्तिरिति भावः । आधाराधेय- वृत्तिस्तस्य संयोगित्व तु तस्मात् संयोगत्वोपगत साध्यसाधनयोरविनाभावप्रसङ्गात्ऽऽधाराधेयवृत्तिरिति तथा चानुक्तं तत्सूचित निराकरणमिदम्–यत्तयोरुक्तमिति । यथा प्रतिपादितोऽयं विशेषो यायसम्भवस्य, न तु तात्पर्यं संयोगित्वे तथा, तस्मादेव त्वदीयत्वमेवाऽपि पूर्वपक्षोऽयम्, न च वाच्यं सम्बन्धानुमानमिदं तत्पूर्वस्य कापिलस्य तन्त्रस्येति, तदनुमानस्य व्यतिरेक- मूलत्वमनुमानानुसारित्वात्, तत्सम्बन्धाऽऽश्रितमेव तदनुमानमित्याह प्रसक्तमिति तेस्त्विति । अनुमानस्वरूपं तु तथा न 25 ह्यात्मस्व एव यथा तदव्यभिचारमित्याह–तथेति । किञ्च त्वदीयाविनाभावसम्बन्धस्य वा भवत्या कृता धाऽस्मदभ्युपगमस्य मानसैकदेशभूतत्वस्य स्वमतेन त्वदीयमस्मदभ्युपगमेति तथा चैव ह्यात्मम् सम्बन्धानुमानैकदेशोऽपि न सम्बन्ध वाद इति भावः । भाष्यमात्रतया निदर्शनं दर्शयति–यथा वृद्धिरितीवमिति । अविरुद्धमपि अनुमानैकदेशस्तव द्रव्यार्थविषयैकदेशत्वादित्याह–अविरुद्धमपीति । अयमर्थः द्रव्यार्थमुपसर्जनीकृत्य विशेषस्य पर्यायार्थतापरिग्रहात्सत्योपाधि- सत्यार्थव्याख्या तथाऽनुज्ञाता सामान्योपसर्जनो विशेष पर्यायार्थ इति तथा सामान्यमनुमानमेव अत एव न 30 द्रव्यार्थाविनाभाविसम्बन्धानुमानमभ्युपगतमेवेति दर्शयति–एवञ्चेति । एतदभ्युपगमेऽस्माकम् प्रसक्तमवर्जनं तत् लिङ्गत्व लिङ्गिनो लिङ्गत्वं प्रसक्तमिति तत्र भवतु तत्र तु माभिप्रायात्–असत्योपाधीति । इदं वैशेषिकमतानि प्रयोग- सिद्धस्य पक्षेण साध्यसाधनयोश्च साध्यत्वात् हेतो विशिष्टिव्यक्तिरूपपाध्योरिति निराकरणमेवाह–यथोक्त इति । वैशेषिके

तथापि स्याद्विवक्षाभेदात्तथा तथास्वस्वाम्यादिगम्यगमकत्वात्, यथा देवदत्तयज्ञदत्त-योरन्यतरकर्मणा योगः तयोश्चान्योन्यलिङ्गत्वं पर्यायेण विवक्षावशाद्भवति युगपदुभयकर्मजसं-योगित्वात् तथा स्वस्वाम्यादिषु, तथाहि अग्निना धूमानुमानम्, न, संयोग्येकरू-पत्वात्तत्काल एवाय व्यतिकरप्रसङ्गः, न, असम्भवात्, प्रत्यक्षत्वाद्धूमोऽसाध्यः साधनम्तु, साध्यस्त्वग्निरप्रत्यक्षत्वादसाधनम्, धूमोऽपि साध्यश्चेत् प्रत्यक्षमप्रमाणं स्यात्, तदप्रामाण्ये चानुमा निर्बीजा स्यादिति । 5

तथापि स्यादित्यादि, न हि लिङ्गस्य लिङ्गित्वे लिङ्गिनो वा लिङ्गत्वे कश्चिद्दोषोऽस्ति, विवक्षा-भेदात्, तथा तथास्वस्वाम्यादिगम्यगमकत्वात्—स्वं वा गम्यत्वेन गमकत्वेन वा विवक्ष्यते स्वामी वा यदा तदा विवक्षितस्वाम्यन्यतरस्य गम्यत्वं गमकत्वं वा यथाविवक्षं दृश्यते, तद्यथा देवदत्तेत्यादि दृष्टान्तः, यथा कस्मिंश्चित् कालेऽन्यतरकर्मणा देवदत्तो यज्ञदत्तेन युक्तो भवति यज्ञदत्तो वा देवदत्तेन, तयोश्चा- 10 [न्यो]न्यलिङ्गत्वञ्च पर्यायेण विवक्षावशाद्भवति युगपत्तु, उभयकर्मजसंयोगित्वात्, तथा स्वस्वाम्यादिष्वपि, तथा हीत्यादि, यावो विशेषितस्य यावपेयाचरण तत्कारणाऽऽश्रयेत्यादि गतार्थमग्निना धूमानुमानमिति, अत्राह—न संयोग्येकरूपत्वादित्यादि, मा भूत् पश्चाद्धूमः संयोगी न धूमाद्याऽग्निरिति मत्वाऽग्निमापाद्यते, अग्निनापि धूमानुमितिप्रसङ्ग इति, किं तर्हि? तत्काल एव च—अभ्युपलब्धिकाल एव धूमोऽस्तीति भवत्येवाग्निश्चापादनमिति, अथ व्यतिकरप्रसङ्ग इत्यत्रोच्यते—नासम्भवात् सम्बन्धाविशेषादपि लिङ्गत्वं च 15 प्राप्तम्, किं तर्हि? प्रत्यक्षत्वाद्धूमोऽसाध्यः साधनम्तु साध्यस्त्वग्निरप्रत्यक्षत्वादनुमेयत्वादसाधनम्,

लिङ्गलिङ्गिनोरन्यतरस्यापि दोषाभावमाह—तथापि स्यादिति । व्याचष्टे—न हि लिङ्गस्येति कश्चिदयं [illegible] दोषः । एवमेव स्वस्वाम्यादिष्वपि विवक्षाभेदेन तस्य गमकत्वं गम्यत्वं वा स्वामिनश्च गम्यत्वं गमकत्वं वा भवतु न काचित् क्षतिरित्याह—तथा तथेति । देवदत्तयज्ञदत्तयोः संयोगो यदाऽन्यतरकर्मजन्यः तदा विवक्षावशात् कदाचित् स संयोगो देवदत्ते यज्ञदत्तकर्मीय भवति, कदाचिच्च यज्ञदत्तसंयोगो देवदत्तकर्मणा यदा तूभयकर्मजन्यः संयोगः तदा युगपदौ युक्तौ भवतः एवं 20 पर्यायेण विवक्षाभेदाल्लिङ्गलिङ्गित्वं स्यादिति दृष्टान्तेन समर्थयति—यथा कस्मिंश्चिदिति । ननु लिङ्गे लिङ्गित्वस्य लिङ्गिनि लिङ्गत्वस्य [illegible] धूमानुमितिप्रसङ्ग [illegible] संयोगः पूर्वोत्तरकालभावेन [illegible] मत्वा [illegible] [illegible] [illegible] लिङ्गलिङ्गित्वं स्यात्, किन्तु धूमस्याभ्युपलब्धिकाल एव [illegible] [illegible] इति चाह—न संयोग्येकरूपत्वादिति संयोगित्वस्यैकस्य [illegible] । अग्निधूमयोः पूर्वोत्तरभावेन संयोगं मत्वाऽग्निं नापादयत इत्याह—माभूत् पूर्वमिति [illegible] पश्चात् उत्तरकाले वा धूमः संयोगीति मत्वा नाग्निमापादयते धूमात् पूर्वं पश्चाद्वाऽग्निः संयोगीति 25 मत्वा वा नाग्निमग्निना धूमानुमितिप्रसङ्गमापादयते [illegible] विवक्षाभेद [illegible] मत इति भावः । तर्हि कथमापादनम् इत्यत आह—तत्काल एव चेति अभ्युपलब्धिकाल एव धूमः संयोगीति तदैव धूमाग्न्योरेकत्वे-[illegible] भावः । उत्तरयति नासम्भवादिति, अग्नेर्लिङ्गत्वं न सम्बन्धा-विशेषात् प्राप्तम्, असम्भवादिति योजना [illegible] सम्बन्धाविशेषमुपेत्य प्रोच्यते [illegible] भावः । तर्हि कथं? तत्समर्थयति—प्रत्यक्षत्वादिति तदानीं हि धूमः प्रत्यक्ष अत एव न साध्यः, किन्तु साधनमेव अग्निस्तु- 30

१ सि क्ष डे डा. कर्मणो । २ सि क्ष डे भा. संयोगित्वञ्च । ३ सि क्ष. डा. व धूमोऽप्यग्नि । ४ सि क्ष. डा. व. लिङ्गित्वं भवति ।

धूमोऽपि साध्यश्चेत् प्रत्यक्षममाण स्यात्, तदप्रामाण्ये चानुमा निर्बीजा स्यादनुमितिरिति, अपिशब्देन परानुकरणं दोषश्चैषः स्यादिति ।

किञ्चान्यत्—

संयोग्येकद्रव्यत्वानुमानाद्यनिष्टापादनमुपक्षितार्थम्, संयोगित्व यत्पुनरुक्तं यस्य
5 त्वविनाभावित्व

मदोष इति यदन्तु धूमोऽत्र गुणदोषाभिमानः साध्यसाधनधर्मवदेशाद्यनुमेयत्वमुक्त्वा पुनस्तस्यैव दोषाभिधानादप्रत्यभिज्ञातमप्यादिसम्बन्धिदेशस्य लिङ्गित्वं लिङ्गत्वञ्च, न धर्मयोरग्निधूमयोः धूमो लिङ्गं अग्निर्वा लिङ्गीत्युक्त्वा यत्पुनरिदमुच्यतेऽग्नितोऽपि धूमानुमितिप्रसङ्ग इति, यथं धूमस्त्वां शिखां माद्रयन्त इह देशसाध्यतामुक्त्वा लिङ्गलिङ्गित्वसम्बन्ध-
10 स्यानभ्युपेतेरेव वक्तव्यमग्निमतोऽपि धूमवदनुमानप्रसङ्गः उभयतोऽपि, तथा-तथेत्यनुवृत्तेः यदि धूमविषय एववेव स्यात्, अग्निरेव चाऽनुमेयः तदाऽग्नितो धूमानुमानं धूमादग्न्यनुमानवत् स्यात् प्रसङ्गः, संयोगिनोरविशेषात् ।

(संयोगीति) संयोग्येकद्रव्यत्वानुमानाद्यनिष्टापादनमग्नितोऽपि धूमानुमानप्रसंग इति यदेतत्स्साधनं एतदुपेक्षितार्थम्, तत्प्रकृतान साधनं संयोगित्वेत्यादि ग्रन्थार्थमनिष्टापादनम्, यत्पुनरित्यादि साध्ये
15 दोषाभावप्रदर्शनार्थं यदुक्तं तथा यस्य त्वविनाभावित्वमित्यादि यावद्दोष इति, यदन्तु धूमोऽत्र गुणदोषाभिमान इत्यादि, साध्यसाधनधर्मवदेशाद्यनुमेयत्वमुक्त्वा पुनस्तस्यैव दोषाभिधानादप्रत्यभिज्ञानम्, अग्न्यादिसम्बन्धीत्यादि तस्यैवाभ्युपगतमिति दर्शयति—तस्यैव देशस्य [लिङ्गित्वं] लिङ्गत्वञ्च, न धर्मयोरग्निधूमयोरिति यावल्लिङ्गीति, तत्प्रदर्शनमिति मतभिप्रायमति, इत्थमुक्त्वा यत्पुनरिदमुच्यतेऽग्नितोऽपि धूमानुमितिप्रसङ्ग इति न्यायविस्मृतेन तदिति कथं पुनरमूढा मुक्त इति चेत्—धूमस्त्वां शिखां माद्रयन्त्वा, तथथा—इह
20 देशसाध्यतामुक्त्वा लिङ्गलिङ्गित्वसम्बन्धानभ्युपेतेरेव वक्तव्यमित्यादि तां न्यायमप्यवतारमनुवर्तमानेन त्वया

धर्मोऽत्र स्याद्देशो न साध्यमिति भावः । तदर्थमपि यदि धूमः साध्य स्यात् प्रत्यक्षमप्रमाण स्यात्, अग्निविशिष्टस्य लिङ्गत्वे हि प्रत्यक्षं प्रवर्तते धूमे प्रत्यक्षमप्रवर्तते तर्हि प्रत्यक्षेण सोऽनिश्चित एव स्यात्, तस्यानिश्चायकत्वात् प्रत्यक्षस्याप्रामाण्यं स्यादिति भावः । प्रत्यक्षाप्रामाण्ये किं स्यादित्याह—तदप्रामाण्ये चेति अनुमितौ हि अविनाभावो बीजम्, स च प्रत्यक्षेण निश्चीयते यदि तु प्रत्यक्षमप्रमाणं तदा [illegible] निर्बीजाऽनुमा स्यादिति भावः । धूमोऽपि [illegible] अपिश-
15 ब्देनेति [illegible] न तु धूमः [illegible] इति [illegible]
इति भावः । ननु अग्नितोऽपि धूमानुमानं प्रसज्यते [illegible] तदुपेक्षितार्थमित्याह—संयोग्येकेति, [illegible]—संयोगीति । [illegible] यथाऽऽह—स्याद्यामिति [illegible] । [illegible]
[illegible] यदन्तु धूम इति [illegible]
[illegible] धर्मयोरग्निधूमयोर्न च धूमो लिङ्गं [illegible]
20 [illegible] धूमानुमितिप्रसङ्ग इति, [illegible] भावः । [illegible]
[illegible] देशस्य साध्यतामुक्त्वा [illegible] धूमवतोऽग्निमत्त्वानुमानवत् अग्निमतोऽपि

इत्थं चाऽव्यमग्निमतोऽपि धूमवदनुमानप्रसङ्ग इत्याद्युपदेशसम्भवो यावदुभयथोऽपि दम्भवदुपन्यस्य तथात्वेऽनु- मानस्येति तत्कारणोक्तिः, धूमविषय एवैव स्यात्–धूम एव देशविशेषानपेक्षोऽनुमापकः स्यात्, अग्निरेव चाऽनुमेयः तथाग्नितो धूमानुमानं धूमादग्न्यनुमानवत् स्यात् प्रसङ्गः, संयोगिनोरविशेषात् ।

अथ पुनर्देशस्य साध्यसाधनत्वाभ्यास्ति दोषगन्धोऽपि, धूमवत्त्वस्य हि लिङ्गत्वं युक्तम्, धूमवत्त्वेन सिद्धस्य देशस्य साधकत्वात्, अग्निमत्त्वविशिष्टदेशस्यैव लिङ्गित्वम्, न त्वग्निमत्त्वस्य 5 युक्तं लिङ्गत्वम्, साध्यत्वात्, साध्यत्वं लिङ्गित्वात्, लिङ्गित्वमसिद्धत्वात्, अस्मन्मतेन तु लिङ्गत्वमप्यग्निमत्त्वविशिष्टस्य देशस्यैव शक्यं भावयितुं कदाचित्, अत एव मया तत्प्रधान मेवोच्यतेऽग्निमतोऽपि धूमवदनुमितिप्रसङ्ग इति ।

(अथेति) अथ पुनर्देशस्य साध्यसाधनत्वाभ्यास्ति दोषगन्धोऽपीति, तद्भावयति–धूमवत्त्वस्य हीत्यादि, धूमवत्त्वधर्मविशिष्टस्य देशस्यैव लिङ्गत्वं युक्तम्, धूमवत्त्वेन सिद्धस्य तस्य साधकत्वात्, 10 लिङ्गत्वमपि तद्देशविवक्षया इतो, अग्निमत्त्वविशिष्टस्य देशस्यैव लिङ्गित्वं युक्तम्, अग्निविषये तु देशे लिङ्गत्वं न युक्तम्, किं कारणं ? न ह्यग्निमत्त्वस्य युक्तं लिङ्गत्वं साध्यत्वात्, साध्यत्वं लिङ्गित्वात्, लिङ्गित्वमसिद्धत्वात्, अस्मन्मतेन तु लिङ्गत्वमप्यग्निमत्त्वविशिष्टस्य देशस्यैव शक्यं भावयितुम्, अग्नि- मत्त्वासत्त्वे धूमाभावासत्त्वे च कदाचित्, अत एव मया तत्प्रधानमेव–देशप्रधानमेवोच्यतेऽग्नि[म]तोऽपि धूमानुमितिप्रसङ्ग इति । 15

अत्राह—

नन्वेवं देशानुपेक्ष्याग्नेरेव लिङ्गित्वं स्यात्, अनुमेयत्वात्, उच्यते, न ह्यसौ लिङ्गी भवितु मर्हति, लोके सिद्धत्वात्, यथा चोक्तं त्वयाऽस्मन्मतमेव 'न धर्मो धर्मिणा साध्यः सिद्धत्वात्तेन धर्म्यपि । धर्मेण धर्मः साध्यः स्यात् साध्यत्वाद्धर्मिणस्तथा ॥ (   ) इति, न धर्मो धर्मिणः

धूमवदनुमानं प्रसज्यत इति । तत्र कारणं दर्शयति–तथात्वेति तेन तेन प्रकारेण तथाग्निमत्त्वेऽपि धूमस्यानुमानमपि प्रसज्यते 20 विनिगमनाविरहादिति तुल्यत्वेऽनुभव इति भावः । तदुपपादयति धूमविशेषानपेक्षस्य धूमस्यानुमापकत्वेऽग्नेरनुमेयत्वे एव संयोगिनो- रविशेषात्, धूमस्याग्न्यनुमानवत् अग्नेरपि धूमानुमानं स्यादिति यद्युक्तं इति दर्शयति–धूमविषय इति । देशस्य च साध्यत्वे साधनत्वे च न कश्चिद्दोष इत्याह–अथेति । कथं दोषगन्धो नास्तीत्याह–धूमवत्त्वेति धूमवत्त्वं प्रत्यक्षधर्मविशिष्टो देशो लिङ्गं प्रसिद्धत्वात् प्रसिद्धस्य धूमवत्त्वेन लिङ्गमपि देश एवाग्निमत्त्वविशिष्टः, एवमेव लिङ्गलिङ्गिभावो युक्त इति भावः । अग्निमत्त्वविशिष्ट- देशस्य लिङ्गत्वं तु न युक्तमित्याह–अग्निविषय इति । हेतुमाह–साध्यत्वादिति साधयितुं योग्यत्वादित्यर्थः तत्र लिङ्गित्वात् 25 साध्यतया लिङ्गिविषयत्वात्, तदपि कस्मात्–लिङ्गाभिधानत्वात्, लिङ्गाभिधानं एव हि साध्यतया लिङ्गविषयो लिङ्ग- विषयीक्रियते न तु तदभिमत इति भावः । तदेवं भाविनं लिङ्गलिङ्गित्वं साधनम्यापयन्ति अस्मन्मतेन त्विति, अग्निमत्त्वविशिष्टो देशो लिङ्गमपि भवितुमर्हति प्रतियन्तृसापेक्षतया अग्निरेव प्रत्यक्षो धूमोऽप्रत्यक्षस्तदाऽग्निमत्त्वेन लिङ्गम् धूमवत्त्वस्य लिङ्गीति । अत एव मया देशप्राधान्येनैव त्वां शिक्षां माऽऽक्षेप्योच्यतेऽग्निमतोऽपि धूमवदनुमितिप्रसङ्ग इत्याह–अत एवेति । देशानपेक्षाग्निसाध्यतामा-

१ सि. क. छा. डे. तत्पुरुषैव । २ सि. क. छा. डे. धूमोऽपि धूमविषय एव स्यात् । ३ सि. क. डे. छा. लिङ्गत्वं ।

साध्यः यथाऽग्निर्धूमेन, सिद्धत्वात्, नाग्नेः तद्धर्मत्वाभावाच्च, तेन धर्म्यपि, यथाऽस्ति प्रधानं भेदानामन्वयदर्शनादिति, धर्म्यसिद्धेरेव धर्मासिद्धेः पारिशेष्याद्धर्मेण धर्मः साध्यः, ननु धर्मयोरपि परस्परं धर्मत्वासिद्धिर्धर्मित्वाभावे, साध्यत्वाद्धर्मिणस्तथा–तेन प्रकारेण तथाऽनेकधर्मणो वस्तुनः सिषाधयिषितधर्मविशिष्टस्य साध्यत्वात्, तत्प्रसिद्धधर्मविशिष्टस्य साधन-
5 त्वात्, तथा चाह–'साध्यस्यापेक्षया चात्र धर्मधर्मिव्यवस्था, न गुणगुणित्वेनेत्यदोषः', ( ) इति, उपचारादेवेत्युच्यत इति चैतच्चायुक्तम्, यस्मात् अत्र हि तत्त्वं मृग्यते मुख्यमुपचारः

साध्यत्वाद्धर्मिणस्तथेति ।

(नन्वेवमिति) नन्वेवं वैषमुपेत्य–धमादन्यापरेण लिङ्गित्वं स्यात्–भवितु योग्यम्, कस्मात्?
10 अनुमेयत्वादित्यत्रोच्यते–न चासौ लिङ्गी भवितुमर्हति–धर्मः, कस्मात्? लोके सिद्धत्वात्, अतोऽननु-मेयत्वात्, तथा चोक्तं तत्र–यथाऽस्मन्मत धर्मविशिष्टो धर्म्येव साध्यः, साधनेऽप्यत्र तत्प्रसिद्धस्यैव साधनम्–'न धर्मो धर्मिणा' ( ) इत्यादि श्लोकः, न धर्मो धर्मिणा साध्यः यथाऽग्निर्धूमेन, सिद्धत्वात् नाग्नेः तद्धर्मत्वाभावाद्धूमस्य न धर्मो धर्मिणमतिवर्तते, यथाऽग्निरोष्ण्यस्पर्शः सिद्धत्वात्तद्धर्मत्वाभावाच्च, तेन धर्म्यपि तेन धर्मेणानन्यत्वानिर्दिष्टेन, विमत्यि[वि]तरिणामभिर्देशाद्धर्म्यपि न साध्यः, यथाऽस्ति
15 प्रधानम् भेदानामन्वयदर्शनादिति, धर्म्यसिद्धेरेव धर्मासिद्धेः, पारिशेष्यात् धर्मेण धर्मः साध्यो ननु धर्मयोरपि परस्परं धर्मत्वासिद्धिर्धर्मित्वाभावे तस्मादयुक्तं साध्यसाधनत्वमिति, नेत्युच्यते–साध्यत्वाद्धर्मि-

मन्यते–नन्वेवमिति । न्यायरीति–नन्वेवं वैषमिति । धर्मन्याय अनुमेयत्वादिति अनुमातुं योग्यत्वादित्यर्थः । तदनुमातुं योग्यत्वेन नाप्यनुपपत्ती–न चासाविति न हि लोके कोऽपि न जानातीत्यर्थः, यतोऽनुमेयं नेष्टं, तस्मात् तार्किकधर्मविशिष्टधर्मित्वात्सिद्धत्वान्न योग्य इति भावः । हेतुमाह–लोके सिद्धत्वादिति तार्किकलौकिकविशेषधर्मविशिष्ट-
20 धर्मविशेषत्वेन धर्मविशिष्टधर्मिवर्तिनी साध्यसाधनत्वे तदर्थकी तत्प्रसिद्धधर्मिसाध्य तथा चोक्तमिति । यथा हि धूमेना-ग्निर्न साध्यः सिद्धत्वात्, धूमान्वेषधर्मिधर्मत्वाभावाच्च न ह्यग्निर्धूमस्य धर्मः यथाऽग्निधर्मी धूमस्तथैव धर्मधर्मित्वमत्रापि धर्मिणा धर्मो न साध्यः धर्मयोस्तयोः धर्मोऽग्निना धर्मिणा साध्यः सिद्धः च इत्याशयेनाह–यथाग्निरिति । धर्मेण धर्म्यपि न साध्य इत्याह–तेन धर्म्यपीति । एवंविधपरार्थविधा तत्कथमेव प्रमाणान्तरतया पूर्वमुक्ते धर्मकृतीनामन्यत्र परामृष्टस्य प्रत्यक्षेणाह–तेन धर्मेणेति । यथा प्रधानस्य धर्मिणः साध्यत्वे तत्कर्मकृतानां भेदानामन्वयदर्शनं न साधनम्, प्रधानादिविशेषत्वेन भेदानां
25 तदनन्यत्वात्, तेषां धर्मिणी सिद्धे सति धर्मधर्मिणः साध्यत्वाह–यथाऽस्ति प्रधानमिति, प्रधानमिति हि येषां धर्मकार्य-कारिणाम् एकजातिसमन्विता दृश्यन्ते यथा घटादीनां मृदा समन्वयः, तेन भेदानां समन्वयदर्शनस्य सत्त्वं तदसिद्धि प्रधानस्यापीति इति भावः । धर्मसाध्यत्वे हेतुमाह–धर्म्यसिद्धेरेवेति । विषयभावे तत्समन्वयानवकाशात् पारिशेष्यादिति धर्मेण धर्मः साध्य इत्यर्थः समन्वयादिति भावः । साध्यसाधनयोर्धर्मभावे कथं धर्मित्वम् धर्मधर्मिभावस्य परस्परापेक्षत्वादित्याशङ्कते–ननु धर्मयोरपीति । नानाधर्मयुक्तस्य धर्मिणः साध्ये धर्मविशेषे सिद्धधर्मापादकतया धर्मिण एव साध्यत्वं प्रमाणपूर्वकधर्मा-
30 पादकत्वेन च तस्यैव साधनत्वमस्ति धर्मी, धर्मान्तरेण धर्मीति निरूपयति–साध्यत्वाद्धर्मिणस्तथेति, धर्मेण साध-

१ सि. क्ष. डे. वे. वैषम्यमात् । २ सि. क्ष. डे. वे. धर्मिणोऽपि । ३ सि. क्ष. डे. वे. तत्प्रमा । ४ सि. क्ष. डे. वे. धर्मिणोऽन्यत्र० । ५ सि. क्ष. डे. वे. साध्यायुक्तम् ।

यद्यथा–येन प्रकारेण तथा–अनेकधर्मणो वस्तुनः सिषाधयिषितधर्मविशिष्टस्य साध्यत्वात् तत्प्रसिद्धधर्मविशिष्टस्य साधनत्वात्, तथा चाह–'साध्यत्वापेक्षया चात्र धर्मधर्मिव्यवस्था, न गुणगुणित्वेनेत्यदोषः' ( ) इति, उपचारादेवेदमुच्यत इति चेत्–साम्प्रतं सत्य[म]परमार्थतो लिङ्गलिङ्गिभाव एकस्य वस्तुनः सिद्धसाध्यधर्मविशिष्टस्य, तथाप्युपचारकृतधर्मधर्मिभेदात् भिन्नमिवाभिन्नमप्युच्यत इत्येतदायुक्तम्, यस्मादत्र सर्वं मन्यते मुख्यस्तूपचार इत्यादि यावत् साध्यस्य[ा]धर्मिणस्तथैवेति गत्वार्थं तत्प्रत्याख्यानम्, तस्मात् 5 सिद्धमग्निमद्धूमवत्त्वविशिष्टस्यैव देशस्य लिङ्गत्वं लिङ्गित्वञ्च ।

तदुपसंहृत्य त्वां प्रति पदसिद्धं वस्तुवदग्निमद्देशलिङ्गत्वं तत्साधयामः, तद्यथा—

एवन्त्वग्निमद्देशस्य लिङ्गत्वम्, धूमवत्त्वसाधकलिङ्गानन्यत्वात् धूमवत्त्वस्वात्मवदेव, ननु नाग्निमत्त्वस्य लिङ्गत्वम्, व्यभिचारात् प्रमेयत्ववदिति, न, धूमवत्त्वस्यानुमानमूलपाण्डुत्ववद् व्यवच्छिन्नमूलत्वादिरूपेण धूमत्वनिश्चयकरणेन लिङ्गत्वस्य नियतत्वात्तत्र लिङ्गित्वदोषप्रसङ्ग- 10 स्यावतार एव नास्ति, प्रत्यक्षत्वात्, तथाऽग्नेरपि प्रत्यक्षत्वे धूमस्य लिङ्गिनो लिङ्गित्वमव्यभिचारित्वोपपादनेन, यदि त्वग्निमत्त्वं प्रमेयत्ववद्धूमं व्यभिचरेत् ततो धूमस्य धूमत्वमेव सन्दिह्येत कुतोऽलिङ्गत्वम्?, अव्यभिचाराभावित्वेनैव तु धूमत्वसिद्धेः स्यात् पक्षधर्मत्वाल्लिङ्गत्वं तथाऽग्नेरपि धूमसिद्धौ लिङ्गत्वम् ।

(एवन्त्विति) एवन्त्वग्निमद्देशस्य लिङ्गत्वमिति प्रतिज्ञा, हेतुः–धूमवत्त्वसाधकलिङ्गानन्यत्वादिति, 15 दृष्टान्तः–धूमवत्त्वस्वात्मवदेव, यथा धूमवत्त्वस्वात्मा देशस्य तदनन्यत्वाल्लिङ्गम्, तथाऽग्निमत्त्वस्यापि तदनन्यदेशस्य लिङ्गमेव, तदनन्यत्वञ्च प्रतिपादितमेवेति अत्राह–नाग्निमत्त्वस्य लिङ्गत्वं व्यभिचारित्वात्,

साधनमनावित्य तदन्यथाऽनुपपत्त्या धर्मोऽपि साध्यं भवतीत्यर्थः । तत्प्रदर्शनायाह–अनेकधर्मणेति इति । धर्मः साध्यत्वेन तदेकदेशस्यापि साध्यसाधकयोर्धर्मधर्मिभावो न तु विशेषणविशेष्यभावलक्षणो गुणगुणिभाव इत्यादर्शक तदर्थं प्रमाणयति–साध्यत्वापेक्षया चेति । स एव प्रदेशः साध्यः स एव च प्रदेशः साधनमित्येतस्यैव प्रदेशस्य साध्यसाधनभावो लिङ्गलिङ्गिभावो 20 द्वेषचारत एव स्यात परमार्थतः धर्मिधर्मिभेदाभावादुपपत्तेः, न तु वस्तुतो धर्मो भिन्न इत्याशङ्कनीयाह[?]–उपचारादिति ब्यायो–साम्प्रतमिति । यथा विषये तत्त्वं ... न परोपरमति पक्षान्तरमेति, न तूपलभ्यते । उपसंहरति–तस्मादिति । एवमेव साध्यसाधनत्वसमर्थनमुपपाद्य साधनमुक्तमग्निमद्देशस्य लिङ्गत्वं साधयतीति दर्शयति–तदुपसंहृत्येति । वस्तुतस्तु साध्यत्वधर्मिभावे न धर्मिण्युक्तोऽप्येकदेशत्वात् साध्यत्वमुपपद्यते । ननु मानप्रयोगमाह–एवन्त्विति । प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तान् दर्शयति–एवन्त्वग्निमदिति अग्निमद्देशो धर्मी लिङ्गत्वं साध्यधर्मः 25 धूमवत्त्वसाधकं देशरूपं यल्लिङ्गं तदनन्यत्वादिति हेतुः धूमवत्त्वस्वात्मा दृष्टान्तः । दृष्टान्ते साध्यसाधने घटयति–यथेति धूमवत्त्वस्वरूपं हि धूमवत्त्वसाधको यो धूमस्तदनन्यत्वाल्लिङ्गम् धूमत्वे हि सिद्धे धूमवत्त्वस्वात्माऽपि सिद्ध एव धूमधूमवत्त्वयोरभिन्नत्वात् तथैवाग्निमत्त्वस्वात्मापि धूमवत्त्वसाधकलिङ्गस्य धूमस्य तदनन्यत्वाल्लिङ्गमिति अग्निमत्त्वस्वरूपमुक्ताग्निमद्देशस्य लिङ्गत्वं सिद्धमिति भावः । अग्निमद्देशस्य धूमवत्त्वसाधकलिङ्गभूतधूमदेशानन्यत्वमभिन्नत्वमित्यत्राह–तदनन्यत्वञ्चेति एकस्यैव देशस्य प्रतिज्ञातत्वेन साधनत्वमप्यभिन्नत्वेनोक्तत्वाच्च साध्यत्वमेवोपपादितमेवेति भावः । धूमवत्त्वसाधकलिङ्गानन्यत्वात् 30 अग्निमद्देशस्य लिङ्गत्वं न घटते, अनेकान्तात्प्रत्यग्निमद्देशस्य धूमवत्त्वमात्रेण तद्विपर्ययेण व्याप्त्यभावात्, धूमाभावेऽपि प्रमेयत्ववत्, यदि प्रमेयत्वं निश्चयविषयं सदपि व्यभिचरति विपक्षवृत्तित्वात्, एवमग्निमत्त्वमपि धूमवत्त्वव्यभिचारि न लिङ्गम् धूमवत्त्वं तु लिङ्गमग्निमत्त्वाव्यभिचारित्वादिति शङ्कते–नाग्निमत्त्वस्येति । समाधत्ते–नेति । अग्निमत्त्वस्य धूमवत्त्वव्यभिचारित्वेऽपि

व्यभिचरति ह्यग्नित्वं, प्रमेयस्य धूमवत्त्वात्क्वचेऽपि देशान्तरे कालान्तरे वा अयोगुडाङ्गारादिषु दृष्टत्वात्, किमिव ? प्रमेयत्ववत्–यथा नित्यः शब्दः प्रमेयत्वादाकाशवदित्युक्ते प्रमेयत्वं घटादावनित्यं विनापि नित्यत्वेन दृष्टम् तथाऽग्नित्वं धूमवत्त्वेनेति व्यभिचारित्वादग्नित्वस्यासाधकत्वम्, धूमवत्त्वस्य तु मयत्वमग्नित्वेन विनाऽदृष्टत्वादित्यत्र ब्रूमः, न धूमवत्त्वस्यानुमानेऽस्यापि–धूमस्य हि वस्तुत्वे आत्मधर्मेणैव अनुमानभूतेन-
5 अव्यभिचारभूतेन लिङ्गत्वं नियतम् पाण्डुत्वबहुलत्वादिविच्छिन्नमूलत्वादिरूपेण धूमत्वमिन्धनविकारेण च लिङ्गित्वदोषप्रसङ्गाभावात् एव नास्ति प्रत्यक्षत्वात्, सिद्धत्वादेव लिङ्गत्वात्, तथाऽग्नेरपि प्रत्यक्षत्वे धूमस्य लिङ्गिनो लिङ्गित्वमव्यभिचारित्वोपपादनेनेत्यादि–यदि त्वग्नित्वं प्रमेयत्ववद्धूमं व्यभिचरेत् ततो धूमस्य धूमत्वमेव सन्दिग्धं तथापि नीहाराद्यविभावेन अवयवभूतादित्वात्, तस्मात् सन्दिग्धासिद्धो हेतुः स्याद्धूमः कथोऽस्य लिङ्गत्वम् ?[1] अव्यभिचारादित्येनैव तु पाण्डुबहुलत्वादिरूपेण धूमत्वसिद्धेः स्यात् पक्ष-
10 धर्मत्वाल्लिङ्गत्वम् तथा ।

इतर आह–

अथात्र किं प्रतिपत्तव्यं धूमलिङ्गादग्निप्रतिपत्तिवदग्नेरपि धूमप्रतिपत्तिः स्यादिति ? अथ किं विषयः सम्प्रधारः ? दर्शितन्यायदेशसाध्यताया हेतोः, तस्मादुक्तमेव लिङ्गस्य लिङ्गिनो वा लिङ्गित्वम्, धूमस्य लिङ्गित्वापत्तौ तु प्रमेयत्ववदग्नित्वस्याव्यभिचारात्लिङ्गत्वाभाव एव, धूमसंयो-
15 गित्वमेवाग्नेर्गमकं दृष्टम्, यत्र यत्र धूमः तत्र तत्राग्निरिति, तस्मादग्नेरन्यथा संयोगित्वम्, अन्यथा धूमस्य, न हि सर्वव्यापी धूमो दृष्टः, मा भूदेष दोष इति देशसाध्यतेष्यते तस्मात् सिद्धसाधनन्यायविरोधदोष इति ।

(अथात्रेति) अथात्र किं प्रतिपत्तव्यं धूमलिङ्गादग्निप्रतिपत्तिवदग्नेरपि धूमप्रतिपत्तिः स्यात् ? वस्तुनो लिङ्गलिङ्गित्वविशेषाप्रतिपत्तौ तु दृष्टोऽविशेष इत्यभिप्रायः, आचार्योऽप्यविशेषमापादयितुमनाः

20 धूमत्वपाण्डुत्वादिधर्मैर्बहुलत्वादिभिस्त धूमस्य धर्मः, तैरेव रूपैः [illegible] अरण्यादिभिरग्निरविनाभाविभिरिन्धना धर्मविशेषे अवगम्यते न भवति [illegible] एवं [illegible] धर्मैरविनाभावि भवति [illegible] हेतुः धर्मः पक्षधर्मः, धर्मेण तदव्यभिचारित्वात्, तस्मात् पाण्डुत्वादिधर्मैर्युक्तत्वेनैव धूमस्याग्निनाऽऽसम्बन्धात् [illegible] धूमे एवाग्निलिङ्गत्वं नियतमतो न तत्र लिङ्गित्वप्रसङ्गः प्रत्यक्षत्वात् [illegible] न तत्र लिङ्गत्वमेवेति भावः । प्रत्यक्षसिद्धस्य लिङ्गत्वाभावेऽपि प्रत्यक्षो धूमोऽप्रत्यक्षस्याग्नेः लिङ्गत्वं न हि [illegible]
25 यदीति दूषयति–तथाऽग्नेरपीति । अव्यभिचारित्वमुपपादयति–यदि त्विति, यद्यग्निरन्यत्रापि धूमं स्यात् [illegible] प्रमेयत्ववदिति तत्र धूमत्वे संशयः स्यात्, किं धूमोऽयं नीहारो वेति [illegible] धर्ममूलत्वादिविच्छिन्नमूलत्वादिधर्मोपलब्धिः [illegible] तथैव संशयस्तथापि, तस्माद्धूमः [illegible] सन्दिग्धासिद्धः स्यादिति भावः । [illegible] धूमस्य [illegible] धूमत्वसिद्धेः पक्षधर्मतया लिङ्गत्वमित्यत्र अव्यभिचारादित्येनैवेति । एवमग्नेरपि धूमानुमानं [illegible]–तथेति । धूमाग्न्योर्लिङ्गलिङ्गित्वविशेषाभावात् परस्यैव परस्परानुमितिः किं नियामकमिति–अथात्रेति । अधिकपक्षधर्मत्वे भाष्ये

---

1 डा. [illegible] । 2 सि क्ष. डे. [illegible]नैवानुमान । 3 सि क्ष डा. डे. [illegible] । 4 ×× सि. । 5 सि क्ष. डा डे. [illegible] ।

तमेव वाचयितुमाह—अत्र किं विषयः सम्भवार इति, इतर आह—धर्मित्वव्यापकेऽसाध्यत[ा]या हेतोः—धर्मितो-ऽयं व्याप्यो हेतु एवाग्निमत्त्वेन साध्यः साधनं धूमवत्त्वेनेति, तस्मात्पुनरमेव लिङ्गस्य लिङ्गिनो वा लिङ्गित्व न विरुध्यत एतद्, किन्तु धूमस्य लिङ्गित्वापत्तौ स्थित्यादि, तत्रापि संयोगित्वाविशेषे धूमसंयोगित्वमेवाग्नेर्गमकं स्यात्, यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निरिति, धूमवत्त्वस्य लिङ्गित्वे प्रमेयत्ववदग्निमत्त्व[स्य]व्यभिचारात् लिङ्गत्वाभाव एव, तस्मादग्नेरन्यथार्थसंयोगित्व, अन्यथा धूम[स्य]स्यात्, न हि सर्वत्रेत्यादि, यत्र यत्राग्निस्तत्र तत्र धूम इत्यं 5 ह्यन्यदनुमानम्, अनुगमाभावात्, सर्वत्राग्नौ धूमाभावात्, मा भूदेव दोष इति देशसाध्यतेऽप्यवे तस्याग्न देशसाध्यतायामपि सिद्धसाधनव्यायविरोधदोषः, धूमादग्निरिति धर्मिणः सिद्धत्वात् 'साध्यत्वेनेप्सितः पक्षः' इति लक्षणानभ्युपगमात् प्रकाशितप्रकाशनवैयर्थ्यमिति ।

अत्र ब्रूमः—

अग्निसाधनवदेव हि धूमसाधने व्यभिचारः धूमो ह्यग्निं विना वासगृहेऽपनीताग्निके 10 दृष्टः, अरणिनिर्मन्थने वा भूताग्निके, तस्मात्तत्रैव तु धूमदर्शनादग्निरस्तीति, अग्निदर्शनाद्वा धूमोऽस्तीति, अग्नेः इन्धनगृहधूमवत्, वैधर्म्येण निर्जलवत्, धूमोऽग्नेरन्यत्र न सम्भवति, सम्भवार्थत्वेनेतरवत्, शक्यत एव प्रतीतिरपि तथा, अथ चाविशारदस्तवत्तु अलं कौशलेन ।

अग्निसाधनवदेव हीत्यादि, अग्निधूमयोरविशिष्टगम्यगमकभावापादनमन्यो ग्रन्थार्थः, वासगृहे अपनीताग्निके विना दृष्टः, अरणिनिर्मन्थने वा भूताग्निके, तस्मात्तुल्यो व्यभिचारः, कथमनुमानसम्भवः ? 15

अथाह किमिति । अत्र किं विषया ते सम्भवारविषयाभासः पृच्छति—अत्रेति । तत्र च आह—धर्मित्वव्यापकेति [illegible] धर्मिणोऽप्यग्निमत्त्वेनेऽसाध्यत्वानुपपत्तावसिद्धेः [illegible] । एवं तर्हि पुनरमेवाविशेषाल्लिङ्गस्य लिङ्गिनो वा लिङ्गित्वं च विरोधोऽत्र नास्तीत्याह—तस्मात्पुनरमेवेति । तथापि विशिष्टता प्रदाय अनुपपत्तिमाविर्भावयितुं दर्शयति—धूमस्य लिङ्गित्वापत्तौ स्थितिरिति केवलं धूमत्वेन धूमस्य लिङ्गित्वापत्तौ तु संयोगस्याप्यन्यथाभावेन प्रमेयत्ववदग्निमत्त्वं व्यभिचारि भवेत्, अतो न तस्य लिङ्गत्वम्, किन्तु धूमसंयोगित्वमेव धर्मः संयोगित्वसामान्यविशिष्टेऽपि एवं धूमसंयोगित्वं 20 लिङ्गत्वेन गमकम्, तच्च संयोगित्वसामान्यादग्नौ धूमे चान्यत्र, अतः यत्र यत्र धूमः तत्र तत्राग्निरित्यनुगततया धूमसंयोगित्वं स्व धर्मत्वस्य दर्शनात्, यत्र यत्राग्निस्तत्र तत्र धूम इत्यनुगमाभावात् नाग्नित्वं लिङ्गम्, अग्निसंयोगित्वस्य [illegible] भावः । संयोगित्वाविशेषेऽपि धूमत्वं न लिङ्गमित्याह—धूमवत्त्वस्येति । संयोगित्वमनुमानं [illegible] दर्शयति—तस्मादग्ने-रिति । अग्निसंयोगित्वं न लिङ्गमित्याह—यत्र यत्रेति । [illegible] देशसाध्यत्वेऽप्युपपद्यमाने तु [illegible] धूमादग्निरिति माने सिद्धसाधनतापत्तेः साध्यत्वेनेप्सित पक्ष इति न्यायागमानुपपत्तिविरोधः अग्निरस्तीति वाक्यस्य साध्यत्वे- 25 नेप्सितपक्षालक्षणाभावमित्याह मा भूदेव इति । [illegible]—साध्यत्वेनेति साध्यत्वमपरकेणाग्निर्वाऽसौ वा च पक्ष-धर्मो [illegible] पुनरग्निमत्त्वप्रकारेणाग्निमत्त्वे पक्षस्य निश्चयात्मकत्वात् पुनः प्रकाशितप्रकाशनवैयर्थ्यमेव स्यादिति भावः । धूमवत्त्वस्य लिङ्गित्वे प्रमेयत्ववदग्निमत्त्वव्यभिचारान्निलाभाव सोऽयं व्यभिचारो धूमस्य लिङ्गत्वेऽपि तुल्य एव इत्याचार्यो दर्शयति—अग्निसाधनवदेव हीति, वासगृहेऽपनीताग्नावपि धूमो दृष्टः अरणिनिर्मन्थने भूतेऽग्नौ धूमो दृष्ट इति यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निरित्यनुगमाभावात् धूमस्यापि व्यभिचारित्वमेवेत्यन्येन व्याचष्टे—अग्निधूमयोरिति । इत्थं 30 व्यभिचारसमत्वेऽपि धूमसंयोगित्वसामान्यमभिमते [illegible] धूमसम्बन्धं स्यात्, तत्रैव 'संयोग्यादिषु

1 सि. क्ष. डे. दे तस्मात्तु । 2 सि. क्ष. छा. दे धूमत्वमि । 3 सि. क्ष. भ. दे दृष्टार्थत्वमतु ।

सम्भाव्यते तु धूमदर्शनादग्निरत्रेति, अग्निदर्शनात्तु धूमोऽत्रेति, वस्तुनः प्रमाणाभाव[त्व]गते देशेऽग्नि एव धूमो बहुमूलत्वादिभिः, धूमादग्निरिति, तत्र दृष्टान्तः—अग्नेः रन्धनगृहधूमवदिति—खेरितपवनकर पार्श्वास्ताग्निस्तदुपकारके रन्धनगृहे धूमः सम्भवतीति, वैधर्म्येण यत्र धूमासम्भवस्तत्राग्नेरप्यसम्भवो निर्जलवदिति, धूमोऽग्नेरन्यत्र न सम्भवतीति अन्वयव्यतिरेकार्थः सम्भवार्थस्तेन इतरथेति, धूमवत्, यथा धूमोऽग्नौ सम्भवति स कदाचित् क्वचित्, तथाऽग्निर्धूमे सम्भवतीत्यन्वयार्थः, अन्यत एव प्रतीतिरपि तथा, अत्र चाग्निरत्र[त]त्रस्तीति, अनग्निरत्राग्निविवेकेनेति ।

वस्तुतः प्रतिपन्धितत्र प्रतिपादितमपि किमर्थं न प्रतिपद्यसे ? अवयवनिरूपणेनापि प्रतिपादयिष्यामः—अग्निरत्रेत्यस्यां प्रतिज्ञायां अग्निरेवात्रेति नावधार्यते, तत्र पृथिवीत्वादि सद्भावात् देशस्यैव वा भावात्, तथा च तयोरग्निधूमयोरप्यभावापत्तेः, नाप्यत्रैवेति, तत्प्रदेशव्यतिरिक्तेषु प्रदेशेष्वप्यसम्भवात् यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निरिति न शक्यते वक्तुम्, नाप्यग्निरत्र भवत्येवेति, भवतिप्रयोगव्यवहारेण हि भवत्यपि कदाचित्, तत्र कदाचि त्काग्निस्मृत्याशो निरर्थकः सततमग्निधूमयोरभावात्, तस्माद्विवक्षिते देशे काले च भवत्यग्निरिति प्रतिज्ञार्थः, अभ्युपगतिविषयनवधृतेः, रक्तमिदं करवीरपुष्पमित्यादिप्रतिज्ञावत् ।

(वस्तुत इति) वस्तुतः प्रतिपन्धितत्र प्रतिपादितमप्यस्माभिर्न प्रतिपद्यसे किञ्चिच्छिद्रत्वादिभेदं किमर्थम् ? यद्यपि न प्रतिपद्यसे तथाप्यत्र उत्तरमवयवनिरूपणेनापि प्रतिपादयिष्यामः, अग्निरत्रेत्यस्यां प्रतिज्ञायामित्यादि, अग्निरेवात्रेति नावधार्यते यावत्, तत्र पृथिवीत्वादिसद्भावात् तदभावेऽग्नेरेव दुर्लभत्वात्

द्रव्यादि प्रतिबन्धो न तावत् । न चेह हेतव इत्युक्ते व्यभिचारस्य सम्भवात् इति । तर्हि कथमनुमानं सम्भाव्यते इत्यत्र— सम्भाव्यत इति सम्भावना च मोक्षत्वाभिमानः धूमदर्शनादग्निसम्भावना क्रियते अयत्नमिह धूमादिति अग्निदर्शनात् धूमः सम्भाव्यते अत्र धूमोऽस्त्वग्नेरिति स च धूमो बहुमूलत्वादिभिर्विविधः सम्भवश्च यथापि प्रमाणेनात्र देशे परीक्षाप्रदेश- निर्दिष्टो भावः । अग्निदर्शनात्तु धूमोऽत्रेति सम्भावनामात्रमिदमुक्तं सम्भवोऽत्र—तत्पुनरिति । धूमसम्भावनायां दृष्टान्तं तत्सम्भ- धूमात् अग्नेरिति । अग्नेः प्रमाणान्तरावगतं दर्शयति स्पर्शितेति वायुना स्पर्शितं पवनाकरेण दीप्तस्य उपकारे गत तदिह रन्धनगृहे धूमसम्भवस्तथा भवति तदविनाभावी । महाह्रदादौ धूमसम्भवे नास्त्यत एवाग्निसम्भवोऽपि नास्तीति वैधर्म्ये- निर्जलस्थानात् वैधर्म्येणेति । अत एव व्याख्यानात् धूमोऽग्नेरिति अग्निरहिते देशे धूमस्य सम्भवता नास्तीत्यर्थः अन्वयव्यतिरेक- व्याप्त्या यावतामत्र इति भावः इतरथेति अग्निसद्भावधूमसम्भवात् कश्चित्तथैव हि धूमः सम्भवतीति एवं तत्र व्याप्त्यै तथा धूमसम्भावनामिति बहुमूलत्वादिभिर्विविधे धूमे तत्रैव भवतीति भावः । एवं सम्भावनामात्रमिह प्रतीतिरपि तथैव सम्भावनात्मैव भवितुं अन्यत एव—तत्र एवेति प्रतीतिरपि धूमेनाग्निसम्भावनया अग्निना धूमसम्भावनया वा प्रतीतिविषयी । तर्हीदं धर्मस्याऽनुमेय न वस्तुगतमत इत्यत्र वस्त्वभिप्रायः—अत्र चाग्निरस्तीति । पृथिव्यादिभिरनुगतत्वं निरपेक्षमपि यदि नाभ्युपगम्यते तर्हि प्रतिज्ञाद्यवयवार्थनिरूपणेन प्रतिपादयिष्यामि किञ्चिच्छिद्रत्वादिभेदभिन्नात् वस्तुत इति । प्रत्युताग्निसम्बन्धित्वं किञ्चिन्मात्रमपि प्रतिपादितेऽपि किमर्थं न तस्याऽभ्युपगम्यते । अस्तु, प्रतिज्ञाद्यवयवनिरूपणेनापि तावत् प्रतिपादयिष्याम इति तत्सम्भवं दर्शयति वस्तुतः प्रतिपादितमपीति प्रत्युपक्रमप्रतिषेधेन पृथिव्याः प्रतिपादनेन चेत्यर्थः । प्रतिज्ञावाक्ये हि अग्निरत्रेति तत्र त्रिधाऽवधारणं सम्भवति अग्निरेवात्रेति अत्रैवाग्निरिति अग्निरत्र भवत्येवेति वा तत्र न प्रथम- मवधारणं कर्तुं शक्यमित्याह—अग्निरेवात्रेति । यद्यपि अन्ययोगव्यवच्छेदे अवधारणं प्रतिज्ञावाक्ये अयोगव्यवच्छेदमात्रमिष्यते, तथाप्यग्निरेवात्रे-

१ नि च ख है स्वीकारः ।

देशस्यैव चाऽभावात्, सर्वो च तयोरग्निधूमयोरप्यभावापत्तेः[1], नाप्यग्निरग्नेरेवेत्यवधार्यते, तद्देशाग्नितोऽन्येषामग्नीनामनग्नित्वाभ्युपगमे अन्यत्राग्निप्रसिद्धिविरुद्धार्थत्वात् प्रतिज्ञादोषात्, तत्प्रदेशव्यतिरिक्तेषु प्रदेशेष्वभावात् यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निरिति दृष्टान्तो न घटते व्यतिरेकाभिचारः, नाप्यग्निरत्र भवत्येवेत्यवधार्यते, सर्वस्मिन्नयोगव्यवच्छेदेन[हि] न भवत्यपि कदाचिदिति किं कारणं ? सदाऽग्निधूमाभावात्, तत्र-तस्मिन् देशे कदाचित्काग्निधूमाशासो[2] निरर्थकः, सततमग्निधूमयोरभावात्, तस्मादग्निमदिदं देशे तस्मिन् तस्मिन् काले भवत्यग्निरिति प्रतिज्ञार्थः, कस्मात् ? अभ्युपगतिविधिविच्छेदपूर्वेः-विधिनैवाभ्युपगतित्वा[न]व धारणेऽभ्युपगमात्, रक्तमिदं करवीरपुष्पमित्यभ्युपगमरक्तमेवविशेषणाय पुरुषायैव तन्निरूपणाया रक्तमेव श्वेतमेवेत्यवधारणानपेक्षा प्रतिज्ञा ।

धूमश्च पक्षधर्मोऽनुपत्तरूप एवाग्निना भवति, किमर्थम्, अग्निसहचरितत्वस्याग्निनिमित्तत्वस्यापनार्थम्, इह कश्चित् सहचरिभावो यथा रूपस्पर्शयोः, कश्चित् निमित्तनैमित्तिकभावो यथा दण्डघटयोः, इह तु तत्त्वपक्षधर्मैव लिङ्गम्, तथाविनाभावी सहचरिभावः[3] सहचरो यस्मिन् विद्यत इति सहचरी धूमस्याग्निः, इनिः सप्तम्यर्थे, अस्य त्रिविधोऽर्थः अस्मिन् विद्यत एव, न न विद्यत एव, न च न विद्यतेऽपि कश्चिदिति, तस्मिन् हि किल सति विद्यत एवाग्निः, न

अवधारणेऽपरस्यापक्षधर्मप्रसङ्गः तत्र च पृथिवीत्वादीनामन्यतरेषां कमाभावे प्रसङ्गे सद्भावात् पृथिवीत्वादीनां तदभावे धर्मिणोऽप्यभावः स्यात् तस्य पृथिवीत्वादिसामान्यविकल्पमित्यात् पृथिवीत्वादीनां तदभावे देशोऽपि नैव भवेत् तस्य पृथिव्याद्यात्मकत्वादित्यवधारणाऽप्यसमत्वात् तथावधारणं युक्तम् इति भावः । द्वितीयावधारणस्याप्यसत्त्वमाह-नाप्यग्निरग्नेरेवेतीति अनेन हि अग्नेः स्थानान्तरवर्तित्वव्यवच्छेदः तथा च स्थानान्तरीयाग्नीनामनग्नित्वं प्रसज्यते अत एवैतदभिमतत्वात् इष्टार्थी तत्र प्रतिज्ञा अन्यत्राग्निप्रसिद्धिविरुद्धार्था भवेत्, अन्यत्राग्निरन्यत्र प्रसिद्धस्याग्नित्वव्यवच्छेदादिति भावः । दोषान्तरमप्याह-तत्प्रदेशेति । धर्मदेशव्यतिरेकाभावादपि प्रदेशान्तरवर्तेः साध्यसाधनयोरव्याप्तिप्रसङ्गेनात्र यत्र यत्र धूमस्तत्राग्नि यथा महानसमिति दृष्टान्तोऽप्यसमर्थः स्यादिति नैतदवधारणं चारुमिति भावः । तृतीयावधारणनिराकरणाय-नाप्यग्निरत्र भवत्येवेतीति अनेन हि प्रकृतेन स्वधर्मेणसम्बन्धव्यवच्छेदात् एवकाराग्नेरत्यन्तायोगव्यवच्छेदेन भवतीत्यस्यपरित्यागेन तत्र शास्त्रत्र कदाचिदग्निर्न भवत्यपीति नहि सर्वदा प्रदेशेऽग्निमान् धूमश्च किन्तु कदाचित् अनेनावधारणेन च कादाचित्काग्निधूमसत्त्वस्य व्यवच्छेदो निरर्थको भवेत्, तस्मादिदमप्यवधारणं न युक्तमिति भावः । एवं देशकालापेक्षयैव साध्यस्य प्रतिज्ञात्वमित्याशयेनाह-तस्मादग्निमदिति इति वचनं परैरपि 'तत्र देशापेक्षाग्निसाधनं धूमवत्ता । तस्मात्तत्र देशस्य धर्मिता न विरुध्यते ॥' इति । सर्वस्मिन् यान्यवधारणमिति न युज्यते, अन्यव्यवच्छेदविशेषणादिविशेषेणाय पुरुषाय तज्ज्ञापनार्थं रक्तमिदं करवीरपुष्पमितिवत् नावधारणस्य रक्तमेव श्वेतमेवेति विशेष नियमं प्रयाम येन सामर्थ्येनान्यव्यवच्छेदो गम्यते यदि प्रतिज्ञा तदाभिप्रायो ह्यवधारणार्थं नियेत अन्यतरस्य वा पुनर्विधाने नियमो युज्येत अग्निरस्तीति न वाक्यं वानेकार्थमप्रसज्य अभ्युपगम्य इति बोधनाय नियमतोऽवधारणं विधानमन्तरेणेति समाधत्ते-अभ्युपगम्यतीति नास्ति अनुत्पत्तिरेव योऽभ्युपगत्तमे नियमपरिणतिरिति वक्तिन् तदाभ्यभ्युपगतिविच्छेदपूर्वेः तस्मादिति विधिः अभ्युपगम पुरुषं प्रति अन्यव्यवच्छेदाभावस्वाभाविकं वाक्यमिदमिति भावः । तत्र दृष्टान्तमाह-रक्तमिदमिति । प्रतिज्ञामुक्त्वा हेतुमाह-धूमश्चेति । अग्निनाऽनुपत एव धूमः पक्षधर्मो भवतीत्यत्र

---

१ सि॰ क्ष॰ डे॰ तयोश्च यथोरपि । २ सि॰ क्ष॰ डे॰ कदाचित्कग् । ३ सि॰ क्ष॰ डे॰ तत्रापूर्व इति ।
४ × × क्ष॰ मतो इत आरभ्य आगत् ५३१ पृष्ठे × चिह्नं यावत्पाठः ।

न विद्यते वात्यादिवत्, न च न विद्यतेऽपि धूमसहचरावोऽग्निभूमवत्, न वा सपक्षसहचरं न विपक्ष एव, कृतकमिव नित्य इत्येवमसिद्धविरुद्धानैकान्तिकमुदाहः ।

(धूमश्चेति) धूमश्च पक्षधर्मोऽनुमवरूप एवाग्निना भवति, किमर्थम् ? अग्निसहचरितत्वाग्नि-निमित्तत्वख्यापनार्थम्, तद्व्याख्या–इह कश्चिदित्यादि, रूपस्पर्शयोः सहचारि[भावः] इत्यादि निमित्त-

5 भद्यादिनैमित्तिक इति निमित्तनैमित्तिकभावः तावेतौ सहचारिनिमित्तिनैमित्तकभावावभवो, तयेव हि यत्, स तु प्रयत्नमेव सिद्धम्, तत्राविनाभावीत्यादि, सहचरिभाव तावदावो निरूपयामः, सोऽविनाभाव एव, तद्व्याख्या निरूपणार्थो सहचर इत्यादि सहचरो यस्मिन् विपक्ष इति सहचरी धूमस्याग्निरिति, इत्यिप्रत्ययः सामर्थ्ये अस्य त्रिविधोऽर्थः, यस्मिन् विपक्ष एव अग्निर्धूमे, अग्नि एव चावमिति पक्षधर्मावधारणम्, न न विपक्ष एवेति सपक्षानुगमो विपक्ष एव सन्निति [च] विरुद्ध[ा]साधारणानैकान्ति[कयो]रा मा

10 भूदिति न च न विद्यतेऽपि क्वचित् सहचरी धूम इति साधारणानैकान्तिकशङ्का मा भूदिति चे, तदा-चष्टे–तस्मिन् हि किल सतीति, पराग्निमतस्य धूमे सिद्धिर्न्यायसिद्धिस्तस्य प्रदर्शनार्थम्, तदुदाहरणानि–सति विपक्ष एवाग्निर्न न विद्यते वात्यादिवदसिद्धप्रदर्शनेन, न च न विद्यतेऽपि धूमसहचर[15]णोऽग्नि धूमवदिति साधारणानैकान्तिकाशङ्काप्रदर्शनेन, न वाऽसपक्षसहचर न विपक्ष एव कृतकमिव नित्य इति विरुद्धासाधारणानैकान्तिकाशङ्काप्रदर्शनेन एवमसिद्धाद्युक्तोपसंहारो गतार्थः ।

15 कारणमात्र भावीति [illegible] धूमोऽग्निना सहचरित एव [illegible] एतदुक्तमिति भावः । [illegible] एव हेतुः [illegible] इह कश्चिदिति [illegible] सहचरिभाव एव न निमित्तनैमित्तिकभावः । [illegible] निमित्त-नैमित्तिकभाव एव न सहचरिभावः [illegible] सहचरिभाव एवाविनाभावः, निमित्तनैमित्तिकभाव एव चाविनाभाव न [illegible]

20 [illegible] एव धूमः पक्षधर्मो भवतीति भावः । अथ सहचरिभावस्याविनाभावं निरूपयति–तत्राविनाभावीति । सहचरि-भावव्याख्यानमाह–सहचर इति । धूमेन सह [illegible] सहचरोऽग्निः [illegible] सहचरी 'अत इनिठनौ' इति मत्वर्थे इनिप्रत्ययः । [illegible] त्रिविधोऽर्थो [illegible]–अस्य त्रिविधोऽर्थ इति [illegible] [illegible] धूमे हि यदि [illegible] एवाग्निर्धूमस्याग्नि एव [illegible] धूमस्य [illegible], तेन [illegible] माता । द्वितीयमर्थमाह–न न विपक्ष एवेतीति यदि धूमोऽग्निर्न विद्यत एवेति [illegible]

25 [illegible] यदि [illegible] न विद्यत एव अत एवासौ हेतुरित्यादि [illegible] तथा [illegible] [illegible] वा न विपक्ष एव [illegible], अत एवासौ हेतुरा[illegible] [illegible] न विपक्ष एवेति न [illegible]–[illegible] [illegible] न [illegible] हेतुत्व [illegible] माता । तृतीयमर्थमाह–न च न विद्यतेऽपि क्वचिदिति यदि धूमे सहचरोऽग्नि न विद्यतेऽपि क्वचित्, [illegible] विद्यते न विद्यतेऽपि क्वचिदिति न [illegible] धूमो न विद्यतेऽपि

30 [illegible] साधारणानैकान्तिक [illegible] भवतीति भावः । [illegible]–तस्मिन् हि किलेति, धूमे हि तस्याग्नि विपक्ष एव न न विद्यते एव न च न विद्यतेऽपि क्वचिदिति भावः । [illegible] पराग्निमतस्येति । [illegible]–सति विपक्ष एवेति । असपक्षसहचर इति [illegible] [illegible] हेतुः [illegible]

1 सि क्ष. डे. वात्यादिवत् । 2 सि. क्ष. डे. [illegible] ।

नन्वेवं सहचरिभावादनुमानसिद्धौ किमर्थं निमित्तनैमित्तिकभावोपादानम् ? एका- न्तपक्ष एवास्त्विति, एतच्च न, अग्निवद्व्यभिचारित्वाद्धूमस्यापि, यदिह स तदा सत्यपि सहचरिभावे निमित्तभूतमग्निमन्तरेण विशिष्टधूमस्यैवाभावः, पाण्डुर्द्रंगतिमहत्त्वोत्सर्पणैकदेश- बद्धमूलपुनःपुनरुत्थायिधूमस्याग्निमन्तरेणाभावान्निमित्तनैमित्तिकभाव एवेष्टव्यः ।

नन्वेवमित्यादि, एवं तद्वसिद्धविरुद्धानैकान्तिकव्युदासेन सहचरिभावा[द]नुमानसिद्धौ सत्यां 5 किमर्थमनर्थकनिमित्तनैमित्तिकभावोपादानम्, तस्मादेकान्तपक्ष एवास्त्विति, एतच्च न, अग्निवद्व्यभिचारि- त्वाद्धूमस्यापि—यथाऽग्निर्धूमं व्यभिचरति, अ[यो]गोलकादावभावात् तथा धूमोऽप्यग्निमपनीताग्निकावासगृहादौ अरणिनिर्मथनादौ चेति समानम्, तद्दर्शयन्नाह—यदिह स तदेत्यादि, तद्ग्राह्यत्वोपनया समापना गतार्था प्राग्व्याख्याता, सन्निहितनिमित्तसहचरिभावापादनेन, विशिष्टधूमग्रहणं तस्मिन्नेव देशे काले च नानुत्पन्नो नानीतो नाप्यपनीतो नाऽभिरितस्त्वेवमस्य प्रत्यायनार्थम्, सत्यपि सहचरिभावे निमित्तभूतमग्निमन्तरेण धूमस्यै- 10 वाभावादग्निनिमित्तनैमित्तिकभाव एवेष्टव्यः, तत्तत्स्वरूपधारणासाधनानि लिङ्गानि दर्शयन्नाह—पाण्डुर्द्रंगती- त्यादि, पाण्डुविशेषणं बाष्पनीहारादिव्युदासार्थम्, ऊर्ध्वंगत्या महत्त्वेन च धूमिकाव्युदासः, उत्सर्पि- ग्रहणात् सदाऽऽकारोर्ध्वविस्तारित्वं सूच्यते धावविस्तारित्वाद्धूमिकानाम्, एकदेशबद्धमूलग्रहणात् अभूता- पनीताभिघातादिव्युदासः अनेकत्र भ्रमणादिसाधनाम्, पुनः पुनरुत्थायिधूमग्रहणादपनीताग्नि-

[illegible] 15
[illegible] 20
[illegible] 25
[illegible] 30
[illegible]

1 सि. [illegible] । 2 सि. क्ष. डे. यदिह स तद॰ । 3 सि. क्ष. पाण्डुर्द्रंगत्यादि ।

ध्मातप्रदारणिनिर्मन्थनप्रभवाग्न्युदासः, तस्मात् सन्निकृष्टाग्न्योः सहचारिणोरपि अग्निधूमयोर्व्यभिचार दर्शनात् निमित्तनैमित्तिकभावोऽपीष्टः ।

सोऽपि निमित्तनैमित्तिकभावः सहचरिभावेन विना व्यभिचरत्येवेति दर्शयन्नाह—

बलाकापताकायाश्च निमित्तसद्भावेऽपि नैमित्तिकस्य स्वपतिकुलप्रासादादिवत् नैमित्तिक-
5 सद्भावेऽपि निमित्तस्य चाभावदर्शनात् सहचरिभावोऽप्येषितव्यः, धूमाग्न्योर्व्यभिचारदर्शनात्
सहचारिनिमित्तस्योपपत्तावपि देशान्तरासञ्चारितस्य तत्सन्निहिताग्निनिमित्तस्य विशेषणविशिष्ट
स्यैव धूमस्य सहचारिण्यग्नौ गमकत्वेन विशेषणार्थवत्त्वात् इतरथाऽग्निमत्त्वमेव न गमयति
उभयतोऽपि यस्मात् तस्मात् स यथाऽग्निमत्त्वं गमयति तथा सन्निहिताग्निनिमित्तत्वमपि,
उभयथाप्यव्यभिचारात् ।

10 बलाकापताकायाश्चेत्यादि यावद् धूमाग्न्योर्व्यभिचारदर्शनादिति भावना गतार्था, नैमित्तिकसद्भावे
निमित्ताभावदर्शनात् स्वपतिकुलप्रासादादिवदिति तदुभयगतदोषपरिहारेण उभयनियमकाऽन्यार्थं चाह—
[सह]चारिनिमित्तोपपत्तावपीत्यादि यावद् विशेषणार्थवत्त्वादिति उभयविशेषणसम्पत्तौ सत्यां कश्चिद् व्यभिचा-
र इह न सम्भवति, तत्कथमिति दर्शयति—देशान्तरासञ्चारित्वाविना भावेन, तत्प्रत्यासन्नसन्निहिताग्निनि-
मित्तत्वाद् धूमस्य व्यभिचारमपरिहृत्य तैर्विशेषणैर्विशिष्टस्यैव सहचारिण्यग्नौ गमकत्वम्, इतरथा धूमस्यापि
15 व्यञ्जनेरिव धूमे व्यभिचारात् विशेषणसामर्थ्यादनुमानार्थवत्त्वम्, विशेषणानुपादानेऽग्निमत्त्वमेव न गमयति,
उभयतोऽपि सहचारित्वे निमित्तनैमित्तिकत्वे वा सति यस्मात्, तस्मात्, स यथाऽग्निमत्त्वं गमयति तथा
सन्निहिताग्निनिमित्तत्वमपि गमयतीति वर्तते—यथाऽग्निमत्त्वेन विना नास्ति धूम[व]त्त्वं तथा तन्नि-
मित्तत्वमन्तरेण नास्तीत्यग्निमत्त्ववन्निमित्तत्वमपि गमयति उभयथाप्यव्यभिचारादिति ।

धूम्याद्यभावादर्थं मन्यते एवं निमित्तनैमित्तिकभावयोरभिचारस्य न तु सहचरिभावेण व्यभिचार इति भावः ।
20 निमित्तनैमित्तिकभावे तथापि नैमित्तिकस्याप्य निमित्ताभावे व्यभिचारदर्शनात् सहचारिभावोऽप्यापादनस्य इत्याह—बलाकेति ।
[illegible] पताका प्रासादो नैमित्तिकम्, तत्सद्भावेऽपि कश्चित् कदाचित् नैमित्तिकस्य [illegible] दर्शनादिति भावः ।
[illegible] नैमित्तिकस्य [illegible] निमित्तस्य [illegible]
[illegible] निमित्तनैमित्तिकयोर्व्यभिचारदर्शनात् [illegible] इति दर्शयति—बलाकापताकायाश्चेत्यादीति । [illegible]
[illegible] इत्याह—तदुभयेति, [illegible]
25 निमित्तनैमित्तिकभावस्य [illegible] धूमस्यापि व्यभिचारित्वप्रसङ्गेन, न हि [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] सहचारित्वे निमित्तनैमित्तिकत्वे वा सति [illegible]
30 धूमे व्यभिचारात् विशेषणसामर्थ्यादनुमानार्थवत्त्वम्, [illegible] सहचरिभावे निमित्तनैमित्तिकभावे वा तथापि [illegible]
[illegible] गमयति [illegible] गमयति तथा [illegible] गमयति, [illegible]

---

१ सि डे. डा. °नान्धूमयोर्व्य° । २ सि. डा. डे. °न्यार्थिव्यम् । ३ सि डा. डे °त्याभि° ।

स्यान्मतं लिङ्गत्वादग्निः प्रत्यक्षं प्रमाणान्तरमपेक्षते धूमवदिति तन्न भवति—

एवमग्न्यूर्ध्वमूलत्वादिविशिष्टधूमपरिणामेऽग्नेरपि गृहीतत्वान्न प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरमपेक्ष्यम्, कृतकत्वेनेवानित्यत्वस्य, कृतकमित्युक्ते तदेव ह्यनित्यमध्रुवमित्युक्तं भवति, उत्पादविनाशयोर्ध्रौव्याभेदात्, तथा धूमग्रहणेऽग्निग्रहणं प्रदेशात्माभेदात् स एव निमित्तमग्निर्धूमस्य सहचरश्च, न हि तस्य धूमस्याग्नितोऽन्यन्निमित्तं भवितुमर्हतीति परिणाम्यभेदपरिणामान्तरसाध्यत्वे परि 5 णामान्तरसाधनत्वात्, पूर्वप्रत्यक्षवदन्वयकाले सम्बन्धस्मरणादन्यतरविवक्षितहेतुनोपात्तस्येतरस्य साध्यस्याभिव्यक्तिः क्रियते, अर्हत्त्वस्याभ्युपगम्यमानत्वात् ।

एवमग्नेरित्यादि, एवं-ऊर्ध्वमूलत्वादिविशिष्टधूमपरिणामेऽग्नेरपि गृहीतत्वान्न प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरमपेक्ष्यम्, किमिव ? कृतकत्वेनेवानित्यत्वस्य, तद्यथा-प्रागभावप्रध्वंसाभावात्मकमेव वस्तु अनित्यं कृतकञ्चोच्यते, ध्रुव स्थैर्ये, ध्रुव-स्थिरं 'स्थेयेऽप्यध्रुवे' (वार्तिक १८६५) इति लप् स्थिरं न नित्यमनित्यमिति 10 कृतकमित्युक्ते तदेवानित्यमध्रुवमित्युक्तं भव[ति,उ]त्पादविनाशयोर्ध्रौव्याभेदात्, तथा धूमग्रहणेऽग्निग्रहणं प्रदेशात्माभेदात्, स एव निमित्तमग्निधूमस्य सहचरश्च, न हि तस्येत्यादि यावत् क्रियते[इ]त्यादि नहि तस्य-धूमस्याग्नितोऽन्यन्निमित्तं प्रदेशपरिणामात्मकत्वात् देशान्तरस्थाग्निपाषाणाद्युष्मादि भवितुमर्हति सहचरं वा तत्सम्बद्धमन्यत्किञ्चित्प्रसङ्गात्, परिणाम्यभेदपरिणामान्तरसाध्यत्वे परिणामान्तरसाधनत्वात् एवमस्यैव हेतुसद्भावभावनार्थमाह—पूर्वप्रत्यक्षेत्यादि, यथापूर्वं प्रत्यक्षकालेऽग्निना सम्बद्धो धूमोऽग्निश्च धूमेन, 15 तथाऽन्वयकाले तस्य सम्बन्धस्य स्मरणात्—यत्राग्निस्तत्र धूमो यत्र धूमस्तत्राग्निरित्यन्यतरेण विवक्षितेन

मत्वन्यतरेण धूमवत्त्वाभावस्यैव तत्सम्बद्धविवक्षिताग्न्यभिव्यक्तिरूपमपि गमकत्वमिति भावार्थः । ननु यथाग्निर्लिङ्गं तथा धूमवत् प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरमपेक्षेत, न हि स्वरूपतः धूमो लिङ्गं भवति किन्तु प्रत्यक्षे प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरेण गृहीत एव तथाऽग्निरपि स्यादित्याशङ्क्याह—एवमग्नेरिति । स्वरूपेण धूमोऽग्निर्न गृहीतः किन्तु ऊर्ध्वमूलत्वादिविशेषविशिष्टे धूमे गृहीते सत्यग्निरपि गृहीत एवेति न प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरापेक्षा तस्येत्याह—एवमुक्तेति । तत्र दृष्टान्तमाह—कृतकत्वेनेवेति कृतकत्वं प्रागभावप्रध्वंसा- 20 भावरूपानित्यत्वम्, तदुभयमन्येनत्वात्मकम्, यतो हि वस्तु कृतकं तदेवानित्यमुच्यते एवञ्च कृतकत्वानित्यत्वयोस्तादात्म्या [illegible] भावः । एतदेवाह—ध्रुव स्थैर्ये इति ध्रुवधातुस्थैर्यार्थे वर्तते ध्रुवं स्थिरं नित्यमित्येकार्थाः [illegible] 'स्थेयेऽप्यध्रुवे' इति वार्तिकात्, न नित्यमनित्यमध्रौव्य- [illegible] दार्ष्टान्तिकमाह—तथा धूमग्रहण इति धूमाग्न्योरात्मैक्यात् धूमग्रहणे तदात्मकाग्नेरपि ग्रहणं भवतीति एवम्भूत एवाग्निर्धूमस्य निमित्तं सहचरश्चेति भावः । न हि धूमस्येतरस्य [illegible] 25 देशान्तरस्थोऽग्निः पाषाणादिर्वा निमित्तं भवितुमर्हति [illegible] सहचरस्य निमित्तस्य धर्मस्य साध्यत्वेऽपरः सहचरो नैमित्तिको धर्मो हेतुर्भवति अन्यथा देशान्तरस्थानामपरिणामभूतानामपि साधनत्वे सर्वस्य सर्वं साधनं स्यादित्याह—न हि तस्येति । हेतुस्यैवाग्नेर्धूमस्य वा हेतुहेतुमद्भावं दर्शयति—यथा पूर्वमिति प्राक् कस्मिंश्चित् प्रत्यक्षतोऽग्निसम्बद्धो धूमो धूमसम्बद्धोऽग्निर्वाऽवगतः अन्वये धूमस्याग्नेर्वा दर्शनात् तयोः सम्बन्धस्य स्मरणं भवति यत्र यत्राग्निस्तत्र तत्र धूमः यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निरिति तत प्रतिपिपादयिषितेन हेतुनान्यतरेणापरस्य साध्यस्याभिव्यक्तिर्भवतीति भावः । 30

---

१ xx १६५ इत्यादिवार्तिक [illegible] मध्ये पाठस्त्रुटितः । २ सि [illegible] डे. न ध्रुवस्थैर्ये । ३ सि [illegible] डे. धूमो नाग्निश्च ।

हेतुनोपायस्येतरस्य साध्यस्याभिव्यक्तिः प्रत्यक्षकाल इव प्रत्यक्षवत्, स्यान्मतं धूमविज्ञानकालेऽग्निविज्ञान-
स्याभावात्? अनित्यत्वप्रयत्नानन्तरीयकत्वयोरन्योऽन्यव्याप्तिं
प्रतिज्ञाय हेतुमाह—शब्दस्य स्वाभ्युपगम्यमानत्वात्, अन्यापोहाभ्युपगमात् स्ववचनादेव वनेम्रं भवदभ्यु-
पगतं त्वयेति वक्ष्यामः ।

5 स्ववचनानपेक्षायामप्यनित्यं सर्वं प्रयत्नानन्तरीयकं न भवतीति ते वचनं न्यायापेत-
मेव, तान्यपि सिद्धप्रयत्नानन्तरीयकाण्येव, लोकप्रसिद्ध चेतनविहितवृत्तित्वात्
कुड्यादिवत्, लोकप्रसिद्ध वातादीनामनग्न्यादित्वे स्पर्शादिमत्त्वाज्जीवच्छरीरत्वेऽपि
तु नास्त्यन्यच्छरीरवत्ता स्वयं प्रवृत्तत्वात्, स्वपतिवत् वातादिचैतन्ये सिद्धे
चेतनविहितवृत्ति च विद्युदभ्रमेघशब्दादि , सवितृगति तस्माद् विद्युदादीनि
10 प्रयत्नानन्तरीयकाण्यनित्यानि चेत्यन्योऽन्यगम्यगमकतेति ।

स्ववचनानपेक्षायामपीत्यादि, यद्यपि स्व वचनमनपेक्ष्यापि अनित्यं सर्वं प्रयत्नानन्तरीयकं न भवतीति ब्रूषे तथापि ते स्ववचन न्यायापेतमेवेदम्, तद्यथा—तान्यपीत्यादि तान्यपक्षेऽनुपात्तान्यपि सिद्धप्रयत्नानन्तरीयकाण्येवेति प्रतिज्ञा लोकप्रसिद्धेत्यादि समासवाक्यो हेतुश्चेतनविहितवृत्तित्वादिति कुड्या दिर्दृष्टान्तः तदाख्या—लोकप्रसिद्धेत्यादि, विशेषणप्रयोजनानि च पिण्डार्थेन विद्युदादीनां वातचैतन्यं साध्यत
15 जीवच्छरीरे वातादयः अनग्न्यादित्वे स्पर्शादिमत्त्वात् गोवत्, तस्यापि गोशरीरस्य जीवत्वाभावात् मा भूद् नाक्ष्यन्तिकत्वे[ति] जीवच्छरीरत्वेऽपि तु नास्त्यन्यशरीरवत्तेत्यादि यावत् स्वयं प्रवृत्तत्वादिति, विशेषणस्यास्य स्वपतिवदिति, स्वस्येव चैतन्यवत् वातादिचैतन्ये सिद्धे चेतनविहितवृत्ति चेत्यादिना विद्युदभ्रमेघशब्दादीनां चेतनावत्प्रयत्नाश्रयता दर्श्यते सवितृगतीत्यादिना दृष्टान्तः, तस्माद्विद्युदादीनि प्रयत्नानन्तरीयकाण्य-
नित्यानि चेत्यनित्यप्रयत्नानन्तरीयकत्वयोरन्योऽन्यगम्यगमकता एवमविनाभावित्वमुपदर्श्य विनाभावेन-
20 व्याप्तिः तदुपदर्शनादेव साध्यसाधनधर्मयोः । विधेः संयोगित्वादिविपर्यासप्रसिद्धमुक्तम् ।

न त्वाधाराधेयवृत्तिरिति प्रतिपादयिष्यामः—

याऽप्याधाराधेयवृत्तिः 'लिङ्गे लिङ्गी भवत्येव लिङ्गिन्येवेतरत् पुनः । नियमस्य विपर्यासेऽसम्बन्धो लिङ्गलिङ्गिनोः ॥' (प्र स) यस्माल्लिङ्गे धूमे लिङ्ग्यग्निर्भवत्येव न भवत्यपि तस्माद्धूम यदग्निवद्धूमो द्रव्यत्वादीनामस्ति प्रकाशको न तेऽग्न्यादीनाम्, यस्माच्च लिङ्गिन्येव लिङ्गं भवति
25 नान्यत्र तस्माद्धूर्मं यद्धूमो धूमत्वेनेव पाण्डुत्वादिभिरपि प्रकाशयति न द्रव्यत्वादिभिरिति

अत्र स्यान्मतं धूमविज्ञानकालेऽग्निविज्ञानस्याभावादिति [illegible] परिहारार्थ [illegible]
[illegible]
[illegible]
भवे । यद्यपि लिङ्गलिङ्गिनो [illegible]
30 [illegible]
[illegible]

1 सि. क [illegible] । 2 सि क °[illegible] ।

सामान्यस्य गमकत्वं लिङ्गिनि, न विशेषाणाम्, लिङ्गस्य च विशेषाणां केषाञ्चिद्गमकत्वं न सामान्यस्य, तदेतत्सर्वमविनाभावादाधाराधेयवद्वृत्तेरिति, एषामपि तद्भावदर्शनविधेरेव गमकत्वं, यत्र दृष्टः तद्गमयति न यत्र चाऽदृष्टस्तद्भावच्छेदेन ।

धाऽप्याधाराधेयवदित्यादि, धाऽप्याधाराधेयवद्वृत्तिं मन्यसे 'लिङ्गे लिङ्गी भवत्येवे'त्यादि-श्लोकः, तद्व्याख्या यस्मालिङ्गे धूमे लिङ्गी—अग्निर्भवत्येव [न] न भवत्यपि तस्मात्पुरुषनियमावधारणार्थमदर्शनम्, 5
यस्माच्च लिङ्गिन्येवेत्यादि चाधाद्व्यवस्थानिभिरित्यादि तद्विपरीतावधारणप्रदर्शनं गतार्थम्, सामान्यस्य गमकत्वं लिङ्गिनि न विशेषाणाम्, लिङ्गस्य च विशेषाणां केषाञ्चिद्गमकत्वं न सामान्यस्य दृष्टम्, तत्सर्वमविनाभावादाधाराधेयवद्वृत्तेरिति पूर्वपक्षः, अत्रोत्तरं—एषामपीत्यादि, इयमप्याधाराधेयवद्वृत्तिस्तद्भावदर्शनविधेरेव यत्र दृष्टस्तद्गमयति दर्शनबलेन, न यत्र चादृष्टस्तद्भावच्छेदेन व्याप्तिर्वि[हि]नष्टि ।

अत्रापि— 10

न हि योषिन्मुखपाण्डुत्वं गमयत्यग्निम्, अभूताग्निभूतत्वात्, धूमभूतं तु पाण्डुत्वं गमयत्यग्निम्, धूमभूताग्नित्वाद्विधेरेव तद्भावस्य तद्भावत्वेनैव गमकत्वात्, यथा चेद् तथा द्रव्यत्वादिसामान्यमपि गमकमग्नेः धूमभूताग्नित्वात् पाण्डुत्ववत्, यत्तु धूमो दीहपादीनां न प्रकाशक इत्युक्तं तदपि तद्भावदर्शनविधेरेव, तथा चान्यथा च दृष्टत्वात् व्यभिचाराद् दर्शनविधेरेवानुमानलक्षणोपपत्तेश्च, 'तद्भावदर्शनानुबन्धेन हि बुद्ध्युत्पत्तिरनुमानम्', धूमवत्स्य 15
प्रदेशस्याग्निमत्त्वानुपलब्धमेवेत्यैकान्तिकग्रहणेऽनुमानं भवति धूमादग्निरत्रेति, तस्यैकान्तेनैव

यस्तो न धूमः धूम एव च गमको नाग्निरिति मन्यसे तदपि न युक्तमिति यतो भवमतलक्षणाद्युपन्यस्यति—एषामपीति । प्रमाणवदुत्पन्नधारेवधुपन्यस्यति—लिङ्गे लिङ्गी भवत्येवेति श्लोकमन्वेऽयम्, तदेव दर्शयति—अग्निर्भवत्येव न न भवत्यपीति यत्र यस्मिन् धर्मेण धूमेन यदग्निस्तद्वत् तथायोपपन्नत्वे स्याद्भावस्य धूमोऽग्निर्भवति इत्येवं योऽन्योपलम्भेऽर्थ-मन्विधानस्यासम्भवे यतो व्यवस्थितपदे न एव सामान्यधर्मेणाग्निर्गम्य इति मन्यते अत एवोक्तं धूमे—द्रव्यत्वादीनामिति 20
द्रव्यत्वाद्यव्यभिचारित्वादग्नेरिति भाव । यस्माच्च लिङ्गिन्येवेति अन्ययोपलम्भेऽयम्, अग्नावेव धूमो भवति नाग्निमति निरग्नौ इति अनुपलब्धेरपि धूमस्यायोगव्यवच्छेद नास्त्येव किन्तु नाग्नौ धूमोऽग्नेर्भवत्यत्वात् धूमः निग्ममाणस्य अयोगव्यवच्छेदेन तत्तत्कर्मनाभावेन तथाविधो धूमो नान्यनैरन्तर्येणोपलम्भे न्यायप्रक्रमः सामान्यस्तु धूमोऽप्यग्निना गमको भूताग्निरूपविनिर्दिष्टत्वात्तत्प्रतिपत्ति तत्तु न विशेषम्, विशेषस्तु धूमः पाण्डुत्वादिभूतत्वादिधर्मैरिह इति विधिरूपेणैव गमको न सामान्यधर्मेण अत उक्तं—द्रव्यत्वादिभिरिति । एतदेवमर्थमाह—सामान्यस्येति विशिष्टसामान्यानामेव 25
गमको धूमो न विशेषाणामिति । विशेषा विशेषा एव गमकाः न सामान्यमित्याह—लिङ्गस्य चेति । सर्वमिदमविनाभावलक्षणमाधाराधेयवद्दर्शनात् लिङ्गत्वादि भावं दर्शयति—तत्सर्वमिति । एवं पूर्वपक्षे अनुपपन्नमेतामीमांसयोक्ति—इयमपीति आधाराधेयवृत्तिरपि तद्भावदर्शनविधेरेव नान्यथा, तथैवाधाराधेयभाव इह तत्र नियामकव्यवस्थापनात्, स एव ह्यग्निर्धूमे भवति नान्यः तेनैवाग्निना धूमेन भूयते नान्येन न चैवोऽग्निर्धूमो न भवति किन्तु भवत्येवेति तद्भावस्य दर्शनादेव विधिरूपेण गमयति, न तु यत्र न दृष्टस्तद्भावच्छेदेन, यथा तथाऽननुपपन्नत्वेऽधूमे न भवति अतस्तत्रानग्नित्वं भवतीति भावः । तद्भावदर्शनमिति पाण्डुत्वादौ दर्शयति—न हीति । विधिरेव पाण्डुत्वं गमकमित्यम्, न हि कामिनीमुखपाण्डुत्वमग्निं गमयतीत्यसम्बन्ध- 30

---

१ लिङ्गिनि लिङ्गि । × × च । २ सि भवत्याध ।

ग्रहणमव्यभिचारात्, व्यभिचारात्त्वनुमानाभासं धूमादुपाधिवत्, यथा वृक्षः क्षुपो वाऽत्र धूमा दित्यनुमानाभासं व्यभिचारादर्शनबलेनैव तथाविधदर्शनमुक्तमनुपक्रमेऽप्यनुमानमपि ।

न धीत्यादि, योषिद्व्रणपाण्डुत्वं न गमकमग्निम्, अभूताग्निभूतत्वात्, धूमभूतं तु पाण्डुत्वं गमकमग्निम्, धूमभूताग्नित्वात्, विशेषेण तद्भावस्य तद्भावत्वेनैव गमकत्वात्, यथा चेदमित्यादि, पाण्डुत्वादि-
विशेषस्य धूमभूतत्वेन गमकत्व[व]त् द्रव्यत्वादिव्यपाम्यस्यापि धूमभूतेर्गमकत्वमभेदादिति भावना यावत् पाण्डुत्वमिति, एवं तावद्धूमभूतसामान्यविशेषधर्मोऽयं गमकत्वं तुल्यं [१]विषे, एवं गम्यत्वनियमाविशेषः, तथाऽग्नेरपि द्रव्यत्वसामान्यगम्यत्वेऽभिभूतत्वात्, योषभस्तिद्व्यक्तिरिक्तद्रव्यत्वगतेः, अतद्भूतत्वात्, येन तु धूमो धीत्यादीत्यादि, धीरितिव्यक्त्यादिविशेषागतावपि तद्भावदर्शनविशेषेण तथा चान्यथा च—धीरितिव्यक्त्यादिरूपेण तदितरविरूपेण च तत्त्वादव्यभिचारात्, मात्स्यभूतधीतादिव्यभिचारसम्बन्धाद्गतेः, किं तर्हि ? सम्बन्ध-
10 व्यभिचारेण, किन्त्वन्यत्—दर्शनविशेषेणानुमानत्वस्योपपत्तेः स एवैषितव्य इत्यत आह—तद्भावदर्शनानु-
वृत्त्येन हि तुल्यत्वाद्यनुमानमित्येवत्तदनुमानलक्षणम्, तद्व्याचष्टे—धूमवत्त्वमित्यादि, यथा धूमवत्त्वं प्रदेश-
स्याग्निमत्त्वाद्धुवत्वमेवैतदैकान्तिकं ग्रहणं तदाऽनुमानं भवति, धूमादग्निरत्रेति, तस्याग्नेरत्वस्यैव प्रत्यक्षत्व-

[?]नियम् । धूमत्वं तु तद्गमकमग्निम् तस्यैव धूमभूतत्वात्, योषिद्व्रणपाण्डुत्वं तु योषिद्व्रणभूतं न तदग्निपरिणामस्य धूमभूतस्यापि तद्भावदर्शनविशेषेण तद्भावत्वेनैव रूपेण पाण्डुत्वं गमकम्, न तु पाण्डुत्वसामान्यरूपेणेत्याशयेनाह—योषिद्व्रणपाण्डुत्वमिति ।
15 विशेषत्व विशेष एव गमको न सामान्यमिति चेदुच्यते तथा तत्र युक्तम्, तद्भावस्यैव गमकत्वे तद्भावविशेषा इव सामान्यमपि यदि तद्भावे भवेत्तर्हि तत् प्रतिसम्बन्धात् तस्य गमकत्वसामर्थ्यमित्याशयेन साम्यं सामान्यविशेषयोरित्याह—यथा चेदमित्यादीति द्रव्यत्वादीन्यपि तद्भावत्वेनैव रूपेण गमकानि न तु सामान्यरूपेणेति भावः । तर्हि विशिष्टसामान्यविशेषयोस्तद्भावत्वेन गमकत्वेऽविशेषात्, किं विशेषसामान्यमपि न सामान्यरूपतो गम्यमपि तु तद्भावत्वेनेत्याह—एवं गम्यत्वनियमाविशेष इति सामान्यमेव गम्यं न तु विशेषा एवं विशेषे नास्ति गम्यतास्योऽपि तद्भावविशेषोऽप्यगमकत्वाविशिष्टत्वादिति भावः । अविशिष्ट-
20 सामान्यस्यापि तद्भावेनैव गमकत्वमाह—अग्नेरपीति । यथैव द्रव्यत्वमविभूतं तथैव द्रव्यत्वं तद्भावत्वात्सम्यम्, अविशिष्टाविरोध-
त्वात्सम्यं द्रव्यत्वं तु न धूमेन गम्यम्, अविनाभावाभावादिति भावः । धूमस्य धीरितिव्यक्त्यादिगमकत्वाद्यतम्, यत्तस्यान्यस्त-
मत्वेऽपि यत्वं न भवति तत्तस्यास्त्वान्यत्वं यत्वं भवति अविस्तधीरितिव्यक्त्यादिरूपमिति धूमो गमक इति ते
व्यभिचारत्व गम्या इति चतुर्थं तथा तदपि तद्भावदर्शनविशेषेणेत्याह—यत्तु धूम इति । धीरादीनां अविरामी तद्भावदर्शनात्
अविनाभावत्वात्कत्वेन दर्शनात् तद्भावदर्शनविशेषेण धूमात्तेनागतीति भावः । तद्भावदर्शनमाह—तथा चान्यथा चेति,
25 धीरत्वाविशिष्टेभ्यः तद्भावमविभक्त्यो नास्ति व्यभिचारादिति भावः । ननु धीरत्वादिविशिष्टत्वं क धूमम् ? विभक्त्यधीवभूतेऽग्नौ ?
वायवगिरेव भवति तुभे व्यभिचारः ? इति तत्रैव धीरादीनां विरोधे व्यभिचारः इत्याशङ्कायामाह—मात्स्येति न हि
सर्वं तत्र व्यभिचारं ब्रूम यत्र तेषां सम्बन्धाभावात्, किन्तु यत्र अविरामे धीरादिसम्बन्धो नास्ति तत्र व्यभिचारो बोध्य इति
भावः । तद्भावदर्शनविशेषेणानुमानस्यानुमानलक्षणं तद्भावदर्शनस्यावश्य हि तुल्यत्वादिरनुमानमित्येतदुपपन्नं इत्यत आह दर्शनविशेषे-
णेति । प्रदेशस्य धूमवत्त्वमग्निमत्त्वाव्यभिचारेण न हि प्रदेशस्य धूमवत्त्वं तदग्निमत्त्वमन्तरेण सम्भवतीति नैकान्तेन एकान्ते तथ
30 तदन्तं विज्ञानमनुमानं धूमादग्निरिति भवति तदविनाभावात्प्रदेशे धूमवत्त्वस्याग्निमत्त्वाव्यभिचारित्वामावादिति व्याचष्टे—यथा
धूमवत्त्वमिति । यदा तु व्यभिचारी भवेत्तदा तदनुमानाभासं भवति यथा नश्चिरत्र वृक्षः अत्र क्षुपो वा इति प्रतिज्ञाय धूम
इत्यत्रेति हेतुं प्रयुञ्ज्यात् तदैतदनुमानाभासं भवति, तत्र व्यवस्थितव्यादिव्यभिचारदर्शनादग्नित्वस्याप्युपपत्तिरत्राभावादित्याह

१ सि क डे डा. यत्र धूमो । २ सि क. डा डे विविरेव । ३ सि. यत्तु धूमो धीरत्वादित्यादि । ४ सि. क. डा. डे °दर्शन विविरेव । ५ सि क डा डे भावत्वात् । ६ सि क डा. डे विविरता ।

भिचारात्, व्यभिचारात्तु अनुमानाभासम्, तद्यथा—धूमधूपादिव[त्] व्यक्तवैरूप्याविव्यभिचारेण यथा यथा तु धूमः धूपो वाऽत्र धूमादिति तदानुमानाभासं भवति, विनापि धूमादिना दृष्टत्वाद् व्यभिचारात् दर्शनबलेनैव, तदुपसंहारः—तथाविधदर्शनानुबद्धानुबद्धमेवानुमानमपीति गतार्थम् ।

एवमनध्यवसायविपर्ययानुमानाभासावपि, तद्यथा द्वयगतमेकमन्यतमनाभिन्नस्य ज्ञानमनवधृतार्थमनध्यवसायः, विपर्ययश्चाभूते भूतप्रत्ययो भूते चाभूतप्रत्ययः, एतावप्यनुमानाभासौ, 5 तत्परिणामाव्यवच्छेदेन दृष्टवत्, स्वमत्या व्यावृत्तेस्त्वनुमानाप्रामाण्यापत्तिः, न भवति न भवतीत्यभवनपरमार्थत्वादर्थान्तरमभावो वा, अत्यन्ताज्ञानात्, अनध्यवसायवत्, मायावृत्त्यननुरोधिप्रतिपत्तेर्वा विपर्ययवत्, तस्माद् दृष्टवदेवानुमानतदाभासौ, यथादृष्टज्ञानानुबद्धत्वादिति ।

(एवमिति) एवं—सव्यभिचारानुमानाभास[वत्] अनध्यवसायविपर्ययानुमानाभासावपि, तद्यथा—तद 10 तत्स्थेऽप्यापि, स चासौ पक्षौ तदतत्सौ तयोर्द्वयं द्वयगतमेकमन्य—भूतमेवाभूतमेवेति, अनाभिन्न यथाऽभिन्नैव, अभिन्न भवतमेवमादि अभिमिश्रितासन्दिग्धरूपं ज्ञानमनवधृतार्थमनध्यवसायः विपर्ययश्चाभूते भूतप्रत्ययो भूते चाभूतप्रत्ययः, स्थाणौ पुरुषप्रत्ययवत्, एतावप्यनुमानाभासौ तत्परिणामाव्यवच्छेदेन—यथाविधिदर्शनानुबद्धानुबद्धमेवानुमानं दृष्टवत् तथैवानुमानाभासोऽपि, स्वमत्या व्यावृत्तेस्त्वनुमाना-

व्यभिचारापत्तिरिति अभिमतनिश्चायकत्वमन्तरेणाभिनिरूढसुखव्यभिचारदर्शनादिति भावः । एतदेव स्फुटयति—यथा तु धूम 15 इति, धूपः इत्यादयाविधो गुम्भनिशेषः । तथा तथा दर्शनबलादेवानुमानतदाभासयोर्दर्शनमित्याह—दर्शनबलेनैवेति । उपसंहरति—तथाविधेति । ननु व्यभिचारवदनुमानाभासः सव्यभिचारानुमानाभास उच्यते अभिभूतमनुमानाविषये धूमानुमानाविषयत्वेन प्रवेशो न धूमधूमानुमानस्य चार्थदर्शनाद्विशेषदर्शनाच्च विमर्शः प्रवेशो दृष्टव्यभिचारधूमात् । किं चाऽसोऽप्याभिधूमानुमानत्वामिति सव्यभिचारानुमानाभासत्वम्, स्वानुमतधर्मावेशस्याभावेऽभिमतत्वात् एवमनुमानाभासानुपीतौ अनध्यवसायविपर्ययानुमानाभासौ दर्शयति—एवमिति । व्यभिचारवानेव अनिश्चितयोरनध्यवसायानुमानाभासो विपरीतयोर्विपर्ययानुमानाभासश्च तत्र 20 विपर्ययानुमानाभासमाह—अनध्यवसायेति । अनध्यवसायानुमानमेव विवृणोति—तद्यथेति तदतत्स्थाद्वयगतैकमन्यतमाभिन्नाभिमिश्रितासन्दिग्धरूपमनुमानमनध्यवसायानुमानाभासम् यथा सन्तोऽभिन्नः सन्नद्धाविसाभी हि शब्दत्वं नित्यत्वेनानित्यत्वेन वा शब्दे न दृष्टं नित्यानित्यत्वोरन्यतरनिश्चयाभावात् अनुमानावधारणाभावादेव संशयज्ञानमात्रं तदनवधृतार्थज्ञानरूपं अनध्यवसायात्मकोऽनुमानानध्यवसायानुमानाभास इति भावः । अनध्यवसायं विवृणोति—स चासौ पक्षाविति नित्यत्वानित्यत्वौ तयोर्द्वयम्, नित्यत्वमनित्यत्वं वा तयोरन्यतम नित्यमेवानित्यमेव वा शब्द इति, तस्मादभिन्न शब्दो नित्य एवेति 25 अनित्य एवेति वा निश्चयरहितं शब्दो नित्यो न वेति संशयरहितमत एव चानवधृतार्थं ज्ञानमनध्यवसाय इति भावः । नित्यः शब्दः स्पर्शवत्त्वात् स्पर्शकनिश्चयाभावनिश्चयसत्त्वात् शब्दे हेतुत्वेनोपन्यस्तमपि शब्दे नित्यत्वाभावमेव निश्चाययतीति विपर्ययानुमानाभासोऽपि तथाविधदर्शनबलेनैवेति दर्शयितुमाह—विपर्ययश्चेति भूते वस्तुन्यभूतप्रत्ययोऽभूते वा भूतप्रत्ययो विपर्ययः यथाऽपुरुषभूते स्थाणौ पुरुषोऽयमिति प्रत्यय इति विपर्ययज्ञानसामान्यलक्षणम्, एतावप्यनुमानाभासौ प्रत्यय इति भावः । एतावप्यनुमानाभासौ तथाविधपरिणामान्तरेण न भवितुं शक्याविति तथाविधदर्शनबलेनैव तावपि भवत यथाविधदर्शनानुबद्धानुबद्धमनुमानं तथैव अनु- 30 मानाभासोऽपि तदनुबद्धदर्शनानुबद्धानुबद्ध एवेत्यभिप्रायेणाह एतावपीति । स्वमते तु अस्मदभिमतानुमानानुपगमेनान्यस्य व्यावृत्तस्य चाभावपरमार्थत्वादनुमानमप्यभावेन भवतीत्याह—स्वमत्येति । तदेवाह—न भवतीति अत्यन्ताज्ञान-

1 लि. प्र. डा. पत्रत्वे ।
द्वा० न० ४१ (११९)

सामान्यापत्तिः, न भवति न भवतीत्युभयतोऽप्यभवनपरमार्थत्वात् अर्थान्तरमभावो वा असत्त्वमसत्त्वात्, अग्निर्न भवत्युदकमनग्निः, स न भवति यतः खपुष्पं चेति अज्ञानमेवेत्यसामान्यापत्तिः पूर्वोक्तन्यायेन कस्मात् असत्त्वाज्ञानात्, अनध्यवसायवदित्यप्रामाण्यम् तथा विपर्ययवदप्रामाण्यापादनमर्थमाह—भावत्वस्यानुरोधिप्रवृत्तिरन्येषां विपर्ययवदिति—भावस्याभेदविधिरूपेण प्रवृत्तिरभिभवन तदनुरोधिनी न भवति या
5 प्रतिपत्तिः सा भावत्वस्यानुरोधिनी, तस्याः प्रतिपत्तेर्भावत्वस्यानुरोधिन्या हेतोरप्रामाण्यं स्याद् धूमस्यानुमानत्वम्, पुरुषे स्थाणुप्रत्ययवदिति प्रागुक्तन्यायवशेनातिप्रसञ्जनं गतार्थम्, तस्मात् दृष्टवदनुमानस्याभासो, यथा-दृष्टज्ञानमनुपपन्नत्वादिति ।

एवन्तु तदपि दूषणं यत्सम्बन्धानुमानलक्षणस्य प्रसक्तं न दूषणमेव, दृष्टविधिदूषेरनुमानोक्तेः ।

10 एवन्तु तदपीत्यादि, अतिदेशेन सम्बन्धानुमानलक्षणस्य 'सम्बन्धादेकस्मात्' इत्यादेः 'अस्येदं कार्यं कारणम् (वै.) इत्यादेश्च यत्किञ्च दूषणम्—सम्बन्धस्याविशिष्टत्वाद्मा[त्र]मितिमात्रवत्, दीप्तिवैरूप्यादीनामपि गम्यस्य धूमवाण्वत्वादिविशेषगमकत्ववत् द्रव्यसत्त्वादिसामान्यस्यापि गमकत्वम् अभेदो गमकस्य धूमवत् धूमस्य वाऽग्निवद्द्रव्यत्वमित्यादि दोषाः प्रसक्ताः, दृष्टविधिदूषेरनुमानोक्तेः यथा दृष्टस्तथा संदिग्धानध्यवसायविपर्ययनिश्चयप्रवृत्त्यभ्युपगमादिनोक्तमपि न दूषणम् दृष्टविधिदूषणाद्विधा-
15 नात्वादनुमानस्येति ।

भवतीत्यनुमानं तथैवम्, अग्निर्न भवतीत्येषोऽभवनार्थं अनग्निर्न भवतीत्येषोऽभवनार्थं इत्युभयतोऽप्यभवनपरमार्थत्वम्, अभवनार्थं [illegible] ज्ञानमात्रमिति भावः । तत्र किं भिन्नमाह—अर्थान्तरमभावो वेति । अभावपक्षे हेतुमाह—असत्त्वमिति । अर्थान्तरत्वमाश्रयत्व [illegible]—अग्निर्नेति [illegible] [illegible] भवतीति [illegible] भवतीति स्यात्, अनग्निर्न भवतीत्यर्थान्तरमेव भवतीति न [illegible] अग्निरपि [illegible] भावतामेवेति, [illegible]
20 [illegible] भावः । [illegible] [illegible] भवतीति [illegible] [illegible]—असत्त्वेति । अभावस्यापि ज्ञानविषयत्वे वा [illegible] विपर्ययवदिति । अनुमानपक्षे अग्निर्भवनरूपेण [illegible] [illegible] [illegible] न भवति [illegible] भावः । [illegible] [illegible]—तस्मादिति । एवं [illegible] [illegible] [illegible]
25 [illegible] [illegible] [illegible]—एवञ्चेति । सम्बन्धादेकस्मात् [illegible] [illegible], अस्येदं कार्यं [illegible] [illegible] तदपि [illegible]—अतिदेशेनेति 'न च [illegible] न संयोगी [illegible] : धूमो वा [illegible] धूमात् [illegible] [illegible] धूमात् [illegible] [illegible] विशेषका अपि [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] तु सम्बन्धस्यात्, तथा धूमस्य [illegible]
30 अपि [illegible] [illegible] [illegible] धूमाभ्यो [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] वा [illegible] भावः । [illegible] सम्बन्धस्येति । [illegible] हेतुमाह—दृष्टविधीति [illegible] दूषणं न दूषणमिति भावः ।

---

१ सि क्ष डे अनुमानोक्तेः ।

लिङ्गात्मवत् 'लिङ्गे लिङ्गी भवत्येव' इत्यस्याः कारिकाया योऽर्थोऽवधारणवैपरीत्येनानुमानमित्युक्तः तस्य दूषणार्थमाहाऽऽचार्यो 'लिङ्गेन न विना लिङ्गी'त्यादि श्लोकेन—

यथाह–न हि सर्वत्र लिङ्गिनि लिङ्गं सम्भवत्येवायोऽग्निवदिति, अत्रोत्तर लिङ्गिनि देशेऽग्निमति धूमो भवत्येव पक्षधर्मो भवति, नाभवन्, असिद्धत्वात्, लिङ्गिनि लिङ्गं भवत्येव, वात्यादिव्युदासेन, तस्य चाग्निगततैक्ष्ण्यादिलिङ्गत्वं न भवति, न दृष्टत्वाद्धूमे तैक्ष्ण्यादिना च 5
विविक्त्या, यथा चाऽऽह–यदा भवति लिङ्गं तदा नालिङ्गिनि भवत्युदकादौ धूम इति, तदपि न घटते नियमेन तस्य सद्भावे तत्रैवाग्नौ नान्यत्र लिङ्गत्वम्, अत्रशब्दवाच्यैतस्यैव सम्बन्धिन्येवाग्नौ लिङ्गत्वात्, तस्मात् स एव तस्यैव लिङ्गम्, धूमगतद्रव्यत्वाद्यन्यप्रकाशानन्वयसविदृष्टदर्शनविपर्ययेण, तथाऽव्यभिचारात्।

यथाऽऽहेत्यादि परमतप्रदर्शनं यावदयोऽग्निवदिति, नियमविपर्ययेण सोदाहरणम्, अत्रोत्तरं 10
लिङ्गिनि देशेऽग्निमति धूमो भवत्येव पक्षधर्मो भवति नाभवन् असिद्धत्वात् बहुमूलत्वादिविशेषणावधृतप-
क्षधर्मत्वेन लिङ्गत्वाल्लिङ्गिनि लिङ्गं भवत्येव वात्यादिव्युदासेन तस्य च–धूमस्याग्निगततैक्ष्ण्यादिलिङ्ग[त्वं]
न भवति न दृष्टत्वात् धूमे–धूमे तस्याभावदृष्टत्वात् तैक्ष्ण्यादिना च सह विविक्तत्वेति, यथा चाऽऽहेत्यादि
लिङ्गिन्येवेत्यस्यावधारणस्य निरूपणम्–यदा भवति लिङ्गं तदा नालिङ्गिनि भवत्युदकादौ धूम इति, तदपि
न घटते, कस्मात्? नियमेनेत्यादि, तस्य धूमस्य सद्भावे बहुमूलत्वादिविशेषपरिच्छिन्ने तत्रैवाग्नौ नान्य- 15
त्रापोऽग्न्यादौ लिङ्गत्वम् किं कारणम्? अग्निरत्रेत्यत्रशब्दस्याधिकरणवाचिनो धूमविशेषस्य अत्रशब्द

अत्र लिङ्गे लिङ्गी भवत्येव लिङ्गिन्येवेत्यादि पुनः। नियमस्य विपर्यासेऽसम्बन्धो लिङ्गलिङ्गिनोः १' इति कारिकापूर्वार्धोक्तावधारणस्य वैपरीत्ये यदि नानुमानम् लिङ्गलिङ्गिनोरसम्बन्धादिति न उक्तत्वात् तं दूषयन्नाह–लिङ्गात्मवदिति लिङ्गे लिङ्गी भवत्येवेत्यवधारणार्थम्, न तु लिङ्गिनि लिङ्गं भवत्येवेति अयोऽग्न्यादौ लिङ्गाभावात् लिङ्गिन्येव लिङ्गमित्यवधारणार्थम्, न पुनर्लिङ्ग एव लिङ्गीति लिङ्गाभावेऽप्ययोऽग्न्यादौ लिङ्गिदर्शनात् व्यभिचारादित्यवधारणवैपरीत्येऽनुमानाभाव इत्यर्थः। तत्र दूषणमिति 20
मत्वा। परमतमुपन्यस्य तद्विवरणमपि–यथाऽऽहेति लिङ्गे धूमे सति लिङ्ग्यग्निर्भवत्येव न तु लिङ्गिन्यग्नौ सत्यवश्यं लिङ्गं भवत्ययोऽग्न्यादौ धूमाभावादिति परमतप्रदर्शनमित्याह–परमतप्रदर्शनमिति। लिङ्गिनि लिङ्गं भवत्येवेत्यवधारणं समर्थयति लिङ्गिनि देश इति। अग्निमद्देशसम्बन्धेन तद्धर्मिणा धूमेन भूयते अन्येनायोऽग्न्यादिदेशवर्तिना वा न सोऽग्निधूमो न भवति किन्तु भवत्येव एतस्याग्निमद्देशे भवत्येव धूमः पक्षधर्मो भवति नावसीतासिद्धो धूमः असिद्धत्वात्, बाष्पादिनामासिद्धेनैव हि बहुमूलत्वादिविशेषैरनवधृतस्य धूमस्य धूमत्वसिद्धेः पक्षधर्मत्वासिद्धत्वम्, न वात्यादेरन्यस्य 25
लिङ्गिनि लिङ्गं भवत्येवेत्यवधारणं पुनरत्र एवेति भावः। अग्निनिवृत्तिव्यतिरिक्तेऽपि धूमस्य सत्ता न भवति तैक्ष्ण्यादिना सहाग्निधर्मैर्विविक्तत्वाऽऽदृष्टत्वादित्याह–तस्य चेति। लिङ्गिन्येवेत्यत्र पुनरिति पाठार्थमाह–यथा चाऽऽहेति, भवति लिङ्गमेव नाम्न्येवाधस्तादित्यर्थः अत्रैवाग्निविषये प्रदेशे एव प्रयोगोपलम्भमाश्रित्य परस्परं नियमेन भवन्त्यावग्निधूमौ देशस्यैकस्य मेऽभिधाना शाब्दत्वाद्भवतः तत्र च धूमवस्तुनि बहुमूलत्वादिविशेषविशिष्टस्य, तस्यैवाग्नेर्नियमविशेषेण लिङ्गत्वात् इदमेव धूमो नायोऽग्न्यादिषु भवति तस्य पारम्पर्येणाभिधानात्, धूमो भवति तं प्रत्येव तस्य लिङ्गत्वमत एवोक्तम्–अग्निरिति लिङ्गि- 30
न्येवाग्नौ धूमस्य लिङ्गत्वमित्याह तस्य धूमस्येति। तत्र हेतुमाह–अग्निरत्रेति अग्निविषय प्रकाशनियमधर्मसम्बन्धस्य

१ सि क डा. दे भवतीत्यस। २ सि क. डा. दे बहुमूलक। ३ सि क डा. धर्मत्वेन।
४ सि. क डा दे पदात्मे।

वाच्यैतत्सम्बन्धसम्बन्धिभ्येवामी लिङ्गत्वात् अन्यथाऽनुमानदोषैर्भावश्चोक्तत्वात् तस्मात् स एव पक्षेण लिङ्गमिति सिद्धम्, वस्तुतः धूमगतद्रव्यत्वाद्यन्यप्रकारसमं तत्त्वअभिष्टदर्शनविधेरेव तथाऽव्यभिचारात्।

किञ्च—

यथा च लयोत्पत्ते लिङ्गे लिङ्गी भवत्येवति तत्र लिङ्गे चेल्लिङ्गिनियमः तथा च धूमादपि
5 गतिमत् धूमावधारणकरणविशेषसहचाराग्निविशेषः तेभ्य एव किमिति नेष्यते ? यथा मधुर हरिततृणेन्धनोऽग्निः मशकनिवारणार्थं यत्र गोकुले क्रियते तत्रैवोक्तविशेषो धूमस्तार्णास्तत्वादि विशेषानभिगमयति तथा बहलतुषावकीर्णे गृहाङ्गणगते मृत्पात्रकाराः शिल्पिनोऽग्निं कुर्वन्ति तत्रैव तौषत्वोपाग्निं गमयतीति विशेषाणामपि लिङ्गित्वप्रदेशे लिङ्ग एव लिङ्गिनो भावः।

(यथा चेति) यथा च लयोत्पत्ते लिङ्गे लिङ्गी भवत्येवेति तत्र लिङ्गे चेल्लिङ्गिनियमस्तथा चेदं
10 दोषमाह—तेभ्य किमिति नेष्यते ? धूमावधारणकरणविशेषाणां शीततरमन्दप्रकाशनादिविशेषसहचरणात् धूमादग्निमितिवत् तदवधारणकरणविशेषसहचराग्निविशेषः कस्मान्नेष्यते ? तेभ्य एव—धूमावधारणकारणविशेषेभ्यः सामान्यदर्शनमिति चेत्तत्रेति दर्शनमतीत्युच्यते तद्यथा—मधुरहरितेत्यादि, यत्र दोग्धारः पुरुषा एव दोहयन्ति शिशिरितेनाः गोकुले हरिततृणावकीर्णे, न चाऽऽवासे, गवां मशकनिवारणार्थं हरिततृणेन्धनोऽग्निः क्रियते, तत्रैव तदुक्तोक्तविशेषो धूमः तार्णास्तत्वादिविशेषानभिगमयति यथा
15 बहलेन्धनानि न तेषाऽऽग्निरक्षा विशेषः एव[त]न्मृत्पात्रकाराः शिल्पिनस्तत्तुषाङ्गणगतौषत्वोपाग्निं गमयतीति विशेषाणामपि लिङ्गित्वप्रदेशे—धूम एव लिङ्गिनः—अग्नेर्भावः, तस्मात्तदवधारणकर्त्रपेक्षेण लिङ्गमिति वा, न च विशेषागम्यतेति।

तत्सम्बन्धनियमात् प्रत्यग्निसम्बन्धादग्नेः सम्बन्धिभ्येवामी धूमस्तत्त्व लिङ्गत्वमत एवाऽऽत्मनैव [illegible] अनुमानाऽन्य एव [illegible] साध्यान्यस्य नियमात् न हि यदि [illegible], [illegible] तत्र लिङ्गमात्रत्, [illegible],
20 न हि ते लिङ्गत्वे लिङ्गदर्शनात् तेषां लिङ्गनिरपेक्षमग्निरेव [illegible] धूमः [illegible] सम्बन्धमात्रेण लिङ्गमिति भावः। धूमविशेष [illegible] प्रकृतं न भवति [illegible] निरपेक्षतया [illegible] धर्मं [illegible], [illegible] तेषां भवत्यपि [illegible] व्यभिचारेण [illegible] तावपि [illegible] वस्तुतरिति। [illegible] दोषमाह—यथा चेति। यदि लिङ्गे [illegible] धूमोऽग्निमत्त्वेऽप्यपि [illegible] न [illegible]—तत्र लिङ्गे चे-
25 दिति। लिङ्गे लिङ्गिनियमेन [illegible] धूमनिर्धारणेन [illegible] [illegible] अपि विशेषाणां [illegible] कि नेष्यते [illegible] सामान्यधर्मा एव [illegible] न विशेषधर्मा [illegible]— धूमावधारणेति। धूमावधारणकरणविशेषाग्निविशेषः [illegible] न [illegible]—सामान्यमिति। [illegible] दर्शनमिति—दर्शनमतीति। [illegible]—तद्यथेति। [illegible] [illegible] गोकुले [illegible] अग्नेः च तार्णास्तत्वादिविशेष
30 [illegible] इति भावः। [illegible] बहलेत्यादीति [illegible] [illegible] च तौषाग्निविशेषः [illegible] इति भावः। तथेदं धूमाग्निविशेषयो- [illegible] लिङ्ग एव लिङ्गिनो भाव इति [illegible] न [illegible] लिङ्गलिङ्गित्वमिति [illegible]- [illegible] विशेषाणामपीति। ननु लिङ्गिनो विशेषस्य [illegible] न [illegible] लिङ्गव्यभिचारित्वात् लिङ्गिनो [illegible]

१ सि. क्ष. डे. लिङ्गित्वात्। २ सि क्ष डा डे दोषाभाव। ३ सि क्ष डा डे धूमावधारण। ४ सि क्ष डा. डे दोहयन्तीति वि। ५ सि क्ष डा. डे मशकादयि। ६ सि क्ष डा. डे इतरत्वात्।

अथोच्येत तस्यैव व्यभिचारिणो विशेषा न तु गम्यन्त इति विशेष्योक्त एवेत्येतदपि न, तैक्ष्ण्यादिवचनात्, मया तत्रापि चोक्तमेव तद्भावदर्शनविवेकेन तद्वदिति, तस्माल्लिङ्गे लिङ्गी भवत्येवेत्ययुक्तमुक्तम् ।

अथोच्यतेत्यादि, स्यान्मत मया विशेष्योक्त एवं तार्णतौषादिविशेषा न तु गम्यन्ते, केषाम्? तस्यैव व्यभिचारिण इत्येतदपि न तैक्ष्ण्यादिवचनात्—त्वया हि वीचितैक्ष्ण्यादयो विशेषा न गम्यन्त इति 5 कारिकायां विशेषतोक्तत्वात्, तैक्ष्ण्यादीनाञ्च गम्यत्वस्य दर्शितत्वादिति, किञ्चान्यत् मया तत्रापि चोक्तमेव तद्भावदर्शनविवेकेन तद्वदिति—तदपि च विशेषाणां गम्यगमकत्वस्य साध्यसाधनधर्मयोस्तद्भावेन द्वयोर्विधिरूपेण संयोगिवद्द्वयोः दृष्टत्वेनैव, न व्याप्त्यैवाभिहितमेव, तस्माल्लिङ्गे लिङ्गी भवत्येवेत्ययुक्तमुक्तम्, लिङ्गेन न विना लिङ्गीत्यभिप्रोक्तस्य साधूक्तः ।

यदप्युक्तं लिङ्गिन्येव लिङ्गमिति तदपि— 10

न च लिङ्गिन्येव लिङ्गमिति नियमो वासगृहवत्, शक्यते च लिङ्गे धूमे नियमादग्निरिति वक्तुम्, असम्प्रुषितानग्नित्वात्, स ह्यसन्दीप्तेन्धनावस्थोऽरण्यवस्थो वाऽग्निरधूमको ऽधूमकत्वादनग्निरेव, भस्मच्छन्नस्यापि वाष्पोष्मपुद्गलनिःसरणात् सेन्धनस्य सधूमत्वस्य परमार्थतः तत्परिणामात्, सर्वत्र धूमेऽग्निर्नियतः, यथाऽग्नौ धूमः, एवञ्च लिङ्गं लिङ्गिनि व्यापि स्यादेव गमकत्वं भजते, कृतकानित्यत्ववत् । 15

(न चेति) न च लिङ्गिन्येव लिङ्गमिति नियमो वासगृहवत्—यथा वासगृहेऽप्रतीताग्निके लिङ्गिनाऽग्निना विना धूमस्य दृष्टत्वादग्निर्निर्धूमत्वादसत्त्वेति[वा], शक्यते च लिङ्गे धूमे नियमादग्निरिति वक्तुम्, कस्मात्? असम्प्रुषितानग्नित्वात्—स ह्यसन्दीप्तेन्धनावस्थोऽरण्यवस्थो वाऽऽग्निरधूमकः अधूमत्वा-

---

त्वादेवमुक्तेऽपि विशेषाणामगम्यत्वमित्याशङ्कते—अथोच्येतेति । स्यान्मत—स्यान्मतमिति । लिङ्गे लिङ्गी भवत्येवेति धर्मित्वं ... तथा ... धूमादीनामपि ... न तैक्ष्ण्यादयोऽपीति हि व्याख्यातम् ... तेषां 20 गम्यत्वं प्रतिपादितमेवेत्युपदर्शयति—इत्येतदपि नेति । त्वया तैक्ष्ण्यादीनामगम्यत्वं दर्शितम् मया चाधुना धूमविशेषैस्तदुदरा भिविशेषा गम्यन्त इति दर्शितं तैक्ष्ण्यादीनां गम्यत्वमित्याह—त्वया हीति । तदेव चोक्तं स्मारयति—मया तत्रापीति, तीक्ष्ण-तैक्ष्ण्यादिविशेषग्रहणेऽपि तद्भावदर्शनविवेकेन तथाऽन्यथा च दृष्टत्वादिति तत्रापुक्तमेवेति भावः । विशेषाणां गम्यगमकभावोऽपि साध्यसाधनभूतयोस्तद्भावदर्शनविवेकेन ... न तु ... व्याप्तिरूपत्वेनेत्याह—तदपि चेति । निगमयति—तस्मादिति । ... लिङ्गिन्येव लिङ्गमित्युक्तं ... वासगृहादौ मृताग्निके धूमदर्शनात् व्यभिचारमिति 25 दूषयति—न च लिङ्गिन्येवेति । ... मृताग्निके वासगृहादौ ... धूमस्य योगाभावात्—न चेति । ... धूमस्य ... दर्शयति—शक्यते चेति । यत्र यत्राग्निस्तत्र धूमः न हि धूममन्तरेणाग्निरिति ... न ... धूमस्यैवानग्नित्वात्, यतो हि स न ... तत एवाग्निः ... —असम्प्रुषितेति ... । अग्नि-

---

१ लि. प्र. ... पृथ्वादीनामपि ... । २ लि. ... ।

वनमिरेव, अगि रगि लगि गत्यर्था इत्यर्थनाद् गमनावृत्तिः, येनाग्निगतो न गच्छति स इहाग्निः, अगम्य-मैवदहनमिरेव, मत्स्यकमत्स्यापि बाष्पोष्मपुद्गलनिर्गमात् सेन्धनत्वं सधूमत्वञ्च परमार्थतः तत्परिण-मात्—काष्ठमिन्धनमग्निदीपनानां समीपनप्रभवनव्याभावात्पुद्गलसमुच्चयोष्ममात्रापत्तावपि सत्त्व-धूमपरिणामात्मत्वात् सर्वत्र धूमेऽग्निर्निश्चितः तथाग्नौ धूमः पक्षं कृत्वा प्रयोगः—छिन्न धूमो
5 छिन्नाग्न्यग्नौ व्यापित्वादेव गमकत्वं भवते—विविक्तत्वेनेत्यर्थः कृतकानित्यत्ववदिति दृष्टान्तः यथा कृतकत्वमनित्यतां व्याप्नुवद्गमयति तथा धूमोऽप्यग्निमिति, एवं छिन्ने छिन्नमपि भाव्यम् ।

स्वम्भतिवमेदं कृत्वा साध्यधर्मस्य छिन्नत्वे साधनधर्मस्य छिन्नत्वेऽपि ब्रूमः 'यथा छिन्नमपि व्यापि छिन्नमप्यपि तत्तथा । व्यापित्वादुभयोर्छिन्नाच्छिन्नता गोविषाणवत् । (संयकृतः) संयोगिवद्वृत्ती साध्यसाधनयोः प्रदेशधर्मत्वात् प्रसिद्धाप्रसिद्धसम्बन्धित्वविवक्षया धर्मिण
10 एवैकस्य छिन्नत्वाछिन्नत्वाच्च ।

स्वम्भतिवदित्यादि, अन्यमतेन साध्य साधनयोरेकमेवेत्युक्तत्वात् परस्परव्याप्तित्वादिविधित्वे वैयोग्यवतोऽपि गम्यगमकता न व्यावृत्त्येकत्व किं चित्रम् ? स्वम्भत्वेनापि भेदं कृत्वा साध्यधर्मस्याग्नेश्छिन्नत्वे साधनधर्मस्य—धूमस्य छिन्नत्वेऽपि ब्रूमः 'यथा छिन्नमपि व्यापि' (मन्यकृतः) इत्यनिश्चयेऽ, यथोक्ते

[illegible]

---

१ सि. क्ष. डे. दर्शनात्वात्तमत्वा । २ सि. क्ष. डे. क्ष नकितमो । ३ सि. क्ष. डे. क्ष कमवत्पुनमिरेव । ४ सि. क्ष. डे. एवं छिन्न एवं छिन्नो । ५ सि. क्ष. डे. छिन्नित्वे ।

यथा 'कामं लिङ्गमपि व्यापि लिङ्गिव्यापि न तत्त्वतः । व्यापित्वान्न तु तत्तस्य गमकं गोविषाणवत्' ॥ (प्रमा० स०) इति किमुक्तं भवति—सत्यपि किल कृतकानित्यत्ववत् संयोगिवद् धूमाग्न्योरन्योऽन्यव्यापित्वे धूम एवाग्नेर्गमको नाग्निर्धूमस्य यथा गोत्वाद्विषाणीति गोत्वं विषाणित्वस्य गमकं न विषाणित्वं गोरिति विषाणित्वस्य गोगवयमहिषवराहादिषु व्यभिचारादिति, अत्रापि गम्यगमकनियमोऽसम्भवेनेत्येव प्रोक्तः यथा लिङ्गमपि व्यापीति, अस्य व्याख्या—संयोगिवद्धूमाग्नी अपि, प्रदेशधर्मत्वात् तस्यैव साध्यसाधनत्वोपव- 5
र्णनं प्रागुक्तमविनिश्चयं तथा लिङ्गमपि व्यापि, वाय्वादिव्युदासेन, अग्निपरिणामत्वेन बद्धमूलत्वादेरूर्ध्वलिङ्ग-
लिङ्गिताऽस्यैव प्रागुक्ता स्मर्यतां को दोषः ? इति ।

तमेव न्यायं स्मारयति—

अत एव च यत्तद्गोविषाणवदेकतो व्यभिचाराभावादुभयं लिङ्गं लिङ्गि वा, विषाणं हि प्रमेयत्ववत् व्यभिचारि, इतरवद्गौरव्यभिचारी कृतकानित्यत्वयोस्तूभयमव्यभिचारात्, 10
असम्पृक्तव्याप्तेर्विधिरूपाया एव गम्यगमकत्वात् 'विधेयार्थप्रचारेण यस्माद्व्याप्तिरपेक्ष्यते । लिङ्गे लिङ्गिनि च व्याप्तिः तस्मात् सत्येव कारणम्' ॥ (ग्रन्थकृतः) इति, न यथा त्वयोच्यते 'प्रतिषेध्याप्रचारेण यस्माद्व्याप्तिरपोह्यते । लिङ्गे लिङ्गिनि च व्याप्तिस्तस्मात् सत्यप्यकारणम्' ॥ (प्र० स०) इति, विधेयो भावः नाभावः प्रतिषेध्यः तस्य प्रचारः नाप्रचारः, तदर्थगमनप्रकर्षेण चारः प्रचारः, अन्य   न धूमसामान्याग्निमत्प्रतिपत्, यस्माद्व्याप्तिरेवंविधा परस्पर 15
संबद्धाऽपेक्ष्यते गतार्थस्य, असमविष्टा वैविध्येन व्याप्तिरुभयाव्यभिचारात्मिका तस्मात् स्फुटमेवान्वयदृष्टान्तो नोच्यते यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निः, यत्र यत्राग्निस्तत्र तत्र धूम इति, तस्मात् सत्येव साधनम्, तस्माद् दृष्टान्तलक्षणमपि 'साध्येनानुगमो हेतोः साध्याभावे च नास्तिता   ॥' (प्र० स०) इत्यनर्थकमयथा व्याख्यातम् ।

कारिकामुद्राचष्टे—कामं लिङ्गमपीति । अस्य पर्यवसानं—किमुक्तं भवतीति कामं हि कृतकत्वमनित्यत्वं संयोगिवत्, 20
संयुक्तभूमिवत्परस्परं गम्यगमकभावेन भवेत् एवमग्निधूमावपि भवतो संयोगिवदेव कृतकत्वानित्यत्ववत् परस्परव्यापिनौ तथापि यथा कृतकत्वेन गिरिमनित्यत्वेन गिरिं [illegible] गमकत्वम्, अनित्यत्वन्तु [illegible], [illegible] [illegible] तथैव [illegible], तथा धूम एवाग्नेर्गमको न त्वग्निर्धूमस्येति भावः । तत्र निदर्शनं दर्शयति—यथा गोत्वाद्विषाणीति विषाणित्वेन [illegible] न तस्य गोत्वगमकत्वम्, गवयमहिषादौ तस्य सत्त्वेन व्यभिचारात्, व्यापित्वात्तु विषाणित्वं गोत्वस्य गमकं भवतीति भावः । [illegible] 25
लिङ्गिनि लिङ्गमपि यथेप्सितं व्यापि भवतु, यस्मादग्निस्तु गिरौ व्यापी भवति व्यापित्वस्य [illegible], अत एव व्यापित्वेन गिरौ लिङ्गिनो न गमकम्, गोविषाणवदिति [illegible] लिङ्गलिङ्गिनोरव्यभिचारात् [illegible] सं-
गति—यथा लिङ्गमपीति, [illegible] एवाग्निधूमो भवति तस्मात् [illegible] तौ संयोगिवदेवेति तौ च [illegible] न [illegible] धूमाग्नी न [illegible] नियम [illegible] एवं [illegible] संयोगिवदेके [illegible] च [illegible] साध्यत्वात् साधनत्वाच्च यथा गिरौ व्यापी भवति तथा लिङ्गमपि [illegible] व्यापि भवति [illegible] एव 30
धूमोऽग्नेः परिणामः, तथाग्निश्च धूमश्च परस्परव्यापिनौ [illegible] चेति [illegible] भावः । तमेव न्यायं स्मारयति—अत एव चेति [illegible] । पूर्वं प्रतिज्ञातं तत्स्म-

अत एव चेत्यादि सहेतुक प्रतिज्ञात नियमयति यच्छृङ्गविषाणवत्—यच्छब्दो यस्मादर्थे तच्छब्द स्तस्मिन्नर्थे, यस्माद्गोविषाणवदेकत्वो न व्यभिचरति तस्मादुभय लिङ्गं लिङ्गि चेति भावम्, तद्व्याख्या—विषाणे इत्यादि, यथाधर्मैकदेशेन गोविषाणयोः कृतकानित्यत्वयोश्च गतार्थे प्रमेयत्ववत् व्यभिचारि विषाणित्वम्, इतरो धूमः तदङ्गारव्यभिचारीति, किं कारणमित्यत्रमिति चेत्—यस्मादुभया व्याप्तेर्विविधरूपाया एव गम्यगमक त्वादिति, अत आह— विशेषार्थे'त्यादि श्लोकः अत्रापि न यथा त्वयोच्यते—प्रतिषेध्याप्रकारेणेत्यादि, तद्व्याख्या—विशेषो भाव इत्यादि, भावग्रहणमभावरूपायाः व्याप्तेर्निराकरणार्थम्, कस्मात्? अर्थान्तरेण तस्य भावस्य नाभावः प्रतिषेध्यः तत्राप्रकारः स चाप्रमाणश्च भवितुमर्हति, अर्थान्तरस्यासम्बन्धाभावस्य वा विनष्टत्वात् प्रागुक्तोपलम्भप्रकारेण प्रकर्षेण गतिः प्रकारः—वस्तुपरामाभावगम इत्यर्थः अनुत्सिद्धार्थ गमनिषेधेति, तदर्थगमनसम्बन्धाभावनम् वैधर्म्येण, न यथा त्वदिष्टमिति दर्शयति न धूमधामात्मादिभिन्नमिति

---

10 [illegible] सहेतुकमिति। [illegible]

15 [illegible]

20 [illegible]

25 [illegible]

30 [illegible] प्रकर्षेणेति। अनुत्सिद्धगमनिषेधेति [illegible] तदर्थगमनमिति [illegible] धूम इति। [illegible] धूमधामात्मेति

---

१ सि क्ष. डे. के अपार्थम् । २ सि के अनुत्सिद्धगम ।

एकत्वो व्याप्तिं विषाणित्वादिकस्यां दर्शयति, यस्माद्व्याप्तिरेवंविधा परस्परसंख्याऽपेक्ष्यते गत्वोपर्यस्य, तस्मात् सत्त्वेन व्याप्तिः साधनमित्यभिसंमन्यते, विशदत्वस्य वैविध्यार्थत्वात् तद्दर्शयति—अत्यनिष्टा वैविध्येन व्याप्ति रन्वयाव्यभिचारातिभव तस्मात्किम् ? एकुत्वमेवान्वयात्मको दृष्टान्तो नोच्यतेऽस्माभिः, यत्र यत्रेत्यादिरुभय-व्याप्तिप्रदर्शनो गत्वार्थो यावत् सत्त्वेन साधनमित्युक्त्युपसंहार इति, तस्मात् दृष्टान्तलक्षणमपि 'साम्येनानुगमो हेतोः' इत्यादिप्रयोगनियमाभिधानात्मकमनर्थकमयथा भाष्यम् । 5

अत्राप्यविधूमः—

यथाऽग्निसान्निध्यार्थविशेषणैर्धूमात्मलाभाद्धूमत्वमग्निसान्निध्यसाधकं तथा शब्दकृत-कत्वं, पूर्वपूर्ववर्णविनाशस्योत्तरोत्तरवर्णोत्पत्तेः कारणत्वात्, शिवकादिविनाशक्रमेण घटकृत-कत्ववत्, अस्मादेव च न्यायाद्यदप्युक्तं त्वया 'नाशिनः कृतकत्वेने'त्यादि तदप्येवमप्ययं 'नाशिनः कृतकत्वेन व्याप्तेस्तत्कृतकं कृतम् । अनित्यत्वमभिव्याप्त्या कृतकेऽर्थे प्रदर्श्यते ॥ 10
तद्व्याप्त्या चेयं कृतकत्वस्यानित्यत्व

मिति, एतस्मादेव न्यायात् यो ह्युक्तः 'विषाणित्वेन गौर्व्याप्तः' इत्यादिश्लोकः सोऽपीत्थं पठितव्यः, 'विषाणित्वेन गौर्व्याप्तो विषाणित्वं प्रसाधयेत् । गव्येवानियमात्तत्तु न गवार्थ प्रसाधनम् ॥' गोत्वाद्विषाणीति संयोगिसन्निधिवृत्तेः साधयेत् विषाणितां गोत्वम्, तेनैव नियतत्वात्, विषाणित्वं पुनरस्मादेव न्यायात् गवार्थं न साधयेत्, एवं तावदाधाराधेयवद्वृत्तिपक्षे 15
दोषाः संयोगिसन्निधिवृत्तिपक्षे गुणाश्चेति द्वयमप्युक्तम् ।

यथेत्यादि, एवं कृत्वा यथाऽग्निसान्निध्यार्थैर्विशेषणैः धूमात्मलाभादग्निसान्निध्यसाधकं [धूमत्वं] तथा कृतकत्वं घटादौ च [अकार]विसर्गाऽकारविसर्जनीयानां पूर्वस्य पूर्वस्य विनाशे उत्तरोत्तरोत्पत्तेः कारणं तत एव विनाशः अनित्यत्वानुसरणः कृतकत्वस्यात्मलाभाविशेषत्वसान्निध्य गमयतीत्युभयतो व्याप्तिः

सामान्यलक्षणव्याप्तिविपरीतम् । एतत् दर्शयति—यस्मादिति अर्थस्य गतो यस्मात् परस्परसंख्या व्याप्तिरपेक्ष्यते तस्मादित्यर्थं । 20
एतत् विषाणव्याप्तिः कारणमेव नान्यदन्यमिति दर्शयति तस्मादिति । कथं व्याप्तिः परस्परसंख्यापेक्षाया—विशदत्वस्येति विविधपरीत्यान्नोपविवक्षा पौरुषत्वर्यस्य वैविध्यार्थत्वादिति भावः । कथं वैविध्यं विवक्षितमित्यत आह—अत्यनिष्टेति । परस्परव्याप्तिरविपरीतामभूतस्य धूमत्वादिविशेषणविशिष्टधूमस्यैव अग्निप्रतिबद्धत्वमनित्यत्वविशेषस्यैव प्रोक्तस्य साध्यसाधन-त्वेनैवोक्तिः, अत एव यत्र धूमस्तत्राग्निरिति व्याप्तिरत्र धूम इति दृष्टान्तो नोपन्यस्तः व्याप्तिप्रदर्शनं हि दृष्टान्तप्रदर्शनम्, व्याप्तिसाधितविपरीतामधूमविशेषत्वे परिचयपरिचयाभिमानादेव पौरुषत्वमस्येति नार्थस्तेनेत्याशयेनाह—एकुत्वमेवेति । एवं 25
परार्थानुमानेऽप्यस्ये दृष्टान्तप्रयोग कार्ये इत्यपि नियमोऽनर्थक एवमन्यत्राप्येवं प्रयोजनमिति नियमेनाभिधानं भाष्योक्त दृष्टान्तमन्तरेणापि अन्वयाव्यभिचारात्मकव्याप्तिज्ञानसम्भवादित्याह—तस्मात् दृष्टान्तेति । अग्निधूमयोर्वोभयाव्यभिचाराद परस्परसंख्या व्याप्तिरत्रैव कृतकानित्यत्वयोरपीति दर्शयति—यथेति । सामान्यतो धूम साध्येऽग्निरपि साध्ये धूमोऽपि व्यभिचारी-त्युभयव्यभिचारवारणायाविपरीतामभूतस्य धूमत्वादिविशेषणविशिष्टस्यैव धूमस्य ग्रहणात् स यथाऽग्निमत्त्वं गमयति तथाऽग्नेः सन्निहितत्वं निमित्तस्य गमयति तद्वत् कृतकत्वमपीत्याह एवं कृतेति अग्निसान्निध्यार्थैर्धूमत्वादिविशेषणैर्युक्तस्यैव 30
धूमस्याग्नि आत्मलाभादग्निसान्निध्यगमकत्वं तथा व्याप्तिरुभयतः समस्तापि, यदि कृतकत्वं पूर्वपूर्वविनाशमन्तरेण

1 सि क्ष छा. डे गत्वाथ्यथं । 2 सि क्ष छा. डे द्वैविध्या । 3 सि क्ष. छा डे धूमात्मलाभ त्वमग्निसान्नि धूम। 4 सि क्ष डे छा. सान्निध्यार्थैर्वि । 5 सि. क्ष छा डे. धूमस्य । 6 सि. क्ष. छा डे. धूमत्वसान्निध्यमेवाग्निसान्निध्यसाधित्वं ।

सत्येव कारणम्, शिंशपात्वविनाशक्रमेण एतदर्थमापन्ना गमकता, अभिप्रायविपर्ययेणापि वाक्यद्वयोत्तरपक्ष-मिति तथा शाब्देऽपि भावयितव्यं प्रयत्नानन्तरीयकत्वानित्यत्वयोरिति, अत्रापरेण च न्यायवादमुपगम्य तथा 'नाशिनः कृतकत्वेन' इत्यादिनोक्तविपर्ययो व्याप्तिगमकत्वप्रदर्शनार्थं तदुपन्यस्यते 'नाशिनः कृतकत्वेन व्याप्तेस्तत्रापि कृतम् । अभिन्नेष्टमभिव्यक्त्या कृतकत्वे प्रवर्तते ॥' ( ) तत्प्रयोगे यत्

5 नित्यादि यावत् कृतकत्वस्यानित्यत्वमिति गतार्थम्, व्याप्तिमभिव्युपपत्तेनापीति एवमापरेण न्यायवादो युक्तः 'विषाणित्वेन गोव्याप्तः' इत्यादि श्लोकः सोऽप्येतत् पठितव्यः 'विषाणित्वेन गोव्याप्तौ विषाणित्व प्रसाधयेत् ।' गोत्वादिकारणीति संयोगिसमवायिनिमित्तेः साधयेद्विषाणित्वं गोत्वम्, तेनैव नियतत्वात्, विषाणित्व पुनरव्याप्त व्यापारात् गम्यत्वानियमात्तु न गतार्थप्रसाधनम्' [एव] तावदित्यादि मतव्याख्योपसंहारो द्रष्टव्यम् अन्यतोऽविशिष्टैकदेशान्वयदर्शनमनुमानमभिधानं वा आधाराधेयवद्वृत्त्या न गमयतीत्युक्तम्, अत्र च

10 पक्षे धर्मविरोधानेकान्तविरोध यदीदं न पाठान्तरम्, संयोगिसमवायित्वेऽनेकान्तो व्याख्या गमयतीत्यत्र च पक्षे गुणवत्त्वपायेऽसत्येवमपि न्यायमति ।

न कस्मादिति यथा [illegible] नोत्पन्न इति पूर्वोत्तमनन्तरं [illegible] उत्तर [illegible] पूर्वोत्पत्तेरपि विना विनाशोऽपि न भवति, अत उत्पत्तिरपि [illegible] विनाशस्य विनाशात्मिकत्वं कृतकत्वम्, एवं कृतकत्वे यदि अनित्यत्वव्यापित्वस्य [illegible] यदि कृतकत्वव्यापित्वस्य

15 वाक्यत्वं मात्रानुभवने व्याप्ते कृतकत्वमनित्यत्वव्याप्तित्वं गमयतीति भावः । ननु [illegible] व्याप्ति [illegible] कारणं [illegible] व्याप्तिर्नेति प्रयत्नानन्तरीयकत्वानित्यत्वाद्यैक्ये तत्र कथं प्रयत्नानन्तरीयकत्वस्य [illegible]–तथा शब्देऽपीति [illegible] प्रयत्नानन्तरीयकत्वं प्राक् साधितमेव अत एव [illegible] व्यभिचाराभावात् परस्परं [illegible] तत्रैव कारणमिति मत । [illegible] तत्रैव [illegible] कृतकत्वेन तदीय-करिता संगति–नाशिन इति [illegible] कृतकत्वेन व्याप्ती [illegible] प्रयत्नानन्तरीयकत्वाद्यभिन्नत्वेन

20 प्रयत्नानन्तरीयकत्वं यथा [illegible] तथा नाशित्वत्व [illegible] कृतकत्वमात्रेण [illegible] व्याप्तिस्तु [illegible] कृतकत्वमात्राणं परिवर्ते पक्षे–नाशिनः कृतकत्वेनेति । अत्र व्याख्या न युज्यतेऽतो न व्याख्यायते । एतस्य [illegible] निरवलयता योगे [illegible] परिवर्ते पक्षे–एवमापरेणेति विषाणित्वेन व्याप्तौ गोत्वमित्यादि [illegible] विषाणित्वं [illegible] भिन्नत्वात् विषाणित्वं [illegible] परिवर्ते पठितो [illegible] विषाणित्वेनेति । गोत्वं विषाणित्वस्य यदि संयुक्तसमवायितिमित्तेन [illegible] न [illegible] च [illegible]

25 [illegible] विषाणित्वेन [illegible] गोत्वेन विषाणित्वे [illegible] गोत्वं विषाणित्वं [illegible] विषाणित्वस्य गोत्वेन नियतत्वं न गमयति तु अनेकान्तेन [illegible] गमयतीति भावमाह–गोत्वादिति । एवं विषाणित्वमपीति नियतत्वाभावात् गोत्वमर्थं साधयितुमभिप्रायाद् विषाणित्वं पुनरिति । तत्र [illegible] अनुमानं [illegible] व्याप्तत्वाभावात् [illegible] अनुमानमिति भावः । तदेवं [illegible] अवयवावयवी [illegible] उत्पन्नं [illegible] एवं तावदिति, [illegible] गमयति अनुमानम्, [illegible]

30 [illegible] इति भावः । [illegible] अनुमानं [illegible] इति भवति

1 [illegible] नि [illegible] । २ नि. [illegible] । ३ नि. [illegible] [illegible] । ४ नि [illegible] । ५ नि [illegible] ।

किञ्चान्यत्—

यत्पुनर्निरुक्तीकृत्यान्वयासम्भव व्यतिरेकासम्भवमाशङ्क्योक्तं स्यादेतद्व्यतिरेकस्याप्यस म्भव इति, तदयुक्तमुक्तम्, तत्कसंयोगिसन्निधिवृत्तिमन्तरेणान्वयव्यतिरेकयोरभावात्, अन्वय व्यतिरेकौ हि प्रत्ययात्मकौ, न वस्तुगते तुल्यातुल्ययोर्वृत्त्यवृत्ती स्वयुक्ते, विशेषस्यैव वस्तुत्वात्।

यत्पुनर्निरुक्तीकृत्येत्यादि, त्वयाऽन्वयव्यतिरेकपर्वानुमाने द्वारमित्युक्त्वा गुणसमुदाये 5 द्रव्याख्येऽर्थे घटकुम्भाद्यनेकपर्यायाभिधानादन्वयासम्भवं निरुक्तीकृत्यान्वयासम्भव[व]द्व्यतिरेकासम्भव माशङ्क्योक्तं स्यादेतद्व्यतिरेकस्याप्यसम्भव इति तद्युक्तमेवास्माभिरुक्तम्, कस्मात्? तत्कसंयोगिसन्निधिवृत्तिमन्तरेणा न्वयव्यतिरेकयोरभावात्, तयोरेव ताद्रूप्यम्, अन्वयव्यतिरेकौ हि प्रत्ययात्मकौ—समानप्रत्ययानुवृत्तिप्रत्य योऽन्वयः, तद्विपरीतो व्यतिरेकः, न वस्तुगते तुल्यातुल्ययोर्वृत्त्यवृत्ती स्वयुक्ते, कस्मात्? विशेषस्यैव वस्तु- 10 त्वात्, तस्य च स्वाकारेऽनेकात्मकत्वात्।

तत्रान्वयाभाव उक्त एव त्वया, अस्माभिश्च त्वन्मतवत् व्यतिरेकाभावोऽधुनोच्यते—

न च सम्भवोऽस्ति लिङ्गस्य सर्वान् व्यावर्त्यान् व्यतिरेचयितुम्, आनन्त्यात्, सर्ववृक्षार्थान्वयवत्, यदुच्यतेऽनुत्से सत्यप्यानन्त्ये ततोऽन्यस्याभावमात्रं सामान्यतो व्यति रेचनीयं लिङ्गेनेति, अत्र ब्रूमः, न दृष्टमलिङ्गं लिङ्गिनं यदि प्रकाशयेत् सर्वत्र लिङ्गिन्यदर्शनाच्च लिङ्ग लिङ्गमेव न स्यात्, अगतिर्वा सर्वथा भवेत्, लिङ्गमपदेशः कारणं निमित्तमित्यादि, 15 तत्र विशेषस्यैव साध्यत्वादनुमेयत्वाच्च सामान्यस्यासत्त्वादेव पूर्वमदृष्टत्वे विशेषस्यैव दृष्टस्य कल्पितसामान्योपसर्जनद्वारेण साध्यत्वम्, शब्दस्यापि तथैव वाचकत्वम्, तथाऽनुमानेऽपि, भेदाविवक्षापादितैकत्वसामान्यलिङ्गभावापन्नधर्मरूपाभावितैकत्वयाप्यलिङ्गभेदात्तद्भावदर्श नादेव गम्यो गमकश्च।

तत्र तु तुल्ये भावत्वं सर्वत्र [illegible] अर्थस्य [illegible] साध्यासम्भवात्, न हि [illegible] सर्वेषु [illegible] 20 [illegible] यद्यपि [illegible] तथापि [illegible] [illegible], अत एव व्यतिरेकाभावे [illegible] इति [illegible] तथापि [illegible] तन्मतमाह—यत्पुनरिति। व्याचष्टे—त्वयेति व्याख्या स्पष्टा। [illegible]— तत्कसंयोगित्वादिति [illegible] [illegible] तत्कसंयोगिसन्निधिवृत्तिमन्तरेण 25 [illegible] इति भावः। तथा तुल्ये सर्वत्र [illegible] इति वस्तुनो धर्मभूतौ [illegible] [illegible] तयोरेव तावदिति अन्वयव्यतिरेकयोरेव [illegible] व्यतिरेक इति [illegible] [illegible] भावः। [illegible]—न वस्तुगते इति। [illegible] 30 व्यतिरेकाभावः [illegible] [illegible]—तत्रान्वयाभाव इति। [illegible] [illegible]—न च सम्भव इति। [illegible]

1 [illegible]।

न च सम्भवोऽस्तीत्यादि, एकस्यस्य घटिर्न्नीति सर्वानन्त्यात् व्यतिरेकसिद्धम् कस्मात्? आनन्त्यात् आनन्त्ये हि मेरुनामादीनामनियतपर्यायाणामनन्तत्वात् सर्वभावानां घटपटादीनामान-न्त्यात्यतिरेकनाभावे न्यायो दृष्टान्तः, सर्ववृक्षार्थोऽन्वयवदिति दृष्टान्तः यथा सर्वे वृक्षार्था आनन्त्यात् सम्-न्धान्तरस्याद्यनाभावाभामभिधेयाः तथा वृक्षशब्दवाचार्थघटपटाद्यनन्तत्वादव्यतिरेकः तथा धूमस्येत
5 व्यतिसर्वानभिव्यक्तिरेण सामर्थ्याभावो वाच्यः सर्ववृक्षानन्त्यादन्वयवदिति, अत्र परिहारस्तथापि आकं-क्षते–वक्तव्यम् इत्यादि, अन्वयगतदोषैमार्गं व्यतिरेकमप्युक्त्वा दर्शयति ग्रन्थः–आनुत्वे सत्यप्यनन्त-त्वादि तत्रोऽन्यसाभावमात्रं सामान्यतो व्यतिरेकेणैव तद्रूपाप्यसंस्थ[म]ता सर्वेण लिङ्गेन वा तस्मात्दोष इति परिहारः, अत्र ब्रूमः, न दृष्टमित्यादि यदि दृष्टादिभिरूपेण लिङ्गं लिङ्गि न प्रकाशयेत् सर्वत्र लिङ्गिव्यवहारमात्रादिर्लिङ्गमेव न स्यात् अगतिर्वा सर्वथा भवेत् कस्यचिदप्यर्थस्येति पिण्डार्थः,
10 एतद्भाष्या–लिङ्गमपेक्षः कारणं निमित्तमित्यादिपर्यायवचनम्, अन्यः परार्थः, धूमादिः स्वार्थः, वाच्यवाच-

---

[illegible] ... तथाप्यत्र ... न तथा ... सर्ववृक्षार्थोऽन्वयवदिति ... आनन्त्यात् ... इति भावः। ... आनन्त्यादिति। ... आनन्त्ये हि मेरुनामादिनामित्यादीति। ... अन्वय ... न ... यथा ... व्याख्यानां मेरुनामादि ...
15 ... इति भावः। दृष्टान्तमाह–सर्ववृक्षार्थेति। ... यथा सर्वे इति। दार्ष्टा-न्तिकमाह–तथा वृक्षत्वेति। अत ... धूमस्येति ... [illegible] ... इति भावः। ननु ... व्यतिरेकस्तु ... [illegible]
20 ... वक्तव्यम् इत्यादीति। ... [illegible] ... इति। सर्वेण लिङ्गेनेति, न हि ... [illegible] ... इति भावः। अन्या-... अगतिर्वेति। ... [illegible] ... इति भावः।
25 ... [illegible] ... इति ... [illegible]
30 ... [illegible] ...

---

१ सि क्ष. प्र. है आनन्त्यात् । २ सि क्ष. प्र. है दोषाभ्यां ।

न्सम्बन्धस्यानुमानानुमेयसम्बन्धस्य चाविशिष्टत्वादैकल्येन द्विविधस्याप्यनुमानस्य ग्रहणम्, तत्र विशेषस्यैव वाच्यत्वादनुमेयत्वाच्चार्थस्य सामान्यस्यासत्त्वादभावो वाच्यः, खपुष्पवत्, तस्य सामान्यस्यासत्त्वादेव पूर्वमदृष्टत्वे विशेषस्यैव दृष्टस्य कल्पितासत्यसामान्योपसर्जनद्वारेण वाच्यत्वात् शब्दस्यापि तथैव वाचकत्वात्—सामान्योपसर्जनोपायेन, तथाऽनुमानेऽपि विधिः [धर्म] तत्त्वात् लिङ्गं शब्दो धूमादि वा कथं गमकं भवति ? उच्यते—भेदानामविवक्षया सामान्यस्यैकत्वापादितं—[आपादित]विषयमेकत्वं भेदानां धर्मिणां लिङ्ग-भेदाविवक्षापादितैकत्वसामान्यं लिङ्गं तद्व्यापको धर्मो धूमशब्दादिः, तथा भावितैकत्वस्य—तेन शब्दधूमादिप्रकारेण भावितमेकत्वं घटतादिभिन्नाभावभवतस्तयोः तापादिभिन्नकर्मवद्धर्मात्मनः लिङ्गिनश्च, वाच्यलिङ्गभेदात् प्रागुक्तन्यायेनात्मनैवात्मनो वाचकः आत्मनैवात्मनोऽनुमेयः, तद्व्यपदर्शनादेव सामान्यस्य विशेषप्रतिपादनार्थत्वात् शिविकावाहकयानेश्वरयानवद्गमक[त्व]म् तद्भावेनैवाभेदेन धूमत्वात् धूममूलाग्निविशिष्टतया धूमस्यैवाग्नित्वापादितस्यान्येषु अरण्यादीन्धनसम्भवधूमबुद्ध्युत्पादकधूमादिषु अग्नित्वात्, एवं मुख्याभावेन लिङ्गं गमकं लिङ्गी गम्यमेवमेवेति इत्यतीव न्यायं स्मारयति ।

यदि तु न तथा प्रकाशयतीतीष्टं किन्त्वन्यापोहेन, ततो नैव प्रकाशकं स्यात् सर्वस्यादर्शनात्, प्रतिग्राह्यमपोह्यस्यादर्शनात् किं तदर्थादन्यददृष्टमेव भवेदतश्च तुरगेऽप्यावृत्तिरिष्टा ? न हि स वृक्षोऽग्निर्वा भवति ततोऽन्यो वा, अदृष्टत्वाद्वन्ध्यापुत्रवत्, दृष्ट एवायमत्र भवति न भवत्यन्यो वा ततः, न च तेन दृष्टेनातुल्यमतच्छब्दमतद्रूपमवृक्षोऽनग्न्यादि वा, तथा तथाऽदृष्टं हि प्रतिपत्तुमशक्यम्, अप्रतिपत्तेश्चान्यस्याभावात् कस्य कर्म चाऽपोहः स्यात् ? ।

इति भुक्तत्वा प्रकृतस्येवमपेक्षात्र वार्तिकार्थस्तत्र द्विविधस्याप्यनुमानस्य ग्रहणमिति । अर्थक्रियार्था विशेष एव सम्भवेन तस्यैव प्रतिपत्तव्यत्वात् शब्दस्यैव वाच्यत्वं तथाऽनुमेयत्वमपि, न तु सामान्यस्य, अर्थक्रियाऽसमर्थत्वेनासत्त्वात्तस्य वाच्यत्वमनुमेयत्वं च खपुष्पवदित्याह—तत्र विशेषस्यैवेति अस्य व्याख्यानेनैव विशेषेण विशेषेण सविस्तरम्, सम्यक्सार्थसामान्यात्, स हि पूर्वमदृष्टः नापि पूर्वदृष्टेन समानः [illegible] स एव विशेषः सामान्योपसर्जनोपायेन शब्देन ज्ञाप्यते अतः स एव वाच्यः शब्दोऽपि न सामान्यस्य वाचकः सामान्यस्यासत्त्वात्, किन्तु सामान्योपसर्जनद्वारेण विशेषस्य एव तथा वाचकत्वात् [illegible] विशेषणस्य धूमस्य [illegible] इव वाचकः [illegible] इति भावः । विशेषस्यैव वाच्यत्वेऽनुमेयत्वे च तेषामनन्तत्वेनाविनाभावग्रहणानुपपत्तेः शब्दस्य धूमस्य वा गमकत्वं कथं स्यादित्याशङ्कते भवत्वेवादिति । विशेषाणां परस्परवैलक्षण्यानामविवक्षया तेषु सामान्याद्येकत्वमापाद्य लिङ्गलिङ्गिनोर्गम्यगमकभावाविवक्षया तद्व्यपदर्शनमात्रेण लिङ्गलिङ्गिनोर्गम्यगमकयोर्भेदाभेदाभिमतेऽप्येकत्वमतीत्य तयोः [illegible] [illegible] आत्मनैवात्मना वाच्यत्वात्, तच्च [illegible] न [illegible] भेदानामविवक्षयेति । तथा भावितेति एवं शब्दधूमयोरेकत्वं भावितं तथैव वाच्यस्य तदोर्भिन्नयोरेकत्वं भाव्यमिति भावः । अभिमतविशेषमनेकविशेषात्मकं सामान्यं किं तदेव च [illegible] प्रतिपादनमत्रेति दर्शयति—तद्व्यपदर्शनादेवेति, [illegible]—तद्भावेनैवेति । एवमन्यतुल्यमेव पक्षमाह—यदि त्विति ।

1 सि क्ष दे डा सामान्यस्यैकत्वापादितं ।

यदि तु न तथेत्यादि, परमते दोषः, यदि येन प्रकारेण दृष्टः [शब्दो] तेनैव प्रकारेण लिङ्गं दृष्टं तेनैव च प्रकारेण विधिना प्रकाशकमितीष्टं न[ा]न्यथा तु विशिष्टम्? अन्यापोहेनेति तदा किं? ततो नैव प्रकाशकं स्यात्, कस्मात्? सर्वस्यादर्शनात्, यथा विशेषमदृष्ट्वा तन्मतेन तथा व्यापकत्वमपि किञ्चिन्न दृष्टमवृक्षानन्यत्वम्, घटपटादिभेदानामानन्त्यात्, द्रव्यं द्रव्यं प्रति प्रतिद्रव्यमपोह्यस्यादर्शनात्

किं तद्व्यापकमेवर्णितम्यत्-अवृक्षानन्यत्वमदृष्टमेव भवेत् अतश्च बुद्धेरर्थान्तरमिति? न वृक्षादर्थान्तरं भवत्वं न भवतीत्यन्यव्यतिरेको भवितुमर्हति। बुद्धेर्दृष्टत्वेन हि बुद्धिरभिधावत्यर्थान् तेनैव एव च व्याप र्शितं यथा देवदत्तोऽस्य भ्रातरो नेत्यादि, नास्त्यवाट्टस्पुष्पकन्यापुत्रादिविषया, एतदर्थप्रकाशनार्थमाह– न हि स वृक्षोऽभिधेयो भवति ततोऽन्यो वा घटादिः, अदृष्टत्वात् वन्ध्यापुत्रवत् दृष्ट यथा[त]त्र [भवति] न तदन्यो वा ततः न च तेन दृष्टेनानुत्पन्नतत्प्रकाशं—न स वृक्षशब्दोऽभिशब्दो वा शब्दोऽस्य तदितरवत्प्र-त्ययम् अप्रासोऽनन्त्यादि वा, तथा च तस्य रूपं रूपमस्य—अदृष्टम्, किं कारणं? यस्माद्यथा तथा—येन तेन प्रकारेणादृष्टम्—घटपटकुम्भादिभेदप्रकारेणादृष्टत्वात् प्रतिपत्तुमशक्यम्, ततश्चाप्रतिपत्तेर्भेदादि व्याख्या तार्थभिन्नरूपेणाग्रहणे तत्र यथान्योऽपि नास्ति सति चाग्रहणेऽन्यस्य चाभावात् कस्य कस्य वाऽपोहः स्यात्?—प्रागुक्तविधिना किं येन कुतोऽपोहश्च इत्यादि ग्रन्थो योज्य इति।

अर्थं येनोऽन्यापोहेनाभिमत स्यात्–परमत इति। तत्र प्रकाशकमिति यत् तत्किंयोगाभावेन व्याचष्टे–यदि येनेति यो यथा दृष्टः स तथैव प्रकाशो प्रकाशकोऽपि [illegible], [illegible] प्रकाशक इति भावः। तथा तेनं नामि-[illegible] अन्यापोहेन प्रकाशकत्वमिति भावः। अन्यापोहेन तु शब्दो किं न प्रकाशकं नैव भवतीत्याह–ततो नैवेति। हेतुमाह–सर्वस्येति, यथा तव मते विशिष्टेन वस्तु न क्वचिद् दृश्यते किन्तु व्यक्ति वस्तु [illegible] दृश्यत इति मन्यते तथा व्यापकत्वमप्यदृष्टमपि न दृष्टम्, ततो व्यापित्वं सर्वं [illegible] व्यापकत्वं, ते च व्याप्योऽपोह्यमानं [illegible] दृश्यते अतः सर्वस्यादर्शनमेवाह–यथा विशेषमिति। [illegible] न विशेषविवक्षा। [illegible] किं [illegible], [illegible] इति चेत्? अर्थेन तर्हि व्यापकत्वमदर्शने-[illegible] न भवतीत्यन्यव्यतिरेके अर्थे [illegible]–द्रव्यं द्रव्यं प्रतीति। [illegible] [illegible]–बुद्धेर्दृष्टत्वेनेति [illegible] बुद्धिरस्तीति ततो व्यापकत्वमपि च [illegible] इति [illegible] इति [illegible] न [illegible] बुद्धिः [illegible] इति भावः। न हि स इति, [illegible] वृक्षोऽभिधेयो भवतीति [illegible], ततोऽन्यो वा घटादिरिति [illegible] न भवतीति भावः। [illegible]–दृष्ट यथेति [illegible]। व्यापकत्वं हि [illegible] न दृश्यते तर्हि व्यापकत्वमिदं [illegible] न हि [illegible]–न च तेनेति [illegible] वृक्षोऽभिधेयो [illegible] वृक्षशब्दोऽभिशब्दो वा तेन च [illegible] [illegible] इति [illegible] भावः। [illegible]–तथा तथेति। [illegible] प्रतिपत्तुं [illegible] न हि प्रतिपत्तुं शक्यमिति भावः। अतश्च तत्र नास्ति प्रतिपत्तिः [illegible] [illegible] व्यापकत्वमपि [illegible] सततं [illegible] विधीन्, तदा च [illegible] ? [illegible] स्यात् इति [illegible]–व्याख्यातार्थेति [illegible] भेदरूपेणा-

---

१ सि क्ष डे च तैव। २ सि क्ष डे. अन्यथा तु। ३ सि क्ष डे. बुद्धिरभिधावत्यर्थान् तेनैव एव व्यापर्शितवथा।

अपितृत्ववत् स्यादिति चेत्—यथा पितुरन्ये सर्वे पुरुषा अनाश्रितभेदरूपा अन्यत्वव्यावृत्तिबुद्धिमात्रेण निरवयवा एव प्रतीयन्ते तथाऽवृक्षात्मना वृक्षव्यञ्जनपर्युदासेनानन्तभेदा अपि व्यावृत्तिबुद्धिमात्रेण निरवयवाः प्रतीयेरन् को दोष इति चेन्नैवम्, सर्वस्यादर्शनात्, सा हि पितरि असमदर्शनेन दृष्टे तत्पर्युदासेनान्यस्मिन् पितृविपरीतबुद्धेर्गृहीतेरेव पिता देवदत्तो नेमे यज्ञदत्तादय इति प्रत्ययोत्पत्तिरिति युक्तम्, स्वदर्शने पुनर्गुणसमुदायस्य न तु 5 पितुरेवादर्शने, असति वा।

(अपितृत्ववदिति,) अपितृत्ववत् स्यादिति चेत्-स्यादित्याशङ्का यथस्यादि, तथास्या पितुरन्ये सर्वे पुरुषा अनाश्रितभेदरूपाः तदन्यभावत्वेऽपि स्यात् पितुरन्यत्वव्यावृत्तिबुद्धिमात्रेण स्वभेदानपेक्षा निरवयवा एव प्रतीयन्त इति दृष्टान्तः, तथाऽवित्वृक्षात्म्यामन्येऽवृक्षात्मना वृक्षव्यञ्जनपर्युदासेनानन्तभेदा अपि व्यावृत्तिबुद्धिमात्रेण निरवयवाः प्रतीयेरन् को दोष इत्यत्र दोषमुद्भावयन्नाह्—नैवमा- 10 सर्वस्यादर्शनान्न स्यात्, युक्तं पितुरसमदर्शनेन विधिरूपेण दृष्टस्य 'अङ्गादङ्गात् सम्भवसि' (बृ उ, ६ ४ ९) इत्यादि न्यायात् स्वपुत्रस्य गुणसमुदायरूपस्य भाव्यम् तथावतः पर्युदासेनान्यस्य भावात् स्वजनस्य पितृविपरीतबुद्धेरभ्यासेन भावस्यैव पिता देवदत्तो नेमे यज्ञदत्तादय इति पितुरपितुश्च व्यवस्थापनेऽपोहस्य परजनस्य योग्यत्वादिप्रतिपादनेऽपोहोऽस्ति न्यायः, स्वदर्शने पुनर्गुणसमुदायस्य न तु पितुरेवादर्शने युक्तमिति वर्तते,—न घटते पितुरेव ग्रहणासम्भवे, असति वा पितरि गुणसमुदायमात्रार्थग्रहणाभिधाना- 15 भावप्रकारेण वचनेन, स[ा]हि पितरीत्याभिना दर्शनविधिं पितुः पितृदर्शनाद्यपितृणां तदितरभेदानात्मकत्वयति दर्शनविधिं यावत् प्रत्ययोत्पत्तिरिति ग्रन्थेन, एषा दृष्टान्तवर्णना।

प्रत्यादेशोक्ते। अत्र तद्रूपेण ग्रहणाभावेऽन्यस्यानन्यादिरूपत्वे प्रश्नं सावधेवाशङ्कते-अपितृत्ववदिति। व्याचष्टे-स्यादित्याशङ्केति पितृव्यतिरिक्तानां सर्वेषां पुरुषाणां तद्रूपेण ग्रहणाभावेनानाश्रितभेदरूपाणां विधिरूपमन्तरेणापि पितुरन्यत्वव्यावृत्तिबुद्धिमात्रेण निरवयवतया ग्रहणं यथा भवतीति भावः। दार्ष्टान्तिकमाह—तथाऽवृक्षात्मनामिति 20 भाविना स्वरूपेण न भावत्वं यद्यपि बुद्धिर्वाक्यतद्रूपेण प्रतिपन्नत्वाभावादपि तेषामन्यव्यावृत्तित्वमात्रतो समानव्यावृत्तिबुद्धिमात्रेणानपेक्षितस्वान्तरभेदा प्रतीयेरन् को दोष इति भावः। तत्र दोषमादर्शयति—सर्वस्येति तत्र मतेन पितुरन्योऽपि न युज्यते गुणसमुदायत्वे हि पितृत्वेऽपि गुणाश्च सर्वे प्रतिपन्नत्वात् अत एव तत्समुदायरूपस्य पितुरप्रतिभावरूपस्य प्रतिपत्तिर्न घटते अन्यत्वे तु पिता विधिरूपेण दृष्टः तत्समाप जनका प्रामाण्यात् पितृव्यवस्थायाः पितृविपरीतबुद्धेरभ्यासेनैव मे पिता देवदत्तः नेमे यज्ञदत्तादय इति प्रत्ययः तथैव पितुरपितुश्च युक्तं पर्यायभावानन्तरं परजनेषु पितुरन्यत्वं प्रतिपत्तुं शक्यत 25 इति भावः। तदेव स्वमतेन प्रतिपत्तीनिर्णयं निगमयति—युक्तमिति अतत् इत्यर्थः तव मते तु नैवं प्रतिपत्तिः सम्भवतीत्याह-स्वादर्शने पुनरिति, तव मते पिता गुणसमुदायरूपः न हि सर्वेऽवयवा गम्यन्त इति पितुरदर्शनम्, तस्य चर्या तदन्यत्वप्रतिपत्तिर्न स्यात् इति भावः। गुणसमुदायमात्रेति पितृत्वेऽपि गुणसमुदायमात्रं अत एव तस्य ग्रहणं वैयर्थ्यादनेनाभिधानं वा न सम्भवतीति ग्रहणाभावापेक्षाभिधानाभावरूपेण च पिताऽसदिति भावः। मूलेन तत्र दृष्टान्तेन पितुर्दर्शनविधिः व्यवस्थाप्येतर व्यावृत्तिरूपेणापितृणां दर्शनविधिः येनेन ग्रन्थेन तदितरभेदानां दर्शनविधिश्च दृश्यत इति दर्शयति-सा हीति व्यावृत्तिबुद्धि- 30

---

१ सि. क्ष डा० दे °व्यासेन। २ सि क्ष डा दे वात्मक।

दार्ष्टान्तिक समासप्रदेशमीम्—

यथा त्विदं तुल्ये वृत्तिरतुल्येऽवृत्तिरिति न्यायलक्षणस्य तव मते विवृक्तस्य दर्शनवत् स्वार्थस्य परार्थस्य तदन्यस्य तदपोहस्य वाऽप्रतिपत्तिरिति, अथ वा यदि हि स्वार्थः सामान्योपसर्जनो विशेषः समस्तः शिंशपादिरभिहितः स्यात् तेनापोहश्च संपिण्ड्यायमन्योऽस्मादिति

५ गृहीतः स्यात् तत एवं प्रतिपद्येतायं अयमेव भवति, ततोऽन्योऽयं न भवतीति, मतस्य त्वादुभयस्य, नात्यन्ताविविक्तवृक्षावृक्षसम्भवतायां न चात्यन्तादृष्टवृक्षावृक्षस्वरूपतायां वा स प्रतिपत्तुमर्हतीति, खपुष्पवन्ध्यापुत्रावित्यत् ।

यथा त्विदमित्यादि, यथा त्वमेवं तुल्ये वृत्तिरतुल्ये चावृत्तिरित्युपादेय यावत् सर्वथाऽनुमानासम्भव इति मैवं न्यायलक्षणेनैव गतप्रत्यागतन्यायेन स्वयुक्त्यैव यथा सर्वस्यादर्शनात् विवृक्तस्येत्यादि

10 दार्ष्टान्तिकवैषम्यापादन गतार्थं यावत्तदपोहस्य वाऽप्रतिपत्तिरिति, त्वन्मतेन समासविरोध स्वार्थस्य परार्थस्य चादर्शनमपि निरूपमत्वाभाव एवेति पिण्डार्थः अथवा सर्वस्यादर्शनादित्यादिना प्रकारान्तरेण दोष ब्रूमः यदि हि स्वार्थ इत्यादि वृक्ष इत्युक्तेऽवृक्षव्यावृत्त्येन न्यायेन सामान्योपसर्जनो विशेषः समस्तः शिंशपादिरभिहितः स्यात्, तेनापोह्यमानः समेतो घटपटादिः सम्पिण्ड्यायमन्योऽस्माद्वृक्षादिति गृहीतः स्यात् तत एवं प्रतिपद्येत—अयं वृक्षोऽयमेव—वृक्ष एव भवति ततोऽन्योऽयं—घटपटादिरवृक्षो वृक्षो न भवतीति, किं कारणं ?

15 मतमतस्त्वादुभयस्य नात्यन्ताविविक्तवृक्षावृक्षसम्भवतायां न चात्यन्तादृष्टवृक्षावृक्षस्वरूपतायां वा सा प्रतिपत्तुमर्हतीति अयं वृक्षोऽयं न भवतीति, खपुष्पवन्ध्यापुत्रावितिवदिति ।

मात्रेण प्रतीतिरिति [illegible] । अथ दार्ष्टान्तिके आपत्ति—यथा त्विदमिति । ननु त्वया तुल्ये वृत्तिरतुल्ये चावृत्तिरिति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

20 [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] —यथा त्वमेवमिति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

25 [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

30 [illegible] [illegible]

---

१ सि क्ष डा हे [illegible] ।

एतदर्थनिदर्शनार्थं दृष्टान्तमाह—

वृक्षशब्दार्थवद्द्विपदाख्योऽनन्यत्वाद्वृक्षः तथा तदर्थोऽर्थेद्वयादि, उभयत्र वा सत्त्व-द्रव्यत्वादि सामान्यविशेषधर्मेभ्योऽनभिरवृक्षश्चेति विदितसम्बन्धवृक्षशब्दानभिधाय्यार्थस्यैव तज्ज्ञान दृष्टम्, न हि कश्चिद्दर्शनमात्राद्वा प्रवृत्तिनियमौ भवतः, व्यभिचारात्, घटमानपाद पलाशशालिमेदवृक्षव्यभिचारात् वृक्षोऽवृक्षो घटोऽघटश्च, अन्योऽपि हि भवत्यनन्यो भवति, पीलुखदिरवृक्षवत् सामान्यविशेषशब्दपर्यायशब्दार्थेभ्यः ।

(वृक्षशब्दादिति) वृक्षशब्दादि[प]दाख्योऽनन्यत्वाद्वृक्षः, तथा तदर्थः, अनर्थद्वयादि, उभयत्र वा सत्त्वद्रव्यत्वादिसामान्यविशेषधर्मेभ्योऽनभिरवृक्षश्चेति विदितसम्बन्ध[वृक्ष]शब्दानभि-धाय्यार्थस्यैव तज्ज्ञान दृष्टम्, तथाऽऽकाशशब्दादिषु आगमानभिधायिसत्त्वद्रव्यत्वादिधर्मापेक्ष तद्वत्त्व योज्यम्, न हि कश्चिदिति न हि किञ्चिद्दर्शनमात्राद्[वा]प्रवृत्तिनियमौ वा भवतः, कस्मात्? 10 व्यभिचारात्-वृक्षान्वयेऽपि तक्षकपुरुषव्यभिचाराद्वृक्षनधर्माभावव्यभिचारादवृक्ष एव, अवृक्षघटोऽपि घटमानपादपलाशशालिमेदवृक्षव्यभिचाराद्वृक्षोऽवृक्षो घटोऽघटश्च, अन्योऽपि हि भवत्य[न]न्यो भवति पीलुखदिरवृक्षादिवत् सामान्यविशेषशब्दपर्यायशब्देभ्यः ।

सामान्यशब्दार्थेषु तावत् सविरुद्धसत्त्व भवतीति, अत्र द्वयी वृत्तिः—अनङ्गीकृतार्था-

एतदर्थेति । पर्यायशब्दानां तदर्थाभावमन्यत्वमाह—वृक्षशब्दादिति । अन्यानन्यत्वं प्रधानविशुद्धत्वमन्यत्वमेव [illegible] 15 त्वमाह—वृक्षेति [illegible] उभयत्र [illegible] इति भावः । पर्यायानामपत्यानन्यत्वमाह—तथा तदर्थ इति [illegible] इति भावः । अन्यत्वमाह—उभयत्र वेति, [illegible] वा [illegible] वा [illegible] न हि [illegible] धर्ममेवापीति भावः । [illegible] इति विदितेति । [illegible] 20 [illegible] योज्यमिति भावः । न हि [illegible] नियमः [illegible] —यदि किञ्चिदिति न [illegible] । [illegible] —व्यभिचारादिति व्यभिचारमेव दर्शयति—वृक्षान्वयेऽपीति [illegible] 25 [illegible] दर्शयति—तक्षकपुरुषव्यभिचारादिति [illegible] । [illegible] —अवृक्षघटोऽपीति [illegible] भवतीति भावः । 30 अत्र [illegible] —पीलुखदिरवृक्षादिवदिति [illegible] । [illegible] । अत्र सामान्यशब्दार्थेषु [illegible] —सामान्यशब्दार्थेषु तावदिति ।

1 सि. [illegible] । [illegible] । 2 सि [illegible] ।

न्तरवृत्तिः शब्दोऽङ्गीकृतार्थान्तरवृत्तिर्वा स्यात्, तत्र न्युदस्तभेदसामान्यमात्रवृत्तिरनङ्गी
कृतार्थान्तरवृत्तिः शब्दोऽपोहः केवलो व्यावृत्त्यर्थो निर्निबन्धनः, सदित्युक्तेऽत्र भवतीति,
द्विर्नञ्प्रयोगाद्विध्यर्थ एव ज्ञायते, ततः सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थ इति नियम्यते सत्त्वमेव,
यो न भवति यथा वा न भवतीति, तस्य द्विविधस्याप्यत्र सम्बन्धो नास्तीत्युक्तं भवति,
5 स च प्रतिषेधो न विधिप्रधानपर्युदासः, प्रसज्यप्रतिषेधमात्रं तत्, ततश्च अयमस्मादन्य इत्य-
न्यस्याभावात् पर्युदासात्मकान्यशब्दार्थान्तरापोहस्वार्थाभिधानलक्षणाभ्युपगमत्यागदोषाः स्युः।

(सामान्यशब्दार्थेष्विति) सामान्यशब्दार्थेषु तावदुदाहरणं सदित्यत्र भवतीति, तत्र
द्वयी वृत्तिरिष्यते–अनङ्गीकृतार्थान्तरवृत्तिः शब्दोऽङ्गीकृतार्थान्तरवृत्तिर्वा स्यात्, तत्र प्रथमं तावद्–
न्युदस्तभेदसामान्यवृत्तिरनङ्गीकृतार्थान्तरवृत्तिः शब्दः, स कीदृश इति वेत्तनिरूपणार्थमाह–अपोहः केवलो
10 व्यावृत्त्यर्थो निर्निबन्धन उच्यते, तदुदाहरणं–सदित्युक्तेऽत्र भवतीति, द्विर्नञ्प्रयोगात् प्रकृतोऽर्थसत्त्वमेवेति
विध्यर्थ एव ज्ञायते ततः किं संवृत्तम्? सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थ इत्यत्र भवतीति शब्दो प्रतिषेधाभ्यां
नियम्यते विधिर्न सत्त्वमेव तदङ्गमिति वेत्युच्यते यो न भवति शशशृङ्गादिः यथा वा न भवति–पटस्यापि
प्रकारेण तस्य द्विविधस्यापि–असम्भवनमात्र–स्वं सम्बन्धो नास्तीत्युक्तम्भवतीति, स च प्रतिषेधो[न]
विधिप्रधानः पर्युदासः ततोऽन्यत्र विधिः, असत्त्यव्यत्र तदर्थः इत्यत्रोक्तन्यायेनासम्भवार्थो विधि
15 प्रधानपर्युदासात्मकः सतः स्यात्, स[न्]एव शब्दो भवति सत्त्वात्, सतोऽन्यस्मात् सतोऽसत्त्वाभावात्
प्रसज्यप्रतिषेधमात्रम[स]त् प्रसक्त प्रतिषिद्धमित्ययोऽर्थः स्यात्, तस्मात्–प्रसज्यप्रतिषेधमात्रार्थत्वात्
ततश्चायमस्मादन्य इत्यन्यस्याभावादन्यापोहः शब्दा[र्थः] इत्यस्याभ्युपगमस्य त्यागः स्य इति

तदनन्तरं [illegible] सामान्यशब्दार्थे व्यवस्थि–सामान्येति, [illegible] भवतीति तत्र [illegible] प्रतिषेध [illegible] इति भावः। [illegible]
20 [illegible] इत्याह–न्युदस्तेति। [illegible] अपोह इति। [illegible] सदित्युक्त इति, [illegible]
[illegible] इति भावः। तत्र [illegible] किमिति। [illegible]
[illegible]
25 [illegible] इति भावः। [illegible] इति भावः। [illegible]
[illegible] प्रसज्येति। असत्त्वव्यत्रेति [illegible]
[illegible]
30 [illegible] इति भावः, [illegible]

---

१ सि. क्ष छे. डे प्रकृत[illegible] ।

दोषः स्यात्, किञ्चान्यत्—तत एवार्थान्तरापोहं हि स्वार्थे कुर्वती श्रुतिरभिधत्त इत्येवमर्थान्तरापोहेन स्वार्थाभिधानमिति कल्पनस्य त्यागः कृतः स्यात् यथोऽप्यभ्युपगमत्यागदोषोऽपर इति, एवन्तावदनङ्गीकृतार्था न्तरवृत्तिः सवित्यसत्त्वं भवतीति सामान्यशब्दार्थेऽन्यापोहो न युक्तः, विधिरेव युक्त इति ।

अथैतेभ्य एव भयादङ्गीकृतार्थान्तरापोह इष्यते तत इदं विघटते सवित्यसत्त्वं भवतीति, प्रतिस्वं सत् सर्वमपि घटादीति, सर्वमपि हि प्रतिस्वं प्रत्यात्म सदेवासदपि भवतीतरेतरा 5 भावादिभ्यः, अत्र प्रयोगः—असताऽपि हि तेन सता केनचिद्भवितव्यम्, प्रत्येकवृत्तित्वात्, यथा घटादन्यः पटो घटत्वेनासन्नेव पटत्वेन सन् दृष्ट इति, एवमङ्गीकृतार्थभेदत्वे सत्त्वस्यैवासत्, अभ्युपगतमपि चैतत्त्वयापि घट इत्यघटो न भवतीति वृक्ष इत्यवृक्षो न भवतीत्येवमाद्य न्यापोहशब्दार्थवादित्वादिति ।

अथैतेभ्य एवेति, अथ मा भूदेते पर्युदासात्मकाभ्यपक्षस्यार्थान्तरापोहस्वार्थाभिधानलक्षणा 10 भ्युपगमत्यागदोषा इति तेभ्य एव भयादङ्गीकृतार्थान्तरवृत्तिरपोह इष्यते तत इद विघटते सवित्यसत्त्वं भवतीति, कस्मात्? प्रतिस्वं सत् सर्वमपि घटादीति, इतिशब्दस्य हेत्वर्थत्वात् प्रतिस्वं सर्वस्य सत्त्वात्, सर्वं हि प्रतिस्वं प्रत्यात्म-प्रत्येकमात्मना सदेवासदपि भवति, न सदसत् भवति, कुतः? इतरेतराभावादिभ्यः प्रागभावेतरेतर[भाव]संयोगसमवायप्रमाणाभावादिभेदेन सदेवासद्भवतीति विस्तरत स्तत्त्वविद्भिरेव प्रतिपादितमस्माभिः घटो घटात्मना सन्नेव भवत्यसन्नेव पटात्मनेत्यादि अत्र प्रयोगः—असताऽपि हि तेन 15 सता केनचिद्भवितव्यमिति प्रतिज्ञा यो भवति येन प्रकारेण च भवति तेन द्विविधेनाप्यसता भवितव्यमित्यर्थः, कस्मात्? प्रत्येकवृत्तित्वात्-प्रतिस्वमात्मरूपेण वर्तमानत्वात् अथवा सत्त्वाद्यः सन् प्रत्येकं वा वर्तते

न्तरापोहं हि स्वार्थे कुर्वती श्रुतिरभिधत्त इति [illegible] एवाह तत एवेति [illegible] । अभ्युपगमत्यागदोषं [illegible]—यथोऽपीति । [illegible] सामान्यशब्दार्थे प्रथमा [illegible] स्यादर्थान्तरापोहस्य वृत्तेरभावात्—एवं तावदिति । [illegible] सामान्यशब्दस्य न सम्भवतीति [illegible] 20 [illegible] विधिरेवेति । [illegible] अथैतेभ्य इति । [illegible]—अथ मा भूदिति पर्युदासात्मकं [illegible] स्वार्थाभिधानलक्षणम् [illegible] मा भूदिति [illegible] इति भावः । [illegible] भवतीति न [illegible] तत इदमिति । [illegible] सर्वं वस्तु सदपि 25 [illegible] भवति नहि [illegible] प्रतिस्वमिति [illegible] [illegible] एव हि [illegible] एव [illegible] भावः । [illegible]—घटो घटात्मनेति । [illegible]—अत्र प्रयोग इति [illegible] भवितव्यम्, [illegible] भवितव्यम्, नहि [illegible] भवतीति सामान्यस्य [illegible] । [illegible]—यो 30 भवतीति सामान्यस्य [illegible] येन प्रकारेण भवति [illegible] । हेतुमाह प्रत्येकवृत्तित्वादिति

१ सि अ क के दृष्ट इति । २ सि अ क के सत्त्वं ।

सोऽसन्नपि केनचित्प्रकारेण द्रव्यो भावः यथा घटात्मना घटो घटत्वेनासन्नेव पटत्वेन सन् द्रव्य इति व्यति- रेकप्रत्ययेन सद्भवतीति तथा मत्सेऽप्यनुत्पत्तिरिति पर्यायमङ्गीकृत्यार्पितस्ते सद्भवतेनासत्, अभ्युपगतमपि नैतत्समाऽपि विस्तरमनुगा मया व्याख्येयमिवत्, यथा घट इत्यपटो न भवतीति प्रश्न इत्यसतो न भवती- त्यसमावध्यापोहस्याव्यर्थताविसाऽऽगतः एव सम्भवस्य सामान्यार्थं उक्तः ।

5 द्रव्यादिसामान्यशब्दार्थेष्वपि द्विविधा सैव, तत्र तावदनङ्गीकृतार्थान्तरतायां द्रव्य मित्युक्तेऽद्रव्यं न भवतीति द्विर्नञ्प्रयोगात् द्रव्यमेव 'सिद्धे सत्यारंभो नियमार्थ' इति नियम्यते यो न भवति यथा वा न भवतीति तस्य द्विविधस्याप्यत्र सम्भवो न भवतीत्युक्तं भवति, स च प्रतिषेधो न विधिप्रधानः पर्युदासः, प्रसज्यप्रतिषेधमात्रं तत्, सतश्च भावितवदभ्युपगमत्यागः, अर्थान्तरापोहतायां प्रतिसत्तव्यापात् यथायोगं तथैव योज्यम् ।

10 (द्रव्यादीति) द्रव्यादिसामान्यशब्दार्थेष्वपि द्विविधा सैव, य [मङ्गीकृत्य] ङ्गीकृत्यमेवार्थादुपिलात्, तत्र तावदनङ्गीकृतार्थान्तरतायामित्यादि, स एव न्यायः यावन्तोऽद्रव्यं न भवतीति [द्वि] र्नञ्प्रयोगात् द्रव्य- मेवेति 'सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थो' यो न भवति येन न भवतीत्यादि स एव सम्भवो विधिप्रधानपर्युदा- सात्मकाद्रव्यशब्दार्थस्यागपरित्यागपादनः प्रसज्यप्रतिषेधमात्रार्थत्वादित्येवमर्थोऽविशेषो गतार्थो यावद्भावितवद- भ्युपगमत्यागः द्वितीयविकल्पेऽप्यर्थान्तरापोहतायामित्यादि तथैव न्यायमतिदिशति-प्रतिसत्तव्यापात्-प्रति- 15 सद्व्यत्वात् सर्वद्रव्याणां द्रव्यमित्यद्रव्यं भवति, इतरेतराभावादिश्च इत्यादि यथायोगं योज्यं तथैव ।

अत्राह—

ननूच्यमानस्य व्यपदेशसिद्धिः, यः सम्भवः स सतः स्थापनादाह्वानात्, अतो यथा सम्भव एव सद्भावी एवञ्च नासम्भवः तथा सद्भूतस्यापि स्यादिति, अत्र ब्रूमः—यदि सम्भ-

र्थं हि वस्तु यत् [illegible] वर्तते [illegible] न वर्तत इति [illegible] भावः । [illegible]
20 [illegible] वर्तते [illegible] तेन प्रकारेण [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] एवमिति । [illegible] अभ्युपगत-
मपीति । [illegible] यथा घट इतीति [illegible]
[illegible] न भवतीत्यर्थः
25 पर्युदासस्य [illegible] इत्युक्तिं भाव । द्रव्यादिसामान्य-
शब्देषु [illegible] द्रव्यादीति । [illegible]
द्रव्यादिसामान्येति । [illegible] न भवतीति [illegible]
[illegible] विधिप्रधानपर्युदास [illegible] पूर्ववत्
[illegible]—तत्र तावदिति । [illegible] न भवतीति [illegible]
30 [illegible] अनुक्रमेण
न्यायमतिदिशति—द्वितीयविकल्पेऽपीति । ननु यथा [illegible], भावरूपम्, [illegible] न [illegible],
तथा [illegible]—ननूच्यमानेति । [illegible]—सिद्धे

१ सि ड. ला. दे. [illegible] । २ सि ड. ला. दे. °द्रव्यं न भ ।

ब्दोऽसच्छब्दोऽपि भवति तत एव लोकेऽन्यापोहवादे च घटशब्दाद्युदाहरणमवकाशं लभते, सच्छब्द एव सन्नसच्छब्दो भवति, एवं सदेव शब्दयन् घटादिः पटाद्यशब्दतां गमनादसच्छब्दो भवत्येव, इतरथा सत्त्वाभावात् सङ्करादिदोषाच्च, एवमर्थतोऽसच्छब्दो न भवतीत्ययुक्तम् शब्दतोऽपि रूपसिद्धिकृतनानात्वात् सच्छब्दो भवत्येव न भवतीति ।

(नन्वित्ति) नन्वुच्यमानसच्छब्दवदेतत्सिद्धिः—सिद्धं सच्छब्दमसत्स्वरूपविनिर्मुक्तं मन्यमानस्यो- 5
दयति—यः स[त्] शब्दः [स] सतः शब्दनादाङ्ख्यानात्, अतः शब्दापत्त्या सच्छब्द एव सैवाख्येव च, नासच्छब्दः, नासदर्थवाची वा, यथा सत्स्वपि स्याविति, घटशब्दादिरेव्यविशेषशब्दः, तदर्थश्च यथा न पटादिशब्दस्तदर्थो वा भवितुमर्हतीति, तस्मादयुक्तमुच्यते सन्नसन् भवतीति, अत्र ब्रूमः—यदि सच्छब्दोऽ- सच्छब्दोऽपीत्यादि, नाभ्युपगच्छाम एतत् [सच्छब्दोऽ] सच्छब्दो न भवतीति, तयोरुदाहरणस्यासम्भवात्, सच्छब्दासच्छब्दत्व एवोदाहरणत्वसिद्धेः, यदि हि सच्छब्दोऽसच्छब्दोऽपि भवति तत एव लोकेऽन्या 10
पोहवादे च घटशब्दाद्युदाहरणमवकाशं लभते, अन्यथा क्वोऽस्य घटाद्युदाहरणस्यावकाशः, तद्व्याचष्टे— सच्छब्द एव हि सन्नसच्छब्दो भवति, एवं सदेव शब्दयन् घटादि पटाद्यशब्दतां गमनादसच्छब्दो भवत्येव, इतरथा—घटस्य सतः पटाद्यसत्त्वाभावे सत्त्वाभावः, सत्त्वाभावात् सङ्करादिदोषाच्च, न चैकस्य सतः शब्दनाच्छब्दः स्यात् शब्दोऽशब्दत्वमेवार्थत्वे, तस्मादयुक्तमुक्तं सच्छब्दवदसन्न भवति सदस्त्विति, एवमर्थतः—सतः शब्दः सच्छब्द इत्यर्थद्वारेण सच्छब्दोऽसच्छब्दो न भवतीत्ययुक्तम्, शब्दतोऽपि चास्ति 15

सच्छब्दमिति अभिधानात् प्राक् सच्छब्दोऽसिद्धोऽसच्छब्दस्यैवेति तदानीं सोऽसच्छब्दस्यापोऽपीति न तत्र विवादः उच्य- मानसच्छब्दस्तु सिद्धोऽसत्स्वरूपविनिर्मुक्त एवेति कथमसावसच्छब्दः स्यादित्याशय । तत्र व्याचष्टे इति बहुधा विग्रहः शब्द्यते शब्दः सच्छब्दः सदभिधायीत्यर्थं इत्यादि—य इति । उच्यमानस्यैव स्वरूपकथनम्, सच्छब्दः सच्छब्द एव, नासच्छब्द सर्वत्रानिर्देशात्, असदर्थानभिधानात् तथा सत्स्वपि तद्रूप एव नासद्रूप इत्यादि—अतः शब्दादिति । एवं शब्दस्य तदर्थस्य योरेकान्ततस्तत्स्वभावतया विशेषणभावविरोधाभावात्—घटशब्दादिरपीति घटशब्दोऽपि घट एव घटस्यैवाख्यानात् न 20
विशेषणभावो न भावादिशब्दः पटादिशब्दः नासदर्थस्य व्यावृत्तिनिरूपणम् तथा तदर्थोऽपि घट एव नापरः पटादि एवञ्च सन्नसन् भवतीति अयुक्तं तदयुक्तमिति भावः । सच्छब्दो न भवत्यसच्छब्द इति न कथमभ्युपगच्छाम इत्याह—अत्र ब्रूम इति । सच्छब्दस्यासच्छब्दत्वं न चेत्यभ्यसे सच्छब्दोऽसच्छब्दत्वमर्हं कथं पारयति, सत्स्वरूपस्यान्यापोहस्वरूपत्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वेन चैतत् स्तोऽप्यभिधायकस्य भावतोऽपि शब्दस्याभ्युपगमस्ते सम्यक्त्वाभावादिति दर्शयति—नाभ्युपगच्छाम इति । तयोरुदाह- रणत्वमित्याह—सच्छब्दासच्छब्दत्व एवेति सतोऽसदभिधायकत्व एव शब्दस्य सच्छब्दत्वे असच्छब्दत्वात् 25
तत्स्वरूपमेवोदाहरणत्वसिद्धेरिति भावः । तदेव स्फुटयति—यदि हीति । व्याचष्टे तदेव व्यतिरेकेण—सच्छब्द एव हीति । सद्रूपं व्यावृत्तत्वमित्यभिधानमात्र एव सच्छब्दत्वे व्यावृत्तस्योऽसद्रूपस्यापि विधानाभावस्यासच्छब्दः व्यवच्छेदो भवति सद्रूपस्य घटस्य पटाद्यसद्रूपत्वात्, घटस्य यदि पटादिरूपत्वं नैष्यते सद्रूपमेवेष्यते तथा चैकार्थताया अव्यभिचारात् सर्वैकरूपत्वमात्र एव घटस्य व्यावृत्तरूपपरत्वा च सद्धत्वविरोधः स्यात्, तथापि चैकत्वाभिधायकत्वं शब्दत्वाभावात्वार्थं व्यावृत्तत्वमस्तु- दोषमलत्वत्वं एव स्यादिति भावः । एवं चायुक्तं तयोरसमानत्वमतत्सत्त्वात् सदसन्न भवतीति तदयुक्तमित्याह—तस्मादिति । एवं 30
तदुक्तमसत्त्वमिदमसच्छब्दापेक्षया शब्दस्य सत्सद्रूपत्वमुक्तमित्याह—एवमर्थत इति । शब्दरूपेणापि तदाह शब्दतोऽपीति,

१ सि क्ष सदाख्येयच्छासच्छब्दोवात । २ सि. क्ष डा. °रमिनिर्मि । ३ सि क्ष. डा. पे सपटपदम् नाममात्रत्व । ४ सि क्ष. डा. पे सर्वैकस ।

सच्छब्दः अस् भुवोः शत्रन्तस्य सदिति रूपसिद्धेः यः सच्छब्दः सोऽन्य एव सदेवार्थो भिन्नस्य वा सच्छब्दः सोऽप्यन्य एव सदिति सच्छब्दो न भवत्येवासिप्रकृतिसच्छब्दः तस्मात् सच्छब्दोऽपि सच्छब्दो भवत्येव न भवतीति ।

एवं द्रव्यादिशब्देष्वपि सत्त्वासत्त्वे द्रष्टव्ये, एवं तावन्महासामान्यापरसामान्यशब्दार्थेषु सर्वस्यादर्शनादुक्तोऽन्यापोहः ।

एवमित्यादि, यथा सच्छब्दस्य रूपसिद्धिध्वनानात्वकृते सत्त्वासत्त्वे तथा द्रव्यशब्दस्यापि द्रष्टव्ये, तथा द्रोर्विकारो द्रव्यम्, द्रोरवयवो वा द्रव्यम्, द्रव्यञ्च भव्ये भवतीति भव्यं द्रव्यम्, द्रवतीति द्रव्यं द्रूयते वा द्रवणात् गुणान् गुणसन्द्रावो द्रव्यमित्यादिव्युत्पत्त्या पृथिव्यादित्वभेदापेक्षया च द्रव्यसत्त्वा-समद्रव्यसत्त्वञ्च द्रव्यादिशब्देष्वित्यादिना भवत्यात् पृथिव्युदकादिसामान्यशब्देष्वपि स्वभेदापेक्षेषु वाच्य-मिश्रितैरर्थः, एवमर्थेष्वपि द्रष्टव्यम्, एवं तावन्महासामान्यापरसामान्यशब्दार्थेषु सर्वसार्थदर्शनात् उक्तोऽन्यापोहः ।

विशेषशब्दार्थेषु तु घट इत्यघटो न भवतीत्यत्रापि न भवत्यघटो भवत्यघटः, तद्यथा—नामच्छिद्रादिघटोऽघटः घटनसामर्थ्याभावादघटत्वात्, अघटोऽपि च घटो भवति चेष्टार्थत्वात् घटते घटयति वा जन्तुजन्तुपायगत्यादिरिति, तथा प्रत्यक्षसिद्धं हि वागादिषु वर्तमानस्य गोशब्दस्यैकत्वम्, अतोऽनन्यत्वमनाशङ्कनीयं भिन्नोऽन्यो गोशब्द इति, तच्छब्दविशेषानिरूप्यत्वात्, यदि हि विशेषरूपस्यानिरूप्यत्वाभासस्यानन्यत्वं ततः तत्सम्बन्धा-वाच्यत्वात् शब्दानामर्थप्रत्यायनमन्याय्यम्, तस्मादेकत्वमेकत्वं गोशब्दस्य, तस्मिंश्च सति शब्दस्य शक्तिभेदात् सम्बन्धिभिरभिव्यक्तात्तदर्थप्रत्यायनशक्तयः प्रकल्प्याः, एकपुरुष-पितृपुत्रादिवत्, प्रतिसम्बन्धमन्यथापत्तेः, तस्मात्—वागादिभिन्नार्थवाचित्वाद्गौरेवागौर्भवति, अगौरपि गौर्भवति ।

विशेषशब्दार्थेष्वित्यादि, गुणशब्दो भेदाङ्गीकरणकल्पविकल्पसामर्थ्यं सामान्यशब्दवाद्विशेष-शब्दार्थेषु दर्शयति, घट इत्यघटो न भवतीत्यत्रापि न भवत्यघटो भवत्यघट इति, तद्यथा नामच्छिद्रादीति,

---

[illegible] भवतीति भावः । एवं द्रव्यादिशब्देष्वपि [illegible] एवं द्रव्यादिशब्देष्वपीति । व्याख्ये यथा सच्छब्दस्येति । [illegible] द्रोर्विकार इति, [illegible] द्रव्यमित्यादि [illegible] द्रवतीति द्रुतं इति वा द्रव्यम् [illegible] भावः । [illegible] पृथिव्यादिसामान्यशब्देष्वपि [illegible] द्रव्यादीति । [illegible] एवं तावदिति । [illegible] विशेषशब्दार्थेषु त्विति । [illegible] गुणशब्द इति [illegible] गुणशब्दो [illegible] भावः । घट इत्यघटो न भवतीत्यत्रापि [illegible] भवत्यघट इतीति । [illegible] नामच्छिद्रादीति, [illegible]

घाममण्डच्छिद्रघटो न भवति, आविभवादात् चित्रलेप्यादिघट इत्यादयो घटा घटाऽघटाः, घटनसामर्थ्या-
भावादचेष्टत्वात्, घटत्वादटः स्यात् प्रयोक्तृकर्तरि, तदभावादप्यघटो भवत्वेवेति, किञ्चान्यत्—अघटोऽपि
च घटो भवति चेष्टार्थत्वात् स्वतन्त्रः प्रयोज्य च, तद्दर्शयति—घटते घटयति वा स्वतन्त्रप्रयोज्य[वा]चाविति,
प्रकृत्यन्वात् ण्यन्ताद्वा कर्तर्यचो विहितत्वात्, तथा प्रत्यक्षेत्यादि, गौरित्यगौर्न भवतीत्येतदपि न युक्तम्,
यस्माद्गौरगौर्भवति, अगौरपि गौर्भवतीत्येतत् प्रदर्श्यते—यत्र हि इमी सम्भवानां गतिः, एकः शब्दोऽनेकार्थोऽनेकः 5
शब्द एकार्थो भवति, तत्र च एकोऽनेकार्थः स चिन्त्यते—गोशब्दस्य वाग्दिग्भूरश्मिषु वर्तमानस्यैकत्व प्रत्यक्षसि-
द्धम्, सकृदुच्चरितस्य वाग्दिग्भूरश्मीत्यादिषु दृष्टत्वात्, अतः प्रत्यक्षप्रसिद्धेरनन्यत्वं सिद्धम्, तथानाख्येयनीय-
मिमन्योऽनन्यो गोशब्द इति, तस्मादन्याप्यनन्यत्वम् सामान्य भिन्नार्थगतेर्गोशब्दसामान्यत्वम्, सादृश्यात्तु
स एव भवतीत्येतच्च न, तच्छब्दविशेषानिरूप्यत्वात्, अयमुदात्तोऽनुदात्तः स्वरितो वा विवर्तते, यदि हीत्यादि,
विशेषरूपस्यानिरूप्यत्वाभावान्[न]न्यत्वं प्रत्यक्षस्यानुमानाद्बलीयस्त्वात्, ततः किं ? तदवस्तुसम्बन्धाभाव- 10
त्वम् अनिरूप्यात्मरूपाणामसतां पृथगनुपलभ्यमानां नानार्थैः सह च न शक्यः सम्बन्धः कर्तुम् अक्षवद-
र्थानाञ्च शब्दानामर्थप्रत्यायनसम्बन्धम्, म्लेच्छप्रयुक्तशब्दवदप्यर्थप्रतीतिप्रसङ्गात्, तस्मादेकत्वमस्य

यः चित्र घट छेद्यादिरूपो घटयैते [illegible] न भवन्तीति [illegible] एवेति भावः।
एवं घटनक्रियाया कर्मत्वापेक्षकर्तरि घटत इति घट इति [illegible] घटयतीति घट इति प्रयुक्तया कर्तुः प्रयोज्यकर्तृ
[illegible] प्रयोक्तृकर्तरि [illegible] 15
प्रयोक्तृकर्तरीति । घटते चेष्टां करोतीति प्रयुक्तया [illegible] स्वतन्त्रः [illegible] प्रयोज्य
[illegible] —अघटोऽपि चेति । घटत इति घटः
[illegible] घटो वा [illegible] वा
[illegible] घटो भवतीत्याह—घटत इति । एवं [illegible] भवतीत्येत-
दर्शनायाह—गौरितीति । [illegible] 20
तत्र हीति । तत्र [illegible]—तत्र च एक इति [illegible] एक एव सन् [illegible] इति
[illegible] । [illegible] गोशब्दः [illegible]
[illegible]—गोशब्दस्येति । [illegible]—सकृदुच्चरितस्येति । ननु [illegible]
[illegible]—तथा
[illegible] इति । [illegible] इत्याह— 25
तच्छब्दविशेषेति [illegible] न चायं गोशब्द उदात्तोऽनुदात्तोऽयम् [illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible]
एव चैव भावः । [illegible]—यदि हीति [illegible]
[illegible] कर्तुम्, [illegible] 30
[illegible] भावः । तथापि [illegible]
[illegible] कर्तुं [illegible]—पृथगिति । [illegible]—अनिरूप्येति । [illegible]—अक्षवदेति ।

१ सि. क्ष. का. कर्तुमशक्ये । २ का. सि. वाग्दिग्भूरश्म्यादिषु । ३ सि. क्ष. का. °गुरुत्वम् ।

गोशब्दस्य, तस्मिंश्च—एकस्यानेकत्वे सति शब्दस्य शक्तिभेदात् सम्बन्धिभिरभिव्यक्तत् तत्तदर्थप्रत्यायनसमर्थः शब्दस्तैस्तैः किमिव ? एकपुरुषपितृपुत्रादिवत्—यथैक एव पुरुषोऽनेकशक्ति[:]सम्बन्धिभेदापेक्षया पिता पुत्रो मातुलो भागिनेय इत्यादि व्यपदेशभाग् भवति तथा गोशब्दोऽपि वागादिषु ? कस्मात् ? प्रतिसम्बन्ध-सम्बन्धात्मकत्वात्—स एव सम्बन्धः सम्बन्धं प्रति सम्बन्ध्यन्तरनिमित्तमन्यथा वर्तते तस्मादेकस्माद् गोशब्दस्य वागादि-
5 भिन्नार्थाभिधायित्वाद् गौरेव वागादिरगौर्भवति, अगौरपि गौर्भवति ।

साम्प्रतं निमित्तभेदाद् गोशब्दा भिद्यन्ते तानि च निमित्तानि गमनगर्जनशमनगरणादीनि प्रयोगदर्शना-दविरुद्धत्वप्रसिद्धेरन्यस्यैतद्बोधविधित्सया न युक्तमप्यभ्युपगम्य—

गमनादिविशेषनिरूप्यान्यत्वे वा गवान्तरवद् गौरेवास्मिन्नपि पक्षे गौरित्यगौर्भवतीत्यपि, वागादिगवान्यतिरेकातिरेकवत्, अनेकशब्दैकार्थत्वेऽपि एकोत्तरशतनामत्वादात्मनो विष-
10 मविषं मधस्यविषमपि विषं जीवनात्मकमम्बुदकादि मारणात्मकं प्रयोगात्, तथा पीलुर्वृक्षोऽवृक्षत्वादपीलुर्भवति धनादिवत्, हस्तिवत् पीलुर्वा तथा विपर्ययेण, अतः पीलुरपीलुश्च, अपीलुरपि पीलुश्च, एवं हरिरामार्जुनादयोऽपि, शक्रसिंहवासुदेवमण्डूकवानरहयादिषु रक्त-वर्णाधारपिकवेषनामवत्स्वेषु तृणसुवर्णरूप्यपाण्डवकार्तवीर्येषु च दर्शनात् ।

(गमनादीति) गमनादिविशेषनिरूप्यान्यत्वे वा गवान्तरवत् गौरेव—यथाहि गोशब्दः सास्ना-
15 दिमत्यस्मिन्नर्थे गमननिमित्ते वृत्तोऽपि खण्डमुण्डशाबलेयबाहुलेयसौरभेयादिषु गवान्तरेषु गौरेव, इति[:]हेत्वर्थे यस्मात् तत्पादिविशेषापेक्षया सामान्यशब्दो गोशब्दः, तस्मात् पूर्ववदस्मिन्नपि पक्षे

[illegible]—अनेकेति [illegible] ते हि [illegible] इति [illegible] न [illegible] इति भावः । [illegible]—तस्मादिति । [illegible] सतीति [illegible]
20 [illegible] । [illegible]—एकपुरुषेति । [illegible] प्रतिसम्बन्धमिति [illegible] इति भावः । तथा च [illegible] तस्मादेकस्मादिति [illegible] गौरेव सन् [illegible] गौरपि भवति [illegible] भवतीति भावः । अथ [illegible]
25 [illegible] । [illegible] इति, [illegible] गमनादीति । [illegible] गौरेव [illegible] एवं [illegible] गौरपि
30 [illegible]—गमनादिविशेषेति । [illegible]—यथाहीति । [illegible]

---

१ सि. [illegible] । २ सि. [illegible] । ३ डा °[illegible] ।

गौरित्युक्ते गौर्भवतीत्यभिमत[म्, क]स्मात् ? वागादिगवान्यतिरेकातिरेकवत्—यथा गौरित्युक्ते वागादिषु न व्यतिरिच्यते गोत्वं, गोशब्दवाग्दिक्ष्वुक्ते दिगादिभ्यो व्यतिरिच्यते वा॰ इगिति ततो गौरप्यगौरपि भवतीति गम्यार्थमुदाहरणम्, एवं तावदनेकार्थैकशब्दस्यापोहाभावः अनेकशब्दैकार्थत्वेऽपि तद्यथा—एकोत्तरशतनाम स्याम्भस इत्यादि सलिलमुदकममृत वा[रि]जीवनं विषमित्याद्येकोत्तरशतमुदकनामानि निरुक्ते पठ्यन्ते, ततो विषमपि भवति, अविषमपि विषं भवति, अपानीयं मधुसर्पोषि विषं म[ा]रणात्मकं न जीवनात्मकं 5
जीवना मधुमप्युदकमपि मारणात्मकं दुःप्रयोगादित्यादि गमनिका, आदिग्रहणात् भूतमभूतमित्यादि, तथा पीलु[ः]हस्तोऽहस्तत्वादपीलुर्भवति घनादिवत्, हस्तिवत् पीलुवा हस्त्यपि पीलुरपीलुर्भवति हस्तित्वात् मनुष्यवत्, तथा विपर्ययेण—अहस्तित्वादपीलुर्भवति पीलुद्रुमः, अहस्तित्वात् अपीलुर्हस्तीति अत इत्युदाहरति—पीलुरपीलुरपि पीलुर्भवेति, एवं हरिरामार्जुनादयोऽपीति व्यापितामस्य न्यायस्योदाहरणबाहुल्येन दर्शयति, सर्पसिंहवासुदेवमण्डूकवानरादिषु हरिशब्दवर्तनादहरिर्हरिः रामो रम्यवर्णदाशरथिबलदेवजामदग्न्येषु, 10
अर्जुनः तृणसुवर्णवृक्षपाण्डवकार्तवीर्येषु वर्तनादित्यादि, तथा तत्र पूर्ववत् ।

एवं श्रुतिमात्रतस्त्वो गवादिरेकः शब्दोऽप्रतिलब्धविभागोऽनेकार्थगमकशक्तियुक्तः, ए काद्यस्यानेकार्थकारित्ववत्, प्रत्यर्थवृत्तिव्ययस्यापक्ष हेतवो यथोक्तं—'संसर्गो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता । अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः ॥ सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः । शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः ॥ (वाक्यप॰ का॰ २ श्लो॰ ३१७-३१८) 15
सवत्सा धेनुरवत्सा धेनुः रामलक्ष्मणौ, रामार्जुनौ, अञ्जलिना जुहोति, सैन्धवमानय, भक्ताः शर्करा वपदधाति, अर्जुनः कार्तवीर्यः, अनुदरा कन्या, सीतास्मिमुखैः, मधुराया: माचीनाश

व्यतिरेकेति । व्याचष्टे—तद्यथेति सामान्येन यदि गौरित्युच्यते तदा योऽयं वागादिषु सर्वेष्वर्थेषु समानं न तु कस्यापि विशिष्टम्, यदा च वागादेरेकेन गोशब्दस्याभ्युच्यते तदा योऽस्यस सर्वत्र स्वेर्थान् न विशिष्ट दिगादिभ्यो व्यतिरिच्यते एकस्मात् गोशब्दस्यकेन गौरपि सर्वो गोशब्दवाच्यविषयस्मिन्व्यतिरिक्तव्यापारेऽपि भवति तथा तत्रोऽस्मदोऽपि 20
तयोरस्यानेकार्थैकशब्दस्योऽप्यापोहो न सम्भवतीति भावः । एकोऽर्थो बहवो शब्दा इति पक्षेऽप्यपोहासम्भवं दर्शयति—अनेक शब्देति । तदित्यादि—एकोत्तरेति एकोत्तरशतं सलिलनामानि निरुक्ते पठ्यन्ते जीवनात्मकमप्युदकमादिशब्दवाच्यं दुष्प्रयोगादिना मरणात्मकं भिन्नं भवति तथा विषमपि सुप्रयोगादिनाऽविषं भवतीत्येवं विषावृतमिदमर्थे सम्भवे नेति भावः । एतदेव दर्शयति—ततो विषमिति । अनेकार्थैकशब्दस्यापोहाभावं निदर्शनान्तरेणाह—तथा पीलुर्हस्ति इति 'हस्तमस्यास्तीत्यव्युत्पत्ति पीलुः. हस्तार हस्तभूतपीलुरहस्तत्वादपीलुर्भवतीति पीलोर्मांसात्मकेनाग्रहार्थं सिद्धम् 25
तथा च एकाकारत्वात् हस्तिवत् पीलुरपि भवति, हस्ती हि भावः पीलुमन्तरवाच्यत्वात् पीलुरपीति भावः । एवं पीलुरपि हस्ती हस्तमात्रमनुष्यस्यापीलुत्वमपीलुरपि हस्तित्वाद्वस्तित्वान्—इत्यपीति । अपीलुरपि पीलुर्भवतीत्याह तथा विपर्ययेणेति । व्यापकस्य तदुदाहरणबाहुल्यं न्यायस्यतमात्रदर्शितं बहुधनितप्रयोगस्वभिन्नाह—एवं हरिरामेति । हरिशब्दस्यानेकार्थमाह सर्वेति एवमादिशब्दावाचकत्वं हरिरपि तस्मादविध्वार्थमिदर्शनेनाहरिरपीति योध्यमेवं सर्वत्र । रामशब्दस्यानेकार्थमाह—राम इति । अर्जुनशब्दस्यानेकार्थमाह अर्जुन इति । एवमेक शब्दोऽनेकार्थावाचकत्वं नास्ति शब्दस्य भेद श्रुतिविशेषीभूतकाल्पनस्य 30
विशेषमात्रमित्याह—एवं श्रुतिमात्रतस्त्व इति । व्याचष्टे अनेकेति श्रुतिविशेषीभूतानवयोत्पत्तिलक्षणस्यापेक्षया मोक्ष-

१ अ॰ °गौर्भवति । २ सि स क डे °गिरेकवद् । ३ भि स वाजविषमि ।

गयदागच्छामि, द्वारम्, ग्रामस्याथ उमेत, स्थूलपृषतीमालभेतेत्यादिषु निमित्तान्तरैरर्थ-
स्यावच्छेदः।

एव श्रुतिमात्रेत्यादि, अननोक्त्यायन श्रुतिमात्रमस्तो गत्यानिरेकः गच्छो[म]निम्म-
विभागाऽनर्थार्थगमकत्वनियुक्त इति? एतादित्यादि यावत् कारितवदिति गमार्थं भोक्तार्थोपसंहार-
5 न्यायगमकस्यानरायकारित्व विभागमभिरत्यमावाद्भ्यकत्वप्रसङ्ग इति, तत्र मत्वर्थपृथ्वीत्यादि यावत्
'निष्ठम्मृशिवतः इति यथासंख्य सकारमाशुराटरम मावितार्थ कारिताऽप निमित्तान्तरादेकार्थावच्छेदा-
स्यानम्, आदिमत्त्वात् गौण्युत्पत्तुनिनिन्दाविभावामत्वमभ्यवच्छेदादिति।

अथाप्युक्त ननूक्तमय गुणसमुदायमात्रार्थस्य सर्वथा दर्शनासम्भवः सत्यपि च दर्शनेऽ-
नुमानासम्भव इति पुनरिदानीं को विचारो दर्शन स्यादिति? स्थिते तु स्वार्थाभावे सामान्य-
10 रूपस्याभावमात्रस्य निवृत्तिः, अभावमत्वासंस्पर्शात्, वृक्ष इत्यवृक्षो न भवति अग्निरित्यनग्निर्न
भवतीत्यवृक्षानग्नी अभावभेदासंस्पर्शेनोच्यते तस्मात् सर्वाभावमददानेन विनैवापोहो गमक
इत्यभाष्यत अथ स्वार्थाभावाभावमात्रस्य वृक्ष इति धूम इति सच्छब्दाभ्यामपोह्या घटादि
भेदरूपाव्यसंस्पृश्य समन्यमतिषेधेन तन्मात्रमय च गम्यते, न वृक्षादिपर्युदासेन घटादिरर्थान्तरमा
क्षिप्त्, अन्यस्यामव्यादयविक्षितत्वाच्च, स्वयमनवगतः कथमभाव विशेषयितुं शक्नुयात्
15 अवृक्षो वृक्षाभावो न घटाभाव इति, तस्य भावरूप्यात्मकाभत्वात्, उभयत्र सपक्षोपपक्षयो
न किञ्चित् कनचिद्विशेषयितु शक्यम्।

[illegible]

अपोह्येतेत्यादि, अथ परेणोच्येत ननूक्तमेव गुणसमुदायमात्रस्य काणादादेर्दर्शनासम्भवः, तथापि च दर्शने सर्वथाऽनुमानासम्भवः, सर्वप्रकारेणादृष्टत्वादि[ति] निराकाङ्क्षीकृते मूकत एव पुनरिदानीं को विचारो दर्शनं स्यादिति ?, स्थिते तु स्वार्थस्याभावे सामान्यरूपस्याभावमात्रस्य निवृत्तिः, अभावभेदा संस्पर्शात्—धूम इत्यधूमो न भवति, अभिरिक्तिमभिन्नं प्रतीत्य अधूमानमी अभावभेदासंस्पर्शेनाप्येते, न चाऽभावस्य भेदाः सन्ति, तस्मात् सर्वाभावभेददर्शनेन विनैवापोहो गमक इत्यत्रोच्यते—अथ स्वार्थाभावाभावमात्रत्वे 5 तद्विष्टे कः शब्दार्थ इति पृच्छति—धूम इत्यादि प्रस्तुतार्थं अत्राप्यपोहाभावमापादयितुकामः तच्छब्दो— धूमशब्दः पर्यायेऽनुमाने, स्वार्थे धूमस्य लिङ्गे, ताभ्यामन्या[प]ोहो—अधूमानमी घटादिभेदरूपाण्यसं- स्पर्श्येसमभिमतार्थसूचनम्, प्रसज्यप्रतिषेधार्थे[न]धूमो न भवत्यधूम इति तन्मात्रमेव च गम्येत स च तस्य शब्दाभिप्रायः, धूमादन्योऽधूम इति न धूमपर्युदासेन घटादिर्धर्मोरमाऽन्यः कश्चिदुच्यते, अन्यस्यासत्त्वादविव क्षितत्वात् धूम एव व्यावर्त्यो विवक्षितत्वात्, सममनयायतः कथमभाव विशेषयितु शक्नुयात् ? अधूमो 10 धूमाभावो न घटाभाव इति खपुष्पमिव वन्ध्यापुत्रः कस्मात् ? तत्र—अभावस्य भावेन सम्बन्धासम्भवात्, सः स्वयमसत् कथमसतो विशेषणं स्यात्, कथमत्र च—अन्वये व्यतिरेके च घटादीनां भेदरूपाणां सपक्षा सपक्षयोरसम्भवत्वेनेष्टत्वात् न किञ्चित् केनचिद्विशेषयितुं शक्यम् ।

नास्ति स्वार्थो नाम कश्चित्, तथा च सत्येव लिङ्गेन च स्वार्थाभावस्य सामान्यस्य निवृत्तिमात्रं क्रियते यथा गुणसमुदाय स्वार्थाभावेनात्मसामान्यस्य निवर्तकः न हि धूमसामान्याभावो घटपटादीनामस्मात् तथापि अभावस्य भेदाभावादित्याह—स्थिते 15 तु स्वार्थस्याभाव इति, धूमत्वाभावस्य धूमादिमात्रस्य भावस्य गुणसमुदायरूपस्याभावे निश्चितेऽप्यधूमोऽपि धूमसामान्या- भाव एव सामान्यरूपो न तु घटपटादिविशेषरूपो धूमाभावः तस्य घटपटादिविशेषैः संस्पर्शाभावात् केवलं धूम इति धर्मेणापोह्यता धूमस्याभावमात्रमुच्यते अभिधीयमानेन धूमाभावमात्रमिति भावः । एकत्वासम्भूतानां घटपटादीनां विशेषाणामपरिज्ञा- नेऽपि गमकत्वं धूमस्येत्याह—तस्मादिति एवमपोहस्वार्थाभावे अभावस्य न भवतीत्यन्वयव्यतिरेकौ च गमितुमर्हतः ध्यानेन हि बुद्धिरभिनिवेश्य एव च व्यावर्त्यते, नापेक्षतावशात् अपुष्पवन्ध्यापुत्रमित्यभिधानमिवापार्थकमिति भावः । अत्राचार्य 20 आह—अथ स्वार्थाभावेति स्वार्थाभावसामान्यमात्र एव अवगम्येत तर्हि शब्देन च कश्चिदर्थो गम्येतेत्यभिप्रायः । तमेव स्फुटयति—धूम इत्यादीति आदिना धूम इत्यपि ग्राह्यम्, धूम इति शब्द परार्थानुमानभूतो भवतः धूम इति स्वार्थानुमा नलिङ्गभूतस्य अत आह—तच्छब्द इति ताभ्यामन्यो हि अपोह्यो भवतः धूमशब्दलिङ्गाभ्यां धूमेनाभिमतं कथम् ? भेदरूपाणि घटपटादीन्यसंस्पृश्य एवं तर्हि अधूमशब्दस्य धूमाभाव एवार्थो न तु धूमाभावमात्रम्, घटादिः एवमनभिमतस्यापि भवतीति चेत् तथा सति प्रसज्यप्रतिषेधेन शब्दो न भवति धर्मिणं प्रतीत्याभावमात्रं गम्येत न च तथा गम्यत इति भावः । 25 अन्यते च पर्युदासेन धूमादन्योऽधूमो घटपटादिरर्थः भवत्यतेन तु तथाविधोऽभावरूपोऽर्थो नास्ति गुणसमुदायरूपस्य तदा- दर्शनात् कश्चित् तथापि सोऽर्थोऽत्र न विवक्षितः एतदेव प्रतिपिपादयिषितत्वादित्याह—धूमादन्य इति । ननु अन्यस्यासत्त्वं भवतु धूमस्य निषेधितत्वात् अभाव इति खपुष्पमिव को दोष इत्याह सममनयागत इति अभावो हि गुणसमु दायरूपस्यासत्त्वात् एवं धूमस्यैवापोहोऽभावो व्यावर्त्य एव सर्वं न स्यात् अनयागतो हि शशः सामर्थ्यं व्यावर्तयितुम- शक्तोऽपि सर्वं नश्येत् न कथमसतो वन्ध्यापुत्रः खपुष्पाद्व्यावर्तयितुं शक्नोति अनयरूपस्यैवाविशेषोऽपि भावः । तमेव हेतुमाह— 30 तत्रेति अभावस्यासत्त्वाभो भावेन भवति, अभावाभावो घटस्य अभावमात्र घटस्येति अत्र तु भाव एव भावमसत् तथा सर्व सोऽभावस्य स्वरूपं कल्पयितुं अत एवेति भाव । एवमर्थं शब्दो भवति अधूमो न भवतीत्यन्वये व्यतिरेके च धूमाभावेः घटपटादेः भेदरूपासंस्पर्शात् किं तत् धूमाभावस्यैव इति दर्शयति—कथमत्र चेति । एवं स्वार्थाभावेऽपोहो न भवतीति

---

१ सि प. प्र. वे त्वार्थे पूर्वे च । २ सि प. प्र. वे [illegible] आलोकस्य ।

तदभावे धूम इत्यधूमो न भवतीत्युक्त इत्युक्तं भवेत्, योऽभावाभावः स धूम इति नान्यद् भावनिवृत्तेः, ततो घटपटादीनां धूमतापत्तेः धूमशब्दार्थत्वप्रसक्तेः कुतोऽपोहस्तेषां स्यात्, सर्वथा वा गतिर्भवेत्, अतः सर्वदर्शननिराकृततायां सत्यां शब्दादनुमानाद्वाऽभावाभावमात्र-प्रत्यायित्वात् विशेषवचनमत्यन्तानर्थक्यम्, अभावाभावमात्रस्यैकत्वात्, भेदविषयवचनानुमान-
5 व्यवहारनिर्विषयत्वात् अभूतभेदविषयत्वाद्वा खपुष्पादिवत्, अगतिरज्ञानं वा धूमशब्दोच्चारणाऽन्यवत् सर्वथा, गन्तव्याभावात्, अभावाभावमात्रप्रवृत्तित्वाच्छब्दानुमानयोरिति ।

तदभावेत्यादि, अस्मादुक्तवाक्यादेव ग्रन्थार्थः संवृतः, धूम इत्यधूमो न भवतीत्युक्ते इत्युक्तं भवेत् अन्वाप्येत, योऽभावेत्यादि अभावस्याभावो धूम इत्युक्तं स्यात्, नान्यद्भावनिवृत्तेः, ततो घटपटादीनाम-भावनिवृत्तिमात्रत्वात् धूमतापत्तेः धूमशब्दार्थत्वं प्राप्तम्, कुतोऽपोहस्तेषां स्यात्? तत्संसर्गे हि स्यादपोह-
10 लक्षणो न भवतीति इत्यपोहाभावः अनिष्टश्चैव, किञ्चान्यत्—सर्वथा वा गतिर्भवेत्—अभावाभावमात्रे हि धूमोऽभिन्नः स्यात्, न सपक्षासपक्षभेदसंसर्गेण इष्यते, अतः सर्वदर्शननिराकृतता, तस्यां च सत्यां शब्दात्—धूमात् अनुमानाद्वा—धूमादभावाभावमात्राभिधायित्वात् एकमेवासंसर्गोऽपि स्वरूपात् धूमो-ऽग्निरिति च विशेषवचनमत्यन्तानर्थक्यं स्यात् कस्मात्? अभावाभावमात्रस्यैकत्वादिति, शब्दार्थानुमानयोः सामान्येन हेतुः खपुष्पवदिति दृष्टान्तः विशेषेण वा हेतुः—भेदविषयवचनानुमानव्यवहारनिर्विषयत्वात्,
15 अभूतभेदविषयत्वादिति सामान्येन स एव दृष्टान्तः सर्वत्राभेदेऽभिहितत्वात्, अयमन्यो व्याख्याविकल्पः,

---

[illegible] मेदं न [illegible] तथा [illegible] भेदं न [illegible] । व्याख्या—अस्मादुक्तवाक्यादिति [illegible] । [illegible] न भवतीत्युक्ते [illegible] योऽभावेत्यादीति [illegible] अभावाभाव—[illegible]
20 [illegible]
[illegible] सर्वथा [illegible]
25 [illegible] सर्वदर्शनेति [illegible]
[illegible]
30 [illegible] व्याख्या—अयमन्य इति । [illegible]

यथैवा–सर्वथा वाऽप्रतिर्मैवेत् प्रक्षेपकस्याप्रत्वात् अगतिरज्ञान धूमस्योच्चारणाद्भवेत् सर्वथा, कस्मात्? गम्यस्याभावात्, गम्यस्याभावस्याभावाभावमात्रवृत्तित्वादस्यानुमानस्येति ।

अत्रोच्येत न स्वभेदा अपोह्यन्ते नाप्यशेषभेदासंस्पर्शनाभावमात्रम्, किन्तर्हि? स्वसम्बन्धिसामान्यधर्मानुबन्धिभेदेष्वविनाभाविषु दर्शनसंस्पर्शने तद्व्यतिरिक्तेष्वन्यापोहस्य प्रवृत्तिरिति नोक्तदोषाः, अत एव चेद स्वसम्बन्धिभ्योऽन्यत्र[1]दर्शनात्तद्व्यवच्छेदानु 5 मानमिति, अस्य व्याख्या–यत्र दृष्टः सोऽत्र सम्बन्ध्यभिप्रेतो न त्वविनाभावित्वसम्बन्धेन, अवृक्षोऽन्नग्निर्वा न भवतीति, एवञ्च कृत्वा धूमशब्दादुभाभ्यानेकाविनाभाविनां पृथिवीद्रव्यत्वादीनामनुमानमुपपन्नं भवति, तद्दर्शनस्पर्शनवृत्तत्वात्, इतरथा त्वनुबन्धिनाम न्यत्वात्तुल्ये एव वृत्तेरपक्षधर्मत्वादनैकान्तिकत्वविरुद्धत्वानुमानाभासदोषाः स्युः, अनुबन्धिनां त्यागे च तदविनाभाविनः स्वार्थस्यासम्भव एव, ततः प्रत्याय्यप्रत्यायनयोरनुपपत्तिः, तस्मात् 10 स्वसम्बन्धिभावाभावाभ्यां दर्शनादर्शनयोरभिप्रेतानुमानसिद्धिरिति ।

अत्रोच्येतेत्यादि, स्वभेदाभावस्याप्रवृत्तिलक्षणस्यापोहेऽनन्तत्वादसम्भवसम्बन्धाभिधानादिदोषा उक्ताः, सामान्याभावाभावमात्रे सर्वैकत्वानर्थक्यापोहाभावदोषा उक्ताः तेषां पक्षद्वयानभ्युपगमात् परिहारः । नाप्यशेषेत्यादि किं तर्हीति पक्षान्तरं मन्यते निर्दोषं मन्यमानः स्वसम्बन्धि[नो]वृक्षसामान्यस्य सत्त्वाद्र व्यत्वादिसामान्यधर्माः तदनुबन्धिनो भेदाश्च शिंशपादयः तेष्वविनाभाविषु दर्शनसंस्पर्शने तद्व्यतिरिक्तेषु 15 घटादिष्वदर्शनसंस्पर्शने वृक्षादिषु चान्यापोहस्य प्रवृत्तत्वान्न सम्भवस्तुभयपक्षगता दोषाः अत एव चेदमि-

---

साधितम्–अगतिरज्ञानमिति । कस्मादित्यत्र व्याचष्टे–गम्यस्याभावादिति अर्थान्तरापोहे हि सम्बन्धोऽपि न कस्य कस्य गम्यत इति भावः । सोऽपि व्याचष्टे–गम्यस्याभावस्येति, अन्यानुमानभेदैरनिरपेक्षाभावमात्रे वक्तृत्वं प्राप्नं वा न विद्यत इति भावः । ननु वृक्षादिशब्देन भेदानामभिधाने वृक्षार्थाभावानन्त्यात् सम्बन्धाकरणत्वानस्वाभावा- भावमित्येवमादि भावत्वोनामपि व्यपदेशीनामानन्त्यात् तेन तेन प्रकारेणाभावत्वप्रतिरूपापोहासम्भव इत्यादिदोषा उक्ताः 20 अन्यत्वव्यतिरिक्तभेदैरभावाभावसंस्पर्शे भावाभावमात्रसैकत्वेन व्यपदेशात्मार्थानां सर्वेषामेकत्वं विशेषणप्रसक्तौर्थक्यं सर्वेषां वृक्षत्वेनापेक्षाभावात्पोहाभावदोषा उक्ताः, तदिदं पक्षद्वयं परित्यज्य वादी वक्ष्यते–अत्रोच्येतेति । व्याचष्टे–स्वभेदेति वृक्षादीनां ये भेदाः स्वभावप्रवृत्तिलक्षणापोहसमये भेदानामानन्त्यात् सम्बन्धाकरणत्वादसम्भवापोहाभावदोषाः एवं व्यतिरेके भेदनिरपेक्षेऽपि विज्ञेयम् । भेदव्यपसंस्पर्शनपक्षे दोषमाह–सामान्याभावेति व्यपदेशनामार्थानामेकत्वं निर- र्थकत्वप्रसङ्गात्मैकत्वापोहाभावपक्षोऽपोहाभावदोषा उक्ता इत्यभिसन्धेरेवेति भावः । तद्दोषाणां परिहारायोभयपक्षानभ्युपगममाविष्करोति– 25 तेषामिति उभयोभावाभिमतत्वे । अभिप्रेतापोहस्वरूपमभिमतं नापोहत इति द्वितीयपक्षं दर्शयति–नाप्यशेषेत्यादीति । वृक्षसामान्या ये सम्बन्धिनः सामान्यधर्माः तदनुबन्धिनो विशेषाश्च, एतेऽन्वयत्वा अत्र दर्शनं संस्पर्शनञ्च सम्भवति एतद्व्यतिरिक्तेषु दर्शनस्य संस्पर्शनस्य चाभावादेतस्यापोह प्रवर्तत इति पक्षान्तरं दर्शयति–स्वसम्बन्धिन इति । तेष्वविनाभाविष्विति एभिर्विना वृक्षादेरसम्भवः एषु दर्शनं संस्पर्शनञ्च भवति वृक्षादिशब्दे न गुणसमुदायमात्रता विवक्षिता दर्शनासम्भवादिति

---

१ सि. क्ष. डे. तथवाभिव्यक्तः सर्वथा । २ सि. क्ष. डे. वृक्षान्य । ३ सि. क्ष. डे. संस्पर्शन । ४ सि. क्ष. डे. संस्पर्शेन ।

त्यादि—एतत्सूत्रसमर्थनार्थं भाष्यमन्यथाह—असम्बन्धिभ्योऽन्यत्रादर्शनादित्यादि, अस्य व्याख्या टीकामन्यः—यत्र यत्र इत्यादि यावद्वृक्षोऽनग्निर्वा न भवतीति गतार्थः। एवञ्च इत्येतादि यावदुपपन्नं भवतीति, अनेकाविनाभाविनां पृथिवीद्रव्यसत्त्वादीनां वृक्षत्वाद्यभावानुबन्धिनामनुमानं युज्यते, तद्दर्शन-सेवेने, वृक्षत्वात् पृथिवी द्रव्य सत्, धूमवत्त्वाच्च वृक्षोऽवदग्निमदिति, इतरथा नित्यादि, असम्बन्धव्यतिरेके

5 सम्बन्धिनामभावेऽनुबन्धिनां द्रव्य[त्वा]दीनामप्यन्यत्वाद्युक्ते विपक्ष एव वृत्तेरपक्षधर्मत्वादनैका-न्तिकत्वविरुद्धत्वानुमानाभासदोषाः स्युः अनुबन्धिनां द्रव्य[त्वा]दीनां त्यागे तदविनाभाविनो वृक्षत्व-स्यार्थस्यासम्भव एवेति च दोषः ततः महान्मनत्वाभावतयोः—अर्थेक्षय्ययोरनुपपत्तिः, तस्मात् असम्बन्धि-भावेऽप्यप्रयुक्तोपसंहारः सम्बन्धिनोऽर्थान्तरस्य भावे दर्शनात् सम्बन्धिन एव भावाभावेऽदर्शनाद्वानुमानसा-निमित्तस्य सिद्धिरिति।

10 अत्रोत्तरमुच्यते—

एवं तर्हि यदि सत्त्वादीनि विशेषणानि वृक्षस्य वृक्षादभिन्नानि वृक्षो भवन्ति स वा वृक्षस्तानि भवति तेन तानि विशेष्यन्ते देवदत्तपाण्यादिवदेकभवनात्मना, तस्मिन्नेकभवने प्रयोगा ध्यानादिमति दर्शनमित्युच्यते, तत्स्वात्मभवत्, ततोऽन्यत्वात् द्रव्यादिवृक्षभावदर्शनात्,

---

न्तः। तद्व्यतिरिक्तेष्विति [illegible]

15 [illegible] इति भावः। [illegible]

[illegible]

[illegible] इति। [illegible]

[illegible]

20 [illegible] इत्यादीति। [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] इति [illegible]

[illegible]

25 [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] इति। [illegible]

30 [illegible]

इति। [illegible]

---

१ सि क्ष डे. [illegible]। २ सि क्ष [illegible]। ३ सि [illegible] वृक्षत्वादि। ४ सि क्ष. [illegible]।

द्रव्याद्यभावदर्शनानभ्यनुज्ञानादतिस्फुट एवाय विधिवादस्त्वयाऽभ्युपगतः, भवनपरमार्था-
भ्युपगमात्, यः कोऽपि भवति वृक्षादिस्तदपि भवनमेव भवत एव भवनात् योऽप्यसौ
व्यावृत्त्यभिमतः तदपि भवनमेव, भवत एव व्यावृत्तेः पर्वतादेः देवदत्तादेः व्यावृत्तिवत्, वैधर्म्येण
खपुष्पवत्, एष भवद्भवननिरूपणेऽयमस्य स्थित एवार्थः स चान्यव्यावृत्त्यान्यापोहपरिग्रहोऽनु
गमो विधिरेव, तस्मिंश्च सति सर्वथा या गतिर्भवेदिति । 5

एवं तर्हीत्यादि, यदि सत्त्वादीनीमानि—सत्ताद्रव्यपृथिवीत्यादीनि विशेषणानि वृक्षस्य
वृक्षादभिन्नानि सन्ति वृक्षो भवन्ति—तानि वृक्ष एवेत्यर्थः स वा वृक्षस्तानि भवति, तेन तानि विशेष्यमाणे
देवदत्तपाण्यादिवदेकभवनात्मनेत्यवधारणम्, तस्मिन्नेकभवन प्रयोगः शाखादिमति दर्शनमित्युच्यते,
अस्यार्थः स एकभवनात्मकोऽर्थोऽस्य वृक्षशब्दप्रयोगस्य, किमिव ? तत्स्वात्मवत्—सत्ताद्रव्यत्वादिवृक्षस्वात्मवत्,
वृक्षस्य सत्ताद्रव्यत्वादिस्वात्मवदेकभवनात्मकत्वादित्यर्थः, कस्मात् ? उक्तन्यायेन ततोऽनन्यत्वात्—तेभ्य- 10
स्तस्य, तस्माच्च तेषामनन्यत्वात् द्रव्यादिवृक्षभावदर्शनात्—वृक्षद्रव्यादिभावदर्शनादित्यर्थः, कस्मात् ? द्रव्या
द्यभावदर्शनानभ्यनुज्ञानात्—पृथिवीद्रव्यसत्त्वाभावे दर्शने वृक्षस्य वृक्षाभावे वा पृथिव्यादिभावदर्शने
वृक्षात्मविपर्यस्ताभ्यनुज्ञाप्यते यस्मात् तस्मादेकभवनात्मकत्वानुज्ञानाद्द्रव्याभावादतिस्फुट एवाय विधि
वादस्त्वयाऽभ्युपगतः, पूर्वेष्वपि पक्षेषु स्फुट एव विधिवादः अस्मिंस्त्वतिस्फुटः, कस्मात् ? भवनपरमार्था-
भ्युपगमात्—वृक्षशब्दस्य सद्रव्यपृथिवीस्वभावादिवृक्षैकभवनात्मकः परमार्थतोऽर्थ इत्यभ्युपगतत्वात् यः कोऽपि 15
भवतीत्यादिना भवनमेवेति दर्शयति—वैधर्म्येण खपुष्पवदिति, योऽप्यसावित्यादि व्यावृत्त्यभिमतोऽपि

तर्हीति । सत्तादीनां वृक्षविशेषणत्वे सह तादात्म्याद्विशेषणत्वेऽभिमतेऽनन्यत्वमेवाय सत्तादीनि वृक्षादन्येन न व्यतिरिच्यन्ते स्वरूपतः
वृक्षादन्येन सत्तादीनि स्वभिन्ननिमित्ताभावादिति भावः—सत्ताद्रव्येति । सत्तादीनां वृक्षरूपतायां विशेषणत्वं वृक्षादीनां सत्ता-
दिरूपतायां विशेषणत्वं स्यात् वृक्षः एव भवतीति । वृक्षादीनां विशेषणत्वे दृष्टान्तमादर्शयति—देवदत्तेति पाण्यादीनां देवदत्तो विशेष्यम्,
तदात्मकत्वात्तस्येति भावः । एकभवनभवनात्मनेति देवदत्तस्य पाण्यादेः सत्तादेर्वृक्षस्य भवनमेकमेव न पृथगुभयोः तयोरेक- 20
त्वादेवायिति भावः । तेनैकभवनेन सह वृक्षादिशब्दस्य प्रयोगदर्शनमेव तदेवैकभवनं वृक्षादिशब्दाभिधेयं भवतीत्याह—तस्मि-
न्नेकभवन इति । सत्ताद्रव्यत्वादिस्वभावैकभवने वृक्षादिशब्दप्रयोग एव शाखादिमति वृक्षे वृक्षान्तरदर्शनमित्युच्यत इति भावः ।
दृष्टान्तमाह—तत्स्वात्मवदिति सत्ताद्रव्यत्वादीनां वृक्षस्वात्मवत् यथा वृक्षस्य सत्ताद्रव्यत्वादिस्वात्मकत्वम्, तयोर्हि भवनमेक-
मेवेति भावः । एकभवनात्मकत्वे हेतुमाह—उक्तन्यायेनेति भवनभवनाभावाभ्यां दर्शनादर्शनतोऽनन्यत्वात् सत्तादिभ्यो
वृक्षस्य वृक्षात् सत्तादीनामिति भावः । उक्तन्यायमेव दर्शयति—द्रव्यादीति द्रव्यादिभावे एव वृक्षस्य दर्शनात्, वृक्षभाव एव 25
तदात्मना द्रव्यादेर्दर्शनादित्यर्थः । व्यतिरेकमाह—द्रव्यादीति तदभावेऽन्यतरादर्शनाभ्युपगमादित्यर्थः । एवमेकभव-
नात्मकत्वं तयोरभ्युपगतं यस्ताऽभ्युपगमस्तेन स्यात्, तत्र सत्त्वद्रव्यपृथिवीत्यादिभ्यो वृक्षस्यैकभवनात्मकत्वं सत्त्वादिभ्योऽभ्यस्य
व्यावृत्त्यभावादन्यापोहासम्भवेन स्वतन्त्रो वाच्योऽर्थो विधिवाद एवातिस्फुटमिति भावः । अतिस्फुटप्रयोजनमाह—पूर्वेष्वपीति ।
अतिस्फुटत्वे हेतुमाह भवनपरमार्थेति सामान्येष्वदर्शनविशेषविधिप्राधान्यात् परमार्थत्वस्याभ्युपगमादिति भावः । भवनेन
भवति वृक्षादि भावयन्, खपुष्पादीनामपि भवनप्रसङ्गाद् व्यावृत्तिरूपेणाभिमतोऽपि भवनमेव भावयन्, भवत एव व्यावृत्तेः 30
भवनरूपेऽपि व्यावृत्तिः स्यात्, खपुष्पादेरपि व्यावृत्तिः स्वस्मिन्नाभावेनाह—यः कोऽपीति । भवत एव व्यावृत्तेरित्यत्र भवत इति पदं

---

१ नि० ख० ङ० घे पृथिव्यादीनि । २ नि० ख० ङ० घे विपर्यस्तम् । ३ नि० ख० ङ० घ० यः कोऽपि ।

भवन[म्]परमार्थत इति दर्शयति—भवत एव व्यावृत्तेरिति हेतुः, भवतैव व्यावर्त्यते, कर्तरि षष्ठीविव-
क्षणात्, पर्वते प्रसिद्धत्वस्य देवदत्तस्य व्यावृत्तिवत्, भवत एव व्यावृत्तेरित्यपादानलक्षणा पञ्चमी वा, यो भवति
पर्वतादिः तस्माद्भवत एव पर्वतादेर्भवतादेर्व्यावृत्तिवत्, न तत्पुण्यादिभिरिति विधिवाद एव स्फुटीकृतः,
ततः किं ? तत इदम्—एवं भवत्पुनरेत्यादि, इत्थं भवदेव भवतीति निरूपणऽप्रमत्तस्य विधिवादः, स चान्य-
5 मेवमन्यापोहपरिग्रहः तस्मिन्न सति सर्वथा वा गतिर्भवेत्, अनुगमो विधिरेवेत्युपसंहरति ।

अथवाऽभिर्यादृक्व्याख्याविकल्पा एकान्तरूपा उपन्यस्ताः, सर्वथाशब्दो विमर्दरमणीयः
परिनिष्ठितोऽयं पिण्डार्थ इत्येतदाख्यानार्थः, वाशब्दो विकल्पार्थः, विकल्पानां गतिः निश्चयः
परिनिष्ठा, अनेकान्तः स एवैव भवेत्, इत्थं सर्वन्यायपरिशुद्धफलत्वादस्य सर्वविकल्पा
विधिप्रतिषेधौ स्वयुक्त्यनावेनापतितौ विधिविकल्पोऽपि तदात्मकार्पणात्, अपोहविकल्पो
10 ऽपि स्वसम्बन्ध्यन्यप्रतिषेधार्थत्वात् तेन सर्वथा विकल्पानां गतिः स्याद्वादः, स च द्रव्यार्थ-
पर्यायार्थौ, एकान्तत्यागस्यैकवाक्यमनत्यासमकौ, द्रव्यार्थतः स्यादनपोह इत्यादि
न च तेन सर्वेषामपि, तत्त्वेदमपि दुरधीतमेवान्यापोहवादिना ।

अथवाऽभिर्यादृकेत्यादि, ये त्वमी व्याख्याविकल्पाः कल्पिता विधिवादेऽन्यापोहवादे वा
एकान्तरूपाः ते सर्वे न निर्वहन्तीत्युपेक्ष्याः, तत्प्रदर्शनात् सर्वथाशब्दो विमर्दरमणीयः परिनिष्ठितोऽयमित्यर्थः
15 विचारस्याय पिण्डार्थ इत्येतदाख्यानार्थः, कोऽसौ पिण्डार्थ इति चेदुच्यते वेति, वाशब्दो विकल्पार्थो विकल्पानां
गतिरिति विकल्पानामेव ज्ञान निश्चयः परिनिष्ठा—सर्वथा घटो घटोऽघटोऽपीत्यादिनिश्चयः, का सा गतिः ?
अनेकान्तः, स एव एवं भवेत्—स एवानेकान्तो विमर्दक्षमो विचारपर्यवसानेऽवतिष्ठेत इत्थं सर्वन्यायपरि

कर्तृलक्षणं व्याख्यान इति [illegible]—कर्तरि षष्ठीति [illegible], भवतस्य देवदत्त पर्वतेन प्रसिद्धो
हि व्यावर्तत इति मतम् । भवत इति पदस्य पञ्चम्यन्ततामभिप्रेत्याह—भवत एवेति भवतपदात् पर्वतादेः भवनरूपस्यैव देवदत्त
20 व्यावृत्तिर्भवति एवम् [illegible] एव व्यावृत्तिः, तापि भवनमेवेति स्फुटो विधिवाद इति भावः । एवमे-
कान्तैकरूपत्वे [illegible] सर्वथा [illegible]
[illegible]—इत्थं भवदेवेति । सर्वथा वा गतिर्भवेदित्यस्य [illegible]—अथवेति । व्याख्या-
विकल्पानेव [illegible]—ये त्वमी इति । इत्थं व्याख्याविकल्पानां [illegible]
एवं [illegible]—तत्प्रदर्शनादिति [illegible] । [illegible] विचारपर्यवसाना
25 [illegible] विमर्दरमणीयः परिनिष्ठित इति [illegible], [illegible] गतिः सर्वथा [illegible]
[illegible]
[illegible] इति । [illegible]
[illegible] एवेति । [illegible]
[illegible] एव [illegible]
30 [illegible] एव [illegible] इति [illegible]—इत्थं
सर्वन्यायेति [illegible] । इदं च सर्वविकल्पानां [illegible]

१ नि. क. के. का तत एव ।

द्विफलत्वादस्य सर्वविकल्पाः संक्षेपेण विधिप्रतिषेधौ, तावुभावित्थं गृहीताविति दर्शयति–विधिविकल्पोऽपि व्यापारमकार्यग्रहणादिति विधिं अपोहविकल्पोऽपि स्वसम्बन्ध्यन्यप्रतिषेधार्थत्वादिति प्रतिषेधमेतौ स्थापना व्यापत्तितौ, तेन सर्वथा विकल्पानां [गतिः]आगतिः स्याद्वादः, स च द्रव्यार्थपर्यायार्थोभयात्मकत्वागत्यैक- ान्यमत्यासमर्थे, तयोर्विषयविभागेन शब्दार्थमुपसंहृत्य दर्शयति यथासंख्यं द्रव्यार्थत इत्यादि गतार्थं सोदाहरणं यावत् स्यादनपोह इत्यादि, आविर्भवत्यपरस्यपि यत्किंचिदन्यैरप्युदाहृतं वस्तूदाहरणमेवास्य 5 सर्वगतासर्वगतकारणकार्यत्वादीत्यभिप्रायः, न च तेनेत्यादि यावत् सर्वेषामपीति वाक्यपरमेश्वरत्वप्रदर्शनं स्याद्वादस्य गतार्थम् । ततश्चेदमपि दुरधीतमेवान्यापोहवादिनस्त्वदुक्तार्थानुसारेणाविशेषेण दूषयति कारिकाम् अन्यापोहस्य केवलस्य दूषितत्वात् दर्शनबलेनैव शब्दार्थप्रतिपत्तेर्न्याय्यत्वात्, अन्ते वा स्याद्वादोपसंहारात्, एकान्तविधिवादूषणस्य प्रकाशितप्रकाशनप्रायत्वादिति ।

यदप्युक्तं वृक्षो मत्वकः क्रियत इत्यत्र वृक्षशब्दोऽर्थप्रकरणशब्दान्तरसन्निध्यादिभिः शिंश 10 पादिष्वपि दृष्टत्वात् सर्वत्र सर्वथा केवलोऽपि शिंशपावाची स्यात् अथ बहुषु पलाशादिषु दृष्टो- ऽयं वृक्ष इति सामान्यात् संशयो भवतीति चेदेव सति वृक्षार्थे सत्त्वद्रव्यत्वपार्थिवत्वानि दृष्टानि तेषु निश्चयस्तु दृष्टः, अवृक्षनिवृत्त्यर्थाभिधानवदपृथिव्यद्रव्यासत्त्वव्यावृत्त्या वृक्षाभिधा नात्, यथा हि वृक्षादिशब्दाः स्वावयवान् तदनुबन्धिनश्चार्थान् व्याप्नुवन्ति स्वार्थाभावे न वर्तन्त इति व्याप्तिबलेन निश्चयहेतवः, शिंशपादिस्वार्थाभावेऽपि पलाशादौ वृत्तेरन्वये संशय 15 हेतव इति वयन्तु ब्रूमो गुणे दोषाभिमानस्ते स्वपक्षरागात्, अन्वयद्वारेणादृष्टत्वात् केवलात् संशयः यथादर्शनमनुमानप्रवृत्तेर्विशेष एवार्थादिरपि निश्चयस्तु विशेषसहितस्य दृष्टत्वात्, सत्त्व द्रव्यत्वपार्थिवत्वादावपि निश्चयो दृष्टबलादेव ।

यदप्युक्तमित्यादि, स्वपरेण दोषजातमुपन्यस्य विधिवादिन प्रति तत्परिहारक्रमः पूर्वपक्षपति- वृक्षो मत्वकः क्रियत इत्यादि अर्थप्रकरणशब्दान्तरसन्निध्यादिभिः[1] शिंशपादिष्वपि दृष्टत्वात् सर्वत्र सर्वथा 20 केवलोऽपि शिंशपावाची स्याद्वृक्षशब्दः अनिष्टमेवैतत् केवलस्याप्रस्थापनात् अथ बहुष्वित्यादि सोऽन्या

पोहस्वैकान्तस्य द्रव्यार्थपर्यायार्थोभयनिरपेक्षविज्ञानप्रत्यक्षैकान्तस्वपक्षमित्याह–तेन सर्वथेति । द्रव्यार्थपर्यायार्थयोर्विषयविभागेन सोदाहरणं शब्दार्थं दर्शयति–तयोर्विषयविभागेनेति अत्र मूलं नोपलभ्यम् । अन्येषामप्यन्यैरप्युपन्यस्ताना सर्वगतत्वासर्व- गतत्वादीनां वस्तूनामपि द्रव्यार्थपर्यायार्थोदाहरणत्वं विशेषमिश्रादिना दर्शयति–आविर्भवत्यादिति । तौ सर्वगतादिनित्य- विकल्पौ एव न स्याद्वादस्य विरोधः स्याद्वादस्य विधिप्रतिषेधविकल्पस्वरूपत्वेऽपि वाक्यत्वात् स हि सर्वेषां वादानां विरुद्धार्थे व्यवस्थिता 25 सम्यक्त्वमापादयति वाक्यं विधाय इत्याह–न च तेनेत्यादीति । अन्यापोहवादपूर्वं कारिकान्तरमविशेषेण दूषयति–ततश्चेदमपीति अत्र कारिका नावगम्यते अथ इयं मत्वकः क्रियत इत्यादौ सामान्येनोक्तस्य वृक्षशब्दस्य विशेषविषये संशयस्वभावात् तद्विषेध अर्थप्रकरणशब्दान्तरसन्निध्यादिभिः शिंशपादिविशेषनिश्चयेन नियमात् सर्वत्र वृक्षशब्दः शिंशपावाच्येव स्यात्, न तद्व्यतिरिक्त- पृथिवीत्वद्रव्यत्वादिविशिष्टाभिधायी स्यात् यदि दर्शनं तेन शब्दार्थप्रतिपत्तिः स्यादित्यभ्युपगम्यते यदप्युक्तमिति । स्यादित्यन्यापो- हपरेणेति । न चेत्यापत्तिः वृक्षशब्दस्य शिंशपाविशेषाभिधायित्वप्रसङ्गो न स्यादित्याह–अनिष्टमेवैतदिति । यथाऽऽगमान्तरं 30

[1] सि क्ष डा शिंशपादिभिः ।

पोद्बोधेन परमतमाशङ्कते–यद्यपु पलाशादिषु दृष्टोऽयं वृक्षः तस्मात् कथम् एषां विवक्षितः स्यादिति सामान्यात् संशयो भवतीत्याशङ्क्य तथापि दोषं भूयादन्यापोहवादी एव स्वीत्याह, वृक्षार्थे सत्त्वद्रव्य-त्वपार्थिवत्वानि[इ]त्यादि तेषु निश्चयस्तु एष इत्यनैकान्तिकमेवत्, केन पुनर्न्यायेनेति चेत्–अवृक्षनिवृत्त्य-र्थाभिधानवदपृथिव्यद्रव्यासत्त्व[व्या]वृत्त्या वृक्षाभिधानात् व्यावृत्तिवत्स्वतत्त्वस्य च व्यावृत्ता गुणोपचयसमर्थन 5 –यथा हि वृक्षेणापि गत्यर्थं यावत् संशयहेतवः इति यथैवं भूयो गुणो दोषाभिमानस्ते स्वपक्षरागमिति, व्याख्या–अन्यपदार्थदर्शनत्वात् केवलात् संशयः, किं कारणं? यथादर्शनमनुमानप्रवृत्तेर्विशेष एवार्थान्तरे शिंशपादिविशेषादर्शनादेव पलाशादावपि वृक्षत्वसामान्यात् संशयो भवत्यदृष्ट[त]द्विशेषविरहितस्य, निश्चयस्तु विशेषसहितस्य दृष्टत्वात् यदप्युच्यते सत्त्वद्रव्यत्वपार्थिवत्वादिषु कस्मान्निश्चयो भवतीति, तत्रापि दृष्टत्वादेव ।

10 एवमेव च वृक्षार्थभवनप्रतीतिर्वृक्षशब्दात् पार्थिवद्रव्यसत्त्वानि प्रतीयन्ते तैर्विना वृक्ष भवनस्यैवादर्शनात् विधिरूपेण दर्शनसामर्थ्येनैव वृक्षपार्थिवद्रव्यसत्त्वस्य आनुलोम्येन निश्चये च धर्मनिश्चयहेतवः प्रातिलोम्येन संशयहेतवः, एवमन्यतामर्थप्रकरणादिसहिताद्वृक्षशब्दात् शिंश-पाया वृक्षत्वतस्त्वात्पलाशादिभ्योऽर्थेभ्योऽन्यस्याः शिंशपादिशब्दादिव गतिविशेषदर्शनादेवेति ।

एवमेव च वृक्षार्थेत्यादि, यावद्वृक्षभवनस्यैवादर्शनादिति एतदुक्तं भवति यथा वृक्षः स्वार्थभवनेन 15 विना न भवतीति वृक्षशब्दात्तद्भवनं प्रतीयते तथा पार्थिवद्रव्यादिभिस्तैर्विना वृक्षत्वस्य [भवनात् वृक्षार्थभवन]-

---

निश्चये–यद्यप्विति । 'यद्यप्यवृक्षनिवेशस्य सामान्यात् संशयो भवेत् । तथापि तु निश्चयो दृष्टोऽवृक्षव्यावृत्तीरिति ॥' [illegible] पलाशादिषु [illegible] इत्यत उक्तम् [illegible] एव [illegible] स्यात्, किं एवमो निश्चित एव [illegible] इति, एवं संशयो [illegible] तत्र [illegible]–यद्यपु पलाशादि- ष्विति । तथापि [illegible]–वृक्षार्थे इति सामान्यमात्रस्य संशयोऽत्र व्यभिचारः तथा हि [illegible] 20 [illegible] विशेष [illegible] तथा च [illegible] न च भवति किन्तु निश्चय एव [illegible] व्यभिचारः [illegible] हि [illegible] [illegible] इति मतः । [illegible] न्यायमतात् अवृक्षेति । [illegible] संशयो लोके [illegible] [illegible] तेषां [illegible] निश्चया भवतीति पुनः [illegible]–व्यावृत्तिवत्स्वेति । [illegible] 25 [illegible] संशयो न [illegible] किन्तु [illegible] न [illegible]–यथैवं भूय इति । अन्यपदार्थेति [illegible] [illegible] संशयो [illegible] स्यात् । [illegible]–शिंशपादीति । [illegible] निश्चय एव [illegible]–यदप्युच्यत इति [illegible]–एवमेव चेति । [illegible] विना 30 [illegible] प्रतीयते [illegible] [illegible] भवतीति । [illegible]

---

१ सि का डे निश्चयो न दृष्टः । २ सि भा डा. डे. वचनत्वाभ्यां । ३ सि भा. °व्यावर । ४ सि भ [illegible] । ५ [illegible] परिपूर्णः ।

प्रतीतिवत् पार्थिवद्रव्यसत्त्वानि प्रतीयन्ते, तैर्विना तदर्शनादिति, यद्यपि च वृक्षत्वात् पार्थिवद्रव्य-
सत्त्वान्यर्थगतिः, पार्थिवत्वात् द्रव्यसत्त्वान्यर्थगतिः, द्रव्यत्वात् सत्त्वगतिः आनुलोम्येन, तथा प्रातिलोम्येन चोत्तरेषु पूर्वस्मात् संशय इति तदपि विविधरूपेण दर्शनसामर्थ्येनैव च वृक्षपार्थिवद्रव्यसत्त्वानामानुलोम्येनेत्यादि तद्दर्शनं गतार्थं यावत् संशयहेतव इति दर्शनस्यैव निश्चयसंशयहेतुत्वात्, एवं गम्यतामित्यादिरुक्तोपसंहारः तदर्थप्रकरणविशेषितात् वृक्षत्वात् शिंशपा[या:]वृक्षत्वतत्त्वाद्यादिभ्योऽर्थे- ⁵
भ्योऽन्यस्याः शिंशपादिभ्याद्विशेषात्मकगति[गतिः]विशेषदर्शनादेवेति ।

यदप्यनियतसंशयं ब्रवीषि सोऽपि विशेषाविशेषदर्शनेनैव, यथाऽग्निमाठिकदेशधूम-
दर्शनादग्निसंशयो घनमूलत्वादिविशिष्टधूमदर्शनात्तु तन्निर्णयस्तथा वृक्षशब्दाद्विशेषदर्श-
नान्निर्णयोऽविशेषदर्शनाच्च संशयः, तद्भावदर्शनन्यायवत् एष वृक्षत्वस्य शिंशपादिविशेषेषु
पृथिव्यादिसामान्येषु चानेकत्र वृत्तेस्तुल्यत्वेऽपि स्वार्थेन सहैव वृत्तेः पृथिवीत्वादिभिर्वृक्षादरा- 10
नुलोम्येन तथादर्शनात् प्रातिलोम्येन दर्शनाच्च निर्णयसंशयौ ।

यदप्यनियतसंशयमित्यादि, योऽयं वृक्षशब्दोच्चारणे कदाचिच्छिंशपाया गतिः कदाचिदगति-
रित्यनियमः अविशेषदर्शनादगतिर्विशेषदर्शनाद्गतिः, तत्र निदर्शनम्—यथाऽग्निमाठेकदेशेत्यादि धूमविषय-
मात्रदर्शनं दर्शनं संशयाय विशिष्टस्तु निश्चयायेति दृष्टान्तः, दार्ष्टान्तिकोऽर्थस्तथा वृक्षशब्दादित्यादि यावत्संशयः,
केन पुनर्न्यायेन तदेवमिति तदुच्यते—तद्भावदर्शनन्यायवत्—यथोपवर्णितं प्राक् देशो वाऽग्निधूमात्मकत्वभावेन 15
दृष्टो विधिनाऽऽत्मानमेवाऽऽत्मना मापयतीत्यादि स एवात्रापीति, एष वृक्षत्वस्येत्यादि प्रकृतोपसंहारः,
शिंशपादिविशेषेषु पृथिव्यादिसामान्येषु च तुल्यमप्यनेकत्र वृत्त स्वार्थेन सहैव वृत्तः [वृक्षः] पृथिवीत्वादिभिः
गम्यते त्रिभिरनुलोम्येन पृथिवीद्रव्यसत्त्वैः पृथिवी द्रव्यसत्त्वाभ्यां [द्वाभ्याम्] द्रव्य सत्त्वेनेत्येकमेवाऽऽनुलो-
म्येन तथा दर्शनात्, सत्त्वादुत्तरोत्तरसंशयस्तु प्रातिलोम्येन, दर्शनादेव तथेति यावन्निर्णयसंशयाविति गतार्थः ।

यद्यपि चेति । विविधरूपेणानियतत्वेऽनुलोम्यप्रातिलोम्याभ्यां निश्चयसंशयौ भवत इत्याह—विविधरूपेणेति यथा शिंशपा- 20
दिविशेषदर्शनाच्छिंशपादिविशेषार्थस्यानवगतिस्तथैवार्थप्रकरणादिसामर्थ्यात् वृक्षशब्दादपि वृक्षमूलत्वादिभिरभावात् शिंशपाया अवगति-
स्तद्दर्शनादेव भवतीत्याह—तदर्थेति । अत संशयस्य यदनियमत्वमुक्तं तदपि विशेषाविशेषयोर्दर्शनादेव भवत्यन्यदेवेति निरस्यति—
यदपीति । संशयानियमस्य दृष्टान्तमाचष्टे—योऽयमिति विशेषदर्शनाद्वृक्षशब्देन शिंशपाया परिच्छित्तिस्तदर्शनाच्च तस्या अगतिरिति
भावः । विशिष्टो धूमोऽग्निनिश्चायकः तदेकदेशविशेषस्यानभिव्यक्तिमात्र धूमोऽग्निसंशयहेतुरिति प्रदर्शयति—यथाऽग्निमाठेति । घनादि-
विशेषेणानभिव्यक्तधूमदर्शनेऽग्निसंशयः पुनरेकदेशेन परिपूर्णत्वे दृष्टो न तस्योऽग्निरस्तीति निर्णयदर्शनेन तथा धूमस्यानन्यनिमित्तत्वा- 25
त्मनात्मना तदप्यत्रापीति दर्शयति—तद्भावदर्शनेति धूमस्याग्निमतत्त्वदर्शनवत् । तमेव न्यायं स्मरति—यथोपवर्णितमिति ।
पृथिवीत्वादिसामान्यसमन्वितमिवापीत्यर्था शिंशपादिविशेषसमानाधिकरणतया चानेकत्र वर्तं वृक्षत्वं तस्माद्वृक्षत्वात् पृथि-
वीत्वादित्रयाणामन्वयार्थेन सहैव दर्शनात् त्रिभिः द्रव्यपृथिवीत्वैर्न शिंशपादिर्न गमयति, पृथिवीत्वमथ द्रव्यसत्त्वाभ्यामिति द्वा-
भ्यामिति द्रव्यत्वमेकेनापि सत्तामात्रं पृथिव्यादिद्रव्यं गमयति तथैव दर्शनात् । प्रातिलोम्येन तु सत्त्वात् किं द्रव्यं गुणादि
वा पृथिवी जलादि वा वृक्षो घटादिर्वेति संशयो यावत् तथैव दर्शनात् तथा द्रव्यत्वेन किं पृथिवी जलादि वा तत् वृक्षो घटादिर्वेति 30
संशयः पृथिवीत्वेन किं वृक्षो घटादि वा इति संशया यावत् इति दर्शयति—एवं वृक्षत्वस्येति । दर्शनतः निश्चयसंशयाव-

---

१ नि क छ व प्रातिलोम्येन प्रत्यायानुलोम्येन । २ नि. छ °न्यायात् । ३ सि छ. क° वाम् ।

अथ मन्येत सावेतौ न युक्तौ दर्शनादुभयतोऽपि, वृक्षदर्शनस्य धवशिंशपयोरविशेषो निश्चय एव वा स्यात्, मन्मते पुनः तौ युज्येते, अतुल्यत्वात् स्वार्थाभावे वृत्त्यवृत्त्योः, ते हि संशयनिश्चयहेतू संशयहेतवस्तावत् वृक्षादिशब्दाः शिंशपादिस्वार्थाभावेऽपि पलाशादौ वृत्तेः, निश्चयहेतवस्तु वृक्षावयवान् तदनुयायिनश्च पार्थिवादीन् व्याप्नुवन्ति स्वार्थस्याभावे न वर्तन्त इति ते व्याप्त्यव्याप्तिबलेनैवेति ।

अथ मन्येतेत्यादि, परमतमाशङ्कते—सावेतौ—निश्चयसंशयौ न युक्तौ दर्शनात्, उभयतोऽपि वृक्षदर्शनस्य धवशिंशपयोरविशेषो निश्चय एव वा स्यात् मन्मते पुनरन्यापोहे स्वार्थाभावे[वृत्तेः]संशयो युज्येत अन्येन निश्चयः कस्मात्? अतुल्यत्वात् स्वार्थाभावे वृत्त्यवृत्त्योः, ते हि—स्वार्थाभाववृत्त्यवृत्ती यथासंख्यं संशयनिश्चयहेतू तद्व्याचष्टे—संशयहेतवस्तावद्वृक्षादिशब्दाः शिंशपादिस्वार्थाभावेऽपि पलाशादौ वृत्तेः सदादिशब्दाश्च द्रव्यादिस्वार्थाभावेऽपि गुणादौ वृत्तेः संशयहेतवः निश्चयहेतवस्तु वृक्षावयवान् शाखादीन् व्याप्नुवन्ति पार्थिवद्रव्यादींश्चानुयायिनोऽर्थान्, स्वार्थाभावे न वर्तन्ते ततस्ते व्याप्त्यव्याप्तिबलेनैव निश्चयहेतव इति ।

एतच्च—

न, दर्शनोत्सर्गापवादाभ्यां वस्तुनोऽतुल्यत्वात् संशयनिश्चयौ, स्थाणुपुरुषविषयशकुनिनिलयनचलनसंयमननियतोत्सर्गापवादमूलोर्ध्वत्वसामान्यदर्शनवत् ।

(नेति) न, दर्शनस्यैवोत्सर्गापवादमूलत्वात्, वृक्षश्रवणदर्शनमेव हि पलाशधवशिंशपाद्युत्सर्गेण प्रवृत्तं शिंशपाश्रवणनियतमपवादमूलं निश्चयाय कस्मात्? वस्तुनोऽतुल्यत्वात्—वस्त्वेव हि विशिष्टमतुल्यं शिंशपापलाशादि परस्परतस्त्वनुपचरितत्वात् सामान्याश्रवणस्य, सामान्यानुपसर्जनादितुल्यन्यायत्वात् किमिव? स्थाणुपुरुषेत्यादि दृष्टान्तो भावदर्शनवदिति, यथोर्ध्वत्वं सामान्यं स्थाणुः स्यात् पुरुषः स्यादिति

स्वार्थमयुक्तम्, व्यभिचारयोरविशेषेण [illegible] अथ मन्येतेति। मन्यते—परमतमिति [illegible] उभयत्र वृक्षदर्शनादेव संशयो वा निश्चय एव वा स्यादिति भावः। [illegible] तौ [illegible]—मन्मत इति अन्यापोहवादेन [illegible] [illegible] संशयो भवति, एवं सदादिशब्दा अपि [illegible] [illegible] गुणादौ वृत्ते [illegible] [illegible] भावः। [illegible] [illegible] इति। [illegible] [illegible] [illegible]—वृक्षश्रवणेति [illegible] [illegible] भावः। तत्र हेतुमाह—वस्तुन इति सामान्यश्रवणस्य [illegible] [illegible] भावः। [illegible]—स्थाणुपुरुषेति [illegible] [illegible], तथा [illegible]

संशयहेतुः, शकुनिनिलयनं स्थाणुरेवेति निश्चयहेतुः, विशिष्टत्वात्, चलनस्पन्दनं वा पुरुष एवेति, तथैव वृक्षशिंशपादिष्वपि दर्शनादेव ।

अत्राह—

ननूक्तं वृक्षादेरभावो घटादिस्तत्रैवादर्शनम्, ततो व्यवच्छेद्यमानं यद् वृक्षादि न भवतीति तदेव स्वार्थाभिधानमिति, एवञ्च सति क्व दर्शनं यस्त्वयेष्टम् ? यथं ज्ञानस्याव्यभिचारादि- 5
दोषाद्दर्शनपक्षेऽप्यदर्शनसाधनार्थमवृक्षाद्यभावो वृक्षादिशब्दार्थ इति कल्पयामः, दर्शनस्यै-
वाभावात्तद्दोषासंस्पर्शात्, अदर्शनमात्रस्याभिन्नत्वादित्यत्रोच्यते नन्वदर्शनादिति दर्शनस्यैव
सिद्धिरेवम्, अदर्शनस्यादर्शनात्, यदि दर्शनमन्वयो नाभ्युपगम्यते न वृक्षो नाम कश्चित्
स्यात् तत इदमदर्शनमेवाभावमात्रं खपुष्पादिवत्र किञ्चिदुक्तं स्यात्, अवृक्षस्यैव चाभावो
वृक्षीभूतत्वात् सर्वस्य कुतस्तददर्शनम् वृक्षदर्शनमन्तरेण चाऽवृक्षदर्शनसिद्धिः, वृक्षावृक्षदर्शना- 10
भावे वृक्षोऽयं घटादिरवृक्ष इति सिद्धिर्नास्तीति दर्शनमेवैवं सिद्ध्यति ।

नन्वक्तमित्यादि, वृक्षादेरभावो घटादिः, तत्रैवादर्शनम्, ततो व्यवच्छेद्यमानं यत् तद्वृक्षादि
न भवतीति तदेव स्वार्थाभिधानमिति, एवञ्च सति क्व दर्शनं यस्त्वयेष्टं यतो दृश्यमोस्तुर्णोपमासाम्यां
वस्तुनोऽनुत्पन्नत्वात् संशयनिश्चयाविष्येयातम्, तत्तु नास्ति दर्शनम् यथ ज्ञानस्याव्यभिचारादिदोषात्
दर्शनपक्षेऽ[स]पक्षादर्शनसाधनार्थ[म]वृक्षाद्यभावो वृक्षादिशब्दार्थ इति कल्पयामः दर्शनस्यैवाभावात्त- 15
द्दोषासंस्पर्शाददर्शनमात्रस्याभिन्नत्वादिति अत्रोच्यते—नन्व[दर्श]नादित्यादि, ननु दर्शनस्यैव सिद्धिरेवम्,
अदर्शनस्यादर्शनात्, तद्व्याचष्टे—यदि दर्शनमन्वयो विधिर्नाभ्युपगम्यते वृक्ष इत्यत्राऽवृक्षस्याभाव एवोक्तः
स्यात्, न वृक्षो नाम कश्चित् स्यात् ततः किं ? तत इदमदर्शनमेव—अवृक्षव्यतिरेक एवेत्यर्थः, तदभावमात्र
मात्रमेव खपुष्पादिवदित्यादिना[उ]क्तवत् किञ्चिदुक्तं स्यात् अवृक्षाभावो वृक्ष इत्यभावमात्रत्वात्
तथाऽवृक्षस्यैवाभावो वृक्षीभूतत्वात् सर्वस्यावृक्षाभावस्य कुतस्तद्दर्शनं अवृक्षस्य वृक्षदर्शनेनैव व्याप्तत्वात्, 20

निश्चयहेतुरिति भावः । ननु शुक्लशुक्लत्वमात्रत्वाद्घटादिदर्शनासम्भवात् व्यावृत्तस्य तदन्यस्य चादर्शनात् केवलं स्वार्थाभाव एव सिद्ध्येत्
न तु स्वार्थाभिधानम् यस्मादितः तस्मात् सामान्यमात्रसाधनत्वादिकाव्यवच्छेदो भवति अवृक्षादि न भवतीति तदेव च वृक्षस्यार्थ
स्वार्थाभिधानम्, न तु स्वार्थो भ्रम कश्चिदभिधीयत येन दर्शनं त्वदिष्टं तद्गतमदर्शनरूपं भवेत्, एवं चोत्सर्गापवादाभ्यां निर्णयाभावो
भेदाभिधानाद्ये—नन्वक्तमिति । तेन व्यावृत्तो वृक्षादेरभाव इति शुक्लशुक्लत्वमात्रत्वाद्घटादिरदर्शनम् तथा तदन्यस्यापि
व्यवच्छेदो वैकल्पिकोऽन्यथा वृक्षादिशब्दात् स्वार्थाभावमभिधीयत न स्वरूपादिविशिष्टाः अभावस्य निश्चयाभावात् तस्मात् 25
सामान्येन दृश्यमदर्शनात् विशेषमनभिधायैवास्य दर्शनस्य चाभाव एवेति भावः । तत्र कारणमाह यथं ह्रीति ज्ञानाभावात्—
देवमभिधानेऽन्यतानभिधानतो व्यभिचाराच्च यन्त्रादभिधानमसम्भवात्, दर्शनपक्षे वृक्षस्यार्थतत्स्वरूप दर्शनं नास्तीति प्रतिपादनार्था-
पक्षाभावस्य वृक्षादिशब्दार्थत्वं भूमः तत्र दर्शनपक्षाभावान्व्यभिचारादिदोषा न सन्ति अदर्शनस्यासमानासमान्यस्य विशेषाणां दर्श-
नाभिन्नत्वादिति भाव ।अन्यत्रापि तदाऽऽश्रयणमनुप्राप्तऽस्यते वृक्षस्यादर्शनात् तद्व्यवच्छेदादर्शनस्यादर्शनं नाशम्, स्वार्थस्याप्य-
दर्शनात्, एवमदर्शनस्य दर्शनमेव भवेदिति समाधत्ते—ननु दर्शनस्यैवेति । प्रोक्तमर्थं स्फुटीकरोति—यदि दर्शनमिति 30
दर्शनं हि विधिरन्यते तदा नाभ्युपगमे तदभावस्यैतन्मात्रतामुक्तं भवेत् न त्वन्यतमो निष्फला इत्य एवमादिनोक्तम्—

वृक्षदर्शनप्रसाधेन नाऽवृक्षदर्शनसिद्धिः, वृक्षावृक्षदर्शनाभावे वृक्षोऽयं घटादिरवृक्ष इति सिद्धिर्नास्ति तस्मादर्श-मेवैवं सिध्यति नादर्शनमिति ।

अपितृवदवृक्षादर्शनं व्यतिरेकस्त इति चेन्न, उक्तवत् पितृकल्पस्य दर्शनमत्रापि स्यात्, न चेत् प्रागुक्तवदेवानुपपत्तिः, व्यवस्थाकारिदर्शनेनायं वृक्षोऽयमन्योऽस्मादवृ-
5 क्ष इति व्यवस्थिते हि विधेये वृक्षेऽदर्शने त्ववृक्ष इति स्यात् ।

(अपितृवदिति) अपितृवदवृक्षादर्शनं व्यतिरेक[स्त] इति चेत्—स्यान्मत पितुरन्योऽपिता सर्व इत्यादिप्रागुक्तवददर्शनमित्येतच्च न, उक्तवत् पितृकल्पस्य दर्शनं स्यादत्रापि, न चेत् प्रागुक्तवदेवानुपपत्तिः, व्यवस्थादर्शनबलेन यदयं वृक्षोऽयमन्योऽस्माद् घटादिरवृक्ष इति व्यवस्थिते विधिना दृष्टेऽप्यपोहव्यवस्थापकदर्शन सामान्यापेक्षि, एतदर्थदर्शनो ह्यन्यो व्यवस्थाकारीत्यादि यावत्[व्यव]स्थिते हि वृक्षे विधेयेऽदर्शने त्ववृक्ष
10 इति स्यात्—विधिना दर्शनमात्रे सति सिद्धमेवेति दर्शनस्यैव मन्या ।

व्याप्तिविषये त्वभिप्रायान्तरम्—

स तु तत्र सदा स्यादसाधारणाय व्यावर्त्यव्यावर्तकयोर्विधिना व्यवस्थापकं दर्शनं भवेत् तच्च नेष्यत एव, विधिप्राधान्ये तु पृथिवीत्वाद्युत्तरभावा वृक्षादिपूर्वभवनविज्ञानविध्या-पाद्याः दृष्टाः वृक्षाद्यात्मकत्वाद् वृक्षादिस्वात्मवत्, वृक्षादिपूर्वभावाः पृथिव्याद्युत्तरभवनविज्ञान-
15 विध्यापाद्याः तदनतिरिक्तात्मकत्वात् वृक्षमूलादिवदेवं विधिरूपेण दृष्टमेवानुमानमभि-धानञ्च युज्यते ।

स तु तत्र तदेवादि, पापचत्र नेष्यत एव त्वयेति विभक्तिविपरिणामात्, घटादिभ्यो व्यावृत्तो

[illegible] एव [illegible] स्यात् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] स्यात्, एवमत्र चेदपि नास्ति [illegible] [illegible] [illegible], तो हि
20 [illegible] [illegible] भाव । [illegible]—[illegible] [illegible] [illegible] दर्शनमेव [illegible] इति भावः । ननु पितुरन्ये पुत्रत्वसङ्ग्रहेण पिता न पितुरन्यस्तया [illegible] पितुरन्यत्वेनापितृव्यतिरेकेण न [illegible] एव यथा तत्र [illegible]—अपितृवदिति । यथा पितुरन्ये सर्वे पुत्रा [illegible] [illegible] [illegible] निरस्ता एव [illegible] पिता [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति । पितरि [illegible] भ्रातरी [illegible] [illegible] मे पिता [illegible] इति [illegible] [illegible] पितुरन्यत्वं [illegible] [illegible] [illegible]
25 [illegible]—उक्तवदिति । [illegible] [illegible] [illegible] दर्शनं [illegible] [illegible]—न चेदिति । [illegible] [illegible] [illegible] दर्शनम् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति दर्शनेन [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible]—[illegible] [illegible] । [illegible] विधिनेति । [illegible] [illegible] [illegible]—स तु तत्रेति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
30 [illegible] भाव । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] स्यात्, न हि [illegible] [illegible] वा [illegible] [illegible] [illegible]—घटादिभ्य इति । [illegible] [illegible] [illegible] युज्यते न

सत्यां वृक्षादिसिद्धिः, तत्सिद्धौ धवादिव्यावर्त्यसिद्धिरित्यनवस्था परस्परतः स्यात्, सा मा भूदिति वृक्षेन व्याप्य व्यापकमेषितव्यं विधिना [व्यावर्त्य]व्यावर्तकयोः–वृक्षादिसत्तावृक्षादिसत्त्वयोरिति, कथं पुनर्विधिप्राधान्ये तद्दोषाभावः ? उच्यते–विधिप्राधान्ये तु पृथिवीत्वाद्युत्तरोत्तरविभावन यावत् स्वात्मभवितिं, वृक्षपृथिवीद्रव्य-सत्त्वाः, वृक्षश्शिंशपाङ्कुरकुसुमानि मूलस्कन्धशाखापत्रपुष्प वृक्षादयः पूर्वे चोत्तरे च मात्रा विधिना दृष्टाः, पार्थिवभवन वृक्षभवनविज्ञानविव्यापायमेव, वृक्षात्मकत्वात् ततोऽनन्यत्वात्, वृक्षस्वात्मवत्, वृक्षात्मकत्वाच्च 5
पार्थिवत्वादीनां पूर्वमापादितम् मूलाद्युत्तरभावानामेतत्तदेकात्मकत्वसिद्धौ सत्यां साधनस्य साधीयस्त्व तथा पृथिवीभवनमेव द्रव्यभवन द्रव्य[भवन]मेव सद्भवनमिति तथा वृक्षादिपूर्वेत्यादि साधन तद्विपर्यये चोत्तरधर्मभवनापादनम्, तदनतिरिक्तात्मकत्वात् ततोऽनन्यत्वात्, वृक्षमूलादीति दृष्टान्ता, शिंशपादु त्तरभवनविज्ञानविव्यापायो वृक्षस्वात्मकत्वात् मूलस्कन्धपलाशादिधर्मात्मना वृक्ष एव यथा भवन् दृष्टः तथा शिंशपात्मना वृक्ष एव भवतीति, एवं विधिरूपेण दृष्टवदेवानुमान विधिप्राधान्ये युज्यतेऽभिधानञ्च । 10

स्यान्मतं—

व्यावृत्तिप्राधान्ये तु दृष्टवत् पार्थिवत्वाद्यसिद्धौ वृक्षो नैव वृक्षादि स्यात् तोयवत्, पार्थिवं द्रव्यत्वेनासिद्धत्वात् पार्थिवं नैव स्याद्गुणवत्, एवं द्रव्यं द्रव्य न स्यात् सत्त्वेनासिद्ध स्यात् खपुष्पवदिति, पार्थिवद्रव्यसत्त्वासिद्धयोऽसिद्धा इति चेन्न, व्यावृत्तिप्राधान्येऽन्यत्वात्, तथा सदपि न सत्, द्रव्यादित्वेनासिद्धत्वादेवं पूर्वं पूर्वं नात्मरूपभाक् स्यादुत्तररूपेणा 15
भूतत्वादभिधवदिति ।

स्यान्मतमित्याह–सा मा भूदिति वृक्षादिव्यावृत्त्याप्यमूलस्कन्धादिसिद्धिर्न व्यावृत्त्यावृत्तिरूपेण किन्तु वृक्षादित्वेन विधिरूपेण दृष्टत्वादेव व्यावर्तकस्य व्यावृत्तिरूपेणैव व्यत्ययो सिद्धिश्च नाशकादिरूपेण अपि तु वृक्षादित्वेन दृष्टत्वादेवेति भावः । भावमनुमेय समर्थयति–विधिप्राधान्येष्विति । वृक्षपृथिवीति पृथिवीद्रव्यसत्त्वे वृक्षाद्युत्तरत्वेनो उत्तरे मात्रा शिंशपाङ्कुरादयो मूलस्कन्धादयश्च वृक्षादयः पूर्वे मात्राः वृक्षमेव पूर्वोत्तरभावत्वात्मता वृक्षात्मकत्वमिति मूलधारेण पृथिवीत्वाद्युत्तरेऽभिधानात् 20
टीकाकृदभिप्रायेण तु पृथिवीत्यादय पूर्वमात्रा, वृक्षशिंशपादय उत्तरे मात्रा पूर्वे चोत्तरे च मात्रा इत्युक्तमिति ध्येयम् । वृक्षादिभवन एव पार्थिवादिभवनत्वात्तत्वं नियमात् पार्थिवादिभवनं वृक्षादिभवनविज्ञानविव्यापायो भवति अवश्यमित्यस्य पार्थिवभवनस्य वृक्षात्मकत्वादेव नियमतः तदव्यतिरिक्तदर्शनात् तदात्मकत्वं वृक्षस्वात्मवत्, एवं मूलादिपूर्वमात्रा अपि वृक्षाद्युत्तरभवनविज्ञानवि-व्यापायाः वृक्षादनतिरिक्तात्मकत्वात् न ह्यनवयवस्तिरोहितोऽस्ति मूलस्कन्धादिभवनमेव वृक्षभवनात्मकत्वात्, एवं शिंशपादिभव नमेव वृक्षभवनम् शिंशपात्वस्य तदात्मकत्वादनतिरिक्तत्वमिति निगमयति–पार्थिवभवनमिति वृक्षस्याद्युत्तरभवनापेक्षया वृक्षा 25
दिपूर्वभवनस्य मूलस्कन्धादिपूर्वभवनापेक्षया च वृक्षादिभवनस्य विज्ञानात् वृक्ष एव शिंशपात्मना भवतीति भावार्थः । वृक्षात्मकत्वं पार्थिवादीनां प्रत्यक्षादनुमानाद्वाभिप्रायेणाह–वृक्षात्मकत्वं चेति । पृथिव्यादिभवनानां तदुत्तरभवनात्मकत्वमाह–तथेति । उत्तरभवनानां पूर्वभवनात्मकत्वमाह–वृक्षादिपूर्वस्याद्यीति । वृक्षभवनं च विधिरूपम्, अपि तु मूलस्कन्धपत्रपुष्पादिपूर्वभावात्मैव दृष्ट इत्याह–मूलस्कन्धेति । एवञ्च शिंशपादिभवनमपि वृक्षादिभवनमिति दार्ष्टान्तिकमाह तथा शिंशपायामेति । एवमनुमानमभिधानञ्च स्वात्मविधिनैव विधिप्राधान्येन भवति न तु व्यतिरेकेणेत्याह–एवमिति । व्यतिरेकप्राधान्ये दोषमाह– 30
व्यावृत्तिप्राधान्ये त्विति । अत्राभावमनवस्थामाश्रयत्वेन पृथिवीत्वादिस्वरूपोत्तरधर्मस्य यैन पृथिवीभवनमेव वृक्षभवनमिति

(व्यावृत्तीति) व्यावृत्तिप्राधान्ये तु दोषः तद्यथा—घटवत् पार्थिवत्वाद्यसिद्धौ—पार्थिवद्रव्यसदे कारणकारणमेव घटमयनमनिष्पन्नोऽसम्भवं ते घटो नैव घटः स्यात्, पार्थिवत्वेनासिद्धत्वात् तोयवत्, यथा तोयं पार्थिवत्वेनासिद्धं घटो न भवत्येव घटोऽपि घटो नैव स्यात्, तथा पार्थिवं द्रव्यत्वेनासिद्धत्वात् पार्थिवं नैव स्याद्गुणवत् यथा गुणस्य द्रव्यत्वेनासिद्धत्वादपार्थिवत्वं तथा पार्थिवस्याप्यपार्थिवत्वं स्यात्

5 एवं द्रव्यं न द्रव्यं स्यात् सत्त्वेनासिद्धत्वात् खपुष्पवदिति पार्थिवद्रव्यसत्त्वासिद्धयोऽप्रसिद्धा इति चेत्, व्यावृत्तिप्राधान्येऽन्यत्वात्—स्वार्थानुवृत्तिमेवानामपि व्यावृत्तित्वात् स्वार्थाभावाभावस्यार्थत्वाभावात्, प्रसिद्धिविरोधदोष इति चेत्तथैव व्यावृत्तिप्राधान्यमनुपगमाद्दोषो न ममेति तथा सदपि न सत्, द्रव्यादित्वेनासिद्धत्वात् खपुष्पवदिति वर्तते, एवं पूर्वं पूर्वं नाशरूपमात्रं स्यात्, उत्तररूपेष्वमूलत्वादभिन्नमिति यथाद्रव्यार्थमनिष्टापादनम् ।

10 यदप्युक्तं 'गुणत्वगन्धसौरभ्यसद्विशेषैरनुक्रमात् । अद्रव्यादिव्यवच्छेद एकवृत्त्योत्पत्ताविव ॥ इति व्यावृत्तिप्राधान्ये गुणत्वादिभिरद्रव्यादिव्यवच्छेद एकवृत्त्या युज्यते विधिप्राधान्ये तु दृष्टवदपि सिद्धिः स्यात् सौरभ्यगन्धगुणाश्रितात् । क्रमवत्प्रातिलोम्येऽपि भिन्नैकार्थगतिर्भवेत् ॥' इति, तदपि 'दृष्टानुवृत्तेः

तद्व्यवस्था—दृष्टानुवृत्तेरेव, नादृष्टावच्छेदात् आनुलोम्याश्रिमयः प्रातिलोम्याद्वा संशयः,

15 यतस्तत्र तुल्येऽन्यत्वे गुणत्वाद्गुणे निश्चयो द्रव्यकर्मणोर्न, दर्शनादेव नैकान्तेकत्वसम्यासाभिन्न-गुणत्वादिभिर्गुणत्वसौरभ्येषु संशय इति ।

(यदपीति) यदप्युक्तं गुणत्वगन्धसौरभ्यसद्विशेषैरनुक्रमात् । अद्रव्यादिव्यवच्छेद एकवृत्त्यो-त्पत्ताविव ॥ (प्रमा स) इति व्यावृत्तिप्राधान्ये गुणत्वादिभिरद्रव्यादिव्यवच्छेद एकवृत्त्या

घटवत्त्वमनुपपन्ने घटादिर्घटादिरेव न स्यात् तत्र पार्थिवत्वेनासिद्धत्वादिति व्याचष्टे—घटवदिति तथाहि हि घटः घटत्वेन

20 पार्थिवत्वादिव्यपदेशाभावात्, पृथिवीद्रव्यसत्त्वानां व्यावृत्त्यात्मकम्, पृथिवीद्रव्यसत्त्वानां वा एव सामान्यरूपम् तदनु-पपत्तेः स्वादयदिति पार्थिवादीनां तदनारम्भेन घट एवं तदव्यतिरेकादिति भाव । दृष्टान्तमाह—तोयवदिति । एवं वर्णितव्यतिरेकेण तथा पार्थिवमिति । द्रव्यत्वाद्यतिरेकेण—एवं द्रव्यमिति । पार्थिवादित्वेनासिद्धत्वादिति हेतुमभि-प्रेत्याह—पार्थिववदिति समानाधर्माणां भेदानां कारणत्वेन तदवस्थानुपपन्नत्वादिति भाव । तदिदमाह—व्या-वृत्तिप्राधान्य इति । सर्वत्र सत्त्व हेतुः—सामान्यधर्माणां भेदस्य विशेषाणाम्भेदस्य एकाभावाभावात् परस्परसम्ब-

25 न्धाभावस्याप्यभावप्रसक्त्यैव तेषां मद्घटादिपदार्थानां पार्थिवत्वादिनासिद्धत्वमेवेति भाव । ननु प्रसिद्धिविरोधोऽत्र एषां पदार्थानां पार्थिवादितया प्रतीयमानत्वात् मानसप्रसिद्धत्वे प्रसिद्धीति । न ममाऽयं दोष तदवत् विधानमुपगमात्, किन्तु त्व विधाना व्यावृत्तिप्राधान्यानुपगमाभ्युपगमेनैव तदपि—तथैवेति । एवं घटवदेव पटादेरपरोत्तरत्वेऽसिद्धत्वात्तन्मूलत्वात् प्रत्य-युक्तोत्तरत्व एवं पूर्वस्याप्यसिद्धत्वप्रसिद्धिमाह—तथापि सदपीति । ननु व्यावृत्तिमेव व्यावृत्तिरूपा लक्षणात् तदनुपगमेवा-र्थान् व्यावृत्तित्वाभिधानप्रसिद्धिमन्यासत्त्वमात्रता व्यावृत्तिभावात् तस्मात्तद्व्यावृत्तौ तत्पद्यमानपार्थिवत्वानां

30 विषय पृथिवीत्वार्थे पृथिवीत्वे तत्प्रभवत्वे द्रव्यत्वार्थे द्रव्ये तत्त्वस्य विषयो ननु व्यावृत्तिप्राधान्ये—यदप्युक्तमिति । व्यावृत्तिप्राधान्ये पूर्वं विधिप्राधान्ये दोषम् प्रदर्शयति—गुणत्वगन्धेति एवं व्यावृत्तिप्राधान्ये गुणत्वादिभ्यः । विधिप्राधान्ये

युज्यते, विधिप्राधान्ये तु 'रसस्यापि सिद्धिः स्याच्छौक्ल्यरूपगुणाश्रितात् । क्रमवत् प्रातिलोम्येऽपि त्रिरूपै-
ककार्यगतिर्भवेत् ॥' (प्रमा स   ) इति, तदपि 'दृष्टानुवृत्तेः' इत्यादि श्लोकः, क्रमेण त्रिरूपैककार्यगतिवत्
प्रातिलोम्ये त्रिरूपैककार्यगतिर्न भवति, यथा दर्शनाददर्शनाच्चेति, तद्व्याख्या—दृष्टानुवृत्तेरेव—नादृष्टाव्य-
भिचारात्—नादृष्टानुवृत्तेरानुलोम्याभिप्रायः, प्रातिलोम्याच्च संशयः, कस्मात्—[1]यत्तत्र तुल्येऽन्यत्वे शुक्लत्वाद्गुणे
निश्चयो द्रव्यकर्मणोर्नेति तयोश्चापोहो न सत्त्वगुणयोः, शौक्ल्यरूपादीनामेकात्म्याभिप्रायः, दर्शनादेव 5
चैकानेकसमाश्रयाश्रितगुणरूपादिभिर्गुणरूपशौक्ल्येषु संशय इति ।

तत्रानुबन्धितत्त्वदर्शनाच्चैवानन्यत्वमिति चेत् शुक्लं तर्हि नीलरक्तपीताद्यपि स्यात् रूपाद-
नन्यत्वात्, शुक्लगुणस्वरूपवत्, एवमेव रसाद्यपि रूपं स्यात् गुणादनन्यत्वात्, गुणः कर्माद्यपि
स्यात्, आश्रितानन्यत्वात्, आश्रितं द्व्यणुकाद्यपि उत्क्षेपणादि रूपादि च स्यात्, आश्रितं
स्यात् तथा चाऽऽश्रितादिना गुणादिसंशयो न स्यात्, शौक्ल्यैकात्म्यात् । 10

(तत्रेति) तत्रानुबन्धितत्त्वदर्शनाच्चैवानन्यत्वमिति चेत्—स्यान्मतं यस्मात् पार्थिवद्रव्यसत्त्वानीव
अनन्यानि शौक्ल्यरूपगुणाश्रितानुबन्धीनि, तस्मात्तत्र निश्चयोऽन्यापोहश्च, येऽन्ये तेषामरूपागुणानाश्रिता-
नामपार्थिवत्वादिवदपोह इत्यत्र ब्रूमः—शुक्लं तर्हीत्यादि, नीलरक्तपीताद्यपि शुक्लं स्यात् रूपादनन्यत्वात्
शुक्लगुणस्वरूपवत्, एवमेवेमानि गन्धादीन्यनिष्टापादनानि यावद् द्व्यणुकाद्यपीति, द्व्यणुकं कार्यं द्रव्यमाश्रित-

---

मेवमाह—रसस्यापीति । रूपतत्त्वगुणाभिप्रायेण रूपस्य गुणस्याश्रितस्य च निश्चयो रूपस्य तथाविधत्वेनैकत्वात्, रूपं 15
गुणाश्रितत्वाभ्यां गुणाश्रितत्वेन निश्चीयते [illegible] शुक्लाभिधानात् क्रमवत्
त्रिरूपैककार्यगतिर्यथा भवति तथा व्युत्क्रमादपि त्रिरूपैककार्यगतिर्विपर्यये स्यात्, सामान्येन विशेषेण दर्शनस्य समानत्वादिति भावः ।
तत्र समाधानमभिधत्ते—तदपीति स्यादत्र कारिकेयम् दृष्टानुवृत्तेः सिद्धिः स्यात् शौक्ल्यरूपगुणाश्रितात् । क्रमवत् प्राति-
लोम्ये तु न त्रिरूपैककार्यगतिः ॥ इति । व्याचष्टे—क्रमेणेति । हेतुमाह—यथा दर्शनेति । तं व्याचष्टे—दृष्टानुवृत्तेरेवेति ।
न सत्त्वगुणयोरिति द्रव्यकर्मवत् सत्त्वगुणयोरपोहो न भवतीति भावः । व्यावर्तमाह शौक्ल्यस्येति । शौक्ल्यस्य रूपगुणाश्रितै- 20
कत्वात् निश्चयो दर्शनादेव आश्रितस्य च गुणरूपशौक्ल्यैकात्मताभावात् संशयः तेषामेकत्वादर्शनादिति भावः । ननु शुक्लाश्रितत्वादीनां
रूपगुणाश्रिता अनुबन्धिनश्च अत एव तत्समूहः नान्ये तस्मादन्यत्वे तुल्येऽपि शुक्लत्वाद्गुणे निश्चयो न द्रव्यकर्मणोरस्य दर्शनादिति
न गुणनिश्चयश्चेत्—तत्रानुबन्धीति । व्याचष्टे—स्यान्मतमिति । यथा रूपस्य सत्त्वद्रव्यत्वपार्थिवत्वधर्माः सामान्यधर्माः
तदनुबन्धिनो नैतस्य विकल्पकाः एते सर्वेऽपि पार्थिवत्वादनन्ये, एवं शौक्ल्यात्सामान्यानि रूपादीनि नान्यानि तस्मात्तत्र निश्चय
एव आश्रितगुणरूपादिभिर्गुणरूपशौक्ल्येषु संशय एवेति भावः । द्रव्यस्यापार्थिवाद्द्रव्यात्सतो व्यपोहः तथाऽरूपागुणा- 25
नाश्रितानामपोहस्तेषामेवाभ्यन्तराश्रिताद् येऽन्ये तेषामिति । यदि रूपादीनां शौक्ल्याश्रितादनन्यता तस्माद्रूपादिभिरपोहस्तर्हि
तर्हि नीलपीतादीनामपि रूपत्वाच्छुक्लत्वरूपयोरभेदान्नीलपीतादीनां शौक्ल्येनानन्यत्वं स्यात् अरूपत्वेनापोहात्, एवं रसादिरपि
रूपं स्यात्, रूपरसयोर्गुणत्वेनाविशेषेणानन्यत्वात् न हि रसस्तयोऽगुणः येन रसादीनामपोहः स्यात्, एवं कर्माद्यपि गुणः स्यात्
आश्रितत्वात् न हि कर्मणोऽनाश्रितत्वं येन तदपोहः स्यात्, एवमाश्रितं द्व्यणुकाद्यपि उत्क्षेपणादिरूपादि च स्यात्,
आश्रितत्वादेव न ह्यनाश्रितं तत् येनापोहस्तस्य स्यात्, एवमाश्रितेन गुणभेदे संशयो न स्यात्, गुणैकात्म्यात्, गुणेन 30
रूपरसादिसंशयो न स्यात् रूपैकात्म्यात्, एवं रूपेण शौक्ल्यनीलादौ संशयो न स्यात् शौक्ल्यैकात्म्यादित्याशयेन समाधत्ते
नीलरक्तपीताद्यपीति । एवमेव कर्मणोऽर्थान्तरभेदा उत्क्षेपणादय उत्क्षेपणं स्यात् तस्मात् कर्मभेदात्, गुणात्वान्तरभेदा

---

[1] क. [illegible] ।

परमाण्वोरन्यतरस्यापि रूपादि च स्यादिति, आश्रितत्वाविशेषात्तयोः संशयो न स्यात् कर्मगुणेषु समभेदेऽप्यनु वृत्तिप्रसङ्गानन्यत्वात् तदुपादानदर्शने सर्वगुणादिपरिक्षयेण, कस्मात् ? शौक्ल्यैकत्वस्यात्वविशेषादिति ।

अत्राह—

अनन्यत्वमेव तर्हितुल्यं शौक्ल्यादेः, रूपादयो नान्ये शौक्ल्यादेः तद्रूपानुबन्धित्वात्, 5 वृक्षादिपार्थिवत्ववत्, अरूपादित्वे तच्छौक्ल्यमेव न स्यात्, अरूपादित्वात्, सत्त्वोपन्यासवत्, तस्मात्तेन सहानन्यत्वात् न तदपोहः, ये पुनरन्ये आश्रितादेस्तु गुणादयः ततः तेषामपोहानपोहाभ्यां संशयः, तद्यथा–गुणोऽप्यमाश्रितत्वादित्याश्रित एव नियमात्, आश्रितस्तु गुणः कर्म सामान्यं विशेषः समवायो चेत्यनियमः तस्मात्तेन सह तेषामन्यत्वादपोहोऽनपोहश्चेति संशयः स्यादिति ।

10 (अनन्यत्वमेवेति) अ[न]न्यत्वमेव तर्हितुल्यं शौक्ल्यादेः–एवं तर्हि नान्यत्वं, किं तर्हि ? अ[न]न्यत्वमेव मा भूदेतदनिष्टमिति, तदर्थमाह–रूपादयो नान्ये शौक्ल्यादेः, कस्मात् ? तद्रूपानुबन्धित्वात् वृक्षादिपार्थिवत्व[वत्] किं कारणम् ? अनिष्टापत्तेः किं तदनिष्टमिति चेत्–अरूपादित्वे शौक्ल्यस्य तच्छौक्ल्यत्वमेव न स्यात्, अरूपादित्वात्, सत्त्वोपन्यासवदिति, तस्मात्तेन सहानन्यत्वात् शौक्ल्येन रूपादेः, न तदपोहः–न रूपापोहः, ये पुनरन्येऽपि तत्त्वेषामपोहानपोहाभ्यां संशयः तौ पुनस्तु अन्येते–आश्रि 15 तादेस्तु गुणादयः तद्यथा–गुणोऽयमाश्रितत्वादिसाश्रित एव नियमाद्गुणो नानाश्रितोऽस्तीति, आश्रितस्तु गुणः कर्म सामान्यं विशेषः समवायो चेत्यनियमः, तस्मात्तेन सहाश्रितत्वेन तेषां गुणादीनामन्यत्वादपोहोऽनपोहश्चेति संशयः स्यादिति ।

रसादयोऽपि एवं स्युः अन्यत्वेऽनुपमेयाविशेषमनन्यता एकत्र नान्येनाह कर्मगुणेष्विति । न हि तत्र तस्यानन्यत्वं तुल्यं तथाभो भेदोऽभिप्रायः स्यात्, किन्तु अनन्यत्वमनन्यत्वं तत्र [illegible] अनन्यत्वमेवेति । 20 [illegible] शौक्ल्यादेरनुपमन्यत्व स्यात् एवं तर्हीति । शौक्ल्यादेः रूपादीनां नान्यता [illegible] तद्रूपनियमाश्रित [illegible] पार्थिवत्वविना [illegible] पार्थिवत्वेऽपि–रूपादय इति । यदि शौक्ल्यादेः रूपादि भिन्नं स्यात्तर्हि शौक्ल्यादि शौक्ल्यमेव न स्यात् [illegible] [illegible] शौक्ल्यविशेष [illegible] किं कारणमिति । एवं रूपादीनां [illegible] न रूपस्येव [illegible]–तस्मात्तेन सहेति । [illegible]–ये पुनरन्येऽपीति शौक्ल्यस्य [illegible] 25 [illegible] रूपस्य [illegible] गुणस्य [illegible] शौक्ल्येन [illegible] नानन्यता [illegible] शौक्ल्यादि रूपेण गुण एवाश्रितत्वेन न आश्रितं तु न गुण एवान्तरेणापि [illegible] सत्त्वात्, एवं गुणोऽपि न रूपेण, रसादीनामपि सत्त्वात् रूपमपि न शौक्ल्येन शौक्ल्यादीनामपि सत्त्वात् कर्मापि [illegible] [illegible] सत्त्वात्, एवं गुणादेरनाश्रितत्वनियमेनान्यत्वाभावादाश्रितत्वात्तयोः किन्तु नियम एव, आश्रितत्व गुणानियमात् संशयः आश्रिता- [illegible] कर्म [illegible] तथा तेनैव सहानन्यत्वेन गुणादीनामन्यत्वात् [illegible] गुणस्य विशेषाणां [illegible]- 30 [illegible] गुणादिभिः [illegible] तेषामिति भावः । [illegible]–

---

१ सि॰ क्ष॰ डे॰ सूत्रानित्यता । २ क्ष॰ [illegible] । ३ सि॰ क्ष॰ डे॰ [illegible] । ४ सि॰ क्ष॰ डे॰ [illegible] ।

आचार्य आह—

अथैतदेव कुतस्त्वया प्रत्यक्षगतं तद्वक्तव्यम्, असन्निहितवस्त्वन्तरदर्शनादेवैतत्सिद्धम्, तदभावे तदप्रसिद्धेः, एवं तावद्भेदपक्षे परं प्रत्युक्तयोरानन्त्यानुक्तिव्यभिचारदोषयोः सविशेषयोरप्यपोहपक्षेऽप्यसिद्धत्वं दर्शितम्।

(अथेति) अथैतदेव कुतः—शौक्ल्यादिषु रूपादिषु नियमः, जातित्वाद्गुणादिषु संशय इति 5 त्वया यदा प्रत्यक्षगतं तद्वक्तव्यं विशेषणद्वारेण व्यावृत्तिप्राधान्यवादिना, विधिना दर्शनमन्तरेण वस्तुनो न शक्यम्, असन्निहितवस्त्वन्तरदर्शनादेवैतत्सिद्धम्, तदभावे तन्नियमानियमाप्रसिद्धेः, एवं तावदित्यादि, भेदपक्षे परं प्रत्युक्तयोरानन्त्यानुक्तिव्यभिचारदोषयो[र]पोहेऽप्यतुल्यार्थे' इत्यादिनाप्यपहृतत्वात् सविशेषयोरप्यपोहपक्षेऽप्यसिद्धत्वं दर्शितमित्युपसंहारः।

अनन्तरस्यापि चाभावः—तद्यथा 'व्याप्तेरन्यनिषेधस्य तद्भेदार्थैरभिन्नता' असन्निवृत्तेः 10 सर्वभेदव्यापित्वात्तैरभिन्नार्थत्वात् सामानाधिकरण्यमुपपन्नमित्येतच्च, यस्मात्—'असन्निषेधाभावत्वाद्विशेषार्थविभिन्नता' सामान्यशब्दस्य हि सदादेः स्वभेदाप्रतिक्षेपेणार्थान्तरव्युदासे कृतो व्यापारोऽवधारितः प्रागुक्तं विस्मृत्य, अत्र तु वयं ब्रूमः स स्वभेदप्रतिक्षेपेणैवेति, तस्य सन्निषेधार्थत्वात्, असत्प्रतिषेधस्याभावत्वात्, ततो भेदानां परस्परतः सदसत्त्वात् स्वभेदाः प्रतिक्षिप्ता एव, सन्तोऽप्यसन्त एव न भवन्तीति प्राप्तम्, ततश्च भेदश्रुत्या सामानाधिकरण्यमनु 15 पपन्नम्, असन्निवृत्तेरभावसाधनत्वात्, अभावेन चैकविभक्तित्वमनुपपन्नं भेदानाम्।

(अनन्तरेति) अनन्तरस्यापि च[ा]भावः—यदभ्युपगममनन्तरस्यापि जातिसम्बन्धाभिधानपक्षयोरुक्तस्य समानाधिकरण्यभावप्रसङ्गदोषपरिहारस्य[ा]भाव इति तद्यथा 'व्याप्तेरन्यनिषेधस्य तद्भेदार्थैरभिन्नता।'

अथैतदेवेति। शौक्ल्यादिना रूपादेर्नियमः जातित्वादिना गुणादेः संशय इति कथं निर्ज्ञातं त्वया व्यावृत्तिप्राधान्ये भेदस्य अनभिधानात्, न हि विधिरूपेण भेददर्शनमन्तरेण संशयनियमनिर्णयो 20 सम्भवतीति भावः—शौक्ल्यादीति। तदभाव इति अन्यरूपेण वस्तुनो दर्शनाभावे गुणो नियमादिव एव जात्यभिधानादिषु गुणे वा कर्म वा सामान्यं वा विशेषो वा समवायो वेत्यनियम इति प्रसिद्धिः कथं स्यात्, नैव भवेदिति भावः। ननु भेदार्थप्रत्यक्षे भेदानां बहुत्वेन सम्बन्धानन्त्यादनभिधानं भेदानाम्, किन्तु सामान्यं यथा द्रव्ये वर्तते तथा व्याप्नोतीति व्यभिचार तस्मात् भेदेऽभिधीयते किन्तु दर्शनस्य सर्वत्राभावात् सम्भवे वा सर्वत्राऽनुमानाभावात् तत्सम्बन्धित्वेऽन्यत्र व्याप्तिसम्बन्धादर्शनात् तत्सम्बन्धेऽनुमानादन्यापोहेन शब्दाभिधानमिति त्वया साधितम्। तदेवतत् पक्षेऽपि पूर्वं भेदानन्त्यात् गुणत्वगुणसा- 25 मान्यत्व सर्वत्रादर्शनात् शब्दसम्बन्धादर्शनात् शब्दोऽन्यनिवृत्त्युपलक्षितार्थेऽप्यर्थस्यापि गुणत्वगुणसामान्येन सम्बन्धग्रहणासम्भवात् सम्बन्धानवगमेऽपि न शब्दस्य स्वार्थानुमेयार्थाभिधानं नानुमानात् नाभिधानात् वा सम्बन्धः भवतीति व्यभिचारदोषोऽप्यविशेषः—भेदपक्ष इति। अपोहपक्षे त्वया तमसामानाधिकरण्याभावदोषाभावाय यद्वक्तं तदावरणं त्वदुक्तमपि न युक्तम् इत्याह—अनन्तरस्यापि चेति। जातिपक्षे भेदानन्त्यमभिधानानुपपत्तिः सम्बन्धानन्त्या- शक्याभिधानत्वं तथा विपरीतेति नियमाद्यनियमितत्वमिति सर्वप्रतिपादकत्वस्य समानाधिकरण्यासम्भवे भेदाभिधानानु- 30 पपत्त्या अपोहेऽन्यस्यापोहनस्य सर्वव्यापित्वेन निखिलेषु तद्भेदेषु विशेषणत्वादिषु व्याप्तेः सामान्याद्भेदानाम् सामानाधिकरण्यं भवतीति यदभिहितं तत्र सम्भवतीत्यभिधानमात्रं तदुक्तिमाह—अनन्तरस्यापि चाभाव इति। यथा समर्थं तदभावं दर्शयति—तद्यथेति, व्याप्तेरिति। अन्यनिषेधस्य असदादिव्यावृत्तेः व्याप्तेः निखिलभेदव्याप्तत्वात् तद्भेदार्थैरभेदसिद्धिरपा-

(प्रमा० स०) सविसतम भवतीसत्त्वो निवृत्तिः सर्वद्रव्यगुणकर्मपटरूपोत्क्षेपणादिभेदव्यापिनी तस्या असन्निवृत्तेः सर्वभेदव्यापित्वात्तैरभिन्नार्थत्वात् सामानाधिकरण्यमुपपन्नमित्युक्तम्, यस्मात् 'असन्निषेधाभावत्वाद् विशेषार्थैरभिन्नता ।'[1] (मूलकृत्) तद्व्याख्या—सामान्यशब्दस्य इत्यादि, सामान्यशब्दस्य हि सर्वार्थैरेवोऽर्थान्तरमुखेनासत्त्वम भवतीति कुतो व्यापारः? स त्वपेक्षमवधारित-
5 व्यभेदाप्रतिषेधेनेति वाक्यमात्रेणोक्तं प्रागुक्तं विस्तृतमिति पूर्वपक्षमनुवारणम् अत्र तु वयं ब्रूमः—स व्यभेदप्रतिषेधेनैवेति कस्मात्? तस्य भवच्छब्दस्य सन्निभार्थत्वात् असत्त्व भवतीति द्विप्रतिषेधस्य प्रकृत्यापत्तेः सत्त्वेन निष्पत्तत्वादसत्प्रतिषेधस्याभावत्वात् ततः किम्? ततो भेदानां परस्परतः सत्सत्त्वाभिवरेणाभावत्वादसत्त्वं सन्निभमात् सत्त्वमतः व्यभेदाः प्रतिषिद्धा एव, सत्त्वोऽप्यसन्न एव न भवन्तीति मार्गं ततश्च भेदसत्त्वा द्रव्यगुणादिकया घटपटादिकया च सह स[ा]मानाधिकरण्यमनुपपन्नमसन्निवृत्तेरभावस्याभवत्वात्,
10 अभावेन वैकल्यमित्थितमनुपपन्नं भेदानाम् सद्द्रव्यं सन् गुणः सन् घट इत्यादि ।

न विभक्तिमात्रसामानाधिकरण्यानुपपत्तिरेव किं तर्हि—

पदस्याप्यनुपपन्नं सामानाधिकरण्यं विभक्तिभेदेनापि, सद्द्रव्यस्य गुणस्य चेत्यादि सम्बन्धस्यापि भेदैरभावस्यानुपपत्तेः सच्छब्देनाभिभासत्वनिवृत्तिमात्रोपादानात्, यथैव सुकृत हि द्रव्यस्य गुणस्य वा तथैव हि सामानाधिकरण्यं
15 न स्यात्, यथा न हि सत्ता द्रव्यं गुणो वा भवति तथा नहि सदसन्निषेधाभावः, किं

यथार्थैरभिन्नता—[illegible] सामानाधिकरण्याभावस्त्वेवमर्थं नास्तीति भावः । [illegible]
[illegible]—सवितीति । [illegible]—असन्निषेधेति । [illegible]—सामान्यशब्दस्य
इति, [illegible] व्यापारो [illegible]
[illegible] सर्वद्रव्यादिव्यापिनी, अत एव [illegible] भाव्य । व्यभेदाप्रतिषेधेनेति [illegible] न [illegible]
20 [illegible] प्रतिषिद्धसत्त्वैरेषाम्, विरोधाच्च [illegible] इति भावः । प्रागुक्तं
विस्तृतमेति, [illegible] । [illegible]
[illegible] न भवति किन्तु [illegible] एवं ब्रूम इत्याचार्य आह अत्र तु वयं ब्रूम इति ।
[illegible]—तस्य सच्छब्दस्येति [illegible]
[illegible] भावः [illegible]
25 [illegible]
[illegible]
[illegible] सामानाधिकरण्यं [illegible] न सम्भवतीति भावः । [illegible]
[illegible] प्रतिभाति [illegible]
30 [illegible] । [illegible]—पदस्यापीति । विभक्तिभेदेऽपि [illegible]
[illegible] न तु द्रव्यत्वादि, तथा च सद् द्रव्यं सद् गुण इति
[illegible] सामानाधिकरण्यं न भवतीति व्याचष्टे—पदस्येति अत्र [illegible] न सम्भवति

१ सि. क्ष डे वक्तव्योऽर्था । २ सि क्ष डा. डे. त्युपादो०। ३ सि. क्ष डा. डे [illegible] । ४ सि क्ष डा. 'भावेभावे' क० ।

तर्हि ? द्रव्यस्य गुणस्य वा भावाभाव इति, इयं व्याख्या स्वमतानुसारिण्येव, आह च 'विभक्तिभेदो नियमाद्गुणगुण्यभिधायिनोः । सामानाधिकरण्यस्य प्रसिद्धिर्द्रव्यशब्दयोः ॥' (वा० तृ० वृ० ८ श्लो०) इति ।

(पदस्येति) पदस्याप्यनुपपन्नं सामानाधिकरण्यं विभक्तिभेदेनापि, सद्द्रव्यस्य गुणस्य वेत्यादि सम्बन्धस्यापि भेदैर्द्रव्यादिभिरभावस्यानुपपत्तेः कस्य वाऽसौ भेदः ? सच्छब्देनाभिभासस्तन्निवृत्तिमात्रोपादा- 5 नात्, तस्मादपृथक्श्रुति दोषोऽस्त्येव, तद्व्याख्यानार्थां टीका—यथैव सुकरा हीत्यादिका दृष्टान्तत्वेन गतार्था यावद् द्रव्यस्य गुणस्य वेति, यथैव हीति वार्त्तिकत्वेन स्वमतदर्शनमेव यावत् सामानाधिकरण्यं न स्यात्, यथा न हि सत्ता द्रव्यं गुणो वा भवतीत्यादि तथा न हि सदसदभिधेयाभावस्तन्मतेऽभ्युपगतस्य प्रतिषेधप्रतिषे- धेयस्य ततः समेतस्यानभ्युपगमे द्रव्यं भवति गुणो वा, किं तर्हि ? द्रव्यस्य गुणस्य वा भावाभावः—तदसम्बा प्रमितार्थः, इतीयं व्याख्या स्वमतानुसारिण्येवेति, आह चेति ज्ञापकमप्याह— 'विभक्तिभेदो नियमात्' इत्यादि । 10

ननु सत्तासम्बन्धाभिधानपक्षयोरपृथक्श्रुतिदोषोऽस्ति, नापोहपक्षे विशेषहेतुसद्भावात्, तत्र हि गुणौ सत्तासम्बन्धौ विशेषणत्वात्, तद्वस्तु गुणीत्यतः सामानाधिकरण्याभावो युक्तः, इह त्वर्थान्तरापोहो नामभावमात्रमेवोच्यते किं तर्हि ? अर्थान्तरापोहेन विशिष्टं वस्त्वेव सदित्यु- च्यते यस्मिन् वस्तुन्यपोहः क्रियते, तच्च द्रव्यं शब्दार्थो नापोहमात्रम्, स चार्थः सच्छब्देन व्याप्तो न तु साक्षादुक्तः, तद्यथा सच्छब्दः साक्षान्न द्रव्याद्यभिधायी, संशयोत्पत्तेः तस्मात् सामानाधि- 15 करण्यं विशेषार्थैः द्रव्यादिशब्दैः सच्छब्दस्य सद्द्रव्यं सन्गुण इत्यादि वाक्यार्थे युक्तं न पदार्थे ।

यन्नु सत्तेत्यादि, सत्तासम्बन्धाभिधानपक्षयोरपृथक् श्रुतिदोषोऽस्ति नापोहपक्षे, विशेषहेतुसद्भा-

वात् । सद्द्रव्यगुणादीनां सम्बन्धोऽपि न सम्भवतीत्याह सद्द्रव्यस्येति सच्छब्दार्थोऽसत्त्वादिनिवृत्तिमात्रमेवेति द्रव्येण गुणेन वा सम्बन्धो न सम्भवति तद् द्रव्यसम्बन्धि गुणसम्बन्धि वेति अभावस्य नीरूपत्वेन सम्बन्धासम्भवादिति भावः । यथैव सुकरा हीति । मूले नोपलभ्यते । सच्छब्दस्य भावाभिधायित्वे यथा सत्ता द्रव्यं सत्ता गुण इति न सामानाधिकरण्यं सत्ताद्रव्ययोः 20 सत्तागुणयोर्वा भवितुमर्हति तथा सच्छब्दवाच्यस्याभावस्याभावरूपत्वेन न सद्रूपता स्वमते तस्मात् सच्छब्दवाच्यं न द्रव्यं भवति गुणो वा, सतोऽसत्त्वस्य ततोऽनभ्युपगमात् [illegible] प्रतिषेध्यस्य विधिरूपत्वात् [illegible] सद्रूपता भेदानां परस्परत इतरेतराभावरूपत्वात् सद्रूपता च तथा च सच्छब्दवाच्यं द्रव्यमपि भवति गुणोऽपि भवतीति द्रव्यं भावाभावरूपं गुणोऽपि भावाभाव [illegible]—यथा न हि सत्तेति तथा च सामानाधिकरण्यं न तन्मते सम्भवति भिन्नत्वादिति भावः । तत्र [illegible] व्याख्या [illegible]—इयं व्याख्येति । न [illegible] विभक्तिभेदो नियमादिति 25 गुणद्रव्ययोरभिधानयोर्योगे [illegible] गुणप्रधानभावस्य [illegible] प्रधानोपसर्जनभावः [illegible] नियमेन [illegible] गुणविभक्तिरनुपादीयते [illegible] प्रथमया युज्यत इति विभक्ति- भेदोऽपि [illegible], नीलं पुष्पं [illegible] सामानाधिकरण्यं [illegible] द्रव्यसम्बन्धेन [illegible] गुणप्रधानभावात्र सामर्थ्यमिति [illegible] । सत्तायाः सत्सम्बन्धस्य वा सच्छब्दवाच्यत्वे सद् द्रव्यमिति एकविभक्तिकता अपृथक् श्रुति वा न स्यात्, विभक्तिभेद एव स्यात्, सत्ताया द्रव्यस्य च [illegible]—परिहरति । अपृथक्श्रुतिदोषमाशङ्कते– 30 सत्तासम्बन्धेति । अपोहपक्षे चायं दोषो नास्ति तत्र विशेषहेतोः सत्त्वात् प्रोच्यते तु नास्ति विशेषहेतुरिति [illegible]– नापोहपक्ष इति । सत्तासम्बन्धयोः [illegible] सद् द्रव्यं सद् गुण इत्यादौ [illegible] सत्तासम्बन्धो वा गुणभूत एव

१ सि० प्र० डे० क्ष० [illegible] । २ सि० क्ष० डा० डे० तथैव ।

त्वात्, तस्य विशेषहेतोः प्रतिपादनार्थमुक्तं—यत्र हीत्यादि, सत्तासम्बन्धा[भिधा]नपक्षयोर्गुणे सत्तासम्बन्धो विशेषणत्वात् यद्वत्तु गुणीसत्ता सामानाधिकरण्य[ा]भावो युक्तः, इह सर्वोऽन्यापोहः सविशेषण भवतीति नासन्नापमात्रमेवोच्यते, किं तर्हि ? अर्थान्तरापोहेन विशिष्ट वस्त्वेव सविशेषुच्यते, यस्मिन् वस्त्वपोहः क्रियते तत्र द्रव्यं शब्दार्थो नापोहमात्रम्, स चापोहविशिष्टोऽर्थो द्रव्यादिः सच्छब्देन व्याप्तोऽपरित्यागात्
5 न तु सामान्युक्तः तद्व्याख्या—तद्यथा—सद्द्रव्य इत्यादि, कस्मात्समभिधानमिति चेत् संसर्गोत्सर्गे[ः][न] रूपवत्त्वे समानभिहिते संशयः स्यात्, तस्मात् सामानाधिकरण्यं विशेषार्थैः द्रव्यादिशब्दैः सच्छब्दस्य वाक्यार्थे युक्तं न पदार्थे, तद्दर्शयति—सद्द्रव्य सद्गुण इत्यादि, तथा हि स्वार्थाव्यभिचारे विशेषणविशेष्यविशेषणप्रयोगः ।

कोऽसौ वाक्यार्थ इत्यत आह—

10 यस्मादवयवशब्दार्थाभ्यामन्यः समुदायार्थः तस्य च वाचकौ तौ समुदितौ न विपरीतार्थौ—न तु सच्छब्दो द्रव्यार्थमाह न द्रव्यशब्दः सदर्थं कथमिदं तर्हि यत् सद्द्रव्यं यद्द्रव्यं तत्सदिति ? उभयशब्दार्थव्युदासानुगृहीतस्य समुदायार्थस्यैकत्वात्, संहतशब्दद्वयाभिधेयात्, न तु सदर्थस्य द्रव्यशब्देनाभिधानादिति ।

(यस्मादिति) यस्मादवयवशब्दार्थाभ्यामन्यः समुदायार्थः सद्द्रव्यशब्दार्थावयवावसद्द्रव्य-

15 द्रव्यस्य गुणस्य वा विशेषणत्वात्, द्रव्यं गुणो वा विशेष्यम्, न हि यदीयुक्तस्य च तयोः सम्बन्धस्य वा द्रव्येण गुणेन वाऽभेदेन सामानाधिकरण्यं सच्छब्दद्रव्यशब्दयोः स्यात्, एकार्थवृत्तित्वाभावात्, किन्तु [illegible] एव भेदव्यवहारः सम्बन्धः तथा द्रव्येण गुणेन वा सम्बन्धस्यापि वाच्या स्यात्, एवं [illegible] सामानाधिकरण्यमिष्टं श्रूयते च सद्द्रव्यं सद्गुण इति, तस्मात् [illegible] इति दर्शयति—सत्तासम्बन्धाभिधानपक्षयोरिति । [illegible] नार्थ येन [illegible]—इह तिष्ठति । [illegible]

20 [illegible] न हि, किन्तु अर्थान्तरापोहविशिष्टं वस्तु, [illegible] इति भावः । तदेवाह—यस्मिन् वस्तुनीति, [illegible]

[illegible] इति भावः । [illegible]

25 [illegible] इत्यादीति । [illegible] सामानाधिकरण्यं युज्यते [illegible] तस्मात् सामाना-

30 धिकरण्यमिति । वाक्यार्थं दर्शयति—यस्मादिति । [illegible] यस्मादवयवेति [illegible]

1 सि. विशेषणैर्द्रव्यादिशब्दैः, क डा. विशेषणैर्द्रव्यादिशब्दैः । 2 सि क डा. दे. वाक्यार्थेयुक्तं ।

निवृत्त्युपलक्षितौ ताभ्यामन्य उभयशब्दा[र्थ]म्युदासानुगृहीतः समुदायार्थः, तत्र च वाचके तौ समुदितौ न विपरीतार्थौ, तद्दर्शयति–न तु सच्छब्दो द्रव्यार्थमाह न द्रव्यशब्दः सदर्थमिति, यथोक्तं–'अपोहभेदात् भिन्नार्थाः स्वार्थभेदगतौ जडाः ॥ एकत्राभिन्नकार्यत्वाद्विशेषणविशेष्यकाः' (प्रमा० स०) इति, अत्र चोपं कथ[मुप]पद्यत इति, यत् सद्द्रव्यं यद्द्रव्यं तत्सदिति भिन्नार्थत्वेन युक्तमित्यत्र तेनैवोच्यते–उभयशब्द[ार्थ] व्युदासानुगृहीतस्यासद्द्रव्यनिवृत्त्यनुगृहीतस्य संहतशब्दद्वयानभिधेयस्य समुदायार्थस्यैकत्वात्तत्रोच्यते न तु 5
सदर्थस्य द्रव्यशब्देनाभिधानादिति पूर्वपक्षः ।

उत्तरपक्षः—

तथापि शाक्य चक्रमपूर्पकश्रुतिदूषणम्, द्रव्याद्यभावाभावस्य गुणित्वात् सदभावाभावस्य चाश्रितस्य गुणत्वात्, या त्वयोक्तोपपत्तिः सा जातियोगपक्षयोरपि क्रमते, इह तु जातियोगौ यस्मिन् वस्तुनि त्वयोक्तापोहनिवृत्तिवत् पर्येयाताम्, तथैव तत्त्ववदिति, शेष- 10
त्वदुक्तोपपत्तिमन्यवस्तुन्यगमो यावच्छब्दद्वयाभिधेयत्वात् ।

तथापि शाक्यमित्यादि, तथायोगपक्षगतो विभक्तिभेदप्रसङ्गो दोषोऽत्रापि शक्यो वक्तुम्, आश्रितस्य गुणत्वात्, तथथा–सदभावाभाव आश्रितो द्रव्याद्यभावाभाव आश्रयः, तयोश्च गुणगुणिनो- र्भेदाद्वदभिधायिनोः सामानाधिकरण्याभावप्रसङ्गः, या त्वयोक्तोपपत्तिः सापि जातियोगपक्षयोरपि क्रमत इत्यत्रदर्शनार्थमाह–इह तु जातियोगौ यस्मिन् वस्तुनीत्यादि, तेनात्रसच्छब्दद्रव्यशब्दाभ्याम् सति 15

सामान्यसमासवच्छब्दद्वयाद्व्युदासानुगृहीतस्यासमानुगृहीतस्य यदि सच्छब्दो द्रव्यमन्यार्थं द्रव्यशब्दो वा सच्छब्दार्थं वक्ति इति भावः । विपरीतार्थकौ व्युदसति–न रिक्तिरिति । तत्रैव प्रमाणमाह–अपोहभेदादिति अपोहो यदि शब्दार्थः तर्हि पर्यायाणि- शब्दानां वाच्यभेदाभिधानाभावात् सर्वेषां पर्यायता स्यात्, अपोहे भेदाभावात्, तस्मात्पर्यायत्वमिति न युक्तं, अपोहभेदात् ते शब्दा भिन्नार्थाः पर्यायशब्देनापोह्ये समानेऽन्यस्य भेदस्यापरोधाभावी भेदः करोति शब्दाः स्वार्थमात्रोपलक्षणे भेदोऽपरसमपोहादसती यतः निर्व्यापारः तस्मात् पर्यायता तेषाम्, अपोहभेदात् भिन्नार्थत्वात् सच्छब्दो न द्रव्यं द्रव्यशब्दश्च न सदर्थमाह ननु तर्हि 20
कथं तयोः सामानाधिकरण्यं यत् सत् तद्द्रव्यम्, यद् द्रव्यं तत् सदिति तत्रैव पठ्यते–कथं तर्हीतीति । समस्तोऽन्यापोहिन– उभयशब्दार्थेति उभयशब्दार्थोऽसदभिवति द्रव्यशब्दार्थव्यावृत्तिनिवृत्तिराभ्यामनुगृहीतः समुदायार्थ एकः अतोऽसद्द्रव्यनिवृत्तिरपि तयोपलक्षितेति, अत उभयशब्दवाच्यभेदोपलक्षितयोरेकार्थत्वे सतोरेकाभिधायकत्वात् सामानाधिकरण्यं विशेषणविशेष्यभावश्च स्यात्, न तेनैकस्याभिहितस्यापरशब्देनाभिधानमिति भावः । आचार्यं उत्तरमाह–तथापि शाक्यमिति । उभयाभिधानपक्षे उभयशब्दाभिधानपक्षे च यो दोषो विभक्तिभेदे विभक्तयैति, अनुक्तं श्रुतिदोषश्चोक्तः स दोषस्त्वापि वर्तत एवेत्याह तथापि- 25
तथायोगपक्षेति । आश्रितस्येति सद् द्रव्यमिव द्रव्यं विशेष्यमात्मकं सच्छब्दार्थोऽश्रितविशिष्टार्थत्वे गुणः आश्रिता च गुणगुणिनोः–विशेषणविशेष्ययोर्भेदादाधाराधेयभावात्तयोरभिधायिनोः शब्दयोरभिधानेन स्यात्, न तत्तेनैकस्योपलक्षणमा विभक्तिः अत एव तयोः शब्दयोः सामानाधिकरण्यमपि न सम्भवतीति भावः । अन्यशब्दाभिरर्थान्तरापोहमात्रं नोच्यते किन्तु व्यावृत्तिमत्त्वं वाच्यम्, यस्मिन् वस्तुनि निवृत्त्यन्यापोहः तदि वस्तु सच्छब्देन व्याप्तमपरिज्ञानात्, किन्तु साक्षादोच्यत इति योपपत्तिः पूर्वमुक्ता त्वया सापि जातियोगपक्षयोरपि समाधानमर्थवत्–या त्वयेति यथा सच्छब्दः सति वर्तते तथा द्रव्यशब्दः 30
सत्त्व द्रव्यादि, नात्र परिमाणं व्यापकत्वात् तु सापातुल्यः संगतस्तुपत्तेः तथापि अन्यार्थे विशेषार्थे सामानाधिकरण्यं सार्थं

१ सि° °त्वचामि । २ सि क्ष. डे डा. गुणित्वात् । ३ पावतो । ४ सि क्ष. डा. डे मतान्तः सच्च ।
५ सि क्ष डा. डे तथैव ।

वर्तते वस्तुनि इत्यभिनिवेशवति, सत्त्वस्य सत्त्वभेदोपचारान्मतुब्लोपाद्वा सर्वोऽप्यपोहनिवृत्तिवत् वर्ण्यमानं जातियोगी सदैव सत्त्ववदिति दोषस्त्वदुक्तोपपत्तिमन्यदनुस्तमो यावच्छब्दप्रयोगाभिनिवेशस्तावदिति, तदाह, तस्मात्स्वमत एवायमनुवृत्तिदोषः ।

पश्चिमस्यापि च दोषस्य भाव एव, नाभावः, यदुक्तं आदिमस्पक्षे 'तद्वतो नास्वतन्त्रत्वा-
5 द्भेदाज्जातेरजातितः' इत्यादिदोषजातं तस्याभावोऽप्यपोहपक्षे, साक्षाद्वृत्तेरिति, तत्र भवति साक्षाद्वृत्त्यादिदोषजातस्य जातिवादस्योक्तत्वात् सम्बन्धोऽपोहमात्रस्वरूपोपसर्जनं प्रत्ययमाह न साक्षादित्यादि सर्वं प्रागुक्तं जातिमदपोहवादिनमित्युपक्रम्य, तत्र दोषा यथा तद्वतस्तथा प्रतिपादिता इति न पुनर्लिख्यते ।

(पश्चिमस्यापीति) पश्चिमस्यापि दोषस्य भाव एव नाभावः, यदुक्तं आदिमस्पक्षे 'तद्वतो
10 नास्वतन्त्रत्वात् भेदाज्जातेरजातितः' इत्यादि दोषजातं तस्याभावोऽप्यपोहपक्षे साक्षाद्वृत्तेः, तत्र हि सम्बन्धः तथाप्युपचाराय इत्यत्र वर्तमानत्वेनैषाम् घटादीनाम्[वि]शुभसमर्थो, यत्र पुनरसत्प्रतिषेधेन साक्षादर्थेन इति तत्र वै विक्षेपाद्यान मतिविक्षिपति तस्मादिदमाक्षेपतो न्यायि भाक्तोपेऽप्यक्त एव न्यायि, न तत्र मुख्या वृत्तिरित्यादिपूर्ववत्ते नापि भेदाभावानादमभिधानदोषः कस्मात्? अभेदात् न धर्मान्तरापोहो भेदेषु भिद्यते, अभावात्मभावत्वं धर्मेणोच्यते, न भेदाः, तथा सामान्यदोषोऽपि

15 तत एव इत्यादि, [illegible] अनुवादार्थं तस्य च वाचकौ तौ [illegible] न तु सम्बन्धो इत्यर्थमाह–इत्यादि, [illegible] तस्मात् [illegible] सत्त्वमपि [illegible] माता । [illegible] सत्त्ववदिति । उपसंहरन् दोषमाह–तस्मादिति । [illegible] आदिमस्पक्षेऽपि 'तद्वतो नास्वतन्त्रत्वाद्भेदाज्जातेरजातितः' इत्यादि [illegible]
20 [illegible]–पश्चिमस्यापि चेति [illegible] । आदिमस्पक्षे सम्बन्धो [illegible] न साक्षादिति [illegible]–पश्चिमस्यापि दोषस्येति । [illegible]–यदुक्तमिति । अपोहपक्षे साक्षाद्वृत्तेरिति [illegible] सामान्यवृत्तिः [illegible] तस्मात् सामानाधिकरण्यादि [illegible] एवं तद्वतो नास्वतन्त्रत्वादित्यस्य [illegible] मुख्यया वृत्त्या [illegible]
25 [illegible] न करोति [illegible] भाक्तदोषोऽपीति । [illegible]–नापीति [illegible] । [illegible] अभेदादिति । [illegible] अभावादिति [illegible] । [illegible]
30 [illegible]

मासि, यदुक्तं सर्वत्र घटशब्दार्थो न पटादिषु वर्तत इति,[न]साक्षाद्घटपटादिष्वसत् प्रतिक्षेपादिति, तत्र भवति, यस्मात् साक्षात्प्रत्यादिशेषप्रज्ञानस्य सातिशयस्योक्तत्वात्स्माभिः, तदेव स्मारयन्नाह—तच्छ-ब्दोऽपोहमात्रस्वरूपोपसर्जने इत्ययमाह, न साक्षादित्यादि यत् प्रागुक्तं जातिमदपोह्यादिसूत्रम्, तत्र च जातिमतीव्यापोहेऽप्यपि सर्वे दोषा यथा तदव्याख्यया प्रतिपादिता इति न पुनर्विस्यते ।

साम्प्रत जातिमदपोह्यत्वमप्ययुक्तमिति तदाख्यायते—   5

यदुक्तमन्यापोह्यादिना परं प्रत्याशङ्क्य ततः 'भद्रम्यस्यात्र मेदाश्च' इति कारिका या च तत्राप्ये लिखिता तद्व्याख्यया नाप्यर्थान्तरापोहो नामेत्यादि यावदस्ति सामान्यदोष इत्य पोहपक्षे जातिमत्पक्षगतदोषाभावप्रतिपादन विशेषदर्शनादिति, अयमत्रोत्तरं ब्रूमः—'तद्वत्स्यात्र स्वयुक्तवत्', ननु भावान्तरत्वेन सामान्यवद्व्यावृत्तेरपि, तद्वतोऽन्यप्रत्ययात्मकत्वात्, अथ स्वमते तद्रूपे न सामान्य न व्यावृत्तिमदिति कुतस्तद्विशिष्टयस्त्वभिधानम् ? तदुपपत्तोत्तर   10
विशिष्टव्यापुत्राभिधानवत् ।

(यदुक्तमिति) यदुक्तमन्यापोह्यादिना परं प्रत्याशङ्क्य—यथा स्याद्व्यपोहविशिष्टस्य इत्यादि यावत्तस्य शब्दार्थस्य समानत्वम्—अन्यस्य च समानत्वमर्थस्य व्यापोहपक्षेऽपीति वाक्यशेषः, इत्य पूर्वपक्षीकृत्योत्तरमाह—ततः 'भद्रम्यस्यात्र मेदाश्च' इति कारिका या च वैश्याप्ये लिखिता तद्व्याख्या—नाप्य र्थान्तरापोहो नामेत्यादि यावदस्ति सामान्यदोष इत्यपोहपक्षे जातिमत्पक्षगतदोषाभावप्रतिपादन विशेषा   15
दर्शनादिति स्वमभिप्राय प्रदर्श्य अयमत्रोत्तरं ब्रूमः—तद्वत्स्य च स्वयुक्तवत्—अस्य व्याख्या—ननु भावान्तर त्वेनेत्यादि, यदि परमताभ्युपगमात् सामान्यवत्त्वं तस्मात्सामान्याभावात् सामान्य[व]द्विशेषणस्य सामान्यस्या र्थान्तरत्व पार्थक्यादि च रूपे सामान्यवद्व्यावृत्तेरप्यर्थान्तरत्व विशेषणत्वं पारतन्त्र्यादि च ननु तद्वत्त्वमेव

भवत्व भवतीति न जातिरिति न भावावत तत्र स्वस्वजातिभेदेन साक्षात्तुपायेन तत्रासत्यविवेकव्यावृत्तिस्तद्भेदाह यदुक्त मिति । अपोहवादी समाधत्ते साक्षाद्घटपटादिष्विति । आचार्य उत्तरमाह—तत्र भवतीति—अन्यत्वविशेषेण भेदे समानत्वेन यदि न युज्यते तत्र भवतीत्यर्थः । स्मारयन्नाह—साक्षादिति, अन्यत्र साक्षाद्भेदेषु न वर्तते इति 'अपोहजातिमतोरत्र वाक्यार्थपरिकल्पने ।   20
तत्र दूषणाद्वात् समानताप्रसङ्गात्' इत्यादि ग्रन्थेन प्रतिक्षेपमुक्तमिति भावः । अथ जातिमदपोह्यत्वं प्रत्युपपत्ति तदेव प्रकटयति— यदुक्तमिति । परं प्रति प्रत्यवस्थाय दूषणानि—स्यादेतदिति अत्र सूक्ष्मतरत्वान्न स्फुटं शब्दस्य न व्याप्नोति । अपोहवादी जातिमत्पक्षगतदोषाभावं वक्ति—भद्रम्यस्यात्रेति मूलं सुगमम् । आचार्य आह—यदि परमताभ्युपगमादिति एव तत्पक्षस्य-शब्दस्य भेदाभिधानमात्रस्यासम्भवादस्माकम्, परत्वेन सर्वमेवमनुवर्तनात् परस्य सामान्यवत् विशेषणमपेक्ष्य तस्यार्थान्तरत्व   25
पारतन्त्र्य यदि रूपे तर्हि तदाश्रयत्वाः तथात्वं स्यात्, अपोहोऽन्योऽन्येन परस्परं भिन्नौ अपोहरूपौ व्यावृत्तिः व्यावृत्तिमत्त्वात् विशेषणत्वतद्वत्त्वादिति भावः । तदेव व्याचष्टे तद्वत् इति सामान्यवतः व्यावृत्तिमतो वाऽन्यप्रत्ययविषयत्वात् सामान्यस्य व्यावृत्तेश्च इत्यर्थः । यदि व्यावृत्तिमति तद्रूपे सामान्यं व्यावृत्तिर्वा नाभ्युपगम्यते तर्हि न तद्रूपं व्यावृत्तिमदिति तद्रूपविशिष्टस्योऽ भिधानं न स्यात् तद्रूपस्य सामान्यवत्त्वाभावात् व्यावृत्तिमत्त्वाभावादप्रसङ्गात् अयुक्तोत्तरं विशिष्टव्यापुत्राभिधानमत्रोपनि-

१ सि. क्ष. छा. डे. यस्य घटशब्दो न पटादिषु वर्तत इति ।   २ सि. क्ष. छा. डे. तत्राप्ये लिखिते ।
३ सि. क्ष. छा. डे. पार्थक्यादिगुणव ।

तद्वतोऽन्यमतत्यागस्मरणात् सामान्यस्य तद्रूपापत्तेरपि, अथ स्वमते तद्रूपे न सामान्यं न न्यायमिममिति तुल्यत्वविशिष्टस्वत्वमभिधानम् ? तद्गुणभेदपरविशिष्टमन्यत्तुल्याभिधानवत् ।

अपि च भावान्तराभावान्तरत्वाभ्यां न किञ्चित् प्रयोजनमस्ति किन्तु युक्तिस्वस्यान्वयव्यतिरेकद्वारेणावधारितस्यार्थस्यानुगुण्येन विधिप्रतिषेधयोर्भेदेन प्रत्ययः शब्दार्थसम्बन्धस्य शब्दप्रयोगाद्युत्पद्यते सामान्योपसर्जनविशेषप्रधानार्थपक्षे वा द्वयोरपि च पक्षयोरुपसर्जनीकृतविशेषणत्वाद्भेदानाक्षेपादस्वातन्त्र्यादनभिधानं तुल्यमित्येष विचारः प्रयासार्थः, यथा जातिस्वरूपापोहगुणा विशेषणानि पारतन्त्र्यादेव श्रुतगुणभेदाभेदत्वाभेदानामनाक्षेपः, तथा यथा कथञ्चित् स्वातन्त्र्यहेतुत्वादिति ।

अपि च भावान्तरेत्यादि, अत्र प्रस्तुतार्थोपकारापन्नयनतदत्यागतत्त्वभावान्तराभावान्तरत्वाभ्यां न किञ्चित् प्रयोजनमस्ति किन्त्वत्र प्रस्तुतार्थोपयोगित्वम्, तद्यथा—युक्तिस्वस्य—शब्दप्रयोगाद्भविष्यज्ज्ञानोपकल्पितसाध्यमन्वयव्यतिरेकद्वारेणावधारितस्यार्थस्यानुगुण्येन—घटार्थितयाऽयं भवत्ययं न भवतीति तयोर्विधिप्रतिषेधयोर्भेदेन प्रत्यय[ः]शब्दार्थसम्बन्धस्य शब्दप्रयोगाद्युत्पद्यते, सामान्योपसर्जनविशेषप्रधानार्थपक्षे वा द्वयोरपि च पक्षयोरुपसर्जनीकृतविशेषणत्वात् भेदानाक्षेपादस्वातन्त्र्यादनभिधानं तुल्यमित्येष विचार[ः] प्रयासार्थः, तद् दृष्टान्तेन दर्शयति—यथा जातिस्वरूपेत्यादिना तद्गुणभावमिमतेन पारतन्त्र्याक्षेप इति, दार्ष्टान्तिकेन च तथा यथाकथञ्चिदित्यादिना यावत् स्वातन्त्र्यहेतुत्वादिति सूच्यते पश्चिमस्यापि दोषस्य सातिशयस्य भाव एवेति ।

यदप्युक्त—अर्थान्तरापोहोऽसद्व्यतिवृत्तिः सन् घट इति, तस्मात् सामान्यदोषोऽपोहपक्षे नास्तीति, तदपि प्रत्यासन्नमस्मोक्तं विस्मृत्य त्वयाऽभिहितमिति बोधयितुकाम इदमेव तावत् प्रस्तुतारयति—

विशिष्टत्वाभिधाने साक्षात् अथ स्वमत इति । स्वस्वमतस्य भावान्तराभावान्तरत्वं वैयाकरणपरोऽभिधित्सन् तत्त्वार्थ- अपि चेति । यथा भावरूपत्वाकारविनिर्भासाभ्यां मतिः, तथा शब्दाद्भावोऽपि तत्परो भवता भावाभावाकारभ्यां भावितरथि, अपि तु भाव एव भावे भेदान्तरप्रतिक्षेपमात्रविज्ञापनायां तत्त्वाऽभिधीयते तेन यथा यातो प्रधानेन वाच्यायां पारतन्त्र्येण तद्वतोऽभिधानात् तद्गतभेदानाक्षेपात्तेन च सामान्यविशेषयोरुभयथा तत्पक्षोपयोगिनो नाभवती व्यति- रेकव्यापारेक्योऽनभिधानात्, भावान्तराभावान्तरत्वविचारस्य प्रस्तुतेऽर्थे सम्बन्धिनो उपकाराप्रकारयोरनादरत्वप्रयोजनाभा- वेन विचारेण न किमपि प्रयोजनमस्ति किन्तु शब्दार्थसम्बन्धसामिधानाभिधेयभावसम्बन्धस्य हेतुः शब्दप्रयोगस्तस्मिन् भवतीति विधिनाऽयं न भवतीति प्रतिषेधेन पार्थक्येन सामान्योपसर्जनविशेषप्रधानस्य वा बोधो भवति शब्दप्रयोगेण हि तस्य तुल्या- तुल्यत्वयोरेतयोः पर्वतार्थविचारस्य निष्फलत्वात् पक्षद्वयेऽपीदमुपसर्जनीकृतविशेषणत्वेऽस्वातन्त्र्यात्तद्भेदानाक्षेपात्तदनभिधानमि- त्यनभिधानमिति विचार प्रयासमात्र एवेति भाष्यो यत्र प्रस्तुतार्थेति । अत्र दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरुभयत्र न व्याप्तिर्वेदे । ननु सन् घट इत्यत्रार्थान्तरापोहोऽसद्व्यतिरिक्तस्यैवेति अर्थे स्थितौ स्थिते सद्भावीत्युक्त्यर्थ एव शब्दार्थे भवतु, न ततोऽर्थे अन्यो न परस्परं सामान्यविशेषभूते तस्मात् सामान्यदोषोऽपोहपक्षे इति वादवन्—यदप्युक्तमिति । पञ्चमिदं तर्हि यत सत् घटम् सामान्यं तदस्तीति । यतस्तद्भावानुपपत्तावुक्तस्य स्वरूपमात्रविशेषत्वात् स्वतन्त्रत्वाभिधेयत्वात्, न तु सदर्थस्य द्रव्यप्रयोगा- भिधानादिति, एतदर्थसूचनाय प्रत्य—इह सर्वोऽन्तरापोहो नाभावमात्रमेवोच्यते किं तर्हि । अर्थान्तरापोहेन विशिष्टं सदेव सद्विषुच्यते नहि सन् घटस्वभावः क्रियते तत्र द्रव्यं घटार्थो नाभावमात्रम्, ए वाक्ये सामान्येन भावो न तु भावत्वेन एवं

यदि चार्थान्तरापोहो न भावान्तरमित्यपोहवानर्थः शब्दवाच्यो न भवत्यसौ नापोहो विशेषणमिष्टं कथमिदं तर्हि यत् सत् तद्द्रव्यं, यद्द्रव्यं तत्सदिति ? उभयशब्दार्थव्युदासानुगृहीतस्य समुदायस्यैकत्वात् संहतशब्दद्वयाभिधेयत्वात्, न तु सदर्थस्य द्रव्यशब्देनाभिधानात् तथार्थान्तरापोहेन विशिष्टं वस्त्वेव सदित्युच्यते यस्मिन् वस्तुन्यपोहः क्रियते तच्च द्रव्य शब्दार्थो नापोहमात्रमिति, किमुक्तं भवतीति चेदुच्यते यदि द्रव्यं यदद्रव्यमर्थान्तरा 5 पोहः सद्वांस्त्वर्थः शब्दार्थत्वेन विवक्षितत्वादुच्यत एव, बुद्धिस्थान्वयव्यतिरेकार्थभेदप्रत्ययोत्पत्तिदर्शनादिति, तस्मादनपह्नवः पश्चिमदोषोऽपीत्यलं प्रसङ्गेन ।

यदि चार्थान्तरापोहो न भ[ा]वान्तरमित्यादि, अभावान्तरत्वादर्थान्तरापोहस्यापोहवानर्थः शब्दवाच्यो न भवत्यसौ नापोहो विशेषणं नापोहवान् सोऽर्थ इति यदि त्वयेष्टमिति, अस्य विरोधापादनार्थमुच्यते कथमिदमित्यादि पूर्वपक्षितमस्माभिर्यावन्न तु सदर्थस्य द्रव्यशब्देनाभिधानादित्येतस्य 10 सूचनसूत्रम् यावदपोहमात्रमिति गतार्थम्, किमुक्तं भवतीति चेदुच्यते यदि द्रव्यं यदद्रव्यमर्थान्तरापोहवांस्त्वर्थः शब्दार्थत्वेन विवक्षितत्वादुच्यत एव, बुद्धिस्थान्वयव्यतिरेकार्थभेदप्रत्ययोत्पत्तिदर्शनादित्युक्तं भवति, न हि लोके शब्दप्रयोगजनितप्रत्ययपरिच्छेद्यापलापेनान्य शब्दार्थः शक्यः कल्पयितुम्, सुदूरमपि गत्वा प्रतिपत्तिशरणत्वाच्छब्दार्थव्यवस्थानामिति भाव निःसरणोपायः तस्माद[न]पह्नवः पश्चिमदोषोऽपीति, एतेनास्यावद्यान्तेयाद्याचार्यैरपि इति सम्भाव्यमानस्या दोषा ह्यनपोऽपरिहृता वेदितव्याः, तेषां त्वयुक्त 15 न्यायाख्यानविक्रमात् परिहारवस्तूनां वक्तिरस्यानुसारित्वादेतस्य प्रसङ्गेन ।

प्रस्तुतनयमते शब्दार्थो विधीयते—

अत्र च सङ्घातो वर्णपदवाक्यादीनां शब्दार्थं तत्पदावमिव्यक्तौ वा, यद्यप्यभासयोग

प्रकाशनमस्मान्ते मिसख्रवोच्यत इति दर्शयति—यदि चेति । अर्थान्तरापोहो न भावान्तरम् न द्रव्यत्वं न प्रथमप्रतिभासविषमिति यावत्, किन्त्वभावान्तरम्, तस्माच्छब्दवाच्योऽर्थो नापोहवान् येनापोहो विशेषणमर्थश्चापोहवान् भवेदिति भावः—अभावा 20 न्तरत्वादिति । [illegible] प्राक् [illegible] पूर्वमवता प्राक् [illegible] तन विरोध [illegible] कथमिदमित्यादीति । [illegible] सूचनसूत्रेणेति [illegible] तर्हि ? तथार्थान्तरापोहेन विशिष्टं वस्त्वेव सदित्युच्यत इत्यादि [illegible] । भावार्थमाख्यातुमाह—किमुक्तमिति अर्थान्तरापोहो द्रव्यं—भावान्तरं अद्रव्यं अभावान्तरं वा [illegible], [illegible] शब्दार्थत्वेन विवक्षितत्वादुच्यत एव [illegible] 25 [illegible], [illegible] भवतीति [illegible] । तस्माद् यदि द्रव्यमिति । हेतुं दर्शयति—बुद्धिस्थेति । [illegible] हेतुं समर्थयति—न हि लोक इति [illegible] [illegible] [illegible] । तस्मात् पश्चिमदोषस्यापि भाव एव [illegible] तस्मादनपह्नव इति । [illegible]—एतेनेति । [illegible] तेषां 30 त्वयुक्तेति । [illegible] परिसमापयति—अलं प्रसङ्गेनेति । [illegible] नाम तदाह—अत्र चेति ।

१ सि क्ष. डा के °भोहमात्रत्वं तस्मार्थं ।

प्रकाशादिभेपन्ना व्यतिरेकेण—पदार्थविषया, 'सत्त्वमिति वा रज इति वा तम इति वा प्रधान इति
मपेक्षणस्ति तथाऽस्तु सर्वथाऽप्येकस्य कारणस्यस्य वस्तुनः सूक्ष्मस्य स्थूलस्यैव व्यक्तिरिति तादृशा व्यक्त
पर्यन्त इति, इतिः विचारपरिसमाप्त्यर्थः, अत् मतिनार्थ सत्त्वं प्रकाशात्मकयोः रजस्तमसोः
व्यवस्थितत्वे तत् एकात्मकैककारणमिति तत् साम्यव्यवस्थामेति, त्वया यदुच्यते रजःसत्त्वकार्यमित्यादि
5 व्यापि समानदोषापादनार्थोऽविशेषः साम्य एव मुक्तिरित्यादिदोषोपायत्वान्न विप्रियते विशेषणविम्
सोपायस्य मुक्तिरिव एव प्रकाशस्थाने प्रवृत्ति इत्येत्यादि सर्वमनुगन्तव्यं यावत्सुखमिति । तथा
सप्तकार्यमित्यादि यथैवानुगन्तव्यं यावत्स्थानपापमिति ।

एवमवसामिनप्रसङ्ग इदानीं साधनमाह—

अतस्त्रीण्यप्येकम्, अपृथग्भूतसमवस्थानस्वरूपभेदात्मकत्वात्, परस्परावि[त]मस्त्ववत्
10 अतस्त्रीण्यप्येकमित्यादि तमस्ववदिति, सत्त्वरजस्तमांसि त्रीण्यपि प्रकाशप्रवृत्तिनियम
स्वभावानि बाह्यान्तराभिमतान्येकम्, वस्तुतः त्रित्वस्यार्थवत्त्वात्त्रिममप्यभिन्नमिति पक्षार्थः, परमतापेक्ष
मपानामैक्यासिद्धेः साध्य त्रीण्यपि च परस्परसिद्धानि धर्मित्वेनास्माकम् वस्तुसत्त्वमेकत्वेनैव
साध्यते, अन्यथा त्रीणि चैकमिति विरुद्ध स्यात्, अपृथग्भूतसमवस्थानस्वरूपभेदात्मकत्वात्—मूर्तं भ
भावो मूर्तिरिति [भावे] निष्ठाविधानात्, अपृथग्भूतम सङ्कीर्णीभावेनावस्थानं तदिदमपृथग्भू
15 समवस्थान तदेव स्वरूपं भेदात्मास्य येषां तानि सत्त्वादीनि अपृथग्भूतसमवस्थानस्वरूपभेदात्मक
त्वात् क्षीरोदकवदेकस्थानमेवेम सदृशत्वेऽपि सङ्कीर्णावस्थानस्वरूपत्वविशेषणात् कथित् कदाचि

स्वात्म–सत्त्वमिति चेति । एकात्मकैककारणमनुगम्यते तांस्तत्र लोकव्यवहारमनुसृत्य... प्रक
विचारपरिसमाप्ति–इतिरिति । गुणयोरेकपक्षे सत्त्वविषयेण–पक्षं निर्दिश्य एवं विचारेण रजोऽविषयत्वे
विषयत्वे चाधिकेषां त्वया यदुच्यत इति । अत्र मार्ग पूर्वत्वा न गम्यते । अविशेषोऽन्यतानां ... नर्त
20 इति मन्यं वादर् चेष्य इति अविवादि । अत्र परस्परसत्त्वमैक्यं साधयितुमाह–अत इति । त्रीण्येकमिति त्रित
विशेष एकत्वस्य विवादं व्याहतार्थे भवतीति यत्त्वात् भिन्नयति–वस्तुत इति तेषां प्रधानमर्थतमप्रधानमितरं विशे
साम्यमानत्वविभिन्नत्वापृथगवस्थत्वात्मा भवेत् अथवा बाह्यान्तरत्वेन भिन्नतया मन्यामिमतानि सत्त्वादीनि तानि
त्वभिन्नत्वेनैकैव मान । तदैकत्वं साध्यमानमभिमतं साधयत इत्याह परमतापेक्षयेति ...
मते सत्त्वादीनां परस्परं भिन्नत्वार्थत्वम्, अस्माकमपि पृथक् तमोऽस्मत्पक्षे तेषां वस्तुत्वविभिन्नतया भिन्न
25 भिन्नं चाहो धर्मप्रतिनियतत्वात्–त्रीण्यपि चेति । प्रतिज्ञाते हेतुमाह–अपृथगिति । अत्र मूर्तयो भावे ...
भावत्वेनाप्यत्र भावत्वानुपपत्तौ भूतकर्तृ इत्याह भूतमिति । निष्ठाविधानादिति व्याचष्टे ... निष
इत्य ... भावेऽपि विधानात् । हेत्वर्थं स्फुटयति–अपृथगवस्थानमिति अर्थं मतः बाह्यान्तरत्वेन म
मभिमतानि सत्त्वादीनि वस्तुतोऽभिन्नान्येव सङ्कीर्णीभावेनावस्थितानामपि तेषां सजातीयमात्र...त्वात्, यथा
क्षीरनीरादिकं ... इत्यादि सत्त्वस्य स्वस्थस्वभावे ... भवति एकत्वं ... रजसो ...
30 च ... ... वस्तुत्वेनाभिन्नानां ... रजसो ... वस्तुविपर्ययतां ...
प्रकाशस्य भवति, तेषां एकत्वं ... विचारे ... ...
... ... च च ... ...
... ... तम ... तम इत

1 सि. ... । क. ... । 2 सि. क °... । 3 सि° ... ।

पृथग्भवनाभावादित्युक्तं भवति, तत्स्वरूपभेदात्मकत्वञ्च वादिप्रतिवादिप्रसिद्धम्, दृष्टान्तो वनमालिकास्तबकवत् यथा वर्णसंस्थानापन्नसनवैमल्यसौरभ्यगौरवाणां परस्परतो भिन्नानां छायमस्तम्भमविप्रकरणारोप मविपाकाभोगममधर्माणां भेदात्मकत्वे सत्यपि मोहात्मकत्वमासारूप्यानतिक्रमेणैक्यमपृथग्भवनसमवस्थानस्वरूपभेदात्मकत्वात् तथाऽस्मादेव हेतोः सत्त्वादीन्येकमिति । 5

अत्राह—

अपृथग्भवनसमवस्थानस्वरूपभेदात्मकत्वमसिद्धं सुखदुःखमोहानां आत्यन्तरत्वात्, कथं पुनरेतदुपलभ्यते सुखदुःखमोहा आत्यन्तराणीत्यत्रोच्यते सुखं लघुप्रवृत्तिशीलं प्रकाशकं दृष्टम्, सुखाच्च करणप्रकाशः, तस्मात् प्रवृत्तिनियमाभ्यामन्यं, तथा दुःखं चलमप्रकाशकं प्रवृत्तिशीलं दृष्टम्, दुःखाच्च करणप्रवृत्तयः, तस्मात् प्रकाशनियमाभ्यामन्य, तथा मोहो गुरुरप्रकाशको दृष्टः मूढाच्च करणनियमः तस्मात् प्रकाशप्रवृत्तिभ्यामन्य इति, एवं आध्यात्मिकानां कार्यकरणात्मकानां सुखदुःखमोहमयत्वं बोध्यम् । सत्त्वरजस्तमांसि आत्यन्तराणि, लक्षणभेदात् चेतनशरीरवत्, लक्षणभेदश्च सत्त्वं लघुप्रवृत्तिशीलं प्रकाशकं दृष्टमित्युभाभ्यामन्यत्, रजश्चलमप्रकाशकं प्रवृत्तिशीलमित्युभाभ्यामन्यत्, मोहो गुरुरित्युभाभ्यामन्य इति । 10

अपृथग्भवनसमवस्थानेत्यादि आत्यन्तरत्वसाधनानि यावद्गुरुरित्युभाभ्यामन्य इति, अमूलम्बो बीत यथाह—कथं पुनरेतदुपलभ्यते सुखदुःखमोहा आत्यन्तराणीति, अत्रोच्यते सुखं लघुप्रवृत्तिशीलं प्रकाशकं दृष्टम् सुखाच्च करणप्रकाशस्तस्मात् प्रवृत्तिनियमाभ्यामन्ये, तथा दुःखं चल- 15

पर्यसितलक्षणभेदात्मकत्वे न तानि आत्यन्तराणीति । वस्तिनामात्मवर्तित्वं सत्त्वादीनां अन्योऽन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च गुणाः' इति वदतां वादिनामपि सम्मतमेव अत एवोच्यते—तत्स्वरूपभेदात्मकत्वञ्चेति । सत्त्वादीनां धर्मं दर्शयति—लाघवमिति सत्त्वादयो विलक्षणा अपि सत्त्वोऽभिसत्त्वतयैकरूपा एव एकैकीभावेनावस्थिता अत एव न तेषां कश्चित् कदाचित् पृथग्भवनं भवति एवं सत्त्वादयोऽप्यनुगमभूततत्त्वात्मविनाभाववर्तिन एकैकीभावेनावस्थिताः लक्षण- 20 भेदेऽप्येकरूपा एवेति भावः । ननु सत्त्वरजस्तमसामेकैकीभावेनावस्थानासिद्धत्वात्तदुभयो हेतुरसिद्ध लक्षणभेदेन तेषां आत्यन्तरत्वासिद्धावहते अपृथग्भवनेति । ननु पूर्वमिवान्यतरस्य स्वलक्षणसमर्पणसमये पीताद्यनुमानप्रतिबन्धकविचारे सत्त्वादीनामनन्वयत्वात्सुखमयात्वे न आत्यन्तरत्वमित्याशङ्क्याह—अमूलमिति । सत्त्वादीनां लक्षणभेदमेवाह—एकान्तेन लाघवाद—सुखमिति सत्त्वमित्यर्थः ऊर्ध्वगमनादिसम्पादनहेतुर्धर्मो लघुत्वं एतद्वाचिनामपि स्वस्वतराणि प्रवृत्ते रजोधर्मेण चलनप्रतिबद्धम्, इत्थं लघुकर्मम्, न तु लघुत्वम् तमसोऽप्यप्रतीतिबाधकत्वात्, एतस्मिन्नपि प्रकाशे सुखादिविरोधि- 25 पाकेन. गौरवमेव तमसं सत्त्वं लघुत्वादेव सत्त्वप्रतिकूलत्वं दर्शयति—सुखाच्चेति आहरणधारणप्रकाशनसाधनानां मनोबुद्ध्यहङ्कारेन्द्रियाणां करणानां प्रकाशः तत्तद्विषयग्रहणरूपाणां वृत्तीनां तत्तद्विषयग्रहणप्रत्ययेषु सुखप्रत्ययेषु हेतुर्भवति तदेकस्वभावेन्द्रियाणि वृत्तिरहङ्कारेति मनोबुद्धीन्द्रियं करणम् दुःखाद्द्वेषरूपकरणैराहत एव शब्दादीन् प्रकाशितं पञ्चकर्मेन्द्रियाणि धारयन्ति, तस्मात् करणानामाहरणधारणप्रकाशलघुत्वप्रकाशलक्षणानां सुखस्य अत एवोक्तं 'प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः' इति । एवञ्च सुखरूपं सत्त्वं प्रवृत्तिनियमाभ्यां रजस्तमोभ्यामन्यत् लघुत्वादिभ्य इति भावः । 30 दुःखमिति रज इत्यर्थः तत्र दुःखपरत्वात् चलं चलितत्वेन प्रवृत्तिशीलं न प्रकाशकारि च करणानि चाल्यन् कार्ये प्रवर्तते, चलता च द्विविधा दृश्यासम्प्रसन्नभेदात् परिस्पन्दस्तु सर्वेषां गुणानां क्वचे भवति सत्त्वमत्र रजस एव लक्षणम् सोऽयं स्पन्दः प्राणादीनां कर्मेन्द्रियाणां वचनादीनां वायवां इत्याद्युपलम्भितमप्रमध्यमं तत्र करणप्रवृत्तयः प्रविदन्यसा-

1 लि. क 'स्वामीपीर ।

मप्रकाशकं प्रवृत्तिशीलं रजः दुःखात्म करणप्रवृत्त्यात्मकत्वात् प्रकाशनियमाभ्यामन्यत्, तथा मोहो गुरु अप्रकाशको तमः, मूढात्म करणनियमात्मकत्वात् प्रकाशप्रवृत्तिभ्यामन्य इति । एतेनाध्यात्मिककार्य- कारणात्मकानामित्यादिनोत्तरेण ग्रन्थेन तैर्यग्योनादिसंसारगताध्यात्मिककार्यकारणात्मकभेदा । सुखदुः- खमोहमयत्वादिभेदाः कार्यकारणात्मकत्वात्तेषामपीति । अस्य ग्रन्थस्यार्थव्याख्यान साधनेनैव क्रियते-
5 सत्त्वरजस्तमांसि अन्यान्यपि लक्षणभेदात्, चेतनशरीरवत् लक्षणभेदः- सत्त्वं लघुप्रवृत्तिशीलं [प्रकाशकं] इष्टमित्यादि तत्साधनं भाष्ये सुविलिखितमिति न विवृण्महे, तथा रजस्तमसोरप्यसाधारण- साधनान्यनुगन्तव्यानि यावद्गुरुरित्युभाभ्यामन्य इति ।

आचार्य उत्तरमाह-

ननु लक्षणभेदहेतुत्वमपि न, लघुत्वप्रकाशप्रवृत्तिशीलत्वान्यपि ह्येकम्, अपृथग्भूत
10 समवस्थानस्वरूपलक्षणभेदात्मकत्वात् भिन्नलक्षणतमस्त्वयत् ।

ननु लक्षणभेदहेतुत्वमित्यादि यावत्तमस्त्ववत् लक्षणभेदहेतुनां लघुत्वादीनामप्यकेत्व- त्वम् एतेनैव प्रत्युक्तम्, कथम्? लघुत्वप्रकाशप्रवृत्तिशीलत्वान्यप्येकम् अपृथग्भूतसमवस्थान स्वरूपलक्षणभेदात्मकत्वादिति भिन्नलक्षणतमस्त्ववत्, यथैव त्वयापि लक्षणलक्षणादिभेदेन विभक्तगु- णस्वरूपमेव लक्षण स चैव भेदो नास्तीति तस्मात् ।

15 तादृग्स्वरूपलक्षणभेदात्मकत्वमत्वाद्धेतुरत्वो नार्थेक्यत्वं सत्त्वादीनामितीदर आह—

न, अपृथग्भूतसमवस्थानस्वरूपेत्याद्यसिद्धम्, तत्कथमिति चेत्-सुखं मोहदुःखाभ्यामन्यत्, लघुत्वात्, लोष्टादिवाकतूलः, दुःखात् प्रवृत्तिशीलत्वादन्यत्, अप्रवृत्तिशीलत्वात्, वायोरिवा- काशम् दुःखमोहाभ्यामप्रकाशकाभ्यामन्यत् प्रकाशकत्वात्, घटादिव प्रदीपः, दुःखं मोहाच

लाघवधर्मेण दुःखस्यत्वात् प्रकाशनियमाभ्यां सत्त्वतमोभ्यामन्या इति भावः । तथा मोह इति तमसो गुरुत्वं लक्षणम् 20 तच्च [illegible] मनुष्यादिभेदभिन्नहेतुभूतो धर्म इति भावः तत एव [illegible] [illegible] भूतानि [illegible] तस्मात् प्रकाशप्रवृत्तिभ्यां सत्त्वरजोभ्यामन्यावितीति भिन्नलक्षणत्वात् सत्त्वादीनां [illegible] त्वमिति भावः । [illegible] सुखदुःखमोहमयत्वादिभेदसम्बन्धमभिदधाति-एतेनेति तैर्यग्योनादीति [illegible] [illegible] भौतिकं [illegible] एवमेव एव मानुषः [illegible] [illegible] इति [illegible] । [illegible] सत्त्वरज इति । चेतनशरीरवदेकमान्यावयवलक्षणभेदाद्भेदो भाव्य । तत्र लघुत्वलक्षणभेदोऽपि न हेतुः सत्त्वरजस्तमसां प्रकाश- 25 [illegible] पूर्वं प्रदर्शितत्वात् लघुत्वादीनामप्यपृथग्भूतत्वात् [illegible] [illegible] [illegible]-ननिवति । तत्र लघुप्रवृत्तिशीलं प्रकाशकमिति चतुर्थं धर्मत्रयं तस्यापि न [illegible] भेदोऽपि तु [illegible]-लघुत्वादीति । [illegible] [illegible] [illegible] नानुपलभ्यमानत्वात् [illegible] तथा लघुत्वम [illegible] [illegible] 30 दैति । [illegible]-नेति । तामेवोपपादयति-सुखमिति । एवं एव लोष्टादयः सुखदुःखमोहानां परस्पर

1 सि क. °त्र्ये । 2 सि क. दृष्टाभेदे । 3 सि क. °न्यत्वे ।

चलादन्यत् चलत्वात् पर्वतादिव वायुः, सुखादप्रवृत्तिशीलादन्यत्, प्रवृत्तिशीलत्वात्, आकाशादिव वायुः, मोहः सुखदुःखाभ्यामगुरुभ्यामन्यो गुरुत्वात्, अर्कतूलादिव लोहपिण्डः। दुःखं सुखात् प्रकाशकादन्यत्, अप्रकाशकत्वात्, प्रदीपादिव घटः, अतश्च सुखत्वदुःखत्वमोहत्वादिसाधयोऽप्यन्यत्वहेतवः स्युः, शरीरेन्द्रियगत आत्मैकदेशस्तदेकदेशभूताभ्यां रजस्तमोभ्यामन्यः सुखत्वाल्लोष्टवत्, लोष्टादिर्हि सुखदुःखमोहैः पुरुषभोग्यैरन्योऽन्यतोऽन्यैरुपेतः, 5
एवं दुःखमोहौ।

न, अपृथग्भूतेत्यादि, हेत्वसिद्धिप्रतिपादनसाधनानि लोकप्रसिद्धदृष्टान्तानि यावत् प्रदीपादिव घट इति, लोष्टदृष्टान्तो यस्त्वये सुखदुःखमोहैः पुरुषभोग्यैरन्योऽन्यतोऽन्यैरुपेत इत्यतिदेशसाधनोक्तिकाले उपात्तः। अपृथग्भूतसमवस्थानस्वरूपत्वादसिद्धं तत्कथमिति चेत्—तत्साधनैरेवोच्यते सुखमोहादुःखेत्यादि सुबोधत्वान्न व्याख्येयं परस्परान्यत्वसाधनकदम्बकं यथा प्राप्यतिभिन्नमनुगन्तव्यम्, 10
पुनः—अतएवेत्यादि, एतस्मादन्यत्वसाधनप्रपञ्चात् सुखत्वदुःखत्वमोहत्वादिसाधयोऽप्यन्यत्वहेतवः स्युः, आदिग्रहणात् प्रसादादयोऽपीति, तत्प्रयोगनिरुपप्रदर्शनार्थमाह—शरीरेन्द्रियगत आत्मैकदेशस्तदेकदेशभूताभ्यां रजस्तमोभ्यामन्यः, सुखत्वाल्लोष्टवत्, यथा लोष्टो भोग्यो हि पुरुषस्य भोक्तुरुपभोगार्थमवाप्तेः कपोतोद्वेजनार्थं क्षेपणादानादिषु सुखं दृष्टं भञ्जनपीडनादौ दुःखं लोष्टो नु कपोतो भित्त्यादि संशयविपर्ययादिषु मोहः, तस्मात् सुखं दुःखमोहाभ्यामन्यत् लोष्टवत्, एवं दुःखमोहावित्यतिदेशः, दुःखं शरीरे- 15
न्द्रियगतं तदात्मैकदेशभूताभ्यामन्यत् दुःखत्वाल्लोष्टवत्, मोहः सत्त्वरजोभ्यामन्यो मोहत्वाल्लोष्टवदिति।

अत्र ब्रूमः सर्वेऽप्येतेऽन्यत्वहेतवोऽसिद्धसाध्यधर्मसमन्वयव्यावृत्तयः, पृथग्भूतसुखाद्यात्मकसत्त्वादिलक्ष्यादितूललोष्टादिवस्त्वभावात्, सर्वस्य त्रैगुण्याव्यतिरेकाच्च न चैषां विपक्षाद्व्यावृत्तिरस्ति, तूललोष्टादेरेव विपक्षत्वेन व्यवस्थानात्, साध्यसाधनोभयानन्वयो धर्म्यसिद्धिश्च, साध्याव्यावृत्त्यादिदोषश्च, स्वत एवानुमाननिराकृतस्य पक्षीकरणार्थोऽधिते। 20

अत्र ब्रूमः सर्वेऽप्येत इत्यादि, सर्वग्रहणात् सुखत्वादयो मोहत्वपर्यन्तास्तथोक्ता अन्य

येऽन्यत्वसाधनेऽनुपन्यस्ता अतिदेशेन प्रदर्शिता इत्याह—लोष्टदृष्टान्त इति अतिदेशसाधनोक्तिकाल इति शरीरेन्द्रियगत आत्मैकदेश इत्याद्यनुमानप्रदर्शनावसर इत्यर्थः उपन्यस्तः। शरीरेति शरीरस्येन्द्रियाणां च व्याप्तकत्वात् सुखानुविद्धः शरीरेन्द्रियैकदेशः रजस्तमोऽनुविद्धशरीरेन्द्रियैकदेशाभ्यां भिन्नः सुखात्मकत्वात्, यथा यथा लोष्टः सुखात्मकस्तथा रजस्तमोभ्यामन्य एव पुरुषोपभोगार्थं हि सर्वेषां सृजनम्, यथा यथा सुखक्षेपभोक्तृत्वं तेन प्रकारेण तदात्मा भवति कपोतोद्वेजनादिप्रवृत्ती प्रव- 15
र्तितः स सुखरूपो भवति भञ्जने पीडायामपि यदा भवति तदा स दुःखात्मकः यदा चायं लोष्टो वा कपोतो नेति संशयकारी च मोहः कपोत एवेति विपर्ययकारी वा तदा स मोहरूपो भवतीति सुखात्मकत्वसाधनात् रजस्तमोभ्यामन्यत्वात् शरीरेन्द्रियमयः सुखादिरेकोऽपीति भावः। एवं दुःखात्मकत्वं मोहात्मकत्वं शरीरेन्द्रियजातं पक्षीकृतानि भेदे साध्य इत्याह—एवमिति। अयोऽन्यत्वसाधनानां दोषमाह—अत्र ब्रूम इति। सर्वग्रहणं हेतुमाह—सर्वग्रहणादिति। मोक्षहेतुत्वं साध्यधर्मेण [illegible] इत्यर्थः। [illegible] 20

---

१ सि. चर्मभूतस्य शरीरस्य [illegible] रजस्तमोभ्यामन्या। २ सि. क. 'लो क्षमार्थं ।

त्वाद्धेतवोऽप्यसिद्धसाम्यधर्मसमन्वयव्याहृतया, एते हेतवोऽसिद्धाः पक्षधर्माभावेन इति वक्ष्यति, सिद्धत्वेऽप्यप्रसिद्धसाम्यधर्मसमन्वयाः, पृथग्भूतसुखाद्यात्मकत्वरागादिकल्पादिवृक्षकोष्ठादिवस्त्वभावात् सर्वस्य त्रैगुण्याव्यतिरेकाच्च, न चैषां विपक्षात्सावृत्तिरस्ति वृक्षकोष्ठादेरेव विपक्षत्वेन व्यवस्थानात्, विविक्तैकसुखाद्यात्मकादि वस्तुनोऽन्यद्विविक्तदुःखाद्यात्मकं स्यात्, तदपि तु नास्ति, सर्वस्य त्रिगुणै-
5 कस्वात्मकत्वात्, न पुरुषोऽसत्त्वात्, तस्यापि सुखाद्यव्यत्वादिति, ततश्च वृक्षकोष्ठादेरपि विपक्षत्वाच्च सुखत्वादिहेतूनामव्यावृत्तेरप्रसिद्धसाम्यधर्म[समन्वय]व्यावृत्तत्वे हेतव इति विरुद्धस्य हेतुदोषः, साध्यसाधनोभयानन्वयो धर्म्यसिद्धिश्च साधर्म्यदृष्टान्ते, साध्याद्यव्यावृत्त्यादिदोषश्च वैधर्म्यदृष्टान्त इति दर्शयति । किञ्चान्यत् तत्र पर्वानुमाननिराकृतस्य पक्षीकरणार्थमिते हेतव इति वर्तते, अस्ति प्रमाणं भेदानामन्वयदर्शनादिति प्रकृत्य सुखदुःखमोहान्विता आध्यात्मिकाश्च बाह्याः शब्दादयः कार्यात्मकाः,
10 प्रमाणामेककार्यभावात् तदारम्भकाकाशवाय्वग्न्यम्भोभूमयो भूताख्यास्तैर्मात्रेणानुमीयमानानि शरीर-मीन्द्रियाणि च तस्मैवानि प्रमाणामेककार्यभावात् सुखाद्यन्वितान्येव चन्दनाङ्गनाविभेदेनैकमात्रसि मानसिद्धं त्रैगुण्यं श्वन्वत् सुखं दुःखमोहाभ्यां सहैव वैलक्षण्यमापन्नं निराकरोति तस्य स्वपक्षमनु-माननिराकृतसाम्यादिविशिष्टसावर्ण्यलोकमयस्य सतः पक्षीकरणार्थो यते हेतवः संवृत्ता इतीत्थमनुमान-विरुद्धप्रतिज्ञादोषोद्भावनपरोक्तिरेषा ।

15 किञ्चान्यत्—

अनवधारितलक्ष्मादिधर्मतायामितरात्मकमपीति लघुत्वलघुर्वाद्यात्मकत्वयैव पक्षधर्मता स्यादित्यतया तेनैव असजातीयलक्षणव्यावृत्तार्थविषयतया अस्मान् प्रति तावदसिद्धं लघु रेवेति । तथया मिथ्यत्वमो सवलघुं'ति गाथा ।

मतन्येनाभिर्वैस्यमानतयाऽत्र [illegible] एतद्–एते हेतव इति । [illegible]
20 तदसमाह–पृथग्भूतेति वृक्षकोष्ठादेः वस्तुनः भेदान्वयस्य यत्र सुखादिकमपि तत्र तत्र भोग्यत्वमेव इति [illegible] [illegible], तथा वृक्षस्य सुखान्वितत्वेन साम्यधर्मभाव, [illegible] साम्यताया नतु वृक्षादेः सुखाद्यात्म-कत्वं कथमित्यत आह–सर्वस्येति । [illegible]–न चैषामिति । [illegible] न दृष्टान्तो भवेत् सुखाद्यात्मकवस्तुनो भिन्नस्य दुःखाद्यात्मकस्य [illegible] तत्र साध्यधर्मासमन्वयाभाव– विविक्तेति । तत्रैव योजकं हेतुमाह–सर्वस्येति । पुरुषोऽपि तदन्तर्भूतो नास्त्येव [illegible] न सुखादात्म इति न तस्य
25 दृष्टान्तत्वमित्याह–न पुरुष इति । तथा च वृक्षकोष्ठादेः सुखाद्यात्मकत्वे [illegible] साध्याभावत्वेन विपक्षत्व-त्वात् न सुखादिहेतूनां ततोऽपि न निवृत्तिरित्याह–ततश्चेति । एवम् विरुद्ध एव सुखादिर्हेतु [illegible] विरुद्धत्वमिति । साध्येति धर्म्यादिसाधर्म्यदृष्टान्ते [illegible] [illegible], तत्र सुखादुःखमो-[illegible] [illegible] [illegible] । दोषादिवैधर्म्यदृष्टान्ते व्यतिरेकाभावमाह–साध्येति । तत्रैव हेतोरनुमाननिराकृतस्य इत्याह–अत एवेति वर्तते
30 सुखादिहेतुस्वात्मकत्वसमुदायैर्धर्मिभिरेव [illegible], तेन [illegible] सुखं दुःखमोहाभ्यामसम्भिन्नात्मिपक्षो निराकृत इति भावः । ननु सुखं मोहदुःखाभ्यामसम्भिन्नं विविक्तत्वेन सुखादिसमभावत्वे हेत्वभावे तत्र सुखादिसमभावात्मकत्वेऽपि विविक्तसाधनस्य एतदाह–अनवधारितेति । अनवधारणे दोषं प्रदर्शयति–लघ्वेति अनवधारितस्य लघ्वादेर्लक्ष्मणो

१ सि क. विविक्तैव । २ सि क. भिन्नवत्त्वा । ३ सि क. °व्यावृत्ते । ४ सि क. °सुखते निराकृतस्य प्रकृती । ५ सि क. तदात्मानि । ६ सि क प्रकृती ।

अनवधारितेत्यादि यावत्तथा तेनैव, लघुत्वादिलक्षणो हेतुः किमवधारितार्थः ? उतानवधारितार्थः ? इति सम्प्रधार्यमेतत्, लघ्वेव सर्वं न गुरु न चोभयं वा तथाऽन्येषामपि चलत्वादीनाम्, चलमेव गुर्वेव प्रवृत्तिशीलमेवेति, तत्रानवधारितलघ्वादिधर्मतायां सत्यामितरात्मकमपीति—लघुत्व-गुरुत्वादिव्यात्मकमपीति लघुत्वगुरुत्वादिव्यात्मकत्वेन पक्षधर्मता स्यादेषां तथा सतीत्यवधारणा तेनैव—अनन्यत्वेनेत्यर्थः, इतिशब्दस्य हेत्वर्थत्वात् व्यात्मकैकत्वादित्यर्थः, असजातीयेत्यादि यावत्तस्मात् प्रति तोषयसिद्धम्, अथावधारितार्थो पठे लघ्वादिहेतवो गुर्वादिसजातीयलक्षणव्यावृत्तार्थविषयाः तत्स्थे यामसजातीयलक्षणव्यावृत्तार्थविपर्ययतया विशेषहेतोः पक्षधर्मतैव सर्वत्र, तत्रास्माकं प्रति यावत्पक्षधर्मत्वम्, तथा 'णिच्छयओ सव्वलहुं'ति गाथा, निश्चयमवधार्य नयतो—ज्ञानतः परमार्थनयतो वा सर्वथा लघु सर्वं वा लघु न विद्यते तथा सर्वगुरुकमपि, परमाणुद्विप्रदेशादयस्त्वेषामन्यानां केषाञ्चिदनन्तप्रदेशानां स्कन्धानां चैतद्द्वयाभावादगुरुलघुत्वात् ततः परमनन्तानन्तप्रदेशानां बादराणामापेक्षिकलघुगुरुपरिणामित्वात्, व्यवहारनयेन तु युज्यते लघुत्व गुरुत्वञ्चान्योन्यस्मात्, लघुर्गुरुर्वेति बाद रादीति बादरा बादरपरिणामबादरा वा स्कन्धाः स्थूला इत्यर्थः, न इतरेषु—नेतरेषु मागुरुपरमाण्वादिषु सूक्ष्मेष्वगुरुलघुत्वमेवेत्यर्थः ।

अत्यन्तगुरुतायामेतदेव पतेत् संयोगभावेऽप्यविशिष्टगुरुत्वात् प्रतिबन्धानिवार्यस्यूतोपलवत्, योगिनोऽपि च गुरुत्वात् सुतरां पतनमेव स्यात् शिलावच्छिलावत् ।

अत्यन्तगुरुतायामित्यादि, निरपेक्षैकान्तगुरुतायामेतदेव पतेत्—पतनक्रियमेव स्यात् न तिर्यगूर्ध्वं वा गच्छेत्, गुरुत्वात् पाषाणो पात्यमानः, स्यान्मत पतेदेव यदि प्रतिबन्धी न स्यात्,

---

लघुत्वाद्यन्यस्य वस्तुनो गुरुत्वलघुत्वादिधर्मैकत्वाभ्युपगमेन लघुगुरुत्वकत्वावधारणाल्लघुत्वादिहेतवो लघुगुरुत्वकत्वात्मन एव धर्मा भवेयुः तथा च यदि लघु न गुर्वेकत्वमन्यात्मकत्वं व्यात्मकैकत्वादिति भावः । इति सम्प्रधार्येति । स्यादितीत्यनस्यैति सम्प्रधार्य तथा च सर्वत्र व्यात्मकैकत्वेन सत्कारिणस्य पक्षाविरमाभावात् सर्वे हेतवः पक्षधर्मास्तत्र इति तेषां साध्यधर्मेण यह सम्बन्धो व्यतिरेकाभावेऽपि एव सपक्षविपक्षयोरभावादिति भावः । अवधारणपक्षे दोषमाह—असजातीयेत्यादीति एवमन्येन लघुत्वादिषु गुरुत्वादिविभागेऽन्यो व्यावृत्त एवैकान्तलघुत्वे लघुत्वादेरगिरस्तेन केवलं पक्षधर्मत्वैव स्यात् मुख्य एकान्तलघ्वादिरिव सर्वैकान्तलघुत्वाभावादिति अनन्यगतलघुत्वोपपत्तिरिति भावः । अनन्यमतेन चैकान्तलघुत्वपक्षप्रतिवेदितव्या एव लघुत्वादिहेतव इत्यद्—तथासमानिति अत्रार्थे आर्षा व्याख्याति—तथापेति णिच्छयओ सव्वगुरुं सव्वलहुं वा न विज्जए दव्वं । ववहारओ उ जुज्जइ बायरखंधेसु णण्णेसु (गुरुलाघवसा गा ९५) इति गाथा द्रव्यते सूक्ष्माणां गुरुलघुकानां चैतदन्यासां धर्मोधर्मोपलब्धियो निश्चयनयेनागुरुलघुत्वात् बादरस्कन्धानामापेक्षिकलघुगुरुत्वात् न किञ्चित् सर्वथा लघु गुरु वा न वा सर्वं वस्तु गुरुलघु वा विद्यते व्यवहारनयेन तु बादरस्कन्धेष्वेव सापेक्षं लघुत्वं गुरुत्वञ्च न सूक्ष्मेष्वपि चेति तदर्थः । एकान्तैकान्तेनापि न किञ्चिल्लघुरेव गुरुरेव चेति सम्प्रधार्य लघुत्वादिहेतवोऽप्रसिद्धा एवेति भावः । इत्यन्येन गुरुत्वाद्यभावे च दोषमाह—अत्यन्तेति । एतस्मात् निश्चयेन अत्यन्तैकान्त पतनमिष्टमेवेति । ननु अत्यन्तगुरुत्वमात्रेणापत्तनं कथं भवितव्यमेवेति नास्ति नियमः बादरत्वेऽपि प्रतिबन्धकस्य सम्भवेन कर्मोदयवशेनानिवाद्दृते स्यान्मतमिति योगिनो गुरुत्वेऽपि पतनप्रतिबन्धकमूर्त्यादिसंयोगस्य सत्त्वेन न पात यथा वृक्षस्य फलम्, इत्यं प्रतिबन्धकसम्भावना संयोगविशेषः ।

---

१ सि. क्ष. [illegible] । २ सि क्ष. [illegible] । ३ सि क्ष. [illegible] । ४ सि क्ष [illegible] ।
५ क्ष [illegible] । ६ सि क्ष [illegible] ।

अस्ति तु संयोगः प्रतिबन्धी पतनस्य, फलस्येव वृन्तगतो विशेषणाभावः संयोगमात्रेऽपि पतनप्रतिबन्ध-
विरहाद्गुरुत्वादिति, प्रतिबन्धिना प्रतिपक्षं न भवति गुरु तत्पतेदेव, स चास्य नास्ति प्रतिबन्धी स्वत एव
कल्पगुरुत्वाभ्युपगमात् स तु प्रतिबन्धाभिधानेऽसूत्रोपपन्नत्—एकेन तन्तुना प्रतिबन्धिना सत्यपि संयोग-
मात्रे तदविपक्षगुरुत्वात् पतत्येव यथोपलभ्यतेऽत्र पततेव तूलं लघुत्वमल्पगुरुत्वादिति । योगिनोऽपि
5 तेनापि, योऽपि नास्ति योगी प्रतिबन्धकः तस्यापि च योगिनः प्रतिबन्धिनो गुरुत्वात् तत्पतनोत्पत्ति-
हेतुत्वात् सुतरां पतनमेव स्यात्, पतेदेव तेनापि सह शिलापट्टशिलादिमिति पातहेतुत्वं दर्शयति, एवं
तावदनल्पगुरुत्वे पतनमेव प्रसक्तम् ।

अथवा मा भूदेष दोष इत्यत्यन्तलघुत्वमिष्यते ततः—

अत्यन्तलघुतायां न कदाचिदपि पतनं स्यात् तस्योत्पत्तिकारणाभावात् पुष्पवत्,
10 दृष्टविरुद्धमुच्यते गुरुलघुत्वदर्शनात्, अर्कतूलो लघुर्गुरुर्लोहपिण्ड इति, न, अन्यानुसरणात्तु
व्यवहारोऽयमपेक्षाकृतो बादरस्कन्धविषय इति ।

(अत्यन्तेति) अत्यन्तलघुतायां न कदाचिदपि पतनं स्यात्—गाढाश्मनो भाव एव न स्यात्,
तस्योत्पत्तिकारणाभावात्—तत्र कार्ये गुरुत्वं पतनस्य तदभावात् पुष्पवत्, सामर्थ्यं दृष्टविरुद्ध-
मुच्यते गुरुलघुत्वदर्शनात् अर्कतूलो लघुर्गुरुर्लोहपिण्ड इति दृष्टत्वादिति, एष दोषो न, यस्मात् व्यव-
15 हारस्तु पुनरत्र इत्युक्तमित्यत आह—अन्यानुसरणात्तु व्यवहारोऽयमपेक्षाकृतो बादरस्कन्धविषय इति
यथाऽनुसरणं अन्येनान्यस्यामलकमित्यनुसरणेन सदृशगुरुतमत्वा माषादीनामलकमेवानुसरणेनोच्यते व्यव-
हारस्तथा बादरस्कन्धेषु लघुगुरुत्वे ।

यदपि च लोहपिण्डार्कतूलयोरदर्शनं तदपि तेषु [मात्र]विशिष्टलघुगुरुत्वे एव तावदतीन्द्रिय आह—
एवमापेक्षिकलघुगुरुत्वे अनवस्थिततत्त्वे अस्माकं प्रति न परस्परतोऽन्ये इति मायमपि
20 व्याख्यातदृष्टान्तोऽस्ति ।

योगादि यदेव गुरुत्वादिसद्गुणिते [illegible] व्यभिचारे [illegible] हेतु [illegible]—अतो विशेषणाभाव इति । एतदन्येन
गुरुत्वाभ्युपगमात् प्रतिबन्धकस्य [illegible] प्रतिबन्धाभिधानेऽसूत्रोपपन्नत् [illegible]—प्रतिबन्धिनेति
एकेनेति तन्तुनेति—एकेनेति । अत्यन्तगुरुत्वाभावाद्—लघुत्वेति । [illegible] गुरुत्वादिकस्य यदा
यथा शिला पततेव [illegible] तथा [illegible] सुतरां पततेवेत्याह—योगिनोऽपीति प्रतिबन्धकस्य [illegible]
25 प्रतिबन्धकस्यैव [illegible] । तेनापि सह प्रतिबन्धकेनापि सहैवं । [illegible] तु [illegible]
कदाचिदपि पतनं न स्यात् तत्पतनस्य गुरुत्वस्याभावात्, अत्र कार्यं नास्ति कारणमेव तत्, यथा [illegible]—
पतनस्य लघुतायामिति । [illegible] गुरुत्वलघुत्वाभ्यामनभिधानं [illegible], [illegible] लघुत्वं [illegible]
गुरुत्वविशेषापह्नवे व्याप्यमतमिति परमार्थतस्त [illegible] प्रतिपादित [illegible] तत्वेन [illegible]
लघुत्वगुरुत्वाभ्युपगमात् न [illegible]—एष दोषो नेति । अर्कतूललोहपिण्डादीनां लघुगुरुत्वव्यवहारो [illegible]
30 लघुत्वगुरुत्वाभ्युप अपि [illegible] [illegible] [illegible] व्यवहारस्तत्र—अन्येति,
तत्र हेतुमाह—बादरेति [illegible] सूक्ष्मत्वाभिमतेन गुरुत्व [illegible] तत्र लघुत्वव्यवहारापेक्षा [illegible]
[illegible] यथा व्यवहारविषयलघुत्वगुरुत्वयोरनवस्थितत्वमेव तस्मात् लोहपिण्डो गुरुरेव अर्कतूलो लघुरेवेति
[illegible]—एवमिति । 'एवमर्थं [illegible] आह एवम् [illegible] । [illegible]

१ सि क. लघु । २ सि क. पतेत् । ३ सि क. चास्त्यपोह्य । ४ सि क. °हारतोऽनुसृ । ५ सि क. लघुत्वा° ।

एवमापेक्षिकेत्यादि यावदनवस्थितत्वे अस्यायःपिण्डोऽपिण्डकः पलमात्रप्रमाणोऽर्कतूल-भाराल्लघीयान् 'पलशतिका तुला, विंशतितुला भार इति' परिभाषितत्वात्, अयःपिण्डो गुरुरपि लघुरर्कतूलो लघुरपि गुरुरेव इत्यनवस्थितगुरुत्वलघुत्वत्वे गुरुलघुत्वे आपेक्षिकत्वात्तस्मात् अपि न गुरुत्वलघुत्वे परस्परतोऽन्ये[1] ततो नायःपिण्डार्कतूलदृष्टान्तोऽस्ति ।

इतर आह— 5

अथ ममाऽत्र किम्? यत्तु भवनत्र प्रसिद्धम् यदपि च भवत्सिद्धान्तेनोक्तम्—द्रव्यमेव तदेवं लघुगुरुत्वापेक्षया तदेव दृष्टमिति, तन्नोपपद्यते, गुरुलघ्वादयो हि गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि च, द्रव्यता तेषां सन्द्रावे एकत्वापत्तौ भवति, ते च गुणाः परस्परतोऽन्य इति ।

अथ ममाऽत्र किमित्यादि यावदेकत्वापत्तौ भवतीति, यदि युष्मत्सिद्धान्तेनानवस्थितत्वे लघुगुरुत्वे युज्येते ततो युष्मदस्मान् प्रत्यसिद्धं लघुरेवेति, ततो ममात्र किम्? यत्तु भवद्भिरेवोक्तं 10 भवनत्र प्रसिद्धमिति तद्युक्तमुक्तम्, यदपि च भवत्सिद्धान्तेनोक्तं यस्माद्द्रव्यमेव तदेव लघुगुरुत्वापेक्षया तदेव दृष्टमिति, तदपि नोपपद्यते गुरुलघ्वादयो गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि च,—लघ्वादिमात्रात्मका गुणास्त्रिगमे तत्क्षणा भवोच्यन्ते, तेषां—गुणानां सन्द्रावे—सङ्गमे ऽवयवगतेरेकत्वापत्ताविति तस्मिन् गुणैकागमने द्रव्यता भवति 'गुणसन्द्रावो द्रव्यम्' (पात० महा अ५ पा० १ सू० ११९) इति लक्षणात्, ते च गुणाः परस्परतोऽन्ये, तस्मान्नासिद्धमित्यभिप्रायः । 15

नियमः । इति पलशतस्य तुलात्वेन तुलाविंशतेर्भारत्वेनोक्तत्वात् तुला पलापेक्षया गुर्व्यपि भारापेक्षया लघ्वीति नास्ति एकत्वे लघुगुरुत्वे इति दर्शयति—अस्येति, भवत्सिद्धान्ते लघुत्वगुरुत्वयोरप्रसिद्धत्वं स्यादाम किं तत्किमित्याशङ्कते—अथेति । अनवस्थितत्वस्य इति गुरुत्वलघुत्वयोरत्यन्तमनवस्थितम्, इदं लघ्वेव गुर्वेवेति नास्ति तत्स्वेऽप्रस्तावं तयो आपेक्षिकत्वात्, अपेक्षया लघोरपि गुरुत्वाद्गुरोरपि लघुत्वात्, तथाविधयोरेव तयो प्रसाध्यत्वाभावात् तस्माल्लघुरेवेति हेतुरयम् असिद्ध इत्यभिप्रायं भवतां युक्तं भवतु, अनवस्थितत्वमेवतयोरस्तु यन्मन्तुमेवात्र किमिति भावः । यत्तु भवद्भिः सत्त्वादीनां 20 द्रव्यं च सत्त्व इति प्रमाणत्वेन महत्वात्मकत्वं प्रमाणत्वात् इतरेषां भवनं प्रमाणत्वेन यतः किमत इत्याह तत्र प्रतिपादितं तथ भवत्सिद्धान्तप्रसिद्धत्वादेव न तदेव गुरुलघुत्वमापेक्षिकमनुमतमेवेत्युक्तं तदपि नास्माकमनिष्टमित्याशङ्कते—यत्तु भवद्भिरेवोक्तमिति भवनाभ्युपगमात्वेन सत्त्वादेर्द्रव्यत्वमुपगम्यते यत्तु भावेन भवनस्य प्रसिद्धत्वादिति भावः । तत्र द्रव्यत्वापेक्षिकं लघुगुरुत्वमिति व्यवहारस्तु युज्यत इति भवत्सिद्धान्तेनोक्तं तदपि न युक्तमिति दर्शयति—यदपि चेति । लघ्वादिगुण-विभागमाह—गुरुलघ्वादय इति सत्त्वरजस्तमसामन्यतमेन 'गुणास्तु न प्रत्येकमवस्थानं नोपयान्त' इत्येवमुक्तत्वेऽपि विलक्षणा- 25 त्मकत्वं तेषां भवनं प्रसिद्धम् परिणमन्तु न भिद्यन्ते तस्मात् भवनलक्षणं द्रव्यत्वं सत्त्वादेः न वा गुणान्तरत्वं द्रव्यत्वम्, तेषां लघुगुरुत्वादिधर्मवत्त्वेऽपि गुणत्वोपपन्नत्वात् गुणसमुदायस्य द्रव्यत्वाद् गुणात्मकत्वादेरनुमितेऽपि गुणत्वमेव प्रत्येकमेव तेषां लक्षणत्वात् द्रव्यस्य समुदायत्वं गुणत्वात्, पार्थक्येन स्थितानां गुणानामेकीभावलक्षणं हि गुणानां समुदायत्वेन च द्रव्यत्वम्, तस्मात् सत्त्वादयो गुणाः परस्परतोऽन्ये लक्षणमेवास्तीति भावः । गात्रमपि द्रव्यलक्षणं दर्शयति—गुणेति सम्भूय यत्र भवति यत्किञ्चिदेकीभावे एकीभावो गम्यते इति समुदाय गुणानां सन्द्रावो गुणसमुदाय 'यस्य गुणान्तरेष्वपि प्रादु- 30 र्भावत्सु तत्त्वं न विहन्यते तद्द्रव्यं यथाऽऽमलकादीनां फलानां रक्तादयः पीतादयश्च गुणाः प्रादुर्भवन्ति, आमलकं बदरमित्येव भवति, अन्वर्थं खल्वपि निर्वचनं गुणसन्द्रावो द्रव्यमिति' महाभाष्ये दृश्यते । अथाऽऽशयः सत्त्वादीनां द्रव्यत्वमेव न गुणत्वम्, तेषां तद्विभागेनावस्थानात् सत्त्वरजस्तमसां हि परस्परं संयोगस्य अन्योन्यमिथुनाश्च' इत्यादिना यदभिहितं यत्प्रतिपादि-

१ सि क. °ष्वेकत्वे । २ सि क °त्योऽप्यन्ये । ३ सि. क. °ोक्तं तदपि नोपपद्यते च । ४ सि क तत्र्यपेक्षमिति ।

आचार्य आह—

आ अद्यापि प्रतिपादनमेव वर्ततेऽन्यत्वं गुणानाम्, गुणसन्द्रावद्रव्यत्वे तथाप्येतद्द्रव्यमेव न गुणाः पृथक् सन्द्रुतानामेवावस्थानात् कुतः स्यात् सन्द्रावः ? तत्रापि च प्रतिज्ञायते सत्त्वादयो गुणाः तत्सन्द्रुतिलक्षणं द्रव्यमेव शब्दादिभावेन व्यवस्थानात् शब्दादिस्वात्मवदिति।

5 आ अद्यापीत्यादि यावच्छब्दादिस्वात्मवदिति, नन्वेतत् प्रतिपादनमेव वर्ततेऽन्यत्वं गुणानाम्, तस्मादेकैकात्मकैककारणम्, यदि भवता गुणसन्द्रावो द्रव्यमिष्यते तथाप्येतद्द्रव्यमेव, न गुणाः पृथक् सन्द्रुतानामेवावस्थानात् कुतः स्यात् सन्द्रावः ? न प्रधानावस्थायां तापि व्यक्तावस्थासन्द्रावो यतोऽसन्द्रावादद्रव्यत्वं स्यात्, तस्माद्द्रव्यमेव न पृथक् सत्त्वादयो गुणा इति, तत्रापि प्रतिज्ञायते—सत्त्वादयो गुणा अपृथक्त्वादिधर्मेणा तत्सन्द्रुतिलक्षणं द्रव्यमेव, शब्दादिभावेन व्यवस्थानात्,

10 यो वा शब्दादिभावेन व्यवस्थितः स सोऽर्थो शब्दादिलक्षणगुणसन्द्रुतिद्रव्यमेव, शब्दादिस्वात्मवत्, यथा शब्दादिस्वात्मा सत्त्वादिगुणसन्द्रुतिलक्षणं द्रव्यमेव शब्दादिभावेन व्यवस्थानात् तथा अपृथक्त्वादिलक्षणाः सत्त्वादय इति।

अनापन्नतद्रूपस्य सत्त्वस्यासत्त्वस्यासन्द्रुतस्य स्वेनैव रूपेण स्थितस्य प्रागारम्भादारम्भमापन्नस्य शब्दादिभावापत्तिलक्षणः व्यवस्थाशब्देनोच्यते इति चेन्न, पूर्वतुल्यत्वात्, नान्तरेण प्रवृत्त्या-

15 द्येकत्वगतिं व्यवस्थापत्तेः।

अनापन्नतद्रूपेत्यादि यावदुच्यत इति चेदिति, शब्दादिरूपमनापन्नस्य सत्त्वस्यासत्त्वस्यासन्द्रुतस्य गुणान्तरासन्द्रुतस्य—तदनारम्भकस्य स्वेनैव रूपेण स्थितस्य प्रागारम्भादारम्भमापन्नस्य च या शब्दादिभावापत्तिलक्षणो यावदनिष्पन्नशब्दादित्वकाल इत्यर्थः, सा अवस्था—सत्त्वं कारणकार्यं प्रधान शब्दात्मना व्यवस्थितमानमिति व्यवस्थानशब्देनोच्यते, अन्यथावस्थितमेव शब्दादिभावेन व्यवस्थमिति,

20 तदपि न, पूर्वतुल्यत्वात्, यथा प्रागुक्तं शब्दादिलक्षणसत्त्वापेक्षापत्तिर्द्रव्यम्, तत्र कदाचित् सत्त्वादि प्रधानावस्थायाम्, यदि व्यक्तावस्थायामितर आह—नान्तरेण प्रवृत्त्याद्येकत्वगतिं व्यवस्थापत्तेरिति,

द्रव्यैवेति [illegible] अद्यापि विशेषाभावात् [illegible]—
आ अद्यापीति सत्त्वादीनां द्रव्यत्वमेव न गुणत्वम्, द्रव्यव्यवस्थानात् [illegible]—यदि भवतेति
द्रव्यव्यवस्थानाङ्गीकारे तेषां कदाचिदपि [illegible] न [illegible]—कुत इति, प्रधानावस्थायां व्यक्तावस्थायां वा शब्दा-

25 [illegible] द्रव्यत्वं न स्यात् [illegible] तेषां [illegible]
[illegible] तेषां द्रव्यत्वमेव [illegible] । [illegible]—तत्रापीति शब्दादिभावेन व्यवस्थानादित्य-
[illegible]—अनापन्नेति [illegible] गुणान्तर [illegible]
[illegible] व्यवस्थित [illegible] द्रव्यत्वं नास्तीति [illegible] द्रव्यत्वं [illegible]।
[illegible]—अन्यथेति। एवं तेषां [illegible] कदाचिदपि न स्यात् तथा [illegible]

30 तेषां [illegible]—पूर्वतुल्यत्वादिति। [illegible] व्यक्तावस्थायां [illegible]—नान्तरेणेति

१ सि. क. °व्यत्वं। २ सि क. °रेकैका । ३ सि क सन्द्रुतायां । ४ क [illegible] । ५ क. गुणसंबद्धि । ६ सि क. °वस्थानां ।

मादिग्रहणान्नियमो गृह्यते, प्रवृत्तिनियमाभावान्तरेण न व्यवस्थापत्तिरस्त्यतो हेतोः भावान्तरेण प्रवृत्त्यापेक्षत्वगतिं व्यवस्थापत्तेः पूर्वेण तुल्यत्वमिति नास्ति सत्त्वादिपृथक्त्वं तथापीति ।

अतो यथाहेत्वनैकान्तिकस्त्वां प्रति यथा सुखं मोहाद्गुरोरनन्यत् लघुत्वात् लोहपिण्ड वदर्कतूलवत् शब्दभावान्यवतिष्ठमानसुखादिवद्वा, दुःखात् प्रवृत्तिशीलादनन्यत्, अप्रवृत्तिशीलत्वात् वायुवदाकाशवदित्यादि, स्वप्रयुक्तलक्षणभेदवैलक्षण्यविशेषणपक्षविरचनया लभ्या- दय एव विपर्यसनीयाः ।

अतो यथाहेत्वनैकान्तिक इत्यादि यावद्विपर्यसनीयाः, एवमादेव सत्त्वापेक्षत्वात् यो यो हेतुर्यथाहेतु सुखं मोहाद्गुरोरन्यत् लघुत्वादित्यादि त्वत्प्रयुक्तः स स हेतुर्विशेषेणाप्रत्यर्थं साध यैरनैकान्तिको भवति त्वां प्रति 'यथानैकान्तिको भवति तथोच्यते—सुखं [मोहात्] गुरोर[न]न्यत् लघुत्वात्, यथैतद्गु तद्गुरोर[न]न्यत्, लोहपिण्डवदर्कतूलवत्, यथा प्रागुपवर्णितमापेक्षिकमर्कतूल- गुरुत्वं लोहपिण्डलघुत्वञ्च तद्वयं सहितं दृष्टान्तः सम्भवावस्थितिष्ठमानसुखादिवदेति—लौकिकार्थाति- क्रमेऽपि त्वन्मतेनैव दृष्टान्तान्तरमिति, तथा दुःखात् प्रवृत्तिशीलादनन्यत्, सुखमिति वर्तते, कुतः ? अप्रवृत्तिशीलत्वात् वायुवदाकाशवदिति, यथा वायुराकाशं वा सुखात्मक दुःखात् प्रवृत्तिशीलाद नन्यत्तथेहापीति, आदिग्रहणात्—दुःखं सुखादनन्यत् अप्रवृत्तिशीलात् प्रवृत्तिशीलत्वात् वर्षेत् प्रवृत्ति- शील तदप्रवृत्तिशीलादनन्यत्, वाय्वाकाशवत् तथा सुखं दुःखमोहाभ्यामप्रकाशकाभ्यामनन्यत् प्रकाश- कत्वात्, घटप्रदीपादिसुखवत् तथा दुःखं मोहादनन्यदचलात् चलत्वात् पर्वतादिदुःखवत्, तथा सुखात् प्रकाशकादनन्यत् अप्रकाशकत्वात् प्रदीपघटादिदुःखवत्, तथा मोहः सुखदुःखाभ्यामगुरुभ्या मनन्यो गुरुत्वात् पृथिव्यप्पादिगुरुत्ववत्, एवञ्च सुखत्वाद्दुःखत्वान्मोहत्वात् प्रसादादिकार्यत्वादित्या- दयोऽप्यनन्यत्वहेतवः, एवं प्रत्येकमितरगुणस्वरूपानन्यत्वं प्रतिज्ञाय तदनुरूपनिमित्तवृत्तिहेतुतो यस्मि- न्निदस्तूदाहार्यं साध्यम्, सर्वस्य लोकादेरेकैर्गुणसत्त्वादिपरस्परापृथग्भूतगुणात्मकत्वात् तद्यथा शरीरेन्द्रि यगत आत्मैकदेशसर्वैकदेशभूताभ्यां रजस्तमोभ्यामनन्यः सुखस्याशेषवत्, सत्त्वरजोभ्याममन्यो

अवस्थितस्य कर्म व्यवस्था या हि प्रवृत्तिगत्यादियापक्षं व्याप्तस्यावस्थितस्य भावस्य व्याप्यस्यकार्यं लघुगुरुता तस्य प्रतिनियमात्मता किं न सम्भवतीति अन्यत्वमपत्त्यमनुपेयमिति सत्त्वादेः भिन्नत्वप्रसङ्गात्सत्त्वादिसम्भवात् सर्वैश्वर्यं भवताप न तत्त्वादिमोहादिभिन्नमिति भावः । पृथक् सत्त्वं मोहाद्गुरोरन्याल्लघुत्वादिति अनुमानेऽस्तव्यो दुःखस्येतरासामर्थ्यादित्या तैलप्रसिद्धस्य दृष्टान्त—अत इति येदशापनाय ये ये हेतवः प्रयुज्यन्ते ते सर्व एव हेतवोऽनैकान्तिका इति भाव सुखमिति दुःखं साध्यधर्मो मोहान्यत्वं साध्यधर्मः तत्र मोहस्य साध्यत्वं गुरुत्वं विशेषणं लघुत्वमिति हेतुः लोहपिण्डवदर्कतूलवदिति- दृष्टान्त., लोहपिण्डे गुरुत्वमापेक्षिकत्वाल्लघुत्वमपि वर्तते अर्कतूले लघुत्वमापेक्षिकत्वाद्गुरुत्वमपि वर्तते तथा च स एव लघुः स एव गुरुः स एव गुरुः स एव लघुरिति तत्त्वस्य कर्मोर्ध्वमेव स्थितमिति लघुत्वं हेतुरस्मिन् साध्येऽनैकान्तिकमिति भावः । यथेति आपेक्षिकलघुगुरुत्वप्रदर्शनमेव समुच्चितस्य दृष्टान्तता एकार्थन्यूने लघुर्भवत्यपि लोहपिण्डे गुरुर्भवत्यपि, लघुगुरुत्वे परस्परं भेद इति सर्वलोकप्रसिद्धोऽयं इति भावः । तदुपेक्षया सम्भवत्प्रतिज्ञाने दृष्टान्तमाह शब्देति, शब्दो हि सत्त्वादि- व्यात्मकः, अत एव लघुर्भवत्यपि पृथक् शब्दात्मकत्वं मोहस्यचाद्गुरोरनन्यदेव मोहस्यापि शब्दात्मकत्वादिति भावः । एवं पूर्वोक्तस्य हेतुविषयत्व विपर्यासयति—तथा दुःखादिति स्पष्टं सर्वमन्यत् । स्वप्रयुक्तेति सुखं मोहाद्गुरोरन्यदिति वाक्येन

१ सि. क. °र्वैनैकान्तिकेभ्या । २ सि क तत्त्वादेव । ३ सि क. यदैव । ४ सि क. यदेव । ५ सि क. चलत्वात् । ६ सि क °शीलाद° । ७ सि क चलम । ८ सि क. °केषु प्रकारो भवति । ९ सि क. °नैकान्तिकत्वेन ।

मोहत्वाद्घटवत्, तथा शरीरेन्द्रियगत आत्मैकदेशत्वादेकदेशभूताभ्यां रजस्तमोभ्यामनन्यः प्रसव-धर्मत्वाद्घटवत् एवं शब्दप्रसवादिभ्यः, तथा सत्त्वतमोभ्यामनन्यः शोषत्वाद्घटवत्, एवं शब्दा-दिभ्यः, तथा सत्त्वरजोभ्यामनन्यः वरणत्वात् एवं शब्दादिभ्य इति । एवं तावद्घटादेरनेकान्तिकत्वं प्रति, न ह्यनन्यत्वादेवघोऽनन्यत्वादेव इत्युक्तः सम्प्रत्युच्यते [भेद] वैलक्षण्यविशेषणपक्षविरचनया

5 लभ्यादेव एव ।

अथवा सुखस्यापि तां सत्त्वादिभेदलक्षणाभिमतेभ्य एव त्वदुक्तेभ्यो लब्धादिहेतुभ्योऽभेदसिद्धिः शक्याऽऽपादयितुं स्फुटेनैव न्यायात्मना । सुखं मोहादनन्यत् अपुरुषत्वे चलत्वात् मोहस्यात्मवत्, दुःखादनन्यत्, प्रवृत्तिशीलत्वात् दुःखस्यात्मवत्, तथा दुःखादि ।

(अथ वेति) अथ वा सुखस्यापि तां—लक्षणभेदहेतूनां सुखं मोहाद्दुःखाच्चानन्यत्सुखान्मशब्दादे-10 पिण्डार्थस्त्वभिसाधीनां विशेषणसम्बन्धेन भेदो न शक्यः साधयितुमिति तद्गमनाभ्युपगमेऽर्थता त्वया क्रियते तथैव मया कृता, किन्तु तां सुखस्यापि लक्षणभेदवैलक्षण्यविशेषणपक्षविरचनां सत्त्वादिभेद-लक्षणाभिमतेभ्य एव त्वदुक्तेभ्योऽभेदसिद्धिः शक्याऽऽपादयितुं स्फुटेनैव न्यायात्मना भ्रान्तिजननेन विनेतव्यः तद्यथा—सुखं मोहादनन्यत् अपुरुषत्वे चलत्वात्, मोहस्यात्मवत्, अपुरुषत्वविशेषणं शुद्धमभिप्रायात्, दुःखस्यात्मवदिति तथा दुःखादीन्यपि ।

15 इतर आह—

नन्वेवं विरुद्धाव्यभिचारित्वदुभयानिश्चयः, न, एकत्वात् ।

(नन्वेवमिति) नन्वेवं विरुद्धाव्यभिचारित्वदुभयानिश्चयः यथोक्तलक्षणयोर्द्वयोर्विरुद्धयोर्नि-त्यानित्य[त्व]साधकयोरेकत्र सन्निपतितयोर्हि तयोरेकस्मिन् धर्मिणि शब्दे परस्परनिवारित्वमात्मयोः साधन[त्व] कृतकत्वयोः श्रावणत्वघटादिदृष्टान्तयोरभयत्र संशयो भवतीति तथेहाप्यात्मसुखेभ्यस्तान-

---

20 सुखं [illegible] मोहादेर्भेदेऽपि ततो भेदस्य विशेषणेन दुःखादिभ्योऽपि तेन पक्षविरचनाकृता यद्यपि तदुक्तादेव [illegible] वैलक्षण्यं मोहादुःखादिभ्योऽभेदो [illegible] तद्विशेषणेन पक्षविरचनया न एव लब्धादिहेतवो निरर्थका इति भावः । तथैव विरचनं सुखस्यापि [illegible] सुखं मोहादनन्य[illegible]पक्षविरचनयापि [illegible] [illegible] [illegible] विशेषणमिति [illegible] सुखमिति [illegible] [illegible] [illegible] 25 न [illegible] [illegible]—नन्वेवमिति, [illegible] [illegible] हेतू [illegible] [illegible] [illegible] हेतू [illegible] । [illegible] [illegible]—यथेति [illegible] [illegible] [illegible] हेतू [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] 30 [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

---

१ सि क. सत्त्वतमोभ्या । २ सि क. °हेतवैदा । ३ सि क. विरचना ४ सि क. दिसामिमि ५ सि क. मारीत । ६ सि क. °दैत्व ।

न्यत्वहेतुभिरुभयानिश्चयोऽस्तु मा भूत्तयोरनयोरनैकान्तिकत्वमित्यत्रोच्यते न, उक्तत्वात्–नैव चम पानिश्चयो युज्यते, अस्माभिर्भिन्नात्मकतायाम्सिद्धत्वादि प्रक्रम्य सुखं दुःखादनन्यत्, अनात्मत्वे सत्यपर प्याधारमकत्वात्, दुःखस्यात्मवविद्यादिभिरैकान्तिकैर्हेतुभिरन्यत्वस्य निषिद्धत्वात्, अथवा न, उक्तत्वादिति, सत्त्वयुक्तानामन्यत्वहेतूनां लघुत्वादीनामुपन्यासोपपत्तात्, सर्वेऽप्येतेऽप्रसिद्धसाध्यधर्मसमन्वयत्वादुभयः अनुमानविराकृतपक्षा अनवधारणे विपर्ययहेतवः, अवधारणे चापक्षधर्मा एवेति तस्मादनैकान्तिकाः, 5 तेषामनैकान्तिका अत्युक्ता निवर्तका एवेति न तुल्य[त्व]मावयोः ।

इत्यमतुल्य[त्व]मावयोः—

भावितत्वाच्च गुणेषु सदा सन्द्रावस्य, विरुद्धाव्यभिचारिणि च न परस्परनिवारितव्या सिद्धभावात् संशय एव, किं तर्हि ? प्रत्यक्षागमबलीयस्त्वभूतादेव निश्चयोऽन्वेष्यत इति युक्तम्, बलीयस्त्वस्यासद्धेतूनामावहेतुभावनातः ।	10

(भावितत्वाच्चेति) भावितत्वाच्च गुणेषु सदा सन्द्रावस्य–यस्मा भावित हि सदा सत्त्वा- दयो गुणाः सम्भूता एव प्रधानमहदहङ्कारादिसर्वावस्थासु, न जातु पृथग्भूतसमवस्थानामेति, विरुद्धाव्यत् विरुद्धाव्यभिचारिणि च–उक्तविरुद्धाव्यभिचारिण्यपि न परस्परनिवारितव्यासिद्धभावात् संशय एव, किं तर्हि ? प्रत्यक्षागमबलीयस्त्वभूतादेव निश्चयोऽन्वेष्यत इति युक्तम्–तयोर्विरुद्धाव्यभिचारिणोः पक्षध र्मयोर्यः प्रत्यक्षीकृतार्थेनागमेन बलीयान् प्रत्यक्षदर्शिना प्रत्यक्षेण आगमेन च अनित्यत्वात् प्रत्य- 15 क्षेणैवागमेनैव वा यथाप्रसिद्ध यो बलीयान् तत एव निश्चयोऽन्वेष्यत इत्यादिव्याख्यादिकस्येषु प्रत्यक्षागमेन घटादिषु प्रसिद्धसाध्यानित्यत्वान्वयस्य कृतकत्वहेतोर्बलीयस्त्वात्ततोऽनित्य इति निश्चयः

मोहात्मकेषु सिद्धाति न तु तेषां मोहादिभेदसाधनेऽनैकान्तिकत्वमिति भावः । मोहादिभेदाव्यभिचारित्वेन कथ्यादी नाथी- त्वेन समाधत्ते–नैव इति । अस्माभि तत्परत्वमप्रती भिन्नात्मकत्वे भिन्नात्मकतायां सिद्धादिभ्योऽपि दोषस्तुपरस्य- त्मत्वे सत्यपरत्वात्मकत्वादिसाधितिभिरनेकसैव साधितत्वेन न कपुत्वादेर्मोहादिभेदाव्यभिचारित्वम् तत्वादीनां हि पर 20 एवं भेदे सति कपुत्वादीनां मोहादिभेदाव्यभिचारित्वं स्यात् स एव नास्तीति भाव । सत्वादित्वस्य सत्त्वादीनामनेकस्योपन्या- सिद्धर्ममभिमत तदनुसारेण व्याख्यामेतन्नी कपुत्वादेर्मोहादिभेदसाधने दोषाभावमुपन्यासिद्धर्मोऽनुसारेण व्याख्याति–अथ वेति । येनानेन पूर्वोदितान् दर्शयति सर्वेऽप्येत इति व्याख्यात एव पूर्वोऽर्थः ग्रन्थ । अन्यथापि तुल्यत्वामावमाह–भावितत्वा चेति सत्त्वादयः परस्परमनावित एकस्येवावस्थिता एव न तु कदाचिदपि तेषां पृथगवस्थानमस्ति तथात्वे तेषां प्रधानाव- स्थायां व्यवस्थायां वा सन्द्रावापत्तौ महदादिकार्यं नैव स्यात्, तस्मात्सत्त्वादपि नास्ति तथा भेदो येन तुल्यता भविष्यति 25 भाव । विरुद्धयोरव्यभिचारित्वात् संशयो भवतीत्येतदपि न युक्तं तुल्यबलयोः परस्परबाधकत्वात्साध्यानिश्चयाद् प्रत्यक्षेणागमेन वाऽप्रत्यक्षस्य बलीयस्त्वात्तत्समभिवाय एव भवतीति ततोऽपि न तुल्यतेत्याह–विरुद्धाव्यभिचारिति । प्रत्यक्षा- गमबलीयस्त्वेऽस्य व्याख्यामेतन् दर्शयति–प्रत्यक्षीकृतार्थेति प्रत्यक्षीकृतोऽर्थो यस्यागमस्यासौ प्रत्यक्षागमस्तेन बलीयानित्यर्थो व्याख्यामेद प्रत्यक्षदर्शिना प्रत्यक्षेणागमेन च अनित्यत्वादेव यो बलीयानित्यन्य प्रत्यक्षेण वाऽऽगमेनैव यो बलीयानित्यपर इति । पूर्वोदितदृष्टान्तेऽपि न संशयः अन्यत्वानित्यत्वान्वयस्य कृतकत्वे प्रत्यक्षीकृतत्वेन तस्य बलीयस्त्वम्, अमावत्वे नित्यत्वान्वयस्य 30 अन्यतायां न प्रत्यक्ष प्रसिद्धता अन्यत्वादेरेवाप्रसिद्धत्वादित्याह–प्रत्यक्षागमेनेति । अनन्यत्वसाधकहेतूनां बलीयस्त्वमाह बलीयस्त्वञ्चेति भिन्नात्मकत्वामिसिद्धादिभ्योऽन भेदे दोषं प्रदर्श्य 'तथैव ते येनवा परिच्छति ते चेव ते येनवा दुःखित-

1 सि.क. °रकस्य । २ क. माछोर्धपरस् । ३ सि क. सम्भूता एव । ४ सि. क. रुच्चा । ५ सि क. °त्वा युत एव । ६ सि क. भवति ।

स्यात्, न तु भावपरत्वस्य कम्रत्वे प्रसाधीकर्तुं शक्योऽन्यथा सम्प्रत्ययस्याप्रसिद्धत्वादिति, यद्वत् किमिह साधर्म्यमिति चेदुच्यते—बलीयस्त्वज्ञापनहेतुमात्रापहेतुभावना[त्,]मित्यासक्तत्वाप्यात्मिकत्वादि प्रकम्पना-रम्भे समवरणाद्यात्मकत्वादित्यादिभिरपहेतुभिः प्रसाधनगमबलीयस्त्वमापादितम्, तस्मात् संमतेति।

इतर आह—

6 मा मंस्थाः त्वदीया हेतवो बलीयांसः, तद्बलत्वख्यापनात्मपक्षसाधनाय इतोऽपि विपरिव-र्तयितुं शक्यत्वात्, यथा सुखादन्यद्दुःखं प्रसादाद्यनात्मकत्वात् पुरुषवत्, मोहश्च दुःखा-दन्यः तत एव तद्वदिति, अत्रोच्यते किं तन्मात्रादेव विपरिवर्तनम्? उत वैलक्षण्यात्? वैल-क्षण्यादिति चेन्न, आदिलक्षणमेव हि नास्तीह यदाधारेण दोषवृपम्, न ह्यनात्मकत्वं नाम किञ्चि दस्ति, आत्मा न भवति आत्मैव नास्तीत्यनात्मकमिति द्विधाऽप्यसिद्धं दुःखस्यानात्मकत्वं
10 धर्म्यसिद्धस्यापत्तेः, न दुःखं नान्यो मोहः पुरुषो वा प्रसादाद्यनात्मकत्वात् खपुष्पवत् स्यादिति।

(मा मंस्था इति) मा मन्थास्त्वदीया हेतवो बलीयांसोऽवरणाद्यात्मकत्वादय इति, तद्बलत्वख्यापनात्मपक्षसाधनाय इतो विपरिवर्तयितुं शक्यत्वात्, पूर्वहेतुबलापनयनम् यतः शक्यन्तेऽत्र इतोऽपि—सुखं पुरुषमित्यत्रार्थमनात्मत्वविशेषणादतोऽपि विपरिवर्तयितुम्, तद्यथा सुखादन्यद्दुःखं प्रसादाद्यनात्मकत्वात् पुरुषवत्, असमर्थसमासेनानात्मकेनापि अर्थं गृहीत्वा वैशेषिकोक्तसूत्रानुसारेणोक्तम्,
15 मोहश्च दुःखादन्यस्तत एव तद्वदिति, यदन्यद्दुःखादन्यो सुखमोहौ सुखप्रधानात्मकत्वात् पुरुषवत् तथैव व्याख्या द्वे साधने समस्योक्ते, मोहादन्ये सुखदुःखे वरणाद्यनात्मकत्वात् पुरुषवदिति तथैवेति, अत्रो-च्यते किं तन्मात्रादेव विपरिवर्तन[मु]त वैलक्षण्यादिति प्रश्नः, यदारम्भार्थं भावनाविप्रलम्भसहितपक्षान्य-

---

[illegible] इति भावः । अत्र न सन्ति त्वदीया हेतवो बलीयांसः [illegible] मा मंस्था इति । प्रसाद-
20 [illegible]
[illegible] मोहश्चेति । [illegible]
15 [illegible] पूर्वहेतव इति । इत इति [illegible]
[illegible]
20 [illegible]

१ भि. क. धर्मत्वमिति । २ भि. क. °त्वात् यथा । ३ सि. क. तर्हि कोऽहेतुना ।

व्यासभ्रमयोगमात्रात् पक्षधर्मसारूप्यात् त्रैलक्षण्यशून्यात् परिवर्तनसिरसमिप्रायः, ख्याम्मत न यस्मा त्रात्, किं तर्हि ? त्रैलक्षण्यात्, एवञ्चेन्मन्यसे तदयुक्तं, यस्मात् तत्रिलक्षणमेव नास्तीह—पक्षधर्मत्वमेव तावन्नास्ति यथाधारेण क्षेपद्वयम्, कथं पक्षधर्मो नास्तीति चेत् प्रसादाद्यनात्मकत्वं नाम किञ्चिदस्ति, यदि प्रसादाद्यात्मा न भवतीत्यनात्मकं दुःखमुच्यते, भवात्मैव नास्तीत्यनात्मकमित्युच्यते द्विधाऽप्यसि र्द्धं दुःखस्यानात्मकत्वम्, धर्म्यसिद्ध्यापत्तेः, कथमिति चेदुच्यते—न दुःखं नाम्यो मोहः पुरुषो वा स्वत- 5
रिक्तोऽस्ति दुःखं प्रसादाद्यनात्मकत्वात् खपुष्पवत्स्यादिति धर्म्यभावादपक्षधर्मत्वम् ।

इतर आह—

नन्वन्यपदार्थविषयत्वाद्बहुव्रीहेरनात्मकश्रुतेरस्ति प्रसादाद्यनात्मा वा चित्रगुर्देवदत्तवत् कोऽप्यन्यः, सोऽत्र च सद्धर्मवान् धर्मी पक्षो भवितुमर्हतीति ।

नन्वन्यपदार्थेत्यादि यावत् सद्धर्मवान्, ननु बहुव्रीहेरन्यपदार्थविषयत्वात् तत्सूचकसमा- 10
साभ्यन्तरसमाम्नातानात्मकश्रुतेरस्ति प्रसादाद्यनात्मा वा चित्रगुर्देवदत्तवत् कोऽपि तेभ्योऽन्यः प्रसा-
दादिभ्योऽन्यः सोऽत्र च सद्धर्मवान् धर्मी पक्षो भवितुमर्हतीति ।

अत्रोच्यते, बहुव्रीहेरन्यपदार्थविषयत्वानैकान्त्यात्, एवमपि स्थूलशिरा राहुरिति बहु व्रीहिविज्ञानपक्षाश्रयेण शिरोऽव्यतिरिक्तस्य राहोरसदात्मतया व्यपदेशिवद्भावेन यथा व्यव- हारो दृष्टस्तथैवमपि स्यात्, तस्य व्यपदेशिवद्भावव्यवहारानभ्युपगमे धर्मधर्मिस्वरूपविरोधात् । 15

(अत्रेति) अत्रोच्यते नैतदुपपद्यते बहुव्रीहेरन्यपदार्थविषयत्वानैकान्त्यात्, एवमपीत्यादि यावद्धर्मधर्मिस्वरूपविरोधादिति, स्थूलं शिरोऽस्य स्थूलशिरा राहुः, कपोऽर्थत्वात्, बहुव्रीहेरेव तत्र

एकत्वादि पक्षधर्मेति । मात्रपदव्यावर्त्यं दर्शयति त्रैलक्षण्यशून्यादिति पक्षधर्मत्वपक्षधर्मत्वविपक्षव्यावृत्तिरूपा- त्रितयं । द्वितीयं विकल्पमुत्थाप्य निराकरोति त्रैलक्षण्यादिति । पक्षधर्मत्वमेवेति सपक्षसत्त्वविपक्षासत्त्वयो हेतौ सत्त्वेऽपि यावता न हेतुः पक्षे न वर्तेत तावत् लिङ्गत्वविशिष्टे साध्यधर्मिणि न साधनत्वमपि भवितव्यमिति पक्षधर्मत्वं मुख्य- 20
तया हेतोरवश्यं तत्र एवापरे द्वे अपि अप्यन्ते भवत इति भावः । ननु प्रसादाद्यात्मकपदार्थव्यतिरिक्तार्थाभावेऽपि नानात्मकत्वं नाम धर्मं प्रतिषेधस्वभावो यदीति प्रसादात्मा प्रसादादिर्न भवति तदनात्मकमनुच्यत इति व्यवच्छेदपक्षे, आत्मा नास्तीत्यनात्मकमिति प्रतिषेधपक्षे उभयोरपि पक्षयोर्दुःखं नास्ति नास्ति प्रसादाद्यनात्मकत्वात्, खपुष्पवदित्यनुमानेन दुःखाभावस्यैव सिद्धेर्धर्म्यभावात् न दुःखविशेषः सिद्ध्येत् त्रैलक्षण्यसिद्धाभिप्राय—द्विधापीति । नन्वनात्मकत्वमपीति बहुव्रीहिणा समस्तं पदम् अनात्मकश्रुते बहुव्रीहिश्च अनेकमन्यपदार्थे इति सूत्रेण समासावयवपदार्थातिरिक्तपदार्थे- 25
प्रतिपत्तिरनेकसमासान्तपदानां समासो विधीयते यथा चित्रा गावो यस्यासौ चित्रगुरिति चित्रगोव्यतिरिक्ते देवदत्तादौ बहुव्रीहिः तस्मात् प्रसादाद्यनात्मा कश्चिदस्ति स एव चात्र पक्षीक्रियते तेन वा पक्षधर्मता हेतोरिति सम्पद्यते—नन्वन्यपदार्थेति । सद्धर्मवानिति अन्यस्य कस्यचित् त्रिगुणविलक्षणात्मकत्वं नाभिधायकत्वं यैः खपुष्पद्वयानुमानेन धर्मसिद्धिः स्यादिति भावः । स्वसमासपदार्थव्यतिरिक्तस्यान्यपदार्थस्य इतिरसत्त्वेऽपि बहुव्रीहेर्दर्शनात् तन्मात्रस्यापि दुःखादेः सिद्धिरिति तेन समाधत्ते— अत्रोच्यत इति । न च अन्यपदार्थे एव बहुव्रीहिरित्यभ्युपगम्यते स्थूलशिरा राहुरित्यत्र शिरोव्यतिरिक्तस्य राहोरभावेऽपि 30
तदतिरिक्तं राहुं प्रकल्प्य तत्र स्थूलशिरस्त्वेन व्यपदिश्यते तथाप्याह—एवमपीति । ननु स्थूलशिरा राहुरिति कथं बहुव्रीहिः कथमस्यात्, कथं वा न कर्मधारय इत्यत्राह—कपोऽर्थत्वादिति कपो वैकल्पिकत्वादर्थान्तरता नैव स्थूलशिरःकपदसाम्य

1 लि. क. 'श्रुते नास्ति प्रसादाद्यात्मा वा ।

स्यादस्य चान्यपदार्थत्वव्यभिचारं दर्शयति, तत्पुरुषसंज्ञाविधानप्रामाण्येन 'भवति बहुव्रीहौ तत्पुरुषसंज्ञा-
ऽपि' (महाभा० अ १ पा १ सू० २१) इति वचनात्, न हि स्थूलशिरोऽभिन्नत्वव्यतिरिक्तो राहुरस्ति,
चित्रगोविशिष्टदेवदत्तवत् तदेव हि स्थूलशिरो राहुः, तस्यैवोऽसदात्मा—शिरोव्यतिरिक्तस्याऽऽत्मा व्यप-
देश्यः स्थूलेन शिरसा व्यपदेशेन चित्राभि[र्गोभि]रिव व्यपदेशिनो देवदत्तस्य व्यतिरिक्तस्य तद्वद्व्यतिरिक्त-
5 स्यापि राहोः, तथा व्यपदेशिवद्भाव कृत्वा व्यवहारो दृष्टोऽसतोऽपि तथेदमपि स्यात्, तस्य च व्यपदे-
शिवद्भावव्यवहारस्यानभ्युपगमे—उक्तोपपत्त्या दृष्टमिममसदात्मना व्यपदेशिवद्भावव्यवहारमनभ्युप-
गच्छतो धर्मधर्मिस्वरूपविरोधौ दोषौ भवतः ।

धर्मिस्वरूपविरोधस्तावत्—

आत्मनोऽनन्यदेव दुःखम्, प्रसादाद्यनात्मकत्वात्, आत्मस्वतत्त्ववत्, पुरुषत्वापत्तिश्च,
10 अन्यथा सुखान्यत्वप्रसादाद्यनात्मकत्वानुपपत्तेः ।

(**आत्मन इति**) आत्मनोऽनन्यदेव दुःखम्, पुरुषादित्यर्थः, प्रसादाद्यनात्मकत्वात् बहु-
व्रीहिसामर्थ्यात् प्रसादाद्यात्मनोऽन्यत्वादित्यर्थः, आत्मस्वतत्त्ववत् पुरुषस्वात्मवदित्यर्थः पुरुषत्वापत्तिश्च
दुःखस्य धर्मिस्वरूपवैपरीत्यम्, अतो धर्मिस्वरूपविरोधः । किं कारणं ? अन्यथा सुखान्यत्वप्रसादाद्य-
नात्मकत्वानुपपत्तेः पुरुषत्वापत्तिमन्तरेण सुखस्य दुःखादन्यत्वं तदनात्मकत्वं दुःखस्य वा सुखा-
15 दन्यत्वं प्रसादाद्यनात्मकत्वं मोहस्य चान्याभ्यामन्यत्वं प्रसादादिशोषाद्यनात्मकत्वञ्च नोपपद्यत भावित-
न्यायत्वात् सुखदुःखमोहानामैक्यापत्तिदृष्टत्वस्य तस्मात् पुरुषस्वरूपापत्तेः प्रसादादिशोषादिधर्माणां सुख-
दुःखमोहानां धर्मिस्वरूपविपरीततेति ।

पुंस्त्विकेन बहुव्रीहेरेव तत्पुरुषत्वानन्यपदार्थत्वव्यभिचारित्वमिति भावः । तत्पुरुषेति तत्र अन्यपदस्यान्यपदार्थप्रतीतिविषयस्य पुनः निवेशनमिति
देशो यस्मिन्नर्थे तत्र कोऽर्थः तत्पुरुषसंज्ञाविधानमनुपपन्नम्। बहुव्रीहिसमासस्य अन्यपदार्थप्रतीतिफलकत्वात्तत्पुरुषसमासप्रतीतिविषयस्य विशेषणस्यापि
१८ स्थूलशिरोरूपस्य पूर्वपदस्थितस्य तदभिन्नस्य राहोर्योग्यत्वमपि भवति देवदत्तोदाहरणे चित्रेति तत्र व्यतिरिक्तोऽन्यपदार्थोऽस्ति
न तु तदेव समासपदार्थोऽस्ति एव यतो राहोरसदात्मना अवधेयम् । भवतीति तत्पुरुषे कर्मधारयेऽपि सर्वं व्यतिरेकेण
तत्पुरुषसमासे इत्यर्थः कर्मधारयस्य सर्वनामसंज्ञा न प्राप्नोति अन्यपदार्थप्रधानत्वाद्बहुव्रीहेः अतस्तत्र सर्वनामसंज्ञा प्राप्ने-
तीति यद्वा भवति दोषः भवति हि बहुव्रीहौ तत्पुरुषसंज्ञामपि यथा चित्रगवादिसमासस्य इति तत्पुरुषत्वं प्राप्नोति इति महाभाष्ये प्रोक्तम्।
व्यपदेशिवद्भावमिति यत्र निमित्तसद्भावात्मुख्यो व्यपदेशो न भवति च व्यपदेशी तत्र व्यपदेशोऽस्तीत्यतिदेशमाह
२० देवः स देव इत्यादि व्यपदेशिवद्भावेनोच्यते देवदत्तस्य चित्राभिर्गोभिर्व्यपदेशे मुख्यः राहोरसत् स्थूल-
शिरसा व्यपदेशो गौण इति भावः । एवं दुःखस्य प्रसादाद्यनात्मकत्वादात्मस्वतत्त्ववत् प्रसादाद्यनात्मकत्वं व्यपदेशिवद्भावेन
व्यवहारमित्याह—तथेदमपीति । तदनभ्युपगमे दोषमाह—तस्य चेति । व्यपदेशिवद्भावमनभ्युपेत्य मुख्य एव प्रसादादना-
त्मकत्वव्यवहारेऽभ्युपगम्यमाने दुःखस्यापि प्रसादाद्यनात्मकत्वात् पुरुषात्मना पुरुषत्वमेव भवति तथा सुखस्यापि प्रसादा-
द्यनात्मकत्वात् पुरुषात्मकत्वेन पुरुषत्वापत्त्या धर्मिस्वरूपविरोधः अवगत इत्याह—आत्मन इति पुरुषादित्यर्थः । यदि दुःखं
३० पुरुषस्य न भवेत्तर्हि तत् प्रसादाद्यनात्मकं दुःखं न स्यात् दुःखमन्यदपि सुखं न स्यात् पुरुषव्यतिरिक्तस्य सुखदुःखमोहत्रय-
स्यैव पूर्वं व्यवस्थापितत्वात् तत्र च प्रसादाद्यनात्मकत्वदुःखत्वव्यवहारस्यानुपपन्नत्वात् पुरुष एव च सुखत्वात् एवं
तु यतो प्रसादाद्यनात्मकत्वदुःखत्वव्यवहारस्य मुख्यत्वे पुरुषत्वापत्तिर्दुर्वारैवेत्याह—पुरुषत्वापत्तिश्चेति । इदमेव कार-
णमाह—अन्यथेति । इतो भेदस्तत्र दर्शयन्नाह—भावितेति । एवं सुखदुःखमोहानां पुरुषत्वापत्तौ सुखादीनां पुरुषत्वेन

किञ्चान्यत् योऽपि धर्मस्वरूपविरोधः सोऽप्युच्यते तद्यथा—

धर्मस्वरूपविरोधोऽपि चैवमेव, ततश्च प्रकृतिपुरुषयोरप्येकतैव, एवं सुखमोहयोरपि ।

(धर्मेति) धर्मस्वरूपविरोधोऽपि चैवमेव—यथा पुरुषत्वापत्तौ सुखादीनां सुखाद्यात्मपरित्यागे धर्मिस्वरूपविरोधः तथा चौक्षापत्तौ त्रयाणामैक्यापत्तौ चाप्यधर्मस्वरूपविरोधश्च, ततश्च प्रकृति पुरुषयोरप्येकतैव—तस्मादेतयोः पुरुषत्वापत्तेरनन्यत्वापत्तेश्च प्रकृतिः पुरुषादन्या पुमान् वा प्रकृतेरन्य इति नोपपद्यते, ततोऽस्मदभीष्टमेकमेव कारणमित्येतद्दर्शनं साधीयः, एवं सुखमोहयोरपि—यथौ दुःखं सुखादन्यदित्येतत् किं तन्मात्रात् [एव] त्रैलक्षण्यादित्यतः प्रभृति यावत् प्रकृतिपुरुषयोरप्येकतैवेत्युक्त तथा सुखं दुःखमोहाभ्यामन्यत् मोहः सुखदुःखाभ्यामन्य इत्येतेष्वपि चतुर्षु दुःखं सुखादन्यदिति च साधनेन सह एवं गम्यो योज्य इति ।

अथ मा भूदेष दोष इत्यनात्मत्वविशेषणं स्यात्तदामवीमीरयुच्यते तथा सति यथा किं सुखादन्यत् आत्मानं मुक्त्वा इदं तदिति निदर्शयितुं शक्यते ? इति समन्वयाभावः सुखादे-रपि सुखादन्यस्य विपक्षत्वाद्विपक्षाव्यावृत्तिरपि ।

(अथ मा भूदिति) अथ मा भूदेष दोष इत्यनात्मत्वविशेषणं स्यात्—एतद्दोषपरिहारार्थं यथा तथाऽनात्मत्वे सति त्रयाणामात्मकत्वात् सुखं दुःखात्[न]न्यन्मोहवदित्याद्यभिधित्स तथाऽप्यना-त्मत्वे सति त्र्युत्वात् सुखं दुःखादन्यन्मोहवदित्यादावपीष्यतो [धर्म]धर्मिस्वरूपविरोधौ प्रकृतिपुरुष-योश्च नेति, अत्रोच्यते तथा सति यथा किमिति—एवं सति यथा किं सुखादन्यदात्मानं मुक्त्वेति दृष्टान्त इदं तदिति निदर्शयितुं न शक्यते—इदं तत् सुखात् पुरुषाच्चान्यद्भवतीति समन्वयस्याभावः, अत एव चान्यत्वेन पक्षीकृते सुखादिपुरुषव्यतिरिक्तसपक्षाभावात् सुखादेरपि सुखादन्यस्य विपक्षत्वा-द्विपक्षादेतोर्व्यावृत्त्यर्थं यदुच्यते यच्च सुखादनन्यत् तदनात्मत्वे न भवतीत्यनात्मकं न चाप्यनात्म कमेति निदर्शयितुं न शक्यते, न च मोहादि सुखादन्यन्न भवतीति शक्यं दर्शयितुमिति विपक्षाव्यावृत्तिरपि अतो विपक्ष एव सत्त्वाद्विरुद्धश्च हेतुः इत्यभिप्रायः ।

प्रकृतिधर्मत्वे न स्यादिति धर्मस्वरूपविरोध इत्याह धर्मस्वरूपेति । दोषान्तरमप्याह—ततश्च । पुरुषत्वापत्तेरेकत्वं । सुख-दुःखमोहात्मकत्व एव प्रकृतित्वात् सुखादीनां पुरुषत्वापत्तौ पुरुषादनन्यत्वे च पुरुष इव प्रकृतिः स्यात्, नान्या काचित् प्रकृति-पुरुषादन्य एकमेव कारणं सुखं वा दुःखं वा मोहो वा प्रकृतिर्वा पुरुषो वा भवेत् न तु व्यावस्थितमेतत् भवतीत्यर्थः । मोहे दुःखधर्मित्वे विचारयेत् सुखमोहयोरपि समानत्वादतिदिशति—एवमिति । एवमेव सुखादि—यथेति । चतुर्ष्विति सुखं दुःखादन्यत् सुखं मोहादन्यत् मोहः सुखादन्यः दुःखादन्य इति पञ्चस्वपीत्यर्थः । अथ सुखादीनां पुरुषत्वापत्ति-पारम्पर्यं सुखादि दुःखादन्यत् अनात्मत्वे सति अत्र्युत्वादित्युच्यते इत्याशङ्कते—अथेति स्यादिति ... सुखं दुःखादन्यत् अनात्मत्वे सति ... हेतुर्विशेषितः ... पुरुषव्यावर्तनाय ... विशेषणमुच्यते तदा च न पूर्वोक्ता दोषा इति भावः । एवं सति ते हेतोरसाधारणानैकान्तिकत्वात् विरुद्धत्वं ... तथा सतीति ... इत्यर्थं दुःखं सुखादन्यत् अनात्मत्वे सति ... ... पुरुषव्यतिरिक्तस्य ... ... साध्यसा-धनयोरन्वयः सिध्यति, सर्वं हि सुखदुःखमोहात्मकमेव ... इदं सुखं दुःखं मोहो ... न ... दर्शयितुं

१ सि क. दुःख । २ सि क. सुखं दुःखात् । ३ सि क. दुःखं सुख । ४ सि. क. सुखं मोहात् । ५ सि क. हेत्वन्तर ...र्थं ।

अथ तु विभक्तस्वतत्त्वं सुखं सुखाद्यन्यच्च भवति प्रसादाद्यनात्मकमपि न भवतीति, उच्यते तथा सति तेन प्रकारेण नियमवत् सुखमेवानन्यत् प्रसादाद्यात्मकं भवति चेति तथा तस्य वस्तुनः प्रवर्तनात् तथाप्यवक्रेण नियमप्रवृत्तिप्रकाशात्मकं सुखमेवेति त्वदभ्युपगमेनैवैक्यं मोहादीनामापन्नमस्मिन् साधने, एवं शेषसाधनेष्वपीति को वादार्थ उभयोरपि ।

५ अथ स्थित्यादि यावत्सुखमिति, अथ मतं यद्विभक्तस्वतत्त्वं दुःखमोहाभ्यां वस्तुतः सुखात् अन्यच्च भवति तत् प्रसादाद्यनात्मकमपि न भवतीति विविक्तस्वरूपस्य सुखस्य दुःखाद्यन्यत्वात् प्रसादाद्यात्मकत्वाच्च तदेव उच्यते वैधर्म्येण निदर्शयितुमत एव च तमः सुखाद्यन्यत् विविक्तस्वरूपं प्रसादाद्यात्मकमप्युपपन्नमिति साधर्म्यदृष्टान्तश्च स्यादिति, एवमितरसाधनेष्वप्युभयदोषपरिहार इत्यत्रोच्यते तथा सतीत्यादि यावत् को वादार्थ उभयोरपीति एवं सति तेन प्रकारेण नियमोऽयं यत् १० सुखाद्यन्यत् न भवति तत् प्रसादाद्यात्मकमपि न भवत्येवेति, एतेन प्रकारेण नियमवत् सुखमेवानन्यत् प्रसादाद्यात्मकं भवति चेति तथा तस्य वस्तुनः प्रवर्तनात् तथाप्यवक्रेण नियमप्रवृत्तिप्रकाशात्मकं सुखमेवेति त्वदभ्युपगमेनैवैक्यं मोहादीनामापन्नमस्मिन् साधने, एतदभ्युपगमवच्च शेषसाधनेष्वपि, दुःखाद्यन्यत् सुखं मोहश्चेत्येवमादिषु यद्यदनात्मकं दुःखाद्यन्यच्च भवति तच्छोषाद्यावरणाद्यनात्मकमपि न भवतीत्येवं नियमात्मकत्वे प्रवृत्तेरैक्यं मोहादीनामभ्युपगतं त्वयैवे[ती]तरेतरैक्याभ्यु- १५ पगमः इतिशब्दो हेत्वर्थे इत्यतः को वादार्थः—वादप्रयोजनमुभयोरावयोः त्वयैवैक्याभ्युपगमाच्च वादार्थश्च ममापि प्रतिपन्नार्थप्रतिपादनवैफल्यादिति ।

एवं तावदावरणाद्यात्मकत्वादिहेतवः प्रथमोक्तानन्यत्वपक्षस्यैव साधका अनात्मत्वविशेषणा अपि तथैव त्वावरणाद्यात्मकत्वाविशिष्टदोषा तथ्यादिहेतवोऽपि ।

(एवं तावदिति) एवं तावदावरणाद्यात्मकत्वादिहेतवः प्रथमोक्तानन्यत्वपक्षस्यैव साधकाः,

---

२० [illegible]

असारमत्वविशेषणा अपि, नान्यत्वपक्षस्येति प्रतिपादिताः, तत्रैव—अनन्यत्वपक्ष एव त्वदरणाद्यात्मक-त्वादिवत् विरोधा कम्पादिहेतवोऽपि, नान्यत्वपक्षे, तत्र सदोषा एवेत्यभिप्रायः ।

ननु कम्पादयोऽनन्यत्वहेतव उक्ता एव, किं पुनरनुक्तयेनेत्यत्रोच्यते—

सुखादावपि च परिहारपक्षेऽपि कृतेऽपि च परधर्मेणापि विशिष्टेन प्रतिपादनविधि नाऽनन्यत्वहेतवः सुखं दुःखादनन्यत् चलाप्रकाशकत्वात्, अविभक्ताशेषगुणात्मकत्वोष्ट 5 वदिति ।

(सुखादावपि चेति) सुखादावपि च न सत्त्वादिष्वेव तत्रापि च परिहारपक्षेऽपि कृतेऽपि च—यथा त्वया सुखं मोहाद्गुरोरन्यदिति परिहारपक्षे कृतेऽपि च परधर्मेणापि दुःखं सुखादनन्यल्लघुत्वा विशेषेणापि—न केवलमनात्मत्वे चलत्वादेवेति, इत्थं विशिष्टेन प्रतिपादनविधिनाऽनन्यत्वहेतव इति, अविसंवादात् स्वधर्मेण—सुखं दुःखादनन्यत्, लघुत्वादिभिः सुकरप्रतिपादनमेवेत्यर्थः । परधर्मेण 10 तावत्— सुखं दुःखादनन्यत्, चलाप्रकाशकत्वात्, चलमप्रकाशकं प्रवृत्तिशीलं दुःखमिति यथा-दुःखधर्मेण सुखं ततोऽनन्यदिति साध्यते, अविभक्ताशेषगुणात्मकत्वोष्टवदिति दृष्टान्तः, प्राग्गुपवर्णितः । अविभक्तसुखदुःखमोहात्मकसत्त्वरजस्तमोगुणात्मको लोष्ट इति त्रिरूपत्वान्मतिकमावाच एवाशेषगुण-त्वात्मको लोष्टः चलाप्रकाशकत्वात् दुःखादनन्यदिति स एव लोष्टो दृष्टान्तो भावितः सुखाद्यात्मक-त्वात्, एवं तावत् परधर्मेण । 15

एवञ्च स्थिते सुखं दुःखादनन्यल्लघुत्वात्, एवमप्रवृत्तिशीलत्वात् प्रकाशकत्वादेतानि च चत्वारि साधनानि, अत्र द्विकसंयोगेनापि त्रीणि, एवं मोहादपि परधर्मेण सुखस्य दुःख धर्माभ्यां प्रत्येकं द्वे समुदायेनैकमिति त्रीणि, प्रवृत्तिशीलत्वादित्यपि तत्संयोगेनेतराभ्यामपि सप्तसाधनानि, एवं मोहादपि, एवं सुखं दुःखादनन्यत् गुरुत्वादप्रकाशकत्वात्तत्संयोगाच्च । एवं मोहादपि द्वाभ्यामप्यनन्यत् सुखं तेभ्य एव हेतुभ्य इति एत एव सर्वे हेतवः स्वपरधर्माः । प्रत्या- 20 दावप्येतरेतरसंयोगेन चाभ्यूह्याः, अन्येऽप्यचेतनत्वादिसमासव्यस्तकमध्ये यावच्छरीराद्याप चित्तादिप्रकृतिधर्मैस्सामान्यमूर्तैर्विशेषितैश्च यावत्किञ्चिदिहास्ति सर्वं तदनन्यत्वे त्रिरूपतां प्रति-पद्यते धर्मजातमित्यतः कुतः सङ्ख्याना ? भावितत्रैगुण्यैकात्मकलोष्टादिवस्त्वन्यायव्यापित्वात् ।

सुखादीनां दुःखादनन्यत्वमित्थं साधितमेव पुनरपि किमर्थं तदेवोच्यत इत्यत्र—सुखादावपीति [illegible] स्वपरधर्माः सर्वे एवानन्यत्वसाधका भवन्तीति प्रदर्श्यत इति भाव । अविसंवादात्—न सत्त्वादिष्वेवेति न केवलं 25 सत्त्वादीनामनन्यत्वसाधन एव ते हेतव इति भावः । त्वया परिहारपक्षे कृतेऽपि सोऽभिप्रेतार्थ इत्यादयेनाह—तत्रापि चेति । परधर्मेणापीति त्वदभ्युपगमेन दुःखधर्मेण सुखस्य परधर्माः सुखं चलप्रवृत्तिशीलं प्रकाशकं [illegible] । अविसंवादमाह—न केवलमिति । चलत्वमप्रकाशकत्वं च दुःखधर्मौ । तयोर [illegible] सुखेऽनन्यत्वसाधने हेतुत्विष्यते चलाप्रकाशक-त्वादिति । अविभक्तेति, अविभक्ता [illegible] येऽशेषा गुणाः सुखदुःखमोहात्मका यो लोष्ट [illegible] । भावितत्र [illegible] प्राग्गुपवर्णित इति । अत्र 30 सुखादीनां परस्परमनन्यत्वसाधनहेतूनां तदभ्युपगमानामभिधाय स्वपरधर्मेण परीक्ष्यमाणत्वेन तदभ्यादि—एवञ्च स्थित

1 सि. क. [illegible] इत्यधिकं दृश्यते । 2 सि. क. विपरिहार । 3 सि. क. °रि च च च ।
4 सि. क. पक्षोऽप्यात्मे ।

(एकत्रेति) एवञ्च स्थिते—स्वधर्मेणापि शोकादिधर्माणां सुखापेक्षत्वे सिद्धेऽनन्यत्वे सुखा-
दिहेतवोऽपि साधका इति तद्दर्शयति—सुखं दुःखादनन्यत् सुखत्वात् शोकादिवदिति वर्तते, एवमप्रवृत्ति-
शीलत्वात् अप्रकाशकत्वादेतानि च चत्वारि साधनानि— प्रत्येकं त्रीणि समुदितान्येकमिति, अत्र द्विकसं-
योगेनापि त्रीणि—अप्रवृत्तिशीलत्वात् अगुरुप्रकाशात्मकत्वात्, अप्रवृत्तिप्रकाशात्मकत्वादिति । एवं
5 मोहादपीति—मोहात् सुखमनन्यदित्यत्रापि त एव हेतवस्तावन्तः, परधर्मेण सुखस्य दुःखसामान्यो
प्रत्येकं द्वे समुदायेनैकमिति त्रीणि चलत्वादप्रकाशकत्वात् चलाप्रकाशकत्वादिति, प्रवृत्तिशीलत्वादित्यपि
तत्संयोगेनेतराभ्यामपि सप्तसाधनानि एवं मोहादपीति मोहादनन्यत् चलत्वादिभ्यस्तेभ्यः एवं
सुखं दुःखादनन्यत्, गुरुत्वादप्रकाशकत्वात्तत्संयोगाद्वेति, एवं मोहादपीति, तेभ्य एव मोहधर्मेभ्य-
स्त्रिभ्यो मोहादप्यनन्यत् सुखमिति द्वाभ्यामप्यनन्यत्—सहिताभ्यामपि दुःखमोहाभ्यामनन्यत् सुख
10 मसुखत्वादिभ्यस्तेभ्य एव हेतुभ्यो द्वित्रिचतुरादिसंयोगेन प्रत्येकमानुगम्यमिति, अत आह—स
एव सर्व इति अनया दिशाऽभ्यूह्याः, न केवलमेत एव असुखत्वादयः चलत्वादयो गुरुत्वादयो वा
स्वपरधर्महेतवः, किं तर्हि ? स्वपरधर्माः प्रसादादयश्च प्रसादलाघवादयः शोषतापभेदादयः वरण-
सदनापध्वंसनादयश्च इतरेतरेष्वपि द्वित्रिचतुरादिसंयोगेन चेति सुखस्य दुःखान्मोहाद् द्वाभ्यामनन्यतया
सिद्धः, एवं दुःखस्य सिद्धः मोहस्य सिद्धः त्रयाणां परस्परतोऽनन्यता एकैकेति वस प्रतिज्ञाः एवासु
15 सुखधर्मौ लघ्वादयो दुःखधर्माश्चलादयः मोहधर्मौ गुरुप्रकाशौ प्रत्येकं द्विकादिसंयोगेन सप्तकानि
सर्व साधनानाम् लाघवगौरवे स्वधर्मीय प्रसादादिशोषादिवरणादीनामात्र हेत्वर्थं पञ्चविंशत्यादि
पञ्चशतानि च षट्त्रिंशानि भिद्यात्यत् न केवलमेत एव हेतवोऽन्येऽप्यचेतनत्वादिसमासव्यस्त
वाक्यविपरीतापत्त्यादि प्रकृतिधर्मैः सामान्यमूर्तैर्विशेषितैश्चापुरुषत्वे सति सत्त्वात् प्रमेयत्वात्

इति । स्वधर्मेण सुखे दुःखानन्यत्वसाधने हेतून् दर्शयति—स्वधर्मेणापीति । सुखे … प्रत्यक्षं …
20 प्रधानानन्यत्वे हेतून् इत्याह—सुखमिति दुःखानन्यत्वे साध्ये प्रत्येकं त्रीणि त्रिकसंयोगेनैकं द्विकसंयोगेन त्रीणीति सप्त साध-
नानीति भावः । एवं मोहानन्यत्वे साध्ये त एव सप्त हेतव इत्याह—एवं मोहादपीति । दुःखं चलप्रकाशकं प्रवृत्ति-
शीलं चेति दु स्वधर्मेण सुखस्य दुःखानन्यत्वे साध्ये सप्त हेतवः मोहानन्यत्वे च साध्ये त एव सप्त इत्याह—परधर्मे-
णेति । मोहो गुरुरप्रकाशश्च इति वचनात् मोहधर्मेण सुखस्य मोहानन्यत्वे साध्ये सप्त हेतव इत्याह—एवं मोहादपीति ।
प्रोक्त एव सर्वे हेतवो दुःखमोहाभ्यामनन्यत्वे साध्ये प्रत्येकशः इत्याह द्वाभ्यामपीति । एवं …
25 सुखस्य धर्माः शोषतापभेदस्तम्भोद्वेगापत्तीया दुःखस्य … मोहस्येति वचनेन प्रसादादयोऽपि
सुखस्य दुःखानन्यत्वे साध्ये हेतवो भवन्तीत्याह किं तर्हीति । स्वपरस्य स्वधर्माः प्रसादादयः परधर्माः शोषादयो वरणाद-
यश्चेति बोध्यम् । अथ प्रतिज्ञाभिप्रायं प्रदर्श्य हेतुसंख्यां दर्शयन्नाह—सिद्ध इति । अनन्यतया—अनन्यत्वसाधनेन ।
त्रयाणामिति सुखदुःखमोहानां परस्परतोऽनन्यत्वसाधने एषा प्रतिज्ञा … एकैकस्येत्यर्थः । साधनानि दर्शयति-
एवास्विति … । लाघवगौरवे इति लघुत्वगुरुत्वे सुखधर्मो मोहधर्मे चोक्तावेवेति भावः, एते-
30 भ्योऽपि बहूनि साधनानि सम्भवन्तीत्याह—भिद्यात्यदिति । … सुखदुःखमोहानामनन्यत्वसाधने …
परमार्थतो वस्तु नास्त्येव सुखमिति दुःखमिति मोह इति वचनमपि न घटते तथा …
त्वम्, येनैव … शरीरे … दुःखी अयं दुःखी अयं सुख …

१ भि० क० °न्यादिति । २ लि० क० स्थूल । ३ लि० क० °त्युरेति ।

सर्वगतत्वादकृतकत्वादित्यादि वा धानरिकद्विविदादि सर्व तदनन्यत्वे त्रिकभणतां प्रतिपद्यते धर्म वावमित्यतः कुतः सङ्कल्पना ? न शक्यमेव संकलयितुम्, प्रत्येकद्वित्रिचतुरादिसंयोगधर्मानन्त्यादिति स्वपक्षसाधनहेतुसौकर्य दर्शयति मावितत्रैगुण्यैकात्मकलोकादिवस्तुन्यायव्यापित्वादिति ।

इतर आह—

नन्वेवं स्ववचनविरोधादिदोषा अनन्यत्वप्रतिज्ञाया इत्ययुक्तम्, तवात्मन एवोपाल-5 म्भात् ।

नन्वेवं स्ववचनविरोधादीति, सुखं दुःखादनन्यदिति पक्षे सुखदुःखयोः प्रतिपुरुषं वेदनु भवेन पृथक्त्वसिद्धेः शरीरविकारादिभिरनुमेयत्वाच्च लोकप्रसिद्धेरभ्युपगतत्वाच्च त्वयापि स्ववचनेन च सुखं दुःखमिति पृथगुच्चारणात् स्ववचनाभ्युपगमलोकप्रसिद्धिप्रत्यक्षानुमानविरोधदोषा अनन्यत्वप्रति-ज्ञाया इति एतच्चायुक्तम्, तवात्मन एवोपालम्भात्, यस्मादेवं पुनः त्वत्सिद्धान्त एव स्ववचनादिविरोध 10 उपनीयते त्वयाऽऽत्मन एव, न ममोद्दिश्य आत्मनोऽपरिहारेण वचनवक्तयोरुच्यते ।

कथ इति चेदुच्यते—

प्रधानमेकं सुखदुःखमोहात्मकत्वादभिन्नगुणात्मकं साम्येन चावस्थितमिति तथा परस्पर मुपकुर्वन्ति सत्त्वादयः शब्दादिभावेन च व्यवतिष्ठन्ते प्रत्येकं सुखाद्यात्मनेति सुखादिव्यात्म कत्वं घटादावेकस्मिन्नेव चेति त्वयैवाभ्युपगतत्वात् कस्य स्ववचनविरोधादिदोषाः ? इति 15 स्वस्थेन चेतसा चिन्त्यताम् ।

प्रधानेत्यादि यावदभ्युपगमात्, प्रधानमेकं सुखदुःखमोहात्मकत्वादभिन्नगुणात्मकं साम्येन चावस्थितमिति कथमयं स्ववचनविरोधः तथा परस्परमुपकुर्वन्ति सत्त्वादयः शब्दादिभावेन च व्यवतिष्ठन्ते प्रत्येकं सुखाद्यात्मनेति सुखादिव्यात्मकत्वं घटादावेकस्मिन्नेव चेति त्वयैवाभ्युपगतत्वात्, ऐक्यत्वैकत्वोक्त्येति कस्य स्ववचनविरोधादिदोषा इति स्वस्थेन चेतसा चिन्त्यताम्, मम तु त्वद्दोषो 20 द्भावनपरप्रयासत्वाददोषः, एवमस्मद्दोषोत्कीर्तनद्वारेण त्वद्दोषोत्कीर्तनमेवैतत्कृतम् इति ।

धार्मिकेनाऽनुमानप्रत्यक्षानुमानविरोधवेदनाशङ्कते—नन्वेवमिति । एवं स्वतत्त्ववैधर्म्य दोषो न ममेत्यागमेनोत्तरयति—तवात्मन एवेति । विरोधमेवोद्भावयति—प्रधानमेकमिति सुखादिधर्मैकत्वादिसमात्मत्वेन प्रधानं धर्मधर्मिणोरनर्थान्तरत्वात्, तादात्म्याच्च भेदरहितमेकोऽव्यक्तात्मभेदम्नगुणाविभागावैक्यस्थितमभ्युपगम्यते भूतभविष्यभावत्वात् प्रधानमेवं सुखेऽन्यतरमपेक्ष्य वर्तते यथानुग्रहात्मकं सुखदुःखमोहत्वं स्वस्वभावात्मना परिणमन्ति सत्त्वादयः सत्त्वादेव 25 प्रतिक्षणपरिणामस्वभावतया यः एव एव कदाच सुखाकरोति तं प्रति तस्य सुखस्वसमुद्भवात्, कदाच दुःखाकरोति तं प्रति तस्य दुःखस्वसमुद्भवात्, कदाच मोहयति तम्प्रति तस्य मोहस्वसमुद्भवादित्येवम् सुखदुःखमोहात्मकत्वं वस्तुत-स्तैव स्ववचनाभ्युपगमलोकप्रसिद्धिप्रत्यक्षानुमानविरोधदोषाः त्रिगुण्येकमिति विरोधादिति भावः । मम च प्रधान-भेदं तव मते योगमुद्भावयितुम्, न तु यथा मया प्रतिपादितं तथा मम मतम्, अतो न मे विरोधादिदोषः एतत्र मति योगमुद्भावयता त्वया तव मत एवोद्भावित इत्याह मम स्थितिः । एवं हेतुदोषा अन्यप्रसिद्धसाध्यसमत्वव्याहतिस्व-30

१ सि क. प्रकर्ष । २ सि क वासुमत्वे । ३ क. दुःख । ४ सि क स्ववचनादिति । ५ सि क. मवत् । ६ सि क कारणत्वेकोति ।

किञ्चान्यत्—

हेत्वविरुद्धतोऽप्येवमेवेति स्फुटमेव सुखं सदा व्यक्तशब्दस्पर्शरूपरसगन्धं चेतनमभ्युपगम्यताम्, किमन्यापादनेन परदोषाभिधानेन वा तत्त्ववादिनैव भवितव्यमृजुना, तेभ्य एव छब्दादिभ्यो हेतुभ्यो विपर्ययसिद्धेरिति, स्वमतेन तु व्यक्तशब्दस्पर्शरूपरसगन्धचेतनप्रति-
5 ज्ञायां विपर्ययाभ्युदाहरणानि ।

(हेत्विति) हेत्वविरुद्धतोऽप्येवमेव—यथोक्ता एते हेतवः समपक्षाः सविशेषणनिर्विशेषणाः प्रतिज्ञादोषोद्भावनद्वारेण विरुद्धाव्यभिचार्युद्भावनद्वारेण चासत्यत्वासाधनत्वस्य साधका इति तथा हेत्वविरुद्धतापि अस्मत्पक्षे प्रागभ्यास्याद[स]मन्वयव्यतिरेकाभावविधिनाऽस्मत्पक्ष एव वर्तनादिति तदुपसंहारार्थमाह इति स्फुटमेवेत्यादि यावद्विपर्ययसिद्धेरिति, इतिशब्द[स्यो]पसंहारार्थत्वात्, यदभि-
10 प्रेतस्ते त्वया प्रधानं नाम गुणसाम्यावस्थानं किञ्चिदस्तीति तदामिलितमीयम्, सुखं सदा व्यक्तशब्दस्पर्शरूपरसगन्धं चेतनमभ्युपगम्यतां स्फुटमेव किमन्यापादनेन परदोषाभिधानेन वा, तत्त्ववादिनैव भवितव्यमृजुना, तेभ्य एव छब्दादिभ्यो हेतुभ्यो विपर्ययसिद्धेः—यथाऽऽकाशवाय्वग्न्युदकपृथ्व्यः पञ्च महाभूतानि व्यक्तशब्दादिमात्राणि तथा सुखमिति छब्दादिभ्य एव हेतुभ्यः पृथिव्यामिव शब्दादयः पञ्चापि, शेषेष्वपि च चतुर्षु भूतेषु व्यक्ता एवाभ्युपगम्यताम्, परिणतिविशेषात्तु विद्युगम्यत एवं
15 कषायरसवत्याप्सु [illegible] प्रत्ययता शब्दादीनां [illegible] अभिव्यक्तिरिति परमतेनैवोक्तम्, स्वमतेन तु व्यक्तशब्दस्पर्शरूपरसगन्धचेतनप्रतिज्ञायां विपर्ययाभ्युदाहरणानीति 'स्पर्शरसगन्धवर्णवन्तः पुद्गला इति' [तत्त्वा अ ५ सू० २३] सामान्येन 'अणवः स्कन्धाश्च' [तत्त्वा अ ५ सू २५] मूर्तत्वात् पृथिवीवत् वाय्वादयोऽपि, सर्वेषामस्मत्सूत्रेऽस्मत्पक्षस्तु स्कन्धेष्वेव पुद्गलेष्विति, [illegible]

विरुद्धाव्यभिचारितानिरुद्धासत्यत्वोऽस्मत्पक्ष एव न तन्मन्यत्पक्ष इत्याह—हेत्विति । एतदेव विवृणोति—यथोक्तमिति
20 सविशेषणेति अनन्तरमेवोक्तशब्दादिविशेषणैः सहिता रहिता वा हेतवः प्रतिज्ञाया दोषोद्भावनेऽपि गुणविशेषेण सहिता रहिता चैते नाम हेत्वविरुद्धतोऽप्येवमेव अस्मत्पक्ष एव नान्यत्पक्ष इत्याह—तथा हेत्विति । वाक्यं विवृणोति—एव मित्यादि इति सुखं सदा व्यक्तशब्दस्पर्शरूपरसगन्धं [illegible] विपर्ययसिद्धेरिति सदा स्फुटमसुखमसत्त्वासिद्धं [illegible] वाभ्युपगमनाय [illegible] तत्र [illegible] पृथिव्यादिषु भूतेषु [illegible] शब्दादिगुण [illegible] व्यक्तानामभ्युपगमात्, यथा च परिणामविशेषेण [illegible] अपि विद्युगम्यते एते [illegible]
25 रसाः [illegible] प्रत्ययतमतरेणाभिव्यक्तत्वात् तथाऽऽकाशे शब्दस्यैव व्यक्तौ शब्दस्पर्शयोर्वायौ शब्दस्पर्शरूपाणां तेजसि शब्दस्पर्शरूपरसानामप्सु पृथिव्यां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानां व्यक्तत्वमिति भाव । परमेणापि परमाणुगुणापेक्षं [illegible] एविध्यमनुसरेण तु [illegible] सर्वत्रैव पुद्गलगुणत्वादिगुणानामेवोदाहरणं [illegible]—स्वमतेन त्विति । स्पर्शादयः पुद्गलानामेव धर्मा नियताभिव्यक्ताः ते पुद्गलाः स्कन्धाः द्विविधाः अणवः स्कन्धाश्चेति तत्राणवोऽबद्धाः निरवयवाः सूक्ष्माः परस्परेणासंयुक्ताः स्थूलाः प्रदेशसंघातादिप्रकारसमर्थाः बद्धाः स्कन्धाः उच्यन्त इति पुद्गलोप-
30 लक्षणम् । तत्र यथा पृथिवी मूर्तत्वात् स्पर्शादिचतुष्टयवती तथा वाय्वादयोऽपि—मूर्तत्वादिति एवं हि मूर्ति मूर्तं प्रयाति इत्यादयः नहि स्पर्शादयो मूर्ति व्यभिचरन्ति, अविनाभाविस्वात् तत्र हि स्पर्शादेर्भावात् स्पर्शादयो व्यक्ता भवन्ति तत्र परमाणावपि ते विद्यन्ते, न च परमाणवस्त्वचतुर्गुणाः [illegible] सर्वेषामेकत्वात् किन्तु [illegible]

1 सि. क. °न्यत्व । 2 सि क. शब्दसन्तत् ।

साधनगतोपकारस्था नैते धर्माः सन्तीति वादपरमेश्वरमतम्, अतो विपक्षदोषानुदाहरणानीत्युक्तम्, इत्थं सुखदुःखमोहानां व्यापकत्वासिद्धिरापादिता ।

यस्मादेव वीतावीतानां सुखादित्रैगुण्यकारणपूर्वकत्वानुमानानामनुमानाभासत्वेऽमत आह—

सत्त्वादित्रयविषयसमन्वयपरिमाणोपकारशक्तिप्रवृत्तिवैश्वरूप्यगत्याख्यानां प्रकृतिसाधकानां वीतानां व्यवहारसम्प्रसिद्धेः प्रत्ययसर्गास्तित्वैकत्वार्थवत्त्वपारार्थ्यान्यत्वाकर्तृत्वपुरुषबहुत्वयोगवियोगस्थितिविषयस्य शास्त्रस्यैतेषामेव पञ्चानां वीतानां हेतुत्वावधारणार्थानामवीतानामतदर्थत्वात्तद्विषयः प्रत्ययोऽप्यज्ञानमेव, तदज्ञानत्वात् ज्ञानसाध्यपुरुषार्थाभावोऽपीति किमवशिष्यते वार्षगणे तन्त्रे सुभाषिताभिमतमतस्तस्याप्ययमनुपपन्नपरोक्षार्थवादः । * * * * *

[सत्त्वादि] त्रयविषयसमन्वयेत्यादि यावद्वीतानां व्यवहारसम्प्रसिद्धेरित्यादि यावत् हेतुत्वावधारणार्थानामवीतानामतदर्थत्वादिति, तेषां वीतावीतानां लक्षणं तद्यथा—प्रागनुमान सम्भवे व्याख्याय तेषां पूर्ववत् सामान्यतो दृष्टं शेषवत् एव हेतुरतीन्द्रियाणां भावानां समधिगमे, तत्र प्रयोगोपचारविशेषात्त्रैविध्यम्, वीतः [अवीत] इति सामान्येन, विशेषेण च स्वरूपेण वीतसिद्धिः, यदा हेतुः परपक्षमनपेक्ष्य यथार्थेन स्वरूपेण कार्यसिद्धावपतिष्ठते तदा वीताख्यो भवति, परिशेषादवीतसिद्धिः, यदा नैवमतोऽन्यथा सम्भवति, अस्ति चेदम्, तस्मात्

व्यापकत्वं गुणपरिणममात्रात् परान् भवति यथा कल्पवृक्षौ वीतविपरिणमसामर्थ्यवती श्वेतसर्वगताविप्रलयोत्तरतत्त्वमेव 15 तथे विभिन्ने सती रसनज्ञानमहायन्योन्यतमामम्बत । न च धर्मस्पर्शौ तत्र सम्भवन्त्यापि पुनर्मही सत्ती परिणामविशेषत्वात् एवं पार्थिवाप्यतैजसवायवीयाश्चोऽप्येकावीया कदाचित् कश्चित् परिणामं विग्रहो न सर्वेन्द्रियग्राह्या भवन्ति अतो रसरूपगन्धस्पर्शा एव विविधपरिणामतुल्यदिशा सन्तो मूर्तिमत्परिसमाप्तो भवन्तीति भावः । तत्र स्पर्शादय परमाणुषु स्कन्धेषु च प्रादुर्भवन्ति, यस्मादयस्तु अनन्ताणुकस्कन्धविषया एवैताह—शब्दवान्येति शब्दो अभिरर्थप्रकाशको नियतग्राहकधर्माभिनिवेशात् यथा परस्परापेक्षकत्वेन भोगनिमित्तमिति भेदः शेषस्य स्वीत्मन प्रत्येकमपेक्षितमस्त्येतम्, अतिप्रसङ्गात् 20 वैस्वाभमेत्यमतमवायलोपोतानां महत्त्वम् एते सर्वे सम्भवन्त्य स्पर्शादयश्च पुरुषेभ्येन भवन्तीति विपर्ययं कृतमिति भावः । इत्यनेन भावविधायकानुमानानामनुमानाभासत्वमाचष्टे—सत्त्वादित्रयविषयेति मूलं तु समोहविषयेऽस्य 'भेदानां परिमाणात् समन्वयाच्छक्तितः प्रवृत्तेश्च । कारणकार्यविभागादविभागाद्वैश्वरूप्यस्य' ॥ इति कारिका अत्र पञ्च हेतवोऽत्र प्राह्याः । प्रागिति प्रमाणप्रत्ययाधिकरणावसरेऽनुमानस्य पूर्ववत् शेषवत् सामान्यतो दृष्टमिति त्रीन् भेदानाख्याय तत्र सामान्यतो दृष्टं शेषवदातीन्द्रियाणां प्रकृतिपुरुषादीनां प्रतिपत्तौ समर्थं भवतीति मेयमिति भाव । तत्रारात्वनुमानं द्विविधं वीतमवीतञ्च वीतं पूर्ववत् सामान्यतो 25 दृष्टमिति, अवीतन्तु शेषवदित्याह—तत्रेति अनुमानमेतयं ... तल्लक्षणम् 'यदा हेतुः स्वरूपेण साध्यसिद्धौ प्रयुज्यते । स वीतोऽर्थान्तराक्षेपादितरः परिशेषितः ॥' इति तत्र साधनस्य स्वरूपं द्विविधम् साकारमनाकारञ्चेति, इन्द्रियप्रत्यक्षगोचरार्थविभागाभिरूपं साकारं अतसामान्यतस्समुच्यते इत्येव च पूर्ववदिति अनाकारन्तु इन्द्रियप्रत्यक्षायोग्यार्थविभागाभावविविक्तस्वभावरूपमेव च सामान्यतो दृष्टमुच्यत इत्यभिप्रेत्याह—सामान्येनेति । वीतलक्षणमेव चाचष्टे—यदा हेतुरिति परपक्षस्य वैरूप्योपक्षेपकत्वं अन्वयव्याप्तिप्राधान्येन प्रवर्तमानं विधायकं वीतमिति भावः । यदा तु स्वसाध्यादर्थान्तरमुक्तानां प्रसक्तिः 30 भावयोः निषेधं परिशेषतः साध्यसिद्धावपतिष्ठते तदाऽवीतं व्यतिरेकव्याप्तिप्राधान्येन प्रवर्तमानं भवतीत्याह—परिशेषादिति प्रसक्तिमानामपोहं दर्शयति—यदेति इदं वपस्तर्कं परमाणुस्कन्धेश्वरकर्मदैवकालस्वभावाद्यन्यो न सम्भवति अस्ति चेदं

---

१ सि क्ष. ॰तुष्मलत्वात् । २ सि प्रयोगोपचारविशेषा । ३ सि क्ष. विशेषेण तु स्वरूपाद्वीत । ४ सि. क्ष. ॰मप्यपेक्ष्यार्थेनैव रूपेण । ५ सि क्ष. वदावीत ।

परिशेषतो हेतुत पक्षधर्मविशिष्टपार्थं कार्यसिद्धौ स्वपक्षविषयत्वे तदाऽवीताख्यो भवतीति प्रयोगरूपम्, अव्याप्तधर्मस्य परपक्षप्रतिषेधेन स्वपक्षपरिग्रहक्रिया अवीत इति, वीतस्य त्वऽवयवाः, पञ्च प्रदेशाः प्रतिज्ञा हेतुर्दृष्टान्त उपसंहारो निगमनमिति, तत्र साध्यावधारणं प्रतिज्ञा, साधनसमासवचनं हेतुः, तन्निदर्शनं दृष्टान्तः, साध्यदृष्टान्तयोरेकक्रिया उपसंहारः, प्रतिज्ञाभ्यासो निगमनमिति ।
5 पुरस्तादीवस्य प्रयोग स्यात्स सम्यन्ते पश्चाद्वीतस्येति प्रयोगश्च—अस्ति प्रधानं भेदानामन्वय दर्शनात्, आध्यात्मिकानां भेदानां कार्यकारणारम्भनामैकजातिसमन्वयो दृष्टं इति, अन्वय-सम्बन्धादिदृष्टान्तं वक्ष्यति सामान्यपूर्वकत्वाच्च भेदानामिमानि एकजातिसमन्वयदर्शनार्थम्, सुखादित्रिगुणैकजातिसमन्वितानां भवोरसकानां तदभिधेयप्रतिषेधस्य पक्षीकृत्यैककार्यत्वादिति हेतुमाह तयोस्तत्रोपसंहारात्, पञ्चानां पञ्चानामभिधानविवीप्सया व्याप्तिं दर्शयति, यथा
10 अणुत्वादि- तस्मात् परिशेषतः प्रधानास्तित्व आरम्भेव सम्भवतीति साध्यसिद्धौ हेतुरपदिश्यते तथाऽवीताख्यो भवतीति भावः । यस्य सर्वं प्रतिपक्षमर्थं परं प्रतिपिपादयिषितुं वाक्यमभ्युपगम्यते तदन्यतरेण परं बोधयितुमशक्यत्वात् तस्य च पुनर् अवयव पञ्चेत्याह—पञ्चप्रदेशा इति पञ्चसंख्या दर्शनं प्रतिपत्तौ विप्रतिपन्नस्य तस्य साध्यस्य तदनुवृत्तेन निर्देशनं प्रतिज्ञेति लक्षणमाह—साध्येति । साधनेति । साध्यतेऽनेनेति साधनं लिङ्गम्, समासः संक्षेपः साधनस्य समासवचनं साधनसमासवचनम् साधनमात्रं तथाभूतस्याभिधानाय तथाभूते हि संक्षिप्तसर्वत्र हेतुत्वात साधनम् समासाभिधानाय-
15 न्यतरसाधनत्वार्थम्, यथा हेतोः साध्यसमानाधिकरणस्य प्रयोग सोऽयमसामान्यतोऽपीति भावः । दृष्टान्तमाह—तदिति तस्य साधनस्य साध्येन सहभावाभिनिदर्शनं दृष्टान्त यथा संहतकारिणां परार्थत्वं दृष्टम्, शयनासनादयस्तथा इति भावः । उपसंहारलक्षणमाह—साध्येति साध्यस्य पक्षोदाहरणाभ्यां तस्य दृष्टान्तस्य च समानतया धर्मैक्य समानाधाय यदेतं तयोरेकीकृत्योपसंहार इत्यर्थः । निगमनलक्षणमाह—प्रतिज्ञेति हेतूदाहरणोपसंहारापेक्षया पुनः प्रतिज्ञाया अभ्यासो निगमनं यथा तस्मादस्ति पुरुष इति एवमवयवानां विविधार्थानुगतत्वे वाक्यमिति भाव । वीतावीतयोः प्रयोगनियममाह—पुरस्तादिति
20 अवीतस्य हि प्रथमं परिशेषतः साध्यानुगमः तत्र प्रथमं वीतेन प्रयोगे धर्मिणि साध्येनाभिहिते परपक्षप्रतिषेधमात्रेणापि उपसंहारे क्रियमाणे परिशेषलक्षणं बाध्यते भावो हि प्रतिषेधमात्रे क्रियते तेन यथा हेतुनिरोधात् परमाण्वादिभ्यो न व्यावृत्त्यते तथा हेत्वभावात् प्रधानादपि नोत्पत्तव इति वक्तुमिष्टं एवमस्यावस्थानात् तात्पर्यतोऽपि यद्येवं ततश्च परिशेषः स्यात् वीतेन साध्येन परिच्छिन्ने तु धर्मिणि स्वपक्षपुरस्कारोऽवकल्पते न चेत् परमाण्वादिभ्य उत्पद्यते तर्हि परिशेषतः प्रधाना देव व्यक्तमुत्पद्यत इति तस्मात् प्राक् वीतप्रयोगो न्याय्य इति भावः । अथ पञ्चविधान् वीतप्रयोगान् दर्शयितुमादौ भेदानां समन्व-
25 यादिति प्रथमवीतं दर्शयति-अस्तीति भेदानां विशेषाणां समन्वयात्, समन्वयोऽनुगमः एकजात्यनुगमदर्शनं वै एकजात्यनुगत भेदा एवं कारणं दृष्टम्, यथा कनकरजतादीनामनुगतानां कटकादि तथैषामपि आध्यात्मिकानां भेदानां कारणं सुखदुःखमोहानुगततयैकेन तज्जातीयेन भवितव्यम्, न एषः अनुपलभ्यमानमिति भावः एवमेवानुमानं स्वयमपि आध्यात्मिकानामिति । एवमेव व्याख्यानं साध्यहेतुदर्शनमुखेन दर्शयति—सामान्यपूर्वकत्वाच्चेति मूलपदम् एतदर्थमन्वयमभिधानीयमनुपलभ्यमानत्र मूलं भाविष्यते सामान्यपूर्वकत्वाद् भेदानामाध्यात्मिकानां कार्यात्मकानां यथा
30 शब्दस्पर्शरसगन्धानां सुखदुःखमोहात्मकैकविशेषत्वम् यथा घटानां मृदात्मकत्वात्, सुखानां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानां प्रकाशकत्वाभिप्रायभेदैरैक्यं धर्मम् दुःखानां खेदतापभेदस्यैकस्यापेक्षा मूढानां वरणस्तम्भनावसादनैकत्वेन भेदानामपि तथा लोहितादयः भोक्तृपुरुषार्थतासम्पादनसुखसमर्पणात्मकत्वाद् पञ्चभूतान्यापराणि च आत्मनः धर्मसंयोगमनुसरन्ति अतश्चैकरूपत्वा सर्वे एवैते सुखदुःखमोहात्मकत्वात्समन्वयात् तदर्थमाः अन्वयस्य विवक्षित्वाह—सामान्यपूर्वकत्वाच्च भेदानामिति । सामान्यपूर्वक आध्यात्मिकाः भेदाः सुखादित्रयविशेषविशेष-रूपकत्वादित्यनुमानं दर्शयन्—तत्सामिवेशेऽस्तीति । सामान्यादित्वं तत् तत्सुखादिरूपेणाविभक्तमभिव्यक्तमिति व्याप्तिं दर्शयति

1 मि. क. दृष्टान्तः । २ मि. क. 'समन्वयं कार्यकारणभावानां ।

कार्यात्मकानां भेदम्, प्रसादलाघवशोषापावरणादि का[र्यो]त्पादं दृष्टं गुणत्रयैकजातिसमन्वितम्, वैरारभ्यमाणाकाशादीनि भूतानि एकोत्तरगुणवृद्ध्या तत्कार्यत्वात्तत्समन्वयाच्च तत्पूर्वकाणि, तथा भावानामपि तैर्गुणैरन्वयेनानुपूर्वेणानां तत्पूर्वकत्वेति, तस्मात् त्रैगुण्यसमन्वितत्वाद्भेदाः त्रिगुणपूर्वकाः चन्दनशकलप्रभवित्, घटकरूपादिमत्त्वमृण्मयप्रभृतीनामिति व्याप्तिप्रदर्शनार्थं साधनस्य दृष्टान्तबाहुल्यम् । इत्यस्ति प्रधानम्, भेदानां परिमाणात्, आध्यात्मिकानां कार्यकारणात्मकानां परिमाणं दृष्टम्, सामान्यतः त्रयः सुखदुःखमोहाः कार्यम्, कारणं विशेषतः षोडश मात्राः—पञ्च भूतानि, एकादशेन्द्रियाणि चेत्यादि रूपपरिमाणम्, प्रवृत्तिपरिमाणं द्विधा—हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थत्वात्, धर्मादिप्रयोजनत्वाच्च चतुर्धा, वृत्तिसदाचारकामसुखदुःखविनिवृत्तिप्रयोजना पञ्चधा प्राणादिलक्षणा चेति प्रवृत्तिपरिमाणम्, फलपरिमाणं द्विविधं दृष्टमदृष्टञ्च, अदृष्टं कार्यकरणसामर्थ्यं प्रसुप्तमिव, साधनसान्निध्ये विमुक्तमिवेति द्विधा, पश्यतश्चिन्तकद्विपरीता द्विधैव, प्रतिसर्गे [illegible], [illegible] 10 [illegible], प्रकृतेः प्रकृतिः शरीरं निमित्तमसक्तैर्गर्भाण्डजयोनिस्वेदजोद्भिज्जाः मातापितृभ्यां जरायु, अण्डज तत् पाट्कौशिकम्, पृथिव्या उद्भिज्जं पृथिव्युदकसंयोगासंयोगजम्, इत्यादयफल-

---

प्रसादादीति । एकोत्तरेति आकाशस्य शब्दः वायोः शब्दस्पर्शौ तेजसः शब्दस्पर्शरूपाणि अपां शब्दस्पर्शरूपरसाः पृथिव्याः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा इति भावः । समन्वयात् तत्पूर्वकत्वं दर्शयति—तस्मादिति । प्रधानसाधकं द्वितीयं हेतु माह—इत्यस्तीति भेदानां कार्यकारणात्मकानामिमतानामेव परिमाणं दर्शयति—आध्यात्मिकानामिति, रूपपरिमाणं 15 प्रवृत्तिपरिमाणं फलपरिमाणञ्चेति परिमाणं त्रिविधं तत्रादौ रूपपरिमाणमाह—सामान्यत इति । प्रवृत्तिपरिमाणं द्विधा चतुर्धा पञ्चधा च दर्शयति—प्रवृत्तीति हितप्राप्त्यर्थाऽहितनिवृत्त्यर्था चेति द्विधा धर्मार्थकाममोक्षार्था चेति चतुर्धा [illegible] पञ्चधा तत्र [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] 20 [illegible] तमोगुणा चेति । प्राणापानव्यानोदानसमाना पञ्च प्रवृत्तयः इमा [illegible] [illegible] इति भावः । फलपरिमाणमाह—फलेति [illegible] संसारे [illegible] तत्र [illegible] प्रसुप्तमिव कार्यकरणसामर्थ्यम्, यथा हि [illegible] [illegible] [illegible] प्रधानस्य [illegible] । [illegible] 25 [illegible] स्थूलं शरीरं नैमित्तिकम्, निमित्तरूपा अपि प्राकृतिका वैकृतिकाश्चेति द्विविधाः प्राकृतिका धर्म- [illegible] वैकृतिकाः [illegible] । तत्र वैकृतिकधर्मादिनिमित्तेन नैमित्तिकं दर्शयति प्रकृतेरिति [illegible], धर्मादिनिमित्तेन [illegible] [illegible] भावः तत्र धर्मादयः [illegible] संसारे, [illegible] शरीरं जरायुजादिकं [illegible] —प्रकृतेरिति । 30 षाट्कौशिकमिति [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] —पृथिव्या इति [illegible] । [illegible] परिमाणमाह—

---

१ सि. क. [illegible] ।

परिमाणम् । रूपकलापरिमाणं करणानि प्रवर्तमानानि[1] क्रियन्ते सामान्यतश्चतुर्णां तपआदीनामन्यतम-
प्रवर्तं कुर्वन्ति, ऊहितरूपा सिद्धिरूहेन साधन तारं शब्देन सुतारमध्ययनेन तारतारं वाताद्याध्या-
त्मिकाधिभौतिकाधिदैविकक्रियया तारसुतारतारतारं तदन्यतमेन प्रमोदं मानुषाद्याधिभौतिकानामन्यतमेन
तदन्यतमेनैव प्रमुदितं शीताद्याधिभौतिकानामन्यतमेन तदन्यतमेनैव मोदमानं यदा सुहृत्संप्राप्त्य-
5 पायवशात् सुहृदादिप्राप्त्यन्यतमेन रम्यकं दौर्मनस्यादिविक्षेपेण सदाप्रमुदितमिति सिद्धयः । तुष्टि
स्तु विषयसंतोषाद्विषयेभ्यो विरक्तस्य निवृत्तिरेवैका तुष्टिरुपायनवत्वाभावविषया तुष्टिः प्रकृत्युपादान-
कालभाग्यकारणपूर्वकगुरूपाध्यायपरिज्ञानाध्यात्मसंज्ञाः, अम्भःसलिलौघवृष्ट्याख्याः शरीरादीन्द्रि-
यविशेषपोषणाद्यभावसमुदयः, बाह्याश्च विषयनिर्वेदजाः पञ्चविषयेषु अर्जनरक्षणक्षयसङ्गहिंसादोष-

---

रूपकलेति करणानि मनोबुद्ध्यहङ्कारेन्द्रियाणि द्वाराणि द्वारवती च समष्टोपद्वारा बुद्धिः एतानि प्रवर्तमानानि कल्पितसि-
10 द्धिविपर्ययावान्तरत्वं विदधति, एषा सामान्यतः प्रत्ययसर्गे उच्यते विशेषतस्तु पञ्चाशत् प्रकारः प्रत्ययसर्गः । प्रमुदितादि
पूर्वमुक्तमेवात्र शाब्दिकमिति । ऊहेनेति यत्र जन्मान्तरसंस्कारवशतो जन्मतोऽपकारकमुपदेशमन्तरेण प्रधानपुरुषान्तर
ज्ञानमुत्पद्यते तत्र सिद्धिरूहहेतुका प्रथमा तारमित्युच्यत इति भावः । शब्देन सुतारमिति इतरेणाभिहितं सांख्यशास्त्रं
निशम्य बुद्धेः तत्त्वज्ञानं या सिद्धिः शब्दहेतुका द्वितीया सुतारमित्युच्यत इति भावः । अध्ययनेनेति यत्र शिष्याचार्य-
सम्बन्धेन सांख्यशास्त्रं ग्रन्थतोऽर्थतश्चाधीत्य ज्ञानमुत्पद्यते तत्राध्ययनहेतुका तृतीया सिद्धिः तारतारमित्युच्यत इति भावः ।
15 आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकानि त्रीणि दुःखानि तन्निवारणसाधनाः सिद्धयः—वाताद्येति आध्यात्मिकानां वाता-
दीनां सिद्धिभिरोषधिसामर्थ्यैर्विमाशनेन निवृत्तं कृत्वा दुःखनिवृत्त्या तारसुतारतारतारान्यतमेन साध्यते या चतुर्थी
सिद्धिः प्रमोदमित्यभिधीयत इति भावः । मानुषादीति मानुषादिनिमित्तानामाधिभौतिकानां सिद्धिभिर्विना समाप-
न्नानि यानि दुःखानि तेषां निरोधं कृत्वा तारान्यतमेन यत् प्रमादं सा पञ्चमी सिद्धिः प्रमुदितमित्युच्यत
इति भावः । शीतादीति शीतादीनामाधिदैविकानां दुःखानां सत्कर्मोपक्रमेण समस्तानां पूर्वोक्तं तारादीनामन्यतमेन
20 क्षपणं च षष्ठी सिद्धिर्मोदमानमित्यभिधीयत इति भावः । यदेति यदा तु सुहृत्संप्राप्तिरन्यज्ञानमात्रेण संसारनिवृत्तिर्जायते
न तु पुरोः तत्प्रकारवती सा सिद्धिः सप्तमी रम्यकमित्युच्यत इति भावः । दौर्मनस्येति यदा च दौर्मनस्यं दानेनाधीन
ज्ञानसंस्कारनिर्मलतया परिहारेण तारान्यतमेनैव विवेकज्ञानप्राप्तिः साधकस्य अष्टमी सिद्धिः सदाप्रमुदितमित्युच्यत
इत्यष्टौ सिद्धयो वैदिक्या इति भावः । अथ तुष्टिरित्येवं विवेकेनैव सम्बोधात् निवृत्तिरूपप्रमादेनैव निवृत्तिः तल्लोपा
तुष्टिं वैवमेव विषयमेवाप्यभिलाष—सन्निहितेति । प्रकृतीति प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्यास्तुष्टयः चतस्र आध्यात्मिक्यः
25 विषयवशतः तत्र कश्चित् प्रकृतिमात्रं जानाति तद्विषयज्ञानमपास्यत् तत्र तत्र प्रकृतिरेव न जानाति तस्मा-
त्तद्धेतुककर्मविशेषात्कर्मसम्बन्धनिवृत्तिर्भवेत् न चैतावता मोक्षसंभवः प्रकृतितुष्टिरम्भ इत्यभिधीयते
प्रधानमिदं साक्षात्कारः इति मन्यते । प्रव्रज्यैव ह्युपादानम्, तत्प्राप्त्येव तुष्टिः प्रव्रज्या न प्रकृतिज्ञानमात्रेण
तत्सम्बन्धेन परिहृत्य प्रव्रजितस्य उपादानस्य द्वितीया तुष्टिः सलिलमाख्यायते । न केवलं प्रव्रज्योपादानमात्रेण मोक्षः
किन्तु कालपरिपाकमपेक्ष्य सिद्धिर्भवतीति तुष्टा कालापेक्षा निवर्तमानस्य तृतीया तुष्टिरोघाभिधानेनोच्यते । सा तु न प्रव्रज्यौचित्य-
30 भाव या भवत्यत्, किन्तु भाग्यादेवेति भाग्यमेव हेतुर्मोक्षस्येति तुष्टिस्तु भाग्याख्या चतुर्थी वृष्टिरित्युच्यते । यथा प्रकृति-
ज्ञानादेव मोक्षप्राप्तिरिति, उपादानाद्वाऽपवर्गप्राप्तिर्न प्रधानमात्रादिति कालाद्वाऽपवर्गप्राप्तिर्न केवलं प्रकृतेः उपादानादेवेति,
भाग्यादेव चापवर्गप्राप्तिर्न केवलं प्रकृत्युपादानकालेभ्य इति चतस्रः प्रकृत्याद्याख्या विशेषाः । बाह्याः पञ्च तुष्टयः—बाह्या इति
अन्धुपायासमिचारस्य योगिनो विषयदोषदर्शनमात्रात् तदुपरतिनिर्वेदजा तुष्टिः अन्यविधिविषयाननुभवे इतरे निवृत्ते
यमयोगे हिंसादोषदर्शनादेभ्यो निवृत्तिर्भवन्ति तारसुतारतारतारप्रमोदप्रमुदितमोदमानाद्यन्यतमा पञ्च तुष्टयः पूर्वोक्तिभिः च

---

1 सि. क. °निर्मियन्ते या ।

दानात् तारसुतारसुनेत्रसुमरीचोत्तमाम्भसिकाख्या इति नव तुष्टयः । एकादशेन्द्रियवधा बधिरा-न्धमूकजडोन्मादकुणिकुष्ठिक्लीबोदावर्तपङ्गुताः, पूर्वोक्तेभ्यः सिद्ध्युपायेभ्यो विपरीतनामानोऽष्टाव सिद्धयः, तथा तुष्टिविपरीतनामानोऽनाम्भसिकादयो नवातुष्टय इत्यशक्तिरष्टाविंशतिविधा अभेदाः महत्स्नेहत्सरममकारक्रोधमरणविषादाः तमोमोहमहामोहतामिस्रान्धतामिस्राः पञ्च विपर्यया इत्येवं प्रत्ययपरिमाणम् । इत्थं रूपप्रवृत्तिफलपरिमाणमाध्यात्मिकानां कार्यकारणात्मकानां भेदानां निर्दिष्टम् । अनेन त्रैगुण्योनमानुषदैवेष्वपि समपञ्चेषु ज्ञेयम्, तस्मात् परिमितत्वात् संसर्गपूर्वका भेदा बीजादिव संसृष्टा मूलाङ्कुरपर्णनालस्कन्धप्रसवतुषशूकपुष्पक्षीरतण्डुलकणभावाः, यथा वा शुक्रशोणित संसृष्टाः कललार्बुदमांसपेशिशरीरव्यूहबाल्यकौमारयौवनस्थाविरा भावा इति । इतश्चास्ति प्रधान भेदानां कार्यकारणभावात्, प्रधानात्मना व्यवस्थितमानानि सत्वरजस्तमांसि प्रकाशप्रवृत्तिनियमैः पर स्परार्थं कुर्वन्ति, सत्त्व सत्त्वात्मना व्यवस्थितमान तदुपायेतरयोः प्रवृत्तिं व्यापयति, एवं रजः प्रव र्तयति तमो नियमयति तन्मात्रारब्धानि पृथिव्यादीन्यारम्भक्रमेण धृतिसङ्ग्रहपक्तिव्यूहावकाशदानैः पर स्परार्थं कुर्वन्ति, इन्द्रियाण्यन्योन्यविषयग्रहणसाहाय्यकेनोपकुर्वन्ति, यत्र यस्य विषयं प्रकाशयति अर्जयति पाति संस्कारमभ्युपपद्यते वा तत्कारणमितरत् कार्यम्, स्नानसाधनारम्भकव्यायामोपभोगैः करणार्थं करोति कार्यम्, करणं इन्द्रियवधमप्रसंरोहणसंशोकपरिपालनैः कार्यार्थं करोति, एवं बाह्याध्यात्मिकानां दैवमानुष

नव तुष्टय इति भावः । अशक्तिभेदमभिधातुमुपक्रमते-एकादशेति इन्द्रियाणां प्रकर्षोपघातेन तमसा प्रकर्षस्य सत्त्वस्याभिभवात् तत्तद्विषयाग्रहणम् इन्द्रियाभ्यन्तरत्वात् ... अभेदाद् तत्र बाधिर्यादयः ... मूकता वाचो जडता रसस्पर्शाद्यो मनसः कुणिता पाणेः कुष्ठिता त्वचः क्लीबतोपस्थस्योदावर्तः पायोः पङ्गुता पादयोरिति । एवं सिद्धिविपरीततारतारादिविपरीता असिद्धयः अतारादिनामकोऽष्टविधा तुष्टय आम्भसिकादयः ... अनाम्भसिकादयो नवविधा इत्याह-पूर्वोक्तेभ्य इति विपर्ययभेदानाह-अभेदाः प्रवृत्तीति अभेदाः प्रधानं महदहंकारतन्मात्रेषु ... [illegible] प्रथमो विपर्ययस्तम उच्यते करणादिष्वष्टसु ऐश्वर्येष्वात्मारोपो मोहो द्वितीयः ... विषयेषु दिव्यादि-[illegible] महामोहस्तृतीयः ... [illegible] क्रोधोऽभिनिवेश आवेशः ... तामिस्रश्चतुर्थः मरणभयादेरन्धतामिस्रः पञ्चम इति सामान्येन पञ्च विपर्ययभेदा इति प्रत्ययपरिमाणमुक्तम् । तदेवं रूपप्रवृत्ति-फलपरिमाणमुपसंहरति-इत्थमिति अत्र भूतसर्गमाह-अनेनेति पञ्चविधपशुपक्षिसरीसृपस्थावरान्ताः पञ्च तैर्यग्योनाः मानुष्य एकविधः सर्गः ब्राह्मप्राजापत्यैन्द्रपैत्रगान्धर्वयाक्षराक्षसपैशाचभेदेनाष्टविधो दैवसर्ग इति ... परिमाणं ... इति भावः । अत्र द्वितीयं ... [illegible] तस्मादिति बीजादिवेति ... [illegible] कललार्बुदपेशीमांसपर्व- कुमारयौवनस्थाविरादयः ... [illegible] तथैते भेदा इति भावः । तृतीयं ... [illegible] इतश्चास्तीति ... कार्यकारणे ... पूर्वनिपातः ... अत्र कार्यकारणभावेन ... [illegible] नामिन्वेव ... [illegible] ... तत्कारणम्, ... तत्कार्यम्, तत्र सत्त्वरजस्तमोगुणानां ... [illegible] ... भवन्ति ... -प्रधानात्मनेति । एवमेव ... [illegible] -सत्त्वमिति सत्त्वादारब्धतन्मात्रारब्धपृथिव्यादीनां परस्परोपकारमाह-तन्मात्रादीति ... [illegible] ... [illegible] ... पृथिव्यादीनि, ... [illegible] ... मूलाद्य- ... [illegible] ... इन्द्रियोपकारमाह-इन्द्रियाणीति । शरीरे कार्यकारणयोः परस्परोपकारमाह-स्नानेति । दैवादीनामुपकारमाह-दैवेति दैवं ... [illegible]-

तैर्थम्योमामो समपद्मानामन्योन्योपकारः, रमार्थमद्रसेवमपूजनपोषणाभिवृद्धिभूपार्थैर्विकल्पा यथोत्र मादीनां योग्याः । एककर्तृका भेदाः परस्परोपकारकोपकार्यत्वात्, शयनासनादिवत्, तस्मादस्ति प्रधानम् । इतश्चास्ति [प्रधानम्,] शक्तिमदवस्थामात्रत्वात् व्यक्तानां कार्यकरणानामविशिष्टानाम् स्वकार्यसमर्थाः त्रिषु कालेषु सत्कर्मोऽवतिष्ठन्ते, तद्यथा—प्राक् प्रवृत्तेः सदवस्थानमनुमीयते प्रागुत्पत्त्ये, प्रवृत्तिकालेऽवस्थानम् अपवर्गदर्शनात् प्रवृत्त्युत्तरकालमवस्थानम्, प्रवृत्तिव्यतिरेकेणापि स्वादर्शनात्, एवमाद्यन्तयोरुपलब्धस्य व्यक्तस्याऽवस्थाऽस्ति, अनवस्थितस्य केनाप्यवसानाभावात्, अनवस्थितस्य केनेव तद्भावात् पुनः पिण्डादिभाववत् तस्मात् व्यक्तशक्तिप्रवृत्त्युपलब्धेरस्ति प्रधानमिति । इतश्चास्ति प्रधानम् वैश्वरूप्यस्याविभागप्राप्तेः, देशकालप्रमाणस्वरूपप्रभासास्वेतरेतरयाभावोच्छेदाभ्याम् निवृत्तेः जलभूम्योः पारिणामिकं रसादिवैश्वरूप्यं स्थावरेषु दृष्टम्, तथा स्थावराणां जङ्गमेषु जङ्गमानां स्थावरेषु स्थावराणां स्थावरेषु जङ्गमानां जङ्गमेषु, जात्यनुच्छेदेन सर्वं सर्वात्मकम् देशकालाकार

याथदर्शयितुमनेकोपयोगिनमुपकारोऽस्ति यातुवं इत्याशयस्तुतिभिरेव रचति पोषणमेवजनेन तैर्थयोगमुपकारोऽस्तीति भावः । मन्त्रकमनिरूपणमेतेषां धर्मानामाधाय यातुयानं परस्परमुपकारमाह–इत्येति । तेषुपकार्योपकारकभावस्य प्रवृत्तिकालेन दर्शनात् तत्कर्तृकत्वापि वा कथितत्वात् पर्यन्त विमाय इति प्रधानसिद्धिमाह–एककर्तृका इति । नन प्रधानस्य शक्ति-पूर्वकत्वात् व्यक्तस्थानमपीत्यपि कथितैति शक्तिमतोऽभावस्य सिद्धिरिति प्रधानसाधकं हेतुं योजयति–इतश्चास्तीति । कथिंच

15 नित्यत्वमसाधनं साधयति–तद्यथेति, नन प्रागुत्पत्तिपूर्वं कर्ति यदि तदानीं कार्याभावे तत्कारणमभिन्नमिति वाच्यम्, इत्यादपि नीपलभ्येन प्रतिबन्धेन कार्याभावेऽपि शक्तिसद्भावात् प्रतिबन्धापगमे प्रवृत्तिदर्शनात् न च प्रवृत्तिकालेन [illegible] प्रधाने व्यक्तस्योत्पत्तिरिति वाच्यम्, अपवर्गस्य [illegible] माथ प्राप्तो शक्तिसिद्धिरिति भावः । ननु प्रवृत्तिप्रथमकाले कार्यदर्शनात् [illegible] प्रवृत्तिकाल इति अपवर्गदर्शनात्–कार्यनिवृत्तिदर्शनादित्यर्थः यदि प्रवृत्ति [illegible] तस्य विनाशः स्यात्, तर्हि कार्यनिवृत्ति न स्यात् तनिमित्तत्वात् धर्मस्येति भावः । ननु प्रागुत्पत्तौ तन्निमित्त

20 मसिद्धमाह प्रवृत्त्युत्तरकालमिति विनाशस्याभावात् शक्तित्वात् असम्भावितत्वात् प्रतिबन्धानन्तरमपि व्यक्तस्य [illegible] प्रागुत्पत्तिपूर्वं तदप्राप्तस्य प्रागुत्पत्तौ शक्तिनिवृत्तिः पुनः [illegible] हेतुत्व यत्नेति भावः । इत्थं व्यक्तस्य पूर्वोत्तरप्रोदितदर्शनादपवर्गविषेणाप तस्माद्वाच्ये च [illegible] मतो [illegible] पूर्वोत्तरत्वस्यान्यथानुपपत्तेः प्रधानसाधनहेतुमीह–एवमाद्यन्तयोरिति । अन्य हेतुं योजयति–इतश्चास्ति प्रधानमिति वैश्वरूप्यं नानारूपं अविभागे [illegible] विरोधात् [illegible]

25 कार्यमात्रस्य [illegible] शक्तिविभागप्राप्तेरिति भावः [illegible] वैश्वरूप्यस्य [illegible] न [illegible] प्राप्तेः वैश्वरूप्यस्याविभागप्राप्तेरित्यर्थे वैश्वरूप्यस्याविभागप्राप्त्यर्थमित्यर्थं भावः । तत्र विश्वरूपस्य विरोधमाह देशकालेति । विश्वरूपाविभागपूर्वकमाह–जलभूम्योरिति [illegible] पूर्वं [illegible] पारिणामिकं [illegible] दृष्टम्, [illegible] भूतेरनेकस्य वा [illegible] न परिणामो [illegible] तथा स्थावराणां जङ्गमेषु [illegible]

30 तेषु रसादिवैश्वरूप्यं दृष्टम्, [illegible] एवं जङ्गमानां पारिणामिकं स्थावरेषु दृष्टम्, [illegible] तत्र देशमाह–जात्यनुच्छेदेनेति [illegible] भावः । ननु एवं [illegible] सर्वं सर्वदा सर्वत्र [illegible] देशकालेति [illegible] यथा [illegible]

35 [illegible] भावः । [illegible]

निमित्तावयव्यात्तु न समानकालमात्माभिव्यक्तिस्तेनं मन्यामहे तत्कूर्मयोरप्येतत् पारिणामिकं रसादि-वैश्वरूप्यम्, अन्येषाञ्च भूतानामन्यपरिणाम इत्येवं तदप्यन्यस्मेऽत्यक्तस्वभाव्यविभागः, यत्र चाविभागवत् प्रधानम्, वैश्वरूप्यस्याविभागकारणपूर्वकत्वात्, मयूराण्डवैचित्र्यस्येव तदण्डकरसपूर्वकत्वम्, तस्मादस्ति प्रधानमित्येभिः पञ्चभिर्वीतैः समन्वयपरिमाणोपकारशक्तिप्रवृत्तिवैश्वरूप्यगत्याख्यैः सामान्य-संसर्गैकत्वपूर्वकत्वाविभागसंज्ञं प्रधानं सिद्धमत एवैकस्यसमर्थस्य परार्थत्वं संहत्यकारिणां पारा- 5
र्थ्यात्, शयनासनादिवत्, पुरुषार्थित्व[मकर्तृत्व]मन्यस्य तदुदय पुरुषाणां प्रधानस्याप्यन्य पुरुषार्थयोरुपकार्योपकारकत्वं भिन्नेषु मीमांसकगत्या एवमर्थक्रियादेवि प्रधानपुरुषसंयोगविभागौ, [स्थितिः शरीरस्य च] इत्य इमत् परिमाणफलञ्च शास्त्रम्, यथा संव्यवहारप्रसिद्धेरित्यादि यावद्वीतानामिति, व्याख्यात ग्रहण्यम् । एतेषामेव पञ्चानां वीतानां परिशुद्धत्वार्थाः पञ्चैवावीताः, एवमेभिः पञ्चभिर्वीतैः प्रधानस्य परिग्रहं कृत्वा पुनरवीतैः करिष्यामः, परपक्षप्रतिषेधेन स्वपक्षपरिग्रहक्रिया 10
अवीत इत्यपदिष्टं पुरस्तात्, तस्मात् प्रतिपक्षाः सर्वैकान्तिनः पुरुषेश्वराणुप्रधाना विकारपुरुषा वैनयिकाश्च तेषां वैनाशिकप्रतिषेधमग्रे वक्ष्यामः, कस्मात्? किञ्चित्त्वेनाशिका दीयत इत्यतः प्रत्युत्पन्नपदुपलभ्येमांशीति द्वितीयस्य शिरसोऽभ्युपगतत्वात्तत प्रत्यस्तमायाद्व्यभिचारप्रसङ्गे गते याव-

द्भाव-रोमेति यथा कूर्मयोरेकसमन्वादिवैश्वरूप्यमभिव्यक्तिः एवं स्वमरानां कुर्मेषु कुर्माणां स्वमरैर्व्यक्तिर्माव्ये भेदा । तत्र सर्वे लोका प्रसवधर्मोऽविभागं गच्छन्ति तत्प्रधानमिति भावः । प्रधानमुपसंहरति-पञ्च चेति । पञ्चवीतात्तु 15
पर्यन्ति-एभिः पञ्चभिरिति समन्वयहेतुना सामान्यवत्त्वस्य परिमाणहेतुना संसर्गकत्वस्योपकारैकत्वपूर्वकत्वस्य शक्ति-मात्त्वे शक्तिमत्त्वस्य वैश्वरूप्यस्या चाविभागसंज्ञस्य प्रधानस्य सिद्धिरिति भावः । पश्चिमप्रधानं पतिपरार्थत्वादन्येन संव्यवहारप्रसाधनमिति दर्शयति-अत एवेति-'अचितत्वमेकत्वमचार्थत्वं पारार्थ्यमन्यत्वमकर्तृभाव' । योगो वियोगो बहवः पुमांसः स्थितिः शरीरस्य च शेषवृत्तिः ॥ पञ्चभिरिति प्रधानस्याचितत्वमेकत्वम्, एवं तदेव बहुपुरुषोपभोगप्रयुक्तस्य परिणमते, अर्थवत्त्वं पुरुषस्य विपरीते संयोगस्य वियोगस्य च पारार्थ्यमन्यार्थत्वं प्रधानस्य लोके हि ये संघाता स्याद्वे 20
परार्था यथा पर्यङ्कशयनादयः एवं महदादीनां संघात- परार्थ एव, न स्वार्थो न परस्परार्थो वेति प्रधानमपरात्मैकत्वार्थं परस्परार्थत्वानि परत्वादेव पुरुषसान्यत्वं निर्गुणत्वादप्रसवधर्मित्वाच्चाकर्तृत्वं जननमरणादीनां प्रतिनियमाच्च पुरुषबहुत्वमित्य-स्यार्थत्वेऽक्तृत्वानि पुरुषपदानि अचितत्वं योगो वियोगश्चेति प्रधानपुरुषयोरसम्भविकत्वं । पुरुषार्थो हि प्रधानस्य प्रवृत्तिः स च पुरुषार्थो द्विविध शब्दाद्युपलब्धिरूपो गुणपुरुषान्तरोप-लब्धिरूपश्च तत्राद्यायामवस्थायां जाते पुरुष आकारपरिणतो भवति प्रकृतिरपि कृतार्था निवृत्तप्रसवा भवति तथापि 25
प्रकृतिपुरुषयोः सर्वगतत्वात् संयोग सर्वदा भवत्येव तथापि निर्गुणो नीतिर्विवेकेनाविशिष्टोऽपि यथा न प्रवर्तते तथा प्रकृतिरपि सत्वेनाभिभूता निवृत्तप्रसवा भवति पुरुषोऽपि सामर्थ्यं नागतविशुद्धो वर्तते यथा यथा लोके पुरुषो तथैव प्रथा बहु भेदे भिन्नेषु तेषु तथोपलभ्यमानाभिभवति तथैव लोके वियोगप्रयोजनो । पञ्चविंशतितत्त्वज्ञानादिसमेऽपि पूर्वसंस्कारवशादस्य स्थानमपक्ष्मवत् शरीरे न भिद्यमाने निमित्तं धर्माधर्मनिमित्तशरीरोऽवतिष्ठते शरीरे च भिन्ने कैवल्यमाप्नोतीति शरीरेऽवस्थितेः प्रोक्ता यावत् प्रकृतयः इति विविधा पतिपरार्थात्मत्वप्रतिपत्तये शास्त्रम्, एभिरेव पदार्थैः लोकव्यवहारप्रसिद्धेरिति 30
भावः । एवं पञ्च वीता व्याख्याता इत्युपसंहरति-तथा संव्यवहारेति पतिपरार्थत्वादव्याख्यातेन व्यवहारप्रसिद्धेरिति भावः । अथ किमर्थं पूर्वं न प्राक् सम्प्रदायम् अवीतानां परपक्षप्रतिषेधमुखेन वीतानुप्रवृत्तस्य प्रदर्शयति-एषा मेवेति प्रधानपादस्य प्रतिपक्षाभावात् तस्यानेति अग्र इति प्रथमतिप्रसर्वं अपरेषामपि निर्णीतत्वपरिपन्थात्मा व्याख्यात-किञ्चिदिति । द्वितीयस्य शिरस इति किं नामधारी तत् ? उच्यते ? अतोऽखिल सर्वमिति

1 सि क. °स्येमन्येमहोऽमत ।

नागतेऽपि काले न भविष्यतीति । विभागात् यदि व्यक्तमासत उत्पत्तिर्भवतयोर्विभागोऽनुपपन्नो-
वास्तुका गुणमभिरक्षत्सुवर्णानि क्रियेरन्, कस्मात् ? भावक्रिया गुरुकार्यसमावक्रिया क्रियते, न तैवं
क्रियते तस्माद्युक्तमित्यादि यावद्गुणोत्तरस्यासम्भवविधिः । विभागात् यदि व्यक्तमासत उत्पत्ति-
र्योग्यभावादेकत्वप्रसङ्गः, प्रधानाभावात्, सामान्यमात्रमिदं व्यक्तं निर्विशेषमिवैवं प्रसज्येत,
5 कस्मात् ? सामान्यपूर्वकत्वाद्विशेषाणाम्, सामान्यपूर्वका हि लोके विशेषा दृष्टाः, तद्यथा क्षीरपूर्वकं
[द्रव्य] दधिमस्तुनवनीतघृतादितक्रमिति [illegible] भावाः, न चासति भावः कश्चिदस्ति यत्पूर्वकं
व्यक्तविशेषाः स्युः, तस्मात् सामान्यमात्रमिदं व्यक्तं निर्विशेषमिवैवं [भातम्] न चेदं
तादृक्, तस्मान्नेदं व्यक्तमसत उत्पद्यते, न चैव सत उत्पद्यते, पारिशेष्यात् प्रधानादेवेदं व्यक्तमुत्-
पद्य इत्येतदुक्तम्, तस्मादस्ति प्रधानमिति यथोऽन्यपदीयस्यासीदः । विभागात्मिकादि तदेव योग्यभावा-
10 दनवस्थाप्रसङ्गः परिमाणस्य संसर्गपूर्वकत्वाविनाभावादिसर्गः, प्रधानाभावादिप्यपरिमाणमिदं व्यक्त-
मपरिमितमिवैतत्प्रसज्यते, कस्मात् ? सर्वो ह्यर्थो लोके परिमाणं दृष्टं तुलामानादव्यवधानमन्यस्मात्-
पर्ये, न चासति भावः कश्चिदस्ति यः प्रतिपद्यमानः परिमाणोऽवतिष्ठेत, तस्मान्निःपरिमाणमिदमपरि-
मितमिवैवं प्रसज्येत न चेदं तादृक् तस्मान्नेदं व्यक्तमसत उत्पद्यते, न चैवं सत उत्पद्यते परिशेषात्
प्रधानादेवेदम्, तस्मादस्ति तत् । विभागात् पञ्चादिसमन्वयाभावप्रसङ्ग इति, तदेव स्वाभावदेशादि,
15 दृष्टान्तविशेषः, सामान्यविशेषैस्थापनार्थमुच्यते, अत्र यो ब्रूयात् विशेषमात्रस्य दर्शनादसत उत्पत्तिः,
तद्यथा—भास्वरो गौरवमित्यादि धर्मभेदादिति, तत्रोत्तरं तादात्म्येनोपकारकत्वेन इति, धर्मभेदपरिच्छा

विभज्यते [illegible] यस्य यस्य [illegible] भाव । [illegible] —विभागा-
दिति । [illegible] इति भाव । [illegible] —भावादि-
त्येति [illegible] विभागादिति [illegible] —योग्यभावादिति [illegible]
20 न विशेषक: सामान्यस्य हि विशेषपरिच्छ [illegible]
तामविशिष्टा' । इति [illegible] भाव । विशेषाणां हि सामान्यपूर्वकत्वमनुमीयते,
तथाहि [illegible] सामान्यमभिव्यक्तं [illegible] विशेषरूपं तदा-
त्मतामिदं व्यक्तरूपं [illegible] —सामान्यपूर्वका इति । लोके [illegible]
[illegible], यथा [illegible]
25 [illegible], तस्मादपि प्रधानस्य [illegible] विभागात्परिमिति ।
[illegible] इति [illegible] तस्मात् [illegible]
भाव । [illegible] यथा [illegible]
[illegible] —पञ्चादीति । [illegible]
[illegible] —सामान्यविशेषेति । [illegible]
30 [illegible] —भाव पद¹ इति यदे
[illegible] भास्वर इति [illegible] । [illegible] इति वै
[illegible] । [illegible] भैरव [illegible]

१ सि॰ क॰ °भाव । २ सि॰ क॰ °विशेषोत्पाद ।

लोकवृत्तान्वयनाविस्युपकारमेवप्रवक्ष्यमात् कार्यकारणभाववीतस्य वीतस्वलेशं न स्पृशतीति तस्मादेव
अन्यादेवागन्तव्य यावत् पुरस्तादुपास्याव यथा वैयर्थ्योनमाङ्गुपदेशामि परस्पराय कुर्वीरमिति, तत्र यदुक्तं
सूत्राणां तत्समूहनाम्ना व्यावृत्तेर्विक्षेपमात्रमिव व्यक्तं, तस्मात्सत एव उत्पत्त इति, एतदयुक्तमिति, पुनरस-
त्समन्वयसद्भावो निरस्य प्रपञ्चेन यावदसाधुक्रमेणयोन्यभावाभावेऽप्यसङ्ग इति, एषोऽन्वयवीतस्यावीतप्रसङ्गो
व्याख्यातः, आचार्येणापि तथैव व्यवस्था तुल्यजातिसमन्वयादिसूत्र्य, तेनैव क्रमेण जातिप्रपञ्चा- 5
वयवलेशा अप्यनीताः सूचिताः, तत्र कार्यकारणवीतस्यावीतत्वापत्—क्रियान्यत् कार्यकारणयोश्च व्यक्त-
मिदं द्विधा कृत्वा कार्यराशिं कारणराशिं च, क्रिया नोत्सव उत्पत्तिः, सम्भवतीति वाक्यशेषः,
क्रमयौगपद्ययोरनुपपत्तिसम्भवात्, परस्परोपकारासम्भवात् कार्यकारणयोरन्योन्यानिरूप्यासम्भवाभावोऽतः
क्रमेण प्रवृत्त्यभावः वन्ध्यापुत्रवत्, असत्त्वादसम्बन्धिनः तथा युगपदपि, अभूतविनष्टयोरनपेक्षत्वात्
शशविषाणवत्, क्रियाऽऽदिमध्यावसानेष्वसत्त्वादेव प्रवृत्त्यसम्भवः, यदारभ्यते तत् क्रियते निष्ठा 10

वत्। तैलं रक्षा यत्निरतं सम्यानं योजका गुणा ॥ कम्पनं पावकं रसं पवकं मधु मारुतम्। प्रध्वंसोऽयमिति च ज्योति पूर्वेभ्यो मिश्रलक्षणम् ॥ विशेषार्थं पवित्रत्वमवलेपो गौरवं बलम्। चक्षुष्यत्वता रौक्ष्यं वायोर्धर्माः पृथग्विधाः ॥ सर्वते भवीरन्युप्रेऽभिव्यक्तमवेति ते मताः। आकाशधर्मा व्याख्याता पूर्वपूर्वविलक्षणा ॥ सेवनानां यस्मर्थं सामान्यं ते मयाहृताः। इतरेतरधर्मेभ्यो विशेषाश्च चैव च ॥' इति कारिकेष्व आकाशादयो धर्माः। एते धर्माः पृथिव्यादेर्भूतस्य भूतान्तराणामो- पकारकाः तत्राधारतया भवादीनां धारणादिभावाऽऽस्माकमिति गौरवादेषामवस्थानम्, रौक्ष्यात्ता पश्यते नैव च भूतानाम्, 15 कारकत्वमिमिश्रेवानां कारणम्, स्नैर्यात् धृतिः प्रमाणं भूतान्तराणां च स्थिरोर्मात्रादिविवानामनुग्रहः मैत्राद्यादिनिष्पत्तिः अनुग्रहमत्तानाम्, कान्तेरुपभोगयोग्यता ... उपभोग्यत्वात् सर्वभूतानु- ग्रहः। एवं तेषामिमिस्ववारेऽनुग्रहः। एवं तन्त्रतत्पर्णादिविविधा पृथिव्यादेः आकाशादिधर्मैस्सह स्वरूपभेदेन परिणामितो न केवलं धर्ममात्रमित्युपस्थेयोपपत्ति-तद्रूप्यमिति आचार्यवचनेनैवार्थः एकजातिसमन्वयनामेषां पृथिव्यादीनां सम्बन्धिधर्ममात्रेण पञ्चतीवान्तराणामिति तत्रैव लोकव्यवहारगमनमिति। उपकार्योपकारकभावसकार्यकारणभावाभावे 20 परस्परोपकारे गौरवादेः सम्भवति अपि तु पूर्वस्याधर्मिणोऽन्यारम्भेन तुल्यजाति-धर्मेणेवेति परिणामो हि त्रिविधः, धर्मिणो धर्मः परिणामः धर्मान्तरं वा अवस्थान्तरं वा परिणामः लक्षणाभावभावसमवस्थाभिः यथा पृथिव्यादीनां शैत्यपीतादिधर्मतादिर्वादिनां धर्मान्तरेण गौरवादेर्यादावाक्षिमवं परिणमन्ते अवस्थानाच्च गवादपुराधस्तापकलामनियमः शैत्यादिच धर्मधर्मिणोर्भेद यस्मान्न अभेदात्मवेन सैव एव परिणाम इति योग्यम्। आचार्येणेति पञ्चविधाचार्येणैवाक्ती एकजातिसमन्वयमात्रस्यैव हेतुत्वेनोक्ते, कार्यकारणवीतस्यापीत्याह-तत्र कार्यकारणयोरिति इदं कार्यमिदं कारणमिति विभागः कृत्वा द्विधाऽवस्थापनम् 25 पक्षाभिवितमात्रपूर्वकम्, तथा न्याये कथनात्कारणस्यापि तथाऽऽहत्कार्यस्योऽनुपपत्तिमपीते साध्ये क्रिया नासत इति, पत्र हेत्वाह-क्रमेति कोऽयं परस्परोपकारोऽनुपपन्नाद्वे न किं क्रमेण। किं वा युगपत्? तत्र न तावत् कार्यकारणयोः क्रमेण परस्परोपकारः इत्यत्र मतया कस्यापि प्रथमं प्रवृत्त्यसम्भवात् अन्यतरस्याक्षेपकाराभावात् उपकारमन्तरेणापेक्षया प्रत्ययपरत्वमपि तथा प्रतिक्षणेन कार्यकारणयोर्द्वयोः परस्परापेक्षासम्भवात् नोपपद्येत इत्यते च वा तदिदमुक्तम्-परस्प रेति। भावानां क्षणिकत्वादेव च युगपदपि प्रारम्भसम्भव इत्याह-तथा युगपदपीति। क्रियेति भावानां क्षणिकत्वा- 30 देव क्रियाया आरम्भप्रतिनिष्ठा नैकत्र सम्भवन्ति तत्र लोके यदेवारभ्यते तदेव क्रियते तदेव निष्ठं पश्यतीत्येवमेव यदि तु कार्यं तत्र भवेतर्हि कारककार्ययोः परस्परापेक्षासम्भवेऽप्यारम्भप्रतिष्ठिता न स्यु यतस्ततः अतः कार्यकारणभाव विरोधप्रसङ्गात् प्रमाणविनिर्मिति भावः। कार्येण सम्बद्धं कारणं कार्यस्य जनकं भवति सम्बन्धश्च कार्यजातवे न सम्भवति, कारणैरसम्बद्धत्वे कारणं सर्वं कार्यजातं तथैकत्रैवेत्यविशेषात् न च शक्तिप्रतिनियमात् कार्यप्रतिनियमः तापि हि शक्तिः ‡ कार्यसम्बन्धैव कारणे भवेत् कार्यस्य कारणत्वे कथं सम्भवः तस्मात् सत एव कार्यम्, असदपि कार्यं तदपि शक्तिसम्बन्ध- 35

1 सि. क. ˚स्तुवम्। 2 सि क. क्रियामसत।

गच्छतीति वाच्ये इष्टम्, तस्य परस्परापेक्षानन्तरस्य न सम्भवति कथायुगपदित्युक्तम्, तस्मात् क्रमयौगपद्य-
मात्रस्यासम्भवात् क्रमकारणत्वप्रसङ्गः, क्रमकारणमूर्तत्वमुक्तम्, तस्मादिदमसत्व तत्पक्षे, परिशेषतः
प्रधानादेवेदमिति कार्यकारणभावसाधनः । किञ्चान्यत् निर्विशेषकस्यानुत्पद्यमानं ध्यानमनेकप्रकृतात्
प्रधानासम्भवे [न] तत्पक्षे, सम्भवतोऽस्य पक्षे तस्मादप्यसत्व इति सविशेषात्मनाथवा । क्षेत्रज्ञ मप-
5 व्यनुमतत्वविचारेण [वक्ष्यम्] । 'संस्थानजातिमात्रमात्रं द्रव्यादीनां विनाश्यविनाशिनामेव तिष्ठमाति
मात्रमात्रं सत्त्वादीनां विनाश्यविनाशिनां धर्मिम् विकारसंज्ञा', [पातं० यो० पा ३ सू० १३ भाष्ये]
तत्र यदुक्तं विकारस्य विनाशित्वम् प्रधानस्य विनाशित्वमिसेवमुक्तम्, गुणान्यपीतिरित्युपन्यस्तविकरनामा-
धाराधर्मिण्याः मद्रूपमात्राद्भवति मत्वनिष्ठाभावक्रियाद्युत्पर्यनिषयादिमिव इन्द्रियनिस्पष्टाद्युत्पत्ति
विनाशप्रतिपाद्यः सर्वो भावो वैश्वरूप्याविभागगतिधर्मसार्थको इष्टव्य इति, पक्षेर्गा प्रधानादिष्टैस्या-
10 विसाधनाम[र्थो]दितानां तत्त्वज्ञानस्याव्यवा व्यवसम्भवस्य धारणेन व्यासमकयोनित्वमनुमतत्वमि-
त्येवमभाव्यागमादर्शनमनयायसद्दृशविधिना प्रतिपादितेनेव पुरुषव्यपरिणामित्वं वैषम्यारम्भकत्वं
विपरिणामः पुनः साम्यापत्तिभवति तदनुरूपवैषम्यसर्गसंहारकल्पना निमूढा, प्रधानाभावात् तमिमूल-
त्वात् पुरुषार्थेन हेतुना प्रयुक्ता प्रवृत्तिरित्येतदपि चिन्त्यम, तत्रिज्ञसत्त्वाधारिपयः प्रवृत्तोऽप्यप्रमाणत्व, तत्
प्रमाणत्वात् ज्ञानभावाद्युत्पादाभावोऽपीति समस्तसर्वार्थविपरनमेवेति किमत्रद्भिव्यक्त वाचको वाचि पुनरपि
15 वादिमतमज्ञस्याभ्योऽयमनुपपन्नः पक्षेणापचारः, यद्युक्तमेव पक्षेणार्पयन्ति च गृहीमाम्, न सूत्रतः ।

[illegible]

तस्मात् सर्वसर्वात्मकत्वपरिग्रह एव न्याय्यो न पुनः सर्वासर्वात्मकत्वपरिग्रहः, अन्यथा भवनद्वैतपरिग्रहाद्विमुभयनयैकान्तोपपत्तेः, तत्र भवति भावद्वैतं भवतो भावस्य, न तु सन्निध्यापत्तिभवनद्वैतम् ।

(तस्मादिति) तस्मात् सर्वसर्वात्मकत्वपरिग्रह एव न्याय्यः, न पुनरिदानीं, न सर्वासर्वात्मकत्वपरिग्रहो न्याय्यः, अन्यथा भवनद्वैतपरिग्रहाद्विमुभयनयैकान्तोपपत्तेः, तत्र भवति भावद्वैतं भवतो भावस्य भाव्यभवितृभ्यां भेदाभ्यां भावोपपत्तिरित्येतत् प्रतिपादयिष्यते, न त्वेव यथानन्तरसूपित सन्निध्यापत्तिभवनद्वैतम् ।

तत्र तावत् सन्निधिर्नहि स सन्निधिमात्रवृत्तिरस्ति, अनापन्नत्वात्, अनाविर्भूतत्वात् अनाविर्भवनमप्रवर्तनमप्रवर्तनञ्चानियमः, अथवाऽऽपत्तिर्विपरिणामः, आविर्भावो व्यक्तिः प्रवृत्तिर्नियमस्वरूपत्वमतो विपर्ययेभ्यो हेतुभ्योऽनापन्नत्वादिस्वरूपेभ्यो नास्ति वन्ध्यापुत्र वत् सन्निधिः ।

(तत्र तावदिति) तत्र तावत् सन्निधिर्न हि स सन्निधिमात्रवृत्तिरस्ति, कुतः ? अनापन्नत्वात्, आपत्तिरनाविर्भूतस्याविर्भावः, तत आह—अनाविर्भूतत्वात्, अनाविर्भवनमप्रवर्तनम्, अप्रवर्तनञ्चानियमः, अथवाऽऽपत्तिर्विपरिणामः भावान्तरेणोपलब्धिः, आविर्भावो व्यक्तिः, प्रवृत्तिः धर्मस्य परिणामप्रबन्धः, नियमस्वरूपत्वं नियतवृत्त्यार्थमात्रस्थितिरेतौ विपर्ययोऽनापन्नत्वादिः, तेभ्यो हेतुभ्योऽनापन्नत्वादिस्वरूपेभ्यो नास्ति वन्ध्यापुत्रवत् सन्निधिः, आविर्भावप्रवृत्तेरत्यन्तमनियते रित्यादिभ्यः, अतः सन्निधेरसत्पर्यायत्वात् सन्निधिभवनाभावः ।

अनुत्पन्नस्तिमितत्वादिप्रत्यस्तमितवर्तती सन्निधिवादिनी भवतिविषयी सामान्यभवनवा-

र्वेषां सर्वात्मकत्वपरिग्रह एव न्याय्य इत्याह—तस्मादिति प्रधानस्यापरिणामित्वेनाप्रवृत्तिप्रसक्तेरित्यर्थः । एवञ्च सर्वात्मकत्वं न तु सर्वेषामिति परिग्रहो न्याय्य इति भावः । न त्विदानीमिति पुरुषस्य स्थितिरेव प्रधानस्येव [illegible] इत्येवं सन्निध्या-पत्तिभवनद्वैतं न युक्तम्, किन्तु [illegible] भाव [illegible] स एव [illegible] भाव्य इत्यत्र भाव [illegible] इति [illegible] विमुभयनयसम्मतमिति भावः । अन्यथेति [illegible] न तु [illegible] भवति पुरुषस्तु न भवति पुष्करपलाशवदविर्भावमित्यादिरीत्या [illegible] परन्तु [illegible] भवन धर्मो भवतीति भावः । [illegible] सन्निधिभवनरूपस्य पुरुषसाम्यार्थं [illegible]—तत्र तावदिति, [illegible] सन्निधिमात्रं न [illegible] भावः । [illegible] निरुपयति—अनापन्नत्वादिति । आपत्तिरनाविर्भूतस्याविर्भाव इत्याह—अनाविर्भूतत्वादिति [illegible] एव [illegible] तदेव [illegible] स एव न नियम [illegible] तदग्रेऽभिप्राय—अनाविर्भवनमिति । आपत्त्याविर्भावादीनां [illegible]—अथ [illegible] पूर्वधर्म तिरोभाव [illegible] धर्मान्तरेणाविर्भवति तथाऽवस्थान्तरं परिणामः [illegible] प्रवृत्तिरिति । [illegible] परिणामस्य धर्मिणोऽवस्थानं नियम इत्याह नियमेति । [illegible]—अतो विपर्यय इति । एतत् [illegible] सन्निधिभवन [illegible]—अत इति । [illegible] पूर्वोक्त [illegible]—अनुत्पन्नमिति । [illegible]

1 सि. क. [illegible] । 2 सि क. [illegible] । 3 सि. क. [illegible] । 4 सि क [illegible] ।

च्छिनी यदविरापश्चिमभवनधर्मिणीति सत्यमुक्तं सर्वेऽप्यमी सत्तार्थमविशेषेण श्रूयन्ते, यदविवर्तस्यार्थमपृथक्त्वात्सत्ताया इत्युक्तम्, न हि द्रव्यादिसमूहोपादानवत् यदविवर्तस्योभयोपादानम् किन्तु अस्त्यादिवस्त्वार्थत्वेन, सत्तार्थ इत्यविशेषेण वचनात्, एवं तावत्सन्निधिभवनं नास्त्येव निरूपणानुपपत्तेः ।

5 (ननूक्तमिति) ननूक्तमस्तिभवत्यादिष्वविवर्तवती सन्निधिनामिनी, भवतियदती सामान्यभवनवाचिनी, यदविरापश्चिमभवनवाचीति, सत्यमुक्तम्, अयुक्तं तूक्तमस्त्यादीनां सन्निपातपद्यानां सत्तार्थमभिन्नत्वात्, सर्वेऽप्यमी सत्तार्थमविशेषेण श्रूयन्ते, सा च सत्ता यदविवर्तस्यैकार्थत्वेन आह– यदविवर्तस्यार्थमपृथक्त्वात् सत्तायाः, साम्प्रतं सन्निक्षेपद्रव्यगुणकर्मवद्यदविवर्तस्योभयोपादानं सत्ताविशेषत्वेनैवेत्याहुक्तम्, यस्मान्न हि द्रव्यादिसन्नवेशादि यावदुपादानमिति गतार्थम्, किन्तूभयोपादानम्, [1] उच्यते, अस्त्यादिवस्त्वार्थत्वेन, कुतो ज्ञायत इति चेत् सत्तार्थ इत्यविशेषेण वचनात्, अस्ति-
10 भवतिविद्यतिप्रभृतिवयदविवर्तवयः सन्निपातपद्याः सत्तार्था इत्यविशेषेणोक्तत्वात् सिद्धसेनसूरिणा, एवं तावत्सन्निधिभवनं नास्त्येव, निरूपणानुपपत्तेः ।

आपश्चिमभवनमपि नास्ति कथमिति चेत्—

यद्यपि आपश्चिमभवननिरूपणं प्रधानमेव भवति महदादिविकारापन्ना, तेन किल भूयते
15 इति तदपि न, तस्यापि साम्यमानत्वाभावविशारमन्तरेण भाव्यत्वानुपपत्तेः, अनापन्नत्वात् ।

(यद्यपि चेति) यद्यपि आपश्चिमभवननिरूपणं सांख्यैः क्रियत इति शेषः, प्रधानमेव भवति महदादिविकारापन्ना यस्मात्तेन किल भूयत इति, इतिशब्दस्य हेत्वर्थत्वात्–महदादिभावमापन्नत्वं इत्यस्मात् कारणात् प्रधानमेव भवति तेनैव भूयते सत्त्वादिमयत्वादित्यस्येति, किञ्चान्यत् क्षेपे, एवं किल तेषां मतमिति, स च क्षेपोऽनुपपन्नमानत्वात्, कथमिति चेदुच्यते तदपि न, तस्यापि साम्यमा-
20 नत्वाभावविशारमन्तरेण भाव्यत्वानुपपत्तेः, तत एव [न] भवतीत्यर्थः, साम्यमानत्वं वक्ष्यमाणोपपत्ति-कत्वात् सिद्धम्, यथोक्तानुप द्वितीयेन व्यावर्तकेनान्तरेण विना न प्रवर्तितुमर्हति, अनापन्नत्वात्, अना

तदपि यावदीति दर्शयन्नाह तत्रेत्युक्तमपि सत्यमुक्तमिति । तत्र सौकर्यात्सत्ता–अस्त्यादीनामिति । अस्त्यादीनामपि सर्वेऽप्यमीति अस्त्यादिरन्यः विशेषत्वेनापेक्षितः इति भावः । ननु यत्र वदा द्रव्यगुणकर्माणि विशेषत्वं यथाता विशेषे यदविवर्तकत्वे–साम्प्रतमिति विशेषेति तत्रैवेत्यादि सन्निधिभवननिरूपणानुपपत्त्यभिप्रायेण ।
25 आपश्चिमभवनमपि सांख्योक्तं निरस्यति–यद्यपीति अव्यक्तमात्रेणापि समभवनापि महदादिविकारभावापन्नत्वात् प्रधानमेवेत्यादि साम्येन प्रधानमनुपेत्य, तत्र च यदि तत्र साम्यत्वमन्तरेण भावविकारं नोपपद्यते इत्याह–तदपि नेति । प्रधानमेव महदादिना तेन तेन रूपेण परिणमत इत्येवाभिप्रायेण सांख्यैरापश्चिमभवनमुक्तमिति दर्शयति–प्रधानमेवेति, तत्र साम्यरूपस्य प्रधानस्यैकस्य साम्यत्वं प्रवर्तमानत्वम्, तत्र वक्ष्यमाणस्य व्यावर्तकस्य प्रवर्तितानन्तरेण न साम्यत्वं तथा प्रधानस्यापीति भावः । एतेनाह–यथोक्तेति प्रधानं व्यक्ते वैषम्येन व्यावर्तकेन विना न प्रवर्तितुमर्हति यतेन हि

---

१ सि. क. सर्वे । २ सि. क. मुख्यम् । ३ सि. क. यदतोभया । ४ सि. क. सत्ता । ५ सि. क. भवनानि । ६ सि. क. महदादिविकारमापन्नमाना । सि. क. व्याहृतत्वरेण ।

मनसश्च सन्निधिमात्रस्याऽऽपादितासत्त्वात्, तस्माच्चेतनापगमस्य च सत एवापरप्रभावाच्चेतनोपपत्तिरयुक्त्वे नोपपद्यत इति ।

किं कारणमनुपपन्नमिति चेत्—

अस्वतंत्रत्वात्, शब्दादिवत्, तस्मात्ततोऽन्यो भवति मुख्यः, कोऽसौ ? यः कर्ता, कः कर्ता ? यः स्वतंत्रः प्रवर्तनवृत्तत्वात्, प्रवर्तयन्हि कारणं तद्भावमापद्यते तस्यापि, तथा- 5
भवनप्रवृत्तत्वात् तन्तुपटवत् ।

(अस्वतंत्रत्वादिति) अस्वतंत्रत्वात्, अस्वतंत्रं हि तत् प्रधानाख्यमचेतनत्वात्, को दृष्टान्तः ? शब्दादिवत्, यथा शब्दादयः सत्त्वरजस्तमोमयत्वा[द]स्वतंत्राः तथात्मकेन प्रधानेन भाव्यतेऽन्येन व्याहृता अपि व्यापारयितारः, तस्मात्ततोऽन्यो भवति मुख्यः, कोऽसौ ? यः कर्ता, कः कर्ता ? यः स्वतंत्रः, कस्मात् ? प्रवर्तनवृत्तत्वात्—प्रवर्तयतः क्रियाप्रवर्तनम्, तेन प्रवर्तनेन वृत्तत्वात्, प्रवर्तयितृत्वेन वृत- 10
त्वादित्यर्थः, प्रवर्तयन्हि कारणं तद्भावमापद्यते तस्यापि—यथा भवत्यात्[?] सत्त्वरजस्तमोलक्षणं कार्यं शब्दादिभावमापद्यते स्वभावेन तथाभवनप्रवृत्तत्वात्—तेन प्रवर्त्यमानरूपेण भवनं तेन प्रवृत्तत्वात् प्रवर्तयितारमन्तरेणाभवनात्[प्र]वृत्तत्वात् तन्तुपटवत्—यथा तन्तवः पटं प्रवर्तयन्तः पटस्य कारणमिति उच्यन्ते पटश्च तन्तुमयः तैः प्रवर्त्यत्वात् ।

नन्वेते प्रधानशब्दादिपटादिदृष्टान्ता अद्वैतवादं समर्थयन्तीति, उच्यते प्रवर्तयितृत्वमात्र- 15
साधर्म्यात्तदभ्युपगम्यते, अन्यथा विप्रतिपत्त्यैकान्तोत्थानाभावात्, भाव्यभावकभेदप्रसिद्धेश्च, अणुधर्मादयोऽपि भाव्यमाना एव ।

(नन्वेत इति) नन्वेते प्रधानशब्दादिपटादिदृष्टान्ता अद्वैतवादं समर्थयन्तीति, उच्यते प्रवर्तयितृत्वमात्रसाधर्म्यात्तदभ्युपगम्यते तेन निदर्श्यते, अन्यथा पुरुषादिवदद्वैताभ्युपगमे विप्रतिपत्त्यै-

येन येन रूपेण भवति तथैव प्रवर्तकम्, प्रधानमपि व्यापारत्वात्तथा भावयत इति न तस्माद्विप्रतिपत्तिरिति भावः । 20
भाव्यत्वं कथमुपपन्नं प्रधानस्य भावयितृत्वे विवेचनाय—अस्वतंत्रत्वादिति कर्तैव एव प्रवर्तकं मुख्यं चेत् तु प्रवर्तकमस्वतंत्रेऽपि स्यात् अतो मुख्य इत्युक्तम् । कोऽसौ मुख्यः प्रवर्तक इत्यत्राह—कोऽसावितीति । ननु क्रियाभिनिर्वर्तकत्वस्य कर्तृत्वं सर्वसाधारणमिति न तेन प्रधानादिभ्यो विशेषमापद्यते—का कर्तेति । क्रियायां विशेषो का कर्ता स एव कर्तेत्याह—यः स्वतंत्र इति । ननु कारणमेव सर्वेषां कार्याणां कर्म कार्यत्वं तत्तत्त्वोपलक्षितं तेषां इत्यत्र कस्मादिति, विविक्तस्वरूपत्वेऽपि यो प्रवर्तयिता भवति स एव कर्तेति मुख्यः कर्ता भवतीत्याशयेनाह—प्रवर्तन- 25
वृत्तत्वादिति इत्यस्मरणात् तदधीनप्रवृत्तिविशिष्टत्वात्, तदपेक्ष्यत्वात् कारणेभ्यः प्राक् सम्भवमस्तीति भावः । यः प्रवर्तयिता स एव प्रवर्त्यमानरूपेण भवति यथा प्रधानं शब्दादीनां प्रवर्तयितृ, अत एव तत् प्रवर्त्यमानशब्दादिरूपेण भवति यथा प्रधानमपि प्रवर्तयितृत्वेनाह—प्रवर्तयन्तीति । यथ प्रवर्त्यमानरूपेण भवति तद्भावमित्युक्तमित्याह—तथा भवनेति । ननु कथमेवं सति कारणानां सर्वेषां प्रवर्तयितृत्वात् प्रवर्तयितृत्वेन सर्वमित्यद्वैतमायात एव प्रधानतन्त्वादिदृष्टान्तप्रदर्शनेन समर्थित इत्याशङ्कते—नन्वेत इति । अपेक्षाभिमतेन तथैवापत्तिं कुर्वन् समाधत्ते—उच्यत इति । प्रधानादीनां प्रवर्तयितृत्व- 30
मात्रमनुसन्धायैवाभ्युपगमे अद्वैतवादाभ्युपगमे महाव्युत्थानं नैव भवेत्, पुरुषादिवत् एकान्तपर्यवसानप्रसक्तेरित्याह—

1 सि. क. शब्दादि ।

कान्तोत्थानाभावात्, भाष्यभावकभेदप्रसिद्धेश्च, समाधिसंस्कारवासनाभ्यासप्रभवात्, अणुधर्मादयोऽपि भाव्यमाना एव मुक्तिहेतवस्तथापर्यवसानाः सम्प्रापयः ।

यद्येव प्रस्तुतं धर्माधर्मोपचयो वा कारणमस्त्वेवेति सिद्धत्वात् किमनुमितेन कारणेनेति चेन्नेत्युच्यते—

धर्माधर्माण्वादीनामपि च तन्त्वेभ्यश्चादिवत् प्रवर्तकः पूर्वपूर्वप्रकर्षतारतम्येनेश्वरः सन्निहि-
5 ततद्विषयशक्तिः प्रतिनियतविशिष्टबुद्धिः स्वतन्त्रः तस्याभिप्रायेणैव प्रवृत्तिमापद्यन्ते धर्माधर्माण्वादयः, सोऽपि चाभिप्रायप्रवृत्त्यापत्तेर्न सन्निधिमात्रवृत्तिरतः प्रवर्तयिता, प्रवृत्तिनिवृत्तिविनियोगेषु स्वातन्त्र्यात्, विष्णुसत्त्वादीनामधिकृतपुरुषाणामिव प्रवर्तनम्, तस्यैव प्रवर्तयितृत्वात् ।

[धर्मा]धर्माण्वादीनामपि च तन्त्वादिवदविशेषादि यावत् प्रतिविशिष्टबुद्धिः, यथा पटस्तन्तुपूर्वकः, तन्तवोऽंशुपूर्वकाः, अंशवस्त्रुटिपूर्वकाः, त्रुटीनामपि प्रवर्तमे सतः सूताः पूर्वे पूर्वे
10 यावच्चतुरणुकस्यूतोऽपि पूर्वे पूर्वे यावद्द्व्यणुकः परमाणुरित्यनुमीयते तस्मादि यावत् प्रधानम्, तथाऽण्वादीनामप्यचेतनानां प्रवर्तकौ धर्माधर्मौ, आशिमहत्त्वात् प्रत्यक्षभावनियमाशिवापन्वरपरिकल्पिता, एवं पूर्वपूर्वप्रकर्षतारतम्येनेश्वरः सन्निहिततद्विषयशक्तिः, धर्माधर्माण्वादेः प्रधानस्याण्वादेस्तथाविधा विनियोगे सन्निहिता यस्य शक्तिः सोऽस्ति, कुतः तद्विषयविनियोगसमर्थबुद्ध्या तस्यैवेति चेदुच्यते—प्रतिविशिष्ट बुद्धि-
रस्माऽसौ प्रतिविशिष्टबुद्धिः, विशिष्टबुद्धिभ्योऽपि अपरिच्छिन्नज्ञानेभ्यः प्रतिकर्तृविनियोगप्रवृत्तिनिवृत्ति-
15 विनियोगेषु प्रसवात् स्वातन्त्र्याच्च तेषां भावानामीष्टे, न ते तस्येशते, नाप्यस्मानो न च परस्परम्, अवा-

---

भाव्ययेति । यथान्तरोत्थाने भा भूत्, किं न [illegible]—भाव्येति भाव्यं भावकभेदेति इदं परस्परमिदं प्रत्यक्षं लोके प्रसिद्धं च लोके भावक एव पुरुषः न च भाव्यमेव प्रमाणादिभेदकम्, प्रमाणादिः [illegible] प्रवर्तमान[illegible]कृत्याऽप्रयत्नम्[illegible], पुरुषोऽप्यप्रवर्तकत्वात्स्य स्यात्, प्रवर्तमानात्, प्रवर्तकप्रेरणमप्यत इति भावः । तथा च कर्मा-
द्येऽप्यप्रवर्तकत्वमनभिमता प्रधानेन यथा भाव्यन्ते तथाऽणुधर्मादयोऽप्यप्रवर्तकत्वादभाव्यमाना एवेति भाव्यत्वलक्षणे
20 सम्प्रापयः तावन्मेव प्राप्ता इत्याह—अणिवति । ननु प्रकृतिः सन्निधिमात्रेणानुमीयमाना [illegible] प्रधानं वा स्यात् [illegible] प्रवर्तयिता प्रयोजनमित्याह धर्माधर्माण्वादीनामपीति अपि च प्रधानस्य प्रवर्तकत्वे
[illegible] यत् स्वभावं तत्तत्त्वं नियमितं कल्पितम्, यथा तन्त्वादिकार्यकारणपरम्परा प्रत्यक्षे प्रधाने [illegible]-
प्रत्येऽपि नियमितो कारणाने [illegible] तथा [illegible] सा तथैव प्रवर्तकनियतारतम्यमपि कल्पितं स्यात्, न च
[illegible] पुरुषोऽणुधर्मादिभिरप्यनैकान्त्यात्—यथेति । इतरकारणपरिच्छेदार्थो न पुरुषः किन्तु तत्तत्त्वमिश्वरेऽमन्यः
25 सन्निहितेश्वर एव पुरुष इत्याह—कुत इति । प्रत्यादीनां इतरकार्येष्वप्रवर्तकत्वात् तद्विषयविनियोगबुद्धिरनु-
प्रतिविशिष्टेति इयं प्रतिनियता न तन्त्वादिविषयविनियोगबुद्ध्या तेन इतरकारणां योगिबुद्धीनां प्रवृत्ति इतरकारणेऽप्यसि-
[illegible], योगिबुद्धीनां समानत्वात्, इतरार्थेन अप्रवर्तकत्वाद्योग्यत्वाद् अन्यसमानादिति भावः । विशिष्ट-
विशिष्टबुद्धिभ्योऽपीति । योगिनां प्रत्यक्षज्ञानमपि अपरिच्छिन्नविषयविनियोगव्यापारपरिज्ञानस्वातन्त्र्यमभावादिति भाव । तदस्यैव
तत्तत्कर्तृत्वं विनियोगे प्रवृत्ते निवृत्ते विनियोगे च स एव समर्थ इत्याह—प्रतिकर्त्रिति । नन्वीश्वरस्य कार्यं सर्वज्ञत्वमप्रतीक-
30 मत—स्वातन्त्र्यादेति तेषामनुगमनाभिलाषप्रयुक्तं स्वातन्त्र्यम्, अपेक्षितेषु स्वातन्त्र्यस्य प्रतिकर्मनियतत्वात्, इतरकार्येष्वस्वातन्त्र्यस्य प्र-
यत्नवेशेषत्वात् मुक्तानामप्रयुक्तत्वात् प्रयुक्ते वा मुक्तिप्रयत्नपरिच्छेदत्वात् मुक्तिमात्र एव तथाविधस्वातन्त्र्ये ईश्वरस्य
न सर्वेऽप्यनात्मे विशेषे न प्रयुक्तं न [illegible] इति भावः । अत इत्याह—तेषां भावानामिति विश्वात्मकविषया-
विषयमेवार्थं तस्यैवेति भावः । अन्योऽपि नियतः प्रधानात्मनो वा स धर्माधर्मादय तदुपादानव्यतिरेकेण न [illegible]

---

१ सि क. °विषयशक्ति । २ सि क. प्रवृत्तिविनियोगेषु ।

स्वतन्त्रस्वाम्याम्, स तु मतिविशिष्टबुद्धित्वात् स्वतन्त्रः, तस्याभिप्रायेणैव प्रवृत्तिमापद्यन्ते धर्माधर्माव्या-पाः, सोऽपि चाभिप्रायप्रवृत्त्यापत्त्या सन्निधिमात्रवृत्तिः, अतस्तेषां प्रवर्त्तयिता प्रवर्त्तयितृत्वात् कारणक-ल्पितः स एव, तेषां प्रकृतिमतामपि साम्यत्वेनास्वातन्त्र्यात् तस्यैव तत्—प्रवृत्तिनिवृत्तिविनियोगेषु स्वात-न्त्र्यात् जगत्सर्गस्थित्यन्तप्रक्रमप्रलयमहाप्रलयेषु प्रवर्त्तनम्, प्रागेवासीन्येन स्थितानां धर्मादीनां सृष्टेः प्रवर्त-नम्, प्रवृत्तानां पुनरुपसंहाराभिवर्त्तनम्, विनियोगो देवमानुषतैर्यग्योनसरित्समुद्रादितनुकरणाद्यवयव 5 विभागविन्यासः, विष्णुसत्त्वादीनामधिकृतपुरुषाणामपीह परमेश्वराभिप्रायानुरोधेन प्रवर्त्तनम्, अधिकृत यजमानीयादिपुरुषाणामिव, तस्यैव प्रवर्त्तयितृत्वात् ।

इत्यस्य साधर्म्यप्रदर्शनार्थमाह—

अधिकृतपक्तृवत् सम्भवनधारणज्वलनविक्लेदनव्यापारेषु स्थालीकाष्ठतण्डुलादीनां प्रवृत्तिनिवृत्तिविनियोगेषु स्वातन्त्र्यात् सूपकारस्तथात्मा प्रवर्त्तयितृप्रयोजनमात्रत्वात् 10 क्रियायाः, अथवा कर्तृकर्मकरणाधिकरणसम्प्रदानानि प्रतिकारकं पचादीनां क्रियामेवाथवा-स्वशक्ति स्वातन्त्र्यात् कर्तॄणि, यथाधिकरणं स्थाली सम्भवनधारणे कुर्वती पचतीत्युच्यते तथापि उपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यवसानासु क्रियासु देवदत्तस्यैव स्वातन्त्र्यादुच्यते देवदत्त एव पचति तेन पच्यत इति ।

(अधिकृतपक्तृवदिति) अधिकृतपक्तृवत्, तद्व्याख्यानार्थं सम्भवनधारणेत्यादि यावत् 15 प्रयोजनमात्रत्वात् क्रियाया इति, यथा राज्ञा नियुक्तः सूपकारः स्थालीकाष्ठतण्डुलादीनां सम्भवनधारण-ज्वलनविक्लेदनव्यापारेषु प्रवृत्ति[निवृत्ति]विनियोगेषु स्वातन्त्र्यात् तथायमात्मा भवति ईश्वरेणेति ।

तथा भवितुमर्हन्ति, किन्तु चेतनाभिप्रायानुसारेणैवेत्याह—तस्याभिप्रायानुसारेणैवेति । ईश्वरोऽपि चाभिप्रायमात्रेणैव वर्तमानः तथा भवितेन न तु चान्यपुरुषवदेवमन्येनापरिस्पन्दमितिकृत्वा सन्निधिमात्रवृत्तिरित्याशयेनाह—सोऽपि चेति । न च तत्साम्य-भवित् प्रवर्त्तयिताऽपि कारणत्वस्य परम्परया जन्यादौ नियन्तृतया यथा न तत्साम्यप्रवर्त्तनं निमित्तमिति तथेत्याह एव 20 कार्यविशेषाह—अतस्तेषामिति । धर्मादिकस्यापि एव प्रवर्त्तकत्वात् सृष्टिकमाह—तेषामिति । तत्र हेतुमाह—प्रवृत्तीति । अन्यतः सन्निधिमात्रेषु प्रकृत्यादीन् प्रवर्त्तयतीत्याह—जगदिति । प्रकृत्यादौ नियमाना अपि प्रधानादौ स्थिता धर्मादयो निमित्तमात्रा अपि न कार्यान्तरजननाय प्रकृत्यादीन् प्रयोजयन्ति तेषां प्रकृतिप्रवर्त्तनेऽप्रयोजकत्वात्, न हि कार्यं कारणं प्रयोजयति, न च कारणेन तदन्ते धर्मादय इति सम्यग्, तत्सर्गस्य प्रलयात् पुनस्तस्यापि संसारित्वापत्तेश्च अत एवोक्त-मैकान्तिकेन स्थितानामिति तस्मात् स एव प्रयोजक इत्याशयेनाह—प्रागिति । प्रलये साम्यपरिणामादिरूपाविभागत्वेन 25 प्रवर्तयितारः धर्मादयस्तु कारणम् इति भावः । तथाविधप्रलयावस्थानन्तरं प्रवृत्तानां निरनुग्रहाणां तथाप्रवर्त्तयिता च ईश्वर इत्याह—प्रवृत्तानामिति । विनियोगविभागमपि तस्यैवेत्याह—विनियोग इति । अन्यतः सन्निधिमात्रसंहारकर्तृत्वेन उक्तेषु ब्रह्मविष्णुमहेश्वरादयोऽपि स्वस्वकार्यतामनुपलभमानाः परमेश्वरस्य परमात्मनोऽभिप्रायेणैव प्रवर्तन्ते ते तस्यैव परमेश्वरस्य लीलामात्रार्थं परिकल्पितमूर्त्तय इत्याशयेनाह—विष्णुसत्त्वादीनामिति । राज्ञा नियुक्ताः पुरुषा यथा राजाभिप्रायानुसारेणैव प्रवर्तन्ते तथैव विष्णादय इति दृष्टान्तमाह—अधिकृतेति । दृष्टान्तान्तरमाह—अधिकृतपक्तृ- 30 वदिति । राजनियुक्तस्य पक्तुः स्थाल्यादिव्यापारेषु प्रवृत्त्यादिषु स्वातन्त्र्येण तथात्मनस्तथात्वमपि प्रसाध्य प्रवर्त्त-यितृप्रयोजकत्वं तथा धर्माधर्मादिव्यापारेषु तथात्वमित्याशयेन ...

1 सि. क. °धीहन । 2 सि. क. प्रवर्त्तमतावित्र । 3 सि. क. तथात्मा । 4 सि. क. यथेश्वर ।

अथ वा कर्तृकर्मकरणाधिकरणसम्प्रदानानि प्रतिकारकं पचादीनां क्रियाभेदाप्यवाप्तत्वात् सार्वात्म्यात् कर्तृणि पचाधिकरणं स्थाली निदर्शनमात्र सम्भवनधारणे कुर्वती पचतीत्युच्यते ज्वलनं कुर्वन्ति काष्ठानि पचन्तीत्युच्यन्ते, अधिश्रयणोदकासेचनतण्डुलावपनैधोपकर्षणादिक्रिया कुर्वन् देवदत्तः पचतीत्युच्यते, इत्यादि प्रतिकारकं सार्वात्म्ये सत्यप्युपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यवसानासु क्रियासु तस्यैव सार्वात्म्यात्, 5 सम्भवनादिप्रत्यस्तमयतायामपि पचनशक्तिमतामप्यधिकरणादीनां देवदत्तस्य प्रवर्तयितृत्वादेवोच्यते देवदत्त एव पचतीति, मार्गोऽभीप्सितत्वात्, तां मुख्यां कर्तृशक्तिं दर्शयति—तेन पच्यते तृतीयया कर्तृविहितया, स पचतीव प्रथमया तत्र विहितविभक्तिसमानाधिकरणया ।

पुनरपि स्फुटीकरणार्थं व्याप्तिलक्षणमार्गेण—

साक्षाद्वा भवितृभवत्, यथा च सम्भवनधारणरोहणादिसमर्थपृथिव्युदकादिकारितव्रीहि-10 भवनप्रत्यस्तमयतायामपि व्रीहिर्भाव्यते, भवत्यन्तसन्निविष्टसार्वात्म्यात् तस्यैवेश्वरस्य प्रयोजकत्वा-दुच्यते भवती च भवतीति ।

(साक्षाद्वेति) साक्षाद्वा भवितृभवत्, तद्दर्शयं यथा च सम्भवनेऽस्ति पाचकत्वाती च भव तीति, न केवलं पचत्यादिवाक्क्रियाविषयमेव प्रयोज्यत्वात्, किं तर्हि ? व्रीह्यादिभवनाद्यन्तःक्रिया-

[illegible] भावः । प्रकारान्तरेण व्याख्यानयन्–अथ वेति पचादीनां हि प्रतिकारकं क्रिया भिद्यते तद्वैव कर्मादीनां कर्तृत्वमपि 15 भवति [illegible] सार्वात्म्यात् तथैवामिति भावः । एतदेव निदर्शयति–पचाऽधिकरणमिति । स्थाली अधिकरणकारकं तदपि [illegible] कर्तृ भवति । [illegible]–सम्भवनेति सम्भवनं [illegible] धारणं [illegible] धारणम् [illegible] स्थाली पचतीत्युच्यते, एवं पचाधिकरणस्य पाकः ज्वलनमिति कुर्वन्ति काष्ठानि पचन्तीत्युच्यन्ते [illegible] करणस्य पाकः अधिश्रयणादिक्रिया कुर्वन् देवदत्तः पचतीत्युच्यते अधिश्रयणं चुल्ल्यां स्थाल्या निधेयनम्, तयोरुदकासेचनम्, तण्डुलानां तत्र वपनं तण्डुलावपनम् [illegible] 20 [illegible] एतास्तत्क्रियाः प्रधानस्य कर्तुः पाकः इति भावः । [illegible] कर्तुः सार्वात्म्यं न [illegible] [illegible]–उपक्रमप्रभृतीति । ननु [illegible] [illegible] न [illegible] क्रिया यदि [illegible] तथा [illegible] [illegible] पचतीति [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] पचतीति [illegible] 25 [illegible] सम्भवनादिप्रत्यस्तमयतायामपीत्युक्तम् न [illegible], क्रिया [illegible] [illegible] [illegible] तथाऽवस्थानमिति [illegible] । यथा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]–पचनेति । [illegible] तस्य कर्तृत्वम् तच [illegible] भावः । 30 देवदत्तस्यैव मुख्यां कर्तृशक्तिं दर्शयति–तामिति [illegible] वा कर्मणि वा कर्मकर्तरि वा प्रयोक्तव्या-मिति भावः अन्यमपि व्याख्यानयन्–साक्षाद्वेति [illegible] भवति यथा तथा परमेश्वर एव [illegible] भावः । यथा [illegible] [illegible] व्रीहिर्भाव्यते तथैव [illegible]

१ सि क भाव्यमीश्वरत्वात् ।

विषयमपि प्रयोजनं तथा भवत् पृथिव्युदकादिवायवोव्रीह्यादिजायते भवतीत्यन्वयवचनम्, सम्भवधारणसमर्था पृथिवी, रोहणसमर्थमुदकम्, आविर्भावणापवर्तनसमर्थो वायुराकाशम्, तैः कारितस्य व्रीह्यादिभवनस्य प्रत्यक्षतायामपि सत्यां व्रीह्यादिजायते भवत्यन्यसन्निविष्टसार्थम्याम् तस्यैवेश्वरस्य प्रयोजकत्वादुच्यते भवती च भवतीति—भवनमपि भवदेव भवतीति, स्वरूपमात्रप्रकाशोऽपि तद्व्यापारित्यर्थः ।

अथवा प्रस्तुतप्रधानकारणवादिसिद्धमेवेदं निदर्शनम्—

सत्त्वतमःप्रकाशनियमप्रवृत्ती स एवेत्युक्तम्, इतरयोः स्थापयतीति वचनात्, रजस्तु प्रवृत्तिलक्षणमेव, विशेषतः सत्यपि प्रवृत्तिसामान्ये करोति प्रवर्तयतीति वचनात् प्रवृत्त्या रजोभवनवत् ।

सत्त्वतम'प्रकाशेत्यादि यावद्रजोभवनवत् यथार्थस्य सत्त्वस्य प्रकाशप्रवृत्तिसमतो नियमप्रवृत्तिर्मे स एवेत्युक्तम्, सत्त्व क्षमात्मना व्यवस्थितमान प्रवर्तमानमित्यादिपरस्परोपकारवीते 10 प्रकाशादिलक्षणस्य सत्त्वस्य प्रवृत्तिः गुरुवरणलक्षणस्य तमसः प्रवृत्तिर्यथार्थस्यमितरयोः स्थापयतीति वचनात्, रजस्तु प्रवृत्तिलक्षणमेव प्रवृत्त्येकमिष्टं विशेषतः सत्यपि प्रवृत्तिसामान्ये करोति प्रवर्तयतीति वचनात्, तथाऽदृष्टाख्यादिभूतकालादिप्रवर्तमानसामान्येऽपि ईश्वर एव प्रवर्तयितृत्वात् कारणमिति ।

दृष्टान्तवागुल्यप्रदर्शने प्रतिसिद्धान्तपरिदृष्टादृष्टादः प्रवर्तयितृत्वस्थापनार्थमिति स एव भवति सर्वव्यक्तिप्रवृत्त्यात्मकत्वात् तासामेव चास्याष्टमूर्तितोच्यते स्वशक्त्या व्यासरूपत्वात् 15 तासु स एव भवति साऽसा च ।

(दृष्टान्तेति) दृष्टान्तवागुल्यप्रदर्शने प्रतिसिद्धान्तपरिदृष्टादृष्टादेः प्रवर्तयितृत्वस्थापनार्थम्—सिद्धान्ते सिद्धान्ते प्रति प्रतिसिद्धान्त तेषु तेषु वैशेषिकादिसिद्धान्तेषु कस्मिंश्चिदामो परितोऽनुमानः दृष्टानामप्यदृष्टाणुप्रधानविष्णुसत्त्वादीनां प्रवर्तयितेश्वर इति दार्ष्टान्तिकोपनयनात्, इति स एव भवति—इत्यमीश्वर एव भवति परमार्थतः सर्वव्यक्तिप्रवृत्त्यात्मकत्वात्—तथासां व्यक्तीनां प्रवृत्तय चास्माऽस्य 20 सर्वव्यक्तिप्रवृत्त्यात्मकः तद्विविधप्रवृत्तिरूपतया व्योमरूपत्वात्तस्मादेव चासाऽष्टमूर्तितोच्यते—क्षितिजलपवनहुताशनयजमानाकाशसोमसूर्याख्याष्टमूर्तिताऽस्य स्वशक्त्या व्यासरूपत्वात्तासु स एव भवति साऽसा च ।

मिश्वेश्वर एवेत्याह—किं तर्हीति । तैः कारितस्येति पृथिव्यादिकारितत्वेन व्रीह्यादिभवनस्य प्रकाशत्वेऽपीत्यर्थः । सांख्यमतेन रजोदृष्टान्तमाह—सत्त्वतम इति सत्त्वतमसोरपि प्रकाशनियमयो प्रवृत्तिः पूर्वमुक्त तथा च तत्समष्टि प्रति तेषां सामर्थ्येऽपि प्रवृत्तिमात्र रज एव हेतुः प्रवृत्तिलक्षणत्वात्तस्य तथाऽदृष्टादीनां प्रवर्तकत्वेऽपि सर्वेषां प्रवर्तयितृत्वादीश्वर एव 25 कारणमिति भाव । सत्त्वं स्वात्मना व्यवस्थितमानं प्रकाशयतेतरयोः स्थापयतीति पूर्वोक्तं स्मारयति—स एवेत्युक्तमिति, अनेकदृष्टान्तप्रदर्शनस्य प्रयोजनमाचष्टे—दृष्टान्तेति प्रवर्तयितृत्वेन तत्तद्दर्शनप्रसिद्धानामदृष्टादीनां न मुख्यं प्रवर्तयितृत्वमपि तु प्रवर्तकत्वम् ईश्वरस्यैव प्रवर्तकत्वात् तस्मादीश्वर एव मुख्य प्रवर्तयितेति भाव । प्रवर्तकत्वेनास्य सिद्धेः प्रवृत्तिरेवास्य स्वरूपमतोऽसौ प्रवृत्त्यात्मना तत्स्वरूपो भवति विविधप्रवृत्तिव्यक्तित्वेन सर्वेन व्यापकत्वादित्याशयेनाह—इत्यमीश्वर एवेति । अष्टमूर्तित्वमस्य व्यक्तिमन्तः प्रसिद्ध प्रवर्तयितृत्वेन सर्वस्य शरीरमुक्त्वा तदात्मनेत्याह—तस्मादेव चेति । स एव तदत 30

---

१ सि क. °भवनस्य । २ सि क. प्रागमभवनाद्धा । ३ सि क. आरप्येत्युक्तम् । ४ सि क. प्रवर्तनात्म । ५ सि क. सत्त्वस्य । ६ सि क. °वागुल्यप्रदर्श । ७ सि क. मूर्तीनां । ८ सि क. तुषि । ९ सि क. व्यापकत्वात् स्वाप्तत्वात्सेव वा ।

किञ्चान्यत् प्रवृत्तिफलप्रकर्षा[पकर्षे]भावप्रसङ्गादीश्वर एव कारणम्, नादृष्टादि न प्रधाना-दीत्यत आह—

इतरथा यथादृष्टादेः प्रधानादेर्वा प्रवृत्तयः फलानि वा स्युः तर्हि तयोः स्वानुरूपकार्य-कारणानुबन्धसामर्थ्याभ्युपगमादुत्कर्षापकर्षाभावप्रसङ्गः परस्परानुरूपशालिनीवाङ्कुरादिहेतु कार्यमात्रमेव भवेत्, दृष्टौ च तौ, ततो नान्यदस्ति कारणमीश्वरकामचारेरणादृते ।

इतरथेत्यादि भावयेद् दृष्टौ च तौ, यथादृष्टादेः प्रधानादेर्वा प्रवृत्तयः फलानि वा स्युः क्रियाणां पूर्वकृतकर्मफलप्रेरितानां तदनुरूपत्वात् फलानां च फलप्रेरितकर्मानुरूपत्वात् मनुष्यनिर्वर्तनीया एव समा-नमनोवाचिकक्रियाः कृत्वा मनुष्य एव पुनरपि स्यात्, मा भूत् सरागसंयमादिदेवगतिनिर्वर्तनीयक्रिया-सम्बन्धी तदनुरूपवैक्रियशरीरादिसम्भूत्कर्षस्तस्य, तथा बह्वारम्भपरिग्रहादिनिरयायुःसंवर्तनीयकर्माऽऽ-तदनुरूपदुःखैकरससमारब्धनिरयफलानुभावी च मा भूत्, परस्परानुरूपशालिनीवाङ्कुरादिहेतुकार्यमा-त्रमेवाभवत्, [1]विशिष्टबुद्धिजन्यप्रकारभेदाभावात् स्वानुरूपकार्यकारणानुबन्धसामर्थ्याभ्युपगमाच्च मादृशाम प्रधानादेर्वैषम्यं स्यात्, दृष्टौ च वैषम्यमध्ययनविधाऽऽगमानधिगमादुत्कर्षापकर्षयोः नान्यदतो विमर्शेऽस्य कारणमतीश्वरकामचारेरणादृते—तदभिप्रायस्याप्रतिघातस्य प्रवृत्तिः कामचारः, तेन प्रेरणं

रूपेण भवतीत्याह—तामिति । ईश्वरस्य कारणत्वाभावेऽनुपपत्तिमाह—इतरथेति । कार्यकारणभावो हि तत्पदार्थयोरेव यथा भवत्योः प्रधानादृष्टयोः स्वरूपतस्त्वात् स्वभावनियतत्वाच्च तयैव कार्यकारणभावनियतस्य मनुष्यकर्मणा मनुष्य एव भवति मनुष्याच मनुष्यकर्मप्राप्त्यैव भवतीति क्रियातदभेदस्वरूपस्वीकारात् तत्समानजातीयमनुष्यकर्माद्यनवस्थास न स्यादेव तथा मनुष्योऽपि केवलः कदाचित् तथैव कदाचिदुत्कृष्टः कदाचिदपकृष्टो भवतीति नियमः कदाचित्तु मनुष्यत्वेऽपि येषि वैषम्यं न भवेत् इत्यतो न वैषम्यम्, तत्र च नान्यत् कारणं सम्भवतीश्वरस्यातिरिक्तत्वात ईश्वर एव सर्वेषां कारणमिति भावः । एतदेव स्फुटयति—यथादृष्टादेरिति । क्रियाणामिति अर्थात्कर्मजन्यफलजनकानां तदनुरूपत्वेन क्रियाणां फलानुरूपत्वा-त्फलानां च फलप्रेरितकर्मानुरूपत्वेति तात्पर्यं दर्शितम् । तथा च किं भवतीत्यत आह मनुष्येति । मनुष्यायुष आरम्भकाः क्रियाः समानमार्जवादयः प्रकृत्यैव भाद्रिकत्वादयश्चानुकम्पाप्रभृतयश्च गृहीताः कारिकाः प्रकृत्यैव भवन्तीत्यर्थः मनोवाक्कायनियतस्वभावसमानजातीयस्य समानार्थस्य असमारम्भपरिग्रहत्वादेश्च ग्रहणम् । यद्यपि तस्य दैवायुषे योग्यक्रियाणा न सम्भवः इत्याह मा भूदिति सरागसंयमो देवगतिः परायत्ततया शास्त्रसाहित्य बाह्यनुष्ठानेन आहारादिसम्बन्धः निरोधः सम्यक् इत्यादयो देवायुषोऽभावः क्रिया वैक्रियशरीरादिसम्भव न भवेदिति भावः । नारकायुर्योग्यक्रिया अपि तस्य न भवे-दित्याह—तथा बह्वारम्भेति बह्वारम्भता बहुपरिग्रहता च नारकस्यायुष आश्रवो भवति तस्य तु न सा हिंसादेरित्यर्थ-भावः । तत्र दृष्टान्तं दर्शयति परस्परेति शालिनीवाङ्कुरयो परस्परं यथातीत: कार्यकारणभावो तयोः शालिनीवाप्यङ्कुर एव भवति, वाप्याङ्कुराच्च शालिनीनमिति । तत्र हेतुमाह विशिष्टबुद्धीति विशिष्टा बुद्धिर्यस्य तथाविधस्य सर्वज्ञस्य वा प्रेरणा तस्य अभावाद्वैषम्यं । तथाविधसर्वज्ञपरमात्मातिरिक्तस्य कार्यकारणभावस्य सामर्थ्यमाह—स्वानुरूपेति । वैषम्यं च प्रत्यक्षसिद्धमित्याह—दृष्टं चेति । यथासमयेन विधानात् प्रवृत्तिरनुमाने प्रमाणमित्यतोऽपि कस्यचित्तुत्कृष्टा क्रिया कस्यचित्तत्त्वानुरूपेणैव वैषम्यं दृश्यत इत्यर्थः । तत्र स्वतन्त्रप्रयत्नप्रतीतमीश्वर एव कारणमित्याह—नान्यदस्त इति । तेन स्वाभिप्रायस्य कदापि कस्मिन्नपि प्रतिघाताभावात् तत्पूर्वा या प्रवृत्तिः सा कामचार इत्युच्यत इति कामचारपदं नियोज्यमिति तदभिप्रायस्येति । एकस्यैवा-पादानस्यैव देवमनुष्यनारकत्वाद्यनेकधा व्यवहारस्यानुपपत्तेः तेषां तथा तथा फलेन योजयिता च इत्याह—त्वाचा

---

१ नि क. विशिष्टविशिष्टबु । २ नि क. दृष्टान्ते । ३ लि. क. नान्यदतो ।

भावानां प्रवर्तने स्वाचाराणामप्यनिष्टफलसमागमो दुराचाराणामिष्टफलसम्पत्, तस्मात् सर्वमीश्वरप्रवर्तितं प्रवर्तते नान्यथा ।

प्रयोगश्च—

तनुकरणभुवनसाधनायादृष्टप्रधानकालादिभिरीरितानि परमाणुसत्त्वभूतादीनि विशिष्टचेतनाधिष्ठितान्येव प्रवर्तन्ते, सम्भूयैककार्यकारित्वात्, तक्षाधिष्ठितरथदारुगणवत् तथाऽचेतनत्वात्, अथवा स्थित्वा प्रवृत्तेस्तुर्यादिवत् । 5

तनुकरणभुवनसाधनायेत्यादि यावत्तक्षाधिष्ठितरथदारुगणवदिति, यथायथमिह शरीरेन्द्रियाणि भुवनञ्च साधयितुमधिष्ठितैः अदृष्टैः प्रेरिताः परमाणवो वैशेषिकाणाम्, प्रधानानि सत्त्वादीनि प्रधानेन साङ्ख्यानाम्, अन्येषाञ्च भूतानि कालस्वभावनियत्यधिष्ठितानि, इत्यभिमतानि प्रवर्त्यानि प्रवर्तकानि विशिष्टचेतनाधिष्ठितान्येव प्रवर्तन्त इति प्रतिज्ञा, सम्भूयैककार्यकारित्वादिति हेतुः, 10 सम्भूयकारिणः पूर्वपूर्वसञ्चारतम्यकरणानुमानादेः परमाणुसत्त्वादयः तन्मात्रित्वेनावस्थिताः परस्परेण सम्भूय गमनाम्बरप्रसवसुखदुःखानुभवरूपाणुपक्तिमिश्रसत्त्वगमनाधारतादिकार्यं कुर्वन्तो दृश्यन्ते तस्मिन्नेषा सम्भूयैककार्यकारित्वम्, तक्षाधिष्ठितरथदारुगणवत्—रथार्थो दारुसमूहो [रथ] दारुगणः स यथा विशिष्टचेतनेनाधिष्ठितस्तथैतानि, तथा तेऽचेतनत्वात्, तथेति, तस्यामेव प्रतिज्ञायामचेतनत्वादित्युपनयहेतुः, स एव रथदारुगणो दृष्टान्तः, मत्स्यगमनो वा तुर्यादिवदिति, तनुकरणभुवनानामचेतनत्व 15

यथामर्थीति । वैफल्यकदुःखापेक्षया भोक्तव्यापारमपि तदन्यदेवाकस्मदुःखानुष्ठितानामिष्टफलः । अत्र केचित् सदाचारिष्वनिष्टं दु खफलोपादि एवं दुराचारिष्वपि दुःखादिफलं दृश्यते तदीश्वरप्रवर्तनमेवेति भावः । ईश्वरसद्भावे तदानुमानमाहर्षमति—तन्विति तनु शरीरं करणमिन्द्रियाणि भुवनं लोकः एतानि निष्पत्तये अदृष्टादिभिः प्रेरितानि परमाण्वादीनि विशिष्टचेतनाधिष्ठितानि सन्ति प्रवर्तन्ते इति प्रतिज्ञार्थः अत्र तन्वादीनीति पक्षमुक्तं परमाण्वादीनीति पक्षिणामिष्टधर्मोपादानकरणं चालितमवगमयुक्तम्, अदृष्टादीत्यपेक्षाकारणमुक्तम्, विशिष्टचेतनाधिष्ठितत्वं साध्यम्, विशिष्टचेतनस्य निमित्तकारणं 20 सन्निधिमपर्थं प्रवर्तकमुक्तम् । अदृष्टैरिति परमाण्वारम्भस्य अर्थात् पुरुषकर्मापि ईश्वरे निमित्तकारणम् तस्य तु प्रवर्तमानोऽप्यर्थं वस्तुस्वभावमनुविधीयमाने धर्माधर्मसहकारी यथैवेश्वरः विचरते तेन न स्वातन्त्र्यहानिः निरपेक्षत्वात्स्वात्यन्तिकं वैषम्यनैर्घृण्यादिदोषा आपादयितुमायान्तीति बोध्यम् । प्रधानानीति सांख्यमते प्रधानस्य प्रधानानि सत्त्वादीन्यपि विशिष्टचेतनाधिष्ठितान्येव प्रवर्तन्ते अन्यथा साम्यावस्थायामपि नित्यं प्रवर्तेरन्निति भावः । अन्येषाञ्चेति कालादिप्रेरितानि एव भूतानि तत्प्रवृत्तौ कालस्वभावनियत्यनुपपत्त्या नास्त्येव परेषां निमित्तरेवेष्टं प्रेरणमिति भावः । साधनमाह—सम्भूयेति । परमाण्वादयो 25 मिलिताः सन्त एकमेव कुर्वन्ति यत एवमत एव ते विशिष्टचेतनाधिष्ठिता न चैकं निमित्तमस्तीति न्यायेन बहूनां व्यापारस्य कार्यम्, यत्र तथैव रथदारुगणस्य कार्यम् तदेवं सम्भूयकारिणामदृष्टकर्मप्य तत्रापि कर्तृत्वेन तदधिष्ठातुश्चैतन्यसम्भूय धर्मिकारणविधौ तत्रापि कर्तृत्वेन तदाभिमुख्यप्रतिनियमेन यथा परमाण्वादीनां सम्भूयकारित्वरूपं भवतु इति परमाणुसत्त्वादीनां सम्भूयकारित्वं निरूपयति—सम्भूयकारिण इति । तेषामभावमाह—गमनेति गमनं तत्कर्मधर्मेन्द्रियव्यापारकार्यम्, अम्बरदर्शनं श्रवणं चाभिरिन्द्रियकार्यम्, सुखदुःखानुभवो भवन् स्वगुणस्वभिन्नकार्यं सत्त्वमाधारता अभिव्यक्तता भुव 30 नस्य । दृष्टान्तमाह—तक्षेति । यथा काष्ठानि रथदारवो वा बुद्धिमता तक्ष्णाधिष्ठितान्यचेतनत्वात् प्रवर्तन्ते तथा परमाण्वादयोऽपीति पूर्वप्रतिज्ञया सह हेतुमुपसंहरति—तथा त इति त परमाणुसत्त्वादयस्तथा विशिष्टचेतनाधिष्ठिता इत्यर्थः । साधनान्तरमाह—

---

1 सि क. सम्भूयकारित्वं । 2 सि. क. सम्भूयता ।

सिद्धम् । अथवा स्थित्वा प्रवृत्तेस्तुपादिवत्, यथा तुरीवेमशलाकानलिकारज्जुशलाकासूत्रादीनि प्राग्-प्रवृत्तानि कश्चित्काल स्थित्वा [प्र] वर्तमानानि विशिष्टकुविन्दबुद्ध्यधिष्ठितानि पटनिष्पत्त्यै प्रवर्तन्ते तनुकरणभुवनानि तथेति ।

चेतनानधिष्ठितक्षीरवद्विनेयादिवदनेकान्त इति चेन्न, अदृष्टकर्तृकविषयप्रतिज्ञार्थाव्य-
5 तिरेकात्, शब्दानित्यत्वसाधने प्रतिज्ञानुनीतजलधिव्यन्यनित्यत्ववत् ।

(चेतनेति) चेतना[न]धिष्ठितक्षीरवद्विनेयादिवदनेकान्त इति चेत्—आम्नातं प्रतिविशिष्टबुद्धिमता केनचिदनधिष्ठितेषु क्षीरवद्विनेयादिषु संभूयैककार्यकारित्वाचेतनत्वस्थित्वाप्रवृत्तिधर्माणां दर्शनाद्नेकान्तिकत्वा संशयहेतुत्वमेतच्च न, अदृष्टकर्तृकविषयप्रतिज्ञार्थाव्यतिरेकात्, अदृष्टोऽस्याः कर्ता विषयः सेयमदृष्टकर्तृकविषया प्रतिज्ञा, तस्याः प्रतिज्ञायास्तनुकरणभुवनधर्मिकायाः प्रतिविशिष्टबुद्ध्यधिष्ठि-
10 तत्वसाध्यधर्मिणः क्षीरवद्विनेयादिधर्मिणामपृथक्त्वात् प्रतिज्ञाव्याप्तित्वाद्विपक्षाभावे हेतुव्यभिचाराभावानानेकान्तः, शब्दानित्यत्वसाधने प्रतिज्ञानुनीतजलधिव्यन्यनित्यत्ववत्, यथाऽनित्यः शब्द इति प्रतिज्ञाते कृतकस्य वैसकाद्यभ्यासनपरते वेलाधिवन्यै पुरुषाभिभेदेन चानपरते सांनिध्ये च दृष्टत्वादनेकान्त इति वचन तदाभासमूर्धन्यत्वाद्विक्षव्यानामप्युपादानमेवमिभानां शब्द इति श्रोत्रग्राह्यत्वाभेदेन प्रतिज्ञातानां शब्दत्वानतिक्रमात् पक्षान्तर्भावित्वात् तदनित्यत्वं कृतकत्वाविनाभावि, शब्दान्तरस्य नित्यस्य
15 कृतकस्यादर्शनाच्च, नान्ते वैसकाद्योपादानमेवमिभशब्दमेवेऽपि सत्युपलभ्यधर्मणोऽनुपलभ्यत्वादुभयव्यक्तिधर्मित्वाच्च चास्तुतरत्र तस्मादुत्तरमिति ।

स्थित्वाप्रवृत्तिचेतनानधिष्ठितेश्वरवदनेकान्तः, ईश्वरस्य वा चेतनाधिष्ठितता स्थित्वा प्रवृत्तेरदृष्टाणुप्रधानादिवत्ततोऽनवस्था स्यादिति चेन्न, चेतनाधिष्ठितप्रवृत्तिमत्त्वसाध्यधर्मत्वात् ।

अथ चेति यत् स्थित्वाप्रवृत्तत्वहेतुसाध्यतस्य प्रवर्तते तनुभिस्तन्वरत्नाधिष्ठितं तत्र्, यथा वाश्यादिवर्तनयो प्रवर्तते न स्थित्वा
20 परमाण्वादि तत्रव्याप्यनावेवि मानार्थः । तत्र हेतोर्व्यभिचारपादकते—चेतनेति क्षीरस्य दधिभवनम् परमाण्वादीनां चेतनाप्रवर्त्यं चेतनानधिष्ठितत्वेन दृष्टं तत्र तावत्स्वेषु क्षीरादिषु हेतो व्याप्यव्यभिचार इति भावः । त्रिविधा भावा लोके तत्रार्थं प्रसिद्धचेतनकर्तृकाः केचित् प्रासादप्रभृतयः केचित् प्रसिद्धचेतनकर्तृकविरहिता स्थिता परमाणुजलमात्रप्रभृतयः केचिच्च संदिग्धचेतनकर्तृकाः तनुकरणभुवनादिप्रभृतयः न हि तत्रानित्यचेतनकर्तृकत्वं सिद्धम्, न वा कर्तुं अनवाप्युपलब्धिमात्रेण भावः यत्नवतेऽप्यनुपलब्धम् तस्मात्तदृष्टकर्तृकं तनुकरणादिसंज्ञापि तत्कर्तृत्वं विशिष्टचेतनाधिष्ठितमिति प्रतिज्ञार्थाव्यतिरेकात्क्षीराद्यन्त-
25 र्भावयति—अदृष्टेति । अदृष्टकर्तृकत्वेन तन्वादीनामिव क्षीरादीनामपि प्रतिज्ञान्तर्भावत्वस्थितो न व्यभिचार इत्याह—तस्या इति । तमार्थे दृष्टान्तमाह—शब्देति । अनित्यः शब्दः कृतकत्वादिति प्रयोगे कश्चिदाह मूर्धान् निरन्तरं धूयमाने तत्रुत्तरं शब्दो दुर्लभैर्मिरन्तरबुधार्यमाणे शब्दविशेषे च कृतकत्वसत्त्वेऽपि नित्यत्वेन तस्याभासानव्यभिचार इति तदिदं वचनमनुत्तरम् यदि शब्दविशेषस्यानित्यत्वं प्रतिज्ञायते अपि तु श्रोत्रग्राह्यमात्रस्य शब्दत्वेन पक्षीकरणादपि पक्षान्तर्भावात् एकेकविशेषत्वं कृतकत्वाविनाभाव्येवेति भावः । वैसकाद्युदाहरणमाह—वैसेति । कोलाहलित्वविशिष्टे कृतकत्वं दर्शितम्, पुरुषेति अनेन च मिथो
30 कृतकत्वं दर्शितम्, तदेव वचन इति कृतकत्वमनैकान्तिकमिति भावः । तस्मात् सर्वेषां श्रोत्रग्राह्यत्वाविशेषात् शब्दत्वमेवेति शब्दोऽनित्य इति प्रतिज्ञायामन्तर्भूतत्वेनानित्यत्वं कृतकत्वाविनाभाव्येवेति भावः । तस्मात् तदुक्तमनुत्तरं नास्त्युत्तरं यस्य इत्यर्थ आपत इति अनुत्तरं चास्तीत्युक्तवते तस्मादनुत्तरमिति भावः । प्रकारान्तरेण व्यभिचारमभ्यस्य चेतनानधिष्ठितेश्वरेति चेतनाधिष्ठितत्वे साध्ये स्थित्वा प्रवृत्तिर्हेतुरीश्वरेऽनैकान्तिकः ईश्वरस्य स्थित्वा प्रवृत्तिमत्त्वात्, चेतनान्तरेण-

1–2 सि क. व्यभिच । ३ सि क. द्यमानिव । ४ सि क. °तुरनन्तर । ५ सि.क. °नान्तरेण ।

(स्थित्वेति) स्थित्वाप्रवृत्तिचेतनानधिष्ठितेश्वरस्यानेकान्त इति चेत्—स्यान्मतं यथेश्वरः स्वयं प्रागप्रवृत्तात् स्थित्वा प्रवर्तमानमपि चेतनान्तरेणानधिष्ठितः प्रवृत्तश्च तथा तन्त्वादीनि स्थित्वा प्रवृत्तानि स्युरित्यनेकान्तः, ईश्वरस्य वा चेतनाधिष्ठि[त]त्वादि, एवमनैकान्तिकत्वाभिच्छायां वा चेतनाधिष्ठितोऽप्यपीश्वरः प्राप्तः, स्थित्वा प्रवृत्तेः, अदृष्टाणुप्रधानादिवत्ततोऽन्येश्वरता, महाधिष्ठितबीपुरुषादिव तस्यापि चाधिष्ठातुरन्याधिष्ठितचेतनत्वस्य स्यादित्येतच्च न, चेतनाधिष्ठितप्रवृत्ति[म]त्त्वस्य साध्यधर्मत्वात् नैष दोषः, चेतनाधिष्ठितप्रवृत्ति[म]त्त्वं हि साध्यते धर्मः, स चाचेतनमेव तद्धर्मिविषयत्वात्, चेतनानां स्थितत्वात् प्रयोजनाभावाच्च, तनुकरणभुवनसाधनमदृष्टादृष्टाणुप्रधानानि अचेतनानि धर्मीणि चेतनाधिष्ठित[प्रवृत्तिमत्]त्वधर्मेण विशिष्टानि साध्यन्त इति प्रतिज्ञाविषयज्ञानादचोद्य इति ।

देवदत्तादेस्तर्हि चेतनेश्वराधिष्ठानं न प्राप्नोति, इष्यते च त्वया चेतनानामपीश्वराधिष्ठानम्, यथा पुरुषवादनिरसनाय—'अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः । ईश्वरप्रेरितो गच्छेत् स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा' ॥ इति (महाभारते वनपर्वे अ० ३० श्लो० २८) चेन्न, प्राण्यदृष्टबुद्धिचेतनप्रतिज्ञानात्, विशिष्टबुद्धित्वमपि चास्यार्थानामर्थक्रियायोग्यत्वेन सन्निवेशकत्वात् त्वष्टृवत् ।

(देवदत्तादेरिति) देवदत्तादेस्तर्हि चेतनेश्वराधिष्ठानं न प्राप्नोति, ततो देवदत्तादिषु चेतनानधिष्ठितानि तन्त्वादिसाधनानीव्यदृष्टाणुप्रधानादीनीत्यनेकान्तः, सोऽपि चेश्वरस्तद्वदचेतनान्तराधिष्ठित इति प्राप्तम्, इष्यते च त्वया—इष्यत एव त्वया चेतनानामपीश्वराधिष्ठानम्, यथा 'अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः । ईश्वरप्रेरितो गच्छेत् स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा' ॥ (महाभार० वन० अ० ३० श्लो० २८) पुरुषवादनिरसनायेति श्लोकवचनप्रयोजनमाह—मा भूत् पुरुषस्य स्वकारणभावप्रसङ्ग इत्यत्र स्वामात्र तन्त्वदृष्टप्रधानाण्वादीति, अत एव भवता 'अज्ञो जन्तुरनीशोऽय'मिति, अत्रोच्यते न प्राणि-

प्रतिविशिष्टत्वात् यदि तन्त्वादि चेतनैरचेतनाधिष्ठितत्वमाद्रियते तर्हि तन्त्वाद्यन्यस्य चेतनस्येतरचेतनेनाधिष्ठितत्वं दुरवधारणम् प्रसज्यते तन्त्वाद्यपेक्षयैवानवस्थेति परिहर्तुमिच्छवः । एवमेव व्याचष्टे—स्यान्मतमिति । अन्यथार्थं दर्शयति—एवमिति । व्याचष्टे—चेतनेति । चेतनाधिष्ठितप्रवृत्तिमत्त्वं हि साध्यम्, न तु चेतनान्तराधिष्ठितप्रवृत्तिमत्त्वम्, तथा च चेतनाधिष्ठितप्रवृत्तिमत्त्वधर्मोऽचेतन एवाऽऽपादि न तु चेतने, तत्र चेतनान्तराधिष्ठितप्रवृत्तिमत्त्वस्यैव प्रसङ्गात् अतश्च धर्मत्वेनाचेतनपक्षप्रतीतेश्च कथ्यते, न तु चेतनता प्रवृत्तिः तस्यचेतनाधिष्ठितत्वस्य स्थितत्वात् तत्वाधने प्रयोजनाभावात् एवं चेतनाधिष्ठितप्रवृत्तिमत्त्वविशिष्टाचेतनस्यैव प्रतिज्ञाविषयत्वादिति भावः । पूर्वोक्तानुमानेनाचेतनप्रवृत्तेरधिष्ठातृत्वेनेश्वरसिद्धावपि चेतनानामधिष्ठातृतया तत्सिद्धेश्चेतनानां प्रवृत्तेर्न चेश्वराधिष्ठितत्वेति तदनुपपन्नमित्येवः चेतनप्रवृत्तीनामपीश्वराधिष्ठितत्वमनुपपन्नत्वादिवाह—देवदत्तादेरिति । देवदत्तादय एवचेतनाधिष्ठातारोऽपि चेतनानधिष्ठिता इत्यु चेतनप्रवृत्तीनामपीश्वराधिष्ठाने ईश्वरस्यैतदपि चेतनान्तरेणाधिष्ठितत्वं स्यादित्यनवस्थेत्याह—तत इति । चेतनाचेतनानामीश्वराधिष्ठितत्वे पुराणवाक्यमादर्शयति—अज्ञ इति, प्राणी तथाविधज्ञानशक्त्यभावात् सुखदुःखयोः प्रभुर्न भवति तस्मात् ईश्वरप्रेरित एव तत्कर्मवशेन ईश्वरेण प्रेरितः सन् निजकर्मानुरूपं स्वर्गं सुखानुभवयोग्यं नरकं वा दुःखानुभवयोग्यं गतिविशेषं प्राप्नोतीत्यर्थः । पतिरेवं पुरुषस्यैव प्रयोजनमिति वदं प्रस्तावमाह—पुरुषवादनिरासायेति । व्याचष्टे—अत्रोच्यत इति, विशिष्टचेतनाधिष्ठितान्येव प्रवर्तन्त इति हि पूर्वं प्रतिज्ञातं न तु चेतनाधिष्ठितान्येव प्रवर्तन्त इति चेतनो विशिष्टबुद्धिमत्त्वेनैव साध्यत्वेनेति दर्शयति—प्राणीति ।

१ सि क. °त्वमेव । २ सि क. देवदत्तादेस्तर्हि । ३ सि क. प्रधानादीनाम । ४–५ सि क अज्ञो ।

शिष्टबुद्धिहेतुत्वप्रसिद्धानात्—प्रागस्माभिर्विशेषितं विशिष्टबुद्ध्यधिष्ठितानि तन्वादीनीति, विशिष्टबुद्धिस्व व्यापाराधीनं स्वार्थम्, कुतः सिद्धमिति चेदुच्यते—विशिष्टबुद्धिस्वमपि चास्मार्थानामर्थक्रियायोग्यत्वेन सन्निवेशकत्वात् तन्वादीनि विशिष्टबुद्धिपूर्वकाणि, अर्थक्रियायोग्यत्वेन सन्निविष्टावयवत्वात्, स्थान-गमनशयनासनाहारादिप्रयोजनानि हि तन्वादिषु क्रियन्ते, तत्क्रियायोग्यावयवसन्निवेशात्, स्थपतिबुद्धि 5 पूर्वकप्रासादवत्, समस्तार्थक्रियायोग्यत्वेनार्थानां सन्निवेशकः स स्थपतिवत् तस्माच्च विशिष्टबुद्धिरिति।

अनैकान्तिकत्वोद्भावनार्थमाह—

तन्वादीनि स्वभावेनैव प्रवृत्तानि न तु केनचिद्विशिष्टबुद्धिना, नीलोत्पलनालकण्टकमयूर चन्द्रिकादिवदिति चेन्न क्षीरदधिमेघादिवदुक्तोत्तरत्वात्।

तन्वादीनीत्यादि यावन्नीलोत्पलनालकण्टकमयूरचन्द्रिकादिवदिति, नहि प्रधानहुमवर्णगन्ध 10 रससर्वस्य स्वस्तीनिरुत्यस्य जलाशयावतरणस्य कमलस्य महत्यादरोपभोगसाधनभूतस्य लोके केनचित् असूयया मा ग्रहीत् कश्चिदिति कण्टकाः कृताः, नीलोत्पलनालादिष्वतिप्रसङ्गात्, न च मयूरचन्द्रका-ग्रामिन्द्रचापवर्णप्रतिसर्पिविचित्रवर्णता कृता कुड्यादिषु चित्रकारेणेव केनचिद्विशिष्टबुद्धिना, चित्रकर चेतनदानाद्यभावप्रसङ्गादिसत्त्रोच्यते, न, क्षीरदधिमेघादिवदुक्तोत्तरत्वात्, क्षीरदधिमेघादिवत् पद्मना-लकण्टकमयूरचन्द्रकादीनां तन्वादिवदात्मकर्तृकविषयप्रतिज्ञार्थव्यतिरेकादनैकान्तिकत्वाभाव इत्युक्तो-15 त्तरमेतत्, एवं तावत् सामान्येन विशिष्टबुद्धिपूर्वकत्वोक्ता।

प्रस्तुतप्रतिज्ञावापेक्षया चैव प्रतिज्ञायते—

लघुमध्यमबृहद्गुणस्मरणनियमादयः परस्परप्रत्यनीकाः विशिष्टबुद्धिपूर्वकाः संहत्यैककार्य-कारित्वात् पाचकाधिष्ठितानलोदकौदनसाधनवदिति।

ईदृशं चार्थमेतत् उक्त इव विशिष्टकार्यत्वम् समाधत्ते—कुत इति। विशिष्टबुद्धित्वमपीति तन्वादिष्वनर्थक्रियायोग्य—अवि-विशिष्टस्वरूपनियतस्वरूपावयवानां संयोजनं नान्तरेण विशिष्टबुद्धिचेतनव्यतिरेकेण न सम्भवति नहि स्वयमेवावयवसमवे 20 तत्पर्याप्तिप्रत्ययसमवायप्रत्ययस्वरूपप्रसिद्धत्वमात्राद्विशिष्टकार्योत्पत्तिसम्भवः उपलभ्यते तत्र तावदेव विशिष्ट-बुद्धिरिति च एव चेतनादेकस्मादिदानेव इति भाव। तन्वादीनां विशिष्टबुद्धिपूर्वकत्वं साधयति—तन्वादीनीति। ननु कमलादौ कण्टकादिमयूरचन्द्रकादौ विचित्रवर्णता न केनापि कृता दृश्यते किन्तु स्वभावत एव भवति तथा तन्वादयोऽपि स्वभावत एव भव-न्तीति विशिष्टबुद्धिपूर्वकत्वमात्रेण प्रोक्तो हेतुरनैकान्तिकत्वमापादयते—तन्वादीनीति तन्वादयः स्वभावतः प्रवर्तन्ते नैवान्यथाकारणं न प्रतीयते इति प्रश्नेष। न हीति नहि कमलस्य केनचित् कण्टकाः कृताः मा ग्रहीत् कश्चिदिति सम्भवन्ति। यदि 25 केनचित्कृताः स्युः नीलोत्पलस्य कुतो न कण्टकाः कृता इत्याह—नीलोत्पलेति। कुड्यादिषु चित्रकारेण यथा विचित्रवर्णता क्रियते नहि तथा केनचिद्विशिष्टबुद्धिना मयूरचन्द्रकादौ विचित्रवर्णता क्रियते—न चेति। यदि तासां विचित्रवर्णता केनचित् कृता तर्हि चित्रकारेण यथा चित्रे मयूरादेश्चैतन्यं न भवेत् तथा देवेनापि मयूरादेश्चैतन्यं न भवेत् इत्याशयेनाह—चित्रकरे-ति। क्षीरदधीति क्षीरादेः स्वभावत एव यदि भवेत् तर्हि तन्वादिसंयोगमपि नापेक्षेत तत्तासामपि स्वभावत उत्पद्यमानत्वात्, नहि तत्रापि क्षीरमक्षीरं यस्य दधिरूपेणादिपरिणामापेक्षयैव क्षीरादेर्दधिभावः सम्भव इति चेत् तर्हि विशिष्टबुद्ध्यधिष्ठितत्वेन क्षीरादेर्दधि-30 भावसम्पादनमिति कुतो नाङ्गीक्रियते विशिष्टसम्पादनात्, कर्ता न दृश्यत इति चेत् दृश्येन कारणे कारणं मन्तव्यमिति तत्कार्य-त्वेन क्षीरादावपि प्रतिज्ञानमङ्गीकर्तव्यमिति भावः। पुनरपि प्रधानकार्याधिष्ठायकमिति धर्मेवात्र संस्कारमपि पुनः कथं कार्यान्तर-सम्बन्धस्याभावात्परस्पर एवाधिष्ठान इत्याशयेन तत्तदगुणपरिणामाद्यनुमानमाह—लघुमध्यमेति परस्परप्रत्यनीका

1 वि क. पूर्वोक्तार्थप्रतिपादनपरं मा।

लघुप्रकाशेत्यादि यावत् पावकाधिष्ठितानन्नेदनैवमसाधनमिति, यथा परस्परमत्यनीकयो रम्बुदकयोरत्यनीकत्वविघातिना विशिष्टबुद्धिना पावकेनाधिष्ठितयोः सतोरपि मिथः प्रत्यनीकत्वे बहुवि धसवर्तिनोः संहत्यकारित्वादोदनसाधन दृष्टम्, तथा लघुगुरुणोः प्रकाशवरणयोः प्रवृत्तिनियमयोश्च मिथो विरुद्धयोरपि संहत्य महदादिभावेनैककार्यकारित्वाद्विशिष्टबुद्धिपूर्वकत्वेति ।

अन्योऽन्याभिभवमिथुनवृत्तित्वपरिणामादिति चेत्र परिणामस्यापि कार्यत्वात् धर्मा 5
न्तरैक्यादिपरिणामो हि धर्मान्तरनिषेधो धर्मान्तराविर्भवनञ्च, तद्रूप कार्यम्, पूर्ववत् प्रति ज्ञार्थाव्यतिरेकात्, विशिष्टबुद्धिमद्धिष्ठितम् ।

(अन्योऽन्येति) अन्योऽन्याभिभवमिथुनवृत्तित्वपरिणामादिति चेत्—स्यान्मत सत्त्वरजस्त मसामेवाङ्गाङ्गिभावः, पुरुषार्थमुद्दिश्य प्रवृत्तानां वैषम्यपरिणामान्महदादिसाधनम्, तेषां प्रयोक्त्रेवं तत्र न, परिणामस्यापि कार्यत्वात्, तद्व्याचष्टे धर्मान्तरैक्यादिपरिणामो हि धर्मान्तरनिषेधो धर्मान्तरावि- 10
र्भवनञ्च तद्रूपमूर्तं कार्यं, स तु परिणामः कार्यत्वात् पूर्ववत् प्रतिज्ञार्थाव्यतिरेकात् रथादिवत्, सोऽपि विशिष्टबुद्धिमदधिष्ठितम्, तस्मादयुक्तं सत एव परिणमन्ते सत्त्वादय इति ।

अन्याह 'एको वशी निष्क्रियाणां बहूनामेकं बीजं बहुधा यः करोति । तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम्' ॥ (श्वेता० ६–१२)

अन्याह एक इति, जिनमतानुसारेण, एकोऽद्वितीयः प्रधानो वा, वशी—स्वतन्त्रः स्वाभाव्यात्मा, 15
निष्क्रियाणां—अस्वातन्त्र्याणाम्, परतंत्रा ह्यपि निष्क्रिया एव, बहूनां—अनन्तानां प्रधानादीनां कर्मक रणसम्प्रदानापादानाधिकरणप्रधानशक्तीनामनन्तानामपि प्रवर्तयितृत्वात् स्ववशीकर्तुं शक्त्वा[त्]शीति, एकं बीज—प्रधान महदादि विपरिणता बहुधा—महदादित्वेनात्मानन्तमेवमभिव्यक्तया यः करोति—सृजति-

कपालयो विशिष्टबुद्धिपूर्वकः संहत्यैककार्यकारित्वात् घनकोशकयोः पावकपूर्वकत्ववदिति प्रयोगः परस्परविरुद्धयोः संहत्यैव कैवल्येऽर्थं विशिष्टबुद्धि कारणं विना न भवेत् परस्परप्रत्यनीकयोर्न लघुगुरू प्रकाशावरणौ प्रवृत्तिनियमौ च तथापि विशिष्टबु- 20
द्ध्यधिष्ठितौ महदादि साधयत इति भावः । ननु सत्त्वरजस्तमसां प्रयोक्तृमत्त्वाद्गुणत्वेनान्योऽन्याभिभूयते यथा सत्त्वं रजस्तमसी अभिभूयात्मन शान्ता इति लभते एव रजस्तमसी अभिभूय घोरा तमश्च सत्त्वरजसी अभिभूय मूढामिति तथा सत्त्वाद् योऽन्योऽन्यमिथुनत्वात् सर्वस्य त्रिगुणात्मकत्वेन परस्परं मिथुनाः सर्वे सर्वत्रगाः एवमन्योन्यपरिणामा अन्यतमोऽन्यतममपेक्ष्य परिणमते तस्मात् सत्त्वरजस्तमसामङ्गाङ्गिभाव एव प्रयोक्तेत्याशङ्कते—अन्योऽन्येति अन्योऽन्याभिभवाश्रित्वात्, अन्योऽन्य- मिथुनवृत्तित्वात् अन्योऽन्यपरिणामात् महदादिसर्गः न तु विशिष्टबुद्धिपूर्वक इति भावः । अङ्गाङ्गिभावस्य नियमाहेत्वन्य भवतीत्या- शङ्कते—स्यान्मतमिति । तत्र हेतुमाह—पुरुषार्थमुद्दिश्येति सत्त्वादयः पुरुषार्थमुद्दिश्य वैषम्यपरिणाममङ्गाङ्गिभावमनुगम्य 25
महदादीन् साधयन्ति अतस्तेषां सत्त्वादीनां प्रयोक्त्रङ्गाङ्गिभाव एवेति भावः । अङ्गाङ्गिभावो हि तेषां वैषम्यलक्षणः परिणाम उच्यते तदपि कार्यमेव साम्यावस्थाभिन्नो हि वैषम्यपरिणामो भवति यदि साम्येनावस्थिताः सत्त्वादयोऽधिष्ठा तृणा वा अभिभूयन्ते तस्मात् परिणामस्य कार्यत्वात् घटान्तर्गतत्वेन विशिष्टबुद्धिपूर्वकत्वमेवेति समाधत्ते—परिणामस्या पीति । परिणामस्य कार्यत्वं समर्थयति—धर्मान्तरेति यथा तत्त्वान्तरावस्थायाः पूर्वधर्मे तिरोधाय सत्त्वादयस्तु धर्मा धर्मान्तरेणाविर्भवन्ति तदवस्थानं परिणाम उच्यते उक्तञ्च 'जहद्धर्मान्तरं पूर्वमुपादत्ते यदाऽपरम् । तत्त्वादप्रच्युतो धर्मी 30
परिणाम स उच्यते' इति । प्रधानादिवो महदादिसर्जनमपि विशिष्टबुद्धिमत्पूर्वकमेवेत्यौपनिषदं प्रमाणयति—अन्याहेति । अचेतनचेतना जीवा अपि परतन्त्रत्वान्निष्क्रिया एवेत्याह—परतन्त्रा इति । निष्क्रियाणामिति क्रियावत्त्वोऽपि मूर्तिमाः सर्वत्र

1 सि क °प्रधाने । २ सि क. °पावक । ३ सि क. °ोऽन्यमत्वी । ४ सि क. पावकेना । ५ सि क साम्यः । ६ सि क. एव ।

अविविक्तसामान्यप्रत्ययानुक्रमेण यथा यथा व्यवस्थापयति, तमीश्वरं सततो भिन्नस्य भाव्यमानस्य प्रमा-
णाविरोधस्य भावयितारं, ज्ञातस्य—आत्मनि स्थित शिलापषमूर्तिसर्वगत सर्वत्र तासां सद्भावात्, येऽनु
पश्यन्ति—तत्प्रसादादेव तच्छास्त्रानुसारेण योगाभ्यासप्रसादक्रमेण येऽनुपश्यन्ति धीराः—अविचलितयो
गसमाधयः, को योगः ? 'प्रत्याहारस्तथा ध्यानं प्राणायामोऽथ धारणा । तर्कः समाधिरित्येषः षडङ्गो
5 योग उच्यते ॥ (अमृतनादोपनिषत् ६) तत्रेन्द्रियाणां विषयेभ्यो मनसश्च प्रत्याहरणं प्रत्याहारः,
प्राणायामस्त्रिविधः रेचकः कुम्भकः पूरक इति, तत्र रेचक आन्तरं वायुं बहिर्निःश्वासयति नासिका
द्वारेण, पूरको बाह्यमन्तःप्रवेश्य पूरयति कुम्भकः पूर्णकुम्भवदवस्थाप्य वायुं सामीप्येनावस्थापयति,
ध्यानं हृत्प्रदेशगावस्थितं वा धारणा यथाऽभ्यासं हृदयादिषु प्रदेशेषु मनसोऽवस्थापनम्, यथा पूर्वं नाभौ
ततो हृदये कण्ठे नासिकाग्रे भ्रुवोर्मध्ये ब्रह्मरन्ध्रमूर्धनीति । तर्कः शून्यागारगिरिकन्दरादेकान्ते शुचौ देशे
10 स्थिरे सुखाऽऽसनं यथासुखं निवेशेन सम्भाव्य पश्यद्वृक्षस्थितवीरासनादासन समपादादिलाभ चाऽऽ-
स्थाय ध्यायतो मे समाधिर्भवतीति तर्कयेत अनेनैवं कृते क्रियाविशेषेणाऽऽहारविहारसाम्ययायिमा
ध्यानसमाधिर्भवतीति तदुपायविचार ऊहस्तर्कः ध्यानयोगादिरपिः समाधिरित्येषः षडङ्गो योगः ।

सर्वमन्येऽप्य भावु स्थितत्वादयोगे यतो ध्यानस्य कथ्यत इति भाव । कस्य [illegible] भक्तिमनोभाव
मधुवक्त परमप्रेमास्पदे [illegible] योगिन्ये मत्वाऽभिमुखीभूतस्य [illegible] महाविकार-तत्प्रसादादे
15 वेति तत्कर्म हि [illegible] पुराणानि तदनुसारेण तपोध्यानयोगाभ्यासादिसाधनक्रमेण वै योगिनः परमात्मानं
विजानन्तीति भाव । तत्र योगमाह—को योग इति योगविपत्तिनिरोध तदङ्गानि षट् प्रत्याहारादीनि, चित्तस्थैर्य
करत्वात् । तत्र प्रत्याहारमाचष्टे—तत्रेति पञ्चमस्य इन्द्रियविषयासम्प्रयोगकाले इन्द्रियाणां चित्तस्वरूपानुकारिता
प्रत्याहार इति पातञ्जले विजितेन्द्रियस्य हि [illegible] भवन्ति, अजितेन्द्रियस्य तु चित्तस्थैर्यं [illegible] भवति ।
आसनजये इति [illegible] प्राणायाम स च रेचकपूरककुम्भकभेदात् त्रैविध्यं प्राणायाममाह—प्राणायाम
20 इति यत्र कोष्ठ्ये वायुर्निःश्वस्य बहिर्निःसरेत्सौ [illegible] रेचक प्राणायाम यत्र बाह्यो वायुरन्तर्[illegible]
[illegible] पूरक प्राणायामः [illegible] वायुं [illegible] कुम्भक प्राणायाम
इत्यादयोक्तम्—तत्र रेचक इति । प्रत्याहारानन्तरं [illegible] ध्यानविचार-
ध्यानमिति । यत्र [illegible] चिन्तयेत् तत्र चित्तस्थापनं स्थापने धारणेत्याह—धारणेति । [illegible]
पर्येति तदुक्तं 'आद्यानाभ्यां हृदये भवन्त्यन्तौ च तथोरसि । कण्ठे मुखे नासिकाग्रे नेत्रभ्रूमध्यमूर्धसु । किञ्चित्तस्मात् परस्मिंश्च
25 धारणा दश कीर्तिता' ॥ इति । विचारात्मकं तर्कमाह—तर्क इति [illegible]
[illegible] प्रतिष्ठा भवति तदथ समाधिविषये प्रवर्तते तथा [illegible] शुचौ देशे [illegible]
[illegible] विचार ध्यानतः समाधि-
र्भवतीति चिन्तयति तथा तदनुष्ठानेन ध्यानसमाधिर्भवतीति विचारस्तर्क इति भाव । ध्यानमेव यदा ध्येयमात्रालम्ब-
[illegible] भवति [illegible] ध्यानं तदेव समाधिरुच्यत
30 इत्याह ध्यानेति ध्यानस्य [illegible] सर्ववृत्तिनिरोधरूपः समाधिरित्यर्थः । समाधिर्द्वि
विधो भवति सम्प्रज्ञातोऽसम्प्रज्ञातश्चेति, वितर्कविचारानन्दास्मितानुगतः समाधिः सम्प्रज्ञात निरोधचित्तस्य समाधिर
सम्प्रज्ञात [illegible] द्वितीयो निरालम्बनः सम्प्रज्ञातश्च वितर्कविचारानुगतः विचारानन्दास्मितानुगतः [illegible]

---

१ सि. क. धारणा ।

अनेन योगेन सर्वत्र क्षित्यादिमूर्तमीश्वरं दृष्ट्वा पश्चाद्भावितात्मा तमात्मसमेव पश्यति—यदत्र मम शरीरे कठिनं सा पृथिवी परमेश्वरमूर्तिः, यदत्र उष्णमूष्मा तेजः, यश्च वायुः सुषिरमाकाशम्, यश्चैतस्य स यज-मानः, चक्षुः सूर्यो जिह्वा सोमो यमो वरुणः इत्येवमवयवेषु यथासम्भवं येऽनुपश्यन्ति ते धीराः शाश्वतीं शान्तिमाप्नुवन्ति ते एवम्परेण सायुज्यं निर्वाणं मोक्षमित्यर्थः नेतरे प्रधानपुरुषनियत्यादिकारणिन इति ।

नयस्वरूपज्ञानायमाह—　　5

अयं विधेरुभयभाक्, विधिर्व्याख्यातः पूर्वमनपवादप्रवृत्तिः तस्योत्सर्गाद्विधानात्मा विधिर्विधीयते सर्वसर्वात्मकत्वात्, नियमः सन्निधिप्रयोज्यसतोरप्रवृत्तेरसत्त्वम्, तयोरसत्त्वात्, स्वतन्त्रस्य कर्तुरीश्वरस्यैव भवनात् तस्मान्नियम्यते च ।

(अयमिति) अयं विधेरुभयभाक्—उभयं विधिं नियमञ्च भजत इत्युभयभाक् विधिर्व्याख्यातो लोकवदिति पूर्वमिति स्मारयति, पुनः संक्षेपेण व्याचष्टे—अनपवादप्रवृत्तिः—न कश्चिदपवादः [प] इरति 10 किं न यतेन ? यदि सामान्यं यदि विशेषः इत्यादि, तस्य विधेरुत्सर्गाद्विधानात्मा विधिर्विधीयते, कस्मात् ? सर्वसर्वात्मकत्वान्निरपवादः प्रवर्तत एव प्रवर्तते न क्वचिद् व्याहन्यते, अयं हि नयः सर्व-सर्वात्मकमिति वाच्छति, यथा सूचितं, क्व ? सन्निध्यापत्तिव्याख्याने तदेवात्रापि गद्यते, नियमः सन्निधि-प्रयोज्यसतोरप्रवृत्तेः—यावत्तावदनन्तरोक्तौ सन्निधिमत् [न] व्यापद्विमदनसंहायौ ईश्वर [:] प्रवर्त्यौ वा प्रयोज्यप्रधानादयोऽभावः तयोर्द्वयोरप्यप्रवृत्तेरसत्त्वम्, किं कारणं ? तयोरसत्त्वात् तदुभयं असदेव 15 तदुच्यते, स्वतन्त्रस्य कर्तुरीश्वरस्य भवनात् तद्विलक्षणस्याभवनादसत्त्वात् खपुष्पवत्, तस्मा-न्नियमश्चेति विधिर्विधीयते नियम्यते चेति, ततोऽयं विधिरुभयभागिति ।

शब्दार्थोऽधुना—

सादृश्यं सामान्यञ्च शब्दार्थः, ननु सामान्यमविकल्पत्वात् पुरुषनियत्यादि, सर्वसर्वात्मक-त्वादिति पूर्ववादप्रसङ्ग इति चेन्न सर्वसर्वात्मकत्वेऽपि च सूक्ष्मार्थत्वात्, अभिहितन्यायेन 20 सत्त्वादिशब्दादितन्त्रादिविकल्पप्रत्ययस्य सत्यार्थत्वात् अद्वैतप्रत्ययस्यासत्यार्थत्वात् ।

इत्यनुमता अस्मिन्नमानमेवेति यद्विपर्ये तत्र प्रमाणमभिधायेमाह—अनेन योगेनेति । नयस्वरूपोपसंहारमाह— अयमिति अयं विधेरुभयमागिति नयोऽयं विधिनियमे विधानं नियमश्च मन्यते सर्वसर्वात्मकत्वानुपपत्तेः यदि पूर्वमपवादं प्रवर्तनात् विधिमुत्सर्गेणैव विधीयत एव स्वतन्त्रकर्तृत्वेनैव भवननियमनादिभ्यश्चोभयोरप्युभयभागिति भावः । अमुमेव भावं स्फुटयति—विधिर्व्याख्यात इति प्रकृतेऽर्थे इति भावः । सन्निधिमदनस्य ईश्वरः व्यापत्तिमदनस्य ईश्वर 25 प्रवर्त्यं प्रधानोऽभावः । एतयोर्द्वयोरप्यभाव एव अनापत्तस्य सन्निधिमदनस्याभावात् तदभावादेव च प्रधानादीनामप्य-भावः भाव्यमानत्वात् भावविकारमन्तरेण भाव्यत्वानुपपत्तेरित्याशयेनाह—नियम इति । भेदोऽस्य नये शब्दार्थं दर्शयति— सादृश्यं सामान्यञ्चेति तत्समशब्दजनितं सामान्यं शब्दार्थो न व्यक्ति न चान्यापोहः न पुनरयं अयं नयो विधे-रुभयभाक् तथा शब्दार्थोऽपि सादृश्यात्मकं सामान्यमिति भाव सामान्यमत्र न वैशेषिकाभिमतं व्यक्तिभिन्नं जातिरूपं नियमितम्, किन्तु वस्तुनो व्यापकतया व्यक्तिभ्यो भिन्नाभिन्नं वस्तुव्यक्तिविधायकं सादृश्यं सामान्यमिति तत्र व्यवस्था 30

१ सि क. तथैव । २ सि क. विशयम । ३ सि. क. क्वचित् । ४ सि क. शब्दार्थः ।

(सारूप्यमिति) सादृश्य सामान्यमित्यर्थः वाक्यार्थस्य वक्ष्यमाणत्वात् पदार्थ इति गम्यते, सदृशैः समानमानैर्मीयत इति समानम्, समानं दृक् यत्र बुद्ध्या तत् सदृशं, सदृशं समान समानभावः सामान्य जातिलिङ्गप्रत्ययाभिधायकमिति, नान्यापोहो न समानवस्त्वतिरिक्तवस्त्वपि वा, तदनुपपत्तेः, पदस्य सामान्यं इत्यर्थः । ननु सामान्यमविकल्पस्य पुरुषनियत्यादि सर्वसर्वात्मकत्वादिति पूर्ववादमतम्
5 इति चेदेतदुच्यते सर्वसर्वात्मकत्वेऽपि च तत्पर्यवसानात्–जगत्सृष्टिप्रलयोत्सर्गव्यापित्वात् तदर्थपदत्वात्स्य नयस्य नाविकल्प इति संगतत्वे प्रकृतत्वमित्यर्थः, अभिहितन्यायेन सत्त्वादिवस्त्वादि तन्त्वादिविकल्पप्रत्ययस्य सत्यार्थत्वात्तदैकमत्यस्यासत्यार्थत्वादिति पदार्थं वक्ष्ये ।

वाक्यार्थोऽधुना—

वाक्यमपि च पृथक् सर्वं पदम्, यथा देवदत्त ! गामभ्याज शुक्लामित्येकैकं पदं
10 वाक्यम्, तस्मादेव, दवदत्तोऽपि हि गवात्मकोऽभ्याजात्मकश्च तथाप्रवर्तनात्तथापत्तेः, ताभ्यपि तथापत्तेरिति ।

(वाक्यमपि चेति) वाक्यमपि च पृथक् सर्वं पदमिति, वाक्येऽप्यपारिते तदवधारण सौकर्यात्, 'आख्यातः शब्दसंघातो जातिः संघातवर्तिनी' [वाक्यप का २ श्लो० १] इत्यादिषु वाक्यलक्षणविकल्पेष्वस्य नयस्य मतेन पृथक् सर्वं पद वाक्यं, वाक्यार्थः पृथक् पृथक् सर्वपदार्थ
15 इति, यथा देवदत्त ! गामभ्याज शुक्ला' (महाभा० अ० १ पा० १ सूत्रे १) मित्येकैकं पद वाक्यम्, किं कारणं ? तस्मात्–सर्वसर्वात्मकत्वादेव, यस्माद्देवदत्तोऽपि गवात्मकोऽभ्याजात्मकश्च तथाप्रवर्तनात् तथापत्तेः ताभ्यपि तथेति तस्मात् सर्वसर्वात्मकत्वात् पृथक् पृथक् सर्वं पद वाक्यमिति ।

एतस्य विध्युभयनयस्य शब्दार्थभेदोऽर्थः, पूर्वविकल्पस्थाश्रयानाम्, सद्भूतदेशसा-

20 [illegible] ... सामान्यं भवतीति तात्पर्यम् । व्याचष्टेपद–नान्यापोह इति न तावद् यथान्यापोहोऽर्थो बौद्धस्य मतः ... इत्यर्थः । न समानेति ... सामान्यस्य ... तदनुपपत्तेरिति । ननु यदि सामान्यं ... पूर्वपक्षीयमिदं ... जात्यादिरूपे–सर्वमिति,
25 सामान्यमिदं ... तदपि ... सर्वसर्वात्मकत्वेऽपीति सामान्यस्य ... भावः । ... सत्त्वादीति । ये वाक्यार्थ इति ... वाक्यमेव ... वाक्यमपीति ... वाक्येऽप्यपारित इति । यथेति देवदत्त ! गामभ्याज शुक्लामित्यादौ ... वाक्यम्, ... पूर्वस्यसामान्यवत्त्वात्
30 ... वाक्यमनेन स्यात्, ... तदपि न ... वाक्यार्थस्य ... इति चेन्न ... वाक्यार्थस्य ... पृथक् ... भावः ... ननु ... पूर्वसत्त्वमत ... विध्युभयस्य

द्रव्यार्थः, द्रव्यमपि गुणसन्द्रावः, विध्युभयनयत्वात् सन्निहितताद्विधसकीश्वराप्रृथक्त्वाद्रूपा-दीनां तदेकैकसर्वात्मकत्वाच्च तेनापि तद्वशित्वात् ।

(एतस्येति) एतस्य विध्युभयनयस्य द्रव्यार्थभेदोऽयं, पूर्वविरुद्धत्वाभयानाम्, अविकल्पाद्या-द्विविधविधिनयाद्विकल्पार्थद्रव्यार्थता भिद्यते, अयोव्यानां नयानां कस्मिन्नन्तर्भाव इत्यत आह सङ्ग्रहदेशत्वाद्द्रव्यार्थः, सङ्ग्रहनयस्यापि प्रथमा भेदात्तद्देशः तदेकदेशः द्रव्यसद्व्यार्थः, कथमस्मिन् 5 विग्रह इति चेदुच्यते द्रव्यमपि गुणसन्द्रावः, तद्व्याख्या सम् एकीभावे द्रु गतौ तस्माद्गुणानामेकीभावेन द्रवणम्, कारणे कार्यस्य सत्त्वात्, तत्रैव सुखादीनां रूपादीनां पृथक् पृथक् सन्निहितानामैक्य गमनाज्जीवपरिणामः, सङ्गमनमाह–विध्युभयनयत्वात् सन्निहिततद्विधस्तकीश्वराप्रृथक्त्वाद्रूपादीनां तदेकैकसर्वात्मकत्वाच्च, तेषां भवत्वेकीभावो मा भूदीश्वरस्येति [चेत्] नेत्युच्यते तेनापि तद्वशित्वात्–सन्निहिततत्कर्तृकिनापि तदीश्वरेणैकीभावे तत्कर्तृकत्वस्यैवानन्यमेति, तत एव चास्य नयस्यावैषम्यादीरः । 10

आह–

किं स्वमनीषिकया तदुच्यते ? न, उपनिबन्धनमस्य 'दुविहा पण्णवणा पण्णत्ता जीव-पण्णवणा अजीवपण्णवणा चे' ति, अथवा 'किमिदं लोएत्ति पवुच्चई ? गोयमा ! जीवा चेव अजीवा चेव, एवं रयणप्पभा जाव ईसीपब्भारा समयावलियादि' ॥

(किमिति) किं स्वमनीषिकया तदुच्यते ? आहोस्विदस्त्यस्य किञ्चिदुपनिबन्धनमापमपीति ? 15 अस्तीत्युच्यते–उपनिबन्धनमस्य 'दुविहा पण्णवणा पण्णत्ता, जीवपण्णवणा अजीवपण्णवणा चे'ति, (पण्ण० सू० १) अथवा 'किमिदं लोएत्ति पवुच्चई ? गोयमा ! जीवा चेव अजीवा चेव, एव रयणप्पभा जाव ईसीपब्भारा समयावलियादि' (स्था० २ ४ ४) ॥

इति विध्युभयारस्तृतीयो नयचक्रस्य ॥

द्रव्यसार्थता भिद्यतेति भावः । अत एवाह–पूर्वविरुद्धत्वादिति । द्रव्यार्थे कस्मिन्नन्तर्भाव इत्यत्राह–सङ्ग्रहदेशत्वा 20 दिति । केन विग्रहेण द्रव्यार्थोऽयमित्यत्राह द्रव्यमपीति सत्त्वरजस्तमांसि गुणास्तत्परिणामरूपाच्च तदात्मक एव सत्त्वादयः एव गुणा तत्सङ्घातरूपत्व व्यतिरिक्तम्, न तु तदतिरिक्तमवयविद्रव्यमस्ति भिन्नत्वैकीभावेन द्रवणमेव द्रव्यमित्याशयेनाह–तद्व्याख्येति । ननु ईश्वरव्यतिरिक्तस्य प्रधानात्मादेः प्रत्येकं सर्वात्मकत्वस्यैकीभावेन तत्परमक्षरं द्रव्यत्वं स्यात्, नत्वीश्वरस्य तदात्मकत्वाभावादित्यत्राह–तेषामिति ईश्वरो हि न सर्वत्र प्रधानात्मादीनां तत्पत्वाभिनिवेशतः सन्निहितत्वाभावात् एव प्रधानात्मादीनां यद् एकीभावं गच्छति तदेव प्रधानात्मादीनामीश्वरस्य च घटित एकीभवति, नान्यथेति तथाप्येकी- 25 भावोऽस्त्वेवैकत्वेन समाचरते–तेनापीति । उपपादितनयस्यार्थं निबन्धनमाह–किमिति । दुविहा इति, द्विविधा प्रज्ञापना प्रज्ञप्ता जीवप्रज्ञापना अजीवप्रज्ञापना चेति, । तथा किमिदं लोक इति प्रोच्यते ? गौतम ! जीवाश्चैव अजीवाश्चैव एवं रत्नप्रभा यावत् ईषत्प्राग्भारा समयावलिकादि, इति छाया ।

इत्याचार्यसिंहसूरिगणिवादिक्षमाश्रमणकृते द्वादशारनयचक्रस्य विषमपदविवेचने तृतीयो विध्युभयारः ॥

चतुर्थो विधिनियमारः ।

मन्वेवं लघुका एवोपपत्तयः प्रत्येकं सर्वप्राणीश्वरत्वं साधयन्ति, बाह्याध्यात्मिकसुख-दुःखमोहमात्रत्वाज्जगतः, सदसद्वेद्यमोहान्तरायभेदानां सुखादित्रयविपाकफलत्वानतिवृत्तेश्च दृश्यसंवेद्यलक्षणत्वात् कर्मणः, सुखादिसंवेदनेनैव हि लक्ष्यते, अतः कारणे कार्यस्य सत्त्वात् कार्ये कारणोपचारात् सुखादयः कर्म, अन्नप्राणत्ववत् ।

मन्वेवमित्यादि, पूर्ववदस्मिन् दर्शने न परितुष्यथः तस्यामित्यभिसम्बन्धः, नन्वित्यनुमा-पने, नन्वेवं लघुका एवोपपत्तयः प्रत्येकं सर्वप्राणीश्वरत्वं साधयन्ति, बाह्याध्यात्मिकसुखदुःखमोह-मात्रत्वाज्जगतः, सदसद्वेद्यमोहान्तरायभेदानां सुखादित्रयविपाकफलत्वानतिवृत्तेश्च दृश्यसंवेद्यलक्षणत्वात् कर्मणः, सुखादिसंवेदनेनैव हि—तत्कार्येण फलेन लक्ष्यते—अनुमीयते सामान्यतो दृष्टानुमानेन देशा-न्तरप्राप्तेरिवाऽऽदित्यगतिः, अतः कारणे कार्यस्य सत्त्वात् कार्ये कारणोपचारात् सुखादयः कर्म, अन्नप्राणत्ववत्, अदृष्टं धर्माधर्माख्यं परैरिष्टमेव कर्मेति ।

आत्मापि कर्म ततः सुखादि, पुनरपि सुखाद्यागादिफलं ततः पुनः कर्म ततः सुखादि फलम्, तच्च जीवपरिणामात्मसात्कृतकार्मणयोग्यपरिणामपरमाणुसमूहः एवात्मत्वमेकीभूतत्वा-त्मना, तच्च संवेद्यम्, कर्तुः संवेदनात्, प्राक् प्रतिपादितं हि द्व्यणुकत्र्यणुकादिसंयोगैः पृथिव्युदकज्वलनकुण्डलादिपरिवृत्तिरूपेणात्मनस्तेषामेकत्वं सर्वसर्वात्मकत्वात्, तस्मात् कर्मकारणां जगत्प्रवृत्तिं साधयन्ति लघुका एवोपपत्तयः ।

(आत्मापीति) आत्मापि कर्म, यथादृष्टमात्मनो रागादिकर्मविपाकपरिणतैकत्वस्य प्रयोग-

एतदपि प्रकृतिपुरुषयोः परस्परप्रत्यासत्तौ कर्मसम्बन्धाभावे संसारमोक्षाद्यनुपपत्तेरीश्वरस्यापि न प्रवर्तकत्वमस्मी-त्यत आत्मकर्मकारणं कार्मकारणत्वात् एवं सर्वं सर्वात्मकमिति विधिनियमवादविधिनियमपक्षोऽयमिति मत्वाऽयं पूर्वव-त्पक्षिद्वयारम्भते—नन्वेवमिति । चतुर्थो नयाराधनायां प्रत्यक्षरार्थत्वाद्यनन्तता बोध्या । यथा पूर्वं विध्यादिनयेन परितोषाद्विधिविध्यादिनयान्तरारम्भः तथात्रापि विधिनियमनये परितोषाभावाद्विधिनियमनयारम्भ इति दर्शयति दर्शनमिति—पूर्वव-दिति । सर्वप्राणीश्वरत्वं साधयन्तीत्यादौ कर्मैकत्वं जगत् साधयन्ति—बाह्याध्यात्मिकेति बाह्याध्यात्मिकलक्षणं जगत् सुखदुःखमोहात्मकम्, तच्च सुखादि सदसद्वेद्यमोहान्तरायकर्मणां फलभूतम्, सदसत् सुखदुःखवेद्यं यत्र मोहान्तरायाख्या-मात्मसंवेद्यत्वमोहस्य मोहयतीति भावः । ननु सदसद्वेद्यादिकर्मचतुष्के किं मानमित्यत्र—तत्रादिति प्रत्यक्ष-स्य परोक्षत्वेन हि कर्मणो लक्षणम्, तथा च कार्यविनाभावात् कारणानुमानं भवतीति भावः । पूर्वोक्तमेव समर्थयते सामिति विधिनियमानुमानेषु केवलानुमानमाह—सामान्यत इति यथा देशान्तरप्राप्त्या आदित्यस्य देशान्तरप्राप्तिः तथा सूर्योदीनां समानेन देशान्तरप्राप्त्या गतिरनुमीयते तत्र देशान्तरप्राप्तिः कार्यं कारणानुमानवदिहापि सुखदुःखादिकार्येण कारणं कर्मानुमीयत इति भावः । अत्रे कारणे कार्यस्य सत्त्वोपचारात् कर्म प्राण इति यथा व्यपदिश्यते तथेहापि सुखादय कर्मोच्यन्ते कर्मसु कारणेषु सुखादीनां सद्भावात्, कर्मैव सुखादौ कारणस्य कर्मण उपचारमेवाह—अन्न इति । परैरपि कर्मसद्भावोऽभिमत एवेत्याह—अदृष्टमिति तदपि बाह्याध्यात्मिकं जगत् कर्मेति सिद्धमिति भावः । न केवलमचेतनं जगदेव कर्म अपि तु चेतनमपीत्याशयेनाह—आत्मापीति । तस्योपयोगपरिणामात्मकत्वात्मनः प्रयोगपरिणामात् कर्मतामा-पन्नः सुखादिरूपत्वादात्मापि कर्मेत्याह—तथेति तत्साद् कर्मणः पूर्वं सुखादयः तस्मात् कर्म ततश्च सुखादिफलमित्येवं

१ सि. क. कर्मफलं । २ सि. क. °...त्र ।

परिणामात् कर्मतामापन्नम्, [ततः सुखादि] पुनरपि सुखाद्यागामिफल—फलादि, ततः पुनः कर्म ततः सुखादिफलं तत्र जीवपरिणामात्मसात्कृतकार्मणयोग्यपरिणामपरमाणुसमूह एवात्मसमनेकीभूतश्चा त्मना। यथोक्तम् 'योगैः सकृत् स्वयोगात्म्यभूतः सत्त्वायमर्यमात्रके। आत्तस्य चानुभवन भव्य प्रवि स च ततोऽनन्यः ॥' (   ) तत्र संवेद्यम्, कर्तुः संवेदनात्, ततः संविपलक्षणत्वात्

कर्मणः 'सर्वप्राणीश्वरतेति सम्मतत्वात्, कर्म हि प्रतिप्राणि नियतकर्तृकञ्च विपाकसुखादित्वेन संवेद्यते, 5
नाणूनामेव कर्मपरिणामापन्नानामात्मैकीभावेन वेदनं संवेदनम्, तेन च पुरुषेण तेषां तथा प्रयोजनात् कर्तृत्वम्, अतः सुखाद्यवस्थाणूनामपि च कर्मत्वादित्याह—प्राक् प्रतिपादितं हि द्व्यणुकत्र्यणुकादिसंयोगैः पृथिव्युदकज्योतिरङ्कुरादिपरिवृद्धिरूपेणात्मनः तेषाञ्चैकत्वं सर्वसर्वात्मकत्वाच्च, तस्मात् कर्मकारणो जगत्प्रवृत्तिं साधयन्ति त्वदुक्ता एवोपपत्तयः।

इतश्च कर्मपूर्वकं जगत्, कर्मप्रवर्तनाभ्युपगमात् सर्वप्राणिनाम्, कर्तृत्वात् कर्तुरेव 10
भवितृत्वाभ्युपगमात् तस्यैव भवितुश्च प्रयोजनात्।

(इतश्चेति) इतश्च कर्मपूर्वकं जगत्, कर्मप्रवर्तनाभ्युपगमात् सर्वप्राणिनाम्—कर्मवशादेव हि प्राणिनः शुभाशुभजातिकुलरूपायुष्कर्मोपकर्माः, यथोक्तम् 'स्वेकर्मणा युक्त एव सर्वोऽप्युत्पद्यते जनः। स तथाऽऽकृष्यते तेन न यथा स्वयमिच्छति ॥' (सूत्रकृ० टी० पृ० २१०) 'यथाऽऽहारः काले परिणतिविशेषक्रमवशात् सुखं पथ्योऽपथ्योऽसुखमिह विधत्ते तनुभृताम्। तथा धर्मोऽधर्मोऽपि 15

यत्र प्रवर्तते वस्तुनिताऽऽत्मप्रारम्भ स एव संसार इत्याद्यनेनाह—पुनरपीति। रागादिपरिणामोपात्त... स्पर्शोऽन्यामोषिव्यापारपरिणतिर्भवति तथाविधसामर्थ्य कर्मणशरीरपरिणाम असमीभवात् योगरूपमपरिणतिसुखेऽपि कर्मणोऽस्य पुद्गलस्य आत्मघातरूपे एकत्वपरिणामापादने समर्थो भवति तदेवमात्मसमानपूर्वकर्मयोग्यपरमाणुसमूह एव कर्मोच्यत इत्याशयेनाह—तत्रेति। तत्र सुखादिफलमित्यस्य सुखादीनामेषां पौद्गलिकत्वात् धर्मकारणयोरभेदात्वेति भावः तत्र सुखादिमिदं कर्म कर्ता संवेदनात् संवेद्यमतस्तस्य सर्वेश्वरत्वमित्याह—ततेति सुखादात्मकर्मात्मत्वं। अथवा कर्ममात्रस्य कर्मवदात्मसं- 20
वेदकत्वात् सर्वेकात्मना संवेद्यता कर्माभ्यन्तरैक्यपरिणामात् कर्मिणो जगत्त्व तेनात्मनोऽपि जगत्कर्तृत्वमीश्वरत्वमिति सर्वप्राणि- नामीश्वरत्वमित्याशयेनाह—ततः संविपलक्षणत्वादिति। एतदेवोपपादयति—कर्म हीति कर्मत्वपरिणतानणूनाश्रित्य वेदितं न अपि तु सर्वं सुखादि कर्मवाणून् प्रयोजयति सुखादीनामपि पौद्गलिकत्वात्सर्वकर्तृत्वमिति भावः। सर्वसर्वात्मकत्वं पूर्वप्रतिपा- दितं स्मारयति—प्रागिति तथा च कर्मात्मनामेव द्व्यणुकादिक्रमेण जगद्रूपेण सुखादात्मना च भवते कर्मपूर्वकं जगदिति भावः। कर्मैश्वर्यादिनिरुपणार्थं जगदीश्वरव्यवस्थाम्, तत्कर्तृत्व आत्मा सोऽपि न सविधियानरुचिः किन्तु तथा तथा भविता अन्यथा 25 कर्मैव एव कर्तृत्वात् तद्योपभोग आत्मनो न स्यात्, अकर्तुर्भोक्तृत्वेऽकृताभ्यागमकृतविप्रणाशदोषौ भवत इत्याशयेनाह—इत- श्चेति। कर्मैव एव हेतोर्जगत् शुभाशुभादिरूपसर्वप्रकर्षो भवत इत्याह—कर्मवशादेव हीति। कर्मप्रधान्ये कर्मप्रमाणत्वं प्रमाणयति—स्वकर्मेति। आगमयोपात्तविपाकितकर्मयुक्त एव सकलं प्राणी गत्यादिभावेनोत्पद्यते कर्मैव जीवं सुखी दुःखी वा धर्मीयोऽधर्मी वा सुखं दुःखे वा क्रियते न त्वसौ जीवो यथेच्छति तथा भवितुं शक्नोतीति प्रमाणप्रदर्शनार्थः। यथाऽऽहार इति यथाऽऽहारकाले आहृतोऽऽहारः परिणतिविशेषक्रमवशात् रसासृग्मांसाद्यावस्थापरम्पर्येण परिणति 30 मानयति तथा रागाद्यध्यवसायवशेनात्मकर्मपरमाण्वेकत्वं यदा भवति तदा कर्मप्रधानस्वेनैव कारणत्वेनावस्थितानां कर्मत्वमिह

---

१ सि. क. पर्वेष। २ सि.क. °कर्तृकाख। ३ सि. पदमिदं नास्ति। ४ सि. क. स्वकर्मयुक्त एवायं सर्वोऽप्युत्पद्यते नरः। स तथा क्रियते तेन न यथा स्वयमिच्छति।

द्विगतयक्त्रामपि कर्ता कच भोक्तु नेमे विषमविषमेगसवयिन ॥' (   ) किञ्चा-
न्यत्—कर्तृत्वात्, प्राणिनामिति वर्तते, मा भूत् अकृताभ्यागमकृतप्रणाशकर्मान्तरफलसंक्रान्त्या-
दयो दोषा इति सदसद्व्यापाराः प्राणिन एव कर्तारो मोक्षस्याभ्युपगन्तव्याः, अन्यथा हिता-
हितप्राप्तिपरिहारार्थानां शास्त्राणामानर्थक्यप्रसङ्गात्, ततः कर्तुरेव भवितृत्वाभ्युपगमात्, कः
5 कर्ता ? यः सर्वज्ञः, यः सर्वज्ञो भवितापि स एव । स्वान्मतं भव्यीभूतः प्रयोक्तृत्वात् कर्तेत्युच्यम्
नेत्युच्यते—तस्यैव भवितुश्च प्रयोजनात्—सर्वः प्राणी प्रत्येकं भविता प्रयोजयत्यात्मनाऽऽत्मानं स्वकृत-
कर्मविपाकसमकालागतोपमयगौरवादिभिर्मचोदितः । यथोक्तम् 'प्रयत एवापरजन्मजाऽव सूर्योदयः प्राक्
जनमपाराः । व्यसरपवामेव हि दैवसिद्धिसुखार्थिनं श्रीमजते मनुष्यम् ॥' (   ) इति । तस्मात्
सत्त्वाविप्रभावाण्वादिषु सत्स्वपि प्रवर्तकेषु तेषामेव कर्मसाद्भूतानां प्राणिनां भवितृत्वात्तदुपपत्तेः सर्व
10 प्राणिनां साधर्म्यात् कर्मवत्समेरितकार्यकरणभावेन सततभवनात् तथाप्रवर्तकस्यैकैकस्य सर्वात्मकत्वात्
सर्वेश्वरतेति साधूक्तम् ।

इदानीं त्वविशेषेश्वरकारणत्वे तु दोषा उच्यन्ते—

ईश्वरात्तु कर्मणः प्रवर्तनं किं सतः ? असतो वा ? तद्यदभूतस्य तदुक्तमद्वैतम्, तस्यापि
तदात्मकत्वात्, भूतस्य चेत् प्रागपि तत्कर्मास्ति कारणे कार्यस्य सत्त्वात्, तथेश्वरात्मैव,
15 तदनुकरणादिभाष्यवत् तथापि सुतरामद्वैतम्, तदात्मकत्वादेव पुरुषादस्यावत्, ईश्वरो भाष्यः
तदात्मकमपीति भवनवद्वा ।

ईश्वरात्त्वित्यादि, इदं चिन्त्यं ईश्वरात् कर्मणः प्रवर्तनं किं सतोऽसतो[वा], किञ्चातः ?
तद्यदभूतस्य कर्मण ईश्वरः प्रवर्तकः तदुक्तमेव पुरुषाद्विवादवत् प्राप्तम्, तस्यापि तदात्मकत्वात्
कर्मणोऽपीश्वरात्मकत्वात् ईश्वरस्यैव कर्मत्वेनोपपत्तेः । भूतस्य चेत्—अथ भूतस्य कर्मण ईश्वरात्
20 प्रवृत्तिस्तत एवाग्रे प्रागपि तत्कर्मास्ति कारणे कार्यस्य सत्त्वात् तथेश्वरात्मैव तदनुकरणादि भाष्यवत्,

---

[illegible]

---

१ सि. क. प. । २ सि च सत्ता ।

तथाभूतेस्तथाप्रवृत्तेस्तत्रापत्तेरित्यादिभिर्युक्तिभिः, तथापि सुतरामद्वैत तदात्मकत्वादेव पुरुषावस्थावत्, ईश्वरो माभ्यः तदात्मकार्यादिभवनवत् ।

अथ यस्मै प्रवर्त्यते यथा तेन तत्तत्प्राण्यात्मकं तदित्यत्रोच्यते तस्मात्तर्हि तत्तथाभूतं प्रत्येक प्राणिनः कारणात् तद्वशात्तयेश्वरप्रवृत्तेः कृतं त्वदिष्टेनेश्वरात्म्येन, अथ तत् कृतमपि पुरुषकारराजप्रसादवदीश्वरापेक्षं प्रवर्तत इत्यत्रोच्यते कर्तृता प्रति स्वातन्त्र्यं सिद्धं 5 तस्यैव, पुरुषकर्मजन्यप्रसादराजवदस्य ईश्वरस्याप्यन्यतरपुरुषकृतकर्मप्रत्ययप्रसादोत्पादनात् कर्मस्वातन्त्र्य प्रवृत्तौ फले वा ।

(अथेति) अथ यस्मै प्रवर्त्यते यथा—अथाऽऽपद्यीया न कर्मेश्वरात्मकम्, किं तर्हि ? यस्मै प्राणिने शुभमशुभं वा नरकतिर्यगमर[नर]विचित्रभेदरूपेण येन येन प्रकारेण प्रवर्त्यते तेनेश्वरेण तत्तत्प्राण्यात्मकं तदित्यत्रोच्यते, तस्मात्तर्हि तत्तथाभूतं प्रत्येक प्राणिनः कारणात् तस्मात्तस्मात्तथा तथा 10 भूतमित्यर्थः, तद्वशात्तयेश्वरप्रवृत्तस्तत्तस्य प्रवचने स यदेश्वरः कृतं त्वदिष्टेनेश्वरात्म्येन, आत्मवशेन तथाप्रवर्तयतस्तस्य तस्य प्राणिन ईश्वरस्य नेश्वरस्य, तथाप्रवर्त्यत्वात्, कर्मकरवत् । अथ तत्कृतमपि पुरुषकारराजप्रसादवदीश्वरापेक्षं प्रवर्तते—अथ मत प्राणिभिः कृतमपि कर्मेश्वरकृतमेव, ईश्वरवशात् प्रवर्तमानत्वात्, तद्यथा द्वयोः पुरुषयोस्तुल्यपुरुषकारयोरपि राजा एकस्यैव प्रसीदति नेतरस्येति फलं राजवशेन दृष्टं न पुरुषकर्मवशेन, तथेश्वरवशात्तत्कर्मप्रवृत्तिरित्यत्रोच्यते, कर्तृतां प्रति तावत् 15 स्वातन्त्र्यं सिद्धं तस्यैव—प्राणिनोऽपीश्वरेण प्राप्यगुणेयकर्मप्रत्ययप्रसादोत्पत्तेः, तत्र च राज्ञो निमित्तमात्रत्वात्, पुरुषकृतकर्मजन्यप्रसादराजवदेव ईश्वरस्याप्यन्यतरपुरुषकृतकर्मप्रत्ययप्रसादोत्पादनात् कर्मस्वातन्त्र्यं तत्कृत हि कर्मैवेश्वरप्रसादमुत्पादयति, अन्यतरेण कृतं नेश्वरेणेत्यर्थः, अन्यतरपुरुषकृतकर्मप्रत्ययस्येश्वरप्रसादस्य तेनोत्पादितत्वात्, तस्मात् पुरुषकर्मापेक्षत्वादीश्वरप्रवृत्तेः कर्मप्राधान्यं प्रवृत्तौ फले वेति । 20

---

१ पुरुषकृतत्वात् पुरुष एव सर्वं तथाप्रवर्तयतीति भावः । अथवा ईश्वरात्मकाः प्रधानाव्याकृतपुरुषादयो माभ्यात्मकेश्वरोऽपि माभ्य स्यात् तथा च माधव्यन्तरापेक्षाप्रसङ्गस्तेनापत्त्येनाह—ईश्वर इति । ननु कर्मेश्वरमेव किन्तु न तदीश्वरात्मकम्, यस्मै प्राणिने येन येन प्रकारेणेश्वरेण कर्म प्रवर्त्यते तत्तदात्मकं तदित्याशङ्कते—अथेति । प्राणिभिर्हि यथा कर्म कृतं तथा कर्मोदीरणाधी प्रवर्तत इति कल्पितमेव तदीश्वर एव प्रवर्तः प्रवर्तकः कर्मेति कर्मेव एवेश्वरत्वमित्युपदर्शयति—तस्मात्तर्हीति । आत्मवशेनेति कर्मवशेन वाऽऽहो वा कर्मोत्पत्त्यमिन इवेश्वरं प्रवर्तयन्तीति सर्वे प्राणिन ईश्वरास्तथाता इति भावः । यथा 25 राजा प्रवर्त्यं कर्मकरो नेश्वरः पराधीनत्वात्तथेश्वरोऽपीत्याह—कर्मकरवदिति । ननु प्राणिभिः कृतमपि कर्म राजप्रसादवदीश्वरेण प्रवर्तित एव प्रवर्तत इति मतमुत्थापयति—अथेति । दृष्टान्तं व्यनक्ति—तद्यथेति । समाधत्ते—कर्तृतामिति जीव एव कर्मकर्ता स्वतन्त्र इति स्वगुणिष एव सिद्धः प्राणिकृतकर्मणा तत्फलदे ईश्वरं प्रत्यनुग्रहिकर्मोत्पत्तौ प्रवृत्तौ स्वातन्त्र्यमुपगमात्, कर्मकरकर्मसु राज्ञो निमित्तत्ववत् प्राणिभिः स्वातन्त्र्येण कृतेषु कर्मसु निमित्तत्वमेवेश्वरस्य न स्वातन्त्र्यमिति प्रकृतवया सिद्धमिति भावः । तत्र च कर्मैव एव स्वातन्त्र्यमीश्वरस्य प्रवर्तने फलदाने च यथा कर्म तथैवेश्वरेण फलदानात्, न 30 तेनकर्मसापेक्षेणाह—तत्कृतं हीति । प्राणिकृतं तीर्त्वं । अन्यतरेणेति । यदि कर्म अन्यतरेणैव पुरुषयोर्द्वयोः कृतं नेश्वरेण

---

१ सि० क० सर्वं त्वमिदमीश्वरात्मकम् । २ सि० क० प्रसादवदीश्वर । ३ सि० क० कृतं । ४ सि० क० नेश्वरेणेत्यर्थः ।

स्यान्मतं राजवदेव कर्मणः प्रवृत्तौ फलप्रदाने वा ईश्वरापेक्षत्वात् प्रधानं कारणमित्येतच्च न, यस्मात्—

द्रव्यादिपञ्चकापेक्षं हि कर्म प्रवृत्तौ फलदाने वा स्वतन्त्रम्, सेवादिक्रियाफलप्रत्ययवत्।

द्रव्यादिपञ्चकेत्यादि यावत् प्रत्ययवत्, द्रव्यं क्षेत्रं कालं भावं भवञ्चापेक्ष्य हि कर्मणो
5 प्रवृत्तिः, इदानीं च फलं प्रत्ययत उपलभ्यते, स एव पुरुषः कर्ता द्रव्यं, दाता देवो वा द्रव्यं वस्त्वनुपर्याति, क्षेत्रं ग्रामनगरारण्यभूम्यादि यत्र लभ्यते फलम्, कालः कस्मिंश्चित् काले दिवा रात्रौ पूर्वाह्णेऽपराह्णे सन्ध्ययोरिति, भावः प्रसन्नः कुपित इत्यादि, भवः इहलोकपरलोकयोः शरीराद्यनुरूपाहार भूषणादिदानमिति, अत्र प्रयोगः परत्रापि प्राणिकृतफलं प्रतिनियतद्रव्याद्यपेक्षम्, सुखादिक्रियायाः फलत्वात् द्रव्यादिपञ्चकापेक्षसेवादिफलवत् तस्माद् द्रव्यादिपञ्चकापेक्षमपि कर्म फलदाने स्वतन्त्रम्-
10 [प्रति]नाम्नि नियतेः प्रधानम् नेश्वरं तत्कर्मोऽपेक्षते परतन्त्रत्वादस्येति।

त्वदभिमतेश्वरस्तु यदि स्वतन्त्रः प्रधानादि वर्तयति ततः प्रतिपुरुषनियामककर्मान-पेक्षायां प्राणिगणस्य स्थानविग्रहेन्द्रियोपभोगलक्षणाविशेषः, तद्विशेषहेतोरीश्वरस्य समानत्वात्, स तु विशेषो द्रव्यक्षेत्रकालभावभवापेक्षकर्मनियतेः स्यात् तस्मात् कर्मापेक्षमीश्वरत्वं सर्वप्राणिनाम्।

15 त्वदभिमतेश्वरस्त्वित्यादि, अस्तु तावदीश्वरस्य स्वातन्त्र्यं कर्मानपेक्षा च तस्य जगदुत्पत्त्यर्थं प्रधानादि वर्तयतः प्राणिनो कर्मकारणस्यैतदनपेक्षायाञ्च दोष उच्यते तद्यथा ततः प्रतिपुरुषेत्यादि, पुरुषं पुरुषं प्रति द्रव्यादिपञ्चकत्वेन नियामकं नियतं यदि कर्म न स्यादीश्वर एवाविशिष्टो हेतुः स्यात्, ईश्वरात्मनः कारणस्याविशिष्टत्वादविशेषः स्यात् कस्य? देवमानुषतैर्यग्योनात्मप्राणिगणस्य, कीदृग-विशेष इति चेदुच्यते स्थानविग्रहेन्द्रियोपभोगलक्षणो विशेषो न स्यात् कस्मात्? तद्विशेषहेतोरी-
20 श्वरात्मनः समानत्वात् स तु विशेषो द्रव्यक्षेत्रकालभावभवापेक्ष[कर्म]नियतेः प्रतिपुरुषञ्च नियामके

फलमित्यर्थः। नन्वीश्वरानपेक्षं कारणमेव हि प्रधानमुच्यते कर्म चेश्वरमपेक्ष्य प्रवर्तते फलं प्रयच्छतीति कर्म प्रधानमित्यत आह द्रव्यादिपञ्चकापेक्षमपि कर्म स्वतन्त्रमेवेत्याह द्रव्यादीति। द्रव्यं प्रदर्शयति—स एवेति यत्कृते वा सेवां करोति स एव कर्ता पुरुषो द्रव्यं भवति तथा च यत्र ददाति राजादि स दाता एवं देवो वस्त्वनुपर्याति तदपि द्रव्यमिति भावः। भाव इति प्रसन्नतायां वा कुपितो न दद्यादित्यर्थः। भव इति जन्मान्तरसम्बन्धो शरीराद्यनुरूपेण यथाऽऽहारभूषणादीनां प्रदानमिति।
25 इदमेव दर्शयति—अत्र प्रयोग इति। परत्रापि परजन्मन्यपि अपि चैतज्जन्मन्यपीति सूच्यते, अत एव प्राणिकृत प्रतिनियत-द्रव्याद्यपेक्षत्वं साध्यते प्रतिनियतद्रव्याद्यपेक्षत्वमप्रतिनियतं सुखादिक्रियाप्रयोजनफलत्वादिति हेतुः द्रव्यादिपञ्चकापेक्ष-सेवादि तज्जन्यफलमिति दृष्टान्तः। सुखादिफलस्य सेवादिक्रियाफलस्य प्रतिनियत सेवादिक्रियायाः द्रव्याद्यपेक्षिण्याः फलं यथा जन्यते उपलभ्यते तथा प्रत्येतव्यमिति भावः। ईश्वरस्येतरानपेक्षस्वतन्त्रकारणत्वे दोषमभिधित्सुराह त्वदभिमतेश्वरस्येति। यदि कर्म न स्यादिति द्रव्यादिपञ्चकापेक्षं हि कर्म प्रतिपुरुषं वर्तते नियामकमनियामकम्-
30 नियतम्, तदपि ईश्वरेण नापेक्ष्यते तत एव जगदुत्पत्त्यर्थं प्रधानादीन् प्रवर्तयति, तत्राविशिष्टकारणत्वात्तस्य भिन्नता प्राणिनां स्यात्, अविशिष्टेन कारणेन विशिष्टकार्योत्पादायोगात् इष्यते च प्राणिगणस्य वैचित्र्यमिति भावः। समानेति स्थानं कर्मभूम्यादि राजगृहकुलादि इत्यादि विग्रहं देवमनुष्यतिर्यग्योन्यादिशरीरं सुरूपकुरूपादि शरीरं वा इन्द्रियं न्यूनाधिकेन्द्रियादि तारतम्यविशिष्टमिन्द्रियं विषयग्रहणसमर्थं वा उपभोगेन सुखदुःखादि, एतेषां विशेषो न स्यादिति भावः। कस्मात् विशेष उपपद्यत इत्यत आह—स तु विशेष इति नियामकत्वात् विशिष्टकर्मणः प्राणिगणस्य

कर्मणि तत्सम्प्रदापेक्षविपाके सति स्यात्, दृष्टश्च सोऽस्मदादीष्टप्रतिनियतद्रव्यादिविपाककर्मप्राणिगणे सत्त्वे सति सुखत्वे केपाञ्चिद्दुःखत्वम् केपाञ्चित् प्रत्यवायः केपाञ्चिदपवर्ग इति । अत्र प्रयोगः अनुपपन्नध्यानविमहेन्द्रियोपभोगाभ्युदयप्रत्यवायापवर्गादिविशेषमिदं जगत् स्यात् तुल्यकारणत्वात् पटतान्तवत्ववत्, यथा पटत्वमतुल्यकारणत्वाविशेषात्तान्तवो न मार्तिकः सौवर्णो वेति जात्याकृतिवर्णो-पविनिष्टत्वपर जगत् स्यात्, न तु भवति तस्मादयुक्तम् । अथवा प्रतिनियतद्रव्याद्यपेक्षविपाक्यत्ने केश्वरकारणपूर्वकमेवेदं जगत् प्रतिविशिष्टजात्याकृतिवर्णादिमत्त्वात्, घटपटादिवत्, तस्मात् कर्मापेक्ष मीश्वरत्वं सर्वप्राणिनामिति ।　5

अभ्युपेत्यापि कर्मानपेक्षां तत्र दोषं ब्रूमः—

अनपेक्षा च कर्मणः किं सतोऽसतो वा ? यद्यसत एव क्रियाविलोपः, इष्यन्ते च ताः यस्मादुक्तं च शास्त्रे 'योगं साधयिष्यसिष्यादि यावन्निद्रातन्द्राप्रमादालस्यरहितश्च स्या'दि-　10
त्यादि, कर्माभावे च सर्वप्राणिमुक्तः तन्निन्द्रियविषयसम्बन्धाभावेन सन्त्यादिसृष्टिरीश्वरस्या नर्थिका, ततश्च भाव्यभावकभेदाभावादीश्वरकर्मप्रधानाद्यादिद्वैतकल्पनानिर्मूलता ।

अनपेक्षा चेत्यादि, किमिममीश्वरस्य धर्माधर्मलक्षणस्य कर्मणोऽनपेक्षा सतोऽसतो, वा किमिति प्रश्नः, किञ्चातः ? यद्यसत एव धर्माधर्मयोरसतोरेवानपेक्षा, ततः किमिति चेदुच्यते क्रियाविलोपः—असतोर्हि तयोः खपुष्पखरविषाणयोरिव काऽपेक्षा, ततश्च हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थाः　15
सर्वाः क्रिया विलुप्येरन्, इष्यन्ते च ताः, यस्मादुक्तं च शास्त्रे 'योगं साधयिष्यसित्यादि गतान् यावत् निद्रातन्द्राप्रमादालस्यरहितश्च स्या'दित्यादि' (　　　　　) इत्याचारविधायिग्रन्थ-प्रारम्भ । किञ्चान्यत् कर्माभावे चेत्यादि यावन्निर्मूलता, अकर्मत्वात् प्राणिनः सदा मुक्ताः स्युः, ततश्च तन्निन्द्रियविषयसम्बन्धिनो न भवन्ति ततश्च तन्वादिसृष्टिरीश्वरस्यानर्थिका, ततश्च भाव्यभावक-

---

च पाकेऽनुभावे एव एतच्च कर्मविपाकश्च द्रव्यादिपाकापेक्षा कर्मैकत्वात् विपाके जनयति विपाकेऽपि पाकापेक्षः स्यात्　20
विश्वादि जगति, यथा जगतो वैचित्र्यमुपपद्यते न तु केवलतन्त्रेश्वराधीनमिति भावः । कर्मापेक्षानुमानेन साधयति- अत्र प्रयोग इति अथ पक्षीकृतानुपपन्नध्यानविशिष्टजात्याकृतिवर्णादिमत्त्वं साध्यते तुल्यकारणत्वादिति हेतुः सूत्रानुसारेण- परमिदमनुमानमाह—अथ वेति । तत्र जगत् पक्षः प्रतिनियतद्रव्याद्यपेक्षविपाककर्मवदीश्वरकारणपूर्वकत्वं साध्यधर्मः घटपटवदिति प्रतिविशिष्टजात्याकृतिवर्णादिमत्त्व न दोषलेशः जातिरात्मकर्मणादि पाकस्य प्रतिनियतद्रव्याद्यपेक्षविपाककर्मेश्वर पूर्वक इत्यनुमानसमानत्वं प्रयोगपदैरेव बलात्मीति भावः । तस्मात् कारणकर्मविशेषापेक्ष एव सर्वे प्राणिन ईश्वरा इत्युप-　25
संहरति—तस्मादिति । अभ्युपेत्य कि विचार्य कर्म नापेक्षते अनभिमतमपि चेति विकल्पोऽयमत्र दोषमाह—अनपेक्षा चेति । यद्यपरोक्षमिथ्यात्वमपि कर्म नापेक्षते तर्हि क्रिया सर्वा हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थकत्व शास्त्रोदिता एव भवेयुरित्याह— यद्यसत एवेति । शास्त्रमेव दर्शयति—उक्तञ्च वा शास्त्र इति । निद्रादिनिरोधकत्वं योगं साधयिष्यन् साधको यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधीन् अनुतिष्ठेत् निद्रादिरहितश्च भवेदिति परिहरेदिति तदर्थं स्यात् । दोषान्तरमाह—कर्माभावे चेति ईश्वरेच्छामात्रत्वात् वैचित्र्यस्य कर्मणोऽभावे प्राणिनां सुखदुःखादिभोगाभावस्तथा　30

---

१ सि क. कर्मणि विशिष्टे स्यात् । २ सि क. विपाककर्मकेश्वर । ३ सि क. कर्मैव साध्यं भाति । ४ सि. क. 'किमिति प्रश्नः' इति दृश्यते । ५ सि क. °त्यादिरिया ।

सेद्याभावः, तस्मात्साम्यभावकर्मेश्वराभावादीश्वरकर्मप्रधानात्मादिचैतन्यस्य नानिर्मूल्यता, एवं तावदसतः कर्मणोऽनपेक्षा न युक्ता ।

अथ तु सदपि नापेक्षते सः स्वतंत्रत्वादिति मन्यते तत्र आ क्षीणोदितकर्माशय च धर्मोऽधर्माभ्यामकृताभ्यागमकृतप्रणाशौ स्याताम् धर्माधर्मनिरपेक्षत्वात्, स्वभावपुरुषादिवादि ५ भववत् ।

(अथ स्थिति) अथ तु विद्यमानावेव धर्माधर्मावभ्युदयमत्सयापनिःश्रेयसक्रियायां नापेक्षते स ईश्वरः स्वतन्त्रत्वात् प्रयोजनाभावाच्च तयोः, विद्वत्त्वात्स्यानादिक्रियासु चक्षीवर्दानपेक्षणवदिति मन्यते ततोऽकृताभ्यागमकृतप्रणाशौ दोषौ स्याताम्, कथं ? यथासंख्यमा क्षीणोदितकर्माशयधर्म मोक्षाभ्यां—यावत्क्षीणकर्मणोऽपि जन्माभ्युदयप्रत्यवायसम्बन्धकृताभ्यागमः स्यात्, कुतः ? धर्माधर्म- १० निरपेक्षत्वात् स्वभावपुरुषादिवादिमतवत्, उदितानन्ताशुभकर्माशयस्य भारकादेरपि सुखसम्बन्ध सम्बन्धी कृतप्रणाशः स्यात् धर्माधर्मनिरपेक्षत्वात्, स्वभावपुरुषादिवादिमतवदेव, अनिष्टं चैतत्, एवं तावदीश्वरस्य कर्मानपेक्षाऽनिष्टापत्तेरयुक्ता ।

अथैवं कर्मापेक्षः प्रवर्तत इति मन्यसे ततस्तान्येव कर्माणि कर्तृणि भवितृणि ईश्वराणि, तेषां तस्यापि तथाभावयितृत्वात्, न स तानि तथाभावयति तथाभाव्यमानत्वात्, यथा च १५ पृथिव्युदकादीन् व्रीहिरेव तथाभावयति, पृथिव्याद्यपेक्षोऽपि तथापत्तेः, न पृथिव्यादयस्य याऽन्नापत्तेः तेषामसत्त्वात् असत्त्वज्ञानापत्तस्यासत्त्वात् खरविषाणवत् अस्वतंत्रत्वाच्छब्दादि वत् भवति कर्ता स्वतंत्रः सर्वः पुरुषः प्रवर्तनपूर्वत्वात्, प्रवर्तयति कारणं तथाभावमापद्यते घटादि, तथाभवनप्रवृत्तत्वात् प्रवर्तयितारमन्तरेणाभवनादवृत्तत्वात् तन्तुपटवत् ।

(अथैवमिति) अथैव विधानिष्टापत्तिभ्यामुद्धरणं कर्मापेक्षः प्रवर्तत इति मन्यसे ततस्तान्येव २० कर्माणि कर्तृणि स्वतंत्राणि भवितृणीश्वराणि, कस्माद्धेतोः ? तेषां तस्यापि तथाभावयितृत्वात्—यथाय- मधीश्वरं तेन तेन प्रकारेण भवन्तु तान्येव कर्माणि, न स तानि कर्माणि तथाभावयति, कुतः ?

भाव्यमानत्वभावेन साम्यभावकर्मेश्वराभावादीश्वरमोक्षस्य तस्मादीश्वरस्य तथाभिमिति साम्यभावकर्मेशत्वाभावे स्वकर्मैवेति भावः। विद्यमानस्यापि कर्मणोऽनपेक्षायां दोषमाविष्करोति—अथ स्थिति । धर्माधर्माविति धर्मस्य फलमभ्युदयो निःश्रेयसञ्च अधर्मस्य २५ फलं प्रत्यवायः … धर्माधर्मावित्र कर्म यदि नापेक्षते तर्हि तथिदत्वेन स्यादिति भावः । निरपेक्षत्वेन च दोषोऽपि तु … प्रत्यवायः … कृताभ्यागम दोषौ स्यातामित्याह—तत इति । क्षीणकर्मणोऽप्यभ्युदयप्रत्यवाय… तदुक्तौ कृताभ्यागमः … उदितानन्ताशुभकर्माशयस्य सुखैरभ्युदयस्य च सम्बन्धेन … कृतप्रणाश इति भावः । अथ … कर्मापेक्ष ईश्वरः प्रवर्तत इति मन्यते तर्हि कर्माण्येव … ईश्वराणि … ३० कर्माणीति … तथाभावयितृत्वेन … तथाभाव्यमानत्वेन … । न स तानीति

---

१ मि. क. तथाच ।

तथाभाव्यमानत्वात्, प्रधानेन शब्दादिवदिति वक्ष्यमाणदृष्टान्तत्वात्, यथा च पृथिव्युदकादीन् व्रीहिरेव तथाभावयति, पृथिव्याद्यपेक्षोऽपि तथाऽऽपत्तेः, न पृथिव्यादयः, तथानापत्तेः, एवं कर्माण्येवेश्वरादीनि, तथाभावयितृत्वात्, न त्वधिष्ठेश्वरः, तथाभाव्यमानत्वादिति स्यान्मतम् पृथिव्युदकादीन्यपि भावयन्त्येव व्रीहित्वेन[व्रीहि]मनापन्नान्यपीत्येतदयुक्तम् तेषामसत्त्वात्, असत्त्वञ्चानापन्नस्यासत्त्वात्, खरविषाणवदिति सन्निधिभवनरूपणे प्रक्रान्तमेव न्यायं वर्त्तयति, अस्वतन्त्रत्वाच्छब्दादिवदिति, एष दृष्टान्तः सर्वत्र प्रधानकारणत्वसाधर्म्येणोपात्तः कापिलान् प्रति, यथा प्रधान[स्य] स्वातन्त्र्या-त्सकारणत्वं गमयति शब्दाद्यात्मीयकारणस्याभावप्राप्तास्वातन्त्र्यात्तेषामिति नाव्यक्तस्य व्यक्तस्यैव यथा तथा भवतीति यथा त्वयैवोक्तं तथैवेश्वरोऽस्वतन्त्रत्वात् कर्मापेक्षत्वादकारणं तान्येव कारणानीति गमयति ताभिरेव त्वदुक्ताभिरुपपत्तिभिरतो यदुक्तं त्वदुक्ता एवोपपत्तयः सर्वस्यापीश्वरतां साधयन्तीति तत्साधु, तद्व्याचष्टे—भवति कर्त्तेत्यादि, प्राग्व्याख्यातान्येव सर्वज्ञैककार्यपदानि यावत्तन्तुपटवदिति, यथा तन्तव एव पटनिष्पादनेन भवन्तः तथाप्रवचनयुक्तत्वात् पटकारणानि तथा पुरुषा एव कर्त्तार इति ।

ईश्वरस्यापि च तन्त्वंश्वादिवत् पूर्वपूर्वशक्ततारतम्येन प्रवर्त्तकाः सर्व एव पुरुषाः, कर्माणि पुनः सत्त्वातिशयप्रकर्षस्य, सन्निहिततद्विषयशक्तिः प्रतिविशिष्टबुद्धिप्रमाणीकृतक्रियः, स च स्वतन्त्रः, तत्प्रवृत्त्यापत्तेः, आ ईश्वरात् प्रवर्त्तयितृत्वात् ।

ईश्वरे च तानि कर्माणि तथाभावयतीत्यर्थः । प्रधानेन शब्दादिवदिति अनुपदमेवासौ दृष्टान्तः सम्पत्स्यतेऽस्वतन्त्रत्वाच्छब्दादिवदिति । यथा चेति यथा हि पृथिव्याद्यपेक्षोऽपि व्रीहित्वेन तेन प्रकारेण भवन् पृथिव्यादीन् भावयति व्रीहिरेव हि अङ्कुरादिरूपेणापद्यते न तु पृथिव्यादयो व्रीहिं भावयन्ति पृथिव्यादीनामङ्कुरादित्वेनानापत्तेः एवं कर्माण्येव तेन तेन प्रकारेण भवन्तमीश्वरं भावयन्ति तस्य भावयितृत्वात् कार्यत्वात्, कर्माण्येवेश्वरादीनि न त्वीश्वरः कर्माणि भावयति भाव्यमानत्वादिति भाव्यत्वादीश्वर इति भावः । ननु भावान्तरतामनापन्ना अपि पृथिव्यादयः सन्निधानमात्रेण भावयन्त्येवेत्याशङ्कते स्यान्मतमिति । एवं सति पृथिव्यादयो न सन्त्येव अनापन्नत्वात् अद्यापि अनुत्पन्नत्वादिति सन्निधिमात्रभवनमिदं करणापसरे त्वयैवोक्ते न्यायेऽस्य प्रवर्त्तनमुच्यते–तेषामसत्त्वादिति । स्वभावेन कर्तृत्वनिवृत्त्यैश्वर्येषु हेत्वन्तरमाह–अस्वतन्त्रत्वादिति । सर्वधर्मेषु प्रधानमेव कारणं तदेव सत्त्वरजस्तमोमयत्वात्, न तु भूतादीन् प्रति सन्निहितमपि शब्दादि कारणमस्वतन्त्रत्वादिति सांख्यैर्वर्ण्यते तथैव प्रधानमपि च कर्मसापेक्षत्वात्, तथाकारणतयोऽन्येन प्रधानेन प्रधानमप्यन्येन व्यापारयितृ-शक्तेव भाव्यते इति व्यक्तस्य शब्दादिरिवाव्यक्तस्य प्रधानस्यापि तथाऽस्वतन्त्रता त्वयैवोक्ता तथैवेश्वरोऽपि कर्मविकृतैश्वर्या-कर्त्तत्वात् प्रधानं कारणमपि तु कर्माण्येवेति भावः । तथैवं सर्वेषामीश्वरत्वं कर्मानुरूपताः प्रतिनियतोऽपीश्वर एकैकापेक्षेण सर्वस्या-पीश्वरत्वं पूर्वोक्तं स्मारयति–यदुक्तमिति । सर्वस्येश्वरत्वमेवेश्वरत्वापत्तिसिद्धे साधयति–भवति कर्त्तेति वा मुक्तश्च एव भवति यत्र कर्ता च एव मुक्तः सोऽसौ कर्ता च एव कर्ता कर्ता एव हि प्रवर्त्तयितृत्वेन वर्त्तते प्रवर्त्तयति कारणं तद्व्याख्यातमापद्यते यथा प्रवर्त्तनकारणं प्रधानं शब्दादिभावमापद्यते स्वयमेव प्रवर्त्तमानत्वेन पटभवनेन प्रवृत्तत्वस्था तन्तवः पटकारणं भवन्ति तन्तुकार्यं तन्तुभिः प्रवर्त्तितत्वात्, न च पटभवनं प्रवर्त्तयितारमन्तरेण भवति, तथैवेश्वरोऽपि प्रवर्त्तमानत्वेन भवनात् प्रवर्त्तयिता कर्माख्या सर्वे पुरुष एवेति सर्वप्रवर्त्तिनामीश्वरत्वमिति भावः । ईश्वरप्रधाने प्रेक्ष्य अन्या अनुसरती सर्वप्रधानपक्षेऽपि अस्ति ईश्वरस्यापि चेति । यथा धर्माधर्मोन्त्यादीनामपि च तन्त्वंश्वादिवत् पूर्वपूर्वशक्त-तारतम्येश्वराः प्रवर्त्तकाः तथा तथा विशिष्टशक्ति सन्निहितशक्ति प्रतिविशिष्टबुद्धिताद्वयेश्वरस्यापि प्रवर्त्तनं कर्म तदेव आपद्य-माना तथा विविधेभ्यो सन्निहितशक्तिमत् कर्मनिमित्तस्य कर्मविशेषत्वात् पुरुषोऽपि कर्माख्यत्वात् तथाविध इति भावः ।

---

१ सि. क. यान्यकमिव व्यक्तस्यैव वा । २ सि. क. पश्यपथि । ३ सि. क. भवनेकाधिकार्थं ।

ईश्वरस्यापि चेत्यादि, तासामेवोपपत्तीनामितो मुक्तानां भावयन्ननेनापि प्रयत्नेन, यथा त्वया प्रागुपपादित मुक्ता पूर्वपूर्वग्रन्थतारतम्येन सन्निहिततद्विषयशक्तिर्विशिष्टबुद्धिरिति तथेहापि ताभिरेवो-
पपत्तिभिस्तैरेव तत्स्वभावादिभिर्दृष्टान्तैः कर्मणि वृत्तेः—कर्मनिष्ठत्वात् उत्कर्षापकर्षयोः, कर्मणो पुरुषत्वात् सर्व एव पुरुषः सन्निहिततद्विषयशक्तिः प्रतिविशिष्टबुद्धिप्रमाणीकृतक्रियः—प्रतिविशिष्टबुद्धिना तेनैव
5 नरेण मन्येन शास्त्रकारैर्विवरणकृद्भिरपि प्रमाणीकृत[क्रियः]तत्क्रियाफलपरिज्ञानार्थत्वाच्छास्त्रकारप्रवृत्ती-
नाम् सिद्धशास्त्रप्रामाण्यविशेषत्वात्, स च स्वतन्त्रः तत्प्रवृत्त्यापत्तेः तेन प्रकारेण कर्मप्राप्तिप्रवृत्तिवदीश्व-
रस्यापि प्रवृत्त्यापत्तेः [मा]ईश्वरात् प्रवर्तयितृत्वादिति—मा ईश्वरात् यावदीश्वरत्वावत् प्रवर्तयितृत्वात्
ईश्वरस्य प्रवर्त्यत्वात् कारणानि सर्वपुरुषाः ।

शक्तिमत्त्वप्रवृत्तीत्यादि यावत्सत्त्वादिवदिति पूर्ववत् सर्वस्य शक्तिप्रवृत्त्यात्मकत्वादस्य सर्व-
10 मूर्तिता एवमेव चास्य पृथिव्याद्यष्टमूर्तितोच्यते, तासु तस्यैव निमित्तत्वात्, प्रवृत्तिफल-
प्रकर्षाभावप्रसङ्गात् कर्म एव कारणं नेश्वरादि, इतरथा ईश्वरादेः प्रधानादेर्वा प्रवृत्तयः फलं
वा सुखादि तत्रैकरूपत्वादुत्कर्षापकर्षौ न स्यातां, दृष्टौ च तौ न निर्बीजेश्वरकर्मकारणात्,
अतोऽन्यप्रसिद्धमर्वधर्मं कारणमस्तीति ।

शक्तिमत्त्वप्रवृत्तीत्यादि, ईश्वरस्यापि तेषामेव शक्तिमतां पुरुषाणां शक्तिसाकल्य[सन्निध्य]-
15 सन्निध्योः प्रवृत्त्यप्रवृत्तिदर्शनादिति तदेवोपपत्तिजातं स्मारयति यावत्सत्त्वादिवदिति आदिग्रहणाद्बोधवत्
प्रवृत्तिवत्त्वादि पूर्ववदेव ग्रन्थं चा[ति]दिशति यावदेवास्य सर्वत्वात् सर्वमूर्तिता, एवमेव चास्य
पृथिव्याद्यष्टमूर्तितोच्यत इत्येतस्मादेवारातीयो ग्रन्थः सर्वो द्रष्टव्यः, ताभिरेवोपपत्तिभिः सर्वप्राणीश्वरत्वे
तदर्थेवेति पुनरपि चोत्कर्षापकर्षदर्शनादित्यादिरीश्वरसर्गबाधनार्थो ग्रन्थः प्रवृत्तसुखदुःखफलेत्यादि तदेव
यावत् पुरुषादप्रवृत्तेरेवोत्कर्षापकर्षौ न निर्बीजेश्वरकर्मकारणादिति कर्मकारणार्थो गतार्थः, तस्मात्
20 कर्मापेक्षत्वात् सर्वसर्वात्मकत्वात् सर्वेश्वरतेति ।

एतदेव व्याख्यानयति—तथेहापीति । प्रतिविशिष्टेति तदेव्यरेण नरेणापि [illegible] शास्त्रकारैः क्रियायाः प्रमाणीकृतत्वात्, प्रतिविशिष्टबुद्धिभिः प्रमाणीकृता क्रिया यस्य सर्वपुरुषस्य प्रतिविशिष्टबुद्धिप्रमाणीकृतक्रिय इति विग्रहः । ईश्वरोऽपेक्ष्येव सर्वं प्रवर्तत इति प्रमाणमस्यैव प्रेरक एव कर्मोपेक्ष एवेश्वरः प्रवर्तत इति प्रवर्तकत्वं चेतयन् इति दर्शयन्नाह—शक्तिमदिति तत्र चेश्वरस्यापि प्रवर्तिका कर्मकारण पुरुषाणामिव तदभावे तत्कारणत्वाभावात् न हि कार्यप्रवर्तकत्वमपेक्षा पुरुषे
25 स्वातन्त्र्ययुक्ते अपेक्षते चेश्वर पुरुषशक्तितोऽर्थो तथा प्रवर्तयति कर्मतया पुरुषस्यैवेश्वरत्वात् तस्य एव प्रवर्तकत्वम्, तस्मात् प्रधानप्रवर्तितसामर्थ्येऽपि तस्य एव यथा प्रवर्तकत्वं तथा कर्मेव एव प्रवर्तकत्वं तदपेक्षत्वात्तयोः मान्यः । सर्वेषां प्राणिनां प्रवृत्तौ कर्मैव एव कारणम्, समस्तान्तर्विनिविष्टत्वात् सर्वेण सर्वत्रापि कर्मेव एव निमित्तत्वात् सर्वमूर्तित्व तस्यैव क्षित्यादिरूपतयाष्टमूर्तित्वमपि तासु तस्यैव निमित्तत्वादिति पूर्ववदेव सर्वेषां सम्भवति—यथा सर्वेश्वरादिति ।
एवमेव पूर्वं ईश्वरकारणत्वप्रतिपादनपरग्रन्थं कर्मकारणपरतया नेय इत्याह—इत्येतस्मादेवेति । तदर्थेवेति ईश्वरकारणवादसम-
30 र्थनेन कर्मकारणत्वसमर्थनं कर्तव्यमिति भाव । ईश्वरकारणत्वे न प्रवृत्तिफलप्रकर्षाभावप्रसङ्ग उक्त इति स एव कर्मकारणत्वे ईश्वरकारणत्वबाधकत्वेन प्रत्यवस्थापयति इत्याह—पुनरपि चेति अत्र कर्मेव पूर्वग्रन्थानुसारेणैव व्याख्येयमित्यर्थः, कर्मोपकल्प्यमानप्रवृत्त्यादिनियमनविषयेव पूर्वग्रन्थानुसारेण तत्र व्याख्यातुमित्यत्वात् । कर्मापेक्ष्यपुरुषत्वेऽपीश्वरस्य कारणत्वाभाव-

1 सि क. प्रमाणीकृतम । 2 सि क. प्रवृत्तिर्मतो ।

कर्मापेक्षत्वेऽपि न व्यर्थमीश्वरकारणत्वं तदभावे प्रवृत्त्यभावात्, दार्वपेक्षरथकार-कारणत्ववदिति चेन्न, इतरत्रापि तुल्यत्वात्, ईश्वरापेक्षत्वेऽपि न कर्मवैयर्थ्यं तत एव हेतोः, रथकारापेक्षरथदारुवदिति, प्रवर्त्तयितृत्वादीश्वरस्य दासस्य स्वामिवत् तच्च कर्मणः सिद्धम्, प्रवर्त्त्यत्वञ्चेश्वरस्य, तथाप्रवर्त्तकं कर्मेति पुरुष एवेश्वरः सर्व इति ।

कर्मापेक्षत्वे इत्यादि यावद्रथकार[कारण]त्ववदिति चेत्—स्यान्मतं कर्मापेक्षत्वेऽपि न 5 व्यर्थमीश्वरकारणत्वं तदभावे प्रवृत्त्यभावात् यत्र यदभावे प्रवृत्त्यभाव प्रवर्त्तकस्य तत्रेश्वरस्यापि अवैयर्थ्यं दृष्टम्, यथा रथकारप्रवृत्तौ रथार्थं दार्वाद्यपेक्षणमिति चेन्मन्यसे तन्न, इतरत्रापि तुल्यत्वात् तस्कथ मिति चेत् प्रयोगत एव दर्श्यते विपर्ययसिद्धिः तद्यथा—ईश्वरापेक्षत्वेऽपि न कर्मवैयर्थ्यम् तत एव हेतोः, रथकारापेक्षरथदारुवदिति विरुद्धैकान्तिकः, तदुपसंहृत्याह प्रवर्त्तयितृत्वादीश्वरस्येत्यादि यावत् पुरुष एवेश्वर[ः सर्व] इति—प्रवर्त्तयिता हीश्वरो दासस्य स्वामिवत्, तच्च—प्रवर्त्तयितृत्वं कर्मणः सिद्धमुक्त- 10 विधिना प्रवर्त्त्यत्वं चेश्वरस्य तथा प्रवर्त्तकं कर्म, कर्मणा पुरुषः प्रवर्त्त्यते इति प्रकृतत्वाद्गम्यते, इति-शब्दो हेत्वर्थे, तस्मात् पुरुष एवेश्वरः सर्व इति, एवं कर्मेश्वरत्वापि तु यथैव तयोस्तत्र भावयिष्यते, पुरुषस्य तावत् सर्वस्येश्वरत्वमुक्तमिति ।

एवं प्रतिघातप्रसङ्गोऽपि सापेक्षप्रवृत्तित्वाद्रथकारवत्, यथा रथकार उपादानोपक-रणानामसामर्थ्यवैकल्ययोः प्रतिघातस्तथाऽपचितकुशलमनुजिघृक्षतः तद्विपरीतञ्चोपजि 15 घत्सत ईश्वरस्य यत्प्रतिघातः स्यात् स्यात् स्वातन्त्र्यम्, न तु भवति पुरुषकर्मप्रत्ययनेश्वर प्रवृत्तेः प्रतिघातदर्शनात्, अन्यथा शुभकर्माणं दुःखेनेतरञ्च सुखेन योजयेत् तच्च नेष्ट मित्यनीश्वरः सः ।

स्वपक्षेऽप्याशङ्कते—कर्मापेक्षत्वेऽपीति । कर्मेश्वरस्य कर्मापेक्षप्रवृत्तिमत्त्वेऽपीश्वरकारणता न व्यर्था ईश्वराभावे कर्मणामचेतनत्वे प्रवृत्त्यभावात्, यथा रथकारो रथनिर्माणाय दार्वाद्यपेक्षप्रवृत्तिमानपि तदभावे दार्वादीनां प्रवृत्त्यभावात् रथकारस्य वैयर्थ्यं प्रवर्त्तकता- 20 दपेक्षयोऽपि प्रवर्त्तक इति शङ्कते—स्यान्मतमिति । ईश्वर एव प्रवर्त्तयिता न कर्मेत्यत्र विनिगमकाभावात्तत्तुल्यन्यायतुल्येन कर्मैव प्रवर्त्तयितृत्वमिति साम्यतो दर्शयति—इतरत्रापीति । तदुक्ते हेतुरनैकान्तिकः साधयन् तं विरुद्धो भवतीत्याशयेनाह—प्रयोगत एवेति अपिशब्दस्येश्वरापेक्षा नास्त्येवेति सूच्यते तत एवेति । तदभावे प्रवृत्त्यभावादिति हेतोरित्यर्थः । रथ-कारापेक्षत्वेऽपि न हि दारोर्वैयर्थ्यमिति दृष्टान्तमाह—रथकारेति । ईश्वरस्य प्रवर्त्तयितृत्वं कर्मणः पूर्वोक्तविधिना सिद्धस्त त्वेश्वरत्वमिति कर्मात्मा पुरुष एवेश्वरो दासस्य स्वामिवदिति तथेश्वरो नेश्वरः कर्मेव प्रवर्त्तकत्वादित्युपसंहरति—प्रवर्त्तयितृ 25 त्वादेवेति । यो हि प्रवर्त्तयिता स एवेश्वर यथा दासस्य स्वामिवत् कर्म च प्रवर्त्तयितृ ततः स एवेश्वर तदीश्वरस्तु प्रवर्त्त्य इति भावः । ईश्वरस्यानीश्वरत्वं प्रकारान्तरेणाह—एवमिति । परापेक्षप्रवृत्तीनां कदाचिदपि प्रतिघातो दृश्यते यथा रथकारेऽ-समर्थमुपादानं विकलानि चोपकरणानि परिणामे प्रतिघातो दृष्टः तथेश्वरोऽपि कर्मापेक्षप्रवृत्तेः कुशलं चिकीर्षुं विपाकं परिपाक-यितुमिच्छन्नपि कदाचित् प्रतिहन्यत एवेति नासौ स्वतन्त्रः तदिच्छाविघातात् तदभिघाते हि तस्य स्वातन्त्र्यं स्यात्, न चैवं दृश्यते सापेक्षप्रवृत्तेः प्रतिघातस्याप्यत्वात्, ईश्वरो हि पुरुषकृतकर्मापेक्षं प्रवर्त्तते यदि तु स्वतन्त्रः प्रवर्त्तेत तर्हि शुभकर्माणं 30 दुःखेनाशुभकर्माणं सुखेन योजयेत् न चैवमस्ति तस्मात् परापेक्षत्वादस्वतन्त्रत्वादनीश्वर एवेति भावः । इदमेव व्याकरोति—

---

१ सि. क. अवैयर्थ्यं । २ सि. क. कर्मेव पुरुषः प्रवर्त्यते ।

एव प्रतिघातप्रसङ्गोऽपीत्यादि, किञ्चान्यत् प्रतिहन्यते च त्वदभिमतेश्वरः सापेक्षप्रवृत्तित्वात् रथकारवत् अस्य साधनस्य व्याख्या यथा रथकार इत्यादि, उपादानं दारु, उपकरणानि वास्यादीनि तेषामसामर्थ्यं वैगुण्यं सततमेव, वैकल्यं साकल्यमभाव एव तत्र प्रतिघातः दृष्ट इति वाक्यशेषः, तथेहापि दार्ष्टान्तिके सापेक्षप्रवृत्तिसाधर्म्यानुगमेनोपनयनमीश्वरे व्यर्थम्, वैधर्म्येण तु दर्शयति
5 अपचितकुशलमनुजिघृक्षत इत्यादिना, पुरुषमपचितशुभकर्माणमनुग्रहीतुमिच्छतस्तद्विपरीतव्यापदमु-मिच्छतश्चेश्वरस्य वधप्रतिघातः स्यात् स्यात् ख्यातव्यम्, न तु भवति, अपेक्ष्यस्य कर्मणः सुकृतकर्मणः प्रक्षयेन तदपेक्षेणेश्वरस्य प्रवृत्ति[प्रति]घातदर्शनात् न चेदेवमिष्यते शुभकर्माणं दुःखेन इतरञ्च सुखेन योजयेत् यथा चाकृताभ्यागमकृतप्रणाशौ स्यातामित्युक्तम् तच्च नेष्टम् तस्मात् पुरुषकर्मप्रक्षयेनेश्वरप्रवृत्तिप्रतिघातोऽस्ति, प्रवृत्तिप्रतिघाताच्च नैश्वर्यम् तस्य प्रतिघातत्वात्, पृथग्
10 न[र]वदित्यनीश्वरः स इति ।

यदुच्यते सर्गादौ धर्माधर्मविकलानां शरीरेन्द्रियविषयोत्पादने निरपेक्षोऽप्रतिहतस्व शक्तिवशादेव शरीरादीनुत्पाद्य बुद्धानां धर्माधर्ममर्यादामुपदिशति, तपोदानयज्ञादि कुरुत ! हिंसां मा कार्ष्टेति मध्यकाले च तेषां प्राणिनां यथास्वं धर्माधर्ममर्यादामनुतिष्ठतामनुष्ठानानु रूपेण फलेनानुग्रहं करोति यदा तदा सापेक्षोऽप्रतिहतस्वशक्तिवशादेव, ये पुनस्तदुपदिष्ट
15 मोक्षमार्गप्रस्थितास्तांश्च सायुज्यं गमयति, पुनरन्तकाले च शरीरेन्द्रियप्रसूतयत् तेषां धर्मा-धर्मावपि संहृत्य तान् दिवससंव्यापारपरिश्रमाभिभूतान् बालकान् पुत्रकानिव पिता प्रलयक्ष-पायां स्वापयतीत्यन्तेऽपि निरपेक्षाप्रतिहतस्वातन्त्र्यः स एवेष्ट इति ।

यदुच्यत इत्यादि यावत् प्रलयक्षपायां स्वापयतीति, कालभेदेन सापेक्षनिरपेक्षप्रवृत्तिपक्षयो-रभ्युपगमादुभयथापि प्रवृत्तिप्रतिघातासम्भवाददोषः तद्यथा सर्गादौ धर्माधर्मविकलानां शरीरेन्द्रिय-
20 विषयोत्पादने निरपेक्षोऽप्रतिहतस्वशक्तिवशादेव शरीरादीनुत्पादयति, तांश्चोत्पाद्य बुद्धानां—प्रबोधितानां धर्माधर्ममर्यादामुपदिशति—तपोदानयज्ञादि कुरुत हिंसां मा कार्ष्ट—हिंसानृतस्तेयागम्यागमनादीनीति तयोश्च धर्माधर्मयोः सीमाच्छेदेन व्यवस्थां मर्यादामुपदेशेन व्यवस्थापयति, मध्यकाले च तेषां प्राणिनां यथास्वं धर्माधर्ममर्यादामनुतिष्ठतामनुष्ठानानुरूपेण फलेनेष्टेनानिष्टेन वा विषयोपभोगलक्षणेनानुग्रहं

किञ्चान्यदिति । रथकारे यथा दृष्टान्ते उपनीते तथेश्वरेऽप्युक्तो दार्ष्टान्त—तथेहापीति ननु यदतः प्रतिपक्षेऽन्यथा
20 श्वरस्य निरपेक्षा प्रवृत्तिरप्रतिहता चास्ति तस्मात् प्रतिघात मध्यकाले च पुरुषकर्मानुरूप्येण तस्य प्रवृत्तेर्यदि तथापि प्रतिघात इत्याशङ्कते—यदुच्यत इति सामान्येन पूर्वपक्षं दर्शयति—कालभेदेनेति । धर्माधर्मेति धर्माधर्मविकलानां [illegible] सर्गादौ धर्मांशमात्रेण प्राणिनां [illegible] न निरपेक्षत्वमीश्वरस्य इति [illegible] तस्य [illegible] भावः । [illegible] शरीरेन्द्रियविषयान् [illegible] तेषां धर्माधर्मौ [illegible]—शरीरादीनीति । मध्यकाले तत्कर्मानुसारात् मध्यकाले चेति [illegible]

१ सि क. किञ्चान्य । २ सि क. विशेषः । ३ सि क. के । ४ सि क. रथकारे । ५ सि क. चक्रेश्वर । ६ सि क. धर्मेश्वर । ७ सि क. दर्शयति । सि क. विषयोपयोग० ।

करोति यदा यदा सापेक्षोऽप्रतिहतसकलशक्तित्वात्, आन्मतं धर्मानुष्ठानफलोपभोगेनेष्टेनानुग्रहो युज्यते, कथमधर्मानुष्ठानफलोपभोगेनानिष्टेन युक्त इत्यत्रोच्यते अयमनुग्रह एव तेषाम्, तदृणमोक्षणादिति । ये पुनस्त्वदुपदिष्टमोक्षमार्गप्रस्थिताः ताँश्च मोक्षमार्गोपसेविनः सायुज्यं गमयति, कोऽसौ मोक्षमार्गः? माहेश्वरो योगविधिः, तानात्मना सह युक्त इति सयुक्, तद्भावः सायुज्यं तेषामीश्वरसाद्भावः, तं गमयति नयति, एवं मध्ये सापेक्षमैश्वर्यम् । पुनरप्यन्तकाले च शरीरेन्द्रियभूतवत् यथा 5 शरीरेन्द्रियाणि भूतान्यपि च विषयानुपसंहरति तथा कल्पकालक्षये तेषां धर्माधर्मावपि संहृत्य तान् पुरुषान् सर्गाहनि संसृजतः तेन धर्माधर्मफलेनेष्टानिष्टोपभोगात्मकेन दिवससंध्यायां परिश्रमाभिभूतान् बालकान् पुत्रकानिव पिता सर्वपुरुषान् संसारहेतुभूतधर्माधर्मावुपसंहृत्य प्रलयशयनपार्श्वे स्वापयतीत्यन्तेऽपि निरपेक्षाप्रतिहतसामर्थ्यः स एवेष्टः, तस्मादुभयथाऽप्यपेक्ष्यानपेक्ष्य च तदैश्वर्यसिद्धेरदोष एव दोषाभिमता त्वयोद्भाविता परपक्ष इति । 10

अत्र वयं ब्रूमः कर्मणामेव तन्निरपेक्ष्य प्रवृत्तौ तस्य प्रतिघातादपरिहृतपूर्वदोषत्वाच्च किञ्चिदेतत्, तत्कारित्वात्तज्ज्ञत्वमिति यत्सर्वज्ञत्वमाकाङ्क्ष्यते तदपि नैव, अस्यानर्थकार्यप्रवृत्तत्वात् बालादिप्रवृत्तिवत्, धर्माधर्ममर्यादोपदेशप्रवृत्तेरनर्थकार्यविषयत्वात्, न च धर्माधर्मयोः शरीरादिकारणत्वम्, कारणलक्षणाभावात्, यस्याभावे यस्याभावो यस्य च भावे यस्य ध्रुवो भावस्तत्कारणमितरत् कार्यमिति हि कारणलक्षणम्, न च धर्माद्यभावे शरीराद्यभावः, सर्गादौ 15 तदभावेऽपि प्रभुसृष्टेः शरीरादिनिर्वृत्त्यभ्युपगमात्, धर्मादिभावेऽपि प्रलयकाले शरीराद्यभावाभ्युपगमाच्च, तस्योपदेशसाफल्यानभिज्ञत्वाच्च निष्कारणशरीरेन्द्रियादिसर्जनादादिकाले, प्रदत्तफलकुशलाकुशलसंहारादन्तकाले च ।

(अत्रेति) अत्र वयं ब्रूमः, कर्मणामेव तन्निरपेक्ष्य प्रवृत्तौ तस्य प्रतिघातादनैश्वर्यम्, सह-भाविसंसारकाले सर्गाद्यन्तयोश्चाकृताभ्यागमकृतविप्रणाशादिदोषाः तदवस्था एवेत्यपरिहृतदोषत्वाच्च 20 किञ्चिदेतत्, अन्योऽपि च दोषः—तत्कारित्वात्तज्ज्ञत्वमिति यत्सर्वज्ञत्वमाकाङ्क्ष्यते तदपि नैव, यदपि

धर्माधर्मफलोपभोगे कथं पुरुषस्यानुग्रह इत्याशङ्कायामाह—आन्मतमिति युक्त इति, भवतश्च इत्यादि । तेषामनुग्रहो यतो ह्यनेनाप्यधर्मापादितं तेऽधर्मस्य [illegible] भवेयु [illegible], तदृणात्स्वेन मोचयितुं तत्फलाप्तेनानुग्रहं करोतीत्याशयेनाह—अयमनुग्रह एवेति । माहेश्वरो योगविधिरिति महेश्वरसम्बन्धियोगविधानमित्यर्थः [illegible] च भगवति सर्वकर्मार्पणबुद्धेर्भावनाविशेष स च भक्तिविशेष [illegible] परमप्रेमास्पदे भगवति 25 समर्पितात्मभावो विधिस्तेन निरन्तरमात्मनि भगवद्ध्यानमनुभवन् तत्सायुज्यमभिव्यनक्तीति सोऽयं भक्तिविशेषो माहेश्वरो योग उच्यत इति भावः । सायुज्यपदं व्याचष्टे—तानात्मनेति मोक्षमार्गोपसेविनस्तान् आत्मसद्भावं गमयतीति भावः । अन्तकाले शरीरेन्द्रियभूतानि यथोपसंहरति लोकस्था तथैव सर्वेषां धर्माधर्मावप्युपसंहरतीत्याह—पुनरपीति । एवमुभयथापि परमेश्वरस्यैव दोषाभावदोषे दोषत्वेन भवताऽभिहितस्य [illegible]—तस्मादिति । एतेषां प्रवृत्तीनां कर्मैव [illegible] [illegible] कर्मपेक्षत्वे च [illegible] 30 प्रलयकाले च [illegible] दुःखेनैतेषां सुखेन योजनात्तत्कर्मानपेक्षत्वे [illegible] पूर्वोक्ताभिहितानामनवस्थापरिहारानुभवमपि दोषप्रसञ्जनं निरवकाशमिति दर्शयति—अत्र वयं ब्रूम इति । दोषान्तरमप्याह—अन्योऽपीति तस्य कर्तृत्वं तत्कारित्वं तज्ज्ञत्वम्, यो यत्करोति स तज्जानातीति व्याप्तिः [illegible] करोतीति सर्वोऽसावपि [illegible]।

व्याख्यायते तस्य सर्वज्ञत्वं सर्वकारित्वात्, करणस्य ज्ञानाभावात् सर्वज्ञत्वं कर्तृत्वाच्च सर्वमसौ वेत्तीति सर्वकारित्वात् सर्वज्ञ इति तदपि नैवोपपद्यते, असामर्थ्यकार्यप्रवृत्तत्वात् बालवदिष्टप्रवृत्तिवत् अज्ञक्रियासाधर्म्याद्वाऽसौ, बालाभिमतसमीक्षितप्रवृत्तित्वाविशेषदर्शनया कल्पनयाऽस्माकं त्वया प्रत्यभी-क्रियते, किं कारणं ? धर्माधर्ममर्यादोपदेशप्रवृत्तेरनर्थकार्यविषयत्वात्—अनर्थको धर्माधर्मावधी तस्य

5 धर्माधर्ममर्यादोपदेशस्य न च तयोर्धर्माधर्मयोः शरीरादिकारणत्वम्, विनापि धर्माधर्ममर्यादया सर्गादौ प्रसृतेः शरीरादिनिर्वृत्त्यभ्युपगमात्, धर्माधर्ममर्यादायां सत्यामेव च प्रलयकाले शरीराद्यभावाभ्युपगमाच्च ईश्वरसामर्थ्यादेव, तस्मात्तयोर्नास्ति कारणता करणत्वस्यायोगात्, कथं तद्योग इति चेदुच्यते, न च धर्मोपभाव इत्यादिना ग्रन्थेन, तयोः कारणाभिमतयोरभावेऽपि शरीरादेः कार्यस्य भावं भावेऽपि चाभावमुपदेशसाफल्याभिमतत्वात् दर्शयति भावव्यतिरेकाभ्यामन्वयव्यतिरेकाभ्यां वा इति गत्वार्थ-

10 त्वान्न विविच्यतेऽस्माभिः ।

किञ्चान्यत्—

यथा चोपदेशानभिज्ञत्वं तस्य तथा प्राणिनामनुग्रहक्रियाया अपि, यदा सर्वैवं व्याप्तु-मैव स्थितानां प्राणिनां भूतकवत् तेषां शरीरमुत्पादयामि धर्माधर्ममर्यादां प्रणयामि तत्र प्रवर्तयामि तत्फलैरनुबध्नामि तान् फलानुरूपमुपभोगं विधास्यानुगृह्णीयामीत्याद्युपभोगविभाज-

15 नानुग्रहक्रियायामस्मिन्नीश्वरे किमिति वर्तते इत्यत्यन्तपरवशत्वमेवैश्वर्यम् ।

यथा चोपदेश इति बालक्रियाया अपि अनभिज्ञत्वमिति वर्तते, न केवलमुपदेशानभि-ज्ञत्वमेव तस्य, किं तर्हि ? प्राणिनामनुग्रहक्रियानभिज्ञतामीति तदतिदिशति, तत् कथं ज्ञायत इति चेदुच्यते—यदा सर्वैवं व्याप्तुमैवेत्यादि भावनामन्त्रः यावदुपभोगविभाजनानुग्रहक्रियाय[म]स्मिन्नीश्वरे किमिति वर्तते—तस्मिन् हि काले प्राणिनां भूतकवत् प्रवृत्तेरीश्वरस्यैव, तेषां शरीरमुत्पादयामि, धर्मा-

20 धर्मप्रणयति—अनुकेति कस्मिंस्तु कर्मण्यसौ प्रवर्तते तस्मात्तस्य प्रवृत्तिर्बालक्रियाविशिष्टत्वात् अविशिष्ट प्रवृत्तमिति भावः । धर्माधर्मोपदेशादिसदसज्ज्ञानस्य सर्वकारित्वात् सर्वज्ञत्वं चेतनत्वात्—अज्ञक्रियेति । अनर्थकधर्ममर्यादस्य धर्मोप-देशाद् धर्माधर्मेति धर्माधर्मयोर्नैरर्थक्यं दर्शयति ... प्रवृत्ति ... धर्माधर्मयोरनर्थकत्वं शरीरादिका-रिकारणत्वायोगात् करणत्वाभावात् अन्वयव्यतिरेकव्यभिचारादिति भावः । व्यतिरेकव्यभिचारं दर्शयति—विनापीति । अन्वयव्यभिचारमाह—धर्माधर्मेति । अन्वयव्यभिचारं चेदयति—कारणत्वाभावेति । चोपदेशस्य ...

25 न चानर्थकत्वात्—उपदेशसाफल्येति तयोरानर्थक्यादि इष्यते ... कार्यानुपपत्तेः तस्य ... न चेति सर्गकाले धर्माधर्माभावेऽपि तत्फलप्रसवात्, प्रलयकाले च ... धर्माद्युपसंहारादिति भावः । प्रलयकाले च तेषां प्राणिनां ... धर्माधर्ममर्यादामनुतिष्ठतामनुग्रहमेव ... करोतीति ... उपपद्यत—यथा चेति । ... साधारणत्वेन ... तयोरभिमताधिकारत्वं ... तथा ... निरन्तरमविशिष्ट ... प्रभिन्नस्याप्यनुग्रहकर्मधर्ममिति ... इत्यभिधानम् ...

30 ... भावः । प्राणिनां ... विनाभिरतो ... तेषां शरीरमिति । यदा सर्वैवमिति यस्मिन् काले प्राणिनः ... कल्पयति ... हि ... प्राणिनामभिज्ञस्य ... ईश्वरस्यानुग्रह ... एव ... उपभोगमधिपत्योपभोग्य धारयति प्राणिनः ... उपभोगस्य च ...

१–१ सि. क. धर्माधर्मोपदेश । २ सि क. विधीयन्ते । ३ सि क. प्राणिनामनुग्रह ।

धर्ममर्यादां प्रणयामि, तत्र प्रवर्तयामि, तत्फलैरनुगृह्णामि, ताम् प्राणिनः फलानुरूपमिष्टमनिष्टं चोपभोग विधा[य]मनुगृह्णामि, एवमादिक्रियाऽनुग्रहक्रियया क्लिश्यमानस्यानेकपुरुषाधीनसुखदुःखजननसाधारणस्येव भृत्यकस्यापि क्लेशः, इति: हेत्वर्थे, तस्मादक्लिष्टस्यात्यन्तपरवशत्वमेवैश्वर्यं शीतलिकापर्यायशब्दाभिधेय तावदुच्यत इति ।

किञ्चान्यत्— 5

अनुग्रहोऽपि विपर्ययेणोच्यते दुःखहेतुदुःखात्मकाभ्यामिष्टानिष्टोपभोगस्य, विषकृत भोजनक्लेशनवत्, यथोक्तं दुःखमपि तारणमोक्षणवदनुग्रह एवेत्येतदप्ययुक्तम्, संसारमोचक व्याधघण्टाकालादिमारितसत्त्वानुग्रहप्रसङ्गात्, सत्त्वनिकायकलिकलुषकृत्वात्मोपनिपातेनाऽऽज्ञा-भावे सत्त्वानुग्रहवदज्ञानप्रसङ्गाच्च, तत्सायुज्यगमनेऽप्येवम् ।

(अनुग्रहोऽपीति) अनुग्रहोऽपि विपर्ययेणोच्यते—अननुग्रह एव सन्ननुग्रह इति, किं कारणं ? 10 दुःखहेतुदुःखात्मकाभ्यां दुःखहेतुत्वादिष्टोपभोगस्य हिंसाद्यधर्मभोऽर्थमरणभयसङ्कटोपे दुःखात्मक-त्वाच्च, अनिष्टोपभोगस्य दुःखात्मकत्वाच्चानुग्रह एवासौ, दृष्टान्तः—विषकृतभोजनक्लेशनवत्, यथा कश्चित् क्रूरमूर्खनृपतिः सपत्नान् भृत्यान् विषमिश्रमाहारं भोजयन्ननुगृह्णामि च इति ब्रूयात्तथा त्वदभि मतेश्वरोऽपीति । यथोक्तं दुःखमपि तारणमोक्षणवदनुग्रह एवेत्येतदप्ययुक्तम्, संसारमोचकव्याधघा-ण्टाकालादिमारितसत्त्वानुग्रहप्रसङ्गात्, सत्त्वनिकायकलिकलुषकृत्वात्मोपनिपातनेनाऽऽज्ञाभावे सत्त्वानुग्रह 15 वदज्ञानप्रसङ्गाच्च । तत्सायुज्यगमनेऽप्येवम्, ईश्वरेण किल सायुज्यं मोक्षः, स्वात्मना सायुज्य गम यत्यसौ प्राणिगणमक्लिष्टसमाचनमेव करोति, क्लिष्टसंसारक्लिष्टेश्वरत्वसोऽत्यन्तक्षणस्यामोक्षसम्प्राप्तिमिवेप-त्वात्, अक्लैश्वर्येण मोक्षेण च तादृशा सदा सर्वपुरुषव्यापारोद्वहनाऽऽयासात्मना, तदुत्तमास्साधीन-मपेक्ष्येदं दौर्गत्यमपीति ।

एवमत्र तवाभ्युपगते स्वयाऽऽपन्नपरिमाणिना मन्येन जिनेश्वरेण क्लिष्टे दोषा इतीदृशे 20 सहापीश्वरेण तथैव भवन्तीति तदर्थमाह—

आपन्नत्वमध्येऽपि धर्माधर्मक्रियाः प्राणिना न स्युः, फलाभावात्, ईश्वरवशादेवाऽऽ-पन्नत्वमध्येषु फलसङ्करात्, ततश्च सर्वप्राणिनां निर्मोक्षः सर्वानिर्मोक्षो वा प्रसक्तः, तत्प्रसक्तौ क्रियाविलोपः, ईश्वरप्राधान्यात् ।

स्वतया तदर्थमात्मनोऽक्लेशसम्भवेन च दुःखहेतुत्वम् अनिष्टोपभोगस्य साक्षाद्दुःखस्य एव तदनिष्टोपभोगस्य दुःखात्मक- 25 त्वं स्यात् यस्तुतोऽननुग्रह एवेत्याशयेनाह—अनुग्रहोऽपीति अनापर्यनगसौ हिंसादिसम्बन्धेन सुखोपभोगे दुःखहेतु वर्जितस्यापि रागे तु यं दृष्टिमपि कर्मिसदुःखमिष्टोपभोगो दुःखहेतुं दुःखात्मकत्वेनाह—दुःखहेत्विति । अनिष्टोपभोगस्य दुःखात्मक एवेत्याह—अनिष्टेति । जन्मोपनतदुःखाभ्यागमे योऽनुग्रहः तदा योऽपि न युक्त इत्याह—यथोक्तमिति । सायु-ज्यमिति । आपन्नत्वमिति पूर्वोक्ते प्रत्ययमध्ये चेश्वरस्य यथा निरपेक्षा प्रवृत्तिस्तथा मध्यमध्येऽपि निरपेक्षप्रवृत्तिप्रसङ्गेन प्राणिनां धर्माधर्मक्रिया न स्युः फलोपभोगाभावात्, ईश्वरवशादेवापन्नत्वमध्येषु फलप्राप्तिसम्भवात् ततश्च सर्वप्राणिनां निर्मोक्षः प्रसज्यते 30 ईश्वरवशात्तु तथा कदापि कस्यापि मोक्षो न स्यादेव यतो हि धर्माधर्मयोरनिमित्तत्वाम्, सर्वेश्वरस्यैव प्राधान्यमिति ।

आर्यन्तमपि इत्यादि तत्स्वनन्तरदोषाच गतार्थं हेतुहेतुमद्भावमतिपादनक्रमेण यावतत्सत्त्वे क्रियाविलोपः, कुतः ? ईश्वरप्राधान्यात्, तत्स्वनन्तरदोषापत्तेरिति धर्माधर्मक्रियाः प्राणिनां न स्युः, फलभावा दीश्वरवशादेव आत्मन्यभ्येषु फलसङ्करात्, ततश्च सर्वप्राणिनां निर्मोक्षः–निःशेषमोक्षः तत्प्रसङ्गेन सर्वानिर्मोक्षो वा प्रसक्त इति ।

5 यत्तु सर्वेशाख्यार्थनियमनापायादनुध्यानाद्धर्माधर्मापेक्षः स एव स्वशक्तितो जगत्सर्जनाय व्याप्रियते ततश्च प्राणिगणं धर्माधर्ममर्यादामुपविश्य मध्ये तत्परिपालयन् ब्रह्मादीनामधिकारिणान् विनियुङ्क्ते, अन्ते च शारीरेन्द्रियविषयाननुपसंहृत्य प्राणिगणं कुशलाकुशलकर्मफलं स्थापयतीति ।

यत्तु सर्वथाक्षेत्यादि पर्वदोषपरिहारार्थं कर्माद्युपसर्जनत्वेश्वरप्राधान्यकारणे मोक्षे, कथ
10 मिति ? तत्प्रकरणस्तुत्तरेण ग्रन्थेन–आद्यो स एव स्वशक्त्या इत्यादिना यावच्छरीरादिक[त]कुशलाकुशलकर्मफलं स्थापयतीति गतार्थः पूर्वपक्षः, धर्माधर्ममर्यादायाः परिपालयन् ब्रह्मादीनामधिकारिणान् विनियुङ्क्ते इति[सि]शेषः ।

अत्रोत्तरमाहाचार्यः—

इदमन्यपर्येवोद्भासते ईश्वरकर्मणोः प्रधानोपसर्जनभावाभ्युपगमाद्वैतम्, भाष्यतेऽन्यथा,
15 स एव स्वशक्त्या एवात्मनिरपेक्ष इत्यवधारणाद्द्वैतार्थभावनात् एवंनियमनापेक्षमपि भावना तदनुध्यानात् पुण्यमुत्पाद्येत्येवाऽन्यद्वैतभावनैव, यत्तुपसंह्रियते तु द्वैताद्वैते द्वे अपि त्यक्त्वा ।

इदमन्यपर्येवोद्भासत इत्यादि, अन्यथा तावत् प्रतिज्ञायते ईश्वरकर्मणोः प्रधानोपसर्जनभावाभ्युपगमाद्वैतम् भाष्यते–शास्त्रहेतुभ्यासनार्थं क्रियतेऽन्यथा–कथमिति चेत् स एव स्वशक्त्या एवात्मनिरपेक्ष इत्यवधारणाद्द्वैतार्थभावनात्–ब्रह्मादीनां तत्कर्मणात्मा कर्तो व्यतिरिक्तानां निरासेन
20 साक्षादेवाप्रयोजनेन कस्यचित् किञ्चिदप्यन्यप्रयोजनता साक्षात् स्वशक्त्या एवेत्यवधारणता चाद्वै

हेतुहेतुमद्भावेनेति । धर्माधर्मक्रियाभावे निरपेक्षेश्वरप्रवर्तितेऽपि फलभावो वा फलाभावे हेतुरीश्वरत्वात् फलसङ्करः, निर्मोक्षानिर्मोक्षयोः प्रसङ्गो धर्माधर्मक्रियाभावात् ईश्वरवशेन फलसङ्करो वा हेतुरिति भाव्यम् । ननु क्रियाविलोपो नास्ति ईश्वरस्य धर्माधर्मयोः कर्तृत्वात्, तदभावे हि सर्वे तेनैवाशुभमूलके न च धर्मफलस्य कर्तृत्वं युज्यते तस्मात् स एव कर्ता अन्यथा तदपि ब्रह्माद्यर्थमपि न भवेत्, न हि तस्मात्स्वतो भवेत् प्राप्तमात् तथाविशेषेणमियामि
25 शक्तामि तपयोरस्य, ईश्वरस्य पूर्वपूर्वेऽनुकर्मापेक्षया प्राणिनो धर्माधर्मौ प्रवर्तेयाति न तु प्रयत्नतरकाल इव प्रवर्तयति तस्मात् धर्मापेक्षवैश्वरस्य प्रधानभावत्वमिति पूर्वपक्षाशयो भाति अत एवोक्तम्–पर्वदोषपरिहारार्थमित्यादि । आद्ये स एव स्वशक्त्या एवैकाकिनोऽसत्त्व कृतप्रधानत्वमिति विशेषम् । सर्वासत्कार्यत्वापेक्षयैव धर्मापेक्षेश्वरप्रवर्तिता प्रतिज्ञाय, आद्ये स एवैकाकिना तु स्वीकृतेन साधितम्, तदर्थमिदं च प्राणिगणं कुशलाकुशलकर्मफलं स्थापयतीति तस्मात् प्रतिज्ञामात्र मोक्षदाता परस्परविरुद्धार्थं दर्शयन्–इदमन्यपर्येवेति प्रतिवचनं धर्माधर्मापेक्षया जगत्कर्तृत्वेनेश्वरस्य द्वैतं प्रतिज्ञायते, स एव
30 स्वशक्त्या इत्यादिना त्वद्वैतं साधितमित्यन्योन्याह इत्याह–अन्यथा तावदिति । अद्वैतमेव प्रयोजनमित्याद्युपसंहारादीनामिति

---

१ सि. क. सर्वेशेत्यादि । २ सि. क. मोक्ष इति ।

तमेव भाव्यते भवता, पुनरप्याह—एवनियमनायेति—अद्वैतनियमनायेयमपि भावना, कतमा सा भावनेति चेत्तदनुष्ठानात् पुण्यमुत्पाद्यतेऽपाप्याद्वैतभावनेनेति, एवं तावत् प्रसिद्धाव द्वैतमद्वैत भावितमित्युक्तम्, प्रत्युपसंह्रियते तु द्वैताद्वैते द्वे अपि त्यक्तव्येति—प्रतिभावभाविते द्वैताद्वैते अपि त्यक्ते।

तत्राद्वैतस्य त्यागस्तावत् धर्माधर्ममर्यादास्थापनवचनेन, मर्यादा नामानतिक्रमस्थानं विषयतस्तु सुखदुःखप्रवृत्तिसीमा, इयति विषये सुखमियति विषये दुःखमिति धर्माधर्मयोः 5 सीमनि स्वके स्वके व्यवस्थापनम्, ततश्च सर्गादौ स्थानाद्यात्मके अपि न स्याताम्, अनियतविषयत्वात्, प्रलयवत्, अन्ते च स्यातामनियतविषयत्वात्, मध्यकालवत्, अथवा नियतविषयत्वात्तदापि स्याताम्, मध्यकालवत् मध्ये वा न स्यातामन्त्यवदिति।

(तत्रेति) तत्राद्वैतस्य त्यागस्तावत्—धर्माधर्ममर्यादास्थापनवचनेन, कथ इति वाक्यशेषः, का मर्यादा? उच्यते—मर्यादा नामानतिक्रमस्थानमिति मर्यादालक्षणमाह विषयतस्तु सुखदुःखप्रवृत्ति 10 सीमा—इयति विषये सुखमियति दुःखमिति धर्माधर्मयोः सीमनि स्वके स्वके व्यवस्थापनम्—धर्मस्य दुःखप्रवृत्ति[व्यव]च्छेदेनाधर्मस्य सुखप्रवृत्ति[व्यव]च्छेदेनायमस्यारम्भोऽयमितरस्यारम्भ इति सीमाविभागः, ततः किमिति चेत् ततश्च सर्गादौ स्थानादीति—स्थानविमोहेन्द्रियविषयाः स्थानादयः तदात्मके सुखदुःखे अपि न स्याताम्, कस्मात्? अनियतविषयत्वात्—अनियतौ हि विषयौ तदा, सुखदुःखयोरविद्यमानस्थानादित्वात्, अविद्यमानधर्माधर्मादित्वाच्च, दृष्टान्तः प्रलयवत्—यथा प्रलये 15 [धर्मा]धर्माभावादेवानियतविषये सुखदुःखे तत्रासती, तद्वत् सर्गादावपि स्यातामिति। किञ्चान्यत्—अन्ते च स्याताम्, सुखदुःखे इति वर्तते, कुतः? अनियतविषयत्वात्—विषयानियमोऽपि रूपादिपञ्चकस्यापचयादुपसंहरणकाले, मध्यकालवत्, अथवा नियतविषयत्वात्—व्यवस्थापितधर्माधर्ममर्याद

अनुष्ठानक्रमेणापि प्राणिनामय पूर्वसिद्धिमत्वेन धर्माधर्मानुचिन्तनक्रमोपलक्षणात्तमेव भावितमित्याह—एवं नियमनायेति अद्वैतनिष्पन्ननियमनाय पूर्वसिद्धसम्बन्धिधर्माधर्मानुचिन्तनप्रतिपादनादित्यर्थो द्वैपरस्माद्द्वास्यमाद्वैतमिति भावः। एवं 20 यस्य भावयं पुण्यं पापं वाऽऽश्रीयतेवैतयोरनुष्ठाय इत्यर्थमित्यमेवाह—पुण्यमुत्पाद्येति। प्रत्युपसंह्रियत इति अन्ते वैनापि ना प्रत्येकेति शेषः। अथ भाविनस्याद्वैतस्य त्यागं दर्शयति—तत्राद्वैतस्येति, इत्याभिमो हि मर्यादा अर्थैवस्यात्र स्थानं भावोऽप्यवास स्थितिरित्यनतिक्रमस्थानं मर्यादेत्याशयेनाह—का मर्यादेति, इयं स्थानविमोहेन्द्रियार्थ भेदा। नियममवाप्याह—विषयतस्त्विति। स्वके स्वके व्यवस्थापनमिति व्याचष्टे—धर्मस्येति धर्मे दुःखादिप्रवृत्तिव्यवच्छेदेनाधर्मे च सुखादिप्रवृत्तिव्यवच्छेदेन तयोः परस्परं पार्थक्येन व्यवस्थापनमित्यर्थः। एवञ्च स्थानविमोहे- 25 न्द्रियविषयात्मके एव व्यवस्थापनाप्यवस्था अपि सुखदुःखयोः धर्माधर्माधीनत्वाद्वैतस्याम इति भावः। ततश्च चेत्याह—ततश्चेति सर्गे आरम्भे स्थानाद्यात्मके सुखदुःखे न स्याताम्, अनियतविषयत्वात्, प्रलयकालवत् सुखदुःखयोर्हि विषया भावकः प्रलयकाल इव तदानीमपि नास्ति अत एव न सुखदुःखे स्त इति भावः। अनियतत्वे हेतुमाह—सुखदुःखयोरिति स्थानादयो हि सुखदुःखयोराश्रयाः तान् प्रत्येव ते च सुखदुःखयोरुद्भवनात्। धर्मादिरपि तदानीं नास्ति धर्माधर्मयोरप्यभावानुपपन्नमित्याह—अविद्यमानेति। अथानियतविषयत्वेऽपि यदि सर्गादौ सुखदुःखे अभ्युपगम्येते तर्हि सर्गान्तकालेऽपि 30 स्यातामित्याह—किञ्चान्यदिति रूपादीति प्रथमं पञ्चभूतानां पृथिव्यादीनामुपसंहरणात् तत्सम्बन्धसर्वभूतानां पञ्चविषयानुपपत्तिरिति भावः। मध्यकाले यावन्ते तावन्नैव तत्त्वात्तदुपयुक्तं हेतुमाह—अथ चेति। ननु धर्माधर्ममर्यादा न

---

१ सि क. सुखप्रवृत्ति । २ सि. क दुःखप्रवृत्ति । ३ सि क. स्थानादीत्यर्थमिति।

स्यात्, सुखदुःखे यदा नियतविषये तस्मात्तदापि स्याताम्, अन्यकालवत्—सुखदुःखकालविलये, तद्विपर्ययेण वा साधनम्—अन्ये वा न स्याताम्—सुखदुःखे नियतविषयत्वादिति वर्तते, अन्यवदिति ।

अथोच्येत अत एव न सुखादिप्रवर्तनात्मिका धर्माधर्ममर्यादा, ईश्वरस्यैव सुखदुःखयोः प्रवर्तकत्वात्, यदि सा न प्रवर्तयति किमर्थमसौ तां व्यवस्थापयतीति चेदुच्यते, अयं
5 धर्मोऽयमधर्म इत्येतावदुपदेशेन स्वरूपसंज्ञाव्यवस्थापनमसौ करोतीति ।

अथोच्येतेत्यादि, यावद्धर्मोऽयमिति, साम्प्रतमत एवेश्वरस्यैव कारणत्वान् सुखादिप्रवर्तनात्मिका धर्माधर्ममर्यादा—धर्मवचनासमर्थेत्यर्थः, ईश्वरस्यैव सुखदुःखयोः प्रवर्तकत्वात्, यदि सा न प्रवर्तयति सुखदुःखे धर्माधर्ममर्यादा किमर्थमसौ तां व्यवस्थापयतीति चेदुच्यते स्वरूपसंज्ञाव्यवस्थापनमसौ तयोर्लोकव्यवहारार्थं करोतीत्यत आह—किं तदिदं अयं धर्मोऽयमधर्म इत्येतावदुपदेशेन ।

10 अत्रापाय उत्तरमाह—

एतदपि तुल्यं पूर्वेण, असत्त्वात्, धारणाद्दानाद्वा धर्म इति निरुक्तेः, एतस्यार्थस्याभावे कथमसौ धर्म उच्यते तद्विपर्ययो वा कथमधर्म इति, धर्माधर्मावित्येते सुखदुःखकारणे अभ्यभिधीयेते, तस्मादयुक्तं संज्ञाकरणमात्रेण मर्यादेति ।

(एतदपीति) एतदपि तुल्यं पूर्वेणासत्त्वात् सुखादावन्यवत् स्यातामनियतविषयत्वादन्ये च
15 स्याताम् नियतविषयत्वाद्वा अन्यवत्, अन्ये वा न स्यातामन्यवदिति, इदमेव दोषजातं प्राप्तम्, किं कारणं? धारणाद्दानाद्वा धर्म इति निरुक्तेः, यदि मर्यादां धारयति प्राणिनाम्, सुखे चैनां दधे ततो धर्म इति एतस्यार्थस्याभावे कथमसौ धर्म उच्यते तद्विपर्ययो वा कथमधर्म इति तद्विपरीतार्थाभावे, तस्मात् सुखस्यानादिधारणाद्धर्मः सुखकारणं तदभिधीयत इष्यते, यस्याभावे यस्याभावो यस्य च भावे यस्य भावोऽभावस्तत्कारणमितरत् कार्यमिति कारणस्य धर्मस्य कार्यस्य सुखस्याभिधानम्,
20 एवमधर्मेऽपि व्याख्या विपरीतार्था कार्या, तस्मादयुक्तं संज्ञाकरणमात्रेण मर्यादेति ।

अथ तु तस्यैव रूपेण सुखं दुःखं वा, न धारणदानप्रवृत्त्यात्मकत्वाद्धर्मस्यातत्त्व वा, उच्यते

[illegible]

25 [illegible]

30 [illegible]

---

१ [illegible] । २ [illegible] ।

धर्माधर्ममर्यादावचनस्यानर्थकत्वात्, यदुक्तं प्रतिबुद्धानां प्राणिनां धर्माधर्ममर्यादामुपदिश्योत्तरकाल स्वमर्यादानुष्ठानानुरूप्येणेत्यादि तत्सर्वमनर्थकम्, सदैवेश्वरशक्तिमात्रवशादेव यथा तथा सुखस्य दुःखस्य वा यस्य कस्यचित् सिद्धेर्धर्माधर्माकारणत्वादाद्यन्तवचन्मर्यादावचनमनर्थकमिति ।

अथ त्वित्यादि आत्मन एवैष-ईश्वरस्य स्वैरेच्छातः सुखं दुःखं वा न धारणधाम 5
प्रवृत्त्यारम्भकत्वात् धर्मस्य अधर्मस्य वा कस्यचिदिति, अत्रोच्यते धर्माधर्ममर्यादावचनमनर्थकम् । यदुक्तं
प्रतिबुद्धानां प्राणिनां धर्माधर्ममर्यादामुपदिश्योत्तरकाल स्वमर्यादानुष्ठानानुरूप्येणेत्यादि तत्सर्वमनर्थकं संवृत्तम्, तत्साधनार्थं हेतुमाह सदाद्यन्त-सदैवेत्यादि यावदस्य कस्यचित् सिद्धेराद्यन्तवदिति, सर्गस्यादौ मध्येऽवसाने च सदैव-सर्वकालमीश्वरशक्तिमात्रवशादेवान्यस्य कारणस्याभावेऽपि यथा तथा—येन वा तेन प्रकारेण सुखस्य दुःखस्य चेष्टानिष्टशरीरादेरनियमेन यस्य कस्यचित्-मारकस्य हिंसकस्य वा सिद्धेः 10
धर्माधर्माकारणत्वम्, तदकारणत्वादाद्यन्तवत्-प्रथमावसानकालयोरिव तन्मर्यादावचनमनर्थकमिति, एष तावद्द्वैतत्यागः ।

न केवलमद्वैतत्याग एव किं तर्हि—

तथा द्वैतमपि त्यक्तम्, साक्षाद्व्यापारवचनात् तद्व्यापृतस्य सर्वथा सर्वदा सर्वत्र चाऽव्याहतवृत्तित्वात् किं धर्मादिना ? किं स्थानविग्रहेन्द्रियविषयैः प्राणिभिर्वा ? किमाधिकारिकैः ? 15
अथ मन्यसे तैर्विना व्यक्तिर्नाभिव्यज्यते तस्य तर्ह्यस्य व्याहतशक्तित्वात्तु अनीश्वरता कार्यान्तरापेक्षः प्रमाता, इतरवत् ।

(तथेति) तथा द्वैतमपि त्यक्तम्, कुतः ? साक्षाद्व्यापारवचनादित्यादि यावत् किमाधिकारिकैरिति, साक्षाद्व्यापारो हैश्वर्यम्, तद्व्यापृते तस्मात्तद्व्यापृतेत्यस्य सर्वैः प्रकारैः सर्वकालं सर्वदेशे चाऽव्याहता वृत्तिरस्य, अतस्तदव्याहतवृत्तित्वात् किं धर्मादिना ? आदिग्रहणादधर्मेण, किं स्थानविग्रहेन्द्रियविषयैर्वा ? 20
प्राणिनां सुखदुःखाश्रयैः, प्राणिभिर्वा किं क्रियते न किञ्चिदित्यभिप्रायः किमाधिकारिकैः ? अथ मन्यसे इत्यादि—

धर्मे: सर्वत्राप्यव्याहतत्वादीश्वरेच्छयैव धर्माधर्मौ सुखदुःखकारकयोरभावेऽपीश्वरानिच्छया शरीरादेरधार्मिकस्य धार्मिकस्य वा प्रयोगेण धर्माधर्मयोरनर्थकत्वमित्याह यदुक्तमिति स्पष्टमन्यत् । सिद्धेरिति मारकस्य हिंसकस्य वा यथा तथा मध्यकालेऽपि सुखस्य दुःखस्य चेश्वरशक्तिमात्रवशादेवान्यकारणमन्तरेण सिद्धेर्धर्माधर्मयोरकारणत्वात्तन्मर्यादावचनमनर्थकमिति भावः । अथ कस्यचित् एवेश्वरस्याद्वैते प्रतिज्ञाते द्वैतमपि त्यक्तमित्याह—तथेति धर्माधर्ममर्यादायाः प्राणिभेदविभागकत्वेन तत्त्यागात् 25
द्वैतत्याग इति भावः । साक्षाद्व्यापारवचनादिति आदौ कस्यचित् एवेति वचनात् तदव्यापृतानां कारणानां प्रयोजनस्य च निरुक्तेन साक्षात्तस्यैव व्यापारमभ्युपगमात्, यदाहुः 'सर्वकर्ता सर्वशक्तिः सर्वज्ञः सर्वव्यापी नित्यः । कर्तृत्वादिविशिष्टविधिः सर्वाणुरादि महेश्वरस्य' । ईश्वरस्याव्याहतशक्तिमत्त्वमेवैश्वर्यमित्यभ्युपगमात् धर्मादिव्यापारस्य वैयर्थ्यमित्याह—तस्मादिति तदव्यापृते धर्मादिव्यापारेऽपि ईश्वरव्यापारेणैवासत्त्वेन धर्मादिना तदन्यसुखदुःखाश्रयस्थानविग्रहादिना प्राणिभिरधिकारिकपुरुषैर्वा किं प्रयोजनमिति भावः । अथ मन्यसे धर्मादीनपेक्षते तर्हि तदपेक्षितत्वेन -तदन्तर- 30

निमित्तैर्मौपर्ममर्यादापाम्नार्थं विनियुक्तमनेनेति, अथ मन्यसे तैर्विना शक्तिर्न्योऽन्यथै तस्येश्वरस्य सत्कर्मस्य व्याहतशक्तित्वात्स्वेच्छमीश्वरता कार्योन्मुखत्वसक्तेः प्रमाद्य इवरमिति पृथग्जनविमर्शः।

ननु प्रधानोपसर्जनद्वैतमुत्प्राप्य तदर्थसंवादेनोपसर्जनेन विनापि प्रधानस्य प्रवृत्तिसम्भवात् चित्राचार्यस्येव शिष्येण विनापि सर्गादौ तथाऽदृष्टाद्यभावेऽपि प्राधान्यात्, भाष्यत्वादिति

5 चेन्न, भाविकृतस्य कर्तृत्वात्, अभ्यस्यमानप्रकारव्यक्तिरादिः, आदानात्, आदित्योदया दित्यवत्, तत्प्रयोजनपरमार्थत्वात्प्रवृत्तत्वस्य, यः प्रयोजयति परमार्थतः स कर्ता भविता न प्रयोज्यो भृकुट्योः सर्वथात्वर्थत्वात्।

ननु प्रधानोपसर्जनेत्यादि यावत्तथाऽदृष्टाद्यभावेऽपीश्वरस्येति, आह द्वैतमेवोत्प्राप्य भावितं मत्युपसंहृतत्र नान्यथोत्प्रादभावनोपसंहारः, कथं ? प्रधानमुपसर्जनत्र द्वैतं प्रतिज्ञातं तस्येवार्थस्य संवा-

10 देनेश्वरः प्रधानं न कर्मेत्येवमावमार्थं सर्गस्यादौ साक्षात्क्रियः स एव साक्षात्त्वाभिप्राय इत्युच्यते, कस्मात् ? उपसर्जनेन विनापि प्रधानस्य प्रवृत्तिसम्भवात्, चित्राचार्यस्येव शिष्येण विनापीति यथा शिष्यमभ्यासं माहयित्वा चित्रकर्म माहयित्वा वा प्रधानोऽयं तेन विना सह वा चित्रकर्मणि चित्राचार्यः प्रवर्तते, एवं स्वभावस्यात् साभिप्रायासाभिप्राययोरपि शिष्यस्य प्रवर्तकत्वात्, एवमीश्वरोऽप्यदृष्टादिसाभिप्रायासाभिप्रायो प्रवर्तते प्रधानत्वादिति भाष्यत्वादिति भाष्यत्वात्तत्प्रतिपत्तिवानुरूपभावनोपसंहारसम्भवात् कश्चिद्दोषः

15 इत्येवं च, भाविकृतस्य कर्तृत्वात् भाविकृतोभाविकृतः, स एव च कर्ता, तस्यैव कर्तृत्वात् कोऽसावा-विरिति चेदुच्यते अभ्यस्यमानप्रकारव्यक्तिरादिः तत्र प्रधानसाम्यतस्य केनचित् प्रकारेण व्यक्ति-रादिः, कुतः ? आदानात् आदानमादिरित्यक्षरार्थमित्यभिप्रायमाह, द्वैतो दृष्टान्तश्च आदित्योदयादित्यवदिति यथाऽऽदित्यस्योदयमभ्यागतमयत्वप्रकारेण दिवसादिविभागानां दिवसमानानां व्यक्तिरेवम् तत्र प्रयो-

---

प्रयोजन् प्रतिपत्तिविशेषमीश्वर एव सार्थिकाह–अथ मन्यस इति। तत्र दृष्टान्तं दर्शयति–कार्योन्मुखत्वसक्तेरिति अपरकर्म

20 प्रयोजनात् प्रमाद्य तामाम्यः कश्चित् कर्मकरव्यापारौ प्रवर्तते कर्म प्रति यथाऽयोपरो भवति तद्वदिति भावः। अत एव उपसर्जन-प्रधानमीश्वर इति वस्तुतत्त्वमुत्प्राप्येश्वरस्य भावाभ्यनुज्ञानसमावाऽऽदौ कथञ्चित् प्रमाणानुपपत्तिरिदम् प्रधानं हि उपसर्जनं तदपि कर्म कर्तृमुपपद्यते अन्यथा प्रधानाप्रधानभेदानुपपत्तेः। यद्युपसर्जनभूतशिष्यव्यतिरेकेणापि चित्राचार्यचित्रे प्रवर्तते इत्याशङ्कते–ननु प्रधानेति उपक्रम भावनोपसंहाराच्च न वैयर्थ्यमित्यत्रोक्तमपि द्वैतमेवेति। न एव तत्पक्षिण इति नार्थितं भावितमपि तु प्रधानद्वैतस्य मार्मिकेनाह–तस्यैवार्थस्येति प्रतिज्ञातार्थस्यैवार्थः। इति भाष्यत्वादित्यत्र भावार्थकर्मभावनागत्वमनुपपत्ताप-

25 त्तिरर्थं। तेन न द्वैतभावस्य वा साम्य इति भावः। न एवासौ करोति न एव कर्ता कर्मनिरपेक्ष कर्तारौ यदि करोति तर्हि न एव कर्ता स्यादित्युपपादयति–भाविकृतस्येति। भाविपदार्थमनभिव्यक्तप्रकारव्यक्तिरूपं दर्शयति अभ्यस्यमानेति। भाविरूप-मुत्पत्तिमाह–आदानमिति उपादानं प्रकारस्येति भावः। दृष्टान्तमाह–आदित्येति उदयादिव्यापारेण आदित्योऽपि एव तत्कर्तृत्वमिति भावः। यत्र वस्तुतः प्रयोजयति स एव कर्ता भविता न प्रयोजकनिमित्तानि विशेषविभागत्वात्, भृकुट्योः कार्यव्यक्तिमात्रत्वात् तावत्प्रयत्नातिरेकेण विशेषस्याभावात् भृकुट्योः सर्वथात्वर्थत्वमुपपन्नं तथा न प्रयोक्ता प्रयोजनस्य सर्वथासमर्थो

30 कर्ता भविता चेत्याह–तथेति। एवम् सर्वथात्वादिप्रयत्नमिवाह–एतदुक्तं भवतीति सर्वाणि वस्तूनि कल्पितरूपाणि

---

१ सि. क. तृष्णाभावाव्रे। २ सि. भावसानि। ३ सि. क. चित्रापीति। ४ सि. क. प्रत्येकं। ५ सि. क. प्रवर्तितः। ६ क. 'हित्वोत्थाप्य। ७ सि. क. द्वैतमत्राभिप्रायो।

तत्परमार्थत्वात्प्रवृत्तेश्च, यः प्रयोजयति परमार्थतः स कर्ता भविता, भूम्योः सर्वघात्यर्थत्वात्, न प्रयोज्य इत्यस्मात् कारणात् य आदिकरः स कर्ता यश्च कर्ता स भवति, भूम्योः सर्वघात्यर्थव्यापित्वात्, एवमुक्तं भवति यतः प्रकारान्तरेणाभिव्यञ्जयन्नन्यत्रस्यादिकरत्वाद्भवति वस्तु तत एवैकैकस्य सर्वत्वं सर्वस्यैकस्य परस्परापेक्षाभिव्यञ्जनेनादिकरत्वादिति ।

अस्मिन्नर्थे व्यापकं दृष्टान्तमाह स्फुटीकरणार्थम्— 5

आदिकरत्वञ्च यथा व्रीहौ सम्भाव्यते, अव्रीहेर्मृदादेर्व्रीहित्वेनादिकरत्वात्, तथा प्रागप्यादिकरत्वं तथा पश्चादपि, तदादित्वाद्व्रीहेस्तेषामादिकरत्वं तथाभिव्यक्तेः तत्प्रयुक्तत्वाच्च, ते ह्यस्य प्रयोक्तारः ।

आदिकरत्वञ्च यथा व्रीहौ सम्भाव्यत इति, तद्व्याख्या—अव्रीहेर्मृदादेर्व्रीहित्वेनादिकरत्वादिति—मृत्सलिलभूम्याद्याकाशानामव्रीहीणां व्रीहिप्रकारेणाभिव्यक्तिं कुर्वन् व्रीहिरादिकरः, एतमर्थं 10 हेतुत्वेन व्यापारयति सिद्धं कृत्वा पञ्चम्या—[1]व्रीहित्वेनादिकरत्वादिति, तथा प्रागित्यादि—एवञ्च कृत्वा व्रीहित्वात् प्रागपि पृथिव्याद्याकाशान्तानामप्यादिकरत्वं पश्चादपि, तेन प्रकारेण तथा, व्रीहिरिवेत्थं तदादित्वाद्व्रीहेः, ते आदिः पृथिव्यादिः यस्य व्रीहेः प्राक् पश्चाच्चेति, तेषामादिकरत्वं, तेन प्रकारेणाभिव्यक्तेः, किञ्चान्यत्—तत्प्रयुक्तत्वाद्व्रीहेः, ते ह्यस्य प्रयोक्तारः, यो यस्य प्रयोक्ता स तस्य कर्ता, यथाऽऽदित्योदयादित्यवदित्युक्तम् । 15

आह—

तत्प्रयुक्तो व्रीहिः, पृथिव्याद्येव न भूतो व्रीहिः, आदिकरत्वादादित्योदयादित्यवदित्य-भिप्रेत्य को वा ब्रवीति पृथिवी न भूता, तदन्यदिव व्रीहिरिति तत्प्रयुक्तत्वाद्व्रीह्यादि वा पृथिव्यादि न भूतमिति, तत्प्रयुक्तत्वाद्व्रीहिरपि पृथिव्याद्याकाशादि भवति पृथिव्युदक-वाय्वाकाशाद्यपि च व्रीहिप्रयोजकत्वादि भवति, तत्कृताकारोऽपि पृथिव्यादि व्रीह्यादि, 20 पृथिव्याद्यपि तत्कृताकार इत्यन्यथेति सर्वस्यैकैकस्य तदात्मकत्वात्तत्त्वेन ।

प्रकारत्वं प्रकारान्तराद्यादिकराणि तेषां तथाभवनात्, वस्तुमात्रस्य परस्परापेक्षया प्रकारान्तराभिव्यञ्जनादेकैकस्य सर्वत्वं सर्वस्य चैकत्वमिति भावः । एतदेव दृष्टान्तेन भावयति—आदिकरत्वञ्चेति अव्रीहिस्वभावानां मृदम्बाद्याकाशानां व्रीहित्वेनादि करत्वात् व्रीहिरादिकरः तेषां तद्रूपे हि व्रीहिर्भवतीति भावः । व्रीहिरादौ वर्तते स च मृदादीन् व्रीहित्वेनाभिव्यञ्जयतीति व्रीहेः प्रथमव्याख्यानपक्षं सिद्धत्वेन हेतूकृतं व्रीहेरादिकरत्वे इत्याह—एतमर्थमिति । पृथिव्यादयोऽपि व्रीहित्वेनाऽऽदिकराः तेन 25 प्रकारेणाभिव्यक्तेरिति व्रीहेः पूर्वापरभूतपृथिव्यादीनामादिकरत्वं प्रकाशयति—तथा प्रागित्यादिनेति । तेनेति व्रीहिप्रकारेणाभिव्यक्तेरिति भावः । हेत्वन्तरमाह—तत्प्रयुक्तत्वादिति मृदादिभिः प्रयुज्यते व्रीहिः यस्य प्रयोजकः स कर्तेति पृथ्व्यादय आदिकरा इति भावः । ननु पृथिव्यादयो व्रीहेः प्रयोक्तारो भवन्तु नाम किन्तु तत्प्रयुक्तत्वात् आदिकरत्वेनादित्यवदादिकरत्वात् पृथिव्यादिरेव व्रीहिर्भवतीति न ब्रूम इत्याशङ्कते—तत्प्रयुक्तो व्रीहिरिति । अथवा तत्प्रयुक्तत्वादिकरत्वादादित्यवत् आदिकरत्वं पृथिव्या-दीनां भवतु नाम किन्तु पृथिव्यादिरेव व्रीहिर्भूत इति तु न न हासिम तदयमभ्युपगमविषयमितिमात्रकत्वे वदतीत्याह– 30

---

1 सि. क. व्रीहित्वेनादीति । 2 सि. क. पार्थेदेः ।

(तत्प्रयुक्त इति) तत्प्रयुक्तो व्रीहिः, कस्मात्? पृथिव्येव न भूतो व्रीहिः, पृथिव्येवोदकमेव वायुरेव वाऽऽकाशमेव वा तत्प्रयुक्तत्वात्तद्विकारत्वात्तद्विलोदयादित्यवमिति, अथोच्यते को वा भवीति पृथिवी न भूतः तत्कार्येण व्रीहिरिति, तत्प्रयुक्तत्वाद्व्रीह्यादि वा पृथिव्यादि न भूतमिति, तत्प्रयुक्तत्वा व्रीहिरपि पृथिव्यवाप्याकाशादि भवति, पृथिव्युदकवाय्वाकाशाद्यपि च व्रीहिमापाद्यमानत्वाद्भवति, तत्कृताहारोऽपि पृथिव्यादि व्रीह्यादि, पृथिव्याद्यपि तत्कृताहार:-तत्कृताहारशरीरेन्द्रियमनुष्यादि-तत्कृतमनुष्यविषमारकल्पेणादि च तत्कृताहारव्रीह्यादि, पृथिव्यादि च तत्कृताहारशरीरेन्द्रियपुरुषमनुष्यादि सर्वं परस्परतः सर्वात्मकं भवति तत्प्रयुक्तत्वात् यथाऽभिव्यक्तेस्तद्विकारत्वादिहेतुभिः, किञ्चोपादीयते, व्यापकत्वात् व्यापित्वात् सर्वं चतुरुदाहरणमेव विश्वात्मकसर्वार्थनार्थमाह-इत्थमेवमेति यदि व्रीहितो व्रीहेरविकारत्वमथ पृथिव्यादितः पृथिव्यादेरविकारत्वमिति तान्येवोदाहरणानि, एवं तत्कृताहारशरीरेन्द्रियादिष्वपि द्रष्टव्यम् सर्वस्यैकैकस्य सर्वात्मकत्वात्तत आह-तदात्मकत्वात्तदव्यतिरिक्तत्वात्तदेवेति तस्य तस्य प्रकारस्य हेतुत्वं व्याख्यातत्वादिति ।

एवं दृष्टान्तभूतं प्रत्यक्षव्यवहारसाधितं सर्वसर्वात्मकत्ववादं प्रकटितत्वा दार्ष्टान्तिकं पुरुषकर्मणा कर्मीश्वरकारणनिराकरणमाह—

पुरुषकर्मत्वस्यैवमेव, पुरुषः कर्ता कर्मयोग्यानां पुद्गलानां कर्मत्वेनाविकरः, तथाविधोपयोगगतेः ।

पुरुषकर्मत्वस्यैवमेवेत्यादि, पुरुषः कर्ता कर्मयोग्यानां पुद्गलानां कर्मत्वेनाविकरः, कर्मयोग्याः पुद्गला उच्यन्ते-समानजातीयानामेकत्वो पुद्गलाऽवस्थापितानां पिण्डो वर्गणा, कुविकर्मकर्मीरसकर्मगोपिण्डवत्, परमाणुवर्गणा [1]द्व्यणुकवर्गणाः-त्रिप्रदेशवर्गणा एवं द्व्यणुके

पृथिव्येव न भूत इति । पृथिव्याद्यपि तथा तथा भवतीत्याह-को वा भवतीति पृथिवी व्रीहिर्भूतः तत्कार्येण व्रीहिर्भूत इति के वा भवतीति योजना व्रीहिः पृथिव्यादि भवति तत्प्रयुक्तत्वात् पृथिव्यादिरपि व्रीह्यादिर्भवति तत्प्रयुक्तत्वादेवमन्योन्यभवनमाह-तत्प्रयुक्तत्वादिति । तत्कृतेति व्रीह्यादिरत्रेवार्थः एवं च तत्प्रयुक्तत्वव्यभिव्यक्तिसद्भावविकारत्वादिहेतुभिः सर्वं सर्वात्मकं भवतीत्युपसंहरति-तत्प्रयुक्तत्वादिति । तदाह्यत्वे हेतुमाह-तदात्मकत्वादिति पृथिव्यादेर्व्रीह्यादित्वाद्व्रीह्यादिव्यतिरिक्तत्वात् व्रीह्यादिरेवेत्यर्थः, अथ दार्ष्टान्तिकं पुरुषकर्मत्वमुपपादयति-पुरुषेति पुरुषो हि कर्ता कर्मपुद्गलान् योग्यान् कर्मत्वेनाभिव्यनक्ति अतोऽसौ कर्मत्वेनाभिव्यञ्जकत्वादविकरः पुरुषस्य कषायकर्मस्वपरिणामात् पुद्गलानामभवनस्वविकार्यत्वेनपरिणामापत्तेरविकार्यं एवं पुरुषोऽप्यविकारः कर्मपरिणामयोग्यपुद्गलान् कर्मत्वेन परिणमयति तथाऽसौ तेषां भवोपग्रहयोजकः स्वयं च तत्र कर्मत्वादविकारः स इति भावः । तत्र हेतुमाह-तथाविधेति, कषाययोगपरिणामपुद्गलद्रव्यसद्भावपरिणतिग्रहणयोग्यपरिणामापत्तेः पुद्गलस्वेवं कर्मयोग्या इति ये कर्मयोग्याः पुद्गलाः इत्यादयस्ते अनुक्रमेण दर्शयति । समानेति समानजातीयानां पुद्गलानामवस्थानं वर्गणाऽवसरे वर्गं इत्येवं निरुपणीयत्वात् पुद्गला जीवभेदेन व्यवस्थापितानां पुद्गलानां समूहो वर्गणा । कुविकर्मेति । भरतक्षेत्रेऽस्मिन् प्रसिद्धो [illegible] कुविकर्मो नाम [illegible] तदीयं, स तासां गवामतिकुशलात् तदर्थादिसंख्यापरिमितानां पृथक् पृथक् अनुरागमर्यादं प्रकृताम् योजयत्येते ते ताश्च रक्तं निर्मितानु [illegible] [illegible] वर्णतः समूहो भिन्नं वर्णसमयपूर्णं, तत्र तथाऽन्योन्यं विपरिणामपुद्गलवर्गणा हेतुमात्रोदयेन सम्प्रयुक्तत्वात् कर्मादिसमुदायविभागं यथा [illegible] समानजातीयत्वेनैकपुद्गलवर्गणा भिन्ना भिन्ना वर्गणा व्यवस्थापिताः तथा जीवस्वतन्त्रपुद्गलसमूहवर्गणो नानुयोग्या [illegible] परमाणुरूपाणां पुद्गलविशेषाणां तदयोग्यानां परमाण्वादिपर्यन्तानामभिधानं निरूपितमिति व्याख्यातार्थाः [illegible] । ता एव वर्गणा आह-परमाणुवर्गणेति

1 नि. क. अमद्व्यणुकवर्गणा इत्यधिकं दृश्यते ।

णादि संख्येयप्रदेशवर्गणाः, अनन्तप्रदेशवर्गणा अपि काश्चिद्ग्रहणयोग्याः काश्चिदग्रहणयोग्याः, ग्रहणयोग्या-योग्यत्वञ्चातिस्थूलसूक्ष्मत्वात्, सर्वे इमे परमाणुस्कन्धाः [अयोग्यत्वात्] योग्यत्वाच्च मध्यमपरिमाणानाम्, तत्र या ग्रहणयोग्याः पुद्गलास्ता वर्गणास्तत्र मानेन सिद्धानामनन्ततमो भागः, अभव्यसिद्धाना-मनन्तगुणाः, एवं तावदौदारिकयोग्यस्य जघन्यस्य विधिः, तदुपर्येकपरमाणौ प्रक्षिप्ते द्वितीयाऽप्यौदारिकयोग्या, एवमेकैकवृद्ध्याऽनन्तानन्तानि स्थानान्यौदारिकाकारत्वेन ग्रहणयोग्यानि, जघन्यादुत्कर्षस्या- 5
नमसंख्येयगुणम्, यस्मात् परम्परोपनिधया प्रथमस्थानादारभ्यानन्तस्थानेषु[ग]तेषु द्विगुणता भवति तस्मादसंख्यगुणं संख्येयगुणं वा, अनन्तरोपनिधया तु रूपाधिकमेव, तस्मिन्नुत्कृष्टौदारिकयोग्यद्रव्ये रूपे प्रक्षिप्ते जघन्यं वैक्रियशरीरस्याग्रहणयोग्यम्, एवं रूपाधिकवृद्ध्या तान्यप्यनन्तानन्तानि स्थानानि पूर्ववत्, जघन्यादुत्कृष्टमसंख्येयगुणम्, को गुणकारः ? श्रेण्यसंख्येयतमभागः, तेषामग्रहणानामुपरि वैक्रियस्य जघन्यं ग्रहणयोग्यम्, तान्यपि स्थानानि पूर्ववदनन्तानन्तानि, पुनराहारकाग्रहण[योग्या]नि, 10
तथा तदुपरि तद्ग्रहणयोग्यानि तथैव, औदारिकशरीरयोग्येभ्यो वैक्रियशरीरयोग्यान्यसंख्येयगुणानि, ततोऽसंख्येयगुणान्याहारकयोग्यानि तावदसंख्येयगुणानि ग्रहणाग्रहणानि, पूर्वस्मात् पूर्वस्मात्तदुपर्याहारकोत्कृष्टे रूपे प्रक्षिप्ते जघन्यमग्रहणं तैजसस्य, जघन्यादुत्कृष्टमनन्तगुणम्, को गुणकारः ? अभव्येभ्योऽनन्तगुणः, सिद्धानामनन्ततमभागः, तदुपरि रूपाधिके तैजसशरीरयोग्य जघन्यादुत्कृष्टमन-न्तगुणम्, को गुणकारः ? सिद्धानामनन्ततमभागः, अभव्येभ्योऽनन्तगुणः, अनेन विधिनोत्तरेषां 15

एकस्मिन्नाकाशप्रदेशवर्तिनामेकैकपरमाणूनां समुदायः सजातीयत्वादेका परमाणुवर्गणा ततः एकाकाशवर्तिनां द्विप्रदेशिकस्कन्धानां द्वितीया वर्गणा ततः त्रिप्रदेशिकानां एकस्थानामपि स्कन्धानां तृतीया वर्गणा एवमेकैकपरमाणुवृद्ध्या संख्येयप्रदेशिकानां स्कन्धानां संख्याता वर्गणाः असंख्यातप्रदेशिकानां स्कन्धानामेकैकपरमाणुवृद्धानामसंख्येया वर्गणाः अनन्तपरमाणुनिष्पन्नस्कन्धानामनन्ता वर्गणाः अनन्तानन्तप्रादेशिकानां स्कन्धानामनन्तानन्तवर्गणाः सर्वा अप्येता अल्पपरमाणुकत्वेन स्थूलपरिमाणतया न स्वभावजीवानां ग्रहे न समागच्छन्तीत्यग्रहणवर्गणा एताः सर्वा अणुमात्रा इति भावः । 20
तत्र ग्रहणयोग्यायोग्यत्वे हेतुमाह-ग्रहणयोग्येति यतः परमाणुस्कन्धा इव या अतिसूक्ष्मा अतिस्थूलाश्च ता अग्रहणयोग्या मध्यमपरिमाणाश्च ग्रहणयोग्या इति भावः । परमाण्वित्यिति परमाणुरतिसूक्ष्मत्वात् सर्वे अतिस्थूलत्वादयोग्या इति भावः, तत्रेति औदारिकशरीरादेरग्रहणयोग्या वर्गणा यतो एकस्मिन्नाकाशप्रदेशे सिद्धानन्तभागमात्रैरपि परमाणुभिर्निष्पन्नैः स्कन्धैरारब्धा ग्रहणयोग्या जघन्यौदारिकवर्गणा भवन्तीति तथा स्कन्धानामपि तत्रैव मानमिति भावः । अभव्यसिद्धानामिति भव्यत्वेन सिद्धा ये न भवन्ति तेऽभव्यसिद्धास्तेषामित्यर्थः । पुद्गलस्कन्धानां हि यथा यथा प्रभूतपरमाणुनिचयः सम्पद्यते तथा तथा सूक्ष्मसूक्ष्मतरः परिणामः सम्पद्यते तत्रौदारिकाग्रहणवर्गणाः औदारिकग्रहणवर्गणाः अग्रहणवर्गणाः 25
वैक्रियग्रहणवर्गणाः अग्रहणवर्गणा आहारकवर्गणा अग्रहणवर्गणा तैजसग्रहणवर्गणाः अग्रहणवर्गणा भाषावर्गणा अग्रहणवर्गणा आनपानवर्गणा अग्रहणवर्गणा मनोवर्गणा अग्रहणवर्गणाः कार्मणग्रहणवर्गणा इत्येवमौदारिकाद्याः कार्मणग्रहणवर्गणान्ता वर्गणाः पूर्वपूर्वस्मादुत्तरोत्तरा सूक्ष्मा विज्ञेया । तत्रौदारिकस्य ग्रहणयोग्याजघन्यायोग्यता वर्गणा स्वल्पपरमाणुनिष्पन्नत्वात् स्थूलपरिणामत्वाच्च तत्सदृशत्वाग्रहणयोग्या औदारिकग्रहणयोग्योत्कृष्टपरमाणूपरिवर्तनी वर्गणा प्रभूतपरमाणुनिष्पन्नत्वात् सूक्ष्मपरिणामत्वाच्च तस्याग्रहणयोग्या एवं वैक्रियादीनामपि विज्ञेया । अनन्तानन्तानीति अनन्ते राशौ 30
भूयोऽनन्तगुणकाद्वेऽप्यनन्तानन्त इति भण्यते । औदारिकजघन्यस्थानादसंख्येयोत्कर्षस्थानत्वाद्...-यस्मादिति परम्परया भवेयुः ... स्थानानि गुणना तत अनन्तगुणिता-मार्गणे विचारणे परम्परोपनिधा

---

१ सि. क. °सूक्ष्मायोग्यत्वात्। २ सि. क. औदारिक। ३ क. श्रेण्यसंख्येयसंख्यतम ।

भाषाप्राणापानमनःकर्मयोग्यानामग्रहणान्तरितानां भाषाप्राणापानमनःकर्मयोग्यानामप्युत्तरोत्तरानन्तगुण[त्व]मानेयम्, अनन्त-
रेषु भाषाणां जघन्योत्कृष्टो विशेषाधिकः सर्वत्र को विशेषः ? तस्यैवानन्तभागः, अग्राह्याणां
जघन्याद्युत्कृष्टोऽनन्तगुणः, को गुणकारः ? सिद्धानामनन्ततमभागः, अभव्येभ्योऽनन्तगुणः एवंविधैः
पुद्गलैः सर्वत्र लोकेऽवगाढनिचिते कर्मतया परिणमनयोग्यान् कायवाङ्मनःकर्मकारणानां त्रयाणां
5 योगानां काययोगेन गृह्णाति, तेनैव कर्मणा शरीरतया परिणमयति, पुनः स्ववीर्येण योग्यानेव
वाङ्मनःप्राणापानतया परिणमय्य काययोगेनैव वाङ्मनःप्राणापानतयाऽवलम्ब्य विसृजति, यथो-
क्तम् 'जोगेहिं तयणुरूवं परिणमयति गेण्हिऊण पञ्च तणू । पाउग्गे वा खंधति भासाणमणत्तणे खंधे ॥'
(कर्मप्र. श्लो. १७) तथा 'मनसा वाचा कायेन वाऽपि युक्तस्य वीर्यपरिणामः । जीवस्यात्मनि
यः प्रभुः स योगसंज्ञो जिनैर्दृष्टः ॥' (तत्त्वार्थटी० अ० ७ पृ० ७०) 'तेजोयोगाद्यग्रहणत्वा-
10 द्विर्येदस्य परिणामः । जीवकरणमयोगे वीर्यमपि तथाऽऽत्मपरिणामः ॥ ( ) इति । किं कारणं ?
तथाविधोपयोगगतेः,—ग्रहणयोग्यपरिणामापन्नपुद्गलग्रहणमग्रहणपरिणतग्रहणयोगपरिणामापत्तेः पुद्गलो
ग्रहः, यथोक्तं 'ऊष्मगुणः सन् दीपः स्नेहं वर्त्या यथा समादत्ते । आदाय शरीरतया परिणमयति
चापि तं स्नेहम् ॥ तद्वद्रागादिगुणः स्वयोगवर्त्याऽऽत्मदीप आदत्ते । स्कन्धानादाय तथा परिणमयति
तांश्च कर्मतया ॥' (तत्त्वार्थटी० अ० ५ पृ० ३४३) 'स्नेहाभ्यक्तशरीरस्य रेणुना श्लिष्यते यथा गात्रम्
15 वा । रागद्वेषस्नेहाभ्यक्तस्य तथा श्लिष्यति कर्म ॥ ( ) स्पृशति स्पृशतो मृदु वसन् शिवति च
रम्यतः पुंसा । औदारिकोऽपि देहो भाववशात् परिणमत्येवम् ॥' (प्रज्ञा० टी० पृ० ४५५)

एवं विधेरिति इति। पुद्गलैः सर्वो लोकोऽवगाढः आचितः तत्र निचिते व्याप्ते जीवश्च यत्रावगाढस्तत्रैव ये
कर्मयोग्याः पुद्गलास्तान् कर्मतया परिणमय्य आत्मना सह बन्धं याति कर्माणि विविधविशेषाः नैरयिकादयः
जीवतीर्थकरदेवमनुष्यादयः एव योगा पञ्चमे तेषां मध्ये काययोगेन गृह्णाति तैश्च च कर्मणा शरीरतया परिणमयति जीवादि।
20 विशेषमभ्याह—पुनश्च इति । कायादिकरणोपादानमन्ये वीर्यपरिणतिर्भवति तथाविधैव परिणतिः । तत्र ग्रहणाद्य-
दर्शयति जोगेहिं इति योगैर्वाक्कायमनोभिरात्मनः योगानुरूपं पञ्चशरीरानुरूपं वा पुद्गलग्रहणम्, गृह्णाति तदेव हि
परिणामान्तरमापादयति वीर्यं भवति तेन योगेन औदारिकादिशरीरप्रयोग्यान् पुद्गलान् प्रथमतो गृह्णाति गृहीत्वा औदा-
रिकादितया परिणमयति तथा भाषाप्राणापानमनोयोग्यान् पुद्गलान् प्रथमतो गृह्णाति गृहीत्वा च भाषाप्राणापानादितया
परिणमयति परिणमय्य च तन्निमित्तसामर्थ्यविशेषमिच्छते तान् पुद्गलस्कन्धानवलम्बते, ततस्तदवलम्बते वाङ्सामर्थ्य-
25 विशेष तत् विसृजतीत्यर्थः । तथापीह कारिकान्तरं योगत्रयस्वरूपं दर्शयति मनसा वाचेति अत्र
योगस्य मूलभूता वाचा सामान्यस्य तृतीयस्वामिप्रतिपत्त्यनुकूलं दृश्यते 'मनसा वयसा काएण वा वि जुत्तस्स वीरिय
परिणामो । जीवस्स अप्पणिज्जो स जोगसण्णो जिणक्खाओ' ॥ तथा तेजोयोगादित्यपि तत्रैव- तेजो योगेन जहा रत्तत्तं
घडस्स परिणामो । जीवकरणप्पओगे वीरियमवि अप्पपरिणामो ॥' इति । योऽयं वीर्यपरिणामो जीवस्यैवात्मपरिणति-
तेजोयोगादिति यथा घटस्याग्निसंयोगात् तथाविधपरिणतिर्भवति तथा जीवस्य कायादिकरणयोगाद्वीर्यपरिणति-
30 रात्मन एव प्रादुर्भवति न तु अन्यस्येति भावः । अत्र हेतुमाह—तथाविधेति यथा च दीप ऊष्मगुणोपेतः
स्नेहमादाय वर्तिरेव परिणमयति तथा रागादिगुणयोगात् आत्मैव योगवर्त्याऽऽत्मदीपः स्कन्धानादाय कर्मतया
परिणमयति तस्य परिणतिं च सर्वदा ऊष्मगुण इति । यथा च स्नेहाभ्यक्ते वपुषि रजांसि श्लिष्यन्ति तथा रागादि
स्नेहवति च तथा रागादिस्नेहाभ्यक्तस्य कर्माणि शरीरादिपरिणामोऽपूर्वकर्मादेः योगात्तदात्मवशीभवत्यर्थितां याति

१ सि० क्ष० 'ग्रहणानुयोग्यान्। २ सि० क्ष० 'ग्रहणा। ३ जीवप्रयोगजनित इति पाठान्तरम्। ४ सि० क्ष० ग्रहणाति।
५ सि० क्ष० ग्रहण तत्। ६ सि० क्ष० बहुशः। ७ सि० क्ष० 'मयनिरपेक्षत्वम्।

तस्मादात्मा करणयुक्तः कर्मत्वेनादिकरः, तदपि च कर्म आदिकरम्, बाह्यमपि घटादिकं सर्वमादिकरम् ।

(तस्मादिति) तस्मादात्मा करणयुक्तः कर्मत्वेनादिकरः, पूर्ववत् प्रयोजनपरमार्थत्वात् भवितृत्वस्य, क्रियात्मैवाऽऽदिकरः । नेत्युच्यते तदपि च कर्माऽऽदिकरम्– तदपि च ज्ञानावरणादिकर्मग्रहणयोग्यमौदारिकादिशरीरभेदादिविपाकं पुद्गलम्, किं भवति ? नरनारकदेवतिर्यगादिसद्गृहभवनवास्यादिनेकप्रभेदसर्वात्मशरीराणां तत्सम्बद्धात्मनां चाऽऽदिकरं भवति, यथोक्तं 'जीवपरिणामहेउं कम्मत्ता पोग्गला परिणमंति । पोग्गलकम्मणिमित्तं जीवोवि तहेव परिणमइ' ॥ [प्रज्ञा-टी-पृष्ठ. ४५५] इति, न केवलमाध्यात्मिककर्मैवादिकरम्, किं तर्हि ? बाह्यमपि घटादिकं सर्वमादिकरम् ।

विपर्ययेणापि भावयितुकाम आह—

यथा चात्माऽकर्मणां कर्मत्वेनादिकरस्तथा प्राक् पश्चादपि कर्माऽऽदिकरम्, तदादित्वादात्मनः तथाऽभिव्यक्तेस्तत्प्रयुक्तत्वाच्च, आदित्योदयादित्यवत् । तत्प्रयुक्तं कर्म, आत्मैव न कर्मभूता, आदित्योदयादित्यवदित्यत्रोच्यते, को वा ब्रवीति न कर्मभूतोऽसौ, कर्माणि चात्मभूतानि नेति, आत्मापि कर्म भवति, कर्माण्यात्मा भवति तथाविधोपयोगगतेस्तत्प्रयुक्तत्वादित्यादिभिर्हेतुभिः, तस्मात् सर्वसर्वात्मकत्वात् कोऽन्य ईश्वरः, का वाऽन्या प्रकृतिरिति ।

यथा चात्माऽकर्मणामित्यादि पूर्ववत् तचोद्यपरिहारं गतार्थम् यावत् को वा ब्रवीति न कर्मभूतोऽसौ, कर्माणि चात्मभूतानि नेति, तथाविधोपयोगगतेस्तत्प्रयुक्तत्वादिभिर्हेतुभिः, तस्मात् सर्वसर्वात्मकत्वात् कोऽन्य ईश्वरः, का वाऽन्या प्रकृतिरिति ।

इतश्चान्योन्यादिकरता कर्मकर्मिणोः, अचेतनज्ञानावरणकर्मप्रयुक्तत्वादात्मनः ।

(इतश्चेति) इतश्चान्योन्यादिकरता, आदिकरत्वात् कर्मकर्मिणोः सर्वसर्वात्मकत्वेति, कारणमाह–अचेतनज्ञानावरणेत्यादि, अचेतनानि ज्ञानदर्शनावरणवेदनीयमोहायुर्नामगोत्रान्तरायाख्यानि

कारणमाह–देहात्मकत्वेति । तस्मादिति, तथाविधोपयोगप्रयुक्तेः करणात्मककर्मयोगात् पुद्गलानां कर्मत्वेनादिकर इत्यर्थः । तत्रैव कारणमाह–पूर्ववदिति यो हि प्रयोजयति परमार्थेन स कर्ता भविता मुख्यः सर्वकारणत्वात् न प्रयोज्यः कर्ता भविता भवति न आदिकरः न कर्ता मम कर्ता न भवतीति भाव । कर्मणोऽप्यादिकरत्वमाह क्रियात्मैवेति । ज्ञानेति ज्ञानावरणादिकर्मग्रहणयोग्यं पुद्गलमत्र कर्मपदेन ग्राह्यम्, तद् औदारिकादिविपाकशरीराऽऽत्मनामादिकरमेव भवतीति भावः । तद् केषामादिकरमित्यत्राह–नरनारकेति नरादिरूपेणा पद्गले येषु भवनवास्यनेकप्रभेदसर्वात्मशरीरेषु तेषां तथाविधशरीराणां तदैक्यतया तत्सम्बद्धात्मनां चाऽऽदिकरमित्यर्थः । जीवकर्मणोरन्योन्यादिकरत्वे प्रमाणं दर्शयति–जीवपरिणामहेउं इति । न केवलमाध्यात्मिकम् एव कर्मपुद्गलम् आदिकरम् अपि तु बाह्यमपि सर्वमित्याह–न केवलमिति । आत्मकर्मणोरन्योन्यादिकरत्वं साधयति–यथा चेति तदेव कर्मैवादिकरमात्माऽकर्मा तद्गताऽऽदित्यादित्वादात्मनः कर्मैव हि आत्मा भवति अन्यथा तथाभिव्यक्तिर्नैव स्यात् तदसम्भावे आदित्यादिनिदर्शनाभिव्यक्तेस्तत्र एवाविरोध यथाऽऽदिकरतथाऽऽत्मनोऽपि कर्म एवमपि आत्मप्रयुक्तमेव कर्म स्यात् आत्मा कर्मैव इति कथं यदि सर्वात्मकत्वमित्यत्र इत्यत्राह–तत्प्रयुक्तं कर्मेति । कर्मात्मनोरुभयोरप्यन्योऽन्यरूपत्वमाह–को वा ब्रवीतीति । पुनरन्योऽन्यादिकरत्वं साधयति–इतश्चेति ।

---

१ सि क. तदपीत्यर्थं दर्शयति । २ सि. क. °न्योऽन्यादिकारितामिकरत्वात् । ३ सि क °त्वानि, अचेतनानि-ज्ञानावरणेत्यादि ।

गत्यभेदानि कर्माणि पुद्गलात्मकानि दर्शनाद्यन्यात्मनोऽन्तरानन्ततमभागमुपयोगस्यामात्राद्यावृण्वन्ति येन कर्माण्यनावृण्वन्ति न्यक्रियन्निगोदसूक्ष्मापर्याप्तदर्शनम्, कर्मणां क्षयोपशमवैचित्र्यात् । 'सव्वजीवाणं पि य णं अक्खरस्स अणंतभागो णिच्चुग्घाडिओ चिट्ठइ जइ पुण सो वि आवरिज्जा तेण जीवो अजीवत्तं पाविज्जा, सुट्ठु वि मेहसमुदए होइ पभा चंदसूराणं' (नंदी० सू० ४२) तथा 'स्वर्णं रजो

५ [...] मनः करोमि ... इति, तस्मात् कर्मधर्मिणोरन्योन्यापरि-
णामः ... तथापि ... सिद्धम्, सिद्धो कर्म-
धर्मनिर्मुक्त ... अनन्तविज्ञानादिकत्वम् ।

१० नन्वात्मपुद्गलयोरप्यविरचनादेव वा भेदप्रतीतेः स्वरूपनविरोध इत्यत्राह, पाठान्तरेण पुद्गलात् निरुक्तिमहत्त्वप्रदर्शनपरत्वात् । अथैवं नन्वस्य सतो नैरात्म्यात् पश्यत कर्मणा, ततश्च तत्सम्भूतं शुभाशुभं मुच्यते, विमुच्यत्वात्, मुक्तत्वात्, मुक्तो वा भण्यते, तत एव तद्वत् ।

(नन्विति) ... भेदप्रतीतेः ... इत्येतत्, कस्मात् ?
पुद्गलस्य पुद्गलत्वात् ... [पूरणं] ...
१५ ... पुद्गलः पूरणी गल् ... पूरण इति पुद्गलः पुद्गलं
निरुक्तौ ... इति पुद्गलः ... इति निरुक्तिभेदोऽप्यर्थवत्वात् [पुद्गल]

पुद्गलकर्मणोरिन्द्रियस्कन्ध[स्कन्ध]वदेककार्यत्वाददोषः । तथैवं नेष्यते—यथा मयोक्तं कर्मकर्मिणोरन्योन्याधिकरत्वं यदि न स्यात्, ईश्वरवशात् स्वभावादेः प्रकृत्यादेर्वा कुतश्चित् संसारवैचित्र्यं स्यादितीष्यते ततो नैवात्मा बध्येत कर्मणा—संसारबीजभूतेन शुभाशुभेन, ततश्च तत्फलभूतैः शरीरेन्द्रियस्थानविषयैः शुभाशुभैर्न युज्येत, विकर्मत्वान्मुक्तवत्, मुक्तो वा बध्येत, तत एव तद्वत् । स्यान्मतं मुक्तामुक्तविकल्पसम्भव एव परमार्थतः, सृष्टिप्रलयव्यवस्थानादिति, तदपि नोपपद्यते प्रकृतीश्वरादिसृष्टिवशादेव न बध्येत तनुकरणादिभिः, न मुच्येत मुक्तेन च, अमूर्तत्वादाकाशवत्, आकाशं वा बध्येत मुच्येत तनुकरणादिभिः, तत एव त्वदभिमतपुरुष इव, अनिष्टश्चैवमेतदिमव[त्वं] इति ।

किञ्चान्यत्—

यदि स्वदृष्टाभावेऽप्यसावीश्वरः ततस्ते मुक्तानामपि तनुकरणानि भुवनानि च कुर्यात्, ईश्वरत्वात् सर्गादिवत्, प्रलयकालेऽपि सर्वेषां कुर्यात् तत एव तद्वत्, मध्ये वा न कुर्यात्, ईश्वरत्वात् प्रलयकालवत्, अनिष्टं चैतत्, अस्मात् कर्मैक्यात् सर्वसर्वात्मकत्वात् सर्वेश्वरता, अत एव चाद्युत एव सुखादयः, तस्माददृष्टादितः सृष्टिरिति वादान्तरपरिकल्पितं स्वपक्षाऽसदभ्युपगमोऽवश्यम्भावी, तस्मात् सम्भूयकारित्वाचेतनत्वस्थित्वाप्रवृत्तीनामपक्षधर्मता, पक्षत्वात् ।

यदि स्वदृष्टाभावेऽपीत्यादि, मया तावन्नित्यमदृष्टाख्यकर्मत्वापन्नसर्वपुरुषेश्वरत्वमुक्तम्, तस्य तस्य तत्तत्स्वाधिकरत्वात्, तच्च नेदिष्यमाधिकरत्वमिच्छसि ततोऽपि स्वपक्षानुवृत्त्याऽभ्युपगतेऽप्यदृष्टाख्यकर्माभावेऽपि मया दोष उच्यते—असावीश्वरस्ततस्ते मुक्तानामप्यमूर्तत्वादिधर्महेतुकर्मणां तनुकरणानि भुवनानि चासौ कुर्यात्, ईश्वरत्वात्, सर्गादिवत्, तथा प्रलयकालेऽपि सर्वेषां कुर्यात् तत एव तद्वत्, मध्ये वा न कुर्यात्, ईश्वरत्वात्, प्रलयकालवत्, अनिष्टं चैतत्, अस्माच्चानिष्टात् कर्मात्मैक्यात् सर्वसर्वात्मकत्वात् सर्वेश्वरता, अत एव चेत्यादि, कर्मात्मैक्यसर्वेश्वरत्वाभ्यामणुत एव—कर्मत एव सुखादयः, तस्माददृष्टात् सृष्टिः प्रधानात् सृष्टिः पृथगणुभ्योऽदृष्टयोगितेभ्यो वा सृष्टिरिति

तथैव पुद्गलः पुरुषाद्भव्यास्य संस्कारमात्रत्वात्, निर्वर्तिनिमित्तत्वादेव मिथ्यात्वमेवः । अथान्योन्याधिकरत्वं कर्मकर्मिणोरनभ्युपगम्यैवमपरिकल्प्य संसारवैचित्र्याभ्युपगमे कर्मिकर्मणोर्बन्धमोक्षयोरसम्भवप्रसङ्गः—अपीदमिति । अथ कर्मात्मपुरुषाभ्युपगमेनेश्वरस्य सृष्टिसामर्थ्येऽभ्युपगम्यमाने दोषमावर्जयति—यदि स्वेति पूर्वं वोक्तस्य बन्धमोक्षानुपपत्तिश्च ततुश्वरो मुक्तानामपि संसारित्वं संसारिणां मुक्तत्वं कुर्यादित्युक्तम् इति भेदः । अमूर्तेति संसारित्वहेतुभूतानि कर्माणि तेषां न मूर्तानि तेषामिति । अविशेषात्सर्गादिवत् प्रलयकालेऽपि कुतो न करोति, यदि प्रलयकाले न करोति तर्हि मध्यकालेऽपि न कुर्यात् ईश्वरत्वाविशेषात्—तथा प्रलयकालेऽपीति । तस्मात् कर्मैव ईश्वरः तदात्मा जीवोऽपीति सर्वेश्वरत्वाभ्युपगम एव युक्तः—अस्माच्चेति । अथ प्रधानेश्वरत्वस्य भावस्य इत्याह—कर्मात्मैक्येनेति । एवञ्च तनुकरणादीनां कर्मत्वात् सर्वसर्वेश्वरत्वाच्च न सम्भूयकारित्वं कर्मात्मैक्येन द्वितीयाभावात्, केन सह भवन्, अचेतनत्वमपि नास्ति तेषाम् चैतन्यादेव पुरुषात्मकत्वात्पुद्गलादिधर्माणां निरन्तरं प्रवृत्तेश्च न स्थित्यादिरपि परमात्मात्मनः परस्परमप्रत्यनीकतयादिषु

---

१ सि क. मुक्तेनच । २ सि क. वामिमच । ३ सि क. तस्माच्चानि° । ४ सि क. °मप्यमूर्तत्वानिधर्महेतुकर्म-मैर्वा । ५ सि क. मतम ।

तावान्तरपरिकल्पितं नत्वाऽमयुक्तकर्मैकैक्यसर्वसर्वात्मक[त्व]सर्वेश्वरत्वाभ्युपगमोऽस्मदभ्यासी
तस्मात्तपोऽसम्भूयैककार्यकारित्वाचेतनत्वक्षित्यादीनामपक्षधर्मता, एकत्वात्, कस्य द्वितीयस्य केन सह
सम्भूयैककार्यकारिता ? किं तदचेतनं चेतनात् पृथग्भूतं ? तदवस्थमद्रव्यपूरणपालनगमनपुरुषत्वादिधर्मत्वाच
का क्रिया प्रवृत्तिः ? इत्यसिद्धार्थत्वादिविशिष्टचेतनाप्रतिषिद्धत्वं तन्त्वादीनां न साधयितुमलमिति, यदपि
5 विशिष्टोक्तं मिथः प्रत्यनीकसम्भूयैककार्यकारित्वादिति तदसत्त्वं तु पूर्वोक्तमेव, 'मिच्छत्तसो सम्मतं'
इत्यादिगाथया, तस्मात्तेश्वरपूर्विका एषिः, किन्त्वनेकेश्वरपूर्विकेति विशेषः।

एवञ्च कृत्वा कर्मैकान्तवादवोपप्रकाशनमपि कृतं वेदितव्यम्, असम्बद्धत्वात्तस्य,
पुरुषकारं निराकुर्वन्तः कर्म समर्पयन्तस्तत इत्यमाहुः यदि प्रवर्तयितृत्वात् पुरुषकारः कारणं
न कर्मापीति चेत्तत इदमनिष्टं ते प्राप्तम्, तत्कर्तृत्वपुरुषकारैकत्वात्, प्रधानमप्यप्रधानम-
10 मेदमिभाः पुरुषकारा न स्युः ततश्च तत्फलभूताः सम्पदो [illegible] सिद्धयोऽसिद्धयश्च नाना
जातीया न स्युरव्यतिरिक्तकारणत्वात्, तुल्यतन्तुपटवत्।

एवञ्च कृत्वेत्यादि, अनेनैकान्तेश्वरपूर्वक[त्व]वादवोपप्रकाशनेन कर्मैकान्तवाददोषप्रकाशन-
मपि कृतं वेदितव्यम्, असम्बद्धत्वात्तस्य—कर्मैकान्तवादस्य कथं पुनस्ते कर्मैकान्तवादिन आहुः कथं
वा ते असम्बद्धाः इत्यतः तदसम्बद्धार्थत्वात् पुरुषकारं निराकुर्वन्तः कर्म समर्पयन्त एवमाहुरिति
15 तदुपपत्तीर्दर्शयति यथा—यदि प्रवर्तयितृत्वात् पुरुष [कारः] कारणं स्यादिति—पुरुषकार एव कारणं
न कर्मापीति चेन्मन्यसे इत्येकान्तं सूचयति—तत इदमनिष्टं ते प्राप्तं—पुरुषकारकारणैकान्तिनस्ते
प्राप्तम् कथमनिष्ट ? उच्यते प्रधानमप्यप्रधान [मेद] मिभाः सिद्धयोऽसिद्धयो वा नाना न स्युः,
तत्र दृष्टाः न हि दृष्टातिरिक्तमन्यत् प्रमाणमस्ति, कस्मान्नाना न स्युरिति चेदुच्यते—तत्कर्तृत्वैकारे
कत्वात्—आत्मोत्कर्षार्थी पुरुष एव कारणं न कर्मापि कारणमिति पुरुषकारकारणैकान्तवादमाश्रित्ये—
20 पुरुषकारैकत्वं—तत्कर्तृत्वपुरुषकारैकत्वं—तत्कर्तृत्विनः पुरुषस्य क्रिया-कारः तदेकत्वात् प्रधानम
प्यप्रधानमभेदमिभाः- अयाकारपुरुषकारनिष्फलसाफल्या लोकप्रसिद्धाः पुरुषकारा न सिद्ध्यन्ति, एक एवो-

तदर्थं प्रत्येतव्यम्—तस्मात्तपोऽसेति इदम् एककर्तृताः तपस्यात्तामुत्पत्ते विशेषम्। अत्र अविकल्पत्वापेक्षया यथा
पारस्परस्परीत्योऽनुग्रहोपघातानुपकारित्वाभ्यामिना विशिष्टपुरुषस्य धर्मेणाविशिष्टतो यद्यपि मिन्न आत्मीयस्य तद्विपक्ष-
दर्शिते संसारपरिष्कारेणस्वार्थं दृष्टं तथा कथमुत्त प्रधानत्वतो जातिविशेषेण भिन्नो भिन्नयोरपि तत्र यतस्ति
25 पार्थैकार्थकारित्वादिविशिष्टदृष्टिवृत्तिरिति यद्युक्तं तदपि मिथ्योक्ति—यद्यपीति विषयतः परस्परविरोधित्वमनयोरनयोः विषयता
सर्वत्रविज्ञानादिनाम्य प्रतिपादितस्यापि तोऽपि हेत्वसिद्ध एवेति भाव । एवञ्च कर्मैकान्तवाक्येश्वरपूर्विकेति तदीश्वर
पूर्विकत्वात्—तस्मादिति। तस्मादीश्वरपूर्विकत्वेऽपि, कर्मैकान्तवादेऽपि निराकृत एवेत्याह—एवञ्च कृत्वेति। पुरुषकारैक-
त्वात् कारणत्वे पौरुषसमानं कर्मोऽपि न स्यात्, अभिमतकारणविशिष्टकर्मोत्पादनसमर्थादिति कर्मैकान्तवादिनां इदं पुरुषकारै
कान्तवादिनं प्रति आक्षेपं प्रदर्शयति—पुरुषकारमिति। इदं दर्शयति—तत्कर्तृत्वादिति तत्कर्तृत्वात् पुरुषस्य कारः क्रिया
30 पुरुषकारस्तत्तेकत्वादित्यर्थः एतदेवाऽऽह—आत्मेति। तस्य पुरुषकारमेवाश्रित्योपपत्तिमाह—प्रधानमिति। पुरुषकारस्यै

१ सि क. °यमिकान्तं। २ सि. क. व्यसम्बन्ध। ३ सि क. °कारिक०।

त्कृष्टां प्राप्नोति, तदत्र तत्साध्यानामपि फलभूतानां प्रधानमध्यमाधमानां शुभाशुभानां भेदा न प्राप्नुवन्ति, एकैवोत्कृष्टा सिद्धिः प्राप्नोति, न मध्यमाधमप्रभेदे सिद्धी स्याताम्, नापि च पुरुषकाराणामसिद्धयः स्युः, ताश्च दृष्टा इति तदुपसंहृत्य साधनमाह–समभेदास्ताः सिद्धयोऽसिद्धयश्च नानाजातीया न स्युरव्यतिरिक्तकारणत्वात्, तुल्यवदुपपद्यन्त इति, पुरुषकारस्यैव कारणत्वात्तदव्यतिरिक्तकारणाभावात्तुल्याः पुरुषकारकार्यैकान्तवादिनः कर्मानपेक्षत्वादिति ।

इत्थं परपक्षे दोषमुक्त्वा स्वपक्षसाधनमाह–

कार्यातिरेकात्तु कारणातिरेक इति कर्मैव प्रवर्तयितृ, द्विविधा च सिद्धिरसिद्धिः कार्यस्य कर्मणः कारणत्वे एव सम्भवति, नेतरस्य, तत्र स्वविदिष्टपुरुषव्यापारस्याचेतनतासम्भवात्, चेतनस्य स्वशक्त्याधानासमर्थत्वात्, चेतनामात्रसारो हि पुरुषकारः शक्तिः, न च स तां स्वां चैतन्यशक्तिमिष्टे मनुष्यत्वे पशुत्वे वर्तमान आधातुं समर्थः, मनुष्यः सन् न पश्वादी वा, तस्यापि कर्मतन्त्रत्वात्, अपि तर्हि संभाव्यं गङ्गायाः स्रोतसः कर्मणाऽन्यथा प्रवर्तनमिति ।

कार्यातिरेकात्तु कारणातिरेक इति कर्मैव प्रवर्तयितृ, इत्यस्यायो हेत्वर्थे, कार्याणामनेकप्रभेदानां सिद्धीनामसिद्धीनाञ्च परस्परतो व्यतिरिक्तत्वात् कारणातिरेकेणावश्यं भवितव्यम्, तच्च कारणं कर्मैव, पुरुषस्य स्वधर्मिमतस्य प्रवर्तयितुः प्रवर्तकमनेकभेदमिति प्रतीतव्यम्, तस्य कार्येणानुमितस्य कारणसामान्यस्य कर्मेति संज्ञा क्रियते, पुरुषकारस्य पुरुषादीनाञ्च कारणानां निराकृतत्वात्, तत्र सिद्धसिद्धिभेदकार्यलिङ्गादनुमानम्, देशान्तरप्राप्त्यनुमेयादित्यगतेरिव, द्विविधा चेत्यादिना पक्षाद्यसिद्धिपरिहारार्थं वाक्यमितरस्येति गतार्थम्, प्रसिद्धलिङ्गमित्यर्थः, तत्रेत्यादि, तत्र–पक्षस्मिन् कारणवैचित्र्यानुमानलिङ्गे कार्ये स्वविदिष्टपुरुषव्यापारस्याचेतनत्वात्...एव मात्रीमात्रयोर्लोकस्यैव प्रसिद्ध कार्यलिङ्गे त्वदभिमते कारणासम्भवोऽस्मन्मते कारणसम्भव एवेति च दर्शयति, कस्मात्? स्वशक्त्याधानासमर्थ

कर्मवैचित्र्यानुपपत्तिमाचष्टे–तदत्रेति तदत्र सिद्धिर्नैव एव स्यात् मध्यमाधमसिद्धी नानुपपत्तिवैचित्र्यत्वे इत्यर्थः । नापि चेति । पुरुषकाराणामसिद्धया कारणवदभावप्राप्त्या असिद्धयो न स्युरिति भावः । तत्कर्मैवकारणाभावे हेतुमाह–अव्यतिरिक्तेति एकरूपैककारणारब्धत्वात्, विजातीयकारणानपेक्षकारणारब्धत्वादिति यावत् । तदाह–तुल्यवदिवति, एकजातीयत्वेऽनु प्रयोगैकारणाश्च कार्याण्यनेकानि नष्टसदृशान्येव भवन्ति न च...यदेकजातीयपुरुषकारकारणारब्धान्यपि कार्याणि ...एव तु न मध्यमाधमप्रभेदे सिद्धी न चासिद्धयः स्युः विजातीयकर्मानपेक्षकारणारब्धत्वादिति भावः । अथ कर्मणो चोपपादनमभिवाञ्छुः तन्मे समर्थयत–कार्यातिरेकादित्यादि कार्याण्यनतिरेकः परस्परं वैचित्र्यं तस्मात् कारणानामपि वैचित्र्यं भवेदेव तत्तच्च कर्मैव नान्यद्गृहीतमर्थेति पुरुषादिकारणैरपि प्रवर्तयितृः पुरुषादेः प्रवर्तकं भिन्नं भिन्नमेवेत्यर्थे तस्मात् कार्येणानुमितस्य कारणसामान्यस्य कर्मैव एव तै पुरुषादिसंज्ञा क्रियते पुरुषस्य पुरुषकारादेरपाकृतत्वात् कार्यवैचित्र्यसाधम्यमनादिति भावः । कथं कर्मानुमितं तत्राह–तत्रेति...हेतुगता हर्त्र देशान्तर प्राप्तिवैचित्र्यं परस्पराविरोधिसमर्थितसमवायि वा वैचित्र्यं तत्र निर्हेतुकं सामान्यहेतुकं वा विचित्रधर्मत्वात् अन्यथा तदा भावाभावैकरूपत्वापत्तेः इति कारणवैचित्र्यं सिध्यतीति भावः । कार्यवैचित्र्यस्य विचित्रकारणकृतैव सम्भवति न पुरुषादिकारणकृतेनाह द्विविधा चेति । इतरस्य पुरुषादेः कारणत्वे इत्यत्र न सम्भवतीत्यत्राह तत्रेति । स्वशक्तीति पुरुषकारो हि पुरुषस्य चार्थिकः न च स्वात्मनस्तत्निरपेक्षतां स्वशक्ति पुरुषो मनुष्यत्वे पशुत्वे चात्मनो देवत्वे पक्षादौ च देहे समर्थः

त्वात्, कस्य सामर्थ्यमिति चेत्–चेतनस्य–पुरुषस्य, चेतनामात्रसारो हि पुरुषकारः शक्तिः, [illegible] यथार्थे, यतोऽसौ शक्तिः, एतदभावानुमतश्चोऽसाविह मनुष्यत्वे पशुत्वे वयमाम इति, कस्य तथाधानासामर्थ्यं दृश्यते–न च स इत्यादि तदपि चैतन्ये तां तां चैतन्यशक्तिं कर्मवशात्कमपि कंचन स्थानान्तरस्थो वर्तमानो न विशिष्टमनुष्यचैतन्ये स्थापयितुं शक्त इति, विपर्ययेण मनुष्यः सन्
5 तस्मात् पैशाचो भावयितुं समर्थ इति वर्तते तस्मात्तनो यस्य स्वरूपमिति यथा प्रदर्शितं तत्र शक्नोति कर्मवशीकृतो योनिजात्यन्तरस्थो योनिजात्यन्तरेऽन्यत्रापादयितुं, कुतः ? तथापि कर्माऽन्यत्वात्–यतो मनुष्यस्य वा चेतनस्य कर्मवशादेव तथाभावात्, मनुष्यः पशुर्वा तत्तज्जातिनामकर्मोदयादेव भवतीत्यर्थः, तदुदयस्य कारणान्तरदुर्निवारत्वात्, यत्र इदमाम्नायते–अपि यदि गङ्गाया इत्यादि सम्भावनयैव दृश्यते–अपि चेतःसम्भाव्यं दैवकिञ्चोत्पादादिना गङ्गास्रोतसोऽन्यथा प्रवृत्तस्य कर्मणाऽन्यथा प्रवर्त-
10 नमिति, एवं तावदभ्युपगम्य सर्वत्र चेतनं पुरुषकारश्च तथोक्तम् ।

नैव वाऽभ्युपगम्यताम् एतत्सर्वं किञ्चित् कर्मव्यतिरिक्तकृतम्, तत्त्वचिन्तायां कर्मव्यतिरिक्त-कारणानवस्थानादिति दर्शयति—

यापि चेष्टानिष्टतुल्यप्रवृत्तिः पुरुषस्योपक्रमप्रभृति यावच्छरीरं स्यात्, सा कर्मत एव चेतनाविरहितशरीरवत् यथाऽऽहारविशेषग्रहणलक्षणरसादिभावविभजनाद्यसंबोधिताम्बक-
15 क्रियास्वस्वतन्त्र एव गर्भादिषु सुप्तः, ताः कर्मकृताः पुरुषो मत्कृता इत्यभिमन्यते तथा-भासमानत्वात् तत्कर्तृतायां हि तासां कदाचिदकरणाभावादिदेवामूलत्वप्रसङ्गः ।

यापि चेत्यादि यावदेतावन्मिश्रकशरीरवदिति, कर्मविपाकाविष्टो हि पुरुषोऽस्वतन्त्र इष्टानिष्ट-तुल्यप्रवृत्तिः परवशत्वात् पुरुषस्योपक्रमप्रभृतीनामिति यावच्छरीरमिति तत्कार्यस्वाभावप्रतिपादनार्थो

इति भावः । एतमेव भावमाह सर्वथापि न च स इति तां चैतन्योऽपीति पशुत्वे वर्तमानः कामपि चैतन्यशक्तिमपि मनुष्य-
20 त्वादौ स्थापयितुं न समर्थ इति भाव । विपर्ययेणेति च चेतन इति मनुष्यत्वादौ वर्तमानः कां शक्तिमपि पशुत्वे नापादयितुं समर्थ इतीतरेतरस्थितिभावसामर्थ्यं प्रदर्शितमिति भाव । कुतः स्वभावात्–तथापि कर्मान्यत्वात् इति कारणं पुरुषकारे [illegible] तत् तावत् पुरुषकारे चैतन्यशक्तिमित्यर्थ । तथापीति मनुष्यपश्वादेरपीत्यर्थः नमयति प्राप्यति कारणे [illegible] मानमिति नाम [illegible] सामान्यं एकेन्द्रियादि, जातिरर्थं नाम जातिनाम तदेव कर्म जातिनामकर्म अत्र [illegible] जातिनामकर्मान्तरस्येव [illegible] मनुष्यजातिनामकर्म [illegible] कर्मविपाकाभिनिर्वर्त्यत्वकारणेन मनुष्यादेः
25 [illegible] । [illegible] पुरुषकार [illegible]–तदुदयस्येति । [illegible]–अपि चैतदिति । एतत्–कर्म [illegible] । [illegible]–दैवेति [illegible] पूर्वाभिमुखे [illegible] पश्चिमाभिमुखतया [illegible] [illegible] पुरुषादिकरणं कर्मैव [illegible] पुरुष-कारोऽपीति भावः । [illegible] पुरुषकार [illegible]–यापि चेति
30 इष्टानिष्टेति [illegible] यदि पुरुष एव कारणं स्यात् तर्हि [illegible] [illegible] पुरुषोऽपि [illegible] तस्मात् तथापि कर्मैव मुख्यं [illegible] पुरुषस्तु [illegible] । इष्टानिष्टतुल्येत्यादि–पुरुषस्येति । [illegible]

1 शि. क. °कारिकेषाम् । 2 शि. क. °मिहयतम वा । 3 शि. क. °समानादनु । 4 शि. क. °प्रवृत्तिरेव [illegible]

निषेकोपक्रमादारभ्य मरणापवर्गपर्यवसान इति गतार्थः । पुनरप्यतो—यथाऽऽहारविशेषेत्यादि यावदिदे-
वाद्युक्तप्रसङ्गः, मातुरोजः पितुः शुक्रञ्च प्रथमाहारः, ततः प्रथमाहारः ततः सप्ताहं कललं भवतीत्यादिना
क्रमेण शरीरेन्द्रियादिकारणाहारः प्राणनादिपाकासमर्थः, तस्य च रसरुधिरादिभावेन विभजनमित्याद्यसङ्के-
तिताव्यक्तक्रियासन्ततम एव गर्भादिषु सुमम, तास्तु क्रियाः कर्मकृताः पुरुषो मन्यते इत्यभिमन्यते,
तथाभासमानत्वात्, तत्कार्यतायां हि—पुरुषकारकार्यतायां हि तासां क्रियाणां कदाचिदकरणाभावात्— 5
प्राणस्थितिहेत्वनुपरमात् मरणाभावः, तस्मादिदैवाऽमृतत्वाय कल्पेतेति दृष्टेष्टविरोधदोषप्रसङ्गः ।

तथा—

कायेन्द्रियनिर्वर्तनेऽप्यनिष्टशरीरेन्द्रियादि न स्यात्, सम्यगेन्द्रियजातिसंस्थानसंहन
नादियुक्त एव स्यात्, तस्मात्तत्सर्वमेव तत्कर्मण एव, तद्व्यतिरेकेण क आत्मनि प्रतिपद्येत ?
तस्मादहेतुः पुरुषस्तत्कारणम् ।　　10

(कायेति) कायेन्द्रियनिर्वर्तनेऽप्यनिष्टशरीरेन्द्रियादि न स्यात्—काणकुण्ठबधिरादि, सम्य-
गेन्द्रियजातिसंस्थानसंहननादियुक्त एव स्यात्—पुरुषकारकार्यनिर्वर्तने च धर्मोपगुणानविषयोपभोगा
दाविष्टमेव कस्य स्यादप्यात् स्यात्, तस्मात्तत्सर्वमेव तत्कर्मण एव—हेतोर्नात्मनः, कर्मण इति पञ्चम्या
हेत्वर्थे विहितत्वात्, तद्व्यतिरेकेण क आत्मनि प्रतिपद्येत—तस्मादेवंविधात् क आत्मन्येतदनुपपद्यमान
कर्म[णः]व्यतिरेकेणाभ्युपगच्छेत् ? नाभ्युपगच्छत्येव विद्वानित्यभिप्रायः, तस्मादहेतुः पुरुषस्तत्कारणम् ।15

अकारणमपि कर्म सहायापेक्षम्, कवलास्यप्रक्षेपादिवत्, अतो भारोत्पाटवत् फलोपहाराय
तत्स्वामिनः कर्तुर्नयोद्योगाद्यन्तरापेक्ष्यौ, कालो च प्रकृतिरिति न मन्तव्यम्, तान्यपि हि

पुनरपीति पुनरप्यतः—अनेन प्रत्येनेत्यभिप्रायेषु पुरुषकारकार्यत्वं दर्शयतीति भाव　तदेवाह—यथाऽऽहारेति
योगमयायवलाद्याहारस्य वहिः गर्भे च शरीरेन्द्रियादिनिर्वर्तितकारणस्य तथा तथा परिणम्य विभजनं तथा गर्भे मातुरोजः
पितुः शुक्रं प्रथमाहारः ततः सप्ताहं कललं भवति ततः सप्ताहमर्बुदमर्बुदाज्जायते पेशी पेशीतो जायते घनमित्यादिना क्रमेण 20
शरीरेन्द्रियादिनिर्वृत्ति तत्सर्वं कर्मत एव तत्परमनन्तरमपि प्राणनादियात्रासमर्थस्याहारस्य रसरुधिरादिभावेन परिणम्य रुधिरमां-
समेदोमज्जास्थ्यादिभावेन विभजनमित्याद्यनभिसन्धिपूर्वकक्रियाः कर्मत एव न पुरुषादित्याद्याधारकत्वादिति भावः ।
तदेतत्सर्वं कर्मकृतमपि पुरुषकारादिव्यापारसामान्याविष्टा शरीरविशेषेण मयैव कृतमित्यभिमन्यते केवलम्　न तु तत्तथा-
तत्त्वमपि प्राणस्थितिहेतोरनुपरमात्ताः क्रियाः पुरुषेण सर्वदा क्रियेरन्, तथा चैवमात्मनो मरणं　मरणाभावात् न चैवं दृश्यते
इष्यते च तस्मात्र पुरुषकारादिकृतमित्याह—तास्तु क्रिया इति । पुरुषकारादिकृतत्वे दोषान्तरमप्याह—कायेन्द्रियेति । 25
सम्यगेति　शुभा ये इन्द्रियजातिसंस्थानसंहननादयस्तैर्युक्त एव स्यात्　सर्वेन्द्रियपरिपूर्णशोभनानि श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि रक्त-
शरीरसम्बन्धीनि शुभानि, जातिः पञ्चेन्द्रियजातिः संस्थानं आकारविशेषः समचतुरस्रसंस्थानञ्च शुभम्, संहननं अस्थां बन्ध-
विशेषः वज्रर्षभनाराचसंहननञ्च शुभम्, आदिना स्वरवर्णगन्धरसस्पर्शसुभगादेयपराघातादयो ग्राह्याः । पुरुष-
कारेण यदि कार्यनिर्वृत्तिस्तर्हि धर्मोपगुणादि शुभविषयोपभोगादावेव तस्य प्रवृत्तिः स्यात् सर्वमात्मायत्तमिति भाव　।
तदेतत्सर्वं कर्मत एव हेतोर्भवतीत्युपसंहरति तस्मात्तत्सर्वमेवेति । ननु यदि पुरुषकारो न कारणं तर्हि तं कर्म कथमपेक्षते 30
यथा च तदपेक्षा कर्मणः तथापि कर्मणः प्राप्तमपि पुरुषेण कवलमास्ये यावता न प्रक्षिप्यते तावता कर्मापि नितरामिति
कर्मणा पुरुषकारस्यापेक्षणम्, अत एव कर्म कारणमकारणञ्च यथा भवता भारोत्पाटनसामर्थ्यवताप्यनुपकारसद्भावेऽपि भारस्यो-
त्क्षेपणं विक्षेपणं च विना नैव शक्नोति वोढुमिति पुरुषकार　कारणमकारणं चेष्यते तथा कर्मापीत्याशङ्कते—अकारणमपीति,

1 सि. क. °हेत्वनुपरमात्यत्र ।

स्वामिधर्माधर्मरज्जुनिबद्धानि तदायत्तत्वात्तद्भोग्यत्वात्तन्तुपटवत्, यदि तान्येवं नेष्यन्ते ततः सर्वाविशेषत्वप्रसङ्गः ।

(अकारणमपीति) स्वाम्यप्यकारणमपि कर्म सहायापेक्षम्—पुरुषकारमकारणमपि कर्म सहायमपेक्षते, कपालासम्प्रक्षेपादिवत्, यथोक्तं 'आलस्यापो निरुत्साह, स किञ्चिन्नाप्नुते फलम् । स्तन-
५ क्षीरादिपानञ्च पौरुषाय विधिष्यते' ( ) अतो भारोत्पाटवत्—यथा भारं समुद्धरन् पुरुषः सहायमुत्क्षेप्तारं निक्षेपकञ्चान्तरेण स्वयमेव न शक्नोति वोढुमिति कारण[म]कारणञ्च तद्वत् कर्म पुरुषकारमन्तरेणापि [कारणम]कारणञ्चेत्येतदपि च न मन्तव्यम् [अ]कारणमपीत्यादिना तमेव पूर्वपक्षं व्याचष्टे, भारोत्पाटाद्यभावाद्यपवत्र किं सहाय कर्मणाऽपेक्ष्यमिति चेदुच्यते—फलोपभोगा-
पेक्षामपि फलमुपहरिष्यतः कर्मणस्स्वामिनः कर्तुर्नियोगोपयोगावन्तरायापेक्ष्यौ, बाह्या[न] स्वभावादि-
१० प्रकृतिः, किं पुनः कारणमेवं न मन्तव्यम्? उच्यते—यस्मादपि हि स्वामिधर्माधर्मरज्जुनिबद्धमिदमपि भावजन्तुपटवत्, सहेतुकत्वसम्बन्धेन पटवाच्येऽनामानामादीनां धर्माधर्मकार्यत्वमापाद्य कर्मकारणावधार-
णात् पुरुषकारं निराकरोति, तदायत्तत्वात्तद्भोग्यत्वादित्यादिना हेतुसौक्ष्म्यञ्च दर्शयति, तन्तुपटवदिति-
तत्तायत्तपटवत् फलत्वेन तन्मूलमेव भोग्यत्ववत्, यदि तानीत्यादि, एवमनभ्युपगमे सर्वाविशेषप्रसङ्ग इत्यतिप्रापादनम् ।

१५ योऽपि स्वामिपुरुषकारः सोऽप्यधर्मफलत्वात् कर्मैव क्लेशत्वात्, अथैवं पुरुषकारं सक्रिया-
धर्मफलं नेच्छसि ततो न तर्हि दुःखमधर्मफलमिति प्राप्तम् शिरोरोगप्रतिक्लेशत्वाद्योपयोग-
पुरुषकारवत् । अथ प्रसिद्धिविरोधदोषभयाद्दुःखमधर्मफलमिति त्वयाऽनुज्ञायते तस्याश्चिन्त्य
क्रियायाश्च हिंसादेरिष्टफलप्राप्तिरिति प्राप्तम्, धर्माधर्मफलविपर्ययात् ।

योऽपीत्यादि यदपि चोक्तं स्वामिनयोपयोगापेक्ष्यादिति स्वामिपुरुषकारः, सोऽप्यधर्मफल-
२० त्वात् कर्मैव, न पुरुषकारो नाम कर्मातिरिक्तोऽस्तीत्यधारणार्थं प्राह प्रतिज्ञार्थं समर्पयति क्लेशत्वात्

पुरुषकारमिति चेत् पुरुषकारत्वापेक्षणीयत्वमेव कारिकया दर्शयति प्राक्तनस्यादिति । तत इति पुरुषकार इति चेत् । कर्मोपक्ष-
पेक्ष्यं तत्रापि निदर्शनत्वप्रसिद्धं दर्शयति फलमुपहरिष्यत इति यथा विचारः तथोक्तः प्रकृति—भावानाम् ।
नयोपयोगमात्राद्येनापि कर्मैव इत कारणात् कर्मैव कारणं न तत्करणं पुरुषकारायत्तमपेक्षत्वादिकारणेन व्याचष्टे यदत्तत्वम्यपि
हीति नयोपयोगस्वाधीनस्वयमितिशेषं अत्र प्रयोगः नयोपयोगादीनि धर्माधर्मकार्याणि तदायत्तत्वात्, तद्भोग्यत्वात्
२५ यदायत्तं तत्तत्कार्यम् यथा तन्त्वायत्तः पटस्तन्तुकार्यम् भोग्यत्वाच्च तद्भोग्यं तदात्मा तत्कार्यम् यथा पटात्मना तन्तवो
भोग्याः अत एव पटतन्तुकार्यम्, एवं धर्मायत्तत्वात् नयोपयोगादि नयोपयोगादात्मना च कर्मणामेव भोग्यत्वात्तत्कार्याणि
धर्माधर्मयोरिति भाव । नयोपयोगादीनां कर्मकार्यत्वानभ्युपगमे तु एव तन्तोरपि पटकार्यो नियमनियामकभावाभावप्रसङ्गेनाह
यदि तानीत्यादीति । एवं कर्मत्वमपि पुरुषकारस्येष्टत्वात् इति पुरुषकार एव कर्मेति प्रतिपादितं तत्तत्कर्मकार्यत्वात्
याऽपीति नयोपयोगादिस्वभावः पुरुषकारः कर्मैव अधर्मफलत्वात् नहि पुरुषकारः कश्चित् कर्मव्यतिरिक्तोऽस्तीत्यव-
३० धारणार्थमिति । नयोपयोगादि धर्माधर्मफलत्वात् क्लेशदायित्वादीति । ननु तत्र क्लेशत्वमसिद्धमित्याह क्लेशो हीति, यथो

१ सि क यदायत्तेत्यादि । २ सि क. धर्माधर्मरज्जुसम्बन्ध नियन्त्रणी मणि ।

इच्छा हि चिन्ताव्यायामरूपो मनःशरीराऽऽयासात्मकत्वात्, ज्वरवत्, अयेत्यपि, अथैवं 'पुरुषकारं संज्ञाधर्मफलं नेच्छसि मनोत्साहसुखस्य मनस्त्वेनेष्टत्वाल्लोके ततो न तर्हि दुःखमधर्मफलमिति प्राप्तं शिरोरोगादिक्लेशत्वात्, नयोद्योगपुरुषकारवत्, यथोक्तं 'अमर्षपाण्डिवसमधीम यत्रिवः सुखेषु दारेषु च नित्यसक्तिः । निशासु जागर्ति हिनस्ति बान्धवान्नमोऽस्तु राज्याय वरं दरिद्रता ॥' इति, (   )
अथ प्रसिद्धिविरोधदोषभयाद् दुःखमधर्मफलमिति त्वयाऽनुज्ञायते तस्यापि व्यक्रियायाम हिंसादेर्दुःख- 5
साधनतां गतस्योत्कर्मणो हेतोः प्राणातिपातादेर्धर्मफलप्राप्तिः, का सा ? वि[शि]ष्टशरीरेन्द्रियसुख-
सम्पज्ज्ञानारोग्यादिप्राप्तिरित्येतत् प्राप्तं शुभाशुभयोरिष्टविपर्ययफलाभ्युपगमात्, धर्माधर्मयोर्योगे दुःखं चेत्सुखत्वात्, अत एव प्राप्तमधर्मफलाद् दुःखात् सुखं धर्मफलमिति प्राप्तम्, किं तत् ? ए[तद्]विरुद्धमात्रं प्रवर्तयति—इष्टप्राप्तिरिति, इष्टशरीरेन्द्रियादिप्राप्तिरित्येतत् प्राप्तम्, किं कारणं ? धर्माधर्मफलविपर्ययादित्यतः
पुरुषकारस्यैवंस्वभाव यादृच्छिकत्वाविशेषात्, अतो यदुक्तं कर्मैव कारणं पुरुषकारस्यापि कर्मफलत्वा- 10
दिति नेयात् पक्षः, यथोक्तं 'यथा यथा पूर्वकृतस्य कर्मणः फलं निधानस्थमिवोपतिष्ठते । तथा तथा पूर्वकृत्यानुसारिणी प्रदीपहस्तेव मतिः प्रवर्तते ॥ (सूत्रकृ० टी पृ० २१०)

अभ्युपगम्यापि पुरुषकारं दोषं ब्रूमः, स निर्हेतुकः सहेतुको वा स्यात्, यद्यहेतुकः शुष्कनामपि स्यात्, सहेतुकश्चेत् कर्मण एवाचेतनाच्छुभादप्यनर्थावाप्तेरशुभादप्यर्थावाप्तेः शुभाशुभवैचित्र्यमनुमातुं शक्यते, युक्तिक्षमहेत्वन्तराभावात्, नान्यत्रिमर्दक्षमं कारणमस्ति । 15

(अभ्युपगम्यापीति) अभ्युपगम्यापि पुरुषकारं दोषं ब्रूमः, स निर्हेतुकः सहेतुको वा स्यात्, किञ्चातः ? स पुरुषकारो यद्यहेतुको शुष्कनामपि स्यात् नयोद्योगलक्षणो न चेष्टव्येयाम्, अथ मा भूदेष दोष इति सहेतुरिति ब्रूयात्ततः सहेतुश्चेत् कर्मण एवाचेतनाच्छुभादपि पुरुषकारस्येवापि

हि चिन्ताव्यायामः अध्यात्मात्मकः तथैव व्यायामः शरीरायासात्मकः अध्यात्मात्मकः च क्लेशरूप एव यथा ज्वरशिरोरोगादयो नयोद्योगादिरिति भावः । ननु मनोत्साहसुखस्यमयोद्योगपरिणामो लोके नेष्टपुरुषकारोऽभिमतत्वाच नयोद्योगो 20
क्लेशरूपाधर्मफलत्वाभिधानासङ्गमासात्—न तर्हीति दुःखमात्रं क्लेशात्मकमपि नयोद्योगपुरुषकारस्याधर्मफलं न स्यादिति
भाव । नयस्य दुःखात्मकत्वं कारिकया दर्शयति—अमर्षेति विरचितं नीतिपाठं सम्यगभ्यास शुभदारादिष्वपि त्वासक्तिनीक्षा
नित्यं धरितो निशास्वपि जागरूक अन्यूनपि राज्यमीसीक्ष्य हिनस्ति इत्यं राज्यं नित्य, अतो दरिद्रमेव श्रेयः यत्र
नि द्रयो निशासु जना स्वपितीति भावः । अथ दुःखस्याधर्मफलत्वानभ्युपगमे दुःखमधर्मफलमिति लोकप्रसिद्धिविरोधेन
तस्यास्तदधर्मफलमेवेत्याक्षेप तथापि दोषमाह—अथ प्रसिद्धीति दुःखमधर्मफलमिति लोकप्रसिद्धेरेतया यदुपगम्यते तयोद्योग- 25
स्यापि धर्मफलत्वमभ्युपगम्यते तर्हि वस्तुतो दुःखसाधनभूतस्य हिंसादेरयोग्यस्य धर्मफलविपरीतापि भवेत् शुभाशुभ-
योरिष्टफलविपर्ययफलत्वेनाभ्युपगमादिति भावः । तदेव समर्थयति—धर्माधर्मयोर्योगी दुःखं चेद्युक्तत्वादिति वस्तुतो
दुःखसाधनभूतात् कर्मणाद्योगस्य प्रसक्तत्वेनाभ्युपगतस्याधर्मफलं दुःखादि भवतीति प्रसक्तिरिति भावः । एवं धर्माधर्मविपर्ययाभ्यु-
पगमेन पुरुषकारो निरर्थक एव धर्माधर्मफलयोर्यादृच्छिकत्वाविशेषादित्याह—धर्माधर्मफलेति । एवञ्च पुरुषकारस्याभ्यु-
पगम्यापेक्षया कर्मकारणत्वाभ्युपगम एव न्याय्यः पुरुषकारस्यापि कर्मफलत्वादित्याह—अतो यदुक्तमिति । कर्मकारणत्वे 30
प्रमाणं संवादयति—यथा यथेति । पुरुषकारं स्वीकृत्यापि दोषमभिधत्ते—अभ्युपगम्यापीति । सहेतुश्चेदिति तथा च

१ सि क पुरुषकारसंज्ञोऽधर्मफलं । २ सि क. गतस्यात्कर्मणात् । ३ सि क. पूर्वकृत्या ।

कादनर्थोपात्तेरनुमानादपि मायाविपाकादेरर्थापत्तेर्धर्माधर्मफलसंस्कारोऽकेरनुमातुं शक्यते—यथोक्तयुक्तिपूर्व कादचेतनकर्मवशादेवैतच्छुभाशुभमचैतन्यम्, किं कारणं ? बुद्धिमद्धेत्वन्तराभावात्, विचारितविधित्वात् पुरुषनिमित्तकालस्वभावादिहेत्वन्तराणाम्, अतोऽन्यदीश्वरत्वम कारणमस्ति—अन्यदतो देवा-कर्मात् कर्मणः ।

5 यदा चैवं प्रवृत्ती कर्मणि एव कर्तृत्वं सिद्धं तदा प्रवर्तीति द्रव्यं कर्तृसाधनं न भवति, स्वतन्त्रस्य कर्तुरनुपपत्तेः, कर्मपरिग्रहविशेषात्तु द्रव्यं भूयते गम्यते भोग्येन कर्मपुरुषेण तेन द्रव्यं क्रियते कर्मपुरुषेणैव कर्मपुरुषः क्रियत इत्युक्तं भवति, यथा व्रीहिणैव व्रीहिः क्रियते कार्येणैव बीजव्रीहिणाङ्कुरव्रीहिरिति ।

यदा चेत्यादि, यस्मिन् काले यत्नं कृत्वा पुरुषस्य प्रवृत्तौ साम्याभावो नास्ति कर्तृत्वमिति
10 सिद्धं[1]—कर्मण एवेति सिद्धं[2] तदा—तस्मिन् काले प्रवर्तीति द्रव्यं कर्तृसाधनं न भवति, स्वतन्त्रस्य कर्तुर नुपपत्तेः कर्मपरिग्रहविशेषात्तु—तुशब्दो विशेषावधारणार्थः, कर्मसाधनमुपपन्नार्थं द्रव्यं भूयत इत्यत्र विशेषोऽवधार्यते, तदिदं दर्शयति—भूयते गम्यत इत्यादि, तदिदानीं निरूप्यते—भोग्येन कर्मपुरुषेण तेन द्रव्यं क्रियते किमुक्तं भवति ? कर्मपुरुषेणैव कर्मपुरुषः क्रियत इत्युक्तं भवति, तत्र दृष्टान्तो यथा व्रीहिणैव व्रीहिः क्रियत इति कार्येणैव बीजव्रीहिणाङ्कुरव्रीहिरिति तद्व्याख्या एवं तावदधिकार
15 तेन कर्मैव निराकृतः, कर्मैकान्तवाद उपपादितः, चेतनाचेतनैकत्वात् सर्वसर्वात्मकत्वात्, अतुल्य ईश्वरोऽन्यो हेतुरिति चेति ।

यद्यप्येवं वादिनस्ते कार्यलक्षणत्वात् कर्मणः कार्यं कर्म परिकल्प्यते तत्कर्मैतत्त कार्यानुमेयः कर्ता, तस्मात् कर्मणोऽन्यं कर्तारमन्तरेण कर्माभावात् घटस्येव कुम्भकारो

पुरुषकारः कर्तृत्वे यदि तर्हि च हेतुः कर्मैव शुभाशुभपरमफलकर्तृत्वं शुभाशुभपुरुषकारस्य तत्त्वतः प्रति तत्कर्म, यस्मात्
20 यतोऽनुमीयते तच्छुभाशुभमचैतन्यं कर्मवशादेव बुद्धिमद्धेत्वन्तराभावादिति, हेत्वन्तराभाव कारणं विचारेण विधिरेव तस्मात् कर्मैव कारणं नान्यत् पुरुषकारोऽपि न कारणमिति भावः । प्रवृत्ति प्रति कर्मैव एव कर्तृत्वेनोक्ते पुरुषे न प्रवृत्ति प्रति कर्तेति पुरुषस्य कर्मात्मककर्तृत्वमस्वातन्त्र्यं भोग्यत्वमकर्तृत्वात् किन्तु भूयते गम्यते भवत्यस्मिति कर्मपुरुषस्य द्रव्यं तदित्याह—यदा चैवमिति । कर्मैव एव कर्तृत्वे पुरुष एव द्रव्यं भवेत् प्रवर्तीति हि द्रव्यमुच्यते तत्र स्वातन्त्र्यस्य कर्तृ विधित्वात् कर्तृत्वस्यैव च कर्तृत्वात् अकर्तृत्वस्य पुरुषस्य न द्रव्यत्वेनाभावात् तस्मिन् काले इति । किन्तु द्रव्य
25 द्रव्यत्व कर्मपुरुषस्य भूयते द्रव्यं भवतीत्याह—कर्मपरिग्रहेति । कर्मपरिग्रहविशेषाद्विशेषे तथा च द्रव्यस्य कर्मसाधन भूयते भवत्यस्मिन्निति अनुपपत्तीति भावः । तात्पर्यमाह भोग्येनेति ज्ञानावरणादिना भोग्यं हि कर्म, तेन भूयते पुरुष इति तात्पर्यम्, तथा च कर्मात्मा पुरुष एव कर्मात्मना पुरुषं करोति कर्मपुरुषयोरभेदोऽन्यथाविकारत्वात् कर्म एव पुरुषो भवति पुरुष एव कर्म भवतीत्युक्तत्वात् प्रयोजनपरमार्थत्वात्कृतिमुक्तत्वात् कर्मणः प्रयोजकत्वेन परमार्थतः तदेव भवति, यथा बीजव्रीहिणा प्रयत्नेनाङ्कुरव्रीहिः क्रियते तथैव कर्मपुरुषेण कर्मपुरुषः क्रियत इति भावः । एवं तावदिति,
30 कर्मपुरुषैकत्ववादस्येव तत्त्वतः द्रव्यमिति कर्तृत्वनिराकरणात् कर्मैकान्तवाद उपपादितः न तु पुरुषोऽपि कारणम्, कर्मैकान्त वादे दोषमाह—यद्यप्येवमिति, किमत इति अनुपपत्त्या कर्मणः कार्यलक्षणत्वात् तस्यापि कर्तृत्वेन कार्यानुमेय

[1] सि क. तदुपादान । [2] सि क पुरुषापि बुद्धि । [3] सि क. सिद्धं ।

व्याप्येप्यः कर्त्रेति, तत्र, ननु कर्मणैव करिष्यते स्वत एव कर्मणा कर्म क्रियते, न तु तद्व्यति रिक्तेन कर्त्रेत्युक्तम्, ।

यथापीति, न केवल कर्तृसाधन एव दोषः, किं तर्हि ? कर्मैकान्तवादोऽप्ययुक्तः, तत्समर्थ-मार्थमाह यथाविनः ते पुनः कार्यलक्षणत्वात् कर्मणः कार्यं कर्म यत्क्रियते तत्कर्म, 'कर्तुरीप्सिततमं कर्मे'ति (पा० १-४-४९) लक्षणात्तदर्थानुमेयः कर्ता, तस्मात् कर्मणोऽन्य कर्तारं कर्म- 5
व्यतिरिक्तमन्तरेण कर्माभावात्तदर्थेन कुम्भको व्याप्येप्यः कर्ता, प्रयोगश्च सतो व्यतिरिक्तचेतन-कर्तृकम् सविद कर्म, कार्यत्वात्, क्रियमाणत्वात्, घटवदिति, अत्रोत्तरं परः—ननु कर्मणैव करिष्यत इति, स्वत एव कर्मणा कर्म क्रियते न तु तद्व्यतिरिक्तेन कर्त्रेत्युक्तम्, व्रीहिणैव व्रीहिः कार्येण बीज व्रीहिणा कार्योऽङ्कुरव्रीहिः क्रियत इत्युक्तं मयेति स्मारयति ।

इतर आह— 10

ननु सुदूरमपि गत्वा त्वयाप्येतदभ्युपगन्तव्यं कर्मव्यतिरिक्तः कर्ता पुरुषोऽस्तीति, व्रीहेरप्यावर्तकत्वात्, स्वरूपभेदात्, अक्षरार्थाच्च निर्विवादकृतकत्वात् कर्मणः कर्तुरेव भावः सर्वस्य, एवञ्च त्वदुक्तहेतोरेव कर्मव्यतिरिक्तपुरुषसिद्धेरावर्तकधर्म्येण कर्मणः कृतकत्वं कर्त्रयोत्तरभूतस्यावधारणमायुक्तम्, तच्छक्तेः ।

ननु सुदूरमपि गत्वेत्यादि, विचार्यं विचार्योभ्यारमव्यतिरिक्तपुरुषाविनाभावित्वात् कर्मण 15 त्वयाप्येतदभ्युपगन्तव्यं कर्मवादिना कर्मव्यतिरिक्तः कर्ता पुरुषोऽस्तीति, कस्मात् ? व्रीहेरप्यावर्त कत्वात्, तस्यापि व्रीहिदृष्टान्तस्य विसुदकाकाशपाताङ्कुराद्यावृत्तिरूपत्वात् तेषाञ्च स्वरूपभेदात् स्वतः पृथग्भूतकर्त्रविनाभूत कर्म सिद्ध्यति, अतो विपर्ययसाधनत्वमिति विभाव्यन्—अक्षरार्थाच—क्रियत

एव गतः कर्मोऽस्तु यदिष्यमाणतमं तत्कर्म भवतीति व्याकरणेनापि कर्तृसिद्धिः अक्षरानुपपत्तिस्थाय कर्मणोऽपि कर्तोऽनुमे-यत्वमात्र कर्म कर्तारं व्यपदिशति कर्मैकान्तवादोऽपि न युक्त इत्यादर्थ यथाविन—न केवलमिति यथेतं कर्मणो लक्षणम्, 20
यत्क्रियते तत्कर्मेत्यक्षराणां भविष्यमाह तस्मादिति कर्मव्यतिरिक्तं कर्तारमन्तरेण कर्मणोऽसम्भवात् कर्ता सिद्ध्यतीति भावः ।
व्याप्येप्य इति व्याप्येन कर्मणोऽभिव्यक्तधीमा कर्तृत्वं । अनुमानेन तमेवार्थमाह प्रयोगश्चेति सविद कर्मेति साध्यधर्मो सतो व्यतिरिक्तचेतनकर्तृकमिति साध्यधर्मं कार्यत्वादिति अचलमुक्ते हेतुः क्रियमाणत्वादित्यपरार्थो हेतुः घटवदिति दृष्टान्तः इत्थं कर्तारं प्रसाध्य कर्मणः स्वातन्त्र्यं प्रतिषिद्धम् । व्याख्यानमाह—अत्रोत्तरमिति परः कर्मैकान्तवादी
सर्वं स्वतो व्यतिरिक्तकर्तृकत्वमसिद्धम्, कर्मैव कर्म क्रियत इति पूर्वमुपपादितत्वादिति भावः । अमूर्त विचार्य विचार्यापि 25
कर्मव्यतिरिक्तः कर्ताऽभ्युपगमनमुपेय एव नहि पुरुषं विना कर्म क्रियापि कर्तृमति व्रीहिरेव व्रीहिः क्रियत इति दृष्टान्तोऽप्य-यत्वेन व्रीहेर्भूम्यादिविचारत्वात् भूम्यादेव व्रीहेर्भिन्नस्वभावत्वाच व्रीहित्वमिति सोऽपि अन्यव्यतिरिक्तकर्तृकत्वमावस्यैवावस्थेनाह तन्निमित्ति कर्मपुरुषेणैव कर्मपुरुषः क्रियत इत्येवास्यैव न विचारविरमणं भवति कर्मणोऽपि कार्यत्वात्, तस्य चापेक्षते यथाभवमपेक्षत्वव्यतिरिक्तं स्वरूपमवस्थानमित्यति भावः । एतदेवाह—विचार्यं विचार्यापीति, व्रीहिदृष्टान्तस्यापि स्वत-विपर्ययसाधनत्वेन साधक इति भवति अस्यापि व्रीहिदृष्टान्तस्येति । क्रियत इति कर्मोभ्यत कर्मभ्युपगत्य प्रयत्नकर्तृत्व 30
व्याख्येयावत्समेव कर्मणो लभ्यते न तु स्वर्तृत्वम्, तथा च स्वातन्त्र्योऽन्यो मान्यः यस्य प्रयत्नात् कर्माऽऽत्मलाभं लभत इति तदभिव्यक्तिविधाता कर्ता पुरुषोऽस्त्यस्माभिरिति इत्याह—अक्षरार्थाच्चेति । कर्तुरिति न षष्ठी किन्तु पञ्चमी

१ सि. क. कर्त्रेति । २ सि. क. यत्नेन ।

इति कर्म, 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म (पा १-४-४९) इति कर्मशब्दार्थः, ततश्च कृतकत्वं निर्विवादम्, तस्माच्च निर्विवाद[कृत]त्वात् कर्मणः कर्तुरेव भावः सर्वत्रैव पुरुष एव भवति, कर्तुरेव भावः सर्वस्यति पञ्चमीनिर्देशात् पुरुषादेव सर्वं भवति कारणात्, एवञ्च स्वमुखेनैवारेव कर्म

5 व्यतिरिक्तपुरुषसिद्धेः-कर्मणश्च तद्व्यतिरिक्तस्य सिद्धेरावश्यकत्वेनान्येन कर्मणः कृतकत्वं कर्त्रधीनत्व भूतस्वाभाव्यप्रामुख्यम्, कुतः ? तच्छक्तेः-तस्यैव हि कर्तुः पुरुषात् कर्मणः कृतकत्वशक्तिः, कर्तुर्वा पुरुषस्य करणशक्तिः, न त्रीहिणैव त्रीहिवदावर्तकत्वेनेति ।

न हि सा क्रियमाणाऽऽत्मलाभवृत्तित्वादसर्वगत्वाच्च भवति, अभूतदेवदत्तवत्, अनिष्टश्चैतत्तथापि । पुरुषकारप्रत्याख्याने च सर्वशास्त्रवैयर्थ्यप्रसङ्गः, हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थानि हि सर्वशास्त्राणाम्, ताभ्यां प्रमाणान्तरसंवादेन निरूपीकृतसत्यानि चिकित्सितादीनि

10 शास्त्राणि पुरुषक्रिययोरभावे निराकृतानि स्युः, नैवेष्यते तन्निराकरणमेवम्, स्वमुपदेशादि क्रियाणाञ्च दृष्टार्थानाम्, कर्मप्रवृत्तिमात्रत्वात्तत्प्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योः ।

न हि सा क्रियमाणेत्यादि यावत्-भूतदेवदत्तवदिति, यदेव भावयति तस्याः कर्मशक्तेः [क]ृतत्वप्रत्ययमात्मलाभवृत्तित्वात्, असर्वगत्वाच्च कुतो भवनम् ? दृष्टान्तः-अभूतदेवदत्तवत्-यथा गर्भोपक्रमावस्थायां गर्भायामलाभात्मवृत्तित्वादसत्त्वात्, असर्वगत्वादकृतत्वमकर्तृत्वाच्च न भवति

15 कार्यावस्थाव्यतिरेकेण यथा देवदत्तस्य कार्यावस्थायां कदापि क्रियमाण न भवेत्, अनिष्टश्चैतत्तथापि तस्मात् कर्म भवति तच्च पृथग्भूतपुरुषभवनादृते न भवतीत्यस्ति पुरुषः । किञ्चान्यत् पुरुषकारप्रत्याख्याने सर्वशास्त्रवैयर्थ्यप्रसङ्गः, कथं ? यथाक्रमं हितप्राप्त्यहितपरिहारार्थानि सर्वशास्त्राणाम्, ताभ्यां हिताहितप्राप्तिपरिहाराभ्यां निरूपीकृतसत्यानि प्रमाणान्तरसंवादेन चिकित्सितादीनि शास्त्राणि,

तथा च सर्वं कर्तुः पुरुषादेव कारणाद्भवतीत्यर्थं दर्शयति-कर्तुरेवेति । तत्पुरुषत्वमित्यनुपदेशेन एव कर्मव्यतिरिक्तः पुरुषः

20 सिद्धः इत्यभिप्रायः कर्मपुरुषविषय कर्मणस्तापि कर्मपुरुषयोरन्यतरापलापेन कर्मपुरुषयोर्भेदसिद्धिरित्याह एवञ्चेति । [illegible] हेतुमाह तच्छक्तेरिति [illegible] कर्मणः कृतकत्वशक्तिः पुरुषात् कर्तुः पुरुषस्य च कारणशक्तिः [illegible] भावः कर्तुरीप्सिततमं कर्म [illegible] भावः । [illegible] तदेव तथा भवति कर्मपुरुषयोः कर्मपुरुषः [illegible] इति [illegible] न हि सेति कर्मणो [illegible] पुरुषात् न [illegible] तस्मात्पुरुषसिद्धिः, [illegible]

25 त्वात् पुरुषव्यतिरेकेण तत्स्वं भवति तत्स्वरूपं कर्मभूतभवनं एवमिदं तत् कर्मभूतपुरुषः कथं भिन्न इति भावः । तत्र दृष्टान्त माह-अभूतदेवदत्तवदिति यथा गर्भस्य प्राप्त्यवस्थायां [illegible] दृश्यते न [illegible] न कर्म तत एव न भवति कार्यावस्थाव्यतिरेकेण [illegible] कर्मापि कार्यावस्थायामकर्तृत्वस्य [illegible] कर्मणा कर्म क्रियमाणं न भवेत्, क्रियमाणत्वं च न [illegible] तस्मादपि [illegible] कथं क्रियमाणं भवतीति भावः । पुरुषक्रियायाः [illegible] पुरुषकारेति पुरुषक्रियायाः निराकरणे

30 पुरुषस्य हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थं [illegible] निरर्थकता स्यादेव भवेत्, पुरुषस्यात्मकर्मणा [illegible] त्व । [illegible] प्रमाणभूतानि [illegible] तत्प्राप्तिपरिहारार्थं [illegible] ताभ्यामिति । यानि तानि शास्त्राणि [illegible] चिकित्सितादीनीति वैद्यकशास्त्रं । [illegible]

१ सि. क. [illegible] । २ सि. क. [illegible] । ३ सि. क. [illegible] । ४ सि. क. [illegible] । ५ सि. क. गर्भोत्क्रिया ।

यथा 'कटुकः कटुकः पाके वीर्योष्णश्चित्रको मतः । तद्वद्दन्ती प्रभावात्तु विरेचयति सा नरम् ॥' (चरके सू० अ २६ श्लो० ६८) 'मागधातिविषामुस्ताश्रयः स्यादामपाचनः' (चरके चि अ १५ श्लो ९८) इत्यादीनि, पुरुषक्रिययोरभावे कर्मकारणैकान्ते निराकृतानि स्युः, इत्थं नैवेष्यते तन्निराकरणम्, कस्यचित् प्रामाण्यादर्शनवादिनः शास्त्रस्य प्रामाण्यदर्शनात्, स्वयुपदेशादिक्रियाणाञ्च दृष्टार्थानां, निराकरणमेवमिति वर्त्स्यते, कर्मकारणैकान्ते पुनः पुरुषस्य स्वतन्त्रस्य तत्क्रियायाश्चाभावे पर प्रतिपादनार्थं तच्छक्तियुक्तशब्दोच्चारणक्रिया न स्यात्, कर्मत एव प्रवृत्तेः, आदिग्रहणादोदनस्य मुसल-संयोजनादिक्रियाश्च न स्युः कर्मप्रवृत्तिमात्रत्वात्तत्प्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योः–स्वयुपदेशार्थप्रतिपत्तिः कर्मत एव परस्य सा प्रतिपद्येत विनाप्युपदेशेन, न प्रतिपद्येत वा सत्यप्युपदेशे ।

कर्मप्रवृत्तिमात्रत्वात्तत्प्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योः कर्मत एव भवतीत्युपपद्यते, प्राज्ञपुरुषप्रतिपत्तिवत् बलीवर्दाद्यप्रतिपत्तिवच्च तस्मात् सर्वाण्येतानि कर्मण एवेति चेत्, स्यादिदमपि तावत् प्रष्टव्यः, अथ तदादिकर्म कुतः? किं तदपि कर्मण एव? उत पुरुषात्? इति, ब्रूयास्त्वं ओमिति गत्यन्तराभावात्, न, व्रीहिवैधर्म्येणाकर्तृकत्वात् कृतकत्वमपयाति, ततो माऽभूत् व्रीहिर कृतकः, ततश्चाक्रियमाणत्वान्न कर्मत्वं तस्य आत्मादिवत्, उत्क्षेपणादिवदिति, एवञ्च कृत्वा तदपि सर्वमसमञ्जसं यत्कर्मकारणैकान्तिना प्राहुः, यच्च पुरुषकारकारणैकान्तिना प्राहुः ।

कर्मप्रवृत्तिमात्रत्वादित्यादि, यावत् कर्मण एवेति चेत्, स्यान्मतं यदुच्यते शास्त्रनिराकरणमेव तदुपदेशादिनिराकरणञ्च कर्मणोऽस्वतन्त्रत्वे सत्यभ्यासप्रवृत्तित्वादमूर्तवैचित्र्यवत्तत्प्रमाणम् निर्विवादत्वकरणात् कर्तुरेव भावः, तच्छक्तेः व्रीहेरन्यायत्तैकत्वात् स्वरूपभेदात् पुरुष एव भवतीत्यादि

कटुक इति ओषधिविशेषविषयमिदं रसे कटुकः विपाके कटुकः वीर्ये उष्णः प्रमतः दन्त्यभिघातौषधिरपि रसवीर्यविपाकेषु चित्रकसमानगुणा भवति तत्र रसेन वीर्येण विपाकेन च द्रव्यं किञ्चित् किञ्चित् कर्म कुरुते एवं प्रभावेणापि दन्ती कटुकरसोपलेप्यनिर्वीर्यापि प्रभावात् नरं विरेचयति न चित्रकः एवं रसं तुल्यत्वमपि विपाकोऽपोहति रसविपाकौ तुल्यत्वमपि वीर्यमपोहति रसवीर्यविपाकान् समत्वमपि प्रभावोऽपोहति यथा दन्ती अत्र हि प्रभावेण रसवीर्यविपाका अभिभूयन्त इति भैषज्यप्रियव्रतोऽयमुदाहरणमाह मागधेति आमिरोपधिभिर्विरचित- क्वाथः आमं पाचयतीत्यर्थः, एतेषां वचनानां भेषजविद्याप्रामाण्येन तदुपदेशाभावे प्रवृत्तेन वक्तव्यमिति भावः । पुरुषतत्क्रिययोरभिव्यक्त्यपवादे कर्मण एव प्रवर्तमानत्वे ततः कर्मण्यपि पुरुषप्रयत्नस्यानन्तरेण तत्रापि नैरर्थक्यं निराकरणानि यथेत्युक्तेषाह–पुरुषेति । न चैवमिष्यते शास्त्रप्रामाण्यस्योपपत्तिसद्भावात्–इत्थं नैवेष्यत इति । दोषान्तरमाह स्वयुपदेशादीति स्वयुपदेशादिक्रियाणाञ्च दृष्टार्थानां निराकरणमेवमिति योज्यम् तदर्थमाह–कर्मकारणैकान्त इति यदि कर्मैव कारणं स्यात् निर्विचारं परं बोधयितुं शब्दशक्त्युच्चारणं न स्यात्, कर्मत एव प्रतिपत्तिसम्भवादित्यर्थः । स्वयुपदिष्टार्थस्य बोधः परस्य यदि कर्मत एव स्यात् न तु पुरुषप्रयत्नात् स्वयुपदेशमन्तरेणापि प्रसङ्गात् नैव वा प्रसङ्गाद्युपदेशे तथापि तथाविधकर्माभावात्तस्योपदेशादिक्रिया व्यर्थैवेति निराकृता भवेत् कर्मैकान्ते इत्याह कर्मप्रवृत्तिमात्रत्वादिति । अथ कर्मैकान्तवादी पुरुषपक्षोक्तान् दोषान् सामर्थ्यवादूर्ध्वं एवमपि स्यान्मतमिति शास्त्रनिराकरणं तदुपदेशनिराकरणमप्युक्तेरेवम्, कर्मणोऽस्वतन्त्रत्वादि तु न हि [illegible] पुरुषस्यावमो-

---

१ सि तच्छक्तिवचनो । २ सि° वचनम् ।

तत्र नोपपद्यते कर्मैव एव भवतीत्युपपद्यते कर्मप्रवृत्तिमात्रत्वात् तथा शास्त्रार्थस्यास्तदुपदेशादिक्रिया-मात्र प्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योः कर्मप्रवृत्तिमात्रत्वात्, प्राज्ञपुरुषप्रतिपत्तिवत् बलीवर्दाद्यप्रतिपत्तिवच्च तस्मात् सर्वाण्येतानि कर्मण एव हेतोर्भवन्ति पूर्वोक्तन्यायवत् वृथा त्वायासादिप्राप्तिरमानसक्लेश-फलत्वात्पन्थेति, वेदाभ्यासायाम् एवज्ञोऽस्मन्यसे तत्त्वमितमसि तावत् मद्वन्यः, अथ तदादिकर्म कृत
5 इति, मम तावदभिप्रायः कृतकत्वात् कर्मणः पुरुषादेव तदिति तमेच्छता त्वया वक्तव्यं कुतस्तदादि कर्म ? यत एवमस्तत्र प्रतिपत्त्यप्रतिपत्तिक्लेशादीति, त्वदभिप्रायापेक्षेणनार्थः प्रश्नः किं तदपि कर्मण एव ? उत पुरुषादिति, भूयास्त्वं भो-पुरुषादेवेति,—एवं नामास्तु को दोषः गत्यन्तराभावात्, कर्मैव एवेममि प्रायः स्यादिति, अत्र ब्रूमः, न प्रीतिवैधर्म्येणाकर्तृकत्वात् प्रीतेरस्याकर्तृकत्वात् कृतकत्वमपयाति ततो वाऽतो प्रीतिरकृतकोऽकर्तृकत्वात्, तदप्यनियमात्तामोपपद्यते कर्मणः कर्मत्व तदादिकर्मणः
10 किमिव ? आत्मादिवत् यथाऽऽत्माकाशकालदिगादीनि न केनचित् क्रियन्ते इत्यकर्माणि तथाऽऽदिकर्मापि स्यात्, वेक्षेपणादिवदिति, वैधर्म्य[मि]दर्शनम् घटोत्क्षेपण कर्म तद्व्यतिरेकेणो क्षेप्त्रा विना न भवति [न]त्वेदमिति एवं पुरुषकारवादिन कर्मवादी दूषितः कर्मवादिना प्राक् पुरुषवादी, तस्मादयुक्तमे तत्र कृत्वा तदपि सर्वमसम्बद्धं परकर्मकारणैकान्तिन आहुः एवं पुरुषकारकारणैकान्तिन आहुर-पि सर्वमसम्बद्धं परस्परदूषितत्वादिति ।

---

15 तस्मात्, विधिवादस्यात्मकत्वादिति यदु पुरुषमपि प्रत्येकादि प्रत्येकोऽर्थ एवमनूद्य सर्वा प्राप्तिः कर्मैव एवैतद कर्मैव एव भवतीत्युपपद्यते इति तत्र हेतुमाह कर्मप्रवृत्तिमात्रत्वादिति पुरुषस्य सर्वा प्रवृत्तिः कर्मैव एव न हि तद्व्यतिरे-केण च [illegible] यत्र इति यावत् । शास्त्रोक्तविधिनियमेऽन्योन्यपेक्षयोरनुपुरुषसंयोगपूर्वक्रियायाः प्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिर्वा सर्वं कर्मैव एवैतद—तथा शास्त्रार्थस्येति । तदपि समस्तयोरपेक्षायां प्राज्ञः पुरुषस्तदर्थमभिप्रपद्यते, प्रायो बलीवर्दि-र्नाभिपद्यते कृतेऽपि प्रत्ये तत्सत्त्वं कर्मनिमित्तमिति प्राज्ञपुरुषेति । पूर्वोक्तन्यायवदिति कार्यान्तरेष्वपि यत्कार्यं
20 हेतु इत्यादि पूर्वोक्तन्यायवद् कर्मैव भवतीति भावः । पुरुषकारस्तु देहेन आयासायासैन निष्फलत्वादिति वृथा त्विति । अथ पुरुषकारवादी नित्यस्य तदादौ—तत्त्वमिदमसीति प्रागपि सर्वं कृत कस्मात्, विहितसर्वमाद्यकर्मणः पूर्वेषांच कस्यचिदपि प्रागपि सर्वं कस्मादुत्पद्यते तत्पूर्वं कर्मणोऽभावात् कर्मणश्च क्रियमाणत्वात् क्रियमाणस्य च कर्तृत्व[म]न्य-त्वादिति भावः । पुरुषवादी आत्माभिप्राये प्रत्यवतिष्ठते मम तावदिति कृतकत्वानुपपत्तौ तत् पुरुषादेव तदादिकर्म भवतीति तदाह भूयास्त्वा येषां गतत्वात्—भूयास्त्वमिति भिन्नमपि ममाभिप्राय अपि तु त्वदभिप्रायेण एवम् कोऽत्र दोष इति
25 भावः । दोषमाह पुरुषवादी—अत्र ब्रूम इति कृतकत्वानुपपत्ती तत् नैव कर्तुं शक्नोति, यतः कर्म कृतकं कर्तृत्वाद यदि कृतकं तत्कर्तृकं यथा प्रीतिरिति प्रीतिवैधर्म्येणाकर्तृकत्वेऽपि अकृतकत्वेन विकल्पः अन्यथा प्रीतेः तत्कर्तृकत्वात्प्रत्युपक्षे-कर्तृत्वाद्रूपिरपि न कृतकं स्यादिति भाव । एवं कर्मणोऽकृतकत्वमिति क्रियमाणत्वाभावेन क्रियत इति कर्मेति व्युत्पत्ति-सिद्धं कर्मत्वमपि न स्यादिति—तदप्येति । आदिकर्मणोऽपि न कर्म अनियमात्त्वात्, आत्मादिवत् वैधर्म्येणोत्क्षेपणादिवत्, उत्क्षेपणादि क्रियमाणत्वात् कर्म तत्कारणेन क्षेप्त्रादिरूपस्तरेण तत्र भवति न वैधर्म्यकर्मेति भावः । एवं कृत्वा कर्मैकान्तवाद
30 दोषप्रसक्तमेव सर्वं कैवल्यमसम्बद्धमिति पुरुषकारवादिनोक्ते तदेव न्यायेन तत्र पुरुषमपि वाच्यो युक्त एवेति नियम यदि—तस्मादयुक्तमिति हेतुमाह—परस्परेति परस्परेण परस्परं दूषितत्वात् कर्मवादिना पुरुषवादस्य पुरुषवादिना च

---

१ सि प्रतिपत्तो । २ मि प्रयातर्मन्यायी । ३ पुरुषादेवेति युक्तं भाति । ४ सिक° [illegible] तत्त्वेपत्तो प्रीति । ५ सि क. घोक्षेर ।

तदुभयमिदानीमेकत्वेनाप्यसम्बद्धमिति प्रदर्शयितुकामः प्रश्नयति—

कथमसम्बद्धम्? नहि शुभमशुभं वाऽत्र किञ्चिदाभ्यन्तरं बाह्यं वा इष्टस्य कारणम् अनिष्टस्य वा, सर्वमेतदिष्टकारणमप्यनिष्टकारणमपि शुभमप्यशुभमपीति गृहाण, यथा त्रिदोषघ्नं मोदकादि प्रमाणाप्रमाणकालाकालाऽऽहारितं तथैक एव शुभाशुभादिधर्मा अयं पुद्गलकायः, पुद्गलनिरुक्तिकः कायः शरीरं चितत्वात् पुद्गलस्य पुद्गलस्यैव वा कायः इति भोक्तृभोग्यात्मकविपरिणामवृत्तित्वात्, आहारवत्, कायचैतन्ययोर्वा ऐक्यपरिणामापन्नयोरेव भोक्तृभोग्यविपरिणामवृत्तित्वं सिद्धमतो भोक्तृत्वाद्भोग्यत्वाद्वा शुभोऽशुभश्च कायः। 5

कथमसम्बद्धमिति, परप्रश्नेन स्वप्रश्नेन चैकत्वात्तयोः पृथक् कर्म पुरुषकाराभावादेवा-सम्बद्धमिति वक्ष्यतिपादयिष्यन्नाह यस्मान्न शुभमशुभं चेत्यादि यावत्कायः इति, अथ स्वाभ्युपगमानः कामः पुरुषो वास्तु यदेऽभिरुचितं न मे कश्चिदत्र पक्षपातः, तत्र यस्मान्न किञ्चिदत्र शुभमेवाशुभमेव 10 वा, बाह्यमपि कायादिममभिमत रूपादि इष्टस्य सुखस्य कारणं चित्रमयूरस्रक्चन्दनभ्रमरवेतादि, अनिष्टस्य वा दुःखस्यातिविषमदुर्गन्धसंस्थानमप्रकण्टकशिलाशकलादि, सर्वमेतदिष्टकारणमप्यनिष्टकारण-मपि शुभमप्यशुभमपीति गृहाण, द्रव्यक्षेत्रकालभावपुरुषान्तरसंयोगविशेषाश्रयपरिणामविशेषापत्तेः सुरभिमधुरसुखस्पर्शसुरूपसुगन्धेतरभावमुपलभ्यते, भ्रमभक्षितमक्षितमोदकवत्, पद्मपत्रप्रच्छन्नवत् पद्म-केसरनालवत्, वाताभातविषमाविषमनैरात्म्यवत्, स्वसाधस्वस्त्रीपुरुषगीतरुदितादिवत्, यथोक्तमार्षे 15 'जे चेव पोग्गला सुब्भिगन्धत्ताए परिणमंति ते चेव पोग्गला दुब्भिगन्धत्ताए परिणमंति' (   ) इत्यादि, तस्मान्न शुभमशुभं नैकान्तेन किञ्चिदस्ति त्रिभुवनेऽस्ति, किं तर्हि? तदेव शुभं तदेवाशुभं तदेवेष्टकारणमनिष्टकारणञ्च, यथा त्रिदोषघ्नं मोदकादि प्रमाणाप्रमाणकालाकालाऽऽ-हारितमिति स्वस्वपर्यायाहारितविपर्ययाद्वा, तथैक एव अयं पुद्गलकायः पुद्गलनिरुक्तिकः कायः शरीरं चितत्वात्, रोगादिदुःखनिवासत्वाद्वा सर्वोऽपि बाह्याभ्यन्तरो मूर्तद्रव्यसंघातः कायो रूपादिसंघा- 20

र्मधारत्व पतितत्वादिति भाव । इमनो प्रश्नयति योग्यतादर्शनाह—तदुभयमिति । कथं कर्मपुरुषयोः शुभाशुभत्वासम्ब-द्धमित्येतद्दर्शयति—कथमिति । कथं कर्मपुरुषकारयोरसम्बद्धत्वमैक्यत्वात् पृथक्कर्मपुरुषकाराभावादेवासम्बद्धत्वमाह—परप्रश्नेनेति यत्समास्वन्तरं वा वस्तु निर्विशेषमन्तेन शुभं किञ्चिदन्यमशुभं किञ्चिदस्तीत्यत्र किञ्चिदनिष्टमेवेति मतेऽत्र किञ्चिदपि शुभमशुभमिष्टसाधनमनिष्टसाधनमपि द्रव्यक्षेत्रकालभावपुरुषान्तरसंयोगविशेषेण तथा तथा परिणामविशेषापत्तेः इत्याह—अपि चावस्थिति । इत्यादीति योगादिरोगादीनाम् । एतदेव सुरभीतरादिपरिणामापत्तौ दृष्टान्तमाह—भ्रमभक्षितेति अभक्षितं 25 मोदकं सुरभि भवति, भक्षितमसुरभि पद्मानामपि मधुररसं भवति अपक्वानामसुरम्, पद्मकेसरादि सुखस्पर्शं पद्मनाल-कठिनस्पर्शं अभिघातोऽभिघातो वा भवन् दुःखो भवति अनभिघातो निराघातो वा भवन् सुखो भवति स्वसाध्यस्व-मिति सुरूपा भवति असमस्त्रीपुरुषयोरुदितं दुःखदं भवतीति दृष्टान्तामर्शः । एवमेव शुभाशुभादित्वे निदर्शनमाह—यथेति त्रिदोषघ्नमपि मोदकादि प्रमाणेन काले चाहृतं शुभं दुःखदमकालेऽप्रमाणमनिष्टसाधनमेवेति भाव । निदर्शनान्तरं समाह—स्वसेति, मौर्य्यकेणाहार विविधरसेऽनिष्टसाधनं प्रत्यक्षत्वात् सर्पादेर्मरणे विषविषेण इत्यसाधनम्, सर्पदंशनिवृत्ति- 30 करणादिति भाव । एवमेव पुद्गलकाय शुभाशुभादिधर्मा भवति भोक्तृभोग्यात्मकविपरिणामवृत्तित्वात् आहारवदित्याह—तथैक एवेति । पुद्गलकायम् अनुसारेण पुद्गलनिरुक्तिक इति । बाह्याभ्यन्तरमूर्तद्रव्यसंघातस्य कायत्वमुक्त्वा

१ क. °पन्नादि । २ सि क° कालकाल । ३ सिक सुता ४ ५ तथद् ।

तस्मात्, परमाणोरपि, पुद्गलस्य पुद्गलस्येव वा कायः, इति विग्रहसमासौ, अथवा पृथक् परिकल्प-
नयाऽनया किं ? इन्द्रियप्रत्यक्षाभिमतः शरीराख्यः पुद्गलकायः, स्वसंवेदनग्राह्यात्मकक्रियाविशिष्टपुद्गलमिव
आत्मा वा सोऽयमेक एव, न तत्र कश्चिद्भेदबुद्धिः कार्या, अन्यपरिणामैक्यापत्तेः एतदयदर्शनादेक
एव शुभाशुभादिधर्मेति साध्यस्य कायस्य वक्ष्यमाणाहारदृष्टान्तसाम्यमापाद्य हेतुत्वेन तत्साधर्म्यमाह
5 भोक्तृभोग्यात्मकविपरिणामवृत्तित्वादिति, यो[1] हि पुरुषकारत्वाभिमतेन भोक्ता अथापि कर्मत्वाभिमतेन
भोग्यः, तस्मात् कायो भोक्तृभोग्यात्मकः, तस्य विपरिणामो वृत्तिरस्येति कायः सम्बध्यते भोग्यस्य
भोक्तर्यां विपरिणाम इति शुक्रशोणित असम्भाव्यास्वादितरसादि च मातृपितृकारणमस्य शरीरस्य तत्पूर्वं
भोक्तृ भोग्यश्च अन्योऽन्यभावापत्तेः, तथा चतुर्विधोऽप्याहारोऽशनादिराहर्त्राहार्यभावाद्भोक्तृभोग्यश्च,
तत्र शुभाशुभेष्टानिष्टकारणमेवेति, अथवैतयोर्वा चैक्यपरिणामापत्तयोरेव भोक्तृभोग्या[त्मकवि]परि
10 णामवृत्तित्वं सिद्धमत आहारवच्छुभाशुभादिधर्मताऽस्येति, यथाऽऽहारः शुभश्चाशुभश्च दृश्यते संस्कृ-
तोऽसंस्कृतः, संस्कृतोऽप्यशुभ एव संस्क्रियमाणाभावाशुभत्वात्, संस्कारैकाभिमतकर्पूरादेरपि कालान्तरे
दौर्गन्ध्यादिदर्शनात् सर्वपुद्गलानां प्रागुक्तविधिना शुभाशुभत्वात्पुद्गलत्वादाहारः शुभोऽशुभश्चेति तथा
कायं इति, अथ वा चेतनाचेतनयोरात्मशरीरयोरैक्यपरिणामात्तयैव भोक्तृ भोग्यत्वेऽनेनैवाहारदृष्टा-
न्तेन सम्बद्ध मत्वेकमपि साध्यस्येव धर्मद्वयमित्यत आह भोक्तृत्वाद्भोग्यत्वादिति, एव कर्तृत्वात् कर्म

15 त्वादित्यावत्वादेव परमाणोरपि कायत्वमाह–परमाण्वोरपीति । मूर्तिमत्त्वभावस्य कायत्वाभिधानेन अमूर्तस्यात्मनो
भेदप्रतीतेर्भेदोऽपि न कार्य इति पक्षान्तरमाह–अथ वेति । अन्येति आत्मपुद्गलयोः परस्परानुप्रवेशो क्षीरनीरवत् न चान्या
च एव परिणामयोगेनात्मशरीरयोरैक्यमवसितम् तस्मादेक एव पुद्गलकायः शुभाशुभादिधर्मवान् भवतीति भावः । भोक्तृभोग्येति
यथो हि पुरुषकारत्वाभिमतो भोक्ता कर्मत्वाभिमतो भोग्यस्तस्य भोक्तृपुद्गलयोरैक्यपरिणामैकत्वात् तयैव कायस्य विपरि-
णामात्मकः शुभोऽशुभश्च इति धर्मः तथा च भोक्तृभोग्यात्मकस्य विपरिणामः भोक्तृभोग्यात्मकविपरिणामः स एव वृत्तिर्यो
20 यस्य स भोक्तृभोग्यात्मकविपरिणामवृत्तिः तस्य भावस्तत्त्वमिति विग्रहः । स एव प्रदर्शते–यो हीति । कायान्तरापत्ति-
दृष्टान्तत्वमेव कायत्वस्य तत्र भोक्तृभोग्यात्मकत्वं दर्शयति–शुक्रशोणितमिति शोणितयोः शुक्रशोणितं धर्मस्तस्य
मूर्तिमत्त्वसंघातात्मकस्य भोक्तृभोग्यस्य प्रत्याहारः ततश्च मात्राद्यभ्यवहृताहारादि पञ्चात्मा भोग्यस्याऽऽहार इति
कायोऽपि भोक्तृभोग्यात्मकः कर्मकर्त्रात्मकयोरात्मशरीरयोरैक्यपरिणामादिति भावः । आहारोऽप्यशनपानखादिमस्वादिमभेदेन आहार
शरीरयोरात्मशरीरयोरैक्यपरिणामाद्भोक्तृभोग्यात्मकत्वं कायस्य तथा दृष्टान्तस्य धर्ममप्याह–तथा चतुर्विधोऽपीति ।
25 आत्मशरीरैक्यपरिणामभावात्मकत्वे तु हेतु सिद्ध एवेत्याह–अथवैतयोर्वेति । आहारे दृष्टान्ते साध्यं शुभाशुभादि
धर्मत्वं दर्शयति–यथाऽऽहार इति स्वरूपतः शुभ असंस्कृतश्चाशुभः संस्कृतोऽप्याहारो नैकान्तेन शुभ एव
संस्कारापारैकान्तात् पैत्तरकस्य कर्पूरादेरेकान्तेन शुभत्वाभावात् तत्र कालान्तरे दौर्गन्ध्योपलब्धेरित्याह–संस्कृतोऽ
पीति कर्पूरादिति वेत्यः । भोक्तृभोग्यात्मकविपरिणामवृत्तित्वादित्युक्तेर्भोक्तृभोग्यात्मकविपरिणामवृत्तित्वात् भोग्यात्मकविपरिणाम
वृत्तित्वादिति हेतुद्वयाभिप्रायेण व्याख्यानमाह–अथ वेति तयैव भोक्तृभोग्यत्वेनानेन भोक्तृत्वभोग्यत्वयोरभिधानात् अर्थिता,
30 अत एव च शुभाशुभादिधर्मवत्त्वसाधनाभावेनाभिधानात् प्रत्येकं तयोः भोक्तृत्वात्मकविपरिणामवृत्तित्वपदेन भोक्तृत्वमेव
निर्दिष्टं तथा भोग्यात्मकविपरिणामवृत्तित्वपदेन भोग्यत्वम्, तथा च पुद्गलकायः शुभाशुभादिधर्मवान् भोक्तृत्वात्,
भोग्यत्वात्, आहारवदिति फलितमिति भावः । एतदेव स्पष्टयति मूलम्–भोक्तृत्वाद्भोग्यत्वादिति । भोक्तृभोग्ययोः

१ सिं० विग्रहसमासौ । २ सिं० °मत्त-कर्मत्वाभिमत० । ३ सिं क यदि । ४ सिं क. मात्रयैव । ५ सिं क.
संस्कृतासंस्कृत । ६ सिं क. संस्कारताभिमत । सिं क. कायेति ।

त्वाद्याहारवच्छुभोऽशुभश्च काय इति । अथ वा सुखोऽपि दुःखोऽपि स एव कायः, सुखस्यादुःखत्वादाहारवत्, दुःखं सुखस्याद्याहारवत्, यतः परस्परासिद्धं तदितरेण सिद्धेन धर्मान्तरेण साम्यम्, एवमिष्टोऽप्यनिष्टस्यानिष्टोऽपीष्टस्याद्याहारवदेव ।

इतर आह–

तच्च न, सदकशुभाशुभत्वे प्रतिविशिष्टसदसद्योगकृते, तस्मादुभयधर्मता सर्वद्रव्याणामित्येतच्च न, एकैकस्य सर्वरूपद्रव्यभवनपरमार्थत्वात् सर्वशुभाशुभेष्टानिष्टकारणत्वादिरूपो हि द्रव्यभवनपरमार्थः, एष हि भावादेव भवद्द्रव्यं परमार्थतो भवति, नान्यथा, अत्रानुमानं तदेव तत्, तत्परमार्थत्वात्, तद्वत्, एतदुक्तं भवति तत्तत्स्वरूपभवनपरमार्थत्वात्, तत्तत्स्वरूपवत् ।

(तच्च नेति) तच्च न, सदकशुभाशुभत्वे प्रतिविशिष्टसदसद्योगकृते प्रतिविशिष्टकर्पूराद्येकान्तशुभद्रव्ययोगे सति वस्त्रादि अशुभगन्धमपि सत् सुरभीक्रियते, अधिकगुणाभिभवमात्रतया, एवमशुभ्यपवित्रद्रव्ययोगे सति तदुत्कटगन्धाभिभवात् तद्भावनया कर्पूरादपि तद्गन्धीभवदुपलभ्यते, अथ वा यथैव विनष्ट शुभवस्त्रादिगतमत्यं द्रव्यमशुभवत् कर्पूरगन्ध भवदुपलभ्यते, नालिकेरफलानि सुरभीणि सन्ति पूतीभवन्ति दृश्यन्ते तस्मादुभयधर्मता सर्वद्रव्याणां तथा कायोऽपीत्येतच्च न, एकैकस्य सर्वरूपद्रव्यभवनपरमार्थत्वात्, वीप्सया व्याप्तिं सर्वरूपद्रव्यभवनस्य भावकस्य भाव्यस्य च दर्शयत्येकैकस्येति, सर्वशुभाशुभेष्टानिष्टकारणत्वादिरूपो हि द्रव्यभवनपरमार्थः, एष हि भावादेव भवद्द्रव्यं परमार्थतो भवति नान्यथा यथोक्तं 'एगमेगस्स णं भंते जीवस्स एगमेगे जीवे माइत्ताए' इत्यादिप्रश्नः यावत् 'आमं गोयमा असइं अदुवा अणंतखुत्तो एवं सव्वजीवाण वि एगजीवो एगजीवस्सवि सव्वजीवा' तथा

सर्वकर्मैकस्वतामाह–एवमिति । शुभाशुभयोः सुखदुःखफलयोरेव साम्यं तुल्यमानेनाह–अथ वेति आहारस्य भोजनादेः सुखदुःखफलस्य पूर्वमुक्तत्वेन तयोरव्यभिचारात् कायस्य तु बालत्वे तेनैव हेतुना सुखस्यकत्वं सुखारम्भकत्वे वा तेनैव तु चारम्भकत्वमपि साम्यमिति भाव । ननु कायस्य भोक्तृभोग्यात्मकस्य शुभाशुभाविपर्यासः विपरिणामरूपा इति मनुष्यते तत्र दुष्टम्, निर्वर्तने वस्त्रादौ शुभाशुभतायाः प्रतिविशिष्टसदसद्द्रव्यसंयोगेनैव दर्शनादित्यत्राह–तच्च नेति तदेव संक्षिप्य प्रतिविशिष्टेति अशुभगन्धमपि सदिति अपिनाऽगन्धमपि सदिति योज्यते भूयोगुणाधिकगुणोऽभिभावकतीति भावः तथाऽशुचिद्रव्यसंयोगे शुभगन्धमपि सत् यथामालत्यादिसुरभीक्रियते तथा कर्पूरादपि सोत्कटगन्धाभिभवात् दुर्गन्धीभवतीति भाव–एवमिति तथैवाशुभगन्धं वस्त्रादि प्रतिविशिष्टशुभवस्त्रादिसंयोगविरहे शुभवद्भवत् कर्पूरगन्धं भवति कायादिष्वपीत्याह–अथ वेति । शुभगन्धस्याशुभगन्धीभवने निदर्शनमाह–नालिकेरेति तदेवं द्रव्यस्य शुभाशुभत्वे सदसद्द्रव्यसंयोगकृते एव न वस्तुनः परिणाम तथा कायोऽपि द्रव्यान्तरसंयोगादेव शुभाशुभधर्मेति पूर्वपक्षाभिप्राय । सर्वरूपेण द्रव्यस्य भवनं पारमार्थिकमेव नतु संयोगनिमित्तमुत्तरयति एकैकस्येति अनेकं द्रव्यं तद्भावं वा भवत् भावकं परमार्थतः सर्वरूपेण भवनयोग्यमेव भाव्यं शुभाशुभद्रव्यसम्बन्धेन शुभाशुभरूपेण भवनयोग्यत्वेनाभिमतम्, भावकं शुभाशुभभवननिमित्तं द्रव्यम् । शुभत्वेनाशुभत्वेनोत्पादकत्वेनाविर्भावकत्वेन सर्वरूपेण भवतस्य द्रव्यताभावादेव द्रव्यं तथाभविष्यतीति भाव्यवेत्याह–सर्वेति । एकस्यैव जीवस्य मातृत्वादिपर्यायवत्तया तथैकस्यैव पुद्गलस्याहारादिरूपेण भवनक्षमतायां सूत्रेण प्रमाणयति यथोक्तमिति ।

---

१ सि. क्ष. प्रतिविशिष्टासदसद्योगकृते । २ सि क्ष. ६ गन्धमपि ।

'सव्वपोमलस्स एगजीवस्स सव्वजीवाण च आहारत्ताए उस्सासत्ताए भासत्ताए सरीरत्ताए इंदियत्ताए मणत्ताए आणापाणत्ताए' (   ) इत्याद्यर्थस्यापत्तौ ज्ञापकम्, सर्वलोकत्वात्, अत्रानुमानं तदेव तदिति प्रतिज्ञा,—मातृत्वाभिमावेन पन्नूकति शरीराभिमावेन च तदेकैक सर्वरूपमित्यर्थः तत्परमार्थत्वात् तद्वत्, एतदुक्तं भवति तत्तत्स्वरूपस्वभवनपरमार्थत्वात् तत्तत्स्वरूपवत्, एवमितरमपि

5 पक्षीकृत्य साध्यम्, यत्स्वरूपमिव भवति कर्पूरं शरीरमंभावि वा तत्तदेवेत्यर्थः, यत्र यदेव न भवति [न] तत् परमार्थं यथा शशविषाणं खरविषाणं वा भवनमस्याऽन्यत् तत्तदन्यस्वरूपापत्तेः स्यादेवमास्पद कस्य तत्त्व स्यात् बहिरङ्गस्य चान्यत्वमिति तदेव ह्यन्यत्वाभिमतं अस्माभिस्तस्यैव तद्रूपमिति साध्यते तस्मात्तत्स्वरूपमभ्यवास्य न चासिद्धं तत्परमार्थत्वमिति ।

अभ्युपेत्यापि—

10 अन्यथात्वेऽपि तदनतिरेकात्, तन्तुयज्ञोपवीतवत्, यथा चात्र सर्वसर्वस्य चात्मस्य परिणाम्यपरिणामकभावादेकत्वं परिणामश्च द्रव्यमात्रम्, यद्यपयति स परमार्थोऽस्य यथा क्षीरादेर्यावच्च घटादेः तथात्मकर्मणोरपि, आत्मा परिणमयति तथाभवनसामर्थ्योत्पत्तिजात्या विना पुद्गलानिति परिणामकस्ते परिणाम्याः, पुद्गलाश्चात्मान मिथ्यादर्शनादित्वेन परिणमयन्ति तद्भावेनात्मा परिणम्यते, एतस्य कर्मकर्मिद्वयस्यान्योऽन्यपरिणामकत्वादनादित्वमेकत्वम्,

15 संसारस्य कर्मकर्मिद्वयसम्बन्धवत्त्वात्तस्य चानादित्वात् ।

(अन्यथात्वेऽपीति) अन्यथात्वेऽपि तदनतिरेकात्मकत्वात्, तदेव तदिति वर्तते तस्मा-त्तस्य चाऽनतिरेकः स आत्माऽन्येति तदनतिरेकात्मकत्वात् यदनतिरेकात्मकमन्यथात्वेऽपि तदेव तद् दृश्यते किमिव ? तन्तुयज्ञोपवीतवत् तन्त्वनतिरेकात्मकत्वाद्यज्ञोपवीतस्य चलितसाम्यव्यवहारेऽपि तन्त्वा-

त्मकमित्यात्मसाधनेन साधयति-अत्रानुमानमिति । जीवाभिप्रायेण प्रतिज्ञार्थमाचष्टे मातृत्वादिभावेनेति । अत् येन येन 20 रूपेण भवति तद् तद्रूपेण सर्वं प्रत्येकं तदेकं एकैकस्य सर्वात्मकत्वमिति मान । हेतुं वक्ति-तत्परमार्थत्वादिति तदेव परमोऽर्थो यस्य तद्भावस्तस्मादिति विग्रह एको जीव एव हि मातृत्वेन पितृत्वेन भ्रातृत्वेन भगिनीत्वादिना भवस्तत्र तु जीवो मात्रादित्वस्य एव मातृत्वस्य इव न तु पितादित्वस्य इति न वाच्यम्, यथा जीवस्य जीवत्वस्यैव भवनं परमार्थ इति च जीवत्वस्यैव मात्रादित्वस्यैव भवनमपि परमार्थ इति कृत्वा त मात्रादित्वस्योऽपीति भावार्थः । दृष्टान्तं भावार्थं सर्वजाति सर्वरूपत्वात्मकत्वं विवक्षावशरोचयत्वैव च-एतदुक्तं भवतीति । दृष्टान्तमपि पक्षीकृत्यैतं साधयितव्यमित्याह-एवमितरम 25 पीति, दृष्टान्ते प्रतिज्ञार्थं दर्शयति-यत्स्वरूपमिवमिति इदं दृष्टान्तम् । व्यतिरेकेणापि दर्शयति यदन्यद् तदपि तत्तत्स्व-रूपपरत्वेन भवेत्, अन्यथा तथा न तत्त्वीक्रियेतान्यपरिहरणीयरूपत्व इत्याह्याभिमतसाम्यपूर्वक तत्त्वं विशेषाभिमतत्व बहिरङ्गत्वस्याप्यन्यत्वं तदेवं स्यात् तदेव ह्यन्यत्वाभिमतं बहिरङ्गं यत्स्वरूपमपि बहिरङ्गस्यान्तरङ्गत्वस्वात्मपूर्वं व्याख्येयत्वस्मात् स्यात् विधिव्यस्यैव न च तत्परमार्थत्वमसिद्धमित्याह अथाभ्यस्येति । तदेवमसिद्धत्वमुपपन्नमपि चोपपादयते-अन्यथा-त्वेऽपीति । अन्यथात्वस्मात् यदन्यत् सर्वसाम्यव्यवहारेऽपि यदन्यतोऽतिरिक्ततस्त्वात्तस्य तद् न तु तदो भिन्नमित्याह 30 तदेव तदिति । यज्ञोपवीतस्यान्यथात्वेऽपि तन्त्वनतिरेकात् तन्त्वात्मकत्वमेवेत्याह-तन्तुयज्ञोपवीतवदिति । एवं एव पुद्गलस्य द्रव्याद्यपेक्षाभिप्रायेण विधीयमानस्य मोक्षपर्यायान्तस्य भवसम्पत्त्यपनयनतिरेकात्मकत्वं भावितमेवेत्याह

१ लि. क. °व्यवहरिय ।

समकत्वमेव, तथा मुक्तादिषु भावनीयम्, तदनतिरेकात्मकत्वञ्च भावितार्थमेव 'ते चेव ते पोग्गला सुब्भिगंधत्ताए' इत्यादिना । यथा चात्रेत्यादि, एवञ्च तदेव तदिति सर्वसर्वस्य बाह्यस्य परिणाम्यस्य परिणामयितुश्च तस्य, योऽधिकगुणस्य तादृप्यं प्रतिपद्यते स परिणामी, योऽधिकगुणो न्यूनगुणस्वभावमापादयति स परिणामक इत्युच्यते व्यवहारतः, निश्चयतस्तु परिणाम्यपरिणामकाद्याविर्भावतिरोभावमात्रभेदो स्वत एव चेत्यस्य नयस्य दर्शनम्, परिणामश्च द्रव्यमात्र 'द्रव्यञ्च भव्ये' यदनुभवति स परमा- 5 र्थोऽस्येति तदन्येष भावित क्षीरादेर्दध्यादेर्घटादेश्चापदोद्रव्यम्, तथाऽधिकृतस्याध्यात्मिकस्य कर्मकर्मिसंबन्धस्य शरीरशरीरिसंबन्धस्य वा भावमार्थमुपनयति—तथाऽऽत्मकर्मणोरपीति, तद्व्याचष्टे—आत्मा परिणमयतीत्यादिना यावदनादित्वमेकत्वमिति, परिणाम्यपरिणामकयोरनियतदेशकालभावादिरूपतां दर्शयति तथाभवनसामर्थ्याद्गतिभावादिना—पुद्गलानिति उपयोगलक्षण आत्मा गतिजातिशरीराङ्गोपाङ्गाद्युभव नोपयोगात्मतया तान् पुद्गलान् परिणमय[ती]त्यात्मनः परिणामकत्वं तेषां परिणाम्यत्वम्, पुद्गला- 10 आत्मानं मिथ्यादर्शनादित्वेनेति, मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाययोगसुखदुःखोदयक्षयोपशमादिभावेन परिणमयन्ति तद्भावेनात्मा परिणम्यते स च मिथ्यादर्शनोदयादिभावो भवभ्रान्तिहेतुः, तद्भावस्य संसरणात् एतस्य कर्मकर्मिद्वयस्यान्योन्यपरिणामकत्वादनादित्वमेकत्वमेव एकत्वसम्येन पर्यायभूतेन तत्त्वं व्याचष्टे संसारस्य कर्मकर्मिद्वयसम्बन्धप्रत्ययत्वात्तस्य च सम्बन्धस्यानादित्वात्, यथोक्तं 'पुव्वि भंते! कुक्कुडी पच्छा अंडए, पुव्वि अंडए पच्छा कुक्कुडी' इत्यादि प्रश्नव्याकरणं रोहा[1] 'पुव्वि पेते पच्छावि एते दोवि 15 एते सासता भावा आणाणुपुव्वी एसा रोहा'' इत्यादि, (भग० श० १ उ० ६ सू० ५३) मिथ्यादर्शनग्रहणं सर्वकर्मबन्धाधारभूतत्वात्तदुपलक्षणात्सर्वस्य सूचनम् ।

तदनतिरेकात्मकत्वञ्चेति । एवं बाह्याचेतनानामेकत्वं प्रतिपाद्य चेतनाचेतनयोरप्येकत्वमाह—यथा चात्रेत्यादीति सर्वमेव सर्वमिति सर्वसर्वं प्रत्येकं सर्वेषां सर्वरूपतया भावस्य चेतनाविर्भावतिरोभावस्वरूपैकत्वमेव व्यवहारत एव किञ्चित् परिणाम्यं किञ्चित् परिणामक इति भेद इति भावः । तदेवं एकत्वम् परिणाम्यपरिणामकयोर्लक्षणमाह—य इति यो 20 न्यूनगुणोऽधिकगुणस्य तादृप्यं तादात्म्यं प्रतिपद्यते स परिणामी परिणामकस्तु न्यूनगुणस्यापादकोऽधिकगुण इति । परिणामोऽपि नातिरिक्तः कश्चित् किन्तु परिणमितस्य एवेत्याह—परिणामश्चेति द्रव्यस्य भवनरूपत्वादिति भावः । द्रव्यस्य भवनमेव धर्मो रूपं न स्वभवनरूपं किञ्चिदन्यं भवितुमर्हतीति तथाविर्भावतिरोभावौ द्रव्यस्य स्वरूपमित्याह—यदनुभवतीति । आत्मपुद्गलयोरप्येवमन्योन्यपरिणामकत्वात्तत्रात्मना पुद्गलानां परिणमनमाह—उपयोगलक्षणेति उपयोगलक्षणो जीवोऽन्यद्रव्यविशेषात्मकत्वात्स्वरूपविशेषत्वात् सर्वगतत्वात् तत्तन्मानाभावस्वभावात् निजतया पुद्गलान् योग्यविशेषान् 25 गृहीत्वा गतिजातिशरीराङ्गोपाङ्गनिर्माणादिरूपेण स्वपर्यायपरिणामकर्मादिरूपेणशुभाशुभरूपतया परिणमयतीति भावः । पुद्गलैरप्यात्मा परिणम्यत इत्याह—पुद्गला इति अनादिपुद्गलसम्बन्धात्तत्कर्मापि मिथ्यादर्शनादिरूपेण परिणमयन्ति । मिथ्यादर्शनोदयेति मिथ्यादर्शनं विपरीततत्त्वश्रद्धा अविरतिः पापस्थानेभ्यो निवृत्तिपरिणामाभाव इन्द्रियविषयाभिष्वङ्गाद्युपलक्षणा प्रमादः क्रोधमानमायालोभाः कषायाः योगा मनोवाक्कायव्यापारलक्षणाः सुखदुःखे प्रतीते, एतेषामुदयादिभावेन पुद्गला आत्मानं परिणमयन्ति तद्भावापन्नस्य मिथ्यादर्शनाद्युदयभावो भवभ्रमणहेतुरिति भावः । 30 कर्मजीवसम्बन्धस्य बीजाङ्कुरन्यायवदनादित्वेन संसारस्यानादित्वम् सम्बन्धस्यानादित्वादेव च तयोरेकत्वपरिणामोऽप्यनादिरित्याह—एतस्येति । संसारस्य कुक्कुट्यण्डकन्यायेनानादित्वप्रदर्शकमार्षं प्रदर्शयति—यथोक्तमिति । मिथ्यादर्शनस्य

---

१ सि क. °व्यतात् ।

आह—यदुक्तं त्वया कर्पूराद्यचेतनमात्रं परिणाम्यपरिणामकभावादेकत्वं चेतनाचेतनयोश्च जीवक- र्मणोरिति तदुक्तं किन्तु रूपादि उपयोगीभवत् आत्मा भवति आत्मापि, रूपादि भवति तत्परिणामादिति, एतच्चोपपद्यते समाधानाभिप्रायेणोच्यते—

यदपि च बहिर्भिन्नं विषयजातं रूपादि तदप्यात्मन एव तत्त्वमुपयोगात्मकत्वात्, मत्या- 5 दिवत्, कथं रूपादेर्विषयस्योपयोग आत्मेति चेदुच्यते, तदव्यतिरेकलभ्यत्वात् ।

यदपि चेत्यादि यावल्लभ्यत्वादिति, यदपि च बहिर्भिन्नं विषयजातमुपयोगनिमित्तमूर्तं रूपादि तदप्यात्मन एव तत्त्वम्, रूपादितत्त्वमात्मतत्त्वं वस्तुतः कुतो रूपाद्यप्यात्मन एव तत्त्वमिति चेदुच्यते, उपयोगात्मकत्वात्, मत्यादि चक्षुर्दर्शनादिभेदमभेद उपयोग आत्माऽस्य रूपादेर्विषयस्य सोऽयं तदात्मकः, कथं रूपादेर्विषयस्योपयोग आत्मेति चेदुच्यते तदव्यतिरेकलभ्यरूपत्वात्, रूपं रसो गन्ध 10 इत्यादिविषयस्वरूपाकारेणोपयोगेन अव्यतिरिक्त एकीभूत एवोपलभ्यते रूपादिविषयो नान्यथा, अन्यथा विषयस्वरूपानवधारणात्, तस्मात्तदव्यतिरेकलभ्यरूपत्वात् रूपादिविषय उपयोगात्मकः, यदुपयोगा- त्मकं तदात्म[न] एव तत्त्वम्, यथा मत्यादिचक्षुर्दर्शनादिभेद उपयोग इति ।

साम्प्रतम्—

रूपादीनां देशभेदेन युगपद्भवस्थायिनां देशकालादितोऽत्यन्तमेवमहेऽभवनात्मकत्वात् 15 निर्वस्तुत्वापत्तिर्वन्ध्यापुत्रवत्, ततश्च द्रव्यमेव तथातथाभवनलक्षणं सत्यं न रूपादयो नाम केचिदिति, कथं पुनस्तद् भेदेन भवतीति चेत्, चक्षुरादिप्रत्ययोपयोगापदेशेन, भागिनेयाद्य- पेक्षाविशिष्टैकत्वसत्यपुरुषवदिति साधूक्तमेकमेव सर्वात्मकमिति ।

(रूपादीनामिति) रूपादीनां देशभेदेन युगपद्भवस्थायिनां रूपं रसो गन्ध इत्यादयः पर- स्परतो देशभिन्ना गृह्यन्ते तत्र देशस्य परमाणुशो भेदेन रूपं रसो गन्धश्चोपलभ्यते—देशसम्बन्धेनोपल-

---

20 चेतनाचेतनयोश्च [illegible] नाम आत्मा रूपोपयोगात्मा [illegible] परिणमति परिणामक द्रव्यान्तरमिति रूपादिरात्मा भवति आत्मा च रूपं भवतीति उच्यते तदोपपद्यते [illegible]— यदुक्तं त्वयेति समाधत्ते—यदपि चेति [illegible] रूपादिविषयमात्मन एव तत्त्वम् [illegible] 25 [illegible] । रूपादिविषयमात्मन एव तत्त्वमिति प्रतिज्ञायां हेतुं पृच्छति—कुत इति । रूपादेरुपयोगात्मकत्व- सिद्धिमाह—तदव्यतिरेकलभ्यरूपत्वादिति । रूपादिविषय उपयोगात्मकः तदव्यतिरेकलभ्यरूपत्वात्, मत्यादि- भेदवत् यथा मत्यादिभेद उपयोगाव्यतिरेकेण नोपलभ्यते [illegible] तथा रूपादिभेदोऽपि [illegible] [illegible] एव च स्यादिति भावः । [illegible] रूपादयो युगपदवस्थायिनः परस्परं भेदेन [illegible] 30 [illegible] रूपादीनां [illegible] —रूपादीनामिति । [illegible]—रूपं रस

---

१ लि. क. °विषया । २ लि. क. °पयोगात्मकेन वि ।

न्यमाला भवन्ति, देशतोऽप्यन्यमेवमादे तेषामभवनम्, यथा क्षणभेदे प्रथमक्षणेऽन्यद्रूपं द्वितीयक्षणेऽन्यदिति गृह्यते येन रूपं नाम किञ्चित् स्यात् तदेतस्य भवतः रूपग्रहणाभावसम्बन्धाभावादिसमभवनात्मका रूपादयः स्युः, आदिग्रहणाद् गन्धभेदेनैकगुणद्विगुणत्रिगुणकृष्णादिभेदेनागृह्यमाणस्यादविशिष्टस्य सामान्यस्यैव ग्रहणात्, ततः किं? अभवनात्मकत्वान्निर्वस्तुत्वापत्तिर्वन्ध्यापुत्रवत् ततश्च निर्वस्तुत्वापत्तेरे-तत्प्रतिपत्तव्यं द्रव्यमेव तथा तथा भवनलक्षणं सत्त्वं न रूपादयो नाम केचिदिति, तथा तथेति रूपर- 5
सप्रकारेण भवति श्यामरक्तत्वादितद्भेदप्रकारेण चेति, द्रव्यमेव भव्ये भवति द्रवतीति । कथं पुनरद्र-व्यमभिन्नं सत् रूपादिभेदेन भवतीति चेत् चक्षुरादिप्रत्ययोपयोगापेक्षेन भवति, चक्षुरादिप्रत्यया इति अधिपत्यालम्बनहेतुसमनन्तरप्रत्ययाः, तदपेक्षेन रूपादि भवति ज्ञानापेक्षेन—चक्षूरूपादिप्रत्ययेनेत्यर्थः, यथोक्तं 'रूपालोकमनस्कारचक्षुर्भ्यः सम्प्रवर्तते । विज्ञानं मणिसूर्यांशुगोशकृद्भ्य इवानलः ॥' इति ( ) दृष्टान्तो भागिनेयाद्यपेक्षाविशिष्टैकत्वसत्पुरुषवत्—यथैक एव पुरुषोऽनेकसम्बन्धि- 10
स्त्रीपुरुषापेक्षापेक्षाविशिष्टो भागिनेयो मातुलो भ्राता पतिः पिता देवरः श्वशुरः पुत्रो भ्रातीय इत्यादि-र्भवति देवदत्त एक इत्येव च सत्त्वतया द्रव्यमेकमेव रूपादि भवति चक्षुराद्यपेक्षादिति साधूक्त-मेकमेव सर्वात्मकमिति, एवमुपयोगात्मकस्य पुद्गलस्य रूपादिप्रभेदवत्त्वोक्तम् ।

इदानीमुपयोगस्यापि पौद्गलत्वमुच्यते—

यश्चोपयोगस्तत्त्वं मन्यावि तदपि पुद्गलात्मतत्त्वम् रूपाद्यात्मकत्वात् घटादिवत्, स हि 15
उपयोगलक्षण आत्मा परमाणुद्व्यणुकत्र्यणुकादिषु रूपाद्यात्मकेषु पुद्गलेषूपयुज्यते कृत्स्नो व्याप्रियते, तत्प्रदेशस्यापि रूपाद्यात्मकत्वमात्मनोऽभ्युपगम्यते तदुपयोगात्तत्परिणामात्तदेव तदिति न्यायाच्च, यद्येवं ततोऽसंख्यातप्रदेशोऽपि सर्वात्मना सर्वैः प्रदेशैर्भावे उपयोग यायात्, मृत्पिण्डः शिवकादिभावमिव, उपयोगमगच्छन्ननुपयुज्यमानोऽचेतन एव, यद्यनुपयुक्तघटा-दिवत्, चेतनो ह्युपयोगलक्षणस्तदभावादचेतनः स्यादिति । 20

इति । भवतोऽभवनमाह—तथा क्षणमेव इति । अरूपमाह—तदेवस्येति । भवतोऽभवनमाह—आदिग्रहणादिति । एवं रूपादीनामभवनात्मकत्वेनावस्तुत्वाद्वन्ध्येव स्यादित्यवता एतत् इत्याह—ततश्चेति तथा तथा भवनलक्षणत्वात् भवत न रूपादयो नाम केचित् सन्तीति भावः । अभिन्नं द्रव्यमेव चक्षुर्ग्रहणाभावाय रूपमिति रसनेन्द्रियग्रहणाय रस इति घ्राण-ग्रहणाय गन्ध इति स्पर्शनग्रहणाय स्पर्श इति व्यपदिश्यत इत्याह—चक्षुरादीति । चक्षुरादिप्रत्ययापेक्षेणोपयोगेनेत्यन्य-थापेक्षेण चैतत् । अभिप्रायमाह एतदेवाह—चक्षुरादिप्रत्यया इति, तत्राधिपत्यालम्बनौ प्रत्ययौ अधिपत्यालम्बन 25
[illegible] सर्व एव धर्मा आलम्बनप्रत्ययाः [illegible] एव हेतवो हेतुप्रत्ययाः [illegible] समनन्तरप्रत्यया इति बौद्धदर्शने प्रसिद्धा एते एतेषामपेक्षेण ज्ञानापेक्षेण चाभिन्नं द्रव्यं रूपादिभेदेन भवतीत्यर्थः अत्रैव बौद्धसम्मतिं व्याचष्टे—यथोक्तमिति [illegible] चक्षुर्विज्ञानमुत्पद्यते चक्षुर्निमित्तत्वेन इति बौद्धसिद्धान्तात्, तथापि आधिपत्येन चक्षुषा व्यपदिश्यते चक्षुर्विज्ञानमिति यथाऽग्निः [illegible] सूर्यकान्तमणिसूर्यांशुगोशकृद्भ्यो भवतीति तदर्थः । एकस्यैव 30
द्रव्यस्य निमित्तविशेषयोगेन नानाव्यपदेशभागिति निदर्शयति—भागिनेयादीति । एवं पुद्गलस्योपयोगात्मकत्वमुक्त्वो-पयोगस्यापि पुद्गलात्मत्वमुच्यते—यश्चोपयोगस्तत्त्वमिति [illegible] तत्सम्बन्धी भावः, उपयोगलक्षणो

1 सि क. व्याप्रियते ।
द्वा० न० ३३ (३१)

(यथेति) यथोपयोगलक्षणस्य मत्यादि तदपि पुद्गलात्मतत्त्वमिति पक्षः, कस्मात् ? रूपाद्यात्मकत्वात् घटादिवत्, स ह्युपयोगलक्षण आत्मा परमाणुद्व्यणुकत्र्यणुकादिषु रूपाद्यात्मकेषु पुद्गलेषूपयुज्यते कृत्स्नो व्याप्रियते-सार्वात्म्येन व्याप्त उपयुक्तः समाप्त इत्यर्थः, तेष्वेकस्यापि रूपाद्यात्मकत्वमात्मनोऽभ्युपगम्यते, असंख्यातप्रदेशोऽपि रूपाद्यात्मक एव प्रदेशसंख्येयासंख्येयानन्तप्रदेशपुद्गलवत् तदुपयोगा-

5 त्परिणामाद्वेव तदिति पूर्वोक्तन्यायात्, यथैवं रूपादिमदेकद्व्योपयोगवतस्तस्य मात्रे यातीति ततोऽसंख्यातप्रदेशोऽपि सर्वात्मना सार्वात्म्येन सर्वैः प्रदेशैर्मात्रे द्रव्ये उपयोगमयात्, उपयोगमगच्छन्नुपयुज्यमानोऽचेतन एव, पटाद्युपयुक्तघटादिवत्, व्याप्रियते सर्वत्र्यते, कथं पुनरुपयोगं यायात् ? मृत्पिण्डः शिवकादिभावमिव यथा मृत्पिण्डः कृत्स्नः शिवकादिभावे सार्वात्म्येन व्यापारं गच्छति तैथा यदि न गच्छेदात्मा मात्रे तत्तादात्म्यमप्रतिपद्यमानः सोऽचे[त]न एव स्यात् पटेऽनुपयुज्यमानघटादिव

10 दिति व्यापकं वैधर्म्येण साधर्म्येण च दृष्टान्तौ, चेतनो ह्युपयोगलक्षणत्वमाधारचेतनः स्यादिति, एष दोषो रूपाद्यात्मकत्वाभावे स्वात्मन उपयोगलक्षणस्य, तस्मात् सिद्धं रूपाद्यात्मकत्वमात्मन उपयोगात्मकत्वात्, अतः पुद्गलतत्त्वमेव मत्यादीति साधूक्तम् ।

इत्थमात्मा पुद्गलतत्त्व एव—

आत्मतत्त्वतत्त्वज्ञानावरणाद्युदयप्रवृत्त्यव्यतिरिक्तरूपत्वादात्मा पुद्गलतत्त्व एव तादा-

15 त्म्यप्रतिपत्तेः ।

मात्रे मत्यादि: त च भावरित्यते [illegible] प्रवृत्तव्यवती [illegible] परमाणुद्व्यणुकादिरूपाद्येषु व्याप्रियते व्यप्रियमाणत्वादि [illegible] उपयोगात्मनोरभेदात्मनोऽसंख्यातप्रदेशात्मकत्वेऽपि व्याप्रियते इत्याह-स हीति उपयोगः [illegible] [illegible] अभिमुखता तेन आत्मा [illegible] उपयुक्तोऽनेन आत्मा त [illegible] शीरोदकवत् [illegible] प्रतिपद्यत इति भाव । प्रदेशोति परमनिकृष्टोऽया प्रदेश एकप्रदेशपरमाणोरारभ्य

20 संख्यातासंख्यातानन्तप्रदेशा पुद्गला यथा [illegible] रूपाद्यात्मकाः, न केवलोऽपि प्रदेशो रूपाद्यात्मको भवति तथाऽप्रदेशा अपि सर्वे रूपाद्युपयुक्ताः रूपाद्यात्मका एव शरीरमात्मा च सर्वमयम्, तदसंख्यातमनुपरमार्थत्वात् तदस्वरूपवत् एवं कथं [illegible] एव तत्त्वम्, उपयोगात्मकत्वात् [illegible] पूर्वोक्तन्यायादिति भाव । यदा यात्मा [illegible] व्याप्रियते [illegible] उपयुक्तो भवति तदा सर्वात्मप्रदेश[illegible] तादात्म्येनो-पयुक्त एव यथा मृत्पिण्ड। शिवकादिभावं सर्वात्मनायातीति न तु [illegible], यदि सर्वात्मप्रदेश[illegible] तादात्म्येनो-

25 पयुक्तो न भवेत्तर्हि तत्प्रदेश[illegible] एव स्यात् यथा [illegible] उपयुज्यमानो [illegible] तदुपयोगाभावात् [illegible], तस्मात् [illegible] रूपाद्यात्मक एव [illegible]-यथेवमिति । वैधर्म्य दृष्टान्तमाह-यदेति । साधर्म्यदृष्टान्तमाह-मृत्पिण्ड इति । उपसंहरति-तस्मादिति । [illegible] पुद्गलतत्त्व इति व्याचष्टे-आत्मतत्त्वेति [illegible] [illegible] तानि च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

30 [illegible] परिणामविशेषा आत्मैव [illegible] अन्योन्यानुगतौ [illegible] क्षीरोदकयोरिव तस्मात् [illegible] भावा [illegible] [illegible]

---

१ सि क. [illegible] । २ सि क. [illegible] । ३ सि क. [illegible] । ४ सि. क. [illegible] । ५ सि क. [illegible] । ६ सि क. [illegible] । सि क. यथा । ८ सि क. [illegible] ।

आत्मस्वतत्त्वेत्यादि यावद्ग्राह्यमव्यतिरिक्तरूपत्वात्, आत्मनः स्वतत्त्वमौदयिको भावः, उदयेन भव औदयिकः कस्य कर्मणः? ज्ञानावरणीयादेरष्टविधस्यापि स च तदुदयप्रवृत्तितोऽपृथग्भूतोऽव्यतिरिक्तो भावः स्वतत्त्वमात्मनः तदव्यतिरिक्तरूपश्चात्मा, तस्मादात्मस्वतत्त्वज्ञानावरणाद्युदयभूतस्याव्यतिरिक्तरूपत्वादात्मा पुद्गलात्मस्वतत्त्व एव, तादात्म्यप्रतिपत्तेः रूपाद्यात्मकपरमाण्वा[त्मकता]-विसर्पः ।

आह—

नन्वेवं पुद्गला एवात्मा प्राप्तः, तस्योपयोगात्मनः पुद्गलत्वात्, योऽयं पुद्गलोपयोगः स आत्मोपयोग एव, उपयोगाव्यतिरिक्तरूपादेरभावात्, तस्मात् कुतोऽस्य रूपाद्यात्मकतेति, एतच्च, उपयोगात्मकत्वादेव रूपादीनामप्युक्तवत्, अनेन सर्वमपि सर्वात्मकम्, आत्मपुद्गलयोरितरेतरात्मकत्वात्, एवञ्च कर्मैव कारणं पुरुषकार एव कारणमित्येकान्तमसम्बद्धमिति

नन्वेवमित्यादि यावत् कुतोऽस्य रूपाद्यात्म[क]तेति, ननु भोः! त्वदुक्तेन विधिना एवं नैव पुद्गला एवात्मा प्राप्तः तस्योपयोगात्मनः पुद्गलत्वात्, योऽयं पुद्गलोपयोगो रूपं रस इत्यादिविज्ञानात्मनः स चात्मोपयोग एव, उपयोगाव्यतिरिक्तरूपादेरभावात्, उपयोगस्य रूपाद्यात्मकत्वादुपयोगरूपत्वाच्च रूपादीनां, तस्मात् कुतोऽस्यात्मनो रूपाद्यात्मकतेति प्रस्तुतस्योपयोगस्य मत्यादेः पुद्गलात्मत्वमुपपत्तिः एष विचार इत्यत्रोच्यते एतच्च, उपयोगात्मकत्वादेव रूपादीनामपि, उक्तवत् नै[व यो] यो रूपाद्यात्मनो रूपादीनाञ्चोपयोगात्मकता, यस्मादुपयोगात्मकत्वं रूपादीनामप्यनन्तरमेवोक्तम् तस्माद्रूपादीनामप्युपयोगात्मकत्वादुक्तवत् पुद्गलोऽप्यात्मा, आत्मापि पुद्गल एवेति रूपाद्यात्मकत्वमतो न दोषाय, अनेन सर्वमपीत्यादि यावदितरेतरात्मकत्वात्, एवञ्च कृत्वा पुरुषस्य रूपादिमत्पुद्गलात्मकत्वात् पुद्गलस्यापि उपयोगात्मकपुरुषात्मकत्वात् यदुच्यते कर्मैव कारणं पुरुषकार एव कारणमित्यवधारितम् उभयमप्येकान्तमसम्बद्धं योऽयमित्युभयोः पक्षयोः सदोषोक्तिरेषा ।

इदानीं तु प्रत्येकमयुक्तिसाधनादिक्, कर्मैकान्तवादमयुक्तिदिक् तावत् प्रवर्तयिष्यत्यात् पुरुषस्य कारणमुत्कर्षार्थी, तस्यैवोक्तवत् सर्वत्वात्, असावेव पुरुषः प्राणादिमांश्चेतनः कर्मापि,

---

पुद्गलस्वतत्त्व एव स इति भावः । एवमेव व्याचष्टे आत्मन इति ननु पूर्वमुक्ता सर्वात्मकसर्वात्मना पुद्गलेषु व्यावृत्ते पुद्गलोपयोगमात्मोपयोगमव्यतिरेकात्मन एव तद्रूपाद्यात्मकत्वमात्मनो न भवतीत्याशङ्कते—नन्वेवमिति । प्रकृतेन प्रकारेण तावन्नैव पुद्गलेष्वात्मनो व्यावृत्तत्वेन पुद्गला एवात्मा प्राप्तः ज्ञानावरणपरमाण्वात्मनो योऽयं पुद्गलोपयोगः स आत्मोपयोग एव वस्तुतः यद्यपि रूपादि किञ्चिदुपयोगाव्यतिरिक्तमस्ति रूपादेरुपयोगस्य चान्योऽन्यमेकत्वात्तथा न रूपादेरात्म[illegible] नैरात्म्यतादात्म्यवत्सम्बन्धाद्युपयोगमतत्त्वतः मत्यादेः कथं पुद्गलात्मकतेत्याशङ्कते ननु भो इति । रूपादय उपयोगात्मका एवेति [illegible] उपयोगस्य रूपात्मकत्वात्तथा अपि प्रतिपादितत्वादित्याशयेन—उपयोगात्मकत्वादेवेति । एवमात्मपुद्गलयोः परस्परात्मकत्वादेव सर्वं सर्वात्मकमित्याह—अनेनेति । अथ प्रस्तुतमाह—एवञ्च कृत्वेति । पुरुषस्य [illegible] कर्मैकान्तवादः पुरुषकारैकान्तवादश्च युक्त एवेति [illegible] दोष आपतित इति भावः । सम्प्रति प्रत्येकपक्षस्य निराकरणं मानयति [illegible] इदानीमित्यादि । [illegible] निराकरण-

---

१ सि क. सोऽभ्युपगतो ।

अस्मिन् पक्षे कर्मादिसर्वसर्वत्वात् किं तदन्यत् कर्मेति, तस्यैव कर्मतापि, तस्मादेव पुरुषकाराणां तत्साध्यानाञ्च सिद्धयोऽसिद्धयश्च नाना स्युरेव तत्कर्षपरम्पराया बहुप्रभेदाया अपि आमुक्तेः पुरुषस्यैवाव्यतिरिक्तभिन्नकारणत्वात्, अहिभोगविस्तरणाकुञ्चनवत्, तथाऽनतिरेकातिरेकवत् कर्मापि प्रवर्तयितृ ।

5 (इदानीमिति) इदानीं[तु]प्रत्येकप्रसुप्तिभावनानिष्ठ, युगपत्प्रसुप्तिविशेषणार्थः, युगपत् प्रसुप्तिनिष्ठः प्रत्येकप्रसुप्तिविनिक्षिप्यते कर्मैकमन्यथाप्रसुप्तिनिष्ठ तावत् प्रवर्तयितृत्वात् पुरुषश्च कारणमुत्कर्षोर्मी, अथान्यात् कर्म चेत्येकान्तप्रतिषेधस्य वक्ष्यमाणत्वात् तत्कर्षप्रवर्तवतीसुत्कर्षोर्मी, उत्कर्ष प्[ब]ार्थः सोऽस्यास्तीति 'अर्शआदिभ्योऽच्' (पा० ५ २ १२७ सूत्रे वा०) इति इनिः स चोत्कर्षो बाह्यो धनधान्यमित्रभूम्यादिसम्पत्, आभ्यन्तरस्त्वारोग्यप्रज्ञानादिसम्पत्, तदर्थस्य तदवारम्भोपरमात्, 10 असमिहितार्थोऽर्थीति कस्मात् पुरुषश्च कारणमिति चेदुच्यते तत्स्वैपोत्कर्षवत् सर्वत्वात् प्रीहिरेव व्रीहिः क्रियत इत्यादिभ्यापोत्कर्षवत् असावेव पुरुषः प्राणादिर्माध्येयमः कर्मापि, अपिशब्दान्नोकर्मापि भाषाप्राणभाषामनोद्रव्यादि पुद्गल आध्यात्मिको बाह्योऽपि रूपादिपुद्गलभेदतो यस्मात्तस्मात् स एव प्रवर्तयिता तस्यैव अस्मिन् पक्षे कर्मादिसर्वसर्वत्वात् किं तदन्यत् कर्मेति तस्यैव कर्मतापि अपिशब्दात् पुरुषतापि पुद्गलतापि, तस्मादेव प्रयुक्तं प्रधानमप्रधानमप्रमाः पुरुषकाराणेषाञ्च सिद्धयोऽसिद्धयश्च प्रधानमप्रधानमप्रमा 15 नाना च स्युरिति यदनुक्तमुक्तम्, पुरुषकाराणाञ्च तत्साध्यानाञ्च सिद्धयोऽसिद्धयश्च नाना स्युरेव[1] किं कारणम् ? तत्कर्षपरम्पराया बहुप्रभेदाया आमुक्तेः पुरुषस्यैवाव्यतिरिक्तभिन्नकारणत्वात्-स एवाव्यतिरिक्तो भिन्नश्च कारणं तस्यैव सर्वप्रभेदात्मकत्वात् भिन्नत्वं तेषाञ्च कर्मणां बाह्यरूपादिभेदपुद्गलानां पुरुषोपभोगात्मकत्वादव्यतिरिक्तत्वम्, तस्मात् पुरुष कारणानात्म तत्साध्यसिद्ध्यसिद्धिनानात्वानि च स्युरेव, स चैक एव कारणम् आदेर्व को दृष्टान्तः ? अहिभोगविस्तरणाकुञ्चनवत्, यथाऽहिः स्वस्फटोपसङ्कोच- 20 णलीकरणायुगपद्व्यवस्थायिधर्मैः रूपादिभिर्युगपदवस्थायिभिश्च भिन्नोऽप्यव्यतिरिक्तोऽहित्वसत्ता तैर

आवत्या प्रदर्शिता तत प्रत्येकप्रमितात्मभावना निक्षिप्यते युगपत्तार्थं अवतरति-युगपदिति । कर्मैकमन्यथापरिमाणं तावदाह-कर्मैकमन्येति न कर्मैव कारणं किन्तूत्कर्षोर्मी पुरुषोऽपीति प्रमुखत्वकथनार्थं दर्शयति-अथान्यादिति । कर्म च कारणं प्रत्यक्षेऽनादिपुद्गलमयेति भावः । प्रत्येकप्रसुप्तार्थमर्थयति, अन्यत्वात् अतो चोत्कर्षे आरम्भादिनिर्धनेऽस्य [illegible] पुरुषो न नहि[illegible]-स चोत्कर्ष इति । पुरुषस्योत्कर्षोर्मित्वेन प्रवर्तयितृत्वात् पुद्गल- 25 योरेकैव सर्वपर्यायत्वमन्योऽन्यानुप्रवेशात् प्रवर्तयितृत्वात् पेक्षा कर्मापीत्याह-तस्यैवेति नोकर्मापीति प्रत्येकप्र- [illegible] कर्मापि नोकर्मापीत्यर्थं प्रत्यपादयति-भाषाप्राणेति सर्वसर्वात्मकत्वपक्षे भावना कर्मादिसर्वात्मकत्वात् पुरुषस्य पुद्गलतापीत्याह अस्मिन् पक्ष इति । केवलपुरुषपरिणामवादे कर्मैकमन्यथात्वेन प्रदर्शितं योजयति-तस्मादेवेति पुरुषकारसाध्यासिद्धयोर्भेदव्यवस्थानं पूर्वोक्तम् [illegible] नाप्रोति भावः । पुरुषकाराणाञ्चेति । व्यापारपुरुषकाराणां सेवाकृष्यादीनां तत्साध्यानाञ्च शुभाशुभानां प्रधानप्रधानानां 30 निष्पत्तयो भवन्ति । पुरुषस्य सर्वप्रभेदात्मकत्वात् सर्वप्रभेदानाञ्च पुरुषोपभोग्यत्वादव्यतिरिक्तभेदात्मकः पुरुष एव कारणमिति पर्यवसानं भवेदेव दर्शयति-तत्कर्षपरम्परया इति । अव्यतिरिक्तभिन्नकारणत्वे दृष्टान्तमाह-अहिभोगेति ।

1 सि. क. स्युरेव न स्यु । 2 सि. क. °विस्तरणादिव । 3 क. तत्स्वैपोत्कर्ष ।

व्यतिरिक्तमिश्रकारणत्वात् प्रवर्त्तयिता तथा पाण्यादिसंघातसहवर्त्तिपुरुष उपयोगात्मा गत्याद्युत्क्षेपार्थी तेषु युगपद्भावेषु पुरुष एव सत्त्व इति । तथाऽनतिरेकातिरेकवत् कर्मापि प्रवर्त्तयितृ, यथा पुरुषः पुद्गलस्कन्धकर्मधर्मप्रमेयभिन्नोऽप्यव्यतिरिक्तः प्रवर्त्तयिता तथा कर्मापि तदनतिरिक्तातिरिक्तकारणत्वात् प्रवर्त्तयितृ ।

किञ्च—

चेतनाचेतनपरमार्थत्वाच्च पुरुषस्य, इष्टानिष्टविधिव्याम्रियमाणत्वात्, अथैव नेष्यते 5 तथा ततोऽसौ भवेत् पशुवन्मनुष्यत्वेनापि गम्यागम्यभक्ष्याभक्ष्याद्यविशेषज्ञः तद्वत् पशुरपि वा विशेषज्ञः ।

(चेतनेति) चेतनाचेतनपरमार्थत्वाच्च पुरुषस्येष्टानिष्टविधिं प्रति व्यापारः, स एव हि पुरुषश्चेतनोऽचेतनश्च, कुतः ? इष्टानिष्टविधिव्याम्रियमाणत्वात्—उत्कर्षापकर्षौ इष्टानिष्टौ तयोर्विधिः—तत्प्राप्त्युपायः प्रमादाप्रमादौ च दृश्येते, तस्मादयं पुरुषश्चेतनोऽचेतनश्च, प्रमादाप्रमादयोरिष्टानिष्टविध्योः 10 व्याम्रियमाणत्वात्, अतोऽचेतनकर्मानुभावोपलम्भात् चेतनपुरुषानुभावोपलम्भाच्चेति तद्रूप परमार्थः, तस्माच्च कर्मापि प्रवर्त्तयितृ । अथैवं नेष्यते तथा यदि च पुरुषश्चेतनशक्तिरेव मोच्यते ततोऽसौ भवेत् पशुवन्मनुष्यत्वेनापि गम्यागम्यभक्ष्याभक्ष्याद्यविशेषज्ञः—यथा पशुर्भवत्यचेतनस्तथा मनुष्यस्तैपि भवेत्, स्वकर्मपरवाक्यार्थप्रत्यायनसमर्थशब्दोच्चारणादिविशिष्टश्च मनुष्यस्तद्वत् पशुरपि भवेत् कृम्यादिवन्मनुष्योऽप्यज्ञः स्यात्, मनुष्यवत् कृमिरपि पण्डितः स्यादित्यादि, तस्मात् कथञ्चित् चेतनः 15 पुरुषोऽपि अचेतनः तदोभयमविभक्तमिति भावः ।

एवञ्च कृत्वा तस्यैव सत्त्वविस्तरवदविभक्तात्मकतायां द्विविधः प्रवृत्तिप्रबन्धः फलपरिणामप्रबन्धः प्राग्भवीयकर्मात्मपुरुषकारस्य साध्योऽसाध्यश्च, तीव्रमन्दादिहेतूपसेवनसञ्चितत्वात् साध्यासाध्यव्याधिवत्, चलनीयोऽविचाल्यश्च बद्धाबद्धमूलत्वात् वृक्षद्वयवत्, निकाचितानिकाचितावबद्धत्वात्, भयत्राणाकालकालापवत् । 20

पुरुषस्य कर्मापि व्यतिरिक्तमिश्रकारणत्वात् प्रवर्त्तयितृ यदि कारणभेदापेक्षया पुरुषापेक्षया भिन्नमपि सत् कर्मातीव्यापारवाऽव्यतिरिक्तमतस्तदपि प्रवर्त्तयितृत्याह—तथाऽनतिरेकातिरेकवदिति । अथ चेतनमनुकम्प्येपलम्भात् पुरुषस्य चेतनत्वमचेतनमनुपलम्भेऽचेतनत्वं वास्तविकमतः पुरुषः कर्मापि प्रवर्त्तयितृत्याह—चेतनाचेतनेति प्रमादाप्रमादाविह हेतू व्याम्रियते प्रमादौ यस्मिन्, प्रमादश्च यथाऽप्रमादिस्तो भावः तेन मिथ्यादर्शनमपायमयानि तत्र च प्रवृत्तमोक्षनिवृत्तिविकल्पेन विपरीतज्ञानदर्शनचरणादीनां तत्त्वादर्शनं चलनमचेतनत्वमेवेति तस्याचेतनत्वं परमार्थः अप्रमादस्य तु ज्ञानदर्शनचारित्र 25 तपोपशमादिसम्यग्भावविपरीतज्ञानत्वादस्य चैतन्यं परमार्थं इत्याशयेन हेतुं दर्शयति—इष्टानिष्टेति । शुभगतिस्थानोऽप्रमादः अशुभगतिहेतुश्च प्रमादः एतयोश्च चैतन्याचैतन्यस्वभावत्वं तथाविधकर्मोपलम्भादिति भावः । यदि पुरुषस्य चेतनत्वमेव परमार्थो न त्वचेतनत्वम्, तदा पशुश्चेतनोऽपि सन् भक्ष्याभक्ष्यादिविवेकं न जानाति यथा मनुष्योऽपि जानाति तथा हस्ते—अयोऽथमिति । पशोरिव भयमनोयाभिरेव न भवतोर्मत्रिमभ्यसादरक्तोस्यं चेत् उभेति निर्दिष्टं विचार्य नास्ति तथा मनुष्यस्यापि न जानीति भावः । मनुष्यवदा पशुरपि विशेषज्ञः स्याचेतनत्वादित्याह—तद्वदेति । एवञ्च द्वयं परमार्थं पुरुषस्यैवेत्यत्र 30 इत्याह—तस्मादिति । एवं पुरुषस्याविभक्ततया चेतनाचेतनत्वसमर्थनायां न किञ्चिदनुपपन्नं इत्याशयवति—एवञ्च कृत्वेति । प्रवृत्तिप्रबन्धः फलपरिणामप्रबन्धश्च कर्मात्मपुरुषकारस्य साध्योऽसाध्यश्चेति द्वैविध्यं पुरुषस्य चेतनाचेतनत्वैकस्वभावात्वेन

१ सि क. तथाऽनतिरेकवत् कर्मापि । २ सि क. °विधाम्रियमाणत्वात् ।

(एव कृत्वेति) एवं[च]कृत्वा तस्यैव तत्तदितरपदविभक्त्यात्मकव्यापारभेदमात्रेणैवाङ्गतायां सत्यां द्विविधः प्रवृत्तिप्रबन्धः फलपरिणामप्रबन्धः प्राक्तनीयकर्मोत्थपुरुषकारस्य साध्योऽसाध्यश्च तत्तत्प्रयत्नहेतुभूतोपादानफलपरिणामवैचित्र्यात् तद्दर्शयति–तीव्रमन्दादिहेतूपसेवनसञ्चितत्वादिति[1]–तीव्रयोगपरिणामेन सञ्चितं कर्म तीव्रानुभावं स्थितिप्रदेशबन्धदृढनिकाचितं सुदृढं दुष्करमुपक्रमितुमकृत्य-

5 स्यादसाध्यमवन्ध्यं विपच्यते, मन्देन तु सञ्चितं मन्दानुभावादि शक्यत्वादुपक्रम्यम्, साध्यासाध्यव्याधिवत्–यथा व्याधिर्ज्वरातिसारादिः निदानमन्दतीव्रत्वाभ्यां साध्योऽसाध्यश्च भवति, तथा कर्मोत्थपुरुषकारप्रवृत्तिप्रबन्धः साध्यासाध्यत्वभावव्याख्यानश्च–यत्नीयोऽविषयश्च यत्नावद्मूलत्वात् द्रुमवद्रुमवत्–यथार्द्रस्य साध्यमस्तित्वस्य इतरोऽविषयत्वात् न कल्पयितव्यः प्रथमो यत्नमूलो द्रुमवत्, द्वितीयो दृढतरमूलः, दुःखविशेषेषु सुखविशेषेष्वर्थः, निकाचितानिकाचितभावपरत्वात्–निकाचिताः

10 कर्मभेदास्तीव्रप्रयोगपरिणामेन अनिकाचिता मन्दपरिणामेन किमिव ? अयःशलाकाकलापवत् यथा सूत्रमात्रोपनिबद्धा अयःशलाकाः पक्षतत्काषकरणमात्रप्रयासेन सर्वाः प्रत्यवस्थे प्रतप्तसम्पृक्ताः संपर्कजाते न शक्याः पृथक् कर्तुं तथा कर्मविधिः ।

परिणमनमपि च तस्यापि पूर्वकर्मणः पुरुषकारस्य विषयो न विषयः कश्चित्, अप्राप्तप्राप्तविपरिणामापन्नत्वात् पुष्पगुग्गुलफलवत् यश्च क्रियासहायश्च स फलं प्रयच्छति, क्रियास-

15 हायस्य फलप्रदानमापक्षानपक्षशक्तित्वात्, भारोत्पाटवत् ।

परिणमनमपि चेत्यादि यावत् पुष्पगुग्गुलफलवत्, तस्यापि पूर्वकर्मणस्तीव्रमन्दहेतूपसेवनसञ्चितस्य फलदानमित्थंपुरुषकारस्य [illegible] विषयो न विषयः कश्चिदिति, अप्राप्तप्राप्तविपरिणामापन्नत्वात्–यथार्द्रस्य [illegible] अप्राप्तपरिणामापन्नं पुरुषकारविपरिणम्यं पुरुषकारेण

[illegible] । तत्तत्प्रयत्नेति । [illegible] ।

20 [illegible]–तीव्रमन्दादि । [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

25 [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

30 [illegible] । एवं [illegible]

[illegible] परिणमनमपि चेति [illegible]

[illegible]

[illegible]

1 [illegible]

विपाच्यते—विपक्वमानीयते—उदीरणाकरणेनोदीर्यते, प्राप्तपरिणामावस्थन्तु वैयर्थ्यान्न विपाकीक्रियते—पुरुषकारेण न विपाच्यते—नोदीर्यते, स्वयमेव विपक्वत्वात्, किमिव ? पुष्पतुदरफलवत्—पुष्पतोकं दरफलञ्च यथासंख्यं दृष्टान्तौ—यथा दरफलं स्वयमेव विपच्यमानं न पाच्यते पुरुषकारेण, पुष्पतोकन्तु वृक्षायुर्वेदविधिना विपाच्यते, अथवा पुष्पतोकस्यैवोत्पन्नस्य दर फलस्य भावीति दरफलं तादृक् यस्यैवोत्पन्नमिति तस्यैव भवति, तदुत्पत्तिविरहितस्य न भवतीति, अप्राप्तपाकमपक्वं फलकालादिफलं 5
कोद्रवपलालादिवेष्टितं निधाय वा पार्श्वभूमाग्निभिर्विपाच्यते, नेतरत्स्वयं विनाशीति, अथवा अप्राप्तवि-परिणामावस्थं पुष्पतोकमतिमृदुत्वादुपक्रमेणापि न पाच्यते, पाचनायोग्यत्वात्, कुथ्यति विलीयते वा, दरफलं तु पाचनयोग्यं प्राप्तकालत्वात् पाच्यते, एवञ्च कृत्वा क्रियासहायश्च स फलं प्रयच्छति, सहा-यीभूतायाः क्रियाया अपि तदुत्पत्तिमात्रत्वात्, क्रियासहायस्य पुरुषकारस्य फलप्रदाने सापेक्षानपे-क्षत्वात् भारोत्पाटवत्, यथा भारमुत्पाटयन् कश्चित् पुरुषः स्वयमेवोत्पाटयति कश्चित् पुनः सहा- 10
यापेक्षः, एवं पुरुषकारोऽपि फलप्रदाने सहायां क्रियामपेक्षते कश्चिन्नेति ।

सोपक्रमस्य क्रियापेक्षा न निरुपक्रमस्य, तत्र सोपक्रमस्य कर्मात्मनः पुरुषात्मनैकीभूतस्योदयोपशमक्षयोपशमक्षया अवस्थाः सापेक्षा भवन्ति, मदनफलाग्नमनवत् मलपटलाच्छ-भास्विवत्, दरविध्यातवह्निप्रज्वलनवत्, तृणदाहवच्च ।

(सोपक्रमस्येति) सोपक्रमस्य क्रियापेक्षा न निरुपक्रमस्य, तत्र सोपक्रमस्य कर्मात्मन इत्यादि 15
यावत्तृणदाहवच्चेति, तस्यैव सहैकीभूतस्यात्मनश्चेतनाचेतनस्येन पुरुषात्मनेमा इमा सापेक्षा उदयोपश-मक्षयोपशमक्षयानवस्था विशेषेण दर्शयति सोदाहरणाः ।

एवमनयैव दिशा पुरुषकारैकान्तवादः प्रतिषेध्य[1] तद्यथा—कर्म च कारणं प्रवर्तयितृत्वात् सुखदुःखोत्कर्षापकर्षविकल्पानुभवावश्यंभावितस्य नैकस्यैवोक्तवत् सर्वोपयोगत्वात् पुरुषस्यापी-त्यादि सर्वमदोषं योजनीयम्, अनेकस्य स्वातन्त्र्यं तत्तत्प्रदर्शितवत्त्वस्येतरस्यापीति भावनीयम्, 20

मानीयते [illegible] कर्मदलिकानां प्रचारः [illegible] वा योगविशेषेण वीर्यविशेषेण [illegible] [illegible] स्वयमेवोदीर्यते प्राप्तपरिणामावस्थन्तु नोदीर्यते वैयर्थ्यात्, अत एवोक्तं [illegible] भावः । दृष्टान्तमाह—पुष्पतुदिरेति पुष्पमित्थं दरफलं नालिकेरादिफलम् [illegible] । एवञ्च पुरुषकारः क्रियासहायः कर्म तथापि पुरुषस्य [illegible] एवं सहायापेक्ष [illegible] निरपेक्ष [illegible] भारोत्पाटने पुरुषस्य [illegible] [illegible]—एवञ्च कृत्वेति । सोपक्रमस्येति अत्र मूलं सम्पादनयैवोद्धृतं [illegible] विज्ञायते । पुरुषकर्मैकता- 25
[illegible] अवस्थाः सम्भवन्ति [illegible] यथा मदनफलस्य [illegible] पित्तस्य [illegible] भवति कर्मणोऽनुदयस्य उपशमः [illegible], [illegible] दरविध्यातवह्निज्वालनवत्, कर्मणामशेषं विनाश [illegible] यथा तृणदाहः यथा परितोऽपि पुञ्जिताः [illegible] यदा तु विरलिताः [illegible] तदा कर्मणोऽप्यनुभव यदा कर्म [illegible] भवति [illegible] विरल [illegible] 30
[illegible] इति पुरुषकारस्यापेक्षत्वात् कर्मैकान्तवादः प्रतिक्षिप्तः । अथ पुरुषकारस्य एकान्तेन कारणत्वं प्रतिक्षेप्तुमाह—एवमनयैव दिशेति कर्मैकान्तवादप्रतिक्षेपदिशा । विपर्ययं दर्शयति—तद्यथेति ।

---

१ सि क. °वैयर्थ्यान्न । २ सि क. कर्मात्मन ।

यथा चात्र तत्त्वं कर्मात्मनोः सर्वप्रभेदेषु वृत्तं भावितमस्माभिस्तथाऽवगाहादिलक्षणैरस्तिकायैः सह, कर्मात्मविचारोत्थात् प्रवर्तकप्रवर्त्यैन्यायात् ।

एवमनयेत्यादि यावद्भावनीयमिति, एवं तावद् द्व्यात्मकतयाऽऽत्मकर्मणोरन्वयात्मसुप्रसिद्धिरिति प्रदर्शिता, अनयैव दिशा अनयैव पुरुषकार इत्यादयोऽभ्यायेन तदेव वस्तु कर्म संज्ञामात्रेण भावयित्वा
5 पुरुषकारैकान्तवादः प्रतिषेध्यः, तद्यथा—कर्म च कारणं प्रवर्तयितृत्वात् सुखदुःखोत्कर्षापकर्षविकल्पानुभवनादर्थमाचितमेकस्यैवोभयत् सर्वोपयोगत्वात्, पुरुषतापीश्वरादि सर्वमक्षेपं योजनीयम्, यत् परे नाभ्युपगतमन्यतरविरतं तदितरस्मिन्नापादयम्, तत आह—अत्रैकस्य सार्वात्म्यं तदन्यसर्वविषयत्वेतरत्रापि भावनीयमिति भावमोपायं प्रदर्शयति सामान्येन, तथा विशेषेण भावितमेवास्माभिरिति, न केवलं कर्मात्मनोरेवाभिमतैक्यम, किं तर्हि ? यथा चात्र तत्त्वं कर्मात्मनोः सर्वप्रभेदेषु वृत्त भावितमस्माभि-
10 तथाऽवगाहादिलक्षणैरस्तिकायैः—अवगाहगतिस्थितिलक्षणैराकाशधर्माधर्मास्तिकायैः सह कर्मात्मविचारोत्थात् प्रवर्तकप्रवर्त्यैन्यायात् भावनीयमिति वर्तते, यथा प्रवर्तक एव प्रवर्त्यं इत्युक्तं तथाऽवगाहादि प्रवर्तकं प्रवर्त्यञ्चोभयमेकमेव कर्मात्मवदिति ।

पुनरपि तत्साधनार्थमाह—

तद्रूप्यत्वात्, पृथिव्यादिप्रीत्यादिपृथिव्यादिवत्, तद्रूप्यत्वमसिद्धमिति चेन्न, अवगाह-
15 देव द्रव्यं यथा वियदादि एवमात्मादयोऽपि, तस्यैव तथाभूतेः, तदकादिप्रीतिविशिष्टवद्विवटत्ववत् ।

ननु पुरुषकारस्यैव कारणत्वे [illegible] न [illegible] कर्मैवेति [illegible] कारणं कर्मैव पुरुषकारस्यापि [illegible] भवतीति । प्रतिषेधोपायं दिशा दर्शयति—तद्यथेति । कर्म कारणं प्रवर्तयितृत्वादिति कर्मैकान्तिकवचनं [illegible] च कारणं प्रवर्तयितृत्वादिति विशेष्यं [illegible] पुरुषस्य [illegible]
20 [illegible] माहुत्वादिभावेन [illegible] च [illegible] तदैवेदं [illegible] तदेव [illegible] भाव । यद्यपि [illegible] प्रकार—अत्रैकस्येति [illegible] पुरुषकारस्यापि [illegible] तथा पुरुषकारस्य [illegible] भाव । यथा च कर्मात्मनोरभेदः [illegible] भावनीयमित्यत्र—न केवलमिति । अवगाहादिलक्षणैरिति [illegible]
25 [illegible] धर्माधर्मपुद्गल[illegible] [illegible] । पठितता नये [illegible] धर्माधर्मौ [illegible] प्रतिपादयति [illegible] । यथा च [illegible] तथाऽऽत्मा[illegible] भावनीयमिति दर्शयति—यथा प्रवर्तक एवेति तथा [illegible] अवगाहादि धर्माधर्मौ [illegible] तथा[illegible]
30 [illegible] एव [illegible] एवं [illegible] भावनीयमिति भावः । [illegible] तद्रूप्यत्वादिति तथा [illegible] एवं हि [illegible] पृथिव्यादि [illegible] भावः । तदेवाह

1 सि क. भावनीयमिति ।

(तद्रूपत्वादिति) तद्भव्यत्वात्—यद्द्रव्यं तत्तथा यथा प्राग्भावित पृथिव्यादिव्रीह्यादि पृथिव्यादिवत्, तद्भव्यत्वमसिद्धमिति चेन्नेत्युच्यते, अवगाहादेव द्रव्य यथा वियदादि एवमात्मादयपि, यथाऽवगाहोपकारगुणमाकाशं गतिस्थित्युपकारगुणौ धर्माधर्मावेवमात्मपरमाण्वादिद्रव्यमपि, कुतो हेतोः ? तस्यैव तथाभूतेः—तदेव ह्यात्मपुद्गलद्रव्यं तथा तथाऽवगाह[गति]स्थितिरूपेण भवति, किमिव ? यत्कादिव्रीहिस्थासशिवकादिघटत्ववत्—यथोदकपृथिव्याकाशवातबीजाङ्कुरादय एव व्रीहीभवन्ति युगपद्भाविनो भावाः, यथा च क्रमभाविनः शिवकस्थासककुशूलकादय एव घटीभवन्ति तथाऽऽत्माद्यवगाहादि, अवगाहादि वियदादि, वियदादि अवगाहादि, अवगाहादि आत्मादि च भवतीति तस्य तस्य तद्भव्यत्वं तद्भव्यत्वात् प्रवर्तकप्रवर्त्यैक्यन्यायोऽयमितः, तस्मादात्मपुद्गलाकाशधर्माधर्मास्तिकाया एवं तत्त्वं सर्वमभेदवृत्तमिति ।

किञ्चान्यत्—

अविभक्तावगाहस्यात्मादेरविभक्तमवगाह्यमप्याकाशमित्येकमेवेदं भवनम्, तत्पुनरन्यथा मिथ्याग्रहोत्पादितनानाप्रभेदं विकल्पितम्, तान् प्रति सर्वगतेतराभिमतद्रव्यस्वरूपमुत्क्षेपणादि, तदव्यतिरिक्तत्वात्, घटपटभवनवत्, यथा घट एव घटभवनं न ततोऽन्यत् ततस्तदव्यतिरिक्तम्, यद्यन्यत् स्यात् घटो न भवेत् भवनादन्यत्वात्, खपुष्पवत्, भवनं वा तस्य न स्यात् ततोऽन्यत्वात् पटभवनवदिति ।

अविभक्तेत्यादि यावदेकमेवेदं भवनम्, अवगाहोऽवगाहमानादात्मादेरविभक्तः, अवगाह्य-

---

यद्द्रव्यमिति । यथा व्रीहिः पृथिव्यादिद्रव्यं तथाऽवगाहो धर्मादिद्रव्यमात्मस्वरूपमेवमाकाशादि अवगाहादितो द्रव्यं भवति तत्स्वरूपस्यापरित्यागात्—अवगाहादेवेति । अवगाहो हि स्वरूपमाकाशस्य तथात्वेन तदनन्यत्वात् स्वस्वरूपपरिणतित्वात् तत्स्वमेव परिणामकादितो धर्माधर्मौ एवमात्मपरमाण्वादितोऽपि अवगाहोऽनुप्रवेशो नाम संयोगविशेषः गति स्थिति परिणामविशेषौ एतौ जीवपुद्गलयोः परिणामपरिणामिनोरैक्यात्तद्रूपत्वेन तयोरुपकारका आकाशधर्माधर्माः स्वपरयोरुपकारकत्वैक्यात् जीवपुद्गलयोरपि आकाशादित्वता तथा च जीवपुद्गलौ अवगाहकत्वौ अवगाह्यात्मकत्वस्य इति तेषामेकद्रव्यत्वमिति भावः । एतत्स्य हेतुप्रदर्शनाय—तस्यैव तथाभूतेरिति तस्यैव जीवादेरवगाहादिरूपेण भवनात्, तत्र आकाशादिरूपतादिति भावः । दृष्टान्तमाह—यत्कादीति । यत्कपृथिव्यादिभिरूपेण भवनादिति युगपद्भाविनामङ्कुरकपृथिव्यादीनां तथाभवने दृष्टान्तता शिवकादेरैकत्वमिति अनुपपन्नानां शिवकस्थासकादीनां तथाभवने दृष्टान्तेति दर्शयति—यथोदकेति । आत्मादेरवगाहकस्य अवगाहादिरूपत्वस्य, पुनः आकाशादेरवगाहादिरूपः अवगाहादिरात्मादिरूप इति तस्य तस्य तद्भव्यत्वमित्यन्योन्यभव्यत्वमिति दर्शयति—आत्मादयपीति आदिना पुद्गलधर्माधर्मौ अवगाहादिशब्दादिना गतिस्थिती विवक्षिते आदिना धर्माधर्मौ ग्राह्यौ । एवमात्मपुद्गलाकाशधर्माधर्माः सर्वमभेदेन वृत्तमेकं तत्त्वमिति दर्शयति-तस्मादेवेति । अथ अविभक्तविभक्तस्य अविभक्त एव भवनस्वरूपमस्तं पारमार्थिकं भवतीत्याह दर्शयति—अविभक्तेति । तदेव दर्शयति—अवगाह इति आत्मादीनां अवगाहो भवति अवगाहमानादेरात्मादेः परिणामः परिणामपरिणामिनोरभेदात् आत्मादेरवगाहस्याविभक्तता अवगाह्यमवगम्यत्वाऽऽकाशस्य भवनता योगोपकारकयोरभेदादवगाहावगाह्यमविभक्तता एवमात्मपुद्गलधर्माधर्माणां द्रव्यता भवनरूपस्य अविशिष्टत्वेन प्रतिविशेषेण न भवति [illegible] द्रव्यमेवेदं, [illegible] तदात्मनैकत्वम्, यथा द्रव्यमेव हि रूपादितया [illegible] इति न [illegible] द्रव्यार्थनयाभि

१ भि क. °गुर्वैर् । २ सि क. °धात्मादेर ।

भव्याकाशमवगाह्यमर्मस्य सलिलस्य पृथगसिद्धेरवगाह्यकाशविभक्तम्, द्रव्यार्थविवक्षायां पर्यायवक्तव्यतया
तथापेक्ष्यमेवेदं भवनमिति साधूक्तम् तत्पुनरन्यत्र प्रतिवादिमते मिथ्याग्रहोऽव्यापित्वेत्यादि यावत् सर्व-
गतेतरादिभिन्नद्रव्यमिति, कार्यद्रव्यं पटादि कारणद्रव्यात्तन्त्वादेरन्यत्, तन्त्वादि च कार्यादन्यत्, एवं
गुणाः पटरूपत्वादयः पटात् कारणकार्याभ्यां परस्परतश्च कर्मोत्क्षेपणादिभिन्नाः द्रव्यसमवेताः
5 सर्वगतासर्वगतद्रव्याणि गुणेभ्यः परस्परतश्च, द्रव्यगुणकर्मभ्यः, परस्परतश्चान्ये सामान्यविशेषसमवा-
या इतीदमभेदं तदेवासद्युक्तं भवन मिथ्याग्रहोऽव्यापित्व केचित्, येषामेवं विकल्पितं तान् प्रति सर्वगते-
तरादिभिन्नद्रव्यस्वरूपमुत्क्षेपणादि आदिमत्त्वादपरत्वादिगुणाः सामान्यविशेषसमवायाश्च, तत्
सर्वगतासर्वगतद्रव्यस्वरूपमात्रमिति प्रतिज्ञार्थः, तदव्यतिरिक्तत्वादिति हेतुः, अनन्यत्वोपपत्तिभिश्च च
तदव्यतिरिक्तत्वं सिद्धम्, तत्स्वरूपमात्रं तदव्यतिरिक्तमनयोः कोऽर्थभेद इति चेत् न कश्चिदेतदवबोधनेन,
10 अपरस्तु द्रव्यगुणादिभेदमिच्छतीति तन्मतापेक्षयैतदुक्तम्, दृष्टान्तो पटपटभवनवत् यथा पट एव भ-
वनं न ततोऽन्यत् तदतदव्यतिरिक्तम्, यद्यन्यत् स्यात् पटो न भवेद्भवनादन्यत्वात्—भवनव्यति-
रिक्तत्वात्, खपुष्पवत्, भवनं वा तस्य न स्यात् ततोऽन्यत्वात् पटभवनवदित्यतो पटमात्रं पट-
भवनं तदव्यतिरिक्तं च एव सर्वगतेतरद्रव्यमात्रमुत्क्षेपणादीति ।

एवं यथिक्रियापि कथिद्भवनतिरूयस्वद्रव्यस्वरूपा उत्क्षेपणादिवदेव पृथिव्यादिकादपि
15 द्रव्यमात्रं भवनमेव, स च भावः पुरुषादिनियतचेतनाचेतनविकल्पद्वैतविशेषणविनिर्मुक्त
सर्वात्मकः यथा यथापि पटो भवति शीतीभवदुदकं मनुष्यो नभो धर्माधर्मादि वा पटोऽपि पटो
शीतिरुदकादीत्यविशेषेण सर्वं भवत्येवैकम् ।

एवं यथिक्रियापीत्यादि काष्ठादिपृथिव्यादिशतस्य प्रतिनियता यथिक्रियाया दृष्टिः पूर्वोक्त-

प्रतीत्यर्थं प्रश्नस्य प्रतिवाक्यमिदमाह—द्रव्यार्थविवक्षायामिति । [illegible]
20 मिथ्यामतीभिरेकान्तेन द्रव्यगुणक्रियाधाराभावाः कार्यकारणानां परस्परतो द्रव्याणां गुणानां कर्मणां चान्यत्वोऽभ्युपगमाः
तान् प्रति [illegible]—तत्पुनरन्यत्रेति । येषां मतं केवलं मिथ्याग्रहत्वेनेष्टं न तु प्रमा-
णत्वेनेति एतदपि मिथ्याग्रहोऽव्यापित्व इति । अन्यत्वेन दर्शयति—कार्यद्रव्यमिति । [illegible]
प्रतिज्ञामाहेत्यर्थः—तान् प्रतीति । [illegible]
[illegible] नास्तित्व हेतोरित्याह भवनत्वेति । ननु [illegible]
25 येन इत्याह—तत्स्वरूपमात्रमिति । [illegible]
पुरुषादीति [illegible] चेतावति भाव । [illegible]
[illegible]
[illegible] न स्यात् भवनमेव [illegible]
[illegible]—यथा पट एवेति । दृष्टान्ते [illegible]—यद्यन्यदिति । [illegible]
30 [illegible]—एवं यथिक्रियापीति । [illegible]
काष्ठादीति । [illegible]

१ सि [illegible] । क. [illegible] । २ सि
क. तथा ।

सर्वपरिणत्याऽव्यति[रिक्त]रूपत्वाद्भ्योऽन्यस्वरूपापत्तेश्च तेषामैक्यापत्तिश्च, अनतिक्रान्त द्रव्यस्य स्वरूप देशे काले वा यया पचिक्रियया सा कश्चिद्भ्यनतिक्रान्तद्रव्यस्वरूपा सा चोत्क्षेपणादिवदेव द्रविडया दिकाद्यादिद्रव्यमात्र भवनमेव, भवन भावोऽस्तित्वमिति पर्यायाः, तच्च भवनं येद्दशो भवति स च स्वभावो न ततोऽन्यः 'स्वभावसम्बन्धार्थस्तु पञ्चपदेशः कल्पयत्यचेतस' ? इति वचनात् (　　　　)
स्वार्थाभिधायिन्येवाभेदे कर्तृलक्षणा षष्ठी द्रव्यस्य भवन द्रव्यमेव भवतीति, स च भावः पुरुषादिभिर्ये- 5
दचेतनाचेतनविकल्पद्वैतविशेषणविनिर्मुक्तः—पुरुष एवेद नियतिरेव काल एवेत्यादि चेतनमचेतनं भवती त्यनेन विकल्पेन द्वैतमिदं मनुष्यादि घटादि चेति विशिष्यते, पत्पुरुषादिवादे आत्मस्वभावस्वाभेदेन क्रमयौगपद्यादिभेदेन वा, तेन विशेषणेन विनिर्मुक्तः स भावो निर्विशेषण एव सर्वात्मकः, यथा घटादि घटो भवति व्रीहिरङ्कुरो मनुष्यो नैमो धर्माधर्माविति, घटोऽपि व्रीह्यङ्कुरादि इत्यादिविशेषेण सर्वं भवत्येवैकैकमिति । 10

तदेव हि भवन यत्सर्वात्मकमसङ्ख्याव्यापकरूपम् न ह्यसम्भाव्य किञ्चिदस्ति, अनेन हि प्रवर्तयितृत्वात् सर्वप्रभेदेन भूयते न न भूयतेऽपि सदात्मानतिरिक्तत्वात्, बालकुमारादिवत्, अन्यथाऽभावत्वापत्तेः ।

(तदेवेति) तदेव हि भवन यत्सर्वात्मकमसङ्ख्याव्यापकरूपम्, न ह्यसम्भाव्य किञ्चिदस्ति, किं कारणं ? यस्मादनेन प्रवर्तयितृत्वात् सर्वप्रभेदेन—व्रीह्यङ्कुरकाण्डशाखादिना भूयते न न भूयतेऽपीति—द्विः प्रतिषेधा- 15 त्प्रकृतमेवानवगत्या व्यावृत्त्या नियम्यते भवत्येव न च न भवतीति, केन पुनर्न भवति असावेव—भावभावा- दिना ?, अस्मिन् हि नये न केनचित्प्रकारेण किञ्चिन्न भवतीति प्रागुक्तसर्वसाम्योऽन्यात्मत्वाभावः सर्वस्यैव, कुतः? सदात्मानतिरिक्तत्वात्—स स आत्मा सदात्मा तस्यात्मा तदात्मा ततोऽनतिरिक्तत्वात्, यथा यदात्मानतिरिक्त तस्य तस्य भागभावाभावेनात्मात्मना भवत्येवेत्यर्थः, किमिव ? बालकुमारादिवत् ।

यथा भिन्नेऽपीति एतत् यथा चक्षुर्मस्तकादिविषयतमाभावे तदेव द्रव्यं रूपादिव्यपदेशमासादयति तथा कर्मापि क्रियाप्रयोगपाधिकं 20 द्रव्यपरिणामो द्रव्यादव्यतिरिक्तं, द्रव्यस्य भवनत्वात् स्वपर्यायपरिणतेर्मन्यत्वात् तथा च द्रव्यं भवनलक्षणम्, द्रव्यं भवनं मूर्तिमान् पर्यायिपर्यायत्वादिति भावः । मयूराण्डकरसवदविभक्तसर्वभेदं देशकालापेक्षभेदत्वं भवनमेव द्रव्यस्य स्वभावः न तु द्रव्यभवनयोः कश्चिद्भेदोऽस्ति द्रव्यस्य भवनमिति षष्ठ्यपि स्वभावस्वभाववत्सम्बन्धार्थैवेत्याशयेनाह तच्च भवनमिति । अयं भाव पुरुष एवेति नियतिरेवेति काल एवेति चेतनस्याचेतनस्य वा व्यावर्तनेन विशेषणेन विनिर्मुक्त पुरुष एव भवती- त्युक्ते हि अचेतनस्य व्यावृत्तिः स्यात् नियतिरेव काल एवेत्युक्ते च चेतनस्य व्यावृत्तिः स्यात् भाव एवेत्युक्ते तु न चेतनस्या- 25 चेतनस्य वा व्यावृत्तिरित्याशयेनाह—स च भाव इति । तथा च भाव एव प्रत्येकं सर्वात्मको भवतीत्याह—यथेति । तदिदं भवनन्तु व्यापकलक्षणम् भवनस्य सर्वात्मकतया तत एव प्रवर्तयितृत्वात् न हीदं किञ्चिदपूर्वं भवति येनाप्रयाम किञ्चिद्भवेदि- त्याह—तदेव हीति । भवनमिदं व्रीह्यादिरूपेण भवति न पुनरतिरिक्तेन भावाभावादिना भवनस्य पर्यायत्वात्, सर्वेषां हि भवनमेवात्मा अत एव प्रतिषेधद्वयोऽभावे भावस्यैवेत्याशयेनाह—केन पुनरिति । प्रथमाभावादीनां वस्तुनतिरिक्तत्वेन तथाऽ त्मना भवनमेव प्रथमाभावादिना भवनमित्याशयेनाह—सदात्मेति प्रथमाभावादिकस्यानतिरिक्तत्वात्प्रागभाव प्रध्वंसाभावेऽभावस्य 30 वानतिरिक्तत्वादित्यर्थः तथानतिरिक्तेन प्रथमाभावादिरूपेणात्मना वस्तु न भवतीति भावः । दृष्टान्तमाह—बालकुमारादिव दिति कुमारादीनां भावकाले हि देवदत्त कुमारादिभावोत्पादात् प्रागकुमारादेरभावः देवदत्त एवनाविर्भूतकुमारादिरूपः

१ सि क तद्दशो न भवति । २ सि °नियम । ३ सि क. यद्धे । ४ सि क. °भावा न स ।

यथा बालः कुमारो युवा मध्यमः स्थविरो चेति देवदत्त एव तेन तेन प्रकारेण भवति, बालकाले कौमाराभावेन कौमारे बालाभावेन यौवनाद्यन्योऽन्याभावेन खरविषाणात्यन्ताभावेन च एवं सर्वदा सर्वत्र सर्वथा च भवति स एव देवदत्तव्यपदेशभाक् तथा सर्वद्रव्यभवनमित्यभूत्वा न भवति भूत्वा च भवतीति मृत्पिण्डकाले न न भवति घट[स्त]दव्यतिरिक्तात्मकत्वात्, देवदत्तबालकुमारादिवत्, कपालकाले[न] न भवति घटः तदव्यतिरिक्तात्मकत्वात्, देवदत्तबालकुमारादिवत्, कस्मात्? अन्यथाऽभावत्वापत्तेः,—असत्त्वापत्तेः ।

यद्येवं नेष्यते त्वया प्रागभावादिनापि भवत्येवेति, ततस्तस्य देवदत्तस्य बालकुमारादि सर्वावस्थात्मपरित्यागे किं तद्देवदत्ताख्यं वस्तु? व्यस्तास्तदव्यतिरिक्ता बालाद्यवस्थाः? इत्यभाव आपद्यते ।

(यद्येवमिति) यद्येव नेष्यते त्वया प्रागभावादिनापि भवत्येवेति, ततस्तस्य देवदत्तादेर्वस्तुनो बालकुमारादिसर्वावस्थात्मपरित्यागे किं तद्देवदत्ताख्यं वस्तु? तदव्यतिरिक्ता बालाद्यवस्था इत्यभाव आपद्यते, न संभवन्त्यः परस्परसम्बन्धाभावात् वन्ध्यापुत्रवत्, नास्त्यवस्थावत् अवस्थाव्यतिरेकेणानवधारणात् वन्ध्यापुत्रवत् ।

अत्राह—

न चेतनोऽचेतन इति नञा प्रतिषेधवाचिना सम्बन्धादचेतनरूपेण चेतनस्य भावाभावात्मभाव इत्यत्र ब्रूमः, अचेतन इति चेतनादन्य आत्मैवोक्तः स्पर्शास्पर्शादिधर्मकस्तस्यैवोपयोगाद्यस्पर्शरूपादन्येन रूपेण स एव स्पर्शादिमान् ज्ञानावरणादिकर्मरूप आत्मा ।

(नेति) न चेतनोऽचेतन इति नञा प्रतिषेधवाचिना सम्बन्धादचेतनरूपेण चेतनस्य भावाभावा[द]भाव इत्यत्र ब्रूमः अचेतन इति चेतनादन्य आत्मैवोक्तः, पर्युदासवाचित्वान्नञः, नास्त्या-

चैतन्याद्यवस्थान्तरगमनेन पूर्वावस्थातिरोभूतं पूर्वावस्थाविनाश उच्यते न हि किंचित्तत्र निरन्वयमभावीभूतम् [illegible] परस्परेतरेतरात्मकत्वमन्योन्याभावः [illegible] देवदत्त एव [illegible] इति [illegible] देवदत्तो भवत्येव तथा भवन्नपि नहि भवनमभूत्वा भवति भूत्वा वा विनश्यति [illegible] इत्येवं [illegible] पुनर्भवनम् [illegible] अन्यथा ते भावा न भवेयुः [illegible] इष्यते अन्यथा त्वभावापत्तिरिति । [illegible]—यद्येवमिति [illegible] प्रागभावादिनापि देवदत्तादे[illegible] किं वस्तु स्यात् [illegible]—यद्येवं नेष्यत इति । [illegible] प्रागभावादिनापि देवदत्तो भवत्येवेति यदि नेष्यत इति भावः । ननु न चेतनोऽचेतन इति [illegible]—न चेतन इति, [illegible] भावः । [illegible]—अचेतन इति । [illegible]

१ गि० क० भूत्वा भवत्यभूत्वा च भवतीति ।

मावबाधित्वात्, स कोऽन्यश्चेतनात्, अन्य आत्मैवेति चेदुच्यते स्पर्शास्पर्शादिधर्मणः तस्यैवोपयोगाय स्पर्शरूपादन्येन रूपेण स एव स्पर्शादिमान् ज्ञानावरणादिकर्मरूप आत्मा, तेन चेतनादन्येनाचेतन इति चेतन एवोक्तः ।

न तु भवन्मतात्यन्तचेतनाभावरूपेण चेतनो न भवत्यचेतन इति चेतना न भवत्यचेतनेति ज्ञानादि न भवतीत्यज्ञानादि चोच्यते किन्तु चेतनाया अन्याऽचेतना स्पर्शादि, ज्ञाना 5 देरन्यदज्ञानादीति, प्रसज्यप्रतिषेधस्तु नेष्यते यथा चेतनो न भवत्यचेतन इत्यादिरिष्यते त्वया ततस्तथा सर्वतो व्यावृत्तेश्चेतनाचेतनयोर्व्यावृत्तिः स्यात्, निर्विशेषव्यावृत्त्यर्थत्वात्प्रसज्यः स्वतोऽपि व्यावृत्तेः खपुष्पवदसत्त्वादन्यस्याश्च सत्यमेव चेतना ।

(न त्विति) न तु भवन्मतात्यन्तचेतनाभावरूपेण प्रसज्यप्रतिषेधात्मक विकल्पान्तरत्वामा-वादुच्यते चेतनो न भवत्यचेतन इति, तथा चेतना न भवत्यचेतनेति नोच्यते, किं तर्हि ? चेतनाया 10 अन्याऽचेतना, का सा ? स्पर्शादीति, तथा ज्ञानादि-[ज्ञानदर्शनवीर्याणि] न भवत्यज्ञानादि [इति] नोच्यते किं तर्हि ज्ञानादेरन्यदज्ञानादि स्पर्शादेव, अचेतनाज्ञानयोर्भूय उदाहरणं चेतनात्मनो द्रव्यस्य निर्देशेनाप रिच्छस्य परस्य तदभिप्रेतपर्यायनिर्देशेन प्रतिपाद्यमार्यमज्ञानादि चेति, कियती चोदाहरणमात्रा क्रियते चोऽप्यज्ञानसंशयविपर्ययज्ञानादिज्ञानादिन इत्यभिमतो धर्मकलापः सोऽपि ज्ञानाज्ञानात्सर्वस्मादेरभिन्न एवेति ज्ञानादिरूपेणोच्यत इति, यदेव को न्यायो नेष्यतेऽन्यः?, स प्रसज्यप्रतिषेध आख्यायते। चेतनो 15 न भवत्यचेतन इत्यादिरिष्यते त्वया तत एवं सति तथा—तेन प्रकारेण सर्वतो व्यावृत्तिः घटः घटो न भवति इति घटोऽपि घटो न भवतीति परस्परव्यावृत्तिवत् सर्वभावव्यावृत्तेश्चेतनाचेतनयोर्व्यावृत्तिः ततश्च सर्वतो व्यावृत्तेरयुक्तः प्रसज्यप्रतिषेधः निर्विशेषव्यावृत्त्यर्थत्वाच्च इति । स्यान्मत तदस्तु

वाद्ये-स कोऽन्य इति । चिदचिद्वैतन्यगुणविशिष्टात्मनोऽन्यः । चिदचिद्वैतन्यगुणविशिष्ट आत्मैवाचेतन इति सर्वमति-स्पर्शास्पर्शादीति आत्मा हि पूर्वोक्तरीत्या पुद्गलात्मरूपोऽत एव स्पर्शास्पर्शादिधर्मा तथा चोपयोगलक्षणात्स्पर्शादि- 20 गुणविशिष्टात्मनोऽन्यः स्पर्शादिगुणविशिष्टः ज्ञानावरणादिकर्मात्म आत्मैवाचेतन उच्यत इति भावः । चेतनादन्योऽचेतन इत्येवोच्यते न तु चेतनो न भवतीत्यचेतन इत्युच्यते पुद्गलपरमर्माणामात्मना परिणम्यमानत्वात् साधितत्वात् सर्वेषां चेतनस्येव भवनात्र तावत् कश्चिदपि नचेतनो न भवतीत्यचेतनः स्यादित्याशयेनाह-न त्विति । ननः प्रसज्यप्रतिषेधः पर्युदासश्चेत्यर्थद्वये प्रसज्यप्रतिषेधस्यात्यन्ताभावरूपस्यानुपपत्त्याभ्युपगमात्मकत्वेन भवन्मतेऽत्यन्ताभावप्रतिषेधार्थे चेतनो न भवतीत्यचेतनः चेतना न भवतीत्यचेतना ज्ञानादि न भवतीत्यज्ञानादीति [illegible] न [illegible]-र्थंमति-न तु भवन्मतेति । पर्युदासश्चोक्तं स्वाभिमतं [illegible]—चेतनाया इति नन्वुक्तमित्युक्ताभिमतम् 25 [illegible] इति भावः । चेतना न भवत्य चेतना ज्ञानादि न भवत्यज्ञानादिरुदाहरणत्वेन द्रव्यान्तरमुपपत्त्यर्थं पर्यायवाचिनं प्रतिपाद्य—अचेतनेति । प्रसज्य प्रतिषेधपक्षे दोषमाह—चेतनो न भवतीति अत्र यथा चेतनत्वसामान्यप्रतिषेधे सर्वव्यावृत्तिचेतनाचेतनयोरैक्यात् तथा घटः घटो न भवतीत्यत्रापि घटव्यावृत्तिसर्वव्यावृत्तिः स्यात् घटस्यापि सर्वात्मकत्वात् तस्मान्निर्विशेषं व्यावृत्तिः स्यादिति जगत् [illegible] भाव । ननु घटः घटो न भवतीत्यत्र यथा घटव्यतिरिक्तप्रतिषेधे इति तत्प्रकारेण पदार्थनिर्देशे च 30

---

१ सि क. °व्यावृत्त्य । २ सि क. नोच्यते ज्ञानादि-ज्ञानदर्शनवीर्याणि न भवत्यज्ञानादि इत्यधिकं दृश्यते । ३ सि क. °तत्ज्ञान । ४ सि क °ज्ञानादिर्भिन्न । ५ सि क. °प्रतिषेधस्याते ।

अस्माद्व्यावृत्तिर्भविष्यति घटवत् [इति] चेदुच्यते, अतोऽपि व्यावृत्तेः—अतोऽपि तर्हि व्यावृत्त तत एवमिकस्मिन्नं वस्तु प्राप्नोति सर्वतो व्यावृत्तत्वात् खपुष्पवत्, तस्मादवस्तुत्वं सर्वतो व्यावृत्तत्वात् खपुष्पवदेवेति, ततः आह—असत्त्वादिति, तस्मात् किंचिदेवसत्त्वप्रसङ्गात् प्रसज्यप्रतिषेधाभावात् प्रागभावादिव्यावृत्तेरन्यत्वसमर्थो बालः कुमारो न भवतीत्यादिषु, तत उपसंह्रियते भूत एव—अन्यत्वात्
5 तत्त्वमेव—प्रागभावादिव्यावृत्तेर्बालकुमारादिरूपादिवत्तत्त्वमेव चेतनेति ।

सा पुनरिदानीं चेतना किं स्वरूपा वाच्या ? उच्यते—

ज्ञानदर्शनादिसंवेदना सापि च निर्वृत्त्युपकरणलब्धितस्य उपयोगात्मा, अतो रूपादि महद्भ्यात्मा, चेतनत्वात् अभिमतात्मवत्, तथैव तथाभूतत्वात् एवञ्च कृत्वा ज्ञानमज्ञानं पुद्गलात्मकत्वात् रूपादिवत्, अज्ञानमपि च ज्ञानं सत एव तद्वत्, चेतनोऽचेतनः, अचेतन-
10 श्चेतन इत्यादि सर्वत्र सर्वसर्वात्मकत्वं भावनीयमिति ।

(ज्ञानेति) ज्ञानदर्शनादिसंवेदना—साकारानाकारोपयोगौ सप्रभेदौ ज्ञानदर्शनग्रहणेन गृहीतौ, आदिग्रहणेन सुखदुःखरागद्वेषभयादिसंवेदना गृहीता, सापि च निर्वृत्त्युपकरणलब्धितस्य उपयोगात्मा—इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां निर्वृत्तिः पक्ष्मपुटकृष्णतारादित्वेन निष्पत्तिः, उपकरणन्तु मसूरकातिमुक्त-कचन्द्रप्रायमेवाकारतया भवेद्धानां निष्पत्तिः, पदार्थसमर्थनेन वा तदुपादानाङ्गप्रदीपाद्युपकारक-
15 मुपकरणं सर्वमुपकरणम्, लब्धिः पुनर्निर्वृत्तेः प्राक् पञ्चात्मना पूर्वोपात्तं तयोर्भवनामकर्मोदयं

[illegible] सर्वतो व्यावृत्तत्वात् [illegible] खपुष्पादिवत् [illegible]
व्यावृत्तं भविष्यति इत्याशङ्कते—अतोऽपीति । तथा च प्रसज्यप्रतिषेधाधिकारे [illegible]
[illegible]
[illegible] चेतनात्मा [illegible]
20 तस्मादभावावस्तुत्वमिति । चेतनास्वरूपमभिधत्ते—ज्ञानदर्शनादीति साकारेति, [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]—आदिग्रहणेनेति । [illegible]
25 [illegible]
[illegible]
[illegible]—सापि चेति [illegible]
[illegible] इन्द्रियाणामिति [illegible]
[illegible] उपकरणमाह—उपकरणन्त्विति [illegible]
30 [illegible]
[illegible]
[illegible] पदार्थदर्शनेन च वेति । लब्धिमाह—लब्धिः पुनरिति
[illegible]

द्रव्यम्, ज्ञानदर्शनावरणयोर्वीर्यान्तरायस्य च क्षयक्षयोपशमौ ततस्तः उपयोगो ज्ञानदर्शनस्वतत्त्व-
व्यक्तिः, स एव चात्मा, ततः किमिति चेत् ? अतो रूपादिमदप्यात्मा, पदेच्छूपरसादिधर्म मूर्तं पौद्गल-
माध्यात्मिकमिन्द्रियपाण्यादवयवात्मकं शरीरं तदप्यात्मैव, कुतः ? चेतनत्वात्—चेतनत्वञ्चात्मानन्यत्वं
प्रतिपादितम्, किमिव ? अभिमतात्मवत्—यथा शुद्धोपयोगलक्षणः केवल्यात्मा चेतनत्वात् तथेन्द्रि
याद्यपि रूपादिमदिति, तत्समर्थयति—तस्यैव तथाभूतत्वात्, आमुक्तेः स एव हि द्रव्यकेवली[^]
संसारावस्थः उपयोगात्मा तथाभूतो निरावरणज्ञानदर्शनसंवृत्तोऽभिमतात्मा, तस्मादामुक्तेस्तस्यैव
तथाभूतत्वादिहापि संसारे स एवेति रूपादिमतः पुरुषस्य मुक्तस्य चोपयोगात्मकत्वादविशेष एव,
एवञ्च कृत्वा ज्ञानमज्ञानं पुद्गलात्मकत्वाद्रूपादिवत् पुद्गलात्मकत्वाच्च ज्ञानस्यानन्यत्वं प्रतिपादितम्, अज्ञा-
नमपि च ज्ञानं तत एव तद्वत्, चेतनोऽचेतनः अचेतनश्चेतन इत्यनेकधा सर्वसर्वात्मकतां भावयति,
इत्यादिमहणाच्च निदर्शनमात्रमेतद्भावितमनया दिशा सर्वत्र भावनीयमित्याह । 10

अथोक्तेषु नयेषु [क]तमोऽयमित्यत्रोच्यते—

एषचायं सङ्ग्रहेषु द्रष्टव्यः, तेऽपि च सङ्ग्रहाः त्रिविधा द्रव्यस्थितनयप्रकृतयः, तेषु चाऽयं
द्रव्यप्रकृतिनयः स्थितप्रकृतिविरोधिनोरविशुद्धप्रधानयोर्विषयः ।

(एषचेति) एषञ्चाय सङ्ग्रहेषु—सङ्ग्रहः शतविकल्पः 'एक्केक्को य सतविधो सत्तनयसता
हवंति एमेव' इति (आव० भा० २२६ निर्यु० ९२६४) वचनात्, तेषु सङ्ग्रहेष्वयं विधिनियमनयो 15
द्रष्टव्यः, य एव वर्णितास्तेऽपि च सङ्ग्रहाः सङ्क्षेपेण त्रिविधा भवन्ति—द्रव्यस्थितनयप्रकृतयः, [द्रव्य-
प्रकृतयः] कर्मपुरुषकाराद्यपेक्षानन्यभावाः स्थितप्रकृतयः पुरुषकालनियत्यादिभावाः, नयप्रकृतयः प्रकृती-
श्वरादिकारणवादाः, तेषु चाऽयं नयः स्थितप्रकृतीनां पुरुषकालनियतिस्वभावनयानां विरोधिनो
ईश्वरनयस्य प्रधाननयस्य चाविशुद्धप्रधानात्मयोर्विषयो द्रव्यप्रकृतिनयो विधिनियमभङ्गो द्रष्टव्यः ।

[^] तदावरणात् [illegible] ज्ञानदर्शनावरणवीर्यान्तरायकर्मणां [illegible] मतिज्ञानदर्शनावरणादेः क्षयः क्षयोपशमश्च 20
[illegible] इन्द्रियनिरपेक्षस्य [illegible] । एतन्निरूपणमिदमुपयोग्याह—उपयोग
इति [illegible] ज्ञानदर्शनलक्षणः [illegible] उपयोगस्य
द्विविधा [illegible]
[illegible] । एवमुपयोगस्य [illegible]
[illegible] उपयोगात्मकत्वात् रूपादिमत् [illegible] शरीरमप्यात्मैवेति भावयति—अतो रूपादिमदिति, 25
रूपादिमच्छरीरं [illegible] चेतनत्वादिति हेतुः अभिमतात्मवदिति दृष्टान्तः [illegible]
यदेवमिति । [illegible] पुरुषस्य [illegible] मुक्तस्य चोपयोगात्मकत्वेनैकत्वात्, यथा रूपादिमत्पुद्गलात्मा भवति
चेतनत्वादेव [illegible] ज्ञानमज्ञानं भवति पुद्गलात्मकत्वात्, रूपादिमत्पुद्गलैरुपयोग्यात्मनः [illegible]
[illegible] तदेवेत्याह—एवञ्च कृत्वेति । भावं नयमुपदर्शयति—इत्यनेकधेति । तद्दर्शनेष्वपि [illegible]
[illegible]—एषञ्चायमिति । यथा सङ्ग्रहाः [illegible] शत भवन्ति [illegible] सप्तविधत्वात् [illegible] 30
सप्त नयशतानि भवन्तीत्याह—एक्केक्को य इति । शतविधान् सङ्ग्रहान् त्रिधा विभज्य दर्शयति—य एवं वर्णिता इति [illegible]
[illegible] द्रव्यप्रकृतय इति [illegible]
[illegible] पुरुषकारादयः [illegible] निर्मोहिता [illegible] यथा
[illegible] एवं त्रिधा सङ्ग्रहेषु सङ्ग्रहेष्वयं नयो द्रव्यप्रकृतिनय [illegible] चेतनाचेतनस्य वा चेतनाचेतनत्वात्,

स च सद्द्रव्यैकदेशत्वाद्द्रव्यार्थः, द्रव्यशब्दोऽपि कर्तृसाधनो द्रव्यमिति द्रवति याति न विच्छिद्यते भिन्नरूपमुपयात्येति । ननु कर्मणि कर्मसाधनत्वमुदितम् तत्कथमधुनाऽयमर्थे द्रवतीति द्रव्यं कर्तृसाधनम् ? उच्यते ननु कर्मसाधनव्याख्यानेन तेनैव कर्तृसाधनत्वमेव व्यवस्थापितं द्रव्येणैव द्रव्य क्रियते व्रीहिवदिति, सत्यां कर्मतायामपि कर्तृत्वं द्रव्यत्वादिति ।

5 (स चेति) स च सद्द्रव्यैकदेशत्वाद्द्रव्यार्थः, नियमात्मकत्वात् पर्यायोपसर्जनत्वेऽपि सद्द्रव्यैकदेशत्वाद्द्रव्यार्थं नयमिति । द्रव्यशब्दोऽपि कर्तृसाधनो द्रव्यमिति, द्रवतीत्यादिपर्यायैस्तदर्थं व्याचष्टे द्रवति याति न विच्छिद्यते भिन्नरूपमुपयात्या—भिन्नानि रूपाणि चेतना[व्यचेतना]नि व्रीहिपृथिव्यादीनि देवमनुष्यादीनि च सामस्त्येन व्याप्नोत्येव न किञ्चिदपि त्यजतीति । चोदक आह—ननु कर्मणि कर्मसाधनत्वमुदितं—कर्मकारकव्याख्यानेऽयं द्रव्यशब्दः कर्मसाधन एवोक्तो द्रूयत इति द्रव्यमिति, कर्मवाक्यम्
10 विधिनियममङ्ग इत्युक्तम्, तत्कथमधुनाऽयमर्थ द्रवतीति द्रव्यं कर्तृसाधनमुच्यत इत्यत्र विधिनियमनयो सूत्रे पूर्वोक्तमेव स्मारयन् ननु कर्मसाधनव्याख्यानेन तेनै[व]कर्तृसाधनत्वमेव व्यवस्थापितमिति, तत्कथमिति चेदुच्यते द्रव्येणैव द्रव्यं क्रियते व्रीहिवदिति, कर्तरि तृतीया द्रव्येणेति तथा कर्तृसाधनत्वाभ्युपगमात्, मयास्माभिः पुरुषकर्मपृथिवीव्रीह्यादीनामात्मनैवात्मनः कर्तुः कर्मत्वस्य विस्तरेण वर्णितत्वात् सत्यां कर्मतायामपि कर्तृत्वं द्रव्यत्वादिति सामान्यार्थस्याविच्छेदात् सार्वत्र्यात् ।

15 एतस्मिंश्च नये द्रव्यमेव शब्दार्थः स च नित्यो विच्छेदाभावादवस्थितत्वाद्वा ।

(एतस्मिंश्चेति) एतस्मिंश्च नये द्रव्यमेव शब्दार्थो न पर्यायार्थः, स च नित्यो विच्छेदाभावादवस्थितत्वाद्वा सर्वात्मकैकस्य सर्वार्थरूपानुसृतत्वात् ।

अन्वाह च पृथिवी धातौ किं सत्यम् ? विकल्पः विकल्पे किं सत्यम् ? ज्ञानम्, ज्ञाने किं सत्यम् ? ओम् तदेतद्ब्रह्म ।

20 अन्वाह चेति । ज्ञापकमाह एवमेव नयमनुवर्तमानोऽन्योऽप्याह पृथिवीधात्वादिभावि यावद्

सर्वेषु नैकस्यत्वादिति भाव । द्रव्यपर्यायविधिनयमयोर्मध्ये सामान्यमेव एवमाह—स चेति । व्रीहिपृथिव्यादिरूपमुपयाति पर्यायवर्गोपरोधेऽपि सर्वपुरुषयोगेन नियमात् सद्द्रव्यता द्रव्यार्थतेति भावः । इत्येवाह—नियमात्मकत्वादिति । द्रव्यशब्दस्य व्युत्पत्तिः—द्रव्यशब्दोऽपीति तदेव सर्व पुरुषार्थं तथा तथा भवति व्याप्तत्वात्तस्यैव देवमनुष्यादिरूपेण न सर्वत्र सर्वथा विच्छिद्यते द्रव्य कर्मपुरुषादिरूपेण सर्वमिदं व्याप्नोतीति द्रव्यमिति भावः । यद्
25 द्रव्यशब्दस्य कर्तृसाधनत्वेऽपि विरुद्धत्वात् पूर्वं यदा चैवं भवति कर्मैव एव कर्तृत्वं सिद्धं तदा द्रवतीति द्रव्यं कर्तृसाधनं न भवति कर्मत्वस्य कर्तृत्वस्य [illegible] द्रव्यं द्रवते पचते ओदनेन कर्मपुरुषादिरूपेण कर्मानुरूपेण इत्यादिभावात् ननु कर्मणीति । तथा परस्य [illegible] कर्मकर्तृत्वं क्रियत इति परस्य कर्तृसाधनत्वमपि द्रव्यस्य [illegible] व्रीहिरेव व्रीहिं क्रियत इति व्याख्यातम् कर्मैव कर्तापीत्युक्तम् इत्युपपत्ति—ननु कर्मसाधनेति । अनेकत्र कर्तृत्वं कर्मत्व [illegible]—मयास्माभिरिति । सार्वत्र्यमपि
30 [illegible]—सत्यामिति [illegible] द्रव्यस्यार्थस्य [illegible] भावः । एतस्मिन् नयस्य किं वाच्यमित्याह—एतस्मिंश्चेति । यथा सर्वं द्रव्यमेव नान्यच्च न पर्यायस्य [illegible] किन्तु द्रव्यस्य नित्यत्वेन [illegible] तदेव शब्दार्थ इति भावः । [illegible] द्रव्यस्य सर्वगति—सर्वात्मकेति । [illegible] शब्दार्थो द्रव्यस्य शब्दार्थो न परस्यापि [illegible]—अन्वाह चेति । [illegible] एवमेवेति । पृथिवी धातुः [illegible] सत्यं [illegible]

इति, पृथिव्येव पृथिवीधातुः, प्रभृत्यादिधर्मधारणात्, तत्र किं सत्यं ? विकल्प इति, स्वयमेव पृष्ट्वा व्याचष्टे न कश्चिदप्यत्र पृथिवी नामास्ति अवभासितत्वात्मकोद्भवमादीन् विमुच्य, त एव हि विकल्पाः पृथिवी, स पृथिव्येव ते विकल्पाः, किं सत्यं ? ज्ञानम्, तेऽपि च विकल्पा ज्ञानादन्ये न सन्ति, ज्ञानमेवात्म कर्मलक्षणं चैतन्यं तथा तथा विजृम्भते, चैतन्यस्यैव व्यवहारमार्गोपात्तत्वात्, ज्ञाने किं सत्यं ? ओम्, भवति रक्षति पाति प्रीयते तृप्यति चेतनाचेतनभेदे सति, एवमादिधात्वर्थात्मना विपरिणममान-धर्मोऽसत्यैकं भवति येन यथा परिकल्प्यते तत्तथाऽनुवर्तत इत्योम्, तदेतद्ब्रह्म, स एष परमार्थः, तदेतत्तत्त्वं परमं ब्रह्म बृहदिति ।

तस्यार्थं कथयति—

एतदुक्तं भवति—अतः परं शब्दार्थव्यवहारो निवर्तते निर्विकल्पत्वात्, व्यवहारातीतोऽयमर्थः, कथमोमित्येषोऽन्वयव्यतिरेकरहितः शब्दार्थो भवितुमर्हतीति चेत् को ब्रूतेऽन्वयव्यतिरेकरहित इति यस्मादत्रानुवृत्तिव्यावृत्ती अनन्तरोक्तपृथिव्यादिधातुविकल्पज्ञानसत्त्वानुप्रबन्धसामर्थ्योपहितरूपे, एते चानुवृत्तिव्यावृत्ती यथाभागं प्रसिद्धिं गच्छतः, स च शब्दार्थोऽनाद्यनुप्रबन्धसामर्थ्योपहितानुप्रवृत्तित्वान्नित्यः, भस्त्रोत्पादविनाशशब्दावपि तत्स्थित-रूपावेव, नात्युत्पत्त्यात्यन्तविनाशरूपौ, ऊर्ध्वपतनव्यवस्थपर्णपर्पनिपतनवदृश्यत्वतस्तावेवोत्पद्यते विनश्यतीति चोच्यते ।

(एतदिति) एतदुक्तं भवति अतः परं शब्दार्थव्यवहारो निवर्तते निर्विकल्पत्वादिति—इदं शब्दार्थव्यवहारगतिर्मार्गनिर्विकल्पं ज्ञानमेवावतिष्ठ इति, अतः परं ब्रह्मेति यत्परं तत्त्वं तत्त्वज्ञानमपि निर्विकल्पं सत् प्रथते तद्दर्शयति व्यवहारातीतोऽयमर्थः कथमिति ब्रह्मत्वात्तोऽधिगमोपायोपक्रममात्रं

तस्य कथमोमित्यत्—तच किमिति । विकल्प अपि न वस्तुभूताः ज्ञानव्यतिरेकेण तदात्मकत्वाभावात्, ज्ञानमेव तत्त्वं पृथिव्यादिरूपनिवेशनात्मक एवम् प्रमाणप्रमेयप्रमाणव्यवहारः प्रमातृव्यवहारश्च तथापि कश्चिदर्थं पुरुषार्थैस्सन्धरेण व्यवहारात्मक-धारात् नहि प्रमाणप्रमेयोमित्यादिविकल्पत्वे प्रमाणप्रमेयव्यवहारो वा नहि व्यतिरेकादि परतो प्रकाशे दीपोभावो भवति तथाऽनन्तधौरभिन्नरूपं तत्त्वमिति ज्ञानमेवात्मकं चैतन्यमेव तथा तथा विजृम्भते तस्य तथा तत्सम्बन्धित्वेनधात्वावर्तीनानामित्यत्—तेऽपि च विकल्पा इति । ननु ओमित्यत्तत्त्वम्, तत्रस्थे नहि प्रसिद्धवस्तिस्ये पुरुषः तथा च सर्व-ध्यमनास पृथिव्यादिविकारतयोऽत्वतात्मा नयार्थेन सर्वमुपेत्याप्यवक्तव्यमिति दर्शयति—ओमिति ब्रह्मात् परं तत्समूलं निर्विकल्पमोघध्येयतत्त्वं ब्रह्म परमार्थं एकत्वं श्रुतिरेवैषा अन्विष्योपक्रमस्ते ओमिति वस्तुतत्त्वावबोधकतत्त्वं विधीयते तद्गतमेव ध्यानस्मर्तृत्व निर्विकाल्पकमनुपादाय तस्मिन् तथागमितत्त्वविषयवस्तात्मकत्वम्, ओंकारात्मकस्य ब्रह्मत्वाभिधानमपि यथाविवक्षैव कल्पनारूपं तत्त्वम् अत एवोपन्यस्तेऽन्वयव्यतिरेकाभावेनाभावं शब्दार्थं इति । पूर्वोक्तिगत्युक्तिविस्तरमाह—एतदुक्तं भवतीति परमार्थतोऽयमत्र निर्विकल्पस्य ब्रह्मणो हि द्वे रूपे मूर्तामूर्तविकल्पारोपिते व्यावहारिकस्वरूपे तत्र भूतापेक्षया पृथिवी धारणा तत्पेक्षयोपविपुलत्वादपवधाममती तदपरोक्तं तारणुत्तमि तेषां सर्वेषां वरतम ओङ्कारः तत्त्वार्थ-विवेकः तत्र मूर्तामूर्ते आध्यात्मिकाधिदैविकरूपे वर्षकालकृतत्वे कल्पनाजनकत्वे व्यावहारिकत्वात् एतत्र सर्वत्रापि मायया परतत्त्वं ब्रह्म वाचकत्वातीतं निर्गुणवस्तुवस्तुत्वमानमिति माया । तावत् परतत्त्वं ब्रह्म वाचकत्वं तत्त्वज्ञानमपि बोधयितुं न समर्थम् तस्मात् तत्त्वान्तमसैव बोधयितुमाहेत्यत—अतः परं ब्रह्मेति । व्यवहारातीतोऽयमर्थः इति । ननु व्यवहार-

१ सि. क. वद्गुणादि । २ सि. क. विकल्पे । ३ सि. क. व्याख्यानस्यविनाशे ।

दर्शयति, कथमोमित्येषोऽन्वयव्यतिरेकरहितः शब्दार्थो भवितुमर्हतीति चेत् को ब्रूतेऽन्वयव्यतिरेकरहित इति, यस्माद्धात्वनुवृत्तिव्यावृत्ती अनन्यत्वेऽपृथिव्यादिधातुविकल्पहानसत्त्वस्वानुप्रबन्धसामर्थ्योपहित-रूपे-पृथिव्यादिधातूनामचेतनाभिमतानां विकल्पसत्त्वानां चेतनकर्मात्मनोः कर्माभिमतानाञ्च ज्ञानसत्त्व-स्वरूपपुरुषस्येनान्वितव्यतिरिच्यमानामोमिति कर्मात्मैकत्वापत्त्या तत्सत्त्वानुप्रबन्धेन अप्युपपादनं भिन्नमे-वैतदन्वयव्यतिरेकमानेनार्थं शब्दार्थः, एते धात्वनुवृत्तिव्यावृत्ती यो यो भागो यथाभागं प्रसिद्धि अभिधानाभिधेयव्यवहारात्मिकां कर्मेति पुरुष इति कर्मपुरुषकार इति एकमेवेति वा प्रसिद्धिं गच्छतः इति, स च शब्दार्थोऽनाद्य[नु]प्रबन्धसामर्थ्योपहितानुप्रवृत्तित्वान्नित्यः, अत्रोत्पादविनाशवत्त्वादपि तत्स्वरूपादेव, नासदुत्पादस्य विनाशरूपादिति, तस्मादेते ऽभ्युपगतेनापि गतार्थम्, यथार्थसमाविर्भावतिरोभावस्वरूपयोरपि भावाभिधायित्वाद्यथा पदार्थः तत्पदे विनश्यतीति चोच्यते तथा तथा परिणममानः ।

अनित्यघटादिशब्दा अपि नात्यन्तमुत्पन्नमभूतभावार्थं ब्रुवते, स्वसत्त्वबीजं द्रव्यमेवा-विच्छिन्नमाहुः ।

अनित्यघटादिशब्दा अपीति—अनित्यः प्रध्वंस इत्यादयो घटः पट इत्यादयश्च शब्दाः पृथिव्यादिविकल्पा अपि नात्यन्तमुत्पन्नमभूतभावार्थं ब्रुवते, किन्तर्हि ? स्वसत्त्वबीजं द्रव्यमेवाविच्छिन्न-माहुः— स्वतत्त्वं यदभूत्वा भवति भूत्वा च न भवति तदनित्यम्, 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' (पा०

राहेव लभ्यते पुनरपीति व्याख्यायते चैवं विरोध इत्याशङ्कयाह—यद्यमिति व्याख्यातः अभिधानाभिधेयव्यवहारात्मकेन प्रसिद्धिविशेषसम्बन्धितस्वविशेषत्वरूपेणोऽयमिति यदेव शब्दोऽन्वयस्य ब्रह्मणीति प्रतिभाति । ननु तत्र कथमन्वय-व्यतिरेकौ इत्यत आह कथमिति अन्वयव्यतिरेकरहितत्वात् तदास्थितेऽभ्युपगम एव हि शब्दार्थ इत्याशङ्कते—कथमोमित्येष इति । तत्र पृथिव्यादिधातूनां पूर्वपूर्वस्वरूपाव्यतिरेकेणावस्थितत्वात्, उत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वविकारत्वाच्च ज्ञानसत्त्वोपपत्ते च सामान्यसत्त्वप्रतिपत्त्यैव तयोश्चैतन्याभिमतसत्त्वरूपत्वाद्नुपपद्यमानस्य चैतन्यस्य तदभिव्यक्त्यर्थमाह इत्यादिनोत्तरयति—यस्मा-द्धात्वनुवृत्तीति । विकल्पसत्त्वानां—व्यावर्तकविकल्पानाम्, पृथिव्यादिधातूनां चेतनकर्मात्मनोः कर्माभिमता इत्याह—पृथिव्या-दिधातूनामिति । अभिन्नत्वान्निरिच्यमाना—स्वानुप्रवर्त्यमानत्वाद्नाम् । अन्वयोऽनुवृत्तिव्यावृत्तयोरैकत्वमेवानुपूर्वं यथाऽनुपूर्वेण कर्मेति वा पुरुष इति च कर्मपुरुषकार इति वा प्रसिद्धिं लोके यथार्थतया यत इत्याह—एते चेति । इत्थं कर्मात्मैकत्वानन्यत्वेन प्रकारेण इत्यभिधीयतेऽस्य—स चेति । इत्थं कर्मात्मैकत्वमनुप्रवृत्तौ नित्यत्वमुत्पादविनाशवत्त्वादपि नित्यत्वाविर्भावतिरोभाव-स्वाभावि दर्शयति—अत्रेति । स्वरूपस्यापि द्रव्यस्वतत्त्वमूलत्वेन न उत्पादो नाम कश्चिदभावोऽस्ति अभूतत्वभावात् न वा कश्चिद्विनाशोऽभावः प्रतिपद्यते, किन्तु यथोर्ध्वतलप्रतिष्ठितत्वादिरूपेण दर्शनेन परिणाम उत्पादविनाशौ इत्यवस्थान-भावान्तरप्रतिपत्त्यवस्थानं तिरोभूतं भावस्यावस्थान्तरेण विनाश उच्यते अवस्थान्तरप्रत्यक्षे हि दर्शनं विनष्टमेव विनाश एव द्रव्यस्वरूपस्यानुत्पादविनाशौ तथा च नित्यं द्रव्यमेव तथा तथा परिणममानमुपपद्यते नित्यस्वरूपस्य तु उत्पत्त्यनुपपत्त इति भावः । अनित्यघटादिशब्दानां प्रतिपत्तव्यत्वेनार्थमात्रमपि स्वाभिधेयानां परिणामविशेषप्रतिपादकत्वेन चेतनपरिणाम—अनित्येति । तथैव व्याचष्टे—अनित्यः प्रध्वंस इत्यादय इति, अनित्यशब्दोऽत्यन्तमुत्पन्न—इत्यस्येन पूर्वमसत्त्वं पश्चात्सत्त्वं यत्रार्थे तस्य-त्यन्ताभावमभूतं विनाशशब्देनाभाववाचकं न ब्रूत इत्यर्थः । तर्हि किं ब्रुवते तेऽनित्याद्यशब्दादिशब्दा इत्याह—स्वसत्त्वबीजमिति, स्वतत्त्वबीजं द्रव्यस्य स्वतत्त्वमूलत्वेन पर्यायविशेषे द्रव्यत्वेन हि तेन तेनाकारेण वर्तते यथाऽन्वयतोऽ-

1 सि क. कर्मात्मकत्वा. । 2 सि क. कर्तृपदप्रमिताः ।

१ ४-२१) [इति] क्त्वाप्रत्ययविधानात्' 'तदेव तु द्रव्या[द्रव्य]परिणामान्यां भवति न भवतीति सततस्थास्यानित्यत्वस्य बीजं द्रव्यमेवार्थः, घटादिरूपावस्थान्तरैः तदेव बीजमवस्थितं द्रव्यं सामान्यमेव, अङ्कुरादिव्रीहिवत्, तदेवाविच्छिन्नं महापृथिवीवत्तुल्यद्रव्ययोग्यत्वादविनाशि कूटस्थं ध्रुवं मान्यमिति पदार्थः ।

वाक्यार्थोऽपि च पृथक् सर्वं पदम् । 5

(वाक्यार्थोऽपि चेति) वाक्यार्थोऽपि पृथक् सर्वं पदम्, प्रत्येकं पदं वाक्यम्, देवदत्त ! गामभ्याज शुक्लामित्यत्र देवदत्त पदेतरपदार्थपरिसमाप्ते[:]कर्मविभक्त्यन्ते गोशब्दे च तथा परिसमाप्ते-रितरपदार्थानाम्, तच्च सर्वसर्वात्मकत्वादुक्तन्यायादुपपन्नम् ।

न चैताः स्वमनीषिका उच्यन्ते किन्तु—

निबन्धनमप्यस्य ' जे एगणामे से बहुणामे' इति । 10

(निबन्धनमपीति) निबन्धनमप्यस्य दर्शनस्यार्षमस्ति यतोऽस्य दर्शनस्य विनिर्गम इति तद्दर्शयति 'जे एगणामे[से]बहुणामे' (आचा० १ श्रु० ३ अ० ४ उ० सू० १२४) यदेकस्य नामः तत्सर्वस्यापि, यत्सर्वस्य तदेकस्यापीति ॥

चतुर्थोऽरो नयचक्रस्य समाप्तः प्रथमश्च मार्गो नेमिरित्यर्थः
अर्धमेतत् पुस्तकं समाप्तम् ॥ 15

कालत्रयम् अथवाऽऽदेश[illegible] उच्यते प्रभवति इति चोच्यते अनु-[illegible] तदा तदा भवनात् यस्मादेवं भवन्ति तत्र तत्त्वं द्रव्यं [illegible]मिति सर्वं [illegible] द्रव्यमेवास्तीति भावः । द्रव्यात्मना च [illegible] [illegible]—अवस्थितं द्रव्यमिति । वाक्यार्थमाह—वाक्यार्थोऽपि चेति एकैकस्य पदस्य सर्वार्थ[illegible] पदमेव वाक्यं [illegible] वाक्यार्थ इति भावः । तदेव दृष्टान्तेन दर्शयति—देवदत्तेति । [illegible]—तथेति 20 [illegible] । आगममूलकत्वमस्य नयस्य दर्शयति निबन्धनमपीति ।

इत्याचार्यविजयलब्धिसूरिकृते द्वादशारनयचक्रस्य विषमपदविवेचने चतुर्थो विधिनियमारः ॥

---

१ सि. क. [illegible] । २ सि क. [illegible] । ३ सि. क. तत्ता वी° । ४ सि क. [illegible] ।

अथ उभयनयः

एवमनन्तरनयेनाभिहिते ब्रवीत्युत्तरः—

सत्यमेतद्यदुच्यते त्वया भवतीति भाव इति किन्त्विद् द्रव्यमेवार्थ इति विरुध्यते अभ्युपगमेन स्ववचनेन वा तदवयवेन वा, भवतीति द्रव्यमिति चैकस्मिन्नेव पदे प्रकृतिप्रत्ययार्थभेदोपादानात् ।

(सत्यमिति) सत्यमेतत् यदुच्यते त्वया भवतीति भाव इति, किन्त्विदं द्रव्यमेवार्थ इति विरुध्यते–द्रव्यस्य भव्ये द्रवतीति द्रव्यं द्रवत इति वा द्रव्यमिति कर्तृकर्मसाधनमभ्युपगच्छितत्वादभेदे सत्य[प्य]भिदामाभावात् सर्वसत्तासमरसत्वा[त्] द्रव्यमेव पृथिव्यादिमीमांसादिभावेन भवति, अस्मात् कस्मिन्नाप्योऽस्तीत्येवमवधारणं विरुध्यते, केन सह विरुध्यते ? अभ्युपगमेन, यस्मात्त्वयैवाभ्युपगतं विशेषणं द्रव्यं भवतीति भाव इति भवनलक्षणस्य प्रकृत्यर्थस्य साध्यस्य द्रव्यलक्षणेन प्रत्ययार्थेन साधनेन कर्त्रा विशेषणात् तदपर्यन्ताऽभ्युपगतेति विशेष्यविशेषणयोश्च भेदाद् द्रव्यमेवार्थ इति पूर्वोऽभ्युपगमो विरुध्यते, इतरथा वैयर्थ्यं पौनरुक्त्यं वा स्यात् द्रव्यं भवतीति, अथवा प्रकृत्यर्थकालेनाभ्युपगमेन विरुध्यत इति किंभिन्नार्थम्, किन्तु स्ववचनेन वा, विरुध्यत इति वर्तते वाशब्दस्य विकल्पार्थत्वात् समुच्चयार्थत्वाद्वा, अभ्युपगमेन स्ववचनेन च विरुध्यत इति, तत आह–तदवयवेन वा, भवतीति द्रव्यमिति वा विशेष्यविशेषणभेदानुपादानेऽप्येकस्मिन्नेव पदे प्रकृतिप्रत्ययार्थभेदोपादानात्–भूसत्ता प्रकृतिः, अद्प्रत्ययः कर्तरि, तौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः प्रधानोपसर्जनभावेन, यथा राजपुरुषो पुरुषार्थमिति तथा द्रव्यमित्यत्रापि तु गतौ 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (पा० ३-३-११३) इति कर्तृकर्मणोर्व्यञ्जनसाधने यत्प्रत्यये प्रकृतिप्रत्यया[र्थ]भेदोपगमात् ।

अथ [illegible] एवमनन्तरेति [illegible] उत्तरः—अत इति शेषः । [illegible] सत्यमेतदिति । अनभ्युपगतोऽस्माकं–किन्त्विदमिति । [illegible] भवतीति [illegible] द्रव्यमेवेति । केन सह विरोधोऽस्याभ्युपगमेनेत्याह अभ्युपगमेनेति । [illegible] तदवयवेन वेति [illegible]

१ क. तत्त्व । २ सि °क्षणवर्त । ३ सि क भेदाद्रव्यात् ।

किं कारणम् ?

यत्तद्भवति तस्य भावत्वादपि यत्तदिदं द्रव्यं तद्भावोऽपीति भवनस्य द्रव्याभिन्नत्वात्, अतोऽन्यथाऽसत्त्वात्, यदि द्रव्यं भावोऽपि न स्यात्तत्तदसत् स्यात्, अभावत्वात् खपुष्पवदिति न द्रव्यमात्रमुत्क्षेपणादि, तस्माच्च नैकं सर्वमनन्तरनयदर्शनम्, न सर्वमेकं पुरुषनियत्यादिनयदर्शनम्, नापि विध्युभयदर्शनम्, किं तर्हि ? उभयं द्रव्यं भावश्च, अस्य प्रधानस्यास्य तुल्यबलत्वात्।

(यत्तदिति) यत्तद्भवति तस्य भावत्वादपि यत्तदिदं द्रव्यं तद्भावोऽपि क्रियापि, क्रिया भावः प्रवृत्तिरिति पर्यायाः, भावस्यापि भावात्, भवतीति भाव इति व्युत्पत्तेः द्रव्यमिति भवतीति च वचनात्, भवनस्य द्रव्याभिन्नत्वात्, अतोऽन्यथाऽसत्त्वात् यदि द्रव्यं भावोऽपि न स्यात्–क्रियापि न स्यात् तत्तदसत् स्यात् अभावत्वात्–अक्रियात्वात् खपुष्पवत् इति, तस्माद्द्रव्यक्रिययोः सत्त्वात् यदुक्तं त्वया द्रव्यमात्रमुत्क्षेपणादीति तदसत्, तस्माच्च नैकं सर्वमनन्तरनयदर्शनम्, न सर्वमेकं पुरुषनियत्यादिविकल्पविविधविधिनयदर्शनम् नापि विध्युभयदर्शनम्, कर्त्रकर्तृभूतप्रकृतिपुरुषभेदमविद्याविशेषमेदमीश्वरकारणं प्रधानोपसर्जनभूतं प्राङ् निर्दिष्टम्, किं तर्हि ? उभयं कर्तृ भवनस्य, प्रधानस्य, तुल्यबलत्वादस्य भावो भवतीति सामान्येन, किं पुनस्तदुभयमित्यत आह द्रव्यं भावश्च, अत्र भाव शब्दः क्रियावचनः, क्रिया भावो धातुरिति वचनात् तस्मादेव सर्वं घटपटादि भवतिपचत्यादि च। 10 15

भवतस्त्वौ विशेषणविशेष्यभावौ विशेष्यम्, यथा राज्ञः पुरुषो राजपुरुष इत्यत्र राजशब्दः पुरुषशब्दश्च प्रधानोपसर्जनभावेन राजपुरुषो भूतः पुरुषश्च प्रधानं तथात्रापि भाव इत्यनेन भवनाभवनस्य द्रव्यमित्यनेन च भवनाभवनस्य बोधात् प्रधानोपसर्जनभावयोर्भेदेऽप्यनुपपन्न इति भावः। प्रकृतिपुरुषार्थयोर्भेदेऽपि द्रव्यभवनयोर्भेदः कथमिति पृच्छति–किं कारणमिति। यो हि भवति स भाव उच्यते भवनं च। न द्रव्यमपि क्रियापि भवतीति भाव इति वचनात् क्रियावाचकस्य भावस्य भावत्वं इवाति भवतीति वचनात् द्रव्यस्यापि भावत्वम्, भवनस्य भवनमेवमत्रापि सत्त्वात् तस्मादुभयं द्रव्याक्रियं प्रधानत्वात् अप्रधानत्वाच्च द्रव्यक्रिययोरैक्यप्रसङ्गात्–यत्तद्भवतीति। अनेन भावस्य स्वरूपं प्रोक्तम्, भवतिक्रियात्वेन द्रव्यस्य भावस्य च भावत्वमुक्तम् तस्मादुभयं द्रव्याक्रियं न तु द्रव्यमेव भवनमिति भाव। द्रव्यभावयोर्भिन्नत्वं तावद्वैयर्थ्यमिति–भावस्यापीति। द्रव्यस्य भावत्वमाह–द्रव्यमितीति। द्रव्यस्य भावत्वाभावे दोषमाह–यदीति। भावव्यतिरिक्तस्य कस्याप्यभावात् खपुष्पवदसत्त्वादित्याह–अभावत्वादिति। एवञ्च सर्वमनेकरूपमित्यभ्युपगमसमुत्क्षेपणादि तदव्यतिरिक्तत्वात् भवनस्य भवनमत इति द्रव्यस्य सत्त्वमुत्क्षेपणादेरसत्यत्वे तदसत्, द्रव्यातिरिक्तत्वमभिमतम् भवनभवनयोरन्यातिरिक्ताभावाद्विनाभावाभिन्नत्वेन भवनभवनयोरव्यतिरिक्ते भवनक्रियाभेदेन 20 25 एकत्वानर्थक्यप्रसङ्गात् तस्मादन्योऽपि व्यतिरिक्तकैवल्यातिरिक्तत्वाभावस्यैकात्म्येनाह–तस्माद्द्रव्यक्रिययोरिति। पूर्वोक्तनयानामसत्यतामाह तस्माच्चेति अनन्तरनयदर्शनं विधिविधिनयदर्शनम् सर्वमेकमिदमत्र नये प्रतिपादिता विधिविधिनये केवलं पुरुषादेः सर्वात्मकत्वोक्ता विध्युभयनयदर्शने तु पुरुषादिकारणैरुपगमात् प्रकृतिपुरुषयोरभ्युपगमस्य तदितरापर-भेदेनेश्वरस्य तयोरविशेषविशेषत्वोः प्रधानोपसर्जनभूतयोर्निरूपणं कृतम् तदेतत्सर्वमसदेवेति भाव। किं तर्हि सविशेषनयप्रतिपाद्यमर्थमिति–उभयमिति भवनस्य कर्तृभूतं प्रधानञ्च द्रव्यक्रियारूपमुभयं सदिति भावः। उभयस्य प्राधान्ये हेतुमाह–तुल्यबलत्वादिति भवतीति भावत्वमनयोरत्र समानमिति भाव। द्रव्यं भावेनेतर भावश्चापि न भवनपरः किन्तु क्रियापर इत्याह–अत्रेति। एवञ्च घटपटादयो द्रव्यरूपा भवतिपचत्यादिक्रियारूपा इति प्रधानं उभयं तत्त्वमित्युक्तं- 30

१ सि क. कर्तृकर्तृभूतं। २ सि. क. पुरुषभेदं नाविद्याविशेषमित्यधिकम् । ३ सि द्रव्यं द्रव्यं।

तत्र सम्मूर्च्छितसर्वप्रभेदमनिर्भेदं बीजं द्रव्यमित्येतद्द्रव्यलक्षणम्, तथाभवनाविनाभूतसन्निधिवस्तुत्वाभिव्यक्तिः क्रिया प्रवृत्तिः भावः ।

(तत्रेति) तत्र सम्मूर्च्छितसर्वप्रभेदमनिर्भेदं—सम्मूर्च्छिताः संपृक्ता अविनिर्भागेन सर्वप्रभेदाः पैत्तिपठिमुक्तिगम्यादिद्रूपादयः कृष्णगौरमधुरकटुकशीतोष्णादयश्च यस्मिंस्तत्सम्मूर्च्छितसर्वप्रभेदं तत् सर्वत्र स्वरूपसमवस्थानात् निर्भेदत्वं तथागृहीतत्वादविप्रभेदसदासन्निधिवत्, तेषां बीजमात्मा द्रव्यमित्येत-द्द्रव्यलक्षणम्, तथाभवन[ा]विनाभूतसन्निधिवस्तुत्वाभिव्यक्तिः क्रिया, तेन प्रकारेण पैत्तिपठि[मुक्ति]गम्यादिना भवनं तथाभवनं, तेन भवनेन[ा]विनाभूतः सन्निधिः सैवास्तामात्रावस्था ×सा व्यक्ता समभिव्यक्ति यस्य वस्तुनः तत् तथाभवन[ा]विनाभूतसन्निधिवस्तु तस्य भावो वस्तुत्वं तदभिव्यक्तिः—तद्व्यक्तमभिव्यक्तिः× क्रियते तत् क्रियालक्षणम् प्रवृत्तिः क्रिया भाव इति पर्यायकथनम् ।

10 तस्य द्वयस्य स्वतत्त्वस्य भावस्य निदर्शनम्—

वदनगतक्रमपताकिकासन्ताननिष्क्रमवत्, यथा मायाकारकस्य द्रव्यादनुत्पादव्ययात्मकात् पृथिव्यादेर्मुखादयो यथास्वं पताकिकामालावक्रियारभमाणो नियता एव क्रमेण निष्कसन्ति, तथा पत्तिगच्छत्यादिक्रिया द्रव्यादेवप्रदादेः, एवं तस्मिन्नेव वस्तुनि गुणादीनामन्तर्भावात् पदार्थान्तरकल्पनावैयर्थ्यम् ।

15 वदनगतेत्यादि यावन्निष्क्रमसवदिति मायाकारकवदने व्यवस्थितः क्रमो यासां आकार-रूपाणि परिमाणानि च वा मायाकारक[वदनगतक्रम]पताकिकास्तासां सन्तानस्य निष्क्रमवत्, एतद् तयोः स्वरूपव्याख्यानार्थमाह मायाकारकस्य द्रव्यादनुत्पादव्ययात्मकात् पृथिव्यादेर्मुखादय इति वक्ष्य-दार्ष्टान्तिकं दृष्टान्तेन मायाकारकेण समीकुर्वन् द्रव्यं व्याचष्टे, क्रियाश्च यथास्वं पताकिकामालावत् क्रियास्माना इति च—यथा वा यथास्वं पताकिकामाला अव्यवच्छेदेन नीलपीतादिवर्णा ह्रस्वदीर्घपरिमण्-20 स्थूलादिसंस्थानप्रमाणा नियता एव क्रमेण निष्कसन्ति तथा पत्तिगच्छत्यादिक्रिया द्रव्यादेवप्रदा-

दादि–तथाद्रव्यमिति । अत्र द्रव्यक्रिययोर्लक्षणमाह–तत्रेति । द्रव्यलक्षणं प्रकाशयति–सम्मूर्च्छिता इति । अन्यानि [illegible] द्रव्यमिति व्याचष्टे । तथाद्रव्यं निर्देशमाह–तथागृहीतेति तथाभूता [illegible] द्रव्यमिति तात्पर्यम् । क्रियालक्षणमाह–तथाभवनेति । तत्र क्रियासामान्यं [illegible] इति पत्तिपठिमुक्तिगम्यादिभवनविनाभाविनी [illegible] तथाभूतस्य वस्तुनः [illegible]-25 [illegible] निवेदितं भवति । तत्र [illegible] निर्दर्शनमाह–वदनगतेति । मायाकारक-[illegible] प्रतिनियतक्रमेणैव निष्क्रमति [illegible] पृथिव्यादेर्मुखा-[illegible] यदि क्रमेण निर्गच्छति [illegible] क्रिया अपि यथास्वं निर्गच्छन्तीति द्रव्यक्रिययोरेव [illegible] माना । दृष्टान्तेन [illegible]-30 [illegible] मायाकारकवदिति । अनेन द्रव्यात्मकस्यैव [illegible] क्रियाणां प्रदर्शितं, ततो द्रव्यादेव [illegible]-

१ २ सि. नास्ति। [illegible] सि क. [illegible], ×× [illegible] सि. [illegible] नास्ति। [illegible] । ४ ५ सि क [illegible] ।

देरिति, ततोऽन्या अपि च ताभ्यो विना न भवन्ति, सोऽपि ताभिर्विना न भवति, अथ च नियताकार-रूपपरिमाणाख्याः, स च तत्परिणतिव्यक्तिरिति द्रव्यमपि भवतीति, एवं तस्मिन्नेव द्रव्यक्रियात्मनि वस्तुनि [गुणादीनां] अन्यभावात् पदार्थान्तरकल्पनावैयर्थ्यम् [गुणादीनां] क्रियामात्रत्वाद्गुणादिभि-तपदार्थानां द्रव्यजातिभेदपरिकल्पनावैयर्थ्यञ्च, सर्वद्रव्याणां क्रियात्मत्वादिति ।

तत्प्रदर्शनार्थमाह— 5

अद्रव्यद्रव्यद्रव्यसंयोजनवियोजनरूपरसगन्धस्पर्शशब्दोत्क्षेपणापक्षेपणभवनविशेषणसमवायनादयो भवनमेव, न गुणादयः सन्ति, द्रवति जानाति इच्छति द्वेष्टि नियतते संयुनक्ति वियुनक्ति श्लेषते इत्याद्याकारकलापरेण कर्तृधात्वभिना क्रियाविशेषाणां सकर्तृकाणामभिधानात्।

(अद्रव्येति) अद्रव्यद्रव्यद्रव्यसंयोजनादयः, गुणादयस्त्वविक्रियैवेति प्रागुक्तमधुनाप्युच्यते उदाहरणमात्रमेतत्, द्विविधं हि द्रव्यमद्रव्यमनेकद्रव्यञ्च नास्य द्रव्यं समवायिकारणमित्यद्रव्यम्, 10 आत्माकाशकालदिक्परमाण्वाख्यम्, द्रव्यवद्द्रव्यन्तु द्व्यणुकादिमहापृथिवीपर्यन्तम्, तस्य द्विविधस्यापि द्रव्यस्य जातिभेदाभावः, यस्मात् संयोजनं प्राप्तिः क्रियापरिणतिलक्षणा सैव संयोगो गुणोऽन्याकाशादीनाम्, आत्माकाशादेरपि परिणमनक्रियावत्त्वात्, एकस्य सक्रियस्यासत्त्वात्, एवं वियोजनं-विभागः क्रियामात्रं, न गुणः, यथा रूप्यतेऽक्षिभ्यामिति रूपम्, रस्यते जिह्वयेति रसः, एवं गन्धस्पर्शशब्दाः, अन्ये च संख्यादयो भेदाः गुणाः संख्यायमानत्वात्, उत्क्षेपणापक्षेपणादि[1] उत्क्षेपणादिक्रिया द्रव्य- 15 धर्मो द्रव्यप्रभेदः, तथा भवनमिति सत्तासामान्यं, द्रव्यस्यैव समानस्य भवनं, अत्समानेन भूयते, विशेषणमिति विशेषः क्रियैव, येन नीलादिना गमनादिना क्रियामात्रेण द्रव्यस्य विशेषणमथ स विशेषः, समवायः सम्बन्धः, सोऽपि संयोग एव, सम्मिश्रीभावेनावयवानामवस्थानम्, तन्त्वादीनां

पटावस्थानमिति । द्रव्यक्रिययोरन्योऽन्याविनाभावं प्रदर्शयति—ततोऽन्या अपि चेति द्रव्यात् क्रियया अन्यत्वेऽपि द्रव्येण विना क्रिया न भवति क्रियया च विना द्रव्यं न भवतीत्यविनाभावस्तयोरिति भावः । तेन विना—द्रव्यत्वरूपपृथिव्यादिविशेषणतामिना 20 विना इत्यविनाभावं निरूपयति—एवं तस्मिन्नेवेति । [illegible] गुणकर्मसामान्यविशेषसमवायपृथिव्यादीनां विभिन्नपदार्थत्वकल्पनापि व्यर्थेत्याह—गुणादीनां क्रियामात्रत्वादिति । यथं हि [illegible] प्रत्ययानां [illegible] निमित्तमनुपपन्नमिति एतन्मतेन [illegible] न सन्ति [illegible] क्रिया वैगुण्यमेव मुख्यमिति भावः । एतदेव प्रदर्शयति—अद्रव्यद्रव्यवदिति । अथ [illegible] परमाण्वा-द्रव्याणां पृथिव्यादीनां [illegible] द्रव्यक्रिययोरेव तद्धर्मत्वं विषये—द्विविध- 25 मिति, [illegible] हेतुमाह—यस्मादिति अनित्ये हि द्रव्ये [illegible] संयोजनवियोजनाभ्यामुत्पत्तिविना-शनपेक्षमपुर्वे [illegible] संयोजनवियोजनाभ्यामनपेक्ष [illegible] परेण सता च संयोजनवियोजनौ क्रियामात्रेण क्रिया च द्रव्यमात्रधारणा तत्र किं द्रव्ययोर्विभेदः [illegible] भावः । गुणानां [illegible] भेदमपि न [illegible] —तथा रूप्यत इति रूपादीनामपि क्रियाविशेषत्वात् क्रियात्व [illegible]-मिति भावः । उत्क्षेपणादि च क्रिया [illegible]—उत्क्षेपणेति । सामान्यमपि [illegible] क्रिया [illegible] 30 [illegible] भवनमितीति । [illegible] समवायोऽपि क्रियैवेत्याह—समवायनमिति । तथैव द्रव्यगुण-क्रियासामान्यविशेषसमवायानां [illegible] ततो [illegible] वस्तुतत्त्वभूता [illegible] न

---

1 सि. क. पक्षयित् इति ।

पर्यायेणैव समवायः इहेति कार्यकारणयोरेवाभिधानम्, आदिग्रहणात् यावत् समवायिद्रव्यभेदात् समवायानन्त्यं दर्शयति षट्पदार्थपरिमाणाभावश्च परिणामधर्मानन्त्यात् क्रियागुणादिपदार्थानन्त्याच्च, भवनमेव भाव एव क्रियैव न गुणादयः सन्तीति भवनशब्देन क्रियां दर्शयति, इदानीं द्रव्यं दर्शयि तुकाम आह–प्रतीतानि यावच्चेत्युक्ता इत्याद्याकारप्रकारेण कर्तृत्वाविना द्रव्येपितिष्ठिपिषिषतिसंसु
5 विविधुविविषितीनां साध्यानां क्रियाविशेषाणां सकर्तृकाणामभिधानात् ।

तयोरन्योन्यव्यतिरिक्तयोर्द्रव्यक्रिययोरभावप्रदर्शनार्थो ग्रन्थः—

पृथिव्यादिसंयोजनवियोजनादीनामभावे न मृदादि, भावो वेति द्रव्यभावपरिग्रहो युक्तः ।

पृथिव्यादिसंयोजनेत्यादि यावन्न मृदादिभावो वेति उच्यनामेव द्रव्यभेदानामभावे संयोजनादयः क्रियाभेदाः[न]सन्तीत्यादि तेनाभिप्रायेणाह, तस्माद्द्रव्यभावपरिग्रहो युक्त इत्युपनयति,
10 इतिशब्दस्य हेत्वर्थत्वात् ।

एतच्च कृत्वा नहीह कश्चिदपि स्वस्मिन्नात्मनि मुहूर्तमप्यवतिष्ठते वर्तते वा यावदनेन वर्तितव्यमपायेन वा युज्यत इति ग्रन्थः, नहि कश्चिदर्थो द्रव्यं स्वस्मिन्नात्मनि निर्भेदमि-रूपात्मे मुहूर्तमपि भवतिष्ठते अपिशब्दात्क्षणसमयमपि नावतिष्ठते, एतेन वृद्धिहानिसतत सम्प्रवृत्तिरूपं सर्वं वसिष्यति द्रव्याऽऽख्यानमेव कृत्स्नम् वर्तते यावदनेन वर्तितव्यमिति तु पुनः

15 द्रव्यं नाम विविधक्रियाप्रत्ययकारणसंयोगविभागैर्विषयतया भवतीति द्रव्यमपि वस्तुमात्रमस्तीति दर्शयति–इदानीमिति । इत्यादिति हि द्रव्यमुच्यते इत्यादिति वाच्यः कर्ता कर्मणि वा प्रत्यये कृते भविष्यत्कर्ता यदि क्रियात्मं वा तत्कं नामकरेण च क्रियाधारकप्रत्ययोपदर्शनं यावत्तत्र प्रायप्रत्ययाभिधीयते वाक्यार्थमात्र सत्तासामान्यविशेषभावात्, तथा क्रिया युक्तप्रत्यये भेदेनाभिधीयते तस्माद्व्यावर्तमाना क्रियाविशिष्टद्रव्यस्यैव वाचकत्वात् न क्रियामात्रं तत्त्वं भिन्नमस्तीति भावः । द्रुवेति, द्रु गतौ, द्रा कुत्सायां गतौ च इच्छायाम्, ष्ठिव क्षरणे, भिदृ विदारणे, धाराभिदृ वृद्धि योगे विषा क्षये इति धातव-
20 इत्यर्थाभिधा उपरि स्थानीयद्रव्यस्य द्रव्यस्याभिधानात्मकं द्रव्यमिति भाव । आविर्भावतिरोभावस्थितिसमक्रियात्मा द्रव्यस्य भावमनुगच्छेत् पृथिव्यादिद्रव्याव मृदादयो वक्तव्याः क्रियात्मा या आविर्भावः सम्भवतीति द्रव्यमवस्थानमनुप्रेक्षते द्रव्यं भावाने-नुपनयं युक्तमिदम्–पृथिव्यादीति । अस्यार्थे पातञ्जलभाष्यपर्दं वचनमुदाहरति–एतच्च कृत्वेति तच्च च भाष्ये "सिद्धम्" (४ १-१) इति सूत्रे विग्रहाणां संस्कारप्रत्ययो वित्यादि प्रत्ययं संस्कार्यं वा प्रकृतिः गुणान्तरयुक्ता भवन्ति पुनः संस्कारं वा प्रकृतिर्वा गुणाभिनिवेशात्तद्गुणान्तरमिति प्रत्ययं ते च गुणा अन्यत्रसर्वकारणतया वर्तन्ते पुनर्मृदा संस्कारप्रत्ययस्य
25 इत्युक्त्वा आह- कस्मादपि भिन्नः, न हि कश्चिदपि स्वस्मिन्नात्मनि मुहूर्तमप्यवतिष्ठते वर्तते वा यावदनेन वर्तितव्यम्, अपायेन वा युज्यते तयोरन्यतरं वर्तितव्यमिति विवक्षिताः सर्वधर्माः तत्र सत्त्वं इतरेषां प्रसिद्धं यथा 'आविर्भावतिरोभावाः स्थितिश्चेत्यपायिनः । धर्मा मूर्तिषु वर्तन्ते विशेषेणानुदर्शिता' इति । एतावन्मात्रार्थो व्याख्याने–न हि कश्चिदर्थं इति पूर्वमेव हि प्रत्य-मायोऽन्यतरः परिणामं विना क्षणमपि नावतिष्ठते प्रतिक्षणं परिणामाभावे तु दृष्टानां स्वविशेषाणां प्रत्यर्थं सर्वसम्प्रदायक्रमेण मृदात्मस्थानस्थितिपर्यायव न स्यात् तस्मादनुकूल्याविर्भावतिरोभावात्मकं द्रव्यमिति भावः ।
30 तदेवोक्तम्–एतेनेति । संस्कारप्रत्ययादयः धर्मा मूर्तयः एकैका प्रकृति प्रतिक्षणं भवति त एव न व्याप्नोति वर्तन्त इत्यस्मान्ते न हि वाचो विशेषाविशेषानुगोपकत्वं दर्शितम्, आत्मरूपेणैव वस्तुनः सम्प्रयान्त्यात् एवं संस्कारप्रत्यय-विविधप्रत्ययसर्वस्वरूपप्रवृत्तसम्प्रत्ययेन प्रत्ययविरुद्धस्य प्रतिपत्तिमत्त्वात् इदं परिणामिस्थं द्रव्यं प्रकाशनात्मेव भवति वर्तेऽभिधानात् उक्तं हि 'गुणानां परमं रूपं न दृष्टिपथमृच्छति' इतीति भावः । ननु संस्कारं तिरोभावः स्यात् आविर्भाव एतौ व्यतिरेकी परिणामो यदा यदि भवेत् तर्हि स्थितिरपरा वर्तमानत्वान्तर एव नातीतानागतयोरभावात्–वर्तते इति ।

1 सि क. पर्यायेणैव । २ सि क. इत्याद्याकारप्रकारेण ।

यत्परिमाणस्य यावदिति नियतपरिमाणा वृद्धिं दर्शयता तस्यैव द्रव्यस्यावस्थितस्यावस्थाविशेष एव वृद्धिरिति दर्शितं भवति, तथाऽपायोऽपि, यावदनेनापेतव्यं तावदेवापायेन वा युज्यत इति ।

एवञ्च कृत्स्नेत्यादि यावदपायेन वा युज्यत इति भाष्यकारेण सांख्यशास्त्रोक्तो ज्ञापकमन्त्रः, सोऽयमस्मिन्नेव द्रव्यक्रियात्मकवस्तुवादे घटते, न परमतैकान्तद्रव्यापरिणामवादे, नापि तथतप्रवृत्त क्षणिकवादे, तद्व्याचष्टे—नहि कश्चिद्धर्मो द्रव्य, नहि किञ्चिदिति भावस्य सामान्यनपुंसकनिर्देशस्यार्थ 5 इति पुल्लिङ्गेन विशेष्य व्याख्यानम्, यथोक्त 'अव्यक्ते गुणसन्देहे [च]नपुंसकलिङ्ग प्रयोक्तव्यम्, जायमान हि द्रव्यमेव जायते पुमान् स्त्री वा, तथापि वक्तारो भवन्ति किमस्य जातम् ? इति (एतस्य मानार्थकः पाठो महाभाष्ये अ १ पा २ आ ३) पुनरपि चार्थपर्यायमाह-द्रव्यमिति, भाष्यकारमतेनैव, अस्मिन्नात्मनि—द्रव्यात्मनीत्यर्थः, निर्भेदनिरुपाख्ये—गमनस्पन्दननिमेषोन्मेषादिभेदविरहिते तस्य भेदविरहितस्य निरुपाख्यत्वात्, नहि द्रव्यं धर्मरहितमुपाख्यातुमशक्यम्, अनुपाख्यत्वाभावस्यैव 10 स्यात्, अतस्तन्मुहूर्तमपि नावतिष्ठते परिणतिक्रियाविरहितम्, तद्व्याचष्टे—अपितन्मात्रमात्रम् समयमपि नावतिष्ठते, नाडिकाक्षणलवोच्छ्वासोच्छ्वासनिःश्वासक्रमाद्याः, ततः परं सूक्ष्मकालाभावात्, एतेन—व्यासामयसामयनेन वृद्धिहानिसततसं[प्र]वृत्तिरूपं सत्त्व वस्तिवति द्रव्याऽऽत्मानमेव कृतम्, वर्तेते

चाविर्भावस्य वा निरन्तरा प्रवृत्तिरवा स्थितिरवकल्पते क्रमेणाभ्युदयमात्रादिति भाव । तथाऽपचयस्य निरन्तरप्रवृत्तिरभ्युपगमात् स्थितिर्न्नैवसाध्यत इत्याशयेनाह—तथापायोऽपीति । सांख्यशास्त्रस्येति, सांख्या हि सत्त्वरजस्तमसां गुणानां 15 साम्यपरिणामिसुपचयापचयमात्रस्वभावा अवस्थाविशेषा यथायोगं पुंस्त्वादिलिङ्गमभिव्यञ्जयन्ति तदेव ज्ञानकारणमिमतं किंतु न तु लोकप्रसिद्धमिति सम्भवेऽपि सांख्यानुसारीति भावः । एतावच्छिद्रव्यस्तायामा कल्पनार्थेनेत्यत्रयं दर्शयति सोऽयमस्मिन्नेवेति एवमन्यानपक्षे एवमन्तक्रियात्मकेऽत्र क्रियत्व व्यवस्था न सम्भवतीति भाव । न हि कश्चिदिति सामान्येनोक्तत्वात् किञ्चिदिति नपुंसकनाम्ने प्रयोक्तव्ये कश्चिदिति कर्तव्याभिप्रायेणोक्तमिति व्याख्यातनिष्ठाय—न हि किञ्चिदिति । नपुंसकलिङ्ग व्यवस्थापनी व्याख्याह—यथोक्तमिति । अव्यक्त इति । 'नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम्' इति सूत्रे (पा १-२-६९) 20 भाष्ये 'कथं पुनर्ज्ञायते नपुंसकं प्रधानमिति ? एवं हि दृश्यते लोके अनिर्ज्ञातेऽर्थे गुणसन्देहे च नपुंसकलिङ्गं प्रयुज्यते किं जातमिति प्रयुज्यते द्वयं चैव हि जायते स्त्री वा पुमान् वेति पाठो दृश्यते नपुंसकस्य प्राधान्यप्रदर्शनपरं भाष्यम्—सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्थायां स्थितिर्लिङ्गप्रयुज्यते सा च सर्वत्र व्यापिनी, स्थितिरूपत्वेन स्त्रीपुंसयोरपि विद्यमानत्वे नपुंसकप्रयोगोऽत्र एव भवति, स्त्र्यादीनां गुणानां सम्बन्धे साम्यरूपेण ज्ञाते स्त्र्यादिना पुनराह नपुंसकलिङ्गं प्रयुज्यते—किं जातमित्यनिर्ज्ञातेऽर्थे निर्देशनम्, द्वयं चैव हि जायते स्त्री वा पुमान्वेति गुणसन्देहे निर्देशनमिति अर्थं भाष्य तत्रादौ गुणवैषम्य 25 भावाभावयोः कालत्रयेऽपि तथापि प्रतिक्षणं प्रवृत्तिर्निमित्तानां सत्त्वादिधर्माणामनुवृत्तिः तदेव गुणसाम्याच्युतेः सर्वात्मनानेके गुणा स्वस्वरूपत्वेन हेतवो भवन्तो गुणाः सत्त्वादयः स्थितिलिङ्गतामाप्नुवन्ति साम्यं हि गुणानां स्थितिः । तत्र च साम्ये सर्वविशेषाभावमोचनाविर्भावतिरोभावयोरपि तदनुगमात् स्त्रीत्वादिलिङ्गभेदस्य नपुंसकलिङ्गं स्थितिमात्रस्य सर्वनामैव सर्वनाम व्यपदिश्यते अनिर्ज्ञाते गुणसन्देहे तदैव प्रयोगार्हत्वादिति हृदयम् । सामान्यस्य द्रव्यस्य विशेष्यत्वेऽपि क्षणमपि कालेनापि धर्मेण तस्योपाख्यातुमशक्यत्वात् अस्य क्षणेन न क्षणमप्यवतिष्ठत इत्यादर्शयति— 30 अपितन्मात्रमपीति । अपरत्वा—अन्य येन चाऽऽधारनिमित्तस्य योजनादिति भाव । स्थितिकाले द्रव्यं यदि स्थितमेव वर्तमानं भवेत्, तर्हि आविर्भावतिरोभावकल्पनमेतावत्त्वात् भवति दर्शनात् भेदमिति मुक्तत्वं भवति द्रव्यमेव स्यात् यथाविर्भावतिरोभावमन्तरे तत्पर्व आविर्भावतिरोभावाभाव न स्यातम्, मूलभावादिति तथापि द्रव्यं न स्यादिति आविर्भावतिरोभावयोर्निरन्तरप्रवृत्तिमत्त्वसिद्धिरन्यथानुपपत्तेरित्याशयेनाह—व्यासामयसामयनेनेति । अपचयप्रवृत्तिमात्रे प्रवृत्तिमत्त्वसिद्धत्वात्मकं

1 सि क. द्रव्यमयस्मात्मनेव ।

व्यवधानेन वर्तितव्यमिति तु पुनर्वस्तपरिमाणस्य व्याप्नोति नियतपरिमाणां वृद्धिं पयआदीनामिव सातिक-सहस्रयोजनात् परतो न भूतो कदाचिदिति दर्शयता तस्यैव द्रव्यस्यावस्थितस्यावस्थाविशेष एव वृद्धिरिति दर्शितं भवति, तथाऽपायोऽपि—व्यवधानेनापेतव्यम् तावदेवापायेन युज्यत इति पायच्छन्दार्थमपि च दर्शयति—यथा सूक्ष्मनिगोदापर्याप्तजीवस्यावरणान्तरायक्षयोपशमकृतयोगोपयोगैकदेशस्यावरणान्तरायसमागोपशमसमायोऽवस्थानमवतिष्ठते, ज्ञानदर्शनावरणवीर्यान्तरायोदयजनितोपयोगयोगहानिर्न ततः परं हीयते, अन्यथा तस्याजीवत्वप्रसङ्गादिति तस्मात्पायव्ययमात्रद्रव्यमेवावस्थितं वर्तते [हीयते]चेति व्यावृ[त्त]व्यपायवृद्धिसमवस्थितत्वमसविशेषोऽस्य ग्रन्थस्यार्थः ।

तस्मादयमपि ग्रन्थो व्यासफलदर्शनेनैव नेतुं शक्यते, सन्निहितव्यक्तियुक्तत्वात्, तत्र द्रव्यमेवेति तावत्र युज्यते, यदि तु द्रव्यमित्येवाक्रियमभवनमभविष्यत् ततो नाभविष्यत्, यदि न प्रावर्तत न क्रियापि स्याद्रूपं प्राक् केनचित्प्रमनादिमत्कारेणावृतं तदेवेदानीं पश्चादपि अप्रवृत्तत्वात्, भवदेव हि भवति न मिथ्यात्वम्, यदि मिथ्यात्वमपि स्यात् खपुष्पमपि स्यात् खपुष्पमपि वाऽभविष्यत् त्वदभिमतद्रव्यवत् अभवप्रवृत्तत्वात् ।

(तस्मादिति) तस्मादयमपि ग्रन्थो व्यासफलदर्शनेनैव नेतुं शक्यते, नान्यथेति प्रतिपत्तव्यम्, किं कारणं ? सन्निहितव्यक्तियुक्तत्वात्—सन्निहितव्यापिस्थितस्कन्धरेव व्यक्तिप्रादुर्भावः सन्निकर्षेण [द्व]भूमिगन्धवत्, तथा व्यक्तेर्युक्तत्वात् द्रव्यस्य क्रिया च भवतीति भावम्, अन्यथा तद्युक्तेनसत्कार्यवादप्रसङ्गासम्भवात् द्रव्यमेव क्रियैवैकैवयोर्वादयोरनुपपद्यते—तत्र द्रव्यमेवेति तावत्र युज्यते, कथं ? यदि तु द्रव्यमित्येवाक्रियमभवनमभविष्यत्—वृद्धिव्ययरहितमपरिणामैकान्तरूपं वयमभविष्यत्

दर्शयति—वर्तते व्यावृत्त्यैवेति । परिमाणमात्रस्य व्याप्तिमतस्य पयआदेः सहस्रयोजनानुसरति—पयआदीनामिवेति तत्र योजनपर्यन्तपरिमाणस्यायी प्रवर्तमानस्य वक्ष्यमाणात् विशिष्टविकल्पस्य पद्मवादेर्वनस्पतिसमयोत्कृष्टं वृद्धिपर्यन्तमितपरतः परं वस्तुविभवमपरिहास न वृद्धिरिति भावः । अपचयमधिकृत्याह अपचितमनियमावस्थानं दर्शयति—तथाऽपायोऽपीति । सूक्ष्मनिगोदस्यापर्याप्तस्य योगोपयोगौ । तत्रावस्थानमात्रदर्शयति—यथेति ज्ञानदर्शनावरणयोः क्षयोपशमजन्य उपयोगः वीर्यान्तरायक्षयोपशमजन्यो योगः अव्यवस्थितवृत्तिः । अवस्थाने तु व्यवयोगो नियमितः । वक्ष्यतेति न दर्शयति केवलमुपेक्षतः तत्परं-न्तत्वमो भावो नियमतस्तदिव एतावत्यां तथा सर्वेषामपि तदन्तत्वमो भावः व्यवस्थित तत्पुरस्काराव्यवस्थितेवम् । ज्ञानदर्शनावरणवी-र्यान्तरायक्षयेण योगोपयोगौ । ततः परं न हानिरनपायाऽवैतन्यनिर्विवेकप्रसङ्ग इत्याह—अन्यथा तस्येति । दर्शयति—तस्मा-व्यापादिति । एवं व्यावृत्त्या द्रव्यविशेषमवस्थानमुक्तम् एव उपसंहरति—तस्मादयमपीति । व्यासफलदर्शनेनैव युक्तिरासम्भवः द्रव्य एव हि नियमार्थे द्रव्यं क्रिया च व्यवस्थापयति नान्यथाऽयं व्यापारादिप्रवृत्तिरपि भवत्यतः, तद्यथा मृदो नियमात्सैव व्यक्तस्य सन्निकर्षेणाभिव्यक्तिः, वृक्षव्यक्तिरिव मृदादेः देशकालादिभेदात् व्यक्तीनां तथाभावः हेतु दर्शयति—सन्निहितेति नियतस्य द्रव्यस्य च सीमन्तव्यक्तिः द्रव्यस्य विशिष्टविशेषस्वरूपेण विशेषणेन व्यवस्थितम् मृदेवंरूपस्य नियमाभावेन वस्तुतोऽव्यक्तव्यक्तिनियतानामेवेति द्रव्यं क्रिया च भवतीति भावः । द्रव्यमात्रैव स्थितिव्यक्त्यानुगमे क्रियायाः भवत्युत्पादव्ययाभावः निर्व्यापारस्य द्रव्यस्याभिव्यक्तिस्वरूपेणाव्यक्तेन समन्वितात्—तत्र द्रव्य-मेवास्तीति नियमेनार्थ इं तत्तु न व्यवस्थितेन वर्तमानं वैलक्षण्यरूपेणाव्यक्तस्य व्याप्त्यर्थमनुदितमनभ्यसदेवेति भावः ।

टि × × १ क. 'पयआदो' । २ लि क. 'वितन्वे वतत्तीमेतो' ।

ततो नामविष्यतीति क्रियातिपत्तौ लृङ्, अभवनमेवापद्यते न भवत्येवेत्यर्थः, क्रिया भवनं प्रवृत्ति रित्यर्थः, यदि न प्रवर्तेत—परिणमेत न क्रियापि स्यात्, द्रव्यं प्राक् केनचित्प्रकारेणाभूत् तदे वेति—सामान्यकालवाचिना लङ्नेदानीमपि निर्देशकाले तदप्रवर्तमानं पश्चाद्भविष्यत्कालेऽप्रवर्तिष्यमाणं तस्मादित्यर्थः, अप्रवृत्तत्वात् किमुक्तं भवति ? प्राक् नासीत्, इदानीमप्रवृत्तत्वात् खपुष्पवत्, इदानीं न स्यात्, प्रागप्रवृत्तत्वात्, खपुष्पवत्, पश्चाच्च भविष्यति, इदानीमप्रवृत्तत्वात्, खपुष्पवदेवेत्यभूत तस्मात् 5 द्रव्यं क्रियात्मकत्वात् परिणामात्मकत्वात् अप्रवृत्तत्वादित्यर्थः, भवदेव हि भवति—प्रवर्तमानमेव हि केनचिद्धर्मेण घृतिव क्षितावसिता भवति, न निरुपाख्यम्, यदि निरुपाख्यमपि स्यात् खपुष्पमपि स्यात्, खपुष्पमपि चाऽभविष्यत् भवति भविष्यति, स्वदभिमतद्रव्यवत्, अभवनरूपत्वादिति, अक्रियमाण नादित्यर्थः ।

स्यान्मतम्—　　10

अनैकान्तिकमेव तत्, आकाशादीनामप्रवृत्तिमतामपि सत्त्वदर्शनादित्येतदयुक्तम्, तद्विपक्षत्वासिद्धेः आत्माद्यपि च प्रवृत्तमेव द्रव्यत्वात्, तन्तुघटीजयवदिति, तस्मात्तेन तेन प्रकारेण परिणममानं प्रवर्तमानं वस्तु भवतीत्युच्यते ।

(अनैकान्तिकमेवेति) अनैकान्तिकमेव तत्—अभवनरूपनात् खपुष्पमपि भवेत् द्रव्यवत्, द्रव्यमपि मा भूत्, अप्रवृत्तत्वात् खपुष्पवदिति, कस्मात् ? आकाशादीनामप्रवृत्तिमतां सत्त्वदर्शनात्, 15 अपरिणामित्वादित्यर्थः, इत्येतदयुक्तम्, तद्विपक्षत्वासिद्धेः, यस्मात् आत्माद्यपि च प्रवृत्तमेव द्रव्यत्वात्तन्तुघटीजयवदिति, यथा तन्तवः तन्त्ववस्थायां पटावस्थायां च प्रवृत्तत्वादङ्कुरत्वेन तथाऽऽत्मा द्रव्य, बीजमेव चाङ्कुरादिभावेषु प्रवृत्तमेव तथाऽऽत्माद्यपि इति दृष्टान्तद्वयोपादानात् न्यायव्यापिता

क्रियातिपत्ताविति इत्यधिकृतिमित्यत् क्रियाया अनिष्पत्तिः क्रियातिपत्तिः एवमन्यापरिणामित्वमभवनस्वभावेन भवनक्रियानि- ष्पत्त्यभाव इति तत्र अकिञ्चित्करमसत्त्वे द्रव्यमेव हेतुरिति द्रव्यमित्येवोक्तं यतो हि तत्सम्भव एव तदक्रियमाणत्वेना- 20 पत्स्यमेति क्रियाभवनप्रवृत्तीनां पर्यायत्वमेवत्वादक्रियमभवनमिति पर्यायानुसारेणोक्तम् प्राग्विषमेन पुनराह—यदि न प्रवर्तेतेति क्रियायाः प्रवर्तितत्वात् प्रवृत्तौ सत्यां हि क्रिया स्यात् तस्यां च तस्यां भवनं स्यात् प्रवृत्तिः—परिणामः तत्र यदि द्रव्यं न परिणममितात्—यदि पूर्वं अभवनादिना न परिणतं तदिदानीमपि न परिणामं प्राप्नोति भविष्यत्कालेऽपि न परिणंस्यते अभव एव भावात् न लभ्यत इति द्रव्यं क्रियापि न स्यादिति भावः । अमुमेव भावमादर्शयति—द्रव्यं प्रागिति । अप्रवृत्त- त्वादिति, अनेन प्रयोगः सूचितः एतदेव प्रश्नमुखेन व्याचष्टे—किमुक्तं भवतीति । भवदेव भवति भाव- 25 रूपमेव निरुपाख्यमित्याह—भवदेवेति । यद्व खवत्प्रवृत्तिपरत्यानामन्याकाशादीनां प्रकृताद् अभवनरूपत्वात् खपुष्पवत् द्रव्यवदसत्त्वमप्रवर्तनमुखेनाप्रवृत्तत्वादिति हेतुनाऽसत्त्वं साध्यते अनैकान्तिकत्वादित्याशयः—अनैकान्तिकमेवेति । आका- शादीनामपि अप्रवृत्ताव व्यभिचारित्वं हेतोरेतत्साध्यसाधकत्वस्यैवात तद्विपक्षत्वासिद्धेरिति अप्रवृत्तस्य ततो द्रव्यत्वादित्येतत्तर्क इत्यत्र मान्यमतस्य तत्त्वार्थे सम्यक् तच्यते पुरस्तात् निर्युक्त्यानुपपत्तेः तथाच टीका 'अथाप्रवृत्ति- पर्यायमिति तस्मिन् एतस्ये । ननु सर्वत्र योऽप्येषां प्रवृत्तिर्विपर्ययाभावः ' इति भौमनयवक्तव्यतादिकमभिप्रेत्याह प्रवर्तितः । 30 प्रत्येतव्ये एवं प्रवृत्तिरीत्यर्थेऽपि बोध्यम् । यथाक्रमं तन्त्वादिमिति न्यायस्य व्याप्यव्यापकप्रदर्शनमुखेन व्याप्तिर्विं दूषयति तन्तुघटीजयवदिति आत्मीयेन तत्परिणामित्वेन आत्मीयेन भित्यन्तवस्थानं द्रव्यत्वं तथैव चैतन्यादिगणद्रव्यत्वं

१ क. चाऽभविष्यत् भवति भविष्यति स्वदभिमतद्रव्यवत् अभवनरूपनादिति ।

प्रवर्तते, यथोक्तं 'अस्तिभवतिविद्यतिपद्यतिवर्ततयः सन्निपातषष्ठाः सत्तार्थाः' (
)। इति, तथात्वेन तेन प्रकारेण परिणममानं प्रवर्तमानं वस्तु भवतीत्युच्यते तेन तेन च पारिणामिकेन प्रकारेण भवति परिणमतीति ।

अत्रोपचयहेतुमाह—

तथा च चैतन्यादिलक्षणताऽऽत्मादेरुपपद्यते तथाभवनप्रवृत्तिसामर्थ्यात् द्रव्यत्वतुल्यत्वे सत्यपि ।

तथा च चैतन्यादिलक्षणतेत्यादि यावत्तुल्यत्वे सत्यपि, तुल्ये द्रव्यत्वे—अस्त्येव जीवद्रव्याणामजीवद्रव्याणां च भवनविशेषः तद्यथा—जीवद्रव्यस्य चैतन्यवीर्यामूर्त्तत्वासंख्यातप्रदेशावगाहादि-तथाभवनप्रवृत्तिसामर्थ्यम्, अजीवद्रव्येष्वपि पुद्गलानां रूपरसादिकर्मादि तथाभवनसामर्थ्यम्, धर्माधर्माकाशकालानां गतिस्थित्यवगाहवर्तनादितथाभवनसामर्थ्यानि, तथात्मादेर्द्रव्यत्वतुल्यत्वे सत्यपि तथाभवनप्रवृत्तिसामर्थ्याच्चैतन्यादिप्रतिविशिष्टलक्षणतोपपद्यते, एवं तावद्द्रव्यस्य क्रियाविरहितस्याभाव उक्तः ।

तथैव तुल्या क्रियाया अपि विना द्रव्येणासत्त्वमित्यत आह—

अथ तु प्रवृत्तिर्भूतिरित्येवाद्रव्या ततो नैव स्यादसत्ता पूर्ववत्, भवत्येव हि भवति द्रव्यार्थेन, एतदनिष्पन्नतोऽस्थितभवनधर्म्यात् खपुष्पमपि वा स्याद्द्रव्यस्यात्माभाववत्, भूतार्थसामर्थ्यादेव हि प्रवृत्तिः, गुणाद्यपि च द्रव्यमेव प्रवृत्तत्वात्तत्स्वात्मवत् ।

(अथेति) अथ तु प्रवृत्तिर्भूतिरित्येवाद्रव्या प्रतिक्षणप्रारब्धोपरमलक्षणा भूतिरित्येव, यथेत्थ

स्यादभिति न किमपि द्रव्यं पारिणामिकं इत्यभावार्थं तद्भवतीति भावः । क्रियावत्त्वमेव दर्शयति—यथोक्तमिति योऽस्ति भवति तद् द्रव्यम्, तद्भवनलक्षणत्वात्, तस्मात् क्वापि क्वापि विद्युच्चकेऽन्यथाऽभ्युपगमेन भवतीति भावः । एवमेव जीवधर्मा-धर्माकाशपुद्गलानां द्रव्याणां द्रव्यत्वेन यथा क्रियावत्त्वं तथाऽऽत्मीयात्मीयचैतन्यादिलक्षणभेदोऽपि परस्परविलक्षण-भवनानां क्रियावत्त्वमिति दर्शयितुमुपचयहेतुमाह तथा चेति । कथं द्रव्यत्वतुल्यता दर्शयति—तुल्ये द्रव्यत्व इति । विशेषलक्षणानि दर्शयति जीवद्रव्यस्येति स्वपरप्रकाशचैतन्यपरिणामो वीर्यपरिणामः असंख्येयप्रदेशादिपरिणामः अमूर्तत्व-भावश्च जीवानाम्, धर्माधर्मयोर्गतिस्थित्युपग्रहकारित्वभावताऽसंख्येयप्रदेशपरिणामस्वभावताऽमूर्तस्वभावता च, नभसोऽवगाह-दानस्वभावता अनन्तप्रदेशपरिणामस्वभावताऽमूर्तता च, कालस्य वर्तनापरिणामस्वभावता द्रव्यपर्यायसमयमात्रासंख्याति-भावताऽमूर्तता च, पुद्गलानां रूपरसगन्धस्पर्शवत्त्वं ग्रहणधारणपरिणामस्वभावता मूर्तस्वभावताऽनेकप्रदेशपरिणाम-स्वभावपरिणामस्वभावता च पुद्गलानामिति भवतामेतासामनादिस्वरूपप्रतिविशिष्टविशेषता तथाभवनप्रवृत्तिसामर्थ्यात्मतो न कदाचिदन्यत्वमित्थमपि तुल्ये द्रव्यत्वे सत्यपि लक्षणभावविभेदे हि स्वात्मनामेवां भेदो न स्यात् न भेदे स्वगुणपर्यायात्मकत्व-गुणपरिणतं तुल्येत्यपि स्यादपि क्रियावत्त्वविलक्षणता एवैति भावः । एवञ्च न किञ्चिद् क्रियाविरहितं द्रव्यमस्तीत्युपसंहरति—एवं तावदिति । अथ क्रियामात्रपक्षे दोषं वक्तुमाह अथ त्विति तुल्यन्ये द्रव्यपक्षस्यानन्तरत्वात् । प्रतिक्षणं विशिष्टक्रियामात्रानु-गमेऽपि भावानां न भवितुमर्हतीति प्रतिक्षणमेवेति एकस्य पर्यायस्य प्रादुर्भावस्य च विनाश इति प्रतिक्षणमुत्पत्तिविनाशकं सर्वं भवनमेव भावानामपि न तु तथा तत्रापि भवनमेवेत्थं द्रव्यमुखेनाभावाभावेति भाव्यमानं द्रव्यमपि तद्रूपत्वात्सामान्य

---

१ सि. क. तुल्यत्वे ।

भावात्, अद्रव्या—द्रव्यविरहिता क्रियैवेत्यर्थः, ततो नैव स्यात्सा पूर्ववत्—प्राक् पश्चात्तदा वाऽद्रव्य-त्वात्मभूतत्वात् खपुष्पवदिति व्याख्येयम्, निर्बीजत्वादस्थितत्वादित्यादिपर्यायैः त्रिष्वपि कालेषु साधनानि योजयद्भिरिति विशेषः, भवत्येव हि भवति द्रव्यार्थत इति स्थितिरूपं द्रव्यार्थभवनमाचष्टे, एतदपेक्ष्य तोऽस्थितभवनसामर्थ्यात् खपुष्पमपि वा स्याद्द्रव्यत्वात् भाववत् क्रियावत् अनिष्टापादनमेवतत्, भूता-र्थसामर्थ्यादेव हि प्रवृत्तिः—द्रव्यार्थसामर्थ्यादेव हि प्रवृत्तिः—द्रव्यार्थसामर्थ्यादेव यस्मात् प्रवृत्तिः क्रिया न 5 निर्बीजेत्यर्थः, अत्रापि पूर्ववदनैकान्तिकशङ्का—ननु निर्बीजगुणादिप्रवृत्तिर्दृष्टेति, अत्रोत्तरमाह—गुणादयपि च द्रव्यमेव, प्रवृत्तत्वात् तन्त्वादिवत्—तन्तुबीजपटादिवदिति प्रागवत्, इह तु द्रव्यभवनमन्तरेण प्रवृत्त्यभाव इति प्रदर्श्योपनेयमिति विशेषः ।

एवं क्रियापि द्रव्येण विना नास्तीत्युक्त्वाप्यवदेवेति द्रव्यक्रियालक्षणं द्वैतमुक्त्वाऽपरार्थन्याये-नापि प्रतिपादयिष्यन्नाह— 10

भवतीति भावः स च कर्ताऽकर्ता च द्रव्यम्, यतोऽसौ भवतीति भावः तद्द्रव्य स भावो, भवनसम्बन्धाद्भवतीति भवति तस्मात्तद्भवनं भावः सा क्रिया ।

भवतीति भाव इति, अत्र 'सुवत्र' ( ) इति कर्तरि णप्रत्ययं केचिदाहुः, इह तु भूयत इति भावे घञ् प्रत्ययः, तयोः च येन भूयते स भाव इत्यर्थः सामर्थ्यायो भवति स एव सम्बन्धत इति भवतीति भाव इत्युक्तम्, स च कर्ताऽकर्ता च द्रव्य तस्माद्भावशब्दो द्रव्य- 15 वाची क्रियावाची च यतोऽसौ भव[ती]ति भावः—यस्माद्धेतोर्येन प्रकारेण यतो धर्मेण भवोऽस्य भवति तद्द्रव्य स भाव इति, इतिशब्दस्य हेत्वर्थत्वाद्भवतीत्येतयतो भवति स भावः सा च क्रिया,

---

व्यत्ययमप्यर्थेति भावः । आस्माकि पक्षत्रयेऽपि न स्याद्द्रव्यत्वात्, अभूतत्वात् खपुष्पवदिति भावार्थः । निर्बीजत्वादिति अस्थितत्वेन क्रियाया उपादानकारणस्य स्थिरभूतस्य द्रव्यस्याभावेन मूलरहितत्वादिति भाव । कथं निर्बीजत्वमित्यत आह अस्थि-तत्वादिति तमित्यत्वाविशेषेऽपि प्राक् नासीत् इदानीं निर्बीजत्वात् खपुष्पवत्, इदानीं न स्यात् प्राक् निर्बीजत्वात् पश्चाच 20 भविष्यति इदानीं निर्बीजत्वात् खपुष्पवदैवमनुत्तरं तस्मात् अस्माति, अस्थितत्वादिति भावः । स्थितस्यैव भवनं सम्भवति न तु निर्बीजस्येत्याह—भवत्येव हीति । विपर्यये दोषमाह—एतदपेक्ष्य त इति । ननु सत्त्वादिगुणानां सामान्यलक्षणानामपि प्रवृत्ति-दर्शनाद्व्यभिचारिता क्रिया तन्मयत्वतोऽनैकान्तिको निर्बीजत्वहेतुरपरत्वसाधन इत्याशङ्क्ये भविताति । गुणादीनामपि तन्त्वादिवत् व्यत्येन तेन तेन प्रकारेण प्रवर्तमानत्वात्, न हि द्रव्यस्य तथाभवनमन्तरेण प्रवृत्तिः सम्भवतीत्युत्तरयति—गुणादयपि चेति । एवं द्रव्यक्रियोरन्यतराभावेऽपरस्याप्यसम्भवात् ... भावपरत्वपि ... —भवतीति भाव इति । 25 भावशब्दनिष्पत्तौ विचारं दर्शयति भवतीति भवतीति भाव इति वैयाकरणमतेन कर्तरि णप्रत्यये भवति पाणिनीयमते तु भवतीति भव इत्यप्रत्ययेन भवति भाष्यमते तु प्रात्यर्थस्य ... भाव इति भवति व्याकरणान्तरेण तु भवतेर्भावस्य कर्तरि घप्रत्यये भावः भव इति रूपद्वयं भवति । इह मध्ये भावशब्दनिष्पत्तिमाह—इह त्विति येन येन रूपेण द्रव्यादिना धर्मान्तरेण वा भूयते स भावः । येन तथा भूयते ? सामर्थ्याद्यो भवति स एवेति भूते भवतीति भाव इत्युक्तं न तु भावशब्द-व्युत्पत्तिः प्रत्यक्षेनाप्यनेनाह—तथाचेति । स च भावः स्वभूतकर्तृभूतश्च द्रव्यं भवति अकर्तृभूतस्य क्रियास्य अपि द्रव्य 30 स्वैकरूपत्वात् तथा च द्रव्यं क्रिया च भाव इत्युक्तं भवतीत्याह—स चेति । द्रव्यस्य भावत्वमाह यतोऽसाविति । यस्मात्

---

१ क. दर्शित । २ सि. क. ट च ।

कुतः पुनर्भवतीति ? भवनसम्बन्धाद्भवतीति भवति तस्य द्रव्यस्य, तस्माद्भवनं भावः सा क्रिया प्रवृत्तिर्भवनमित्यर्थः ।

अत एव तदर्पणतेः प्रकृतिपर एव प्रत्ययः प्रयोक्तव्यः प्रत्ययपरैव च प्रकृतिरिति [पात० महाभाष्ये० अ० ३ पा० १ सूत्रे २] व्युत्पत्तिः, उभयार्थवत्त्वप्रदर्शनाय च कोऽसौ
5 भावो नामेति प्रश्नोपक्रमं व्युत्पाद्यते क्रिया, यत्तद्भूयत इति, नोच्यते योऽसौ भवति कोऽपीति, असत्त्वशब्दोपादानसामर्थ्यभावत्वात् भावस्यास्मदुक्तानुक्रमात्, तद्विपर्ययेण तु द्रव्यभावस्य प्रश्नप्रतिवचने स्यातां व्युत्पादनकाले, तद्यथा कस्य भाव इति प्रश्नः, प्रतिवचनमपि योऽसौ भवतीति वक्ष्यते नोच्यते यत्तद्भूयते तद्भवनमेव, किं भूयते न भूयते केनापीति, स्वशब्दोपादानसिद्धभावत्वात् सत्त्वस्य ।

10 अत एवेत्यादि, उभयोभयार्थत्वदर्शनस्य दृढीकरणार्थं यावत् प्रत्ययपरैव प्रकृतिरिति, तदर्थम्, क्विप्प्रत्यये चित्रादीनां प्रथमैकवचने प्रकृतिमात्रप्रयोगदर्शनात् अपुनेक्षादिषु च प्रत्ययमात्रश्रवणात् व्यभिचरतीति चेत् ? अत एव तदर्पणतेरन्यत्र चोभयप्रयोगदर्शनादनुमीयते तत्रापीति, व्युत्पादनकालेऽपि प्रकृत्यर्थव्युत्पत्तिरन्यथा, अन्यथा प्रत्ययार्थव्युत्पत्तिः शास्त्रेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां क्रियते, तत्किमर्थमिति चेत् ? उभयार्थवत्त्वप्रदर्शनाय चेत्यादि यावत् कोऽपीति, कोऽसौ भावो नामेति प्रश्नोपक्रमं

15 योऽर्थं भावो भवति तद्भवनं [illegible] द्रव्यं भाव [illegible] इति [illegible] तस्य द्रव्यस्य भवनस्य [illegible] द्रव्यं भवतीति भवति भाव इति भावः । अत एवेति, [illegible] द्रव्यं क्रियावाद् [illegible] [illegible] [illegible]
20 [illegible] [illegible] [illegible] इति भावः । [illegible]
25 [illegible] अत एवेति । [illegible] इति भावः । [illegible] उभयार्थवत्त्वेति [illegible]
30 [illegible] इति भावः । [illegible] [illegible] इति

१ सि. क्ष. प्रयोक्त° ।

व्युत्पाद्यते क्रिया, पचत्भूयत इति, भावे लकारविधानात्, पचतीति च भवनमेव प्रकृत्यर्थो निर्दिश्यते, भोक्ष्यते योऽसौ भवति सोऽपीति, येन येन भूयते योऽसौ भवति कर्ता प्रत्ययार्थः, स भोक्ष्यते तस्मिन् प्रभे, तस्मात् प्रकृत्यर्थपरा व्युत्पादना एव प्रकारा, किं कारणं ? असत्त्वभूतोपादानसाध्यभावत्वात्तस्याश्च धातुप्रधानात्, यथोक्तमन्यैः 'द्रव्यभावयोरुक्तिक्रियाश्रयो भेदोऽयं प्रदर्श्यते सत्त्वभूतोपादानसिद्धभावः सत्त्वम्, असत्त्वभूतोपादानसाध्यभावो भाव इत्येतदुक्तिक्रियाश्रय सत्त्वभावयोः पृथक्त्वमिति'(   ) प्रसिद्धं हि लोके शास्त्रेषु च 'क्रियावाचकमाख्यातं द्रव्याभिधायकं नामेति'(   ) 'असमाप्तसिद्धं द्रव्यं क्रिया चैव हि भाष्यते' (महाभा० अ० १ पा ३ आ १) तथा 'पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेनाचष्टे, उपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यवसानम्, परिनिष्पन्नं नाम्ना मूर्तं सत्त्वम्, यथासंख्यं भवति पचति व्रज्या पक्तिरिति' (   )तस्माद्घटपटादिविलक्षणा द्रव्यस्य सत्त्वस्याः पचतिगच्छत्यादयः क्रियायाः, भावशब्दश्च द्वयोरपि दृष्टः, तत्रासत्त्वस्य द्रव्यवाचिनो घटपटवैधर्म्यादेरुपादानेन

भावव्युत्पत्त्यभिप्रायेण भवनं भाव इत्युक्तम्, अत्र भवनशब्देन सपरिस्पन्दापरिस्पन्दसाधनसाध्यक्रियाविशेषो विवक्षितस्तेन परस्परैकार्थसमवायिनामर्थानामनेकत्वम् [illegible] स्थितम्, भवनं भाव इति कर्तृसाधननिरासार्थः एतदेव दर्शयति—पचतीति चेति । भवतीति भाव इति कर्तृव्युत्पत्तिं निरस्यति—भोक्ष्यत इति, कर्त्रादिकारकाण्यपि धातुसंज्ञा प्रसज्येत तान्यपि हि भवन्ति तस्माद्भोक्ष्यते तत्रेति भावः । कर्तृव्युत्पत्तिसिद्धो भावस्तु प्रत्ययार्थः प्रकृत्यर्थसंबन्धी व्युत्पाद्यमानत्वात्, भाववचनो धातुरिति भावशब्दो न कर्तृसाधन इत्याशयेनाह—स भोक्ष्यत इति । यो भाव्यते स भाव इति साध्यभावलक्षणपदार्थस्य भावत्वात्तत्प्रसिद्धं प्रकृत्येति [illegible] तस्मादिति । द्रव्यक्रियाभिधायिनोर्भेदं दर्शयन्नाह—यथोक्तमिति भाष्ये यथा द्रव्यं [illegible] लभते द्रव्यात् [illegible] यथा वृक्षमूले [illegible] न लभ्यते तथैव वचनेऽपि तन्न [illegible] किन्तु असत्त्वभूतोपादानसिद्धभावो द्रव्यम् असत्त्वभूतोपादानसाध्यभावो भाव इति तदेतदत्र भाष्यमभिप्रैति । क्रियेति क्रियाप्रधानमाख्यातं भवति द्रव्यप्रधानं नामेति महाभाष्ये ५-१-५९ सूत्रे पाठो दृश्यते अन्यत्र तु भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानीति दृश्यते तत्रास्मा[illegible] येन [illegible] तथैव लोके व्यवहारात्, [illegible] क्रियाप्रधानं भवतीति चेत्, क्रियाप्रश्ने [illegible] प्रतिवचनात् यथा किं करोति देवदत्त इति पृष्टः पचतीति [illegible] प्राधान्येन क्रियाया [illegible] अपि [illegible] क्रियाप्राधान्यमभ्युपगम्यत इति । केचित्तु नामपदमाख्यातार्थ[illegible] भावा [illegible] च यत्र प्रधानं गुणभूता च क्रिया [illegible] भावप्रधानमाख्यातम् [illegible] [illegible] व्युत्पत्तिरिति वदन्ति । असमाप्तसिद्धमिति समासेन [illegible] सिद्धं [illegible] द्रव्यं [illegible], यद्यपि क्रियापि [illegible] तथापि [illegible] [illegible] इति तदर्थः । अत्र [illegible] पूर्वापरीभूतमिति, पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेनाचष्टे व्रजति पचतीत्युपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तम् (निरु० अ० १ पृ. १४) मूर्तं सत्त्वभूतं सत्त्वनामभिः (पृ. १५) व्रज्या पक्तिरिति (पृ. १६) इति पाठभेदो दृश्यते [illegible] क्रियाया [illegible] [illegible] पूर्वापरमिव मूर्तं [illegible] भावं किं करोतीत्याख्यातेनाचष्टे—[illegible] उपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तं भावं भवति पचतीत्याख्यातेनाऽऽचष्टे, उपक्रमः प्रारम्भस्तत्प्रभृति अपवर्गोऽभिनिवृत्तिः [illegible], [illegible] भाव आख्यातेनोच्यत इति भावः । [illegible] मूर्तं—किमपि [illegible] सत्त्वभूतं द्रव्यत्वं प्राप्तं सत्त्वनामभिः [illegible] यथा [illegible] इति द्रव्यं पृष्टः [illegible] इति नामाऽऽचष्टे । [illegible] दर्शयति—व्रज्या पक्तिरितीति, [illegible] द्रव्यत्वप्रकाशनात्, अत्र मते [illegible] द्रव्यत्वं [illegible] द्रव्यं क्रिया च भाव [illegible] इत्याह—तस्माद्घटपटादीति । असत्त्वभूतोपादान[illegible]—तत्रेति

---

१ सि. क्ष. [illegible] । २ सि क्ष. °सिद्धमावं ।

साध्यो भावः साध्यत्वं याऽसावनुमानगम्या क्रिया न शक्या साधनात् पृथग्दर्शयितुम्, गर्भवन्निर्लुठिता सा परतः साधन एव यथाऽऽख्यातं गम्यते तथाऽभिधानेऽपीत्यसत्त्वोपादानः साध्यभावो भावः क्रियेत्यर्थः तद्भावात् असत्त्वोपादानसाध्यभावत्वात्तस्य प्रवृत्तिलक्षणस्यैव प्रश्नप्रतिवचनसिद्धिरिति, तद्विपर्ययेण तु द्रव्यभावस्य प्रश्नप्रतिवचने दृष्टे व्युत्पादनकाले, तद्यथा कस्य भाव इति प्रश्नः कस्य 5 क्रिया प्रवृत्तिः कर्तरि षष्ठी कृत्वा, तदनुरूपं प्रतिवचनमपि योऽसौ भवतीति यो भविता स एव वा द्रव्यलक्षणः स उच्यते, नोच्यते पचत्यूपदे तद्वचनमेव किं भूयते ? न भूयते केनापीति, अनिर्दिष्टकारकं हि भावसामान्यमेव, भावस्याभिन्नत्वात्, किं कारणं ? असत्त्वोपादानसिद्धभावत्वात् सत्त्वस्य असत्त्वेनैव पृच्छ्यते कस्य भावः ? को भवतीत्यर्थः, न पृच्छ्यते किं भूयते ? न भूयते केनापीति प्रतिवचनमपि, तथोच्यते योऽसौ कोऽपि भवतीति तस्य भावः स भवति तेन भूयत इति नोच्यते पचत्यूपदे 10 केनापीति, असत्त्वं भवनमात्रं न व्याक्रियते तस्याप्रश्नत्वात्, किं कारणं ? क्रियालक्षणभावव्युत्पादन विपर्ययेण प्रश्नव्याकरणदर्शनात्तथैवार्थप्रसिद्धेः पचादिलक्ष्यप्रवृत्तेरपि तदनुरूपत्वादिति ।

भावप्रधानं हि आख्यातं भवति तथा च पचतीत्यादौ [illegible] पाक इति बोधात् [illegible] ज्ञातिरेव इति साध्यत्वेन प्रतीयमानत्वं क्रियायाः [illegible] क्रियायाः [illegible] न सत्त्वेन [illegible] इति भावः । एतदेव स्फुटयति-याऽसाविति क्रिया [illegible] 15 निर्दर्शयितुम्, तत्र धर्मो [illegible] याऽसावनुमानगम्येति मूलादिसूत्रे भाष्ये बोध्यम्, [illegible] हि [illegible] [illegible] अत एव [illegible] [illegible] पचतीति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] एवमादावपि [illegible] पचतीति व्यवहार वर्तमानेऽपि [illegible] [illegible] 20 [illegible] क्रिया [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] कारकेभ्यो भिद्यते [illegible] [illegible] न व्यवह्रियते [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति साध्यभावत्वं क्रियाया इति भावः । प्रवृत्तिलक्षणस्येति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] 25 [illegible] न [illegible] न तु [illegible] इति भावः । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] तद्विपर्ययेण स्थितिं क्रियापदनिर्णयेन [illegible] । [illegible] तद्यथेति [illegible] [illegible] [illegible] इति भावः । साध्यभावत्वं [illegible]–योऽसाविति । [illegible] [illegible] [illegible]–अनिर्दिष्टेति [illegible] 30 [illegible] हि [illegible] [illegible] क्रिया भवति [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] क्रिया [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] क्रिया [illegible] योऽसौ भवतीत्युच्यते नोच्यते न पचत्यूपदे इति भावः । [illegible] [illegible] [illegible] इति भावः । ननु [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] क्रियाया न [illegible] [illegible] [illegible] हि [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] क्रिया न तु [illegible]

किञ्चान्यत्—

लिङ्गादिमद्द्रव्यं तद्रहिता च क्रिया भिन्नमुभयमेव भाव इति लिङ्गसंख्यावतो द्रव्यात् वस्तुत्वैकत्वगता क्रिया स्वरूपतोऽन्यैव, अलिङ्गसंख्यत्वात् दृष्टान्तवत्, भिन्नानां पदार्थानामेकसम्बन्धिविषयत्वार्थः, समुच्चयोऽन्वाचयः समाहार इतरेतरयोगश्च पदार्थोत्तरकालभाविनः द्रव्याणां गुणानां क्रियाणाञ्च दृश्यन्ते, न चैते द्रव्यं न क्रिया न गुणः किन्तु धीरपुरुषविशेषणविशेष्यैकत्वमवत् वस्तुत्वैकत्वगत्याऽनन्यानन्यत्वभावो धर्माः ।

लिङ्गादिमदित्यादि यावदुभयमेव भाव इति, द्रव्यं लिङ्गसंख्याकालकारकयोगि, क्रिया तद्रहिता, लिङ्गादिमत्त्वाच्च भवतो द्रव्यस्य भवनमलिङ्गसंख्यं भिन्नं वस्तु तद्गुणनमूर्तं तद्रूपा, तस्मादुभयं वस्तु, तदेकमिति प्रतिपाद्यमुपपत्त्या इतरः प्रतिज्ञायते लिङ्गसंख्यावत इत्यादि, वस्तुत्वैकत्वं वस्तुत्वैकत्वं तस्य गतिरापत्तिः, वस्तुत्वेनैकत्वमापन्ना क्रिया स्वरूपतो अन्यैव, द्रव्यात् क्रियास्वरूपं भिन्नमेवं वस्तित्यर्थः, कस्मात् ? अलिङ्गसंख्यत्वात्—न लिङ्गसंख्ये यस्य तदिदमलिङ्गसंख्यं भवनम्, यदि वस्तुरूपेणैकत्वं गतं सत् द्रव्येण सहान्यत्, अन्यदेवेति प्रतिज्ञार्थोऽनेन साध्यते, अलिङ्गसंख्यत्वादिति हेतुः, दृष्टान्तः दृष्टान्तवत्, भिन्नानां पदार्थानामेकसम्बन्धिविषयत्वार्थः, यथा दृष्टान्त चशब्देनात्र च—शब्दः द्रव्यपदयोरन्ययोः समुच्चेतापि समुच्चयमेकमेव सम्बन्धिनं विषयीकृत्य वृत्तत्वादनन्यत्वेऽपि समन्यत्वैवार्थस्य वाचकः, तथा द्रव्यक्रियास्वरूपवस्तुत्वैकत्वान्यत्वमिति । तथाह द्रव्यादन्यत्वेन पष्ठीकृतायां क्रियायां समुच्चयनक्रियैव यदि दृष्टान्तत्वेनोच्यते साध्यत्वाद्दृष्टान्तः, अथ मा भूदेष दोष इति द्रव्यान्तरसमुच्चयो यदि दृष्टान्त उच्यते तथापि द्रव्यार्थमात्रः, प्रधानसमुच्चयाद्याभिसर्वसत्तार्थसङ्ग्रहार्थत्वाद्द्रव्यार्थस्य, अ[थ] द्रव्यार्थं मा भूदिति एकमेवेष्यते पुनरपि दृष्टान्ताभावः द्रव्यादिसमार्थान्तर सामान्यादिसम्बोध्यते, पदार्थानामिति पदार्थग्रहणादेव दो[षः], प्रातिपदिकार्थो हि क्रियासम्बन्धी,

क्रिया अलिङ्गसंख्यत्वादपि द्रव्यादन्येत्याशङ्क्याह—लिङ्गादिमदिति । उभयस्य भावत्वैकत्वेऽपि लिङ्गादिमत्त्वतद्रहितत्वाभ्यां तयोर्भेद इत्याशयेनाह—लिङ्गादिमत्त्वाच्चेति भवतो द्रव्यस्य लिङ्गादिमत्त्वाच्च भवनमलिङ्गसंख्यं भिन्नं वस्त्विति योजना भवनस्यापि मूर्तद्रव्यस्य लिङ्गादिमत्त्वात् पाकः पच्यते इति अमूर्तेष्वस्याप्युपस्थितस्य भावस्य लिङ्गसंख्यायोगाभावात् द्रव्यक्रिययोर्वस्तुत्वैकत्वेऽपि भावाभिहिता क्रिया द्रव्याद्भिन्नेति भावः । यद्यपि पाचो पाकः इत्येवं द्विवचनबहुवचने भवतः तथापि ते भावावयविभूतद्रव्यमेवापेक्षे एवेति बोध्यम् । तद्गुणनमूर्तमिति द्रव्यस्य भवनमूर्तं भवनमित्यर्थः एवञ्च द्रव्यं क्रिया चेत्युभयरूपो भावः तयोरभयरूपतामित्यर्थं तयोः वस्तुत्वे पुनरस्य प्रतिपाद्यमिति तत्प्रतिपादनाय द्रव्यात् क्रियाया भेदः साध्यत इति भावः । दृष्टान्तं निदर्शयन्नाह—दृष्टान्त इति यथा परस्परनिरपेक्षाः पदार्थाः क्रियायां समुच्चीयन्ते तदा समुच्चयार्थो भवति स च समुच्चयो यदा चैव प्रत्ययितो भवति तदा इतरयोगो भवति तत्र समुच्चयक्रिया-प्रधानयोरेकैव चकारेण प्रत्याय्यते तथाच क्रिया प्रधानाभ्यां भिन्ना तथैव भावप्रत्ययाभिहिता क्रिया द्रव्याद्भिन्ना प्रतिपत्तव्येति भाव । अनन्यत्वेऽपि तयोरिति समुच्चयसमुच्चयिनोः प्रधानाप्रधानभावेनान्यत्वेऽपि तयोरर्थः । द्रव्यात् क्रियाया भेदे साध्ये क्रियाया एव दृष्टान्तो न चैवमपि तथापि द्रव्यभेदस्य साध्यत्वेन दृष्टान्तत्वेनापि प्रयुज्यते इत्याह—अथेति । यदि द्रव्यान्तरसमुच्चयक्रियायाः विवेकतया दृष्टान्तत्वे क्रियायां द्रव्यसामान्यभेदो न साध्यः स्यात् यदि द्रव्यभेदस्यैव साध्यत्वपर्यवसानात् तस्माद्द्रव्यार्थस्याव दृष्टान्तत्वेनाह—अथ मा भूदिति । द्रव्यसामान्य-भेदस्यैव साध्यत्वे दृष्टान्ताभावस्तदवस्थ एवेत्याह—अथ द्रव्यार्थमिति । तमाशङ्क्य—पदार्थानामितीति, नाम क्रिया

१ सि. क. भावसत्त्व अपार्थका । २ सि क. द्रव्यक्रियावस्तुत्वाभिमेक । ३ सि क. तदन्यत्वत् । ४ सि क. वचनम् । ५ सि क. समुच्चयो ।

अन्तरङ्गत्वात् क्रियायाः, न पदार्थो बहिरङ्गत्वात्, यथा पुत्रमिच्छति पुत्रीयतीति द्वितीया बहिरङ्ग-भौमिष्यायिनी पुत्रस्येषणोत्तरं गम्यसम्बन्धात्, वक्ष्यति 'प्रातिपदिका[र्था]नां क्रियाकृताः सम्बन्धा भवन्ति' (पदस्तमानार्थः भा० अ० २ पा० १ आ० १) इति, यत्पितुर्देवदत्तस्य पुत्रेणाभिसम्बन्धो न पदार्थेन विभक्त्यन्तेन, पदान्तरसन्निधौ तु तत्प्रसक्तिः 'कारकाणां प्रवृत्तिविशेषः क्रियेति' (महाभा० अ० १ पा० ३ सू० १) वचनात् क्रियया सम्बन्धमिता कर्मोत्पत्त्येतीति पूर्वमेव क्रियया सम्बन्धः, यदि क्रियासम्बन्धवत् प्रातिपदिकार्थानामेव समुच्चयादिसम्बन्धोऽपि स्यात्ततः प्रातिपदिकार्थातिरेकात् सम्बोधनवदसामर्थ्यविषया प्रथमा स्यात् द्वितीयादयस्तु न स्युः, कर्माद्यधिके हि प्रातिपदिकार्थे ता विधीयन्ते, यदि तु समुच्चयाद्यधिको कर्मोऽयमेतीति द्वितीयादयः स्युस्ततः कर्माद्यधिकेऽपि प्रातिपदि-

[illegible] यदि तु [illegible] । तत्र [illegible] न तु प्रातिपदिकार्थस्य [illegible]
10 [illegible] क्रियासम्बन्धोऽस्त्येव तु [illegible] समासान्तरेषु भेदः, इत्येषु तु [illegible]
[illegible]
[illegible] एव [illegible]
[illegible] न तु [illegible]
[illegible] । पुत्रमिच्छतीति [illegible]
15 [illegible] न [illegible]
[illegible] न [illegible] कारकाणां प्रवृत्तिविशेष [illegible]
[illegible]
[illegible] द्वितीया [illegible] बहिरङ्ग,
[illegible] कारकम्, [illegible]
20 [illegible] । तत्र [illegible] भाष्ये 'प्रातिपदिकार्थानां क्रियाकृता [illegible]
[illegible]
[illegible] कारकम्, [illegible]
[illegible] कर्ता [illegible] कर्म [illegible] करणम्, [illegible]
[illegible] एव [illegible]
25 [illegible] । यत्पितुरिति [illegible] पुत्रीयति
[illegible] न तु पुत्रमिति द्वितीयान्तेन पुत्रीयतेः [illegible],
एव पुत्रमिति [illegible] । [illegible] एव [illegible]
[illegible] । [illegible] इति [illegible]
[illegible] तर्हि [illegible]
30 [illegible] 'प्रातिपदिकार्थ [illegible]
[illegible]
[illegible] । द्वितीयादयस्तु नेति [illegible] न स्युः द्वितीया-
[illegible] । अथ यदि [illegible] द्वितीयादयो
[illegible] तर्हि [illegible] प्रातिपदिकार्थोऽस्तीति [illegible]
35 [illegible] न तु [illegible]
[illegible] । [illegible] अत एव [illegible],

१ सि० क० '[illegible]' ।

कार्योऽस्तीति भ्रममेव स्यात्, अतः पदार्थोत्तरकालभाविनि वाक्यार्थे उपजायते, तस्योपकुर्वन्त्यभावेपि पदैरपि सम्बध्यन्ते इत्यत उच्यते भिन्नानां पदार्थानामिति क्रियासम्बन्धप्रदर्शनार्थम्, स च समुच्चय पक्षसम्बन्धिविषया, कोऽसावेकः सम्बन्धी ? वाक्यार्थः प्रधानापेक्षत्वात्, अन्वाचयसमुच्चययोरनय-मतयनादि, उक्तञ्च 'चार्थे द्वन्द्वः' (पा० अ० २ पा २ सू० २९) चस्य कोऽर्थः ? समुच्चयोऽन्वाचयः समाहार इतरेतरयोगश्च पदार्थोत्तरकालभाविनः, तत्र समुच्चयः 'ग्रामञ्च पुरुषं शकुनिं पशुमहरहर्नयमानो 5 वैवस्वतो न तृप्यति सुराया इव दुर्मदी (एतत्समानः पाठो महाभा० २ अ० २ पा० २९ सूत्रे) अन्वाचयो यथा देवदत्त ! भिक्षामट गाञ्चानय, पाणिपादं ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः, राम-केशवाविति समाहारेतरेतरयोगौ, ते[1] च द्रव्याणां गुणानां क्रियाणाञ्च दृश्यन्ते यथा पटश्च पटश्चेति, रूपञ्च रसश्चेति, हसति तिष्ठति रमते चेत्यादयः पदार्थोत्तरकालभाविनः समुच्चयविकल्पादयः, न चैते द्रव्यं न क्रिया न गुणः किन्तु द्रव्यस्यैव क्रियात्वात् वीरपुरुषविशेषणविशेष्यैकात्म्यवत् वस्तुत्वैक- 10

पदार्थेस्तत्र चार्थस्य सम्बन्धो न भिन्नैरित्याह—तस्योपकुर्वन्त इति । एकसम्बन्धिनं दर्शयति—कोऽसाविति वाक्यार्थस्यैक एवासमस्ततया समग्रः एकः सम्बन्धी स च धर्मीभूतत्वादेकरूपस्य इति भावः । अनयोरितरेतरसमाहारयोः साम्यात् अन्वाचयसमुच्चययोस्तु भिन्नत्वमाह—अन्वाचयेति । चार्थे द्वन्द्व इति अनेकं सुबन्तं चार्थे वर्तमानं वा समस्यते स द्वन्द्व इति सूत्रार्थः । चशब्दार्थमाह समुच्चय इति परस्परनिरपेक्षस्यानेकस्यैकस्मिन्नन्वयः समुच्चयः, अत्र च-शब्देन सममभिव्याहृतपदार्थे इतरापेक्षत्वं द्योत्यते तदसमभिव्याहृते तु न अत एवाविशेषणप्रयोगः यथेश्वरं गुरुं 15 च भजस्वेति अनेकस्यान्यतरस्मिन्नितरसापेक्षस्यैकस्य चैकस्मिन्नेकधर्मावच्छिन्नेऽन्वये चार्थेऽनेकसुबन्तस्य द्वन्द्व-प्रसङ्गात् समुच्चये समासः । ग्रामञ्चेति भाष्ये 'अहरहर्नयमानो ग्रामञ्च पुरुषं पशुम् । वैवस्वतो न तृप्यति सुराया इव दुर्मदी' ॥ इति दृश्यते दुर्मदो यो मद्यपः स यथा सुरया न तृप्यति एवं यमो प्राणिग्रहणेन इति तदर्थः, सुराया इति षष्ठी अत्र समुच्चयेऽपि प्रकृते इतरेण चार्थसम्बन्धवादितरेतरयोगसमाससमुच्चयप्रसङ्गे द्वन्द्वः प्राप्नोति परन्तु समासेनैव अनेकेतरेतरयोगः प्रतीयते तत्रैव समासो भवति अत एव न समुच्चयसमासोदाहरणमिदम् । अन्वाचय इति, 20 अन्यतरस्यानुषङ्गिकत्वेऽन्वाचयः अन्यसिद्ध्यानुषङ्गिकत्वेनिर्भयत्वम् तथाप्रधानम् अतएव हि यं भानपि तयोः प्रधानाप्रधानभावात् समासः । पाणिपादमिति अवयवावयविभेदः समूह समाहारः अयमेव विशेष्योऽत्र एव तत्रैकवचनम् । ब्राह्मणेति परस्परापेक्षाणामुद्भूतावयवभेदसमूहस्यानामेकधर्मावच्छिन्नत्वेनान्वय इतरेतरयोगः अत्र साहित्यं विशेषणं द्रव्यं प्रधानं समाहारे साहित्यं प्रधानं द्रव्यं विशेषणम्, अत्रान्योऽन्यमिलनोऽन्यसाहित्यं मन्यते यथा ब्राह्मणपदेन क्षत्रियादिविशिष्टब्राह्मणः क्षत्रियपदेन स एव विट्पदेन शूद्रपदेन च स एव अत एव तत्प्रियत्वाद् प्रतिपदं बहुवचनप्रयोग 25 इति बोध्यम् । रामेति इतरेतरयोगस्यैवेदमुदाहरणम्, अत्रापि रामपदेन रामकेशवयोः केशवपदेन च तयोरभिधानान्नापि द्वन्द्वः समुदायेन एकवचनसामर्थ्यम्, अतो भान्यतरपेक्षम्, समुदायापेक्षया द्विवचनमिति बोध्यम् । समुच्चयादीनां सम्बन्धमाह—ते चेति । द्रव्यादिभिन्नत्वमुपदर्शयति—न चैत इति, योऽयं समुच्चयादिर्न द्रव्यगुणक्रियात्मा अपि तु भेदाभेदरूपा प्रतीतिरित्याह—किमित्यादि नाम चार्थः क्रिया क्रियागुणयोश्चार्थसम्बन्धात् द्रव्यापत्तेः द्रव्यस्यैव क्रियात्वयोग्यत्वात् किन्तु द्रव्यगुणक्रियाधारत्वेन प्रतीयते चार्थभूतसमूह इति भावः । वीरेति अत्र वीरादि- 30 शब्दोऽन्यविशिष्टेतरपदसम्बन्धो व्यतिरिक्तः चार्थमात्रवाचक पदान्तरसन्निधानेऽपि तस्य तात्पर्यतया निर्दिश्यते तत्र च सम्बन्धः पुरुषपदवाच्यत्वसम्भवाद्विशेषणविशेष्यभावो वाक्यार्थः न तु स भाविकविकार्थः पदान्तरसन्निधान एव तत्र प्रतीते विशेष्यत्वविशेषणत्वयोर्भेदमेवेतरस्यैवोपप्रधानभावज्ञापकत्वात्, विशेषणं हि सामान्यात्मना क्रियासम्बन्धित्वाद-प्रधानं ज्ञातमपि तत्पदविशेषणेनाभिधीयमानत्वाद्विषयात् ज्ञापकत्वेन विधीयते वीरादिगुणः प्रार्थमात्रे विशेषणं भवति प्रधानं प्रधानं विशेष्यम् ज्ञापकन्तु परोपकारकोपाधिमात्रं लेशभूतमप्रधानं विशेषणम् द्रव्यं हि साक्षात् क्रियासम्बन्धाय

१ सि क. चे च । २ सि क. न चेद्रव्यं ।

स्वगताऽनन्यान्यत्वभावो धर्मः प्रवृत्तिरेवेति सम्बन्धः, यथाऽत्र धीरशब्दः पुरुषसामानाधिकरण्यात् वस्तुत्वेनैकत्वं गतः तथा पुरुषशब्दोऽपि धीरसामानाधिकरण्यात्, अन्यथा वैयधिकरण्यप्रदर्शनादि[वद्] सम्बन्धाविरोधाः स्युः, एकधाम्नयोरैकस्य सामानाधिकरण्यात्, अथ च धीरो विशेषणं पुरुषो विशेष्य इति परस्परतो भिन्नार्थत्वमनयोः, इतरथा सामानाधिकरण्याभावात् पौनरुक्त्यादिदोषाः स्युः

5 एकधाम्नयोरैकत्वं सामानाधिकरण्याद्विशेष्य[विशेषण]भावाभावान्यत्वम् एव शुद्धाविषयम्, तेन एकान्त-परिपूर्णत्वे वस्तुतत्त्वभाविनष्टार्थैकसम्बन्धिविषयत्वं शुद्धनयाद्युपायैकसमुदायगोचरत्वमित्यनन्यत्वम्, अन्यत्वमपि शुद्धनययोरेवासौ समुदाय इति, तथा द्रव्यादलिङ्गसंख्यो भावो वस्तुत्वेकत्वादिर न्योऽन्यश्चेति । इत्थं वा व्याख्यानेऽप्यत्वैकान्तो द्रव्यार्थभागोऽन्यत्वागमेति परिहृता दोषाः ।

अतः परमलिङ्गसंख्यत्वमतिपादनायोत्तरो ग्रन्थः—

10 साधु भवतीत्यादौ भवने भवितृषु लिङ्गसंख्यामेदवत्सु याः लिङ्गसंख्यास्ता न भवन्ति, भवने नपुंसकलिङ्गमेकवचनतानुमीयते भूयते च तद्विशेषणे साधुशब्दे, तस्मादन्यत्वं भवतुः ।

साधु भवतीत्यादि यावत्भेदवत्सु याः [लिङ्ग]संख्यास्ता न भवन्तीति, एकस्मिन् द्वयोर्बहुषु वा देवदत्तादिभवितृषु लिङ्गसंख्याभेदवत्सु यथालिङ्गं संख्याभेदत्वापादना न भवन्ति भवने नपुंसकलिङ्ग-

15 मेकवचनमेव चानुमीयते, तद्विशेषणे साधुशब्दे भूयते साधु भवनं पदयेनाधिकरणभावविरोधेऽपि, तस्मादन्यत्वं भवतो देवदत्तादिभ्यः स्वरूपतो वस्तुत्वेकत्वे ।

साम्प्रतं किमर्थं नपुंसकलिङ्गं प्रथमैकवचनमेवात्रोच्यते—

प्रत्ययपरप्रकृतिभ्यवस्थायामपि प्रथमैकवचने अतिक्रमकारणाभावात्, नपुंसकत्वं भवन-

---

भवनम्, पुरुषस्तु तथैव विभक्तममनन्यत्वमुभयत्र द्रव्यान्तरेऽप्यभावात्मकः अतएव विशेषणविशेष्यभावः सामानाधिकरण्य-

20 सम्बन्धः स च तयोर्धिकप्रतिनिमित्तत्वे तयोरधर्मापिलम्, धर्मौस्तु विशेषणं धीरे पुरुषविषयं विशेष्यत्व पुरुषे धीरविषयं तयो धर्मिणं सम्बन्धः एतत धीरत्वपुरुषत्वसमुत्पन्न धीरपुरुष इति बोधः, पुरुषशैकत्वे पेनकोयेऽपि कोऽपि भवत्यतस्सामानाधिकरण्यम्, तत भिन्नाभिन्नमीति तथैव समुत्कर्षो वस्तुत्व तद् भिन्नाभिन्नरूप इति भावः । ययेव वदति-यथाऽत्रेति धीरशब्द धीरशब्दयतिपाद धीरत्वं पुरुषत्वं च समानाधिकरणौ धर्मौ, धर्मधर्मिणो-र्वैकत्वात्तत्स्वैकत्वं यतस्त इत्थं । विशेष्यत्वाद्वैकत्वात् तयोर्भेदोऽभीष्टः-अथ चेति नकल्पत्वं न स्यादित्येतत

25 धीरपुरुषत्व पुरुषशब्देन च धीरपुरुषत्व बोधात् पौनरुक्त्यं भवेदिति भेदोऽप्यनुमेय इति भावः । इत्यतो भेदाभेदात्-मकमिति । द्रव्यमिव भेदाभेदात्मकोभेदाभेदसमुच्चयवति-तथा द्रव्यादिति । अथ लिङ्गादि भवितृसंख्यात्वं समुदाय-साधु भवतीत्यादिनेति । एतदेव विवृणोति-एकस्मिन्निति । साधु भवतीत्यत्र साधुशब्दो भवनक्रियाविशेषणम्, अत एव द्रव्यधर्मान् लिङ्गसंख्यादीन्, न च गृह्णाति भिन्नलिङ्गसंख्याभेदवत्सु भवितृषु तद्विशेष्यमनुविधाय तानपि निर्दिश्यते यथा तु क्रिया द्रव्येण भवेयोगस्याप्यते साधु भवनं पश्येति तदा तु तस्या द्रव्यवद्भावमापन्नत्वात् कर्मत्वमुपैति

30 इदं कर्तृत्वमपि भवनं कर्तृत्व इतीति भावः । भवन इति भावत्वात्मकत्वानामस्यैव तत्र लिङ्गविशेषः नपुंसकलिङ्गमेव भवति भेदाभावादेकवचनमेवैकत्वम न लिङ्गसंख्येति भावः । एतदेव पुनः स्फुटयति-प्रत्ययपरेति साधु भवतीत्यत्र क्रियाविशेषणस्य साधुशब्दस्य कर्मत्वेनाभावात् द्वितीयाविभक्तेरभावात् प्रथमैकवचनस्यैवातिक्रमकारणाभावात् प्राप्ति

स्वाप्यकत्वात्, यथा लोके दृष्टं किमपि दृश्यत इति, तथा त्रिकालविषयाद्द्रव्यादन्यो भावो न च तेन विना कारकः त्रिकालत्वात्, द्रव्यं त्रिकालविषयम् भावस्य त्रिधा भिन्नकालत्वेऽप्येकरूपत्वात्, वर्तमानत्वेनावतिष्ठमानं तत्तस्य च द्रव्यं त्रीनपि कालान् विषयीकरोति गमनगन्तृवत्, वर्तमान एव देवदत्ते गन्तरि गतेस्त्रैकाल्यं दृष्टम्, अगमद्गच्छति गमिष्यतीति तथाऽभूद्भवति भविष्यति द्रव्यमिति ।　5

(प्रत्ययेति) प्रत्ययपरप्रकृतिव्यवस्थायां तु प्रथमैकवचने, किं कारणं ? अतिक्रमकारणाभावात् अवश्यञ्च प्रत्ययपरा प्रकृतिः प्रयोक्तव्या 'प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा' (पा० २ अ ३ पा० ४६ सू०) इति सत्तामात्रेऽपि प्रथमाविधानात् ततोऽतिरिक्तार्थासम्भवात् प्रथमातिक्रमणे फलाभावात्, वचनस्य वचना[न]न्यापेक्षत्वात् सत्तामात्रार्थकारणत्वात् कारणान्तराभावात्, कारणाद्धि तदतिक्रमः स्यात्, नपुंसकञ्च भवनसाम्यत्वात्, अव्यक्ते गुणसन्देहे [च] नपुंसकलिङ्गं प्रयोक्तव्यमिति, 10 किं यथा लोके दृष्टमिति चेदुच्यते किमपि दृश्यत इति—यथा हस्त्यश्वनरादिसमूहं दृष्ट्वा वक्तारो भवन्ति किमपि दृश्यत इति, इतिः प्रदर्शने, एतदेव वाक्यमुदाहरणत्वेन प्रदर्शयति तथाऽत्रापि, पूर्वसाधने तद्विशेषपक्षे हेत्वन्तरमुपचयरूपेणोच्यते तेन प्रकारेण तथा, यथा पूर्वं वस्तुनैकत्वगत्याऽनन्यत्वमिति पक्षीकृत्य साधितं तथाऽत्रापि त्रिकालविषयाद्द्रव्यादन्यो भावः, न च तेन विना कारक इति पक्षः द्रव्येण विना न स्याद् कारको भावः, तत्सहवृत्तिरेवान्यत्वेऽपीत्यर्थः, कस्मात् ? त्रिकालत्वात्, त्रयः काला 15 अस्येति त्रिकालः, कोऽसौ ? भावः क्रियालक्षणः, अभूत् भवति भविष्यतीत्युपनेयमानत्वात्, भेदेन

विभक्त्यन्तत्वेन प्रकृतिरेव प्रत्ययः प्रत्ययपरैव च प्रकृतिः प्रयोक्तव्येति भावस्तथा प्रातिपदिकमात्रप्रयोगार्थमपेक्षा प्रातिपदिकार्थे प्रथमैव भवति तत्रापि प्रथमोपस्थितत्वात् एकत्वान्वितार्थकत्वादेकवचनमेव भवतीति भावः । तदेवाह—अतिक्रमेति । प्रातिपदिकमात्रमेव विवक्षमाणोऽपि वक्ता वा हि सर्वैरन्याभिधानवक्तव्यतया प्रथमां प्रतीक्षमाणा विभक्त्यादिसम्बन्धमपेक्षते प्रातिपदिकमात्रस्यार्थ्यं तत्र प्रथमाविभक्तिर्भवतीति विधायकं सूत्रं प्रमाणयति—प्रातिपदिकार्थेति । 20 ततोऽतिरिक्तेति तदतिरिक्तार्थस्य वाच्यत्वेनाप्रतीतेरिति भावः । अत एव प्रथमातिक्रमणे फलाभाव इत्याह—प्रथमेति । वचनमात्रस्य वचनान्तरापेक्षत्वात् नैकत्वादिसंख्याविशेषाभावात् सत्तामात्रार्थाभिधाने नैकविधत्वात् एकवचनमेवाभिधातुं योग्यतया तदतिक्रमे हेत्वभावादेकवचनमेव प्रयुज्यत इत्याशयेनाह—वचनस्येति वचनं कञ्चा विवक्षितत्वा नैकत्वसंख्यामात्रविवक्षेति भावः । एकवचनप्रयोगे सत्तामात्रार्थ एव केवलं हेतुरित्याह—सत्तामात्रार्थेति । अथ नपुंसके हेतुमाह—नपुंसकञ्चेति भवनञ्च इत्यादिना व्याख्यातमेव पूर्वम् । पुनरपि द्रव्यात् क्रियाया अन्यत्वं समर्थयति—25 तथेत्यादिनेति द्रव्यं कालत्रये स्थितत्वात् न कालत्रयं त्ववस्थितमपि क्रियासम्बन्धाद्भूतभविष्यद्वर्तमानाभिधेयो भवति तदेव त्रिकालविषयम् कालत्रयेऽपि तस्य भवनात् क्रिया तु वर्तमानेऽपि स्थित एव च कालत्रयमनुभवति तत एवैति त्रिकालं एककाल क्रियायाः कालत्रयानुभवनात् प्रत्यासत्ते भिन्नत्वेऽपि वर्तमानैकविषया भवतीति त्रिकालविषयद्रव्यात् द्रव्यात् वर्तमानविषया क्रियाऽन्या त्रिकालत्वादिति भावः । अनुमानमिदमुपन्यस्यति—त्रिकालविषयादिति कारकः क्रिया भाव इत्यर्थः त्रिकालत्वमस्य दर्शयति—अभूदिति भूतार्थस्य वर्तमानविषयत्वात् अभूत् भवः अत्र भूतत्वं च तावदत्र 30 एवं इत्यादिना अर्थावाप्तत्वात् क्रियात्वेन हि तावत्स्वभावानां भावेन सम्बन्धात् धातुवाच्या स्वार्थभूता तथाऽन्यथा क्रिया भवेदनुभवे कालत्रय च वर्तमानविषयोऽपि स्वाभाविकत्वेन सम्बन्धो न तु प्रत्ययवाच्योऽन्यथा च कालत्रयं त्रिकालत्वात् क्रियायाः कालत्रयमनुभवतीति त्रिकाला वा तथाविधक्रियाश्रयत्वेन द्रव्यं सम्बध्यते इत्यभिप्रायं द्रव्यं त्रिकालविषयमिति तथा

त्रिभिरपि कालैरभिसम्बन्धदर्शनात् भावस्य त्रिकालत्वं सिद्धत्वाद्धेतुः, द्रव्यं त्रिकालविषयमिति, भावस्य क्रिया भिन्नकालस्येऽप्येकरूपत्वात्, वर्तमानेनावच्छिन्नमात्रं तत्सम्बन्धे द्रव्यं त्रीनपि [कालान्] विषयीकरोतीति त्रिकालविषयमित्युच्यते त्रिष्वपि कालेषु तदेव भवतीत्यर्थः, अत्रिकालं द्रव्यं त्रिकालविषयमिति, क्रिया तु त्रिकालस्य वर्तमानविषयेत्युक्तं भवति, गमनगन्तृवदिति दृष्टान्तः, तद्व्याचष्टे वर्तमान एव देव 5 दत्त गन्तरि, एवकारोऽवधारणे, त्रिष्वपि कालेषु गन्तुर्वर्तमानैककालत्वमवधारयति गतेः त्रैकाल्ये गमनस्य त्रयोऽपि कालस्य अभयधारितैकरूपा दृष्टाः, तमिवर्तयति अगमत् गच्छति गमिष्यतीति तथाऽयम् [मि] सावितपनयो व्याख्यातार्थः ।

भावस्य द्रव्यात् पृथक्त्वासिद्धिवत् गन्तुर्गमनपृथक्त्वासिद्धेर्हि दृष्टान्तः साध्यैकदेश इति चेदुच्यते देवदत्तगमनयोः त्रैकाल्यात्रैकाल्यभेदसिद्धेः द्रव्यभावयोरपि तद्वत्, युगपदयु- 10 गपत्त्वस्वलपटवत् ।

भावस्यस्यापि परमतामङ्गा आग्यत भावस्य द्रव्यादन्यत्वेन तत्पृथक्त्वरकत्वेन च साध्यत्वाद्गमनगमनयोरेकार्थत्वात् द्रव्यात्पृथक्त्वासिद्धिवत् गन्तुर्गमनपृथक्त्वा[सिद्धे]र्हि[1] दृष्टान्तः साध्यैकदेश इत्येतस्मां विप्रतिपत्तावां कथं साधनमिति चेदुच्यते, देवदत्तगमनयोस्त्रैकाल्यात्रैकाल्य- भेदसिद्धेर्द्रव्यभावयोरपि तद्वदिति सामान्यविशेषयोः साध्यसाधनताभ्यां विवक्षितत्वाददोषः, तद्विशिष्टि- 15 स्थापनमपि तुल्यमेति, युगपदयुगपत्त्वस्वलपटवदिति दृष्टान्तः, तस्य भावः तत्त्वम्, तैरिव भवतीत्यर्थः, ननूक्तं द्रव्यभेदे द्रव्यार्थभागः, अभागोऽन्यथाभाव इति नैव दोषः युगपदयुगपत्त्वविशेषणात्, आत्मा-

'पतते भिद्यते वर्तं आत्मा तु न भिद्यते । पर्यायविशिष्टतात् पतत्येव भिद्यते च' इति, पर्यायपर्यायमपि विशेषपर- पररूपतत्पर्यायपदार्थस्यतदोषप्रसङ्गेन तथाभेदाद् अभेदेऽपपत्तिः । तमेव हि भावमात्मेनानुप्रविश्य वर्तनेन भिद्यते न तु सर्वमेति तत्त्वं । एतदेवाह भावस्येति भावस्य-क्रियायाः कालत्रयसम्बन्धेऽपि द्रव्यस्यैकरूपत्वमित्यर्थः तत्र 20 हेतुं दर्शयति-वर्तमानेनेति तत्सम्बन्धे-त्रिकालविषयत्वसम्बन्धे सति । तात्पर्यमाह-अत्रिकालमिति । दृष्टान्तमाह गमनगन्तृवदिति देवदत्तादि द्रव्यं वर्तमानैकरूपत्वादवधारितम् गमनादिक्रिया त्रैकाल्येन भावधारिता कालत्रयसम्बन्धा अगमत् गच्छति गमिष्यतीति एवं द्रव्यं भावश्च विज्ञेयमिति भावः । अथ गमनगन्तृदृष्टान्तो द्रव्यक्रियात्मतया साध्यैकदेश एव तयोर्भेदासिद्धेरतो दृष्टान्ता साध्य इत्याशङ्कते-भावस्येति । भावस्य हि द्रव्यादन्यत्वे अनन्यत्वं साध्यम् तत्र च विशेषं गन्तृगमनयोरिति यथा तदि द्रव्यार्थतायाम् भावस्य द्रव्यपृथक्त्वासिद्धिवद्गमनस्य गन्तृपृथक्त्वासिद्धिरिति दर्शनादि 25 स्यात्मतमिति । यद्येऽपि क्रिया गमनस्यापि विशेषणत्वं तयोरित्याह-भावगमनयोरिति अतो भेदासिद्धेः साध्यै- कदेश इति भावः । गन्तुर्देवदत्तस्य गमनस्य च विशेषत्वात् तयोश्च त्रैकाल्यात्रैकाल्यतो भेदः सिद्ध एवेति तद्वदेव द्रव्यभावयोरन्यत्वं साध्यत इत्याशयेन समाधत्ते-देवदत्तगमनयोरिति । सामान्यविशेषयोरन्यत्वे दृष्टान्तमाह-युगपदिति युगपत्त्वं च तत्सामान्यं सर्वेषामप्यर्थानामित्यतः सामान्यम् अयुगपत्त्वे च क्रमभावी विशेषः तयोरन्यत्वेऽपि यथान्यत्वं तथा गमनगन्त्रोर्द्रव्यभावयोश्चानन्यत्वमिति भावः तदिव-युगपदयुगपत्त्ववत् एव । अत्रापि दृष्टान्तधर्मि- 30 ण्यो उभयोर्भेदे द्रव्यार्थतया द्रव्यत्वं सर्वत्र विभक्तत्वेऽप्यन्यत्र अभावे वा दृष्टान्ताभावात् साधनमात्राभाव इत्याशङ्कते-ननूक्तमिति । समाधत्ते-युगपदिति सामान्यविशेषयोरेकत्वान्यत्वमिति न द्रव्यार्थतायां च भावान्तर इति भाव । द्रव्याद्यभावं दर्शयति-आत्मादीति । तस्यैव भेदं दर्शयति-द्रव्यात्मैव चेति । अन्यत्वं यतो द्रव्यार्थविशेषणत्वे

1 सि. क. हिष्टान्ता । 2 सि क. त्रैकाल्या । 3 सि क. तद्व ।

त्रिधर्मैक्यायुगपत्त्वं वा द्रव्यार्थास्याभेदत्वात् द्रव्यस्यैव वाऽयुगपत्त्वो घटः तथा त्रैकाल्यात्रैका-
ल्यवस्तुत्वम्यानन्यत्वे द्रव्यभावयोः ।

अथ मतं द्रव्यार्थाभेदत्वादस्य नयस्य द्रव्यार्थस्य च नित्यत्वात् कथमिदं प्रागभाव-
प्रध्वंसाभावात्मकं त्रैकाल्यम्, पूर्वापरकालतुल्यत्वात् द्रव्यार्थाभ्युपगमात् द्रव्यस्यैव वाऽत्रैका-
ल्याभ्युपगमे भावस्य द्रव्यार्थत्याग इत्यत्रोच्यते, प्रवृत्तिनित्यत्वात् नात्रापि द्रव्यार्थत्यागः,
वस्तुनो द्रव्यभवनात्मकस्योभयत्वादेव नित्यत्वस्यापि द्वित्वम् तदपि नित्यं यस्मिंस्तत्त्वं न
विहन्यत इत्युक्तत्वात् ।

अथेत्यादि, अथ मतं द्रव्यार्थाभेदत्वादस्य नयस्य द्रव्यार्थस्य च नित्यत्वात् कथमिदं प्रागभाव-
प्रध्वंसाभावात्मकं त्रैकाल्यम्, युज्यत इति वाक्यशेषः, नैवमाकारवस्तुना भवति तद्वर्तमानमित्युच्यते
तच्च प्रागभूतम्, यद्विनष्टमतीतं प्रध्वस्तम्, अभूतं यद्भविष्यति तदपि प्रागभूतमिदानीमभावात्,
मृत्पिण्डघटकपालादिदर्शनात् तच्च पूर्वापरकालतुल्यत्वान्नित्यस्य न युक्तम् न व्येतीति नित्यमिति
निरुक्तेः, तस्मात् सिद्धं भावस्य(?) त्रैकाल्यमं द्रव्यार्थाभ्युपगमात्, द्रव्यस्यैव वाऽत्रैकाल्याभ्युपगमे भावस्य
द्रव्यार्थत्याग इत्यत्रोच्यते न दोषः, प्रवृत्तिनित्यत्वात्—नात्रापि द्रव्यार्थत्यागः प्रवृत्तिनित्यत्वात् भवनं प्रवृ-
त्तिर्भाव इत्यर्थः, सा च प्रवृत्तिर्नित्या सदा प्रवृत्तेः वस्तुनो भावोऽपि नित्य एवेति न द्रव्यार्थत्यागोऽत्रै-
काल्यमिति । इतर आह—कुतो नित्यत्वस्य द्वैतमिति अत्रोच्यते वस्तुनो द्रव्यभवनात्मकस्योभयत्वादेव

वस्तुनाऽभिमतेन नित्येन भवितव्यम्, तस्मादत्र क्रिया चोभयमपि नित्यमेवेति कथं क्रियात्मकभावस्य नित्यस्य द्रव्यवत्
प्रागभावप्रध्वंसाभावात्मकत्वमुच्यते—अथ मतमिति । प्रागभावेति स्थितमानवर्तमानप्रतियोगिप्रागभावत्वं भूतत्वं वर्तमानप्रध्वं-
साभावप्रतियोगित्वमतीतत्वं भविष्यत्त्वम्, प्रारम्भापरिसमाप्तक्रियाधिकरणसमयत्वं वर्तमानत्वम्, इमानि च नित्यप्रतियोगिकानि क्रियासु
न सम्भवन्ति यथा पर्वताः तिष्ठन्ति नद्यः स्यन्दन्ते इत्यादौ सर्वदा ध्रुवाणामिति भावः । प्रकृतमेव स्पष्टयति—नैवमाका-
रेति यस्तूत्पद्यमानं वर्तमानं भवति तद्वर्तमानमित्युच्यते यतो हि प्रागभिव्यक्तमिदानीं भवतीति वर्तमान इति
यद्विनष्टं प्रध्वस्तं तदतीतं यथा घटस्य इदानीमभावात् यथाभूतं तद्भविष्यति यथा कपालादि तस्मादिदानीमपि नास्ति
एवमतीतभविष्यतोरभावरूपतया ततः प्रागितिरिक्तस्य द्रव्यार्थस्य नित्यस्य भावस्य तौ कालौ न भवत इति कथं त्रैकाल्यं युज्यत
इति भावः । एतदेव हेतुपूर्वकमाह—तच्चेति सर्वकालं तुल्यत्वेनावस्थानात् नित्यस्यैव न युक्तमिति भावः । नित्यस्यार्थं दर्शयति—
नेति यो न व्येति—विनाशं न याति तदेव नित्यम् न हि विनाशप्रागभावयोः कदाचिदपि प्रयोगोऽस्ति तस्मात्त्रिकालता नेति न त्रैकाल्यं
युज्यत इति भावः । अत्रैकाल्ये हेतुमाह—द्रव्यार्थेति । यदि द्रव्यमेवाभिमतं न तु क्रिया तर्हि भावे द्रव्यार्थता स्यात् भवेत्
क्रियाया अभ्युपगमाभावादाह—द्रव्यस्यैव चेति । समाधत्ते—न दोष इति तावतां प्रवृत्तिविशेषाणां सर्वेषामेव सर्वदाऽनुगम-
नित्यत्वात् तत्तत्प्रवृत्तिविशेषस्यानित्यत्वेऽपि प्रवृत्तिसामान्यस्यैव नित्यत्वात् द्रव्यार्थतायाः आहुश्च 'अभिधानैर्नित्यानां धातुः
कर्मार्थः क्रिया । एवमनेकविशेषस्य प्रवृत्तेः धात्वर्थत्वमिव च' इति प्रवृत्तिः कस्यापि नित्या न ह्यत्र कदाचिदपि अभिधानमनि
वृत्तेर्भावत्वेन वर्तते वा भावत्वेन वर्णितव्यम् अपायेन च युज्यत इत्युक्तेन भावेः सदा प्रवर्तनात् वस्तुनो भावोऽपि
नित्य एवेति त्रैकाल्यं द्रव्यार्थत्वाऽनेकस्योपपद्यत इति भावः । एवं प्रवृत्तिनित्यता प्रकारान्तरतो नेति द्रव्यमेवाभिमतं
द्विविधमिति प्रकारान्तरेण समर्थयति—कुत इति । नित्यता क्रियानित्यत्वेऽपि सर्वत्र नित्याभ्युपगमोऽयुक्तः यदि च
इतरे तदुपलभ्यमानम् एकत्रैकाल्यपरामर्शदर्शनेन तथा नित्यत्वमेवेति द्विविधं नित्यत्वमेवाश्रयेन समाधत्ते—वस्तुन इति ।

---

१ क xx । २ सि क. पठान्मात् । ३ सि. ऋदुर्थल । ४ सि क च दुर्विनमिन्नम् ।

नित्यत्वस्यापि स्थित्या सिद्धम्, यथा भाष्यकारेणोक्तं 'नहि ध्रौव्यमिच्छामि यावत् तदपि हि नित्यं यस्मिंस्तत्त्वं न विहन्यते' (महाभा० अ० १ पा० १ आ० १) इत्युक्तत्वात् ।

इदानीमपि वस्तु प्रदर्श्यते—

कूटस्थस्य द्रव्यस्य सर्वप्रभेदनिर्भेदस्य बीजभूतस्य गमनस्थानादिसर्वात्मकत्वेनावस्थित-
5 स्यानन्तमात्मानं पर्यनुभवतस्तदर्थानुभवनात्मत्वादेव द्रव्यकौटस्थ्यं युज्यते, इतरस्य तु तथा-
तथाऽभिव्यज्यमानस्य सततप्रवर्तनात्मनो भावस्याकौटस्थ्यं सततसंप्रवृत्तिरूपं नित्यत्वम् ।

कूटस्थस्येत्यादि, द्रव्यं हि कूटस्थं नित्यं पूर्वापरकालानुस्यूतत्वात् तस्य कूटस्थस्य द्रव्यस्य सर्वप्रभे-
दनिर्भेदस्य बीजभूतस्य गमनस्थानादिसर्वात्मकत्वेनावस्थितस्यानन्तमात्मानं पर्यनुभवतस्तदर्थानुभवना-
त्मत्वादेव द्रव्यकौटस्थ्यं युज्यते, इतरस्य तु भावस्य तथातथाऽभिव्यज्यमानस्य पर्यनुभूयमानस्य क्रमेण
10 युगपद्वा सततप्रवर्तनात्मनो भावस्य प्रवृत्तेरकौटस्थ्यं सततसंप्रवृत्तिरूपं—अव्यवच्छिन्नप्रवर्तनात्मकं नित्य
त्वमपि नित्यत्वस्यापि स्थित्यमिति साधूक्तम् ।

अत एव भूताभूतभावत्वं द्रव्यादिधर्म्यभेदात् प्रवृत्तेरन्यत्वकारि, भूताभूता क्रिया, द्रव्यं
भवदेव व्यतिक्रान्त्यव्यतिक्रान्तिभावत्वात् यथा कृतः कटो देवदत्तेन, कृतः कर्मणा विभागः
तत्र विभागः कटकर्तृचलनात्मकस्य कर्मण ईप्सिततमत्वात् कर्म, चलनेन देशान्तरं प्रापयित्वा
15 क्रियत इति सा व्यतिक्रामति, विभागः कर्म च न व्यतिक्रामतः शब्दार्थस्य पिण्डितत्वात्, न
च व्यतिक्रमो निर्निमित्तो भवितुमर्हतीति, दृष्टश्च वर्तमानयोः कर्मविभागयोर्द्रव्ययोरव्यतिक्रमे
करणस्य व्यतिक्रमः ।

अत एवेत्यादि एतस्मादेव नित्यत्वद्वित्वादन्यदिदमपि कार्यं भूताभूतभावत्वं द्रव्यादेर्धर्म-
भेदात् प्रवृत्तेरन्यत्वकारि—द्रव्यादन्यो भाव इत्यस्यार्थस्य साधनं—द्रव्यविलक्षणो भाव इत्यत्र हेतुरित्यर्थः,
20 भूताभूता क्रिया द्रव्यं भवदेव—भूता वर्तमाना च क्रिया द्रव्यं वर्तत एवेत्यर्थः, अथ वा भूतं द्रव्यममूर्तं

तथैव महाभाष्ये विशिष्टोक्तेः भावयति—यथा भाविति । महाभाष्ये तूक्तम् अथवा नैतदेव नित्यलक्षणम् ध्रुवं कूटस्थ
मविचाल्यनपायोपजनविकार्यनुत्पत्त्यवृद्ध्यव्ययोगि यत्तन्नित्यमिति तदपि नित्यं यस्मिंस्तत्त्वं न विहन्यते' इति, तदनुरोधेन
भावेऽपि क्रियायामव्यवस्थितेऽपि न नित्यत्वं विहन्यत इति भावः । अयोगमनमिदं नित्यत्वं दर्शयति—कूटस्थस्येति ।
25 द्रव्यं हीति यथा हि घटे वर्तिष्यमाणे एव स्थास्यति भवति, स्थास्यन् एव गमिष्यति भवति, गमिष्यन् एव शयिष्यते भवति, न एव
च घटो भवति घट एव कपालानि भवन्ति कपालानि च शर्करा भवन्ति तत्र भविष्यत्स्वप्यवस्थास्वन्वये घटु वै बीजरूप
संसारं प्रभेदानुभवति, एवमत्र देवदत्तादिभ्यो तिष्ठति गच्छति आस्ते शेते करोति पचति पठति इत्यादि चेष्टां तदेव
गमनस्थानादिभावमनुभवदेवद्रव्यमेकमवस्थितमिति तत्स्वरूपं कूटस्थनित्यत्वं दर्शितमेव भावः । देवदत्तस्य च द्रव्यस्य किंचि क्रिय-
न्तस्य यथाविध्यवस्थानतया गमनस्थानादिप्रवृत्तिरूपेण भावः सततसंप्रवृत्तिलक्षणनित्यत्वस्य भवति तदपेक्षया-
30 इतरस्य स्थितिरिति । अतश्च क्रियाः प्रवाहनित्यत्वं तत एव क्रिया भूताऽपि अभूतापि तत्र इत्यादिको भावो भूताभू-
भावत्वादेवमपि हेतुः द्रव्यधर्मादन्योऽत्र—अत एवेति । व्याख्याने—एतस्मादेवेति । क्रियानुप्रवृत्तत्वप्रभूतत्वाद्व-
द्धिरव्यवच्छिन्नत्वाच्च क्रियायामेव अन्यत्वलक्षणा प्रवृत्तेर्नित्यत्वात्, न तु लक्षणे नित्ये द्रव्ये तत्तदन्यत्व इत्यत एव
भूतेति । यथासंख्यमिति, व्यतिक्रान्त्यव्यतिक्रान्तिभावत्वात् भूताभूतत्वे व्यतिक्रान्तत्वाद्भूतत्वं वर्तमानत्वमित्यर्थः । द्रव्यक्रिया

करण स्थित गतश्च यथासंख्य व्यतिक्रान्तव्यतिक्रान्तविभागत्वात्क्रिया क्रिया द्रव्यभावः तद्यथा कृतः कटो देवदत्तेन, देवदत्तः कटकरणकाले करणोपरमे च कटस्यैकरूप एव, क्रिया तु वीरणसंयोगावस्थाया-मव्यतिक्रान्त्वा कटनिर्वृत्त्युत्तरावस्थायां व्यतिक्रान्ता, तथा कृतः कर्मणा विभाग इति द्वितीयमुदाहरणम् कर्तृकर्मसमवायित्वात् क्रियायाः पैचिमिरिमत् वैयाकरणसिद्धान्तेन तु 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' (पा० अ० १ पा० ४ सू ४९) क्रियैव तु वैशेषिकस्य, शुद्धाविशेषण विभागहेतुः क्रिया विभागश्च 5 सम्बन्धमुपरमात् द्रव्यवदवस्थित इति विवक्षितस्य विभागः कटकर्तुभक्तमात्मककस्य कर्मण ईप्सिततम स्यात् कर्म, चैकेनेन द्रव्यं देशान्तरं प्रापयित्वा क्रियत इति सा क्रिया व्यतिक्रामति विभाग कर्म च न व्यतिक्रमतः, सम्बन्धार्थस्य पिण्डितत्वात्—नामत्वादित्यर्थः। न च कर्मातिक्रमो निर्निमित्तो भवितुमर्हति, दृष्टस्य वर्तमानयोः कर्मविभागयोर्द्रव्ययोरव्यतिक्रमे करणस्य क्रियायाः विभागविषयस्य व्यतिक्रमः।

न चैकस्मिन् व्यतिक्रमाव्यतिक्रमौ युगपद्भवतो विरोधात् तस्मादेतदनुमीयते—देवदत्ते 10 द्रव्ये कटस्य कर्तरि कर्मणि वा कर्तरि चलने वीरणानां कटे वा कर्मणि करणलक्षणया प्रवृत्त्या तदतद्भवनस्वरूपया द्विरूपतया भवितव्यमविच्छेदेन।

(नचेति) न चैकस्मिन् व्यतिक्रमाव्यतिक्रमौ युगपद्भवतो विरोधात् प्रमाणान्तरापेक्षामन्तरेण,

योर्व्यतिक्रान्ताव्यतिक्रान्तत्वे दर्शयति—तद्यथेति कटोदाहरणे वीरणसंयोजनादिक्रिया भेदरूपता भाव्या। कर्तृकर्मभवपत्-क्रियया निदर्शयति—कृत कर्मणेति। पचिमिरिमदिति अभिमतापचाद्यपसर्गेत्पाद्यक्रियाया कर्तृसमवायित्वम् 15 धात्वादिभेदनक्रियायास्तु कर्मनिष्ठत्वमभिमतमाश्रित्यं कर्तृसमवायित्वं द्वैधीभावात्त्वात् कर्मभूतकाष्ठसमवायित्वम्, एवमेव कृतः कर्मणा विभाग इत्यत्रापि कर्तृदेशान्तरप्रापणक्रिया कर्तृभूतकर्मगता विभजनक्रिया कर्मभूतविभागगता विज्ञेया। विभागस्य व्याकरणसिद्धान्तेन कर्मत्वं दर्शयति—वैयाकरणेति। कर्तुरीप्सिततमं कर्मेत्यस्य कर्तृक्रियायाऽऽप्तुमिष्टतममप्राप्त-प्रकारेभ्यश्चेत्यस्य कर्म भवतीत्यर्थः कर्ता क्रियया आप्तुमिष्यमाण कर्मेति भावः तत्र कर्म तत्प्रधानमभूतं द्रव्यं वा भवतु क्रिया वा न तत्राग्रहः 'क्रिया हि नाम लोके कर्मेत्युपचरन्ति यां क्रियां करिष्यति किं कर्म करिष्यतीति तथा 'क्रियापि 20 क्रियेप्सिततमा भवतीति' महाभाष्ये प्रोक्तत्वादिति। वैशेषिकमते तु क्रियैव कर्मेत्युच्यते द्रव्यगुणकर्मेत्यादौ कर्मपदेनोत्क्षेपणा-दिक्रियाया एव विवक्षितत्वादित्याशयेनाह—क्रियैव स्थिति। अस्य कर्मपदेन विवक्षितं दर्शयति—शुद्धाविशेषेणेति विभागस्य हेतुभूतं तदेवात्र कर्मेत्युच्यते तदविशेषेण क्रियाऽपि विभागोऽपि भवति कटपर्यन्तं क्रियाभावादसावुपरमेण तदभावस्य द्रव्यस्याभावात्, कुतश्चिद्धि भावो द्रव्यवत् प्रवर्तत इति व्यवस्थितेति भावः। कृतः कर्मणा विभाग इत्यत्र विभागक्रियायां कर्मत्वं व्यक्तिता विभागतरिक्तयोः व्यतिक्रमाव्यतिक्रमाव्यतिक्रान्तत्वं प्रदर्शयति—विवक्षितस्य विभाग इति 25 व्यवस्थितिमाग इत्यर्थः कटकर्तुः चलनात्मकं कर्म तेनेप्सिततमो विभाग तत्कर्म भवति स च विभाग कर्तृभूतेन चलनेन कर्मैव द्रव्यं देशान्तरं प्रापयित्वा क्रियत इति विभागकर्मकर्तृसमवायिनी क्रिया व्यतिक्रमति कटनामन्तरं मुपरमात् विभागत्वात् कर्मभूता द्रव्यागमतया क्रिया न व्यतिक्रमतीति भाव। कर्मविभागयद्वाव्यविभागजाते तदव्यतिक्रमे च प्रमाणं दर्शयति—न च व्यतिक्रम इति द्रव्यादिव क्रियायाः द्रव्यागमात्क्रियायोऽपि भिन्नत्वात्तस्य च भवनलक्षणादात्मलाभाय क्रियात्वाय व्यतिक्रमत्वं युक्तमेव यदा च तदा व्यतिक्रमो द्रव्यात्मानात्कर्मविभागसद्भावे, स्योरनमित्तो पवनस्येति भावः। 30 यत एव कर्मैव कर्तृत्वे तस्य व्यतिक्रमाव्यतिक्रमौ विरुद्धौ धर्मौ प्रमाणान्तरेण न भवेताम्, तस्मात् कर्मविभागव्यतिकरत्वं व्यतिरेकमनुमिनाति—न चैकस्मिन्निति तथा च कर्मणि करणस्य व्यतिक्रमे कर्म भूतं भवति कल्पनाऽभूतम्, द्रव्यं तु तत्तद्भवनस्वभावतयाऽविच्छिन्नतया भवत्येवेति तत्र करणं प्रवृत्तो भिन्नं भवतीति भावः। एतदेव विवृणोति—न चैकस्मिन् व्यति-

१ मि क दर्शित/ क्रिया। २ सि क. पचिमिरिमिन्। ३ क ××। ४ क. व्यतिक्रमाव्यतिक्रमो। ५ सि/क. च निमित्तो।

तस्मादेतदनुमीयते तद्यथा देवदत्ते द्रव्ये कर्तृस कर्तरि कर्मणि वा कर्तरि चक्रमे कीरपानो कटे वा कर्मणि करणसम्बन्धया प्रवृत्त्या भवितव्यमविच्छेदेन, सा च प्रवृत्तिः क्रिया तदवकूजनसरूपा—तस्मिंश्च द्रव्येऽवस्थिता करणे भवनमस्याः प्रवृत्तेः स्वरूप तया च [व्यतिक्रमा] व्यतिक्रमविभागतया द्विरूप-तयाऽर्थद्वयमव्यवच्छिन्न[ा]नुवृत्त्या प्रवृत्तिमनादिनिधनया भवितव्यमिति ।

5 यथा देशान्तरसंयोगविभागफलं कर्म गमनं गन्तुः पदार्थान्तरम्, तयोः सत्कारणस्य च कर्मणो यावद्द्रव्यभावाभावात् पदार्थान्तरतायां सत्यां गन्तुर्गमनेन सम्बन्धः गच्छति देवदत्त इति, व्यतिलंघितगमनश्च गत इत्युच्यते, तथा गमनाद्यपि करणसम्बन्धमन्तरेण न भवतीति क्रिया सिद्ध्यति अतो नित्यं स्वतत्त्वात्, यदि स्वतत्त्वस्याभयो न स्यात् कर्मेति न स्यात्, क्रियमाणाच्च तत्कर्म करणव्यतिक्रमे च कृतमिति न स्यात्, तथाभवन्ना स्वसम्बन्ध-
10 व्यतिक्रममन्तरेण कृतमित्येत व्यपदेशं न जनयेत् करणसम्बन्धाभावात्, आकाशादिवत् तथा च तन्मयकर्मसत्त्वात् करणसम्बन्धाच्च सदसत्कारणमिति नित्यं स्यात्, सत्कारणवन्नि-त्यमिति नित्यलक्षणयोगात् ।

यथा [देशान्त]रसंयोगेत्यादि, इदमधुना गन्तृगमनदृष्टान्तयोरभिहितमवगतार्थम्पि कयोश्च भागुरुत्वतत्त्वतानभ्युपगमे दोषाभिधित्सयोच्यते, 'संयोगविभागाः [च] कर्मणाम्'
15 (वैशे० अ० १ आ० १ सू० ३०) कार्य सामान्यम्, 'गुरुत्वप्रयत्नसंयोगानामुत्क्षेपणम्' (वैशे० अ० १ आ० १ सू० २९) कार्य सामान्यमिति वचनात् देशान्तरसंयोग द्रव्यस्य देशान्तरविभागश्च गमनकर्माऽऽरभते गुरुत्वादिकार्यमुत्क्षेपण कर्म तस्मात् संयोगविभागफलं कर्म गमनं गन्तुः पदार्थान्तरम् तयोः संयोगविभागयोः तत्कारणस्य कर्मणो यावद्द्रव्यभावाभावात्, वैशेषिकमतवत् पदार्थान्तरतायां सत्यां गन्तुर्गमनेन सम्बन्धः, तत्सम्बन्धमन्तरेण गमने [न] भवति गच्छति देवदत्त

20 कर्मेति । देवदत्त इति देवदत्तेन कटः इव इत्यत्र देवदत्ते द्रव्ये कर्तरि कटे कर्मणि [illegible] विभागः [illegible] कर्तरि च करणेन भवितव्यम्, तत्र कर्तृ द्रव्ये [illegible] व्यतिक्रमात्मविभागमविभागमविच्छिन्न[illegible] भाव । [illegible] तत्र नित्यं [illegible]—यथेति । [illegible] देशान्तरेति । अत इति, [illegible] विभा-[illegible]—स्वतत्त्वादिति [illegible]
25 इ [illegible] भावः । [illegible] भाति । [illegible]—इदमधुनेति । संयोगेति [illegible] गुरुत्वेति [illegible] । एवं [illegible]
30 इत्याह—देशान्तरेति । [illegible] तयोरिति [illegible] न [illegible] तस्माद्गमनं कर्म [illegible]

1 सि [illegible] । 2 सि क. [illegible] । 3 सि क. [illegible] ।

इति हि गमनसम्बन्धात् दृष्टम्, व्यतिक्रमितगमनश्च गत इत्युच्यते, तस्मात्तद्व्यतिक्रममन्तरेण गतमिति न भवति, एष विधिः कर्मविशेषे गमने दृष्टः, तथा गमनाद्यपि करणसम्बन्धमन्तरेण न भवतीति क्रिया सिध्यति यतो भिन्न स्वतत्त्वात्–कर्मत्वात् द्रव्याच्च [यदि] कर्मत्वस्य स्वतन्त्रसाश्रयो न स्यात् कर्मेति न स्यात्, क्रियमाणाद्धि तत् कर्म करणे सति, करणव्यतिक्रमे च कृतमिति स्यात्, कर्मणि तु भिन्ने द्रव्यात् स्वतत्त्वाच्च स्यादिति, तथा भवत्येत्यादिना करण भवदपि स्वसम्बन्धव्यतिक्रममन्तरेण कृतमित्येव 5 व्यपदेशं न लभेत् स च दृष्टः, किं कारणं न स्यादिति चेत् करणसम्बन्धाभावात्, किमिव? आकाशादिवत्, ततः किं स्यात्? तथा च तद्भूतकर्मसत्त्वात् करणासम्बन्धाच्च सदसत्का[रण]मिति नित्यं स्यात् नित्यलक्षणयोगात्, किं नित्यलक्षणमिति चेदुच्यते 'सदकारणवन्नित्यम्' (वैशे० अ० ४ आ० १ सू० १) इति नित्यलक्षणं वैशेषिकमतेनेति, एव तावत् कर्म गमनादि करणसम्बन्धाद्भवतीत्युपपादितम् । 10

यथा च कर्म क्रियया विना न भवति तथा करणमपि भवनव्यक्तिमन्तरेण नैव भवेत् तथा भवनसम्बन्धव्यतिक्रममन्तरेण भूतमिति न स्यात् ततश्च प्रागादिनिर्विशेषणः नास्त्यभाव इत्यविशेषेणैवात्यन्ताभाव एव स्यात्, न भवेदेव सर्वम्, खपुष्पवत् असत्कारणत्वाद्वा अभूतभवनसम्बन्धव्यतिक्रमत्वात् ।

यथा च कर्मेत्यादि, यथा च गमनादिकर्म क्रियया विना न भवति तत्कृतिविना तथा 15 करणमपि भवनव्यक्तिमन्तरेण–भवनक्रियाविर्भावेन विना नैव भवेत्–न भवितुमर्हतीत्यर्थः, तथा भवनसम्बन्धव्यतिक्रममन्तरेण भूतमिति न स्यात्–तत्सम्बन्धे भवतीति भवति, तत्सम्बन्धव्यतिक्रमे च भूतमिति पूर्वपूर्वोत्तरोत्तरकार्यकारणभावेनेति क्रियासम्बन्धप्रश्नं च मर्शयति, ततश्च प्रागादि

यदा द्रव्ये सम्बन्धेति तदैव देवदत्तो गच्छतीत्युच्यते तदुपरमे च गत इत्युच्यते तस्मात् क्रियायाः प्रवर्तमानत्वे गति शब्दोऽन्तरं वाच्य इति भावः । एवं भवनमपि करणसम्बन्धेन भवतीत्याह–तथेति तथा च करणं क्रियातो द्रव्यतश्च भिन्न 20 मिति भावः । क्रियाऽऽत्मानुभूयमानं हि कर्म तस्मात् भिन्नं कर्मत्वतत्त्वम् तदैव कर्मत्वमुच्यते तदन्य यदि कर्म कर्मत्वाश्रयो न स्यात् कर्मैव तत्साहाय्या कर्मैव न स्यात् नियमभावात् एवं च कर्म क्रियासम्बन्धात् भवति तद्व्यतिक्रमे च कृतमिति भवतीति क्रियातो द्रव्यतश्च कर्म भिन्नमित्याह–यदि कर्मत्वस्येति । कर्मणि भवत् करणं स्वसम्बन्धेन तत्र कर्मव्यवहारं व्यतिक्रमेण च कृतमिति व्यवहारं जनयतीत्याह–करणं भवदपीति । आकाशादौ करणसम्बन्धाभावात् कृतमिति व्यपदेशो न भवति तथा तत्सम्बन्धाभावे कर्मणोऽपि कृतमिति व्यवहारो न स्यादित्याह–आकाशादिवदिति । तथा चापत्तिमाह–तथा 25 चेति करणसम्बन्धाभाव इत्यर्थे क्रियाजन्यकर्मणः सद्भावात् पुनः करणसम्बन्धाभावात् तस्ये सदकारणवत्त्वादित्यर्थं कर्मणः नित्यत्वं प्रसज्यतामिति नित्यलक्षणयुक्तत्वादिति भावः । अथ कर्मैव क्रियाया अपि भवनमन्तरेणासम्भवात् तस्य अपि भवनमावश्यकम्, तस्माच्च भवनसम्बन्धतद्व्यतिक्रमाभ्यां भवति भूतमिति व्यपदेशतामिति दर्शयति–यथा चेति निर्देशस्य सामान्यमन्तरेणासम्भवादिति भावः । एतदेव स्फुटीकरोति–यथा च गमनादीति । किं करोति इति प्रश्ने गच्छतीति गमनं करोतीति प्रतिवचनात् गमनक्रियासामानाधिकरण्यं यथा करोतेः तथा किं करोतीति प्रश्ने न करोति 30 किञ्चिदपि इति भवनक्रिया प्रतिवचनतया वा कश्चित् किञ्चित् कुर्वाते यथा भवाऽऽस्तेऽऽस्तेति प्रतिवचनाच्च करोतेर्भवन क्रियासामानाधिकरण्यात् करणस्यापि भवनं सिद्ध्यतीति भावः । पूर्वपूर्वेति यथा कर्म करणं कर्मणि च भवनं कारणमिति

---

१ सि क. व्यक्तो । २ सि. क. न स्यात् । ३ सि क. तथ दृष्टम् ।

निर्विशेषत्वं इत्यादि भवनसम्बन्धे व्यतिक्रमे च्यवति प्राक्पश्चादितरेतरसंयोगाद्यभावाभावात् अभावभेदरहितो भावाभावः इत्यनर्थान्तरमिति विशेषैकान्ताभाव एव स्यात्, भवनसम्बन्धव्यतिक्रमाभावात्, खपुष्पवदिति, यथा खपुष्पं भवनसम्बन्धाभावात् व्यतिक्रमाभावाच्च न भवेदेवं सर्वं घटादि स्यादिति, असत्कारणत्वाच्च—यथा हि वस्तुनो भवनकारणं योऽसौ भवनसम्बन्धो भवन-
5 सम्बन्धश्च स नास्ति व्यतिक्रमो वेत्यसत्कारणभावाभावकारणत्वात् सम्बन्धाभाव एव स्यात् खपुष्पवत् सर्वं घटादि वस्तूपसंहारे हेतुमाह—अभूतभवनसम्बन्धव्यतिक्रमत्वादिति, गतिस्थितिक्रियादिकरणभवनसम्बन्ध-व्यतिक्रमसद्भावात् गच्छति तिष्ठति करोति भवति गतस्थितकृतभूतभावात्मकं देवदत्तवस्तु भवदुपलभ्यते [न] अन्यथेति ।

साम्प्रतं भवनस्य तत्त्वसंभूतस्य [न] व्यतिक्रम इत्यत्रोच्यते—

10 व्यतिक्रमश्च भवति गुणकर्मादौ कृतविभागप्रविभजनभूततायां, गुणं कृतो भवति गमनकर्म विभागो भवति संयोगस्यान्येनेति कथं गुण कृतो भवति, कर्म विभागो भवतीत्येत-दुच्यते? ननूक्तं द्रव्यं क्रिया च द्रव्यमेव सर्वमिदमिति, तस्य भूतता व्यतिक्रमः ।

(व्यतिक्रमश्चेति) व्यतिक्रमश्च गुणकर्मादौ—गुणकृत्स्नादीनां कर्म गुणकर्म, आदिग्रहणात्

नहि गमनक्रिया कर्तारं कर्म करणादि विना भवतीति भावः । भवनसम्बन्धाद्युत्पत्तीति भवनसम्बन्धव्यतिक्रमाच्च कर्म भूतमिति
15 व्यपदिश्यते तत्र भवनसम्बन्धात्, पूर्वं प्रथमतः भवनसम्बन्धे भावः भवनसम्बन्धव्यतिक्रमे च पश्चाद्भावी भवति तत एव च क्रिया भूता भवति भविष्यतीति [illegible] भवनसम्बन्धे यदि क्रियाया नोपेत्यते तर्हि [illegible] एव प्रसज्यते योऽप्यभावः [illegible] स एव न तु प्रागभावादिरूपः भवनसम्बन्ध [illegible] अपेक्षया तद्व्यतिक्रमे [illegible] भवनसम्बन्ध इति अभावभेदरहित—अभावान्त-रभेदैः रहितः [illegible] एव स्यादित्यर्थः । एवञ्च भावसंभवाभावात् सर्वं घटादि खपुष्पवत् [illegible]
20 यथा खपुष्पमिति । हेत्वन्तरमाह—असत्कारणत्वाच्चेति तत् [illegible], [illegible] हि भवनसम्बन्धः [illegible] नहि क्रियाया भवनस्य वा [illegible] तस्मात् कारणाभावात् सर्वं घटादि न भवेत् खपुष्पमिति भावः । अथान्ते हेतुमुपसंहरति—अभूतेति । वस्तुनः भवन-भवनसम्बन्धव्यतिक्रमौ निदर्शयति—गतिस्थितिक्रियादीति, देवदत्तो गच्छति तिष्ठति करोतीति [illegible] भवनस्य [illegible] गत स्थितः कृत इति [illegible] भूत इति भवनसम्बन्धव्यतिक्रमे एव एव देवदत्तो भवानुपलभ्यते,
25 तत्र तत्सम्बन्धव्यतिक्रमाभावे देवदत्तोऽप्यसन् भवेदिति [illegible]

[illegible]

---

१ सि क. [illegible] । २ सि क. [illegible] । ३ सि क. [illegible] । ४ सि. क. [illegible] ।

संयोगः यथासंख्य कटविभागादिभवनमूलतायां—अत्राप्यादिमहणात् पटविभागसंयोगादयो गृहीताः, भवनस्य मूलतायामेवभवनस्य भवति व्यतिक्रमः, तृण कटो भवति, गमनकर्म विभागो भवति संयोगप्राप्त्येन, साम्प्रत कथ तृणं कटो भवति कर्म विभागो भवतीत्येतदुच्यते इति, अत्रापि ननूक्त द्रव्य क्रिया च द्वयमेव सर्वमिदमिति, संयोगादिसर्वगुणक्रियात्वप्रतिपादनात्, तस्य भवनस्य मूलता व्यतिक्रम एव । 5

एषश्च भावक्रियामयोऽयं कारकाणां कर्मादिभावः न नियतरूपः, न हि किञ्चित्स्वाति विशेषयोगात् नियतम्, किं तर्ह्यनियतशक्तिविषयम् तदेव हि द्रव्यमन्यया क्रियया कर्म भवति, अन्यया करणमन्ययाऽधिकरणमित्यादि, तस्मात् सर्वप्रभेदनिर्भेदं बीजं वस्तु द्रव्यं तत्त्वम्, तद्भेदिभवनव्यक्तिक्रिया ।

एषश्चेत्यादि, एवंकृत्वा भावक्रियामयः—भाव एव क्रिया, द्रव्यं भावः स एव च क्रिया, 10 द्रव्यस्य वा क्रिया तदात्मयः द्रव्यभवनात्मकोऽयं कारकाणां कर्मादिभावः कर्मकरणादिभावः न नियत रूपः विविधक्रियाभवनसम्बन्धाद्भवति देवदत्तः पचत्योदन काष्ठैः स्थाल्याम्, ओदनो भवति, काष्ठानि ज्वलन्ति—संधुक्षन्ति स्थाली धारयति अधिश्रित[।] इत्येवमादिदर्शनात्, न हि किञ्चित्स्वातिविशेषयोगात् गोत्वादियोगवदिवत् कर्मत्वकरणत्वाधिकरणत्वादियोगात् कर्मैवेदं करणमेवाधिकरणमेव नियतं साम्प्रतपि

एतो भावः यथासंख्यमिदमस्य तृणकर्मसंयोगाभ्यां कटविभागादिभवनम् तन्तुकर्मसंयोगाभ्यां पटविभागसंयोगादिभवन- 15 मित्यर्थं एवम तृणसंयोगात् कटो भवति तृणकर्मैव कटविभागाः तन्तुसंयोगात् पटः तन्तुकर्मैव पटविभागाः तन्मूलां वैयाम्यरसंयोगस्येति व्यतिक्रमने तृणादौ प्रवृत्तिप्रवाहो व्यतिक्रम्य इदानीं व्यवहारैव तस्य भवनादिति भावः । अथ द्रव्यमिदं द्रव्यं कर्म कटो भवति तदभावे वा कथं कर्म विभागो भवतीत्याशंक्य भावाभावपदार्थाभावान्मात् सर्वत्र- भेदनिर्भेदबीजभूतात् क्रियात्मका वर्तिपठितान्यादीनां रूपतास्मना मूलक्रियारूपीभावादिभ्यश्चे कर्मादित्वादिति समाधत्ते- यायमतमित्यादिना । द्रव्यकरणान्तभवनलक्षणद्वैतस्यैव द्रव्यं नानाकर्म भवतीत्याह—एवश्चेति । भावक्रियामय 20 इत्यस्य व्याख्यानेमाह—भाव एव क्रियेति अनेन सामान्यविशेषक्रियोरभेदं दर्शितम्, द्रव्यं भाव इति अनेन द्रव्यक्रियोरनन्यत्वं दर्शितम्, द्रव्यस्य वेति अनेन द्रव्यक्रियोरन्यत्वं दर्शितम् । तात्पर्यमाह—द्रव्यभवनेति द्रव्याणि क्रियाभवनलक्षणविरेव कारकं धावतीति नोच्यते किन्तु द्रव्यस्य तत्समत क्रियाभवनत्वानुपपत्त्या भवनादिरूपैव तत्त्वं नान्यमिति कविरेव साधनम्, तत्र कर्तृकर्मणोः स्वभावसमवेतक्रियाश्रयत्वा करणादीनामाश्रयान्तरसमवेतक्रियाश्रयत्वा किञ्च द्रव्यस्य कारकत्वे तदेकत्वेन कर्मत्वेनिक्रियानुपपत्तिः इत्यते च यदि पस्य अनेन कथमाह यदे कार्यं निर्देशितवाद्यो कर्मत्वेनि- 25 त्वम् सर्वस्य च सर्वकारकत्वेन क्वचित् कदाचिदिच्छया तदपि क्रियाभेदकार्योत्पत्तिः क्वचित्कर्तृत्वादिद्रव्यस्यापि एको भवादपरमिति धावकत्वेन व्यवहारः पचिपठिभवतोरभेदस्यापि दत्वात् यथा करोतीत्यादी च पचेरपि द्रव्याभावतया तदन्तरत्वेन इति भावः । देवदत्त इति देवदत्तः काष्ठैः स्थाल्यामोदनं पचतीत्यादावाभेदेनैव पचतेर्धातोः सर्वकारकव्या- पारत्वेनाभिमतक्रियाव्यापाराभिधायी धातुरिति दर्शितम् । अथ कर्मादिभूतानामपि व्यापारविशेषेषु कर्तृत्वं प्रदर्शयति- ओदनो भवतीति अत्र कर्मैव कर्ता भवन काष्ठानि ज्वलन्ति काष्ठानि पचिक्रियाकरणान्यपि स्वव्यापारे ज्वलने कर्तृत्व 30 त्वात् कर्तृणि, स्थाली धारयति, पचिक्रियाया अधिकरणमपि स्थाली स्वव्यापारे धारणे कर्तृत्वात् कर्त्रीति कर्मादीनि न नियत- त्वानीति भावः । गोत्वद्रव्यत्वादिवत् कर्मत्वादीनि न प्रतिनियतजातिरूपाणि नैव कर्मत्वादी करणत्वादयो न नैयत्यमिति- यत्नेनाह—न हि किञ्चिदिति । यदि कर्मत्वादयो न जातिरूपास्तर्हि क्रियात्मका इत्यत्राह—अनियतेति क्रियाश्रयत्वविरेव

---

१ क अनोदनत्व इत्यधिकं दृश्यते ।

भवतीति, किन्तर्हि ? अनियतशक्तिविषयम् शक्तीनां कारकत्वात्, तदेव हि द्रव्यमन्यया क्रियया प्रमाणि मेत्रमिति मेत्रापि कर्म भवति, अन्यथा करणं नेत्रेण पश्यतीति, अन्यथाऽधिकरणं नेत्रे काजलं तिष्ठतीति, तस्मात् सर्वप्रभेदनिर्भेदं बीजं वस्तु द्रव्यं तस्य तद्विभवनशक्तिः क्रिया ।

यदि द्रव्यवत् क्रियापि वस्तुनस्तत्त्वं स्यात् ततस्तया विना नैव स्यात् तत्त्वात्तदात्मत्वात्तद्-
5 रसवत्त्वात् न तत्त्वेन विना भवति देवदत्तवाक्शक्तिवत्, घटरूपादिवत्, दृष्टैवत्वगमनादि क्रियया विनापि देवदत्ताख्यं वस्तु, अन्तरेणापि तु क्रियां भवत्येव वस्तु दोषादर्शनात् ततोऽन्यत्, तदन्तरेणापि भावात् यद्यदन्तरेणापि भवति तत्ततोऽन्यत्, घटपटवत् ।

यदीत्यादि, एवमनिष्टतो दोषो यदि द्रव्यवत् क्रियापि वस्तुनस्तत्त्वं आत्मा स्वरूपं स्यात् ततस्तया विना- क्रियया नैव वस्तु स्यात्, तत्त्वात्तदात्मत्वात्तद्रसत्वात्, यद्यस्य च आत्मा स्वरूपं
10 वा न तत्त्वेन विना भवति देवदत्तवाक्शक्तिवत्, यथा देवदत्तस्य वाक्छक्तयोऽवस्थाविशेषाः क्रमभाविनो न तेन विना भवन्ति तथैवापि वस्तु क्रियया विना न स्यात्, घटरूपादिवदिति घटस्य रूपादयो युगपद्भाविनस्तेन विना न भवन्ति तथा क्रियया विना तद्वस्तु न स्यादिति विशेषः दृष्टैवत्वगमनादि क्रियया विनापि देवदत्ताख्यं वस्त्विति अनिष्टापादनमेतत्, दोषादर्शनादपि वस्तु भवतीत्येतद्दर्शयन्नाह– अन्तरेणापि तु क्रियां भवत्येव वस्तु तस्य विनाभावे दोषादर्शनात्ततोऽन्यत् क्रियातोऽन्यद्वस्त्विति यदि
15 यत्तदन्यत् न केवलं दोषादर्शनादेव, किं तर्हि ? अन्यत्वहेतुरप्यस्तीति, तत आह–तदन्तरेणापि भावात्, यद्यदन्तरेणापि भवति तत्ततोऽन्यत् घटपटवत्, यथा घटः पटमन्तरेण भवन्नन्यः पटश्च घटमन्तरेणापि भवंस्तस्याऽन्यः, तथा क्रियामन्तरेणापि भवद्वस्तु ततोऽन्यदिति ।

तथिदर्शनान्तरं विचारान्तरापत्तमभ्याह——

दृश्यते हि देवदत्ते गच्छति वृत्तिं करोति यज्ञदत्त इति, अत्र यज्ञदत्तस्य वृत्तिकरणं
20 गमनं देवदत्ताख्यस्यैववस्तुनो द्रव्यपरमार्थः तथा क्रियापि स्यात्, गमनवत्क्रियात्वात् स्थानमपि

कारकत्वं कर्मत्वादयोऽपि कर्तुरीप्सिततमं कर्मेत्यादि [illegible] शक्तिविशेष एव [illegible] इदं [illegible] भावः । तत्र निदर्शनमाह–तदेव हि द्रव्यमिति । तदेवं द्रव्यमित्यत्र [illegible] दर्शयति–तस्मादिति । अथ [illegible] दोषमादर्शयितुमाह–यदीति । [illegible] घटभेदे क्रियायाः द्रव्यस्य [illegible] क्रियया विना [illegible] द्रव्यं न भवेत्, यथा क्रमभाविनां [illegible]
25 [illegible] द्रव्येण विना न तत्त्वम्, यथा च युगपद्भाविनां रूपादीनां [illegible] विना [illegible] न क्रियया विनापि देवदत्ताख्यं [illegible] तस्याद्भवेव [illegible]–यदि द्रव्यवदिति । [illegible]–यथेति । [illegible] भावि [illegible] घटस्य इति । विशेष इति [illegible] युगपद्भाविनस्तेन विना इति भावः । अन्तरेणापि त्विति क्रियामन्तरेणापि द्रव्यस्य [illegible] भावः । तस्या विना भाव इति क्रियया विना द्रव्यस्य भाव इत्यर्थः । तदन्तरेणापि द्रव्यसिद्धौ [illegible]–तदन्तरेणापीति ।
30 क्रियामन्तरेणापीत्यर्थः । [illegible] निदर्शनान्तरमाह–दृश्यते हीति [illegible]

---

१ १ ० सि. क. दोषदर्शं । २ सि. क. [illegible] । ३ सि. क. [illegible] ।

परमार्थ इति प्रागेव स्थानक्रियया गमनविरोधिन्या यदि देवदत्तोऽवरुद्धः स्यात्तत्र तस्य गमनं नैव स्यात्, देवदत्तस्यावरुद्धदेशे यज्ञदत्तस्यवत्, गमनक्रियापरमार्थदेवदत्तस्य वा स्थानं नैव स्यात्कदाचिदपि, गमनेनावरुद्धत्वात्, देवदत्तस्यावरुद्धे यज्ञदत्तस्यवदेवेति यानस्थानयो रभावाद्यज्ञदत्तस्य वृत्त्यवृत्ती स्याताम्, यानाभावात्तावत् पूर्ववद्वृत्तेर्यज्ञदत्तवृत्त्यभावः, देवदत्तस्य वा गमनकालेऽपि भावे सततमवृत्तिर्वा स्यादिति, एवं स्थानाभावादपि तथेति । 5

(दृश्यते हीति) दृश्यते हि 'देवदत्त गच्छति' वृत्तिं करोति यज्ञदत्त इति, अत्र यज्ञदत्तस्य वृत्तिकारणं गमनं देवदत्तस्य वस्तुनो द्रव्यपरमार्थस्तथा क्रियापि स्यात्, गमनवत्क्रियात्वात् स्थानमपि परमार्थ इति प्रागेव स्थानक्रियया गमनविरोधिन्या यदि देवदत्तोऽवरुद्धः स्यात्तत्र तथाऽवरुद्धत्वात् तस्य देवदत्तस्य गमनं नैव स्यात्—कदाचिदपि न गच्छेद्देवदत्त इत्यर्थः, देवदत्त[स्य]ावरुद्धदेशे यज्ञदत्त[स्य]वत्, यथा देवदत्तस्य वस्तु देवदत्तेनावरुद्धमिति तद्विरोधिनो यज्ञदत्तस्य स्थान[illegible]यज्ञदत्तस्य 10 नैव जातु भवति तथा देवदत्ते स्थानेनावरुद्धे गमनं नैव जातु स्यादिति, अथ मा भूद्यज्ञदत्तवृत्तिकारणस्य देवदत्तस्य गमनस्याभाव इति गमनवत्त्व एव देवदत्त इष्यते तथापि गमनक्रियापरमार्थदेवदत्तस्य [वा] स्थानं नैव स्यात्कदाचिदपि, गमनेनावरुद्धत्वाद्देवदत्तस्य, देवदत्तस्यावरुद्धे देवदत्ते यज्ञदत्तस्यवदेव, इत्यभिप्रेतो हेत्वर्थे, ततश्च हेत्वोर्यानस्थानयोरभावात्, यानाभावात्तावत् पूर्ववद्वृत्तेः—यथा प्रागगमनोत्सर्ग-ममासत्त्वाद्वृत्तिभावः तथा गमनाभावात्[illegible]पि देवदत्ते यज्ञदत्तवृत्त्यभावः, देवदत्तस्य गमनकालेऽपि 15 भावे यथा यज्ञदत्तस्यावृत्तिर्भवत्येव सततमवृत्तिर्वा स्यादिति, एवं स्थानाभावादपि वृत्त्यवृत्ती स्याताम्उक्त-न्यायेन तथेति—तेन प्रकारेण प्रोक्तोपपत्तिक्रमप्रापिताभावप्रकारेण यानस्थानयोरिति ।

तथैव यज्ञदत्तस्य वृत्तिर्देवदत्तस्य गमने सत्येव भवति [illegible], तथा च तत्र यज्ञदत्तस्य वृत्तेः कारणं देवदत्तस्य गमनमेव [illegible] तत्र गमनं यदि देवदत्तद्रव्य[illegible] स्यात्, गमनात् प्राक् देवदत्तस्य स्थितिक्रियापि देवदत्तद्रव्य[illegible] तथा क्रियया देवदत्तस्यावरुद्धत्वात् तस्य गमनं कदापि न भवेत्, गमनविरोधिन्या 20 स्थितिक्रियया तस्यावरुद्धत्वात्, देवदत्तेनावरुद्धे देवदत्ते यज्ञदत्तस्य तद्विरोधिनोऽवकाशाभाववत् [illegible] देवदत्तस्य कदाचित् गमनं [illegible] स्थितिरतः [illegible] न देवदत्तपरिस्पन्दो भावः । [illegible] यज्ञदत्तस्येति, तथा [illegible]-[illegible] देवदत्तसर्व [illegible] । [illegible] स्थानमपि [illegible] तदपि देवदत्त[illegible] [illegible] देवदत्ते गमनविरोधिस्थानक्रियाऽभावः इति तस्य कदापि गमनं न स्यादिति[illegible]-[illegible]विति । [illegible]-देवदत्तस्येति । स्थानेन स्थितिक्रियया पूर्व[illegible] । गमनवत्त्व एव यदि देवदत्तस्तदा स्थितिस्तस्य कदापि न भवे- 25 दित्याह—अथ मा भूदिति । [illegible] देवदत्तस्य स्थितिभावः स्थितिरूपस्य गमनाभाव [illegible] [illegible]—ततश्चेति । देवदत्तस्य यानाभावात् यज्ञदत्तस्य वृत्त्यवृत्ती तावदुपपादयति—यानाभावादिति देवदत्तस्य पूर्ववृत्ते यथा हि तस्य गमनात् पूर्वं वृत्तिरासीत् तथैव गमनकालेऽपि देवदत्तस्य स्थितिक्रिया[illegible]-[illegible] स्यात् देवदत्तस्य गमनकालेऽपि यज्ञदत्तस्य [illegible] तर्हि सततं [illegible] स्यात् देवदत्तस्य [illegible] देवदत्त[illegible] भवेतामिति भावः । एवं स्थानाभावादपि यज्ञदत्तस्य 30 [illegible]—एवं स्थानाभावादपीति तथैव देवदत्तस्य [illegible] यज्ञदत्तस्य वृत्त्यवृत्ती भाविते ।

---

१ सि क °दपेव । २ सि. क. जातु । ३ सि क °त्वावृत्ति । ४ सि. क. °वृत्ति । ५ सि क °भावतात । ६ सि. क. °वृत्तभावा । ७ सि क °देवदत्त । ८ सि ड. °नापेक्षपि ।

तथा गमनारम्भकत्वादस्य देवदत्त एवास्य वृत्तिनिमित्तमिति यावद्देवदत्तं वृत्तिप्रसङ्गः, तदारम्भत्वात् तत्काळ्यवत्, तस्य गतिपरमार्थस्यावस्थानाच्च, स्थित्यारम्भकत्वाद्वाऽस्य गच्छत्यपि देवदत्ते यज्ञदत्तावृत्तिरेव सदा स्यात्, स्थानकाळ्यवत्, एवं तावद्देवदत्तगतिस्थितिविषययज्ञदत्तवृत्त्यवृत्तिविचारद्वारेण दोष उक्तः। इदानीं यज्ञदत्तवृत्त्यवृत्तिविषयोऽपि विचारस्तथैव कर्तव्यः, अत्रापि यदि द्रव्यपरमार्थवदित्यादिग्रन्थो यावद्वृत्त्यवृत्ती यज्ञदत्तशब्दोच्चारणेन यथासम्भवं योज्यः, प्रकारान्तरेण तु यज्ञदत्तवस्तुस्वरूपवद्वृत्त्यवृत्तिक्रिययोः तदव्यतिरिक्तत्वात् देवदत्तयानस्थानयोरपि तदव्यतिरेकाद्यावद्देवदत्तगमनस्थानञ्च वृत्तिरेवावृत्तिरेव वा स्यात्, विरोधिनः क्रियान्तरस्याभावात् पूर्ववत्।

तथा गमने इत्यादि, गमनस्थानभावाभ्युपगम्यापि दोष उच्यते, तत्र गमने तावद्यदा देवदत्ते गच्छति वृत्तिरस्य तदा तदारम्भकत्वाद्यावद्देवदत्तं वृत्तिप्रसङ्गः, यदा देवदत्तगमनकाले यज्ञदत्तस्य वृत्तिहेतुर्देवदत्तो गमनारम्भत्वात् तदा यावज्जीवमारम्भको यावदायुर्यज्ञदत्तवृत्तिहेतुरेव स्यात्, गमनारम्भत्वात् तत्काळ्यवदिति, तस्य—देवदत्तस्य गतिपरमार्थस्यावस्थानाच्च—देवदत्तस्य गमनात्मनः पूर्वोत्तरकालतुल्यत्वात्, अवस्थितिपरमार्थमाह—देवदत्त एवास्य वृत्तिनिमित्तमिति इतिशब्दो हेत्वर्थे, यतो देवदत्तो गमनात्मैव तस्मात् सततं वृत्तिप्रसङ्गः, एवं तावद् स्थानविरोधिन्या गतेर्भावेऽभिहितो दोषः गतिविरोधिन्याः स्थितेर्वा भावे स्थित्यारम्भकत्वाद्वाऽस्य—देवदत्तस्य गच्छत्यपि देवदत्ते यज्ञदत्तावृत्तिरेव सदा स्यात् स्थानकाळ्यवदेवदत्तस्य[illegible]मिति, एवं तावद्देवदत्तगतिस्थितिविषययज्ञदत्त[वृत्त्य]वृत्तिविचारद्वारेण दोषा उक्ताः, इदानीं यज्ञदत्त[वृत्त्य]वृत्तिविषयोऽपि विचारस्तथैव कर्तव्यः अत्रापि यदि द्रव्यपरमार्थवदित्यादिग्रन्थो [यावत्] वृत्त्यवृत्ती यज्ञदत्तशब्दोच्चारणेन यथासम्भवं योज्यः प्रकारान्तरेणापि तु यज्ञदत्तादि यावत् वृत्तिरवृत्तिर्वा यज्ञदत्तद्रव्यात्म हि वस्तुस्वरूपं वृत्त्यवृत्तिक्रिये च तदव्यतिरिक्ते ततो देवदत्तयानस्थानयोरपि देवदत्ताव्यतिरेकात्तद्यावद्देवदत्तगमनस्थानयोरिति वृत्तिरेवावृत्तिरेव वा स्यात्, यज्ञदत्तवत्, विरोधिनः क्रियान्तरस्याभावात् पूर्ववत्।

अथ उक्त गमनस्थानारम्भकत्वमभ्युपेत्य दोषमाह—तथा गमनारम्भकत्वादिति देवदत्तस्य गमनारम्भकत्वे यदा गच्छति यज्ञदत्तस्य वृत्ति आरम्भकत्वात् तदा तदारम्भकत्वेऽपि वृत्तिप्रसङ्गेन यावद्देवदत्तं यज्ञदत्तस्य वृत्तिरेव भवेत्। तदारम्भक-तत्काळ्यवदिति यज्ञदत्तस्य यथा वृत्तौ हेतुमाह—तस्य देवदत्तस्येति। व्याचष्टे—यतो देवदत्त इति। देवदत्त-स्थित्यारम्भकत्वे [illegible] यज्ञदत्तस्य [illegible] गच्छत्यपि [illegible] यज्ञदत्तस्य [illegible]—स्थित्यारम्भकत्वाद्वेति। [illegible] देवदत्तगमन यज्ञदत्तवृत्त्यारम्भमभ्युपेत्य देवदत्तस्य [illegible] यज्ञदत्तस्य [illegible] विचारित। अथ यज्ञदत्त-वृत्तिर्देवदत्तगमने आरम्भमभ्युपेत्य यज्ञदत्तस्य [illegible] देवदत्तस्य [illegible] मोक्षेऽपि [illegible]—[illegible]मिति। पूर्वग्रन्थयोजनामेवमाह—यथापीति अत्र यदि द्रव्यपरमार्थो यज्ञदत्तस्य वृत्ति [illegible] [illegible] [illegible] देवदत्तोऽसत् [illegible] तस्य वृत्तिरेव स्यात् [illegible] देवदत्तवत् वृत्तिविचार-णार्थं यज्ञदत्तस्य [illegible] स्यात् [illegible] [illegible] यज्ञदत्तस्य [illegible] देवदत्तगमनयोरिति [illegible] गमनस्थाने [illegible] [illegible] पूर्ववदेव [illegible] गमनाभावात् यज्ञदत्तस्य वा वृत्तिरवृत्तिरपि स्याद् [illegible] एव वा स्यात्, एवमारम्भकत्वपि तथा तथा [illegible] यज्ञदत्त एवास्य वृत्तिनिमित्तमिति यावद्यज्ञदत्तं [illegible] [illegible] तत्काळ्यवत्, तस्य स्थितिपरमार्थस्यावस्थानाच्च। गत्यारम्भकत्वाद्वाऽस्य वृत्तिमत्यपि यज्ञदत्ते देवदत्तस्थानमेव सदा स्यात्

१ सि. क. [illegible], [illegible] [illegible] [illegible]। २ सि. क. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। ३ सि. क. °[illegible] ।

तस्मादेतेन क्रियाया अपि नित्यत्वमित्याह—

तदतद्भवनाविच्छेदात्मकप्रवृत्तिनित्यत्वस्याकूटस्थस्याद्भवनमेवेदं गतिवृत्तिस्थित्यादि, सततसंप्रवृत्तिरूपभवनात्मकत्वादतो द्रव्यं क्रिया चोभयं नित्यं भावः ।

(तदतदिति) तदतद्भवनाविच्छेदात्मकप्रवृत्तिनित्यत्वस्याकूटस्थस्यात्—तद्भवनमतद्भवनञ्च सकलैकदेशापायतदतद्भवनम् [तद्भवनं] यावत्स्थितमवस्थादिविषयं पुनःपुनर्भवत्येवेति, अतद्भवनं स्थानाद्गमनं 5 गमनाच्च स्थानमिति, तदतद्भवनं भवनसहिते ते एव स्थानगमने, तथा वृत्त्यवृत्ती, तयोरविच्छेद आत्मा यस्याः प्रवृत्तेरविच्छेदात्मिका सा तदतद्भवनाविच्छेदात्मकप्रवृत्तिः, तस्या अपि नित्यत्वं तदकूटस्थ—कूटस्थद्रव्यनित्यत्वविलक्षणं तद्भावात्—तदतद्भवनाविच्छेदात्मकप्रवृत्तिनित्यत्वस्याकूटस्थस्याद्भवनमेवेदं गतिवृत्तिस्थित्यादि—एता यानस्थानवृत्त्यवृत्त्यादिकाः परस्परविरोधिन्यः क्रियाख्या एता भवनमेव, सततसम्प्रवृत्तिरूपभवनात्मकत्वात् भवद्भवनविलक्षणं नित्यञ्च प्रवृत्तिभवनमेवैतदभिन्नं क्रियामात्रमतो 10 द्रव्यं क्रिया चोभयं नित्यं भावः ।

साम्प्रतं क्रियाभेदाभावाद्भेदज्ञानव्यवहाराभावः स्यात्, तद्भेदे भेदज्ञानं भेदव्यवहारश्चेत्से-तत्राप्युक्तम्—

तस्माद्भेदज्ञानव्यवहारौ तु शब्दभेदद्रव्यप्रवृत्तितत्त्वानुरूप्यात्, शक्तिमतो द्रव्यस्य

तद्विषयत्वादिति योजना कार्येति प्रतिभाति । तदेवं यानस्थानयोर्व्यवहारयोः सततभवनस्य द्रव्यव्यतिरिक्तस्य क्रियाया अपि 15 व्यवहारो नित्यत्वमिति निगमयति—तदतद्भवनमेवेति तत्रापि च तदतती भवनं च भवनं च भवने तत्र तदेवैका तदतती च ते भवने च तदतद्भवने तयोरविच्छेद आत्मा यस्याः सा तदतद्भवनाविच्छेदात्मिकेत्येवं समासं दर्शयन्नाह—तद्भवनमिति तथाविधस्थानभवनपरम्परा तद्भवनम्, यथोत्पत्तिप्रभृत्यविनाशं स्थानाद्भवनं भवनम् तद्भवनप्रकारोऽनुभूयमानप्रकारस्थानाद् भेदात् उत्पत्तिप्रभृत्यविनाशात् तदनुभवात्प्रमाणम् यावत्तत्र प्रतीयमानत्वाद्भवनमवस्थितमस्या अत एव च तस्याः स्थान-समयाः समनुभवति भविष्यतीति । अतद्भवनञ्च विनाशोऽभवनपरम्परा यथा स एव देवदत्तः क्वचित्तिष्ठति क्वचिदुपविशति 20 दुर्गच्छति पुनस्तिष्ठतीति विलक्षणक्रियाभवनपरम्परेत्याशयेनाह—तद्भवनमिति । तथा वृत्त्यवृत्तीति क्वचिद्वृत्तिर्वे-त्यादौ क्वचिन्नवृत्तिः देवदत्तादेर्वानस्थानान्यतरमिति भावः । तदेवं तथाविधस्थानयानविषये मानानामनुभवं भवनप्रतिपत्ति-मनुभवतो विनाशतथाविधस्थानपरम्परा भवनसामान्यतद्रूपप्रतिपत्त्यनुभवत्वं प्रतिनियतैः निरन्तरमविच्छेदः अत एतत्स्थानादीनां यथावस्थं परस्परप्रतिविशेषलेन वस्तुता दृश्यन्ति तदविच्छेदात्मकानुभवेन प्रवर्तते नित्यत्वं भवनस्य-मर्वाभिप्रायेणाह—तयोरविच्छेद इति भवनस्थानादीनां क्रियाविशेषाणां विनाशेऽपि प्रवृत्तिसामान्यस्य भवनभवनस्याविच्छेदादित्यर्थम्, यद्यपि भवनमपि प्रतिक्षणमन्यदेव तथापि तद्वृत्तिवर्गो न विरम्यत इति भावः । कूटस्थेति, कूटस्थेनैक-रूपस्थायिना सततस्थं संसर्गवर्गतपरिणामविलक्षणविरहितं द्रव्यं तथाविधद्रव्यनित्यत्वविलक्षणं क्रियाया नित्यत्वमिति भावः । एताश्च यानादिक्रियाविशेषाणां भवनसामान्यात्मकत्वं सामान्यविशेषयोरभेदाभिप्रायेणाह—भवनमेवेदमिति । भवद्भिति भवद्भवनं—द्रव्यभवनं तस्मै विलक्षणमित्यर्थः । प्रतिक्षणविनाशेऽप्यभिन्नं भवनं क्रियामात्रमतो द्रव्यं क्रिया चेत्युभयं मूर्तं प्रतिक्षणपुनर्भवति—अभिन्नमिति । ननु क्रियाभेदमन्तरेण गच्छति तिष्ठति वर्तते न वर्तत इत्येवं क्रियाभेदज्ञानं 30 व्यवहारश्च कथं ज्ञातिसाङ्कर्याभ्यां प्रयत्नव्यापार एव भेदाद् नार्थभेद इतीतीह प्रस्तावे—तस्माद्भेदज्ञानेति ।

---

१ सि. क. व्यवहार । २ सि. क. तथापि । ३ सि. क. तदतद्भवनविलक्षणं ।

शक्तयो युगपद्भाविन्यो रूपरसादयः क्रिया एव, गमनस्थानादिक्रियास्तु क्रमभाविन्यः, विभक्तापि च तासां शक्तीनां यथानुरूपं प्रतिविषयनियतप्रत्यायनवृत्तित्वात्, रूपादिद्रव्यप्रविभक्तवृत्तिभेदमिवैकेन्द्रियग्राह्यत्ववत्, नियतप्रवृत्तिविशिष्टवस्तुभागाभिनिवेशिभिरभिधानैः सर्वस्य वस्तुरूपस्याभिधातुमयोग्यत्वात्, यथा देवदत्तो गच्छतीत्यादौ देवदत्तशब्दो गत्यादीन् नोपादत्ते न वा व्युदस्यति तथाऽऽख्यातमपि देवदत्तादीन् नोपादत्ते न वा व्युदस्यति क्रियांशविषयनियतशक्तित्वात्, तदेवं द्रव्यसत्त्वांशनियतशब्दप्रवृत्त्यनुपातमयं भेदप्रत्ययः।

(तस्मादिति) तस्माद्भेदज्ञानव्यवहारो तु गच्छति तिष्ठति [illegible] करोति [illegible] वा न वेति शब्दभेदो शब्दभेदद्रव्यप्रवृत्तित्वानुरूप्यात्—शब्दो भेदो यथा द्रव्यप्रवृत्तेः सा शब्दभेदद्रव्यप्रवृत्तिः शब्दोऽन्यो द्रव्यात्, प्रवृत्तिः क्रिया गुणोऽपि क्रियेति प्रागुक्तम्, रूपरसगन्धस्पर्शभेदायाः प्रवृत्तेः शब्दभेदा [द्रव्य]
10 प्रवृत्तिरन्या तस्मात्तस्य धर्मान्तर्धर्मित्वादिरूपं तदानुरूप्यात् शब्दभेद[द्रव्य]प्रवृत्तित्वानुरूप्याद्भेद ज्ञानं भेदव्यवहारश्च भवति शक्तिमतो द्रव्यस्य शक्त्यो युगपद्भाविन्यो रूपरसादयः क्रिया एव, गमनस्थानादिक्रियास्तु क्रमभाविन्यः, यथोक्तं 'शक्तिमात्रासहायस्य विश्वस्यानुगतकर्मणः। सर्वदा सर्वथा भावात् क्वचित् किञ्चिद्विवक्ष्यते' ॥ (वाक्य का १) इति विभक्तापि च तासां

द्रव्यप्रवृत्तिरन्या अन्या च शब्दप्रवृत्तिरित्याभेदात्—शब्दो भेदो यथा इति, भिन्नत्वप्रतीतिरपि द्रव्यम् तत्र शक्ति
15 [illegible] पूर्वमुक्तम्, ततश्च द्रव्यं सर्वसर्वात्मकमिति स्थितम्, [illegible] [illegible] द्रव्यमेवाभिधत्ते, न सर्वसर्वात्मकं द्रव्यम् [illegible] यथा शब्दो [illegible] [illegible] [illegible] भेदव्यवहारश्च भवतीति भावः। प्रवृत्तिः क्रियेति प्रवृत्तिः क्रिया नाम इति पूर्वं वर्णितम्, [illegible] गुणादेः क्रियात्वमेवेति भावः। तस्मात्तत्त्वमिति, तस्य [illegible] भेदः [illegible], [illegible] वा [illegible]
20 [illegible] 'घटे न वर्णो विद्यते' [illegible] न वेति लोकवत्, भेदव्यवहारो भेदज्ञानञ्च [illegible]। [illegible] एषोऽपि [illegible] विशेषोऽभिधान [illegible] इति [illegible] [illegible], यथा न सर्वं वाक्यमर्थमेव [illegible] [illegible] तेषां [illegible] राज राजानं राज्ञा राजनीत्यादौ राज [illegible] न स्यात्, [illegible] एवं [illegible] [illegible], अत एव [illegible] [illegible] एवमेवोऽपि [illegible] अभिधेया एव, यथाऽभिहितमन्यत्र,
25 [illegible] [illegible] वाक्यार्थः [illegible] वाक्यार्थं [illegible] [illegible] अत एव च इति [illegible] [illegible] मीमांसकोऽपि [illegible] [illegible] तदेवं [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इव [illegible] इत्यपि बोध्यम्। [illegible] [illegible]
30 [illegible] अत्र [illegible] 'शक्तिमात्रासहायस्य विश्वस्यानेककर्मणः' इति अन्यत्र च 'शक्तिमात्रासहायस्य [illegible]' इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]—विभक्तापि चेति [illegible] [illegible] भवति [illegible]

1 सि क 'माहितदर्शनात्।

शक्तीनां यथानुरूपं प्रतिविषयनियतप्रत्यायनवृत्तित्वात्—सत्यपि सर्वसर्वात्मकत्वे द्रव्यार्थनयस्य यथोत्तम कपटलक्षणपक्षे चक्षुरादिसूक्ष्मीभावाकारप्रत्यायने नियता वृत्तिरनाम्नात्र, रूपादिद्रव्यशक्तिप्रवृत्तिभेदनियते-न्द्रियग्राह्यत्ववत्, शब्दशक्तिप्रवृत्तिभेदाभेदैर्ज्ञानव्यवहारावित्यर्थः, तद्व्याचष्टे नियमप्रवृत्तीत्यादि, नियमप्रवृत्तेः क्रममात्या विशिष्टो यो वस्तुभागस्तद[भि]निवेशिभिरभिधानैः सर्वस्य वस्तुरूपस्याभिधातुं शब्दैरयोग्यत्वा-दिति, तमिदर्शयति—यथा देवदत्तो गच्छतीत्यादि यावत न भुङ्क्ते इति गतार्थम्, यथाऽऽदर्शयत्पीत्यादि तद्वदेव गतार्थं यावत् क्रियांशविषयनियतशक्तित्वादिति, नामाख्यातयोर्नियतवस्तुभागाभिनिवेशित्वादिति तदेव कारणं तदनुपात्यं भेदप्रत्यय इत्युपसंहरति, द्रव्यशब्दत्वसनियतशक्तिप्रवृत्त्यनुपाति भेदज्ञानमित्यर्थः ।

तथैव गतिस्थितिवृत्त्यवृत्त्यादिभेदव्यवहाराः, सर्वभेदपर्यनुभवार्थत्वाभिलप्रवृत्तेः, याऽसौ सततसम्प्रवृत्तिः सा सर्वान् गमनादीन् भावभेदान् पर्यनुभावयामि द्रव्यमिति प्रवर्तते, यदि ताबानुभवेत् ततो न ते स्युः, तेनापर्यनुभूयमानत्वात्, खपुष्पवत्, सर्वप्रभेदनिर्भेदं बीजं द्रव्यमिष्यते तच्च द्रव्यं न स्यात् भेदापर्यनुभवनात् खपुष्पवत् ।

(तथैवेति) तथैव गतिस्थितिवृत्त्यवृत्त्यादिभेदव्यवहाराः सर्वभेदपर्यनुभवार्थत्वाभिलप्रवृत्तेः, याऽसौ सततसम्प्रवृत्तिः सा सर्वान् गमनादीन् भवनभेदान् पर्यनुभावयामि द्रव्यमिति प्रवर्तते, यदि तावन्नानुभवेत् क्रियाभेदांस्तान् द्रव्यं ततो न ते स्युः तेनापर्यनुभूयमानत्वात् खपुष्पवत्, सर्वप्रभेदनिर्भेदं बीजं द्रव्यमिति चेष्यते, तच्च द्रव्यं न स्यात्, भेदापर्यनुभवनात् खपुष्पवत्—यदं तद्द्रव्यं बीज स्याद्यदि तान् भेदान् पर्यनुभवेत् ।

स्यात्—यथाऽनन्तरोक्तैर्भवत्यसम्भो गत्यादीन् नोपादत्ते न च भुङ्क्ते, नियतत्वाच्छक्त्यप्र-वृत्तीनां प्रवृत्तत्वाच्च तथा वस्तुनापि देवदत्तेन गत्यादयः किमनुपादाय भुक्ताः ? नेत्युच्यते विशेषः—

इत्यनभीतः शब्दार्थयोः प्रतिनियतत्वाद्विषयाऽपि प्रतिनियतप्रत्यायितत्वमिति तदर्थः । एतदेव व्याचष्टे—सत्यपीति । 'इन्द्रियार्थ सन्निकर्षव्याकारेभ्यता यथा । शब्दानामेवं शब्दानां सम्बन्धो योग्यता तथा' ॥ इति शब्दानां प्रतिनियतभि-व्यक्तिक्षमत्वमपेक्षम् । चक्षुरादेः रूपाद्यग्रहणप्रतिभेदेषु ग्राहकत्वमेवमपीति निदर्शयति—रूपादिद्रव्येति । यथा तथैव प्रातिनियोगक्रमता भेदज्ञानमभेदज्ञानं तथा व्यवहारमेवाह—शब्दशक्तीति । एवं शब्दा न सर्वाभिधायका अपि तत्तद्व्यतिरेकभव्या प्रतिनियतार्थप्रतिक्रमन्त इत्याह—नियमप्रवृत्तेरिति यस्मिन् हि शब्दे उच्चरिते यदर्थस्य नियमेनो-पस्थितिस्तदर्थमेव स शब्दो बोधयति, नार्थान्तरम्, अत एव द्रव्यभिधायी पिपीलिका शब्दस्तत्त्वैव पदार्थाहारः प्रत्यक्षते, न तु पिपासायैः द्वारपदस्य अत एव नामाख्यातादिपदभेदः तस्मात्नाम क्रियार्थेन बोधयति न शब्दार्थम् आख्यातं च शब्दार्थेन बोधयति न क्रियार्थमिति भावः । तदेवं शब्दस्वरूपसमर्थव्यवस्थया शब्दप्रवृत्तिमूला शब्दप्रवृत्तिरथा एवम् भेदज्ञानं भेदव्यवहारमेवानुसंहरति—द्रव्यशब्दत्वेऽपीति । नामाख्यातपदयोः परस्परार्थाबोधकत्वमुक्त्वाऽऽख्यातभेदानामपि अन्यक्रियाप्रतिपादकानां अन्योन्यार्थाबोधकत्वेन भेदव्यवहार इत्याह—तथैवेति नामाख्यातविपर्ययैः । गतिस्थित्यादयः क्रमा-भिनः पर्यायभेदा वस्तुभवनात्मिकाः द्रव्यभावाः, तान् द्रव्यमनुभवति अन्यथा तत्तत्क्रमतानिर्भेदः, तद्रूपतनिर्वेदानुभव-भवत एव द्रव्यं सर्वभेदाननुभवत् अतो निर्भेदमिति—याऽसाविति विनाशा द्रव्येणपर्यन्ते किन्तु न स्यादित्याह— क्रियाभेदानिति । तच्च द्रव्यमपि न स्यादित्याह—तच्चेति तच्च न क्रियाभेदानाभवानामिति भावः । यथा नामाख्यातप-दयोः प्रतिनियतार्थप्रतिनियतत्वेन विवक्षितवस्त्वभिधानसामर्थ्याद् व्यभिचारादिरिव वस्त्वभावप्रतिपादनं तथा क्रियांशेऽपि स्यात् तदस्ति वा यदि दृष्टेव इत्याशङ्कते—स्यादिति । यथा देवदत्तो गच्छतीत्यादौ देवदत्तपदेन गत्यादेर्नोपादीयते

1 सि क. °येद्भ्राव । २ सि सर्वज्ञात्मत्व्यत्तक । क. सर्वज्ञात्मत्व्यक० । ३ सि. क. °योग्यताद्रीति । ४ सि क. °न्यात्मन । ५ सि. क. °स्थितिभि । ६ सि क. सम्प्रस्य । ७ सि क. °येतद्पूर्व ।

देवदत्तवस्तुना शब्देनानुपादीयमानापि हि गतिरुपात्तैव, नियतभावात् तदात्मत्वादिति विशेषहेतोश्च, यद्यदात्मकं तेन तदुपात्तमभिन्नेनोष्ण्यम् तथा देवदत्तेन गतिरिति, गच्छतिशब्देन च देवदत्त उपात्तः, देवदत्ताभिसम्बन्धात्, शब्देन चेदर्थ उपात्तोऽर्थेन देवदत्तार्थ उपात्त एव, तदात्मत्वात्, तथा क्षम्येऽप्येष विधिः, उभयानुगमवस्तुत्वात् ।

5 देवदत्तवस्तुनेत्यादि, देवदत्तशब्देनानुपादीयमानापि हि गतिः—वस्तुना तेनोपात्तैवाऽसौ, नियतभावात् विशेषहेतोश्च, को विशेषहेतुरिति चेदुच्यते तदात्मत्वात्, गन्तृपरिणामको हि देवदत्तः तत्स्वरूपानुभवनात्, यद्यदात्मकं येन तदुपात्तमभिन्नेनौष्ण्यम्—यथाग्नेरौष्ण्यमात्मभेदाभिन्नोपात्तं तथा देवदत्तेन गतिरिति, एवं तावद्देवदत्तवस्तुना गतिरुपात्ता न देवदत्तशब्देनेति विशेष उक्तः, किं गच्छतिशब्देन गत्यर्थेन देवदत्तार्थोऽनुपात्तः ? नेत्युच्यते—गच्छतिशब्देन च देवदत्त उपात्त इति, किं—देवदत्ताभिसम्बन्धात्,
10 शब्देन चेदर्थ उपात्तोऽर्थेन गच्छतिशब्दार्थेन देवदत्तार्थ उपात्त एव तदात्मत्वादिति विशेषः, यथा च तदवस्थमादिमध्यावसानवृत्तिनिवर्त्तनस्वभावस्य[त्म]कत्वान्नयनमेवेदं गतिसिद्धिवृत्त्यात्मकत्वादीति गन्त्रादिप्रवृत्तिमत्त्वेन यथावस्थमुपात्तमेव, तदपात्मत्वात्तद्वस्तुनो—द्रव्यक्रियात्मकत्वादर्थेन गत्याद्युपात्तं देवदत्तादि गम्यतीत्युक्तं ४क्रियाया द्रव्यभेदपर्यायानुभवन[प्रवृत्त]त्वात्मकत्वादिति, तथा क्षम्येऽप्येष विधिः—गच्छतिशब्देनेत्यादि गच्छतिशब्देन च देवदत्त [उपात्तः] उभयानुगमवस्तुत्वात्—उभयस्य द्रव्यभेदपर्यायानुभवनप्रवृत्ता-
15 त्मकत्वादिति४ एवं तावत् सर्वसर्वात्मकद्रव्यार्थात्मत्वात्ततो भेदात् कस्यचिदनाभिन्न भेदप्रसम्भवाद-युक्तं ।

परमार्थतस्तु अर्थनियतत्वात्तु वचसः देवदत्तशब्देन गत्यादि नानुपात्तम्, तद्वचनार्थत्वात् देवदत्तशब्दस्येति गृहाण, देवदत्तशब्दो हि द्वितीयादिविनाभूतः केवले कर्त्तर्येव प्रयुज्यते, कर्त्ता

गच्छतिशब्देन तु देवदत्त उपात्तैव इत्याह—देवदत्तवस्तुनेति । देवदत्तवस्तुनो द्रव्यत्वात् [illegible]
20 [illegible] उपात्तैव एव न तु देवदत्तशब्देन देवदत्तार्थं न [illegible] क्रिया उपात्तेत्याह—देवदत्तशब्देनेति, तत्राह—नियतभावादिति देवदत्तादिशब्दो [illegible] नियतत्वादिति भावः । [illegible] विशेषहेतोश्चेति [illegible] । देवदत्तशब्देन [illegible] देवदत्तादि[illegible] तत्र एवेति [illegible]—किं गच्छतिशब्देनेति । किं [illegible] उच्यते—देवदत्ताभिसम्बन्धादिति [illegible] देवदत्तवस्तुना सह [illegible] शब्दो हि द्रव्यस्य [illegible] । तत्र च [illegible] गच्छतिशब्देन तदभिन्ने
25 देवदत्ते उपात्ते गच्छतिशब्दार्थेन [illegible] देवदत्तार्थं [illegible] उपात्त एव [illegible] भावः ।
[illegible] द्रव्यस्य [illegible] क्रिया क्रियावत उपात्तार्थं [illegible] एवेति इत्याह—यथा चेति । तदवस्थेति—अर्थेनेति । [illegible] द्रव्यस्य [illegible] पर्यायानुभवनस्य तथा तस्योऽपि [illegible]
द्रव्यस्य भेदानां पर्यायानुभवन [illegible]—उभयवस्तुत्वादिति । एवम् [illegible] परमार्थत्वा[illegible]
भेदं [illegible] एतदुपसंहरति—एवं तावदिति [illegible]
30 [illegible] च [illegible] तत्र [illegible] भेदे च [illegible]
[illegible] भेदाभेदव्यवहारो भवत इति भावः । अथ
[illegible] परमार्थतस्त्विति, [illegible]

१ सि क्ष. [illegible] । २ सि. क्ष. [illegible] । ३ सि. क्ष. [illegible] । ४ क्ष. × × ।

च क्रियायाः साधनत्वात् क्रियामन्तरेण न भवति, तत्र स्वयमसौ कर्ता तेन तेन प्रकारेण वर्तमानः, तथा शब्दोऽपि तत्तदर्थवाची यथाहुरन्यतः 'अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति' (महाभा० अ० २ पा० ३ सू० १) स एव उपात्तगत्यर्थो देवदत्तशब्दो देवदत्तकर्मार्थप्रत्यायनार्थो नानर्थकः, अर्थप्रत्यायनार्थत्वाद्वचनप्रवृत्तेः ।

परमार्थतस्तु अर्थनिपतत्वात्तु वचस इत्यादि शब्देनापि गत्यादि नैवानुपात्तमुपात्तमेवा- 5
र्थवत्, कुतः ? तद्वचनार्थत्वात्—तस्य वचनं तद्वचनं गत्यादिवचनमेवार्थो देवदत्तशब्दस्येति देवदत्तार्थेनैव गम्यार्थोऽप्युपात्त इति गृहाण, मा भूदिहायमस्तद्वचनार्थत्वमसिद्धमित्येतदाह—देवदत्तशब्दो हीत्यादि, यथा सार्वद्रव्यलिङ्गसंख्याकर्मादिवाचि प्रातिपदिकं विभक्त्यव्यवस्थिकाः विवक्षावशात् कारकविशेषाम-
णाम कर्मादीनामपि कारकत्वात् कर्तृत्वमिष्टमेवेति सिद्धान्तस्तथा विशेषानभिधानेऽपि द्वितीयादिविनाभूतो देवदत्तशब्दः केवले कर्तर्येव प्रयुज्यते, कर्ता च क्रियायाः साधनत्वात् क्रियामन्तरेण [न] भवति, 10
क्रियाभावासिद्धयिविद्धत्वात्तासु स्वयमसौ कर्ता तेन तेन प्रकारेण वर्तमानः तथा शब्दोऽपि तत्तदर्थवाची, यथाहुरन्यत इति ज्ञापकम्, विचारावसाने वैयाकरणैरेतदभिहितम् अस्तिर्भवन्तीपरः इत्यादि, तद् भवन्तीत्युच्यते, शेषं गतार्थम्, प्रथममध्यमोत्तमपुरुषमन्यदपि क्रियापदं भवत्येव, विभक्त्योत्तिष्ठनात्, त्वमसि, अहमस्मि तिष्ठसि तिष्ठामीत्यादीनां नियमाभावात्, क्रियापदेन विना

धर्मिप्रमाणिनी, तस्याचाऽऽख्यातपदप्रतिपाद्या क्रिया क्रियावत्ता न भवतीति आख्यातपदस्य सत्त्वाभिधानेन क्रियाऽऽकाङ्क्षा 15
च निवर्तेत इति सामान्यतः देवदत्तादिपदवचनं तदेव साधनं निष्क्रियं न भवतीति वाचकत्वमप्यस्ति आर्थज्ञानापात् क्रियापदवचनं न्याय्यमिति देवदत्तादिशब्देन गत्यादिक्रियोपादानमिति भावः । तदेतद्व्याचष्टे—शब्देनापीति देवदत्तादि-शब्देनापीत्यर्थः अनन्तुपात्ते हेतुमाह—तद्वचनार्थत्वादिति, देवदत्तस्य गमनादिवचनमेव परमार्थः यदि हन्तं गमनादि-क्रियैव प्रतिपत्तव्यं वक्तुमिष्टुमर्हति तथा वाच्यवाचकयोरभेदात्तस्माद्देवदत्तशब्दस्य गत्यादिवचनं परमार्थः इति भावः । एतदेवोपपादयति—यथा सार्वेति यथावत् प्रातिपदिकार्थत्वात्, प्रातिपदिकेनैव विभक्त्यर्थस्य संख्याकर्मत्वादेः प्रसक्तत्वादिसम्बन्धो 20
व्याप्तिश्च एव सामान्येन कारकत्वेन कर्मादीनां प्रातिपदिकेन प्रसक्तेऽपि कर्मत्वादिका स्वेन विशेषविवक्षायां कर्मादिसमारक-विशेषाभावस्य, तेषां तत्स्वव्यापारे कर्तृत्वात्, कर्मादीनामपि कर्तृत्वमिष्टं सिद्धान्तात्तथैव कर्मत्वादिविशेषानपेक्षायां द्वितीया-दीविभक्तेरभावात्तदा देवदत्तादिशब्दः केवले कर्तर्येव प्रयुज्यते कर्ता च क्रियायाः साधक इति क्रियया विना न तस्य कर्तृत्वं सम्भवतीति क्रियाऽऽक्षेपकी तावत्सु सर्वे तिष्ठतीत्यादिरूपक्रियायाः तादर्थ्येन कर्तृत्वानुपपत्तिसम्भवसिद्धत्वादिक्रियाक्षेपेण देवदत्तादिशब्दो वर्तत इति देवदत्तादिशब्दः तत्तत्क्रियाविशेषेण भवन्तं देवदत्तादिरूपं प्रतिपादयतीति तद्वचनार्थत्वं तस्य नासिद्धमिति 25
भावः । एतस्मिन्नर्थके हि इदं क्रियायोगे एव भवतीति कर्मणि द्वितीयेत्यादिसूत्रप्रवर्तनात् कर्मत्वादिविवक्षितत्वात्, 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' इति वार्तिकाच अत्र तु क्रियापदं न श्रूयते तत्र तदन्वयार्थमित्याशङ्क्याह—यथाहुरन्यत इति विचारावसाने-
ऽनभिहिते' इति सूत्रविचारावसरे भाष्ये, भवन्तीपर इत्यत्र भवन्तीशब्दः लट्प्रत्यये संकेतित इत्याह—तद् भवन्तीत्युच्यत इति सर्वं वस्तु परं प्रतिपादयितुं शब्दः प्रयुज्यते अतस्तत्र नियमाभावेन तदभावेन क्रियापदान्तरसम्प्रयोगमपेक्ष्य तत्त्वप्रतीतेः सत्ता प्रतीयत इत्यर्थतीति क्रियापदसमानुभावः कर्तव्य इति तदर्थः एवञ्च तत्र क्रियाविशेषार्थं पुरुषविशेषाणां वचनविशेषाणाञ्च 30
समर्थं भवति तथाप्येतेन यदन्यतादर्थम्, सामान्यस्य तथाऽन्यथाभिधायित्वादिति भावः । एवं विधिप्रतीकं मध्यमोत्तम-पुरुषयुक्तमन्यदपि क्रियापदमस्ति ज्ञापकस्य विधानसिद्धत्वप्रतिपादनाय—प्रथमेति । तदन्तं दर्शयति त्वमसीति । ननु

---

१ सि क. कर्ता क्रियासिद्धानुपपन्न इमा । २ सि. क. शब्देनाप । ३ सि क. ०ाख्यातनामपि । ४ सि क. तत्रतव्य ।

[च] भवतीत्येव हि नियमः, स एव उपात्तगत्यर्थो देवदत्तशब्दो देवदत्तकर्तृत्वप्रसाधनार्थो ऽनर्थकः, सम्यक्त्वमपेक्षामीति वर्ण्यते, तथा अर्थप्रसाधनार्थत्वात् वचनप्रवृत्तेः—अर्थं प्रसाधयिष्यामीति वचनं प्रवर्त्यते, तस्मादानर्थक्यं समीक्ष्यकर्तुरुक्तित्वात् प्रमाणान्तरोपलब्धत्वाच्च देवदत्तस्य ।

देवदत्तशब्दो न देवदत्तस्य वाचकः किन्तर्हि देवदत्तशब्देन देवदत्तार्थो विज्ञायमान
5 एवानूद्यते स गच्छतीति विधानाय, स्थानविपरीतगमनप्रतिपादनाय च देवदत्तं गतिकर्तृत्वे नाध्यारोहयामीति प्रयुज्यते यो गच्छति स देवदत्त इति ज्ञातार्थेनानूद्यमानेन विधानात्, तथा च देवदत्त इत्युक्ते विशिष्टक्रियात्मककर्तृनिर्देशात् प्रतेर्गत्यर्थाद्गच्छतिशब्दोऽनर्थकः पुनरुक्तश्च, तौ च न विभक्तिविध्यनुवादार्थवक्तारं श्रोतारं वा प्रति भवतः ।

(देवदत्तशब्द इति) [देवदत्तशब्दो] न देवदत्तवाचकः किं तर्हि ? देवदत्तशब्देन देवदत्तार्थो
10 विज्ञायमान एवानूद्यते ज्ञातार्थो ह्यनुवादो विध्यङ्गत्वात्, किमर्थोऽनुवाद इति चेत् ? स गच्छतीति विधानाय—देवदत्तविशिष्टगतिविधानाय गतिर्ह्यज्ञातार्थत्वाद्विधीयते देवदत्तकर्तृकत्वेन देवदत्तानुवादो गतिविधानार्थोऽस्तु, गतिविधानं किमर्थमिति चेत् उच्यते—स्थानविपरीतेत्यादि, अध्यारूढदेवदत्तकर्तृसाधनं गमनं विवक्षितं तत्प्रतिपादनाय देवदत्तं गतिकर्तृत्वेनाध्यारोहयामीति प्रयुज्यते, तदिदर्शयति—यो गच्छति स

देवदत्तशब्दस्य [illegible] भवती [illegible] अनर्थकम् [illegible], यतः [illegible]
15 च [illegible] भवति, यथा [illegible] न [illegible], देवदत्तादिशब्देन [illegible] —स एव उपात्तगत्यर्थ इति [illegible] देवदत्ते गच्छतीत्युच्यत इति भावः । तस्मा इति [illegible] देवदत्तः [illegible] देवदत्ते [illegible] प्रयुज्यत इति भावः । [illegible] प्रतिपादयितुं [illegible] देवदत्तार्थो [illegible] न भवति [illegible]
20 [illegible] —देवदत्तशब्द इति । अनूद्यत इति [illegible] न [illegible] । [illegible] एवं पूर्वं [illegible] अत एव [illegible] तदेवं [illegible]
25 [illegible] न स्यात् [illegible] न [illegible] इति न [illegible] 'पुमिति' तु [illegible], इति, [illegible] इति [illegible] । [illegible] देवदत्तस्य [illegible] एव सं [illegible] इति भावः । [illegible] । एवं क्रियापदमात्रप्रयोगे [illegible]
30 [illegible], तत [illegible] क्रियाप्रयोगः [illegible] गच्छतीत्युक्ते [illegible] देवदत्त इत्युक्ते देवदत्त [illegible] गच्छतीति [illegible], [illegible] देवदत्तकर्तृक [illegible] यो गच्छतीति । ननु [illegible] गच्छतीति [illegible] पुनरपि [illegible]

देवदत्त इति–यथा [च] योऽसौ गच्छतीति [स] देवदत्तो गतिक्रियायाः कर्तेति भावार्थेनानूद्यमानेन विधानात्, द्रव्यक्रियावाचिनोश्चाभिधार्यत्वेऽप्युक्तः, एवं सति पौनरुक्त्यमिति चेदभ्युपगम्यते, तथा चैवादि, एवञ्च कृत्वा देवदत्त इत्युक्ते विशिष्टक्रियात्मकस्यार्थनिर्देशात्प्रयोगत्वाद् गच्छतिशब्दोऽनर्थकः पुनरुक्तश्च तथा गच्छतिशब्दादेर्विशिष्टकर्तृगमनवचनादेवदत्तार्थगतेर्देवदत्तशब्दोऽपि, तौ चानर्थक्य-पौनरुक्त्यदोषौ न विभक्तविध्यनुवादार्थवक्तारं श्रोतारं वा प्रति भवतः । 5

किं तर्हि प्रति ? उच्यते—

विभक्तविध्यनुवादार्थाविवेक्तारं प्रति अन्यतरस्यैव चानयोरविवेक्तारं वक्तारं श्रोतारं वा स्यात् ।

(विभक्तेति) [1]विभक्तविध्यनु [वादार्थाविवे]क्तारं प्रति–विधेयो विधिरयमविज्ञातार्थत्वात् ज्ञातोऽनुवादोऽयं विज्ञातार्थत्वात्, विध्यनुवादावित्यविवेक्तारं वक्तारं श्रोतारं वा स्यात्–आनर्थक्यं 10 पौनरुक्त्यं वा स्यात् अन्यतरस्यै[व]वाऽनयोरविवेक्तारं विध्यनुवादार्थाविति ।

साम्प्रतमस्तु तव[द]मिश्रितद्रव्यक्रियात्मकैकवस्तुविध्यनुवादार्थवचनं वक्तारं प्रति, कथं पुनः श्रोतुरिति चेदुच्यते तथापि—

प्रथमपदोपादानसन्निहितार्थव्यञ्जनं द्वितीयपदं सन्निधिमात्रेण तथाप्रतिपत्तुः श्रोतुरुप-कारकं नान्यस्य, न स पुनः ग्रन्थापराधो यदसौ तदर्थं न प्रतिपद्यते, यथा न हि स सूर्यस्यापराधो 15 यदेनमुलूको न पश्यतीति, अत्र प्रयोगः–प्रथमपदोपात्तार्थमेव द्वितीयपदम्, तत्सन्निहितार्थविवर णार्थत्वात्, भाष्यग्रन्थवत् ।

प्रथमपदोपादानेत्यादि यावच्छ्रोतुरुपकारकमिति, प्रथमं पदमत्र देवदत्त इति गच्छतीति वा यथाविवक्षं प्रयुक्तं, प्रथमपदस्योपादानमस्य सोऽयं प्रथमपदोपादानः सन्निहितश्च द्वितीयपदाभिधेया-[भि]मतः, तस्य व्यञ्जन–व्यक्तो द्वितीयपदं तत् सन्निधिमात्रेण प्रयोगमात्रेण प्राक्प्रतिपन्न एवाभि 20 व्यज्यते सोऽर्थस्तेनेत्यर्थः, तथाप्रतिपत्तुः श्रोतुरिति–वक्तुरभिप्रायमूहितुं समर्थस्य गृहीतसङ्केतस्येत्यर्थः, उपकारकं–प्रतिपत्त्याधानसमर्थं नान्यस्य–अविभक्तविध्यनुवादार्थस्याकृतसङ्केतस्य, न स पुनः ग्रन्था-

पराधः [illegible]

पर्यं सतीति । एतदेव स्पष्टयति–एवञ्च कृत्वेति तथा च नाथाऽऽख्यातेन वा विशिष्टकर्तृविशिष्टक्रियाया अवगतौ विध्यनुवादविवेकमपि पौनरुक्त्यमानर्थक्यञ्च वक्तारं श्रोतारं प्रति भवेत् विध्यनुवादार्थत्वमानने तु नेति भावः । तर्हि कं प्रति आनर्थक्यपौनरुक्त्यदोषौ भवत इत्यत आह–विभक्तेति विभक्तयोर्विध्यनुवादार्थयोरविवेक्तारमित्यर्थः विध्यनुवादयोरविवेक- 25 मात्रेऽन्यतरस्य वा विवेकाभावे वक्तारं श्रोतारञ्च प्रति तौ दोषौ भवत न केवलमेकस्यैवोभयोः वक्तुः श्रोतुश्चेति भावः । यद्यिमौ दोषौ वक्तारं प्रति दुष्टौ तर्हि नाथाऽऽख्यातार्थस्याऽऽख्यातेन नामार्थस्य प्राप्तत्वात्, श्रोतारं प्रति कथं भवत तत्र अभ्यासाभ्यासयोरेकस्यापि अनुपस्थितत्वादित्याशङ्क्य–साम्प्रतमिति । एकस्यैवोपात्तस्यापरपदार्थस्यापरपदं व्यञ्जकं तत् वक्तुः श्रोतुश्च सन्निहितं समुपकारकं भवति न तु सार्थसामान्यमभिधायकं तत् तदविभक्तुरपरपदमनवलोकयत श्रोतुरेवापराधो न तु ग्रन्थस्ये-त्याह–प्रथमपदेति । देवदत्तो गच्छति गच्छति देवदत्त इत्यत्र वा यथाविवक्षं देवदत्तपदं गच्छतिपदं वा देवदत्तकर्तृकगमनस्य 30 व्यञ्जकम्, यदा च प्रथमपदप्रयोगेणैवार्थसन्निहितं तदपि यदि द्वितीयपदं तदुच्चारणमिति आनर्थक्यानर्थक्यपौनरुक्त्यौ न स्यातां तर्हि

---

१ सि क. अथास्योर्वेत्ता । २ सि क. ०निमित्तार्थत्वात् । ३ सि क. चेदपि । ४-५ सि. क. अपि । ६ सि क. वक्तारं श्रोतारं वा आनर्थक्यं पौनरुक्त्यं वा स्यात् अन्यतरस्यैवानयोर्विवेक्तारमित्यधिकं दृश्यते ।

परार्थो भवतो वदथ न प्रतिपद्यते, यथा न हि स सूर्यस्यापराधो यदेनमन्धको न पश्यतीति, तस्मादेकार्थे सत्यपि भिन्नमुखत्वमभिप्रायभेदतो, अत्र प्रयोगः—प्रथमपदोच्चारणमिव द्वितीयपदम्, वक्राद्विवार्थविवरणार्थत्वात्—वक्राद्वितो[ऽर्थो]गमनमथनामिसम्बन्धी देवदत्तः तद्विवरणार्थो गच्छतिसम्बन्धो देवदत्त[र्थे]न सुक्तः, 'आगृहीतगतिरपि न परेण ज्ञायते' (   ) इत्युक्तत्वात्, यथाद्विवार्थविवरणार्थं पदं तत्पूर्व-
5 पदोच्चारणमिव दृष्टम्, भाष्यग्रन्थवत्, यथा 'वृद्धिरादैच्' (पा० अ० १ पा० १ सू० १) इति सूत्रैकोच्चारणमर्थं भाष्यग्रन्थपदानि विवृण्वन्ति—वृद्धिरितीयं संज्ञा भवत्यादैचां वर्णानामिति तन्मात्रानुशासनाभिनिवेश-वारेण सूत्रैकोच्चारणत्वात् तथा चोक्तं 'सूत्रेष्वेव हि तत्सर्वं यद् वृत्तौ यच्च वार्त्तिके। तदुदाहरणमन्यत्र प्रत्युदाहरणं पञ्चो ॥' (महाभाष्यटीकायामुद्धृते पूर्वार्धमात्र दृश्यते अ० १ पा० १ आ० १) इति।

व्याख्यातम्—

10 प्रथमपदोच्चारणवद्द्वितीयपदं प्रथमपदोच्चारणकाल एव ततः प्रतिपत्तेः वक्तृवत्तथा प्रतिपत्तुः श्रोतुरुपकारकं स्यात् तेनैव व्यक्तत्वादित्यत्रोच्यते कस्यचित्तदत्यपि केषाञ्चिदिव एव तदर्थस्य कारकं तथाव्यक्तव्यञ्जनत्वात् प्रदीपवत्।

(प्रथमेति) प्रथमपदोच्चारणवत्[द्वितीयपदं]प्रथमपदोच्चारणकाल एव तदा—तस्मादुच्चारणा प्रतिपत्तेः, केव ? वक्तृवत्—वक्तुरिव वक्तव्यात्, यथा वक्तरि प्रतिपत्तिः मातुपत्नाता गच्छति[इति पदं]
15 देवदत्तकर्तृकविषयं प्रयुङ्क्तेऽहमिति' ×[एवमेव]तथा प्रतिपत्तुः श्रोतुरुपकारकं स्यात्, तेनैव व्यक्तत्वादित श्रोच्यते कस्यचिद्वक्तर्यपि केषाञ्चिदिव एव तदर्थस्य कारकम्, तथाव्यक्तव्यञ्जनत्वात्—येन प्रकारेण व्यक्तव्यञ्जकः देवदत्तशब्दोच्चारणमोदुर्विशिष्टक्रियाकर्तृको देवदत्त इत्येतावत्तावदवतीयते बुद्धौ, तथातथाव्यक्तः तस्य व्याहृतो गच्छतिसम्बन्धो नापूर्वं किञ्चिदाह, तदनुवादित्वात्तत्तथाव्यक्तव्यञ्जन-

कत्वार्थं योग इति विभाव्यतामिति भावः। तत्र दृष्टान्तमाहर्यपति—यथा न हीति। एवं भिन्नमुखत्वमेकार्थत्वेऽपि
20 न दोष इत्याह—तस्मादिति। प्रथमपदैव द्वितीयपदार्थं व्याचष्टे [illegible] प्रयोगः—अत्र प्रयोग इति। देवदत्त—वक्राद्विवार्थेति प्रथमपदेन [illegible] पदार्थविवरणार्थं पदमित्यपदमिति भावः। भाष्यग्रन्थ-भाष्यग्रन्थवदिति भाष्ये यत्र [illegible] विचारपरता व्याकरणशास्त्रविचारे 'नहि सूत्रत एव शब्दान् प्रतिपद्यन्ते किं तर्हि ? व्याख्यानतश्चेति तदेव सूत्रं विगृहीतं व्याख्यानं भवति परिगृहीतत्—ननु चोक्तं न केवलानि चर्चापदानि व्याख्यानम्, इति अतः देव, इति, किं तर्हि ? उदाहरणं प्रत्युदाहरणं वाक्याध्याहार इत्येतत्समुदितं व्याख्यानं भवति'
25 इत्येवं विचार्य कृतः उपसंहारश्च 'एवं तत् एव हि शब्दान् प्रतिपद्यन्ते' इति एतदेव व्याख्याने तदोक्ते 'एतन्मूलमेव सर्वं सूत्रेष्वेव हि तत्सर्वं यद्वृत्तौ यच्च वार्त्तिके' इत्युक्तम्। तथावार्त्तिके च 'सूत्रेष्वेव हि तत्सर्वं यद्वृत्तौ यच्च वार्त्तिके। सूत्रं योनिरिहार्थानां सर्वं सूत्रे प्रतिष्ठितमिति' दृश्यते। ननु प्रथमपदं यदि द्वितीयपदार्थं योजयेत्तर्हि प्रथमपदोच्चारणकाल एव द्वितीयपदार्थ-योगात्प्रतिपत्तिः स्यादत आह—प्रथमपदेति। यद्वैतत् प्रथमपदोच्चारणकाल एव द्वितीयपदार्थप्रतिपत्तिस्तथा श्रोतुरपि स्यादिति दृष्टान्त-माहर्तव्यति—वक्तृवदिति। अभिप्रायभेदमाह मीमांसकः समाधत्ते—कस्यचित्तदत्यपीति कस्यचित्तदा [illegible]
30 [illegible] श्रोतारं कस्यचित्प्रथमत एव तदर्थस्य कारकमिति। व्यक्तमाह—तथाव्यक्तेति प्रतिपत्तृ वाक्यार्थज्ञानप्रसिद्धिभिन्नत्वाभिन्नत्वविषय [illegible] न वैयर्थ्यं वाक्यार्थे पदान्तरम्, एतेन यदेन [illegible] व्यञ्जितज्ञानत्वेऽनर्थकं पदान्तरं विभाव्यातत्त्वात्मा वोच्चारणमिति भावः। अभिव्यक्तत्वार्थसाभिन्नत्वमनुवदन्विमृश्य-

1 सि० क० [illegible] । 2 सि० क० [illegible] । ×× एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः प्रतिषु ५९१ पृष्ठे ९ पंक्तौ [illegible] सिद्धि'रित्यनन्तरं दृश्यते।

त्वात् [प्र]दीपवत्, यथा प्रदीपः प्रागभिव्यक्तं घटं [त]मसा व्यवहितमिति ज्ञाप्य एव तदर्थज्ञानस्य कारकः तथा तु वाक्ये गच्छतिशब्दोऽपीति, अथ वा द्रव्यार्थवादे कुम्भकारोऽपि विद्यमानमेव घटं यथाभिव्यनक्ति नाविद्यमानमुत्पादयति प्रदीपवत् तस्मात् कुम्भकारस्यापि व्यञ्जकत्वात् पिण्डावस्थायामपि व्यक्त एव घटः क्रियाक्रमाभिव्यक्तिमत्त्वात् प्रदीपव्यक्तघटवत्, तथा देवदत्तो गच्छतीत्यत्रापि व्यञ्जकत्वाभाविव एव तदर्थज्ञानस्य कारक इति । 5

न च यस्याः केवलोपपत्तिमात्रकमेवैतदुच्यते प्रथमपदोपात्तार्थवाचि द्वितीयपदमिति, किन्तु लोकेऽपि व्यवहारप्रसिद्धिस्तथा दृष्टेति तद्दर्शयितुमाह—

तथा च विनापि तत्सन्निधिं पूर्वश्रुतशब्दवृत्तेरेव तथानियतत्वात्तथैव प्रतिपत्तारो दृश्यन्ते यथा प्रविश पिण्डीमिति प्रविशशब्दश्रवणात् सुषिरं गृहादि कर्मपदमपेक्षते पिण्डीमिति च कर्मपदश्रवणात्तद्योग्यभक्षिक्रियाकर्तृकर्मकमिति । 10

तथा च विनापीत्यादि यावत् प्रविश पिण्डीमितीति एवम्प्र कृत्वा तस्यानुवादमात्रमभिप्रायेणास्य शब्दस्य सन्निधिमन्तरेणापि पूर्वश्रुतशब्दोपात्तस्यार्थस्य वृत्तेरेव तथा नियतत्वात् यथा हि तच्छब्दवृत्तिर्नियता यथा क्वचिदश्रूयमाणद्वितीयपदोऽपि तस्य पदार्थविषयप्रतिपत्तिहेतुर्भवति, तथैव च प्रतिपत्तारो दृश्यन्ते यथा प्रविश पिण्डीमित्यत्र प्रविशशब्दश्रवणात् प्रवेशयोग्यं प्रकरणादिभिः सुषिरं गृहादि कर्मपदमपेक्षते पिण्डीमिति च कर्मपदश्रवणादनन्तरोक्तप्रविशि[भ]क्षणमपात् तद्योग्यभक्षिक्रिया 15 कर्तृकर्मकमिति प्रतिपद्यन्ते, तस्मात् प्रथमपदोपात्तार्थव्यञ्जकं द्वितीयपदमिति साधूक्तम् ।

यथा देवदत्तशब्दोपात्तार्थवाची गच्छतिशब्दः—

तथा गच्छतीति च तिपोपात्त एव कर्ता, 'लः कर्मणि च' (पा० अ० ३ पा० ४ सू० ६९) इति । कर्तरि विहितलकारादेशत्वात्तिपः, स च देवदत्त एव विशिष्टः, विशिष्टकर्तृविष-

---

भिव्यक्तिकारकत्वात्स्य व्यञ्जकमिव्यञ्जकं प्रदीपं दृष्टान्तीकरोति—प्रदीपवदिति उक्तार्थस्यार्थेन दृष्टान्तमाह—अथ वेति । 20 तस्मात् प्रथमसुपरिताद् पदात् विशिष्टक्रियाकारकोपस्थितिः तावन्मात्रेण पदं वाक्यं भवतीत्यतोपपत्तिसुपेतं तथा व्यवहार प्रसिद्धिमपि लौकिकीमाह—तथा चेति । अनुवादमात्रकस्य द्वितीयादिपदस्य सन्निधिना विनापि प्रविशेत्येतावन्मात्रोक्तपि प्रवेशक्रियायोग्यकर्मणः प्रकरणादितः प्रतीतिः प्रतिपत्तिर्भवति, तथा पिण्डीमित्येतावन्मात्रोक्ते कर्म तद्योग्या क्रियामात्रिकपूरक भक्षिक्रिया भवति तत्सम्बन्धस्याभावेन भेदात् तस्मादेकेऽपि पूर्वपदस्य पदं पर्याप्तम् इति न्यायेन तदर्थ- विशिष्टस्य क्रियावाचकैव प्रविश्य कर्मेत्येवमयोग्यपदमिति भावः—अनुवादमात्रमित्यस्यार्थेति । पिण्डीमिति 25 पदं हि पर्याप्तक्रियम्, विशिष्टकार्यमथप्रत्येकस्य प्रविश्यादिना पिण्डीकर्मकभक्षक्रियाया बोधकत्वाद्युक्तम् एवं प्रविशेत्यादावपि प्रकरणादितः गृहादिकर्मकप्रवेशनक्रियाबोधात् विशिष्टाभिधायकं वाक्यमेव तदपेक्षत्वाद् द्वितीयपद मुपात्तमनुवादकमेव केचित्तु प्रविश पदं, पिण्डी भक्षयेति द्वयोरिमानं विशिष्टं वाक्यमध्याहार्यमिति वदन्ति । यथा नामपदं पर्याप्तकारकादिविशिष्टक्रियाप्रतिपादकं वाक्यमेवेत्युक्तम् तथाऽऽख्यातपदमपि पर्याप्तत्वमनुपदर्शयति विवक्षितमाह—तथा गच्छतीति चेति । गच्छतीति पदं हि कर्तृविशिष्टक्रियाविषयम् प्रत्ययार्थः क्रिया तिप्प्रत्ययवाच्यः कर्ता 'लः कर्मणि च भावे चाक- 30 र्मकेभ्यः' इति सूत्रेण सकर्मकेभ्यो धातुभ्यः कर्मणि कर्तरि च लः अकर्मकेभ्यो भावे कर्तरि चेत्यर्थेन कर्तरि लस्य

---

१ क. एव च तत् । २ क. तत्र एतत्ता । ३ सि सुषिरं गृहादीमितिकमित्यर्थम् ।
द्वा च १ (१)

यगमनविवक्षितत्वात् तच्छब्दस्य स्वस्याप्यस्वरूपत्वाद्वा गच्छतिः स्वांशोपात्तार्थविषयक एव, वक्तुर्विवक्षायामन्ययोरन्यानर्थक्यात्, अर्थप्रकरणाद्यापादनाच्च, श्रोत्राप्यश्रुतोऽपि गृह्यते स इति गच्छतीत्युक्ते, अन्ते च नाम्नः कर्तृत्वप्रतिपत्तिरिति ।

(तथेति) यथा गच्छतीति च तिपोपात्त एव कर्ता, किं कारणं ? 'लः कर्मणि च' (पा अ ३ पा ४ सू ६९) इति कर्तरि विहितलकारादेशत्वात्तिपः, कोऽसौ कर्तेति चेदुच्यते स च देवदत्त एव विशिष्टः विशिष्टकर्तृविषयगमनविवक्षितत्वात्, अथवा गच्छतिः स्वांशोपात्तार्थविषयक एव, तच्छब्दस्य स्वस्याप्यस्वरूपत्वात्, यो यच्छब्दस्य स्वस्याप्यस्वरूपः स्वगतः स स्वांशोपात्तार्थविषयक एव दृष्टो यथा घटशब्दस्य स्वस्याप्योऽर्थो[घट]त्वादिरिति, एवमनिच्छतो दोष उच्यते—वक्तुर्विवक्षायामन्ययो रन्यानर्थक्यादिति—देवदत्तकर्तृविषयां गतिं प्रति[पि]पादयिषता हि वक्त्रा गच्छतिः प्रयुक्तो यदि तमेवार्थं न ब्रूयात् तर्ह्यन्यः कोऽर्थः प्रतिपादितो भवेत् वक्तुरानर्थक्यं प्राप्तमिति, किञ्चान्यत् अर्थप्रकरणाद्यापादनाच्च—संसर्गविप्रयोगसाहचर्यविरोधार्थप्रकरणलिङ्गशब्दान्तरसन्निध्यौचितीदेशकालव्यक्तिस्वरादिसामर्थ्यभेदैरर्थका-

---

[illegible] किं कारणमिति । [illegible] कर्ता विशिष्ट एव [illegible] स चेति [illegible] विशिष्टकर्तृविषयगमन [illegible] इति [illegible] इति भावः । न केवलं [illegible] प्रयुज्यत इति किन्तु [illegible] प्रयुज्यते [illegible] इति [illegible] प्रयुज्यते [illegible] इति भावः । तथैव वक्तुर्विवक्षया [illegible] यदि [illegible] न [illegible] तर्हि [illegible] इति भावः । [illegible] प्रकरणादीनि [illegible] इति 'संसर्गो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता । अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः ॥ सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः । शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः ॥' इति [illegible] रामलक्ष्मणाविति [illegible] रामो भार्गवः [illegible] परशुरामः [illegible] 'अयं हि [illegible] परशुना' [illegible] परशुरामस्य [illegible] रामपरत्वम् [illegible] इति । [illegible] इति । वस्तुतः सामर्थ्यमेव [illegible] सामर्थ्यभेदैरिति । [illegible] गच्छतीत्युक्ते [illegible]

१ लि. प. कर्तरि ।

अवगम्यमानस्य बह्वभिप्रायानुवर्तिभिर्व्याख्यातृभिर्विक्षेपेऽवस्थापनं दृष्टम्, तत्र तेनैव क्रमेणोपादाय पठते नान्यथेति, तथा श्रोत्राप्यश्रुतोऽपि गृह्यते स इति गच्छतीत्युक्ते, को गच्छति देवदत्त इत्यन्ते-ऽवसाने नाम्नः कर्तृत्वप्रतिपत्तिः, यद्यपि विपर्यासात् कर्तृत्वं तथापि तां तां गतिं गत्वा नामपदार्थ एव करोतीति प्रतिपत्तिः श्रोतुरपि भवन्ती दृष्टेति×, [एवञ्च] अन्योऽन्याभिसम्बद्धद्रव्यक्रियावाचिनौ नामा-ख्यातशब्दाविति सारूप्यम्, एवमुपपत्त्यनन्तरं शब्दार्थोऽपि द्रव्यक्रियात्मकवस्तुविषय इति भावितम्। 5

अनया च शब्दार्थगतिभावनया लोके दृष्टया भवनमेवेदमेकरूपं देवदत्तमेव गतिमेव स्थितिमेवं वृत्त्यवृत्तिह्रसनकम्पनादिमेव वा भवतीति सर्वत्र व्यक्तेर्भवति तेन तथा तथा भूयत इति।

अनया चेत्यादि, एतया शब्दार्थगतिभावनयाऽस्मद्व्याख्यातया लोके दृष्टया भवनमेवेदमेकरूपं देवदत्तमेवं गतिमेव स्थितिमेव वृत्त्यवृत्तिह्रसनकम्पनादिमेव वा भवतीति सर्वत्र व्यक्तेर्भवति, यस्मादेवं तथा [तथा] भूयत इति, इतिशब्द[स्य] हेत्वर्थत्वात्—यस्मादेकमेव भवनं देवदत्तद्रव्यत्वं गतिस्थित्या- 10 दिक्रियारूपञ्च भवति तेनैव तेन तेन रूपेण भूयते न भवनशून्यमन्यत् किञ्चिदस्ति, भवनमेव भवतीति।

नन्वु कारकाणां प्रवृत्तिविशेषः क्रियेत्येतदस्याः क्रियालक्षणम्, न सत्तासम्प्रवृत्ति-मात्रम्, सर्वत्र प्रवृत्तिसम्भवेऽपि केनचित्फलोद्देशेन कारकवत्याः क्रियायाः पचिपठिगम्यादेः परिग्रहार्थं विशेषग्रहणम्, प्रवृत्तिमात्रपरिग्रहे तु सर्वभावेषु हि प्रवृत्तिरस्तीति सहभाविभिरसह-भाविभिर्विशेषैः प्रत्याश्रयं सहिता प्रत्ययाप्रत्ययफला सा तस्याः सर्ववस्तुनि वसन्त्या मुहूर्तमप्यन- 15 वस्थानात् किं फलं लौकिकं स्यात्? विशेषास्तूपजायमानाः पच्यादय ओदनादिफलान्तरहेतव-स्तदाश्रयाः कारकान्तराण्यपेक्षन्ते, यथा विक्लेदस्तण्डुलाश्रयः काष्ठादीन्यपेक्षते, तत्र या प्रवृत्तिः भवनरूपा सा कारकान्तरानपेक्षत्वेन विशेषाव्यापित्वात् प्रवृत्तिसामान्यं क्रिया लोकव्यवहारा-नङ्गत्वात्, भावश्च क्रिया द्रव्यञ्चेति यदुच्यते तत्र क्रियायाः फलोद्देशकारकसम्बन्धाभावात् 20 कुतः क्रियात्वम्? गच्छत्यादिव्यापिरूपता वा? प्रवृत्तिविशेषत्वेनाभूतत्वात्, कारकवत्, वैधर्म्येण तक्षवत्।

इति प्रतिपत्तिः तत्रत्य को गच्छतीति कर्तृविशेषजिज्ञासायां देवदत्तो गच्छतीति देवदत्तादिनाम। [illegible] श्रोत्रापीति। एवञ्च नामाख्यातपदयोः परस्पराभिसम्बद्धद्रव्यक्रियाभिधायिनोः क्रियाभिमुख[illegible]—एवञ्चेति। [illegible] शब्दस्य द्रव्यक्रियाप्रतिपादकत्वात् [illegible] देवदत्तादिद्रव्यमेवं गच्छत्यादिभेदेन भवतीति द्रव्यक्रिययोर्भवन-सामान्यानुगतमेवेदं सर्वमिति [illegible] भवतीति शब्दार्थयोर्या गतिर्भावितं तयेत्यर्थः एव एव [illegible] 25 [illegible] वा यथा सर्वत्र स्थितम् द्रव्यक्रियात्मकस्य [illegible] सर्वे शब्दाः सर्वार्थाभिधानसमर्था इति-[illegible] भवनं वस्तु द्रव्यक्रियात्मकेन भवति भवनव्यतिरिक्तस्य कस्यापि वस्तुनोऽभावात् [illegible] तथा च सर्वे भवनरूपमेवेति भवनसामान्यमेव क्रियात्वे प्रतिपादिते तदयमनुपपन्नता वैयाकरणेन [illegible] तदेवाह—ननु कारकाणामिति मूलारम्भो यावत् इति सूत्रव्याख्यानान्तरं भाष्यकार [illegible] पूर्वापरीभूतं [illegible] करोतीति [illegible] करोतिना सामानाधिकरण्यासामानाधिकरण्याभ्यां धातुत्वं [illegible] 30 [illegible] परिस्पन्दलक्षणा क्रिया [illegible] न परिस्पन्दलक्षणा [illegible] इति [illegible] क्रियालक्षणं कारकाणां प्रवृत्तिविशेष इति भाष्यकृता प्रणीतम्, सर्वेषां कारकाणामेकाभिधानप्रवृत्तेरसम्भवात् देवदत्तः पचति काष्ठानि पचन्ति स्थाली पचतीत्येवं सर्वत्र पचिक्रियोपादाने प्रवृत्तेरेकाभिधानात् प्रवृत्तिविशेषः क्रियेति कथितम्, एवञ्च पचनक्रियायां भिन्ने [illegible] प्रवृत्तिविशेषत्वं सिद्धम्, एतावता वैयाकरणमतं [illegible] यथाहि भव 'अपेक्षते क्रियामात्रसाधनं'

ननु कारकाणामित्यादि, भवनमेवाविशिष्टं सर्वत्र क्रियेत्यापादिते तदपाक्रियते वैयाकरणेन क्रियालक्षणमभिधीयते प्रवृत्तिविशेषः क्रियेति तत्त्वार्थः क्रियालक्षणं न सत्तासम्प्रवृत्तिमात्रम्, यत्र कारकाणामित्येतस्य व्याख्यानमनुरूपमर्थे: [कृतम्] कारकस्यैव क्रियात्वं मा विज्ञायि अथवा कारकप्रवृत्तिमूला सृष्टतामिति भेदप्रदर्शनार्था षष्ठी, विशेषग्रहणं पुनः किमर्थमिति चेदत आह—सर्वत्र प्रवृत्तिसम्भव
5 इत्यादि, येनविशिष्टोद्देशेनेति, सांव्यवहारिकमोदनादिफलमुद्दिश्यते, कारकसंज्ञा इति साधकतमम् पचनादिसाधनभवा इत्यर्थः, सर्वा हि क्रिया कर्तृसमवायिनी वा स्यात् पचतीतिमितिविषया भवतीति, एवंरूपायाः पचिपठिगम्यादेः परिग्रहार्थं क्रियायाश्च विशेषग्रहणमिति, प्रवृत्तिमात्रपरिग्रहे त्वसाहे दोष उच्यते—सर्वभावेषु हि प्रवृत्तिरस्तीत्यादि रूपादिभिः सद्भावैरसद्भावैर्गन्धविकला- दिभिश्च विशेषैः प्रत्यक्ष वस्तुनि सहिता—युक्तेव सा प्रवृत्तिः प्रादुर्भावतिरोभावात्मिकेति, [त]द्रूपम
10 स्याः कथयति, प्रथमाप्रथमपक्षेति कार्यसामान्यक्रियां गृहीत्वोक्तं भाष्यकारेणेति तस्याः सर्वत्र वस्तुनि प्रसङ्गः तद्रूपफलसम्पादनप्रदर्शनार्थमुक्तमिति ग्रन्थं प्रयोजयति, सर्वस्या गुरुर्गमव्यनवस्थानात् किं फल

[illegible] अन्यथा हि कारकव्यक्ती [illegible] अन्यथा हि 'क्रियता'मित्युक्तम् । अत्र टीकाकारेण प्रयोजनान्तर [illegible] । [illegible] क्रियते [illegible] कारकव्यक्ति [illegible]—तत्र कारकाणामिति कारकत्वेन [illegible] कर्तृकर्मणोः प्रधानयोः [illegible]
15 [illegible] इति [illegible] । विशेषग्रहणप्रयोजनमाह—विशेषग्रहणमिति सर्वे सर्वा [illegible], तत्र कारकाणां [illegible] प्रवृत्तिरेव विशेष इति [illegible] न [illegible] [illegible] सर्वेषां कारकाणां [illegible] सर्वेषां कारकाणां [illegible] [illegible] सर्वेषां कारकाणां [illegible] सर्वेषां कारकाणां [illegible], [illegible] तु [illegible] तेषां कर्तृकरणादिव्यपदेश इति भाव । [illegible]—सांव्यवहारिक मिति । सर्वत्र हि क्रिया कारकाश्रितेन न [illegible] कारकाणां हि [illegible]
20 [illegible] कारकसंज्ञेव क्रिया सर्वा [illegible]—साधनेति क्रियाश्रयोऽर्थः । अपरे तु कारकत्व प्रधानं कर्तृकर्मणी [illegible] कर्तरि कर्मणि च [illegible] कारक- मिति [illegible]—कर्तृसमवायिनी चेति [illegible] एवं तयोर्विशिष्ट [illegible] । [illegible], अत [illegible] प्रवृत्तिविशेष- मिति [illegible] । [illegible]—प्रवृत्तिमात्रेति सर्वे [illegible]
25 [illegible] न [illegible] नहि [illegible] बिना [illegible] [illegible] [illegible] इत्यते हि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति भाव । [illegible] प्रथमाप्रथमपक्षेति [illegible] हि [illegible]
30 भावः । तद्रूपेति [illegible] भावः । [illegible] सर्वस्या इति सर्वस्या [illegible] भावः । [illegible]

---

1 शि क. [illegible] । २ शि क. [illegible] । ३ भि क. कार्यसामान्य क्रियां गृहीत्वोक्तं । ४ शि. क सर्वस्य ।

कौशिकी—सांव्यवहारिकमिति व्यवहारासमर्थां दर्शयति, विशेषग्रहणसामर्थ्यात्तु पुनर्विशेषास्तूपजायमानाः पच्यादयः ओदनादिफलसम्बन्धहेतवः सामग्र्याः कारकान्तराण्यपेक्षन्ते, तमिमं दर्शयति यथा विशेषस्तण्डु- लावयः काष्ठादीन्यपेक्षन्त इति, तदुपनयति तत्र या प्रवृत्तिरित्यादि गतार्थं यावत् प्रवृत्तिसामान्यमिति इति विशेषग्रहणसाफल्यं व्याख्यातं भवति, प्रवृत्तिसामान्यस्याक्रियात्वञ्च यावच्च क्रियेत्यादि यावत् कुतः क्रियात्वं ? फलोद्देशकारकसम्बन्धा[भा]वादयुच्यते द्रव्यं च क्रियत इति प्रत्ययबलेन त्वयोच्यते 5 द्रव्यक्रियात्मको भाव इति तन्न सिध्यति त्वदभिप्रेतक्रियाभावासिद्धेरित्यर्थः, इत्यत्रासिद्धिः विशेषाव्या- पित्वाच्च प्रवृत्तिसामान्यं क्रियेति तत्प्रदर्शनार्थमाह गच्छत्यादिव्यापिरूपता वेति, कुत इति वर्तते, गच्छ- त्यादिव्यापिनी न भवति त्वदिष्टप्र[वृ]त्तिसामान्यलक्षणा क्रिया, प्रवृत्तिविशेषत्वेनाभूतत्वात्, यद्यत् प्रवृत्तिविशेषत्वेनाभूतं तद्गच्छत्यादीन् न व्याप्नोति यथा कारकं कारकाणां प्रवृत्तिविशेषत्वेनाभूतमक्रिया, अक्रियात्वाव्याप्त्योः सिद्धमिति दृष्टान्तः साधर्म्येण, वैधर्म्येण तद्वैधर्म्यमिति, या या क्रिया सा सा 10 प्रवृत्तिविशेषत्वेन भूता यथा गच्छतितिष्ठत्यादिक्रियाभेदो भ्रमणपतनसर्पणरिङ्गणादयो वा गमनविशेषाः, तस्माद्गच्छत्याद्यव्यापित्वादप्यक्रियात्वं प्रवृत्तिसामान्यस्य कारकस्येति ।

भावना व्यवहाराङ्गत्वं किं प्रकारेणेत्य दर्शितमित्याह—कौशिकमिति । समारोपितसम्भूतस्वाद्य एव वस्तुभाव्याः प्रत्ययो विशेषरूपतामुपगता व्यवहाराङ्गता भवन्तीत्याह—विशेषग्रहणेति प्रतिनियतमेवं क्रियाजनायिनी साधनशक्तिभिः एव सम्पर्कं साधयितुं भावयः प्रतिभाता भवति विशेषरूपतामापाद्य कारकमपेक्ष्य प्रवर्तन्ते इति भावः । तदेवाह—यथा 15 विशेष इति । कर्तृकर्मादिकारककर्मेतेऽप्यनुवर्तमानत्वेन प्रवृत्तेर्विशेषेण कार्यानुग्या पचतीत्यादिभिरवयवमानाः स च विशेषः साधनभूतक्रियानुग्येन साध्यः तस्मात् अत एव सामग्र्यापेक्षया सम्बन्धात्मा सामान्यभूता प्रवृत्तिस्तु न क्रिया नवत्व त्वात् पचतिप्रभृत्यादिक्रिया एव हि साध्यत्वेन प्रतीयन्ते न तु प्रतिपन्नप्रवाहरूपा प्रवृत्तिर्निष्पन्नत्वादपेक्षाप्रत्यक्षेत्याह—तत्र या प्रवृत्तिरिति कार्योत्पत्तं मूलं न सम्प्रयुज्यन्ते । यावच्च क्रियेति भवनसम्बन्धाभावात्सम्पुज्यन्ते नासौ भावः क्रिया भवितुमर्हति कारकस्य कर्मेत्थकारकसम्बन्धाभावात्, वैयाकरणैः सामान्यक्रियावाचिना भावशब्देन तद्वाच्यत्वमिषीय- मानेऽपि विशेषः सामान्यविशेषात्मकवस्तुसमर्थनात् तथैव एव सामान्यविशेषयोरनन्यत्वेनाभावात् एकस्यैकविशेषपरिहारेण 20 सामान्यस्यानुपपत्तेरिति कौशिकते ये तु सामान्यं विषयेत्याचक्षते तेषान्तु भावस्य विशेषात्मकस्य क्रियात्वं नोपपद्यत इत्येतत् ध्येयम् । सामान्यस्याक्रियात्वा समर्थं दर्शयति—कुतस्त्वत इति विशेषात्मकस्य सामान्यक्रियायाः कर्मेत्थकारक- सम्बन्धायोग्यत्वात् कर्म द्रव्यं क्रिया चेत्युभयं भावो भवतीति भावः । हेत्वन्तरमाह—विशेषाव्यापित्वादिति किं करोतीति प्रश्ने पचति किं करिष्यति ? पक्ष्यति किमकार्षीत् ? अपाक्षीदिति सामान्यविशेषभावेन प्रश्नोत्तरे करोतिना सामान्या- भिधानात् तत्र क्रियाविशेषाः पचत्यादयः विशेषव्यापिन तथा भवतिनाऽभावाभिधानाभावात् क्रियात्वपर्यायो भावो न 25 विशेषव्यापीति न तस्य क्रियात्वमिति भावः । तत एवोच्यते—गच्छत्यादीति । तदेव प्रयोगमाह—गच्छत्यादिव्यापि नीति । यथा क्रियाविशेषव्यवस्थानं कारकं कारकं न भवति विशेषरूपतामन्तरेण सामान्यरूपताया असम्भवात् तथा क्रियापि विशेषव्यापित्वेऽप्यसत्त्वेनेति दृष्टान्तं दर्शयति—यथा कारकमिति । करोतीति हि कारकमिति क्रियायाः प्रयोगेण प्रतीते- र्नानिर्वर्तकत्वात् कर्त्रादिविशेषप्रतिपत्तिः तथा विशेषाप्रतिपत्तौ भवतामप्यक्रियात्वं तदेवमेवेत्याह—अक्रियात्वञ्चेति । वैधर्म्यदृष्टान्तेन व्याप्तिं दर्शयति—वैधर्म्येणेति यथा पचत्यादयः क्रियात्वात् प्रवृत्तिविशेषत्वेन भूताः न तथा 30 भवतामपि क्रियेति तथा अक्रियात्वेन पूर्वं पचत्यादिक्रिया अपि द्रव्यपतनादिप्रवृत्तिविशेषा एव क्रिया भवन्ति न तथा भवनमिति

1 सि क्ष. कारकात् । 2 वैधर्म्यं ।

तथा च द्रव्यं क्रिया च द्वौ भावाविति द्रव्यस्य द्वितीयो भावः क्रियेत्येतदपि च नोपपद्यते, तस्याः क्रियाया असत्त्वात् खपुष्पवत्, असत्त्वमद्रव्यत्वे सत्यगत्यादित्वात् खपुष्पवत् अगत्यादित्वाच्च तद्व्यापित्वादिति ।

तथा चेत्यादि, एवञ्च त्वया द्रव्यं क्रिया च द्वौ भावाविति द्रव्यस्य—भावस्य द्वितीयो भावः
5 क्रियेत्येतदपि प्रवृत्तिसामान्यक्रियावादिनो नोपपद्यते, तस्याः क्रियायास्त्वदभिमताया असत्त्वात् खपुष्पस्येव, यथा खपुष्पमसत्त्वाद्द्रव्यस्य द्वितीयं न भवति तथा प्रवृत्तिसामान्यमिति, असत्त्वमसिद्धं प्रवृत्तिसामान्यस्येति चेत्—असत्त्व[म]द्रव्यत्वे सत्यगत्यादित्वात् खपुष्पवत्, अगत्यादित्वञ्च तद्व्यापित्वादिति तस्मात् प्रवृत्तिविशेषः क्रिया न प्रवृत्तिसामान्यमिति वैयाकरणपक्षः ।

अत्रोच्यते अभ्युपगता तावदस्मदभिमतवत् सर्वभावव्यापिता प्रवृत्तिभावानामात्मेति
10 न हीह कश्चित्स्वात्मनि मुहूर्तमप्यवतिष्ठते वर्द्धते यावदनेन वर्द्धितव्यमपायेन वा युज्यत इति ब्रुवता, स चाभ्युपगमोऽस्मन्मतसाम्यात् प्रवृत्तिसामान्यक्रियात्वं समर्पयति फलान्तरहेतुहेतुमत्त्वादिभिः प्रवृत्तिः सर्वभावव्यापियुक्ता, न हीह कश्चित् स्वात्मनीति वचनात् ।

अत्रोच्यत अभ्युपगता तावदस्मदभिमतवदित्यादि, ननु त्वयापि प्रवृत्तिविशेषक्रियावादि[ना] प्रवृत्तिसामान्यमेव क्रियेत्येतदभ्युपगतमस्मदभिमतवत्, कथमिति तदाह—सर्वभावव्या-
15 पिता प्रवृत्तिभावानामात्मेति आत्रेयेदमभ्युपगतं त्वया 'न हीह कश्चित् स्वात्मनि मुहूर्तमप्यवतिष्ठते वर्द्धते [वा] यावदनेन वर्द्धितव्यमपायेन [वा]युज्यते' (महाभा० अ० ४ पा० १ आ० १) इति ब्रुवता सकलसम्पूर्णियमनस्त्वमिति स चाभ्युपगमोऽस्मन्मतसाम्यात् प्रवृत्तिसामान्यक्रियात्वं समर्पयति, किं कारणं ? फलान्तरहेतुहेतुमत्त्वादिभिः प्रवृत्तिः सर्वभावेष्वभियुक्ता—यथा बीजादिप्रवृत्तेरङ्कुरादि फलान्तराणि फलानि फलान्तराणि तदङ्कुरप्रयत्नानि पत्रनालकाण्डपुष्पादीनि तन्दुलान्तानि क्रमेण हेतवः
20 पूर्वं पूर्वं परस्य परस्य पूर्वं पूर्वमभिमता हेतवः त एव भावाः क्रियमाणाः, तैरेवाभिमता प्रवृत्तिः सततं गमनसम्प्राप्तिः सर्वभावेष्वभियुक्तत्वात्, कथमुक्त ? 'न हीह कश्चित् स्वात्मनीत्यादि'वचनात् सर्वभावेषु बीजाङ्कुरप्रतिसत्तादिरूपं तत् प्रवृत्तिसामान्यं तन्दुलविशेषादीनामपि तत्त्वाख्यातमिति च ।

किञ्चान्यत्—

यदपि चोक्तं केनचित् फलोद्देशेन प्रवृत्तिविशेषः कारकाणामिति, एतेनापि वचनेन सामान्यप्रवृत्तेरेव क्रियात्वमुक्तम्, अनन्तरोक्तविशेषद्वयसन्निधानात् प्रवृत्तिविशेषात्मिकापि सैव, यदपि चोक्तं विशेषास्तूपजायमाना इत्यादि यावच्च प्रवृत्तिसामान्यं लोकव्यवहारानङ्गत्वादिति, अत्रोच्यते इहापि समानकल्पत्वात्, यथा च विशेषा उपजायमानाः ⁵ पच्यादय ओदनादिफलनिर्वृत्तौ कारकान्तराण्यपेक्षन्ते तथा मृद्भवनमपि घटफलनिर्वृत्तौ कारकान्तराण्यपेक्षत एव कर्ता कुम्भकारोऽस्य करणेन दण्डादिना जलाद्याहरणाय मृदाहृत्य तच्छालायां घटं निर्वर्तयति, मालवनगरे सप्तवर्षशतानि यावत् स एव घट आर्द्रा- विसामिशुष्कनवपुराणान्यथाभवनेऽपि तथातथाभवति तत्राम एव घटो घर्षे न दह्यते स्त्रोऽप्यते च गोदोह वा तडागादौ, तथैवापरस्य क्षणमप्यनवस्थानमुदके प्रक्षिप्तस्येति, 10 प्रवृत्तिविशेषत्वेनाभूतत्वादप्रसिद्धतापि नैवमुक्तैव ।

यदपि चोक्तं केनचित्फलोद्देशेन प्रवृत्तिविशेषः कारकाणामिति, स च विशेषः, सहभाविनो रूपादयोऽसहभाविनो गमनस्थानादयश्च तैः प्रत्यासन्नं युक्तं तदात्मिका वैशेष्येनापि वच नेन सामान्यप्रवृत्तेरेव क्रियात्वमुक्तम्, किं कारणं ? अनन्तरोक्तविशेषद्वयसन्निधानात् सर्वत्र तेषामेव च विशेषाणां सामान्यप्रवृत्त्यात्मकानामोदनाद्युद्दिश्य फलरूपत्वात् सन्निधानाच्च फलान्तरहेतुत्वात् तेषामेव, 15 त एव ओदनादिफलान्तरहेतवो नान्यः कश्चित्, अतः प्रवृत्तिविशेषात्मिकापि सैव—सामान्यप्रवृत्तिरेवेति, यदपि चोक्तं विशेषास्तूपजायमाना इत्यादि—तदनन्तरोक्तो ग्रन्थो यावच्च प्रवृत्तिसामान्यं लोकव्यवहारा- नङ्गत्वादिति, अत्रोच्यते इहापि समानकल्पत्वात्र दोषो विशेषग्रहणानर्थक्यञ्च परपक्ष इत्यत आह—

त्विति । कारकाणां प्रवृत्तिविशेष [illegible] मेनापि प्रवृत्तिसामान्यस्यैव क्रियात्वमुक्तमत एवैतदाह—यदपि चोक्तमिति । केनचिदिति फलमनन्तरमा कारकाणां साम्यात्मक [illegible] प्रवृत्तिविशेष इत्युच्यते सर्वकारकाणां फलमनन्तरमेव 20 भवते परिस्पन्दलक्षणव्यापारस्यैव लोकप्रसिद्धस्य व्यापारणाय प्रवृत्तिविशेष इत्युक्तं न तु प्रवृत्तिसामान्यमुद्दिश्य सर्वा प्रवृत्ति- मत्यन्तरापन्निरूपमाणा विशेषसमवायापत्त इति प्रवृत्तिरेव विशेष प्रवृत्तिविशेष इत्युक्तमिति भावः । अनेनापि वचनेनासदभिम- तप्रवृत्तिसामान्यस्यैव क्रियात्वमुक्तमित्यभावेन व्युत्पत्ति—सामान्यप्रवृत्तेरेवेति । हेतुं दर्शयति—अनन्तरोक्तेति सामान्य- रूपा एव भवते [illegible] सामान्यप्रवृत्तिरेव सेति भावः । एतदेव व्याचष्टे—सर्वत्रेति यथा यस्य यत्रो [illegible] कर्तृत्वापेक्षया साम्या सर्वमिक्रियापेक्षया च कर्म भवति 25 न च मृदः कर्म [illegible] परत्वैतावान् विशेषः प्रथमं साम्यत्वं ततः [illegible] न विशेषा ते [illegible] [illegible], एवैकस्य विशेषद्वयसन्निधानात् प्रवृत्तिविशेषोऽपि सन् प्रवृत्तिसामान्यरूप एवेति भावः । अथोपजायमाना प्रवृत्तिविशेषाः कारकाण्यपेक्षन्ते न तु प्रवृत्तिसामान्यं तस्य व्यवहारानङ्गत्वादिति मतं तन्निराकर्तुमाह—यदपि चोक्तमिति 'सामान्यमभिन्नं च साम्यत्वेनाभिधीयते । अभिन्नमसत्त्वात् ता विशेषमभिधीयते' । इत्युक्ता साम्यत्वेनाभिधीयमानाऽऽ- भिन्नमस्य प्रवृत्तिरेव प्रवृत्तिविशेषत्वोच्यते तथाविधा प्रवृत्तिः साम्यत्वात् कारकान्तराण्यपेक्षते एकत्वानाभिन्नमस्य 30 प्रवृत्तिः प्रवृत्तिसामान्यम्, निरस्य प्रवृत्तिः प्रवृत्तिविशेष इत्युक्तं मतमेतदेवं वाक्यं पूर्वपक्ष प्रतिभाति । अयमपि पक्षः प्रवृत्तिसामान्यविशेषयोरव्यापारत्वादेव निरस्त इत्याशयेन समाधत्ते अत्रोच्यत इति । प्रवृत्तिविशेषस्यैव प्रवृत्तिसामान्यस्य

---

१ सि क. °रेवेति ।

यथा च विशेषा इत्यादि, प्रवृत्तिविशेषसामान्यरूपयोः क्रिययोरविशेषापादनमन्यो गतार्थः, पचेरोदन-फलनिर्वृत्तौ कारकान्तरापेक्षोपलम्भवद् भवनस्यापि घटफलनिर्वृत्तौ कारकान्तरापेक्षेति पिण्डादिषु सर्वेषु भवनमेव कुम्भकारादीनि यतोऽन्यानि कारकाण्यपेक्षत इत्यर्थः, तान्युदाहरति–कर्त्ता कुम्भकारोऽस्येत्यादि, कर्तृकर-णसम्प्रदानापादानाधिकरणानि कुलालो दण्डादिर्मोदकार्थं मृदाद्यम [illegible]मिति, कालोऽपि केषा-ञ्चित् कारकमिति तद्दर्शयति–मालवनगरे समवर्पयिष्यामीति, [illegible] एव घटो वर्षे न [illegible] सह्योप्यते च [illegible] ग्रन्थ[मिति]स्थापनार्थं गोदोहं वा तडागादाविति, [illegible] प्रविशत्येति च कारकविशेषापेक्षाप्रदर्शनम्। यदप्युक्तं [प्रवृत्ति] सामान्यं प्रवृत्तिविशेषत्वेनाभूतत्वात् कारक[illegible]व्यापी न भवतीति तदपि नानुमानमसिद्धहेतुत्वात् प्रवृत्तिसामान्यस्य प्रवृत्तिविशेष-त्वेनाभूतत्वमसिद्धम्, प्रवृत्तिविशेषकरूपत्वादेव तत्सामान्यस्य सामान्यस्य प्रवृत्तिविशेषकरूपत्वाच्च सर्वभवनव्यापित्वमनत्वात् तदविनाभावाच्च गत्यादिविशेषाणाम्, भवनमसारमयतीति, तस्मात्-मनुस्मारपमात् प्रवृत्तिविशेषत्वेनाभूतत्वादसिद्धतापि नैवमुक्तेन, [illegible]विशेषाविशेषभावो ग्रन्थक्रिययोरनुपपत्तेरिति।

यदप्युक्तमसत्त्वाद्ग्रन्थदितीयतापि नैव प्रवृत्तिसामान्यस्यासत्त्वात् अनुत्पन्नवदन्यादित्वादिति, अत्रोच्यते–

---

15 भवनस्यापि [illegible] दर्शयत्येवाह–पचेरोदनफलनिर्वृत्तावित्ति [illegible] मपि प्रवृत्तिविशेषत्वमेव [illegible] भवनस्यापि [illegible] अन्यथा हि कारक-[illegible] 'अस्ति हि भिन्नो' इति [illegible] प्रवृत्तिसामान्यं भवनं प्रवृत्तिविशेषाः [illegible] प्रवृत्तिविशेषाणां कारकापेक्षावत् प्रवृत्तिसामान्यं भवनमपि [illegible] कारकान्यपेक्षत इति [illegible] प्रवृत्तिविशेष [illegible]। [illegible]–कर्त्ता कुम्भकार इति [illegible] कर्त्ता कुम्भकार [illegible] कुम्भकार कर्त्ता [illegible] करणम्, [illegible] सम्प्रदानम्, [illegible]पादानम्, [illegible] कारकाण्यपेक्षन्ते
20 इति भावः। [illegible] मालवनगरे [illegible] कारके भवतीति [illegible] मालवनगर इति [illegible]–यदप्युक्तमिति। प्रवृत्ति सामान्यस्यैव प्रवृत्तिविशेषत्वात् [illegible]–तदपि नानुमानमिति। भवनं हि [illegible] [illegible]
25 [illegible] सामान्यस्येति [illegible]

1 सि. क. [illegible]। 2 सि. क. [illegible]। 3 सि. क. [illegible]। 4 सि. क. [illegible]। 5 सि. क. प्रवृत्तिविशेष[illegible]मसिद्धम् प्रवृत्तिविशेषकरूपत्वात् सामान्यस्य प्रवृत्तिविशेष-रूपत्वात् इत्यधिकं दृश्यते।

अगत्यादित्वाच्च नासत्त्वं हेत्वसिद्धेरेवोक्तवद्गत्यादिस्वरूपत्वात् सततमगमनस्य, नन्व-
गमनस्थानमाकाशं भवत्वेव, तत्र किमगत्यादित्वादसत् स्यात् खपुष्पवत् ? उताकाशवत् सत्
स्यादिति सन्देहहेतुता ।

(अगत्यादित्वाच्चेति) अगत्यादित्वाच्च नासत्त्वं हेत्वसिद्धेरेवोक्तवद्गत्यादिस्वरूपत्वात् सतत-
मगमनस्येति, अभ्युपगम्याप्यगत्यादिहेतुसिद्धिमनैकान्तिकत्वं ब्रूमः, नन्वगमनस्थानमाकाश-मगमनस्थानमिति च 5
व्योम भवत्वेव, तत्र किं अगत्यादित्वादसत् स्यात् खपुष्पवत् ? उताकाशवत् सत् स्यात् ? इति
सन्देहहेतुतेति ।

स्यान्मतमगमनस्तु कथमस्थानमाकाशम् ? नित्यस्थितत्वात्, तस्मादगतिस्थानमिति संशयहेतुता
स्यात् [अतः] अस्थानत्वमित्युक्तमित्यत्रोच्यते—

नित्यस्थितत्वादाकाशस्य नेति चेदुच्यते, अस्थानत्वमेव, आगतिनिवर्तनवदस्था 10
नमिति च स्थानादन्यद्गमनादुच्यते, न स्थानस्यात्यन्ताभाव एव, तस्मादाकाशमप्यस्थानगमनं
सच्च, गत्यभावोऽप्रवृत्तिर्गतिनिवृत्तिरिति चेत् अथ निरुपाख्यमेव स्वपरिकल्पितगत्यभाव
मात्रस्थानं प्राप्नोति, अभावत्वात् अभावस्य चास्याप्रवृत्तत्वात् खपुष्पवत्, आकाशमपि च
अवृत्तं स्थानवदस्थानञ्चेति वक्ष्यामः ।

(नित्येति) अस्थानत्वमेव यस्मादुच्यते आगतिनिवर्तनवत् स्थानं गतिनिवृत्तौ अवृत्तं
अवृत्ताया गतेर्या निवृत्तिः प्रतिबन्धः सा स्थितिः वस्त्रमार्गवत्, न चाम्भोऽप्रवृत्तगतेराकाशस्य प्रतिबन्धः, 15
वायुप्रगतेरेवागतिनिवर्तनवत्, अस्थानमिति च स्थानादन्यद्गमनादुच्यते न स्थानस्यात्यन्ताभाव एव,

---

गमनप्रसारीणामविच्छेदादेव गमनादीनां भवनतामान्याभिप्रायकृतम् भवनतासमवत् तदेवत्वं भवनमेवैकमेकत्वं देवदत्तभेदं
पतिभेदं स्थितिभेदं [illegible] वा भवतीति सर्वत्र [illegible] तेन तेन भूयत इत्यन्वेन [illegible] पूर्वोक्त-
[illegible] भवतीति भाव । इत्यत्र द्वितीयो भावः क्रियाऽपि नोपपद्यते इत्यतो [illegible]
खपुष्पवदिति चतुर्थं दर्शयन्नाह–अगत्यादित्वाच्चेति अगत्यादित्वादसत्त्वं प्रतिज्ञामात्रस्य साध्यते तदपि न अगत्यादि- 20
त्वसाधितेः तदेव [illegible] भवतीत्युक्तत्वादिति भावः । यदि [illegible] सिद्धमित्युच्यते
तत्राऽऽह–अभ्युपगम्यापीति, आकाशं हि न गमनवत् स्थितिवद् वा तथापि भवतीति तत्र सत्त्वेन समानाधिकरण्य[illegible]
[illegible], चतुर्थे चासत्त्वेन समानाधिकरण्यम्, तथा च प्रतिज्ञामात्रं [illegible] किं वा खपुष्पवदसदिति
संशयजनकत्वा[illegible]नैकान्तिकमिति भावः । [illegible]
तत्र [illegible] अनैकान्तिकत्वे[illegible] समाधत्ते– 25
नित्यस्थितत्वादिति [illegible], अन्यथा [illegible]
[illegible] इत्यस्येति बोध्यम् । [illegible] न स्थितिमात्रित[illegible]–
[illegible] एव भवति न [illegible]
न स्थितिमात्रमपीति [illegible] भावः । यथा स्थानवत्
[illegible] स्थितिनिरोधिनं [illegible] न तु [illegible], तस्मादाकाशं 30
न स्थानगमनं न वा [illegible] हेतोर्दोषमिति दर्शयति–अस्थानमिति चेति ।

---

१ सि. क. °[illegible] । २ सि. क. [illegible] । ३ सि. क. इत्यस्थानमिति वृत्तौ प्रवृत्ताम । ४ सि. °[illegible] ।
५ सि. क. [illegible] ।

तस्मादाकाशमप्यस्थानगमनं सर्वेऽस्त्वनैकान्तिकहेतुना तदवस्थैव साधनयोरनयोरिति । गत्यभावोऽप्रवृत्ति-गतिनिवृत्तिरिति चेत्—स्यान्मतं गत्यभावगतेर्गतिनिवृत्तिर[प्र]वृत्तिः, तस्मात्तदभावमात्रत्वात् स्थितेरभा-वत्वाभावस्थानं न स्थानं तदेव चाकाशं गतेरेवाभावादित्यत्रोच्यते अथ निरुपाख्यमेवैतानि, तथापि सैषा, निर्गतोपाख्यं त्वत्परिकल्पितगत्यभावमात्रस्थानं तदाप्नोति, अभावस्याप्रभावत्वात्सामर्थ्यत्वात्, 5 खपुष्पवत् आकाशानि च भूत्वा स्थानवत्स्थानप्रेति वक्ष्यामः ।

गतिविशेषणसामर्थ्यादिति चेत् तदेवेदमस्मदिष्टं गत्यभावस्य स्थानस्य सत्त्वं सिद्धम्, स्थित्यभावस्य गमनस्य सत्त्ववदिति गतिविशेषणसामर्थ्यापादितस्थित्याद्युत्तरभावसत्त्वादेव सर्वारम्भकगतिस्थित्यादिभवनतत्त्वमवलम्ब्य तदपरित्यागेन तत्स्वाभाव्यान्निरूप्यते भवनं भाव इति ।

10 (गत्वेति) गतिविशेषणसामर्थ्यादिति चेत्—स्यान्मतं यदि सर्वथा स्थानं निवृत्तिरभाव इति अविशेषं ब्रूयाम् खपुष्पवन्निरुपाख्य स्यात्, किं तर्हि ? गत्वा विशिष्टं स्थानं गतिनिवृत्तिरिति ब्रूमः, तस्मात्तदभाव इति सोपाख्यमित्यत्रोच्यते तदेवेदमस्मदिष्टं स्थानस्य सत्त्वं गत्यभावस्य[स्थित्यभावस्य] गमनस्यैव सत्त्ववत् गतिविशेषणयोगात् भवन्मतविरुद्ध [सिद्धम्] तस्मिंश्च सिद्धे स्थाने तद्व्यतिरिक्ता नित्सर्वक्रिया-पदाभिधेयो भावः—सैव भाव इति सिद्धं तस्मात् गतिविशेषणसामर्थ्यापादितस्थित्याद्युत्तरभावसत्त्वात्, 15 अत एव च सर्वारम्भकेन्यादि यावद्भवनं भाव इति, येन निरुक्तिर्भवनं भाव इति सम्येवमादेव कारणात् गतिस्थित्यादिसर्वारम्भकमेव भवनस्य तत्त्वमवलम्ब्य तदपरित्यागेन तत्स्वाभाव्यात्—यथाक्रम मानुपूर्व्यभावत्वात् पूर्वस्य गतिस्वभावस्योत्तरस्य स्थितिस्वभावस्य अथवा पूर्वस्य स्थिति[स्व]भावस्योत्तरस्य गति[स्व]भावस्य यथाविवक्षाक्रमं यथापरिणतिक्रमात् यथार्थक्रमैकत्वाभिव्यक्तमेवतत्स्वामभिव्यक्त्या च भवनं भाव इति निरूप्यते ।

[illegible]

१ भि. क. [illegible] । २ भि. क. [illegible] ।

यस्मात् विरोधिनो भावस्योत्तरस्य स्थित्यादेः प्रादुर्भावाद्गतेर्विनाशो गतेर्वा प्रादुर्भावे स्थितेः, स चाभावोऽपि भावः पाकजोत्पत्तिवदित्युच्यते—

योऽप्यभावाभिमतो विनाशो विरोधिभावप्रादुर्भावे भावान्तरनिवृत्तिरितीष्टः सा च भावान्तरानभिव्यक्तिस्तस्य भावान्तरस्य भाव एव, विरोधिभावप्रादुर्भावमात्रत्वात्, यथा जागरणेन स्वप्नो निवर्त्यतेऽनभिव्यक्तिं नीयत इत्युच्यते तथा स्वप्नेन जागरणम्, अन्यतरापनयनेनान्यतरभवनात् सर्पस्फटाटोपकुण्डलभवनवत्, न हि क्रियान्तरादन्यन्नीयते न चाऽन्यज्जायतेऽपूर्वमिह किञ्चित्, एवमिहापि च गतिभवनं स्थितिनिवृत्तिः स्थितिभवनमेव गतिनिवृत्तिरिति।

(योऽपीति) योऽप्यभावाभिमतो विनाशो विरोधिभावप्रादुर्भावे भावान्तरनिवृत्तिरितीष्टः सा च भावान्तरानभिव्यक्तिः, तस्य भावान्तरस्य—स्थितेरन्यस्य गत्यादेः, गतेर्वाऽन्यस्य स्थित्यादेर्भाव एव, नाभावो विरोधिभावप्रादुर्भावत्वादेव, यथा जागरणेन स्वप्नो निवर्त्यते तेनानभिव्यक्तिं नीयत इत्युच्यते यथा जागरणेन स्वप्नोऽनभिव्यक्तिं नीयते तथा स्वप्नेन जागरणम्, जाग्रतोऽपि च सुप्तवन्मन्दतरमन्दतमचैतन्यदर्शनात् सुप्तस्यापि जाग्रत इवाभिव्यक्ततराभिव्यक्ततमस्वप्नदर्शनात्, तदेव हि चैतन्यं तीव्रमन्दावरणोदयक्षयोपशमापेक्षं निद्राप्रचलादिभेदं पटुपटुतरपटुतमेन्द्रियादिभेदञ्च दृश्यते, तस्मादेकस्मै च वस्तुनोऽभिव्यक्त्यनभिव्यक्तिकृते स्वप्नजागरणे, अन्यतरापनयनेनान्यतरभवनात्, सर्पस्फटाटोपकुण्डलभवनवत्, अत आह न हि क्रियान्तरादन्यन्नीयत इत्यादि गतार्थं यावदिह किञ्चिदिति, एवं दृष्टान्तवर्णना इहापि च गतिभवनमित्यादि गतार्थं दार्ष्टान्तिकवर्णनमपि, तस्मात् क्रियान्तरप्रादुर्भावे पूर्वभावनिवृत्तिर्नाभाव इति।

अत्राह—

स्यादेतत् यथा तु भुक्तिक्रियाप्रवृत्तिस्तृप्तिफलावसाना, प्रयोजनाभावे कारकानभिसम्ब-

यो रक्तस्योत्पत्तौ श्यामरूपस्य विनाशः तथैव स्थित्यादेः प्रादुर्भावे गतेर्निवृत्तिर्गतिविनाश एषोऽपि कथं भावः । तदाह पाकजोत्पत्तिवदित्युच्यते—स्यादन्यत्वमिति । योऽप्यभावाभिमत इति भावे सर्वक्रियाविशेषाश्रयत्वेऽपि क्रियाविशेषाविर्भावेन सा न व्यवहारपथमवतरति तथाविधविविक्तक्रियाविशेषरूपेणैव व्यवहारो देवदत्तादिर्गतिक्रियाविशेषेण सोऽपदिश्यते स क्रियाविशेष एवाभिव्यक्तिरस्तिरोभावश्च अपरक्रियाविशेषाणां सत्तामप्यविवक्षितत्वात् ते तिरोभूता विनष्टा उच्यन्ते न च विनाशो न प्रध्वंसाभावः कश्चिदिह प्रयोजनमुक्तत्वात् नहि असतो जायते प्रतीत्यं नास्तीति युज्यते तथाच प्रकारान्तरं क्रियाविशेषप्रादुर्भावमेव विनाश इत्युच्यते तथा च स्थितिरूपेण भवत्यनुभवतामेव गतिविनाशानुभवनं गतिरूपेण वा भवदनुभवतामेव स्थितिविनाशानुभवनमिति भावः । तत्र दृष्टान्तमाह—यथा जागरणेनेति निद्राविच्छेदकारणस्य तरतमभावेन चैतन्याविर्भावतिरोभावतारतम्यमनुसमावरणविरोधाभ्यां चैतन्यस्य तरतमभावेनाभिव्यक्तिरेव तथा तथा चैतन्याभिव्यक्तिरेवावरणस्य तथा तथा विनाश उच्यते न चान्यत्वात् अविशेषे गत्यभिव्यक्तिरेव स्थितिनिवृत्तिरिति भावः । इदमेवोपपादयति—नहि क्रियान्तरादिति अत्र मूलं भाव नीयतेऽन्यत्। नहि सर्वस्य क्रियाविशेषात् इत्यादयः पूर्वभावाः परभावाविर्भावे निरन्वयं नाशा भवन्ति यथा परवादिना कल्पिता उच्यन्ते किन्तु विद्यमाना एव क्रिया तदेवाभिव्यज्यन्ते इत्युत्तरभाव एव पूर्वभावनिवृत्तिरिति भावः । ननु अभिव्यक्तिरूपत्वेन कारकाणां प्रवर्तितव्ये न तु निष्प्रयोजनम् तथा च यत्किञ्चित् प्रयोजने निष्पन्ने सति तानि कारकाणि न प्रवर्तन्ते यथा तृप्तिफले निष्पन्ने भोजनक्रिया निवर्तते न तु तृप्तिरेव भोजननिवृत्तिः तयोः साध्यसाधनभावात्, भोजननिवृत्तौ हि तृप्तिरेव हेतुः तथा च तृप्तौ कारकाणि पूर्वभावनिवृत्तिहेतोः पर्यवसितोत्तरभावाभिव्यक्तेरुत्तरभावाभिव्यक्तिरेव पूर्वभावनिवृत्तिरित्याशङ्कायामाह—स्यादे

१ सि. क्ष. निवृत्ति ।

न्यानुभुजेः निवृत्तिर्न क्रियान्तरबाधनात् तथैव तदपि स्यात्. अत्रोच्यते अत्रापि तु मा मंस्था भुजिनिवृत्तिरभाव एव, किं तर्हि? फलं क्रियान्तरम्, बुभुक्षां हि बाधित्वा भुजिक्रियाप्रादुर्भावः भुजिं बाधित्वा तृप्तिक्रियाप्रादुर्भाव इत्येवं क्रियाचक्रप्रभवेषु, तद्भावाभावो गतिनिवृत्तिः भाव एव स्थितिरिति।

5 स्यादेतदित्यादि यावदेवमेतदपि स्यादिति, यथा तु भुजिक्रियाया निवृत्तिस्तृप्तिफलावसाना-त्प्रयोजनमुद्दिश्य कारकप्रवृत्तेः, तत्सिद्धावसिते प्रयोजने कारकाणि न प्रवर्तन्ते तस्मात् कारकानभि-व्यक्त्याद् भुजेर्निवृत्तिः न क्रियान्तरबाधनात्, एवं गतिरपि प्राप्तिफलावसाना प्रयोजनाभावे कारकान-भिसम्बन्धान्निवर्तते न क्रियान्तरबाधनादतः संक्षेपमाह किं स्वप्रयोजनपरिसमाप्त्यन्तरभ्युपगमने क्रियान्तरे, कुतः तादात्म्ये सत्येव स्यात्? तत अभावनिवृत्तिरेव गतेः, फलावसाने भुजिक्रियावदिति, अत्रोच्यते
10 अत्रापि तु मा मंस्था भुजिनिवृत्ति[र]भाव एवेति, किं तर्हि फलं—तृप्तिः क्रियान्तरं प्रवृत्तेरेव क्रियात्वात् बुभुक्षां हि बाधित्वेत्यादि यावत् क्रियाचक्रप्रभवेषु, एतदुक्तं भवति क्रियान्तरप्रादुर्भावेण विना न क्रियानिवृत्तिः, नापि पूर्वक्रियाप्रध्वंसमन्तरेण क्रियान्तरप्रादुर्भावः, बुभुक्षाभुजितृप्तिक्रियाचक्रवत् पूर्वपूर्वबाधयोत्तरोत्तरप्रादुर्भावात् समानमेतदपीति तस्माद्भावाभावो गतिनिवृत्तिः, भाव एव स्थितिरिति।

एतदभिप्रेत्योऽपि उच्यते—

15 यदि स्थितिर्नाम न भावस्तदवस्तुकत्वे विवक्षाशब्दयोरप्रवृत्तिरभिधानाभावः सर्वा-भावात् खपुष्पासितादिवदनर्थकं वा तत्स्यात्, अथ द्रव्यमात्रं स्थितिर्गतावपि स्यात्, उभयत्र द्रव्यस्य सत्त्वाविशेषाभावाच्च, यतस्तु तत्र विरोधाविरोधात् भाव एव गतिस्थिती द्रव्यवत्, अत एव द्रव्यभवनादनन्यैव सती भवनान्यत्व एव गतिविरोधिनी स्थितिरिति।

तदिति भुजिक्रियासमये यथासम्भवं हेतुमाह—तत्प्रयोजनमिति प्रयोजनाभिनिर्वृत्तौ कारकाणां प्रवृत्त्यभावात् प्रवृत्ति-
20 अभावेऽसत्यपायेन भुजिनिवृत्तिर्न तूत्तरकालभाविक्रियान्तरेण भुजेर्बाधनम्, येन क्रियान्तरबाधनया भुजिनिवृत्तिर्भवतीति भावः। तथैव दार्ष्टान्तिकमाह—एवं गतिरपीति प्रवर्तितं [illegible] अभिप्राप्ती [illegible] परमात् प्रतिनिवृत्तिः न तु स्थितिलक्षणक्रियान्तरेण [illegible] बाधनात् गतिनिवृत्तिरित्यर्थः। विरोधुत्तरभावप्रादुर्भा-वाभावेन पूर्वभावनिवृत्तिर्विरोधिभावाभावस्येति [illegible] तत्र संक्षेपमाह—अतः संक्षेपमाह इति तत्र विरोधुत्तरक्रियाप्रादुर्भावे सति पूर्वक्रियानिवृत्तिरुत्तरक्रियासमये [illegible] एवं [illegible] कारकानभिसम्बन्धात् पूर्वक्रियाया [illegible]
25 निवृत्तिर्भुजिक्रियासमये [illegible] न प्रतिनिवृत्तिरपि किं विरोधिक्रियाप्रादुर्भावे सति विरोधुत्तरक्रियाकल्पना? तत आह— [illegible] फलावसाने भुजेर्निवृत्तेरेवेति [illegible] विरोधुत्तरभावप्रादुर्भावात्वाविति [illegible] इति [illegible]। समाधत्ते—अत्रोच्यत इति विरोधुत्तरभावप्रादुर्भावस्याभावादिति [illegible] भुजिनिवृत्तेरभावात्मकत्वाभावात्, न हि भुजिक्रियासमये विरोधुत्तरक्रियाप्रादुर्भाव एव नास्तीति किन्तु तृप्तिरेव विरोधुत्तरक्रिया [illegible] एव च भुजिनिवृत्तिरिति भावः। प्राप्तिरूपामभिव्यक्तां भुजिक्रियासमये प्रदर्शयति—बुभुक्षां हीति। तात्पर्यं विवृणोति—एतदुक्तं भवतीति
30 [illegible] सर्वदा [illegible] क्रियाप्रादुर्भावेण विना न पूर्वक्रिया निवर्तते न वा पूर्वक्रियानिरोधेन विना क्रियान्तरा-विर्भवतीति परस्पराधीनं [illegible] गतिनिवृत्तिरिति [illegible] एवेति भावः। स्थितेर भावात्मकत्वमुपपादयति एवं च—यदीति स्थिते [illegible] स्थितिर्भावात्मा भावो वा स्यात्, [illegible]

1 सि °भावाते।

यदि स्थितिर्नामेत्यादि, स्थितेर्भावस्थानभ्युपगमे द्वयी गतिः स्थितिशब्दस्य स्यात्, तृतीय विकल्पाभावात्, यद्वा स्थितिमभिधानमवस्तुकं यद्वा द्रव्यमात्रविषयं स्यात्, किञ्चातः ? इदमतो भवति दोषजातम्, अवस्तुकत्वे विवक्षाभिधानयोरप्रवृत्तिप्रसङ्गः—यद्यवस्तुविषयं स्थितिशब्दवचनं वक्तुमिच्छा विवक्षा सा स्वनिश्चितमर्थं परं प्रज्ञापयामीति जायते, अर्थाभावाच्च न जायते, तथा चाभिधीयतेऽनेनेत्य भिधानं स्थितिशब्दः, तस्याभावः स्यादर्थाभावात्, काककासितामिवदनर्थकं वा तस्मादिति, एव [5] तावदवस्तुकत्वे दोषः, अथ द्रव्यमात्रं स्थितिः द्रव्यस्याविरोधाद्गतावपि स्यात्, यथा देवदत्तस्याद्वावात् अविरोधाच्च देवदत्तो गच्छतीत्यत्र देव[दत्त]त्वाभिधानं प्रवर्तते तथा देवदत्तस्तिष्ठति गच्छति चेत्येवम भिधानं प्रवर्तेत, कमपत्र द्रव्यस्य सत्त्वाद्विशेषाभावाच्च एव दोषदर्शनाच्च गत्यभावमात्रं स्थितिः, अवस्तु त्वस्यापि विरोधाविरोधौ स्याताम् एव गतिस्थिती—गतिस्थित्योः परस्परतो विरोधात् देवदत्तद्रव्येण सहाविरोधाच्च एव गतिस्थिती द्रव्यवत् भव्यो गत्यर्थो यावद्भवनाभ्यस्त एव गतिविरोधिनी स्थितिरिति, [10] भवनाभ्यस्त इति द्रव्यभवनार्थेनान्येव गतिः स्थितिर्वा इति प्रवृत्तिभवनाभ्यस्त यदेति यथोपक्रान्तमुप संहरति ।

स्यान्मतं विरोधित्वादित्यनैकान्तिकमभावप्रसङ्गात्, गतेरभावो गत्या विरुध्यते प्रका शाभावेनेव तमसा प्रकाशः स्वमतेनेव, स्थित्या विरोधवत् खपुष्पादिना गत्यभावेनापि विरोधस्तत्र तद्विरोधित्वात्तदविनाभावात्, खपुष्पादेर्वा भावत्वमेव स्यात् गतिविरोधित्वात् [15] स्थितिवत्, एवं सति कुत एतद्भावविषयमेव, अभावविषयमेवैतदिति कुतः ? इति ।

यदीति गतिश्चाभ्युपगतस्थितेरभाव इत्याह—स्थितेरिति । पक्षद्वयं प्रदर्शयति—यद्वेति । तत्र प्रथमपक्षे दोषमाह— अवस्तुकत्व इति, विवक्षापूर्विका हि शब्दप्रवृत्तिः तत्र यदि स्थितिरवस्तु तर्हि तत्र विवक्षाऽनुदयेन शब्दप्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः । एतदेव स्फुटयति—यद्यवस्तुविषयमिति, गतिनिवृत्तिर्विषयाभावात् तदवस्तुत्वात् स्थितिशब्दोऽनभिधानं भवेत् तेन काककासितामिवदनर्थकमिति भावः । ननु अभावोऽपि अवस्तु [illegible] निवृत्तिरूपत्व तस्मात् अपि [20] [illegible] कथं [illegible] स्यात् इत्याशङ्क्य [illegible] अपि अर्थे ज्ञानं यस्मात् करोति हि । इति तदभावाभिधानं स्थितिशब्दस्य इत्याशयेनाह—काककासितामिववदिति । अथ द्वितीयपक्षे दोषमाह— अथ द्रव्यमात्रमिति यदि स्थितिशब्दस्य द्रव्यमर्थस्तर्हि तस्य गतौ स्थितौ वैकल्यात्प्रत्यक्षपि स्थितिशब्दाभिधानं प्रवर्तेतेति भावः । विशेषाभावाच्चेति यच्चासौ द्रव्ये यच्चस्थितस्य एव प्रयोगस्तो न तु स्थितिविषय इत्यत्र [illegible] । उपसंहरति—एवमिति तथैव स्थितेर्भावमभावमात्ये दोषदर्शनाच्च गत्यभावं स्थितिः किन्तु गतिविरोधिभावविषय एवेति भाव । [25] अथ गतिस्थित्योर्भावत्वे परस्परतोऽप्यस्तं च दर्शयति—अवस्तु त्वस्यापि अत्र मूले [illegible] । अथ गतिस्थि त्योर्भावेन द्रव्याविरोधाद्भवनम्, तथा भवनस्य गतिस्थित्यात्मन एव गतिस्थित्योर्विरोध उपपद्यते, अतो विरोधा विरोधाद्भवनत्वं गतिस्थित्योरपि न स्थितिर्भाव एव तदित्यर्थाभावादिति भाव । अथ विरोधित्व तयोर्न उपपद्यते भावाभावयोरेव विरोधात् एवं हि प्रकाशाभावस्यैव तमसा प्रकाशस्य विरोधः यथैव स्थित्या विरोधवत् खपुष्पादिनापि विरोधोऽस्ति तस्मा देवमभिविरोधस्यापेक्षया गत्यभावेनाभावत्वेन विरोधो [illegible] अस्ति हि [illegible] इति [30]

---

१ सि. क्ष. भावस्थानभ्यु । २ सि. क्ष. °भावमिति । ३ सि. क्ष. विरोधिभावाभावस्थितिः । ४ सि. क्ष. °भवनाद्यर्थेन ।

स्यादिति, यदि स्तम्भवत् विरोधित्वादित्येवमनैकान्तिकमभावमसङ्गात्, गतेरभावो गत्या विरुद्धत्वे प्रकाशाभावेनेव तमसा प्रकाशः, यथा स्तम्भत्वेनेव—ननु प्राग् गतिरेव क्रियान्तरप्रादुर्भावेनाभिव्यक्ति नीयमाना भाव एवेत्युक्तम्, तत्र स्थित्या विरोधवत् खपुष्पादिना गत्यभावेनापि विरोधः, तत्र तद्विरोधित्वात्तदविनाभाव इति गतिरभावाविनाभाविनी स्यात्तद्विरोधित्वात्, यच्च यद्विरोधि तत्तेना-
विनाभावि दृष्टम्, यथा गतिः स्थित्या, खपुष्पादेर्वा भावत्वमेव स्यात्तद्विरोधित्वात् स्थितिवत्, एवं तदविनाभावित्वे सति कुत एतद्भावविषयमेव एतदभिधानं स्थितिरिति, खपुष्पादिरभावविषयमेवेतरदिति वा कुतः ? विशेषो वाऽत्र वाच्य इति ।

अत्र ब्रूमो यद्यभावोऽपि भावेनाभावेन वा भावो विरुध्यते तावुभौ भावावेव तर्हि, विरोधित्वात् यत्किञ्चिद्देशतः कालतो वा, गत्यभावमात्रविषयत्वे चानुपपद्यमानस्थितिर्गति-
निवृत्तिरिति स्यात् तथा च कल्प्यमानायामनुपपद्यमानस्थिता गतिस्थित्याद्येकभवनाविनाभूतद्रव्यविनाशविषयं स्थानमित्यभिधानं स्यात्, न चैवं द्रव्यस्य कूटस्थनित्यत्वाद्भवितुमर्हति, तस्मादेव च गतिनिवृत्तिः स्थितिर्नाभावः खपुष्पादिवत्, तस्माद्गत्यभावलक्षितभावविशेषस्थित्य-
विनाभाव्येव द्रव्यमिति ।

अत्र ब्रूमो यद्यभावोऽपीत्यादि, खपुष्पादेर्विपर्यं कृत्वा नैयायिकापादनम् किं विशे-
षेणोक्तेन ? यथा स्थितेरभावत्वानुपपत्त्या खपुष्पादेरिवाभिभावः, तस्य भावत्व इति तदुच्यते—यद्यभावो भावेन अभावेन वा भावो विरुध्यते तावुभौ यौ विरुध्येते भावावेव तर्हि विरोधित्वात्, यत्कि-
ञ्चिद्विरुद्धतरत्वसौक्ष्म्यं दर्शयति, अहिनकुलादिवत् घटपटादिवत् घटकपालादिवद्वा सर्वत्र सहानव-
स्थानलक्षणविरोधदर्शनाद्देशतः कालतो वेति, तस्मात् खपुष्पादेरपि भावत्वं नानिष्टमिति, यदपि च त्वया
स्थित्यभिधानमभावविषयमिति मन्यते तत्रापीयमनुपपत्तिः स्यादुच्यन्ती तद्यथा गत्यभावमात्रविषयत्वे

20 तदीयस्थानं स्थितिभावे भावे अभावे च स्थित एवमनेकान्तिकमिति वाच्ये—स्तम्भवदिति । यदीत्यादि भाव एवेत्युक्तमित्यत्र—ननु भावमिति गतिर्नाम क्रियान्तरेणाभिव्यक्ति नीयमानत्वात् पदार्थविवक्षिति भाव । ततो स्थित्या विरोधवत्त्वेनाप्यभावेनापि विरोधो वा इत्याह—तत्रेति गत्याक्षिप्तः । गतिरभावाविनाभाविनी अभावविरोधित्वात् स्थितिवदित्याह तत्र तद्विरोधित्वादिति । अभावविरोधित्वादभावाविनाभावित्वप्रसक्तेऽपि स्थितेर्भावत्वमिष्यते चैवम् खपुष्पादेरपि भावत्वं स्यादित्याह—खपुष्पादेर्वेति यद्विरोधित्वात् स्थितेरिव खपुष्पस्यापि भाव स्यादिति भाव । एवं तद्विरोधित्वेन तदविनाभावित्वस्य स्थितिखपुष्पयो-
25 रुभयत्रेऽपि स्थितिरभावे भावमेव यदि भावात्मकम् खपुष्पादयोऽभावत्वेन यदि न तु भावमिति इत्ते वैषम्यम्, विशेषहेत्वभावादिति दर्शयति—एतदभिति । तद्विरोधित्वस्य भावत्वव्याप्तत्वात् खपुष्पादौ यदि तद्विरोधित्वमभ्युपगम्यते तर्हि तस्यापि भावत्वम् किं च [illegible] एतदाह—अत्र ब्रूम इति एवम् खपुष्पादिर्व्यभिचारापादनात् तदीयस्थानस्य भावत्वमेवास्तु वोऽस्माकं [illegible]
[illegible] । एतदेवाह—खपुष्पादेरिति । यदि तथापि हेतुरभ्युपेयते तर्हि सोऽपि भाव इत्याह—किं विशेषेणोक्तेनेति । हेतुत्वमेव भावत्वात् तस्मात् स्थितेरिव खपुष्पादेरप्यभावत्वानुपपत्त्यैव स्यादित्याह—यथा स्थितेरिति । भावत्वमेव दर्शयति—
30 यद्यभाव इति भावयोर्विरोधित्वस्य देशतः कालतो वा [illegible], [illegible] [illegible]
[illegible] इत्याह—अहिनकुलादिवदिति । यदि स्थितिरभावमात्रविषय एवेत्यत्र दोषमभिधत्ते—यदपि चेति गत्यभावेति

1 सि भावेऽपि यदस्। 2 सि क. भावात इति। 3 सि क. भावात्वमिति । 4 सि क. बोधितम्यते। 5 सि क. °कत्वा° ।

चानुत्पद्यमानस्थितिर्गतिनिवृत्तिरिति, तथा च कल्प्यमानायामनुत्पद्यमानस्थितौ गतिनिवृत्तौ गतिस्थित्याद्य-मूर्तं भवन् प्रागुक्तन्यायेन तेनाविनाभूतं द्रव्यं तस्य विनाशोऽत्यन्तमभावश्चापद्येत स्थानमित्यभिधानं स्यात्, न चैव द्रव्यस्य कूटस्थनित्यस्याभावयितुमर्हति, तस्मादेव च-तदभिन्नभयात् प्रतिपत्तव्यं गतिनिवृत्तिः स्थितिर्नाभावस्तथा खपुष्पादिवदेवेति, तदुपसंहरति—तस्मात्स्वभावस्थितेत्यादि गतार्थम्।

अनन्तरं खपुष्पादिरपि प्रसङ्गतोऽभिधित्सितः— 5

अभाव इति च भावादन्यो भावविशेषः, अब्राह्मणक्षत्रियादिवत्, एवं खपुष्पाद्यसत्त्व-वाचिशब्दानां भावार्थत्वम् मृग्यते चास्योदाहरणम्।

(अभाव इति) योऽसावभावाभिमतस्तत्राप्यभाव इति नायमर्थः कथ्यते, किं तर्हि? नञः पर्युदासवाचित्वाद्भावादन्योऽभाव इति भावविशेषः, अब्राह्मणक्षत्रियादिवत्, एवं खपुष्पाद्यसत्त्ववाचि-शब्दानां भावार्थत्वम्, एवमसद्भावाभिमतेष्वपि सदर्थविषयत्वमिति न्यायव्याप्तिं दर्शयति-मृग्यते चा- 10 स्योदाहरणमतिदेशस्य।

इह तावत् भवत्वं भाव्यते—

यथा तिष्ठति पचतीत्यन्यथाभवनं प्रवृत्तिसामान्यं भवन् नातिवर्तते तथा विनश्यति प्रध्वसते नितिष्ठतीत्यादयोऽपि, येऽप्यत्यन्ताभावाभिमताः खपुष्पादिशब्दवाच्यास्तेषामपि न तु

स्थितेरनुत्पद्यमानताव्यवस्थायामसौ युज्येत तथा च गमनविनाभूतद्रव्यविनाश एव स्थितिरिति स्यात्, कूटस्थनित्यस्य द्रव्यस्योत्पत्ती 15 कथमेवं स्यादेवेति भावः। गतिस्थित्यादीति गतिमत्त्वेन स्थितिमत्त्वेन वा केनचिद्रूपेण भवनेनाविनाभूतं द्रव्यं भवति द्रव्यत्व गमनस्थानादिसर्वप्रमेयानुगतस्वरूपमिति पूर्वं समर्थितमेव स्थितेर्गमनाभावरूपत्वे तु गमनाविनाभूतद्रव्यनिवृत्तिरेव स्थितिरिति स्यात्तच्च द्रव्यस्य कूटस्थनित्यस्य न सम्भवतीति भावः। एवं गतिनिवृत्तिः स्थित्यात्मा भाव एवाभ्युपेय इत्याह-तस्मादेव चेति। गत्यभावस्थितेति अत्रापि मूले लोपकल्प्यते। गत्यभावेन कल्पिता या भावमूला स्थितिस्तदभिन्ना भावेन द्रव्यमिति भावः स्यादिति प्रतिभाति। ननु 'यत्रैव युक्तमन्यसदृशाधिकरणे' इति न्यायात्, अभाव इत्यत्र भावप्रसज्यस्य 20 भावान्ये भावनम् प्रतिषिद्धस्याभिधानाभावेनैव प्रतीतेरसतो भावान्यभावत्वात्कथमसिद्धाभावत्वमित्याह—अभाव इति चेति निरुपाख्ये व्यामोहाद्भावत्वसमारोपे तत्सामान्यत्वात् भावादन्योऽभाव इति ननु प्रयुज्यते भावादन्योऽसाविति बोधयितुम् यथा ब्राह्मणसदृशाभिप्राया बुद्धिर्येषां क्षत्रियादौ ब्राह्मणे प्रयुज्यते तथाब्राह्मणशब्दः प्रयुज्यते सोऽयं मिथ्याध्यवसायो यदा तत्त्वज्ञा-नाभिवर्धते तदा नञः प्रयोगः अब्राह्मणोऽयं क्षत्रिय इति क्षत्रियत्वज्ञानानन्तरमप्यब्राह्मणपदप्रयोगात् नार्थं ब्राह्मणो मिथ्या तीर्थकरितः किन्तु पर्युदासवाचित्वात् तत्सदृशो ब्राह्मणोऽस्तीति तत्त्वतः क्षत्रियादिरेवाब्राह्मणशब्दार्थो न बोध्यते। समारोपनिवर्तकस्य 25 वाच्यत्वादेरभावात् तथा निरुपाख्येऽपि युक्ता निरुपितभावान्तरमसत्स्वन्य भावत्वप्रयोगात् तत्त्वज्ञाने तु तन्निवर्तनाय नञः प्रयोग इति भावः। सर्वे एव शब्दा गुणगुणवत्त्वे वर्तन्त इति पक्षे खपुष्पादिशब्दस्य गुणवद्गुणस्यैव वचनात् प्रतीतेः सामान्यस्य समानमिव खपुष्पादौ सामान्यविशेषाभिमतस्यप्रयोगात्तोऽभावपदं प्रयुज्यते, तत्प्रयोगे च खपुष्पादौ यो विशेषो नास्ति तदर्थेन निरुक्तिः प्रतीयते भवन्निवृत्त च वक्तव्योऽयमन्यत्र इत्याशयेन व्याचष्टे—योऽसाविति अभावाभिमताः खपुष्पादि तत्राप्य-भावत्वेन भावार्थो बोध्यते किन्तु भावविशेषत्वेन निषेधः प्रतीयत इति भावविशेषादन्यो भावविशेष एव खपुष्पादीति भावः। 30 एतदेवाह—अब्राह्मणेति ब्राह्मणशब्दः विद्याभिजनाभिजनादिव्यापादनव्यतिरिक्तं प्रसिद्धं तत्र ब्राह्मणत्वव्यतिरिक्ते क्षत्रियादौ क्रियाभिजनादिगुणाभावेन ब्राह्मणप्रयुक्ताभिप्राये नञा तदर्थत्वेनाप्रतीता बोध्यत इति भावः। खपुष्पादेर्भावत्वं कथमित्यत आह- मृग्यते चेति उदाहरणमेवेति भावः। यद्विशेषभवनानि सामान्यभवनं नातिवर्तन्त इत्यादर्शयति—यथा तिष्ठतीति।

१ सि. क. खपुष्पादिवत्स । २ सि तदेषा ।

तथाऽभवनं किन्तु भवनमेव, यथाऽगतिस्थितिः गतेरेव प्रकारान्तरता, सति नियतत्वात् प्रकाराणाम् ।

(यथेति) यथा तिष्ठति पचतीत्यन्यथाभवनं—अन्येन प्रकारेण परिस्पन्दपरिणतस्य द्रव्यस्य ततः प्रकारादन्येनापरिस्पन्दपरिणतिप्रकारेण भवनं तिष्ठत्यास्ते शेते इत्यादि, तण्डुलादिकठिनद्रव्यस्य
5 भवन पचतीत्यादि, यथैताः क्रिया अन्यथाभवनमात्रभेदाः प्रवृत्तिसामान्यं भवनं नातिवर्तन्ते तथा विनश्यति प्रध्वंसते निस्तिष्ठतीत्यादयोऽपि भवनप्रकाराः प्रवृत्तिसामान्यं भावस्वरूपं नातिवर्तन्ते, एवं क्रियापदवाच्यकार्यसाम्यमन्यथाभवनमात्रतया व्याख्याता, येऽप्यसन्त्वामाभासिमताः खपुष्पादिसम्बन्धाः तेषामपि न तु तथाऽभवनं—अन्येन प्रकारेण न त्वभवनं[किन्तु]भवनमेव नात्यन्ताभवनमित्यर्थः, यथाऽगतिस्थितिः—गतेरन्या स्थितिरगतिस्थितिः, न तु गत्यभावमात्रं गतेरेव प्रकारान्तरता यथा सा स्थिति
10 रन्यथाभवनमेव खपुष्पादिरप्यन्यथाभवनम्, किं कारणं? सति नियतत्वात् प्रकाराणाम्, प्रकारत्वात् सत्येव खपुष्पादिः, यो यः प्रकारः स सत्येव, यथा गतिनिवृत्तिः स्थितिरूपत्वात्[स]ती ।

कथं खपुष्पादिः प्रकारतेति चेदुच्यते—

खपुष्पस्य च समवायरूपेणानभिव्यक्तिः, अशोककुसुमादिप्रकारेणाभिव्यक्तिरिति प्रकारत्वानतिवृत्तेर्व्यक्तिपयोश्च सर्वासमरूपाभवनद्वयाभेदात् कतमत् सं ? कतमच्च पुष्पाणां विक-
15 सनमन्यदिति देवदत्तगमनभवनद्वयस्यैव तदपि, एवञ्च गमनस्थानादिक्रमभाविनीनामपि क्रियाणां सततमप्रवृत्तितादात्म्यानतिक्रमादेक एव पूर्वापरीभूतो भावः प्रवृत्तिरित्युच्यते, प्रकर्षेण वर्तनात् स च प्रकर्षः सर्वप्रभेदानुभवनरूपः स एव चान्तर्भावितप्रभेदत्वात् प्रवृत्तिविशेष इत्युच्यते न त्वदिष्टप्रकाराणां प्रवृत्तिविशेषः सामान्यप्रवृत्तेर्भिन्नः कश्चित् भुजिविशेषवत् ।

यथैताः क्रिया इति [illegible] एवमेव [illegible]
20 [illegible] यथा वा [illegible]
पचतीति भवति एवं [illegible] तिष्ठति शेते इत्यादिरूपेण [illegible] भवति,
[illegible] नातिवर्तन्त इति भावः । [illegible]
[illegible]
[illegible] तथा विनश्यतीति [illegible]
25 [illegible] इति [illegible] इति [illegible]
[illegible] इति भावः । [illegible]
[illegible] येऽप्यसन्त्वामाभासिमता इति [illegible] तेषामपि
[illegible] न तु [illegible]
न तु [illegible] इति भावः । [illegible] यथाऽगतिस्थितिरिति
30 [illegible] । हेतुमाह—सति नियतत्वादिति [illegible]
[illegible]—यो यः प्रकार इति । [illegible]—खपुष्पस्य चेति

1 नि क. [illegible] ।

(खपुष्पस्य चेति) खपुष्पस्य च समवायरूपेणानभिव्यक्तिः, अशोककुसुमादिप्रकारेणाभिव्यक्तिरिति प्रकारसामस्त्यवृत्तेर्द्रव्यक्रिययोः सर्वात्मकत्वादस्मिन् द्रव्यार्थनयभेदे सर्व द्रव्यं क्रिया च गमनादि, द्रव्यभेदानां गमनादिक्रियाभेदानामशोकवकुलचम्पकाभेदात् कथमत् खम् ? कथमथ पुष्पस्याविकसनमभूत् ? इति देवदत्तगमनभवनवृक्षस्तवत् तदपीति-खपुष्पादिरपि भावः, एवमेतासि-एकत्र कृत्वा गमनस्थानादिक्रमभाविभीनामपि क्रियाणां सततसम्प्रवृत्तितास्थानतिक्रमादेक एव पूर्वापरीभूतो भा- 5
व[:प्र]वृत्तिरित्युच्यते, एवमेव च तदुपपद्यते यदुक्तं 'पूर्वापरीभूत भावमाख्यातेनाऽऽचष्टे व्रजति पचती' (निरु० अ० १ सू० १४) स्तादीति, सर्वभावैकार्थ्यस्य चानन्तरमुपपादयिष्यमाणत्वात्, कस्मात् स भावः प्रवृत्तिरित्युच्यते ? ब्रूमः, प्रकर्षेण वर्तनात्, स च प्रकर्षः सर्वभेदानुभवनरूपः, स एव चान्वर्थोचितसमभेदत्वात् प्रवृत्तिविशेष इत्युच्यते, रूपादिगत्यादीन् समभेदानन्वर्थोभयमेव भावः सामान्यभवनलक्षणो भवनभेदानां परस्परतो विशेषाविशेषो भेदानभ्युपगतत्वात्, न त्वविष्टः कारकाणां 10
प्रवृत्तिविशेषः सामान्यप्रवृत्तेर्भिन्नः कश्चिदिति, दृष्टान्तो भुजिविशेषवदिति ।

तद्व्याख्यानम्—

यथा भुजिरेवाशनपानादिना द्रव्यक्षेपकालभावभेदेन प्रकारमात्रं भिद्यते, न हि तेषु कश्चिदभुजिक्रिया वा, सर्वोऽप्यसौ भुजिरेव, तथा सामान्यप्रवृत्तिरेव प्रवृत्तिविशेषः, अस्त्यर्थस्य सर्वगतिस्थित्यादिभेदात्मकत्वात्, एवं गतिस्थित्योरक्रियात्वोर्वा सर्वैव चासौ प्रकारमात्रभिन्न- 15
सामान्यभवनलक्षणक्रियैव भुजिसामान्यमात्रप्रकारभिन्नभुजिविशेषवत् ।

खपुष्पादेः खपुष्पस्येव विशिष्टरूपेणानभिव्यक्तिः पुष्पस्येव रूपेण चाभिव्यक्तिरिति तदानभिव्यक्तिप्रकारेण सत्त्वमेवेति नास्तित्व हेतोरिति भावः । एतस्मिन्नये सर्वेषां सर्वात्मकद्रव्यविशेषाणां द्रव्यात्मकत्वाद् गमनादिक्रियाविशेषाणाञ्च क्रियात्मकत्वात् क्रियैव भवनात्मकत्वविशेषात् विशेषा एव सामान्यव्यतिरिक्ता न सन्तीति कथमत् खम् ? कथमथ पुष्पाणां विकसनमिति देवदत्तगमनवद्भेदस्य सामान्यरूपत्वात् खपुष्पादेरपि भवनात्मकत्वादित्यस्यैवेति तदुपपन्नमेवमवगन्तव्यं विवक्षितैकत्वापेक्षया-द्रव्यक्रिययोरिति । एवञ्च 20
क्रियाविशेषाणां सामान्यात्मकत्वादेव कारकाणां प्रवृत्तिविशेषलक्षणाः क्रियाः सततसम्प्रवृत्तिलक्षणसामान्यक्रियाव्यतिरिक्ता भवनरूपैव क्रियामात्रं सततसम्प्रवृत्तितत्त्वमेवेत्याह-एकत्र कृत्वेति एकत्र पूर्वापरीभूतो भाव एव प्रवृत्तिः क्रियेत्युच्यत इति भावः । एतदभिप्रायेणैव नैरुक्ते वचनं उपपन्नं इत्याह—यदुक्तमिति पूर्वापरीभूतमिति क्रियाप्रधानं पदम्, क्रियया एकत्वादेकैकमपरं कृत्वं पूर्वापरमिव भूतं सौत्रोपरमेणानवस्थितं भावं प्रतिपदकैमाख्यातेनाऽऽचष्टे इति तदर्थः । पचतिगमिभुजिगम्यादि- सर्वभावार्थानां प्रवृत्तिसामान्यरूपत्वमुपपत्स्यते इत्याह-सर्वेषामिति । ननु पूर्वापरीभूतो भाव एव प्रवृत्तिरिति 25
कुतो भेदम् प्रवृत्तिरिति कुत उच्यते एकस्यैव क्रियात्वं वो वा प्रकर्षं इत्याह-कस्मादिति । सर्वान् क्रियाप्रभेदान् व्याप्यैव स्वात्मवत्त्वात् एव सर्वान् भेदाननुभवतीति प्रकर्षवर्तनरूपत्वात्स प्रवृत्तिरिति प्रवृत्तिविशेष इति चोच्यते न तु प्रवृत्तिरन्या अन्यश्च प्रवृत्तिविशेष इत्यावेदनाय-स च प्रकर्ष इति । तथैव स्फुटयति रूपगत्यादीनिति प्रवृत्तिरेव विशेषणसमर्थत्वादविशेषात्वाच्च परस्परतो भेदान् प्रवृत्तिसामान्येन प्रवृत्तिविशेष उच्यत इति भाव । दृष्टान्तं भुजिविशेषं प्रदर्शयति-यथा भुजिरेवेति अशनपानादयो भुजेरेव प्रकारत्वात् द्रव्यविशेषेण भुङ् इति व्यवहारात्, एवं सामान्यविशे- 30
षयोः विशेषेति भावः एवं भेदाद्भेदानेव अविशेषैव क्रियाव भातु अन्यथा किम् एकानेकविशेषयोः प्रवृत्तिः सर्वनामिव च

---

१ सि क. विशेषाविशेषो ।

यथा शुषिरेष्वेत्यादि यावत् प्रकारमात्रं भिद्यत इति, अशनपानस्थानावकाशादिद्रव्यभेदेन कोष्ठपार्श्वौ पाष्ण्यौ नासे वेति क्षेत्रभेदेन प्रथमद्वितीयमासादिना दिनरात्र्यादिना वा कालभेदेन तीव्रमन्दशुषिरत्वक्रमौपचयरसापकर्षादिभावेन च प्रकारमात्रेणैव भिद्यते न शुषिरत्वेन, न हि तेषु प्रकारभिन्नेषु कश्चिदशुषिरः स्थिरो वा, किन्तु सर्वोऽप्यसौ शुषिरत्वानतिक्रमाच्छुषिर एव, अथवा परस्परतो प्रकारमात्रमेवाभिद्यते, सामान्यप्रवृत्तिरेव प्रवृत्तिविशेषो वर्तते, अस्त्यर्थस्य सर्वगतिस्थित्यादिभेदस्यैकत्वात्, एव गतिस्थित्योरपि चाययोरिति विरोधिभावप्रादुर्भावोऽपि सामान्यभवनस्यैव प्रकारमात्रभिन्नविसम्भितमिति, तदिदमयति—सर्वैव चासाविति यावत् क्रियैव, तथाऽवस्थितभवतिविवक्षितपदविवर्तहीनानेकार्थत्वात् प्रकारभेदाच्च तयोऽ[प]प्यसामान्यप्रवृत्तिविशेषो शुषिरसामान्यमात्रप्रकारभिन्नशुषिरविशेषवदिति ।

किञ्चान्यत्—

एवञ्च शुषिरगतिस्थितिपर्यायादीनामपि तथा तथा सर्वभावव्यापिता भावत्वान्नातिभेदत्वादीनामपि पूर्वोत्तरव्यत्ययव्यक्तिमयानेकत्वादेव च, पूर्वमभावमानो गच्छन् तिष्ठन्नुपासीनो वा पश्चाद्भाव्यते, तथा पश्यति जानातीच्छति द्वेष्टि प्रयतते स्मरतीत्यादिषु तुल्यचर्चः ।

एवञ्चेत्यादि, न केवलमस्माद्य एव सर्वपाश्चात्यर्थव्यापित्वात् सामान्यप्रवृत्तिमात्रभावनायां निदर्शनम्, किं तर्हि ? शुषिरगतिपर्यायादीनामपि तथा तथा सर्व[भाव]व्यापिता शुषेर्यावत्—शुषेरभ्यवहरणार्थस्योपयोगपर्यायत्वात् उपयोगस्याप्यस्त्यर्थत्वात्तदापत्तेः परिणामार्थत्वात् परिणामस्य वृत्तिसत्ताभवनार्थत्वात्, तथा गतिरपि सर्वभावव्यापिनी गमनचलनस्पन्दनपरिणामैकार्थत्वात्, द्रवति द्रोण्यति द्रुवारेति द्रुः, द्रोर्विकारो द्रव्यं द्रव्यस्य भव्ये द्रव्यं सदैव गत्यात्मकं विपरिणामात्मकमिति चार्थः, आर्षोऽपि यथा 'पोग्गले णं भंते ! किं एयति वेयति चलति फन्दति खोभति घुमति उ तं भावं परिणमति ? हंता गोयमा ! तहेव जाव परिणमति (भग० श० ५ उ० ७ सू० २१२) इति, स्थितिरपि

इति द्रव्यभेदमादिभेदेन प्रकारभेदेन शुषिरेषु इति दर्शयति—यथाप्रमाणमेति । कोष्ठादिषु शुषु इति क्षेत्रभेदेन, न हि तत्र शुषिरं शुष्यते न शुषु इति [illegible]—न हि तेष्विति । एवं गतिस्थित्योरिति विरोधिभावप्रादुर्भाव- [illegible] सामान्यविशेषभावप्रादुर्भावः सर्वथा प्रतिसामान्यस्य प्रकारभेदेन एव अस्त्यर्थस्य सर्वपदार्थेषु [illegible] तत्प्रकारभेदत्वात्, शुषिरसामान्यमात्रप्रकारभिन्नशुषिरविशेषवदिति भावः । एवं सर्वपदार्थेषु अस्त्यर्थव्यापिता प्रदर्श्य सर्वे सर्वोपघातका इति न्यायात् सर्वपदार्थस्य सर्वपदार्थव्यापित्वं इत्याशयेनाह—एवञ्चेति । तत्र शुषेः सर्वपदार्थव्यापित्वं दर्शयति—शुषेर्यावदिति [illegible] उपयोगविशेष एव, [illegible] इति [illegible] परिणामविशेषः [illegible] एवं शुषेः सर्वपदार्थव्यापित्वं [illegible] भाव । एवं गतेः सर्वभावव्यापित्वमाह—तथा गतिरपीति [illegible] भावः । [illegible]—द्रवतीति । तत्र मार्ग दर्शयति—आर्षोऽपीति । स्थितेः सर्वभावव्यापित्वमाह—स्थितिरपीति [illegible] सर्वभावव्यापित्वमिति भावः । [illegible]

1 सि० क० शुषारेषे । 2 सि० क० स्थितिमतो । 3 सि० क० °भवनत्व । 4 सि० क० क्षेत्रार्थत्वात् ।

तिष्ठत्यासकेऽपि स्वरूपं न त्यजति परिणमति तथा तथा भवतीत्यर्थः, पचति-छिनत्ति-लिखत्यादयः पच्यादयः, तेषामपि पच्यादीनामस्त्याद्यविशेषः, पाकस्य क्रियाफलत्वात् क्रियायाश्च हेतुफलरूपाभिन्न परिणतित्वात्, पच्यते पचत्यासाने भीषमधुरीभवति स्वयतेऽपि विपरिणमतीत्याद्यपेक्षार्थत्वात्, तथा छपति लिखति तथाऽऽत्मनः शिरो दर्शयति कर्मैव इत्याद्येकार्थम्, तथा तथा सर्वभावस्वे । त्वान्यतमस्तु भुव्यादीनां सर्वभावव्यापिता, गतिस्थितिसत्त्वाविपरिणामाद्यनतिक्रमात्, पठितसिसिधि- 5 धिषिगत्यादीनां कथमिति चेदुच्यते भापतिनामाविधेयत्वादीनामपि पूर्वोत्तरव्यत्ययव्यक्तिभवनैकत्वादेव च तथा तथा सर्वभावव्यापितेति वर्तते, भाव व्यक्तायां वाचि, भाऽवबोधने, भिदा वर्षे गति वदनेकार्थे इत्येवमादीनां पूर्वोक्तपूर्वापरीभूतव्यक्तिक्रमभवनमेकत्वात्, पक्तमेव हि पूर्वापरीभूतं भवनं गतिस्थित्या- दिवत् क्रियात्वादित्युक्तम्, तथा छपत्यादीनामपि, पूर्वापरीभूतैकभवनव्यत्ययव्यक्तिलक्षणक्रियात्वानति वृत्तेः सर्वभावव्यापितैव, पूर्वमभाषमाणो गच्छन् तिष्ठन्नुदासीनो वा पश्चाद्भाषते, पश्यति जानाति इच्छति 10 द्वेष्टि प्रयतते स्मरतीत्यादिषु तुल्योऽर्थः, तस्मात् काचित्पूर्वापरीभूता क्रियाऽस्ति क्रियात्वात् सर्वधात्वर्थः सर्वधात्वर्थव्यापिन इति साधूक्तम्, एवन्तावत् प्रवृत्तिसामान्यमेव क्रियाप्रवृत्तिविशेष इत्युक्तम् ।

अमुना लक्षणान्तरं परीक्ष्यमत आह—

यदप्यादिनैगमनयदर्शनमनवबुध्य पूर्वनयनिपातितस्थितिस्वरूपनिरूपणं क्रियते, सा तु द्रव्यावस्थाविशेषो गतिरवतिष्ठति, यथा गतिर्द्रव्यस्यावस्थाविशेषो बालकुमारादिवद्द्रव्यादनन्या 15 तथा स्थितिरिति गतिस्थितिवच्च सर्वक्रिया इति ।

यदप्यादिनैगमेत्यादि, ‘णेगेहिं मिणइ माणेहिं णेगमो तस्स णेरुत्ती’ । ‘संगहिय पिंडियत्थं

पचतीति । पाकस्य सर्वभावव्यापित्वमाह—पाकस्येति । पचिधातोः पाकोऽर्थः पाके नाम क्रियाया फलम् । तथा च क्रियाफलयोः कर्मकारणभूतयोरभिन्नपरिणतित्वात् स्वयतेऽपि विपरिणमते वर्षेऽपलीयते विपचतीति पक्तमादिप्रकाराभिधायकत्वात् सर्वभावव्यापितेति भावः । एवमितरेषामपि धात्वर्थानां सर्वभावव्यापित्वं प्रदर्शयति—भापतीति पठितस्येत्याद्युक्तधात्वर्थानां पर्य- 20 त्ययाद् विशेषार्थत्वपर्यायत्वात् बहुत्वानपेक्षात्वयोग्या पूर्वमभाषमाणोऽपठन्नपठन् पश्चाद्भाषते पठति पश्यति चेति अन्यापदात् भावतया भवनाभेदेन तदैकत्वमिति सर्वाः क्रियाः पूर्वापरीभूता भवनाविशिष्टाः प्रवृत्तिविशेषत्वेनाभिमताः प्रवृत्तिसामान्यमेवेति तदर्थमेवमर्थं विशेषमिति भावः । एतदेव व्यनक्ति—पक्तमेव हीति । व्याख्यातपूर्वमत्र सर्वधात्वर्थव्यापीति योज्यम् । क्रियालक्षणं निगमयति—एवन्तावदिति यत्र वस्तुवस्तुपरस्परान्वयस्यापि व्यापकत्वे व्यवस्थावस्थाविशेषः प्रवृत्तिविशेषस्तच्च क्रियेति योऽस्य लक्षणं निराकर्तुमाह—यदपीति । णेगेहिं इति, एतत्सूत्री भाषाऽऽवश्यकनिर्युक्तौ पदार्थमनुसार- 25 पर्यायमत्र दृश्यते तद्यथा—‘णेगेहिं माणेहिं मिणइत्ती णेगमस्स णेरुत्ती’ ॥ ७५५ ॥ इति तदनु ‘संगहियपिंडियत्थं संगहवयणं समासओ बिंति’ ॥ ७५६ ॥ इति अनयोः नैगमस्य विभागपदार्थत्वं पारम्पर्याद् विभागपदार्थतैव विशेषवचनोपलक्षणतया प्रदर्शितं पदार्थद्वयं वस्तुविभागविभक्तिसमन्वयेति प्रतिभाति । तथा णेगेहिं मिणइ माणेहिं इत्यत्र पश्चात् वाक्यत्रयमन्ये वाचते । नैगम- नयवादस्यैकगमापन्नत्वात् भावो द्विविधः सामान्यविशेषाभिधायी वस्तुनो द्वैविध्यप्रतिपादकः सर्वमात्रनैगमनयदर्शनमुच्यते तत्रादावेव -मित्यादिना विभागवचनापेक्षया प्रथमत्वात्, नैगमाद्युपदर्शनादि हि द्वितीयमादिनैगमादि भवति अत्र यन्मे स्थितिवर्ण्यमान- 30 स्वरूपं न युज्यते वस्तुनो द्वैविध्यात्, एवञ्च स्थितिर्द्रव्यावस्थाविशेषः इत्युक्तं अतः स्थितेर्वाच्यत्वं तथा गतिसमासतो न मृग्यम्-

१ लि० क० ‘व्यापीरोपार्थत्वात्’ । २ कर्मैव इत्याद्येकार्थमिति पाठस्य स्थाने ‘कर्मैवकार्थं’ दृश्यते ।

यथा भुक्तिरेवेत्यादि यावत् प्रकारमात्रं भिद्यत इति, अशनपानखाद्यस्वाद्यादिद्रव्यभेदेन कांस्यपात्र्यां पात्र्यौ भवतो नेति क्षेत्रभेदेन प्रथमद्वितीयमासादिना चिरताल्पादिना वा कालभेदेन तीव्रमन्दक्षुत्पिपासाज्ञानौपम्यरसास्वादनादिभावेन च प्रकारमात्रेणैव भिद्यते न भुक्तिरेव, न हि तेषु प्रकारविशेषु कश्चिद्भुक्तिर्भवत्यक्रिया वा, किन्तु सर्वोऽप्यसौ भुक्तिरूपानतिक्रमाद् भुक्तिरेव, अथवा परस्परतः प्रकारमात्रभेदादिष्यते, सामान्यप्रवृत्तिरेव प्रवृत्तिविशेषो भवति, अस्यार्थस्य सर्वगतिस्थित्यादिभेदसमन्वयात्, एवं गतिस्थित्योरविशेषात्तयोर्भेति विशेषिभावप्रादुर्भावोऽपि सामान्यभवनस्यैव प्रकारमात्रभिन्नत्वमित्यभिप्रेतमिति, तमिममर्थमाह—सर्वैव चासादिति यावत् क्रियैव, तस्मादस्थितिभवतिस्थितिप्रवृत्तिवत् हीनानेकार्थत्वात् प्रकारभेदाच्च तयो[र]न्यसामान्यप्रवृत्तिविशेषो भुक्तिसामान्यमात्रप्रकारभिन्नभुक्तिविशेषवदिति ।

10 किञ्चान्यत्—

एवञ्च भुक्तिगतिस्थितिपथ्यादीनामपि तथा तथा सर्वभावव्यापिता भाषतिजानातिश्वेतत्वादीनामपि पूर्वोत्तरव्यक्त्यव्यक्तिमयनैकत्वादेव च, पूर्वमभाषमाणो गच्छन् तिष्ठन्नासीनो वा पश्चाद्भाषते, तथा पश्यति जानातीच्छति द्वेष्टि प्रयतते स्मरतीत्यादिषु तुल्यचर्चा ।

एवञ्चेत्यादि, न केवलमस्यायम् एव सर्वभावधर्मव्यापित्वात् सामान्यप्रवृत्तिमात्रभावव्यापी

15 नियर्तनम्, किं तर्हि ? भुक्तिगतिपथ्यादीनामपि तथा तथा सर्व[भाव]व्यापिता, भुक्तेस्तावत्—भुजेरभ्यवहरणार्थस्योपयोगपर्यायत्वात् उपयोगस्यापरार्थत्वात्तयोः परिणामार्थत्वात् परिणामस्य वृत्तिसामान्यार्थत्वात्, तथा गतिरपि सर्वभावव्यापिनी गमनचलनस्पन्दनपरिणामार्थानेकार्थत्वात्, द्रवति द्रोष्यति दुद्रावेति द्रुः, द्रोर्विकारो द्रव्यं द्रव्यञ्च भव्ये द्रव्यं सदैव गत्यात्मकं विपरिणामात्मकमित्यर्थः, आर्षेऽपि यथा 'जीवे णं भंते ! किं एयति वेयति चलति फंदति खोभति उदीरति तं तं भावं परि-

20 णमति ? हंता गोयमा ! तहेव जाव परिणमति' (भग श० ५ उ० ७ सू० २१२) इति, स्थितिरपि

[illegible]

१ सि० क० भुक्तार्थे सि० क० स्थितिवत्स सि० क० व्यापित्वा । ४ सि० क० भेदार्थत्वात् ।

तिष्ठत्वेऽपि स्वरूपं न त्यजति परिणमति तथा तथा भवतीत्यर्थः, पचविकृतविक्लित्त्यादयः पच्यादयः, तेषामपि पच्यादीनामवस्थाविशेषः, पाकस्य क्रियाफलत्वात् क्रियायाश्च हेतुफलरूपाभिन्नपरिणतित्वात्, पच्यते पच्यमानं मीलमधुरीभवति आस्तेऽपि विपरिणमतीत्याद्येकार्थत्वात्, तथा कृपति क्लिश्यति तथाऽऽत्मनः स्थितं वर्धयति कर्मभूयत इत्याद्येकार्थम्, तथा तथा सर्वभावप्रवृत्तेः । साम्प्रतमस्तु भुव्यादीनां सर्वभावव्यापिता, गतिस्थितिसत्ताविपरिणामाद्यनतिक्रमात्, पठिलिखिति- 5
चिनोतिप्रभृतीनां कथमिति चेदुच्यते भावतिआमातिप्रेवमादीनामपि पूर्वोत्तरव्यवच्छिन्नानेकत्वादेव न, तथा तथा सर्वभावव्यापितेति वर्तते, भाव व्याप्तौ व्याप्ति, प्राऽवबोधने, भिदा वर्णे गति वदनेऽपि से इत्येवमादीनां पूर्वोक्तपूर्वापरीभूतव्यवच्छिन्नक्षणभवनस्यैकत्वात्, एकमेव हि पूर्वापरीभूतं भवनं गतिस्थित्यादिवत् क्रियात्वादित्युक्तम्, तथा स्पन्दादीनामपि, पूर्वापरीभूतैकभवनव्यवच्छिन्नक्षणक्रियात्वानतिवृत्तेः सर्वभावव्यापितैव, पूर्वमभावमानो गच्छन् स्थितमुदासीनो वा पश्चाद्भवते, पश्यति जानाति इच्छति 10
द्वेष्टि भवत्ये स्मरतीत्यादिषु तुल्यमर्थः, तस्मान्न काचिदपूर्वापरीभूता क्रियाऽस्ति क्रियात्वात् सर्वधात्वर्थाः सर्वधात्वर्थव्यापिन इति साधूक्तम्, भवन्ता वत् प्रवृत्तिसामान्यमेव क्रियाप्रवृत्तिविशेष इत्युक्तम् ।

अधुना लक्षणान्तरं परीक्ष्यमव आह—

यदप्यादिनैगमनयदर्शनमनवबुध्य पूर्वनयनिपातिस्थितिस्वरूपनिरूपण क्रियते, सा तु द्रव्यावस्थाविशेषो गतिवदिति, यथा गतिर्द्रव्यस्यावस्थाविशेषो बालकुमारादिवद्व्यावृत्तव्या 15
तथा स्थितिरिति गतिस्थितिवच्च सर्वक्रिया इति ।

यदप्यादिनैगमेत्यादि, 'णेगेहिं मिणइ माणेहिं णेगमो णस्स तस्स णेरुत्ती'। 'संगहिय पिंडियत्थं

पचतीति । पाकस्य सर्वभावव्यापित्वमाह—पाकस्येति । पचिधातोः पाकोऽर्थः पाको नाम क्रियायाः फलम् । तथा च क्रियाफलयोः धर्मधर्मिवन्मूलयोरभिन्नपरिणतित्वात् आस्तेऽपि विपरिणमते वर्धतेऽपक्षीयते विनश्यतीति षड्भावविकारा भिन्नार्थत्वात् सर्वभावव्यापितेति भावः । एवमितरेषामपि धात्वर्थानां सर्वभावव्यापित्वं प्रदर्शयति—भावतीति पठिलिखिमोर्धात्वर्थान्तर्गत- 20
त्वात् चिनोत्यादेरन्तर्गतत्वाच्च सामान्येनाभिधीयमाना पूर्वमभावमानोऽपठन्नपश्यन् पश्चाद्भवते पठति पश्यति चेति व्याख्यानमप्यत्र भवनात्मेन पौर्वापर्यमिति सर्वाः क्रियाः पूर्वापरीभूता भवनाभिधेयाः प्रवृत्तिविशेषरूपेणाभिमताः प्रवृत्तिसामान्यमेवेति सर्वधात्वर्थव्यापिनीमिति भावः । एतदेव दर्शयति—एकमेव हीति । व्याख्याव्यापित्वमासर्वधातुष्वेवमनुसन्धातव्यमिति बोध्यम् । क्रियाभावं निगमयति—भवन्तावदिति अथ तत्तत्प्रवृत्तिसामान्यस्य भवनक्रियारूपस्याविशेषः प्रत्येकं प्रवृत्तिविशेषरूपत्व क्रियेति लक्षणान्तरं निराकर्तुमाह—यदपीति । णेगेहिं इति एतदर्थी गाथाऽत्रानुसन्धेया गाथार्धमग्रगाथा- 25
र्धेनाम्नात्र स्मर्यते तथा—'णेगेहिं माणेहिं मिणइत्ति णेगमस्स णेरुत्ती' ॥ ७५५ ॥ इति तत्र 'संगहियपिंडियत्थं संगहवयणं समासओ बिंति' ॥ ७५६ ॥ इति किन्तु नैगमस्य निमातृत्वाभिन्न व्याख्यात् निमातृत्वादेव निर्देशमूलकत्वोपेतं प्रदर्शितुं नानार्थेषु वस्तुविषयं दीक्षासिद्धसन्नयोऽपि प्रतिभाति । तथा णेगेहिं मिणइ माणेहिं इत्यत्र पाठे व्याख्यानवर्णनो व्यज्यते । नैगमनयस्यानेकप्रकारत्वात् मानो द्विविधः सामान्यविशेषात्मके वस्तुनो द्वैविध्यप्रतिपादकं दर्शनमाद्यनैगमस्य सर्वमनुस्यूते तथा परस्य भिन्नतया निमातृत्वापेक्षया प्रवृत्तत्वात्, द्वैविध्यविधिनयदर्शनानि हि द्विरूपाणि नैगमानि भवन्ति तत्र नये स्थित्यादिर्व्याख्या- 30
नान्तर्गतं न युज्यते वस्तुनो द्वैविध्यात्, एवमेव स्थित्यादिर्व्यावस्थारूपत्वं यत् क्रियाया अवस्थाविशेषत्वमतीतनिवृत्ति-

१ सि क. °त्वाभिदोषापेत्वात् । २ कर्मभूयत इत्याद्येकार्थमिति पाठः प्रतिषु °भूयेतीत्यन्तरं दृश्यते ।

संग्रहवर्णं समासेन ॥[1] ( ) द्रव्यस्वभाविनयलक्षणे द्रव्यक्रियात्मकविकल्पानेकत्वो गमो नैगम इति विकल्पापेक्षया द्रव्यक्रियाविकल्पात्मकत्वमनुसारं यावन्नैगमनयदर्शनम्, क्रियाविकल्पनाद् द्वितीयादिनैगमत्वात्, पदार्थदर्शनमनयुक्तं पूर्वनयनिपाति—सङ्ग्रहनये निपतितुं यदीदं यस्य निरूपणस्य यदिदं विविक्तरूपनिरूपणं क्रियते सङ्ग्रहनयवर्गमनुपाति, प्रथमात् विधिभङ्गात् व्यवहारनयात् आरातीया येऽर्वाचीना
5 पूर्वभवाः ते सङ्ग्रहनयभेदाः तदनुपाति यदुत्तरं क्रियात्मकत्वं विवक्षुदाहरणद्वारेणोच्यते तत्स्वलक्षण नाम तदविविक्तमपविषयविवेकैरेवोच्यते, कथं पुनस्तैः विविक्तरूपनिरूपणं क्रियते ? उच्यते—सा तु द्रव्यावस्थाविशेषो गतिवत् प्रतिपत्तव्येनैव निरूप्यते यथा गतिर्द्रव्यस्यावस्थाविशेषो बालकुमारादिवत् व्यावर्त्यमाना तथा स्थितिरिति, गतिस्थितिवच्च सर्वक्रिया इति ।

अत्रापि लक्षणान्तरे दोष उच्यते—

10 अत्रोच्यते, अविकल्पितैकत्वे यत्नप्रसाधितक्रियार्थान्तरत्वत्यागः, अव्यक्तद्रव्यावस्थात्वात्, यतो द्रव्यं ततो नान्याऽवस्था तदव्ययत्वात्, देवदत्तबालकुमारादिवत्, ततश्च द्रव्यार्थान्तरभूतक्रियापदार्थाभ्युपगमविरोधः, एवमभिधानास्वव्युत्पत्तौ व्युत्पत्तौ चोभयथापि स्ववचनादिविरोधः, तत्र तावदव्युत्पत्तौ अवस्थायास्ततोऽन्यत्वं, तस्याविविक्तद्रव्यवाच्यत्वात्, देवदत्तान्यवत्, यथा देवदत्तस्य हस्तके देवदत्तस्य स्वमन्यः, सोऽस्य स्वामीति तेन
15 विपर्ययेणान्वयव्यतिरेकेण तस्य वाच्यत्वात्ततोऽन्यत्वं तदेव द्रव्यावस्थेति ।

(अत्रोच्यत इति) अविकल्पितैक[त्व]इति येनुच्यते यत्नप्रसाधितक्रियार्थान्तरत्वत्याग—यत्न[प्र]यत्नेन प्रसाधितमुक्तिक्रियालक्षणाभिधानेन द्रव्यादर्थान्तरं क्रियेति तस्य त्यागो दोषः, किं कारणं ? अव्यक्तद्रव्यावस्थात्वात्, इह यथवाऽस्मदेवाम्यत्वा क्रमभाविनो बालकुमारादयो धर्मा द्रव्यस्यैव देवदत्तादेरवस्था एवोच्यन्ते, ते नांशान्तरभवनत्वात्ततो भान्ये, तस्मात्र क्रियोऽर्थान्तरमिति वक्तुमुपपन्नम्, स चाभ्यु-

20 [illegible]—द्रव्यस्वभाविनयलक्षण इति । [illegible] प्रथम[illegible] व्यवहारनयः [illegible] भेदाः सङ्ग्रहनयभेदाः [illegible] नैगमभेदाः तेन प्रथमनयानन्तरभेदकथनात् पूर्वे ते नयाः सङ्ग्रहनयभेदाः, [illegible] क्रियाया स्थितिद्रव्यावस्थाविशेषत्वं [illegible] [illegible] इति एवद्रव्योपवर्णितत्वापेक्षया [illegible] [illegible],
25 [illegible] । [illegible] स्थितिरिति [illegible] स्थितिरपि [illegible] क्रिया [illegible] । [illegible]—अत्रोच्यत इति [illegible] द्रव्यावस्थाविशेषत्वे क्रियाया [illegible] [illegible] भावात्, ततश्च पूर्वं [illegible] प्रसाधितं [illegible]—अविकल्पितैकत्व इति [illegible] क्रियाभ्युपगमे पूर्वं [illegible] प्रसाधितं [illegible]
30 [illegible] क्रिया [illegible] इति [illegible] । [illegible]—अव्यक्तेति, [illegible] द्रव्यावस्था—क्रियास्थितिः [illegible] द्रव्यादर्थान्तरत्वाभावं [illegible] । [illegible]

1 सि क. °नयवृ° ।

पगतद्रव्यार्थान्तरभूतक्रियापदार्थत्यागो दोषः, एष प्रयोगेणैवोद्भाव्यते यत्तद्द्रव्यं ततो नान्यदित्यादि गवार्थं तावदभ्युपगमविरोध इति, एकमेवाभिधानात्स्वभ्युत्पत्तौ[व्युत्पत्तौ]रित्यादि, अत्र द्रव्यावस्थेऽन्यस्य शब्दस्यार्थद्वयकल्पना स्यात्–राजपुरुषादिसम्बन्धवदभ्युत्पत्तिः, [व्युत्पत्ति]र्वा राजपुरुषशब्दवत्, उभयथापि तावदभ्युपगमा[दि]विरोधः, तद्व्याचष्टे तत्र तावदभ्युत्पत्त्यवस्थायामवस्थातोऽन्यत्व–द्रव्यादन्यावस्था तस्यैवाति विपक्षत्वसाध्यत्वात् तस्य स्वस्वामिसम्बन्धाविर्भावीविषयिणोऽवस्थासम्बन्धेन साध्यस्य द्रव्यस्य, इतरथा 5
[द्र]व्यसम्बन्धोऽवस्थासम्बन्धो वाऽनर्थकः स्यात्, इह तद्विशेषघातिनोऽपि शब्दस्य साध्यार्थोऽन्य इत्यवश्यमभ्युपगन्तव्यम्, देवदत्तावत्, यथा देवदत्तस्य इत्युक्ते देवदत्तस्य स्वस्य सोऽस्य स्वामीति तेन विषयेण स्वामिविषयेणावस्थासम्बन्धेन तस्य देवदत्तस्य साध्यत्वात् ततोऽन्यत्व दृष्टमेव द्रव्यावस्थेति।

शिलापुत्रकशरीरवदिति चेन्न, अवस्थाशरीरशब्दप्रयोगानर्थक्यात्।

(शिलेति) शिलापुत्रकशरीरवदिति चेत्–स्वात्मत शिलापुत्रकस्य शरीरमित्यत्र शिलापुत्रकादनन्य 10
स्मिन्नपि शरीरे स्वामिविषयसम्बन्धाभ्यासदर्शनादनैकान्तिकतेति एतच्च न, अवस्थाशरीरशब्दप्रयोगानर्थक्यात्, यदनन्यच्छिलापुत्रकाच्छिलापुत्रकशरीरं शरीरमेव शिलापुत्रक इति घटकुम्भशब्दवत् पर्यायमात्रप्रतीतपदार्थकं भोक्तारं मत्वान्यतरप्रयोगानर्थक्यं स्यात्तुल्यार्थत्वात् तथा द्रव्यमेवावस्था द्रव्यावस्थेत्यन्यतरानर्थक्यम्, तस्मादन्यतरानर्थक्यादभेदानुपपन्नं शिलापुत्रकशरीरवदनैकान्तिकतेति।

किञ्चान्यत्– 15

अथापि शरीरावस्थाक्रियात्वादन्यत्वम्, शिलापुत्रकेण शीर्यते शरारुत्वाच्छरीरमिति शरारुर्भवति तेन शरारुणा भूयत इति द्रव्यक्रियाभिधानं नातिवर्तते, तथा च द्रव्यस्यावस्था वस्थमवतिष्ठते द्रव्येणावस्थीयत इत्यवस्थानस्य क्रियात्वानतिवृत्तेः, व्युत्पत्तावपि सामासिकपदत्वात् समासस्य च षष्ठीसमासत्वात् षष्ठ्याश्च कर्तरि विहितत्वात्, सा यद्विषय द्रव्यस्य कर्तृत्व

एष प्रयोगेणैवेति। एवं द्रव्यावस्थेतिसम्बन्धेन व्युत्पत्तिपक्षे चाभेदाभ्युपगमो विरुध्यत इत्याह–एकमभिधानादित्यादि, 20
द्रव्यावस्थेत्यभिधानाभिमतं। अर्थद्वयकल्पनेति राज्ञ इदं इत्यादिवदव्युत्पत्तिपक्षे षष्ठ्यर्थेन राजपुरुषशब्दवत्सामासिकशब्दत्वव्युत्पत्तिपक्षे षष्ठ्यर्थेन अर्थद्वयकल्पनेऽपि तत्र तावदभिविरोधो भवतीत्यर्थं। तत्र तावदव्युत्पत्तिपक्षे विरोधं दर्शयति–तत्र तावदिति द्रव्यावस्थायामव्युत्पत्तावपि द्रव्यस्यावस्थेति [illegible] तत्स्वामिभावसम्बन्धविषयषष्ठीविषयत्वेन द्रव्यादन्यत्वं क्रियाया द्रव्यावस्थायामवस्था [illegible] द्रव्यसम्बन्धोऽवस्थासम्बन्धो वा अर्थः स्वामिति द्रव्यावस्थासम्बन्धो द्रव्यस्यैव एव भिद्यतेति भावः। तत्र दृष्टान्तमाह–देवदत्तावदिति यथाऽत्र देवदत्त स्वामी अयमस्य 25
[illegible] देवदत्तस्य स्वमिति तयोर्भेदव प्रतीयते तथा द्रव्यावस्थायामपि तत्सम्बन्धोर्भेदावधेयो [illegible] भिन्न इति भावः। ननु यत्र स्वस्वामिभावप्रतीतावपि न भेदः प्रतीयते शिलापुत्रकशरीरादौ तत्स्वामिभावप्रतीयमानभेदरदर्शनादित्याशङ्क्यते–शिलापुत्रकेति। तद्व्याचष्टे–स्वात्मतमिति। एवं तर्हि शिलापुत्रकशरीरयोः पर्यायमात्रत्वेन घटकुम्भवत् [illegible] वैयर्थ्यमन्यतरस्य स्यात्, एवं द्रव्यावस्थायामपीति तत्स्वामिविषयसम्बन्धत्वं भेदसाधकमेव न शिलापुत्रकशरीरादौ व्यभिचारः यद्यपि शिलापुत्रकशरीरयोरभेदे पर्यायमात्रत्वेन वैयर्थ्यमस्य भेदमभ्युपगम्य स्वात्मसाधकेन 30
[illegible] अवस्थाशरीरेति। किञ्च तर्हि पर्यायो द्रव्यक्रियात्मकत्वेन शिलापुत्रकशरीरस्यापि तथात्वेन नानैकान्तिकत्वमिति दर्शयति–अथापीति शिलापुत्रकशरीरमित्यत्र शरीरशब्दः क्रियात्मा न धातुनिष्पन्नत्वेन क्रियात्मकत्वादि

१ सि. क. मते दि । २ सि. क. °अभिधानात्वे । ३ सि. क. °दर्शनमि चि । ४ सि. क. °यामपि ।

तयोऽर्थान्तरभूतां तां तदन्यगतिविच्छेदप्रतिबन्धपरिमितामवस्थां दर्शयति, आत्मनोऽक्रिया-
त्वात् क्रियामन्तरेण कर्तुः कर्तृत्वाभावात्, तस्मादुपपादवभ्युत्पत्ती च यदि द्रव्यं ततोऽन्य-
यतोऽवस्था ततो द्रव्यमिति विरुध्यते ।

(अत्रापीति) अत्रापि शरीरावस्थाक्रियात्वादन्यत्वम्—नन्वस्माभिरुपपादितं द्रव्यक्रियास्म-
5 एव वस्तिवति, तस्मादत्रापि शिलापुत्रकेण शीर्यते शरावस्याश्शरीरमिति शरावस्यैवास्ति तेन शराव-
भूयत इति द्रव्यक्रियाभिधानं नातिवर्तते, यथा च द्रव्यसावस्था—द्रव्यमवतिष्ठते द्रव्येणावस्थीयते इ-
त्यवस्थास्य क्रियास्थानविवृतेस्ततोऽन्यत्वमेव, एवं तावदभ्युत्पत्तौ, व्युत्पत्तावपि सामासिकमपत्वा-
समासस्य च षष्ठीसमासत्वात् षष्ठ्याश्च कर्तरि विहितत्वात्—कर्तरि षष्ठीयं द्रव्यस्यावस्थेति द्रव्यमवति-
ष्ठत इति प्राप्नोत्, सा यतिपदमित्यादि यावत् तदन्यगतिविच्छेदप्रतिबन्धपरिमितामवस्थां दर्शयति सा—
10 यतिपदं द्रव्यस्य कर्तृत्वं—यां क्रियां साधयत् साधनं कर्तृ भवति तद्रव्यं ततोऽर्थान्तरभूतां तं—अवस्था-
मक्रियां, दर्शयतीति सम्बध्यते, किं कारणं ? आत्मनोऽक्रियात्वात्—तस्य द्रव्यस्य स्वयमक्रियात्वा-
त्क्रियामन्तरेण कर्तुः कर्तृत्वाभावात् कर्तरि षष्ठी [न]स्यात्, यता—तस्मात् द्रव्यादन्यत्र गतिः, अन्य-
गतिः, द्रव्यादिच्छेद—परिस्पन्दः परिणतिः पूर्वस्या औदासीन्यावस्थाया प्रच्युतिः क्रियान्तरावस्था-
वा तयोरन्यगतिविच्छेदयोः प्रतिबन्ध आत्मा अस्या अवस्थानक्रियायाः सा तदन्यगतिविच्छेदप्रतिबन्धा-
15 त्मिका तां दर्शयति षष्ठीति अथवा तदन्यगतिरिति—तस्मिन्नेव नियमेन गतिर्विच्छेदः शेषं पूर्ववत्
पूर्वस्मिन् व्याख्याने भेदोऽनयोः, गतिर्देशान्तरप्राप्तिः[वि]च्छेदं स्थानेऽपि व्यावृत्ततेति इह पुनरे-
इति विशेषः, तस्माद्व्युत्पत्तावभ्युत्पत्तौ च यदि द्रव्यं ततोऽवस्थेति विरुध्यते, यतोऽवस्था ततो द्रव्यमिति
विरुध्यते, जातिमदवयात् लोके तथा दृष्टत्वात् प्रमाणविरोधः तथानुमेयत्वादनुमानविरोधः, तद्यो-

20 आह शिलापुत्रकेण शीर्यते इति अनेन क्रिया प्रतिपादिता । शरावस्था भूयत इति अनेन द्रव्यं प्रतिपादितम्
एवं द्रव्यावस्थायामेवापि द्रव्यक्रियात्मकं वस्तूच्यत इति दर्शयति—तथायेति । एवमव्युत्पत्तिपक्षमवेत्य येन आदर्शि-
तम्—एवमभ्युपायरिति । द्रव्यस्यावस्थेति षष्ठीसमासत्वात् द्रव्यस्यावस्थानक्रियाकर्तृत्वेन कर्तृत्वमस्तीति व्युत्पत्ति-
मादर्शयति—व्युत्पत्तावपीति । सा यतिपदमिति इयं हि षष्ठी द्रव्यस्यावस्थानक्रियाकर्तृत्वं बोधयति द्रव्य-
क्रियाहेतुत्वात् एवं द्रव्यावस्थाया अन्यत्वमपि दर्शयति द्रव्यस्य क्रियातो भिन्नत्वात्, तस्मादिममपि तत् क्रिया-
25 द्रव्यमि अन्यत्र तत्र क्रियाकर्तृत्वाभावेन तदनुपपत्तेरिति कर्तृत्वं दर्शितमिति भावः । अथ द्रव्यादन्यत्वं दर्शयति-
तत इति तदन्यगतिविच्छेदप्रतिबन्धात्मिकामिति तस्य गतिविच्छेदयोर्भेदमेवाभ्युपगम्य द्विधा व्याख्यानं कर्तृत्व-
मन्यं व्याख्यानं दर्शयति—तस्मादुव्यादिति अन्यगतिश्च विच्छेदश्चान्यगतिविच्छेदौ तथान्यगतिविच्छेदे तदन्य-
विच्छेदे इत्येवं तत्र अवस्थानक्रिया हि द्रव्यस्यान्यत्र गतिं प्रतिबध्नाति, तथा द्रव्यादिच्छेदं—द्रव्यस्य विच्छेदनान्य-
प्रच्युतिं द्रव्यस्य विच्छेदनक्रियातोऽन्यथा क्रियया प्रच्युतिर्न, तथापि प्रतिबध्नाति षष्ठीति भावः । गतिविच्छेदयोर्भेदमनु-
30 व्याख्ये अथ वेति । पूर्वस्मिन्निति पूर्वव्याख्याने गतिविच्छेदयोर्भेदः अत्र व्याख्यानेऽभेद इति विशेषः । भेदस्य षष्ठी-
वाच्ययोरर्थमाह—गतिरिति । व्युत्पत्त्यव्युत्पत्तिपक्षयोर्व्याख्यानयोर्भेदात् षष्ठीप्रतिषेधस्य कारणविरोध एवोक्तं भवति
तस्मादिति । प्रमाणविरोधमाविष्करोति दर्शयति—जातिमदवयादिति अवयवविरोधेन इत्याविष्करोति । लोके-

1 मि. क. एतुचम् ।

तद्विरोधः, एवं द्रव्यावस्थाविशेष इति क्रियालक्षणमभ्युपगमाविरोधादयुक्तम्, कालसाधनयोगौ भाव इत्येतयोः क[ा]र्यकार्यान्तरलक्षण[त्व]मिति तैरेव निराकृतमिति ।

त्वन्मनोरथानुवृत्तेस्तु द्रव्यमात्रदर्शनाभिमुखीभूयापि बलादेवात्याज्याभिमतत्वद्द्रव्यशब्दार्थवशात् पुनरपि द्रव्यावस्थान्तरभूताया गतिस्थित्यादिक्रियाया आपत्तिः, भवति भवनं वा द्रव्यमिति भव्यार्थत्वात्, तत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थाभ्युत्पत्तेर्द्रव्यक्रिययोः सिद्धिः, यद्भूयते सा क्रिया यद्भवति तद्द्रव्यमिति साध्यसाधनभेदात् ।

त्वन्मनोरथानुवृत्तेस्त्वित्यादि, द्रव्यस्यावस्थामात्रं क्रिया नार्थान्तरमित्येषः सांख्यमतानुवर्तिनो भवतः परप्रत्ययो मनोरथः स नोपपद्यते, सर्वत्र द्रव्यक्रियात्मकभावापत्तिभावादुक्तवत्, अथापि त्वन्मनोरथमनुवृत्य द्रव्यमात्रदर्शनाभिमुखीभूयापि—अवस्थान्तरं भूयमाणमपि उपेक्ष्य त्वा, यद्यपि तदुपर्युक्त स्वाङ्गीकृतचेतसो न किञ्चिद्ब्रूमः तथापि बलादेव—उपपत्तेरेवात्याज्याभिमतत्वद्द्रव्यशब्दा[र्थवशा]त्—अत्यागार्हमभिमतं तस्य तव सांख्यस्य च द्रव्यमेवार्थः, तदभिधायिनो द्रव्यशब्दस्य वशात् तदर्थवशाच्च पुनरपि—वारं वारं द्रव्यावस्थान्तरभूताया गतिस्थित्यादिक्रियाया आपत्तिः, सा क्रियाऽऽपन्ना, कस्मात्? भवति भवनं वा द्रव्यमिति भव्यार्थत्वात्, द्रव्यश्च भव्ये भव्यशब्दस्य कर्तरि भावे चाऽस्तु तथा द्रव्यशब्दोऽपि, तत्र द्रव्यशब्दस्य भव्यार्थत्वात् प्रकृतिप्रत्ययार्थाभ्युत्पत्तिरवश्यम्भाविनी, प्रत्यय[प्रकृति]प्रत्ययार्थाभ्युत्पत्तेः द्रव्यक्रिययोः सिद्धिः—प्रकृत्यर्थस्य क्रियात्वात् प्रत्ययार्थस्य द्रव्यत्वात् कथं व्युत्पत्तिरिति चेदुच्यते साध्यसाधनभेदात्, यद्भूयते सा क्रिया, यद्भवति तद्द्रव्यम्,—यदनुभवता वस्तुना भूयते स प्रकृत्यर्थो भावः, यद्भवति तत्कर्तृ, तस्मात् कर्तृभाव[ना]नात्वाद्द्रव्यक्रियानानात्वं स्यात्,

द्रव्यावस्थयोरैक्यस्य दर्शनाद्विरोध इत्याह—लोक इति । तयोर्भेदस्यानुभवात्वैक्यस्य विरुद्धत इत्याह—तथेति । स्वसिद्धान्तविरोधमाह—तद्विरोधेति । द्रव्यावस्था क्रियेति अभ्युपगमोऽपि एतदभ्युपगमविरोधादयुक्त इत्याह—एवमिति । द्रव्यस्य कार्यत्वेनाद् साधनयोगाद् भेदात् कार्यत्वेऽपि भावः साधनयोगो भाव इत्यपरैर्यत् कथितं तैरेव प्रकारो दोषस्तत्पर्य पर्युदस्त इति नाम तदन्यस्तत्र इति दर्शयति—कालसाधनेति । अथ द्रव्यमात्रं तत्त्वमिति सांख्यपक्षाभ्युपगमेऽपि क्रियाया अर्थान्तरत्वं भवेदेव प्रसज्यत एवेत्याह—त्वन्मनोरथानुवृत्तेस्त्विति द्रव्यमात्रप्रदर्शनस्य मध्ये [illegible] परत्वमाह—सर्वत्रेति भवतः द्रव्यक्रियोभयस्वरूपतायाः प्रतिपादितत्वादिति भावः । तदुपरि स्वाङ्गीकृतचेतसो वयं तव दर्शनविरोधेन त्वन्मनःपरिहारेण यद्यपि किञ्चिन्न ब्रूमो नैव वक्तव्यमपि युक्तिभिरेव द्रव्याभिधाय क्रिया सिध्यतीत्याह—अथापीति । तदर्थेऽपरत्यागस्य द्रव्याभिधानस्य हेतुमाह—भवतीति । भवतीति कर्तृव्युत्पत्तिः भवनमिति भावव्युत्पत्तिर्भव्यशब्दस्य, भव्यशब्दो हि 'भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या वा' इति सूत्रेण भावे कर्तरि च निपातितः 'द्रव्यं च भव्ये' इति तद्धितसूत्रेण भव्यार्थे द्रव्यशब्दो निपातित तस्माद्द्रव्यशब्दो भव्यशब्दवत् कर्तरि भावे वा व्युत्पत्तिद्वयेन च भावप्रधानत्वपक्षे क्रियायाः कर्तृप्रधानत्वपक्षे द्रव्यस्य च सिद्धिरिति भावः । द्रव्यशब्दार्थेन दर्शयितुमाह—'द्रव्यश्चेति । द्रव्यशब्दार्थबलेन दर्शयितुमाह—तत्र द्रव्यशब्दस्येति भव्यशब्देन द्रव्यशब्दस्य भव्यार्थकत्वैकार्थकत्वात् क्रियाकर्तृभावविशेषस्य विरोधात्सम्भवेनान्यतराविरोधाभ्यां प्रकृतिप्रत्ययार्थत्वाऽभिधानात् प्रकृतिभूतस्य भू इत्यस्य भावार्थे कर्ता द्रव्यमिति द्रव्यक्रिययोः सिद्धिरिति भावः । प्रकृतिप्रत्ययार्थव्युत्पत्तिमेव दर्शयति—साध्यसाधनभेदादिति । भवत्यर्थना क्रिया साध्यम्, प्रत्ययार्थकः कर्ता सिद्धरूपः भावप्रत्ययार्थोऽपि क्रियैवेति सिद्धसाध्यत्वाभ्यां कर्तृभाव-

१ सि. क. बोधमात्र । २ सि. क. वारं वारं । ३ सि. क. भावात्वात् ।

नान्यथा, तस्मादुभयोरप्यात्मकत्वाद् द्रव्यक्रियार्थवत्वात् भव्यभवनादिसम्बन्धाच्च भवत्येव द्वित्वमितीति साधूक्तम् ।

यत्पुनरेतदुक्तमविशिष्टदेशसंयोगो वा स्थितिरिति लक्षणं तत्र युक्तं वाक्यस्यानर्थक्यम्, विकल्पार्थासम्भवात् द्वाभ्यामविरोधात् ।

5 (यदिति) यत्पुनरेतदुक्तमविशिष्टदेशसंयोगो वा स्थितिरिति लक्षणं तत्र युक्त वाक्यानर्थक्यम् तथापि वाक्यस्यानर्थक्यं विकल्पार्थासम्भवात्, कस्मात् पुनरयुक्त ? द्वाभ्यामविरोधात्—क्रिया द्रव्य-पर्यायान्तरमित्यनेन दर्शनेनाविरोधात्, यत्किञ्चित् क्रियालक्षणेन द्रव्यक्रियाभवनेन च प्रागुक्तेन न्यायेन चाविरोधादिति, एवं तावत् प्रवृत्तिसामान्यभिन्नात्वमित्युक्त्वार्थविशेषग्रहणप्रयोजने दोषाभिधानं कृतम् ।

अमुनेदमपि विशेषग्रहणप्रयोजनं दूष्यते—

10 यदपि च द्वितीयं विशेषग्रहणप्रयोजनमभिधीयते सर्वदा सर्वभावानां प्रवृत्तिसमन्वयात् देवदत्त इति नामप्रवृत्तिकम् समप्रवृत्तिकमेव, पचत्यादिवद्देवदत्तादयोऽपि शब्दाः क्रियावचनाः, तस्मात् क्रियावचनो धातुरिति धातुसंज्ञास्तेऽपि स्युः, विशेषग्रहणसामर्थ्यात् पुनः देवदत्तादयो विशेषा न भवन्तीति निवर्त्यन्ते, सर्वमेतदसम्बन्धानुगुण्यात् प्रवृत्तिसामान्यमेवेदं भवनवत् सत्यपि भवद्भवनभावविशेषे सम्बन्धाविशेषार्थत्वात् न क्रियेति ।

(यदपि चेति) यदपि च द्वितीयं विशेषग्रहणप्रयोजनमभिधीयते सर्वदेत्यादि, सर्वदेति 15 प्रवृत्तिविहापि दर्शयति, सर्वभावानामिति व्याप्तिः, कुतः ? प्रवृत्तिसमन्वयाद्धेतोः देवदत्त इत्यपि न अप्रवृत्तिक—नाक्रियं वस्तु तेन शब्देनाभिधीयते, किं तर्हि ? समप्रवृत्तिकमेवोच्यते, यथा पचत्यादीनां क्रियावचनत्वमेव देवदत्तादीनां द्रव्यवाचित्वाभिमतानामपि, वाक्यस्यार्थस्य प्रवृत्त्या सत्त्या भवनादिसर्वभवनात्मिकया समन्वितत्वम्, ततः पचत्यादिवद्देवदत्तादयोऽपि शब्दाः क्रियावचनाः, तस्मात् 'क्रियावचनो धातुः' (महाभा अ १ पा ३ सूत्रे १) इति धातुसंज्ञास्तेऽपि स्युः, विशेषग्रहणसामर्थ्यात् 20 पुनर्विशेषाः न भवन्तीति निवर्त्यन्ते, कस्मात् पुनर्देवदत्तादयो विशेषा न भवन्तीति ? उच्यते

भेदाद्यभिमतयोरेव इति भावः । एतदेवाह—यद्भूयस्त्व इति । [illegible] ... इत्यत्र भाव इति [illegible] ... सर्वभेदात्मकत्वम्—सर्वेति । [illegible] ... प्रागुक्तम् ... परत्युक्तमिति । [illegible]

25 इति भावः । [illegible] ... क्रिया [illegible] ... विशेषग्रहणम् ... धातुत्वं निराकर्तुमाह—यदपि चेति । [illegible] ... प्रवृत्तिसमन्वयादिति, क्रिया हि [illegible] ... [illegible]

30 [illegible] ... इति भावः । [illegible] ... विशेषग्रहणेति । तत्र कारणमाह—सर्वमेतदिति [illegible]

सर्वमेवसम्बन्धानुगुण्यात् नाय विशेषः—सर्वैर्हसिपठिगम्यादिभिर्भेदैर्देवदत्तभवनप्रवृत्तेः सम्बन्धेनाऽनु-
गुणत्वात् प्रवृत्तिसामान्यमेवेदं भवनवत् सत्यपि भवद्रूपसमानविशेषे तु द्रव्यस्य[ा] विशेषार्थत्वात्, तस्मात्
[न] क्रियेति देवदत्तादेरक्रियात्वमुपसंहरति, इतिशब्दस्य समाप्त्यर्थत्वात्, एवमयं विशेषग्रहणमिति प्रकृ-
तोपसंहारः, प्रवृत्तिविशेषः क्रिया न प्रवृत्तिसामान्यमिति न भवनमात्रं नापि देवदत्त इत्युपसंहारार्थः ।

अस्यापि विशेषग्रहणस्य सदोषत्वमुच्यते— 5

इदमपि त्यक्तद्रव्यार्थोत्थानम्, प्रत्याख्यातविशेषग्रहणप्रयोजनतुल्यदोषानुषङ्गश्च ।

(इदमपीति) इदमपि त्यक्तद्रव्यार्थोत्थानम्,—इदं हि विशेषग्रहणप्रयोजनव्याख्यानमुत्थान
एव द्रव्यार्थत्याग कुरुते, अपिशब्दात् प्रागुक्तभवनसामान्यक्रियात्वनिवृत्त्यर्थं विशेषग्रहणमन्ते क्रियमेव
स्मरतीति स्मारयति, सर्वदा सर्वभावानां प्रवृत्तिसमन्वयादिति हेतुवचनेन देवदत्त इति नामप्रवृत्ति-
मिति नामवाच्यार्थस्वरूपवचनेन च प्रवृत्तिमात्रमेवेदं न द्रव्यं नामेति द्रव्यार्थस्य प्रागभ्युपगतस्य त्यागः 10
कृतो भवननेनापि विशेषग्रहणप्रयोजनवचनेन द्वितीयेनेति, न केवलं द्रव्यार्थत्याग एव दोषः, किं
तर्हि? प्रत्याख्यातविशेषग्रहणप्रयोजनतुल्यदोषानुषङ्गश्च ।

इदं कथमिति चेदुच्यते—

यथा तत्र प्रवृत्तिसामान्यनिवृत्त्यर्थे विशेषग्रहणे प्रवर्तते ईहते चेष्टते इत्यादीनां धातु
संज्ञा न प्राप्नोति क्रियावचनानामेव धातुत्वापेक्षाक्रियात्वात् तथेहापि देवदत्तादिधातुत्व 15
निवृत्त्यर्थे विशेषग्रहणे पृतादीनां धातुसंज्ञा नैव प्राप्नोति, अक्रियावचनत्वाद्देवदत्तवत्, स वा
क्रिया स्यात् सर्वमेवसम्बन्धानुगुणत्वात्पृतादिवत्, अनिष्टं चैतदिति । प्रवृत्तिसामान्यनिवृत्त्यर्थे
देवदत्तादिद्रव्यनिवृत्त्यर्थे च विशेषग्रहणे द्विधाऽप्यस्वशब्दोपादानसाध्यसाधारिलक्षणमुक्ति-
वचनस्यानर्थक्यं स्यात्, द्वयोरपि क्रियात्वात् ।

यथा तत्रेत्यादि ग्रन्थ उपसंहृते दोषाख्यया चोपमेयोत्तरत्वेन समर्थयति, प्राग्व्यक्तरेव स्मर 20
कर्तृस्थाः फलोद्देशिन्याः क्रियास्व प्रतिपाद्योपसंहृत तस्मात् प्रवृत्तिविशेषः क्रिया न प्रवृत्तिसामा-
न्यमिति, तत्र दोष आख्यायते यदि प्रवृत्तिविशेषः क्रिया प्रवर्तत ईहते चेष्टत इत्यादीनां धातुसंज्ञा न

धार्मिर्मोक्षविरोधात्मका ये एव हि विशेषा तमोन्मुखा प्रकृतिः स्थितिता सामान्यादिमिष इत्युच्यते अत एव सामान्यं
नपुंसकं भवति एवमामिमोक्षविरोधात्मकवचनमेवदन्यत्रऽपि सामान्यसैव समतया प्रक्रियामात्रत्वेन न प्रकृतिविशेषतेति देवदत्ता-
दिद्रव्यप्रतिषेधे न धातुत्वमिति भावः । तत्र व्याख्यानमाह—भवनवदिति यच्छस्य—देवदत्तादिद्रव्यस्य अविशेषार्थत्वात्—भवनमा- 25
त्रवाचित्वात्, भवितभवतिविभक्तीनां भवनसामान्यवाचित्वेन न क्रियाविशेषवाचकत्वमेवं देवदत्तादिद्रव्यनामसपीति भावः । तदेवमुक्तं
विशेषग्रहणप्रयोजनं दूषयति—इदमपीति विशेषग्रहणेन उत्प्रेक्षप्रयोजनप्रत्याख्यानेन च क्रियायाः द्रव्यस्य च निराकरणमेव इदं
वस्त्वेति भावः । एतदेवाह—इदं हीति । प्रवृत्तिमात्रमेवेदमित्रभेदवचनेन द्रव्यस्य व्यावर्तितत्वाद्द्रव्यार्थत्याग इत्याह—प्रवृत्तिमात्र
मेवेदमिति । प्रत्याख्यातविशेषग्रहणप्रयोजनतुल्यदोषानुषङ्गमेव स्फुटीकरोति—यथा तत्रेति कारकवाच्य इति वाचक-
विधिना सह वाक्यमेवं वाचकी प्रकृति क्रिया या पूर्वं सामान्यतया भवन प्रतिपाद्यते तस्मात् कारकान्ते प्रकृतिविशेषा क्रियेति 30
भाष्याभिप्रायः । तद्व्याख्यास निर्णीतार्थं कार्यं दर्शयति—तस्मादिति । तत्र दोषमुद्भावयति—यदीति विशिष्यतरेण क्रियायाः

१ सि. क. सम्बन्धिना ।

प्राप्नोति क्रियावचनानामेव धातुत्वात् तेषामक्रियात्वात्—प्रवृत्तिविशेष[स्य] क्रियात्वादित्येष दोषः यथा
तत्र प्रवृत्तेः सामान्यनिवृत्त्यर्थे विशेषग्रहणे, तथेहापि देवदत्तादिधातुत्वनिवृत्त्यर्थे विशेषग्रहणे देवदत्तादीनां
धातुसंज्ञा नैव प्राप्नोति किं कारणम्? अक्रियावचनत्वात्, देवदत्तवत्, तद्धर्मस्याक्रियात्वादक्रियावचनत्वम्,
तद्धर्मस्याक्रियात्वं सर्वभेदसंबन्धानुगुण्यात्, स वा देवदत्तः क्रिया स्यात् सर्वभेदसम्बन्धानुगुण्यत्वात्,
5 द्रव्यादिवत्, अनिष्टं चैतदिति, किञ्चान्यत्—प्रवृत्तिसामान्यनिवृत्त्यर्थे देवदत्तादिद्रव्यनिवृत्त्यर्थे च विशेषग्रहणे
द्रव्यत्वस्तस्वरूपोपादानसामर्थ्याभावाविशेषव्यावृत्त्यर्थमग्रहणानर्थक्यं स्यात्—यदुत्पन्नसत्स्वरूपोपादानसामर्थ्यभावो
भावस्तस्य, भावादिमहत्त्वात् स्वरूपोपादानसिद्धभावः सत्त्वमिति लक्षणमुक्तिव एव द्रव्यमिति[न]
वस्तुनोऽपि, शिष्टसंख्यादिमदशिष्टसंख्यादित्वेन द्रव्यो द्रव्यस्य तथा त्रिकालात्रिकालविषयत्वं भूता-
भूतमेव द्रव्यादिधर्मस्वलक्षणवचनमनर्थकं द्वयोरपि क्रियात्वादिति ।

10 यथा च तथोच्यते नैव दोषः, विशेष इति हि भवतः क सम्प्रत्ययः? य उपादीयमा-
नोऽन्यं निवर्तयतीति परो ब्रूयात् यथैवं ब्रुवाणयोऽपि उपादीयमाना विशेषाभिवर्तयन्ति तर्हि
गच्छन्त्यादयो विशेषा निवर्त्यन्ते न गच्छति न शेते न भुङ्क्ते वर्तते एवास्ति भवति विद्यत एव
केवलमिति, विपर्ययादिवत् यथाचोक्तं भाष्यकारेण 'सामान्यमपि यथा विशेषस्तद्वदिति',
(महा० अ० १ पा० २ सू० २४) ततश्चैषां सिद्धा धातुसंज्ञेति यथा तत्र प्रवृत्तिसामान्यनिवृत्त्यर्थे
15 विशेषग्रहणे परिहार एवमिहापि प्रत्युच्यते, एवञ्चोच्यमाने नन्वसम्भूतस्य एव दृष्टं फलमभिप्रे-
तम्, नन्वस्माभिरप्यभिहित प्रवृत्तिरेव प्रवृत्तिविशेष इति, एवञ्च कृत्वा प्रवृत्तिमात्रस्य सर्वत्र
भावात् विशेषग्रहणमनर्थकमुभयोरपि व्याख्यातृविकल्पयोः ।

सामान्यप्रतिषेधपक्षे प्रवर्तते इत्यादीनां धातुत्वं न स्यादिति भाव । द्वितीये विशेषग्रहणपक्षेऽपि दूषयति—तथेहापीति ।
इहापि विशेषग्रहणे देवदत्तादीनां सर्वविशेषाधारतया सामान्यप्रतिषेधपक्षवत् धातुत्वं यथा तथैव इत्यादिसामान्यप्रतिषेधपक्षे
20 धातुत्वं न स्यात् तदेवोपपादयति । सर्वविशेषाधारतया सामान्यरूपत्वेन प्रवृत्तिविशेषवत्त्वक्रियात्वाभावादित्याह—अक्रियावचन-
त्वादिति । सामान्यमात्रस्याक्रियात्वे हेतुमाह—तद्धर्मस्येति इत्यादिधात्वर्थस्य सर्वे ये भेदा विशेषास्तत्सम्बन्धानुगुण्ये
वा क्रियात्वमिति हेतुकं । सर्वभेदसम्बन्धानुगुण्यत्वेऽपि इत्यादेर्धातुत्वे देवदत्तादीनामपि धातुत्वमेव स्यादित्याह—स वेति । प्रवृत्ति-
सामान्यस्य देवदत्तादेश्च भावरूपत्वात् भवतु नाम विशेषग्रहणम्, उभयोरपि तयोरपि क्रियात्वात्, सामर्थ्येन [illegible]
भावो नाम [illegible] द्रव्यम्, अशिष्टसंख्यादिमत् भावः शिष्टसंख्यादिमद्द्रव्यम्, अत्रिकालविषयो भावः त्रिका-
25 लविषयं द्रव्यं भूतो भावः अभूतं द्रव्यमित्यादिभेदेन द्रव्यभावलक्षणभेदेऽप्यनुपपन्नत्वात एव भिन्नं न तु वस्तुभेदेनेत्याह
उभयोरपि [illegible]—किञ्चान्यदिति । भावादिमहत्त्वादिति भाष्यभावादिमहत्त्वादित्यर्थः । अपि च भाष्य-
कारेण विचारद्वारेण समर्थितं इत्यादीनां धातुत्वं निराकर्तुं भाष्यकृदभिमतं प्रदर्शयति—यथा चेति । प्रवृत्तिविशेषग्रहणे प्रवृ-
त्त्यपादिस्यते तथैव दोषः सम्भवति यत विशेषस्य अभ्यर्थमभिप्रेत भवान् दोषमाहेति भाष्यकारः पृच्छति विशेष
इतीति । व्याख्यातार विशेषपदार्थं स्वरूपं वदति परो—य उपादीयमान इति । इत्यादयोऽपि व्यापकत्वेन सम्बन्धादिति इत्येव
30 तेषां धातुत्वमिति भाष्यकार आह—यथैवमिति । द्वितीयविशेषग्रहणपक्षेऽस्माकमनिष्टापि देवदत्तादीनां धातुत्वं दुर्वारम्, उभ-
यानुगतेषु प्रवृत्तिविशेषणादिति दोषमभिधाय तुल्यतया उभयोरपि व्याख्यातृविकल्पयोः—एवमिहापीति । ननु प्रवृत्तिविशेषस्य

---

१ सि. क. व्यादर्शे ।

यथा च तत्रोच्यते नैष दोष इत्यादि, एवं दोषेऽभिहिते स्वाम्मत प्रवृत्तिसामान्यनिवृत्त्यर्थं विशेषग्रहणप्रयोजनदोषं परिहरामीति विशेष इति भवतः क सम्प्रत्ययः ? इति प्रश्नोपक्रम दोषवादिनैव परिहारमभिधापयिष्यता दोषवादी किल ब्रूयात्—य उपादीयमानोऽन्यं निवर्तयतीति परो ब्रूयात्—यद्येवं भूवादयोऽप्युपादीयमाना विशेषान् निवर्तयन्तीति, तर्हि गच्छत्यादयो विशेषा निवर्त्यन्ते न गच्छति न शेते न भुङ्क्ते वर्तत एवास्ति भवति विद्यत एव केवलमिति, तस्मादुपादीयमाना गमनादीन् विशेषान् 5 निवर्तयन्ति भूवादयस्तिष्ठत्यादिवत् तथा चोक्तं भाष्यकारेण 'सामान्यमपि यथा विशेषस्तद्वत्' (महाभा० अ० १ पा० २ सूत्रे २४) इति ज्ञापकमिदमिति, भवत्यादिविशेषोपादीयमानत्वे विशेषनिवृत्तिहेतुत्वात् तिष्ठत्यादिनिवृत्तिहेतुगच्छत्यादिवत्, ततश्चैषां सिद्धा धातुसंज्ञा—भूवादीनामिति, यथा तत्र प्रवृत्तिसामान्यनिवृत्त्यर्थे विशेषग्रहणे परिहार एवमिहापि प्रसज्यते—द्रव्यनिवृत्त्यर्थेऽपि विशेषग्रहणे परिहार उच्यते, प्रत्युच्येत तथा सर्वभावानां प्रवृत्तिसमन्वयादेवं वस्तु इत्यपि नाप्रवृत्तिकं वस्तु तस्मात्तन्निवृत्त्यर्थं सर्वमेवेदं 10 न्याय्यानुगुण्यात्तु भावं विशेष इत्येतदर्थेऽपि विशेषग्रहणे वैयर्थ्यमस्य क्रियात्वं स्यात्, भूवादीनां तद्वत्क्रियत्वात् [धातु]संज्ञा मा भूत्, तत्तस्योपादानसिद्धवादवचनानर्थक्यप्र[स्या]द्विशेषापादने कृते स एव परिहार उच्यते त्वया, विशेष इति भवतः क सम्प्रत्यय इत्यादि यावत् सिद्धा धातुसंज्ञा, एवं परिहारद्वयेऽपि समानमित्युत्तरमुच्यते—एवमुच्यमाने भवत्सदृश एव दृष्ट—नभ्यसनुज्ञापने—अनुज्ञात स्वक्षेत्र दग्धसूदयक्षेत्र तस्य दर्शनबीजस्य स्वाद्वनसलिलसेकेन फलमभिव्यक्त, तद्विवृणोति स्यादयम्—अन्वया- 15 भिरप्यभिहितं प्रवृत्तिरेव प्रवृत्तिविशेष इति—उच्यते भूवादिसामान्यमुपादीयमानं गमनादिविशेषं निवर्तयतीति तदन्येव यदि भूवादिसामान्यव्यतिरेकेण गमनादिविशेषः स्यात्, स तु सामान्यमेवेत्युक्तम् तस्मान्न सामान्याद्विशेषाभावात् उपादीयमानं विशेषाभिवर्तयितुमर्हति, द्रव्यगुण्यादिविशेषाणि च तत्प्रवृत्ति

क्रियात्वे भूवादीनां धातुत्वं न स्यात् तेषां प्रवृत्तिविशेषाभावात्वादिति वदते भवतो विशेषपदेन किमभिप्रेतमिति दोषवादिनैव परिहारमभिधापयितुकामो भाष्यकारो वार्तिकं पृष्टवानाह—स्वाम्मतमिति तथं हि भाष्यकृता वां पुनः क्रियां भवान् मत्वाह- 20 वर्तिवदविभिवादीनां धातुसंज्ञा न प्राप्नोतीति । परोक्ति प्रत्यवमर्शि—य उपादीयमान इति उक्तं हि भाष्यकृता परोक्ति 'न ब्रूमः यदस्माभिः क्रियेति किं तर्हि ? यदस्य यत्नेनैव विशेषः क्रिया अन्यथा हि यदस्मात् प्रणीयते प्रवत्यते अन्यथा च भाषीयते' इति । तामेव युक्तिं भाष्यकार० उक्ती एवमाह—यद्येवं भूवादय इति तथं च भाष्यकृता 'यद्येवं सिद्धोऽस्तिभवति-विद्यतीनां धातुसंज्ञा अन्यथा हि यदस्मात् प्रवर्तन्तेऽन्यथा हि भ्रियते' इति । तिष्ठत्यादिभवतीति तथा हि भाष्ये 'एवं तर्हि क्रियावाः क्रिया निर्वर्तिका भवति द्रव्यं द्रव्यस्य निवर्तकम्, एवं हि कश्चित् कश्चित् पृच्छति किमयमसौ देवदत्तस्य भ्राविति 25 न चाह-भवत इति अपर आह-अपरोऽस्त इति अपर आह स्थित इति स्थित इत्युक्ते सर्वेऽपि यदन्ये निवृत्तिमन्तो' इति एवं च क्रिया क्रियान्तरव्यावर्तिका प्रवृत्तिविशेष उच्यते तत्प्रभृतिश्च धातुत्वम्, तथा च स्थितात्वाः क्रिया- क्रियान्तरनिवर्तकत्वात् तिष्ठत्यादिनिवर्तकगच्छत्यादिवत् वैयर्थ्येन द्रव्यवत्, द्रव्यं हि द्रव्यस्य निवर्तकं न तु क्रियान्तरस्य वनिभिरव्यभाग्यन्यायाति भाव। एवं च सामान्यस्य विशेषत्वमपि द्वितीयस्याप्याख्यायां देवदत्तोऽन्यस्यापि प्रवृत्तिविशेषत्वाद्धातुत्वं प्रसज्यत इत्याह—एवमि- हापीति । एवमपि प्रवृत्तिमात्रत्वात् सामान्यव्यतिरिक्तविशेषाभावात् विशेषव्यावर्तनाभावेन तद्वत्त्वं भवतीति प्रत्यवस्थानमि- 30 त्यादेव तदपि प्रवृत्तिकमिति इत्येतदपि न्याय्यमेतदपेक्षप्रवृत्त्यमुक्तावपि—एवमुच्यमान इति । तदर्थदर्शी—तस्मादिति

---

१ सि क. भवतः । २ सि क. 'हृतमेवेहापि' । सि क सुतरमिदम् । ३ सि चाक्षाह ।

विशेषत्वाभावात्तु मन्त्र परिहारे विशेषग्रहणा[न]र्थक्यमेवं देवदत्तक्रियास्वप्युपचयक्रियात्वदोषात्प्रदर्शना एवेति, तदुपसंहरन्नेवञ्च कृत्वा प्रवृत्तिमात्रस्येत्यादि गदार्थं चावदनर्थकमुभयोरपि भ्वादिभिन्नयोरिति, एवं तावद्विशेषग्रहणमनर्थकम् ।

न केवलमनर्थकमेव किं तर्हि ? अनर्थोर्थमपीत्यत आह—

5 न चाफलमेव, अनिष्टकृदपि, एवं देवदत्तस्य क्रियात्वं स्यात्, अन्यनिवर्तनप्रवृत्तिविशेषत्वात्, पचादिवद्गादिवदिति, येऽप्यमी भ्वादयस्तेऽपि अनित्यास्तत्प्रत्ययानामधातुसंज्ञा च स्यात्, सर्वमेवसम्बन्धानुगुणविशेषत्वादेवदत्तवदेव ।

न चाफलमेवानिष्टकृदपीति, तदनिष्टकृत्त्वं साधनेनैव भाव्यते—एवं देवदत्तस्य क्रियात्वं स्यात्, अन्यनिवर्तनप्रवृत्तिविशेषत्वात् पचादिवद्गादिवदिति प्रवृत्तिविशेषत्वमन्यत्वं तन्निवर्तनश्चेति द्रव्यान्-

10 तरस्य प्रवृत्तिसामान्यव्यतिरिक्तस्यार्थस्याभावादेवायुक्तमभ्युपगम्यापि दोषः—देवदत्ता क्रिया स्यात्, अन्यनिवर्तनत्वे सति विशेषप्रवृत्तित्वात्, ते गच्छन्त्यादिविशेषनिवर्तनो पचत्यादिविशेषनिवर्तनस्य सामान्यत्वात्, उपादीयमानत्वे सत्यन्यनिवर्तनत्वात् प्रवृत्तिविशेषश्च, ततश्च पचत्यादिर्वद्धर्वत्यादिवच्च क्रिया, क्रियात्वाच्चाश्रयिणः तत्प्रत्ययस्य धातुसंज्ञा पूर्ववदप्यन्यत्वप्रसङ्गेन, पचत्यादिवद्भ्वादयः तद्वद्देवदत्तादय इति सर्वं क्रियैवेत्यापन्नं अनिष्टमेवतावयोरिति, येऽप्यमी भ्वादयस्तेऽप्यक्रियाः, तत्प्रत्ययानामधातुसंज्ञेत्यादि,

15 सर्वमेवसम्बन्धानुगुणविशेषत्वादेवदत्तवदेव, पचादीनाञ्च गमनादिसर्वधात्वर्थव्याप्तिरस्य प्रागुपपादितत्वात् सिद्धोऽग्रत्वात् साधीयः साधनमिदमपि चाभ्युपचितत्वादन्यदोषाद्वततिविषक्रियाकनिकर्मकत्वाच्च सर्वनामत्वम्प्रता च स्यात् ।

सामान्यवाचीत्येव विशेषाभावादुपादीयमानं विशेषणं न किमपि व्यावर्तयति सर्वेषां प्रवृत्तिसामान्यरूपत्वात्, वस्तुनाविशेषाणां वस्तुनाविशेषविशेषाणां वा प्रवृत्तिविशेषत्वमस्तीति भावः । विशेषस्तस्य वैयर्थ्यमेव केवलम् न दोषोऽपि इ

20 त्यभिप्रायमपीत्यत—न चाफलमेवेति । यद्यपि द्रव्यादन्यादि प्रवृत्तिसामान्यव्यतिरिक्तमपि [illegible] तथापि तस्मिंस्ते अभ्युपगम्यापि दोष इत्यत आह—प्रवृत्तिविशेषत्वमिति । सामान्यं हि विशेषात्मा । अत एव देवदत्तादिरूपं पचत्यादिविशेषेभ्यः [illegible] निवर्तयति, तच सामान्यं तस्मादपि निवर्तयतीति प्रवृत्तिविशेषोऽपि तत्त्व पचत्यादिवत् अन्यनिवर्तनत्वे सति विशेषप्रवृत्तित्वात् उपादीयमानत्वे चान्यनिवर्तनत्वाच्च देवदत्तादि द्रव्यं क्रिया स्यादि स्यात्—देवदत्त इति । द्रव्यविशेषमनिवर्तकत्वं तत्र [illegible]—सामान्यत्वादिति सामान्यं हि विशेषात् निवर्त-

25 तीति भावः । किञ्च भ्वादीनामपि [illegible] विशेषणे देवदत्तादिवत्क्रियात्वेन धातुत्वं न स्यादित्याह—येऽप्यमीति । ननु भ्वादेः [illegible] पचादीनाञ्चेति । प्रागुपपादितत्वादिति [illegible] पूर्वोक्तप्रकारेण [illegible] भावः । सर्वनामत्वप्रता चेति इह प्रवृत्ति [illegible] प्रवृत्तिविशेषस्य [illegible] एवञ्च प्रवृत्तिविशेषत्वा-

30 [illegible] तथापि सर्वनाम हि [illegible] सर्वनामस्वरूपापि न तथा पचादीनामपि सर्वविशेषान्वयित्वेन [illegible]

---

१ सि क. °मात्पादेवेनुपद्म् । २ सि. च पच्यत्यादिविशेषत्वात् तदन्यनिवर्तन । ३ सि क. °निवर्तको । ४ सि. क. ।

यत्तु पुनः पचादिविशेषनिवर्तकत्वाद् भूवादयो धातुसंज्ञा भवन्तीत्युक्ते नैव निवर्तयन्ति पचादीन् भूवादयो विरोधाभावाच्च भूवाद्यन्तर्भावात् पचादीनामतो न धातुसंज्ञा भूवादयः स्युरित्याशंक्य तत्प्रतिसमाधानं पुनरुच्यते निवृत्तिरत्रास्माभिर्नार्थधर्मप्रकल्पिता विवक्षिता, किं तर्हि ? पचतीत्यादिशब्दधर्मप्रकल्पिता सा विज्ञानप्रवृत्तिनिवृत्तिमात्रकृता, यथा देवदत्ते सर्वधर्मसम्बन्धिन्यपि पचति देवदत्त इत्युक्ते गच्छति तिष्ठत्यस्ति शेत इत्यादिक्रियाकलापं निवर्त्य देवदत्तं पचतिशब्दो पचनक्रिययैव सम्बन्धयति, तद्विषयैकविज्ञानाधानहेतुत्वात्, अयमत्र धर्मो भूवादीनामप्यविशिष्ट इति ।

यत्तु पुनरित्यादि यावदयमत्र धर्मो भूवादीनामप्यविशिष्ट इति, पचादिविशेषनिवर्तकत्वाद् भूवादयो धातुसंज्ञा भवन्तीत्युक्ते परस्याशङ्का स्यात्—नैव निवर्तयन्ति पचादीन् भूवादयो विरोधाभावेन भूवाद्यन्तर्भावात् पचादीनामतो विशेषनिवर्तकत्वाभावात् न धातुसंज्ञा भूवादयः स्युरित्याशंक्य तत्प्रतिसमाधानं पुनरुच्यते न वयं वस्तुन्यसद्भावापादननिवृत्तिं ब्रूमः—निवृत्तिरत्रास्माभिर्नार्थधर्मप्रकल्पिता विवक्षिता, किं तर्हि ? शब्दधर्मप्रकल्पिता विवक्षिता, अर्थगता हि निवृत्तिरसद्भावजनिता घटपटादिवदेकत्वासम्भवात्, शब्दगता तु विज्ञानप्रवृत्तिनिवृत्तिमात्रकृता सा देवदत्ते सन्निहितसत्त्वद्रव्यत्वगतिस्थितिशयनवृत्त्यादिसर्वधर्मसम्बन्धिन्यपि—गच्छति देवदत्त इत्युक्ते तिष्ठत्यास्ते शेते इत्यादिक्रियाकलापं निवर्त्य देवदत्तं गच्छतिशब्दो गमनेनैव सम्बन्धयति, तद्विषयैकविज्ञानाधानहेतुत्वात्, न तथा वस्तुनिवृत्तिः सम्भवति सत्त्वसन्निहितसर्वधर्मात्मकत्वाद्देवदत्तस्य, तदुदाहरति—किं तर्हि ? पचतीत्यादि गत्यर्थमुदाहृतार्थसम्बन्धादि व्याख्येयोऽर्थः, अयमत्र धर्मो भूवादीनामप्यविशिष्टो वर्तत इत्येतेनेदमुक्तं इत्यादयोऽविशिष्टाः क्रियान्तरनिवृत्तिविज्ञानावसानधर्माणो न वस्तुगतान् धर्मान्निवर्तयितुमलम्, शब्दानां बुद्धिप्रवृत्तिनिवृत्तिक्रियायां प्रभुत्वात्, वस्तुप्रवृत्तिनिवृत्त्यप्रभुत्वादिति ।

अथ ब्रूमः वस्तुनः प्रवृत्तेः सर्वप्रवृत्तिविशेषसहितायाः एवाभ्यनुज्ञातत्वान्नाविवर्तत्वाच्च

भावप्रसम्पन्नत्वात्, सर्वत्राभिरतत्वात्तत्वाच्च सर्वात्म स्यादिति मन्यते । प्रकारान्तरेण भूवादीनां धातुत्वं समर्थितं ... [illegible] ... यत्तु पुनरिति भूवादयः पचादिविशेषान् निवर्तयन्ति सर्वभेदसर्वङ्गुणसमासत्वात् [illegible], अन्यथा प्रवृत्तिविशेषात्मकत्वे ... [illegible] ... विरोधाभावात् ... [illegible] ... परस्परविरुद्धयोरेव विशेषयोरेकत्वानिवृत्तिर्भवेत्, ... [illegible] ... । तत्र वैयाकरणानां समाधानं प्रकटयति—तत्प्रतिसमाधानमिति । वस्तुन्येकत्वस्य ... [illegible] ... परस्परं निवर्तयन्ति ... [illegible] ... —निवृत्तिरत्रेति । ... [illegible] ... इति । एवं ... [illegible] ... भूवादीनां पचादीनां धातुसंज्ञा प्राप्नोति न वा प्राप्नोतीति ... [illegible] ... अथ ब्रूम इति । कथं ... [illegible] ... निवृत्तिरत्रास्माभिर्नार्थधर्मप्रकल्पिता किं तर्हि ? पचतीत्यादि-

1 सि. क. यत्तु पुन । 2 सि क. °मातम । 3 सि क. भूवार्थं च वात्वात् ।

क्रियासामिर्वाप्य वृतादीनां पचादीनां वा धातुसंज्ञा प्राप्नोति न प्राप्नोतीति, वैधर्म्येण सर्वेषां धातूनामसत्त्वमिति समप्रवृत्तिसामान्यक्रियावचनत्वानतिवृत्तः ।

अत्र ब्रूमो वस्तुनः प्रवृत्तेरित्यादि, यावद्वैधर्म्येणेति, अप्रसिद्धमयोगमिदं यतः त्वयैव वस्तुप्रवृत्तेः सर्वप्रवृत्तिविशेषसंविधया पदार्थानुगतत्वात्प्रवृत्तित्वात्–सम्भावितमेवं हि वस्तुप्रवृत्तिः
5 सर्वप्रवृत्तिविशेषासिद्धेरप्रतीतविचारेषु विस्तरेण चरितार्थत्वात् कथं ? विशेषवाच्यव्यवहारो विशेषान्य-प्रवृत्तिविप्रवृत्तिविषयो न वस्तुन्यसम्भवनिर्धारणपक्षे प्रभवतीति भावयता भवतैव सुभावितत्वात्, क्रियासामिर्वाप्य वृतादीनां पचादीनां वा धातुसंज्ञा प्राप्नोति न प्राप्नोतीति, सर्वेषां धातूनामसत्त्वमिति समप्रवृत्तिसामान्यक्रियावचनत्वात्तस्मिन् वृत्तेर्वस्तुव्यवहारे सम्यग्व्यवहारे चेति न किञ्चित् प्रसिद्ध्यति, त्वया तु पुनरसर्वविषयत्वाद्वाग्विज्ञानं सम्यगर्थमिति व्यवहारार्थं वस्त्वसंस्पर्शित्वान प्रसङ्गेन ।

10 प्रकृतमुच्यते–

योऽसौ मयाऽऽद्युद्दिष्टो विधिनियमात्मोभयनयः स एव निर्दिष्टः, नैगमदेशत्वाद् द्व्यार्थोऽयम् द्रव्यमपि भावसाधनम्, सैव द्रव्यता, तत्कृत्, पदार्थो द्रव्यक्रिये, वाक्यमन्यादात्म्यः, तदपि तदुभयभाक्, नयविनिर्गमसूत्रं 'अत्थित्तं अत्थित्ते परिणमति' इति ।

योऽसौ मयाऽऽद्युद्दिष्टो विधिनियमात्मोभयनय इति, विधिश्च नियमश्च सर्वत्र
15 द्रव्यं क्रिया चेति विधिनियमौ द्व्यैकत्वाभावात् स एव निर्दिष्टः–प्रसाधीकृतः, केषां पुनरयमार्थोऽभि-हितानां नयानां भेद इत्यत्रोच्यते नैगमदेशत्वाद्द्व्यार्थोऽयं न पर्यायार्थः द्रव्यपर्यायसंगृहीतानां बहुभेदानां द्रव्यार्थभेदेषु नैगमसङ्ग्रहव्यवहारेषु यो नैगमो नैकभेदस्तस्यैकदेशोऽयं यतेऽत्र द्रव्यार्थः, 'एक्केक्को य सतविधो सत्तयसता हवंति एमेव' (आ नि २२६४) इति वचनात्, द्रव्यक्रिया वि-

---

सम्यगर्थमप्रसिद्धेरेवात्मितत्वेन वस्तव्यापितेति भाव । एतदेव प्रकटयति–विशेषेति [illegible]
20 [illegible] विशेषाश्रयात्मयप्रवृत्तिसम्भवेन यदि प्रवर्तते विशेषव्यवहार एव भवति [illegible] निर्धारणं पाकादिक्रियासम्बन्धं योजयतीति [illegible] वस्तुभावेभ्यो निवृत्तेश्चेति [illegible] धातुसंज्ञा प्राप्नोति वा न वेति भावः । वृतादीनामिति तेषां [illegible] पचादीनामपि तदन्येव धातुत्वं न स्यात् [illegible] विशेषभावित्वे धातुत्वं स्यात् किन्तु [illegible] धातुत्वं [illegible] । सर्वे धातवोऽसत्त्वविशिष्टक्रिया-सामान्यवचना इति [illegible] भावयो [illegible] वस्त्वसंस्पर्शित्वस्य [illegible]
25 मेवेति त्वया भावनाविशेषेण इत्याह–त्वया तु पुनरिति [illegible] समर्थ इति [illegible] यतो वस्त्वसंस्पर्शित्वं [illegible] एव न परमार्थभूतं [illegible] भावः । तदेवं द्रव्यं क्रिया चोभयं भाव इति वचनाद्यो निर्दिष्टस्तदेव ते निर्दिशन्नाह–योऽसाविति । [illegible] इत्याह–नैगमदेशत्वादिति द्रव्यक्रियोभयात्मकमेवेदं नैगमस्यापि भेदाद्द्व्यार्थत्वात् [illegible] [illegible] वस्तूनां द्रव्यपर्यायात्मनां [illegible] तन्मध्ये नैगमसङ्ग्रहव्यवहाराः द्रव्यार्थभेदाः,
30 तेषु प्रथमो नयोऽनेकभेदस्तस्य नैगमस्यैकदेशोऽयं विशेष इति भावः । एतेन नैगमानेकभेदत्वं [illegible]–एक्केक्को य

1 सि क. [illegible] । 2 सि [illegible] हि वस्तुप्रवृत्तिविशेषाविसंविध० । क [illegible] हि व [illegible] सर्वप्रवृत्तिविशेषासिद्धे । 3 सि क. [illegible] ।

साधनोऽत्राभिप्रेत इति चेदुच्यते—द्रव्यमपि भावसाधन यत्तद्भूयते केनापि यो द्रवति गच्छति सततं प्रवर्तते तस्य गद्रवण गमन सततमवृत्तिः स भावः तद्भवन, तत्साधनो द्रव्यशब्दः कर्तृसाधनाविना-भाविभावसाधनव्याख्यानस्य सोपपत्तिकस्य विस्तरेण कृतत्वात्, सैव द्रवर्यता, उच्यत्— द्रव्यक्रि-यात्मकद्रवर्यता परस्पराविनाभाविनी, करणादीनां तदव्यतिरिक्तस्वरूपत्वात् सर्वत्र घटपटादिघीजाङ्कुरादिषु च सर्वैकास्यस्य भावितत्वादिति, पदार्थो द्रव्यक्रिये, उभयमिति वर्तते, वाच्यमाख्यातशब्द इति, 5 आख्यात साध्यक्रियाकारकं वाच्यमेकमितिरिति च वाक्य, तदर्थ उक्तो[ऽयमाह]—वाक्यार्थं उक्तोऽयमाह द्रव्यक्रियात्मकं वस्तु भवते वाक्यार्थ इति विस्तरेणोक्तोऽनेन विधिनियमभङ्गेन नैगमैकदेशेन द्रव्यार्थेन, नयविनिर्गमसूत्र—'अत्थिरं अत्थिरे परिणमति' (भ श १ उ० ३ सू० ३३) इति, अस्थिरस्य भावो भावेऽस्थिरत्वे परिणमति, भावो भाव एव सततं वर्तते, परितः समन्तात्गमति परिणमति तं स भावमापद्यते तदा कर्तृसहितं चेति । 10

उभयनयः पञ्चमोऽरः परिसमाप्तः ॥

इति । एतद्वयानुसारेण द्रव्यशब्दं साधयति द्रव्यमपीति । भावसाधनमिति मूलकारोक्तभावपदार्थमाह—यत्तद्भूयत इति, अनेन भावशब्दस्य भावे व्युत्पत्तिप्रदर्शिता भवकर्तरिव्युत्पत्ति दर्शयति—यो द्रवतीति । पूर्वमपि व्युत्पत्तिप्रदर्शिता सम-र्थिता चेत्याह—कर्तृसाधनेति । द्रव्यं भवतीति विशेषणविशेष्यभावोपपत्तमाह द्रवतीति द्रव्यमिति प्रकृतिप्रत्ययार्थभेदोपपत्तमाह द्रव्यक्रियोभयात्मकता पूर्वं वर्णितत्वं सूचयति—सैवेति । पदस्यार्थमाह—पदार्थ इति । वाक्यं दर्शयति—वाक्यमिति 15 'आख्यातशब्दो नियतं साधनं यत्र गम्यते । तदप्येकं समाप्तार्थं वाक्यमित्यभिधीयते ॥' इति वाक्यपदीये यथा वर्षति-आख्यातशब्दमात्रे प्रोक्ते देवो वर्षतीति कर्तृसमभिव्याहात् परिपूर्णोऽर्थो यथा वर्षति देवो वर्षतीति वाक्यं तथा तदप्येकं पदं परिपूर्णं वाक्यमेवाभिधीयत इति तदर्थः । व्याचष्टे—आख्यातमिति आख्यातमिति पदस्य साध्यक्रियाकारकमिति विशेषण-विशिष्टस्य वाक्यवाचकत्वेऽनुपपत्तम् न प्रतिभाति आख्यातं साध्यक्रियाकारकविशेषणविशिष्टं च वाक्यमिति कारिकादीनां व्याख्यान्तरत्वेन वाक्यपदीयप्रकाशव्याख्यानाव्या बाधितत्वात् । कोऽत्र नये वाक्यार्थ इत्याह—तदर्थ इति द्रव्यक्रियार्थपदार्थो 20 वाक्यार्थः एव इति न विद्यतीति वा केवल नामपदार्थव्याख्यापदार्थ इत्यभिप्रायोऽस्मिन्विचारे प्रतीयते । प्रागुपपादितत्वात्, न केवलमेव इति नामपदस्य विद्यतीत्याख्यातपदस्य वा व्यस्तयोः इत्यभिप्रायोऽस्तु समुदायेनैव सम्पूर्णमिति युज्यते, विधि-वार्तिककारस्य केवलस्य एव इति शब्दस्य इत्यभिप्राय विद्यतीति शब्दस्य चान्यत्वात्, केवलं आख्यातेन विद्यतीति वाक्येनैकेन इत्यभ्युपगम्यते एवं च एकपदमात्रप्रयोगेऽपि विवक्षितार्थप्रतीतेरविरुद्धत्वेऽपि गुणानामभवनमेव बोधे प्रयुक्तो वाक्य-भावाय अभिप्राय इति कथित विद्यतीति च प्रयुज्यते एकपदमात्रप्रयोगे विद्यतीति प्रतिनियतार्थप्रतीतिरपेक्षणीयेति 25 भवतीति व्याख्यातार्थेन इतरेण विस्तरेण पूर्वमुपपादितमिति सूचयति—विस्तरेणेति । एतन्नयमूलमुत्तमार्थं प्रदर्शयति—नय-विनिर्गमसूत्रमिति । भावमुक्तत्वमभिप्रेत्याह—भावो भाव एवेति । कर्तृव्युत्पत्तिप्रदर्शितार्थमाह—परित इति ॥

इति विजयलब्धिसूरिविरचिते विषमपदविवेचने नयचक्रस्य पञ्चमोऽर उभयनयः समाप्तः ॥

---

1 सि क. °कारकवाक्यमेकमिति ।

षष्ठो विधिनियमविधि

एवं विधिनियमप्रकारे द्रव्यक्रियासमन्वये संहृते षष्ठनय आह—

नन्वेवमुभयमप्यवस्तु, अनुपपन्नस्वावस्थत्वात् खपुष्पवत्, स्वा अवस्थाः स्थित्युत्पत्तिविनाशा द्रव्यस्य वा स्युः क्रियाया वा, ता यदि भावस्य ततो द्रव्यमनवस्थमिति द्रव्यप्रमेया-
5 सम्भवः खपुष्पस्येव, ततश्च सर्वमेवं निर्भेदं बीजमिति द्रव्यलक्षणहानिः।

नन्वेवमित्यादि, विधाप्यमर्थं दोषापादनसाधनम्, कथमपि—द्रव्यं क्रिया चेति, अवस्तु, अनुपपन्नस्वावस्थत्वात्—अनुपपन्नाः स्वा अवस्था अस्य तद्भावात्, अनुपपन्नस्वावस्थत्वात्, खपुष्पवदिति, कास्ता अवस्थाः? उच्यते स्वा अवस्थाः स्थित्युत्पत्तिविनाशाः, ताश्च द्रव्यस्य वा स्युः क्रियाया वा, क्रियायाः? ता यदि भावस्य—याः स्थित्यादयः प्राग्व्याख्याता [भवनाविना]भूतत्वसिद्धिवस्तुलक्षणा
10 इष्टाः क्रियाया द्रव्यस्यैवावस्था इति, ततो द्रव्यमनवस्थं प्राप्तम्, अवस्थावदवस्थयोरुभयोरन्यतरस्याभावे पर्यायवत्त्वाव्यतिरिक्तलक्षणाभावात्, भवतु द्रव्यमनवस्थं को दोष इति चेदुच्यते द्रव्यमनवस्थमिति द्रव्य प्रमेयासम्भवः प्राप्तः, इतिशब्दस्य हेत्वर्थत्वादनवस्थत्वादित्यर्थः, द्रव्यप्रमेयता रूपादिगत्यादिविवर्तैः ते न सम्भवन्त्यनवस्थत्वात् असत्त्वात्, खपुष्पस्येव, ततश्च यदुक्तं द्रव्यस्य लक्षण [तस्य] हानिः, कथमप्येति चेदुच्यते—सर्वमेवं निर्भेदं बीजमित्यस्य, तस्याभावात् द्रव्यमनवस्थत्वात् खपुष्पवत्।

---

15 [illegible] द्रव्यक्रिययोः [illegible] खपुष्पवत् [illegible] विधिनियमे [illegible] विधिनियमविधिः [illegible]—एवं विधिनियमप्रकार इति। [illegible]—नन्वेवमिति [illegible]—अनुपपन्ना इति [illegible] क्रियस्था। [illegible] द्रव्यमिति द्रव्यलक्षणम् [illegible]
20 [illegible] क्रियायाः [illegible]—क्रियायाः इति, ता द्रव्यस्य क्रियाया वा [illegible]—ता यदीति। [illegible] द्रव्यस्य [illegible]—कथमप्येति। [illegible]
25 [illegible]—द्रव्यमनवस्थमितीति। रूपादिगत्यादिविवर्ता इति [illegible] द्रव्यस्य [illegible]—तदभावेति। [illegible]

1 [illegible]।

ततः किं प्राप्तम्?—

भाव एव तु स तथाभूत आपद्यते, तद्भेदस्य तदात्मकत्वात्, मृद्वत्।

भाव एवेति, भाव एव तु स तथाभूत आपद्यते—द्रव्यं क्रियैवापद्यते, कस्मात्? तद्भेदस्य तदात्मकत्वात्, स्थित्युत्पत्तिविनाशा हि द्रव्यमेवाभिमता द्रव्यस्यैव[ा]भेदात्मनो भवन्ति तत एतद् भावापन्नं क्रियाया आत्मेति, क्रियैव च द्रव्यं संज्ञामात्रभेदात्, मृद्वदिति दृष्टान्तः, यथा मृद्भेदाः 5 पिण्डशिवकादयो मृदात्मकाः सन्तो मृद्रूपा एव, तथा स्थित्यादयो द्रव्यभूतभावभेदा एवेति द्रव्याभावेऽर्थापत्त्या स्थित्यादयः क्रियाभेदा इत्यापन्नाः।

यद्यपि च कश्चिदेवं प्रवृत्तिसामान्यव्यतिरेकेण कारकफला ओदनादिफलोद्देशिन्याः परिग्रहार्थं विशेषग्रहणं तदपि न घटम्, कस्मात्?—

प्रवृत्तिभाववचनात्तु मत्पक्षे प्रवृत्तावेव व्यतिरेकसम्भवः, तस्माद्भावादेव सर्वस्य प्रकृत 10 त्वाद् द्रव्यं भाव इत्येतस्यागाद्यविभागवचनं व्यर्थम्, ततश्च विभागेन लक्षणाभावात्तयोरभावः खपुष्पवत् तदभावात् क्रिया कुतः? तथाभवनक्रियासन्निधिलक्षणं द्रव्यं प्रवृत्तिसामान्यञ्च कुतः? तथाभवनविनाभूतत्वात् खपुष्पवदेवेति सर्वनिर्मूलता चैवम्, अभ्यधिरप्यसन्निहितं स्यात् खपुष्पवत्।

(प्रवृत्तिभावेति) प्रवृत्तिभाववचनात्तु मत्पक्षे प्रवृत्तावेव व्यतिरेकसम्भवः—प्रवृत्तिसामान्यमेव 15 भाव इत्युक्तत्वात् विशेषास्तत्रैव सम्भवन्ति ततोऽस्य व्यतिरेकसम्भवात्, यदप्योदनादिफलं तद[पि] प्रवृत्तिसामान्यमेव, तस्माद्भावादेव—क्रियाया एव सर्वस्य प्रकृतत्वात् द्रव्यं भाव इत्येतस्य वचनम्, तस्यागाद्यविभागवचनं व्यर्थं—द्रव्यं क्रिया च खपुष्पसमयाभ्युपगमो मूलत एव विघटते, ततश्च तथा भवनेन प्रवृत्तिलक्षणेन विना भूतस्य अभिधानमपि निर्मूलम्, ततश्च द्वे अपि द्रव्यक्रिये विमले न

स्थैर्यमेवाभावात्मभूतत्वात् पिण्डशिवकादीनां भेदानां मृदात्मकत्वं आत्मभूतस्य मृद्विवक्षात्—भाव एव त्विति च इति 20 तथ्यमेव द्रव्यं परापद्यते क्रियैवाभावात् पुष्टिरुक्ता। हेतुमाह—तद्भेदस्येति द्वितीयतत्स्येन क्रियाया ग्रहणम्, उत्पत्ति-स्थित्यादयः परिणामस्य भेदाभिमता स्थित्युत्पत्तिविनाशलक्षणा अभेदात्मनो द्रव्यस्यैवाभिमता। तथाप्येवमात्मा द्रव्यं, द्रव्याभावे ते च क्रियाया एव भेदाः केवलं संज्ञाभेदापेक्षैव द्रव्यमित्युच्यते भवद्भिरेवं त्वयेति वर्णितेति भावः। दृष्टान्तमाह—यथेति अथवा द्रव्यमेवैकमभिमता द्रव्यादयः पश्चात्तथा क्रियात्मका एवा इति तदात्मभूतस्यापि क्रियात्वं युक्तमिति भावः। ननु भवदेव भवति भवत्सामान्यमेव हि यद्यपि केनचिद्रूपेण क्रियाविशेषविषयापेक्षि भवति नाभवत्स्यान्न 25 किञ्चित् भवनं प्राप्ति नियोगि वर्णितत्वात् अभ्युपगमस्य प्रकृतिनिरूपणात् तथाप्येवं तेन प्रकारेण परिणममानं प्रवर्तमानं वस्तु भवत्कुसुमवत् इत्युक्तत्वात् प्रत्येकं विशेषसम्भवो न तु सर्वप्रभेदनिर्मूलादीनामसम्भवात्प्रवृत्तिलक्षणाविशेषेणाह—प्रवृत्तिभाववचनात्त्विति प्रत्येकं भावतापेक्षितम्। तदेव व्याचष्टे—प्रवृत्तिसामान्यमेवेति। प्रत्येकं भेदा-भ्युपगमे द्रव्यभावयोरभयोरभ्युपगमस्तत्कथम् एव तथा च यदि द्रव्यं क्रिया चैकं मतं व्यतिरिच्यते विभाग्यो भावेऽपि क्रिया-यो—तस्माद्भावादेवेति। एवञ्च तत् द्रव्यं तथाभवनाविनाभूतसन्निधिमात्रं न भवति परिणमनादिरूपेण वस्तुनं प्राप्तिः 30 तेन विनाभूतत्वात् द्रव्यस्य च तथाभवनाविनाभूतसन्निधिकत्वाभावेन तदविनाभूतसन्निधिकत्वाभावात् क्रियापि

---

१ सि क भेदात्मानो। २ क सर्वभेदप्रकृतत्वात्।

त्वा तदत्वयोर्भेदमनुपपन्नं तदत्र विभागेन लक्षणाभावात्तयोरभावः खपुष्पवत्, तदभावात् क्रिया कुतः ? तथाभवनक्रियासन्निधिलक्षणं द्रव्यं प्रवृत्तिसामान्यञ्च कुतः ? तथाभवनमविभाभूतत्वात् खपुष्पवदेवेति, सर्वाभिभूतता चैवमिति सन्निधिविनिभूतत्वात्, क्रियाया व्यक्तिर्भेदानामव्यक्तिश्च [कुतः] तच्च विनेत्यत आह—अव्यक्तिरव्यसन्निहितत्वात् खपुष्पवत् ।

5 अथोच्येत भावस्य स्थित्युत्पत्तिलयाः कल्पनामात्राः सन्निहिततथाभूतवस्तुतत्त्वव्यक्ति द्रव्यमेवोक्तवत्, तच्च क्रिययाऽभिव्यक्तिं नीयत इत्यत्रोच्यते, एवं तर्हि सर्वभेदनिर्भेदत्वमसत्त्वं द्रव्यस्य, क्रियायाश्चाक्रियात्वम्, सन्निहिततथाभूतवस्तुतत्त्वव्यक्तिकरत्वाभावात्, तदभावोपपत्त्यसित्वमनुपपन्नत्वावस्थत्वात् ।

अथोच्येतेत्यादि, साम्प्रत भावस्य प्रागुक्तवत् स्थित्युत्पत्तिलयाः कल्पनामात्राः समनन्तरोक्तोपवर्णनात् सन्निहिततथाभूतवस्तुतत्त्वव्यक्ति द्रव्यमेवोक्तवत् सासमूर्च्छितसर्वभेदस्थित्यादिकाल स्येषु, तच्च स्थित्यादयस्ताः क्रियाऽभिव्यक्तिं नीयन्त इत्यत्रोच्यते, एवं तर्हि सर्वभेदनिर्भेदत्व मसत्त्वं द्रव्यस्य—ये स्थित्यादिभेदा द्रव्यस्यैव संवृता इति निर्भेदत्वोक्तिर्व्याहन्यते, क्रियाप्यत् क्रियाया श्चाक्रियात्वम्, सन्निहिततथाभूतवस्तुतत्त्वव्यक्तिः क्रियेष्यते, ते हि भेदाः क्रिययाऽभिव्यज्यन्ते चेदेताः प्रागपि क्रियाभिव्यक्तेः सन्ति, तथाभूतत्वात् क्रियाया व्यक्तिकरत्वाभावस्वभावाव्यपगमात् क्रिया 15 द्रव्यवत् परविपाकवता न क्रियेति, ततश्च द्रव्यस्याद्रव्यत्वात् क्रियायाश्चाक्रियात्वात्तदुपपत्त्यसित्वमनुपपन्नत्वावस्थत्वात् द्रव्यस्य क्रियायाश्च खपुष्पवदभाव इति ।

भाष्यैकवाक्येनाह—ततश्च विभागेनेति । तथाभिन्ने द्रव्ये भेदानामव्यक्तिः पूर्वं ततश्च व्यक्तिः क्रियत इति चेदुच्यते तदपि न सर्वैकात्म्यविच्छेदात् क्रियाया अभावादित्याह—क्रियाया व्यक्तिरिति । ननु [illegible] क्रिया यस्य स्थित्युत्पत्तिभावभावादिकोऽस्य भिन्नरूपादिभ्यो भवेयुः किन्तु [illegible] व्यक्तरूपस्यैव क्रियावत्त्व- 20 माख्यातः न तु सर्वविशेषाविनाभूताऽनभवा विशेषपरिरीय तद्भूता क्रियासामान्यात्मा भिद्यते [illegible] एव विशेषात् एव सामान्यमनुमन्येत अत एव किं करोतीति प्रश्ने भवति [illegible] प्रतिवचनं [illegible] सामान्यप्रश्ने विशेषेण प्रतिवचनमयुक्तं स्यात्, अत एव विशेषवचना अपि [illegible] प्रयुज्यन्ते तस्मात् स्थित्युत्पत्तिलयाः क्रियासामान्यस्य पर्याया एव तस्य पर्यायत्वात् अपि तु द्रव्यस्यैव ते इति [illegible] प्रतिविधानमाचष्टे—अथोच्येतेति । पूर्वग्रन्थेन व्याचष्टे—साम्प्रतमिति द्रव्य एव [illegible] तत्र [illegible] क्रियाऽभिव्यक्तेव द्रव्यस्य स्थित्युत्पत्ति- 25 लयात्मना [illegible] न तु [illegible] क्रियासामान्यस्येति भावः । [illegible] द्रव्यस्यैव सन्निहिततथा- भूतवस्तुतत्त्वव्यक्तिरूपत्वे [illegible] निर्भेदत्वं न [illegible] सर्वभेदनिर्भेदत्वोक्तिरसत्त्वं [illegible]— एवं तर्हीति । क्रियाव्यञ्जकत्वेऽपि द्रव्य एवमनुपपन्नत्वात् क्रियायाः [illegible] क्रियात्वं न [illegible]—क्रियायाश्चेति । क्रियायास्तत्त्वव्यक्त्यपेक्षा—सन्निहितेति ते स्थित्यादिभेदाः पूर्वं वस्तुनि सन्निहिताः [illegible] 30 इति [illegible] तर्हि क्रियाया नाभिव्यञ्जकत्वं सन्निहितत्वादेव [illegible] क्रिया न क्रिय [illegible] [illegible] क्रियाक्रिया नास्तीति [illegible] —ते हि भेदा इति । [illegible] द्रव्यसामान्यत्वं क्रियाया [illegible] तर्हि

---

१ क. ×× । २ सि. क. [illegible] ।

अथैतद्द्वयमुभयं नेच्छसि भयात् ततोऽविभागावस्थत्वात् द्रव्यमसदापन्नम्, मा भूद्द्रव्यस्याद्रव्यत्व मित्यायाताक्रियात्वमिति द्रव्यमविभागावस्थं तदभिव्यञ्जिका क्रियेतीष्यते ततो यदैवोत्पद्यते तदैव विनश्यति युगपदयुगपद्भाविपृथिव्यादिभेदाविभागद्रव्यस्यावस्थत्वात् ।

(अथेति) अथैतद्द्वयमुभयं—द्रव्यनिर्भेदावस्थायाद्रव्य[त्वं] तभिव्यक्तितथाभूतपरद्रव्यस्य भावादक्रियत्वञ्च नेच्छसि, भयात् सर्ववस्त्वागमभयात् ततोऽविभागेऽपि, अविभागावस्थत्वात्—5 विभागाः भेदाः स्विभागावस्थाः तदभावाद्द्रव्यमविभागमित्यसदापन्नम्, मा भूद्द्रव्यस्य-भेदाद्रूपस्याद्रव्यत्व मिति क्रियायाश्चाक्रियात्वसम्यक्त्वकत्वात्, प्रागेव तथाभूतव्यक्तेर्भेदपर्यायाभ्यां भूतिरिति, किमापन्नं ? द्रव्यमविभागावस्थं तदभिव्यञ्जिका क्रियेति—क्रिया चाविभागावस्थद्रव्यविषया यथासत्त्विभिव्यक्तिक्रियात्वादविभागस्यैव तभिव्यक्तिस्य व्यञ्जिका हि क्रिया, ततः किमिति चेत् ? ततो यदैवोत्पद्यते तदैव विनश्यति अङ्कुरायपित्वस्थितिसमताः प्रत्यक्षोपलब्धिः, विविधसमवसर्ण विभागोऽनुपलब्धिरभावः, एकरूपत्वाच वस्तुन- 10 स्तदभिव्यञ्जनाच क्रियाया वनस्पतिविनाशयोरप्यभेदाद्यदैवोत्पद्यते तदैव विनश्यति, किं कारणं ? युगपदयुगपद्भाविपृथिव्यादिभेदाविभागद्रव्यस्यावस्थत्वात्—यदा चाविभागावस्थं द्रव्यं क्रिया च तद्व्यञ्जिका तदानीं युगपद्भाविनः पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालादिभेदा रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यासंस्थानादिभेदाश्च ये चायुगपद्भाविनो मृत्पिण्डशिवकादिभेदाः ते सर्वेऽप्यविभागावस्थामात्रमित्यापन्नाः, तस्मात् सर्वभेदानामविभागावस्थामात्रत्वादुत्पत्तिर्विनाशश्च इत्यप्ययुगपद्भाविनो भेदौ, तयोश्चाविभागावस्थं द्रव्यं तदभि 15 न्नम्, एकत्वाच यदैवोत्पद्यते तदैव विनश्यतीति साधूक्तम् ।

देशकालादिभेदाभावादस्थितिरिति चेद्भ्रमः, यदि यदैवोत्पद्यते तदैव विनश्यति ततोऽङ्कुरोत्पत्तौ तस्यैव विनाशित्वप्रसङ्गः, बीजोच्छूनमूलादिपूर्वभेदाना पत्रनालाद्युत्तरभेदानाञ्च विनाशावस्थास्यादङ्कुर एवैक इत्यङ्कुरोत्पत्त्याऽप्यमङ्कुर एव विनश्यति ततश्च दृष्टेष्टविरुद्धा

विभागावस्थाभावाद्द्रव्यस्य विभागाभावेन क्रियाया अभ्यक्त्वेन च तदभाव एव स्यादित्याह—अथैतदिति । एतदेव 20 एतद्द्वयमिति द्रव्यस्य निर्भेदत्वाद्द्रव्यत्वमिति भावः । अभ्यक्तत्वमाह—प्रागेवेति विभागाः प्रागेव द्रव्ये तेषां व्यक्तत्वात् क्रिया न व्यञ्जिकेति तस्या व्यर्थत्वमिति भावः । द्रव्यस्याविभागावस्थं क्रियायाश्च तद्व्यञ्जकत्वं यदीष्यते तदा दोषं दर्शयितुमाह—द्रव्यमविभागावस्थमिति । क्रिया चेति क्रिया चाविभागावस्थं द्रव्यं व्यञ्जयति तभिव्यक्तिस्वरूपत्वात्, द्रव्ये यदि क्रिया स्यादिपश्चादेर्व्यञ्जकत्वे द्रव्यमेव तेन तेन प्रकारेण भवनात् तस्य निर्भेदत्वानुपपत्तिरिति भावः । अविभागावस्थद्रव्यव्यञ्जकत्वे दोषमाह— ततो यदैवेति । उत्पत्तिविनाशयोरैक्यं प्रदर्शयन्नाह यदोत्पत्तिः स एव विनाश इति तयोरविभागा- 25 वस्थामात्रत्वादभेदोऽपीति भावः । एकरूपत्वे कारणमाह—युगपदिति । कारणार्थं स्फुटीकरोति—यदा चेति द्रव्यं हि अविभागावस्थामात्रम्, यच्च युगपद्भाविनोऽयुगपद्भाविनश्च भेदा अविभागावस्थामात्रम्, स एव हि यदाऽविभागेन व्यज्यते तदा द्रव्यमित्युच्यते तत्तदवस्थायां तास्तास्ववस्थास्वाः प्रतीतत्वात् तयोरुत्पत्तिविनाशयोरप्यविभागावस्था द्रव्यमुच्यते तथा चावस्थावस्थयोरैक्यात् यैवोत्पत्तिः स एव विनाशः स्यादिति भावः । अस्याविभागावस्थायां वैषम्यप्रयोजकानिर्मायकादभावे देशकालादिभेदापा- यत्वात् द्रव्यस्य सर्वात्मकत्वात् यैवोत्पत्तिः स एव विनाशः स्यात् यो दोषः यदा तु देशकालादिभेदोऽपि तदा यदा यदुत्पद्यते 30 तदा तदैव विनश्यतीति न भवति तयोर्भिन्नत्वादिति शङ्कते—देशकालादीति । पूर्वार्थं व्याचष्टे—स्थास्यतमिति द्रव्यान्

१ सि. भावात् । २ सि. क. व्यक्तिर्भेदे । ३ सि. क. क्रियायाश्च ।

यनुत्पत्त्यविनाशदोषौ स्याताम्, अङ्कुरोत्पत्तौ तस्यैव विनाशित्वात्, न बीजे विनष्टे नाङ्कुर उत्पन्नः, विनष्टुरुत्पत्तुश्चाभेदात् ।

(देशेति) देशकालादि[भेदा]भावादस्त्विति चेत्—स्यान्मत पक्षस्यानुत्पत्त्यविनाशैकत्वापत्तेर्यो-त्पद्यते स एव विनश्यतीत्यस्तु तर्हि को दोष इत्यत्र दोषमुद्भावयन्नाह, यदि बीजाङ्कुरयोर्युगपदविनाशयोरपि 5 पृथिव्यादियुगपदविभेदमूलत्वाद्य एवोत्पद्यते स एव विनश्यति ततोऽङ्कुरोत्पत्तौ तस्यैव विनाशित्वमिति दोषः, उदाहरणेन स्फुटीक्रियते—यस्माद्बीजोच्छूनमूलादिपूर्वभेदानां पत्रनालाद्युत्तरभेदानाञ्च विनाशादस-त्त्वादङ्कुर एवैक इति मतम्, ततोऽङ्कुरोत्पत्त्याऽयमङ्कुर एव विनश्यति तदा हि देशादिरूढ्यानुत्पत्त्यविना-शदोषौ स्याताम्, अङ्कुरोत्पत्तौ तस्यैवाङ्कुरस्यैव विनाशित्वात् बीजे विनष्टे नाङ्कुर उत्पन्नः, विनष्टुरुत्प-त्तुश्चाभेदात्, भेदे तु सति युक्तमेव बीजं विनष्टमङ्कुर उत्पन्न इति, स चोत्पन्नश्चैव विनष्टः विनष्टश्चैवो-10 त्पन्न इति उभयाभावमभ्युपगच्छतामनुत्पन्नो न विनष्ट इति ।

अस्तु नामानुत्पन्नोऽविनष्टश्च को दोष इति चेदुच्यते नैक एव, किं तर्हि ? सर्व एव वचनादिविरोधाः, अङ्कुरप्रत्यादिनिराकरणाद् दृष्टि च लोकादिविरोधाः ।

(अस्त्विति) अस्तु नामानुत्पन्नोऽविनष्टश्च किं नामको महान् दोषो न्यायकल्पनोक्त इति चेदुच्यते नैक एव, किं तर्हि ? सर्व एवेति वचनादिविरोधाः, उत्पद्यते येन विनश्यति विनश्यति येनो-15 त्पद्यते, यथा चोच्यते य एवोत्पद्यते स एव विनश्यतीति देशकालादिभेदाभावे कथमङ्कुरोत्पत्तिविनाशयोः-मभेदेन तदे[वे]ति चाभेदेन निर्देशोऽभिव्यक्तार्थोऽतः स्ववचनविरोधः, उत्पत्तिविनाशयोर्वा इविभेदाते

देशकालादिभेदाभावेन उत्पत्त्यविनाशादिदोषापत्तिः । अत्र पक्षे दोषमुद्भावयति—यदीति अङ्कुरे दोषप्रदर्शने कारणमाह दर्शयति—बीजाङ्कुरयोरिति बीजाङ्कुरयोर्युगपदुत्पत्तिविनाशौ भवतः ते च युगपदुत्पत्तिविनाशाभ्यां अविभेदेन न भवन्तीति भावः एतेन देशकालादिभेदस्तत्त्वार्थतः दर्शितम् । कथमङ्कुरोत्पत्तौ तस्यैव विनाशित्वमत्र इति चेदनुदाहरणेन स्फुटयति—यस्मादिति 20 विविधमर्थमनुपपत्त्यभिप्रायो विभक्त इति विनाशपरम्परासत्त्वात् अङ्कुरस्य बीजोच्छूनमूलादिपूर्वभेदानां पत्रनालाद्युत्तरभेद-सद्भावेऽपि विनाशासत्त्वात् अङ्कुरस्यैव उत्पादस्योत्पत्तौ तस्यैव विनाशित्वं स्यादिति भावः । अनुत्पत्त्यविनाशदोषापत्तिं दर्शयति—अङ्कुरोत्पत्ताविति तस्योत्पत्तिरूपस्यैव विनाशात् बीजं विनष्टमङ्कुर उत्पन्न इति उत्सेधस्य भावस्यानुत्पत्तिविनाशाभावेन यदि बीजमुत्पन्नं न तर्हि तदैकदा यदि विनष्टं न तत्तु एकमिथ्या सद्विनाशयोर्भेदेन व्यवस्थितिकालाभ्यामानुभवयोरप्युपलब्धिरेवा-न्यमपरस्य नोत्पन्नोऽङ्कुरो न वा विनष्ट इति अनुत्पत्त्यविनाशदोषौ स्यातामिति भावः । अनन्तरोक्तौ दोषमाह—अस्तु 25 नामेति । य एवोत्पद्यते स एव विनश्यतीति अङ्कुरस्यानुत्पत्त्यविनाशयोर्विप्रतिपत्तौ दोषमाह्रदर्शयति—नैक एवेति अत्र पक्षे नैक एव दोषः किन्तु सर्वे एव स्ववचनादिविरोधाः भवन्तीति भावः । वचनविरोधं दर्शयति—उत्पद्यत एवेति उत्पत्तिविनाशयोर-भेदेऽभेदाभ्युपगमाभ्युपगमे न विनाशः विनाशाभ्युपगमे वा नोत्पादः इति वस्तुस्थितेः य एवोत्पद्यते स एव विनश्यतीति तदभिधानं विरुद्धं भवेत् देशकालादिभेदाभावेनोत्पादविनाशयोर्भिन्नत्वाद्यत्वयोरभावात् कथमुत्पत्तिकालप्रकृतिविनाशप्रत्यभिधानं विनाश्यमङ्कुरेण यदेव तदादिभवेन निर्देशः क्रियते विरुद्धार्थत्वात्, तस्माद्देशकालादिभेदाभावादस्त्विति वचनं य एवोत्पद्यते 30 स एव विनश्यतीति वचने विरुध्यत इति स्ववचनविरोध इति भावः । अनिष्टप्रसङ्गमाह—उत्पत्तीति उत्पादविनाशयोर्भेदे

१ सि क्ष. °विविधार्थ । २ सि क्ष °भेदेनापि ।

कायिकरणविरोधात् [रूढिविरोधः] लोके प्रतीतत्वाल्लोकविरोधः, प्रत्यक्ष[तः]पटोत्पादविनाशभेददर्शनात्
प्रत्यक्षविरोधः, उत्पद्यमानत्वाच्च विनश्यति विनश्यत्त्वाच्च नोत्पद्यते भिन्नघटपटवदित्यनुमानविरोधः,
तथा चाङ्कुरपत्रादिनिराकरणादपि च लोकादिविरोधा इति व्याख्यानमनन्तरोक्तस्यार्थस्य लोकप्रतीतिद्वारेण
सुखप्रतिपाद्यत्वादिति गतार्थम् । वचनद्वारेण तु यौगपद्यस्याप्रसक्तदोषाणामिति, एवं तावदनुत्पादा-
विनाशादिदोषभावः । 5

न केवलमेत एव दोषाः किं तर्हि ?—

अनित्यतादोषश्च स च क्षणिकवाद व्यतिलभ्य वर्तते, अतोऽभ्युपगमात्, तत्र न हि
यदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यति, किं तर्हि ? क्षणोऽस्यास्तीति क्षणिक इत्युत्पादादन्यो विनाश
क्षणः, उत्पन्नश्च विनष्टश्चेत्यभ्युपगम्यते जातस्य विनाशात्, इह तु उत्पाद एव विनाशः
क्रियार्थकालरहितद्रव्योत्पादादित्वात् । 10

(अनित्यतादोषश्चेति) [अ]नित्यतादोषश्च स च क्षणिकवादं व्यतिलभ्यानित्यत्वदोषाधि-
क्येन वर्तते इति, अर्थः—इत्यसारेण हेतोः कस्मात् ? यदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यतीत्यभ्युपगमात्, स
चैवमनित्यत्वातिशयदोषः प्रदर्श्यते तद्यथा—तत्र [न] हीत्यादि×, तत्र [न] हि—क्षणिकवादे न हि यदेवोत्पद्यते
तदेव विनश्यति, किं तर्हि ? क्षणोऽस्यास्तीति क्षणिक इत्युत्पादादन्यो विनाशक्षणः, उत्पन्नश्च विनष्ट-
श्चेत्यभ्युपगम्यते भिन्नस्य कालस्य क्षणाख्यत्वात् तस्मिंश्च काले जातस्य विनाशात् न जायमानस्य, स 15
हि क्षणिकवादी नैकमेवोत्पादक्षणं विनाशक्षणं चेच्छति, एकस्योत्पत्तिस्थितिविनाशविषयत्वात्, यथोक्तं 'यथैक-
स्मिन् क्षणे जातः' (   ) इत्यादि, क्षणानां क्षणवर्तिनां च भेदाख्यापनमिति च भावनाक्षणानां च
भेदं सूचयति, इह तु—यदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यतीति वादे उत्पाद एव विनाशः प्रसक्तः, क्रियार्थका-

लयो विनाशोऽस्यार्थ इति तयोरैक्यं प्रत्यक्षप्रमाणविरोध इति भावः । लोकविरोधमाह—लोक इति लोके तयोर्भेदेन प्रतीते-
रिति भावः । प्रत्यक्षविरोधमाह—प्रत्यक्षत इति । अङ्कुरो न विनश्यति उत्पद्यमानत्वात् उत्पद्यमानपटवत् नोत्पद्यते 20
चाङ्कुरो विनश्यत्वात् विनश्यद्वदिति भेदानुमानादनुमानविरोध इत्याह—उत्पद्यमानत्वादिति । अङ्कुरस्य पूर्वोत्तरभेदाभा-
वेऽप्युत्पादविनाशयोर्भेदप्रदर्शनेन निराकरणात् पुनरपि लोकादिविरोधा इत्याह—तथा चाङ्कुरेति । अपरमपि
दोषमाह—अनित्यतेति तत्र इत्यस्य नित्यत्वाभ्युपगमादनित्यत्वं प्रसज्यते यदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यती—त्युक्त्या
विनाशाभ्युपगमादिति भावः । तदनित्यत्वं विस्पष्टयितुमाह—स चेति । अनित्यत्वे हेतुमाह—अत
इति, यदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यतीत्यस्याभ्युपगमादेवोत्पत्तिविनाशाभ्युपगमादनित्यत्वमिति भावः । लोक- 25
प्रसिद्धानित्यत्वातिशयस्य दर्शयति—तत्र न हीति । क्षणिकवादे हि क्षणे एकस्मिन्नेव नोत्पादविनाशौ मतौ किन्तु प्रथम-
क्षणे उत्पादो द्वितीयक्षणे च विनाशः जायमानमात्रस्याविनाशी धर्मः स यस्यास्ति स क्षणिक इति व्युत्पत्त्योत्पादानन्तरविना-
शक्षणभावो भावः एवञ्च जातस्य विनाशो न जायमानस्य तत्र तु यदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यतीत्युपगमात्स्वैव विनाशक्रिया-
भ्युपगमात् क्षणिकवादादिवादस्यानित्यत्वं सातिशयमिति दर्शयति—क्षणोऽस्यास्तीति । एवं च ...
... इति । ... 30
एवं ... इह स्थितिरिति । हेतुमाह क्रियार्थेति । ...

कर्थचिद्द्रव्योत्पादादित्वात्—क्रियाक्षणव्यापोऽर्थः क्रियैव कालोऽर्थः क्रियाप्रयोजनो वा कालः क्रियार्थकालः स एव ते वैयाकरणस्येष्टः यद्यप्यन्येषामन्यथा, यथोक्तं 'परिमाणवती क्रियैव कालः' (   )
इत्यादि, तादृग्विधक्षणकालरहितं द्रव्यं क्रियाक्षणकालविनाभूतं स्वेनैवोत्पादो विनाशोऽप्यकालभेदीत्वात्
क्षणिकवादाविशिष्टमप क्षणिकवादस्त्वदीय इति साधूक्तम् ।

5 नानित्यवादेऽपि विज्ञानवत्स्वत्पादुत्पादादीनाम्, किं तर्हि—

शून्यवादता वा, अविनष्टानुत्पन्नास्थितत्वात् खपुष्पवत् ।

(शून्येति) शून्यवादता वा, यथा प्रागुक्तं सर्वमाङ्कुराद्यनुत्पादाविनाशवदन्यानपीति शून्यतासाधन तदर्थं यावत् खपुष्पवत् ।

ननु पृथिवीद्रव्यस्याभेदात्तदंशबीजाङ्कुरभेदात् तत्क्षणौ चोत्पादविनाशौ स इति न
10 भेदस्याभेदस्य वा व्याघातः, तस्मात्तदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यतीत्यत्रोच्यते, एवं तर्हि इदानीं भेद एवापतितस्तथापि, अश्मसिकतामृल्लोष्टवज्रादिभेदे सति पृथिवी नाम न काचिदन्याऽस्ति, किन्तु पृथिवीत्वजातिमात्रमभिन्नं तद्भेदस्यापि तथा द्रव्यमेकमित्यस्य स्वपक्षस्य विघातकम्, बीजस्याङ्कुरस्य च नानात्वं बीजाद्विनश्यतोऽन्याङ्कुरस्योत्पद्यमानत्वात्, चिरभुरन्य इव देवदत्तायज्ञदत्त उत्पद्यमानः, तस्मान्न तदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यति, ततश्च यथा बीजं व्रीहित्व
15 सामान्याभेदे सत्यङ्कुरात् पृथगेवेष्यते तथा पार्थिवत्वमपीति भेदनिर्भेदद्रव्यनिर्मूलनम् ।

---

1 व्यवहारव्य इत्यर्थं काल इत्यस्यैव क्रियाद्वयव्याप्य इति अत्र पक्षे [illegible] । [illegible] [illegible]—क्रियैव वेति [illegible] । [illegible]—क्रियाप्रयोजन इति अत्र पक्षे क्रिया [illegible] इति [illegible] अत्र क्रियाया अन्यः पदार्थः काल इति [illegible] क्रियातिरिक्तः [illegible] [illegible] तदेव च [illegible] क्रिया
20 [illegible] च भवति [illegible] च यथा [illegible] । [illegible] [illegible] इति भवति [illegible] इति च भवतीत्यादि । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ०' इति [illegible] क्रियाविशेषं [illegible] [illegible] परिच्छिद्यते भवति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] 'परिमाणवती
25 क्रियैव कालः' इति । यद्यप्यन्येषामिति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] क्रियाः [illegible] [illegible] च [illegible] काल इति वदन्ति [illegible] काल इति वदन्ति [illegible] कालः [illegible]— [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]—तादृगिति । [illegible]
30 [illegible] [illegible] [illegible]—शून्यवादता वेति । अत्र [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भेदः [illegible] [illegible] पृथिवीद्रव्यबीजाङ्कुराद्यभेदः [illegible] च बीजाङ्कुरादीनां परस्परं भेद इति भेदाभेदयोर्व्याघात [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति च [illegible]

---

१ भि. क. कालः । २ भि. क. [illegible]

ननु पृथिवीत्यादि यावदभेदस्य वा व्याघात इति यावत् पृथिवीद्रव्यस्य शिवकादित्वाभिन्न तस्मिन्नाभिन्न तदुत्पादविनाशयोरभेदे सत्यं पृथिवीद्रव्यस्यैवानुत्पादाविनाशत्वे सत्य एक एव तत्रो-त्पादविनाशौ तत्कालौ च, तस्यैव पृथिवीद्रव्यत्वस्य पांश्वाभ्यां बीजाङ्कुराख्याभ्यां भेद इत्यस्ति भेदः, कारकसद्भावादित्युत्पत्तिरस्ति तथा विनाशस्तत्कालौ च, इतिशब्दस्य हेत्वर्थत्वात्, एवं भेदस्याभेदस्य च व्याघातो नास्ति यस्मात्तदैवोत्पद्यते तदैव विनश्यति पृथिवीद्रव्यत्वाभेदात् यदस्य बीजाङ्कुरभेदात्तत्कालौ 5
च स्त इति नानिष्टशून्यते दोषाविति, अत्रोच्यते–एवं तर्हीत्यादि यावन्न तदैवोत्पद्यते तदैव विनश्य-तीति, अयमिदानीमस्मत्परिकल्पितो भेद एवापश्चिमस्त्वापि, अद्रव्यसिद्धत्वात्पृथिव्यादिभेदे सति पृथिवी नाम न काचिद्व्याऽस्ति तद्व्यतिरेकेण, किन्तु पृथिवीत्वजातिमात्रमेवाभिन्न तद्रूपस्यापि, तच द्रव्य-मेकमित्यस्य त्वत्पक्षस्य विघातक जातिमात्रमभिन्न शेष सर्व भिन्नमिति सिद्ध्यति, बीजस्याङ्कुरस्य च नानात्व बीजादिनश्यतोऽन्योऽङ्कुरस्योत्पद्यमानत्वात्, विनष्टः–मृतवत्स्य इव देवदत्तोत्पद्यत उत्पद्यमाने 10
इति, तस्मान्न तदैवोत्पद्यते तदैव विनश्यति, अन्यनिवृत्त्यर्थोपचारणस्य भेदसत्त्वे सत्यानर्थक्यात्, ततश्च यथा बीजमित्यादि दृष्टान्तः–यथाङ्कुरादिकालेषु भिन्नेष्वपि व्रीहित्वसामान्याभेदे सति पृथगेव बीजमङ्कुरादिभ्यस्ते मा भूत् पूर्वोक्तोऽनुत्पादाविनाश इति त्वया, तथा पांश्वादित्वमपि–पांशुमृत्पिण्डादि त्वमपि पृथिवीत्वादिकमभेदितव्यम्, ततः किमिति चेद् ब्रूमः–इति भेदनिर्भेदद्रव्यनिर्मूलनमिति–अस्मात् पांश्वादित्वभेदाभ्युपगमात् सर्वप्रभेदनिर्भेद न भवति, ततश्च लक्षणाभावाद्द्रव्यमेव निर्मूलित त्वयेति । 15

इत्याशङ्कते–ननु पृथिवीद्रव्यत्वेति । एवमत्र व्याघते–व्याहतमिति अनेनाभवस्थानमभिन्नोरभेदो दर्शितः । तस्मिन्ना भिन्न इति, अनेन नैवोत्पत्ति स एव विनाश इत्युत्पादविनाशयोरभेदः प्रदर्शितः । पृथिवीद्रव्यत्वेनेति अनेन द्रव्यत्वेन तदैवं । नित्यत्वादनुत्पादाविनाशित्वं प्रत्यक्षीकृतम् तस्यैवेति अनेन तदवस्थत्वेन बीजाङ्कुरादिना तद्भेदस्यापि तत्त्वता दर्शिता । कारकसद्भावादिति अनेन यदा तथाविधकारकसमवधानं तदोत्पद्यते यदा तु तथाविधकारकसमवधानं तदा विनश्यतीति प्रत्यक्षीभेदेऽप्युत्पादविनाशौ प्रत्यक्षितौ । तदेवं पूर्वोक्तदोषाभावं प्रदर्शयति–एवं भेदस्येति एवमभावस्थानेऽभेदेनेत्येव भेदाभेदौ 20
न विरुद्धाविति भाव । एवमभ्युपगमे द्रव्यमेव निराकृतं भवतीति समाधत्ते–अत्रोच्यत इति । अयमस्मदीयस्तत्रोपलक्षि-तभेदपक्षानुसारेणाम्भस्त्वपांश्वादिभेदेभ्यो व्यतिरिक्ता पृथिवी नाम न काचिदस्तीति दर्शयति अयमिदानीमिति । अस्या पृथिवी भिन्ना पृथिवी एव पृथिवीति प्रत्यक्षे यत् किञ्चित् द्रव्यं भेदस्यापि भवते सा केवलमभिन्ना जातिरेव न तु द्रव्यम्, अद्रव्यसिद्धत्वादिभ्यतिरिक्तस्य प्रमाणतो द्रव्यस्यानुपलम्भात् तस्मात् सर्वभिन्नत्वाप्रतिपत्त्याभावात् द्रव्यं नाम न वर्तत इति त्वत्पक्षे भिन्नत्वेऽभेदेन तदेकेन पृथिवीद्रव्यत्वाभेदादिव्याभिन्ना तस्मात् द्रव्यं भिन्नं भिन्नस्वभावमिति भिन्नस्थो बीजादन्यस्यैवाङ्कु- 25
रस्योत्पादात्, अत एव यदैवोत्पद्यते न तदैव विनश्यतीति प्रतिपादयति–अद्रव्यसिद्धत्वेति । तद्व्यतिरेकेण–अद्रव्यसिद्धत्वादि विकल्पेनेत्यर्थः । ननु तस्य द्रव्यस्याभावेऽप्युत्पादव्ययो न स्यादित्यत आह–किन्त्विति । न च बीजाङ्कुरादीनामेव द्रव्यता तेषां भेदेन नानात्वदर्शनादित्याशयेनाह–बीजस्येति । निदर्शनमत्र दर्शयति–विनष्टरिति । एकोत्पद्यमानोऽन्यो विनाशी नाम इति यदैव तदैवेत्येतन्निर्देशो नोपपन्न अत देवदत्तोऽभ्युपेतत्वर्थे यदा नाशसमुत्पन्नत्वात् नाशित्वोत्पादस्थितिं तत्र तथाविधिनिर्दिष्टमित्याह–तस्मादेवेति । यदैव तदैवेति बसैवोत्पादस्तस्यैव विनाश इति वर्णनम् एकान्तभिन्नत्वेऽपि स्वभाव- 30
निवृत्ति एव तदे विनाशम्, उत्पादविनाशयोरविनाभावस्य तत्त्वमात् ततश्च यादृशभिन्नत्वादीनामुत्पादविनाशाविप्रतिपत्तौ

१ भि क. सत्येव । २ भि क. तदादि° । ३ भि. क. °मात्रमिदं । ४ भि क °त्वाङ्कुरस्य । ५ भि. क. °दृष्टेयत° । ६ भि क. °मात्रमिति । ७ भि क. °दाभिधा ।

अपि च त्वयैव द्रव्यांशाभ्यां बीजाङ्कुराभ्यां भेद इत्यनेन वचनेनापादितं भेदानां बहुत्वं द्रव्यैकत्वविघाति, किञ्चैतदनिष्टपरिहारार्थमुत्थितेन ननु पृथिवीद्रव्यत्वाभेदादित्यादिवचनेन पार्थिवत्वमपि नानैवोत्पादितम्, बीजादि भेदकमभेदकादन्यत्, भेदकत्वात्, अभेदकमितरच्च, अभेदकत्वात्, यथा द्रव्यक्रिये इति ।

5 अपि चेत्यादि, त्वयैवाऽऽपादित भेदानां बहुत्वं द्रव्यैकत्वविघाति, कतमेन वचनेनेति चेत् पार्थिवद्रव्यत्वाद्युत्पत्तिर्बहुधाभेदो भेदकद्रव्यांशाभ्यां बीजाङ्कुराभ्यां, तस्मात्तवाभेदत्वमित्यनेन वचनेनापादितम्, किञ्चान्यत्—इदमप्यन्यदनिष्ट तत्परिहारार्थमुत्थितेन त्वयाऽऽपादितम्, कथं ? यथोक्तितोऽपि बीजाङ्कुरनानात्वे ग्रहिष्य[माण]प्रतिपक्षः द्रव्यनानात्वं च भवत इति तत्परिहारार्थमुत्थिते[न] ननु पृथिवीद्रव्यत्वाभेदादित्यादिना वचनेन पार्थिवत्वमपि नानैवोत्पादितम्, कथमिति ? तदुच्यते—अभेदकं 10 पार्थिवत्वं, बीजादि भेदक, बीजादिभेदकत्वादभेदकादन्यत्, अभेदकञ्च भेदकात्, भेदकत्वादिति प्रमाणभेदं हेतुभेदेनाह, इतरच्च—अभावतस्त्वभेदकत्वादिति, उभयोर्दृष्टान्तो—द्रव्यक्रिये यथा द्रव्यात् धर्मि धर्मिभेदादन्या तथाभूतवस्तुवस्त्वन्तरविलक्षणा क्रिया क्रियातश्च द्रव्यं तथा च पार्थिवत्वमभेदकत्वाद्बीजादिभेदकाद्भिन्नत्वमाप तद्भेदकत्वान्नाना स्यात् क्रियाया इव द्रव्यमिति ।

आह—

15 ननु घट उत्पद्यमान एव शिवकत्वेनोत्पद्यमानः पिण्डत्वेन विनश्यति पूर्वोत्तरकालयोरपि तद्द्रव्यपृथिवीमृत्त्वाभेदादघटाभेदाद्घट यथेति स यथोत्पद्यते स एव विनश्यति, तस्मात् पिण्डत्वेनोत्पद्यमानः शिवकत्वेन नश्यति, तथा पुनर्घटत्वेन विनश्यन् पटत्वेनोत्पद्यते, शिवकत्वेनैव विनश्यंश्छत्रकत्वेनेति ।

परस्परं भेदपाद्यर्थात् तद्विधानाः पृथिव्या अभावैकाभेदमप्यादर्थ पृथिवीत्वं सामान्यमित्यादिना सर्वभेदानुगमं कार्यं, न तु 20 द्रव्यम्, अतश्च त्वन्मतस्य भेदभिर्भेदं द्रव्यमित्यस्य विघात इति भावः । ननु त्वयैवेत्यङ्कुरतुरत्न बीजाद भिन्नः पार्थिवत्व-त्वेनाभेदे तथापि बीजादिविशेषेण भेदं यदता भेदानां द्रव्यैकत्वविघातकं बहुत्वमापादितं न तु मयैवेत्यत—अपि चेति । तदेव वचनं दर्शयति—पार्थिवद्रव्यत्वादिति । तथा पार्थिवत्वमपि नानैवोत्पादितमिति दर्शयति—किञ्चान्यदिति बीजाङ्कुरा-दिद्रव्यत्वस्यानुपेक्षणात् [illegible] तत्परिहारार्थमुत्थितेन [illegible] येषा । पृथिवीत्वस्य नानात्वं यथैव दर्शयति—अभेदकमिति पार्थिवत्वमभेदकम् बीजादिभेदकत्वादन्यत्वम् भेदकाच 25 बीजादेः पार्थिवत्वमभेदकादन्यत् बीजादि भेदकमभेदकादन्यत् अत्र मते बीजादेर्भेदकत्वं अभाव एवाभेदकत्वं [illegible] हेतुः अभेदकं पार्थिवत्वं भेदकादन्यत् अत्राप्यभेदकत्वं अभाव एव भेदकत्वाभावो हेतुः । यथा द्रव्यादन्या क्रिया तथाभूतवस्तु-[illegible] क्रियातश्च द्रव्यमन्यत् धर्मभेदधर्मिभेदात् तथाऽत्रापीति दर्शयितुं दृष्टान्तमाह—उभयोरिति भेदकाभे-दकान्यत्वसाधनेऽभेदकस्य च भेदकादन्यत्वसाधने दृष्टान्तः । दार्ष्टान्तं दर्शयति—यथेति । क्रियाया भिन्नत्वात् द्रव्यस्य यथा नानात्वं [illegible] तथा पार्थिवत्वमभेदकत्वेऽपि नानैवेति प्रतिपाद्य पुनरपि [illegible] 30 [illegible] यथा घटस्य पूर्वोत्तरकालयोः [illegible] स एव [illegible] स एवोत्पद्यते विन-श्यति च तथा [illegible] स एव [illegible]

1 सि. क. पार्थिवत्वादेव [illegible] भेदद्रव्यांशाभ्यां । 2 सि. क. °भेदद्वारि । 3 सि. क. अभेदकत्वं ।

ननु घट उत्पद्यमान इत्यादि यावत् पटत्वेनोत्पद्यत इति, यत्त्वयोक्तं यदैवोत्पद्यते तदैव विनश्यति तथानुत्पत्त्यविनाशवचनविरोधादिविभक्तिभावाविषयशून्यवादादोषा न सम्भवन्ति, मन्मतवचनादीनां तथात्वात्, यस्माद् घट उत्पद्यमान एव शिवकत्वेनोत्पद्यमानः पिण्डत्वेन विनश्यति, पूर्वोत्तरकालयोरपि सामान्यपृथिवीमृत्त्वाभेदघटाभेदात् पिण्डावस्थायां शिवकावस्थायां मृत्पिण्डावस्थान्तराव्यवस्थायां कपालक्रियावस्थान्तरावस्थायाञ्च घट एवेति स एवोत्पद्यते स एव विनश्यति, इति 5 कृत्स्न इत्यर्थपर्यायोक्तौ तस्माद् घट एव पिण्डत्वेनोत्पद्यमानः शिवकत्वेन नश्यति तस्मादनुत्पत्त्यादिदोषाः, यथा पिण्डत्वेनोत्पद्यमानः शिवकत्वेन घट एव विनश्यति तथा पुनर्घटत्वेन विनश्यन् पटत्वेनोत्पद्यते किमिव? शिवकत्वेनेव विनश्यच्छत्रकत्वेन—यथा शिवकस्यानन्तरं छत्रकत्वं जायमानं तदुत्पन्नं विनष्टं तथा देशान्तरभावान्तरान्तरितपटविनाशपटसम्भवयोरप्यभेदो वस्तुत्वादिभ्यः, पिण्डशिवकवदिति ।　　10

अत्रोच्यते, अयमपरिहारः, तदुक्तोत्तरत्वात्, अर्थतो हि यदैव शिवकोत्पत्तौ शिवकेनैव विनाश इति तदेवाङ्कुरोत्पत्त्यावङ्कुरेणैव विनाश इत्युक्तं ततोऽयं दोषो बलादापद्यते शिवके नैवोत्पत्तौ शिवकेनैव विनंष्टव्यमिति, ततोऽभिन्नत्वात्, यथा त्वदुक्तानन्तरपटोत्पादः, एवं त्वदनुत्पत्तौ तस्यैवावस्थितस्य नैवोत्पत्तिः, अत्यन्तभावादन्यत्वात् खपुष्पवत्, अनुत्पन्नस्य च विनाशाभावः खपुष्पवदेव विनाशस्याप्यभावाद्घटादिभवनाभावः, भवनसम्बन्धस्य तत्प्रतिक्-15 मस्य चाभावात् सर्वमभूतं नास्तीत्येवमापद्यते ।

(अत्रोच्यत इति) अत्रोच्यते अयमपरिहारः, तदुक्तोत्तरत्वात्—नन्वत्रोक्तमेव प्रागङ्कुरस्यैव विनाशित्वाविरोधवचनम्, तत्र पिण्डशिवकत्वसंज्ञामात्रपर्यायोक्तिमात्रमेवात्र परिहारे भवति, तदर्थोऽर्थतो यदैव शिवकोत्पत्तौ शिवकेनैव विनाश इति तदेवाङ्कुरोत्पत्त्यावङ्कुरेणैव विनाश इत्युक्तं ततोऽयं

इति भावः । तदेव व्याचष्टे—यत्त्वयोक्तमिति यत्पतुर्निर्णुत्पादभेदेऽनुत्पत्त्यविनाशदोषः उत्पादविनाशयोर्भेदे एव सम्भवन् 20 बीजे विनष्टेऽङ्कुर उत्पन्न इति अनुत्पत्त्यविनाशयोरभ्युपगमे स्ववचनविरोधादयो दोषाः यदैव तदैवेत्यभेदेऽप्युत्पत्तिविनाशभेदेन न निर्णयात् तथा वाक्यादि वस्तुतत्त्वम्भवत्यादिनाशस्य तथाऽऽदि यदैव तदैवेत्यभेदात्मकत्वम्, क्रियाकारि- त्वरूपेण अविनाशानुत्पत्तिदोषस्य वस्तुदेशेऽविरोधत्व दोषा न सम्भवन्ति शिवकत्वेनोत्पादस्य पिण्डत्वेन विनाशस्याभ्युपगमात् उभयत्रैव तदभिन्नत्वाभ्युपगमात् यदैवोत्पद्यते तदैव विनश्यतीत्युत्पत्तिविनाशसिद्धिरभ्युपगमात् कोऽपि दोष इत्यत- त्वमनुत्पत्तीति । यथाक्षेपात्त्वं अथोक्तं दृष्टान्तः—यस्माद्घट इति । विनाशेऽभ्युपगतेऽपि तथैवेत्युपदर्शयति—यथा 25 पिण्डत्वेनेति पिण्डत्वशिवकत्वछत्रकत्वादयो यथा घटस्यावस्थाः तथैव पटत्वादेः घटस्यावस्थान्तरत्वेऽपि घट- स्यैवावस्था इति भावः । देशान्तरेति पिण्डत्वशिवकत्वादीनि देशान्तराणि भवनान्तरत्वादीनि भावान्तराणि । एवमङ्कुरोत्पत्तौ तदैव विनाशित्वप्रसङ्गः बीजोऽङ्कुरमुत्पादयत्येव भेदानां हि भवनामङ्कुरभेदाभावे विनाशाभावस्तस्यादङ्कुर एव स्वाङ्कुरोत्पत्त्याऽयमङ्कुर एव विनश्यतीति प्रतिपादितस्य दोषस्यापि समानत्वात्पाये परिहारेऽपरिहार एवेत्याह—अत्रोच्यत इति । एतदेव सूचयति—नन्वत्रेति बीजाङ्कुरविषये केवलमिह पिण्डशिवकत्वादिकं प्रतिपादितं, न तु विशेषः कश्चित् प्रति- 30 पादित इति भावः । तत्समेवोत्तरमत्रापि भवति—यस्मादिति । पिण्डशिवकादीनां भवाभिन्नत्वात् पूर्वोत्तरावस्थानां विनाशा- भावत्वात् शिवकत्वेनैव तन्मतेन शिवकत्वेनोत्पत्तौ शिवकेनैव विनंष्टव्यं ततोऽभिन्नत्वात् शिवको हि शिवकादभिन्नः तस्मात्

---

१ सि क तदुक्ते । २ क ××। ३ सि क. एवमस्य वदति । ४ सि. क. यस्मादर्थेन ।

दोषो यस्मादसपदे सिद्धस्योत्पत्तौ सिद्धस्यैव विनष्टव्यमिति, किं कारणं ? तयोरभिन्नत्वात्, यतो यदभिन्नं तदुत्पत्तौ तेनैव विनष्टव्यं यथा तत्तुल्यतन्त्वन्तरपटोत्पाद इति, एवं तदुत्पत्त्यादि–नाशेऽपि तत्पत्तिर्नेष्यते तथैवाविभक्तस्य पटस्य सैवोत्पत्तिरस्ति, असमर्थं घटाद्यग्राह्यभावत्वात् तद्रूपवत्, तदुत्पत्तेश्च विनाशाभावः तद्रूपवदेव, विनाशस्याप्यभावात् घटाभिमतस्याभावः, अभिव्यक्तावुत्प-
5 त्तेरप्यभावाद्घटादीनामुत्पत्तिविनाशशून्यत्वात्खपुष्पस्याभावः—भक्तिस्याभावः, उत्पत्तिविनाशौ हि [भवन-सम्बन्धवद्व्यतिरेकौ,] भवनसम्बन्ध[स]द्व्यतिरेकस्य चाभावात् सर्वमभूत् मात्यन्तिकमापाद्यते, आविर्भावादवस्तुसत् अभावो निरुपाख्यमित्यादि ।

अत्र पुनः परिहारः—

अयोऽप्येतैक्य एव भिन्नयोरप्यभेदः, यथा मृत्कुम्भावस्था, रूपादिदिव्यव्यक्तियुगपद्-
10 युगपद्भाविनियतभवनानि मृद्द्रव्यभवनस्यैव भवनभागा अभिव्यज्यन्ते तांश्च भवनभागान् क्रियापि व्यनक्ति नान्यथेति यथाभिन्नस्यैवावस्थाः स्युः को दोष इति ।

अयोऽप्येतैक्य एवेत्यादि, यथा तत्तैक्ये मृत्कुम्भावस्थयोः सर्वसर्वात्मकत्वाद्भिन्नयोरप्यभेदः यथा मीमांसकप्रतिभेद इत्यभिप्रायः, यथा मृदः कुम्भावस्था, युगपद्भाविनो रूपरसादीनामयुगपद्भाविनश्च शिवकादीनां नियतानि भवनानि मृद्द्रव्यस्यैव कर्तृभवनस्य रूपादिदिव्यक्तित्वेन तेन प्रकारेण नियता
15 एव भवनभागाः मायाकारकत्वाक्रियावत्प्रसिद्धाभिव्यक्त्योऽभिव्यज्यन्ते प्रथमभवनद्रव्यस्य कर्तृभव-नापर्यत्वात्, तांश्च भवनभागान् क्रियाऽपि व्यनक्ति नान्यथा भावस्वरूपस्य द्वितीयस्य क्रियाभावित्वात् । यथाभिन्नस्य मृत्कुम्भावयुगपदवस्थाः रूपादियुपिण्डादियुग[पद]त्पत्तिस्थिति[विनाशाः] अभिन्नस्यैवाव-स्थाः स्युः को दोष इति ।

तदुत्पत्तौ तेनैव विनष्टव्यम्, [illegible] सिद्धस्यैवेति । [illegible]—तयोऽ-
20 भिन्नत्वादिति [illegible] । तामेवाह—यथेति यथा [illegible] भावः । [illegible] —एव इत्यादिति । घटाद्यभावादिति [illegible] भावः । एवं [illegible] —अनुत्पन्नस्य चेति । [illegible]
25 [illegible] —असमर्थमिति [illegible] । [illegible] आवि-र्भावादिति । [illegible] —अयोऽप्येतैक्य इति । [illegible]
30 यथा [illegible] भावः । [illegible] —यथा मृद इति । ननु [illegible]

१ भि० क० नाशे च । २ × × भि । ३ भि० क० यदि विकृत ।

अत्रोच्यते नन्वस्माभिरपि नोपपद्येते इत्युक्तमनन्यत्वात् सर्वस्य सर्वात्मकत्वाच्च, त्वयाऽभ्युपगतानां स्थित्यादीनां द्रव्यस्वावस्थत्वात् तस्मादविरोधादनन्यत्वमासाम्, अनन्यत्वाच्च पूर्वोत्तराभावात् कः केनाभिभूतो येनैक्यमापद्येरन्, यत इयमनया क्रिययाऽभिव्यज्यते, नेयमिति च, अविद्यमानपार्थक्यात्, पृथक् सिद्धाना चैक्यापत्तिः तन्तुपटवत्, ततः कस्य चिद्व्यक्त्यव्यक्ती नोपपद्येते इति कुत उत्पादादिभेदः? ।   5

(अत्रोच्यत इति) अत्रोच्यते—नन्वस्माभिरपीत्यादि यावत् कुत उत्पादादीति, नन्वस्माभिरप्येते एव नोपपद्येते इत्युक्त, व्यक्तयव्यक्तीत्यभिसम्बध्यते, तथानियतभवनमात्रद्रव्यावस्थाया व्यञ्जनम व्यञ्जनञ्चेति, कस्मात्? अनन्यत्वात् सर्वस्य सर्वात्मकत्वाच्च, तथानन्यद्रव्यमेव, तस्य च स्थित्युत्पत्तिविनाशा अनन्ये, किं कारणं? त्वयाऽभ्युपगतानां स्थित्यादीनां द्रव्यस्वावस्थत्वात्—द्रव्यस्यैव स्वावस्थाः स्थित्यादयः परस्परतोऽनन्य इति हि समाश्रितः त्वयाऽयं पक्षः, परस्परभिन्नस्थित्यादीनां द्रव्यस्वावस्थत्वे 10 सर्वपदार्थव्यभिचारभयात्, तस्माद्द्रव्यस्वावस्थत्वादविरोधः स्थित्यादीनाम्, न यथा छायातपयोर्विरोधः, तस्माद्द्रव्यस्वावस्थत्वादविरोधः, अविरोधाच्चानन्यत्वमासाम्, अनन्यत्वाच्च पूर्वमिदमुत्तरमिदमिति क्रमाभावतः पूर्वोत्तराभावात् कः केनाभिभूतः येनैक्यमापद्येरन् स्थित्यादयः, यतः—एतस्मादियमनया क्रिययाऽभिव्यज्यतेऽवस्था नेयमिति च, कस्मात्? अविद्यमानपार्थक्यात्, पृथक् सिद्धानां चैक्यापत्तिः स्यात् तन्मविरोधे, तन्तुपटवत्, तस्मादभिन्नत्वैक्यानापत्तेः पूर्वोत्तराभावाद्द्रव्यस्वावस्थत्वे सत्यविरोधाद 15 नन्यत्वात् कस्यचिद्व्यक्त्यव्यक्ती नोपपद्येते, इत्येवमनुपपत्तेस्त्वयाभियतभवनमात्रव्यक्त्यव्यक्तिभावाभ्यामुत्पादाद्भिभेद इति तदवस्थो दोषः ।

किञ्चान्यत्—

अपि च लोकप्रतीतव्यक्तिधर्मविपरीतत्वादुत्पादाद्यभावश्च इति ब्रूमः, लोके हि पूर्वव्य-

भावेनान्येनाभिभवो भवताभिहितः तथा चोत्पत्तिस्थितिविनाशाः द्रव्यादेवान्येनाभिभवात्मस्या एव तस्मात् नैवोत्पत्तिः स एव 20 विनाशः स्थितिस्वाभावस्य स्वभावस्था एवेत्युत्तरमाह—अत्रोच्यत इति । यद्यप्येवं तथापि नैव विनिवर्त्य तथेऽ-पितत्वात्, एवं स्थित्युत्पत्ती विनाशाभावेन अभावाभावात् द्रव्यस्थित्यादीनां व्यक्तयव्यक्ती न सम्भवितुं इत्याह—नन्वस्मा-भिरिति । सर्वज्ञमाद्यमयोरैक्यात्मनन्यत्वात् सर्वेषां सर्वात्मकत्वाच्चानुपपत्ती इव दर्शयति—अनन्यत्वादिति स्थित्यु-त्पत्तिविनाशानां द्रव्यानन्यत्वात्, स्थित्यादीनामपि परस्परतोऽनन्यत्वेन सर्वात्मकत्वाच्चेति भावः । अन्यथा सर्वात्मक-त्वमेवाह तथा—परस्परेति अवस्थानां परस्परं भेदमभ्युपेत्य तासामवस्थापरत्वमन्यत्वे इत्यर्थः । ननु स्थित्युत्पत्तिविना- 25 शानां भिन्नकालत्वेन विरोधात् कथं परस्परमभेद इत्यत्राह—तस्मादिति द्रव्यस्वावस्थत्वाभिसन्धौ । तथात्वात्मानेव स्थित्यादीनाम-विरोधादनन्यत्वमैक्यात्पूर्वोत्तरभावता नास्ति स्थित्यादीनां विरोधाङ्गीकारे यदि हि छायातपयोरिव पूर्वोत्तरभावता भवेत् तथा भवतव क्रमो नास्ति स हि भेत्तुं न शक्यते । यतोऽपि चासतत्त्वं भवत्यैवाचक्षते ॥ इति, एवं द्रव्यमात्रस्यैक-त्वेन पश्चात्पूर्वत्वेऽनभिभवाभिभूतोऽभावाभिधानमिति दुःखमुपेयाद्यभावात्स्थितौ नास्तीत्युक्तोऽवस्था एवैकात्—अनन्यत्वाच्चेति । अनन्यत्वस्य सर्वात्मकत्वमभ्युपेत्य व्यक्त्यव्यक्तयोः सम्भवमप्यभावमाशङ्क्य न स्यातां 30 येनैव हि यत्र यस्य व्यक्तितो व्यतिरिक्तमेव व्यञ्जकं दृश्यते तदभावात् नास्तीत्याह—अपि चेति । अभ्युपगम्येति

१ सि. क. °णीतभिता । २ सि. क. °व्योऽन्यत्वमिदि । ३ सि. क. °तन्तुपटवत् ।

निवितिष्ठतीति, अत्रापि हि द्वयी गतिः—तेनाप्युत्पत्तिप्रकारेणावतिष्ठमान यद्वा स्थित्युत्पत्तिविना-
शप्रकारैः सर्वथावतिष्ठमान तदेवोत्पद्यते तदेव निवितिष्ठति चेति, यदि तथोत्पादेनैवावतिष्ठमा-
नमुत्पद्यते निवितिष्ठतीत्युच्यते तत उत्पादेनैवावस्थितत्वान्नोत्पद्यत इति उत्पत्तिर्द्विधाऽपि कुतः?
उत्पद्यमाने चावस्थानम्? यदुत्पद्यते कथमवतिष्ठते? यदवतिष्ठते कथमुत्पद्यते? इति
5 स्ववचनादिविरोधाः पूर्ववत्।

अथोत्पादविनाशसामानाधिकरण्य इत्यादि, उत्पादविनाशैकाधिकरण्ये दोषदर्शनात् निर्दोषोऽयमिति विकल्पान्तरमाश्रीयते तदेवोत्पद्यते तदेव निवितिष्ठतीति, अत्रापि न निर्दोषतेति ब्रूमः, अत्रापि हि द्वयी गतिः तेनाप्युत्पत्तिप्रकारेणा[व]तिष्ठमानं—यद्योत्पादेनैवावतिष्ठमानमुत्पद्यते [1]निवितिष्ठती त्युच्यते यद्वा स्थित्युत्पत्तिविनाशप्रकारैः सर्वथाऽवतिष्ठमानं तदेवोत्पद्यते तदेव निवितिष्ठति चेत्युच्यते
10 यदि तथोत्पादेनैवावतिष्ठमानमुत्पद्यते [2]निवितिष्ठतीत्युच्यते तत उत्पादेनैवावस्थितत्वान्नोत्पद्यत इति उत्पत्तिर्द्विधापि कुतः? इति, असंभव इत्यर्थः अस्ति चोत्पत्तिः, उत्पद्यमाने चावस्थानं? कुत इति वर्तते, यदुत्पद्यते कथमवतिष्ठते? यदवतिष्ठते कथमुत्पद्यते? इति स्ववचन[ादि]विरोध[ा]ः पूर्ववदिति—यथाङ्कुरोत्पत्तिविनाशैकाधिकरण्योपवर्णने स्ववचनादिविरोधास्तथात्राप्युत्पत्तिस्थितिसामानाधिकरण्ये योज्या इति।

व्यापित्ववस्त्वानुमतांशुवन्तुयत्तु यदीयग्रन्थस्य पूर्वोत्तरतया स्थित्युत्पत्तिविनाशावस्था
15 व्यापित्ववस्त्वानुमतबीजाङ्कुरत्वादय इत्यस्मिन् प्रकल्पे उत्पत्तिस्थितिसामानाधिकरण्ये न स्ववचनादिविरोधा इत्यत्रोच्यते, एतस्मिन्नपि प्रकल्पे बीजस्यांशूनां चाऽनुत्पादित्वाविनाशित्वाच्च नित्यत्वात् स्थितिरेवेति कुतोऽङ्कुरो बीजात्, कुतोंऽशुभ्यस्तन्तुः? इति त एव विरोधाः, पूर्वत्वनित्यत्वाद्वा बीजानुत्पत्तेः।

व्यापीत्यादि यावत् प्रकल्प इति, स्यान्मतं [3]व्यापित्ववस्त्वानुमतांशुवन्तुयत्तु—व्याप्नोतीति व्यापी

---

10 अत्रापि सोऽनुत्पद्यमानस्यावस्थानवचनविरोधादिदोषप्रसिद्धिर्विकल्पा [illegible]—अत्रापीति उत्पादस्थितिमोऽभिमतो। [illegible] परस्तु [illegible] व्यापिन इति [illegible] दोषाभिधित्सया प्रदर्शयति—तेनापीति। प्रथमप्रकारे दोषमाह—यदीति। [illegible] मात्रा। उत्पत्तिर्द्विधापीति, [illegible] भावः। [illegible] स्थितत्वादेव च [illegible] इत्याह—उत्पद्यमान इति। [illegible]
15 [illegible] स्थितिक्रिया [illegible] उच्यते च यथा तदेवोत्पद्यते तदेव [illegible] इतीति स्ववचनविरोधः [illegible] नास्त्येव [illegible] पूर्वोक्तमेव व्यापयति—पूर्ववदिति। द्वितीयप्रकारे दोषो नास्तीति मन्वानः [illegible]—व्यापीति [illegible] तन्तुपर्यन्तावस्थावस्था [illegible] इत्युच्यते व्यापि-त्वात् [illegible]
20 स्थित्युत्पत्तिविनाशप्रकारे [illegible] तदेवोत्पद्यते तदेव निवितिष्ठतीत्युच्यत इति [illegible] स्थित्युत्पत्तिविनाशसमानाधिकरणविरोधादिदोषा इति [illegible]। एतदेव व्याचष्टे—स्यान्मतमिति व्यापकं वस्तु व्यापि

1 नि क. अत्र विनाशसामानाधिकरण्येनाभि। 2 नि क. भावे। 3, 4, 5, नि क. निवतनि। 6 नि क. यथा व्यापित्ववस्त्वानुमतांशुवन्तु।

अविशेषितत्वात् सर्वस्य व्याप्यस्य कार्यस्य व्यापकं कारणमुच्यते व्यापीति, व्यापिनः सतत्त्वमेवेत्यनुभवोऽस्तु। तथापि द्रव्यार्थपादाभिधिना, व्यापि सतत्त्वमस्येति वा विग्रहः, स च व्यापिसतत्त्वानुभवी धुरेव तन्तुर्व्याप्यः, कारणमयत्वात् कार्यस्य, किंशुक भवति ? यथांशुमयस्तन्तुः यथोंऽशुरेव तन्तुरिति दृष्टान्तः, अंशुरपि तन्तुः तन्तुरप्यंशुरिति वा, यथा बीजमयोऽङ्कुरः, बीजमेवाङ्कुरः, अङ्कुरोऽपि बीजं बीजमप्यङ्कुर इति वा दार्ष्टान्तिकः, तद्दर्शयति—प्रदीपद्रव्येत्यादि—प्रकृष्टदीपस्य ग्रामीणस्य द्रव्यस्य 5 मेर्वादेरिव पूर्वोत्तरतया स्थित्युत्पत्तिविनाशावस्था व्यापिसतत्त्वानुभवबीजाङ्कुरत्वादय इत्यस्मिन् प्रकल्पे तदेवोत्पद्यते तदेवावतिष्ठत इत्युत्पत्तिस्थितिसामानाधिकरण्ये साधनादिविरोधा न सन्ति, तस्य वस्तुनोऽवस्थामात्रभिन्नस्यानुत्पन्नाविनाशिनः स्थितिरेव स्थानाद्युत्पद्यते, एतस्मिन्नपि प्रकल्पे बीजस्य दार्ष्टान्तिकत्वांशूनां वा दृष्टान्तभूतानां वाऽस्यावस्थस्य वा कस्यचिद्वस्तुनः प्रदीपस्यानुत्पादितनाशविनाशित्वाच्च नित्यत्वं नित्यत्वात् स्थितिरेव, नोत्पादविनाशाविति कुतोऽङ्कुरो बीजात् ? कुतोंऽशुभ्यस्तन्तुः ? यतोऽङ्कु-10 रतन्तवोनुत्पत्तिरेवेति, ततः किमिति चेत् ? इति त एव विरोधाः, उत्पत्त्यभावात् पूर्ववत् साधनादिविरोधाद्यवस्था एवेति, मूर्च्छाप्यनिष्टत्वाच्च बीजानुत्पत्तेः, त एव विरोधा इति वर्तते, ननु त्वदुक्तेनैव न्यायेन व्यापिसतत्त्वानुभवपूर्वस्याबीजत्व प्रदीपद्रव्यस्थितत्व चेति पूर्वस्य[स]मुत्पादाद्विनाशि

धर्मान्तरविशेषेण यतो व्याप्नोति, अत एव तत् व्यापीत्युच्यते स्थितस्थित्युत्पत्तिसम्भवेषु यतोऽनुवर्तनात् प्रदीपद्रव्यवत्, अत एव तस्याः पूर्वमवेत्तरकालः स्थितात्मनोऽवस्था स्थित्यादिस्था स्थितावामत्वावस्था तथांशुतन्त्वोः कार्यं 15 तन्तुरपि यस्य तत्र व्यापित्वं कारणस्य तन्तोरात्मन्यंशुमयोऽस्तु द्रव्यार्थवादाभावात् अतश्च व्यापिसतत्त्वानुभवी-त्यनुभवतीति प्रसाध्यत्वादर्थं तत्र तन्तुभवदीयाभेदाभिधानात् अंशुमयस्तन्तुरिति अंशुरेव तन्तुः एवमङ्कुरस्यापि पत्राद्यर्थीनां बीजस्य व्यापित्वं प्रतीत्यस्य विवरणाद्बीजमयस्तत्वो बीज एवाङ्कुर इति अङ्कुरमुत्पादयतो बीजस्यैवावस्था इति मतः । मुख्यस्वतन्त्रत्वाद्दर्शयति—व्यापि सतत्त्वमिति । अर्थार्थयोः सतत्त्वं सतत्त्वं व्यापि धर्मोऽपि धर्मोऽपि व्याप्नो-तीत्येवमनुभवोऽङ्कुरेण तन्तुस्तन्तुरेवांशुः पूर्वव्याख्यायां धर्मपरिणामोऽस्यावस्थापरिणाम इति प्रतिपादि यथा स्यात् स्थित 20 स्थितिस्थानकत्वात्तः यथा वा अयस्य मधुराम्लावस्थं व्याप्यान्तरेऽपि द्रव्यार्थाभावात् व्यापिनो द्रव्यस्योत्पादतोऽ-वस्था इति स्थित्युत्पत्तिविनाशप्रकारैरविशेषितं तदेवोत्पद्यते तदेव तिष्ठतीत्युच्यत इति नोपरोध इति भावार्थः । स्थितधर्मेण चोद्यते पर्यायार्थिक इत्यत आह किंशुकमिति आपन्नोत्पत्त्यनुसारेणाह—यथांऽशुमय इति अंशोर्व्यापिनस्तन्तो-रेवावस्थात्वादनुभवत्वात् धर्मितत्सामानाधिकरण्यादभेदात् अंशुरेव तन्तुरिति मतः अपरम्परास्तत्वद्वारेणाह—अंशुरपीति अत्र पूर्वापरकालावस्थयोरुत्पादविनाशभावात् प्रतीत्यस्य व्यापिनोऽनुपपन्नेऽवस्थान्तरेऽपि तस्य तद्भावात् बीजस्यैव तस 25 स्थितिविवरणत्वात्, अवस्थान्तरेऽप्यविनाशित्वात् तथा वाम्यादिनोऽङ्कुरोऽपि बीजमुत्पत्तिरेव बीजं विवृत-मङ्कुर एव इति हि दृश्यते बीजस्य विकारे न कमेऽपि तथैवानन्तरेण उत्पाद्यते तस्य वस्तुन इति, अत एव तस्य वस्तुनोऽ-वस्थामात्रभिन्नस्यानुत्पन्नाविनाशिनः स्थितिरेव स्थानादुत्पद्यते इति योजना विज्ञेया । तदेव दर्शयति—एतस्मिन्नपीति एवं स्थितिप्रधानेन यदि उत्पद्यते तर्हि कथमुत्पद्यते येन तदेवोत्पद्यते तदेव तिष्ठतीति स्यात् अन्यथा तदेवावतिष्ठमानं तदेवोत्पद्यत इति विरुद्धं साधनादिविरोधा भवन्तीति दर्शयति—इति त एवेति अवस्थितत्वेनाभिमतस्य बीजादेरनुत्पत्ति-30 रेव पूर्वस्यास्य विवक्षाभिप्रायात्—पूर्वेत्यस्येति 'आत्मो गुणकत्वस्मिनः' इत्यपर अस्य पूर्वस्यास्य सतत्त्वं सतत्त्वं व्यापि सर्वधर्मव्यापनात्, यदाऽस्य व्यापि—अर्थं पूर्वस्य सतत्त्वं स्यात्स्वभूतमिति व्यापिसतत्त्वानुभवपूर्वस्यावीजं तत्र प्रदीपद्रव्यं कारणस्य व्यापि प्रदीपद्रव्यत्वेनाभिमतत्वात् एवं तस्य पूर्वापरभावेनैकावस्थान्यापरिवेषादात्मा-

१ सि क. तन्तुरनुपपत्ति ।

क्तिव्यतिरिक्तो व्यञ्जकः प्रसिद्धो न तु तद्रूपाव्यतिरिक्तः, यदैवोत्पद्यते तदैव विनश्यतीति द्रव्यस्यावस्थाविभागं ब्रुवता त्वया न ततोऽन्यः संयोगः संयोगी वाऽभ्युपगम्यते, क्रियात्मावस्थाद्रव्यमेवमिति नियमात्, तदभ्युपगम्य व्यक्तिधर्मस्त्यक्तः, तस्यागाच्च व्यक्तिरनुपपन्नैव, व्यक्तिकारणाभावात् ।

5 अपि चेत्यादि, अभ्युपगम्याभिन्नार्थैक्यापत्तिविषये व्यङ्ग्यव्यञ्जकौ लोकप्रतीतव्यक्तिधर्मविपरीतत्वात् तत्त्यागाद्यभाव इति ब्रूमः, लोके हि पूर्वव्यक्तिव्यतिरिक्तो व्यञ्जनः प्रसिद्धोऽन्य, तद्यथा दीपादि योगो मृगव्यधमुरिन्द्रियसाद्व्यमिव्यक्तिघटादिदर्शनहेतुः यथासंख्यम्, मुनिक्रियासाधनैर्मूर्तोगिमूक्तामिद्रव्यभावमुपलभ्यते यथा न तथा तद्रव्य[ा]व्यतिरिक्तम्, यदैवोत्पद्यते तदैव विनश्यतीति द्रव्यस्थैवस्थाविभागं ब्रुवता त्वया न ततोऽन्यः संयोगः संयोगी वाऽभ्युपगम्यते द्रव्यक्रियाद्यभ्युप,

10 द्रव्यावस्थामात्रत्वादुत्पादादीनाम्, किं कारणं ? क्रियैवात्मावस्थाद्रव्यमेवमिति नियमात्–उत्पादादयः क्रियायाः स्वावस्था इवेव यथा द्रव्यस्यापि परस्परभिन्नाः समोऽवस्था इवेतत्र यथा यथाभिविधिव्यक्तो ययम्, द्रव्यनिर्मुक्तत्वाविशेषात् तस्मादभ्युपगतं त्वया न किञ्चिद्द्रव्य[व्यति]रिक्तमस्तीति, ततश्च तदभ्युपगम्य व्यक्तिधर्मस्त्यक्तः, तद्विपर्ययधर्मत्वो द्रव्यमात्रस्याभ्युपगमात्, तस्यागाच्च व्यक्तिरनुपपन्नैव, व्यक्तिकारणाभावात् ।

15 सा भव निर्मुक्ता व्यक्तिरव्यक्तिर्वा द्रव्यधर्मः समानः, यथोक्तं 'सुदूरमपि संपात्य संक्षीणोऽपि पपपरिपु । न समासागमावन्वे कश्चित प्रतिपद्यते ( ) इति, एतदायुक्तम्–

व्यङ्ग्यव्यञ्जकौ अभिन्नार्थैक्यापत्तिमिति अभिन्नमभ्युपगम्येत्यर्थः । [illegible] तद्यथेति परपक्षोक्ते मृगव्यधमातो [illegible] द्रव्यमिन्द्रियसत्त्वमिभ्यक्तौ दीपादियोगो व्यक्तिदर्शने हेतुरित्यर्थः । मुनिक्रियाया साधनं मूर्तयोगिमूक्तादिर्वा मुनिक्रियाव्यतिरिक्तो लोके [illegible] द्रव्यमात्रमुपलभ्यते [illegible] [illegible] मुनिक्रियेति, [illegible]

20 [illegible] संयोगस्य, [illegible] संयोगिनो द्रव्यस्य [illegible] एव लोके [illegible] भावमिति वर्तत इति भावः । [illegible] [illegible] यदैवेति, [illegible] द्रव्यस्य स्वावस्था इति [illegible], [illegible] इति भावः । [illegible] द्रव्यमात्रस्य [illegible] क्रियेति [illegible]–उत्पादादय इति [illegible] द्रव्यस्य [illegible] क्रियात्मा वा इति [illegible] द्रव्यमात्रस्य [illegible]

25 [illegible] द्रव्यव्यतिरिक्तस्याभावे द्रव्याव्यतिरिक्ता क्रिया [illegible] न स्यात्, [illegible] । तद्विपर्ययेति व्यक्तिधर्मविपर्ययभूतद्रव्यमात्रस्याभ्युपगमादित्यर्थः । तस्यागाच्चेति [illegible] [illegible], न हि [illegible] [illegible] व्यक्तिर्भवतीति भावः । [illegible] व्यक्तिरव्यक्तिर्वेति [illegible]

30 [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible]–[illegible] । [illegible]

---

१ सि. क. दर्शन्ति । २ सि. क. [illegible] । ३ क. ×× । ४ सि. क. [illegible] । ५ सि. क्षमय ।

अहेतुतो व्यक्तेरिव चाऽव्यक्तेरपि तत्त्वे नित्यमेव व्यक्तिरव्यक्तिर्वा सर्वस्य स्यात्, परिणामान्नैवमिति चेन्न, उक्तदोषतुल्यत्वात्, एष तावदुत्पादविनाशयोः संयोगेनाद्य विकल्पः समप्रसंगपरिहारप्रपञ्चोऽभिहितः[1], तथा वक्ष्यमाणेषु समानः प्रपञ्चो द्रष्टव्यः ।

(अहेतुत इति) अहेतुतो वा व्यक्ते[रि]वाव्यक्तेरपि तत्त्वे तेन तुल्य तत्त्व, तस्य भावस्तत्त्वं व्यक्तिवत्त्व इत्यर्थः, कथं ? यथा व्यक्तिर्निर्हेतुका तथैवाव्यक्तिरपि निर्हेतुका, ततः किमिति चेदुच्यते— 5 नित्यमेव व्यक्तिरव्यक्तिर्वा सर्वस्य स्यात्, निर्हेतुकत्वात्, मृदवस्थायां घटाव्यक्तिवद्घटावस्थायामव्यक्ति- र्घटस्य स्यात्, घटावस्थायां घटव्यक्तिवत् मृदवस्थायां व्यक्तिः स्यात्, मृत्पिण्डे घटव्यक्तिवत् गगनेऽपि स्यात्, वियदव्यक्तिवन्मृदप्यव्यक्तिर्वा स्यादित्यादि, परिणामान्नैवमिति चेत्—स्यान्मत यथा त्वयोक्तं न तथा भवितुमर्हति परिणामाभ्युपगमात्, अवस्थितस्य द्रव्यस्य धर्मान्तरनिवृत्तौ धर्मान्तरापत्तिः परिणामः, तस्मान्मृत्पिण्डशिवकादिपरिणामैः स्थित्युत्पत्तिविनाशा भविष्यन्ति, न निर्हेतुकाः, तस्मादेव परिणामात् 10 व्यक्त्यव्यक्ती च स्त इति, एतदपि न, उक्तदोषतुल्यत्वात्, ये एतेऽस्माभिर्भावस्वाभावस्वपक्षे च भिन्नाभिन्नात्मकत्वे दोषा उक्तास्ते तुल्या एव परिणामपक्षेऽपि द्रष्टव्याः, परिणामावस्थयोः श्रुतिमात्रभे- दात्, तैस्तैः प्रादुर्भावस्यात्, विनाश[स्य] निवृत्तित्वात् अवस्थितस्येति च [स]ामान्येनैव स्थितिवचनात्, परिणामोच्चारणेन च नन्वेवमुभयमप्यवस्थितत्वाविरोधितो भव्यो योऽयो भावद्वयमेवाभिहितमिति, तस्मा- दपरिहारः परिणामः, एष तावदुत्पादविनाशयोः संयोगेनाद्य विकल्पः समप्रसङ्गपरिहारप्रपञ्चोऽभिहितः, 15 तथा वक्ष्यमाणेषु—उत्पादस्थितिसंयोगे स्थित्युत्पादसंयोगे स्थितिविनाशसंयोगे विनाशोत्पादसंयोगे विनाशस्थितिसंयोगे त्रिकादिसंयोगेषु च समानः प्रपञ्चो द्रष्टव्यः, यदैवोत्पद्यते तदैव विनश्यत्यतः प्रवृत्ति- र्भावद्वयमभिहितमिति प्रत्ययोजनया योजयिष्यते ।

अथोत्पादविनाशसामानाधिकरण्ये दोषदर्शनाद्विकल्पान्तरमाश्रीयते यदैवोत्पद्यते तदैव

धर्मित्वमनिमित्तत्वेऽपि भवति—यथोक्तमिति स्याद्वादः । समाधत्ते—अहेतुत इति कारणान्तरनिरपेक्षा व्यक्तिरिति भावः । 20 यथा स्वाव्यक्तेरपि तत्त्वे—व्यक्तिवत्त्वे इति एवं व्याचष्टे—अव्यक्तेरपीति । तदेव व्यक्तिवत्त्वं दर्शयति—यथेति । अहेतुके भावे नित्यं भावस्य सत्त्वमसत्त्वं वा भवेत् न कदाचित्कत्वं तथा सर्वं सर्वत्र स्यात् इत्यादिदोषं दर्शयति—नित्यमेवेति । अथ स्थित्यादयो नाहेतुको भवन्ति अपि तु परिणामात् स्युरिति शङ्कते—परिणामादिति । परिणामस्वरूपं दर्शयति—अव स्थितस्येति तत्र निवृत्त्यापत्ती विनाशोत्पत्ती अवस्थानं स्थितिः तदेतत्त्रयं वस्तुनः परिणामित्वादुपपद्यत इति नोक्ता दोषा इति भावः । अत्रापि पक्षे दोषमाह—उक्तदोषेति, भिन्नेति उपादानकारणं परिणममूलस्य पिण्डशिवकादेर्भेदस्य कथं 25 परिणामिनो मृदात्मकत्वस्येति विकल्पतः परिणामस्य परिणामिनश्च भेदाभेदाभ्यां च दोषस्तैस्तत्रारम्भादेकत्वादि प्रदर्शितस्त- थात्वमपि पक्षे निर्दोषं परिणामावस्थयोः पर्यायत्वात् यद्यपि धर्मधर्मिणोरभेदेऽपि परिणामस्य त्रैविध्यं यथा मृदः पिण्ड- शिवकादिः धर्मपरिणामः वर्तमाना मृत् अनागता अतीता चेति लक्षणपरिणामः नवपुराणादिरवस्थापरिणाम इति तथापि धर्मधर्मिणोरवस्थानतिरेकेऽवस्थापरिणामयोः श्रुतिमात्रभेद एव इति बोध्यम् । दोषमपरं दर्शयति—नन्वेवमिति । यदैव चोत्पद्यते तदैव विनश्यतीति उत्पादविनाशसंयोगेन विकल्पे दोषा उपदर्शिताः एवमेवापरेष्वप्युत्पादस्थित्यादिषु 30 विभाव्या इति दर्शयति—एवं तावदिति । प्रकृतं दर्शयति—उत्पादेति । अथोत्पादस्थितिभावमेव विधिमाश्रयते—अथेति ।

1 सि व्यक्तिर्न हेतुकाः । 2 सि क. इति निस्सेव । 3 सि क उभयमितु ।

निविष्ठतीति, अत्रापि हि द्वयी गतिः—तेनाप्युत्पत्तिप्रकारेणावतिष्ठमानं यद्वा स्थित्युत्पत्तिविना-
शप्रकारैः सर्वथावतिष्ठमानं तदेवोत्पद्यते तदेव निविष्ठति चेति, यदि तयोत्पादेनैवावतिष्ठमा-
नमुत्पद्यते निविष्ठतीत्युच्यते तत्र तत्पादेनैवावस्थितत्वान्नोत्पद्यत इति उत्पत्तिर्द्वयस्याऽपि कुतः ?
उत्पद्यमाने चावस्थानम् ? यदुत्पद्यते कथमवतिष्ठते ? यद्यवतिष्ठते कथमुत्पद्यते ? इति
5 स्ववचनादिविरोधाः पूर्ववत् ।

अथोत्पादविनाशसामानाधिकरण्य इत्यादि, उत्पादविनाशैकाधिकरण्ये दोषदर्शनात्
निर्दोषोऽयमिति विकल्पान्तरमाश्रीयते यदेवोत्पद्यते तदेव निविष्ठतीति अत्रापि न निर्दोषमेवमिति ब्रूमः,
अत्रापि हि द्वयी गतिः तेनाप्युत्पत्तिप्रकारेणा[व]तिष्ठमानं—यद्वोत्पादेनैवावतिष्ठमानमुत्पद्यते [1]निविष्ठती-
त्युच्यते यद्वा स्थित्युत्पत्तिविनाशप्रकारैः सर्वथाऽवतिष्ठमानं यदेवोत्पद्यते तदेव [2]निविष्ठति चेत्युच्यते
10 यदि तयोत्पादेनैवावतिष्ठमानमुत्पद्यते [3]निविष्ठतीत्युच्यते तत्र उत्पादेनैवावस्थितत्वान्नोत्पद्यत इति
उत्पत्तिर्द्वयस्यापि कुतः ? इति, असंभव इत्यर्थः अस्ति चोत्पत्तिः, उत्पद्यमाने चावस्थानं ? कुत इति वदते,
यदुत्पद्यते कथमवतिष्ठते ? यद्यवतिष्ठते कथमुत्पद्यते ? इति स्ववचन[ादि]विरोध[ा]ः पूर्ववदिति—यथाङ्कुरो-
त्पत्तिविनाशैकाधिकरण्योदाहरणे स्ववचनादिविरोधास्तथात्राप्युत्पत्तिस्थितिसामानाधिकरण्ये योज्या इति ।

व्यापित्वतत्त्वानुभवतोऽङ्कुरवत्तन्तुवत् भवीर्यभूम्यस्य पूर्वोत्तरतया स्थित्युत्पत्तिविनाशावस्था
15 व्यापित्वतत्त्वानुभवबीजाङ्कुरत्वादय इत्यस्मिन् प्रकल्पे उत्पत्तिस्थितिसामानाधिकरण्ये न
स्ववचनादिविरोधा इत्यत्रोच्यते, एतस्मिन्नपि प्रकल्पे बीजस्यांशूनां चाऽनुत्पादित्वादविनाशि-
त्वाच्च नित्यत्वात् स्थितिरेवेति कुतोऽङ्कुरो बीजात्, कुतोऽप्यंशुभ्यस्तन्तुः ? इति त एव
विरोधाः, पूर्वमप्यनित्यत्वाद्वा बीजानुत्पत्तेः ।

व्यापीत्यादि यावत् प्रकल्प इति, साम्प्रतं [4]व्यापित्वतत्त्वानुभवतोऽङ्कुरवत्तन्तु—व्याप्नोतीति व्यापी

---

10 अत्रापि चोत्पद्यमानस्य [illegible] विकल्पमाश्रयति—अत्रापीति [illegible] ।
[illegible] वस्तुनः [illegible] अथवा [illegible] वस्तुनो [illegible] इति
द्वैविध्यं दोषाभिधित्सया दर्शयति—तेनापीति । प्रथमप्रकारे दोषमाह—यदीति । [illegible]
[illegible] पूर्वं [illegible] उत्पद्यते [illegible] भावः । उत्पत्तिर्द्वयस्यापीति, [illegible]
[illegible] भावः । [illegible] उत्पद्यमाने इति । [illegible]
15 [illegible] अथवा तदेवोत्पद्यते तदेव निवि-
ष्ठतीति स्ववचनविरोधः [illegible] तदेवैकमेवेति [illegible]
पूर्वमिव [illegible]—पूर्ववदिति । द्वितीयप्रकारे दोषो नास्तीति [illegible]—व्यापीति [illegible]
[illegible] तत्र एकार्थो [illegible] न तत् [illegible]
त्वात् [illegible] स्थितिमात्र [illegible]
20 [illegible] सर्वथावतिष्ठमानं तदेवोत्पद्यते तदेव निविष्ठतीत्युच्यत इति [illegible]
[illegible] इति परिहरन्नभिप्राय । एतदेव व्याचष्टे—व्याप्नोतीति, व्यापकं [illegible]

---

1 सि क. अथ विनाशसामानाधिकरण्योदाहरणे । 2 सि क. मार्गे । 3, 4, 5, सि क. [illegible] । 6 सि क.
यथा [illegible]तत्त्वानुभवतो [illegible] तु वस्तु ।

अविशेषितत्वात् सर्वस्य व्याप्यस्य कार्यस्य व्यापकं कारणमुच्यते व्यापीति, व्यापिनः सत्त्वस्यैवैवमनु भवतोऽङ्कुः तथापि द्रव्यार्थपाठाभ्यविभा, व्यापि सत्त्वस्य सत्त्वेति वा विग्रहः, स च व्यापिसत्त्वस्यानुभवो ह्युरेव तन्तुर्व्याप्यः, कारणमयत्वात् कार्यस्य, किमुक्तं भवति ? पर्यांशुमयस्तन्तुः भवतोऽङ्कुरेव तन्तुरिति दृष्टान्तो, अंशुरपि तन्तुः तन्तुरप्यंशुरिति वा, तथा बीजमयोऽङ्कुरः, बीजमेवाङ्कुरः, अङ्कुरोऽपि बीजं बीजमप्यङ्कुर इति वा दार्ष्टान्तिकः, तद्वर्णयति–मदीयद्रव्येत्यादि–मकृतदीपस्य ग्रामीयसो द्रव्यस्य 5 मेर्वादेरिव पूर्वोत्तरतया स्थित्युत्पत्तिविनाशावस्था व्यापिसत्त्वस्यानुभवबीजाङ्कुरत्वादय इत्यभिन्न् प्रकृत्ये घटेषोत्सृपते घटेनापविश्य इत्युत्पत्तिस्थितिसामानाधिकरण्ये साधनादिविरोधा न सन्ति, तत्र वस्तु नोऽन्यमात्रमिदमस्यानुत्पत्त्यविनाशिनः स्थितिरेव व्यापित्वत्रोच्यते, एतस्मिन्नपि प्रकृत्ये बीजस्य दार्ष्टा-न्तिकांशूनां वा दृष्टान्तभूतानां घटाभावान्यस्य वा कस्यचिद्वस्तुनः मदीयस्यानुत्पत्त्यविनाशित्वात् नित्यत्व नित्यत्वात् स्थितिरेव, नात्पादविनाशाविति कुतोऽङ्कुरो बीजात् ? कुतोऽंशुभ्यस्तन्तुः ? अतोऽङ्कु- 10 रतन्त्वनुत्पत्तिरेवेति, ततः किमिति चेत् ? इति त एव विरोधाः, उत्पत्त्यभावात् पूर्ववत् साधनादि-विरोधावस्थता यथेति, पूर्वत्वाभ्यनियतत्वाद्वा बीजानुत्पत्तेः, स एव विरोधा इति वर्तते, अस्तु त्वदुक्तेनैव न्यायेन व्यापिसत्त्वस्यानुभवपूर्वत्वाभावबीजस्य मदीयद्रव्यस्थितस्य चेति पूर्वत्वा[भा]वानुत्पादाविनाशि-

अर्थान्तराविशेषेण यतो व्याप्नोति अत एव तत् व्यापीत्युच्यते पिण्डशिवकस्थासकोशकुशूलघटकपालादिषु परोऽङ्कुरपर्यन्तम्, अभीष्टद्रव्यम् तत्, अत एव तथाः पूर्वापरोत्तरभावाः स्थिताभावोऽवस्थाः पिण्डादिरूपाः पिण्डाकारमत्वावस्थाः तथांशुतन्तवो घटवे 15 तन्तुरपि यस्य तत्र व्यापिनः कारणस्य तन्त्वोत्पत्तावद्भवतोऽन्तु. द्रव्यार्थवादाभावात् अतश्च व्यापिसत्त्वस्यानुभवो-द्रव्यानुवर्तयतीति मयम्व्याख्याताऽन्यैः अत तन्तुस्थानीयांशुविकारत्वात् अंशुमयस्तन्तुरिति अंशुरेव तन्तुः एवमङ्कुरमपेक्ष्य घटादीनां बीजस्य व्यापिनः मदीयद्रव्यस्य विकारत्वाद्बीजमयत्वमतो बीज एवाङ्कुर इति अङ्कुराद्युत्पादस्तो बीजस्यैवावस्था इति भावः । अनुत्पत्त्यन्तरमारभ्यते–व्यापि सत्त्वमिति । अस्यार्थः सत्त्वं अस्तित्वं व्यापि सर्वाणि कार्याणि व्याप्ते यतस्तस्मादुभयतोऽङ्कुरेव तन्तुस्तन्तुरेवांशुः पूर्ववदव्यापकस्य सर्वपदार्थेऽव्यापकस्यापरिणाम इति प्रतिभाति यथा मृत् पिण्ड- 20 शिवकस्थासकोशादयः यथा वा तस्य अवयवान्तरस्य व्याप्यत्वाभावेऽपि द्रव्यार्थाभावात् व्यापिनो द्रव्यस्यैकस्याप्यवस्थोऽवस्था इति स्थित्युत्पत्तिविनाशप्रकारैरवस्थितं घटेषोत्सृपते घटेन विशिष्टमित्युच्यत इति भेदाभेद इति तद्वार्थः । भिन्नप्रवेश चेत् पर्यवसित इत्याह–किमुक्तमिति भावमुक्तत्वव्याख्येयाह–पर्यांशुमय इति अंशोर्व्यापिसत्त्वस्या-वेवत्त्वतयाऽनुभवत्वात् अभिन्नत्वात् विकारावस्थामेवाह अंशुरेव तन्तुरिति भावः अनुत्पत्त्यवस्थाप्याह–अंशुरपीति अत्र पूर्वापरत्वमसत्त्वानुत्पादविनाशवत् अभीष्टद्रव्यस्य व्यापिनोऽन्युत्पत्तेऽप्यस्य विकारेऽपि तस्य अभावात् बीजस्यैव तत्र 25 प्राधिकारिनियतत्वात्, कारणात्मस्वेऽपि सातत्त्विनाशित्वात्, तथा चान्यथा निर्गोऽस्मदीयादेवाङ्कुरादीनामनुत्पत्तिरेव, बीजं निष्क-म्भूर अस्य इति हि दृश्यते बीजस्य निष्पत्तौ न कर्मेतद्विनिवृत्त्यापि व्याप्यते तस्य वस्तुन इति अन यस्ते तत्र वस्तुनोऽ-न्यमात्रमिदमस्यानुत्पत्त्यविनाशिनः स्थितिरेव व्यापित्वमुच्यते इति योजना भिन्ना । तदेव दर्शयति–एतस्मिन्नपीति एतत् स्थितिप्रकारेण यदि उत्पत्तिरुच्यते तर्हि कस्मादुत्सृपते येन घटेषोत्सृपते घटेन निष्ठितमिति स्यात् अन्यथा घटेषोत्पत्तिस्थिती घटेनापवित इति मिथ्यं व्याप्तिसाधिविरोधा भवन्तीति दर्शयति–इति त एवेति अवस्थितत्वेनाभिमतस्य बीजादेरप्यनुत्पत्ति- 30 रेव पूर्वत्वस्य नियतत्वाभावात्–पूर्वत्वभ्येति 'कम्बो गुणकर्मणिति' इत्यमरः अस्य पूर्वत्वस्य सत्त्वं अस्तित्वं व्यापि सर्वार्थव्याप्यत्वात्, सोऽस्य व्यापि–आत्मं पूर्वत्वमः सत्त्वं आत्मभूतमिति व्यापिसत्त्वस्यानुभवपूर्वत्वमपीदं तत्र मदीयस्य कारणस्य व्यापि सर्वदिव्यत्वयोरभिमतत्वात्, एवं तस्य पूर्वापरभावनीतिसत्त्वसामान्यापित्येनानुत्पत्ता-

1 सि क तत्त्वानुत्पत्ति ।

त्वाभिन्नत्वं नित्यत्वाद्बीजानुत्पत्तिरतोऽपि यदेवोत्पद्यते तदेवावतिष्ठत इति स्ववचनादिविरोधा इति कूपखन्यकस्य व्यापितां दर्शयति ।

अत्र मा भूदमेते दोषा इति स्तम्भाद्युत्तरकाल बीजोत्पत्तिरिष्यते ततः—

स्तम्भोत्तरबीजोत्पत्तेस्तु हेतोरङ्कुरवत् स्थितिभिन्नोत्पत्तित्वात् सर्वस्य द्रव्यात्मनोऽनित्यताऽव्यापिता च, एव पूर्वापभाव एव च, अभेदत्वात् ।

स्तम्भोत्तरबीजोत्पत्तेस्तु हेतोरङ्कुरवदित्यादि—यथाङ्कुरो बीजात्स्थितादुत्पद्यमानः स्थितादन्य उत्पद्यते, पूर्वदोषभयात्, पूर्वस्तम्भाच्च बीज तथा सर्वोऽपि स्थितिभिन्नोत्पत्तिः, तस्मात् स्थितिभिन्नोत्पत्तित्वात् सर्वस्य द्रव्यात्मनोऽनित्यताऽव्यापिता च, यथाङ्कुरो बीजात् स्थितादुत्पन्नोऽनित्योऽव्यापी च तथा त्वदभ्युपगतप्रदीपद्रव्यात्मनोऽप्यनित्यत्वमव्यापित्वं च स्यात्तेन क्रियाभ्यन्तर्, एवं—पूर्वापभाव एव च, अभेदत्वात्—पूर्वमिदं बीजादि उत्तरमिदमङ्कुरादीत्येतस्य चाभावः, कस्मात् ? अभेदत्वात्, अभिन्नं हि तद्वस्तु द्रव्यमेकमिदम् व्यापिकालत्वबीजाङ्कुरादिप्रादुर्भावस्य क्रियाविषयत्वात्तस्य प्रदीपस्य कल्पना भ्रान्तित्वात् किं पूर्वं ? किमुत्तरमिति पूर्वोत्तरविमुत्पत्ति[प्र]कल्पवचनानुपपत्तिः ।

अथोच्येत यदेवोत्पद्यते तदेवावतिष्ठत इत्यनेन वचनेन त्वयमर्थ एव कथितो भवति उत्पत्तिरेवावस्थानमिति, यदि नोत्पद्यते नावतिष्ठेतानुत्पत्तिरूपत्वात्, तस्मात् खपुष्पवत्खण्डेनैवोच्यते यदेवोत्पद्यते तदेवावतिष्ठते नानुत्पत्तिकमवतिष्ठत इति; एवं सति यदेवोत्पद्यते तदेवावतिष्ठत इत्यस्येदं व्याख्यानं सदृश यत यथोत्पद्यते तत तथावतिष्ठत इति, प्रागुक्तोत्पत्त्यात्मैक्यपक्ष उत्पत्तिस्थित्यैक्ये उत्पत्तिरेवावस्थानमित्यापन्नमुक्तस्थितित्यागात्, न स्थितिरन्या काचिदुत्पत्तेरतस्य क्षणिकत्वापत्तिः, उभयात्यागाभिमतौ चानेकान्तापत्तिरभ्युपगमविरोधिनी प्रक्रिया स्यादिति ।

अथोच्येतेत्यादि, यावत् खपुष्पवत्खण्डेनैवोच्यत इति, स्यात् परिहारोऽर्थव्याख्याऽस्य यद् यदेवोत्पद्यते तदेवावतिष्ठत इत्यनेन वचनेनेति स पुनरयमर्थ एव कथितो भवति—उत्पत्तिरेवावस्थानमिति

क्रियाभिन्नत्वाद् बीजस्याभिन्नत्वेन यदेवोत्पद्यते तदेव स्थितिरपीति निरस्यत इति भावः । कूपखन्यकस्येति स्थितिषु भावेष्वस्य व्यापकस्य प्रदर्शनमिति भावः । नवीन स्तम्भादेर्भिन्नत्वेऽपि ततो बीजोत्पत्तेरभ्युपगमे उत्पत्ते स्थितिसमानाधिकरण्यं न सम्भवतीत्याह—स्तम्भोत्तरेति । पूर्वदोषेति [illegible] बीजाद्युत्पत्तिप्रसङ्गाभिमत एव स्थितत्वेनाभिमतस्यापि बीजादेः स्तम्भादिभिन्नत्वात् [illegible] इति भाव । एतदेव स्पष्टयति—यथाऽङ्कुर इति, एवं पूर्वोत्तरभेदानां [illegible] पूर्वोत्तरभावकल्पना न युक्ता [illegible] एवमिति अभिन्नं हीति [illegible] [illegible] पूर्वोत्तरभाव कल्पना [illegible] तस्माच्च पूर्वोत्तरभाव [illegible] इति भावः । अथ यदेवोत्पद्यते तदेवावतिष्ठते इति वाक्यं प्रकारान्तरेण व्याख्याति—अथोच्येतेति अथ दर्शयति—उत्पत्तिरेवेति यदेवोत्पद्यते [illegible] तदेवावतिष्ठत इति [illegible] प्रक्रिया भवति तच्च

१ सि क. स्थितादन्युत्पद्यते । २ सि क. °भक्रिया । ३ क. ×× सुदृश्यम् ।

कथितो भवति, यदि नोत्पद्यतेऽवस्थितामिमतं नावतिष्ठेतानुत्पत्तिरूपत्वात्, यथाऽनुत्पन्नमस्थितं खपु-
ष्पादि, तदेकक्षण्येन यदैवोत्पद्यते तदैवावतिष्ठते, नानुत्पत्तिक्षणमवतिष्ठते, तस्मादुत्पत्त्यनुमितमेवावस्थान
न व्य[स्त]मेति, अत्रोच्यते—एवं सति यदैवेत्यादि यावत् क्षणिकत्वापत्तिरिति—इत्येतदीदं व्याख्यानं
ग्रन्थ, यदैवेति—यस्मादित्यर्थः, अन्ययत्वापयव्यञ्जकस्य यद यदोत्पद्यते तद यदावतिष्ठत इति प्रागुक्तो-
त्पत्त्यवस्थानयोरुत्पत्तिस्थित्यैक्ये[1] उत्पत्तिरेवावस्थानमित्यापन्नम्, किं कारणं? तत्कस्थितिरागात्—उत्प- 5
त्तिरेव स्थितिरित्यनुमानेन स्थितिरुत्पत्तिरेव इत्येति योक्ता व्याप्तिस्तत्रानुमतोऽप्युत्पन्नत्वात् यदीयमप्यपू-
र्वोत्पादतया स्थितिरिति सा लभ्या स्यात्, तस्यागादुत्पत्तिरेवावस्थानं न स्थितिरन्या काचिदुत्पत्तेरतश्च
क्षणिकत्वापत्तिः, उत्पद्यत उत्पद्यत एव नावतिष्ठते किञ्चिदिति सर्वं क्षणिकमित्युक्तं भवति, स्यान्मत
क्षणिकत्वदोषो मा भूदिति केनचित् प्रकारेण स्थितमुत्पद्यते केनचिन्निरोध्यते तदभोऽभ्युपगमाभिमतौ
वानेकान्तापत्तिः—यदि स्थित्युत्पत्ती न त्र्यंके स्यात् तदूरेऽभ्युपगमविरोधिनी स्यात् प्रक्रिया अनेकान्त 10
वस्तुत्वमापद्यत इति ।

अथोच्येतोत्पादपूर्वस्यदोषानपरिहार्यान् प्रत्युच्चार्यानुमत्य योभौ विकल्पौ त्यक्त्वा
विनाशप्रधाने विकल्पान्तरे निर्दोषे इत्यायमयेतेति यदा यस्य यदैव विनश्यति तदैवोत्प-
द्यत इति, अस्मिन्नपि विकल्पे दोष उच्यते—लोके तावत् प्रत्यक्षादिप्रसिद्धमङ्कुरोत्पत्ती
बीजं विनश्यति, तत्र पुनर्यदैव विनश्यति बीजं तदैवोत्पद्यते नाङ्कुर इति पूर्ववत् स्ववचना 15
दिविरोधाः, तत्पूर्वपक्षाद्यपोहाच्च लोकादिविरोधाः, तदैव विनश्यति तदैवोत्पद्यत इति वचने-
नानन्यभूतस्यैकस्मिन्नेव काले विनाश उत्पादश्चेति क्षणिकवादातिशयादि स्यात् ।

यत्केनचिदात्मना तत्सैवात्मनाऽऽत्मता नानुत्पन्नः स्थितिरिति एवं भावपक्षमपक्षं तु खपुष्पादीनामनुत्पत्त्यर्थं स्थितिव्याप्तत्व-
म्, यदा विनष्टमवतिष्ठते उत्पत्तिमत्त्वात्, यदि नोत्पद्यते नावतिष्ठेत यथा खपुष्पादि, उत्पद्यते चेद तदावतिष्ठत इति व्यतिरेक-
व्याप्त्यभिरत्नमिति भावः । एवं यदि यदैवोत्पद्यते तदैवावतिष्ठत इत्युत्पत्त्यवस्थानयोरैक्यं परिभाव्य व्यापारयोरेकत्वमुत्पद्यत इत्यु- 20
च्यते तदावावतिष्ठते इत्युक्त इति यदैवस्थितिर्वेनोत्पत्तेरेव हेतोरुत्पद्यत इत्यभिधानात यदावतिष्ठत इत्यभिधाने उत्पत्तिरेव
स्थितिरित्युक्तं स्यात्, उत्पत्तिव्यतिरिक्तस्थितिपरित्यागात् यत एव तत यदैव मेवेनाभिधानात् तथा च स्थितमात्रात् क्षणिक-
त्वं [illegible] इत्युत्तरत्र एवं सतीति उत्पत्तिरेवावस्थानमित्यर्थः कथितो भवतीत्युपन्यस्तं [illegible] । एतदर्थमेवास्य-
भिधानं वचनस्य दर्शयति यस्मादित्यर्थ इति [illegible] भावः । प्रागिति [illegible]
[illegible] पूर्वं व्याप्तिर्वा [illegible] भावः । व्याप्तिमत्त्वानुमतेनाभिमतेन स्थितिरेव वा उत्पत्तिरेवावस्थानमित्यनेनार्थेन 25
परिभाषयन्नाह—उत्पत्तिरेवेति यत एवेति [illegible] तत इति [illegible] परामर्शात् [illegible]
उत्पत्तिरेव विनाश इति यत्नसिद्धे भवतीत्याशय । तत्र दोषमापादयति—अतश्चेति उत्पत्तिपरम्परामात्रत्वादवस्थानं कदा-
पीति क्षणिकत्वात् स्थितौ हि द्वितीयादिक्षणस्थितत्वात् क्षणिकत्वं न स्यादिति भावः । क्षणिकत्वपरिहाराय यदि केनचित्प्रकारेण
स्थितमेव वस्तु केनचित्प्रकारेणोत्पद्यत इति स्वीक्रियते तर्हि तार्किकयोः [illegible] एव स्थितिरिति तदभ्युपगमविरोधापत्ति-
[illegible] प्रसङ्गात इत्याशयेनाह—स्यान्मतमिति । तदेवं यदैवोत्पद्यते तदैव विनश्यति यदैवोत्पद्यते तदैवावतिष्ठत 30
इत्युत्पत्तिप्रधानाभिधानद्वये प्रोक्तम् दोषानभ्युपेत्य विनाशैकौ विकल्पौ यदैव विनश्यति तदैवोत्पद्यते यदैव विनश्यति तदैवावतिष्ठत
इति विनाशप्रधानौ विकल्पौ भवतः इत्याह—अथोच्येतेति । यदैव विनश्यति तदैवोत्पद्यत इति विनाशोत्पादप्रधानविकल्पं

1 सि° °स्थितिरत्वोत्पत्तिरनुपपत्तिरेवा । 2 सि. स्थितिर्वा काचिदनुपपत्तिव । 3 सि °मवस्थाना ।

अथोच्येतोत्पादपूर्वत्वदोषानित्यादि, यदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यति, यदेवोत्पद्यते तदे
वावतिष्ठत इत्युभयोरुत्पादप्रधानयोर्विकल्पयोर्ये दोषास्तानपरिहार्यान् प्रस्तुतार्थे अनुमत्य चेमौ विकल्पौ
मुक्त्वा विकल्पान्तरे निर्दोषे मन्यमान आश्रयेत विनाशप्रधाने, तत्राद्यस्तावद्विकल्पः—यदेव विनश्यति
तदेवोत्पद्यत इति, अस्मिन्नपि विकल्पे दोष उच्यते—लोके तावत् प्रत्यक्षादिप्रसिद्धमङ्कुरोत्पत्तौ बीजं
5 विनश्यति, तव पुनर्यदेव विनश्यति बीजं तदेवोत्पद्यते नाङ्कुर इति अङ्कुराप्रादुर्भाव एव प्राप्तः, इति
अकृतस्य हेत्वर्थत्वात् तथा पूर्ववत् स्ववचनादिविरोधाः, तत्पूर्वपक्षाद्यपोहाय लोकादिविरोधाः—
अङ्कुराभावेऽङ्कुरपूर्वाणां पत्रकाण्डनालपुष्पफलप्रसूत्यादीनामुत्तरेषां लोके प्रत्यक्षादिप्रमाणप्रसिद्धानाम
ङ्कुरपत्राद्यवयवाभावाल्लोकादिविरोधाः, पूर्ववद्वचनलोकाद्यपायाभ्यां दोषाभिधानमिति, यदेवेत्यादि, यदेव
विनश्यति तदेवोत्पद्यत इति वचनेनानन्यमूर्तत्वैकस्मिन्नेव काले विनाश उत्पादश्चेति क्षणिकवादातिशयः,
10 पूर्ववद्विभक्तकाले विनाशोत्पादौ हि क्षणिकवादः, स चानेनातिशय्यते, आविर्भावतिरोभावविनाशानुत्पत्तावित
स्यात् खपुष्पवद्बीजाङ्कुरशून्यता स्यादिति ।

अथ विनाशोत्पादैकाधिकरण्ये दोषदर्शनाद्विकल्पान्तरमाश्रीयतेऽत्राप्युक्तवदेव दोषाः
स्थानाभिधानेन तु योज्याः, तथा वा सर्वथा वा विनश्यदवतिष्ठमाने कुतो विनाशः, विनाशे
वा कुतोऽवस्थानमिति स एवाधिकृतार्थे वचनादिविरोधाः क्षणिकवादातिशयनादि च पूर्व
15 वत् । तस्मादविनाशपूर्वत्वदोषानपरिहार्यान् प्रस्तुतार्थानुमत्य च चतुरोऽपि विकल्पान्
त्यक्त्वेमौ निर्दोषौ विकल्पावित्याश्रयेत तत्राद्ये तावद्यदवतिष्ठते तदेवोत्पद्यत इति विकल्पे
पूर्वपक्षात्स्या यावत् क्षणिकवादातिशयनादि, अथ यदेवावतिष्ठते तदेव विनश्यतीति स्थिति
पूर्वद्वितीयविकल्पेऽपि व्याख्यानं तदेव योज्यम् ।

अथ विनाशोत्पादैकाधिकरण्य इत्यादि द्वितीयविकल्पे विनाशप्रधानस्थितिपक्षेऽवस्थो-
20 त्पादेऽप्युक्तवदेव दोषाः स्थानाभिधानेन तु योज्याः, योजनाविकल्पदर्शनमु तथा वा सर्वथा वेति

विकल्पं दर्शयितुमाह—तत्राद्यस्तावदिति । लोके तावदित्यादि [illegible] इति [illegible] तदेव विनश्यति
तदेवोत्पद्यत इति मतम् तथा च बीजस्य [illegible] इत्याह—लोके
तावदिति । पूर्ववदपि विकल्पे [illegible] इत्याह—तथेति । यदेव विनश्यति
तदेवोत्पद्यत इति [illegible]
25 लोके [illegible] अङ्कुराभाव इति [illegible]
[illegible] इत्याह पूर्ववदिति ।
[illegible]
[illegible] विनश्यतीति । [illegible]
[illegible] । एवं यदेव विनश्यति तदेवोत्पद्यत इति
30 [illegible] । [illegible] योजनादिरिति [illegible]

---

१ सि. °त्पाद इत्यादि । २ सि. कृतो । ३ सि. °नाशः सदेव । ४ सि. [illegible] इत्यादि ।
५ सि. च विनाश ।

विनाशप्रकारेण विनाशे उत्पत्तिस्थितिविनाशप्रकारेण वा विनाश इति विकल्प्यते, उत्पत्तिप्रधानविकल्पाभिहितदोषवदत्रापि विनाशप्राधान्येन स्थित्या सह योजितं तथा वा सर्वथा वा विनश्यदवतिष्ठमान कुतो विनाशः, विनाशे वा कुतोऽवस्थानमिति त एवाभिहितास्ते वचनादिविरोधाः क्षणिकवादाविशयमानि च पूर्ववत्, एवं तावदुत्पादपूर्वयोर्विनाशपूर्वयोश्चोत्पादस्थितिविकल्पयोर्दोषा उक्ताः, अथोच्यते उत्पादविनाशपूर्वतायामित्यादि पूर्ववदुच्चाय दोषाननुमत्य च उक्त्वा चतुरोऽपि विकल्पान् इमौ निर्दोषौ विकल्पाविल्याशयेन यत्रावस्थानमवतिष्ठते तदैवोत्पद्यत इत्यादि यावत् क्षणिकवादाविशयवादीति, पूर्वपक्षत्रापि व्याख्या कार्या, अवतिष्ठमान इत्युपचारेण तु योज्येति, यत्र यदैवावति ष्ठते तदैव विनश्यतीति स्थितिपूर्वद्वितीयविकल्पेऽपि व्याख्यानं तदेव योज्य यावत् क्षणिकवादातिशयवादीति गतार्थं शून्यता चेति ।

अस्मिन् विकल्पेऽन्यथापि दोषाभिधित्सयाऽऽह—

अवतिष्ठते वाऽनन्वयगोचरो व्यतिरेक एव तन्मात्रोपलब्धेश्च सर्वत्रैव तदैवावतिष्ठते तदैव विनश्यतीति व्यपदेशो न सम्भवतीति पूर्ववच्च एव स्ववचनादिविरोधा इति ।

अवतिष्ठते वाऽनन्वयेत्यादि यावत् स्ववचन[ादि]विरोधा इति, अनन्वयगोचर इत्यादि, अनवस्थानम[न]न्वयः, व्यतिरेको विनाशः, अन्वयशून्यो व्यतिरेक एवानन्वयः स एव गोचरो व्यतिरेकः—अन्वयशून्यो विनाश एवेत्यर्थः, तन्मात्रोपलब्धेश्च सर्वत्रैव—बीजाङ्कुरपटादौ तदैवावतिष्ठते तदैव विनश्यतीति—इत्थमपि व्यपदेशो न सम्भवतीति पूर्ववच्च एव विरोधाः ।

विनाशप्रकारेणावतिष्ठमानं तदैव विनश्यति तदैवावतिष्ठत इत्यर्थः सर्वथा वा—उत्पत्तिस्थितिविनाशप्रकारैरवतिष्ठमानं तदैव विनश्यति तदैवावतिष्ठत इत्यर्थः । उत्पत्तिप्रधानेति उत्पत्तिप्रकारेणावतिष्ठमानं उत्पत्तिस्थितिविनाशप्रकारैर्वाऽवतिष्ठमानं तदैवोत्पद्यते तदैव तिष्ठतीति विकल्पेऽभिहिता दोषा अत्रापि भवन्तीत्यर्थः । दोषं दर्शयति—विनश्यदिति विनाशक्रियाव्याप्तम् एकैव विनाशजन्मैव युक्ते विविधाभिर्धर्मानुपलम्भातिरूपो विनाश इति भावः । विनाशस्थित्योर्भिन्नकालीनत्वेन यदि विनाशस्तदवस्थानं कुत इत्याह—विनाशे वेति । उच्यते च भवता तदैव विनश्यति तदैवावतिष्ठत इति वाक्यमेवैतत्ता वचनादिविरोधा इत्याह—त एवेति । अत्रापि व्याप्तिग्रहणानुमतोपलम्भस्वविरोधपरिहारव्यपदेशनया स्ववचनादिविरोधाः क्षणिकवादातिशयवादिता वक्तव्या इत्याह—पूर्ववदिति । एवं यदैवोत्पद्यते तदैव विनश्यति यदैवोत्पद्यते तदैव तिष्ठति यदैव विनश्यति तदैवोत्पद्यते यदैव विनश्यति तदैवावतिष्ठत इति चतुर्षु विकल्पेषु दोषा उक्ता इत्युपसंहरति—एवं तावदिति । एतेषाम् दोषाननुमत्य विकल्पद्वयमाह सफला यदैवावतिष्ठते तदैवोत्पद्यते यदैवावतिष्ठते तदैव विनश्यतीति विकल्पद्वयावरणेऽपि पूर्ववदेव दोषा वाच्या इत्याह—अथोच्यत इति । अत्र प्रथमविकल्पे दोषं योजयति—तत्राप इति स्थितिरूपमानाभिधानावस्थानमित्यर्थः लोकेऽभिहितस्यैवाङ्कुरादेः बीजादुत्पत्तिदर्शनात् तत्र तु यदैवावतिष्ठते बीजादि तदैवोत्पद्यते अङ्कुर इत्यङ्कुरादुत्पद्य स्वभावव्यापारादिमत्तोपगमात्स्ववचनादिविरोधाः अवतिष्ठते उत्पद्यते उत्पद्यते अवतिष्ठते उच्यते च भवता यदैवावतिष्ठते तदैवोत्पद्यत इति स्ववचनादिविरोधाः । क्षणिक एव वादे च स्थित्युत्पादयोरनुपपत्तेः क्षणिकवादातिशयः अनुत्पादस्थितिवत्त्वान्न वस्तुत्वमभावाच्छून्यवादता चेति भावः । द्वितीये स्थितिप्रधानविकल्पे विनाशविकल्पेऽपि दोषातिदेशमाह—अथेति । अत्र पक्षे स्थितिव्यतिरेकेण विनाश एवावतिष्ठत इति यदैवावतिष्ठते तदैव विनश्यतीति व्यपदेशोऽपि न सम्भवति विनाश एव परमार्थः न वस्तुस्वभावस्थितत्वात् लोकप्रसिद्धेन यदैवावतिष्ठते न तर्हि विनश्यति यदि विनश्यति न तदावतिष्ठते विरोधादित्याह—अवतिष्ठत इति । तदाश्रये—अनवस्थानमिति स्थितिशून्य इत्यर्थः । स्थितिशून्ये वस्तुमात्राधारः—अन्वयशून्य इति,

1 मि. क. वा अन्वय इत्यादि । 2 मि. क. अनन्वयगोचरेत्यादि । 3 मि. विरोधाः ।

अनेनापि प्रकारेण भवताऽऽक्षेपसाधनावयवाः ध्वंसन्ते तथाव्यवस्थानविनाशात्, तथाव्यवस्थानाविनाश एव हि सपक्षमपि तत्स्यात् न विनाशो, अग्निरत्र धूमादिति यथा, यथा हि धूमो धूमरूपेण व्यवस्थितो व्यवस्थित एवाग्नावग्नितया तद्वत्तया च प्रदेशे, त्वन्मतेन तु विधिविधाऽदर्शने विनाशे स्वभेदयाऽवस्थयाऽवस्य विनष्टत्वमितिव्यवस्थानविपरीतवृत्तित्वादस्य 5 पक्षधर्मत्वमसिद्धमतः प्रदेशस्याप्यन्यथावृत्तत्वादभूतत्वाद्वाऽऽश्रयासिद्धिः विपरीतवृत्तेर्विरुद्धतापि ।

अनेनापि प्रकारेणेति, एव तावत् पक्षदोषा अभिहिताः, न केवलं पक्षदोषा एव किं तर्हि ? व्यवस्थितावस्थाविनाशाभ्युपगमेनानेन भवताऽऽक्षेपसाधनावयवाः ध्वंसन्ते, किं कारणं ? तथाव्यवस्थानविनाशात् यथा एकदिक्त्वमुत्पाद्यत्वात् खरविषाणमाकाशस्फोटवदिति वचनवत्, तद्वैधर्म्येण साधनव्यवस्थां 10 दर्शयति—तथाव्यवस्थानाविनाश एव हि सपक्षमपि तत् स्यात्—यद्धि साधनं साधनं भवत् पक्षेण सहापि सतो व्यवस्थितस्वार्थस्याविनाशे भवितुमर्हति, न विनाशे, किमिव ? अग्निरत्र धूमादिति यथा, यथा हि धूमो धूमरूपेण व्यवस्थितो व्यवस्थित एवाग्नावग्नितया तद्वत्तया च प्रदेशे यथुभयव्युदासानुगृहीतसमुदायार्थसाध्यता यदि धर्मविशिष्टधर्मिसाध्यता सर्वथा व्यवस्थितस्य वस्तुनो व्याप्यो धूमांशो व्यापकेनाग्न्यंशेन व्याप्तः तथा व्यवस्थित एव व्यवस्थितं गमयत्यविनष्टमविनष्टं इति स्यात् साधनत्वं 15 साध्यत्वञ्च, त्वन्मते तु पुनर्विधिविधादर्शने विनाशेऽवस्थाभावेऽभवनरूपे वा विपरीतात्मके स्वभेदयाऽवस्थयाऽवस्य विनष्टत्वमितिव्यवस्थानविपरीतवृत्तित्वात्—अभवनाभवनरूपत्वादस्य—धूमाख्यस्यांशस्य पक्षध

चोदकोपन्यस्तसाधनात् चोऽभिहिते ? न भवेदेवेति परं दर्शयति, तथाभवेदेवमविनाशदोषो न सम्भवतीत्याह—तथाव्यवस्थेति, सर्वं एकदिश्यापाद्येत्यर्थः । तदेवं भवेदेवाभिहिते तदेव विनाशेऽवस्थानस्य धर्मिणि विनाशविवेकात्मके पक्षे दोषा उक्ताः । तदनन्तरं साधनावयवेष्वपि दोषाभ्यसनं सर्वे साधनावयवास्तथा विनाशिता इत्याह—अनेनापीति । भवेदाभिहिते तदेव विनाशस्थितौ 20 व्यवस्थितस्वार्थस्य विनाशाभ्युपगमेन विनाशपरमार्थवाद योऽपि हेतुर्दृष्टान्तो वाऽस्ति तेन दर्शयितुमभिप्रेत्याह—व्यवस्थितावस्थेति । अव्यवस्थितं वस्तु न साधनाङ्गत्वं भवितुमर्हतीत्यत्र निदर्शनमाह—यथेति अस वचनस न प्रतिज्ञातविरोधोऽर्थं एवं तत्र व्यवस्थितस्य साधनमिति भावः भवत्पक्षेऽर्थो यदि विनाशधर्मो न भवेत् तदैव योऽर्थं व्यवस्थितं साधयतीति दर्शयति—तद्वैधर्म्येणेति तत्समपि—पक्षेण सहितमपि स्यात् तत् स्वसाधनं स्यात् । तद्व्याख्याति—यद्धीति । पक्षेण सहापीति, पक्षधर्मत्वमव्यभिचारेण हेतोरिति दर्शयति । दृष्टान्तमाह—अग्निरत्रेति अग्निता व्यवस्थित एवाग्नौ अग्नितया व्यवस्थित 25 एव प्रदेशे धूमत्वेन व्यवस्थितो धूमस्तदभावे भवितुमर्हतीत्यभावः । व्यतिरेकमुखेनान्वयमुखेन वा तादृशं व्यवस्थितमविनष्टमेव व्याप्तिबलेन साध्येन व्याप्तं तत् व्यवस्थितमविनष्टमेव गमयतीत्याह—यद्युभयेति व्याप्यव्यापकव्युदासानुगृहीतसमुदायार्थेनाध्यवसेयः यदि वह्निर्न स्यात्तर्हि धूमो न स्यात् इत्युभयव्युदासः अत्र धूमस्य दहने सम्बन्धमवियाभिनुगमनमनुदासानुगृहीतसमुदायार्थसाध्यता व्यतिरेकव्याप्त्यनुगृहीतान्वयव्याप्तिर्वेति भावः । यदि धर्मविशिष्टेति अन्वयव्याप्तिमुखतोऽपि धर्मविशिष्टधर्मिसाध्यतेति भावः । उभयत्रापि व्यवस्थितो व्यवस्थितमेव गमयतीत्याह—सर्वथेति । विधिविधाभावविपर्यस्तैवाभाव-30 मुखमनुसारमते विनाशस्य स्थितिपरत्वमनवस्थाभावान्यथावचनात्मकतात्त्विकावस्था अविनष्टत्वेनापरं विनाशात्मकविलक्षणं सिद्धं सर्वं साध्यसाधनस्थाने स्वपक्षेऽस्त वा ? साधनत्वं वर्तितुमनपायविवक्षात् कथं साधकत्विति ? साध्यसाधनभावस्थानम् एवं न दृष्टमित्युक्तेस्त्याह—त्वन्मते त्विति । विपर्ययेणैतान्यत्र साध्यसाधनयोरसिद्धत्वेऽपि साधनस्य पक्षधर्माऽऽसिद्धिमनु-

र्मेत्वमसिद्धमतः प्रदेशस्याप्यन्वयाभूतत्वादभूतत्वाच्चाऽऽश्रयासिद्धिः, विपरीतवृत्तेर्विरुद्धतापि, सा च पक्षधर्मत्वमभ्युपगम्य, धूमो धूमरूपेणावस्थितो[न]ऽग्निरग्निरूपेणावस्थानस्याप्यभूतत्वात्, अथवाऽवस्थानविपरीतवृत्तित्वादिति त्वन्मतेनेत्थं विरुद्धता, मन्मतसंचारेण तु त्वदीयसर्वहेतुविरुद्धता, अवस्थानविनाशद्वयरूप एवास्तित्वयाऽभ्युपगतः, येन यावत्त्वमसमभिस्तित्वमवस्थानरूपं स्तृणसि तावताऽन्यन्तरे सपक्षे च दृष्टो यावन्त्वत्र विनाशरूपं स्तृणसि तावताऽस्तित्वस्यावस्थानाभावः तद्विपरीते वा विपक्षे दृष्टत्व- 5 स्यानैकान्तिकहेतुदोषाः, तस्यैवामेय[वस्थान]विनाशद्वयात्मकत्वे[त]द्वतः प्रदेशस्य च कुशलस्य व्यवस्थानासमीपावस्थ[ना]त् वनस्पतिचैतन्ये स्वापवत्स्वापि पक्षधर्मे च साधन तद्दृष्टदृष्टयोः, एव दृष्टान्तेऽपि साध्यसाधनधर्मधर्म्यसिद्धिदोषास्तदन्यथाभूतस्यादिदोषाश्च योज्याः ।

एवं त्रिकादिभङ्गेष्वपि यावद्योगं दोषाः उक्तवदत्र पक्षे, तस्माद्विपर्ययोऽस्त्विति मन्य उत्पद्यतेऽन्यद्विनश्यतीत्यादि, यथावस्तुबीजाङ्कुरकर्मोपात्तधर्माणुस्थूलपृथिव्यादिवत् । 10

एव त्रिकादिभङ्गेष्वपि यावद्योगमिति, एते द्विकसंयोगभङ्गेषु षट्सु दोषा उक्तास्तथा त्रिकादियोगभङ्गेष्वपि वाच्या इत्यतिदिशति, उक्तवदिति, उक्तविभागानित्यादेवामपि विकल्पानाम्, तत्रैकः त्रिकसंयोगो यदैवोत्पद्यते तदैवावतिष्ठते विनश्यति चेति, यदैवोत्पद्यते तदैव विनश्यत्यवतिष्ठते चेति द्वितीय इत्युत्पत्तिप्रधानौ द्वौ त्रिकसंयोगौ, तथा विनाशप्रधानौ स्थितिप्रधानौ च, अथवा यदैवोत्पद्यते तदैवोत्पद्यते विनश्यतीत्यनुत्पत्तिदोषपरिहारार्थं उत्पत्तिरूपं विनाशसमानाधिकरणमवधारयन् 15 विकल्पयेत्, तथा दोषेष्वपीति द्वयोर्द्वयोरपि धर्मयोस्त्रिकसंयोगाः कार्याः, उत्पादेनाभिमताग्निधूमस्योत्पादस्य प्रादुर्भावावस्थानस्योत्पादेन सहभावात्, अन्योन्याभिभवोऽङ्गमिथुनवृत्तयो हि गुणाः सत्त्वरजस्तमोऽभिधाना उत्पत्तिविनाशस्थित्यात्मका भवन्तीति । तथा चतुष्कसंयोगाः पञ्चकसंयोगाः षट्कसंयोगाश्च सम्भवन्तो योज्याः, यावद्योगमिति, सकलकरणोपायेन यावन्तो भङ्गाश्चावन्त इत्यर्थः, यावन्ति वा दर्शनान्यर्थतः सम्भवन्ति तद्दर्शनानुसारेण तावन्तो भङ्गाः कार्या इत्यर्थः, अभिहितसामा- 20 नाधिकरण्यानुपपत्तिदोषपरिहृता भङ्गोपचयात्मकेन दोषोपचयमपि विपर्ययसिद्ध्याख्येयमित्युपायं दर्शयति यत्र पक्ष इति—व्यवस्थामात्रं स्थित्यादयो न भिन्नाश्च परस्परत इत्यभिन् पक्षेऽमी दोषा इति, तस्माद्वि-

---

पर्ययश्च तथा सा वा दोषैरन्वयसिद्धिः येन विरुद्धं च व्यभिचार्यमेवाह—सा चेति विरुद्धता चेत्यर्थः । विरुद्धतामेव दर्शयति—धूम इति । एवं विरुद्धतोद्भावनं त्वन्मतेनोक्तमवस्थानं नास्ति विनाश एवास्तीति तदविनाभावादस्तेर्विरुद्धतेति यत्तत्तु सर्वस्यावस्थानविनाशद्वयात्मकत्वात् सर्व एव हेतव उपन्यस्यमाना उभयाविनाभाविनः उभयस्यैव साधका इति व्यक्ति- 25 धर्मधर्मे विरुद्धा एवेत्याशयेनाह—मन्मतेति, मन्मतसंचारेण—उभयात्मकत्वाभ्युपगमेन हेतोरवस्थानैकान्तिकविनाशाभिमताभाव विपरीतेऽपि दोषसम्भावनया विपक्षे साधने विरुद्धा भवन्तीति भावः । मन्मतसंचारमेवाह—अवस्थानेति । एवमनैकान्त विरुद्धमितिपरिहाराख्यं विरुद्धाव्यभिचारित्वमनैकान्तिकत्वं प्रदर्शयति—तत्र यावत्त्वमिति । एवं सम्भवद्दृष्टान्तेषु C दोषाभिहितिमाह—तथा चतुष्कसंयोगा इति । स्थित्युत्पत्तिविनाशानां परस्परसामानाधिकरण्ये ये ये दोषा अभिहितास्ते सर्वेऽत्र यथासम्भवं योज्या इत्याह—अभिहितेति । सर्वभेदाभेदैर्वं इत्थं स्थित्युत्पत्त्यादयो द्रव्यस्यैवावस्थाः तदतिरिक्ता भिन्ना 30 ते च स्थित्यादयोऽभिन्नाश्च पूर्वमपि द्रव्यभेदेन वर्तन्त इत्यभिन् पक्षे प्रोक्तमभिन्नात्वदोषा अमी सम्भवन्तीत्याह—यत्र

---

१ सि. क. व्यवस्थापावस्थार्थम् । २ सि क मात्रो द्रष्टौ । ३ सि × ।

पर्यायोऽस्तीति तदुपसंहरति—इत्यन्यदुत्पद्यतेऽन्यद्विनश्यतीत्यादि, आदिग्रहणादन्यद्विनश्यदन्यदुत्पद्यते अन्यद्विनश्यदन्यदवतिष्ठते अन्यदवतिष्ठतेऽन्यदुत्पद्यते, अन्यदवतिष्ठतेऽन्यद्विनश्यति, अन्यद्विनश्यद-न्यदुत्पद्यतेऽन्यदवतिष्ठते, इत्यादिभङ्गाः सम्भवन्तो भाव्याः, यथावस्तुबीजाङ्कुरकर्मोपात्तधर्मसूक्ष्मवि-स्पन्दवत्—यथाऽस्तु यथा वस्तु बीजमन्यदस्तु विनश्यति, अङ्कुरोऽन्य उत्पद्यते द्रव्यम्, कर्म—गमनमु-
5 त्पद्यते नाम विनश्यति आदिग्रहणात् निर्गमो गुरुत्वादिगुण उत्पद्यते संयोगगुरुत्वादिर्विनश्यति, आत्मा-काशकालदिङ्मनोद्रव्याणि नोत्पद्यन्ते न विनश्यन्ति अवतिष्ठन्त एव, तथाऽणवोऽपि, घटादिस्थूलमुत्प-द्यते पिण्डादि विनश्यति, धर्मोऽभिषेचनादिकर्मोपात्तः, उत्पद्यते गुणः संस्कारः प्रयत्नादिश्च, अप-वर्गनाशादिभिश्च विनश्यति न विभुत्वादिरिति ।

अत्रानुमानं कारणकार्यनानात्वेऽभिधीयते—

10 यद्यत् सतोऽन्यत् कार्यम्, तदतुल्यविकल्पत्वात् घटपटवत्, कथमतुल्यविकल्पतेति चेदुच्यते, अत्र चत्वारो भङ्गाः—कारणं सत् कार्यं च, कारणं सत् कार्यमसत् कार्यं सत् कारण-मसत्, कार्यमसत् कारणं चेति वा, तेषु द्वौ सम्भवेताम्, कार्यकारणयोर्द्वयोरपि सत्त्वं कार्य-सत्त्वमेव च, इतरयोरभ्युपगतप्रतिपक्षत्वात्तदाभावोऽभासितप्रयोजनत्वात् ।

(यत्तदिति) यद्यत् सतोऽन्यत् कार्यं तदतुल्यविकल्पत्वात् घटपटवत्, अन्यथा कारणं
15 कार्यं च सदित्यभिन्नं तत्र बीजादेः पुरुषादेश्च कारणात्तदङ्कुरघटादिकार्यमन्यदित्यभिप्रायः, यदी-ष्यते तु सदित्यभिन्नत्वात्तु नोऽन्यत् कार्यमिति विशेषहेतुरतदतुल्यविकल्पत्वादिति—सता तेनाऽतुल्यो

यत्र इतीति । एवं परेणेष्यते तदेव विनश्यतीत्यादि नाभ्युपगन्तव्यम्, अपि तु अन्यदुत्पद्यतेऽन्यद्विनश्यतीत्यादि-रूपमभ्युपेयमित्याह—इत्यन्यदुत्पद्यत इति । यावन्तो भङ्गाः पूर्वस्मिन् सम्भवन्ति तावन्तोऽत्रापि भाव्या इति दर्शयति आदिग्रहणादिति । [illegible] इत्यर्थे निदर्शनमाह—यथावस्त्विति अङ्कुरोत्पत्त्यन्यदा
20 बीजं विनश्यति अङ्कुरोऽन्य उत्पद्यत इति द्रव्यनिदर्शनम्, [illegible] विनश्यति [illegible] अन्योत्पद्यते इति कर्मनि-दर्शनम्, आदिपदेन गुणनिदर्शनं [illegible] संयोगगुरुत्वादिर्विनश्यति अन्यश्च निर्गमगुरुत्वादिरुत्पद्यत इति भावः । उत्पत्तिविना-शयोरन्यत्वेन स्थितिरपि दर्शयति—आत्मेति विभूनां निदर्शनमिदम् । [illegible]निदर्शनमाह—तथाणवोऽपीति स्थितिमन्तः [illegible] इति भावः । स्थूलद्रव्यविनाशौ दर्शयति घटादीति । धर्म इति अभिषेचनोपवासादि[illegible]
[illegible] धर्ममुत्पादयन्ति, अभिषेचनं स्नानम्, उपवासः [illegible] निरशनं [illegible] 'अरण्ये
25 [illegible] गुणवत्त्वम् । [illegible] क्रियाविशेषैरेव च ।' इत्यादिभिर्वैशेषिकसूत्रप्रदर्शितादिकम्, [illegible] [illegible] क्रियार्थविशेषेण [illegible] । [illegible] दर्शं प्रसिद्धम्, [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible]
[illegible] धर्मोऽधर्मनिवर्तनेन [illegible], अभिषेचनादिक्रियाविशेषेषूत्पन्नं संस्कारं [illegible] विनाशं [illegible] [illegible] [illegible] इति दर्शयति—उत्पद्यत इति । गुणाः [illegible]
30 दर्शयति—अपवर्गनाशादिभिश्चेति । विभुत्वादयो नित्यगुणा [illegible] दर्शयति—नेति । अत्र कार्यकारणयोर्भेदं साधयति—यद्यदिति [illegible] [illegible] [illegible] वैशेषिकेण दर्शयति । [illegible]—यत्सदिति बीजादिकारणेभ्यः अङ्कुरादिकार्याणि पुरुषादिकारणेभ्यः घटादिकार्याणि [illegible] तदतुल्यविकल्पत्वात् विभागीकर्तुः । एवं दर्शयति—सदित्यभिन्नत्वादिति । हेतुमाह—तदतुल्येति [illegible] । कार्यस्य [illegible]

१ सि. क्ष. तदतुल्यत्वाच्च ।

विकल्पोऽस्तेति कार्यमभिसम्बध्यते, तत्र त्वया कारणादन्यत्वेनेष्टस्याभावप्रसिद्धिदोषो हेतोः, घटपट-
वदिति दृष्टान्तः, यथा घटः पटेनातुल्यविकल्पो लोके पृथुकुक्षिबुध्नप्रयोमकम्बुग्रीवाद्याकारादिविकल्पः
पटश्चातुरस्रदीर्घादिसंस्थानादिविकल्पादन्यो दृष्टः, तथा कार्यं सतोऽन्यदिति, अत्राह—कथमतुल्यविकल्प-
तेति ? असिद्धमतुल्यविकल्पत्वमिति चोदकाभिप्रायः, अत्र चत्वारो भङ्गाः—सम्भाव्यास्तु[1] यो वा
कारणं सत् कार्यं चेति, यो वा कारणं सत् कार्यमसत्, कार्यं सत् कारणमसत्, कार्यमसत् कारणं 5
चेति वा, तेषु द्वौ सम्भवेताम्, न द्वौ तद्यथा, इह कार्यकारणयोर्द्वयोरपि सत्त्वे कार्यसत्त्वमेव चेत्से-
त्तद्विकल्पद्वयं स्यादिति—कारणं सत् कार्यं सत्, कारणमसत् कार्यं सदित्येतौ विकल्पौ भवितुमर्हतो
नेतराविति, कस्मात् ? इतरयोरभ्युपगतप्रतिपक्षत्वाद्वादाभावात्—अभ्युपगतः प्रतिपक्षो यस्मिन्नयेन वादिना
सोऽभ्युपगतप्रतिपक्षो विकल्पो वादी वा, तद्भावादभ्युपगतप्रतिपक्षत्वात्, किं भवति ? वादाभावो
भवति, अफलितप्रयोजनत्वात्, परश्चेदभ्युपगच्छति किमिति वादः क्रियते ? तौ च विकल्पौ सत् कार- 10
णमसत् कार्यं, असत् कारणमसत् कार्यं चेति, यदि त्वमभ्युपगच्छसि, अफलितप्रयोजनः स्यामहम्,
ततो वादाभावाद्विकल्पद्वयं स्यादिति ।

किमतः ? उच्यते—

तद्यदि तावदुभयसत्त्वमत्र कारणाविर्भाववत् कार्याविर्भावः, उपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वे
सति तदात्मकसत्त्वाविशिष्टत्वात्, कारणस्यात्मवत्, अथ न कारणाविर्भाववत् कार्याविर्- 15
भावः, सच्च कार्यमिति निश्चितं तत्सत्त्व तद्वैलक्षण्यात्त तर्हि सत् कारणम्, असत्, सद्विलक्ष-
णत्वात् खपुष्पवत्, ननु घटसत्त्वं पटसत्त्वविलक्षणम्, न, इतरेतरासत्त्ववैलक्षण्यात्, अथै-
वमपि वैलक्षण्ये कारणसत्त्वविनिश्चयो न निवर्तते आविर्भावात्मकत्वात् सत्, न तद्वदनाविर्भावा-
त्मकत्वात् कार्यं सत्, खपुष्पवत्, इतरथा हि नित्यमेवाविर्भवेत्, सत्त्वात् कारणवत्,
कारणं वा नित्यं नाविर्भवेत्, अनाविर्भावात्मकसत्त्वाविशिष्टत्वात् कार्यवदिति । 20

(तद्यदीति) तद्यदि तावदुभयसत्त्व—कार्यसत्त्वं कारणसत्त्वञ्चेत्यत्र विकल्पः परीक्ष्यते तिष्ठतु
तावदसत् कारणं सत् कार्यमिति विकल्पः अत्र—उभयसत्त्वे कारणाविर्भाववत् कार्याविर्भावः, स्यादिति

तथैवातुल्यविकल्पत्वं मासिद्धमित्याह—तस्येति । दृष्टान्तं व्यनक्ति—यथेति अत्र विकल्पधर्मेण भेदः प्रतीतः घटपटयो-
र्विलक्षणत्वात् तदतुल्यविकल्पत्वं सिद्धमिति भावः । अतुल्यविकल्पत्वमेव दर्शयितुं पृच्छति—कथमिति । असिद्धतानिरा-
करणाय विकल्पानाह—अत्रेति कारणं सत् कार्यं सत् कारणं सत् कार्यमसत् कारणमसत् कार्यं सत्, कारणमसत् 25
कार्यमसदिति विकल्पाः तत्र सम्भविनौ विकल्पौ दर्शयति—तद्यथेति उभयसत्त्वासत्त्वयोरेव वादविषयतया तदितरविकल्प-
विषये वादाभावादिति भावार्थः । तमेवाह—इतरयोरिति असत्कारणसत्कार्यसत्कारणासत्कार्यरूपविकल्पयोः प्रतिपक्ष-
त्वात् च वादाभावादिति । अभ्युपगतः प्रतिपक्षो यस्मिन् येन वेति बहुव्रीहिद्वयमभिप्रेत्याह—अभ्युपगत इति । तत्र प्रथमं
विकल्पमुभयसत्त्वलक्षणं विचारयति—तद्यदीति । तस्मादपरे कार्यसत्त्वमिति । कारणधर्मः सत्त्वाविशेषादविशेषे सदा
कारणवदभिव्यक्तत् कार्यसत्त्वाद्युपलम्भाः स्यात्, अथ सत्त्वे तदविशेषात् कारणत्वान्न अतिप्रसङ्गात्—उभयसत्त्व इति अथमपि 30

---

१ सि. क्ष. सम्भाव्यस्तु ।

यथार्थं सम्बध्यते, उपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वे सति तदात्मकसत्त्वाविशिष्ट[त्वात्,]कारणात्मवत्–यथाऽऽवरणभूतातिसामीप्याद्यनुपलब्धिकारणविरहे सति सत्त्वात्मकं कारणमाविर्भवति नित्यं सदपि तथोपलब्धिकारणसत्त्वे सति तदात्मकसत्त्वाविशिष्टं कार्यमाविर्भवेदित्यस्मिति, अपेक्ष्यापि, एतेन सत्त्वेऽप्याविर्भावानाविर्भावकृतं वैलक्षण्यमापाद्यते कारणकार्ययोः, ततश्च सद्विलक्षणत्वादसत् कारणवदपतेऽप्युपगमव्याघातविरुद्धम्, तस्यानैकान्तिकत्वचोदना तु [ननु]घटसत्त्वं पटसत्त्वविलक्षणमिति, यतो हि घटात् पटो विलक्षणः सोऽपि सन्, खपुष्पमसत्, तत्र संदेहः किं खपुष्पवदसत् कार्यं स्यात्? पटविलक्षणघटवद्वा स्यात्? इति, अत्रोच्यते न, इतरेतरासत्त्ववैलक्षण्यात्–घटः पटात्मना नास्ति पटोऽपि घटात्मना नास्त्येवेत्यसत्त्वाभ्यामेव वैलक्षण्यमनयोरतो विपक्षासिद्धः सपक्ष एव हेतोः नानैकान्तिकः, दोषो मन्यः सत्कार्यवादविपर्ययेण तुल्यगमत्वात्तदनुसारेणोक्तो यावदनाविर्भाव[त्व]कसत्त्वाविशिष्टत्वात् कार्यवदिति प्रथमचक्रकं भयसत्त्वप्रसङ्गेनोक्तम् ।

अथ न कार्यानित्यप्रादुर्भाववत् कारणानित्यप्रादुर्भावः सच्च कारणमिति निश्चितं तद्विलक्षण्यात्तु तर्हि सत् कार्यम्, असत्, सद्विलक्षणत्वात् खपुष्पवत्, इतरः कारणवत्, खपुष्पमपि वा सत्, अनित्यप्रादुर्भावानुपलब्धेः कारणवत्, ननु घटसत्त्वं पटसत्त्वविलक्षणम्, न, इतरेतरासत्त्ववैलक्षण्यात्, अथैवमपि वैलक्षण्ये कार्यसत्त्वविनिश्चयो न निवर्तते प्रादुर्भावात्मकत्वात् तत्, न तत्प्रादुर्भावात्मकत्वात् कारणं सत् न त्वेवं भवत्यतः कारणं सदुपलभ्यत्वात् कृतवत्, कृतमपि वा कारणवदसत्, उपलभ्यत्वात्, सत्त्वे वा विशेषो वक्तव्यः, अविशेषे

कस्याऽऽविर्भवेदिति पक्षः । हेतुमाह–उपलब्धीति अनुपलब्धिकारणविरहे सतीत्यर्थः । अनुपलब्धिकारणान्येव दर्शयति यथेति । ननु कार्ये तत्त्वनियमेऽपि न कारणाविर्भाववत् सदा कार्यस्याविर्भावः कार्यत्वेन तदा प्रादुर्भावे हि कारणीनं कार्यमित्यमिति नियम एव न स्यात् इत्यत्र न कारणकार्यभावव्यवस्थैव दोष इत्याशङ्कते–अपेक्षेति । तथा यदि कारणस्य सद्रूपत्वकार्यविलक्षणत्वात्सत्त्वं प्रसज्यते [illegible]–ततश्चेति । कारणमसत् सद्विलक्षणत्वात्–यथा कार्येण तत् विलक्षणत्वात् खपुष्पमित्यनुमाने व्यभिचारमाशङ्कते–तस्यानैकान्तिकत्वेति अनैकान्तिकत्वमेव संदर्शयति–यतो हीति सद्विलक्षणत्वे इतरतामात्रविवक्षया [illegible] असत्त्वसामान्यविवक्षया खपुष्पवदसत्त्वेन तत्र न कार्ये [illegible] कार्यं कारणवत् सत् तत खपुष्पवदसदिति ततः संशयात्मकत्वाद्धेतुरनैकान्तिक इति भावः । समाधत्ते–इतरेतरेति घटपटयोर्मिथः सत्त्वेन वैलक्षण्यमस्ति किन्तु इतरेतरात्मना-
ऽसत्त्वेनैव वैलक्षण्यमिति न हेतोर्विपक्षवृत्तित्वं सपक्ष एव वृत्तेरतो नानैकान्तिकत्वमिति भाव । [illegible] नियमविधिरे इत्येव निर्दिश्य विशेषमभिधत्ते–दोषो मन्य इति, यत्र कारणस्य सद्विलक्षणत्वेऽपि कार्यस्यासत्त्वं [illegible] किन्तु कार्यं सदेवेति नियमो न [illegible] तदनाविर्भावात्मकत्वात् कार्यं तत्र स्यात् खपुष्पवत्, अनाविर्भावात्मकस्य कारणस्य हि सत्त्वमनाविर्भावात्मकस्य कार्यस्यासत्त्वं [illegible] तथैव प्रमाणसिद्धं कार्यस्यासत्त्वं यदि [illegible] तर्हि तस्य नित्यमेवाविर्भावः स्यात् कारणवत्, अनाविर्भावात्मककार्यसत्त्वाविशिष्टत्वादेव वा कारणमपि न नित्यमाविर्भवेदिति प्रथमचक्रकं विवक्षितमिति भावः । यदि कारणमनित्यप्रादुर्भावं नाभ्युपेयते न चोपलभ्यते तदाऽऽह अथेति इतरः वैलक्षण्यात् । अनित्येति कार्यस्यैवानित्यमेव यथा प्रादुर्भाव उपलभ्यते तथा खपुष्पादेः कारणस्य चानुपलभ्यानुपलब्धि-

---

१ सि° क° तथानुपलब्धि ।

वैलक्षण्यानुपपत्तेः, विशेषोत्प्रेक्षणेऽपि विशेषस्यासदाश्रयत्वात् ततोऽन्यत्वमेव—तत्रासत्त्वमेव, अघटपटवदिति ।

अथ न कार्यानित्यप्रादुर्भाववदित्यादि कारणासत्त्वप्रसङ्गभङ्गचक्रके द्वितीयं यावदुपसंहारमस्योऽर्थः कारणं सदुपलभ्यत्वात्—आविर्भाव[त्म]कत्वात् रूपवदित्यर्थः, स्यान्मतं रूपं घटादि कार्यमरूपात् कार्यात् कारणात्मस्यविलक्षणञ्च सदसदात्मकत्वानिले, तत्र न विशिष्टं रूपमपि कारणवत् 5
सदुपलभ्यत्वादाविर्भाव[त्म]कत्वात् कारणवदेवेति, उपलभ्यत्वविशेषणमावरणाद्यभावप्रकाशाद्युपलब्धिप्रदर्शकमिति, शेषं प्रागुक्तसत्कार्यवादद्वितीयचक्रकविपर्ययेण तुल्यगमं यावत्ततोऽन्यत्वमेवेति, तत्र किमुक्तं भवति ? तद्व्याख्यानार्थमाह—तत्रासत्त्वमेव अघटपटवदिति—घटपटाभाव एव पटो घटस्तथा विशेषोऽपि कल्प्यमानोऽसत्त्व [अ]व्यतिरेकेण स्यात्, नान्यथेत्यविशेषात् वैलक्षण्यानुपपत्तिरिति द्वितीयं चक्रकम् । 10

अथैतत्साम्यमनिच्छतोऽस्य कार्यमेव सदित्यवधारणपक्षः स्यात्, कार्यशब्दसमीपे एवकारप्रयोगात् सत्त्वं कार्य एव नान्यत्रापीति ततश्च कारणमसदिति प्रसक्तम्, तथा च कारणविपरीतानिर्वृत्तघटादीनां सत्त्वतुल्यं कार्यसत्त्वमिति कार्यासत्त्वनिवृत्त्येकान्तत्यागाभ्युपगमविरोधः नाममात्रेऽविसंवादः ।

अथैतत्साम्यमित्यादि, पूर्वदोषपरिहारेणान्यतरसत्त्वपरिग्रहे कार्यमसदिति नेच्छतोऽयमर्थं 15

प्रादुर्भावानुपलब्धिसमयेऽसद्भावात् कारणवत् खपुष्पमपि सद्भवेदिति भावः । कारणासत्त्वेति अतः कार्यं सत्समये उपलब्धिमत्त्वादिति भावः । सत इति यथा विशेषो न आविर्भावात्मकत्वात् सत् तथा कारणमपीति भावः । अथ रूपस्य कारणवैलक्षण्यं शङ्कते—स्यान्मतमिति । उपलभ्यमानत्वे सत्यपि यदि कारणासत्त्वं तर्हि रूपमपि तद्वदसत् स्यात्, उपलभ्यमानत्वाद् अविशेषात्, कारणवत् कारणात् रूपं विलक्षणमसदसदनित्यमेवेति प्रतिज्ञामात्रात् विपर्ययसिद्धेरित्युत्तरयति—तत्र न विशिष्टमिति । आविर्भावात्मकत्वादित्युक्तोपलभ्यत्वादिति विशेषाभिधानस्य फलमाह—उपलभ्यत्वेति, 20
आवरणाद्यभावेन प्रतिबन्धकाभावः सूचितः प्रकाशाद्युपलब्धिपदेन आविर्भावसामग्रीसम्पत्तिः प्रदर्शिता यदि भवन्मतेन कार्यकारणयोः सत्त्वं तुल्यमेव तुल्ये च सत्त्वे विशेषो वक्तव्यः अन्यथाविशेषात्तो भवन्मतसिद्धमनुमानं न तु कारणस्य तथा विशेषप्रादुर्भावात्मकमिति नोच्यते चेद्विशेषहेतुरसिद्धोऽन्यथा अविशेषे च वैलक्षण्यानुपपत्ति घटपटाभाववत्, यथा घट एव पटाभावेति तयोर्न वैलक्षण्यम्, ननु विशेषः कार्यस्य सत्त्वादिकृतः ... अघटपटवदिति—
अभावात्मकत्व इति चेत् एवं विशेषोत्प्रेक्षणेऽपि विशेषस्यासदाश्रयत्वात्ततोऽन्यत्वमेवेति भावनीयमित्यभिप्रेत्याह—दोषं 25
प्रागुक्तेति यथा घटाभाव एव पटो घटाभाव एव पट इति विशेषस्य ... तथा चाविशेषात्
कार्यकारणयोः सत्त्वतुल्यता प्रसक्तेति भावः । अथोभयोः सत्त्वमनिच्छतः प्रकृतपक्षे तृतीया भङ्गः कारणमसत् कार्यं सदिति
पक्षमेव सत्त्वस्य इष्यत इत्याह—अथैतत्साम्यमिति । पूर्वदोषेति उभयोः साम्यप्रसङ्गदोषपरिहारेणेत्यर्थं पूर्वपक्षपरिहारेणेति वा पाठे उभयसत्त्वपक्षपरिहारेणेत्यर्थं अन्यतरसत्त्वपरिग्रहे कारणमसत् कार्यं सदिति पक्षमाश्रित्य इयोरन्यतर
सत्त्वाभ्युपगमेऽपि कारणस्य सतो कार्यस्य सदिति यथार्थं तत्पक्षः कार्यशब्दसमीपे एवकारप्रयोगात् तत एवकारस्तदोऽन्य- 30
त्रावधारणमिति न्यायात् कार्यमेव सत् नान्यत् कारणमपि कारणमसदिति प्रसक्तम्, एतच्च इष्टं कारणमसत् कार्यं सदिति
यदोऽवधारितं ... सदिति ... कारणमात्रमिति ... इति च

---

१ सि. क्ष. अथैतत्साम्यात् सा ।

कार्यमेव सनिलयधारणपक्षः स्यात्, स चासत्कारणप्रतिषेधवादविपर्ययेण दोषाभिधानमिहापि सर्वो यावन्नाममात्रेऽविसंवाद इति, एवञ्च सति कार्यसत्त्वमित्युत्सैकान्तत्यागाभ्युपगमविरोध इत्यादि गतार्थम् ।

यथैवं सत्त्वं नावधार्यते कारणमप्यसीतीष्टत्वादिति चेत्, अथैवमप्यनिवृत्ताः पूर्व
5 दोषा एव, अथोऽप्येवं सर्वथा सत्त्वात् मृत्पिण्डादीनामेककारणता यथैकस्यैवाहेः संवर्ते विवर्ते च सदा तथा तस्यैवावस्थानात्, यदेव कारणसत्त्वं तदेव कार्यसत्त्वमपि, यदेव कार्यसत्त्वं तदेव कारणसत्त्वमपीति नावधारणकृतो दोषोऽस्ति नापि पूर्वतुल्यत्वापत्तिदोषः, एकत्वात्, अनेकविषयत्वात्तुल्यत्वस्येति ।

(अथैवमिति) यथैवं-अथ कार्यमेव सनियमधार्यमाणे पक्षे दोषा इति सत्त्वं नावधार्यते
10 कार्यमस्त्येव कारणमप्यसीतीष्टत्वादिति चेत्? अथैवमप्यनिवृत्ताः पूर्वदोषा एव । अथोऽप्येव सर्वथा सत्त्वादित्यादि यावदनेकविषयत्वात्तुल्यत्वस्येति एवमुक्तदोषपरिहारार्थमित्थं कस्यचित् सर्वथा सत्त्वात् सर्वेऽपि पिण्डशिवकघटादिभेदा एककारणाः यथा न कश्चिद्विशेषोऽस्ति, यथैकस्यैवाहेः संवर्ते विवर्ते[चा]भिमतैककारणता, नाहेः पृथग्भूतौ संवर्तविवर्तौ, तथा तथा तस्यैवावस्थानात् नान्यैः संवर्तो विवर्तो वा न भवति तथेति, तद्भावयति—यदेव कारणेत्यादि यावत् कारणसत्त्वमपीति नावधा-
15 रणेनानुपपन्नः, इतिशब्दस्य हेत्वर्थत्वात्, यदि कार्यमेव सत् अथ कारणमेव सदित्युच्येत, यदि सदेव कारणं कार्यमेवोच्यते सर्वथा तस्य कारणस्य [illegible]संवर्तविवर्तैकरूपत्वाद्वावधारणकृतो दोषोऽस्ति परम-तापेक्षत्वादवधारणस्यापि, नापि पूर्वतुल्यत्वापत्तिदोषः [illegible]

पत्र विसंवाद इति [illegible]—स चेति । [illegible]—एवञ्च सतीति कार्यसत्त्वनिवृत्तिः कार्यसत्त्वं [illegible]
20 सतीति [illegible] कार्यमात्रस्य सत्त्वादित्येतदिति भावः । अथ कार्यमेव सदिति नावधार्यते कारणमपि सत्त्वात्, किन्तु कार्यं सदेवेत्यवधार्यते कार्यं नियमात् सदेवेति, ननु कार्यं वा भवेत् कारणं वा तत्र [illegible]—अथैवमिति । कार्यकारणयोः सत्त्वे [illegible] विशेषो न स्यादिति [illegible] यथैवमप्यनिवृत्ता इति । ननु कारणत्वेऽपि कार्यं सदेव [illegible], कारणकार्ययोरभेदात् कारणैव हि [illegible] भेदाः, [illegible] कारणकार्ययोः कश्चिद्विशेषोऽस्तीति [illegible]—अथोऽप्येवेति । एकत्वादेवेति कारण-
25 कार्ययोः [illegible] । सर्वथेति कारणात्मकं कारणकार्ययोः सर्वथा सत्त्वादित्यर्थः । एकस्मादेव हि कारणात् पिण्डशिवकघटादिप्रभेदाः [illegible] संवर्तविवर्तावेव भवतः कारणस्यैव तेन तेन [illegible] न भेदः कारणात् कार्यस्येति [illegible]—सर्वेऽपीति । तत्र व्याप्तिं दर्शयति यदेवेति तदेवेत्यादि कारणसत्त्वमपीति पर्य-न्तेन [illegible] कारणत्वे कारणकार्ययोरभेदात् कार्यमेव सत् कार्यं तदेवेति [illegible] दोषो नास्तीति भावः । [illegible]—यदि कार्यमेवेति कार्यमेव [illegible] कारणमेव [illegible]
30 [illegible] कार्यं सदेवेत्युच्यते तदापि कारणस्य [illegible] सदेवेति । [illegible] पूर्वोक्ततुल्य-त्वापत्तिदोषोऽपि नास्ति तयोरभेदात् अनेकत्वे हि तुल्यत्वम्, [illegible]
[illegible] । तुल्यत्वाभावे हेतुमाह—एकत्वेति । अथ कारणकार्ययोः [illegible] सत्त्वविशेषाभावस्य [illegible]

१ सि. क. तदेवं । २ सि. क. यथैवाहेः [illegible] । ३ सि. क. [illegible] । ४ सि. क. पीति इति वा ।

कार्याविरुद्धमप्रदोषो वाऽस्ति, एकत्वात्, अनेकं हि तुल्यमतुल्यं वा स्यात्, इदमनेन तुल्यं घटादि पटादिवदिति, निरस्तपूर्वापरभावात्मनि कार्ये कतरद्विमं कारण नाम, कारणात्मकभावितकार्यत्वात्तु अक्रमत् कारणमिति, न त्वस्ति भेदस्तस्मादयदोष इति ।

अत्रोच्यते एवमप्येकत्वाद्विशेषाभावः, ततो यथैव कारणमनुपादानसिद्ध सामान्यमन्तर्भावितात्तेपविशेषसत्त्वात्मकं तथा कार्यमपीति कारणवदेवाक्रमं स्यात् ।

(अत्रेति) अत्रोच्यते एवमप्येकत्वाद्विशेषाभावस्त्वयाऽमुना वक्तः, ततः किं ? तत इति, यथैव कारणमनुपादानेत्यादि यावदक्रमं स्यादिति, विशेषाभावात् कारणवत् कार्यमनुपादानसिद्धम्, अनुपादानसिद्धत्वात् सामान्यं सामान्यत्वात्स्वन्तर्भावितात्तेपविशेषसत्त्वात्मकमेव तच्च कार्यस्य सामान्यत्वादनुपादानसिद्धत्वादन्तर्भावितात्तेपविशेषसत्त्वात्मकोऽसङ्कुशूलपटादिविशेषसत्त्वात्मकत्वात्, कार्यमपि कारणवदेवाक्रमं स्यात्, उपलभ्यते च क्रमेण प्राक् पिण्डः पश्चाच्छिवक इत्यादि ।

अथ मा भूदेष दोष इत्यक्रममेव कार्यं कारणे कार्यस्य सन्निहितत्वात् यदि क्रमवदनादिकारणं स्यान्न स्यात् कारणं क्रमवत्त्वात् खपुष्पवत्, युगपत्सन्निहितसर्वधर्मकं कारणमिष्टम्, नो चेत् संवर्तविवर्तावनादिवाऽऽकाशेऽपि स्यातामुभयोरक्रमतुल्यत्वात्, तस्मादक्रममेव सर्वम्, कारणत्वादेव भेदेनाभवदप्यक्रमरूपेण भवदपि तत् सदैवेति ।

अथ मा भूदित्यादि यावत् सदैवेति व्याख्यात एवं यथाक्रमं कारणम्, महादिवत् संवर्तविवर्तविवर्तसंवर्तसद्भावात् कारणे कार्यस्य सन्निहितत्वात् यदि क्रमवदनादिकारणं स्यान्न स्यात् [कारणं] क्रमवत्त्वात्—अक्रमत्वाभावादित्यर्थः, अक्रमात् कारणात्क्रमस्याविरुद्धभवत्वात् खपुष्पवत्, युगपत्सन्निहितसर्वधर्मकं कारणमभ्यधीष्टम्, नो चेत् संवर्तविवर्तावनादिवाऽऽकाशेऽपि स्याताम्, उभयोरक्रमतुल्यत्वात्, तस्माद्भिन्नमूर्तेरपि संवर्तविवर्ताभ्याम् सदैवाक्रम यथादित्यस्वरूपमूर्तेः, तस्मात् कारणत्वादक्रममेव सर्वम्, अनादिकारणत्वात्मवत्, किमर्थं तर्हि कारणवत्स भेदेन भेदा गृह्यन्ते तदैवेति चेदुच्यते कारणत्वादेव कारणत्वात्मवत्, अद्भिः संवर्तविवर्ताभिभेदेनाभवदपि कारणत्वेनैवाक्रमरूपेण भवदपि स यथास्थि गृह्यत एव सत्त्वात्, तदेव कार्यं तथा तथा गृह्यत इत्यर्थः ।

स्वनुपपत्तिमाह—अत्रोच्यत इति । अविशेषे दोषमाह—यथैवेति कारणस्य हि पूर्वोपयुक्तान्मूलानुपपत्त्या भिन्नवादिसतानुपपन्नत्व एव सामान्यम्, अत एवान्तर्भावितनिखिलविशेषात्मकं तथा कार्यमपि स्यादेकत्वात् निर्विशेषत्वादेति भावः । एवं प्रत्यक्षविरोधमाह—उपलभ्यते चेति कार्यस्याक्रमत्वं कारणत्वादेवेत्यभिप्रायवदत्—अथ मा भूदिति । महदादि संवर्तविवर्तयोरक्रमत्वेन सदा सन्निहितत्वात् तथा सन्निहितानां येऽयं पूर्वापरभावेनाव्यवस्था क्रम इत्यादर्शयाह—महादिवेति । यदि क्रमवदेव कारणमपि स्यात्तर्हि तत्कारणमेव न भवेत् असन्निहितसर्वधर्मत्वात् क्रमवत्त्वादित्याह—यदीति । अनुमेयान्ते हेतुसाध्यं हेतुं प्रतिषेधसत्त्वा व्याचष्टे—अक्रमत्वाभावादित्यर्थ इति । कारणत्वसत्त्वैकत्वं चेदस्ति तदेवाद्युपपत्तिरिति । कारणे कार्याणां युगपत्सन्निहितत्वे प्रतिनियतकारणत्व कार्याभिव्यक्तिर्भावित्याह—नो चेदिति । युगपत्सन्निहितसर्वधर्मत्वादेव कारणता सर्वमभिन्नमेवेत्युपसंहरति—तस्मादिति । ननु युगपदेषां कार्याणां सन्निहितत्वे तदानीं भेदभेदेन कुतो न गृह्यन्त इति चाह—किमर्थमिति । कारणत्वादेव ते तदानीं तद्रूपेण न गृह्यन्ते कारणत्वादेव हि कारणकार्यात्मनोऽपि भेदेन न ग्रहणमित्याह—कारणत्वादेवेति । तच्च कार्यं भेदेनाभवदपि अक्रमरूपेण भवदपि सदैव

अत्रोच्यते—

सदप्यसत् अनुमानान्तरविरोधात्, खपुष्पमपि तर्हि सत्स्यादनुपलम्भत्वात् कार्यवत्, कारणश्च स्यात् अनुपलम्भत्वात् कार्यवत्, कारणत्वे वा तथा भेदेनाभूतत्वात् सद् स्यात् कार्यवत्, नचैष नेष्यते कारणमसत् कार्यञ्च सदिष्टं तथाऽनुपलम्भत्वात् खपुष्पवदेव तत्था-
5 नुपादानसिद्धं कारणमसत् सदुपादानसिद्धं कार्यमसच्च सम्भवति, यदि तु कारणानुपादाना-
दित्यवत् कार्यमनुपादानसिद्धं सत्त्वादिति नेष्टं सदिति नियमो न व्यावर्त्यते ततश्चैलक्षण्यात्
न तर्हि कारणं सदनुपादानादित्वात् खपुष्पवदित्यादि पूर्ववत्प्रकरणद्वयमवर्त्तनम् ।

(सदप्यसदिति) सदप्यसत् अनुमानान्तरविरोधात् खपुष्पमपि तर्हि सत् स्यात्, अनुपल-
म्भत्वात् कार्यवत् कारणञ्च स्यात् खपुष्पमनुपलम्भत्वात् कार्यवत्, कारणत्वे वा तथा भेदेनाभूतत्वात्
10 सत् खपुष्प स्यात्कार्यवत्, नचैव नेष्यते कारणमसत् कार्यञ्च सत् त्वयिष्टं तथानुपलम्भत्वात्—भेदेन
क्रमभाविना हि संवर्तनिवर्तादिप्रकारेणानुपलम्भत्वादित्यर्थः, खपुष्पवदेवेति च वैधर्म्यदृष्टम्, तथाऽनु-
पादानसिद्धं कारणं [असत्] सत् उपादानसिद्धं कार्यमसच्च सम्भवति, यदि त्विष्यते, यथा कारणमनुपा-
दानसिद्ध [म]सत्त्वात्तथा कार्यमनुपादानसिद्धं सत्त्वादित्येवमेवानुपादानसिद्धमेवेष्टम्, असत्त्वापत्तिभयात्
सदिति च नियमो न व्यावर्त्यते भवतः ततश्चैलक्षण्यात्—उपादानसिद्धत्ववैलक्षण्यान्न तर्हि कारणं सत्,
15 कस्मात्? अनुपादानादित्वात्—सामान्यत्वादन्यथोपादानाद्येव [विशेष]सत्त्वासत्त्वादिति सत्कार्यवैलक्ष-
ण्यात्, खपुष्पवदित्यादि [पूर्ववत्प्रकरणद्वयमवर्त्तनम्] तदतुल्यविकल्पत्वात् पटपटवत् द्रव्यक्रियावद्वा कथ-
मतुल्यता ?, इह कार्यकारणयोर्द्वयोरपि सत्त्वं कार्यमेवैकेनतद्विकल्पार्थं स्यात्, इतरयोरभ्युपगमप्रतिपक्षत्वा-
द्वाऽभावात्, तयोरि तावदुभयसत्त्व तदुपादानसत्त्वाविशिष्टत्वात् कारणस्यासत्त्वं उपलब्धिलक्षणप्रा-
प्तत्वे यथा कारणस्यानुपादानोपलब्धिस्तथा कार्यस्य स्यात्, अथ न कारणानुपादानवत् कार्यानुपादानं तत्
20 कार्यमिति निश्चित तद्वैलक्षण्यान्न तर्हि सत् कारणं असत्, तद्विलक्षणत्वात् खपुष्पवत् इतरः कुटपटवत्,
ननु पटसत्त्वं पटसत्त्वविलक्षणं, न, इतरेतरासत्त्ववैलक्षण्यात्, अथैवमपि वैलक्षण्ये कारणसत्त्वनिः-
श्चयो न निवर्त्यते, अनुपादानात्मकं च तत्, न तर्हीनमुपादानात्मकत्वात् कार्यं सत् खपुष्पवत्, इतरथा
हि नित्यमेवोपादीयेत सत्त्वात् कारणवत्, कारणञ्चोपादानवत् स्यात् उपलम्भसत्त्वाविशिष्टत्वात् कार्य-

तथा तत्र प्रमाद इति दर्शयन्नपरमप्यनिष्टमाह—अहितिरिति । अथ कारणत्वे कार्याणां कारणत्वादेव भेदेनानुपलम्भे
25 तर्हि च खपुष्पमपि सत् कारणं स्यादनुपलम्भत्वात् कार्यवदिति प्रसज्यते—सदप्यसदिति । कारणत्वे कार्यं यदि
कारणत्वादनुपलम्भेऽपि सत् स्यात्तर्हि खपुष्पमपि सत् स्यादिति भावः । कारणत्वकार्यत्वयोरभ्युपगमे कार्य-
सत्त्वैकलक्षण्यात् पक्षान्तरमाह—तथैवेति । यथैवमिति अनुपलम्भत्वात् कार्यवत् खपुष्पम सत्त्वं नेष्यते तथैव
सत्त्वैलक्षण्यात् कारणमसदेवेष्यते खपुष्पवदित्यर्थः । इत्थं कार्यकारणयोरनुपादानसिद्धत्वमभ्युपेत्य विचारः कृतः अथ तदन-
भ्युपगम्य विचार क्रियते—यथा कारणमिति । कारणवत् कार्यं सदिति मन्यसे चेत्तदानुपादानसिद्धत्वं कारणस्येव
30 कार्यस्यानुपादानसिद्धत्वेऽभ्युपगमे अन्यथैवैतदापत्तेराह—असत्त्वापत्तिभयादिति । एवं तर्हि तत्त्वतोपादानसिद्धत्वप्रसक्ति-
तया कारणे तदुपादानसिद्धत्वनिरूढे तत्त्वमपि न घटिष्यतीत्याह—उपादानसिद्धत्वेति । तदतुल्येति तदेव प्रपञ्च-

१ सि. क तदात्तु

यदिति प्रथमचक्रकम्, अथ न कायमित्योपादानवत् कारणोपादानमसच्च कारणमिति निश्चितम्, यद्वै तस्यान्याभ वर्हि सत् कार्यमसत्, सद्विलक्षणत्वात् खपुष्पवदितरः कारणवत्, खपुष्पमपि वा सत् अनुपादानानुपलम्भेः कार्यवत् मन्नित्यादि सोत्तरम्, यद्येयमपि वैलक्षण्ये कार्यसत्त्वविनिश्चयो न व्यावर्तते, उपादानात्मकत्वात् तत्, न सर्वानुपादानात्मकत्वात् गन्धर्वनगरवत् कारणमसत्, न त्वेव भव ततः कारण सत्, उपलभ्यत्वेऽनुपादानात्मकत्वात् कृतवत्, कृतमपि वा कारणवत्, न तु कार्य मनुपादानानुपलभ्या मकत्वात् खपुष्पवत्, सत्त्वे वा विशेषो वक्तव्य, अविशेषे वैलक्षण्यानुपपत्तेः, विशेषोभयत्वेऽपि विशेषस्यासदात्मकत्वाच्चतोऽन्यत्वमेवापटपटमिति द्वितीयचक्रकप्रवचन कृतम् ।

तस्मादसत्कार्यमित्युपसंहरते आह—

नन्वेवमसत्कार्यमेवोत्पद्यते ततोऽसत्त्वादावस्थामपि नाविर्भवेत् कार्यम्, खपुष्पम प्यावस्थां वा प्रादुर्भवेत्, असत्त्वादिति, तच्च नास्ति, तस्मात् सत्कारणे कार्यमित्येतच्च न, सविशेषणासत्त्वात्, अत्यन्तासत एवासत्त्वादनन्यचन्द्रादिस्ययवत्, नास्ति घटो गेहे मृत्पिण्डे कपालावस्थायां चेत्यादीन्यसत्त्वानि सविशेषणानि, तेषाञ्च सतामिवासतामाप स्याभाविर्भावदर्शनात्, अत एव प्रकरणचिन्ता, किं घटादिकार्यमसदाविर्भवेदलातचक्रवत्? एतेतरचक्रवत् सदाविर्भवेत्? इति ।

नन्वेवमित्यादि यद्येवमसत्कार्यमेवोत्पद्यते ततोऽसत्त्वादावस्थामपि बीजमृत्पिण्डाद्यवस्थान-कालाङ्कुरकालेऽप्यङ्कुरो नाविर्भवेच्छिवकादि घटादि च कार्यम्, असत्त्वात् खपुष्पमप्यावस्थां वा प्रादुर्भवेदसत्त्वादङ्कुरघटादिवदिति चेदनिष्टं प्रसक्तं, तच्च नास्ति तस्मात् सत् कारणे कार्यमित्येतच्च न, सविशेषणासत्त्वात्—योऽयं हेतुरभिप्रायादमार्यमुक्तोऽसत्त्वादिति एषोऽसिद्धः 'अभूत नास्तीत्यन र्थान्तरम्' (वैशे० अ० ९ आ १ सू० ९) इति वचनादसत्त्वानामत एवासत्त्वात्, अनन्यचन्द्रादि स्ववत्—यथा नास्त्यन्यश्चन्द्रमा इति द्वितीयचन्द्राभावादन्योऽयमेवेति सामान्यात् प्रतिषिध्यते चन्द्रमाः,

कारणार्थं क्रियते व्यापारात्मकत्वात् स्वरूपात्र न विक्रियते। एवञ्च कार्यकारणयोरभावात्सत्त्वात् ततोऽन्यत् कार्यमिति सिद्धे कार्य-क्षेपतेः पूर्वमिव पश्चादप्याविर्भावो न स्यात्, खपुष्पवदसत्त्वाविशेषात् तथाप्याविर्भावे खपुष्पस्याप्याविर्भावः स्यात् न चाप्येवम्, तस्मात् कारणकालेऽपि कारणे कार्यं सदभ्युपेयमित्याशङ्कते—नन्वेवमिति । खपुष्पयोर्नासत्त्व सामान्यत अपि तु तयोर्विलक्षणमेवासत्त्वं प्रागसत्त्वमत्यन्तासत्त्वमित्यभिप्रायेण समाधत्ते—सविशेषणेति । बीजेति, बीजकालेऽङ्कुरो मृत्पिण्डादिकाले शिवकादिस्थासादि च यथा नोत्पद्यते तथैवतरकालेऽपीत्यर्थः । असतोऽपि प्रादुर्भावे दोष-माह—खपुष्पमपीति । अवस्थामपि न प्रादुर्भवेत् कार्यम् असत्त्वादित्यसत्त्वहेतु कार्ये नास्ति असत्त्वमत एवा-सत्त्वसत्त्वात् पटमृत्पिण्डकपालादौ घटासत्त्वस्य प्रवाविविशेषणात्तत्त्वसिद्धमप्येतत्सत्त्वमि—सविशेषणेति । अत्यन्तासत एवासत्त्वे घटादयमारभ्यपि अभूतमिति, यत्र कदापि न भविष्यति न वा भूतं तत्र खपुष्पप्रागसत्त्वाभावो नास्तीति प्रतीतिविषयोऽत्यन्तं अत्यन्तः आदि विषयतयाऽन्यत्वसत्त्वासत्त्वभिर्न समेसन्धान्तरमिति सूत्रार्थः यथा घटे पृथिवीत्वं नास्ति पृथिव्यां घटत्वं नास्तीति । निर्विशेषाभावविषयं निदर्शनमाह—अनन्येति न तत्र विशिष्टविषयमभिहितचन्द्रमः प्रति-षेधः अन्यचन्द्राभावात्, तथैव घटे सामान्यात् तत्प्रतिषेधोऽस्मि इति भावः । सविशेषसत्त्वे निदर्शनमाह—तथा-नास्तीति घटे घटो नास्तीति प्रत्यनिरूढे घटसामान्यात् एतत्कालेऽप्यसत्त्वं प्रतीयते भूपिण्डे घटो नास्तीति यस्य

तथा नास्ति घटो गेहे मृत्पिण्डे कपालावस्थायां चेत्यादीन्यसत्त्वानि सविशेषणान्यनन्यत्वप्रागित्यविशेषणसूचितानि, तेषाञ्च सतामिवासतामप्यसतामाविर्भावदर्शनादिति, अत एव प्रकरणचिन्तेत्याह, 'यस्मात् प्रकरणचिन्ता स निर्णयार्थमपदिष्टः प्रकरणसमः' (गौत० अ० १ आ० २ सू० ७) इति, यस्मादेवाविर्भावद् द्विविधं दृष्टं संशयश्च तद्यथा प्रागभाववत् [illegible], तत्र सन्देहः

5 किं घटादिकार्यमसदाविर्भवेत् प्रागभाववत्? उतेतरवत् सदाविर्भवेत्? इति, अत एव संशयो न तत एव हि निर्णयः, ऐकान्तिको हि हेतुः स्यात् [illegible], असदेव कार्यमिति।

एवं तर्हि मयापि शक्यं वक्तुं यत्तदसत्ततोऽन्यत् कार्यं सक्रियस्यासमर्थत्वात्, घटपटव दित्यादि सत्कार्यसाधनप्रपञ्चोऽतीतः सोऽत्र द्रष्टव्यः, उत्तरमत्र वक्तुमशक्यम्, यथैव मति तदोभयपक्षसिद्धिर्निवारयितुमशक्यत्वात्, उभयोरप्यसत्त्व वा निषेधे प्रमाणाभावात्,

10 ज्ञानाभिधानयोः प्रमाणयोः द्विरूपार्थविषयत्वादुभयरूपार्थस्थितिसत्यत्वम्, नन्वेवं तदर्थ-स्थितिसत्यत्वात् सर्ववादनायानेकान्तवादाभ्यर्पणं कृतम्।

एवं तर्हीत्यादि, सत्कार्यवादी पूर्वोक्तविधसत्कार्यवादोपपत्तिभिर्विरुद्धाव्यभिचारिविशेषाऽऽह—एवं तर्हि मयापि शक्यं वक्तुम्, तद्यथा यत्तदसत् ततोऽन्यत्कार्यम् सक्रियस्यासमर्थत्वात्, घट पटवदित्यादि सत्कार्यसाधनप्रपञ्चोऽतीतः सोऽत्र द्रष्टव्य इति पूर्वपक्षः, उत्तरमत्र वक्तुमशक्यम्, यथाऽ-

15 सत्कार्यसाधनानि [illegible] तथा सत्कार्यवादसाधनान्यपीति, कथमिति, यथैवं मतीति

प्रागसत्त्वं प्रतीयते उत्तरकाले [illegible] कपालावस्थायां घटो नास्तीति [illegible] प्रतीयते पूर्वकाले घटस्य सत्त्वात्, कथमिव मृत्पिण्डावस्थायां [illegible] आविर्भावदर्शनात् [illegible] कार्येऽप्रतिषिद्धमिति भावः। द्वितीय-पक्षाभावस्यानन्यत्वाद्ये निर्दर्शनेन [illegible] सूचितानीत्याशयेनाह—अनन्यत्वप्रागित्यविशेषेति। हेतोरस्यानैकान्तिकत्व-मपि दर्शयति—अत एवेति अत एव [illegible] आविर्भावदर्शनेन [illegible]

20 [illegible] प्रकरणसमो भवति [illegible] भावः। तत्र प्र-करणसमलक्षणं गौतमीयं सूत्रमुपन्यस्यति—यस्मादिति। विमर्शे सत्येव प्रकरणसमः [illegible] इति दर्शयितुं विमर्शाभि-मुखम्। आविर्भावस्य [illegible] दर्शयति—यस्मादेवेति [illegible] मतः। विमर्शस्वरूपं दर्शयति—तत्र सन्देह इति। [illegible] हेतुरेव न भवतीत्याशयेनाह—अत एवेति। [illegible] हेतुमेव, [illegible]

25 [illegible] हेतुरित्याह—ऐकान्तिक इति। [illegible] असदेवेति। अथ [illegible] एवं तर्हीति। एतदेवाह—सत्कार्यवादीति। [illegible] इति। [illegible] यत्तदसदिति। [illegible]

30 [illegible] उत्तरमत्रेति। [illegible] यथैवमिति। [illegible]

१ सि. क. सन्देहा। २ सि क. [illegible]।

इति प्रस्तुतार्थोऽह—अहमपि प्रवीम्येवमपि सत्कार्यसाधनान्यवक्ष्यामि निवर्तयितुं सोपनयसमपक्षाणां चतुष्पुरुषत्वात्, यथैव—यथा त्वयोपनयसन्निवेशेन प्रत्यवस्थानसन्निवेशेन च पूर्वोत्तरपक्षप्रसङ्गेन सत्कार्या सत्कार्यवादयोः तुल्यं समर्थनमिति भवतो यदि मतिः तदोभयवादसिद्धिः—सत्कार्यासत्कार्यवादयोः सिद्धिः, निवारयितुमशक्यत्वात्, स्वाम्यत्वमन्योन्यनिवारितयोरनयोर्वादयोरसिद्धिरेवेति, असद्वादाश्रयण [वा]मिव इत्येतदयुक्तम्, उभयोरन्यतरस्य वा निषेधे प्रमाणाभावात्, ज्ञानाभिधानयोः प्रमाणयोर्विरु- ५ पार्थविषयत्वात्, अतद्विषययोरप्रमाणत्वात्, तस्मादवश्यमुभयस्यापार्थसिद्धिसत्त्वम्, ततः किमिति चेदुच्यते, मन्येव तथार्थसिद्धिसत्त्वात् सर्ववादमाधानेकान्तवादाश्रयण कृतम्, त्वयेति वाक्यशेषः ।

अनेकान्तवादो हि वादनायकः सर्ववादविरोधाविरोधयोर्निग्रहानुग्रहसमर्थत्वादरिविजिगीष्वादीनामिवोदासीननृपः, स चेत्थं—स्यादन्यत् स्यादनन्यत् कारणात् कार्यम्, तदतत्समर्थ विकल्पत्वात्, एकपुरुषपितृपुत्रादिवदिति सदसद्वादुभयोपनीतहेतुसामर्थ्यादेवानेकान्तसिद्धेः[1], १० न च तेन सह कस्यचिद्विरोधः, तस्मात् परित्यक्तपक्षरागैरनभिनिविष्टैरात्महितगवेषिभिः कुशलैरयमाराध्यः शरणञ्च नयसमूहात्मकत्वात्, यदसौ सर्वैराराध्यः शरणञ्च वादानां किमर्थं वादिभिः सह विवदते, दृष्टश्च विवादः, तस्माद्विरोधादित्याक्षेपवादिवदनाराध्योऽशरणश्चेत्य- त्रोच्यते, मम तेन सहाविरोध एव तथापि स्वप्रतिपत्त्यैकान्तस्य त्वनुपपत्तेर्भूमः ।

(अनेकान्तवादो हीति) अनेकान्तवादो हि वादनायकः सर्ववादविरोधाविरोधयोर्निग्रहा १५ नुग्रहसमर्थत्वात्, अरिविजिगीष्वादीनामिवोदासीननृपः, स चेत्थं स्यादन्यत् स्यादनन्यत् कारणा[त्][2] कार्यमित्यादि, कुतः ? तदतत्समर्थविकल्पत्वात् तस्मिन्नतस्मिंश्च विकल्पे समर्थत्वात् कारणे कार्यं सदेव सत् असदेवेति वा पक्षे समर्थो विकल्पोऽस्येति, अनन्तरोक्तविकल्पापेक्षहेतूपसमाहारैकरूपोऽयं हेतुः पक्षद्वयसाधनसमर्थः, को दृष्टान्तः ? एकपुरुषपितृपुत्रादिवत्—यथैक एव पुरुषोऽपेक्षाविशेषोपनीतैः पितृपुत्रभ्रातृभागिनेयमातुलादिभिरन्यैश्चान्योऽ[न]न्यश्च तेन तेन प्रकारेण समस्तश्च कारणकार्यनित्यानि- २०

धर्मत्वर्थमात्राऽसत्कार्यवादाश्रयणमेव भेद इत्याशङ्कते—इत्ययुक्तमिति । उभयोरिति पदद्वयः सदसत्कार्य वादस्य अन्यस्य वा तत्प्रतिषेधस्तु सामर्थ्यतया सदसत्त्वयोरन्यतरस्य प्रतिषेधे नास्ति सामर्थ्यम्, किन्तु सदसत्कार्यप्रमाणानिरा कृतान्यतरधर्मसमर्थो वा योऽयम एव सामर्थ्यमिति भावः । सदसन्निषेधविषयसाम्यतन्निषेधविषयस्य वा ज्ञानस्याभिधानस्य वाऽप्रमाणत्वमेव न तु प्रमाणत्वमित्याह—अतद्विति । एवमेव प्रमाणत्वात् तत्तदेऽस्मत्पक्षेऽनेकान्तवादाश्रयणमेव कृतमि- त्याह—मन्येवमिति । सर्ववादसमन्वयमेव दर्शयति—अनेकान्तवादो हीति । तथा विरोधाविरोधयोर्निग्रहानुग्रहौ विवेचे २५ दर्शयति—स चेत्थमिति स्याद्भिन्नं कारणमात्रभिन्नादिभिरदत्त पर्यायार्थतयाऽन्यो द्रव्यार्थतयाऽनन्यः पूर्वं तदाऽसत् भावात्, पूर्वमपि द्रव्ये सत्त्वेऽनुपलम्भायोगात् तथा तत् तदात्मकं द्रव्यार्थतयाऽनन्या तदात्मतयाभिव्यक्तिभावत्वादनु पलम्भात् तथा च स्याद् यत्नात् कार्यमन्यत्, स्यादनन्यदिति भावः । साधनमाह—तदतदिति, कथंचित्सदसत्त्वयोरेव साधनत्वात्, एकान्तवादे च परस्परं पूर्वोक्तविधिना विरोधादिति भावः । तदेव भावयति—कारणे कार्यमिति भावनाये यद्वे कार्यं तस्मादेवानन्यत्वमनन्यत्वादेव वा सत्त्वम् असत्त्वादेवान्यत्वमन्यत्वादेव वाऽसत्त्वमिति पक्षयोर्द्वयोर्विकल्पा ३० अन्यत्वानन्यत्वयोर्विकल्पाः सप्त तदर्थाः भवन्ति अत्र कथंचिदन्यत्वानन्यत्वाभ्यामेवैष पुरुषः पितृपुत्रभ्रातृभागिनेयादिभिरन्यदिति भावः । उभयपक्षसाधने प्रत्येकमुपयोगिता हेतव एव समुचिता हेतुत्वमवगम्यन्त इत्याह—अनन्तरोक्तेति । पक्षद्वयमाह प्रतिपक्षे विकल्पतः । दृष्टान्तं व्याचष्टे—यथैक इति । निरवच्छिन्नतदात्मत्वयोरैक्यं यतो निरोधेन शाखेयोस्तयोरैक्य

१ सि. क. °वानि । २ सि. क. °वानि ।

मारिपर्यायापर्यायीकृतेति, अस्य हेतोर्भावनोत्थापनक्रियावेलाधिगम्या विकल्पमन्त्रकैस्त्यादभावेन, सदसद्गुमबोपमीतहेतुसामर्थ्यादेवानेकान्तसिद्धेः, न च तेन सह कश्चिद्विरोधः, तस्मात् परित्यक्तपक्षगौरव निमित्तविशिष्टैरसमञ्जिवगवेषिभिः कृतके—मन्यथा द्विवधास्यसम्भवात्सामर्थ्यनीय इति परिच्छिन्नपायमपाप्या क्षरपक्ष भयसम्भूतास्मकत्वात्, असम्भवसाधारणोत्साहप्रमुमन्त्रशक्तियुक्तभरतचक्रवर्तिवद्विजिगीषुमिरिति,

5 मयसो सर्वैरारम्भः शरणञ्च वादानां किमर्थं वादिभिः सह विवदते ? इत्यत्र विवादः तस्माद्विरोधाद्विलाक्षेपवादिवचनारम्भोऽशरणञ्च तथापि च दर्शनात्तेन सहेत्यत्रोच्यते, मम तेन सह[ा]विरोध एव तथापि च—किन्तु वयं त्वय्यविपर्ययेकान्तवैरस्यनुपपन्नेभूमः—यथ त्वदनुमहात्र त्वदनुशासिन इति न दोषः।

इदानीं नैगमनय उभयविधिरात्ममवस्वरूप मत्तुक्रमः परमतं प्राप्नुपिव प्रस्तुतारम्भमित्युपसंहरति—

10 यद्यद्भवते येन भूयते द्रव्येण तस्य भवनसामान्यस्योत्सर्जनविधिः प्रवृत्त्यात्मकस्तस्यैवापवादविधानमित्येष उभयविधिस्त्वयेष्ट एवं न भवति किन्तु सत्ताद्रव्यत्वादिगगनादिद्रव्याणामेषां सर्वव्यापिता मण्वादिसहितानां विभुत्वपरिमण्डलत्वादिगुणसहितानां नित्यत्वादेस्युत्सर्गः।

यद्यद्भवत इत्यादि, यद्यद्भवति येन भवता यद्भूयते द्रव्येण तस्य भवनसामान्यं क्षेत्रतः

15 सर्वत्वं भवन्तो नित्यत्वञ्च सर्वात्मक तस्योत्सर्जन विधान स एव विधिः प्रागुक्तः पश्चाद्वितीयः प्रवृत्त्यात्मक[ः] भूतामूतमेवात्मकः तस्यैवापवादस्तस्य च विधानमित्येष उभयविधिस्त्वयेष्ट एवं [न] भवति, कस्तर्हीति चेत् ? सत्ताद्रव्य[त्व]ादीति वाक्यमित्यत्रोत्सर्गो इति, सत्ता—महासामान्य द्रव्यत्वं पृथिव्या

न विरोध इत्याह—न च तेन सहेति । अनेकान्तवाद एव विवादविषयविपर्ययारावासमिति विमृश्याक्षेप समाधत्तेमिन्नोऽभिधातुर्विवक्षयेत्याह—तस्मादिति । इदमिदमेव वाच्यमेव प्रस्तुतमाह—मन्यथेति, इत्येवं उपपद्यते हि न

20 विमतप्रतीतः अपि तु वादमात्रप्रेप्सोऽपीति भावः । मन्यकेनान्तवादस्य सर्वेषामवादत्वेन सर्वैः सहाविरोधे केनापि सह विरोधभूतावभावत एव न भवेत् इत्यत्र च विवदमानोऽयमपीतर इव तस्मात्तमपि विरोधविपर्ययमावातिरताक्षिप्य एवावरूपसत्त्वाभिलाषश्च समाधत्ते—पक्षपातादिति, त्वदविपरत्या त्वदभिप्रायेण त्वदनुकम्पया वेदाथः । नैगमनय इति मत्येवमित्येवंरूपत्वमाश्रयेन विरपवसरो नयो द्रव्यपर्याययोरन्योन्योर्विधिर्विविधिम् च नय इदानी समवतुमुत्थापयतीति भावः ।

कर्तृतापचानित्रावविभावयावने मावयप्यनुभवविधिलोके प्रवर्तं वक्तुं दर्शयति—यद्यद्भूयत इति यद्भवद् इति

25 भवनस्य कर्तृप्राधान्यमुक्तं द्रव्यं सर्वप्रयेयविशेषं गौणभूतमिति सामान्यविधानं तच्च सर्वात्मकं नित्यञ्च येन भूयत इत्यनेन भवतो द्रव्यस्य भवनं प्रतीयता किन्तु तदपरिच्छिन्नवस्तुतत्त्वमविवक्षया भूतमूतमावनात्मकव्यतिरिक्त द्रव्ये गुणमुख्येन भावानं पूर्वमिव्येव मिथ्याभिमतं न युक्तमिति दर्शयति—यद्यद्भवतीति । एतच्चाभिमतमत्र सत्तेति केवल सर्वगतानां भवन्तो नित्यभूतानां वस्तुनां विधानमुत्सर्गविधिः सामान्यविधिरिति याति । तत्र चादिपर्यं सामान्यं महासामान्यसामान्यविशेषसामान्यभेदमवर्तिनात्मद्व्यानि च पर्वतानि इत्यन्येन द्रव्याणि चतुर्विधपरमाणुमण सहितानि परममहत्परिमाणकत्वं

30 विभुत्वं अणुपरिमाणत्वं पारिमाण्डल्यमित्यादीनि नित्यवस्तूनोमेष विधानमुत्सर्गविधिरिति दर्शयति महासामान्यमिति वीतरनिरिक्तमाभिन्नापमित्यर्थं सामान्यस्तु समावर्त्यभावविधानभेदमवर्तनादिशेषम् सामान्यविशेषस्त्र विविधाविनामयत्वे सति विविधादीनामाप यत् विशेषत्वं तु विशेषत्वामिति ध्येयम् । तत्र विशेषसमयेतो विधानमत्रपसवादविधानं दर्श-

---

१ सि क. ॰त्युत्सवते । २ सि क. तथापि । ३ सि क. ॰चरत्य ।

दिषु सामान्यं, आदिग्रहणात् गुणत्वकर्मत्वे च रूपादि[षु]गमनादिषु च सामान्यविशेषावन्तरेत्, गग-
नादीनि—आकाशात्मदिक्कालद्रव्याणि विभक्तसर्वगतानि, द्रव्याणामेषां सर्वव्यापिता—सर्वगतत्वम्,
परमाणुसहित[ानां]नित्यत्वञ्चेति, तेषां द्रव्याणामणूनाञ्च नित्यत्वं कालव्यापिता पार्थिवादिचतुर्विधा-
णुद्रव्याणाञ्चेति, आदिग्रहणान्मनोद्रव्यसहितानामिति, विभुत्वपरिमण्डलत्वादिगुणसहितानां—ते च
गुणात्मानि च द्रव्याणि नित्यानीत्यर्थः, एष उत्सर्गः सामान्यविधिः । 5

आरब्धद्रव्यगुणानां कर्मणश्चानित्यत्वादन्यत्वम्, पुनश्च द्रव्यगुणकर्मणां परस्परतः स्वजातिप्रभेदेभ्यश्च सत्तासमवायसामान्यविशेषान्त्यविशेषेभ्यश्च नित्येभ्योऽनित्यानां कार्यका-रणतया चेत्यपवादः, तयोर्विधिरेष विधिनियमविधिः ।

आरब्धद्रव्येत्यादि यावदपवाद इति, पार्थिवाप्यतैजसवायव्यैश्चतुर्विधैरणुभिः संयोगापेक्षैः सजातीयैः सजातीयानि द्व्यणुकादीनि तदारब्धतरकाणि महापृथिव्यादिपर्यन्तानि आरब्धद्रव्याणि 10
द्वे बहूनि वा द्रव्याण्यन्तराण्यारभन्ते चतुर्विधान्येव, 'येषामपि त्वारम्भसामर्थ्यं तैरारब्धे कार्यद्रव्ये तत्समवेता नियमत एव गुणान्तरमारभन्ते' (   ) इति वचनात्, त्रित्वादय आरब्धगुणाः, तेषामुभयेषामारब्धद्रव्याणामारब्धगुणानाञ्चानित्यत्वात् प्रागुक्तेभ्यो विशेषः, तथा कर्मणश्च तत्प्रभेदस्य, एवं तावदनित्यासर्वगतासर्वगतभेदेनान्यत्वम्, पुनश्च द्रव्यगुणकर्मणां परस्परतो द्रव्येभ्यो गुणानाञ्च कर्मणाञ्च, गुणेभ्यो द्रव्याणां कर्मणाञ्च कर्मभ्यो द्रव्याणां गुणानाञ्च परस्परत इति, स्वजातिप्रभेदेभ्य 15
श्चान्यत्वम्, द्रव्यजातेः परस्परतः—पृथिव्या अबादिभ्यः, अप्तत्त्व पृथिवीसहितेभ्योऽन्येभ्यः, एवं तेजो-वायुगगनदिक्कालात्ममनसामितरेभ्योऽन्यत्वमिति, सत्तासमवायसामान्यविशेषान्त्यविशेषेभ्यश्चान्य[त्वं]नित्येभ्योऽनित्यानाञ्च, कार्यकारणतया च—'द्रव्यगुणकर्मणां द्रव्यं कारणं सामान्यम्' (वै० अ० १ आ० १ सू० १८) इत्यादि 'संयोगविभागा[न] कर्मणाम्' (वै० अ० १ आ० १ सू० २०) इत्यादि कार्यकारणनानात्वेन चान्यत्वमित्यपवादः, तयोरुत्सर्गापवादयोर्विधिः—सामान्यविशेषयोः विधिनियम 20
योरित्यर्थः, एष विधिनियमविधिः, न प्राक्तनः स्वपरिकल्पितः ।

यदि—आरब्धेति । आरभ्यारम्भाणि पृथिव्यप्तेजोवायूनां परमाणुभिरारब्धानि द्व्यणुकत्र्यणुकादिमहापृथिव्यादिपर्यन्तानि द्रव्याणीति वर्त-यदि—पार्थिवाप्येति अत्र समवायिकारणं परस्परं संयोगेऽसमवायिकारणं पार्थिवादिपरमाणवः सजातीयानामेव द्व्यणुकादीना-रम्भते न विजातीयानामपीत्युत्तुण्डीनिति भावः । द्वे बहूनि वेति द्वाभ्यां परमाणुभ्यामुत्पन्नानि द्व्यणुकानि बहुभिर्द्व्यणुकैरारब्धानि त्र्यणुकादीनि एवं चतुर्विधपार्थिवादिद्व्यणुकादीनामारम्भो नान्यथेति भावः । आरब्धगुणान् दर्शयति—येषामिति पृथिव्यादि- 25
चतुष्परमाणुभिर्द्वाभ्यां बहुभिर्वा तत्संयोगापेक्षैः द्रव्यजातीयैरारब्धे कार्यद्रव्ये कारणसमवेता गुणाः सजातीयगुणारम्भकत्व-नियमात् गुणान्तरमारभन्ते इति सजातीयगुणा आरब्धगुणा इत्यर्थः । एतेषामेतदारब्धानामुत्पत्तिमत्त्वादनित्यत्वाद्विभ्यः पूर्वोक्तनित्यद्रव्यगुणेभ्यो विशेष इत्याह—तेषामुभयेषामिति । उत्क्षेपणादिप्रभेदं कर्म सजातीयानारम्भकत्वादनित्यत्वाच्च द्रव्यगुणाभ्यां विशेष इत्यभिप्रेत्याह—तथा कर्मणश्चेति । द्रव्यगुणकर्मणां परस्परतोऽन्यत्वमाह पुनश्चेति । द्रव्यादीनामन्तर-भेदानां पृथिव्यादीनां परस्परं भेदमाह—स्वजातीति । सामान्यपरिवृत्तेभ्योऽपि पदार्थेभ्यो द्रव्यगुणकर्मणामन्यत्वमाह—सत्ता- 30
समवायेति । कार्यकारणभेदेन द्रव्यगुणकर्मणां भेदमभिधाय विधिनियमविधिमनुपदर्शयति—कार्यकारणतयेति । तत्र

---

१ सि. क. °नित्यानामेतत्संयोगाद्ययोः । २ सि क. °णां कर्मणम् ।

यदप्युक्तं त्वया तथाभूतसन्निहितवस्तुशक्तिव्यक्तिः क्रिया सर्वप्रभेदनिर्भेदं बीजं द्रव्यमिति च तन्न भवति, क्रिया हि प्रागभूतनिर्वृत्त्यर्था, जगत्प्रलयकाले च क्व स्वविषयव्यापारलक्षणा क्रिया भविष्यददृष्टचोदिताणुगतकर्माभ्यसति ? न हि सा निर्वृत्तमेव निर्वर्तयितुं निरर्थकं वा प्रवर्तते, सा चानेकद्रव्यवतायां सत्यां भवति, अनेकद्रव्यत्वमदृष्टचोदिताणुकर्मान्तरेण न भवि-
5 तुमर्हति, भेदबीजमात्रद्रव्यशक्तिव्यक्तौ वा न कश्चिदुपकारोऽस्यास्य जगतः, न चेदेवमिष्यते तदा निर्यकस्तिमितगगनवदारम्भाभावात् क्रिया निर्विषयैव स्यात् ।

(यदप्युक्तमिति) यदप्युक्तं त्वया तथाभूतसन्निहितवस्तुशक्तिव्यक्तिः क्रिया द्रव्याभेदे सर्वप्रभेदनिर्भेदं बीजं द्रव्यमिति च, तन्न भवति, यस्मात् क्रिया हि प्रागभूतनिर्वृत्त्यर्था जगत्प्रलयकाले च क्व स्वविषयव्यापारलक्षणा क्रिया भविष्यददृष्टचोदिताणुगतकर्माभ्यसति ? सा ह्यदृष्टचोदिताणुकर्माभिधाऽ-
10 कर्मनिर्वृत्त्यर्था जगत्सम्भवार्था च स्यात्, कर्मैव च नः क्रिया, न हि सा निर्वृत्तमेव निर्वर्तयितुं जीवितमेवास्तिवति [नि]रर्थकं वा प्रवर्तते, सा चानेकद्रव्यवतायां सत्यां भवति, अनेकद्रव्यत्वमदृष्टचोदिताणुकर्मान्तरेण न भवितुमर्हति, कस्मात् ? अदृष्टवशादणुषु कर्म सम्भवात्, द्व्यणुकादनेकद्रव्योत्पत्तेः तत्समवायाच्च तदभावेऽनेकाणुकव्याप्यपूर्वगगनादिलोकनिविडिकरणार्थकार्योपपत्तेर्न कस्य कस्यचित् स्वविषयनियतस्य क्रियाप्रवृत्तिः, भेदबीजमात्रद्रव्यशक्तिव्यक्तौ वा न कश्चिदुपकारोऽस्यास्य जगतः, किं कारणं ? यस्मादुक्तं 'अणुमनसो-
15 श्चाद्यं कर्मादृष्टकारितम् (वैशेषिकसूत्रपाठः अ० ५ आ० २ सू० १३) इति न चेदेवमिष्यते यदाऽदृष्टपरिगृहीतेष्वणुषु कर्म न भवति तदा वैयर्थ्येन स्तिमितगगनवदेकं द्रव्यं निःक्रियत्वात्

एवमुभयाभ्यां द्रव्येति [illegible] । [illegible] । पुनरपि [illegible]
20 [illegible] यदप्युक्तमिति । [illegible] क्रिया निर्विषयैव स्यात् [illegible] ।
[illegible] स्यात्-न हि सेति ।
[illegible]
30 [illegible] (वैशे० ५-२-१३) इति वैशेषिकं सूत्रम् । [illegible] न हि तत्र क्रिया सम्भवति [illegible]

१ सि० क० सर्वभेदप्रभेद । २ सि० क० न चेदेवमिष्यते ।

क्रियारम्भेण, तदारम्भाभावात्तदपि न भवेदेव कर्म, कर्म ह्यारम्भस्वरूपं कल्प्यते, तस्य स्वरूपाभावात् खपुष्पवदभावः, तदभावात् द्व्यणुकाद्यनेकद्रव्यं न भवेत्, तदमूर्तेः क्रिया निर्विषयैव स्यात्, यदनेकद्रव्यविषया न भवत्यारम्भाभावादनेकद्रव्यस्यानुपपत्तरणावाकाशाद्येकद्रव्यविषयाऽपि न भव- त्येव सा स्वविषयाऽन्यविषयकर्मविलक्षणा, तेषां नित्यैकत्वमितगगनवदारम्भाभावादगुणवतो द्रव्यस्य गुणा- रम्भात् कर्म चागुणमक्रियत्वात्तस्याभ्युपगमेन, स्वमतेनापि गुणादीनां क्रियात्वात् क्रियायाश्च द्रव्यप्रधानायाः 5 निःक्रियत्वादेवेति क्रियानिर्विषयता सुप्रख्यते एवमन्यावत् क्रिया द्रव्य मारभत इत्युक्तम् ।

इदानीं स्वनिष्ट द्रव्यमत्र मन्ये भवच भवेदेवति द्रव्यमित्यमुक्तमिति वक्ष्यामः, कथम् ?—

आरम्भद्रव्यभूतावपि च द्रव्यादेः कारणकार्यलक्षणारम्भानारम्भभेदादन्यस्यादेय सद् भूतो, सामान्यादीनाञ्च, स्वाश्रयस्य स्वानुरूपप्रत्ययाधानहेतुत्वात्, ततस्त्वदुक्तद्रव्यस्वरूपलक्ष णभवनानुपपत्तिरित्युभयस्यापि भवनस्याभावः, किन्तु द्रव्यादिषड्भेदस्य सप्रभेदस्यैव भावः । 10

(आरब्धद्रव्येति) अभ्युपेत्याप्यारब्धद्रव्यं कारणं व्यवस्थासत्त्वात् वर्णितोपपत्तिवत् कारणद्र व्याभ्यामन्यत्वात् कार्यद्रव्याणाम्, न हि तदेव द्रव्यं भवतीति, अथवाऽयमप्यपवादविधिः—आरब्धद्रव्य भूतमपि च पूर्वद्रव्येभ्यः कारणभूतेभ्यः कार्यभूतानामन्यत्वात्, गुणकर्मसाधर्म्येण तस्यैव चाऽभावात्— द्रव्यत्वेति, किञ्च लक्षणारम्भानारम्भभेदाभ्यामन्यत्वादेव, अन्यत्वमिति विशेषकारणम्, 'क्रियावत्॰' (वैशे॰ अ॰ १ आ॰ १ सू॰ १५) इत्यादि द्रव्यलक्षणम्, 'द्रव्याश्रयी॰' (वैशे॰ अ॰ १ आ॰ 15 १ सू॰ १६) इत्यादिगुण[लक्षणम्], 'एकद्रव्यं॰' (वैशे॰ अ॰ १ आ॰ १ सू॰ १७) [इत्यादि]कर्म लक्षणम्, इदं लक्षणभेदाभावेन द्रव्यगुणकर्माणीति, द्रव्येभ्यानारम्भकेभ्यो गगनादिभ्यः पृथिव्यादे

न भेदेनमिति । ननु क्रियया भवत्यन्यत इत्यत्र–आरम्भाभावादिति निमित्तारम्भात् कस्यचिदारम्भाभावात् कथं क्रिया भवेत्, न हि सा द्रव्यविलक्षणाऽभिमता यतोऽन्या क्रिया परिणाम इति तस्या आरम्भमन्तरेणानुपपत्तेः न हि यतो- ऽन्यभिमतं निष्क्रियात्मकार्येणपुर्मर्हति प्रागपि तत्र त्वत् तदास्वरूपाभावात् कथं क्रिया भवेत् । तदभावे च कथं वा द्व्यणु- 20 काद्यनेकं स्यात् । एवं द्रव्याभावे क्रिया क्व भवतीति निर्विषयैव क्वाचित्की भावः । एतदेव स्पष्टयति–यदनेकेति । आरब्धेति आरम्भाभ्युपगमेऽपि यदि तदेव द्रव्यं भवति गुणो वा कर्म वा कार्यकारणयोरेकत्वात्तस्यैकत्वात्, तत्र कारणात् कार्यमनन्यत्, कारणं कार्यस्वात्मत्वात्, अत एव च न गुणस्य कर्मादिना वा तदेव द्रव्यं भवति द्रव्यगुणकर्मणा- मेवं परस्परेण इत्यादिलक्षणादीनामभेदः कार्यकारणयोरभेदश्च स्यात् तस्माच्च तस्यैव तथाभवनमिति भावः । अथ लक्षणभेदेन द्रव्यादीनामन्यत्वमाह किञ्चेति । तत्र द्रव्यादिलक्षणं सूत्रैः प्रदर्शयति–क्रियावदिति 'क्रियागुणवत् समवायि 25 कारणमिति द्रव्यलक्षणम्' (वै १ १-१५) क्रियावच्च गुणवच्च समवायिकारणमिति क्रियागुणवत्, समवायिकारणमुत्पादकारणं द्रव्यमिति तदर्थः । गुणलक्षणमाह द्रव्याश्रयीति । द्रव्याश्रय्यगुणवान् संयोगविभागेष्वकारणमनपेक्ष इति गुणलक्षणम्' (वै १-१-१६) द्रव्यमाश्रयितुं शीलमस्येति द्रव्याश्रयी, एवञ्च द्रव्येऽन्यत्रविद्यमानोऽगुणवानिति, तथापि कर्मव्यावृत्त्यर्थमाह संयोगविभागेष्वकारणमिति एवमपि संयोगविभागारम्भकत्वेऽनपेक्ष इति संयोगविभागयोरनपेक्ष न च कारणं भवति न गुणः संयोगस्य विभागस्य च निमित्तस्य संयोगे सति अपेक्षकारणमाद्यपेक्षणीयमिति तदर्थः । क्रियालक्षणमाह– 30 एकद्रव्यमिति 'एकद्रव्यमगुणं संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमिति कर्मलक्षणम्' (वै १-१-१७) एकमेव द्रव्यमाश्रयो यस्य तदेकद्रव्यं न विद्यते गुणोऽस्मिन्नित्यगुणं परमाणुनिष्ठमगुणमिति विशेषणं संयोगविभागेष्वनपेक्षं कारणं संयोगविभागे सति नानपेक्षकारणं तदर्थं सर्वं । तदेवं लक्षणभेदात्प्रत्यक्षणां द्रव्यादीनां परस्परं भेदः लक्षणस्य व्यावर्तकाणां तद्व्य- वच्छेदकमिति । द्रव्याणां गुणानां कर्मणां च परस्परं आरम्भानारम्भाभ्यां भेदमाह द्रव्येभ्यस्विति अनारम्भकं द्रव्यमारम्भ-

१ सि॰ क॰ निर्विरुध्येव । २ सि॰ क॰ कर्मगुण अगुणवति वा । ३ सि॰ क॰ भवेत् । ४ सि॰ क॰ कर्मेत्या- दिना । ५ सि॰ क॰ °भवेत् ।

दारम्भक[त्व] नानात्वम्, गुणानामपि संयोगविभागरूपादीनामारम्भकाणां विभुत्वाद्यनारम्भकेभ्यो नानात्वम्, कर्मणोऽवयविद्रव्यसंयोगविभागारम्भिणोऽनारम्भकेभ्यो भेदः, अन्त्या[ना]रम्भकत्वाच्चाका-शगुणस्य शब्दस्येतरेभ्यो विशेषः, तदभावाच्चेषां, विरोध्यविरोधकार्यकारणभावकारणत्वे च नानात्वम्, आदिमत्त्वात् गुणकर्मणो तदभूतेरिति—द्रव्यमेव द्रव्यं भवति न गुणा न कर्माणि, गुणानामगुणाकर्मत्वात्, 5 कर्मणश्चागुणाकर्मत्वादन्येभ्यो विशेषः, सामान्यादीनाञ्चेति, सामान्यस्य सामान्यविशेषाणामन्त्यविशेष-स्येतरेभ्योऽनारम्भकत्वात्, समवायस्य च, आत्मनित्ये सत्यपि परस्परतश्च सामान्यस्य स्वानुरूपप्रत्यया-भिधानहेतुत्वाविशेषमात्रविशेषहेतुसद्भावात् सर्वसम्भवेव, ततः किम्? ततस्तत्त्वद्रव्यस्वरूपलक्षणभव-नानुपपत्तिः—सर्वप्रभेदनिर्भेदं भिन्नं द्रव्यं तस्यैव द्रव्यस्य यथाभूतशक्तिसन्निधिवन्यथाविर्भाव इत्येवं स्वरूप-लक्षणस्य भवनस्यानुपपत्तिः, द्रव्यभवनभिन्नभवनात्मकत्वात् गुणादीनां द्रव्यान्तराणां सत्तासमवायाद्या-10 भिन्नपदार्थानाम्, इतिशब्दो हेत्वर्थे, तस्मात् कारणाद्भवतापि—सामान्यस्य द्रव्यभवनस्यैकरूपस्योत्स-र्गस्य क्रियाभवनस्य चापवादस्य भूताभिभवाभावः। कथं तर्हि तयोर्भाव इति चेदुच्यते—द्रव्यादिष्व-एकैकस्य समभेदस्यैव—पृथक् पृथक् स्वरूपस्यैव विशेषधर्मकस्य भावः।

यदपि च तस्य सन्मात्रं तदपि नास्त्येव, यदुच्यते यद्भवं भवति स्वयमेव यद्भवेन भूयत इति, नैव पुनर्भावो भवति, कस्तर्हि? अन्येनान्येन भूयते, सोऽन्य एवास्य भावः, सत्ता, येन 15 च भूयते सोऽपि नास्य भावः न केवलं सत्तैव, यत्सम्बन्धाज्जायतीति भवति, सापि सत्ता भवन्, भावेऽप्युभयता, उत्सर्गात् अपवादात्, सा उत्सृज्यते नियम्यते च द्विविधो हि भाव इति, स्वभावसम्बन्धिन्या सत्तया द्रव्यगुणकर्मसु सदिति भवति।

[illegible] आकाशादीनामपि शब्दाद्यारम्भकत्वात्। विभुत्वादीतीति परममहत्त्वपरिमाणपृथक्त्वादीनां [illegible] इति पाठः। अनारम्भकेभ्य इति द्रव्यारम्भकेभ्यः संयोगादिभ्यः [illegible] 20 [illegible]। [illegible] एवं द्रव्यं [illegible] विरोधीति। [illegible]—आदिमत्त्वादिति। [illegible]—द्रव्यमेवेति। सामान्यादीनां द्रव्यादिभ्यो विशेषमाह—सामान्यादीनाञ्चेतीति [illegible] 25 [illegible] परस्परतश्च [illegible] 30 [illegible]। पूर्वकोटिप्रकारानुपपत्तिं निगमयति—ततस्तत्त्व-द्रव्येति। [illegible]

1 [illegible] । 2 सि॰ क॰ [illegible] । 3 सि॰ क॰ [illegible] ।

(यदपि चेति) यदपि च तस्य सन्मात्र–स्वरूपमस्ति तदपि नात्मनैव–यदुच्यते यदपि भवति स्वयमेव–अर्थान्तरनिरपेक्षं स्वतन्त्रम्, भवनान्तरेण तदेव व्यक्तीकरोति यत्नेन भूयत इति समासवाक्य च इत्यर्थः, अथ स्वयेष्टः स यथास्य भाव इति नैव पुनर्भावो भवति, कस्तर्हि ? अन्येनान्येन भूयते–अन्यापेक्षेण स्वैतया वह्निमेन, सोऽस्य यथास्य भावः, कोऽसौ ? सत्ता–महासामान्यम्, यत्र च भूयते सोऽपि चास्य भावः–सन्तपदेशात्तस्य द्रव्यादेः सतोऽपि भावः, न केवलं सत्तैव, यत्सत्त्वयोगात् भवतीति । भवति सापि सत्ताभावः, सत्र द्रव्यादि भवतीत्यर्थः, भावेऽप्युभयता समवायात् [अपवादात्]–सत्तायामपि उभयता–सामान्यविशेषता सोऽस्युच्यते नियम्यते च–सोऽप्युपलभ्यते भावः स्वगत इति, नियम्यते स्वगत एवति सत्तान्तरसम्बन्धनिरपेक्षसद्भावे सति मा भूत् सम्बन्धानवस्था, द्विविधो हि भाव इति सर्वस्य वस्तुनः स्वसत्तापरतो पृथक् पृथक् विभिन्नरूपौ दर्शयति, तद्यथा स्वभावसत्तानिरपेक्षेत्यादि गतार्थं यावत् द्रव्यगुणकर्मसु सदिति भवति, स्वरूपसत्ता नार्थान्तरमपेक्षते सम्बन्धसत्ता त्वपेक्षत इत्यर्थः । 10

न नु भवत्येव भावः सद्द्रव्यगुणकर्मवत् सद्द्रव्यादि[1], महासामान्येऽपि भावानां प्रतिस्व स्वभावभेदात् सत्तास्वतत्त्वासमवायात् स्वरूपसत्ताया सतामपि सामान्यविशेषसमवायानां समत्वात् स्वसमवायादेव सत्तामितरेभ्यो विशेष ।

न नु भवत्येवेत्यादि, न नु भावः सत्ता सद्द्रव्यगुणकर्मवत् सद्द्रव्यादिः महासामान्येऽपि भावानां प्रतिस्व स्वभावभेदात्–द्रव्यगुणकर्मसद्वैधर्म्यात् सत्ता भवति न द्रव्यं भवति न घटादिभवति 15 द्रव्यत्वघटत्वादिसम्बन्धद्रव्यादिघटादिवत् न सद्द्रव्यादि भवतीत्यर्थं, किं कारणम् ? सत्तान्तरस्वासमवायात्–सत्तासमवायो द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वघटत्वादिसत्तान्तरसमवायो वा सत्तायां यतो नास्ति, ते

[illegible] ... अन्येनान्येनेति [illegible] ...
[illegible] 20
[illegible] ... भावेऽप्युभयतेति [illegible] ...
[illegible]
सोऽस्युच्यत इति । [illegible] ... द्विविधा इति ।
[illegible] 25
[illegible]
[illegible]
न नु भाव इति [illegible]
न द्रव्यं भवति न घटादिभवतीति । [illegible] ... द्रव्यादेरिति । [illegible]
[illegible] 30
[illegible] ... इति । [illegible]

१ सि० क० विभक्तभेदेन । २ सि० क० [illegible] । ३ सि० क० [illegible] । ४ सि० क० [illegible] ।

हि द्रव्यादयः सत्तात्वसमवायात् सद्रव्यघटादिव्यपदेश्या भवन्तीत्येषोऽपि विशेषः । किमर्थं सत्तादत्वसमवायाद्रव्यादि सद्भवति न पुनर्द्रव्यादिसमवायात् सत्तादित्वस्तानि द्रव्यादीनि न भवन्तीति चेत् उच्यते स्वरूपसत्तायाः सर्वासामपि सामान्यविशेषसमवायानां समत्वात् तस्मात्तदेव सत्तां सम्बन्धसद्भावद्रव्याणां सत्तादीनामितरेभ्यो विशेषः ।

5 स तु सम्बन्धद्रव्यादीनामस्तीति दर्शयति–

तद्वयस्त्वर्थान्तरभूतसत्तादिसमवायादेव स्वानुरूपा विशेष्ये बुद्धिरनुप्रवर्तते न त्वगृहीते विशेषणे, विशेषप्रत्ययस्य गगनादिष्वतत्सम्बन्धिष्वभाववत् ।

तद्वयस्त्वर्थान्तरेत्यादि गतार्थं यावद्विशेष्ये बुद्धिरनुप्रवर्तत इति, विशेषणस्वरूपप्रत्ययनिमित्तत्वाद्विशेषणानाम्, सत्तादिसम्बन्धानुरूपप्रत्ययहेतुत्वं सामान्यादीनाम् [illegible] 10 प्रत्ययवत् द्रव्यगुणकर्मणाम् न त्वगृहीते विशेषणे, श्वेतादिविशेषणप्रत्ययस्य गगनादिष्वतत्सम्बन्धिष्व भाववदिति ।

एवमेव द्रुमयस्वेषोभयप्राधान्यस्यापि विधिः, अत्यन्तविशेषरूपत्वात् पदार्थपङ्क्तेदानाम् न तु पूर्वनयेष्ट[1], अस्यास्तन्मये कर्तृत्वाभावात्, अस्माभिस्त्वदनुकम्पयाऽभ्युपगतेऽपि कर्तृत्वे द्रव्यस्यैव च प्राधान्यमिति विधानात् क्रियायाः प्राधान्याविधानात्तथा न भवितुमर्हति ।

15 (एवमेवेति) एवमेव द्रुमयस्वेषोभयप्राधान्यस्यापि [1]विधिर्मयाऽस्माभिरुक्तवदेव सामान्यस्य विशेषस्य च विधिः सम्भवति, अत्यन्तविशेषरूपत्वात् पदार्थपङ्क्तेदानाम्–तथा सामान्यविशेष इत्यविधिरपि भवितुमर्हति, न तु पूर्वमतेष्टो द्रव्यक्रिययोरुभयप्राधान्याभावात्, अस्यास्तन्मये कर्तृत्वाभावात् [illegible] इति [illegible]–किमर्थमिति । सत्सत्त्वादयो हि [illegible] भवन्ति [illegible] द्रव्यं गुणः कर्म पृथिवी [illegible], तत्र यदि [illegible] सत्त्वादयो [illegible]

20 [illegible] न चैव [illegible] सामान्यविशेषसमवायानां [illegible] स्वरूपसत्ताया इति । सोऽयं विशेषः [illegible] दर्शयति–तद्वयस्त्विति । [illegible] [illegible] विशेषणेति । न हि [illegible]

25 [illegible]–न त्वगृहीत इति । [illegible] [illegible]–एवमेव हीति [illegible] । [illegible]

30 [illegible]–उभयप्राधान्यस्यापीति [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]

1 सि क. °[illegible] । 2 सि क. [illegible] । 3 सि क. [illegible] ।

वादिति, अस्माभिस्त्वदनुकम्पयाऽभ्युपगतेऽपि कर्तृत्वे—स्वतन्त्रभवनात्मके द्रव्यस्यैव च प्राधान्यमिति विधानात् क्रियायाः प्राधान्याविधानात् भावः—द्रव्य कर्तृ स्वातन्त्र्यात्, न क्रिया प्राधान्याभावादित्येवं युक्त्या प्राप्तत्वेऽपि त्वदनुकम्पया द्वयोः कर्तृत्वे वाऽभ्युपगतेऽपि न भवितुमर्हति, उभयप्राधान्याभावा दित्यर्थः ।

किं कारणमुभयप्राधान्य नास्तीति चेदुच्यते—

तथाभूतार्थविषयत्वात् सन्निधानस्य तथातथाभवनभावाभिमुखसन्निहितघटादिभवन गेहवत् क्रियया न किञ्चित् प्रयोजनम्, सम्भाव्यमानमपि प्रयोजनमभिव्यक्तिमात्रं स्यात्, तस्या अपि तद्भवनतन्त्रत्वाद् द्रव्यभवनस्यैव प्राधान्यस्योपकारमात्रार्थत्वाद्व्यक्तेरप्राधान्यम् ।

(तथाभूतार्थेति) तथाभूतार्थविषयत्वात् सन्निधानस्य—द्रव्य हि सन्निहितभवनमिष्यते तथा-तथाभवनभावाभिमुखसन्निहितघटादिभवनगेहवत्—गेहसन्निहितघटवत् सर्वथा तेषां क्रियाव्यञ्जनाभिम तानां द्रव्ये सन्निधानाभ्युपगमात् प्रदीपेनेव गेहे सन्निहितानां घटादीनां क्रियया न किञ्चित् प्रयोजनम्, सम्भाव्यमानमपि प्रयोजनमभिव्यक्तिमात्रं स्यात् तस्या व्यक्तरपि तद्भवनतन्त्रत्वात् द्रव्यभवनस्यैव प्राधान्यस्योपकारमात्रार्थत्वात् व्यक्तेरप्राधान्यमिति ।

अयन्तूभयप्रधानविधिः, आरब्धानारब्धद्रव्याणां पार्थिवपरमाणुद्व्यणुकादीनां भावस-म्बन्धाभिव्यञ्जनाभेदेऽपि सति स्वभावाविभेदाज्ञानात्वम्, भावसत्त्वस्यास्यस्तव्यञ्जनस्वातन्त्र्यात्, अन्यथा भूते, यद्येवं न स्यान्नैव स्यात् सत्तासम्बन्धरहितत्वात् खपुष्पवत्, पृथिव्युदकज्वलन पवनगगनकालदिगात्ममनसां द्रव्याणामपीतरेतराभावात्मनाऽसतामेव सत्तातो द्रव्यत्वाद न्योऽन्यतश्च तेन तेन प्रकारेणान्यता, अन्यस्य चेतरेतरासतां भावादिसम्बन्ध, गुणकर्मणो रप्येवमेव, न चास्य भावस्यान्यसाम्भावता, स्वपरप्रकाशहेतुत्वात् प्रदीपवत्, तस्मात् स्वभाव सद्भावेन सत एवास्त्वं सम्बन्धसद्भावाभावात्, नेतरेतरासत्त्वात्, यथा गुणोऽगुण इति, एव

प्रमाणोः प्राधान्याप्राधान्यप्रतिपादनादाह—अभ्युपगतेऽपीति । उभयोर्यत्रोभयोरुभयप्राधान्यस्याभावे कारणमाह—तथाभूतेति । तन तेन प्रकारभाविभवनेनाभिमानाभिव्यञ्जितवस्तु द्रव्यं भवति तद्भवनमाविना हि भावा द्रव्ये सन्निहिताः तत्सर्वभावा-भिव्यक्तिः तथा च तत्र द्रव्यं तेन तेन प्रकारेण भवति तत्र हि क्रिया न हि घटे विद्यमानस्य घटस्य प्रदीपः किमपि करोति तत्र क्रियायाः कर्तृत्वाभावात्प्राधान्यं नास्त्येवेति दर्शयति द्रव्यं दीप्तिरिति । यथा घटे यच्च वस्तु सन्निहितं तथा द्रव्येऽपि सर्वं वस्तु सन्निहितमिति अभिव्यञ्जनमात्रप्रयोजनत्वात् क्रियाया व्यक्तेरित्याह—गेहेति । यथा प्रदीपो विद्यमानस्यैव घटादेर्व्यञ्जकस्तथा क्रियापि द्रव्ये विद्यमानस्यैव भावस्य व्यञ्जिकास्तु इत्यत आह—सम्भाव्यमानमपीति । तथापि तस्या अप्राधान्यमेवेत्याह—तस्या इति तस्या अभिव्यक्तेरपि द्रव्यं यदा तेन तेन प्रकारेण भवति तदैवाभिव्यक्तत्वात् द्रव्यभवनमेव प्रधानं क्रियाऽऽनभिव्यक्ति-रप्रधानम्, न हि घटे व्यक्ते प्रदीपोऽभिव्यञ्जयति, अत एव प्रदीपस्यापि व्यञ्जनत्वं द्रव्यं तथाभवनस्य भावस्य क्रिया प्रधानतयैव द्रव्यस्य तथाभवनापेक्षितैव क्रियाया अभिव्यञ्जिकाया अप्राधान्यमिति भावः । इदानीं उभयोरेव प्राधान्य-विधाने कारणमाह इति दर्शयति—अयमित्यादि पार्थिवपरमाण्वादिद्रव्याणि अनारब्धद्रव्याणि नित्यद्रव्याणि द्व्यणुकादिद्रव्याणि आरब्धद्रव्याणि अनित्यद्रव्याणीति योजना । अस्मिन् हि मते द्रव्यादिषट्पदार्थाः अभिमताः तदधिकारानुसारेण प्राधान्येन

१ सि क. °कस्यानुर । २ सि क. व्यतोऽभवत् क्रिया । ३ सि. क. प्राप्तेऽपि ।

सामान्य सामान्यमेव, योऽप्यसौ स्वभावसद्भावः कार्यद्रव्यादीनां यतो भावसम्बन्धादेव सत्तासमवायेन सत्त्वमिति न, किन्तर्हि ? तत्र भवतीति भवस्येव अभूत्वा भावात् भूत्वा च भावात् सदसद्भावद्वैरूप्यम् किञ्चित्तु परमाण्वाकाशकालदिगात्ममनोद्रव्यादि भवदेव भवति स्वसद्भावेन, सामान्यविशेषेऽप्युभयता कर्मणि च, स्वभावसम्बन्धसद्भावाभ्यां भेदाभेदौ, एवं
5 साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां षट्पदार्थेषु वैशेषिकमिति ।

(भयन्त्विति) भवन्तूभयप्रधानविधिरिति निगमनम्, तुशब्दो विशेषणार्थः, एव तयो विशिष्टार्थापिकायपरित्यागेनैव सामान्यविशेषयोर्विधिरिति, कीदृश इति चेत् तमिदर्शयति—आरभ्या आरभ्येत्यादि सप्रभेदषट्पदार्थपरस्परान्यस्वप्रपञ्चार्थौ ग्रन्थो यावत् कर्मणि तु स्वभावसम्बन्धसद्भावाभ्यामिति, प्रायो गतार्थः, तथापि किञ्चिदुच्यते—पार्थिवादिपरमाणुद्व्यणुकाद्यारम्भानामपि स्वभावभेदा
10 देशकालभेदेऽपि नानात्वम्, परमाण्वाकाशादीनामनारम्भानाञ्च तत एव, भावसम्बन्धाभिव्यक्तिभेदे ऽपि सति, आरम्भाभावाच्च कादाचित्कत्वादितरेषां भिन्नत्वाद्विशेषः, भावसत्त्वस्य—सत्तासत्त्वस्य समवायसद्भावेऽपि [वि]शेषः, कस्मात् ? अतस्त्वभावानवस्थानात्—इतरे स्वभावे स तु व्यवस्थितेति, अन्यथा भूतो—भवनान्येन प्रकारेण भवनात् सर्वत्र सन्निहितमेव भवतीत्यभावसम्भवाऽभूतेरिति, यथैव भावस्यासत्त्वे नावश्यं न स्यात्—नैव स्यात् सत्तासम्बन्धरहितत्वात् खपुष्पवत्—भावो हि सद्भावसत्त्व
15 मव्यपदेश्याभावात् खपुष्पवन्न स्यादिति, पृथिव्युदकेत्यादि, एतान्यपि द्रव्याणि इतरेतराभावसमा न सन्ति, असत्त्वमेव सत्तासम्बन्धात् सत्त्वं भवति द्रव्यसत्त्वसम्बन्धाद्द्रव्यत्वं भवति, ततश्च सत्तातो द्रव्यत्वाद्यन्योऽन्यतश्च तेन तेन प्रकारेणान्यता, अन्यत्वं एवेतरेतरासतो भावादिसम्बन्धा—अन्यत्वं एवासति सत्त्वमिति, गुणकर्मणोरप्येवमेवेति, भावगुणत्वकर्मत्वादिभिः सम्बन्धात् इतरेतरासतामेव सद्गुणकर्मत्वान्यत्वानि एव भावोऽसतो सम्बन्धात् सत्त्वं जनयति द्रव्यादीनामित्युक्तम्, तथा
20 किं भावस्य सम्बन्धोऽन्येन जन्यते, नेत्युच्यते—न चास्येत्यादि, स हि स्वयं सम्बन्धाद्न्येषां सदभिधा-

सामान्यविशेषयोर्विधानं प्रदर्शितं इति द्रव्यक्रियाभवनवैचित्र्यादिविशेषमिति व्याचष्टे—तुशब्द इति । कार्यद्रव्यानामवयवारम्भा- णाम् सत्तासमवायेऽपि पृथिव्यादिसमवेतत्वेन तथा नित्यानित्यत्वाभ्यां च भेदः इति दर्शयति—पार्थिवेति तत एव स्वभावभेदादैक्ये । सत्तासम्बन्धस्य तदेकाभिव्यक्तता तैनानैकेऽपि भवति स्वपरिच्छेदात्—भावेति । कादाचित्क- त्वात्—अनित्यत्वादित्यर्थः । सर्वेषां समवायतः सत्त्वेऽपि सत्तासम्बन्धेनैव सत्त्वं तस्य अभिव्यक्तिरपेक्षा कारणापेक्षा-
25 त्वात्—भावसत्त्वस्येति । कार्यस्य हेतुभावात्—अन्यथेति कारणेऽसत एव कार्यस्य भवनादीनामिति भावः सन्निहितत्वेन- स्वरूपे सन्निहितमेव कार्यमित्यर्थः । यदि नास्तु तदूपतया भवने तदा कार्यं न स्यात् यस्तु यदेव न स्यात् तद- सम्बन्धायामीत्यात्—यथेत्यमिति । असतो पृथिवी द्रव्यात्मना अवयवात्पृथिव्यात्मना इत्येतमितरेतरासत्त्वमेव पृथिव्यादीनां सत्तासम्बन्धात् तद्रूपता द्रव्यत्वादिसम्बन्धाद्द्रव्यादिरूपता तथाद्रव्यान्तरापेक्षयैव परस्परं भेदः पूर्ववदा- भेद भावत्वादिसम्बन्धादित्यात्—एतान्यपीति । एवं गुणादीनामितरेतरासत्त्वे सतां गुणत्वादिसम्बन्धात् गुणादिरूपते-
30 त्यात्—गुणकर्मणोरिति । भाव सत्ता या कथं सती अपरसत्तासम्बन्धात् तस्याऽनवस्थानापत्तिरित्यत्—किं भावस्येति स्वयमेव एव यथा तद्रूपता अपरसद्रूपतादि सत्त्वाभिधानहेतुत्वासम्भवात् तस्मात् स्वयमेव सतीत्यतः

१ सि क. व्याजग्राव्यत्वे यत । २ सि. क भावादिसम्बन्धाभावन्य तथा । ३ सि क. सत्त्वसम्बन्धात् इतीति ।

प्रत्ययहेतुनाम्नस्मात् सदभिधानप्रत्ययौ लभते, स्वपरप्रकाशहेतुत्वात् प्रदीपवत्—न हि प्रदीपो घटादि प्रकाशनसमर्थः स्वप्रकाशने घटादीनपेक्षते तथा सत्तापि, समवायस्य स्वभावसद्भावेन सैव पदार्थसत्त्वं सम्बन्धसद्भावाभावात्, नेतरेतरासत्त्वात्, यथा गुणोऽगुण इति नास्य गुणोऽस्तीत्यगुण उच्यते, न तु गुणो न भवतीति, कस्मात्? गुणान्तरसम्बन्धाभावात्, न स्वयमगुणत्वादिति, एवं सामान्यं सामान्यमेवेति गतार्थम्, एवं तावत्सत्त्व एव भावः सत्तान्तरानपेक्षः सन्, योऽप्यसौ स्वभावसद्भावः क- 5
र्मद्रव्यादीनां परतो भावसम्बन्धापादितः तस्मादेवासदिति न, किं तर्हि? तत्र भवतीति भवत्येव, अभूत्वा भावात् भूत्वा च भावात् कार्यस्य, स्वसद्भावेनैवासत्त्वसद्भवति, तदप्यसद्भवतीति तस्य स्वसद्भावस्य कार्यस्य सदसद्भावद्वैरूप्यम्, तदुत्तसमर्थविकल्पत्वादेकपुरुषपितृपुत्रत्वादिवदिति भावितमेव, तस्मात् सर्वमन्यथाऽन्यथैव सामान्यविशेषात्मकं भवति, किञ्चित्स्वित्यादि—तद् पुनर्भवत्येव भवति स्वसद्भावेन, नाभूत्वा, न सत्त्वसम्बन्धात् परमाण्वाकाशकालदिगात्ममनोद्रव्यादि, आदिग्रहणात् 10
समवायविभुपरिमण्डलपरमाणुगुणादि, सर्वत्र नेतरासत्त्वा[द]न्यथात्वमिति विशेषः, स्वपरभावसत्त्व सामान्यम्, विशेषेऽप्युभयत्वेति, सामान्यविशेषाः द्रव्य[त्व]गुणत्वकर्मत्वादयः, अन्त्यविशेषा योगिनामेकाकारदेशसामान्यत्वज्ञाः, कर्मणि च स्वभावसद्भावेन कर्मत्वसम्बन्धसद्भावेन चेतरेभ्यो भेदाभेदौ एवं द्रव्यगुणयोर्द्रव्यत्वगुणत्वसम्बन्धसद्भावात् स्वभावसद्भावादित्येवमादिसाधर्म्यवैधर्म्याभ्यां षट्पदार्थेषु

च सत्त्वमन्यथाकारी यथास्वं तत एव सत्ता पृथिव्यादिवदेवेतरेतरस्वभावाऽसती सती भवति अपि तु सा स्वरूपैवेत्याशयेनाह- 15
सदिति स्वयमिति । स्वात्मा इतरेतरासद्भावाभावे कारणमाह—यथा गुण इति गुणे गुणान्तराभावात् गुणोऽगुण उच्यते न स्वयं गुणो न भवतीति स्वतस्तस्य गुणत्वात् एवं सत्तादिसामान्यमपि तत्र सामान्यान्तराभावादेव निःसामान्यमुच्यते न तु स्वयं सामान्यं न भवतीति स्वतस्तस्य सामान्यत्वादिति भावः । कर्मद्रव्यादीनां स्वसद्भावस्य दर्शयति—योऽप्यसाविति कर्मद्रव्यादीनि स्वतस्सन्त्यपि परतः सत्तासम्बन्धात् सन्ति भवन्तीति स्वरूपसत्त्वं तेनासदपीति [illegible] इति भाति । समाधत्ते—तत्रेति अभूत्वैव कार्यं भवतीति न किन्तु भूत्वाऽपि भवति अत्र सत्तासम्बन्धाभावात् प्रागसत्सम्बन्धात् 20
भूत्वा भवनं पूर्वं स्वसत्त्वात् तत सत्तासम्बन्धात् सत्त्वाभूत्वा भवनं [illegible] समर्थत्वात् [illegible] कारणात् कार्यमिति तथा कारणं कार्यं सदसत् असदसदिति पक्षे समर्थोऽविकल्पोऽस्तीति पूर्वमुक्तमिति भावः । तस्मात् सर्वं सर्वं [illegible] सामान्यविशेषात्मकं भवतीति दर्शयति—तस्मादिति । नित्यसत्त्वपेक्षयाऽऽह—तद् पुनरिति परमाण्वाकाशकालदिगात्ममनोद्रव्यादीनामवं परमाण्वादिद्रव्यादीनामाकाशाद्यात्मनाऽसत्त्वमपीत्याह—सर्वत्रेति । सामान्यविशेषेऽप्युभयत्वेति मूलं व्याचष्टे—स्वपरेति सामान्यपदेन महासामान्यमिति तस्य स्वसत्त्वे सति 25
परभावस्य [illegible] स्वपरभावसत्त्वमितरेतरात्मना [illegible] विशेषस्यापि स्वसत्त्वादितरेतरात्मना चासत्त्वमुभयत्वेनास्य प्रतिभाति । सामान्यपदेन सामान्यविशेषस्य विवक्षणे त्वाह—सामान्येति [illegible] उभयत्वेति भावः । विशेषपदार्थमाह अन्त्येति अन्त्येषु भवा अन्त्याः स्वाश्रयमात्रवर्तित्वाद्विशेषाः तुल्याकृतिगुणक्रियेषु नित्यद्रव्येषु योगिनां येभ्यो निमित्तेभ्यो विलक्षणोऽयं विलक्षणोऽयमिति प्रतिबुद्धिः तेऽन्त्या विशेषाः [illegible] । एवं षट्पदार्थानां सामान्यविशेषता [illegible] साधर्म्यवैधर्म्ये प्रदर्शिते इत्येवं च विधिनियमयोर्नियमं [illegible] 30
[illegible]—इत्येवमादीति [illegible] न तु वैशेषिकमतेनेति विशेषम् । अथ

१ सि. क्ष सत्त्वेनासत्त्वम् । २ सि क्ष. [illegible] । ३ सि क्ष. °तावेव । ४ सि क्ष. [illegible] । ५ क्ष. °गुण [illegible], सि गुण [illegible] । ६ सि क्ष. °[illegible] ।

विशेषा एव वैशेषिकं विशेषप्रयोजनं वा वैशेषिकमिति विधिनियमयोर्विधिरुपपद्यते, न त्वभेदैकवस्तुनि विधिनियमविधिरिति ।

अत्राह किमयं द्रव्यास्तिकभेदः ? पर्यायास्तिकभेदो वा ? इत्यत्रोच्यते—

नैगमैकदेशत्वाद् द्रव्यास्तिकोऽयम्, द्रव्यमपि द्रव्यत्वसामान्यविशेषसम्बन्धात्, जातिः
5 शब्दार्थः, अन्त्यश्च पदं वाक्यार्थः, स च पूर्वपदज्ञानाहितसंस्कारापेक्षोऽन्त्यपदप्रत्ययः ।

(नैगमैकदेशत्वादिति) नैगमैकदेशत्वाद् द्रव्यास्तिकः [अयम्] द्रव्यमस्तीत्यस्य मतिः, न पूर्ववद् द्रव्यमेवास्ति कार्यान्तरवत् सदसमासत्वेन द्रव्यमिति निगमशब्दो निश्चयार्थभेदः, तेषु द्रव्यमपीत्यादि—द्रव्यत्वसामान्यविशेषसम्बन्धाद् द्रव्यं न सम्यग्दर्शनगुणसम्बन्धसमुदायात्मकम्, जातिः शब्दार्थ इति—सर्वशब्दानां जातिवाचित्वमेव, आकाशादीनामपि जातिवत्त्वादिरित्युपचारात्, अन्त्यश्च पदं
10 वाक्यार्थः—यथा देवदत्तः काष्ठैः स्थाल्यामोदनं पचतीत्यन्त्येन पचतिपदप्रत्ययेन सह परस्परसंसर्गव्यवच्छेदान्वयव्यतिरेकवतोऽर्थस्य परिपूर्णत्वात्, स च वाक्यार्थः पूर्वपदज्ञानाहितसंस्कारापेक्षोऽन्त्यपदप्रत्ययः, प्रत्येकं पदैर्हि स्वार्थविषयैरुत्पादितानि विज्ञानानि संस्कारमादधति, ततोऽन्त्यपदार्थं पूर्वपदज्ञानसंस्कारपरिपाकवशात् सम्बन्धान्तरव्यवच्छेदेन परस्परसंसर्गविषयमुपजनयत इति सम्बन्धान्वयव्यतिरेकवानन्त्यपदार्थप्रत्ययो वाक्यार्थ इति, यथाह—'नादैराहितबीजायामन्त्येन ध्वनिना सह ।

---

15 प्रधानभूते नयाद्ये [illegible] तत्र यदि द्रव्यास्तिकनये तर्हि तस्यापि नैगमात् [illegible] इत्याह—नैगमेति । [illegible] द्रव्यास्तिकत्वप्रकारं दर्शयति—द्रव्यमस्तीति [illegible] नैगमनयस्य हि [illegible] अपि भिन्ना इति न तु [illegible] द्रव्यं नास्तीति [illegible] ... [illegible] द्रव्यमपीति । पदार्थमाह—जातिः शब्दार्थ इति [illegible]
20 [illegible] ... वाक्यार्थं दर्शयति—अन्त्यश्चेति [illegible] वाक्यत्वम्, तदभिप्रायमाह—यथेति [illegible] प्रथमपदज्ञानं तेन संस्कारः [illegible] ततो द्वितीयपदज्ञानं ततः पूर्वज्ञानाहितसंस्कारसहितेन द्वितीयपदज्ञानेन [illegible] ततश्च तृतीयपदज्ञानं ततश्च पूर्वसंस्कारसहितेन तेन [illegible] एवं [illegible] पूर्वपूर्वपदज्ञानजनितसंस्कारसहितं [illegible] पूर्वपदज्ञानजनितसंस्कारसहितोऽन्त्य[illegible]
25 [illegible] ... स चेति [illegible] वाक्यार्थो भवति तत्र भेदः पदार्थानां परस्परं [illegible] सम्बन्धान्तरव्यवच्छेदेति [illegible] भेदः परस्परं [illegible] नादैरिति नादैराहितबीजायां [illegible] ... [illegible] अन्त्येन ध्वनिना [illegible] ... एवं द्वितीयतृतीय[illegible] बहु[illegible] अन्त्येन ध्वनिना सह [illegible]
30 [illegible] ... [illegible] पदं वाक्यं च [illegible] ... [illegible]

---

१ सि. क. [illegible] । २ सि. °सामान्यविशेषसम्बन्धात् द्रव्यं क. सामान्यविशेष[illegible] वा द्रव्यं । ३ सि क. [illegible] ।

भावत्वपरिपाकायां बुद्धौ शब्दोऽवधार्यते ॥' (वाक्य० का० १ श्लो० ८५) इति, स च कृतसं-
स्कारेव यथातिसम्बन्धार्थग्रहणं पुरुष[स्य]प्रत्ययहेतुर्वाच्यार्थः शब्दो वा, मातृवत्सेन्द्रवत्, म्लेच्छप्रयुक्तस्य
चार्थपरिज्ञानवत् ।

नैताः सम्मतीयिका उच्यन्ते किं तर्हि ? अस्य नयस्य यतो निर्गमः—

तन्निर्गमसूत्रं 'इमाणं भंते' इत्यादि यावत् 'संठाणपज्जवेहिं' (जीवा० ३-१-७८) ⁵
इति भेदवचनात्, वर्णादिपर्ययादिषु सङ्गृहीतसमासद्वयत्वात् वर्णः पर्यवः समन्तान्निर्विवेक-
वाक्यभावात् वर्णस्यैव परितो भावाद्गमनाच्च, वर्णेभ्य एव गुणान्तरं चित्रवर्णाः पाकजो वा
तदारम्भनियमादेव पृथिव्यादिषु भवति समन्तात्प्रच्यवति वा घटादीनि वा द्रव्याण्यारब्धानि
तैरप्यन्यारब्धद्रव्याणि प्रागभावप्रध्वंसात्मकानि वर्णाद्यात्मकान्येव च गृह्यन्ते, तस्मादेभिर्वाच्या
रत्नमूर्तैर्वर्णादिपर्ययैरशाश्वती रत्नप्रभा, वर्ण एव च पर्यवो यथासम्भव श्यामादय आरब्धा 10
नारब्धद्रव्यगताः कारणगुणपूर्वकाश्चतुर्विधे पार्थिवेष्वेव पाकजास्ते, एव गन्धादिभिरपि ।

(तदिति) तन्निर्गमसूत्र 'इमाण भंते' इत्यादि यावत् 'संठाणपज्जवे हिं' इति, एतमेवार्थं
भेदवचनादिति हेतुत्वेनाह नयचक्रकारः, व्याचष्टे च—वर्णादिपर्ययादिष्वित्यादि, पर्यायशब्दस्य परिग
मनार्थस्य पर्यवशब्दस्य भाववाचिनो ग्रहणात्, वर्णादीनि पर्यवाणि यस्मिन् समन्ततो भावः, कैवते-
र्वोपोमौवार्थस्य रत्नप्रभादिवण्डके पाठात्, वर्णादय एव पर्यायाः पर्यवा इति कर्मधारयो वा सकलैक- 15
मेवत्वात्—सङ्गृहीतसमासद्वयत्वात् समन्ताद्गमनत्वात् समन्ताद्भावत्वात् पर्यायाणां पर्यवाणाञ्च, अत्र
केनार्थेन पर्यायपर्यवार्थयोरेकत्वोक्तौ द्वितीयस्यापि सैव निरुक्तिरिति मन्यमान आह—वर्णः पर्यवः सम
न्तान्निर्विवेकवाक्यभावात् द्रव्यगुणकर्मणां सप्रभेदानां सत्तासमवायसम्बन्धप्रधानानां संसृष्टरूपाणामेक-
वाक्यभावादिति सङ्गृहीतं दर्शयति—वर्णस्यैव परितो भावाद्गमनाच्चेति, कथं पुनस्तत्परिगमनं पर्यवनञ्चेति ?

नय—स चेति । एतदवसूत्रमुत्पादयन्नुपदर्शयति—तन्निर्गमसूत्रमिति । पृथिव्यादेः [illegible] 20
[illegible] वर्णादिपर्ययैरशाश्वत[illegible]वचनतेति, अत्रार्थे सूत्रं पठतीति मत्वाऽऽह—एतमेवेति । वर्णपर्ययादि-
[illegible] सङ्गृहीत[illegible]—वर्णादीति । [illegible] पर्यवशब्देन पर्यायपर्यवयोरेकार्थत्वं, परितो
गमनं पर्यायाः समन्ताद्भवनं पर्यव इति दर्शयति—पर्यायशब्दस्येति । सङ्गृहीतसमासं दर्शयति—वर्णादीनीति । कैवतेर्वोपो
[illegible] दर्शयति—कैवतेरिति [illegible]
[illegible] भावः । कर्मधारयसमासं दर्शयति—वर्णादय 25
एवेति, [illegible] पर्यवा [illegible] वर्णा एव पर्यवाः वर्णादिपर्यवा [illegible]
[illegible] कर्मधारयनिरुक्तः तयोर्भेदे [illegible] । तथा
च [illegible] दर्शयति—सकलैकेति । एकेन [illegible] व्याचष्टे—वर्णेति,
[illegible] भाव-
[illegible] । वर्ण एव पर्यवो [illegible] वर्ण एव पर्यव [illegible] 30
[illegible] आह—कथमिति [illegible] पृथिव्यां पाकजत्वात् [illegible]

१—२ सि क. [illegible] । ३ सि क. [illegible] । ४ सि. क. [illegible] ।

तद्दर्शयितु सोपपत्तिकं समनिर्दर्शनमाह—वर्णेभ्य एवेत्यादि यावद्गुणत्व इति, वर्णेभ्य एव रूपादिभ्यो गुणान्तरं चित्रवर्णो रूपरसाद्यपाणांदिः पाकजो वा तदारम्भनियमादेवेति यथोक्तं—'येषामपि द्रव्यमार-म्भसामर्थ्यम् (   ) इति, पृथिव्यादिषु वर्णान्तरं भवति समन्तात् गच्छति वा यानि वर्णादिपर्ययाः पर्याया वा, घटादीनि वा द्रव्याण्यारम्भाणि तैरप्यनारम्भद्रव्याणि प्रागभावप्रध्वंसात्मकानि वर्णादा-
5 त्मकान्येव मृत्पिण्डावस्थानानि घटादीनि कपालादीनि च गृह्यन्ते, तस्मात् प्रागभावप्रध्वंसात्मकैर्व-टादात्मभूतैर्वर्णादिपर्ययैरत्यागवती, कार्यकारणभूतैरित्यर्थः, कर्मधारये वा वर्ण एव च पर्ययो गुणो यथासम्भवमभिलापि, गुणा इमे, तैरत्यागवतीति च वर्त्यते, वर्णादिपर्ययैरिति सम्बन्धः, यथासम्भवमा-रम्भानारम्भद्रव्यगताः केचित् रूपादयोऽनारम्भचतुर्विधाणुगतास्तदारम्भद्रव्यान्तरे कारणगुणपूर्व-कास्तुर्विधे पार्थिवेष्वेव रूपादयः पाकजाः संयोगविभागौ [स]क्रियेषु द्रव्यत्व सर्वद्रव्येषु परत्वापरत्वे
10 दिग्देशकालापेक्षे वर्तिते, भावित्वात् गन्धवद्रसानायोऽसाधारणगुणाः पृथिव्याकाशादीनां, एकत्वादिसंख्याः सर्वद्रव्यसाधारणाः, एवं गन्धादिभिरिति एतीवादिर्देशादेभिरत्यागवती, नित्या [च] रूपादिमूर्तिसंस्थानसामान्यधर्मैर्द्रव्यादिर्वतो रत्नप्रभेत्यर्थः ।

इति विधिनियमविधारः षष्ठो नयो नैगमभेदो द्रव्यास्तिकान्तःपाती परिसमाप्तः, सर्वं चैव च सविभागविन्यस्तचक्रार द्वार इति सम्पिण्ड्यैकस्य त्रिशतभेदस्य संक्षेपेण षड्भेदाः,
15 एषु च पर्ययशब्दो भाववचनः समन्तात्भवनात् पर्यायशब्दः समन्तात्प्रतिवचनः द्रव्यस्य वर्णाद्यात्मना परितो गमनादिति ।

(इतीति) इति [विधिनियमविधारः] षष्ठो नयो नैगमभेदो द्रव्यास्तिकान्तःपाती परिसमाप्तः, इतिशब्दस्य समाप्त्यर्थत्वात्, विधिनियमविधार इति नामनिर्देशः चैवमेव च सविभागविन्यस्तचक्रार द्वार इति, चैवमेवमतीता एव च षष्ठः, सम्पिण्ड्यैकस्य त्रिशतभेदस्य संक्षेपेण षड् भेदाः, तत्र विधिः

20 वर्णे—वर्णेभ्य एवेति । पृथिव्यादेः वर्णेभ्यस्तु कथंकेऽपि वर्णस्यकाः ते ऽभी वर्णवर्णस्य व्यवस्थितत्वेनाह—पृथिव्यादि-ष्विति पृथिव्यादिस्थानभूतवर्णस्य कथंचिदव्ययमानत्वप्रदेशस्यापि वर्णत्वात् पृथिव्यादेः वर्णादि द्रव्यगुणकर्माणि वर्णस्यैव एव, तैः रत्नप्रभाऽत्यागवतीति भाव । कर्मधारयसमासापेक्षया तात्पर्यमाह—कर्मधारये वेति । अत्र पक्षे वर्णवर्णवत्त्वेन गुणत्वमेव भवतीति सूचयति—गुणा इम इति । शेषं पूरयति—अत्यागवतीति । समासार्थमाह—यथा सम्भवमिति पृथिव्यादिचतुर्विधपरमाणुगताः रूपादयो गुण नित्यत्ववन्तः तदारम्भकाणुनित्यत्वस्तु कारणगुणपूर्वकाः रूपादयः पृथि-
25 व्यादौ रूपादयः पाकजा अपि सर्वद्रव्येषु संयोगविभागौ पृथिव्यादिष्वेवानुमताः क्रियेषु द्रव्यत्वं गुणा परत्वापरत्वे दिक्कृते कालकृते च सामान्य इत्यादिभावात् गन्धरसरूपादीनां महत्वं तत्र गन्धा पृथिव्यां रसश्च जलादौ सामान्य कारणे, एकत्वादिसंख्यास्तु सर्वद्रव्यगताः एवंभूतैर्वर्णपर्ययैर्युक्ता रत्नप्रभाऽत्यागवतीति भावः । रत्नप्रभाया शाश्वतत्वमपि रूपादिसाम्य-भावेन मूर्त्ता संस्थानसामान्येन द्रव्यत्वसामान्यधर्मेण चेति दर्शयति—नित्येति । एतत्सर्वमभिप्रायमं स्पष्टयति—इतीति । इति हेतुभवनकारणविभागसिद्धिरिति चैवमादिविधानमेवार्थत्वेन निरूपितमर्थं दर्शयति—इतिशब्दश्चेति । तत्स्वरूपं ध्यात्वा
30 चक्रं द्रव्यार्थिकत्वात् शास्त्रे अत्रैव चक्रस्य आरत्वं दर्शयति—अयमेवेति । चतुर्थं निरूपितत्वेन पृथक्त्वात् अत्र अभिनवत्वेन दर्शितत्वं प्रथमो नयाद् प्रथम्, समीपवर्तित्वात् चास्य नयस्यैव षष्ठत्वेनेति दर्शयति—नयषष्ठोऽनतीता इति । सम्पि

१ सि क. वर्णाभावाय । २ सि क. 'सम्भव इत्या । ३ सि क. तत्पर्ये । ४ सि क 'निर्देशोऽयं नास्ति लिखा । ५ सि क. अयं चैवमतीतत्वं चेदं च वर्त्त ।

विधिविधिः, विधेर्विधिनियमः, विधेर्नियमः विधिनियम एवमेव विधिनियमविधिरिति षड्भेदो द्रव्यार्थिक उपवर्णितः, षडप्येते भेदा द्रव्यार्थिकस्यैवेत्यर्थः, एषु च षट्सु नयेषु नयशब्दो भावसाधनः, समस्तान्नयनात् नयः, सर्वात्मना नयनात्, नयनशब्दः समन्तात्गतिवचनः, समस्तात्मनयनपर्यायद्रव्यस्य पर्यायात्मना नयनः, द्रव्यस्य पर्यायात्मना परितो गमनात् नय इति विग्रहार्थः, षण्णामपि सामान्येनेष्टं द्रव्यं विशेषेण तु यथा दर्शनमेव विध्यादिषु प्रत्येकं व्याख्यातस्वरूपभेदमनुगन्तव्यं नयगतिसामान्य 5
मतमन्विः, सर्वस्य सर्वात्मकत्वात्, एकस्य सर्वात्मकत्वात्, एकैकस्य सर्वात्मकत्वात् सर्वस्य चैकैकात्मकत्वात् सर्वगतिमेव यथादर्शनमाह द्रव्यस्तवन्यायसूत्रम्, तत्र व्याख्यातमेव यथादर्शनं द्रव्यप्राधान्यात्, पर्यायोपसर्जनादिहान्ते पर्यायशब्दो व्याख्यात इति ।

द्रव्यार्थनयविकल्पाः समाप्ताः ॥

षड्भेदेति, नैगमसङ्ग्रहव्यवहारव्यवहारार्थिकनयस्य विविधा विभागान्तरात् तमेवैते संक्षेपेण षड्भेदा इत्यर्थः । नयमाह 10
षड्भेदभावरे-तथापि । द्रव्यार्थकान्येष्वेषु नयेषु नयशब्दार्थमाह-एषु चेति नयनशब्दयोरर्थमभिधाय भावार्थमाह-षण्णामपीति प्रथमारस्य सर्वस्मात्सर्वार्थाविशेषितपरमव्यवहारलक्षणसामान्यविशेषरेव सामान्यनिष्ठो व्याप्ति विधौ नानयेति विधिरिति व्यवहारैकरूपविकल्पादिलोकसंकीर्णद्रव्यविषयत्वाद्द्रव्यार्थता द्वितीयस्य पुरुषस्तथा विधिः सर्वात्मकत्वेन विवक्षितो लोके यथा तथाऽन्यथा च भवति एव विधिविधिरर्थ एतद्व्यापारितत्वोक्तभेद इति सर्वस्यैव नयस्य नयनस्वरूपव्यवस्थितत्वाद्द्रव्यार्थता तृतीयस्य पूर्वोक्तव्यवहारसङ्कीर्णस्वरूपस्य विधरावगमो नियमाद्यात्मा विधिर्विधीयते नियम्यते 15
च न सर्वं एकस्मात् किन्तु सर्वं सर्वात्मकमिति पुरुषप्राधान्यस्य द्रव्यार्थता चतुर्थस्य एकस्य प्रकृतिपुरुषस्य सर्वत्र द्रव्यस्वरूपाद्व्यापारैः सर्वं कर्मैकमिति विधिनियमस्तत्र्यविकल्पस्य सर्वपर्यायव्यवस्थान द्रव्यस्वरूपात्मकत्वात्सर्वस्य सर्वात्मता पञ्चमस्य सर्वमेकेषु व्यापकस्वरूपत्वाद्द्रव्यार्थता पञ्चमस्य भक्तिनुभयनयोरन्यतरप्राधान्येऽन्यतरपरत्वे सामान्यानुभवो विधिनियमाविति सर्वात्मकाभिन्नाभिन्नाभावव्यवस्थापनाद्द्रव्यव्यापकत्वात् सर्वात्मैकभावनाद्द्रव्यार्थता षष्ठस्य द्रव्यादिषड्भावानां कालस्वरूपकर्मसंयोगः
परतः तत्स्वभावतो नयस्य नयत्व तथा विभागात् विधिनियमविधिरत्र द्रव्यस्वभावव्यवस्थानात् द्रव्यार्थतेति भावः । तत्र 20
द्रव्यान्तभागेषु द्रव्यपर्यायार्थत्वं तत्तद्विभागानुरूपं व्याख्यातमेव द्रव्यप्राधान्यात्, न तु पर्यायप्राधान्यं तस्य उपसर्जनत्वात्, न तत्समवतारात् सम्यक्तत्त्वावगमत्वादेव भेद व समो व्याख्यात इत्याह-यथादर्शनमाहेति ।

इति विजयलब्धिसूरिचरणेविनेयविषमपदविवेचने नयचक्रटीकारत्नस्य
षष्ठो विधिनियमविधिरः समाप्तः ।
समाप्तश्च द्रव्यप्राधान्यमङ्गाः ।

श्रीलब्धिसूरीश्वरजैनग्रन्थमाला

प्रकाशितग्रन्थसूची

★

१	चैत्यवंदनविधिसंग्रह	०—८—०
२	हीरप्रश्नोत्तराणि	० १२ ०
३	श्रीपालचरित्रम्	भेट
४	तत्त्वन्यायविभाकरः (मूलः)	०—८—०
५	पञ्चसूत्रम्	भेट
६	हरिभद्रसूरिकथानकम्	भेट
७	वैराग्यरसमञ्जरी	भेट
८	चैत्यवन्दनचतुर्विंशतिः	०—२—०
९	कविकुलकिरीट	०—८—०
१०	मूर्तिमंडन (गुजराती)	०—४—०
११	मूर्तिमंडन (हिन्दी)	भेट
१२	आरम्भसिद्धिः (सटीका)	२—८—०
१३	तत्त्वन्यायविभाकरः (सटीकः)	५—०—०
१४	दीपालिकाकल्पः	भेट
१५	सम्मतितत्त्वसोपानम्	५—०—०
१६	सूक्तार्थमुक्तावली	५—०—०
१७	सकलार्हत्स्तोत्रम् (सटीकम्)	भेट
१८	आत्मानन्दस्तवनावली	०—४—०
१९	धम्मवाणी	भेट
२०	द्वादशारनयचक्रम् १ भागः	३—०—०
२१	प्रगतिनी दिशा	२—०—०
२२	नूतनस्तवनावली	४—०—०
२३	श्राद्धविधिप्रकरण (गुजराती)	५—०—०
२४	मेर्यासमागमचरित्रम्	भेट
२५	जैनमतका स्वरूप	भेट
२६	द्वादशारनयचक्रम् २ भागः	६—०—०

प्रकाश्यमानग्रन्थसूची

*

१ आवश्यकमुक्तावली

२ कविकुलकिरीट २ भागः

जैनतर्कशास्त्रना महत्त्वना ग्रन्थरत्नो

●

द्वादशारनयचक्र : प्रथम भाग

जैनतर्कसाहित्यमां द्वादशारनयचक्रनुं अति महत्त्वनुं स्थान छे. महावादी श्री मल्लवादीसूरिजीए, आ ग्रन्थमां जैनतर्कोने सूक्ष्म विशद अने विशिष्ट शैलीमां निरूप्यां छे. श्रीसिंहसूरगणि क्षमाश्रमण कृत न्यायागमानुसारिणी विस्तृत व्याख्याथी अलंकृत आ प्रथम भागमां, प्रथम अने द्वितीय एम बे अर आपवामां आव्या छे. पू. श्रीविक्रमविजयसूरीश्वरजी महाराज कृत 'विषमपद विवेचन' नामक विस्तृत टिप्पणो पण साथेज अपायेलां होई, वाचकोने ग्रन्थनुं हार्द समजवामां घणीज सरळता थाय तेम छे.

मूल्य ९ रूपिया.

*

तत्त्वन्यायविभाकर (सटीक)

जैनदर्शन अने तत्त्वज्ञानना अभ्यासीओ माटे आ ग्रन्थ घणोज महत्त्वनो छे. अनेक न्याय-ग्रन्थोमां विकीर्ण थयेला जैन न्यायना विचारोनुं आ ग्रन्थमां संकलन करायेलुं होवाथी, अभ्यासीओने अनेक ग्रन्थोनो सार आ एकज ग्रन्थमांथी मळी रहे छे. पू. आचार्य देवश्री विजयलब्धि सूरीश्वरजी महाराज विरचित आ ग्रन्थ स्वोपज्ञ–टीकासहित प्रकाशित थयो छे. अनेक मर्मज्ञ पंडितोए आनी प्रशंसा करेली छे.

मूल्य ५ रूपिया.

*

सम्मति–तत्त्व–सोपान

पू. आचार्यश्री सिद्धसेन दिवाकरजी प्रणीत सम्मति प्रकरण अने पू. आचार्यश्री अभयदेव-सूरिकृत तेनी तत्त्वबोधविधायिनी वृत्ति न्याय साहित्यनां महामूल्य रत्नो छे. जिज्ञासुजन आ ग्रन्थनुं संक्षिप्त संकलन आमां करवामां आव्युं छे. सटीक सम्मतिप्रकरणनो अभ्यास करतां पहेलां आनो अभ्यास करवाथी सरस मार्गदर्शन मळवानो संभव छे. आ संक्षिप्तीकरण पू. आचार्यदेव श्रीमद् विजय लब्धिसूरीश्वरजी महाराजाए कर्युं छे.

मूल्य ५ रूपिया.
